

„Nem súlyed az emberiség!”...
Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

„Nem súlyed az emberiség!” ...

Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

Főszerkesztő:	JANKOVICS József
Felelős szerkesztő:	CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők:	CSÖRSZ Rumen István SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ISBN 978-963-7341-82-3

Az Ünnepelelt portréját Marosfalvi Ákos rajzolta
Tördelés: Csórsz Rumen István

A kéziratelőkészítésben és a koordinációban közreműködött
Bretz Annamária, Hegedűs Béla, Horváth Krisztina, Mohl Jánosné,
Rojas Mónika, Szakmáry Dalma

LADISLAVS SEVERINVS

ÆTATIS SVE LX.

ANNO: M.MV.

BRV11

105

205

17

TARTALOM

Világirodalom	15
TAR IBOLYA: <i>Et(iam) sic itur ad astra. Irónia és fantasztikum az ókomédiában és a menüposzi szatírában</i>	17
CSIRKÉS FERENC PÉTER – KOVÁCS HAJNALKA – SUDÁR BALÁZS: <i>Részlet Dzsálál ad-Dín Rúmí Masznavijából</i>	25
KELEMEN JÁNOS: <i>Egy dantei metaforáról</i>	43
LUIGI TASSONI: <i>Per specula nella Divina Commedia</i>	51
RICCARDO SCRIVANO: <i>La vita di Agricola di Tacito e la biografia umanistica–rinascimentale</i>	71
CESARE VASOLI: <i>La critica di Francesco Patrizi alla dottrina aristotelica degli elementi: il fuoco, l'aria e l'acqua</i>	77
VIZKELETY ANDRÁS: <i>Azok a kutya magyarok... Német barokk eposz a merseburgi csatáról</i> ...	89
BERKES TAMÁS: <i>A barokk historizmus hagyománya a cseh kultúrában</i>	95
ILLÉS LÁSZLÓ: <i>Heinrich Heine és az európai unitas</i>	109
KARAFIÁTH JUDIT: <i>Proust stílusgyakorlatai</i>	115
GRÁNICZ ISTVÁN: <i>Hűséges társból – ellenség? avagy egy szó tündöklése és bukása</i>	123
SZÓKE KATALIN: <i>A Komszomolka könnye, avagy az érzelmek összeesküvése. Venyegyikt Jerofejev: Moszkva-Petuski</i>	139
Latinitas	145
BORZSÁK ISTVÁN: <i>A két Cato híre – à travers les âges</i>	147
HAVAS LÁSZLÓ: <i>Puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est</i>	157
MADAS EDIT: <i>Fili, dulcor unice. Sermo apocrifus de passione Domini</i>	165
LENGYEL RÉKA: <i>Részlet Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae-jából</i>	169
BÍRÓ CSILLA: <i>Petrarca De remediis utriusque fortunae II. 25, De infamia. Niklas von Wyle német nyelvű átdolgozása</i>	185
NÉMETH S. KATALIN: <i>Petrárchának ezen jeles szavai. Székely László Petrarca-fordítása</i>	191
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID: <i>A vitatkozó Petrarca</i>	199
TOMBI BEÁTA: <i>De vera amicitia. Az igaz barátságról rendezett certamen coronario</i>	205
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: <i>Janus Pannonius szülőhelyéről</i>	225
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: <i>Janus Pannonius és II. Pál pápa</i>	237
CSEHY ZOLTÁN <i>fordításai Vetési László verseiből – Megjegyzések Vetési László humanista versciklusához</i>	251

JANKOVITS LÁSZLÓ: <i>Jacobus Piso verse Janus Coryciushoz</i>	263
PAJORIN KLÁRA: <i>Mátyás király és Bonfini barátja, Prospero Caffarelli</i>	267
CSAPODI CSABA: <i>Cattaneo, a madocsa apát</i>	275
VADÁSZ GÉZA: <i>Humanista morzsák</i>	279
CARLA CORRADI MUSI: <i>Le popolazioni ugro–finniche secondo la descrizione dell’umanista Olaus Magnus</i>	285
KISS FARKAS GÁBOR: <i>A róka és a nyúl a Dunán. A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje, mint születésnap iocus</i>	299
GÖMÖRI GYÖRGY: <i>Az 1566-os év és Zrínyi Miklós Paul Melissus költészetében</i>	305
JAN SLASKI: <i>Marian Leżeński, un amico padovano di Dudithius e di Sambucus</i>	309
VÁSÁRHELYI P. JUDIT: <i>Szenci Molnár Albert születésnap i köszöntőverse 1606-ból</i>	321
VÍGH ÉVA: <i>Ferrante Pallavicino és pajzán retorikája</i>	323
CZEROVSZKI MARIANN – KASZA PÉTER: <i>Hierakologoi</i>	333
FRIED ISTVÁN: <i>Latinitás, (nemzeti) irodalmak, kulturalitás</i>	341
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: <i>Vinum facit rusticum optimum latinum. Latin bordalok a 18–19. századi magyar közköltészetben</i>	349
Magyar irodalomtörténet 1900-ig	359
VOIGT VILMOS: <i>A magyar hősepika kezdetei (körülbelül)</i>	361
KECSKÉS ANDRÁS: <i>A kétarcú FALÉKUS</i>	369
HORVÁTH IVÁN: <i>Balassi versgyűjteményének címe</i>	389
ÖTVÖS PÉTER: <i>Régi dicsőséghez dolgotokat veti. Újabb kísérlet az Egy katona ének értelmezésére</i>	395
SZILASI LÁSZLÓ: <i>Argumentatív tropológia és tropologikus argumentáció Balassinál: az Adj már csendességet... példája (retorikai elemzés)</i>	401
AMEDEO DI FRANCESCO: <i>L’artificio dell’eco in Balassi e in Gyöngyösi</i>	413
SZENTPÉTERI MÁRTON: <i>„Vox Dei majestatis intoniut”: Adalék a Szenci Molnár Albert fordította 29. zsoltár értelmezéséhez</i>	423
KESERŰ GIZELLA: <i>Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején</i>	429
KECSKEMÉTI GÁBOR: <i>Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert</i>	451
BITSKEY ISTVÁN: <i>„Nem úgy bátya!” Marginálisok Pázmány Kalauzában</i>	475
PETRÓCZI ÉVA: <i>Egy Rimay-toposz puritán szellemű folytatása</i>	481
FONT ZSUZSA – KESERŰ BÁLINT: <i>Egy brassói lelkipásztor spirituális eltévelyedése az 1670-es években. Vázlat</i>	485
ROZSONDAI MARIANNE: <i>Gondolatok egy album amicorum kapcsán</i>	493
SZABÓ FERENC S. J.: <i>Az ignáci lelkiség Faludi műveiben</i>	507
BRETZ ANNAMÁRIA: <i>Bod Péter életrajza Pelsőczy Kovács Jánosról</i>	511

HUBERT ILDIKÓ – SZELESTEI N. LÁSZLÓ: <i>Köszöntő versek, színjátékok</i>	
<i>Barkóczy Ferenc tiszteletére</i>	519
HEGEDŰS BÉLA: <i>Kalmár György első nagy útjáról</i>	533
ÁCS PÁL: <i>David Hume eszméi a magyar felvilágosodásban</i>	543
KAKUCSKA MÁRIA: <i>A Jénai Minerológiai Társaság és Orczy I. György. Az Orczyakról IV. ...</i>	559
S. KOVÁCS ILONA: <i>A „magyar ruhátskába öltöztetett” Grécourt. Fekete gróf kéziratosa</i>	
<i>magyar változata Grécourt Klementina című versére</i>	565
BÍRÓ FERENC: <i>A második lépés (Hogyan lett író Kazinczy Ferenc?)</i>	575
THIMÁR ATTILA: <i>Katedra az élet telén. Révai Miklós és az egyetem</i>	581
BARTÓK ISTVÁN: <i>Grammatica Hungarolatina – Editio Kazinczyana</i>	587
SZILÁGYI MÁRTON: <i>Adalék Batsányi fogság utáni hivatalvállalásához</i>	595
BALÁZS MIHÁLY: <i>A bikfalvi székely katona és a cenzúra</i>	603
KILIÁN ISTVÁN: <i>Miksa László öt latin képverse (18. század vége, 19. század eleje)</i>	615
GEROLD LÁSZLÓ: <i>A Csurgón írt „két víg játék” drámai dikciójáról</i>	629
ZENTAI MÁRIA: <i>Szuszmír mesél. Egy Csokonai-jelenet erotikus vonatkozásai</i>	633
KNAPP ÉVA: <i>Én Názó Poéta gyenge Tanítványa. Berei Farkas András</i>	
<i>irodalomelméleti nézetei</i>	639
RÁKAI ORSOLYA: <i>„És felhozá őket északról és Sinnek földjéről”:</i>	
<i>a finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján</i>	653
SZABÓ G. ZOLTÁN: <i>A Hymnus retorikája</i>	663
HITES SÁNDOR: <i>1836: az Abafi éve</i>	671
T. ERDÉLYI ILONA: <i>A két királyné. Erdélyi János első színdarabja</i>	679
RATZKY RITA: <i>Hatalom és szerelem. Széchy Mária és Wesselényi Ferenc története</i>	
<i>a magyar epikában</i>	691
KULIN FERENC: <i>Vörösmarty (Az újvidéki Vörösmarty-szobor avatására, 2004. június 8.) ...</i>	707
SIMONA KOLMANOVÁ: <i>Jókai Mór – Az ifjú cseh. A cseh nemzeti ébredés fikatív elemei</i>	
<i>az Egy magyar nábob adaptációjának tükrében</i>	713
EISEMANN GYÖRGY: <i>Az olvasó mint fordító. Német nyelvű elemek</i>	
<i>Jókai és Mikszáth műveiben</i>	727
HAJDU PÉTER: <i>Ellőtt puskaporok utolsó durranása vidéki lapok tárcarovatában.</i>	
<i>A Mikszáth-szövegek másod-, harmad- stb. közléseiről</i>	733
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: <i>Megfordított időrend</i>	741
JANKOVICS JÓZSEF: <i>Gyöngyösi István családi irodalomtörténész: Gyöngyösi László</i>	753
KOSZTOLÁNCZY TIBOR: <i>„egy phalanx”? .....</i>	767
Magyar irodalomtörténet a 20. században	787
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: <i>„és bort is tégy elébem! Úgy legyen!”</i>	789
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: <i>Szigetvár és a Zrínyiek 19–20. századi irodalmunkban</i>	803

KELEVÉZ ÁGNES: <i>Iam mons livescit, nidoque columba quiescit. Filológiai érdekességek az Új leoninusok kéziratán</i>	809
JELENYI ISTVÁN: <i>Miért nagy vers Babits Mihály Miatyánkja?</i>	815
KENYERES ZOLTÁN: <i>A rezignáció</i>	827
MÁRKUS BÉLA: <i>Bethlen Gábor arcai. Móricz Zsigmond: Erdély</i>	831
SAS PÉTER: <i>Egy kolozsvári „dantista”: Dr. Hirschler József pápai prelátus</i>	845
TAMÁS ATTILA: <i>Illyés Gyula József Attila-élményéről</i>	853
SZÓNYI GYÖRGY ENDRE: <i>Az ezotéria diszkrét bája. Szerb Antal Pendragon legendája és néhány előképe</i>	861
GÖRÖMBEI ANDRÁS: <i>Az Iszony és az önismeret</i>	873
TVERDOTA GYÖRGY: <i>Márai Sándor és a népi mozgalom</i>	889
RÓNAY LÁSZLÓ: <i>Márai naplói</i>	897
POMOGÁTS BÉLA: <i>Az irodalmi kánonok átrendeződése és Kós Károly</i>	925
HAFNER ZOLTÁN: <i>Beszélgetés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről</i>	931
SZÉLES KLÁRA: <i>„Fogok venni magamnak egy ka- / nári sárga inget, hogy énekelhessek / benne” (Kézirat, kiadatlan versfüzet 1957–1962-ből)</i>	939
SÁRKÖZY PÉTER: <i>Laudatio in honorem Imre Kertész</i>	949
KERÉNYI FERENC: <i>Madách és Örkény</i>	959
ODORICS FERENC: <i>Antropomorfizmus az értelmezésben, azaz Táj két figurával – Tandori Dezső verse</i>	963
VERES ANDRÁS: <i>Egy kiadatlan Petri-szöveg: Bibó temetése</i>	969
VARGA LÁSZLÓ: <i>A történelmi esszé teherbírása egy Szabó Gyula-kötet alapján</i>	975
BODNÁR GYÖRGY: <i>Kettős tükrök: Juhász Ferenc Giordano Brono-eposza</i>	979
OLASZ SÁNDOR: <i>„Más idő? Más világ?” Az együttlátás és elbizonytalanítás poétikai változatai az újabb történelmi regényekben</i>	983
BÁNYAI JÁNOS: <i>Változatok (ön)életrajzra. Konrád György újabb könyveiről</i>	993
Művelődéstörténet, színháztörténet, néprajz	1007
KOVÁCS ZSUZSA: <i>Alexius magyar király és Arese alapításának a legendája</i>	1009
MONOK ISTVÁN: <i>Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján</i>	1025
BENE SÁNDOR: <i>Az ellenállás hermeneutikája (Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből)</i>	1035
KÓKAY GYÖRGY: <i>A felvilágosodás eszméinek továbbélése a reformkori katolikus sajtóban</i>	1059
PAJKOSSY GÁBOR: <i>Újabb adatok a reformkori kéziratok országgyűlési tudósítások történetéhez</i>	1063

KICZENKO JUDIT: <i>Adalékok az 1849-es magyarországi hadjáratban részt vett orosz tisztek magyarságképeéhez</i>	1071
VÖLGYESI ORSOLYA: <i>Hogyan lett Kuthy Lajos a Budapesti Hírlap szerkesztője?</i>	1095
PETNEKI ÁRON: <i>Arszlánnó a promenádon</i>	1101
CSÁSZTVAY TÜNDE: <i>Czylinder és borgőzös katzenjammer. Az ivászat kultikus ereje és lepárlódása a 19. századvegi költészetben</i>	1111
BUZINKAY GÉZA: <i>Egy közéleti fertőtlenítőszer</i>	1121
SIMON ZSUZSANNA: <i>Kánonok és kanonizálók a huszadik századfordulón. A Pesti Hírlap népszerű kiadványainak szerepe</i>	1127
KOROMPAY H. JÁNOS: <i>Horváth János Eötvös Collegium-beli tanári jelentéseiből (1905–1923)</i>	1141
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: <i>Ahol tilos a szerelem. Elizabeth Barrett-Browning élete magyar színpadon</i>	1151
NAGY ILONA: <i>A népköltési gyűjtemények kiadásáról</i>	1161
ERDÉLYI ZSUZSANNA: <i>Mestereknek mestere...</i>	1175
Vizuális művészetek	1193
MIKÓ ÁRPÁD: <i>D. O. M. All’antica feliratok és a reneszánsz stílus a Jagelló-kori Magyarországon</i>	1195
BÉKÉS ENIKŐ: <i>Zoomorfikus arc és antropomorfikus címer kapcsolata Martino Rota Balassa János-arcképén</i>	1207
RADNÓTI SÁNDOR: <i>Eruditus és connoisseur</i>	1213
MARGÓCSY ISTVÁN: <i>Kép és vers. A romantikus irodalom megjelenése a kora-reformkori versillusztrációkon</i>	1225
BÁRDOS JUDIT: <i>Irónia és történelem Eisenstein Októberében</i>	1233
DERÉKY PÁL: <i>A hét főbűn naiv-realista ábrázolása. Bécs, II. Paffrathgasse 3.</i>	1239
HAJNÓCZI GÁBOR: <i>A Róma nyílt város magyar szereplője</i>	1245
TÜSKÉS GÁBOR: <i>A Magyar Simplicissimus filmen (Rózsa János–Kardos István: A trombitás, 1978)</i>	1249
Delfinárium	1271
TAKÁCS LÁSZLÓ: <i>Szamárfülű delfin, avagy auriculas asini quis non habet?</i>	1273
TÖRÖK LÁSZLÓ: <i>Elferdített elégiák (Válogatás a Janus-elégiák fordítói tévedéseiből doctissimo litteratori, Ladislao Severino)</i>	1281
VADAI ISTVÁN: <i>Hét ellen-delfin</i>	1293
DÁVID GÁBOR CSABA: <i>Szövegelemzés és fordítás (A Delfinárium margójára)</i>	1295

JOLANTA JASTRZEBSKA: <i>Kis hollandiai delfinológia. Köszöntő levél Szörényi Lászlónak</i>	1303
KABDEBŐ LÓRÁNT: <i>A Szabó Lőrinc-hajsza lélektanához</i>	1307

Irodalomelmélet 1311

PETŐFI S. JÁNOS: <i>Magyar versek szövegrokonsági kapcsolathálói.</i> <i>Intertextualitás-tipológiai kísérlet</i>	1313
ANGYALOSI GERGELY: <i>Derrida-rezisztenciák</i>	1325
BIRCÁSÁK ANIKÓ: <i>Az ünnep ideje. Kerényi Károly és Gadamer</i>	1333
FARAGÓ KORNÉLIA: <i>„Ahogyan a kultúrák beszélnek róla”. Az idegen-tapasztalat erotikája</i>	1343
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: <i>A tudás mint a nyelv „befagyasztása” – avagy hozzájárulnak-e a sztereotípiák a megértéshez?</i>	1351
THOMKA BEÁTA: <i>Kulturális és kontextuális narratológia</i>	1371

Történelem 1377

ÉRSZEGI GÉZA: <i>Jó célra, tudnillik az ország védelmére... Adalék Bakócz Tamásnak a parasztfelkelésben játszott szerepéhez</i>	1379
HORN ILDIKÓ: <i>János Zsigmond lengyel tanácsosa, Stanislas Nieżowski (1520 k.–1573)</i>	1387
PÉTER KATALIN: <i>Ad vocem fősúvénység. Pénz a jobbágy–földesúr viszonyban az örökös jobbágyság idején</i>	1393
SZABÓ ANDRÁS: <i>A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású iratai (1560–1622)</i>	1413
SZABÓ PÉTER: <i>A Bethlen–Rákóczi-ellentét reprezentációs megnyilatkozásai</i>	1423
PÁLFFY GÉZA: <i>A Szent Korona és a koronálása balesete 1638-ban</i>	1431
G. ETÉNYI NÓRA: <i>Buda különlegességei. Traktátus a töröktől visszavitt városról</i>	1445
NYERGES JUDIT: <i>Aki még a hóhérra is vigyáz. Gyöngyösi István levélváltása Rimaszombat városának bíráival</i>	1455
KÖPECZI BÉLA: <i>Rákóczi fejedelmi címének európai elismerése</i>	1457
R. VÁRKONYI ÁGNES: <i>„Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket”. II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdése</i>	1463
FENYŐ ISTVÁN: <i>Eötvös József és az osztrák Staatsschrift</i>	1477
CSORBA LÁSZLÓ: <i>A három Menotti és a Keleti-pályaudvar. Az olasz–magyar kapcsolatok „mellékalakja” – főszerepben</i>	1483
UJVÁRY GÁBOR: <i>Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban (Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia)</i>	1493

Köszöntő írások	1519
ALEXA KÁROLY: <i>Hó, prэшáz, telihold</i>	1521
BITÓ LÁSZLÓ: <i>A szerelem evolúciója</i>	1525
BOJTÁR ENDRE: <i>Múlt – Jelen – Jövendő. Lírai lapok a litván–magyar szótár(író) életéből</i>	1533
DÁVIDHÁZI PÉTER: <i>Kedves Laci!</i>	1535
ERDEŐS LEVENTE: <i>Villalátogatók</i>	1537
ESTERHÁZY PÉTER: <i>Aki</i>	1545
GERGELY ANDRÁS: <i>Filosz a rezidencián</i>	1547
GÓZON ÁKOS: <i>A tudós és az elektronikus média</i>	1557
GYŐRI ENIKŐ: <i>Amikor tényleg a nagykövet mozgatja a nagy követ...</i>	1561
HORVÁTH KRISZTINA–MOHL GYÖRGY: <i>Gárdonyi Géza: Göre Gábor bíró: A pesti úr (harmadik eresztés) – részlet</i>	1563
KÁLMÁN C. GYÖRGY: <i>Emlékkönyvbe. Egy diák jegyzetei Szörényi tanár úr órájáról</i>	1567
KÁNTOR LAJOS: <i>Bővebb tájékoztatás: Szörényi Lászlótól</i>	1569
KŐSZEGHY PÉTER: <i>Az út (Fotóalbum)</i>	1573
KULCSÁR PÉTER: <i>Opponensi vélemény Szörényi László Philologia Hungarolatina című akadémiai doktori értekezéséről</i>	1583
POLCZ ALAINE: <i>Szörényi László hatvanéves?</i>	1589
SZAKÁLY SÁNDOR: <i>Ismerem?</i>	1591
SZÓNYI ZSUZSA: <i>Menekülésünk története</i>	1595
ZALÁN TIBOR: <i>Szörényi-emlékfragmentumok (minden magyarázat és tanulság – vagy annak levonása – nélkül, ahogy egy vasárnap délelőtt eszembe jutott)</i>	1605
Szépirodalmi és művészeti alkotások	1609
AMBRUS LAJOS: <i>A karakói csata</i>	1611
FERENCZI FISCHER LÁSZLÓ: <i>Szörényi Lászlónak</i>	1625
KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ: <i>Egy betűjelpár feloldása. A hatvanéves Szörényi László köszöntése</i>	1627
MÁRTON LÁSZLÓ: <i>Jegyzetlapok a Testvériség-trilógiához</i>	1639
MEZEI MÁRTA (Közzéteszi): <i>Füstölgések a pipa körül. Kazinczy Ferenc kétes hitelű levele Dessewffy Józsefnek</i>	1645
MOHAI V. LAJOS: <i>Séták Tinával (Emléknapló, május elsejék)</i>	1649
MÓSER ZOLTÁN: <i>Balassi-triptichon</i>	1661
NYAKAS-PAP SÁNDOR: <i>ŐSZ-szé illő NYÁR</i>	1669
SZEPESI ÁRTILA: <i>Maszokajáték</i>	1671

Tartalom

SZŐCS GÉZA: <i>Mihály, József, Sándor, János, Endre, Attila és a nők</i>	1673
ÚJVÁRY AURÓRA: <i>A múltó (Ami a Tájak, az én tájaim ciklusból kimaradt)</i>	1677
VIRÁGH LÁSZLÓ: <i>Madrigale ungherese (Balassi Bálint: Mikoron kirepül lélek beteg testből...)</i>	1681

VILÁGIRODALOM

TAR IBOLYA

Et(iam) sic itur ad astra

Irónia és fantasztikum az ókomédiában és a menipposzi szatírában

A fantasztikus és a részben hozzá kapcsolódó utópikus változatos formákban jelenik meg a görög és római irodalomban. Ezek közül csupán néhányval szeretnék e helyt foglalkozni; a mesét, a mítoszt, illetve az ezekben megjelenő fantasztikusat nem taglalom. Ha szűkebben határozzuk meg a fantasztikumot, a fent említett elbeszélő formák s mellettük a legenda sem tartozik a fantasztikus irodalomhoz. Ezek világa ugyanis koherens, a reális és az irreális nem különül el bennük; ami pedig a mítoszt és a legendát illeti, közönségük mindaddig elhiszi a bennük foglaltakat, míg a vallás részben hozzájuk kapcsolódva jelenik meg. Fantasztikus (fantasztikum) alatt tehát azt a megjelenési formát értjük, melyben a reális és az irreális egymás ellentétéként jelenik meg, melyben ez az ellentétpár nem alkot koherens világot, s melynek irreális ábrázolása és megjelenítése nem indít allegorikus értelmezésre, illetve az olvasó (vagy néző stb.) – ahogyan Todorov¹ írja – ellenáll az allegorikus értelmezésnek.

De ha nem foglalkozunk a mítosszal és a mesével, egyáltalán hol jelenik még meg a fantasztikum az antik irodalomban? Felbukkan az ión logográfiában, ahol a kevésbé ismerős területek leírását fantasztikus elemekkel egészítették ki; a Nagy Sándorról szóló történetírásban, ahol például az indiai expedíció leírását több historiográfus is fantasztikus elemekkel bővítette; továbbá az utópikus irodalomban, mint például Iambulosz Napállamában vagy a kiemelkedő személyiségek életleírásaiban, mint például Iamblikhosz Püthagorasz életéről² szóló munkájában. A görög szerelmi regény és előzménye, a milétoszi novella szintén számos fantasztikus elemet tartalmaz. A történetírás és az életrajz fentebb említett műfajában a fantasztikus elemek az elbeszélést színezik, ennek

1 „...il importe que le lecteur adopte une certaine attitude à l'égard du texte: il refusera aussi bien l'interprétation allégorique que l'interprétation „poétique”. Tz. TODOROV, *Introduction à la littérature fantastique*, Paris, Du Seuil, 1970, 38.

2 Csupán egy kiragadott példa: Püthagorasz egyik combja aranyból van, ami isteni lényére utal.

hátterében felfedezhetjük a pontos ismeretek hiányát, illetve az ábrázolt személyiség jelentőségének fokozására szolgáló törekvést. A fantasztikum utópiában betöltött szerepe teljesen magától értetődő. A szerelmi regényekben pedig a fantasztikus elemek a szerelmesek emberi mértéket felülmúló szerelmét és tulajdonságait hivatottak hangsúlyozni: ennek megfelelően tehát itt nem színező tényezők, hanem szorosan a műfaj lényegéhez tartoznak. Kivételt képez Longosz pasztorális szerelmi regénye, a *Daphnisz és Khloé*.

Valamennyi eddig felsorolt műfajban a fantasztikumhoz komoly hangvétel társul. Az antik irodalomban még két műfajban jelenik meg a fantasztikum: a szatíra egy sajátos ágában, a menipposzi szatírában és az arisztophaneszi ókomédiában. Arisztophanész és a menipposzi szatíra sokkal közelebb áll egymáshoz, mint például Arisztophanész és Menandrosz, az újkomédia képviselője. Menandroszról így írt egyik antik értelmezője: Nem tudom, hogy Menandrosz utánozta-e az életet, vagy az élet Menandroszt. Arisztophanészről *nem* alakult ki az a vélemény, hogy az életet utánozta volna – ez is közvetett bizonyíték lehet arra, hogy más volt a szemléletmódja, s mások voltak ábrázoló eszközei. Ezen eszközök közül most csupán a fantasztikumot ragadjuk ki.

A fantasztikum kétféle módon jelenik meg Arisztophanész komédiáiban: részletként, mint amilyen a darazsak, a békák vagy a felhők kórusa a hasonló című darabokban, avagy az egész cselekményt meghatározó alapvető motívumként, például a *Madarakban* vagy a *Békében*. (Valamiféle utópikus színezet, mely ironikus fikcióként jelenik meg, az ókomédiára és a menipposzi szatírára is jellemző – ez a mindkét műfajban felelhető repülési fantáziákra is érvényes.³)

Az ókomédia korában még lehet szabadon szólni; Arisztophanész az athéni demokrácia gyermeke, bár alkotó periódusa már ennek hanyatló szakaszára esik, de még megvan az *onomasi komódein* (valakit név szerint kigúnyolni, nevetségessé tenni) lehetősége. Mire jó hát eme feltételek közt a fantasztikum, ha amúgy is leplezetlenül ki lehet mondani mindent? Összességében nézve a társadalmi vagy politikai kérdések Arisztophanésznál nem jelennek meg önállóan,⁴ az ironikus-fantasztikus elemek természetesen hordozhatnak ilyen tartalmat, de egyúttal a komikus hatás lényegéhez is hozzátartoznak. Reinhardt

3 A szatirikus és az utópikus hangvétel a későbbi korok irodalmában is egymással szemben vagy egymást kiegészítve jelenik meg. Lásd ehhez B. C. ELLIOTT, *The Shape of Utopia. Studies in a Literary Genre*, Chicago, 1970; H. SWOBODA, *Utopia. Geschichte der Sehnsucht nach einer besseren Welt*, Wien, 1972; I. HENTSCH, *Semiotik des Erzählens. Studien zum satirischen Roman des 20. Jahrhunderts*, München, 1975; N. FRYE, *Anatomy of Criticism*, Princeton 1957, 232–236, 308–312. – A repülési fantáziákhoz lásd K. LUCK-HUYSE, *Der Traum vom Fliegen in der Antike. Palingenesia LXII*, Stuttgart, F. Steiner Verlag, 1997. – Az utópikus a menipposzi szatírában témájához lásd W. VON KOPPENFELS, *Mundus alter et idem. Utopiefiktion und menippeische Satire*, Poetica, 13, 1981, 16–66.

4 P. HAENDEL, *Formen und Darstellungsweisen in der aristophanischen Komödie*, Heidelberg, 1963, 332.

szerint a többértelműség és a sokféleség épp az arisztophaneszi komédia klasszikus jellemzője.⁵ Reinhardt három dolgot emel ki Arisztophanesznál: a realitást, a realison túlit és a politikumot, ezeket azonban csak a reális és a fantasztikus, az aktuális tréfa és az athéni eszme egységéből kiindulva lehet szerinte valamennyire megérteni.⁶

Arisztophanesz *Béke* című komédiájának, melyet a Kr. e. 421-es dionüsziaúra írt, az athéniak és spártaiak közt ugyanekkor megkötött béke adta aktualitását. A darab kezdetén két agyonhajszolt rabszolga jelenik meg, akiknek az a feladata, hogy uruk, Trügaiosz óriási ganajtúróbogarat élelemmel lássák el, ugyanis a ganajtúró Trügaiosz „paripája”, melyen az égbe akar szállni, hogy megkérdezze Zeust, mi a szándéka a háború kínozza görögökkel kapcsolatban. Trügaiosz el is éri célját, és tárgyalásokba bocsátkozik Hermészszel. Az égből nem túl rózsás a helyzet, mert az istenek az örökös háborúskodás miatt a magasabb régiókba húzódtak vissza, s így Polemosz (beszélő név: harc, viszály) szabadon garázdálkodhat. Be is zárta a béke istennőjét, Eirénét egy barlangba, most pedig a görög városokat akarja egy mozsártörővel péppé zúzni. Trügaiosz megleszi Polemoszt. Utóbbi szolgája szerencsére nem tud urának mozsártörőt szerezni, így hát újat kell csináltatnia. Trügaiosz kihasználja az alkalmat, odahívja a görögöket, megnyeri tervének az aggodalmaskodó és bizonytalan Hermészt, s megszervezi Eiréné kiszabadítását, akit kötelekkel húznak ki a barlangból. Trügaiosz tehát Eirénével együtt térhet vissza a földre, de nem a ganajtúró bogár hátán távozik (az istenek ugyanis nem akarják újra viszontlátani), hanem egy ösvényen megy le, melyet Hermész mutat meg neki. A cselekmény a földön folytatódik tovább – dicsérik a békés vidéki életet, Trügaiosz pedig megházasodik.

A politikum egyértelmű hatással volt erre a komédiára, hiszen épp a háború által leginkább sújtott parasztok voltak a békegondolat legerőteljesebb hordozói. A darab alap helyzete viszont teljes egészében fantasztikus, kezdve a ganajtúró bogáron egészen a barlangból kötelekkel kihúzott Eirénéig, egyszersmind komikus is, s az ironikus elemek sem hiányoznak.

Az irónia a komikus sajátos formája. A szokásos definíció szerint az ironikus megnyilvánulásokban (vagy helyzetekben) a dolgokat azok ellentétével fejezik ki. A késő antik retorika felfogása szerint ez azt jelenti, hogy az ellentétet a forma avagy a tartalom síkján jelenítik meg. Utóbbi esetben a kifejtett tartalom ellentétes azzal, amit valójában gondol a szerző. Amennyiben drámai alkotásról van szó, itt a közönség „közreműködésével” értelmeződik az ironikus szándék.

5 „Seit der Romantik hat sich die Aristophanische Komödie in so vielen Teilansichten dargeboten, als Literaturgroteske, als Märchenkomödie, als satirischer Mummenschanz, als Hanswurstiade eines göttlich souveränen Geistes, als politisches Propagandainstrument, als Narrenstreit, als attische Festnacht, als Entbindung dionysischer Urmächte ..., dass es heutzutage weiser scheint, ihre vielfältige, aus Widerstrebendem gefügte Einheit als das eigentümlich Klassische ... an ihr anschauend hinzunehmen...” K. REINHARDT, *Arisztophanes und Athen = Tradition und Geist*, Göttingen 1960, 257 skk.

6 REINHARDT, *i. h.*

Arisztophanész *Béke* című komédiájában mi az, ami a kimondottak ellentéte? A béke visszahódítása önmagában véve komoly gondolat, sőt, akár emelkedettnek is nevezhetjük. A béke újra való megteremtését tehát nagyon is komolyan gondolja a komédiáíró, de ha az igazságot nevetve mondják ki, az gyakran hatásosabb. Arisztophanész kettős játékot művel az óriás ganajtúróbogárral: az előbb említettek mellett a kortárs néző számára egyértelmű lehetett, hogy ez egyszersmind Euripidész *Bellerophonész* című tragédiájának paródiája, amelyben a Pegazus száll az égbe. A fantasztikus képpel Arisztophanész tehát az ismert mítosz ellenpárját teremtette meg. A tradícióval való játék egyébként a menipposzi szatírában is döntő tényező.

A *Békákban* Héraklész alvilági utazásának ellenpárját teremtette meg a komédiáíró. A főhős ugyan Arisztophanésznál is isten, Dionüszosz, de a szerepcserét csaknem abszurdnak nevezhetjük; Dionüszosz ugyanis Héraklész öltözkéiben száll alá – félve és remegve - az alvilágba, hogy felhozza az élők sorából nem sokkal azelőtt távozott Euripidészt, mert mint színpadi istenség Dionüszosz nem tud meglenni nélküle.

Vajon Arisztophanész nevetségessé akarja tenni a vallást és az istenek világát? Kétségkívül nem csekély dolog, amit az istenekkel kapcsolatban megenged magának. A csúcstalán éppen Dionüszosz alakja, aki az alvilágban félelmében egy pap széke mögé rejtőzik. A nagy vallástörténész, Nilsson szerint ez a vallásos érzület hanyatlását jelenti. Azonban a kézzel fogható valláskritika és a vallással kapcsolatos kételyek ellenére sem feltétlenül ez a helyzet. A népi vallásban például az istenekről szóló durva tréfálkozás összeegyeztethető volt a hittel. Mielőtt megítelnénk a helyzetet, vizsgáljunk meg egy másik komédiát is, a *Madarakat*. Ebben a darabban a legmerészebb fantasztikum és a finom költőiség egymás mellett jelenik meg, ahogyan Lesky mondja.⁷

A darabban két athéni fickó elhatározza, hogy polgártársaik pereskedési dühe miatt kivándorol. Egy madárnál (egy búbos bankánál) érdeklődnek afelől, hol tudnának olyan várost találni, ahol nyugalomban és örömeik közepette lehet élni. (Épp a darab megírása idején zajlott Alkibiadész szicíliai hadjárata.) A madár megválasztása szerencsés, ugyanis ő volt korábban Téreusz király. A két fickónak azonban egyik ajánlat sem tetszik, végül egyiküknek az az ötlete támad, hogy maguknak a madaraknak kellene államot alapítaniuk, s így ki tudnák éhezteni az isteneket, akik ezután kezelhetővé válnának. A madarak kórusa ellenségnek tartja az embereket, a búbos bankát pedig árulónak, végül azonban a kórust is sikerül megnyerni a madárállam gondolatának. A két athéninek madárrá kell változnia, majd megalakul a Felhőkakukkország. (Közben az emberek közül többen is szeretnének madárrá változni.) Az istenekkel való tárgyalások eredményeképpen Zeusz-nak le kell mondania Baszileiáról, a világ feletti uralom megtestesítőjéről, akít a két valahai fickó egyike vesz el feleségül. Az istenek a Baszileiáról való lemondás árán továbbra is megkapják az áldozati adományokat.

7 A. LESKY, *Geschichte der Griechischen Literatur*, DTV München, 1993, 494.

Mire utal itt Arisztophanész? Az istenek az emberektől függenek. Vajon továbbra is tisztelni kell őket? – Ezt a kérdést teszi fel burkoltan a komédiaíró, egyszeresmind azonban a korabeli valláskritikát is kigúnyolja. Végző soron azonban a görög vallás nem dogmatikus jellege a népi tréfálkozást és a kritikát is lehetővé tette.⁸ Arisztophanész nem veszi komolyan az isteneket, létezésüket azonban nem tagadja. Kívülről szemléli őket, mint később Lukianosz, de a világ teljességéhez az istenek is hozzátartoznak a maguk emberi gyengeségeivel.

Nem minden fantasztikummal kapcsolatos ötletnek Arisztophanész az atyja: vannak ikonográfiai párhuzamaink is, korábbi fekete alakos vázákön láthatunk afféle madár- vagy darázs-kórust, vagy éppenséggel a *Lovagok* kórusa is szerepel (emberek lómaszkkal a fejükön, hátukon egy másik alak ül). Az ötlet tehát adott volt, Arisztophanész azonban új tartalommal töltötte meg.

A görög vallás lényegéhez tartozott, hogy mintegy megengedte a maga kívülről való szemlélését. Ez egyszeresmind azt jelenti, hogy nem csupán a vallást, hanem a világot is megfelelő távolságtartással lehetett szemlélni; ez a világszemlélet az egészet akarja átfogni, de nem akar az egész helyébe lépni. Arisztophanészt sosem vádolták meg istentelenséggel.

Lukianosz komolyan veszi az istenekkel kapcsolatos történeteket. Travesztiáiban ezek pontosabban jelennek meg, mint Arisztophanész komédiáiban (gondoljunk Dionüszosz alakjára!). Ez annyit jelent, hogy a görög mitológia szimbólumrendszere még mindig megfelelő közeg arra, hogy Lukianosz ezen keresztül beszélhessen a maga világáról. Ha a vallást vesszük szemügyre, nincs különbség Homérosz és Lukianosz istenei között, azonban a külvilág megváltozott, s ebben az új összefüggésben az istenek is másképp értelmezhetők. Lukianosz istentörténetei, noha pontosan megfelelnek a mítoszok ismert formáinak, teljességgel mássá váltak: mindennapivá, s így minden kicsinyesebb módon, emberközelibben jelenik meg. Lukianosz maga is úgy viselkedik, mint egyik alakja, Mómosz, a tagadás és a gúny megszemélyesítője: mindent és mindenkit mer bírálni, gondolatait nyíltan kifejezésre juttatja, sem félelemből, sem udvariasságból nem leplezi véleményét. Feltehetnénk a kérdést, vajon Lukianosz kortársait megbotránkoztatták-e ezek az istentörténetek. A műveltek valószínűleg felfedezték a bennük rejlő filantrópiát. A nagyon is emberi istentörténetek emberi bűnökről szólnak, olyanokról, melyek ütköznek az emberek által alkotott törvényekkel, de épp ezek teszik emberibbé az életet. A tökéletességet az isteneknél sem lehet elviselni – ezt már Homérosz is tudta. Ahhoz, hogy az embernek joga legyen ezekhez a bűnökhöz, szüntelenül küzdeni kell az álszentség és a konvenciók ellen. A tökéletességet követelő álerkölcösség elfordul az embertől, nem

8 RITOÓK Zs. szerint ebben a komédiában Arisztophanész már túllép a népi tréfálkozás elfogadott szintjén. RITOÓK Zs. – SARKADY J. – SZILÁGY J. GY., *A görög kultúra aranykora*, Bp., 1968, 565.

más, mint apanthrópia, mely – amint Trencsényi-Waldapfel rámutatott⁹ – kulcsfogalomként szolgálhat Lukianosz megértéséhez. Mily szép is lenne az ember, ha ember lenne – Menandrosz eme parafrázeált szentenciája lehetne Lukianosz történeteinek vezérmotívuma. Lukianosz mindent leleplez: az életet betöltő hazugságokat, a hamis értékeket, akár filozófusok, akár hadvezérek, akár atléták képviselik is ezeket. Az istenekről szóló történetek mellett főként fantasztikus dialógusaiból lehet ezt kiolvasni. Minthogy e dialógusok egyik fő alakja Menipposz, melyekben a repülés motívuma is meghatározó, Helm megpróbált belőlük az elveszett menipposzi szatírákra következtetni.¹⁰ Bár újabban vitatják, hogy Lukianoszt közvetlenül le lehetne vezetni Menipposzból, annyi mégis bizonyos, hogy a menipposzi szatíra Menipposztól Varrón és Senecán át Lukianoszig ívelő műfajára a rendkívül változatos motívum- és formakincs jellemző, melyet a szerzők a megmerevedett intézményekről és világnézetéről szóló szellemes és fantasztikus elemekkel dúsított bírálat szolgálatába állítanak. A műfajra a cinikus filozófiai iskola is hatással volt. A menipposzi szatírákat célzatuk és a fiktív eszközök komikus fantasztikuma az ókomédia követőjévé teszi. A fikció ironikus formában jelenik meg. A menipposzi szatíra egyfajta imaginárius világot ábrázol, amely vagy radikálisan elüt a reálistól, vagy pedig sajátos módon áthatja azt. A reálisból az imaginárius világba való átmenet az ábrázolásban tudatosan nem lepleződik el, felismerhető az olvasó számára. Ez nem is történhet másképp, hiszen az imaginárius világ a reális horizontján jelenik meg. Ha pedig az ábrázolás az imagináriusra összpontosít, ezt mindig a reális világra vonatkoztatva teszi meg. Másfelől az ábrázolás szükségszerűen a fikcióhoz kapcsolódik, hiszen ebből ered. A téren és időn keresztül vezető fantasztikus utazásban (a repülés is ebbe a kategóriába tartozik) – a reális és imaginárius világ határán – már komolyabb, utópisztikus formájában is (Hekataiosz, Euhémerosz, Iambulosz) benne rejlett az ironikusban vagy parodisztikusban való feloldódás lehetősége. Ez például Lukianosz *Ikaromenipposzában* vagy az *Igaz történetekben* realizálódott, mely művek egyúttal az utópikus műfaj paródiái is. A különféle műfajok parodizálása szintén lényeges elem a menipposzi szatírában.

9 TRENCSENYI-WALDAPFEL I., *Lukianos környezetéhez = Vallástörténeti tanulmányok*, Bp., 1959, 358–375.

10 R. HELM, *Lucian und Menipp*, Leipzig/Berlin, 1906; Nachdr.: Hildesheim 1967; Lukianoszhoz lásd még J. BOMPAIRE, *Lucien écrivain, Imitation et Création*. Paris, 1958; CH. ROBINSON, *Lucian*, Duckworth London, 1979; E. P. KIRK, *Menippean Satire. An annotated Catalogue of Texts and Criticism*, New York, 1980; E. COERTNEY, *Parody and Allusion in Menippean Satire*, *Philologus*, 106, 1962, 86–100; H. K. RIHKONEN, *Menippean Satire as Literary Genre*, Helsinki, 1987; I. TRENCSENYI-WALDAPFEL, o.c.; J. GY SZILÁGYI, *Lukianosz = Lukianosz*, Bp., 1974, 715–789. – A fiktív és a fikció elméletének problematikájáról lásd D. HENRICH–W. ISER (edd.), *Funtionen des Fiktiven*, München 1983, kül. 153–224, 277–330. – M. M. BAHTYINra is utalnunk kell, aki rámutatott arra, hogy a karneválisztikus kultúra előzményei közt ott van a menipposzi szatíra is. Lásd *Problemy poetjiki Dostojevszkovo*, Moszkva, 19291, 19632, 150–162. – Bahtyin és azok, akik az újkori menipposzi szatírával foglalkoznak, természetesen kitégítették a menipposzi szatíra fogalmát.

A menipposzi szatíra relativisztikus világnézetet tükröz, s csupa szkepszis minden-
nel szemben. Az ábrázolt helyzeteket, a cselekményt többnyire metaforikusan kell ér-
telmezni, mert a műfaj, sajátágaiból adódóan, inkább az általános szellemi hozzáállást,
mint az individuumokat igyekszik megfesteni. A mítoszokat, az egyes motívumokat
(istenek gyűlése, leszállás az alvilágba, lélekvándorlás, filozófus-lakoma) a „komoly”
irodalomból kölcsönzi a menipposzi szatíra, s ugyanez érvényes retorikájára és nar-
rációjára is. A törvényszéki beszéd, a platóni dialógus, az enkomion Lukianosznál is
megjelenik.

Az *Ikaromenipposz* című dialógus Menipposz-alakja bizonyos távolságtartással szem-
léli a világot. Ez szó szerinti értelemben is így van a fantasztikumnak köszönhetően:
Menipposz, ahogyan barátjának meséli, személyesen járt az égben Zeusznál. A repüléshez
Daidalosz ötletét használta fel: szárnyakat szerzett, mégpedig valódi madárszárnyakat,
ugyanis Ikarosz tragikus esete miatt tartott a mesterségesektől. Az egyik szárnyat egy
hatalmas sasról, a másikat egy szintén óriási keselyűről vágta le. Ezek segítségével először
a holdon kötött ki, ahonnan meg tudta szemlélni, mit művelnek az emberek. Láta a há-
zasságtörőket, a gyilkosokat, a pereskedőket, a rablókat, az áldozatok bemutatóit, min-
denkit egy időben. A holdról nézve azonban mindennek más dimenziója lett, a háborúk,
a különféle pereskedések mind nevetségesen hatottak. A holdról tovább röpült, az olüm-
poszi istenekhez, ahol Zeusz kérdezte ki. Menipposz tapasztalata szerint a főisten már
nem mindentudó istenség, inkább egy pletykaéhes nőre hasonlít, s nem tud uralkodni
magán: megkérdezi Menipposzt, mi az emberek véleménye róla. Menipposzt ezután egy
sajátos szerkezethez vezetik, egy csőrendszerhez, melyben minden csőnek fedele van. Ha
Zeusz felemeli valamelyik fedelet, meg tudja hallgatni az emberek imáit. A következő na-
pon Zeusz összehívja az istenek tanácsát, ahol előadja, milyen veszélyt jelentenek a
filozófusok (Lukianosz szarkasztikusan festi le a különböző filozófiai iskolákat) az iste-
neknek szóló áldozati adományokat illetően. A gyűlés bosszút kiált, Zeusz szavai alapján
ez majd teljesebbé is megy. A szabadgondolköző Menipposzt viszont nem akarják töb-
bet az égben látni, így hát Hermész – immár szárnyak nélkül – visszaviszi a földre.

A történet feltűnő rokonságot mutat Trügaiosz utazásával: Menipposz és Trügaiosz is
saját erejéből jutott fel az égbe, mindkettőjüket Hermész vezette vissza a földre. Ariszto-
phanész Euripidészt parodizálta, a lukianoszi repülés-történet allúzió mindkettőre. Az
Ikaromenipposz játék a tradícióval, egyszersmind a fantasztikum eszközével az emberi
és isteni világ ironikus ábrázolása, ahol minden kifordítottan jelenik meg: a főisten tulaj-
donságai az istenek emberi gyengeségeiről árulkodnak.

Lukianosz művei közül az *Igaz történetek*nek volt a legmesszebbre mutató hatása.
A mű mint voyage imaginaire több későbbi alkotással is rokonságot mutat: Thomas
Morus *Utópiájával*, Rabelais, Swift, Cyrano di Bergerac műveivel, s a sort még folytatni
lehetne. Az *Igaz történetek*ben Lukianosz Photios bizánci patriarcha (820-891) szerint
Antoniosz Diogenész *A Thulén túli csodák* c. művét parodizálja. Minthogy ez az elbeszélés
nem maradt ránk, nem tudjuk megállapítani, mennyire hatott Antoniosz Diogenész Lu-

kianoszra. Photiosz szerint bizonyos párhuzamokat fel lehet fedezni. A mi szempontunkból azonban nem is annyira lényeges, ki volt a forrás. Lukianosz műve ugyanis sokkal inkább általában véve a korabeli propagandisztikus történetírás paródiája, fantasztikumba öltöztetve. A történeti ábrázolások látszólagos, adatokra támaszkodó korrektségén ironizál. A boldogok szigetein Lukianosz szerint 365 vízforrás, 365 mézforrás, 500 mirhaforrás, 7 tejfolyó, 8 borfolyó van. Minden egyes elem abszurdabb, mint az előző, az ironikus effektust a leírás adatszerű komolysága eredményezi.

Az Igaz történetek annak a fizetett publicisztikának a leleplezése, melyben Rómát még mindig teljes ragyogásában ábrázolják. A nap és a hold küzdelmének ábrázolásában az olvasó felfedezheti a mindenkori hódító háborúk modelljét, legyen az a peloponnészoszi – ahogyan többnyire interpretálják vagy a Róma és a parthusok közti háború. Lukianosz itt is megmutatja azt a látszatvilágot, mely mögött ott rejlik a sokkal sötétebb valóság. A régi paideia eszméjét, melyet a rómaiak humanitasnak neveztek, kell újra életre hívni, csak ez segíthet a valódi világgal való megbirkózásban – ez Lukianosz fantasztikus köntösbe öltöztetett iróniájának üzenete.

Részlet Dzsálál ad-Dín Rúmí *Masnavijából*

Dzsálál ad-Dín Rúmí, teljes nevén Dzsálál ad-Dín Rúmí b. Bahá ad-Dín Szultán al-^cUlamá Valad b. Huszajn b. Ahmad Katíbí – vagy ahogy életében is emlegették: *Mavláná* 'a mi Urunk'¹ – minden kétséget kizárólag az iszlám világ egyik legnagyobb hatású szúfi – misztikus – költője volt. 1207-ben született a ma Afganisztán területén található Balhban, ami akkoriban a Hvárezmi Birodalomhoz tartozott. Atyja, Bahá ad-Dín udvari hittudós volt. Balhból valószínűleg a növekvő mongol veszély miatt távozott családjával együtt valamikor az 1210-es évek első felében. Hosszú, évekig tartó vándorlás után érkeztek Anatóliába; Konya városában telepedtek le, s Dzsálál ad-Dín itt halt meg 1285-ben.

Első mestere Szajjid Burhán ad-Dín, apja egyik korábbi tanítványa volt. Ennek halála után éri azonban a legfőbb misztikus inspiráció: 1244-ben találkozik a vándorló dervis Samsz-i Tabrízival, akinek nemcsak tanítványául szegődik, de lírai költeményeiben az ő nevét használja költői álnévként. Ő vezeti be az isteni szeretet, szerelem tanításaiba, mellette éli át az Istennel való egyesülés extatikus élményét; továbbá az ő hatására Mavláná a vallási kötelességek gyakorlásáról, azaz az immár külsődlegesnek mondott vallásosságról a belső élményre, hitre helyezi a hangsúlyt. Saját tanítványai azonban nem nézik jó szemmel a Samsz kedvéért őket elhanyagoló mester eme kapcsolatát, s ezért Samszot meggyilkolják.²

Mavláná halála után fia, Szultán Valad a hajdani tanítványokat renddé szervezte, mely alapítója után *mavlaví* – törökösen: *mevlevi* – néven terjedt el. A keringő dervisek szoros kapcsolatokat alakítottak ki az oszmán elittel (több szultán is csatlakozott hozzájuk), a Birodalom határait azonban soha sem lépték át. Virágkorukban mintegy száz rendházat tartottak fenn. A rend Törökországban csak 1925-ig működött, amikor a többi renddel

1 F. de JONG, D. S. MARGOLIOUTH, 'Mawlawiyya' = *The Encyclopaedia of the Islam* (New Edition), Leiden, 1991, vol. VI, 883–889. Az életére vonatkozó legfőbb forrás: SAMSZ AD-DÍN AHMAD AL-AFLÁKÍ AL-CÁRIFÍ, *Manáqib al-cárifín*, szerk. Tahsin YAZICI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1959.

2 Utóda először Szaláh ad-Dín Zarkúb volt, akit Huszám ad-Dín Cselebi, Karím ad-Dín Bektemür, végül Mavláná fia, Szultán Valad követett.

együtt betiltották, vagyonát konfiskálták. A mavlavíjja azonban ma is létezik, bár leginkább turisztikai látványossággént találkozhatunk vele.

Mavláná tanításai a hódoltság idején hazánkat is elérték; a XVII. században pedig maga a rend is megtelepedett Pécs városában. A Jakováli Haszan pasa által alapított kolostor erejét mutatja, hogy utolsó sejhje idővel az egyik legjelentősebb isztambuli rendház főnöke lett.³ Mavlánához – egyetemes emberi értékein túl – ily módon is közünk van: tanításai jelen voltak és hatottak a hódoltságban is, így a magyar múlt részévé is váltak. Mindezek fényében eléggé különös, hogy Rómí munkásságáról igen keveset lehet magyarul olvasni. Alig egy-két versét, négy sorosát ültették át magyarra.⁴ Jelen fordítás a Mester legnagyobb művéből, a *Masznaví*-ből egy rövid részlet, alig több, mint a mű századrésze.⁵

A *masznaví* szó maga elbeszélő költeményt jelent. Különböző válfajai léteztek: beszélünk hősi, romantikus, filozofikus, vallásos *masznaví*-król. Páros rímelés jellemző rájuk, amely így lehetőséget teremt a szinte végtelen terjedelemre is. Rómí előzményének számítanak a műfaj olyan nagyjai mint Szanáí, Attár vagy Nizámí Gandzsaví. Mavláná munkájának teljes címe *Masznaví-ji ma^cnaví* („A belső értelmek *masznaví*-ja”), általában azonban röviden „*Masznaví*”-ként említik, mintegy a *masznaví* műfaj par excellence példájának, betetőzésének tartva.⁶ A munkát óriási nimbusz övezi az egész iszlám világban, melyet sokak szerint csak a Korán múl felül. Rendkívül gazdag kommentár-irodalom is kapcsolódik hozzá.

- 3 SUDÁR Balázs, *Ki volt Jakováli haszan pasa?* Pécsi Szemle, 9(2006), 1, 27–34. ÁGOSTON Gábor, *Muszlím hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században.* = *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből: A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*, szerk. SZITA László, Pécs, 1993, 285–286.
- 4 Az utóbbi időben azonban Magyarországon is megélenkült az érdeklődés az iszlám misztikus tanai irányában; Erdélyben egy válogatás jelent meg Mavláná négy soros verseiből: RÓMÍ, *Mint a felhő, mint a szél (Százharminchat rubá’i)*, ford., vál. NAGY Imola, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2003.
- 5 A *Masznavín* kívül legjelentősebb műve a már említett *Díván: Kulliját-i Samszjá Díván-i kabír*, szerk. BADÍC AL-ZAMÁN FURÚZANFAR, Teherán, 1336. – Jó, angol fordítással kísért válogatás: R. A. NICHOLSON, *Selected Poems from the Dívāni Shamsi Tabrīz*, Cambridge, 1898. – Mondásait a *Fíhi má fíh* című gyűjtemény tartalmazza: R. A. NICHOLSON, *The Table-Talk of Jalalu’d-din Rumi = Centenary Supplement to the Journal of the Royal Asiatic Society*, 1924, 1–8. Hét összegyűjtött szentbeszédet, elmélkedést tartalmaz az ennek megfelelő című *Maváciz madzsálsz-i szabca*, kiad. Ahmet Remzi AKYÜREK, ford. Rizeli Hasan EFENDI-OĞLU, İstanbul, 1937. – Ismertek még levelei: *Maktübât: Mevlânâ’nın mektupları*, kiad. Ahmet Remzi AKYÜREK, İstanbul, 1937; ismerteti még Mehmed ŞEREFEDDİN YALTKAYA, *Türkiyat Mecmuası*, 1939, VI, 323–345.
- 6 A mű teljes és mindeddig legjobb kritikái kiadása: R. A. NICHOLSON, *The Mathnawí of Jaláluddín Rómí*, 1925 (8 kötet kommentárral). Öt kéziratot használt, melyek közül három tartalmazza a teljes művet. Az első kötet bevezetője alapján a *Masznaví* európai fordításai: létezett egy Nicholson által ismert korai fordítás, mely a tudományos mércének nem igazán felel meg, inkább csak irodalomtörténeti kuriozitással bír, amit egy bizonyos Jacques de Wallenbourg (1763–

A 24 ezer sorpárra rúgó, hat kötetre osztott munkában Rúmí misztikus tanításait teszi közzé, anekdoták formájában. Mint ahogy ő maga is megindokolta: „Jobb, ha a Kedves titka rejtve marad – mondtam neki –, viszont figyelj, mi rejlik a történetben!” Úgy tartják, hogy a művet Rúmí az egyik fő tanítványa, Huszám ad-Dín Cselebi kérésére alkotta 1258 és 1266 között; saját kezűleg csak az első 18 sorpárt róttá papírra, a többi Huszám ad-Dínnek diktálta, s később sem javítgatta, csiszolgatta a munkát. A diktálás időnként átcsap párbeszédbe: Huszám ad-Dín kérdéseket tesz fel, megjegyzéseket fűz a hallottakhoz, nógatja elkalandozó mesterét, vagy éppen fáradtságra panaszzkodik – mindez benne foglaltatik a műben. E közvetlen kommunikáció határozza meg az egyes történetek szerkesztését is. Egy-egy kényesebb résznél Mavláná megáll, kilép a történetből, szimbolikusan magyarázza az eseményeket, kommentárokat fűz a nehezen érthető helyekhez. A szabad megfogalmazás a művészi értékre is kihat: a mű nyelvezete egyenetlen, költői szépségű helyek váltakoznak döcögősebb megfogalmazásokkal. Mavláná magát inkább tanítónak tekintette, mint költőnek, s a tartalmat fontosabbnak tartotta, mint a formát.

Elődeihez képest újítása részben a feldolgozta nyersanyag gazdag és változatos voltában rejlett. Forrásai közt egyaránt megtalálhatjuk a népmeséket, korábbi mesegyűjteményeket, szentek történeteit, a Koránt, az öt megelőző epikus irodalmat, de mindennapi

---

1806) írt, s csak néhány részletét adja a műnek. Az első defter egyharmadát fordítja: Georg ROSEN, *Mesnewi oder Doppelverse des Scheich Mewlânâ Dschelâl-eddîn Rûmî aus dem Persischen übertragen von Georg Rosen*, Leipzig, 1849. Az első deftert fordítja le: *The mesnevi of...*, ed., transl. Sir James REDHOUSE, London, 1881. – Ismert még: *Masnavi-i Ma'navi...*, ford. WHINFIELD, E. H. London, 1887, 2. kiad. 1898. – A második könyvet fordítja és kiadja: *The Masnavi by...*, ed., transl. C. E. WILSON, London, 1910. – Újabb angol fordítás (bár korántsem a teljes mű): *Rumi: Lion of the Heart*, ford. Coleman BARKS, A. J. ARBERRY, R. NICHOLSON, London, Arkaná, 1998; *A Rumi Anthology: Rumi, poet and mystic tales of mystic meanings*, ford. R. A. NICHOLSON, Oxford, Oneworld, 2000; *The Soul of Rumi: a new collection of ecstatic poems*, ford. bev., jegyz. Coleman BARKS, San Francisco, Harper, 2001.

Egyéb fordítások és kiadások H. RITTER, *Celâleddîn Rûmî = İslam Ansiklopedisi*, 3. köt., İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1945, 53–59. alapján: legutóbbi török fordítás: Mavlânâ, *Mesnevî, Dünya edebiyatından tercümeler: Şark-İslâm klâsikleri I*, İstanbul (ford. İZBUDAK, Veled, kommentálja GÖLPINARLI, Abdülbaki). – Urdu fordításokról: A. J. ARBERRY, *Catalogue of the Library of the India Office*, II, London, 1937, part VI, 301–304. – Korábbi, ismertebb törökországi fordítások és kiadások: Ankaralı RÜSUHI (megh. 1041/1631), *Fâtih al-abjât*, İstanbul, 1289, 6 köt.; Bursalı İsmail HAKKI, *Rûh al-masnavî*, İstanbul, 1287 (Az első defter egy részének kiadása is); Sari Abdullah Efendi, İstanbul, 1288, 5 kötet (Az első defter kiadása is). NAHIFI, Kairó, 1268/1851 (verses fordítás). ÁBIDÍN PASA, İstanbul, 1887/1888, 6 köt. – Az iráni és indiai kiadásokról, illetve a legrégebbi keleti könyvmatokról: NICHOLSON, 1925, I, xvi–xviii és VII, xi–xii, illetve ARBERRY, *i. M.*, 301–304. – Elterjedtek még a Júsuf Szinecsak-féle (megh. 953/1546), *Dzsazira-yi masznavî* címet viselő kivonatok.

életképeket is. Ugyanakkor változatos és kreatív volt az a mód is, ahogyan nyersanyagát megformálta: az egyes történeteket a kifejezendő mondanivalóhoz gyúrta, és képes volt számtalan egymástól független vagy olykor egymással ellentétes jelentést is kihozni belőlük. A történetek nem allegóriák, hanem rendkívül összetetten szimbolikusak; ott érezhető mögöttük a misztikus tapasztalat, céljuk a gyakorlati alkalmazhatóság. Gazdag képi világ, továbbá a Korán és a hadís emelkedett arab nyelvtől a hétköznapi perzsaig terjedő változatos nyelvi regiszterek jellemzik.

Fordításunk az első könyv első 322 párversére terjed ki. Tartalmazza a bevezető szakaszt, a híres nádfuvola-hasonlatot, s két történetet: a király és a rabszolgalány, illetve a papagáj és az olajosüveg történetét. Úgy véltük, helyesebben járunk el, ha nem verses fordítás formájában adjuk közre e részletet, ezzel ugyanis éppen azt a tartalmat csorbítottuk volna, amelyet az alkotó is elsődlegesnek tekintett. (A keretekhez nem kötött, prózai fordítással sem tudtuk azonban áthidalni Rúmi világa és a mi világunk közötti kulturális különbségeket, ezért ahol szükségesnek láttuk, lábjegyzetekkel igyekeztünk segíteni a magyar olvasót.)

Dzsalál ad-Dín Rúmi: *Masnavi-ji Mánavi*

Hallgasd a nádfuvolát, amint mesél, az elválásról panaszcodik:

„Mióta a nádásból kivágtak engem, férfi és nő az én hangommal kesereg.

Szaggassa szívemet darabokra az elválás, hogy leírhasam a vágyódás fájaldalmát.

Aki gyökerétől messzire vetődik, újból keresi az egyesülés idejét.

Keseregtem én már minden társaságban, szerencséshez és szerencsétlenhez egyaránt
társul szegődtem.

Akik saját akaratukból lettek társaim, nem keresték bensőmben titkaim.

Titkom ott van jajszavamban, de a szem és a fül nem képes megérteni azt.”

Nem takarja fátyol a lélektől a testet, s testtől a lelket; mégisincs módjában senkinek
meglátni a lelket.

A fuvola hangja tűz, nem pedig lég – akiben nincs meg ez a tűz, váljon semmivé!

A szerelem tüze az, mely a fuvola bensejében ég; a szerelem áradása az, mely a borban él.

Társa a fuvola annak, akit kedvesétől elválasztottak – hangja szétszaggatja fátylainkat.⁷

Ki látott már a fuvolához fogható mérget vagy ellenmérget? Ki látott már a fuvolához
hasonló bizalmas barátot vagy kedvest?

7 A fuvola a mavlaví dervisek kedvelt hangszere, de a zene általában véve is központi helyet foglal el szertartásaik során. A misztika tanítása szerint az embert és Istent számos fátyol választja el egymástól: a legerősebb fátyol az emberi ego. A zene mint meditációs eszköz kikökkenti az embert a hétköznapi racionalitásból, és a lélek magaslataiba emeli.

A fuvola vérrel borított útról regél, Madzsnún szerelmének történetéről mesél.⁸

Az Igazi Tudás csak annak lehet sajátja, aki túllép önmagán – nincs más vevő a nyelv portékájára, csak a fül.

Bánatunkban parttalanná váltak a napok, gyötrődésünkhöz útítársul szegődtek.

Ha a napok továtúntek, mondd: „nem számít – csak Te maradj, akihez fogható tiszta lény nincs”.

A halon kívül mindenki megelégszik a vízzel; hosszú annak a napja, akinek betevője sincsen.⁹

Hogy milyen érettnnek lenni, az éretlen nem értheti meg; a beszédet így rövidre kell fogunk – béke veled!

Oldd el kötelékeidet, légy szabad, fiam! Meddig leszel még rabja ezüstnek-aranynak?

Ha az óceánt egy korsóba töltenéd, vajon mennyi férne bele? Alig egynapnyi mennyiség.

A mohók szemének korsója soha nem telik meg; a gyöngykagyló nem telik meg gyönggyel, amíg nem elégedett.¹⁰

Aki megszagatja öltözékét szerelmi kínjában, megtisztul a mohóságtól és hibáitól.¹¹

Áldott légy, ó, szerelem, szenvedélyhozó! Minden bajunk gyógyírja te vagy!

Ó, te, ki orvosságunk vagy a gögre és a hírnév utáni vágyra! Ó, te, aki szemünkben Platón és Galénosz vagy!

Egekbe jutott a szerelem révén a porból lett test; megremegett a Sinai-hegy és táncra perdült.

Ó, szerelmes! A szerelem a Sinai-hegy lelkévé vált, a Sinai-hegy megrészegült, *Mózes pedig villámtól sújtottan földre vettetett.*¹²

8 Madzsnún a közel-keleti szerelmi epika egyik közismert hőse, a beteljesületlen, l'art pour l'art szerelem jelképe. A történelmi Madzsnún arab költő volt, az iszlám első századában. Nizámí és az őt imitáló perzsa és török költők művei nyomán vált szimbolikus figurává. Nevének jelentése: „bolond”, azaz a szerelem, illetve misztikus értelmezés szerint Isten bolondja.

9 Az isteni lét átélése olyan a misztikusnak, mint halnak a víz: nem elégszik meg egy-egy korttyal, hanem állandóan benne szeretne lenni. Mivel ez a fizikai létezésben lehetetlen, ez szenvedést okoz – ezért hosszúak a napjai.

10 A korabeli elképzelések szerint a gyöngy a *najszán* hónapban (kb. április) hulló eső cseppjeiből keletkezik, oly módon, hogy az esőcseppet a kagyló magába zárja és igazgyönggyé növeli belsejében. Ahhoz, hogy az esőcsepp gyönggyé fejlődhessen, a kagylónak be kell zárnia ajkait – nem maradhat tátott ajkú, tehát „elégedetlen”.

11 A köntös felszakítása költői konvenció, a szerelmi vágy intenzitását jelzi (lásd fentebb). Az Isten iránti szerelem feltétele az anyagi világhoz tartozó lélek, a *najfsz* megzabolázása. Az öltözék itt a lélek anyagi megnyilvánulásainak szimbóluma.

12 Korán, 7.143. „Miután Mózes megérkezett az általunk megszabott időre, és az ő Ura beszélt vele, azt mondta: »Uram! Mutasd meg nekem [magadat], hadd nézhessek reád!« Ő azt mondta: »Nem fogsz látni engem, de nézz föl a hegyre. Ha szilárdan a helyén marad, akkor látni fogsz engem.« [Ám] amikor az ő Ura megmutatkozott a hegynek, akkor porrá omlasztotta azt. Mózes

Ha ajkamat társam ajkához illeszthetném, fuvolához hasonlóan énekelnék.
Aki elvált társától, akivel egy nyelvet beszélt, hiába tud százféle dallamot, nyelvétől megfosztatott.

A rózsza eltűnt, elhervadt a rózsáskert – nem hallgathatod már a fülemüle történetét.¹³
A Szeretett maga a mindenség, a szerelmes pedig fátyol; a Szeretett él, a szerelmes halott.¹⁴

Ha a szerelmes nem törődik a szerelemmel, olyan, mint a szárnyaszegett madár.
Ugyan, mit tudhatnék én jövőről és múlttól, ha nem világítaná meg Kedvesem fénye?
A szerelem kényszerít, hogy szóljak; ha a tükör nem tükröz, ugyan mire való?
Tudod, miért nem tükröz a tükröd? Mert arcát rozsdá borítja.
Ó, barátaim! Hallgassátok e történetet! Szóról szóra így igaz.

Történet a királyról, aki szerelmes lett egy rabszolgalányba és megvásárolta

Réges-régen élt egy király, országnak s hitnek ura.
Történt pedig, hogy egy nap nyeregbe szállt, s főembereivel vadászni indult.
Az út mentén meglátott egy rableányt – szíve rögvést a lány rabjává vált.
Lelke madara kalitkájában oly nagyon verdesett, hogy a lányt drága pénzen nyomban megvásárolta.
Megvette őt, de még igazán örömét sem lelhetette benne, a sors hatalmából a leány megbetegedett.
Úgy járt, mint az, akinek volt egy szamara, de nyerge nem; mire nyeretget szerzett, szamarát elragadta a farkas.
Vagy mint akinek korszója volt, de vize nem; korszója eltörött, mire vizet szerzett.

---

a földre rogyott, [mintha] villám sújtotta [volna]. Miután magához tért, azt mondta: »Magasztaltassál! Megbánással fordulok hozzád ismét és hívő vagyok a hívők között.«” A Sinai-heggyel Isten azt példázza Mózesnek, hogy fizikai testben nem lehet Őt meglátni, azaz csak akkor lehet Őt megismerni, ha az ember túllép anyagi világba zárt énjén. Az ember fizikai mivolta nem képes elviselni az isteni megnyilvánulás intenzitását. A hegy meghasad, Mózes elveszti eszméletét.

- 13 A klasszikus muszlim költészetben a rózsza és a fülemüle egymástól elválaszthatatlan. A rózsza Isten, a fülemüle pedig az utána vágyódó lélek jelképe. A fülemüle egész éjjel panaszos ének-szóval keresi, de a nappal nyíló rózsza elérhetetlen marad számára.
- 14 A Szeretett (*ma'súk*): Isten. A szerelmes (*'ásik*) az Isten iránt vágyódó lélek. A szerelmes önmaga az akadály a szerelem létrejöttében, mert dualitást feltételez, a szerelemben viszont megszűnik mindenféle dualitás. A szerelmesnek fel kell adnia különálló létét ahhoz, hogy a szerelemben eggyé válhasson szerelme tárgyával.

Közletről-távolról összegyűjtötte az orvosokat, mondván: „mindkettőnk élete a ti keze-
tekben van!

Életem értéktelen – ő az élete életemnek; szenvedek és beteg vagyok – ő a gyógyszerem.
Aki gyógyírt talál lelkemnek, viheti korallom, gyöngyöm, kincsem.”

Erre így szóltak: „Életünket erre tesszük fel! Összeülünk és meghányjuk-vetjük a
dolgot.

Mindegyikünk valóságos Messiás¹⁵ a világban, akad nálunk minden bajra gyógyír.”

Gógjükben nem tették hozzá: „ha Isten is úgy akarja”¹⁶ – Isten ezért megmutatta nekik,
mily gyenge is az ember.

Úgy értem, nem mondani, hogy „ha Isten is úgy akarja” – önteltség. Baljós dolog az.
Sokan vannak, akik ha fennszóval nem is mondják: „ha Isten is úgy akarja”, de lelkük
mélyén ott van ez a mondás.

Semmilyen gyógymód és orvosság, amit az orvosok próbáltak, nem ért célt, hanem
csak fokozta a bajt.

A betegségtől a leány hajszálvékonyra fogyott; a király szeme véres könny-patakot on-
tott.

Úgy rendeltetett, hogy a mézecettől¹⁷ sárga epe termelődött; a mandulaolaj pedig a kis-
záradást csak fokozta.

A balzsamdió¹⁸ szorulást okozott, nem megkönnyebbülést – a víz csak olaj volt a tűzre.

A király előtt nyilvánvalóvá válik, hogy az orvosok képtelenek meg- gyógyítani a lányt, ezért elmegy a mecsetbe, ahol álmában egy szentet pillant meg

Látván az orvosok tehetetlenségét, a király meztláb a mecsetbe futott.

Belépett, a szentély felé fordult; könnyeitől ázott a föld, ahogy imádkozott.

Amikor a megsemmisülés örvényéből¹⁹ önmagához visszatért, boldogan Isten dicsőí-
tésére nyitotta száját:

„A Te számodra a világ uralma semmiség. Mit mondhatnék? Úgyis tudod, ami rejtve
van.

15 A muszlim néphit szerint Jézus legfontosabb tulajdonsága az, hogy még a halottakat is képes fel-
támasztani.

16 Arabul: „Inśáalláh” – az ember szándéka és akarata önmagában nem sokat ér, ha isteni segítség
nem járul hozzá.

17 A mézecet (*sirk-angabín*) epebajra használatos orvosság.

18 A balzsamdió avagy mirabolán (*halíla*) a közel-keleti orvoslásban használatos hashajtó.

19 *Faná*: a misztika egyik központi fogalma, az emberi ego megsemmisülését jelzi. Vele együtt jár
a *baká*, az Istenben való fennmaradás. A király átélte a megsemmisülést, mert beismerte tehe-
tetlenségét, és isteni segítséget kért.

Ó, Te, aki teljesíted kéréseinket! Már megint tévúton járok.

De te azt mondtad: «Noha ismerem, ami szívedben van, mondd ki fennszóval is!»

Mihelyt szíve mélyéből kiáltott, kiáradt rá a kegyelem tengere.

Sírás közben elragadta az álom; álmában egy szent embert pillantott meg.

A szent ember így szólt: „Ó, király! Jó hírt hozok: kérésed teljesül. Holnap egy idegen keres fel, tudd: mi küldtük.

Kiváló orvos. Tudd: igaz és megbízható.

Gyógyítását tekintsd isteni varázslatnak, isteni erő munkál benne.”

Elérkezett az ígért időpont. Pirkadt, keleten a Nap nekikészült, hogy feleméssze a csillagokat.

A király a toronyban várakozott, hogy bekövetkezni lássa az álomban mutatkozó titkot. Meglátott egy érdemdús, kiváló embert: Napot az árnyékban.

Messziről érkezett, olyan volt, mint az újhoid: először nem látszik, s egyszer csak ott van, ahogy megálmodod.

Az álomkép a lélekben olyan, mintha nem lenne; a világot tekintsd mozgó álomnak.

A háború vagy a béke csak álom; a dicsőség és a szégyen is csak álom.

A mennyei kertek holdarcú szépségeinek képe csak álomkép, amely rabul ejti a szenteket.

A sah a vendég arcán látta viszont az álmában látott álomképet.

Az ajtónállók helyett maga ment elébe a láthatatlan világ küldte vendégnek.

Felismerték egymást, s a két lélek mint két tenger egygyólvadt.

„Te voltál a kedvesem, nem pedig az a lány – szólt –, de ezen a világon mindennek megvan a maga oka.

Te számomra Mohamed vagy, én pedig Omar, szolgálatodra állok, felövezem derekam.”²⁰

Kérés az Úrhoz, hogy mindig tegyen képessé a tiszteletteljes viselkedésre. A tiszteletlenség ártalmainak bemutatása

Kérjük Istent, hogy tegyen képessé a tiszteletre;²¹ az Úr kegyétől megfosztatik a tiszteletlen.

A tiszteletlen nemcsak magának okoz kárt, hanem az összes világtájat felperzseli.

A mennyből terített asztal érkezett, nem kellett se kérnünk, se fizetnünk érte.

Mózes népéből egyesek mégis tiszteletlenül így szóltak: „hol a fokhagyma és a lencse?”

²⁰ Omar Mohamed egyik társa, hadvezére volt, halála után pedig ő lett az Iszlám második kalifája (uralkodott: 634–644).

²¹ *adab*: az Isten iránti helyes attitűd.

Elmaradt aztán a kenyér s az égi teríték, nem maradt más nekik, mint a törődés: vetés, ásó, sarló.

Amikor később Jézus fohászzkodott, az Úr bőségesen telerakta tányérjukat. Ám az arcátlanok tiszteletlenül széthordták a maradékot, mintha koldusok lettek volna. Jézus így könyörgött nekik: „ételetek mindig lesz, a föld mindig adni fog. Rosszhiszeműnek és kapzsinak lenni a fejedelmi asztal mellett nem más, mint hitetlenség.”

S az isteni kegyelem kapuja bezárult e koldus lelkületű, mohóságtól elvakultak miatt. Nem jön eső, ha nem ad a nép alamizsnát; a járvány oka a paráznság. Bármí sújt is téged, szenvedés vagy bánat, azért van, mert nem féled az Istent, és mert arcátlan vagy.

Aki nem féli Istent a Hozzá vezető úton, mások útját is elállja – nem is ember az! A tisztelet miatt fénylik az ég, a tisztelettől ártatlan s tiszta minden angyal. A tiszteletlenség miatt van napfogyatkozás; s engedetlensége miatt vettetett alá a Mennyből Azázel.²²

Hogyan találkozott a király az isteni gyógyítóval, aki álmában jó hírt hozott neki

Kitárta karját a király, megölelte vendégét; szívét-lelkét szerelem járta át. Elhalmozta csókjaival homlokát, kezét, s megkérdezte, hogy utazott. Kérdve kérdezgette, s a trónhoz vezette. „Türelmemmel végül im, kincset leltem – szóló. Ó, Isten ajándéka, gondnak távoltartója, bizony, rólad szól a mondás *«a türelem a boldogság kulcsa»*.”²³

Veled találkozni: válasz minden kérdésünkre; általad oldódnak meg a bajok. Mit szívünk rejt, te tolmácsolod; te fogod kezét, kinek lába ingoványba ragadt. *Légy üdvözölve, Isten Választottja,*²⁴ *Istennek Kedveltje!*²⁵ *Ha Te távozol, eljön a vég, beszűkül a tér.*²⁶

*Te vagy védelmezője népünknek; aki nem vágyik utánad, bizony elkárhozik. És ha nem hagyja abba...”*²⁷

22 A halál angyalának neve, itt Iblisszel (a Sátán neve bukása előtt) van azonosítva. (Korán, 38:71–79.)

23 Nicholson szerint többször felbukkanó arab közmondás. *The Mathnawí of Jalálu'ddín Rúmí*, Vol. VII, Containing the Commentary of the First & Second Books, London, Cambridge University Press, 1937, 18.

24 Mohamed.

25 Ali.

26 Nicholson szerint Alinak tulajdonított mondás (i. h.).

27 Korán, 96:15: „...Ha nem hagyja abba, az üstökénél fogva vonszoljuk [a gyehennába].” A Koránban eredetileg a hitetleneknek címzett fenyegetés.

A király a beteghez vezeti az orvost

Kegyesen megvendégelte, kézen fogta, s a hárembe vezette.

Mindent elmondott a betegségről, majd a beteg mellé ültette.

Az megvizsgálta a beteg arcszínét, pulzusát, vizeletét, és betegsége tünetei felől érdeklődött.

Így szólt: „mindaz a gyógymód, amivel a többiek próbálkoztak, nem hozott javulást, csak tetézte a bajt.

A lelki okokról semmit sem tudtak – *Isten óvjon minket attól, amit koholtak!*”

Látván a bajt, a rejtély feltárult előtte; de titokban tartotta, a szultánnal nem közölte.

A bajt nem a fekete vagy a sárga epe okozta; füstje által érzik a tűzifa illata.

Jajgatásából már tudta, hogy az a szívnek jajszava; teste ép, a bajt a szív okozza.

A szív jajszava árulja el a szerelmezt; nincs még egy oly betegség, mint a szerelem!

A szerelmes betegsége más, mint a többi baj; a szerelem Isten titkainak asztrolábiума.

Akárkire is irányul a szerelem, végül úgyis ama titkok felé vezet minket.

Akárhogy is írom le a szerelmezt, akármit is mondok róla, ha szerelembe esem, csak zavartan hallgatok.

Bár a beszéd megvilágíthatja, a szerelem szavak nélkül mégis világosabb.

Ahogy a toll az írással haladt, a szerelemhez érkezőn maga is meghasadt.²⁸

Ha a szerelmezt magyarázza, az ész olyan, mint a kátyúba ragadt számár; a szerelmezt maga a szerelem magyarázza.

A Nap létét maga a Nap bizonyítja; ha bizonyosságra vágysz, ne fordítsd el tőle arcodat!

Az árnyék csak jelzi a Nap létét – ám az éltető fény a Napból ered.

Az árnyék álomba ringat téged, mint az esti történetek – amint felkel a Nap, *széthasad a Hold*.²⁹

Nincs még egy olyan vándor a világon, mint a Nap; a lélek Napja örök, nem nyugszik le soha.

Bár a látható világban csak egyetlen Nap létezik, mégis el lehet képzelni hozzá hasonlót.

Ám a lélek Napja túl van az éteren, nincs párja sem az elmében, sem azon kívül.

Mivel a képzeletben nincs helye, hogy is tudnánk elképzelni hozzá hasonlót?

Amint Samsz ad-Dín arca szépségének híre került szóba, még a negyedik mennyben lakozó Nap is elrejtette arcát.³⁰

Most, hogy neve felmerült, helyénvaló lenne áldásos tetteiből ízelítőt adnunk.

²⁸ Nem bírta elviselni a szerelem hevének ecsetelését.

²⁹ Korán, 64:1: „Közel van immár az óra, és kettéhasadt a Hold.”

³⁰ Samsz ad-Dín ('a vallás napja'): a költő lelki mesterének neve. Negyedik menny: az iszlám kozmológia szerint kilenc égbolt van, s ebből a Nap a negyedikben található.

E pillanatban lelkem felszakította köntösöm, megérezvén József ingének illatát.³¹

Huszám ad-Dín³² így szólt: „oly sok évig voltál Samsz ad-Dín társaságában; kérlek, mesélj ama boldog időszakról!

Hadd örvendezzék a föld és a menny, százszorossá váljék ész, lélek és szem.”

„Ne zavarj, mert megszűntem létezni, elmém nem működik, képtelen vagyok őt dicsérni.

Aki magán kívül van, bármit is mond, túl ünnepélyes vagy dicsekvő, de nem megfélelő.

Hogy is írhatnám le én, az önkívületbe esett, azt a társat, akinek párja nincs?

És az elválást, vérző szívemet?– Hagyjuk ezt máskorra!”

Huszám ad-Dín így szólt: „Adj ennem, hisz éhezem – siess, éles kard az idő!”

Ó, útítárs! A szúfi a pillanat gyermeke;³³ ne törődj a holnappal! – ez az Út feltétele.

Te magad esetleg nem vagy szúfi – a pillanat elmulasztása a létezőt nemlétezővé teszi.

„Jobb, ha a Kedves titka rejtve marad – mondtam neki –, viszont figyelj, mi rejlik a történetben!

Helyénvalóbb, ha a Kedves titkai másokról szóló történetekben fejeződnek ki.”

Huszám ad-Dín erre így szólt: „Ó, bőbeszédű! Ne utasíts vissza, mondd el, nyíltan, leplezetlenül!

Hulljon le a lepel, mondd el kendőzetlenül! Én sem ruhástól alszom a kedvesemmel.”

„Ha a szemed elé kerül mezítelenül – mondtam –, nem maradsz életben, megszűnsz létezni.

Kérj, de kérj mértékkel – a szalmaszál nem bírja el a hegyet.

Ha a világot fénybe borító Nap egy parányit közelebb jön, mindent felperzsel.

Ne keresd a vérontást, a bajt, ne kelts zavart! – Samsz-i Tabrizíról³⁴ ne kérdezz többet!”

Ennek soha se lesz vége; kezd újra; fejezd már be a lány történet!

Az orvos elmegy, hogy kiderítse a lány bajának okát

Az orvos így szólt: „Menj, ürítsd ki a palotát, távolítsd el házad népét s az idegeneket! Senki se hallgatózzék az ajtók mögött; kérdeznék a lánytól egyet s mást.”

31 A köntös felszakítása a szerelmi vágy intenzitását jelzi (lásd fentebb); József az iszlám hagyományok szerint a földi szépség legtökéletesebb megnyilvánulása, és mint ilyen, az isteni szépség szimbóluma. A vak Jákob Józsefet ruhája illatáról ismerte fel. (Korán, 12:94)

32 Huszám ad-Dín Cselebi: a költő tanítványa – Mavláná az ő kérésére írta a *Masznavít*. A szövegben ugyan nincs megnevezve, de a könnyebb érthetőség kedvéért mégis szerepeltetjük.

33 Szúfi mondás – a szúfi minden pillanatot a maga teljességében próbál megélni, úgy, mintha élete utolsó pillanata lenne.

34 Azaz: Samsz ad-Dín.

A ház kiürült, sehol egy lélek; magára maradt az orvos és a beteg.
Szelíden-kedvesen kérdezte: „Hova való vagy? Hisz’ minden város népét másképp kell gyógyítani.

S abban a városban van-e valakid? Kiket ismersz? Kik a rokonaid?”

Kezét a lány pulzusára helyezte, és töviről-hegyire kikérdezte, mily sorscsepások érték.
Ha valakinek lábába tövis fúródik, lábfejét a másik térdére fekteti.

Egy tű hegyével keresi a tövis végét, s ha nem találja, ajkával benedvesíti a sebet.

Ha a talpban ily nehéz meglelni a tövist, vajon milyen nehéz lehet a szívben? Mit gondolsz?

Ha valaki képes lenne meglátni a tövist a szívben, bűnak-bajnak nem lenne hatalma felette.

Ha a szamár farka alá tövist szúrnak, nem tudja kivenni, egyre csak ugrabugrál.

Ahogy ugrál, a tövis még mélyebbre megy; okos emberre van szükség, hogy azt kihúzza.
A szamár fájdalmában rúgkapál, s bár meg akar szabadulni a tüskétől, összeviszza szurkálja magát.

A tövis-eltávolító orvos értette a mesterséget: kezét a lány pulzusán tartva alaposan kikérdezte.

Beszélgetés ürügyén barátai felől kérdezgette.

A lány mindent nyíltan elmesélt az orvosnak: lakhelyről, gazdájáról, városáról s urairól.
Miközben az orvos fülével a történetet követte, kezével a pulzus változását figyelte.

Érverése vajon melyik névre ugrik meg? Az a személy lesz élete célja, értelme.

A lány felsorolta városbeli barátait, majd egy másik város nevét említette.

„Amikor lakóhelyedről kimozdultál – kérdezte az orvos –, legtöbbször melyik városba látogattál el?”

A lány mondott egy városnevet, majd továbbhaladt, ám arcszíne s pulzusa mit sem változott.

Egyre csak sorolta a városokat és urait, említve szállásait, vendéglátóit.

Városról városra, házról házra mindent elmesélt – pulzusa nem gyorsult, arcából sem szökött ki a vér.

Érverése változatlan maradt, míg Szamarkand édes neve fel nem merült.

Pulzusa ekkor megugrott, hol elvörösödött, hol elsápadt, és elmondta, hogy egy szamarkandi aranyművestől kellett elszakadnia.

Az orvos ekképp tudta meg a betegről a titkot, s megértette a lány gyötrelmének okát.

„Melyik utcában lakik, hol találom?” „A hídnál – mondta a lány –, az utca neve Gatfer.”

„Most már tudom, mi a baj – szólta az orvos –, hogy meggyógyulj, csodát művelek.

Nyugodj meg, bízokodj; olyan leszek én neked, mint kertnek az eső.

Majd rágódom én helyetted, te ne aggódj, száz apánál is gyengédebb leszek hozzád.

Jól vigyázz! E titkot ne mondd el senkinek, még ha a király kérdezné is!

Ha szívedbe temeted titkod, kívánságod hamarabb teljesül.

Mert ahogy a Próféta mondja: aki titkát elrejti, hamarabb elnyeri szíve vágját.

A magok a föld mélyében rejtőznek, de titkuk egyszer majd megnyilvánul a zöldellő kertben.

Ha az arany vagy az ezüst nem lenne rejtve, a bányá mélyében hogyan keletkezne?”
Az orvos ígéretének és kedvességének hatására a beteg szívébe a félelem helyébe béke költözött.

Ha az ígéret őszinte, a szív örömmel fogadja; ám ha légből kapott, csak szenvedést okoz.

Az Áldottak³⁵ ígérete valódi pénz; az értelmetlenek ígérete a léleknek gyötrelem.

A szent ember felismeri a bajt és elmondja a királynak

Az orvos aztán felkerekedett, elment a királyhoz és részben elmondta neki, amit megtudott.

„Javaslom – szólt –, hogy a legényt hozassuk ide, gyógyírul a lány betegségére. Csalogasd ide távoli honából; aranyat, díszruhát ígervén hízlald büszkeségét.”

A király követeket küld Szamarkandba az aranyművesért

Elküldött a király két furfangos, ügyes, találékony embert.

El is érték Szamarkand városát, és átadták a király üzenetét az aranyművesnek:

„Ó, tökéletes tudású, finom kezű mester! Kiválóságod híre bejárta a világot.

Királyom téged választott, téged kíván aranyművesének, hiszen te vagy a mesterek mestere.

Vedd e díszruhát, ezüstöt, aranyat; ha eljössz hozzánk, fontos ember leszel, a király bizalmasa.”

A férfit megtévesztette a sok díszruha és kincs; nagybüszkén útra kelt, elhagyván városát, fiait.

Boldogan indult útnak, nem is sejtván, hogy a király az életére tör.

Arabs paripára pattant, vágatott sebesen; megtiszteltetésnek hitte, mi vérdíja volt.

Százszorosan elégedetten, saját lábain futott balsorsa elébe.

Szemei előtt hatalom, dicsőség, rang lebegett – Azráíl³⁶ biztatta „menj csak, eridj!”

Mikor a hosszú útról megérkezett, az orvos rögvest a király színe elé vezette.

Nagy pompával a királyhoz kísérte, hogy a szépség gyertyájának lángján hamvadjon el.

Mikor a király meglátta, egekig magasztalta, kinccsel-arannyal elhalmozta.

35 A szentek.

36 A halál angyala.

„Ó, fenséges szultán! – szól az orvos – a lányt ajándékoz az aranyművesnek, hogy együtt legyenek, s az egyesülés vize oltsa ki a gyötrelmem tüzét!”

A király az aranyművesnek adta a holdarcú szépséget – hogy egyvé válhasson a két egymásra szomjazó.

Hat hónapon át teljesült a vágyuk, míg meg nem gyógyult a lány.

Akkor az orvos italt kevert az ifjúnak, az megitta, és szemlátomást sorvadzni kezdett.

Ahogy a mérge emésztette, s szépsége hervadt, a lány szíve sem maradt többé a betege.

Mivel csak csúnyult, arca sápadt, kelleme fogyott, a lány szíve fokozatosan kihűlt.

A szerelem, melyet a forma éltet, nem szerelem – csúfság a vége.

Bárcsak kezdettől csúf lett volna! – nem érte volna ily szörnyű baj.

Szeméből patakokban hullott a véres könny, hiszen saját arca lett halálos ellensége.

Saját tolla lett a páva ellensége – ó, mily sok királlyal végzett saját dicsfénye!

„Gazella vagyok, a vadász véremet ontotta a mósuszért.³⁷”

Pusztai róka vagyok, csapdába csaltak, prémemért metszik el torkom.

Elefánt vagyok, agyaramért vérem ontja az elefántvadász.

Aki egy rablányért megölet engem, nem tudja, vérem bosszúért kiált.

Ma nekem, holnap neked – hogyan is veszhetne kárba olyannak vére, mint én?

Bár hosszú árnyékot vet a fal, az árnyék mindig visszatér hozzám.

Ez a világ egy hegy, tettünk pedig kiáltás – a kiáltás visszhangja hozzánk újra visszatér.”

Így szól, és testéből a lélek elszállt, a lány pedig megszabadult a fájdalomtól és a szerelemtől,

hiszen a holtak iránti szerelem nem tart soká, mert azok többé nem térnek vissza hozzánk.

Az élők iránti szerelem a szívben és a szemben van – egyre inkább kivirul, mint a rózsa-bimbó.

Válaszd annak szerelmét, ki örökkévaló, s lelket nemesítő bort kínál neked.

Válaszd annak szerelmét, akinek szerelme minden prófétának erőt adott.

Ne mondd, hogy nem fogad minket a Király! – ha a szentek velünk vannak, nem lehetetlen az.

Arról, hogy az aranyművest nem önző vágyból és gyilkos szándékkal mérgezték meg, hanem Isten parancsára

Az orvos megölte a férfit, de nem a remény, és nem is félelem hajtotta.

Addig nem ölte meg a király kedvéért, amíg Istentől sugallatot s parancsot nem kapott.

37 A Közel-Kelet egyik legfontosabb illatszerét, a mósuszt, a pézsmatulok (*Moschus moschiferus*) – a közel-keleti irodalomban, s így fordításunkban is a gazella – mirigyeiből nyerik.

Nem tudja a köznép annak a titkát, miért vágta el Khizr az ifjú torkát.³⁸
Akinek Isten nyilvánítja ki, mit tegyen, bármit is tesz, úgy helyes.
Aki öl, de ezzel életet ad, helyesen cselekszik; csak eszköz ő, keze Isten keze.
Mint Iszmail,³⁹ kése előtt hajtsd meg fejed – boldog mosollyal add életed,
hogy lelked örökké örvendezzék, mint Mohamed tiszta lelke Istenben.
Akkor ürítik a szerelmesek a boldogság kelyhét, amikor kedvesük keze által lelik halukat.

Nem vérszomjból ontott vért a király – ne gondold róla rosszat! Ne vitatkozz tovább!
Ne gondold, hogy szennyes dolog, amit tett – amit egyszer átszűrtek, marad abban piszok?
Azért kell a sok próba és csapás, hogy mint a kemencében az ezüstből, kiválják a salak.
Úgy kell elválasztani a rosszat a jótól, ahogy az arannyal teszik: felforralják, s felszínére
kiül a szenny.

Ha tettét nem Isten sugallta volna, csak vérszomjas eb lett volna, nem király.
Nem szenvedély, kéjvágy vagy önzés vezette – amit tett, helyes, bár rossznak látszik.
Elsüllyesztette bár Khizr a csónakot, tettéből mégis száz jó származott.⁴⁰
Hiába volt Mózesrel a fény és az értelem – hogy Khizr miért cselekedett így, fátyol fedte
előtte. Ha nincs szárnyad, ne repülj te sem!⁴¹
A király – vörös rózsa. Ne gondold véresnek. Csak az értelme részegült meg, ne nevezd
bolondnak!

Ha igazhitűek vérére szomjazott volna, és én mégis dicsérném, pogány lennék én is!
Ha az alantas hízeleg, megrendül a trón; az erényes uralkodó az efféle dicséretet jó
néven nem veszi.

Király volt ő, méghozzá bölcs király; kiválasztott volt, méghozzá Isten választottja.
Ha valakit megöl egy ilyen király, csak kegyet gyakorol vele és az üdvösség felé vezet.
Ha a Végtelen Kegyelemű Isten nem látott volna hasznot e kegyetlen tettben, miért
óhajtotta volna így?

Körülmetélésakor reszket a gyermek, de szerető anyja örül e fájdalmas tettnek.
Fél életet elvesz, de százat ad helyébe – nem is képzeled, mi mindent ad helyébe.
Te, aki csak saját belátásod szerint ítélsz – lásd be, messze vagy az igazságtól!

38 A motívumok Mózes és Khizr történetéből valók. Korán, 18:74, 80–81.

39 A muszlim hagyomány szerint Iszmail és nem Izsák volt az, akit Ábrahám kész volt feláldozni Istennek.

40 Korán, 18:71, 79.

A fűszeres és a papagáj története, avagy hogyan borította fel a papagáj az olajat

Volt egy fűszeres, és volt neki egy papagája – széphangú, beszédes zöld madár. Ott lakott, őrizte a boltot, és jól odamondogatott a vevőknek. Valóságos szónok volt, ha emberekkel beszélt, és dalolni is igen szépen tudott. Egyszer, ahogy ide-oda röpködött a boltban, felborította a rózsaoajos üvegeket. Amikor a fűszeres átjött a boltba, s nyugodt szívvel letelepedett, látta ám, hogy az egész bolt úszik az olajban, ráadásul a ruhája is csöpög. Erre úgy fejbe vágta a papagájt, hogy kihullott a tolla. A papagáj napokig néma maradt; a fűszeres pedig, megbánván tettét, napokig sóhajtozott.

Szakállát tépte, így siránkozott: „Ó, jaj, felhő takarja áldást hozó napom! Inkább a kezem tört volna el, mikor ékes beszédű madaramat fejbe vágtam!” Alamizsnát adott minden dervisnek, hátha a madár újra beszélni kezd. Három éjjel, három nap keservesen zokogott, reményvesztetten üldögélt a boltjában. Mutatott a madárnak mindenféle csodát, hátha az újból visszanyeri hangját. Egyszer csak egy kopasz csuhás vetődött arra, feje sima, mint a bödön alja. Rögvest megjött a papagáj hangja – odakiáltott a dervisnek: „Hé, te! Hát te meg mitől lettél kopasz? Tán te is felborítottad a rózsaoajat?” Nevetni kezdtek az emberek, minthogy a papagáj azt hitte, a csuhás is úgy járt, mint ő. Ne merd magadat a Tisztákhoz⁴² hasonlítani, csak írásban hasonlít a „tej” és a „tigris”.⁴³ Azért tévelyeg az egész világ, mert Isten rejtőzködő szentjeit kevesen ismerik fel. Magukat a prófétákkal egyenlőnek tekintik; a szenteket olyanakk képzelik, mint önmagukat.

„Mi is emberek vagyunk, ők is emberek – mondják –, esznek és alszanak ők is, mint mi.” Vakok lévén, nem is sejtik, micsoda határtalan szakadék tátong közöttük. Bár egy helyről esznek a méhek, egyik fullánkot növeszt, másiktól méz ered. Bár minden gazella füvet legel és vizet iszik, az egyikben trágyává, a másikban mósszá válik.

Minden nád a vízben nő, ám egyik üres marad, a másik cukorral telik. Mondhatnánk százezer ilyen hasonlatot – ég és föld a különbség. Ez is eszik – csak mocsok távozik belőle; az is eszik – étke isteni fényre lesz. Ez is eszik – az étel fukarrá, iriggyé teszi; az is eszik – Isten szeretete támad benne. Ez termékeny föld – az szikes és kopár; emez tiszta angyal, amaz pedig vad démon.

41 Korán, 18:60–82.

42 Azaz: szentek.

43 A *sír* 'tigris' és a *sér* 'tej' azonos írásmódú, de eltérő kiejtésű és jelentésű szavak.

Valóban: a két forma külsőleg hasonlít; a sós és az édesvíz is átlátszó.

Ki tudná megkülönböztetni e kettőt? Csak aki megízlelte, az képes megmondani, melyik az édes és melyik a sós.

Vannak, akik úgy hiszik, a varázslat és a csoda egy töről fakad, és hogy mindkettőnek alapja a szemfényvesztés.

A varázslók, hogy Mózesrel vetélkedjenek, kezükbe az övéhez hasonló botot vettek.⁴⁴

De micsoda különbség van bot és bot között, micsoda távolság van tett és tett között! Egyik tettet Isten átka kíséri, másiknak jutalma Isten áldása.

Az istentelenek csak utánoznak, mint a majmok – a sors ezzel sújtotta őket.

A majom azt teszi, amit az embertől lát: mindenben utánozza.

„Pontosan azt teszem, amit ő” – vélekedik. Hogy is láthatná a lényegi különbséget, aki csak vetekedni akar?

Emez isteni parancsra cselekszik, amaz a versengés végett – pusztuljon, ki vetélkedni akar!

A képmutató csak az utánzás miatt imádkozik együtt az őszintével, nem magáért az imádkozásért.

Ha az igazhívő és a képmutató sakkozik, imában, böjtben, zárandoklatban és adakozásban az igazhívő mattot kap.⁴⁵

Bár mindketten ugyanazt a játszmát játsszák, olyan messze vannak egymástól, mint Merv és Rej.⁴⁶

Mindkettő a számára kijelölt hely felé halad, mindkettő saját nevéhez híven cselekszik. Ha igazhívőnek nevezik ezt, örvend a szíve, ha amaz álszentnek nevezik, haragra lobbán. Alaptermészete miatt ezt szeretettnek nevezik, amazt pedig gyűlöltnek képmutató természetűe miatt.

I-g-a-z-h-í-v-ő – e betűk önmagukban még nem tisztelnek meg; az *igazhívő* szó semmi más, mint megnevezés.⁴⁷

Ha valakit képmutatónak mondasz, e hitvány név, mint a skorpió, marja bensejét.

De ha e név nem a pokolból ered, akkor miért benne e pokolbéli íz?

Ez a név nem a betűi miatt ocsmány, ahogy a tengervíz sem az edény miatt sós.

A betű az edény, a jelentés mint edényben a víz; a jelentések tengere pedig Ő, *akinél a Könyvek Anyja van*.⁴⁸

Vannak a világon sós és édes vizű tengerek, közöttük pedig *áthághatatlan válaszfal*.⁴⁹

44 Mózes és a Fáraó varázslóinak vetélkedéséről lásd Korán, 20:55–76.

45 A vallás külsődleges megnyilvánulási formáiban a képmutató látszólag jobb, mint az igazhívő.

46 Két egymástól távoli város. Merv a mai Türkmenisztánban, Rej pedig Iránban található.

47 Az eredetiben a *mím*, *váv*, *mím* és *nún* betűkkel írják le a *mu'min* ('igazhívő') szót.

48 Az Öröktől fogva őrzött táblák, melyeken a világ összes dolga eleve meg van írva. A Koránban ebből egy rész van kinyilatkoztatva (Korán, 13:39).

49 Korán, 55:20.

Tudd, hogy e kettő egyazon forrásból ered – de te lépj túl mindkettőn, a forrást keresd!
Ugyan, hogy is tudnád biztosan megkülönböztetni a valódi aranyat a hamistól, ha nincs
próbaköved?

Kinek szívébe Isten próbakövet helyezett, csak az képes megkülönböztetni a bizonyost
a kétségestől.

Ha valakinek a szájába szálka akad, csak akkor nyugszik meg, ha kihúzza.

Ha csak egyetlen szálka kerül is ezer falatba, az ember megérzi azt.

A testi érzékek ezen a világon segítenek – a lelki érzékek az ég felé emelnek.

A testi érzékek épsége az orvos dolga, de lelki érzékeid épségét a Kedvestől kérd.

Emez akkor ép, ha törődsz a testeddel, amaz, ha romlani hagyod.

A lélek útja a testet romba dönti, a rombolás után pedig újat épít.

Az aranykincsért rombolja le a házat, majd abból a kincsből még szebbet épít.

A vizet elzárta, a medret kitisztította, hogy újra ivóvíz folyhasson benne.

A sebet fölhasította, kihúzta a nyílhegyet, hogy helyén friss hús növekedhessen.

A várat lerombolta, a hitetlenektől elvette, hogy aztán száz toronnyal és fallal építhesse
újra.

A kifejezhetetlent, ugyan ki jellemezhetné? Amit elmondtam, mégis el kellett mondanom.
Egyszer így nyilvánul meg, máskor pedig épp ezzel ellentétesen; az Isten-hit nem más,
mint állandó ámulat és megdöbbenés.

Nem olyan megdöbbenés ez, amitől ijedten hátrat fordítasz – hanem amitől mámoros-
san merülsz el Kedvesed szerelmében.

Van, akinek arca a Kedves felé fordul, s van, ki maga válik a Kedves arcává.

Figyelj meg minden arcot, lehetséges, hogy a szolgálat útján az Ő arcát pillantod meg.

De mivel az ördög gyakran emberarcot ölt, ne nyújts mindenkinek segítő kezét.

A vadász is madárhangot hallat, hogy megtévessze és lépre csalja a madarat.

Amint a madár meghallja saját fajtája hangját, vágtyól hajtva leszáll és csapdába esik.

A dervis szavait veszi szájára az alattomos, hogy becsapja a jámbort.

Az igazak tetteiből fény és meleg árad, az alantasok pedig szemérmetlenek és fondor-
latosak.

Gyapjúból oroszlánt készítenek, hogy azzal kolduljanak, Abú Muszajlimát⁵⁰ Moha-
mednek nevezik.

Ám Abú Muszajlimát azóta is csak „Hazug”-ként ismerik, míg Mohamedet „Bölcs”-nek
nevezik.

A lőre nem oltja szomjadat, és kénköves bűz árad belőle; az isteni bor pecsétje viszont
tisztá mósusz.

50 Álpróféta. Mohamed halála után lépett fel. 633-ban az aqrabai csatában megölték.

KELEMEN JÁNOS

Egy dantei metaforáról

Szörényi László hatvanadik születésnapjára

1. Egy emlék

Egy bár teraszán ültünk: Laci, a nagykövet, és én, a munkatársa. Asztalunktól a Santa Crocéra, Firenze pantheonjára láttunk, melyet a risorgimento költő-óriása, Ugo Foscolo énekelt meg *Sepolcri* című költeményében. Egyetemista korunkban Koltay Kastner professzor úr megkövetelte, hogy kívülről tudjuk (persze olaszul) a zengzetes sorokat, melyekkel a költő így szólította meg Firenzét:

Derekak lelkét nemes tetre gyűjtja
derekak sírja, Pindemonte! szebbnek
s szentebbnek látja hantjukon a vándor
a földet is! Mikor megláttam én a
sírt, ahol teste ama Nagynak nyugszik,
királyoknak ki új jogart adott, de
babért letépve, s népnek megmutatva
a könnyet s vért, mit ont, s hogy mért is ontja;
és látván sírját annak, aki újra
Olymposzt emelt Rómában, meg annak,
ki – míg a Nap még rezzenetlen izzott –
úrben forogni látott sok világot,
s a szárnyát bontó ángliust az égbolt
kiseprett útján nagy röptére küldte –
akkor neved kiáltom [...].
De legboldogabb tán egy temploméért vagy,
hol dicsőségünk őrzöd, mely egyetlen,
mióta hol a rosszul őrzött Alpok,
hol a változó zsarnokok dühében

el-elmerül hon, fegyver, birtok, oltár,
el – ha emlékről nem beszélek – minden.

(RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS fordítása)¹

Macchiavelli, Michelangelo, Galilei mellett, akik a fenti körülírások leple mögött rejtőznek, szó esik a versben „a ghibellin Bújdosóról” is. Hogyne jutott volna eszünkbe, hogy a nagy száműzött tanulmányai, legalábbis részben, ehhez a helyhez kötődtek, hiszen a dominikánusok iskolája mellett, mely a Santa Maria della Novellában működött, a ferencesek Santa Croce-beli iskoláját is látogatta. Sírját persze bárki is hiába keresné a templomban.

Talán a hely szelleme tette, azoknak a géniuszoknak az emléke, akik a templomban pihennek, vagy a poharunkban megcsillanó alkonyi fény: mindenestre belefeledkeztünk a beszélgetésbe, azoknak a ritka és emlékezetes beszélgetéseknek az egyikébe, melyek utólag sorsdöntőnek bizonyulnak. Azt latolgattuk, római megbízatásunk lejárta után milyen stúdiumokhoz térjünk vissza, melyik az a mű, melyet feltétlenül meg kell még írunk. Tudom persze, hogy nincs olyan mű, melynek megírása éppen énrám várna, mégis ennek a firenzei beszélgetésnek, Szörényi Laci ösztönzésének köszönhetem, hogy az elmúlt években sokkal többet foglalkoztam azzal, amivel fiatal korom óta mindig is foglalkozni szerettem volna: Dante költészetével és filozófiájával. Az alábbi fejtegetéseket, melyek egy dantei metaforáról írandó nagyobb tanulmány vázlatául szolgálnak, nem is ajánlhatom másnak, mint Szörényi Lacinak.

2. „Csillagnál jobban csillagszeme fénylett”

Vergilius csillaghoz hasonlítja Beatrice szemét. A hasonlat az *Isteni színjáték* elején hangzik el,² abban az epizódban, melyben Vergilius beszámol arról, hogy Beatrice kérte meg őt a tévelygő költő megsegítésére.

Úgy vélem, ezt az epizódot is annak a fényében kell értelmeznünk, hogy az *Isteni színjáték* mindhárom *canticája* a *csillagok*, a *stelle* szóval végződik. A szó a három *cantica* végén a túlvilági utazás irányát és célját jelzi. Az utazás szakadatlan és egyenes irányú emelkedés a mélyből a magasba, a sötétségből a fénybe, mígnem az utazó el nem éri célját: istennek, az univerzumot előntő fény forrásának közvetlen szemléletét. A mozgásnak

1 Ugo FOSCOLO, *A síremlékek* = RÓNAI Mihály András, *Nyolc évszázad olasz költészete*, Bp., Magvető, 1957, 286–289.

2 DANTE, *Isteni színjáték, Pokol*, II. 55, ford. BABITS Mihály = DANTE *Összes Művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Magyar Helikon, 1962, 829 (a továbbiakban: *DÖM*). Figyelemre méltó még, hogy a *stella* itt is rímhelyzetben szerepel: „Lucevan li occhi suoi più che la stella.”

erre a fölfelé tartó irányára, s egyúttal az univerzum vertikális tengelyének szemiotikai ki-tüntettségére, melyet Jurij Lotman hangsúlyoz,³ még inkább ráirányítja figyelmünket az a körülmény, hogy a *Pokol* és a *Purgatórium* utolsó *terzinájában* a *salire* („felmenni”) ige ugyanúgy megismétlődik, mint a *stelle* szó. („Salimmo su [...] a riveder le stelle”, „kustunk föl, [...] és így jutottunk ki a csillagokhoz”; „[...] puro e disposto a salire a le stelle”, „tisztá, s röpködni kész a csillagokhoz”). Vagyis, a tágabb kontextust tekintve, nem egyszerűen a *stelle*, hanem a „salire a le stelle”, a csillagokhoz való felszállás képzelete zárja a pokolbeli és a purgatóriumbeli utazást.

A fény metafizikájának és teológiájának elvei szerint, melyeket Dante a maga világának felépítésekor éppen úgy alkalmaz, mint a gótikus katedrálisok építői, az univerzum létét, jóságát és szépségét a rajta szétáradó fény alkotja: „A Mindent Mozgatónak glóriája a Mindenségen áthat, és világol [...].”⁴ Minél magasabban vannak az égi szférák, annál fényesebbek, s annál inkább igaz róluk, hogy anyaguk a tiszta fény. Ennek megfelelően a Dante által leírt metafizikai, teológiai, morális és fizikai rend nagy ellentétpárjai között (érdem és bűn, megváltás és kárhozat, fent és lent, vertikális és horizontális haladási irány) ott találjuk a fény és a sötétség, a csillagos égbolt és a „csillagtalan éj” ellentétét. Az első benyomás, mely a pokol kapuján átlépő utazókat éri, a csillagok hiánya:

Itt sóhajok, sirás és csikorogva
száz jaj hangzott a csillagtalan éjen
(*Pokol*, II, 23.)⁵

Így tehát a Beatrice szemét leíró hasonlatot valóban nem úgy kell olvasnunk, mint puszta költői-retorikai konvenciót, hanem sokkal inkább úgy, mint a csillagok és a csillagtalanság, a fény és a sötétség között feszülő, poklot és mennyet szembeállító ellentétnek a kifejeződését.

3. „*avval szemed erejét legyőzöm*”

Beatrice szemét Dante az idézett epizódtól kezdve gyakran *tükörként*, *fényforrásként*, az *intellektuális szemlélet orgánusaként* írja le, s így óhatatlanul erős metafizikai és etikai jelentéssel ruházza fel. Az effajta jelentés-tulajdonítás, a fény-metafizika mellett,

3 Ю. М. ЛОТМАН, *Заметки о художественном пространстве. 1. Путешествие Улисса в Божественной комедии Данте* = Ю. М. ЛОТМАН, *Убранные статьи*, I, Таллинн, Александра, 1992, 448–443.

4 „La gloria di colui che tutto move / per l’universo penetra e risplende [...]”, *Paradicsom*, I, 1–2.

5 Pontosabban: a csillag nélküli légben: „Quivi sospiri, pianti e altri guai / risonavan per l’aere senza stelle.”

abban a *dolce stil nuovo*-ra jellemző felfogásban gyökerezik, hogy a nemes hölgy (a *donna gentile*) iránt táplált szerelem önmagában nemesít és fölemel.

Az új élet egyik szonettjéből azt szűrhetjük le, hogy ezt a hatást a hölgy szeme közvetíti:

Úrnóm szemében hordja a szerelmet
s kire tekint, mintha megnemesednék.⁶

Ugyanezt olvashatjuk ki a híres, „Kik ösmeritek, hölgyek, a szerelmet” kezdetű *canzonéból*, melyben az a további motívum is felmerül, hogy nem mindenki képes kiállni a hölgy tekintetét:

[...]
s ki túri tán hatalmát e szemeknek,
vagy megjavul, vagy meghal abba' nyomban.
[...]
S mindegy, szemei bárhová is esnek,
égő vágy-szellemeckéket bocsátanak,
kik az őt néző szemre rátalálnak,
beléhatolnak és szivet keresnek:
arcára, látni, maga Ámor írva,
hogy rámeredni nem akárki bírna.
(„Kik ösmeritek, hölgyek, a szerelmet”)⁷

Ez már szinte *Komédiabeli* szituáció. Amikor a földi paradicsomban Beatrice leveti fátylát, Dante szemei olyan erősen tapadnak rá, hogy a körülötte táncot lejtő Három Hölgynek figyelmeztetnie kell őt: „Nagyon merővé vált szemed, s merésszé!” (*Purgatórium*, XXXII, 9.). S valóban, mintha a napba tekintett volna, a költő elvakul:

Olyanná lettem, mint akin erőt vett
a napfény, melybe imént szeme mélyedt,
s mely egy percre vaksággal verte őt meg.
(*Purgatórium*, XXXII, 10–12.)

Beatrice tekintetének e kettős hatását – nemesbítő, de egyben vakító erejét – a *Komédiában* az fogja magyarázni, hogy szemében, földi képességeinket meghaladó módon, az univerzumot átható fény tükröződik vissza. Szeme az *isteni* tudást és jóságot sugározza, s így nemcsak *szép*, hanem *szent*:

6 „Úrnóm szemében hordja a szerelmet” = *Az új élet*, ford. JÉKELY Zoltán, 909–910, *DÖM*, 34.

7 *Az új élet*, 785–805, *DÖM*, 30–31.

„Fordulj hivedhez, fordulj szent szemeddel
ó, Beatrice”
(*Purgatórium*, XXXI, 133–134.)⁸

A Beatrice szeméből visszaverődő vakító fény a *Paradicsom* egyik állandó motívuma. A IV. ének például úgy végződik, hogy a Beatrice szeméből szóródó szikrák miatt Dante lesüti a szemét, az V. ének pedig azzal kezdődik, hogy a hölgy magyarázatot fűz az esethez. Ezen a ponton a motívum már a szövegben elfoglalt helyénél fogva is különleges hangsúlyt kap, hiszen két éneket kapcsol össze. Ugyanakkor a pusztán tény, hogy Beatrice maga kommentálja az esetet, megerősíti azt a várakozásunkat, hogy a szem-motívumnak sokszoros jelentés-hordozó szerepe van:

„Ha így lobog, túl minden földi tűzön,
és oly forró szerelmem égi lángja,
hogy avval szemed erejét legyőzőm:
ne csodálkozz; [...]”
(*Paradicsom*, V, 1–4.)

Érthető, hogy annál erősebb ez az effektus, minél magasabb régiókba lépünk. Sőt, Beatrice egy ponton már nem is mosolyog, mert mérsékelnie kell a szeméből áradó fényt, nehogy hamuvá égjen a rá pillantó Dante. Beatrice magyarázata ismét a költemény poétikáját explicitté tevő metatextuális szinthez tartozik:

[...]„Félek,
ha mosolyogni kezdenék reád itt,
hamuvá lennél, miként Semelé lett:
[...]”
(*Paradicsom*, XXI, 4–6.)

De Beatrice szeme nemcsak arra képes, hogy visszatükrözze az univerzumot, hanem arra is, hogy tényleges – mondhatni „fizikai” – erőt fejtsen ki, hiszen „szemének bűvös ereje” teszi, hogy a költő az egyik égből a másikban „fennteremjen” (*Paradicsom*, XXVII, 97–100.). Egyáltalán: a szeretet fénye, melyet Beatrice szemébe nézve fog fel, kölcsönöz hősünknek – egész valóját átalakítva – olyan emberfölötti képességet, melynek birtokában a földi paradicsomból fel tudott szállni a csillagokba.

8 „Volgi, Beatrice, volgi li occhi santi.”

4. „a Napba néztem ember erején túl”

Az egész *Paradicsom* kulcs-jelenete abban foglalható össze, hogy Beatrice a napba néz, Dante pedig – Beatricét követve – előbb a napba, majd a hölgy szemébe pillant. S pontosan ez az égbe szállás pillanata:

[...]

amikor Beatricét balra láttam
fordulni és a fényes Napba nézni;
sas se nézett be még oly büszke-bátran!
S mint sugár szokott új sugárt idézni,
mely forrásához rögtön visszaindul,
miként a vándor, ha honvágy igézi:
úgy éreztem, hogy vágyam vágyain gyúl,
melyek szememen át lelkembe léptek;
s a Napba néztem ember erején túl.

[...]

Szemeit az örök körökre vetve
merőn állt Beatrice; s én benéztem
az égtől elfordulva, e szemekbe.
S olyanná lettem fényüktől egészen
bensőmben, mint Glaukos a fű izére,
már tenger-istenné változni készen.
Per verba nincs mód, nyelv hogy elbeszélje
ez emberiből-kinövést; a példa
elég, kinek kegy adta, hogy megérje!
Hogy csak újjáéledt részem szállt-e célba,
te tudod, éghormányzó Szeretet,
aki fényeddel emeled alélva.

(*Paradicsom*, I, 44–75.)

A fönti sorok hagyományos magyarázata szerint a nap istent szimbolizálja, Beatrice pedig a teológiát. Ennek fényében a jelenet úgy értelmezendő, hogy Dante Beatrice szemében istent pillantja meg, vagyis a teológia segítségével jut el isten szemléletéig. Az allegóriának ez a magyarázata talán túl direkt, ám alapvonalaiban elfogadható. Beatrice valóban a megismerés princípiumának megszemélyesítője, szeme az örök igazság megismerésének orgánuma. Ez teljes összhangban van azzal a platonista-neoplatonista hagyománnyal, amely szerint a megismerés – a szó többféle értelmében is – elsősorban *látás*. Látás annyiban, hogy a megismerési funkciókat hordozó érzékszerveink közül a szemet illeti meg az elsőbbség, s látás annyiban is, hogy értelmünk a látott képekhez

hasonló képeket alkot a dolgokról. Dante minden bizonnyal őrizte emlékezetében Ágoston sorait: „A szem hivatása a látás. Ám ezt a szót alkalmazzuk más érzékekre is, ha megismerésre fordítjuk valamelyiket. [...] És nem csak valami szemünkkel látható dologról mondjuk így: nézd, milyen tündöklő, hanem beszélünk így is: nézd, milyen zengő, mennyire illatos, nézd, milyen az íze, nézd, milyen kemény. Tehát az érzékek egyetemes tapasztalatát, amint említettem, a szemek kívánsága szóval nevezik. A látás főadatát ugyanis – benne első hely szemünket illeti – kisajátítja más egyéb érzékünk is valamiféle hasonlóság címén, amikor egy-egy dolog ismeretére törekszik.”⁹

Hozzá kell tennünk, a látás és a megismerés összefüggése fokozati kérdés abban az értelemben, hogy a megismerés annál inkább *látás*, minél tökéletesebb. És megfordítva: minél mélyebbre hatol a látás a dolgokba, vagyis minél többet fog fel az igazság fényéből, annál inkább intellektuális természetű. (Az utazó esetében ez abban is megnyilvánul, hogy egyre inkább képes kiállni Beatrice tekintetét.)

Ez nem más, mint az intellektuális szemlélet misztikus elmélete. A paradicsombeli utazás fokozatos emelkedés addig a pontig, amikor létrejön az értelmi megismerés és a látás teljes egysége, amikor tehát az utazó képessé válik, legalább egy pillanatra, isten intellektuális szemléletére. Ekkor eltűnik az érvelő, bizonyító, *diszkurzív* megismerés utolsó nyoma is. Az intellektuális szemléletnek ezen a fokán valósul meg egyúttal a tudás és az erény teljes egysége, igazolva az etikai intellektualizmus szókratészi elvét, mely a középkori gondolkodáshoz mindig is közel állt. Beatrice szavai egyszerre világítják meg az intellektuális szemlélet ismeretelméleti és etikai vonatkozásait:

[...] mert a Látás a lámpa,
a teljes Látás, mely ha lát s megismer,
a megismert Jó felé leng a lába.
Látom, hogy már a te elmédben is lel
fénylő tükörrre az örök Sugárzás,
melyet örökre vágy, ki egyszer izlel.
(*Paradicsom*, V, 7–8.).

5. „És szemem új látásra gyullad újra”

A *Paradicsomban* többször megismétlődik az a jelenet, hogy a még nem eléggé felkészült utazó a Beatrice szeméből áradó fénytől, vagyis allegorikus értelemben az örök igazság és a jóság kontemplációjától, majdnem elveszíti szeme világát. Más szóval: szeme belebeteg-

9 Aurelius AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford. VÁROSI István, Bp., Gondolat, 1982, X. könyv, XXXV. fej., 328.

szik az isteni tudomány tanulmányozásába. Ez óhatatlanul eszünkbe juttatja, hogy ifjúkorában, Beatrice halála után, a költő filozófiai könyvek olvasásával vigasztalódott, s annyira belemélyedt tanulmányaiba, hogy a *Vendégség* egyik passzusának tanúsága szerint a „sok olvasással nagyon megerőltette a szemét.” Látása ezért úgy meggyengült, hogy „a csillagokat bizonyos szürkeség árnyékolta be szemei előtt”.¹⁰ Tudjuk, ekkoriban Lúciához, a fény szentjéhez, a vakok segítőjéhez fohászkodott gyógyulásért. Nem véletlen, hogy a *Komédia* egyik bevezető jelenetében Lúcia „híveként” említi őt Mária (*Pokol*, II, 97.). Még árulkodóbb, hogy Bernát, a fényrózsa szirmait bemutatva, úgy írja le Lúciát, hogy azért küldte Beatricét a tévelygő költő megsegítésére, mert *vakon* járt a veszedelemben (*Paradicsom*, XXXII, 137–138.).

Az ifjú Dante annak idején kigyógyult betegségéből, és „visszanyerte korábbi jó látóképességét,¹¹ ahogyan majd az ég legmagasabb köreibe jutó utazónak is hozzá edződik a szeme a földöntúli fény befogadásához:

És szemem új látásra gyullad újra,
ugy hogy nincs fény, amelyet ki ne állna,
akármilyen vakító lánggra gyúlna.
(*Paradicsom*, XXX, 58–60.)

A költő fiatalkori szemfájása, amit a túl sok olvasás okozott, majd gyógyulása: alighanem valós életrajzi tény. Nyilvánvaló azonban, hogy a könyvekbe merülő, szemét fájlaló Dante képe elválasztható az élettényektől, s egyik láncszemévé válik annak a jelentéshálónak, melyet a fény, a megismerő szem, az elgyengülő, illetve megedződő látás, és nem utolsó sorban, a tükör egymással összefüggő motívumai alkotnak.

10 *Vendégség*, ford. SZABÓ Mihály, *DÖM*, 245.

11 *Uo.*

LUIGI TASSONI

Per specula nella *Divina Commedia*

1. Il narratore di fronte al personaggio

E' un vecchio e fondato luogo comune ricordare che il lettore della *Divina Commedia* deve fare i conti con una fitta serie di immagini create da Dante in modo da rappresentare l'irrapresentabile, dire l'indicibile. Il fatto è che anche il narratore Dante deve tener testa al personaggio Dante, il quale entra in gioco e percorre il suo eccezionale itinerario cercando di registrare „notizie” il piú possibile attraverso i sensi e la mente. Pertanto il vero miracolo lo compie il narratore, colui che dispone in una narrazione credibile quanto di incredibile è capitato al personaggio, colui che architetta uno spazio e vi ospita figure *come se* tutto fosse possibile e verosimile. Anche se non è macroscopica la sfasatura tra funzione del narratore e azione del personaggio (il ricorso alla memoria, il voler ridire, ecc.), pure vi è spesso nella *Commedia* una effettiva frattura fra le due figure, proprio perché un conto è vedere (compito del personaggio), un altro conto è dire dopo e raccontare dopo (compito del narratore) ciò che si è visto e persino ciò che non si è visto ma solo intuito, colto al volo, percepito.

Fra le numerose immagini della *Commedia* una delle piú affascinanti, enigmatiche e comunque fondamentali è quella dello specchio. Lo sa bene Umberto Eco che, piú di dieci anni dopo una articolata riflessione sullo statuto dello specchio che non è un segno,¹ ritorna sul medesimo argomento, e dice:

dal fascino immemorabile degli specchi (...) nasce l'idea di una conoscenza che sia adeguazione completa (appunto „speculare”) tra cosa e intelletto. (...) Da essa nasce l'idea di un segno che, privo di significato, rinvii direttamente al suo referente: l'immagine speculare è veramente l'esempio di un „nome proprio assoluto”, la sua è davvero la piú rigida

1 Il primo saggio di Eco è quello eponimo del volume *Sugli specchi e altri saggi*, Milano, Bompiani, 1985, 9–37. – Per il tema generale cfr. il documentatissimo volume di Jurgis BALTRU`AITIS, *Lo specchio*, Milano, Adelphi, 1981. – Rinvio per un quadro sinottico del tema dello specchio al mio *Lo specchio dell'immagine incerta*, in AA.VV., *Serta Jimmyaca*, a cura di L. SZÖRÉNYI e J. TAKÁCS, Budapest, Balassi Kiadó, 2004.

tra le designazioni rigide (...). Il carattere proprio dell'immagine speculare è che è soltanto l'immagine speculare, è un *primum*, e almeno nel nostro universo non esiste nulla a cui possa essere assimilata.²

E' il nostro caso, o meglio il caso del Dio medievale e di quello di Dante, ma non soltanto. A Platone non poteva sfuggire un simile „dettaglio”, tanto che nel *Timeo* (XVI) inserisce lo specchio in quel tracciato conoscitivo che dovrebbe portare alle cause prime, secondo il quale la formazione dell'immagine nello specchio presenta la stessa precarietà tipica dei simulacri: è tutto sommato un'immagine ottenuta per corrispondenze, tra il fuoco di dentro, come dice il filosofo, e il fuoco di fuori, lo specchio e gli occhi, tanto da ottenerne una mescolanza, una necessaria modificazione dei corpi che si adattano alla circostanza („dalla comunione del fuoco di dentro e di quello di fuori, e dall'unimento loro ogni volta sovra al polito piano dello specchio, in un corpo il quale si rimuti per molte guise e si adatti a quello, si fanno queste tali parvenze necessariamente, mischiandosi allora insieme su per lo polito e lucido specchio il lume che vien dalla faccia dell'obbietto con quello che deriva dagli occhi”).³

E sulle orme platoniche nelle *Enneadi* di Plotino troviamo una precisazione utile al nostro discorso, là dove si dice che „la natura dell'immagine consiste nell'essere in altro” (*Enneadi*, III.6.14, ed. FAGGIN, 461),⁴ e perciò gli specchi sono una forma che riflette una materia che altrimenti in sé non sarebbe visibile, come l'aria (*Enneadi*, III. 6. 13).

Queste citazioni, come quelle che di seguito propongo, ci servono non certo a mostrare dottrina particolare quanto a dare sfondo a un insieme sèmico (il campo dei significati dello specchio) ben noto a Dante anche attraverso le proprie letture, e dunque ricorso immediato, come la malta fra i mattoni, nel momento in cui costruisce lo spazio della propria visività. La chiameremo proprio *visività* quella capacità dantesca di disegnare i luoghi e di descriverli attraverso percezioni, intuizioni, proprietà del momento, piuttosto che pretendere di fotografare immagini esatte nel discorso.

Dunque, non tralascieremo di rammentare ciò che ogni bravo dantista sa bene, ovvero che nella letteratura mistica esiste „lo specchiamento come unificazione e come annullamento; mentre con possibilità molto minori, che in verità si riducono a pochi motivi, appare la rifrazione infinita dell'immagine. Manca invece del tutto l'immagine sdoppiata (...) Il limite estremo dello sdoppiamento, cioè la moltiplicazione infinita dell'immagine, è invece presente nella poesia religiosa e cristiano-neoplatonica, là dove la divinità riflette la sua luce di bontà e di bellezza nell'umanità intera o nelle infinite realtà del creato; o dove l'anima umana e la divinità si specchiano reciprocamente, rinviandosi la loro immagine all'infinito”.⁵

2 Umberto Eco, *Kant e l'ornitorinco*, Milano, Bompiani, 1997, 235.

3 PLATONE, *Dialoghi*, nella versione di F. ACRI, a cura di C. CARENA, Torino, Einaudi, 1970.

4 PLOTINO, *Enneadi*, a cura di G. FAGGIN, Milano, Bompiani, 2000.

5 Giovanni POZZI – Beatrice RIMA, *Introduzione* = Chiara D'ASSISI, *Lettere ad Agnese: La visione dello specchio*, Milano, Adelphi, 1999, 66–67. – Sull'argomento cfr. anche il penetrante saggio

Per Dante funzionano entrambe le proprietà dello specchio, quella di riflettere un corpo in sé e quella di proiettare un'immagine o una traccia verso l'esterno, e funzionano tutte le possibilità così ben formalizzate da Pozzi e Rima: unificazione e annullamento, la rifrazione dell'immagine all'infinito e la sua possibile frammentazione, lo sdoppiamento e la moltiplicazione infinita, infine il rispecchiamento reciproco fra Dio e uomo.

Adesso si tratta di tenere conto dello specchio come *oggetto dell'immaginario* (ovvero in funzioni e ruoli anche nuovi dipendenti dal contesto culturale, testuale, o dal linguaggio dell'autore) e come atto del *rispecchiamento* o della *specularità*. Questo secondo aspetto, indispensabile all'opera di Dante, costituisce motivo di una vera e propria poetica del rispecchiamento o della specularità, o in altre parole consente al personaggio protagonista della *Commedia* di confrontarsi con l'altro sia per differenza sia per somiglianza, e consente al narratore di architettare una sorta di doppio uguale e contrario rispetto alla storia terrena.

Jurij M. Lotman ha parlato di meccanismo speculare a livello di linguaggio e a livello di configurazione dello spazio, assumendolo come presupposto teorico generale della pratica semiotica.

Poiché il meccanismo speculare, che crea coppie simmetrico-asimetriche, si ritrova con estrema frequenza in tutti i meccanismi generatori di senso, esso si può definire universale e appare capace di abbracciare sia il livello molecolare e le strutture generali dell'universo, sia le creazioni universali dello spirito umano. Esso funziona senza dubbio per tutti i fenomeni abbracciati dal concetto di „testo”.

Riguardo all'antitesi fra la creazione sacra e quella infernale (opposta), è caratteristica la specularità spaziale fra il Purgatorio convesso e l'Inferno concavo, che in Dante ripetono l'uno la configurazione dell'altro come forma e suo riempimento.⁶

Là dove viene adoperato in assenza del referente tangibile, ovvero Dio (che come significato di tutti i significati e referente di tutti i referenti possibili rischia di sembrare nullo), lo specchio si comporta come un *canale* che riflette una luce concettuale, un insieme di significanti visivi altrimenti inspiegabili e non codificabili, e li porta a significare in funzione del trasferimento verso il basso. Se il referente-Dio non dà prova di sicura tangibilità diretta, pure fornisce la prova di esistenza attraverso la propria proiezione distribuita, persino attraverso la frantumazione-moltiplicazione dello specchio, che tuttavia non perde la propria unità, in osservanza del pensiero patristico, e attraverso la distribuzione nelle infinite serie di referenti rintracciabili nella scala seriale del vivente.

---

di Gian Mario ANSELMI, *Chiara D'assisi, Dante e la letteratura*, in *Gli universi paralleli della letteratura*, Roma, Carocci, 2003, 121–128. – A proposito del concetto di visività, già lo sottolineava Water Binni = AA.VV., *Lectura Dantis scaligera: Paradiso XXX*, Firenze, Le Monnier, 1971, 1064.

6 Jurij M. LOTMAN, *La semiosfera*, a cura di S. SILVESTRONI, Venezia, Marsilio, 1985, 73–74.

Anche se lo specchio non è un segno, come ha mostrato benissimo Eco, secondo János Kelemen il segno in Dante „funge da intermediario, vale a dire è il sostituto della conoscenza immediata, che è impossibile per l'uomo”.⁷ Ma anche lo specchio è un importante e potente intermediario.

Lo ha dimostrato Adelia Noferi (che, fra l'altro, ha analizzato la *Vita Nuova* rilevando che „lo specchio che Dante costituisce nel Libello per riflettere il Libro, non può, per il lettore, che riflettere se stesso, o meglio, la modalità del proprio avvento, la propria origine”),⁸ con un risultato tanto sorprendente quanto utile al nostro problema del referente:

La pura conoscenza e comunicazione speculare estromette (...) il linguaggio, come Dante aveva asserito nel *De Vulgari Eloquentia* (I. II. 1-4) (...). Ma ancorando il vedere alla fisiologia visiva, Dante sperimenta un linguaggio che può assorbire, nei processi referenziali della *littera*, la funzione „speculare” della parola. Lo specchio comporta infatti la presenza dell'oggetto rispecchiato: non vi è nessuna immagine nello specchio senza qualcosa che si rispecchi. Nel segno invece, se pur deve riferirsi a qualcosa e non a niente (come diceva Agostino, e diranno poi Freud e Benveniste), l'oggetto può essere assente, anzi il segno funziona come tale fondandosi proprio sull'assenza del referente. Dante, nel *Paradiso*, (...) immette nel segno la presenza del referente come nella *visio per speculum* e nel processo della percezione visiva, a partire da un *nulla vedere*, da una mancanza di referente, che apre il problema.⁹

In effetti il problema dell'indicibilità coincide con quello dell'impossibilità di rappresentazione mediante un'immagine (*per speculum in aenigmate*); e questo sarebbe un grave scacco per il narratore che si impegna ad immaginare per immagini soprattutto ma non esclusivamente visive, a fornire dettagli e descrizioni, a far vedere il più possibile quanto accade nel lungo viaggio del personaggio. Non a caso, nel *Convivio* (III.9) Dante si preoccupa di seguire il processo che porta gli occhi a catturare l'immagine come se fossero specchi (ricettivi):

le cose visibili, sí le proprie come le comuni in quanto sono visibili, vengono dentro a l'occhio, non dico le cose, ma le forme loro, per lo mezzo diafano, non realmente ma intenzionalmente, sí quasi come in vetro trasparente. E ne l'acqua ch'è ne la pupilla de l'occhio, questo discorso, che fa la forma visibile per lo mezzo, sí si compie, perché nell'acqua è terminata, quasi come specchio, che è vetro terminato con piombo.¹⁰

7 János KELEMEN, *Per la ricostruzione della filosofia del linguaggio di Dante = „Verbum”*, III, 2001/1, Piliscsaba-Budapest, Akadémiai Kiadó, 114.

8 Adelia NOFERI, *Riletture dantesche*, Roma, Bulzoni, 1998, 64.

9 Ivi, 123.

10 DANTE, *Convivio = Tutte le opere*, introduzione di I. BORZI, commenti a cura di G. FALLANI – N. MAGGI – S. ZENNARO, Roma, Newton Compton, 1993, 945-946.

Come si vede, anziché aggirare il problema, Dante lo affronta da par suo ricorrendo ai cosiddetti *tòpoi* dell'indicibilità, di recente studiati e formalizzati in un bello studio di Giuseppe Ledda, il quale lamenta che i dantisti „per l'eccezionale importanza delle occorrenze di tali *tòpoi* nelle opere dantesche e specialmente nella *Commedia*, si trovano a studiare e a valutare la specificità del riuso dantesco”, e „lo fanno sullo sfondo di un rapporto con una tradizione la cui conoscenza è troppo vaga e limitata, rispetto alla sua pluralità e ricchezza”.¹¹

Così Ledda appronta uno schemino degli elementi sempre presenti „in modo esplicito o implicito” quando sopraggiunge il velo dell'indicibilità (fra senso e nonsenso?), ovvero:

- 1) un *locutore*, sia questo l'autore dell'opera o un personaggio;
- 2) ciò che il locutore dice (di cui sarebbe soprattutto interessante studiare la *forma sintattica*), in cui sono sempre presenti i seguenti elementi:
- 3) l'indicazione di *chi è soggetto all'impossibilità di dire*;
- 4) un verbo o un aggettivo o un suffisso aggettivale che indica *possibilità*, sempre modificato da una *negazione*;
- 5) un *verbum dicendi*;
- 6) l'indicazione dell'*oggetto* che non può essere detto.¹²

In più nel nostro caso non vi è soltanto il problema di parlare di ciò che è indicibile e irrapresentabile, facendolo mediante „*comparationibus similitudinum*”, come dice Abelardo (*Theologia „Summi boni”*, I, 38, edizione Rossini, 73),¹³ quanto affrontare l'uso funzionale dell'immagine dello specchio, che riguarda tanto una semiotica della rappresentazione quanto una poetica del rispecchiamento come trasmissione differenziata della conoscenza intellettuale, che sarebbe come uno specchio a rovescio, che non cattura l'immagine ma proietta la sostanza dell'immagine superiore (Dio come senso di tutti i sensi) agli esseri che gradualmente si dispongono sulla scala decrescente del vivente, dagli angeli (che specchiati non hanno bisogno di parlare) agli elementi infimi della terra.

Ci troviamo di fronte ad una proiezione di significanti (la luce divina funziona come agente di tangibilità) che si concretizzano e letteralmente *incorporano* nelle creature colte dal raggio divino e dalla sua essenza in misura differente, e che così realizzano la tangibilità, la dicibilità, la rappresentabilità, costituendosi esse come referenti materiali dell'atto di comunicazione partito dal grande Specchio unitario.

Ora, detta così in soldoni, la nostra storia vorrebbe dimostrare che, per forza maggiore, una tale complessa e radicale semiosi costringe Dante a mantenere in stretta connessione il segno e il referente, o addirittura, come propone Noferi, inscrivere il referente dentro la funzione del segno, ovvero la produzione di segni rispetto al riferimento a re-

11 Giuseppe LEDDA, *Tòpoi dell'indicibilità e metaforismi nella Commedia* = „Strumenti critici”, a. XII, n. 1, gennaio 1997, 117–118.

12 Ivi, 118.

13 ABELARDO, *Teologia del sommo bene*, a cura di M. ROSSINI, Milano, Rusconi, 1996, 73.

ferenti probabili. In tutti i casi il referente del sistema di segni per comunicare, dal punto di vista del grande Enunciatore assente, è molteplice, frantumato, asimmetrico, e purtuttavia è la prova mondana dell'esistenza di Dio locutore e della sua azione.¹⁴

Quello occupato dal personaggio Dio apparirebbe altrimenti un *luogo vuoto*, luogo del quale ci ha parlato con estrema persuasione Allen Mandelbaum a proposito della *replacatio*.¹⁵ Un *luogo vuoto* per l'appunto inaccettabile, giacché invece sarebbe ai nostri occhi un luogo tanto ipersignificativo, contenitore di tutti i sensi possibili, quanto direttamente inaccessibile. E tuttavia l'unico abitatore di quel luogo, il referente corrispondente all'insieme dei segni verbali e visivi per lui architettati dal narratore, può darsi solo attraverso una funzione speculare, attraverso una ben strana e alla fine accecante epifania.

Ha osservato George Steiner: a mano a mano che il poeta si avvicina alla presenza divina, al cuore della rosa di fuoco, la fatica della traduzione in discorso si fa sempre più impegnativa. Le parole diventano sempre meno adeguate al compito di tradurre la rivelazione immediata. La luce si trasforma in grado minore nel discorso; anziché rendere la sintassi traslucida di significato, sembra riversarsi sopra in uno splendore non ricatturabile o bruciare la parola riducendola in cenere. E' questo il dramma degli ultimi Canti. A mano a mano che il poeta ascende, le sue parole rimangono indietro.¹⁶

Che raggi di luce guidati (*lasers*) diventassero un giorno portatori della parola avrebbe potuto sembrare a Dante un complemento mirabolante ma non irrazionale della propria visione.¹⁷

Ciò che sconcerta in effetti il lettore moderno di Dante è il narratore della *Commedia* che afferma che la parola vien meno di fronte all'enormità della visione (ovvero che il segno verbale è insufficiente e non riesce a relazionarsi al grande referente), mentre il personaggio Dante continua a viaggiare e credere in una serie di immagini che sostituiscono il fallimento della visione. Le immagini non sempre spiegano ma aiutano il lettore a sua volta a viaggiare e a credere nel medesimo spazio. Mentre la luce illumina e nasconde, abbiamo da un lato il narratore che illumina per immagini e dall'altro il personaggio che nasconde o si nasconde dentro la visione.

14 LEDDA, *op.cit.*, 126, rintraccia acutamente una interessante fonte, per il motivo dantesco dello specchio, nell'*Anticlaudianus* (V. 3, PL 210.531) di Alano di Lilla, motivo »che in Anselmo era associato all'uso del linguaggio figurato per parlare di Dio: un *videre per aliud* come il parlare figurato è un *dicere per aliud*. Phronesis infatti, dopo un cedimento della vista per lo splendore dell'Empireo e di quanto co tiene, potrà sostenerne la vista guardando riflesso in uno specchio preparato per lei dalla „puella poli”. Anche quando giungerà al cospetto di Dio, potrà guardarlo solo attraverso tale specchio, e sostenere così, sia pure a stento, il suo „immortal iubar”«.

15 Allen MANDELBAUM, »*Ruminando e mirando*«: *La capra di Dante* = AA.VV., *I linguaggi del sogno*, a cura di V. BRANCA – C. OSSOLA – S. RESNIK, Firenze, Sansoni, 1984, 408.

16 George STEINER, *Linguaggio e silenzio*, Milano, Rizzoli, 1972, 58.

17 Ivi, 59.

Il motivo degli specchi in Dante riporta sapientemente alla superficie la necessità di dare sostanza alla visione, cioè assicurare un universo referenziale credibile agli occhi del lettore, pur giocando a carte scoperte e citando l'*immaginativa* (*Pur.*, XVII, 13) come movente legittimo per l'autore, sia per le immagini trasmesse dalla luce divina sia per quelle indotte dalla fantasia in sé, come spiega benissimo Italo Calvino: Dante sta parlando delle visioni che si presentano a lui (al personaggio Dante) quasi come proiezioni cinematografiche o ricezioni televisive su uno schermo separato da quella che per lui è la realtà oggettiva del suo viaggio ultraterreno. Ma per il poeta Dante, tutto il viaggio del personaggio Dante è come queste visioni; il poeta deve immaginare visualmente tanto ciò che il suo personaggio vede, quanto ciò che crede di vedere, o che sta sognando, o che ricorda, o che vede rappresentato, o che gli viene raccontato, così come deve immaginare il contenuto visuale delle metafore di cui si serve appunto per facilitare questa evocazione visiva. Dunque è il ruolo dell'immaginazione nella *Divina Commedia* che Dante sta cercando di definire, e più precisamente la parte visuale della sua fantasia, precedente o contemporanea all'immaginazione verbale.¹⁸

Dico fra parentesi che non è del tutto certo che la necessità di una visività credibile, anche se mai del tutto tangibile nel racconto, corrisponda alla necessità di levare del tutto i veli di quel mistero che avvolge le cose e le sostanze: al contrario tale principio della protezione del velo del mistero è riconosciuto da Dante come promotore di una certa attrazione da parte del lettore (è un basilare principio della narratologia e di qualsiasi tipo di narratività), come sapeva Abelardo che riadatta nella *Teologia del sommo bene* un pensiero di Agostino e parla dell'*involutum*, della necessità di velare per non svelire („le cose che sembrano fantasiose e lontane da qualsiasi utilità, finché ci si ferma alla lettera del testo, vengono accolte con maggiore interesse dopo aver scoperto che sono colme di grandi misteri e racchiudono un insegnamento profondo e istruttivo. Secondo la testimonianza di Agostino, esse vengono velate perché non perdano valore”).¹⁹

2. Gli specchi degli altri

Prima di passare in rassegna le varie immagini di specchi, rispecchiamenti e specularità della *Commedia*, cerchiamo di conoscerlo meglio questo grande Referente intangibile eppure assolutamente presente, proiettato *per specula*, sugli specchi inferiori che ne attendono il raggio luminoso.

18 Italo CALVINO, *Lezioni americane: Sei proposte per il prossimo millennio*, Milano, Garzanti, 1988, 82.

19 *Theologia »Summi boni«*, I, 38, ed. cit. 73. Cfr. AGOSTINO, *De doctrina cristiana*, 2.6.7 = *Opere di Sant'Agostino*, VIII, Roma, Città Nuova, 1992, 65.

Qui infatti giova rammentare quanto l'esperto lettore di Dante sa già certamente: ovvero quale scala decrescente viene a funzionare dal momento in cui il narratore Dante fa toccare con mano al personaggio Dante (ma sarebbe più giusto dire che glielo fa „toccare” con le orecchie e soprattutto con gli occhi: „Or apri gli occhi a quel ch'io ti rispondo” (*Par.*, XIII, 49), si fa dire infatti da Tommaso) in che maniera si distribuisce nell'universo creato il plusvalore ipersignificativo dello stesso Creatore: Dio come „splendore riverberato” (*Conv.*, III.14.4). Nel *Convivio* (III.7) ad esempio citando Alberto Magno, Dante si preoccupa di sottolineare qualcosa che è praticamente di dominio pubblico al suo tempo, e cioè che la qualità dei corpi e le ovvie differenze fanno in modo che „la bontà di Dio” sia „ricevuta altrimenti da le sustanze separate”.²⁰ E soprattutto specifica che vi sono alcuni corpi che „sono tanto vincenti ne la purità del diafano, che divegnono sí raggianti, che vincono l'armonia dell'occhio, e non si lasciano vedere senza fatica del viso”. E aggiunge: „sí come sono li specchi”.²¹ Dunque, dagli angeli sul livello superiore più vicino al Creatore riflettente (su questa linea lo pseudo Dionigi nel *De divinis nominibus*, IV.18, definisce l'angelo *Imago Dei, manifestatio occulti luminis, speculum purum*), all'anima umana, dagli animali alle piante, dai minerali agli altri elementi della terra, in questa scala cosmogonica, i corpi dal più vicino al più lontano percepiscono per proiezione „la prima semplicissima e nobilissima vertude, che sola è intellettuale, cioè Dio”.²²

Se rimane il dubbio, espresso nel su citato passo del *Convivio*, su quei corpi che si lasciano vedere solo con grande affaticamento degli occhi, tanto sono luminosi, se persino gli angeli possono apparire specchi puri (versione molto vicina a quella degli angeli danteschi), è però chiaro, al limite della ferrea logica medievale, come dice Boezio, che la capacità conoscitiva superiore abbraccia l'inferiore, mentre l'inferiore non si innalza in alcun modo alla superiore (*De consolatione Philosophiae*, V.4.84).²³ Una logica e una teologia che hanno perciò regole precise, prescritte, alle quali comunque trasgredisce il personaggio Dante peregrino nell'aldilà che con la propria capacità conoscitiva inferiore osa e riesce innalzarsi fino alla superiore: un *unicum* che naturalmente non è passato inosservato nella storia! Una logica e una teologia che hanno il loro fondamento in Tommaso D'Aquino, fonte e personaggio attivo nella *Commedia*

E' (...) necessario che ogni cosa il cui essere è distinto dalla sua natura, riceva l'essere da altro. E poiché tutto ciò che è in virtù di altro può essere ricondotto a ciò che è per sé come alla causa prima, occorre che vi sia una cosa che sia causa dell'essere di tutte le altre cose, per il fatto che essa è soltanto essere: in caso contrario, si andrebbe all'infinito nelle cause, dal momento che, come si è detto, ogni cosa che non è soltanto essere, pos-

20 *Convivio* cit., 940.

21 *Ibidem*.

22 *Convivio* cit., 941.

23 BOEZIO, *Consolatione della Filosofia*, a cura di L. ORBETELLO, Milano, Rusconi, 1996, 221.

siede una causa del suo essere. E' chiaro dunque che l'intelligenza è forma e essere, e che riceve l'essere dall'ente primo che è soltanto essere, e che tale è la causa prima, cioè Dio.²⁴

Anche se non conosciamo meglio il nostro referente inattingibile, grazie a Tommaso almeno ne conosciamo alcune proprietà: è la causa prima, è soltanto essere, ma soprattutto sappiamo che ogni cosa creata possiede parte di questo essere. Ed è già molto: siamo nei paraggi di una proiezione speculare dell'entità.

C'è in più da aggiungere che la presenza di Dio, tanto diffusa quanto indicibile, fa capo al giustamente famoso brano della Prima lettera ai Corinti di Paolo (l'unico specchio che tanto nel Nuovo quanto nel Vecchio Testamento abbia un valore emblematico e non di mera metafora accessoria): *Nunc videmus per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem* (1 Cor. 13.12).

Agostino nel commento al brano di Paolo che a sua volta commenta *Genesi* (1.27, 5.1, 9.6) lo spiega come la necessità di fornire immagine a qualcuno che non ne ha (e facendolo nel modo più naturale: prestandosi come modello):

So che la sapienza è una sostanza immateriale, che essa è una luce in cui si vede con gli occhi della carne; e tuttavia quell'uomo così eminente e spirituale dice: *Vediamo ora attraverso uno specchio, in enigma, allora faccia a faccia*. Se ci chiediamo quale sia e che cosa sia questo specchio, il primo pensiero che ci viene in mente è certamente quello che nello specchio non si vede che un'immagine. Ci siamo dunque sforzati, a partire da questa immagine che siamo noi, di vedere in qualche modo, come *in uno specchio*, Colui che ci ha fatti. (*De Trinitate*, XV.8.14)²⁵

Si vede bene che Agostino accetta come dato di partenza la misura dell'uomo che cerca di spiegare se stesso, stando di fronte allo specchio e accettandosi come referente, e spiegare a se stesso quell'enigma dell'immagine altra e alta che è un referente stranamente inidentificabile, non oggettivabile, non cognitivo secondo la misura umana, è dunque un Dio tanto inqualificabile quanto inspiegabile, enigmatico, dice Agostino, perché l'uomo vi è legato da una somiglianza oscura e difficile da attingere (*De Trinitate*, XV.9.16). Il fatto è che in questo faccia a faccia l'io corporeo tenta di dispiegare, interpretandoli, i segnali che lo riguardano perché solo a partire da questa considerazione di sé come immagine diventa possibile accettare come referente l'immagine altra che è Dio. Per valutare appieno l'importanza di tale posizione, non dobbiamo dimenticare che Agostino attribuisce valore materiale alla funzione dell'immagine, su una posizione dunque del tutto opposta a quella di Aristotele secondo il quale le immagini, che svolgono un ruolo determinante nella percezione cognitiva, non hanno materia (*De anima*, 432 a).

Più morbida la posizione esegetica di Abelardo a commento del medesimo brano dell'apostolo, giacché si limita a notare che „la visione della divinità è la sua vera beatitudine futura” (*Theologia „Sommi boni”*, II.20), mentre Gioacchino da Fiore sottolinea

24 TOMMASO D'AQUINO, *Ente ed Essere*, a cura di P. PORRO, Milano, Rusconi, 1995, 115.

25 AGOSTINO, *La Trinità = Opere di Sant'Agostino*, IV, Roma, Città Nuova, 1987, 641.

qualcosa che sarà molto caro a Dante, ovvero che „l'intelligenza contemplativa è ascritta propriamente a coloro che posti in questo pellegrinaggio, vedono ancora *come in uno specchio in enigma*, l'anagogica invero a coloro che, svincolati dalla pesantezza dei corpi, permangono nella quiete di quella purissima visione fino alla fine del mondo” (*Trattati sui quattro Vangeli*, III.16).²⁶

Il narratore Dante mantiene costante la percezione della materialità dell'immagine, della sua percezione fisica, e tuttavia svincola il personaggio dalla pesantezza del corpo perché almeno l'enigma sia dicibile e questi possa accedere alla visione anagogica contemplativa: dal punto di vista di Gioacchino sarebbe come stare con due piedi in una staffa. Ed è questo che deve fare Dante allorché si accinge ad affrontare, da par suo, il problema dello specchio, della specularità e del rispecchiamento, come forma di conoscenza e di trasmissione della conoscenza.

3. *Gli specchi di Dante*

Tutte le occorrenze dello specchio, del rispecchiamento e della specularità nell'*Inferno* e nel *Purgatorio* mettono in funzione la metafora dimostrativa della prova di realtà: un *come se* che riporti il lettore ad un tipo di visività consueta e familiare, e in più faccia costantemente vedere in quale rapporto sta il personaggio Dante rispetto agli altri personaggi incontrati lungo il cammino.

Tutte le occorrenze tranne una, quella del canto XXXI del *Purgatorio* che prelude ad un diverso tipo di rispecchiamento, ovvero al cambio d'uso dell'oggetto *specchio* a cui assisteremo nel corso della cantica del *Paradiso*.

Il fatto è che nelle prime due cantiche gli specchi e gli specchiati o le cose specchiate funzionano in una corrispondenza ben definita nei propri margini semantici. Lo specchio genera corrispondenze, simmetrie, dissimmetrie, metafore e non allegorie (per ora). A partire invece dal XXXI del *Purgatorio* e per tutto il *Paradiso* muta ovviamente la natura dello specchio, la funzione della specularità, e soprattutto la posizione di chi è specchiato e di chi rimanda i propri riflessi specularmente, essendoci di mezzo nientemeno che la riconoscibilità di Dio.

Teniamo per buono quanto ci suggerisce l'espertissimo Eliot: „Dante ci aiuta con ogni tipo di immagine”.²⁷ E anche se è vero che „non possiamo che provare un gran rispetto per chi riesce con tanta maestria a tradurre l'inapprendibile in immagini visive”,²⁸ pure

26 GIOACCHINO DA FIORE, *Trattato sui quattro Vangeli*, Roma, Viella, e San Giovanni in Fiore, Centro Nazionale di Studi Gioachimiti, 1999, 213.

27 Thomas S. ELIOT, *Scritti su Dante*, a cura e prefazione di R. SANESI, Milano, Bompiani, 2001, 48.

28 Ivi, 49.

dobbiamo cercare di capire in cosa consistono e come funzionano queste immagini visive nel discorso.

Di seguito riassumo dunque il quadro delle occorrenze e della loro contestualizzazione a noi necessarie per capire, se è possibile, la consistenza di queste immagini dentro e fuori degli specchi.

Inferno

XIV, 105: il primo esempio lo porge la voce di Virgilio, ed è narrativamente funzionale. Vi troviamo la statua gigantesca del *gran veglio*, emblema figurato della corruzione dopo Adamo, che volge le spalle a Oriente „e Roma guarda come suo specchio”. Roma insomma è specchiata e si specchia nel significato di somiglianza con l’emblema figurato della corruzione.

XXX, 128: „e per leccar lo specchio di Narciso”: è una vera e propria metafora in luogo del lemma *acqua*, a cui ricorre in tenzone con Sinone (falsario di parole) il falsario di monete mastro Adamo, che fra l’altro in una prolessi rispetto alla narrazione rinfaccia a Sinone che tutti i lettori del poema conoscono la sua colpa (v.120). Teniamo conto che questo specchio di Narciso (come desiderio di acqua che plachi l’arsura), in uno scenario da rissa da mercato, trova il suo esatto e speculare contrario nello specchio di Narciso a rovescio del canto III, vv.17-18, del *Paradiso*.

XXXII,54: Dante incontra nella Caina i due fratelli omicidi congiunti strettamente l’uno all’altro, serrati nel lago di ghiaccio, e uno dei due gli grida: „Perché cotanto in noi ti specchi?”. Qui lo specchio, secondo alcuni commentatori (Torraca, Vandelli, Sapegno), è lo stesso lago ghiacciato, ma non va esclusa l’interpretazione dello sguardo di Dante fisso davanti ai due omicidi come se fosse davanti a uno specchio. L’effetto della restituzione della propria immagine somigliante è del tutto annullata, mentre della funzione dello specchio rimane solo l’azione del guardare verso la scena raccapricciante: in questo caso lo specchio respingerebbe anziché riflettere l’immagine del guardante.

Purgatorio

IV,62: secondo la spiegazione del personaggio Virgilio, il sole è specchio in quanto gli astri, prendendo da lui la luce, vi si rispecchiano. Questa prima apparizione dell’oggetto-specchio nella seconda cantica la dice lunga su uno dei filoni privilegiati del campo sèmico della specularità intesa come proiezione: non uno specchio che riceve e restituisce l’immagine, ma uno specchio che dà luce, che invia luce, essendo caratterizzato da una unicità nella quale si specchiano riconoscendosi tutte le parti esterne.

IX, 94–96: Siamo all’ingresso del Purgatorio, e lo specchiamento avviene davanti al gradino di marmo bianco con allusione alla simbologia della penitenza: „Là ne venimmo; e lo scaglion primaio/ bianco marmo era sì pulito e terso,/ ch’io mi specchiai in esso qual io paio”. Naturalmente è tutto l’essere quale è che si specchia: ora lo specchio „pulito e terso” restituisce un’immagine certa, seppure penitente, nella quale comunque il viaggia-

tore si riconosce pienamente. Lo specchio pone di fronte all'immagine interiore certa in cui si riconosce il personaggio Dante: lo specchio garantisce addirittura identità all'io che si vede nella propria interezza ed è trasparente a se stesso. La mancanza di equivoci o sfumature fa in modo che lo specchio generi corrispondenza diretta e riconoscibilità del referente.

XV,16-24: il *soverchio visibile* dello splendore colpisce la vista del pellegrino. E' un avvertimento che Virgilio motiva coscienziosamente come incapacità (per ora) di reggere con lo sguardo la visione accecante. „Come quando da l'acqua e da lo specchio/ salta lo raggio a l'opposta parte,/ salendo su per lo modo parecchio/ a quel che scende, e tanto si diparte/ dal cader de la pietra in igual tratta,/ sì come mostra esperienza e arte; così mi parve da luce rifratta/ quivi dinanzi a me esser percosso; per che a fuggir la mia vista fu ratta”. Qui l'acqua come lo specchio che è superficie riflettente un raggio di luce. Ma da dove viene? I commentatori sottolineano a questo punto che non propriamente luce solare né riflessa dalla terra, ma (Buti e Landino) *luce rifratta* che probabilmente (lo stesso narratore-personaggio dice „così mi parve”, affidandosi ad un'impressione e non a una certezza) ha trovato sulla sua strada il piccolo specchio che è l'angelo e che risulta irradiata da Dio. Qui le azioni verbali insistono nell'arco di pochi versi su un continuo saliscendi dell'itinerario del raggio riflesso (*salta, salendo, scende, si diparte, cader*), come parallelamente più avanti nello stesso canto si specifica l'attitudine a rimbalzare dall'uno all'altro specchio umano.

XV, 75: il concetto, nello stesso canto, è ribadito da Virgilio dapprima con la spiegazione dell'*infinito e ineffabil bene* celeste che si riflette „com'a lucido corpo raggio vene”, appunto si specchia „e come specchio l'uno all'altro rende” (v.75), dunque ogni individuo diviene specchio riflettente di una qualità, una sostanza, con effetto proiettivo a catena, ma senza che diminuisca l'intensità originaria, e soprattutto senza che si conosca direttamente l'immagine originaria di questa azione di continua rifrangenza inesauribile del raggio stesso. Qui, in un certo senso, troviamo l'inevitabile ambiguità dell'uso dello specchio come metafora dell'azione riflettente moltiplicata, ma senza che si possa rilevare l'assorbimento del raggio stesso, anzi i corpi lucidi continuano a far rimbalzare il raggio ricevuto e questa sembrerebbe (per ora) la caratteristica più evidente dell'anima-coscienza-specchio.

XXV, 25-26: Virgilio questa volta, prima di cedere la parola a Stazio che si impegnerà in una capillare spiegazione dottrinale, ricorda al suo compagno di viaggio che per capire come le ombre hanno il medesimo bisogno dei corpi deve cominciare dal rapporto tra corpo e immagine allo specchio: „e se pensassi come, al vostro guizzo,/ guizza dentro a lo specchio vostra image”, ecc. Dunque, con il poliptoto il discorso insiste sull'atto del guizzare, ovvero sul movimento che l'ombra fa apparendo nello specchio mentre il corpo è reale fuori dallo specchio. Così ciò che umanamente viene riflesso „guizza” perché è proiezione momentanea, destinata a scomparire.

XXVII, 100-108: *per specula* qui vengono giustamente confrontati due tipi di specchio. Il primo è quasi mimato dalle mani di Lia, la prima moglie di Giacobbe che gli diede

un figlio, come lei stessa dice, „Per piacermi a lo specchio qui m'addorno” (v.103), nel senso che si orna pensando allo specchio della coscienza. Il secondo è lo specchio della sorella Rachele, il *miraglio* (v.105) che è lemma di provenienza provenzale, la quale è desiderosa soltanto di guardare i suoi begli occhi. Al narcisismo della sterile Rachele si oppone l'operosità della materna Lia. Ma soprattutto, per ciò che riguarda i nostri specchi: allo specchio all'immagine narcisista chiusa nella cornice dello specchio si oppone quella dell'immagine riflessa che va al di là dell'apparenza del volto. Lo specchio per vedersi è dunque solo per i propri occhi, ovvero uno specchio per non vedere altro.

XXIX, 69: lo specchio come prova di realtà del personaggio, è quello che rinvia dalla superficie dell'acqua (*rendea*), l'immagine del fianco sinistro del personaggio Dante che per un attimo si vede, si percepisce, e per un attimo gli viene restituita la consapevolezza della propria fisicità.

XXXI, 118–126: nell'immersione nel Lete, prima della rivelazione di Beatrice, Dante guarda gli occhi sfavillanti di lei che riflettono il grifone cristico come il sole in uno specchio (dunque sono appena sostenibili da sguardo umano). Qui Dante apprende *per speculum*, indirettamente, e lo specchio che contiene l'enigma di quel doppio Cristo-uomo si trova negli occhi (un altro doppio) di Beatrice. La vista, gli occhi fissi, il guardare come ricerca della comprensione, sono in effetti il tema d'avvio del successivo canto XXXII.²⁹

Speculare è il fatto di trovarsi di fronte ad una creatura doppia, ma unica come il grifone-cristico, speculare il fatto che gli occhi si fissano agli occhi e i movimenti del grifone si alternano nella doppiezza dei *reggimenti*, non a caso il tutto sottolineato da Dante con la ripetizione: „li occhi a li occhi (v.118)”, „or con altri, or con altri” (v.123).

Praticamente tre tipi di immagini specchiate: il grifone negli occhi di Beatrice, che alterna la doppi natura nel proprio movimento doppio e, quando e se sta fermo, diventa immagine stessa del Cristo (*l'idolo*), sempre negli occhi di Beatrice. Qui il narratore in coppia con il personaggio chiama in causa il lettore („Pensa, lector, s'io mi maravigliava”, v.124), come ad invitarlo ad immaginare al suo posto, perciò coinvolgendolo nella straordinaria possibilità di questa immagine.

Paradiso

Al lettore il cammino di Dante nel Paradiso potrà forse sembrare insidioso, perché costellato da luci che parlano, raggi che saettano, occhi che scintillano, folgori che variano di luminosità a significare che vogliono parlare, diamanti, acque e marmi riflettenti, ma in questa ampia gamma dell'immaginario della specularità connesso a quello della radiazione

29 Emilio Pasquini nella sua attenta analisi parla di »percezione analogica del divino« e avvalorata l'ipotesi di Mazzoni sull'immagine metaforico-simbolica della *biforme-fiera*. Cfr. E. PASQUINI, *Sistema rituale e dramma esistenziale nel XXXI canto del „Purgatorio”* = AA.VV., *Breviario dei classici italiani*, a cura di G. M. ANSELMINI – A. Cottignoli e E. PASQUINI, Milano, Bruno Mondadori, 1996, 14.

luminosa lo specchio assicura paradossalmente al viaggiatore, inesausto e desideroso di apprendere, una certa obbiettività di informazioni. Procediamo allora con le occorrenze:

II, 97–101: il „gioco” dei tre specchi, che per la sua complessa articolazione rischierebbe di sembrare quanto meno insidioso agli occhi dell’uomo d’oggi (come in uno dei capitoli piú attraenti di *Se una notte d’inverno un viaggiatore*), anziché spersonalizzare l’identità del personaggio Dante, che adesso è l’interlocutore di Beatrice, gli ridà fiducia nella possibilità di accedere a quella stessa complessa conoscenza. Il canto II del *Paradiso* si forma in una ambientazione luminosa, che privilegia la ricezione visiva, come del resto splendente e rifrangente è tutta la cantica, luogo per eccellenza degli specchi. La nube dello scenario lunare, „lucida, spessa, solida e pulita” (v.32) (così come *pulito* è il bianco marmo del canto IX, 95 del *Purgatorio*), come un diamante ferito dal sole (v.33), gemmea al punto da accogliere il corpo solido del viaggiatore „com’acqua recepe/ raggio di luce permanendo unita” (vv.35-36). Perciò il lettore, che il narratore ha già posto sull’avviso nell’*incipit* della cantica, non può che accettare di qui in avanti la necessità di adattare anche il proprio intendimento ad una tale folgorante luminosità, ad un accecamento per eccesso di splendori che servirebbe a piú vedere, ovvero a piú conoscere. Il lettore, dunque, se ha già accettato il difficile patto narrativo delle altre due cantiche, che tengono saldo il vincolo con la materia vivente, ora o fa il gran salto insieme al personaggio o se ne rimane a casa, chiuso nel proprio piccolo guscio o barchetta, direbbe il narratore Dante. L’esperimento degli specchi dà perciò al viaggiatore consapevolezza dei percorsi indiretti della conoscenza. Lo specchio rimane sempre ancorato alla realtà del visibile per gli occhi di Dante che può sperimentare direttamente quanto indiretta (e tortuosa) sia la conoscenza.

Il Medioevo, che di fatto attraverso la conoscenza teologica rifiuta l’intellegibilità, affida allo specchio il ruolo di agente reale, rimasto parte tangibile del percorso della ricezione, come mezzo di trasmissione, *medium*, di qualcosa di inconfutabile che è tale perché si apprende attraverso l’obbiettività degli specchi. L’occhio convince la mente perché lo specchio riassume la sinossi di un processo altrimenti inaccettabile dalla mente umana. Dunque: lo specchio è indispensabile a mettere in azione una semiotica del percorso cognitivo ma anche a dare senso al discorso, mostrare quanto non può essere dimostrato. In questa stessa chiave Agostino interpreta nel *De Trinitate* il famoso brano della prima lettera di Paolo ai Corinti. L’immagine visibile rappresenta una proiezione *per speculum* di un referente altrimenti inattingibile e invisibile, che pure necessita dell’oscurità del senso per essere pecepito: il fatto è che per Dante, e per le sue fonti, questa oscurità del senso corrisponde alla luminosità riflessa e rifratta della visione. Il gioco degli specchi cattura un’immagine di percorso cognitivo per rinvii e rifrazioni, certamente molto piú ricca e attraente della eventuale (e del resto impossibile) conoscenza diretta „faccia a faccia” del Dio che imprime la propria immagine, che la suggella nelle cose (come il cielo stellato prende l’immagine dell’intelligenza profonda che lo muove, in questo stesso canto II, vv.130-132).

III, 1–20: Il narratore ci dice che il personaggio Dante vorrebbe confessare d'essere caduto in errore, ma interviene la visione straordinaria che gli fa dimenticare la confessione (un silenzio gratificato dalla propria scusante). I volti che gli appaiono „per vetri trasparenti e tersi” (v.10), come *terso* è lo scalone di marmo del *Purgatorio*, IX, 95, lo traggono in inganno e, come dice (vv.17-18), commette l'errore contrario a quello di Narciso, ovvero scambia per immagini riflesse volti che invece erano veri, ovvero conservano una fisionomia (questo mistero lo ha già spiegato Stazio sul finire della precedente cantica): perciò chi guarda scambia per apparenze riflesse le immagini tenui che gli appaiono nella visione, come se fossero in uno specchio (vv.10-18). Qui lo specchio non c'è, eppure il personaggio ne suppone la funzione riflettente, ma sarebbe stato uno specchio fuori luogo, insidioso, ambiguo, non funzionale, e soprattutto contenente qualcosa che si vede e non qualcosa che proietta le proprietà. L'errore sta nel pensare che coloro che il personaggio vede, volti di figure pronte a parlare, siano *specchiati sembianti* (v.20), mentre Beatrice lo correggerà e gli dirà che sono *vere sostanze* (v.29). Cioè anime *in praesentia*, come Piccarda Donati, e non riflessi speculari di figure assenti. La visione mette in luce uno straordinario paradosso, legato allo statuto dell'immagine: in ogni caso ciò che il viaggiatore vede sono visioni, che gli è stato consentito di vedere *come se*, e però le immagini, tanto quelle dirette quanto quelle specchiate e indirette sono incerte. Il dubbio di Dante è un legittimo dubbio che poggia sull'attendibilità dei referenti per come vengono percepiti. Sarà Beatrice a porre in essere il ricontrollo e la conferma: quelle sono immagini *vere, vere sostanze*. Ma ciò vuol dire che sono referenti tangibili?

IX, 61-63: Cunizza spiega chiaramente che attraverso gli specchi, i Troni dei teologi, „refulge a noi Dio giudicante” (v.62): ovvero qui Dante conferma che proprio il giudizio divino viene riflesso, attribuendo non all'oggetto ma alla funzione delle intelligenze celesti specchianti un ruolo determinante nella comunicazione di messaggi così straordinari. Lo specchio svolge il ruolo di *obiectum* certo.

XIII, 55–60: il lungo discorso di Tommaso del canto XIII è a questo punto più che scontato, e più che accettato dal lettore ben accorto: la viva luce di Dio „per sua bontate il suo raggiare aduna,/ quasi specchiato, in nove sussistenze,/ etternalmente rimanendosi una” (vv.58-60). In effetti le *sussistenze* create direttamente da Dio e incorruttibili) e le *contingenze* (v.64) (le cose corruttibili e purtroppo mortali) sono le conseguenze dell'atto del rispecchiamento di Dio e/o del suo raggio. Sottilmente qui il narratore mette in bocca a Tommaso un *quasi* fortemente indicativo: il raggiare è *quasi* specchiato, quasi del tutto specchiato e come se fosse riflesso in uno specchio, e comunque dimostra l'eccesso del referente che non potrà essere fissato nell'immagine e neanche nell'azione che porta all'immagine specchiata, così che ciò che ne deriva lascia come un resto, un *quasi*. Lo specchio è necessario, però è anche troppo piccolo per la sproporzione del produttore di messaggi, locutore assoluto: anche se lo specchio non ha bordi risulta come oggetto di trasferimento una concessione, una *deminutio*, e c'è un resto inesprimibile come un buco nero che non può entrare nella dinamica speculare.

XV,62: Cacciaguida (*specchio beato*, *Par.*, XVIII, 2) indica nello specchio l'immagine sostituito di Dio: lo specchio di Dio riflette tutti i pensieri dei beati prima ancora che siano pensati, dunque è il contenitore potenziale che anche annulla l'individualità e l'imprevisto del pensiero. Rispetto al precedente c'è da sottolineare che in questo caso si tratta appunto di un'azione contenente mentre nel precedente era proiettiva, sicché lo specchio contenitore dei pensieri avrà dimensioni perlomeno smisurate come quelle del referente divino. Nel medesimo canto (v. 113) si ritorna su uno specchio come oggetto umano: lo specchio che non tenta la donna di Bellincion Berti, la quale non si dipinge il viso, e perciò anche oggetto pericoloso, produttore di tentazione.

XVII, 41–42: quando Dante, sulle prime un po' titubante, chiede a Cacciaguida di saper qualcosa del suo futuro e soprattutto di quello non roseo, la risposta insiste ancora su una similitudine che servirebbe a spiegare ma in realtà afferma ciò che sarebbe difficile accettare per il pensiero umano: la mente divina non è costretta dalla contingenza terrena, come una nave che discende un fiume non fa dipendere il proprio corso dagli occhi che la osservano. Ovvero: „se non come dal viso in che si specchia/ nave che per torrente giù discende”. Qui l'immagine del movimento si intende svincolata dagli occhi che lo ritraggono (a proposito: *torrente* è la lezione (Petrocchi) o *corrente*?). E lo specchio degli occhi, nella sua unicità di visione, sarebbe oggetto insidioso. Mentre più avanti nello stesso canto, ai vv.121-123, è lo stesso *specchio beato* Cacciaguida ad essere affidato, come immagine tangibile del suo essere e come sua qualità, ad un tipo particolare di specchio, insidioso forse per un uomo ma straordinariamente significativo per un beato, tanto che il narratore ricorre ancora a una similitudine: „La luce in che rideva il mio tesoro/ ch'io trovai lí, si fe' prima corusca,/ quale a raggio di sole specchio d'oro”. E' l'evidenza altrimenti inspiegabile di una luminosità solare accecante, e per di più specchiata in specchio d'oro, che nulla nasconde, e invita a nulla nascondere: un invito che il narratore deve sottolineare tirandosi fuori da responsabilità un po' imbarazzanti sia politicamente che storicamente.

XVIII, 2–13: basta un attimo, un prezioso attimo perché negli occhi-specchio di Beatrice il personaggio colga il riflesso speculare di Dio, mentre Cacciaguida emette segnali luminosi, il *fiammeggiar del folgòr santo* (v.25), per la voglia di riprendere il discorso. Il personaggio, dunque, deve fare una gran fatica: cogliere al volo l'aspetto intuibile della presenza di Dio attraverso gli occhi- specchio di Beatrice, del resto sempre luminosi, e allo stesso tempo tenere d'occhio la luminosità di Cacciaguida, che come una moderna lampada alogena (mi si passi l'irriverenza) modula la propria traccia folgorante a seconda delle esigenze.

XIX, 28–30: fra i tanti dubbi che Dante espone anche in questo canto, ha in effetti una certezza: „Ben so io che che 'n cielo altro reame /la divina giustizia fa suo specchio,/ che 'l vostro non apprende con velame”. Lo specchio è perfetta specularità della giustizia divina, qui senza resti o zone buie, e in più il rispecchiamento in cielo avviene senza *velame*, ovvero direttamente e senza strumenti intermedi, probabilmente.

XXI, 17–18: il canto XXI inizia con l'avvertimento di Beatrice che parla del proprio fulgore, così potente che potrebbe incenerire lo sguardo di Dante, finché non arriva l'invito davanti alla scala d'oro: „Ficca di retro a li occhi tuoi la mente, / e fa di quelli specchi a la figura/ che 'n questo specchio ti sarà parvente”. Dante dunque dovrà fare in modo che la mente segua lo sguardo, e che gli occhi si comportino come specchi che riproducono perfettamente l'immagine divina. Si noti qui come il parallelismo fonico e ritmico fra la rima interna *occhi-specchi*, e la ripetizione di *specchio* produca già al livello del significante quell'effetto di raddoppiata specularità o doppio richiamo allo specchiamento che sta nel discorso di Beatrice. Lo specchio per Dante è ancora una volta obbiettivo, promette addirittura di riflettere nella sua interezza un'immagine da cogliere in senso cognitivo naturalmente, e comunque rappresenta il *medium* indispensabile per cogliere il referente. Sappiamo già che la visione celeste, riflessa negli occhi-specchio, è specchio della mente divina, così i due specchi avviano una comunicazione possibile, ne sono il tramite indispensabile. Ciò che forse preoccupa il lettore, non è a questo punto la possibilità del rispecchiamento del Dio intangibile, ma il problema degli occhi potenti di Beatrice, che comportano un rischio (e per fortuna il personaggio non ne diffida mai) per la potenzialità in essi riposta.

XXVI, 106 : dopo la paura di un Dante abbagliato dal lume di San Giovanni , in chiusura del XXV, il canto successivo propone lo specchio di Adamo, o meglio il *verace specchio* entro il quale Adamo è in grado di leggere le richieste di Dante perché in esso sono riflesse e contenute tutte le cose, mentre non è vero il contrario: tutte *l'altre cose* (v.107) non potranno mai riflettere il „grande specchio” nella sua interezza. Si tratta perciò di uno specchio contenitore, che già abbiamo incontrato, e allo stesso tempo sostituto dell'azione dello specchiamento da parte del referente che non compare direttamente. Lo specchio proietta luminosamente ma non può essere riflesso nei suoi contorni.

XXVIII, 4–12: si tratta di una similitudine : come qualcuno che vede, ancora una volta, la luce intensa di una torcia riflessa alle sue spalle nello specchio (*doppiero*) e, per accertarsi che l'immagine sia reale, si volta indietro, così Dante narratore spiega con l'uso della memoria come Dante personaggio si sia voltato a riguardare gli occhi di Beatrice, e, come dice in seguito, vi riconosce l'immagine corrispondente a una luce reale. Lo specchio raddoppia e falsa l'immagine, mentre gli occhi-specchio di Beatrice conferiscono la prova di „realtà”, se così possiamo dire, alla visione e a tutto il complesso campo della visività, nel momento in cui il personaggio della *Commedia* sta per spiccare il gran salto.

Vi è una sorta di inversione: mentre chi guarda diffida che il vetro dica il vero e se ne accerta guardando direttamente l'oggetto reale che è la torcia, Dante si accerta che la visione sia veridica guardando direttamente sì gli occhi di Beatrice ma cogliendovi una immagine indiretta. Per tradizione i commentatori sottolineano l'importanza di questo passo per la comparazione della teologia con l'immagine di Dio, per l'impossibilità di vedere direttamente (*per speculationem et comparationem sacrae theologiae tamquam per speculum*, dice Benvenuto).

Lo specchio che sono gli occhi di Beatrice qui riflette addirittura la luce dei nove cerchi. Perciò gli occhi di Beatrice sono anticipazione riflessa di quanto gli occhi di Dante dovranno vedere. La realtà riflessa: questo gioco di specchi ha l'effetto di fornire una prova di esistenza e consistenza alle immagini percepite nel Paradiso.

XXIX, 142 –145: lo specchio che si spezza rimanendo uno è naturalmente il sostituto referenziale per eccellenza della figura di Dio: „Vedi l'eccelso omai e la larghezza/ de l'eterno valor, poscia che tanti/ speculi fatti s'ha in che si spezza,/ uno manendo in sé come davanti”, dice Beatrice a conclusione del canto XXIX. Sia pure in accordo con le ipotesi di Tommaso, qui lo specchio che si spezza è anche fattore di disseminazione importante: „la disseminazione, cioè, dell'Uno (Dio-luce) nelle miriadi degli angeli, puri specchi dello splendore divino, danzanti e roteanti in un gaudio senza tempo e in una conoscenza-visione senza ombra”.³⁰

XXX, 85-110: la carrellata di specchi nel Paradiso si conclude con il canto XXX,³¹ con una scenografia davvero spettacolare. Ma prima di tutto vi troviamo la necessità che Dante personaggio ha di affinare la propria vista, cercare di cogliere con lo sguardo fallace e umano il più possibile di quello che il programma gli riserva, come ha già avuto modo di intuire da varie anticipazioni. E per affinare la capacità riflettente e speculare dei propri occhi (solo così, diremo, la memoria darà una mano al povero narratore) decide di bere nel fiume di luce. La vista, anziché turbarsi, tenta di incamerare le proprie percezioni più che può, con ogni sforzo, per trasmetterle e registrarle nella mente. E che nella mente fosse tutto bene impresso come su un rullo di ceralacca, il lettore lo vede bene dal momento che Dante narratore riferisce così tanto in dettaglio quanto Dante personaggio ha vissuto nel viaggio (e per di più, senza aver preso appunti, per quanto ne sappiamo). E' in questo canto che troviamo appunto l'incredibile scena della *rosa celeste*, dell'anfiteatro popolato da beati che si specchiano come (e qui il narratore disegna l'immagine) la parte bassa di un colle si specchierebbe in un lago. Ma le acque non si muovono: Dante vede dettagliatamente, limpidamente, chiaramente, vede come in uno specchio, dice infatti „vidi specchiarsi” (v.113). La scena si conclude con un rispecchiamento che però è anche una chiara visione, anche se incredibilmente complessa, come complesse sono le scene che seguiranno a questa.

Se volessimo, a conclusione del nostro ragionamento, formalizzare le funzioni e le proprietà degli specchi danteschi, dovremmo dire prima di tutto che si tratta di una molteplicità di specchi appunto e non di un solo oggetto dell'immaginario.

Lo specchio non ha quasi mai contorni, la sua estensione coincide o con la dimensione delle immagini riflesse (come nell'*Inferno*) o con la dimensione di oggetti specchianti o con il movimento e l'azione riflettente che ne evidenziano il raggio d'azione più che la posizione.

³⁰ Adelia NOFERI, *op. cit.*, 115.

³¹ Per una analisi del canto rimando alla già citata capillare lettura che ne ha dato Adelia NOFERI = *op. cit.*, 113–133.

Alcune delle proprietà specifiche degli specchi danteschi si possono riassumere nei punti toccati dal nostro *excursus*: produttore di somiglianza, respingente, contenente proiettivo, sede dello specchiamento che va oltre la apparenza fisica dell'immagine, proiettivo radiante, sede di proiezione momentanea, narcisismo e riflesso della coscienza, dar consapevolezza di fisicità, riflettere la doppiezza del Dio-uomo e dare indiretta comprensione del mistero.

E più estesamente nella terza cantica lo specchio è: moltiplicato, necessario a tramettere i giudizi divini, *obiectum* certo, inadatto per la proporzione smisurata dell'azione dello specchiamento, contenitore smisurato se contiene i pensieri dei beati prima che siano pensati, come osservatorio relativo e perciò inaffidabile, come superficie riflettente la luminosità accecante e solare dell'evidenza, specchio perfetto della giustizia divina, *medium* indispensabile, aiuta a paragonare, rispecchia chiaramente la visione complessa dei beati.

Tuttavia anche se ha proprietà specifiche quanto diversificate, lo specchio per Dante, in particolare quello cui fa ricorso nel *Paradiso*, non ha una specificità legata all'oggetto, nel senso che esso funziona in relazione alla totalità divina: è il tutto che esso mostra e rende possibile agli occhi del lettore come a quelli di Dante, un tutto che sarebbe a un passo dallo sparire nel nulla se e perché indicibile e irrapresentabile.

Il Dio biblico che compare in veste di luce non sembra sufficiente a dare corpo all'allegoria medievale di Dante. Perciò quella degli specchi si potrebbe dire una trovata per cogliere in fallo l'imperfezione della eventuale allegoria, e anche il segno tangibile dell'impossibilità del riferimento allegorico. Proprio perché essi rendono presente un'immagine traslata del Dio, una delle sue possibili immagini proiettive, come strumenti riflettenti luce e mediatori di concetti, non possono dare definizione visiva al potenziale allegorico della rappresentazione. Semmai assolvono al compito del riferimento, e riferiscono anche che dietro tanta luce che rimbalza di specchio in specchio si muove un *surplus* di senso che sfugge alla cattura del segno, visivo o verbale che sia.

Ed è forse per questo che il lettore ha l'impressione che lo specchio emanatore di luce concettuale, sostituto imperfetto della presenza divina, produca un doppio effetto:

1. evidenziare la mancanza come una porta blindata sulla soglia di un nascondiglio inviolabile;

2. annullare la presenza umana corporea del personaggio Dante: l'accecamento per troppa luce, man mano che riduce Dante al silenzio contemplativo, lo costringe a essere nel proprio pensiero e lo costringe a sminuirsi nella propria fisicità percepente e percepita.

E' solo un'impressione questa del lettore di oggi, un'impressione che probabilmente il mondo medievale avrebbe accettato senza problemi. Tuttavia, se noi ammettiamo che lo specchio è quel *primum*, quel nome proprio assoluto, di cui abbiamo parlato all'inizio con Eco, dobbiamo anche considerarlo *per speculum in aenigmate* la sola immagine possibile del referente: tanto accecante quanto necessaria.

RICCARDO SCRIVANO

La vita di Agricola di Tacito e la biografia umanistica-rinascimentale

Circa la fortuna di Tacito dal tempo della sua riscoperta a oggi molto si è studiato e molto si sa: basterà richiamare il Convegno urbinato del 1978 dedicato appunto alla „Fortuna di Tacito dal secolo 15° ad oggi”¹ per averne una buona base e una utile prospettiva. Un dato tuttavia subito risalta ed è uno scrittore difficile per stile e uno storico con una visione amara e tragica della condizione umana, la vicenda di quella fortuna non solo comprende degli alti e bassi, insomma una circolazione della sua fama e dei suoi testi molto varia, ma anche una varietà rilevante di comprensione e di recusazione dell'uomo e dello storiografo.

In tutto questo hanno peso non lieve le implicazioni di carattere politico che un qualsiasi giudizio su di lui comporta e di conseguenza le utilizzazioni o le dannazioni cui è stato sottoposto si può dire fin dall'indomani della sua riscoperta. Che, come si sa, presenta due momenti non tanto lontani ma ben distinti per effetti immediati oppure duraturi che ebbero. Il primo momento di tale riscoperta si deve notoriamente al Boccaccio che nel suo passaggio per Montecassino nel viaggio a Napoli del 1355 vi scoprì il manoscritto risalente al secolo 11° che, poi, forse Zanobi da Strada portò a Firenze dove è rimasto nella Biblioteca Laurenziana. Il ms. contiene i primi libri delle *Historiae* e la seconda metà degli *Annales* ed era noto agli intellettuali fiorentini operanti verso la fine del sec. 14° Coluccio Salutati e Nicolò Niccoli, ma soprattutto Leonardo Bruni che, come ha dimostrato Hans Baron², se ne servì come prospettiva politico-ideologica nella compo-

1 *Studi urbinati, Storia, filosofia e letteratura*, a c. di F. GORI, C. QUESTA, Urbino, Università, 1979.

2 Hans BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton, Princeton University Press, 1955, 58–61. Versione ital. di R. PECCHIOLI, Firenze, Sansoni, 1970, 61–64. Di Baron si v. anche il cap. IV sulla *Laudatio Florentinae Urbis di Leonardo Bruni* = H. B., *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento*, Cambridge, Harvard University Press, 1955, 100.

sizione della *Laudatio Florentinae Urbis*.³ Il secondo momento è quando gli umanisti italiani cominciarono ad avere notizia del codice del 9° secolo dell'abbazia benedettina di Hersfeld in Assia che conteneva il cosiddetto „Tacito minore”, ovvero la *Vita di Agricola*, la *Germania* e il *Dialogus de oratoribus*, codice che Enoch d'Ascoli intorno al 1455 portò in Italia e che fu presto trascritto dagli umanisti.⁴

Mentre del Tacito storico si ebbe un'edizione a stampa forse del 1470 a Venezia, presso Vindlino da Spira (ovviamente senza i primi libri degli *Annales*), della *Vita di Agricola* la prima edizione si ebbe a Milano tra 1475 e '80. Successivamente i primi cinque libri degli *Annales* furono recuperati nell'abbazia di Corbeia sul Weser, Westfalia (per incitamento – come si racconta⁵ – di Leone X, che promise indulgenze e compensi a chi avesse scoperto gli altri scritti di Tacito), apparendo infine il tutto a cura di Filippo Beroaldo a Roma, presso Stefano Guilleret Lorenese, 1515, e tradotto in volgare dapprima nel 1544 e poi da Giorgio Dati nel 1563 (cui fa riferimento Bernardo Davanzati nell'accingersi – 1596 – alla traduzione degli *Annali*).⁶

Nel saggio sulla „Scoperta del Tacito minore” compreso negli „Atti” del menzionato Convegno del 1979 Della Corte,⁷ dopo aver riassunto il vario interesse che verso il Tacito biografo alcuni umanisti avevano mostrato anteriormente al fatidico 1455, si chiedeva che cosa interessasse a quei primi umanisti di questo „presunto” biografo dei Cesari e rispondeva che erano soprattutto i particolari familiari, le crudeltà e gli orrori, le morti, i suicidi comandati, in sostanza contro l'obiettività, che suonava come secchezza, di Sve-

3 Secondo il Bruni – sostiene il Baron – „non appena la repubblica fu assoggettata alla potenza di un solo uomo, quegli eccellenti ingegni (ossia i rappresentanti della *virtus* romana) si dileguarono, come dice Cornelio”. Bruni, insomma, coglie il pessimismo antimonarchico di Tacito, che pure considera l'impero una necessità storica; giudizio questo già attivo in Petrarca e che tra 16 e 17 secolo diverrà uno strumento dei sovrani autocratici.

4 Il codice *hersfeldensis* andò perduto e solo nel 1902 se ne ritrovarono otto fogli, con parte del testo dell'*Agricola*, in un ms. della biblioteca Balleani di Jesi, per cui prese anche il nome di codice Esinate. Si cfr. anche J. von STACKELBERG, *Tacitus in der Romania: Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich*, Tübingen, 1960, e sul cod. *hersfeldensis*–*esinate* v. H. HEUBNER, *Die Überlieferung der Germania des Tacitus = Beiträge zum Verständnis der Germania*, ed. H. JANKUHN, D. TIMPE, I, Göttingen, 1989 (Abhandlungen Ak. Wiss. Göttingen).

5 Cfr. E. CAMERINI, *Prefazione* a G. C. TACITO, *Gli Annali*, volgarizzati da B. DAVANZATI, Milano, Sonzogno, 1911, 14; H. BARON, *op. cit.*, 62.

6 V. la lettera a Baccio Valori in G. C. TACITO, *Gli Annali...*, *op. cit.*, 23 e 25. Su cui indispensabile E. BONORA, *B. Davanzati dal volgarizzamento di Tacito allo Scisma d'Inghilterra = Stile e tradizione: Studi sulla letteratura italiana dal Tre al Cinquecento*, Milano–Varese, Nuova Accademia, 1960, e ID., *Il Classicismo dal Bembo al Guarino = Storia della letteratura italiana*, IV, *Il Cinquecento*, Milano, Garzanti, 1966, 558–561 (III parag. del XXV cap., *I grandi traduttori*).

7 F. DELLA CORTE, *La scoperta del Tacito minore = Studi urbinati...*, *op. cit.*, 13–46.

tonio. In realtà era molto di più, non solo per l'originalità della scrittura e dello stile (che anche Della Corte avvertiva che essi lodavano), ma anche perché offriva un modello di narrazione (che invece Della Corte nega), come anche le considerazioni di storici politici come Baron in sostanza riconoscono. E se a quella sorta di fanatismo che si chiamerà „tacitismo” si giungerà solo verso la fine del secolo 16°, essendone i rappresentanti più efficaci, oltre al suo più famoso traduttore, Bernardo Davanzati, teorici della politica come Scipione Ammirato coi suoi *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (1594), sia pure magari con quella componente di machiavellismo dal quale Giuseppe Toffanin volle far muovere tutto il fenomeno culturale,⁸ va preso in considerazione il fatto che la biografia tacitiana, che sembrò contesta di elementi familiari e di vistose diversioni non pertinenti, costituisce invece, proprio per la sua struttura narrativa e per molti degli atteggiamenti di fondo del suo autore verso il suo personaggio, un riferimento mentale-culturale per molti autori di biografie nell'età umanistica. Che vide nel genere biografia uno strumento importante di presenza dentro alle vicende della propria età, insomma un mezzo per impostare la rappresentazione storica della contemporaneità: che era indubbiamente una suggestione forte della lettura delle cose umane da parte di Tacito.

Certo, i modelli primari nel passaggio dal Medioevo all'Umanesimo erano altri con una prevalenza della serialità degli uomini illustri derivata da Petrarca (*De viris illustribus*) e da Boccaccio (*De claris mulieribus*) ma attingente a fonti classiche da Cornelio Nepote a Plutarco a Svetonio alla *Historia Augusta*; modelli cui erano sostanzialmente opposti i ritratti monografici e individuali di Sallustio e appunto Tacito.⁹ Si può arrivare a pensare che sotto l'esigenza di esaltazione dei signori si scivolasse verso il ritratto individuale in modo sempre più pressante, un po' per motivazioni politiche esplicite, un po' per l'idea favorita ovviamente dagli intellettuali che ad essi si dovesse la durata fino all'eternità della fama del principe, come mirabilmente asserì l'Ariosto in un luogo famoso del *Furioso*, XXXV, 22 ss. („Oh bene accorti principi e discreti, / che seguite di Cesare l'esempio, / e gli scrittor vi fate amici, donde / non avere a temer di Lete l'onde”, ivi, vv. 4-8).

8 G. TOFFANIN, *Machiavelli e il „tacitismo”* (1921), Napoli, Guida, 19722; R. DE MATTEI, *Il pensiero politico di S. Ammirato*, Milano, Giuffrè, 1963.

9 Sulla biografia umanistica-rinascimentale, dopo J. BURCKHARDT, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, tr. it. di D. VALBUSA, nuova ediz. a c. di G. ZIPPEL, Firenze, Sansoni, 1911, vol. II, 60 ss. (cap. VI, *Le biografie*), V. ROSSI, *Quattrocento*, Milano, Vallardi (1933), 19739, 112 ss. e ora R. RINALDI, *Umanesimo e Rinascimento*, vol. II della *Storia della civiltà letteraria italiana*, dir. da G. Barberi Squarotti, Torino, Utet, 1990 (in partic. si v. Cap. III, par. 2, „Mutazioni e compromessi della storiografia: dalle *historiae* alle *vitae*”, 260-276, e Cap. V, par. 1, „Verso l'intellettuale specialista: altri modelli storiografici e tecnici”, 415-514). Per la fortuna di Plutarco si muova da G. RESTA, *Le epitomi di Plutarco nel '400*, Padova, Antenore, 1962.

Non accade per caso che un'acuta studiosa di cose letterarie nell'accingersi a discorrere di biografia si ponga la domanda se vada considerata storia o letteratura:¹⁰ domanda che ebbe risposta sicura da Croce¹¹ escludendo la storia dal novero delle scienze, ovvero della certezza; domanda però stimolante in quanto invita implicitamente a considerare che le biografie, e forse ogni tipo di storia, vanno viste sotto il profilo letterario non solo come questione di scrittura, ma anche di gusto affabulatorio, di esercizio della memoria, di dominio narrativo, di produzione di emozioni e sentimenti forti fino all'orrore e al terrore.

Tralasciando le numerose biografie seriali che dal Trecento al Cinquecento si susseguono numerose in varie direzioni da Filippo Villani a Vespasiano da Bisticci al Piccolomini fino al Giovio e soprattutto al Vasari, nell'ambito dei ritratti individuali ha un posto singolare la *Vita di Filippo Maria Visconti* di Pier Candido Decembrio milanese (1399–1477), opera scritta in latino dopo la morte del principe (1447) e subito volgarizzata dal Polismagna, cortigiano di Borso d'Este, testimonianza di un passaggio dal modello storiografico del Brunì della *Laudatio*, attraverso un forte interesse per le *Vite parallele* plutaarchiane, al ritratto monografico fondato sui particolari del carattere, sulle idiosincrasie, le stravaganze, le ossessioni, in una prospettiva realistica e critica che riconduce alle figure tacitiane delle *Historiae* e degli *Annales*.¹² Del 1458, e dunque posteriore alla riscoperta dell'*Agricola*, è la *Vita di Braccio da Montone (Braccii Perusini vita et geste)* di Giovanni Antonio Campano (1429–1477), che disegna una figura virtuosa, sfuggendo l'adulazione e cercando di fissare l'oggettività dei fatti, esaltato da altri, il capitano Alberico da Barbiano che indica come modello, o attraverso il confronto con un grande principe come Alfonso d'Aragona, fino all'atmosfera tragica della fine del condottiero:¹³ uno schema che, governato dal gusto per il contemporaneo, interessato alle maggiori imprese del biografato, pur perseverando nella *concinntas* come mezzo di verità, appare non lontano dal modello biografico tacitano.

Anche più aderente alquale appaiono i ritratti che nei primi anni del Cinquecento delineò Tristano Caracciolo, napoletano (1437–1522). Del 1506 è *La Vita Joannae pri-*

10 E PELLEGRINI, *Biografie mostruose = Scrivere le vite: Aspetti della biografia letteraria*, a c. di V. BRAMANTI, M. G. PENSA, Milano, Guerini Studio, 1996, 15–33. (Il saggio tocca delle biografie scritte da F. D. Guerrazzi e il „mostruose” è definizione che risale a De Sanctis; ma quando l'autrice scrive, „E' la irragione della storia a colpirlo, il male e il grottesco della vita a interessarlo, le pulsioni più basse e maligne dell'animale uomo,” appaiono parole riferibili al Tacito storico e per qualche aspetto anche al Tacito biografo.

11 B. CROCE, *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte = Atti dell'Accademia pontaniana*, 1893, per orientarsi su questa tematica si v. M. CORSI, *Le origini del pensiero di B. Croce*, Firenze, La Nuova Italia, 1951.

12 Sul Decembrio v. R. RINALDI, *op. cit.*, 270–274., e per la bibliografia 415–416.

13 Sul Campano v. F. TATEO, *I miti della storiografia umanistica*, Roma, Bulzoni, 1990, 99–120. (Cap. V, „Storia esemplare di un condottiero: la *Vita di Braccio* di G. A. Campano”).

mae Neapolis reginae rapido racconto di una vita vissuta tra contraddizioni e contrasti, intemperanze ed errori e tragicamente conclusa di morte violenta per mano di un familiare. Succeduta al padre Roberto d'Angio nel 1343, aveva sposato l'anno prima Andrea d'Ungheria; passò poi ad altre nozze fino a quando, schieratasi con l'antipapa, fu catturata e messa a morte, col consenso di papa Urbano VI, da Carlo di Durazzo. Colpito da questo tragico destino, Caracciolo cerca di sottrarre la sfortunata regina alla negatività del giudizio di chi ne ha scritto in una prospettiva di ricerca della virtù contro la fortuna nel cui orizzonte vede in altra opera, la *Vita Serzanni Caraccioli Magni Senescalci*, cui Giovanna II d'Angiò–Durazzo, succeduta nel 1414 al fratello Ladislao, lasciò il potere cui provide con misura e saggezza, derivandone un fama di „quasi mitica *virtus*.”¹⁴ Nel 1518 poi il Caracciolo scrisse il *De Joanne Baptista Spinello Cariatidis comite*, che era suo genero e che fu diplomatico dotato di quella *prudencia* che lo scrittore traeva dall'insegnamento del Pontano. Quello che avvicina il Caracciolo a Tacito anche nel *De Ferdinando qui postea Aragonum rex fuit eiusque posteris* è il senso pessimistico delle cose umane, non solo per permanente scontro tra virtù e fortuna, ma anche nella condizione conflittuale dentro la quale tutte le vite paiono svolgersi.

Una visione anche più tragica è quella che viene fuori dal ritratto biografico che Machiavelli disegnò nel 1520 di Castruccio Castracani, travolto appunto dalla fortuna che annulla la sua straordinaria virtù. Se un orizzonte di „tacitismo” va qui contemplato non è già quello che collegherebbe con la ragion di stato e simili concetti il machiavellismo, ma è il fondo, cupo, irreversibile pessimismo suldestino dell'uomo. E' ben vero, come è stato messo in evidenza,¹⁵ che giocano qui principalmente altri celebri modelli, Diogene Laerzio, Diodoro Siculo, Senofonte, ma al *redde rationem* la visione del politico moderno non è molto distinta da quella dello storico antico, senza dire che l'abilità, la prontezza, l'intraprendenza ma anche la previdenza di Castruccio sono le doti che sorreggono l'azione in Britannia di Agricola secondo il racconto di Tacito.

Più tardi nel corso del Cinquecento l'organizzazione tacitiana del racconto biografico par anche diventare un esempio retoricamente utilizzabile e applicabile. La premessa giustificante l'iniziativa biografica tra ricerca di antecedenti e di motivazioni ideologiche diviene in certe „vite” cinquecentesche un elemento fondamentale di avvio della narrazione. Così come lo diventano le orazioni che i biografati o i loro antagonisti svolgono con puntualità di argomentazioni, e come ancora lo diventano i riferimenti agli ambienti e ai paesaggi perfino in qualche modo connessi con le figure disegnate. Quello che soprattutto importa è che, mentre si racconta la vita di uno, insieme si dà colore e

14 R. RINALDI, *op. cit.*, 480. I testi del Caracciolo sono in L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, XXII, I (ristampa anastatica, Bologna, Forni, col. 7–120). Per la bibliografia v. RINALDI, *op. cit.*, 714.

15 Cfr. F. GAETA, *Nota introduttiva* a N. MACHIAVELLI, *La vita di Castruccio Castracani da Lucca = Istorie fiorentine*, a c. di F. GAETA, Milano, Feltrinelli, 1962, 4.

spessore alle situazioni storiche in cui essa opera. Tutto ciò si avverte in opere che in tempi recenti sono state giustamente messe in rilievo, come, ad esempio, la *Vita di Antonio Giacomini* di Jacopo Nardi o quella di *Francesco Ferrucci* di Filippo Sassetti.¹⁶ Su queste basi e attraverso questi percorsi si giustifica meglio la ripresa tacitiana della fine del secolo 16° e dell'inizio del 17° cui si è alluso qui sopra.

Certo è che un recupero dei modi di essere e pensare del grande storico, che al grande disegno della storia s'avvia con il disegno piccolo di una singola figura, percorre, molto più di quanto non si sia rilevato dalla critica e dalla storiografia, la pratica umanistica-rinascimentale delle scritture storiche a cominciare da quelle più elementari come possono essere considerate le biografie.

16 Cfr. J. NARDI, *Vita di Antonio Giacomini*, a c. di V. BRAMANTI, Bergamo, Moretti e Vitali, 1990, e F. SASSETTI, *Vita di Francesco Ferrucci*, Torino, Edizioni Res, 2000. Vale la pena di segnalare che l'interesse per la biografia perviene alla teorizzazione di T. MALASPINA, *Dello scrivere le vite*, scritta intorno al 1584 e restata inedita fino all'ediz. procurata da V. BRAMANTI, Bergamo, Moretti e Vitali, 1991. Per l'*Agricola* mi sono tenuto all'ediz. con versione a fronte a c. di L. LENAZ, Milano, Rizzoli, 2000g.

CESARE VASOLI

La critica di Francesco Patrizi alla dottrina aristotelica degli elementi: il fuoco, l'aria e l'acqua¹

1. Nel Libro VII, *De elementis I* del Tomo IV delle *Discussiones peripateticae*,² Francesco Patrizi ha iniziato la sua tenace e sistematica critica polemica della dottrina aristotelica degli elementi, conclusa con l'espulsione della „sfera del fuoco” vana, ingannevole, superflua e del tutto inutile. Ha dichiarato, infine, che se Aristotele poté attaccare e talvolta ingiuriare i filosofi più antichi, ritiene di avere anch'egli lo stesso diritto nei confronti di dottrine e di maestri che considera ormai lontani dalla ricerca della verità, perché hanno sostituito all'esperienza dei sensi ed ai retti procedimenti della ragione astratti paradigmi verbali e mere finzioni immaginative.³ Ma la sua critica prosegue nel L. VIII, *De elementis II*,⁴ dove – dopo aver così dimostrato la falsità della dottrina „dogmatica” aristotelica

1 Il presente lavoro, offerto al caro e illustre amico László Szörényi, è parte di una ricerca, iniziata con il saggio *La critica di Francesco Patrizi ai „principi aristotelici”* (edito in »Rivista critica di storia della filosofia«, 51, 1996, 713–787) e proseguita, poi, con altri interventi: *Francesco Patrizi e la critica del concetto aristotelico dell'eternità del mondo, del tempo e del moto* (in »Sapientiam amemus«. *Humanismus und Aristotelismus in dere Reanissance*. Festschrift für Eckhard Kessler zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von R. BLUM und in Verbindung mit C. BLACKWELL und C. H. LOHR, München, 1999, 141–179); «*Sophismata putida*»: *la critica patriziana alla dottrina peripatetica dell'eternità e immutabilità del cielo* (in *Francesco Patrizi filosofo platonico nel crepuscolo del Rinascimento*. A cura di P. CASTELLI, Firenze, 2002, 167–180); *La critica del Patrizi alla dottrina aristotelica della sfera 'elementale' del fuoco* (in *Confini dell'umanesimo letterario*. Studi in onore di Francesco Tateo, Roma, 2003, III, 1361–1378).

2 Cfr. Francisci PATRICII, *Discussionum peripateticarum tomi quattuor, quibus Aristotelicae Philosophiae universa Historia atque dogmata cum Veterum placita collocata, eloquenter et erudite declarantur*, Basileae, 1581, indicate come *Discussiones*. E cfr. M. MUCCILLO, *Platonismo, esoterismo e «prisca theologia»*. *Ricerche di storiografia filosofica rinascimentale*, Firenze, 1996 che, a 75–77, presenta un'aggiornata bibliografia sul Patrizi. I passi aristotelici sono indicati dal Patrizi, sia nel testo greco, sia nella versione latina. Per ragioni di comodità editoriale cito soltanto quest'ultima. Per il L. VII, *De elementis I*, cfr. *Discussiones*, cit., 440 (33)–449 (22).

3 Cfr. *Discussiones*, cit., 449 (6–21).

4 Ibid., 449 (23)–455 (29).

delle quattro sfere „sublunari” degli elementi e di tutte le conseguenze filosofiche che derivano – si propone ora di discutere a fondo anche la concezione degli altri tre elementi.

Il primo testo preso in considerazione è quel passo del L. I del *De coelo*,⁵ dedicato alla trattazione dei moti semplici e misti, dove si legge che i moti semplici retti o circolari sono propri dei corpi semplici e che il moto retto è duplice, dal „medio” ed al „medio,” l’uno pertinente agli elementi „gravi” e l’altro a quelli leggeri. Sicchè sarebbero corpi semplici solo quelli che si muovono con i duplici moti retti e con quello circolare: ossia, il cielo ed i quattro elementi. Eppure il Filosofo, nel L. II del *De generatione et corruptione*,⁶ quasi colto da un’improvvisa amnesia, sostiene delle dottrine del tutto opposte e contrarie, negando esplicitamente che il fuoco e l’aria, l’acqua e la terra siano corpi semplici, perché sono tali altre cose simili ad essi che chiama *igniforme, aeriforme, terriforme, aquiforme*. Il Patrizi si chiede come Aristotele abbia potuto mutare così profondamente il suo pensiero e immaginare simili mostri e chimere, trasformandoli in corpi misti composti da altri semplici, simili ma non identici, senza dire dove mai fossero questi „semplici” simili al fuoco, all’aria, all’acqua ed alla terra, ai quali si dovevano attribuire i moti semplici, sottratti agli elementi che, in quanto „misti”, avrebbero dovuto muoversi con moti misti. Sicchè anche quei moti da „medio a medio”, con i quali la terra, l’acqua, l’aria, il fuoco si muovono in linea retta, sarebbero stati, al tempo stesso, retti e misti e non semplici, mentre i moti di quei corpi „simili” dovevano essere considerati più retti dei retti e muoversi da un „medio” ad altri più veri e più ricercati (*exquisitiores*).⁷

Il Patrizi prevede che i discepoli di Aristotele si affretteranno a salvare il loro maestro sostenendo che gli elementi, sebbene siano misti, si muovano però con moti semplici, secondo la loro parte predominante. Ma è pronto a rispondere che il loro maestro ha detto chiaramente che i corpi misti hanno moti misti, e che, invece, i moti da „medio a medio” sono semplici. E se la parte „predominante” spinge il fuoco dal „medio” verso l’alto e, invece, la terra dal „medio” verso il basso, che senso ha affermare che „i moti misti sono propri dei corpi misti”? Il „moto verso il „medio” da cui è mossa la terra fa muovere pure in linea retta e secondo angoli retti anche un sasso, un metallo un pezzo di legno e un animale, nello stesso modo con il quale dovrebbe muoversi la terra „pura” elementale, se pure fosse possibile trovarla. Il moto semplice è, dunque, proprio sia dei corpi semplici, sia di quelli misti, mentre, se fosse vero quanto dice Aristotele, occorrerebbe che i corpi misti fossero mossi dalla parte „predominante” non con un moto semplice, ma bensì anche dalle parti non predominanti, con un moto misto.⁸

5 ARISTOTELES, *Cael.*, I, 2, 269a, 1–9. Si tenga presente che il Patrizi cita i Libri III–IV del *De Caelo* anche con il titolo di *De elementis*, I–II.

6 ARISTOTELES, *Gen*, II, 3, 330b, 21–25.

7 Cfr. *Discussiones*, cit., 449 (50)–450 (1–34).

8 *Ibid.*, 450 (26–40).

D'altro canto, l'aria ed il fuoco che, secondo il suo „dogma”, sono presenti anche nell'animale vivo, dovrebbero avere la stessa mole o una non molto minore di quella della terra. Ma quale ragione potrebbe allora spiegare perché la terra sia, invece, così più potente dell'aria e del fuoco, come mostra il fatto che un animale se cade dall'alto, precipita in linea retta, e non in linea mista o spirale? Perché mai l'aria ed il fuoco non hanno alcuna parte in questo moto; e la loro leggerezza non svolge il proprio ruolo? Se non possono impedire la caduta, perché non rendono almeno misto questo moto, con una qualsiasi torsione od ubliquità?⁹ Non basta: nel *De generatione animalium*,¹⁰ Aristotele afferma che il calore presente nell'uomo e negli animali è così tanto e potente da riuscire a spingere verso l'alto le parti solide e terrene del corpo, ossia le ossa e le carni, in modo che esso assuma una figura dritta. Eppure quello stesso calore inspiegabilmente non agisce affatto nel corso di una caduta, in modo da rendere il moto misto e non retto. Inoltre, anche la terra presente nell'animale è certo anch'essa mista; e come si spiega, allora, che sia mossa verso il basso con un moto semplice e non con uno misto?¹¹

Con queste domande, il Patrizi intende chiedere al „Senato, al popolo ed alla plebe dei Peripatetici” di mostrargli almeno un qualsiasi moto locale che sia misto; e si dichiara certo che non ne potrebbe trovarne neppure uno. Il moto dell'animale non deriva, infatti, dalla sua natura grave o lieve, ma dalla sua anima. E se potranno, magari, indicare almeno il „fumo” che Aristotele ritiene essere „terreno” e „aereo”, si dovrà ancora chiedere loro quale di queste due componenti sia predominante. Osservando che il fumo ascende, diranno, senza dubbio, che predomina l'aria. Però, secondo le parole del loro signore, l'aria presente nel fumo è un corpo „semplice”; e, quindi, il fumo dovrebbe muoversi con un moto retto semplice, mentre, in realtà, ascende con uno tortuoso. Se poi si crede che, invece, predomini la terra, il fumo dovrebbe essere un misto e muoversi insieme ad essa. Ma, invero, nel fumo predomina l'aria, il cui moto è retto e perciò semplice, come ha detto, in modo del tutto esplicito, lo stesso Aristotele.¹²

Si tratta di dottrine difficili e complesse che, tuttavia, non riescono a spiegare perché, al contrario di quanto affermano, il fumo, in realtà, salga verso l'alto con un moto tortuoso. Per il Patrizi la risposta è semplice: gli atomi delle piume, della paglia e della stipa si muovono in vario modo nell'aria, ma non per effetto di un moto predominante, bensì soltanto per la forza e l'impulso dell'aria e per i venti. Ciò significa, dunque, che nelle cose reali non v'è mai un moto misto, o che, se pure vi fosse, non deriverebbe dalla parte „predominante”. D'altro canto, anche se si ammettesse la derivazione dalla „predominante”, si dovrebbe per necessità ammettere che sia un moto misto dei moti semplici dal „medio” ed al „medio”, i quali muovono i corpi soggetti alla mistione. Né quel moto

9 *Ibid.*, 450 (40–44).

10 ARISTOTELES, *Gen. An.*, II, 6, 743a, 17–26.

11 Cfr. *Discussiones*, cit., 450 (44–50).

12 *Ibid.*, 450 (50)–451(4).

potrebbe certo derivare da quello „retto e circolare”, perché il cielo di cui è proprio quel movimento non ammette, secondo la dottrina aristotelica, la mistione dei corpi misti. Ma se non è possibile scorgere un moto misto verso l’alto e verso il basso che sia tale, si potrà negare, in modo sicuro, che si trovi nella natura qualsiasi moto misto. E, cosa ancora più mirabile, si potrà, addirittura, accertare, provandolo senza difficoltà, che un moto davvero „retto semplice” non si trova neppure nella meravigliosa filosofia aristotelica. Se, infatti, il moto „semplice” è proprio dei corpi semplici e nessun corpo semplice esiste al di sotto della Luna, non v’è dubbio che sotto il suo orbe, non esista neppure alcun moto „semplice”. Ora, la „maggiore” e la „minore” di una tale argomentazione sono certo fornite proprio da Aristotele. E appunto per questo, tutta quella parte della sua filosofia che ci è stata tramandata e tratta dei moti semplici e misti è incostante, debole e falsa, così come lo è altrettanto anche la parte che concerne i „corpi semplici.”¹³ Il „Filosofo” per eccellenza afferma, infatti che i quattro elementi sono „semplici”, ma poi dice che sono „misti” e soltanto simili ai „semplici”; poco oltre, contraddicendo anche questo nuovo „dogma,” torna a scrivere, addirittura: *cum quatuor sint simplicia corpora*; e, infine, con una nuova contraddizione, aggiunge: *Et extrema quidem et sincerissima, ignis et terra, media vero, et mixta magis aqua et aer.*¹⁴

Il Patrizi si chiede, naturalmente, come sia possibile sostenere che esistono quattro „corpi semplici”, ed ammettere, insieme, che due di essi, l’acqua e l’aria, sono più misti, e, dunque, non „semplici”.¹⁵ Non solo: se la terra ed il fuoco sono davvero *extrema et sincerissima*, come può Aristotele dire, poco dopo, che il fuoco è fatto dalla terra e dall’aria, e che la fiamma, che consiste appunto di terra e di aria, è il massimo del fuoco, ed anzi, è fumo ardente fatto da tali elementi: *Maxime enim flamma est ignis haec autem est fumus ardens ex aere et terra*. Anche il fuoco è, così, un misto, sebbene, un momento prima, fosse, addirittura, un „sincerissimo semplice”!¹⁶

2. Il severo critico - che ha sempre di mira i maestri peripatetici del suo tempo - ritiene che i difensori del Filosofo troveranno, anche adesso, una nuova giustificazione. Diranno, infatti, che, in questo caso, Aristotele si riferiva al „nostro” fuoco terreno e non all’elemento puro. Ma non è difficile rispondere, chiedendo loro dove relegheranno il contesto precedente, che l’umanista ora cita ampiamente per dimostrare come quelle parole fossero del tutto coerenti con la dottrina aristotelica della trasmutazione degli elementi che identifica il fuoco „elementale” con la fiamma.¹⁷ Tale identificazione è, poi,

13 *Ibid.*, 451 (4-18).

14 ARISTOTELES, *Gen.*, 330b 30-331a 1.

15 *Discussiones*, 451(25).

16 *Ibid.*, 451 (25-33). E cfr. ARISTOTELES, *Gen.*, II, 4, 331b, 25-26.

17 Cfr. *Discussiones*, cit., 451.

riaffermata nel capitolo 4 del I libro dei *Metereologica*,¹⁸ dove non solo quel fuoco è detto „fumoso”, ma anche lo „spirito” è identificato con l'aria e la „secchezza” con la terra.¹⁹ Ma se il fuoco „sferale” si accende, il fumo, dovrebbe essere aereo e, insieme, terrestre; e il fuoco sferale come potrebbe essere puro e, addirittura, „sincerissimo”²⁰

Senza dubbio, anche a questo proposito, i peripatetici diranno che Aristotele, in quei passi, non parla in modo assoluto, ma soltanto „superlativo”, ammettendo però così che quegli elementi non sono semplici. Non c'è dunque alcuna ragione per sostenere che i moti semplici sono propri dei corpi semplici che non esistono; né si comprende in quale modo i misti dovrebbero trasformarsi in corpi indivisibili, quando si risolverebbero nei loro pretesi „elementi” semplici che, per il Patrizi, sono soltanto una „favola.”²¹ Le lunghe citazioni che egli propone, traendole sempre da altri passi del I L. dei *Metereologica*,²² confermano che, a suo giudizio, l'intera teoria degli „elementi”, delle loro „sfere” e delle loro trasmutazioni è del tutto contraddittoria, non solo per quanto concerne il preteso „fuoco sferale”, non esistente in natura, bensì pure per i vari tipi concreti e reali del fuoco terreno, costituiti dal carbone (*anthrax*), dalla fiamma e dalla luce.²³

Anche i seguaci più fedeli di Aristotele dovranno, infatti, ammettere che la luce, cosa incorporea, non potrà mai trasformarsi in un altro elemento. Il carbone, poi, è un legno bruciato, ossia un corpo composto di diversi elementi ai quali si aggiunge il fuoco. E si dovrà, dunque, accertare se questo fuoco sia quello „elementale”, o un altro „terreno”. Nel caso che sia davvero un elemento, il carbone dovrebbe risultare costituito da due fuochi, uno già prima che il legno fosse bruciato e l'altro dopo la bruciatura. Certo, costoro contesteranno questa conclusione, dicendo che lo stesso Patrizi ha negato l'esistenza del fuoco „elementale”; ma così saranno, addirittura, costretti a confermare la sua opinione. Inoltre, se il carbone deve trasmutarsi in un altro elemento, secondo la dottrina aristotelica, è più facile che si converta in quelli che hanno con esso una certa affinità, cioè con l'aria e la terra che rispettivamente gli comunicano il calore e la secchezza. Ammettiamo, dunque, che si trasmuti in aria: in che modo, però, ciò potrà accadere? Constatiamo che il carattere del carbone (*anthrac*) è sempre inerente al legno finché non è ridotto in ce-

18 ARISTOTELES, *Meteo.*, I, 4, 341b, 22.

19 Cfr. *Discussiones*, cit. 451 (33–45); e v. anche: ARISTOTELES, *Gen.*, II, 4, 331, 19–25: *Similiter vero, etiam ex aere et terra, ignis et aqua, quando enim aeris corruptum fuerit calidum, terra autem siccum, aqua erit, relinquitur enim illius quidem humidum, huius autem frigidum: quando vero aeris quidem humidum, terrae, autem frigidum, (corruptum fuerit) ignis, eo quod relinquatur alterius calidum, alterius vero siccum, quae fuerant ignis. Confessa vero est etiam sensui, ignis generatio: maxime enim flamma est ignis, ipsa vero est fumus ardens, fumus autem ex aere et terra.*

20 Cfr. *Discussioni*, 451 (53–56).

21 *Ibid.*, 451 (56)–452 (1–4).

22 *Ibid.*, 452 (5–36).

23 *Ibid.*, 452 (36–43).

neri. I peripatetici diranno che, essendo ridotto in cenere, il legno non c'è più affatto ed il carbone non si è trasformato in aria. Il loro avversario risponderà, chiedendo se ciò avvenga in modo sensibile, ossia verificabile con la vista e con il tatto; e li pregherà di mostrarglielo, in modo che anche lui possa verificarlo. Durante tanti anni da quando vive e vede, gli è accaduto di assistere alla consumazione del carbone, durante tutto l'inverno, quando, sedendo vicino al focolare, l'osservava con grande diligenza e intensa attenzione. Se poi risulterà che costoro non l'hanno mai osservato, ma si limitano a dire che hanno dedotto la loro conclusione per via di ragionamento, il Patrizi chiederà ad essi ed allo stesso Aristotele di fare ciò che egli stesso esigeva dai suoi predecessori: *sensibus confessa dicant*.²⁴ Se risulterà che la trasformazione del carbone in aria non sia stata mai vista o accertata dai sensi, negherà senz'altro che quel corpo sia trasmutato e che trasmuti. Risponderanno, naturalmente, dicendo di aver visto il carbone trasmutarsi in terra e consumarsi sino a che ne resta soltanto la cenere, che è terra o qualcosa di prossimo alla terra. Anche il loro interlocutore non lo nega; ma negherà invece che si sia trasformato in cenere quel fuoco che era nel carbone; e dirà che la cenere è terra, ma che non è stata affatto prodotta dal fuoco, bensì dal legno sottoposto al fuoco.²⁵ Se, poi, si vuole accettare la dottrina aristotelica per cui gli elementi ineriscono ai corpi misti che ne sono composti, la cenere è, senza dubbio, proprio quella terra „elementale” inerente al legno, estratta dall'azione del fuoco. Ma il Patrizi non ha potuto affatto vedere dove sia finito quel fuoco, e, meno che mai, che si sia trasformato in aria; e se non si è trasmutato nell'elemento che ha maggiore affinità, è assai meno credibile che si sia trasformato nell'acqua, del tutto contraria. Nel caso che i peripatetici continuassero a sostenerlo, chiederà di nuovo di mostrarlo ai suoi sensi, come, del resto, dovrebbe esigere anche il Filosofo che, almeno a parole, ha sempre affermato la precedenza dell'osservazione sensibile.²⁶

Resta ancora da discutere della fiamma che è più vicina ai nostri sensi, perché la vediamo ascendere, estinguersi nell'aria e consistere in un materia aerea che è appunto il fumo. Proprio queste sue qualità dimostrano nel modo più chiaro, sul fondamento di diverse affermazioni dello stesso Aristotele, della testimonianza dei sensi e pure di evidenti ragionamenti, che gli elementi semplici di cui egli parla non sono affatto tali.²⁷ Anzi, non sono neppure simili ai presunti „semplici”, a meno che qualche peripatetico, inventando un nuovo „fantasma”, non dica che il suo maestro ha seguito l'opinione di alcuni filosofi barbari, e sostenga che i corpi semplici non sono questi, ma bensì le sfere celesti. La Luna sarebbe, appunto, la terra, Mercurio l'acqua, Venere l'aria, il Sole il fuoco, e ,poi,

24 *Ibid.*, 452 (43)–453 (4).

25 *Ibid.*, 453 (4–11).

26 *Ibid.*, 453 (11–16).

27 *Ibid.*, 453 (16–21).

di nuovo, Marte il fuoco, Giove l'aria, Saturno l'acqua ed il firmamento la terra.²⁸ Il Patrizi ritiene che l'attribuzione di una simile opinione ad Aristotele può essere soltanto il frutto di un sogno. E, senza insistere oltre, continua a procedere nella sua minuziosa critica della dottrina degli elementi.

Ricorda come il Filosofo abbia affermato che il fuoco ascendente verso l'alto, è leggerissimo ed il più elevato di tutti; ma subito ribadisce di aver dimostrato che un tale fuoco non esiste in natura e, pertanto, non gode affatto di quelle prerogative. Tuttavia, per fare cosa gradita ai peripatetici, può anche concedere che esista almeno un fuoco di tal genere, e chiedersi quali sarebbero le conseguenze di una simile ammissione. Per prima cosa, quando si dice che il fuoco è „leggero”, occorrerebbe precisare se questa qualità sia attribuita a tutto il fuoco e, pertanto, anche alla sua ipotetica sfera elementale. In secondo luogo, si dovrebbe chiarire se tutta quella sfera sia „leggerissima” e, in quanto è tutta, galleggi al disopra di quelle degli altri elementi.²⁹ Poi, una volta ammesso anche questo, si dovrà pure chiedere se la sfera del fuoco sia posta sotto il cielo della Luna e galleggi sopra quelle degli altri elementi perché è leggerissima, oppure sia leggerissima perché galleggia, stabilendo così quale sia la causa e quale l'effetto, giacché la causa non può essere anche l'effetto e viceversa. Aristotele ha però insegnato che la causa per cui la sfera ascende verso l'alto è la sua leggerezza, ma non ha detto che fosse anche la causa per cui galleggia al di sopra delle altre sfere elementali. Né ha sostenuto che il galleggiare al disopra sia causa della leggerezza, sicché nessuno dei due è causa o effetto dell'altro.³⁰ Certo, ha insegnato che la leggerezza è la causa per cui il fuoco si muove verso l'alto; ma non si può affatto dedurre da questo che la sfera del fuoco si muova verso l'alto e sia quindi leggera. Comunque non è vero che il fuoco sia leggero, dal momento che la sua „totalità” (*universitas*) non si muove affatto verso l'alto.³¹

3. Con questo ironico giuoco sofisticato di abilità dialettica, il Patrizi si affretta a chiudere la sua critica della dottrina aristotelica del fuoco, anche per non mostrare di volere perpetuare i consueti gravi litigi a proposito di una cosa che è addirittura meno reale dell'ombra dell'asino. E passa subito a trattare dell'aria, che esiste davvero in natura, sovrasta l'acqua e la terra e, appunto per questo, dovrebbe essere leggerissima. Ora,

28 *Ibid.*, 453 (21–26). Il testo del Patrizi è piuttosto oscuro, ed è difficile intendere a quali „filosofi barbari” si riferisca: *Neque etiam sunt simplicibus similia ubi enim alia reperiuntur, nisi quis suorum novo phantasmate dicat eum opinionem veterum quorundam barbarorum philosophorum secutum, autumet alia esse, non haec, simplicia corpora, nempe coelestes orbes, quorum luna sit terra, Mercurius aqua, Venus aer, Sol ignis, rursus Mars ignis, Iupiter aer, Saturnus aqua, firmamentum terra.*

29 *Ibid.*, 453 (27–32).

30 *Ibid.*, 453 (32–38).

31 *Ibid.*, 453 (38–40).

sappiamo che, secondo Aristotele, proprio la leggerezza è la causa per cui un corpo tende ad ascendere; e, quindi, l'aria dovrebbe anch'essa tendere a salire. Ma, invece, tutta la sfera dell'aria non ascende affatto, e resta ovunque nel proprio luogo. Persino la sua parte più alta, che è anche la massima, si muove piuttosto in circolo; e se pure si muove qualche particella di questo tutto, non lo fa salendo verso l'alto e si si volge piuttosto in modo obliquo, come mostra la nostra percezione sensibile.³² Certo, qualcuno potrebbe obiettare che ciò accade per l'intervento di una forza propulsiva estranea. Il Patrizi, però, replica subito che, per natura, quelle particelle non sono spinte né verso l'alto, né obliquamente, né verso il basso. Ed è del tutto falso che l'aria, per natura, tenda ad ascendere, se è vero che né tutta l'aria, né le sue parti, quando sono disposte nel loro luogo naturale, si muovono verso l'alto. L'aria generata recentemente o quella contenuta nelle cavità situate sotto la terra o sotto l'acqua, non sono invece poste nel loro luogo naturale e perciò mirano a liberarsi e ad unirsi all'altra aria congenere. Nondimeno, la causa di questo moto non è affatto la sua leggerezza, bensì, piuttosto, il desiderio naturale di riunirsi al suo tutto, o il tutto che attrae a sé naturalmente le sue parti, per il proprio desiderio di perfezione, o, ancora, il potentissimo impulso delle parti che si trovano collocate entro una sostanza contraria e nemica distruttiva della loro, e, con tutte le loro forze, cercano di fuggire per congiungersi alle cose simili che le conservano e le favoriscono. Non esiste, dunque, alcun moto dell'aria dal „medio” all'alto, quando essa è ben costituita nella sua natura; ma se invece si trova in un luogo estraneo, nessuna ragione probabile può stabilire se il suo moto sia derivato dalla propria leggerezza, oppure da una delle tre cause già indicate.³³

Non occorre insistere oltre su queste considerazioni che dimostrano come la concezione patriziana della natura sia sempre profondamente legata all'idea di una sua intima vitalità e animazione, non diversa da quella degli animali e degli uomini i cui istinti e desideri sono così attribuiti anche agli „elementi”, nell'ambito di una visione „animistica” del mondo di forte impronta neoplatonica.³⁴ Piuttosto, sarà interessante seguire la sua discussione sulla leggerezza dell'aria che Aristotele, nel L. IV del *De coelo*, propone con queste parole: *Alia vero et grave et leve, quibus ambo insunt: etenim supernatant quibusdam, et subsunt ut aer et aqua.*³⁵ Ovviamente, il Patrizi non nega che l'aria sia leggera rispetto alla sua gravità (*ad pondus*); e chiede subito se l'aria non sia un misto di leggerezza e di gravità, e, in tal caso si muova al „medio” e dal „medio”.³⁶ Di

32 *Ibid.*, 453 (40–50).

33 *Ibid.*, 453 (50–56)–454 (1–6).

34 A proposito di questa concezione, cfr. ROSSI, *Sfere celesti e branchi di gru*, ID., *Immagini della scienza*, Roma 1977, 109–147.

35 ARISTOTELE, *Coel.*, IV, 4, 311a, 22–24.

36 Cfr. *Discussiones*, 454 (6–11).

nuovo, qualche peripatetico replicherà che Aristotele non intendeva attribuire al moto e bensì al galleggiamento ed al sottostare rispetto a un'altra sfera il fatto che l'aria galleggi sopra l'acqua e sia invece sottoposta al fuoco. Gli si potrà, però, chiedere se entrambe le cose siano dovute alla leggerezza dell'aria, oppure soltanto la seconda; e se accetterà la prima ipotesi, gli si chiederà ancora perché prima attribuiva alla leggerezza soltanto il galleggiamento. Se invece, sceglierà la seconda, gli si domanderà in che modo un corpo leggero potrebbe sottostare ad un altro. Nel caso, poi che la leggerezza non sia stata la causa di nessuna delle due cose, e la vera causa sia il moto, si potrà ancora chiedergli di nuovo: se l'aria è leggera per sua natura e quindi si muove verso l'alto, perché scende nelle caverne della terra, con un moto proprio dei corpi gravi? L'aristotelico dirà, senza dubbio, che discende per evitare il vuoto. Non potrà, tuttavia, evitare una nuova domanda: quel moto dell'aria è naturale, oppure violento? Risponderà che è naturale; e così l'aria si troverà ad avere due diversi moti naturali, l'uno contrario all'altro, in pieno contrasto con quanto scrive Aristotele nel L. III *De Coelo*: *Etiam si multi sint qui praeter naturam, at qui secundum naturam unus est motus. Secundum enim naturam simpliciter, praeter naturam autem habet multas unumquodque*. Il moto dell'aria verso il basso non è, dunque naturale, ma innaturale e violento.³⁷

Il dialogo dialettico sempre posto in atto dal chersino non termina con questa conclusione. Egli chiede ancora perché la natura imponga questa forza ad un corpo così nobile, e non si contenti di riempire di terra le caverne, ma voglia costringere i corpi „principali” a subire una violenza perpetua. Difatti, se la caverna continua ad essere tale in perpetuo, la natura dovrà tollerare che anche questa violenza sia perpetua. Eppure Aristotele ha sempre detto che nessuna cosa violenta è durabile.³⁸

I suoi sostenitori cercheranno, ancora, di evitare questi nuovi scogli, costruendo un'altra loro „macchina”, capace di mostrare che la stessa aria non rimane in perpetuo nella stessa caverna, e, di giorno in giorno, entra ed esce. Il Patrizi si limita a chiedere se abbiano scoperto con i loro sensi questa sorta di canale dell'aria, oppure si tratti soltanto di un'invenzione della loro ragione. Se è una scoperta dei sensi, la dimostrino a chi non è del tutto cieco o insensato; se invece è un marchingegno studiato per salvare Aristotele, preferirebbe, non essendo abbastanza acuto, che quell'argomento usato per giustificare la natura almeno consentisse con l'esperienza sensibile. Coloro che scavano alla ricerca di metalli o di sali, scoprono grandi spelonche sotteranee piene di aria e di terra, che non hanno alcuna uscita nella superficie della terra; e, in tal caso, attraverso quali fessure l'aria vi sarebbe entrata sino dai primordi della terra e attraverso quali sarebbe uscita? Un così ridicolo „gorgheggio” (*teretismata*) dovrebbe, dunque, essere espulso dalla vera filosofia, e, insieme con esso, dovrebbe esserne scacciato il principio da cui deriva tutta questa discussione: l'affermazione che l'aria si muove verso l'alto.

37 ARISTOTELES, *Coel.*, III, 2, 300a, 25–27.

38 Cfr. *Discussiones*, 454 (25–29).

Tutti gli elementi non si muovono da un „medio” e ad un „medio”, ma cercano la quiete con i loro moti; ed anche le loro parti si acquieteranno nei tempi perpetui, se si saranno finalmente riunite al loro tutto. Se, invece, ne saranno separate, o saranno generate o trattenute in un luogo estraneo, quelle parti, allontanati gli impedimenti, accorreranno alle loro totalità che potranno essere superiori o inferiori.³⁹

Anche la trattazione dell'elemento dell'aria si conclude così con il pieno rifiuto delle dottrine aristoteliche tradizionali. Ma il Patrizi inizia subito a discutere un altro „dogma” del Filosofo, simile a quello precedente che concerne l'elemento dell'acqua, ritenuto „grave” e che, pertanto, dovrebbe tendere a muoversi verso il „medio” e il „basso”. La prima obiezione è costituita dall'osservazione comune che, dovunque, le acque risalgono, in modo perenne e perpetuo alle proprie scaturigini, ossia, da un luogo inferiore ad uno superiore. Ora, secondo gli aristotelici, l'acqua, per la sua gravità, dovrebbe tendere naturalmente a scendere verso il basso, però sempre in modo che il suo luogo naturale sia nella superficie della terra, al confine tra la terra e l'aria, e così galleggi sopra di essa e sia posta, invece, soltanto sotto l'aria.⁴⁰ Ma se questo fosse vero – obietta subito il loro tenace avversario –, come mai si trova sotto la terra una così grande forza delle acque che si manifesta in un luogo che non è il loro naturale? E perché questa forza è imposta loro dalla natura, e la terra non ha provveduto a riempire quelle cavità, in modo che le acque non dovessero subirla? Né, del resto, la forza dell'impulso a riempire il vuoto dovè essere così forte da imporre alla natura di kollerare quella forza, mentre era facile porvi rimedio riempiendo le cavità. In tal modo, però si accusa d'impotenza e d'imperizia la stessa natura che non fa mai alcuna cosa inutilmente e che, secondo gli stessi peripatetici, dirige tutto l'universo verso un ottimo fine. La si ritiene, infatti, colpevole di non aver saputo o non aver voluto disporre tutte le cose, in modo da tenere lontane qualsiasi forza e violenza. Altrimenti si dovrà stabilire una dottrina sui moti dell'aria e dell'acqua molto lontana da quella disposta da Aristotele.⁴¹

In primo luogo, occorrerà chiarire in che modo i corpi leggeri si muovono dal „medio” e quelli pesanti verso il „medio”, e, perciò, bisognerà indagare cosa sia il „medio”: forse tutta la terra, oppure il centro dell'universo? Sembra proprio che Aristotele ritenga che sia il centro dell'universo, quando, nel III L. *De coelo*, lo definisce con queste parole: *Continet vero omnia quae moventur sursum et deorsum extremum et medium*.⁴² E poiché l'estremo non è altro che l'ultima superficie dell'universo, si dovrebbe concludere, appunto, che il „medio” è il centro dell'universo. Il Patrizi chiede, però, subito se questo centro sia distante dagli estremi ugualmente da tutte le parti; e ritiene che i peripatetici

39 *Ibid.*, 454 (29–43).

40 *Ibid.*, 454 (44–50).

41 *Ibid.*, 454 (50–56)–455 (1–2).

42 ARISTOTELES, *De Coel.*, IV, 3, 310b, 8–9. Il testo del Patrizi attribuisce erroneamente questo passo al L. I *de elementis*, ossia al L. III *De Coelo*.

lo ammetteranno. Chiederà ancora se questo estremo è in alto; e di nuovo gli sarà concesso. Ma perché, allora, il fuoco aristotelico tende verso gli angoli retti sferali, al punto verticale? Non si volge ad oriente o ad occidente o ad altre parti del cielo distanti ugualmente o non ugualmente (*eque*) dal vertice, dal momento che tutte distano ugualmente dal centro? Aristotele nel L. I *De coelo* ha scritto che il moto visibile del sole procede dal medio con moto rettilineo.⁴³ Però – obietta il suo critico – tutte le linee rette sono le più brevi dal centro alla circonferenza e non soltanto quella che tende al vertice; perché, dunque, il fuoco sceglie soltanto questa e rifugge dalle altre? Se le seguisse, non si muoverebbe sempre dal centro, con moto retto, e non si volgerebbe verso l'estremo e verso l'alto?

Il fuoco di coloro che abitano nel nostro orizzonte tende ad ascendere al loro vertice; e come mai il nostro fuoco connaturato con il loro, non s'innalza verso lo stesso vertice? Perché il fuoco delle nostre antipodi non tende al nostro vertice, ma a quello di loro e non ad altre plaghe del mondo?⁴⁴ Spetta necessariamente a chi ha stabilito che il moto dei corpi leggeri tenda verso l'alto il compito di risolvere questi dubbi, che il Patrizi ritiene determinanti, ed anche altri che si affretta a presentare. Se, nelle pianure così vaste della terra padana, dove egli vive, qualcuno scaglia una pietra verso l'alto che ricade ai suoi piedi, perché quella pietra ricade solo ad angolo retto e non ad angolo obliquo o acuto che gli permetterebbero ugualmente di giungere al „medio”? Non solo: se una persona distante da lui mille passi lanciasse un'altra pietra, le due pietre, ricadendo, dovrebbero l'una e l'altra tracciare due linee parallele, così com'è detto nella 6° proposizione del II libro degli *Elementa* di Euclide; ma le due linee, che sono parallele, secondo i principi delle matematiche, non dovrebbero mai incontrarsi, e quindi non potrebbero cadere mai nello stesso centro dell'universo. Eppure, secondo Aristotele, le pietre dovrebbero essere portate dal loro moto al medesimo „medio.”⁴⁵

Comunque, il Patrizi ritiene di avere ormai discusso convenientemente i problemi che ha posto e che i suoi avversari si sono rivelati incapaci di risolvere. E chiude il L. VIII con la promessa di discutere altrove sulla duplice qualità degli elementi, sui loro „contrari” e sulle loro azioni reciproche (*invicemque*).⁴⁶

43 ARISTOTELES, *Coel.*, I, 2, 269b, 11–12.

44 Cfr. *Discussiones*, cit., 455 (14–19).

45 *Ibid.*, 455 (19–27).

46 L'ultima parte delle *Discussiones* è affidata rispettivamente al L. IX, *De Generatione e corruptione*, ed al L. X, *De sex coeli distantijs*.

VIZKELETY ANDRÁS

Azok a kutya magyarok...

Német barokk eposz a merseburgi csatáról

1626-ban a Merseburg közeli helységekben Grossenben, Naumburgban és Stössenben működő seborvos, Jacob Vogel (1584–1630 körül) arra érezte magát indítatva – e szándék feltételezhető okairól még alább szólunk – hogy egy öt *actus*ra tagolt eposzban megverselje a merseburgi csatát, amelyben a kalandozó magyarok 933-ban első súlyos vereségüket szenvedték el I. Madarász Henriktől.¹ E kis *curiosum hungaricum* hazánkban ismeretlen maradt, német nyelvterületen is a mű és szerzője csak annak köszönhetette ismeretét és néhány méltatóját, hogy az eposz egyik betétjeként szereplő, többször megjelenített *Schlachtlied* (*Kein seeligr Tod ist in der Welt ...*), amely többször szerepelt az elsősorban egyetemi Burschenschaftok számára készült daloskönyvekben, az ún. *Commersbuchok*ban, egészen az első világháborúig lelkesítette a német hazafias érzület.²

A Hans Sachs szótagszámláló, a felesleges hangsúlytalan szótagokat kiejtő modorában verselő derék felcser eleinte megmaradt a „kaptafánál” és népszerűsítő egészségügyi és más gyakorlati tanácsokat adott ki,³ majd a korai múlt hadi eseményeiről írt színműveket,⁴

1 Jacob VOGEL, *Vngrische Schlacht. Das ist: Poetische Beschreibung der gewaltigen grossen Vngrischen Schlacht: welche Keyser Heinrich der Erste / ... Auceps genant / Anno 933. Bey Mörseburg ... gehalten ...* Jena, 1626. – A ritka nyomtatványt Jankovich Miklós megvásárolta hungaricagyűjteménye számára, saját kezű bejegyzése alapján a *Collectio Poetarum Historico-rum* in 4° szakba sorolta be, a példány ma az OSZK-ban van Hung. h. 2638 jelzet alatt.

2 Ferdinand EICHLER, „*Kein seeligr Tod ist in der Welt*”, *Vierteljahrsschrift für Litteratur-Geschichte*, 2 (1889), 246–264; Uő, *Jacob Vogel: Ein Blick in die literarische Betriebsamkeit des 17. Jahrhunderts*, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 13 (1896), 387–406. – Gustav Roethenek a *Schlachtlied*ről a Porosz Királyi Akadémián 1914. okt. 20-án tartott a előadását a *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1914, 973 említi.

3 Kurtze Wandersregel..., Gera, 1616; Diogenischer Lasterbeller..., Jena, 1617; Erster Theil Der Wandersregel..., Jena, 1617; Ander Tractat der Wandersregel, Jena, 1617; Dritter Tractat der Wandersregel, Jena, 1618; Schiff- und LandApoteck... für Roß und Mann zu gebrauchen, Leipzig, 1621.

4 Bautzensturm..., [Leipzig], 1622; Clausensturm..., [Leipzig], 1622; Heroischer Helden-Blick..., Jena, 1624.

amelyek 1622-ben meghozták számára a *Poeta laureatus* címet. Ez kellő önérzettel tölthette el, mert a diplomát leköszölte az *Ungrische Schlacht* bevezetőjében,⁵ 1623-ban pedig saját dicsőítésére egy allegorikus költeményt nyomtatott ki,⁶ amelynek képi szubsztántuma az *Ungrische Schlacht* címlapja előtt látható: Egy babérfán ülő, koronás, büszkesas (a szerző „Vogel”?) karmaiban könyvet tart, tekintetével (szavaival?) pedig a megjelenő Krisztus felé fordul.⁷ A kép persze a típus–antitípus kapcsolatot is jelezheti az eposz hőse *Auceps* (Madarász) Henrik és a szerző között, hiszen a fa alatt vadállatok (a bős magyarok?) leselkednek. Vogel mindenesetre vallási kérdésekben is hallatta hangját,⁸ így a madár karmaiban lévő könyv és a Krisztusra függesztett tekintet erre is utalhat.

A merseburgi csatára a latin nyugati historiográfia két közel egykorú szerzője tért ki részletesebben: Widukind corveyi szerzetes (925 körül–1004) a *Rerum gestarum Saxoniarum libri III* c. művében⁹ és a longobard Liutprand (920 körül–972) cremonai püspök, aki Berengár udvarából 956-ban Németországba menekült. Hat könyvre tagozódó munkájának az *Antapodosis* (Bosszú) címet adta.¹⁰ A későbbi történettudomány, egészen a modern korig is lényegében e két munkára támaszkodik,¹¹ jóllehet Widukind háttérkommentárjait a mai kutatás sokszor székspezzissel fogadja és szerzőjüket „a csuhás regős” névvel illeti.¹² A karolingok kihalása (911) után előbb a frank Konrád került az állam élére, majd a szász hercegi dinasztiai uralkodott mintegy száz évig. Az első uralkodó Henrik (916–936) az eposzban is állított hagyománnyal ellentétben sohasem volt császár, sőt a királlyá való felkenés szertartását is visszautasította, a koronát azonban elfogadta.

Henrik lényegében szerencsés kezű kül- és belpolitikájával most nem foglalkozhatunk,¹³ csupán katonapolitikájának azon vonását említenénk meg, amely szerint fel-

5 Testimonium Vogelii poetae, B1r–B2v.

6 Poetischer Adler..., Jena, 1623.

7 A metszetes lap az OSZK példányából hiányzik, EICHLER, 1889, 252 írja le és interpretálja így a képet.

8 *Poetisches Reißgespräch mit Juden / Türcken / Heiden / Arianern / Photianern / Calvinisten / Papisten / Widertäufern unt andern Secten / etc.: Von der H. Dreyfaltigkeit: Ewiger Vorsehung und Gnadenwahl: Christi Person und Ampt...*, Jena, 1624.

9 GOMBOS, Albinus Franciscus, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, Tom. III, Bp., 1938, 2659–2663 rövidített szöveg, uo. a teljes kiadásokról. – Magyarul: *A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1995, 219–223, uo. az előző fordításokról és kiadásokról. Ezek kritikai értékeléséről VESZPRÉMY László, *Megjegyzés a magyarok taktikájáról a merseburgi csatában*, Hadtörténeti Közlemények, 34 (1987), 315–317.

10 Kivonatol latin szöveg és a kiadások adatai: GOMBOS, i. m., II, 1469–1474. – A teljes krónika magyarul: *Liutprand történeti munkái*, szerk. GOMBOS F. Albin, Bp., 1908. (Középkori krónikások 6–7). Újabb fordításokról: *A honfoglalás korának...*, i. m., 211.

11 VESZPRÉMY, i. m., 315.

12 Gerd ALTHOFF, *Die Ottonen, Königsherrschaft ohne Staat*, Stuttgart–Berlin–Köln, 2000, 30: „Spielmann in der Kutte.”

13 Erről ALTHOFF, i. m., 29–68.

ismerte, hogy az egyes törzsek nem állhatnak sikeresen ellen a kalandozó magyaroknak, hanem támadás idején az egész királyság világi és egyházi fejedelmektől segédcsapatokat kell követelnie, és településeit, várait folyamatosan megerősítenie, ezekben készleteket felhalmoznia.¹⁴ E reformok bevezetésére majdnem egy évtized állt Henrik rendelkezésére. 924-ben, az akkori veresége ellenére ugyanis egy elfogott magyar főember szabadon bocsátásával és évi adófizetés kötelezettségével kilenc évi fegyverszünetet biztosított magának. A kilenc év elteltével azután a magyarok újra megjelentek Szászország határain, és követelték az adófizetés meghosszabbítását. Ezzel kezdődik Vogel eposzának cselekménye.

A cselekményt megelőző prolókus a büszke költő valamennyi művének felemlegetésével kezdődik,¹⁵ melyeknek babér-ágyán a szerző joggal merülhetett eddig álomba, mígnem vad harci zaj ébresztette fel,¹⁶ amelytől az egész ország lelket és testet sorvasztó rémületbe esett. E „betegség” tüneteit és az Istentől rendelt erény-orvosságokat a tanult felcser szakkifejezéseivel írja le Vogel, majd az epikus feladatra való isteni meghívás jegyében az erény, a *virtus* szólítja meg a lustálkodó költőt, hogy induljon el hírneves csatahelyekre, tanulmányozzon forrásokat és örökítse meg a hatalmas nagy magyar csatát (*die gwalting groß Vngrische Schlacht*). A helyszínen a kortárs Gottfried von Wolffersdorff, fejedelmi tanácsos és kapitány mutogatja meg az egykori harcállások helyét, majd Vogel hozzáfog a forrástanulmányokhoz, amelyek közül némelyikre a kötet végén azonosíthatóan utal. Az egyik szereplővel kapcsolatban említi Ernst Brotuff (*Brottufius*) merseburgi történész és jogtudós krónikáját,¹⁷ az események leírása és a számos fiktív szereplő tekintetében azonban inkább a szerzőnek egy másik munkájára támaszkodhatott,¹⁸ amely a Vogel által csak általában említett *Turnierbuchok* közül Georg Ruxner könyvéből vette át a neveket.¹⁹ Ruxner ugyanis abból indult ki, hogy az első lovagi tornát

14 KRISTÓ Gyula, *Az augsburgi csata*, Bp., 1985, 73. (Sorsdöntő történelmi napok 8). ALTHOFF, 53–55.

15 Egy Colloquium poeticum, von der Teutschen *Poeterey* címmel említett művét nem tudtam azonosítani.

16 Feltehetőleg utalás a Harmincéves Háborúra.

17 *Chronica von den Antiquiteten ... der ... Stadt Marsburg*, Budissin, 1556. – OSZK Ant. 2783.

18 *Historia: Von dem aller Grosmechtigsten etc Fürsten und Herrn / Herrn Heinrichen des 1. Des namens / Römischen Keysern etc. ... Vnd von der grossen Vngrischen Schlacht ... Sampt der Historia / von erbawunge des Closters Pforta ... mit fleis beschrieben*. Leipzig, 1556, OSZK Ant. 4830, I. Henriknek a középkori historiográfiában kialakult képéről Fritz SCHRÖDER, *Das Bild Heinrichs I. in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters bis zum Interregnum*, Halle / S, 1949, gépiratos disszertáció. – Köszönet Veszprémy Lászlónak, hogy a disszertáció másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

19 *Thurnierbuch / Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung / von Anfang / Vrachsen / Vrsprung vnd Herkommen / der Thurnier im heyligen Römischen Reich Teutscher Nation / Wie viel offentlicher Landthurnier / von Keyser Heinrichen dem Ersten ... biß auff Keyser Maximilian den Andern ... besucht worden*, Frankfurt a. M., 1578, OSZK Ant. 1816.

I. Henrik a győzelmes merseburgi ütközetet követően, melynek előkészületeivel, a résztvevő segédcapatok összetételével Rűxner hosszasan foglalkozik, Göttingenben rendezte. Ezekből a könyvekből szedte össze Vogel azt a több mint 900, néven is nevezett, külön névmutatóban is feltüntetett, nyilvánvalóan a jelen hatalmasságokkal rokonítható „hóst,” akiket eposzában felléptetett. Hivatkozik még Vogel ebben az utószóban mindenféle annalesre, krónikára és más könyvekre, penészes tekercsekre, melyeket egerek, molyok és férgek összerágtak (egyét közülük Innsbruckban talált), mindez azonban feltehetőleg csak tudálékoskodás, ami az eposz folyamatát kísérő marginális megjegyzéseiben is megfigyelhető. Ezek többnyire a tartalmat kommentálják, fiktív vagy valóságos (bibliai, antik) forrásokat neveznek meg. A negyedik *actus*-ban említett *Garzon in Welschland* alatt bizonyára Liutprand értendő.²⁰

Az első *actus* (mindegyik *actus* előtt egy, a tartalmat megadó négy soros *argumentum* áll) az obligát eposzi *invocatio* után, amely ez esetben minden költő (*Scribent*) segítségért esedezik, a főhóst, Henriket lépteti fel, aki a császári tanácsülésen bejelenti szándékát: megtagadja a magyaroknak az adófizetést. A későbbi fővezér, Walther Hoyer grófjának helyeslése után a „császár” egy kis királytükörrel felérő programbeszédet tart, amelyben – Vogel többször felhasznált, kedvelt hasonlata – az állat- és madárvilágra hivatkozik, melyek, miként az emberek, a szabadságot becsülik legtöbbszörre. A szabadságnak pedig ellentmond az adófizetés kötelme. A három nap múlva megjelenő magyar követekre itt és a továbbiakban rázúdul a nyugati történetírásban a keleti lovas-nomádokra alkalmazott negatív toposzok teljes tárháza, fennhéjázó durvaságukra válaszul Walther gróf egy levágott farkú rühes kutyát vet elébük, mire a követek fenyegetőzve távoznak.

A második ének (*actus*) a hadjáratra illetve a védekezésre való magyar és német készlődésről szól. A magyarok összegyűjtik „tatár, orosz, szkíta (!), vend, lengyel, szarmata, oláh, moldvai, krajnai stb.” híveiket, és embert, állatot nem kímélő pusztító kegyetlenséggel közelednek szász földhöz, a német tartományok, fejedelmek, főurak, városok, püspökségek, apátságok stb. Itáliából, Burgundiából, Angliából is megküldik kontingenseiket, és megindulnak a hitelt érdemlő megnevezett helyeken az erődítési munkálatok, melyek még látható maradványait, mint a jövő győzelem jeleit, külön *allocutió*-ban szólítja meg a szerző. Az egybegyűlteket vallásos hitre és sztoikus erényességre (a szenvedélyek megfékezése, hajóút-metaphora) inti Henrik, de hadművészeti oktatásban is részesíti vezéreit. Ennek végeztével Vogel külön kiemeli, hogy a „császár” megfelelő számú seborvosról is gondoskodott.

Természetesen egy Istentől hivatást nyert poéta is fellép a harmadik *actus* elején. Itt, az egybegyűlteket ünneplő lakomán hangzik fel az említett, 11 tizennyolcsoros versszakból álló *Schlachtlied*, amelyet a résztvevők „háromszor-négyszer is” előadatnak a dal-

20 EICHLER, 1889, 257.

okkal, és amelyet a pütkösdi csoda analógiájára mindenki saját nyelvén hall. A nagy lelkesedést látva Henrik a mansfeldi gróf vezetésével előőrsöt küld ki, amely máris nagy győzelmet arat, hatezer magyar esik el, saját veszteségük 16 fő. Már ezen csatározások leírása során megnyilvánul Vogelnek a későbbiekben az unalomig variált előadásmódja: a csata számtalan párharc sablonos leírásának sorozatává válik, mert a szerző csaknem ezer megnevezett szereplője mindegyikének le kell vágnia egy magyar fejét, vagy legalábbis a karját. A szerző végül itt is polgári foglalkozásának fontosságát és érdemeit hangsúlyozza: a csata után a harcosok langyos fürdőt vesznek, hogy izmaik lazuljanak, erejük visszatérjen.

A negyedik, leghosszabb *actust* a fővezér, Mansfeld gróf újabb állat-hasonlatokkal fűszerezett buzdító szónoklata vezeti be, aki szavai végén felkéri a költőt, hogy harci dalát újra adja elő. Ezután a már említett modorban egymást követő csataleírások következnek, amelynek csúcspontja a német fővezér és a csúfosan elutasított magyar követség vezetője közötti párharc hosszas bemutatása. A magyarok, szkíták, tatárok, oroszok stb. hullanak, de e szakasz végén Esicus herceg is elesik.

Az eddig megnevezetlenül maradt keresztény főemberek az üldözés során tüntetik ki magukat: több mint 100 000 pogány halott és feleannyi fogoly a végeredmény, a megkeresztelkedett foglyokat Henrik nagylelkűen szabadon engedi. Győzelmi ünnep, *Te deum*, temetés zárja az eposzt, de a lakomán a poétának még egy győzelmi éneket kell zengenie, melynek szövegét azonban a kötet nem tartalmazza.

A nyomtatvány megjelenésének évében, 1626. április 26-án Merseburg közelében, a dessauai Elba-hídnál a harmincéves háború egyik nevezetes csatája zajlott, amelyben a császári (katolikus) csapatok Wallenstein vezetésével megverték Ernst von Mansfeld protestáns seregét. A másik protestáns hadvezér Christian von Braunschweig ugyanis az Elba mellékén területeket nyert, és Mansfeldnek kellett volna az elbai átkelést biztosítani.²¹ Ennek ismeretében Eichler feltételezte, hogy ez az esemény készítette Vogelét az eposz megírására.²² Felmerül azonban a kétely, hogy ilyen gyorsan követte volna Vogel az eseményeket? Mi készítette volna a sietségre, hogy néhány hónap alatt megírja és kiadassa a könyvet? Az evangélikus lelkészfiúknak azonkívül nem sok oka lehetett arra, hogy a katolikusok győzelmét ünnepelje. Az bizonyos, hiszen a prolóógus félreérthetetlenül hivatkozik rá, hogy a közelben dúló háború tette Vogel számára aktuálissá a témát. De a magyar veszélytől való félelmet, talán Bethlen csapatainak Sziléziát már veszélyeztető előretörése jelenthette. Bethlen 1625-től kezdve egyik főszereplőjévé vált a harmincéves háború ún. dán szakaszának. Ugyan Bethlen a protestáns oldalon vett részt a háborúban, de vegyes összetételű seregének nem lehetett jó híre.

21 Karl BRANDI, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, München, 1960, 486–488.

22 EICHLER 1889, 259. – Vö. Richard NEWALD, *Die deutsche Literatur vom Späthumanismus zur Empfindsamkeit*, 6. jav. kiad. München, 1967, (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart 5), 355.

Vogel eposzának tartalmi elemzése, a forrásokkal való összevetése még egy ígéretes szakdolgozat vagy akár disszertáció témája lehetne. Célom csupán e különös kis mű bemutatása volt, jubiláló barátom delektálására.

BERKES TAMÁS

A barokk historizmus hagyománya a cseh kultúrában

A barokk kor történeti jelentőségének értelmezése a 19–20. századi cseh eszmetörténet egyik legfontosabb vitakérdése. Palackýék nemzedéke alkotta meg azt a hatékony történeti sztereotípiát, amely a fehérhegyi csatát követő másfél évszázadot a cseh kultúra példátlan hanyatlásaként – mintegy a „sötétség korát” – mutatta be, s ezzel a negatív pólussal szemben jelölte ki a modern cseh szellemiség céljait. Az 1620 és 1770 közé eső korszakot úgy fogták fel, mint amely a katolizáció és a germanizáció segítségével alapjaiban rendítette meg a cseh identitást – kiirtotta vagy nemzetiségében átformálta az ország vezető rétegeit, elüldözte intelligenciáját, s a cseh nyelv lezüllesztésével megszakította a nemzeti hagyományok kontinuitását. Ez a történeti kép ugyan reális elemeket tartalmaz, de nélkülözi az árnyalatos gondolkodást – s végső soron a történeti igazságot. A modern történetírás immár arra hajlik, hogy a fehérhegyi csata elsősorban a rendi harcok kontextusában értelmezendő, s a cseh nyelv hanyatlása nem volt olyan általános érvényű, mint azt korábban gondolták. A nemesség „elidegenedése” sokkal inkább a barokk korszak kozmopolita szellemiségének és az udvari divatnak tudható be, mint valamiféle tudatos „németesítésnek.”

Másfelől azonban Palacký és követői (Jirásek, Masaryk, Zd. Nejedlý) eszmei ajánlatát keresztbe metszi az az újabb álláspont – amelyet Pekařtól Patočkáig és számos mai történetíróig egy sor kutató vall –, mely szerint a nemzeti újjászületés sokkal inkább folytatója a barokk korszak szellemiségének, semmint diametrális ellentéte. Tehát nem a diszkontinuitás, hanem éppen hogy a kontinuitás eleme az erősebb.

Ebből a megállapításból aztán két szálon futnak tovább a következtetések. Pekař és iskolája aprólékos elemzéssel igyekszik bizonyítani, hogy a nemzeti újjászületés programja kifejezetten a Balbín által megtestesített barokk patriotizmus szellemiségéből nőtt ki – ezt a szellemi örökséget folytatja, s nem a huszita tradíciót. „A cseh nemzeti mozgalom – írja Pekař – az ellenreformáció korában gyökerezik. Az ellenreformáció ellenszenve és bizalmatlansága a cseh nyelv és nemzet iránt csakhamar többeket is az úgy lelkes és elkötelezett szószólójává avatott (Balbín, Pešina, Beckovský, Vavák). Az ő működésük nyomán ébredt fel Mária Terézia korában az a tudományos szellem, amely kezdetben a legrégebbi cseh történelem és irodalom kritikai megismerésére törekedett, elindítva a

nemzeti nyelv tudományos kutatását.”¹ Josef Hanzal 1987-ben megjelent korszakmonográfiája ugyancsak a barokk hazafiság és a nemzeti ébredés szoros kapcsolatát hangsúlyozza, kiemelve a „népiség” és a „historizmus” fogalmát, melyeknek eredete és közkeletű értelme a barokk korszakban van lehorgonyozva.²

Ezzel szemben Patočka, aki ugyancsak a barokk és a romantika szoros kapcsolatából indul ki, eltérő következtetésre jut. Szerinte a barokk katolicizmus túlságosan rányomta bélyegét a cseh nemzeti ébredésre. A barokk korszak alapja, mondja Patočka, az a paraszti társadalom volt, amelyet passzív-misztikus világfelfogásra és szorgos életmódra szoktattak.³ Az ellenreformáció sikerre jutott: belsőleg megnyerte a széles paraszti tömegeket az új életstílus, a jámborság számára, s amikor az ország a felvilágosodás küszöbére érkezett, a konzervatív színezetű nemzeti érzés szembekerült a felvilágosodás valamennyi válfajával.⁴ Az ellenreformációs hagyomány paradox módon a németesítő centralizmus legfőbb ellenfelévé vált, s az ebben a szellemben kifejlődő nemzeti ellenállás kitarzott addig, amíg a stafétabotot át nem vette tőle a romantikus nyelvi nacionalizmus. A cseh újjászületés eszerint „barokk reakció” volt a birodalmi centralizáció köntösében jelentkező felvilágosult eszmeiséggel szemben.⁵

A historizmus születése

A historizmus modern jelenség, amely a 19. század nemzetépítő politikai gondolkodásának terméke, de gyökerei a barokk korszakba (sőt esetenként még messzebb) nyúlnak vissza. Ismeretes, hogy a legtöbb modern nemzet kulturális hagyatékát átjárnak bizonyos történeti – vagy történeti köntösbe bújtatott – mondák, mítoszok és sajátosan értelmezett emlékképek, amelyek a nemzet eredetével, fejlődésével és hivatásával vannak kapcsolatban. A cseh újjászületési korszak historizmusa a nemzeti egyéniség kultuszát volt hivatva szolgálni, miután a birodalmi centralizáció korában az államjogi különállást a lehető

1 Josef PEKAŘ, *Dějiny Československé*, Praha, Klementinum, 1921, 124. – Pekař felfogásának bővebb kifejtése ugyancsak 1921-ből származik: *Bílá hora, Její příčiny a následky* = Josef PEKAŘ, *Postavy a problémy českých dějin*, Praha, Vyšehrad, 1990, 131–231. – A barokk nacionalizmus 18. század végi továbbéléséről írt alapvető tanulmánya: *Paměti Františka Jana Vaváka* = PEKAŘ, 1990, 265–300. – A témát Pekař szellemében feldolgozó legismertebb, bár erősen vitatott irodalomtörténeti monográfia: Jan STRAKOŠ, *Počátky obrozenského historismu a Mik. Ad. Voigt. Příspěvek k historii protiosvěcenské reakce v národním obrození*. Praha, Ladislav Kuncíř, 1929.

2 Josef HANZAL, *Od baroka k romantismu. K rození novodobě české kultury*, Praha, Academia, 1987, 89–90, 150–151.

3 Jan PATOČKA, *Co jsou Češi? – Was sind die Tschechen?* Praha, Panorama, 1992, 59.

4 PATOČKA, 1992, 76.

5 PATOČKA, 1992, 68.

legszűkebb területre szorították vissza. A történeti művek – s később a történelmi regények – historizmusa kifejezte a csehek ellenállását a birodalmi egységesítés elvével szemben. Az alábbiakban amellet kívánok érvelni, hogy a historizmus, vagyis a nemzeti törekvések történeti köntösben való megjelenítése, közvetlenül levezethető a fehérhegyi csatát követő időszak társadalmi szükségleteiből, s ennyiben a nemzeti újjászületés egyik előképéül szolgált.

Kétségtelen, hogy Fehérhegy után Csehország kulturális karaktere radikális átalakuláson ment keresztül. A változások legfőbb irányát a katolikus egyház ellenreformációs feladatvállalásában kell keresnünk. Nem helyállóak viszont azok az utólagos vélemények, amelyek az ország arculatváltását a „németesítés”, illetve az „önállóság elvesztésének” argumentációjára építik, s általában modern fogalmakat vetítenek vissza a 17. századba. A német nyelv egyenjogúságának visszaállítása csupán azt az 1615-ben meghozott törvényt helyezte hatályon kívül, amelyet a cseh parlament a német protestánsok bevándorlásától tartó katolikus kisebbség nyomására fogadott el – s amely hivatali nyelvként egyedül a csehet engedélyezte. Ezt a törvényt a felkelés idején a rendi kormányzat sem tartotta magára nézve kötelezőnek, elismerve ezzel az ország tényleges kétnyelvűségét.⁶ (Thurn gróf, a cseh rendek első számú vezetője maga is német nemzetiségű volt.) A Habsburgok nem kérdőjelezték meg a cseh korona országainak jogi önállóságát – mint cseh királyok uralkodtak az országban –, s a végrehajtó hatalmat gyakorló cseh kancelláriát csak száz évvel később, 1749-ben szüntették meg. Az ország kormányzásában bekövetkezett nagyszabású változás az abszolutizmus győzelmét fejezte ki a rendi intézményekkel szemben. A fehérhegyi fordulat következményeit elemezve tehát nem árt élni a gyanúperrel, hogy a cseh közgondolkodásban rögzült hagyományos kép át van itatva a 19. századi romantikus nemzetfelfogás politikai mítoszaival.⁷

A cseh történetírás sokáig nem vett tudomást arról, hogy a 17. században a nemzeti hovatartozást nem a nyelv, hanem a tartományi illetőség szabta meg, s a nemzet fogalma csupán a rendi jogokkal rendelkező társadalmi csoportokat ölelte fel (kizárva ebből az alárendelt helyzetű paraszti tömegeket). A 19. századi cseh történetírók azonban a saját koruk fogalmi alapján értelmezték át a „barokk patriotizmus” eszmevilágát. Amikor a jezsuita Balbín barokkos sirámokat hallatva panasolta fel az ország nemzeti karakterének elszürkülését, a terjedő „nemzeti közömbösséget,” a későbbi történetírók ezt nem az egykorú, hanem a modern értelemben vett nemzetre vonatkoztatták – úgy értelmezve a panaszt, mint amely ékesen bizonyítja az etnikai értelemben vett cseh társadalom végső veszélyeztetettségét, a németek további térfoglalását.

6 Jiří RAK, *A barokk patriotizmus hányattatásai = Csehország a Habsburg-monarchiában*, kiad. SZARKA László, Budapest, Gondolat, 1989, 30.

7 Jiří RAK, *Bývalí Čechové... Česká historické mýty a stereotypy*, Praha, H&H, 1994, 127–140.

Azt azonban a nemzeti újjászületés történetírása sem mérte fel, hogy saját felfogásának eszmei előzményeit éppen hogy a tartományi patriotizmus által inspirált barokk historizmusban fedezhetné fel, amely a cseh műveltséget – beleértve a festészetet és az építészetet is – minden korábbinál mélyebben itatta át a „nemzeti hagyományokra” való hivatkozással. A fehérhegyi krízis után a kormányzó politikai és ideológiai vezető réteg egy meghatározó csoportja tudatára ébredt ugyanis annak, hogy a megváltozott körülmények között újra kell értelmeznie a cseh korona országainak történeti legitimitációját. Lohelius, prágai érsek már 1622-ben megújította Szt. Prokop, a csehek patrónusa ünnepét, akinek hivatalos tiszteletét Szt. Vencel ünnepnapjával együtt 1605-ben eltörölték. A patriótákat leginkább a cseh állam presztízisének hanyatlása töltötte el aggodalommal, ezért azt igyekeztek bemutatni, hogy a katolicizmus a csehek régi hitében gyökerezik.⁸ Ebben a kontextusban jelennek meg a hazafias történetírás művelői: Balbín, Pešina, Beckovský, Tanner és mások, akik a cseh királyság régi emlékeit fáradhatatlan gyűjtőmunkával igyekeztek dokumentálni. 1700-ban adják ki Beckovský *Poselkyně starých přiběhův českých* című munkájának első kötetét, amely szemléletesen fejezi ki a katolikus hazafiak gondolkodását. A cseh könyvek száma rendkívül alacsony – panasolja az előszóban Beckovský –, de ennek oka nem abban keresendő, hogy a cseh nyelv nem lenne alkalmas a legkülönfélébb témák kifejtésére, hanem abban, hogy az ország fiai „szégyellik a cseh nyelvet.” S bár képesek lennének rá, nem akarják használni anyanyelvüket, mivel „gyűlölik a cseh nyelvet, miként az országot és a honfitársaikat is.”⁹ Az ország pusztulása nem csekély mértékben a történelmi múlt elhanyagolásában – sőt megvetésében – keresendő, ami együtt jár a haza jelenlegi sorsa iránt érzett érdektelenséggel. Beckovský jellemző módon nem elsősorban az „idegeneket” kárhóztatja, hanem a nemzetiségétől elidegenedett országlakókat – a „haza elfajzott fiait,” ahogy majd őket a nemzeti újjászületés korában emlegetni fogják.

Beckovský azok közé a cseh értelmiségiek közé tartozott, akik szilárdan elkötelezték magukat a cseh államiság védelme mellett, fájdalmasan érezték a haza megalázottságát, de egyúttal hű fiai akartak lenni a katolikus egyháznak is, amely a Habsburg-udvart szolgálta. Tudatában voltak ennek az ellentmondásnak? – Jelentős mértékben igen. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a cseh patriotizmus nem feltétlenül zárta ki a Habsburg-uralkodó iránt érzett őszinte lojalitást. Beckovský a prágai keresztes rendhez tartozott, amelynek vezető képviselői a hazafias hagyományok ápolását elsőrendű feladataik közé sorolták. A források megismerésére törekedve nem zárkóztak el a protestáns szerzők művei elől sem, felhasználták például az emigráns Pavel Stránský nevezetes művét a cseh állam történetéről. A huszitákkal kapcsolatban megőrizték ugyan a hivatalos katolikus álláspontot, de a sorok között érzékeltették, hogy a husziták nem éppen dicső tetteit a

8 HANZAL, 1987, 60.

9 HANZAL, 1987, 143.

nemzeti történelem integráns részének tekintik. A jezsuitákat Beckovský rejtett ellenérzéssel szemlélte, intrikáikat, hatalmi arroganciájukat érezhetően nem helyezte.

A jezsuiták értékelése természetesen távolról sem egyszerű feladat. Az a túlzó leegyszerűsítés, amely csak a nemzetek feletti militáns rendet látja meg bennük, nem ad magyarázatot a rend nem jelentéktelen részének hazafias buzgalmára. Az természetesen igaz, hogy élen jártak a protestáns hagyományok kiirtásában, a számukra nem tetsző, eretnekgyanús cseh könyvek elpusztításában. A jezsuiták azonban már Fehérhegy előtt megértették, hogy ha meg akarják szerezni a szellemi vezető szerepet, foglalkozniuk kell a cseh nyelv és a nemzeti múlt kérdéseivel. Már 1583-ban kiadtak a Klementinum számára egy utasítást, mely szerint a kollégiumban kizárólag a cseh lehet a társalgási nyelv, s a tanároknak jól kell tudniuk csehül. Ráadásul a huszita kor történetét alaposan meg kellett ismerniük, hogy megfelelően tudjanak érvelni. A jezsuiták dicsőítették Szent Vencelt, Adalbertet, Ludmillát s számos más szentet a cseh állam korai időszakából. Demonstrálni akarták, hogy Csehországnak régi keresztény hagyományai vannak. A szentektől és mártiroktól megáldott vallási tradíció gyökerei itt mélyek, az igaz hit Csehországban mindig fennen lobogott, s nem helytálló az a sértő állítás, hogy a csehekre pontosan ráillik az „eretnek nemzet” kifejezés.¹⁰

A cseh jezsuiták szerepét vizsgáló mai kutatás szerint a renden belül világosan kirajzolódik a római és a „hazafias” orientáció küzdelme. Ez utóbbi a cseh nemzeti tudat ápolását, a cseh nyelv gondozását és kiművelését tekintette céljának. Nem helytálló az a 19. században eluralkodott nézet, amely a nyelvanyag részletes elemzése nélkül a barokk kori nyelvhasználat „megromlásával” érvelt a maga igaza – vagyis a nemzeti újjászületés nyelvi programja – mellett. A jezsuiták számos nyelvművelő könyvet, cseh vagy latin nyelvű grammatikát adtak ki. Jiří Konstanc 1667-ben publikált nyelvтанát maga Dobrovský is elismeréssel emlegette. A városi hivatalok könyvei és az uradalmak iratai is azt tanúsítják, hogy a cseh irodalmi nyelv hanyatlása nem volt általános érvényű. A klérus némelyik képviselője hazafias érzelmektől vezetettve szenvedélyesen ragaszkodott a cseh nyelvhez.

A jezsuita rend belső erőviszonyait jól kifejezi két, egymásnak feszülő tendencia. Egyfelől némelyik jezsuita annak ellenére magas pozícióba jutott, hogy hazafias érzelmeik köztudottak voltak. Nem kis taktikai érzékkel arról győzték meg a rend vezetőit, hogy a hazafias hitvallás a rekatolizáció sikerének egyik előfeltétele. Másfelől Daniel Krupskýt, aki a hazafias törekvéseket megalapozó „szentvenceli örökség” eszméjét kidolgozta, 1658-ban Rómába idézték, s „nacionalizmus” vádjával elítélték.¹¹

Ebben a kontextusban szükséges értelmezni a Nepomuki Szent János körül kialakított nagyszabású kultuszt, amely érzékletesen fejezi ki a kor vallási atmoszféráját átható misztikus, múltba révedő gondolkodást. A kultusz viszonylag későn alakul ki, mintegy fél év-

¹⁰ HANZAL, 1987, 144–145.

¹¹ Uo.

századdal a fehérhegyi fordulat után, amikor a jezsuiták befolyása alatt álló egyházi vezetés tudatosította magában, hogy kulturális aspirációik szimbolikus megjelenítéséhez Nepomuki Jánosban találhatják meg a legalkalmasabb személyt. Azt a hithű középkori alakot, aki a gyónási titok őrzőjeként az egyházi jog elsőbbségét testesítette meg a világi hatalommal szemben.

Ma már köztudott, hogy Nepomuki Szent János kanonizációja téves történeti alapon nyugszik. A félreértés Hájek népszerű krónikájára vezethető vissza, amely két vértanút említ: az egyik az egyházi befolyás szolgálatában, a másik tíz évvel korábban, a királynő gyónási titkának védelmében szenvedett kínhalált. Az utóbbi fiktív személy, akit a későbbi, kevésbé kritikus századokban már képtelenek voltak a valóditól megkülönböztetni. Amikor egy római bizottság a 17. század végén újra megvizsgálta a vértanú földi maradványait, a koponyában találtak valamit, amiről kijelentették, hogy a szent épen maradt nyelve. Így került sor a kiagyalt második, 1383-as vértanú kanonizálására a valódi, 1393-as mártír helyett. A tévedésre először Dobrovský hívta fel a figyelmet, s nyomában a 19. századi nemzetébresztők úgy tekintettek Nepomukira, mint a jezsuiták által a cseh nemzetre erőltetett szentre, akinek legfőbb hivatása volt Husz János népszerűségét a nép körében elhomályosítani. Ezzel szemben Pekař – aki elismerte a történelmi tévedést – a legendát megalkotó katolikus hazafiak országmentő szándékát hangsúlyozza, megjegyezve azt, hogy a valódi Pomuki János [Jan z Pomoku] ugyancsak mártírhalált halt, s áldozata semmivel sem volt kisebb, mint az angolok által szentként tisztelt Becket Tamásé. Ebben az összefüggésben jobban érthető, hogy a Szent János-legenda megalkotóit hazafias szándékok vezették: a népnek, illetve a barokk pompát kedvelő felső rétegeknek megvolt immár a maguk cseh szentje, s ezzel a csehek újra a „katolikus corpus” tagjainak érezhették magukat.¹²

A barokk kettős arca: patriotizmus és kozmopolitizmus

A barokk kultúrát átható historizmus alapján a katolikus értelmiség nem szűnt meg dicsőíteni a cseh nemzet fényes múltját. Ez a fajta történetírás persze nem volt mentes a különféle kitalált elemek – mondák, legendák és fiktív történetek – felhasználásától, melyeknek értékét a hagyomány vagy a régiség erejébe vetett hit alapozta meg. A legújabb szakirodalom azonban arra a következtetésre jut, hogy a polihisztor Bohuslav Balbín sokkal kritikusabban forgatta a történeti forrásokat, mint azt korábban feltételezték.¹³ *Epitome historica rerum Bohemicarum* című, 1677-ben megjelent cseh törté-

12 PATOČKA, 1992, 65. – Vö. PEKAŘ, 1990, 232–264.

13 Jiří RAK–Jan P. KUČERA, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, Praha, Vyšehrad, 1983, 129–132.

netében átvette ugyan Hájek krónikájának néhány – a maga korában közkezen forgó – tévedését, de számos helyen kiigazította az elődök által áthagyományozott történelmi anyagot. Az *Epitome* a „szentvenceli örökség” eszméjének jegyében íródott, s egyik meg-alapozója a cseh történelem katolikus interpretációjának. Nagyszabású alkotásról van szó, amelynek első öt könyve nyolcszáz ívrét hajtott oldalon keresztül mondja el az ország történetét, s ezt egészíti ki a staroboleslavi Szűz Mária templomnak szentelt két további könyv – kifejezván a szerző szándékát, hogy a történelmi folyamat betetőzéseként a csehek földjét Jézus Krisztus anyjának oltalmába ajánlja. A katolikus hagyomány szellemében két történelmi személyiség testesíti meg a csehek államának legbecsesebb örökségét: Szent Vencel, akivel Balbín majdnem száz oldalon keresztül foglalkozik, illetve IV. Károly császár, aki a venceli tradíció jegyében virágoztatta fel az országot. Szent Vencelnek, a haza patrónusának tisztelete a barokk kor hétköznapijaihoz tartozott, zarándoklatok, imák és búcsújáróhelyek gondoskodtak a népi hagyomány átörökítéséről.

Balbín és kortársai azonban tovább lépnek, mivel Vencelt a nemzeti sajátosságok jelképévé emelik. Fehérhegy után Szt. Vencel nem csupán patrónusa az államnak, hanem a nemzet és az anyanyelv legfőbb védelmezője is. A „szentvenceli hagyomány” egyesíti magában a katolikus szemmel példaértékűnek mondható cseh kulturális örökség legnagyobb részét, körülbástyázva ezzel Vencel alakjának egyediségét, kivételességét és nagyszerűségét, amely jelentést kölcsönöz a nemzeti karakterben kifejeződő magasztos eszménynek. Kétségtelen azonban, hogy Vencel alakja paradox kettősséget hordoz, hiszen Balbín és társai jól ismerték a középkori Vencel-legendát, amely a herceg „kegyes” arcát állítja előtérbe, aki hú fia egyházának, kerüli a vérontást, s aki nemes eszméktől vezetettve hűbéresküt fogad a német császárnak. Az ország patrónusának kultusza azonban a nemzet megőrzését volt hivatva szolgálni, ezért a cseh barokk megalkotta a harcosszent, a védelmező herceg örök alakját, amelynek ugyancsak volt nyoma a hagyományban, de ellentétben állt a történelmi igazsággal. A kultusz erejét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a „szentvenceli” kifejezés melléknévi formát öltött, s olyan szófordulatoknak adott életet, melyeknek tartománya a szentvenceli koráltól kezdve egészen a szentvenceli libáig terjed.¹⁴

A barokk historizmus szárnyán felívelő cseh patriotizmus érzelmi csúcspontját Balbín 1672-ben latinul írt, eredetileg nem kiadásra szánt, s először 1775-ben megjelent nyelvvédő irata testesíti meg.¹⁵ Ennek a szenvedélyes hangú, az idegeneket és az uralkodó rossz tanácsadóit vádoló vitairatnak a végén Balbín Szent Vencelhez fordul, könyörgő imával kéri a nemzet védőszentjének segítségét. A barokk historizmus szellemét idéző fohász

14 HANZAL, 1987, 149–150.

15 A legújabb cseh kiadás: Bohuslav BALBÍN, *Rozprava krátka, ale pravdivá*, Edd. Milan KOPECKÝ, Praha, Odeon, 1988. – A mű közismertebb latin címét az 1775-ös kiadó, František Martin PELC adta: *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica.*”

legismertebb passzusa így hangzik: „Szent Vencel! Cseh földünk legelső és leghatalmasabb patrónusa, térjen vissza a Te dicsőséged, s hozd vissza országodnak régi ragyogását! Állíts vissza bennünket arra a helyre, ahonnett érdemtelenül letaszítottunk saját nemtörődömségünk, mások elvetemült gonoszága és sokak szolgálékúsége miatt! Segíts rajtunk, akik mindhalálig híven szolgáljuk a Te neved, a legszentebb vallást és királyainkat. Te vagy nemzetünk védpajza és támasza! Ha elpusztulunk, a tied pusztulnak el, s az új lakosoktól hiába várnád a tiszteletet, amellyel a cseh föld sok ideje szeretve magasztal. Alázatosan esedezve kérünk tehát: *Ne engedj elveszni bennünket és ivadékaikat!*”¹⁶

A barokk historizmus másik kultikus alakja a luxemburgi házból való IV. Károly, cseh király és német-római császár, akit ugyancsak a katolikus hazafiság megtestesítőjeként állítottak az olvasók elé. Eszerint Károly tevékeny hazafisága összekapcsolódik az ország gyarapodásával, a királyság politikai súlyának növekedésével, amit az is bizonyít, hogy az 1356-os német aranybulla a cseh királyt a birodalom első számú választófejedelemévé emelte. IV. Károly erőskezű uralma egyúttal a kultúra virágkorát is jelentette, nevéhez fűződik a prágai egyetem megalapítása, a város két partját összekötő első kőhíd megépítése, vagy az olyan, a mezőgazdasági kultúra egészét érintő nagy beruházás, mint ami a szőlőművelés meghonosítása volt. De ezen túlmenően, Károly korának vizuális öröksége rendkívül mély hatást gyakorolt a barokk korszak cseh művészetére – különösen az építészetre és a festészetre –, amelynek egyik legjelentősebb áramlatát a „barokk gótika” kifejezéssel szokás megnevezni.¹⁷ Nem kétséges, hogy a barokk művészet „gótizáló” változata a régi cseh kolostorokból indult hódító útjára, s ez az archaizáló tendencia szoros összefüggésben van a barokk historizmus rejtett mondanivalójával.¹⁸ Feltételezhető, hogy a régi cseh építmények és emlékhelyek kultusza bizonyos fokig annak ellenhatásaként fejlődött ki, hogy a barokk „római” változatát előtérbe helyező jezsuita rend (vagy annak domináns irányzata) a cseh hagyományok radikális átalakítására törekedett.

Ennek megfelelően a barokk korszak cseh irodalma sem maradt mentes a historizáló tendenciáktól. Ez nem volt olyan látványos, mint az építészetben, de nyomon követhető. Az irodalmi termés terjedelmét és művészi értékét tekintve azonban nem teljesen alaptalan a barokk korszak negatív megítélése. A korszak egészét tekintve nem az irodalom, hanem a képzőművészet, a zene és az építészet tekinthető a leginkább jellegadó művészeti ágaknak, s az írásbeli kultúra fejlődése, gyarapodása, terjedelmi gazdagodása lelassulni lát-

16 BALBÍN, 1988, 157, 158. – Az eredeti latin szövegben az utolsó mondat csehül van írva: „Nedej zahynouti nám i budoucím!”

17 A képzőművészeti jelenség leírása Cornelius Gurlitt-től származik. A „barokni gotika” kifejezést az irodalom területén Zdeněk Kalista kezdte el használni az 1930-as években. Lásd például Zdeněk KALISTA, *Z české „barokni gotiky”*, Lumír 58, 1932, 19–23. – A nemzetközi tudományos életben Angyal Endre német nyelvű monográfiája nyomán vált széles körben ismertté: Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, Seemann, 1961, 19–79.

18 HANZAL, 1987, 61; RAK, 1994, 14–15.

szik. Ennek ellenére a cseh barokk irodalma nem jelentett katasztrofális visszaesést a korábbi időszakhoz képest, s közép-európai összehasonlításban is megállja a helyét. Kifejezetten túlzás, amit Patočka mond, hogy a korszak cseh irodalmában nem találunk „egyetlen eredeti gondolatot” sem, s hogy Bridel, a „jezsuita misszionárius” sokat emlegetett *Mi az Isten? Mi az ember?* című költeménye csupán „versbe szedett katekizmus.”¹⁹ Az persze igaz, hogy a 17. századi cseh kultúra egésze nagyszabású átalakuláson megy keresztül: a keresztény spiritualizmus, a katolikus műtszeretet és az ellenreformációs ideológia fölébe kerekedik a humanista s – az ezzel részben szemben álló – huszita örökségnek, de a fordulat nem volt azonos magának a kultúrának az eltűnésével. Ez utóbbi felfogást főként a 19. századi, a katolikus egyházzal szemben egyébként is bizalmatlan nemzeti mozgalom képviselői hangoztatták, akik a barokk hazafiságban csupán „katolikus zelótaságot” láttak. Vlček ismert irodalomtörténete úgy értékeli a barokk korszakot, hogy 1620 után a szellemi abszolutizmus maga alá gyűrte azokat az intellektuális törekvéseket, amelyek a szabad önmeghatározáson alapuló individuuum kifejlésének irányába mutattak.²⁰ Ez a beállítást nem nélkülözi az igazságot, de látnunk kell, hogy itt a 19. századi liberális felfogás visszavetítéséről van szó a vallásháborúk korába. Az irodalom belső világát valóban személyes, intuitív módon érzékelő F. X. Šalda sokkal közelebb jár az igazsághoz, amikor a barokk kultúra egyetemes jellegére figyelmeztet. A barokk kor – mint írja – a modern idők kezdete, amelyben először jelenik meg a mai kultúrát jellemző dualista szétszakítottság: az élet igenlése és tagadása – hedonizmus és askézis –, amely a „pathos” szó eredeti jelentése szerint a gyötrelmes szenvedésben keresi önmaga alakját.²¹ Ebben a korban „magas nyomás alatt” születnek az irodalmi művek, melyeknek szerzői nagy belső hevülések és megrázkódtatások közepette hányódnak a két világnézeti pólus között. Šalda elismeréssel beszél a cseh barokk két legismertebb költőjéről, kiemelve Michna népi ihletésű szenzualizmusát, illetve Bridel zaklatott, ködös miszticizmusát, de a kor meghatározó személyiségének a két nagy prózáírót, Balbint és Comeniust tekinti. Látszólag nincs semmi közös bennük: a Cseh Testvériség nevű protestáns szekta utolsó püspöke és a jezsuita rendhez tartozó tudós történetíró külön világban él. Balbín túlérzékeny lélek, a múlt szerelmese, akit Władysław Bobek az első cseh „preromantikus”-nak nevez,²² vele szemben Comenius a klasszicista tökély, a letisztult ószövetségi próféta megtestesítőjének látszik. De mindketten enciklopédikus tudást birtokolnak: szenvedélyes humanisták, a klasszikus költői stílus rajongói, akik egyúttal elmélyült keresztények – s mint ilyenek, a reneszánsz hu-

19 PATOČKA, 1992, 59, 64.

20 Jaroslav VLČEK, *Dějiny české literatury I*, Praha, Státní nakladatelství, 1960, 461.

21 F. X. ŠALDA, *O literárním baroku cizím i domácím*, Šaldův zápisník VIII, 1935/1936, 105.

22 Władysław BOBEK, *Bohuslav Balbín*, Sborník FF University Komenského roč. VIII, č. 63, 1932, 64.

manizmusra kétes érzésekkel tekintenek (iszonyodva a lélek megváltását veszélyeztető pogány csábításoktól).²³ S Comeniusban, fejtegeti Šalda, rettenetes erővel dolgozik a barokk korra jellemző belső meghasonlás: egyfelől aszketikus középkori alak, a reneszánsz tudományok ellenlábas, aki istenes vidéki emberként Isten bizonyosságában keresi tartós nyugalmát, másfelől azonban nemzetek feletti, egyetemes szellem, a pánszófia tudományának hirdetője, az emberiség lelkiismerete. Optimista színezetű racionalis világképében nem érzi ellentmondásnak a maga mélységes, misztikus hitét a világvége közeli bekövetkeztéről. Ám ezen túlmenően Comenius nagy formátumú prózaíró, a zenei szerkesztés mestere, akinek szárnyaló mondatai be vannak fogva a tárgyyszerű, fegyelmezett beszéd kötelékébe. 1631-ben kiadott allegorikus barokk regénye, a *Labyrint světa a ráj srdce* egyike a világirodalom legszebb alkotásainak.

Comenius persze emigrációba kényszerült, s így nem tartozhatott a cseh szellemi élet irányítói közé. A korszak szűkre szabott lehetőségei között Balbín fogalmazta meg azt az ideológiai ajánlatot, amely keretbe foglalta a hazafias értelmiség, a rendi jogait védő nemesség és a cseh mivoltában tudatos, de politikai jogokkal nem rendelkező városi középrétegek nemzeti tudatát. A historizmus egyúttal megszabta a barokk patriotizmus belső szerkezetét, amelyben keveredtek a regionális öntudat elemei a nyelvi szempontú etnikai és a rendi értelemben vett tartományi jogigényekkel. A lokális patriotizmus felértékelődésére Balbín már idézett nagy történelmi műve, az *Epitome* a legjobb példa, amely a staroboleslavi Mária-kegyhely kultuszából bontja ki a Szűz Mária oltalmába ajánlott ország történetét. A lokális vonatkozás itt korántsem szorul háttérbe: a konkrét táj, amelynek története át van lelkesítve a szentek és patrónusok helyi kultuszával, kifejezi ugyan az egész ország sorsát, de megmarad a honismereti irodalom keretei között. Balbín és munkatársai összeállítják a nevezetes cseh nemzetségek genealógiáját, mintaként állítva ezek örökségét a kortárs cseh arisztokraták elé — áldozatra szólítva fel őket a hazajárára. A nemességnek azonban csak az a része támogatta a patrióta törekvéseket, amely nem kívánt megbékélni a bécsi kormányzat szigorú adópolitikájával, s nehezményezte politikai jogainak erőteljes szűkítését. Ez a súlyában erősen meggyengült nemesi réteg elsősorban kulturális kezdeményezésekkel, s a hozzájuk fűződő mecénatúrával fejezte ki politikai helyzetértékelését.

A régi cseh nemességet nemcsak a vagyonelkobzás és az emigráció gyengítette meg, hanem a kulturális attitűd átalakulása is, amely a nemzeti öntudat elszürküléséhez vagy kiüresedéséhez vezetett, s amit a későbbi történetírás nem kis leegyszerűsítéssel az „elnemzetietlenedés” fogalmával írt körül (ismét csak modern kifejezéssel jelölve meg az eltérő szerkezetű premodern jelenséget). A nemzeti öntudat jellegének megváltozása azonban kétségtelen tény, ami a cseh barokk legfőbb kutatóját és védőjét, Zdeněk Kalistát is erősen foglalkoztatta. Az idősebb nemesi nemzedéknél, amely még tapasztal-

23 ŠALDA, 1935/36, 181–183.

latból ismerte a Fehérhegy előtti korszakot, érezhető nyugtalanság figyelhető meg a Megújított Országos Rendtartás bevezetésével kezdődő időszakban. A továbbélő nemesi patriotizmus példajaként Kalista annak a Černín grófnőnek a hazafias aggodalomtól áthatott leveleit hozza fel, akinek fiát éppen hogy a régi hagyományoktól elidegenedő, kozmopolita barokk lovagi szellem prototípusaként ábrázol. Külföldön tanuló fiához Černín grófnő szépen megformált irodalmi levelek hosszú sorát intézte, melyekben elkeseredésének ad hangot, hogy „nem kormányozhatjuk önmagunkat.”²⁴ S bár az ifjú gróf hasonlóan kiművelt cseh nyelven válaszol anyja leveleire, neveltetése, iskoláztatása már lényegesen más szellemi környezetben megy végbe. Tanulmányait a jezsuitáknál végzi, hosszabb időt tölt Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, s egy olasz nemeskissasszonyt vesz feleségül. Szellemi beállítottsága is ennek megfelelően változik. „Ezek után – írja Kalista – a kulturális értelemben vett világpolgáriság félreérthetetlen jelei mutatkoznak meg nála.”²⁵ Nem csoda, hogy mikor fiatal lovagként 1648-ban, a harmincéves háború utolsó évében visszatér Prágába, nem érzi otthon magát; nyugtalan és elégedetlen, mert az ország és a város tönkrement, középszerűségbe süllyedt, s a provinciális környezet nem pótolhatja Velence, Róma, Párizs színházi és zenei életét, társasági kapcsolatait. Anyja halálával az utolsó kötelék is elszakad közte és szülőföldje között, s ettől kezdve kizárólag az udvari előmenetel, az intrikák, illetve a különböző kulturális és testi élvezetek foglalkoztatják. Az ifjú Černín átalakulása alighanem szélsőséges példa, nem reprezentálja a cseh arisztokrácia egészét, de jól kifejezi a „barokk kozmopolitizmus” árnyékában érlelődő új érzésvilágot, amelyben nincs helye az ország sorsát és a rendi jogokat illető kérdéseknek.²⁶ A „katolikus kozmopolitizmus” – mint kordivat és szellemi áramlat – természetesen nem szűkíthető le a Černín gróf által megtettesített magatartásra, de magyarázattal szolgál a patrióta érzelmek tartalmi kiüresedésére. A világ Isten általi megismerésének élménye ugyanis szélesre tárta a korabeli tapasztalatszerzés láthatárát: távoli, egzotikus térségek, idegen hagiografikus tradíciók szinte kéznyújtásnyi közelségbe kerültek. Mindezt megsokszorozta a barokk által felkeltett vágy és sóvárgás a végtelen és az abszolút képzetek után, amely kiragadta az egyes embert a szűken vett társadalmi realitás keretei közül. A határokat átjáró képzelet azonban nemcsak Kínába vagy Latin-Amerikába juttatta el a katolikus cseh misszionáriusokat, de elvezetett a szláv összetartozás gondolatához is. Ebből következően a barokk „kozmpolitizmus” és a barokk „nacionalizmus” nem csupán egymást kizáró ellentét, hanem ugyanakkor az éremnek két oldala is.²⁷

24 Zdeněk KALISTA, *Mládí Humprechta Jana Černína z Chudenic, Zrození barokního kavalíra I*, Praha, Česká akademie věd a umění, 1932, 105.

25 KALISTA, 1932, 171.

26 HANZAL, 1987, 141. – A „barokk kozmopolitizmus” kifejezéshez lásd még: Zdeněk KALISTA, *České baroko*, Praha, 1941 (Evropský literární klub), 21.

27 A barokk szlavizmus és a katolikus „kozmpolitizmus” (helyesebben univerzalizmus) összefonódására utal Frank WOLLMAN, *Některé projevy vědomí sounáležitosti a součinnosti slovanské humanisticko-barokního rázu*, Slavia 26, 1957, 91.

Érthető tehát, hogy a barokk szellemű katolikus hazafiság túllépett a nemesi patriotizmus felfogásán, amely politikai és jogi alapon határozta meg a nemzethez tartozás kritériumát. Az ellenreformáció és az abszolutizmus körülményei között Balbín, Pešina és munkatársaik szükségképpen nyelvi, etnikai és népeleti szempontok alapján tágították ki a cseh társadalom követésre ajánlott hagyományait. Az *Epitome* tulajdonképpen kísérlet a rendi patriotizmus barokk szellemiségű, katolikus átértelmezésére. Balbín áhítatosan tiszteleg a tősgyökeres cseh nemesség államjogi feladatvállalása előtt, s egyúttal a nemesség genealógiai leszámaztatását – meglehetősen problematikus módon – összekapcsolja a cseh szentek s más, boldoggá avatott kegyes személyek családfájával, őket tekintve a történelmi folytonosság legfőbb letéteményesének. A cseh nyelv védelmében írt *Értekezés*-ben már inkább előtérbe kerülnek az etnikai elemek, amikor elismeréssel emlegeti ugyan a régi nemességet, de kifejezetten szembehelyezkedik a Fehérhegy után betelepült újbirtokos réteggel. Mindennél veszedelmesebb – írja –, ha a törvények valamely nemzet elnyomását célozzák, s ha ez a terv jól láthatóan kiütöközik a nemzeti nyelv elsorvasztásának szándékában.²⁸ S éppen ennek a szándéknak a megvalósításában játszanak dicstelen szerepet a „behívott idegenek,” akik közreműködnek abban, hogy a fennálló hatalom megfossa a hazai lakosságot anyanyelvének jogaitól. Az idegenekkel szemben Balbín az isteni igazságszolgáltatásban reménykedik, megjegyezve azt, hogy „valamely isteni rendelésből” vagy „Szent Vencel átka” következtében magva szakadt azoknak az idegen családoknak, amelyek nem forrottak össze a cseh nemzettel: „Sokan megfigyelték, hogy a fennmaradt idegen eredetű családok Csehország és a csehek iránt a lehető legőszintébb barátsággal viseltetnek; míg ellenben azok, akik gyűlölték a cseheket, kihaltak.”²⁹ Ezekben a fejtegetésekben Balbín egyre inkább etnikai-nyelvi alapra helyezkedik, s nem áll távol tőle a sértett nemzeti elzárkózás érzése. Az alávetett paraszti lakosság szenvedéseit együttérzéssel szemléli, ostorozva a király gyávaságra hajlamos tanácsosait, akik a nép „verejtékén és vérén híznak.”³⁰ Innét már csak egy lépés az alávetett nép és a cseh nemzet azonosítása.

A Balbín szavaiból kiérződő nyelvi öntudat szorosan összefügg a városi polgárság egy részének hazafias érzéseivel, hiszen a nemesi rétegek cseh nyelvűségének gyengülésével a cseh kultúra sorsa a városi középosztály – az egyházi és világi értelmiség – kezébe került. A városi értelmiség a Balbín által képviselt barokk historizmus hatása alatt állt, de fogékony volt a szláv összetartozás gondolatára is. Azonban a „barokk szlávizmus” raguzai eredetű szellemi áramlata cseh közegben kevés új elemmel egészült ki. Balbín magától

28 BALBÍN, 1988, 115.

29 BALBÍN, 1988, 128–129. – Balbín és a nemesség viszonyához lásd Olga KVĚTOŇOVÁ–KLÍMOVÁ, *Styky Boh. Balbína s českou šlechtou pobělohorskou*, Český časopis historický 32, 1926, 497–541.

30 BALBÍN, 1988, 156.

értetődően hivatkozik a szláv népek nagyságára, lakóhelyük hatalmas kiterjedésére, s nem mulasztja el megemlíteni kultúrájuk régiségét és magas színvonalát, amelyet sajátos népi tulajdonságaikkal (vagyis a szlávok becsületességével, vallásosságával és kiváló értelmi képességeivel) magyaráz. Mindezt azonban alárendeli középponti céljának, amely a cseh állam erejét és önállóságát van hivatva kifejezni. Balbín nem érdeklődik különösebben a szláv kölcsönösség barokk eszméi iránt, nem foglalkozik a szlávok egységének politikai céljaival. Számára a cseh történelem értelme IV. Károly „sanctum regnum”-ában ölt testet, amelyet a laikusok mély vallásossága hat át, s amely a kulturális siker és a katolikus hithűség példáival egységbe forrasztja a nemzetet.³¹

A csehek hozzájárulása a szláv összetartozás barokk kori eszméjéhez elsősorban a Cyrill és Metód-kultusz megalapozásában fejeződik ki. A „szláv apostolok” élete és jelentősége csak a katolikus barokk egyházi mozgalmakban teljesedik ki, nem függetlenül a Róma által erősen szorgalmazott uniós törekvésektől. A katolikus propaganda a nép körében élő „szláv szenteknek” ábrázolja a görög testvéreket, s ez a barokk szlavofilizmus beleillik abba a hivatalos célkitűzésbe, amely az ortodox – többségében szláv nyelvű – keleti keresztényeket vissza akarja terelni a római egyház fennhatósága alá. A cseh „Cirill–Metód-i hagyomány” feltámasztásának – pontosabban: megalkotásának – művét az olomouci jezsuita kollégiumban működő tudós szerzetesek végzik el. Jan Jiří Středovský 1710-ben adja ki *Sacra Moraviae* című, terjedelmes latin nyelvű könyvét Cyrill és Metód életéről és morvaországi tevékenységéről, amelyben a szláv összetartozás gondolatát beilleszti a honismereti irodalom hazafias témái közé.³² A latin nyelvű mű összekapcsolja a Cirill–Metód-i hagyományt a szláv egység ideológiájával. Mi több, ráirányítja a figyelmet a nagymorva állam történetére is. A barokk külsőségekkel felruházott egyházi és tudományos kultusz ettől az időtől kezdve a nemzeti ideológia egyik megszentelt hivatkozási területévé válik. Az a tudományos elmélet, amely kontinuitást feltételez a nagymorva–cseh, illetve a nagymorva–szlovák történelem – s még inkább a két kulturális tradíció – között, mindmáig tartja magát a modern szlavisztika szigorúan vett szakmai érvelésében is.

Látható tehát, hogy a barokk historizmus kontextusában kialakultak azoknak az eszmei célkitűzéseknek az előképei, amelyekhez a felvilágosodást követő „romantikus” nemzeti mozgalom akaratlanul is kapcsolódott. A folyamatosság annál is inkább zökkenőmentes, mivel a felvilágosodás sem tagadta meg a historizmus hagyományát. A felvilágosult kritika szekularizálja a történelmet: megtisztítja a hagyományt a legendás és

31 Milan KOPECKÝ, *Balbín a Slovanstvo = Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách: Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, Praha, 1992, 54–55.

32 Miroslav HÝSEK, *Jan Jiří Středovský = Z dějin české literatury. Sborník statí věnovaný Jaroslavu Vlčkovi k šedesátinám od jeho spolupracovníku a žáků*, edd. M. HÝSEK, J. JAKUBEC, Praha, Laichter, 1920, 115–126.

kitalált elemektől, de a historizmus tematikáját nem ejti el. A 19. század elején meginduló nemzeti mozgalom, amelyet némi leegyszerűsítéssel „romantikusnak” szokás nevezni, kivételesen szoros kapcsolatot alakít ki a historizmus és a nyelvi alpra helyezett nemzeti ideológia között, s eközben sutba vágja a felvilágosult kritikai gondolkodás szellemi fegyverzetét. A nemzeti romantika historizmusa úgy jelenik meg mint a felvilágosult racionalizmus tagadása, s ez alól csak a legnagyobbak – mint például Palacký – tekinthetők bizonyos mértékig kivételnek.

A barokk műveltség továbbélésének jellemző eleme a „népiség,” amely hidat képez a népi olvasmányok földközeli – s egyúttal misztikus, mitologizáló – gondolkodása, illetve a nemzeti újjászületés politikai üzenete között. A „hazafiság,” a „historizmus” és a „népiség” szerteágazó hagyománya nélkül tehát aligha pattant volna elő – mintegy varázsütésre – a cseh „újjászületés” emancipációs jellegű mozgalma. Így lesz látható a romantikus irodalmiságban rejlő konzervatív beidegződések meglepően széles köre, amelynek barokk hátországát sokáig jótékony homály fedte. Pedig éppen az átörökített és újraértelmezett történelmi mítoszok és sztereotípiák gondoskodtak arról, hogy a nemzeti ébredés műveltsége – megkeresve a maga befogadóit – leülepedjék a társadalomban. A cseh kultúrának megvolt a múltja ahhoz, hogy a nemzetébredés mozgalom közbeiktatásával megtalálja a maga jövőjét.

ILLÉS LÁSZLÓ

Heinrich Heine és az európai unitas

Meglehetősen széles körben ismert, milyen konfliktusok kísérték pár éve azt a szándékot, hogy a düsseldorfi egyetemet a város jeles szülöttéről, Heinrich Heinéről nevezzék el. Ez a körülmény a bonyolult életmű folyamatosan irritáló mivoltára emlékeztet. Nem csupán az irodalomtudomány, hanem egy szélesebb övezet, azt mondhatnók: az európai közszellemiség viaskodik idestova több mint másfél évszázada azokkal a gondokkal, gondolatokkal, amelyek Heine eszmevilágában jelen voltak, s amely problematika mára még égetőbb, mivel aktuálisabb lett: ez pedig a nemzeti identitások és az európai *unitas* kérdése. Heine közvetítő volt Németország és Franciaország, a zsidóság és a kereszténység között, és megalkuvás nélkül küzdött a szociális igazságosságért, a demokráciáért és az emberi emancipációért.

Mi sem jelzi jobban a Heinével folytatott dialógus intenzitását, mint hogy öttucat korabeli és mintegy kétezer (!) terjedelmesebb tanulmányt, cikket, illetve egy sor monográfiát említhetünk csak az utóbbi két évtizedből, amelyek a költői mű és az esszéista oeuvre legválogatosabb kérdésköreit tárgyalják. Ezek közül is kiemelkednek azok a gyűjteményes kötetek, amelyek a jubiláris alkalmakkor Düsseldorfban, Hagenben és Weimarban rendezett nemzetközi szimpóziumokon elhangzott előadásokat közvetítik. Ezek az írások megvilágítják, értelmezik Heine szövegeit, kortársai nézeteit, a kortörténeti összefüggéseket, a filozófiai és az esztétikai elágazásokat, az adott témakörre vonatkozó késői eszmélkedéseket. Heine tucatnyi művet felölelő esszéista életműve, valamint az *Atta Troll* és a *Deutschland – Ein Wintermärchen* mély elemzése ily módon a 19. századi európai eszmetörténet kiterjedt övezeteiben jelenik meg előttünk.

Heine e műveivel – ha lírai munkásságát most nem is elemezzük részletesebben – éles kontúrral emelkedik ki kortársai közül, mint kivételes politikai érzékű gondolkodó és européer intellektus. A felvázolható kép azonban nem lehet retusált, mély ellentmondásaival válik csak plasztikussá. Heine világpolgári vízióit egy élet során át formálta és alakította. Végül is azonban kora konvulzióinak nem aktív résztvevője volt, hanem inkább – reflexív módon – szemlélője. Így szerezte „közéleti” tapasztalatait; mindenkor mély székepszissel kísérte a társadalmi szituációk intézményes alakzatait, szenvedélyesen vívódott a nemzetkarakterológia valós vagy vélt jellegzetességeivel, s ezek a tulajdonságai

lényegében a felvilágosodás korabeli német idealista filozófia eszkatológiai spekulációira mennek vissza mint forrásra. Innen emelkedik el létszemléletében a Németországot és Franciaországot mint ellentétes és mégis valamilyen mitikus vonzalomban egyesült idolt átható történetfilozófiai *Götterdemokratie*, amelyből egy egységesülő Európa mintája teljeseedik ki. Kétségtelen, hogy a nyugat-európai politikai fejlődés hosszú távon legalább másfél évszázadra nem igazolta reményeit, Heine mégis szívósan őrizte mindhalálig kryptovallásos vágyálmait, s – lényegében Hölderlin nyomdokain haladva – kereste a megoldást a nemzetpszichológiai és -mitológiai képzelmekben, amelyek – úgy tetszik –, a történeti tapasztalatok kijózanító hatására, racionális alapokra támaszkodva, mintha napjainkban látszanának megvalósulni.

Mint ismeretes, Heine az 1830. júliusi forradalom utáni Franciaországban élt. Emigrációját a számos részre szabdalt Németország retrográd jogviszonyaitól fenyegetve válsztotta. Párizsból tudósította hosszú időn át az *Augsburger Allgemeine Zeitungot*, s amilyen mértékben felvilágosító információkkal látta el a német olvasókat a francia állapotokról, épp oly mértékben kísérelte meg felvázolni a francia olvasók elé inkább az óhajtott, de mégis a valóság elemeiből összeállított képet Németországról. Az egymás elé tartott tükörkép látószöge a Monarchia idején többször is változott, érvelései tendenciája azonban változatlan maradt. Az információk kétirányú áramlását annál inkább szükségesnek tartotta, mivel meggyőződése szerint a francia közszellemiséget sohasem érdekelte túlságosan, hogy mi történik Németországban, a németek pedig téves és pejoratív sztereotípiákban gondolkoztak Franciaországról. Ezt azért vélte veszélyesnek, mivel az egymástól elszigetelt nemzeti mentalitásokban egy katasztrófális konfliktus fellobbanását félte, noha európolgári kozmopolita eszmélkedésében éppen a francia–német fraternitás képezte volna az európai unitás alapját, letéteményesét a Kant által 1795-ben megfogalmazott „örök békének.” Heine (ugyanúgy, mint *A tiszta ész kritikája* szerzője) nem volt fanatikus utópista, hanem – bármennyire paradoxul hangzik – „reálisan” gondolkodó idealista volt, aki reményeit a lassú, természeti törvényszerűséggel majd bekövetkező „örök béke” ideális állapotához való közeledésben vélte megvalósulhatni. „Ha kötelességünk, ha egyszersmind megalapozott reményünk is, hogy valósággá váljon a közjog (das öffentliche Recht) érvényesülése... akkor az örök béke nem lesz üres eszme... hanem olyan feladat, amely céljához általunk egyre közelebb kerül” – hangzik *Az örök békéről* záró mondata. Heine ösztönösen sejtette, hogy az „odavezető út” göröngyös lesz, fájdalommal és megrázkódtatásokkal teli út a Golgotára s majd talán tovább. A previzionált katasztrófa a két ország, a két nép közt az azóta eltelt időben háromszor is megismétlődött.

Heine a nagy francia forradalom szellemi örökösének vallotta magát; a felvilágosodás legfőbb üzenetének a testvériséget tartotta, ennek eszközét pedig az emberi emancipációban gondolta megtalálhatni, a szabadság jegyében. A fő akadályt ezen az úton az ekkoriban éppen hogy felerősödő nemzetállami aspirációkban vélelmezte, ezek ugyanis az általa mindig szkepszissel kísért hierarchikus institucionalitást erősítették, szemben az érdekér-

vényesítést célzó „horizontális” pártokkal. Ez nem azt jelentette Heinenél, mintha érzéketlen lett volna a nemzeti tudat iránt; a negyvenes években nagyon is felerősödik nála a harmincéves háború után részekre szabdalt, identitástudatában visszamaradt, nehézkösen mozduló németiség pozitív tulajdonságainak keresése, a könnyen lángra gyúló, szeretlen francia érületiség ellentétes párhuzamosságában.

Heinének számolnia kellett azzal a bonyolult szellemi örökséggel, amellyel a német irodalmi és filozófiai kultúra visszhangzott a francia felvilágosodásra és forradalomra; végül is ő maga is fiatalabb kortársa volt ennek a nemzedéknek, a romantika megte-remtőjének. Herder maga is a nemzeti elem kiteljesítésének és egyúttal egy egyetemes-ségben való feloldódásának híve volt, a jövőt a kiművelt nemzetek szövetségében (Allianz aller gebildeten Nationen) képzelte el; a polgári kozmopolitizmus eszméje együtt járt nála az önrendelkezés jogával, bármennyire (mindmáig!) megoldhatatlannak látszó dilemma volt is ez. A Nagy Károly óta élő európai egységeszme, amely az arab, a szláv, a görög, az avar, a török inváziós törekvésekkel szemben formálódott, egyszerre célozta a nemzeti elem tökéletesedését és az általános európai szintre jutást Leibnitz-től kezdve Rousseau-ig és Montesquieu-ig. A német romantika emblematisztikus személyisége Novalis, de Hölderlin is, és főleg a Schlegel-testvérek azonban már csak egy keresztényi hitvallás jegyében tudták elképzelni az egyesült Európát, távol minden szekularizációtól. Schlegelnél a nemzettudat a „francia dekadencia” ellenében formálódik. Nála és Novalisnál, Arndtnál, Fichténél a nacionalizmus erősödik fel, a Metternichet támogató Görres pedig – a francia forradalmat végveszélynek tartva – egyféle misztikus történeti teológiába menekül.

Heine mindezzel szemben Saint-Simon és Augustin Thierry nyomdokain haladva az összeurópai Staatengemeinschaft vízióját építi, amelyben feltűnik egy majd felerősödő új elem: „A társadalmi rend szervezetében – úgymond – nem lesz változás, amíg nem változik meg a tulajdonlás rendje.” (A kommunisztikus eszmék vonzalommal és félelemmel szemlélt jelenléte búvópatakként haláláig elkísérte Heinét.) A *Romantische Schule* és a *Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* lapjain, majd később a *Neue Gedichte* költeményeiben megy végbe a „megszüntette-megőrizve” véghezvitt leszámolás a romantikával, amelynek „profán, triviális” változatait elutasította, „tiszteletreméltó, jövőbemutató” (verehrungswürdige, zukunftsweisende) vonásait pedig felszívta legmélyebben átértett filozófiai vallásába, a pantheizmusba. Ebben Hegel elméletét követte, aki esztétikai előadásában hirdette meg a „művészeti kor végét”, aki úgy vélte: „A gondolat és a reflexió túlszárnyalja a művészetet.” Goethe és Hegel halála (1831 illetve 1832) – úgy tetszett – valóban lezárt egy korszakot. A kezdődő Új korántsem vált áttekinthetőbbé. IV. Frigyes Vilmos regnálása idején a középkor kultusza, a romantika retrográd elemeinek favorizálása dívott, ehhez képest Heine még Louis Philippe monarchiáját is elfogadhatóbbnak tartotta. Úgy vélte: a romantikus irodalom többé már nem tükre az életnek, hanem a korszellemet ignoráló, reakciós mozgalommá vált. Megvetette a Schlegel-testvéreket, mivel visszahátráltak a katolicizmusba; Novalist idealista rajongónak

vélte, Hoffmann-nál, Brentanónál, Achim von Arnimnál is az életszerűséget hiányolja (nem mindig joggal!); konfliktusaikban azonban a „német nyomorúság” (die deutsche Misere) jelenlétét, a polgári társadalom létviszonyainak megmerevedéséből származó elidegenedést konstatálja, műveikben viszont a romantikus nemzedék mélyen átélt meg-
rázkódtatásának ábrázolását csodálja.

Heine válasza minderre – a harmincas évek közepétől – egy sajátos művészi vallásosság mint eszmerendszer mindent átható kiépítése. A *Neue Gedichte* költeményeit ez az érzelmi örömet magasztaló evilágiság, a hellenizmusból kisarjadt pantheista utópia jellemzi, amely a létvalóság megváltoztathatóságába vetett egykori hite elhomályosulása főliáján át szemlélve az EMBER istenítésének képzelmét magasztosítja fel. Ez az a – haláláig tartó – korszaka a költőnek, amikor szembefordul a Börne képviselte republikanizmussal, a materialista tanokkal, a kommunisztikus víziókra rávetített művészetellenességgel.

Mindez sajátos szellemi vértetett jelentett, de semmi esetre sem az ún. „közéletiségtől” való visszahúzóódást. Ékesen példázza ezt a negyvenes évek elején írt két nagy – „publicisztikai elemekkel átszőtt” – poémája, az *Atta Troll* és a *Deutschland – Ein Wintermärchen*. Az előbbiben – minden rokonszenve mellett – a republikánusok és a liberálisok tendenc-líráját, üres szólalmait parodizálja (nem mentesen az öniróniától sem); leleplezi a Burschenschaft-ok által elorzott és meghamisított „liberté–égalité–fraternité” jelszavait, amelyek itt a teuton nacionalizmussal keverednek; s mindezt áthatja egyféle szociálforradalmi pátosz (ekkoriban ismerkedik meg Marxszal). Mindamellet az alaptónus a fokozódó szkepszis a Szabadság nagy álmának megvalósíthatóságával szemben. A megszólított tradíciók közt egyre-másra feltűnik a nemes lovag, Don Quijote és hű szolgája, Sancho Panza figurája. A *Téli mesében* az irodalomról a politikai satírára helyeződik át a hangsúly. Noha ő volt az, aki két Németország-könyvében (*De l'Allemagne, Briefe über Deutschland*) sokban kiegészítette Mme de Staël rokonszenvező beszámolóját a szomszéd népről, hogy kedvezőbb benyomást érjen el a franciáknál, most a nagy forradalom eszméinek ottani eltorzulása rezignált tudomásul vételétől indítva indul útnak a szülőföld felé. A felfedezőút keserű élményekkel jár, a poéma az illúziók elvesztésének naplója. Názáreti Jézusnak látja magát, egy evilági vesztes idealistának. Emlékezik a példaképre, aki korbáccsal kergette ki a bankárokat és a pénzváltókat a templomból, s most lám, „intő példaként függ a kereszten,” megkapta megérdemelt jutalmát. Mégis – ez az egyetlen szöveghely életművében, ahol félelmei nem kísérik kommunizmusképzeteit. Hitét a jövő generációba veti, noha egykori ideája, amelyre életét tette fel: a német–francia Európa-vízió egyre inkább elveszti éles kontúrjait. Mint a *Lutetia* oly gyakran idézett előszava – tulajdonképpen Heine testamentuma – is jelzi: még a szkepszissel övezett marxi kísértetet is elfogadja, mivel tőle reméli az emancipáció fő ellensége: a nacionalizmus felszámolását.

A *Reisebilder* angliai beszámolója sokban hozzájárult illúziói szertefoszlásához. Az angolokat – bizonytalán tévesen – poézisre és fantáziára képtelen gépembereknek látta; Saint-Simont idézte: „Anglia dokkjáiban csak a kiáltó nyomort látni, nem a megváltó esz-

mét, hanem csak a gőzgépeket és a nélkülözést.” Ebben a képben az ipusztuáialis világ művészetellenességét láttatja Heine, az 1848. februári és főleg a júniusi véres forradalmi megmozdulásokban pedig az oly hűn óhajtott, várt emberi megváltás riasztó valóságát, amelyért már nem tudott lelkesedni.

Elmondható tehát róla, hogy kora bonyolult viszonyai közt, nem tévedhetetlenül ugyan, de művészként küzdött egy olyan élhető világért, egy békés, egyesülő Európáért, amelynek lehetőségét – annyi tragédián túl – másfél század múltával látszik kihordani a történelem. Objektíven, árnyaltan, idealizálástól és újabb legendák költésétől mentesen szemlélve eszmei küzdelmeit felrajzolhatjuk e „problematikus európeér,” az „európai unitas” egy jelentős előharcosának szellemi arculatát.

KARAFIÁTH JUDIT

Proust stílusgyakorlatai

„Mi sem eredetibb, mi sem jellemzőbb önmagunkra,
mint ha másokból táplálkozunk.
De jól meg kell emészteni őket.
Az oroszlán feldolgozott bárányokból készül.”

Paul VALÉRY¹

Mára már szinte mindent tudunk Proust ismerőseiről és barátairól, akikből az író *Az eltűnt idő nyomában* alakjait összegyúrta, s azt is tudjuk, hogy fölösleges egy-egy meghatározott személyt keresni a regényalakok mögött (bár közismert, hogy a nagy társasági életet élő festőnőtől, Madeleine Lemaire-től valók Verdurinné figurájának fő vonásai, és hogy Montesquiou báró volt Charlus figurájának legfontosabb ihletője), hiszen akár tucatnyian is lehettek azok, akik Proust megfigyeléseinek tárgyaként egy-egy vonásukat kölcsönözhatték egy képzelt figurának: egyik a természet, másik a beszédmódját vagy akár csak egy mozdulatát. Elzarándokolhatunk Illiers-be, a gyermek Proust vakációinak színhelyére (melyet ma már Illiers-Combray-nak hívnak), hogy megtekinthessük a regénybeli Saint-Hilaire templomot, a Vivonne-nak átkeresztelt Loir patakot; Léonie néni házában elmerenghetünk a lanterna magica csodáin és a szobák berendezésének puritán egyszerűségén, s áhítatunkat nem csökkenti az a tény, hogy a nevezetes esti csók jelenete, ha megtörtént, minden bizonnyal Auteuil-ben zajlott le, Weil nagybácsi házában...

Az a leegyszerűsítő olvasói és kritikusi attitűd azonban, mely egy regény megértését azzal próbálja elősegíteni, hogy a szerző életrajzából magyarázza, a mű forrásvidékének csak egy kisebb területét képes feltérképezni, s ráadásul nem is a legfontosabbat. Az utóbbi évtizedek Proust-kutatásai bebizonyították ugyanis, hogy a nagyszabású regényt tápláló források közül a legbővebb hozamúak nem azok, amelyek a megélt élet adta tapasztalatokból, az önéletrajzi adalékokból fakadnak, hanem azok, amelyek a szerző tanulmányáiból és olvasmányáiból erednek.

1 Paul VALÉRY, „*Choses tuées*”, *Tel Quel*, Œuvres, Paris, 1960, Tome II, 478.

Az eltűnt idő nyomában létrejötte szempontjából meghatározó jelentőségűnek mondható tehát a világirodalom klasszikus alkotásainak egész serege: Saint-Simon emlékiratai, Racine tragédiái, Balzac és Flaubert regényei, *Az ezeregyéjszaka meséi*, John Ruskin írásai, angol regények, valamint Beethoven, Wagner, Fauré, Saint-Saëns, César Franck kompozíciói, Giotto, Boticelli, Vermeer festményei és Velence palotái.

Mielőtt rátérnénk Proust irodalmi utánzásaira és stílusgyakorlataira, meg kell említenünk egy életrajzi adalékot, mely a jelen esetben semmiképpen sem tekinthető fölöslegesnek. Proust ugyanis nemcsak az irodalomban élt az utánzás módszerével: társaságban gyakran szórakoztatta barátait azzal, hogy nagy átéléssel imitálta beszédüket, gesztusaikat és mimikájukat: így csúfolódott például Robert de Montesquiou-n is. Proust utánzó képessége már jóval az első stílusparódiák előtt megnyilvánult. Barátjával, Reynaldo Hahn-nal 1895-től kezdve folytatott levelezésében számos stílusutánzatot találunk: többek között Paul Souday, Mallarmé, Faguet, Taine, Greffulhe grófnő és Madame de Noailles stílusát. Proust húsz éven át készített pastiche-okat, s igen különböző írókat és személyeket utánzott. De képes volt operák librettójának és zenéjének (Debussy: *Pelléas és Mélisande*) imitálására is, sőt még festői iskolák stílusát is be tudta mutatni egy-egy téma, mint például a *bemutató a templomban* segítségével.²

Miután Julia Kristeva *Séméiotikè* (1969) című könyvében Bahtyin nyomán megfogalmazta, hogy „minden szöveg, mint egy idézetekből álló mozaik szerveződik, minden szöveg egy másik szöveg felszívása és átalakítása révén jön létre,”³ Barthes, Riffaterre és Genette munkássága következtében az *intertextualitás* terminus az irodalomról való gondolkodás előterébe került. Genette a *Palimpsestes*-ben (1982) az *intertextualitás* mellett egyéb, általa *transztextuális*-nak nevezett kapcsolatokról is beszél és a transztextualitásnak öt típusát különbözteti meg (*intertextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hipertextualitás és architextualitás*). A genette-i felosztásból két eset különösen gyakori Proust műveiben: az *intertextualitás* és a *hipertextualitás*. Az *intertextualitás* Genette meghatározásában „egy szöveg tényleges jelenléte egy másikban,” vagyis *A* együtt van jelen *B*-vel egy *B* szövegben. Ennek az együttes jelenlétnek esete az idézés, a plágium és az utalás. A *hipertextualitás* pedig azt jelenti, hogy egyik szöveg a másikból, *B* szöveg *A*-ból ered, de *A* nincs ténylegesen jelen *B*-ben: ez a paródia és a pastiche esete.

Az intertextualitás eseteire bőven találunk példát a regényben, hiszen az elbeszélő családjában bevett szokás a klasszikusok idézése: különösen az anya és a nagyanya szeretnek hosszabb-rövidebb részleteket citálni Racine, George Sand vagy Madame de Sévigné műveiből. Máskor viszont egy-két szó elegendő ahhoz, hogy a szereplők egy adott szituációra vonatkozó részletet a többiek emlékezetébe idézzenek, hiszen ugyanabban a kulturális közegben mozognak. Proust nem rettent vissza a plagizálástól sem: olykor a

2 Michel SCHNEIDER, *Voleurs de mots. Essai sur le plagiat, la psychanalyse et la pensée*, Paris, 1985, 68.

3 Julia KRISTEVA, *Séméiotikè*, Paris, 1969, 146.

más szerzőktől való idézet saját szövegeként jelenik meg. A plagizált szöveg gyakran nem több, mint egy-két szó vagy szókapcsolat (melyet például Anatole France-tól vagy Ruskintól kölcsönzött), de egyes esetekben az átvétel jóval hosszabb terjedelmű, például amikor az elbeszélő a balbec-i templomról kérdezősködik Norpois úrtól, és az öreg diplomata Emile Mâle könyvének (*L'art religieux du XIIIe siècle en France*, 1898) mondataival válaszol, vagy amikor Elstir, a festő szintén Mâle szavaival írja le az épületet.⁴

Sokkal jelentősebbek azonban a hipertextualitás megnyilvánulásai, s közülük is a pastiche-ok. Proust nem a paródiát, hanem a pastiche-t kedvelte: nem egyes művek komikus utánzására törekedett, hanem egy-egy szerző stílusának visszaadására. A *Lemoine-ügy* címmel összegyűjtött stílusutánzataiban (1908–1909) Saint-Simon, Renan, Balzac, Flaubert, a Goncourt-fivérek, Sainte-Beuve, Henri de Régner, Michelet és Émile Faguet stílusában adja elő egy Lemoine nevű mérnök szélhámosságának történetét, aki sokakkal elhitette, hogy képes mesterségesen gyémántot előállítani. Egyes irodalomtörténészek szerint viszont már egy jóval régebbi kötete, a *Les Plaisirs et les jours* (Az öröмок és a napok, 1896) is számos olyan írást tartalmaz, mely többé-kevésbé tudatos utánzása La Bruyère, Flaubert, Baudelaire és más francia klasszikusok stílusának.⁵ Proustnak, az éles szemű megfigyelőnek könnyen megy az imitálás: Renanról készített pastiche-árol például így ír barátjának, Robert Dreyfusnek: „Belső metronómat az ő ritmusára állítottam be és akár tíz kötetet is tudtam volna így írni.”⁶

A prousti pastiche sem nem tisztán szatirikus, sem nem tisztán hódoló: leginkább az incselkedés jellemző rá, melyben a gúnyolódás a szeretet egyik formája és az irónia a gyengédség közvetett kifejeződése – állapítja meg Genette,⁷ aki szerint a „pastiche-hommage” ideáljához a legközelebb a Michelet-, Saint-Simon- és Flaubert-utánzatok állnak.⁸

Proust pastiche-ai nem állnak egyedül a kor irodalmi és iskolai gyakorlatában. Ennek a műfajnak, melynek eredete az ókori görög és római rétorokig nyúlik vissza, Delepierre két fő válfaját különbözteti meg. Az egyik a többé-kevésbé „bűnös” utánzás vagy hamisítvány (pl. *Osszián énekei*), a másik pedig a szórakoztató vagy oktatási célokra készült utánzás: az ókorban a nevelők szívesen adták feladatul tanítványaiknak, hogy ismert szerzők stílusában készítsenek fogalmazásokat.⁹ Ezek az iskolai gyakorlatok a mai napig fennmaradtak: a francia könyvpiacra most is kapható olyan könyv, melyben a tanulókat Proust, Céline vagy mások stílusában készített szövegekkel próbálják az írás tudományára

4 Annick BOUILLAGUET, *Le jeu intertextuel*, Paris, 1990, 76–78.

5 Annick BOUILLAGUET, *uo.*

6 Levél Robert Dreyfusnek (1908. március 21), = *Correspondance*, Tome VIII, 1908, 67.

7 Gérard GENETTE, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982(1992), 159–160.

8 *Uo.*, 135.

9 Octave DELEPIERRE, *Supercheries littéraires, pastiches, suppositions d'auteur dans les lettres et dans les arts*, N. Trübner & Cie, Londres, 1872, 9.

megtanítani.¹⁰ Természetesen a szórakoztatás céljából készült pastiche-ok is továbbéltek a mai korig. A legjelesebb példa erre a francia irodalomban Charles Muller és Paul Reboux „Így írtok ti” kötete, az *À la manière de...* (1907–1908) és ismeretes, hogy Proust első két pastiche-a éppenséggel az utánczó utánzásából született. Proust írásai azonban jóval magasabb színvonalúak, mint Reboux és Muller utánzásai, mert nem egyszerűen csak utánoznak, hanem egy irodalmi és stilisztikai struktúra módszeres és tökéletesen tudatos feltárása nyomán készültek.

Michel Schneider, aki a *Voleurs de mots* (Szótolvajok) című könyvében a transztextualitást szellemes és jól használható rendszerbe foglalja (Egy szöveg a másik helyén: plágium, egy szöveg a másik alatt: palimpszeszt, egy olyan szöveg, mint a másik: pastiche), e harmadik kategória megvilágítására éppen Proust esetét idézi. A pastiche-készítés Proust íróvá válásának fontos momentuma, mert a nagy írók utánzásával saját hangját keresi: míg önéletrajzi művének, a *Jean Santeuil*nek előadásmódja még Anatole France, Flaubert vagy Paul Bourget írásmódját tükrözi, a pastiche-ok megírása után megtalálja saját stílusát és hangját és belekezd a *Contre Sainte-Beuve*-be, vagyis az *Eltűnt idő* első változatába.¹¹ Schneider felveti a kérdést: hogyan lehet az, hogy egy identitás éppenséggel a másokkal való sorozatos azonosulások révén alakul ki és megállapítja, hogy „Proust csak akkor kezd el úgy írni, mint Proust, miután már szándékosan úgy igyekezett írni, mint Balzac és Flaubert. Amikor a rosszat a rosszal kezeli, a plágiumot a pastiche-sal, az átvételt a tudatos mimetizmussal, ebben a „visszavonulásban, ebben a kitérőben, Proust végül találkozik Prousttal, mert a pastiche-ról kiderül, hogy olyan lerövidített út, mely saját stílusához vezet.”¹² „A nagy írók természetesen ritkán írnak pastiche-okat, ha már kialakult saját írásmódjuk, és túljutottak az egyébként igen termékeny retorikai tanulmányaikon” – teszi hozzá Schneider, és megállapítja, hogy „Proust esete egyedinek mondható. Mögötte van már ha nem is egy életmű, de legalábbis olyan művek sora, melyek számítanak.”¹³ Proust „egyedi” esete mellé azonban rögtön odakívánkozik Máraié is, aki 1940-ben, negyven éves korában, elismert és divatos íróként írta meg zseniális Krúdy-utánezatát, a *Szindbád hazatért*.

Miért ír tehát Proust pastiche-okat? Egyszerűen azért, hogy megszabaduljon a nagy szerzők hatásától, hogy ne utánozza őket akaratlanul is, és hogy végre megtalálja saját, egyéni stílusát. Terjedelmes levelezésében és cikkeiben többször is visszatér a pastiche-írás kérdéséhez. „Ami a Flaubert-mérgezést illeti” – írja egy 1919-es cikkében, jóval a pastiche-korszak befejeződése után – „nem tudom elég határozottan ajánlani az íróknak a pastiche tisztító és ördögűző hatását. (...) tudatosan pastiche-t kell írunk, hogy utána

10 Például Pernette IMBERT, *Enrichir son style par des pastiches*, Paris, 1991.

11 Michel SCHNEIDER, *i. m.*, 67.

12 *Uo.*

13 *Uo.*, 68.

visszaváltozhassunk önmagunkká, és hogy ne kelljen egész életünkben akaratlanul pastiche-okat készítenünk”.¹⁴

Amikor ezeket a sorokat írja, már túljutott a másokat utánzó korszakán. Éppenséggel a mások bőrére való belebújás, a mások írásmódjában való feloldódás segítette ahhoz, hogy tudatosítsa magában a saját különbözőségét. Jellemző Proustra, hogy azokról az írókról, akiket megpróbált utánozni, tanulmányokat is írt. Az imént idézett cikk éppen arra szolgált, hogy pontot tegyen más írók bálványozásának végére. De nem csak Flaubert utánzásáról van szó. Ugyancsak 1919-ben írja Proust azt a sokat idézett levelét Ramon Fernandeznek, melyben más szerzőkkel kapcsolatban is a tudatos eltávolodást hirdeti. Visszatekintve pastiche-író korszakára, Proust így ír: „Az egész számomra elsősorban higiéniai kérdés volt. Meg kell tisztulni a bálványimádás és az utánzás természetes bűnétől. És ahelyett, hogy alattomosan Michelet vagy Goncourt szövegeket írunk, miközben magunkat írjuk alá (és ide beírhatnám számos kedves kortársunk nevét, aki ezt teszi), nyíltan kell utánoznunk őket pastiche formájában, hogy visszatérjünk önmagunkhoz, és én ne legyek más, mint Marcel Proust, amikor a regényeimet írom.”¹⁵

Proust a *Lemoine-ügy* után sem hagy fel utánzó szokásával, de, minthogy 1909-től már a regényén dolgozik, pastiche-író kedvét magában a műben teljesíti ki, s az utánzások egész sorát vonultatja fel. Maguk a regény szereplői is imitálják egymást: a hegedűs Morel például a pártfogóját, Charlus bárót lejárató, névtelenül megjelent cikkeiben Bergotte hangját, szavait és cikkeit utánozza.¹⁶ Albertine egy alkalommal magát az elbeszélőt imitálja, amikor *A fogoly lányban* a fagyaltokról beszél. Ezt a különös stílári játékot az elbeszélő így vezeti be:

„Ekkor pedig az alábbi szavakkal válaszolt, melyek valóban azt mutatták, mennyi lappangó eszesség és ízlés bontakozott ki benne váratlanul Balbec óta, olyan szavakkal, amelyekről azt állította, hogy csakis az én hatásomnak köszönhetőek, annak, hogy tartósan együtt él velem, az alábbi szavakkal, noha én magam sohasem mondtam volna ezt így, mintha valamely ismeretlen örökre megtiltotta volna, hogy irodalmi fordulatokkal éljek a társaságban...”¹⁷

Ezután következik a fagyaltok dicsérete az elbeszélő stílusában:

Azt szeretem ezekben az utcán kikiáltott ennivalókban, hogy egy rapszodiaként felhangzó dolog az asztalnál műfajt vált, és az ínyemet veszi célba. Ami a fagyaltokat illeti (mert nagyon remélem, hogy csakis olyanokat hozat, melyeket azokban a divatjamúlt

14 Marcel PROUST, „*A propos du style de Flaubert*” = *Essais et articles*, Paris, 1994, 290.

15 Levél Ramon Fernandeznek (1919. augusztus) = *Correspondance de Marcel Proust*, Tome XVIII, 1919, Texte établi, présenté et annoté par Philip Kolb, Paris, 1990, 380.

16 Marcel PROUST, *À la recherche du temps perdu*, Tome IV, *Le Temps retrouvé*, Édition publiée sous la direction de Jean-Yves Tadié, Paris, 1989, 347.

17 Marcel PROUST, *Az eltűnt idő nyomában*, *A fogoly lány*, ford. JANCsó Júlia, Bp., 2001, 144.

formákban készítenek, amelyek minden elképzelhető építészeti alakzatot utánoznak), valahányszor efféle pogány vagy keresztény templomokból, obeliszkekből, sziklaszirtek-
ből eszem, mintha valami festői földrajz lenne előttem, amelyet előbb elnézegetek, azután pedig a málna vagy a vanília műremekeit frissességgé változtatom a torkomban.¹⁸

Ez az „à la manière de soi-même” (kb. „így írok én”) esete, állapítja meg Genette, aki részletesen elemzi ezt az epizódot a *Palimpsestes*-ben.¹⁹

Máshol Proust olyan kifejezéseket ad Charlus báró szájába, melyeket minden kortársa felismer: azoknak az utánzásoknak az utánzásait, melyekkel ő maga gúnyolódott Montesquiou grófon a szalonokban.²⁰ Érdekes módon a pastiche másik válfaja is megjelenik a regényben: a második kötetben (*Bimbózó lányok árnyékában*) Gisèle iskolai dolgozatot ír, melyben Szophoklész stílusában kell Racine-t vigasztalni az *Athalie* balsikere miatt.²¹

A legnagyobb trouvaille azonban a Goncourt-pastiche, mely 1917–1918-ból származik, és az utolsó kötetben, *A megtalált időben* olvasható. Nem ez az első eset, amikor Proust a Goncourt-fivéreket utánozza: már a *Lemoine-ügyben* is ír a stílusukban. A regényben az elbeszélő, aki Gilberte-nél vendégeskedik Tansonville-ben, elalvás előtti olvasáshoz kölcsönkéri a Goncourt-ok egy kiadatlan kötetét. Csakhogy az a szöveg, melyet idéz belőle, a Pléiade-kiadásban nyolc oldal, valójában nem tőlük származik. Proust becsapja az olvasót, aki azt hiszi, hogy Goncourt-szöveget olvas, holott nem szűnt meg Proust-szöveget olvasni, állapítja meg Annick Bouillaguet.²² Amit ebből a részletből megtudunk, ellentétes mindazzal, amit a *Swann szerelmében* Verdurinéről olvashattunk, és azt a prousti nézetet példázza, hogy ugyanazok a személyek és helyszínek egészen mások lehetnek, ha mások szemével nézzük őket. Egy vacsorán viszontlátjuk a Verdurin-szalon vendégeit és magát Verdurint, aki a *Swann szerelmében*, noha feleségével együtt bőkezű mecénás, nem látszik műkedvelőnek, és még kevésbé látszik műértőnek. Most azonban kiderül, hogy az elbeszélővel együtt félreismertük: Verdurin valójában jónevű kritikus, egy Whistlerről szóló könyv szerzője, aki egyenrangúként társalog a naplóíróval. Proust mesterien utánozza a Goncourt-okat, pontosabban Edmondot, aki fivére halála után egyedül írta tovább a naplót. Aprólékosan leírja a berendezést, a porcelánokat, szobrokat, a kifinomult ízléssel készített ételeket. Átveszi a szókincsük jellegzetességeit, a műtárgyakra vonatkozó kifejezéseket, a különös szóösszetételeket, a nominális mondatokat. De Proustnál nemcsak arról van szó, hogy egy modelljének szavait vagy fordulatait kölcsönveszi, mert sokkal tovább megy, egészen addig, amíg a stílus mögött megtalálja a világ szemléleté-

18 *Uo.*, 144–145.

19 Gérard GENETTE, *Palimpsestes*, i.m., 167.

20 Jean-Yves TADIÉ, *Marcel Proust*, Paris, 1996, 200.

21 Marcel PROUST, *Az eltűnt idő nyomában*, *Bimbózó lányok árnyékában*, ford. GYERGYAI Albert, Bp., 1938, II. köt., 138–142.

22 Annick BOUILLAGUET, *Proust et les Goncourt. Le pastiche du Journal dans Le Temps retrouvé*, Archives des Lettres Modernes 266, Paris, Lettres Modernes, 1996, 4.

nek egyéni módját. A Goncourt-fivérek esetében is a látásmódjukat veszi át, egy esztétizáló, állandóan a művészetekre hivatkozó szemléletet, melyben a valóságot közvetlenül mint műalkotást fogják fel. Ezt a szemléletet képviseli Ruskin is, akinek sokáig hatása alatt állt.

A hamis naplórészletet az elbeszélő kommentárja követi. A Goncourt-napló szerint Verdurinné magának követeli Elstir érdemeit, mert ő ismertette meg vele a normandiai tájat, ő mutatta meg neki a virágokat, s mert nélküle „a virágok festője” talán sohasem lett volna képes egy jázmint lefesteni.²³ De a narrátor megállapítja, hogy a téma és a modellek másodlagosak csak: ami igazán érdekes abban, amit az emberek mondanak, „nem az, amit mondani akarnak, hanem az, ahogyan mondják:”²⁴ egy műalkotásban nem a megfestett vagy leírt táj és tárgy, hanem a festő vagy író szemlélete és technikája a mérvadó. Az álnapló és az általa kiváltott gondolatok visszavezetnek az igazi művészet lényegéről szóló elmélkedéshez, mely a regény fő témája. A Goncourt-napló csalódást okoz az elbeszélőnek: felületesnek találja, mert írója csak a felszínt látta meg, és nem jutott el a mélységéig, nem értette meg a művészeket. Goncourt stílusának és szemléletének kritikájával – elsősorban az esztétizmusra való hajlandóságot, de ugyanakkor a felületes megfigyelőképességet is kifogásolja – az elbeszélő újból definiálja saját esztétikai koncepcióit, melyeket hamarosan meg is fog valósítani, mihelyt az utolsó nagy revelációk, a Guermantes herceg könyvtárában fellapozott George Sand-regény, majd Vinteuil zenéje és a megvénült ismerősök ’jelmezbálja’ megadják számára azt a végső lökést, mellyel hozzáláthat műve megírásához. A stílusgyakorlatok általában, és a Goncourt-pastiche különösen hozzájárultak ahhoz, hogy végül is Marcel Proust ne más utánzója, hanem saját maga, Marcel Proust lehessen.

23 Marcel PROUST, *A la recherche du temps perdu, Le Temps retrouvé*, Tome IV, 291.

24 *Uo.*, 296.

GRÁNICZ ISTVÁN

Hűséges társból – ellenség? *avagy egy szó tündöklése és bukása*

Товарищи – конец! Ezzel a gúnyos adieu-vel búcsúztatták a rendszerváltó Magyarország önjelölt PR-felelősei „az ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet hadsereg” kivonuló csapatait 1991 júniusában, példát statuálván mind a legendás magyar virtusból (könnyű belerúgni a döglött oroszlánba), mind politikai inkorrektésgből. Nem tartom feladatomban az utóbbit jóvátenni. Csupán azért próbálok a nem jószántukból jött bakák nyomába eredni, mert hajt a kíváncsiság, és bosszant a tovaris kifejezés¹ egyoldalúan szitokszóvá minősítése a magyar köztudatban. Hiszen nem is olyan régen még együtt énekeltük Vaszilij Lebegyev-Kumacs *Dalát a Hazáról*:

Szemed elvész szántóföldjeinken,
városunknak szeri-száma nincs,
a „tovaris” pár betűje minden
cifra szónál fénylőbb, drága kincs.
Hol kimondják, nem vagyunk magunkban,
érti néger, érti kínai,
véle minden tájon otthonunk van,
s benne népünk jóbarátai.

(GÁSPÁR Endre fordítása)

Minden szó önálló léttel bír és saját története van. Értelmük az idők során nemegyszer módosul: hol új árnyalatokkal bővül, hol elveszít valamit magából. Az aktuális értelmező közösségek által nekik tulajdonított jelentések változása viszont egyúttal tanúbizonyság is egy-egy történelmi időszak mentális kultúrájáról, annak egyfajta nyelvi lenyomata. Ezért kutatásának fontossága szinte felbecsülhetetlen, ha szűkölködünk archeológiai tárgyi bizonyítékokban. A szemantika korkép és egyszersmind – bizonyos mértékben – kór-

1 A „macskakörmök” megspórolása végett aláhúzással jelölöm a vizsgált szót, mind saját szövegemben, mind adekvát megfelelőjét az idézett fordításokban.

kép is. Nem véletlenül lett divatos irányzat újabban a totalitáriánus kultúra lingvisztikai vizsgálata.

A tovaris – nagy valószínűséggel – türk eredetű. Jövevényszóként került az orosz nyelvbe az akkori árucere-forgalom kapcsán. „Tovar”-nak (azaz árunak) minősült minden olyan eladnivaló, amit elcserélni lehetett: sánta gebét – csorba kardra, perzsaszőnyeget – nyírfakupára, öregecske feleséget – virgonc kecskére stb. Magától értetődő, hogy a seftelés egyedül nem megy. Kell hozzá egy üzlettárs is, akivel alkudni lehet. A tisztességes kereskedésnek pedig alapfeltétele az egyenrangúság, a jó viszony, a kölcsönös bizalom egymás iránt. Bármelyikük tudta, ha baj van és segítségre van szüksége, akkor számíthat a másikra. E kritériumok alapján szövődött barátság teljesen különböző emberek között. Olyannyira bevált ez a több évszázados gyakorlat, hogy a későbbiekben mintáját képezte az üzleti szférán túli társas kapcsolatok erkölcsi normáinak. A szavahihetőség, a hűség, az önzetlen segítségnyújtás egyaránt elengedhetetlen velejárója volt a tovaris elnevezésnek – barát értelemben. Puskin is ennek megfelelően fogalmazta meg líceumi búcsúversét: *Társaimhoz*. A vizsgált szó korabeli használatának legekleatásabb példáját szintén neki köszönhetjük, amikor költeményben tisztelgett a legendákkal övezett, kortárs szabadelvű gondolkodó, Csaadajev előtt:

Hidd el: felragyog tiszta szép
fényel csillagunk nemsokára,
Oroszhon felnyitja szemét,
s az önkény omladék-falára
írja nevünket majd a nép!

(LOTHÁR László fordítása)

(Oroszul a fenti idézet így kezdődik: *Товарищ, верь, взойдет она...*) Ezekkel a gyönyörű sorokkal mintegy kiteljesítette és tökéletessé formálta a hűséges társ iránti vágyra és megbízható barátira vonatkozó korábbi jelentéstartományt, ámde óvatlanul teret engedett az ideológiai motívum beszüremelésének a testvériség fogalmába, ami később – metaforikus áttétel révén – egyszersmind a szó szemantikájának módosulásához vezetett.

Minden szervezkedésnek megvan a maga szemiotikai rendszere. Az együvé tartozást kifejezésre lehet juttatni vizuálisan az öltözködésben vagy a viselkedés által: barnaingesek, bőrféjűek, hippik, yuppik, punkok, nyilaskeresztesek, fradisták zöld-fehér sállal stb. (Hiszen:

Megismerni a kanászt cifra járásáról,
Űzött-fűzött bocskoráról, tarisznyszeréről.)

Verbális kódok is léteznek egy-egy mozgalomnak, irányzatnak a megkülönböztetésére a másiktól. Az oroszországi szabadságmozgalom – Lenin meghatározása szerint – három fő fejlődési szakaszon ment át: Puskin kortársait, a dekabristákat, követték a forradalmi demokraták, majd 1895-től kezdetét vette a proletár időszak. A 19. század végén kialakuló orosz szociáldemokráciának is szüksége volt nyelvi identifikációra, annál is inkább, mert illegális tevékenységet folytatott. Mit ad Isten: a tovaris-ra esett a választásuk az azonosítás céljából. Már az első marxista körök felkarolták a szót, és azzal jelezték, hogy az illető személy közējük tartozik, és hajlandó velük együtt harcba szállni a cárizmus megdöntéséért, vagyis bajtársnak számít. Nagy múltú és szép kifejezést választottak, ámde gyakorlati tevékenységükkel sikerült eliminálni a hozzá fűződő pozitív asszociációk java részét azáltal, hogy ideológiai köntösbe bújtatták.

Az új interpretáció, miszerint a megnevezés olyan személyek társaságának tagjait illeti meg, akik közös elvektől vezéreltetve a nép sorsának jobbra fordításán munkálkodnak, nem mindenkit töltött el kitörő örömmel; különösen azután, hogy az effajta együttműködést szervezett keretbe próbálták kényszeríteni. Lenin fogalmazta meg határozottan: „A szigorú pártelv a rendkívül fejlett osztályharc velejárója és eredménye. És megfordítva: hogy nagy arányokban nyíltan kibontakozhasson az osztályharc, feltétlenül ki kell fejlesztenünk a szigorú pártelvet.”² Olyannyira kardoskodott ezen elképzelése mellett, hogy a pártsajtót is ellenőrzése alá akarta vonni. Ezért szólított fel arra, hogy: „Munkára hát, elvtársak! Nehéz és új, de nagy és hálás feladat vár ránk: meg kell szerveznünk egy széles körű, sokoldalú, sokrétű irodalmat, amely szoros és elszakíthatatlan kapcsolatban van a szociáldemokrata munkásmozgalommal. Az egész szociáldemokrata irodalomnak pártos irodalomká kell válnia. Minden újságnak, folyóiratnak, kiadvállalatnak stb. haladéktalanul hozzá kell fognia az újjászervezés munkájához, és olyan körülmények előkészítéséhez, amelyek között valamennyi, ilyen vagy amolyan alapon teljesen valamelyik pártszervezethez tartozik majd.”³ Sajnálatos módon az egyértelműen a pártsajtóra vonatkozó lenini követelmény⁴ félreértelmezése és kiterjesztése a szépirodalomra is, hozzájárult annak későbbi „államosításához,” és mérhetetlen károkat okozott a 20. századi orosz kultúrának.

Ámde addig sok víz lefolyt a Volgán.

Telt-múlt az idő, amely bővelkedett eseményekben. Hogy mást ne mondjak: a kicsi után (1905-ben, amelyből a fenti két idézet származik) lezajlott a 1917-es Nagy Októberi forradalom is, amit minden évben november 7-én ünnepel(t)ünk. A fokozódó osztályharc új jelentésárnyalatokat tett osztályrészéül a tovaris szónak. Történelmi szakértők egyér-

2 *A szocialista párt és a párton kívüli forradalmiság* = LÖM, XII, Budapest, Kossuth, 1966, 124.

3 *A párt szervezete és a pártos irodalom.* = LÖM, XII, Bp., Kossuth, 1966, 98.

4 L. bővebben GRÁNICZ István, *Lenin harca a pártsajtó pártosságáért*, Literatura, 1977/3–4, 3–26; Uő, *A művészeti pártosságról*, Budapest, Kossuth, 1983, 7–38. (Vélemények/Viták)

telmüen leszögezik, hogy az elvtársak csekély létszámuk miatt aligha győzhettek volna, ha nem csatlakoznak hozzájuk a társadalom más elégedetlen elemei, egyebek mellett a frontról dezertált katonák, akiknek elegendő lett mind az I. világháború szörnyűségeiből, mind a tehetetlen cári birodalomból, mind az Ideiglenes Kormányból. Ám, amikor tovaris-nak nevezték őket, akkor annak semmi köze sem volt az ideológiai szolidaritáshoz. Egyszerűen új életre kelt a szó bajtárs jelentése, ahogy az egyetlen orosz származású főtiszt a hadvezetésben, Jermolov tábornok, szólította alárendeltjeit a napóleoni háborúk során, amint ez Lev Tolsztoj *Háború és békéjéből* közismert.

Nem árt megjegyezni, hogy szintén alaptalanul terjesztődött ki a pártfedőnév alkalmazása a lumpenproletariátusra és a számkivetett nincstelének hadára, akik véletlenszerűen vagy kalandvágából sodródtak az „új világ” megteremtésének folyamatába. Nekik a kézbe kapott fegyver volt tovaris, mint biztos támasz (megint csak felelevenítve a szó egy korábbi jelentését), és céljuk is megegyezett a Tarasz Sevcsenko által megénekelte erdei haramiákéval:

Hej, a késem, hú pajtásom
Dugom csizmaszárbá,
S igazságért, dicsőségért
Megyek hét határba.

(Csorba Győző fordítása)

Rájuk azonban szükség volt. Nélkülük aligha diadalmaskodhatott volna a szovjet-hatalom.

A vérben és fertőben született új Oroszország vajúadásának talán legmeggrázóbb leírását Alekszandr Blok *Tizenketten* című költeményében találjuk. A remekművel könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Értelmezése azonban mindmáig vitatott. Vajon szerzője dicsőíti-e a forradalmat vagy sárral mocskolja be azt? A kritikusok elfogultságuknak megfelelően teszik le voksukat egyik vagy a másik nézet mellett. Talán a szöveg egyik kulcsszavának a vizsgálata segít eligazodni ebben az ambivalenciában.

A leírt történet viszonylag banális. Arról szól, hogy a sötétségbe borult pétervári utcán este

Nyargal a szélvész, havat seper.
Tizenkét ember menetel.

Szedett-vedett társaság, akik egyszer csak fogták magukat, és elmentek vörösgárdistának. Aligha tudatosan álltak a forradalom szolgálatába. Még kevésbé voltak tisztában azzal, hogyan zajlanak a dolgok a „magas” politikában, amiről a költő is gúnyosan mond véleményt, amikor felidézi a kiszűrődő hangfoszlányokat egy sarki kuplerájból:

...Nálunk is volt gyűlés...éppen
itt, ebben az épületben...
...Összejöttünk,
úgy döntöttünk:
Tíz egy órára, huszonöt éjszakára...
...Kevesebbért senkifiával...
...Gyerünk szobára...

Hósei viszont nem a szavak, hanem a tettek emberei, és fölöttébb szeretnek lövöldözni. Közös bennük az is, hogy mindannyian hitetlenek és nem hordanak keresztet. Ezért egymást buzdítják:

Eltárs, célozz, ne reszkess gyávamód!
Szent Oroszthonba eressz golyót,
a bilincsbe-verőbe
a velőnk-et-evőbe
a pocak-nevelőbe!

Az antiklerikális jelzők sora megvilágosodik, ha figyelembe vesszük, hogy őrzáratuk során kit „szúrtak ki” elsőnek az utcai járókelők közül:

Ott meg a hosszuszoknyás
süندörög-oldalog...
Na mi az, pápa elvtárs,
mi bajod?

Emlékszel-e hogy volt?
Dagadt pocakod!
Dagadt pocakodról
kereszt ragyogott.

Nincs semmi kivetni való abban, ha valaki az ellenséget tovarisnak aposztrofálja. Legfeljebb konstatáljuk a gúnyos szóhasználatot. De mitévők legyünk, ha nyoma sincs iróniának, hanem a szó szoros értelmében vett tovaris is ellenségnek számít? Márpedig ez is előfordulhat, különösen akkor, ha úgy szól a parancs:

Ne lankadj forradalmi menet!
Az ádáz ellenség fenyeget!

(Blok mintha a jövőbe látott volna!) A *forradalmi csapat*, persze, nem volt híján az éberségnek:

Ki lenget ott vörös zászlót?
[...]
Mit bujkálsz ott, mit csinálsz ott
a sötét házak között?

– Elvtárs, úgyis megtalállak!
Ne kukoricázz velünk!
Megütheted a bokádat!
Gyere elő, vagy lövünk!

És úgy is tettek, ahogy mondták.

Közben Petyka is, a legkevésbé tapasztalt cimbora a csapatban, átesett a beavatási szertartáson. A cselekmény kulminációjaként kétszer keresztezte útjukat Vanyka, aki korábban középük tartozott, de katonának állt, és amióta elvált tőlük, a könnyűvérű Katykával etyepetyézett. Most is kedvesét vitte ki „levegőzni” a hóföregtegbe:

Hajt a kocsis kurjongatva,
száll a szánon Vanyka, Katyka...

Ám végképp betelt a pohár, amikor észrevették, hogy:

Megint szemközt száguldanak,
a kocsis csak ordít, hujjogat.

Előlről-hátulról bekerítették a szánt és tüzet nyitottak. Vanyka meglógott. *Katyusa* viszont ott maradt – örökre. *Szitává löve a feje!*

Petyka végzett vele. Szerelemfélétségből esett a gyilkosság, mert kiderült, hogy az áldozat korábban az ő ágyastársa volt. Bármennyire meglepő, történetileg az ilyen kapcsolat is beletartozik a tovaris jelentéstartományába. A 17–18. század fordulóján keletkezett pikaeszk novella – *Elbeszélés Frol Szkobejevéről* – arról szól, hogyan férközött a gátlástalan és ravasz főhős, női álruhába öltözve, az egyik városi notabilitás leányának, Annuskának a bizalmába, aki befogadta leánypajtásai közé, amit reggel sem bánt meg, elismerve, hogy *ennél a leányzónál jobbat elképzelni sem tudtam volna hívni hálótársnak*. Ennek az ártatlan, hagyományos szokásnak a megértéséhez talán nem árt emlékeztetni Tatjana névnapjára Puskin *Jevgenyij Anyeginjéből*:

A társaság asztalhoz ül,
Majd egy tucat fekhely kerül
A gangtól a cselédszobáig. (...)
A kislányok Tatjana s Olga
Szobáiban mind alszanak.

(GALGÓCZY Árpád fordítása)

Habár Petyka nehezen emésztette meg a történeteket, de pajtásai, a kipróbált banditák megvigasztalták.

S mennek, szentek nélkül, tizenketten,
újra, mint előbb.
Mennek rettenthetetlen, semmit se szánva ők.

Nemcsak az eszmének, a nemes ügy szolgálatának van egyesítő ereje, hanem a közösen végrehajtott, törvénytelen cselekedeteknek is. A büntársakat szintén összekovácsolja a köztük levő cinkosság. Ezért joggal hívják egymást tovarisznak, a népi hagyománynak megfelelően, ahogy egy – a 19. században Szobolevszkij akadémikus által gyűjtött – rablónótában szerepel:

Солетайтесь, орлы сизокрылые,
вы, братцы-товарищи...

(»Gyűljetek egybe galambszürke-szárnyú sasok, testvérbarátok, mindannyian...»)

Jócskán elkelt tehát az óvatosságra intő figyelmeztetés:

Házat-kamrát csukjatok:
rabolnak a rongyosok!

A forradalmi idők nagyszerű lehetőséget biztosítottak a zavarosban halászni. Ámde a martalóchadat nem csak a haszonszerzés motiválta. Harag, szomorú harag töltötte el szívüket – le akartak számolni a régi renddel:

A burzsujok nagy bajára
üszköt vetünk a világra,
lobban vérrel veresen,
segíts, Uramistenem!

A hitetlenek fohásza meghallgatásra talált. Egy lator sem lakolt meg. A jó ügy érdekében kifejtett „tevékenységük” elnyerte jutalmát – a forradalom istentelen „tizenkét apostola” feloldozásban részesült bűnei alól. Hiszen Istennek tetsző dolog végrehajtásában működtek közre, mivel a költemény befejezéséből kitűnik, hogy nem akárci vezette őket a hóförgetegben és vérzivatarban:

...előttük a hóesésben,
– véres zászló a kezében,
a golyó nem sebzi meg –
vadviharban, mord borúban,
fehér rózsá-koszorúsan,
hógyöngyösen, hófehéren
Jézus Krisztus megy az élen.

(LATOR László fordítása)

Persze az anarchikus atrocitások láttán nem mindenki viselkedett olyan toleránsan, mint a költő. Fura módon, amíg a cári hatalom megdöntésére parlamentáris megoldásokat szorgalmazó felvilágosult értelmiség – a fair play előírásaihoz tartva magát – megadta a tiszteletet osztályharcos ellenfelének és bolsevikoknak, kommunistáknak titulálta a fegyveres forradalom kirobbantóit és résztvevőit, addig a minden változástól rettegő, „tokba bújt emberek” becsmérlően a söpredékkal hozták őket összefüggésbe.

Norvég tudósok egy pétérvári hivatalnok naplójában találtak kitűnő példákat a pejoratív értelmű, bizalmas szóhasználatra. Az 1917. szeptember 22-én kelt bejegyzés szerint: „A Singer-cég úgy döntött, hogy felszámolja vállalkozásait Oroszországban. Elle en allez des Tovariszty!” Majd, október 2-án, rövid moszkvai látogatásának élményeit így összegzi: „A villamosok telítve vannak ’elvtársakkal’. Az éttermekben – zsidók tömege. A villamosokon hadikórházi sebesültek lógnak papucsban és betegköntösben. Festői látvány.”⁵ (Egyébként nem kell sok ahhoz, hogy valamilyen kifejezésből szitokszó legyen. Ez a legjobb szócsaládban is előfordul. Nézzük, például, a családi szóhasználatot: Esterházy Péter írja, hogy amikor a kitelepítés idején megkergették a helybéli cigánygyerekek, ő sem adta alább és visszakiabált – *A te anyád grófné!*⁶)

A győztes szovjethatalom megpróbált véget vetni a dehonesztáló magatartásnak és visszaadni a tovaris szó becsületét, amikor felruházta az általános vocativus funkciójával, tudatosítva, hogy *egyik ember anyji, mint a másik, bár a bőre barna vagy fehér*. Ámul-

5 *Русская революция глазами петроградского чиновника, Дневник 1917–1918*, (Jens Petter NIELSEN és Boris WEIL publikációja), Oslo, Meddelelser, 48 (1986).

6 ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kissregény)*, Budapest, Magvető, 1979, 422.

tak is a külföldiek, hallván, hogy a moszkvaiak így adják fel az étteremben a rendelést a pincérnek, miközben paroláznak vele: *Elvtárs, egy kávét kérek!... Malacgalantint hozzon az elvtárs!*⁷ A múltat végképp eltörölni szándékozó új rend az emberek egymás közti érintkezésében is új rendet akart teremteni. Ezért szorgalmazta, hogy mindenhol elterjedjen az új megszólítás, amely magában foglalta a francia polgári forradalom hármas jelszavának – „Liberté, Égalité, Fraternité!” – összes elemét. Azaz a szabadság és az egyenlőség mellett a testvériség eszméje is beletartozott. Ennek megfelelően, mintegy válaszolva a Karinthy Frigyes által tréfásan felvetett kérdésre – *Lehet-e igaz barátság férfi és nő között? És ha igen, miért nem?* – Majakovszkij meghirdette: *A férfiak és nők életét / a bennünket egyesítő szóval kell összekötni: / „Tovarisok.”* Blok is hasonlóképpen próbálta a tüzet a vízzel összehozni, amikor Kelet és Nyugat megbékélését szorgalmazta *Szkíták* című költeményében:

A háború poklából jöjjetek
hozzánk – legyen már végre béke!
A régi karddal félre, míg lehet,
siessetek testvéri ölelésre!

(LATOR László fordítása)

Persze a hivatalos megszólítás elfogadtatása korántsem ment könnyen. A polgárháború idejéből fennmaradt egy anekdota, milyen rettenetes zavarba jött az őrt álló vöröskatona, aki még csak kóstolgatta szabadság és egyenlőség ízét, amikor a fronton, a fehérek váratlan ellentámadása miatt fel kellett ébresztenie a vezérkari sátorban kicsit lepihent Trockijt. *Elvtárs*nak nevezni a szendergő hadügyi népbiztost nem merte, Nagyméltóságodnak szólítani, ahogy ilyen rangban levőnek korábban dukált – félt. Úgy vágta ki magát, hogy fülebe ordította az *Internacionálé* kezdő sorát: *Вставай, проклятьем заклейменный!* Ami magyarul annyit tesz: „Kelj föl, átokfajzat!” (Közel áll ehhez az Eugène Pottier-vers eredetijének *Debout vous damnés de la terre...* nem énekelt változata Gereblyés László fordításában: *Föl! Kárhozottjai a földnek!*)

A NEP-korszakban történt is kérészerű kísérlet a „goszpozgyin” (uram) megszólítás és a tiszteletadás egyéb, hagyományos formáinak visszaállítására. A közös gyűjtőnév erősíti ugyan a kollektivitás érzését, s az individualitás rovására. Az egyenrangúság állandó hangsúlyozása sértette az önbecsülést, különösen, ha ironikus formában hangzott el. Még akkor is, ha az illető rászolgált a gúnyra, kivagyiságának mutogatásával. Ilf és Petrov *12 szék* című művében találunk szemléletes példát ilyen szituációra. Liza, akit Ippolit Matvejevics a Moszkvai Vendéglős Ipartestület mintaéttermébe, a „Prágá”-ba invitált, hogy ott udvaroljon neki, a maga javára fordította a közkeletű szóhasználatot és szemrebbenés

7 BÉRAUD Henri, *Ce que j'ai vu à Moscou*, Paris, Les Editions de France, 1925, 62–65.

nélkül „tette helyre” a gőgösen fennhéjázó pincért, aki szinte „kinézte őket” az elegáns helyről, mint nem odavalókat: *Mondja, elvtárs, nincs maguknál valami vegetariánus étel?*⁸

Érdekes, hogy a mindenkire érvényes megszólítással a párt veteránjai sem voltak elégedettek, mert úgy érezték, hogy lekicsinyíti érdemeiket, amelyeket az osztályharcban szereztek. Az emigrációban Nobel-díjat kapott Ivan Bunyin szarkasztikusan jegyezte fel naplójában 1918. május 10-én: *A Levinson nyomdából telefonált a tördelő. Kérdezem: „Ki beszél?” A válasz: „Morozov elvtárs van a vonalban”. – Atyaúristen, saját magát nevezi „elvtársnak!” Mit lehet várni akkor ettől a „demokráciától”?*⁹ Ugyanilyen értetlenkedéssel fogadta az író, amikor a 3. ukrán szovjethadsereg vezérkara felhívást tett közzé, hogy megcáfolja Grigorjev fehér atamán vádjait, és biztosította a lakosságot: *...a bolszevikoknak nem áll szándékukban keresztre feszíteni Krisztust, annál kevésbé, mert ugyanarra tanított, és Messiás lévén, fellázadt a gazdagok ellen. Ám a katonai-forradalmi tanács nevében kelt kiáltványt úgy írták alá – „Gyatyko, Golubenko és Scsagyenko elvtársak.” Olyan ez, méltatlankodott, mintha én is minden írásomhoz odabiggyeszteném – „Bunyin úr.”¹⁰ Habár neki is csaknem megadatott a lehetőség, hogy az elvtársak közé kerüljön. A leglelkesebb forradalmár a faluban árulta el négyszemközt, hogy meg akarta győzni a muzsikokat: *gyerekek, nehogy elcsesszétek! Kit kell beválasztani ebbe a Nemzetgyűlésbe? Hát, magától értetődően, Bunyin elvtársat. Neki ott ismerősei vannak, és bárhova beférkőzhet, ahová csak akar...*¹¹*

A товарищ nemcsak megkülönböztette a „mieinket” „másoktól,” hanem mintegy rangot is adott.¹² Dicsekedni lehetett vele. Nyilvánvaló, hogy a hatalom új birtokosainak nem állt érdekében a szó nivellálódása. Hiszen a kiválasztottakból kialakult egy társadalmi réteg, amelyik igyekezett elhatárolódni a többitől azon az alapon, hogy ők új nép, másfajta raj... *fejükön másként tapad a haj*. A lényegét Sztálin kanonizálta, szállóigévé vált „antropológiai” formulában, amely Lenin halála alkalmából hangzott el: „Mi, kommunisták, különös vágású emberek vagyunk. Nem közönséges anyagból vagyunk mi gyúrva.” A tézis felváltotta a humanista felfogást, amelyet még Gorkij fogalmazott meg Szatyin monológjában az *Éjjeli menedékhelyben*: „Ember! Ez – gyönyörű! Ez büszkén hangzik!” Embernek most már csak az számított, aki kommunista volt. Az új meghatározás kirekesztő hatása abban mutatkozott meg, hogy ki kellett érdemelni. Nem mindenki volt rá méltó. A RAPP-ba tömörült írók, például, pártonkívüli pályatársaikat becsmérően úti társnak (popucsik) nevezték. Olyan „tujázóknak” tartották őket, akik akkor próbálnak felkapaszkodni a szerelvényre, amikor az már elindult és lendületben van, noha nekik ott nincs helyük.

8 Илја ИЛФ, Јевгениј ПЕТРОВ, *12 шéк*, ford. GELLÉRT Hugó, Budapest, Nyugat-Kiadás, 1934, 196.

9 БУНИН Иван, *Окаянные дни: Воспоминания: Статьи*, Москва, Советский писатель, 1990, 64.

10 *Uo.*, 126–127.

A lekezelő viselkedés miatt Majakovszkij is – akit *nem igazán szocialista költőnek* bélyegeztek és azzal vádoltak meg, hogy *nem értik a tömegek* – felemelte szavát. *Üzenet proletárköltőknek* című versében megpróbált békességet teremteni: „Elvtársak, a sok póz és álarc helyett már / szeretnék veletek kicsit beszélgetni / rangidős, értő társként, Szvetlov elvtárs, / Utkin elvtárs, elvtársam, Bezimenszkij... Lunacsarszkij babérkoszorúit pedig / főzzük a közös, elvtársi levesbe” (SIMOR András fordítása). Paradox módon a pártos szemantika meghonosításáért és elterjesztéséért legtöbbet ő tette. *Teli torokból* kiáltotta a jövő nemzedéknek: „Nagyra becsült / elvtársak, utódok!... Hallgassatok csak, / utód elvtársak, szól az agitátor, / a rikkancs-vezér” (KÉPES Géza fordítása). Kortársaihoz is előszeretettel intézett „nyílt levélnek” tekinthető felhívásokat: „Paraszt elvtársak, fontoljátok meg végre – minek a parasztnak Húsvétot ünnepelni?!” (DUDÁS Kálmán fordítása) vagy – kifejezetten saját nevében – szólva: Elvtársi üdvözlettel, *Majakovszkij* (KASSÁK Lajos fordítása). Ő kezdte a proletariátus számára fontosnak vélt fogalmak antropomorfizálását is, mint *Élet-elvtárs*, *Nap-elvtárs*, *termés-elvtárs*, vagy *Induló balra* című versében, amikor leintve a fecsegőket, radikális tettekre buzdítva fordult a matrózokhoz: „Beszéljen most maga Mauser elvtárs.”

Neki köszönhetően vált nemzetközi gyakorlattá a forradalmi elkötelezettség poetizálása, amire nagyszerű példa József Attila költészete, aki szintén komoly szerepet vállalt a forradalmi proletariátus idealizálásában – hittel és őszintén:

De – elvtársaim! – ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!

Ars poeticáját is így fogalmazta meg:

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt
majd felszállsz!...
Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!

Az általános eufória közepette nyilván szentségtörésnek tetszett volna Andrej Platonov írása, ha hagyják megjelenni. Címe ugyanis – *Товарищ пролетарятам* – szellemes oximoronként támasztja fel a szó korábbi, hivatalos jelentését. Nagy Péter cár 1722-ben hirdette ki a *Rangtáblázat*ot, amely 14 fokozatba sorolta a katonai, az állami, az udvari és a bányászati tisztségviselőket, valamint meghatározta a tudomány művelőinek hierarchiáját. Egy-egy beosztás főrangú vezetőjének, legyen az miniszter vagy ügyész, vagy táblabíró, legközelebbi segítőtársát – úgymond „jobbkezét” – hívták tovarisznak, aki tulajdonképpen helyettesének számított. Ilyen értelemben, személyes tapasztalatokra támaszkodva, nevezte az író a proletariátus segítőtársának főhősét, a mérnököt, aki az ő „alulról jövő kezdeményezéseit”, találmányait felkarolta és szakszerű formába öntötte,

amikor – az irodalomból kitiltatván, annak következtében, hogy az erőszakos kolhozosításról szóló őszinte „kulákkronikája” miatt Sztálin nemes egyszerűséggel „legazemberezte” – kényszerűségből az Oroszországi Mérésügyi Hatóság alkalmazottjaként dolgozott. Ezért merülhetett fel a gyanú, hogy – megrögzött ellenzékiként – nemcsak a szó régi jelentését kívánja rehabilitálni, hanem vele együtt, az 1917-es forradalomig érvényben levő cári reglamát is, amely az ember személyes társadalmi méltóságának államilag ugyan szabályozott, de garantált formáját képezte. Hiszen az elvtársi nómenklatúrából verbuválódott „nacsalnyikok” az emberi értékek érdekképviselőinek legminimálisabb szintjét sem tartották megengedhetőnek. Nem is beszélve arról az általuk feltételezett merényletről, ami a munkásosztály diadalát jelképező tovaris szó ellen irányult azzal a céllal, hogy megfossza nimbuszától.

Azonban egyáltalán nem biztos, hogy egy szó felértékelése, a neki tulajdonított ideológiai tartalom által, gazdagítja annak jelentését. Az ilyen átértelmezés a szemantikai mező leszűkítéséhez is vezethet, és előfordulhat, hogy egyszerűen kicserélődik, alig tartva meg valamit korábbi önmagából – vagyis homonímiává válik. Másik baja, hogy egyértelmű, és ezért újfent fenntartja az azonosságot a referenseket illetően, mivel egy bizonyos halmaz minden elemére egyformán vonatkozik. Vagyis nem teszi lehetővé megkülönböztetni az ocsút a búzától. Emiatt fájtnak leginkább a pártpolitikusok feje. Márpedig, hogy ismét a *Tizenkettenből* idézzünk: „Elvtárs, tartsd nyitva a szemedet... az ádáz ellenség fenyeget.” Aki, meglehet, hogy most a párt sorai között lapul.

A pártelit korifeusai ezért először is megpróbálták kisbetűs „nemecekké” degradálni azokat a politikai ellenfeleiket, akik az övékétől eltérő nézeteket vallottak, és kampányba fogtak a *Pravda* hasábjain. A kicsinyítő képző funkcióját egy – tulajdonképpen hízelgő – jelzős szerkezet töltötte be. De nem kellett sok ész ahhoz, hogy bárki megértse, folytonos ismételtetése semmi jót nem jelent. Akinek volt füle – az hallott. Lásd: „Ez csúfolódás a demokrácián, drága elvtársak. Ezt senki Önöknek egyáltalán meg nem engedi, drága elvtársak” (Buharin); „Köztünk, drága elvtársak, nézeteltérés van az országunkban fennálló osztályviszonyok értelmezése körül” (Kamenyev); „Következésképpen, drága elvtárs, nem értem, mit akar kérdezni” (Kamenyev); „Nem, drága elvtársak, a szó elrepül, az írás megmarad” (Vorosilov).¹³

A képmutatóan udvariaskodó és a tiszteletadás hitelét egyszersmind megkérdőjelező szóösszetétel a kommunista párt belső csetepatéiból szivárgott át a közhasználatba, és ironikus felhangja miatt nagy népszerűségnek örvendett. Szívesen élcelődtek vele, amire Ilf és Petrov *12 székében* találunk tanúbizonyságot: „A Gubernszkij elvtárs-utcán, ahová kiértek, a szél a cégtáblákkal viaskodott. A Sztaropánszkaja-tér felől egy lebecsájtott ab-

11 *Uo.*, 160.

12 Egy ismerősöm mesélte, aki a Hortobágyon egy szovjet küldöttséget kísért, hogy „pártfogoltjai” a rackanyáját meglátván, vihogva összesúgtak: „nem is olyanok, mint a mi birkáink.”

13 A. M. СЕЛИЩЕВ, *Язык революционной эпохи*, Москва, Работник просвещения, 1928, 127.

lakredőny dübörgésével hajtott ki sovány gebéin a tűzoltóság.”¹⁴ (Itt még az elvtárs szó a maga eredeti értelmében, semleges epithetonként szerepel. Ám a folytatásban viccesen szembeállítódik aktuális alkalmazásával. Jurij Tinyanov figyelt fel arra, hogy egy-egy irodalmi műfaj erőzítőjének kezdetét az mutatja, ha elkezdik parodizálni. Amennyiben elfogadjuk Alekszandr Potyebnya feltételezését, miszerint a műfajok a szó mintájára keletkeztek, akkor kézenfekvő a következtetés, hogy egy-egy szó „halálát” szintén annak parodisztikus alkalmazása vetíti előre.) Az életkép leírása ugyanis – ha meglenne magyarul – imígyen folytatódna: „A tűzoltók, vitorlavászonba bújtatott lábukat a platóról lelógatva, csak himbálták sisakos fejüket és direkt undok módon gajdolták:

Dicsőség a mi csővezetőknek,
drága Szivattyúv elvtársunknak – dicső-ő-ő-ség!”

(Egészen biztos, hogy a saját fordításomban idézett szövegrész kihagyása nem Gellért Hugó lelkén szárad. Arról viszont elképzelésem sincs, hogy a könyv orosz eredetijének 1931-es negyedik kiadásából milyen megfontolások alapján cenzúrázták ki. Csupán azért teszek erről a felfedezésemről említést, hogy az ünnevelt, kitűnő „delfinológus” örüljön...)

Ámde az idő múltával egyre inkább lehervadt a mosoly az arcokról. Nem nagyon volt kedve senkinek sem tréfálkozni, amikor eljöttek a 30-as évek koncepciós pereit. A kivégzett pártelittel együtt tűnt el a szóhasználatban rejlő gúny, és már senkinek sem jutott eszébe iróniát feltételezni, amikor sorban eresztették sírba az elhunyt bolsevik veteránokat a hivatalos búcsúszavakkal: „Nyugodj békében, drága elvtárs!”

Már a Nagy Honvédő Háború megpróbáltatásai hozzájárultak ahhoz, hogy a jelorientált szovjet társadalom – szemiotikai értelemben – tárgyorientálttá váljon. Noha, ott ültek a haditanácsokban minden hivatásos katonai parancsnok nyakán, a felülről vezényelt politikai komisszárok, ámde a *fasiszta fenevadra* mért ún. *10 sztálini ökölcsapás* egyike sem tőlük származik. Annál inkább az akkor valóban hazájukért harcoló és lövészárkokban senyvedő közkatonáktól, akik – fittyet hányva a sarzsira és politikai tisztségre – igazi emberi értékmérőnek azt tartották, hogy ki a bajban is társ, kivel mennének önként is felderítésre az ellenség háta mögé. (Eközben megbízható kenyerespajtásukat eszük ágában sem volt – a már akkor lejáratott – tovaris szóval illetni, holott magát a korábbi, megtisztelő fogalom tartalmát felelevenítették.)

A tovaris fennkölt használatának koporsójába, meglehet, Juz Aleskovszkij verte az utolsó szöveget, amikor – mintegy a majakovszkiji hagyományokat követve – a lágerből írt üzenetet magának a Nagy Vezérnek:

14 Ilja ILF, Jevgenyij PETROV, *12 szék*, ford. GELLÉRT Hugó, Budapest, Nyugat-Kiadás, 1934, 23.

Sztálin elvtárs, ön tudósok gyöngye
– a nyelvészetben is mire vitte, ím.
Én meg – munkatáborba söpörve,
és ordas farkasok az elvtársaim.

(BRATKA László fordítása)¹⁵

A hivatalos és tiszteletteljesen elismerőnek tűnő tovaris megszólítás váratlanul szembesül eredeti értelmével – az embertelenségben is embernek megmaradni tudó egyén társ(aság) utáni leküzdhetetlen sóvárgásának kielégítésével. A két szemantikai mező antagonisztikus ütköztetésének báját csak fokozza a szemtelen utalás arra a kirívóan vérlázító esetre, amikor a Népek Atyja a tudomány szakmai belügyeibe is beleütötte az orrát. Olyannyira, hogy saját maga inspirálta a marrizmus-vitát. Arnold Csikobava, a Sztálin nevét viselő Tbiliszi Állami Egyetem professzora *A szovjet nyelvtudomány néhány kérdéséről* című tanulmányával a *Pravdában* – nem is akármikor, hanem a Győzelem Napjának ötödik évfordulóján – 1950. május 9-én indított támadást Marr akadémikus „jafetita nyelvmelete” ellen. Egészen addig Nyikolaj Marr „új tanítása a nyelvről” megfellebbezhetetlen szellemi teljesítménynek számított az egyetemes lingvisztikában, amit a szovjet ideológia is a tudományosság egyik csúcspontjának ismert el, és büszkélkedett vele. A kibontakozó vitába¹⁶ június 20-án maga Sztálin is bekapcsolódott, mint írja: eleget téve *egy ifjú elvtársakból álló csoport* kérésének, és – szokása szerint – „rendet vágott”, új korszakot nyitva ezzel a szovjet nyelvtudomány történetében.¹⁷

A problémával kapcsolatosan tett útmutató észrevételeinek a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közös Ünnepi Vitaülése is adózott 1950. november 27-én és 28-án (hétfőn és kedden), tanácskozást tartva *Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány* címmel, olyan prominens személyek részvételével, mint Pais Dezső, Molnár Erik, Lukács György, Fogarasi Béla, Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusok.¹⁸ A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály december 2-án tartott közgyűlési rendes ülésén

15 Juz ALESKOVSKIJ, *Dal Sztálinról*, Magyar Napló, 10 (1998. január), 34.

16 A *Pravdában* megjelent írásokat lásd magyarul: *A szovjet nyelvtudomány kérdései: Marr-vita*, Budapest, Szikra, 1950.

17 A kérdéskör legjobb összefoglalását adja kitűnő monográfiájában HAVAS Ferenc, *A marrizmus-szindróma: Sztálinizmus és nyelvtudomány*, Budapest, Tinta, 2002.

18 Az elhangzott előadásokat és hozzászólásokat lásd: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, I, Budapest, 1951. Magát a kiadványsorozatot is tekinthetjük Sztálin ajándékának, akárcsak a 70-es és annál magasabb számjegyű fővárosi trolibusz-járatokat, mivel éppen ennek a konferenciaanyagának a közzétételével indult. Igaz, sajtóhibával. Ugyanis a díszülést november 26-ára és 27-ére dátumozta, noha 26-án, történetesen, éppen vasárnap volt.

vonta le a lezajlott tudományos eszmecsere tanulságait. Az ott elfogadott határozat így végződik: „Az osztály tagjai az eddiginél nagyobb mértékben részt kívánnak venni a dolgozó nép kulturális fejlődését segítő népművelő munkában.”¹⁹

Egyébként a II. világháború után a товарищ köznapi szótári szóvá vált a Szovjetunióban. Megszabadult korábbi dicsfénytől, mindenféle cifrangtól-cafrangtól, a feltételezett rejtett értelemről és a privilégiumokat biztosító varázserőtől is, mert minden becsületes állampolgárnak kijárt ez a teljesen semlegesé vált megnevezés, kivéve a bíróság előtt álló vádlottakat, akiket már az eljárás során – prejudikálva az ítéletet – megfosztottak ettől. Őket ugyanis „grazsdanyinnak” (polgártársnak) szólították. Jóllehet (jobban mondván: éppen nem jól volt) ugyanebben az időben Magyarországon a szóhoz fűződő asszociációk közül, sajnálatos módon, kizárólag a szocialista eszmékben való egyetértésen alapuló szolidaritás kifejeződése honosodott meg – az elvtárs. Valószínűleg ez az alapvető oka mostani pejoratív értelmezésének és nemtudomságból fakadó utálatának.

Ám, mint ebből a rövid áttekintésből talán kiténik, nem a szó a hibás, amelyhez mennyi vállalható pozitív képzet is társul történetileg az orosz nyelvben. A jelentésének magját alkotó „társ” szeméma megalapozott és tartós meghitt viszonyt feltételez két ember között. (Véletlenszerű kapcsolatok, mint a magyarban a kortárs, útitárs, szobatárs, osztálytárs stb. szóba sem jöhetnek, még kevésbé – élettárs.)

Ezért a nyelvészeti, poétikai „társkeresést” befejezve arra a meggyőződésre jutottam, hogy a legalapvetőbb szemantikai állandókat figyelembe véve – mármint: megbízható ember, segítőtárs, egyenrangú barát, cimborá, sőt haver – товарис nekem **Szörényi László**. És, remélem, én is az övé.

19 *Uo.*, 132.

SZŐKE KATALIN

A Komszomolka könnye, avagy az érzelmek összeesküvése *Venyegyikt Jerofejev: Moszkva-Petuski*

Az ivás és a részegeskedés, mint a nemzeti szokások egyik meghatározó eleme már az óorosz irodalomnak is gyakori témája (és benne konfliktusok okozója) volt. Mikor Vlagyimir fejedelem hitet választott, az *Őskrónika (Poveszty vremennih let)* tanúsága szerint a következő indokok is vezérelték: „Nem volt kedvére való a körülmetélés és a disznóhústól meg az ivástól való önmegtartóztatás; és azt mondta: Oroszföldön vígság az ivás, nem tudunk meglenni nélküle.” (PVL, 968.) A régi orosz irodalom több alkotásában találkozunk az ivás és a lerészegedés inkább vonzó, mintsem taszító leírásával, például a *História a Keserű Balsorsról* című 17. századi verses elbeszélésben, melynek hőseit, egy balga ifjút, miközben saját útját akarja járni, ráveszik a „részegítő italok” kipróbálására:

Felhajtá elébb kupa fejér bort,
másodjára kancsó mézes bort,
harmadjára korsó mézes sert,
eszét sem tudván, megrészegedett,
volt ahol ivása, ott lőn aludása...

(RAB Zsuzsa fordítása)

A század „alacsony”, szatirikus irodalma többek között elbeszéli a kolostort kocsmává változtató szerzetesek életét (*A kaljazini barátok kérelme*), sőt még az egyház szertartásait is parodizálja (*Kocsmai istentisztelet*). Éppen ezért minden oka megvolt rá Szimeon Polockijnak (1629–80), a korszak legismertebb tudós udvari költőjének, hogy *A korhelység* címmel tankölteményt írjon megtévedt honfitársainak, e szavakkal oktatva őket: „Te is tudd: ha részeg vagy, elborul az agyad, / Az, aki igaz ember, mindig józan marad.” (IGLÓI Endre fordítása.) A klasszikus orosz irodalomban, főként Dosztojevszkij regényeiben, ahol a „módosult tudatállapotok” változatos formáival találjuk magunkat szemben, a részegség a kisszerű figurák sajátja, és szinte állandóan összekapcsolódik az író poétikájának Bahtyin által feltárt egyik fontos, karneváli sajátosságával, a botrányal. Karne-

váli felhangokkal kísért botrányjelenetek során tárul fel a részegeskedő Marmeladov (*Bűn és bűnhődés*) és Lebjadkin kapitány (*Ördögök*) tragikomikusan pusztító jelentéktelensége. A *Cudar história* tábornok hőse pedig liberális-humanista eszménye kipróbálása végett megy el beosztottja esküvőjére, ahol kénytelen belátni, hogy nézetei csődöt mondtak, majd leissza magát a sárga földig.

Az 1917 utáni orosz prózában csak ritkán találkozunk a részegség ábrázolásával. A költészetben kissé más a helyzet, elegendő az 1920-as évek lírájában jelentős szerepet játszó Szergej Jeszenyin *Kocsmás Moszkva*-ciklusára hivatkozni. Jurij Olesa 1927-ben íródott, az *Irigység* című kisregényében például csupán az új, érzelem nélküli, jelszavakkal operáló, elgépiesedett szovjet világot tagadó „régiek” menekülnek az italhoz, siratva az érzelmek pusztulását. A szovjet irodalom kánonja pedig egyenesen megtiltotta a „deviancia” irodalmi megjelenítését. A pozitív hős ugyanis józan, s mivel mindig ébernek kell lennie, mert fenyegeti az osztályellenség, soha nem veszítheti el a fejét. Am ugyanakkor, ha valaki bírja az italt, nemcsak kommunista, de orosz mivoltának is dicséretére válik. Ezt bizonyítja például, hogy az 1960-as, 70-es években a Magyarországon használatos középiskolai orosz nyelvkönyvekbe – számomra máig sem teljesen érthető okokból – Solohov *Az emberi sors* című kisregényének az a jelenete került be, mikor a koncentrációs táborban a németek úgy próbálják vallomásra bírni a hadifogoly „orosz Ivánt”, hogy le akarják részegíteni, éhgyomorral vodkát itatnak vele. Az igazi orosz hős azonban bírja az italt, s főként arra büszke, hogy „borkorcsolya” (zakuszka) nélkül hajtotta fel a több pohár vodkát, és nem részegedett le, nem adta fel társait. Mint példakép, a magyar gimnazistáknak igazán megmozgathatta a fantáziáját.

Venyegyikt Jerofejev (1938–1990) tulajdonképpen egykönyves író, az 1970-ben íródott, *Moszkva-Petuski* című kisregénye – egyébként az író könyvének műfaját, Gogol *Holt lelkekének* mintájára poémának nevezte – tette világszerte népszerűvé. A könyv először szamizdatban, illetve nyugati kiadásokban terjedt, Oroszországban csak 1988-ban jelent meg, a sors iróniája folytán a *Józanság és Kultúra* elnevezésű antialkoholista folyóiratban, rövidített változatban, folytatásokban, a teljes szöveget csak 1989-ben adták ki. Magyarul Vári Erzsébet fordításában olvasható. A *Moszkva-Petuskiban* az önéletrajzi elbeszélő, *Venyicska* (a Venyegyikt becéző változata) beszédfolyamán keresztül tanúja az olvasó egy furcsa utazásnak Moszkva és Petuski között, kb. 120 kilométeres távolságban a helyi érdekű vasúton, a szovjet–orosz társadalom „mélyrétegei”, kisemberek, alkoholisták és lecsúszott értelmiségi különcök közegeiben. Az utazás folyamán egyre fokozódik a hős lerészegedése, és ezzel együtt „tisztán látása” s hasonlóképp a vele utazóké is. A kalauz sem a jegyekre és a szabályok betartására figyel, hanem arra, hogy meglegyen a napi vodkaadagja, s örömmel vesz részt a társalgásban és az önfelejtésben.

Jerofejev könyvét átszövik az idézetek; a vendégszövegek között a fő szerep a Bibliának jut. Emiatt is lehet e különös utazást metatextuális szinten szenvedéstörténetnek, passiónak értelmezni. A kompozíciót alkotó lerészegedés folyamata „visszajára for-

dított” vallási folyamat (Jerofejev egyik interjújában a következő kijelentést tette: „Mindegy, hogy a kereszthez vagy a kocsmapulthoz szögezték), a szovjet állampolgári öntudat elvesztésének következtében permanens „megvilágosodás” s egyben részeg mártírium. A *Moszkva-Petuskiban* a legtöbbet idézett evangéliumi rész, a „Kelj fel és járj!”, az „Uram miért hagytál el engem?” szintén a szenvedéstörténetre utal. Az sem véletlen, hogy az utazás napja péntek (igaz, tizenharmadika). Venyicska az angyalokkal folytat párbeszédet, kiüríti a különböző koktélok (l. a *Villamoserőmű – 43. kilométer* című fejezetet, a „Kánaáni balzsam,” a „Betlehem csillaga,” a „Komszomolka könnye” stb. elnevezésű koktélokat, melyek denaturált szeszből vagy más, élvezetre nem éppen alkalmas, alkoholtartalmú háztartási szerek keverékéből állnak) keserű poharát, majd a regény végén egy kapualjban odaszögezik a padlóhoz, egyenesen a torkába döfve az árt. Venya szenvedéstörténetében valójában a mártírium paradoxona a döntő, ami az orosz kultúrában rendkívül elterjedt és kedvelt „jurogyivij” (szent együgyű) figurájával és paradigmájával mossa össze alakját. A szent együgyű legfőbb jellemzője a „visszájára fordított” viselkedés: letépi magáról a ruhát, artikulálatlan hangokat hallat a templomban, megveti az élet nyújtotta javakat, kigúnyolja saját magát. Venyicska részegségének sincs sok köze a felszínes élvezetekhez, bármennyire lelkesen írja is le a koktélok receptjeit, inkább az aszkézis különféle formáira emlékeztet. Olga Szedakova költőnő, aki Jerofejev közeli barátja volt, visszaemlékezéseiben a következőket írta róla: „Nagyon is érződött, hogy ez az életforma nem egyszerű részegeskedés, hanem valamiféle szolgálat... Összehasonlíthatatlanul több volt benne a szenvedés és a munka, mint az élvezet... Nem találkoztam még másik olyan emberrel, aki annyira ádáz ellensége lett volna bármely közismert »élvezeti« formának, mint Venyicska. Bizonyára nem volt számára undorítóbb dolog, mint csak úgy egyszerűen élvezni az életet, hajszolni az élvezeteket.”

De térjünk vissza a koktélokhoz, melyeknek receptjeit Venyicska gondosan megadja. A kisregény intertextuális összefüggéseit tekintve a mű értelmezéséhez a *Komszomolka könnye*, ez az „illatos és különös” koktél szolgál érdekes adalékkal. A recept egyébként a következő:

15 gramm – levendula
15 gramm – vasfű
30 gramm – „Erdei víz” arcszesz
2 gramm – körömlakk
másfél deci – szájvíz
másfél deci – limonádé

A hatása pedig: „... ha megiszol egy decit belőle, az emlékezeted tiszta marad ugyan, de józan eszed mintha sohase lett volna. Még egy decivel lehajtasz, és magad is elcsodálkozol: hogy tettél szert ennyi józan észre? És ugyanakkor miért hagy cserben az emlékezeted?” Eduard Vlaszov a *Moszkva-Petuskához* írott kommentárjaiban egy tipikus szovjet

paradoxonra hívja fel a figyelmet: a komszomolistáknak mint a jövőbeli kommunistáknak nem volt joguk a síráshoz. A síró komszomolista mint eljövendő párttag ritkaságszámba ment, ezt Majakovszkij is megverselte 1924-ben, a *Vlagyimir Iljics Lenin* című poémában: „Ha kiállítanának / a múzeumban egy síró bolsevikot, / a szájtátiak naphosszat bámulnák / Még mit nem – ilyet sose láthatsz!” (a pontosság kedvéért saját nyersfordításom). A már említett *Irigység* című Olesa-regényben az egyik „régí ember,” egy Ivan Babicsev nevű alkoholista mérnök arról beszél, hogy „az öngyilkos komszomolista sírját nemcsak koszorúk, de kortársai átkai is borítják. Az új világ embere dekadens cselekedetnek tartja az öngyilkosságot. A régi világé ellenben így beszélt: meg kellett ölnie magát, hogy a becsületét megmentse. Ilyenformán azt látjuk, hogy az új ember egyre jobban megveti a költők, sőt a történelem múzsája által keltett régi érzéseket.” Ivan Babicsev ezért a régi érzések díszszemléjét, az érzések összeesküvését akarja megrendezni a kiüresedett, siváran tervszerű szovjet világban.

Jerofejev kisregényében a *Komszomolka könnye* ebben a kontextusban előrevetíti az érzelmek rehabilitációjának szükségességét. A *Moszkva-Petuski* tehát „érzelmes utazás” is (STERNE *Tristam Shandy*jének szellemében), mivel célja a lélek és a lelkeség újjászületése, hogy az egyén a szürke szovjet hétköznapi világából kikerülve, az alkoholmámorban megtisztulva visszaállíthassa az „érzékenységhez” való jogát. Venya egyáltalán nem duhaj, „karneváli” figura: kedvenc állapota nem a részegség, hanem a másnaposság. Nem tűri a durvaságot, sőt azt sem viseli el, ha csiklandozzák. A lélek legmagasabbrendű állapotának az általános csüggedtséget tartja: „Ó, milyen jó lenne, ha az egész világ olyan jámbor és félnék lenne, akárcsak én most, ha a világon mindenki ugyanígy kételkedne mindenben: önmagában és abban is, vajon mennyire komoly ez a hely, amelyet elfoglal az ég alatt. Se rajongás, se hőstettek, se megszállottság! – általános csüggedtség lépne a helyükbe. Hajlandó lennék örökkön-örökké e földön élni, ha előbb mutatnának egy sarkot, ahol füttyülnék a hőstettek. »Általános csüggedtség«, ez a gyógyír minden bajra, valódi csodaszer, az abszolút tökéletesség alfája és ómegája!” E furcsa érzelmesség miatt nagyon nehéz Jerofejev művében a nevetés minőségét meghatározni. Mihail Epstejn, a kiváló filozófus és író jogosan állapítja meg, hogy a bahtyini karnevalizáció fogalmát nem lehet Jerofejev prózájára alkalmazni, mivel itt nem a felszabadult nevetésről, az energia áradásáról van szó, hanem a beletörődésről, az energia kihunyásáról, az entrópiáról. Ezért célszerűbbnek látszik a jerofejevi nevetést inkább az „ellenirónia” fogalmával jelölni. Az ellenirónia lényege Epstejn szerint a következő: „Ha az irónia visszájára fordítja a direkt, komoly jelentést, úgy az ellenirónia magának az iróniának az értelmét fordítja a visszájára, visszaadva a komolyság létjogosultságát – ám mindezt nem direkt módon, nem egyértelműen teszi.” Jerofejev is felhasználja az ironikus sablonokat, csak nem a szokásos módon működteti őket. A jerofejevi ellenirónia leginkább a nyelvben tükröződik: ez a beszédflow nem tagadja meg az irodalmi nyelvet, ahogy az elbeszélő, Venyicska sem teszi kétségessé műveltségét, értelmiségi voltát, sőt gyakran még a régiesen „fennkölt” stílust is

komolyan veszi. Mindez azonban nem zárja ki a nyelvi humor majdhogynem teljes skálájának a jelenlétét a szövegben.

A *Moszkva-Petuski* az utolsó szovjet nemzedék reprezentatív műve, amely „az érzelmek összeesküvésének” poétikai kiteljesítésével az utolsó szovjet irodalmi mítosznak tekinthető. Ez a mítosz is, hasonlóan Jeszenyin és az önpusztító, alkoholista színész és bárd, Viszockij mítoszaihoz a művész és környezete tragikus ellentétéről, az önpusztításról és az orosz kollektív tudattalanba való belefeledkezésről szól. Ám míg a megelőző irodalmi mítoszok alapvető eljárás módja a „hős” felnagyítása volt, Venyicska mítoszában a lekicsinyítése, az érzelmek féktelen kitörése helyett a csendes csüggedtségé a fő szerep. A *Moszkva-Petuski*t Szergej Gandlevszkij író „nemzedéke bibliájának” nevezte, s ténylegesen az új orosz irodalom egyik alapszövege lett belőle. Venyicska monológjának egyes kitételei szállóigékké váltak, sőt azt is bizton lehet állítani, hogy Jerofejev poémája nemcsak az irodalmi beszédmódot, de magát az orosz nyelvet is megváltoztatta.

LATINITAS

BORZSÁK ISTVÁN

A két Cato híre – à travers les âges

Ladislao sexagenario intonso

Hetven év távlatából nehéz volna megmondani, szerkesztői megfontolásból történt-e, vagy merő véletlenségből, hogy az akkori reprezentatív ókortudományi folyóirat (*Die Antik*) X. évfolyamában (1934) két olyan tekintély, mint a frankfurti Matthias Gelzer és a müncheni Friedrich Klingner egyszerre értekezett a két Catóról: Gelzer az Uticensisről (59 skk.), Klingner pedig az idősebb Censoriusról (239 skk. = Röm. Geisteswelt⁴ 34 skk.).

A két római alakja – rigorózus erkölcsi elveik (*abstinentia, constantia, gravitas severitas...*) hírhedettsége okán – tudvalevőleg már korán szinte egybefolyt (akárcsak oly sokszor a Kyrosoké, Dareiosoké, Scipióké...): *priscus Cato* (Hor., C. III 21, 11) az uticai ugyan, de jelzője az id. Cato röghöz ragadtságára is emlékezteti az olvasót (vö. Hor., Epist. II 2, 117); a valószínűleg Enniusból átemelt *sententia dia Catonis* (Sat. I 2, 32)¹ is egyaránt illik mindkettejükre. A „nyíratlan”, „bozontos” jelző a romlatlan hajdankort idéző horatiusi ódában (C. II 15, 11 *intonsi Catonis*) úgyszintén nem csak az id. Catóra vonatkoztatható, vö. Luc. II 372 sk.:

ille nec horrificam sancto (!) dimovit ab ore
caesariem, duroque admisit gaudia voltu, –

az utóbbi célzás a Censorius közismerten „mosolytalan” (ἄγέλαστος) voltának szól, ami az uticaitól sem volt idegen (Hieron.ep. 130: PL XXII 1117 sk.); a folytatás is „torzonborz”) a polgárháború elközeledtével (gyásza jeléül) a leendő uticai sem nyíratkozott többé (375 sk.):

intonsos rigidam in frontem descendere canos
passus erat maestamque genis increscere barbam.

1 Vö. Ed. FRAENKEL, *Horace*, Oxford, 1957, 83.

Már Vergilius antik magyarázói sem tudták biztosan, hogy Aeneas pajzsának leírásában (Aen. VIII 670) melyik Cato oszt igazságot az alvilágban: Servius a censorra gondolt, az újkori szakértők az uticaira. Horatius elítélő sorai (Epist. I 19, 12 skk. és 18, 5 skk.) nem a tisztelt példaképre, hanem a Stoa idéetlen Cato-majmolóra vonatkoznak.

Tulajdonképpen a catói eszmevilágról szólt az az ifjúkori próbálkozásunk is (1939-ből), amelyben az epigrammaíró Martialist a Flaviusok korának öntudatos római költőjeként mutattuk be.² Gondoljunk az ifj. Pliniusnak küldött kísérőversére (X 20):

Nec doctum satis et parum severum, sed non rusticulum nimis libellum, facundo meo Plinio, Thalia, i, perfer... ³	
Sed ne tempore non tuo disertam pulses ebria ianuam, videto... Seras tutior ibis ad lucernas..., tunc me vel rigidi legant Catones.	12 21

Vigye hát a Múzsza ezeket a „nem eléggé tudós és kevésbé szigorú, de azért nem is parasztias” verseket az ékesszólás terén Ciceróhoz hasonlított Plinius házába, de csak este felé adja át, maga is pityókásan; őt magát pedig, azaz verseit majd *így*: esti poharazgatás közben még a rideg (méltóságteljes, az ősi szokásokhoz ragaszkodó) Cato-hívók is szívesen olvassák, nem finnyáskodnak, nem áltatják magukat és a világot.

Martialis máshol is ír az „öregék” félelmetes kritizáló kedvéről (I 25, 3 sk., vö. Hor., A. p. 341 sk.), a *prisca fides*, a *vera simplicitas* dicséretéről, az igazság melletti kiállásról és a tisztesség „csodálatáról” (I 39, 4 dk. *recti custos, mirator honesti*).⁴ A lenézett Graeculusok, de akár még Homéros elítélendő szabadosságához képest is az ő római versei szigorúbbak (IX 11, 17 *severiores*), és ez a szigorúság korántsem csak abban mutatkozik meg, hogy nem hajlandók Domitianus kegyeltjének, a „tavaszi” Earinusnak a nevét (*nomen cum violis rosisque natum*) sem csak úgy könnyedén – az Apeç, Apeç mintájára – *Eiarinos*-nak írni és ejteni.

2 EPhK 63 (1939) 142 skk.=Dragma II 203 skk.

3 Vö. Hor., Epist. I 20.

4 Vö. Luc., Phars. II 389 *iustitiae cultor, rigidi servator honesti*; Hor., Epist I 1,17 *virtutis verae custos rigidusque satelles*. – A császárkori sztoikusok az „igazi erény” *catói óreinek* tekintették magukat. Ebből az igényükből az itt inkább epikureus Horatius főleg a catói merevséget tartja számon. Tacitus a Nero-korabeli sztoikus ellenzék vezérének, Thrasea Paetusnak a jellemzését vádlója szájába adja (Ann. XVI 22,2): *habet sectatores vel potius satellites, qui... habitum vultumque eius sectantur, rigidi et tristes, quo tibi* (sc. Neroni) *lasciviam exprobrent*. Tacitus előadásában Thrasea úgy szerepel Néro kérlelhetetlen ellenfeleként, mint annak idején Cato Caesaréként. A történetírónak Thrasea személyéhez fűződő besőséges kapcsolatáról vö. RE Suppl. XI 379 sk. – Thrasea írásban is megörökítette az Uticensis életét (Plut., Cato min. 25,1 és

Az eddig találmra kiragadott „szigorú” példáknál érthetőbb nyelven szól a I 78. epigramma: egy bizonyos Festus gyógyíthatatlan betegségének – Szókratészt „utánozva” – *nem* méreggel (*obscuro veneno*) vetett véget, nem is az éhhalált választotta: Cato követőjeként

sanctam (!) Romana vitam sed morte peregit,
dimisitque animam nobiliore rogo.

Ha valaki nem találta volna ki, hogy Cato *nobile letum*ának (Hor., C. I 12, 35) például vételéről, illetőleg dicsőítéséről van szó, olvassa a végén (v. 9) Martialis aulikus túlzását:

Hanc mortem fatis magni praeferre Catonis
fama potest: huius Caesar amicus erat, –

az illető Festusnak Domitianus (a „kegyes” Caesar) nem adáz ellenfele, hanem *barátja* volt: nem lett volna tehát oka az öngyilkosságra, mint annak idején az utikai Catónak.

Másik régi írásunk, amelyet – hatvan esztendő múltán – a Cato-téma kapcsán idézünk fel, Martialis és Petronius *simplicitas*át tárgyalta.⁵ Most csak a Satiricon egyik verses betétjében (132) mentegetett *nova simplicitas* catói összefüggéseit próbáljuk megvilágítani. Annak idején Tacitus emlékezetes Petronius-jellemzéséből, a nerói udvar *arbiter elegantiarum*ának tacitusi megítéléséből indultunk ki. (Ann. XVI 18,1): „Mondásait és cselekedeteit, minél különb fesztelenséget és bizonyos nemtörődömséget mutattak (*quanto solutiora et quandam sui neglegentiam proferentia*), annál inkább a természetes egyszerűség megnyilvánulásának fogták fel” (*in speciem simplicitatis accipiebantur*). Ha most az illető verses betét így kezdődik:

Quid me constricta spectatis fronte, Catones,
damnatisque novae simplicitatis opus? –

akkor nem az „újabbkori”, azaz Nero környezetében tetten érhető *simplicitas*nak a *korábbihoz* (a hagyományoshoz, megszokotthoz) való viszonyát igyekszünk tisztázni, hiszen a *természetes* egyszerűség mindenkor *természetes*, csak annak elfogadásában (befogadásában) lehetnek és vannak különbségek. Arról lehet szó, hogy az erkölcs-csőszöként fellépő mindenkori Catók homlokráncolással, szemöldökük szigorú összevonásával adnak kifejezést rosszallásuknak a Petronius-félék *féltelen* szabadszájúságának láttán és hallatán.

37,1); 1. még Mart. XI 2,1 *triste supercilium durique severa Catonis frons* – a folytatásban a tettetett erkölcsi szigorúság elutasításáról van szó: *personati fastus et regula morum... ite foras!*
5 EPhK 70 (1947) 1 skk. = Dragma III 193 skk. (1944-ből).

A *simplicitas* általában a görög *απλοτης και αληθεια* római másának tekintik (vö. Plat., Pol. 361 *απλους και γενναιος*). Ennek mintaszerű megtestesülését látták a rómaiak az utikai Catóban: ő volt nemcsak a *virtus* képviselője (Sen., Dial IX 16, 1 *virtutis viva imago*), hanem az *exemplum viri priscae simplicitatis* is. Ezzel a tisztes hajdani *simplicitasszal* szegezi szembe Petronius a szabadosabb (oldottabb, „kötetlen”) *újat*: az epikurosi életideál nehezen egyeztethető össze a Floralia „öveket megoldó” látványosságait (vö. Hor., C. I 30,6 *solutis Gratiae zonis*; III 21, 22) elutasító (catói) *severitasszal*.

De a *prisca simplicitas* (vagy *antiquus rigor et nimia severitas, cui iam pares non sumus*: Tac., Hist. I 18,3) és a *nova simplicitas* (vagy éppen *recens lascivia*: Quint. II 5, 21) egyre sűrűbben emlegetett ellentétének további dokumentálása helyett térjünk át a korai császárkori Cato-képnek Lucanus eposzában nyomom követhető sajátos gazdagodására. Azoknak a megpróbáltatásoknak epikai (vagy drámai?) ábrázolására gondolunk, amelyek az utikai vég előtt szinte még az „edzett” (*durus*) Catót is könnyekre indíthatták volna... (Luc. IX 50 *mala vel duri⁶ lacrimas motura Catonis*.)

A párhuzamos hagyomány nem sokat mond. Plutarchos életrajzában (Cato min. 56) a Pharsalos utáni hadihelyzet ismertetéséből annyit tudunk meg, hogy a Dyrrhachionban időző Cato, hogy a parancsnoksága alá rendelt csapatokat Pompeius számára megőrizze, a Kerkyrában állomásozó hajóhaddal átkel Afrikába; Libyában értesülvén Pompeius méltatlan haláláról, továbbhajózik Kyrénébe, majd télvíz idején hét napig tartó sivatagi menetelés után jut el Uticába. Itt éri a köztársaságiak thapsusi vereségének a híre. Plutarchos aprólékosan részletező előadásában éppen a libyai hadmenet leírása fölöttébb szűkszavú, szinte csak az eszményi hadvezér sablonos erényeinek bemutatására szorítkozik. (vö. Luc. IX 586): *ipse praecedit*; miben *első* és miben *utolsó* Cato: 618, ill. 591; (vö. Plut., Cato min. 19, 1.)

Annál színesebb és drámaibb kép tárul elénk Lucanus *Pharsaliájának* IX. énekéből. A „kegyetlen út” (385 *durum iter*) vállalása a természet legyőzésével ér fel (299 sk. *iter mediis natura vetabat Syrtibus: hanc audax sperat sibi cedere virtus*); Libya földje „úttalan” (járhatatlan, leküzdhetetlen) vidék (307 *invia sedes*; 386 *invia temptant*), terméketlen (381); tele veszedelemmel, látványos⁷ szörnyűségekkkel (405; 805), kiszolgáltatva a viharos szeleknek (446) stb. Mindezt persze nyugodtan költői túlzásnak mondhatnánk, ha az egész leírás bizonyos elemei nem *közelebről* meghatározható forrásvidékre utalnának. A természet legyőzése, leküzdhetetlennek látszó akadályok leküzdése, a fáradalmak és veszedelmek ismételt emlegetése (*labores*: 295; 298; 381; 407), a

6 *Durus* = 'kemény', 'szilárd', 'durva', 'érzéketlen') Lucanus eposzában a Cato-fejezetek (nemcsak Cato!) leggyakrabban használt jelzője.

7 IX 805 *maiora parant Libycae spectacula pestes*; vö. a Massilia előtti tengeri csata „csodás” borzalmaival (III 633 sk.): *multaque ponto praebuit ille dies varii miracula fati*.

sors kihívása (881 sk. *cogit tantos tolerare labores summa ducis virtus, qui ... omni fortunam provocat hora*) csupa olyan motívum, amely *ennyire halmozottan* a költő szeme előtt lebegő példaképre, a Nagy Sándor-hagyományra tereli figyelmüket.

Ennek bizonyítására csak egy-két részletet emelünk ki. Egyik az a híres jelenet (499 skk.), amelyben már mindenki eltikkad a szomjúságtól (*manant sudoribus artus, arent ora siti*), amikor végre egy szűkösen csordogáló forrásra bukkannak. Az egyik katona nagy nehezen megtölti vízzel a sisakját és Catónak nyújtja; a szomjazók az út porától mocskosan irigykedve bámulják, mire Cato elgondolkozik: csak nem hiszi bárki is őt egyedül a *virtus* híjával valónak? (506 *vacuum virtutis*.) Csak nem iszik a vezér, miközben népe szomjazik? (509 *populo sitiente*.) Felindulásában kizúdíjtja a sisak tartalmát, *suffecitque omnibus unda* (510). Nos, ennek szinte szó szerinti megfelelőjét olvashatjuk Arrianos előadásában (VI 26, 3): Nagy Sándor nyíltszíni gesztusa láttára a hősiezen tovább szomjazó sereg erőre kap, a látszólag céltalanul elfecsérelt víz elegendő itálnak bizonyul valamennyiük számára. (αστε εικασαι αν τινα ποτον γενεσθαι πασιν). Jegyezzük még meg, hogy akár Curtius Rufus (VII 5), akár Arrianos (VI 23 skk.), egészen más összefüggésben (nem Egyiptomba, hanem valahol az iráni fennsík pusztaságaira lokalizálva) adja elő a történetet, és hogy Plutarchos természetesen nem is említi Cato állítólagos (topográfiailag lehetetlen) egyiptomi kitérőjét, illetőleg az Ammon-jóshely megkérdezésének szuverén *mellőzését* (Luc. IX 562 sk.):

...me non oracula certum,
sed mors certa facit: pavidio fortique cadendum est.

Egy másik részlet nem kevésbé tanulságos: Cato sivatagi gyaloglásának leírását (Luc. IX 444 sk. *hac ire Catonem dura iubet virtus...*) a legenda formálói nagy ügyesen Nagy Sándor-i szenvedésekkel (παθηματα) teljes hadmenetté színezték, amelyek (πονοι) közül a regényes hagyomány rettenetes kígyói sem maradhattak ki (vö. Dragma V 66 sk.). Így válik érthetővé Lucanus történeti eposzának kígyó-panoptikuma (IX 619 skk.): az, amire a költő a *Libycus aer* okozta bajok kitergetésében hivatkozik (622 sk. *volgata per orbem fabula*), jórészt a nagy makedón alakjához fűződő mesés hagyomány következetesen előkívánckozó részleteivel azonosítható.

Az afrikai homoksivatagban bukdácsolókra – így a *harenivagus Cato* (Luc. IX 941) katonáira is – leselkedő kígyóveszély „Nagy Sándor-i” kapcsolataira Sallustius Marius-portréjának elemzése során figyeltünk fel (Dragma VI 66 skk.): az afrikai Iugurtha ellen hadakozó *homo novus*nak olyan veszedelmekkel kell szembenéznie, mint királyi mintaképének, és ezek között hagyományosan ott volt a halálos mérgű sivatagi kígyók sokasága is. Sallustius „forrását” ebben a vonatkozásban alkalmasint Sisennában gyaníthatjuk, akinek tájékozottsága akárhányszor obskurus keleti dolgokban vitathatatlan. Ezeknek a Tacitus megértése szempontjából is fontos szálaknak a kitapintása íme, Lucanus Cato-képének megvilágításához is hozzájárulhat.

A két Cato irodalmi képének bemutatását ígértük – à travers les âges. A kimeríthetetlen téma néhány késő ókori és kora középkori dokumentumát A. Hermann foglalta össze a *Reallexikon für Antike und Christentum* „Cato (christlich)” cikkében (935 skk.; vö. L. Ettlinger, *Reallex z.d.t. Kunstgesch. „Cato”* 380 skk.). Ennek rekapitulálása nem feladatunk. Nem érezzük viszont fölöslegesnek felidézni azt, amit annak idején (1960-ban) az antikvitás 16. századi képének vizsgálata során Bornemisza Péterünk irodalmi működése kapcsán érdekesnek találtunk.

Említett monográfiánkból meglehetősen furcsa – jó szándékúan esetlen, a prédikációk hallgatóinak épülésére szánt – ókor-kép tárult elénk. „Es ist eine christlich-moralisierende, hausbacken-erbauliche »Holzschnitt-antike«, die mehr an die »lehrreichen Historien« von Hans Sachs erinnert, als an das Erlebnis, das die Hochrenaissance von der Antike hatte” – mint ahogyan egykori tanárom, majd tisztelt barátom, Ivánka Endre írta értő recenziójában.⁸ Megjegyzendő, hogy a kor emberei hajdani elődeiket általában nem a „klasszikus” szerzők írásaiból, inkább csak ilyen-olyan kivonatokból, florilegiummokból, szentencia-gyűjteményekből ismerték. Tudjuk (bizonyítottuk), hogy Bornemisza Péter diák *Elektra*-magyarítása a görög klasszikus eredeti szövegének közvetlen ismeretén alapszik (Melancthon wittenbergi Sophoklész-interpretációját a bécsi Georg Tanner közvetítésével ismerte), de későbbi írásaiban szinte kizárólag csak közvetett értesülésekkel van dolgunk.

Így hát ne csodálkozzunk, ha prédikációiban a józan élet példáiként „Curius Fabricius” (azaz a legendás M. Curius Dentatus és a nem kevésbé legendás C. Fabricius Luscinus nevének és személyének a jegyzetelés sietségében kontaminálódott produktuma)⁹ Catóval együtt éltek, „fő hadnagyok lévén (azaz fővezér létükre), igen józanon”. A prédikátor persze nem mondja meg, hogy melyik Cato lehetett az a józan életű „fő hadnagy”. Nyilván a fentebb tárgyalt *uticai*, akinek igénytelenségéről az afrikai hadmenet viszontagságainak kiszínezői annyi mindent meséltek.

Már ismert egy 1494-ből való ősnymtatvány fametszete, amelyen Cato középkori tanítómesterként prelegál növendékei előtt; éppen csak az egykorú Seneca-ábrázolások pápaszeme hiányzik az orráról. Ugyanez az ábrázolás máshol „Pictagoras” – azaz Pythagoras – jelzéssel bukkan fel, vagyis a kor olvasóinak és prédikátorainak nem a név hitelessége, nem is a „szép intések” eredeti összefüggése vagy szerzőjük kivolta a fontos, csakis az, hogy a hívek okuljanak a „doctorok és pogány bölcsék” írásaiból.¹⁰ Így szerepelhet egymás mellett Szent Ambrus és Phocylides, Cato és az alexandriai Palladas, a komédiáiró Terentius stb. Az említett nevek alatt járó gnómák évszázadokon, sőt évezredekken keresztül szolgáltak tananyagul Európa iskoláiban. A „*Catonis disticha*” még a 19. században is tankönyv volt Magyarországon (is), Pythagoras „arany mondásaival” egyetemben.

8 Anzeiger für die Altertumswiss., 1961, 240.

9 *I. m.*, 286, 290, l. j.

10 *I. m.*, 357 sk.

A Catónak tulajdonított két- vagy egysoros, világszerte olvasott szentenciák gyűjteménye az *idősebb* Cato bölcsességének hírét („eine ihm freilich nicht gerecht werdende Bekanntheit”) ¹¹ tartósította szinte e közelmúltig. Tanulságosak azok az adatok is, amelyek a különben feddhetetlen (uticai) Cato feleségváltogatásának akár az antik, akár a középkori keresztény irodalomban feltűnedező *pro* és *contra* megítélésére vonatkoznak.

Ugyanez áll a késői legendákban, hol így, hol úgy megjelenített – bizonyos szempontból rokon – Diogenés alakjára vonatkozólag is. Ezzel kapcsolatban idéztük H. Kusch megállapítását: ¹² „A legtöbb középkori szerző számára az ellentmondásos Diogenés-hagyomány szinte rommezőnek mondható, ahonnan az illetők a mindenkori érvelésük támogatására felhasználható építőköveket előbányászták.” Elmondhatjuk ezt nemcsak az egynek vett Cato-alak változatos felhasználásáról, hanem általában az antik irodalom keresztény szempontú alkalmazásáról, mint például a phaedrusi „Farkas és bárány”-meséről is. Bornemisza „Ördögi kísértetei”-ben (Post. IV 906) a név szerint (!) felsorolt főúri haramiák embertelenségének megbélyegzése után „M. Cato szavát” olvashatjuk: „Ez féle nyilvánvaló lopók aranyláncot viselnek és bársonyba járnak, az titkon való lopók pedig vasláncot, békót hordoznak.” (Minden idők Tiborcainak keserves panasza.) A megvesztegethetetlen eszményképre hivatkozó Bornemisza kockázatos aktualizálása nemcsak a 16. századi Magyarország állapotára vet fényt. ¹³

Ugyancsak az *Ördögi kísértetekben* (IV 871) van szó az 1573. évi éhínségről és a „parasztságot feltámasztó” Monetariusról (Thomas Münzerről), majd egy milánói Rosa nevű személyről, aki szintén „sok gaz népet felindított Mediolanum ellen.” Ennek a zsebében öngyilkossága után „illy írást” találtak: „Úristen, te tudod, hogy az én igyem igaz volt, azért érte adj örök életet, avagy *Cato mellett helt.*” ¹⁴ A milánói felkelővezér talányos végakarata mögött az uticai Cato utókorának azok a vonásai ködlenek fel, amelyekkel Dante *Purgatóriumának* elején szembesülünk. A Szabadság országának itt Cato a szimbolikus őre, aki „meghalt inkább, hogysen rabbá legyen: a nagy sztoikus a pogány erkölcs leghatalmasabb erőfeszítése a Keresztény Erény felé” (Babits). Dante ezt így írta:

Vidi presso di me un veglio solo
degno di tanta reverenza in vista,
che più non dée a padre alcun figliulo.
(Purg. I. 31 skk.)

11 A. HERMANN, RAC „Cato” 935. – A *Disticha Catonis* hagyományáról és Cato bizánci utókoráról sok újat tudhattunk meg FODOR Nóra disszertációjából: *Die griech. Übersetzungen lat. Autoren durch Max. Planudes, Heidelberg, 2004, 194 skk.*

12 RAC „Diogenes von Sinope” 1069.

13 *I. m.*, 378.

14 *I. m.*, 441 sk.

Cato itt a tiszteletreméltó sztoikus, akinek tulajdonképpen a büntelen pogányok közt, a *Paradicsomban* volna a helye (a 80. sorban olvasható megszólítása: *o santo petto* – Lucanust visszhangozza: IX 255; vö. 555 és 561), de kivételes erényének jutalmául *itt* őrizheti a „drága szabadságot” (Purg. I 71 skk.):

libertà va cercando, che è si cara,
come sa chi per lei vita rifiuta.

Tu 'l sai, che non ti fu per lei amara
in Utica la morte, ove lasciasti
la vesta ch' al gran di sarà si chiara, –

vagyis amiért nem érezte keserűnek a halált Uticában, ahol odahagyta ama nagy napon megdicsőülendő porhüvelyét.

Most már sejtjük, mire pályázott a szabadság milánói óre: arra, hogy Dante Catójával együtt vigyázhassa ő is a Purgatórium bejáratát. Bornemisza tudott Dantéről, de az *Isteni színjátékot* nyilván nem tanulmányozta, és így értetlenül vette át közvetlen forrásából, a Melanchthon-tanítvány Joh. Manlius közhelygyűjteményeiből a Rosa-históriának csak alapos Dante-ismerők számára érthető célzását a szabadság uticai mártírjára, aki persze nem olyan okokból „akasztotta fel magát”, mint ahogy Bornemisza gondolta; Rosa sem a „pokolra” készülődött, hanem – ügye igazának tudatában – vélt erényeinek megfelelőbb helyre, a Purgatórium kapujába, őrnek.

Friedrich Gundolf külön könyvet írt Caesar hírének történetéről – Catóétól elválaszthatatlanul.¹⁵ A két Cato híre aligha férne egy kötetbe. Ennek rendszeres feldolgozását nem is ígértük, de akárcsak magyarországi utóéletük áttekintésétől is messze vagyunk. Talán akad egyszer vállalkozó erre az érdemleges feladatra. Mi most már – tekintésül – csak Berzsenyink írásaiból ragadunk ki néhány sornyt.

Például a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című versében címadó királyaink kultúra-teremtő és -ápoló érdemeiről, illetve a „durvaság” lealacsonyító hatásáról van szó: „Hunyadink alatt” az emberi tehetség kibontakozhatott, „a legkevélyebb polcra emelkedett”, míg a durvaságban még „Cato termérdek lelke is legörbed”. Midőn 1807 táján „a föld letapodva hódol” a kor Caesarja előtt, Felsőbüki Nagy Pál bátor ékesszólásával „mint egy ór Cato fedí a világot s mennyköveket szór”. A klasszikus Cato-hagyomány ismeretéről tanúskodnak, nem csak a „Nagy” családnévvel mesterkednek a Felsőbüki Nagy Benedek dicséretére írott hexameterek (1821-ből):

15 Fr. GUNDOLF, *Caesar*, Geschichte seines Ruhms, Berlin, 1925. – A könyv szaktudományi értékelése: M. GELZER, *Gnomon* 2 (1926), 725 skk. – Ebből idézünk egyetlen mondatot (729): „Was G. sagt, ist überaus anregend als Urteil eines literarisch äusserst feinfühligten und hochgebildeten modernen Menschen, aber es fehlt jede Grenze zwischen auslegen und hineinlegen.”

Törpét törpíthet, de Nagyobbá tesz Nagyot a polc,
mely gyávat szédít, de mezítláb hág oda Cato,

félreérthetetlen célzással Plutarchos Cato-életrajzának arra a passzusára (50, 1; vö. 44, 1), amely szerint Cato, mikor politikai ellenfelei elütötték a consulságtól, hírének csorbulása nélkül viselte a választási kudarcot, és valóban „mezítláb” (αυλοποδητος) és csak felsőruhát kapva magára (αχιτων) sietett le a közélet színterére, a római forumra.

Hivatkoztunk a hordójáról híres Diogenésnek a Catókkal bizonyos szempontból rokonítható figurájára. Erről a rokonságról árulkodik Berzsenyinek 1809. november 25-én Kazinczyhoz intézett levele is: „Ha sem Cato mennydörgése,¹⁶ sem Tibur (azaz Horatius) zengése¹⁷ nem tudta a római lelket ébreszteni, mit nyikorgok én az én hordómban?” (Vagyis igénytelen, „paraszti” magányában.) Ugyanígy (ez év decemberében, a széphalmi mesternek címzett „vázolatban”):

...Ha Cátó villám-
Szózatja s Pharsal vérpatakjai¹⁸
A római lelket fel nem ébreszték,
Mit vívjak én csekély az ár ellen?

A hosszú verses levél elején Kazinczy józan litterátori ténykedését, amellyel „dorgálja a vakság romlott korcsait”, Sókratés nyájas bölcsességéhez és Flaccus „lelkéhez és élesb kacajához” hasonlítja, majd az id. Catót említi: Kazinczy úgy szegez fegyvert a „köz romlás” ellen, „mint hajdan Rómának vigyázó Censora.” Máshol – Döbrentei Gáborhoz intézett versében (1815) – a költészetét érő „sanda gáncsokra” azzal reflektál, hogy az uticai Cato viharos közéleti szereplésével együtt járó méltatlan bántásokra és Sókratés elítéltetésére hivatkozik:

Azok, kik a szent Catót pökdösék
S a bölcsék atyját méreggel megölték,
Élnek ma is még...
S csudáljuk-e, hogy ránk morogni mernek?

*

16 BERZSENYI itt is (akárcsak az előbbi „mennykövek szórása” közben) gyaníthatólag a Censorius legendás „*Ceterum censeo*”-jára célzott.

17 Gondoljunk a *iustus et tenax propositi vir* catói rendíthetetlenségére (Hor., C. III 3)!

18 A Lucanus *Pharsalia*jából meríthető erkölcsi tanulság.

Ennek az igénytelen szemlének – vagy inkább: szemelgetésnek – esetlegességét, egyben lezárhatatlanságát szemléltesse az a jámbor kérdés, amellyel egyelőre *zárjuk*: ugyan mire vagy mire – az erény mogorva ókori őrére (*custos rigidus virtutis*)? Dante purgatóriumi őrállójára? vagy talán inkább Berzsenyi „őr Catójára”? – gondolhatott az a találékony mérnök, aki nem is olyan régen biztonságosnak hirdetett *lakatját* „Cato” árujelzéssel (márkanévvel) hozta forgalomba?

A ma is az olaszos „Cantone” cégjelzéssel működő logisztikai vállalat névválasztásában pedig ne keressünk logikát.

HAVAS LÁSZLÓ

Puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est

A Szent István-i *Intelmek* editio princeps Zsámboki Jánostól való, aki a maga 1581-es Frankfurtban megjelent Bonfini-kiadásába melléletként fölvette ezt a művet is,¹ amelynek szövege hasonló hagyományon nyugodott, mint a pár évvel később megjelent *Corpus Iuris Hungariae* 1584-es kiadásában ugyancsak szereplő *Intelmek*-editióé. Ebben valójában nincs is semmi meglepő, mert tudjuk, hogy Telegdi Miklós pécsi püspök az addig az ő tulajdonában lévő Ilosvai-kódexet Mossóczi Zakariás váci püspöknek ajándékozta, aki ennek alapján adta ki az *Intelmeket* a többi törvénnyel együtt,² de még ezt megelőzően a szöveget közlésre átengedte Sambucus-Zsámboki Jánosnak. Ilyen módon nem kétséges, hogy az *Intelmek* legkorábbi nyomtatott szövegei az Ilosvai-kódex hagyományát követik.

Ettől ugyan vannak kisebb-nagyobb eltérések, ám ezek nem feltétlenül tulajdoníthatók más kéziratok felhasználásának, lehet, hogy pusztán humanista javításokról, vagy akár sajtóhibákról van szó. Mindenesetre, ha ezek a korai kiadások használtak is más kéziratot vagy kéziratokat ellenőrzésre, akkor az vagy azok feltétlenül közeli rokonságban álltak az Ilosvai-kódex szövegével. Lényegében ez érvényes a későbbi kiadásokra is, még akkor is, hogyha – mint arról a későbbiekben részletesebben fogunk még szólni – egyes editiók nem is az Ilosvai-kódexre épülnek, hanem egy vele rokon másik szöveghagyományra, amelynek pontos meghatározására majd a továbbiakban térünk ki. Ez a megállapítás mindenekelőtt a Batthyány Ignác által történt közlésre érvényes,³ amely

- 1 Antonii BONFINII *Rerum vngaricarum decades quattvor cum dimidia*, His accessere Ioan. SAMBVCI aliquot appendices, Omnia nunc denuo recognita et aucta per Ioan. SAMBVCM, Francofurti, apud Andream Wechelum, MDLXXXI.
- 2 MOSSÓCZY Zakariás, TELEGDI Miklós, *Decreta, constitvtiones et articvli regvm inclyti regni Vngariae, Tírnaviae*, MDLXXXIII.
- 3 *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, opera et studio Ignatii comitis de BATTYÁN, episcopi Transsilvaniae, *collectae et illustratae*, Tomus secundus, Claudiopolis, MDCCCXXVII, 54–68.

egyaránt alapul szolgált mind a *Patrologia Latina*ban,⁴ mind pedig az Endlicher⁵ és a Mátyás Flórián⁶ által megjelentetett szövegek számára.

Nem hozott változást a millenniumi korszak reprezentatív törvénykiadása sem, hiszen az *Intelmek* ebben közölt szövege ugyancsak a régebbi CIH-hagyományt követte, s hasonló volt érvényes a Fitz József-féle 1930-as edícióra is.^{6/a} Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az *Intelmek* szövegkiadásai az 1800-as évek végéig, sőt némiképpen még azon is átnyúlóan részben az Ilosvai-kódex hagyományait követték, részben pedig egy vele közeli rokonságban álló másik kéziratot, illetve ezen alapuló szövegközlést. Ennyiben a 19. század végéig az *Intelmek* kiadásai egy meglehetősen egységes szöveget adnak, ami a szöveg-hagyomány homogeneitását sugallja.

A *Libellus de institutione morum* szövegközlésében lényeges változást Závodszy Levente kritikai közlése hozott,⁷ aki először tett kísérletet arra, hogy a vizsgált mű szövegének megállapításakor egy olyan kéziratot is felhasználjon, amely több ponton eltért az Ilosvai-kódex textusától. Ennek megfelelően közlése voltaképpen a Thuróczi- és az Ilosvai-kódex kollacionálásán alapult, tehát ama két kódexén, amely ebben az időben még egyaránt a bécsi császári könyvtár tulajdonában volt. Minthogy a Thuróczi-kódex jóval régebbinek bizonyult az Ilosvai-manuscriptumnál, ezért Závodszy az értékbeli elsőbbséget természetesen a Thuróczi-kódex szövegének adta, ám a gyakorlatban gyakran mégis az Ilosvai-kézirat olvasatait fogadta el, főleg helyesírási tekintetben. Ebben a vonatkozásban Závodszy munkáját némi esetlegesség jellemezte, ám tagadhatatlan, hogy amúgy szövegközlése összhangban volt az egykorú szövegkritika kollacionáló eljárásával, mert a kéziratot két különböző ágat szembesítette egymással, s ugyanakkor közlése rendkívül precíz volt, csaknem hibátlan, néhány nyilvánvaló nyomdahibától eltekintve. Mindezek alapján indokolt volt, hogy a 20. század második felében néhány forrásközlés továbbra is a Závodszy-féle szöveg reprodukálását tekintette céljának.

4 *Patrologia Latina*, Patrologiae cursus completus, ser. sec., accurate I.-P. MIGNE, tom. CLI, Lutetiae Parisiorum, 1853, Saeculum XI, 1233/34–1243/44 (MONITA Quibus Stephanus filium Emericum instruxit, ut regnum recte pieque administraret).

5 *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*, edidit Stephanus Ladislaus ENDLICHER, Sankt Gallen, 1849, unveränderter Neudruck, Verlag K. W. Hiersemann, Leipzig, 1931.

6 M. FLORIANUS [Mátyás Flórián]: *Vita Stephani Regis et Emerici Ducis, ad fidem codicum saeculi XII, XIII et XV-i recensuit*, nonnulla eiusdem aetatis monumenta, disquisitionesque criticas adiecit M. FLORIANUS, Quinque-Ecclesiis, 1881 (Historiae Hungaricae Fontes Domestici, Pars Prima, Scriptores, 102).

6/a *Magyar törvénytár, 1000–1526. évi t. cikkek*, ford., jegyz. NAGY-KOLOSVÁRI-ÓVÁRI, Bp., 1899; FITZ J., *Libellus Sancti Stephani regis DE INSTITUTIONE MORUM ad Emericum ducem – Szent István király INTELMEI Szent Imre herceghez* SPANGÁR András fordításában, Bp., 1930.

7 ZÁVODSZKY L., A Szent István-, Szent László- és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai [függelék: a törvények szövege, élen az *Intelmekkel*], Bp., 1904 – újrakiadása: a pápai Jókai M. Városi Könyvtár kiadványa, bev. ÉRSZEGI Géza, Pápa, 2002.

Történt ez annak ellenére, hogy időközben megjelent a *De institutione morum* újabb kritikai kiadása Balogh Józseftől a SRH II. kötetében.⁸ Ez a kiadás is a Thuróczi- és az Ilosvai-kéziratok szövegének összevetésére épült, ám kétségkívül messzemenően a Thuróczi-kódex primátusát hangsúlyozva. Bevezetőjében és apparátusában Balogh számos fontos tényt tisztázott a *Libellus* jellegével, forrásaival összefüggésben, ám az általa közölt szövegben és a kritikai apparátusban is akadnak zavaró sajtóhibák, amelyeket az újraközlés alkalmával sem helyesbítettek, még csak függelékben sem. Bár a Kurcz Ágnes-féle fordítás⁹ alapvetően erre a Balogh József-féle közlésre épül, a szóban forgó kritikai szövegkiadás mégsem tekinthető minden vonatkozásban megnyugtatónak.

Először is elgondolkasztató: lehet-e egy 11. század elején készült latin nyelvű munkát ugyanazzal a helyesírással közölni, mint amely a 15–16. századi kéziratokra volt jellemző. Mind a Thuróczi-, mind pedig az Ilosvai-kéziraatra ugyanis alapvetően a korai humanista helyesírás a jellemző, vagyis az, amely nem tett különbséget az *e* és az *ae* között. A *-ti-* + magánhangzó helyett általában *-ci-* írásmódot alkalmazott stb. Ettől gyökeresen eltért a 11. században Nyugat-Európában használt latin ortográfia, mert ekkor a Karoling és a poszt-Karoling kéziratok általában következetesen megkülönböztették az *ae*-t az *e*-től, alkalmanként úgy, hogy az *ae* helyett *e caudata* (*ę*) szerepelt. Ennek megfelelően tehát indokoltnak mutatkoznék egy tudatos visszakanyarodás a Karoling- és a poszt-Karoling időszak helyesírásához az *Intelme*k szövegének hiteles közrebocsátása céljából.

A másik szembeötlő hiányosság mind Závodszy, mind Balogh esetében az, hogy mindkét jeles filológus az *Intelme*k kapcsán mindössze két kéziratot használ, ami még akkor is vitatható, hogy ha valóban ez a két kézirat mutatkozik a ránk maradtak közül a legrégebbinek. Ám mára már tudjuk Jánosi Monika gondos vizsgálatai nyomán, hogy az *Intelme*k szöveg hagyománya ennél jóval szélesebb körű.¹⁰ Az említett két kódexen kívül ugyanis további kéziratok szövege is hozzáférhető a szöveget gondozó számára. Egyfelől rendelkezésünkre áll a Debreceni Református Nagykönyvtárban őrzött 1578-ból való *Debreceni kódex* (leltári száma: R 466, rövidítve: *D*), másfelől, tartalmazza az *Intelme*k szövegét az ún. Kollár-féle I. kódex is, vagy másképp *codex Kollerianus*, amely a 16. század első feléből származik, s ma a Magyar Országos Levéltárban található, mint a Kollár-gyűjtemény része (MOL, 1/7. Kollár-gyűjtemény, „Blau 85 (250)” r. sz. 32,

8 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore Ducum Regumque stirpis Arpadianae gestarum, edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY, Budapestini, vol. I, MCMXXXVII, vol. II, MCMXXXVIII, 611–627* (ed. Iosephus BALOGH), iterum ediderunt SZOVÁK K., VESZPRÉMI L., II, 792–794. (Szk)

9 KURCZ Á. fordítása: *Árpád-kori legendák és intelmek*. szerk. ÉRSZEGI G., Bp., 1983, 54–61; egyik újraközlése: *Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY L., 2002, 37–43. A másik korszerű fordítás: BOLLÓK J. = *Szent István király Intelmei és Törvényei*, bev., jegyz. B. J., Bp., 2000, 13–33.

10 JÁNOSI M., *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*, MKsz, 94(1978), 225–254.

rövidítve: *K*)¹¹ Ezzel szoros rokonságban áll az ugyancsak 16. századi *codex Monacensis*, amely a Bayerische Staatsbibliothek tulajdona (Clm 13 192, rövidítve *M*). E két kódexszel nagyfokú érintkezést mutat még egy másik kézirat is, amely ugyancsak a Kollár-gyűjteményből származik és ma szintén a Magyar Országos Levéltárban található (MOL, 1/7. „Weiss” 152/267/ r. sz. 55, rövidítve: *W*). Már távolabbi rokonságot mutat az előbb említett *KMW* manuscriptumokkal három másik kézirat, amelyek közül a Gregoriánczi-kódex 1557 körülről datálódik (rövidítve: *G*),¹² és sok ponton a Kollár-kódex reprodukálásának látszik, ám ugyanakkor más kéziratokkal kontaminálódva, kétségkívül befolyással volt egyfelől az ún. Nádasdy-féle nagyobb kódexre, amely 1558-ból származik, és jelenleg a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában található (*G* 39, rövidítve: *N*), másfelől az 1583-ból származó Festetics-kódexre, amely ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában van (leltári száma: Fol. Lat. 4355, rövidítve: *F*). A felsorolt kéziratok figyelmen kívül hagyása az eddigi kritikai kiadások esetében azért furcsállható, mert a *KMW*-nek és ezen belül is a *W*-nek, olyan közös forrása látszik lenni, amellyel bár az Ilosvai-kódex rokoni kapcsolatban áll, de az utóbbinál (16. század közepe) sokkal régebbi előzményre vezethető vissza, tudniillik a mára vagy eltűnt, vagy lappangó Budai János-féle kódexre, amely ilyen módon napjainkban a legrégebbi ismert kézirat az *Intelmekről*, hiszen 1406-ban vették leltárba a Bécsi Császári Könyvtárban. Ennek megfelelően tehát mindenképpen indokoltnak látszik az Ilosvai-kódex szövegének e hagyomány alapján történő ellenőrzése, annál is inkább, mert az egyébként *I*-vel jelzett Ilosvai-kódex meglehetősen kontamináltak is látszik.

Ugyancsak vizsgálatra érdemes a *D*-kódex szövege, mert bár ez a *T*-vel rokon textust tartalmaz, semmiképpen sem lehet a *T* másolata, éspedig a vele mutatott számos *error communis* ellenére, mert attól több *error separativus*-t is tartalmaz, ráadásul úgy, hogy a *D* egyidejűleg nem feltétlenül az Ilosvai-kézirattal, illetve a Budai-kódexszel megegyező szöveget ad. Így a *D* mindenképpen a *T*-vel közös előzményre vezethető vissza, amelyet a szöveg-hagyományban használatos jelöléseknek megfelelően *t*-vel javasolunk regisztrálni.

11 SZOVÁK K., *Egy kódex két tanulsága = GENESIA: Tanulmányok BOLLÓK János emlékére*, szerk. HORVÁTH L., LACZKÓ Kr., MAYER Gy., TAKÁCS L., Bp., 2004, 145–167. A munka a Kollár-kódex alapos feldolgozását adja, és helyesen mutat rá az eddig kellőképp nem hasznosított kéziratanyag vizsgálatának szükségességére.

12 JÁNOSI M., *Gregoriánczi Pál kéziratossá törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről*, MKSz, 104(1988), 54–64, aki szerint ez a kézirat alapvetően a Kollár-kódex másolata, miként ez Jánosi sztemmájából is kiténik (i. m., 64). Ezért korábban a magunk részéről, mint *codex descriptus* mellőztük vizsgálataink során, de azután ÉRSZEGI G. figyelmeztetése nyomán úgy látszott, hogy ebben elhamarkodottan jártunk el. Utólag tehát a *G*-re vonatkozó adatokat is bevontuk kutatásainkba, s készülő kritikai kiadásunk apparátusába fölvtettük olvasatait. L. még Uő., *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*, Szeged, 1996.

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnik fel, hogy az *Intelme*k kéziratossága két ága van, amely igazából csak a 15. század elején ragadható meg teljes biztonsággal a kéziratossági hagyomány alapján. E körülménnyel hozható összefüggésbe az a régebbi elképzelés, amely a szaktudományban úgy bukkant fel, mint az *Intelme*k hiteleségének, vagyis valóban a 11. századra visszavezethető voltának megkérdőjelezése. Mégis, ez a szkepticizmus egyáltalán nem megalapozott. A Szent Istvánnal foglalkozó legendák ugyanis egyértelműleg beszélnek az Istvánnak tulajdonított *Intelme*kről, s így a *Legenda Maior* alapján a *Libellus*nak már legalább 1077 körül léteznie kellett. Mi több: az is valószínűsíthető, hogy a *Libellus* szövege már a 11–12. század fordulója előtt ismert volt. A legendákban ugyanis jól megfigyelhető a Szent László politikájához kapcsolódó *Regnum Marianum* gondolata, miközben a *De institutione morum*ban egyértelműen a Szent Péter-féle tradícióhoz való kapcsolódás a domináns. Ennek értelmében tehát semmi okunk kételkedni benne, hogy a Szent István személyéhez kapcsolt *Intelme*k valóban a 11. század első feléből származik. Szövegét viszont a 15. századi kéziratossági hagyomány alapján kell rekonstruálnunk. Minthogy itt két kéziratossági *stirps*ről van szó, ezért a hiteles szöveg e két ág olvasatainak kollacionálásával tisztázható. Míg a *t*-tradíció két kódex (*T* és *D*) összevetésével állapítható meg, addig a másik ághoz a már említett *IKMWGNF* kollacionálásán túlmenően néhány régebbi szövegkiadást is be kell vonnunk, elsősorban a Batthyány Ignác-féle *Leges Ecclesiasticae*, illetve az Endlicher- és a M. Florianus-féle szövegkiadásokat, amelyek mind egyértelműen az említett és mára elkallódott Budai-féle kódexre mennek vissza. Ilyen módon e másolatok alapján az elveszett Budai-féle szöveg jól rekonstruálható, s ez azután lehetővé teszi, hogy az *I*-vel való egybevetés révén a közös *b*-hagyomány is tisztázható legyen.

Magától értetődőleg ezek után az eredetihez legközelebb álló szöveget a *t* és a *b* alapján tudjuk megállapítani, minthogy azonban itt két nagyjából egyenértékű, és egyenrangúnak látszó tradícióról van szó, kérdés: miként tisztázható, hol kell a *t*-szöveget előnyben részesítenünk, hol pedig a *b*-variánst elfogadnunk, illetve hol kell számolnunk a harmadik lehetőséggel, azzal, hogy sem a *t*, sem a *b* nem ad megfelelő olvasatot, s ezért szövegjavításhoz kell folyamodnunk. Mivel a választást a kódexek és az egyes kéziratossági ágak időbeli elhelyezése nem könnyíti meg, a szövegkritika két hagyományos szempontját kell elsősorban figyelembe vennünk, nevezetesen a *lectio difficilior*-elvét, vagyis azt, hogy a nehezebben értelmezhető olvasat lehet a megalapozottabb, minthogy a másolók inkább egyszerűsíteni szokták a szöveget, nem pedig nehezebben értelmezhetővé tenni; másfelől pedig az eltérő olvasatokat szembesítenünk kell a szöveg kontextusával, s ezzel szoros összefüggésben akár a mű gondolati szerzőjének, akár lejegyzőjének a műveltségével, hitbeli meggyőződésével, politikai állásfoglalásával. Mi a magunk részéről különösen ennek az utóbbi szempontnak tulajdonítunk nagy jelentőséget, ahogy már a mű helyesírásának megállapításakor is a feltételezhető keletkezés korának meghatározó gyakorlatára hívtuk fel a figyelmet.

Az *Intelmek* esetében az egyik legszembetűnőbb vonás a széles körű irodalmi tájékozottság, amely egyaránt mutatja a klasszikus antik irodalom ismeretét, a bizánci előképekről való tudomást, a Karoling és a poszt-Karoling irodalom ismeretét, de legfőképpen azt, hogy a mű megfogalmazója rendkívül otthonos a Szentírás világában. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az *Intelmek* létrehozója kellőképpen tájékozott a platonikus filozófiában is, mert a munka egész megfogalmazására alapvetően egy platonikus gondolkodásmód és szerkesztés érvényes. Ahogy a platóni filozófia az *ideától* indul el, és a közties fokozatokon át jut el mindig a hétköznapi emberi szféráig, vagy éppen megfordítva: a mindennapok emberi környezetéből jut el magáig az abszolút szellemig, ugyanúgy a Szent István-i *Intelmek*ben is ez a szemlélet jelenik meg, természetesen a kereszténységtől átforgalmazott alakban. Ez a gondolkodásmód a *Libellus*ban főként a mű szerkezeti egészében érzékelhető nagyon jól, minthogy ebben a vonatkozásban az alkotás gondolatmenete teljesen platonikus utat jár be. A *hégemonikontól* indul el, vagyis a mindent átfogó és mindent megteremtő világszellemtől, attól a *Deustól*, az *egyedül való Istentől*, aki az ember hasznára a világi hatalmakat is létrehozta és átengedte, hogy az általa kijelölt személyek révén töltsék be feladatukat, miközben érvényesül a legfőbb isteni és természeti parancs: a szülők iránti szeretet (*praefatio*). Ez fogalmazódik meg az egyetemes, azaz a katolikus hitben (1. cap.), s ölt testet Krisztus egyházában, mintegy beteljesítve az *incarnatiót* (2. cap.). Ezért kell hallgatni a főpapok tanácsaira (3. cap.), amelyekről eljutunk a főemberek és katonák földi világához (4. cap.), amely a türelem és az igazságszolgáltatás evilági rendjén nyugszik (5. cap.), akárcsak az udvar színes politikai-kulturális élete, amelyben az idegeneknek is fontos feladat jut (6. cap.). Még szélesebben tárul fel a királyság belső közege a tanács révén, amely dönt az ország határaitól, a haza védelméről, a városok és közösségeik megteremtéséről, az ellenség távoltartásáról (7. cap.). Az államnak ettől a nagyon is földi működésétől emelkedik fel azután újból a *Libellus* okfejtésének íve: a korábbinál még erőteljesebben hívja fel a figyelmet a *regnum* legfőbb isteni törvényére, azaz a gyermekeknek a természettől való engedelmisségére a szülők iránt (8. cap.). Majd megjelenik az ima, mint a földi ember és helytartója kapcsolatának eszköze a legfőbb irányítóval (9. cap.), akinek tökéletessége az uralkodó számára a *virtutes* révén közelíthető meg leginkább (10. cap.), amivel a vizsgált alkotás visszakanyarodik a *hégemonikon*hoz, a nyitó *In nomine Domini nostri Iesu Christi* imádságformulához hozzácsatolva a megpecsételő és megerősítő záró részt: *Amen!*

Ezen filozófiai megalapozás, illetve a kontextus segítségével – megítélésem szerint – az eredeti szöveg megállapításához a kritikus megfelelően választani tud a szöveg bizonyos helyein egymástól lényegesen eltérő *t*-és *b*-változatok között. Ebben a vonatkozásban néhány kellőképpen illusztratív példát szolgáltat számunkra a *praefatio* vagy a *prologus* szövege. Mint már utaltunk rá, ez a szöveg az isteni akarattól (*Dei nutu*) indul ki, amelyet a király személye közvetít az emberek irányába, biztosítva számukra az Isten által létrehozott hatalmi szervezeteket. Feltűnő, hogy a *b*-hagyományban, a hangsúly

mintegy a király személyére látszik helyeződni, amennyiben a szöveg az uralkodó megértését, felfogóképességét emeli ki (*intelligam ac funditus sentiam*). Ebben az utóbbi megfogalmazásban különösen zavarónak tűnik, hogy az értelmi felfogást követi az érzéki észlelés, mintegy ez utóbbit hangsúlyozva egy nyomatékosító adverbium által (*funditus*). Ez egyáltalán nincs összhangban a platóni ismeretelmélettel. A munka egészének újplatonikus logikája sokkal valószínűbbé teszi, hogy ezzel az olvasattal szemben azt a változatot kell előnyben részesítenünk, amelyet a *t*-hagyomány ad, s amely az isteni akarattól indulva el, a továbbiakban is a világ szellemi lényegére hívja fel a figyelmet, leszögezve, hogy az értelem rendje (*ratione intelligentiae – TD*) tölt el mindent étellel és tartja is azt fenn. Ezzel a gondolattal harmonizál a folytatás is, amely a *t*-hagyományban azt hangoztatja, hogy az Isten adta meg szavával (*affatu – D*) és kegyelmével a hatalmakat az ember számára. Ennél lényegesen kevésbé filozófiai és vallásos jellegű az a *b*-szöveg-változat, amely szerint az isteni kegyelem fokozatosan (*affatim – IKMWGNF*) adta volna meg a hatalmat az embernek.

Ezzel szemben viszont a *prologus* folytatásában a *b*-szöveg látszik jobban harmonizálni a platóni jellegű filozófiai kontextussal. A *t*-hagyományban nagyon retorikusan van szembeállítva egymással a *divina praecepta* és az *instituta civilia*, úgyhogy Závodszy és Balogh szinte természetesen ezt a változatot fogadták el, holott a *b*-hagyományban szereplő és közbeékelődő *instituta... legalia..., iuridicalia* valójában jól megfelel a mű alap gondolatának, miszerint az általános isteni törvény és a földi törvénykezés között kell lennie egy közvetítő elemnek, amelyet alapvetően a jog (*iūs*) képvisel. A *t*-hagyomány másolója nem értette meg ezt a filozófiai felfogást, és esetleg már az általa másolt szöveg-hagyományban is lehettek bizonytalanságok, amennyiben a *iuridicalibus* mellé vagy fölé egy magyarázó odairhatta a *sive iuris dictionibus* kitéltet. Ez a mindenképpen magyarázó, értelmező jellegű szövegbetoldás ugyan bekerült a *b*-tradícióba, ám ennek ellenére és e betoldás ellenére a kis *t*-vel ellentétben a *b*-szövegvariáns, úgyis mint a *lectio difficilior* jobban beleillik az *Intelme*k textusának egészébe, mint a leegyszerűsítő, tehát a *lectio faciliort* adó *t*-textus.

A *t*- és a *b*-hagyomány kollacionálása segíthet a *prologus* egy másik részének helyes szövegmegállapításában is. Annak ellenére, hogy itt keveredni látszik a két ág textusa, amennyiben a *T*- és *I*-szövegek a kásaételek puhaságát (*pultium mollicie* vagy *mollicies*) állítja szembe, részben egyszerűen a keménységgel vagy szigorúsággal (*asperitas*), részben a bor karcosságával (*asperitas vini*). A *pultium* olvasattól eltérően azonban a *D*-ben *pulvinaris* szerepel, amely változat az *N*-javításában is feltűnik. Kifejezetten *pulvinum*, illetve *pulvinarium* van viszont az *F*-ben, miközben a *M*-ben *pultum*, a *W*-ben pedig *pulnum* olvasat szerepel. Mindez arra figyelmeztet, hogy a helyes olvasatnak a *pulvinariumot* tekinthetjük, amely egy *abbrevatio* miatt torzulhatott el. Ez a rövidítés őrződhetett meg a *W* olvasatában, amelyet úgy értelmezhetünk, hogy a szó rövidítése fölülmélet maradt a rövidítést jelző vonal. Az ilyen módon eltorzult szóalak következménye lehetett később a *pultium* olvasat, úgyhogy ezt szövegjavítás eredményeként kell felfognunk.

A *pulvinarium* olvasat mellett szólhat az a körülmény is, hogy előzőleg a szövegben már szerepel a *pulvinarum accola* kitétel. Amennyiben ez a megállapítás helyes, akkor magától értetődik, hogy a párnák légységével nem állítható szembe a bor karcossága, hanem egyértelműen azt a szövegváltozatot kell elfogadnunk, amelyben az *asperitas* önmagában szerepel, miként így találjuk a *TD*-ben, azaz a *t*-hagyományban. Ez az utóbbi általános megfogalmazás egyébként az ismert közmondáshoz is közelebb áll, amely a Szent István-féle tanács alapjául szolgálhatott: *per aspera ad astra*.

Az itt vázolt módszer lehetőséget kínál arra, hogy a teljes szöveghagyomány föltérképezése nyomán a kollacionálás eredményeképpen egy olyan *Intelme*k szövegkiadás készüljön el, amely az eddigieknél jobban figyelembe veszi a szerző magas fokú szellemi tájékozottságát. Kérdés persze az, hogy ez mennyiben tulajdonítható magának a munka értelmi szerzőjének, Szent Istvánnak, és mennyiben a lejegyzőnek, aki egy korabeli művelt egyházi személyiség lehetett. Az utóbbi időszakban a kutatás elsősorban e föltételezhető utóbbi személy iskolázottságát hangsúlyozta, holott a már korábban említett *legendák* alapján joggal gondolhatunk arra, hogy nemcsak a lejegyzőnek, hanem a munka szellemi megalkotójának is megvolt a kellő műveltsége, beleértve mind a grammatikai, mind a bibliai, mind a filozófiai tájékozottságot. Már tanulmányunk címében idéztük azt a megállapítást, hogy Istvánt gyermekkorában teljesen áthatotta a grammatika tudománya (*legenda minor*, 2, *SRH II*. p. 394. vö. *legenda secundum Hartvicum*, 4, *SRH II*, p. 407.). István szellemi műveltségét bizonyítja a legkorábbi legenda, az ún. Nagy Legenda is, amely azt hangoztatja, hogy *crevit infans regali nutritus educatu*, hiszen a királyi neveltetés ugyancsak föltételezi azt a korabeli grammatikai iskolázottságot, amely természetesen nemcsak a nyelvtani szabályokkal ismertetett meg, hanem a példaanyag révén átfogó szellemi műveltséget is adott, nem hagyva figyelmen kívül a Szentírásba való beavatást sem. Ilyen módon nem zárhatjuk ki, hogy már maga István egy neoplatonikus filozófiai logika alapján gondolkodott, s ennek a lejegyző legfőljebb csak nagyobb nyomatókat adott az írásbeli rögzítés alkalmával. Különösen elgondolkoztató az *Intelme*k tájékozottsága a görög nyelvű kultúrában. Ez jobban összhangba hozható István személyiségével, mint talán bármely más korabeli latinul alkotó nyugati egyházi személyiséggel, talán az egy Gellért püspököt leszámítva, mert tudjuk, hogy a későbbi magyar uralkodó már apjának, Gézának udvarában ki volt téve a görög vendégek hatásának, legyen szó akár világi, akár egyházi személyekről. Ilyen módon tehát az *Intelme*k szélesebb szöveghagyományozódásának felmérése és alaposabb vizsgálata révén szintén bizonyítékokat nyerhetünk ahhoz, hogy Istvánnak jelentősebb műveltséget kell tulajdonítanunk, mint ahogy azt általában föltételezték, bár például Deér József mindig is megkérdőjelezte a 20. századra e téren az utóbbi időben általában jellemző szkepticizmust.

Fili, dulcor unice *Sermo apocrifus de passione Domini*

Szörényi László a középkori prédikációirodalomról írt doktori disszertációm egyik bírálója volt. Megtiszteltetésnek tartottam, hogy sok teendője mellett elvállalta az opponenciát, s bár nem szakterülete a téma, biztos voltam benne, hogy nem kerül majd nagy fáradságába eredeti hangú szakvéleményt kiállítani. De mint kiderült, ő nem stílusgyakorlatra vállalkozott, hanem fel akarta használni az alkalmat arra, hogy egy középkori műfajt jobban megismerjen. Elkérte tőlem a kiadásokat s a vonatkozó külföldi szakirodalom javát – egy koffernyi könyvet –, és a kéthetes nyári szünetben mindent elolvasott. Ez a féktelen, fényűző befogadó készség legalább annyira lenyűgöző volt, mint maga a sokszor megcsudált tudás. A most köszönetképpen és születésnapra köszöntőként írt rövid tanulmány az ünnepelt akkor felvetett egyik kérdéséhez kapcsolódik.

A *Pécsi egyetemi beszédek* címen ismert 13. század végi budai domonkos prédikációgyűjtemény egy 15. század eleji, német nyelvterületen másolt, ma Münchenben őrzött kódexben maradt fenn.¹ A domonkos prédikáció-ciklust egy olyan sermo zárja, mely nem tartozott az eredeti corpushoz.² A terjengős beszédet maga a másoló nem tarthatta túl sokra a záradék szerint: „Explicit sermo apocrifus de passione Domini. Valeat, quantum valeat.” Szörényi László figyelmét azonban joggal keltették fel benne a keresztfa mellett álló Fájdalmas Szűznek a *Planctus ante nescia* szekvenciából – az *Ómagyar Mária-siralom* latin előképéből – ismerős szavai:

1 München, Bayerische Staatsbibliothek, 22363b. Kiadása: *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, ed. Eduardus PETROVICH et Paulus Ladislaus TIMKOVICS, Bp., Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1993 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, series nova, 14.).

2 *Sermones compilati*, 409–416.

*Fili, dulcor unice, singulare gaudium,*³ vita mee anime et omne solacium, fac, ut ego ipsa nunc moriar, que te ad mortem genui. O fili, recognosce miseriam et exaudi precem meam, debet enim exaudire filius matrem desolatam. Exaudi, obsecro, et in tuo me suscipe patibulo, ut qui una carne vivunt et uno amore se diligunt, una morte pereant. O Iudei impii, o Iudei miseri, nolite michi parcere, ex quo unicum filium meum crucifixistis et *matrem crucifigite*, aut alia seva morte [perimite], dummodo cum filio meo moriar. *Male solus moritur.*⁴ *Orbas orbem radio, me Iudea filio, gaudio, dulcore.*⁵ Vita mea moritur et salus perimitur ac de terra tollitur omnis spes. Cur modo vivit post filium mater in dolore? Tollite, suspendite matrem cum suo pignore. *Non parcis proli, nec parcas michi, tu michi soli, mors, esto seva medela.*⁶

A nagypénteki sermo,⁷ egy Jeremiás-idézettel kezdődik: „Quis dabit capiti meo aquam et oculis meis imbrem lacrimarum, ut possim flere per diem et noctem” (Ier 9,1). Szent Bernát sóhajtozik így záporozó könnyekért és szólítja fel „Jeruzsálem leányait” imádságra, zokogásra és a Krisztussal való együtt szenvedésre. A szenvedés kellő átéléséhez Máriához fordul, hogy ő mondja el, mit látott és mit élt át egykor a kereszt tövében, mit jelent a valódi *compassio*. Mária teljesíti a kérést, hiszen ő maga megdicsőült testben már nem tud sírni, de Bernát könnyek közt le tudja írni mindazt, amit ő elbeszél. S valóban, az ő szavai által elevenedik meg a passió. Végigkíséri Fiát a keresztúton, majd – mint

3 Godofredus de Sancto VICTORE (†1194 k.), *Planctus ante nescia* (Kiadva: „Világ világa, virágnak virága ...” [Ómagyar Mária-siralom], bemutatja VIZKELETY András, Bp., Európa Könyvkiadó, 1986, 18–20.).

2a *Fili, dulcor unice,
singulare gaudium,
matrem flentem respice
conferens solacium.*

4 8b *Nato, queso, parcite,
matrem crucifigite
aut in crucis stípitate
nos simul affligite!
Male solus moritur.*

5 1b *Orbat orbem radio,
me Iudea filio,
gaudio, dulcore.*

6 7a *Parcito proli,
mors, mihi noli,
tunc mihi soli
sola mederis.*

A fent idézett szakasz – *Sermones compilati*, 411, 18–29. – tartalmazza a legtöbb egyező részletet az *Ómagyar Mária-siralommal*.

7 *I. m.*, 411, 18. „Sermo de passione Domini in Parasceve.”

az Ómagyar Mária-síralomban – a megfeszített Krisztus előtt áll halálra váltan, s fordul kiáltozva, zokogva hol fiához, hol a halálhoz, hol a fiát a keresztre juttatókhoz. Még két fájdalmas jelenetre kerül sor: midőn Krisztus kilehelte lelkét, és amikor testét készültek sírba tenni, de Mária még nem akarta elengedni fiát, s így „pia lis et miseranda contentio” támadt a halott körül.

A beszéd ismert volt Magyarországon is a 15. században, ugyanis egy közeli változata szerepel a *Sermones dominicales*ban számtalan magyar glossza kíséretében,⁸ de több 1500 előtti és utáni kiadása is forgalomban lehetett. Mivel az önálló terjesztéshez az egyetlen sermo rövid volt, szívesen nyomtatták ki olyan más közkedvelt művekkel együtt, mint Guillelmus Parisiensis Postillás-könyve⁹ vagy Guillelmus Textoris, illetve Szent Anzelm azonos tárgyú írásai.¹⁰ A 16. század eleji magyar nyelvű kódexek passiói ugyancsak gyakran idézik.¹¹

Keletkezési ideje azonban megelőzi a misztikát, a skolasztikát, az Ómagyar Mária-síralmat, Martinkó András szerint pedig még a latin *Planctus* szekvenciát is.¹² Martinkó a prózai passiók közül ezt a Szent Bernátnak tulajdonított „vizionárius passió-dialógust” tartja a *Planctus* legközelebbi rokonának, közvetlen előzményének, s azt is elképzelhetőnek véli, hogy az auctor valóban Bernát (†1153) volt.¹³ Elemzése szép és tanulságos, még akkor is, ha néhány feltételezése túl merész. Henri Barrének ugyanis 1952-ben sikerült a mű szerzőjét Oglerius de Locedio (1136–1214) ciszterci apát személyében azonosítani.¹⁴ Oglerius 1205 előtt apácák számára írt egy *Tractatus in laudibus sanctae Dei Genetricis* című prédikáció-sorozatot, mely egy előszóból és tizenkét sermóból áll. A mi beszédünk ennek a 11. fejezetéből vált ki és önállósult még a 13. század folyamán. Különböző auktorításoknak (Szent Ágostonnak, Szent Anzelmnek, de leginkább Szent Bernátnak) tulajdo-

8 „Gesta id est facta Dei Genetricis in passione Domini revelata beato Bernhardo per Beatam Virginem Mariam.” *Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1910. II, 140–152.

9 GUILLELMUS Parisiensis, *Postilla super Epistolas et Evangelia – Passio Domini Iesu Christi – (Ps-) BERNARDUS, De planctu Beatae Mariae Virginis*, Basel, 1500 (?) (CIH 1593).

10 GUILLELMUS Textoris, *Sermo de passione Christi – ANSELMUS Cantuariensis, Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini, – (Ps-) BERNARDUS, De planctu Beatae Mariae Virginis*, Strassburg, 1490, 1496. (CIH 3204, 3205).

11 *Winkler-kódex* 1506, közzéteszi PUSZTAI István, Bp., 1988 (Codices Hungarici, 9). A kiadás bevezetésében Pusztai István utal más nyelvelmlék-kódexek helyeire is.

12 MARTINKÓ András, *Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükörben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, (Irodalomtörténeti füzetek, 117), 63.

13 *I. m.*, 57–63.

14 H. BARRÉ, *Le „Planctus Mariae” attribué a Saint Bernard*, Revue Ascétique et Mystique, 28 (1952) 143–166.

nítva és hosszabb-rövidebb¹⁵ változatokban vált egyre népszerűbbé. 1467 és 1568 között legalább 29 kiadása volt.¹⁶ Az tehát már egyértelmű, hogy a *Planctus* szekvencia a forrása a sermónak és nem fordítva. A szövegben azonban valóban vannak a *Planctus* sorain túl is rímes, versszerű részletek. És Szent Bernát sem a szerzője a passió-dialógusnak, hanem éppen ez a rendkívül népszerű pseudo mű avatta őt évszázadokra a passió-meditáció atyjává, jóllehet hiteles műveiben feltűnően kevés az ilyen jellegű szöveg.¹⁷ Martinkó András Barré tanulmányát nem ismerte, ezért bocsátkozhatott az említett feltételezésekbe. Az a finom érzékenység azonban, amivel a *Planctus* prózai és verses változatait összeveti és a passiójátékok kontextusában elhelyezi, mindenképpen figyelmet érdemel.

15 A *Patrologia Latina*ban a mű rövidebb verziója *Liber de passione Christi et doloribus et planctibus Matris eius* címen olvasható “*Quis unquam regnans in celo*” incipittel. MIGNE, PL 182, 1133–1142.

16 BARRÉ, *i. m.*, 247, 18. jegyzet.

17 Kurt RUH, *Geschichte der abendländischen Mystik*, I, München, 1990, 243.

LENGYEL RÉKA

Részlet Francesco Petrarca *De remediis utriusque fortunae*-jából

Petrarca latin nyelvű művei között a legterjedelmesebb dialogikus kompozíciójú erkölcs-filozófiai értekezése, a *De remediis utriusque fortunae*. „Mindkétfajta sors”, úgy a jó-, mint a balsors árthat az embernek, vallja az író, s ezen különféle sorscsapások ártalmait kívánja enyhíteni könyvének egyes fejezeteit mint orvosságokat adva az olvasó kezébe. Az enciklopédikus igénnyel megírt „füveskönyv” 253 hosszabb-rövidebb dialógust tartalmaz, a beszélgetők egyike minden esetben a *Ratio*, a másik a két könyvből álló mű első felében a *Gaudium* (illetve néhány dialógus erejéig a *Spes*), a második felében pedig a *Dolor*, valamint a *Metus*.

Külső, illetve belső érvek alapján arra következtethetünk, hogy a Fortuna-könyv első változata az 1354-től 1360-ig terjedő időszakban keletkezett. Autográf kézírata tudomásunk szerint nem maradt fenn (azt sem tudjuk, vajon hány létezhetett), az ehhez (vagy a valaha létezettek közül az egyikhez) valószínűleg legközelebb álló ún. *Fossadolce-kézirat*-ból az derül ki, hogy Petrarca 1366 októberében tett pontot a mű végére.

A „legterjedelmesebb” jelzőn kívül egy másik leg-et is magáénak tudhat a *De remediis*: a köztudottan egészen más jellegű *Canzoniere* mellett ez volt a legnépszerűbb latin nyelvű Petrarca-mű. A 14–15. század folyamán mindenfelé készültek a teljes szöveget vagy annak egyes fejezeteit, kivonatos változatait tartalmazó másolatok, ezek közül legalább 150 található meg ma is a világ könyvtáraiban. Az első nyomtatott kiadást pedig, mely az 1470–80-as években keletkezhetett, még kb. 30 teljes, és számtalan kivonatos kiadás követte a 15–18. század folyamán.

Az alább következő részlet egy készülőfélben lévő kivonatos magyar fordítás elsőként közreadott darabja. A könyv első kötete elé előszóként illesztett levél címzettje a kalandos életű Azzo da Correggio (egy időben Párma fejedelme), Petrarca neki ajánlja művét. Ennek okairól, a szöveg keletkezésének körülményeiről, az író szándékairól olvashatunk az első előszóban.

De remediis utriusque fortunae¹

Prefatio

Cum res fortunasque hominum cogito incertosque et subitos rerum motus, nichil ferme fragilius mortalium vita, nichil inquietius invenio. Ita cunctis animantibus naturam miro remedii genere consuluisse video, ignorantia quadam sui, nobis solis memoriam, intellectum, providentiam, divinas ac preclaras animi nostri dotes, in perniciem et laborem versas. Tam supervacuis enim semper nec inutilibus modo, sed damnosis atque pestiferis curis obnoxii et presenti torquemur et preterito futuroque angimur, ut nichil magis metuere videamur quam nequando forte parum miseri simus, tanto studio si quidem miseriarum causas et dolorum alimenta conquirimus, quibus vitam - que, si rite ageremr, felicissima prorsus ac iocundissima rerum erat - miserandum ac triste negotium effecimus, cuius initium cecitas et oblivio possidet, progressum labor, dolor exitum, error omnia. Quod ita esse quisquis vite sue cursum acri iudicio remetietur intelliget.

Quem, quietum, queso, quem tranquillum, quem non laboriosum magis atque anxium diem egimus? Quod unquam tam securum aut tam lerum mane vidimus, ut non ante crepusculum sollicitudo merorque subreperet? Cuius mali, etsi ipsis in rebus multa insit occasio, nisi tamen nos fallat amor nostri, causa maior live, ut ingenue fateamur, culpa omnis in nobis est.

Ut vero sileam reliqua, quibus undique trudimur, quod illud est bellum quamque perpetuum, quod cum fortuna gerimus? Cuius nos facere poterat virtus sola victores, nos ab illa volentes scientesque descivimus: soli igitur, imbecilles, exarmati, non equo

1 A szöveget az alábbi kiadásból vettem: F. PÉTRARQUE, *Les remèdes aux deux fortunes*. vol. I. Texte et traduction, vol. II. Notes et commentaires, Texte établi et traduit par Christophe CARRAUD, Grenoble, Millon, 2002. Ehelyütt bármiféle magyarázó jegyzetek közreadásától eltekintek, csupán a kiemelt idézetek leelőhelyeit adom meg. A jegyzeteket lásd a fenti francia kiadás második kötetében, valamint a Rawski-féle kiadásban (C. H. RAWSKI, *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul*, Bloomington-Indianapolis, Indiana Univ. Press, 1991, 5 voll.). További szakirodalom felsorolása: LENGYEL Réka, *Ellentmondásos párbeszéddek (Petarca De remediis utriusque fortunae-jának dialogikus jellegéről = Varietas Gentium – Communis Latinitatis. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008, 47–59. – A továbbiakban a páros oldalon olvasható a latin eredeti, a páratlanokon pedig a magyar fordítás.

A jó- és a balszerencse orvosságairól

Első előszó

Mikor az emberi dolgokon és a sorson, s ezek hirtelen, előre nem látható változásain gondolkodom, semmit sem találok, ami törékenyebb, semmit, ami zaklatottabb volna, mint a halandók élete. Úgy látom ugyanis, hogy a természet minden élőlény esetében gondoskodott egyfajta csodás orvosságról, az öntudatlanságról, egyedül nekünk adott emlékezetet, értelmet, előrelátást, lelkünknek ezeket a pompás, isteni adottságait, melyek mégis gyötrelmünk s pusztulásunk okozói. Mert örökké olyan gondok gyötörnek, melyek nem csak hogy hiábavalóak és feleslegesek, hanem ártalmasak, s pusztítók is, szorongunk a jelen miatt, de a múlt és a jövő is nyugtalanít, és úgy tűnik, semmitől sem tartunk jobban, mint hogy egyszer netalán ne legyünk eléggé szerencsétlenek, annyira buzgón keresünk mindig új okot arra, hogy annak érezhessük magunkat, s táplálhassuk a fájalmunkat. Így az élet, ami – ha úgy élnénk, ahogy kellene – a legnagyobb, a legörömtelibb lehetne minden dolog közül, nyomorúságos, szomorú kötelesség csupán, vaksággal és feledéssel kezdődik, a folytatása gyötrellem, a vége fájdalom, s az egész csak tévelygés – és hogy ez így igaz, azt mindenki beláthatja, ha szigorú szemmel ítéli meg saját élete alakulását.

Éltünk-e egyetlen nyugodt, egyetlen háborítatlan napot is, mikor semmi nem agasztott, semmi ne gyötört volna? Megegett-e valaha, hogy mikor oly nyugodtan és vidáman ébredtünk reggel, estére ne lopakodott volna be a szívünkbe az aggodalom és a bánat? Ennek a bajnak a kialakulásáért pedig, noha maguk az élet dolgai is sokszorosan alkalmat kínálnak rá, mégis, ha nem csap be bennünket önmagunk iránt érzett szeretetünk, be kell látnunk, hogy nagyrészt, sőt egészen őszintén megvallva, csak és kizárólag mi magunk vagyunk felelősek.

Hogy ne is említsem a többi dolgot, melyek mindenfelől szorongatnak, ott a folytonos háború, melyet a sorssal vívunk. Ebben a harcban egyedül az erény révén győzedelmeskedhetnénk – jól tudjuk, s mégis önszántunkból fordítunk hátat neki, így aztán végül egymagunkban, erőtlenül, s védtelenül, nem egyenlő félként csapunk össze engesztelhetetlen ellenségünkkel, az pedig mint könnyű tollpihét ragad a magasba, s vág földhöz, körbe-körbe forgat, játszik velünk. Még azt is könnyebb volna elviselni, ha legyőzne, mint így a játékszerének lenni. De mi más ennek az oka, mint saját állhatatlanságunk s gyengeségünk? Úgy látszik, arra vagyunk alkalmasak, hogy ide-oda dobáljanak, könnyedén, mint a labdát; oly állatfaj vagyunk, mely igen kevés ideig él, de végtelen sok gond közepette, nem tudjuk, hajónkkal mely parton, lelkünkben milyen elhatározásnál kössünk ki, emiatt aggódunk, s a jelenlegi bajunkon kívül mindig van valami mögöttünk is, ami fájjon, és előttünk is, amitől féljünk, ami az összes élőlény közül egyedül az emberre jellemző, hiszen a többiek a legteljesebb biztonságban tudják magukat, ha az épp rájuk leső veszélytől megmenekülnek. Nekünk, eszes, értelmes lé-

Marte cum implacabili hoste congregimur, quos illa vicissim ceu leve aliquid attollit ac deficit et in gyrum rotat ac de nobis ludit. Vinci tolerabilius foret; nunc ludibrio etiam habemur. Id vero quid aliud quam levitas ac mollities nostra fecit? Idonei visi sumus, qui pile in morem huc illuc tam facile iactaremur, animalia evi brevissimi, sollicitudinis infinite, quibus insciis cui puppim litori, cui animum consilio applicemus, pro consilio interim sit pendere ac preter presens malum et a tergo quod doleat et ante oculos semper habere quod terreat; quod preter hominem animantium nulli accidit, quibus presentia evasisse plenissimam securitatem tribuit. Nobis ob ingenium et acumen animi semper quasi cum Cerbero tricipiti hoste luctandum est, ut ratione caruisse prope melius in nosmetipsos etherea nature prestantioris arma vertentibus.

Huic malo obstare subdifficile est, vetustate iam et consuetudine radicato; enitendum tamen, in quam rem preter generosi animi conatum – cui nichil est arduum, nichil inexpugnabile – et sapientum hominum crebra colloquia – quamvis id genus iam rareseat – et multo maxime iugis lectio ac pervigil scriptorumque nobilium monumenta profuerunt, modo salubribus monitis consensus animi non desit, quem unum in terris sani consilii vivum fontem asseverare non verear. Quamobrem, si vel plebeis scriptoribus pro affectu nudo gratam aliquando habitam scimus, sive pro eo quod iter aperuisse sequentibus visi erant, quanta, oro te, gratia, claris et probans scriptoribus est habenda, qui multis ante nos seculis in terram versi, divinis ingeniis institutisque sanctissimis nobiscum vivunt, cohabitant, colloquuntur interque perpetuos animorum fluctus, ceu totidem lucida sidera et firmamento veritatis affixa, ceu totidem suaves ac felices aure, totidem industrii ac experti naute et portum nobis quietis ostendunt et eo voluntatum nostrarum lenta carbasa promovent et fluitantis anime gubernaculum regunt, quoad tantis procellis agitata consilia tandem sistat ac temperet?

Hec est enim vera philosophic, non que fallacibus alis attollitur et steriliūm disputationum ventosa iactantia per inane circumvolvitur, sed que certis et modestis gradibus compendio ad salutem pergīt. In hoc te studium hortari, amicum forte, sed profecto necessarium non est. Natura te varie lectionis multiplicisque notitie avidum fecerat; fortuna, que, ut aiunt, magne rerum partis imperium tenet, turbido quodam ac profundo negotiorum et curarum pelago iactandum dedit. Ceterum non ut legendi otium, sic noscendi desiderium eripuit, quo minus semper litteratorum hominem delectatus amicitia et convictu et occupatissimis diebus otiosas horas quotiens licuit furatus, quotidie instructor, quotidie rerum memorabilium doctior fieri velles, ubi illa, qua nulli cedis, memoria sepe te pro libris uti solitum, ipse tibi sum testis.

nyeknek örökké ezzel a háromfejű ellenséggel, mint valami Cerberusszal kell küzdenünk, hogy szinte jobb lenne, ha nem bírnánk értelemmel, hiszen most égből való fegyvereinket, melyekkel a bőkezű természet látott el bennünket, önnönmagunk ellen fordítjuk.

Mivel pedig ez a szokás már nagyon régen gyökeret vert, igen nehéz elkerülni, hogy az ember ebbe a hibába essen, mégis törekednie kell rá. Eközben, amellet, hogy összeszedjük minden lelkierőnket (s az idevezető útnál nincs meredekebb, nehezebben járható), s gyakorta folytatunk beszélgetéseket a nálunk bölcsebbekkel (bár erre már egyre ritkábban nyílik lehetőség), a legtöbbet az állandó, figyelmes olvasás, a nagy írók művei lehetnek hasznunkra, hiszen a javunkat szolgáló intések igazát rögvest belátjuk, a velük való egyetértés pedig – nem félek kijelenteni – a jó elhatározás egyetlen igaz forrása ezen a földön. Emiatt, ha olykor hálával gondolunk a kisebb írókra is, akár mert kedvesek szívünknek, akár mert úgy véljük, utat mutattak az őket követőknek, mondd, mily nagy hálával kell viseltetnünk a híres és nagy tekintélyű írók iránt, akik bár sok-sok évszázaddal előttünk éltek a Földön, istenadta tehetségük és legszentebb alkotásaik révén mégis velünk vannak, közöttünk élnek, szellemükkel szakadatlan, kölcsönös párbeszédet folytatunk. Olyanok, akár megannyi fénylő csillag az igazság égboltján, megannyi lágyan simogató fuvallat, vagy megannyi serény, tapasztalt hajós – a béke kikötőjébe vezető utat mutatják nekünk, akarattunk lomha hajóját arrafelé haladni ösztökélik, s erősen tartják hányódó lelkünk kormányát, mígnem megfogadja és tartja az oly sok viharban kipróbált tanácsokat.

Az igazi filozófia ez, nem pedig az, melyet hamis szárnyak emelnek a magasba, vagy felfuvalkodott öntetszelgők forgatnak így meg úgy, feleslegesen, terméketlen vitáik során, hanem amely erős, s lépéseinkkel arányos lépcsőfokokon, a legrövidebb úton vezet el az üdvösséghez. Mint barátod talán buzdíthatnálak, hogy erre törekedj, de ez bizonyosan szükségtelen. A természet oltotta beléd a lelkes érdeklődést a különféle olvasmányok, az egyre újabb és újabb ismeretek iránt, a sorstól adatott azonban – melyről azt mondják, szinte mindenre kiterjed hatalma - a világ ügyes-bajos dolgainak mély és viharos tengerén hányódnod. A tudásvágyat nem, csupán az olvasáshoz szükséges nyugalmat ragadta el tőled, ezért kevesebb szer, de néha azért mégis felüdit a tudós férfiak barátsága és társasága, még ama napokon is, mikor a leginkább elfoglalt vagy, lopott pihenőóráidban. Szeretnél napról napra műveltebbé válni, napról napra többet tudni a régi idők emlékezetes történéseiről, amihez a könyvek helyett gyakrabban használad páratlan emlékezőtehetségedet, ezt én magam tanúsíthatom.

In quod si ab ineunte etate pronus eras, eo nunc putandus es pronior, quo serotinus matutino viatore ferventior atque animo saltem promptior esse solet, quandoquidem hec vulgaris est querela, crescere iter diemque decrescere; quod utique nobis in hoc vite tramite accidit; ad vesperam propinquantibus et vie multum superesse cernentibus. Non michi igitur es hortandus, ut facias quod semper avidissime fecisti: admonuisse suffecerit, ut intendas animum, ne qua te hinc humanarum rerum cura dimoveat, que plerosque mortalium post egregios labores in ipsa consummatione maximorum operum avertit, hoc adiecto ut, quia simul omnia vel legere vel audire et meminisse non potes, utilissimis quidem et, quoniam brevitatis est amica memoriae, brevissimis quoque to fulcias, non quod ego suadeam operosiora illa et maiora sapientie consulta negligere, quibus te in ordinario, ut ita dicam, fortune certamine tueare, sed ut his interim brevibus ac precisis sententiis, quasi quibusdam expeditis atque continuis armis contra omnes insultus omnemque repentinum impetum hinc illinc iugiter sis instructus. Duplex enim nobis est duellum cum fortuna, et utrobique quodammodo par discrimen, cuius non nisi partem unicam vulgus novit, eam scilicet que vocatur adversitas. Philosophi, etsi utranque noverint, hanc tamen ipsam difficiliorem arbitrantur; itaque notum illud Aristotelis in *Ethicis* suo iure diffinientis: „*Difficilius esse tristitia sustinere quam a delectabilibus abstinere*”, quem secutus Seneca ad Lucilium scribens, „*maius est*”, inquit, „*difficilia perstringere quam leta moderari*”.²

Quid dicam? Ausimne tantos inter viros hiscere? Durum quidem, et temeritatis parata suspitio novo homini vetusta tangenti. Hinc auctoritate igitur, hinc etate permovere; sed alterius magni cuiusdam et antiqui viri succurrit auctoritas: „*Neque enim impetrari potest, quin quale quidque videatur ei, talem quisque de illo opinionem habeat*”.³ Marci Bruti verba sunt scribentis ad Atticum, quibus vix aliquid verius dici reor. Quid enim de re qualibet iudicare possum, nisi quod sentio? Nisi forte compellar ut iudicio iudicem alieno; quod qui facit, iam non ipse iudicat, sed iudicata commemorat.

Ego itaque reverenter tantorum hominum omniumque sic sentientium iudicia pretervectus, si de proprio loqui velim, scio quidem alias varie de virtutibus disputatum neque semper difficilioribus principatum dari neque fortuito ultimum inter vir-

2 Aristotelész, *Nikomakhoszi etika*, III, 9, 1117a, 34

3 Cicero, *Ad Atticum*, XVII, 6.

Ha szívesen tetted ezt fiatalkorodban, most – azt kell gondolnunk - még inkább szívesen teszed, ahogyan a hajnali vándorénál sietősebb szokott lenni az útja az estinek, de legalábbis lélekben jobban fel van készülve rá. Mindennapos az efféle panasz: ahogy utunk hossza nő, napjaink száma egyre fogy; az élet ösvényén haladva rájövünk, közeleg az alkony, de utunkból nagyon sok még, ami hátravan. Nem kell tehát buzdítanom téged, hogy tedd azt, amit mindig is nagy lelkesedéssel tettél, elegendő, hogy figyelmeztettelek, törekedj arra, hogy az élet gondja-baja ne vonjon el ettől, mert az bizony sokakat tartott már vissza nagy munkájuknak éppen a befejezésétől, pedig előtte kimagasló tetteket vittek véghez. Azt is hozzátenném még, hogy mivel képtelenség mindenről egyszerre olvasni, hallani, mindenre emlékezni, segíts saját magadon a leghasznosabb, s – mivel a rövidség az emlékezet jó barátja – egyben a legrövidebb emlékeztetőikkel. Nem arra akarlak rávenni, hogy ne szánj időt a részletesebben, hosszabban kifejtett bölcs tanításokra, melyekkel megoltalmazod magad a sorssal vívott, hogy így mondjam, rendszeres csatáid során, hanem hogy közben ezekkel a tömör és pontos szentenciákkal úgy vérted fel magad, mint afféle tokjuktól elővett, minden percben kéznél lévő fegyverekkel, bármiféle csapás, váratlan támadás ellen, akár erről, akár arról az oldalról érkezik. Mert kétszeresen is párbajt vívunk a sorssal, s mindkettő közben ugyanakkora veszedelemben forgunk, az embereknek azonban csak egyik ellenfelükről van tudomásuk, arról, amelyet balsorsnak neveznek. A filozófusok is, noha előttük mindkettő ismeretes, ezt tartják ádázabbnak, tudjuk, mit mond Arisztotelész az *Etikában*: „*Difficilius esse tristia sustinere quam a delectabilibus abstinere*”. Az ő nyomán pedig Seneca azt írja Luciliusnak, hogy „*maius est difficilia perstringere quam leta moderari*”.

Mit mondhatnék én? Vegyem-e a bátorságot, hogy megmukkanjak ily nagy férfiak után? Nehéz dolog, s a szemtelenség látszatát kelti, ha újonnan jöttként régi dolgokhoz nyúlunk. Egyfelől az bizonytalanít el, hogy oly nagy tiszteletben álló, másfelől az, hogy oly régi szerzők, de biztatásul egy harmadik, szintén nagy és régen élt férfiú tekintélyéhez folyamodom: „*Neque enim impetrari potest, quin quale quidque videatur ei, talem quisque de illo opinionem habeat*”. Ezek Marcus Brutus szavai egy Atticushoz írott leveléből, s úgy vélem, aligha lehet bármit mondani, ami ennél inkább igaz lenne. Hogyan ítélnének máshogyan egy-egy dolog felől, mint ahogyan én magam érzek vele kapcsolatban, hacsak nem kényszerülök arra, hogy elfogadjam másvalaki véleményét, aki azonban ezt teszi, az már nem maga alkot véleményt, csupán a másik ítéletét közvetíti.

Ha arról szeretnék szólni tehát, hogy én magam mit gondolok, tisztelettel ugyan, de mellőznöm kell eme nagy emberek véleményét, s mindenki másét, aki egyetért velük. Tudom, hogy sokféleképpen szokás tárgyalni az erényeket, nem mindig azok kerülnek az első helyre, amelyekhez nehezebben járható út vezet, s hogy nem véletlenül áll az erények közt az utolsó helyen a szerénység, vagy ha úgy tetszik, mértékletesség; én azonban, s ezzel visszatérek tárgyunkhoz, úgy ítélem meg, hogy a kedvező, nem pedig

tutes locum obtinuisse modestiam, sive eam temperantiam dici mavis; quantum tamen ad id de quo agitur attinet, difficilius prospere fortune regimen existimo quam adverse aliquantoque, fateor, apud me formidolosior et, quod constat, insidiosior est fortuna blanda quam minax.

Quod ut sic opiner, non me scribentium fama, non verborum laquei nodique sophismatum, sed rerum experimenta viteque huius adigunt exempla et, magnum difficultatis argumentum, raritas. Nam qui damna, qui pauperiem, qui exilium, qui carcerem, qui supplicium, qui mortem et peiores morte graves morbos equo animo tulerint, multos vidi; qui divitias, qui honores, qui potentiam, nullum. Ita sepenumero me spectante contra omnem adverse fortune violentiam invictos ludo facili prosperior stravit humanique robur anima, quod mine non fregerant, inflexere blanditie. Nescio enim quomodo, mox ut minor ceperit esse fortuna, incipit mens emollita tumidior fieri et sue sortis oblivionem adiuncta prosperitate concipere. Neque de nichilo dictum est iamque apud nostros homines in proverbium venit, magna laboris esse ferre prosperitatem, neque casu Flaccus ait: *Bene ferre magnam/ disce fortunam.*⁴ Difficilem nempe censebat artem, que nisi studio adhibito nesciretur. Ceterum Seneca ipse fortune partem illam, que sibi difficilior visa erat - et est hand dubie prima fronte rigidior - brevi admodum sermone perstrinxerat. Is libellus passim in manibus est vulgi, cui ego nichil addere, nichil detrahare meditor, quod et magno ingenio conflatum opus nostram dedignatur limam et michi meis rebus intento nec comere aliena nec carpere est animus. Sed quoniam et virtus et veritas publice sunt neque studium antiquitatis obesse debet posteritatis industrie, cui excitande atque adiuvande noscitur institutum, de hoc ipso loqui tecum aliquid quodque ille tunc Gallioni suo prestitit, id Azoni meo nunc, quantum hoc defesso iam et occupato semper ingenio dabitur, prestare propositum est michi, insuper et partem alteram, ab illo seu oblivione seu iudicio pretermisam, attingere. Utrique autem sciens pauca permiscui, non fortune cuiuspiam sed virtutis aut vitii, excellentie aut defectus, quod, etsi extra propositum, ipsa quidem effectum tamen haud dissimili et letos quoque mestosque animos factura viderentur.

Quibus in rebus quo me gesserim ingenio tu censebis, occupationum memor ac temporis, qui paucissimis diebus ceptum perfectumque opus admirans videris; ego solius fidei index sum. Studui hercle non ut unumquodque michi speciosius, sed ut

4 Horatius, *Carmina*, III, 27, 74–75.

a kedvezőtlen körülmények között nehezebb életünket helyesen kormányozni, s megmondom őszintén, szerintem sokkalta félelmetesebb és nyilvánvalóan álságosabb a Sors, ha nyájas hozzánk, mint ha fenyeget.

Ezt a meggyőződést pedig nem bizonyos írók hírneve, magukban csapdát rejtő szavak, vagy bölcselkedők kibogozhatatlan okfejtései érlelték meg bennem, hanem a sokféle tapasztalat, az életem során látott-hallott dolgok, és az, hogy mily kevés a példa az ellenkezőjére. Olyat ugyanis, aki az őt ért veszteségeket, a szegénységet, a száműzetést, a börtönt, a büntetést, a halált, és a súlyos betegségeket, melyek még a halálnál is rosszabbak, nyugodt lélekkel viselte el, sokat láttam, olyat azonban, aki képes lett volna erre, ha vagyonhoz, tisztségekhez, hatalomhoz jutott, egyet sem. Sok esetben megfigyeltem, hogy akik fölött a balsors nem tudott győzedelmeskedni semmiféle kegyetlenkedése révén, jószerencsájuk játszi könnyedséggel terítette le, és lelkierőjüket, mely annak fenyegetéseivel szemben ép maradt, ennek hízelgése törte meg. Mert nem tudom, hogyan, de alighogy a sors nyájasabb arcát mutatta feléjük, lélekben megnyugodva máris kezdték elbizni magukat, s a kedvező körülmények között megfélekedni valós helyzetükről. Nem ok nélkül szokás azt mondani (s ez nyelvünkben szinte már szállóigévé vált), hogy: igen fáradságos a jó sorsot elviselni; s nem véletlenül mondja Flaccus: *Bene ferre magnam/ disce fortunam*, mert ezt igen nehéz dolognak ítélte, amelyet csak valódi igyekezettel lehet művelni. Egyébiránt Seneca rövid értekezésben tárgyalta a sorsnak azt a fajtáját, amely szerinte a nehezebben elviselhető (s ránézésre kétségkívül ez tűnik keményebbnek). Ezt a könyvecskét erre is, arra is sokan forgatják manapság, én magam pedig sem hozzátenni, sem belőle elvenni nem fogok, egyrészt mivel egy ily nagy tehetséggel megírt mű nem szorul arra, hogy tovább csiszoljak rajta, másrészt mivel nem áll szándékomban sem az, hogy saját tervezetembe idegen elemeket vegyítsek, sem az, hogy bármit kihagyjak belőle. De mivel az erény is, az igazság is ugyanaz mindenkiben, és mivel az antikvitás tanulmányozása nem kell, hogy szárnyát szegje az utódok igyekezetének, hiszen mint tudjuk, éppen arra alkalmas, hogy buzdítsa s támogassa őket, ezért az a céлом, hogy ugyanarról beszéljek veled, Azzóm, s valami olyasmit adjak most neked, mint amit Seneca akkor Galliónak, amennyire ez fáradt s mindig túlhajszolt elmémtől telik majd. Továbbá szeretném bemutatni a másik fajta sorsot is, amellyel ő akár saját meggyőződéséből fakadóan, akár csupán megfélekedve róla, nem foglalkozott. Mindkét részt kibővítettem néhány egyéb dologgal is, nem az egyik, vagy a másik fajta sors, hanem az erény, illetve a bűn (az egyik mint kiválóság, a másik mint hiba) kapcsán, mivel úgy vélem, ezek is hasonló hatást tehetnek az emberre, amennyiben boldogságot, vagy épp szomorúságot okoznak.

Hogy mekkora tehetséggel vittem végbe munkámat, majd megíted te magad, de gondolj elfoglaltságaimra is, s időm szűkös voltára, hiszen egy, csupán néhány nap leforgása alatt íródott művet veszel majd csodálattal kezdedbe; én az egyetlen hit hírnöke vagyok. Arra törekedtem, hogy ne olyan dolgokat gyűjtsek egybe, melyeket én magam érdekesnek tartok, hanem amelyek a te és mások számára a leginkább hasznosnak

tibi atque aliis – si tamen alius quisquam hec attigerit – utilius visum est conquirere; denique finis meus is, qui semper in hoc genere studiorum fuit, non tam scilicet scribentis laus quam legentis utilitas, si qua ex me percipi aut sperari potest: ad id maxime respexi, ne armarium evolvere ad omnem hostis suspicionem ac strepitum sit necesse, quin mali omnis et nocentis boni atque utriusque fortune remedium breve sed amica confectum manu, quasi duplicis morbi velut non inefficax antidotum, in exigua pixide omnibus locis atque temporibus ad manum, ut aiunt, et in promptu habeas.

Nam, ut dixi, utraque fortune facies metuenda, veruntamen utraque tolleranda est et hec quidem freno indiget, illa solatio: hic animi elatio reprimenda, illic refovenda ac sublevanda fatigatio. Hanc ergo varietatem cogitanti michi, non modo cum de hoc vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur, ut ait Cicero, sed etiam tu me solus ut scriberem excitabas, non quidem verbo, ut qui ceptorum nichil conscius sis tantorum, sed rebus ipsis et in utranque partem abundante materia. Multos in eculo fortune habitos, multos in delitiis scimus, multos magno impetu rotatos; nec scandentium desunt exempla nec ruentium, nec sum nescius quosdam ex altiore fastigio prolapsos. Quot Romani imperatores, quot externi reges, vel hostium vel suorum manibus e summo solio detracti, vitam simul et imperium amisere? Ac, ne omnia a vetustate mutuemur, et exules nuper et captivos et in acie cesos, domi et capite truncos quodque durissimum vel relatu, et laqueo enectos fedequae laniatos reges novimus.

Tibi, cui cor regium natura dederat, nec dedit regnum fortuna nec abstulit: at quem in ceteris illa tam varie egerit, vix, quod sciam, nostra etas inveniet. Iam in primis valitudine prosperrima et corporis viribus dudum fretus usque ad stuporem omnium qui te norant, infra non multos annos ter desperatus a medicis, ter vitam ac salutem tuam in solo medici celestis auxilio posuisti: sic ab illo tandem sanitati redditus, ut penitus tuam illud pristinum robur amiseris, non inferiore miraculo dexteritatis eximie atque insolite gravitatis, ut qui olim pene eripes fueris, nunc acclinis aut servorum manibus equi tergo impositus aut humeris nixus lentis terram passibus metiaris. Patria tua uno prope tempore te dominum vidit atque exulem, ita tamen, ut nichil obscurior exilio viderere. Nulli fere nostrorum hominum par principum favor, nulli par fuit iniuria ut, cum paulo ante certatim in amicitiam tuam niterentur, idem ipsi, de nulla alia re concordantes, in tuum mox exitium quasi communicate consilio conspirarent et pars quidem tuum caput insidiis peteret, auro prius ac gemmis largifluisque muneribus tot per annos propitiae ac faventis fortune et - que his omnibus

tűntek (ha ugyan eljut majd könyvem másokhoz is). Ahogyan az efféle munkáimban mindig, most sem az írói dicsőséget, hanem olvasóim érdekét tartottam szem előtt, ha ezt én magam képes lehetek felmérni s remélni. Elsősorban az volt a céлом, hogy olvasómnak ne kelljen minden kis neszre, mely mögött ellenséget sejt, egész fegyvertárával felszerelkeznie, hanem hogy minden rossz, vagy ártalmas jó dolog, tehát a kétféle sors ártalmainak kevéske, de baráti kéz által adagolt orvossága, akár egy kettős betegség hatékony ellenszere, egy kis dobozkában mindig, mindenütt a keze ügyében, s ahogy mondani szokás: *in promptu* – könnyen elérhető – legyen.

Ahogy mondottam ugyanis, akár ezt, akár azt az arcát fordítja felénk a sors, tartanunk kell tőle, ám el kell viselnünk, az egyik esetben önmagunkat megfékezve, a másikban magunkat vigasztalva; ott a túlzott bizakodást mérsékelve lelkünkben, itt enyhítve s könnyítve annak fáradságán. Mikor a sors eme fordulatosságán tűnődtem azt tervezve, hogy valahogyan írok róla, nem csak hogy te jutottál eszembe, mint olyasvalaki, aki méltó erre az ajándékra, amely – ahogyan Cicero mondja – mindkettőnknek egyformán örömet szerez, hanem egyedül te buzdítottál arra, hogy valóban megírjam, mégpedig nem szóban (hiszen sejtelméd sincs nagy vállalkozásomról), hanem a veled történt események révén, melyek bőséges számú példával szolgáltak mind a jó-, mind a balsors fordulataira. Sokakat ismerünk, akik a sors nyergében ülnek, akik elmerülnek az élvezetekben, sokakat, akiket nagy lendülettel forgat körbe-körbe a szerencse kereke; nem hiányoznak a példák a felemelkedésre és a bukásra, s jól tudom, hányan zuhantak a legmagasabb csúcsról a mélybe. Hány római uralkodót, hány más ország királyát fosztotta meg a legfelsőbb tróntól az ellenségnek, vagy saját népének keze, s veszítette el hatalmával együtt életét is? S hogy ne csak a régiekkel példálózunk, ebből a mi korunkból is mondhatunk sok olyan királyt, akit száműztek, foglyul ejtettek, megöltek a csatában, saját házában fejeztek le, vagy – amit még szörnyűbb elmondani – felakasztottak, vagy gyalázatosan darabokra szaggattak.

Neked, akinek a természet királyi szívet adott, nem adott királyságot a sors, de nem is vette el, alig akad azonban korunkban, amennyire tudom, másvalaki, akit a többi dolog tekintetében ennyire különféle helyzetekbe sodort volna a sors. Kezdetben hozzászoktál, hogy makkegészséges vagy és annyira erős, hogy mindenki ámul rajta, aki ismer, majd néhány év leforgása alatt háromszor mondtak le rólad az orvosok, háromszor helyezted életedet és üdvösségedet az égi orvos kezébe, mert egyedül ő segíthetett. S ő visszaadta egészségedet, de régi testi erődet elveszítetted, ám nem kevésbé csodálatos módon kimagasló ügyességre és páratlan méltóságra tettél szert. Most pedig, téged, akinek lábai egykor mintha acélból lettek volna, ilyen hajlottan vagy a szolgálád segítenek lovad hátára, vagy a vállukra támaszkodva, lassan lépkedve járkálhatsz csak. Hazád csaknem egy időben látott uraként, s száműzöttként, de egyáltalán nem látszott rajtad, hogy a száműzetés miatt búslakodnál. Szinte senki nincs kortársaid között, akit annyira kedveltek volna a fejedelmek, és senki, akivel oly igazságtalanul bántak volna el, ugyanazok, akik kicsivel korábban még egymással versengve igyekeztek a barátaid

gravior iactura est – amicis atque clientibus universaque familia, duris equidem sed diversis tormentorum ac mortium generibus, spoliatum, pars que clementior fuit illud ingens patrimonium, terras, homines, domos, oppida invaderet, ut qui modo to viderant mox e summis opibus ad inopiam redactum, ceu aliquod fortune prodigium mirarentur.

Amicorum, ut dixi, pars periit, in superstitibus periit fides fugitque, quod adsolet, cum prosperitate favor hominum, ut dubitare posses an amicorum prius an fidei fleres interitum. Accessit in medio rerum estu egritudo pene ultima et tam morti proxima, ut quem vivere amplius non posse persuasum esset, extinctum fama vulgaret. Et hic morbus, hec paupertas, hic laborum cumulus, pulsum patria, procul domo in alienis terris ac laribus circumtonante belle semiobsessum oppresserant, ne quid omnino interim tibi cum his amicis, si quos aut virtus fecerat aut fortuna dimiserat, seu colloqui seu litterarum posset esse commercium. Nichil omnium preter carcerem defuit ac mortem, quamvis nec carcer defuerit, dum fidissima coniunx et pars tuorum viscerum nati omnes nateque ab hostibus capti essent, nullo prorsus tibi relicto solatio tante prolis; nec mors quidem, dum et tu secum adsidue luctareris et unus ex filiis iam tunc teneram et insontem animam in carcerem posuisset. Quid multa? Impletum in te uno vidimus quod de duobus summis viris Gaius Mario Magnoque Pompeio legimus, quid boni scilicet et quid mali possit, hand unquam leta tristibus miscentem, in te tuisque pignoribus secretim explicuisse fortunam.

Cuius olim cum blanditias non tam insolenter ut plerique felicium, tum vero minas nuper atque impetum tam forti tamque invicto animo tulisti, ut vel ob hoc unum, multis qui antea tuum nomen oderant, te amandum mirandumque prebueris – habet enim hoc proprium virtus, ut in amorem sui bones erigat, in stuporem malos, idque cum omnis virtus habeat, tum precipue fortitudo, cuius inter fortune turbines ac tenebras rerum terribilium et tranquillitas gratior et lux ipsa conspectior est -, michi vero non solum ad antiquum tuum amorem, quod impossibile factu rebar, multum nove benevolentie adieceris, sed alio festinantem calamum ad hec non suo tempore scribenda deflexeris, ut et in scriptis meis animi tui vultum velut in speculo contempleris. Et si quid ibi minus excultum apparuerit, quod bona fide displiceat, ad hunc modum formes atque ita te instituas, ut seu solitis seu novis artibus, que innumerabiles ei sunt, tecum posthac fortuna variaverit, nulla te species rerum turbet, sed paratus ad omnia, promptus ad singula, dulcia pariter et amara despicias, fidentissime ab adverso

lenni, később úgy törtek a vesztedre, mintha közösen forralták volna ki tervüket (noha egyébként semmi másban nem értettek egyet). Egy részük gonosz fortéllal az életedre tört, de előbb megfosztott aranyadtól, drágaköveidről, mindattól, amit hosszú évek alatt bőkezűen ajándékozott neked a jóságos sors kegye, és - ami ezek elvesztésénél sokkal súlyosabb - megfosztott barátaidtól, ismerőseidről, egész családodtól, akiket más-más kegyetlen módon kínoztak vagy öltek meg. Más részük kíméletesebben cselekedett, s atyai birtokodat, földjeidet, palotáidat, városaidat foglalta el az ott élőkkel együtt, azok pedig, akik látták, hogy hatalmas vagyonodat elveszítve hogyan lettél földönfutóvá, azt gondolták, a Sors különösen szörnyű csodát tett.

Barátaid többsége, mint mondtam, meghalt, s akik nem, egyszeriben azok is hűtlenek lettek hozzád, hiszen – ahogy a mondás tartja – a barátság addig tart, amíg a jószerecsse, hogy a végén nem is tudod, barátaid vagy a bizalmad elvesztésén bánkódj inkább. Mindezen bajok közepette döntött le a lábadról az a betegség, mely majdnem végzetes lett, s oly közel kerültél a halálhoz, hogy az emberek, akik nem hitték, hogy túlélheted, már halálhíredet keltették. Betegség, szegénység, temérdek gyötrelm nehezedett rád, s szinte teljesen legyűrt, míg körülötted dúlt a háború, s mindeközben sem beszélni, sem akár egyetlen levelet váltani nem tudtál barátaiddal, akiket a Sors meghagyott, vagy derekas helytállásod újonnan szerzett neked. Csak a börtönt és a halált kerülted el, de valójában a börtönt sem, hiszen hű feleségedet, és saját véreidet, minden fiadat s leányodat elfogta az ellenség, sok gyermeked közül egy sem maradt veled vigaszodul. De nem maradt tőled távol a halál sem, mert te magad is szüntelenül viaskodtál vele, egyik gyermeked pedig a börtönben adta vissza zsenge s ártatlan lelkét a Teremtőnek. Mit is mondhatnék még? Láttuk, hogy te egymagad kaptad meg mindazt, amit – ahogyan olvastuk – a két kiváló férfiú, Gaius Marius és Magnus Pompeius, külön-külön; hogy mi jót s mi rosszat képes tenni, azt (az örömteli dolgokat a szomorúaktól mindig gondosan különválasztva) bemutatta a te, s szemed fényeinek, a gyermekeidnek példáján a Sors.

És te, akit egykor a kedveskedései nem tettek oly elbizakodottá, ahogyan az a szerencsés emberek többségével történik, ezeket az utóbbi fenyegetéseit és támadását oly bátran, oly tántoríthatatlan lelkiütellettel viselted, hogy már ezzel az egy dologgal kivívtad azoknak az embereknek a szeretetét és csodálatát, akik számára korábban gyűlöletes volt a neved. Az erénynek ugyanis megvan az a sajátsága, hogy megszeretteti magát a jókkal, s a rosszakban is bámulatot ébreszt, és ahogy igaz ez minden erényre, úgy különösképpen a bátorságra, melynek nyugalma a sors örvénylésében még vonzóbb, fénye a világ riasztó árnyai közt még szembetűnőbb. Nekem pedig, aki már eddig is szerettelek, s épp emiatt ezt lehetetlennek tartottam, nem csak hogy még inkább sikerült megnyerned a rokonszenvedet, de máson munkálkodó tollamat is arra készítetted, hogy (nem a saját idejében) ezekről a dolgokról írjon, s te, akár egy tükörben, úgy szemlélhesd arcodat a könyvemben. És ha valami olyan hiányosság öltik a szemedbe, mely nem tetszik, alakíts rajta ekképpen, és készítsd fel magad arra, hogy

Maroneum illud exclamans: *Non ulla laborum,/ o virgo, nova mi facies inopinave surgit:/ omnia precepi atque animo mecum ante peregi.*⁵

Nec me fallit, ut in corporibus hominum, sic in animis multiplici passione affectis, medicamenta verborum multis inefficacia visum iri, sed nec illud quoque me preterit, ut invisibiles animorum morbos, sic invisibilia esse remedia. Falsis opinionibus circumventi veris sententiis liberandi sunt, ut qui audiendo ceciderant, audiendo consurgant. Ad hec qui quod habuit egenti libens obtulit amico, quantumcumque est, pleno amicitie functus est munere. Animum enim spectat amicitia, non rem, que parva licet magni amoris indicium esse potest. Ego quidem, ut magnificentum quodque tibi opto, sic quid aptius hoc tempore largiar non habeo. Quod si validum senseris, ipsa que pretium rebus facit utilitas commendabit; sin invalidum, excusabit amor noster.

Sic autem ad legendum venies, quasi quattuor ille famosiores et consanguineae passiones animi, Spes seu Cupiditas et Gaudium, Metus et Dolor, quas due sorores equis partibus Prosperitas et Adversitas peperere, hinc illinc humano anima insultent: que vero arcu presidet Ratio, his omnibus una respondeat clipeoque et galea, suisque artibus et propria vi, sed celesti magis auxilio circumfremencia hostium tela discutiat. Ea michi de tuo ingenio spes est, ut unde victoria stet facile iudices.

Non te diutius traham, sed ut propositum meum nesses, index operis epistola premittenda erat, quam si ascribendam duxeris, utrunque metiens videto ne longior prefatio libellum brevem non aliter quam pregrande caput exiguum corpus premat. Nichil est enim sine mensura ac partium proportione formosum.

5 Vergilius, *Aeneis*, VI, 103–105.

akár jól bevált, akár új trükkhöz folyamodva (melyekből számtalan áll a rendelkezésére) próbál eztán rajtad ütni a sors, téged ne rendítsen meg semmiféle fordulat, hanem mindenre felkészülve, s készen bármire, egyaránt megvesd az édeset is, a keserűt is, s erős hittel a bajban azt mondhasd Maróval: *Non ulla laborum, / o virgo, nova mi facies inopinave surgit: / omnia precepi atque animo mecum ante peregi.*

Jól tudom, hogy - akár a testről, akár a szenvedélyek háborgásától elgyötört lélekről legyen szó – sokakat eredménytelenül próbálunk szavakkal meggyógyítani, de az sem került el a figyelmet, hogy a lélek bajainak, melyek a szemnek láthatatlanok, az orvossága is láthatatlan. A hamis gondolatok hálójából ki kell szabadítani az igaz mondatokat, hogy akik ezt hallva lelték halálukat, azok ezt hallva támadjanak fel. Másrészt, aki szívesen adja szűkölködő barátjának, amije van, bármily kevés is az, ezzel tökéletesen eleget tesz a barátság kötelezettségének. A barátok között ugyanis a szándék a lényeg, nem az adott dolog, mely ha kicsinyke is, nagy szeretet jele lehet. Nekem magamnak, aki valami nagyszerűt szeretnék adni neked, ebben a pillanatban nincs a birtokomban más, ami jobban megfelelne ajándéknak. Ha úgy érzed, használt neked, akkor hasznossága (ami általában a dolgok értékét adja), magáért beszél; ha pedig nem használt, szolgáljon mentségemre kölcsönös szeretetünk.

Úgy olvasd a könyvet, mintha a négy híresebb, egy vérből való szenvedély, a Remény, vagy más néven Vágy, az Öröm, a Félelem és a Bánat, akiket egy időben szült a két nővér, a Jósors és a Balsors, hol erről, hol arról az oldalról törne az emberi lélekre, melynek fellegvárában az Értelem uralkodik, aki sisakban, pajzzsal, saját ügyességére, és erejére, de még inkább az égi segítségre támaszkodva egymaga száll szembe mindójjukkal, és sorra kettétöri az ellenség körülötte zúgó dárdáit. Bízom annyira értelmedben, hogy könnyen megállapítod majd, melyik oldalon van a győzelem.

Nem is rabolom idődet tovább, de szükséges volt előrebocsátanom e levelet mintegy könyvem ismertetőjeként, hogy megismerd szándékomat. Ha pedig ilyesmit írunk, ügyelnünk kell az arányokra, nehogy egy túl hosszú előszó elnyomja a rövid könyvet, akár egy óriási fej a kicsiny testet. Mert semmi sem szép, ha híján van a mértéknek, s részei nem arányosan oszlanak meg.

BÍRÓ CSILLA

Petrarca *De remediis utriusque fortunae* II. 25, *De infamia* Niklas von Wyle német nyelvű átdolgozása

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára őrzi a *Translation. oder Deütschungen, des hochgeachteten Nicolai von Weil ... etlicher bücher Enee Silvii, Pogii Florentini, Doctoris Felicis Hemerlin ...* című kötetet,¹ Niklas von Wyle „transzlációit.” A szövegek elsősorban az itáliai humanizmus egy-egy kiemelkedő alkotójának a műveiből tevődnek össze: megtalálható köztük például Aeneas Silvius Piccolominótól a *De duobus amantibus* és a *De remedio amoris*; Boccacciótól a *Dekameron* IV. 1., a *De Guiscardo et Sigismunda* Leonardo Bruni fordítása alapján; Poggio Bracciolini levele Cosimo de' Medicihez. A tizennyolc változatos témájú fordítást tartalmazó gyűjtemény tizenötödik darabját Petrarca *Fortuna*-könyvének két darabja alkotja: a II. könyv 25. dialógusa, a *De infamia*, valamint szintén a II. könyvből a 18. dialógus, a *De uxoris amissione*. A Mecht-hild pfalzi grófnőhöz írott német nyelvű ajánlólevélből megtudhatjuk, hogy ezt a két párbeszédet egy-egy valós eset kapcsán választotta Wyle: a *De uxoris amissionét* egy ismerősének a halálára, a *De infamiát* pedig önmaga vigasztalására az esslingeni tanácsban ért méltánytalan sérelmei miatt.

A 15. században elsősorban két Petrarca-mű volt nagy hatással a német nyelvterület humanistáira: a *Seniles* XVII. 3., vagyis Boccaccio novellájának latin nyelvű átdolgozása, a *Historia Griseldis*, valamint a *De remediis utriusque fortunae*. Ha teljes német nyelvű fordítása nem is született a század folyamán, számos dialógusát már a 15. század első felében átültették német nyelvre. Niklas von Wyle² fordítása a legpontosabban igyekszik követni a latin nyelvű eredetit: alapos munkáját a Petrarcához hasonló stílus jellemzi. Különbséget csak néhány helyen érzékelhet az olvasó az eredetihez képest: Wyle a tulajdonneveket és a rövidebb gondolatokat kibővíti, egyértelműbbé teszi.

1 Augspurg, Haynrich Stayner, 1536. App. H. 2540. Koll. 2. fol. LXXXVIr.–LXXXVIIv.

2 *Die deutsche Literatur der Mittelalters, Verfasserlexikon*, hrsg. Kurt Ruh., Bd. 6, Berlin, 1987, 1016–1035.

Nicolaus von Weyl tizenötödik fordítása Franciscus Petrarca a szerencse és a szerencsétlenség gyógyírjairól szóló könyvéből. A Fájdalom beszéde, aki arról panaszkodik, hogy gyalázat érte, valamint az Értelem válasza és vigasztalása.

Fájdalom (panaszkodik): Gonosz gyalázat miatt gyötrődöm.

Értelem: Már félttem, hogy a lelkiismereted miatt gyötrődsz.

F.: Súlyos gyalázat miatt szenvedek.

É.: Ha a téged ért gyalázat jogos és helyénvaló, úgy ne a gyalázat miatt sírj, hanem a gyalázat oka miatt. Ha pedig jogtalan, akkor nemes lélekkel vedd meg az emberek tévedését, és vigasztaljon téged a saját lelkiismereted.

F.: Súlyos gyalázzal sértettek meg.

É.: Egy üres csomag alatt nyögsz, amit a saját természete könnyűvé tesz, a cipelője kishitúsége pedig nehezzé.

F.: Nagy szégyenfolt keletkezett a jó híremen.

É.: De különbséget kell tenned, hogy milyen gyökerekből ered a szégyened: mert ha igaz gyökerekből, akkor zöldellni fog és növekedni, egyébként viszont el fog száradni és el fog pusztulni.

F.: Gonosz gyalázatot koholtak ellenem.

É.: Jól beszélsz, amikor azt mondod, hogy koholtak ellened, ugyanis a gyalázat sokszor egy tisztátalan száj lehelete, mely felkavar és megrémít titeket. De valójában ez a nagyon gonosz gyalázat néhány embernél a nagy dicsőség és megbecsülés kezdete lett. Ugyanis az emberek elkezdtek szégyellni magukat, és mivel hibát hibára halmoznak, és semmiben sem tudnak helyes mértéket tartani, végül a mértéktelenül gonosz gyalázódást felmagasztaló dicsérettel és népszerűsítéssel váltották fel.

F.: Mindenütt sok gonosz gyalázzal illetnek.

É.: Ha a szelek féktelenül tombolnak, térj be egy kikötőbe, és a fülek vihara elől menj be a szíved hálókamrájába. Mert ha ebben a szobában csend van, akkor van egy olyan helyed, ahol a kinti rossz szavaktól elfáradva megpihenhetsz, és – ahogy mondják – „titokban örvendezhetsz”.

F.: A hírem sötét és rossz, de a lelkiismeretem tiszta.

É.: Csak nem azt mondod, hogy inkább szeretnéd, ha jó híred lenne, és sötét és gyalázatos a lelkiismereted? Ugyanez igaz Horatius³ Flaccus mondására:

„A hamis hírnév boldoggá tesz, de a hazug gyalázat elrémit.”⁴

Ó, micsoda hiúság! Csak az igaz dolgok tehetnek boldoggá és rémíthetnek el. Az igazi férfihöz pedig nem illik, hogy féljen az árnyaktól.

F.: Rossz hírem miatt súlyos teher nehezedik rám.

3 Wyle hozzáadása.

4 Ep., I, 16, 39.

É.: Ha gaztettel szerezted, beismerem, súlyos. Ha viszont véletlenül, akkor könnyű. Ha őszinte törekvéssel, akkor dicsőséges; ha pedig jó tettekkel szerezted, a gyalázat dicsőség. Kigúnyolnak az emberek? Te örülsz a nemes haszonnak: hiszen az erényt, a legritkább jutalmat szerezted meg, bár mindennél nagyobb áron, a jó híred árán. Az erénynek az az igazi tisztelője, aki semmi mást nem gondol bele. Ahogy a többi mulandó dolog megvetése és elutasítása dicséretes, úgy a hírnév megvetése a legdicséretesebb; ha ezt az erényre való törekvésből vállalják, akkor a hírnév a bátor férfiaknak nem csak az aranynál, hanem az életnél is drágább. Ugyanis aki az erény szeretete miatt a hírnevet megveti, arról elhihető, hogy mindent meg fog vetni. De tudd meg, hogy az ilyen ember dicséretre méltó, de nagyon ritka. Mivel ezeknek a nagy része úgy akar tűnni, mintha az erényre törekedne. De amint a dicsőséget megszerezte, az erény gyakorlásában rögtön alábbhagy. Hogy érthető legyen: ezek az emberek már megszerezték, amit akartak.

F.: Sokan súlyosan gyaláznak engem.

É.: Egykor *Fabius Maximus*,⁵ *Iulius Caesart*⁶ és *Scipio*⁷ Africanust is sokan gyalázták, de később ugyanezek juttatták őket a legnagyobb dicsőségbe és magasztalták fel. Így hát hagyj abba a panaszkodást, amiért közös sorsod van velük: ugyanis nagyon kevésnek adatott meg, hogy mindig mentesek legyenek minden gonosz gyalázattól. Az ember hírneve a legkényesebb dolog, és ez az, ami gyakran a legegyszerűbb okokból megrozsdásodik. És összességében: ahogy semmi sem ragyogóbb a hírnévnél, úgy semmi sem hajlamosabb az elhomályosodásra, és ahogy mondtam, semmi sem kevésbé ellenálló a külső támadásokkal szemben.

F.: Súlyos gyalázat miatt égek.

É.: Ez a dögvész a leginkább haragosa és ellensége a tiszteletre méltó neveknek és még a legszentebb férfiakat sem kíméli. Közülük a legelsőt, aki minden bűntől mentes, még őt is meggyalázták a kegyetlenek: ez mutatja, hogy az ettől a bajtól való menteséget, mely még az Istennek sem jutott osztályrészül, az emberek sem remélhetik.

F.: Durva gyalázat sújt.

É.: Szerintem aligha lehetséges, hogy az erényt az irigység és a gyűlölet megkísértse. Legyen annyira elég, hogy ne tépázzák meg, vagy hogy a dicsőség és a tisztelet az irigy pletyka miatt ne sérüljön: ha az erényed tiszta és szilárd, a súrlódástól fényleni fog.

F.: Fel vagyok dúlva az engem ért kemény gyalázat miatt.

É.: *A közönséges levegő a tudatlanság vak viharaitól üzve a legmagasabb dolgok csúcsát csapdossa. De nem rázza meg, vagy ha megrázná, nem veri le és nem töri össze. Bármilyen nagyság jele legyen a számodra, hogy a nép nyelvébe, miként a*

5 Wyle hozzáadása.

6 Wyle hozzáadása.

7 Wyle hozzáadása.

sziklába, beleütközik. Az alacsony és a földhöz ragadt nevek sem a dicsőség ragyogó fényét nem kapják meg, sem a nagy gyalázat viharát. Gyakran az van nyugalomban, amit lenéznek.

F.: A nép rossz dolgokat fecseg rólam.

É.: Még jó, hogy csak a nyelvükbe, és nem az íróvesszőjükbe szaladtál bele: az emberekre jellemző a heves beszéd, de nem a hosszan tartó. Az egyszerű vagy hamis okokból születő dolgok rövid életűek kell hogy legyenek: el fognak hallgatni, miután eleget ugattak, *mint a kuttyák*.⁸ Gyorsabban el szoktak fáradni, akik hevesebben kezdenek valamihez.

F.: A nép nyelve üldöz.

É.: És mi lenne akkor, ha egy híres szónok, költő vagy történetíró tollába ütköznél, aki rólad gonosz dolgokat ír, mint ahogy egykor ez többekkel is megtörtént? Akikről azt látjuk, hogy az ellenségük ékesszólása miatt gyűlöletesnek maradtak fenn az utókor számára; ahogy az irigykedő Alexandrosz király nemesen vágyakozott a homéroszi Akhilleusz után, úgy félt is a művelt és tanult férfiaktól, nehogy valami meredek dolgot írjanak róla. Nem szabad megadni magunkat a műveltek becsméréseinek, hanem akár hasonló stílusban meg kell cáfolni a rágalmakat, amit megtett Tullius *Sallustius*⁹ Crispussal, Demosthenes Eschinusszal, és Cato megszámlálhatatlanul sokakkal. Sőt akár még nagy önbizalommal és az összes színházat felülmúló lélekjelenléttel kell ellenállni, és azt kell mondani, amit Vatinius mondott, miközben Calvus ellene szónokolt: „Nem azért kell elítélni engem – mondta – mert ő annyira művelt.” De most nincs semmi veszély: ha az emberek sokat zajonganak, mégis meddig fogják csinálni? Akár akarják, akár nem, hamar abba fogják hagyni. El fog jönni a nap, amely a zümmögő *sáskák*¹⁰ és a fecsegő szarkák között csendet fog teremteni.

F.: Rossz hírem van a népnél.

É.: Hogy saját magad előtt és a jó emberek előtt jó, örök és igaz híred legyen, bizony az, ami miatt panaszkodsz, el fog enyészni. Ti halandók hiú és nyugtalan fajtája, mit számít nektek akár a hízelgők, akár a becsmélők rövidéletű és homályos mormogása?! Jönni fognak, akik szabadabban és igazságosabban fognak megítélni. És kérdezed, kik ezek a bírák? Őket nem ismerheted meg, de ők ismernek téged; azokról beszélek, akik majd utánaatok fognak megszületni, akiket sem az irántatok érzett gyűlölet, sem az irigység, sem pedig a szeretet és a remény nem gyötör, vagy a félelem. Ha a dolgaitokról őszinte ítéletet és véleményt akartok, várjátok meg ezeket a bírákat: már nem kell soká várni. Íme, sietnek, és hamarosan itt lesznek.

8 Wyle hozzáadása.

9 Wyle hozzáadása.

10 Wyle hozzáadása.

F.: Dicső tetteimmel és erényemmel gyalázatot vontam magamra.

É.: Van, ahol a szeretet a sérülésekből táplálkozik és a fájdalommal nő, és (még mondani is csodálatos) a keserű és mérgezett talajban mélyen gyökeret ereszt. Innen van, hogy gyakran olyanokat látsz a pártjukhoz leghűségesebbeknek, akik sok nehézséget viseltek el érte. Ismert és nagyon is elcsépelte dolog ez a városaitokban. Így hát senki sem ragaszkodik jobban az igazsághoz vagy a valósághoz, mint aki kitette magát érte a korbácsütéseknek vagy a halálnak. Tehát szeresd az erényt és mindinkább tiszteld; érte vesztetted el a legszebb és legkedvesebb dolgot, a hírnevet, érte nem kis büntetést viselsz, a gyalázatot. Bár mindenki megvet és cserbenhagy, ahhoz, amit soha senki nem vehet el tőled, az erényhez, egyedül ehhez ragaszkodj és ezt mondd neki: „Ezeket, királynő, szívesen eltűröm érted, hogy visszahelyezz sértetlenségembe: bizony ez az egy dolog nekem mindenért elég. Egyedül te karolj fel kegyes öledbe, így nemcsak a hírnév, de az élet sérelmeit sem fogom érezni.”

F.: A nép lépten-nyomon szidalmaz az utcákon.

É.: Vedd jónak: a hírnév ismertté fog tenni, az erény nagyszerűvé, a lelkiismeret pedig magabiztossá.

NÉMETH S. KATALIN

„Petrárchának ezen jeles szavai” *Székely László Petrarca-fordítása*

Jakó Zsigmond *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története* című tanulmányában foglalkozott Székely László könyvtárával és kéziratban maradt munkáival is.¹ A gyűjtemény 354. darabjaként írta le azt a kéziratot, amely Petrarca *A Jó Szerentsének és a Szerentsétlenségnek orvosságairól* szóló filozófiai művének fordítása. Jakó megállapítása szerint a kéziratot „1813-ban az ő [Székely] megnevezése nélkül Debrecenben ki is nyomtatták.”² Az itt megjelölt kéziratot sajnos nem láthattuk, viszont Székely László önéletírásának bevezetője tartalmaz mintegy 10 kéziratoldalny Petrarca-fordítást és -magyarázatot, amelyet összevetettünk az idézett debreceni kiadással,³ ám a két szöveg eltérőnek bizonyult. Székely a dialógusból csak az Okosság mondatait idézi, lényegesen kibővítve, értelmezve a petrarcai gondolatokat. Kérdés, az önéletírásba illesztett Petrarca-szöveg azonos-e a székelyudvarhelyen található kézirat megfelelő részével? Amennyiben igen, akkor valóban friss fordítói élmény hatására került az önéletírás lapjaira a Petrarca-szövegrész. Jakó Zsigmond ugyanis a teljes mű ismeretében azt állapította meg, hogy Petrarca munkájának lefordítása 1760–1762 között keletkezett, az önéletírást pedig 1763-ban kezdte papírra vetni szerzője.⁴ Jelenlegi ismereteink szerint megállapíthatatlan, hogy milyen Petrarca-kiadás alapján készült Székely fordítása.

Székely László 1716. szeptember 14-én született Alamoron. Családjáról nagyapjáig visszamenőleg van adatunk: id. Székely László (1644–1692) tizennégy éves korában

1 JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 219–251.

2 JAKÓ Zs., *i. m.*, 229.

3 *Az igaz és valóságos böltselkedésnek az emberi elmét arra mérséklő kútfejei hogy sem a boldogságban el ne enyésszen, sem a nyomorúságban el ne tsüggedjen. Melyek vétettek, és bővítéssel kiirattattak római bölts Petrárcha Ferentznek mind a két rendbéli jó és bal szerentsének orvosló szereiről írt két könyveiből egy nevezetlen keresztyén tudós által deák nyelven.* Ezen nyelvből pedig magyar nyelvre fordítottattak Egy Magyar nemes által. Debrecen, 1813.

4 NÉMETH S. Katalin, *„Bizony igazat írok, és ujj írom a mint volt” (Székely László önéletírása)*, It, 1986, 610–637.

szegény árvaként került Erdélybe. A családja eredetével sokat foglalkozó Székely László így emlékszik vissza: „az én nagyatyám derék ember volt Erdélyben is, s hiszem, hogy Magyarországból származott bé az én nagyatyám is, hány familia jött bé onnét, de bizony odaki is nem rossz familia volt, bizonyítják leveleink magyarországi jószágainkról.”⁵ Az önerőből kivívott gyors karrier főpostamesteri, főispáni állomásairól van tudomásunk, érdemeiért azonban már csak fia, id. Székely Ádám (mh. 1730) kapja meg a grófi címet. Id. Székely Ádám és gr. Bánffy Anna lakodalmának pompáját már Apor Péter is megörökítette.⁶ A család további leszármazottai közül csak a harmadik házasságból származó két fiú, Ádám és László kerültek be a 18. századi Erdély irodalmi életébe. Hermányi Dienes József anekdotája szerint az Itáliában műveltséget szerzett Teleki Miklós gróf (1704–1745) elég nyomatékos felszólítással figyelmeztette a Székely-fiúkat a tanulás szükségességére.⁷ A fiatalabb testvér, Székely Ádám tanulmányutat is tett Németországban, Franciaországban és Angliában, Pierre Coste francia kiadásából lefordította John Locke *A gyermekek neveléséről* (Kolozsvár, 1771) című művét. Székely László iskolázottságáról keveset tudunk. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban kezdte meg, ahol 1723 és 1727 között elvégezte „a clasisokat a Poësisig.” Ezután öccsével együtt két évre Nagyszebenbe került, ahol német nyelvtudását gyarapította. Ezeknek az éveknek nagy hasznát veszi majd 1743–1744-ben tett bécsi utazása idején. Visszakerülve Nagyenyedre, a grammatikától „reperálja” az osztályokat. Tanulmányait 1733-ban fejezi be, de három évre a kollégiumban marad mint publicus. Életének nagy élménye említett bécsi utazása.⁸ A friss keletű grófság hátrányait magán érző, elismerésre áhító, élni vágyó fiatal nemes azonban a három bécsi hónapot leginkább társadalmi kapcsolatai ápolására és szórakozásra fordítja, kulturális élményei között csak a bécsi színházlátogatások említhetők meg. Önéletírásában sajnálattal emlékezik vissza arra, hogy a „szép Bibliothecát” nem volt ideje meglátogatni. Idős korában azonban mégis jelentős könyvgyűjteménnyel rendelkezik. A 382 darabból álló könyvtárról Jakó Zsigmond tanulmányából tudunk, Jakó azonban elsősorban a gyűjtött témakörökkel és a possessorok

5 SZÉKELY László, *Bécsi utazásomról = Bécsi utazások: 17–18. századi útinaplók*, s. a. r. NÉMETH S. Katalin, Bp., 2000, 114.

6 APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., szövegmond., jegyz. BITSKEY István, Bp., 1982 (Magyar Remekirók), 651–657.

7 [Teleki Miklós] „Leülteté maga eleibe a’ Székely Grófotskát és monda: Talám Ötsém Uram Gróf Uram az oskola kedvéért ’s tanulását múlatoz Enyeden. Mond Gróf Székely: Azért Méltóságos úr! Megdicséri Teleki az Úrfiatskát ’s monda: Jól teszi, hogy tanul az urfi Ötsém Uram; mert ezelőtt Erdélyben a’ volt a’ leg nagyobb Úr, a’ kinek leg’ nagyobb volt a’ seggi; de már a’ lészen ezután, a’ kinek leg nagyobb a’ Feje.” HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 235.

8 SZÉKELY László, *Bécsi utazásomról*, kísérőtanulmánnyal közreadja NÉMETH S. Katalin, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 24). Modern kiadása: *Bécsi utazások: 17–18. századi útinaplók*, Bp., 2000, 105–200.

azonosításával foglalkozott. Nem tudhatjuk még, hogy volt-e Székely könyvtárában Petrarca-kötet, és ha igen, vajon, melyik kiadás.

A fordításhoz ugyanis – a számos külföldi megjelenés mellett – lehetett, és ez a valószínűbb, Székelynek hazai Petrarca-kiadása is. Rajcsányi György szemelvényes Petrarcaja három edícióban is megjelent, 1706-ban,⁹ 1707-ben¹⁰ és 1718-ban.¹¹ Számításba jöhet még a két teljes Petrarca-kiadás 1756-ból Budáról¹² és 1758-ból Egerből.¹³ Lengyel Réka összevetette Székely fordításrészletét az 1756-os kiadással (amelynek szövege az előszót leszámítva azonos az 1758-assal), és azt állapította meg, hogy Székely jelentősen lerövidítette, átszerkesztette a szöveget. A rövidítéseken kívül található benne olyan szövegrész is, az Ézsaiás-idézet és -magyarázat, amely az eredetiben nem szerepel.¹⁴ A teljes Székely-fordítás ismeretében a kutatás következő feladata lenne a Rajcsányi-féle kiadások és Székely fordításának összevetése, hogy megállapítható legyen, milyen szöveg alapján dolgozott a szerző. Pillanatnyilag annyit tudunk, hogy a Székely által beillesztett bibliai citátum a Tótfalusi Miklós által gondozott ún. „Aranyas Biblia”-ból való:

Eszt bizonyította az Ésaías Próféta, Prófétziájának 1 részében az 18 vers. Jöjjetek elé és pereljünk aszt mondgya az Úr. Ha a ti bűneitek olyanok volnának mint a Veres festék, fejérek lésznek, mint a hó, és ha pirossak lésznek, mint a piros festék, olyanok lésznek, mint a fejer Gyapjú. (Székely, 44.)

Aranyas Biblia:

De jöjjetek elő, és pereljünk, azt mondja az UR: Ha a' ti bűneitek olyanok volnának mint a' veres festék, fejérek lésznek mint a' hó: ha pirosak lésznek mint a' piros festék, olyanok lésznek mint a' fejer gyapjú.

9 RAJCSÁNYI György, *Harmonia Philosophica Cantus laetiores tristioribus, et tristiores laetioribus attemperans, Sive Principia Quaedam verae ac genuinae Philosophiae, animum humanum regulantia: ne, vel prosperies evanescat, vel adversis frangatur: ex libris duobus Francisci Petrarchae, De remedijs utriusque fortunae, desumpta*, Tyrnaviae, 1706, RMK II, 2269.

10 RAJCSÁNYI György, *Ars recte philosophandi seu Vitam ex praescripto rationis modernandi desumpta potissimum, Ex Dialogis Francisci Petrarchae De Remedijs utriusque fortunae*. Tyrnaviae, 1707, RMK II, 2298.

11 RAJCSÁNYI György, *Conclusiones Scientiae Practicae. Quae tam in rebus prosperis quam adversis Recta dictat Ratio...*, Tyrnaviae, 1718.

12 *Francisci Petrarchae de remedijs utriusque fortunae libri duo*, Budae, 1756.

13 *Francisci Petrarchae de remedijs utriusque fortunae libri II*, Agriae, 1758.

14 Lengyel Réka önzetlen segítségéért ezúton mondok köszönetet.

Az önéletírás bevezetőjébe másolt Petrarca-fordításrészlet Székely László életének fő konfliktusát hivatott igazolni: az eredet és a virtus sorrendiségében egyértelműen a virtusnak ad elsőbbséget, alátámasztva a saját erőből gróffá váló család öngazolását.

A teljes fordítás megismerése azonban a személyes indíttatáson túl is több kérdésre adhat választ. A további összevetések eredményeképpen kell majd megállapítani, hogy Székely munkája mennyiben hordoz sajátos stílárius elemeket és hogyan kapcsolódik a 18. század közepén megújult neosztoikus áramlathoz. Úgyszintén megvizsgálandó, milyen kapcsolat van (létezik-e kapcsolat) László Pál 1720-ban Kassán megjelentetett fordítása¹⁵ és Székely mintegy negyven évvel későbbi munkája között.

Ehhez az összevetéshez szánjuk – figyelemfelkeltőnek – az alábbi szövegközlést. A fordítás alapjául a *Remediis* II. könyvének két dialógusa szolgált, az V. és a VI. (*De originis obscuritate, De obscura origine*).

[39] ... De nem lehet ki hagynom innét Petrarchának ezen jeles szavait; melybe a fájdalom az okoskodással edgyütt vetélkedvén az Nemmel vagy Eredetnek alá való Sorsáról való panaszkodását a fájdalomnak, az okosság ekképpen enyhíti s győzi meg.

Ne talám a te állapotod nem olly gyűlölséges a mint Te véled, és nem tudom vallyon nem kívánatos dolog é Nemtelenül születetni, tekintsd meg mind a kétféle Életnek nemit; Mert akár a gyönyörűségeknek engedelmeskedni, és az köz Népek Életének szokott úttját követni kívánjad s tedd fel magadban, annál magad menthetőbb lehettz, az hibáknak nem [40] lévén magok Házoknal való Vezérek és meg nem szünik ama felettébb keserves gyalázat, hogy hires nevezetes jeles szüléktől el hasonlottál el fajúltál, azért hogy otthonn sints semmi olly nevezetességes, mellyet meg motskolhass, meg homályosithass.

Hogyha a Virtusnak azon ösvényit követed, a mellyet igen ritka lábok szoktanak nyomdosni, annál nevezetesebb lészeszsz, minél nagyobb setétségtől el nyomattatva, és környülvétettetve vagy, még is fel emelkedel, az egész nevezetesség tijéd léssen, a te dolgaidban vagy a te vagyonodban te magad részesülvén, senki unalmadra nem léssen.

Az dolognak követése, a ditsőségnek semmi részt magájéva nem tészí.

Az te Szüléid semmitis te tölled el nem ragadnak, sem Nagy Atyáid, sem Szüle Atyáid Sem Tanáttosid, sem Tanítottid. Valamit [41] jól fogsz tselekedni, egyedül tenéked leszz abból hasznod, s hired, egyedül te hivatatol Nemzetségednek fel állítójának, a mely nem lenne, ha Nemességbe születettél volna. Látod é tehát, hogy millyen alkalmatosság adattatott tenéked, az Uristen ditséretre?

15 LÁSZLÓ PÁL, *Nagy emlékezetű Petrarcha Ferencznek A jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két Könyvecskéje Jó, és Bal Szerencsék között forgóknak vigasztalására*, Deákból Magyarára fordíttatott, Kassa, 1720.

Hogy te magadtól légy Nemessé és a Nemességet másnak által adni, nem mástól venni miként lehessen. Aszt fogod adni a te Maradékidnak, hogy Nemességben születessenek, a mellyet nem adtanak tenéked a te Szüléid.

Azon szorgalmatoskodgyál hogy a te véged Nemes légyen, mert az dolognak kezdete munkából áll, a végén szedetik annak az ő gyümöltse, mellyet ha Idő nap előtt le szakasztanak hoszszas ideig tarto nem lehet.

Hogyha az igaz Nemes Embert a Virtus tsinálja nem érthetem [42] által, hogy akárkitis ha akar Nemessé lenni, mi akadályoztathatna meg, és vallyon mellyik könnyebb másokat meg Nemesittenié, vagy önnön magát.

A Szerentse sokféleképpen igazgattya a maga dolgait, de a Virtus leg többet tehet. Ez által igen bátran lehet fel hágni az leg nagyobb méltóságokra, melynek útjja ha el hagyattatik, meg tudgyák a Királyokis, hogy reszkető, ingó helyen állanak, és nem tsak az onnét való le szállás jelen vagon, hanem a romlás is.

Minden gyökér szennyes, motskos, homályos, de onnét mindazáltal virágos zöld Ágak származnak. Nem az a Kérdés honnét mi származott, hanem hogy millyen az.

A dolognak ez az Veleje, hogy az Emberi Sorsnak folyását, az Eredet meg nem haladgya, akárhonnét szabad fel emelkedni, akár a Virtus, akár a Szerentse nyújtsa az ő kezeit.

Annakokáért te is ha alaton Sorsban születettél, azon igyekezzél [43] hogy elő mehess. Leg első, leg utolsó lépésedetis, a Virtusnak ösvényében megerősítvén, sem meg nem álván abban, sem valamely felé onnét ki nem térvén.

Némellyeknek boldogságnak láttatott nem tsak esméretlen alá való állapotban születetni, hanem abbanis élni. De az igaz, és legnagyobb esméretlenség alá valóság az Lélekben vagonn, aszt ha el veszed előllem mindenek szépek.

A ki jól él, jól születik, jól hal meg. De a ki rosszszul élt annak nem lehetett jól születetni. Mert mi haszna, hogy a vak millyen fényes ösvényen jár vagy mi haszna hogy honnét jösszsz, ha nyomoruságra vétekre jösszsz.

Véteken születettik minden Ember, jóllehet hogy ennek is az ő meg tisztulásának hijjánossága ne légyen, az az Első otsmányság, az Életnek az ő kezdetiben a Szent Keresztség által el töröltetik és az Léleknek az hóhoz hasonló fejeisége [44] lészen. Eszt bizonyittya az Éσαιás Próféta, Prófétziájának 1 részében az 18 vers. Jöjjetek elé és pereljünk aszt mondgya az Úr. Ha a ti büneitek olyanok volnának mint a Veres festék, fejérek lésznek, mint a hó, és ha pirossak lésznek, mint a piros festék, olyanok lésznek, mint a feje Gyapjú.

De továbbá ha nemtelen is valaki, aszt kerülne ne hogy az Atytya gyalázattában örökös légyen, és ezen tekintetben azon szorgalmatoskodni, hogy hasonló hozzá ne légyen, ditséretes dolog ez: Nézd meg Ezéchiél Prófétziájának 18dik Részét ebben.

Aki tégedet tudatlanul nemzett te beléd a te akaratom ellen a maga motskait beléd nem nyomhatta.

Szükséges dolog hogy te benned légyen, és te belölled származzék ki az, az honnét isméretlen vagy nevezetes légy.

Minden Atyának a Fiu előtt tisztességesnek kell lenni, de mert, minden Fiunak kell követni úgy mindenben [45] az Attyát, a mint aszt tisztelni kell és szükség. Van oly dolog a melyben valakinek nem szolgálni Tanátsos. Itt egy mód találtatott fel, a melyben az Atyáknak nevezeteket el fedezni, el nyomni ditsőséges dolog légyen az Fiaknak, másképpen élvén, tisztábban tudniillik, és szentebbül.

Az nemtelen Atyákról a Fiaknak nyelveik halgassanak, de Életeknek, erköltsöknek, tselekedeteknek külömbözések ne halgassanak.

A Fiaknak szép ditséreték az, a kiknek háta megett az mondatik; Óh mely Emberségesebb Iffju ez, a maga Vén Attyánál, ellenben a Vén bujaságnak semmi nehezebb meg ismértető jele nints, mintha ahoz hozzá tészik az Iffjúi szemérmességet, ugyanis ha az Atyáknak ditsőségek terhére vagyonn a roszzul élő Fiaknak, a roszzul élő Atyáknak gyalázattokat a Fiaknak ditséreték a szemérmességek mely nagy terhével terheli.

[46] Inkább kell aszt akarnod, hogy a szemtelen Atyának tisztességes Fia légy, és annak mondattassál, mintsem a Tisztességes Atyának szemtelen Fiának hivattassál.

Minden ditséretben vagy gyalázatban aszt kell betsülni fővebképpen a mik valakinek tulajdonai, a máséról senkiis igazán sem meg nem ditsértethetik, sem meg nem fedettethetik. Valamiképpen hogy kinek kinek maga tulajdon ditséreti, vagy gyaláztja vagyonn, úgy szintén a ditséretnek vagy gyalázatnak szükség maga tulajdon okának lenni.

Nemis úgy vagyon ez, hogy valamiként egynek Fegyvere által más elvész, és egynek Tüze által másnak vagyonyai el égnék, tehát egynek vétke által másnak is betsülleti elromolna, és a Léleknek jövai annyival erősebbek, a Testnek vagy a szerentsének javainál, hogy azokon erőszakot nem lehet tenni, az ő Uroknak, vagy Gazdájának akarattya ellen.

[47] Ha valaki láttatik Törvény ellen születtenis, nem ő tselekeszik a Törvény ellen, hanem az ő szülei tselekedtenek, te pedig tselekedgyél mindeneket a Törvény szerint, ebben ugyan néked telljességgel semmi vétked nem volt, a te Eredetedről mások adnak számot, te pedig a te erköltseidről adtsz számot.

És jóllehet a kóborló bujaságnak gyűlölsége miatt a Világi Törvényeknek boszszúállása, az ártatlan Fiakrais ki terjed, de az Isten kit kit a maga Végei szerint mérsékel, és sem az Atyák álnokságokat a Fiaknak, Sem a Fiakét az Atyáknak nem tulajdonítja.

Annakokáért a ki a Világi Törvények által el nyomattatott, az Istennek és egyszerűsmind a Philosophusoknak itélet tételek által meg könnyebbítettvén, van honnét vigasztalljad lelkedet. Mert ha az Atyától maradott különös jószágoknak bizodalmától el rekesztettélis, de az közönséges Virtusnak örökösségétől [48] el nem tiltattattál, mert amaz az Emberek rendelésekből, e pedig érdemből adatik, és minekelotte születtenél, valamint semmi ditsőséget, úgy szintén bizonynyal semmi gyalázatot meg nem érdemlettél.

Egy szóval, nints miért tégedet meg szomorítottson az Eredet, akárhonnét Eredett Embereket, ha a Virtus fel nem emel, elég Ditsóság az.

Élj jól, Halj meg jól, hogy miképpen születettél légyen, az nem a te dolgod, s arra még reá sem emlékezhetel, ne is igen szorgalmatoskodgyál annak tudakozásán a mi nem tartozik tereád, hanemha ne talám azért, hogy alázatosabb szelidebb légy, nem pedig hogy szomorúbb légy.

Az erköltsőknek jámborsága, az Életnek jelesége, nem tsak a motskokat, hanem az otsmányi eredetnek minden emlékezetit el törli.

Akárki mit beszéllyen, akárki mit betstelenitse eredetedet, tedd félre az azért való szemérmet.

[49] Mindeneknek egy Attya vagyon tudniillik az Isten. Mindeneknek egy Anyya vagyon, tudniillik a Föld.

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

A vitatkozó Petrarca

Szörényi László 60. születésnapjára

Néhány évvel ezelőtt az ünnepelt, Szörényi László, amikor éppen Petrarcaról beszélgettünk hosszasan, megjegyezte: „Bátyuska, ez mindent tudott!” 2004-ben, amikor a világ Petrarca születésének 700. évfordulóját ünnepelte, számos tanulmány tárta fel e „mindentudás” egyes jellemzőit. Az alábbiakban az életmű egy általam fontosnak vélt, ám a kutatás homlokterébe ritkán kerülő része, a polemikus írások kapcsán szeretnék hozzájárulni néhány adalékkal a petrarcai mindentudás megismeréséhez.

Az utóbbi évtizedek kutatásai alapján mára már nyilvánvalóvá vált, hogy – a korábbi évszázadok értelmezésével és megosztásával szemben – Petrarca életművében elválaszthatatlan egységet képviselnek a különböző műfajok, s nem tartható a „Petrarca latino” és a „Petrarca volgare” mesterséges elkülönítés sem. Ez a felismerés tette és teszi lehetővé azt, hogy ismét a figyelem középpontjába kerülhessenek a szerző latin nyelven írott művei, és személyének a lírikus mellett meglévő (és vele egységet képező) egyéb vonásai, például a filozófus, a filológus, a diplomata stb.

A szakirodalomban „invektívák” vagy „polemikus írások” cím alatt Petrarca négy művét szokták felsorolni:¹ 1. *Invective contra medicum* (1352–53); 2. *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis* (1355); 3. *De sui ipsius*

1 Lásd legutóbb R. FEDI, *Invito alla lettura di Petrarca*, Mursia, 2002. – Érdeemes megjegyezni, hogy pl. Wilkins a *De ignorantia*t is az invektívák közé sorolja, figyelmen kívül hagyva a tartalmi-műfaji eltéréseket. E. H. Wilkins, *Vita del Petrarca e La formazione del „Canzoniere”*, Feltrinelli, 1990, 333–334. – A *De ignorantia* műfaji kérdéseivel érintőlegesen foglalkoztam disszertáciomban: *Tudatlanság=jámborság; tudatlanság=istentelenség. Paradoxon és megoldása Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia* című művében, Szeged, 2004, 119–121. (Kézirat.)

et multorum ignorantia (1371); 4. *Invectiva contra eum qui maledixit Italie* (1373).² Három, kifejezetten *invektívának* nevezett műről van tehát szó, továbbá a *De ignorantia*-ról, amelynek műfaji besorolása – mint látszik – problematikus.³

Felmerül a kérdés, hogy milyen helyet foglalnak el ezek az írások Petrarca életművében, hogy a látszólagos tematikai különbözőség ellenére van-e közöttük összefüggés, illetve, hogy a számos műfajban alkotó szerző számára az invektíva milyen lehetőséget kínál gondolatai kifejtésére. Hogy e kérdések megválaszolhatók legyenek, röviden át kell tekinteni a polemikus írások tematikáját.

Az *Invective contra medicum* megírását az ösztönözhetette, hogy egy ismeretlen orvos – akinek vélhetően kezébe került Petrarca 1352. március 12-én VI. Kelemen pápához írt levele,⁴ amelyben óvja az egyházfőt a tudálékos és kókler orvosok seregétől – támadást intézett ellene. Ez az írás nem maradt fenn (ahogyan az orvos neve sem), csupán a *Contra medicum* utalásaiból következtethetünk tartalmára. Eszerint nem csupán Petrarca személyét támadja, hanem a költészetet is, s a „mesterségek” sorában az orvostudományt messze elé helyezi. Petrarca gyilkos iróniával fogalmazza meg válaszáat (I. könyv), amelyre az orvos balga módon reagált, ezzel felingerelve s ismételten írásra kényszerítve a költőt (II–IV. könyv). Ez az írás – azon túl, hogy vitapartnerét műveltségbeli fölényé és iróniája segítségével teljesen megsemmisíti – elsősorban a költészet védelmét tartalmazza, továbbá annak mindenekeftettségét hirdeti. Petrarca mindemellett számos morálfilozófiai megállapítást is tesz, amelyek közül szempontunkból az alábbiak a leglényegesebbek: a tudatlanság, valamint a felületes filozófiai ismeretek felfuvalkodottsághoz, önteltséghez vezetnek, s innen pedig egyenes az út a legfőbb rosszhoz, az istentelenséghez. Ezzel áll szemben a költő alapos tanulmányokra épülő műveltsége, a (többnyire csak vágyott) visszavonult életmód s az ezekből következő jámborság.

Az *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis* ugyancsak egy személyét ért támadásra adott válasz: egy bizonyos magas állású, ám tudásnak és erénynek híján lévő ember⁵ (aki méltóságát csupán családi kapcsolatainak

2 Az invektívákat a továbbiakban a következőképpen rövidítve (*C. med.* = *Invective contra medicum*; *C. magni st.* = *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientie aut virtutis*; *C. maled.* = *Invectiva contra eum qui maledixit Italie.*) az alábbi kiadás alapján idézem: *Opere latine di Francesco Petrarca*, a cura di Antonietta BUFANO con la collab. di Basile ARACRI e Clara KRAUS REGGIANI, Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1987. (Ered. 1975).

3 Címe is mutatja, hogy nem illeszthető be az invektívák közé, polemikus hangneme miatt azonban rokonítható velük. A mű filozófiai vonatkozásairól ld. A. BUCK bevezető tanulmányát az 1993-as latin–német kiadáshoz. (F. PETRARCA, *De sui ipsius et multorum ignorantia – Über seine und vieler anderer Unwissenheit*, hrsg. und eingeleitet von August BUCK, Felix Meiner Verlag, 1993.)

4 *Familiares* V. 19.

5 Amint a kutatás nagy valószínűséggel igazolta (ld. U. DOTTI, *Vita di Petrarca*, Laterza, 1992, 309.), Jean de Caraman, aki korábban apostoli protonotárius, 1350-től pedig bíboros volt az avignoni udvarban. 1361-ben hunyt el.

köszönhette) megvádolta Petrarcát, hogy zsarnokokkal (a milánói Viscontiakkal) tart fenn kapcsolatot, és ráadásul még tudatlan is. Nem ismerjük ebben az esetben sem az invektíva megírását kiváltó levelet, s a címzett neve sem szerepel a szövegben. A gúny és az ironia ebben az esetben is megsemmisítő. Petrarca széleskörű műveltségének teljes „fegyvertárát” felvonultatva cáfolja a vádakát, hangsúlyozva szellemi függetlenségét, illetve felvázolva a jámbor tudatlanság fontosságát a végső cél, az üdvösség elnyerése szempontjából.

A *De sui ipsius et multorum ignorantia* műfajának megállapítása – mint már említettem – igencsak problematikus, azonban a szituáció és stílusának hasonlósága miatt véleményem szerint tárgyalható az invektívák között. Ebben az esetben is a Petrarca személyét ért támadás a kiindulópont: az immár idősödő és hírneves költőt négy velencei ifjú (akikkel szoros barátságban állt) megtámadta azzal, hogy „bár jó ember, ám tudatlan.” E vádat (amelynek kiagyalását szerinte az ifjaknak a hírneve iránt érzett irigysége okozta) nem hagyhatta válasz nélkül, s így született meg a *De ignorantia*, amelyet a kutatás az egyik legjelentősebb petrarcai morálfilozófiai írásnak tekint.⁶ A négy ifjú „modern”, arisztotelianizmuson alapuló „tudása” (valójában felületes ismereteiken alapuló önteltsége) áll szemben a költő hagyományos műveltségével. Az önteltség szükségszerűen elvezet az istentelenséghez, míg a valós műveltség a jámborsághoz. Mindehhez háttérül szolgál a tudatlanság többféle értelmezése: egyfelől bírái tudatlansága, másfelől saját bevallott tudatlansága; mindkettő azonosnak tekinthető az Isten mindentudásához viszonyítva. Míg azonban az ifjak tudatlansága az emberi tudáshoz viszonyítva is valóban tudatlanság, addig Petrarcaé széles körű műveltség: az előbbi nem ismeri fel saját korlátait, ezért istentelenséghez vezet, az utóbbi belátván az ember kicsiny mivoltát, jámborságra int.

Az *Invectiva contra eum qui maledixit Italie* némiképp eltér Petrarca fent ismertetett írásaitól. Részint ugyan ebben is személyes megtámadtatásról van szó, azonban a téma teljesen más, és a tét is lényegesen nagyobb. Nem arról van szó, hogy a költő személye milyen megítélés alá esik – bár számára ez is elsőrendű fontossággal bír –, hanem a pápaság székhelyének visszaköltözéséről Rómába vagy maradásáról Avignonban. Ezzel kapcsolatban – éppen Avignonban szerzett tapasztalatai alapján – Petrarcanak az a meggyőződése, hogy a pápának mindenképpen vissza kell térniük Rómába. E meggyőződése alapján 1366 nyarán levelet írt⁷ V. Orbán pápának, melyben igyekszik meggyőzni az egyházfőt arról, hogy megérett az idő a Rómába történő visszatérésre. A pápa valóban be is vonul 1367 őszén Rómába, azonban 1370 őszén mégis kénytelen visszatérni Avignonba – Petrarca legnagyobb fájdalomra.

6 Többek között a már idézett A. Buck (ld. a 3. jegyzetet).

7 *Epistolae seniles* VII. 1.

Csak 1373 januárjában értesült Petrarca Uguccone da Thiene-től, hogy egykori levelére válasz született a cisztercita Jean de Hesdin⁸ tollából, s ennek hatására írta meg az *Itália gyalázója ellen* szóló invektívát feltűnően rövid idő alatt, hiszen a datálás szerint március 1-jén készült el vele.

Írásának elején Petrarca csodálkozásának ad hangot, hiszen a téma nem időszerű, V. Orbán már meghalt, s a pápai székhely ismét Avignon. Ezt követően az érdemi kérdésre rátérve tagadja, hogy az általa választott idézet, amellyel a pápának szóló levelét kezdte – „Amikor Izrael népe kijött Egyiptomból”⁹ – párhuzamba állítható lenne a Hesdin által választott idézettel: „Egy ember ment alá Jeruzsálemből Jerikóba.”¹⁰ Avignont nem lehet Jeruzsálemhez, Rómát pedig Jerikóhoz hasonlítani. Ezt követően korának romlásával szembehelyezi Róma egykori nagyságát, amelyet Avignon – mint egy hálátlan rabszolga – soha nem érhet utol, majd megcáfolja Szent Bernát vádjait, számos antik hivatkozást sorolva fel. Elismeri, hogy Róma szomorú helyzetben van, ám a rómaiak jószándékúságát kiemeli. Maró gúnnyal cáfolja a „barbár” franciáknak azt a feltételezését, miszerint az irodalom és a történetírás terén felette állnának az itáliaiak. Művét Ugucconéra bízta.

Bár ez az invektíva tematikáját tekintve eltér a többitől, mégis számos rokon vonás fedezhető fel közöttük. Arisztotelész és Cicero összehasonlítása¹¹ például a *De ignorantia*ra utal, a zsarnokságról szóló rész¹² pedig a *Contra magni status hominem* egyik fő gondolatával áll összhangban.

Áttekintve Petrarca polemikus írásait, az alábbi szembeötlő azonosságokat fedezhetjük fel. Noha ellenfeleit teljesen megsemmisíti, a támadást sohasem ő kezdeményezi, minden esetben csupán reagál az őt ért (méltatlan) vádakra. Vitapartnereit soha nem nevezi meg; ennek egyik lehetséges oka azon túl, amit megfogalmaz egyik invektívájában („Talán arra készítené szemtelenséged, hogy beszéljek egy keveset költőien rólad, és így átadjalak az utókornak, hogy bánthassanak, ám *nem tűnsz méltónak* arra, hogy általam ismert legyél az utókor számára, s arra sem, hogy szerepelj írásomban.”)¹³ az is lehet, hogy jelzi az olvasónak: nem személyek vitájáról van elsődlegesen szó, hanem elvi, filozófiai kérdésekről, mégpedig végső soron a Petrarca számára mindig jelenlévő kérdésről, az üdvözülésről. Leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy ellenfeleit a tudatlanság,

8 A személy azonosításáról ld. P. de. NOLHAC, *Pétrarque et l'humanisme*, II, Paris, 1907, 304–312.

9 *Zsoltárok* 113, 1.

10 *Lukács evangéliuma* 1. 3.

11 Vö. *C. mal.* 13.

12 Vö. *C. mal.* 16.

13 *Cogeret me forte procacitas tua poetice aliquid de te loqui teque omnibus seculis lacerandum tradere, nisi quia indignus visus es, qui per me posteris notus esses aut locum in meis opusculis invenires.* – *C. med.* I. 7.

az ebből fakadó gőg és irigység jellemzi, s ezzel a tudása korlátait ismerő ember jámborságát helyezi szembe.

Fontos közös és hangsúlyozandó mozzanatnak tartom a következetességet és a gondolati koherenciát, amellyel Petrarca felveszi a küzdelmet az általa károsnak tartott jelenség ellen. Ezt a koherenciát jelzi többek között az is, hogy Petrarca gyilkos iróniája, érveléstechnikája, de néhány esetben még a felhozott argumentumok is mindegyik invektívájában azonosak, s ha valaki egymás után olvassa e műveket, fel sem tűnik neki, hogy az elsőt és az utolsót több mint két évtized választja el egymástól. Mindez azt jelzi, hogy Petrarca morálfilozófiája az ötvenes évek elejére már kiforrott állapotban volt.

Petrarca az *Utókorhoz* című írásában olvashatjuk az alábbi – megítélésem szerint – kulcsfontosságú mondatot: „leginkább az erkölcsfilozófiához és a költészethez van érzékem,”¹⁴ ami számomra azt jelenti, hogy azonos jelentőségűnek tekinti a költői és morálfilozófiai műveit.¹⁵ Úgy gondolom tehát, hogy Petrarca invektíváit mindenképpen a morálfilozófiai írásai között kell számon tartanunk és értékelnünk.

A személyes megtámadásra adott válasz többek között alkalmat teremtett Petrarcanak arra, hogy bemutatassa vitapartnereivel szemben meglévő műveltségbeli, retorikai és költői fölényét, miközben megsemmisíti őket. Ugyanakkor a műfaj adta lehetőségekkel „játszadozva” módja nyílt arra, hogy a humoros, ironikus és gyakran szarkasztikus hangvétel segítségével a számára leginkább fontos morálfilozófiai kérdéseket tárgyalja.

14 ...ad moralem precipue philosophiam et ad poeticam prono. – *Posteritati* 11.

15 A. Buck úgy értelmezi, hogy „a költészet elé helyezi az erkölcsfilozófiát.” (Vö. F. PETRARCA, *De sui ipsius et multorum ignorantia*, hrsg. und eingeleitet von August BUCK, Felix Meiner Verlag, 1993, IX.) – Véleményem szerint azonban abból, hogy előbb említi az erkölcsfilozófiát, mint a költészetet, nem következik egyértelműen a költészet hierarchikus alárendeltsége.

TOMBI BEÁTA

De vera amicitia

Az igaz barátságról rendezett certamen coronario *

È la vera Amicizia una fucina
dove si purga l'oro e dove spenta
si truova, ove perisce altra ramina.

(ANTONIO DEGLI AGLI, *O Padre eterno*)

1441. október 22-én Firenzében, a Santa Maria del Fiore terén a signoria, az érsek, a prelátus, a város előljárói „molti ornatissimi e cortigiani”, a Firenzei Akadémia humanista tudósai és természetesen az egybegyűlt tömeg „gran poplo” részvételével nyilvános formában megrendezésre kerül az első Certamen, vagyis költői verseny, amit a hagyomány egyértelműen Leon Battista Alberti nevéhez köt. A részvétel alapvető feltétele az igaz barátság, a „vera amicitia” verses formában, népnyelven történő megéneklése.

A maga nemében egyedülálló verseny a Quattrocento Itáliájában különös jelentőséggel bír. Mint ismeretes, a humanizmus az antikvitás latin kultúrájához nyúlik vissza és ókori szövegekre támaszkodva (Platón, Cicero, Arisztotelész stb.) alakítja ki a középkori világ dogmáitól eltérő gondolkodásmódját. A keresztény világ dogmáinak megtagadása azonban új dogmák követését sürgeti, és helyezi a latint minden nyelv fölé, mint a tudomány és az irodalom kizárólagos nyelvét. Nem telik el azonban hosszú idő, és maguk a költők lázadnak fel a latin korlátlan dominanciája ellen, és hangosan szót emelnek a *vulgus*, azaz a nép nyelvének érdekében. A Quattro- és Cinquecento évtizedei ezektől a vitáktól hangosak, melynek egy jelentős állomása a „coronea laura argeneáért” megrendezésre kerülő Certamen coronario. A verseny olyan neves költők részvételével zajlik, mint Francesco d'Altobianco, Antonio degli Agli, Mariotto d'Arrigo Davanzati, Leonardo

* Kedves Laci, Isten éltesse! Hosszan tanakodtam, hogy mi lenne méltó szöveg az ünneplésre a vendégkönyvben, végül arra jutottam, hogy egy Téged érdeklő baráti témát választok. Illetve, ezt a témát választotta az a hatszáz éve (= 10 Szörényi) született szerző, akiről mifelénk méltatlanul kevés szó esik, Leon Battista Alberti a Certamen számára. Tudom, hogy Alberti közel áll a szívedhez, és talán azt az ötletet is értékelni fogod, hogy a magaménál érdekesebb, kiváló PhD-s tanítványom, Tombi Beáta dolgozatával köszöntelek. Éljj soká! – *Takács József*.

Dati és természetesen Leon Battista Alberti. A bírák ugyan megtagadják az ezüstkorona odaítélését, a verseny mindenképpen elősegíti az olasz nyelv kialakulását és irodalmi rangra emelését, bebizonyítva, hogy népnyelven is lehet „tudós poézist művelni”.

Lucia Bertolini (BERTOLINI, 1993) jelentős filológiai apparátussal ellátott szövegeire és kutatására támaszkodva mutatom be az igaz barátságról szóló certamenre írt verses költeményeket. A szövegeket egymással kommunikáló, összefüggő korpuszként kezelem, és csak részben utalok azok hitelességére, illetve keletkezési körülményeikre. A szövegek újraolvasása során elsősorban olyan kérdésekre keresem a választ, mint például mennyiben válnak fragmentálttá a textusok az antik auktorok állandó idézése következtében, és ez mennyiben jogosítja fel az olvasót arra nézve, hogy *palimpszeszt*ként olvassa azokat, az imitáció és a parafrázis mennyiben jelent alkotást és mennyiben „papagájszerű utánzást” (vö. POLIZIANO), a barátság milyen megnyilvánulási formái lehetségesek, vagy definiálható-e az *amitia*, a gyűlölet és irigység, a tradíció szerint az ellentétes értelmű fogalmak nélkül.

Nyelvkérdés a Quattrocento és a Cinquecento Itáliájában

Annak ellenére, hogy Dante már a Trecento elején a *De vulgari eloquentia* című nyelvtudományi munkájában úgy beszél a népnyelvről, mint az új fény, a Nap: „Ez lesz az új fény, a Nap, amely felkel, ahol a régi lenyugodott, és fénybe borítja azokat, akik sötétségben leledzenek, mert a megszokott nap már nem világít nekik.” (DANTE, 1965) Még évszázadok múlva sem sikerül teljes mértékben megtörni a latin nyelv hegemoniáját. A citátum egyértelműen a latin nyelv Napjának leáldozására és a népnyelv „új Napjának” tündöklésére utal, de a szerző több helyen emeli ki abbéli a szándékát, hogy fontos feladatnak tartja a *vulgus* nyelvét az irodalom rangjára emelni. Számos dokumentum tesz hitet a mellett az egyre növekvő igény mellett, hogy a népnyelv szóbeli változata mellett kialakítsák annak írott változatát is. Az első glosszák és szómagyarázatok után, melyek feltehetőleg a 390–400-as évekből származnak, a népnyelv kezdetleges, egyelőre még a latin grammatika szabályrendszerét követő, de már bizonyos jegyek tekintetében kisebb-nagyobb eltéréseket mutató hiteles dokumentuma az a IX. századból származó veronai kódexben található pár sor, amely a fehér mezőn történő fekete szemek elszórását, vagyis az írást a szántóvető földműves munkájához hasonlítja: „Se pareba boves, alba pratalia araba,/ et albo versorio teneba,/ et negro semen seminaba” (LANUZZA, 1994, 20). Innen azonban még nagyon hosszú út vezet az olasz nyelv kialakulásáig. Dante elsősorban azzal indokolja a népnyelv elterjedésének és használatának létjogosultságát, hogy a bölcsélet, az államtudomány és a nemzetközi jog mesterséges nyelvvel ellentétben, természetes nyelvről van szó, vagyis olyan nyelvről, amelyet a gyermekek mindenféle szabály ismerte nélkül képesek elsajátítani. Természetesen a modern szemilógia sokkal komplexebb szempontok alapján vizsgálja a természetes és a mesterséges, illetve forma-

lizált nyelvek közötti különbségeket (hasonlóságokat!), ez azonban mit sem von le a dantei felosztás nagyszerűségéből.

A Quattrocento humanistáinak legnagyobb része mereven elutasítja a vulgáris nyelv használatát, és elzárkózik minden olyan kezdeményezéstől, amely egy új nyelv kialakulásának lehetőségeit szorgalmazza. Ez magyarázza, hogy a *De vulgari eloquentiában* javasolt *illusztris*, *kardinális*, *regális* és *kurális* népnyelv eszménye (vö. ivi) még egy évszázaddal a traktátus megírása után sincs kibontakozóban. A klasszikus latin kultúra hagyománya olyannyira meghatározó, hogy a latint, illetve a *vulgus* nyelvét két, teljesen különböző nyelv megnyilvánulási formájaként tartják számon. A nevezett elmélet megcáfolása a század első, komoly humanista vitájába, a Leonardo Bruni és Biondo Flavio között zajló *disputa delle due lingue*-be torkollik. A vitára 1435-ben, a Medici-kor Firenzejében kerül sor, ahol a feljegyzések szerint a IV. Jenő pápára várakozó humanista tudósok bölcs értekezése hangos disputává fajul. A két csoportra szakadt humanisták ugyanis nem tudnak közös álláspontra helyezkedni az antik Rómában beszélt nyelvet illetően: Bruni szerint már a klasszikus korban is két különböző nyelvként tartották számon a latint és a vulgáris nyelvet, melyet kizárólag nyelvi kommunikáció céljából használtak, Biondo Flavio meggyőződése ellenben az volt, hogy a népnyelv a barbár népek okozta kontamináció eredménye: „omnes sermone barbaro inquinati ac penitus sordidati fuernut; sensimque factum est, ut pro romana latinitate adulterinam hanc barbarica mixam loqeulam habeamus” (id. VASOLI, 1983, 62). A népnyelv irodalmi rangra emelése és hivatalossá tétele ellen foglal állást Lorenzo Valla, Salutati és Filelfo is, aki egyik munkájában nyíltan kijelenti, hogy népnyelven csak alantas dolgokról szabad értekezni, ugyanis kizárólag a latin képes arra, hogy a tudást átörökítse és megőrizze az utókor számára (vö. GUGLIELMINO, 1992, I. kötet).

A viták a Cinquecentóban is folytatódnak. A népnyelv még mindig nem vált hivatalossá, de egyre nagyobb teret hódít magának (a korabeli dokumentumok arról számolnak be, hogy az 1425-ös években Nello di Giuliano firenzei nagykövet «per vulgare» fordul a pápához) és több olyan jó nevű humanista akad (Giannozzo Manetti, Valeriano da Soncino, Gabriele Barletta), akik a latin mellett vulgáris nyelven is folytatnak költői tevékenységet. A két nyelv ilyen nagymértékű keveredése a század vége felé óhatatlanul maga után vonta egy olyan hibrid nyelv, a „lingua macaronica” kialakulását, amely a latin nyelv grammatikai és a vulgáris nyelv lexikai alapjain nyugszik (BATKIN, 1986, 164–169). A század talán egyik legnagyobb vitáját kiváltó munkája a Bembo nevével fémjelzett *Prose della volgar lingua* (1525) című értekezés, ami nemcsak kodifikálja az olasz helyesírást és nyelvtant, hanem az olasz irodalmi nyelv megteremtését is szorgalmazza. A petrarcai és boccacciói *linguaggio* alapjain nyugvó „vulgare fiorentinóban” Bembo nemcsak az új nyelv alapjait véli felfedezni, hanem azt egyenesen nyelvi eszményként posztulálja. Ez a felfogás elsősorban azok személyében talál ellenzőkre, akik a latint vagy az olasz nyelv más változatát részesítették volna előnyben. A polémia sokkal erőteljesebbé válik Valeriano, Martelli, illetve Tolomei műveinek megjelenésével, akik a nyelvet mint élő, folya-

matosan változó kontinuumot fogják fel, szembekerülve ezáltal Bembo tiszta, platonikus nyelvelméletével. Speroni *Dialogo della lingua* című írásában ismeri fel azt, hogy a különböző nyelvelméleteket egy olyan nyelvfelfogásban kell összebékíteni, amely ugyan elismeri a bembói tan egzaktóságát, de a nyelv állandóan változó lényegét kell előtérbe helyezni, hogy az írók saját nyelvükön legyenek képesek kifejezni magukat: „a vulgáris nyelvet nem romlásnak, hanem nemzésnek kell nevezni.”

Jól látható, hogy a latin és a vulgáris nyelv dialektikája több évszázadot fog át. Ennek a polémiának egy nagyon fontos állomása az 1441. október 22-én Firenzében megrendezett költői verseny, a *Certame coronario*, melyet a hagyomány Leon Battista Alberti nevéhez köt. A helyszínt illetően a választás nem véletlenül esik Firenzére, ugyanis a Dante, Petrarca és Boccaccio nevéhez fűződő híres, trecentói hagyományokon túl a Studio vagy ismertebb nevén az Accademica Platonica is itt székel olyan híres auktorok és humanista tudósok közreműködésével, mint Poliziano vagy Cristoforo Landino.

2. *Certame coronario*

A Certame

Leon Battista Alberti, Poliziano és Lorenzo de' Medici mellett, a vulgáris nyelv tekintélyes védelmezői közé tartozik. A költő az *I libri della famiglia* harmadik könyvének előszavában egy olyan modern művészet kialakítását sürgeti, mely újszerűsége mellett erősen kötődik a klasszikus latin hagyományhoz (ALBERTI, *I libri della famiglia*, III könyv):

E sia quanto dicono quella antica a presso di tutte le genti piena d'autorità, solo perché in essa molti dotti scrissero, simile certo sarà la nostra s'è dotti la vorranno molto con suo studio e vigile essere eliminata e polita. E se io non fuggo essere come inteso così giudicato che sia a chi mi biasima o deponer l'invidia, o pigliar piú utile materia in qual sé demonstrino eloquenti.

Meggyőződése, hogy kellő hozzáértéssel a vulgáris nyelv is ugyanolyan nemessé csiszolható, mint amilyen a latin, ám ennek alapfeltétele a tudósok, írók fáradhatatlan szorgalma és kitartása. Elméletét bizonyítandó a latin nyelvű változat mellett több művét vulgarizálja (például: *De Pictura* [A festészetről], *Ludi rerum mathematicarum*). *Grammatica* címmel megírja az első olyan nyelvtankönyvet, mely vulgáris nyelven tárgyalja a nyelv szabályait, ékes bizonyítékát adva ezáltal a népnyelv grammatikai szerkesztettségének, mely tökéletesen alkalmassá teszi arra, hogy irodalmi nyelvvé váljon. Az új nyelv kialakítását illetően Alberti lényegében Biondo Flavio nyomdokain halad, sőt abban is egyezik a véleményük, hogy a népnyelv latin nyelvi hagyományok alapján épüljön fel, de mind paradigmaticai, mind pedig szintaktikai síkon egy önálló nyelv egyéni megnyilvánulási formáit tükrözze. Célja tehát egy olyan teljesen új nyelv kialakítása,

amely *iuxta propria principia* épül fel. Egy ehhez hasonló, merőben új nyelv propagálására pedig semmi sem alkalmasabb egy költői versenynél. Ilyen körülmények között kerül megrendezésre az első „Certame coronario” azaz költői verseny, melynek folytatására az előzetes tervekkel ellentétben nem kerül sor.

A versenyen való indulás alapfeltételei közé a téma konkrétságán (az igaz barátság) és a vulgáris nyelv kötelező használatán kívül különböző klasszikus szentenciák, bölcseségek idézése és a versforma alkalmazása tartozott, míg a metrumot illetően különösebb kitételeket nem szabtak. A cél tehát, ahogy Alberti is megjegyzi, az „antico” és a „nuovo” közötti szakadék megszüntetése, a „rég” és az „új” összhangba hozása volt (vö. Marcello Aurigemma, in BERTOLINI, 323–327).

A szerzők maximálisan törekedtek arra, hogy eleget tegyenek a követelményeknek. Michele di Noferi del Giogante például megjegyzi, hogy az antik auktorokon, Homéroszon és Vergiliuson kívül, modern költőktől is idéz: „i duoi moderni / Dante, il Petrarca sol per fama eterni” (in BERTOLINI, 1993, 442, v. 20), Anselmo Calderoni is annak szenteli költeménye első részét, hogy megindokolja a munkájában szereplő két kor mitológiai alakjainak és nyelvének szinkretizmusát. Ahogy írja, két különböző éra nyelvéllapotán keresztül szeretne a tárgyról értekezni: „per lingua d’autor moderno e antico” (ivi. 284, v. 8) és a klasszikus kor költőin kívül valóban olyan kortársaktól is idéz, mint Brunetto, Fazio vagy Salutati. Költőtársaihoz híven Francesco di Buonanni Malecarni is arra törekszik, hogy az antik mitológiából jól ismert alakokat olyan, a korban modernnek számító mondakörök hőseivel társítsa, mint Artúr király, Francesca da Rimini vagy Griselda (vö. ivi. 481–487).

A nyelvkérdés óhatatlanul maga után vonja a metrum problémáját is. A korban erősen megkérdőjelezték az antik metrumoknak, a latin nyelven kívül más nyelvre való alkalmazását, s noha a versmértéket illetően a versenybírák nem tesznek különösebb kitételet, a szerzők bizonytalansága erősen érezhető a különböző versformák és -mértékek keveredésén. Leonardo Dati például *Scena* című komédiájának első két részét hexameterben, harmadik részét szaffikus strófában, míg utolsó részét szonettformában írja. A vulgáris nyelv tehát hol antik, hol pedig modern strófaszerkezetben jelenik meg anélkül, hogy bármiféle erőszakot érezni lehetne a nyelven. Datihoz hasonlóan Alberti is számos hexametert ír a versenyre: az új nyelvre alkalmazva a klasszikus metrumot. Megfigyelhető, hogy Alberti rímeiben, költőtársival ellentétben, tudatosan kerül a Dantéval, Petrarcaival vagy Boccaccióval kapcsolatos reminiscenciák alkalmazását, sőt még a nyelvvel kapcsolatban tett kijelentéseiből is számúzi a Trecento alkotóit. Ez a gesztus egyértelmű utalás Alberti abbéli szándékára, hogy saját maga, úgy mond „ex nihilo” teremtsen meg az olasz nyelvet.

Ezen kívül az antik és modern látszólag ellentétes pólusai, implicit módon, magában a Certamen eredeti jelentésében is jelen vannak, hiszen azon túl, hogy maga a „certamen” az antik költői versenyek hagyományát hordozza magával, Dante és Petrarca latin-ellenes iniciatíváin alapszik.

A részvevő csaknem tizenöt költő majdnem mindegyike szót emel a verseny fontossága érdekében, köszönetet mond Albertinek annak megszervezéséért, és éles polémiába kezd a vulgáris nyelv irodalmi rangra emeléséért. Niccolo della Luna célja például a verseny hasznosságát és nagyszerűségét méltatja: „[2d] e dare altra degnità e tale ubertà alla vostra lingua patria, alla quale nessuno mai per insinio a questo di ebbe ardire di dare, [2e] trattare del principio e della utilità e della degnità del Certame.” (ivi. N. della LUNA, *Capitolo*, 494), de Benedetto di Michele Accolti is síkra száll a hasonló költői versenyek érdekében, számot vetve kora érdektelenségével: „E chi a dir di lei ciascuno ingegno/ moderno invita, che del sacro lume/ di Febo ha la memoria e 'l petto pregno,/ veramente dimostra un largo fiume/ d'amor sempre ch'al bene acceso sia;/ e rinova fra noi gentil costume/ che da' nostri maggior già si solía/ usar; ma questo secol duro e sio/ ogni via di virtù, cieco, s'oblia.” (ivi. ACCOLTI, *Se mai gloria d'ingegno altri commosse*, 298–299, vv. 25–33). Mariotto d'Arrigo Davanzati költeménye invokációjában ad hangot annak, hogy a toszkán költészet legalább annyira nemes, mint a görög vagy latin, és a népnyelv is teljes mértékben eleget tesz az antik retorikai követelményeknek: „Quel divo ingegno qual per voi s'infuse,/ onde el greco e latin poema uscìo,/ o sacre, o sante e venerande Muse./ s'infonda or sì nell'intelletto mio/ ch'al degno e bel principio, mezzo e fine/ ne satisfaccia tal qual io disio!” (ivi. DAVANZATI, 251, vv. 1–6).

A verseny fontosságát az is jelzi, hogy támogatót Piero de' Medici személyében talál. A hercegnek azonban, azon túl, hogy politikai szándéka is van a certamennel kapcsolatban (a nép támogatásán alapuló hercegség létrehozása), hangsúlyozni kívánja a korabeli kultúra jelentőségét is, méghozzá egy olyan irodalmi nyelv kialakításán keresztül, mely firenzei, toszkán nyelvi alapjaival akár Itália nyelvévé is válhat. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a herceg tudatában van annak, hogy a mecénási teendők elvégzése jelentős hírnévhez és népszerűséghez juttatja.

Jelentéstorzulás vagy kortünet

A *Certame* témájául választott *vera amicitia* minden bizonnyal Albertitől származik, aki a *Famiglia* negyedik könyvében (vö. ALBERTI, *Della famiglia*, IV. könyv, 213) a téma újszerű, ám ugyanakkor antik jellegére hívja fel a figyelmet. Több helyen említést tesz arról, hogy Cicerón és Senecán kívül nem sokan értekeztek az adott témával kapcsolatban: „de' nostri scrittori non molti piú che solo Cicerone, ed in qualche epistola Seneca”. Meg kell azonban jegyezni, hogy a részvevők többsége Cicerón túl elsősorban Arisztotelész, Szent Ágoston és ismeretlen auktoroktól származó szemelvénygyűjtemények corpusaira támaszkodik. A szöveghelyek pontosan kimutathatók, ugyanis a költők többnyire szóról szóra emelték át a főszövegből az adott citátumokat. Annak ellenére azonban, hogy a versenyen való részvétel egyik alapkövetelménye antik és modern szentenciák idézése volt, a szó szerint átvett bölcsességek idézőjel nélküli

inkorporációja, illetve az alapszöveg bizonyos részeinek parafrázisa számos problémát vet fel.

A korban jól ismert az *imitatio* és az antik mintákhoz való hűség jelentős szerepe; ahogy Koltai-Kastner helytálló megjegyzéséből kiderül: a reneszánsz irodalomelmélet Arisztotelész nyomán alakul ki. Arisztotelész töredékesen fennmaradt, *Poétika* címet viselő művében igen nagy teret szentel az utánzás, vagy más szóval a „mimesis” elméletének. A gondolat téves interpretálása azonban nagyon sokáig gátat szab az irodalomelméleti gondolkodás számára, mert a „mimesis” a görög filozófus elméletében nem a klasszikusok vagy a természet utánzását jelenti. Egy olyan egyetemes jellegű utánzásról van szó, mely célja az emberi élet, szavak, vagy a beszéd által történő megjelenítése (vö. ARISZTOTELÉSZ, 1997). Arisztotelész és Horatius *De arte poetica* címet viselő műve nyomán a reneszánsz Itália humanistái is megalkotják saját „mimesis-elméletüket”, melyek jól láthatóan a logocentrizmus, a beszéd által történő utánzás ősi mítoszában gyökereznek. Sperone Speroni és Robortello a poétika célját az utánzó beszédben véli felfedezni, míg Benedetto Varchi a racionális valóságot egyfajta orációként, vagyis beszédként fogja fel. Elmélete szerint mindent, beleértve az ember szellemi tevékenységét is, a beszéd oldaláról kell szemlélni, ugyanis az oráció mindenható, a poéta tehetségének fokmérője. Minturno utánzáselmélete annyiban mond ellen kortársaink, hogy a látott valóságot sokkal tökéletesebbnek tartja a szavakkal történő mimesisnél, sőt megteremtve a pszichológiai realizmus alapjait, azt állítja, hogy a mimetikus ábrázolás a társadalmi helyzet adta minták alapján készül (vö. VASOLI, 1983). Az utánzásról szóló elméletek sokszínűsége ad alkalmat két igen jelentős vita kibontakozásához a Cinquecentóban. Az egyik Paolo Cortese és Angelo Poliziano, a másik Giovan Francesco Pico és Pietro Bembo között zajlik. Cortese Picóval együtt a „teoria dell’ottimo modello” híve volt, vagyis a költészet lényegét egy olyan tökéletes és egyedi modell megtalálásában véli felfedezni, amely minden más költői alkotás számára mintául szolgálhat, míg Poliziano és Bembo nem egy, hanem több lehetséges modell szimultán egymás mellett létezését tartja elfogadhatónak. A vita egészen odáig fajul, hogy Poliziano a Cinquecento költőit „majmoknak” és „papagájoknak” nevezi (in *ivi*, 69–83).

Az imitáció kérdése egy, a modern irodalomelmélet szempontjából is releváns problémát vet fel. Paul de Man egyik tanulmányában részletesen beszél az interpretáció és a parafrázis problémájáról. Nietzsche *idézve* (direkt módon szembesülve tehát a problémával annak tárgyalása közben) a *parafrázist* egyfajta *fordításként*, áttételként definiálja „egy bizonyos szituációból egy jobban ismert szituációba” (id. BÓKAY, 1997, 426) melyben valamely régi entitás újszerűen jelenik meg. Nincs tehát másról szó, mint a „kettős kihagyás” elméletéről, vagyis a dekonstrukció irodalomelmélete számára oly jól ismert *hiány és jelenlét* permanens oszcillációjáról: a szöveg megírásakor már maga a szerző is kihagy bizonyos dolgokat, nem beszélve az imitátorról, aki nem szó szerinti idézés esetén, csupán a szöveg szemantikai integritásának megőrzésére törekedve, egyéni olvasási metódusából adódóan szintén kihagy bizonyos elemeket, ami a szöveg jelenté-

sének torzulásához vezet. A parafrázis tehát korántsem fogható fel olyan tevékenységként, amely az eredeti szöveg ismeretlenségének megszüntetésére törekszik. Annak ellenére azonban, hogy a parafrázis, illetve az interpretáció olyan események, amelyek megkönnyítik a megértés folyamatát, az alapszövegben lényegileg munkáló retoricitásból kifolyólag a parafrázált fragmentum új kontextusba kerülve új jelentéssel ruházódik fel, s az eredeti szöveg jelentésének csupán lenyomatát adja. Mariotto D'Arrigo Davanzati többek között Cicero, *A barátságról* szóló szövegének meghatározott helyeit illeszti költeményébe. (CICERO, *Amicitia* XIX, 67–68), (Mariotto D'Arrigo Davanzati, *Quel divo ingegno qual per voi s'infuse*, kiemelés tőlem, in Bertolini, 264 vv. 184–186):

Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint antepoenendi, ut equis vetulis teneros antepoenere solemus... Novitates autem sis spem adferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae, vetustas tamen loco suo conservanda.

Nel vecchio amico è tal piú dignità
Che nel nuovo, qual è dal fiore al frutto,
Chè l'un dà speme e l'altro utilità.

Jól látható, hogy a két szöveg nem metaforikus kapcsolatban áll egymással, ugyanis az interpretált szövegrész nem egyezik az eredetivel, annak ellenére, hogy közöttük számos közös vonás található. A textusok között keletkezett jelentés- és értékkülönbség pedig új értelmezési lehetőségek felé nyit utat, mely új olvasatokat és eddig ismeretlen interpretációkat jelent. Mielőtt továbbmennénk vizsgáljuk, meg közelebbről a két szöveget. Az eredeti, cicerói részlet parafrázálható tartalma nagyon egyszerű, hiszen az új barátságok fontosságáról és a régiek megőrzéséről esik benne szó, melyet a Davanzati-szöveg is tökéletes módon visszaad. A különbség alapja, természetesen a kontextus módosító hatásán kívül, a Davanzati-szövegben megtalálható „utilitá” szóban rejlik, mely olyan asszociációs lehetőségeket léptet be az interpretáció folyamatába, amelyek új értelemstruktúrák kialakulását indukálják. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* a barátság három formáját különbözteti meg: a gyönyörért való barátságot, a tisztességért való barátságot, illetve azt, amelyik csak a hasznon (*utilitas*) alapszik (vö. ARISZTOTELÉSZ, 1997, VIII. könyv). Davanzati tehát azáltal, hogy egy könnyen lokalizálható arisztotelészi szemát léptet be egy eredetileg cicerói kontextusba, szemantikailag teljes mértékben instabillá teszi a szöveget. Ennek következménye pedig egy olyan belső jelentésmező létrehozása lesz, mely már nem az eredeti (jelen esetben arisztotelészi), sőt nem is a cicerói, hanem a parafrázis világának jelentésszintjét ragadja meg, szétörve ezáltal az eredeti szövegek szemantikai mezejét.

Az imitáció, parafrázis és inetrpretáció gondolköréhez hasonlóan érdekes kérdéseket vet fel az egy alapszövegből származó, szó szerinti citátum idézőjel nélküli meg-

jelenése bármilyen szövegtörzshez, vagyis az, hogy milyen mértékben változik egy autentikus szöveg jelentése, ha eredeti kontextusából kiragadva új kontextusba kerül. Innen pedig már nem sok választ el bennünket a borgesi *palimpszesztől*. A palimpszeszt eredeti jelentése olyan tekercs vagy kézirat, amelyről részben vagy egészen törölték az eredeti írást, és új szöveget írtak rá. A régi szöveg azonban az esetek legnagyobb részében nem tűnik el teljesen, és különböző technikák segítségével rekonstruálható. Adott esetben a *palimpszeszt* kifejezést nyilvánvalóan a régi és új szöveg között fennálló kapcsolatra alkalmazzuk.

Jelen probléma csak annyiban hasonlít az előzőhöz, hogy mindkét esetben egy, az eredeti szövegbe nem koherens módon tartozó külső fragmentum ékelődik. A különbség alapját a szövegtestek megjelenési formája jelenti. Csak a második esetben beszélhetünk a *repetitio* klasszikus értelemben felfogott esetéről – mert látszólag valóban csak *szó szerinti* másolásról van szó. Az ismétlés azonban paradox módon nem azonosságon, hanem különbségeken alapszik. Ebből következik, hogy jelen esetben sem csak egy régebbi esemény *kopírozásáról*, hanem épp ellenkezőleg, a múlt egyfajta *újraírásáról* van szó: a diakronia távolságtartó jelenlétéről a szinkroniában. Az eredeti szöveg egy időben van jelen és hiányzik új kontextusából, hiszen fizikai jelenléte olyan megértéshermeneutikai asszociációkat indít el, amelyek azáltal, hogy dinamizálják az adott citátumot új jelentésszinteket szabaddá tesznek. Ez persze nem azt jelenti, hogy megszűnik az eredeti szöveg autenticitása, ugyanis csupán egy olyanfajta folyamatról van szó, amely anélkül képes megváltoztatni bármely szöveg *jelentését*, hogy fizikai jelölő a legkisebb mértékben is módosulna.

De térjünk vissza az előbbi idézetekhez. Azt mondtuk, hogy mindkét szöveg rendelkezik egyfajta jelentéssel, melyek hasonlóak ugyan, de nem lehet azt állítani róluk, hogy azonosak. (Adott esetben eltekintek a jelentésnek, a szemiotológiában elfoglalt igen kényes helyzetének tárgyalásától, és úgy kezelem, mint általános nyelvészeti alapfogalmat.) A szöveg értelmezésének kiindulópontjában a referencia, vagyis maga a „barátság” áll, mely érdekes, megduplázott jellegének köszönhetően végig irányítja és meghatározza a különböző jelentésképződéseket. A kettős jelentéskezelés, amivel tehát találkozunk, pontosan a megkettőzött referensből adódik. Mindenekelőtt azonban tisztázni kell, hogy a jelentés és a referencia nem azonosítható, ugyanis a referens a nyelvi kifejezések egy meghatározott funkciójának egyedül sajátossága. A két szövegrészletből világosan kiderül, hogy mindkettő a „barátságra” vonatkozik, vagyis az „amicitia”, mint a szövegek referense jelenik meg. A probléma azonban ekkor válik érdekessé, ugyanis jelen esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy az azonos referenciájú szavak eltérő jelentést adnak egy-egy szövegnek, hanem arról, hogy az azonos jelölőhalmazból álló referensek jelentése a kontextustól teljesen függetlenül különböződik el. A cicerói szöveg valóban a barátságra mint olyan fogalomra vonatkozik, ami kölcsönös bizalmon, szereteten stb. alapszik, ellentétben a Davanzati-szöveggel, ami a Barátságot, mint létező személyt jeleníti meg. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy adott esetben a nevek Eco által

oly gyakran tárgyalt jelentésének vagy jelentés nélküliségének problémájával van dolgunk, ugyanis a Barátság tulajdonnév nemcsak a név referenciáját azonosítja, de tulajdonságaira vonatkozóan is pontos információkkal lát el. Az említett kettős jelentés pedig oly módon adódik a referenciából, hogy a megduplázódás következtében a referencia/referenciák szemikus tere elmozdul és új jelentések kialakulását teszi lehetővé.

Kiterjesztve vizsgálódásunk terét a többi szövegre is, amelyekben szintén aktívan munkálnak az imitáció és parafrázis disszemináló struktúrái, elmondhatjuk, hogy a beépített szövegek eltérő referenciájából kifolyólag mindenhol megduplázódott jelentéssel kell számolnunk. A kettős jelentéskezelés pedig egyértelműen a két szöveg értelmének különbségét rejti. Ez az értelemkülönbség irányítja a szövegeket anélkül, hogy lehetővé tenné pontosan meghatározható, univerzális értelemstruktúrák kibontakozását.

Az *imitáció* tehát azon túl, hogy a korban a klasszikus mintákhoz való idomulás alapfeltétele volt, számos olyan paradox mozzanatot rejt magában, amely csak a szövegek többszöri *újravizsgálása* során derül ki.

2.3. A szövegek

Annak ellenére, hogy több olyan kódexről van tudomásunk, amelyek a versenyen előadott szövegeket őrzik, mégsem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a meglevő költemények mindegyike valóban elhangzott-e a Certamenen. A fennmaradt kéziratok, feljegyzések posztulálnak ugyan egyfajta sorrendet, ez azonban nem feltétlenül egyezik az elszavalt, illetve a ténylegesen felolvasásra nem került szövegekkel. Lucia Bertoloni a fellelhető kódexek és kéziratok alapján az összes szóba kerülő szöveget alapos filológiai vizsgálatnak vetette alá felállítva a szövegek előadásának lehetséges sorrendjét. (vö. BERTOLINI, 1993). A továbbiakban az ő kutatásaira támaszkodom.

A rendelkezésre álló adatok alapján jelenleg a következő sorrend tűnik a legvalószínűbbnek: Benedetto Accolti *Se mai gloria d'ingegno altri commosse*; Antonio degli Agli *O padre eterno...*, *Solo e pensoso un dí fra l'erba e' fiori*, *Per veder cose al mondo ignote...*; Francesco Alberti *Sacrosanta immortal...*; L. B. Alberti *Dite, o mortali...*; Anonimo *A Quel che d'ogni grazia é donatore*; Zanobi Banchegli *Non può che 'n saviovera Amistá cadere*; Giovanni Betti *Don Singulare, celeste e divino*; Betto Busini *La gran ricchezza e 'l don dell'Amicizia*; Anselmo Calderoni *Benché si dica nel volgar parlare*; Ciriaco d'Ancona *Quel Sir, che socto l'ideale stampa*; Lorenzo Damiani *Ahi, quanta é mia virtù, e quanta lalde*; Vera *Amicizia, glorioso bene*; Leonardo Dati *Io son Mercurio, di tutto l'olympico regno*; S'egli é Musa, mai ch'io da te gratia mertí; *Eccomi, i'son qui dea degli amici*; Mariotto Davanzati *Quel divo ingegno qual per voi s'infuse*; Michele di Noferi del Giogante *Nel mio piccol prencipio, mezzo e fine*.

A kéziratok alapos filológiai vizsgálata újabban olyan szövegeket is kizár a korpuszból, amelyeket eddig a versenyen résztvevő költeményekként tartottak

számon. Ezek közé tartozik többek között egy ismeretlen alkotótól származó, disztichonban íródott oráció (*O gloriosa Vergine Maria*), ami feltehetőleg csak véletlenül került bele abba a kódexbe, amely a versenyen résztvevő szövegek listáját tartalmazza. Hasonló okok miatt tűnik valószínűnek az is, hogy Antonio degli Agli két költeménye, Francesco di Bonanno Malceroni írása illetve, Anonimo egyik szatírája miért nem tartozik a versenyen előadott szövegekhez. Anonimo költeményében ugyan, az olvasóhoz (*lettore*) intézett kérdések és felszólítások elég nyilvánvalóvá teszik azt, hogy a szöveg nem kerül felolvasásra. A legtöbb kétségre Lorenzo Damiani kettes számmal megjelölt szonettje ad okot, melyet a legtöbb kódex a versenyen induló szövegek között tart számon. A legújabb kutatások azonban mégis arra hivatkozva zárják ki a szöveget a korpuszból, hogy az egyes számú költemény tematikáját tekintve sokkal összetettebb, struktúrája pedig komplexebb, nem beszélve arról, hogy a második szonettben az elsőhöz képest a költő nagyon minimális teret szentel a „dono”, vagyis az első helyért járó ezüstkorona dicséretének, ami pedig minden, a versenyen felolvasott költemény fontos jellemzője (vö. BERTOLINI, 1993, XI–XIX).

A szövegek mindegyikére jellemző, hogy függetlenül a fennmaradt kéziratok mennyiségétől, szinte lehetetlen felmutatni az összszövegeket, s ennek hiánya elvileg kizárja annak lehetőségét, hogy a felolvasásra szánt költeményeket a verseny előtt le kellett volna adni a bírácoknak. Ezt az elképzelést az a tény is alátámasztja, hogy több költő reflektál az előtte elhangzott munkákra, egyetértését vagy rosszallását fejezve ki azokkal kapcsolatban. Davanzati például egyértelmű utalásokat tesz Dati költeményére, aki a Davanzati által elítélt fikció poétikai eszközének alkalmazásával megszemélyesíti Mercuriót és Amiciziát. A költő ironizál a Dati-szöveg szerkesztettsége fölött, és elítéli kortársa merev ragaszkodását a „belle favole antiche” világához: „Né 'n invenzioni fabulose e assente/ dal termin dimandato vo' mie versi/ indarno spender sí disutilmente,/ quale in opre comporre o in diversi/ titoli degni a parlar per figura/ sotto finzion giá molti intender fersi” (DAVANZATI, *Scena*, vv.25–30). Hasonló módon feltételezhető, hogy Accolti is improvizatív módon szerkeszti bele már elkészült költeményébe azt a részt, melyben arra reflektál, hogy semmiféle morális akadályba nem ütközik olyan költők részvétele sem, akik a szerelmet, a barátság eme profán formáját, már több alkalommal is megénekeltek (ACCOLTI, in *ivi*, 299, vv. 34–45).

A Certamenre íródott szövegek nem sokkal a verseny után már közkézen forognak, jóllehet vannak olyan költemények is, melyek már jóval a verseny előtt is ismertek voltak, mint például Davanzati *Scenája*. A kritikusok ugyanis a mű bizonyos soraiból olyan jellegű polémiát vélnek kiolvasni, mely egyértelműen a szövegek közötti aktív kommunikációra utal: „e se in prosa, in dialogo o in capitolo/ alcun trattónne o tratta, il caso innizia/ e scompigliato poi lascia 'l gomitolo; (DAVANZATI, *Scena*, in *ivi*, 254, vv. 52–54). S noha az állítás könnyűszerrel cáfolható, tény az, hogy a költemények nagyon gyorsan ismertté válnak. A kortársak például igen nagyra becsülték Ciriaco d'Ancona írását, melyet az amatőr imitációk során kívül egy 1463-ban íródott s méltán elhíresült Bernardo

Cambini-sonett is jelez, de maga Alberti is beszámol a szövegek gyors elterjedéséről: „che infra dieci dí giá sono piú che dieci volte venti copie trascritte di tutto il certame, e per tutta Ytalia volano a tutti i principi, et chieste da tutti i litterati, lodate da tutti i buoni.” (ALBERTI, *Protesta*, in *ivi*, 506, 16g–16h).

Ha valóban ekkora sikerrel zajlik a verseny, teljességgel érthetetlennek tűnik a bírák döntése, vagyis az ezüstkorona, vagyis a „corona laurea argentea” odaítélésének megtagadása, mely nemcsak az első Certame bukását jelenti, de egyúttal gátat szab a további kezdeményezéseknek is; adott esetben az *invidiáról* szóló második Certame megrendezésének.

2.4. De invidia

A rendelkezésünkre álló fennmaradt szövegek semmilyen kétséget nem hagynak afelől, hogy Alberti egy második Certame megrendezését is tervezi. Ezt leginkább az támasztja alá, hogy az egyik feltételezett résztvevő Lauro Quirini, a versenyre írt *Dialogus in gymnasiis florentinis* című prózai költeményében az egyik főhős, a következőképpen felel egy hozzá intézett kérdésre: „Albertus est Baptista, decus sue patrie, qui priscorum more certamina poetanum parat.” (QUIRINI, *Dialogus*, kiemelés tőlem). A költő a *certame* kifejezést nem egyes, hanem többes számban használja (*certamina*), ami egyértelműen, több verseny egyidejű elgondolására utal.

Alberti sem kizárólagos értelemben beszél a barátságról szóló költői versenyről, és olyan egyértelmű utalásokat tesz, melyek nem zárják ki egy vagy akár több verseny megrendezését sem: „O fu pure (come alcuni credono) che, udendo voi essere alcuni studiosi parati a produrre in mezzo *commedia*, e forse *tragedie*, voi diliberasti proibire questa ottima principiata consuetudine.” (ALBERTI, *Protesta*, in *ivi*, 50–4505, [11a–11b], kiemelés tőlem.) A citátumban központi szerepet betöltő *commedia* és *tragedie* szavak több rejtett utalást hordoznak. Az első Certamenen résztvevő szövegek közül csak Dati *Scenája* az egyetlen, mely felfogható komikus ihletésű műként, pontosabban olyan drámaként, ami rosszul kezdődik, de jól végződik, adott esetben a Barátság istenének, a *dea Amicizia* földreszállásával. Ismerve azonban az első Certame szövegeit, feltételezhető, hogy az Alberti által említett *tragedie* semmiképpen sem a *barátság*, hanem az *irigység* témaköréhez kapcsolódik, s arra a latin nyelvű tragédiára (*Hiensal*) utal, mely a verseny megrendezése előtt már elterjedt. A szövegek elemzése következtében a filológusok nem egy esetben arra az eredményre jutottak, hogy még mielőtt megrendezésre került volna a barátságról szóló Certame, több szöveg teljesen elkészült az *invidiát* tárgyául választó költői versenyre.

A *de invidia* címmel megrendezett második költői versenyre íródott szövegek közül csak három ismeretes: Anselmo Calderoni *Con l'aiuto di Quel che visse insonte* című költeménye, Francesco Accolti egy írása és Leonardo Dati *Hiensal* című tragédiája. A legújabb

filológiai kutatások azonban Lauro Quirini *Dialogus*át is a versenyen résztvevő szövegek közé sorolják, mert a prózai szöveg incipitje a tárgy egyértelmű méltatása, „oratio de invidia”.

Jól látható, hogy a felsorolt négy írásmű közül csupán kettő íródik vulgáris nyelven, holott az első Certame lényegében a népnyelv irodalmi státusza helyreállításának céljából kerül megrendezésre. Az a feltételezés, hogy a bírák engedélyezték volna a vulgáris nyelv használata mellett a latint is, elég valószínűtlennek tűnik. Sokkal inkább elfogadható az a hipotézis, hogy a második Certame tényleges megrendezésére nem került sor, s a versenyre vonatkozó utalások csupán létrejöttének elvi lehetőségét tárgyalják.

Semmiképpen nem szabad azonban eltekinteni attól a tényről, hogy Alberti valóban tervezte az irigységről szóló költői verseny megrendezését, ám az első Certame sikertelensége miatt elveti a verseny gondolatát. Az irigységről szóló szövegek elterjedése azonban arra enged következtetni, hogy azok már az első Certame megrendezése előtt készen vannak. Ezt támasztják alá a szövegek nyelvhelyességi hibái, a latin és a népnyelv egyidejű használata, illetve a grammatikai jellegű bizonytalanságok is, hiszen ekkor még az első Certame nyelvi konklúziói nem állnak a költők rendelkezésére. A verseny tényleges megrendezésére vonatkozó konkrét utalások azonban csak Alberti *Profugiorum ab erumna* című költeményében találhatók.

A rendelkezésre álló adatok ismeretének ellenére is csak nagyon kevesen ismerik el egy második Certame létrejöttét. Sokkal inkább elfogadottabb az a teória, hogy a *corona laura argenta* odaítélésének megtagadása és a verseny sikertelensége elég nyomós érvenként szolgálhatott Alberti számára ahhoz, hogy letegyen egy második verseny megrendezéséről. A bírák többnyire a versenyfeltételek megszegésével magyarázzák, megjegyzem joggal, a győztes kihirdetésének megtagadását, mert a résztvevő költők többsége valóban eltér a tárgyként megjelölt „igaz barátság tárgyalásától”.

2.5. De vera amicitia

2.5.1. Forma és szerkezet

A versenyen előadott szövegek mennyiségéből és a téma komplex jellegéből kifolyólag nem célozom a költemények részletekbe menő filológiai vizsgálata és a vonatkozó antik auktorok hiánytalan felsorolása, ám, hogy mégis érzékeltessem valamilyen módon a korpusz egységes voltát, Leonardo Dati *Scena* című prózai költeményén keresztül mutatom be a „vera amicitia” humanista ábrázolását. Választásom azért erre a szövegre esett, mert folyamatos diskurzusban állva a többi textussal, egyesíti magában a barátság minden lehetséges attribútumát.

Annak ellenére, hogy a költők különböző szempontból közelítik meg a tárgyat, szinte minden szövegben könnyen felfedezhetőek a barátság felosztására vonatkozó arisztotelészi és cicerói reminiscenciák. Ahogy azonban már utaltam rá, a hipertextusként funk-

cionáló korpuszok töredékes jellege vagy a hibás parafrázis miatt a szövegekben található felosztás gyakran tér el az autentikus forrásoktól.

A költemények szerkezeti felépítése szintén az Arisztotelész által kodifikált szabályrendszert követi. A tárgy meghatározását, adott esetben dicsőítését (például: Antonio degli AGLI: *O padre eterno...*, 218–222, vv. 1–50; Francesco ALBERTI, *Sacrosanta, immortal...*, 192–197, vv. 1–42) a Múzsák vagy a koronás költők segítségével hívása követi (például DAVANZATI, *Quel divo ingegno...*, 251–252, vv. 1–18). Ez alól, a szonettektől eltekintve, csak Alberti *Famigliájának* negyedik része, illetve Leonardo Dati költeménye képez kivételt, ahol a második *cantusban* elhangzó invokáció a narratívákra kevésbé jellemző retorikus eszközökkel keveredik (DATI, *Scena*, II. ének, in *ivi*, 365). Dati az *Argomentóban* (*ivi*, *Argomento*, §§33–36) pontosan megindokolja döntését, számot vetve annak a korántsem megszokott retorikai mozzanatnak abszurdításával, hogy a Múzsák segítségével hívását egy szereplő (Mercurio) szájába adja. Dati munkája az egyetlen olyan költemény, amely sokkal inkább követi a dráma műnemére vonatkozó jellegzetességeket, például színekre osztás, dialógusok, mitológiai figurák szerepeltetése stb., ellentétben a többi résztvevővel, akik főként a líra műnemi sajátosságaihoz alkalmazkodva készítik el költeményeiket. Ez azonban nem gátolja, hanem sokkal inkább elősegíti a tárgy kifejtését. Mint ismeretes, Alberti maga is a színházat tartja a barátság legfontosabb színhelyének és hordozójának, mert összefog és összeköt sok azonos érdekeltségű embert (vö. *De re aedificatoria*). Az első nagyobb egységhez tartozik még a verseny szervezőjének, illetve magának a Certamennek a dicsőítése is (például Benedetto di M. ACCOLTI, *Se mai gloria d'ingegno...*, 298–299, vv. 25–33).

Ezt követi a barátság témakörének tárgyalása, mely szintén további egységekre osztható, majd pedig a klasszikus korban jól ismert, az adott szituációra kiválóan alkalmazott humanista szentenciák felelevenítésére kerül sor, ami a legtöbb esetben a költemények kódjaként is felfogható. Az antik citátumokra támaszkodó eseménysor, a barátság többszintű ábrázolása, nem egyszer perszonifikálása vagy isteni voltának hangsúlyozása, a tárgy hasznosságának és gyönyörűségének dicsőítésébe torkollik: „...in vita de'mortali quasi trovarsi nulla sopra all'amicizia da tanto essere pregiata e osservata.” (ALBERTI, *Famiglia*, IV. könyv); „Oh come glorioso, dolce e magnò/ frutto nasce dappoi di questa pianta/ donde non esce mai vergogna o lagno!/ Inde vien carità perfetta e santa,/ fede, pace, sussidio della vita/ che da molte fortune è spesso affranta.” (Benedetto ACCOLTI, *Se mai gloria ingegno*, in *ivi*, 319, vv. 340–345); „Tant'altra gloria in sé riserva e regge/ questo immortal, invito e divin titolo,/ che comprender no 'l può l'umana gregge:/ e se in prosa, in dialogo o in capitolo/ alcun trattòne o tratta, il caso innizia/ e scompigliato poi lascia 'l gomitolò;/ ché questo eccelso effetto d'amicizia,/ qual dee regnando, per suo conseguenza/ in rigor danna e ministra giustizia;/ onde i mortali invan viverin senza,/ né necessaria cosa più ci appare/ pel conservar dell'umana semenza.” (DAVANZATI, *Quel divo ingego*, in *ivi*, 254, vv. 49–60).

A legelcsépeltebb irodalomelméleti *bölcsességek* közé talán az a gondolat tartozik, hogy minden szöveg meghatározott céllal, egy könnyen meghatározható olvasótábor számára íródik: vagyis szól valakinek. Optimális esetben tehát a szöveg és a befogadó között egyfajta kommunikáció alakul ki, mert a szövegben szereplő Én, ami természetesen nem feltétlenül azonos a szerzővel vagy a narrátorral, egy potenciális közönség, hallgató- vagy olvasótábor, vagyis a Te felé fordul, aki vagy követi a szövegben gyakran implicit jellegű utalásokat, vagy egyszerűen nem vesz róluk tudomást (vö. az Eco által használt terminológiával: *Lettore Modello*, *Lettore Empirico*). A Certamenre íródott szövegek befogadói azonban több esetben nem határozhatóak meg pontosan, ami nem csak abból a már tárgyalt problémából ered, hogy a költemények a versenyen résztvevő közönség, a bírák vagy az utókor számára készültek-e. Ezen túlmenően bizonyos szövegeknél még az is teljesen meghatározhatatlan, hogy a grammatikai megszólítás pontosan kire vonatkozik. Kitérő példa erre Francesco d'Altobianco Alberti *Sacrosanta, immortal, celeste e degna* (ALBERTI, in *ivi*, 192–206) című költeménye, amelyben a „tu” egy bizonytalan egzisztenciájú entitást takar. A szövegben található definíciók szerint: „singular dote e necessaria guida” (*ivi*, 192, v. 2), „Chiunque in te s'affida” (*ivi*, v. 4), „Sempre la voglia tua pronta s'accresce” (*ivi*, v. 7) stb. valószínűsíthető, hogy ez az ideális hallgatóság maga a Barátság, annak ellenére, hogy a szöveg további részében az egyes szám, harmadik személyű utalások vonatkoznak rá. A filozófiai szövegekben elterjedt terminológia használata miatt azonban nem zárható ki az Igazság, a Könyörületesség, az Erény vagy a Filozófia sem, mint potenciális hallgatótábor.

A szövegek mindegyikét a költői Én permanens jelenléte jellemzi, mely azonban az állandó hivatkozások és az antik auktorokkal történő folyamatos identifikáció következtében fragmentálttá válik, s már csak a hallgatókkal, nem kevés esetben olvasókkal (*lettor*) fenntartott dialógus (vö. Francesco Malcerani, Antonio degli Agli és Anonimo szövegei) adja a szubjektum koherens voltának illúzióját. Az Én és a Te között általában meglévő kapcsolat intimitása tehát feloldódik a citátumok végtelen áradatában, s a szerzők ritkán előforduló önálló véleménynyilvánításán (például Anselmo CALDERONI *Benché si dica nel volgar perlare*, in *ivi*, 290, vv. 66–78; 291–292, vv. 92–96;) túl a szubjektum integritásának felbomlási tünetei figyelhetők meg. Újból visszakanyarodtunk tehát az „imitatio” problémaköréhez, mely Erazmus ironikus megnyilatkozásával ellentétben nem a szolgálai utánzás, hanem a mintától való eltérése alapszik. Így a hagyomány által lefektetett reneszánsz alapdoktrína alapjaiban dől meg, mert az imitáció nem azonoságon, hanem transzgresszió alapszik, megbontva ezáltal az univerzálisnak kikiáltott egységideált.

Újraolvasva tehát a reneszánsz-humanizmus harmonikusnak hitt egységdimenzióit, számot kell vetni az *unitas* felbomlásának lehetőségeivel és a *hiány poétikájának* első megjelenési formáival is. Az egységesnek tekintett dimenziók felbomlása nemcsak a forma és a szerkezet, hanem a tartalom egységének felbomlását is maga után vonja.

2.5.2. A barátság inkarnációi

A költemények összességére általában jellemző, hogy a költők, a tárgy nehezen definiálható jellegéből kifolyólag, a barátságot más elvont fogalmakkal történő identifikáción keresztül határozzák meg. Ez azonban a fogalom szemantikai mezejének kitérését és a temporalitás dimenzióiban való feloldódását eredményezi.

Amint már láttuk, Francesco Alberti költeménye hosszúra nyúlt proposíciójában egy meg nem nevezett entitás felé fordul, melynek olyan definícióit adja, mint a legnagyobb örökség, az emberi élet és tisztesség alapvető feltétele, az igazság társa stb. (v. ö. Francesco ALBERTI, in *ivi*, 192–194, vv. 1–21). A grammatikai személyek önkényes cseréltetése és logikátlanul tűnő használata azonban kérdésessé teszi referencialitását, bár a kontextus figyelembevételével és egy mindenképpen feminin vonatkozási pont megjelölésével, a *voluntasban* székelő és a *Summa Theologicában* „veritasként” („al ver conforme”, v. 8) definiált barátságra vonatkozik. Malcerani sem a barátságot, hanem annak egy idealizált formáját, a szerelmet helyezi költeménye középpontjába, amit a „labirinto d’amore” képzetével helyettesít. A vers tárgya tehát a boldogtalan szerelem, noha a szöveg tematikája nem az erosz filozófiai tárgyalására épül. A szöveg valószínűsíthetően nem kifejezetten a Certamenre íródik, feltételezhető, hogy már az 1430-as években elkészült, a verseny azonban remek alkalmat kínált szerzőjének műve előadásához. Antonio degli Agli egyértelműen platóni hagyományokra támaszkodva, a Barátságot mint minden létező dolog mozgatóját, s a földi dolgok irányítóját (Antonio degli AGLI in *ivi*, 220–221, vv. 31–39) a Caritasszal azonosítja, mindvégig hangsúlyozva másodlagos, szupplementum jellegét a keresztényi szeretettel szemben.

A tárgy meghatározását illetően a legnagyobb ellentét látszólag Dati és Davanzati költeménye között feszül, mert míg Davanzati a fikció poétikai erejére támaszkodva teljes mértékben elutasítja a témamejelölést, Dati három *cantusban* keresztül igyekszik a barátságra egy adekvát definíciót adni. A fennálló különbség azonban a szövegek elolvasását követően teljes mértékben megszűnik, ugyanis az első szöveg tárgya pontosan az olvasás aktusán keresztül artikulálódik. Leonardo Dati antik és keresztény hagyományokra támaszkodva a Barátság többé-kevésbé tökéletes inkarnációit írja le. A beszélő nevek mindegyike az Amicitia egy alaptulajdonságára utal. *Cronissa*, az időn kívül álló, végtelen statikusság megtestesítője, mely Platón elméletének megfelelően a bolygók mozgásának összehangolásáért, vagyis a *harmonia mundiért* felelős. A görög filozófia egy érzéken túli, konnotatív jelentést tulajdonít neki, hiszen annak ellenére, hogy a temporalitás dimenzióin kívül áll, elválaszthatatlan az időtől. A mitológia szerint Kronosz neje. Társa, *Feturina*, aki hasonlóan Accolti költeményéhez (v. ö. ACCOLTI, *Se mai gloria d’ingegno*, 300, vv. 49–58) az *amor naturalis* inkarnációjaként tűnik fel, vagyis olyan szeretet formájában, ami a természet termékenységében gyökerezik, míg *Curina*, *Ciromega* és *Erato* a Barátság, a hagyomány szerint Arisztotelészhez köthető három fajtájának megtestesítői (ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, 260, 1155b; 261–262, 1156a., 3.):

(...) mert nyilván nem minden dologgal szemben tudunk rokonszenvet érezni, hanem csak azzal szemben, ami ezt az érzést egyáltalában felkeltheti bennünk, tehát ami *jó, kellemes vagy hasznos*. (...) A barátságnak három formája van, ugyanannyi, mint ahányféle dolog a vonzalmunkat felkeltheti; ez utóbbiak mindegyikének megfelel egy vizsontszeretet, amely a két fél közt nem marad titokban. Akik pedig egymást szeretik, azok éppen abban a tekintetben akarják egymás javát, amely szerint egymást szeretik. Akik pl. a *haszonért* szeretik egymást, azok tulajdonképpen nem is egymás kedvéért szeretnek, hanem azért, mert egymástól valami jót várnak; éppígy van ez azoknál is, akik a *gyönyörűségért* szeretik egymást. Pl. a szellemes embert nem azért szeretjük, mert ilyen vagy olyan jelleme van, hanem azért, mert kellemesen szórakoztat bennünket. Aki tehát a haszonért szeret valakit, ezt azért teszi, ami *neki magának* jó; s aki a gyönyörűségért szeret, ezt azért teszi, *ami neki magának* kellemes, nem pedig azért, mert az, akit szeret, olyan amilyen: tehát csupán azért, mert az illető öneki hasznos, illetve kellemes. Más szóval az ilyen viszony legfeljebb járulékosan nevezhető barátságnak: ez esetben nem azért szeretünk valakit, mert az illető olyan, amilyen, hanem azért, mert valami jóban vagy gyönyörűségben részeltet bennünket. Éppen ezért az ilyen barátság könnyen fel is bomlik – ha ti. a barát nem marad mindig olyan, amilyen volt; mert ha többé már nem kellemes vagy nem hasznos, akkor megszűnik vele szemben a barátság is.

Az Arisztotelész által javasolt felosztást Davanzati szinte szó szerint áttemeli saját szövegébe és a barátság elsődleges okaiként megjelölt *per utile*, *per dilecto* és *per onesto* ábrázolását antik és keresztény exemplumokkal szemlélteti (vö. DAVANZATI, *Quel divo ingegno*, in Bertolini, 1993, 253–254, vv. 37–48).

Az előzőekből jól látható, hogy Dati művét át- meg átszövik a *negatív teológia* jellemző doktrínái, ami annyit jelent, hogy isteni lényegéből kifolyólag, a tárgyalt fogalmat, jelen esetben a barátságot, minden körülmények között tilos nevének nevezni, ugyanis a jellemzés aktusa is annak pontos definícióját adja. Agli három költeményét is a *negatív teológia* szervezi, azzal a különbséggel, hogy nála a teória, különböző kereszténymisztikus, illetve neoplatonikus elméletek által erősen kontaminálódott.

2.5.3. Barátság – Gyűlölet

Ezek után rátérek a Barátság pontos meghatározására, rámutatva a formai jegyek felbomlása után a szemantikai egység szétesésére is.

Dante *Komédiájának* középpontjában a választás, mint az emberi élet mozgatója, a tetteket, cselekedeteket irányító és mint az univerzum részeit összekötő erő jelenik meg: olyan tett, ami garantálja a folyamatos változásokat és az állandó átalakulásokat, vagyis megakadályoz mindennemű stagnálást és inerciát. Dati költeménye hasonlóan nagy teret szentel a választások eshetőségének: a helyes választás sokszor kétségbeejtő lehetetlen-

sége jó és rossz között, az erények és a bűnök felismerése fontos szerepet játszik, de esetében ehhez még szorosan kapcsolódik a barátság és a gyűlölet között feszülő ellentét / azonosság kettősségének problematikája.

A poétikai fikció szerint a firenzeiek költői versenyt rendeznek a Barátság tiszteletére, hogy az újból leszálljon hozzájuk és segítsen különbséget tenni a jó és a rossz között, feltárva előttük a választás lehetőségét (Antonio degli AGLI *O padre eterno* című munkája is hasonló szerkezettel bír). Egy olyan istenséget várnak a Földre, aki égi hatalmából kifolyólag véget vet a nyomornak, a gyűlölködésnek és a haragnak. A Barátság monológjából azonban (DATI, *Scena*, in *ivi*, 366–373, III. cantus) kiderül, hogy a nyomor, a gyűlölet, az irigység és a harag, valójának szerves részét képezik, s azok megsemmisítésével önmagát pusztítaná el. Nem véletlenül mondja el magáról színrelépésekor, hogy sokan a harag és a hamisság megtestesítőjeként tartják számon: „Eccomi; i'son qui dea degli amici,/ quella qual tucti gli omini solete/ mordere et falso, fugitiva dirli;/ or la volete. ; „O dea plebea, animosa troppo,/ della mortale specie nimica,/ che vai errando, petulante scurra?/ donde rigiri?” (DATI, in *ivi*, 366, vv. 1–4; 367, vv. 17–20).

Lényének kettőssége megjelenésében is ott munkál, ugyanis hol meztelen, hol pedig a szivárvány ezer színében pompázó ruhát visel, vagyis hol megmutatja, hol elrejtí tényleges valóját (vö. I. cantus). Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a tisztaság és jóság attribútumaként ismert mezítelenség, a klasszikus filozófia tradícióira támaszkodva az elrejtés mozzanatában implicit módon megtalálható magamutogatás egyik megjelenési formája. A „nascondimento / rilievo” vagyis az „elrejtés / feltárás” aktusa szerves módon kapcsolódik a „látszat / valóság” ellentétpárjához. A szövegekben gyakran előforduló antik és modern citátumok (Plutarkhosz, Cicero, Dante, Boccaccio stb.) egybehangzóan arra tesznek utalást, hogy az igaz és hamis illetve látszatbarátság szintén azonos okokra vezethető vissza, és gyakran mint egymás megnyilvánulási formái jelennek meg. Sőt az is megfigyelhető, hogy az igaz barátságot csak a hazugság, megcsalás, ellenségeskedés és gyűlölet terminusain keresztül érdemben kifejezni.

Leon Battista Alberti a *Családról (Della Famiglia)* szóló negyedik könyve szintén a barátság ellentmondásos jellegére épül. Azon túl, hogy az egész könyvet a barátság bemutatásának szenteli, (*Sull'amicizia*) a traktátus nem a barátság feltétel nélküli dicsérete, hanem annak bizonyítása, hogy csak abban az esetben érthető meg lényege, ha olyan fogalmakkal vizsgáljuk összefüggésben, mint a gyűlölet vagy az irigység. Ehhez azonban tudomásul kell vennünk, hogy a tradicionális értelemben felfogott jó és rossz ugyanarra az eredetre tekint vissza: „Sono in le cose prodotte dalla natura maravigliose e occultissime forse di nimicia e amore, delle quali ancora non seppi comprendere causa o altra ragione alcuna.” (ALBERTI, *I libri della famiglia*, IV. könyv, 274).

Olyan fogalomról van tehát szó, amely önmagában véve, a szavak által meghatározhatatlannak tűnik. A prózarészlet többszöri újraolvasása során azonban kiderül, hogy a kommunikáció egy másik formája, a beszéden túli nyelv adja meg a barátság pontos definícióját. Valamennyi szövegről egységesen elmondható, hogy a cselekvést kifejező *igék*

túlsúlyban vannak más szófajú szavakhoz viszonyítva. Ha pedig elfogadjuk azt a tételt, hogy az isteni szó (*verbum*) hatalma a teremtésben van, akkor könnyen belátható, hogy a barátság adekvát jelentése az illokúció aktusán keresztül artikulálódik. Megkérdőjeleződik tehát a jel és referense között tradicionális értelemben fennálló kapcsolat, ugyanis az csak kreatív aktusok során képes realizálódni.

Jól látható tehát, hogy nemcsak a szemantikai mező, hanem az egész jelstruktúra is dekonstruálódik, teljes egészében megbontva az egység illúzióját. „Simile noi, dove bisogna non altro che parole, gioverá per una volta sfogarsi, versarvi quanto vorremo ogni impeto, qual fece Tullio in *Vatinium testem*.” (ALBERTI, *Opere volgari*, II. 149).

3. *Protesta*

Alberti, a verseny eredményének kihirdetése után, *Protesta* címmel, egyfajta vádiratot intéz a bírákhoz, akik között a kor olyan elismert költői és irodalmárai is szerepelnek, mint Luigi Pulci, Matteo Maria Boiardo, Angelo Poliziano és Jacopo Sannazzaro, rámutatva azokra az ellentmondásokra és visszasságokra, amelyeket tudós humanisták lévén, el kellett volna kerüljenek. Vádolja őket az antikvitás túlzott mértékű tiszteletével, mely meggátolja a humanista kultúra kibontakozását és elterjedését, irigységgel, gyávasággal és némasággal, mert egyéni álláspontjuk nyílt felvállalása helyett, asszonyokhoz hasonlóan vádaskodnak és pletykálnak: „tacendo o solo biasimando”. (ALBERTI, *Protesta*, in *ivi*, 505; ez a vád ugyanilyen formában jelenik meg a *Della Famiglia* címet viselő, szintén Albertitől származó traktátus harmadik könyvének előszavában is).

A legnagyobb sértés azonban a humanista auktorok *humanitásának* elvitatása, melynek Alberti már a szöveg legelső mondatában hangot ad: „La plebe et i vulgari fiorentini vi saluta come huomini, molto generosissimi segretarii appostolici.” (ALBERTI, *ivi*, 503, 2a). A vádirat tartalmát ismerve, a mondat ironikus konnotációihoz nem fér kétség, hiszen a szöveg pont azokra az ellentmondásokra mutat rá, amelyek nyilvánvalóvá teszik a *studia humanitatis* legfőbb művelőinek arra való alkalmatlanságát. Ezt Alberti elsősorban a latin nyelv szolgálai utánzásában véli felfedezni, mely meggátolja Itália önálló nyelvének kialakulását.

Annak ellenére, hogy a verseny megbukik, jelentősége senki előtt sem vitatott. Megrendezése és létrejötte nagymértékben hozzájárul a latin nyelv hegemoniájának visszaszorításához, és segíti a népnyelv elterjedését. Ezt a tényt semmi sem bizonyítja jobban, mintsem az, hogy az 1450-es évek Firenzéjében egymás után kerül sor olyan latin és görög szövegek népnyelvre való átültetésére, amelyek ismerete a humanista kultúra és műveltség sarokkövét képezi. Miután pedig Cristoforo Landinót 1458-ban a Firenzei Studio élére helyezik, immár hivatalos keretek között és akadémiai szinten folytathatják tudományos munkájukat olyan híres humanisták, mint Angelo Poliziano, aki Vergilius és Horatius mellett már a Trecento költőit, köztük Dantét és Petrarcat is oktat.

Bibliográfia

- Leon Battista ALBERTI, *Della famiglia [A családról]*, Sonzogno.
De vera amicitia, I testi del primo Certame coronario [*Az első Certame coronario szövegei*], szerk. Lucia BERTOLINI, Ferrara, Franco Cosimo Panini, 1993.
- ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, Bp., Európa, 1997.
- Leonyid BATKIN, *Az itáliai reneszánsz*, Bp., Gondolat, 1986.
- BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Bp., Osiris, 1997.
- Cesare CANCRO, *Filosofia ed architettura in L. B. Alberti [Filozófia és építészet]*, Napoli, Morano, 1978.
- CICERO, *Az öregségről, A barátságról*, Bukarest, Kriterion, 1987.
- Alighieri DANTE, *De vulgari eloquentia [A nép nyelvén való ékesszólásról]*, in *Dante összes művei*, Bp., Európa, 1965.
- Umberto ECO, *La ricerca della lingua perfetta [A tökéletes nyelv keresése]*, Roma-Bari, Latreza, 1993.
- Salvatore-Grosser GUGLIELMINO, *Il Sistema Letterario [Irodalomtörténet]*, I. kötet, Milano, 1992.
- KOLTAI-KASTNER Jenő, *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.
- Cesare VASOLI, *A humanizmus és a reneszánsz esztétikája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Janus Pannonius szülőhelyéről

Janus Pannonius születése idejéről, helyéről, szüleiről csupán saját költői utalásaiból tudunk többé-kevésbé pontos ismeretekhez jutni. Az bizonyos, hogy 1434. augusztus 29-én látta meg a napvilágot, mégpedig Csezmiczei János (Joannes de Chesmicze) néven. Szülőhelye és gyermekkorának színtere valószínűleg egy szlavóniai település volt. A kortárs Thúróczy János szerint Janus Pannonius és Vitéz János „in Sclavonia humili sub tecto nobilitatis geniti”, azaz: Szlavóniában, a nemesség alacsony födele alatt születtek. Tubero (1459–1527) ugyancsak nemesi családból és a Száva–Dráva közéről származónak tudja a költőt. Janus maga szűkebb szülőföldjét *De Sclavinia* című epigrammájában így jellemzi:

Pars ea Pannoniae, quae nunc Sclavinia fertur,
Pagos complures, oppida rara gerit.

(Pannonia része az, amelyet most Szlavóniának hívnak, falvakban bővelkedik, ritkák benne a városok.)

Ő maga költeményeiben soha nem nevezte meg pontosan szülőhelyét, csupán körülírással élt, ám ekkor mindig a Dráva folyót emlegette. Ezt teszi *De se ipso* című epigrammájában is:

Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad altum,
Perlege et haec, si quis cetera forte legis.

(Én magam a mély Drávánál születtem és ezeket énekeltem, olvasd át ezeket te is, ha ugyan egyebeket olvasol netán.)

A Guarino-panegyricus 485–488. és 651–655. soraiban pedig ekként:

Me simul hos inter, fatis et sorte deorum
Pannoniae tellus tenero tibi misit in aevo

Qua mox Danubio mixturus nomen et undas
Pinguia culta secat leni iam gurgite Dravus.

.....
Primus ego Eridani patrium de gurgite ad Histrum
Mnemonidas Phoebo ducam comitante sorores.
Primus Nysaeos referam tibi, Drave, corymbos
Ac viridi in ripa centum sublime columnis
Constituam templum:....

(Miként köztük engem is, az istenek végzéseiből és a sors által Pannonia földje zsenge koromban hozzád küldött onnan, ahol a nevét és hajkait a Dunában később majd elvegyítő Dráva a kövér szántóföldeket már lassú hömpölygéssel szeli át. ... Elsőként én fogom elvezetni a Pó hullámaintól honi Dunánkhoz, Apollo kíséretében, a múzsánővéreket. Elsőként, Drávám, neked fogom hazavinni a nysai borostyánfüzéreket, és zöldellő partodon száz oszlopra emelt templomot fogok építeni.)

Janus Pannonius e sorok tömörített parafrázisát szánta majdani sírkövére. Sírfeliratában azonban mellőzte a ferrarai tanulmányokat idéző Pó folyó és a Dráva menti szülőhely felemlítését, hiszen nem az volt a kiemelni való, hogy hol született, s tudását hol szerezte, hanem az, hogy elsőként ő honosította meg hazájában az antik mintájú költészetet.

Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras, ex Helicone, deas...

(Itt van eltemetve Janus, aki a honi Dunához elsőként vezette, a Helikonról, a babérkoszorús istennasszonyokat [= a Múzsákat].)

Janus rokonának, a szintén költő Garázda Péternek (cc. 1433–1507) esztergomi reneszánsz sírkövére vésett vers pedig Janus síriratának a parafrázisa:

Germanus Jani, patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras, ex Helicone, deas,
Sum situs hoc tumulo, Petrus ex stirpe Garasdae,
Altera Pieridum gloria iure fui.

(Annak a Janusnak a testvére, aki a honi Dunához elsőként vezette, a Helikonról, a babérkoszorús istennasszonyokat, a Garázda nemzetségből való Péter, vagyok eltemetve e sírban, joggal voltam a Pieridák második dísze.)

A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyházban állt az a feliratos sírkő, amelyet még életében, 1507-ben, készíttetett magának Megyericsei János (1470–1517) kolozsi fő-

esperes. A dáciai római feliratok gyűjtéséről nevezetes humanista sírversében elmondja, hogy Janus Pannonius, Garázda Péter és önmaga vérrokonok voltak, s mindhárman ugyanarról a vidékről származtak:

Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannonicam Dravus qua rigat altus humum.
Unus erat Janus, patrias qui primus ad oras
Duxit laurigeras, ex Helicone, deas.
Alter erat Petrus genitus de stirpe Garazdae,
Qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae.
Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in arce, Joannem
Ipsa suum sedes pontificalis habet.
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite; si non,
Nil' nostra: iaceant quolibet illa loco...

(Hárman voltunk a vérszerinti atyafiak közt híres költők, ahol a mély Dráva öntözi a pannon földet. Egyikünk volt Janus, aki elsőként vezette a hazai partokhoz, a Helikonról, a babérkoszorús istenasszonyokat. Másikünk volt a Garázda nemből származó Péter, aki elhozta a aoniai lant zengő dalait. Utolsóként őket én követtem e rokon nemzetségből, a bölcs Múzsák harmadik díszeként. Péter az esztergomi várban nyugszik, az ő Jánosát maga a püspöki székhely [=Pécs] őrzi. Ha úgy adja majd a sorsom, csontjaimat ide helyeztétek, ha nem, semmi gondunk: feküdhettek azok bármilyen helyen.)

Háromjuk együttes felsorolásának ötletét, vélhetőleg, Leonardo Bruni (1369–1444) *Dialogus de tribus vatibus Florentinis* című, Paolo Vergeriőnak (1370–1444) ajánlott műve adhatta. Megyericsei versének idézett sorai Janus *De seipso* című versének, a *Guarino-panegyricus* részletének, Janus és Garázda Péter síriratának az allúziói. Az idézett rész utolsó párverse vándormotívum, amely a 16. század végén, Balassa András vágbesztercei síremlékén, szó szerint megismétlődik.

Janus Pannonius és Megyericsei utalásai a közös szülőföldre így összegezhetők: A születési hely a Drávának azon magyarországi (pannoniai) szakasza mentén van, ahol a folyó már mély, de áramlása szelíddé válik, s ahol az a síkságot átszelve, megművelt szántóföldeket öntözve, zöldellő partok között hömpölyög. A Dráva azáltal válik nevezetessé és lokalizálhatóvá, hogy Pannonia fő folyamába, az Isterbe, azaz a Dunába vegyíti, futása végén, nevét és vizét. A Dráva Oláh Miklós *Hungariájában* is „Danubio miscetur”, azaz a Dunával vegyül egybe. Tehát nem arról van itt szó, hogy a folyó torkolatának vidékén kellene keresni Janus Pannonius születési helyét! Az a terület, Baranya és Valkó vármegye, a 15. században még nem is volt Szlavónia része!

A Megyericsei által megnevezett rokon családok főként a szlavóniai Körös vármegyében tevékenykedtek Zsigmond uralkodása idejében. Valószínűleg Janus Pannonius apjával azonos az a Paulus de Chezmyche, akit egy Körös vármegyei ügyben, királyi emberként (*homo regius*) említ meg Garai Miklós nádor 1429. március 13-án kelt oklevelében, amelyben Cillei Hermann szlavón bán is szerepet kapott. Cillei Hermann 1428. november 17-én Csáktornyáról küldött levelet Megyericsei Franknak, amelyben oklevelek visszaszolgáltatására kéri. Egy bizonyos Megyericsei János pedig Zsigmond királynak a császári és pozsegi káptalan részére 1429. augusztus 7-én kiadott oklevelében a királyi titkos kancellária egyik nótáriusaként szerepel: „...quatenus vestros mittatis homines pro testimoniis fidedignos, quibus presentibus magistri Paulus de Iarna vel Johannes de Megywechye secretae cancellariae nostrae maiestatis notarii.” Ez a Megyericsei János, aki az 1430-as évek elején már aulikusként említődik, lehetett Janus apjának rokona, a későbbi gyulafehérvári főesperes felmenője. A harmadik rokon, Garázda Péter, a Tolna vármegyei Aparon született, de családja a szlavóniai Pozsega vármegyében volt eredetileg birtokos, s az ottani Mekcsenyicsét használta egyik előneveként. Zsigmond király 1409. február 24-én mecsenicsei Garázda Miklósnak és Dénesnek, valamint Szilágyi Lászlónak a boszniai Zrebrenik várának több évi védelmezéséért, címereslevelet adományozott. Csánky Dezső adatok sokaságával igazolt bizonyítása szerint a Körös vármegyei birtokos családok mind a magyar nemességhez tartoztak, s egymás közt magyarul beszéltek. Erről tanúskodnak az oklevelekben sűrűn előforduló magyar helymegnevezések is (Alsow és Felse Chesmyche, Zrednamelléke).

Janus Pannonius apjáról, Csezmiczei Pálról (cc. 1400–1440), alig írt verseiben valamit. Anyjának, Vitéz Borbálának (1403–1463) viszont több költeményt szentelt. Ezek egyikében mondja el, hogy alig kezdett el beszélni, amikor anyja már tanulásra fogta. Apja halála, 1440 után anyjának szövőmunkával kellett fia taníttatásának költségeit előteremtenie. Janus a szülőföldjén lévő iskolában nagyon hamar bizonyította különleges tehetségét, amelyre anyja már kezdettől ráértett.

Quicquid lana tibi, quicquid tibi tela lucelli
Contulerat, merces erudientis erat.
Imbiberam tenerae vix prima elementa Minervae,
Nec mala venturi iam documenta dabam,
Cum tuus Ausonias tradit me frater ad oras,
Longinquo et Musas quaerere in orbe iubet.
Illius impensa Venetas celebravimus urbes,
Dum sol undecies per sua signa redit.

(Akár a gyapjú, akár a szövet hozott neked hasznot, az a tanító fizetsége lett. Alig szív-
tam be a finom tudomány első elemeit, máris a készülő jövőnek nem rossz bizonyosságait
adtam, amikor a te bátyád engem az Auson partokra küldött, és a távoli földön a

Múzsákat keresni parancsolt. Az ő költségén venétumi városokat látogattunk, miközben a nap tizenegyszer tért vissza csillagképein át.)

Tehát az ígéretes ifjút anyai nagybátyja vette pártfogásba. Vitéz János (1408–1472) a Körös vármegyei Szrednamellékről nevezte magát Szrednai Jánosnak (Joannes de Zredna). Ma ismert vezetéknevét csupán az utókor ragasztotta rá. Vitéz, Janus Pannonius születése idején, Zsigmond király titkos kancelláriájának jegyzője volt. 1445-től, mint Váradi püspök, jelentős jövedelemre tett szert. Így 1447 tavaszán, a saját költségén küldhette ki a 12 éves Janust az itáliai Ferrarába. A Pó parti városban az iskolát vezető veronai Guarino fia, Battista lett Janus szobatársa és barátja.

Húsz év múltán, 1467. április 5-én, Battista Guarino (1434–1513) levelet írt rokonához, Giovanni Bertuccióhoz, hogy a 33. esztendejében járó Janus Pannonius költői nagyságát dicsőítse. E levelében Battista Guarino, többek közt, Janus születési helyére is utal, a következőképpen: „Oriundus fuit Janus hic noster Varadinae, quae provinciae Pannoniae urbs est non ignobilis. Pannonia vero ad septentrionalem plagam ab Dalmatiae finibus inter Noricum et Mysiam Europae extenditur irrigante eam Danubio, qui alio nomine quibusdam in locis Hister vocitatur.” (Ez a mi Janusunk Váradon született, amely Pannonia provinciának nem jelentéktelen városa. Pannonia pedig északi irányban Dalmácia határaitól, Noricum és Mysia között, Európában terül el, öntöztetvén a Duna által, amely más néven bizonyos helyeken Histernek nevezetik.)

Battista Guarino szóhasználata némiképp emlékeztet a későantik Sulpcius Severuséra (360 k.–425 k.), aki a 4. században élt, s az ugyancsak Pannoniából származó híresség, Szent Márton tours-i püspök születési helyéről a következőképpen írt (De vita Beati Martini, 2,1.): „Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit.” (Márton tehát Pannoniának Savaria városában született.)

Battista Guarino Janus Pannoniushoz írt elégiájában már korábban is úgy tudta, hogy barátjának otthoni világa a Dalmát partoktól, a Dráva vidékén át, csupán a Duna vonaláig terjed:

Quando erit illa dies, qua tecum visere possim
Littora saxosae proxima Dalmatiae
Illyricumque latus; Dravus quas irrigat oras;
Et glaciem gelidi cernere Danubii.

(Vajon mikor lesz ama nap, amelyen veled együtt látogathatom meg a sziklás Dalmácia közeli tengerpartjait és illyriai oldalát, a vidékeket, amelyeket a Dráva öntöz, és mikor láthatom meg a fagyos Duna jegét.)

Az ifjúkori barát tehát bizonyára nem tévedhetett akkorát, hogy Janus születési helyét Nagyváradban jelölje meg! Figyelemre méltó, hogy Battista Guarino Bertuccióhoz írt

levelében nem egyszerűen Pannoniát említ, amely az egész Magyarországot jelentette a későbbi időkben, hanem Pannonia provinciát, amelynek ő maga is csupán az antik területét írja körül. Nagyvárad pedig távol esik az ókori Pannoniától. A különben jól informált Battista Guarino valószínűleg a Dráva menti Varasd nevét téveszthette össze, a Janus életében csupán epizódként szereplő, Körös menti Váradéval! Magyarul mindössze egy s-betű és egy ékezet a különbség a két azonos etimológiájú városnév között. A Guarino által írt Varadinae névalak mindenképpen furcsa, hiszen Várad neve latinul: Varadinum, Varasdé pedig: Varasdinum. Ablatívusban mindkettő o-ra, locatívusban pedig i-re végződik.

A 16. században egy vándornyomda, Joannes Manliusé, egy esztendeig Varasdon működött. Két itteni kiadvány impresszumában is ez olvasható: Varasdini (RMK II. 198. és 199.). Az 1587-ben megjelent, *Praefationes...* című, latin nyelvű antológia előszavában, Pergossich János sajátosan írta le Varasd latin nevét: „Cum typographus in hac civitate Varasdina modo adsit.” Guarino, vélhetőleg hasonlóan, az urbs szóval egyeztetve Varasd latinizált nevét, s így jött létre eredetileg a „Varasdiniae, quae ... urbs”, majd torzult el „Varadinae, quae ... urbs” alakra!

A Ritoókné Szalay Ágnes által publikált fontos dokumentum, Kallixtus pápa 1458-as oklevele Janus anyját, Barbarát a kalocsai és a zágrábi egyházmegye lakosaként említi. Janus ekkor a kalocsai egyházmegyében levő Titel prépostja volt, s anyja nála lakhatott. A zágrábi egyházmegye viszont az eredeti lakhelyre vonatkozik. Varasd a zágrábi egyházmegyéhez tartozott.

Varasd városa az egykori Pannonia Superior területén lévő Aqua Viva nevű római település helyén épült fel, s a Dráva folyó közvetlen közelében fekszik. Martinus Zeller német utazó 1664-ből való leírása Varasdot a következőképp mutatja be: „[Varasd] egy tágas, szép síkságon terül el, tőle északra található a Dráva kisebb ága, amelynek jobb partján fekszik. A folyó valamivel a város felett két ágra szakad; bal oldalon, a téli felkelő nap irányában egy magas, hosszában elnyúló hegy, amely Sagurium [=Zagorje] hegyek között elterülő, s egészen Szomszédvárig húzódó vidékét a nyílt mezőktől elválasztja. A hegy hágói és Varasd városa között van egy fürdő, amelyet a régiek – egy márványfelirat tanúsága szerint – Aquae Iasae, utóbb Thermae Constantinianaenak neveztek. Forró vize bőségesen árad és igen egészséges. Felette a dombokon pompás bor terem.”

A Zeller által említett fürdőhely nem más, mint a Varasd közelében lévő Toplica. (Az ottani hévízfürdőt Szenci Molnár Albert is felkereste 1614. július 1-én.) A holland Jakob Tollius, aki 1660-ban Zrínyi Miklóst látogatta meg Csáktornyan, a következőket írta a városról: „A Dráva túlsó partján levő Varasdot is megtekintettem, a város a török hatalom föltartóztatásának szempontjából igen fontos, azonban terjedelmét és szépségét tekintve, Grác mögött nagyon messze elmarad. A Dráva folyó körülbelül oly széles, mint a Vahalis [=Waal], a rhéti Alpokból ered és Pécs környékén a Dunába ömlik. Az itt látható számos római régiség közül csak egy kőkoporsót említek föl, ezt, midőn felbontották, égő lámpát találtak benne, azonban a levegő hatása folytán rögtön kialudt.”

A Drávát Eduard Browne angol utazó, 1670-es utazása során, ekként látta: „A Dráva folyót, nem messze a forrásától, elég nagyknak találtam, ugyanis a túlsó partra akarván átmenni, egész a villachi hídig kellett kerülő utat tennem, ezen kívül Karintiában Klagenfurt és a Leubel hegy között, még egyszer átkeltem rajta, két fahíd és a kettő közt levő szigetecke segítségével.”

Az előbb idézett leírásokból az is látszik, hogy Varasd nemcsak a nevével, hanem a környezetével is sok tekintetben hasonlít Szent László városára. Talán ez a hasonlóság is belejátszhatott Janus Váradtól búcsúzó versébe, hiszen amiképpen a költő a szép Köröstől elindulva, mocsarakon és tavakon át jut el az uralkodó Dunához, úgy Varasd felől, a mély Drávától indulva, ugyancsak kiterjedt vízivilág érintésével lehet eljutni Pannonia főfolyamához. A betegeskedő Janus számára oly fontos hőforrások pedig a városok közelében, itt is és ott is, egyaránt fakadnak. Várad és Varasd légvonalban éppen egyforma távolságban van a Duna menti királyi székhelytől, Budától. A Dráva a karintiai hegyek által övezett völgyéből épp a Muraköz és a Varasdi-medence elején lép ki, ahol kilométerenkénti esése, az addigi egy méteres szintről, 35 centiméteresre csökken. A varasdi síkságon medre kanyargóssá és hajózható mélységűvé válik, folyása lelassul, termékeny hordalékából pedig szigeteket épít. A medencéből kilépve, Légrad után még inkább lecsendesülve, és még tekergősebb folyással, holtágakat és számtalan terjedelmes mocsarat hoz létre, majd Eszék után ömlik végül Dunába. A Dráva mocsarainak lecsapolásával Probus római császár eredménytelenül próbálkozott. A rajtuk való átkelés miatt volt fontos a törökök számára az eszéki híd. A 18. századi kísérletek után, csak a 19. században sikerült a folyót szabályozni. A Dráva partjait tehát csak Varasd tájékán övezték, a régi korokban, megművelt földek.

A mély Dráva, a „Dravus altus” egyik nyelvi előképe a Vergilius *Georgicájában* (IV, 368.) említett thesszáliai Enipeus, amely az Olympus lábainál fekvő, szépséges Tempe völgyét átszelő Peneius mellékfolyója:

Et caput unde altus primum se erumpit Enipeus,...
(És ahol a maga forrásfejét elsőként veti fel a mély Enipeus.)

A *Georgicában* ugyanitt (IV, 372–373.) található egy másik nyelvi előkép is. Az Eridanus, azaz a Pó az a folyó, amely kövér szántóföldek közt folyik a tengerig, miként a *Guarino-panegyricusban* a Dráva a Dunáig:

Eridanus, quo non alius per pinguia culta

(Az Eridanus [= Pó], amelynél más folyó a kövér szántóföldeken át nem folyik be hevesebben a csillámló tengerbe.).

Janus Pannonius úgy szólítja meg a *Guarino-panegyricus*ban a Drávát, miként Vergilius a maga szülővárosát, Mantuát (*Georgica*, III, 10–15.):

Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas;
Primus Idumeas referam tibi, Mantua, palmas,
Et viridi in campo templum de marmore ponam
Propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat
Mincius et tenera praetexit harundine ripas.

(Elsőként én hozom magammal hazámba, ha megérem, a Múzsákat, visszatérve az aoni csúcsról. Elsőként én hozok idumeai pálmákat, Mantuám, neked, és zöldellő meződön márványból emelek templomot, a víz közelében, ahol lassú kanyargással folydogál a roppant Mincius és hajlékony náddal szegélyezi partjait.)

A Mincius a Pó mellékfolyója, miként a Dráva a Dunáé. A *Georgica* ezen helye nyomán, Janus Pannonius a Dráva partjára kíván, metaforikusan, templomot emelni. Az elképzelt, dipteros típusú, százoszlopos antik templom is Vergiliustól való kölcsönzés (*Aeneis*, VII, 170–171):

Tectum augustum, ingens, centum sublime columnis
Urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,...

(Hatalmas, száz oszlopra emelt fenséges épület volt a fellegvárban, a lauretumi Picus palotája.)

Vergilius ehelyütt, célzatosan, az Augustus által a római Palatinuson emelt, Apollónak szentelt templomra utal, amely már korábban is szóba került *Aeneás*nak, az Alvilág kapuja előtti, Apollónak tett ígéretében (*Aeneis*, VI, 69–70.):

Tum Phoebus et Triviae solido de marmore templum
Instituum festosque dies de nomine Phoebi.

(Ekkor Phoebusnak [=Apollónak] és Triviának [=Dianának] kemény márványból építtek templomot, és Phoebus tiszteletére ünnepnapokat rendeztek.)

A Janust a Drávához kísérő Apollo is ebből a vergiliusi háttérből lép elő. Százoszlopos épület volt a görögöknél, a Miletustól és a Maeander folyótól délre fekvő nagy Apolló-templom, a Didymaeum is. A Drávát így a kisázsiai Maeanderhoz is lehetett volna hasonlítani, amely ugyancsak kanyargós, mély és iszapos volt. Ezek a képzelte és valós

épületek nem mocsaras folyóparton álltak, hanem olyan dimbes-dombos síkságon, mint amilyen a Varasd vidékén lévő Dráva-part környéke.

Janus Pannoniust az is inspirálhatta, hogy gyermekkorában láthatta az antik Aqua Viva romjait és feliratos kőmaradványait a Dráva mentén. Varasd, mint a vármegye székhelye, a középkorban kivívta a városi rangot, s a 15. században, Warasdinum néven, opidumként és civitasként említik. Folyami kikötője az oklevelekben többször is szerepel. Egyházilag a város a zágrábi egyházmegyéhez és a császári társaskáptalanhoz tartozott, tehát helyi iskolája is lehetett. A parókiális templom Szent Miklós patrocíniuma alatt állt. A ferences rendnek Szent Jánosról elnevezett kolostora volt a városban. Több varasdi származású tanuló neve szerepel, a 15. század során, a bécsi egyetem matrikulájában. Az 1450-es évek közepén a scholarius Stephanus de Warasdino nevét, egy ízben, tévesen, de Waradinonak írták! A tudós magyar humanisták közt a 15–16. század fordulóján is akadt olyan személy, aki bizonyosan Varasdról származott: Valentinus Cybeleus Varasdiensis, azaz Hagymási Bálint. Hagymási 1516-ban, Pécs szépségéről írt költeményében, Janus Pannoniust így dicsőítette:

Ausoniis quas vel praeses deduxit ab oris
Janus Apollinei maximus ille chori.

(Őket [= a Múzsákat], amúgy előljáróként, az ausoni partokról vezette ide az a Janus, aki az Apollóhoz tartozó sereg legnagyobbja.)

Janus Pannonius talán azért nem árulta el verseiben születése helyeként Varasdot, mert a város és a vár gyermekkorra idején a Hunyadiak számára felettebb gyűlöletes Cillei család birtoka volt. Tudvalevő pedig, hogy Janus mily nagy tisztelője volt Hunyadi Jánosnak. 1398-ban Zsigmond király Cillei Hermannak adta zálogba Varasd várát. 1405-től pedig királyi adományként a Cillei család tulajdona lett Varasd, amely egészen 1456-ig, Cillei Ulrik haláláig volt a birtokukban. 1446 tavaszán, a rendek megbízásából, Hunyadi János seregével végigpusztította a Cilleiek szlavónai és stájerországi birtokait. Ekkor Varasdot is felgyújtották. A város II. Andrástól nyert privilégiumait Mátyás király adta vissza 1464. július 8-án, Budán keltezett oklevelében. A város érdekében talán maga Janus Pannonius emelt szót, hiszen ugyanebben az évben adományozta meg a király a pécsi püspököt is érdemeiért. Így aztán 1467-ben, Battista Guarino idézett levelének idején, már nyugodtan lehetett írni Janus szülővárosáról.

Janus Pannonius ferrarai szobatársának, Battista Guarinónak, bizonyára beszélhetett születésének és gyermekkorának színhelyéről, Varasdról. A város közelében kanyargó Dráva folyó Vergilius hatására kapott költészetében nagyobb szerepet. Guarino levelének helyes olvasata tehát valószínűleg ez volna: Oriundus fuit Janus hic noster Varasdi nae, quae provinciae Pannoniae urbs est non ignobilis, azaz: Ez a mi Janusunk Varasdon született, amely Pannonia provinciának nem jelentéktelen városa.

Irodalom

- ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp., 1880, 203–211.
- ÁBEL Jenő, HEGEDŰS István, *Analecta nova*, Bp., 1903, 295–296.
- Battista GUARINI, *Opuscula*, a cura di Luigi PIACENTE, Bari, 1995, 211–223.
- LELE Gábor, *Battista Guarino Janust dicsérő levele = Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 2000, 69–72.
- HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931.
- KARDOS Tibor, *Janus Pannonius hivatástudata és költészete = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2), 11–64.
- TÓTH István, *Janus Pannonius genealógiája = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2), 65–76.
- PAIS Dezső *befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya*, [közéteszi] HORVÁTH Mária, ItK, 1978, 364–370.
- PAIS Dezső, *Anyaggyűjtés a Janus-tanulmányhoz*, közread. és bev. HEGEDŰS Attila, Névtani Értesítő, 1992, 5–11.
- Ignatius Norbertus CONRADI, *De vita et scriptis Jani Pannonii = JANI PANNONII Quinque Ecclesiarum episcopi libri III. Poematum Elegiarum et Epigrammatum*, Budaë, 1754, XII–XXIV.
- Ludovicus Cerva TUBERO, *Commentaria de temporibus suis = Hrvatski latinisti. Croatici auctores qui Latine scripserunt I. Iz latiniteta 9–14. stoljeca pisci 15. i 16. stoljeca. Ex monumentis Latinis saec. IX–XIV auctores saec. XV et XVI*, Zagreb, 1969, 327.
- GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról = Tanulmányok Pécs történetéből*, 8, szerk. FONT Márta–VARGHA Dezső, Pécs története Alapítvány, Pécs, 2001, 101–105. – u.a.: R. Sz. Á., „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi, 2002 (*Humanizmus és Reformáció*, 28), 23–29.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius = Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., 1994, 896–898.
- Ladislaus EBNER, *Historisch statistisch topografische Beschreibung der königlichen Freystadt Warasdin*, Varasd, 1827.
- SULPICIUS SEVERUS, *De vita beata Martini = MIGNE, Jacques-Paul: Patrologia Latina*, XX., Paris, 1845, 161.
- TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, Pest, 1852, I, 505.
- Monumenta Historica Libera Regiae Civitatis Varasdini*, edidit Zlatko TANODI, tomus primus, Codex diplomaticus 1209–1526, Ex Archivo Civitatis Varasdini, Varasdini, 1942, 73.

- Ivan KUKULJEVIC SAKCINSKI, *Vrasdin. Kratki nacrt s gledista historickog*, Zagreb, 1857. (Varasd rézmetszetű látképevel)
- IVÁNYI Béla, *A körmendi levéltár memorabiliái*, Körmend, 1942 (Körmendi füzetek, 2), 22.
- Georg HELLER, *Comitatus Poseganensis*, München, 1975. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn)
- Georg HELLER, *Comitatus Varasdiensis*, München, 1977. (Die historischen...)
- Georg HELLER, *Comitatus Crisiensis*, München, 1978. (Die historischen...)
- Martinus ZELLER, *A magyar királyság leírása* (Lipcse, 1664), ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐS László, Babits Kiadó, Szekszárd, 1997.
- Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten: 1054–1717*, összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte SZAMOTA István, Bp., 1891, 292–293.
- CSÁNKI Dezső, *Körös megye a XV-ik században (Székfoglaló előadás) = Értekezések a történeti tudományok köréből, XV/2*, Bp., 1893, 1–153. + térkép.
- Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710*, szerk. THALLÓCZY Lajos, HORVÁTH Sándor, Bp., 1912. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria, XXXVI), 163–16.
- MÁLYUSZ Elemér, *A pálos kolostorok középkori oklevelei*, Levéltári Közlemények, 1928, 102, 159. (Körös megyei adatokkal is.)
- V. KOVÁCS Sándor, *Garázda Péter*, ItK, 1957, 59.
- FEJÉRPATAKY László, *Magyar címeres emlékek* = Monumenta Hungarica Heraldica, 1. füzet, 31–34. – u. a. Turul, 1894, 9.
- BOD Péter, *Hungarus tymbaules*, Nagyenyed, 1764, 11.
- BARABÁS Miklós, *Megyericsei János kolozsi főesperes*, Erdélyi Múzeum, (új folyam, II) 1907, 99.
- BARABÁS Miklós, *Művelődéstörténeti adatok*, Történelmi Tár, 1907, 437–443.
- TEMESVÁRY János, *Pótlék Megyericsei János életrajzához*, Erdélyi Múzeum (új folyam, II) 1907, 309–399.
- TEMESVÁRY János, BUDAY János, *Újabb pótlékok Megyericsei János életrajzához*, Erdélyi Múzeum (új folyam, IV) 1909, 309–310.
- TEMESVÁRY János, *Erdély középkori püspökei*, Cluj–Kolozsvár, 1922, 145–147.
- MIKÓ Árpád, *Két világ határán: Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke*, Ars Hungarica, 1983, 1. szám, 49–75.
- A gyulafehérvári humanista költészet antológiája – „Költők virágoskertje”, vál. és ford. TÓTH István, Accordia Kiadó, Bp., 2001, 19.*
- ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Bp., 1996. (História könyvtár: kronológiák, adattárak, 5), I–II.
- KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban*, ItK, 1987–1988, 1–19.
- Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*, közreadja V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 235–236.
- SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közzét. SZABÓ András. Bp., Universitas, 2003, 91, 169.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

Janus Pannonius és II. Pál pápa

„Mondják, hogy amikor II. Pál pápa Rómában a reá írt versezetet olvasta:

*Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
cum video natam, Paule secunde, tuam*

sírvafakadt, fölpanaszolván barátainak Syricius pápának a coelibatusról hozott törvényét. Mivelhogy ő, aki nemcsak egyházának, de az önmegtartóztatásnak is főpapja kellene, hogy legyen, kénytelen azt látni, hogy lányát a város, szégyenszemre, gyalázatosan a szájára vette. Akinek, bármilyen szép is, fájdalmat okoz az, hogy az ő paráznaságából születettnek tartják. Jóllehet tudja, hogy Isten törvénye szerint házasságból születhetett volna, ha ennek a pápai törvény útjába nem áll. Ezért tervezte, úgy tartják, a papok nősülésének visszaállítását, de ennek véghezvitelében a halál megakadályozta.”¹

Ez a történet a tridenti zsinat atyái előtt hangozott el 1547-ben. Stanislaus Orichovius (1513–1566) támogatta meg vele a coelibatus eltörlését célzó javaslatát. Az alkalom, ha lehetünk a szerzőnek, hogy valóban elhangzott, igen jeles állomása Janus Pannonius II. Pál pápára írt versfüzére egy darabja fölbukkanásának. Álljon itt a teljes gyűjtemény.

1 Paulus secundus ... cum eulogium illud Romae in se scriptum legisset

*Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
cum video natam, Paule secunde, tuam:*

illachrymasse dicitur, acerbitemque Syriciae legis cum amicis expostulasse, quod is qui non solum Ecclesiae ipsius, sed etiam continentiae Antistes esse deberet, filiam in ore atque in oculis civitatis cum summo probro versari videret: quae etsi erat eximia pulchritudine, scortatione tamen ab se ortam dolebat existimari: cum legem Dei sciret esse, qua huic in matrimonio nasci licebat, nisi hic obstitisset. Itaque consilium illum coepisse de restituendo sacerdotum coniugio ferunt: quod ille tamen, morte praeventus exequi non potuit. Stanislaus ORICHOVIUS, *De lege coelibatus contra Syricium in concilio habita oratio. Ad Iulium tertium pont. max. supplicatio de approbando matrimonio*. Basileae, Off. Ioh. Oporini, 1551. A szerzőről: Stanislaw ORZECZOWSKI, *Polski Słownik Biograficzny* 24 (1979), 287–292.

*Pontificis Pauli testes ne Roma requiras,
filia quam similis sat docet esse marem. (Ep. I. 52)
Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
cum video natam, Paule secunde, tuam. (Ep. I. 53)*

*Cum sit filia, Paule, sit tibi aurum,
quantum pontifices habere raros
vidit Roma prius, pater vocari
sanctus non potes, at potes beatus. (Ep. I. 54)*

*Femina, Petre, tua quondam ausa sedere cathedra
orbi terrarum iura verenda dedit.
Indeprensa quidem cunctos latuisset in annos,
facta foret partu ni manifesta novo.
Post haec Roma diu simili sibi cavit ab astu
pontificum arcanos quaerere sueta sinus,
nec poterat quisquam reserantes aethera claves
non exploratis sumere testiculis.
Cur igitur nostro mos hic iam tempora cessat?
Ante probat quod se quilibet esse marem. (Ep. I. 58)*

A pannon költő hírhedett, legtöbbet idézett versei ezek. Évszázadokon keresztül a világnézeti csatározások, egyházellenes támadások örökzöld darabjai voltak, és azok ma is. A gyalázkodó mondanivaló viszont a szerzőjükre hozott nem kevés szégyent, azért, mert más, egykorú források a pápa szabados életéről nem szólnak.

Hogyan alakult e versek kétes irodalmi karrierje? Nyomtatásban először a Bécsből Krakkóba települt nyomdász, Hieronymus Vietor adott ki 1518-ban három epigrammát (Ep. I. 52., 53., 58.).² Már mind a négy verset megtaláljuk Alexander Brassicanus (? – 1539) bécsi 1527-es latin Lukianos-kiadásában. A művek fordításához írt kommentárjában egy Budáról mentett kéziratra hivatkozik, amelyből, az említetteken kívül, több versét is közölte Janusnak.³ A lengyel Stanislaus Orichovius (1513–1566), akinek elbeszélését főntebb láttuk, éppen 1528-tól volt Brassicanus tanítványa Bécsben.⁴ Tanára frissen megjelent Lukianos-kiadását ismernie kellett. De bizonyos, hogy más forrásra is támaszkodott. 1544-ben jelent meg ugyanis Bázelen, Oporinusnál Celio Secundo Curione

2 *Iani Quinquecclesien. episcopi Epigrammata antea non impressa*, Cracoviae, H. VIETOR, 1518.

3 *Luciani Samosatensis aliquot exquisitae lucubrationes per Joannem Alexandrum Brassicanum recens latinae redditae ac uberrimis scholiis illustratae*, Viennae Austriae, J. SYNGRENIUS, 1527. D4 verso.

4 *MW 1528/I.*: nob. Joh. et Stanislaus ORZECHOWSKI.

(1503–1569) híres pasquillus-gyűjteménye. Curione jeles képviselője az Itáliában is tért nyerő reformációnak. Lelkesedett Lukianos és Hutten műveiért, és összegyűjtötte a római Pasquino szoborra aggatott verselményeket. Ezek közé besorolta Janusnak II. Pál pápára írt verseit is.⁵ Még az is kideríthető, hogy ezeket Brassicanus Lukianos- kiadásából vette. A negyedik epigramma egy helyét ugyanis a bécsi professzor megváltoztatta.⁶ Mivel a változtatást egyetlen kézirat sem igazolja, csak ő avatkozhatott a szövegbe. Ezt a változatot aggatta azután Pasquinóra Curione is kiadásában. Ha Róma és Pasquino, akkor a pápa is olvashatta ezeket az epigrammákat – gondolta Orichovius –, és egyet kiragadott közülük. A többi meglődült fantáziájának és szónoki eszköztárának szüleménye. 1547-ben elmondott *Oratiója*, ugyanúgy, mint korábban Curione gyűjteménye, a bázeli Oporinusnál jelent meg 1551-ben.

A reformáció századában vagyunk. A Róma-ellenes támadások kézikönyvévé vált a bázeli pasquillus-kötet. Az ebből a forrásból származó Janus-epigrammák mint gonosz kis petárdák villannak föl a vitairatokban. A fölhasználó igénye szerint vett elő egyet-egy, vagy valamennyit. Jóllehet ekkor már teljes Janus-kiadások is vannak, a vita-irodalom, egymástól kölcsönözve, mindig elárulja egykori forrását, Pasquinót, vagy a Brassicanus javította változatot. Az idézők nagy száma miatt csak a legjelentősebbeket említjük. Ugyancsak Oporinus adta ki 1553-ban Thomas Naogeorgus (1511–1563) egyházellenes satirikus gyűjteményét. Benne van mind a négy Janus-vers.⁷ Ugyanott jelent meg, először 1558-ban, John Bale (1495–1563) műve, amely a pápaság történetét dolgozta föl. Ennek a században még legalább tíz kiadása volt latin, német, francia illetve angol nyelven. Valamennyiben olvashatók a versek, és az Orichovius közölte történet is.⁸ Henricus Stephanus (1531–1598) hivatkozik is a Pasquillusra, amikor a Johanna papissa verset közreadja.⁹ Johann Wolf (1537–1600) a XVI. század egyházi eseményeit kronologikus rendben közlő kötetében következetesen az 1518-as évnél találkozunk Janus epigrammaival.¹⁰ Philippe Mornay, a „hugenották pápája” híres pápaságtörténete használta Curione gyűjteményét, de leírja Orichovius meséjét is.¹¹ Várnánk ezután, hogy

5 Celio Secundo CURIONE, *Pasquillorum tomi duo*, [Basel, Oporinus, 1544.], 70–71.

6 A harmadik sor eleje a hagyományozott szövegben: „Indeprensa...”, Brassicanusnál: „Hinc compressa...”.

7 *Silva carminum in nostri temporum corruptelas, praesertim religionis ... ex diversis hinc inde autoribus collecta*, (Ed. Thomas NAOGEORGUS), [Basel, Oporinus, 1553.], 37–39.

8 Ioannes BALEUS, *Acta Romanorum pontificum*, Basileae, I. Oporinus, 1558, 114., 319., 354. Az *RMK III* és a *Pótlások* nem vették számba valamennyi kiadást!

9 *Apologia Henr. Stephani pro Herodoto = Herodotos lib. IX.* [Genève], H. STEPHANUS, 1566, f. xxx 2 verso. Francofurti, Haered. A. Wecheli, 15842, 49.

10 Johann WOLF, *Lectio num memorabilium et reconditarum centenarii XVI.*, Lavingae, 1600. I–II. I. 237–238: „Quod etiam Iani Pannonii (anno 1518) Paquillus Romae cecinit...”. II. 112. évréndi közlésnél az Ep. 52–53. az 1518-as évnél.

11 Philippe MORNAY, *Mysterium iniquitatis seu Historia papatus*, Salmurii, 1611, 166–167., 581.

Szegedi Kis István (1505–1572) *Speculum Romanorum pontificum* (1584) is tanúsággal hívja Janust. Nem szerepelteti. Csak a későbbi, már nem a szerzőtől gondozott kiadások bővítései a versek. Ezeknek forrása, amelyre hivatkoznak is, John Bale ismert munkája.¹² A *Speculum* valamelyik későbbi kiadásából vette át Magyar István (? –1605) a Johanna papissa epigrammát művének 1601-ben keltezett előszavában.¹³ Az egymásból idézgetés folytatódik a XIX. századig. Georg Voigt 1859-ben a humanizmus első korszakáról írt, máig idézett művében a főntebb említett J. Wolfrat is hivatkozik. Véleménye Janusról lesújtó, mert, szerinte, ő telepítette át Magyarországra az itáliai humanizmus erkölcstelenségét, egyaránt gúnyt úzva az egyház intézményeiből és személyeiből.¹⁴ Voigtra is hivatkozik Ludwig von Pastor (1854–1928) az újkori pápák történetét földolgozó művében, amelyben az „obszcén” Janus Pannoniust igyekszik hiteltelenné tenni.¹⁵ Huszti József Janusról írt monográfiájában (1931) szembekerült azzal a problémával, hogy a kamasz évein már jócskán túljutott költő nagyjából egyidőben hogyan írhatott II. Pál pápáról tárgyilagosnak tűnő, és minden földeríthető alapot nélkülöző gyalázkodó verseket. Magyarázatot nem talált, ezért Janus tőle fölmentést sem kapott.¹⁶

Janus Pannonius és II. Pál pápa találkozásának körülményei jól ismertek. A velencei Pietro Barbo 1464-ben foglalta el II. Pál néven Szent Péter trónusát. A következő év tavaszán Mátyás király, illő kísérettel, Janus Pannonius pécsi püspököt küldte Rómába az új pápa köszöntésére. A követség egyúttal segílyt kért a török elleni háborúra, benyújtott ezenkívül köz- és magánkérelmeket is. A személyes találkozásra 1465 májusban került sor.¹⁷ Az audienciák külső körülményei ekkor már közbeszéd tárgya voltak. A pápa ugyanis nappal aludt, és éjjel fogadta az előszobájában várakozókat. Erről a fordított életrendről valamennyi kortárs megemlékezik. Minthogy éppen e pápa uralkodásának időszakáról (1464–1471) több elbeszélő forrással is rendelkezünk, bőven van lehetőségünk a válogatásra. Hurutos betegsége éjszaka álmában jobban gyötörte, ezért volt fönn, írja az egyik kortárs.¹⁸ A késő éjszakáig tartó meghallgatások miatt kényszerült másnap

12 *Speculum pontificum Romanorum ... nunc ex Balei actis pontificiis et aliis restituta, aucta*, Basel, 1586, 121–122.

13 MAGYARI István, *Az országban való sok romlásoknak okairól*. Sajtó alá rend. KATONA Tamás, Bp. Magy. Helikon, 1979 (Bibliotheca Historica), 15. Az eredeti kiad.: Sárvár, Manlius, 1602, a MNM kiállításán van.

14 Georg VOIGT, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlin, Reimer, 1881, II, 324–325.

15 Ludwig PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, II., Freiburg im Breisgau, 1928, 403. Szerinte ezeknek az éveknek minden pápaság elleni támadása, így a humanisták szervezkedése mögött is Podjebrád udvara állt.

16 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 208.

17 Uo., 221–241.

18 *Somni vero paucissimi fuit ... nam dormitione nocturna gravius catharro vexebatur. Michaelis Canensii De vita et pontificatu Pauli Secundi p. m. opus = Le vite di Paolo II ... a cura di Giuseppe ZIPPEL*, Città di Castello 1904 (RIS III/16), 172.

tovább aludni, így a másik.¹⁹ Callimachus Experiens szerint a szemét bántotta a nappali fény, ezért ő a „*cicindela*”, azaz szentjánosbogár nevet aggatta rá.²⁰ A magyarországi főpapokkal is szoros kapcsolatot tartó Giacomo Piccolomini pavai bíboros nem volt megértő, őt bosszantotta az akadályoztatás.²¹ Platyna a kortársak közül jó okkal a legkevésbé volt elnéző és türelmes, a fordított módon élőt „*praeposterusnak*” nevezi.²² Így beszélhettek akkor róla általában, mert Janus is így címezte epigrammáját.

De homine praepostero
Quem tenebris vigilare iuvat, dormire diebus,
cur non et versis vestibus ire iuvat? (Ep. I. 223)

A vers a Kuriában kézen-közön megfordulhatott, de a pápának biztosan nem nyújtotta át. Nagyon is elképzelhető viszont ez az akkor már Itália-szerte ismert költő, Janus egy másik verséről.

De Paulo pontifice summo
Qui modo Petrus eras, Paulus nunc diceris idem,
ac Petri et Pauli culmina summa tenes.
Clave potens meritis reserat caelestia Petrus
at Paulus gladio noxia cuncta secat.

- 19 Cum vero nocte quoque pervigilet nunc hos nunc illos exaudiens, peropus est mane quiescere et naturae debitum soporem capere: hoc enim pacto incolumitatem servat atque tuetur. *Gasparis Veronensis De gestis Pauli Secundi = Le vite ... 54.*
- 20 Paulus Secundus ob id est cicindela a Callimacho poeta dictus, propterea quod lucem reformidans noctu quam interdiu splendore malle videretur. Paolo CORTESE, *De cardinalatu libri tres*, In Castro Cortesio, 1510, c. LXXXVIII. A pápa különös szokásáról ismeretlen szerzőtől vers is maradt fenn:

Pontificis vigilanda fuit vigilantia Pauli
non illum somnum nocte tenebat iners.
Nil sine sideribus nocturnis Paulus agebat,
pharmacopole dole, cera minoris erit.
Modena. Est. lat. 1080. f. 218 verso.

- 21 Ad pontificem ... admitti non possum. Iubeor quotidie ad quartam et quintam noctis horam sedere ad fores et tandem inauditus remittor. Giacomo PICCOLOMINI, *Epistolae et commentarii*, Mediolani, 1506, Ep. LXXVII. és CLVII.
- 22 Adire hominem die dormientem ac noctu vigilantem atrectantemque gemmas et margaritas difficile erat, nec nisi post multas vigilias ... quod si tibi patuissent fores audire hominem, non audiri ab homine necesse erat adeo copiosus in dicendo habebatur. *Platynae Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, a cura di Giaccinto GAIDA, Città di Castello, 1932 (RIS III/1), 494., 396–397.

*Sic et tu amborum fungens vice, maxime praesul,
percute sacrilegos, sidera pande piis. (Ep. I. 264)*

A vers nagyon is aktuális mondanivalója akkor mindenki számára nyilvánvaló volt. Az ókori érmekeket és gemmákat gyűjtő pápa ugyanis mindjárt uralkodása első hónapjában jónevű ötvösművészekkel új bullát vésetett. A pápai függőpecsétek ábrázolata a XI. századtól állandó volt. Az egyik oldalon fölirattal Pál, ill. Péter apostol feje volt külön-külön keretbe foglalva, az előlapon a pápa neve cserélődött. Most ezzel a többszázéves hagyománnyal fölhangyva, az előlapon az egyszerű fölirat helyett a művész a pápai audienciát jelenítette meg. II. Pál mellett bíborosok, előtte a kérelmezők térdelnek. A pápa neve a fönnmaradó szabad helyre került. A hátlapon Szent Pál trónon ül, kezében könyv és kard. Péter ugyancsak trónon ülve kezében könyvet és kulcsot tart.²³ Janus a Pietro (Barbo) II. Pál névcsere lehetőségét kihasználva utal a két főapostolra, majd félreérthetetlenül céloz az új bullán megjelenített attribútumokra:

*Clave potens meritis reserat caelestia Petrus
at Paulus gladio noxia cuncta secat.*

Ismerjük annyira ezt a kort, és a szereplőket is valamennyire ahhoz, hogy bizonyosak lehetünk, Janus élt a helyzetéből adódó lehetőséggel. Pál pápa kezébe ez a vers eljutott, a tőle megtervezett műalkotás laudációjának született. A szokatlan változtatás nagy szenzáció volt, minden életrajzíró megemlíti. A fogadtatás nem volt egyértelmű. Az utód, IV. Sixtus visszatért az ősi formához.

Még egy vers hozható kapcsolatba Janus római időzésével. A kortársaktól tudjuk, hogy a pápa már 1465-ben is nagyon félt a jövőre bármi rosszat sejtető előjelektől.²⁴ Erre céloz a következő verse Janusnak:

23 II. Pált 1464. augusztus 30-án választották meg. A mantovai udvar Rómában levő oratora már október 3-án értesítést küld az eseményről. Az új bullát le is írja: Az új bullát le is írja: „Questo papa ha mutato la stampa del piombo de le bolle; da un canto fa s. Paulo e s. Petro che sedono; da l'altro lui è in cattedra e doi cardinali presso cum alcune persone denanti in ginochione”. PASTOR, i. m. 757. „In obsignandis autem litteris quas bullas trito sermone nuncupamus, novo ac magnificentiori plumbationis genere usus est, et quidem non dispari magnitudine a priori bullatione, sed fuit multo artificioris digniorisque generis operis ac sculpturae”. Michael CANENSIUS, i. m. 112. Camillo SERAFINI, *Le monete e le bolle plumbee pontificie del medagliere Vaticano*. I. Milano, 1910, 138. Az alkotó művészek: Emiliano Orfini da Foligno és Andrea di Nicolo da Viterbo. George Francis HILL, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance before Cellini*, London, British Museum, 1930, I., Nr. 777.

24 Verebatur tum credo uterque (ti. II. Pál és Ferdinánd) ne solis ac lunae eclipses, quae tum fuere cum maxima hominum admiratione, regnorum mutationem portendebant. Moritur tamen (ne corpora caelestia frustra pati existimes) sequenti anno Franciscus Sfortia Insubriae et Lyguriae dux. (= 1466. márc. 11.). PLATYNA, i. m. 376.

*Quem meus aligera venator cusptide cervum
perculerat, ravi diripuere lupi.
Omne perturbor, ne forsitan improbus hostis,
Petre, tibi sacras depopuletur oves.
Astra minantur idem, sed tu, sanctissime mundi
ianitor, in melius tristia monstra refer.
Summa tibi terrae, caeli est tibi summa potestas,
solvere sive aliquid, sive ligare velis.
Quodsi non aptas haec ad tutamina claves
causaris, gladium te prope Paulus habet.
Armato manda collegae proelia inermis:
ille tuum stricto proteget ense gregem.(Ep. I. 29)*

A kezdő sorok láttatják a rossz előjeleket. A vadásztól fölvert szarvast széttépték az ordas farkasok. A csillagok állása is fenyegető. Veszélyben a nyáj. A kulcsórző Péter és a kardot rántó Pál jöjjön segítségére az egyházát őrző pásztornak. A Róma-szerte terjesztett suttogás a prodigiumoktól rettegő pápáról adja az indítást. Majd az ő nevüket viselő, ezért őt különösen is oltalmazó, a bullákon is megjelenített kulccsal és karddal rendelkező szent apostolokat hívja segítségül. Ez a vers is megtalálhatta az útját a címzetthez.

A II. Pál pápával kapcsolatba hozható, eddig tárgyalt valamennyi versről bebizonyosodott, hogy azok Janusnak római tartózkodása alatt megtapasztalt élményein alapulnak. A bőséges kortárs irodalomból a költő valamennyi ötlete megerősítést nyer. Nyomat sem találjuk viszont a főntebb tárgyalt és nevésségessé vált gyalázkodó verseknek alapot adó utalásnak. A pápával rokonszenvező Michele Canensi és Gaspere da Verona, és a tőle egyéves angyalvári börtönt szenvedett Platyna még csak nem is céloznak ilyesmire. Úgy tűnik, hogy ezek a versek nem köthetők Janus római követjárásának idejére.

*

Róma és Magyarország hagyományosan jó kapcsolatát II. Pál elődjétől, II. Piustól örökölte. Mátyás királyban a dicső Hunyadi János fiát látták. Tőle várták az Európát rettegésben tartó török veszély végleges elhárítását. Az összekötő, a Vatikán kelet-európai szakértője, Juan Carvajal pápai legátus hosszú ideje itt tevékenykedett. Hunyadinak is, Vitéznek is jó barátja volt. Az ő diplomáciai bölcsessége, kapcsolatteremtő készsége mindkét fél érdekeit szolgálta.²⁵ Az idős diplomatát H. Lando, a krétai érsek váltotta 1462-ben. Neki nem sikerült elődje nyomdokaiba lépni. Az új pápa üzenetváltása a magyar királlyal kezdetben még nagyon barátságos volt. A Janus követi útjáról hazahozott levél

25 FRAKNÓI Vilmos, *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei. 1448–1461*. Bp. 1889 (Értekezések a tört. tudományok köréből 14, 4).

még „murus et antemurale omnium Christianorumnak” nevezi Mátyás királyt. 1465 nyaratól hirtelen megváltozik a hang. A pápa szemére hányja Mátyásnak, hogy hadviselés helyett otthon ül és egyházi javadalmak fölött rendelkezik, amihez nincs joga. A pápa informátora, úgy tűnik, éppen Mátyás követe, Marcus tinnini püspök volt. A korszakból fönmaradt gazdag iratanyagból kielemezhető, hogy mind a legatus, a „krétai”, mind a király oratora, Marcus az ország ellen dolgozott. A helyzet azért volt kritikus, mert a király éppen ekkor belekerült az eretneknek nyilvánított Podjebrád cseh király és a pápaság között már régen húzódó viszályba. A két fél között Mátyás is közvetített, aki egy darabig legalábbis mind a két fél bizalmát (?) bírta. Az bizonyos, hogy a csehekkel Vitéz és Janus tartotta a kapcsolatot. A másik oldalt Prothasius olmützi püspök, Janus egykori padovai tanulóútarsa, később is „frater amantissimus” képviselte.²⁶ Rómából rendre jöttek az utasítások. Némi késéssel azután Budáról is ment a válasz. Késéssel, mert előbb értesítették a cseh udvart is, vagy Prothasius és Vitézék személyesen is tárgyaltak. 1465. szeptemberben pápai breve („litterae apostolicae sub bulla”) érkezett a magyar királyhoz. Ebben arról értesítette II. Pál Mátyást, hogy a bíborosi testület a Podjebrád-ügy lezárásáról döntött. Fölszólítja ezért mint katolikus uralkodót és György szomszédját, hogy az apostoli eljáráshoz és ítélethez tartsa magát, és ezt birodalmával is tartassa be. Hagyjon föl minden korábban megkezdett szövetkezéssel és tárgyalással, és a jövőben személyes kapcsolatot ne tartson Podjebráddal. Mátyás ekkor éppen útban volt a déli határ felé.²⁷ Útját megszakítva Pécsen Janusnál vendégeskedett. Itt nyújtotta át neki, a protokoll szerint, az országban tartózkodó legátus a pápai iratot.²⁸ Ezt nem ő hozta Rómából, hanem a király „nunciusa”, aki 1462-től Marcus tinnini püspök volt.²⁹ Az átadásnál természetesen ő is ott volt. A ceremóniáról nem maradt leírás. De a háttérben meghúzódó indulatokról vannak ismereteink. A pápai legátusnak Janusszal személyes konfliktusa volt, ármánykodott ellene Rómában. Marcus hírvivőről nem tudjuk, hogy kinek az érdekét szolgálta tájékoztatásaival. Ott, Pécsen született Janus epigrammája:

26 A fönmaradt iratanyag rendkívül gazdag. TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*. XI. Pest, Emich G. 1855. és FRAKNÓI Vilmos forráskiadványai és monográfiái szolgálnak tájékoztatásul a következőkre.

27 *Matthiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490*, Bp. 1891 (Monumenta Vaticana – Vatikáni magyar okirattár I. 6). Ed. facsimile 2000, 56–57. A júl. 23-án kelt pápai bulláról, amely „nuper” érkezett, okt. 17-én értesíti Vitéz Prothasiust. Iohannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai K., 1980, 217–218.

28 A király szept. végén Pécsen: *Zichy Okmánytár* X. 382. A legátus Pécsen okt. 3-án: *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter Georgs von Podiebrad*, hg. Hermann MARKGRAF, Breslau, 1874 (Script. Rer. Silesiacarum, 9), 140–141.

29 VITÉZ, i. m., 217.

*Interdicta tibi est hominum communio, et audent
vadere nemo una, nemo comesse simul.
Ast ego, censurae quamvis id, Marce, iuberent,
nec conviva tibi, nec comes esse velim.* (Ep. I. 212)

Az első két sor a Podjebrádra kiszabott büntetést (*interdictum*) részletezi. A harmadik sor elején az „Ast” jelzi a változtatást. Janus hirtelen a jelenlévő Marcushoz fordul: még ha parancsolná is valamiféle (= *censura interdictum*), vele még akkor sem volna hajlandó együtt lenni. Erre valószínűleg nem került sor, mert Marcus királyi oratorról ezután többé nem hallunk.

Érdekes, hogy a pápai figyelmeztetés ellenére a „commercium” egyáltalán nem szakadt meg a két udvar között. Sőt, a kapcsolat talán még intenzívebbé vált. Ez az új közvetítőnek, Gregor von Heimburgnak köszönhető. A kiváló német jogász 1466-ban állt Podjebrád szolgálatába. Vitéznek régi ismerőse volt még a Mátyást megelőző korszakból, asztalánál is vendégeskedett, talán Váradon. Ott találkozott először a gyermek Hunyadi Mátyással, akit később fogolyként Bécsben is látott. Heimburg kérlelhetetlen ellensége volt a császárnak és a pápának is. Ennek a megfelelő helyeken hangot is adott, ezért még II. Pius egyházi átokkal sújtotta. Prágába kerülve tüstént fölújította a régi kapcsolatot Vitézzel. Majd egy tucatnyi levelét ismerjük az esztergomi érsekhez, ugyanennyi válasznak is kellett mennie. Mátyásnak is tett valamiféle szolgálatot 1464 elején. Két manifestuma is ismeretes, amelyeket a magyar királyhoz intézett. Ezekben meglehetősen terjedősséggel ismerteti a Róma és Prága közötti ellentétet, amelyet a bázeli zsinatig vezet vissza. A nagyon baráti levelező kapcsolatról 1468-ig, a cseh háború kitöréséig tudunk.³⁰ Nem kétséges, Heimburg tudott a Kuriának azon tervéről, hogy Mátyás fegyverét használja majd föl az eretnek cseh király ellen. Mindezek ismeretében nem kétséges, hogy Magyarországra is eljuttatta legismertebb művét, az *Apologiát*, amelyet Podjebrád védelmében írt.³¹ A terjedelmes röpiratban ömleszti vádaskodásait a császár és a pápa ellen. Az iromány keletkezését 1466. december 23., a hivatalos kiátkozás utáni időre teszik, leginkább 1467 elejére. Ez az az időszak, amikor Heimburg és Vitéz kapcsolata folyamatos volt. Amiről Vitéz tudott, azt Janus is ismerte. Egy, a király nevében Rómába címzett iratról csak azért nem tudtak például Prágába másolatot küldeni, mert annak fogalmazványát Janus „otthon felejtette Pécsen.” Bizonyos, hogy Heimburg *Apologiájához* Janus is hozzájutott. A meglehetősen zavaros irományból

30 Konstantin HÖFLER, *Böhmische Studien*, Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen 12 (1854). Paul JOACHIMSOHN, *Gregor Heimburg*, Bamberg, 1891 (Historische Abhandlungen aus dem Münchener Seminar, 1). TELEKI, i. m. passim.

31 Franz PALACKY, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens*, Wien, 1860 (Fontes Rerum Austriacarum, II. 20), 647–660.

minket itt most csak a II. Pál pápát illetők érdekelnek. Tárgyalja az élemedett korú főpap paráznaságát („scortatio pontificis”). Itt esik szó a pápa leányáról is. Arról is, hogy újabban megemeltetett mindenféle egyházi illetéket, hogy azzal lánya hozományát gyarapítsa („ut inpinguet dotem filiae”). Szegénytől és gazdagtól is ezért szipolyozza ki a pénzt az újabb és újabb bűnbocsájtó levelekkel. Ilyen mesterkedésekkel adta Pál leányát Sigismondo Malatestához („Hiis artibus ... noster Paulus filiam Sigismondo Malatestae collocavit”).³²

Itt van hát a forrás, az egyetlen, amely II. Pál lányát említi. Ahhoz nem fér kétség, hogy Janus verseihez az értesülés Heimbürg *Apologiájából* származik. Hitt az Európában sok helyütt megfordult diplomata és jogász jólértesültségének. De mit tarthatunk e jólértesültségről?

Sigismondo Malatesta, Rimini zsarnok ura, olyan elhíresült személye volt korának, hogy tettei nem maradhattak titokban. A condottiere 1466–1468-ig pápai szolgálatban állt, állandóan Rómában élt, a pápától kapott stipendiumot.³³ Fia, Roberto, akinek éppen II. Pál pápa, még mint Pietro Barbo volt a keresztapja, mint katona ugyancsak az Egyházat szolgálta. Ennyi a valóságos tény Róma és a Malatesták viszonylatában. Azt is tudjuk, hogy a nem mindig felhőtlen kapcsolatok hátterében Rimini megszerzésének óhaja volt a pápaság számára. Ez ugyanúgy nem valósult meg, mint az a terv, hogy az élettárs, az „isteni Isotta” helyett Sigismondónak római feleséget szerezzenek. Ha ez a szándék valaha is valóságos volt, és nem csak Heimbürg fantáziájának szüleménye. Bizonyos csak annyi, hogy ezekben az években valóban volt két Malatesta is II. Pál pápa környezetében. A kiszínezett történetért az *Apologia* szerzője a felelős. Magyarországon a pápa és a király

32 Conflaverunt tamen et conspiraverunt pontifex et imperator contra regem et regnum ... Et ergo tolerabilior scortatio pontificis, cui nil obstat nisi status sublimitas cum aetatis gravitate. Cetera secundum naturam sunt, ideoque apud comicum vitio non datur, adolescentem scortari. Sed quod suapte natura venia dignatur, exagerat circumstantia perpetrantis, neque dos filiae gravis est ecclesia Romana, maxime cum gener, licet tolerabiliore complexu prognatus, habent tamen aliquam inter se cognationem ambo complexus, ex quibus filia pontificis generque prognati sunt, et iam mos irrepsit, quod qui praebendam habet petere, et valorem eius anuum precibus inserere, addit pontifex in precibus decem vel quinque, augendo literarum pretium et vectigal camerae, ut inpinguet dotem filiae. Hiis adduntur indulgentiae, quibus pauperum ac divitum pecuniae de marsupiis eliciuntur; mox elicita pecunia et cessante divite vena, cassantur priores indulgentiae et nova confingitur causa novis indulgentiis accommodata. Hiis artibus ... noster Paulus filiam Sigismundo Malatestae collocavit. Uo., 657-658.

33 A Malatesták római föltűnése szenzáció volt, mert korábban II. Pius ellenséges viszonyban volt velük. Anonimo autore vers is született erről:

*Restituet meritis Pauli clementia regnum
quod furor arripuit non tibi iure Pii.*

Gaspar VERONENSIS i. m., 47. PLATYNA is megemlíti i. m., 384. és 393–394. Luigi TONINI, *Rimini nella signoria de' Malatesti*, I–V., Rimini, 1882, II, 310–320., V. 310., 476.

között az utóbbi időben megromló viszony miatt a pletyka nyitott fülekre talált. Ami Janust illeti, az ő esetében az invenciózus költőn nem kérhetjük számon a történész forráskritikai felelősségét.

Mielőtt Janus, legalább tőlünk, fölmentést kapna, nézzük meg ismét a II. Pál pápára írt gyalázkodó versek néhány sorát:

Sanctum non possum, patrem te dicere possum (Ep. I. 53)

és:

pater vocari

sanctus non potes, at potes beatus. (Ep. I. 54)

Mindkét epigramma kiemelt része az értő olvasónak ismerősen hangzott. Ezek Lorenzo Valla nagy botrányt keltő művére utalnak, a „*Donatio Constantini*” hitelességét vitató értekezésre. Erre az állítólagos középkori diplomára hivatkoztak sokáig a pápák világi hatalmuk biztosítása érdekében. Az irat hitelességét Cusanus már a bázeli zsinaton vitatta. Alapos szövegkritikáját Valla végezte el. Ő maga gondoskodott terjesztéséről is. Tőle kapta meg a szöveget 1443-ban Ferrarában Guarino is. A mű az egyházi társadalom egy részében fölháborodást keltett, csak a támadást látták benne. Valla összefoglalásul szánt sorai a világi hatalmától megszabadult pápáról így hangzanak: „*Utinam, utinam aliquando videam ... ut papa tantum vicarius Christi sit et non etiam Caesaris ... Tunc papa et dicitur et erit pater sanctus, pater omnium, pater ecclesiae ...*”³⁴ A kiemelt részek nem hagynak kétséget Janus forrását illetően, a szentenciát Vallától vette. Az 54. Epigrammában a pápa fölhalmozott kincseit említi:

*sit tibi aurum,
quantum pontifices habere raros
vidit Roma prius*

A kortársak mind tudnak II. Pálnak erről a szenvedélyéről. Valla éppen arra mutat rá, hogy ez is az állítólagos *Donatio* káros következménye. Az utolsó sorban megintcsak a kritikai mű egy helyére utal a „*beatus*”.³⁵

34 Wolfram SETZ, *Lorenzo Vallas Schrift gegen die Konstantinische Schenkung (De falso credita et ementita Constantini donatione). Zur Interpretation und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, 1975, (Bibliothek des Deutschen Hist. Instituts in Rom, 44). Uő., *Lorenzo Valla De falso credita et ementita Constantini donatione*. Weimar, Monumenta Germaniae Historica, 1976, (Quellen zur Geschichte des Mittelalters, 10), 176.

35 Uo., 110., 114.

A Heimburgtól vett információ forrásértéke vitatható. A „mondják” a fabula világából való. Amit ehhez Janus Vallának akkor mindenkitől ismert vitairatából hozzátett, az volt az igazán barátságatlan gesztus az időközben Magyarországon népszerűtlenné vált II. Pál irányában.

*

Még szót kell ejtenünk a püspök és a pápa utolsó (?) találkozásáról is. 1472. március 27-én meghalt a Zágráb fölötti Medvevárban az összeesküvés miatt a király haragja elől menekülő Janus Pannonius. Temetése püspöki székhelyén, az őt megillető tisztes körülmények között, akkor nem volt lehetséges. Ideiglenes nyughelyéül ezért a Zágráb melletti Remete pálos kolostorának templomát rendelték. Egykorú tudósítás ugyan nincs az eseményről, de a még élő kortársak visszaemlékezései ilyenek tekinthetők. Bonfini, az udvari történetíró, nagy tisztelője volt az ifjú Vitéz Jánosnak. Elképzelhetetlen, hogy az udvarban ezt a különös eseményt ne tárgyalták volna. A főpap-rokon a történetíró elsőrendű forrása kellett, hogy legyen. Bonfini szerint Janus holttestét szurkozott (fa)koporsóba helyezték.³⁶ Ez az ideiglenesség miatt nem is történhetett másképp. Nyilván ez volt általában a szokás az olyan esetekben, amikor remény volt a majdani végső tisztesség megadására. A székesegyház Janushoz hú papi testülete azután titokban hazavitte és a kápolnában sokáig rejtegette a leszurkozott koporsót. Később, Mátyás király egy pécsi látogatásakor, sor került az ünnepélyes temetésre. Az ekkor állított síremlékről is van tanúságunk. Fölrattal is díszített kő szarkofág rejtette a püspök testét a káptalani irat szerint. A XV. század utolsó negyedéből való tanúsítvány ezt, mint meglevő, látható sírkövet említi.³⁷

1991-ben a fűtés-rekonstrukció miatt árkot ástak az altemplom padlózatába. Az újkori réteg alatt bolygatatlan rétegre bukkantak. Ép XV. századi sírkő és a padlóba mélyített sírgödrök kerültek napvilágra. Ezek egyikében, a feltáró régész, Kárpáti Gábor szerint „A váz körül a koporsó élesen kirajzolódott. A váz alatt a koporsó alja végig vastag, fekete kátrányos réteggént jelentkezett. A fiatal férfi láthatóan jó megtartású váza nyújtott helyzetben, enyhén jobbra fordult. A koponya jobbra dőlt. Az alkarok a medence felett keresztben helyezkedtek el. A kézcsontok az ellentétes combfejekken voltak. A jobb combfejen (a bal kézcsontok alatt) II. Pál pápa ólombullája volt, reverz oldallal felfelé.”³⁸

36 *Antonio de Bonfinis Rerum Ungaricarum decades*, IV, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Lipsiae, Teubner, 1941, 48.

37 *Történelmi Tár*, 1904, 529. A pécsi káptalan irata egy formuláskönyvből.

38 KÁRPÁTI GÁBOR, *Janus Pannonius feltételezett sírhelye? = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 41–49.

A lelet nagy figyelmet érdemel, de magyarázatra szorul. A bullával való temetés szokását Magyarországon a XIV. és XV. században több ásatási lelet is tanúsítja. Legjelentősebb, mert személyhez köthető, az egri főpapi sírlelet. A hajdani székesegyház nyugati torony-párja előcsarnokának közepén, éppen az előkerült bullák segítségével lehetett azonosítani Miklós püspök (1432–1461) sírját. A székesegyházát kuriai engedéllyel továbbépítő főpapot klenodiumaival és három pápától is kapott bulláival együtt temették el. A székes-fehérvári királyi bazilika melletti temetőből és egy ottani sírból is került elő egy-egy a XIV., illetve a XV. századból származó bulla.³⁹

Ami a pécsi sírleletet illeti, ott együttesen kell figyelniük az eltemetés helyére, a kormeghatározó bullára, és az eltemetett viszonylag fiatal korára. Csak olyan kerülhetett a székesegyház altemplomába, akit erre egyházi méltósága érdemesített. Aki II. Páltól bullát kapott, és fiatalon érte a halál, az nyugszik ma ott.⁴⁰ Ilyet Pécsen a korból Janus Pannoniuson kívül mást nem ismerünk.⁴¹ Ő ismeretes követsége alkalmával valóban több ólombullával is megerősített pápai engedményt hozott haza.⁴² Joggal hozható föl, hogy ezek jogbiztosító iratok voltak, amelyeknek rendeltetése éppen a fönmaradás, a jövőbeni jogérvényesítés volt. Más az eset, ha az irat csak az engedélyben részesülőnek szólt. Ilyenek lehettek a fenti Miklós püspök bullái, a templombővítési engedélyek. Janus esetében tudunk személyének szóló engedményről, arról, hogy „a zágrábi püspökség bizonyos jószágait, melyek az ő kezébe jutottak, azon a címen, hogy a püspökség birtokainak bitorlóktól való visszaszerzése érdekében sokat fáradozott és nagy költségei voltak, megtarthassa.”⁴³ Ez a kedvezés csak Janusnak szólt. Az őt eltemető zágrábi püspök(ség)-nek nem is volt kívánatos, hogy valaha valaki az egyházmegye területéből kiszakított jószágot visszaperelhesse, amely most Janus halálával visszaszállt végre eredeti tulajdonosára. Nyugodtan helyezhették hát a koporsóba a bullás diplomát a halott püspök kezébe. Az sem kizárt, hogy a bizonytalan időre halasztódott temetés miatt személyazonosítást szolgált volna a függőpecsétes irat. A föntebb ismertetett bullák leletkörülményei miatt erre a magyarázatra nincs is nagyon szükség.

39 Egerben XXII. János (1316–1334), VI. Kelemen (1342–1352) és VI. Ince (1352–1362) pápa bullája volt a sírban. KOZÁK Károly, *Eger. Püspöki vár*. H. é. ny. n. (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára). Székesfehérvárott XI. Gergely (1370–1378) és V. Márton (1417–1431) pápa egy-egy bullája került elő. Ezeknek, illetve valamennyi ma ismert bullás temetkezésnek adatait Biczó Piroskának köszönöm.

40 II. Páltól bullát kapott még Pécsen Vitus Hündler, Janus segédpüspöke és Handó György nagyprépost is. Mindketten idős korban (!), másutt fejezték be életüket.

41 Zoffmann Zsuzsanna dr. segítőkész közlése szerint az embertani vizsgálatok adatai a Janusszal való azonosításnak nem mondanak ellent. Erről készült publikációja a közeljövőben várható.

42 FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Janus Pannonius*. Századok, 1899, 777–778.

43 Uo.

Abban igaza lehet Kárpáti Gábornak, hogy a koporsót hagyták „ideiglenes” nyughelyén, és nem helyezték a fölirattal ellátott ékes síremlékbe. A nagy helyismerettel rendelkező Petrovich Ede sorai is így értelmezhetők.⁴⁴ Higyjük, hogy Pécs püspökének végső nyughelyéről tanúskodik az a szépen vésett bulla, amelyet Janus, a költő, a műalkotás születésekor, az ott sürgölődő humanisták közül egyedül, a programadó II. Pál pápa szándékához méltó versekben ünnepelt.

44 KÁRPÁTI *i. m.*, 41.

CSEHY ZOLTÁN fordításai

**Vetési László: Ladislaus Pannonius verse a békekötésről
János esztergomi érsek úrnak**

(A költemény elveszett)

(Epitáfium)

Kérlek, akárki vagy is, s bármerre sietsz, kis időre
állj itt meg: tükröt tart teeled ez a hely.
Még tán kétszer tíz évig sem laktam a földön,
s úgy rendelte a sors, végzetem érjen utol.
Ezt nézd meg, te, ki gőgösen egyre utadra törekszel,
s semmibe venni mered közben az isteneket.
Egykor az ifjúság beragyogta kegyével a testem,
lám, oda szép alakom, lám, oda régi színem.
Ész a fejemben nincs, kukacok lakomája-ebédje,
és mit a föld megadott, múlt köde nyelte el azt.
Bárki vagy is, ha galád módon vágysz élni a földön,
légy a király, sőt több: úgyis a porba omolsz.
Minden enyészik, amit fölhalmoz a földi világ itt,
megcsal az árnyéklét, megcsal a csel, nyomorult!
Itt, a hamis gyönyörök soka közt élj hát a világon,
vess meg minden mást, s áldd csak az égi atyát!

A kiváló ifjú illíriai íjász, a fiatalabb Philerdus dicsérete

Illír partokon élt egykor, mint tartja a fáma,
íjászmestersége miatt oly büszke Philerdus.
Cnossusi harcos sem küzdött derekabbul az íjjal,

mígnem gyors léptével az ellenségre iramlott.
Jobban a nád vesszőt hajlítva fölajzani íjat
krétai föld se tudott, sem Ibéria hőse, a bátor.
Még a virágzó Gortyna is hátrált, ha Philerdus
illír és tova hírült íja feszült a nyilakkal.
Senki az ifjabból nem hordta bizony, jogosabban
földi halandók közt tegzében a végzetes órát.
Gyakran az ég szárnyas népét is megtizedelte,
s nem menekült buzogó habözön mélyén sem a sok hal.
Erdőn túlra inalt hálótól félve a szarvas?
Röppent máris a nyíl, s célt ért a leget hasogatva.
Nem menekült a sötét erdő kebelén a madárka,
bárhogy bújt, a magas fészekből hullt le a porba.
Mintus tudta elérni csak ezt vékonyka nyilával.
És a vicsorgó vaddisznó, ha dühödve reánk ront,
hármasság végű nyíllal ölj meg, mely sose véthet.
Többször az erdőben dárdád átfúrt egy oroszlánt,
durva-meredt ugrása se védte meg őt gerelyedtől.
Hogyha az összes jót kívánnám áoni kürttel
szétkürtölni vagy élő dallal zengeni Mintust,
árny lennék, szigorú Párkák meg a sors leragadna
engem a földről még mielőtt valamennyi erényét
dícsérvén méltán tudnám megzengni Philerdust.

(Nézzék mások...)

Nézzék mások a harcba rohanni serény katonákat,
Múzsáim látnom énnekem éppen elég!

A kiváló férfiúhoz, M. Hieronymus Castellushoz – a legkiválóbb bor kísérvőverséül

India földjéről a sötét Bacchus hazatérvén,
eosi földrésről hozva kegyelt adományt,
adta Itália népének s a falernumi dombnak
nektáros színbor oly buja magvait át.
Ily ósvesszőről sarjadt, amit adni szeretnék,
boldogság gyönyörét így viszi célja felé!

Vedd, te latin s a görög nyelv éke-virága, a pannon
ifju ajándékát, bárha csekély, szívesen!
Tőle, ki szívében hordozza bevésve neved majd,
s honnan a gyilkos idő sem veti tán ki sosem!

(Intés)

Rajta, tanuljátok megvetni a földi családság
minden percgönyörét, mely tovafut hamarost.
Boldoggá hatalom sem tesz, sem a hír ragyogása,
jótettektől lesz boldog az emberi szív.
Kérem ezért, hogy egész szívéből óvja erényét
mind, aki élni akar, míg jön a vég, az örök.

A török jöveteléről

Bósz seregével a pún nem rémítette meg egykor
Ausoniát jobban, bár a világ ura volt,
mint ahogyan megrémült volna Velence vidéke
szárazon és vizen is látva török haderőt,
hogyha a pannon fegyver nem szaggatja előbb meg,
két oldalról jön most, s Latiumra szakad.

**Nicolaus Amaltushoz, a kiművelt illíriai ifjúhoz
Janus püspök kiválóságáról**

Mint amiképpen a főpapokat túlfényli erénnyel
Péter szent jogarát tartva a legnevesebb,
úgy az iker nyelvek legszebbik dísze, Amaltus,
Janus a főpapokon túltesz erényeivel.
Tartós hírneve egyre virágzóbb már a világon,
és a dicsőségét nem nyeli styxi mocsár!

(Xénia)

Jönnek a pannon földi fiúk, illő az ajándék,
mert a tudós főpap bő lakomára terít.

A nemes és kiművelt ifjúhoz, Lorenzo Strozzához

Van, ki, Lorenzo, a verseidet kellőn ne dicsérné,
Strozzák fénye, csodás hangon a csillagokig?
Pierisek barlangjából Phoebus kegye táplál,
s így vagy egyenlő most már te s a régi nagyok.
Permessus vizeit hálátlanul elhagyod, és csak
szószátyár Cinus s Baldus a példaadód.
Sulpicius törvényeit és eleven hagyományunk
villámlásaival sújtsa le nagy Jupiter,
minthogy nyájunkból elcsalnak a hosszú tekercesek,
s tintanyaló tanodák jogtudor-éke leszel.
Bár ne agyaltak volna ki törvényt s új jogi normát
sem szabnának meg mennyei főpapagyak!
Még tanodánk jámbor küszöbét ékítve okultál
nemrég, s hogy láttunk, mint repesett a szívünk!
Költők kórusa vett körül akkor téged örökkön,
s zengve dicsértek meg szépre csiszolt dalaik.
Íme, Maro verséhez méltón zeng ez a dalnok,
s őseid és az atyád tetteiről dalol az.
Lantodat eldobtad s Phoebus szolgálait utálod,
most, te tudós költő, tintafosók kara vár.
Hogyha a versed nem kortyol Múzsák italából,
és fénylő kezeden zengeni nem fog a húr,
sírnak a Pierisek, sír majdan a dalnok Apollo,
és maga Euchius is könnyeket ont apaként.
Strozza-utód, térj Múzsáidhoz vissza sietve,
hósi király tettét zengeni, vad csatazajt.
Pegasidák hívnak szent költőnek, ha a kürtöd
lány disztichont zeng vagy ha a harcra tüzel.
Rég, te tanult ifjú, könnyű plectrummal, aranylő
s drágaköves lantod dalra fakadva zenélt,
s mézédés dalokat csaltál ki belőle sokadszor,
Musaeus s Linus is éppen ilyenre fakadt.
Gyakran elámult Phoebus a daltól, és odahagyta
fénylő égboltok fénypalotáit is ő.
Kérlek, a törvény annyi tekercsét hagyd a fenébe,
s kánoni szent törvény bösz szigorát se kövesd!
És a csalárd tömegek civódását se figyeljed,
és a perek közben hű jogokat sose sérts.

Kérlek hát: a legénytoll zsenge korát ne fecséreld
el, te tanult költő, másra: csodás dalokat
zengj a családonról, ősről, büszke hazádról,
több s több emlékmű zengje dicséretedet!
Strozza-utód, hozzád szólt versem, az ég maga intett,
Cynthius óhaja volt, s pár sorom így adom én!
Mert a virágtermő kertben sétáltam-időztem,
bíbor rózsákat szedve az ünnep okán,
s így szólt Phoebus, a fenséges tölgy által üzenve
színaranyos lantján zengve tudós dalokat:
Hát, e fiú, aki szent árnyamban gyakran időzött,
el mért hagyta hamar Pierisek vizeit?
Híres rómaiak jog- s törvénytára igézi,
Baldust bújja csupán, s bújja, amit Cinus írt?
Menj, s intsd gyorsan a költőt, vesse meg ő is, amit tilt
égi lakók feje is, s tilt szigorával a vég.
Ily intelmeket ontva, babérkoszorúra megérett
költő, halványan zengi Thalia dalom!

Főtisztelendő János úrnak, Esztergom érsekének

Croesus kincseivel ha szerencsém engem eláraszt,
hogya Tagus sok arany kincse ölembe potyog,
rőt aranyat ha Egyiptom termő méhe nekem szül,
s Alcynoos kincses földje ha mind az enyém,
és te, Kelet, ha nekem szállítod szent adományod,
s Indus, amit gyűjtesz ott a vörös habokon,
Esztergom főpapja, neked nem könyveket adnék
s halvány verssorokat, ámde e kincs özönét!

CSEHY ZOLTÁN

Megjegyzések Vetési László humanista versciklusához

Miután Ritóókné Szalay Ágnes felfedezte és közzétette Vetési László (Ladislaus Pannonius) költői hagyatékának maradványait, egyszersmind az irodalomtörténeti pozíció kijelölése is megtörtént,¹ a Vetési-recepció továbbgyűrűzése viszont egy időre abba is maradt: a költő szövegeit nem fordították le műfordítók, nem kerültek antológiákba s tanulmányok sem születtek róluk. Vetési csonka ciklusa egy „humanista ízlés szerint megkomponált” gyűjtemény, melynek keretkompozícióját a Vitéz Jánoshoz írt versek alkotják, s a közéjük ékelődő *corpus*t a *varietas* elve szerint rendezzi el a költő különféle motivikus hidak kiépítésével, miközben a kötet középpontjában Janus Pannonius alakja áll.² Itt kell megjegyeznünk, hogy noha a szakirodalom szimmetrikus kompozíciót sugall, valójában e tekintetben a kötetkompozíció aszimmetrikus, hiszen a tizenegy elkülönülő szövegegység középpontjában nem Janus Pannonius dicsérete szerepel, hanem egy intés, mely lényegében egy viselkedésnormát kínál és a szakralitás irányába nyit. A Janust dicsőítő szöveg a kompozíció hetedik pontján jelenik meg. A középpontos szerkezet helyett a motivikus hidak vizsgálatára helyezném a hangsúlyt: úgy tűnik, ezek dinamizálják a szimmetrikusan is értelmezhető kompozíció finomabb részleteit. Vetési ilyen hidat alakít ki például az ajándékozás motívumait tematizáló vershármass között, melyek közül az első egy kiváló bor ajánlása (*Ad praestantissimum virum M. Hieronymum Castellum in optimi vini commendationem*), a második (a *Praesulis ad docti...* kezdetű) a lakomajajándék szokását érinti, a harmadik (*Ad Reverendissimum Dominum Joannem Strigoniensem Archiepiscopum*), mely egyúttal a ciklus záró verse, a verset, illetve a könyvet túl szerény ajándéknak mondja a világ egyéb kincseihez mérve. Motivikus hidat találunk az illír ifjú motívumában az *In Illyrici iuvenis minoris Philerdi sagittatoris egregii laudem* és az *Ad Nicolaum Amaltum Illyricum iuvenem doctrinarum generosissimum, excultum probe de Jani pontificis excellentia* versek között is. A kontrasztivitás

1 *Vetési László versei*, Vár ucca tizenhét (Vetési Albert és Vetési László-összeállítás), szerk. BRASSAI Zoltán, 1998, 1, 7–10. – A Vetési-szövegek új kiadása és elmélyült irodalomtörténeti betájolása: RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Vetési László vershagyatéka* = Uő., „*Nympha super ripam Danubii.*” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, 2002, (Humanizmus és reformáció), 109–120. – Már Huszti József is felhívja a figyelmet Vetési ismert latin neveire (Ladislaus Vetesius, illetve Ladislaus Pannonius), amikor Francesco Maturanzio *Ad Ladislaum Pannonium* című költeményének címettségében Vetési Lászlót látja meg: HUSZTI József, *Francesco Maturanzio magyar vonatkozású költeményei*, EPhK, 1927, 13.

2 A kompozíciós alapkérdésekről vö. RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, *i. m.*, 112–114.

mint hídképző elem érvényesül az *Aspiciant alii...* kezdetű és az *Ad generosum et eruditum iuvenem Laurentium Strozam* című költemények között. Míg az első a Múzsák, a költészet alternatíváját állítja szembe a háborúval, s talán ezzel mintegy a szerző kisköltészeti beállítottságát is indokolja, mígnem a Strozzihoz írt vers a haditettek megénekelésére buzdítja a jogtudomány irányába elkalandozó költőt. A varietas-mozzanat, ha nem is eléggé pregnánsan, de mégiscsak érvényesül a verselés terén is, hiszen a ciklus disztichonjai közt egy hexameteres kompozíció is akad.

A verskötet ugyanakkor szimmetrikus szerkezetként is leírható: a tengelyében a moralizáló intés állna, mely a keresztényi életszemléletet helyezné a kötet előterébe. Ezt venné körbe a kelet kettős arca: a Bacchus által Itáliába keletről hozott bor pozitív, és a szintén keletről jövő török veszély negatív képe. E struktúrára nőne rá a következő réteg: Janus magasztalása és a janusi intertextusként is értelmezhető cím nélküli vers a harci téma megénekelésétől elzárkózó költő kisköltészeti apológiája. A következő szimmetrikus verspáros a vadászat és a sikeres vadászatot követő bő lakoma játékos összekapcsolása lehetne, illetőleg két diákéletből vett motívum eltérő kifejtése. A második vers pozícióját betöltő epitáfium egy tényleges halál és egy költői halál ellentéte alapján konstruálódik meg, a keretet pedig a két Vitéz Jánoshoz címzett költemény adja.

A szervezőerő alighanem tartalmi szinten mindenképp a tengely szerinti szimmetria, ám a finomabb összefüggések inkább a motivikus hidak feltérképezése révén szerveződnek.

A kötetkompozíciós gyakorlat terén Vetési egyéni megoldással élt, s noha merített az ókori kötetkomponálás eljárásaiból, sokszólamú, szerkesztettségében is polifón olvasati lehetőségekre nyitott ciklust hozott létre.

Ritoókné Szalay Ágnes elsősorban forrásdokumentumot lát Vetési verseiben, s valamennyit alkalmi költeménynek nevezi.³ „Nem jelentős alkotások ezek, mégis nagyon becses relikvia az irodalomtörténész számára” – vallja.⁴ E rövid írás némiképp szembehelezkedik a fenti állításokkal, s megpróbál rávilágítani a Vetési-korpusz kompozicionális értékei után annak költői értékeire is. A versciklus vagy kötet egyetlen roppant album, mely lényegében Magyarországot mutatja be számos aspektusból: afféle reklám, eurokonform pillanatfelvétel, melyet a humanista poézis könnyed alkalmisága rajzolt kora közönsége elé. E tabló elsődleges kulcsfigurái Vitéz János, a törökverő Hunyadi János, Janus Pannonius, de éppoly erőteljes szerepet kapnak az alkalmiság burkában a címzett pozíciójába rendelt mecénások vagy pártfogó barátok is: Marcus Hieronymus Castellus, Nicolaus Amalthus vagy éppen Lorenzo Strozza. Feltűnő, hogy e két pólus egymást váltogatva szerepel, s csupán Janus Pannonius dicséretében olvad egybe: ez az összeolvadás irányítja rá a figyelmet a kötetkompozíció egyik sarkpontjára, mely Janus kétarcúságát és két világban is otthon lelévő tehetségét demonstrálja. Ez a minialbum azonban nemcsak

3 Uo., 113.

4 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Humanista veszprémi főpapok*, Vár ucca tizenhét, i. m., 7.

konkrét személyek ékes listája, nemcsak afféle verses fényképalbum, hanem érenykatalógus is, s talán nem degradáló azt mondani, hogy reklámkarakterrel bíró honismereti közhelyeket is elismétel. A virtus nemcsak az intelmek áhítatos fegyelmzéseiben jelenik meg, hanem a harc vagy szellemi tudományok művelése terén is. Az íjászat, a bor, a harci virtus konvencionális magyarságképei mellé Vetési a humanista érenyeket is felsorakoztatja.

A ciklus első verse nem maradt fenn, a cím alapján Vitéz János békekötéséről szólhatott.

Az epítáfium a humanista költészet kedvelt és szigorú műfaja volt, hiszen alapjában véve az epigrammatikus *lausnak* van alárendelve, s ami ennél is fontosabb: funkcionális szerepet tölt be, interperszonális kapcsolat (vagy a halott és a szerző, ill. a megrendelő viszonyának) gyümölcse, s e vonatkozásában az episztolához is hasonlítható. A humanista epítáfium azonban a leggyakrabban enyhe poénra kiélezett (az *aproszdoke*tóntól óvakodó) idealizált mikroportré, tulajdonképpen névjegy. A legtöbb esetben az *effictio* és a *notatio* érzékletes ötvözete, mely röviden (*breviter*) és világosan (*dilucide*) néhány markáns mozzanatra szorítkozik, és ez a mozzanatkonstrukció egy letűnt pálya kvintesszenciája. Vetési epítáfiuma kivételes szöveg, nem mintha nem mozgósítaná a retorikai konvenció kívánalmait, hanem azért, mert a gnómikus epítáfium ritka műfaját választja:⁵ ez a típusú szöveg inadekvát jellegű, minden konkretizálást nélkülöz, a referencialitást minimalizálja, miközben példázatként funkcionál, s lényegileg egy-egy bölcsesség szétírása, melynek igazságát épp a műfaj karaktere nyomatékosítja. E cím nélküli verssel kezdődik ma a közétett modenai kézirat, mely a genius loquitur-típusú beszédmód-tradíciót folytatja: a sír lelke szólítja meg az arra menőt. A költemény görögös karakterű, a gnómikus epítáfium azon válfaját képviseli, melyet például a tarentumi Leonidasz művelt (AP 7, 472), s melynek során az epítáfium az intést célzatos példázattal vegyítő, egy-egy tételmondat köré szerveződő, verses életbölcsesté válik. A túl korán elhalt ifjú toposza is jelentős retorikai háttéranyaggal bír, mely pl. Leonidasz egy másik versében is látványos (AP 7, 466). Vetési a megszólító szakasz után két teljesen szimmetrikus egységre tagolja költeményét: 6 sort szentel az ifjú tragédiájának, s 6 sorban következik az *admonitio*. A nyitószakasz azonnal anticipatorikus értelmet csempész a költeménybe: a sír tükkörré változik át, mely a test nyomán mutatja fel a lélek lehetőségeit. A test a lélek *figurája* lesz, s az *allegória* e felcserélhetőség játékerében bontakozik ki. A humanizmusra oly jellemző kontaminált beszédmód Vetésinél mégis összességében erőteljesen középkoriasnak hat: az árnyéklét földi birodalmát a végzet ideje kormányozza, melynek mozgatója a csalárd látszat.

A komparatív *laus* egyik ragyogó formája Vetési *In Illyrici iuvenis minor Philerdi sagittatoris laudem* című költeménye, mely több költői eljárás együttes működtetése révén

5 Ritoókné Szalay Ágnes felveti azt a szellemes lehetőséget, hogy a vers talán Vetési „kőre szánt saját sírfelirata.” Vö. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *Humanista veszprémi főpapok, i. m.*, 8.

emelkedik heroikus magasságokba. A magasztalt ifjú íjász alakja a mitológia íjászaival kerül kontrasztba. Ez az összevetés alapvetően szinekdochikus karakterű, hiszen Mintus tulajdonságai a mindenkori íjások legjobb tulajdonságainak egyesítése révén ragadhatók csak meg. Vetési bravúrja, hogy a megnevezés gesztusa helyett a legtöbbször a szétretörizálás alakzatait választotta, s a körülírás költői erényét kamatoztatva tudós enigmává is hangolta költeményét. A körülírás alapkaraktere kettős ellentmondásban rejlik: egyrészt biztonságba helyezi a hőst: a konvenció burkát vonja köré, mely a persona azonosíthatóságát épp e körülírás révén teszi egyértelművé. E maszkos játék nemcsak a kiemelés szolgálja (a közismert, unalomig ismételt név föloldását a körülírásban), hanem szövegek sokaságát vonja játékba, egyszerre nyitja ki a költeményt más szövegek számára, s egyszerre működik afféle stigmaként az értelmezők szemében (a költői tudatosság és a tudós költészet ékes bizonyosságaként). Ezek a rejtőzködést sugalló megfogalmazások lényegében csatlakozási felületek, melyek behatóbb ismerete nélkül is működőképes a költemény.

Az összöveg, melyet a nyilasok kiskatalógusának kialakításakor a görög irodalomban jártas Vetési mozgásba hoz, elsősorban Homérosz *Iliász*ának az alábbi része, illetve a hozzá csatlakozó későbbi epizódok:

Dárdás Ídomeneusz vezetője a krétaiaknak,
kik Knószoszt lakták, s jólépült-kőfalú Gortüsz,
Lükoszt, Míléoszt, s a fehérragyogású Lükasztoszt,
Phaisztoszt és Rhütioszt, két szép, néppel-teli várost,
s kik százvárosu Krétában még laknak, a többi
népnek is Ídomeneusz, gerelyes hős volt vezetője,
s Mérionész, az ölü nagy Enúaliosszal egyenlő:
nyolcvan barna hajóval jöttek mind a nyomukban.

(II, 2, 645–652, DEVECSERI Gábor fordítása)

A „Gnosiacus bellator” tehát valószínűsíthetően Idomeneusz krétai fejedelem, akit Knószoszból is temettek el. A későbbi „cretica tellus” nem ismétléseffektus, hanem a másik krétai hősrre utaló tudós játék, Mérionészre, a Tróját vívó görögök újabb jelesére, Idomeneusz fegyverbarátjára és társára, aki szintén krétai hajók élén áll, a nyilazás és a dárdavetés mestere, aki a Patroklosz halálának tiszteletére rendezett versenyen nyilazásban teljes diadalt arat, a dárdavetésben pedig a második helyre szorul. Idomeneusz és Mérionész barátsága Akhilleusz és Patroklosz barátságához hasonló toposz az antik irodalomban. Még a homéroszi heroizmust parodizáló tréfás-pederasztikus epigrammaköltészetbe is átmegy (ANTIPATROSZ, 12, 97; SZTRATÓN, 12, 247), kivált Mérionész nevének etimologizálása ürügyén, lévén, hogy a név a comb szót asszociálja – s ezáltal a homoszociális közegben gyakori közösüléstípusára, a coitus inter femorára utal, melyről Akhilleusszal és Patroklosszal kapcsolatban Aiszkhülosz egy töredéke is vall.

A „fortis Hiberus” viszont már inkább Héraklést rejti. A poeta doctusi körülírás meseteri: maga a melléknév a humanista kortárs műértőben elsősorban talán a közhelyszerűbb *pastor Iberus* alakban idéződik fel, s a Gerüón-történet kapcsán utal vissza Héraklészre. A mitológiai és homéroszi dimenzió megnyitásával a *laus* kívánalmi szerint Philerdus (illetve Mintus) alakjának kontextualizálása is megtörténik, sőt, a mítoszkorrekció klasszikus költői eljárásai is működésbe lépnek. Gortyna említése révén Kréta területére lépünk ismét, a homéroszi hely logikáját követve.

A nyilazás leírása, illetve a vadászat részletező (horatiusi jegyeket is mutató) kifejtése a föld, a víz és az ég dimenzióinak bevonásával már-már isteni hatalommal ruházta fel az illír íjászt. E ponton a vadászat-halászat tematikájára szűkített divinalizáló effektussal is él a költő. A vadász vagy halász erényei sokszor, a humanista költészetben legalábbis elég gyakran, nem pusztán a vadász primer fizikai adottságai révén érvényesülhetnek, hanem annak mindent átható lelki kisugárzása kapcsán is. Ez a dicsőítő formula, mely során az állat mintegy önként siet a halálba, felismerve a vadász mérhetetlen hatalmát és a végzet rendelését, alapjában véve martialisi gyökerű. A Colosseum megnyitásakor tartott ünnepi játékok során az oktalan állat is azonnal felismeri a császár isteni kisugárzását, s ennek megfelelően viselkedik (az elefánt pl. térdet hajt előtte stb.). Naldus Naldius Florentinus Lorenzo Medicit, a „misztikus” vagy isteni halászt e túlzásretorika eszköztárához nyúlva ábrázolja:

Most a csodát dalolom, s igazat: kit a vég kikerült már
kétszer is, ó, az a hal, bár menekült azelőtt,
most önként a horogra akadt, Lőrinc, a tiédre,
lám, önként hódolt meg fejedelme előtt!
Még hátrál teelőttd a végzet örökkön örökre,
és a parancsoddal mozgatod azt, ami él.

Az önként hódoló állat toposzának logikai arroganciáját Vetési (noha valamennyi állat előbb-utóbb meghódol az ünnepelelt hérosz előtt) a védekező effektus kiemelésével, a tusa tömör érzékelésével oldja fel. Valamennyi állat sorsa megpecsételődött már a *laus* kezdetén, az íjász tudatában van, hogy minden állatot ural, hogy a végzet a tegzében lapul, s a vers retorikai konstrukciója is arra enged következtetni, hogy a vadászat gyönyöre az ellenszegülések változatosságának játékában rejlik, ahogy ez a nyelvi-konstrukciós leleményekkel átítatott párhuzamosság-alakzatokban is látszik. A krétai heroikus térfél nyilasaitól fokozatosan jutunk el a vadászat szférájába, melyet héraklészi térfélnek nevezhetnénk, hiszen a szarvas, a vadkan, az oroszlán és a madárvadászat motívumai a héraklészi munkák tulajdonképpeni analógiái. A homéroszi térfél listáit az emberi, a héraklésziét az állati szféra enumeratív jellegű jelenléte biztosítja. A Múzsák és a Párkák említése a vers végén a *laus* további fokozásán túl kettős gesztus, két asszociációs környezetet teremtő effektus: a múzsák kürtje a vadászkürt analóg párja, a heroikus költészet

homéroszi kontextusára céloz, a Párkák említése pedig a halál kiszabásának isteni eredetére utal, mely révén a vadász csak mintegy eszköze a végrehajtásnak. Az emberi végzet e ponton utólagos allegóriává, példázattá nemesíti a költeményt: az emberi élet rövid a héroszi tettek elmesélésére. Amint a vadász megszabja áldozata életének végét, úgy szabják ki ránk a Párkák is a halált. Naldius költeményében a fonálmotívum lényegében ugyanezt a példázatossgot jelképezi, vélhetőleg némi homályos, politikai allegóriával fűszerezve.

Vetési verszárlata a következő, cím nélküli szöveg előkészítője is egyben: az epigrammában a Múzsák pártjára áll a harccal szemben, mint megannyi humanista költőtársa Gabriele Altiliótól kezdve Janus Pannoniusig. A kisköltészet (illetve az elégiaköltészet) klasszikus apológiájaként ható *recusatio* egészen Anakreónig vezethető vissza.

A Hieronymus Castellushoz írt xénia a bor magasztalásának összekapcsolása az ajándékozás gesztusával: Vetési az ajándékbór mitológiai genealógiáját adja, s így a mecénás italát az istenek italával hozza összefüggésbe. A keletről jövő Bacchus és a falernumi domb összekapcsolása a görög nyelv humanista áttelepítésével kerülhet értelmezői párhuzamba: Vetési, akár a megcélzott mecénás, mindkét nyelv italából kortyolt. Maga a konvencionális ajándékozási rítus így válik minden szerénységi toposz (*tantula dona*) ellenére öntudatos dicséretté, sőt talán a bibliai borgenealógiához kötődő áttételes költői Noé-szerep is érzékelhető: ahogy Janus Pannonius a Parnasszus hegyén lel Ararátra özőnvízlátomásában, úgy lesz Vetési tehetségének költészetmetaforikus Ararátja, menedéke az értők támogatása. A vers, mint Maturanzio Vetésihez írt költeménye egyszerre „*amoris indicium*” és „*pignora mentis*.”⁶ A xéniát egy cím nélküli intés követi, mely az epitáfium második hatosát idézi újra, s mintegy folytatva annak gondolatát, konkrét viselkedésnormát vetít előre, ajánl fel.

A török jöveteléről szóló epigramma komparatív természetű: Hannibál és a török mérettetik meg, s ezzel kerül szembe a magyarok diadala és Latium ennek révén megőrzött nyugalma. Az epigramma lényegében a Hunyadiak magasztalása, illetve az előző vers intim, szakrális virtus-fogalmának heroikus kiszélesítése.

A Nicolaus Amalthushoz írt Janus-dicséret a görög és a latin nyelv mestereként⁷ ismert költőt püspökként mutatja be, s a komparatív technika jegyében a görög epigrammaköltészet egyik retorikai válfaját aknázza ki a *kiválók közt legkiválóbb* témát variálja, vonatkoztatja a főpapok–pápa, illetve a főpapok–Janus logikai láncolat mentén.

A következő kétsoros ismét xénia-jellegű visszacsatolás. A két ajándékkísérő költemény catullusi keretbe foglalja Janus dicséretét a varietasparadigma klasszikus, *a x a* képlete alapján.

6 Vö. „Accipe cum domino, vates, rude carmen: amoris / Indicium et grate prignora mentis habe.“ – Vö. HUSZTI József, *Francesco Maturanzio magyar vonatkozású költeményei*, i. m., 12.

7 Vetési mindkét nyelvet kiválóan ismerte, akárcsak Janus Pannonius. Vö. HEGEDÜS István, *Irodalomtörténeti tanulmányok az olasz könyvtárakban*, ItK, 1898, 470–471.

A ciklus legterjedelmesebb fennmaradt költeménye Lorenzo Strozzát igyekszik *persuasio* révén visszacsábítani a jog szigorától a költészet felségterületére. Vetési lényegében Apollo hangjaként szólal meg: beavatott beszél a beavatotthoz. A költészet és a jogtudomány szembeállításuk gyakori a quattrocento neolatin költészetében, ám a *comparatio* jobbjára, mint pl. Antonio Beccadellinél verbálisan a jogtudomány javára dől el, s a költészet a rossz választást jelenti a jelencentrikus, megélhetési szempontokat figyelembe vevő mecenatúra híján tengődő tehetséges költő számára. Lorenzo Strozza egy költőkórus műszagétészeként jelenik meg, aki a quattrocento vergiliusi életrajzi sémáját nyomon követő önreprezentációra tarthat igényt, hiszen a műfajok királynője, az eposz potenciónalis lehetőségként adott az ősök erényeinek tárgyában. Ráadásul már a társak közt is megnyilvánult ez az igény. Lágy disztichon és harci hexameter kettős játékterébe citálja vissza a költőt, aki elhagyta a múzák csapatát. Kanonizációs stigma is megképződik a szövegtesten, elsősorban Maro, Musaeus, Linus kerül szembe a heroikus, epikus poézis irányából a tintanyaló Cinus (Cino da Pistoia) és Baldus (Baldo Ubaldi) nevű jogászokkal. A mű referencialitása háromdimenziós: a mitológiai tér klasszikus toposzai a *locus amoenus* apparátusát idézik meg a klasszikus költészetrepresentánsok közvetett vagy közvetlen triadikus szerepeltetése mellett (Phoebus–Apollo–Cynthius, Pierisiek–Pegasidák–Thalia), a csábítás másik pólusát a Cinus–Baldus–Sulpitius hármasság demonstrálja a jogi gyakorlat terén, a költői térfelet pedig a fenn már emlegetett mitikus heroikus triász. A költemény lényegi poéniáját képező kódolt triász tagjai pedig: maga Phoebus, Vetési (hiszen rajta keresztül Apollo beszél), illetve a hiányzó Strozza. A ciklus záró darabja Vitéz Jánoshoz szól, s mintegy az elveszett nyitó darab párjaként kezelhető. A tudós költemény az antikvitás, de a quattrocento költészetében is megjelenő kincskatalógussal induló enumeratív természetű munka, mely látszatra a könnyv-kincs ellentétre épül, valójában a valós érték felismerése az *insinuatio* egy kifinomultabb formájaként írja felül a világi demonstrációt mind Vitéz, mind Vetési értékrendjében.

Vetési verskötete nemcsak dokumentum, határozott költői fegyvertény is, mely szimmetrikusan komponált, motivikus hidakkal összekapcsolt verses albumszerűségével, a hagyomány sokirányú párbeszédbe vonásával tűnik ki.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Jacobus Piso verse Janus Coryciushoz

Roma mihi spacio plus est habitata trimestri,
    Tam mihi laeta dies non tamen ulla fuit,
Quam quae sexta venit lustrales ante calendas,
    Dum sequitur geminum Februa luna deum.
Illa mihi niveo lux est numerata lapillo,
    Inque mea minio candet ephemeride.
Corition quae sera mihi iunxere, nec unquam
    Ante assueta suum fata venire diem.
Corition Charites quem nutrivere sub antro
    Castalio, et nomen cui Themis ipsa dedit.
Cuique hedera Bacchus, cui lauro cinxit Apollo,
    Cui vario flavas flore Napaea comas.
Prodigus equid ero tanto si laetus amico
    Inspergam lecto de grege vina bovi?
Hunc mihi par studium, certique potentia fati,
    Religioque rata iunxit amicitia.
Expendi studium trutina, sed cedimus ultro
    (Ex quovis non fit robore Mercurius),
Suspexi coelum, nostros surgebat ad ortus
    Castor, et hoc signo cum Iove Stilbon erat.
Consului fastos, hanc Ianus rettulit ipse
    Ledeis sacram fratribus esse diem.
Si similis fortuna mihi cumulabit amicos,
    Ex tenui nitidus rhetore consul ero.
Nec querar, ut Bibulus de Caesare, Castora dicam,
    Dum modo Pollucem me sinat esse tibi.

(Több mint három hónap időt éltem Rómában, mégsem akadt egy olyan boldog napom sem, mint az, amely a megtisztító hónap kezdete előtt hatodiknak jön akkor, amikor a

februári hold az iker-istent követi. Hószín kóvel kell számlálnom azt a virradatot, s míniumtól ragyog naplómban. Sohasem szokott időnap előtt betelni a végzet, amely hozzám fűzte Coritiost. Coritiost, akit a Charisok neveltek a castaliai barangban, s akinek maga Themis adta nevét, akinek haját Bacchus repkénnyel, Apollo babérral, Napaea tarka virágokkal övezte. Tékozló vagyok-e hát, ha ilyen barát feletti öröömömben borral locsolom a nyájból kiválasztott legszebb ökröt? Az egyforma ragaszkodás, a biztos végzet hatalma és a vallás erős barátsággal fűzte hozzám őt. Mérlegre tettem az igyekezetet, ám mindketten egyet érünk (nem minden fából lesz Mercurius); felnéztem az égre, mikor napunk ránk virradt, a Castor kelt fel, s s ebben a jegyben a Stilbon a Jupiterrel együtt tartózkodott. Utánanéztam a naptárban, ezt a napot Ianus maga szentelte a Lédától született testvérek szent napjának. Ha a szerencse hasonló barátokkal tesz gazdaggá, a vézna szónok-tanárból kövérségtől fénylő consul leszek. S amíg túri, hogy én legyek számodra Pollux, nem panaszkodom, mint Bibulus Caesar miatt, Castornak mondalak.)

A vers írásának valószínű időpontja 1504. A címzett Janus Corycius (Johann Goritz) ekkor még nem érte el azt a szerepet a pápai hivatalban és a római humanista világban, amelyért ma olyan fontosnak tartják a reneszánszkutatásban. Hat évvel később, 1510-ben készített el az ágostonosok templomában Andrea Sansovinóval azt a szobrot, amely Szent Annát, Szűz Máriát és a Kisjézust ábrázolja, s csak 1512-től rendezi meg évről évre Szent Anna napján azt a lakomát, amely során a szobrot, a hozzá kapcsolódó Raffaello-festményt, valamint a mecénás Coryciust dicsőítő versek özöne megindul. Ezeket a verseket nagyobbbrészt a *Coryciana* című gyűjtemény tartalmazza, s itt található Francesco Arsilli költeménye *A választékos műveltségű költőkről (De poetis urbanis)*, amelyben a szerző Pisót a nagy pannon előddel, Janus Pannoniusszal egyenlőnek hirdeti. 1504-ben azonban még csak halad efelé a pozíció felé mint a *receptor supplicationum* pozíciójának betöltője a pápai hivatalban.¹ A hozzá írott versek köre felmérhetetlen, de talán megkockáztathatjuk, hogy Piso verse egyike az első ilyen munkáknak. S ha így van, akkor a Goritz–Corycius körül szövődő mitológia első szálait is ebben a versben ismerhetjük meg.

Urbanitasát, nagyvárosias csiszoltságát Jacobus Piso úgy mutatja meg verseiben, hogy azt a hasonlóan művelt kortársak méltányolhassák csupán. Ezt a hatást érik el például a versben található művelten körmönfont megfogalmazások. Vegyük sorra ezeket.

1 Corycius életéről l. *Coryciana*, kiad., tan. Iozef IJSEWIJN, Roma, Herder, 1997, 4–5. – Arsilli versét l. *Uo.*, 353, 235–238. sorok. – Piso életéről l. ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, Bp., MTA, 1880; KLANICZAY Tibor, *A valódi és az ál-Piso-versek*, ItK, 97(1993), 52–56.

Az „iker-istent követő februári hold” a Janus havát követő február VI. Kalendae-ja, január 27-e. Ovidius *Római naptára* szerint (*Fasti*, 1, 705), amelyre Piso a 21. sorban utal, ez a nap a Lédától származott fiú-iker, az isteni születésű Castornak, s az embernek született Polluxnak szentelt templom építésének emléknapja. E nap virradatáról van szó, a láthatáron az Ikrek csillagképe jelenik meg a Stilbonban, a Mercurius uralta templomban, s éppen itt tartózkodik a Juppiter. Ez a 12 évenként ismétlődő helyzet Piso római tartózkodása idején csak 1504. január 27-én következhetett be.² Innen következtethetünk Piso római tartózkodásának kezdetére, 1504 november elejére is. A Castor–Pollux-párhuzamra dolgozatunk végén még visszatérünk.

A vers első fele jórészt Corycius dicsőítése a dicsőítés egyik leggyakoribb toposza, az eredet segítségével. A Goritz névre hajazó Corycius név nem csupán a névalakból származik. Vergilius *Georgicájának* IV. énekében a kertművelés példajaként szerepel egy senex Corycius, egy kórykosi öreg, aki a terméketlen földet szorgos munkával őt mindenkor mindenben ellátó termékeny kertté formálja (*Georgica*, 4, 116–148). A résszel kapcsolatban Servius elmagyarázza, hogy a név a kilikiai Kórykos városára utal, de megenged egy másik értelmezést is: eszerint a Corycius név nem a nemzetségre, hanem a jártasságra utal, vagyis arra, hogy az öregember a kertműveléséről híres kórykosiakhoz hasonló gondossággal és leleménnyel gondozza kertjét. Párhuzamos példát is hoz: amikor Vergilius a *VII. eklogában* (4.) a sokat idézett „arcades ambo”, mindketten árkádiaiak kifejezést használja a Mantuában versengő pásztorokra, szintén a jártasságra, és nem a származásra van tekintettel.

A művelt költő tehát lehetőséget kap arra, hogy átvitt értelemben mindent felhasználjon Corycius dicsőítésére a Kórykos nevű helyekhez kapcsolódó hagyományból. Amikor például a kórykosi barlangban történő neveltetésről ír, láthatóan nem a kilikiai, hanem a Parnasszus északi oldalán található Kórykos-barlangról ír. Delphi eredetileg Themis jóshelye volt, ezt később Apollónnak adta – talán innen a sorsmondó, *fatidica* jelzővel (Ovidius, *Metamorphoses*, 1, 321) tisztelt Themisre mint névadóra történő utalás. A barlang egyaránt kultuszhelye Dionysosnak és Apollónnak, s ugyanakkor a nimfák kultuszhelye. A nimfák jelenlétét a völgyekben, a szurdokokban jelen lévő Napaeákra történő utalással jelzi Piso. Egy ilyen kiválósággal történő találkozás váltja ki a hálaáldozatot.

A vers második felében a dicsőítést annak összetettebb formája, az összehasonlítás váltja fel. A háttér itt nem annyira a mitológia, mint inkább az asztrológia, valamint a köztársasági-principátusi Róma világa. Ide vezetnek a vers allúziói is. A *potentia fati*, a végzet hatalma és más kifejezések háttérében Iuvenalis *VII. szatírája* áll (194–200), azok az ironikus sorok, amelyek szerint a csillagok határozzák meg, kiből lesz *rhetor*, szónoktanár – Piso esetében talán követ –, s kiből *consul*, a köztársaság vezetője: Piso esetében talán a hivatali előmenetel áldásait élvező klerikus. A Castor-történet esetében pedig

2 Az asztrológiai magyarázatért Orlovsky Gézának tartozom nehezen kifejezhető köszönettel.

Suetonius Caesar-életrajzának az a része (10, 7) érdekes, amely Iulius Caesar és Marcus Bibulus consulságáról szól. Suetonius elbeszélése szerint Caesar a konzulsága idején rendezett saját látványosságokkal, egyéb javakkal teljesen háttérbe szorította Bibulust, és még a közösen rendezett események is Caesar nevét juttatták mindenki eszébe. Bibulus az elbeszélés szerint a Castor-Pollux templom Polluxához hasonlította, amelyet mindenki a Castor-templom néven emlegetett. Ez az a másodhegedűsi szerep, amelyre a poéta szívesen vállalkozik a közös emelkedés esetén.

A két humanista közötti kapcsolatnak a *Coryciana* gyűjteményében Arsilli már idézett versén kívül nincs nyoma. Lehet, hogy az ismeretlen szerzőségű versek közül egyik Písóhoz köthető, de ezt frazeológiai összevetések nem támasztják alá. Piso általunk ismert legkésőbbi, Coryciushoz írt munkája nem vers, hanem levél, ebben nem mint költő, hanem mint történetíró írja le Zsigmond lengyel királynak a skizmatikus oroszok felett 1514. augusztus 8-án aratott fényes győzelmét.³ Azonos hivatali rang viselésére egy adatunk van: Corycius 1512-ben a *protonotarius apostolicus* tisztjét nyeri el, s 1517-ben ilyen címmel emlegetik Písót is.⁴ A két humanista pályája azonban, mondhatni, elkanyarodik 1513-tól, amikor Bakócz Tamással és kíséretével együtt Písónak is el kellett távoznia Rómából, s jóllehet 1515-ben visszatért oda, nem kapott olyan hivatalt, amely az Örök Városban marasztalta volna.

3 *Epistola... ad Io. Coritium de conflictu Polonorum et Litvanorum cum Moscovitis* = Ianus DAMIANUS, *Ad Leonem X... de expeditione Turcas Elegeia...*, Bázél, Frobenius, 1515, B/3/r–C/4/v.

4 Piso hivatalviseléséről l. BENKÓ [BENIGNUS] József, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus, olim Dacia Mediterranea dictus, orbi nondum satis cognitus, nunc multifariam at strictim illustratus*, I–II, Bécs, Kurtzbök, 1778, II, 95, idézi ÁBEL, i. m., 87, 5. jegyzet.

Bonfini egyik informátora, Prospero Caffarelli szentszéki követ Magyarországon

Ismeretes, hogy Bonfini 1486-ban két, görögből készített latin fordítását és négy saját munkáját hozta magával az Ausztriában háborút viselő Mátyás retzi táborába, ajándékolja a király, valamint felesége és fia, Korvin János számára. A saját művek közül a legkorábbi a Beatrix királynénak írt *Symposion*, mely 1484–1485-ben, nyolc hónap alatt keletkezett.¹ Mint Bonfini ennek előszavában írja, nem adta volna ki a kezéből, ha Beatrix testvére, Aragóniai Ferenc, aki látta és ízelítőt kapott belőle, nem sietteti elkészültét. Bonfini felsorolja azokat a barátait is, akik Francesco mellett sürgették a művét. Közülük az első Prospero Caffarelli ascoli püspök, aki „állandóan hirdeti Mátyás fényességét.” Utána következik a recanati származású, minden tudományban jártas kiváló római orvosprofesszor, Bernardo (Bernardus Rhecinensis). Ugyancsak Rómában él Eugenio Condulmaro, a hajdani IV. Jenő pápa unokaöccse, szentszéki scriptor és conchai kardinális. A sort a fermói Giovanni Francesco Angelita, Recanati város titkára zárja, Bonfini munkájának egyetlen hűséges társa.² Itáliában valamennyi barátja – írja Bonfini – állandóan tiszteli, hirdeti és fennen magasztalja Mátyás és Beatrix nevét.³ A magyar uralkodónak és családjának hozott művek, mint tudjuk, Recanati

1 *La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino = Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschki, 1994, 188. Ez a tanulmány *Bonfini Symposionja* című cikkem (ItK, 1981, 511–533) bővebb, átdolgozott változata. A keletkezésről és a művek keletkezésének sorrendjéről bővebben l. KULCSÁR Péter, *Bonfini-kéziratok*, MKsz, 1995, 231–234.

2 Vö. Antonius BONFINIS, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, ed. Stephanus APRÓ, Bp., Egyetemi nyomda, 1943 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum), Praefatio, 62.

3 „Quod ne tam cito quidem edendum esse statuissem, nisi Franciscus frater tuus e Pannonia rediens visum et prelibatum opus festinare iupsisset caeterique ad id me amici compulissent imprimisque Prosper Capharellus episcopus Asculanus, claritatis vestrae praedicator assiduus et Berardus Rhecinesis Romae medicinae professor excellentissimus, omni scientiarum genere praeditus, item Eugenius Condulmarius scriptor apostolicus cardinalisque Conchensis olim nepos clarissimus et quam maxime Ioannes Franciscus Angelitas civis Firmanus et Rhecinensium

natiban keletkeztek, ahol 1478-tól fogva Bonfini a főiskola vezetőjeként a humaniorát oktatta. Maguk a kódexek is ott készültek, a Heródiános- és a Hermogenész-fordítást az utoljára említett hűséges barát, Angelita másolta le.⁴ Keveset tudunk róla, a város jegyzőkönyvében 1470-től szerepel a neve. Feltehetőleg neki köszönhető, hogy Bonfini 1478-ban elfogadta a recanati tanári állást. Beatrix királynét valószínűleg személyesen ismerte. Ő lehetett az, aki Recanati város nevében, 1476-ban üdvözölte a Loretón át a magyarországi menegzőre utazó nápolyi királylányt. Bonfini Mátyás udvarából hazatérve is találkozott a recanati titkárral. 1489. július 16-án Recanati küldötteként Angelita Loretóban részt vett egy csodás ördögűzésen, melynek Francesco nevű fiával együtt Bonfini is szemtanúja volt.⁵ A szentszéki scriptorról és a Recanatiból való római orvosról, Bernardóról egyelőre nem rendelkezünk bővebb adatokkal. A Bonfini által elsőként említett barátról, az ascoli püspökről⁶ lényegesen többet tudunk. Prospero Caffarelli (? – 1500. febr. 12.) a Mátyás királyt befolyásolni kívánó szentszéki diplomáciának egy nagy műveltségű, rokonszenves képviselője volt, akit érdemesnek látszik – márcsak Bonfini magyarországi útjának indítékai szempontjából is – bővebben bemutatnunk.

Ascoli, melynek a patrignonei születésű Bonfini városi polgára volt, a középkorban a jelentős püspöki székhelyek közé számított. Püspökei közvetlenül a Szentszék alá tartoztak, ezért a pápák gyakran bízták meg őket diplomáciai feladatokkal.⁷ Ez a szempont figyelembe jöhetett Caffarelli kiválasztásánál is; 1463 végén a humanista II. Pius pápa (Enea Silvio Piccolomini) nevezte ki püspökké.⁸ Diplomáciai tevékenységre műveltsége, okossága, szónoki képességei is alkalmassá tették őt.⁹ Magabiztosan forgolódhatott a legelőkelőbb körökben is, hiszen jeles római patrícius családból származott.¹⁰

---

secretarius, unicus meorum studiorum comes observatorque fidissimus, qui quidem omnes utriusque serenitatis vestrae nomen in Italia passim colere, praedicare ac adorare non desinunt.” (BONFINIS, *i. m.*, 6, 62.)

4 KULCSÁR, *i. m.*, 232–236.

5 G. F. Angelitáról bővebben lásd KULCSÁR, *i. m.*, 234–236; Giulio AMADIO, *La vita e l'opere di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche, 1930, 72, 214–219.

6 *La rinascita...*, *i. m.*, 188. és 37. jegyzet.

7 *Regesta pontificum Romanorum*, Vol. 4, *Umbria, Picenum, Marsia*, congressit Paulus Fridolinus KEHR, Berolini, 1909, 148.

8 Conradus EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, 2, Monasterii, Regensberg, 1901, 108.

9 Vö. „...vir genere, doctrina, probitate et eloquentia praestans...” (Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Budapest, 1941 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), IV, liber 6. 10 (a továbbiakban: RUD).

10 R. ZAPPERI, Caffarelli, *Prospero = Dizionario biografico degli italiani*, 16, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1973, 251–252.

Az olasz–magyar diplomáciai élet forrásai között már 1465 végén találkozunk az ascoli püspökkel. Nem tudjuk azonban, hogy Caffarelliről van-e szó, mivel az ascoli püspöki címet Antonio Boccarelli is használta.¹¹ Az ascoli püspök 1465 végén nápolyi követként Velencében tartózkodott, és az volt a feladata, hogy előmozdítsa a nápolyi király lányának, Eleonórának és Mátyásnak tervbe vett házasságát. Korábban, 1465. február 17-én Velence arról értesítette magyarországi követét, Giovanni Aimót, hogy a nápolyi királyi család házassági kapcsolatot kíván létesíteni Magyarország királyával, és ezért titkára révén puhatolózott a Signoria titkáránál, vajon elvállalná-e a közvetítést. Velence felszólította követét, értesitse erről Mátyást, majd jelentse, hogyan fogadta a hírt a kiszemelt vőlegény.¹² A nápolyi király hivatalos felkérésére Velence május 25-én válaszolt. Ekkor már talán azt is tudta, mit szól Mátyás a tervezett házassághoz. Velencéből azt írják Nápolyba, hogy boldogan vállalják a közvetítést, de egyelőre nem tudnak intézkedni, mert jelenleg nincs követük Magyarországon. Az, aki ott volt – vagyis Aimó –, Mátyás Itáliába küldött követéhez csatlakozva visszatért Velencébe.¹³ Mint tudjuk, ennek a magyar követ-ségnek a vezetője Janus Pannonius volt.

Ugyanez év végén Gerardo Colli milanói követ Velencéből levélben számolt be urának a tervbe vett házasság ügyéről. Értesüléseit nagyrészt az ascoli püspöktől szerezte, aki Ferdinánd nápolyi király követeként azzal a megbízással tartózkodott Velencében, hogy a házasság megkötését elősegítse. Az ascoli püspök elmondta a milanói követnek, hogy miután Mátyás követsége Rómából visszaérkezett Velencébe, emlékeztette a Signoriát arra, hogy beszélje meg a magyar követekkel a házasság tervét. A Signoriától ígéretet is kapott erre. Később azonban a velenceiek mégis azt mondták neki, hogy egyelőre nem hozzák szóba az ügyet a magyarok előtt, mert előbb követük révén akarnak tárgyalni Mátyással. Az ascoli püspök megfogalmazta azt a gyanúját, hogy a Signoria semmit sem intézett a házasság ügyében, és elmondta Collinak, hogy erről urát, a nápolyi királyt is tájékoztatta. Colli a Milanóba írt levélben ezekhez még hozzáteszi, hogy a Signoria valóban nem tárgyalt a magyarokkal a házasságról, mert tudomására jutott, hogy Ferdinánd lánya – akkor még Eleonoráról volt szó – nem szép, márpedig a magyar király a legszebb feleséget akarja magának.¹⁴ Eleonora külleme, mint tudjuk, később nem volt akadály Ercole d'Este ferrarai herceggel kötött házasságának.

Caffarelli életrajzírója az ascoli püspök 1465. évi követségéről nem tud. Diplomáciai működésének kezdetét 1467–1468-ra teszi, amikor még (vagy ismét) a nápolyi király

11 Uo., 252; *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, GEREVICH Tibor és JAKUBOVICH Emil közreműködésével közli BERZEVICZY Albert, Bp., 1914 (*Monumenta Hungariae Historica*, Magyar Történeti Emlékek, Diplomataria, 39), 15, 4. jegyzet.

12 *Acta vitam Beatricis illustrantia*, i. m., 8.

13 Uo., 9.

14 Uo., 15–16.

követeként működik Velencében.¹⁵ Ha azonos Prospero Caffarellivel, akkor Bonfini tőle is szerezhette a Beatrix gyermekkorára és neveltetésére vonatkozó ismereteit.¹⁶ És akkor az is elképzelhető, hogy Mátyás udvarában járva, 1480–1482-ben Caffarelli személyes jó ismerősként üdvözölhette Beatrixt, valamint Giovannit és Francescót, a királyné Budán időző fivéreit.

1480-ban IV. Sixtus pápa küldte Caffarellit követségbe Közép-Európába, azzal a megbízással, hogy eszközölje ki III. Frigyes császár és a magyar király kibékülését. A két uralkodó közti viszály megszűntétől Róma azt várta, hogy lehetőségessé válik a török elleni keresztes hadjárat elkezdése, amely azért vált halaszthatatlanul fontossá, mert a török már Otranto előtt állt. Caffarelli először III. Frigyesel tárgyalt, majd onnan a császári követekkel, vagyis a döntőbírának elfogadott György bajor herceg embereivel augusztusban érkezett a Frigyesel éppen háborúban álló Mátyáshoz.¹⁷

Bonfini a *Magyar történetében* Caffarelli diplomáciai tevékenységéről is szól. Elsősorban az ő érdemének tulajdonítja, hogy Mátyás, annak ellenére, hogy Frigyes szándékában nem hitt, a maga részéről megígérte az ellenségeskedés beszüntetését, és így rövid időre szüneteltette a háborút.¹⁸ 1480. november 6-án kelt levelében Mátyás így jellemzi a pápának Caffarellit: „úgy látjuk, hogy az ascoli püspök úr művelt és okos ember, aki igen alkalmas szentségtek ügyeinek intézésére, és igazán állíthatjuk róla, amit üdvözítőnk mondott magáról az evangéliumban: *Tanuljatok tőlem, mondja, mivel szelíd és alázatos szívű vagyok.* Ha egy kicsit keményebb volna és nagyobb bátorsággal menne neki a dolognak, vagy ha egy másik, ilyen követet küldene szentségtek, véleményünk szerint jobban használna az ügyeknek, mert – hogy megtudja szentségtek, milyenek is a császár erkölcei – ő minden kísérletet elhárít magától, mikor látja, hogy arra akarják rávenni, ami igazságos.”¹⁹

Caffarelliből, úgy látszik, tényleg hiányzott az a keménység és erőszakosság, amelyet Mátyás szívesen látott volna benne, természetesen csak a császárral szemben. Miután a püspök visszatért Frigyeshez, azzal a szándékkal, hogy további lépéseket tegyen a békekötés érdekében, a császár nem volt hajlandó szóba állni vele, húzta-halogatta kihallga-

15 ZAPPERI, *i. m.*, 252.

16 Ezekről bővebben lásd BONFINIS, *Symposion...*, *i. m.*, 182.

17 ZAPPERI, *i. m.*, 252–253; RUD, IV, 6, 10–14.

18 RUD, IV, 6, 13.

19 „respondemus ... dominum Asculanum videri nobis hominem doctum et prudentem ac optime expertum ad res gerendas sanctitatis vestre; verum id possumus affirmare de illo, quod dicitur in evangelio salvatorem nostrum dixisse de se ipso: Discite, inquit a me, /quia mitis/ sum et humilis corde. Si ipse aliquantulum severior esset et aggredetur rem ipsam animo maiore, ve si alium talem legatum mitteret sanctitas vestra, iudicio nostro melius conduceret istis rebus, quia ut intelligat /sanctitas vestra mores/ imperatoris, /ipse omni conatu/ refugit, quandocumque videt se trahi ad hoc, quod iustum est. (*Mátyás király levelei: Külliúgyi Osztály*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, 2, Bp., MTA, 1895, 68.)

tását, s megakadályozták, hogy Caffarelli bejusson hozzá. A követnek rá kellett jönnie, hogy a császár becsapta, üres szavakkal küldte őt ellenfeléhez, és ahogy Mátyás előre megmondta, esze ágában sincs a békén munkálkodnia.²⁰

Ha Mátyás Caffarellinél erélyesebb és aktívabb közvetítőre vágyott, hamarosan megkapta a magáét. 1481 tavaszán Caffarelli mellé a béketárgyalások vezetésére Orso Orsini teanói püspök személyében egy új követet küldött a pápa. Orsiniben megvoltak azok a jellemvonások, melyeket Mátyás Caffarelliben hiányolt. Csakhogy ezek kifejezetten és következtesen – Mátyás legalábbis úgy érezte – a magyar fél ellen irányultak.

A teanói püspök érkezése és működése Mátyás őszinte felháborodását váltotta ki. Egymás után küldi a panaszos leveleket Rómába, amelyekben rosszindulattal, részrehajlással vádolja Orsinit, és kéri a pápát, hívja őt vissza, hagyja meg a békeközvetítést Caffarellinél. Ennek a kieszközlése volt az egyik fő feladata újabb szentszéki követének, ifj. Vitéz Jánosnak is, akit 1481 tavaszán küldött Rómában levő követe, Veronai Gábor mellé.²¹ A király 1481. évi szentszéki levelezése túlnyomórészt az Orsini elleni panaszokból és Caffarelli dicséretéből áll. Mint írja, az ascoli püspöknél senki sem lett volna jobb a békeközvetítésben, akkora szorgalommal és hűséggel végezte feladatát.²² Rómában levő követei mellett Aragóniai Jánost is tájékoztatja Orsini működéséről. Az egyik levélben kéri a kardinálist, hasson oda, hogy „ne arassa le idegen sarló Caffarelli termését,” és dicséri a püspököt hűsége és okossága miatt.²³ IV. Sixtus a Mátyástól felpanaszolt konkrét sérelmekre nem reagált, és külső ráhatással, Caffarelli befolyásával próbálta magyarázni az Orsini elleni indulatokat. Közölte, hogy császári oldalról is bevádolták Orsinit, ami éppen hogy pártatlanságát bizonyítja.²⁴

Ezek után, úgy tűnik fel, IV. Sixtus közbeavatkozása Mátyás számára felért egy arcuicsapással. A pápa nem a gyűlölt Orsinit hívta vissza, ahogy Mátyás annyiszor kérte, hanem azt a Caffarellit, aki a király szerint jól és elfogulatlanul végezte a Szentszéktől kapott feladatát, és akit kedveltek és tiszteltek Magyarországon. 1482 elején Mátyás már Rómába küldi levelét, melyben a Caffarellitől kapottra válaszol, és biztosítja őt szeretetéről.²⁵ Nem habozik Frigyesnek és Orsininek sem tudtára adni, hogy ezután mire számíthatnak. A pápai külpolitika és Caffarelli visszarendelése nagymértékben befolyásolta Mátyás további lépését: 1482 márciusában Magyarország hadat üzent Ausztriának.²⁶ Ezt

20 RUD, IV, 6, 15–16.

21 FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái*, Századok, 1899, 301; *Mátyás király levelei...*, i. m., 131–132.

22 „profecto ea fide et diligentia se hactenus in procuranda pace inter me et praefatum imperatorem gessit, ut eius conditionis homo nemo gerere melius potuisset.” (*Mátyás király levelei...*, i. m., 127–128.)

23 *Uo.*, 129.

24 *Uo.*, 181.

25 *Uo.*, 206–207.

26 *Uo.*, 209.

megelőzően, 1482. február 20-án Mátyás levelet írt Orsininak. Kifejezésre juttatta, hogy a békekötéshez fűzött reményeit végképp feladta, és megírta, ne csodálkozzék a címzett, ha majd ennek megfelelő lépéseiről értesül.²⁷

1482 tavasza után egy ideig nem találkozunk a Szentszéknél Caffarellival, Rómába és a közéletbe csak IV. Sixtus halála (1484. augusztus 12.) után tért vissza. A közbeeső időben püspöki székhelyén egyházfői teendőivel foglalkozott.²⁸ Felújította az ascoli püspöki palotát és székesegyházat (1482),²⁹ és jelentős művészeket foglalkoztatott székhelyén.³⁰ Főpapi hivatását igen komolyan vette, emiatt is dicsérettel emlegeti az utókor.³¹

Caffarelli és Bonfini barátságának alapja a hasonló érdeklődés és műveltség lehetett. A püspök nagyra becsülte az antikvitás emlékeit. 1486-ban alapjaitól kibővítette palotáját, és a homlokzatára egy antik Fortuna-szobrot helyeztetett.³² Tudunk egy gazdag ókorifelirat-gyűjteményéről is.³³ Epigráfiai érdeklődése találkozott a Bonfiniével, akinek ez irányú szakismeretét az egyik kortársa említésre méltónak találta,³⁴ és tanúsítja *Magyar története* is.³⁵ A két barát, az ascoli püspök és az ascoli polgárságú író közös érdeklődése jegyében születhetett meg Bonfini *Ascoli története* című könyve, amelyet a szerző később Beatrixnak ajánlott.

Saját nyilatkozata szerint Bonfini a Beatrixról hallottaktól,³⁶ illetve Mátyás hírnevétől jött lázba („Corvini regis nomine succensus”)³⁷ és indult el Magyarországra. 1481-ben valószínűleg még nem gondolt arra, hogy Mátyás udvarában próbáljon szerencsét. Az évben földet vásárolt Recanatiban,³⁸ s ez valamilyen letelepedési szándékot jelezhet. *Symposionja* 1484 nyarán viszont már készülődésben volt, és akkor már befejezte két görögfordítását is, amelyeket a Symposionban Mátyásnak fordított és ajánlott műveiként említ.³⁹ Barátai közül leginkább az elsőként említett Caffarelli kelthette fel az érdeklődését

27 *Uo.*, 208.

28 ZAPPERI, *i. m.*, 253.

29 Pietro CAPPONI, *Memorie storiche della chiesa ascolana e dei vescovi che la governarono*, Ascoli Piceno, 1898, 125.

30 Bővebben l. ZAPPERI, *i. m.*, 254.

31 Francesco Antonio MARUCCI, *Saggio delle cose ascolane*, Teramo, 1766, 344, 347; CAPPONI, *i. m.*, 123.

32 CAPPONI, *i. m.*, 126.

33 ZAPPERI, *i. m.*, 254.

34 Vö. AMADIO, *La vita...*, *i. m.*, 20.

35 KULCSÁR Péter, *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 169.

36 BONFINIS, *Symposion...*, *i. m.*, Praefatio, 1.

37 RUD, IV, 7, 178.

38 *Uo.*, *Introductio*, VI, 1; Tibor KARDOS, *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino = Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, I, Debrecen, 1967 (Studia Romanica Universitatis Debreciniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Series Litteraria, fasc. III), 96.

39 KULCSÁR, *Bonfini-kéziratok...*, *i. m.*, 229.

Magyarország iránt, és feltehetően buzdításában is élen járt. A püspök, mint láttuk, 1481 vége–1482 eleje tájt tért vissza Itáliába, s Bonfini nem sokkal ezután kezdte el Magyarországra hozott műveinek munkálatait. Caffarelli, akitől buzdításokat kapott, 1484 végéig székhelyén tartózkodott, amely csak egy ugrásnyira van Recanatitól. Valószínű, hogy a püspök figyelemmel kísérte a humanista készülődését, és tanácsaival, adataival is segítette munkáját.

Bonfini útikészületeiben Caffarellinak nagyobb szerepe lehetett, mint az Aragóniai ifjakkak, jóllehet a *Symposion* előszavának végén a mű megírásának siettetői közül mindenki más előtt Francesco d’Aragona neve olvasható. Giovanni, a bíboros esztergomi érsek is szerepel a könyvben, az előszó azonban hallgat róla. Tudjuk, hogy az előszó a mű befejezése után készült. A kardinális 1485. október 17-én meghalt,⁴⁰ lehetséges, hogy emiatt hiányzik a neve az előszóból. Beatrix öccse, Francesco 1476-ban nővérével érkezett Magyarországra, és nyolc év távollét után, 1484 nyarán tért vissza hazájába. Bátyjával, az esztergomi érsekkel együtt indult el Budáról. Ascoliban még együtt voltak, három napot töltöttek ott; vendéglátójuk a püspök lehetett. Útjaik azonban Ascoliban szétváltak IV. Sixtus pápa halála miatt, amely esemény a kardinálist sürgősen Rómába szólította. Augusztus 19-én már megérkezett az örök városba, de akkor már szülővárosát, Nápolyt is megjárta. Öccse, Francesco, aki csak augusztus 25-én érkezett haza Nápolyba,⁴¹ Ascoliban vagy Recanatiban akkortájt adhatta áldását Bonfini terveire és műveire. E találkozás idején a *Symposion* egy része (ha nem az egész) már kész volt. Erről tanúskodik az első könyv negyedik bekezdésére vonatkozó, Bonfini által fogalmazott lapszéli bejegyzés: „Franciscus haec legens conlachrymavit.”⁴² A herceg annál a jelenetnél könnyezett, amelyben ő maga beszél Beatrix iránti szeretetéről és hálájáról.

IV. Sixtus halála után Caffarelli visszatért Rómába, 1484 decemberében részt vett a VIII. Ince pápa vezetete konzisztóriumon. Hamarosan új tisztségeket kapott,⁴³ melyek miatt keveset tartózkodott Ascoliban. Rómában minden fontos magyarországi hírről hallhatott, és ezeket bizonyára eljuttatta az oda készülő Bonfinihoz. Számos lehetősége volt arra, hogy barátja számára egyengesse a Magyarországra vezető utat. A diplomatát, akinek az erényei Mátyást Jézusra emlékeztették, nemcsak tisztelték, hanem szerették is Magyarországon. Bizonyosra vehető, hogy a neve a legjobb ajánlólevéllel ért föl Mátyás király elé.

40 Thomas HAFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d’Aragona (1456–1485)*, Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1997, 22.

41 PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, ItK 1981, 62. jegyzet, 519. lapon

42 BONFINIS, *Symposion...*, i. m., Marginalia, 203.

43 Bővebben l. ZAPPERI, i. m., 253.

Cattaneo, a madocsai apát

A 15. század kutatói előtt régóta ismeretes II. Ulászló király számadáskönyveinek töredéke, amely 1495-ből a következő bejegyzést tartalmazza: „Abbati de Madocsa, Miniatori librorum regionum, ex commissione Regie Maiestatis, In comitatu Tolnensi dati sunt fl LX.”¹ Hoffmann Edit már 1927-ben megállapította, hogy a madocsai apát neve Zoan Antonio Cattaneo de Mediolano, aki 1482-ben kapta ezt a bencés apátságot úgynevezett kommandátorként, bár ő maga domonkosrendi szerzetes volt.² A 15. század világszerte, így Magyarországon is a bencés rend hanyatlásának a kora, amikor nálunk is tucatszámra néptelenedtek el, sőt omlottak össze a bencés kolostorok, amelyeket mint vagyontárgyakat ajándékozott Mátyás király más rendből való szerzeteseknek, világi papoknak, vagy éppen világi embereknek. Ez volt a rendre nézve szomorú „kommandátorok korszaka.”³

A milánói megjelölés alapján Hoffmann Edit azután benne kereste a korvinák milánóiás jellegű díszítésének meghonosítóját, és benne látta a legszebb korvinák egy csoportjának illuminátorát. Ettől kezdve a művészettörténeti irodalomban meggyökerezett Hoffmann Edit véleménye, sőt Balogh Jolán már vele azonosította a korvinák egy részének azt a díszítőjét, akit korábban a „Cassianus-mester” névvel jelöltek.⁴

A magunk részéről már negyven évvel ezelőtt kétségbe vontuk Cattaneo illuminátori tevékenységét, mert a „liber regius” kifejezés a királyi kancellária regisztratura-könyveit jelöli, nem pedig kódexeket, tehát szerintünk Cattaneo a kancellária alkalmazottja, „miniátor” volt, nem pedig könyvfestő művész. Ekkor még Magyarországon a miniator

1 A számadáskönyv szövegét először J. Chr. ENGEL közölte 1797-ben, *Geschichte des Ungarischen Reichs*, I. T. Halle, 1797, 17–181. – Maga a töredék ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található: Clmae 411. fol. 278v.

2 HOFFMANN Edit, *A madocsai apát, a „királyi könyvek miniátora,”* Henszlmann-lapok, 1927, 5. sz.

3 CSÓKA J. Lajos, *Geschichte des benediktinischer Mönchtums in Ungarn*, München, 1980, 255–271.

4 BALOGH Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp., 1985, 299–300.

kifejezést nem is illuminátor értelemben használták. Viszont egy „pingendi peritus” ember – ahogy Oláh Miklós kissé lenézően a könyvfestőket nevezi⁵ – alkalmazására a királyi kancelláriában is szükség volt. Nem annyira a regisztratura-könyvek esetleges díszítésére, hanem azért, mert a nemesleveleket, az armálisokat a királyi kancellária állította ki. Ezekben pedig nem mindig írják le a címer tartalmát, hanem csak utalnak arra, hogy „amint az oklevél elején le van festve” (quae in principio seu capite praesentium litterarum nostrarum, ... arte pictoria figurata, designata seu depicta sunt).⁶ Ha pedig ezt a címert nem festették volna be a regisztratura-könyvekbe, nem maradt volna bizonyítéka a címer hitelességének.

Azt is meg kell még vizsgálni, hogy Balogh Jolán és mások egyes nemeslevelek címereinek festőjében a királyi könyvfestőműhely kiváló illuminátorainak keze nyomát vélik fölfedezni, hiszen a kancellária és a királyi könyvfestőműhely teljesen különböző intézmények voltak, és teljesen valószínűtlen, hogy a kancellária a címerek befestését egy másik intézmény embereivel végeztette volna. Abban viszont igaza van Balogh Jolánnak, hogy kevésbé valószínű, hogy a madocsei apát aránylag csekély miniátori munkájáért olyan hatalmas összegű adományt kapott volna a királytól, amelyért akár 20 tehenet is vásárolhatott volna.⁷

Viszont az is nagyon különös volna, ha éppen az annyira pénztelen Ulászló rendelte volna el a hatalmas összeg kiutalását, akinek idejében a királyi udvarnak gondot okozott a budai kereskedők számláinak kifizetése is, és éppen ez a II. Ulászló rendelkezett volna így, akinek idejében a Corvina már teljesen szétzüllött,⁸ pusztán azért, mert tíz évvel korábban Mátyás király számára szép kódexeket festett.

De hát a „miniator” szó mellett meg kell még vizsgálni magának a „Liber” szónak középkori használatát is. Jelenthet-e a „liber regius” a Corvina számára festett kódexeket?

A középkorban a kódexeket nem nevezték libernek. A liber elsősorban művet, olykor fejezetet jelentett. Tucatszámra ismerünk Magyarországról olyan munkákat, amelyek így olvashatók: „Liber anniversariorum monasterii”, „Liber censuum”, „Liber de vita et miraculorum S. Simpertii confessoris”, „Liber defunctorum”, „Liber foundationis monasterii Zwetlensis” és folytathatnánk még sokáig.⁹

5 BEL, Mathias, *Adparatus ad historiam Hungariae*, Posonii, 1735, 8–9.

6 CSAPODI Csaba, *Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye?* Magyar Könyvszemle, 1963, 27–42. – Ugyanez önállóan: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 34, Bp., 1963.

7 BALOGH, i. m., 300.

8 CSAPODI Csaba, *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* Magyar Könyvszemle, 1961, 399–421. – Ugyanez önállóan: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 24, Bp., 1961.

9 Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, T. II, Bp., 1937, 1459–1466.

Máskor viszont a „liber” szó 'fejezet' értelemben használatos. Így például a *Szent Erzsébet-legendában*, ahol a fejezeteket ez a szó, az alfejezeteket pedig a „capitulum” jelzi. De Szent István törvényeinek kódexében is azt olvassuk, hogy „Secretorum liber primus” és „secundus.”

Fontos azonban, hogy a madocsai apátra vonatkozó bejegyzésnek ne csak a második, a miniátort jelző kifejezését vegyük tekintetbe, amely arról szól, hogy ez a személy miniátor volt, mert ez csak azt jelenti, hogy az volt megélhetésének alapja. De ebből még nem következik az, hogy a 60 forintot is ezért a munkájáért, mintegy külön jutalomként kapta volna. Viszont a kifejezés első fele azt mondja, hogy az illető személy madocsai apát volt. Ráadásul a pénz kiutalása nem is a királyi kincstárból történik, hanem a Tolna-megyei jövedelmekből. Madocsa pedig éppen Tolna megyében feküdt.

Cattaneo tehát nem valami miniatori érdekért kapta volna jutalmul az összeget, hanem azért, hogy helyreállítsa a szerzetesi életet Madocsán. Sikeres tevékenységét bizonyítja, hogy Madocsának 1515-ben már ismét volt bencés apátja.

Cattaneo nevét így tehát nyugodtan kitörölhetjük a királyi könyvfestő műhely kiváló illuminátorai közül, s nem tekinthetjük valamilyen új stílust meghonosító, másokra is ható könyvfestő művésznek, vagy éppen a műhely vezetőjének.¹⁰

10 Ilyenként szerepel CSÓKA, i. m., 262.

VADÁSZ GÉZA

Humanista morzsák

*Kedves Laci!
Római tartózkodásunk emlékeként
és nagyszerű tudományos munkásságod
iránti tiszteletből fogadd szeretettel
ezeket a „Humanista morzsákat.”*

Itáliai ösztöndíjam elsődleges célja az volt, hogy Janus Pannonius latin tanárának, Guarino Veronesének latin nyelvtanát kiadjam, és az ehhez szükséges kutatásokat elvégezzem. A *Regulae* kiadása azóta már elkészült; ebben a tanulmányban pedig azokat az ismeret-mozaikokat teszem közzé, amelyekre a római könyvtárakban végzett kutatásaim során rátaláltam.

Janus Pannonius és tanára, Guarino Veronese egyaránt verseltek, sőt költői versenyként felfogható verses levélváltás is zajlott le közöttük. Janus hatsoros költeményben hívta meg vacsorára mesterét; válaszában Guarino szintén hat sorban szabadkozott, hogy ő – koránál fogva – csak megzavarná a fiatalok vidám szórakozását. A tanítvány újabb húsz sorban cáfolja meg tanára aggályait örömmel véve tudomásul, hogy Guarino méltónak találta személyét a vele folytatott költői levelezésre.¹ Guarino verseit Aldo Manetti adta ki², bevezetőjében azonban nem tartja kiváló minőségűeknek azokat. A kortárs költők másként vélekedtek, és elismerően írtak Guarino költészetéről. Antonio Panormita szerint bájos versei vannak; bármit is ír, antikos ízekkel vegyíti (*antiquitatem sapit*), és Catullusnak, földijének ihletése is érződik rajtuk. Találónan jellemzi, amikor megállapítja, hogy mély gondolatok, eleven frissesség jellemző stílusára. Janus Pannonius különösen azt értékeli benne, hogy változatos metrumokat használ:

1 *Jani PANNONII poemata*, Traiecti ad Rhenum, apud Barthol. Wild, Bibliop. 1784, Epigrammatum liber secundus, epigrammata 12-14, pp. 650-652.

2 Guarini VERONENSIS carmina a cura di Aldo MANETTI, Istituto Universitario di Bergamo, 1985.

Nálad, akármely ütemhez van kedved, megy az írás:
Hósi hatosban lépsz, máskor jambusra szökellgetsz,
Daktilusokban sírsz, majd víg anapesztuszokon futsz.

(Fordította Csorba Győző)

Későbbi méltatói (Voigt, Sabbadini) szemére vetik pedáns szárazságát, ihletszegénységét. Hogy ne kelljen e kérdés eldöntésében másokra hagyatkoznunk, közlöm tőle azt a verset, amelyben reneszánsz életörömmel telített ferrarai életképet fest a Quattrocento első feléből:³

Guarinus fingit nivem loquentem

Nix ego de caelo spisso delapsa volatu
Advenio, juvenes, vestros amplectier artus
Exoptans laetosque animis infundere lusus.
Vos autem fugitis, thalamis ceu femina clausi.
Ite igitur, celeresque manus innectite ludo
Vos voco, vos moneo, vos prompti audite vocantem
Frigore ab hoc calidos capiet vos alta Minerva
Vos decus Estense ac memorandae gloria gentis
Permoveat Leonellus ovans. Hunc ecce per urbem
Consequitur legio juvenum, quos undique clare
Voce tubae vocitat; jacitur densissimus imber
Et niveis glomerata pilis furit altera grando
Vixque senex cessat, teneor quoque virgo pudore.

Beszél a hó...

Sűrűn hullva az égből érkezem, íme, közétek
Kívánom, hogy tagjaitok hó lepje, ölelje
És keltsek víg játszadozást is a lelkeitekben.
Asszony mód menekülsz egy zárt helyiségbe előlem?
Gyors kezeiddel játszani kezdj el, hócsata indul.
Hívlak azért ifjak, serkenjetelek, intelek immár.
Felmelegít titeket ma e város bölcs ura nyomban,
Megmozgat Leonellus, az Estei ház örök éke.
Megjelenése Minerváé, maga jött el a Fenség,
Városi utcákon vonul át tele életörömmel.
Kürt szava hívja a sok fiataalt, követik csapatokban,

3 Bibliotheca Vaticana, Cod. Barb. Lat. 42, p. 310 c.

Hullik a hózápor, hólabdák zápora puffan
Nem tart vissza szemérem a lányt, öreget sem a kor már.

(Fordította Vadász Géza)

Egy 1720-ban megjelent versgyűjteményben⁴ találtam rá Andreas Naugerius venezzai költő szép versére, amelyben a mohácsi csatában ifjan elhunyt II. Lajos királyunknak adja meg a végtisztességet:

De Ludovico Pannoniae rege

Danubii ad ripas primo Rex flore juvenatae
Caesus pro patria, cum patria hic jaceo.
Nec queror immitti quod sim prostratus ab hoste,
Sed quod me Reges deseruere pii.
Qui dum alia ex aliis inter se proelia miscent,
Et me et se rabidis hostibus objiciunt.

Lajosról, Pannonia királyáról

Itt nyugszom Duna partjainál meghalva hazámért
Sírba hanyatlottam, s vélem a drága hazám.
Nem rovom én fel az ellenségnek durva halálom;
Kikről szól panaszom? Jámborok ők, de nagyon.
Míg e királyok közt csata dúl, fenekednek a harcban,
Ádáz ellenség áldozatául esünk.

(Fordította Vadász Géza)

Amikor a költő elmarasztalja a „jámbor” királyokat, akik II. Lajost cserbenhagyták, V. Károly német császárra és I. Ferenc francia királyra utal, akik között éppen a mohácsi vész előtt tört ki a háború, ezért nem adtak segítséget a magyar királynak. Venezia, a költő szülőhazája pedig már évek óta szinte szövetségese volt Szolimán szultánnak.

Janus Pannonius ferrarai korszakában írt versei között több úgy jött létre, hogy mesterük, Guarino Veronese házi feladatként vagy fordítási gyakorlatként adta fel tanítványainak. Ilyen volt az *Eranemos*, a szelek versenye-téma, amelynek három változata is fennmaradt, amint azt *Költői verseny a ferrarai gimnáziumban* című tanulmányomban kimutattam.⁵ Az a kódex, amelyből Guarino ferrarai életképét kiadtam,

4 *Carmina illustrium poetarum Italarum*, Florentiae, 1720, tomus IX, p. 245.

5 VADÁSZ Géza, *A korai humanizmus lírája*, Bp., Argumentum, 1999, 73–80.

valóságos tárháza az ilyen jellegű szövegeknek. Lehet, hogy Guarino fiának, Hieronymus Guarinusnak a füzetek volt, hiszen benne található a szelekről (De ventis) írt verse. Ez a kódexlap bepillantást nyújt abba, miként jött létre egy humanista vers. A margóra ugyanis odajegyezte a szerző a következő sort: *Lege de ventis Plinium, Naturalis historia, cap. 59.* (A szelekről olvasd el Plinius természettudományi művének 59. fejezetét). Így született újjá az antikvitás a humanista költészetben! Másik érdekessége a lap alján lévő szemléltető rajz a szelek fajtáiról. A föld ábrázolásán csupán három földrész található: Európa, Ázsia és Afrika. A kódexet tehát 1492, Amerika felfedezése előtt írták le, de tartalma folytán az is megállapítható róla, hogy a Quattrocento első feléből való. A feliratok rövidítéseit így oldhatjuk fel: a rajz baloldalán található a *Septentrio*; *Boreas g(raece)*; *Aquilo la(tine)*, azaz: Észak; *Boreas* görögül; *Aquilo* latinul. Ide tehát az észak felől fújó szelet jegyezte fel. Vele szemben, a jobboldalon: *Meri(di)es*; *Notus g(raece)*; *Auster la(tine)*, azaz: Dél; *Notus* görögül; *Auster* latinul: ezek a déli szél elnevezései. A földgömb alatt: *Occide(ns)*; *Zephyr(us) g(raece)*; *Favonius la(tine)*, azaz: Nyugat; *Zephyrus* görögül; *Favonius* latinul, vagyis az enyhe nyugati szél nevei. Végül a földgömb felett: *Orie(n)s*; *Eurus g(raece)*; *S(u)bsolan(us) la(tine)*, azaz: Kelet; *Eurus* görögül; *Subsolanus* latinul: ezek pedig a keleti szél elnevezései.

Ugyanígy datálható az a csodálatos kép is, amelyet minden Rómába látogatónak meg kellene néznie a S. Maria sopra Minerva, vagyis az ókori Minerva temploma fölé emelt Szűz Mária-templom Frangipane-kápolnájában, a Pantheon közelében. A képet késő gótikus-kora reneszánsz stílusjegyei folytán tulajdonították már Beato Angelicónak (1449?), de újabban Benozzo Gozzoli szerzősége is felvetődött. Egy bizonyos: Amerika felfedezése előtt festette az ismeretlen művész, hiszen a gyermek Jézus kezében tartott földgömbön ugyanaz a felirat olvasható, mint az imént látott rajzon. Akkortájt keletkezhetett, amikor a gyermek Janus Pannonius Itáliába érkezett tanulmányai folytatására. A kép szuggesztíven idézi fel azt a korhangulatot, amely a gyermek Janust fogadta két korszak határán Itáliában.

A Vatikáni Könyvtár Barb. Lat. 42. jelzetű kódexébe tehát tulajdonosa, a ferrarai diák belejegyezte a megoldott házi feladatokat és mindazokat a verseket a kortárs költőktől, amelyek megtetszettek neki. Ennek 281. oldalán találtam rá arra a műfordításra, amelyet a kódex tulajdonosa készített Plutarkhosz: *Nagy Sándor szerencséje vagy kiválósága* című könyve alapján. Mikor az ókori szobrász megmintázta Nagy Sándort ég felé néző tekintettel, ahogy valóban nézni szokott az uralkodó, kissé félrehajlított nyakkal, találóan írta valaki a szobor alá azt az epigrammát, amelyet Guarino több tanítványa, köztük Janus Pannonius is lefordított. Az ismeretlen ferrarai diák fordítása így hangzik: *Epigramma in magni Alexandri collum protendentis superne ab Apelle pictam seu sculptam*

Aeneus hicce Jovem cernens, tuearis Olympum
Jupiter, exclamat, subdita terra mihi.

(Az Apelles által festett vagy ércebe metszett műre, amely Nagy Sándorról készült. Ez az ércalak Juppiterre tekintve így kiált fel: Oltalmazd az Olümposzt, ó Juppiter; a Föld nekem van alávetve.)

Janus Pannonius görög eredetiből való fordítása pedig így hangzik:⁶

De sacrilego

Ferreus iste Jovem spectans, quasi talia fatur:
Terra, volo, mea sit; tu, pater, astra tene.

(A szentségtörőről. Ez az ércalak úgy tekint Juppiterre, mintha csak azt mondaná: Az a kívánságom, hogy a Föld enyém legyen; te, atyánk, uralkodj a csillagokon.)

Ugyancsak mindketten lefordították Plutarkhosz: *De dictis regum et imperatorum* (*Királyok és hadvezérek híres mondásairól*) című könyvéből azt a szkítákról szóló negyedik fejezetet, amelyben Plutarkhosz idézi Anteas szkíta király hírhedt mondását. Amikor fogságba esett a csodálatos thébai fuvolás, Ismenias, megparancsolták neki, hogy a vendégségben fuvolázzon. Az összes jelenlevő megcsodálta és megtapsolta játékát. A király viszont megesküdött, hogy nagyobb gyönyörűséget szerez neki a lovak nyerítése.

Ennek a vatikáni kódexnek a fényében megjelennek előttünk a ferrarai diákok, köztük Janus Pannonius, amint egymással versenyezve fordítják le görögből az ókori kuriózumokat, próbálkoznak a latin nyelvű versírással mindegyik a maga egyéni módján. Megvalósult tehát Janus Pannonius ferrarai szobatársának, Battista Guarinónak az óhaja, amelyet már tanár korában, 1459-ben írt le a tanítás és tanulás rendjéről szóló könyvecskéjében.⁷ Ebben arra inti a tanárokat, hogy ne verjék meg súlyosan és keményen (*graviter et acriter*) a tanulókat, inkább szülői érzelmek vezessék őket. A verés ugyanis szolgai jellegű, és az ifjú ennek következtében meggyűlöli az irodalmat. A veréstől való félelmükben ráadásul nem önállóan készítik el házi feladataikat, hanem tanuló társaik megoldásait másolják le. Az idézett példákából kiderül, hogy valóban ez a szellem uralkodott a ferrarai gimnáziumban, Janus Pannonius és tanuló társai önálló megoldásokra törekedtek.

6 Vatikáni Könyvtár, Cod. Vat. Lat. 2847, fol. 43 r

7 Baptista GUARINUS, *De ordine docendi et studendi libellus*, Jena, 1704, p. 72.

CARLA CORRADI MUSI

Le popolazioni ugro–finniche secondo la descrizione dell’umanista Olaus Magnus

Interessanti riferimenti agli Ugro–Finni compaiono a più riprese nella *Historia de gentibus septentrionalibus* dell’umanista, storico e cartografo Olaus Magnus, pubblicata la prima volta a Roma nel 1554 (sebbene l’opera porti la data del 1555),¹ quando ancora in Italia e nel resto dell’Europa quelle popolazioni erano quasi del tutto sconosciute. Le notizie risultavano all’epoca nuove e attendibili, in quanto riferite da uno svedese, quale appunto fu Olaus Magnus (forma latinizzata di Olof Månsson), nato a Linköping nel 1490.

Dopo che ebbe terminati i propri studi (svolti, dal 1510 al 1517, a Rostock e in altre università tedesche), nel 1518 Olaus fu inviato in qualità di legato pontificio nella Svezia del Nord per far visita alle comunità cristiane. Durante quel viaggio ebbe la possibilità di apprendere notizie che avrebbe più tardi riportato nella sua *Historia*. In seguito fu segretario del fratello Iohannes (latinizzazione di Jöns), nominato, nonostante i contrasti, arcivescovo di Uppsala, e lo accompagnò prima nelle ambascerie all’estero, poi, in missione politica in Polonia, dove decise di stabilirsi con lui a Danzica per una decina d’anni, a causa del loro conflitto con il re Gustavo I sostenitore dei luterani. Quindi, nel 1539 col fratello si trasferì a Venezia, dove pubblicò la prima carta geografica tracciata da uno svedese, a buon diritto riconosciuta come uno dei più pregevoli lavori cartografici di quell’epoca, cioè la famosa *Carta marina et descriptio septentrionalium terrarum*, di cui si conserva un unico esemplare nella Biblioteca di stato di Monaco di Baviera. Essa offriva finalmente una fisionomia della Scandinavia abbastanza conforme alla realtà e per questo sarebbe diventata un importantissimo modello per le successive riproduzioni della regione. Lo si può notare, tra l’altro, dalle tavole, ricalcate sulla *Carta marina*, aggiunte nelle nuove edizioni veneziane della *Geografia* di Tolomeo, pubblicate nel 1548 e nel 1561 rispettivamente da Giovanni Battista Pedrezano e da Valgrisi. Prima della

¹ L’*Historia* riscosse subito un grande successo: fu pubblicata altre tre volte in latino e uscì in traduzione in ognuna delle lingue europee più parlate dell’epoca.

diffusione della *Carta marina* (che sarebbe stata inclusa anche, immediatamente dopo la prefazione, nell'ottava pagina della prima edizione della *Historia*), i tentativi di una raffigurazione della Scandinavia risultavano ancora del tutto elementari e non più idonei ad accontentare le esigenze dei mercanti, interessati a conoscere non solo i soliti punti di approdo sulle coste, da tempo segnalati dalle carte dei portolani, ma anche il territorio nelle sue parti interne.

A causa della vittoria della Riforma luterana in Svezia, Olaus Magnus col fratello Iohannes continuò l'esilio a Roma, dove gli fu assegnata la direzione della chiesa e del convento di S. Brigida, protettrice della Svezia, nel quale egli fissò la sua residenza principale. Dopo la morte del fratello nel 1544, fu a sua volta nominato da Paolo III arcivescovo di Uppsala, sede che, comunque, non avrebbe mai potuto raggiungere. L'anno seguente in qualità di arcivescovo intervenne al concilio di Trento. Per il resto della sua vita fino alla morte, avvenuta a Roma nel 1557, si dedicò alla pubblicazione dei propri scritti e di quelli di Iohannes, perché convinto dell'importanza della stampa nella divulgazione delle idee religiose. Certamente, in questo suo impegno fu anche motivato dalla volontà di qualificarsi come un umanista di rango, al livello dei più autorevoli ecclesiastici dell'epoca, in primo luogo i cardinali della curia romana.

La molteplicità dei suoi intenti e dei suoi campi d'indagine nella *Historia*, l'opera maggiore, emergono immediatamente dal titolo originale che compare nel frontespizio dell'edizione romana di Viottus del 1554, in cui si legge: *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus, ritibus, superstitionibus, disciplinis, exercitiis, regimine, victu, bellis, structuris, instrumentis, ac mineris metallicis, et rebus mirabilibus, necnon universis pene animalibus in Septentrione degentibus, eorumque natura.*²

In linea con la nuova storiografia umanistica Olaus dimostrò di possedere una varietà di interessi e una predisposizione alla curiosità che lo distinsero rispetto al fratello, interessato specialmente a scrivere la storia dei re della sua terra con uno spirito patriottico così fervido da presentare la Scandinavia come culla della civiltà. Comunque, in forme più tenui un certo nazionalismo gotico era insito anche in Olaus, come risulta dalle poche righe attraverso le quali sostenne che l'alfabeto runico (e implicitamente la cultura del suo popolo) era più antico di quello latino (I/36, 57). Nonostante che una affinità tra i due fratelli fosse inevitabile, considerate la loro simile formazione culturale e la loro reciproca condivisione di idee e di esperienze in gran parte parallele, è indubbio che Olaus possedeva, rispetto a Iohannes, un'indole più aperta al confronto, una naturale tendenza ad aprire i propri orizzonti cognitivi al di là dei confini della terra natale.

² I nostri successivi rimandi ai passi dell'opera fanno riferimento a questa edizione originale, con l'indicazione nel testo, tra parentesi, prima dei libri con i relativi capitoli, con cui si presenta suddivisa l'*Historia*, poi delle pagine.

L'opera sui popoli settentrionali di Olaus, illustrata da xilografie di rara bellezza, è una fonte preziosa proprio in quanto descrizione appassionata e vivace della civiltà nordica, non solo della sua storia, ma anche e soprattutto del suo habitat naturale, dei pittoreschi costumi, delle credenze, delle attività, della condotta morale dei suoi abitanti. Emerge dalle pagine la costante cura da parte dell'autore di esemplificare le proprie asserzioni, frutto dell'esperienza personale, dei discorsi ascoltati o della lettura delle opere di storici, geografi e naturalisti precedenti che conosceva alla perfezione.

Olaus si soffermò abbastanza diffusamente sui Finni e sui Lapponi e diede solo qualche informazione sui Careliani, sui Livoni e sugli Ungheresi. Le notizie sui Finni risultano più precise di quelle sui Lapponi, in quanto l'autore ebbe la possibilità di conoscere meglio il modo di vivere dei primi, mentre apprese più indirettamente i dati sui secondi, ricavandoli in parte dai racconti dei missionari e dei mercanti di pellicce. Per Olaus, uomo del Rinascimento, non c'era differenza tra il vero frutto dell'osservazione diretta e il vero per sentito dire o per averlo letto: egli usava senza distinzioni di valore il metodo induttivo e il metodo deduttivo, mostrando così sia una tendenza „scientifica” sia una tendenza „mitopoietica” nel suo affresco della cultura nordica „pensata” come „diversa”, „marginale” e „primitiva”, di cui era possibile il „recupero” attraverso l'evangelizzazione.³ Comunque, furono proprio le notizie che lasciavano il lettore incredulo ad attirare l'attenzione sui Lapponi, popolazione ancora quasi sconosciuta agli abitanti stessi della Scandinavia. Poco più di un secolo dopo, il ravennate Francesco Negri, per primo tra i missionari italiani, nel suo viaggio nelle regioni dell'Europa del Nord compiuto dal 1663 al 1666, si sarebbe recato in Lapponia, spinto dalla curiosità suscitata in lui dalle pagine della *Historia*. Al Negri si deve il famoso *Viaggio Settentrionale*, resoconto di quell'esperienza, uscito postumo nel 1701, in cui la Lapponia appare ancora, come nella concezione cinquecentesca di Olaus, „un luogo fuori dal mondo”.

Olaus fu il primo a parlare esattamente degli sci degli abitanti della Scricfinnia, corrispondente all'incirca alla Lapponia finlandese, che permettevano loro di salire e scendere le montagne a gran velocità. Già lo storico romano Publio Cornelio Tacito nella sua monografia consacrata ai Germani aveva scritto dei „Fenni”,⁴ voce considerata risalente al vocabolo „finnar” o „finner” che indicava i Lapponi. I monaci e gli storici prima del Mille, sulla scia di Tacito, per segnalare i Lapponi avevano utilizzato il termine „Scricfinni”, cioè „Finni sciatori”. Col tempo, alle voci „Fenni” e „Scricfinni” si erano sostituite quella di „Lappi” o quella di „Biarmi” (usata anche da Olaus) o altre del tutto fantasiose e cadute in disuso, come „Himantopi” o „Cinocefali”. La denominazione riportata da Tacito, invece, sopravvive ancora nel nome della regione chiamata Finmark, cioè „paese dei Lapponi”, in riferimento ai Lapponi come „Fenni”.

³ PAPI Vittorio, *I Lapponi di Olao Magno, ovvero: una cultura marginale „pensata” = Same I – La dimensione remota*, a cura di MAZZOLENI Gilberto, Roma, Bulzoni, 1981, 333–389.

⁴ *De origine et situ Germanorum*, 46.

Secondo Olaus gli sci dei Lapponi della Scricfinnia erano ricurvi anteriormente, fissati alle calzature, uno, lungo tanti piedi quanti ne erano in altezza gli uomini o le donne che ne facevano uso, l'altro più lungo di un piede; entrambi erano rivestiti nella parte inferiore di pelli di renna per muoversi meglio sulla neve profonda e per non scivolare all'indietro nelle salite. Quando sciavano i Lapponi si appoggiavano a un bastone per compiere meglio le loro evoluzioni sui pendii più pericolosi (I/4, 13-14). Occorre rilevare che questo bastone non è da mettere in relazione con le racchette, rimaste a lungo sconosciute ai Lapponi, usate invece dai popoli dell'Asia nord-orientale quando ancora non utilizzavano gli sci. Questi ultimi per i Lapponi erano un mezzo di locomozione necessario per la caccia, praticata anche dalle donne, che permetteva loro di nutrirsi e di ripararsi dal freddo con le pelli, le piume e le penne degli animali catturati; da ciò, la credenza che il corpo dei Lapponi fosse ricoperto di pelo come quello degli animali (IV/12, 146).

Particolarmente importante per la loro economia era la caccia alle renne, sulle quali Olaus si soffermò nei capitoli dedicati agli animali domestici (XVII/26-29, 595-598). Dopo aver dato un'accurata descrizione fisica di quei bellissimi animali, sottolineò che ne esistevano di due specie, una selvatica e l'altra domestica. Le renne venivano addomesticate e allevate perché erano molto utili per le loro carni, ottime anche essiccate, per il latte prodotto, e per le altre parti del corpo, cioè il pelo, utilizzato come imbottitura, le pelli, da cui si ricavano capi di abbigliamento (coperte, selle per cavalli, sacchi), i nervi, usati come fili da cucire, le corna e le ossa, molto richieste dai costruttori di archi e balestre. Erano condotte a pascolare muschio di montagna e ogni sera venivano ricondotte nelle stalle affinché evitassero i feroci lupi montani. Le renne, che vivevano bene solo a quei climi freddi, servivano anche come veloci animali da traino per spostare, d'estate, carri carichi di panni, pelli preziose e pesci e d'inverno, slitte (sotto cui erano poste pelli di renna per favorire la velocità e impedire uno scivolamento retrogrado). Le renne erano utili indirettamente perfino agli spostamenti via acqua: i loro nervi erano adoperati, infatti, per congiungere le tavole di legno delle imbarcazioni (IV/10, 143), dato che mancava il ferro.

I Lapponi andavano anche a caccia di alci con le frecce, nel lancio delle quali erano molto esperti: un vecchio della Biarmia, precisò Olaus, era famoso per la sua abilità in quell'arte (XV/3, 500).

I Lapponi, insieme con i Finni e i Moscoviti, si recavano senza alcuna contesa a pescare nel „Lacu albo,” cioè nel Mar Bianco, dove si dedicavano pure alla caccia di una grande varietà di uccelli, alcune specie dei quali erano considerati preziosi per i loro morbidi piumaggi (XIX/45-46, 689-690). In modo particolare era la pesca ai salmoni, di cui era ricco il mare del Golfo di Botnia verso i Lapponi, a rappresentare una rimarchevole fonte di ricchezza (XX/3, 700). Nel mare del Golfo di Botnia verso Tornio, il cui emporio era frequentato da numerose genti (XX/1, 699), venivano pescate le aringhe, di piccole dimensioni, ma di sapore assai gradito (XX/29, 725). I pesci abbondavano nei fiumi della Biarmia (equivalente all'incirca alla Lapponia russa verso il Mar Baltico) e

della Finmarchia (corrispondente press'a poco alla Lapponia finlandese), dove, grazie al clima, si conservavano essiccati al vento senza sale (I/1-2, 10-11). Importante era per i Lapponi e per i Finni pure la pesca ai vitelli marini (nome popolare delle foche), descritti da Olaus in modo pittoresco: muggivano perfino nel sonno, avevano quattro zampe (pinne) usate anche sulla terra, erano ricoperti di peli che si sollevavano se il mare era turbato e restavano aderenti alla pelle se il mare era calmo (le loro pelli, una volta scuoiate, conservavano quella caratteristica); il loro grasso era molto utile per ungere sia il fasciame delle navi in modo da ostacolare la formazione del ghiaccio, sia il cuoio e le pelli delle calzature che si ammorbidivano e si isolavano dall'umidità (XX/4-6, 701-703). Una grande moltitudine di pesci viveva nel mare vicino al cosiddetto Monte Coronato: nella pianura pedemontana per una grande estensione si esponevano i pesci destinati ad essiccare al vento, sollevati da pertiche o distesi su pergolati se erano particolarmente pregiati. I naviganti sentivano l'odore di quei pesci quando erano ancora a distanza dalla riva e, in caso di difficoltà, si salvavano dal naufragio, approdando ai piedi del monte (II/6, 65-66). I Lapponi pescavano anche negli stagni e nei laghi, considerati i più pescosi d'Europa (II/19, 79-80). Erano cacciatori e pescatori per necessità, essendo le loro terre inadatte alle coltivazioni. Sappiamo, comunque, che diversi Lapponi delle coste più settentrionali avevano già dovuto abbandonare la pesca perché il pesce non era dovutamente pagato sul mercato e si erano ritirati all'interno dove, per sopravvivere, si erano dedicati alla caccia. Evidentemente l'intenso commercio che dal sedicesimo secolo si era instaurato con la Russia del Nord sulle coste atlantiche, lasciate dai Vichinghi ai Lapponi pescatori e cacciatori, era impostato su condizioni di scarsa equità. Le imbarcazioni russe si addentravano nei fiordi della Norvegia e ripartivano cariche di pellicce, corna di renna, trote e salmoni, senza che i Lapponi ne traessero un adeguato profitto. Olaus non narrò questi fatti, ma non celò la sua simpatia per quella „ignota gens orbi” che non conosceva le sedizioni o lo strepito del furore, né amava le ricchezze, ma barattava le sue merci con ciò che serviva senza frode e senza bisogno di parole, non perché fosse barbara o priva di ingegno, ma perché parlava una lingua in genere ignota alle popolazioni vicine. Col consenso del popolo a presiedere questo commercio erano i „Bergchara”, cioè gli uomini dei monti, riconoscibili di primo acchito per il vestito rosso: a loro i commercianti consegnavano pelli preziose e pesci di vario tipo a titolo di dono o di tributo da dare al re di Svezia (IV/5, 136-137).

Olaus, costretto all'esilio in un'epoca di lotte, amava quel popolo, che non per eleganza, ma per necessità indossava pelli preziose di diverse fiere, e viveva allo stato di natura (IV/4, 136), da lui descritto con tratti che sembrano precorrere il „buon selvaggio” di Rousseau. Dalle espressioni trapela l'ammirazione dell'autore per i Finmarchi, buoni e al tempo stesso capaci di difendersi dai nemici (I/2, 11), per quei Lapponi che con le loro esigue forze avevano fatto indietreggiare il re di Danimarca Regnero (IV/1, 131-132; V/17, 183), per la prestanza degli atleti (V/4, 161) e dei pugili biarmiensi che dovevano avere gran fama se tra i meriti del leggendario guerriero svedese Starcato, forte e vigoroso,

figurava quello di averne vinti alcuni (V/7, 167). Con compiacimento narrò che secondo le storie sacre e profane le alte moli di pietra delle cosiddette fortificazioni dei giganti delle regioni estreme della sua carta gotica del 1539 (cioè la *Carta marina*) erano state ammassate da uomini di forza portentosa, non dalla natura (V/1, 155) (che, invece, assai più probabilmente le aveva create). Sottolineò la „ferocitas” dei Lapponi puntualizzando che la sfoderavano non per attaccare, ma per salvarsi dall’impeto dei nemici. Essi ricoprivano i loro robusti petti solamente con pelli di onagro o di alce, usavano archi e lance con l’asta sottile, rinforzata alle due estremità, sfuggivano agli assalti soprattutto sulle sommità delle valli ricoperte di nevi perenni, muovendosi con grande agilità (IV/3, 134–135). Nello stesso capitolo Olaus offrì alcune rapide informazioni sul modo di vivere di quei nordici che non possedevano né città, né mura, ma erano nomadi: ciascuno portava con sé le proprie capanne ricoperte di pelli conciate o di cortecce di alberi, o le tende o i carri (che potevano fungere da abitazione); gli arcieri andavano a piedi; non si cibavano di pane, ma di pesce e selvaggina; si riposavano in sedi non fisse, d’inverno presso i fiumi, d’estate tra i cespugli e in luoghi ombreggiati; indossavano il copricapo fatto con penne di oche, anatre selvatiche o galli.

Olaus definì idolatri i Lapponi della Biarmia, aggiungendo, sulla scia di fantasiose dicerie, che erano assai esperti nell’incantare gli uomini con il malocchio, con formule magiche o altri malefici (I/1, 10). Per avere la meglio contro il potentissimo re danese Regnero i loro maghi avevano provocato con gli incantesimi una violenta tempesta (III/19, 123), seguita da una eccessiva calura (IV/1, 130–131). Un intero capitolo è dedicato alla visione del mondo e al rituale degli abitanti della Botnia (III/17, 121–122), di cui erano famosi i maghi e le maghe del passato, abili nel procurare metamorfosi e nel fare potenti scongiuri. Nella descrizione di una recente seduta sciamanica a scopo divinatorio, illustrata dalla relativa xilografia, si legge che lo sciamano si presentava nella stanza con un aiutante e batteva con un martello sull’incudine una rana o un serpente di bronzo, mormorava scongiuri, cadeva in estasi e giaceva a terra per breve tempo, come se fosse morto. Non possiamo non ricordare che la rana e il serpente avevano all’interno del sistema sciamanico di credenze una precisa valenza simbolica, sconosciuta al relatore: erano in rapporto con gli antenati totemici e con la concezione dell’anima immortale dei defunti che sotto le forme di uccello, rettile o pesce percorreva la Via Lattea o „Via degli uccelli” o navigava lungo il „fiume del mondo” per raggiungere l’aldilà e attendere la reincarnazione.

Nel seguito della seduta l’aiutante proteggeva il corpo dello sciamano in estasi da zanzare, da mosche o da qualsiasi altro essere vivente potesse essergli di disturbo. Grazie alla potenza dei suoi canti, lo spirito dello sciamano, sotto la guida di un malvagio demone, riportava come testimonianza del suo viaggio in luoghi lontani un anello o un coltello. A nostro parere, probabilmente l’anello riproduceva la simbologia del „centro” del mondo, dove le forze conflittuali del cosmo erano ritenute coesistere, dove il sole non tramontava mai e la luna appariva in tutta la sua pienezza, mentre il coltello si riallacciava

al significato emblematico dei metalli, capaci di allontanare gli spiriti malvagi (a questo scopo gli sciamani siberiani utilizzavano i metalli per gli ornamenti del costume rituale e per i loro „paraphernalia”).

Quegli sciamani, aggiunse Olaus, potevano procurare agli uomini diverse malattie, anche fatali. Infatti, con freccette magiche di piombo, lunghe come un dito, lanciate su coloro di cui volevano vendicarsi, procuravano un carcinoma in un braccio o in una gamba, portandoli in tre giorni a morte sicura. Si sente nelle parole dell'autore l'influenza dei racconti leggendari, che con l'andar del tempo erano soggetti a continua trasformazione perché destassero maggiormente stupore e timore.

Non va dimenticato che secondo le originarie credenze l'intervento degli „sciamani neri” cattivi non era richiesto per una normale opera di divinazione. Si credeva, comunque, nell'esistenza di questi ultimi, ma essi erano figure isolate, che la gente rifuggiva. Era per apprendere dalle entità soprannaturali o dagli antenati le conoscenze necessarie ad aiutare il singolo o l'intera comunità che il „doppio” dello sciamano compiva un volo magico nella „trance da spostamento” o „da sdoppiamento.” In quel viaggio dell'anima i suoi spiriti guida erano spiriti protettori, totemici, non spiriti malvagi.

I Lapponi, oltre ad adorare il sole e la luna, veneravano un panno rosso appeso su un'asta o una pertica (III/2, 98), non, come pensava Olaus da convinto cattolico, per superstizione, ma con ogni probabilità perché con quel rito intendevano rendere onore al mitico „albero del mondo”, messo in relazione con il colore rosso, indice di „renovatio” (non a caso le anime dei defunti erano immaginate appollaiate in forma di uccello su quell'albero primordiale, in attesa del loro ritorno sulla terra). Olaus notò che i Lapponi praticavano il culto degli animali, senza ovviamente accorgersi della loro valenza totemica e rilevò con un tono piuttosto sprezzante che bevevano il sangue degli animali, per potenziare la loro forza di cacciatori. In realtà, essi erano convinti di appropriarsi in tal modo dell'energia vitale degli animali, valutati come più forti dell'uomo. Bere il sangue, infatti, atto ritenuto per tanto tempo un segno di barbarie, era per loro una forma di nutrimento fisico⁵ e al tempo stesso spirituale, in conformità con le originarie credenze che lo consideravano „veicolo di vita” e „veicolo dell'anima”.

Un atteggiamento più obiettivo fu tenuto da Olaus nella descrizione delle tradizionali nozze del Lapponi imperniate sul rituale del fuoco (IV/7, 140–141). Al cospetto dei consanguinei e degli amici i genitori lapponi battendo il ferro, cioè l'acciarino, sulla selce piromaca facevano scaturire le scintille necessarie per accendere il fuoco e consacrare con esso le nozze dei loro figli, augurando loro futura fecondità. Quando stavano per entrare in chiesa per ottenere la benedizione, gli sposi facevano portare davanti a sé alti ceri con appesi veli di seta variopinti e, terminata la cerimonia, li lasciavano in chiesa con altre offerte; ma, appropriarsi dei veli spettava ai portatori dei ceri che se li contenevano in uno stato quasi di ebbrezza. Ancora una volta si sente l'eco dei rituali sciamani-

⁵ DE ANNA Luigi, *Il mito del Nord*, Napoli, Liguori Editore, 1994, 150–151.

nici rivolti all' „albero del mondo” o „axis mundi”, rappresentato dai ceri, con sulla cima il sole, simboleggiato dalle fiammelle. La sposa, lussuosamente abbigliata con pelli d'ermellino e di zibellino, dopo il matrimonio, su una renna veniva accompagnata all'abitazione dal corteo festoso degli amici, mentre il marito la precedeva, anch'egli vestito di pelli pregiate di lince o di martora.

Anche il modo di banchettare dei Lapponi era tradizionale e particolare. Con un senso di nostalgia per i primordiali tempi eroici Olaus sottolineò che essi sapevano passare repentinamente dalla gioia al dolore durante i loro conviti in onore degli antichi eroi e dei giganti: infatti, mentre il citaredo suonava cantando le imprese degli antenati, essi, rallegrati dalle vivande di sapore piccante, si abbandonavano con impeto alle danze, poi si lasciavano cadere a terra disperati tra gemiti, grida di dolore e lacrime. Infine, mutavano di nuovo d'umore ritornando alla gioia quando erano richiamati ai banchetti dalla melodia del citaredo, non più accompagnata da un triste canto. L'autore concluse il capitolo spiegando l'insolito uso delle celebrazioni dei funerali con canti di festa e delle nascite con pianti con questa osservazione che sembra attribuire ai Lapponi una saggezza antica: „longe securius moriendum esse arbitrantur, quam viuendum” (stimano che sia assai più sicuro morire che vivere) (IV/8, 141).

L'autore illustrando l'habitat naturale nordico mise in rilievo la gran copia di abeti, pini (utilizzati per la costruzione delle navi), larici e ginepri, tanto alti da sembrare torri, e l'abbondanza di betulle; a proposito di queste ultime sottolineò che il liquido posto tra la corteccia e il libro era utilizzato come bevanda, mentre i frutti erano mangiati al posto del pane, così come, limitatamente al periodo precedente l'estate, il dolce midollo delle cime degli alberi (XII/4, 411).

Trattando del modo di lavorare e di vivere dei popoli artici diede informazioni anche sulle fondamenta delle loro abitazioni, fatte di legno soggetto a indurirsi con l'immersione nell'acqua (come quello di ontano, faggio, pino silvestre e quercia). Se le capanne si costruivano direttamente sull'acqua per proteggerle dagli incendi, durante l'inverno, precisò Olaus, i pali venivano semplicemente fatti passare attraverso lo strato di ghiaccio e affondati nell'acqua sottostante in modo che al momento del disgelo si fossero induriti e fossero saldamente piantati. Aggiunse che in certi casi i legni di quercia, particolarmente pregiati, venivano ammassati, immersi nell'acqua e considerati addirittura un patrimonio ereditario. Questi, ogni volta che venivano sottoposti a tagli d'ascia o forati, dovevano essere ulteriormente bagnati (XII/12, 418). La perizia degli artigiani del legno era tale che le abitazioni erano ottimamente riparate dalle intemperie senza alcun utilizzo di chiodi o ferramenta (XII/13, 419).

Già a quei tempi alcuni gruppi di Lapponi pagavano un'imposta a certi mercanti disonesti donando loro numerose pellicce. Olaus assicurò che gli ingannatori erano moscoviti (sottintendendo l'onestà degli Svedesi) e che il prefetto regio proteggeva gli abitanti dai soprusi e custodiva la giustizia (VIII/26, 264–265). Tale sistema di tassazione sarebbe cessato in seguito, sotto il regno di Carlo IX, figlio di Gustavo Vasa.

Molto suggestivo risulta il capitolo in cui l'autore, dopo aver premesso che gli abitanti delle terre polari, cioè i Lapponi e gli Islandesi, vivevano per più di sei mesi al buio e il resto dell'anno in una luce continua, dipinse in modo vivace, plastico, la loro vita e la loro attività (IV/9, 142-143). Nei periodi di oscurità si servivano per far luce di lampade che neppure negli esterni il vento poteva spegnere, perché ben alimentate dal grasso di pesci o di mammiferi marini: queste venivano appese a seconda del bisogno nelle abitazioni, nei campi o nei boschi. Approfittando anche della luce molto limpida della luna e di quella delle stelle riflessa sulle nevi, riuscivano a lavorare di più che non d'estate e a fare viaggi più lunghi. Era per loro più agevole viaggiare d'inverno che d'estate, in quanto le tortuose valli, le ripide rupi, gli elevati monti diventavano intransitabili d'estate, mentre d'inverno la neve profonda rendeva più pianeggiante il loro territorio. Sul ghiaccio o sulla neve battuta due giumenti trascinavano più peso che non d'estate dieci cavalli con carri campestri. Durante la stagione estiva risultavano fastidiose soprattutto le zanzare; invece, alla eccessiva luce e al caldo avevano trovato gli opportuni rimedi in modo da poter dormire senza disturbo sia nelle case sia nelle tende.

A più riprese si avverte l'atteggiamento benevolo di Olaus verso i Lapponi, che, dotati di indole pacifica e capaci di sopravvivere dignitosamente in un clima così estremo, gli fecero provare nostalgia per i tempi arcaici, patriarcali. Li giudicò, quindi, molto diversamente da Tacito, che nella citata opera sui Germani li aveva presentati come del tutto inattivi, addirittura privi di alcun bisogno di desiderare qualcosa. È vero, però, che Olaus li descrisse in maniera piuttosto sommaria, ma notizie più dettagliate su di loro si sarebbero apprese solo dopo la pubblicazione a Francoforte della *Lapponia* di Johannes G. Scheffer nel 1673,⁶ di cui proprio l'*Historia* avrebbe costituito una delle fonti principali.

Minore risulta l'influenza dell'immaginario popolare nelle parti dedicate da Olaus ai Finni che, sottoposti alla dominazione svedese, poté osservare più da vicino e rendere noti ai contemporanei.

Il pane prevalentemente di farina di segala stava alla base dell'alimentazione di quel popolo (XIII/15, 442) molto prestante fisicamente (XIII/15, 442; XIII/27, 450), cui piaceva il formaggio affumicato fatto con il latte di capra, di lunga durata (XIII/46, 467). La sua bevanda più comune, preparata con un complesso procedimento, era la birra, cui veniva attribuita la proprietà di rendere feconde le donne (XIII/27, 450-451). I Finni conoscevano anche il vino e gli ubriacconi erano puniti (XIII/39, 461).

A proposito delle opere artigianali Olaus ricordò la produzione in radica di un particolare tipo di vaso, a forma di corna, preziosamente decorato e di vasi arrotondati e bicchieri sulla cui superficie esterna venivano fatte varie raffigurazioni (XIII/35, 457; XIII/38, 460).

6 L'opera di Scheffer fu tradotta negli anni successivi in tedesco, in inglese e in francese.

Per quanto concerne la pubblica amministrazione di quelle terre ricche e molto popolate Olaus esaltò la moderazione e la saggezza dei prefetti del re di Svezia nel salvaguardare la giustizia e assicurare la pace non solo tra gli autoctoni, ma anche tra essi e gli stranieri (XI/15, 372). Ammirò, comunque, l'inclemenza con cui i Finni si opponevano alle insidie, colpendo i nemici col fuoco (VII/21, 239). Fece riferimento, in particolare, all'epoca in cui i Finni sotto la reggenza di Sten Sture il Vecchio avevano combattuto dal 1495 al 1497 con l'aiuto degli Svedesi contro i Russi predoni e invasori (IX/13, 292), mentre già i Danesi tramavano per la supremazia in Svezia e Finlandia (XI/3, 361). Divenne famosa in quel periodo una grotta sotterranea presso la città di Viipuri (Viborg), allora in territorio finlandese: da essa i suoni uscivano talmente amplificati che neutralizzavano i nemici rendendoli incapaci di parlare, ascoltare o reggersi in piedi. Sfruttando quella caratteristica il prefetto della regione vi faceva precipitare un animale vivo, in modo che si creasse un suono così spaventoso da sbaragliare i nemici. Le esalazioni emanate successivamente dalla grotta, che debilitava e uccideva uomini ben più di una bombarda, potevano diventare mortifere (XI/4-5, 362-363).

L'autore mise in risalto che i Finni, come i Goti, erano forti guerrieri, abituati a combattere sia come fanti sia come cavalieri perfino in acqua; in realtà ciò avveniva raramente, ma soltanto perché le loro acque erano molto impetuose (X/23, 350). I Finni, comunque, aggiunse con schiettezza Olaus, combattevano spesso per il desiderio di far bottino (XI/6, 364). Essi avevano diversi modi di combattere. Rispondevano ai primi assalti con aste lanciate con le fionde; poi, quando combattevano corpo a corpo scagliavano pietre che colpivano gli avversari o lacci flessibili sul capo dei cavalieri nemici per trascinarli a sé insieme con i loro cavalli oppure avvinghiavano le braccia dei cavalieri o le zampe dei cavalli con una pietra grossa come un pugno, legata con una fune a un bastone e in tal modo li facevano cadere. I loro ferocissimi cani erano addestrati a mordere le narici dei cavalli dei Moscoviti; quando i cavalli li vedevano, si ergevano sulle gambe posteriori e disarcionavano i cavalieri, che venivano imprigionati o uccisi (XI/13, 370). Corazze di pelle di foca macerata nella calce o di cuoio di alce con il pelo difendevano il corpo dei guerrieri finnici. D'inverno veniva versata acqua e lasciata congelare nella parte esterna delle corazze in modo che, aderendo al pelo, il ghiaccio non venisse reso molle dal sudore del corpo. Unghie di alci, renne o buoi posizionate a squame di pesce rinforzavano i loro elmi. A volte questi ultimi erano costituiti da pelli con piume e penne di uccelli intrecciate con fili di ferro o erano fatti di cuoio (ottenuto con nuda pelle, cotta nella calce e essiccata), disposto su una intelaiatura arrotondata di legno. Affinché col calore del capo non si ammorbidissero troppo perdendo la loro funzione, gli elmi erano foderati all'interno da una sottile corteccia di pioppo e spalmati con grasso di pesce resistente all'acqua (XI/14, 371).

I Finni abitanti sui monti accendevano fuochi per segnalare l'arrivo delle flotte nemiche e, quindi, la necessità di scendere sulla costa per organizzare la difesa (VII/11, 229). Come gli altri popoli settentrionali e specialmente i Goti e gli Svedesi, i Finni erano

soliti respingere i nemici dalla spiaggia con frecce scagliate da dietro gli scogli e successivamente con pietre lanciate dall'alto; talvolta si nascondevano nei boschi fingendo di aver timore. Erano soliti, inoltre, conficcare sul fondale del mare, all'imboccatura dei porti, fitti e invisibili pali per non permettere ai nemici di entrarvi, nel caso il posto fosse privo al momento di difensori. Se vedevano i nemici incendiare le case e saccheggiare i campi, abbandonavano ogni tattica e in gran numero impetuosamente partivano al contrattacco, radunatisi repentinamente dai boschi popolosi circostanti i porti (VII/8, 226-227). I Finni non erano indulgenti neppure con i cittadini che tradissero la patria; infatti, punivano senza pietà anche i nobili che avessero congiurato contro la pace pubblica, condannandoli alla forca avvolti in un panno rosso (XIV/19, 490).

L'autore non si soffermò in particolare sull'habitat naturale della Finlandia, in quanto non diverso da quello degli altri territori scandinavi alla medesima latitudine, presentato nel suo complesso, senza specifiche distinzioni. Interessanti sono, comunque, le notizie sul modo con cui venivano allevati gli animali, tra cui i bovini.

Rilevò che i Finni, al pari degli Svedesi e dei Norvegesi, impiegavano i buoi per trainare i carri d'estate o le slitte d'inverno e per fare i lavori nei campi. Quei poveri animali a causa del ghiaccio, delle pietre e della sabbia si ferivano le unghie che venivano medicate con grasso o pece liquefatta. Alle mucche era riservata la funzione di generare e allattare i vitelli, che, separati molto presto dalle madri, venivano tenuti in stalle calde e nutriti, una volta esauriti il fieno e le foglie, con spuntature di quercia. In estate, invece, gli animali pascolavano anche nelle notti limpide custoditi dai pastori, che bruciavano i vermi e i bruchi nocivi o li allontanavano con il fumo ottenuto appiccando il fuoco a legname resinoso. I bruchi, però, sul far dell'autunno si inserivano sotto la cute dei magri buoi e vi rimanevano fino alla successiva primavera, vessando l'animale che li ospitava. I buoi venivano nutriti con gli scarti del luppolo, rimasti dopo la fabbricazione della birra (XVII/4, 576-577) e, in caso di necessità quando la neve ricopriva i campi, con pesce vecchio essiccato e pestato, di cui si cibavano pure i cavalli dell'isola di Öland a sud di Stoccolma (II/23, 84).

Olaus citò come curiosità i pesci neri (tra cui salmoni e trote) di sapore non sgradevole di un fiume con le acque nere nelle terre più a nord della Finlandia presso la rocca chiamata Fortezza Nuova (XIX/19, 715). Attirò l'attenzione del lettore su un altro piccolo pesce di fiume, bianco a macchie nere, il gobbio, della Finlandia orientale nelle vicinanze di Viipuri, che veniva essiccato al sole e conservato a lungo (XX/23, 719). Secondo l'autore i Finni vivevano principalmente di pesca, del taglio degli alberi e di agricoltura (IV/4, 135). Possedevano anche una buona inclinazione al commercio, visto che già un tempo avevano tenuto i loro quartieri nella città di Visby dell'isola di Gotland, notissimo emporio dei Goti (II/24, 85-86), capolinea, fin dal secondo secolo dell'era cristiana, di un intenso traffico internazionale tra l'Asia e l'Europa nord-occidentale, giunto al suo massimo splendore verso il 1200, ma all'epoca di Olaus del tutto decaduto.

L'arte divinatoria, un tempo praticata da tutti i popoli nordici, era basata sull'osservazione del canto e del volo degli uccelli, dei salti dei pesci, dell'accorrere delle fiere e così via (III/13, 114–115; XIX/52, 695). Per conoscere il futuro e chiedere auspici, specificò Olaus, nel passato i Finni si rivolgevano ai maghi e, se le loro predizioni erano favorevoli, essi si allietavano, in caso contrario, sopraffatti dalla tristezza, si abbandonavano all'inerzia. Inoltre, ai mercanti che dovevano sostare sulle loro coste a causa del vento sfavorevole offrivano il vento a pagamento. A coloro che lo acquistavano davano tre nodi magici, avvertendoli che sciogliere il primo serviva per avere una ventilazione tranquilla, sciogliere il secondo era necessario per avere venti più forti, invece sciogliere il terzo significava scatenare violente tempeste (III/16, 119). Evidentemente l'autore anche in questo caso aveva dato credito alle fantasiose dicerie popolari. La conversione alla religione cattolica della Finlandia settentrionale e orientale aveva, secondo Olaus, finalmente tolto credito alle superstizioni pagane. La conversione avvenuta a seguito della crociata del 1157 (non del 1155 come si legge nella *Historia*) del re svedese Eric IX il Santo era da Olaus considerata come una forma di incivilimento, di affrancamento dai „pristinis erroribus” (errori antichi): egli non si era accorto, tra l'altro, che il rispetto dell'ospitalità dei Finni non era acquisizione recente di matrice cattolica, ma consuetudine consolidata, frutto della cultura originaria, cui faceva risalire, invece, quella innocente, innata semplicità d'animo che ammirava in loro (IV/18, 152–153). Delle gesta degli eroi tradizionali tramandate dai canti popolari non scrisse nulla. Solo enumerando i pugili vinti dal mitico Aldano dei Goti, ne ricordò di sfuggita anche uno finnico (V/10, 173).

Gli Estoni appaiono nella narrazione di Olaus come noti e pericolosi pirati (IX/36, 313; X/3, 329), mentre i loro litorali sono citati perché ricchi d'ambra, che abbondava pure nel mare prospiciente le coste finlandesi e svedesi (XII/20, 425).

Olaus accennò ai Livoni nel capitolo in cui descrisse gli strumenti bellici (VII/15, 232) e in quello sulle battaglie campestri (IX/14, 292). I loro guerrieri, comunque, non sembrano impegnati in attacchi sporadici come i predoni estoni, ma nell'attuazione di un piano politico più organizzato; le loro rocche ben munite ci ricordano quelle dei Finni: Olaus fece cenno a una di queste, separata, come risulta anche dalla bella xilografia (inserita nel volume prima dell'inizio dell'undicesimo libro), mediante un profondo braccio di mare da una rocca russa, espugnata poi dagli Svedesi (XI/1, 359). Comunque, i Livoni subivano gli attacchi dei pirati ruteni e moscoviti, che saccheggiavano navi da carico, villaggi e castelli (XI/7, 365).

In Livonia era rimasto qualche segno dei primitivi costumi del passato, come l'usanza dei matrimoni contratti per ratto della sposa (XIV/9, 481–482). Secondo Olaus la cristianizzazione non aveva fatto avanzare i Livoni dal punto di vista culturale così tanto da annullare ogni impronta della loro ridicola visione del mondo. A tal riguardo egli riportò interessanti notizie sulla trasformazione degli uomini in lupi (XVIII/47, 643–644), ma non percepì il significato di quelle forme di licanthropia che erano in relazione con le antiche credenze connesse con i riti di fertilità.

La Livonia, in cui la luce continua durava tre mesi (IV/9, 142), non venne descritta dal punto di vista paesaggistico, essendo simile alle terre situate alla stessa latitudine. Olaus si limitò a far notare che l'ambra si raccoglieva lungo le sue coste (XII/8, 414), che anche in Livonia i salmoni erano comperati ad un prezzo alto e, come avveniva generalmente nel Settentrione, erano conservati con il loro sapore molto gradevole dovuto all'esposizione al fumo di legno di quercia (XX/3, 700-701).

Agli abitanti della Carelia l'autore fece uno sbrigativo cenno, indicandoli come uno dei bersagli contro cui si scagliavano i gruppi di pirati ruteni e moscoviti (XI/7, 364).

Egli riportò pure alcune notizie indirette sugli Ungheresi, che attestano come la fama di quel popolo fosse giunta anche in Svezia. Ricordò la fierezza dimostrata in guerra sia dagli uomini, sia dalle donne (V/29, 196) e, in un altro contesto, fece notare che gli artigiani erano così abili nel lavorare il bronzo svedese da farlo sembrare oro, dopo averlo ridotto in sottili lamine (VI/17, 216). Trovò il pretesto per citare il nome del famoso re Mattia Corvino, trattando della lotta del re di Norvegia Araldo contro il drago domestico (V/21, 187) e nel suo discorso sull'importanza data, nell'educazione dei fanciulli nobili dei Goti, all'abitudine alla fatica e agli esercizi militari (VIII/7, 248) fece riferimento al re Ludovico (da identificare con ogni probabilità nel sovrano che aveva governato nel quattordicesimo secolo, più noto come Luigi il Grande). Infine, menzionò la moneta dei Magiari: illustrando, infatti, la misera eredità spettante nel Settentrione ai figli illegittimi rispetto ai figli legittimi fece un esempio concreto, calcolato appunto sul fiorino ungherese, per dimostrare la sproporzione (XIV/13, 485).

Nonostante gli errori di valutazione nei riferimenti alle antiche credenze e tradizioni, Olaus Magnus riuscì nell'intento umanistico di far conoscere la civiltà dei popoli nord-europei, compresi quelli ugro-finnici, quando ben poco si sapeva di loro in Italia o nel resto dell'Europa e non era trascorso tanto tempo da quando la Svezia e la Norvegia erano immaginate come un'isola, del tutto disabitata al nord.

KISS FARKAS GÁBOR

A róka és a nyúl a Dunán

A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje, mint születésnapi iocus

Ladislao Szörényi *sexagenario*

Az ELTE Egyetemi Könyvtárának H. 46 jelű kéziratára, mely nagyrészt Oláh Miklós és a körülötte alkotó költők verseit tartalmazza, régóta felfigyelt a kutatás: már Kaprinay lemásolta magának az egész gyűjteményt a 18. században (*uo.*, *Collectio Kaprinayana*, Tomus LXXXVII). A 20. század elején Hegedűs István kezdett a gyűjteménnyel foglalkozni, és az utolsó *Analecta*-kötetben ki is adta a kézirat első fasciculusát, mely Oláh Miklós saját verseit, illetve hozzá közelálló humanisták neki szánt alkalmi költeményeit tartalmazza, és főként még tevékenységének németalföldi időszakára datálható. A versek szerzői közt ismertebb humanisták is találhatók, Franciscus Craneveld, Cornelius Graphaeus Scribonius vagy Petrus Nannius, nyilván ennek köszönhető, hogy Hegedűs kiadta őket. A kéziratnak ez a része szolgált alapul Oláh Miklós verseinek kritikai kiadásához is, mely Juhász László és Fögel József gondozásában jelent meg 1934-ben, mint mondják, „multis mendis” szabadítva meg a Hegedűs által közzétett szöveget (Nicolaus OLAHUS, *Carmina*, ed. I. FÖGEL, L. JUHÁSZ, Lipcse, 1934, IV.). A kézirattal, és főképp annak terjedelmesebb, második felével azóta se foglalkoztak érdemben: itt olyan verseket és leveleket találunk, melyek Oláh 1539 utáni, magyarországi időszakához kapcsolhatók. Azt, hogy milyen költői kör alakult ki ekkor Oláh Miklós, illetve később Radéczy István egri püspök pozsonyi rezidenciája körül, Barlay Ö. Szabolcs írta meg (BARLAY Ö. Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája, Vigilia*, 1976), főképp Istvánffy Miklósnak a kertben álló hársfához szóló verseire támaszkodva, melyeket azonban nem ez a kézirat, hanem Istvánffy saját kezű versgyűjteménye őrzött meg (MTA Könyvtár Kézirattár, M. Irod. Ir. 4r 241/II, kiadva: Nicolaus ISTVÁNFY, *Carmina*, ed. I. HOLUB ET L. JUHÁSZ, Lipcse, 1935.). Ugyanezek a versek szerepeltek később magyar fordítással Ritoókné Szalay Ágnes bibliofil válogatásában (*Hortus Musarum*, szerk. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Bp., 1984; újabban: Uő., *Nympha super ripam Danubii*, 2002, 219–241), nemrég pedig Mikó Árpád ismertette Nicasius Ellebodus síremlékét, mely szintén a

Radéczy-körhöz köthető.¹ Eleinte inkább Oláh Miklós személye, majd később Radéczy püspök hársfája adott nyhet a fáradhatatlan ifjú latin költőknek, ahogy Pietro Bembo körének tölgye tette ezt Padovában vagy Jan Kochanowski hársfája Krakkóban (lásd Adam Miczkiewicz *Pan Tadeuszát*).

A hús fa tövében ülő és alkotó költők költeményei közül eddig csak az Istvánffy-verseket tarthatta számon a közönség, melyeket a költő sajátkezü gyűjteménye őrzött meg, a többi kisebb költőnek se a személyét, se verseit nem jegyezte a szakirodalom. Ezt a hiányt most sem pótolhatom, viszont egy innen választott költemény ízelítőt adhat a gyűjteményből, és egyúttal egy humanista születésnap *iocusra* is jó példaként szolgál.

A szerzőről, Arnoldus Gerardus Laurentius Flandrusról csak néhány adatot sikerült kideríteni: a *Biographie Belgique* Arnold Geeraerts név alatt egy munkáját tartja számon, az 1556-ban Kölnben kiadott *De fide catholicát* (péld. ÖNB. 4.Y.69.); ezen kívül csak annyit tud róla, hogy miután elnyerte 1559-ben a pozsonyi kanonokságot, több mint 100 évesen halt meg szülőföldjén, a Brugge melletti Sint Laurensben. Ez azonban minden bizonnyal tévedés, ugyanis a pozsonyi városi levéltár több kifizetési bizonylatot őriz 1564 májusából-júniusából, amelyek Arnoldus Laurentianus néhai plébános temetésével kapcsolatosak.² A magyar szakirodalom jegyzi az 1557-ben Hungaria nevében intézett *Supplex oratioját* (App. Hung. I. 344.; I. IMRE Mihály, *Magyarország panasza...*, Debrecen, 1995, 174–176), mely Hungária siralmával, prosopopoeiával buzdít a török elleni harcra. Ennek ajánlólevelében, mint „designatus moderator inelyti Gymnasii Poseniensis,” tehát az Oláh alapította pozsonyi gimnázium kijelölt igazgatójaként szerepel. Emellett Michael Denis bécsi könyvtörténetében még két másik munkájával találkozunk: egy karácsonyra írt elégiával (*De natalitate...*, „nicht schlecht” – mondja Denis ritka elismeréssel) és egy Bécsben az idő tájt jellegzetes, *Corona laurea*-kiadványban egy versével (1560). Figyelemreméltó, hogy az 1550-es, 60-as évek bécsi alkalmi kiadványainak humanista versszerzői közül sokan felbukkannak kéziratunk költői körében is, melyet mindenképp érdemes lenne alaposabban feltérképezni, és a kor politikai-irodalmi kontextusában elhelyezni (pl. a sziléziai költők szereplése minden bizonnyal Georgius Logushoz, Boroszló püspökéhez köthető, aki Oláh szónoklatára válaszolt I. Miksa pozsonyi koronázásakor 1563-ban). Gerardusról életrajzi információval szolgál egy másik, szintén a kéziratunkban található vers is (187v-188r), melyet „Adamus Schroeterus Silesius poeta laureatus et philosophus” neki,³ „domino Arnoldo Laurentiano, Poetae laureato, pastori et ecclesias-

1 MIKÓ Árpád, *Ianua mortis, Nicasius Ellebodus (1535–77) síremléke: Adalék a Radéczy-kör műpártolásához = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, (Adattár, 10), 419–429.

2 Archiv mesta Mesto Bratislava, Inventár listín a listor, kiad. Vladimír HORVÁTH, Pozsony, 1967, 40–41. (7387–88, 7390–7391), május 26-tól.

3 Ő is érdekes tagja az Oláh körül csoportosuló humanistáknak: Adam Schröter (c. 1530–), a nysai születésű, Prágában és Padovában tanult orvos magyarországi tartózkodásával eddig nem találkozott a magyar kutatás. Paracelzianus orvosként és költőként tett szert hírnévre (1564-ben írt

tico Poseniensi,” tehát pozsonyi papnak és koszorús költőnek ajánl. A vers azért is érdekes, mert kiderül belőle, hogy a flamand Arnold Gerard mintegy ex tempore, Dunán hajóztában költögette verseit (talán ennek köszönhető néhol a *metrica licentia*).

Feltűnő a kéziratot kötetben a januárra datált versek nagy száma: Arnoldus Gerardus verse január elsejére van keltezve, Radéczy szintén Oláhnak ajánlott epikus fantáziája január 12-re („Accipe igitur Praesul Amplissime, novj huius annj Xeniolum, et quod a Mercurio audivi, sereno vultu perlegas. Ex Eremo Nicoletana tertio idus Januar Anno 1563.”),⁴ és Istvánffynak ismerjük az egy évvel később, 1564-ben írt panegirikuszát, mely szintén az újévet ünnepli (*Panegyricus ad Nicolaum Olahum*, calendis Ianuarii 1564., a kritikai kiadás első verse), és valószínűleg hivatkozik Radéczy korábbi *xeniolumára*, legalábbis kezdete (En *iterum* Iani festae...) ezt sugallja. Az Oláhnak ajánlott januári versek nagy száma talán Oláh Miklós január 10-i születésnapjával is kapcsolatba hozható, és a kézirat fasciculusainak összekeveredése is legalább részben magyarázható ezzel: körének humanistái latin poémáikkal köszöntötték fel az érseket születésnapján, de bekötéskor ezeknek a kis köteteknek a lapjai összekeveredtek.

Gerardus versebe öltöztetett állatmeséjének témája, ha jól látom, nem ismert az antik és a középkori mesekincsben:⁵ Bécs alatt egy róka elől menekülő nyúl a zajló Duna jegére ugrik, a róka utána, de a jégtábla súlyuktól letörik, és lefelé kezd úszni a Dunán. Gyorsan rájönnek, csak közös erőfeszítéssel élhetik túl a helyzetet, a nyúl jobb oldalról, a róka balról evez, miközben farkával kormányoz, és ha másik jégtábla kerül eléjük, a nyúl rúgja el térdével. A róka megesküszik arra, hogy ha élve kikerül innen, soha többé senkinek, se tyúknak, se más állatnak nem árt, a nyúl követi őt azzal, hogy megígéri, soha többé nem rágja le a földön a zöldségeket. Közel érnek a parthoz, a róka cselet sző, a nyúl rájön erre, és míg a róka elmereng, ő az összefüggő jégre ugrik, ellökve ezzel a jégtáblát és a rókát. A róka vízbe fúl, a nyúl pedig szidalmakkal illeti a rókát, majd esküje ellenére elindul enni a mezőre. Ebből származik a mese tanulsága is: szorult helyzetben könnyen teszünk ígéretet, de jobb sorsban azokat nem tartjuk meg. A verset betűhíven közlöm.

---

egy nevezetes latin költeményt a wieliczka-i sóbányáról, majd Paracelsus műveit adta ki Krakkóban latinul). Róla lásd Włodzimierz HUBICKI, *Paracelsists in Poland = Science, Medicine and Society in the Renaissance, Essays to honor Walter Pagel*, ed. A. G. DEBUS, 1972, I, 168–171 és id., *Chemie und Alchemie des 16. Jahrhunderts in Polen*, Annales UMCS, Sectio AA, 10, 1955, 61–100. – Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel figyelmemre, hogy Schröter Bornemisza Péter *Magyar Életrajzához* is írt egy ajánló epigrammát 1558-ban (Tragoedia magyar nelvenn..., 1558, 68r.

4 Comitia deorum a Iove celebrata. A vers szövegét kiadásra előkészítette BARCZA Csillag.

5 A becsapott róka motívuma közismert, és másik szereplője gyakran a nyúl, de a történet más: lásd pl. AaTh 70, *72. (Heltai Gáspárnál szintén együtt szerepelnek a 46. fabulában, ahol az egyik a káposztáról, a másik a szőlőről mond le, mert nehéz megszerezni.) Nem ismeri Gerd DICKE és Klaus GRUBMÜLLER katalógusa sem (*Die fabeln des Mittelalters und der frühen Neuzeit. In Katalog der deutschen Versionen und ihrer lateinischen Entsprechungen*, München, 1987.) Németségöldi humanisták kedvelt témája volt a jég és a korcsolyázás: lásd Jeannine DE LANDTSHEER, IJspret. Nederlandse humanisten op glad ijs, De zeventiende eeuw, 15, 1999, 85–101.

De vulpe et lepore,

a Danubio flumine soluta glacie abreptis anno MDLVII Calendis Ianuarij:
Arnoldi Gerardi Laurentiani Flandri *Elegia*

Ad re[verendissi]mum do[minus] Strigonien[sem] i[n]c[ipit]

Balbe, novenarum decus immortale sororum
Ut ridere queas, ad mea sacra veni.⁶

Frigore concretus Ister dimouerat undas,
Non procul a uallis, pulchra Vienna tuis.
Iratusque diu quia clausus utrinque stetit,
sorbuerat pontes sorbueratque domos.
Nec dedit irriguas solum de flumine lymphas,
undique sed terras obruit amne suo.
Sylvestresque feras in montibus esse coegit,
In quibus optatae cura salutis erat.
Dumque aliae fugiunt aliae merguntur in undis,
Horrendae facies mortis ubique fuit,
Non potuere omnes quia vertere terga procellis,
Frigore multiplici concutiente pedes:
Praecipue tamen e reliquis data certa fuisset
Praeda lepus, cuius diriguere pedes:
Obuia ni uulpes stomacho latrante per agros,
Illi clausisset uoce minisque uiam.
Ac ita dum sequitur leporis uestigia uulpes,
Insilit in glaciem, quam tenet unda, lepus.
Callida quod postquam fieri uulpecula vidit,
Et sequitur cursu quo citiore potest.
Danubius leporis sortem miseratus iniquam,
Fortunam similem fecit utrunque pati.
Incaepitque illam glaciei soluere partem,
Qua uoluere sibi consuluisse ferae,

6 Kérdés, hogy ki lehet Balbus, akit a flamand költő megszólít ajánlásában. Ritoókné Szalay Ágnes Joannes Balbinusra, a litomericei cseh költőre hívta fel a figyelmem (Gyalui Torda Zsigmond és Werner Euphémia házasságára írt költeményeit lásd az 1551-ben kiadott *De nuphis Sigismundi Geloii Pannonii...* kötetben, RMK III, 399 és RMK III, 5363), mint lehetséges megoldásra.

Dumque feruntur aquis animalia fluminis Istri,
Non auido morsu mutua membra petunt,
Sed prius (in dubiis) habito ratione salutis,
Alterius firmam postulat alter opem.
Iamque lepus dextrum cornu, uulpecula laeuum
Occupat, et cauda remigit inter aquas.
Ac quotiens stridens glacies obuenerat illis,
Tum lepus opposito poplite fortis erat.
Quisquis ad haec tacitos mouit spectacula uultus,
Riserat ut nunquam talia uisa prius:
Mox age, frater ait uulpes, sed conscia fraudis,
Fortiter in portum dirigo uela suum.
Foedus amicitiae tecum sociabo perenne
Dixerat, ast animo concipiente dolos.
Saepe ratem fragilem stridens obuerberat unda,
Naucleris pauidos inijcit atque metus
Et quoties rapidus se praecipitauerat Ister,
Facta parum certae uota salutis erant.
Iurabat, si posset aquas euadere uulpes,
Amplius haud cuiquam uelle nocere uiro.
Per se securas gallinas uiuere mandat,
Si pede seruato repere possit humi.
Parcat Danubii grauis unda, lepusculus inquit,
Fructibus ut parcam terra benigna tuis:
Non uirides segetes sternam, sed inania tantum,
Quae nutrit tellus, gramina dente teram.
Interea glaciem moles infringit aquarum,
Danubio paruam concutiente ratem.
Et uarie secum uulpes meditatur et haeret,
Et tumidas cauda remige pellit aquas.
Cogitat et qua se possit ratione tueri,
Neue lepus celerem possit inire fugam.
Nam simul et se se seruare uolebat ab undis,
Membraque naucleri dilacerare sui.
Dumque ita praemeditans oculos defigit in Istrum,
Nec uidet obducto flumine stare gelu,
Dimouet a glacie se se lepus, ac pede terram
Calcat et in uulpem scommata falsa iacit.
I nunc, et cauda glaciem moderare caducam,
Quos mihi struxisti iam capiere dolis.

Piscibus esca cades, mox absorbeberis Istro,
Et frustra repetes calliditatis opem.
Dixerat, interea uulpes immergitur undis,
Danubio nullas percipiente preces.
Et lepus antra petens, modo deuia lustra pererrat,
Nunc sata telluris sternere gaudet humi.
Et quae damna uagis prius abiurabat in undis,
Agris accumulatur liberiore modo.
Scilicet extorquent obiecta pericula uota,
Quae pereunt postquam lenior aura cadit
Balbe uale, moueare precor per ludicra uerba,
Saepe capi uulpes calliditate sua.

(Bibliotheca Universitatis Budapestinensis, Ms. H 46 198v–200v)

Testimonium de auctore:

Reverendo tam nobilitatis insigniis tam eruditione et uirtute conspicuo uiro
domino Arnolfo Laurentiano, Poetae laureato, pastori et ecclesiastico Poseniensi
etc. In futurae pignus amicitiae

[...]
Te tua diverso pietas commendat in orbe,
te scit et occasus, quicquid et ortus habet,
Candida tu viridi redimitus tempora lauro,
Carmine Danubii saepe moraris iter.
Qui dum te facili meditari numine uersus,
Audit, inundantes flumine tardat aquas.
Quas dum Pannoniae gratus bibet incola terrae,
Officii noster munere crescat amor.
Candida sic uultu faueant tibi fata sereno,
Cunctaque pro stentque cadantque tuo.
Florida te praecone Dei sic pascua surgant,
Ne lupo innocuas laedat auarus oues.

Rem sine consilio uelle mouere nefas.

Adamus Schroeterus Silesius poeta laureatus et philosophus.

(Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Ms. H 46, 187v–188r)

GÖMÖRI GYÖRGY

Az 1566-os év és Zrínyi Miklós Paul Melissus költészetében

J. J. Boissard 1598-ban De Brynél, a Majna melletti Frankfurtban könyvet adott ki *Icones virorum illustrium* címmel, amelyben közölte a kor jelesebb férfiúinak arcképét, róluk rövid életrajzot is mellékelve. A Schede néven a Palatinátusban született Paulus Melissusról azt írja, hogy ez a sokoldalú és termékeny neolatin költő 1561-ben ugyanattól a Georg Tannertól tanult görögöt a bécsi egyetemen, aki pár évvel korábban Bornemisza Pétert Sophocles *Elektrájának* magyarítására ösztönözte, majd (Boissard szerint) 1564-ben német földön „poeta laureatus”-zá, vagyis koszorús költővé avatták. Melissus ezután tanult Prágában, Wittenbergben és Lipszében is, majd „Miksa császár alatt Magyarországon katonáskodott.” 1572-ben németre fordította Dávid király zsoltárait. Beutazta egész Európát, természetesen járt Páduában, de Londonban is, végül Heidelbergben kötve ki, ahol 1602-ben bekövetkezett haláláig főkönyvtáros volt az egyetemen.

Melissus költészete a kor enciklopédikus körképe – szinte minden jelentősebb személyiséget ismer és megénekel, Báthori István lengyel királytól Miksa császárig, Carol Clusius nemzetközi hírű botanikustól Sir Philip Sidney-ig és Schwendi Lázárig. Legtöbb versében mégis I. Erzsébet angol királynőt dicsóiti: már 1575-ös verseskötetében két latin verssel, később újabb hat költeménnyel, míg végül 1582 táján egy hosszú pindarikus ódával. Egyik korábbi ódájában Erzsébetről azt írja: „cuius in pectore sapientia Palladis / Habitat...,” vagyis a királynő szívében Pallasz Athéné bölcsessége lakik. Egy másik versében magát Erzsébet „rabszolgájának” nevezi, amire az angol királynő szellemes kis latin verssel válaszolt, furcsállva, hogy Melissus, szabad ember létére magát rabszolgaságra ítélné, s ezzel a fordulattal bókolta a költőnek: „De Te a költők fejedelme vagy, én pedig /Alattvalód, ha fennen hangzó versed / Tárgyául választ. Milyen király szégyelne megbecsülni / oly költőt, aki félistenből minket istenné emel?”¹

Az európai késő reneszánsz e költője magyar szempontból különösen érdekes. Nem csupán azért, mert legteljesebb gyűjteményében, a *Schediasmata poeticában* (Párizs, 1586) számos magyarhoz írt, illetve magyar vonatkozású verset találunk, hanem mert az

1 *Elizabeth I. Collected Works*, eds. L. S. MARCUS, J. MUELLER, M. B. ROSE Chicago–London, University of Chicago Press, 2000, 302.

a bizonyos magyarországi tartózkodás, amit különben Nemeskürty István is említ egyik közleményében,² olyan élményévé vált, amit évtizedeken át több versben próbált kiírni magából. Hamarosan meglátjuk, miért.

Most csak soroljuk fel azokat a magyarokat, akikhez Melissus verset írt: a már említett Báthori István mellett több verset Dudith Andráshoz, egyet Zsámboki-Sambucushoz, egyet az erdélyi Uncius Lénárthoz (akinek *Poematum libri septem de rebus Ungaricis* című, 1579-ben kiadott műve a teljes magyar történelem első verses feldolgozása), egy epigrammát pedig *Ad Paxium et Thurium* címmel Paksi Cormaeus Mihályhoz és (valószínűleg) Thúri Farkas Pálhoz.³ Egyik kiadványában szerepel egy hatsoros epigrammája, amit Páduában írt, Bakfark Bálint sírjánál, a *Monumentum Valentini Grevii Bacfarci*, amelyben Amphionhoz, Orfeuszhoz és Arionhoz hasonlítja a 16. század erdélyi születésű mesterlantosát.⁴ Ami a további magyar tárgyú verseket illeti, van köztük olyan is, amelyik II. Alfonz ferrarai herceg magyarországi hadjáratból való visszatérését ünnepli,⁵ míg egy másik, II. Miksa császárhoz intézett epigrammában szintén szó van az 1566-as magyar hadjáratról. A cambridge-i egyetem két Melissus-kötetének egyikében ismeretlen kéz a cím (*Ad Maximilianum Secundum Ip.*) alá be is írta: „Anno Christi 1566.” Ennek a nem sokkal a leírt esemény után szerzett, tizenhat soros kis versnek a közepe táján Melissus ezt mondja:

„Grande decus meruit laudemque SERINIUS heros, / Sospite quo sopses vestra
Sigethus erat: / Fortiter ob patriam pugnans quia vulnere diro / Maluit, adverso caesus
ab hoste, mori,”⁶

amit én kicsit szabadon így magyarítottam:

„Hős Zrínyit illesse hírnév és harci dicsőség / Ki Szigeted falait védte, szerencse fia! /
Bátran küzdve honáért szerzett mély sebeket és / Szemben az ellennel, karddal küzdve
lehullt.”

Zrínyi Miklósról, a szigetvári hősről van itt természetesen szó, aki – mint tudjuk – elesett az utolsó nagy kirohanásnál, csak egy-két nappal élve túl Szolimán szultán halálát. Melissus szerencsésnek véli azt, aki nem ágyban párnák közt, hanem a harctéren halt meg, ezzel dicsőséget hozva magára és nemzetére.

2 ItK, 1980/3, 313.

3 Pauli MELISSI, *Schediasmata poetica*, Paris, 1586, Liber III. 76. – Thuri Györgyöt Melissus csak 1597-ben ismerte meg.

4 Pauli MELISSI, *Melesivae odae*, 1580, F/3.

5 'Ad Uraniam. Cum Alphonsus II dux Ferrariae ab expeditione Hungarici domum esset reversurus', MELISSUS, op. cit. Liber III, 93–94.

De Melissus nem csak távolról szemléli Szigetvár és Zrínyi sorsát: szemtanúja egy olyan eseménynek, ami élete végéig megmarad emlékezetében. Szigetvár bevétele után ugyanis a török nagyvezér golycsba göngyölve elküldte Miksa császárnak Zrínyi Miklós ecetben és borban megmosott, levágott fejét. Melissus ekkor éppen a Győr melletti táborban tartózkodott, nemcsak látta, hanem mint egyik versében írja is, *kezében tartotta* a szigetvári hős levágott fejét! Ezt az epizódot (ti. a fej elküldését) többen megírták Melissuson kívül is: Istvánffy Miklós, nem sokkal Zrínyi halála után szerzett latin sírfeliratában („A vad törökök leszakítva nyakáról / elküldték a fejét a szülőtteinek...”,⁷ valamint részletesebben Christianus Schesaeus (1535?–1585) *Ruinae Pannonicae* című eposzának tizedik könyvében. Az erdélyi szász humanista költő szerint Szigetvár bevétele után: „Ekkor Zrínyi fejét elvágja a győztes a testtől / küldi, hogy adják át Miksának, s így üzen ennek /: 'Lám, odalett a pajzsod s hires védőfala Bécsnek – Zrínyi...' ... Drága barátjának vesztén megrendül a császár, / s a könnyeinek bő harmata csordul az arcán.”⁸

Arról, hogy Miksa valóban megsiratta-e Zrínyi Miklóst, (ami könnyen elképzelhető), Melissustól nem értesülünk, de a levágott fej látványa olyan hatást tett rá, hogy először „Melica” ciklusának *In P. C.* című versében utal rá: „Tale erat robur comitis Serini; / Cujus heu vidi mutila caput cer-/ Vice revulsum” (Ilyen volt az ereje Zrínyi grófnak, aki-nek párnába göngyölt levágott fejét magam is láttam), hogy később, egy 1595-ben kiadott hosszabb művében újra visszatérjen ehhez a témához.

Ez a másik vers pindaroszi óda, pontosabban két, egy kötetben kiadott óda közül a második. Az elsőt Melissus Jan Zamojski lengyel kancellárhoz írta, a zamoscsi akadémia alapításának tiszteletére 1594-ben, a második pedig Georg Farensbachnak, Báthori István német születésű hadvezérének katonai erényeit magasztalja. Ennek a kis rostocki kiadványnak a teljes címe: *Carmina duo. Unum ad Samoscium, alterum ad Farensbachium sc(h)ripta* (hely nélkül), 1595, és az meglehetősen ritka; én a British Library példányát használtam.⁹ A német hadvezérhez írt *Melos ... ad ... Georgium Farensbachium...* elég hosszú szöveg, amelyből bennünket elsősorban a 21–32. sorok érdekelnek – ezek szólnak arról, hogy Farensbach 1566-ban Miksa császár szolgálatában akkor harcolt Magyarországon, amikor Zrínyi Miklós elesett. (Ezt a versrészletet e tanulmányom függelékében mellékelem.) Itt nem csupán azt mondja el Melissus, hogy látta Zrínyi fejét, hanem hogy: „...huius ego caput / Collo recisum post tenui hac manu / Et ipse miles,”¹⁰ (Magam is, katonaként, kezemben tartottam az ő nyakától levágott fejét). Mint már mondtuk, ez az élmény sokáig kísérthette Melissust, ha még majd harminc évvel később is bevette egy teljesen más témáról írott versébe.

6 MELISSUS, op. cit., Liber I, 11.

7 *Janus Pannonius–Magyarországi humanisták*, Bp., 1982, 374. (HEGYI György fordítása.)

8 *Uo.*, 462. (MURAKÖZI Gyula fordítása.)

9 Pauli MELISSI, *Carmina duo...*, szerk. KLANICZAY Tibor. (Jelzete: BL MS 11408.)

10 *Ibid.*, A/4.

Zrínyi halálának Európa-szerte nagy visszhangja volt, már az ismert wittenbergi gyászantológiát megelőzően is. 1573-ban jelent meg Bázelen Pietro Bizarri *Pannonicum bellum...cumque Arcis Szigethi expugnatione* című műve, amelyben a tudós szerző ne Sziget hősiei védelmét írja le, hanem olyan meglepő dolgokat is közöl, hogy Purkircher György pozsonyi orvos és asztronómus 1566 márciusában megjövendölte Nagy Szolimán halálát.¹¹ Ugyanez az olasz író nem csupán jelentéseket küldött 1566-ban Lord Burghleynek Angliába, de még Szigetvár képét is mellékelte egyik levelében.¹² Érdeemes hozzátenni, hogy számos angol önkéntes tartózkodott ekkor Miksa táborában, de mivel a fegyverszünetet Szigetvár eleste után elég hamar megkötötték, már nemigen vehettek részt a török elleni harcokban. De ez már egy másik dolgozat témája, mint ahogy az is, hatott-e s mennyire Paul Melissus arra a Budai Parmenius Istvánra, akit az 1580-as években Anglia jeles neolatin költői közé soroltak, mivelhogy bizonyos tematikai hasonlóságok határozottan megállapíthatók verseikben.

Függelék

(Részlet MELISSUS, *Ad illustrem et bellicossimum Virum Georgium Farensbachium...*
MELOS: In quo illius laudes militares, & maximae virtutes commemorantur)

A 21–32. sorok:

Exinde in Hunnum finibus extimis,
Thrax obsideret cum Solyman, ferox
Hostis, Sigethum, strenueq(ue)
Eligeret potius moriri
Comes Serinus (cujus ego caput
Collo recisum post tenui hac manu
Et ipse miles) quam pacisci
Cum trucium agminibus latronum
Ut salvus eset: tu generose Vir
Illo stetit tempore Caesaris
A parte Maximilliani,
Pannoniam gladio tuentis.

11 Pietro BIZARRI, *Pannonicum Bellum...*, Basileae, é. n. 301.

12 Public Record Office (London), State Papers, Foreign, Elizabeth I. SP 70/86.

JAN SLASKI

Marian Leżeński, un amico padovano di Dudithius e di Sambucus

Una parte significativa – per non dire la migliore – dell’ élite intellettuale, letteraria ed anche politica della Polonia del XVI. secolo era uscita da Padova, o quantomeno per Padova era passata. Verso la metà del Secolo d’Oro della cultura polacca, il periodo piú fruttuoso per i soggiorni e gli studi polacchi a Padova, dimorarono là, fra i tanti connazionali, i due piú eminenti – accanto al Copernico – rappresentanti del Rinascimento in Polonia, Jan Kochanowski (Cochanovius, Cochanoio, 1530–1584) e Jan Zamoyski (Zamoscius, 1542–1605). Il Kochanowski, sommo poeta, chiamato sovente „il Petrarca polacco”, pagò il suo debito di riconoscenza con la propria opera letteraria, profondamente radicata nella tradizione italiana e specie in quella locale, padovano-veneziana. Lo Zamoyski, dal canto suo, uno dei piú insigni uomini di stato cui abbia dato i natali la Polonia, assai benemerito rettore del’ Università giurista presso l’Ateneo patavino (1563–1564), espresse con orgoglio la sua gratitudine nei riguardi di Padova con le parole: „Patavium virum me fecit”, parole che avrebbero potuto essere ripetute da molti altri polacchi.

Fra i polacchi che visitarono Padova incontriamo non solamente personalità destinate poi ad alimentare l’élite del loro paese. Nel gruppo di stranieri in arrivo dalla Polonia comparvero anche personaggi dei quali oggi si sono pressochè perse le tracce, ma che all’epoca godettero di grande considerazione, a ciò non soltanto nel loro ambiente di origine e non soltanto a livello italiano. Un esempio rilevante di tale presenza ci viene offerto da Marian Leżeński (circa 1530–1559), allora noto come Liesenschi, Lezentius, Lesencius, Liesenius, Liesenschius.¹

Marian Leżeński proveniva da un’agiata famiglia nobile, che vantava fra i suoi membri anche senatori (lo stesso suo padre, in quanto castellano, era senatore). La madre, invece, era sorella di Samuel Maciejowski (Macieiovius, 1499–1550), vescovo di Cracovia e gran cancelliere del Regno, uno dei piú influenti dignitari dello stato polacco, oltre che eminente rappresentante dell’umanesimo rinascimentale e benemerito mecenate.

1 Jan SLASKI – Marian LEŻEŃSKI – PADEWCZYK ZAPOMNIANY, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 48, 2004, 65–93.

Ben presto, già nell'ambiente familiare che gli fornì le prime basi dell'istruzione, il Leżeński ebbe l'occasione di entrare in contatto con la cultura italiana: la madre aveva fatto parte, prima del matrimonio, della corte di Bona Sforza (1494–1557, regina polacca dal 1518); lo zio, invece, che aveva alle spalle gli studi a Padova ed a Bologna, sotto la guida di Romolo Amaseo (1489–1552), era entusiasta di tutto ciò che era italiano. Tale suo atteggiamento fu immortalato da Łukasz Górnicki (Gornicius, 1527–1603), anch'egli allievo dell'Ateneo patavino, la cui parafrasi polacca del *Libro del Cortegiano* (1528) di Baldassarre Castiglione (1478–1529), intitolata *Dworzanin polski (Il cortigiano polacco, 1566)*, forse fra le letture polacche di Bálint Balassi (1554–1594), trasferisce l'ambientazione da Urbino ai dintorni di Cracovia, nella residenza di Prądnik, realizzata dal vescovo sul modello delle ville italiane. Anche un altro zio, Stanisław Maciejowski (Macieiovius, m. 1563), diplomatico reale e senatore, grazie ai frequenti viaggi compiuti in Italia aveva acquisito notevole dimestichezza con la cultura italiana.

Samuel Maciejowski si occupò con grande sollecitudine dell'educazione e della carriera del nipote: grazie al suo interessamento, il giovanissimo Marian, che aveva appena preso gli ordini sacerdotali minori, già nel 1549 diventò canonico di Cracovia (oltre a questo beneficio, renumerato in maniera assai cospicua, il Nostro figurava quale canonico di Płock e di Sandomierz). Dopo la scomparsa di Samuel Maciejowski, su sua espressa indicazione la tutela di Marian passò a Stanisław Maciejowki, nonché a Stanisław Hozjusz (Hosius, Osio, 1504–1579), che in seguito divenne cardinale e che, in qualità di alto dignitario della Curia Romana, inserito fra i presidenti del Concilio di Trento, costituì uno dei pilastri della Controriforma polacca. Lo Hozjusz cercò di indirizzare l'educazione del giovane affidatogli in maniera conforme all'ortodossia cattolica (non dimentichiamo che la sua tutela ha luogo all'epoca dei primi successi della Riforma protestante in Polonia). Non si sono trovate, sino ad ora, tracce della presenza del giovane canonico presso l'Accademia di Cracovia, mentre sappiamo che già nel 1556, forse alla fine del mese di marzo e certamente nel mese di maggio, Marian Leżeński iniziò il suo soggiorno padovano, protrattosi sino al 1559.

Dato che tale triennio venne interrotto da un temporaneo ritorno in Polonia, possiamo agevolmente dividerlo in due parti, fra loro separate non soltanto dal rientro in patria, ma anche – come vedremo – dalla diversa natura delle attività svolte dal canonico cracoviense. Un elemento, però, accomuna entrambi i periodi: il Leżeński non segue corsi di studio regolari (o, perlomeno, finora non ne ritroviamo traccia nella documentazione archivistica universitaria), preferendo piuttosto utilizzare liberamente le diverse opportunità fornitegli dalla straricca realtà italiana.

Non si trattava, comunque, di un atteggiamento isolato, poiché una parte non trascurabile dei polacchi, soggiornando nell'ambiente universitario padovano e frequentando solo sporadicamente le aule, preferiva dedicarsi individualmente alle lingue classiche, allo studio dell'italiano ed alle proprie letture. Nel contempo, essi partecipavano all'assai vivace vita studentesca, che garantiva loro una serie di contatti locali e di rapporti inter-

nazionali e li formava nelle arti legate alla vita di società. Si distingueva, al riguardo, soprattutto la gioventù di origine nobiliare, il cui soggiorno universitario aveva finalità diverse rispetto a quelle perseguite dai borghesi, più prosaicamente indirizzati al conseguimento di un titolo accademico.

Fonti insostituibili per la ricostruzione dei particolari relativi al soggiorno padovano del Leżeński sono alcuni documenti universitari di recente pubblicazione.² Da essi si ricava che il canonico cracoviense fu più volte presente, in qualità di testimone, in occasione delle promozioni dottorali: si trattava di occasioni di carattere assai solenne, che si tenevano nel palazzo vescovile, alla presenza dello stesso vescovo o di un suo rappresentante, dei relatori e della commissione esaminatrice, oltre che al cospetto di testimoni, invitati dallo stesso dottorando. Citiamo qui, a mo' d'esempio, due di tali presenze del Nostro.

Il 12 maggio 1556 il Leżeński comparve alla promozione dottorale di Stanisław Rożanka (Rosarius, circa 1520–1572) che, dopo un ciclo di studi triennale, conseguì contemporaneamente due diplomi dottorali, l'uno in filosofia, e l'altro in medicina.³ Questo borghese di Cracovia divenne poi, nella sua città natale, medico affermato, consigliere comunale e borgomastro, nonché capo della locale Chiesa calvinista. La fama del Rożanka come medico raggiunse perfino l'Ungheria, dove egli venne chiamato a più riprese, per periodi anche prolungati, per curare casi di particolare gravità.

Qualche settimana più tardi, il 19 giugno 1556, il Leżeński si presentò come testimone ad un'altra promozione dottorale, anche in questo caso di ambito medico.⁴ Protagonista della cerimonia fu Sylwester Roguski (circa 1530–1602), anch'egli di origine borghese, successivamente conosciuto e stimato in Polonia come medico (attivo perfino presso la corte reale di Stefano Bárhory /1533–1586, re polacco dal 1576/ e della sua consorte, Anna Jagellone /1523–1596/), che esercitava anche, con successo, la matematica e l'astronomia, di orientamento eliocentrico.

La documentazione così ricavata dalle fonti, relativa alla frequentazione alle cerimonie di promozione dottorale, getta luce sulla prima parte del soggiorno padovano di Marian Leżeński, durata certamente più di un anno. Il canonico di Cracovia utilizzò questo periodo per inserirsi nell'ambiente padovano e per conoscere dei costumi universitari locali, utilizzando a tale scopo i rapporti personali con la gioventù polacca. Di indole aperta, facile ai contatti, si concentrò soprattutto sugli impegni di carattere sociale.

Leżeński lasciò Padova – per quanto possiamo supporre – nella tarda primavera o nel periodo a cavallo fra la primavera e l'estate del 1557. Ad ogni modo, lo ritroviamo a

2 *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1551 ad annum 1565*, A cura di E. Dalla FRANCESCA e E. VERONESE, Roma–Padova, 2001.

3 *Ibidem*, 214–215: 559.

4 *Ibidem*, 222: 573.

Cracovia il 29 settembre 1557, quando partecipa alla riunione del proprio capitolo: in seguito, nel mese di ottobre, riparte di nuovo per Padova.⁵

Nel corso del suo secondo soggiorno padovano, durato circa un anno e mezzo, il Nostro frequentò nuovamente le promozioni dottorali: una di tali presenze risale alle ultime settimane della sua permanenza.

Il 22 marzo 1559 il Leżeński comparve come testimone alla promozione di Andrzej Patrycy Nidecki (Patricius Nidecius, 1522–1587), che ricevette il titolo di dottore *in ultroque iure*.⁶ Nidecki, di origine borghese e di formazione giuridica, ma al tempo stesso – come vedremo – eccellente conoscitore di Cicerone, alla fine della sua vita (1585) venne nominato – per la volontà di Stefano Báthory – vescovo di Wenden, nell’allora polacca Livonia (l’odierna Cesis in Lettonia).⁷ Al Leżeński egli era legato da vincoli di cordiale amicizia, resi ancora più solidi dal fatto di abitare entrambi a Padova nella stessa casa, e da comuni interessi ed iniziative, circostanze queste delle quali parleremo più avanti. Un altro testimone della stessa promozione fu Andreas Dudithius (Dudith, 1533–1589).

Tuttavia, un momento di svolta durante il secondo soggiorno padovano di Marian Leżeński coincide con il periodo in cui egli si trasferisce a vivere nel *contubernium Polonorum*. Tale struttura trovava un precedente in una fino ad oggi misteriosa „accademia” degli studenti polacchi.⁸ Questo ospizio polacco si trovava in un’ottima posizione: nella piazza davanti alla Basilica di S. Antonio, oppure in una delle stradine che da essa avevano inizio.⁹

5 Cracovia, Archivio del Capitolo della Cattedrale, *Acta actorum*, 5, c. 279 r–v.

6 *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini*, 350: 871.

7 K. MORAWSKI, *Andrzej Patrycy Nidecki, jego zycie i dzieła*, Kraków 18922; Idem, *Contributo alla storia della filologia in Polonia nel Rinascimento*, in AA. VV., *Omaggio dell’Accademia Polacca di Scienze e Lettere all’Università di Padova nel settimo centenario della sua fondazione*, Kraków, 1922, 35–52; W. McCUAIG, *Carlo Sigonio: The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton, New Jersey 1989, passim; Idem, *Andreas Patricius, Carlo Sigonio, Onofrio Panvinio and the Polish Nation of the University of Padua*, „History of Universities”, 3, 1983, 87–100; J. SLASKI, *Padewsko-wenecka promocja polskiej filologii*, in AA. VV., *Studia i szkice ofiarowane Profesor Renardzie Ociecek w czterdziestolecie pracy naukowej i dydaktycznej*, Katowice, 2002, 556–566; Idem, *Per una storia del ciceronianesimo italo-polacco-ungherese nel secondo Cinquecento*, in AA. VV., *L’eredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo*, A cura di P. SÁRKÖZY – V. MARTORE, Budapest, 2004, 79–92.

8 T. ULEWICZ, *L’enigmatica Accademia degli studenti polacchi a Padova (negli anni 1547–1549 ca)*, „Atti e Memorie dell’Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti”, 100, 1987–1988, 87–93.

9 H. BARYCZ, *Jan Kochanowski a Padova: i suoi maestri ed i suoi colleghi*, in AA. VV., *Jan Kochanowski – Giovanni Cochanoio, poeta rinascimentale polacco (1530–1584): Nel 450-mo (!) anniversario della morte*, Wrocław, 1985, 115; Idem, *Padwa i czasy padewskie Jana Kochanowskiego*, in Idem, *Z zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu*, Kraków, 1981, 115.

Notizie sicure intorno al *contubernium Polonorum* ed ai suoi abitanti si ritrovano nelle lettere di Paolo Manuzio (1512–1574), indirizzate ad Andreas Dudithius. Il Dudithius era legato al Manuzio da vincoli estremamente cordiali, amichevoli e duraturi, allacciati già nel 1552: fu allora che il veneziano, chiamato dai contemporanei *magnum lumen Latinitatis*, su richiesta del cardinale Reginald Pole (1500–1558), iniziò ad introdurre il giovane straniero ai raffinati segreti dell'arte stilistica latina ed a suscitare in lui l'entusiasmo per Cicerone.¹⁰ Di conseguenza, il Manuzio, grazie ai frequenti incontri ed alla fitta corrispondenza, era perfettamente al corrente delle vicende legate al Dudithius, persino di quelle più personali e quotidiane.

Così, l'ottimamente informato Paolo Manuzio, nelle quattro lettere al Dudithius, purtroppo non datate, ma che possiamo in modo assai preciso ricondurre agli anni 1558–1559, gradualmente amplia le informazioni concernenti il *contubernium Polonorum*. Inizialmente, saluta in maniera generica i coabitanti del destinatario: „Saluta meo nomine contubernales et amicos tuos.”¹¹ In seguito, cita due di essi, Marian Leżeński e Andrzej Patrycy Nidecki, rivolgendo anche un complimento altamente elogiativo per i polacchi che studiano a Padova: „Mariani Lezentii, iuvenis ornatissimi, et Andreae Patriicii, contubernalis tui, talem in me animum amplector, quos cupio a te meo nomine salutari, itemque Polonos ceteros, familiares tuos, quorum nobilitas et, ut audio, virtus Patavinum Gymnasium illustrat.”¹² Più tardi, inserisce nel gruppo un terzo membro, cioè Stanisław Fogelweder (Fogelvetrius, 1525–1603), poi apprezzato umanista, segretario reale e diplomatico, che a Padova studiò arti e medicina (1558–1562): „Heri adiit ad me contubernalis tuus, Stanislaus Fogelvetrius Cracoviensis. Probum adolescentem praeditumque litteris et tua plane consuetudine dignum e sermone iudicavi.”¹³ Ed infine, corona questa sequenza un assai lusinghiero giudizio sul *contubernium Polonorum* („divinum contubernium”, „plane caelestium animorum coetus”).¹⁴

Dalle lettere di Paolo Manuzio ricaviamo, quindi, l'indicazione di quattro coabitanti padovani, Andreas Dudithius, Marian Leżeński, Andrzej Patrycy Nidecki e Stanisław Fogelweder. A questo gruppo apparteneva anche Jan Kochanowski, esimio poeta, che negli anni 1552–1559 si recò a Padova per ben tre volte, trascorrendo là, nel complesso, cinque anni circa. Ebbene, da una fonte a stampa polacca assai attendibile si ricava la notizia re-

10 P. COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois (1533–1589): Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, 1935, 81–87 e passim; Idem, *Paul Manuce et l'humanisme a Padoue a l'époque du Concile de Trente*, „Revue des Questions Historiques”, 60, 1932/4, 347–350.

11 A. DUDITHIUS, *Epistulae, 1: 1554–1567*, ed. T. SZESPESSY, S. KOVÁCS, C. PAJORIN, H. KOWALSKA, Budapest, 1992, 63.

12 Ibidem, 69.

13 Ibidem, 72.

14 Ibidem, 98.

lativa al fatto che il Kochanowski visse a Padova col Nidecki sotto lo stesso tetto.¹⁵ La casa doveva essere frequentata anche da diversi ospiti, appartenenti all'allora numerosa colonia polacca ed ungherese a Padova.

Gli abitanti del *contubernium Polonorum* partecipavano insieme alle attività ricreative e sociali, così come alla vita studentesca. Si dedicavano anche, comunque, ad iniziative di maggiore spessore, soddisfacendo così le proprie aspirazioni più elevate attraverso lo studio e le dispute quotidiane. Vari elementi ci inducono a pensare che l'argomento comune più spesso trattato fosse quello relativo a Cicerone: tutti erano entusiasti dell'Arpinate e ne imitavano lo stile, dimostrando di conoscere a fondo i suoi scritti (del Dudithius, che fece il proprio apprendistato presso Paolo Manuzio, si raccontava che avesse copiato di proprio pugno tutte le opere di Cicerone, e ciò per ben tre volte).¹⁶

Primeggiava fra gli abitanti della casa Andreas Dudithius: egli prevaleva sui compagni, forte della cultura e delle esperienze accumulate nel corso dei numerosi viaggi intrapresi sin dalla prima gioventù in vari paesi dell'Europa e grazie anche al lungo periodo trascorso a Padova (1550 /1551–1553 e dal 1557/1558). Di carattere aperto e benevolo, il Dudithius rendeva volentieri gli altri partecipi delle sue conoscenze, svolgendo così, con ottimi risultati, un ruolo di mediatore. Approfittò di ciò anche Marian Leżeński.

A Padova soggiornò in quel periodo anche Joannes Sambucus (Zsámboky, 1531–1584).¹⁷ Durante la permanenza nella città di Antenore (1553–1557, 1558–1560), egli intrecciò rapporti di amicizia con il Dudithius, mantenne stretti contatti con Paolo Manuzio e con ogni probabilità frequentò il *contubernium Polonorum*. Proprio a Padova il Sambucus decise di dedicarsi all'attività editoriale, pubblicando nel 1559 la piccola raccolta delle poesie di Janus Pannonius (Giano Pannonio, 1434–1472).¹⁸ L'eminente poeta neolatino, dopo gli studi a Ferrara presso l'accademia di Guarino Veronese, fra il 1454 ed il 1458 probabilmente frequentò lo Studio di Padova, conseguendo là il titolo di dottore in diritto canonico.¹⁹ Nella storia delle edizioni delle opere di Janus, il volumetto padovano costituisce un evento di notevole importanza: esso contiene, infatti, poesie in parte sino ad allora sconosciute, nonché interessanti osservazioni e commenti editoriali, che prefi-

15 J. KOCHANOWSKI, *O Czechu i Lechu historyja naganiona: K'temu O cnocie i o sprośności pi-jaństwa*, Kraków, 1589, c. A2v.

16 P. COSTIL, *André Dudith*, 77.

17 E. VÁRADY, *Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll'Umanesimo italiano*, Corvina, 15, 1935, 3–54.

18 JANUS PANNONIUS, *Lusus quidam et epigrammata, nunc primum inventa et excusa*, Opera Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii, Padova, 1559.

19 Negli atti padovani Janus Pannonius non risulta registrato (*Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1451 ad annum 1460*, A cura di M. P. GHEZZO, Padova, 1990). La notizia relativa al suo soggiorno di studio a Padova si basa su di un frammento della corrispondenza di Guarino Veronese (A. VERESS, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, 1: *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium (1264–1864)*, Kolozsvár, 1915, 10–12.)

gurano l'edizione successiva, molto più ampia e perfetta, pubblicata dal Sambucus a Vienna (1569).

Il volumetto padovano di Janus fu corredato dal Sambucus con una dedica, risalente al 1 gennaio 1559, indirizzata a Marian Leżeński (*Mariano Lezentio Polono, Cracoviensi, Plocensi ac Sandomiriensi canonico, nobilissimo atque ornatissimo adolescenti*).²⁰ Dal testo della dedica risulta che il Leżeński doveva al Dudithius il contatto con il Sambucus, che aveva ricevuto dal conterraneo ed amico una serie di opinioni lusinghiere sul giovane canonico di Cracovia. La dedica inizia con alcuni riferimenti a Janus (breve profilo biografico ed elogio dell'opera) e con le caratteristiche editoriali del testo. Subito dopo, il Sambucus passa ad elogiare il Leżeński, collegandolo al Dudithius e sottolineando il loro ruolo nella preparazione dell'edizione padovana.

La dedica ha ovviamente importanza per quel che riguarda lo stesso Leżeński: conosciuto sinora innanzitutto per la vita di società da lui condotta nell'ambiente universitario padovano, riceve adesso per iscritto, da parte di uno studioso già molto apprezzato, una prestigiosa conferma dei propri meriti e valori, ottenendo una sorta di nobilitazione umanistica. Inoltre, la dedica conferma la nostra supposizione secondo la quale il Sambucus poteva aver frequentato, in qualità di ospite, il *contubernium Polonorum*. Per di più, essa apre interessanti prospettive per le nostre ulteriori considerazioni e riflessioni.

Ebbene, Joannes Sambucus si dedicava a Padova a studi ciceroniani.²¹ Già nel 1555 egli preannuncia delle riflessioni sull'imitazione di Cicerone.²² Verso la fine del soggiorno padovano, conclude i tre dialoghi *De imitatione Ciceroniana* (l'epistola dedicatoria è datata a Padova il 22 ottobre 1559), che comparvero a stampa per la prima volta a Parigi (1561), riscuotendo in breve tempo grande successo in Europa.²³ I dialoghi sono ambientati fra i Colli Euganei e l'interlocutore dell'autore è il giovanissimo György Bona (1539–1559), proveniente dalla Transilvania. Si potrebbero volentieri includere nella compagnia del Sambucus e del Bona anche Marian Leżeński, nonché Andrzej Patrycy Nidecki, il quale era noto al Sambucus.²⁴ In ogni caso, gli abitanti del *contubernium Polonorum*, nella persona di Joannes Sambucus trovavano un valido partner nelle dispute su Cicerone. E qui si apre la strada verso la seconda ed assai più prestigiosa lettera dedicatoria, che contemporaneamente celebra il nostro Leżeński, questa volta però non insieme ad Andreas Dudithius, bensì invece con il Nidecki.²⁵

20 JANUS PANNONIUS, cc. A3v–A4v.

21 J. SLASKI, *Per una storia del ciceronanesimo*.

22 J. SAMBUCUS, *Poemata quaedam Patavii conscripta*, Padova, 1555, c. 2r–v.

23 Idem, *De imitatione Ciceroniana dialogi tres*, Paris, 1561.

24 H. Gerstinger, *Die Briefe des Joannes Sambucus (Zsámboeky): 1554–1584*, Wien, 1968, 266–267.

25 K. MORAWSKI, *Andrzej Patrycy Nidecki*, 85–95; Idem, *Contributo alla storia della filologia in Polonia*, 40–47; W. McCUAIG, *Carlo Sigonio*, 18, 23, 37–38, 296–297; Idem, *Andreas Patricius*; J. SLASKI, *Padewsko-wenecka promocja polskiej filologii*; Idem, *Per una storia del ciceronanesimo*.

Negli anni 1553–1559, il Nidecki venne a Padova due volte (1553/1554–1556, 1557–1559), dimorando là complessivamente per circa quattro anni e coronando la permanenza – come ricordiamo – con il conseguimento del titolo di dottore *in utroque iure*. La formazione giuridica aiutò il giovane di origini borghesi nella futura carriera, coronata con la nomina a vescovo. La fama gli sarebbe, però, stata assicurata da altri interessi. E furono proprio questi suoi interessi, per così dire accessori, ad assicurargli una gloria duratura ed autenticamente europea.

A Padova, il Nidecki coltivò anche gli studi umanistici. Già durante il primo soggiorno là egli frequentò le lezioni di Francesco Robortello (1516–1567). Giunto per la seconda volta a Padova, il Nidecki non trovò più Robortello, che si era trasferito a Bologna. Il polacco dovette, tuttavia, avvertire la necessità di approfondire i propri interessi per l'antichità e la filologia, dato che decise di cercare una competente tutela scientifica a Venezia. La scelta del Nidecki cadde su Carlo Sigonio (1522/1523–1584), che negli anni 1522–1560 insegnò ivi nella Scuola di San Marco. Il polacco arrivò al professore veneziano certamente grazie alle referenze ed alle raccomandazioni presentate da Paolo Manuzio e da Andreas Dudithius. Fra il Sigonio ed il Nidecki si instaurò un familiarità assai stretta, che di lì a poco avrebbe condotto ad una collaborazione fra il maestro e l'allievo.

Nel 1559 il Sigonio pubblicò i „frammenti” ciceroniani.²⁶ L'edizione apparve sotto il segno dei polacchi, di Marian Leżeński e di Andrzej Patrycy Nidecki, il che in parte costituiva il risultato della loro autentica partecipazione alla nascita del lavoro filologico. Il Leżeński, legato al Nidecki da un'intima amicizia, non solo gli era compagno durante le gite a Venezia e testimone delle sue azioni, ma anche partecipe delle attività dell'amico. Grazie ai contatti con il Dudithius ed il Sambucus, nonché con Paolo Manuzio, egli disponeva di una preparazione nell'ambito degli studi ciceroniani assai superiore a quella garantita da un rudimentale livello scolastico.

Il ruolo del Leżeński si rivela nella fase della maturazione dell'idea dell'edizione, nonché durante la preparazione dei „frammenti” ciceroniani per la stampa. Di ciò reca testimonianza lo stesso Sigonio in diverse lettere, scritte a cavallo fra il 1558 ed il 1559.²⁷ I „frammenti” ciceroniani curati dal Sigonio videro la luce a Venezia all'inizio del 1559. L'opera è introdotta da una lettera dedicatoria, indirizzata a Marian Leżeński (*Nobilissimo iuveni, Mariano Lezentio, patricio Polono*).²⁸ Perché era proprio lui l'„amico”, il „gentiluomo polacco” svelato nelle summenzionate lettere. Gli stretti contatti fra il canonico cracoviense ed il Sigonio, del resto, trovano conferma indubbia, giacché con il

26 M. T. CICERO, *Fragmenta, variis in locis dispersa, Caroli Sigonii diligentia collecta et scholiis illustrata*, Venezia, 1559.

27 C. SIGONIO, *Opera omnia edita et inedita*, 6, Milano, 1737, coll. 1000–1004.

28 M. T. CICERO, cc. 3r–8r.

nome Marianus, nella lettera del 15 novembre 1558, indirizzata dal Nidecki al professore veneziano.²⁹

Nell'ampia dedica si alternano diversi motivi. Compaiono, ovviamente, elogi del Leżeński, non limitati agli epiteti convenzionali, ma supportati da un lungo elenco delle sue virtù e capacità intellettuali. Sigonio evidenzia i meriti del giovane polacco in relazione all'opera, dall'attività di stimolo ad affrontare il difficile compito sino all'aiuto, sul piano editoriale, prestato durante le sue visite a Venezia. Tutto ciò induce lo studioso ad esprimere grande riconoscenza, affetto sincero e cordiali sentimenti nei confronti del canonico di Cracovia. L'altro protagonista della dedica, anche se già episodico, è Andrzej Patrycy Nidecki, che riceve una manciata di complimenti. Gli elogi del Sigonio interessano anche altri polacchi, scelti sia fra quelli in patria, sia fra quelli in Italia.

L'edizione dei „frammenti” ciceroniani è chiusa invece –quasi a comprenderla in una „cornice polacca” – da una nota, nella quale il Sigonio precisa i termini della sua collaborazione col Nidecki.³⁰ Lo scolaro padovano non soltanto aveva eseguito la correzione degli errori di stampa, compilando poi un esteso *errata corrige*, ma si era spinto anche al punto di recensire – come diremmo oggi – la parte editoriale del testo, esprimendo i propri dubbi, le proprie ipotesi e le proposte concernenti le decisioni di natura filologica assunte dall'editore (alcune di tali osservazioni furono seriamente considerate dal professore veneziano). Per i risultati di un tale apprendistato non occorre aspettare molto a lungo: il Nidecki ben presto pubblicò i propri „frammenti” ciceroniani (1561), che più tardi, nella seconda edizione (1565), riveduta e profondamente modificata, oltre che notevolmente ampliata, finirono per sostituire l'edizione del Sigonio.³¹

Nei primi mesi del 1559 toccano l'apice i successi del Leżeński, immortalati nelle due dediche a stampa. Passato tale momento di gloria, iniziano le partenze da Padova: gli abitanti del *contubernium Polonorum* a poco a poco si separano. Appena promosso, il Nidecki non più tardi del 19 maggio, parte direttamente per la Polonia. Lo accompagnavano, ma solo fino a Venezia, due coabitanti, che sarebbero invece rimasti ancora a Padova, il Dudithius ed il Fogelweder: essi assisterono al commiato col Sigonio e forse anche a quello con Paolo Manuzio. Un itinerario non così diretto, ma passante attraverso la Francia, fu intrapreso da Jan Kochanowski.

Il nostro Leżeński, invece, viene conquistato dall'idea di un viaggio in Terrasanta ed in Asia Minore, cioè nell'attuale Vicino Oriente. la notizia di questa iniziativa venne perpetuata dal Kochanowski in un epigramma latino:

29 „Marianus te resalutat, qui ante diem quartum an quintum ad te scripsisse se dicit.” (W. McCUAIG, *Andrzej Patrycy Nidecki, Carlo Sigonio, Onofrio Panvinio i nacja polska na uniwersytecie padewskim* = *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 32, 1987, 89.

30 M. T. CICERO, c. 190r.

31 Idem, *Fragmentorum tomi IV*, Cum Andreae Patricii adnotationibus, Venezia, 1561; Idem, *Fragmentorum tomi IV*, Cum Andreae Patricii Nidecici (!) adnotationibus, editio secunda, Indices item, veterum scriptorum et rerum ac verborum copiosissimi, Venezia, 1565.

In imaginem Mariani
Exigua haec, Mariane, tuis solatia amicis
linquis, Apellea redditus in tabula.
Ipse per Ionias Asiam petis impiger undas,
et loca, ubi humano parta salus generi est.
Dii tibi dent faciles ventos, quibus usus, amicis
et patriae incolumis restituare tuae.³²

Per i pellegrinaggi in Terrasanta, non di rado legati anche ad escursioni nel Vicino Oriente ed in Egitto, si coscienti dei numerosi e gravi inconvenienti e pericoli presenti in viaggi di tale natura. Nonostante ciò, il Leżeński decise di intraprendere questa rischiosa impresa.

Il canonico di Cracovia si mise in viaggio probabilmente nel maggio del 1559. Egli viaggiò per cinque-sei mesi. Tuttavia, non ebbe la possibilità di fare ritorno né a Venezia, né a Padova, e neppure nella sua terra natale: durante il viaggio di ritorno lo colse, infatti, una morte prematura. Non si realizzarono, quindi, gli auguri indirizzati dal Kochanowski per un felice ritorno agli amici ed in patria.

La notizia della morte del Leżeński, nel novembre del 1559, fu trasmessa da Stanisław Hozjusz in una lettera datata a Roma il 30 dicembre.³³ La notizia della scomparsa del canonico, *in peregrinatione Hierosolymitana*, fu registrata anche a Cracovia, negli atti capitolari, in data 7 dicembre 1559.³⁴ Ma al più presto la triste notizia doveva raggiungere Venezia e Padova, gli amici superstiti del Leżeński, e le persone che a lui erano state legate.

Considerando il tempo allora necessario per l'arrivo di una notizia dal luogo della disgrazia a Venezia, e di là a Roma ed a Cracovia, si può supporre che la morte abbia colto il Leżeński probabilmente agli inizi di novembre o, in ogni caso, non più tardi della prima metà del mese. Il giovane canonico morì certamente in conseguenza di una malattia, causata dalle fatiche cui per diversi mesi il suo fisico era stato sottoposto.

Come reagirono gli amici, le persone care al Leżeński, alla sua morte? Né il Kochanowski, né il Nidecki, neppure il Sigonio fa menzione della scomparsa canonico cracoviense. Non tutti, però, dimenticarono subito il Nostro. Il Dudithius, rimasto a Padova, fu profondamente sconvolto dal decesso dell'amico: ci risulta che pianse per due giorni interi, ricordando la morte dell'amico così amato. Il fatto ci è noto non tanto per la testimonianza diretta dello stesso Dudithius, quanto per la risposta ad una sua lettera, scritta da Paolo Manuzio probabilmente a cavallo fra il novembre ed il dicembre del 1559:

32 J. KOCHANOWSKI, *Dziela wszystkie*, Wydanie pomnikowe, 3, Warszawa, 1884, 189.

33 „Liesenius autem in Novembre mortuus est” (S. HOZJUSZ, *Korespondencja*, 3: 1558–1561, 1: 10. V. 1558–31. VIII. 1560, opracował H. D. WOJTYSKA, Olsztyn, 1980, 246).

34 Cracovia, Archivio del Capitolo della Cattedrale, Acta actorum, 5, c. 363v.

Percussisti me de Mariano Lezentio: quid ais? Optimus adolescens, maiorum nobilitate, sua virtute clarus, omnibus animi, corporis, fortunae bonis ornatus, ereptus repente nobis est? O miseram humanae vitae conditionem! Quid ames, cum omnia fluere ac labi, nihil intra orbem lunae firmum esse, nihil idem a mane ad vesperam quotidie cernas? Quae te arbitrabar antea cognovisse in sermonibus Reginaldi Poli cardinalis et Aloysii Prioli, quibus probiores aut sapientiores viros non modo nostra, sed nec superior aetas tulit: nunc, quando te biduum scribis lacrimando consumpsisse, profecto tibi exciderunt illa praeclara de contemptu mortis, quibus in illo divino contubernio, in illo plane caelestium animorum coetu aures tuae saepissime personabant. Quod si, quid doleas, cogitabis, aut quid dolendo proficias, non dubito, quin istum luctum abstergas et Lezentio nostro etiam gratuleris, quod inspecto Hierosolymae summi Dei monumento, quo illum dissuadentibus amicis pietas et religio duxerat, statim ad eiusdem Dei conspectum, praeditus optima mente, purus ab omni labe, in caelum evolavit. Quod qui optant, sapientes, qui adipiscuntur, felices iure ducuntur. Haec tibi a me pauca pro nostra necessitudine consolationis loco dicta si attendes, vim habere maximam senties et eam dolori tuo medicinam, quam dies aliquando afferet, ratione repraesentabis. Quod cum omnes deceat, tum vero ab excultis doctrina viris, quem ad te numerum aggregamus, praecipue postulatur.³⁵

Il testo del Manuzio rappresenta la vera *epistula consolatoria*. Da esperto epistolografo, egli è riuscito a racchiudere in essa sia l'elogio del defunto, sia una serie di riflessioni di carattere consolatorio, che si richiamano al pensiero cristiano, ma non trascurano anche il fatto che la morte fosse avvenuta nel corso di un pellegrinaggio in Terrasanta, sia alcune parole di conforto direttamente rivolte all'amico disperato. Viene, inoltre, richiamato anche l'ambiente piú legato al Dudithius, il cardinale Reginald Pole (ed Alvise Priuli /circa 1500–1560/, che gli era assai vicino), deceduto l'anno precedente, al quale egli dovette molto durante la giovinezza, nonché il *contubernium Polonorum*. Paolo Manuzio, quindi, onorò la memoria del nostro Leżeński in una lettera composta secondo i canoni dell'arte consolatoria, ma al tempo stesso permeata di autentico dolore personale.

L'omaggio postumo reso dall'eminente umanista, non senza il concorso di Andreas Dudithius, chiude definitivamente non soltanto il soggiorno di Marian Leżeński a Padova ed a Venezia, ma anche tutta la sua vita.

35 A. DUDITHIUS, 97–98.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Szenci Molnár Albert születésnapjához köszöntőverse 1606-ból

Molnár Albert „öreg diákként” 1603 és 1606 között nagyrészt Altdorfbán élt. Itt szerkesztette kétnyelvű szótárát és fordította zsolotárjait. Konrad Rittershausen jogtudós professzor személyében önzetlen pártfogóra és jó baráttra talált. Neki köszönhetően rendezni tudta adósságait, ingyenes kollégiumi ellátásban részesült, bejutott az akadémia könyvtárába, lemondhatta házitánítói állását, és minden idejét a szótárírói munkára fordíthatta. Rittershausen könyvtárával, ötleteivel ebben is segítségére volt. Méltán emlékezett hát meg hálával e jótéteményekről *Dictionariuma* ajánlólevelében.¹ E szótárt – amelyet Rittershausen verssel is üdvözölt – egy esztendővel később, 1605-ben Helena Christiana Rittershausen születésére írt költeményében nyújtotta át újszertendei ajándékként: „Magne parens strenam Lexica nostra cape.”²

A következő esztendőben Rittershausen barátaival együtt köszöntötte mentorát 47. születésnapja alkalmából a *Cunradi Rittershusii Brunswigii natalis XLVII. et Satira in famam* (S. l. 1606.) című kiadványban, amelynek Zwickauban őrzött példánya újabban vált ismertté.³

A személyes hangvételű versben Molnár bevallja, hogy „carmine culto” szeretné meglepni az ünnepeletet, de költői vénája kimerült, mivel éppen aznap fejezte be a 150 zsolotár magyar fordítását:

1 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum – Dictionarium Ungaricolatinum*, Nürnberg, 1604, RMNy 919. Az ajánlólevél kiadását l. SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., 1971. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6.), 457.

2 VÁSÁRHELYI Judit, *Újabb Molnár Albert dokumentumok*, It, 1981/3, 695–696.

3 Zwickau, Ratschulbibliothek, Sign: 6.3.57 (9), másolata az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában, az RMK III 1041/a jelzeten. A gyűjteménybe Molnár Alberten kívül a következő személyek írtak verset: Konrad Rittershausen, Scipio Gentilis, Georg Rem, Johann Konrad Rhumel, Martin Crusius, Georg Mauritius, Georg Queccius, Michael Piccart, Christian Acidalius, Johann Ladislaus, Georg Volchart. Molnár verse az A4b-A5a lapokon olvasható.

Aliud.

Ecce quater denum natalem et fulgere sextum
Rittershusi, hodie cernis ovans animis.
Munificoque Deo flagranti pectore grates
Pro spatio vitae reddere laetus aves.
Namque vides sterilem minime tibi currere vitam,
Qui varios foetus luce beare soles.
Unde tibi merito fidi gratantur amici,
Proque tua vita sospite vota vovent.
Hos inter studio gratandi mens mea flagrat,
Proque tua vita candida vota facit.
Optaretque tibi se carmine prodere culto,
Reliqua si sibi nunc Musica vena foret:
Exhausere mihi quam sacra Davidis odae,
Quas properans modulos vocibus Ungaricis,
Ad numeros redigens Lobwasseri atque Maroti
Quindecies denos mensibus hisce tribus.
Huic operi optatum finem mihi praebuit haec Lux,
Quae, Ritterhusi, luce tibi prima fuit.
Vive igitur felix quam plurima tempora sospes,
Natalesque tuos innumeros numeres.

ALBERTUS MOLNAR

E verssel köszöntöm Szörényi Lacit, a hazai neolatin irodalom – benne Molnár Albert latin költeményeinek is⁴ – kitűnő bűvárát, és szeretettel kívánom, Molnár versének utolsó két sorát kölcsönvéve, hogy:

„Vive igitur felix quam plurima tempora sospes,
Natalesque tuos innumeros numeres.”

4 Szörényi László, *Szenci Molnár Albert latin versei = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-
reneszánsz*, a kötetet összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII.
századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 245–253.

VÍGH ÉVA

Ferrante Pallavicino és pajzán retorikája*

A 17. századi európai libertinus és klandesztin irodalom sajátos fejezetét alkotja Ferrante Pallavicino (1615–1644) élete és irodalmi tevékenysége. Nem sorolható pusztán a szabadelvű vagy botránykeltő írók körébe, hiszen egész gondolatisága olyan vallási és erkölcsi kérdéseket érintett, „amelyekről az ember vagy az élete vagy a becsülete kockáztatásával”¹ írhatott csak. Vallási és politikai kérdésekben egyaránt megkérdőjelezte a korszak hivatalos állásfoglalásait. A katolikus egyház elnyomó politikájának, a jezsuiták túlzott hatalmának, az inkvizíció és a tiltott könyvek jegyzékének elítélése, valamint a libertinus körökben hagyományosnak számító spanyolellessége mind olyan tényező volt, amely korai halálában közrejátszott.

Amikor mindössze huszonkilenc éves korában, 1644. március 5-én hittagadás, rágalmazás, Isten és ember elleni felségsértés vádjával megkínozták és lefejezték Avignonban, rövid, de eseményekben és irodalmi művekben gazdag élet ért véget, amely már-már mítosz erejűvé duzzadt a későbbi századok során: kortársa és barátja, Brusoni például részletes életrajzot hagyott az utókorra; egy névtelen szerző megírta Pallavicino eszmei végrendeletét; Stendhal *A pármiai kolostor* című regényének 21. fejezetében pedig Ferrante Palla néven reinkarnálódik.² Itália egyik legősibb nemesi családjának, a Pallavicinieknek – az 1776-ban kihalt Scipione márkik ágához tartozó – családjában született

* SZÖRÉNYI László – SZABÓ G. Zoltánnal közösen írt – *Kis magyar retorika* című könyve a magyar irodalmi retorika alapvető kézikönyve lett már első megjelenésekor (1988). E sajátosan magyar szempontú retorikatan is bizonyítja a szó és meggyőzés művészetére iránt az utóbbi évtizedekben világszerte megnőtt érdeklődés létjogosultságát. A retorika nagy korszakának tartott 17. század is bővelkedett retorikai kézikönyvekben, amelyek közül e helyt az itáliai libertinus irodalom egyik jellegzetes alakját és nem mindennapi retorikatanát kívánom bemutatni, igazolandó, hogy a retorika és szabályai minden élethelyzetre alkalmazhatók.

1 G. BRUSONI, *Vita di Ferrante Pallavicino*, in *Opere permesse di Ferrante Pallavicino*, Venezia, Turrini, 1655, 4.

2 Vö. a fenti jegyzetben említett kortárs és barát, Brusoni részletes életrajza; a Giovanni Girolamo Arconati LAMBERTINEK tulajdonított, de a szerző neve nélkül megjelent *Il testamento di Ferrante Pallavicino detto il flagello dei Barberini*, Regunea [de valójában Genf], Cipetti, 1679.

Ferrante, s neveltetése, hetedik gyermekként való születése miatt rákényszerített papi „pályaválasztása” a kor teljesen hagyományos és szabályos életmódját és -formáját biztosította volna számára. A kor politikai viszonyai és az ellenreformáció vallási türelmentlensége, valamint saját nyugtalan természete egyaránt közrejátszottak abban, hogy a korszakot és annak ideológiai harcait jellemző alakká válhatott.

Ferrante Pallavicino VIII. Orbán pápa (és családja, a Barberinik) ellenségének, a Farneséknek alattvalójaként született Pármában, s milánói és padovai tanulóévek után, alig tizenkilenc évesen már Velencében találjuk. Velence már a 16. században is az itáliai szabadgondolkodás, szellemi és politikai függetlenség színterének számított, ahol a kellő körülményekkel (álnéven, külföldi várost megjelölve a kiadás helyszínéül) heterodox művek is napvilágot láthattak. Bár Velencében a Tízek tanácsa már 1527-ben bevezette a könyvnyomtatás ellenőrzését a „tisztességtelen és rossz természetű” könyvek ellen, az ellenőrzés azonban mindvégig világi fennhatóság alá tartozott, még a tiltott könyvek jegyzéke idején is. A velencei patriciusok pedig mindenképpen igyekeztek távol tartani magukat, szellemi és politikai téren egyaránt Róma fennhatóságától. Ferrante, hírneves családjának köszönhetően és Velence tiszteletére rögtön megírt *Panegiricó*jának hála azonnal a város illusztris polgárai közé került: *Accademico Occulto* néven az egyik leghíresebb akadémia, a Giovan Francesco Loredano által vezetett *Accademia degli Incogniti* tagja lett, amely tagjai közé sorolhatta a kor olyan hírneves költőit, íróit, mint Casoni, Achillini, Chiabrera, Mascardi, Brignole Sale, Ciro da Pers vagy Brusoni. Pallavicino az akadémikus felolvasásokon nemcsak – a hölgyek által is látogatott – gáláns környezetbe került, de olyan társak vették körül, akikről nem volt idegen az akadémia spanyol- és Róma ellenes légköre, s akiket olyan szerzők és művei inspiráltak, akikkel szerzőnk is lelki rokonságot érzett: Boccaccio *Dekameron*ja, Marino *Adonéje*, Boccacini *Ragguagli di Parnaso*ja vagy éppen Machiavelli.

A város ragyogó szórakozásokra ingerlő légköre is inkább kedvére volt, mint a papi élet, így aztán – Brusoni szavaival élve – „az érzékek és a hírnév csábításának engedve, nem csoda, hogy a szabados ifjúság síkos ösvényéről a kárhozat szakadékába csúszott.”³ A kárhozatot végül is nem a kurtizánok társasága hozta meg számára, akiket életrajzírója, de saját bevallása szerint is igen gyakran látogatott: Velencébe érkezve – írja szerzőnk – „én új voltam még e gyönyörök kiismerésében, de igen hamar beleöregedtem [...]. E nők kegye, kedveskedései és szórakoztatásai máshol utánozhatatlanok. Birtokában vannak a szerelmi bájoltság igazi művészetének, minthogy ismernek minden olyan tisztességtelen mozdulatot, amelyekkel elhitetik szeretőikkel, hogy az egekben vannak, ahol szintén az egek mozgása hozza létre a szférák kellemes harmóniáját.”⁴ Feljebbvalói tudomást szereztek Ferrante Pallavicino kicsapongó életmódjáról, és a rend jó hírnevének vé-

3 G. BRUSONI, *i. m.*, 8.

4 Vö. F. PALLAVICINO, *Lettera che riferisce la qualità delle cortigiane di Venetia*, in Uó, *Il Corriero svaligiato*, (szerk. A. MARCHI), Parma, Università di Parma, 1984, 63.

delmében Franciaországba küldték. Ő azonban inkább Velencében maradt szeretőjével, a közeli Coneglianóból származó kurtizánnal, és az írásnak, a társas életnek, baráti beszélgetéseknek adta át magát: 1635 elején jelent meg nyomtatásban koraérett szellemének első, már említett alkotása, a Velencét a többi bolygó között Napként idézett, asztrológiai utalásoktól hemzsegő barokkos dicshimnusa.

1635 vége felé – a szerelmi szenvedély lanyhultával és valószínűleg maga Loredano rábeszélésre is – Pallavicino megtért rendjéhez, annak velencei konventjébe, ahol folytatta teológiai-filozófiai tanulmányait, és – bár nem hagyott fel korábbi kicsapongó életmódjával – még a 17. századi igen szószaporító szerzőktől is szokatlan termékeny írói időszak vette kezdetét.⁵ A barokk kor újdonsága a regény volt, s ez a műfaj lett Pallavicino igazi és legjobb önkifejezései formája, legnagyobb sikereit is ennek köszönhetette: tökéletesen ki tudta elégíteni a század olvasóinak igényét, akik szívesen olvastak terjedelmes, szenvedélyes részletességgel közvetített, velős mondásokkal és művelt közbeszúrásokkal díszített eseményeket. Számos regényét a bibliai, történelmi, mitológiai, retorikai és lovagi témák túlsúlya jellemez: a *La Taliclea* (1636), a *La Susanna* (1636), az *Il Giuseppe* (1637), az *Agrippina, madre di Nerone* (1642), *La rete di Vulcano* (1640), valamint az *Il prencipe ermafrodito* (1640) és a *La scena retorica* (1640) is e sokszínű és tevékeny szerző különféle érdeklődéséről tanúskodik, valamint arról, hogy Pallavicino terjedelmes művét, még az Ószövetségből vett közismert témák esetében is többé-kevésbé a szabad- elvű feldolgozás és a korabeli valóságra utaló rejtett értelmek bősége jellemzi.⁶ Pallavicino regényei nem annyira témaválasztásuk újszerűségével tűnnek ki, mint inkább a kifinomult barokk stílusjegyeit tükröző, átváltozásokon és állandó átalakulásokon alapuló írói játék révén.

Szerzőnk a politikai satíra még veszélyesebb vizeire evezett, amikor Traiano Boccalini parnasszusi tudósításainak mintájára, s különösen egy abban leírt kifosztott futár esetének hatására⁷ látott hozzá az egyházi cenzúra számára legveszélyesebb műve, az *Il Cor-*

5 Pallavicino 1636 és 1640 között mintegy húsz művet jelentetett meg, elsősorban regényeket, s egyre növekvő népszerűségét jelzi, hogy a kiadók magas áron vásárolták meg kéziratait, amelyeket „olyan szerencsés kézzel írt, hogy az első fogalmazványból egyetlen szót sem kellett kihúznia, amikor átadta műveit nyomtatásra”. Vö. *Le glorie degli Incogniti o vero gli huomini illustri dell'Accademia de' Signori Incogniti di Venetia*, Venetia, Valvasense, 1647, 138.

6 A szerző regényeit, a téma eredetét illetően általában három nagy csoportba sorolhatjuk: a szentírás ihlette regények, hősi és költött regények, illetve mitológiai témájú regények. Ezzel kapcsolatban lásd továbbá a szerző írásait teljesen feltérképező tanulmányt: L. COCI, *Bibliografia di Ferrante Pallavicino*, in »Studi secenteschi«, XXIV (1983), 221–306.

7 Vö. T. BOCCALINI, *Ragguagli di Parnaso*, Venezia, Barezzi, 1613. Modern kiadása: *Ragguagli di Parnaso e scritti minori*, szerk. L. FIRPO, Bari, Laterza, 1948. A második centuria LVIII. fejezetében játszódik le az az epizód, amelyben „bizonyos fejedelmek által, az Avernához küldött futártól elkobzott levelek révén a népek tudomást szereznek arról, hogy mindazt a gyűlöletet, amely a világegyetem nemzetei között uralkodik, valójában a fejedelmek mesterkedése okozza.”

riero svaligiato megírásához. E képzeletbeli kifosztott futár olyan leveleket visz, amelyekből a kétoldali szolgaságba – Spanyolország és a Barberinik egyháza igájába kényszerített – Itália sorsa rajzolódik ki fanyar humorral, metaforikus képekkel ábrázolva. Időközben Pallavicino mintegy másfél éves kitérőt tett Németországba: az ott töltött időszak eseményei és tapasztalatai kritikai szellemét még inkább felpiszkálták, s a protestáns eszmék iránt még fogékonyabbá tették. Az *Il Corriero* csak 1641-ben jelent meg hamis névvel: a könyv miatt Vitelli nuncius feljelentette Pallavicinót, aki fél évet töltött a börtönben, ahonnan – barátai támogatásának köszönhetően – ekkor még sértetlenül kiszabadult, sőt a bebörtönzés híre még inkább fellendítette a könyvei iránti keresletet. Kiszabadulása után sem lett azonban óvatosabb, s további írásokban támadta VIII. Orbán politikáját, és magát a velencei nunciust, Vitellit is: a *La Baccinata* „méhei, a természettudósok szerint hullákból vagy ökör-ürülékből születnek, így Nagyrabecsült uramnak – aki már a Vitellio nevével is jelzi az ökör-fajzathoz való tartozását – természetes hajlandósága eme állatok iránt biztosított.”⁸ S bár Velence még mindig védelmezte Pallavicinót, rendje távozásra szólította fel: szerzőnk levetette a papi ruhát, s a francia-barát divatot követve fehér harisnyát húzott, de életvitelében – utazgatások, kicsapongások és további regények írása – jelentős változás nem történt.

Pallavicino írásaiban – különösen a Barberini-ellenes trilógiájában (*Il Corriero svaligiato, La Baccinata, Il Divorzio celeste*)⁹ – nem kímélte a korabeli társadalom egyetlen privilegizált intézményét vagy csoportját sem: szemére vetette a pápának nepotizmusát, világi életmódját; a lélekvándorlás pitagoraszi elmélete alapján állította, hogy a fejedelmek bolhává válnak, hogy tovább szívhassák alattvalóik vérért, a bíborosok pedig poloskává, hiszen erkölcsi rothadásuk bűze a poloskáéval vetekszik; kritizálta a jezsuiták terjeszkedését és mohóságát; támadta az egyházi cenzúra korlátoltságát; vádolta a domkosokat az inkvizíció terén kinyilvánított önkényeskedéseik miatt; azt állította, hogy a kolostorok az ókori Róma bordélyházait is felülmúlják; az apácák szabados életmódját pedig a Vesta-szüzekéhez hasonlította.

Ezek után nem meglepő, ha a fenti szabadelvű véleményének több ízben – szóban és számos könyvében is – hangot adó Pallavicino az ékesszólás nagy századában, a retorika ürügyén 1642-ben megjelentette a *La retorica delle puttane (Kurvák retorikája)* című re-

8 Utalás a Barberini-pápa családi címerében található méhekre. A *Baccinata* satirikus könyvecske Velencében jelent meg eredetileg névtelenül, egy nem létező nyomda nevével: F. PALLAVICINO, *La Baccinata ovvero Battarella per le Api Barberine*, Nella stamperia di Pasquino a spese di Marforio, 1642. – Az idézet a számozás nélküli ajánlásból való.

9 Vö. F. PALLAVICINO, *Il divorzio celeste cagionate dalle dissolutezze della Sposa Romana et consacrato alla semplicità de' scropolosi christiani*, Villafranca, 1643. – A könyv népszerűsége a protestáns országokban is óriási volt: németül, franciául, angolul, flamandul és svédül is megjelent. Már maga az *inventio* is szarkasztikus: „Krisztus, mivel látta, hogy Hitvesét, a római egyházat kéjenc pápái, különösen VIII. Orbán meggyalázta, a válás mellett döntött, nem akarván együtt élni tovább a házasságtörő hitvessel.”

gényét, amely az érzékiséget kedvelő barokk irodalomban nem is tűnik olyan botrányosnak és az olasz irodalomban sem minden előzmények nélkül született: gondolunk itt Aretino széles körben ismert dialógusaira a hetérák tudományáról, amelyekben „Nanna, a híres kurtizán, lányát, Pippát, a szerelem művészetére” oktatta; vagy Tommaso Garzoni, *La piazza universale di tutte le professioni del mondo* című könyvére, amely a kurtizánok mesterségét is részletesen tárgyalja; Lorenzo Veniero *La Zaffettájára*, vagy számos más, névtelen kiadásra is,¹⁰ ami a téma „nyomdafestéket tűrő” mivoltára utal. Pallavicino „retorikája” a jezsuiták körében is nagy népszerűségnek örvendő 16. századi szerző, Cyprianus Soarius (Cipriano Suarez) retorikatana mintájára épül fel,¹¹ és egy kerettörténet fogja össze a tizenöt „leckét”, amelyet egy öreg kerítőnő ad egy jobb, független és vidámabb életre vágó ifjú hölgynek.

A *La retorica delle puttane*¹² már alcímében is utal a korszak egyik legelterjedtebb retorikatanára, amely viszont a téma szerkezeti keretét alkotja. A nemes hölgyeknek szóló ajánló sorok és az aláírás („Az általatok nagyon is jól ismert szívélyes szolgátok”)¹³ nem hagynak kétséget afelől, hogy szerzőnk igen ismert volt azokban a körökben, ahol regénye játszódik. A nemes velencei kurtizánokhoz szóló ajánlás a szokásos módon, a *captatio benevolentia*en túl az esetleges hiányosságok miatti *excusatio*val indul: „Nem várom el, hogy e művem diadalaitokhoz méltó legyen, viszont számítok ítéletetekre, minthogy könyvem számos ponton hiányos és hibákkal teli, amelyeket a ti útmutatásaitok alapján kell kijavítani. [...] Tegyétek hozzá azt, ami lankadt szellemem felett álló tehetségetektől kitélik.”¹⁴ E „lankadt” szellem azonban a retorika művészetében való nem hétköznapi jártasságát igazolandó szinte tankönyvként írja meg a kurtizánok mesterségének – meggyőzősen alapuló – mesterfogásait az ékesszólás részeinek és a legfontosabb retorikai alakzatoknak a szem előtt tartásával.

A „lettione prima,” az első lecke elején a szerző mindjárt tisztázza a regénye címében foglaltakat, miszerint e mesterség is a meggyőzősen alapszik az érdek által mozgatott cél elérése érdekében: „a kurvák retorikája nem más, mint annak a művészete, hogyan lehet

10 T. GARZONI, *La piazza universale di tutte le professioni del mondo*, Venezia, Baglioni, 1610; L. VENIERO, *La Zaffetta* (modern kiadás), Catania, Gaitolini, 1929; A. CAVALLINO [?], *Tariffa de le puttane, ovvero ragionamento del forestiere e del gentil huomo*, Stampato nel nostro emisfero l'anno 1535, de mese di agosto; *Catalogo di tutte le principali et più honorate cortigiane di Venetia*, Venetia, 1566.

11 Cyprianus retorikatana Magyarországon is jól ismert és alkalmazott tankönyv volt. Magyarországi elterjedéséről lásd *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., utószó BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 243-249.

12 Az első kiadás: *La rettorica delle puttane / composta conforme li precetti di Cipriano / dedicata alla Università delle Cortegiane più celebri*, Cambrai, 1642. Egyik modern kiadása: F. PALLAVICINO, *La retorica delle puttane*, Marina di Massa, Edizioni clandestine, 2002. – Az idézetek ebből a fordításból származnak.

13 *I. m.*, 6.

14 *I. m.*, 5.

mesterkéltszavakat és esdeklő kifogásokat halmozni azzal a céllal, hogy meggyőzzék és érzelmekre indítsák azon szerencsétlenek lelkét, akik hálójukba kerülve, győzelmükhöz segédkezet nyújtanak.”¹⁵ És bizonyítandó, hogy ez a sajátos meggyőzés mennyire és miként alapul a retorika részeinek ismeretén, mindjárt az első lecke végén a szerző röviden összefoglalja az *inventio*, a *dispositio*, az *elocutio*, a *memoria* és az *actio* sajátos szempontú érvényesítését. A kéjhölgy retorikájának „első eleme a feltalálás, amellyel elméjét kizsigerelve kell elképzelnie valós és valószerű dolgokat, és még a látszattal ellentétes hamisakat is, amelyek a legalkalmasabbnak vélhetők a cél elérése érdekében. A feltaláláshoz kell alkalmazkodnia az elrendezésnek, amely révén a hely és az idő rendje tartandó be a művészet céljának megfelelően. Ezt követi a szavak ékítménye és olyan ruházat, amely – díszes pompájával – tovább erősíti a meggyőzés formáit. Lényeges az emlékezet, nehogy kérdésekkel találja magát szembe, és nehogy émelyegjen a megszkott mesterfogások ismétlődése vagy összekeverése miatt, és így – ellentmondásba keveredve – az álokoskodások és a csalfa hamisságok kiderüljenek. Végül pedig testét a mozdulataival kell összhangba hoznia, ami az ékesszólás lelke, s amitől ez a retorika életre kel és létét igazolja, minthogy éppen ebben részében tudja felmutatni a legpompásabbat, az érzelmekre való ráhatást.”¹⁶

Pallavicino a következő leckében a retorika-értelmezések leggyakoribb kérdésköreit érinti. A retorika tökéletességhez ugyanis – akárcsak a szónoki beszéd vagy az irodalmi mű esetében – négy alapvető követelmény együttes megléte szükséges: a természet adta képességek (*natura*), a mesterfogások (*arte*), a gyakorlás (*esercizio*) és az utánpótlás (*imitazione*). A retorika általános kérdéseit így módon a kéjhölgy mesterségének tökélyével hozza párhuzamba. A szépség ugyan isteni adomány, és a veleszületett élénkség csodálatos módon segíti a meggyőzést, mindazonáltal e mesterség igazi „tartópillérei” a mesterfogások, amelyek tökéletes ismeretét egészíti ki a további két feltétel: a gyakorlás és a megfelelően kiválasztott példák utánpótlása. Az *imitatio* kérdésében Pallavicino a humanisták elvét vallja: csakis a legkiválóbbakat szabad utánozni, s titkaikat oly módon kifürkészni, hogy ebből kellő haszonra lehessen szert tenni, ugyanakkor eredetinek maradva. Tehát „a kurvának úgy kell viselkednie, mint a tengernek, amely nemcsak a legnagyobb folyók vizét fogadja magába, hanem azokat is, amelyek kevésbé méltó hozammal bírnak”,¹⁷ hiszen a sokféle példa együttesen hoz hasznot.

Az eddigi általános kérdések után a harmadik leckétől kezdve a tankönyv a partikuláris kérdésekre és azok részletes elemzésére tér rá. Az *inventio* kérdésében – amely egész mesterségének alapja és lényege – igen élénk szellemmel kell rendelkeznie, „hogy a legmegfelelőbb módokat megtalálja a hatás érdekében”.¹⁸ Pallavicino nem fukarkodik konk-

15 *I. m.*, 16.

16 *I. m.*, 18–19.

17 *I. m.*, 21.

18 *I. m.*, 22.

rét gyakorlati tanácsok adásában sem: hogyan, milyen természetű „ügyfél” esetében, milyen módszerrel kell a „ráhatást” megfizettetni. Az arisztotelészi retorika alapkérdésének átiratát olvashatjuk e kérdésben: a „ki, kivel és miről beszél” problematikája, mint tudjuk, a körülmények figyelembevételét és az ahhoz való alkalmazkodást sugallja. A *iudicium* sajátos képességének szükségességére hívja fel szerzőnk a figyelmet, „hogy kipuhatólja a hangulatok változékonyságát, és egyidejűleg, ahogyan változóak az emberek hajlamai, a meggyőzés módjait is ehhez tudja idomítani”.¹⁹ Ítéletképessége segíti abban is, hogy „a széljárásnak megfelelően hajózzon, elkerülve azonban mindenkor fortélyai fitogtatásának zátonyát oly módon, nehogy színlelőnek látsszék vagy akár a képmutatás gyanúja árnyékolja be”.²⁰ A *gravitas* és a *varietas* törvényének is engedelmessé kell, a hasznosság és a kellemesség jegyében.

Mínt hogy a szónoklat, „a gyakorlatban megvalósuló ékesszólás” négy részből áll (*esordio, narrazione, dimostrazione, epilogo*), e sajátos retorika gyakorlása is e négy lépésben jut el a végkifejletig. Legyen a kurtizán akár ablakban, utcán, templomban, vagy más nyilvános helyen, az *exordium* is a helyhez illő legyen: „templomban csak a szemével játsszon, [...] egy fél mosolyt megengedhet magának, [...] az utcán már szabadabban mutathatja ki színlelt fortélyait a meggyőzés érdekében”. S ha már a helyhez alkalmazkodott, „nem szabad ugyanúgy viselkedni mindenkivel, [...] hanem az alkalomhoz, az időhöz és a személyhez alkalmazkodva lásson hozzá. [...] Tartózkodjék a hosszadalmas bevezetéstől, amely igen nagy hiba, hiszen ezzel a meggyőzés hatékonysága csorbát szenved...”²¹ Az *attentio* kiváltotta *benevolentia* megszerzése után a *narratio*hoz érve („ami nem más, mint olyan viselkedési mód, amely során ne vegye figyelembe és ne is tegye nyilvánvalóvá érzékiségét a meggyőzés e pontján”), kellemes, behízeltető és ígéretes legyen, s ezzel mutassa meg, hogy anyagi követelése megalapozottak. Színlelje, hogy valami szerencsétlenség vagy egyéb kényszerítő körülmények jutatták e helyzetbe, de – s nemcsak e *digressio* kapcsán – „mindaz, amit mond, a valóságosság látszatával bírjon, és [...] tegyen hozzá egyfajta felszínes vallásosságot és szerénységet”.²² A *brevis, dilucida* és *verisimilis* erényével megtámogatott cicerói nyomdokokon haladó elbeszélést kellemessé teszi a kéjnlő, ha érdekes eseteket fűz hozzá, s ezáltal csodálatot lesz képes kiváltani, valamint az öröm, a fájdalom vagy bármi más érzelm megnyilvánulásait sem hanyagolja el, mert ezzel lehet a hallgatóság lelkét megragadni.

Amikor a *narratio* során a csókok és ölelések témájához érnek – az előre fizetés érdekében – jó megbizonyosodni a hallgatóság meelégedettsége felől. A *confirmatio* az ügyben való továbblépés eszköze, s ezután a prostituált „minden erővel azon legyen, hogy a *decorumot* megtartsa”.²³ Az *ordo naturalis* és *artificialis* (Pallavicino szavaival: *sem-*

19 *I. m.*, 27

20 *I. m.*, 28.

21 *I. m.*, 30–31.

22 *I. m.*, 34.

23 *I. m.*, 34–35.

plíce e artificiosa) megfelelő keverésével folytatott elbeszélés tehát a bizonyítás részhez érkezett: a test és a végtagok, illetve azok elrendezése tökéletesen egybeesnek a szónoklat mesterséges elrendezésével. A kéjnő a megfelelő testi és lelki bizonyítékok demonstrálásával „csak arra ügyeljen, hogy testrészeit úgy rendezze el, hogy azok a legkedvezőbb hatást váltsák ki és a férfi számára a legkellemesebb legyen [...]”,²⁴ mert ezáltal nyer megerősítést a kéjnő és a férfi közötti egész alkudozás. „A befejező szakaszba érve, amikor aztán ágyba kerülnek, hogy szerelmi élvezetekkel a vágyak beteljesülnek, itt kell aztán az *argumentatio* hatékony formáit felmutatni [...], s a kurva úgy járjon el, hogy ebben a részben az érzéseket elégítse ki: kellemes külsejével a szemnek [...], búbájós beszédével és szerelmes javaslataival a fülnek is tessenek, miután nagylelkűen osztotta az élvezeteket”.²⁵ Az *enthymemák* igencsak segítenek ebben az esetben, bár „legyen rövid, de világos az *argumentatio*, hiszen a tapasztalt ember a félbeszakított beszédből is ért.”²⁶ Az epilógusban kell aztán valamennyi érzékre hatni, hogy még a legmakacsabbak is megadják magukat az úgynek.

Ami az *elocutiót* illeti, a kifejezés választékosságával hamis illúziókat lehet kelteni az érzésekre hatva: ezáltal lehet felismerni a kifinomultság képességét, hiszen „a pompás ruházat elfedi a hiányosságokat”.²⁷ Valamennyi viselkedési mód és a megjelenés a retorika e részéhez tartozik, így a cicerói *decorum* törvényét tisztelő kellem biztosítja a meggyőzést. Mivel „az ékesszólás színházában a legfőbb ékítmény a forma”, Pallavicino részletesen fejtegeti a retorikai alakzatokat, amelyek közül a legfontosabb, a kéjnő egész viselkedését meghatározó *metafora* („a kurva mindennapi stílusa”). „Az ágyban fontos a *synecdoche* használata, résznek véve az egészet, vagy az egészet résznek az élvező tetszése szerint”: s ezeknek megfelelően gyakorolja a többi alakzatot, az *antonomasiát*, az *onomatopeát*, a *catachresist*, s mindezt „inkább tettekkel, mint szavakban valósítsa meg.”²⁸ A vágy fokozására az *ironia* is igen hasznos, de a többi alakzat sem elhanyagolandó: a *hiperbolék* („a szenvedélyes érzelmek túlzásai”), a *paraphrasziszok* és az *allegoriák*, a *repetitio* („sokszorozza az élvezeteket”), a *conversio* („aszerint fordulva le, s föl, oldalra, ahogy az élvezet kívánja”) és a *simulatio*.²⁹

A *memoria* mint a szónoklat része, szintén „szükséges a kurva számára, hogy jól megtanulja és emlékezetbe vesse a mesterségével kapcsolatos szabályokat”.³⁰ Minthogy a kurvák egész mestersége hazugságokon és színleléseken alapul, a jó emlékezet különösen fontos, nehogy ellentmondásba keveredjen, és emlékezzen kivel, milyen „beszélgetést” folytatott, mekkora tarifára tartott igényt, milyen *elocutióval* élt.

24 *I. m.*, 57.

25 *I. m.*, 36–37.

26 *I. m.*, 38.

27 *I. m.*, 40.

28 *I. m.*, 45. skk.

29 *I. m.*, 48–49.

30 *I. m.*, 61.

A tizenötödik leckéhez érve, Pallavicino a retorika tanításának utolsó eleméhez érkezett: az *actio*, azaz az előadás szabályairól van tehát szó, hiszen eddig a lélekre, a gondolatokra vonatkozó szabályokat érintette leckéiben a feltalálást, az elrendezést és a kifejezést taglalva. Ahogyan a szónoklatokban is fontos szerepe van a hangnak és gesztusoknak – minthogy ezek is érzékszerveken, a fülön és a szemem keresztül indítanak érzelmekre –, a testbeszéd fontossága a kéjnők mesterségében is alapvető. Ha szép énekhanggal nem rendelkezik, nyelvét ügyesen mozgatva, a csókolás technikáit viszont elsajátíthatja, és beszédmódja is legyen rejtett mesterkéeltséggel csábító és kellemes. A hangsúlyok – („életem”, „lelkem”, „végem van”, „együtt jussunk a végére” és hasonló kimondásakor) tettett sóhajok, hanglejtések és aszpirálások formájában – a kellő pillantásokkal, a test elernyedésével kiegészítve igen hatásos módszerei a meggyőzésnek. A gesztusokkal (a *simulatio* és *dissimulatio* retorikai eszközével) a hatásos meggyőzést szintén lehet fokozni: a mosoly, az ölelések, a simogatások minél váratlanabbak, annál hihetőbbek. A kéjnő mozgása szintén kitanult fortélyok alapján vált ki hatást: „tegyen kígyózó mozdulatokat, henteregjen, nyújtózkodjék, húzódjon össze, hol közeledjék, hol távolodjék, hol forduljon oldalra: egyszóval ügyeljen arra, hogy mindenféle kellemetes mozdulatot téve a gyakorlatban sajátítsa el azt még annál is jobban, mint amennyire a szabályok megtanítani képesek. [...] Nehogy túlzásokba vigye [...] s olyan erőteljes mozdulatokat tegyen, hogy kellemetlenséget okozzon szeretőjének, hiszen emberi testről és kényes testrészeiről van szó.” És ha Démoszthenész is ki tudta javítani hibáit, a maga mesterségében a kéjnő is képes kell hogy legyen erre. A barokk egyik kellemes és hasznos játékos eszköze volt a tükör és a tükör metafora. Nem véletlen, hogy Pallavicino is ehhez az eszközhöz irányítja kéjhölgyét: „Legyen mindig előtte egy nagy tükör, és akár egyedül, akár valamelyik bensőséges szeretőjével szórakozva ez előtt gyakoroljon, hogy nagyobb teljesítményre ösztökélje magát ott, ahol retorikájában finomításra van szüksége.”³¹

A tükör ráadásul megduplázza az élvezetet, s Pallavicino fantáziája ezen a ponton a fortélyok egész tárházát kínálja leckéjében, s a barokk – versekben és képzőművészetben is gyakran ábrázolt – érzékiségét, a mozdulatok barokkos csavarodását és metamorfózisát retorikai alakzatokkal írja le. Aretino „alakzataira” is utal, amelyek példaszerűségük folytán e retorika igazi klasszikusa: minden testrésznek megvan a maga szerepe a megfelelő meggyőzés szolgálatában, amelynek célja – s ezt szerzőnk regénye minden leckéjében felidézti – az érdek. A kéjnő egyetlen érdeke, hogy a mestersége retorikájának tökéletes elsajátítása eredményeképpen kellően meg tudja kopasztani madárkáját, s Pallavicino részben azért is írta regényét, hogy felnyissa a férfiak szemét, s ezáltal a rejtett színlelések ellen hatásos fortélyok álljanak rendelkezésükre.

Pallavicino bebizonyította könyvével, hogy a retorika és alakzatai kiváló ismerete segítségével még a világ legmocskosabbnak kikiáltott mesterségéről is lehet választékosan,

31 I. m., 69–70.

argó-mentesen írni. A *La retorica delle puttane* a maga metaforikus megfogalmazásaival, az *amplificatio*, az *ironia*, a *dissimulatio*, a *periphrasis*, a *paradoxon*, az *urbanitas* stb., alakzataival sikeresen kerüli ki a közönségességnek még látszatát is. Szerzőnk nem moralizál, nem mentegeti saját magát sem, aki személyes tapasztalatokra hivatkozva írta meg regényét, inkább azt vallja: „ha az evés és ivás hiánya halált okoz, akkor *semen retentum est venenum*, az orvosok orákuluma szerint is.” S minthogy az ember lényege három állapotra osztható: vegetatív, érzéki és értelmi állapotra, teljesen értelmetlen bármelyiket is tiltani, csupán a túlzás és a mértéktelenség kerülendő. Ugyanakkor nem szabad azt az elhamarkodott következtetést sem levonni, (pl. a kerettörténet alapján), hogy Pallavicino a nők társadalmi jogáért és helyzetének javításáért folytatott – egyébként éppen abban az időszakban, Velencében teret hódító – irodalom³² pártján állna, éppen ellenkezőleg: azokra a viselkedési mesterkedésekre és fortélyok felismerésére irányította a figyelmet, amelyek a színlelések és csalások színpala mögött nem csak a kéjnők társadalmát jellemezték.

32 Gondoljunk itt Moderata FONTE, *Il merito delle donne*, (1600) és Lucrezia MARINELLA, *La nobiltà et eccellenza delle donne, co' difetti, e mancamenti de gli uomini* (1600) vagy Arcangela TARABOTTI, *L'inferno monacale* (1643) és a *La semplicità ingannata* (1654) című műveire.

Hierakologoi

A tanévzáró ünnepség után a parkban üldögéltek a frissen avatott baccalaureusok, és ajándékba kapott könyvüket lapozgatták. Lenyűgözte őket, hogy ez az ajándékkönyv kizárólag az övék, a végzősöké, tanáraik, a nagyszombati jezsuita kollégium tanárai készítették a számukra, megírásától a kiadásáig minden munka az ő vállukat nyomta. Persze nem volt ez Nagyszombatban valami rendkívüli esemény, minden évben kapnak a végzősök hasonló ajándékot, de ez az ő számukra most mégiscsak bizsergetően nagyszerű és megismételhetetlen. Kis nyolcadrét könyv volt, ötvennégy számozott oldallal, első oldalán a cím, *De institutione ac venatu falconum libri duo*, és az, hogy a nagyságos, tisztelendő, tekintetes, nemes és tanult diák urak tiszteletére készült, akiket a tyrnaviai akadémián Andreas Schmidthauernek, a filozófia doktorának a pártfogása alatt az Úr 1749-dik esztendejében baccalaureusszá avattak. A következő oldalon egy rövid ajánlás a poétai osztály nevében a fent nevezett nagyságos, tisztelendő, tekintetes, nemes és tanult neobaccalaureus urakhoz, végül a támogatók névsora. Aztán a tanköltemény, két ének, 1197 sor hexameterekben. Hogy ki a költő, azt nem közlik beljebb sem, de a lényeg ott van a címoldalon: A könyvecskét az akadémia diákjai ajándékozzák diáktársaiknak, nem arra hivatott, hogy csupán egyetlen személy hírnevét gyarapítsa.

Az ismeretlen költő, a huszonhat éves Pray György, a poétika és a retorika tanára mindeközben már a szobájában járt föl-alá, és azt fontolgatta, miként is fogjon hozzá a folytatáshoz. Alig több mint fél éve, hogy belekezdett, megírta úgy, ahogy elvárták tőle, de tudta, hogy több van még a témában, és még több van őbenne, nem befejezte a munkát, csupán abbahagyta a nyomtatás kedvéért. Egyszerűen Isten ellen való vétek lenne, ha ennyiben hagyná ezt a nagyszerű, tudós munkát. A zsenge szárnyú költő a biztonság kedvéért az első ének végén papírra vetett néhány rövidke szót, amely Vergiliustól először Columellára szállt, később a tankölteményt írók közös örökségévé vált, azaz hogy *spatio iniquo exclusus* nem énekelheti meg, hogyan kell a sólymokat gyógyítani, betegségekre gyógyfüvet lelni, és bajukat felismerni. Lelkes utazók tesznek így, akik lyukas pénzt dobnak a nagyvárosok terein a ciszternákba, hogy maguk után hagyjanak valami apróságot, amiért egyszer még jó ürügyetelve visszatérhetnek. Neki most tovább kell utaznia, de tett róla, hogy egyszer még visszatérhessen a ciszternához.

Prayt Trencsénből helyezték át, és még szinte meg sem melegedett Nagyszombatban, máris reá bízta a baccalaureusoknak szánt liber promotionis megírását. Tudta ő, régóta az emberhiány az a rugó, amire ez a hatalmas gépezet jár, de mégis, mekkora megtiszteltetés! Mekkora bizalom! És mekkora munka! Pray könnyedén verselt, és hatalmas munkabírása volt, a műfaj, a tanköltemény adott, ezért csak az illő témát kellett megtalálnia. Az ifjú szerzetes maga sem gondolta, amikor belevágott, hogy ilyen könnyű dolga lesz. Úgy érezte, különös égi kegy fénye vetül reá, hogy rálelt tankölteményének témájára, a solymászatra. Bár maga még igazán sohasem solymászott, odahaza, Pozsony környékén, sőt az egész felvidéken közkeletű volt a sólyomtartás, így legalább nem olyasmiről kellett írnia, amihez egyáltalán nem konyított, ezen kívül, amikor utánaolvasott, azt tapasztalta, hogy a nagyszombati akadémia könyvtárában megfelelő segédanyagra lelhet. Ez jó előjel, gondolta, Isten ujja, csak így sikerülhet néhány hónap alatt megírni ezt a tankölteményt, ha nem kell a könyvek beszerzésével bajlódnia. Még a munka elején volt, amikor búvárkodása közben egyszer csak rádöbbsent, hogy *erről* még soha senki nem írt tankölteményt. Ez a felismerés hirtelen megsokszorozta az erejét, lázasan bújt a könyvtárat, egymás után rótt a papírra a jegyzeteket és a verssorokat, alig evett és aludt, még a tanítást is, uram bocsá', elhanyagolta. Feltűnt ugyan neki a váratlanul betoppanó Klió, akit a tanári kar igencsak szívesen fogadott, de most időrablásnak érezte, hogy mással is foglalkozzon, míg a végére nem ér. Már az elején látta, hogy túl rövid az idő, és túl kicsi a megszabott terjedelem, de innen, a végéről nézve tűnt csak igazán kevésnek mindez. Egyszerűen feszítette a kín, hogy kiadhassa magából valahogyan, ami még bennszakadt, mindegy volt már, hogy megjelenik-e vagy sem, lesz-e belőle *ismert* költő vagy sem.

Az iskolaév végén bizonytalan volt, hogy megy-e vagy marad, feljebbvalói végül is úgy döntöttek, itt az ideje, hogy befejezze teológiai tanulmányait, és pappá szenteljék. A tanárból négy évre megint diák lett a nagyszombati egyetemen. Küzdelmes, nehéz évek voltak, állandó versenyben Francsics Jánossal az évfolyamelsőségért, és állandó versenyben az idővel, hogy a tanulás mellett legyen ideje végre Klióval törődni. 1754-ben aztán pappá szentelték, de ez nem hozott lényeges változást a körülményeiben, sőt a java még eztán következett. Kérvényben fordult előljáróihoz, alázatosan kérve őket, tekintsenek el abbéli szándékuktól, hogy őt a nagyszombati egyetemen alkalmazzák, mert félt, hogy tanári teendői mellett nem jut elég ideje, hogy terveit, amelyeket már évek óta nevelgetett magában, megvalósítsa. A jezsuita rendi alkotmány szellemében feljebbvalói, kérését méltányolva, októberben át is helyezték Besztercebányára, hogy alávéssék a tertia probatióznak, de meg sem melegedhetett itt igazán, még azon az őszön tovább kellett utaznia Pozsonyba, mert nem akadt más, aki retorikát és poétikát taníthatott volna az ottani gimnáziumban. Szívesen ment Pozsonyba, a szülővárosába, de mégis, ez a hely, ahonnan annak idején elindult, különös érzéseket ébresztett föl benne, amikor a város határában megpillantott egy sólymot, amint nagy köröket írva a szabad ég felé emelkedett. Csöbörből vödörbe került, mondta ki néhány héttel később, mikor döbbsenten ráébredt, hogy mindennapos, rövid távú tervei régóta túlerőben van-

nak, és most már kis híján eltorlaszolja előle azokat a nagy célokat, amelyek megvalósítására az életét föltette.

Fáradtan és kopottan, sok tervvel, de kevés reménnyel – így ment föl előljárói utasítását követve a következő év őszén Bécsbe, a Collegium Theresianumba. Jól volt ez így, gondolta évekkel később, hisz annál inkább érezhette, hogy ami történik, varázsütészerű. Valamivel kevesebb munka, de sokkal több könyv, hozzá egy tudós könyvtáros, a stájerországi Fröhlich Erasmus, igazi polihisztor, aki maga is Klió hódolója, és ott tanított Karolus Klein is, az *Analecta poetica* kiadója. Az itt töltött két év alatt Fröhlich atyaián megosztotta vele a terveit, a jegyzeteit, a kétegyeit, a hitét, a szakértelmét, minden kincsét, amit csak megoszthatott az ifjú Prayval, Klein pedig bátorítólag a terveiről faggatta naphosszat. Ez az érdeklődés, a tapasztalt barátok példája, bátorítása és útmutatása olyan lendületet adott neki, amely később, sok évvel és sok mérfölddel a háta mögött is ott munkált benne. A Theresianumban végre sikerült megerősítenie a kapcsolatát Klióval, ami nem ment másként, csak úgy, hogy visszatért a régi ciszternához, és megírta a teljes tankölteményt, amely most már négy énekből állt.

A munka végén járt már, amikor merő véletlenségből rábukkant egy könyvre, pontosabban a könyvre, ami hat évvel ezelőtt bizonyosan visszatartotta volna ennek a tankölteménynek a megírásától. Nem kellett különösebben keresni, csupán észrevenni, ott feküdt egy asztalon a könyvtár olvasótermében. Valaki otfelejtette. Más napon talán föl sem figyel rá. Odament, fölvette az asztról: *Thuanus Hieracosophionja* három énekben. Mohón olvasta, ott az asztrnál állva, akadozó lélegzettel és növekvő szívdobogással. Hát mégis írtak már *erről* tankölteményt! Igen, de nem *úgy*, ahogy ő írta meg! Nem ő az első. De Thuanusszal versenghet az elsőségért! Eszébe jutott a híres költő, Nemesianus esete, aki azt hitte, hogy övé az első *Cynegeticon*, holott már jóval előtte Gratius Faliscus is írt egyet, mégsem csorbult emiatt költői tekintélye. Ugyanarról írni talán még merészebb vállalkozás, mint elsőként írni valamiről – ezzel bátorították a barátai is.

Befejezte hát, megfizette régi, feszítő adósságát, odaadott mindent, amivel még tartozott. Az atyáskodó Fröhlich hízelgés nélkül dicsérte, a derék Klein pedig sajnálkozott, hogy enélkül kellett megjelenie az *Analecta poeticának*, és bátorította, hogy ne hagyja abba a versírást, de ő azt felelte, hogy neki Klióval kell törődnie, nagyobb szükség van most egy történetíróra, legyen az akár közepes képességű, mint egy mégoly kiváló költőre. Amikor hozzáfogott a tisztázat elkészítéséhez, már biztosan tudta, hogy erre vezet az ő útja. Fogta a tiszta papírt, és a lap tetejére, az olvasó szemét gondosan vezetve fölrajzolta a címet: *Poema de institutione ac venatu falconum libris IV comprehensum*. Nem is írt mást erre az oldalra. Minek? Kinek? Kiadni talán nem is fogják, akinek meg majd odaadja olvasásra, tudni fogja, hogy az ő munkája.

Két Bécsben töltött év után Győrbe rendelték följebbvalói, s aztán pedig... Ki tudná azt fejben tartani, még hány helyre és mennyi időre! Pray mindig ment, ahová kellett, Klióval az oldalán, s miután végre sikerült megállapodnia, akkor is együtt maradtak ők, elválaszthatatlan társak. Együtt töltötték az ünnepeket és a mindennapokat, csak néha en-

gedve szabadságra egymást. Egy ilyen napon történt, egy késő őszi délután, hogy a hatvannyolc éves Pray nagy gonddal, nagy költségen gyűjtögetett házi könyvtárát rendezgette, és közben egy vékony, nyolcadrét, nyomtatott könyvecskét talált keresztben beszorulva az *Apographi diplomatarii* mögé. Hát ismét itt van, a ciszternánál! Ez az ő példánya volt, még a nagyszombati időkből. Kiszabadította a könyvet, lesimogatta róla a port, majd a hátsó, üres lapra a következő bejegyzést tette: *Rogatu amicorum composui praeterea de morbis Falconum, et morborum cura, libros II. qui prioribus duobus in 2da editione adderentur. Quos libros legendos dedi Adamo Francisco Kollár, biblioth. Caes. Custodi, a quo cum illos repeterem, affirmavit mihi, Se eos Dno Trsztyánszky ibidem legendos commodasse, quem cum propterea convenirem, ajebat, Se eos Kollario restituisset, hic vero negabat. Quid illis deinceps factum sit, aut ubinam habeant, nunquam rescire potui. Georgius Pray. Pestini d. 4. Nov. 791.* Nem volt szomorú, tudta, hogy ő már teljesítette a feladatát, kitartóan végigment a maga választotta úton, ehhez pedig így kellett történnie mindennek. Mégis hagyni akart egy aprócska jelet, egy azonosító kódot annak, aki majd egyszer megtalálja azt a kéziratot. Mert hogy valaki majd megtalálja, ha neki nem is sikerült, abban bizonyos volt. A papír makacs anyag, és nem adja fel olyan könnyen. Ráadásul a papír hűséges, néha talán túlságosan is, így éri el, hogy viszonzásul mi is hűségesek legyünk hozzá.

*

A kéziratnak tehát nyoma veszett. Hogy pontosan mi történt, sose derült ki. Pray második verziójára nem akadt nyomban kiadó. A kézirat egyetlen tisztázatat előbb kölcsönadta Kollárnak, aki kölcsönadta Trsztyánszkyknak, aki úgy emlékezett, hogy visszaadta Kollárnak, aki viszont állította, hogy nincs nála. A kör bezárult. Mire a nagy kéziratgyűjtő, Paintner Mihály keresni kezdte a becses példányt, már senki sem élt azok közül, akik valaha olvasták a kéziratot. Pray bécsi mentora, Fröhlich Erasmus 1758-ban halt meg, Klein, az *Annalecta Poetica* kiadója 1764-ben. A két „gyanúsított” közül az egykori rendtárs, Trsztyánszky 1781-ben szállt sírba, a másik, Kollár Ádám császári főkönyvtáros két évvel később. Paintner leginkább Kollárt okolta, hiszen Pray eredetileg neki adta oda a kéziratot: hogy lehetett olyan óvatlan, hogy engedte elkallódni! Később, 1783-as dátummal lemondóan írta bele saját példányába: *Manuscriptum apud Bibliothecarium Caesareum A. Kollár, a morte viri hujus meassum per me quaesitum.* A dátummal mintegy jelezni kívánta, hogy Kollár halála után nem volt remény a szöveg megtalálására.

A kéziratot aztán lassan utolérte a feledés. Ha valaki írt Prayról, ami azért megesett, ha forgatta műveit, ami alapvető volt a 19. század nagy történészei körében, szinte mindig a történetíró állt a középpontban: történetíróként, forráskiadóként, kéziratgyűjtőként emlegették, ezeket a műveit olvasták, ezekre hivatkoztak. Hogy valaha költő is volt – elfeledték. Persze az életrajzok mindig megemlékeztek a solymászi tankölteményről, az egykori tanítvány, Schönvisner István kéziratban maradt műve éppúgy, mit Paintner

nyomatásban is megjelent munkája. A precíz jezsuita lexikonok is mindig lelkiismeretesen felsorolták Pray munkái között a két énekes tankölteményt, sőt néha még azt is hozzáfűzték, hogy volt ennek valami folytatása is, ami elveszett, de nemhogy az eltűnt kéziratról nem tudtak sokat, még a megjelent változatot sem olvasta már senki akkoriban. Megfeledkeztek róla a jezsuiták, a solymászok, de még a filozok is. Azaz majdnem minden solymász és majdnem minden filosz.

1973 decemberében emlékülést rendeztek a pesti Egyetemi Könyvtárban Pray születésének 250. évfordulója alkalmából, ahol egy fiatal, huszonnyolc éves kutató kijelentette, hogy „Pray maga is költő volt, és méltatlanul elfeledett latin költeményei, a kiadottak és a kiadatlanok, teljes mértékben rászolgálnak, hogy a kutatás végre fölfigyeljen rájuk.” Szörényi Lászlónak hívták. Eme kijelentést követően pedig, 250 évvel Pray és 224 évvel a solymászköltemény születése után, tartott egy előadást a feledésbe merült szövegről, megemlítve azt is, hogy a folytatás elkészült, de sajnos elveszett.

1974-ben néhány taggal megalakult a Magyar Madártani Egyesület. Az alapítók közt volt egy fiatal, alig húsz éves fiú, bizonyos Bagyura János, gyerekkora óta szenvedélyes madarász. Ahogy az emberek nem egyformák, nem egyformák a madarászok sem. Bagyura leginkább abban különbözött a többi madarásztól, hogy nemcsak az érdekelte, ami a levegőben történik, hanem az is, ami azokkal történt, akiket korábban érdekelt, ami a levegőben történik. Ott volt példának okáért a Magyar Solymász Egyesület, melynek gyakorló solymászként maga is tagja volt, és amelyről úgy tűnt, senki nem tudja pontosan, hol és mikor alakult, kik voltak a régi tagok, hogyan és milyen madarakkal, milyen módszerekkel solymásztak. Búvárkodni kezdett, régi újságokat, szakkönyveket lapozgatott, és felkeresett még élő, öreg solymászokat, adatokért, fényképekért, relikviákért, de főképpen történetekért. Lassan kezdett összeállni a kép a magyar solymászat múltjáról. Kutatásai során a kezébe került Horthy fősolymászának, Kálóczy Lajosnak néhány levele, melyeket egy Újfalusy nevű pannonhalmi bencés szerzetesnek írt, egy bizonyos latin nyelvű solymászköltemény kapcsán. A levelekből nem sokat lehetett kisütni, de az adat felkeltette Bagyura érdeklődését, tekintve hogy Magyar László, királyi solymász 14. századi solymászkönyvéből csak néhány töredék maradt fenn, így lényegében Pray művét lehetett az első hazai solymászati szakmunkának tekinteni. Néhány telefon Pannonhalmára, és hamarosan a kezében volt a Pray-költeménynek a Paintner Mihály példányáról készült fénymásolata. Bagyura arról is tudomást szerzett, hogy Pray művének folytatása is volt, de az eltűnt kéziratot neki sem sikerült megszereznie, hiába levelezett bécsi könyvtárakkal és múzeumokkal. Sebaj, legalább az alapváltozat a kezében volt, most már csak találni kellett valakit, aki hajlandó lefordítani.

Szegény ember vízzel főz alapon néhány sikertelen próbálkozás után Bagyura Jancsi eljutott hozzánk. Ez valamikor 1995 késő őszén történt. Akkoriban még mindketten az egyetem padjait koptattuk, és ami a neolatin szöveg fordítását illeti, lelkesedésünknel csak tapasztalatlanságunk volt nagyobb. Nem értettünk a solymászathoz, a szerzőről praktikusán csak annyit tudtunk, hogy ő a „kódexes” Pray, és a szövegolvasási szeminá-

riumokon kívül soha egyikünk se fordított még semmit igaziból, főleg nem úgy, hogy alkotását fenyegethesse a megjelenés kockázata. Ennek ellenére belevágtunk, és őszi meg tavaszi szüneteket, lopott hétvégeket és hosszú nyári napokat áldozva rá, többszöri neki-futásra elkészítettük a vállalt fordítást. Ez természetesen az 1749-ben írt kétkönyves változat szövegét tartalmazta. Mire befejeztük, már 1998 nyarát írták, azonban... Szóval történt valami.

Korábban egyikünk se ismerte közelebről Szörényit, és őszintén szólva mi arról se tudtunk, hogy ő írt erről a szövegről, pedig 1993-ban nyomtatásban is megjelent az 1973-as előadás szövege a *Hunok és jezsuiták* című kötetben. Neki azonban a fülébe jutott Lázár Pistától, akit rendszeresen zaklattunk a fordítás során fölmerült problémákkal, hogy mi egy ideje már vergődünk a tankölteménnyel, és nemes egyszerűséggel megüzente vele: reméli, tudjuk, hogy megvan az elveszettnek hitt folytatás! Hát nem tudtuk.

Hogy is történt ez? Tarnai Andor bécsi bűvárlatai közben 1982-ben véletlenül talált egy kéziratot, melyben felismerni vélte Pray elveszett, valamikor agyonkeresett, de addigra egészen elfeledett kéziratát. Emlékezett, hogy Szörényi foglalkozott a költeménnyel, és értesítette a leletről. Szörényi egy évvel később Bécsben járva lemásoltatta a kéziratot, hogy ha majd lesz ideje, foglalkozik vele. Nos időt, úgy tűnik, sem akkor, sem később nem talált, de amikor a Pray-előadás szövegét 1993-ban megjelentette, egy eldugott láb-jegyzetben említést tett róla, hogy a szöveg folytatása megvan, kiadásra vár.

Persze a részleteket nem tudtuk még akkor, de lázas izgalommal kopogtattunk be a szobájába, azzal a feltett szándékkal, hogy elkunyeráljuk tőle a szöveget. Nyájasan fogadt, szájában az elmaradhatatlan pipával, melyet többször is meggyújtott, mialatt előadtuk jövetelünk okát. Talán kicsit féltünk is, hogy nemet mond, hiszen ő találta a szöveget, övé kellene hogy legyen a dicsőség. De hát nem ismertük még... Kérésünkre helyeslően bólintott, szemlátomást örült, hogy belevágtunk a fordításba, sőt a lektorálást is szívesen vállalta, és készséggel megígérte, hogy rendelkezésünkre bocsátja a szöveget. Csak az a baj, fűzte hozzá, hogy ő közben egyszer római nagykövet is volt, ezalatt kicsit összekuszálódtak az iratai az Intézetben, úgyhogy momentán nem tudja, hol a kéziratról készült másolat, de majd keresi.

Ez 1997 vége felé történt. Tűkön ülve még gyorsan befejeztük a kétkönyves verzió fordítását, várva, hogy megkapjuk a kéziratban maradt folytatást. A nagyköveti pozíció azonban, úgy látszik, ártalmas mellékhatásokkal bír a pozíciót betöltő személy nem politikai jellegű iratanyagára. Hónapok teltek el, és Szörényi Laci nem találta meg a másolatot. Ez önmagában még nem volt tragédia, csakhogy a másolattal együtt elveszett a könyvtári jelzet is, amin az eredetit vissza tudtuk volna keresni. Nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy a Pray-kéziratot egy nem különösebben jóindulatú fátum üldözi.

Bagyura Jancsi, a történet solymász főszereplője is kezdte elveszíteni a türelmét, és mivel mi elkészültünk a fordítással, az egyszer megtalált kézirat pedig megint eltűnt, felvetette, hogy jelentessük meg a nyomtatott változatról készült fordítást. Mi azonban nem akartuk még feladni a reményt, így nem volt más választásunk, el kellett menni Bécsbe.

A bécsi Nationalbibliotheknek irdatlan állománya van, jelzet nélkül megtalálni ebben egy kéziratot több, mint tűt keresni a szénakazalban. Telefonon beszélünk az illetékesnek mondott Németh Istvánnal, aki biztatott is, nem is, de összességében elég reménytelennek látszott az ügy. Mit tudunk, kérdezte. Mondtuk, hogy Pray, hogy állítólag a Kollár vesztette el, tehát lehet, hogy mégis a Kollár-hagyatékban bukkant rá Tarnai, vagy valamilyen jezsuita állományban kéne keresni. Kudarc. Németh István segítőkészen végigfuttatta ugyan a számítógépet a lehetséges állományok jegyzékén, de semmiféle solymász tanköltemény, vagy Pray-kézirat nem került elő. Ebben a pillanatban, ott a Nationalbibliothek kéziratárában úgy tűnt, az irodalomtörténet megismétli önmagát, amennyiben mi is úgy járunk, mint balszerencsés elődünk, a kéziratot hasztalanul hajszólo Paintner, de ekkor Némethnek leesett a tantusz. – Azt állítják tehát – kérdezte –, hogy Szörényi professzor egy jelzetszám alapján kikérte és a kezébe vette a kéziratot? – Úgy tudjuk: igen. – Akkor kövessenek! Hatalmas, régi szekrények közé vitt, ahol harminc évre visszamenőleg, névsorba rendezve tárolták az NB-ben leadott kéréseket! 1983-ból csak egyetlen Szörényi névvel leadott kérés lapult a fiókban, melyen a 10070-es jelzet szerepelt. Visszavágtattunk a kéziratárba, ahol Németh a jelzet alapján elővadászott egy vékony, zöld kötésű, fólió méretű füzetet, kinyitotta, és a címlapon ott állt: *Poema de institutione ac venatu falconum libris IV comprehensum*. A szerző nem volt feltüntetve. Megvolt, a kezünkben volt, és többé nem veszett el.

Hamarosan kiderült, hogy nem egyszerűen folytatásról, sokkal inkább alapos átdolgozásról van szó, ami azt is jelentette, hogy korábbi fordításunk jelentős részét nyugodtan betehettük az asztalfiókba, és mindent kezdhettünk előlről. Még számos őszi meg tavaszi szünetre, lopott hétvégére és hosszú nyári napra volt szükség, míg befejeztük a szöveget. Lassan a kiadási fázisba ér, és remény van rá, hogy közel 250 évvel azután, hogy Pray az elkészült szöveg végére írta az *OAMDG*-t, azaz még ebben az évben, amikor Szörényi László, aki fölfedezte az irodalomnak a költő Prayt, betölti a hatvanat, kiadásra kerül a latin és a magyar szöveg, mintegy tisztelgésként mindkettejük előtt.

FRIED ISTVÁN

Latinitás, (nemzeti) irodalmak, kulturalitás

Szörényi László tanulmánykötetében¹ a „Hungaro–latina” jelölés ugyan filológiai diszciplínára nyit, ám oly módon, hogy általa az európai irodalomnak több évszázados történetére láthatunk rá. Olyan jelenség rajzolódik ki, amelynek kapcsolatrendszerében egymásba épül, egymásra vonatkoztatódik és egymás értelmezéséhez járul hozzá mindaz, amit ennek a dolgozatnak címében jelöltem. A *Hungaro–latina* eszerint eszme- és mentalitástörténetileg a 18. században egy kulturális „hungarus-tudat”-ra látszik utalni, még akkor vagy azzal együtt is, hogy megjelennek azok a „nemzeti” sztereotípiák, amelyek „nyelvileg” az antikvitásból eredeztethető toposzok pervertálódásaképpen artikulálódnak; éppen úgy hangsúlyozódik azonban az, hogy (lévén a latinnyelvűség révén megformált tematikával a hazai történelem, a hazai táj vonul be az eddigiekhez képest másképpen az irodalomba, lesz vagy lehet egy nemzeti irodalmi tudat alkotóelemévé) egyképpen hangsúlyozódik a latinitás és a hungarus-vonatkozás, az úgynevezett magyarországiság, amely a latinitásnak ezt a változatát olykor lényegi, máskor árnyalati vonatkozásaiban megkülönbözteti a vele hasonló, a vele hasonlítható vagy a vele rokon(uló) lengyel, cseh, horvát vagy ausztriai/német latinitástól. Annyit már itt leírnék, hogy a latinitás nem kizárólag nyelvi természetű megnyilatkozásként jut jelentőséghez, hiszen – és ez Szörényi László tanulmányköteteiből kitetszett –, a nyelv csupán az egyik, rendkívül fontos tényező, legalább oly mértékben veendő figyelembe ez a középkortól a 18. századig virulens „medium,” illetőleg a *kulturalitást* alakító tényező, amelyet nem feltétlenül és nem minden korban szükséges irodalom- és/vagy poétikaközpontúnak elgondolnunk.² Igaz, hogy majdnem teljes műfaji rendszert alkot a latinitás „kultúrája,” az ódai, a dalszerű, a himnikus, az epigrammatikus, az elégikus jellegű lírától a verses epikáig (külön hangsúlyozva

1 SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002.

2 Irodalom- és kultúratudományok összefüggéseiről vö. Rainer GRÜBEL, Ralf GRÜTTEMEIER, Helmut LETHEN, *Orientierung Literaturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*, Reinbek bei Hamburg, 2001.

a nemzeti eposz történetében vállalt szerepet),³ az iskoladrámáig; ugyanakkor aligha feledkezhetünk meg arról, hogy a politikai traktátusok, a bölcseleti értekezések, a pamfletok, a nyelvészeti, a poétikai, a retorikai tanulmányok „latinitása” oly kidolgozott, évszázadokig csiszolt, szüntelenül át- és újragondolt terminológiával rendelkeztek, amelyből való átlépés a „köznyelvi ékesszólásba” egyszerre volt eredménye és okozója egy paradigmaváltásnak. Ez az átmenet másképpen játszódott le az irodalomban és az irodalommal határos területeken (például a nyelvészeti és az esztétikai „szak”-irodalomban, miként azt Verseghy Ferenc és Révai Miklós költői meg nyelvtudósi pályája „illusztrálja”), mint a „tudományokban”, amelyekben a 18. század végére a megcímzett olvasóközönséghez küldött könyvüzenetek szerint differenciálódik a följebb emlegetett „elokvencia”; az elitkultúrát, a „tudós köztársaságot” reprezentáló tudományos írásmód jó darabig őrzi latinitását (nemcsak nyelvében, hanem „szellemében” is: a göttingi neohumanizmus antikvitásszemléletét közvetítette pesti esztétikatanár, Schedius Lajos reformkor-közelben még mindig latinul jelenteti meg „esztétikáját”),⁴ míg a populáris kultúra jegyében készülő, népnevelő célzatú tudományos-„népszerűsítő” könyvek az anyanyelvű publikum ama rétegét igyekeznek megszólítani, amely számára (többnyire) nem adatott meg a belépés a latinitással jelzett művelődési körbe. Ami azonban arra készteti a populáris kultúra terjesztésén fáradozókat, hogy a latinitásban működő terminológiai rendszer megfelelőjét olyképpen alkossák meg az anyanyelven, hogy az egyben a kelet-közép-európai régió problémáit szem előtt tartva a nemzeti mozgalom kulturális fázisának anyanyelvi törekvései szerint formálódjék. A latinitás „költészettörténete” a 18. század végéig jórészt hasonló stílusformációkat produkált, mint a „vulgáris” nyelven írt irodalmak, és ezt a párhuzamosságot a nyelvek együttélése, a latin meg a magyar (illetőleg a cseh, a lengyel, a horvát stb.) magától értetődő „többnyelvűsége” biztosította; olykor a költészeti funkciók szerinti megosztást hozta létre, máskor a többnyelvűségben az irodalmi hagyományközösségi tudatot jelezve. Előbb mintegy mellékesen jegyeztem meg: a többnyelvűség az iskolai oktatás révén teljesen természetes nyelvi megnyilatkozássá vált, részben azért, hogy az oktatás nyelvében egyként részesült a különféle nyelvi vidékekről származó tanulóifjúság, részint azért, hogy az iskola oktatói nemcsak latin nyelven oktattak, hanem magukkal hozták (többnyire főleg a protestáns líceumok „Nyugaton” egyetemét végzett tanárai) annak az országnak a nyelvét, nem egyszer nyelvszemléletét, latin és vulgáris nyelvű irodalmának, tudományos munkáinak (persze nem pusztán emlékezetét, hanem) megvásárolt, jutalmul kapott stb. darabjait, amelyeket aztán közvetítettek a diákok számára. Annyi hozzátenni valóm volna még, hogy a játékos-ságba futó „irodalom” szintén kedvezett a két/háromnyelvűségnek. Az úgynevezett makaroni versek tanúsítják, hogy a rövidebb verses formák révén a nyelvek, nyelvi alak-

3 Szörényi László, *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi hősepike történetéből*, Bp., 1993.

4 Ludovicus SCHEDIUS, *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri*, Pesthini, Hartleben, 1828.

zatok, az egymásra vetülő grammatikai vonatkozások összejátszathatók, és egy diákos-humoros lírai darab létrehozását segítik. Ez a fajta „kollégiumi” költészet (lehet, hogy a költészetet kellett volna idézőjelbe tenni) nem kizárólag a kéziratos énekeskönyvekbe kerülhet be, hanem az olyan vállalkozásokba is, mint amilyen Ján Kollár 1834/35-ös, két-kötetes *Népdalok* című gyűjteménye.⁵

Ami azonban az elitkultúra többnyelvűségét illeti, az valójában annak a helyzetnek kifejeződése, amely lehetővé teszi a pluralitáselvből fakadó sokfelé nyitottság demonstrálódását. Az határozottan tagadható, hogy a latinitás költészeti megnyilatkozása az „anacionalitást” tartósította volna évszázadokon keresztül (mint ezt a „nemzetietlen” kort feltételező irodalomtörténet-írás állította), az azonban megkockáztatható, hogy a latinitás voltaképpen a *sokféleség egységének* kedvezett, és nem zárta ki az *egység sokféleségét* sem. Az bizonyára alaposabb, részletezőbb elemzést igényelne, ha annak felmutatása volna a cél, hogy vannak-e (s ha volnának esetleg, milyen jellegűek) a tematikán túl az egyes ország- vagy nemzetiségi elhatárolásokon belüli nyelvi(?) poétikai(?) stb. sajátosságok, amelyekben belül elkülönüléseket vagy (helyi) jellegzetességeket lehetne kimutatni. Vagy az a tény, hogy a (neo)latinitás írói, költői „európai” irodalomként határozhatók meg (amellett, hogy adriai tengerparti, horvát, lengyel stb. szerzőként), ennek következményeképpen minden irodalom, író, kor számára (?) hozzáférhetőként, nincs-e ellentétben avval, hogy egyes latin nyelvű szerzőket már a 19. század „nemzeti” elbeszélésű irodalomtörténetei határozott mozdulatokkal sorolnak be részint a nemzeti irodalomtörténetbe, részint a nemzeti kulturális tudat alakítói közé? Kevésbé bonyolultan kifejezve: megnyugtató módon elfogadható-e, hogy Herder nemcsak fordította Jacobus Baldét, hanem német nemzeti, ill. patrióta költőként tartotta számon?⁶ Miképpen értékelhető például Sarbiewski „lengyelisége”?⁷ A latinnyelvűség-e a meghatározó a Horatius- és/vagy Tacitus-hagyomány át/tovább/újra/szét(?)-gondolásokor Balde latin nyelvű lírájában (például *De moribus veteris ac novae Germaniae*, netán az *Ad Germanos* című versében); e költészet (is) hirdeti, hogy a romlás oka az ősök erkölceitől való eltérés, a külhoni „módi” utánzása, vagy pedig az érdemel-e több szót, miszerint alakulóban van az a terminológia, amely majd a Horatius-imitációk latin nyelvű „nemzeti”

5 Ján KOLLÁR, *Narodnie zpiewanky čili pjsně světské slovákůw w Uhrách...* W Budjně, w Král. Universické Tiskárne, 1835, 2: 153–192: *Pjsně študentské a rektorské*. A kötet csoportosítása szerint latin–szlovák, magyar–szlovák, szlovák–német, latin–magyar –szlovák énekek sorakoznak egymás után. Egyetlen példa a latin–szlovák anyagból: *Umrela mi žena / Quae fuit crux mea / O smutné nešteš / , Quam tarde venisti*. – Az ének rokona a Liliomfiban lelhető, a *Meghalt feleségem...* kezdetű dal.

6 Baldéről részletesebben: Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde*, Wiesbaden, 1976.

7 Józef BUDZYŃSKI, *Horacjanizm w lyrice polsko-lacienkiej renesansu i baroku*, Wrocław etc., Wydawn. 1985. – Sarbiewski a lengyel romantikában is számon tartott szerző volt: Józef WARSAWSKI, *Mickiewicz uczeniem Sarbiewskiego*, Rzym, 1964.

és vulgáris nyelvű, korántsem kizárólag némethoni illetőségű változataiban allegorizálódik? Továbbkérdezünk: a neolatinitás költőreprezentánsai többnyire az antikvitás kiemelkedő poétáihoz hasonlították teljesítményüket, nemegyszer az általuk művelt műfajokat, versformákat, képeket „imitálták”, ugyanakkor kettős célzat érvényesült, az egyik feltehetőleg az önkanonizációé, hiszen a saját költészetnek olyatén meghatározása, amelyben a Horatiushoz, a Vergiliushoz vagy az Ovidiushoz hasonlóság esetleg a megkülönböztető jellemző, megkönnyíthette a befogadást, a hagyománytörténebe látványos belépés aktusával hitelesítette az „imitáció”-t. De nem téveszthető szem elől, hogy számos esetben a kiigazítás, a felülírás sem elhanyagolható tényező, és ez nem csupán a nagyon is evilági Horatius-carmenek és fordulatok szakralizálásában, vallási képzetekre átfogalmazásában bukik ki, hanem a horatiusi ars poetica olyan módosításában is, amely az *antiquitas* és a *novitas* közötti, termékeny feszültségből eredeztette az antikok nyomában járó, az antikokat azonban kiigazító, módosító lírát vagy verses epikát.

Még egy mozzanatra nem árt figyelmeztetni. Ugyanis a neolatinitás költői abban (is) érdekeltnek mutatkoztak, hogy életművüket ne pusztán elfogadtassák, hanem költésztörténeti szerepükben láttassák. Itt ugyancsak kettős a célzat: nem kevésbé önkanonizációs gesztus az olyan költői cselekvés, amely a latinitás folyamatos historikumát tételezi, a renaissance önmegnevezés önmagában utal erre, hiszen azt a típusú *újjászületést* sugallja, miszerint nem a megszakítotttság, hanem a folytonosság látszik lényegesnek, az imitatio, de még az *aemulatio* segítségével ott lehetne folytatni, ahol abbamaradt. Minek következtében az *antiquitas* és a *novitas* összefüggései legalább két előfeltételezést eredményezhetnek: az egyik a visszaulások, az áthallások, az összeszövődések és a magától értetődő továbbgondolások rendszerét igyekszik történetként elfogadtatni, a másik nem kevésbé véli a történetelvet megalapozottnak, viszont az *antiquitas*nak elsősorban traditio-jellegét, kis túlzással: meghaladottságát/meghaladhatóságát igyekszik hangsúlyozni, amit a változó korszakok változó kihívásaihoz lehet, szükséges igazítani. Ennek aztán az lesz a következménye, hogy a neolatinitás poétái a hagyománytörténe során az *antiquitas* poétái mellé (vagy elé) léphetnek, Balde számára például Sarbiewski legalább oly mértékben hivatkozási „alap,” mint – mondjuk – Horatius. Visszatérve a neolatín költő „nemzetiség”-ére, ez és a számos ehhez hasonló tény akár azt is sugallhatná, hogy a nyelviséggel jelölhető „közösség” elfedi a tematikai eltéréseket. Ezen a ponton lehetne ismét előhozni a korábban futólag említett tételt: az egységben rejlő különféleségekről, illetőleg a különféleségek egységéről. Ugyanis – még ha valóban léteznek is „helyi” nyelvi változatok – a latinitás elég erőteljes, egységesítő tényezőnek bizonyul, ellenben a tematika és a tematikán túl a szűkebb értelemben vett közösségi tudat kifejeződése, továbbá a neolatín poéta (esetleges) reflexiója adott esetben a vulgáris nyelvű költőre/költészet-változatra erőteljesen „deformálhatja,” átalakíthatja azt, ami nyelvileg egységként konstituálódik. Persze, a *novitas* esztétikai értéktényezőként meghirdetése mindenképpen elmozdulás a zárt kánon elvétől és a kánont feltétlenül igazoló gyakorlattól; egyben az imitatio reflektálatlan érvényességének csökkentéseként artikulálódhat. Az évszázadokon

keresztül alapjában azonos vagy hasonló poétikák (például a genera dicendihez ragaszkodás általában!) nem csupán a latinitás költészetét igyekeztek szabályrendszerükbe vonni, hanem a nemzeti nyelvű litteraturát is, az bizonyára a mozdulatlan tetsző egység ellen hat, ha (például) Sarbiewski nemcsak a horatiusi lírát véli imitálhatónak, hanem a Kochanowskiét is, hiszen Kochanowski lengyel nyelvű költészete – még ha a reneszánsz humanizmuson belül helyezkedik el is – feltétlenül más változatot képvisel, mint a korszak latin nyelvű lírája, jóllehet a nyelvi különbözőség ellenében nemegyszer tematikai hasonlóságok mutathatók ki. Annyit még ehhez kiegészítésül, hogy a többnyelvű költő/költészet nem egyszerűen több (nyelvi) kultúrában való részvételt jelenthet, hanem mindenekelőtt abban jelölhető meg jelentősége, hogy egymásra nyitja a nyelvi kultúrákat, a nyelvi kultúrák által létrejövő hagyománytörténeteket, és egyként határozza meg a horizont-összeolvadást (költő/költészet és latin nyelvű olvasója/értelmezője között), valamint a latin és a vulgáris nyelvű költő/költészet horizontjainak szétválását: így a tengerparti horvát szerzők többnyelvűsége egymás közelébe hozza a szláv, az olasz és a (neo)latin kulturális hagyományt, ám egyben megteremti közöttük a távolságot, minthogy egyfelől hangsúlyozza a nyelvi elválasztottságot, másfelől a más kultúrába való bekapcsolódásnak, valamint a más kultúra integrálásának „akarását” is. A tengerparti horvát költészet így részint a reneszánsz és a barokk változatainak hangsúlyozásában érdekelt, másképpen fogalmazva: a költészetek miként mutatkoznak meg, mint egymáshoz képest komplementer kulturális jelenségek, részint azt jelzi, hogy a kultúrák dialogizálása kultúráköziségnek és többkulturáltságnak egyként minősíthető. A kultúráköziségben felismerhető a szerző szuverén válogatása a kiszemelt, más nézőpontból szemlélve: a felkínálkozó nyelvek és ars poeticák tárházából, a többkulturáltság pedig lehetővé teszi, hogy az antiquitasban a novitast, a novitasban viszont az antiquitast érzékeltesse a „mediator”, az „interpres”. Természetesen az antiquitas és a novitas jelentésköre, tartalma nem marad változatlan, másképpen hangzik a korai tengerparti (horvát) költészet értelmezésében, másképpen jelenik meg Sarbiewskinél, majd Baldénál. Annyi bizonyos, hogy az antiquitas auctorokra és ars poeticákra egyaránt vonatkozhat (s itt egy meglehetősen szelektíve olvasott Horatius folyamatos átírásába ütközünk), a novitas többnyire önreflexióban, öninterpretációban válik ható tényezővé, amely a befogadás mikéntjét szabályozza.

A (neo)latin költészet értelmezését a „nemzeti” irodalomtörténetek egy időben mind szűkebb térre szorították,⁸ és legfeljebb a reneszánsz és a barokk világában szorítottak helyet. Ugyanis a kelet-közép-európai „nemzeti” mozgalmak „anyanyelvi” fordulata

8 Igen beszédes, hogy az akadémiai irodalomtörténet, a „Spenót” első két kötete tárgyalja a neolatin írásbeliséget, igaz, a költészetet kissé szűkmarkúan bánik; a harmadik kötet szerkesztői-szerzői nem vesznek tudomást róla s nem tudhatjuk meg például Virág és Révai latin verseinek jelentőségét; majd a Vörösmarty-versek kritikai kiadása döbbsenti rá azokat, akik rádöbbsenni hajlandók, hogy még a 19. században sem temetik el a latin nyelvű verselést.

nemigen volt képes mit kezdeni azzal az antiquitashoz képest markáns novitással, amely a neolatin lírát évszázadok (közös) kulturális eseményévé avatta, s az antiquitas fogalmi körét az ókorra korlátozta. Illetőleg még a 20. században – egyébként joggal – a nemzeti irodalmak ókori-költészet ismeretét abszolutizálva, a reneszánsz és a barokk neolatin kultúrájában nem látszott fölismereni (vagy nem egyszer felejtetni, feledtetni akarta) a közvetítőt. Pontosan érzékelteti ezt azoknak a különféle monográfiáknak a sora, amely egy-egy antik szerző utóéletét, Eduard Stemplinger szavával, továbbélését⁹ kísérte meg föltárni, többnyire Wolf és Boeckh klasszika-filológiai alapvetését mellőzve egy antikváriusi metodológia jegyében. Azok a szórványosan fölbukkanó adalékok, amelyek (például) Sarbiewski magyar irodalmi jelenlétére utalnak Virág Benedeknél, Vitkovics Mihálynál, illetőleg Berzsenyi lehetséges neolatin költészet olvasását feltételezve, nem iktatódtak be a nemzeti irodalmi, irodalomtörténeti gondolkodásba, sem történetté nem lettek, mivel egyfelől az antikvitást oly időnek alá nem vetett, „klasszikus” minőségként fogták föl, amelyhez a nemzeti irodalmak „klasszicizáló” reprezentánsai közvetlenül hozzáférhettek, másfelől – minthogy a neolatinitás kiiktatódott a „nemzeti”(?) irodalom történetéből – az a kulturális „hozádek”, vonatkoztatás-rendszer maradt ki a hasonlító(gat)ásokból, az egybevetésekből, a filiacióis jellegű motívumvizsgálatokból, amely az antikvitásszemléletben nem tudta érzéklni (rövidre zárva) a kulturalitás „üzenetét”: nevezetesen azt az összetett, nem kizárólag az irodalom esztétikai szférájára vonatkoztatott, legalább oly mértékben „össz”-művészeti, mentalitásbeli képzetet, amely a klasszicitás állandóan változó, a neolatinitással gazdagodó ismérveit a nemzeti irodalom klasszicista és romantikus periódusának horizontjában lett volna képes értékelni.¹⁰

Szörényi László latin nyelvű epikára vonatkozó kutatásai többek között azért oly jelentősek, mert – magyar viszonylatban – szétfoszlatták azt a tézist, miszerint az úgynevezett honfoglalási (verses) epika a nemzeti irodalomnak 18. század végi, közvetlenül Vergiliustól eredeztethető leleménye volna. Feltehetőleg a 18. század végi ars poeticák is úgy reagáltak a nevezetes Horatius-epistolára, hogy a neolatin poétikák közvetítése nyomán módosult elgondolások ott munkálnak a műfajváltozatokban. Aligha felejthető, hogy az évszázadokon keresztül formálódó iskolai oktatás részint didaktikai célból írta át az antikvitásból származó szövegeket, részint tekintettel volt vagy kellett lennie az „élő iroda-

9 Eduard Stemplinger, *Das Fortleben der horazischen Lyrik seit der Renaissance*, Leipzig, 1906. – A Horatius magyar utóéletét feltáró pozitivistá magyar kutatás a stemplingeri alapvetéshez igazodott: JANOSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói*, Bp., szerző és é. n.; CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola követőire*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1912.; JIRKA [GYÖRKÖSY] Alajos, *Horatius és a magyar szellemi élet*, Klny. A budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet gyakorló-középfiskolájának 1934/35. évi értesítőjében, Bp., 1935. (Sarbiewski magyar utóéletéről is ír.)

10 A magyar neolatin stúdiumok jeles darabja: VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század krónikása*, Debrecen, 1938. A címmel jelzett problematika művelődéstörténeti vonatkozásokat ígér, külön érdekessége a Sarbiewski-hatás jelzése.

lomra”, azaz a neolatinitás stílustörténetében jelentkező fejleményekre. Annál is inkább, mivel a vulgáris irodalmak meghatározott periódusában a neolatin költészet közötte helyzetbe került; ha részévé kívánt válni a különféle korokban eltérő jelentésű nemzeti irodalmaknak, ki kellett alakítania a kölcsönös kapcsolatok, a kölcsönhatások hálózatát, méghozzá nem pusztán a neolatin (társ)irodalmakkal, hanem azzal a vulgáris nyelvű irodalommal is, amellyel nemcsak a tematika, nemcsak a földrajzilag-kormányzatilag azonos „részrendszerbe” tartozás okán, továbbá „érzelmileg” tartozott együvé. Az is igaz, hogy időnként a költészeti és a politikai helyzet paradoxitása valójában a neolatin irodalom tárgya; az egykorú szemlélet nem látott abban lényeges ellentétet, hogy bár például a lengyel neolatin irodalom a nemzeti egységért szállt síkra, tette mindezt latin és nem lengyel nyelven, Horatiusnak a széthúzást, visszavonást ostorozó carmenjeit és Kochanowski költeményeit beléptetve a hagyományba, amelynek továbbgondolója lett. A 19. századi nemzeti irodalomtörténet azonban (nemcsak Kelet-Közép-Európában) az egy nyelvűsége törekedett, s a fokozatosan visszaszoruló klasszikus-nyelv-oktatás előbb-utóbb a kutatásban, az irodalmi/irodalomtörténeti szemléletben is érezte hatását. Hogy az antikvitás költészetének letűnése és egy új költészet születése szoros összefüggésben van egymással, ezt már Celtis Conrad sejtette,¹¹ szóhasználatával érzékeltette, hogy a „concidit”, a „ruent” periódusát majd a *renascensé* követi a mobilis orbison. Ebből a renascensből lehet a renaissance, a rinascimento, mely (nyelvi) változás, újjászületés a köznyelvi ékesszólás térhódítását hozhatja magával. Ám Celtis versében hangsúlyos helyen ékeskedik a renascens, amely illetéknéppen az antiquitással egyenértékű poézis életre kelését sugalmazza:

Concidit Graiae decus omnis linguae,
Et ruent olim Latiae Camenae
Dum novos vultus capiet renascens
Mobilis orbis.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a nálunk és másutt felélénkülő neolatin stúdiumok mellett tanúskodnak, hogy korántsem szükséges a latin nyelvet csupán holt nyelvként kezelnünk, kiváltképpen ami a reneszánsz és a barokk korszakát illeti. Hogy számos irodalomtörténész kihagyhatónak hiszi a nemzeti irodalomtörténetekből, ennek nem esztétikai, hanem nyelvtudatlansági okai vannak. Szörényi László kutatásainak, legalább is a magyar kultúrát tekintve, többek között az a jelentősége, hogy visszahozza az irodalmi/irodalomtörténeti tudatba, ami nélkül a nemzeti irodalom sokkal szegényesebb, töredezettségű lenne, s ami rendkívüli értéket rejt az európai művelődés számára.

11 A 6. sz. jegyzetemben i. m.

Ami még hátravolna, a vázlatosnál is vázlatosabb: Szörényi László neolatin stúdiumai el/bele-helyezése a kutatástörténetbe(n). Hogy ne menjek nagyon vissza időben, Négyesy Lászlónak Pintér Jenő leltár-irodalomtörténetéről írott bírálatával kezdeném: „*a hazai latin irodalom* (kiemelés Négyesytól) ismertetése függelékül van a műhöz csatolva. Ez csak részben helyes. A hazai latin irodalom szerves alkotórésze volt a magyar szellem irodalmi tevékenységének. (...) Sőt még a 19. század epikájának egyes gyökerei is latin nyelvű előzmények talajába nyúlnak alá.”¹² Szörényi egyetemi professzorával, Trencsényi Waldapfel Imrével folytatom, kinek beszédes című tanulmánya helyzetfölmérés és „ötletbörze,” az adott terjedelemben néhány feltételezés, néhány földolgozásra váró adat; kiváltképpen a humanizmus és a deákos költészet fejezet fontos szempontunkból, Virág és Berzsényi lehetséges neolatin kapcsolódásai miatt.¹³ Szauder József előadása-értekezése indította meg a magyar irodalmi felvilágosodás-kutatás reneszanszát, a megjelölt célkitűzések között olvasom az alábbiakat: „a 18. századi latin nyelvű irodalom (nyomtatott és kéziratos) (...) regesztáló-annotáló módszerrel való áttekintése, és további *tervtanulmány* készítése az évek folyamán az áttekintett művelődés- és irodalomtörténeti anyagnak a magyar nyelvű irodalommal kapcsolatban adódó tanulságairól, ezek felhasználhatóságáról.”¹⁴ Szörényi László, aki ezekben az években Szauder közvetlen közelében dolgozott, nem egyszerűen megszívlelte Szauder tanácsait, hanem Szauder buzdítására nekifogott a latin nyelvű magyarországi epika feldolgozásának.¹⁵ A magyar és a nemzetközi kiadványokban közreadott tanulmányok kandidátusi és nagydoktori disszertáció szintézissé fejlődtek, és bekapcsolták másokkal együtt (például Havas László munkássága említendő) a philologica hungaro–latinát az európai tudományos munkamegosztásba. Úgy is mint irodalomtörténet, úgy is mint igen tágan értett művelődéstörténet.

12 NÉGYESY László, PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történetének kézikönyve*, Egyetemes Philológiai Közöny 47(1923), 181–216. Az idézet: 196.

13 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, It 22(1932), 15–49. Különösen: 41–45.

14 SZAUDER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*, ItK 73(1969), 131–156.

15 SZÖRÉNYI László, *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata = Irodalom és Felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI ANDOR, Bp., 1974, 567–645.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Vinum facit rusticum optimum latinum

Latin bordalok a 18–19. századi magyar közköltészetben*

Közköltészetünk nemzetközi rétegét javarészt olyan dalok és versek alkotják, melyek a diákműveltségben gyökereznek. Nemcsak a külföldön tanuló magyar diákok révén, hanem hazai nyelvi és műveltségi viszonyaink miatt is kulcsszerepe volt azoknak a latin diákdaloknak, melyek magyar nyelven még nem (vagy épp csak csírájában) létező műfajokat hoztak be az irodalmi körforgásba. Ezek közé tartoznak a borivást dicsőítő dalok, melyek a 18–19. században váratlan bőséggel árasztják el a kéziratos versgyűjteményeket és nyomtatványokat. Bár ez részben a források túlélésének, fennmaradásának megnövekedett esélyeivel magyarázható, korábról mégsem ismerünk ilyen szövegeket. A *Régi Magyar Költők Tára* 18. századi sorozatának *Közköltészet* II. kötetében szerzőtársammal, Küllös Imolával felvázoltuk ugyan a magyar nyelvű ivónóták fejlődését, ám a hazai latin emlékek bemutatására nemigen volt mód. Az alábbiakban tehát néhány kiragadott ötletet szeretnék közreadni, melyek a latin repertoár nyomán rajzolódtak ki, felhasználva Szabó T. Attila és Turóczy Trostler József eredményeit is. Nem titkolt célom, hogy kedvet csináljak a neolatin irodalom kutatóinak a közköltészet vizsgálatához és a szövegek kritikai kiadásához.

A latin nyelv ekkoriban az egész magyarországi műveltségben a *felettes nyelv* szerepét játssza (nemritkán a német ellenében).¹ Mindaz, ami nyelvünkön még nem volt hozzáférhető, néha pedig kifejezhető sem, latinul nyugodtan találkozhatott a hazai, eltérő anyanyelvű (magyar, szlovák, német, horvát stb.) értelmiség szellemi körforgásában. A felettes funkció, mint tudjuk, némi árnyékot is vetett a magyar nyelvre, mégis termékenynek mondhatjuk az együttműködést, mely közép-európai szinten is együtt tartotta a kifejezés-

* A szerző kutatásait az OTKA F 48440. sz. pályázata támogatja.

¹ A kérdésről részletesen: Csörsz Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Budapest, Argumentum, 2005, 207–260. (Különösen: 211–219.) A diákköltészet nemzetközi kapcsolataihoz l. még: Szabó T. Attila, *A magyar diákéneklés történetéhez = Új, Nyelv és irodalom, Válogatott tanulmányok, cikkek*, V, Bukarest, Kriterion, 1981, 162–175.

rendszer elemeit. Ez a közköltészet világára különösen igaz; még a német diáktársaságok bordalai is latinul jelentek meg nálunk először. Markáns képviselőjük, a középkori gyökerű *Gaudeamus igitur* például a német akadémiaírókról származott át a hazai kollégiumokba. Elsősorban Debrecenből maradtak ránk feljegyzései,² de magyar fordításáról nincs tudomásunk.³

A bordalok és a diák ivószokások gyökerei javarészt a középkori vágáns kultúráig visszanyúlnak. A magyar közköltészetben a „klerikus” réteg igen erős, míg azonban más műfajok magyar változatai már jóval korábban, a 17. század folyamán megjelennek,⁴ a borivással kapcsolatos témakörök csupán a 18. században „teszik be lábukat” közköltészetünk írásos forrásaiba – persze nehéz elképzelni, hogy a 16. század sokat szidott bormarói verses vagy énekelt pohárköszöntők nélkül nyakalták volna a duska italokat... Tény, hogy a bor és a víz iskoladrámákban is bemutatott vitájának kivételével az egyéb műfajok (a jó bor dicsérete, a korhelyek dicsekvése és testamentuma) nálunk viszonylag későn, a 18. század közepén terjednek el széles körben.

Az Archipoëta néven ismert középkori költőt a 18. században Gualterus de Mapessel azonosították. Az ő tréfás *Gyónásának* egy kiszakadt részlete páratlan karriert futott be az európai közköltészetben, így hazánkban is.⁵ Kontaminált latin szövegét már az 1478 táján összeírt *Magyi-kódex*ben megtaláljuk, ami kétségtávol bizonyítja folytonos ismeretét. Magyar nyelven viszont csak a 18. század közepe táján bukkan fel, részeg asszonyokra travesztálva, majd hamarosan az eredeti férfi-változat is elterjed. Az egyedi fordítási kísérletek (Ráday Gedeon, Pálóczi Horváth Ádám) mellett figyelemre méltó az alábbi, kalendáriumban kiadott vers is, mely *Epitaphium egy ifjú boriszák halálára* címmel jelent meg:

Barátim! minthogy én jó borivó voltam,
Kívánságom szerint, részegen kiholtam,
Mások feküdjenek márvány koporsóba,
Engemet tömjetek egy boros hordóba.⁶

A latin eredeti – illetve apránként módosult újkori változatai – épp nyelvi tekintélyük révén, szentenciaként kerültek be olyan kéziratokba, melyekben alig vagy egyáltalán nem

2 Pl. *Nyáry Bálint-ék.* (1823; STOLL 1251), 156.; 5 strófányi szöveg a kézirat debreceni részében.

3 *A Nótás könyv* (1821–1828; STOLL 1234) c. kéziratban az egyetlen latin nyelvű dal éppen a *Gaudeamus igitur* (178–179)!

4 Ilyenek a szerelmi és dicsekvő dalok, panaszénekek, komoly és szatirikus női dalok, a felfordult világ és az Eldorádó-kép variációi, pl. az állatlakodalom.

5 A verstípusról és hazai recepciójáról bővebben l. TURÓCZI TROSTLER József, *Az Archipoëta és a magyar irodalom*, ItK, 1953, 97–109.

6 *Kassai új és ó kalendárium* (1811; OSZK PKB 20/1811).

találunk bordalokat.⁷ A változatok egy része Gottfried August Bürger 1778-ban megjelent kötetére megy vissza. Sebestyén Gábor meg is jegyzi kéziratában a *Cantilena potatoriá-ról: Bürgerből irtam ki*.⁸ Beethoven szintén ehhez a kötethez fordult, mikor 1790–1791 táján megzenésítette a pincédalt, Ráday Gedeon műfordítását pedig ugyanerre a forrásra vezethetjük vissza. A kéziratos változatok pontos címeírása arra utal, hogy közvetve vagy közvetlenül a Bürger-féle közlést tekinthetjük forrásuknak, kivéve egy nagyenyedi versgyűjteményt, mely az *Erdélyi Muzéum* 2. füzetét jelöli meg. A latin változat tehát az értelmiség saját köreiből, filológus-módszerekkel is terjedt. A primér (összeírójuk spon-tán igényeit tükröző) kéziratokban azonban a latin felvezetés után többnyire egy magyar strófa is következik. Így találjuk a szekundér jellegű *Ötödfélszáz énekekben* (1813), Pálóczi saját fordításával, valamint az alábbi debreceni kéziratban, ahol Rádayé szerepel (ezt a változatot Turóczy még nem ismertette):

Mihi est propositum in taberna mori,
Large vinum fundere sitienti ori,
Ut dicant mox in coelo angelorum chori,
Deus fit propitius bono potatori.

Szándékozom éltemet végezni korcsmába,
Haldokló számhoz közel hol bor lész kannába,
Hadd mondják az angyalok a végső órába:
Isten, a jó borivót vegye oltalmába.⁹

Itt szinte kezdet nyújt egymásnak a régi, vágáns ritmusú strófa és a népköltészetben később általánossá váló, csárdásdallamra énekelt forma. Az Archipöeta gyónásából egyébként nemcsak rövidebb latin–magyar versek, hanem egy kiterjedt szövegcsalád is továbbörökíti a végóráját kocsmában töltő, hordóba temetkező részeg ember testamen-tumának motívumait. A *Hogyha én ma egy oly pincébe lemászok* kezdetű dalt a 19. szá-zad első éveitől nyomon követhetjük kéziratainkban, majd a folklórban.¹⁰

A latin ősváltozat még egy fontos helyzetben felbukkan, nevezetesen a – tanulmányom címében is idézett – *Vinus, vina, vinum* kezdetű bordal egyik szakaszaként.¹¹ Ebben jól

7 Pl. Balassa Elis-ék. (1771; STOLL 302); Farkas Lajos-gyűjt. (1823–1832; STOLL 709).

8 Sebestyén Gábor-gyűjt. (1813–1814; STOLL 696), 117b–118a.

9 Polgár János-gyűjt. (1830; STOLL 771), Toldalék.

10 Pl. Világi énekek és versek 1720–1846, vál., gond. CSÖRSZ Rumen István, utószó KÜLLŐS Imola, Bp., Unikornis, 2001 (*A magyar költészet kincses-tára*, 97), 275. sz.

11 Dallammal a *Melegh Dániel-melodiárium*ban (1797; STOLL 432) fordul elő; kritikai kiadása a szövegre is vonatkozó jegyzetekkel: BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai, Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770–1800)*, s. a. r. ~, Bp., MTA, 1935, 96–97.

összefér a diákos latin nyelvi tudat és a bordicséret, sőt, a részegség apoteózisa. Mint kiderül: a bor csak semlegesnemben vidít fel, ám a parasztból is jó latinistát varázsolhat! Ez a strófa Nyugaton viszonylag ritka, bár a 16. századi Itáliában több alkalommal találkozunk vele. Orlando di Lasso például ötszólamú művet komponált a szövegre (*Fertur in convivii/Vinus vina vinum*), Guillaume de Faugues pedig egy polifón misét, melyben cantus firmusként szolgál a népszerű dallam.

A *Világi nóták* címet viselő, XVIII. század végi, talán erdélyi kézirat lapjain egy érdekes, kibővült változattal találkozunk, mely a diákéletről szóló strófákkal gazdagodott:

Vinus vina vinum nomen adjectivum
Masculinum displicet sordet femininum
In neutro genere vinum est divinum
Vinum facit rusticum optimum latinum

Discat puer sedulo sua rudimenta
Principista suplandat sua suplementa
Gramatista genere *hic haec hoc* atlandat
Syntaxista regulas per verba perquendat

Moduletur poeta carmina perpendet
Diligenter precedet [?] quantitatum leget
Agrum votat rusticus artem suam sutor
Destineat figuras tropus suas rhetor.¹²

Jókai diákévei idején még elevenen élt ez a dal, amire részben a *Rákóczy fia* XVIII. fejezetének latin handabandájában utal, másrészt *A lócsei fehér asszony* V. fejezetében, ahol szó szerint idézi:

Vinus, vina, vinum,
Nomen adjectivum...¹³

A fentiek fényében már nincs mit csodálkoznunk azon sem, hogy a középkorból, nevezetesen a *Carmina Buranából* ismert *In taberna quando sumus* kezdetű kocsmadal töredéke *Bibit ille, bibit illa, bibit servus cum ancilla* kezdettel egy 1820-as évekbeli debreceni kéziratban is ránk köszön, *300 Esztendő Nóta* címmel. Mivel az 1803-ban felfedezett bajor kódex első kiadása 1847-ben látott napvilágot, nem valószínű, hogy

12 Stoll 516/A, XVIII^{dik} Nóta.

13 JÓKAI MÓR, *A lócsei fehér asszony*, V. fejezet.

„revival” adattal van dolgunk, vagyis az összeíró mondjuk egy német folyóiratból másolta volna ezt az ivónótát.

Bibit ille, bibit illa,
Bibit servus cum ancilla,
Bibit Abbas cum Priore,
Bibit Coquus cum factore,
Et pro Rege, et pro Papa,
Bibunt vinum sine aqua;
Et pro Papa, et pro Rege
Bibunt omnes sine lege,
Bibunt primum, et secundo,
Donec nihil sit in fundo.¹⁴

Az sem véletlen, hogy Jókai ennek a dalnak kissé átköltött, de világosan felismerhető magyar változatát énekelte a diákokkal *Eppur si muove* című regényében. Ez nem más, mint Pázmándi Horvát Endre folklorizálódott, refrénes bordalának¹⁵ egyik szakasza – persze jókora kortévesztéssel:

Hejh, hajh! Igyunk rája!
Úgyis elnyel a sír szája,
Ott lesz fáradt testünk
Csendes hazája.
– Ez a bortól undorodik; –
– Ez, mint szapu, sajtár iszik; –
Ez nem iszik; – ez nem józan; –
Itt is, ott is, nagy hiba van.
Ejh hajh! igyunk rája!¹⁶

A *Carmina Burana* jellegzetes műfajai közül még egyre föl kell figyelniünk: az *Iszákosok miséjére*. Ez a szertartásparódia a reneszánsz korban is népszerű volt, anyanyelvvel (főként némettel) kevert változatait például a Szent Márton-napi német diákdalok közt találjuk meg.¹⁷ A Pálóczinál szereplő *Forrott mustkori tus* is ezt a hagyományt idézi:

14 *Sárváry Dániel-gyűjt.* (1828–1835; STOLL 758), 6a. Ezúton is köszönetet mondok Magyarai Márta (Déri Múzeum) segítségéért.

15 *Cifra beszéd, hegedűszó...*; PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, *Kisebb Költemények*, Pest, 1832, 176–177. (*Bor-Dalok, Első*).

16 JÓKAI Mór, *Eppur si muove*, 2. fejezet.

Vinum, bonum,
Post Martinum
Vinum bonum Guter vein,
Post Martinum lustig szein.¹⁸

A liturgiát profanizáló, a bort vagy a kockázást dicsőítő átköltések kései utóda nálunk elsőként *Herschman István énekeskönyvében* bukkan fel, *Vespera de S. Bacho* címmel (feljegyzője egy katolikus diák, aki talán Krakkóban is megfordult). Másolatát Kelecsényi József hagyta ránk az 1830-as évekből, *Mulattatók tára* című versgyűjteményében.¹⁹ Az antifónák és zsoltárok szabályos rendben követik egymást, a szertartást záró himnusz azonban nem paródia, hanem egy önálló életet élő diákdal részlete:

Sic semper laeti
Sunt studiosi
Audaces, bibaces et generosi.

Nobis popina
Non est ruina
Solamen juvamen et medicina.²⁰

Az *Ötödfélszáz énekek* bordalai közt fennmaradt latin nyelvű *Felelgető tus* szintén a templomi éneklést parodizálja:

Ja ego bibo,
Fiat voluntas tua;
In bellis resonant, resonant arma fortissima, arma fortissima,
In vitris latitant, latitant vina dulcissima, vina dulcissima,
Piff, paff, puff, trallalalalala.²¹

17 *Presulem sanctissimum veneremus, gaudeamus, wölen wir nach gras gan, hollereyo!* Forster 1540-ben megjelent daloskönyvéből idézi Franz Magnus BÖHME, *Altdeutsches Liederbuch, Volkslieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem 12. bis 17. Jahrhundert*, [1877], reprint kiadás: Hildesheim, 1966, 353. sz.

18 *Ötödfélszáz énekek* (1813), STOLL 639, 334. sz. BARTHA Dénes–KISS József, *Ötödfélszáz énekek, Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, Kritikai kiadás, jegyzetekkel, Bp., Akadémiai, 1953, 414.

19 *Kelecsényi József: Mulattatók tára* (1832–1840; STOLL 783), 60a–64a. *Vesperae Bachii praesente Copiosa Crimena*.

20 *Herschman István-ék.* (1746–1797; STOLL 310), 47. *Hymnus*.

21 *Ötödfélszáz énekek* (1813; STOLL 639), 337. sz. BARTHA–KISS J., *i. m.*, 415.

A teljes egészében latin dalok mellett akadnak vegyes nyelvűek is. Az *A, B, C, D, luctus cede*, illetve *A, B, C, D, vigyázz ide*²² nemzetközi rokonsága ugyanarra a tréfára épül: a betűvetést és a szótagolást tanuló diákok szájába adott dal valójában a farsangi mulatozást, a táncot és a borivást dicséri.²³ Székelyudvarhelyi változata egyenesen a *Canticum trium perversorum puerorum* címet viseli, a bibliai három gyermek énekét profanizálva.²⁴ Ha a nagyszámú variáns strófakészletét táblázatban összesítjük, kiderül, hogy a legfontosabb versszakok mindkét nyelven megvoltak, s alkalmilag helyettesíthették egymást, bár jelentésük nem volt azonos. Két egykorú, sárospataki, illetve pápai szöveg például teljesen megegyezik, de egyikükben a 3. szakasz nem magyar, hanem latin nyelvű, míg a másikban – a változatok többségéhez hasonlóan – csupán az első strófa, mintegy ugródeszkeként. A latinkodás presztízse az idő teltével erősen lecsökken: míg a legkorábbi változat, Beregszászi Tóth Péter följegyzése (1730-as évek) még tisztán latin nyelvű, száz évvel később Almási Sámuel már nyugodt szívvel áthúzta a megmaradt első két latin szakaszt, s helyükre magyarokat írt be. Az 1820 utáni változatokban a latin strófák inkább csak szép relikviái az egykori dalnak, mint szerves alkotóelemek.

Ízelítőül lássunk a repertoárból két párhuzamos versszakot, majd két vegyes nyelvűt, hiszen erre is akad példa (független strófákból vonták össze őket):

I, K, L, M, Nem kimellem Tsizmámat a portul, Torkomat a bortul. <i>I, K, L, M, Nem kimellem.</i> ²⁵	I K. L. M. Amo talem qui bene bachatur Vino purgatur Í K L. M. amo talem. ²⁶
Nam, nem, nim, nom, Hoz bort innom, Vivat compania Tota frequentia, Nam, <i>nem, nim, nom</i> , Hozz bort innom. ²⁷	ABCD Lucrum CD Gazda borral kínál, jó bor kedvet tsinal: ABCD Lucrum CD ²⁸

22 *Közköltészet II, Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István és KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 8), 2. sz.

23 Hasonló szerkesztésű a XIX. század elejétől hazánkban is terjedő *A, A, A, éljen a nagy csutora* kezdetű dal, melynek előképeit Amade Lászlónál, valamint a magyar és szlovák közköltészetben is megtaláljuk. Pl. *Közköltészet I. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 4), 114. sz.

24 *Miksa László-gyűjt.* (XVIII. század vége–XIX. század eleje; STOLL 501), V. 169a–b.

25 *Felvidítő V. Nóták I.* (1824; STOLL 720), 49. sz., 3. vsz.

26 *Veress János-gyűjt.* (1828–1830; STOLL 1287), 226–227., 3. vsz.

27 *Lőcsei ék.* (1768; STOLL 1080), 17–18. *Aria de Bacho*, 6. vsz.

28 *Eb-marásra Kutya-szőr* (ponyva, é. n.; OSZK 803.098), 3. sz. *ABC ÉNEK*, 1. vsz.

A latin nyelv sajátos tranzitforgalomra adott lehetőséget a diákirodalomban. Ennek példája az *Ez a pohár bujdossék* kezdetű dal, mely egy német ivónótára vezethető vissza.²⁹ Nálunk zömében egy-kétstrófányi magyar változatai ismertek, legkorábban az 1780-as évek végétől, a latin fordítás viszonylag ritka. Pálóczi Horváth Ádám feljegyzésén kívül – melyben egy latin versszak is szerepel (*Hoc poculum vagatur, vivat societas*) – nagyon fontos adatunk van a szlovák *Ján Buoc versgyűjteményéből* (1770–1790), aki *Hoc poculum ebibam, vivat societas* kezdettel két önálló latin szakaszt jegyzett fel.³⁰ Ebből egyértelműen látszik, hogy ekként is terjedt.

Egy másik, alkalmilag latinba „zárkózó” daltípus képviselőit ugyanekkor jegyezték fel:

Cur engratur otatur Nostrum poculum
Solvánt ejus quo tenétur Retinaculum
Ut cicius pergere
promptius procedere
Possit ordo sitienter cito tangere :/:

Prosit potus nunc exhaustus tibi Domine
Totius Commen [!] salitatis precor nomine
Fac ut bibere plura
possis mille pocula
Illa enim tristitiae nux obstacula.³¹

A felvidéki eredetű *Dubinszky Mátyás-énekeskönyvben* (1787) szinte kizárólag latin szövegeket találunk, köztük máshonnan nem ismerős dalokat, miként a sárospataki *Felvidítő* 1824 után összeírt kéziratában:

Erat quondam dies festus
conuocatus est comestus
Abbas Prior et Claustralis
cum tota familia...³²

29 Mátray Gábor szerint az *Unser Gläschen* kezdetű ivónóta szövege és dallama nyomán készült; Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 2969, I. 175–177. (zongorakiséretes tisztázat).

30 OSZK Quart. Lat. 2688, 169b.

31 *Ekeli gyűjtemény* (1767–1790; STOLL 1079), 340b, *Más Déak*; a kézirat incipitmutatójában (342a) az elterjedtebb *Cur muratur otatur nos* alakban szerepel. Magyar változatainak kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 10. sz.

32 *Dubinszky Mátyás-ék.* (1787; STOLL 373), 8b–9b. *Alia de Bachiferiis Monachor[um]*.

A fentiekből jól láthattuk, mennyire komoly szerepe volt a latin közköltészetnek a magyar és az idegen anyanyelvű diákok „közös nevező”-jének megteremtésében. A diák-irodalomban azonban – mely még az etnikus csúfolókat, tehát az egymásnak szánt pejoratív üzeneteket is latinul szerette megfogalmazni³³ – az összhang spontán fenntartásán kívül más folyamatokat is megfigyelhetünk: a latin nyelvtudás pszichológiájában a hazai társadalmi normák lenyomatát. Óhatatlanul megnőtt ugyanis a kollégiumon belüli (saját törvények által uralt, latin) és a külső (mezővárosias-falusias, magyarul beszélő) világ közti távolság. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a diákok szabadidejükben elhagyhatták a coetus épületét, tehát átjárhattak a régi önmagukat idéző világba. A sok közös élmény és megpróbáltatás, valamint a kényszerű nyelvi kódrendszer elmélyíthette a latin, vagyis *deák identitást*. Kinyilatkoztatására, egyben a nyelvi törvények kifigurázására kiváló lehetőséget adtak a magyar közköltészet népszerű darabjainak latin fordításai vagy ferdítései.³⁴ Ezek persze zömében szerelmi dalok voltak, a bordalok pedig szintén kapcsolatban álltak a magánélet költészetével.

A férfitársaság poharazásakor énekelt, komolykodó versek gyakran szerelmi dalok melódiájával szólaltak meg, azokat másodlagosan felidézve. A 18. század végi *Kovács Ferenc-énekeskönyv*ben a nótajelzés az *Ellopták szívemet* kezdetű dalra utal (*Res age jam tandem serias*).³⁵ Úgy tűnik, ez egy annyira ismert szerelmi dal volt, hogy további travesztiákhoz adott ötletet. Pálóczi Horváth Ádám például egy másik latin szöveget énekeltet a dallamára: *Absit hinc et recedat dolor...*³⁶

A diákok elit-tudata, mint láttuk, büszkén választott és vállalt terhek alatt fejlődött ki, s nem kis mértékben a latin nyelv társadalomból kiemelő, sőt felemelő erejére támaszkodott. Bordalainkban viszont még egy szerepjátékot megfigyelhetünk a vágáns alaphangnem mellett. Az antik utalások, például Csokonai „Nunc est bibendum! ennyibe Horáttzal egyet értek” felkiáltása világosan jelzi, hogy az iskolai penzumban szereplő ókori költők, írók a hasonló, személyesebb hangulatú szövegeiken keresztül is hatottak. Az anakreóni versek és világkép közköltészeti hatásával szintén érdemes volna még foglalkozni. Tény, hogy diákjainknak – nyelvi támogatással – mindenképp könnyebb volt azonosulni a pogány poéták bort és magasztos mámort dicsérő habitusával, mint a mezővárosi polgárságéval. A középkorias mellékízű antikizálás tehát egyben a művelt szabadosság póza, melyhez a borivás komoly öntudat-hátteret biztosított. Sőt, talán néha a dionüszoszi világ győzedelmeskedett, miként a sárospataki *Felvidító* egyik borköszöntő rigmusában:

33 Pl. a lengyel diákokon élcelődő *Studentes Poloni* (*Bocskor-kódex*, 1730 körüli kéz).

34 Ezekről részletesebben l. CSÖRSZ, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon...*, i. m.

35 1777–1801, STOLL 326; BARTHA, i. m., 151.

36 *Ötödfélszáz énekek* (1813; STOLL 639), 353. sz. *Deák-tus*. BARTHA–KISS J., i. m., 421.

Éllyen Bakhús a kantsóval,
Ne gondollyunk Apollóval
Egy szőlő fűrt többet ér,
Mint ezer levél babér.³⁷

³⁷ *Felvidítő V. Nóták I.* (1824; STOLL 720), 45. sz.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET
1900-IG

VOIGT VILMOS

A magyar hősepika kezdetei (körülből)

Serenissimo Soerenissimo V. V. D. D. D.

Az ünnepeltet több mint 40 éve ismerem, sőt, több mint 30 éve ott voltam előadásán, amely 30 éve *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata* címmel jelent meg. Azóta ő is, magam is foglalkozhattam a témával. Éppen ezért itt csak a vázlatrajzot kell adnom.

Nem kutatás: kutatástörténet

Amióta csak folklorisztikai kutatás folyik Európában, minden nemzet folkloristái legszívesebben nemzeti hősepikejüket vizsgálják. A nemzeti büszkeség gyakran pihen meg a kétségtelen hitelességű alkotásokon, azok a nemzetek pedig, melyek nem rendelkeznek egy *Íliászszal*, *Roland-énekkal*, *Igor-énekkal* vagy *Kalevalával*, legalább töredékeket keresnek elő, és azt bizonyítják, hogy egykor nekik is volt számottevő verses nagyepikájuk, csupán a mostoha évszázadok pusztították el ennek nyomait később.

A magyar tudományos közvéleményben a leghatározottabban a 19. század első felében vetődött fel a naiv nemzeti hőseposz megkeresésének gondolata. Középkori irodalmunk egyre-másra feltáruló kincsei és nem utolsósorban a rokon népek verses epikájának megtalálása (1835–1849, a finn *Kalevala*, 1861, az észt *Kalevipoeg*) sokakat reménnyel töltött el, hogy előbb-utóbb előkerül a magyarok nagy terjedelmű nemzeti hőseposza, vagy legalább ennek valamely felismerhető töredéke.

Nem így történt. 19. századi költőink, Csokonai és mások kezdeményezése után Vörösmarty *Zalán futása* címmel még egy ilyen honfoglalás kori eposz „utánzatát” adja. Toldy Ferenc irodalomtörténetében (1851 és később is) pedig még a hun–magyar rokonság elméletét is segítségül hívja, egész sorozat epikus témát mutat be Attila udvarából, és ezeket „mondakörökké” csoportosítva olybá veszi az adatokat, mintha lett volna ősi magyar hősepika. Később azonban megváltozik a közvélemény. Hovatovább belenyugszának abba az érdeklődők, hogy miként Ipolyi Arnoldnak nem sikerült kortársi folklóradataiból és a krónikák szűkszavú megjegyzéseiből konstruálni egy hihető ősmagyar

mitológiát, istenrendszert, azonképpen nem sikerült megtalálni a magyar verses nagyepikát sem. Ennek a felismerésnek a következtében azonban új kutatási problémák merülnek fel, ezeket először Venczel Gusztáv vázolja (1850). Mind művészi, mind szorosabban vett filológiai szempontból először Arany János, a költő fog hozzá ezek szövevényének szétbogozásához, aki sorra veszi a magyarok (és a hunok) történetének azokat az eseményeit, amelyek köré jegecesedve kialakulhatott volna a verses nagyepika, és sorra megírja ezeket a verses eposzokat. Az ilyen „epikai rekonstrukciók”-on kívül 1858-ban külön tanulmány is ír e kérdéstről. Ez a *Naiv eposzunk* című munkája, amely azóta is nemzeti hősepikeink kutatásának alapvető dokumentuma. Tanulmányában felsorolja a középkori magyar vagy magyarországi énekmondásra vonatkozó adatokat, idéz néhány gömbölydedebb epizódot a prózai krónikákból, és azzal zárul dolgozata, hogy ezek megléte bizonyítja, egykor létezett verses magyar naiv eposz, a 16. századra azonban mindez elenyészett. Arany szerint nem csupán a kereszténység pusztította, hanem a középkori magyar krónikaírásban oly feltűnő száraz, kritikus szemlélet is, amely minden nehezebben hihetőt elutasított magától.

Aranynak ezt a nézetét a később következő filológiai kutatás számos területen szélesítette, és építette ki. Külön ágazattá fejlődött az a fajta kutatás, amelynek feladata a ránk maradt középkori krónikák szövegeinek és egymáshoz való kapcsolatának a kutatása. Az irodalomtörténészek a középkori magyar irodalomtörténet folyamatának feltárásával rajzolják meg azokat a kereteket, amelyek közé beékelődve lehetne elképzelni a honfoglalás utáni hősepikeinkat. Nyelvészeti kutatásokból főként az egyes epikai szakkefejezések és személynevek vizsgálata hasznos ilyen szempontból. Külön kérdéskör a magyar, illetve a Magyarországon járt külföldi (európai) mulattatók és epikus énekesek életkörülményeinek feltárása. Ez a fajta komplex kutatás már megindult, igazában azonban teljességgel nem bontakozott még ki.

Ami mindezekben a kutatásokban a folklórisztika részvételét illeti, több alkalommal is a folklóristák nyúltak e nemcsak rájuk tartozó, hanem irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kérdésekhez. Sebestyén Gyula a középkori regösökkel foglalkozott, akiket epikus énekeseknek is vélt; Király György szinte már a túlzásig eljutó szkepszissel próbálta meg a magyar ősköltészet kutatásában elburjánzott megalapozatlan feltevések kigyomlálását; Solymossy Sándor is megkísérelte azt, hogy a középkori krónikák mondai anyagát folklórisztikai szempontból is értékelje; Honti János arra mutatott rá, hogy az epikus hagyomány keretei között a verses nagyepika csak mintegy határesetet képez, újabban pedig Diószegi Vilmos, Györffy György, Képes Géza, Vargyas Lajos, Lükő Gábor, Katona Imre, Demény István Pál és mások, metrikai kérdésekkel kapcsolatban pedig Gáldi László mutatott rá régies és esetleg honfoglalás előttinek nevezhető folklórszövegek egyes vonásai-val való kapcsolatokra a recens magyar népköltészetben.

A mi hősepikáinknak is ezek a fejlődési fokozatai?

Az *archaikus eposz* korszakát a magyar államalakulást megelőző időben kell keresnünk. Még annyit is feltehetünk, hogy ennek korábbi szakasza (a mitologikus témájú archaikus eposz) inkább a finnugor korszakra, a későbbi szakasz (a *hősénekek*) pedig az altáji népekkel való érintkező korszakára, tehát a honfoglalást közvetlenül megelőző periódusra esnék. Köztudott tény az is, hogy se egyik, sem másik korszakból egyetlen szónyi emlékünk sem maradt fenn. Mégis több ízben felmerült az az elképzelés, hogy a többi finnugor nép, illetve a altáji népek epikájával való összehasonlításból valamit talán mégis meg tudhatunk e szakasról is.

Egyelőre e módon sem sikerült azonban sok megbízható eredményre jutni. A balti-finn folklór epika mai formájában ugyanis zömmel jóval későbbi annál, hogy feltehetnénk a finn-ugor-együttélés korában való létezését. Archaikus rétege is az úgynevezett arktikus folklór epikához hasonlít, amiről megint azt sem tudjuk, hogy valaha is érintkezett-e a magyarok elődeinek folklórával. Az obi-ugor verses epikával is ugyanez a helyzet. Legjelesebb alkotásai késeiek – jóllehet már így is vitathatatlanul több száz évet számlálnak –, ám mégsem tehetjük fel róluk azt, hogy az ugor nyelvi egység idején is meglehettek volna. Ami meg kezdetlegesebb, ismét az arktikus epikára üt.

Honfoglalás előtti epikánk mégsem kinyomozása

A kutatók megkísérelték azt, hogy több epikus történetünk eredeti forrását a *finn-ugor* korszakban keressék. Így interpretálták például a csodaszarvas-történetből az állat üldözésének (vadászatának) jelenetét, azt a hiedelmet, hogy a harcban elesettek (vagy azok lelkei) esetleg madár alakban a Tejúton keresztül vonulnak, valamint bizonyos eredetmagyarázó történeteket (csillagokról, égitestekről, a világ keletkezéséről). Esetleg ide vehetnénk még néhány igazán elhomályosult nevű és értelmű magyar hiedelem-lényt, mint amilyen az *íz*, a *fene*, a *hagy-máz* (a szó első fele „gonosz szellem” jelentésű). E hajdani epika szakkifejezései közül maradt volna ránk az *ének* szó is. Mindezek a következtetések nem nélkülöznek minden alapot, mindazáltal eddig egyikükről sem sikerült bebizonyítani azt, hogy csakugyan egy ugor–magyar epikus kontinuitás bizonyítékai.

Ami az ezután következő korszakot illeti, mindazt ide számíthatnánk, ami az államalakulást megelőző korszakban a különböző „óshazák” és vándorlások idején ismertté vált a magyar verses folklórban: egyszóval a *hősénekeket*.

Szinte semmi okunk nincs annak a feltevésnek az elutasítására, hogy a honfoglalás előtt lehetett ilyen hősepikája a magyarnak is. Sokkal nehezebb azonban ennek a nyomait is megtalálni. Eddig általában középkori krónikáink egyes epizódjait vonták ide, ezenkívül a *regölés* szokását, a magyar vers legrégebbi ütemezési szabályaiból kikövetkeztethető hosszú sorokat, valamint néhány olyan folklórmotívumot (sárkányharc, égitestrabló

szörnyetek legyőzése, égis érő fa megmászása), amelyek a recens népmesékben – ott is a „hősmesének” nevezett műfajban – fordulnak elő.

Egyes kutatók a sámánhittel kapcsolatba állított magyar hiedelemmondák páros viaskodásaiban (táltosok párba, garabonciások vetélkedése) is e hősepika leszármazottait látják. Felmerült az a gondolat is, hogy e hősepika előadási módja az első személyű hőstett-elbeszélés („kérdés”) lett volna, és ily módon a későbbi első személyű elbeszélő műfajok előadási módja sem lenne független e korai hősepikai gyakorlattól. Mindezekben a feltevésekben lehet az igazságnak valamelyes szikrája is, eddig még azonban senki sem kutatta kellő tüzetességgel e nehezen vizsgálható kérdéskört, és egyetlen konkrét szöveget sem tudott felmutatni.

A *turulmonda* vagy a vérszerződés története középkori latin nyelvű krónikáinkban kerül elő: a folklórból ismeretlen. *Sárkány* szavunk, amely nem csupán török eredetű, hanem speciálisan hősepikai fogalom is, a meséinkben igazán gyakori, azonban már hiedelemtörténeteinkben sem gyakran fordul elő. *Táltos* szavunk ezzel szemben csak hiedelemtörténetekben kerül elő, a mesében elvétve ismert, ott megint a *táltosló* a gyakori, ami viszont a hiedelemtörténetekből hiányzik. A hősepika szókincsének egykori legjellemzőbb fogalmai lehetnek: *érdem*, *ildom*, *sereg*, *erő*, *gyenge*, *béke* és végül a sokszor természetfelettinek is ábrázolt hősök, a *boszorkány* és a *bátor*. Ezek mind igen régi jövevényszavak a magyar nyelvben, és néhány iráni jövevényszóval (*kard*, illetve az alán eredetű *vért*, *méreg*, *asszony*, „úrno”) együtt viszonylag jól kiadják a honfoglalás előtti hősepika tárgykörét. Az ilyen szófejtésekkel kapcsolatban csak az a baj, hogy a honfoglalás utáni legelső nyelvemlékeinkben is már közismert kifejezéseként kerülnek elő, és éppen a magyar forrásokból nincs arra bizonyítékunk, hogy továbbra is megőriztek volna valamit epikai jelentésükből.

Kivétel ez alól két olyan szavunk, amelynek megléte szinte perdöntő lehet hősepikánk korai korszakait bizonyítandó. Mára kiveszett *Alap* személynevünk a 11–14. században igen népszerű volt, eredeti török jelentése „epikus hős”. Már említett *bátor* szavunk ugyancsak közismert volt a 11–14. században, és egyik hordozójáról, Bátor Opos-ról a krónikában még azt is olvashatjuk, hogy nemcsak kitűnő harcos volt, hanem ő ölte meg az ecsedi lópban tanyázó sárkányt is. (Amely a Báthori-család sárkányfogas címerét adta.) Ez utóbbihoz azonban hozzátehetjük, hogy feltűnő módon éppen a *bátor* szó egyik legrégibb biztos előfordulása (1138-ból) „servus”-ként jelöli meg hordozója foglalkozását. Ez a tény is – valamint a középkorban „hős” jelentést hordozó *vitész* szavunk szláv közvetítésen át viking eredetű volta – óvatosságra int bennünket az ilyen közvetett nyelvészeti bizonyítékok közvetlenül epikatörténeti túlértékelésében.

A feudalizmus kori magyar hősepika, azazhoggy annak kérdései

A magyar feudalizmus időszakában a fent vázolt séma szerint udvari *eposzt*, lovageposzt várnánk, szépirodalmi alkotásokat, ismert szerzőktől. Azonban ennek sem találjuk sok nyomát. Anonymus híres megjegyzése *Gestája* 25. fejezetében, amely szerint a „vezér Tétény a maga emberségéből akar magának hírnevet és földet szerezni”, vagy a Lech menti vereség után hazakergetett gyászmagyarok, akik „magukról éneket szereztek”, aligha képviselői egy ilyen előkelő epikának, legfeljebb arra az epikai megoldásra utaló nyomok, hogy a harcok kiemelkedő alakjairól első személyben fogalmazott énekek kerenghettek, amelyek természetesen éppen ezek környezetében lehettek a legjobban honoráltak.

Ennél közvetlenebbül utalnak a magyarországi *courtois* (udvari)-eposz meglétére az olyan források, amelyek szerint magyar földről származnának híres énekesek. A wartburgi dalnokverseny titokzatos győztese, Klingsor aus Ungerlant ugyan aligha élhetett a valóságban, az azonban tény, hogy 1200 körül itt jár két provence-i trubadúr: Gaucelm Faidit, és a kor leghíresebb költőjének számító Peire Vidal. A németek közül Tannhäuser és Neithardt von Reuenthal II. Endre idejében utazik Magyarországra. Nagy Lajos udvari költője Peter Suchenwirt, és neki dolgozik a rimes krónikaíró Heinrich Mügelin. Zsigmond császár udvarában jár a francia Alain Chartier, valamint az utolsó *minnesänger*nek nevezett lovagköltő, a német Oswald von Wolkenstein is. Bonfini megemlékezik a Mátyás király udvarában énekelt hősies versekről, amelyeket általában ismertnek és magyar nyelvűnek állít. Az angol Sir Philip Sidney 1573-ban járt Magyarországon, és erre visszaemlékezve említi meg a magyarok hősi tetteiről való éneklést. Azt is tudjuk továbbá, hogy már a könyvnyomtatás idején, a 16. század végéig is az udvarházakba mint támaszpontjaira jártak a költők (Tinódi, Ilosvai, hogy csak a leginkább epikus ihletésűeket említsük). Dalmáciai, sőt itáliai források említenek éneklő magyar csoportokat, és voltaképpen nehéz lenne bizonyítani, hogy ezek nem hősi témájú szövegek lettek volna. Mindezek ellenére sincs azonban egyetlen magyar lovageposzunk sem. Valami törmelék kapcsolódik – talán – Szent László királyhoz, van olyan feltevés is, hogy volt a *Toldimond*ának egy Ilosvai előtti lovageposz felfogású feldolgozása is, és esetleg így értékelhetjük a Tinódi szövegébe ékelt *Tar Lőrinc pokoljárásának* történetét is. Ez együttvéve sem sok, és korántsem véglegesen bizonyított tény.

Mi számolta fel ezt a hagyományt is? Írhatjuk-e mindennek az eltűnését is a „keresztény hitre térítés utáni krónikások magyaros józanságának” a számlájára? Vagy inkább onnan a hiány, hogy mégsem volt olyan fejlett ez az udvari hősepika, mint másutt, ahol maradt is belőle valami? (Jószerevel azt sem tudjuk, hogy mégis milyen meglévő szövegeanyag pusztult el a 15–17. századok zűrzavaraiban.)

Mindenesetre fel kell sorolnunk azt, ami e korszakban előfordul, és amelyet a kutatás a magyar hősepikához, sőt közvetett vagy közvetlen okfejtéssel általában ennek honfoglalás előtti változatához szokott csatolni.

Egyes kutatók megkísérelték azt, hogy a mulattatók neveiből következtessenek. E nevek (*regös, jocular, igris, histrio*) azonban aligha jelöltek egyértelműen epikus énekmondót. Inkább „bohóc” vagy „zenész” a jelentésük. Feltűnő továbbá az is, hogy egyetlen kivétellel (ez az 1277-ből már adatolt *énekes*) a 15. század virradóján bukkan föl minden olyan adatunk (*hegedűs, sípos, lantos*, vagy a biztosan mulattató *furcsa* és *csűf*), amely huzamosabb szövegek előadójára vonatkozhat, és ezek hangszerei is már alighanem európaiak lehettek. Talán az egy *kobzos* szó (amely 1327-től adatolt, és török etimológiájú) további vizsgálata módosíthatná végkövetkeztetéseiben ezt a sovány eredményű kutatást.

Középkori epikánk tanulmányozását messzemenően befolyásolja az a tény, hogy voltaképpen a történetírás meg a politikai harc céljait szolgáló művekből, tehát nem műalkotásokból kell kiindulnunk. Az ilyen adatok mind krónikáinkban kerülnek elő, amelyek közül – bármilyen krónikacsaládfa-felfogást fogadjunk is el – a legrégebb magyar „ősgesztát” sem datálhatjuk 1066-nál régebbire, és ily módon mindenképpen legalább 150 esztendő van a honfoglalás és e szövegek között.

Három fő műfajt különböztethetünk meg a történetírók műveiben. Ezek közül a *geszta* (a latin „*res gesta*” tulajdonképpen „viselt dolgai valakiknek”) egy személy vagy egy nemzet tetteit tárgyalja, és inkább okozati sorban, mint időrendben ábrázolja az egymást követő eseményeket. Ezzel szemben az *annales* tulajdonképpen évkönyv, egy-egy esztendőhöz kapcsolja, szárazon felsorolja, de nem kommentálja a megtörtént eseményeket. Hasonló ehhez a *krónika* is, amelyben ugyan valamivel több a szövegalakítás, de még mindig az egyszerű időrend uralkodik, a szerző nem komponál és nem is nagyon értékeli. Az *annales* és *krónika* is megőrizhet valamit a korabeli szájról szájra adott epikából, a *geszta* pedig ennél többet. Magyarországon a *geszta* műfaja szerencsére uralkodónak mondható. Ilyen Anonymus *Gesta Hungarorum*a, ilyen Kálti Márk *Képes Krónikája* is (ez utóbbi annak ellenére, hogy címében a „krónika” szó szerepel). Voltaképpen az önállóbb jellegű *geszta* folytatásának számít Thuróczy János *Magyar Krónikája*, amely azonban már egy ennél fejlettebb formát, a reneszánsz történeti monográfia felé mutató típust képviseli. Meg kell jegyeznünk történetirodalmunkról azt is, hogy készítői szinte kivétel nélkül papok. Thuróczy az első világi szerző, és talán Kézai Simon sem volt felszentelt pap. Az egyházi nézőpont ily módon megszakítatlanul uralkodik középkori történetírásunkban.

A szerzők közül a legrejtélyesebb, Anonymus személyét illetően máig sem csökkent a véleménykülönbségek nagysága. Még a legújabb személyi javaslatok is II., III. vagy IV. Béla király korára teszik a szerzőt, és a művet is vagy száz esztendő (1150 és 1250) határai között keletkezettnek vallják. A feltételezett végső évszámok még későbbiek, úgyhogy további generációt adhattak hozzá, és így akár ötnegyed századra rúg a mű keletkezési ideje. Gondolom, ez a körülmény is pl. jelzi, hogy e *gestá*ból kivonható epikát illetően mennyi bizonytalansággal kell számolnunk. Annál érdekesebb tény ez, mivel éppen *Anonymus*ról viszonylag sokat tudunk: neveltetése nyomait műve őrzi, és maga hivatkozik más irodalmi munkáira is, például a Trójai történet vagy a Nagy Sándorról szóló epika

átfogalmazására. Különösen szerencsés filológiai érveléssel arra is rájöttünk, hogy e szövegek ismertek voltak hasonló középkori témákkal foglalkozó délszláv „szerzők” előtt is.

Említettük, hogy már a 19. század közepétől fogva megkísérelték azt, hogy Anonymus művének egyes részleteit szóbeli hagyományból származtassák, és többször történik említés arról is, hogy ez vagy az a vezér tetteiről, „maga szerzett éneket”. Ez lehet krónikás közhely, de lehet némi valóság is mögötte.

Per se: tudjuk, hogy Anonymus *Gestája* nem hiteles krónikája a honfoglalás eseményeinek, inkább a maga korának pártviszonyait és pártviszályait tükrözi, tudós kompiláció, néhol a szerző egyéni alakító készsége is felfedezhető.

Kora középkori epikánkból az Ajtony-, Thonuzoba- és Csanád-történetek, esetleg a Szent Imre hercegre vonatkozó történetek egyik-másika olyan, amelyekben jól megfigyelhetjük a propagandisztikus átalakítást, az István- és Gellért-legendákban pedig a *hagiográfia*ra való törekvést. Ezekben is ugyan egy-két emberöltő van az események és az ezekre utaló legrégebbi ránk maradt források között, mégis azt tapasztaljuk, hogy a valóban megtörtént esemény kiszínezése, értelmezése, titokzatos magyarázat, mintegy a „fátylak fellebbentése” történik bennük, egészen úgy, ahogy ez a mai politikai eseményekkel kapcsolatban megszokott. Mindezek alapján a Velek-történet eredetijét a honfoglaló vezérrel közel egykorúnak lehet neveznünk. Az is támogatja ezt a feltevést, hogy csodás elemnek nyoma sincs a történetben.

Az Anonymus-filológia egy másik, számunkra sem kevésbé érdekes és fontos kérdése az, milyen forrásokból dolgozott a krónikás? E ponton az újabb kutatások egyértelműen a szerző politikai-diplomáciai-kancelláriai gyakorlathoz szükséges műveltségét bizonyították. Az eddigiekhez képest tudatosabb, sokoldalúbb, irodalmibb, akár misztikusabb és szövegeiben több értelmet is sugalló figurának vélhetjük. Így értelmezhetjük sokszor idézett önelhatárolódását is a „*garullo cantu ioculatorum*” és a „*falsis fabulis rusticorum*” *hagyományától*. E nyilatkozatban ugyan van híradás is (a megkülönböztetés mellett) arról, hogy volt valamilyen nem gesztyszerű történeti tudat is a korabeli Magyarországon, mindazáltal téves az az elképzelés (lásd Honti tanulmányát), miszerint Anonymus külföldi (angol) minták alapján élne ezzel a történetírói közhellyel, és éppen ezért ebben mégsem a lenézést, hanem a néphagyományok megbecsülését láthatnánk. A középkori angol történetírók szemében ugyanis a szakmabeli történetírással szemben az *Artus*-epika, a *metrical romance* és más hasonló műfajok álltak, csupa olyan jelenség, amely idegen a mi középkorunktól. Használt-e fel „népi” forrásokat Anonymus, bizonyítani máig sem tudjuk, de feltehető, hogy a helyi és nemesi történeti tudat közvetített ilyen elemeket is. Nem mondhatjuk, hogy Anonymus *Gestájában* vagy a többi krónikaíró műveiben a korabeli folklór nyomait találunk meg. A későbbi történeti tudat szempontjából mégis fontos előzmények ezek, így bizonyos fokig későbbi folklórunknak is olykor forrásaivá lettek. Ezenkívül azért is érdekes e hagyomány, mivel a honfoglalás eseményeinek bármennyire is kései, torzított felfogását képviseli, ez mégiscsak mindenképpen hazai lelemény, amelyből visszakövetkeztethetünk korábbi elképzelésekre is.

Annyi azonban bizonyos, hogy a feltételezett ősgesztától kezdve egészen a Corvin Mátyás humanista királyi udvarában megfogalmazott világtörténetig szinte folyamatosnak mondható az a magyar krónikaírói hagyomány, amely kifejezetten a változó udvari érdekek szolgálatában állt. A magyar történetírók (legkivált Györffy György, Váczy Péter, Szűcs Jenő, Mályusz Elemér, Kristó Gyula) részletesen és frappáns módon mutatták be az ilyen, már a magyar középkorban is meglevő intrikáktól sem mentes összefüggéseket.

Ezzel kapcsolatban külön érdekessége van annak a kérdésnek, mennyiben hatott Anonymus meg az általa képviselt honfoglalás-felfogás hagyománya a maga korának meg az utókornak további történetíróira. A kutatók vélekedései igazán eltérnek egymástól. A hagyományos nézet szerint Anonymus gesztája a megírás után külföldre került, és évszázadokig senki sem olvasta. Így hatásról egyáltalán nem beszélhetünk. Újabb nézetek viszont nagy hatását említik a „magyar köztudatra”. Mások kétségbe vonják ezt, ismét mások közbülső felfogást képviselnek – nyilvánvalóan annak megfelelően, hogy milyen korból és kiben fedezik fel a geszta szerzőjét. E kérdéskör tisztázása filológusok további részletkutatására vár.

Mínt hogy a legérdekesebb, váratlan fordulatokban bővelkedő magyar középkori hőseposzok alkotás az: ki volt Anonymus? – itt, nemcsak terjedelmi okokból, abbahagyhatom a szemlét. Csupán utalhatok arra, hogyan folytatódhatna ez.

Feudalizmus kori epikánk kutatási problémája

A francia *chanson de geste*, az angol eredetű (de majdnem az egész kontinenst behálózó) *Artus*-epika, a régi német és skandináv irodalom elején a verses *Edda* és a *Nibelung*-ének meg a *Kudrun*-ének vagy a *Hildebrandlied*, az oroszoknál az *ének Igor hadáról*, egyaránt a középkorban bontakoznak ki, és ha e régiségben nem volna előzményük, nem tudjuk, hova tehetnénk az angol *metrical romance*, majd az angol és skót balladák, vagy az orosz későbbi *bilina* és jó néhány ballada eredetét. A magyar *históriás ének*, *történeti ének* és *ballada* eredetkérdése is megoldhatatlan anélkül, hogy középkori epikánk alapjait ne ismernénk meg, sőt egy-egy olyan elmélet, amely nem veszi figyelembe verses epikus népköltészetünk eredetének kutatásakor a középkori magyar epikát, vagy azt félreérti, és helytelenül magyarázza: legsajátabb anyagában is tévedést tévedésre halmozhat.

Az európai epikafejlődés jól mutatja azt is, hogy a középkori nagyepika leszármazotjának tarthatjuk a mondák, legendák, sőt egyes mesék tetemes hányadát is, leginkább a nem nemzetközi, hanem lokálisabb képződményeket.

Erről az összefüggésről azonban az egyes műfajok külön-külön való bemutatásával kellene képet adni.

(Ezt lásd majd...) *Quid plura!**

* Lásd például (irodalomjegyzékkel) erről szóló 3. fejezetemet *A magyar folklór* (szerk. Voigt Vilmos, Bp., 1998, 149–176.) című egyetemi tankönyvemben.

KECSKÉS ANDRÁS

A kétarcú FALÉKUS

Földi János *Magyar példabeszédek és közmondások* című szentencia-gyűjteményében egymás közelében bukkan fel egyazon bölcs mondás két változata:

(1248) A' szívről lakatot le vészen a' bor.

(1251) A' bor a' szívről lakatot le vészen.

Mi a különbség? Tartalmilag semmi. Hangzása szerint azonban mindkettő más-más ókori versmérték példájául szolgál. (A hiányjeles *a'* névelő akkoriban még „kétés”, itt: hosszú szótagnak számított.) Földi verstanában meg is találjuk a rájuk vonatkoztatott képletet:¹ tizenegy tagú vagy *Faleukus* vers:

— — | — UU | — U | — U | — U
A' szívről laka - tot le vészen a' bor

és Szapphó verse, „mely csak azon lábaknak másként rakások, úgymint, ha ennek utolsóját elől tészik, mint”:

— U | — — | — UU | — U | — U
A' bor a' szívről laka - tot le vészen.

A szapphói sor (és stófa) a versújítás korától kezdve végigkíséri a magyar költészet történetét. Verstanaink tárgyalják, tankönyveink bemutatják. Édes testvére, az ugyancsak 11 szótagú (éppen ezért *hendecasyllabus*nak is nevezett) *phalaikoszi* mérték azonban a szakirodalomban is háttérbe szorul, az iskolai oktatásból pedig teljesen hiányzik.

1 FÖLDI János, *A' versírásról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 40; 162. – Ua., *Magyar verstani szöveggyűjtemény I*, szerk. KECSKÉS András, VILCSEK Béla, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 284. – A nyomtatott kiadásokban szereplő *Falenkus* szóalak (*Faleukus* helyett) feltehetően félreolvasás következménye. A szöveggyűjteményre a továbbiakban *MVSz* rövidítéssel utalok.

Éppen 50 éve, elsős gimnazistaként találkoztam először Janus Pannonius *Búcsú Váradtól* című elégiájával, de csak jóval később, verstani tanulmányaim során fedeztem fel soraiban a phalaikoszi lejtést. (Ebben ludas volt Berczeli Anzelm Károly műfordításának meghamisított, sima jambusi versmértéke is: *A végtelen mezőket hó takarja...*)

A fogalom előfordulása – és megnevezése – a nemzetközi szaktudományban is egyenetlen. Egyes verstanok meg sem említik, másokban csak *hendecasyllabus*ként szerepel. *Phalaikosz*, a költő személye homályba vész, a semminél alig többet tudunk róla. *Diodórosz* történetírásában felbukkan egy ilyen nevű hadvezér a Kr. e. 4. századból.² A mi Horváth Ádámunk egész kis szabadkőműves összeesküvés-elméletet szőtt alakja köré,³ de abban, „hogyan volt-e Poeta vagy nem”, ő sem foglalt állást. Pecz Vilmos *Ókori Lexikona* is óvatosan jár el: a harcostól megkülönbözteti a költőt, „kinek nevét a phalaecius versmérték viseli”.⁴

A névadó *Phalaikosz* nagy valószínűséggel a kifinomult hellenizmusáról híres *Alexandriai* költőiskolához tartozott, és a Kr. e. 3. század körül élt. F. *Susemihl* monográfiája röviden hírt ad róla. Eszerint fennmaradt 4 vagy 5 epigrammája, ezek egyike valóban *hendecasyllabus* mértékű: *Epithaphium* egy Lykon nevű komédiás halálára.⁵

Bonyolítja a dolgot, hogy maga a forma bizonyítottan korábbi eredetű: Szapphó és Anakreón is alkalmazta a Kr. e. 6–7. században, Kallimakhosz pedig talán *Phalaikosz* kortársaként. A megfejthetetlen korú (Kr. e. 5–6. századi?) *szkolionok* (athéni mulatónóták) kötött strófáinak 2-2 első sora is phalaikoszi mértékű:

Pán, ki fönt a csodás Árkádiában	– U – UU – U – U – U
lármás nimfa-csapat körül viháncolsz,	ua.
mosolyogva nézd, hogyha dalom	UU – UU – – UU –
víg lakomára zeng, és kegyesen fogadd! ⁶	– UU – U – – UU – U –

2 Siculos Diodórosz 16,38 kk.

3 HORVÁTH Ádám levele Kazinczynak, 1814, augusztus 25, MVSz, 390.

4 PETZ Vilmos, *Ókori Lexikon*, Bp., Franklin, 1904, II, 456.

5 Franz SUSEMIHL, *Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinzeit*, Leipzig, 1892, 523. – Virág Benedek tudni vélte, hogy *Phalaecus* a hendecasyllabust „legelőször Ceres tiszteletére fordította” (MVSz, 423). Forrását nem közölte, de említést érdemel, hogy a görögöknél *Déméter*ként számon tartott *Ceres* istennő ünnepein énekelték az *Arkhilokhosz* és követői által szerzett, *iambosz* néven elterjedt gúnydalokat is.

6 *Görög költők antológiája*, ford. FRANYÓ Zoltán, Bp., Európa Könyvkiadó, 1982, 156. – Hazai különlegesség, hogy Arany János 1862-ben négy ilyen mértékű – Kallimakhosznak tulajdonított – szkolion-strófát fordított le formahűen (némi metszetátlépéssel) *A szarnokölők* címmel.

Két angol szerző magyarul is megjelent könyvében olvashatjuk ezekről a „görbe” dalokról: „a kezdő hendekasyllabák gyengébb hangulatának a harmadik vers anapaest bevezetése élénkebb lendületet ad, mely a berekesztő vers logaoed tagjaiban a legszebb súly-egyenné símul el.”⁷

A phalaikoszi versforma – szakozatlan sorláncként – a római kor *latin* nyelvű költészetében élte virágkorát. A Kr. e. 1. században *Catullus*, a Kr. u. 1. században pedig *Martialis* volt a legkiválóbb művelője. Catullus fennmaradt epigrammái között 41 ilyen mértékű található. A XLII.-ben meg is nevezi őket:⁸

*Adeste, hendecasyllabi, quot estis
omnes undique, quotquot estis omnes.*

Rajta, hendecasyllabus-sereg, most
jőjjetek valahányan, erre gyertek.

A ma már csak töredékesen ismert görög előzmények (köztük a *szkolionok*) nyomán Catullus tizenegyeséből is felcsap valami harsány életöröm, dévajkodó, szellemes oda-mondogatás, gúnyolódás. Nálunk is népszerű lett például a „ha hoztok, esztek” vándor-téma catullusi változata, a csavaros humorú vacsorameghívás (XIII.):⁹

*Cenabis bene, mi Fabulle, apud me
paucis, si tibi di favent, diebus,
si tecum attuleris bonam atque magnam
cenam, non sine candida puella...*

Nálam jó lakomát ehetsz, Fabullus,
nemsokára, ha isten is szeret s ha
jó és dús vacsorát hozol magaddal,
nem felejtetd a szép leányt, a bort sem...

Csupa tűz és derű, ugyanakkor sziporkázó nyelvi játék a „csókszámlláló” *Lesbia*-vers (V.):

*dein mille altera, dein secunda centum,
deinde usque altera mille, deinde centum*

adj még százszor, utána ezret adj és
százat s újra csak ezret, újra százat.

Az epigrammák születésének körülményeit, a vershelyzet hangulatát idézi az L. darab:

7 K. O. MÜLLER, J. V. DONALDSON, *A régi görög irodalom története*, ford. RÉCSI Emil, Pest, 1861, 219.

8 *Catullus versei*, Bp., Tankönyvkiadó, 1971 (Auctores Latini, 15), 18; 66. A Catullus-idézeteket DEVECSERI GÁBOR fordításában közlöm: *Caius Valerius Catullus összes költeményei*, Bp., Officina, 1938.

9 A *Fabullushoz* címzett epigrammát már RÁJNIS József is lefordította és a *Kalauzban* közreadta, lásd MVSz, 91! – Megvan Csokonainál is *A vacsora* címmel (*Csokonai Poétai Munkái 1789–1795*, 1955, 49), formahű fordításban.

<i>scribens versiculos uterque nostrum</i>	Játékverseket ontva és kikötvé
<i>ludebat numero modo hoc modo illoc,</i>	mértékük, poharazva válaszoltunk
<i>reddens mutua per iocum atque vinum</i>	egymásnak s vetekedve élcelődtünk.

Itt azonban álljunk meg egy pillanatra! A folytatás olyan hirtelen vált hangot, mintha nem is ugyanazok a hendecasyllabusok hömpölygetnék. A poéta ugyanaz, de mintha önnön lelkének egy *másik arcát* mutatná. Az ünnep véget ért, a jóbarát elment, és azóta... nem

<i>ut nec me miserum cibus iuaret,</i>	kedves számnak az étel és szememre
<i>nec somnus tegeter quiete ocellos,</i>	nem száll édesen álmom, én szegény, csak
<i>sed toto indomitus furore lecto</i>	hánykolódtam az ágyon, örülettelől
<i>versarer cupiens videre lucem,</i>	hajtva, vágytam a napvilágra s újra
<i>ut tecum loquerer, simulque ut essem.</i>	együtt lenni veled, veled beszélni.

Kissé fellengzősen azt mondhatnánk: az *elégiák* hűvös fuvallata suhan át a versen.

A hispániai születésű *Martialis*, a mi Janusunk kedvelt példaképe is elsősorban epigrammáinak merészen szabadszájú, olykor a jó ízlés korlátait döntögető hangvételéről volt nevezetes. Halálhírét véve, Kr. u. 104-ben az ifjabb *Plinius* mégis árnyaltabban vélekedett róla: „Tehetséges, szellemes, éles nyelvű költő volt, műve csupa csípős, maró gúny, egyszersmind csupa derű és tisztaság.”¹⁰ Egy másik levelében pedig saját (azóta elveszett) epigrammáiról így vall: „Ezekben örökítem meg jókedvemet, pajkos ötleteimet, szerelmemet, bánatomat, panaszaimat, haragomat; hol köznapi, hol emelkedettebb hangon írok ... ezeket a semmiségeket hendecasyllabusoknak kívánom nevezni.”¹¹ A műfaj törvényeként Catullust idézi:

<i>nam castum esse decet pium poetam</i>	...Mert legyen a kegyes poéta
<i>ipsum, versiculos nihil necesset</i>	tiszta és ne a költeménye...

A *Martialis* epigrammáit magyarul közreadó *Csengery* János így jellemezte a költő kedvelt sorfaját, a „phalaecius hendecasyllabust”: „Lírai természetű, a disztichonnál lágyabb hangzású vers, de azért egynéhány esetben már Catullusnál epigrammai él, váratlan fordulat van benne. Viszont *Martialis* phalaeciusai néha kevésbé élesek, mint a disztichonok, sőt itt-ott érzelmesekek, líraiak vagy idillikus jellegűek.” Előfordul Catullusnál az első verslábban spondeus helyett trocheus, sőt jambus is, a sor belsejében pedig „egy második daktylus”.¹²

10 Ifjabb *PLINIUS*, *Levelek* (III. 21), Bp., Európa Könyvkiadó, 1981, 101.

11 *Uo.*, (IV. 14), 120, ford. *MARÓTI* Egon. – Latinul idézte már *Virág Benedek* is: *MVSz*, 424.

12 *Marcus Valerius MARTIALIS Epigrammáinak* tizennégy könyve, ford. *CSENGERY* János, Bp., MTA, 1942, 25–26.

Az „érzelmes, idilli” jelleg bizonyára nem magában a versformában jelenik meg, de figyelemre méltó, hogy a phalaikoszi sormérték kezdettől fogva a költői kifejezőmód két, jól megkülönböztethető típusát hordozza. Éppúgy, mint közvetlen mesterénél, Catullusnál, Martialis verseiben is természetesen módon váltakozik (vagy él együtt) a *kétféle hang*: egy durvább és egy szelídebb, egy csípősebb és egy édesebb. Témájául sem csak a kíméletlenül kifigurázható emberi gyarlóság szolgál, hanem itt-ott a szülőföld varázsa (IV. 55.), a táj szépsége is (IV. 64.) vagy éppen a városszéli könyvtárszoba meghitt csöndje (VII. 17.), mely akár Janus búcsúversével is kapcsolatba hozható:

*Ruris bibliotheca delicati,
vicinam videt unde lector urbem*

Könyvestára a kedves nyárilaknak,
Honnan szép a kilátás városunkra...

Élt tehát valaha (talán Egyiptom földjén) egy görög költő, akinek emlékét egy nem tőle származó versforma őrzi. Nevét sokféle alakban görgették tovább a századok: *Phalaeus* (Janus Pannonius, Virág Benedek), *Falékus* (Révai Miklós), *Faleukus* (Földi János), *Phaleucus* (Kazinczy), *Phaloeus* (P. Horváth Ádám), *Phalaeus* (Négyesy László), *Phalaeos* (Franz Susemihl), *Φαλαικος* (Pecz Vilmos), *Falékosz* (PALLAS Lexikon), *Phalaikos* (Világirodalmi Lexikon), *Phalaikosz* (Szepes–Szerdahelyi, 1981). Ami a költő személyét illeti, maradjunk ez utóbbi, szabályos névátírásnál: *Phalaikosz!* Azt a szellemiséget, költői magatartást (attitűdöt), ihletforrást, életérzést azonban, amelyet a *phalaikoszi versmérték* kapcsán szeretnék bemutatni, hadd kapcsoljam mégis a Révaitól elorzott *Falékus* névhez! *Falékus* nem személy, nem filológiai adat, hanem *fiktív valóság*. Két arca van: egy *kötekedő* és egy *tűnődő*. A költészet történetéből hol az egyik, hol a másik arc villan felénk.

Janusunk 1447-ben, mindössze 13 évesen (!) került Guarino mester iskolájába. Csoda-e, ha szülőjétől és szülőföldjétől távol úgy vetette bele magát a humanista szellemi kincsek tengerébe, hogy közben a maga forrongó, csapongó kamaszkorát is végigélte? Martialis epigrammaiban egyszerre találta meg a művelt elme igényes szellemi játékát és a kérlelhetetlen igazságosztás meg a felpörgött érzékiség harsány dübörgését. Költői példaképétől azonban nemcsak világszemléletet és költői hangnemet tanult, hanem versformát is: itáliai epigrammáinak 43, a magyarországiaknak 5 darabja *phalaikoszi* sorokban szólal meg.¹³

A ferrarai epigrammák nem egy nagy költő, hanem egy zseniális fiatalember elmeszüleményei. A kéz Janusé, de a hang Martialisé. Szerzőjük egy helyütt szerénykedve dicséri saját művét („*suum opus modeste laudat*”):¹⁴

13 Veljko GORTAN tanulmánya csak a 43 itáliai epigrammát sorolja ide, lásd *Martialis hatása Janus Pannonius epigrammáira = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS TIBOR, V. KOVÁCS SÁNDOR, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 391. – Ugyanő említi, hogy Janus csak *kézirat* másolatokból ismerhette Martialis műveit.

14 *Janus Pannonius összes munkái*, szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR, ford. BERCZELI A. KÁROLY, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 42.

56. *Non est hic, studiosa turba, non est* Nincs itt, hát ne keresd, tudós-had, őt itt;
Festivissimus ille Martialis. Ez nem ő, a vidám, bölcs Martialis,
Verum simia Martialis haec est Mert ez itt csak a szent poéta majma.

A téma valódi: események, személyek, élethelyzetek az itáliai diákéletből. A megformálás, a hangütés (és a verselés) azonban elsődlegesen *stílusgyakorlat*. Néhány sornyi villanása:¹⁵

20. *Succenses quia te, Ruberte, bardum* Róbert, sírsz, mivel azt mondtam: te bárgyú!
 93. *Agnes, da mihi, quod tuo marito* Ágnes, add, amit adsz uradnak is majd
 96. *Misisti mihi, tot, Severe, turdos* Küldtél annyi rigót nekem, Severus
 139. *Quo me, quo trahitis, mei sodales?* Mondjátok, hova visztek, cimboráim?
 208. *Fingis te, miser, esse morionem* Megjátsszod, nyomorult, magad hülyének
 246. *Totus devoror Ursulae barathro* Elnyel Orsolya kútja teljesen már...

Már a kamaszepigrammákban is felsejlik azonban Falékus *másik* arca: a szellem és a jellem értékeit tisztelő poétáé, főként a „*Laus Guarini*” (Guarino dicsérete) témakörben:¹⁶

8. *Priscae lingua Latina dignitati* Újból életerős a szép latin nyelv,
Guarino faciente restituta est. Guarino felidézte régi fényét.

Janus hazatérése után azonban *Falékus* fokozatosan elhallgat. Az *elégikus* hangvétel először más versformákban jelentkezik: disztichonokban (*Egy dunántúli mandulafáról*), hatos jambusban (*Mars istenhez békességért*). A költői *hangváltás* szándéka már a padovai években (1454–1458) megérlelődött, a Jacobus Antonius Marcellushoz címzett hexaméteres *Panegyricus*ban a *versforma* vonatkozásában is megszólal:¹⁷

Pajkos elégia tetszik-e, vagy mérges szavu jambus,
 késlekedő szkadzón, tizenegy szótagja a kedvelt
 ősi Phalaeusnak, vagy a játszi, vidám epigramma?
 fogj már férfidologhoz! A part mentében evezni
 csöpp ladikon mire jó? ...
 ...Hidd el: erőt a tehetségnek, költőnek örök hírt
 csak pompás anyag adhat...

15 *Uo.*, a fordítók: Weöres Sándor, Csorba Győző, Dybas Tihamér, Kurcz Ágnes, Csonka Ferenc.

16 *Uo.*, ford. ZALA Mária.

17 *Dicsőítő ének a velencei Jacobus Antonius Marcellusról*, ford. Kerényi Grácia = *Janus Pannonius összes munkái*, 1987, 465. A *hendecasyllabus* („*Pontani hendecasyllabos poetae*”) és *Catullus* neve együtt fordul elő a 320. itáliai epigrammában, lásd URBÁN László, *Janus Pannonius Catullus-olvasmányai* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 398.

Ez az érettebb, igényesebb költészetfelfogás a *Falékus* tekintetével pillant ránk a váradi búcsúversből (1458–59 telén). Az 1784-es kiadás még az *epigrammák* közé sorolta, az 1987-es latin-magyar összkiadásban azonban V. Kovács Sándor már *elégiaként* méltatta, mivel „a líraiságba hajló nosztalgia finom költői eszközökkel megfogalmazott érzéseit (mely az elégia műfajra elsősorban jellemző) a tizenegy szótagú, trochaikus lejtésű verssorokban is ki lehet fejezni (Phalaeceus hendecasyllabus).”¹⁸ Szerinte a mű „mesterien komponált, versszaknyi terjedelmű emlékképek pompás panorámává kerekedő füzéréből áll, melynek festői szépségű háttéréül az egyre távolodó város homályba vesző képe sejlik fel, a hangulati aláfestést pedig a szánkót röptető, vágató lovak kíméletlen egyhangúsággal dübörgő vágatja szolgáltatja”.¹⁹

A *Búcsút* nemcsak *Berczeli A. Károly*, hanem többek között *Hegedűs István*, *Fodor András* és *Szemlér Ferenc* is jambusi tizenegyesekben fordította. Kiváló költők vetekedtek azonban formahű átültetésében is. A kezdősorok (*Omnis sub nive dum latet profunda / Tellus*): Még mély hó települ a régi földre (*Áprily Lajos*),²⁰ Vastag hótakaró a téli tájon (*Csorba Győző*), Míg mély hótakaró alatt bujik meg / minden föld (*Kerényi Grácia*), Vastag hóval a táj most elborítva (*Nagy László*), Míg mély hó takar el mindent előlünk (*Somlyó György*).²¹

Külön figyelmet érdemel a refrén („*Quam primum, o comites, viam voremus*”). Visszatérő sorral tagolt phalaikoszi sorláncra más példát nem találtam. Az eredeti szöveg írásképe egybefüggő, ám érthető, hogy a fordítások többsége vagy elkülöníti a 6 sornyi szakaszokat, vagy legalább bekezdéssel emeli ki a refrént, mint Somlyó (*Faljuk hát az utat, fiúk, sietve*).²²

Sylvester János 1536-ban készült (1539-ben kiadott) magyar–latin nyelvtanában *latin* verssorokra vonatkoztatva, *carmen endecasyllabum* néven szerepel a phalaikoszi mérték.²³

18 *Abiens valere iubet sanctos reges, Waradini. Uo.*, 324. – A szerkesztő jegyzete: 702.

19 *Uo.*, 638. – Újabb elemzések szerint a vershelyzet nem az útról visszatekintő emlékezés, hanem az indulás előtti pillanat előre tekintő, izgatott feszültsége.

20 A kiadásokban szereplő *települ* szóalak rövid ü-jét metrikai megfontolásból, a fordítás egészében érvényesülő gyakorlathoz igazodva javítottam hosszú ű-re.

21 5 régebbi fordítást említett és 17 újat közölt a Kortárs, 1972, 3, 434–481. A 22 fordításból 13 formatartó. Lásd még: *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, szerk. Kovács Sándor Iván, Pécs, 1987, 192.

22 Ugyancsak Somlyó György emlékeztetett rá, hogy – az alaptalan közhiedelemmel ellentétben – a janusi refrén eredetije Martialisnál nem található. Van viszont hasonló sor Catullus XLVI. epigrammájában:

o dulces comitum valetae coetus Hát isten veletek, ti drága társak (DEVECSERI G. ford.)

Lásd még: TÖRÖK László, *Catullus-hatások Janus Pannonius költészetében*, ItK, 1986, 617–636.

23 SYLVESTER János, *Grammatica hungaro-latina*, Újsziget, 1539. Lásd KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 44.

Kerek száz évvel Janus után pedig énekhangon is megszólalt a magyarországi *Falékus*, még mindig latinul. A brassói szász reformátor, *Johannes Honterus* (Grass János) adott ki négy szólamú, antik metrumú énekeket, kottafüggelékkel. A *Phalaetium hendecasyllabum* címet viselő 5 tétel zenei ritmusa: o o o | | o | o | o |. Az idevágó dallamoknak két változata van: az egyik 4 soros, a másik 3 soros. A humanista hagyományban tehát létezett a *strofikus* phalaikoszi sorlánc, olyannyira, hogy a strófák lezárhatóságának kedvéért Honterus a dallamra énekelt költői szövegeket is megnyirbálta vagy sorismétléssel meghosszabbította. A versszerzők: *Vomanus* (De interno livore, nr. 636), *Martialis* (Epigr. X,47), *Boëthius* (De magnanimitate, De Cons. Phil. I.4.), *Prudentius* (Hymnus post cibum, Cath. 4.) és *Luther* (Psalmus CXXVII, „recte CXXVIII”). *Falékusunk* két arca itt is megjelenik. A Luther-zsoltár a szintén feldolgozott *Martialis*-epigramma ellen-darabja („carmen antimartiale”), háromsoros versszakokban:²⁴

*Vitam quae faciunt beatiorem,
Iucundissime Christiane sunt haec,
Aeternum dominum Deum timere.*

A legrégebbi magyar nyelvű phalaikoszi sorokat a *versújítás* korából ismerjük. Szelestei Nagy László találta meg John Barclay *Argenis* című, 1621-ben megjelent latin nyelvű heroikus regényének két, versbetéteket is tartalmazó, 1761-ban keltezett kéziratos fordítását.²⁵ *Elöl járó beszédében* a fordító maga közli, hogy a versekben „nem a’ köz magyar szokás szerént Rithmusokkal, de ugyan azon verseknek, a’ mint az Deákban találtatnak nemeikkel” élt, mégpedig „a’ Deák verseknek törvényit Görög szokás szerént” alkalmazva.²⁶ A leggyakoribb hexamétereken kívül a versmértékekben logoidikus kölönversek is előfordulnak: aszkle-piadészi, glükóni, szapphói, adóniszi és *phalaikoszi* sorok. Tizenegyes sorlánc a 16. sz. betét:

O sors, sydera, Pythii recessus,   O sors, csillag a Pythius titokja!

Igazi verstörténeti csemege a 7. és a 29. betétnek a klasszikus korból ismeretlen *strofikus* szerkezete. Az előbbi 2 phalaikoszi, 2 kis aszklepiadészi és 1 glükóni; az utóbbi 2 phalaikoszi, 2 kis aszklepiadészi, 1 szapphói és 1 adóniszi sorból áll. A fordítások nyelvi minősége botladozó, verselésük azonban – az antik prozódiai elvek alkalmazásával – meglepően szabályos. A klasszikus harmadfélmetszet (*penthemimerész*) szinte követke-

24 Johannes HONTERUS, *Odae cum harmoniis*, 1548. Hasonmás-kiadása és átírata: Editura Muzicală, București, 1983, 257, ill. 270.

25 SZELESTEI N. László, *Argenis-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761)*, ItK, 2000, 224–231.

26 *Uo.*, 226.

zetesebben érvényesül, mint a latin eredetiben. Ez a jelenség a *strófaépítés* szerkezeti hátterét is megvilágítja.

Édessége te vagy viaskodóknak	-- - u u - u - u - u	<i>phalaikoszi</i>
Poklot, és zokogást, erőt esettel	-- - u u - u - u - u	<i>phalaikoszi</i>
Viszól fegyvereket; jobbadon áll a' nyíl	-- - u u - - u u - u u	<i>kis aszkl. stb.</i>

A phalaikoszi és a kis aszklepiadészi sorok metszet előtti része azonos mértékű. *Falékus* itt csak a fennköltebb arcát mutatja, szemvillanásában barokkos indulatokkal.

A versújítás korából ismerjük a phalaikoszi mérték magyar nyelvű versekre alkalmazott *megnevezésének* legrégebb példáit is. *Rájniss* József saját fordításaiból idézve mutatja be *Kalauzában* (1781) „KATULLUSNAK tizenegy-tagú verseit”. Szerepel könyvében a fricskázó vacsoravers („Lészen jó vatsorád, Fabulle! nálam”), de a „szelid verébről” szóló, gyöngéden érzelmes madársírató is („Sírj, oh szép Venus! és te kis Cupido!”).²⁷

Révai Miklós verselméleti „vetélkedése” (1781) néven nevezi a „Falékus-verseket”, ám ezek szerinte „csak egyedül nyájas multságokra és enyelgésekre alkalmas gyengeségek”.²⁸

Kazinczynak sikerült catullusi ízekkel fűszereznie *Baróti Szabó Dávidhoz* címzett háborgó sorait (1786), válaszként arra, hogy egy tehetségtelen poéta „szerencsétlen munkáját” juttatta el hozzá: „*Testét lepje meg a gonosz pokolvar, / A csorgó fakadékok, a büdös rüh; / És a csontokat hasgató podagra / Mint a gombolyagot, húzza össze ujját, / Ezzel tégedet aki gazdagított*”.²⁹ A metrikai szabályok rendezetten működnek: hosszú az a névelő (syllaba commu-nis), ellillan a szókezdő h (csontokat hasgató) és az elisiós magánhangzó (húzza össze). Még-is: valami csikorog a precízen összeszerelt gépezetben. Mintha *Falékus* távol maradt volna... *Molnár* János *Kazinczynak* küldte el humor és ironia nélküli, indulatos epigrammáját phalaikoszi sorokban, Voltaire és Rousseau követőit támadva, akik szerinte „Istentől adatott hitünk s reményünk” ellen törnek (*Az ártalmas könyvekről*, 1787).³⁰

Földi János nemcsak tanulmányába illesztette bele a „*Faleukus*-verset”, de maga is lefordította Catullus „csókszámláló” epigrammáját, „szorossan a' deák szerint” („Éljünk Lesbia Lelkem! és szeressünk”). Természetes szófűzésével, a hendecasyllabusok hullá-

27 RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz, azaz: a magyar vers-szerzésnek példái és regulái*, Pozsony, 1781 = MVSz, 91. A fordítások eredetije: Catullus XIII. és III. epigrammája.

28 RÉVAI Miklós, *A vers-szerzés (szokásba vétetett) két különböző módjáról: a hang-mérséklésről és a páros véghangzásról íratott vetélkedés*, 1781 = MVSz, 112.

29 KazLev. I, 78. levél, 1786. okt. 16. – A versmásolat alcíme itt: *Catullusnak hasonlatosságára. Uo.*, 113.

30 KazLev. I, 101. levél, 1787. aug. 7.

main lesikló hanglegjtésével a mai fordítások között is megállja helyét a múlhatatlan véget idéző két sora:³¹

Nékünk egyszer enyész rövid világunk
S hosszú éjet örökre kell alunnunk.

Ódai hangvételű, kissé mesterkelt phalaikoszi *sorpárokban* köszöntötte és méltatta Földi Rácz Sámuel *A physiologiának rövid sommája* című könyvét (1789). A vers nyitó- és zárósora:³²

Olvass már magyar, és örülj magadban!

Már Négyesy is számon tartotta, hogy Vitkovics Mihály az 1804–1805-ös években 5 ízben használt „*phalaecusi*” mértéket, mégpedig „komoly költeményekben”.³³ Ezeket sem a költő, sem a korabeli kritika nem sorolta a (kizárólag disztichonokban írott) epigrammák közé, hanem az *Ódák, epistolák s elegyesfélék* ciklusában kaptak helyet. A „Virág Benedek betegségekör” a Múzsákhoz intézett *Fohászkodás* fájdalmasan elégikus hangvételű:³⁴

Könnyekkel tele tölt, kísírt szemekkel
Kérlek benneteket: hamar sietve
Oh jertek!...

A további 4 darab mindegyike költői levél. Meghitt, barátságos névnapi köszöntés szól *Verseghi Ferenczhez* („Szivemhez szeretet kötötte földim”). *A Horváth Istvánhoz* és *a Ferenczi Jánoshoz* címzett sorokból viszont már ránk hunyorít *Falékus* csúfondáros tekintete.

A „bódult Archilók” jambusi átkaiért esedező, egybefonódó tizenegyesek a Martialis hangján szólnak, a mottó szerint „a csíntalannak csíntalanul”:

Önts tünél hegyesebb, komor bikának
Edzett szarvainál döfőbb, banyák fent
Nyelvénél is ezerszer élesebb és
Maróbb jambokat önts belém özönnel ...

31 *A Magyar költők 18. század* című kötetben (Magyar Remekírók, Bp., Szépirodalmi, 1983, 245) érthetetlen módon Horatius neve áll a cím előtt.

32 VERSEGHY Ferenc, FÖLDI János, FAZEKAS Mihály *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 447.

33 NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, 1892, 202.

34 Az említett Vitkovics-versek lelőhelye: VITKOVICS Mihály *Művei, I, Költemények*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., 1879, 61, 64, 102, 104, 106.

Az átok persze a betegségeket sújtja, avégre, hogy a köszöntött jóbarát, Horváth István

Mellét (drága hazánk s az én szerelmem
Kivánják) soha keh, hurut ne bántsa.

Fordított hangulati ívet jár be a *másik* neki szóló levél. A bensőséges indítástól kezdve („Szívem végtelenül szerette Pistám”) a szöveg 28 sornyi kesergő, bölcselkedő vigasztalás:

Lám, boldogtalanok vagyunk mi is, kik
Isten magzatinak neveztetünk, ah
Mi, ember java, menny-szavú poéták.

Ám a záró sor lerántja a leplet a jelenetről. A címzett fájdalmanak valódi oka, hogy „gyermeki módra sír, zokog, nyög” egy lány után. Ezért csattan ostorként a kijózanító befejezés: „Megálljátok-e nem nevetve? ... Én nem.” *Falékusból* végre kibuggyanhat a gúnykacaj.

Már témájában is Martialis és Janus szellemét idézi végül a Ferenczi János geográfushoz intézett kötekedő megrovás. Az ok, amellyel a címzett „beretva-élű jambusokat” (azaz gúnyverseket) vont fejére: nem válaszolt a szerző hozzá küldött verseire.

A Vitkovics-féle phalaikoszi sorok jellegzetességei: sűrű soráthajlás, gyakori jambusi sorkezdet és a következetes sormetszet hiánya. Mindez a köznapi élőbeszédhez közelíti a stílust.

Mind Négyesy László, mind Horváth János külön figyelmet szentelt egy *Kazinczynál* felbukkanó strófászerkezetnek, melyben a szapphói versszak mintájára „3 phalaikoszi sorhoz társul az adóniszi”.³⁵ Kazinczy 1810-ben, 3 nap különbséggel küldte el ezt a versét (*A' Gráziákhoz*) Horváth Istvánnak és Berzsényinek. Egy korábbi aszklepiadészi strófáját dolgozta át ilyen módon, megjegyezvén, hogy a régiekben ugyan nincs rá példa, de *Matthissonban* igen.³⁶

Virág Benedek Catullusból és Martialisból vett példákön mutatta be tanulmányában a *Phalaeciuss vagy Hendecasyllabus* versnemet. Foglalkozott Catullus szabályszerűségeivel is: a tizenegyesek közé iktatott trocheusi tízesekkel (decasyllabus), a jambusi sorkezdekkel.³⁷ Műfordításai között szerepel Martialis 6 phalaikoszi (és egy disztichonos) epi-

35 NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, 1892, 208; és HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan* (1951) = HORVÁTH János *Verstani Munkái*, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 637.

36 KazLev. VII, 1762. levél, 1810. jún. 1. és uo. 1766. levél, 1810. jún. 4. – Valóban ilyen mértékű például MATTHISSON *Adelaide* című ódája, lásd *Klasszikus német költők*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1977, 476. – Jékely Zoltán műfordítása a szabadabban kezelt német változat lazításait is érzékelteti: *Híved egymaga bolyg a zsenge kertben, / melyben áradoz édes bájderengés, / bimbós ágak rezgő ívein által, / Adelaide!*

37 *Poetai lábak és versnemek: Magyar prosodia és magyar írás*, 1820 = MVSz, 423–424.

grammája. Egyedülálló formai kísérlete viszont egy *Hangzatka hendecasyllabusokban*, azaz egy phalaikoszi sorláncból fűzött szonett, hagyományos petrarcai rímszerkezettel. Lehet, hogy szintén német minta van a háttérben. Az antikizáló hetéra-téma az öregkori magára-hagyatottság és elfeledettség motívumaival váltakozva mutatja itt *Falékus* két arcát:³⁸

Oh Phillis! nemigen gyakorta járnak
Már a csintalan ifjak ablakodra,
Víg dalt zengnek ugyan, de bánatodra:
„Alszol, Phillis?” Aludj.” S magadra zárnak.

Katona József lírájával a szakmabeliek mindeddig keveset törődtek, versformáiról alig ejtettek szót. Pedig a visszavonult drámaíró 1815-től már csak költeményeket írt, ezeket 1818-ban kötetbe rendezte, verses előhanggal látta el. Martialisból vett mottója:³⁹

*Scribat carmina circulis Palaemon,
Me raris juvat auribus placere.*

A kézirat 24 verset tartalmaz. Ezek mindegyike *egyedi* forma. A sort záró *Rege* a Falékus hangján szólal meg. Ez a tény eleve gyanússá teszi a vissza-visszatérő megállapítást, mely szerint Katona „verselése nagyon primitív” (Versényi György), illetve „gyakorlatlan, darabos, fejletlen” (Horváth János).⁴⁰ Egyedül Waldapfel József érzékelte, hogy „a verseknek olyannyira különböző ritmusuk ellenére valami különös rokonhatású, álmatag zenéjük van”.⁴¹

A *Rege* szerfelett titokzatos, sajátos alkatú vers. Mélyebb értelmezésével még adós az irodalomtörténet. Költői ihlete valahol a *sohasem mosolygó* „édes *Molli*” halálosan *keserű* emlékében gyökerezik. Elégikus válsághangulat telepszik a versre („Fáradt csend sziszegett az éj homályán”), melynek csak megjelenítő eszköze a borzongató rémtörténet, a színpadias (csaknem filmszerű), romantikus látomás. Jóval több van ebben a műben, mint Eötvösnél, *A megfagyott gyermek* érzelmes históriájában. Modern, tudathasadásos lélekállapotot sejtet (Elvált bennem az élet a tudástól –). A kísérteties emlékképeket ugyanakkor érzékletesen reális, már-már önironikus köznapi zajok zavarják meg: „egy ormos kandúr” nyivogása, a tetőről „elhulladozó cserép” csörömpölése. Mindez pedig:

38 NÉGYESY, i. m., 207. VIRÁG Benedek *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 132.

39 Mart. *Epigr.* L. I. 108. – Orosz László prózai fordításában: „Írja csak Palaemon széles köröknek verseit, én azt szeretem, ha kevesek fülének tetszem.”

40 Idézi OROSZ László, *KATONA József Versei*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 79–80.

41 WALDAPFEL József, *Katona József*, Bp., 1942, 150.

ölelkező rímszerkezettel egybefont *phalaikoszi* sorokból, a kézirat szerint tagolatlan, *rejtett* 4 soros strófákban. (Lám: a *Falékus* két arca...) ⁴²

És most: több mint egy évszázadnyi szünet, *Falékus* nélkül. Arany János strofikus szkolion-fordításától eltekintve (1862), ⁴³ egészen 1930-ig – semmi.

A hendecasyllabusokkal való ismerkedés alighanem *Dsida* Jenő számára is a Catullus-fordításokkal kezdődött. ⁴⁴ Első kötetében (*Leselkedő magány*, 1928) még egyetlen phalaikoszi mérték sincs. A *Nagycsütörtök* (1933) viszont már hét ilyen verset tartalmaz, a posztumusz *Rettenetes virágének* (1938) pedig ötöt. (12 vers, összesen 205 phalaikoszi sor.) ⁴⁵

Láng Gusztáv bevezető tanulmánya ugyan *Dsida* költészetének *egészéről* szól (a konkrét versformát nem említi), szavai mégis tökéletesen ráillenek *Dsida Falékus*-ihletésű verseire is: a bukolikus hangulatok lírikusát hallgatva „a »pásztori tájon« az enyészet hideg fuvallata érzik... Gondúzó játék, profán életöröm ígéréteinek engedünk – s egyszerre elfog, váratlanul és észrevétlenül, valami lábujjhegyen lépő áhítat”. ⁴⁶ A kötött formák a „vállalt magány”, a közelgő halállal farkasszemet néző belső megbékélés verseiben jelentkeznek. Talán még az sem véletlen, hogy a *Nagycsütörtök* kezdősora hendecasyllabusnak is tökéletes, holott csak enyhén koriambizált jambusi tizenegyes: *Nem volt csatlakozás. Hat óra késést / jeleztek...* Ugyanaz a „nyirkos éj”, ugyanaz a „lassú terhes ólomidő” terpszkedik az *Országos eső* immár végig phalaikoszi soraiban is, ahol „nincs többé levegős, kitárt szabadság”. Az udvarvégi kerekeskút „gúnyosan és öreg mosollyal / gunnyaszt”; a kötött forma, akár a „szálás eső”, kalitkaként zárja körül a lélek panaszát. A 22 sorból 17 6||5 osztású, harmadfélmetszetes.

Az *Alkony* tragikussá sötétült elégia: antik, középkori és modern képzetek egybefonódása. Pásztoridillel indul (*Lassú, tisztafehér barmok nyomában*); az „éjbarna köntöst” viselő „halk remete” azonban már „Dudorász eszelősen és kihamvadt / gazbafult utakon bolyong, barangol.” A két rövid szótaggal kezdődő, rendhagyó sor (*Dudorász...*) anapsztusi lejtésűvé hangolódik át (eredeti alkatát meg nem tagadva):

42 A korábbi szöveghibák miatt csak az 1991-es, faksimile-kiadás szövege tekinthető hitelesnek. A kéziratban is van azonban egy feltűnő, szótagtöbbletes „dodecasyllabus”: *Akkor, mint valamely százados kísértet...* Mintha a phalaikoszi sor két jellegzetes metszettípusa torlódnék itt össze: egy 6||5-ös és egy 5||6-os változat. Vajon miért?

43 ARANY János, *A zsarnokölők*. Lásd a 6. sz. jegyzetben!

44 DSIDA Jenő Catullus-fordításai: *Lesbia rigójához*, *A rigó halálára*, *Éljünk és szeressünk*, *Lesbia csókjairól*, *Az utolsó vers Lesbiáról*, összesen 58 phalaikoszi verssor. A *Meghívót* viszont jambusi tizenegyesekben fordította.

45 A hivatkozások lelőhelye: DSIDA Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, szerk., utószó SZAKOLCZAY Lajos, bev. tan. LÁNG Gusztáv, Bp., Magvető, 1983. – Phalaikoszi mértékű versek a kötetben: *Országos eső* (123), *Alkony* (132), *Éjszakák* (132), *Mélyen* (133), *Pelyhes pillanatok* (141), *Szerelmes ajándék* (144), *Álmodt adsz...* (144), *Virrasztás a dzsungelben* (421), *Az utolsó nyári vihar* (431), *Látod, édesem...* (435), *Sötétség* (436), *Légy szent, fiacskám!* (462)

46 *Uo.*, 5.

○○ - |○○ - |○○| - |○ - |○

Az *Éjszakák* groteszk, réműletes álmkép. A „gyásznehéz, gomolyos” sötétben a „virágfüzérés” ágyat a falról levált „megnőtt árnyalakok” veszik körül, s mialatt zihálva, mélyen

lélekel, sima arcodon zizegve
vésni kezdenek a parányi vésők.

Epigramma ez is (mindössze 8 soros), a catullusi versforma jelentése azonban itt önmaga ellentétébe fordult. A sorvégek mondatszerkezetei hosszan indázva fonódnak egymásba.

Hátborzongató, tragikus idill, ugyanakkor modern, látomásos elégia a *Mélyen* című vers. A sűrű vadon „gyászpompás” lombjai alatt, „méröld-magasra / nyúló rengetegek nyirkos szagában” oszladozó holttest: *halott angyal* nyugszik, miközben messze, a magasban testvérei, az „égszinruhájú / angyalok repeső, vidám csapatja” röppen, épp az ő nevét kiáltva. Az anapestuszi „áthangelődés” itt is megjelenik: „*ahová* ezer évben egyszer-kétszer”...

A posztumusz kötetbe került a *Mélyen* nyilvánvaló testvérvise: *Virrasztás a dzsungelben*. A kép elemei csaknem ugyanazok: eső, dzsungel, barlang, vízesés, párálló iszap, fülledt mélység, buja növényzet, vérző tigris... A vershelyzet azonban fordított (*ki* a halott?):

Rontó szellemek és lidérechatalmak
ellen védelek én, fehér leányom...

A virrasztó szava elszáll („édes, / alszol?”), a halott lelke talán már „künt gomolyog” az éjben, míg a barlang boltozatáról „kígyók hullnak a senyvedő parázsra”. Hol vannak már *Falékus* szelíd elégiái?! Akár Katona *Regéjében*: nincs menekvés a halál rettenete elől.

Ám az *Emléksorok* I. darabját képező, epigramma-jellegű *Pelyhes pillanatokban* a zavartalan, tiszta idill hangja is felcsendül. A kedves „szép nevét finoman, bohón” kiejtve

Mintha száz meg ezer kanári szólna-
csengne, száz meg ezer rigó fütyülne.

A 12 sorból 10 metszetes. Még a catullusi „csókszámplálás” kerek számai is visszaköszönnek.

Bensőséges, szelíden erotikus töltésű idill a *Szerelmes ajándék* is. Az alapötlet (pompás, ékes, dús-borzos gyapjúszőnyeg a *vers* helyett) azonban távolító, elidegenítő *feltételes* módon szólal meg (szőnék, heverne, tennéd), az elképzelt jelenetet a bizonytalan jövőbe vetítve:

Reggelente, mikor lelépsz az ágyról
s lenge inged alatt tüzelve borzong
álmos tested a hűvöses homályban...

Vallási áhítat és szerelmes gyöngédség vibráló, finom egybefonódása az *Álmod adsz...*
Az idill háttérben nyomasztó valóság húzódik:

Fáradt lettem. A gondok elgyötörtek.
Álmos is vagyok. Itt a perc pihenni.
Szellemed suhogón beföd, körülheng,
Istenem...

Maga Isten adja a „puha és gömbölyded álmod”: a szűziesen légies szerelmes együtt-
létet. *Falékus* ősi műfajai átértelmeződtek: az elégia hangulatvilága beszűrődött a valós
élethelyzetet és a merész álmokat tömören felidéző, phalaikoszi tizenegyesekkel futtatott
epigrammába.

Az utolsó nyári vihar dübörgő elégiájának alapmotívuma: „elszabadult az Óriásrém”.
Három értelmezési réteg szövődik itt egymásba: egy helyhez és naphoz kötött *élmény*
(*Galgó, 1930. szeptember 14.*), a lélek belső háborgása („Sápadt képed előtt csapong a
mécses”) és a létezés kozmikus vihara: „Őspaták hatalmas / érce dörgeti vén hidak kikor-
hadt / fáját, fent a nagy űr visszhangja gördül.” Az ellágyuló zárósorokban felsejlik
Radnóti *Hetedik eklogája*: „és vityillóm / mélyén, képed előtt, csak én idézek / elhalt illa-
tot és szelíd zenéket...”

Epigramma-jellegű, kissé didaktikus önbiztatás a *Légy szent, fiacskám!* (Ember! –
hívnak a száraz téli erdők...). 1934-es keltezésű, de erőtlenebb, mesterkélebb a koráb-
biaknál. Allegorikus értelmű idill a *Látod, édesem...* kezdetű elégia (1930). Csónak siklik
a szelíd vízen, de időnként „vad viharparipák sörénye söpri / végig a zöld vizeket sötét
morajjal”. Rendhagyó az utóbbi, két daktilussal indított „dodecasyllabus”. A beérkezés
torkolatvidékén viszont 10 szótagúvá lassul a sor: „... a sekély folyóra nagy, mély / víz
következik, folyamra tenger”...

Falékus lelke legmélyéről felszakadt vallomásos önarckép a *Sötétség* (1930). Isten
keresi „a régi boldog embert”. Látja, amint bánatával babrálgatva múltjának „mély
varázstükrébe” tekint. Az álmait vesztett „rég gyermek” élete megtorpan, de költőként
tudja: „Minden búteli dalt be kell fejezni”. Félelmetes a mozdulatlan dermedt zárókép
végérvényes csöndje:

Játékoszta eltört. Furcsa angyal
száll fölötte borongva és suhogva,
s ő csak áll a viharszagú sötétben...

És ezzel megérkeztünk 20–21. századi kortársaink közé. Ismerik-e vajon a *Falékus* arcát?

Devecseri Gábor – 1960 körül – egy amúgy jelentéktelen, 6 sornyi szösszenetben ajánlott *Marót Károlynak* „csokornyai régi verset”, „Mátraházi vidám lapozgatásra”.⁴⁷ A Catullus és Janus hendecasyllabusait is fordító *Csorba Győző* tollából viszont 1971. április 22-én született egy *El-nem küldhető levél Devecseri Gábornak*.⁴⁸ A vershelyzet hasonló, mint *Vitkovics Virág Benedek betegségekor* szerzett elégiájában: fájdalom és aggodás a halálos beteg barátért. A verskezelés azonban korunkbeli: a phalaikoszi sorok időmértéke fellazul, metszete viszont felerősödik, szimultán ütemhangsúlyos értelmezést is megengedve:

Gábor, nem hiszem el. Kivel lehetne	6 5 ≈ 2 4 2 3
megtárgyalni dolgod? Tavasz felé jár,	6 5 ≈ 4 2 4 1
nem kedvelnek ilyen mogorva témát.	6 5 ≈ 4 2 3 2
Csak rágom magam. Nem értem, nem értem.	5 6 ≈ 3 2 3 3

Modern alakváltozatban lép elénk *Falékus Rákos Sándor Catullusi játékok* című, „szellemidéző” versciklusában is (1982).⁴⁹ A költő szerint „e ciklus alig néhányszor – s nem is a legfontosabb darabokban – reprodukálja formahűen Catullus jól ismert versmértékeit; inkább a forma belsőbb hitelét, sajátosan catullusi súlypontjait” szeretné visszaadni.⁵⁰ Tény, hogy két hosszabb részlet is – némileg rugalmasan kezelt – *hendecasyllabus*okban hangzik. A szerepvállalás lazán átível a 2000 év szakadéka felett: „írod Lesbia hírt vársz tőlem olykor” ... 43 sornyi, kevert stílusú és hangvételő, jórészt öniro-nikus helyzetkép bontakozik ki az egymásba hajló, itt-ott meg-megdöccenő phalaikoszi tizenegyesek sodrában. A metrikai hibák némelyike talán csak elírás, figyelmetlenség (pl. „ki második x-ét most tapossa” – aki... helyett?).⁵¹

Az egykori szerelmesnek címzett levélben közös múltjukon mereng és élcelődik a „hajdani urbánus rajongó”, a birtokán gazdálkodó, berzsenyis arcélű öreg lovag, aki hajnalonta

izzad perlekedik vén lusta ispánt
s álmos béresek isteneit szidva...

47 DEVECSERI GÁBOR, *Összegyűjtött versek*, Bp., Magvető, 1974, 833.

48 CSORBA GYŐZŐ, *Anabázis*, Bp., Magvető, 1974, 49.

49 L. SZEPES ERIKA, *A mai magyar vers I*, Bp., Intera-Tevan, 1996, 104–105.

50 RÁKOS SÁNDOR, *Társasmonológ*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 39.

51 *Uo.*, 57.

A fanyar önjellemzés végül a boldog új kapcsolat idilljében, a fiatal hitves képével oldódik, már-már az elégia hangulatkörén is túl mutató ódai hangvétellel:

rajta jó paripám szelet szakítsunk
a meddő levegő apadt öléből
vágassunk haza vár kis Ipsithillám
ő az ő bizony int felém pirulva...

„A lehetetlen lehető játéka” után „A változatlan változó játéka” között is megszólal Rákosnál egy *falékusi* részlet, mégpedig a gátlástalanul gúnyolódó, könyörtelenül igazságosztó, indulatos epigrammák hangján, római álarccal fedezve egy nagyon is *mai* személyiség kilétét:

ifju, ámde rohadtságod tekintve
jónéhány cinikus kiélt öregnél
vénebb és leköpésre régen érett...

A phalaikoszi mértékek zakatolását néhol megzökkenti egy szótaghiányos sor:⁵²

amily becstelen éppolyan ijedt (10)
és kockázatokat viselni gyáva (11)
lelket hordasz a testi gyatra tokban ... (11)

Falékusunkkal legutóbb az új évezred küszöbén találkozhattunk, a soknevű erdélyi Próteusz, Kovács András Ferenc költészetében. A mese úgy szól, hogy egy marosvásárhelyi poéta, Lázár René Sándor több mint 100 évvel ezelőtt „megtalálta” és lefordította Catullus barátjának, Caius Licinius Calvusnak latin nyelvű verseit. A gyűjtemény azóta is gyarapodik, egyre gazdagabb és színesebb. Formai sokrétűsége, igényes könnyedsége lenyűgöző.

Ez a módszeresen felépített, tudatos szerepjáték teljes pompájában varázsolja elénk *Falékus* mindkét arcát.⁵³ A *Szép versek* 1999-es kötetében 21 bravúros „műfordítás” található, változatos metrikai formakészlettel: jambusi triméter, harmadik és negyedik arkhi-lokhoszi strófa, négyes anapestus, négyes és hatodfeles jambus, alkmáni daktilus, anaforás hexaméter, disztichon, szkázón, anakreóni tizenötös, és végül *phalaikoszi sorlánc*, 5 tételben 121 vesszor.

⁵² *Uo.*, 64.

⁵³ [KOVÁCS András Ferenc] *Caius Licinius Calvus: Versek, I–VIII* és LÁZÁR RENÉ Sándor, *Caius Licinius Calvus újabb költeményei, I–XII*, valamint *Caius Licinius Calvus búcsúverse = Szép versek* 1999, Bp., Magvető

A *Versek V.* a globális idegenség és a hazai otthontalanság elégikus panasza, a céltalan elvagyódás és a háborgó hűség küzdelme, Rómára vetítve, alig leplezett időszerűséggel:

mindenütt csupa Róma van. Talán nincs
jobb hely, bárhova fussak el hazámból –

Az *Újabb költemények IV.* egyértelmű „rájátszás” a catullusi vacsoraversre (XIII.), ugyan-akkor pokolian hiteles, leleplező élet- és korkép a romlott, megvesztegethető szellemi elitéről:

Chinus halvacsorára hív ma minden
Művészetre fogékony új dilettánst,
Léhűtőt, buta, harsogó potyázót...

Több rétegű szójáték is átszövi a verset (ravasz *fogás*, a *fogas* mint „*fogás*”, *fogas* kérdés, hal*fogás* a zavarosban), ám a villódzó szellemesség kifulladás, az epigramma csattanója erőtlen.

A sorozat VI. darabja Martialis és a kamasz Janus gátlástalan szemérmertlenségével figurálja ki a korrupt, gerinctelen, férfiaságával anyagi előnyöket kicsikaró, megvetett kortársat:

Így lesz férfi a néember ócska piszka.

Hasonló költői elbánásban részesül a VIII. epigramma *Thallusa*, a notórius kölcsönkérő, „piti pumpoló”, aki „Ajnározva dicsérget ős-dilettáns / Elméket...”

A kétezer éves műfaj minden alkatrésze olajozottan működik: név, szatirikus portré, néhány jellemző részlet, esemény, a fölényes gúny erkölcsi magaslatáról nézve, az egyedi eseten túl mutató, csattanós következtetéssel, a phalaikoszi mérték taraján... Távolító, enyhén régies színárnyalat érvényesül a helyesírásban: kanczafar, lessz, gerincz, striczi, finynyás, szépfilyu.

Végül: zárja áttekintésünket *Caius Licinius Calvus búcsúverse*: a képzeletbeli közreadó szerint „szép, frissnek tűnő s mégis elégikusnak ható... pazar betetőzés” abból az alkalomból, hogy Calvus „Görögországba hajózhatott”! Óhatatlanul Janusra gondolunk, és valóban: a vagdalkozó epigrammák sorozata után itt is ugyanúgy nyit új távlatot az útra indító vágy és remény, mint ott a szent királyokhoz intézett istenhozzád. A *tűnődő Falékus* „messzeségbe lobogó” arcát, nyílt tekintetét látjuk:

Nem tudom: milyen ős remény, megújult
Vágy vonz más kikötők felé – ölelni,
Látni, fogni, szeretni megtapintva
Mindent!... Más levegőt, leányt, vidéket ...

Akár csak a *Harc a Nagyúrral* Adyját hallanánk („*Az én yachtomra vár a tenger...*”)! Még a verszárlat is ugyanúgy a megfoghatatlan örökkévalóság ködébe vész, mint Adynál:

Majd elnézem a pajkosan cikázó
Vándor delfineket: miként kísérnek,
Játszanak! Bizonyára már örökön
Bölcsök, boldogok ők a sós habokban!...

Nem vitás: máshonnan, általam nem ismert egyéb zugokból is elővillanhat még *Falékus* arca. A lényeg azonban nem a történeti teljesség, hanem a forma esztétikai többlet-jelentését firtató *elvi* megközelítés. A *phalaikoszi tizenegyest* sokan, sokféleképpen használták, mégsem mondhatjuk, hogy *bármilyen* költői megnyilvánulás alkalmas hordozó közege lehet. Alapvetően két műfaj, két jellegzetes költői hangütés szolgálatában állt. A *kötekedő epigrammák* Falékusa partmenti kiruccanásokra indul, kitámasztja evezőjét, és szellemes fricskákat, dühítő igazságokat, felháborító disznóságokat kiabál át a vízben. A *tűnődő elégiák* Falékusa ugyanott, ugyanabban a hullámverésben kel útra, de egyre messzebb rugaszkodik a parttól. Már nem látja ugyan az otthont, de még nem látja a célt. Körülötte csend van és magány, a mindenség csobogása, és viharok múltával, felragyogó csillagfényben a lélek békessége...

HORVÁTH IVÁN

Balassi versgyűjteményének címe

Büszke vagyok arra, hogy az 1976-os Balassi-ülésszak előtt én javasoltam Szörényi Lászlónak, tárja fel Balassi török–magyar sorozatának szerkezetét, és így szerény mértékben hozzájárulhattam egy azóta is gyakran idézett szakirodalmi tétel létrejöttéhez. Balassi versgyűjteményének kérdéséhez Szörényi akkor szólt hozzá először. Legutoljára pedig 2004 őszén, abban az előadásában, amely, ahogy mondani szokás, tragikus körülmények között szakadt félbe, az előadó édesanyja halálának híre nyomán. Az eszmecezerének akkor el kellett maradnia. Nem udvariaskodhattam, nem nyugtázhattam, hogy mennyire fontosak és tanulságosak voltak a számomra Szörényi értékelő megfigyelései a petrarcai kötetkompozíció szakirodalmáról. Most élek a lehetőséggel, és pótolom a mulasztást – továbbá hozzáfűzök egy megjegyzést Szörényi egyik mondatához.

A Balassa-kódex és a Petrarca-kódex címei

A *Balassa-kódex* címéről van szó, amelyet a könyvkötő vagy más a könyv gerincére jegyzett, illetve borítójára ragasztott: „Balassa Bálint verseinek fragmentumi.” Mennyiben tekinthető ez a cím szerzőinek?

A kódex Balassi-részeinek lemásolása nagyon későn, feltehetően¹ csupán az 1660-as

1 Összefoglalva 1997-es elképzelésemet, amelyben Bóta László és Klaniczay Tibor ellentmondó elméleteit egyesítettem: a verssorrend alapján a kódex Balassi-részeinek kéziratos előzménye az ún. rendezett kiadások anyagával állott rokonságban – a másolócsoport előtt viszont az ún. rendezetlen kiadások egy példánya feketett, mivel általában éppen az ebben megjelent énekek lemásolásától tekintett el. Többek között a *Vitézek, mi lehet* is erre a sorsa jutott. Márpedig a *Vitézek, mi lehet* szövegét a rendezett kiadások sokáig nem tartalmazták. A rendezetlen kiadások szöveg-hagyományában mai tudásunk szerint először csak 1660 körül bukkant fel, egy bártfai kiadásban. Ha mindez igaz, a kódexet se másolhatták hamarabb. – Ennél a lábjegyzetnél mélyebbre nem rejthetem a következő kérdést. Lehetséges-e, hogy a kódexet másoló 4. kéz mielőtt komoly, nagy kihagyást eszközölt volna, előtte redundanciát alkalmazott az egyértelműség kedvéért? Ha igen, akkor még sincs módunk megállapítani, hogy milyen (rendezett vagy rendezetlen) kiadás (vagy miféle kézirat!) állt a rendelkezésére Balassi versgyűjteményének egy másolatán felül.

években következett be. A felirat még újabb. Eckhardt Sándor „talán a 17. század végétől”² valónak gondolja. Vadai István szerint „18. századi kézírással”³ írták.

Ha rövid a szöveg, a kézirás keltezése sosem egyszerű. Efféle betűformákkal tulajdonképpen még a 19. század elején is találkozhatunk – viszont a „Balint” név ékezet nélkül hagyása, ha nem egyszerű figyelmetlenség,⁴ akkor a 17. századra vagy a 18. század első felére vall. Itt talán mégis lehetne megoldást találni. A keltezés pontosításához nem a betűformák vizsgálata vihet közelebb, hanem a jellegzetes, címerpajzs alakú papírcímke, mivel hasonló a Radvánszky bárók tulajdonában volt más kéziratokon is előfordul.⁵ Megvizsgálható, hogy rajtuk a kézirás hasonlít-e a *Balassa-kódex*-re, s ha igen, akkor majd lehet becslést tenni a jegyzet korára. A vizsgálatot valamikor el kell végezni – de a következő gondolatmenet szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a címkét, mondjuk, 1695-ben vagy 1825-ben ragasztották-e oda mai helyére.

Egyik keltezés sem világítaná meg, hogy miért került a címke a kötet borítólapjára s egy azonos szövegű felirat a gerincre.

A legegyszerűbb feltevés szerint azért, mert a kódex szövegének egy elveszett lapján,⁶ netán címlapján vagy korábbi kötéstábláján is ugyanez a szöveg szerepelt. S akkor lehetséges, hogy ez volt Balassi versgyűjteményének szerzői címe. Hiszen a *Balassa-kódex* – kései volta ellenére – megdöbbenően közel áll a költőhöz. Balassi költészetének a kódex egymagában sokkal gazdagabb forrása, mint a műveit megőrző összes többi kézirát és nyomtatvány együttvéve.

E feltevés ellen semmi sem szól. Akik úgy gondolnák, hogy az igazi szerzői címet a kódex Balassi-részét bevezető sorok tartalmazzák („Következnek Balassi Bálintnak kölem-kölem féle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicsíret és vitézsígről való ének is vagon”),⁷ nem feledkezhetnek el arról, hogy e bevezető sorok egy része semmiképp sem a költőtől, hanem a kódex 1610 körüli előzményének szerkesztőjétől származik: ő az, aki panaszkodik a költő nehezen olvasható kézirására. Az pedig szintén szerkesztői kézre vall, hogy – amint Klaniczay Tibor megfigyelte – eléggé hasonló címeket kap a kó-

2 *Balassi Bálint Összes Művei*, I, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 25.

3 VADAI István, *A Balassa-kódexről = Balassa-kódex*, a faksimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter, a betűhű átirást jegyzetekkel, utószóval közzéteszi VADAI István, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 185.

4 Aligha az, hiszen a gerincen is ékezet nélküli a név.

5 H. HUBERT Gabriella szíves szóbeli közlése.

6 Mielőtt jelenlegi kötését megkapta volna, a kódex „levélállománya már több helyütt sérült volt”, vö. VADAI István, *i. h.*

7 A SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza–KÖSZEGHY Péter-féle kiadások általában szüikségét érzik e cím közlését, mintha csak a másoló szerzői címet vett volna alapul. Vadai Istvántól tudom, hogy ő közel áll ehhez a feltevéshez – amelyet nem lehet megcáfolni, csak gyengíteni azzal, hogy a szöveg egészében vitathatatlanul a másolóé.

dex másik két része is („Következnek Rimay Jánosnak kölemb-külemb féle énekei...” ill. „Kezde[t]nek itt már különb féle szép énekek, mellyeket ez mostani poéták szerzettek...”). A „különféle” mintha a szerkesztő címadási szavajárása lett volna.

A feltevés mellett viszont nagyon is szól valami: egy erőteljes Petrarca-párhuzam. Ő *Daloskönyvét* ezzel a címmel látta el: *Rerum vulgarium fragmenta*. Vagyis *Népnyelvű dolgok [versek] töredékei*. Az irodalomtörténet-írás poétikai jelentőséget tulajdonít annak, hogy Petrarca sajátos módon töredékeknek nevezte versgyűjteményét, jöllehet az nem töredékes, hanem teljes szövegeket tartalmaz. A szót mai kutatók a gyűjtemény lírai önéletrajzi⁸ jellegével hozzák összefüggésbe: a versek „a lélek töredékei”.⁹ Nem tudok arról, hogy bárki más reneszánsz költő, Petrarcan és Balassin kívül, ilyesféle címet adott volna kötetének.

Balassi és Petrarca

Szörényi László előadásában egyetértően idézte Kiss Farkas Gábor egy valamivel korábban, de szintén 2004 őszén elhangzott felolvasását. Az utóbbit sajnos nem hallottam, de a szerző szíves volt a számomra élőszóban összefoglalni fő tételait. Kiss Farkas Gábor és Szörényi egyetértének abban, hogy Balassi ezt a címötletet Petrarcatól nem vehette, mivel a *Daloskönyv* 16. századi kiadásai nem őrizték meg a *Rerum vulgarium fragmenta* eredeti címet. Ahogy a *Daloskönyv* szerkezetét, úgy a címét is módosították a 16. századi kiadók.

Kiss Farkas Gábornak és Szörényi Lászlónak tökéletesen igaza van, s a címötletet Petrarcatól Balassi nem vehette. Megállapításuk szerint a megdöbbenő egybeesés csupán a véletlen műve. Ez utóbbiban viszont nem értünk egyet. Balassi akkor is követhette Petrarcat, ha nem olvasta. Mint ahogy a *Daloskönyvet* valószínűleg nem olvasta. Legalábbis nem követte azzal a költői módszerrel, amellyel többi, jól azonosítható forrását szokta. Voltak költők, Marullus, Angerianus, Ioannes Secundus, Beza, Buchananus vagy Castelletti, akik Balassi számára sokszor és sokáig szolgáltattak irodalmi mintákat. Léteztek olyan gyűjteményes kiadványok, amelyek e szerzőktől épp ama műveiket közlik, amelyek hatottak Balassira. Ezek a könyvek bizonyára megvoltak Balassi könyvtárában. Voltak szerzők, mint Lubelczyk vagy Regnart, akik csupán egy-egy Balassi-versre hatottak. Petrarcaival azonban az a helyzet, hogy – bár a 16. századra szinte foklórrá vált fordulataival minduntalan találkozunk Balassinál épp úgy, mint korának külföldi szerelmi költőinél – egyetlen Balassi-versnek sincs meggyőző Petrarca-párhuzama.

8 „Canzoniere-romanzo” (Marco Santagata, *Introduzione* = Francesco PETRARCA, *Canzoniere*, ed. Uó, Milano, Arnoldo Mondadori, 2004, lxiv).

9 Marco SANTAGATA, *I frammenti dell'anima. Storia e racconto nel Canzoniere di Petrarca*, Bologna, Il Mulino, 1992.

A közvetlen Petrarca-hatás hívei, Ferenczi Zoltán, Eckhardt Sándor, Bán Imre nem is egyedi párhuzamokra hivatkoznak, hanem toposzokra és általános összképre – de ilyesmit a petrarkista irányzat nyomán éppenséggel el lehetett sajátítani. Eckhardt (Ferenczi egy 1920-as előadása nyomán) döntő bizonyítékként idézi a magyar nyelvű, egyes szám harmadik személyű „argumentumok” szokását. Balassi „néhány éneke fölé írt” magyar „argumentumokat,” amelyek „nem máshoz, mint Petrarca *Daloskönyvének* argumentumaihoz nyúlnak vissza.” Ennek nyomán kellene feltételeznünk, hogy „Balassi ismerte és olvasta Petrarca verseit.”¹⁰ De az argumentumokat hiába keressük a *Daloskönyv* korszerű kritikai kiadásában,¹¹ hiszen maguk is a 16. századi petrarkizmus termékei. Petrarca kiadói ekkor színezték túl a gyűjtemény lírai önéletrajz-jellegét a *vita/morte* sorrend kialakításával,¹² a történetmondás-jellegű argumentumok beszúrásával.¹³ A 16. századi *Daloskönyv*-kiadások óriási hatása miatt bizvást feltételezhetjük, hogy az argumentumok szokását Balassi talán nem Petrarcatól, hanem megszámlálhatatlan követőinek egyikétől tanulta.¹⁴ Balassi olasz mintáinak legeredményesebb kutatója, Waldapfel József nagyon is el tudta képzelni, hogy Balassihoz nem Petrarca, hanem csupán utánczóit jutottak el. Balassi idejében „Itáliában Petrarca klasszikus hagyomány immár, de idegenben, ahol történeti tudat és folytonosság nem kötelez és nem kalauzol, a nagy hagyományok korszerű elvizenyősítése rendszerint könnyebben válik népszerűvé, s jut el még a legműveltebbekhez is, mint maguk a nagy klasszikusok.”¹⁵ Waldapfel bizalmatlanságával Bán Imre vitába szállt,¹⁶ ám sajátos módon érvei nem annyira Petrarcanak, hanem sokkal inkább a petrarkista költészet megalapítójának, Pietro Bembonak hatása mellett szólnak.¹⁷

Egy 1973-as szegedi előadásom vitájában Klaniczay Tibor Waldapfeléhez közeli álláspontot foglalt el: „Horváth Iván azt, hogy Balassi a második vonalba tartozó petrark-

10 ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 259.

11 FRANCESCO PETRARCA, *Canzoniere*, ed. Marco SANTAGATA, Milano, Arnoldo Mondadori, 2004.

12 Kovács Sándor Iván meggyőzően mutatja be, hogy egy ilyen 16. századi, Vellutello-féle Petrarca-szerkesztmény miként befolyásolta Zrínyi kötetkompozícióját: KIRÁLY Erzsébet – KOVÁCS Sándor Iván, *„Adria tengernek fönnforgó hajjai”*. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 34–47 és KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 81–91.

13 Szép példa francia argumentumokra: *Le Petrarque en rime française avecq ses commentaires*, tradvict par Philippe de Maldeghem, Seigneur de Leyschot, Douai, François Fabry, 1606.

14 A petrarkista verskötet európai körképe ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., Universitas Kiadó, 2002, 13–21. – Balassi és az európai petrarkista verskötet kapcsolatáról HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 110.

15 WALDAPFEL József, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957, 129.

16 „Magam viszont nem tudom kétségbe vonni Petrarca közvetlen hatását”: BÁN Imre, *Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 135.

17 A *vita*: *l.m.*, 132–135.

kistáktól tanult, olyan összefüggésben említette, mintha ez sajnálatos lenne, vagy a költő modernsége ellen szólna. Ez helytelen, mert a nagy költő sohasem az előtte járó nagy költőtől tanul. Az átlagból leszűrve tapasztalatait alakítja ki saját egyéniségét – ezért modern. Nem szól modernsége ellen, hogy nem valamelyik ‘nagy’ árnyékában kezdi, hanem ellenkezőleg: ugyanis Balassi korában Bembo és az utána következő petrarkisták jelzik a kor színvonalát. Petrarca utánzására Itáliában már senki sem gondol.¹⁸

Ezek után természetesen alig gondolhattam közvetlen hatásra akkor, amikor Petrarca *Fragmentáját* és Balassi *Fragmentumit* párhuzamba állítottam.

Kiss Farkas Gábor és Szörényi László ellenvetése most arra késztet, hogy megvizsgáljam, volt-e akadály a közvetett hatásnak? Nem juthatott el az eredeti Petrarca-cím híre a 16. század petrarkistáihoz? Persze, hogy eljuthatott. A *Daloskönyv* szerzője a korai reneszánsz legnagyobb hatású írója volt. Maddalena Signorini részletes tanulmányban mutatja be Petrarca eredeti kódexének – amely Bembo tulajdonából került a Vatikáni Könyvtárba, s ott mindmáig tanulmányozható – hatástörténetét. Az általa a 15. század végéig követett kézirati hagyományban nem kevesebb, mint 228 kódex szerepel.¹⁹ Nadia Cannata a gyűjteménynek összesen hét 14. századi másolatát számolja össze, nem számítva Petrarca eredetijét.²⁰ Ebből három a *Rerum vulgariū fragmenta* címet őrzi, kettő pedig ezt a korábbi szerzői címváltozatot: *Fragmentorum liber* – az egyik magának Boccacciónak másolatában.²¹ Coluccio Salutati is *Fragmentának* nevezte Petrarca könyvét egy Pellegrino Zambecarihoz intézett levelében.²² Sajnos Cannata tanulmányából épp az nem derül ki, hogy az általa megvizsgált 63 darab 15. századi kódexben milyen címeket kapott a gyűjtemény, de annyi bizonyos, hogy az eredeti cím hagyománya nem szakadt meg. A *Daloskönyvet* tartalmazó híres, 1472-es padovai ősnymtatvány kolo-fonjában még mindig az eredeti cím olvasható: *Francisci petrarcae laureati poetae necnon secretarii apostolici benemeriti Rerum vulgariū fragmenta ex originali libro extracta*.²³ A 16. század petrarkistáihoz tehát számtalan úton elérkezhetett a *Daloskönyv* eredeti címének hagyománya. Akadhatott közöttük olyan, aki ebben is utánozta mesterét. Nos, ő lehetett Balassi közvetlen mintája.

Írt ugyanis Balassi az 1588–90-es években jó néhány olyan szerelmi verset, amelyet a hozzáértők mintakövető jellegűnek éreznek, de nincs meg az idegen nyelvű forrásuk.

18 *Reneszánsz ülésszak Szegeden = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XIII (1973), 55.

19 Maddalena SIGNORINI, *Fortuna del ‘modello-libro’ Canzoniere = Critica del testo*, VI (2003), fasc. 1, 141.

20 Nadia CANNATA, *La percezione del Canzoniere come opera unitaria = Critica del testo*, VI (2003), fasc. 1, 164. („Quattrocenteschi” tollhíba „trecenteschi” helyett, vö. 158 is.)

21 Vö. még M. SIGNORINI, *i. m.*, 147.

22 N. CANNATA, *i. h.*

23 Magyarországon nincs példány belőle, de az internetről ingyenesen letölthető a Bibliothèque Nationale-é.

Bán Imre idézett lapjain is mintha ezt az ismeretlen olasz költőt evokálta volna. Ha véletlen szerencse nem szegődik a kutató mellé, teljességgel kilátástalan dolog vaktában keresgélni az olasz petrarkizmus erdejében.

Kiss Farkas Gábor és Szörényi László ellenvetése – s ennek nyomán az egész kérdés átgondolása – esetleg közelebb vihet Balassi ismeretlen irodalmi mintájának azonosításához. A *Fragmenta*-egybeesés vagy véletlen vagy nem. Az első eset érdektelen. A második esetben a Petrarca-címet olyan olasz költő közvetítésével ismerte meg Balassi, akivel kapcsolatban megfogalmazhatók bizonyos követelmények.

Mi jellemezte Balassi hipotetikus irodalmi mintáját?

1. Verseiben a petrarkista közhelykincsen túlmenően néhány Balassi-vers modellje is felismerhető.

2. Versgyűjteményében e költő, a 16. századi Petrarca-kiadások nyomán, egyes szám harmadik személyű „argumentumokat” alkalmazott.

3. A gyűjtemény címében szerepelt a *Töredékek* („Frammenti”) szó, vagy szinonimája.

Az utolsó követelmény előnye, hogy rendkívüli módon leszűkíti az eddig reménytelenül széles mezőnyt, és – különösen, ha nemcsak egy részgyűjteménynek, hanem egy egész kötetnek volt ez a címe – megnyitja a teret az egyszerű bibliográfiai kutatás számára.

ÖTVÖS PÉTER

Régi dicsőséghez dolgotokot veti

Újabb kísérlet az Egy katona ének értelmezésére

Igazán közismert a Horváth Iván által helyreállított ún. eszményi Balassi-kiadás előfeltevése, felépítése és szakmai fogadtatásának története. Bár maga sem bízik már minden korábbi tételében, s újabban először egy *előzetes közleményében*, majd tanulmánykötetben is visszavonta a 3×33-as kompozíció rekonstruálhatóságának talán legerősebb érvét, a szövegtorzító ősmásoló feltevést, az alapsorozat szerkezetét mindazonáltal nem utasította el, csak, mint írja, most bonyolultabbnak látja.¹ Azt állítja, hogy „a második harminchármas sorozat a beékelések által el van ugyan rejtve, de, épp a beékelések szervertelenségének hála, nem fölismerhetetlen” és továbbra is minden jogunk megvan arra, „hogy megkomponált verskötetéről beszéljünk, jóllehet a szerkezet jóval többrétű, bonyolultabb annál, amilyenek egykor véltük.”² Igazán ismert az is, hogy az akadémiai kézikönyv első kötetének megjelenése után³ fontos tudósok foglaltak állást az esetlegesen tervezett versgyűjtemény kompozíciójának kérdésében. A mérvadó Balassi-kutatókat felnevelő Varjas Béla, észrevehetően erőltetve az életrajz és a versek kapcsolatát, pl. így fogalmazott: „Balassinak tehát 1589 júliusában volt egy 61 éneket tartalmazó, terjesztésre szánt versfüzére (a Nagyciklus), amelyet még ez év őszén, kiegészítve annak számát 66-ra, le is zárt.”⁴ Beszél még két vers kapcsán (*Áldott szép Pünkösddnek*, a kódexben 11. sz. és *Széllal tündökleni* 12. sz.) arról is, hogy ezek a humanista sablon szerint ugyan tavasz-énekek, „valójában a magyar végvári élet idillikus oldalának művészi rajzai.”⁵ A vitához

1 HORVÁTH Iván, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény)* = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály és mások, Szeged, 1997, 191–203. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), illetve UÓ, *Magyarok Bábelben*, Szeged, JATE Press, 2000, 175–197.

2 HORVÁTH, *Az eszményítő...*, i. m., 201; *Magyarok...*, i. m., 193.

3 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.

4 VARJAS Béla, *Balassi verskompozíciói* = V. B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 315. (A formálódó koncepció korábbi rögzítéseinek ismeretétől ezúttal eltekintek, a kötetbe emelt tanulmányt tekintem véglegesnek.)

5 VARJAS, i. m., 331.

sokkal későbbben hozzászóló Pirnát Antal határozottan azt állította, hogy „1589 nyarán Balassi Bálint elkészített egy 61 darabból álló versgyűjteményt.”⁶ A 61 versből álló gyűjteményt megfontolandó kompozíciós elvek is erősítik, ám a kutatókat – mint ez is köztudott – a kódex nagy cruxa bizonytalanítja el még ma is.⁷ Varjas Béla is úgy gondolta, hogy a lírai önéletrajz megkomponált lezárása valószínűleg a *Vitézek mi lehet* kezdetű ének volt, „s csak midőn lengyel földre távozása 1589 augusztusában végleges elhatározássá érett, kerekítette ki az első rész 33 verse mintájára a másodikat is 33 énekre”.⁸ Pirnát Antal úgy oldotta meg a problémát, hogy szerinte a 61. számú vers után istenes énekek következtek, majd egy 5 versből álló új kompozíciós egység, „amelyeket a költő 1589. augusztus 10. és szeptember utolsó hete között írt.”⁹ A gyűjteményt poétikailag ő is szervezettnek gondolta: „A 34. és 35. vers (...) nélkülözhetetlen prologusa a Júlia-versek sorozatának, ugyanúgy, mint ahogyan az 59., a 60. és a 61. vers is szükségképpen epilógus.”¹⁰ Horváth Iván a versek datálásának szövegkritikai szempontjára is figyelmeztet, mikor ezt a három verset értelmezi: „ez a három, mondjuk így, poszt-Júlia vers (59–61) afféle Balassi-sor szerű, AAB szerkezetet ad ki egy tekintetben: abban, hogy a versek két elseje keltezett, a harmadik nem. A két első szorosabban illeszkedik a Júlia-ciklus ál-önéletrajzi elvű, történetmondó szerkezetéhez, a harmadik kevésbé szorosan, inkább általánosabban.”¹¹ Akár ez a vers állott volna kötetzáró helyen, akár a retorikailag szabályos *vale dicit* (*Ó én édes hazám*), az ún. katonaéneket, tudjuk, hazafias pátosszal, erkölcsi erővel, retorikai igényű kompozíciós vizsgálattal és nyelvészeti módszerekkel már egyaránt megközelítettük: bizonyos, hogy ez a leggyakrabban idézett és értelmezett Balassi-vers.¹²

6 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 42. (Humanizmus és reformáció, 24)

7 A nevezetes nagy crux a 61. számú vers után (*Vitézek, mi lehet*) a kódex 99. lapján olvasható csonka bejegyzéssel kezdődik, amely egy tíz istenes éneket tartalmazó külön könyvet említ. A szövegkritikai álláspontokat most semmiképp sem ismertetném, arra hívom fel csupán a figyelmet, hogy a közelmúltban Vadai István egy még kéziratban lévő előadásában nagyon termékeny megoldást javasolt a bejegyzés értelmezésére.

8 VARJAS, *i. m.*, 316.

9 PIRNÁT, *i. m.*, 41.

10 PIRNÁT, *i. m.*, 72.

11 HORVÁTH, *Az eszményítő...*, *i. m.*, 201; *Magyarok...*, *i. m.*, 194. Azt azért meg kell itt jegyezni, hogy ilyen ritmuslehetőségről nem beszél sem a retorika, sem a poétika.

12 Szeretnék most eltekinteni a vonatkozó kutatási eredmények és a fontosabb kérdésfelvetések bemutatásától, VARJAS Béla (*i. m.*, 289–290) informatív összefoglalását adja az addig (1982) megjelent írásoknak, a későbbiekéről STOLL Béla *Balassi-bibliográfiája* (Bp., 1994), illetve SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza gondos kiegészítései tájékoztatnak: *Balassi-bibliográfia* (1994. június–2004. május) = *Balassi Bálint és a hatalom*, szerk. TUOMO LAHDELMA, AMEDEO DI FRANCESCO, PASZTERCSÁK Ágnes, Jyväskylä, Universitát Jyväskylä, 2004, 85–116. (Hungarologische Beiträge, 15.)

A műfajt (és nem a tematikus csoportosítást) tekintve Balassi Bálint négy *in laudem* verset írt: *Áldott szép pünkösdsnek* (11. sz.), *Széllal tündökleni* (12. sz.), *Ez világgal bíró* (37. sz.) és *Vitézek mi lehet* (61. sz.) s ezek a *formula laudis* retorikai előírása szerint készültek, retorikai genusuk miatt egyikhez sem rendelhetünk konkrét élményanyagot.¹³ A katonaénekekben, miként azt már Julow Viktor is észrevette, majd Szentmártoni Szabó Géza legújabban megerősítette, nincs szó harci eseményekről: „a tavasznak örvendező, szerecsen lovakon nyargaló vitézek nem valódi háborút vívnak, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckápat és tollforgós, fényes sisakot; nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, puskák és gránátok.”¹⁴ Én úgy gondolom, hogy az *in laudem confinium* ciklusbeli helyét az értékesítés, az érzelmi és intellektuális válsághelyzet jelöli ki. Régebbi, ez időre már bizonyonnyal meghaladott értékek dicséretét olvasom a kontextusban,¹⁵ az elmúlt tettek és virtusok példaszerű felmagasztalását, az immár nem védhető védelmét a költészet világában. Nem csupán az mutatja a *quondam–nunc* helyrehozhatatlan (és már több kortársa által is manifestált) ellentétét, amit Julow Viktor és Szentmártoni Szabó Géza is észrevett, hanem a *bonum nomen* már Anonymustól is használt közhelye, az egyéni virtus felértékelése és az ekkor már anakronisztikus és fegyelmezetlen harcmódor dicsérete: *S ha súlyosan vagy az dolog harcokon, szólítatlan meg térnek / Sok vérben fertezvé arcul reá térvén űzöt sokszor meg vernek* (6. str.). Nem szoktuk emlegetni Lucanust sem, pedig a kora újkori magyar kultúrában egyébként jól ismert közhely (*caelo tegitur, qui non habet urnam etc*) itt igen jól artikulálódik: *Viadal helyeken véressen sebekben halva sokan fekszenek / sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek* (8. str.).¹⁶ A történések segítsége ugyancsak az elvesztett értékek dicséretét erősíti: „a legrégibb huszárabrázolások kivétel nélkül kopját adnak a huszárok kezébe”,¹⁷ tehát a zászlós

13 Itt most csak egy, bár szerintem mérvadó állításra hivatkozom: „Die meisten lyrischen Themen, die der moderne Dichter aus dem 'Erlebnis' heraus 'gestaltet', werden von der spätantiken Theorie in der Liste epideiktischer topoi geführt (...) Soll eine Person oder eine Sache 'gelobt' werden, so weist man nach, dass sie alles ähnliche übertrifft und bedient sich zu diesem Zwecke einer Sonderform des Vergleiches, die ich 'Überbietung' nenne.” Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, 167–171.

14 JULOW VIKTOR, *Balassi Katonaénekének kompozíciója*, ItK, 1972, 640–652; Uő, *Árkádia körül*, Bp., 1975, 5–64., illetve SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, *Balassi Bálint poézisáról = Balassi Bálint és kora*, Bp., Balassi Kiadó, [2004], 43–64. Az idézet: 60.

15 Azt gondolom tehát én is, hogy a *laus confinium* kitüntetett része egy szigorúan megkomponált ciklusnak, s bár álláspontom más, mégsem utasítom el teljesen azokat a véleményeket, amelyek szerint ez a vers semmiképp sem oldódhat fel egy fiktív történetmondó sorozatban.

16 A *Pharsalia* VII. énekének 819. sora jól ismert volt a kora újkori magyar kultúrában: Zrínyi Miklós, mint tudjuk, két fogalmazásban is rögzítette. Balassi Bálintnak a megkomponált versenyűjteményben kifejezett értékvesztései talán összehozhatók a *Pharsalia* fontosabb tanulságai-val is: Lucanus a régi, romlatlan erkölcsöt állítja szembe a jelen felbomlott rendjével.

17 KALMÁR JÁNOS, *Régi magyar fegyverek*, Bp., Natura, 1971, 42.

kopja, úgy gondolom, klisévé merevedett. A hadtörténelmi irodalomból az is jól ismert, hogy „a XVI. század második felétől a huszárok fő fegyvere a szablya. A kopját, bár huszárságunk a XVII. században is megtartotta, gyakran a hegyestőr s a kor divatjának és fejlődésének megfelelően a lőfegyver pótolta.”¹⁸ A lándzsa- vagy kopjatörés („*Ellenségét látván örömmel kiáltván / ők kopiákat törnek*”) kimondottan a katonai kiképzést is szolgáló lovagi párviadal része volt: az ún. *köldökdöfés* a pajzs közepére irányult, s a lándzsarúd (amely középen vagy üregesre volt kialakítva, vagy némileg befűrészték) eltörött.¹⁹ A történészek legfeljebb csak részleteiben vitatják már azt az álláspontot, hogy „a 16–17. század folyamán Európában a hadsereg, a harcászat és általában a katonai szféra nagyarányú, minőségi változáson ment keresztül”, s e nagy hadügyi reform kezdetét 1530 tájára teszik.²⁰ A legfontosabb újítások három pontban foglalhatók össze: lőfegyverekkel felszerelt gyalogság váltotta fel a lándzsával, kopjával harcoló lovasokat; jelentősen nőtt a fegyveres erők (hadseregek) létszáma, és a merészebb hadvezetés átalakította a stratégiai gondolkozást is. Mindenképpen döntőnek bizonyult a tüzérő új használata, a lőfegyverek felértékeltek a gyalogság szerepét, a lovasság egyre inkább háttérbe szorult, később csak kiegészítő szerepet játszott.²¹ Úgy gondolom, Balassi Bálint katonaéneke e nagyszabású átalakulás során elvesztett értékek dicséretének (az ismert személyes kudarcélmények által is inspirált) retorikus tablója: *laudatio temporis acti*. Buzgó tanítványa, a mesterét *aemulatio*s szándékkal imitáló és „a *Vitézek mi lehet ... mo-*

18 KALMÁR, *i. m.*, 43.

19 A kopjának a magyar nyelvben ötfajta elnevezését ismerjük: kopja – lándzsa – gerely – dárda – dzsida, vö. KALMÁR, *i. m.*, 41. „A lándzsatoréshez 3 vagy 4 ágú, a veszedelmesebb fajtájú lándzsaviadalhoz 1 ágú, gúlaszerű csúcsot alkalmaztak” (KALMÁR, *i. m.*, 49.).

20 TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere, 2000. A szerző igen informatívan foglalja össze a hadügyi reform újításait A háború paraméterei című fejezetében. Az idézet: 112.

21 TÓTH, *i. m.*, 113–116. Tudjuk, a 16. század utolsó harmadában a törököknél is megjelennek a lóberendezéses kopják (KALMÁR, *i. m.*, 43.), s a végeken 1548 és 1560 között „valósággal felvirágzó huszártorna” a század második felében fokozatosan eltűnik (KALMÁR, *i. m.*, 52.). Jól harmonizál ezekkel a változásokkal s a változásokhoz való alkalmazkodás nehézségeivel Kőszeghy Péter egyik újabban publikált megfigyelése: „Balassi egész életének egyik fő sajátossága ez: rendre úgy cselekszik, mintha három évtizeddel korábban volnánk, mintha az ország még mindig a három részre szakadást követő néhány évtized anarchikus állapotában leledzene”. (KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint élete = Balassi Bálint és kora*, Bp., Balassi Kiadó, [2004], 7–42. Az idézet: 23.) Pálffy Géza kutatásai jó áttekintést adnak a katonai fegyelem megszilárdítására tett intézkedésekről a 16. század második felében: „Nem véletlen tehát, hogy a végvárrendszer hatékonyabb működtetésének alapkérdéseiről vitatkozó 1577. évi bécsi haditanácskozáson (Hauptgrenzberatung) a legfontosabb problémák egyikeként került tárgyalásra a portyák megszüntetésének és a katonai fegyelem megszilárdításának kérdése.” PÁLFFY Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*, Győr, 1995, 75.

tívumait szinte a plágiumig átmentő (egszersmind sztoikusán átértelmező)” Rimay János²² arra figyelmeztet *Ez világ mint egy kert* kezdetű versében, hogy Balassi idejéhez képest „Eloszlott sok rendek, mindenféle népek most más karban állanak / Elváltzott időik, háborgó esztendőik különbségeket hoznak / Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznót, szerencsés napot adnak.”²³ Nem vette észre, hogy a tavasznak, a vitézi próbáknak s a portyázásnak örvendő vitézek tablója már Balassi számára is emlékkép, így számára a Balassi-versbetét csakis az emlékkép egy emlékképe lehet.²⁴

brevior a re digressio:

1994-ben és 2004-ben emlékezetes rendezvényekkel, kiállításokkal és nemzetközi konferenciákkal emlékeztünk Balassi Bálint évfordulóira. Nem tagadható, hogy a Balassi-filológia számos új eredménnyel és termékeny kérdésfelvetéssel gyarapodott éppen a jubileumi esztendőikben, idegen nyelvű megismertetése azonban nem kapott új lendületet. A német nyelvű (részint iskolai célra készült) összefoglalások pl. megragadtak a szerelmes – vitézi – istenes témacsoportok kliséjében,²⁵ de a válogatott versek – termé-

22 KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay-nál*, ItK, 1970, 502; Uő, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* = K. S. I., *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1975, 70.

23 RIMAY János *Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 30. sz., 73–74.

24 KOVÁCS, *A reneszánsz...* (1970), i. m., 502; illetve uő, *A reneszánsz...* (1975), i. m., 70. „E [Rimay] sorok egzsersmind a betét időszerkezetét is leírják: ott tehát nyilvánvalóan a múltrol van szó. S valóban, a *Vitézek mi lehet...* motívumait szinte a plágiumig átmentő (ugyanakkor sztoikusán átértelmező) betét emlékkép, az elmúlt idő, a XVI. századi vitézség illusztrációja.”

25 „Liebe und Heldentum, die Schönheit der Natur und mitunter auch Gott bedeuteten für ihn die Verheissung einer anderen, schöneren und besseren Welt, die er in seiner Dichtung besang” (Handbuch der ungarischen Literatur von István NEMESKÜRTY, László OROSZ, Béla G. NÉMETH, Attila TAMÁS, hrsg. von Tibor KLANICZAY, Bp., Corvina Verlag, 1977, 61), vagy: „Die meisten seiner Gedichte sind Liebesgedichte im Sinne der lateinischen humanistischen Dichtung (...) Zu den hervorragendsten Schöpfungen seiner Lyrik gehören einige dem Kriqshandwerk gewidmeten Lieder, die die Schönheit des Soldatenlebens, die Kämpfe gegen die Türken verherrlichen. Bedeutend sind auch seine zahlreichen religiösen Gedichte, die mit seltener Kraft die Leiden seines glücklosen Schicksals schildern.” (*Vom Besten der alten ungarischen Literatur, 11–18. Jahrhundert*, hrsg. von Tibor KLANICZAY, Bp., Corvina Verlag, 1978, 120–120.), végül: „Seine Gedichte können in drei Gruppen eingeteilt werden: Den weitesten Raum nehmen die Liebesgedichte ein, dann kommen die militanten Gedichte (s. Lob der Grenzhüter), und schliesslich die religiösen.” (Géza ENGL, *Einleitung Bálint Balassi 1554–1594 = Schätze der ungarischen Dichtkunst, Band II, Bálint Balassi Gedichte*, Auswahl, Bp., Corvina Verlag, 1984, 4.)

szetesen – nem voltak képesek visszaadni ezt a trichotómiát. A németül is olvasható huszonhat Balassi-vers fordításai két szempontból mindenképpen torzítanak. Először azért, mert igyekeznek visszaadni a német strófatörténet szempontjából idegen Balassimetrumokat (különösen feltűnő ez az ún. Balassi-strófa esetében),²⁶ másodszer pedig azért, mert teljesen figyelmen kívül hagyják a gyűjtemény szintjét jól strukturáló ál-ön-életrajzi történetmondást. Így lesz a *Vitézek mi lehet* kezdetű katonáéneke egy aktuálisan törökellenes *nemzeti dal*, amelyben a fordító (Heinz Kahlau) még a csatakezdés ideális idejét, a reggeli órát is megjelöli („Fahnen auf den Schanzen, / Wimpel an den Lanzen / wehn *im Morgenwinde* kühn.” 3. str.), s az eredeti szövegtől eltérően háromszor is utal a török jelenlétére: „Hält *der Türk* sich stille, / ist es oft ihr Wille, anzuzetteln einen Streit, / um, bedeckt mit Wunden, / Arm und Bein verbunden, / heimzubringen Fang und Beut” 2. str.; „Ist der Feind zu mächtig, / aus dem Kampfgetümmel sach. / Folgt *der Türk* am Fusse, / zahlt die blutige Busse, / er, der zugriff unbedacht.” 6. str.; ill. „Wenn sie gute Klingen, / scharfe Säbel schwingen, / spürt’s am Kopf *die Türkenbrut*, / doch vergiesst, erstochen, / erschlagen und zerbrochen, / mancher auf dem Feld sein Blut” 8. str.

Úgy gondolom, az immár tudományosan átrajzolt Balassi-filológiának a versszövegek és a kompozíció korszerűbb idegen nyelvű megismertetését is ösztönöznie kell.

26 Horst J. FRANK, *Handbuch der deutschen Strophenformen*, UTB 1732, Tübingen und Basel, Francke Verlag, 1993; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 147–149.

SZILASI LÁSZLÓ

Argumentatív tropológia és tropologikus argumentáció
Balassinál: az *Adj már csendességet...* példája
– retorikai elemzés –

„a retorika a nyelvben rejlő művészi eszközök
továbbfejlesztése az értelem napvilágánál”¹

BALASSI BÁLINT: *Adj már csendességet*

1. Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet ódd bútól szívemet, kit sok kín fúr!
2. Sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd vesztségére!
3. Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg!
4. Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.
5. Jóvoltod változást, gazdagságod fogyást ereszthet-é?
Éngem, te szolgádat, mint régen sokakat, ébreszthet-é?
6. Nem kell kételkednem, sőt jót reménlenem igéd szerint,
Megadod kedvesen, mit ígérsz kegyesen hitem szerint,
7. Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát;

1 Friedrich NIETZSCHE, *Retorika*, ford. FARKAS Zsolt = *Az irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 21. (Kiemelés az eredetiben)

8. Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván, bú s kín nélkül!

*

A különböző magyar nyelvű irodalomértelmező-közösségek képviselői alighanem valamivel halkabban és talán több részvétellel jósolnák mostanában² a dekonstrukciónak is nevezett retorikai-tropológiai olvasás közelgő letűntét, ha az irányzat honosítása közben több figyelem fordítódott volna a hazai előzményekhez való kapcsolódásra. Bár – mivel a strukturalizmus átütő recepciója annak idején úgyszólván teljesen kimaradt – magyar *poszt*strukturalizmusról némiképp valóban ironikus beszélni, az azért kétségtelen, hogy annak idején mégiscsak létrejött nálunk is jó néhány olyan klasszikus strukturalista interpretáció, amelyekkel párbeszédbe lépve talán újra lehetne játszani azt a szerves folyamatot, amelynek során elsősorban a strukturalizmussal vitázva, a dekonstrukciónak is nevezett retorikai-tropológiai olvasás boldogabb nemzeteknél létrejött.³ Derrida 1966-os, klasszikussá vált kezdeményező előadása⁴ után egy bő évtizeddel, *Az olvasás allegóriáinak* – szintén meghatározó jelentőségű – nyitányában, Paul De Man mindenesetre arra a felismerésre alapozta az irodalmi strukturalizmus (ebben az esetben: Barthes, Genette, Todorov, Greimas, Ducrot és tanítványaik) olvasásmódjának (Kenneth Burke *elhajlás* [deflection]-fogalmára és Charles Sandres Pierce „híres és sejtelmes”, a jel értelmezését olvasásnak és nem dekódolásnak tekintő meghatározása szerint: elsősorban a jel struktúrájában mindig meghatározó jelentőségű *interpretáns* elemre támaszkodó) radikális, és a későbbiekben felettébb termékenynek bizonyuló bírálóatát, hogy Jakobson leegyszerűsítésre hajlamos francia követői igen nagyot hibáznak akkor, amikor „a grammatikát és a retorikát tökéletes folytonosságban látják működni, és minden nehézség vagy zökkenő nélkül siklanak át a grammatikai struktúráktól a retorikai struktúrákhoz.”⁵ A dekonstrukciónak is nevezett retorikai-tropológiai olvasás tulajdonképpen abban a pillanatban kezdődött el, amikor De Man – beismervén, hogy az említett érveken túl a gram-

2 Viszonylag friss példaként lásd VADERNA GÁBOR, *Münchhausen lova* című recenzióját NEMES Péter, *Dekonstrukció és romantika* (Budapest, Kijarat Kiadó, 2004.) című könyvéről. Élet és Irodalom, 2004. augusztus 27., 24. – A további esélyeket illetően határozott ellenérvként is értelmezhető munkák közül most csak egyre hivatkoznék: *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő–SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003. (A továbbiakban: TKM) Lásd különösképpen a szerkesztők előszavát, *i. m.*, 7–14.

3 E lehetőségéről tágabb kontextusban lásd SZILASI László, „Nem ma”: *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól* (Válasz Takáts Józsefnek), *ItK*, 2003, 742–755.

4 Jacques DERRIDA, *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában*, ford. GYIMESI Tímea, Helikon, 1994, 21–35.

5 Paul DE MAN, *Szemiológia és retorika = Uó, Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, 1999, 17.

matika és a retorika nem-folyamatos voltából következő nehézségek „átfogó elméleti kifejtése meghaladja”⁶ a képességeit – visszatért a pragmatikus diszkurzushoz, s megkísérelte grammatika és retorika feszültségét (a grammatika retorizálódását ill. a retorika grammatizálódását) néhány konkrét szöveg példáján behatóan szemléltetni. Ebben a kontextusban akár szimbolikusan is tekinthető az a tény, hogy Németh G. Béla – akinek a környezetében az irodalmi strukturalizmus legtermékenyebb és legfontosabb honi műhelye kialakult⁷ – épp abban az évben publikálta Balassi Bálint: *Adj már csendességet...* kezdetű verséről szóló, kivételes szépségű és a szakirodalmi klasszikus rangjára teljes joggal emelt strukturalista minta-értelmezését,⁸ amikor *Az olvasás allegóriái* megjelent.

A Balassi-versnek és Németh G. Béla klasszikus interpretációjának újraolvasása által most arra teszek kísérletet, hogy megmutassam: az életműben szelektáló, a feltételezett vitézi, istenes és szerelmi csoportok kanonikus rangját állandóan újraértékelő, a közöttük meglévő hierarchikus viszonyokat gyakorta újrarendező korábbi olvasásmódok hogyan, s mennyire gazdagon előlegezték meg azt a ma – talán valóban egyre inkább – jellemző megközelítést, amely a verstárgyak éles elválasztására, a hármasszortályozásra immár kevesebb figyelmet fordít, s elsősorban nyelvéért, a versszerkesztő műgond és a szavak művészetének nyomait keresve olvassa Balassi Bálint verseit.⁹

Nos, az *Adj már csendességet...* – mindig is Balassinak tulajdonított, életműve értelmezésében és utóéletében mindig is meghatározó szerepet játszó,¹⁰ ám egyébként egyáltalán nem bizonyosan tőle származó¹¹ – szövegét Németh G. Béla döntően grammatikai kategóriák segítségével értelmezi. Értelmezésének nyitánya szerint a vers egy archaikus és archetipikus gesztus, a *könyörgés* artikulációja, ami pedig „[a] kérdés egy válfaja, amelyet legtöbb nyelv a felszólító mód, a felszólító mondat valamely színezett változatával fejez ki.”¹² Az interpretáció ezután határozottan elutasítja a közvetlen életrajzi és keletke-

6 DE MAN, *i. m.*, 21.

7 Lásd például *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972.

8 NÉMETH G. Béla, *Balassi Bálint: Adj már csendességet... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 145–159., *Ua.* = *Versek és korok (Verselemzések, versértelmezések)*, Bp., Calibra, é. n. [1997].

9 A Balassi-recepció korszakairól lásd HORVÁTH Iván fontos cikkét: *Júlia rabja 450 éves*, Népszabadság, 2004. október 16.

10 Németh G. Béla szövegválasztását alighanem az is jócskán befolyásolta, hogy nevezetes, a Balassi-életmű interpretációjában maradandó eredményekkel járó fordulatot hozó tanulmányában Klaniczay Tibor épp ezt a verset tette meg Balassi „lírává stilizált élet”-ének zárlatává. (Lásd KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, 1961, 165–246; *Ua.* = *Uő., Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 183–295. Főként: 281–282.) Teljesen nyilvánvaló, hogy Németh G. értelmezése elsősorban épp e tanulmány döntő állításaival (elsősorban pedig épp a *cím*ben szereplővel) kíván vitába szállni. (Lásd főként NÉMETH G., *i. m.*, 158.)

11 *Balassi Bálint Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 270–271.

12 NÉMETH G., *i. m.*, 146.

zéstörténeti adalékok felhasználásának lehetőségét, s energiáit a felszólító mondat Balassi-féle „színezett változatainak” grammatikai vizsgálatára összpontosítja. A szöveg olvasásának előrevetett összegzése a következőképpen szól:

„A tengelyt, amelyen a beszéd egésze forog, egy *felszólító módú s könyörgő értelmű igei állítmánysor* szolgáltatja (adj, ódd, őrizd, hadd, ébreszd, gerjeszd, teljesíts, nyisd, add). Az összefogó szintaktikai s mondathangsúlyi hálót pedig, amely a versbeszéd minden elemét egybetartja, s a tengely spirálisan mozgó forgásához igazítja, a felszólító módú igei állítmánysornak természetes grammatikai velejárói alkotják. Mindenekelőtt a tárgy, mely a könyörgés tárgyát jelöli meg (csendességet, békességet, szívemet, elmémet, zárját, szárnyát stb.); s ama határozók, amelyek – többször grammatikai szerepcserével – a könyörgés tárgya teljesítésének méltányos módját, okát, célját hangsúlyozzák (mentségére, vesztéségre, igéd szerént, hitem szerént, vétek nélkül, bú s kín nélkül). A vers bőven él ama kötőszók kiejtésével, amelyek, ha benne lennének, mondatainak rendeltségi viszonyt tüntetnének föl. (...) A költő, a beszélő első személye, kivált a vers első felében, csak személyragokban jelenik meg.”¹³ (*Kiemelések az eredetiben. Sz. L.*)

És ez a grammatikai precizitás a gépként megjelenített szöveg szerkezeti elemeinek részletes elemzésekor aztán valóban gondtalanul tér át a retorikai fogalmak használatára. Az első egység (1–2. strófa) lélektani helyzetrajzként, művészi introdukcióként, egy hatásfolyamat indításaként, expozícióként; a második (3–6.) argumentációként, érvelésként, kaptációként; a harmadik pedig (7–8.) berögzítő összegzésként, a szövetség, az egyezség, az eredmény végső rögzítéseként, lezáró összegzésként, konklúzióként értelmeződik, sőt – a grammatika felől, úgy tűnik, errefelé vezetnek a járhatóbb utak: –, a középső rész elemzésekor már a *figurákra* is fordítódik némi figyelem:

„[A második szerkezeti egységben m]ár-már áhítatot vesztő rutinnal követik egymást a jól ismert retorikai-poétikai alakzatok; párhuzamok és ellentétek (irgalmad nagysága – irgalmad végtelen; irgalmad végtelen – de bűnöm éktelen); ismétlések és fokozások (irgalmad – irgalmad; jóvoltod változást, gazdagságod fogyást), variációk és utalások (vétkem rútsága, bűnöm éktelen; mint régen).”¹⁴

A grammatikáról a retorikára való átsiklás tehát valóban problémátlannak tűnik, amiképpen a retorikáról a logikai tisztaságú, explicit interpretatív állításokhoz való áttérés is teljességgel nehézség és zökkenő nélküli: az interpretáció az „erős vonallal aláhúzott” sztoicizmus jegyében álló világkép rövid elemzésében és – végül mégiscsak – az életrajzi s keletkezéstörténeti motívumok aktiválásában kulminál, hogy aztán az istenes költészet és a létösszegző verstípus¹⁵ – némiképp szemérmes és rejtett – rehabilitálása ill. kanonizálása által nyerje el immár kifejezetten himnikus hangú zárlatát.

13 NÉMETH G., *i. m.*, 148–9.

14 NÉMETH G., *i. m.*, 152.

15 Bővebben lásd Uő, *Az önmegszólító verstípusról*, ItK, 1966, 546–571. – Kétségtelen, hogy ennek a nagyszabású, s a magyar költészet értésére évtizedekig meghatározó hatással lévő, átfogó

„Azt mondják, [Balassi Bálint] szerelmi költészetében adta legteljesebben önmagát, művészetét.

Nehezen hisszük.

Rímtechnikája, strófaszerkesztése, képköltés lehetett díszesebb, mutatósabb, virtuózabb ott. S amaz említett dekorált reneszánszképnek is – a Reneszánsz-Élet-Örömmel is – tetszetősebb illusztrációját szolgáltatja ott. A szemlélt, a megítélt érzellemmel, s az átélt, az átérzett gondolattal egészen épített világkép, a változhatatlanra küzdött belső forma viszont itt, e sorsmérő, életértékeket, értékérvényt latoló verseiben van jelen, legyenek akár vallásos, akár világi »tematikájúak.«¹⁶

A grammatikának és a meggyőzés retorikájának, ill. a meggyőzés retorikájának és az ennek értelmezéséből következő logikai tisztaságú interpretatív állításoknak hiánytalan folyamatosságában hívó (s e meglehet: téves hit birtokában gazdag és ma is értékesnek bizonyuló eredményeket hozó), klasszikus strukturalista szövegértelmezés ez, amely ugyan a nálánál általa hagyományosabbnak vélt szemléletű szövegértelmezők meggyőzése kedvéért, szupplementumként, végül mégiscsak tesz bizonyos eszmetörténeti és biográfiai engedményeket, s ezzel határozottan ellene beszél saját szigorú és következetesen végigvitt módszertanának, a *tropusokra*, azok retorikájára azonban tényleg, egyetlen pillanatra sem ügyel, s ennek következtében, bár felmutatja, ám ezenközben elmulasztja észrevenni a grammatika retorizálódásának viszonylag szembeötlő pillanatait – amelyek pedig felettébb termékenyen akaszthatnák módszere némiképp talán gépies, döntően *technológiai*¹⁷ jellegű gördülékenységét.

Németh G. Béla értelmezésében például a második, központi jelentőségű szerkezeti egység (3–6.) egy összefüggő, „személyre lebontott miniatűr teológiai traktátus.”¹⁸ S első látásra valóban így is van: a 3. strófa röviden összegzi a megváltás munkáját, s abból érvet faragva, Krisztus érdemére hivatkozva kér, a 4. ezen argumentumot az isteni irgalom és az emberi véték bizakodó összehasonlításával, az 5. pedig Isten jóvoltára és gazdagságára, továbbá korábbi tetteire ill. saját szolgálta voltára történő hivatkozással toldja meg, hogy aztán a 6. az isteni Igére és saját hitére támaszkodva fejezhesse ki (immár újra) kétely nélküli reménységének bizonyosságát. Valóban úgy tűnik, hogy ez a személyesre hangolt teológiai érvelés nem csupán arra képes, hogy meggyőzze Istent, de arra is, hogy helyreállítsa a beszélő lelkének csendjét és békéjét, hogy meggyógyítsa sok kintől átfúrt elméjét és szívét (1–2.). Ám közelebről vizsgálódva felettébb szembeötlő, hogy az 5. strófa való-

---

költészet-értelmezési javaslatnak az *Adj már csendességet...* értelmezése volt az egyik legfontosabb kiegészítése, egyben kiterjesztési kísérlete.

16 NÉMETH G., *i. m.*, 158.

17 „A *technologia* Cicerónál eredetileg *rendszeres foglalkozás a grammatikával*”. OLÁH Szabolcs, *Az átlekésített zengés apológiája: Ong értekezése a szó technológizálásáról* = TKM 127.

18 NÉMETH G., *i. m.*, 152.

jában nem állításként, a „simán gördülő tudori kaptáció”¹⁹ problémátlanul egyértelmű elemeként, hanem a grammatika és a retorika, a szó szerinti és a figurális jelentés bomlasztó ellentétének elsődleges terepeként ismert²⁰ *retorikai kérdés* formájában fogalmazódik meg.

Jó voltod változást, gazdagságod fogyást ereszthet-é?
Éngem, te szolgálodat, mint régen sokakat, ébreszthet-é?

Németh G. interpretációja az 5. strófa ezen mondatait retorikai kérdésként, azaz (a retorikai kérdésről kialakított felfogása következtében) tkp. állításként érti: értelmezése szerint a beszélő e ponton valójában kétely nélkül bizonyos abban, hogy Isten jóvolta nem változik, gazdagsága nem fogy, és – mint régen sokakat – ma is képes új életre hozni őt. Ám az első látásra is világos, hogy a vers kontextusa nem kizárólag ezt az értelmezést támasztja alá. A 6. strófa ugyanis *válaszol*, s ezáltal a megelőző strófát (azt a retorikai értelemben vett *subiectio* viszonyába állítván) *valóban* a kételkedés, a kétségbeesés, a kétely (persze: azonnal meghaladott) pillanataként mutatja fel:

*Nem kell kételkednem, sőt jót reménylenem ígéd szerint.
Megadod kedvessen, mit ígérsz kegyessen hitem szerint.*

A 4. strófa pedig világosan megfogalmazza az okot, amely a felbukkanó kételyt motiválja:

*Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.*

Az isteni irgalom nagysága ugyan feljebb való, mint a véték rútsága, s ráadásul végtelen is, ám a bűn mégis éktelen s romlást valló – ennek ismeretében pedig teljesen indokolt *valódi kérdésként* feltenni, s akként is érteni az 5. strófa kérdését.

Immár talán pontosabban fogalmazva tehát: azt mondhatnánk, hogy az 5. strófa grammatikai értelemben két hasonlóan szerkesztett kérdő mondatból, két eldöntendő kérdésből áll, amelyeket Németh G. azonnal retorikailag olvas, hogy beilleszthesse őket a teológiai traktátus problémátlanul gördülékenyként ábrázolni kívánt érvvezetésébe. Szó szerinti, grammatikai értelemben ezek a mondatok ugyanis valóban azt kérdezik meg Istentől, hogy jóvolta megváltozhat-e, hogy gazdagsága elfogyhat-e, s hogy ennek következtében a beszélő egyáltalán remélheti-e még a kegyelem adományát. A kétely ezen

19 *Uo.*

20 Bővebben lásd DE MAN, *i. m.*, 21–25.

(Isten változandóságának kérdését feltevé, s ezért teológiailag teljes mértékben tolerálhatatlan) mélysége azonban szétfeszítené a *traktátus* fogalmára építő interpretatív keretet, ezért az értelmező kénytelen e kérdéseket olyan pszeudo-eldöntendő, s pusztán ebben az értelemben retorikai kérdéseként érteni, amelyekre olyannyira nemleges válaszok adhatók csak, hogy azokat (a vers állítólagos elliptikus jellegéből²¹ látszólag következő *enthymematikus* módon) már ki sem kell mondani, odaértődnek maguktól, akár az elhagyott kötőszavak. A Balassi-szöveg ezen kérdései azonban – láttuk – elsősorban nem pszeudo-kérdésként retorikaiak, hanem abban az értelemben, hogy egyaránt olvashatók szó szerinti, grammatikai értelemben (kérdésként), ill. figurális jelentésükben, retorikailag (állításként), ám a közülük történő választás argumentálhatatlan, jelentésük pedig a lehető leghatározottabban összebékíthetetlen. Ahogy De Man fogalmaz:

„[a] kérdés grammatikai modellje nem akkor válik retorikaivá, amikor egyrészt egy szó szerinti, másrészt pedig egy figurális jelentéssel van dolgunk, hanem amikor grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó.”²²

Nem azt állítom tehát, hogy Németh G. tévesen értelmezte az 5. strófát, amikor költői (pszeudo-) kérdésként interpretálta, hanem azt, hogy az adott kontextusban az 5. strófa legalább annyi joggal értelmezhető valódi kérdésként, s ezért a magam részéről nem mernék dönteni közöttük: két teljesen koherens, ám teljesen összeegyeztethetetlen olvasat fordul meg egyetlen strófán. Az 5. strófa kérdéseinek valódi kérdésként történő értése mindenesetre megnyit egy másik értelmezést. A továbbiakban értelemszerűen azt az interpretációt próbálom meg koherensen kifejteni, amely az 5. strófa kérdéseit valódi, nagyon súlyos kételyeket megfogalmazó kérdésként értelmezi.²³

Ebben az értelmezésben a II. (3–6.) rész nem a meggyőző argumentáció helye, hanem a megváltás hatékonysága fölötti valódi és módszeres kételkedése – s e rész központi jelentősége miatt a szöveg elsősorban talán nem is annyira a könyörgés artikulációja, mint inkább a beszélőt és megszólítottját egyaránt célzó, összetett stratégiájú meggyőzés: kétségtelen, hogy a kétely radikalitása ellenére a megbékülő szövetség valóban létrejön a vers végére. Ha azonban ez így van, és mindez *nem* a továbbra is központi jelentőségű, ám immár nem teológiailag érvelő, hanem retorikailag kételkedő részben történt meg, akkor a beszélő hogyan és mikor győzte meg Istent és magát arról, hogy a „kegyelemért áldást és imádatot” – elvén alapuló szövetség valóban létrejöhet?

21 NÉMETH G., *i. m.*, 148.

22 DE MAN, *i. m.*, 23.

23 Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy míg De Mannak a retorikai kérdésre hozott példái (Archie Bunker: „*Mi a különbség?*” ill. Yeats: „*How can we know the dancer from the dance?*” [Hogyan különböztethetnénk meg a táncost a tánctól?]) grammatikai értelemben *kiegészítendő*ek, addig a Balassiéi *eldöntendő*ek. Irodalomtörténeti értelemben talán megkockáztatható az a hipotézis, hogy a régi magyar irodalom szélsőséges döntési és választási helyzetekbe való beágyazottsága – úgy látszik – olyan irányba indította el a magyar nyelvű retorikai kérdés történetét, amely az

A könyörgés a versben felszólító mondatok által realizálódik. A kérés, a könyörgés olyan beszédaktus, amely grammatikai formáját tekintve nem különbözik a parancstól, a felszólítástól. Ez a vers minden ponton megjeleníti azt az egybeesést, hogy a nyelvben a felszólító módú igék grammatikai értelemben egyszerre parancsként és kérésként is funkcionálnak. Amikor tehát, Németh G. Bélát követve, elsődlegesen könyörgésként: áttételes parancsként²⁴ olvassuk a felszólítást, akkor – a tisztán grammatikai eszközökkel eldönthetetlen jelentésű grammatikai szintagmához képest – már eleve egy átvitt értelmű, retorikai olvasatot állítunk elő. Ez a retorikai jelentés pedig – nem nehéz észrevenni – apránként teljesen elkülönöződik a mondatok grammatikai értelmétől.

Jól látható, hogy a könyörgés artikulációjának legfontosabb *retorikai* eszköze ebben az esetben is az aposztrophé. A valóban legfontosabb *grammatikai* eszköznek tekinthető felszólító mondat funkcióival szöges ellentétben azonban az (általa hordozott) aposztrophé elsősorban nem a beszélgetőpartner cselekedtetésében, hanem a beszélő költői arculatának újraalkotásában érdekelt – újabban ezért is szokás a líra legalapvetőbb trópusának tekinteni.²⁵ A beszélő figurája és arculata éppen ezért retorikai értelemben nem a grammatikai értelmezésben valóban oly fontos személyragok, hanem elsősorban az emberektől el-, s Istenhez odaforduló megszólításai által rajzolódik ki. Ebben az értelmezésben az első szerkezeti egység a vallomást tevő, nyomorult *bűnös*; a második a meditáló és kételkedő *hívő*; a harmadik pedig a megigazult *új emberé*, s laudatív ígéretet tevő *új poétáé* – a vers tulajdonképpen annak történetét mondja el, hogy az Istennel folytatott közvetlen párbeszéd hogyan képes helyreállítani a beszélő bűnöktől roncsolt emberi és költői arculatát.²⁶ Azt hiszem, e folyamat mechanizmusait érdemes közelebről is megvizsgálunk.

---

eldöntendő (PETŐFI Sándor: *Nemzeti dal*), ill. a megszólított mibenlétére és kiválasztására (NAGY László: *Ki viszi át a szerelmet*) irányuló kérdések kanonikus túlsúlyát konzerválta. – Lásd még: Péter ÖTVÖS, *Das Vertrauen zu dem Redner = „Millionen Welten“: Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, Bp., Osiris, 2001, 359–366.

24 Németh G. szerint a könyörgés „[]átszólag, s a közhit szerint, lélektanát tekintve, közelebb áll a felszólító mód grammatikailag felsorolni szokott formái közül az óhajtóhoz, mint a parancsolóhoz. Valójában azonban az utóbbinak egyik leghathatósabb, bár sokszoros áttételű kifejeződése.” (I. m. 146.)

25 Az aposztrophé szerteágazó retorikai funkcióiról lásd Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000, 370–389.

26 Az arc megrongálódásának és helyreállításának retorikai stratégiáihoz lásd Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 93–107. – Az arc helyreállításának Balassi-követő poétikai szokásairól lásd OLÁH Szabolcs, *Az inspirált költészet poétikája: Hogyan befolyásolják a líra XVII. századi fogalmát a szabálypoétikák, a hívő ember valóságképzetei és a lejegyzőrendszerek? (Az egyházi énekköltészet formaelvei a 17. században; egyéni vallásosság és közösségi énekköltészet viszonya) = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században (RMKT XVII. század)*, szerk. ÖTVÖS Péter–SZILASI László–VADAI István, Szeged, 2005, s. a.

Az első részben (1–2. str.) a beszélő romokban hever. Nyugtalan és békétlen, bujdosó elméjét és bús szívét kínok fúrják át, lelke szomjas, védtelen, elhagyatott és alvó, az isteni harag a vesztére tör: kéréseinek logikai és lélektani alapja épp ezen bőven részletezett és immár régóta tartó állapot. Ez a gondolkodásmód az érvelés forrásaként felfogott toposzok között a személyi érvek (*argumenta a persona*) közül az állapotra (*conditio*), a tárgyi érvek (*argumenta a re*) közül pedig az időből vett évrre (*argumenta a tempore: tempus speciale: tempus singulare*) hivatkozik – a kérést tehát egyáltalán nem választja külön annak argumentációjától, s épp ezáltal szabadítja fel a hagyományosan argumentatív szerepű középső részt a kételkedés céljaira. A második, középső rész (3–6.) pedig maga sem mentes a kérő mozzanatoktól: a beszélő Krisztus érdemére hivatkozva szükségének megjelölését, vétkének rótságát és bűnének éktelenségét az Isteni kegyelemmel összevetve irgalmat, Isten korábbi cselekedeteire hivatkozva lelkének felébresztését, az Igébe foglalt isteni ígéretre és saját hitére hivatkozva pedig az ígéret teljesítését kéri. Az érvelés ebben a részben is a toposzokra hivatkozik: a benső kételkedés Istennek az emberek számára megalkotott önarcképére és Isten korábbi tetteire és mondásaira (*quid affectet quisque, ante acta dictaque*) épül. És hasonló szerveződést figyelhetünk meg a harmadik, záró részben (7–8.) is: a kegyelemre irányuló kérés összegző megisméltése nem csupán a korábban felhalmozott érvekre támaszkodik, de újra megrajzolja a nyomorult fej és annak letört szárnya által metaforizálódó állapotot (*conditio*), majd ráadásul jövőbeli tetteket: szárnyaló áldást, élő imádatot és vétek nélküli életet is ígér – a kegyelemért és a bű és kín nélküli jó halálért cserébe.

Jól látható tehát, hogy a sorozatos aposztrophék által a saját állapotra (a kínok fúrta elmére és szívre, a szomjas, védtelen, elhagyatott és alvó lélekre, a nyomorult fejre és annak letört szárnyára), ill. a beszélgetőpartner korábbi tetteire (Krisztus érdemére, az isteni kegyelemre, Isten korábbi cselekedeteire és az Igébe foglalt isteni ígéretre) alapozó érvelés mindvégig átjárja az egész szöveget, valójában nincsen önálló argumentatív szereppel felruházzható egység (a középső nem argumentatív funkciójával, hanem csupán a korábbi isteni tettekre és mondásokra történő gyakoribb és koncentráltabb hivatkozásaival különül el a többitől), s hogy ebben az értelemben a kérés–argumentáció–szembeállítás nem a vers egészét tagolja fel, jól elkülöníthető szerkezeti egységekre, hanem a strófákat. Tulajdonképpen *minden* strófa argumentum–kérés szerkezetű, s ennyiben az ellentét nem külső, a szöveg pusztá felosztását (*dispositio*) érintő, hanem belső, a szöveg alapötletét (*inventio*) eleve meghatározó szerkezeti alaptényezőnek bizonyul.

Nem csupán arról van azonban szó, hogy az argumentáció nem lokalizálható, mert viszonylag egyenletesen szétszóródott a szövegben. Hanem arról is, hogy e diszperz argumentációt döntően trópusok viszik színre. Ez a szöveg a tropikus elemeket argumentatív funkcióban használja, ill. az argumentáció elemeit jelentős részben a trópusok segítségével hozza létre. Az argumentáció a fellelés (*inventio*) része a klasszikus retorikában, a trópushasználat viszont a felékesítés (*elocutio*) központi mozzanata: az *argumentatív tropológia* ill. a *tropológiai argumentáció*, mint klasszikus kiasztikus megfordítás, ebben

a kontextusban azért mutatkozhat különösképpen jelentős poétikai teljesítménynek, mert a grammatika retorizálódásán (a retorikai kérdésen), illetve a retorika grammatizálódásán (a retorikai struktúrák szubjektív megjelenítésein)²⁷ túl példa lehet a *retorika retorizálódására*, arra, hogy hogyan és miképpen képes felülírni egymást az argumentáció, illetve a trópusok retorikája.

Kínok fúrta elme és szív, szomjas, védtelen, elhagyatott és alvó lélek, nyomorult fej és annak – a háttérben talán Hermész figuráját is felidéző – letört szárnya:²⁸ az, hogy ez a szöveg a kérés diszperz argumentációját a beszélő állapotáról való metaforikus beszéd feladatává teszi, viszonylag könnyen belátható. A beszélő állapotát leíró metaforák a toposzok rendszerébe illesztve argumentumként viselkednek: a trópusok retorikáját felülírja a meggyőzés. Ezt a retorikai működésmódot érthetően és talán joggal nevezhetjük *argumentatív tropológiának*. De létezik-e itt *tropologikus argumentáció*? Képes-e ez a szöveg arra, hogy a meggyőzés retorikáját felülírja a trópusokéval? Képes-e például arra, hogy trópusként jelenítse meg az argumentáció–kétkedés–meditáció tárgyat képező protestáns kegyelem-tan elemeit?

Nos, a középső, II. rész (3–6.) állításait összegezve talán parafrázálhatjuk úgy, hogy a megváltás munkája, Krisztus halála, létrehozott egy nagy érdem-bankot, amelyből az imákban megfogalmazott kérések nyomán elvileg mindenki szüksége szerint, személyre szabottan részesedhet, s amelynek minden egyes, leosztott darabja olyan, mint a nagy egész – s éppen ezért teljesen érthető, hogy a beszélő meditatív kérdése arra irányul, hogy a korábbi adományok nem csökkentették-e le az ő számára is veszélyes módon az eredeti készletet. A beszélő esetében mindenesetre az érdem-bank zárjának megnyitása a szárny adományát eredményezi: az ő speciális esetében ez az isteni kegyelem megnyilvánulásának formája. Gondolom, teljesen világos, hogy a kegyelem ebben az értelmezésben döntően *szinekdochikus* elven működik: az adomány minden cseppjében ott van a kegyelem egész tengere. Maga az adomány azonban – éppen azért, mert mindig teste- ill. lélekre szabott – mindig *metaforikus* természetű: a kérő legmeghatározóbb tulajdonságaihoz igazodik, azok hasonlóságon alapuló képi megjelenítése. A kérés (könyörgés) tárgya, a szinekdochikus kegyelem metaforikus adománya, ebben az esetben tehát a visszakapott szárny, a repülve áldás képessége: a költészet maga.²⁹

27 Lásd DE MAN, i. m., 26–30.

28 A 14. sor sokat emlegetett textológiai változatairól (*szárnyát–szarvát*) legújabban lásd TÓTH Tünde, *Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón*, Helikon, 2004, 428.

29 Talán épp a jelenbeli költői válságot jeleníti meg a metrum szintjén az igénytelen rímelés: 1. Úr-fúr; 3. hiányzó! belső rím, meg-meg; 4. való-valló; 5. é-é; 6. szerint-szerint; 8. nélkül-nélkül; etc. – Fontos megjegyezni ezen felül, hogy a költői önmegjelenítésnek ebben az esetben is meghatározó mozzanata a madár-kép: megvizsgálandónak tűnik, hogy a közzismerten meghatározó jelentőségű *Dávid*-image jelentéseit az életmű hogyan egészíti ki a különböző madarakra (első-sorban: a *fülemülére* [13: 7–8.; 43: 1, 8.; 56: 5., *Mint az szomjú sarvas...9.*; etc.]) tett utalásokkal.

Ha valóban úgy gondoljuk, hogy a retorika tulajdonképpen nem más, mint a nyelvben eleve benne rejlő művészi eszközök továbbfejlesztése az értelem (és a poézis) napvilágánál, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a jellemző Balassi-szöveg a képes beszéd meggyőző erejének kiaknázásával, illetve az argumentumok képi megjelenítésével, a retorika *ars bene dicendiként* és *ars persuadendiként egyszerre* történő megjelenítésével³⁰ olyan irányba fejlesztette tovább a nyelvben rejlő művészi eszközöket, amely irányba nem kívánta vagy nem tudta őt követni a közvetlen utókor. A 17. századi magyar nyelvű vallásos költészet (Balassit gyakorta közvetlenül is imitálni próbáló³¹) fősodra mindenesetre vitathatatlanul a szétszalazás mellett döntött, s a dogmatikai alapú argumentációtól hermetikusan elzárt tropologikus önmegjelenítés ezen korszaka után évszázadoknak kellett eltelniük, amíg a magyar irodalom (a XX. elejétől) lassanként újra elkezdte kiaknázni a trópusok argumentatív erejében, illetve az argumentáció tropologikus megjelenítésében rejlő poétikai lehetőségeket.³²

30 Úgy gondolom, Balassi verseinek e meghatározó poétikai sajátosságára helyenként már a szövegek argumentumai is felhívják a figyelmet. Pl. 40.: Cupidónak való könyörgés, *okul előhozván az salamandra példáját...*; 57.: Frustra omnibus rationibus incendendae Juliae tentatis ardentissima precatione eam in sui amorem alicere conatur *variis ad persuadendum exemplis allatis; Segélj meg engemet...*: Ebben a Noé bárkájából elrepült galamb állapotjához *hasonlítván állapotját, kéri Istent...* (Kiemelések mindenütt tőlem. Sz. L.). – Ezt az együttlátást egyébként – az argumentumok nyelvén fogalmazva – a *ratio* és az *oratio* összeolvasztására tett kísérletként is definiálhatnánk. (Lásd az 58. ének argumentumát: Videns Juliam nec oratione nec ratione in sui amorem inflammari posse..., lásd még: Ács Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 270–283; *Ua.* = Ács Pál: „Az idő ósága”: Történetiség és történelem-szemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 52–68.

31 Lásd pl. SZEPSI CSOMBOR Márton, *Ifjúságom vétke...*, RMKT XVII. 8. Nr. 62.

32 Lásd még: ÖTVÖS Péter–SZILASI László–VADAI István, *Balassi Bálint: Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem (Három himnusz a legszentebb Háromsághoz)*, Tiszatáj, 2004, október, 25–43.

AMEDEO DI FRANCESCO

L'artificio dell'eco in Balassi e in Gyöngyösi

1. L'eco nella Bella commedia ungherese di Bálint Balassi

La pastorale di Balassi presenta evidenti connessioni con il manierismo europeo. Questo mondo arcadico, infatti, è percorso da un'inquietudine profonda, da sensazioni extra-temporali: il piacere della ricercatezza stilistica è turbato dalla ricerca spesso ritenuta vana del rapporto inscindibile fra gli enti e le apparenze. La *Szép magyar komédia* (1588, *Bella commedia ungherese*) di Balassi si svolge nei limiti e secondo il canone della favola pastorale, dove però le leggi dell'armonia sono travolte dal vacillare di ogni cosa, come per una sorta di agitazione tumultuosa in cui la realtà perennemente, naturalmente e quasi d'incanto si alterna alla fantasia. Questa doppia osservazione del mondo fenomenico si rivela anche e soprattutto nella presenza corposa dell'artificio dell'eco, che domina la scena II del III atto.¹ L'interesse per le varie forme del ribattimento echico arriva a Balassi anche da una tradizione compositiva estranea e parallela all'incontro con la pastorale del Castelletti. Ma il riferimento alla tradizione è solo apparente poiché egli trasforma la sua fonte secondo una visione ormai manieristica o perlomeno molto vicina al manierismo. Balassi inserisce questo artificio nel suo rifacimento della pastorale italiana molto probabilmente perché egli ormai dipendeva fortemente dalla sua committenza, cioè da un residuo pubblico di corte desideroso di trascorrere il proprio tempo libero con l'attenzione rivolta a temi sempre più intriganti e inquietanti. Il rifacimento di Balassi diviene quindi anche riscrittura metamorfica perché in esso non viene risparmiata l'attenzione per il carattere appunto metamorfico del reale. E questo la dice lunga anche sul petrarchismo della ispirazione letteraria di Balassi dal momento che

1 La presente lettura del passo in questione, nella sua specificità e diversità, non potrà non risultare complementare a quella operata in Amedeo DI FRANCESCO, *Balassi Bálint: Egy útonjáró szerzette ének...* [Bálint BALASSI: *un canto composto da un viandante...*] = *A régi magyar vers* [La poesia ungherese antica], a cura di Tibor KOMLOVSZKI, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 117-125.

sotto la tematica naturalistica egli recupera l'idillio ormai inquieto di un mondo pastorale definitivamente svalutato. Il petrarchismo rinascimentale di Balassi s'innesta quindi sulla nozione di un manierismo che predilige ancora il mutamento delle forme, il mistero dell'illusione, la malia dell'immaginazione.

Balassi è il poeta dello spazio aperto, immenso, indefinito. L'artificio dell'eco – che in sé è apertura verso l'ignoto e il remoto ed è rifrazione della voce di un monologo – in Balassi diventa dialogo con l'ignoto di sé stessi e con il remoto che abita dentro l'io del protagonista, è apostrofe e interpellanza dell'io nascosto, dell'estremo che è in noi e nelle cose:

Ó, magas kősziklák, kietlenben nőtt fák,
kik nagy szerelmem tüzén
Igaz bizonságim vadtok, mert kínjaim
tudjátok, szinte mint én,
Ki látta élteben, hogy így haljon-vésszen
más, mint én, szerelmesén?

ECHO: ÉN²

Non è un caso se la prima parola ribattuta dell'eco responsiva è proprio l'io (*én*): ed è un io che è in empatia con il mondo della natura. La dimensione dell'indistinto abbraccia il microcosmo umano e il macrocosmo naturale, li tiene uniti e li fa compartecipi della stessa esperienza. Le aperture spaziali si estendono verticalmente („Ó, magas kősziklák”) ed orizzontalmente („kietlenben nőtt fák”) per ricongiungersi nella realtà sentimentale dell'io umano e poetante. Come a dire che l'artificio letterario e retorico si umanizza, prende corpo in una determinata condizione spirituale, si fa processo interpretativo ed esplicativo, si fa esperienza sacrificale e catartica. Anche perché la struttura metrica della strofa balassiana fa sì che la parola echica sia ribattuta non soltanto dal terzo ed ultimo verso, ma il più delle volte da tutti e tre i versi che già la contengono e la preannunciano. La parola echica è quindi un ribattimento lontano e reiterato, è il trionfo dell'assonanza, è la moltiplicazione degli spazi. Ma la contiguità di spazi pur lontani fra loro - in un tripudio di ambiguità semantiche e concettuali che non può non anticipare le movenze del barocco più arguto e problematico – è denunciata nel secondo verso là dove vien detto che l'esperienza sentimentale dell'io è condivisa dal tutto, quasi in una panteistica rifrazione della visione personalissima dell'io poetante.

Tutto si svela nella seconda strofa. Il dialogo apparentemente impossibile tra l'io e l'eco si instaura in questa strofa percorsa dal dubbio e dall'incredulità. Lo spazio è sempre indicativo della lontananza, il mistero è anche qui rappresentato simbolicamente dal

2 Bálint BALASSI DI GYARMAT, *Szép magyar komédia* [*Bella commedia ungherese*], a cura di Péter KŐSZEGHY e Géza SZABÓ, Bp., Balassi Kiadó, 1990, 35.

bosco, l'incertezza domina la scena ed assale lo spettatore, il personaggio misterioso della *tündér* si affaccia timidamente sul palcoscenico di questo dialogo ravvicinato tra l'io e il sé:

Ki felele nekem? Távul az erdőben
lőn ugyan valami szó,
Talám egyik tündér jár itt valamiért
vagy valami nyúlászó;
Ha ló nem nyerített, ki itt csörögetett,
ha lábain volt békó?

ECHO: ECHO.³

Il gioco retorico di Balassi è abile e riuscito: al di là dei riferimenti concreti e realistici ad un mondo circostante visto anche nelle sue componenti più vive e colorite (si vedano il *ló* e il *békó*), ciò che prevale su tutto è una sorta di onnipresenza di un io che dialoga con sé stesso, di un io che gioca con l'eco, di un io che si fa eco. Il pronome relativo *ki* rimanda ad un personaggio misterioso e indefinito: ma subito si scopre che esso è intercambiabile con il pronome personale *én*. Si avverte cioè che i dubbi e gli interrogativi, le „voci di dentro” provengono dai meandri dell'inconscio, nello stesso momento in cui il bosco rimanda inequivocabilmente all'intricata inaccessibilità del labirinto. Appare evidente che l'artificio retorico soggiace ormai a tutt'altra istanza, è funzionale a tutt'altro messaggio, è asservito a tutt'altra indagine: in altre parole, la comunicazione si avvale di un repertorio segnico che, se decodificato, rivela una circolazione semiotica in cui prevale il campo semantico di un io sofferente e lacerato, solo e dialogante con sé stesso, diviso tra voce primaria e voce ribattuta. È questo il motivo per cui gli echi delle prime due strofe sono appunto l'io ed Eco: essi sono agli inizi di un dialogo incerto e remoto, difficile e inquietante, problematico e misterioso.

Seguono tre versi che contengono i termini del confronto dialogico tra l'io ed Eco:

Echo, nagy kínomba, kibe szép Julia
engem vertengeni hágy,
Mi könnyebbíthet meg, s mitől léssen esmeg
kemény szíve hozzám lágy?
Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg,
s mi az, mire lelkem vágy?

ECHO: ÁGY⁴

3 Ivi, 36.

4 Ibidem.

In una raffigurazione del doppio che conduce ad un gioco di diffrazione e di rifrazione delle visuali prospettiche, appare qui Julia, l'altra e vera *tündér*, altra rispetto ad Eco, ma anche sua *alter ego*, rappresentante di un femminino che si rivolge direttamente al poeta. Anzi, Balassi assume l'espedito dell'eco responsiva proprio per questo carattere diretto della comunicazione verbale. E così si stabilisce un parallelismo retorico che mette in correlazione i termini espressivi delle sofferenze d'amore („nagy kínom,” „régí gyötrelmim”) e le tre parole-rima dei nostri tre versi (*hágy, lágy, vágy*) ci appaiono allora come parole prodotte da un'immaginazione sollecitata da un percorso intuitivo che vuole portare al raggiungimento di un oggetto concretamente rappresentato. La risposta (*ágy*) necessariamente possiede la corposa anfibolia che le si può facilmente assegnare: desideri lontani, carezzevoli fantasticherie, miraggi struggenti possono essere così legittimamente esternati, disinvoltamente evocati, innocuamente esposti.

L'antitesi tristezza-gioia (*bú-öröm*) domina i versi successivi, che contengono anche la rivelazione della donna che si nasconde dietro il nome di Julia. E così un altro segno di incertezza e di ambiguità viene ad aggiungersi all'indeterminatezza che regna in tutto il componimento: Julia è il doppio sfuggente di Anna, ma Julia è ninfa, fata e silfide, è cioè *tündér*, è sogno e immaginazione, desiderio e bramosia, sfinge e chimera. Anna indica una persona concreta e tangibile, ma l'allettamento dei sensi rimanda ai contorni maliosi e sfuggenti della *tündér*: un'infondata ed improbabile speranza di felicità soggiace al piacere dell'autoinganno, l'illusione prevale sulla realtà, il naturale soccombe al sovranaturale. Il mondo poetico di Balassi è antitetico, paradossale, equivoco: la linearità del ragionamento è bandita, la solarità della rappresentazione cede alla penombra d'un chiaroscuro intenso ed avvolgente.

Il *topos* dell'eco nella riscrittura ungherese diviene anche vita vissuta: l'autobiografia irrompe nel disperato abbandono dei sensi con interrogativi amplificati da un uso evidentissimo dell'allitterazione che talora assume anche la posizione dominante della rima interna. Questi procedimenti compositivi mostrano chiaramente che, così facendo, Balassi si distacca fortemente dalla fonte italiana ed assegna all'eco la funzione di interprete di sentimenti veri, fortemente avvertiti: l'allitterazione espone l'io all'interrogazione continua del sé, all'assunzione consapevole del proprio ruolo, all'aspettativa disincantata di una sorte non proprio favorevole.

Interrogativi, dubbi, sospetti, disillusioni formano allora l'apparato retorico di una voce personalissima e concreta che rivela il caos interiore di un animo sussunto dalla perdizione e dalla disperazione. All'eco vuota e lontana si sostituisce un poeta che trova nel petrarchismo i registri ricchi e variati di una partitura già pronta, ma è anche vero che quest'ultima consente di trasformare il *topos* in un'esperienza diretta, di riversare in esso

5 Cfr. Daniela DALLA VALLE, *Aspects de la pastorale dans l'italianisme du XVIIe siècle*, Paris, Champion, 1985, 109–115.

l'amore idealizzato di tanta studiaticissima letteratura e la concupiscenza della carne di tanti episodi autobiografici. Il dramma pastorale si trasforma in un romanzo modernissimo in cui l'io volge le proprie attenzioni e le proprie aspettative nella direzione di un aldilà che trascende e supera i ristretti confini di un sé che non si sente realizzato e che vuole ritrovarsi nella dimensione ambigua dell'illusione maliosa ed affascinante.

2. La prigione e la roccia. L'eco nella Fenice che rinasce dalle sue ceneri di István Gyöngyösi

La figura dell'eco nella struttura narrativa della *Porábúl megéledett Főnix* (1693, *Fenice che rinasce dalle sue ceneri*) interpreta non solo il *topos* della lontananza dell'amata e dell'amante, ma anche e soprattutto l'indeterminatezza psicologica del personaggio. E il procedimento compositivo attuato da Gyöngyösi sembra dar ragione a chi vede nel ricorso a quell'espedito un'infrazione alla linearità classica⁵ e „un riverbero ad onde concentriche che muove dalla periferia verso il nucleo drammatico principale.”⁶ L'intervento di Eco, infatti, se da un lato consente a Gyöngyösi di utilizzare e fare sfoggio di una tecnica compositiva che in area ungherese era nota sin dalla riscrittura balassiana dell'*Amarilli* di Cristoforo Castelletti, dall'altro coglie ed esprime la problematicità moderna di un personaggio sottratto alla storia d'Ungheria e restituito alla sua dimensione umana. Certo, le 15 strofe arricchite dalla rima ribattuta del quarto verso sono un riempitivo, sanno di posticcio, denotano un incedere incerto ed affastellato: ma qui non è tanto la difficoltà creativa di Gyöngyösi che deve interessarci, quanto piuttosto ciò che è all'origine di quella difficoltà, e cioè la maturata consapevolezza di non possedere l'attitudine a rappresentare compiutamente uno stato mentale, una forma psichica, un prodotto della fantasia che gli strumenti espressivi tradizionali difficilmente riescono a cogliere nel loro impasto originalissimo di antica sensibilità materialistica epicurea e di moderno senso problematico dello spazio. Gyöngyösi procede per accumulo, ma non secondo la linearità classicistica bensì secondo le volute serpentine⁷ e l'involuzione⁸ della visione barocca.

6 Roberto PUGGIONI, *L'eco responsiva nella drammaturgia pastorale e nel „Pastor fido = Intersezioni di forme letterarie e artistiche*, a cura di Elena SALA DI FELICE, Laura SANNA, Roberto PUGGIONI, Roma, Bulzoni, 2001, 213–214.

7 Cfr. Antonio PINELLI, *La bella maniera. Artisti del Cinquecento tra regola e licenza*, Torino, Einaudi, 1993, 125–129.

8 Cfr. Nullo MINISSI, *La forma dell'immaginazione barocca. Per una nuova definizione di Classicismo, Manierismo e Barocco*, in „La parola del testo”, VII - 2003, 137–157.

Inserita tra il labirinto e il sogno, l'eco è l'antitesi divinatoria di quest'ultimo. Se il sogno sarà il luogo degli incubi e della disperazione, l'eco è la sede della speranza, il luogo amico e rassicurante. Il dialogo tra l'eco e János Kemény viene fotografato da Gyöngyösi in un delicato quadro d'interno dove le asprezze della prigionia sono stemperate da un dialogo amichevole, affabile, quasi fraterno. L'eco certamente è sinonimo di ambiguità: e però questa ambiguità è una sorta di approdo dove convergono e si eliminano tutte le avversità, tutte le brutture del presente, tutte le asperità riservate dalla sorte. L'ambiguità dell'eco è un abbraccio caldo e sicuro, è un ricovero accogliente, è una risorsa nel momento della disperazione:

Így panaszkodván világ hívságárúl,
Maga sorsának is mostohaságárúl,
Midőn *ohait*, hall *jajt* ott egy kősziklárúl,
Ez ki *lén?* mond az: *Én*; ösmére szavárúl.⁹

L'eco è una finzione poetica che riproduce una finzione dello spirito, è un gioco compositivo che ricalca un gioco mentale, è un dispositivo artificioso che rimanda alle costruzioni artificiose della mente. Ci si affida all'illusione dell'eco per eludere le delusioni dell'esperienza esistenziale, ci si rimette alle vaghe lusinghe che provengono dall'eco per dare sostegno alla speranza, ci si abbandona ai richiami incerti dell'eco per evitare il più possibile i prodotti di un'immaginazione disturbata e contorta. Occorre quindi abbandonare un approccio inesatto alla comprensione della vera funzione dello strumento echico, al fine di ricondurre quel gioco compositivo ad una matrice profonda che coinvolge il mondo sentimentale, la struttura mentale, i movimenti psicologici del personaggio che dialoga con l'eco. In questo senso Gyöngyösi usa lo spazio assegnato all'eco, in questo senso ne interpreta la funzione, in questo senso ne determina i movimenti. L'eco qui è la vita, con le sue false certezze e le sue accattivanti illusioni; l'eco qui è la percezione fenomenica di un mondo incerto e instabile, è la sospensione gnoseologica di un universo arcano e insondabile. Poca cosa si dirà: ma questi sono gli strumenti a disposizione della sensibilità barocca, e non è da dire che essi non sappiano corrispondere ad una visione del mondo sofferta e problematica. Il ribattimento echico è in Gyöngyösi colloquio tra il reale e l'irreale, tra il certo e l'incerto, fra la realtà fenomenica e il desiderio extrasensibile. L'ambiguità delle rime è in Gyöngyösi dialettica poderosa fra la certezza e l'incertezza, fra verità e fantasia, fra mondo sensibile e trascendenza. E se consideriamo il fatto che la strofa di Gyöngyösi è la quartina dove il dodecasillabo assonanzato della tradizione si

9 István GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete [La Fenice risorta dalle sue ceneri ovvero il ricordo di János Kemény]*, a cura di József JANKOVICS e Judit NYERGES, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 94.

rincorre nella struttura monorima e monoritmica, non sarà fuori luogo allora rilevare che sull'equivoca risposta dell'eco si abbatte l'accumulo anch'esso echico delle quattro parole-rima dei corrispondenti quattro versi della strofa.

Poiché l'essere e l'apparire si alternano continuamente, la percezione del reale è ambigua e la realtà fenomenica si trasforma continuamente. Lo spazio reale (quello della prigione in cui Kemény si trova) si trova in una continua posizione dialettica con lo spazio misterioso che proviene dal di fuori (quello che l'eco fa presagire e percepire). Gyöngyösi è abile pittore di interni, è un intelligente miniaturista che ritrae con incisivi tratti di pennello: ed ecco allora apparire ai nostri occhi Kemény che si avvicina alla finestra della sua prigione per dialogare con Eco la cui voce proviene da una roccia:

Az Echo jelent meg, melynek hívására
Könyökle újonnan az ház ablakára,
Onnét beszél véle s hallgat válaszára,
Ha mit jövendőlné vigasztalására.¹⁰

Ecco: la prigione (*tömlöc*) e la roccia (*kőszikla*), sono i due simboli sui quali è costruita la problematicità barocca della visione del mondo di Gyöngyösi. La prigione è metafora dell'angoscia esistenziale, della vita che ci tiene avvinti a sé, delle leggi naturali e delle consuetudini esistenziali che ci frenano e ci governano dispoticamente. La roccia è metafora della resistenza, della persistenza, della costanza: come a dire che solo dalla forza dello spirito che si erge a baluardo di un'umanità assediata e assillata può venire un aiuto risolutore e decisivo. Fra la prigione e la roccia v'è uno spazio intermedio che è spazio indeterminato, indefinito, imprecisato: questo spazio è magmatico e in esso può esplicarsi il fenomeno confuso dell'eco che allora svolge una sorta di mediazione fra le angosce dell'animo e la forza dello spirito che ad esse si oppone. Ogni risposta dell'eco è un'incerta apparizione del mondo fenomenico oppure è piuttosto un ambiguo riferimento ad esso. Quelle dell'eco sono risposte parziali che lasciano trasparire una sorte meno funesta di quella in cui è precipitata la vita di Kemény: le risposte dell'eco sono accenni, ammiccamenti, intuizioni che collegano lo spazio della prigione a quello della roccia, che collegano il dubbio alla certezza attraverso uno spazio insidioso che va percorso per intero se si vuole arrivare alla meta.

In Gyöngyösi questo spazio è superato dall'intervento di Eco, personaggio mitico che nell'epos dimentica il suo amore per Narciso per dedicarsi alle cure di Kemény; questa ricostruzione è basilare dal punto di vista della visione del mondo del poeta ungherese, poiché è all'origine del gioco echico e della sua funzione mediatrice:

¹⁰ Ibidem.

Mond: Narcissus heve nemde most is száraszt,
S eltávozásával új siralmat támaszt,
Azt keserged? Avagy adván jajos választ,
Azt szánod, hogy engem sok veszély fáraszt? (Echo:) Azt.¹¹

Nel poema ungherese Eco simpatizza per Kemény e si fa referente di una colloquialità calda e partecipe, calorosa ed espansiva, che attutisce le ristrettezze della situazione esistenziale del nostro personaggio con brevi risposte che addolciscono le pene della prigionia. Qui Gyöngyösi è ottimo poeta, che riesce a ricostruire la storia personale di Kemény sul contrasto fra l'apertura spaziale del mondo e della luce (*szabad világ*) e l'angustia di una luce solare rinchiusa e sin troppo limitata e delimitata (*zárt nap*): spazi inquietanti ambedue, poiché il primo appare inaccessibile e il secondo è un sofferto circolo conchiuso dal quale non si può uscire. È un'opposizione concettuale che solo un grande poeta crea nello spazio di un solo verso; è un'opposizione vitale la cui tragicità è accentuata dalla contiguità quasi pernicioso dei due sintagmi: le tenebre si oppongono alla luce, l'angustia di un luogo si oppone alla solarità del mondo circostante, due icone spaziali si fronteggiano per cozzare fra loro, il gioco di rapporti luce/oscurità esige una spazialità tridimensionale che collochi uno accanto all'altro il mondo della prigione, il mondo della libertà e il tramite dell'eco. Il lettore è chiamato a collocarsi in ogni componente di questa triplice dimensione che non è pura caratterizzazione di una dimensione fisica, ma è anche e soprattutto una condizione psicologica che si colloca all'interno di un sistema di rapporti umani e ne disvela la fragilità, il simbolismo, il significato più recondito:

Igenis az, tudom, mert túlem sokat kér,
Akinek gőzétül szédelgő fejem sér,
Ha el nem készítem, mondja, több kénra vér,
S így szabad világot zárt napom nem ér. (Echo:) Ér.¹²

Quanto sinora detto ci aiuta a capire il perché Gyöngyösi abbia recuperato proprio qui l'artificio dell'eco e lo abbia immesso all'interno del suo epos. Avrebbe potuto farne a meno, poiché la sua opera non è una pastorale dove quell'artificio è luogo comune universalmente accettato e canonicamente previsto. E invece no, egli lo recupera e lo destina ad una funzione recitativa ben precisa, cioè alla funzione di creare una pausa discorsiva in cui il personaggio Kemény ci si possa rivelare in tutta la sua umanità, in tutta la sua precarietà, in tutta la sua fragilità. Qui l'epos diventa nostro, si umanizza e si presta alla condivisione. Il testo poetico abbandona la sua frigidità e si fa carne e sangue di una

11 Ibidem.

12 Ibidem.

umanità sofferente e insoddisfatta. Il lettore abbandona il pregiudizio che è alla base di ogni lettura seicentesca e si fa ascoltatore attento di storie plausibili, convincenti, credibili. E non può essere altrimenti, poiché qui Gyöngyösi sa rispettare le esigenze della creazione artistica e le concilia con le istanze del realismo descrittivo e narrativo che ogni lettore moderno si aspetta. La poetica barocca di Gyöngyösi qui si concilia, infatti, con un realismo situazionale che rende moderno il testo poetico seicentesco. E qui è da vedere il valore poetico della composizione di Gyöngyösi, che coniuga magistralmente l'artificio della creazione colta ed erudita con un espressionismo moderno che trasforma le vicende dell'epos in vita vissuta. Gyöngyösi è tutto qui, in questo incontro di antico e moderno; il valore della sua poesia è tutta qui, in questa interazione continua ed armoniosa di letteratura artistica e di visione realisticamente moderna del fatto letterario.

SZENTPÉTERI MÁRTON

„Vox Dei majestatis intoniut” Adalék a Szenci Molnár Albert fordította 29. zsoltár értelmezéséhez¹

Csaknem tíz évvel ezelőtt, egy korai cikkemben arra törekedtem, hogy – szemben a Dézsi Lajos platonizáló értelmezését követő hagyománnyal – bizonyítsam: Szenci Molnár Albert Heidelbergben, 1599 júniusában kibontakozó pszichotikus eseményének nem szerelmi bánat volt az oka.² Mint rámutattam, Szenci Molnár és barátai – Bartholomäus Keckermann és David Kügler – írásaikban nem a *furor amoris* toposzával értelmezik szerzőnk súlyosbodó lelkiállapotát, illetve pszichotikus eseményét, hanem üdvtörténeti logika szerint, az ördög és a Jóisten küzdelmének narratív mintájával. E minta szerint Molnár lelki és testi betegségeit „ördögi kísértésként” (*tentatio diaboli*), „eszméltre tértét” és „gyógyulását” (*restitutio mentis és remedium sanitatis*) pedig „Isten kegyelmétől” (*clementia Dei*) függő „jótéteményként” (*benignitas divina*) kell látnunk.³ Többek között leszögeztem azt is, hogy a „pszichotikus állapot kiváltásában lehetett ugyan szerepe a házasodási kudarcnak (ami azonban szövegszerűen nem szerelmi kudarc volt), de a közelebről meghatározatlan”, az események háttérében dolgozó „betegség” oka semmiképp.⁴ E korai megfontolásaimat fenntartom, ám ezúttal sem lépek túl a filológiai kérdé-

1 A tanulmány megírásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek ösztöndíja 2007 nyarán.

2 SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrül = Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Bp. (FISZ), 1999 (FISZ Könyvek, 1), 132-136.

3 *Uo.*, 137-138.

4 *Uo.*, 138. SZABÓ András tehát saját pontatlan parafrázisával száll vitába akkor, amikor azt állítja, hogy újabban „Szentpéteri Márton állított fel arról egy meggondolkozató, szellemes elméletet, hogy az idegösszeomlásnak nincs köze a sikertelen leánykéréshez. Mivel a *Napló*ból és a levelezésből megismert tények és körülmények [...] arra utalnak, hogy [...] a leánykérés sikertelensége robbantotta ki a válságot, gondolatmenetének ezt az alappilléret nem tudom elfogadni”. *Szenci Molnár Albert naplója*, s. a. r. SZABÓ András, Bp. (Universitas), 2003, 25-26. Ezentúl: SZMAN. Akárcsak *Mindennemű háborúság ellen* című tanulmányában, ahol hasonló módon vitázik *Boszorkányos Szenci Molnár Albert* című cikkem verselemzésének a tőle való sajátos

seket tisztázni szándékozó pszichohistóriai előzetes hatáskörén, és a téma iránt érdeklődő lélekgyógyász kollégák hiányában továbbra sem célom felállítani Molnárunk történeti értelemben vett pontos diagnózisát.⁵

1999-es cikkemben nem csupán a fenti narratív mintákkal foglalkoztam, érintettem ugyanis a naplóíró önarcképrajzolásának és énformálásának más kérdéseit, így például a naplóbéli látszólagosan véletlen egybeesések, vagy szinkronicitások szerepét is. Thomas Schaller 1596-os, baljós végzetű prédikációjával, s a kálomisták rágalalmazásakor a strassburgi dómba becsapó villámmal kapcsolatban nem került napfényre újdonság Szenci Molnár kutatóinak publikációiban.⁶ Ezúttal magam is inkább a 29. zsoltárral kapcsolatos szinkronicitásról szólnék. Mindannyian jól ismerjük a napló azon jelenetét, melyben Szenci Molnár a 29. zsoltárt olvassa, s amikor annak harmadik, az Úr hangját zengő versszakához ér, hirtelen erősen megdördül az ég, s ez az egybeesés Molnárunkat csodálatos módon megindítja.⁷ Korábban Kovács Sándor Iván méltán sikeres elemzésére utaltam:

KSI tanulmányában rákérdez arra, vajon «honnan tör fel» Szenci zsoltárfordításában «a kivételes érzelmi erő? [...] Pontosan válaszolhatunk – írja –: a személyes átélésből. Mert hogyan is képzelhetnénk el, hogy amikor Szenci Molnár Albert fordítói munkája során ehhez a XXIX. zsoltárhoz érkezett, ne jutott volna eszébe a megrendítő személyes

parafrázisával, s nem magával a verselemzéssel. L. SZABÓ András, *Mindennemű háborúság ellen. Szenci Molnár Albert versének háttéréhez=A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, Szerk. Ötvös Péter et al., Szeged (SZTE), 2005, 363. SZENTPÉTERI MÁRTON, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, Café Babel, 1999/2, 37-45.

5 Fenntartom ugyanakkor, hogy a Heidelbergben történtek messze súlyosabb lelkibetegségre utalnak, mint egy idegösszeomlás tünetei. Szenci Molnár ugyanis saját bevallása szerint is hallucinált – angyalokat és ördögöket látott – és kiabált, majd pedig eszméletét veszítette közel egy hétre! Ezt a pszichotikus eseményt az eszme- és kultúrtörténész semmiképpen sem nevezheti eufémizmussal idegösszeomlásnak. L. *Taμειδιον sive Scriptiolum*, f. 524v. A naplót is tartalmazó kéziratot l. a Teleki Tékában, Marosvásárhely: To-3619b Ms. 37. Pápai Páriz Ferenc a kéziratkötetet 1671-ben *Taμειδιον sive Scriptiolum*ként nevezi el annak legelején, ezért így hivatkozom rá a továbbiakban. L. még *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, s. a. r. DÉZSI Lajos, Bp. (MTA), 1898, 25. (A továbbiakban *NLI*.); és *SZMAN*, 130.

6 *SZMAN*, 113.

7 Post „pro felici rei eventu lego Psalterium incipiens a 25. cum[ue] p[er]venissem ad 29. v[ersus] 3. vox Dei majestatis intonuit: coelum subito vehementer intonuit et me mire commovit.” *Taμειδιον sive Scriptiolum*, f. 524r. Vö. *NLI*, 24. *SZMAN*, 129. A zsoltárhely a következőképpen szól a Vulgatában: „Vox Domini super aquas; / Deus maiestatis intonuit, / Dominus super aquas multas.” *Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio*: http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html. Hozzáférés: 2008-02-03. Ahogy arra SZABÓ András rámutat, ezt a sort rántja össze Molnár naplójában a „vox Dei majestatis intonuit” formájában, l. *SZMAN*, 129. A *Psalterium Ungaricum* évekké később így adja vissza a helyet: „Az UR szava megzendöl, / Az vizeken megdördöl, / Menydörgő diczsősége / Elhat az nagy tengerre.” *RMKT*, XVII/6, 75.

tapasztalat: miként lapozta ő már a XXIX. zsoltárt 1599-ben is, amikor ugyanúgy megdördült az ég fölötté, mint a psalmus strófaiban [...] Nem lehetett másként: a XXIX. zsoltár jelével megpecsételt testi lelki megpróbáltatás fájdalmas emléke segíthetett hitelesíteni a szülő szarvas fájdalmát.» KSI a következő párhuzamot állítja fel tehát: az Úr szava a zsoltárban – égzengés, az úr félelmetes hangja idétlen (koraszülött) borj születését eredményezi – nem sikerül a leánykérés.⁸

Már ekkor óvatosságra intettem azonban Kovács Sándor Iván nagy pátozzsal írt soraival kapcsolatban. Ezzel ugyanis sejtetni állt szándékomban, hogy egyáltalán nem zárható ki Molnár költői természetű munkálkodása naplójának írásakor sem. Elképzelhető ugyanis, hogy már a naplóbejegyzés megírásakor megalkotta azt a költői toposzt, „kit osztán könyvekbe rendelt” Lobwasser német sorainak magyar nyelvű papírra vetésekor. A látszólagos véletlen egybeeséssel kapcsolatban a holland Harry Mulisch-t idéztem, akinek Jung szinkronicitás-fogalmával kapcsolatos *bon mot*-ja szerint „az irodalom az értelem világa, melyet a véletlenek világaként ábrázolnak”.⁹ Rövid irodalomelméleti fejtegetésekkel igyekeztem sejtetni, hogy a naplót bizony nem egy esetben a szó legszorosabb értelmében költészeti nyersanyagának tekinthetjük, ahol az önarcképrajzolás és az énformálás gesztusai gyakran referenciaképző erővel léphetnek fel a történő valóságot dokumentáló lejegyzői igénnyel szemben. Mostani adalékkal ezt a felvetést kívánom megerősíteni.

Már 1999-ben is jeleztem, Szenci Molnár jegyzetelőfüzetében a „jeles szerzők és kiténő könyvek” (auctores insignes et libri praeclari) listájára felvette Ambrosius Moibanus avagy Moyben (1494–1554) boroszlói pásztor zsoltárkommentárját, a Wittenbergben, 1536-ban megjelent *Der XXIX. Psalm Davids von der gewalt der stimme Gottes, jnn den luefften* című munkát.¹⁰ A lábjegyzettel azonban nem foglalkoztam a továbbiakban, mint ahogy más kutatók sem. Pedig a jegyzetelőfüzetben a következőt olvashatni e könyvről: „Ambrosius Moibanus a Zsoltárokról. Breslauer lelkész, akinek idejében a régi torony csodálatos módon dőlt le angyali segítséggel, ahogy amaz [ti. Moibanus] a 29.

8 *Szenci Molnár megőrül*, i. m., 145. Vö. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *A XXIX. Szenci Molnár-zsoltár = Vágy és emlékezet*, Bp.–Miskolc–Dunaszerdahely (Széphalom–Felsőmagyarországi–Nap), 1996, 188–189. Eredetileg l. Uő, *Szenci Molnár Albert XXIX. zsoltár = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI TIBOR, Bp. (Akadémiai), 1979, 215–225.

9 *Szenci Molnár megőrül*, i. m., 145–146.

10 *Szenci Molnár megőrül*, i. m., 145. *Auctores Insignes et Libri Praeclari*=*Ταμειδιον sive Scriptiolum*, ff. 485r– 486r. MOIBANUS, Ambrosius, *Der XXIX. Psalm Davids von der gewalt der stimme Gottes, jnn den luefften, An die hohen Regenten, Sampt etlichen schrecklichen ungewittern, so sich im negst vorgangenem Jare jnn der Slesien begeben haben*, Wittenberg (Hans Lufft), 1536. A wolffenbütteli Herzog August Bibliothek (HAB) példányát forgattam: A: 178.2 Theol. (2).

zsolttárral kapcsolatban tanítja.”¹¹ A ledőlt „régí torony” (turrís antiqua) két dolgot jelenthet Molnár – és tegyük hozzá Moibanus – értelmezésében. Egyfelől vonatkozhat a katólikus egyházra, hiszen Moibanus 1525-ben lesz az addig katólikus boroszlói Szent Erzsébet templom első evangélikus prédikátora Johann Hess javaslatára, akivel lényegében ketten szervezik meg Szilézia lutheránus hitre térítésének – vagyis az új torony megépítésének – munkálatait.¹² A kifejezés azonban vonatkozhat magára az 1525-től evangélikussá lett Szent Erzsébet templomnak százharminc méteres tornyára is, melynek csúcsa 1529-ben dőlt le egy igen heves orkán következtében, s amelyet csak 1535-re építettek újjá.

Ez utóbbi tény ismeretében, úgy tűnik, érdemes felidézni még egyszer Moibanus Luther bevezette zsolttárkommentárjának teljes címét: *Der XXIX. Psalm Davids von der gewalt der stimme Gottes, jnn den luefften, An die hohen Regenten, Sampt etlichen schrecklichen vngewittern, so sich im negst vorgangenem Jare jnn der Slesien begeben haben*. Ha véletlenül nem fedezem fel Moibanus művét egy német meteorológiatörténeti monográfiában, talán sosem figyelek fel az alcímre, s a kis könyvecske érdemi tartalmára! Pedig nem véletlen, hogy Gustav Johannes Georg Hellmann német meteorológus és klímakutató, és nyomában Alfred Wegener megemlékeznek a „teológiai-meteorológiai traktátusról” (theologisch-meteorologischer Traktat).¹³ Moibanus könyve ugyanis az egyik első olyan munka, amely látványos időjárásí jelenségek részletes leírásával szolgál, ez esetben az 1535-ös nagy sziléziai viharokéval, kiváltképpen pedig az Ölsben tombolóéval. Persze, bármily kecsgetető, minket most nem a klímatörténeti összefüggés kell,

11 „Ambrosius Moibanus in Psalmos. Minister Vratislaviensis; cujus tempore turris antiqua miraculose delapsa ope angelica, ut ipse supra Psal. 29. docet.” *Taqueiðiov sive Scriptiolum*, f. 485r.

12 „Moibanus itaque cum Ioanne Hesso, una mente operaque coniuncta, primus ibi ecclesiae doctrinam emendavit: abusus sustulit: idololatriam et superstitionem abrogavit: atque ordinem ecclesiasticum utilem instituit. Hanc vero ad rem moderatione magna opus fuit: ne vel doctrinae novitate animi populi offenderentur: vel rituum ecclesiasticorum muratione Pontificii exasperarentur: vel regem Ludovicum iuvenem in semetipsi concitarent. Quocirca ante omnia doctrinae fundamenta ex verbo Dei ambo illi, Moibanus et Hesus, iecerunt: evangelii ac politicae potestatis discrimen inculcarunt: et quaecumque ceremoniae ecclesiasticae, inviolata religione, servari porerant, cas retinuerunt.” MELCHIOR, Adam, *Vitae Germanorum Theologorum, qui superiori seculo ecclesiam Christi voce scriptisque propagarunt et propugnarunt*, Heidelberg (Rosa), 1620, 256. MOIBANUSRól általában l. uo., 256-258. Wolfenbüttel HAB, A: 283 Hist. (1). L. még KONRAD, Paul, *Dr. Ambrosius Moibanus. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche und Schule Schlesiens im Reformationszeitalter*, Halle (Niemeyer), 1891 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 34).

13 HELLMANN, Gustav Johannes Georg, *Beiträge zur Geschichte der Meteorologie*, Berlin (Königliche Preußische Meteorologische Institut), 1914, 131. skk., idézi WEGENER, Alfred, *Wind- und Wasserhosen in Europa*, Braunschweig (Vieweg & Sohn), 1917 (Die Wissenschaft Sammlung von Einzeldarstellungen aus den Gebieten der Naturwissenschaft und der Technik, 60), 7–9.

hogy foglalkoztasson, de jóval inkább az a tény, hogy a sziléziai reformátor Moibanus a féktelen – többek között cserépkályhákat felrobbantó, embereket ágyastul az utcára dobó, városfalakat megrongáló és kőkereszteket és fiatornyokat templomtetőkről letépő – viharokat éppen a 29. zsoltár kommentárjában írja le! Abban a művében tehát, melyet Szenci Molnár jegyzetelőfüzetében a legkiemelkedőbb könyvek listájára vett fel. Ez a tény, úgy hiszem, mindenképpen új megvilágításba helyezi fikció és valóság szövevényes kapcsolatának kérdését Molnár Albert 1599. június 14-e csütörtökének kora reggelén esett zsoltárolvasásával összefüggésben. Talán valóban megdördült az ég a 29. zsoltár megfelelő sorának olvastán, talán nem; ezt most ne firtassuk. Az azonban teljesen nyilvánvaló, hogy a későbbi zsoltárfordítást ihlető naplóbéli toposz végső soron a sziléziai reformáció egy – Szenci Molnár fiatalkorában már – klasszikusnak tartott szerzőjétől származott, hiszen az 1535-ös viharokat Moibanus éppen a 29. zsoltárban mennydörgő Úr hangja határtalan erejének illusztrációjaképpen vonultatta fel kommentárjában.

Nem vitatom, ha megdördült az ég azon a reggelen, az isteni gondviselésben hívő Szenci Molnár azt mindenképpen égi jelnek fogta fel, és semmiképpen nem véletlen egybeesésnek miként azt egy szekuláris értelmezés javasolná. Kérdés azonban, miként is értelmezte Molnár ezt az isteni jelet? Bár nagyon tetszetős Kovács Sándor Iván értelmezési javaslata, szöveg szerint semmi sem utal arra, hogy azt költőnk rövidesen nyilvánvalóvá váló házassági kudarcának előjeleként fogta volna fel – csak annyi bizonyos, hogy a mennydörgés csodálatosképpen megindította Molnárt. Ne felejtjük, Molnár ugyan valóban a „dolog – ti. az eljegyzés – sikeres kimenetele miatt” (pro felici rei eventu) kezdett zsoltárolvasásba, ám nem a 29. zsoltárnál nyitotta ki először bibliáját, hanem a 25.-nél! Így szól annak első strófája Molnár átköltésében:

Szivemet hozzád emelem,
Es benned bizom Uram
Es meg nem szégyenültetem,
Nem nevet senki raytam.
Mert szégyent nem vallanac,
Az kic hozzád esedeznec,
Azoc pironkodgyanac,
Az kic hitetlenül élne.¹⁴

Nos, a hely időszerűségéhez nem fér kétség, miként a parafrázis egyéni szóhasználata is erős autobiografikus ihleltségre vall. Az azonban, hogy Molnár érthetően éppen itt ütötte fel bibliáját, nem feltétlenül nyújt fogódzót a rákövetkező – a konkrét élethelyzethez nehezebben vagy alig köthető – zsoltárok értelmezéséhez. Ez pedig azt jelenti, hogy

14 RMKT, XVII/6, 67.

a 29. zsoltár Molnár-féle parafrázisának ihleltségét túlzott olvasói kisajátítás egyértelműen a leánykérés kudarcával párhuzamba állítani. Mert hiszen mi is a 29. zsoltár tényleges tárgya? Summája szerint „David inti az Izraelitákat, és kiválképpen az főfő népet az Istennek dicziretire.” Az első strófa szerint pedig:

Mostan ti hatalmassac,
Tekintetes nagy urac,
Adgyatoc az Istenec
Diczöséget nevénc,
Mint hatalmas Istenteket
Fellyétec tisztelvén ötet,
Szent templomában áldgyatoc,
Es térdet fejet haytsatoc.

Ez intő hangú nyitóstrófa után zendül meg az Úr szava a vers második strófájában mutatván az Istennek „nagy hatalmát”: „Az Urnac dördölő szaván / Nagy vólta meglátzic nyilván.” A harmadik és negyedik strófák képei – többek között a kicsavart libanoni cédrusok vagy a koraszülött borjút ellő szarvas – támasztják alá ezt az állítást. Az ötödik és hatodik záróstrófák teszik világossá ugyanakkor, hogy az igazhívókra nem sújt le az Úr haragja:

Az Ur az ő népénc
Eröt ád seregénc,
Öket hiven megtartya,
Békességgel megáldgya.¹⁵

Míg a 25. zsoltárt könnyűszerrel, addig a 29. zsoltár szövegközeli értelmezését szemlátomást csak meglehetősen nyakatekert módon lehet kapcsolatba állítani a leánykéréssel magával. Ha valóban dörgött az ég 1599. június 14-én reggel, úgy vélem, akkor az Molnárt azért indította meg csodálatos módon zsoltárolvasás közben, mert a költőnkben lakozó igaz hívő számára mintegy megerősítette a 29. zsoltár tanítását. Ráadásul Szenci Molnár Albert számára nem volt ismeretlen Andreas Moibanus azon zsoltárkommentárja, amelyik a nagy erejű természeti jelenségeket ugyancsak a 29. zsoltár mondandójának illusztrációjaképpen mutatta be korabeli, hívő olvasóinak.

15 RMKT, XVII/6, 75–76.

KESERŰ GIZELLA

Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején¹

A heterodoxia 17. századi történetének fontos dokumentumát, a rakóvi zsinatnak 1629-ben az erdélyiekhez írt levelét² Janusz Tazbir kivonatolta röviden a lengyel testvérek 1660-ban Erdélybe menekült csoportjának történetét feldolgozó monográfiája előszavában.³ Úgy gondolom, ismételt elővétele néhány új szemponttal gazdagíthatja a két testvéregyház – a lengyel és a magyar – kapcsolatairól kialakult képet. Másfelől mivel a 17. század első évtizedeiből még az átlagosnál is kevesebb forrás maradt fenn az erdélyi unitárius egyház életéről, ha áttételes módon is megvallatható ez a dokumentum abból a szempontból is, milyen is volt az az adott időszakban.

A levél kiemelésre méltó részében a rakóviai testvéri együttműködés régi hagyományaira és az erdélyiek javára hivatkozva egyesülést javasolnak. „Miért nem egyeztetjük tehát elképzeléseinket, az egy Isten és az ő Krisztusa dicsőségére és az emberek üdvösségére vonatkozó dolgokban?” – kérdezik, s a náluk meghonosodott dogmatika és diszciplína bevezetését kérik. Eddig más idegen országokban peregrináltak a tehetséges erdélyi ifjak, akiknek mostantól rakóvi képzést ajánlanak a fentiek előmozdítására, és azt, hogy a kezdetek gyakorlatához, a rendszeres levélváltáshoz térjenek vissza, s gyűléseiket látogassák erdélyi küldöttek. Javasataik indítékaként egy konkrét eseményt emlí-

1 Készült az MTA-SZTE Kora Újkori Eszmetörténeti Kutatócsoport munkája keretében és az OTKA (*Felekezeti és múltteremtés*) támogatásával.

2 A dolgozat végén az egész levelet közöljük. Az egyetlen fennmaradt másolat kiadása: KÉNOSI–UZONI, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica Liber, I–II*, ed. János KÁLDOS, Bp., 2002, 861–863. (Bibliotheca Unitariorum IV/1–3) – a magyar fordítás MÁRKOS Albert munkája, mint minden *Historiából* vett idézetünké 16. századi kötete megjelent: KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, FORD. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, sajtó a. rend. HOFFMANN Gizella – KOVÁCS Sándor – MOLNÁR B. Lehel (Az erdélyi Unitárius Egyház gyűjtőlevéltárának és nagykönyvtárának kiadványai 4/1).

3 Janusz TAZBIR, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660-1784*, Warszawa, 1964, 17.

tenek: váratlanul megjelent náluk Matthias Ravius,⁴ aki panaszkodott az erdélyi egyházban uralkodó viszonyokra. Mint írják, az egyesülési terv szerencsés kimenetelét előlegzi a szemükben az, hogy az akkor már 7. éve püspök Valentin Radecke is tőlük került Erdélybe.

A levelet és az egyesülési tervet egyáltalán nem említi Szczołka a rakóvi zsinati anyagok kivonatában.⁵ Közvetlen erdélyi fogadtatásáról sem tudunk egyelőre semmit. Most csupán a levél erdélyi szereplőit szeretnénk az előzmények és későbbi fejlemények meglehetősen lyukacsos terébe halványan fölrajzolni. Milyen közösségbe érkezett Valentin Radecke, hogy majdnem három évtizedig ott szolgáljon?

A részletek árnyalt bemutatása még további feladat, annyit azonban sikerült feltárniok az utóbbi évtizedek magyar kutatásainak, hogy szakítani kell azzal a képpel, amely a nemzetközi kutatásban, de különösen a nagy összefoglalásokban még ma is él a Dávid Ferenc utáni erdélyi antitrinitarizmusról. Nincs módunk most annak részletezésére, hogy e kép kialakításában mennyire vétkesek a hagiográfiát a történetírással összekeverő 19. századi erdélyi unitárius szerzők, ám tény, hogy ez a kép a következőt sugalmazta: a mártír püspök halála után az erdélyi antitrinitarizmusban intellektuális erőről tanúskodó fejleményt már nem regisztrálhatunk, amiből az is következtethető, hogy csak idő kérdése maradt, hogy az egyház egésze mikor csatlakozik a konszolidációja következtében egyre vonzóbbá váló lengyelországi testvérek gyülekezeteihez.⁶ Az utóbbi évtizedekig figyelmen kívül hagyott kéziratok forrásanyagára támaszkodó újabb eredmény tehát, hogy földrajzilag is nagyon sok kisebb centrumot is magába foglalóan irányzatok, csoportok vagy alcsoportok tarka együtteseként lehet elképzelnünk az erdélyi unitarizmust az 1580-as évek után is, egészen bizonyosan a dolgozatunkban is majd említendő 1638-as év drámai eseményeiig.⁷ Ezek közül az irányzatok közül a nemzetközi szakirodalom jószerével csak egynek jelenlétét regisztrálta. Nem utolsósorban Varjas Béla és Dán Róbert komoly szövegfeltáró tel-

4 A levélből nem derül ki, hogy ő ekkor a kolozsvári német gyülekezet egyik lelkipásztora. Balázs Mihály Ravius rakóvi útját már összefüggésbe hozza az 1632-es kolozsvári fejleményekkel. BALÁZS Mihály, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632 = Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, 1993, 150.

5 Szczołka, STANISŁAW, *Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662) = Reformacja w Polsce*, VII–VIII, 1936, 21–100, benne 72.

6 Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der siebenbüurer Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961.

7 A dogmatikai útkeresés lezáródásának végleges időpontját nehéz lenne még megmondani. A szakirodalomban több időpontot megjelöltek már, Pirnát 1961-es könyve 1579-et tekintette ilyennek, majd egy korszakos jelentőségű tanulmánya 1594-et. KESERŰ Bálint mindig jóval későbbi időpontokról beszélt, nála a legkorábbi dátum 1638. volt, legutóbbi, az újabb eredményeket is feldolgozó, sok kutatási feladatot kitéző tanulmányában a 17. század első évtizedeinek átfogó képét adja: Uő, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636) = György Enyedi and Central European unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS–Gizella KESERŰ, Bp., 2000, 107–124. – E dolgozathoz fűzött kritikuss észrevételeit és türelmét nagyon köszönöm.

jesítményének köszönhetően színes, bár nem minden tekintetben teljesen megalapozott képünk lehet arról, miképpen alakult ki Eőssy András környezetében a szombatosság, s hol jöttek létre ennek központjai.⁸ A szombatosság középpontba állítása ugyanakkor kicsit torzította is a képet, hiszen ennek következtében nem kerülhettek reflektorfénybe azok a tendenciák, amelyek másképpen, nem csupán néhány közösség számára életreceptet ígérő módon vállalkoztak a nonadorantista hagyományok folytatására.

A Palaeologus-műveket másoló Enyedi György és Toroczka Máté⁹ működése azonban azt mutatja, hogy jóval nagyobb erőt képviselt, s a századforduló táján minden bizonnyal a vezető áramlatot jelentette az a nonadorantizmus, amely természetesen semmiképpen sem vállalhatta az egymással különben sem minden tekintetben összhangban lévő nagy életművek (elsősorban Jacobus Palaeologusra és Christian Franckenre gondolunk)¹⁰ teljességének a folytatását, ám képes volt arra, hogy e dogmatika egy minimumát nagyon állhatatosan és sok tekintetben a mondott nagyok teológiáját összegyűrve, továbbfejlesztve képviselje. Hogy ez milyen kompromisszumokkal és esetenként következtelenségekkel történt, azt persze még részletes elemzések sorozatának kell bemutatnia, hiszen egy a pusztulás és pusztítás ellenére mégis csak ránk maradt szövegkorpusz megváltása legfeljebb csak megkezdődött. A legterjedelmesebb és legrejtélyesebb forrásokat itt sajnos datálatlanul s az eredeti kompozíciót széttördelve megőrzött magyar nyelvű Enyedi-prédikációk, továbbá latin és magyar nyelven egyaránt megfogalmazódott értekezések jelentik.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kolozsvári százsz közösségben jól kivehetően sok híve volt egy éppen az ellenkező véletet jelentő hagyományosabb krisztológiának is (az egy ideig Enyedi György¹¹ ellenében is sikeresen fellépni tudó Erasmus Johannis egészen nyilvánvalóan ebbe a típusba sorolható), akkor talán nem túlzunk, ha sokszínűségről beszélünk, hiszen még nem is említettük, hogy a korban egészen nyilvánvalóan nem volt

8 Dán Róbert monográfiája jól tájékoztat a megelőző évek teljes szombatos szakirodalmáról. Róbert DÁN, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*, Bp.–Leiden, 1982. (Studia Humanitatis 4.) – Dán újabb eredményei: *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és reformáció 13.).

9 BALÁZS Mihály, *Máté Toroczka = Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, T. XXIII, *Ungarländische Antitrinitarier III*, Baden-Baden, 2004, 83–160. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV.)

10 Ezek értelmezésében továbbra is mértékadó Lech SZCZUCKI monográfiája: *W kręgu myśliciel heretyckich*, Warszawa–Kraków–Gdańsk–Wrocław, 1972. – Magyarul: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó: Jacobus Palaeologus és Christian Francken*, Bp., 1980 (Humanizmus és reformáció 9.).

11 A 17. század derekáig terjedően sok másolatban ránk maradt prédikációiról alapos forrásfeltárás olvasható KÁLDOS Jánostól: *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, XV, (Ungarländische Antitrinitarier II. György Enyedi) Baden-Baden, 1993, 113–130. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXXVII)

szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között, hanem nagyon sok, esetleg egy-egy részletkérdésben egyéni megoldást alkalmazó típus jelenlétét regisztrálhatjuk, melyek közül pl. Bogáti Fazakas Miklós nagyon gazdag, bár sajnos csak töredékesen ránk maradt életművet mondhat magáénak.¹² S azt pedig tényleg csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ott tevékenykedtek Erdélyben még azok a szorosabban vett krisztológiai kérdésekben egyéni álláspontot nyilvánvalóan meg nem fogalmazó vizionáriusok is, akik azonban mégsem lehettek teljesen visszhang nélkül ábrándozók, látomásokat megfogalmazók, ha egyikük-másikuk, pl. a műveit ránk örökíteni sajnos nem tudó Everard Spangenberg kiharcolta magának Fausto Sozzini figyelmét is, aki mint ismeretes, több levélben cáfolta nézeteit.¹³ A szombatosság felé hajló társa, Karádi Pál,¹⁴ akinek 1588-as apokaliszis-kommentárja 17. század közepi másolatban maradt ránk. Egy pillanatilag sem kétséges persze, hogy erős irányzatként ott volt az erdélyi unitarizmusban az is, amely a kifelé hivatalosnak mondott és János Zsigmond fejedelem időszakának fejleményeivel szentesített hitvallás köré szerveződött. A lengyelországi antitrinitáriusok szövegeit kiadó, s legfontosabb gondolataikat magyarul is propagáló Basilius István¹⁵ mellett a sok tekintetben bizonyosan kényszerűségből végzett rendcsinálásban döntő szerepet játszó Hunyadi Demeter¹⁶ tevékenységére is támaszkodhatott. Talán Basiliusnak az 1579–1580 táján szerzett művei tettek leghatásosabban kísérletet arra, hogy ez az áramlat is az erdélyi reformáció történetébe szervesen beilleszkedő teljesítményként jelentkezzen. Elsősorban arra gondolunk, hogy ő mutatta be az említett időszakban született magyar nyelvű műveiben mind a lényegében a non-adorantizmust kiiktató, s így a kialakuló socinianizmushoz nagyon közelálló antitrinitarizmust, mind a reformáció korábbi évtizedeinek társadalomkritikai hangját elveszteni nem tudó s nem akaró áramlatot. A bibliográfiai számbavételig és tartalmi ismertetésig legalább eljutó kutatási eredmények tehát mindezen felsorolt irányoknak együttes jelen-

12 Erasmus Johannis erdélyi tevékenységéről a leginformatívabb Robert DÁN, *Erasmus Johannis „Világos bizonyítékai”*, ItK, LXXVII(1983), 120–129. Bogátiról jó összefoglalás: SZABÓ Géza, *A hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert DÁN–Antal PIRNÁT, Budapest–Leiden, 1982, 215–230.

13 Szerencsénkre, mert csak ezekből a levelekből ismerjük nézeteit.

14 A legjobb összefoglalás róla: HAAS Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, XV, (Ungarländische Antitrinitarier III, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczka, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa) Baden-Baden, 2004, 49–82. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV.)

15 A szóban forgó magyar nyelvű művek leírása és tartalmi összefoglalása BALÁZS Mihálytól *István Basilius = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, XII, *Ungarländische Antitrinitarier*, Tamás Arany, *István Basilius*, *István Császmái*, Lukács Egri, *Elias Gzmiedele*, 95–96.

16 POZSÁR Annamária, *Demeter Hunyadi*, = *Bibliotheca Dissidentium*, XXIII, 11–47.

létét tudták felvázolni,¹⁷ s ezért merünk gondolni arra, hogy az ideérkezőnek ennek tolrálására is rá kellett készülnie.

A katolikusokkal való súlyos összecsapások következtében 1603–1605 között száműzetésbe szorult kolozsvári unitáriusok egyike, Göcs Pál Lengyelországban, a *Historia* szerint Radecke házában élte túl a megpróbáltatásokat, és hazatérve vendéglátóját ajánlotta a visszakapott iskola igazgatójává és – talán csak később – a szász gyülekezet lelkészéül. Göcs valószínűleg így akarta meghálálni a segítséget, hiszen a lengyel kisvárosban, az akkoriban lassan növekedésnek indult Rakóuban elérhető jövedelem valószínűleg kisebb volt, mint amit a gyorsan talpraálló „kincses” város kínálhatott. Nem biztos, hogy nem számítottak Radecke Gdańsk felekezeti sokféleségében, majd a szélsőséges irányokból lassan letisztuló lengyelországi antitrinitarizmusnak a rakóvi káté 1605-ös megjelenésében is tetten érhető egységesülésében gyűjtött tapasztalatai, amikor őt választották a lengyelországiak közül.

Radecke kolozsvári korszakának első évtizedéről igen keveset tudunk, s az indulása előtt Rakóuban az ott felgyorsult egységesítő munkálatokban szerzett gyakorlatát inkább csak Toroczkai halála után, 1616-tól az erdélyi unitáriusok vezetőjeként kamatoztathatta. Az 1616-ban püspökké választott Radecke nagyon serényen láthatott munkához, mert az első zsinatára annyi feladatot rótt, hogy a kitűzött téma: „Vajjon Krisztus amaz egy magasságos Isten, mennynek és földnek teremtője-e” megvitatása nem kerülhetett sorra, ezért meg kellett ismételnie a két következő évben is. Adott neki munkát a fejedelmi hatalmát közismerten merész lépésekkel megszilárdító Bethlen Gábor is, aki alattvalói lelki üdvére is összpontosítva 1617 tavaszán kolozsvári református gimnázium alapításának teremtette meg anyagi feltételeit; a legkiválóbb református teológusokat bevonva 1617–1618-ban több nyilvános disputálást szervezett kálvinista–unitárius részvétellel. Ezekről kevés forrás maradt fenn, azok is szinte kizárólag az unitáriusok ellenfeleitől. A vitában résztvevő unitáriusok álláspontját csak két munka képviseli: Csanádi talán kinyomtatott *Pörölye*¹⁸ (különösen nagy felháborodást keltett az ellenfélnél Krisztus istenségét tagadó kijelentéseivel) és Radeciusnak három másolatban is fennmaradt kézírata (*Apologia adversus criminationem eorum, qui Religionem Ecclesiarum in Transsylvania de uno Deo Patre, et Filio ejus unigenito Jesu Christo, consententium, Turcicam esse affirmant*).¹⁹ Keserői Dajka János püspökké választása után a vitákat beszüntették, 1618 októ-

17 A lassan meginduló konfesszionalizálódási folyamatot európai háttéren próbálja meg tárgyalni BALÁZS Mihály, *Elhözódó felekezetisedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig = Uő, felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2006, 37–75 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.).

18 PAP Balázs, *Csanádi Pál ismeretlen Pörölye = Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENPÉTERI Márton, Bp., 2001, 221–236.

19 Kolozsváron az Akadémiai Könyvtárban lásd *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Szeged, 1997, MsU 323, 878/B, 935.

berében pedig az országgyűlés azok megbüntetéséről határozott, akik a négy bevett vallás valamelyikébe be nem térnek vagy ilyen embereket támogatnak. Több unitárius zsinatot meghíúsítottak, végül az új református püspök jelenlétében megtartott novemberi zsinatot a szombatosok elleni rendelkezések meghozatalára kényszerítették. Ezek az évek tehát súlyos megpróbáltatásokat hoztak az egyházra, ám 1622 különösen fekete év: az országgyűlés már a szombatosok ellen hozott törvényt, és a fejedelmi fegyverek védőerője alatt lebonyolított kálvinista hittérítés eredményeképpen sok addig unitárius község került kálvinista irányítás alá a Székelyföldön, ahol leginkább bejáratott volt a közös templom- és iskolahasználatban is testet öltő együttélés a vegyes vallású falvakban.²⁰ Ráadásul rettenetes pestis pusztított Kolozsváron, a város első papja mellett sok lelkész is áldozatul esett. Akkortól Radecke viselte az első pap tisztét is, bár a két funkció összekapcsolása addig nem volt szokásban. A kálvinista hittérítés sikerei más vidékeken is egyre erőteljesebbek már az 1620-as évek közepén. Úgy tűnik, elsősorban ezzel a rendkívül erős külső nyomással magyarázható az egyházi rendtartás összeállítása. A püspök szerzőtársainak tekinthetők a konzisztórium tagjai is, névsorukon kívül más konkrétumot nem is tudunk a *Disciplina Ecclesiastica* keletkezéséről, az 1625–1627 közötti zsinatok anyaga ugyanis teljesen elkallódott.

Az egyháztörténet 3. könyve 7. fejezete végén olvasható a „közönségesen Radeckefélének nevezett egyházi fegyelmi törvény.” A hagyomány szerint 1626-ban szerkesztett műnek egy ennél jóval régebbi s két későbbi kéziratot változata is fennmaradt.²¹ Az RMNy Josef Trauschra hivatkozva 1626-ban feltételezi kiadását és azt írja, hogy tartalmát az

20 Haner nyomán *az erdélyi unitárius egyház története (Historia)* II. kötetében többek között a következőket olvashatjuk erről: „Három ok működött közre az unitárius egyház kebelében arra, hogy őket eltíporják: egyik ok a püspökben volt, másik az egyház testében, harmadik a zsidózókban, kik magukat az unitárius névvel kendőzték. A püspök, Radecki Bálint külföldi ember volt, magyarul szinte semmit se tudott, s mint olyan ember, akit csak nemrég állítottak az egyház kormánya mellé, az unitáriusok állapotát kellőleg nem ismerte. Az egyház testében az apostolok ősi egyszerűsége annyira divatba jött, hogy mindazok, kik a római vallásnak fölmondták a barátságot, egy templomba jártak, ugyanazon paptól hallgatták Isten igéjét. Így különösen a székely székekben, az úgynevezett Erdővidéken, hol több mint hatvankét eklézsiát töltött meg a nép, s az unitáriusok közt akadtak reformátusok is, ezek kedvéért itt-ott kálvinista iskolamestert alkalmaztak, míg az igehirdető pap unitárius volt, és megfordítva. Végül a zsidózók a székek külső peremét szállták meg. A fejedelem az eklézsiákat és a püspököt a [református] püspöknek, a zsidózókat az országgyűlésnek rendelte alá. A püspököt és eklézsiákat fegyveres zsarnoksággal, a zsidózókat a törvény tételeivel törte meg.” *Historia II*, 1025.

21 Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)*, Cluj-Kolozsvár, 1922, 5–27. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában MsU 54. számmal őrzött kéziratot legrégebbinek és alapnak tekintve adja a szöveg kritikai kiadását. (Ő Körmőczire hivatkozva nem tartja valószínűnek a mű 1626-os kinyomtatását.) A kolozsvári unitárius kéziratok katalógusa (*The Manuscripts...*) 54/B jelzettel 17. század közepe körül keletkezettnek tekinti, tehát igazolja Tóth eljárását.

Almási-féle 1694-es kiadásból ismerhetjük meg, jóllehet az lényeges pontokon módosított változat volt. Utóbbival való összevetését máskorra halasztva, itt csak az adott helyzet, illetve Radecius erdélyi szerepének föltárásában informatívnak tetsző helyeit szeretném részletesebben bemutatni.

A bevezető az egyház újjászervezését ígéri, amire állítása szerint azért van szükség, mert mindenki szabadon terjeszti, amit kitalál, s ebből a lelkeknek nagy kára származik. Az első rész az újdonságok önkényes terjesztésének tilalma után az újítás esetleges engedélyeztetésének többlépcsős, bonyolult, ám látszólag demokratikus módját vázolja: ha a konzisztórium vagy zsinat többsége megszavazza, elfogadható. Ha megfontoljuk, hogy pár oldallal lejjebb már csak ingadozókról beszél, s a konzisztórium, zsinat zárt és titoktartásra kötelező ülésein tanácsolja megbeszélni ezt az ingadozást, láthatjuk, hogy a *Disciplina* fő célja lezárt dogmarendszer és egységes kultusz általános elfogadtatása az egyházon belül, legelőször a lelkészek körében, vagy talán még inkább ilyen szándék nyilvános manifesztálása. A sorozatos hivatkozások a világi felsőbbségre, a fejedelem felháborodására, valamint a későbbi fejlemények megengedhetővé tesznek ilyen feltételezést. Ezt támogatják a következők is a lelkészek feladatait körüljáró rész III. pontjában: „Előző években oly nagy viszály támadt eklézsiánkban Jézus Krisztusnak, Isten fiának segítségül hívása körül, hogy úgy hisszük, ehhez fogható itt Erdélyországban még soha elő nem fordult. Hanem ez már Isten jóvoltából némi részben lecsillapodott, sőt a róla való vitát a legfőbb hatóság részéről is a legszigorúbban eltiltották.”²² Úgy látszik tehát, az elmúlt évtized tapasztalatai a tiltott témáról való vitatkozást akarták a legfelső vezetés körében tartani, másrészt nem kizárható a kálvinistákkal folytatott vitákkal egy időben a belső diskurzus kiéleződése, amit egyelőre nem tudunk rekonstruálni.

A prédikálás szabadságát biztosító jogokat ezzel immár az egyház belső gyakorlatából is számúzták volna. Alapos vizsgálatokra lenne szükség annak kiderítésére, hogyan éltek a gyakorlatban az erdélyi antitrinitáriusok javaslatára 1568 és 1571 között hozott törvények, amelyek a lelkészeknek a prédikálás szabadságát, a gyülekezeteknek a szabad lelkészválasztás jogát biztosították, a dogmakritikában való folyamatos továbblépésnek is megteremtve a lehetőségét.²³

E jogok első korlátozása 1570-ben egészen minimális (és a 16. századi lengyelországi fejlődés jelentős irányának erdélyi hiányát is megmagyarázza): a spiritualista Gczmiedeले fellépésének hatására – a néhány újabban előkerült adat szerint – a szász és magyar kö-

22 „III. Tanta fuit in nostris ecclesiis superioribus temporibus controversia nata de Jesu Christi filii dei invocatione, quantam vix unquam in hoc regno Transilvaniae extitisse credibile est. Sed divina bonitate ea iam nonnulla ex parte sopita est. Quin imo etiam auctoritate supremi magistratus gravissime interdicta.” Tóth György, im. 18.

23 Erről részletesebben BALÁZS Mihály, „A hit ... hallásból lészön.” *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György, Bp., 2002, 51–73.

zösségben egyaránt terjedő anabaptisztikus-egalitárius tanokra vonatkozik. A korlátozás érthetőbbé válik, ha az erdélyi antitrinitárius egyház speciális társadalmi beágyazottságára gondolunk, arra, hogy létrejöttében Kolozsvár polgárai, elsősorban arisztokratái aktív szerepet vállaltak. A hamar egészében áttért magyar és szász közösségek harmonikus együttélésének évszázadok csiszolta gyakorlata érvényesül az egyház ekkoriban kialakult belső életében (pl. a két közösségből a bíróválasztás rendjét követve felváltva választanak városi elsőpapot, ún. plébánost). Egészen más kérdés, hogy a katolicizmus Erdély-szerte tapasztalható sporadikussá válásától megriadt Báthory Kristóf fejedelem önkénye képes ezt rövid időre korlátozni és kis külső segítséggel Dávid Ferencet nonadortantista nézetei miatt elítéltetni. Utódai hasonló önkényeskedéseit is többek közt az a lengyel és erdélyi társadalom közötti alapvető különbség tette lehetővé, hogy utóbbinak jóval gyengébb az arisztokráciája, ami persze a nem székváros Kolozsvár politikai jelentőségét is nagyon megemelte.²⁴

Az 1626-os rendtartás a papjelöltek kötelességeként előírja az egyház által elfogadott tanítás aláírással hitelesített őszinte elfogadását.²⁵ A szervezettség megerősítése, a lelkészek naprakész nyilvántartása és cserélődésük kontrollja, az ellenőrzés megsokszorozása és a hitvallás kötelező aláíratása mind a fennebb emlegetett ún. újításokat akarta megszüntetni. Az újítás szó következetes használata és az egész szöveg megformálása jótékonyan elfedi, hogy az unitarizmus változatainak régóta eleven hagyományát is megsemmisítené-e, vagy csak újabb változtatásokat szeretne elkerülni. A későbbi másolatban²⁶ ide illesztett betoldás világosan kimondja, hogy Krisztus istensége, imádása és segítségül hívása kérdésében az 1579-es hitvallás a mérce, aminek tételei még a János Zsigmond idején kinyomtatott könyvek alapján lettek megszerkesztve, amint ezt az 1579-es irat is állítja.²⁷

24 A gazdaságira jellemző, hogy éves adója pl. 1634-ben 2200 florenusszal tíz-hússzorosa a többi városénak, amelyek közül csak Váradé ugrik ki 1800 florenusszal. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 9, ed. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1883, 408.

25 „IV. An cum examinatur de punctis christianae religionis praecipuis respondere, mediocris saltem diligentiae specimine edito ex catechesi possint? V. An sacramenta, sive signa mystica ecclesiae celebrare et administrare juxta formam a synodo praescriptam, sciant ac velint? An se nihil innovaturos vel publica vel privatim absque salutato et consensu consistorio promittant? VII. An omnibus doctrinae christianae partibus, ab ecclesia ex verbo dei receptis stabilitisque, bona conscientia absque hypocrisi ulla subscribere velint?” TÓTH György, *i. m.*, 15–16.

26 *The Manuscripts...*, MsU 370.

27 „... quod consensus Ministrorum unitariae receptae religionis in anno 1579 2. Juli. Claudiopoli congregatum de divinitate, adoratione invocatione, regnoque Christi ex libris sub rege serenissimo quondam Joanne Secundo electo rege Hungariae impressis, ac publicatis jam factum...” TÓTH György, *i. m.*, 18. és JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke*, 239. – A *Historiába* is bekerült e változtatás egy része, de a 17. század közepének datált, legkorábbi változatban (MsU 54/B) ennek még nyoma sincsen. Az 1579-es *Consensus ministrorum* kézírata elveszett. JAKAB Elek: *Dávid Ferenc emléke*, Bp., 1879, II, 22; Részletes leírása: *Demeter Hunyadi = Bibliotheca Dissidentum*, XIII, 43–44.

A konzisztórium tagjainak a püspökkel gondoskodniok kell arról, hogy „a Szentírás tiszta forrásából szerkesszenek egy közcélra szolgáló hitvallást vagy kátét, s azt adják a köznép kezébe, nehogy a hívők egyike-másika... valami olyat hozzon nyilvánosságra, amit aztán később nehezen, az egyház nagy kárával, sőt sérelmével lehet csak lecsillapítani és helyreütni.”²⁸ Eszerint egyfelől mindaddig nem volt tehát szigorú az egyházon belüli cenzúra, ha volt egyáltalán, másfelől kérdés, vajon Radecius előszavával 1620-ban német nyelven kiadott, sociniánus szellemű káté, imakönyv és énekgyűjtemény és a három év múlva kiadott, hasonló szerkezetű, magyar gyűjtemény nem töltötte volna be ezt a szerepet?

A Várfalvi Kósa János nevével jegyzett (Enyedi szellemében íródott) káténak 1623-as kiadása²⁹ nem igazán volt beilleszthető az egyház egységesítésének programjába. Az sem kizárt, hogy vagy nem a püspök jóváhagyásával került sor a nyomtatásra, vagy kihasználták, hogy Radecius nem igazán tanult meg magyarul. Elképzelhető, hogy mindkét említett káténál terjedelmesebb hitvallást tartottak szükségesnek.

Talán az 1610-es években elkészült szombatos énekeskönyvekre utal máshelyütt a szöveg, követelvény, hogy azonnal állítsák helyre, amit egyes megátalkodott testvérek tettek a himnuszokkal és énekekkel, amikor Krisztus minden említését onnan kitörölték.³⁰ Nagyon fontos rögzíteni, hogy csak egyedül e helyütt kárhoztatják Krisztus tiszteletének hanyatlását. Mindenesetre Thordai János, a kollégium ifjú tanítója a következő évben lefordítja a zsoltárokat.³¹

A dogmarendszer lezárásának elfogadtatásával szorosan összefüggőek a kultusz egyesítésére vonatkozó rendelkezések. A szombatosok gyakorlatát felemlegető rendelet a Miatyánkhoz való visszatérést, az istentisztelet előtt és után is kötelező elmondását szorgalmazza arra hivatkozva, hogy annak elhagyása ellenfeleik támadásának tette ki mindnyájukat, sőt a fejedelmet is megbotránkoztatta.

Az úrvacsora és keresztség majdnem teljes megszűnését ennél is nagyobb gondnak látják. Visszaállításának indokai között a legfigyelemreméltóbbak a következők: „Nehogy e szentségek fokozatos elhanyagolása következtében az eszeveszett istentelenség úgy fölburjánózzék, hogy... afféléket tanítsanak és állítsanak, mintha az újszövetségi iratoknak, e szentségekkel együtt, csupán az apostolok idejében, vagy utánuk egy század leforgásáig

28 TÓTH GYÖRGY, *i. m.*, 11.

29 KESERŰ Gizella, *János Várfalvi Kósa = Bibliotheca Dissidentium*, XXIII, 195–226.

30 „Quia in proximis fratrum dissidiis quidam non minori casu quam errore contumaci, theses et versiculos eos in quibus de honore, gloria dignitate beneficiis, regno intercessionem Christi salvatoris mentio facta esset, ex hymnis et cantuiculis pie a majoribus nostris compositis, ac ex scripturae testimoniis scite depromptis, expungere atque delere, ne vel nomen amplius mediatoris nostri recoletur, nequaquam dubitarunt...” TÓTH György, *i. m.*, 21.

31 RMKT XVII, 4, 582.

kellett volna érvényben lenniök.”³² Itt határozottan a szombatosság ily módon való továbbterjedésének veszélyére utalnak, másrészt – mint mondják – biztos jegyekként e szentségek különböztetik meg őket a pogányoktól, mint a zsidókat egykor a körülmetélés.

Radecius értékelése szempontjából talán nem közömbösek a kollektív vezetés egyfajta változatának meghonosítását célzó rendelkezések. Említettük, hogy a püspök a konzisztóriummal (ami a püspök őrsége, segítőtársa, támasza) együtt felelős az új katekizmus összeállításáért. Hatáskörének leírása olyan alapos, az egyszemélyi vezetést kárhozható bevezetővel van fölvezetve, hogy arra kell gondoljunk, találtak kifogásolnivalót Radecki vezetői stílusában. A zsinatok összehívásáról is azért kell együtt döntenie, nehogy „jelentéktelen okok miatt”, „alkalmatlan időben,” pl. betakarításkor legyenek egybehíva a lelkesek.³³ (Radecke fennmaradt meghívói többnyire júniusra-július elejére hívták egybe a zsinatokat.)³⁴

A második és harmadik rövid rész a sokféle szűrőn fennakadó vétkesekkel foglalkozik, jellemző módon itt is a tanbeli tévelygőkre, az egyház intézményeitől elhajlókra összpontosítva épp csak említi a világi bűnösöket.³⁵ A kétszeri barátságos dorgálás után is vétkezők kizárását a bűn járványos terjedésének megakadályozása és a vétkes esetleges megrendülése indokolja. Végül esik pár szó az őszintén megváltozók visszafogadásáról is, de ennek részletes szabályozását későbbi időre halasztották.

Egészében véve a *Disciplina* az adott pillanatban megköthető kompromisszum határait dokumentálja. Szó sincs bármely irányzat kizárásáról, még a szombatosokra vonatkozatható passzusok sem fogalmaznak egyértelműen. Nyitva hagyott kérdés, milyen hitvallás aláírását fogják megkövetelni a lelkészekről. A kultuszra vonatkozó rendelkezések fogalmaznak kicsit határozottabban, ezek pedig a protestáns közösség általi elfogadtatást lehetővé tévő változásokat tűznek ki.

A korábbi időszakból az egyház belső életét szabályozó, hasonlóan rendszeres dokumentumot nem ismerünk, ám számos feltűnő párhuzamosságot találunk a Biandrata által előkészített, Dávid utolsó hónapjaiban, tehát szintén erős nyomás alatt megtartott tordai zsinaton hozott fegyelmi rendszabályokkal (vitatkozások, Miatyánk elhagyásának, papok vándorlásának tiltása, gyermekkereszttség, úrvacsora szorgalmazása). Közvetlen

32 Ne paulatim sacramentis contemnis eo impietatis amentiaequ veniat, ut scripta novi foederisuna cum signis mysticiis apostolorum tantum temporibus aut uno post ipsos seculo durare debuisse, contra omnem luce meridia clariorem veritatem doceatur et asseratur. 5. Út a tartaris, turcis, judeis, aetiopibus aliisque plurimis nationibus luce evangelii carentibus, ceu notis quibusdam certis, hisce sacramentis distinguamur, quemadmodum prisco illo patrum seculo populus israheliticus ab omnibus gentibus exteris circumcisionis signo segregatur.” TÓTH György, *i. m.*, 17–18.

33 De officio seniorum, III. TÓTH György, *i. m.*, 13.

34 *Historia II*, 112–120.

35 „Primum itaque, si quis errantem in doctrina quempiam animadvertet et discedentem ab ecclesiae rectis institutis, aut perperati ab aliquo facinoris conscius erit...” TÓTH György, *i. m.*, 23.

utóéletéről kicsit többet tudunk. A rendtartás kiadója, Tóth György mellékelte hozzá egy *Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz. 1629* című iratot,³⁶ amely föltétlenül érdemes figyelmünkre, ugyanis feltételezésünk szerint a júniusban kelt rakóvi levélre való reagálásnak tekinthető. Első renden Krisztus segítségül hívása erdélyi bevezetésének nehézségeire világít rá, ezért annak a szertartásba való lassú, leplezett becsempészésének részletes módszertanával kezdődik. A püspököt is felszólítja, „törje meg az első jeget” és járjon elől jó példával.³⁷ (Úgy látszik tehát, hogy a meggyőződésünk szerint kívülről inspirált, 1626-ban a *Disciplinában* még egyáltalán nem elfogadott, csak halványan fölsejtlő tanbeli egyneműsítés nagyon nagy ellenállásba ütközött, amit Radecius felmért és továbbra sem akarta vagy tudta a maga véleményét a közösségre erőltetni, s a rá vonatkozó megjegyzések megengedik azt is, hogy nem őt képviselte Ravius Rakóiban. A lengyelek levelével támogatva az 1629-ben adott pillanatban már máshogy kellett legyen.) A *disciplina* fegyelmi gyűlésként való apránkénti bevezetésének részletes metodológiáját olvashatjuk ezután, majd annak kifejtését, milyen csoportokba kell osztani a híveket, ki, kiről, hol tegyen jelentést, hogy a rendszeres és szigorú ellenőrzés és büntetés végre megvalósuljon.³⁸ A terv határozottan a lengyel gyakorlatra utal, s jellemző, hogy a fordító és kiadó közti szóhasználat itt nem egyezik – nem véletlen, hogy a talán jezsuita iskolákban tanult eljárásra nem találtak megfelelő kifejezést (itt most jobb híján fegyelmi gyűlés), ami azt is jelzi, hogy gyakorlata nem honosodott meg Erdélyben, tudásunk szerint csak a menekült lengyelek gyülekezete gyakorolta még a 18. században is.³⁹ A keresztelelésre vonatkozó rész kiigazítja a *Disciplinában* megfogalmazottakat, a szülők szándékának és a helyi szokásoknak figyelembe vételét ajánlja, azzal a megszorítással, hogy a püspök javasolta módon tudatosítsák a hívekkel, hogy a gyermekkeresztelést nem Krisztus rendelte el, hanem az egyház, „amit a botránkozás kikerülése okából tűrni lehet”.⁴⁰ Az Úrvacsoráról szólva azt azonnal kapcsolja szövegünk a „hitvallással, vagy ... megítélssel,” értelmezésünkben a lengyeleknél bevált nyilvános önvizsgálattal és szükség esetén dorgálással. Az egyháziaknak hittudományi gyakorlatok bevezetését tervezik, hogy a sokakban még eleven kételkedést fölszámolják. A gonosztevők főbenjáró büntetése alcímmel jelzett részben a világi büntetések szigora ellen emelnek szót, majd megvédik azokat, akik joggal ítélnék halálra valakit, aminek hangsúlyozása a 17. században is eleven lengyelországi vitákat juttatja eszünkbe arról, viselhet-e fegyvert, gyakorolhat-e pallosjogot az igaz keresztény.

36 *Uo.*, 31–41. A Tóth-féle kiadás nyomán feltételezhető, hogy több kézirat is együtt őrizte meg a *Disciplina* másolatával. A *Historia* III. kötetében azonban nem szerepel a *Disciplina* szövege mellett, aminek nagyon komoly, de már inkább a dézsi komplánáció távoli utóéletét érintő jelentősége van.

37 *Uo.*, 31–32.

38 *Uo.*, 32–33.

39 Ennek külön vezetett jegyzőkönyveit a kolozsvári első pap iratai között őrzik.

40 *Uo.*, 34.

A házassággal, válással kapcsolatos rendelkezéseknél fontosabb talán, hogy a részegeskedésre hivatkozva legalább a táncot, de inkább a zenét is számúznék az esküvőkről. Szintén sociniánus hatásra ajánlják, hogy a Szentírásnak inkább az Újtestamentumból származó helyei legyenek magyarázva az istentiszteleteken. A kegyesség elmélyítésének szándéka érhető tetten a családi közös imák mellett a kötetlen szövegezésű imádságok ajánlásában.⁴¹ Az utánpótlás neveléséről akár ösztönzőek is lehetnek az itt leírtak, az már kevésbé, hogy elítélik a gyerekeket kézművességre adó egyháziakat. Házassági engedélyt nem rendelnek kérni, de figyelmeztetnek arra, milyen veszélyekkel járnak a vegyes házasságok. A fentiekből valamelyest talán belülről is láthatóak a két elemzett dokumentumot inspiráló eltérő körülmények, s az utóbbit olvasva még egyértelműbbé válik az első megfogalmazásának óvatossága.

A levélre való reakciónak tekinthető az is, hogy 1630-ban rakówi tanulmányokra küldték Köpeczi Miklóst, aki az ottani akadémia alumnusaként 50 florenus segílyt kapott az 1630-as rakówi zsinat határozatából.⁴² Abban is bizonyosak lehetünk már, hogy nem a források pusztulása miatt nem tudunk nagyobb számban Rakówban tanuló erdélyi diákokról, mint eddig sokan feltételezték. Őt jóval megelőzően csupán Varsolci Jánosról tudunk, akit 1617-ben, közvetlenül Radecius püspökké választását követően egy esztendőre küldtek oda. Ismereteink szerint Toroczkai életében csak Rhavius (Szörös) Mátyásról, a levél másik főszereplőjéről föltételezhető, hogy Rakówban volt diák. Martin Ruar levelezése alapján nem kizárható, hogy mielőtt Altdorfban beiratkozott,⁴³ akár hosszabb időt töltött ott. Erre utalhat, hogy levelet visz a rakówiaktól Ruarnak, amelyben a régóta, nagy gonddal előkészített első altdorfi antitrinitárius úrvacsora még kérdéses pontjainak megoldását a „mi Matthaesus urunkra” bízzák.⁴⁴ Alig pár hónappal érkezése után Lengyelországba indultak Ruarral, ahol első útján ő volt kalauza, s egy nehéz helyzetből kiváló helyismerete (amit német útja előtti tartós otlétében szerezhettek) segítette ki mindketőjüket.⁴⁵ (Zeltner szerint kimondottan hitterjesztés céljából utazott Németországba.)

41 Luther hasonló nézetei és a 17. században igazán tömegessé váló imádságoskönyv-használat közti összefüggéseket elemzi az unitárius gyakorlat értelmezésében is hasznosnak látszó módon Johannes WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch. Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und der Niederlanden*, ed. Ferdinand von INGEN – Cornelia Niekus MOORE, Wiesbaden, 2001, 13–46. (Wolfenbütteler Forschungen, 92.)

42 „Nicolaus Copecius. Transylvanus... a. 1630. inter alumnos Racouienses susceptus, iosique Stipendium 50 flor. Concessum fuerit.” Bock, *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum, Regiomonti et Lipsiae*, 1776, I, 110.

43 Matthias Rhau *Claudiiopolitae*, 1614. február 7. = Elias von STEINMAYER, *Die Matrikel der Universität Altdorf I*, 128.

44 Gustavus Georgius ZELTNER, *Historia Crypto-Socinismi Altdorfinae...*, Lipsiae, 1729, 304.

45 ZELTNER, *i. m.*, 449–450. Itt Conradus és Szilágyi János Altdorfba készülésétől. Talán ő, talán Radecke segített az úticél megválasztásában. Rakówba érkezéskor egyébként találkoztak két

Nyilvánvalóan összefügg az eddigiekkel az is, hogy Köpeczi kiküldése után egy esztendővel az erdélyi szászok lelkészt kérnek Lengyelországból. Az 1631-es rakóvi zsinat válaszul id. Joachim Stegmannnt jelöli ki kolozsvári lelkésznek. Kiválasztásához hozzájárulhatott, hogy Sandius említ munkái között egy *Disciplina Ecclesiasticát*. Indulásának hosszú elhúzódása nem egészen érthető, bár a rakóvi zsinatok erősen megterhelték Stegmannnt munkával, valószínűleg nem könnyen váltak meg tőle. 1632 augusztusában meghalt Radecius, pár hét múlva két polgár utazott Stegmannért Lengyelországba. Kolozsváron hamarosan oktató munkára is fölkérték, ám ezt csak a szász diákok fogadták el, a magyarok nem. A más forrásokban emlegetett kollégiumi zavargások eddig homályos okait is tisztábban látjuk. Uzoni szerint az iskola rendtartásának megváltoztatását nehezményezték a magyar diákok, Szinnyei az egyetlen a magyar szakirodalomban, aki bővebb magyarázat nélkül tanbeli különbséget tekint a konfliktus okának.⁴⁶ A magyarok valószínűleg sem Krisztusról vallott nézeteit, sem az egyházi rendtartásnak az amúgy is erős iskolai fegyelemre rakódó feltehető szigorítását nem tudták elfogadni, ezért pár nappal az új tanár munkába állása után Köpeczi Miklós lektorral az élen elhagyták az iskolát. Köpeczin nem fogott tehát a lengyelországi kétéves átnevelés.

Stegmann utolsó, befejezetlen műve a *De iudice et norma controversiarum fidei*⁴⁷ 1631–33 közt íródott, (lehetséges, hogy éppen ennek írása miatt késett Erdélybe indulása). E munka utolsó, 8. fejezete (De abusu rationis) az értelem helytelen és hibás működésének eseteit osztályozza. Ennek egy részlete a legsúlyosabb hibának azt tekinti, ha valaki Krisztust földi királynak tekinti. Balázs Mihály értelmezése szerint ez csakis a non-adorantistákra vonatkozatható. A rációnak vallási ügyek megítélésére való használatát egyedülállóan kimunkáló Stegmann felekezetek fölötti semlegesség látszatára figyelő munkájában nem habozik szóvá tenni ezt a makacs vétket. Az adott helyzetben ez is teljesen érthető. Tudjuk, mennyi rakóvi próbálkozás hiúsult meg már akkorra más protestáns felekezetekkel való összefogásra, kiegyezésre, netán egyesülésre.⁴⁸ Krisztus megfelelő tisztelete nélkül sokak szerint elképzelhetetlen a kereszténység, így az erdélyiek makacssága a lengyelországi egyház lehetőségeit is korlátozni látszhatott.

---

kolozsvárral, Thomas Langgal és Csanádi Pállal, akik épp elindultak hazafelé, s felajánlották, viznek a fiatalember szüleinek levelet (Lang egyébként vagy nagybátyja vagy nagyapja Raviusnak. – Vö. HERPEI János, *Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására* = Adattár III, 455–461. – Innen tudjuk azt is, hogy Ravius Heltai Gáspár leszámazottja és lehetséges, hogy a nyomda örököse volt.) Lehet, hogy ők tárgyaltak Thoroczka Enyedi-fordításának végül elvetett/meghiúsult rakóvi kiadásáról.

46 SZINNYEI, *Magyar írók*, XII, 1415.

47 *De iudice et norma controversiarum fidei*, ed. Juliusz DOMAŃSKI – Zbigniew OGWONSKI, Warszawa, 1963, 73.

48 Gondoljunk csak a remonstránsokkal való 1632-es próbálkozásra!

Alig négy hónapnyi kolozsvári munka után elhunyt Stegmann.⁴⁹ E hír után a kolozsvári polgár, Segesvári a levél másik főszereplőjéről, Raviusról és a helyi szokásokról igen érdekes információkat közvetít: „Az ifjú Szörös Mátyás, szász natióon való prédikátor, kolozsvári fiú, egynéhány esztendeig prédikátor lévén, sok újságot követvén... Hogy a város meg nem engedte neki, nem akart szolgálni; az város csak békét hagyta neki, és más papot hozának Beszterce városából...”⁵⁰ A rakóvi zsinatot tudósító hajdani peregrinus német- és lengyelországi útvjáról hazatérve a szász gyülekezet lelkipásztora, ennél magasabb tisztre nem választják. A 16. században még csak megkezdődött az unitárius szászok lutheránus térítése. Kicsit később mondható, hogy a kálvinistákkal versengve, de egymást nem zavarva, sikeresen térítettek. (Kolozsváron hamarosan a kálvinista befolyás dominált, és a lutheránusok kis számuk miatt a 17. század végén velük példátlan módon együttműködtek, ami érthetően erős bírálatot váltott ki a tiszta lutheránus Szebenből: „geistliches vermischtes Clausenburgisches Babel.”)⁵¹ Azzal is szembe kellett néznie, hogy az egyre hatékonyabb református térítés a kolozsvári magyaroknál akkor még nem tapasztalt módon olyan jelentős eredményeket ért el az ottani szászok körében, hogy 1628 végén az unitárius iskola nagytermét fejedelmi parancsra a német nyelvű református istentiszteletek tartására át kellett adni.⁵² A nehéztermészetű városi tanácsos fia az unitáriusok emlékezetében valóságos szörnyeteg, hataloméhes intrikus. A *Historia* egyik helye szerint az éppen elhunyt Radeciusra hivatkoztak, de Raviusra gondoltak (az ő püspökségét kívánták elkerülni), amikor 1632-ben elhatározták, nem választanak többé idegent püspöknek. Ebben az évben példátlan módon két ellentétes irányzat fontos iratai jelentek meg ugyanabban a nyomdában: egyrészt Torockai Máté Palaeologust Dáviddal és Gliriusszal ötvöző kátéja,⁵³ vele egybekötve Tordai Máté versbe szedett Szentháromság-cáfolata Enyedi szellemében és egy énekeskönyv,⁵⁴ másrészt a rakóvi *Religionis christianaе brevis institutio* fordítása⁵⁵ és egy címe szerint lengyelből magyarra fordított

49 *Segesvári Bálint feljegyzései = Kolozsvári emlékirók*, ed. BALINT József, Bukarest, 1990, 164. – Utódát, Adam Francot megint csak Segesvári krónikájából ismert olyan tekintélyek kísérik el Rakówból, mint Taszycki, Stoiński és Joannes Krelz.

50 *Segesvári*, 165.

51 Johann Georg SCHASER, *Das Wiederaufleben der evang.-luther. Kirche zu Klausenburg = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, A. F. II, 1846, 53–77.

52 *Segesvári*, 165 és HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III: Művelődési törekvések a század második felében*, Budapest–Szeged, 1971.

53 *Az keresztyeni üdvesség tudománnak a' Régi és Uy Testamentom szerént egyben summáltatott értelme, az keresztyéneknek lelki épületekre*, RMNy 1544.

54 *Isteni ditsiretek, imádságos és vigasztalo énekek*, RMNy 1541. – A *Historia* szerzője érdekes, bár kevésbé meggyőző filológizálással Torockait tekinti a fordítónak, mert csak a szülőhelyén honos szavakat talál benne. „Különleges magyar szókat használ benne, olyanokat, amiket ma már csupán Toroczko városában mondanak, pl. tetedjék, ezt más magyarok úgy mondják: tessék vagy tetsszék. Lásd a X parancsolat magyarázatát, úgy gondolom, innen fordította Toroczki Máté.”

55 *Az keresztyeni vallásnak rövid tudománya*, RMNy 1542.

kiskáté,⁵⁶ amelynek példánya sajnos nem maradt fenn.⁵⁷ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy lám mindkettő szóhoz juthatott, tehát európai összehasonlításban mindenképpen példátlan toleranciagyakorlatként, de úgy is, hogy Radecke nem engedte egyik szélsőség önmeghatározását sem sajtó alá. Miután a kiadványok kiadásának csak évét tudjuk, azt is feltételezhetjük, hogy mindez csupán a nonadorantista és a szociniánus hangoltságú kolozsváriak közötti harc végletes és végzetes kiéleződése, és összefüggésbe hozható Ravius hatalmi ambícióival.⁵⁸ Mindenesetre az 1626-os elhatározást káté összeállítására e két catechismus maior típusú munka kiadásával mindkét fél beteljesítette, ám egyelőre elmaradt az aláíratható egységes hitvallás összeállítása.

1634-ben csupán egy szociniánus hangoltságú, magyar nyelvű munka megjelenéséről tudunk.⁵⁹

A kálvinista pozíciók kolozsvári megerősítésének útjában állt, hogy a városi tanácsba sehogy sem engedték be őket. Az erről folyó vita 1635-ben fölerősödött, végül a fejedelem engedett. Ám ebben az évben az országgyűlés mégis hozott egy újabb törvényt a szombatosok ellen, valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy a trónra veszélyesnek látszott a szombatos Székely Mózes sztambuli tevékenysége, erdélyi aktivitása, ami sok volt a máshonnan is fenyegetett fejedelemnek. A következő évben talán erre is reagáltak az unitáriusok: kiadták Várfalvi „öregeknek,” azaz azoknak szánt kátéját, akik a két kisebb kátét már elsajátították. Bő bibliai idézetek jelentik elsősorban a többletet a másik kettőhöz képest. Nem biztos, hogy ebben a formában Várfalvi műve, (és itt eszünkbe juthat a Disciplina által elhatározott kátéösszeállítás...), ám a nevéhez kötött kiskáté jelképezhetett egyfajta konszenzust, hisz mindenképpen szélesebb körrel volt elfogadtatható, mint a Toroczkaie. Az egyensúly megint tökéletes, ugyanis ugyanekkor megjelent egy né-

56 *Kis catechesis az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára. Fordítottatott lengyelből magyarra*, RMNy 1543.

57 Az 1632-es kiadványok részletes elemzését lásd BALÁZS Mihály, *Zwei unitarische Katechismen...*; Uő, *A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról*, ItK, 2002, 568–579.

58 A *Historia* is ezt sugalmazza, egy sok más megállapítása miatt is figyelemre méltó részletében: „Az erkölcsi fegyelmezzéssel nem volt baj már kezdettől fogva sem az erdélyi egyházban, csakhogy nem szoktak minden hibáért eklézsiát követni úgy, amint ez a lengyeleknél divatozott. Radeckzi Bálint is, a konzisztórium tagjaival, ú. m. Járai Sámuellel, Makkai Istvánnal, magával éppen Szőrös Mátyással, továbbá Illir Györggyel, Dálnoki Ferencsel, Szenmiklósi Mátéval, Besenyei Péterrel, Szentmihályfalvi Mihálllyal, Somodi Istvánnal, Szopos Györggyel, már azelőtt, 1626-ban egy egyházi fegyelmi törvényt dolgozott ki. De Ravius a maga mellőzéséért az egyházon akarván magát megbosszulni, oda a lengyel fegyelmi eljárást szándékozott bevezetni, amellet a szertartásokban is más újítások behozatalát sürgette; tette pedig ezt főképpen 1632 óta, amikor Radeckzi Bálint, első pap és püspök elhunytával Ravius, mint helyettese, mindkét tisztelet el akarta foglalni.” H2 K126

59 *Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálás*, RMNY 1634. Forrása, szerzője ismeretlen. – A mű szociniánus vonásairól lásd KESERŰ Bálint, *i. m.*, 120.

metből fordított magyarázat a János evangélium elejéhez (Uzoni még látta a könyv utolsó lapját, amely szerint: Germanice est opus Walentini Schmalcii).⁶⁰

Az uralmát stabilizáló Rákóczi György már nem hátrál meg Kolozsvár előtt. Miután értelmezésében mindazok szombatosok, akik Krisztust nem imádják, úgy dönt, érvényt szerez az 1635-ös törvénynek, 1638-ban határozottan rendezi az unitáriusok dolgát.

Visszatérve a vizsgált levélben emlegetett Raviushoz: elbocsátását (1633) követően pár évig nincs említve a forrásokban. Az 1635-ben hozott (politikai és anyagi indítékokkal is magyarázható) fejedelmi intézkedések a szombatosok ellen később alkalmat adtak neki arra, hogy a következő évben az őt püspökké megint nem jelölő unitáriusokat a nonadorantista gyakorlat miatt bevádolja az uralkodónál. Működésének ez a legkevésbé dicső szakasza a legismertebb.

„Még nem ment volt ki divatból az a szokás, hogy püspökké csak kolozsvári papokat jelölhettek... Nem sokkal azelőtt aztán, hogy Ravius Mátyást, ezt a nyughatatlan embert a püspöki hivatalból kizárják, a Csanádi jelölése alkalmával [1632] törvényt hoztak, hogy az első papi hivatal mintájára, amit a szászok és magyarok fölváltva viselnek, ezúttal püspököt a magyarok közül válasszanak. Minthogy tehát Radecius a szászok részéről volt püspök, utána magyar következzen. Ilyenformán Raviust tisztességgel félretolták az útból. Innen magyarázható meg Segesvári megkülönböztetése, ki az 1631. évre ezt írja: »Valent. Radecius Püspök a szász nation, német nemzet.« 1632-re pedig: »Választák Püspökké Csanádi Pált Magyar Nation.« Ravius ezt a törvényt örökérvényűvé szeretne volna tenni, s Csanádi halála után egészen nekifeküdt, hogy püspökké legyen. A zsinat azt a kitérő módot találta ki, hogy amint régebben a városon kívül lakó esperesekből és konzisztorokból jelöltek alkalmas férfiakat a püspökségre, most is úgy történjék. Ezt a zsinatot december 17-ére hívták össze. Dicsőszentmártonba, hol „a püspöki hivatalra Isten kegyelméből előléptették sepsiszentgyörgyi Beke Dániel udvarhelyszéki esperestet és Bordosi papot; legyen ez a választás Isten és Krisztus jóvoltából boldog és szerencsés, hozzon Isten nevére dicsőséget, a csapások viharaitól sújtott eklézsiáink számára pedig békeséget és épülést. Ámen!” mondja a kolozsvári konzisztórium jegyzőkönyve. A zsinat elbomlása után eltávozott Ravius is olyanformán, mint Júdás Krisztus vacsorájáról. Amint az említett jegyzőkönyv 1637-ből mondja „a belviszály ezután kezdette egyházunkat végromlásba dönteni.” Szörös Mátyás ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy magának Kolozsvárt a szász eklézsiából pártot szervezett és a lengyel eklézsiákat az erdélyiek ellen tüzelte, hanem hamis tanúkat szervezván az unitáriusok ellen, mintha újítók volnának, addig futkározott Rákóczi György fejedelemhez, míg azt földühítette s arra bírta, hogy

60 *A Szent Iános evangéliuma kezdetinek rövid magyarázattya, mely kérdésekből és feleletekből áll...* RMNy 1646; Schmalz, *Kurze Auslegung über den Anfang des Evangelii des Heiligen Iohannis* Raków 1611, A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław 1974, 232.

vizsgálatot folytassanak le az unitáriusok ellen, s azután a püspököt és a többi kolozsvári papokat országgyűlés elé idézte, így akarván az unitárius vallást kiirtani.”⁶¹

Szörösnek kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy a Rakówt megsemmisítő 1638-as szejmhatározatokat⁶² pár hónappal követő dézsi komplanáció létrejött. (Ennek az utókor nagyobbik része elsősorban szombatosok elleni intézkedéseit emelte ki, amelyek jelentős vagyonhoz juttatták a fejedelmet. Ennél sokkal több jó pontot szerzett azonban kálvinista papjainál a fejedelem azzal, hogy a hetven éve működő egyházat megfosztotta hagyományai jelentékeny részétől, a máglyára küldött könyvek több irányzatot képviselnek. Az már csak a végrehajtók hozzá nem értéséből fakadó következmény, hogy mivel a vádlottaknál találták, felvették a listára Socinus néhány művét is.)

A *Historia* érdekes adalékokkal szolgáló forrást idéz az 1637-es fejleményekkel kapcsolatban. A tordai zsinat irataiból: „Mivel Rákóczi György erdélyi fejedelem meghagyása sürgetett bennünket a minél hamarabbi összejövetelre, hogy Jézus Krisztus Urunkról való vallásunkat leírjuk és azt Őfelsége elé terjesszük, összejöttünk és a mondott ügyben ezt határoztuk: boldog emlékü Enyedi György könyvében a mi vallásunk szabatosan és teljesen benne foglaltatik, azért azt terjesszük Őfelsége elé. Miután azonban ezzel a határozattal átmentünk Kolozsvárra, ott a konzisztóriumban némely kolozsvári férfiak, papok és tanácsosok a zsinat véleménye ellen fölszóltak, s így az a határozat jött létre, hogy másoljanak ki atyámfiainak II. János király idejében nyomtatott könyvéből egy olyan valástételt, mely a mi hitünket teljesen magában foglalja s azt terjesszék Őfelsége elé.”⁶³

Rendkívüli módon az egyház legfőbb szervének döntését bírálta tehát felül a kolozsvári konzisztórium. A részletből megtudjuk, mikor kerül újra a közbeszédbe a kései Dávid és társai, valamint követői gondolatainak megtagadására a *II. János király idejében nyomtatott könyvekre* való hivatkozás használata. Az is innen bizonyítható, milyen hagyományra építené a mind a kálvinisták, mind Sozzini követői által elfogadható hitvallást

61 *Historia* II, 1126. – Lásd még „Most aztán Ravius nem tekintette többé sem Istent, sem embert, Kolozsvárt mindenütt szakadást terjesztett, a püspöknek a városba hozatalát a legkeresettebb ürügyekkel hosszú ideig megakadályozta, Rákóczi György fejedelmet, aki nekünk amúgy is ellenségünk volt, hamis besúgásokkal az egyház ellen bűjtogatta, s más számtalan botrányos dolgot, pártokra szakítást és sokféle gyalázkodást kezdett elkövetni; végül is a püspököt, papokat, mestereket és sok kolozsvári polgárt országgyűlés elé idézték, amikor a reformátusok minden követ megmozgattak, hogy ez alkalmat megragadva az unitáriusok felekezetét a bevett vallások sorából kitudják.” (*Historia*, 864) Valamint „amint Segesvári írja, méltó is lett volna a kolozsvári szöszékre [Beke Dániel], mert jámbor, alázatos, ékes szavú, kellemes hangú, jó alakú férfiú volt. Csakhogy Ravius Mátyás, ki szintén vágyott a püspökségre, az ő cimboraságának kolozsvári tagjaival olyan zavaros helyzetbe sodorta az egyházat, hogy egész következő télen át elmaradt a Beke Dániel beiktatása. [...] 1637 szeptember 17-e előtt azonban Kolozsvárra behozni nem tudták.” *Historia* II, 867.

62 1638. április 19-én a diáksínyt szentséggyalázzássá növesztve a lengyel országgyűlés elrendelte a rakóvi iskola és a nyomda lerombolását.

63 *Historia* II, 1126–1127.

Ravius – akinek egyébként egyetlen művét sem ismerjük; tudjuk viszont, hogy a rakóvi levélben emlegetett szoros együttműködés a még kialakulatlan lengyel és magyar egyházak között éppen János Zsigmond idején virágzott. Az is innen válik világossá, hogy a Beke megválasztásával földühített Ravius végre képes volt megváltoztatni a kolozsvári hangulatot és a két fő irányzat közti erőviszonyokat.⁶⁴

Beke Dánielék hitvallása 1638. április 23-án került az országgyűlés elé, s mivel Raviuszék csoportja folytatta tárgyalásait a kálvinistákkal, Kolozsvár két bírása május 10-én kelt levélben kötelezte magát és a várost a reformátusok tanácsbeli létszámának 25 főre emelésére és a bírói tiszt számukra való megnyitására.⁶⁵ Mint Segesvári írja, május 26-án „vallatott az fejedelem legelsőbbben Kolozsváratt is, és a zsidó valláson valókat sokat megfogtak...” Hamarosan a városi tanács és Beke püspök is leveleket intéztek a rakóvi vezetéshez, kérve, küldjenek segítséget a veszélyes vita eldöntésére, mellékelve Bekéék és Raviuszék hitvallását.⁶⁶ Miután a válságot tárgyaló zsinat épp két hete föloszlott, Ruar válaszolt mindegyik félnek (a Kolozsváron kelt levelet is csak ebből ismerjük). Raviuszt és híveit szelídebb eszközök alkalmazására kérte, s kijelentette, nem vállal közösséget senkivel, aki más lelkiismeretén erőszakot követ el.⁶⁷ A városi tanácsnak írván, a maguk bajára hivatkozik, hogy indokolja, miért nem küldik az általuk kért segítőkét; a nemes, erényes és eruditív Schlichtinget indítják hamarosan, akit régebben kértek, s a télen náluk járt, s Laurentius Stegmann (id. Joachim Stegmann fivéré) tartósabb kiküldetésre. Néhány már Erdélybe menekült testvérüknek kér még méltó feladatot és bánásmódot.⁶⁸ A türelmes hangot ez is indokolja, hiszen a még biztonságosabbnak látszó Erdélyben szerették volna több emberüket elhelyezni, bár a legjobbakat semmiképp nem akarták nélkülözni a sokk utáni talpra állás során. A püspöknek és lelkészeknek írt válaszában jóváhagyja, ahogyan a kálvinisták támadásaira reagáltak, és elhatárolódik azoktól, akik a rakóviak esetével visszaélnék, s a reformátusokkal folytatott egykori megbeszéléseikre hivatkoznak összeesküvésük igazolására. A két hitvallás alapos összevetését és elbírálását igen megfontoltan későbbre halasztja, ehhez ugyanis több ember véleménye kell.⁶⁹

64 Segesváritól ismerünk néhány nevet is: „Szőrös Mátyás pap, az öccse, Szőrös András, kerekes Péter, Uzdi Tamás, Rozbicki Pál, Szentgyörgyi István deák új szektát indítanak, az mely miatt Kolozsváratt és az Székelyföldön illetlen dolog következék, az mint az embereket Krisztus felől examinálták, az ki soha nem volt; az kik annak előtte unitáriusok voltak és osztán meghasonlottak.” *Segesvári*, 171.

65 TÓTH, *i. m.*, 44–46. (Közli a teljes dokumentumot.)

66 A *Historia* Bekéék hitvallása mellé az 1579-es konfessziót másolja be, végül érthetően esett erre Szőrösék választása. Nagyon jellemző, hogy Ruar-monográfiájában Chmaj az utóbbi ellenfeleit judaizánsoknak nevezi. Vö. Ludwik CHMAJ, *Marcin Ruar = Uó., Bracia Polscy. Ludzie, idee, wplywy*, Warszawa, 1957, 144.

67 *Centuria* II, 47. levél 622.

68 *Centuria* II, 45. levél 617–619.

69 *Centuria* II, 46. levél 619–621.

Július elején Dézsen minden eldőlt, tehát ha megírták is valaha véleményüket, az már mindenképpen elkésett. Egyeseket halálra, másokat csak vagyonvesztésre ítélték, az unitárius egyházat mellékbüntetésként Ravius visszavételére. A *Disciplina* III. pontjához pedig kiegészítés beiktatására kötelezték az egyházat, ami elrendelte, szerkesszenek a hitvallással és a *Disciplinához* fűzött kiegészítésekkel azonos szellemű kátét, feledjenek minden János Zsigmond halála után született tanítást,⁷⁰ Istenként imádják Jézust, és a gyermekeket kereszteljék a szentháromság nevében. Egyúttal minden unitárius iratra szigorú cenzúrát ígért, aminek első áldozata éppen Radecius úrvacsorával foglalkozó, már augusztusban felterjesztett műve volt.⁷¹

Ezzel hivatalosan megvalósult az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése. Ez már sokkal keményebb volt, mint az 1579-es próbálkozás, ahol a tanok aláírásának ígéretéhez hozzáfűzték az attól eltérő meggyőződés szabadságát. Láttuk, mennyi külső nyomás vezetett ide, s éppen ezért talán nem csodálkozunk, hogy a felszínen elfogadott változást most sem követte igazi belső átalakulás. A sociniánus gondolatok folytatólagos beszívargása mellett Dávid és társai tanításainak továbbélése 1638 után is tetten érhető⁷² vezető egyháziak és egyszerű lelkészek, polgárok írta, másolta kéziratokban.⁷³

Függelék

Tisztelendő, neves és tudós férfiak, kedves testvéreink a Jézus Krisztusban!

Az Atyaistentől és a mi Urunk J. Krisztustól kegyelmet és békét!

Senki sincs, aki be ne látná, mekkora minden dologban az egyetértésnek és lelki összhangnak az ereje, amikor közös ügyekről közösen tanácskoznak, s egyesült erővel, egy akarattal intézik a dolgot. Minél többen vannak, akiket az egyetértés közös kapcsa fűz egybe, és akiket egy szív s egy lélek kormányoz, annál keményebben és elszántabban tudnak minden dolognak nekifeküdni, annál okosabban tudnak tervet kovácsolni, és amit kiterveztek, jó végre vinni. Hogy a lelkek és szándékok e közössége, melynek a legtöbb földi dologban meg kell lennie, a mi és ti eklézsiáitok között is a

70 A szóhasználat az 1579-es konfessziót követi, s az itt elrendelt betoldás nyomai a *Disciplina* későbbi változataiban jelöletlenül is megmaradtak, ezért a legkorábbi változatot talán datálhatnánk 1638 előttre (vö. 25. jegyzet).

71 JAKAB Elek, *Kolozsvár története* II, Bp., 1888, 634. – A *Formula administrandi Coenam Dominicam* kéziratosa másolata *The Manuscripts...* MsU 1995.

72 Éppen ezzel magyarázható pl. Almási püspök 1694-es rendtartásának sok eltérése a Radeciusétól. Lásd még KESERŰ Bálint, *i. m.*, 121.

73 A dolgozat csak átmeneti kutatási állapotot tükröz. Reméljük, a Kolozsváron megkezdett kéziratári vizsgálataink sok feltevésünket igazolják vagy cáfolják majd.

közös vallást és egyházkormányzást illetőleg meglegyen, szívünk mélyéből kívánjuk. Miért ne forrasszuk lelkeinket a szeretettel, mint valami egybekötő kapocssal még inkább össze? Miért ne rendezzük a közös ügyet terv szerint és egymás megsegítésével? Bárcsak e minket úgyszólván egy testté összeolvasztó közösségnek égő vágya a ti lelketeket is áthatná! Így elérhetnénk nemcsak azt, hogy a két egyház a szeretet láncával egymáshoz kapcsolva keményebben meg tudna állni, hanem azt is, hogy a lelkek e nagy egyesülésében és összhangjában eltűnnék lassanként a köztünk esetleg fönnforgó dogmai különbözőség is azáltal, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak megismerésében mindnyájan előbbre haladunk. Mi ennél soha semmit inkább nem óhajtottunk, ezen mindig derekasan munkálkodtunk, és amennyiben rajtunk állott, a ti egyházatokon mindig segíteni törekedtünk. Az irántatok és egyházatok iránt való szeretetünk gazdag zálogának tekinthetitek a tisztelendő jeles férfiút, Radecki Bálintot, a ti püspökötöket. Íme, mi ettől a nagy, kiváló embertől a magunk egyházát megfosztottuk, hogy vele a tiéteket ékesítsük föl. Mert hajdan, az igazság újjászületésének kezdetén, a mi és a ti egyházatok közt akkora volt a lelki összhang, hogy a közös ügy elrendezésében mindig közös terv szerint jártunk el. Csakhogy ez a hasznos, és mindkét egyházra üdvös szokás, amelynek az idők folytán gyarapodnia és erősödnie kellett volna, annyi év múltával megszakadt és már szinte eltemetődött. Rajta tehát, tisztelendő, jeles és tudós férfiak, kedves atyánkfiai a Jézus Krisztusban, támasszuk fel e szokást ismét sírjából, s ha egyszer föltámasztottuk, azt minden igyekezetünkkel és odaadásunkkal ápoljuk tovább. E célra pedig más eszközt nem találhatunk, mint e szokást levélváltással és hírvivők küldésével műveljük magunk között. Különösen kívánatos volna, ha egyesek a tiéteket közül évenként a ti nevetekben, megbízásaitokkal ellátva a mi ünnepélyes gyűlésünket fölkeresnék. Általuk mi is megismerkedhetnénk a ti egyházatok állapotával, ti is a mienkével, s közös terv szerint határozhatnánk arról, amit legjobbnak tartanánk. Használjuk hát ki ezt a békét és nyugalmat, melyet az Úr engedélyezett az ő egyházainak, s egyesült erővel, amíg módunkban van, munkáljuk az igazság ügyét!

Egészen felüdtett bennünket a tisztelendő és tudós férfiúnak, társatoknak, Ravius Mátyásnak váratlan betoppanása, kinek nemes buzgalmát Isten és Krisztus dicsőségének öregbítésében nem egy jelből láttuk. Tőle módunkban volt megtudnunk azt, amit megismerni különösen vágytunk, hogy egyházatok milyen állapotban van. Jónak láttuk tőle a ti gyűlésekre levelet is küldeni. Értésünkre esett az is, hogy eklézsiátokban nem uralkodik az a rend és általános fegyelem, amelyet Krisztus és az apostolok előírtak. Ennek a következménye aztán az, hogy akik erkölcsüket nem szabják a Krisztus parancsaihoz, azokat magánúton és egyház szavával is megintik és vádolják, ha pedig makacsul tovább is ellenkeznek, az egész egyház ítéletével úgy bélyegzik, hogy a velük való érintkezéstől és társalkodástól a többiek visszariadnak.⁷⁴

74 A *Historiában* beszúrás: „(Raviust persze nagyon szúrta, hogy őt öregebb letére a fiatalokkal szemben mellőzték, neki az a rend tetszett volna, hogy az öregebb korról haladjon.)”

Hogy ez az egyházra milyen hasznos és üdvös, és hogy milyen nagy mértékben járul hozzá a bűnök kiirtásához, azt mi is hosszú gyakorlatból és tapasztalatból tudjuk, s tekintettel bölcsességekre ti is könnyen megítélhetitek. Mert ha ez a jó rend és fegyelem az egyházban hiányzik, széles tér nyílik a bűnök számára, amelyek az egyházat zavarják, s lehetetlen, hogy fölvirágozzék az erkölcsök ama szentsége, melynek Krisztus egyházát kell ékesítenie. A szeretetre, melyet irántatok s egyházatok iránt táplálunk, s amellyel nektek tartozunk, ismételten kérünk titeket és könyörgünk nektek, hogy ezt a szent és dicséretes intézményt, amelyre minden jámbor ember minden óhajásával és buzgalomával törekszik, egyházatokba ti is vezessétek be.

E szent szándékokban és elhatározásokban igen nagy segítségetekre lehet a ti püspökötök és előjárótok körültekintő bölcsessége, ki a mi egyházunkban ez intézmények között nevelkedett, azokat jól ismeri, s az ő szeretetéhez képest, mellyel meg van áldva, nektek alkalmas vezetőök lesz. S nem fog hiányozni nektek e tekintetben a tisztelendő, tudós férfiúnak, Ravius úrnak buzgalma és szorgoskodása sem, kiről látjuk, mily lelkes láng hevíti irántatok s egyházatok iránt. Nektek kell tehát, kéz a kézben, közös elszánással a dologba derekasan belefeküdnötök. Ez elhatározásokban veletek lesz a maga lelkével. Az, ki drága vérét azért ontotta, hogy egyházát a bűnök minden szennyétől és mocskától fehérre mossa. És még csak egyet. Ti jó tehetséggel megáldott és fegyelmezésre alkalmas ifjakat szoktatok küldeni külső akadémiákra a szép tudományok elsajátítása végett. E minta szerint egyszer-másszor hozzánk is küldhetnétek ifjakat, kik a tudományokat és intézményeinket tanulmányozva, nemcsak nektek válnának hasznotokra, hanem a két egyház bizonyos összekötői és a köztünk levő szeretetnek, úgyszólván, zálogai és kezesei lehetnének. Ígérjük, hogy e részben minden buzgalmunkat, gondosságunkat és szorgalmatosságunkat ki fogjuk fejteni. Most pedig kérjük Atyánkat Istenünket, a mi Urunk Jézus Krisztust teljes lelkünkéből, hogy titeket szent egybegyűléseteken az ő lelkével segítsen, sugalmazzon nektek üdvös tanácsokat, s azokat az ő neve dicsőségére és sok ember üdvösségére tegye szerencsésé, titeket és egyházatokat védje és oltalmazza. Isten maradjon veletek, tisztelendő, neves és tudós férfiak, az Úrban kedves atyánkfiai, tartsatok meg bennünket továbbra is atyafiságos szeretetetekben és Istennél szorgalmasan könyörögjétek érettünk.

Kelt Rakóuban 1629. június 6.-án a mi zsinatunkon.

Maradunk tisztelendőségeiteknek a Jézus Krisztusban legkedvesebb testvérei az egész zsinat nevében:

Adam Gosławski Nobelnumból, Johannes Crell, a rakóvi ekl. papja,
Jakób Sieniński Siennumból, Jonas Schlichting, a rakóvi ekl. papja,
Andrzej Krystian Moskorzowski Moskorzówból, Martin Ruar

Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert

1609 májusában a komáromi iskola rektora, Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) – Kanizsai Pálfi János somorjai és Samarjai János szenci rektor társaságában – heidelbergi peregrinációra indult.¹ Két társa már a következő évben hazatért, Pécseli Király azonban a szorosabban vett egyetemi tanulmányai befejezte után is Németországban maradt még, és „bekapcsolódott a kint tartózkodó magyarok tudományos, irodalmi tevékenységébe.”² Hajdani tanítványát ugyanis Szenci Sziggyártó Lukács több levelében Szenci Molnár Albert figyelmébe ajánlotta,³ aki csakugyan felfigyelt a fiatalemberre, s igénybe vette segítségét oppenheimeri Biblia-kiadásának elkészítésekor. Ennek énekeskönyv-függelékében Pécseli Király reggeli dicsérete is olvasható.⁴ A Biblia kinyomtatásának évében, 1612-ben, a Bibliát is kibocsátó oppenheimeri nyomdában jelent meg Pécseli Király retorikai kézikönyve, benne többek között Szenci Molnár latin üdvözlőversével.⁵ Amint Klaniczay Tibor fogalmazott, a „szótár- és grammatika-író Molnár saját eszméinek követőjét láthatta a

1 Pécseli Király máig a legrészletesebb életrajzi összefoglalása Klaniczay Tibortól: *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (a továbbiakban: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962), 250–256. Ezt az életrajzot egyetlen ponton kellett azóta lényegi korrekciónak alávetni: Heltai János cáfolta, hogy 1610 tavaszán Pécseli Király hazalátogatott volna Magyarországra. Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21) (a továbbiakban: HELTAI J. 1994), 75. Lásd még HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk, 1980(1982), 243–347 (a továbbiakban: HELTAI J. 1982), 310–311.

2 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252.

3 1609. május 7-én kelt ajánlólevele: SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 1898), 309–311.

4 *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 6, SZENCI MOLNÁR Albert Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 1971), 436, 439.

5 Szenci Molnár versének kiadása: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252; SZENCI MOLNÁR 1971, i. m., 449.

retorika-író Pécseli Királyban.⁶ Később is kapcsolatban maradtak: Klaniczay felvetette, hogy 1612 augusztusában, amikor Szenci Molnár rövid magyarországi látogatásra indult, együtt utazhatott véglegesen hazatérő, a komáromi iskola rektori székét újra elfoglaló fiatalabb pályatársával.⁷ Kétségtelen tény, hogy 1613 májusában kapcsolatban voltak,⁸ ez év novemberében Szenci Molnár Pécseli Király tardoskeddi esküvőjén is megjelent,⁹ 1614 júliusa és októbere között pedig, amikor a Batthyány Ferenc birtokáról elköltöző Szenci Molnár Komáromban vállalt lelkesítő állást,¹⁰ napi érintkezésben kellett lenniük.

Pécseli Király 1615-ben komáromi lelkész lett, 1621-ben Kassán kiadott irénikus szellemű latin munkáját Georg Rem nürnbergi jogásznak, Szenci Molnár barátjának és magának Molnárnak ajánlotta.¹¹ 1622-ben érsekújvári prédikátornak választották. Itteni éveiből versein kívül csak katekizmusa és ábécéskönyve ismert. Egyházi törekvései mégis jelentősek: „mind a presbiteriális, mind az unionista törekvéseket igyekezett elősegíteni,¹² s erre módja volt, időközben a dunántúli, ill. a samarjai egyházkerület püspökévé választott volt iskolatársaival együttműködve,¹³ a komjáti egyházmegye alespereseként is. Heltai János meggyőzően bizonyította, hogy katekizmusa sem sablonos dogmatikai írás, hanem a lutheri kisebb katekizmus szerkezeti rendjét követő, a heidelbergi káté és a magyarországi protestáns kátéirodalom közötti, egyedi szemléletű irénikus egyeztetési kísérlet, amely a lutheránus kátéirodalomra nem is maradt hatástalan.¹⁴

Pécseli Király Imre retorikai kézikönyve, az *Isagoges rhetoricae libri duo* több kiadásban is napvilágot látott. Az 1612. évi oppenheimi után következő második kiadás ma nem ismert, példányt eddig nem sikerült fellelni belőle. 1639-ben azonban olyan

6 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252.

7 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 253.

8 SZENCI MOLNÁR 1898, i. m., 385.

9 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13) (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 2003), 167.

10 SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 170–171.

11 HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben* (a továbbiakban: HELTAI J. 1987a) = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5) (a továbbiakban: VARJAS 1987), 209–230, 212–216; HELTAI J. 1994, i. m., 59, 161–163.

12 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 254.

13 Kanizsai Pálfinak írott hat latin nyelvű levele 1621–1629 között: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 256–261; a 3. sz. levél magyar fordítása: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*, vál., kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, I–II, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I, 529–533. Kanizsai Pálfi hozzá írott levele: THURY Etele, *Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Alvinczi Péter, Csatári György, Samarjai János, Csene Péter és Pecselyi Király Imre reform. papok levelei 1620–1636*, MProt EgyhtAdattár, 3(1904), 40–81, 46–47.

14 HELTAI J. 1987a, i. m. = VARJAS 1987, i. m., 216–227. Alvinczi Péter, Pécseli Király Imre és Samarjai János irénikus törekvéseiről lásd még URAY Piroska, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján* = VARJAS 1987, i. m., 187–207, 199–207.

kiadása jelent meg Nürnbergben, amely – címlapja szerint – már a harmadiknak hirdette magát.¹⁵

Noha rövid áttekintésében már Bán Imre foglalkozott Pécseli Király Imre retorikájával,¹⁶ és noha nemrég jelentős terjedelmű szövegválogatás jelent meg belőle magyar fordításban,¹⁷ forrásait és mintáit lényegében még nem tekintették át. Mintha megelégedtek volna annyival, mint amennyit katekizmus forrásaival kapcsolatban rögzített Pécseli Király: „pók modgyára, semmit ujomból nem szoptam: hanem az meheket, a mint lehetet, követtem, kik, tehetségek szerént, sok virágokrol szedegetik és gyüytögetik édes eleségeket, mellyel télnek idején táplállyák ő magokat: Igy én-is őket, s-nem az heréket, követvén, egyéb tudós szent könyveknek virágos kertekből szedegettem...”¹⁸ Mind az ismertetés, mind a fordítás egyébként az 1639. évi kiadáson alapult, így a fennmaradt kiadások egymáshoz való viszonyát sem vizsgálták meg rendszeresen.

Az utóbbival röviden végezhetünk. Szemben azzal, amit a szakirodalom egynémely helyén állítanak,¹⁹ a címlapnak hihetünk, amely szerint az 1639. évi edíció nemcsak javított, hanem bővített kiadása a korábbinak („prioribus longe auctior et emendatior”). Az alábbi ismertetésben, amelynek során magam is a későbbi kiadást követem, megemlítem majd azokat a részeket, amelyek az első kiadásban még nem voltak olvashatók. Hogy a kiegészítések magától Pécseli Királytól származnak, arra nincs pozitív bizonyíték, de ellene sem szól semmi. Mindenesetre arra, hogy a szerző 1639-ben még életben volt, Kla-

15 PÉCESELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639²] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 16393 (RMK III, 1551) (a továbbiakban: PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639).

16 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) (a továbbiakban: BÁN 1971a), 14–22.

17 Az ajánlás és az előszó latin szövegkiadása az 1. edíció alapján: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 261–265. A mű szemelvényes magyar fordítása a 3. edícióból: *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5) (a továbbiakban: IMRE 2000), 265–334; vö. IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig* = IMRE 2000, *i. m.*, 399–452, 445–448.

18 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 267–268. A retorika által megemlített, szóba jöhető szerzők eddigi legbővebb számbavétele: BÁN 1971a, *i. m.*, 15–16. A méhek és a pókok tárgy történetéről az imitációt szemléltető metaforikában: Jürgen von STACKELBERG, *Das Bienengleichnis*, Romanische Forschungen, 68(1956), 271–293; Nicola KAMINSKI, *Dekonstruktive Stimmenvielfalt: Zur Polyphonen imitatio-Konzeption in Frischlins Komödien Hildegardis Magna und Helvetiogermani*, Daphnis, 24(1995)/1, 79–133.

19 Klaniczay szerint a harmadik kiadás „változatlan szöveggel” jelent meg: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 261.

niczay épp a retorika újabb kiadásából következett.²⁰ Az átdolgozás attribúciójának kérdése kapcsolatban van azzal a másik kérdéssel is, hogy milyen feltételezéssel élhetünk a kiadások funkcióját és közönségét illetően.

Az ugyanis már jól ismert ténynek számít, hogy míg az 1612. évi kiadás ajánlása komáromi polgári, katonai és egyházi előjáróknak, előszava pedig a már a címlapon is megemlített komáromi iskola tanulóinak szól, addig az 1639-es harmadik kiadás címlapja már nem a komáromi diákoknak, hanem „in usum scholarum Hungariae” ajánlja a művet, az előszó pedig „Studiosis Hungariae” szól. Bartók István szerint ez „jó példa a közösségi tudat változására: a kiadók az egyes városok helyett már az egész nemzet érdekeit tartják szem előtt.”²¹ Bartók azt feltételezi, hogy a „kiadást szorgalmazó magyarok már nem a komáromi, hanem más, esetleg több hazai iskola számára nyomatták ki Pécseli munkáját,” meg is jegyzi, hogy „Itthoni használatra szánt könyvek külföldi kiadatására nem nehéz analógiát találni.”²² Hozzátehetjük, hogy a nürnbergi Wolfgang Endter könyvkereskedő csakugyan számottevő szerepet vállalt ebből a szempontból: nála jelentek meg 1638-ban Sebald Heyden latin beszédgyakorlatai magyar és német értelmezésekkel kiegészítve, az egy évszázaddal korábbi kiadások szövegének felújított, bővített változatával, és az ő költségén adták ki 1645-ben Frankfurtban Szenci Molnár szótárának negyedik kiadását is. Némiképp ellentétben áll Bartókéval Heltai János véleménye, aki szerint Pécseli Király „külföldi tartózkodása idején olyan magas színvonalú retorikai tankönyvet írt” a komáromi iskola számára, „amelyet aztán Európában másutt is érdemesnek tartottak használatba venni.”²³ Szerinte tehát a nürnbergi új kiadást helyi, németországi igény is magyarázhatja. Ez a használói kör a nürnbergi Endter-cég fenti kiadványaival kapcsolatban is felvethető, és még látványosabb analógiát kínál David Frölich itt kiadott számos naptára, amelyek nyilvánvalóan a német könyvpiacra kerültek. Analógiákkal tehát mindkét elgondolás alátámasztható, a tényleges felhasználásra vonatkozó adatoknak viszont híjával vagyunk. Az mindenesetre szélesebb körű hazai használatra utal, hogy 1648-ban a sárospataki zsinat a teljes retorikai rendszert tanító zempléni, gömöri, abaúji és borsodi iskolák (Miskolc, Rimaszombat, Szikszó, Tállya, Szántó, Ungvár) számára e retorikát írta elő.²⁴

20 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 256.

21 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) (a továbbiakban: BARTÓK 1998), 302.

22 BARTÓK 1998, i. m., 122.

23 HELTAI J. 1994, i. m., 39–40.

24 MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 380.

Pécseli Király könyvének mindkét ismert kiadása tartalmazza a szerzőt üdvözlő verseket. Ezek élén „Rudolphus Goclenius senior, antecessor philosophiae primarius, et nunc rector Academiae Marpurgensis” verse áll, amelyet „in Emerici sui gratiam faciebat Wormatiae, Anno 1611. 3. Octob.” Utána Simon Stenius heidelbergi retorika- és poétika-professzor, majd Szenci Molnár már említett, 1611. október 24-én Oppenheimben datált verse következik. A többi üdvözlő vers szerzői rendre Filiczky János, Szepsi Korotz György, „Petrus Trappius Heimersheimensis Palatinus, diaconus ecclesiae Oppenheimensis” és Varsányi P. Dániel. Az üdvözetek végén magának Pécseli Királynak a verse áll „ad Librum.”²⁵ A versszerző magyar fiatalemberek Pécseli Király heidelbergi diáktársai voltak,²⁶ ugyaninnét ismerhette Steniust,²⁷ Trapp-pal viszont nyilván csak Oppenheimben ismerkedett meg. Arról azonban nem tudunk, hogy Pécseli Király Marburgban is megfordult volna,²⁸ ezért jogos feltételezés, hogy id. Rudolf Gocleniusszal (1547–1628) az épp Marburgból és épp csak a Biblia kinyomtatásának idejére Heidelbergben át Oppenheimbe átköltözött Szenci Molnár ismertethette össze.²⁹ Szenci Molnár már 1601-ben együtt ebédelt az őszi frankfurti könyvvásáron Gocleniusszal, ő az első marburgi, akivel való személyes kapcsolatfelvételéről tudunk.³⁰ Noha többször nem említi meg a naplójában, nyilván folyamatosan kapcsolatban kellett maradniuk,³¹ különösen 1607 kora nyara és

25 Kiadva: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 269.

26 Mindhárman tanultak korábban Marburgban is. Szepsi Korotz királytűkör-fordítása ugyancsak Szenci Molnár segítségével és magyar, valamint Georg Rem és Peter Trapp latin üdvözlőversével jelent meg 1612-ben Oppenheimben. HELTAI J. 1982, *i. m.*, 278–279, 328, 343.

27 Sebastian Ambrosius Lahm 1600 júliusában Késmárkról Szenci Molnárhoz Heidelbergbe címzett levele Szenci Molnárnak Gruterrel, Melissusszal, Keckermann-nal fenntartott kapcsolatai mellett Steniusszal való érintkezéséről is tud (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 114–115).

28 Imre Mihály az egyetlen, aki szerint „1611–12-ben Marburgban és Oppenheimben tartózkodik Szenci környezetében” (IMRE 2000, *i. m.*, 266, vö. 445). Marburgi tartózkodásról a korábbi szakirodalomban sehol sem volt szó, magam egyetlen erre vonatkozó forrást sem ismerek, Imre pedig nem adatozza megállapítását. Pécseli Király négy heidelbergi disputációjáról tudunk, ezekre 1609 júliusa és 1610 júliusa között került sor, rendszeres egyetemi tanulmányai az utóbbi időpontban még bizonyosan folyamatban voltak. Marburgban 1610 ősze és 1611 nyara között időzhetett volna, de az egyetem anyakönyvében ennek nincs nyoma, ráadásul ebben az időszakban ott aligha lehetett együtt Szenci Molnárral, hiszen az éppen Hanauban tartózkodott. Az 1611 nyara utáni események kronológiája a főszövegben következik. A retorika ajánlásában sincs szó marburgiakról, Pécseli Király csak heidelbergi professzorokat említi: David Pareust, Quirinus Reutert és Bartholomaeus Coppeniust.

29 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 252.

30 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 142.

31 1607 májusában Johann Piscator Herbornból Szenci Molnáron keresztül küldi üdvözlését Gocleniusnak (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 208–209), akárcsak augusztusban Konrad Rittershausen Altdorfból (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 217–218), 1608 júliusában Miskolci P. János Tarcalról (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 277–278), 1609 novemberében Amandus Polanus

1611 júliusa között, amikor Szenci Molnár maga is Marburgban élt, és marburgi tartózkodását csak kétszer szakította meg hosszabb időre: első Biblia-kiadása kinyomtatásának idején, 1608 áprilisa és októbere között, valamint a *Dictionarium* második kiadásának nyomdai munkái idején, 1610 szeptemberétől 1611 áprilisáig Hanauban lakott. Az 1611. őszi időrendet úgy rekonstruálhatjuk, hogy Szenci Molnár legkésőbb 1611. augusztusi heidelbergi látogatásakor Oppenheimbe hívhatta Pécseli Királyt. A fiatalember nyilván nem indult azonnal útnak, annál kevésbé, mert szeptemberben még Szenci Molnár is visszatért Hessenbe a menyasszonyáért.³² Október 3-án azonban már úton volt Pécseli Király, talán épp Szenci Molnár esküvőjére tartott, amikor Heidelberg és Oppenheim között félúton, Wormsban Gocleniusszal találkozott, akinek Szenci Molnár már korábban bemutathatta valahol, de az is lehetséges, hogy csak ajánlólevelet írt hozzá. Szenci Molnár naplója csak lakodalmi tanúit sorolja fel,³³ a vendégeket nem említi, így nem tudjuk azt sem, hogy a házasságot alkalmi költeménnyel köszöntő Goclenius jelen volt-e október 8-án Oppenheimben.³⁴ Mintegy két héttel esküvője után Szenci Molnár is megírta üdvözlőversét Oppenheimben, novemberben pedig Pécseli Király Heidelbergben véglegesítette saját ajánlását. November végétől április elejéig tartott a Biblia kinyomtatása,³⁵ ezt követően Szenci Molnár – immár családotól – nyomban visszatért Marburgba. Hogy ezt a telet Pécseli Király Heidelbergben vagy Oppenheimben töltötte-e, arra vonatkozólag nincs adatunk.

Goclenius szívélyes hangú ajánlással kísért üdvözlőverséből akár arra is következtethetnénk, hogy Pécseli Király retorikai kézikönyve a legteljesebb összhangban állhat a marburgi rektor retorikai nézeteivel. Ez azonban egyáltalán nincs így. Goclenius 1596-ban kiadott *Problemata rhetoricája* ugyanis határozottan rámutat az állásfoglalásra mutat egyes tudomány-rendszertani kérdésekben. A 12. probléma például egyértelműen felteszi azt a kérdést, hogy az invenció és a diszpozíció a retorika részei-e, a válasz pedig: nem, ezek a dialektika részei. A retorika lényegi része, amint azt már a 11. kérdés megválaszolta, az elokúció. Ennek az állásfoglalásnak megfelelően a további problémák már mind az elokúció köréből kerülnek ki. A könyv mégsem stilisztikai útmutató, hanem leginkább dogmatikai és exegetikai kézikönyvnek nevezhető: a filozófus Goclenius számára ugyanis a tropikus kifejezést illető kérdések egytől egyig mint teológiai állásfoglalások megalapo-

---

Bázelből (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 328–329). 1608 májusában Johann Kaspar Lavater Marburgból ír Szenci Molnárnak Hanauba, és tolmácsolja neki Goclenius üdvözlését is (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 260–261).

32 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 158.

33 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 158–159.

34 Mindez a lakodalmat szintén verssel köszöntő Szepsi Korotról is elmondható, a helyi Trapp részvétele viszont bizonyosra vehető. Köszöntő verseik: SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 450, 457–458, 456–457.

35 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 159.

zói mutatkoznak meg. Állandóan visszatér a kérdések alapszerkezete: trópusként vagy betű szerint kell-e értenünk ezt vagy azt a bibliai megfogalmazást vagy dogmatikai alaptételt. Így például majdnem hatvanlapos, részletes teológiai magyarázat világítja meg azt a kérdést, hogy trópusként értendő-e a „Deus est homo” kijelentés.³⁶ Hasonlóképpen a 63. kérdés azt tárgyalja, „Tropicaene sint an propriae locutiones Christi: Ego sum vitis vera: Ego sum panis ille verus seu vero coelestis: et haec Joh. Baptistae: Christus est agnus ille seu verus Agnus Dei, qui tollit peccata mundi?”³⁷ A 78. kérdés: „An tropice dictum sit, Homo iustificatur fide?” Egy 1598-ban kinyomtatott, csekély, mindössze négylevélnyi terjedelmű, Goclenius vezette marburgi filozófiai disputációban szintén egyértelműen ráamista az állásfoglalás: a retorikának csak két része van. „Quod autem Cicero et Quintilianus Rhetoricam fecerunt quinque partitam, non artis ipsius naturam, sed oratorem usumque respexerunt. Nam Orator, non Oratoria, argumenta invenit, inventa disponit...” stb.³⁸

Pécseli Király retorikájában nyoma sincs a ráimizmusnak: Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust már a címlapon megnevező, az arisztotelianus–ciceroníanus ötrészes beosztást követő és azon belül is az invenciót preferáló kézikönyv az övé. Az 1639. évi kiadásban, hatlapnyi „praecognita” után a könyv majdnem kétharmadát kitevő, 162 lapos invenciók fejezet kezdődik. Először a hat beszédrész invenciójának kérdéseiről van szó 32 lapon, majd a beszédnek tárgyalása következik. Elsőként a genus didascalicumra kerül sor. Mind a simplex, mind a conjunctum thema tárgyalására kitér a szerző, az előadás azonban nem túlságosan terjedelmes, mert e beszédnek így is csak egy fejezet tíz lapját tölti meg. Négy fejezetben, együttesen épp ötven lapon át tart viszont a genus iudiciale és egyes statusainak tárgyalása. A 16–17. század számos kézikönyve a statusok négyes, cicerói csoportosítását tartalmazza, de Pécseli Király statustanának beosztása és terminológiája is az *Ad Herennium*-retorika pontos megfelelője. A genus deliberativummal 22, a demonstrativummal 42 lap foglalkozik, az invenciók rész végén pedig olvasható még egy-egy rövid fejezet *De locis communibus* és *De affectibus* is. A diszpozíció csak hét lapot tölt meg. A 107 lapos második könyv tárgya az elokúció.

A logika és a retorika kapcsolatának kérdésében egyértelműen rámistaként állást foglaló Gocleniusnak azonban még akkor sem lett volna oka megtagadni a szívélyes üdvözlést, ha történetesen alaposabban megismerkedik Pécseli Király retorikájával. Még a legelszántabb ráamista környezetben is helye volt a rétor teoretikus szempontjai helyett

36 Rodolphi GOCLENII, philosophici professoris in Academia Marpurgensi *Problemata Rhetorica*, in Nundinis Francofurtensibus [Frankfurt am Main], 1596 (a továbbiakban: GOCLENIUS 1596), 139–196.

37 GOCLENIUS 1596, i. m., 220–223.

38 *Disputatio philosophica de discrimine dialectices et rhetorices ... sub umbone excellentissimi philosophi*, Dn. M. Rodolphi GOCLENII, Logices in inlyta Cattiadum Academia Professoris, Marburgi Cattorum, 1598.

az orátor praktikus szükségleteiből kiinduló szónoki kézikönyvnek, legfeljebb azt retorika helyett az oratoria névvel illették. Ráadásul Pécseli Királyé olyan oratoria, amely számos ponton a Gocleniuséval tökéletesen összeegyeztethető alapelveket fogalmaz meg. A gocleniusi *Problemata* első kérdése mindjárt: „An finis Rhetoricae sit bene dicere, an vero persuadere?” – a válasz pedig „Disputatur in utramque.” Nos, pontosan ugyanez történik Pécseli Király retorikájának első mondataiban is, a retorikáról adott meghatározása a két szempont összebékítéséből indul ki: „Rhetorica est ars bene dicendo persuadere potis,” ahol „bene dicere” azt jelenti: „scienter et ornate loqui,” a „persuadere” pedig: „efficere, ut credat quis id, quod volumus.” Hozzáteszi még, hogy „Non simpliciter persuadere, sed persuadere justa et bona est finis.” A persuasio így a helyes tartalom kritériumával kapcsolódik össze, és fölérendelt helyzetbe kerül a kifejezés formájához képest: „Finis ergo est fides, oratio instrumentum.” Goclenius 10. problémájában így szól a kérdés: „An Rhetoricae subiectum sit omnis oratio?” A válasz afirmatív: mivel nemcsak polgári ügyekben, hanem az iskolában és az egyházban is beszélni kell, az újabb elméletírők („recentiores”) a beszédnek hagyományos hármas rendszerét négyre egészítették ki, s ezzel a tudományos fogalmi tisztaságú beszédet is a retorikába iktatták. A 7. probléma szerint „Status legitimi magna hodie utilitas est, non tantum in foro et iudiciis ad persuadendum: sed etiam in scholis et ecclesiis ad docendum, cum ex scripto controversia oritur.” Így – a 9. probléma szerint – a retorika „instrumentum aequae generale atque dialectica” lett, ahogyan Goclenius Riccoboni idézi: „rhetorica instrumentum philosophiae et omnium disciplinarum ac doctrinarum.” Ehhez nagyon hasonlóan fogja fel a dolgot Pécseli Király, a genus didascalicumot definiálva: ez „methodus Dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines. Hoc Genus in Scholis potissimum vel inter doctos de rerum cognitione disceptantes versatur, et in explicatione, interpretatione, vel etiam disputatione quaestionum, quae ex aliqua doctrina sive contemplatione naturae rerum et rationis dependent, et ad cognoscendum tantum et docendum ventilantur. Complectitur itaque hoc genus praecipue infinitam quaestionem,” ami az antik felfogás szerint a dialektika tárgya volt. „Licet hanc rationem Orator accipiat a Dialectica methodo, copiam tamen et ornamenta sumit ex officina Rhetorum, unde, quoniam non ita concise et nude, ut in Dialecticis, apud auditores praesertim in concione tractandum est, sed copiosius, ornatus, liberius, et crassius, ideo hoc genus docendi jure bono locum in Rhetorico etiam agro sibi vindicat.”³⁹ Hasonlóan egészítette ki a 8. problémára adható zabarelliánus választ Goclenius: a retorika része a logikának, de nemcsak „ars rationis”, mert a dialektikával szemben az elokúció „non est extranea et aliena a rhetoricae natura”. Sőt, Zabarellával szemben Goclenius a 7. problémában azt állítja, hogy „tiszta” dialektika

39 Magyar fordítása: PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben (Isagoges rhetoricae libri duo, 1639)*, ford. MIKÓ Gyula (a továbbiakban: PÉCSÉLI KIRÁLY 1612/1639/2000) = IMRE 2000, i. m., 265–334, 274.

nem is létezik. Zabarella szerint a persuasióban „sit insita quaedam vis, quae actionem respiciat”, s ez nem közös a dialektikával, Goclenius szerint viszont a dialektikus is „facit fidem”, ami úgyszintén persuasio. Így értelmezhető Gocleniusnak a 14. kérdésre adott válasza: „An vitiosum sit docere tropis?” Szerinte a definícióban ez csakugyan hiba, de a deskripcióban akár a dialektikus is élhet trópusokkal. A jó szónok pedig Pécseli Király szerint alig használ definíciót: „definitionem hic non semper accuratam, quam non facile capiunt auditores populares, sed descriptionem, quae constat ex accidentibus, eloquentiae studiosus saepius adhibere debet.”⁴⁰

A Gocleniusszal való szemléleti összeegyeztethetőség mellett is világos, hogy Pécseli Király közvetlen mintája és ösztönzője nem a marburgi professzor műhelyéből került ki. Fel lehet azonban lelni e retorika közelebbi rokonait és előképeit is. És itt az az érdekesség adódik, hogy két markánsan különböző előkép határozza meg a munka lényegi beosztását és példaanyagának összetételét.

Pécseli Király retorikájának beosztása, szerkezete, arányai szoros megfelelést mutatnak Matthaues Dresser népszerű retorikai tankönyvével. Ez úgyszintén az alapvető definíciókat adó praecepta-fejezettel indul, majd, akárcsak Pécseli Király, önálló részben mérlegeli a „genera causarum”-ot illető kérdéseket.⁴¹ Ezután a „partes orationis” tárgyalásába fog, ugyanazon a hat beszédrészen haladva végig, mint évtizedekkel később a magyar fiatalember. Az egyes nemek saját szabályainak előadását szintén a genus didascaliummal kezdi, a iudicialével és a deliberativummal folytatja és a demonstrativummal zárja, akárcsak Pécseli Király. Ez persze nagyjából megfelel annak a szerkezetnek is, amelyet Melanchthon retorikájának paradigmaticus példája alakított ki, a részletek azon-

40 Magyar fordítása: PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 277.

41 „Etsi genus *didascalikón* ad Dialecticam maxime pertineat, utpote cuius proprium et munus docere methodice: ac materiae huius generis, quatenus rhetorice tractantur, satis commode partim ad genus Demonstrativum, partim etiam ad statum generis Iudicialis finitivum referri queant: nec etiam Aristoteles, Quintilianus et Cicero plura recenseant genera quam tria: tamen more scholarum retinebimus causarum quadripartitam divisionem, idque propter has duas causas. Primum, propter amplissimum usum, quem pariter in Ecclesia et in aliarum rerum explicatione hoc genus Didascalium habet. Et enim satis constat, methodum, quam hoc genus tradit et sequitur, magnam lucem addere dogmatibus Ecclesiae et Philosophiae. Ac etiamsi haec methodus brevis videatur, et pressa: tamen potest dicendo mediocriter ornari, et amplificari. Secundo, quia loci generis didascalici multum conducunt ad cognitionem locorum aliorum generum, et sunt quasi praeparatio ad caetera causarum genera omnia. Sunt igitur quatuor genera causarum”. Matthaues DRESSER, *Rhetorica inventionis, dispositionis et elocutionis illustrata et locupletata quam plurimis exemplis, sacris et philosophicis. In ludo illustri ad Albim*, Lipse, 1580 (a továbbiakban: DRESSER 1567/1580), 47–48; magyar fordításban: Matthaues DRESSERUS *Retorikájának négy könyve (Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri quatuor*, 1606), ford. JÁVOR György (a továbbiakban: DRESSER 1606/2000) = IMRE 2000, *i. m.*, 89–128, 93–94.

ban sok mindenről árulkodnak. A beszédrészek tana például Melanchthonnál a *genus iudiciale* előadásába van beledolgozva, ami azt jelenti, hogy Melanchthon közvetlen hatása helyett ebben a tekintetben is joggal beszélhetünk Pécseli Királynál a dresseri változat követéséről. Ez egyébként nemcsak a *praeceptumok* esetében igazolható. Dresser retorikájából való átvétel a *genus didascalicum* tárgyalásának az a példája is, amely a halál rossz voltát cáfoló érveket egy cicerói gondolatmenet argumentációjának analízisével mutatja be.⁴²

A kötetbe felvett gazdag példaanyag legfőbb forrása azonban Johannes Schollius. Hogy egy ilyen nevű, akkor még azonosítatlanul maradt szerző ismeretlen retorikai művének valami köze lehetett Pécseli Király retorikájához, azt Bán Imre egyetlen, név szerint hivatkozott szövegpélda kapcsán jegyezte meg.⁴³ A magyar fiatalember retorikájában azonban a Scholliusra való hivatkozásból is van még egy, és további fél tucat név nélkül átvett szövegpéldája vezethető vissza ugyancsak Scholliusra.

A hesseni Battenbergből származó Johann Scholl 1595 óta a marburgi egyetem ösztöndíjasainak előjárója volt, majd, magiszteri fokozatának megszerzése után, 1600 januárjától az egyetem héberprofesszora lett, miközben városi lelkészként is tevékenykedett. 1604-ben a teológiai kar dékánja. Karrierjét az 1605. évi ún. „Verbesserungspunkte,” vagyis a Kassel uralma alá került egyetem kálvinista szellemű átalakítása törte ketté, amelynek nem volt hajlandó alávetni magát, de nem csatlakozott a gießeni *paedagogium* tanári karához sem, ahol lutheránus kollégái közül számosan folytatták pályájukat, így a gießeni éveiben készített retorikai és oratoriai tankönyvei révén Németországban és Magyarországon egyaránt igen népszerű Konrad Dieterich is.⁴⁴ Scholl 1605 augusztusától a Gießen és Frankfurt között félúton lévő Friedberg lutheránus lelkészként működött tovább. Ott is halt meg, fiatalon, 1606. augusztus 10-én.⁴⁵ Retorikai fő-

42 DRESSER 1606/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 97–98; PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 279.

43 BÁN 1971a, *i. m.*, 15, 17.

44 Dieterich a – magyarországi kiadásból nem ismert – bővebb, közel kétszáz lapos oratóriájában, amelynek ajánlása Gießenben kelt 1613-ban, sűrűn hivatkozott is Scholliusra, akárcsak Dresserre és David Chytraeusra. Cunradus DIETERICUS, *Institutiones oratoriae, sive De conscribendis orationibus, e veterum et recentiorum oratorum praeceptis methodica introductio; in usum illustri Paedagogii Giesseni conscripta, variisque exemplis illustrata, a philosophiae moralis professore et paedagogiarcha*, Lipsiae, 1615.

45 Franz GUNDLACH, *Catalogus professorum Academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*, Marburg (Hessen), N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung–G. Braun, 1927 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck, 15) (a továbbiakban: GUNDLACH 1927), 13. Egy korábbi tévedésemet itt kell kijavítanom: egy könyvtári katalógus hiányos szerzői attribúciója alapján úgy véltem, hogy a retorikaszerző a hebraista teológiaprofesszor névrokona lehetett (KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001)/3–4, 255–284, 257), holott azonos vele.

műve csak halála után látott napvilágot: a *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* című tankönyv előbb 1607-ben Frankfurtban (Heinrich Kröner városi jegyző gondozásában és Johann Maximilian Kelner frankfurti patrícius fiatalembernek szóló ajánlásával, Konrad Meul költségén, Wolfgang Richter nyomdájában), majd 1612-ben Lübeckben (Johannes Albinus nyomdájában) jelent meg.⁴⁶ A lübecki kiadás költségeit viselő Samuel Iauchius könyvkereskedő 1612. április 1-jén kelt ajánlása röviden beszámol a kiadások körülményeiről. Úgy tudja, Scholl a könyv anyagát „aliquibus Eloquentiae studiosissimis juvenibus privata cura Marburgi Cattorum proposuit. Cujus laboris exemplum magnifieri cepit, et ab aliis, qui nescio quo cursu in Eloquentiae studio contentederent: horumque et istorum manu descriptum Francofurtum tandem est delatum, et ante quatuor plus minus annos praelo publico descriptum.” Ez az első kiadás azonban sok hibát tartalmazott, amelyeket a második kiadásban igyekeztek kijavítani.

Természetesen Pécseli Király 1611-ben még nem használhatta a második kiadást, csak az 1607. évi frankfurti első kiadás alapján dolgozhatott. Igen sokat merített belőle. Onnét származik a status coniecturalis szemléltetésére szolgáló két szónoklat, „in quibus exercitii oratorii specimen liquido ostenditur”. A fiktív bűncselekmény áldozata Sempronius, akit meggyilkoltak az erdőben. Az emberöléssel Titiust vádolják, aki tagad. Az első szónoklat „oratio accusatoris in reum”, a második pedig „defensoria rei ipsius”.⁴⁷ A status iuridicialist szintén Scholl szövegpéldái szemléltetik. Ezekre már Bán Imre felfigyelt a 17. század eleji Magyarországon kuriózumnak számító politikai témájuk miatt: „in priore exercitii gratia, defensio suscipitur pro Belgii ordinibus adversus Hispanos; in posteriore vero contrarium docetur”, vagyis „negatur, ordines in Belgio legitime secessisse ab Hispanorum rege”. Pécseli Király itt egyébként margójegyzetben jelzi forrását („Ex Schollii Rhetorica”), sőt hivatkozását az előző beszédpárra is kiterjeszti.⁴⁸ A genus deliberativum példaszövegei között az a szónoklat, „in quo suadetur imitatio Ciceronis”, szintén Scholltól való, benne – sajnos? – olyan auktozemlésekkel, így Muret és Sturm nevével, amelyeket eddig Pécseli Király önálló tájékozódásának irányjelzőiként próbáltak értékelni.⁴⁹

46 Magam egyelőre csak a második kiadáshoz fértem hozzá: Johannes SCHOLLIUS, *Hebraicae linguae in illustri Academia Marburgensi quondam professor, Praxis rhetorica, sive Scholae et exercitationes eloquentiae. In quibus concinna methodo investigationes argumentorum cujusque generis causarum instituuntur, et variarum rerum quaestiones oratorio artificio tractantur*, opusculum secundo cum notis et indice in lucem emissum, ab infinitis mendis repurgatum, nunc demum tyronibus eloquentiae apprime necessarium, Lubecae, 1612 (a továbbiakban: SCHOLLIUS 1612). A magyarországi könyvtörténeti források eddig kiadott anyagában a scholli retorika egyetlen említését találtam: 1656-ban írták össze valamelyik kiadását egy selmecebányai polgár hagyatékában (Adattár 13/3, 398). 1610-ben Frankfurtban Scholl *Praxis logica, sive scholae et exercitationes dialecticae* című tankönyvét is kiadták.

47 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 66–72; SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 263–273.

48 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 81–89; SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 286–299.

49 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 112–116 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 284–286); SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 207–214.

Ugyanebben a beszédnemben a petitoria mintaszónoklatáról is kiderül, hogy – kortárs magyar történeti tárgya ellenére – nem Pécseli Király műve, hanem szintén Scholl könyvéből származik: „Oratio periclitantis Ungariae ad Sigismundum III. Poloniae regem, in qua proceres Ungarici petunt, ut Poloni secum foedus faciant, sibique suppetias ferant adversus Turcam”. Ez a szöveg egyébként Pécseli Király retorikájának első kiadásában még nem szerepelt, egyike a harmadik kiadás bővítéseinek.⁵⁰ A „factorum et rerum demonstratio” mindhárom példája Scholltól való, így az első, amely mellett margójegyzet is tudatja, hogy „Ex Schollii praxi” van kölcsönözve, „de facto Davidis, qui Goliathum divino armatus Spiritu (Pécseli Király első kiadásában: „Spiritu sancto”, Scholl eredeti szövegének a harmadik kiadás felel meg) confecit”;⁵¹ a második, „de laude rei, id est, magistratus, e triplici fundamento, dignitatis, necessitatis et utilitatis desumtum”;⁵² és a harmadik, „Aliud paradigma vituperationis superbiae.”⁵³

A Scholltól átvett e mintaszövegek egyikével kapcsolatban szükséges még néhány további részletet tisztázni. A magyar rendek nevében III. Zsigmond lengyel királyhoz⁵⁴ intézett szónoklat ugyanis nem Scholl fiktív szövege, hanem tisztázható történeti háttérű valószínű politikai beszéd. 1595. március 2-án hangzott el Krakkóban, szerzőjének az irodalomtörténeti konszenzus a magyar országgyűlési küldöttség vezetőjét, az ekkor még csak egri nagyprépost Naprágyi Demetert tartja. A Vitéz János és Vetési László óta művelt humanista orációs műfaj, a magyar király nevében a nemzetközi diplomáciában a török ellen katonai segítséget kérő beszéd utolsó darabjaként szokás méltatni,⁵⁵ sodró erejű, világos, jó latinságú, retorikai tehetséget bizonyító szónoklatként.⁵⁶ Noha kézzelfogható politikai eredménnyel nem járt, kora ismert szövegei közé tartozott: még 1595-ben számos latin kiadása jelent meg – egy hazai is –, később antológiában nyomták újra, kiadták lengyel, cseh és német fordításban is.⁵⁷

50 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 117–121 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 286–289); SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 245–252.

51 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 148–151; SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 114–118.

52 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 151–157 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 300–303); SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 55–63.

53 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 157–162; SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 64–70.

54 III. Zsigmondot Báthory István után, 1587-ben választották lengyel királlyá, 1632-ig uralkodott, 1592 és 1604 között svéd király is volt.

55 JENEI Ferenc, *Az utolsó magyar humanista főpap: Naprágyi Demeter*, ItK, 69(1965), 137–151, 140. Naprágyi követtársairól, Szokoli Miklós alországbíróról és Kellemesi Mihály sárosi alispánról lásd *uo.*, 139–140.

56 VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*, MKsz, 96(1980), 117–130, 230–263, 325–349, 119. A szónoklat gondolatmenetének részletes bemutatása: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5) (a továbbiakban: IMRE 1995), 156–159, 162, 230–231.

57 Latin kiadásai: Krakkó, 1595 (RMK III, 857); Danzig, 1595 (RMK III, 5545); Kolozsvár, 1595 (RMNy 762); Luca ad Thayam, 1595 (RMK III, 5552); Nürnberg, 1595 (RMK III, 859);

Naprágyi szónoklatát és Pécseli Király retorikáját együttesen eddig egyedül Hopp Lajos említette, ő azonban, úgy tűnik, a Pécseli Királynál közölt szövegről csak szakirodalmi utalásból tudott, ezért összevetésüket nem végezhetette el.⁵⁸ Imre Mihály, aki különböző írásaiiban mindkét szónoklattal foglalkozott, egyáltalán nem hozta szóba a kapcsolatukat.

Ez a kapcsolat egyébként bizonyosan közvetett: Scholl közvetítésével jött létre. Pécseli Király szövege Scholléval szóról szóra megegyezik, a Scholl által közölt változat viszont Naprágyi szónoklatának kivonatos átdolgozása. Az eredeti szöveg terjedelmes, a fertilitas Pannoniae toposzát kifejtő bevezető részének egyáltalán nincs nyoma, az első parafrázis szövegrészt a Naprágyi-szónoklat hatodik lapján lehet azonosítani, a gondolatmenet folyamatos átvételéről azonban csak a tizedik laptól kezdve beszélhetünk. Az eredeti szónoklat e hiányzó egyharmada helyett Scholl egyetlen nyitó mondatot fogalmazott. A továbbiakban már lépésről lépésre követte a krakkói beszéd tematikai egységeit, azonban mindenütt jelentős rövidítésekkel és stilisztikai átalakításokkal élt, néhány általa írott átvezető mondatra is szüksége volt. A 27 negyedréti lapnyi szöveget így kevesebb mint öt nyolcadréti lapra sikerült tömörítenie. Minthogy a Naprágyi-szöveg általam látott kiadásai között nincsenek jelentős különbségek, és nincs közöttük a Scholléhoz hasonló egyetlen átdolgozott változat sem, feltehető, hogy a kivonatolás és átfogalmazás magától Scholltól származik. Hogy az átdolgozás mértéke és sajátosságai világosak legyenek, érdemes a Pécseli Király által a marburgi professzorral megegyezően közölt szónoklat kezdetét párhuzamba állítani a megfelelő eredeti részekkel.⁵⁹

Selectissimarum orationum et consulationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor, ed. Nicolaus REUSNER, Lipsiae, 1596 (RMK III, 5569), vol. III, pars 2, 24–38. Lengyel fordítása: Krakkó, 1595 (RMK III, 858). Cseh nyelvű kiadásai ismeretlen helyen: RMK III, 869, 870. Német fordítása: *Auserlesene christliche und überaus schöne Ermahnungen, Rathschläge und Werbungen von dem Türcken-Krieg*, Nürnberg, 1664.

58 Az 1595. évi krakkói beszéd adatainak megadása után megemlítette, hogy „Retorikai kézikönyvek is fölvettek példatárunkba a fiktív szónoklatok közé egy magyar előkelők által elmondott segélykérő beszédet”, és Pécseli Király retorikájára hivatkozott; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Humanizmus és Reformáció, 19), 168. Hopp azonban az utóbbi beszédéről csak Bán Imre utalásából tudott (BÁN 1971a, i. m., 18), amit az is elárul, hogy lelőhelyeként a retorika első kiadását adta meg, holott abban e beszéd nem szerepel.

59 Naprágyi szövegét a krakkói kiadásból idézem: NAPRÁGYI Demeter, *Hungariae periclitantis legatorum [...] ad Serenissimum Potentissimumque Sigismundum Tertium, Poloniae et Sveciae Regem, Magnum Ducem Lithvaniae, Rvssiae, Prvssiae, Masoviae, Livoniae, Samogitiaeqve: et Inclytos Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithvaniae, etc. Ordines, Oratio, In Comitibus Generalibus Cracouiae habita, die 2. Mensis Martij Anno Domini M.D.XCV*, Krakkó, 1595 (RMK III, 857), 3–29.

Naprágyi

„Nostrane obsecro socordia, vel Christianorum dissidiis discordibusque animis, vel certe Hungarorum peccatis id ita commerentibus, impurae, foedae, barbaraeque Turcorum et Scytharum genti violanda relinquitur? [...] Audite quaeso, nobilissimi ordines, in quantam, quamve miserabilem calamitatem et angustiam levitas, inconstantia, perfidiaque Turcica nos praecipitaverit.” (8–9.)

„Ac proinde Rex Sereniss. Illustrissimique Principes, caeteraque clarissima Poloniae lumina; tria a vobis uti sociis, amicis, et vicinis, omnes omnino Hungariae ordines, vestra pietate, amicitia, et vicinitate freti, amice et officiose petunt.

Primum, velitis aliquot auxiliares copias vestris propriis sumptibus conscriptas in subsidium periclitantis Hungariae, statim primo Vere expedire.

Alterum, non tantum propriis sumptibus conscripto milite nobis auxilio vos esse, sed et si quos milites ex amplissimo hoc regno, ac vicinis eius provinciis aut nostris, aut aliorum Christianorum Principum expensis educere conati fuerimus; eis liberam in Hungariam proficiscendi facultatem concedere.

Pécseli Király

„Utinam, Rex Serenissime, et Incltyti huius Regni Proceres, eiusmodi nostrae gentis esset conditio, ut non necesse haberemus supplices venire.

Nunc quoniam peccatis nostris ita commerentibus, barbara et efferata Scytharum gens Hungariam nostram in miserabilem calamitatem praecipitavit, metuendumque est, ne brevi etiam reliquiae illae Hungaricae, quibus Dei beneficio furor Turcicus adhuc pepercit, in extremam adducantur vastitatem...”

„Tria vero a te, Rex Serenissime, et a Polonis sociis, amicis et vicinis, Hungariae Ordines, vestra imprimis pietate, amicitia et benevolentia freti, petunt.

Primum, ut aliquot auxiliares copias vestris sumptibus in subsidium periclitantis Hungariae quamprimum expediatis.

Alterum, ut si quos milites e vestro Regno et adjacentibus provinciis, expensis nostris, ad signa nostra vocaverimus, illis liberam in Hungariam proficiscendi facultatem benigne concedatis.

Naprági

Denique novo, perpetuoque foedere nobiscum sancte pacto, vestram in armis, in copiis, aliisque contra manifestum Christiani nominis adversarium belligerandi facultatibus societatem, virtutemque heroicam, qua apud omnes gentes mirifice excellitis, cum nostra quamvis parva et exigua manu coniungere.

Consideranda enim inprimis vobis est, nostra et patriae nostrae conditio, extremum quod ex interitu nostro vobis immineat periculum, tum huius sanctae societatis novique foederis summa necessitas, tum etiam hostis importunitas, tum etiam expeditae copiae perfidia, inconstantia, et in augustissimum Iesu Christi nomen et gloriam insitum illi a natura odium.” (12–13.)

A későbbi kihagyásoknak és rövidítéseknek áldozatul esett a tizenöt éves háború minden megemlített hadi eseménye (Sziszek, Székesfehérvár, Hatvan, Fülek, Szécsény, Győr); a török által meghódított magyar várak nevei – Simontornya, Dombó, Döbrököz, Ozora, Kaposvár, Babócsa, Drégely, Szolnok, Kékkő stb. – mind elmaradtak, csupán Horvátország és Szlavónia figyelmeztető említése őrződött meg; a hadi dicsőséget fontosnak tartó uralkodók közül elmaradt Julius Caesar, Pompeius, Scipio, Hannibál, Nagy Sándor, Nagy Károly, V. Károly, Hunyadi János és Mátyás király, csak Kázmér és Ulászló neve vészelt át a rövidítést. Érdeemes még idézni a két szónoklat utolsó sorait is:

„...vestrae denique genti tot Illustrium historicorum commendationibus et scriptis celebratae, decus, gloriam, nomenque immortale, nulla unquam posteritatis memoria aut temporis iniuria delendum, inter omnes orbis Christiani populos et nationes comparabit. Dixi.” (29.)

Pécseli Király

Tertium est, ut novo perpetuoque foedere nobiscum sancte pacto, vestram in armis societatem, cum nostra, quamvis parva et imbecilli, manu coniungatis.

Non opus est, ut ambitiosam texamus orationem, qua tibi id, Rex optime, vobisque Proceres Illustrissimi, persuademus.

Considerate tantum nostram et patriae nostrae infelicem conditionem, proponite vobis extremum, quod ex interitu nostro Poloniae imminet, periculum. Cogitate, quanta sit huius sanctae societatis utilitas, et necessitas, quanta hostis barbari in nos Christianos immanitas, et in augustissimum Iesu Christi nomen impietas.”

„Vestrae denique genti nomen comparabit immortalē inter omnes orbis Christiani nationes. Dixi.”

A – további részletes összevetésre feltétlenül érdemes – szövegkapcsolat máris szolgál néhány tanulsággal. Már annak is megvan a jelentősége, hogy a magyar rendek rendkívüli politikai téttel bíró, teljes humanista vértettségű szónoklatából néhány éven belül egyetemi retorikai tananyag lett Marburgban, s a szemelvényt tartalmazó tankönyvet Észak- és Közép-Németországban is használatba vették. Jól megfigyelhető, hogy milyen grammatikai és stilisztikai egyszerűsítéseket és milyen, a tartalom követését megkönnyítő kiemeléseket, sarkításokat ítélték szükségesnek végrehajtani a tanulmányi célú felhasználáshoz. Az eltérésekből lényegében paradigmaticus érvénnyel áll össze az a „zwei konkurrierende Textmodelle”,⁶⁰ amelyek megkülönböztetésével az iskolában tanított, művelt, tudós retorika és a tényleges udvari, politikai ékesszólás különbségét kívánja leírni az újabb európai retorikatörténeti kutatás egy markáns irányzata. Pécseli Király és környezete esztétörténeti helyzetének a szempontjából emellett annak is fontossága van, hogy a magyar humanista főpap európai karriert befutott szövege németországi protestáns forrás alapján került vissza hozzánk.

Itt tovább nem részletezhető újabb megfontolásokat kívánna még, hogy természetesen Naprágyi Demeter szónoklatának is megvannak a forrásai. A lengyel–magyar közös múlt ábrázolása sok hasonlóságot mutat Kovacsóczy Farkasnak az 1586. évi varsói királyválasztó országgyűlésen elmondott beszédével,⁶¹ Macedóniai László 1522. évi nürnbergi szónoklatából pedig egész bekezdések szerepelnek változatlan szöveggel vagy csak a segítség reményében megkönyékezett Németország nevét Lengyelországra cserélve.⁶² Scholl

60 Georg BRAUNGART, *Praxis und poiesis: Zwei konkurrierende Textmodelle im 17. Jahrhundert = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1991 (Rhetorik-Forschungen, 1), 87–98.

61 KOVACSÓCZY Farkas, *A méltóságos erdélyi fejedelem követének beszéde a nemesi rendekhez a varsói királyválasztó gyűlésen, 1586. augusztus 4.*, ford. NÉMETH Béla = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: KLANICZAY 1982), 982–992.

62 MACEDÓNIAI László, *Orationes*, kiad. HORVÁTH István Károly, VALACZKAY László, Szeged, 1964 (AUnivSzegSectAnt, 7), 13–18; magyar fordítása: MACEDÓNIAI László, *Magyarország legkegyelmesebb királya és az egész ország követeinek beszéde, melyet a legkegyelmesebb Ferdinánd főherceg, helytartó és a birodalmi hercegek előtt mondtak el Nürnbergben, 1522. november 19.*, ford. NÉMETH Béla = KLANICZAY 1982, i. m., 902–912. Imre Mihály kevéssel Naprágyié előtt ismerteti Macedóniai szónoklatát, idéz belőle több, Naprágyi által is felhasznált részletet, de a felhasználás tényét nem regisztrálja: IMRE 1995, i. m., 153–155, 299. Az 1522. évi követségről és Macedóniai történeti forrásértékekkel bíró, hibátlan, szép latinságú, nagy humanista műveltségű, rutinos szónokra valló beszédéről: HORVÁTH István Károly, OBERMAYER Erzsébet, *Macedóniai László: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben*, Száz, 1959(1959), 773–801, 785–788, 799. Noha a szerzőpár szerint a beszéd némiképp a költő és hadvezér Zrínyi Miklós gondolatait előlegzi, a hasonló tematikájú, latin humanista szónoklatok történetében kimutatható szövegszerű hatását, utóéletét ők sem regisztrálják.

tehát – nyilván anélkül, hogy tudatában lett volna ennek – a műfaj korábbi, 16. századi reprezentatív darabjaihoz kötődő szöveget vett át és hagyományozott tovább. A magyar királyi követek török elleni szövetséget összekovácsolni kívánó szónoklataiból egy és más Szenci Molnár előtt is ismert lehetett, hiszen az 1616. évi *Idea Christianorum*ba például felvette Frangepán Ferenc kalocsai érseknek az 1541. évi regensburgi birodalmi gyűlésen elmondott szónoklatát.⁶³ Ez már a Batthyány Ferenc birtokán töltött hazai hónapok után történt, e dunántúli főúrral pedig Naprágyi sűrű érintkezésben volt.⁶⁴ Nem zárható ki, hogy Szenci Molnár a krakkói szónoklatnak sem csak scholli sűrítményét, hanem teljes, eredeti változatát is ismerte.⁶⁵ Pécseli Király hasonló ismereteiről viszont nincs értékelhető adatunk.

A marburgi professzor példaanyaga felhasználásának regisztrálását követően azt is le kell szögezni, hogy Scholl retorikájának szemléleti alapelvei és beosztása viszont jelentősen különbözőek a Pécseli Királyétól. A hesseni szerző műve csak az invenciót öleli fel, önálló elokúciós része egyáltalán nincs. A tárgyalást ugyan ő is a hat beszédrésszel kezdi, könyve azonban a *genus demonstrativum* részletező, 143 lapos előadásával folytatódik, ezt a *genus deliberativum* követi 67 lapon, majd a *genus iudiciale* (nála: *iurediciale*) mindössze 44 lapon. Negyedik beszédnem egyáltalán nem szerepel a munkában: a bevezető végén tárgyilagosan megállapítja, hogy három beszédnem van, s ezzel kapcsolatban semmiféle további megfontolást nem ad.⁶⁶ Az egyes beszédnemek tárgyalásán belül egészen eltérő Pécseli Királyétól a teoretikus tudnivalók és a gyakorlati példák aránya, rövid elméleti összegzés után azonnal ott áll a mondat: „*exemplis illud melius doceri potest*”, és a fejezetek túlnyomó részét a példaszövegek teszik ki. A beszédnemek sorrendje és terjedelmi arányai jól jelzik az eltérő érdeklődési súlypontokat is: csak a *genus demonstrativum*on belül maradván, a személyek és a cselekedetek dicsérete után az állatoké, a vidékéké, a városoké, a folyóké, a fáké, a növényeké, a drágaköveké is sorra kerül, van itt beszéd a kutya dicséretéről és a gólyáról, *elogium* Hessenről, a Nílusról és a Scholl szülővárosa mellett kanyargó Ederről. Mindez a világi tárgyakban érdekelt szónoki kultúra és

63 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a* = VARJAS 1987, i. m., 231–252, 243–245.

64 *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623*, kiad. JANKOVICS József, Bp.–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet–JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1981 (Adattár, 5), 119–150.

65 A németújvári Batthyány-könyvtár Szenci Molnár naplója is említi: SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 167. A *Syllecta scholasticában* közölt Frischlin-mű eredeti nyomtatványát is itt volt a legkönnyebb megszereznie. Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)* = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197, 174–175.

66 SCHOLIUS 1612, i. m., 27.

reprezentációs szükséglet jóval nagyobb mérvű jelenlétére utal, mint amennyivel a magyar szerző munkájában számolhatunk. Ugyanakkor szemléleti összeegyeztethetlenségről mégsem lehetne beszélni. Scholl például Pécseli Királyhoz – és vele, mint láttuk, Gocleniushoz – igen hasonlóan oldja fel a retorika célját illető megoszló vélemények ellentétét azáltal, hogy megkülönböztet „internus” és „externus finis”-t: az előbbi azonos a „bene dicendi”-vel, az utóbbi a „persuadere” kívánalmát fedi. Szerinte a meggyőzés nem is mindig célja a szónoknak. Nem az ugyanis a cél, hogy „inani verborum multorum sonitu, more muliercularum, aures aliorum obtundas, sed ut res utiles, graves et necessarias perspicue, et sapienter, et ornate possis explicare”. Elismeri, hogy a retorika elsődleges tárgya a hypothesis, de a thesis tárgyalása nem csak a filozófus dolga, ez összefügg az előzővel, így a retorikától sem olyan idegen, mint többen gondolják.⁶⁷

Szórványosan egyébként más németországi tankönyvek példaszövegei is felismerhetők Pécseli Királynál. A genus didascalicumról szóló fejezet mintapéldája, az „An liceat homini Christiano gerere bellum?” kérdésre igenlő választ adó szöveg David Chytraeus retorikájából származik.⁶⁸ A Scholltól, Dressertől és Chytraeustól származó átvételekkel csaknem teljesen ki is merítettük a retorika első könyvének példáit. Érdeemes a maradék néhány példaszövegen is végigszaladni a teljesség kedvéért; nyilván ezekről sem tételezhetünk fel nagyobb eredetiséget, ám forrásaik tisztázása még hátra van. Az oktató beszédnem egyik argumentációs példája Cicero *Laelius*a alapján készült „de amicitia” (45–47). A genus deliberativumról szóló fejezetben az első „paradigma sive exemplum” Cicero *Philippicáinak* Antonius-ellenes érveit foglalja össze (108–110). A *De genere demonstrativo* írott fejezetben van egy „paradigma laudationis de Thucydide historico ex Aphthonio Graeco” (138–140). Ezt Bán Imre „Aphthoniusból kompilált” dicsőítő beszédnek mondja,⁶⁹ ami nem egészen pontos megfogalmazás, minthogy az Aphthoniosznál nyolcadikként szereplő progümnaszmata-műfajra, az encomiumra adott, Thuküdidészt dicsérő szövegpélda Pécseli Király által leközült latin fordítása csak egyetlen helyen van megrövidítve a görög eredetihez képest (a peloponnészoszi háború Thuküdidész által megörökített eseményeinek felsorolása rövidült így mintegy a felére).

Némi figyelemre az is méltó, amit Pécseli Király nem vett át Scholl retorikájából. Neki magának, heidelbergi és oppenheimeri, sőt később komáromi környezete tagjainak ismer-

67 SCHOLLIUS 1612, i. m., 4–6, 25–27.

68 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 49–50 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, i. m. = IMRE 2000, i. m., 277–278); DAVID CHYTRAEUS, *Praecepta rhetoricae inventionis, Oratio in funere Henrici Ducis Megaloburgensis, Oratio de oppido Suerino, Oratio de urbe Rostochio – Vorschriften der Rhetorik, Rede zum Begräbnis Herzog Heinrich V., Rede über die Stadt Schwerin, Rede über die Stadt Rostock* (1556), Einleitung, Text und Übersetzung Nikolaus THURN, Friedemann DREWS, Katharina GRAUPE, Anja LIESKE, Rostock, Universität Rostock, 2000 (Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft, 3), 82–84.

69 BÁN 1971a, i. m., 18.

nie kellett a könyv ezen részeit is. A személyek dicséretének toposzait sorolva sok szó esik Eobanus Hessusról, aki „ex obscuris, honestis tamen parentibus natus: propria virtute sic emersit”, Iszokratész Heléna-laudációja pedig részletes szerkezeti elemzés tárgya (99–103). A személyi vituperáció példaszövege a jezsuitákról szól (104–113), ez az oráció később kedvelt antológiadarab lett.⁷⁰ A cselekedetet dicsőítő szövegpéldák egyike a férjüket hátukon cipelve megmentő weinsbergi asszonyok ismert történetét mondja el.⁷¹ A jót jóval összevető comparatio tárgya Démoszthenész és Cicero (178–182), a rosszat a jóval való összehasonlítás példája pedig a régi és az új Németország kulturális különbségét fejt ki, a protestáns humanisták kedvelt gondolatmenete szerint (183–190). Szintén a német történelem, annak 1519. évi epizódja jelenik meg a suasio egyik példájában: „Elector Moguntinus suadet collegis Electoribus, ut in locum Maximiliani defuncti Imperatorem crearent Carolum Austriacum” (202–207). A dissuasio egyik példaszónoklata „continens rationes dissuadentes matrimonium”, persze csak „exercitij causa” (215–224), s nyomban követi egy másik, „superiori contraria, dissuadens coelibatum et continens exhortationem ad conjugium” (224–232). A házasság melletti érvelés Aphthoniosz óta évszázadokon át a thesisről való beszéd elsajátításának ártatlan gyakorlata volt, ha pedig a házasságkötést szokás szerint fiktív beszédben valamely történelmi személynek tanácsolták, abból a hypothesisnek thesisre való visszavezetését lehetett megtanulni. Amióta azonban Erasmus egy barátjához írott, házasságra buzdító levele vihart kavart, mert cölibátus-ellenes propagandairatnak ítélték, és 1519. évi apológiájában a szerző azzal védekezett, hogy azt közönséges szónoki próbának állította be, amelynek ellenpárját is megírta,⁷² világossá vált, hogy az effajta szónoki gyakorlatok teológiai tét nélkül többé nehezen volnának művelhetőek. Igen érdekes példa szemlélteti a status definitivust is: „An Monachus, qui propter interfectum Regem Galliarum superioribus annis ultimo supplicio affectus est, mortuus sit ut Martyr, an vero ut parricida?” A felekezeti türelemnek itt már igazán vége: a két érvelési lehetőséget kibontó lehetséges beszédpárnak csak a második tagja van megírva (277–282). Scholl mégsem készíthetett a III. Henrik gyilkosát, Clément domonkos barátot és a felbujtót, Guignard jezsuita páttert védelmező, az 1589 utáni jezsuita érvelés gondolatmenetét követő szónoklatot. Ravailac 1610. évi újabb merénylete után egyébként a fanatikus királygyilkosság kérdése ismét égetően aktuális volt, bizonyára Heidelbergben, Pécseli Király környezetében is hevesen vitatták.

70 1610-ben egy Johannes Simonius által szerkesztett rostocki gyűjtemény közölte.

71 A württembergi város 1138. évi, III. Konrád általi ostromáról és a mondakörről: HELLER Bernát, *Magyar mese- és mondaelemek egyetemesebb kapcsolatban*, Ethnographia, 20(1909), 65–73, 129–134, 131–133; DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór Archívum, 19), 355. sz.

72 Thomas O. SLOANE, *Rhetorical Education and Two-Sided Argument = Renaissance-Rhetoric – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 163–178.

Scholl hatásának kimutatása után még illik válaszolni néhány kézenfekvő kérdésre: Miért éppen Schollt aknázták ki Pécseli Király? Milyen módon ismerkedett meg a munkájával? És milyen további következtetések adódhatnak a használat tényének regisztrálásából?

Scholl, mint tudjuk, a marburgi egyetem hebraista professzora volt, ennek ellenére posztumusz megjelent retorikai tankönyve jóval pragmatikusabb és átfogóbb munka, mint amelyet a századforduló marburgi retorikaprofesszoraitól nyomtatásban ismerünk. A retorikai professzor állását 1554–1580 között Konrad Matthaeus (1519–1580), majd 1581–1591 között fia, Philipp Matthaeus (1554–1603) töltötte be. A főként jogászként előmenetelt kereső apától⁷³ nem ismerünk nyomtatásban megjelent munkát, a fiú pedig 1591-től a jogi kar professzora lett. Már az 1586. évi magiszterpromóción tartott beszéde részint jogi, részint történeti érdeklődéséről tanúskodott: az „An M. Brutus, C. Cassius et reliqui ipsorum socii C. Julium Caesarem iure interemerint?” kérdésre természetjogi érvek alapján igennel felelt.⁷⁴ Rövid ideig, 1591 és 1593 között a Strassburgban képzett magiszteré, Hieronymus Treutleré (1565–1607) lett az állás, aki korábban, 1588 és 1591 között a herborni egyetemen már látott el hasonló feladatot, 1593 után azonban ő is jogi pályára lépett. Herbornból Marburgba erős ráimista hatást is magával hozott.⁷⁵ A jelen dolgozat legnagyobb hiányossága, hogy az ő retorikai műveit még nem sikerült áttekinteni: vizsgálatra vár marburgi beköszöntő beszéde,⁷⁶ a még Herbornban előadatott, de már Marburgban megjelentetett szónoki gyakorlatai,⁷⁷ sőt retorikaelméleti műve is, amelyet csak majdnem egy évtizeddel retorikatanári működését követően nyomtattak ki

73 Melchior ADAM, *Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1620, 239–242.

74 Gisela WIRTH, *Die Entwicklung der alten Geschichte an der Philipps-Universität Marburg: Eine Untersuchung zu Entstehung, Inhalten und Funktion einer historischen Disziplin*, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1977 (Academia Marburgensis, 2) (a továbbiakban: WIRTH 1977), 28–30.

75 Heinrich HERMELINK, Siegfried August KAEHLER, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927*, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung (G. Braun), 1927; reprintje: N. G. Elwert Verlag, 1977 (a továbbiakban: HERMELINK–KAEHLER 1927/1977), 209.

76 Hieron. TREUTLERI J. U. D. *De eloquentiae laudibus, ejusque contra quosdam defensione oratio. In illustris Academiae Marpurgensis consessu publico ab eodem recitata, cum auspicaretur professionem oratoriam Cal. Iunii Anno MDIXC [1591]. Addita est De origine, fine et usu strenarum, quae anno ineunte ab amicis invicem mittuntur, oratio eodem auctore, Cal. Jan. 1592 recitata a Servatio Keuchenio Juliacensi*, Marburg, 1592.

77 Hieronymus TREUTLER, *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quod futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herborenensis consessu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii*, Marburg, 1591; Hieronymus TREUTLER, *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quatenus futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herborenensis consessu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii*, Marburg, 1595.

először.⁷⁸ Magyar fülben azért is ismerősen csenghet a neve, mert Johannes Ferinarius (1534–1602) történelem- és poétikaprofesszor veje volt; Szenci Molnár Alberttel azonban már nem került sógorságba, minthogy 1607-ben meghalt. 1594-től a helyben képzett jogász, Peter Hermann Nigidius töltötte be a marburgi retorikaprofesszori állást, aki 1608-tól haláláig, 1616-ig Gießenben tanította tovább ugyanezt a tárgyat. Utóda Hermann Kirchner (1562–1620) koszorús költő, Nathan Chytraeus rostocki tanítványa lett, aki már majdnem egy évtizeddel korábban, 1599-ben nyomtatásban is megjelentetett egy szónoki gyakorlatgyűjteményt a *disputatio in utramque partem* jellegzetes példáival,⁷⁹ többek között egy beszédet arról, hogy Julius Caesar „iuste esse interfectum”, és a párját arról, hogy „iniuste esse trucidatum”.⁸⁰ Pécseli Király németországi időzése idején Kirchner tanította a retorikát, sőt a poétikát és a történelmet is Marburgban. 1614-ben, „morbo melancholico correptus” hagyta el az egyetemet.⁸¹ Retorikai professzorrá kinevezésének idején azonban gondolkodását már alapvetően az 1603 óta viselt történeti professzorátusa határozta meg. *De eloquentia veterum Germanorum* tartott retorikai beköszöntő-beszéde⁸² is jelezte elsősorban történelmi érdeklődését. Mint történész jelentős munkát végzett: egyetemtörténeti anyaggyűjtésén kívül külön listába foglalta össze azokat a hercegeket, grófokat, bárókat, akik a megelőző évszázadokban egyetemi fokozatot szereztek, három kötetben összegyűjtötte a 16. századi uralkodók és jelentős személyiségek életrajzait, halotti beszédeit, elogiumait, példát adva a humanizmus hagyományainak politikai jelentőséggel bíró alkalmazására.⁸³

Amint a marburgi retorikaprofesszorok tevékenységének futó áttekintése mutatja, a retorikusi működést ambicionáló, gyakorlatias kézikönyvet közrebocsátó tanár csak elvétve adódott közöttük. Nyilván nem ok nélkül történt, hogy tanítványainak kérésére magánkurzusain a héberprofesszor szükségesnek érezte pótolni ezt a hiányt, egyébként

78 Hieronymus TREUTLER, *In oratoriam isagoge, sive Thesaurus eloquentiae, in frequentissima ejusdem oratoriae studiosorum corona publice propositus ac dictatus, nunc vero in eorum gratiam et utilitatem primum prodiens*, Lichae, 1602.

79 Hermann KIRCHNER, *De gravissimis aliquot cum iudicibus tum politicis quaestionibus in utramque partem discussis orationes*, Frankfurt, 1599.

80 WIRTH 1977, i. m., 28–30.

81 GUNDLACH 1927, i. m., 317–320.

82 Thomas KLEIN, *Conservatio Reipublicae per bonam educationem: Leben und Werk Hermann Kirchners (1562–1620) = Academia Marburgensis: Beiträge zur Geschichte der Philipps-Universität Marburg*, Hrsg. Walter HEINEMEYER, Thomas KLEIN, Hellmut SEIER, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1977 (*Academia Marburgensis*, 1), 181–230.

83 HERMELINK–KAEHLER 1927/1977, i. m., 209–210. – Szenci Molnár lakodalmát verssel köszöntötte egy Kirchner nevű „doctor et professor mathematicus”, aki Bonfininek a német–magyar viszonyról szóló sarkos kijelentéseit cáfolta a német–magyar házasság alkalmából, 1609 októberében pedig Rem említette Rittershausennek Kirchner verseit (SZENCI MOLNÁR 1898, i. m., 454, 327). Vajon Hermann Kirchnerről van szó?

hasonlóan ahhoz, ahogyan a már jogtudósként működő Treutler is cselekedett. Ebből a tudósi körből valóban Scholl munkája volt csaknem egyedül alkalmas arra, hogy Pécseli Király retorikája kiaknázhassa. Kínálkoztak volna még követésre a heidelbergi professzorok művei is, Stenius⁸⁴ azonban a retorikánál sokkalta inkább érdekelték és lefoglalták a jezsuitákkal, például Jakob Gretser (1562–1625) ingolstadti teológussal folytatott dogmatikai viták. Szóba jöhetett volna Szenci Molnár jó barátja, a Heidelbergben 1600–1602 között hebraistaként kipróbált Bartholomaeus Keckermann is, akinek 1607 szeptemberében már készen állott, 1608-ban pedig meg is jelent a retorikai összefoglalója⁸⁵ – ezt a majdnem ezeroldalas, körmönfont beosztású munkát azonban a legnagyobb jóindulattal sem lehet gyakorlati felhasználásra kézenfekvően kínálkozóznak nevezni. Pécseli Király szórványosan, részletkérdésekben hivatkozik rá,⁸⁶ sem koncepciójának lényegére, sem jelentősebb egységeire azonban nem volt hatással.

Lehetséges, hogy amiként Pécseli Király Gocleniusszal való ismeretsége Szenci Molnár közvetítésére vezethető vissza, úgy az idősebb pályatársnak abban is szerepe lehetett, hogy a retorikai tankönyv példaanyaga nagyrészt Scholl könyvéből került ki. Szenci Molnár személyesen nem ismerhette Schollt, amikor először Marburgban járt, a korábbi professzor már kilenc hónapja halott volt. Hallhatott viszont felőle a marburgi szellemi körben, mindenekelőtt Gocleniustól. Scholl 1593-ban Goclenius vezetésével tartott fizikai disputációt „de natura coeli”, volt professzora, majd kollégája nyilván figyelemmel kísérte hajdani diákja pályáját. De korábban Marburgban tanult diáktársai is hozhattak hírt Schollról Pécseli Királynak. Természetesen a frankfurti kiadás Szenci Molnár vagy a heidelbergi diákok figyelmét a marburgi egyetemi emberektől függetlenül is felkelthette, 1610-ben pedig fokozhatta Scholl jelentőségének érzetét ugyanott kiadott logikája, amely Jakob Fischer költségén Johann Saur nyomdájában készült, akinek 1601–1602-ben Szenci Molnár a korrekora volt.

Scholl retorikája felhasználásának a szűkebb retorikatörténeti szempontokon túl megvan a maga eszmetörténeti jelentősége is. Az eddig is irénikus szellemiségüként ismert Pécseli Király eszmei portréjához további vonással járul hozzá, hogy retorikai tankönyvének jó részét is lutheránus forrásból kompilálta. A marburgi eredetű munkának a lutheránus kötődést a legnagyobb súllyal kifejező részletét, a személyek dicséreténél olvasható, *Oratio de laboribus et certaminibus D. Martini Lutheri* című laudációt⁸⁷ ugyan nem vette át, de az általa felhasznált részekben is előfordul Luthernek legfőbb autori-

84 Johann Friedrich HAUTZ, *Geschichte der Universität Heidelberg*, I–II, Mannheim, 1862–1864; reprintje: Hildesheim–New York, Georg Olms Verlag, 1980, 120–158.

85 Bartholomaeus KECKERMANN, *Systema rhetoricae*, Anno Christi MDCVI privatim propositum in Gymnasio Dantiscano, Hanoviae, 1608.

86 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 272, 312.

87 SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 79–97.

tásként való kezelése, például a magisztrátus körüli, katolikus és anabaptista szélsőségeket egyaránt elutasító érvelésben.⁸⁸

A könyv jelentős részét kiadó forrás azonosítása abban a tekintetben is sokatmondó, hogy megerősíti a feltevést: Pécseli Király maga végezhetette el retorikája első kiadásának későbbi átdolgozását. Amint láttuk, a harmadik kiadás által megőrzött bővebb változat kiegészítéseinek egyike a már az első kiadáshoz is felhasznált Scholl-tankönyv további kiegészítéséből került ki, egy másik esetben ez a változat visszairja Scholl eredeti szövegére az attól eltérő első kiadás szövegét. Valószínű, hogy ezek a javítások és bővítések nem a koncepció és a felhasznált források dolgában közelebből nem tájékozott nürnbergi kiadótól, hanem a Scholl tankönyvét birtokló és nagyra tartó Pécseli Királytól magától származnak. És ha már a harmadik kiadásnak az elsőtől való eltéréseit soroltuk, érdemes megemlíteni, hogy az első könyv *De affectibus* írott zárófejezete újabb szakirodalmi hivatkozásokkal is kiegészült. Dresser retorikájára hivatkozva („in Prolegom. in Rhet. pag. 34.”) került be az affektusokat a testben a vérhez hasonlító, jelentőségüket így kiemelő mondat.⁸⁹ Dresser felhasználását a fentiek alapján már eddig is biztosra vehettük,⁹⁰ egy másik kiegészítés azonban igazi meglepetés. Az érzelmek keletkezésében jelentőséggel bíró szempontok – „qui, erga quos, quibus de causis” – felsorolása mellett a következő hivatkozás áll: „Vossius in sua Institutione oratoria pag. 213.”⁹¹ Vossius hatását⁹² Pécseli Királlyal kapcsolatban még sohasem említették, noha a későbbi nevezetes leideni tudós már 1606-ban, a dordrechti latin iskola rektoraként megjelentette terjedelmes kézikönyvének *Oratoriarum institutionum libri sex* című első kiadását (címe az 1630. évi harmadik, bővített kiadáskor változott *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sexre*),⁹³ s így Pécseli Király akár retorikája első kiadásához is felhasználhatta volna. Nos, úgy tűnik, akkor nem használta fel, a harmadik kiadást azonban kibővítette a rá való hivatkozással. Ebből több érdekes következtetés is adódik. Az egyik, hogy a munka összeállításának idején, 1611-ben Heidelbergben még nem lehetett tudni,

88 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639/2000, i. m. = IMRE 2000, i. m., 300.

89 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 165.

90 Itt arról a dresseri retorika „praecepta”-egységét záró érdekes fejezetről van szó, amelynek tárgya három olyan jelenségcsoport, „quae orationem maxime luminosam, nervosam et actuosam efficiunt”, nevezetesen a thesis és hypothesis, az amplificatio és exaggeratio, valamint az étho- és pathopoeia (DRESSER 1567/1580, i. m., 35–37). Az ilyen tárgyú fejezetek indulnak majd rendkívüli növekedésnek Keckermann és követői keze alatt.

91 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 168.

92 Az idézett helyen az affektusokat tárgyaló második könyv hatása regisztrálható.

93 TARNAI Andor, G. J. *Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; ua., MKsz, 1986, 302–305, 152–153. A munkának Vossius életében négy kiadása volt – a negyedik 1643-ban –, a második (Dordrecht, 1609) kivételével mind Leidenben. Érdekes, hogy az ötödik kiadás 1681-ben épp Marburgban jelent meg.

hogy az általában melanchthoniánus szellemű retorikai tankönyvek németországi dömpingje közepette Németalföldön megjelent egy olyan nagy fontosságú munka, amely új fejezetet kezd a diszciplína történetében.⁹⁴ Másrészt azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy ezek szerint a hazájába visszatért, ott rövidesen már lelkeszként tevékenykedő magyar szerzőnek a retorika európai fejleményei iránt tanúsított figyelme nem csökkent, rövid idővel később már felfigyelt az igényes hollandiai munka jelentőségére. Az érsek-újvári végvári katonaságnak prédikáló lelkész, amint szabadidejében Vossius könyvét forgatja – bizarr kép, de lehet, hogy meg kell barátkoznunk vele.

94 Vossius művét a németalföldi és a franciaországi tudományosság azonnal lelkesen fogadta (a leideni professzorok, Isaac Casaubon, Josephus Justus Scaliger), a szerző 1619 után megélenkülő angliai kapcsolata a szigetországi recepciót is felgyorsították (Thomas Farnaby). 1616-ban és 1617-ben jelentek meg első, autorizálatlan németországi kiadásai Odera-Frankfurtban, mégpedig a kor két másik retorikai újdonságából, Keckermann és Tympius műveiből vett példákkal bővítve. Vö. C. S. M. RADEMAKER, *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Assen, Van Gorcum, 1981 (Respublica literaria neerlandica, 5), 74–81.

BITSKEY ISTVÁN

„Nem úgy bátya!”

Marginálisok Pázmány Kalauzában

A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának RMK 486. helyrajzi számú *Kalauz*-példányába, az 1623-as kiadásba legalább négy kéz írt különféle marginálisokat, többnyire a 17. és – kisebb részben – a 18. század folyamán.¹ A legtöbbet jegyzetelő olvasó, aki nyilvánvalóan református volt, néhol csak egyes szavakat, másutt egész mondatokat, sőt szinte kisebb értekezéseket helyezett el a lapszéleken vagy a lapok alján. A 652. lapon Pázmány szövege így hangzik: „Az Irásnak pedig igaz értelme nem egyéb az el-szakadot Pártosoknál, hanem a magok tulajdon elméjek fejtegetése s magyarázása.” Emellett a margón a bejegyzés: „Nem úgy bátya!”

Íme, volt tehát előzménye most jubiláló kedves barátunk gyakori vocativusi szóhasználatának, a „bátyuska” megszólításnak, amely többünknek is fülébe cseng, ha Szörényi László kollégánk szavait idézzük fel. Alapvető különbség azonban a kicsinyítő képzőn túl az, hogy a református olvasó polemikus-ironikus éllel használta ezt a formulát, most immár hatvan éves ünnepeltünk ellenben épp a barátság jeleként, a vele folytatott – mindig érdekes – szakmai beszélgetések során használta ezt a megszólítást. S ha már erre az apró formai mozzanatra felfigyeltünk, talán érdemes lesz a nevezett kötet többi marginálisai közül is közölni néhányat, az olykor vaskos, többé-kevésbé azonban mégiscsak szellemes megjegyzések remélhetőleg nem lesznek idegenek ünnepeltünktől, aki a régiség különleges, extravagáns jelenségei iránt egyáltalán nem szokott közömbös maradni.

Mindenekelőtt sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a szóban forgó kötet 18. századi újrakötése során a lapszéleket alaposan levágták, több lapot pedig részben vagy egészben restaurálni kellett, s így a glosszák egy jelentős része odaveszett vagy megcsonkult, teljes

1 A *Kalauz* második kiadása az elsőhöz képest átdolgozott szöveggel jelent meg, a harmadik kiadás úgyszintén, ezeknek összefüggéséről ad áttekintést HARGITTAY Emil bevezető tanulmánya a mű facsimile kiadása előtt, Bp., 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXII), 7 – A debreceni *Kalauz*-példány újrakötése valószínűleg 1777-ben történt, ez az évszám olvasható elöl, valamint: Sign/avit/ Sam/uel/ Mindszenti.

feltárásukra tehát semmiképp nem lehet gondolni. De még így is bőven maradt belőlük. Mostani válogatásunk csupán arra vállalkozik, hogy némi ízelítőt nyújtson ebből a „műfajból” s ráirányítsa a figyelmet a hitviták korának egy jellegzetes szokására, a lap „karéján” történő polemizálásra. Az ilyenfajta glosszák különleges információértékére már Klaniczay Tibor felhívta a figyelmet, amikor Telegdi Miklós *Feleletének* egy példányában, a Bornemisza Péter ellen szóló vitairatában a kézírásos bejegyzéseket tekintette át, s azokat joggal minősítette az olvasói aktivitás figyelemre méltó jeleinek.² A glosszák az irodalmi recepciótörténet fontos adalékai lehetnek, a múltbeli olvasók reflexióit rögzítik, a szóban forgó vitákba történő bekapcsolódásnak egy sajátos módját jelentik.

Jelen esetünkben a „dialogikus olvasás” már a könyv legelején elkezdődött.³ A *Rendi és sommája a könyvben foglaltaknak* című bevezető rész fölött nagyméretű, díszes IHS betűk állnak.⁴ Ezt a vitapartnerre vált olvasó gondosan körülírta, a három betűt a következő módon oldotta fel:

Iesuiták Hittűl Szakattak,
Iesuitae Heretici Sunt,
Iesuitae Harpiae Sunt,
Iesuiták Hitetlen Sáskák.

Ez az indítás már eleve kifejezésre juttatta a tollforgató olvasónak a szöveghez való viszonyát, azt az értelmezői pozíciót, amelynek alapvonása a szembenállás.

A tartalomjegyzék kidekorálása ugyancsak figyelmes olvasóra vall. Ahol Pázmány Kálvint kárhóztatja (s ez bizony nem ritka eset), ott szinte mindenütt áthúzta a genfi teológus nevét, és helyette a Pázmányét írta fölé tintával az olvasó. Ez a helyzet többek között az V. könyv II/4. alcímében, ahol „Calvinus megtagadgya Istent” mondatban Kálvin neve helyére a Pázmányé került. Ahol a „hittűl szakattakat” vagy „a Hitnek útavesztettit” vagy kimondottan a lutheránusokat és a kálvinistákat említi a *Kalauz*, ott ezek helyére a „pádisták” szó került, mégpedig néhol oly vastag tintával, hogy az eredeti szó ki sem vehető (csak másik példányból lehetett azonosítani, bár kitalálásuk nem okozott nehézséget). A XV. könyv II/1. számú alcímének kérdőmondatára – „Mely nagy vétek a bálványozás?” – odatoldva: „akit a pádisták cselekesznek.”

2 KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján*, Magyar Könyvszemle, 1962, 52–55, valamint *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 242–248. – A marginálisok szerepéről legutóbb TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”, „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 175–198.

3 A dialogikus olvasásról tanulságos HAJDU Péter értekezése *Már a régi görögök is... című* kötetében, Bp., 2004, 158–182, főként 181.

4 Az 1637-es kiadás ezeket a nyomdai cifrákat teljes mértékben átrendezte.

A tartalomjegyzékben az V. könyv II/5. alcíme így hangzik: *A Calvinus Istene igaz mostoha Atya*. Ehhez a következő kommentár került a margóra: „Káromlást szóllasz! Méltó halálra! ... hitetlen Vén Pribék, ki az igazságtól eltértél. Igazabban lehetne bizony az könyvnek titulussa: Igazságrul elvezető Kalauz.”

A 652. lapon az írásunk címeként idézett bejegyzés a legszolidabb; még a legszalonnépeesebbek közé tartozik; csak enyhe derűvel fejezi ki, hogy szerzőjük szerint bizony nem úgy állnak a dolgok, ahogyan Pázmány magyarázza. Ennél sokkal erősebb a tónus a többi helyen. Mindjárt a 2. lapon, az *Előljáró levélben* az érsek arról ír, hogy a protestáns fél olyasmikkel vádolja a pápistákat, amelyeket ők nem vallanak, a bálványozásról már sokszor kifejtette a katolikus fél álláspontját, de a vitapartnerek „fülök mellől bocsáttyák, amit gyakran fülökbe rágunk.” Kommentár a lapszélén: „Rágod a szart.” Ez a kifejezés még több helyen megismétlődik.

A *Kalauz* szövege a folytatásban arról szól, hogy ha a bálványozás vádja a katolikusokra nézve igaz lenne, „semmiféle Tudomány nagyobb gyűlölséget nem érdemlene a miénknél.” Az egykori olvasó a feltételes módot kijelentővé alakította: „érdemel,” majd mellé írta: „Való biza.”

Az *Előljáró levélben* (1. lap verso) jegyzi meg Pázmány a patrisztikai tradíció követésének közismerten hangoztatott szellemében: „azon igyekeztem, hogy a Régiek nyomából ki ne lépjem.” A lapszéli megjegyzés ehhez: „NB. De hogy nem, de úgy kiléptél, hogy be nem hághacc.”

A lap alján a következő szöveg áll: „Talám nem olvastad a Római breviáriumot, hiszen ott vannak azok, de olvastad szemtelen, de nem akarod érteni hittől szakatt eretnek.”

A *Kalauz* egyik alfejezete sorra veszi és cáfolja a Jézus Társaság tagjait ért vádakokat és rágalmakat, melyek uralkodók meggyilkolásában való részvételekről, kicsapongásokról, ármánykodásokról, az európai történelemből vett bűnesetektől és a legkülönbélebb hiedelmektől szólnak. Az alcím: *Az Iesuitákról költöt Tekéltlenségek*. Az utóbbi szó mellett a bejegyzés: „Igazság.” Ezt követően a marginálisok szerzője igyekszik gyarapítani egygel a pápisták bűnlajstromát, amikor ezeket írja a lap szélére: „Te talán nem tudsz semmit Jacobus Clemensről, a ki böjtölt és imádkozott azért, hogy szerencsésen megölhesse Henriket, és akit ezen gonosságért a szentek közé számláltak” (264). A protestáns bejegyző itt III. Henrik francia király meggyilkolására utal, akit a hugenottákkal kialakított egyezsége miatt a nevezett domonkosrendi szerzetes, a Katolikus Liga fanatikus híve, Jacques Clement (1567–1589) 1589. augusztus 1-jén halálra sebesített egy törrel. Másnap a merénylőt felnégyelték, és testének darabjait elégették, V. Sixtus pápa viszont mártírnak nyilvánította őt.⁵ Protestáns körökben mindez – érthető módon – nagy felháborodást váltott ki.

5 Ernest LAVISSE, *Histoire de France*, vol. VI, Paris, 1904.

Ugyanitt olvasható az is, hogy a „tévelygők” szerint Madridban, a Szent Jeromos kolostorban a jezsuiták bacchanáliákat rendeztek, s az épület melletti kert tavában általuk levágott háromszáz gyermekfejet találtak. Pázmány ezt képtelenségnek minősíti, még a kolostor létezését is tagadja, a lapszéli kommentár viszont a gyermekfejeket illetően: „négyezrennél is több volt az” (267). A beírás szerzője láthatóan igen biztos a dolgában, s aligha kételkedhetünk abban, hogy hitte is, amit leírt.

A marginálisok szerzőjének – néhol igencsak vastkos megjegyzései mellett – viszont finom iróniára valló észrevételei is vannak. Az utóbbira példa, amikor Pázmány mondataira, mely szerint „a régi Római Ecclesiában nincsen semmi sötétség”, ezt írja válaszként a lapszélre: „Igazat mondál abban, mert mihelt az misére mentek, mingyárt gyertyát gyútotok, mintha nappal az nélkül nem látnátok” (554).

Amikor az érsek Augustinusra hivatkozik, a lapszélen a helytelenítő megjegyzés: „bár Szent Pállal bizonyítanál” (555). Pázmánynak közismerten legtöbbet hivatkozott ókori tekintélye Ágoston, ezzel szemben a református szerző a Bibliát, Pál apostolt részesítené előnyben.

A 612. lap sokféle (nehezen olvasható) bejegyzése között világosan kivehető a beírás: „Námzáp Péter.” Ez a gúnynev a szakirodalomból jól ismert, először Zvonarich Miklós gúnyversében fordul elő:

Igy Pazman, Nám ZÁP: rút búzzel fujt, alet, izzaszt,
MIT mondasz? higgyed, RUSNYA PAP EZ, kis alak.

A *Magyar anagrammás versek* című szerzemény a Zvonarich Imre és Nagy Benedek evangélikus szerzők által kiadott vitairatban (*Pázmány Péter píronsági*, Keresztúr, 1615) jelent meg,⁶ s már válasz volt a korábban Pázmány által Alvinczi Péter ellen szerzett hasonló verselményekre.⁷ Úgy látszik, a gúnynev igencsak elterjedt, a református olvasók is jól ismerték. Az anagrammás versek a hitviták gyakran alkalmazott poétikai eszközei voltak, többnyire a vitapartner nevének kifigurázását célozták.

A kötet végén lévő egyik hosszabb bejegyzést szerencsére megkímélte a könyvkötő olója, s így ezt a mondatot teljes terjedelmében idézhetjük. „Bizony nem tudom micsoda föld barlangja okádta ki ama rothatt galagonyának gyökerenn hízott tolvaj Loyola pandúr csipkés kaponyája szürke kápás seregét, a Jésus urunkat (?) útálókat” (1065).

Talán összefoglalásnak szánta az ismeretlen olvasó ezt a nem csekély nyelvi leleménnyel megfogalmazott véleményt? Úgy látszik igen, s ha így van, akkor ez egyben

6 RMNy 1091.

7 *Régi magyar költők tára*, XVII/8, s. a. rend. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, 1976, 215, nr. 75, valamint újabb kiadása: *Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, s. a. rend. HARGITTAY Emil, Bp., 1983, 172, nr. 39.

jelzése is annak, hogy a hitviták korában meglehetősen csekély hatása volt az argumen-tációnak; az ellentétes felekezetű olvasók valószínűleg más esetekben is inkább csak a replika szintjén maradtak meg, amikor ellenlábasaik szövegeit olvasták. A szövegek ritkán működtek érdemi dialógusként, ehelyett a saját felekezeti identitás megerősítését szolgál-ták az ellenvetések, a glosszák, az ironikus megjegyzések, a szójátékok, az anagrammák. A marginálisok, amelyeket a hitviták korára nézve érdemes lenne a jövőben nagyobb mennyiségben feltárnia a kutatásnak, azt mutatják, hogy a konfesszionális kötődés által megszabott alapállás eleve meghatározta a befogadó viszonyát az olvasott szöveghez. Töprengésnek, kérdések megfogalmazásának, dilemmák jelzésének, azaz valódi dialó-gusnak, eszmeccserének nyoma sincs itt; a szerző és az olvasó egyaránt apologetikus pozíciót foglalt el. A hitvitázó írásoknak ezért egyik fontos funkciójaként az öngazolást, az önreprezentációt jelölhetjük meg. Jórészt a saját álláspont minél pontosabb megfo-galmazására törekvő identitásképző szövegeknek minősíthetők, mintsem meggyőző ér-velésükkel hatást elérő, a vitapartnerek nézeteit alapvetően befolyásoló szellemi fegyvereknek. Bizonyára ez utóbbiakra is lehet példákat találni, az egykori olvasók lap-széli bejegyzései viszont az előbbi esetet látszanak igazolni.

PETRŐCZI ÉVA

Egy Rimay-toposz puritán szellemű folytatása

Nánási (Lovász) István nagybányai prédikátor „több Anglus Author” munkájából kompilált, nagyrészt Daniel Dyke művére támaszkodó értekező prózai munkáját, a *Szű titkát* (1670) barátai, pályatársai a korabeli szokásnak megfelelően számos kísérőverssel üdvözölték.¹ A verses laudációk sorából kiemelkedik egy bizonyítottan egyversű szerző, Horti István püspök, aki „e magyar ritmuskák” éneklésében mégis jóval messzebb jutott, mint felejthetőbb teljesítményű szerzőtársai. Elképzelhető, hogy mindez annak az érzelmi többletnek is köszönhető, amely abból adódhatott, hogy Horti a nagybányai gyülekezetben nyolc esztendeig volt Nánási (Lovász) István lelkésztársa, s egyben legközelebbi barátja, akivel már korábban is ismerték egymást. A nyolc versszakból álló, nyilvánvalóan alkalmi versezetnek az első öt strófáját idézzük; a mai olvasók, értékelők számára főként ezek kínálnak támpontokat.

Horti István

tiszteletes és tudós férfinak Nánási István uramnak

a' Nagy-Bányai Keresztyén Reformált Gyülekezetnek hűséges Lelki Pásztorának az Istennek e' Magyar Nemzetbéli Sionnyának építésére, a' szívnek csalárdtságáruul irott drága szép munkájának fel-tisztelesére, éneklém e' magyar Rhytmuskákat, már nyolcz esztendőök alatt ö kegyelmének hü szolgál társa; Régibb baráttya, s' igaz szolgál társa.

Eredendő bűnnek melly nagy ö ereje!
Sirattya Adámnak egész nemzetsége:
Mert mindenüt el-hata annak tüzes mérge,
Egy sziv sem marada kit meg nem sebhete.

E' miatt embernek minden tehetsége,
Bűnnek szolgálója ördögnek fegyvere,
Szive mindenestül csalárdáságnak fészke
Ha másszor nem szüli Christusnak kegyelme.

1 NÁNÁSI LOVÁSZ István, *Szű titka*, Kolozsvár, 1670. (RMK I, 1103.)

Nem érkezék erre Plato bölcsessége,
Hermes s' Galenusnak mély elmélkedése,
Vesztett sziv rejtekit hogy fel-kereshesse:
S' egyszer s' mind orvoslást annak mint lelhetne.

De te mutogatod Istennek követe!
Melly nagy legyen immár szivnek veszettsége
Tellyes csalárdsággal minden ő rejteke,
Annyira hogy ember nem mehet végére.

A' mellett irásod Isten szelenczéje,
Melyben le-van téve Szent Léleknek Ire,
Hogy sokaknak ebből meg-gyogyullyon szive
S' Isten kedve szerént folyhasson élete.²

A református gyülekezeti éneklésben valamelyest gyakorlott olvasó egy 1569-től 1806-ig, s a mai revideált énekeskönyv-kiadásban is szereplő ének versformájára és – a második versszakban – jellegzetes érvelésére is ráismerhet; nevezetesen, Szkhárosi Horvát András méltán elhíresült *Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege* című művére. Ez az énekvers Csomasz Tóth Kálmán szerint: „A reformátori kor egyik leghatalmasabb eredeti magyar éneke.”³ Idézzük fel itt Szkhárosi *Vigasztaló énekének* első strófáját, amely – mint említettem már – Horti verséből a második versszak gondolatmenet-béli párja, amelyhez a népszerű ének dallama is tökéletesen illik:

Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege,
Mert nem árthat néked senki gyűlölsége,
Noha ez világnak rajtad dühössége,
De nem hágy szegyenbe Krisztus ő felsége.⁴

A harmadik versszaknak Plato, Galenus, Hermes Trismegistos emlegetése ad távlatot, jelezvén, hogy az üdvözlővers címzettje nem valamiféle jelentéktelen „perem-figura”, hanem a világkultúra dolgainak ismerője és méltó hazai képviselője.

Az idézett Szkhárosi-Horvát-reminiscenciák és az emelkedettséget biztosító jelentős személyiségek emlegetése után a költői minőség tekintetében kiugróan jónak, emlékezetesnek számít az ötödik strófa is, amelyben a megszokott kegyes balsam-hasonlat (lásd: Gileád!) sokkal összetettebbé válik azáltal, hogy Horti Nánási művét „Isten szelen-

2 RMKT XVII/10, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 364–365.

3 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés*, Budapest, 1950, 377.

4 RPHA 1219.

czéje”-ként aposztrofálja, így jelezve azt, hogy szolgatársa értékes Dyke-átdolgozásával mintegy méltó foglalatot kínál és biztosít a Teremtő dolgainak. A „szelence” szó, mint köztudomású, Rimay Jánostól kezdve vált a magyar költészet vándormotívumává, többnyire (jelen példánk a kevés kivétel egyike) a szintén Rimaytól vett „Velence” rímmel. Kovács Sándor Iván egyik tanulmánya részletesen nyomon követi poézisünk e hol szárnyaló, hol ellaposodó rímtoposzát.⁵ Horti verséről azonban nem tesz említést – elképzelhető, hogy a toposz „megfelezése” miatt.

Nézzük meg közvetlenül egymás mellett Rimay és Horti István „szelencé”-jét:

Mert a te szerelmed
Engem úgy környülvett,
Mint pénzsmát ó szelence.⁶ (RIMAY János, *Én édes Ilonám*)

A’ mellett irásod Isten szelenczéje,
Melyben le-van téve Szent Léleknek Ire... (HORTI István, *Üdvözlővers*)⁷

Az analógia itt elsősorban logikai természetű: Rimaynál Ilona szerelme a költő életének nemes foglalata, Hortinál az istenszerelemből fakadt Nánási-mű az a méltó „edény,” amely a Szentlélek gyógyító balzsamát híven megőrzi. Mint az Ács Pál szerkesztette Rimay-kötet egyik jegyzetéből is kitűnik, Rimay János úgynevezett „megkomponált versgyűjteményét” épp a magyar irodalom egyik fő-fő tipográfusa, Szenci Kertész Ábrahám adta ki, 1652 körül, Váradon.⁸

Igaz ugyan, hogy ebben az *Én édes Ilonám* nem szerepel, azonban Szenci Kertész Rimay János körüli nyomdászkiadóinak ténykedése közvetett bizonyíték lehet arra, hogy a puritán szerzők (akiknek ő egyik házi nyomdája volt) ismerték és értékelték Rimay verseit. Aprócska adalék ez ahhoz, hogy az egyházi és világi irodalom körei korántsem különültek el oly mértékben, annyira áthallások nélkül, ahogyan ezt a 17. század valóságos literatúrájának legtöbb elemzője hosszú ideig feltételezte.

5 KOVÁCS Sándor Iván, *Rimay Velencéje = Uó, Vágy és emlékezet*, Dunaszerdahely–Miskolc, Felsőmagyarország–Nap Kiadó, 1996, 145–171.

6 RIMAY János, *Írásai*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992, 70.

7 RMKT XVII. 10, 364.

8 RIMAY János, *i. m.*, 295.

Egy brassói lelkipásztor spirituális eltévelyedése az 1670-es években

Vázlat

Csak említést kap összefoglalásokban – így Friedrich Teutsch egyház-történetében – egy fiatal erdélyi szász lelkész, Johann Bayer konfliktusa Brassó lutheránus vezetőivel. Az istentisztelet külsőségeit és a dogmákat lebecsülő tévtanairól van itt szó, „weigelianus” eretnekségekről, amiknek nyilvános visszavonására kényszerül. A híres Fekete-templom levéltárából a közelmúltban előkerült sok tucat fóliót kell átírni, magyarázatokkal ellátni, közreadni – akkor a részletekre, talán a motívumokra is fény derül (teljes világosság akkor se, hiszen az iratok többsége az elfogult vádlóktól származik). Annyi ’ránézésre’ megállapítható, hogy a protestáns egyházakban Európa-szerte föltört bensőségesség-szomj, ’kegyességi krízis’ és lázadás esetéről van szó. A lutheri-melanchthoni befolyás központi térségében és Sziléziában tipikusnak, már-már törvényszerűnek tartható ez a jelenség; nem egyszer folytatódik az egyház elhagyásával, néha katolizálással. Magyarországon és Erdélyben még azok körében is igen keveset tudunk ilyesmiről, akiket a rendszeres peregrináció, a bőséges könyvimport meg a német nyelvismeret szinte predestinált a misztikus spiritualistákkal való irodalmi vagy akár személyes találkozásra.

A ritka bőségű dokumentumanyag egy – bátran ősinek nevezhető, a platóni, illetve hermetikus hagyományhoz is kapcsolódó – eszmeáramlat érdekes változatainak egykorú hazai fölbukkanását bizonyítja, de egyéni spekulációk első artikulálását és egy személyes dráma mozzanatait is segíthet megismerni, megérteni. Ebből a materiából adunk mutatványt az ismételt eltévelyedés szakaszainak bemutatása mellé.

Az ügynek négy fölvonása rekonstruálható a ma ismert adatokból. Az első mozzanat: négy egyetem látogatása után Johann Bayer 1675 tavaszán Lübeckben bukkan föl, amiről egy honfitárs elfogult – a két évvel későbbi perbefogáskor megrendelt – jelentéséből értesülünk: „Waß ein Ehrwürdig Ministerium Coronense wegen H. Bayers von meiner wenigckeit zu wissen begehret, bin ich bereitwillig alles umbständlich zuberichten” (Brassó, Archiv der Schwarzen Kirche, IV. F. 148. I/4.). Az anonim jelentésíró Eperjesről száműzve került Wittenbergbe, s onnan kifejezetten Bayer megfigyelésére ment Lübeckbe olyan honfitársak javaslatára, akik már tudtak valamit a brassói ifjú lelki válsá-

gáról, rajongásáról. A beszámoló részletes és igen érdekes, párbeszédekben sem szűkülködik (bemutattuk a Kolozsvárt 2003-ban megjelent Kiss András emlékkönyvben). A híres Hansa-városban talán vezetője volt egy kis konventikulumnak, de szélesebb körhöz szeretett volna szólni dörgő hangú prófétaként. Magántanítványait, a város lelkészeit és tanárait sikerült csak ostromolnia a közeli véggel, fenyegető röpirataival. Az ekkor már lübecki püspök, Samuel Pomariusnak is köszönhetően megússza itteni – föltűnést keltő – föllépését: önként távozik 1675. július 13-án.

Az ügy második fölvonása Bayer lelkipásztori működése 1676 folyamán szülővárosában. Az előzményeket ismerő számára rejtély: űzött vadként kényszerűen távozott nyár derekán, hogyan érkezett haza? S már az is váratlan, hogy lelkészséget vállalt alig pár hónappal azután, hogy a papi renddel szembeni idegenkedésének éles kritikával hangot adott. Négy prédikációját emelik ki a periratok, ezekből kettő szövegének másolatát ismerjük (az egyik bizonyára a concionátor kézipéldányáról készült). A brassói prédikációk közül az első 1676. január 5-én hangzott el, s az alább majd megismerhető határozott különvélemények nem fedhetik el előlünk, hogy nyoma sincs itt a prófétai hevületnek vagy a végváradalomnak.

Harmadik fölvonásnak Bayer perbefogását tekinthetjük, aminek kezdetét nem, de végét napra pontosan tudjuk: az *Errores revocandi* 24 pontban sorolja a megbánt és visszavont tévtanokat, és ezzel végződik: *A. 1677 d. 28. Xbris in Cronstadt Johannes Bayerus Corona-Transsylvaniae* (a 18. századi másolat lelőhelye a Fekete templom levéltárában: I. F 15 Nr. 33 f. 631–632). A per anyagából azért idézünk majd bőven, mert itt-hon hirdetett eszméit innen gondoljuk a legrészletesebben rekonstruálhatónak, akkor is, ha természetesen a vádlók elfogult torzításaival számolnunk kell.

Csak újabban váltak ismertté olyan adatok, amik Bayert évekkel nyilvános visszavonása után ismételt visszaesőnek mutatják. A barcasági káptalan jegyzőkönyvéből származik 1684. évi zsinatuk legújabb közreadott szinopszisa, ahol „Bayer fanaticus” téveszméit Henricus Conradusra vezetik vissza, azaz Khunrathra, a rózsakeresztesség előzményének és kezdeteinek híres alkímistájára. (A *Synopsis synodi a Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* című vállalkozás utolsó kötetében jelent meg. Achter Band, Heft 2., kiad. J. GROSS, G. NUSSBÄCHER, E. MARIN, Kronstadt, 2002, 391.) A zsinatról szóló krónika tudósítását a ma ismert utolsó életjelnek tekintjük. Anyaiskolájának, a híres brassói Honterus gimnáziumnak matrikulája 1663-nál, az egykori beiratkozásnál utólag, a peregrináció és a lübecki kaland említése után ezt jegyzi föl: ... „rediit in patriam, ubi erroris convictus palinodiam publice cecinit ac anno 1686 die 16. Mart. obiit. – Vir cetera religiosus ac eruditus.”

*

A vázlatunk élén ígért mutatóvonal szorítkozzék arra, ami Bayer makacsul visszatérő, radikális elképzelése, amit a brassói egyház is legveszélyesebb tévtanításának tartott. Az emberi szerzésű könyvek fölöslegessé nyilvánítása, a tudomány és intézményei elvetése a misztikusok és spiritualisták régóta visszatérő eszméje. Kevésbé általánosan előforduló teória: a természet és a lelkiismeret könyvének beiktatása a Biblia mellé, az istenismeret fő forrásai közé. Mindenképpen van azonban ennek is közeli és távoli előzménye: a népszerű, Bayer idején is sokat olvasott írások közül gondoljunk csak Johann Arndt *Igaz kereszténységről* írt elmélkedésköszorújára. Ebben a négy könyv közül három a *Buch der Heiligen Schrift*, a *Buch der Natur* és a *Buch des Gewissens* címet viseli. Comenius *Via lucisa* szerint az égi fény s belső megvilágosodásunk forrása 'háromságos': a világ, a lelkiismeret és az Írás könyve. A természet könyvének toposzát már Paracelsus is készen kapta, (nemcsak) hermetikus közhely már a középkorban. A conscientia ebben az összefüggésben nem a máig használt értelmében fordul elő, nem egyszerűen a morális cselekvés irányítójáé pusztán; a magyar szóból ki nem következtethető *Mitwissen* inkább, az Istennel való együttgondolkodás valamilyen kozmikus törvénye (aminek a társadalmi szankciók legfőljebb a realizálásában működnek közre). Olyan antropológiát tételez föl ez a szemlélet, aminek kiindulása egy, az emberrel együtt született *Urgewissen*. A klasszikus bibliai helynek (Rom 1,19) sok kortárs tulajdonít – a pogányok befogadásán túl – ilyen kozmikus értelmet. A conscientia centrális szerepe az Isten- és a világmagyarázatban Bayernél csakis a misztikus belső megvilágosodással párhuzamosan fordul elő. Ezt azért is fontos megjegyeznünk, mert akkor, amikor a brassói teológus-jelölt Lübeckben egy krétarajzban is hitet tesz, ugyanakkor egy nem távoli német városban, Jénában Matthias Knutzen igazi 'lelkiismeret-vallást' hirdet: durván ateista spekulációihoz csatlakozik nála a pótlék megnevezése. Állítólag nagyszámú híveire ezért ragadt a *Gewissener* vagy *conscientiarii* név. Úgy tűnik, Bayer fölfogása éppúgy nem hasonlít a jénai fenegyerekéhez, mint a 17. századi magyar reformátusok gyakorlatias lelkiismeret-vizsgálata, a puritán *self-examination* kultuszához. Talán nem tévedtek az inkvizítorok, mikor a bayeri tévtanok példaképeként ebben az esetben Caspar von Schwenckfeldet emlegették. Luther és Paracelsus kortársa differenciált a hamis és az igaz conscientia közt (1533-ban értekezést adott ki *Von einem christlichen, neugeschaffenen und einem pharisäischen, alten, menschlichen Wissen*). Különösen figyelemre méltó, hogy Schwenckfeld rendszerében a középponti helyre tett igaz lelkiismeret szinonimái: a logos, az *innere Licht*, sőt a bűnbeesés előtti, romlatlan *Vernunft*.

Részletesebb szövegpéldáinkat is ennek a középponti gondolatmenetnek az előfordulásai közül választottuk, és időrendben mutatjuk be.

1675: A névtelen lübecki jelentésből kölcsönös vádaskodás, ócsárlás általánosságai után ismerjük meg azt a jelenetet, amikor Bayer krétát ragad, s a jelentésírónak fölrajzolja „az ő fundamentumát”: „Hat mir auch alß bald mit Kräyden ein Figur gemacht, daß sein fundament wäre, die figur war solcher gestalt:” a gúla csúcsán *Deus*, alapéleire *Mundus*, *Conscientia* és *Sacra Scriptura* kerül. Az elképzelésről rajzot is ad, de röviden szól csak

az ismeretlen honfitárs; nem ilyen elmékedésekről várnak beszámolót, hanem Bayer abszurditásairól, veszélyes prófétaí ambícióiról és terveiről. Bizonyos, hogy az eddig elő nem került, de a jelentésben többször emlegetett röpiratok (Kartchen) bővebben szólnak Bayer világlátásának fundamentumáról.

1676: A *Prima Concio in Templo Johanneo Ao. 1676 die 5 Januarij habita* Jézus megkeresztelését választja témának, mégis az emberi szerzésű könyvek fölöslegességéről, a Szentháromságot formázó „könyvháromságról” szóló elmékedéssel kezdődik. „Der dreyeinige Gott zu seiner erkantnuß hat uns ein dreyeiniges Buch gegönnet... nemlich: Gott der Vater in dem Buch der Natur als ein gnadenreicher Schöpffer; Gott der Sohn in dem Buch der Heiligen Schrifft als ein heilwärtiger Erlöser; Gott der heilige Geist in dem Buch des Gewißens, als ein Trost, und lehrreicher Heiligmacher wäre.” Ezeket a könyveket éppúgy nem lehet elválasztani egymástól, ahogyan a Háromság személyeit. A pogányok súlyos kudarcot vallottak az ilyen kísérlettel (ti. nem ismervén Krisztust, Szentlelket, Írást, nem tanulhattak *nur aus der Natur allein.*) Az újabb írástudók fölfuvalkodottsága példázza, hogy a kereszténységben is megjelent a bolondságra és káoszra vezető egyoldalúság: „es haben auch viell in der Christenheit aus der H. Schrifft, allein aus der Bibel wollen gelehrt werden mit Hindansetzung der Natur und des Gewißens, daher sie es nicht anders seyn kandte, durch ihre eigen ertichtete vor Gott dem H[err] thörichte Weißheit, mit sehenden augen blindt und mit hörenden Ohren taube, nach Esa. 43 gewißen-lose Gelehrte und wo ich noch deutlicher sagen darff, verkehrte Gelehrten worden sind, und haben allerley Ketzerey und ungleiche Deutung der Heil. Schrifft beygemeßen, auß keines andern, als auß des Teuffels trieb, als welcher den Menschen nicht gegönnet, daß Sie aus dem dreyeinigen Buch Gottes den dreyeinigen Gott solten recht erkennen.” Még egy fölkiáltást is kiérdemelnek a brassói lelkésztől ezek a megkerült írástudók: „Wie aber wollen als Streiter Jesu Christi ... im Nahmen Gottes dem Menschen-Mörderischen Satan ... getrost entgegen stellen?” Sorra veszi ezután a természet és a lelkiismeret könyvét (kitérve a *creatio ex nihilo*-teóriára: „Was das Nichts sey, darauß die Weltt erschaffen ist?”)

1677: A fenti idézetek a peranyag részeként megismert másolatból valók, s a vádirat különböző fogalmazványai bizonyítják, hogy a „háromságos fundamentum” a nyomozók és vádlók számára is kiemelt tévtannak számított. Így a *Recensio Erratorum crassiorum, qua Johannes Bajerus prodidit in intempestiva sua cognitionis clave* példás rendben sorolja a durva tévedéseket, az első osztályba (articulus) a Bibliáról, a másodikba a Szentháromságról, a harmadikba Krisztusról, a negyedikbe a jó és gonosz angyalokról, az ötödikbe az emberről alkotott tévedések és cáfolataik kerülnek. Az első articulus szövegét kevés kihagyással közöljük (a brassói Fekete templom levéltárából idéztünk eddig is, a következők jelzete: I. F 15 Nr. 33, f. 598–602.).

Articulus 1. De Sacra Scriptura

Error I. Bayer lehret, Gott habe nur drey Bücher, die H[eilige] Schrift, die Natur und daß Menschen Gewißen, in welchen ein Christ studieren soll. Die andere Bücher alle, Theologicos und Philosophi. verwirfft Er, als solche Bücher, welche (1) gegründet seyn aufs unzehlich viel, vom Teuffel herrührenden Meinungen, (2) führen zur Thorheit, zum Baum deß Erkäntnis Gutes und böses, zur Phantastischer einbilderischer Thö[...], Ehre und Furcht seiner selbst, (3) in den so lehrt unnöthige, überflüßige Dinge, welche dienen zur Prallerey, der Ehren, deß Reichthümb, Vollüsten und deß Ebenbildes des Teuffels. Endlich setzet Er dieß epiphonema hinzu: En! haec omnia per infidelitatem mundani homunculi causantur. Sihe! das alles verursachen die Welt Menschen durch den Vnglauben.

Refutatio Diesem zuwieder lehren wir, es können und sollen fromme Christen mit guttem Gewissen leßen, nicht allein die H. Schrift, sondern auch anderer frommer gottseliger rechtgläubiger Kirchenlehrer bücher und Schrifften, als welche der H. Schrift nicht zuwider sondern vielmehr zu der Erklärung[599] deß rechten Verstandes ihrer Bücher geschrieben. Alles zu dem Ende, daß Gottes Ehre, Majestät und Herrlichkeit desto mehr kundbahr und offenbahr, der Menschen zeitliches Heil aber desto leichter und ehe befördert werde. Von philosophischen Büchern aber sagen wir eben das, daß sie mit Nützen können gelesen werden, weil sie anders sein als ein Schlüssel oder außlegung deß Buchs der Natur und deß Gewißens. Und ob woll solche Bücher bißweilen ihre Mängel und Irthümen haben ... Da er ohne allen Vnterscheid alle Theologische und Philosophische Bücher verdammet, und dem Teuffel zugeschrieben hat. Ex unge Leonem! An den Klautz mag man sehen, was dieser von ein Vogel sey, und was er im Schild führe. Ketzerische und andere ärgerliche Bücher werden billig als ein Seelen Gifft werworfen.

Error II. Bayer lehret, Gott habe dreyerley Wort, wodurch Er mit den Menschen rede, das (1) seyn die Wirckungen der Creaturen, das (2) das selbständige Persönliche Wort, das (3) das Zeugniß unsers Gewißens; das erste eignet Er Gott dem Vater, das (2) dem Sohn, das (3) dem H. Geist. Einen jeden Person ein sonderlich Wort.

Refutatio Von dieser Abtheilung [de]ß Worts Gottes unter die drey Personen, der H. Drey Einigkeit weiß die H. Schrift durchaus nichts, daß wissen wir aber auß H. Schrift, daß Gott zweierley Wort zugeschrieben worden, das (1) ist verbum substantiale et personale, das wesentliche Persönliche Wort, und das ist der Sohne Gottes selbst verlihen S. Joh. schreibt: Cap.1,4. Im Anfang war das Wort, und das Wort war bey Gott v. 14. Vnd das Wort ward Fleisch etc. Durch dieses Wort hat Gott alles erschaffen, was im Himmel und auff Erden ist Joh. 1,3, Gal 1,16 das (2) ist verbum vocale, das mündliche und in H. Schrift verfasste Wort, welches Gott vorzeiten geredet hat zu den Vätern, durch die Propheten im Alten Testam. und am letzten zu uns im N.T. durch seinem Sohn, wie S. Paulus redet Heb.1,1.2. durch dies gepredigt Wort, welches bestehet im Gesetz und Evangelio, erleuchtet, bekehret, rechtfertiget und

heiliget und Gott, daß wir seelig werden 1Cor1,21. Dieß schriftliche oder mündliche Wort muß der Bayer nicht für Gottes Wort halten, weil er in Seiner Abtheilung, solches weder Gott dem Vater, noch Gott dem Sohn, noch dem H. Geist zuschreibet, sonder Gantz verschweiget, da Ers doch billig hätte sollen nennen, weil es das Wort des Lebens, ja daß ist Joh. 6. – Damit verräht Er sich, daß Er mit den Schwenckfeldern unter einer Decke lieget, und dem Entusiasmo ziemlich nahe verwand ist, weil er dem Zeugniß seines Gewißens als einem immediato testimonio Sp. S. so viel zuschreibet, [601] daß auch das Verbum Scriptum bey Ihm darnach muß gebeuget werden, wie fast auß allen seinen neuen Lehr Punckten zu ersehen, die Er der alten Lehr der christlichen Kirchen entgegen setzet und für wahr hält, weil es ihm sein Gewißen also saget, da er doch bedencken solt, was es vor ein betriegerisch Ding, mit unsern durch die Sünde verdorbtten Gewißen sey. Was einer für wahr und recht hält, das hält der ander für falsch und unrecht. Woher kompt das Traum von dem blinden und betrügerischen Gewissen, das saget einem dieß dem andern das, weil es durch die Sünde gantz verderbet ist und nicht allezeit kan und will erkennen, was recht oder unrecht ist. Darumb das Zeugniß deß gewißens nicht schlechter kling für einem Wort Gottes soll gehalten werden, sondern mann soll unterscheiden inter conscientiam agram et sanam, rectam et errantem, liberam et falsis opinionibus occupatam, vigilantem et dormientem, institutam et destitutam.

Error III. Bayer lehret, die seeligmachende Erkänntniß Gottes solle und könne mann suchen und finden ex Harmonia naturae, Scr[iptur]ae et conscientiae, auß übereinstimmung der H. Schrift, der Natur und deß Gewißens.

Refutatio Die geistl. Kirche hingegen, wie sie, dessen dreyen Büchern, nemblich libro Sacrae, naturae et conscientiae Ihr gebührendes Lob gerne läßet, also lehret Sie daß ein großen unterscheid zu machen unter der natürl. und seligmachend. Erkänntniß Gottes und natürl. Erkänntniß G. kan mann zwar schön auß dem [602]Buch der Natur und deß Gewißens dediciren und selbe haben auch die Heyden gehabt. Aber weil [...] sehr unvolkommen, schwach und dunckel gewesen, so ist niemand [dad]urch seelig worden. Denn die Heyden, ob sie wohl gewust, daß ein Gott ist, haben sie Ihn doch nicht gepreiset als einen Gott, sondern seyde in Ihrem natürl. dichten eitel worden, und unverständiges Hertz ist verfinstert, da sie sich für weise hielten, sind sie zu narren worden Rom.1,19. Darumb nennet Paulus die Heyden bey ihren natürl. Erkänntniß Gottes todte Leute Eph. 2,12. Vnd 1Cor.1,20. Gott halte alle natürl. Weißheit der Welt für Thorheit. Von Natur sind wir Kinder deß Zorns v.3 Tod in Sünden v. 5. ja ohne Gott in der Welt. Aber die seligmachende Wahrheit Gottes und Erkänntniß kan man allein auß der H. S. haben. Darin sie auch allein zu finden ist. Denn dieweil die Welt durch ihr natürl. Weißheit, Gott in seinen seeligmachenden Weißhet nicht erkennt, gefiel es Gott woll durch thörichte Predigten deß H. Evang. welches allein H. S. verfaßet ist seelig zu machen die daran glauben. Stehet 1Cor.1,21 wer dem nach die seeligmachende Erkänntniß deß dreyeinigen Gottes dem Buch der Natur und deß Gewissens zuschreibet,

der raubet der H. S. als der rechten Königin und Meisterin deß wahren Erkäntniß Gottes, die Ehre und Kron die Ihr allein gebühret, und setzet selbe auch den Mägden n[ämlich] dem Buch der Natur und deß Gewissens auf, da es doch heisset: gloriam meam alteri non dabo, ich will meine Ehre keinem andern geben Esa. 42.

A bő idézetbe foglalt Bayer-citátumok éppúgy, mint a vádirat mellékletei nem föltétlenül autentikusak, de alkalmasak lehetnek a vádlott gondolatrendszerének ideiglenes rekonstrukciójára. Az elfogult refutációk is tartalmaznak figyelemre méltó elemzéseket. Ezek alapján bizonyosnak látszik, hogy a 16–17. századi nem-lutheránus lutheránusok vezérgondolkodója, Valentin Weigel, máskor a sziléziai Caspar Schwenckfeld követőjének nem alaptalanul tekintették Bayert. Egy esetben – éppen abban a brassói matrikula-jegyzetben, ahol egyedül említik lübecki tartózkodását – a német földön csak nemrég fölbukkant kvéker szekta befolyását tételezik. Khunrath alkímiai tabuláit követő fanatikusnak, a hermetikus eszmék elkötelezettjének is nevezhetik. Az ilyen eltérő megítélések (vagy csak ötletek) azonban valamelyest hiteltelenítik egymást. S ha elfogadjuk e besorolások némelyikét, akkor se kizárt, hogy ne csak izmusok érzékeny recipiensét lássuk Bayerban. A *religiosus* és *eruditus* férfiú – úgy tűnik – saját eszméket is képviselt, sőt egy saját rendszer körvonalait is fölismerhetjük talán. Samuel Pomariust, a Wittenbergben is tanító teológiai doktort követnénk ilyen föltételezéssel. Ő egy személyes találkozó és Bayer röpiratának elolvasása után azt mondta: ez a fickó olyasmit ír, amit még soha senki nem hallott. („H. Doctor Pomarius sagte, der Kerl macht... solche Glossas, die nie sind erhöret worden.”)

ROZSONDAI MARIANNE

Gondolatok egy album amicorum kapcsán

„*Beatus homo qui consequitur sapientiam,
& homo qui provehit intelligentiam*”
(Proverbiorum Cap. 3. versu 13.)^{*}

Szörényi Lacinak, kedves évfolyamtársamnak
(ROZSONDAINÉ KOLAUCH MARIANNE)

Az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének egyik gyöngyszeme ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyve, amelyet tulajdonosa másfél évtizedes európai peregrinációjára vitt magával. Az emlékkönyv általános nemzetközi megnevezése *album amicorum* vagy ritkábban *philotheca*. Ezzel rokon értelmű az *onomatophylacium*, amely ifj. Pápai Páriz Ferenc albumának előzéklapján belül tintával van beírva. Az alábbiakban baráti köszöntésül ifj. Pápai Páriz Ferenc album amicorumát tárgyalom, de előbb röviden áttekintem az MTAK Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményében fellelhető további, megkülönböztetett figyelmet érdemlő album amicorum példányokat is.

Tárgyát tekintve idevág egy Königsbergben 1712-ben megjelent könyv, amelynek címe: *Schediasma critico-literarium de philothecis varioque earundem usu et abusu, vulgo von Stamm-Büchern...* A szerző, Michael Lilienthal latin nyelvű munkájában az emlékkönyveket (anyanyelvén nevezve *Stammbuchokat*) irodalomkritikai szempontból elemezte, típusait és használatát taglalta. Műve elején a *philotheca* szót görögül is közli – η φιλωνθηκη –, s latinul így magyarázza: amicorum repositorium, vagyis a barátok tára (tárháza).

Az emlékkönyvek egy része kézírással beírt lapokból áll. A bejegyzéseket kísérhetik rajzok s – különösen a korábbi évszázadokban – belefestett címerek. Az emlékkönyv azonban sokszor *nyomtatott könyv*, például ún. emblémás könyv. Az embléma olyan jelvény vagy szimbólum, amely viselőjére vagy birtokosára utal, és általában képzőművé-

^{*} Ezt jegyezte be ifj. Pápai Páriz emlékkönyve 85. lapjára Teleki Sándor (1679–1754), aki Teleki Mihálynak (1634–1690), I. Apafi Mihály fő tanácsadójának fia, s a marosvásárhelyi Teleki Tékát alapító Teleki Sámuelnek (1739–1822) apja volt.

szeti alkotás (rajz, metszet), rendszerint szöveggel kísérvé. Az emblemata ilyen jelvények gyűjteménye. A leghíresebb magyar emblémás könyv Zsámboky János (Joannes Sambucus, 1531–1584) költő, filológus, történész és orvos nevéhez fűződik: *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Antverpiae, Ch. Plantin 1664.* Az MTA Könyvtárának példánya (RMK, III 172a) korabeli bőrkötésben van, metszése aranyozott és poncolt. Ez a könyv a könyvtárat alapító Teleki József családi könyvtárával került az Akadémiára. A példányt *egyedivé* teszik a belőtt üres lapok és az itt-ott belefestett címerek, s az ezeket kísérő bejegyzések. Zsámboky emblémás könyvének sikerét mutatja, hogy öt kiadást ért meg, s részben vagy egészen, angol, francia és holland nyelvre is lefordították.

Az MTA Könyvtárában az 524.971 jelzetten három egybekötött mű található. Ezek közül az első kettő emblémás könyv. A kötet első darabja: *Epitome emblematum panegyricorum Academiae Altorfinae. Studiosae iuventuti proposita*, Nürnberg, 1602. Ezt Levinus Hulsius a saját költségén először 1597-ben adta ki Nürnbergben, s benne a közeli Altdorf akadémiaja rajzban ábrázolt jutalomérmei láthatók hozzájuk fűzött magyarázó és dicsőítő szöveggel. A műnek ez a második kiadása, s ebben a példányban belőtt, vagyis a nyomtatott oldalak közé kötött üres lapok vannak. Ezekon kézírásos emléksorok olvashatók, többnyire altdorfi diákoktól. A könyv második darabja Nicolaus Taurellus, *Emblemata physico-ethica, hoc est, naturae morum moderatricis picta praecepta*, Noribergae, 1595, Paulus Kaufmann műve. Ez a szintén Nürnbergben, az előzőnél kicsit korábban megjelent mű nemcsak egy-egy fogalom jelképes ábrázolását mutatja, hanem személyekhez köthető címeres képeket is tartalmaz latin versek kíséretében. Ezen oldalakkal szemben, eleve a könyvbe betervezett, díszes kerettel nyomtatott üres oldalak láthatók. Ezekre írták be az emléksorokat a kedvelt tanulóársak és tanárok. A 12–13. lapokon például a címer fölött nyomtatva és a kézírásos bejegyzés alatt is ugyanaz a családnév, Gugel szerepel. Az 52. és a 126. lapon az igen kedvelt mottó – Non est mortale quod opto – ismétlődik, melyet Fáy Sámuel is beírt Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvébe. Ez is emlékkönyv tehát, az album amicorum egy másik típusa. – A könyv később gróf Batthyány Tódor tulajdonába került, s a Batthyányak könyvtárával jutott az MTA Könyvtárába. – Akár az emblémás lap margójára is beírhatott a felkért tanár, diák vagy jóbarát, kapcsolatba hozva bejegyzését – „In vino veritas” – például a Prudentiát ábrázoló képpel, ellene mondva a Prudentia kép szövegének: „Prudentes vino abstinent.”

A németalföldi Gentből származó Levinus Hulsius geográfusként szerzett magának nevet, egyébként Nürnbergben a francia nyelv tanára volt. Magyar vonatkozású műve: *Chronologia Pannoniae, Eine kurtze Beschreibung des Königreichs Ungern*, Nürnberg, 1595. E művét a következő két évben kétszer egymás után kiadták. Hulsius járt Magyarországon is. – A mömpelgardi Nicolaus Taurellus bölcsészeti és orvosi tanulmányokat folytatott, s az altdorfi egyetemen a medicina professzoraként tevékenykedett.

A maga korában híres jogász, Andrea Alciato nevét mára leginkább *Emblemata* című könyve tartotta fenn. Alciato műve az MTA Könyvtára Kézíráttára és Régi Könyvek Gyűj-

teményében több kiadásban is megvan. Kettő a nyomtatvánnyal egykorú, 16. század közepi, aranyozott, francia reneszánsz bőrkötésben található. A Lyonban 1551-ben megjelent példányban (jelzete: 542.344) a könyv elején és végén lévő üres lapokon láthatók rövid emléksorok. A másikban (542.328) – kiadták Lyonban 1566-ban – üresen maradtak a közbe kötött, belőtt lapok. Gyanítható, hogy e példányt a nyomda köttette be, s eleve azzal a céllal árulták, hogy így albumként használják majd. Ez is e szokás divatját igazolja, amely több évszázadon keresztül élt. – Érdeemes megemlíteni, hogy ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyve 355. oldalára Alciato – láthatóan közismert – emblémás könyvéből vett idézetet írt be Patai János 1713. augusztus 22-én Halléban.

Ifj. Pápai Páriz Ferenc albuma

Az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye Tört. Napló kis 8-rét 6 jelzet alatt őrzi ifj. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs emlékkönyvét. Latin, görög, héber, arab, szír, angol, német, francia, olasz és provanszál nyelvű bejegyzések vannak benne. Ifj. Pápai Páriz Ferenc 1711–1726 között vitte magával az albumot Kolozsvártól Oxfordig, midőn bejárta a protestáns Európa egyetemait, és tanáraitól, neves tudósoktól, tanulóársaitól kérte emléksorok bejegyzését. Pápai Páriz útközben egy másik feladatot is kapott: pénzt kellett gyűjtenie külföldön a török-tatár dúlás alkalmával elpusztított Gyulafehérvári Bethlen-kollégium (1658), illetve az időközben Nagyenyedre átmenekített és a labanc betöréskor (1704 és 1707) ismételtelen felégetett kollégium újjáépítésére. Pápai Páriz albumában nincsenek rajzok és címerek, de bejegyzései sokfélék, gazdagok, tanulságosak és sok esetben forrásértékűek.

Apja, az enyedi kollégium professzora, idősebb Pápai Páriz Ferenc svájci és német egyetemeken tanult, s szerzett orvosi diplomát. Ő volt mindkét Apafi Mihály erdélyi fejedelem házi orvosa. Legismertebb műve ma is használatos vaskos latin kéziszótára. Idősebb Pápai Páriz Ferenc az album 447. lapjára írt be útra készülő fiának latinul, görögül, olaszul és provanszál nyelven, de magyarul ő sem. – 1711. szeptember 23-án, az elsők között jegyezte be az ekkor már Bécsben élő II. Apafi Mihály az érvényességét ma sem vesztett mondást: *Omnia perficies constante labore, nec ullum / Difficile est illi, qui bene pergat opus.* – A magyar hely- és családneveken kívül egy szó sincs magyarul az albumban. Már önmagában a magyar személyek vizsgálata is fontos a hazai tudománytörténet szempontjából, bár nem mindig könnyű eldönteni, hogy ki a magyar, ki milyen nemzetiségű. Például a soproni Georg Sigmund Liebezeit vagy a szebeni származású, s később Angliában gyökeret eresztett Tobias Stranover magyar-e? Magukat hungarusnak vallották, a közös nyelv a latin volt, miként a tanult emberek közt – nemzetiségre való tekintet nélkül – az egész magyar királyságban. Hasonlóan van ez több svájci és német tudóssal, vagy menekülni kényszerülő hugenotta franciával, akik a Németalföldön tanítottak, lelkészkedtek vagy lettek neves orvosok, de leszármazottaik már flamanddá vagy

vallonná váltak. A porosz Wilke is Angliát választotta hazájának, nevét is angolosra formálta: David Wilkins néven szerepel az albumban. Európa már akkor egységes volt bizonyos tekintetben (például iskolázás), s otthont nyújtott az európai országok polgárainak. Az iskolát végzett emberek mind tudtak latinul, sőt még a kézműves szakmát tanuló, s külföldre induló, „valcoló” legények is bizonyos fokig.

Pápai Páriz emlékkönyve 9. lapján Bethlen Miklós bejegyzése: *Per multas afflictiones oportet nos ingredi in Regnum Dei.* (Act. 14. 22.). A némi eltéréssel idézett bibliai szöveg szoros párhuzamban áll az ajánlás szövegével: „...sok nyomorúságon keresztül kell bejutnunk az Isten országába – ezt önmagán napról napra megtapasztalva, nagy világi tisztességekbe beöltöztetve és azokból kifogyva, írta a hívságos címen grófnak nevezett Bethlen Miklós az Úr születésének 1711., a bejegyző életének 70., – fogságának 8. évében Bécsben szeptember 21-én.” Majd háromszáz év elteltével is megrendülten olvassa az ember ezeket a szavakat, ezt az önvallomást.

A bejegyzések struktúrája

A bejegyzések rendszerint hosszabb-rövidebb idézettel kezdődnek, ezek sok esetben a Bibliából, vagy ismert auctoroktól valók. Emellett rendszerint olvasható egy mottó vagy symbolum is. Az ifj. Pápai Páriz Ferencnek beírt dedikáció olykor sablonos, máskor személyhez szóló, s gyakran megemlíti, különösen az öreg professzorok, id. Pápai Páriz Ferencet is. Több külföldi, a bejegyzéskor már idős professzor személyesen ismerte őt. Egy anonym kivételével mindenki aláírja a nevét, a legtöbb funkciót és titulusait is, olykor csupán kezdőbetűkkel rövidített alakban. Általában szerepel a bejegyzés dátuma (év, hó, nap), és a helye, azaz a város latinos alakban (például: Lugdunum Batavorum = Leiden, Ratisbona = Regensburg, Trajectum Caucorum ad Visurgim = Bremen, Trajectum ad Rhenum = Utrecht, Tigurum Helv. Metrop. = Zürich, vagy Oxon. = Oxford).

Az időszámításról

Európa katolikus országaiban 1582-től tértek át a Gergely-naptár használatára, a protestánsok viszont más-más időben, esetleg jóval később (Svájc egyes területein csak 1812-ben). Magyarországon is részben kitarítottak a régi naptár mellett (veteristák), és a kalendáriumok még évtizedekig feltüntették mind az ó naptár (stilo veteri), mind az új naptár szerinti (stilo novo) napokat. Angliában 1752-ig volt érvényben a Julianus-naptár, és az év nem január 1-jével, hanem március 1-jével kezdődött. Ezért itt gyakran, legalábbis a külföldiek, kettős kelteztést írtak, ahogy ifj. Pápai Páriz Ferenc egy levelén is: Londini 14 st. v. / 25 st. n. Xbris 1715 (Xbris = Decembris), emlékkönyvében pedig: 1718/19 Feb. 1. Az emlékkönyv angliai dátumait, ha jelentésük egyértelmű volt, átszámítottuk az új rendszerre.

Statiztika

Nemzeti megoszlás tekintetében 8 magyarországi és 29 erdélyi magyar, 31 német, 15 angol, 14 holland, 12 svájci, 3-3 francia és lengyel, egy dán személy, valamint két ismeretlen, továbbá a posszessorok írtak be az albumba. Nem könnyű, ha foglalkozás szerint próbáljuk áttekinteni az albumban szereplőket. Egy-egy ember ugyanis teológusi, orvosi és tanári vagy lelkészi feladatokat is ellátott párhuzamosan. 19 VDM (= verbi divini minister) azaz lelkész, 17 teológus professzor, 16 teológus hallgató, hat püspök, tíz bölcsész tanár (leginkább nyelvész professzor), négy bölcsészhallgató, tíz főrangú ember és magasabb tisztségviselő, illetve hivatalnok (II. Apafi Mihály és titkára, vagy Bethlen Miklós), öt orvosprofesszor, nyolc orvostanhallgató, három gyakorló orvos, két jogász professzor, három joghallgató, négy természettudós (köztük Newton és Halley), egy festő (Tobias Stranover, Bogdány Jakab veje), két iskolás (az egyik Teleki fiú, Mihály és ifj. Pápai Páriz Ferenc András nevű öccse). Nyolc aláíró nem közölte foglalkozását.

A bejegyzett idézetek közel egy harmada bibliai (46), de nem sokkal marad el ezek mögött a közkincsből merített, szállóige jellegű bejegyzés (41). Jelentős számban vannak képviselve a klasszikus auktoroktól vett idézetek (32). Az összes bejegyzésnek mintegy a tizede saját vers (15). Egyházatyáktól és újabb, a középkortól a 16. század végéig alkotó szerzőtől öt-öt bejegyzés található.

A bejegyzések nyelvét tekintve: mindenki írt, ha más nem, aláírásához kapcsolódóan latinul. Hetvennyolcan csak latinul, huszonöten görögül, öten héberül, két olasz nyelvű és egy-egy angol, arab, provanszál bejegyzés található az albumban, öten több nyelven is írtak emléksorokat, jókívánásokat.

Ifj. Pápai Páriz Ferenc albumának kötése, posszessorai és provenienciája

Az emlékkönyv haránt alakú, mérete: 106 × 158 × 38 mm. Barokk stílusban készült aranyozott, 18. század eleji barna bőrkötésben van. Az elő- és háttáblája azonosan van díszítve. A gerincén látható három mező közül a középsőben FRANC // PARIZ // PAPAÍ // 1707 olvasható. Az album ma 240 lapot tartalmaz.

Az album hátsó röplő előzékének belső oldalára Rettegi György (1718–1786) írt bejegyzést. Rettegi első feleségének, Aczél Saloméának az édesanyja, Diószegi Erzsébet mint özvegy asszony ifj. Pápai Páriz Ferenchez ment férjhez. Ebből a házasságból is születtek gyermekek, de még gyerekkorukban meghaltak. Rettegi – latin nyelvű – bejegyzéséből megtudjuk, hogy „az idők fordultával s előrehaladtával ez a néhai Pápai Páriz Ferenc kedvére, különböző és igen tudós férfiak sok dicséretével telt album Rettegi György birtokába jutott 1762-ben.”

Az album előtáblájának belső oldalára egyszerű ex libris van beragasztva. E szerint az album Fáy János (1773–1833) debreceni szenátor, majd polgármester gyűjteményébe

került. Fáji Fáy János híres gyűjteményét sokan megcsodálták. Nála látta az albumot Kazinczy Ferenc is, aki rokona volt. Édesanyja Klimó Mária Terézia, Klimó György pécsi püspök húga. Képgyűjteménye mellett főleg régi magyar könyvei képviseltek értéket. Nem is egy album volt Fáy birtokában és Kazinczy kezében. Kazinczy több bejegyzést lemásolt magának Pápai Páriz Ferenc albumából. Külön említi Newton, ifj. Apafi Mihályt, Teleki Sándort és Bethlen Miklóst. Fáy János utód nélkül halt meg, unokaöccsét, Fáy Alajost tette meg örökösévé.

Az album elején lévő röplő előzék belső oldalán a tintával írt magyar bejegyzésből értesülünk arról, hogy „Vétegett Horovitz Fülöp antiquariustól 25 frton. o. é. Budapest, 1881. maj. 2.” Ez feltehetően Lindner Ernő alkönyvtáros írása. Az Akadémia Könyvtára Kézirattára növedéknaplójába („Kézirattári szaporodások”) Jakab Elek írta be az 1881-es év első tételeként Pápai Páriz Ferenc albumát mint újabb szerzeményt.

Horovitz Fülöp (1815–1886) orvosi diplomát szerzett, 1849–1851 között kórházban dolgozott. Igazán azonban mindig a könyvek érdekelték. Már 1847-ben antikváriumot szándékozott nyitni, s e szándékában többek között Bajza József, Erdélyi János, Fejér György és Toldy Ferenc támogatta. A Fischer-féle könyvkereskedés vezetője lett, majd 1852-ben megvette az üzletet és fejlesztette. Szakértelme és a régi irodalom forrásainak ismerete miatt nagy tiszteletre tett szert. Könyvraktárát 1884-ben eladták.

Ez az album amicorum digitalizálva, hasonmásban hozzáférhető az interneten az e téma iránt érdeklődő hazai és külföldi nagyközönség számára: <http://ppf.mtak.hu>. Minden lap képe mellett olvasható a bejegyzés betűhív leírása, majd fordítása és a bejegyző életrajza magyar, illetve angol nyelven. Az oldalszámok, a személynevek, a helynevek vagy a dátumok szerint rendezett listákból el lehet jutni az album bármely kívánt helyére. A dátumok időrendje s mellette a városok azonnali áttekintést adnak ifj. Pápai Páriz Ferenc másfél évtizedes útjáról. Az interneten térképek segítik a tájékozódást. A bal felső sarokban résztérkép az adott várossal, a jobb felső sarokban egész Európa korabeli térképe érhető el, amelyen pontokkal van jelölve az összes város, ahol Pápai Páriz Ferenc megfordult, de az éppen keresett város piros ponttal jelenik meg. Az életrajzokat helyenként képek illusztrálják, s a tárgyalt személy legfontosabb művei is föl vannak sorolva, többeknek a címlapját is be lehet hívni. A személyeket azonosította, az életrajzokat írta, s a művek címlapjait válogatta Rozsondai Béla. Az albumba bejegyzett szövegeket átírta, fordította és jegyzetelte Sajó Tamás. A bevezető tanulmány Rozsondai Marianne munkája.

Az album bejegyzőinek hányatott élete, életrajza sokszor döbbenetes képet villant fel a 18. század első negyedéről, a mottókul választott sorok pedig legtöbbször az emberi élet értelmét sűrítik magukba. A canterburyi érseki könyvtár, a Lambeth Palace Library (ez volt Anglia első nyilvános könyvtára) könyvtárosa, a porosz Wilke (Wilkins) például Horatius Carmina 2.10. 13–14 sorait idézte ifj. Pápai Páriznak majdnem szó szerint: *Sperat adversis [infestis] metuit secundis / alteram sortem bene praeparatum / pectus.* Szabó Lőrinc *Örök barátaink* címmel megjelent kötetében ezt a receptet az élet elviselésére így magyarította:

Jót remél a vészben, a jóban ismét
Fordulattól tart az előrelátó
szív.

Irodalom

- GERGELY Pál, *Pápai Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, Bp., 1961 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 21). – Gergely Pál cikke az emlékkönyvbe íróknak mintegy a kétharmadát említi csak meg. Először a magyarokat tárgyalja, aztán a külföldieket, majd visszatér a magyarokra, de semmilyen idő-, betű- vagy egyéb sorrendet nem követ. A bejegyzéseket esetlegesen közli, a latin nyelvűeken kívül pedig egyet sem. A félreolvasott személy- és helyneveket sikerült helyesbíteni.
- JANKOVICS József, *A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez: Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta historiae litterarum Hungaricarum 12 (1972), 139–154.
- KAZINCZY Ferenc *Eredeti munkái*, 2, *Utazások*, kiad. BAJZA [József] és SCHEDEL [TOLDY Ferenc], Buda, 1839, 43–44.
- KLOSE, Wolfgang, *Stammbücher des 16. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1989; FECHNER, Jörg-Ulrich, *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, München, 1981.
- Peregrinuslevelek 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, készült JANKOVICS József irányításával, Szeged, 1980 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6).
- SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, 1998.
- ZOLTAI Lajos, *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő, debreceni polgármester*, Debrecen, 1936.

A <http://ppf.mtak.hu> webhelyen bőséges az irodalomjegyzék, fentebb a hivatkozások számát csak a legfontosabbakra korlátoztuk.

Az ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvébe bejegyzők betűrendben

Személy	Hely	Dátum
Anonim	?	?
Aemilius, Robertus (1663–1729), holland lelkész	Leiden	1715. 05. 25.
Ajtai Szabó András (1690–1733), erdélyi orvos	Kolozsvár	1711. 07. 30.
Alberti, Michael (1682–1757), német orvos, professzor	Halle	1714. 07. 28.
Albinus, Bernhard (1653–1721), német orvos, leideni professzor	Leiden	1715. 05. 27.
Albinus, Bernhard Siegfried (1697–1770), német anatómus, leideni professzor	Leiden?	1715. 05. ?
Andala, Ruardus ab (1665–1727), holland filozófus, teológus	Franeker	1719. 09. 17.
Andersch, Samuel (1688 körül –?), lengyel peregrinus, joghallgató	London	1716. 05. 27.
Apafi Mihály, II. (1676–1713), erdélyi fejedelem, emlékiró	Wien	1711. 09. 23.
Bailladoses[?], Johannes Paulus	Regensburg	1725. 11. 14.
Bala Ferenc (1690 körül–1740), erdélyi kereskedő, fordító	London	1720. 08. 21.
Balku Mihály (?–1731 körül), erdélyi nemes	Wien	1711. 09. 22.
Bauer, Michael Theophil (1695 körül–?), német joghallgató	London	1721. 07. 08.
Bernard, Jacques (1658–1718), francia protestáns teológus, leideni professzor	Leiden	1715. 05. 26.
Bethlen Miklós (1642–1716), erdélyi kancellár, író	Wien	1711. 09. 21.
Borosnyai Lukács János (1694–1760), erdélyi református püspök	Leiden	1725. 09. 09.
Bowles, J. (működött 1716), angol könyvtári tisztviselő	Oxford	1716. 05. 12.
Carmichel, P.	London	1718. 08. 29.
Certon, Henri Gabriel (1697–1754), németalföldi vallon lelkész	Leiden	1719. 11. 26.
Cochius, Christian Johann (1688–1749), német református lelkész	London	1717. 10. 02.

Személy	Hely	Dátum
Colbatch, John (1664–1748), angol teológus	Cambridge	1716. 10. 04.
Corthum, Otto Friedrich (1692–1726), német orvos	Leiden	1719. 08. 31.
Covell, John (1638–1722), angol lelkész, utazó	Cambridge	1716. 10. 05.
Csécsi János (1689–1769), sárospataki református tanár, író	Halle	1712. 08. 25.
Cseh Sámuel (működött 1721–1757), erdélyi református lelkész	London	1723. 07. 27.
Csengeri Péter (?–1720), erdélyi református lelkész	Kolozsvár	1711. 08. 12.
Csernátoni Gajdó Dániel (1696–1749), erdélyi református esperes	Leiden	1725. 09. 08.
Csúzi Cseh János (1677 körül –1732), győri református lelkész, orvos	Halle	1712. 10. 20.
Davisson, Emanuel (1692–1743), lengyel orvos	London	1718. 08. 26.
Dawes, William VII, Sir (1671–1724), angol lelkész, York érseke	York	1719. 02. 03.
Elsner, Jakob (1692–1750), német református teológus	Amsterdam	1719. 09. 05.
Enyedi István (1694–?), erdélyi orvos	London	1720. 08. 25.
Euth, Joannes Aegidius (?–1714 után), hágai német orvos	Den Haag	1714. 12. 02.
Fabricius, Franciscus (1663–1738), holland református teológus	Leiden	1719. 11. 27.
Fáy János (1773–1833), debreceni szenátor, polgármester, gyűjtő – <i>posszesszor</i>	Debrecen	(1816–1823?)
Fáy Sámuel (1701 körül–1760), erdélyi református lelkész	Wien	1726. 03. 16.
Franck, Johann	Frankfurt a. M.	1725. 09. 15.
Gullmann, Johann Georg (?–1754), augzburgi lakos, polgármester	London	1721. 07. 02.
Gundelsheimer, Andreas von (1668–1715), német orvos	Berlin	1713. 07. 07.
Gundling, Nicolaus Hieronymus (1671–1729), német jogtudós	Halle	1714. 08. 31.

Személy	Hely	Dátum
Halley, Edmond (1656–1742), angol csillagász, fizikus, matematikus	Oxford	1716. 05. 11.
Hase, Theodor von (1682–1731), német református teológus	Bremen	1714. 09. 22.
Heyden, Johann Huldreich (1662–1727), német református teológus	Halle	1714. 07. 17.
Holdefreund, Christoph Bartholomaeus (működött 1713–1717), német orvos	London	1717. 03. 12.
Honert, Taco Hajo van den (1666–1740), holland református teológus	Leiden	1719. 11. 27.
Horovitz Fülöp (1815–1886), pesti orvos, antikvárius – <i>posszesszor</i>	Budapest	1881. 05. 02.
Hottinger, Johann Jakob (1652–1735), svájci teológus, egyháztörténész	Zürich	1719. 07. 11.
Hudson, John (1662–1719), angol klasszikus filológus	Oxford	1716. 05. 12.
Jablonski, Daniel Ernst (1660–1741), német református teológus, hebraista	Berlin	1711. 11. 16.
Jablonski, Paul Ernst (1693–1757), német orientalista, református teológus	Berlin	1713. 07. 25.
Jessen, Matthias (működött 1721), dán és norvég titkos követ	London	1721. 07. 08.
Jüngst, Gottfried (1665–1726), német református teológus	Bremen	1714. 09. 28.
Kamarási Pál (1693–1735), erdélyi református lelkész	London	1721. 08. 16.
Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713), erdélyi református tanár, orientalista	Nagyszeben	1711. 07. 05.
Kausai János (működött 1723–1724), magyar peregrinus, teológushallgató	London	1723. 09. 13.
Kempenaer, Jacobus de (1666–1726), holland lelkész	Den Haag	1715. 01. 04.
Kézdivásárhelyi Péter (?–1746), erdélyi református esperes	London	1724. 08. 26.
Kocsi Csergő István (?–1726), magyar peregrinus, református lelkész	London	1722. 09. 22.
Komáromi György (működött 1701–1719), erdélyi orvos, bölcsészdoktor	Leiden	1719. 11. 28.

Személy	Hely	Dátum
Latané, Pierre (1658–1726), francia orvos, németalföldi professzor	Franeker	1719. 09. 19.
Lauffer, Jacob (1688–1734), svájci történetíró, professzor	Bern	1719. 07. 03.
Liebezeit, Georg Sigmund (1689–1739), soproni orvos	Halle	1713. 05. 28.
Limmer, Carl Philipp (működött 1719), német peregrinus	Genf	1719. 06. 19.
Limmer, Johann Conrad (működött 1708– 1719), német peregrinus	Genf	1719. 06. 20.
Maesius, Johann Philipp (1679–1765), német református lelkész	Hamburg	1714. 09. 14.
Malacrida, Elisaeus (1657 körül –1719), svájci református teológus	Bern	1719. 06. 29.
Mastricht, Gerhard von (1639–1721), német református teológus, jogtörténész	Bremen	1714. 09. 26.
Muys, Wyer Gulielmus (1682–1744), holland orvos, professzor	Franeker	1719. 09. 17.
Nádudvari Péter (1670 körül –1726), erdélyi református lelkész	Szászváros	1710. 09. 24.
Nánási Lovász András (?–1750 után), erdélyi református lelkész	London	1723. 07. 27.
Newton, Isaac, Sir (1643–1727), angol matematikus, fizikus	London	1722. 09. 22.
Olenschlager, Johann Conrad	Frankfurt a. M.	1725. 10.
Ostervald, Jean Frédéric (1663–1747), svájci református teológus	Neuchâtel	1719. 06. 26.
Otte, Johann Baptist (1661–1732), svájci református lelkész, hebraista	Baden a. d. Limmat	1719. 07. 07.
Pápai Páriz András (1703–1763), erdélyi orvos	Nagyenyed	1711. 07. 13.
Pápai Páriz Ferenc, id. (1649–1716), erdélyi orvos, tanár, író	Nagyenyed	1711. 07. 13.
Pápai Páriz Ferenc, ifj. (1687–1740), erdélyi orvos – <i>posszessor</i>	(Nagyenyed)	(1707)
Pápai Páriz Imre (1693–1730), erdélyi tanár	Nagyenyed	1711. 07. 13.

Személy	Hely	Dátum
Paravicinus, Vincentius (1648–1726), svájci gimnáziumi tanár	Basel	1719. 07. 15.
Parker, Samuel (1681–1730), angol teológiai író	Oxford	1716. 05. 12.
Partus István (működött 1725), magyar peregrinus	Regensburg	1725. 11. 17.
Patai János (működött 1706–1717), erdélyi református lelkész	Halle	1713. 08. 22.
Pictet, Benedict (1655–1724), svájci református teológus	Genf	1719. 06. 19.
Rettegi György (1718–1786), erdélyi alispán, emlékiró – <i>posszessor</i>	Tiszafüred?	1762
Röell, Herman Alexander (1653–1718), német református teológus, németalföldi professzor	Utrecht	1714. 10. 26.
Rouveroy, Johannes van (1670–1720), holland lelkész	Leiden	1715. 05. 29.
Ruysch, Frederik (1638–1731), holland anatómus, botanikus	Amsterdam	1714. 10. 12.
Schaaf, Karl (1646–1729), német orientalista, németalföldi professzor	Leiden	1719. 08. 31.
Scheurer, Samuel (?–1747), svájci teológus, hebraista	Bern	1719. 08. 04.
Schmidmann, Johann Daniel (1663–1728), német református lelkész	Berlin	1713. 07. 15.?
Scholtz, Johann Friedrich	London	1718. 11. 11.
Schultens, Albert (1686–1750), holland teológus, orientalista	Franeker?	1719. 09. ?
Schvartz, Samuel (működött 1725), gyógyszerészgyakornok	Regensburg	1725. 11. 17.
Sércezi Lőrinc (működött 1708–1712), erdélyi peregrinus, teológushallgató	Halle	1712. 06. 04.
Sitkowski, Krystian (működött 1706–1735), lengyel református lelkész	London	1717. 10. 01.
Smalridge, George (1663–1719), angol lelkész, püspök	Oxford	1719. 02. 01.
Sperlette, Johann (?–1724), német filozófiaprofesszor	Halle	1714. 07. 30.

Személy	Hely	Dátum
Stahl, Georg Ernst (1660–1734), német természettudós, orvos, kémikus	Halle	1714. 06. 23.
Sterky, Jeremias (?–1718), német református lelkész, teológus	Berlin	1713. 08. 17.
Stranover, Tobias (1684–1756), erdélyi szász, angol festő	London	1719. 02. 12.
Superville, Daniel de, jun. (1700–1762), németalföldi református lelkész	Leiden	1719. 11. 25.
Superville, Daniel de, sen. (1657–1728), francia ref. teológus, németalföldi lelkész	Rotterdam	1719. 12. 06.
Szatmárnémethi Sámuel (1658–1717), erdélyi református teológus	Kolozsvár	1711. 08. 12.
Teleki János (1696 körül–1772), erdélyi főúr, főkapitány	Kolozsvár	1711. 07. 30.
Teleki László (1673 körül–1714), erdélyi tanácsúr, főispán	Gernyeszeg	1711. 07. 24.
Teleki Mihály (1700–1745), erdélyi főkormánybiztos tanácsos	Kolozsvár	1711. 07. 30.
Teleki Pál (1677–1731), erdélyi földbirtokos, mecénás	Gernyeszeg	1711. 07. 26.
Teleki Sándor (1679–1754), erdélyi főkormánybiztos tanácsos, mecénás	Gernyeszeg	1711. 08. 01.?
Treviranus, Ludwig Georg (1676–1757), német református teológus	Bremen	1714. 09. 27.
Trey, Auguste de (1683–1756), svájci református lelkész	Bern	1719. 07. 02.
Trimnell, Charles (1663–1723), angol lelkész, püspök	Norwich	1719. 02. 06.
Turretini, Jean Alphonse (1671–1737), svájci református teológus	Genf	1719. 06. 19.
Varga István (működött 1724–1726), magyar peregrinus, jog- és teológushallgató	London	1724. 09. 09.
Veresegyházi Tamás (1643–1716), magyar lelkész, református püspök	Debrecen	1711. 08. 19.
Veszprémi István (1637/38–1713), erdélyi református püspök	Gyulafehérvár	1711. 07. 01.
Vitringa, Campegius, jun. (1693–1723), holland református teológus	Franeker	1719. 09. 18.

Személy	Hely	Dátum
Vitringa, Campegius, sen. (1659–1722), holland református teológus, orientalista	Franecker	1719. 09. 16.
Wake, William (1657–1737), angol teológus, canterburyi érsek	London	1719. 01. 24.
Wettstein, Johann Jakob (1693–1754), svájci református teológus, orientalista	Basel	1719. 07. 15.
Wettstein, Johann Rudolf (működött 1719), svájci református lelkész	Basel	1719. 07. 15.
White, John (működött 1716), oxfordi kollégiumi prokurátor	Oxford	1716
Wilkins, David (1685–1745), német, anglikán lelkész, orientalista	London	1719. 01. 24.

SZABÓ FERENC S. J.

Az ignáci lelkiesség Faludi műveiben

Eszme- és irodalomtörténészeink kutatásai jórészt feltárták a magyar jezsuiták szerepét a magyar kultúrtörténetben, bár a közel fél évszázados kommunista uralom és kultúrpolitika miatt csak lassan alakult ki tárgyilagos kép tevékenységükről. Példának hozhatjuk fel Pázmány Péter életművének, hitvitázó tevékenységének és politikájának szerencsés kiigazítását, amiben jelentős szerepe volt Klaniczay Tibornak, Benda Kálmánnak, Rónay Györgynek és nem utolsó sorban rendtársamnak, Óry Miklósnak. Faludi Ferenc életművének helyes értékelése kisebb nehézségekbe ütközött. Horváth János, Szauder József, Tarnai Andor, Szörényi László, Vörös Imre és mások kijelölték Faludi méltó helyét a magyar irodalomtörténetben. De Faludi Ferenc lelkiességének és erkölcszociológiájának teljesebb feltárása még várat magára. Megkockáztatom a következő megjegyzést: a humanizmus-reformáció és a 17–18. század jeles jezsuitáinak bemutatása nemegyszer a kellő szellemtörténeti háttér, az európai eszmeáramlatok és különösen is a jezsuita lelkiesség alaposabb ismerete nélkül történt a kommunista évtizedekben: akár Pázmány vagy Faludi műveit elemezték, akár a jezsuita iskoladrámákról vagy a jezsuita honfoglalási eposzokról írtak.¹ Pedig a jezsuita szellem, az ignáci lelkiesség, nevezetesen a *Lelkigyakorlatok* és az általuk sugallt pedagógia és morál behatóbb ismerete nélkül nem érthetjük teljesen és helyesen pl. Pázmány prédikációit vagy a Faludi által magyarra ültetett és sokszor alaposan átdolgozott angol vagy spanyol jezsuita moralizáló szerzőket sem.

1 Szörényi László, *Hunok és jezsuiták* (Bp., AmfipressZ, 1993) című tanulmánygyűjteménye előszavában megjegyzi, hogy még neves szellemtörténészek is a jezsuiták abszolút Habsburg-hűségéről írtak. Ezt a legendát ő maga igyekezett eloszlatni. Pl. az önálló jezsuita rendtartomány létrehozásának nehézségeit alapos dokumentációval feltárta Lukács László római rendtörténész rendtársunk: igazában a bécsi abszolutizmus akadályozta meg a magyar jezsuiták függetlenülési kísérleteit. Szörényi tanulmányai jelzik, hogy a magyar jezsuiták – nehéz küzdelmek után – végül is hasonlítottak a magyar rendi történethez; a latin hósejka központi eleme lett a hun mítosz.

Kétségtelen, hogy Pázmány Péter morális tárgyú prédikációiban, miként Faludi erkölcsi tanítást célzó szentenciáiban, igen erős a sztoikus etika befolyása.² Ez egyébként már az egyházatyáknál, pl. Szent Ambrusnál is megfigyelhető. Van ugyanis egy bizonyos egyetemes emberi bölcsesség (ez az Ószövetségben is már jelen van), amelyet átvett a keresztény tanítás is, főleg amikor az élet mulandóságáról, a halálról, a végső órákra való felkészülésről esik szó. Ugyanígy a Szent Ignác által kedvelt és ajánlott *Imitatio Christi*, Krisztus követése is, amelyet Pázmány szép magyar nyelvre ültetett át, tükrözi a százados „pogány” és keresztény bölcsességet, bár az ún. *devotio moderna* a 14. század végén jelentkező lelkeségi irányzat képviselőinek körében keletkezett, és inkább annak kolostori közösségét célozza meg. Szent Ignác, aki valamennyi lelkeségi könyv elé helyezte a Kempis Tamásnak tulajdonított könyvecskét, csak részben vette át a *Lelkigyakorlatos könyv*be annak szellemiségét, világtól elzárkózó „misztikáját,” hiszen szándéka szerint a jezsuita „*contemplativus in actione*,” cselekvésben szemlélődő: nem zárkózik a cella magányába, hanem mindenben és mindenütt – apostoli tevékenységével – a lelkek üdvét és Isten dicsőségét keresi, szolgálja.

Bellaagh és Korzenszky³ a *Szent ember* forrásai közt emlegeti Szent Ágoston, Szent Ambrus, Kempis műveit, valamint Szent Ignác *Lelkigyakorlatait*. Bellaagh megállapítja, hogy Szent Ignác közvetlen hatásának nyomát nem találja Faludi művében. Különös ez a kitétel. Korzenszky már árnyaltabb: hivatkozik a jezsuita rend szabályaira, továbbá a nevelési/tanulmányi rendszabályokat tartalmazó *Ratio studiorum*ra is. Egyébként a Faludi által magyarra átdolgozott angol és spanyol jezsuita szerzőket is a jezsuita lelkeség vezérelte, miként magát Faludit és mesterét, Pázmányt. Amikor a jezsuita lelkeséget meghatározó *Exercitia spiritualia* hatásáról szólunk, elsősorban nem egy könyv idézéséről beszélünk, hiszen maga a *Lelkigyakorlatos könyv* sem „olvasókönyv,” hanem Szent Ignác lelki tapasztalatainak alapján készült „vezérkönyv” a lelkigyakorlatok végzéséhez. Valójában az üdvösséget kereső ember alapmagatartását írja körül: a jó és a rossz szellemek megkülönböztetése, a bűntől való szabadulás, az Isten által kijelölt életforma megválasztása, illetve az életreform megvalósítása a lelkigyakorlatozó feladata, miközben Krisztus életéről, misztériumairól szemlélődik.

Faludi Ferenc, aki élete vége felé saját írásaiból, fordításaiból, Szent Ignác mondásai-
ból a *Szent ember* maximáit összeállította,⁴ már nem csupán a „nemesek” hanem minden
rendű és rangú keresztény szolgálatára akart lenni. Az *Exercitia* (Lgy, 23) fundamentu-

2 SZABÓ Ferenc, *Faludi lelkesége – sztoikus?*, Távlatok, 1994/2, 242–250; Uő, *A sztoicizmus befolyása Pázmány prédikációira*, Kortárs, 2001, november.

3 KORZENSZKY Richárd OSB, *A „Szent ember” és az aszketikus irodalmi hagyomány*, Vigilia, 45 (1980), 305–311. – Hivatkozása BELLAAGH Aladár: *Szent ember*, Bp., 1907, 4.

4 *A Szent ember* eredetijét nem ismerjük, Szörényi László szerint „lehet, hogy Faludi saját munkája.” – Sz. L., *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózájából*, utószó, Bp., Magvető, 1978 (Magyar Tallózó), 411.

mát, alapvető elmélkedését tartotta szem előtt, amikor ezeket írta az *Előljáró beszédben*: „Ebbe a kis könyvecskébe se nem úgy, se nem a' végre kell tekinteni, hogy mi újságot mond, hanem azt, a' mit mond lelkesen meg-kell fontolni, nem-is múló félben vagy sietve, hanem mélyebben bortsátván és ott marasztván az elmét. Istenes ébresztő oktatásokat foglal magában: hivatalunkról, kötelességünkéről, üdvösségünkéről emlékeztet híven, igazán...” Mindenki esze és szíve szerint meríthet belőle, ezért a változatosság; ezért az ismétlés is, hogy – az ignáci elv szerint – a vissza-visszatérő gondolatokat „izleljük” (*Lgy*, 2), nyugodtan elmélyítsük a Szentlélek megvilágosító kegyelmével. Faludi a szerkezeti „rendre” sem ügyelt, hanem arra törekedett, hogy „rövid légyen, unalmas ne légyen.” Kempisben, a korabeli maximairodalomban és az Ószövetségben is talált a „műfajra” példát.

A *Lgy*-ben – a fundamentumon kívül – alapvető elmélkedések: a *Megtestesülésről*, a *Király hívásáról* és a *Két zászlóról* szóló elmélkedések (*Lgy*, 91kk.; 101kk.; 136kk.) Ime, néhány idézet Faluditól:⁵

Megtestesülés: „Az Istennek Szent Fia le-szállot az Egből, hogy az embereknek szolgállyon, te pedig el-vetett féreg egekig ágoskodol elméddel. Bízd másokra, hogy fenn-repedezzenek, és a' hegyek bértzein járjanak, maradj magad az alaton völgyben, alázd-meg magadat, fel-magasztal az Isten jövendőben, és lábad alatt fogod látni a' Világnak kevélyeit.” (*PM*, 479) Egyébként Szent Ignác még külön is elmélkedik az alázatosságról. (*Lgy*, 165–168)

Krisztus követésére így buzdít Faludi: „Lássuk azért az Ur Képit: Ő alázatos volt, mi kevélyek, ő szelíd és kegyes, mi kemények és mérgesek. Ő könyörülő, mi irgalmatlanok. Ő ellenségivel jót tett, mi üldözzük, holtig gyűlöllyük. Ő nagy sanyarúságban élt, kinnal holt-meg, tövés lévén a' fején, kezén, lábain, oldalán mély sebek; mi minden kényességbe mint egy bé-öltözünk. Be távul estünk tükör példánktúl, ha végig így élünk, ki-esünk a' Mennyországból!” (*PM*, 487)

A *Két zászlóról* szóló elmélkedésnek is vannak nyomai. Például, amikor az álnokság ezermeztéréről, az ördögről ír (*PM*, 484), vagy az ellenségről, a pokolbéli kísértésről: „Az egész Lucifer országa ellenünk támad.” (*PM*, 485) Még kifejezettebben: „A' kik Isten Kegyelemébül le-öldötták magokat az ördög lántzárúl, és az Ur Jézus Zászlója alá futamották, és Őtet igaz hűséggel követik, azokra annyi mennyei édességeket áraszt, annyi örömmel tölti el sziveket, hogy azoknak nagysága és bősége miatt nem birhatták magokat. Tapasztalták ezt mind a' két nemen sok meg-tértt bűnösök, és már Szentek. És ki-vallották, hogy a' Világ öröm-pohara ehez képest üröm. Minket-is kínál effélékkel az Isten, meg-ne vessük.” (*PM*, 520)

5 A hivatkozások: LOYOLAI SZENT Ignác, *Lelkigyakorlatok*, szerk. SZABÓ Ferenc, Bp., JTMR, 1994. (a továbbiakban: *Lgy*); FALUDI Ferenc *Prózai művei*, szerk. VÖRÖS Imre, URAY Piroska közrem., Bp., Akadémiai Kiadó, 1991 (Régi magyar prózai emlékek, 8/1–2), 1171. (a továbbiakban: *PM*).

A jó és a rossz szellemek megkülönböztetéséről szóló ignáci szabályok (*Lgy*, 313–336) reminiscenciái is fellelhetők Faludinál. Ugyanígy a gonosz kívánságok fékezéséről, az ignáci *agere contra* elvhez, a pokolról/kárhozatról szóló szemlélődéshez is találunk párhuzamokat.

De a világi tisztségviselőknek szóló (1744-es) *Nemes emberben* is jelen vannak az ignáci *Lelkigyakorlatok* gondolatai.

Az angol jezsuita, William Darrel olaszra átültetett könyvét dolgozza át magyarra Faludi, a Szent Péter-bazilika gyóntatója. Az eredeti szerző is, miként Faludi is, jól ismeri a trentói zsinat tanítását a hitről, kegyelemről és megigazulásról. Faludi Pázmány Péter *Kalauzából* is meríthetett, magyar stílusa nemegyszer nagy elődjét idézi. Eusebius – a nemes úrfit, Neandert oktatta – bizonyos erkölcsi intelmek után kifejti a keresztény hit alapvető igazságait. Előbb a teremtésről szól, az ember rendeltetéséről (ez az ignáci *Fundamentumot* idézi), majd Isten parancsainak megtartásáról, az isteni Gondviselésről és Isten mindenütt való jelenlétéről olvashatunk nagyon szép, „pázmányi veretű” bekezdéseket; közben a halálról eszmélődve buzdít penitenciatartásra. Ennek kapcsán kifejti a trentói zsinat tanítását az igazi penitenciatartás feltételeiről, és kiegyensúlyozott véleményt képvisel a kegyelem és az emberi szabadság – Pázmány korában sokat vitatott – titokzatos együttműködéséről: „A malasztnak belső 's tulajdon ereje szerint, vagyon ugyan helyes foganattya, mikor világosítja értelmünket, 's jóra indítja akaratomkat, de hogy külső-képpen 's tettében hathatós és foganatos légyen, a' mi iparkodásunktúl, 's véle való munkálkodásunktúl függ. (...) Osztan a' malaszt nem tartozott adósság, hanem ajándék (*aliter gratia non esset*)...”⁶

A Szent Péter gyóntatója jól ismeri a penitenciatartás teológiáját és a kegyelemtant, mégpedig annak ignáci árnyalatát: Isten (a kegyelem) feltételezi az ember (szabadság) közreműködését: Isten nem helyettünk cselekszik, hanem cselekvőkke tesz bennünket, hogy üdvösségünket az ő segítségével hathatósan munkáljuk.

Ezzel a kis jegyzettel szerettem volna köszönteni a 60 éves Szörényi Laci barátomat, aki oly sokat tett Faludi Ferenc életműve teljesebb feltárásáért és számos más jezsuita szerző irodalomtörténeti szerepének bemutatásáért. A kommunista időkben (1978-ban) megjelent Faludi-válogatás (*Téli éjszakák*) a *Magyar Tallózó* sorozatban úttörő vállalkozás volt. Értő utószavában kiválóan megvilágította Faludi Ferenc „páratlan helyét” régi irodalmunkban, különösen is a kevésbé ismert prózai művek jelentőségét emelte ki. Szörényi joggal felpanaszolta, hogy Faludi prózai (moralizáló) írásai a világság és tudósság új követelményei miatt homályba merültek, és még a huszadik század gondolati prózája sem aknázza ki kincseit. Szerencsére a rendszerváltás után Vörös Imre szerkesztésében kiadták két vastkos kötetben Faludi Ferenc összes prózai alkotását; e kiadvány tartalmazza a Toldy Ferenc által 1853-ban közreadott összegyűjtött munkákból kimaradt latin szövegeket is, magyar fordításukkal együtt.

6 FALUDI, *i. m.*, I, 58–59.

BRETZ ANNAMÁRIA

Bod Péter életrajza Pelsőczy Kovács Jánosról

Bod Péter életműve igazi filológiai kincsesbánya. Nemegyszer rejt forrásértékű adatot az impozáns anyag, mely közel harminc év alatt a kisebb könyvtárnyi könyvben és kéziratban felhalmozódott. Számos kéziratot és nyomtatott művet csak Bod feljegyzéseiből ismerünk,¹ sőt, a kuriózum adatok mellett lépten-nyomon találunk máshonnan nem ismert idézeteket, szövegrészleteket. A *Magyar Athenas* előljáró beszédében ilyen forrásértékű közlés például Baranyai Decsi János levele Telegdi Jánosnak, az *Erdélyi Féniks* jegyzeteiben a Tótfalusi- és a Pápai Párizz-levél.

A *Smirnai Szent Polikárpus* (Nagyenyed, 1766) sem kivétel ebből a szempontból. A püspökéletrajzok közül a legfigyelemreméltóbb Pelsőczy Kovács Jánosé,² nem az eseménydús élettörténet, hanem a szöveg forrásai miatt. Bod a mindössze hat hétig regnáló püspök fiatalkori itineráriumát és naplóját használta fel az életrajz összeállításakor, s (viszonylag) hosszan idéz belőlük.³ Az előljáró beszédbeli (kötelező) mentegetőzés ellenére Bodnak ebben az életrajzban sikerült eredeti, kéziratot forrásokból összeszednie az adatokat.

Pelsőczy Kovács János (1672–1749) életéről nagyon keveset tudunk. Amit mégis, azt mind Bod Pétertől: a *Polikárpus*-beli fejezet Pelsőczy János legteljesebb életrajza. Ezt használta fel Zoványi Jenő is Pelsőczy-szócikkéhez.⁴ A későbbi erdélyi püspök Magyarországon született, tanulmányai során jutott el Erdélybe, s Gyulafehérvárról indult peregrinálni. Külföldi tartózkodása alatt három egyetem matrikulájába írta be a nevét (Utrecht, Leiden, Franeker),⁵ de Bod leírja, hogy útja kezdetén pár hónapot Odera-Frankfurtban

1 Vö. pl. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, bev. DEÉ NAGY Anikó, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárjai, 2), 121–122.

2 BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, [Nagyenyed], [Kis György], [1766], 190–198.

3 Erre az érdekességre Sárdi Margit hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

4 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Dr. LADÁNYI Sándor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 466–467.

5 Henk VAN DEN GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979, 58–59, ill. 237; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, 4), 145.

is tanult. Hazatérése után Keresztesi Sámuelnél szolgált, majd Felsőszentmihályra került. Közvetlenül az enyedi vész után Magyarigenben lett lelkész, s ott szolgált egészen haláláig. Titulusai: esperes (1717), generális notárius (1740), püspök (1748). Főjegyzőségéről és püspökségéről alig maradt fenn adat.⁶

Hermányi Dienes József feljegyzett róla két rövidke anekdotát. Az egyikben egy velős mondás olvasható a gyulafehérvári esperestől: „Pelsőczy János:/ ki egy néhány napig Püspök vala:/ Fejérvári Tractus Esperestje lévén, mene az Ekklesiák visitálására; jól esmeri vala pedig abban a kis Tractusban az Embereket, nem igen lévén az egész Tractusban is több református, mint az Enyedi Ekklesiában: látván, hogy hóلمي legörbött paraszt vén emberek jönnek eleibe mónda: Nézd el! a gonosz lelkieméret mind legörbesztette őket.”⁷ A másik említés a gasztronómiai jellegű feljegyzések közt kapott helyet: „Pelsőczy János az Igeni Pap is a sült malacznak a farkát nem nézhette; mindjárt elkellett vágni, s azután megcsendesedett.”⁸

Pelsőczyt possessorként is ismerjük. Az ő birtokában volt egy darabig Lencsés György *Ars Medicájának* 1577-ben készült szerzői tisztázata.⁹

Pelsőczy Kovács János nem írt sokat. Szabó Károly feljegyezte két disszertációját,¹⁰ Petrik Géza egy halotti beszédét Bonyhai Simon György felett.¹¹ Herepei János szerint Bod Péter ebből a szövegből, s az ugyanakkor tartott egyéb temetési beszédekből örököltette meg Bonyhai Simon György élete leírását.¹² Pelsőczy üdvözlőverset is írt egyik peregrinustársa, Solymosi Mihály disszertációjához.¹³ Ezenkívül tudomásunk van kézirat

6 Vö. *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója*, összeáll. DÁNÉ Veronka, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002 (Erdélyi református levéltári kiadványok, 2), 296–297.

7 *Hermányi Dienes József Szépprózai munkái*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 303.

8 Uo., 344.

9 *XVI. századi magyar orvosi könyv*, bev., közléteszi VARJAS Béla, Kolozsvár, 1943, XXI. – A kézirat további sorsáról lásd PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, bev., jegyz. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 639–640. – Az egykor Pelsőczy tulajdonában (is) lévő kézirat ma Marosvásárhelyen található.

10 *Disputatio Theologica De Votivo Anathemate Pauli. ad Rom. IX. vers. III*, Lugduni Batavorum, 1699 (RMK III, 4137), és *Dissertationis Historico-Philologico-Theologicae, Tremendum Vindictae Divinae Monumentum, In Perennem Memoriam Ananiae Et Sapphirae, Actor. Cap. v. vs. 1–12. miraculosè erectum Exhibentis*, Trajecti ad Rhenum, 1699 (RMK III, 4153).

11 *Isten és emberek előtt becsületos halála néhai Bonyhai Simon György uramnak... megtiszteltetését világ eleibe terjesztette az istenfélő özvegy (Kapronczai György, Benkő Ferenc, Szigeti Gyula István, Rima Szombati Sámuel, id. Pelsőczy János halotti beszédei)*, Kolosváratt, Szatmári Pap Sándor, 1738.

12 *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III, Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1971, 434.

13 SOLYMOSSI Michael, *Dissertatio Theologico-Practica, De Tentationibus Jesu Servatoris Hominum*, Lugduni Batavorum, 1699 (RMK III, 4138).

műveiről. A Bod Péter könyvtáráról készült hagyatéki jegyzékben Pelsőczy neve alatt a következő címek maradtak fenn: *Adnotationes nonnullae Theol.*, Pelsőczy *Catechizatioja*, *Itinerarium Pelsőczyi*, *Diarium Albense*, *Lucubrationes Academicae*, *Lucubrationes Academicae Tom. 2.*, *Excerpta Theol.*, *Lelki multság*.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy a magyarigeni lelkészséget elfoglaló Bod a parókián rábukkant közvetlen elődjének kéziratok feljegyzéseire, jegyzeteire, s azokat olvasta és felhasználta – mint azt az életrajz jól bizonyítja.

Bod Péter az életrajz három pontján idéz Pelsőczy kézírataiból. Először az *Itinerarium*ból szemezget, a peregrinatio academica során látott érdekességekből (szíami ikrek, írott szemű gyermek, lábbalfestő, törpe, óriás, játékhajó). Bod itt-ott magyarázatokkal látja el Pelsőczy szövegét, és saját peregrinációja tapasztalatait is megosztja az olvasóval. A második idézetben Pelsőczy Enyed 1704-es pusztulásáról ír, s arról, hogyan élte túl a szörnyűségeket. Ez a rész odaállítható a többi korabeli forrás mellé.¹⁵ A harmadik, rövid részlet Pelsőczy öregkori, kedvesezett feljegyzése.

A Pelsőczy-életrajz az alábbiakban olvasható. A szöveget mai helyesírás szerint írtam át, de a régies alakokat megőriztem. Bod Péter kiemeléseit megtartottam, s az eredetihez híven kurzívval szedtem a Pelsőczy Kovács Jánostól idézett részeket.

Pelsőczy János püspökről

1. *Pelsőczynek* neveztetett Pelsőczyről, amely mezővárosocska vagy Magyarországon, Gömör vármegyében, Pelsőczy Kovács János, aki abban a helységben vette világi életét 1672. esztendőben. Kinek is édesatyja volt *Kovács István*, akiről *Fabricius*nak kezdete volt írni nevét akadémiákon, szegény rendű, alacsony sorsú, de a mennyei tudománynak tudásával isteni félelemmel és kegyességgel gazdag ember. Aki születésétől fogva ezt az egyetlen fiát arra szánta volt, hogyha Istennek úgy fogna tetszeni, szolgálja az Isten oltára körül, lenne az Isten beszédét hirdető sáfár, pap. Azon is igyekezett teljes tehetsége szerint, hogy azt a szent hivatalt megillető kegyességben és tudományban neveltetnék.

2. Mindjárt azért mihelyen annyira nevedett, hogy a tanulásra alkalmatossá lehetne az iskolában, hazájában kezdette szorgalmasan taníttatni. Azután vitte Rimaszombatba 1681. esztendőben, és adta a Kaposi Sámuel keze alá, ki is akkor ott oskolamesterséget viselt nagy haszonnal. A szegény és a gazdag egybe találkoznak Isten városának piacán, s mindeniket az Úr állítja oda a maga dicsőségére. A szegény körül az isteni gondviselésnek majd több és szemben tűnhetőbb nyomai látszanak, mint az gazdag körül. Sokképpen kitetszett ez a Pelsőczy János szegénységében is az

14 RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, MKsz, 1884, 85–86.

15 Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. júl.)*, Századok, 1954, 15–73; itt 62–63.

ő gyermekségétől fogva. Rimaszombatban rendelé Isten néki táplálására ama nagy emlékezetű Harsányi Móricz Istvánt, aki a gályákra való eladattatása után megszabadulván és a hazájába visszajővén, ismét a rimaszombati ekklezsiában viseli vala az első papságot nagy hatalommal és kedvességgel. Ez ott laktában táplálta, ruházta, a fia mellé felvévén. Kinek fia idővel akadémiákra is ment vala, de a hazába visszajővén, és a papi hivatal, amelybe béállott vala Losoncra, nem tetszvé, Nagyszombatban veres barátta lett volt.

3. Ment 1686. esztendőben Debrecenbe tanulni, az holott ismét támasztott Isten egy jó embert néki, aki táplálta s segítette, hogy tanulhasson. Itt az *examen* alkalmatosságával a nagy gyülekezetben hosszú görög orációt mondott el, amelyért a professzorok és kurátorok előtt nyert magának nagy kedvességet. Innen ment deákságra Miskolcra, ahol szépen virágzó oskola lévén, a tudomány szépen virágzott a jó tanítók kezek alatt. Végre 1691. esztendőben Erdélybe bėjővén, a fejérvári nagyhírű kollégiumban kezdette folytatni tanulását, lévén ott akkor professzorok ama nagy lelkű Isten embere s minden kegyességnek tüköre, a Komáromi István, és nagy tudományával s bölcsességével magának a magyar világban hírt, nevet s nagy kedvességet szerző Szentírás-magyarázó doktor, a Kaposi Sámuel. Kiknek vezérlések alatt, a tudományokban szép épületet vett s magának nyert nagy kedvességet.

4. Ennek gyümölcse volt az, hogy a szükség úgy hozván, a professzorok küldötték káplánságra a második Apafi fejedelem udvarába, ahol három fertály esztendőt töltött el oly kedvességgel, hogy az ebesfalvi ekklezsiában való papságra hivatalt adna a fejedelem, de a professzorok, hogy elfogadja, nem javallották. Annakutánna Keresztesi Sámuel úr egy deákot kérvén maga mellé a szolgálatra, ismét *Pelsőczit* adták ki a professzorok, ahol oly kedvességet adott Isten néki, hogy az úr *academica* promotiót ígérne néki. Melyet meg is adott, többet kétszáz aranyból, ugyanis akadémiákra indulásakor 1697. esztendőben, november 5-én, egyszersmind adott kezébe Kolozsváron száznolcvan aranyakat, azután is pedig küldött hazajövetelére szép summát. Még akkor fenn lévén az a szokás, hogy az urak közül hol egyik, hol másik, mikor Isten tehetséget adott kezekbe, egy-egy deákot elküldöttek akadémiákra. Így küldötte vala el Bethlen Sámuel úr maga költségén Nádudvari Pétert, aki azután oly nagyhírű pap volt Erdélyben. Fenn vagyon a híre, hogy a nagy Teleki Mihály is bizonyos időkbén küldött akadémiákra tizenkilenc deákot; annyi ezer forintokat adván útjukra.

5. Elindulván Istene kegyelméből, jó pátrónusa Keresztesi Sámuel úr segedelmével a felsőországi akadémiákra 1697. esztendőben, Szent András havában, a télre nézve meg-állapodott elsőben az Odera vize mellett való frankfurti akadémián, ahol folytatta tanulását tavaszig, tavasszal pedig ment Trájektumba, ahol hallgatta ama szelid lelkű, de nagy bölcsességű Vitsiust, nagy *practicus* Matriktot, Leusdent, a magyarok atyjokat s másokat, disputált itt Vitsius alatt: *De mirabili Annaniae et Sapphiraе morte*. Úgy azután Lejdában laktában ugyan Vitsius alatt, aki Lejdába vitetett vala már professzornak: *De votivo Pauli anathemate, ad Rom.* 19. v. 3. Anno 1699.

Voltanak akkor a lejdai professorok *Triglandius, Spanheimius, Mark, Sengverdus, Volderus*, akik alatt folytatta tanulását. Ezekután ment Franékerába, v. der *Vajen, Vitringa, Röel, Renferd* kezek alá, akik magánosan is tanították. Így az Isten kiszolgáltatván a tanulásra az eszközöket, és mindenütt jóakarókat rendelvén, tanulását haszonnal végezte a felsőországi oskolákban, s az ott gyűjtött tudománnyal mint nagy gazdagsággal úgy tért vissza.

6. Leírta a maga utazását, jó, rossz, mi találta; micsoda ritkaságokat látott a városokban, templomokban, járásában, kelésében. Általírok én is ide, kettőt, hármat mint a természet rendjében igen nagy ritkaságot. *Láttam, azt írja, a trájectumi vásárban olyan spanyol gyermeket, akinek oldalából más gyermek nőtt ki. Ennek a kicsinynek hat foga volt, s fekete nagy üstöke, a feje nagy részén meg volt beretválva. Ennek a formáját lehoztam magammal, maga a nagyobbik adta kezembe.*

A leidai vásárban láttam ezeket:

Hordoztatnak egy jeles frissen felöltötött hat- vagy hétesztendő gyermekét; kinek a jobb szemében ez az írás volt deák betűkkel: Deus meus. A bal szemében, rész szerint zsidó, rész szerint arábiai forma betűkkel: Elohim.

Volt egy csonka ember, akinek egy keze sem volt, sőt, a kezének semmi része, de valamiket az ép ember két kezeivel véghez szokott vinni, mindazokat a lábaival véghezvitte. Dobolt erősen, a puskát megtöltötte, a célt ellőtte, a koszperdet az ajtóba, a jobb lábán való két ujjai közül úgy hajította, hogy az erős deszkán is a mezítelen fegyver általment; varrott, a túbe a cérnát bévonta, magát megberetválta, írt franciául, németül, belgául. Én írását is hoztam, emellett minden mesterséges cselekedeteinek képjeit akkor megvettem, s magammal lehoztam.

Ennek világosítására ide lehet azt tenni, hogy a frankfurti akadémia könyvesházában, a ritkaságok között mutogatnak egy kisdud formában való írott deák bibliát, amelyet olyan ember írt, akinek keze nem volt, hanem mindeneket cselekedett, s azt is írta a lábával. A maga képét is szépen lefestette, s az is oda vagyon téve elől a bibliába, a képe alá pedig ezt írta: *Ecce! Quam mirabilis Deus in operibus suis.* Ezt ott magam is láttam.

Volt egy kicsiny harminc esztendő térdigérő ember, volt ellenben olyan magos, testes és csontos más ember, akinek mását Európában, amint mondották, nem lehetett találni.

Ugyanebben a házban volt egy kis tengeri hajócska, amelyben fából faragott emberek révészek voltak. Ha a hajósmester, aki hordozta, parancsolta, azon farképek a hajót meg-indították a padimentumon, a vitorlát fel- s alá húzták.

Volt fából kifaragott és szépen felöltözött kép is, amelynek a kezében tükör volt, ez a házat a sokaság között végig sétálta, ide s tova való tekingetéssel és térdhajással. Ehhez hasonlókat ma is szoktak mutogatni a pénzhalászok.

7. Erdélybe visszajővén, 1700. esztendőben, ősszel ment egyenesen a pátronusához, Keresztesi Sámuel úrhoz, hogy sok jóakaróját háládatossággal megköszönné.

Ahol szolgált közel másfél esztendeig, mikoron pedig onnan 1702. esztendőben, márciusnak 29. napján, rendes hivatala után elment volna Szentmihályfalvi ekkléziába, akkoron is a pátronusa egész papi köntössel felruházván, házi portékákkal s egyéb szükséges jókkal megajándékozván, úgy bocsátotta el maga mellől.

8. De abban az ekkléziában, noha igen szerették, és szép nemesi rendből állván, akkor magának is igen tetszett, sokáig nem maradhatott, mivel támadván a kuruci háborúság és Erdélybe is Magyarországról béharapózáván, mindnyájan nagy félelemben voltak, egyfelől a kurucoktól, másfelől a labancoktól. Melyre nézve, feleségét s cselédeit, egy szolgáján kívül, könyveivel s nevezetesebb féltő portékáival Enyedre szállíttatta. Maga is egy idővel látogatásokra odafordult, s osztán oda is szorult, ellepvén a kurucság Torda körül azokat a falukat. Azalatt karácsony előtt harmad nappal 1703. esztendőn a felséges császár hada meg-száll az Aranyos-parton, Szentmihályfalván alól, éjszaka pedig a *Generális Rabutin* parancsolatjából felgyújtják a falut, és elpredálják s elégetik egészen, elégett a templom, torony, pap háza, oskola; amely veszedelemben asztagja, szénakalangyái, bora, búzája, ott lévő minden házi portékája, s könyvei is, amelyek ott maradtak volt, mind elvesztenek. A megmaradott emberek, kemény téli idő lévén, elszéledtenek az erdőkre, vagy az épen megmaradott falukra. Nem volt azért osztán módja, hogy visszamenjen, hanem Enyeden maradtott a felesége házánál. De ott is levágattatván és elégettetvén Rabutin, Enyed várossát, márciusnak 16. napján, amely volt *Dominica Palmarum* 1704. esztendőben, a veszedelembé beleesett, s könyvein kívül és a hátán lévő papi ruháján kívül mindentől megfosztatott. Amelyet maga így ír le: *Érkezik Báró de Tisch véle lévő római császár Leopoldus Őfelsége armadája által, Enyed városának soha el nem felejthető, eléggé meg sem gyászolható és siratható, véres, lángos, tüzes, hamvas, kormos, példa nélkül való veszedelme, és hét órától fogva szintén délig tartó nagy romlása. Melyben én is jelen voltam feleségemmel, édes gyermekemmel, esztendőös kisleányommal, és egy szolgálómmal együtt. De abban az utolsó ítélethez némineműképpen hasonló veszedelemben is úgy mellém állott az Úrnak jobb keze, hogy amikor mások fegyver miatt elhullottanak, engem a fegyver elkerült; amikor mások tűz, füst miatt megfúltanak, én az Úrnak nevében tágas helyen lábaimon állottam. Amikor mások mindenektől megfosztattanak, papi, professzori emberek mezítelen maradtanak, engem sem személyemben, sem rajtam lévő öltözetemben az idegenek keze nem illetett. Mellettem lévő s karomon csüggő feleségem majd többire olyan mezítelen maradtott, s hagyatott, mint a világra mezítelen szokott ember születetni.*

9. Már akkor hivatala lévén a magyarigeni ekkléziába (egyszersmind hivatott Benedekbe, Fejérvárra, de ezt választotta), harmadnappal a veszedelem után, a sok félelmek között is az igeniek jó készüllettel utána mentenek, és magokkal mindenestől fogva Igenbe elvitték és kísérték, 1704. esztendőben, márciusnak 21. napján. Hogy élt Igenben és folytanak dolgai, el lehet hinni, hol örömmel, hol keserűséggel. Maga arról rövideden csak ezt hagyta írásban: *De vajha! Oh vajha Igenben dolgom úgy*

folylt volna, mint magát elsőben kezdette mutatni. Mindazonáltal, a mi egyházi szolgálatunknak (ha embereknek kedvekben nem akarunk lenni,) jutalma e világtól nem egyéb, keserűség. Azért erről semmit nem írok, és jobb hallgatni, mint sem írni valamit. Kenyerem, borom, költségem is, igaz dolog, míg közöttük éltem, volt – Istené a dicsőség – fogyatkozás nélkül, úgyhogy másoknak is eleget adhattam, adtam is ahová s akiknek a szükség kívánta s érdemlette.

10. A károlyfejérvári traktusban esperességre választatott 1717. esztendőben, amely hivatalt holtig viselt nagy serénységgel és vigyázással. A generális nótáriusságra választatott 1740. esztendőben, mely terhes hivatalban nagy buzgósággal és majd ereje felett való hatalommal forgott mindaddig, amíg a püspöki tisztre felvétel, s abban megerősített 1748. esztendőben, Szent András havának 27. napján. De ezt nem sokáig viselé, mivel hogy már az idő testének erejét elfogyatta vala, s az halandóságnak levetkezésére eljuttatá, Boldogasszony havának 18. napján, 1749. esztendőben, világi életének 77. esztendejében.

Köszöntő versek, színjátékok Barkóczy Ferenc tiszteletére

Régebben az előkelőségeket születés- és nénapjukon is megajándékozták egy-egy verssel a tőlük függő és a hozzájuk közel álló személyek. A szakirodalom – így irodalomtörténeti kézikönyvünk is – a barokk korszakig leginkább alkalmi költészet címszó alatt említi e költeményeket. A megajándékozók között akadtak kiváló költők, az ő verseik természetes része életművüknek, ezért új- és új kiadást élnek meg. A köszöntő versek a magas irodalomtól, jeles költők műveitől kezdők (többnyire diákok) próbálkozásaiig minőségileg nagyon különbözőek lehetnek. Számbavételük, a velük való szisztematikus foglalkozás eddig csak esetleges volt. A besorolásnál, bizonyára nem indok nélkül, az alkalmi szó lekicsinylő jelentésű.

A köszöntő verseknek a 19. századig mindenképpen funkciója volt a közéletben. Erről tanúskodnak azok az adatok, melyek arra utalnak, hogy nyilvánosan előadták, előadatták azokat. Hogy érdemben tudjuk jellemezni az egy-egy gócpontban (például egyházi vagy világi főméltóság környezetében) létrejött alkotásokat, azok elhangzásának körülményeit, szükséges ezen próbálkozásokat számba venni. Az esztergomi érsekekhez kapcsolódó alkalmi köszöntők, versek, szónoklatok, színjátékszerű előadások, alkalmi képzőművészeti emlékek közül most néhány Barkóczy Ferencre vonatkozó, eddig ismeretlen adatot közlünk.

Gróf Barkóczy Ferencről irodalomtörténet-írásunkban már gyakran esett szó. Egri püspökként (1745–1761) patrónusa volt a környezetében megjelent magyar nyelvű műveknek.¹ E tevékenysége lehetett ösztönzője annak, hogy őt köszöntő versekről is olvashatunk a szakirodalomban. Rövid ideig tartó, az esztergomi érseki székhelyen eltöltött

1 BITSKEY István, *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás = Irodalom és felvilágosodás – Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 333–365; Uő, *Püspökök, írók, könyvtárak – Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997, 51–88; HUBERT Ildikó, *Barkóczy Ferenchez írt magyar nyelvű versek 1761-ből = Archívum*, 15. Eger, 1998, 123–129.

éveinek (1761–1765) alapos vizsgálatával még adósak vagyunk.² Nem vettük számba máig meglévő, nagyrészt az Egerből magával hozott könyvtárát.³ Keveset olvashatunk arról, hogy milyen hatást gyakorolt új környezetére. Ismeretes, hogy néhány régebbi segítőjét is magával hozta új primási székhelyére. Tudjuk, hogy Mária Terézia 1762. január 7-én az ország tanintézeteinek főfelügyelőjévé nevezte ki.⁴ Arcélének megrajzolásához mindenképpen szükséges, hogy életének utolsó öt évét és hagyatékát alaposan megvizsgáljuk. Az öt köszöntő versek közül két kottával ránk maradt éneket, továbbá két nagyszombati iskolai színjáték programjának az előadásokat kísérő verseket is tartalmazó színlapját ismertetjük az alábbiakban.

*

Barkóczy Ferenc egri püspökként, később esztergomi érsekként szívesen látogatta az iskolai színjátékokat. Az általa látott, esetleg tiszteletére előadott darabokról fontos adatokat tudhatunk meg azokból a versekből, amelyek az előadás előtt és után hozzá szóltak. 1761-ben Egerben a jezsuiták gimnáziumában már esztergomi érseki kinevezésének tudatában vett részt a *Boldisár király* című előadáson, ahol előadás előtt és után magyar verssel köszöntötték őt.⁵ „Ki játék palotán meg jelentél, / Mellyet költségeddel építettél...” – olvassuk a köszöntőben. A most közreadott versek és kották alapján jogos a feltevezésünk, hogy a korábban versként közölt tételeket énekelve adhatták elő.

*

Egy Faludi Ferenc verseit tartalmazó kéziratban akadtunk rá Jakabfalvy Román versének kottával ellátott szövegére.⁶ A kotta alapján úgy véljük, hogy zeneileg képzett énekesek szólaltathatták meg. A zenei színvonalnál a szöveg jóval alacsonyabb ihletettséggű, de céljának valószínűleg így is megfelelt.

2 Barkóczy egyházkormányzati tevékenységéről, művészszeretetről lásd MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprimások arcképcsarnoka, 1707–1945*, Bp., 1970, 99–121; ENTZ Géza, *Barkóczy Ferenc gr., a magyar barokk kor nagy meccénása*, Bp., 1939. – Klny.

3 A könyvtár feldolgozása folyamatban van.

4 SZELESTEI N. László, *Kalmár György és Barkóczy Ferenc primás = Levél, író, irodalom – A levél-irodalom történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Pilisicsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 1), 32–47.

5 HUBERT Ildikó, *i. m.* (1. j.)

6 Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, Ms. Mus. 1824. 97. (IV. rész, V. ének) – A vers szövegét kiadta BITSKEY István (Archívum, Eger, 1973, 43–44). Vö. Uő, *Püspökök, i. m.*, 82–83.

Eger Barkóczytól bútsúzik

Adagio

Egri megye nincsmód benne, ne
Creatum est
va gyon miért sírj
hogy bánattal bírij

Enekekét bú verseket, könyveiddel írij
Illy Hertzeg, ki tégedet kedvelt, így kisírij.
Könyveid írij
és velük így írij.

Egri

Eger Barkóczytól bútsúzik

Egri Megye! vagyon miért sírj! nints mód benne, hogy bánattal bírij,
Enekekét bú verseket, könyveiddel írij
Illy Hertzeg, ki tégedet kedvelt, így kisírij.

Nagy károkat Egernek bölts Musák, bal sorsokat immár sirassák,
Zokogjanak, bánkodjanak Tárkányi Nimfák,
had múljanak, ne szóljanak lantok, és hárfák.

Barkóczy volt Egernek fénye, és választott jeles edénye,
de már el-múlt, gyászba borúlt népünk reménye,
mert megtódult, reánk fordult bánat örvénye.

Oka voltál Esztergom ennek, javát tudom, bánatad Egernek,
most már éppen tizenötven hozzád mentenek,
kik Egerben, mint székekben vígan ültenek.

De nem árthatsz Egernek ebben, hogy te vigadsz ezen Hertzegben,
Eger néki, tudja kiki, léssen kedvében,
nintsen senki, volna a ki olly kegyelmében.

Azért: Hertzeg hozzád járulunk, hív Egriek néked holdolunk:
Téged kíván szívünk nyilván, földre borulunk,
ne hagyj árván, kérünk sírván, áldást koldulunk.

Esztergomba noha tölünk mégy, de mostoha hozzánk ott se légy;
szeress minket, és bennünket magadévá tégy;
sok üdöket, esztendőket azért menyből végy.

*

Az alábbi – szintén kottával fennmaradt – köszöntő időpontját nem ismerjük, talán az Adalbertinum története nyomra vezethet.

[Barkóczy Ferenc hercegprímás köszöntése Nagyszombatban]

Üdvözlünk Szívül tisztelünk
Kegyelmes HERTZEGÜNK
Öröm, s vigassággal telünk
Midön szemlélhetünk.
Felséged, Tisztelet, Szeretet.
Arra ma minket kiszttetet
Hogy Benned örven[d]jünk.
Es valamint a Forgo Virág
Midön Phoebus kertekben hág
Néked térdet hajtsunk.

Phoebus Musáknak Istene
Pindust élesztette
Adalbertistáknak Fénye
És reménye vagy Te,

A Te Bölts Kormányod alatt
Másokat már felül haladt
Ezen Convictus is.
Tündöklük Tudományoknak
És minden féle Virtusoknak
Szép gyakorlásival.

Negyven öt Nemes Ifjak
Itten számláltattnak
Minyájan vallyák magokat
Igaz Szolgáidnak.
Avagy ha kegyesen engeded
Nékiek a Te szerelmedet,
Inkább Fiaidnak.
Mert Te minket ápolgatol
Mindenekben oltalmazol
Mint egy gondos Atya.

Sokáig setétes szenyben
Voltunk öltöztetve
Házunkat nagyobb részében
Láttuk vesztegetve.
De alig hogy szárnyaid alá
A Szerentse eztet hozá
Épült Tisztessége.
És miben meg akadt vala
Az eő kivánt Boldogsága
Tsak most tapasztallya.

Ékes kertekben játzodo
Csatornyák vizeit
Magas kösziklán le folyo
Kutak ébreszgetik.
Ébreszted gyors Tanulásokra
Sok Nemes Gyakorlásokra
A mi Szivünket is.
Főkép midön Személyedet,
És Hertzegi Felségedet
Nekünk ma engeded.

Házunk még sohasem vala
Illy nagy Tiszteletben
Ide meg-alázta magát
Hertzeg Személyében
Országunknak PRIMÁSSA,
Kinek nem volt eddig mássa
Ki nem hiszi lássa.
Ezt az Ország tsudállya
Nagy kegyelemnek is vallya
Maga tsömetéihöz.

O Nagy Kegyelmi HERTZEGÜNK
Méltán hogy tisztellyünk
Ma Diadalmas kapukat
Ha NÉKED épétünk
A TE nagy Méltóságoddal
Se magunk kívánságával
Mi fel nem érhetünk.
Arnyék Játékokot kezdenénk
TÉGED össeidben Ditsöitenénk
De erre sints helyyünk.

Meg botsás azért Gyámolunk
Szivünk nyilatkozik
Ebben szeretettel írot
Theatrum látzatik.
Itt nem Arnyék Játékokkal
De tsak igaz kívánságokkal
NÉKED áldoztatik.
Állando Boldogságodért
Hosszas, s vig életedért
Minden fohászkodik.

Tartsanak Magos Istenek
Hazánk oltalmára
Egek szerentséltessenek
Romai Purpurára
Tsillagok hordíák Nevedet
Terjesszék Ditsöségedet
Szélles e Világon.

Mi Jo téteményeidet
Kivált mai Kegyelmedet
Soha nem felejtjük.

*

1764-ben a Szent Adalbert konviktusban Kende József azzal az időmértékes (hexameter-ekben írt) magyar nyelvű verssel köszöntötte Barkóczy primást, amelyet Birsi Ferenc írt.⁸ Ugyanezen évben a nemesi konviktusban nagy sikerrel adtak elő egy *Salamon* című darabot, amelyet háromszor meg kellett ismételni. Eddig annyit tudtunk a darabról, hogy Salamon és László viszályáról szól⁹ s legfeljebb feltételezni lehetett, hogy Illei János ismert művét játszották. Bizonyára valamelyik előadáson jelen volt a primás is.

Alább közöljük a darab programját (rövid tartalmát és szereposztását), valamint a darab közben előadott énekeket, amelyeket a Barkóczy Ferencet köszöntő versek közt találtunk.¹⁰

Salamon és László

A Játék sommája

Mitsoda háboru, mely nagy viszálykodás volt Salamon és László közt, Magyar Ország Krónikájából olvassuk. Most (a' mint reá alkuttak) a' Mosonyi mezőben meg jelennek mind a' ketten fegyver, és vitéz nélkül, hogy tudniillik annál szabadabban meg egyezhessenek, kié mely része lenne az Országának. Salamon mindazáltal halót terít Lászlónak, hogy belé kerítse, ha meg nem egyezhetnének: de László meg sajditya a' veszélyt, elejét veszi Salamon ravaszságának, és ötet tulajdon hálójába ejti.

Ez az egész Játéknak rövid sommája.

A' Játékban fenn forgo személyek

Salamon, Vankai Miklós.

László, Pongrátz János.

Zabolts, Ezredes kapitánnya Salamonnak, Lászlónak régi jó embere: Kajdosi Jóseph.

Ezeket segejtik

Az Énekes, Tántzolók és vitézek.

8 VÖ. SZELESTEI N. László, *Argenis-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761)*, ItK, 2000, 114–231, i. h., 230–231.

9 STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, I, 1561–1773*, Bp., MTA Könyvtára, 1984, 221; TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma (1581–1773), II*, Bp., 1937, 121. „Salamon Rex Ungariae Divo Ladislao coronam eripere tentans.”

10 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. II, 97. nr. 4.

Első Ének

1.

O mulandó földi ditsőség!
nintsen benned semmi remenség!
mutatod kedvedet,
itatod mérgedet
hitetlen.
A ki benned veti reményét,
gyötrelminek nem éri végét;
mert törben kevered,
veszélyben temeted
kegyetlen.

2.

Igy bánsz vélem álnok szerentse!
keservemet nints ki enyhitse;
mert küldöd menykövid,
botsáttod nyilaid
szüntelen.
Im vezettél Koronára,
fel emelél Méltóságra,
de megint le vetél,
és porban keverél
szemtelen.

3.

Ah elég már! ne üldözz engem;
mért kinezod, s' epeszted lelkem.
elég jajt neveltél,
sok sebet ejtettél
szivemben!
Ah ne vesd meg ohajtásim
hallyad immár jajdulásim
hozd visza kedvemet
ujjitsd örömemet
szivemben.

Második Ének

1.

Engemet hát el hadsz, söt veszélyben forgatz
ó tündér ditsőség!
Ah mely gyakran biztatz! mégis így porban hadsz
ó hamis reménség!
A kit ma fel emelsz, hólnap földig le versz:
Nints benned igasság, nintsen állandóság,
ó álnok mesterség.

2.

Mind addig veszélyben, tenger közepében
a' széltől hányatám,
Míglen az örvényben, sötétes tömletben
haboktól nyomatám.
Igy fizetsz azoknak, kik téged vadásznak
Oh igen mulandó, soha nem állandó!
világi ditsőség!

3.

Ah a' ki életed igazán szereted
ne higgy a' világnak,
mert azonnal fejed hálójában ejted
a' nyomoruságnak.
Hogy ha ugyan akarsz it szerentsés lenni
Egyedül Istenre, és a' hiv Egekre
kell szivedet bizni.
Vége.

Az előadás szövegét ismerjük, Illei János művét a *Jezsuita iskoladrámák* második kötetében *Salamon király, Lászlónak foglya* címmel olvashatjuk.¹¹ Azonos a tartalom, a szereplő személyek és a játék kezdete előtti tartalmi összefoglalás, de az előadást kísérő verseket eddig nem ismertük. Az első ének kezdő strófája feltűnő egyezést mutat egy másik Salamon-színjáték, Friz András *Salamon, Magyarország királya* című darabjának kéziratban fennmaradt versének kezdetével. A kritikai kiadás szerint Friz munkájának

¹¹ *Jezsuita iskoladrámák (Ismert szerzők)*, sajtó alá rend. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995 (Régi magyar drámai emlékek, XVIII. század, 4/1), 299–380. (ILLEI János, *Salamon király Lászlónak foglya*, Kassa, 1767.)

latin szövegében nem szerepel vers, a kéziratos másolatok közül is csak egy tartalmazza azt, „ez bizonyára a fordítónak (másolónak) a szerzeménye”.¹² Ennek szövege:

1.

Oh, Tündér földi dicsőség,
Nincs benned semmi remenség,
Mutatod Kedvedet, itatod mérgeket,
Színled jo voltodat, adod sérelmedet.

2.

Mert akit fel emélsz nagy méltóságokra,
Kiket ma fel ültetesz Királyi polczokra,
Holnap megrontod, porba kevered,
Sok jajjal s- buval epeszted.

3.

Igy bánál im, Salamonnal,
Kit háromszor Coronával
Játéku tzi frázál, s egyszersmind le tsapál,
Világ tsufjára tréfálál.

4.

A Királyi széket barlangra fordítád,
De nem mint akarád, ötet úgy tréfálád,
Mert már istenre, boldog reményre
Biszott s készült örökségre.

A két lírai alkotás motívumai azonosak. Lehetséges, hogy a motívum- és toposzegyezések a téma gyakoriságából adódnak. (Köszöntőversek esetében sokszor látunk hasonlót.) A 17–18. századból sok szerencse-vers maradt ránk. Szövegeinkkel egy időben keletkezhettek Faludi Ferenc témában és hangulatban, költői megoldásokban hasonló szerencseversei is. Mégis inkább közös szöveg, talán latin forrás lehet a magyarázat.

*

12 *Uo.*, 272. (A vers: 251–252.)

A következő évben, 1765-ben a nagyszombati jezsuita konviktorok egy István című darabot játszottak. Forrásaink megemlítik, hogy magyarul, továbbá, hogy a primás jelenlétében.¹³ Ennek előadásáról az előzőhöz hasonló, kéziratos színi programot és azt követő verseket találtunk.¹⁴

István

Szomoru Játék

A Játéknak Sommája

Negyedik Béla Királynak Fiát Istvánt az országló hatalomra való vágyódás anyira vitte vala, hogy annak el nyeréséért édes Attya ellen fegyvert rántani mérészlene. De mikor éppen el akarná már őtet vitézivel nyomatni, meg báná gonosz igyekezetét, és Attya eleibe borulván viszont véle egybe békélle.

A Beszélgető Személyek:

Béla, Felszegi András.

István, Prényi István.

Turzó, Istvánnak baráttya – Gróf Battyáni Lajos.

Gyula, Bélának ezederes kapitánnya – Jeszenszki Joseph

Ezeket követők:

Az énekes: Tályán Antal.

A Tántzosok: Berzeviczi Sándor, Támboš Antal és a Táncz Mester.

Első Ének

1.

Magyar Ország égén ki tetző fényesség,
Ragyogó túndóklő egyházi ékesség,
Érseki Méltóság,
Hertzegi Nagyság,
Érdemes mindenben kegyelmes Uraság.

2.

A kinél Udvart tart lelki nagy Nemesség,
Különös Kegyesség, fen járo bőltesség,
Vigyázo okosság,
Ritka tanosság,
Fel tet szándékokban gyémánt állandóság.

13 STAUD Géza, *i. m.* (7. j.), 225; TAKÁCS József, *i. m.* (7. j.), 37. „Stephanus V. [...] Rex Hungariae Patri suo Belae IV. post gravissima dissidia reconciliatus.”

14 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. II, 97. nr. 5.

3.

Több sereges erkölcs, kiből világ ismér,
Hiredet terjeszti,
Magasztal és ditsér;
Országunk meg tisztel,
Udvarunk kedvel,
Érdem, nem Szerentse ditsóségre emel.

4.

Térdet fejet hajtván üdvözlünk tisztelünk,
Jelen lételeden szívünkéből örvendünk;
Kedvedért ma jadzunk,
Érted vigadunk,
Ved jó néven kérünk, s szives játékunk.

Második Ének

1.

A Felségek nagy hatalmát,
a koronás Fejek sorsát,
ezerni búk epesztik;
alig jutnak koronára,
alig ülnek méltóságra,
már-is gondok emésztk.

2.

Mi ditsóság a gyémántban,
mi boldogság a bársonyban,
mely vállamot borittya?
ha csak annak félelmeis,
ellent álló irigyeis
igy szívem szorongattya.

3.

A legelő nagy hegyekben,
a virágos szép völgyekben,
lakik csak a békeség;
ot a' gyenge nyájak között,
ot a' hives erdők között,
van a szives egyesség.

Utolsó Ének

1.

Országunknak fénye
Kegyelmes Hertzegűnk,
Térdet, fejet néked vetűnk;
kedvedért jádzottunk,
éretted vigadtunk,
Igaz szivel mulatoztunk.

2.

Hogy jelenléteddel
játékűnk tisztelted,
Holtig áldást néked mondunk;
fogadd bé szívűnket,
mulató kedvűnket,
Elég nekűnk, ha tetzettűnk.

Egyéb adatok híján nem szólunk az előadásról, annak feltételezett szerzőjéről. (Nagyszombatban 1766-ban szintén a magyar történelem korai időszaka a témája az egyik előadásnak. Katona István *Béla* című darabjának színlapja máig fennmaradt. Az 1765. év szereplői közül ebben is játszott gr. Batthyány Lajos és Tallián Gábor. Katona István 1764/65-ben a költészeti, 1765-től 1769-ig a szónoklati osztályt tanította ugyanitt.¹⁵

¹⁵ *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők)*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1995 (Régi magyar drámai emlékek, XVIII. század, 4/2), 1067–1069; TIMÁR Kálmán, *Katona István történetíró, a jezsuita dráma művelője*, ItK, 1937, 30–37.

HEGEDŰS BÉLA

Kalmár György első nagy útjáról

1763-ban egy Barkóczy Ferenc prímásnak írt levelében azt állítja Kalmár, hogy meg akarja jelentetni az utazásai során szerzett tapasztalatait: „[Kiadnám] az egész *Itinerariumomat, cum observationibus Historicis, Theologicis, Philologicis, Iuridicis, Medicis, Oeconomis, Rusticis, Moralibus, etc.*”¹

Kalmár a *Valóságos Magyar ABC*-hez csatolt *Post Scriptum* [a továbbiakban: *VMABC* és *PS*] első soraiban mást ígér, mint amit végül is kap az olvasó:

...Már az-*Utazásomból*-s valamicskét
adhatok értésedre: mígen *meg-irándom egészen*.
Más-képen amaz-*is az-úton-járásnak a-haszna*
nagy rész-ént, fogom-*is* bővebben írni idővel.²

A „más-képen amaz-*is*” a *VMABC*-re vonatkozik. A meglepő az, hogy a *PS* csaknem ezer hexameterre egyáltalán nem klasszikus értelemben vett *itinerarium*: igen kevés részlete eleveníti fel utazásainak konkrét eseményeit. Pedig egy szintén 1763-as nyilatkozata szerint a „külső Országokbéli *peregrinatio*mól írtt *Itinerariummal*” el is készült, s annak az *Eliézer* címet adta.³

Nem sok információ maradt fenn arról sem, hogy miért is volt szükség ezekre az utakra. A Dániel István által írt ajánlólevél szerint Kalmár pénzt gyűjt, hogy Angliában maradt könyveit haza tudja szállítani; a levél e gyűjtés kapcsán születik 1759. augusztus 26-án, s benne utazásainak okát is emlegeti az ajánló:

1 *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese,”* sajtó alá rend. és bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 2), 98.

2 *PS*, 387 (191) = KALMÁR, Georgius, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno) Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hungaricam...*, Pozsony, 1770. A zárójeles szám a következő kiadvány lapszámára utal: KALMÁR György, *Summa*, hn., Pátria Könyvek, 1993.

3 G. SZABÓ Botond, *Kalmár György vándorlásai és megtérése: Dokumentumok*, Irodalomismeret, 1995, 1/2, 120. A hazai címe *Gersom* lett volna (vö. Kivonulás 18, 2–4). Sajnos egyiknek sem maradt fenn példánya.

Es minthogy ezen Peregrinatiojában leg több időt töltött in oriente oly véggel, hogy magát a' Török és Görög Nyelvekben perficiálya, és hogy az Arabiai és Persiai nyelveketis delibállya. Czéllya peniglen ez Universalis és hosszas Peregrinatioban [...] [n]evezetessen, hogy az Uij Testamentumnak nemely reszeit, és a Symbolicus könyveinketis, Török nyelvre fordítván, az Orientalis Wilágra ki bocsássa; hogy ha valamikor a Szent Lélek Isten, a Pogány Muhamedistáknak sziveket meg szállaná, vennének azokbol alkalmatosságot a meg térésre.⁴

Nemes cél az utóbbi, bár elsőre kissé anakronisztikusnak tűnik a 18. század közepén. Különössége továbbá, hogy a fennmaradt források nem igazán említik misszionáriusi elkötelezettségét, vagy ha igen, akkor Kalmár nem a törökök, hanem inkább a zsidók megtérítésére utal.⁵ Az idézet rávilágít arra is, hogy milyen keveset tudunk közel-keleti és oroszországi útjának – a nyilvánvaló nyelvtanuláson túli – valóságos céljáról, az út közben kialakított kapcsolatairól, egyáltalán, a korabeli ottani viszonyokról. A továbbiakban ezzel kapcsolatos kutatásaimat és feltételezéseimet szeretném röviden összefoglalni.

Kalmár keleti útja

Tudjuk, hogy Londont – ahol valószínűleg 1751-óta lakott – 1753-ban hagyja el. Elutazása előtt pár hónappal az új-angliai Ezra Stiles-hoz írt levelében nem utal arra, hogy a Közel-Keletre szándékozna utazni, csupán annyit említ, hogy „[i]n a less than few months time I propose setting out for home, & shall come hither again agains the time when I determined to put the work to the press.”⁶ A szóban forgó munka minden bizonnyal a teljes világnyelv-tervezet lenne, amelynek *Proposálját*⁷ szintén megküldi Stiles-nak. Kalmár Angliába tervezett visszatérésének és a munka nyomdába adásának időpontjára a felhívásból, pontosabban a *Conditions* 6. pontjából következtethetünk. Ebből megtudjuk, hogy a munkát Londonban és Debrecenben szeretné nyomdába adni. De ami még fonto-

4 SZELESTEI N. 2000, 67.

5 Talán valami hasonlóra hivatkozik könyvei visszaadásának jogosságát alátámasztandó: „Ita certa *Iudaeorum* principia in illos retorquemus ad *aeram Christi*, Seruatoris nostri, illis demonstrandam.” SZELESTEI N. 2000, 80. De az általam nem látott *Epistola divi Pauli ad Hebraeos Hebraice cum annotationibus criticis* című műve vagy az apostoli levél fordításának *ténye* is ezt sugallja.

6 KALMÁR EZRA Stiles-nak, London, 1753. febr. 7–8, Yale UL, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles.

7 Modern kiadása (bevezető és szövegközlés): HEGEDŰS Béla, *Kalmár György első híradása világnyelv-tervezetéről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Budapest, Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005, 70–72.

sabb, az a kikövetkeztethető tervezett időpont: „And it will be put to the Press here about fifteen Months after the Date of the *French* Proposals (which soon will be printed); and in *Hungary* about twenty Months after the same *Date*.”⁸ Tehát amennyiben 1753 kora tavaszán valóban megjelent a francia nyelvű felhívás, akkor a teljes munka londoni változatának nyomtatását Kalmár 1754 nyarára tervezi, míg a debreceniét 1754 őszére.

Kérdés akkor, hogy egyáltalán miért utazik el erre a viszonylag rövid időre Angliából, hiszen még az útlevele is érvényes.⁹ A választ szerintem szintén a *Proposal*-ban kell keresnünk. Miután több személyt és helyszínt felsorol a Brit Királyság területén, akiknél és ahol művére elő lehet fizetni, a következő rövid megjegyzést teszi: „and in the Capitals of most Kingdoms and Provinces in *Europe*.”¹⁰ Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Kalmár azért hagyja el a szigetországot – és utazik többek között haza is egy rövid látogatásra –, hogy ezt az utalását konkrétabbá tegye. Magyarázat lehet ez arra is, hogy Kalmár nem éppen a legrövidebb utat választja Tapolcafőre.¹¹

Kalmár feltehetőleg Itáliába érkezte előtt döntött úgy, hogy Tapolcafő rövid érintése után továbbutazik Konstantinápolyba. Erre egy 1757-ben, nyolc nappal hazaérkezése után Tapolcafőn keltezett levele a bizonyíték. A címzett Antonio Francesco Gori. A levélben szabadkozik, hogy késve ír, „így késve ismerteti a török birodalom nyomdai viszonyait, melyekről a tudós firenzei még az ő keleti útja előtt érdeklődött. [kiemelés tőlem]”¹² Emellett fennmaradt Gori egy Hagenbuchhoz címzett levelének részlete 1754 júliusából Kalmár másolatában, amely szintén bizonyítja, hogy Konstantinápolyba készült nyelveket tanulni.¹³

Sajnos azon túl, hogy Németalföldön és Svájccon keresztül érkezik Itáliába, az 1754 tavaszát megelőző szűk egy évről semmilyen más információval nem rendelkezünk. Így azt sem tudjuk, hogy kiknek vagy milyen meggondolások hatására dönt a közel-keleti és oroszországi út mellett, megváltoztatva ezzel korábbi elképzelését.

Keleti útjának legfontosabb állomásait több forrásból ismerjük, elvéve ő maga is utal azokra. A fennmaradt adatok alapján legkorábban 1759. július 11-én, Hermányi Dienes Józsefnek számol be útjáról. Eszerint Bécsből „lemene Péterváradja felé, mene Bukarestre, onnan Konstantinápolyba, onnan Egyiptomba, Kairba, onnan Ptolémaïsa és Názáretbe, onnan Konstantinápolyba, és onnan a Muszka Birodalomban, onnan Kurlandián el lengyel Varsovába [...] onnan jöve Magyarországra...”¹⁴

8 HEGEDŰS 2005, 72.

9 SZELESTEI N. 2000, 6.

10 HEGEDŰS 2005, 72.

11 Az út ezen részének összefoglalása: SZELESTEI N. 2000, 6–8.

12 G. SZABÓ 1995, 110.

13 SZELESTEI N. 2000, 85.

14 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, sajtó alá rend. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 202.

Kicsit későbbi, 1759. augusztus 26-i, a Dániel István már idézett ajánlólevelében található útvonal-leírás. Kis eltérés csak az útvonal elején található, mely szerint nem a délvidéki Pétervárad felé, hanem Erdélyen keresztül ment Konstantinápolyba.¹⁵

Dési József 1931-ben Csúry Bálint által közzétett, Kalmárra vonatkozó jegyzete 1765-ből már csak felsorolás szintjén említi a helyszíneket.¹⁶ Nem emiatt fontos ez a közlemény, hanem az ott közzétett Kalmár-versek miatt.

A konkrét és kikövetkeztethető dátumok és helyszínek, amelyekről tudunk, a következők:

- 1754. március 14.: Firenze;¹⁷
- 1755 októbere: Názáret;¹⁸
- 1755 októberében három hétig: Ptolemais (Akko);¹⁹
- 1755. október vége: Kármel-hegy;²⁰
- 1756. augusztus 20–szeptember: Szentpétervár;²¹
- 1757 januárja: Tapolcafő.²²

Emellett tudható, hogy 1756. szeptember elején elhagyja Oroszországot, mivel „tengeren túlra akar utazni.” Tehát a máshol említett hat hónapos ott eltöltött időt ettől az időponttól kell visszszámolni; ezek szerint valamikor február végén, március elején lép orosz (ukrán) földre. Kiev felé Moldván, valószínűleg Iaşin (Jászvásár) keresztül vezet az útja. Számításaim szerint a mai Bulgárián, illetve a Moldván keresztül vezető út legalább egy hónapig tartott,²³ Konstantinápolyt tehát legkésőbb február elején el kellett hagynia. Ide a Dési József emlékkönyvébe beírt himnusza szerint február 2-án tér vissza egyiptomi és közel-keleti útvjáról, s szinte azonnal tovább is utazott.²⁴ Ha ettől az időponttól számítjuk vissza a többször említett 17 hónapos keleti tartózkodását, akkor nagyjából 1754 júliusában-augusztusában kellett először megérkeznie Konstantinápolyba. Ez a firenzei tartózkodás időpontjához és a bécsi, illetve tapolcafői kitérőhöz viszonyítva elképzelhe-

15 SZELESTEI N. 2000, 67.

16 CSÚRYBÁLINT, *Adatok Kalmár György életéhez*, Erdélyi Múzeum, 1931, 202.

17 BODA Miklós, *Kalmár György ismeretlen verse a pécsi Klimó-gyűjteményben = Fülöp Géza emlékkönyv*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, Bp., 1999, 60, 61.

18 CSÚRY 1931, 201.

19 *VMABC*, 409 (213).

20 CSÚRY 1931, 202.

21 PAPP Ferenc, *Kalmár György oroszországi kapcsolatairól*, Filológiai Közöny, 1958, 347–348.

22 G. SZABÓ 1995, 110.

23 Ezt az adatot Ráday Pál és Mikes Kelemen moldvai utazásai alapján számoltam.

24 CSÚRY 1931, 201.

tőnek tűnik. Tudunk arról is, hogy Konstantinápolyt hét hónapos ott-tartózkodás után hagyja el és utazik tovább Egyiptomba, ezek szerint valamikor 1755 februárjában. Az 1755 tavasza és kora ősze közötti időszakról nincsenek adataim.

Útja során – ha bármit felidéz abból – Kalmár mindig konzulok, pátriárkák, elüldözött havasalföldi vajdák társaságában jelenik meg. De *A Kármel hegye alatt történt história*, a *PS* egy epizódja – mely szerint a helyiek meg akarják sarcolni azért, mert fenn volt a hegyen – legnagyobb részt arról szól, hogy a sokat tapasztalt arabok kereskedőnek vagy hajótulajdonosnak nézik. S miután elhiszik, hogy egyik sem, meg akarják adóztatni mint zsidót. Mert mi más lenne, ha nem *kalmár* és még keresztet sem hajlandó vetni?²⁵

Érdemesnek tűnik Kalmár elszórt adatait összevetni egy olyan utazó – lehetőleg egykorú – útleírásával, aki szintén nem kereskedelmi vagy politikai célból utazott ugyanazonokon a tájakon. A modell, akihez Kalmárt viszonyítom, a hallei Stephan Schultz, pontosabban Schultz ötkötetes munkájának utolsó két kötete, a *Der Leitung des Höchstens...*²⁶ című útleírása.

Schultz és társa 1753-ban érkezik Konstantinápolyba és 1755-ben hajózik vissza Ptolemaisból Velence felé. Útja tehát valamivel hosszabb, mint a Kalmaré, de egy szakasza egybeesik azzal. Beszámol arról, hogy a konstantinápolyi európai kolónia – beleértve a konzulokat, a követeket, az alkalmazottakat, de még a leggazdagabb kereskedőket is – igen szívélyesen fogadta a Nyugatról érkező utazókat. Kalmár a *PS*-ban írja, hogy három helyen tudott a legjobban dolgozni: először Londonban,

*Másodszor pedig a-Pontus Torkának a-partján,
vagy két' ezer lépésnyire az- Új Róma vidékén,
egy Kuru-Cseszme nevű gyönyörű helységben, a-meljben-'s
két' Császári Követ, még a-Hollandus-is együtt
ott töltötte velünk a-nyarat; mint szokta egyéb-kor'.
Balja-felől e' falúnak esik Bűjük-Dere helység
csak közel a-parton: a-ban nyáralgat az- Ánglus.*²⁷

Kalmár fontosnak tartotta, hogy az előbb idézett helyen az *Ánglushoz* lábjegyzetet csatoljon: „Tunc temporis Orator *Britannicus* fuerat Honoratissimus *Jacobus Porter*...” Porter neve két dolog miatt is emlékezetre méltó: „quod magne sit eruditionis,” továbbá az, hogy feltehetőleg Magyarországon is járt, ahol „amoenam habuerit cum quibusdam

25 *PS*, 410–414 (214–218).

26 Stephan SCHULTZ, *Leitung des Höchstens nach seinem Rath aus den Reisen durch Europa, Asia und Africa*, IV–V, Halle, 1774, 1775.

27 *PS*, 393 (197). Bűjük Derében voltak Rákócziék is egy rövid ideig elszállásolva. Egyébként az említett harmadik hely a máshonnan híressé vált Landerer-féle nyaralóház Pozsonyban.

Hungaris societatem.”²⁸ Sajnos nem tudni, miféle társaságokról lehet szó. Porter mindenestre valóban többször járt Bécsben, s talán Magyarországra is eljuthatott. (Később ehhez személyes érdeke is fűződhetett, hiszen a Kalmár által emlegetett konstantinápolyi holland követ, az egyébként magyar báró de Hoche pied veje volt.)

Konstantinápolyból az út Egyiptomig – rövid szmirnai tartózkodással számolva – legfeljebb három hétig tart. Ezek szerint Kalmár 1755 február vége felé érkezhetett oda. Arról, hogy Kalmár az egy hónapos ott-tartózkodás után merre utazik tovább, és hol tölti idejét egészen októberig, egyelőre semmit nem lehet tudni. Schultz innen Ciprus és Alexandretta (Iskenderun) érintésével Aleppóba (Halab) utazik. Kairóból egy lassú hajóút Alexandrettáig kb. 18 napig tart, onnan szárazföldön Aleppó további négy nap távolságra fekszik. Mindenesetre megállapítható, hogy a teljes partvidék (a mai Szíria, Libanon és Izrael) Egyiptomból indulva két-három hét alatt elérhető volt. Schultz útjainak egyik kiindulási pontja Ptolemaios (Akkó), ahol az angol konzul házában száll meg, először 1754-ben. Egy évvel Kalmár előtt ő is megmássza a Kármel-hegyet, hogy láthassa a Kármeliták kolostorát.²⁹

Kalmár a konstantinápolyi visszaút előtt három héten át szintén a ptolemaiوسي angol konzulnál lakott.³⁰ Schultzól tudjuk a konzul vezetéknevét: *Usgate*, és azt, hogy felesége keresztény hitre áttért, zsidó származású asszony.

Schultz fél éven keresztül ápolja a konzul házában útítársát, majd annak halála után, 1755 nyarán a Libanon-hegyének érintésével Damaszkuszba utazik. Onnan Bejrút felé tart, majd 1755. október 7-én hajóval visszaérkezik Ptolemaisba: „Gegen Abend kam ich durch Gottes Hülfe, gesund und wohl behalten, in *Acris* wieder an, und wurde mit vielen Freuden von dem Englischen Consul *Hrn. Usgate* und seinem ganzen Hause aufgenommen; hielte mich bis zum folgenden Monat November hier auf, und erwartete den Tag, da ich mit dem Holländischen Capitain *Janson* nach *Cyprus* abreisen konte.”³¹

Az időadatok egybevetéséből megállapíthatam, hogy Stephan Schultz és Kalmár György 1755 októberét együtt töltötte Usgate konzul házában. S habár ez biztosan így volt, sajnos egyikőjük munkájában sem találunk erre utalást.³² Nem tartom elképzelhetetlennek azt sem, hogy ugyanazzal a hajóval utaznak tovább Ciprusra. Azt tudjuk, hogy Kalmár október végén („A. 1755. Octobr. exeunte”)³³ van fenn a hegyen, s Schultz informál arról, hogy Janson kapitány hajója valamikor november elején indul útnak.³⁴

28 *PS*, 393 (197).

29 *SCHULTZ* 1775, 187.

30 *PS*, 408, 409 (212, 213).

31 *SCHULTZ* 1775, 469.

32 Megjegyzendő, hogy Schultz útjának vége felé egyre szűkszavúbbá válik, az eseményeket már éppen hogy csak dokumentálja. Kalmár a konzul családján kívül „*valamelj kalmárok*”-at említ. [*PS*, 404 (212).]

33 *CSÚRY* 1931, 202.

34 *SCHULTZ* 1775, 470.

Schultz Ciprus és Szmirna érintésével Velencén keresztül Halle felé veszi az útját. Tudjuk, hogy Kalmár is érinti Ciprust és Hiosz szigetét,³⁵ és így persze Szmirnáat is. Nem tartom kizártnak – hiszen elvben az időbe még beleférne –, hogy Athénen és Thrákián (Áthoszon?) keresztül utazott Konstantinápolyba, ahonnan váratlanul³⁶ Oroszország felé vette az irányt.

Institutum Judaicum et Muhammedicum

Úgy gondolom, ezek után nem lesz hiábavaló alaposabban bemutatni Stephan Schultz személyét és kapcsolatát az alcímben említett intézménnyel.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicumot, a zsidók és a mohamedánok térítésére létrehozott, első protestáns intézményt 1728-ban alapítja Johann Heinrich Callenberg. A szegény családból származó Callenberg előbb Gotha, majd Halle egyetemén tanul, s itt a szíriai származású Salomo Negri tanítványaként igen jó arab nyelvtudásra tesz szert. A személyével szorosan összefonódó intézmény formálisan független az Árvaháztól.³⁷

De a hallei Árvaház biztosította lehetőségek nélkül (kiépült kapcsolatrendszer, korábbi missziós tevékenységek, támogatói kör stb.) az intézmény máshol nem jöhetett volna létre. Az intézmény munkájának két alappillére a könyvnyomtatás és az úgynevezett *reisende Mitarbeiter*ek tevékenysége. Ahogy elkezdenek rendszeresen érkezni az adományok Európa számos országából, szinte azonnal feláll az intézmény könyvkiadója saját nyomdával, ami az Institutum tevékenységének az alapja lesz. Jiddisre fordítják és többször kiadják az Új Testamentumot, amelynek egyes részeit arabul is megjelentetik, de ezen a nyelven kiadnak Grotiust, Kempist és Luthert is.³⁸ Az utazó munkatársakat Callenberg ellátja ezekkel és más, a hallei pietizmushoz köthető kiadványokkal.

35 Constantin Mavrocordat vajdával találkozik ott másodszer:

„Mellj héten az-Oláh-Ország Helyére Chiusból
el-viszszá-szabadúlt, szálltam vele ott a-szigetben.” [PS, 396 (200).]

Ez a találkozás az adatok szerint 1756 elején történhetett. Vö. „ez esztendőben került vissza hetévi száműzetés után C. Mavrocordat Havasalföld trónjára (nyolcadik uralkodása).” ENGEL Károly, *Három adalék a román–magyar művelődési kapcsolat múltjából*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963, 268.

36 Hiszen a királynőtől kapott útlevele időközben lejár, vö. SZELESTEI N. 2000, 6.

37 Christoph BOCHINGER, *Zur Geschichte des Institutum Judaicum et Muhammedicum (1728–1792) = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU, Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 45, 47.

38 BOCHINGER 1994, 50.

A legjelentősebb utazó munkatárs kétségkívül az a Stephan Schultz (1713–1776) volt, aki Callenberg halála után átveszi az Institutum vezetését. Kelet-Poroszországból 1739-ben érkezik az intézet alapítójának hívására Halléba. Bejárja Európát, s mindenütt keresi a kapcsolatot a helyi zsidósággal. Célja nem a térítés, hanem inkább a pietista értelemben vett *megettérés* segítése. A megettérés Isten dolga, az ember csak *causa instrumentalis* lehet a folyamatban.³⁹ Osztja a felvilágosodás és a pietizmus közös alaptételét: az irodalom és az olvasás képes megváltoztatni az embereket. Ezért bármerre jár, nagy számban viszi magával és osztja szét a Callenberg-féle és más hallei kiadványokat.⁴⁰

Kalmár György tehát ezzel a Stephan Schultz-cal lakott együtt legalább egy hónapig, de lehet, hogy tovább is. Útjaik legkésőbb Szmirnában szétváltak; Kalmár innen Konstantinápoly érintésével váratlanul Oroszországba utazik.

1766-ban a debreceni kollégiumnak ajándékoz egy „G. K. Petropoli 1756. Mense 7br.” bejegyzésű, kézirással felírt című könyvet: „Pauli Apostoli Epistola ad Romanos arabice. Seorsum recudi curavit D. Jo. Henr. Callenbergius Theol. & Phil. Prof. Ord. Halae in Typographia Instituti Judaici M DCC XXXI.”⁴¹ Tudjuk, hogy a callenbergi Institutum arab, török és perzsa nyelvű kiadványainak fő elosztó útvonalai Oroszországon, Bécsen és Velencén keresztül vezettek.⁴² Egy, az ötvenes években keletkezett lista szerint Szentpétervárra két példányt kell eljuttatni a mohamedánoknak szánt könyvekből.⁴³ Az is tudható továbbá, hogy az arab nyelvű kiadványok esetében kétféle változatot nyomtak. Az egyiket latin címlappal, kiadó-megjelöléssel és előszóval adták ki, amelyben a szétosztásért felelős „keresztény barátokat” látták el tanácsokkal. Ezek mindig elzárt, titkos példányok voltak, alig készült belőlük pár darab. A kiadványok nagy része azonban címlap és bármiféle olyan bevezető nélkül készült, ami utalhatott volna a nyomtatás helyére, idejére. Látjuk, Kalmár is egy ilyen példányhoz jutott hozzá. Nem cáfolható azonban, hogy olyasvalakitől kapja a példányát, aki ismeri annak címét, hiszen Kalmár pontosan megadja a könyvészeti adatokat, és ha azt ismerte, akkor a könyv származásával is tisztában kellett lennie.

39 Walter BELTZ, *Stephan Schultz, der 2. Direktor des Institutum Judaicum und seine Reisebericht [...] = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU, Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 85.

40 BELTZ 1994, 91.

41 FEKETE Csaba, *Kalmár György és a debreceni kollégium*, Irodalomismeret, 1995/1–2, 129.

42 BOCHINGER 1994, 56.

43 *Oerter, wohin für die Muhammedaner bücher gesendet worden*, Archiv der Franckeschen Stiftungen, Halle/Saale, K 34. További adatok: Konstantinápolyba hat, Kievbe tizenhét, Moszkvába tizennégy, Pozsonyba hét, Erdélybe tizenkettő [!], Magyarországra – külön feltüntetve – nyolc példányt küldtek.

Összefoglalva: Kalmárnak vagy első forrásból, magától Schultztól vagy a callenbergi Institutum egyik oroszországi összekötőjétől pontos információi lehettek az akkoriban első és egyetlen, zsidók és mohamedánok megtérítésére alapított protestáns intézet munkájáról. Azt nem tudni, hogy bármiféle intézményesült viszony kialakult volna közte és az Institutum között, bár Dániel István korábban idézett ajánlólevele – de talán még a Zsidókhöz írt levél héber fordítása is – azt sejteti, hogy annak céljaival azonosulni tudott.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicum utazó munkatársait Callenberg sosem *misszionárius*ként nevezi meg, hanem *reisende Studiosin*ak hívja. Ennek egyrészt praktikus oka volt: ez állt az útlevelükben, hiszen például a Török Birodalomban misszionáriusként nem nagyon utazhattak volna. Emellett a kifejezés – figyelembe véve az úton levés pietista metaforáját – értelmezhető allegorikusan is.⁴⁴ A *Szentpétervári Közlöny* 1756/67-es számában az akkor harminc éves Kalmárt magyar nemzetiségű diákként említi.⁴⁵ Nem valószínű, hogy „diákos” életmódja miatt.⁴⁶ Elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy az útlevelében ez állt. 1757-ben egyedül a Helytartótanács nem fogadta el, hogy *Studiorum Causa* tette meg keleti utazását.⁴⁷ Műveinek és kapcsolatainak részleges ismeretében állíthatom, hogy *de igen*.

44 BOCHINGER 1994, 54.

45 „Венгерской нации Студент Георгий Калмар...” Idézi: PAPP 1958, 348.

46 PAPP 1958, 348.

47 SZELESTEI N. 2000, 79.

ÁCS PÁL

David Hume eszméi a magyar felvilágosodásban*

Az 1770-es években kibontakozó magyar felvilágosodás a kortárs európai gondolkodás bölcséleti alapjaira épült. Az értelem határait kutató „módszeres kételkedés” és a szabad tudományos vizsgálódás igénye nyugat-európai filozófiai hatások nyomán öltött formát Magyarországon. A sokféle alakban megjelenő szkepticizmus a kor társadalmi, vallási és kulturális törekvéseit egyaránt áthatotta.¹

A Bécsben élő „testőr-írók”² az új szellemi érzékenység jegyében láttak neki a modern bölcsélet tanulmányozásának. Tudjuk, hogy nem voltak forradalmárok, de kétségbe vonták a fennálló társadalmi rend törvényes alapjait, és vitatták a tételes vallások dogmáit.³

A felvilágosodás hívei aligha támaszkodhattak arra az ismeretanyagra, amit a honi iskolák közvetítettek számukra, noha ezek a tanintézmények sem zárkóztak el teljességgel a modern természettudományos és filozófiai gondolkodástól.⁴ A kartéziánus bölcsélet alapelemei már a 17. században érvényesültek a magyar oktatásban, később pedig – mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban – Newton és Leibniz tanításai alapján magyarázták a természetfilozófiát.⁵ A 18. században a pesti piarista gimnázium tanárai azt

* A tanulmány angol változata: „Ignoramus”: *David Hume’s Ideas in the Hungarian Enlightenment = The Reception of David Hume in Europe*, ed. By Peter JONES, London, Thommes Continuum, 2005 (The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors and Irish Authors in Europe, series editor: Elinor SHAFFER, 253–267, 385–388).

1 ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat, Egyetemes Philológiai Közlöny*, 42 (1919), 193–220, 43 (1920), 42–53, 44 (1921) 19–34.

2 BALLAGI Aladár, *A Magyar Királyi Testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest, Franklin, 1878.

3 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 69–73, 88–93, 97–106.

4 ÁCS Pál–SZÉKELY Júlia, *Magyar nyelvű irodalom és oktatás a 18. században*, in *Kétfejű sas. A Habsburg uralom Magyarországon* (CD-ROM), szerk. SZENTPÉTERI József, Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület, 2000.

5 TURÓCZI-TROSTLER József, *Les Cartésiens hongrois*, in *Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes*, 10 (1933), 100–125.

az elvet vallották, hogy a teológiának fölösleges küzdenie a szabad gondolkodás ellen.⁶ Ez az eklektikus felfogásmód a hit és az ész világát különválasztó „kettős igazság”, a „veritas duplex” régi, középkori gyökerű elvén alapult.⁷

A bécsi testőrség ifjú magyar entellektüeljei mégis sokat gúnyolódtak egykori tanáraik maradiságán. Nemcsak az oktatás, hanem a kulturális élet egészének korábbi színvonalát is bírálták a felvilágosodás hívei; több-kevesebb joggal a magyar irodalom teljes hiányáról beszéltek. Mindent maguk akartak pótolni – többek között a magyar irodalomból eladdig hiányzó filozófiai esszéket is.⁸

A magyar oktatás és tudományosság nyelve ekkoriban még a latin volt, mely 1836-ig hivatalos államnyelvként szolgált. Magyarul csak 1777-től kezdve tanítottak filozófiát, ami – bölcséleti műnyelv hiányában – komoly nehézséget okozott az előadónak.⁹ A hazai főiskolákon főként olyan tanárok oktattak, akik német egyetemeken szereztek diplomájukat, érthető, hogy számukra Christian Wolff népszerű Leibniz-interpretációja jelentette a *recentior philosophiát*.¹⁰

A Bécs vonzáskörébe került felvilágosult értelmiség szellemi horizontja hirtelen kitágult. Tagadták, „hogy csupán oskola tanítás Plátót Plátónak, Neftont Neftonnak tette volna. Az oskola csak felvetette őket, hanem osztán magok repültek”.¹¹ „Szárnyalni” – vagyis járatosnak lenni a modern irodalmi és filozófiai mozgalmakban – csakis azok tudtak, akik francia nyelvismerettel rendelkeztek.¹² Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc a bécsi császári udvarban a franciát tette a családi érintkezés nyelvévé.¹³ Az 1750-es években szoros politikai szövetség alakult ki Ausztria és Franciaország között. Kaunitz osztrák kancellár párizsi követútjáról hazatérve Bécsben is terjeszteni kezdte a francia szalonok szokásait, valamint az enciklopédizmus és a deizmus francia szellemiségét.¹⁴ Bécs kultúrája francia jelleget öltött. A magyar főurak gyermekei a Mária Terézia alapította új tanintézményekben – a bécsi Teréziánumban, a Szavojai Jenő Lovagakadémián vagy a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémián – sajátították el a francia nyelvet,

6 TAKÁTS Sándor, *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*, Budapest, Hornyánszky, 1895, passim.

7 PFEIFER Vilmos, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, Szeged, A Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Filozófiai Intézete, 1941, 17–18.

8 BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m. (3. j.), 61–69.

9 PFEIFER, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, i. m. (7. j.), 18.

10 SZEKFŰ, Gyula, *A tizennyolcadik század*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 332. (HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, 6)

11 BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 238.

12 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919, 194. skk.

13 H. BALÁZS Éva, *Új dinasztia – megújuló magyar társadalom = Császár és király: Történelmi utazás, 1526–1918* (Kiadás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében, 2001. március 8.–május 1.), katalógus, szerk. FAZEKAS István, UJVÁRY Gábor, Bécs, Collegium Hungaricum, 2001, 68.

14 H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, Budapest, Magvető Kiadó, 1987, 60–74.

s nagy keletje volt köztük a francia könyveknek.¹⁵ Mária Terézia uralkodása alatt a cenzúra igyekezett korlátok köré szorítani a „libertinus” művek kiadását és kereskedelmét. Jellemző módon még a tilalmas könyvek jegyzékét is indexre tették, nehogy az olvasóközönség éppen ebből értesüljön a veszedelmes eszmékről.¹⁶ A francia könyvek beáramlását mégsem lehetett meggátolni. A magyar főúri könyvtárakba százával érkeztek a francia felvilágosodás különféle kiadványai.¹⁷

Bessenyei György – aki 1765-től fogva szolgált a bécsi magyar testőrségben – huszonhárom évesen, teljesen önállóan kezdett bele a francia nyelv tanulásába, s nemsokára tekintélyes franciás műveltséggel rendelkezett.¹⁸ A voltaképpen autodidakta író sokoldalú felvilágosult képzettségre tett szert a császárvárosban.¹⁹ A kor bécsi szokásának megfelelően mindent franciául olvasott, még a német írókat is. Nem meglepő, hogy a brit felvilágosodás eszméivel is francia fordításokon keresztül ismerkedett meg.²⁰

Angolul ekkor még nagyon kisszámú magyar értelmiségi tudott.²¹ Néhány protestáns teológus – a hagyományos egyházi kapcsolatok révén – magánszorgalomból megtanult angolul, eredeti művek fordítására azonban senki sem vállalkozott.²² Nem tudjuk pontosan, hogy Bessenyei és íróbarátai milyen mélységig jutottak el a brit szerzők műveinek ismeretében. Annyi bizonyos, hogy tudásukra francia közvetítéssel tettek szert, s érdeklődésüket, tárgyválasztásukat és értékítéleteiket a bécsi franciás irodalmi körök szellemi áramlatai irányították.²³ Bizonyosan franciául olvasta Clarke és Locke munkáit, és sok jel utal arra, hogy Hobbes és Newton írásaival szintén megismerkedett.²⁴

15 SZEKFŰ, *i. m.* (10. j.), 340.

16 KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, II, Budapest, Közoktatásügyi Kiadványkötet, 1954, 211.

17 ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, Réthy Lipót, 1917.

18 ECKHARDT Sándor, *Le premier philosophe hongrois et la pensée française = La Nouvelle Revue de Hongrie*, 6 (1938), 529–536; Peter F. SUGAR, *The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth-Century Hungary*, in *Journal of Central European Affairs*, 17 (1958): 331–355.

19 WALDAPFEL József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 127–195.

20 A 18. századi, angolból készült francia fordítások bibliográfiáját lásd Ch. A. ROCHEDIEU, *Bibliography of French Translations of English Works, 1700–1800*, Chicago, 1948.

21 FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig: Magyar–angol történelmi és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000, passim.

22 BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1946; BIRÓ Ferenc, *Péczeli József*, in *Irodalomtörténeti Közlemények*, 69 (1965), 405–432, 557–584.

23 H. BALÁZS, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, *i. m.* (14. j.), 32–34.

24 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, *i. m.* (1. j.), 1919: 199, 206, 209–216, 220; 1921: 19, 20, 22, 23, 34.

Bécsi kultúrkörökben a legnépszerűbb angol író ekkortájt Alexander Pope volt.²⁵ Pope deista erkölcsbölcseletét Voltaire tette közkedveltté Franciaországban. Ez a divathullám elérte Bécset, ahol 1761-ben ki is adták Pope műveit, természetesen franciául. 1771-ben talán éppen e könyv alapján tolmácsolta Bessenyei György szabad magyarsággal Pope tankölteményét, *Az embernek próbáját (Essay on Man)*. Bessenyei egyik legelső munkája volt ez a kötet, elmondható tehát, hogy már pályája kezdetén megismerkedett a brit antropológiai gondolkodás alapkérdéseivel.²⁶

Más brit szerzők nevei, művei, gondolatai hasonló, kerülő úton jutottak el Bessenyeihez. 1777-ben kiadott vígjátéka, *A filozófus* francia mintákat követő önálló alkotás.²⁷ A színdarab főszereplője a bölcsesség hasznosságát vitatva a nagy kételkedők, Descartes és Locke szellemét idézi, ám náluk is többre értékeli egy ma már kevésbé ismert filozófust, Jean-Baptiste-René Robinet-t. A magyar felvilágosodás-kutatás már régen rámutatott arra, hogy a jezsuita rendből kilépett francia szabadgondolkodó, az 1761-ben megjelent *De la nature* című könyv szerzője volt Bessenyei György kedvenc filozófusa.²⁸

Robinet a természet harmóniáját a jó és a rossz princípium kiegyensúlyozottságával magyarázza. Robinet dialektikája azért nyerte el a magyar gondolkodó tetszését, mert szellemes választ talált benne a felvilágosodás egyik alapkérdésére, a „rossz problémájára”, a *problème du malra*.²⁹ Már Pope tankölteményéből is azt olvasta ki, hogy minden létezés ellentétes elemek harcából formálódik. Robinet még világosabban magyarázta meg számára, hogy a szenvedés természetes kiegészítője az öröm, a pusztulás a keletkezés – a rothadásból új élet születik.³⁰

Szinte bizonyos, hogy a Robinet iránti lelkesedés vezette el Bessenyeit David Hume műveire. Robinet volt ugyanis Hume egyik francia fordítója, aki az erkölcsi esszék, valamint az *An Enquiry concerning the Principles of Morals* francia interpretációjával

25 SZAUDER József, *Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1970, 233–240; FEST, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig*, i. m. (21. j.), 274–293, 348–355.

26 BESSENYEI György, *Az embernek próbája*, kiad. HARSÁNYI István, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912 (Régi magyar könyvtár, 30); BESSENYEI György, *Költemények*, szerk. GERGYE László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991 (Bessenyei György Összes Művei).

27 BESSENYEI György, *A' Filozófus* = BESSENYEI György, *Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990 (Bessenyei György Összes Művei)

28 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919: 206–208, 220; 29, 34; WALDAPFEL, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, i. m. (19. j.), 164, 176, 177; BÍRÓ, Ferenc *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976, 159–162; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 187. skk.

29 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 160; vö. VOLTAIRE, *Vers a lisszaboni földrengésről, avagy annak az elvnek a vizsgálata, hogy minden jól van*, ford. PETRI György = *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, szerk. LUDASSY Mária, Budapest, Gondolat, 1975, 304–309; UÓ, *Rossz*, in *Filozófiai abécé*, ford., szerk. RÉZ Pál, Budapest, Európa, 1983, 361–366.

30 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919: 206.

(*Essais de morale, ou Recherches sur les principes de la morale*) öregbítette a skót filozófus európai hírnevét.³¹ Hume könyvei természetesen tilalmi listán voltak a katolikus Bécsben, Bessenyei azonban könnyen hozzájuthatott a nem engedélyezett kiadványokhoz is. Egyik legjobb barátja és támogatója, Kollár Ádám Ferenc a bécsi Hofbibliothek igazgatója volt.³² Az ő révén betekintést nyerhetett a szigorúan őrzött könyvtár anyagába, ahol a tiltott irodalomból jelentős gyűjteményt alakítottak ki – többek közt Hume filozófiai művei is megtalálhatók voltak itt.³³ Bessenyei egyébként 1780-tól maga is a Hofbibliothek tiszteletbeli könyvtáróra lett. Nem tudni, hallotta-e hírét annak, hogy a skót filozófus – angol követségi titkárként – 1748-ban Bécsben is megfordult, s belekóstolt a császárváros kulturális életébe. Arról aligha volt tudomása Bessenyeinek, hogy amikor 1767-ben Hume a Foreign Office helyettes államtitkára lett, hatáskörébe tartozott a Nagy-Britannia és Bécs közti kapcsolatok felügyelete is.³⁴

Bessenyei György 1774-ben egy esszégyűjtemény írásába kezdett. A jelentős részben filozófiai eszme-futtatásokat tartalmazó kötet – Holbach nyomán – *A természet rendje* (*Système de la Nature*) címet viselte.³⁵ Sohasem jelent meg nyomtatásban, de számos kézírata ismeretes. Nemrégiben egy újabb, minden eddiginél bővebb másolatára bukkantak Debrecenben, mely – a korábban ismert változatoktól eltérően – megnevezi a mű forrásait is: eszerint a gyűjtemény gondolatai „Voltaire-ből, Robinet-ből, Mirabeau-ból [Holbach álneve], Rousseau-ból, Hume-ből, Friedrichből [II. Frigyes]” valók. Ez a felsorolás különösen David Hume nevének említése miatt jelentős, hiszen a többi filozófust eddig is számon tartották Bessenyei forrásai közt. Kiváltképpen érdekes az a körülmény, hogy a lista Robinet társaságában szerepelteti Hume-ot. Beszédes bizonyítéka ez annak

31 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 223–224. – Az aradi Biblioteca Județeană állományában jelenleg a következő Hume-kötetek találhatóak (ezekért az adatokért Kakucska Máriának tartozom köszönettel): *Das Genie des Herrn Hume, oder Sammlung der vorzüglichsten Grundsätze dieses Philosophen*, Leipzig, 1774; *Essais moraux et politiques*, I–II, Amsterdam, 1764; *Discours philosophiques*, Amsterdam, 1754; *Oeuvres philosophiques*, I–V, Londres, 1764; *Histoire d'Angleterre*, I–IV, Amsterdam, 1765; *Geschichte von England*, I–IV, Breslau, 1767; *Geschichte von Großbritannien*, I–II, Breslau, 1762; *Moralische und politische Versuche als dessen vermischte Schriften*, Hamburg, 1756; *Sittenlehre der Gesellschaft*, Hamburg, 1756; *History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*, London, 1825; *Vermischte Schriften über die Handlung und die anderen Quellen des Reichthums eines Staats*, Leipzig, 1766; *Vier Abhandlungen*, Quedlinburg, 1759. [Natürliche Geschichte der Religion, Von den Leidenschaften, Vom Trauerspiel, Von den Grundregel des Geschmacks].

32 VÖ. KOLLÁR Ádám Ferenc, *Levelezése*, kiad. Soós István, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000.

33 BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások: 1773–1781*, kiad. KÓKAY György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 38.

34 GÁL István, *David Hume magyar vonatkozásai, Filozófiai Szemle*, 15 (1971), 716–718.

35 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.)

– amit eddig csak sejteni lehetett –, hogy Robinet révén Bessenyei valóban olvasta és felhasználta Hume írásait.³⁶

Pontos forráshivatkozások hiányában aligha lehet hitelesen megállapítani azt, hogy Hume-nak mely műveiből merített Bessenyei. A filozófiai esszék tematikája, kérdésfeltevései és bizonyos szövegpárhuzamok mégis valószínűsítik, hogy szerzőjük a Robinet fordította *Principles of Morals*³⁷ mellett az *An Enquiry concerning Human Understanding* szövegét is ismerte.³⁸

Bessenyei filozófiai alapállását kezdettől fogva a mérsékelt szkepticizmus határozta meg. „Ignoramus et ignorabimus. Ismereteink csak érzékeink útján gyarapodhatnak” – így összegzi Eckhardt Sándor Bessenyei szkepticizmusát.³⁹ Lépten-nyomon a megismerés korlátaiba ütközött, s kétségeinek sokaságát a szkeptikus filozófia paradoxonjaival igyekezett feloldani. Tételeit rendszerint olvasmányjaiból vette, diszkurzív levezetésekre nem vállalkozott – az esszéműfaj ezt nem is igen engedte volna meg –, de sokszor szolgált ötletes és egyéni argumentációval. Bessenyei sohasem lépett ki a deizmus eszme köréből, de ezen belül maradvá, fiatalkori műveiben – így a szóban forgó esszékötetben, *A természet rendjében* is – a következetes szabadgondolkodás irányába hajlott. Jó okunk van tehát feltételezni, hogy Hume filozófiájából az emberi megismerés módozataira és korlátaira vonatkozó tételeket, nevezetesen a kauzalitás kérdéskörébe tartozó paradoxonokat hasznosította.

Isten és a természet viszonyáról Bessenyei szerint azért nem fogalmazhatunk meg érvényes ítéleteket, mert ezek a megállapítások sohasem mutatnak túl a természetten, aminek az ember is része.⁴⁰ Ez az okfejtés az *Enquiry* 7. fejezetének a Legfőbb Lényről szóló bekezdésével analóg: „Még el sem jutottunk elméletünk utolsó láncszeméhez, s már rég Tündérországba kerültünk, ott pedig nem bízhatunk meg az érvelés szokásos módszereiben” – írja Hume.⁴¹ Bessenyei szerint Isten közkeletű attribútumai – végtelenség, tökéletesség – tapasztalati úton felfoghatatlanok.⁴² Ez a megállapítás viszont Hume-nak *A különleges gondviselésről és a túlvilági életről* szóló bölcselkedésével rokonítható: „Amit mi felsőbbrendű tökélynek képzelünk, a valóságban lehet fogyatékoság is. De ha

36 SZILÁGYI Ferenc, *Bessenyei megtalált „Ósholmi”-ja*, *ItK*, 94 (1990), 256–271.

37 David HUME, *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*, ford. MIKLÓSI Zoltán, BABARCZY Eszter, utószó LUDASSY Mária, Budapest, Osiris, 2003.

38 David HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, ford. VAMOSI Pál, utószó, jegyzetek SZENCZI Miklós, Budapest, Nippon, 1995.

39 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919, 215.

40 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 123.

41 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. (37. j.), 69–70.

42 „Gyere tovább, menjünk rendre, és lássuk: ha megfoghatod-é az Istennek tulajdonságait? Soha nem kezdődött, soha nem végződik (...), jó-é hozzánk vagy nem? Feltéven, hogy az Istenről, maga léte szerint, egy gondolatot sem formálhatsz fejedben, tedd fel azt is, hogy ötlet magában éppen nem egy cikkelyre nézve is”: BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 123.

mégoly nagy tökély volna is, amennyiben a Legfőbb Lénynek olyasmit tulajdonítunk, ami alkotásaiban ténylegesen sohasem nyilatkozik meg a maga teljességében, ez inkább hízelgésre és ömlengésre vall, semmint helyes gondolkodásra” (*Enquiry* 11).⁴³ Bessenyei tehát Hume-mal együtt vallotta, hogy „az Istenséget csakis alkotásaiból ismerhetjük” (*Enquiry* 11),⁴⁴ ám a probléma megoldását – a skót bölcseletől eltérő módon – a franciás körökben divatos „spinozizmus”⁴⁵ eszmekörében látta: „Ez a szó, Isten, nem tészen egyebet, hanem örök és véghetetlen, mindenüvé kiterjedő lételt és természetet”.⁴⁶

Test és lélek, szellem és anyag kapcsolatának „misztériuma” erősen foglalkoztatta a magyar bölcselet. Locke gondolatmenete nyomán arra a meggyőződésre jutott, hogy „a test nem adhat lelket, mert a lélek nem test”.⁴⁷ Ezt az állítását a hegedűről szóló szép példázattal támasztja alá Bessenyei, ami nyilvánvalóan a lantról szóló – a korban népszerű – antik leírásokból származik: „Az egész természetnek testét így nevezzük: ég, föld, tűz, víz. Ennek a négy dolognak egymásba való alkottatása szül osztán sok ezer dolgokat, melyek nem testek, sem nem lelkek, de mégis sok módon éreztetnek. Példának okául végy elő egy hegedűt, nézd meg, hányféle dolgokból van öszveszedve: fa, húr, enyv, lószőr, szurok. Mesterségesen öszvecsinálva s bizonyos grádusokig felvonva hangot adnak magokból. Egy hegedűn hány ezerféle nótát el lehet húzni, mely nóta közül távolról, füleden által, elmédben mindenik más változást szül. Mondd meg most, hogy az a hang, mely két, három szobán keresztül füleden szívedbe megyen, tűz-é, föld-é, levegő-é, víz-é? Úgy-é, hogy egyik sem ezek közül, s nem is lélek?”⁴⁸ Locke követőjeként Bessenyei is a holt anyagban lakozó titokzatos „gondolkozó erő”-nek képzelte a lelket, amely az értelem közreműködése révén tevékeny⁴⁹ – s e kérdésben olykor hajlamosnak mutatkozott a materialisták nézetét osztani, máskor viszont Malebranche okkazonalizmusával szimpatizált.⁵⁰ A „lélek nem anyagi voltával” kapcsolatos kétségeit persze Hume olvasása is táplálhatta, aki az *Enquiry* 7. fejezetében azt kérdezi: „hol akad a természetben a test és a

43 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. (37. j.), 140.

44 Uo., 139.

45 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 132–180; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m. (3. j.), 80–82; VÖ, *Spinoza élete és szelleme avagy Értekezés a három impostorról* (*La vie et l'esprit de Mr Benoit de Spinoza: Traité des trois imposteurs*), ford., utószó BALÁZS Péter, szerk. KESERŰ Gizella, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2005 (Fiatal filológusok füzetek. Korai újkor, 5)

46 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 133.

47 Uo., 131.

48 Uo., 130–131.

49 VÖ, John LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, ford. DIENES Valéria, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, II. 1. 11. §

50 ECKHARDT, *Bessenyei és a francia gondolat*, i. m. (1. j.), 1919: 204; BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 36, 137; HAJÓS József, *Malebranchiana = Uő, Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, Kolozsvár, Kriterion, 1999, 194–202.

lélek kapcsolatánál rejtélyesebb elv”?⁵¹ Ám a magyar bölcseletnek valószínűleg nem volt pontos fogalma azokról a szkeptikus megfontolásokról, amelyek Hume-ot mind az „ateistáktól”, mint a „teistáktól” elválasztották. (*A lélek nem anyagi voltáról; Treatise I. iv. 5.*)⁵²

Hit és tudás szembeállításakor Hume gondolatainak még kézzelfoghatóbb nyomaira bukkanhatunk Bessenyeinél. A felvilágosodás íróihoz hasonlatosan Bessenyei is csúfondáros kifejezésekkel illeti a hitből fakadó meggyőződéseket, s nemcsak a boszorkányokban és kan ördögökben való hitet,⁵³ hanem a kinyilatkoztatott vallások hitbizonyosságait is babonáságnak tartja. Két teljes fejezetet szentel a csodák és csodatételek cáfolatának. Ellenérvei feltűnően összecsengenek Hume-nak *A csodákról (Enquiry 10)* szóló fejtegetéseivel.⁵⁴ Köztudomású, hogy ez a könyvrészlet volt Hume leghírhedtebb írása.⁵⁵ Bessenyei szerint a csoda ellen felhozható két legfontosabb érv az, hogy ellenkezik a tapasztalattal és megsérti a természet rendjét.⁵⁶ Tudjuk, hogy Hume is éppen ilyenformán okoskodik. A csodákkal szemben támasztható gyanú forrásai között Bessenyei a tanúbizonyosságok hiteltelenségét említi első helyen: „Voltak régen e világban csodák, de mégis honnan tudod? Emberek mondják.”⁵⁷ Ez a fejtegetés egyértelműen Hume nézeteit visszahangozza: „az emberi tanúságtételeknek csakis a tapasztalat adhat hitelességet, ámde ugyanez a tapasztalat szolgáltat nekünk bizonyosságot a természeti törvényekről is” – írja a skót filozófus.⁵⁸ Bessenyei szerint az is gyanúra adhat okot, hogy az egymásnak ellentmondó kinyilatkoztatások egyaránt táplálják a csodákba vetett hitet. Ám „ha ez helyes hit, úgy a muhamedánoknak igaz hitek van, mert nekik is azt mondják tanítóik..., hogy Muhamed Isten embere volt s csodákat tett”.⁵⁹ A Mohamed csodáira történő hivatkozás alighanem szintén Hume-allúzió: „Róma, Törökország, Sziám és Kína vallásai nem állhatnak mind együttesen szilárd alapon (...). E gondolatmenetnek megfelelően, ha Mohamed vagy utódai csodatételeiben hiszünk, néhány barbár arab tanúskodása szolgál számunkra bizonyítékul” – mondja Hume.⁶⁰

51 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 63.

52 David HUME, *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE György, utószó, jegyzetek LUDASSY Mária, Budapest, 1976, 314–338.

53 BESSENYEI, *A Holmi, i. m.* (11. j.), 303–307.

54 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 104–125.

55 FRANCIS BECKWITH, *David Hume's Argument Against Miracles: a Critical Analysis*, Lanham, Md., London, University Press of America, 1989.

56 BESSENYEI, *A Holmi, i. m.* (11. j.), 127–129, 138–141.

57 Uo., 140.

58 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 121.

59 BESSENYEI, *A Holmi, i. m.* (11. j.), 140.

60 HUME, *Tanulmány az emberi értelemről, i. m.* (37. j.), 116.

A hittel szembeállítható tudományos megismerés igaz módját Bessenyei a matematikai természetű bizonyosságokban látja,⁶¹ könyvének *Font, szám, mérték, emberi tudomány* című fejezetében: „Ezekről a mértékekről és számokról kél fel minden emberi ismértség és tudomány” – mondja a magyar író, s azt is megállapítja, hogy az erkölcs éppen abban különbözik a tudomány tényeitől, hogy ezt „nem lehet fontba tenni”, „mert csak érzésbe van”.⁶²

Ez a megállapítás a tényítéletek és a matematikai igazságok alapvető különbségéről szóló hume-i eszmefuttatásokkal⁶³ vezet át bennünket az erkölcsi megkülönböztetések szkeptikus analíziséhez. „Video meliora proboque, deteriora sequor” (Látom a jót, helyeslem is, mégis a rosszat követem) – alkalmazza Hume az antik szállóigét (Ovidius, *Metamorphoses*, VII. 20.).⁶⁴ Bessenyei is úgy véli, hogy erkölcsi értelemben nem vezet út a gondolat világából a test világába, vagyis az erkölcsi döntések észérvekkel nem igazolhatók. Ezek forrása nem az értelem, hanem az emberi természet, vagyis az *erkölcsi érzék*: „az emberek sohasem úgy élnek, cselekszenek, mint tanítanak, tanácsolnak és okoskodnak”.⁶⁵

Bessenyei György hosszú pályafutása alatt sok egyéb filozófiai művet is alkotott, ám ezekben hiába keresünk hivatkozásokat Hume írásaira vagy gondolataira. Ennek több oka is lehet. Egyfelől arra gondolhatunk, hogy a skót bölcselő jelentőségét nem ismerték fel kellőképpen azok a bécsi intellektuális körök, amelyekhez a magyar felvilágosodás első nemzedéke igazodott. Az is tény, hogy Hume rendszerének ekkor még Párizsban is csak kevés valódi értője akadt.

Másfelől tekintetbe kell venni, hogy az 1770-es évek második felében Bessenyei filozófiája némiképp átalakult, radikalizmusa megtorpant, önnön kétségeivel szemben is súlyos aggályai voltak.⁶⁶ A *Holmi* címmel 1779-ben sajtó alá adta esszéjétének átdolgozott változatát, ebből azonban kimaradtak a következetesen végigvitt szkeptikus fejtegetések, s bekerültek olyan újabb írások, amelyek kifejezetten az istenhit és a lélek halhatatlansága megtámogatásának céljából keletkeztek. A nyomtatásban megjelent Bessenyei-művek visszafogottságát persze a cenzúra is indokolhatja, mégis megállapítható,

61 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 224.

62 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 331–332.

63 „Ha kézbe vesszünk bármilyen kötetet, például egy iskolás metafizikai művet, csak azt kell kérdeznünk: tartalmaz-e valamilyen mennyiségre vagy számra vonatkozó elvont okfejtést? Nem tartalmaz. S tartalmaz-e valamilyen tényekre vagy létre vonatkozó tapasztalati okoskodást? Azt sem tartalmaz. Akkor tűzbe vele, mert ez esetben csak szofisztika és okoskodás.” – HUME, *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. (37. j.), 159.

64 HUME, *Értekezés az emberi természetről*, i. m. (52. j.), 870. – lásd a kötet utószavát.

65 BESSENYEI, *A Holmi*, i. m. (11. j.), 154; Vö. HUME, *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*, i. m. (37. j.) – Lásd *Az erkölcsi érzés* című fejezetet, 109–117.

66 BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, i. m. (28. j.), 132–136.

hogy az idő előrehaladtával a magyar filozófus igyekezett megfékezni önnön gondolatainak szabadságát. A gyakorlatban ez a szkeptikus bölcelet végkövetkeztetéseiről való lemondást jelentette, visszatérést a Newtont szimplifikáló Clarke megnyugtatóbbnak látszó fiziko-teológiájához.⁶⁷ Könnyű belátni, hogy Bessenyei „fordulatában” a magyar gondolkodásba mélyen beivódó „kettős igazság” elve él tovább.⁶⁸

*

A magyar felvilágosodás második, fiatalabb írnemzedéke számára sok tekintetben Bessenyei Bécsben kiadott kötetei közvetítették az új eszméket, Hume gondolatai tehát ilyen úton nem hagyományozódtak tovább. Érthető, hogy nem Bessenyei barátainál és követőinél, hanem legfőbb ellenlábásánál, a protestáns hitvédő Teleki Józsefnél bukkanhatunk Hume nézeteinek újabb visszhangjára.

A protestáns egyházvezetés elvileg rokonszenvezett a felvilágosodás tolerancia-gondolatával, valójában azonban idegenkedve fogadta az újtás csaknem minden formáját. Mivel Mária Terézia alatt a protestánsok hátrányt szenvedtek, hajlamosak voltak arra, hogy minden felvilágosult gondolatban és intézkedésben katolikus elnyomást gyanítsanak. A korszerű eszmék valóban könnyebben jutottak el a katolikusokhoz, mint a reformátusokhoz; a katolikus főúri könyvtárakban sokkal több francia művet találhatunk,

67 A fiziko-teológiai irodalom (Thomas BURNET, *The Sacred Theory of the Earth*, 1681–1689; John RAY, *The Wisdom of God in the Creation*, 1691; William DERHAM, *Physico-Theology, or a Demonstration of the Being and Attributes of God from his Work of Creation*, 1713; ez utóbbi magyarul is megjelent SEGESVÁRI István fordításában: DERHÁM Viliám, *Physico-Theologica az az Isten Lételének és Tulajdonságainak a' Teremtés munkáiból való megmuttatása*, Bécs, Trattner, 1793) magyarországi elterjesztésében komoly szerepe volt Bessenyei 1779 utáni – visszafogottan szkeptikus – filozófiájának, melyben, érthető módon, már kevés szerep jutott Hume vallási nézeteinek. Vö. SZAUDER József, *Az estve és Az álmok keletkezése = Uő, Az estve és Az álmok. Felvilágosodás és klasszicizmus*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 220–269. – Hume és a hozzá közel álló szabadgondolkodók megmosolyogni való naivitást láttak Clarke argumentumaiban: *Brit moralisták a 18. században*, szerk., ford. MÁRKUS György, utószó LUDASSY Mária, Budapest, Gondolat, 1997, 802–807. – Bessenyei mindazonáltal a későbbiekben is visszavisszakanyarodott a szkeptikus dilemmákhoz. Kéziratban maradt munkái egyértelműen ezt igazolják. A tipródás és bizonytalanság továbbélését bizonyítja az is, hogy újra meg újra nekikezdett Pope magyarításának. A mű 1771-es és 1803-as szövegezésének különbségeit lásd BESSENYEI, *Az embernek próbája*, i. m. (26. j.). Élete vége felé *A természet világával* a Pope-éhoz hasonló filozófiai tankölteményt kívánt alkotni. A kései művek írás-módszerére jellemző, hogy a leírt tétellel szemben azonnal megfogalmazódik a kétség is, és ez rögtön bekerül a hosszú jegyzésekbe: BESSENYEI György, *Az embernek próbája vagy a józan okosság*, szerk. MARTON Jenőné, KOVÁCS Andrásné, SIMOR András, előszó SIMOR András, Budapest, Táncsics Mihály Gimnázium, 1991. (Ezekre a szempontokra Demeter Júlia hívta fel a figyelmemet.)

68 PFEIFER, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, i. m. (7. j.), 18.

mint a protestáns bibliotékákban. A külföldjáró protestáns diákok jobbra elkerülték Franciaországot – XIV. Lajos protestánsüldözéseinek emléke még elevenen élt –, inkább a svájci és holland szellemi központokat látogatták.⁶⁹

A felvilágosodáshoz való viszony végül is megosztotta a magyar protestánsokat. A Mária Terézia iskolareformjaiért lelkesedő Bessenyei György kilátástalan egyházügyi küzdelmet folytatott a magyar reformátusok politikai vezérével, gróf Teleki Józseffel.⁷⁰ Teleki nagy felkészültségű tudós volt, maga is igen járatos a legújabb filozófiában és teológiában. Európai utazásai során rendkívül hatékony kapcsolatrendszer alakított ki. Genfből kirándulva meglátogatta Voltaire-t, Montmorency-ban Rousseau-val ebédelt, eljárt az enciklopédisták társaságába, és a francia királyi udvarban is fogadták.⁷¹ Az egyházi tanokra nézve veszedelmes felvilágosult nézetek iránt növekvő ellenszenvet táplált, s bázeli tanárának, Daniel Bernoullinak biztatására maga is a hitvédők sorába állt. 1760-ban és 1762-ben Leidenben nyomtatta ki a kinyilatkoztatott vallás védelmében *Essai sur la foiblesse des Esprit-forts* című tanulmányát.⁷² A kis kötet az ateisták és a természetes vallást hirdető „naturalisták”, legfőképp Voltaire nézetei ellen saját módszerüket, a racionalista filozófia érveit sorakoztatja fel. Teleki Isten fogalmából kiindulva észkokokkal igyekezett alátámasztani a csodákba, a misztériumokba, a megváltásba és a feltámadásba vetett hitet. Jellemző, hogy a megrogzött racionalistákat támadó könyv Rousseau tetszését is elnyerte (mind Teleki, mind Rousseau lelkesedett Clarke fiziko-teológiájáért),⁷³ a francia filozófus maga vállalkozott arra, hogy segít népszerűbb formába önteni, és nagyobb sikerre vinni Teleki esszéjét – ám ez a terv nem vált valóra.⁷⁴

Az *Esprit-forts* nemzetközi fogadtatása nemcsak Rousseau érdeklődése miatt mondható jelentősnek. A kötetre a francia jezsuiták is felfigyeltek, és híres lapjukban, a *Journal de Trévoux* 1761. áprilisi számában terjedelmes recenziót jelentettek meg Teleki munkájáról. A jezsuita kritikus voltaképpen elismerően szól az *Essai*-ről, s tételeit a hitvédelem szempontjából hasznosaknak és megalapozottaknak véli. Számunkra különösen azok a reflexiók érdekesek, melyek Telekinek a csodákról alkotott véleményére vonatkoznak. Teleki ugyanis tiszteletben tartja a természeti törvényeket, de védelmére kel

69 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 424–428.

70 WALDAPFEL, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, i. m. (19. j.), 130–131; F. CSANAK Dóra, (1983) *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 253–260.

71 *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai, 1759–1761*, szerk. TOLNAI Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 7).

72 ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, Franklin, 1924, 191–193; F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 106–161.

73 ECKHARDT, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, i. m. (72. j.), 88.

74 F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 121–124.

azoknak a csodás eseményeknek, amelyek a teremtésben támadt rendetlenségek kiegyenlítésére szolgálnak. A világ semmiből való teremtését nem kisebb csodának véli, mint azokat, amelyekben a „naturalisták” kételkednek. A jezsuita recenzens Teleki álláspontját alkalmasnak tartja arra, hogy Hume nézeteivel polemizáljon.⁷⁵ Teleki komolyan foglalkozott azzal, hogy könyvét továbbfejlessze és kibővítse, mivel válaszolni szándékozott a műve ellen írt felvilágosult cáfolatokra. Az átdolgozás sajnos nem készült el, de fennmaradt a tervezett mű vázlata. Ebből kiderül, hogy Teleki válaszolni kívánt Hume-nak a csodákról írt fejtegetéseire, és külön fejezetet szeretett volna írni a természetes vallásokról és a természetes morálról.⁷⁶

Teleki József tehát – ellenérzéssel bár –, de folyamatosan olvasta és gyűjtötte Hume kötetait. Fiának, Teleki Lászlónak is Hume-ot ajánlotta olvasmányul,⁷⁷ hatalmas könyvtárában megvoltak a skót filozófus *Pensées Philosophique et Morales* (1767) és *Discours Politique* (1755) című kötetei.⁷⁸

Teleki később is igyekezett csillogtatni filozófiai tudását. 1777-ben a pesti piarista gimnázium filozófiavizsgáján megnyitó beszédet tartott. Kéziratai között fennmaradt az előadás vázlata, amiből világosan kiderül, hogy eredeti elképzelése szerint Hume *Enquiry*-jének 12., *Az akadémikus vagy szkeptikus filozófiáról* szóló fejezetére óhajtott reagálni. Teleki szónoklatterve egészen a szenzualizmus hume-i kritikájáig jut el – itt azonban a fejtegetés megszakad. A gróf alighanem túl nehéznek és bonyolultnak tartotta mindezt, s a végleges orációból elhagyta.⁷⁹

*

David Hume hírneve nemcsak a felvilágosodás és a hitvédelem csatornáin jutott el Magyarországra. Az „anglománia” divatjelenség volt: Bécs e tekintetben is Párizst utánozta, a magyarok pedig az osztrákokat követték. Az 1780-as években a Nagy-Britanniát megjárt utazók angol irodalmi klubot alapítottak Bécsben, s ezzel egy időben Londonban is szerveződött egy „bécsi klub”. Ezek a társaságok az utazás divatját terjesztették, a londoni székhelyű „bécsi klub”-ba azok léphettek be, akik legalább fél évet a császárvárosban töltöttek. A bécsi „angol klub” tagjai közé tartozott Széchényi Ferenc gróf is. 1788-as nagy-britanniai utazása során naplót vezetett, ebből kiderül, hogy találkozott Adam

75 Uo., 151–153.

76 F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 441–442; F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 124; Vö. DAVID HUME, *Beszélgetések a természetes vallásról*, ford. HARKÁNYI András, Budapest, Atlantisz, 2006.

77 F. CSANAK, *Két korszak határán: Teleki József*, i. m. (70. j.), 332.

78 F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára*, i. m. (76. j.), 419–420.

79 F. CSANAK Dóra, *Teleki József könyvtára*, i. m. (76. j.), 246–248.

Smith-szel, meglátogatta Robertsont és tiszteletét tette David Hume sírjánál. Az „anglománia” révén tehát Magyarországon is jelentősen gyarapodtak a brit gazdaságpolitikai gondolkodásra vonatkozó ismeretek.⁸⁰

A 18–19. század fordulóján a brit gondolkodás iránti érdeklődés egyre inkább összekapcsolódott a szellemi, politikai és nemzeti szabadságküzdelmekkel. A Habsburg Birodalomban II. József halála után a központilag irányított reformfolyamat visszafordult, hiszen az uralkodó a halálos ágyán rendeletei javát „egyetlen tollvonással” visszavonta.⁸¹ A francia forradalmi eszmék és a függetlenségi mozgalmak híveinek II. Lipót és I. Ferenc uralkodása alatt fokozódó elnyomással kellett szembenézniük.⁸² A bebörtönzött magyar jakobinusok között volt Kazinczy Ferenc is, aki lelkesedett II. József reformjaiért, buzgón olvasta Bessenyei írásait, egyszersmind pártolója volt a nemzeti újjáéledés gondolatának. Hétéves fogsága alatt szüntelenül írt és olvasott; brünni börtönében például David Hume brit történelmébe mélyedve múlatta az időt.⁸³ Nem tudni, hogy mi az, ami igazán megragadta figyelmét a monumentális alkotásból. Lehet, hogy észrevette a mű középkori tárgyú részének magyar vonatkozásait: abban a fejezetben, amelyben Hume német források alapján elbeszéli Nagy Kanut fiainak Magyarországra menekülését.⁸⁴ Mégis leginkább arra gondolhatunk, hogy – miként a legtöbb kortárs forradalmár – I. Károly kivégzésének „pártatlan” leírásában lelte kedvét.⁸⁵ Hume *History of England*-je egyébként Klimó György pécsi püspök jelentős könyvtárában is megvolt.

A Kazinczy Ferenc utáni irónemzedéknél már a felvilágosodás eszményeiből való kiábrándultság jelei mutatkoztak. Jellegzetes szellemi utat járt be ekkor Kölcsey Ferenc, aki a filozófia kérdései iránt is komolyan érdeklődött. A klasszicizmus felől a romantikába hajló irodalmi fejlődésének – a bölcelet síkján – a felvilágosodás szkepticizmusától az új típusú, „kritikai” szemlélet felé való közeledése felel meg. Kölcsey elismeri a szkepszis filozófiatörténeti jelentőségét, ám gondolkodását egyre inkább „a tapasztalat omladékain” feltűnő transzcendentális idealizmus formálja. A tapasztalatba vetett hit lerombolóin az ó- és újkori szkeptikusokat, többek közt Hume-ot érti, akik kételyeikkel csak arra sarkall-

80 FEST, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig, i. m.* (21. j.), 308–316. – A magyarok angliai utazásainak megszervezésében nagy szerepe volt Georg Christoph Lichtenberg göttingeni professornak, aki kitűnő kapcsolatrendszerrel rendelkezett III. György országában: H. BALÁZS, *Új dinasztia – megújuló magyar társadalom, i. m.* (13. j.), 69–70.

81 ifj. BARTA János, *A nevezetes tollvonás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

82 ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon, i. m.* (72. j.), 146–162.

83 KAZINCZY, Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911, 19. köt., 53; FEST, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig, i. m.* (21. j.), 368.

84 Vö. GÁL, *David Hume magyar vonatkozásai, i. m.* (34. j.)

85 DAVID HUME, *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*, V. 49; Vö. JAMES FIESER, *Early Responses to Hume's History of England*, Bristol, Thoemmes, 2002.

ják az emberi szellemet, hogy az „kulcsot, fonalat és fáklyát” keressen.⁸⁶ „Nihil est in sensu quod non fuerit prior in intellectu” – fordítja visszájára Kölcsey a locke-i maximát.⁸⁷ Nem véletlen, hogy Voltaire és Rousseau kontroverziájában a magyar költő egyértelműen az idealista Rousseau pártját fogja, hangsúlyozva, hogy „senkit a francia filozófusok Rousseau-nál inkább nem üldöztek. Voltaire, D’Alembert, Diderot, Hume mind öszveesküdtek őellene, hogy litterátori hírnevétől megfosszák”.⁸⁸ A „jólelkű” Hume-ot olyan megingathatatlan szkeptikusnak láttatja Kölcsey, aki Locke empirizmusát ledöntő elméletével teljes bizonytalanságba taszította a gondolkodást: „Hume-nak a maga széksziszében még a revelációra [vagyis a kinyilatkoztatásra] sem jutott eszébe rekurálni [hivatkozni], mint akár Huet, akár Bayle”.⁸⁹

Nem nehéz felismerni, hogy a Hume felett pálcát törő Kölcsey Ferenc kritikája valójában már Kant filozófiájának hatását mutatja. A kantianus bölcsekedés természetesen a magyarországi Hume-recepció történetében is új fejezetet nyit. Kant nézetei figyelemreméltó gyorsasággal találtak utat Magyarországra – főként a német egyetemeken tanuló protestáns diákok közvetítésével. A francia felvilágosodás eszméi többnyire kívül rekedtek a magyar iskolák falain – s ha mégis bebocsátást nyertek, ellenszenvvel és kritikával fogadták őket. Más volt a helyzet Kanttal. Az 1790-es években a protestáns iskolákban többen is nyíltan, fenntartások nélkül kezdtek oktatni a königsbergi bölcsező tanait. Arra lehetett számítani, hogy az általánosan elterjedt Leibniz–Wolff-féle világmagyarázat helyét a kanti apriorizmus foglalhatja el a filozófiaoktatásban. Pápán, Debrecenben és Erdélyben nagy lelkesedéssel fejtegették a kanti *noumenon* (*Ding an sich*) fogalmát, s a kritikai filozófia alapelemeinek magyarázatakor természetszerűen az immár meghaladottnak látszó brit szkeptizmus – többek közt Hume – kategóriái is előkerültek.⁹⁰ A Milton-fordító Nagy Sámuel – aki egyébként a német pietista fiziko-teológia népszerűsítésével szerzett érdemeket⁹¹ – 1793-ban Kant szellemében kezdte magyarázni

86 SZAUDER József, *Kölcsey, Kant s a görög filozófia* = Uő, *A romantika útján*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961, 164.

87 Uo., 172.

88 KÖLCSEY Ferenc, *Kiadatlan írásai 1809–1811*, kiad. SZAUDER József, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 243; Vö. David HUME, *A concise and genuine account of the dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau: with the letters that passed between them during their last controversy*, London, T. Becket and P. A. de Hondt, 1766.

89 KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 975.

90 HORRAY László, *Kant első magyar követői*, in *Irodalom és felvilágosodás*, i. m. (76. j.), 201–228; HAJÓS József, *Korai Kant-kötetek Kolozsvárt; Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből* = Uő, *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, i. m. (50. j.), 305–310, 328–377.

91 Heinrich SANDER, *Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*, ford. NAGY Sámuel, Pozsony-Komárom, 1794.

a filozófiát a debreceni református kollégiumban.⁹² Stúdiumaihoz Hume *Treatise*-ének német fordítását is felhasználhatta, könyvtárában ugyanis megtalálható volt az *Über die menschliche Natur* 1790-es hallei kiadása.⁹³

A Kant körül kibontakozó vitában sokféle állásfoglalás született Magyarországon is. Mind a felvilágosult radikalizmus, mind a konzervatív teológia részéről érték bírálatok Kantot. A radikális aufkläristák szellemi vívmányaik veszélyeztetőjét látták a német filozófusban. Martinovics Ignác ateista és materialista szellemű könyvet kívánt írni Kant ellen.⁹⁴ A kritikai filozófia német bírálóinak is akadt magyar követőjük: Rozgonyi József, későbbi sárospataki tanár Georg Jacobit és Karl Leonhard Reinholdot hallgatta Halléban és Jénában. A híres antikantiánus professzorok előadásai nyomán fogalmazta meg *Dubia de initiis transcendentis idealismi Kantiani* című írását (Pest, 1792), melyben Hume rendszerét vette védelmébe Kant ellenében. Nagy felkészültséggel elemezte a kanti filozófia alapfogalmait (*apriori*, *Ding an sich* stb.). Úgy gondolta, hogy a Hume által felgyújtott tüzet Kantnak nem sikerült eloltania. Egyébként az egész kritikai filozófiát eredetietlennek tartotta, mely – szerinte – alapvetően a skót bölcselő gondolataiban gyökerezik.⁹⁵ Rozgonyi alapos Hume-ismereteit mutatja az is, hogy később kiadott lélektani értekezésében (*Aphorismi psychologiae empiricae*, Sárospatak, 1818) nagymértékben épített Thomas Reid *common sense*-értelmezésére.⁹⁶ Reid közismerten Hume egyik legelmélyültebb brit kritikusa volt.⁹⁷

A Kant körüli eszmecsere tehát Hume filozófiájának átfogó ismeretét is eredményezhették volna Magyarországon – ám a szabad vizsgálódás ekkor az ortodox teológia falaiba ütközött. 1801-ben jelent meg Debrecenben a *Kant szerént való filozófiának rostálgatása levelekben* című névtelen pamflet, mely a vallás és az erkölcs megrontójaként bélyegezte meg Kantot és követőit. Ez a gúnyirat kimondhatatlan károkat okozott nemcsak a kantiánusoknak, hanem a magyar filozófiai gondolkodás egészének: minden protestáns iskolában megtiltották a kritikai bölcsélet oktatását, és a filozófiát újra a hivatalos teológia által megszabott mederbe terelték.

Eközben a magyar nyelvű filozófiatanítás jó ideig szünetelt. Még azok a tanárok is visszatértek a latinhoz, akik korábban maguk a magyar tannyelv harcosai voltak. A Kant elleni „anatéma” feloldásáért később (1818-ban) Kazinczy Ferenc szállt síkra, ekkorra azonban a magyar filozófiai gondolkodás sokat veszített korábbi lendületéből.⁹⁸ A sáros-

92 SZAUDER, *Az estve és Az álom*, i. m. (25. j.), 252-257.

93 SZILÁGYI Ferenc, *Nagy Sámuel ismeretlen fordításairól* = Uő, „Az ész világa mellett”: *Tanulmányok a magyar felvilágosodás*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 352–359.

94 ECKHARDT, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, i. m. (72. j.), 97.

95 HORRAY, *Kant első magyar követői*, i. m. (90.j), 201-202.

96 PFEIFER, *Magyar filozófusok a 18. század végén*, i. m. (7. j.), 22.

97 Vö. *Brit moralisták*, i. m. (67. j.), 837-842.

98 HORRAY, *Kant első magyar követői*, i. m. (90. j), 207-209.

pataki református kollégiumban még 1824-ben is latinul értelmezték Locke, Hume, Kant, Fichte és Schelling kategóriáit.⁹⁹

Köztudomású, hogy Kantot Hume bölcselete ébresztette fel „dogmatikai álmából”. Megvolt a lehetősége annak, hogy a magyar filozófia Kant és Hume szabad interpretációja révén már a 18–19. század fordulóján, a felvilágosodás korában önmagára ébredjen – ez a felelősség azonban elmaradt. Nem véletlen, hogy Hume legkorábbi magyar fordítását csak 1882-ben készítette el Kant monográfiája, Alexander Bernát.¹⁰⁰ A rendszeres magyar filozófiai gondolkodás meghonosítása és a magyar bölcséleti műnyelv kialakítása a 19–20. század fordulójáig váratott magára.

99 NYÍRY István *Conspectus Philosophiae empiricae Lockii, scepticae Humii, criticae Kantii, transcendentalis Fichtii et Schellingii, ad suas categorias relati*, Sárospatak, 1824.

100 David HUME, *Vizsgálódás az emberi értelemről*, ford. ALEXANDER Bernát, Budapest, Franklin, 1882. - Hume további magyar fordításainak bibliográfiáját lásd SZÉCSÉNYI Endre, *Ízlések és pofonok*, *Buksz* 5 (1993), 286. [Recenzió David Hume összes esszéinek I. kötetéről, ford. TAKÁCS Péter, *Atlantisz–Medvetánc*, 1992, Budapest, 1992.

KAKUCSKA MÁRIA

A Jénai Minerológiai Társaság és Orczy I. György Az Orczyakról IV.

A könyvek mellett a levéltárak, sőt egyes iratok sajátos történetére az Orczy család hagyatéka gyakran szolgáltat kiváló példát: különös módon kerültek olyan dokumentumok más helyre, melyeket, ha (az első pillantásra) más nem is, a kronológiai rendezőelv mindenképp összetartozónak ítélne.¹ Azonban ennek ellenkezőjére is találunk példát, igaz, lényegesen kevesebbszer, s ezt a ritka alkalmat az Orczy-família kevésbé ismert tagjának, I. György életének egy epizódjához kapcsolódó iratokkal szeretnénk bemutatni. Talán azt is sikerül megmutatnunk, hogy minden egyes papírdarab, ha nem is lényegbe vágóan fontos, de érdekes művelődéstörténeti adalékkal, információval rendelkezik. A Magyar Országos Levéltár P szekciójában² egy különös, ábrákkal díszített, német nyelvű „külhoni tiszteletbeli tagjának kiállított igazolványt” találtunk pár évvel ezelőtt,³ melyet a Jénai Hercegi Ásványtani Társaság adományozott 1812. július 3-án, egy pontosabban meg nem

- 1 Az Orczy levéltár általános történetéről ad rövid áttekintést: FEKETE NAGY Antal, *Az Orczy család levéltára*, Repertórium, Bp., 1959, a Bevezetés 3–6. – A levéltár részletesebb történetéről, az előkerült iratokról: H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról*, MKsz, 2002/1, 74–80.; Uő, *Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez*, MKsz, 2001/3, 346–350; Uő, *Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lórinchez*, A Lymbus füzetek, Új folyam, Budapest, 2003/1, 285–287. – A könyvtár történetéről: ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, 1917; HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula, *Magyar Történet*, V, Budapest, 1936, 25.
- 2 Magyar Országos Levéltár, P. szekció 519, Az Orczy család története, Familiaris, 14. csomó, Orczy barones = Boy. Nr. 131–175; Nr. 136a. – A továbbiakban eltekintünk a Magyar Országos Levéltár megnevezésének még rövidített említésétől is, mert minden hivatkozott, korabeli archív anyag – kivételesen – itt található; csupán jelzetüket és számukat adjuk meg; Boy és numerus formában.
- 3 Lásd 1. mellékletet, mely technikai okokból kicsinyített. A lap alján lévő pecsét ábrája nem felismerhető, de, hogy látható legyen, mellékelünk egy 13 évvel korábban kiállított példányt, melyet még részleteiben sem kalligrafikus kézírással készítettek; lelőhelye: Henrich DÜNTZER, *Goethes Leben*, Leipzig, Fues's Verlag, 1883.

nevezett magyarországi Ortzy bárónak. Az irat érdekességei közé tartozik, hogy a lap bal, illetve jobb oldalán olvasható felirat szerint a Társaság fennállásának tizenötödik évében bocsátották ki és Johann Georg Lenz igazgató, von Trebra⁴ alelnök, illetve von Göthe elnök látta el névjegyével. Az első pillantásra megállapítható, hogy egy előre elkészített, korabeli „formairattal” állunk szemben. A társaság és tisztségviselőinek neve, az oldalszéli feliratok kalligrafikus írással íródtak, míg a megajándékozottra vonatkozó, a dátum és a fennállás éve nem, bár ezek az adatok is kézírásosak, és írójuk láthatóan törekedett a díszítettségre, olvashatóságra, de közel sem olyan minőségűek, mint a „sablonként” használt általános rész. Az 1796-ban Johann Georg Lenz professzor által alapított Jénai Általános Minerológiai Társaság⁵ magyar szempontból is jelentős volt. Számos magyar tagja⁶ mellett első elnöke is, Teleki Domokos (1773. 9. 3.–1798. 9. 16.) személyében magyar volt. A Jénában tanuló magyar diákoknak a Társaság mintegy otthont, Lenz személyében atyai jó barátot jelentett, akivel tanulmányaik befejeztével levelezés útján továbbra is fenntartották a kapcsolatot, melynek nevezetesebb példája a Teleki Sámuellel fia, Domokos halála utáni levélváltás. Az 1797. december 8-án Lenz házában keltezett iraton, melyet rajta kívül a 19 alapító tag írt alá, három magyar név olvasható: Bredeczky Sámuel, Nagy Sámuel és Mihálik Dániel.⁷ Teleki halála után Lenz a keszthelyi gróf Festetics Györgyöt szerette volna megnyerni az elnöki tisztségre. Festetics a felkérést 1799. augusztus 25-i levelében megköszönte, de sok elfoglaltságára való tekintettel visszautasította. Johann Georg Lenz ezután az ekkor Braunschweigban élő, volt párizsi orosz követet, az ásványtan iránt érdeklődő Dimitrij Alekszejevics Gallizint (meghalt 1803-ban) kérte fel a tisztség ellátására, aki egy doboz ásvány és legutolsó tudományos munkájának elküldésével fogadta el a felkérést.

4 Friedrich Wilhelm Heinrich von Trebra (1740–1819) bányászati szakértő.

5 A Társaság névhasználata, a „Jénai Hercegi Általános Ásványtani Társaság,” illetve a „Jénai Hercegi Ásványtani Társaság” ingadozó.

6 Othmar FEYL, *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena* = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, Jahrgang 3, 1953/54, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4/5, 399–445. – Az egyetem 1558-as alapításától Jéna fénykorának is tekinthető időszakáig, melyet Schiller 1789-es odaköltözésével és Hegel 1806-os elmenetelével szokás behatárolni, 262 a magyar (talán helyesebb lenne a „hungarus” elnevezés) származású; 199 magyarországi és 63 erdélyi diák tanult itt, már amikor ezt nem tiltotta rendelet, mint pl. 1819–1827 között.

7 A társaságról, tagjairól és történetéről Johanna SALOMON, *Die Sozietät für die Gesamte Mineralogie zu Jena unter Goethe und Johann Georg Lenz*, Köln, 1990. (A továbbiakban SALOMON és lapszám); illetve BENEDEK Klára, *A Jénai Ásványtani Társaság Magyar Tagjai, Levelek A Magyar Felújulás Szellemi Életének Történetéhez*, Bp., 1942; BACHRACH Imre, *Rumy Károly György és a Jénai Egyetem*, Bp., 1942.

A Társaság 3. elnöke, Johann Wolfgang (von) Goethe (Göthe) és Lenz legkésőbb 1779-ben ismerhették meg egymást, valószínűleg Jénában, az előbbinek titkos tanácsosi hivatalában gyakran akadt dolga az ottani kastélyban. Írásos nyoma Goethe részéről 1784-ből való, amikor Lenztől néhány könyvet kért zoológiai tanulmányait illetően. Lenz első levele 1793. április 4-i keltezésű és az első ásványküldeményt 1796/97 fordulóján küldte Goethének. Lenz 1798. január 10-én írta először alá az általa alapított társaság igazgatójaként a Goethehez intézett levelet, melyhez mellékelte az 1797. december 8-i dátumú, Goethe nevére kiállított „tagsági diplomát.” Az ásványtan iránt is érdeklődő Goethe 1798. január 18-i levelében köszönte meg az okiratot és egyben támogatásáról is biztosította Lenzt. Goethét Gallizin herceg halála után választották elnökké, ennek okmányát 1804. október 22-én állították ki.⁸ A Weimarban tevékenykedő titkos tanácsos és a Jénában működő minerológus professzor között élénk levelezés folyt.⁹ Jó kapcsolatuknak, szívélyes együttműködésüknek példája, hogy Goethe mind Weimarban, mind utazásai során maga is osztogatott tagsági diplomákat. 1816-ban jó pár aláírt és pecséttel ellátott, de ki nem töltött, azaz „biankó” diplomát küldetett magának, vagy néhány esetben „tisztetlebeli tagsági diplomák” kiállítására kérte Lenzt.¹⁰

Ha a „Herrn Baron von Ortzy aus Ungarn” nevére, „zu ihrem auswärtigen Ehrenmitglied aufgenommen hat” megjegyzéssel kiállított iratot nézzük, több kérdés is felvetődik: pl. ki állította ki, hol, ki adta át? A Társaság tisztségviselői közötti viszony, illetve az iratok kiállításában szokásos gyakorlat nyomán nem lenne adható pontos, csak „több esélyes” válasz, hiszen Goethe is átadhatta akár Weimarban, akár pl. Karlsbadban (ma Karlovy Vary), de ugyanúgy Lenz is Jénában, vagy postán is elküldhették, hiszen nemcsak érdemeket ismertek el a diplomával, hanem szimpátia elnyerése céljából is adományozták. Azonban azzal a ritka, örömteli esetek egyikével állunk szemben, amikor az Orczy-archívum összetartozó iratait egymástól nem több száz kilométer távolságra, hanem egymás szomszédságában találjuk. A 136-os számú dokumentum, mely különböző pecséteket, bélyegeket, jól-rosszul olvasható aláírásokat visel, „a kinek a részére állították ki” kérdésre adható válasz megadásában van segítségünk. „Georg Freyherr von Orczy” kapta az 1812. május 23-án, a Bécsben készült iratot, amely megadta még az „ajánlott”, esetleg kötelező (?) útvonalat is: „über Breslau und Berlin.” A május 27-i pecsét szerint e napon tulajdonosa még Bécsben, majd június 3-án Boroszlóban (ma Wrocław) volt, Berlinről nem történik említés. Weimarba június 27-én érkezett, ahol e hónap 30-áig tartózkodott, majd visszaindult Erfurton át, s Frankfurt am Mainba érkezett július 6-án,

8 Lásd SALOMON, 221.

9 Lásd SALOMON, 76. Sok adatot felvonultató művének csak szöveges melléklete van, de olyan, amely pl. a tagsági diplomát mutatná be, nincs; a Társaságnak a szabadkőművességhez való viszonyulására sem tér ki.

10 Lásd SALOMON, 78.

ahol július 11-én a „grossherzogliche Ober Polizey Direction des Departements Frankfurt“-on jelentkezett. Van az okmányon még egy dátum, Erbach 29, de egykori felírója elmulasztotta a hónap feljegyzését, csak napot és évet írt fel. Térkép, az úti okmány időpontjai, és a minerológiai diploma segítségével feltételezett útvonalat követve gondoljuk, hogy e hónap csakis július lehet. A július 1–3-a közti időt feltehetően Jénában töltötte, illetve a Minerológiai Társaság okirata szerint július 3-án Jénában volt. Július 11–28. között talán végig Frankfurtban volt, és 29-én Erbachba érkezett. Az 1806-tól Hessen tartományba tartozó kisváros nem teljesen érdektelen. Ura, gróf Franz I. von Erbach (1754–1823) híres régiséggyűjtő, messze földön híres antikvitásokkal, könyvtárral. Igen liberálisan kormányozta uradalmát, s az általa 1802. június 8-án kezdeményezett, azóta is évenként megrendezett „Eulbacher Markt“-on, később az „Erbacher Wiesen Markt” nevet kapja, nemcsak elvegyült alattvalói között, hanem még táncrea is perdült. A szabadkőműves eszmék is a kora 18. századtól nyomon követhetők. Ez a július utolsó hetében tartott „mezei vásár” is szolgáltatathatott az arra járónak érdekességgel. A városka kézműiparának különössége az elefántcsont feldolgozása. Mennyi időt tölthetett itt Orczy György, merre indult tovább, mikor érkezhetett vissza Bécsbe, minderről nincs hírünk. Ha mellénk szegődik a szerencse, akkor valamelyik más, távolabbra elkerült iratcsomóban valamikor megtalálhatjuk ezeket az adatokat. A *Jénai Hercegi Ásványtani Társaság* diplomáját Johann Georg Lenz állíthatta ki és adhatta át. Goethe Orczy 1812-es weimari időzésekor már régen, április 22-től Jénában volt, ahonnan április 30-án indult a szokásos évi karlsbadi fürdőkúrára. Levelei, naplója tanúsítják: csak szeptember 17-től volt újra Weimarban.¹¹

Az úti okirat tulajdonosa, Orczy György azok közé a családtagok közé tartozott – jelenlegi adataink alapján –, aki nem cselekedett nevezetes dolgot. Bár Ferenc József koronázásakor, 1867. június 8-án, ő vitte a birodalmi zászlót, de ezt a megtszítettést valószínűleg magas korának, 79 évének¹² tudhatta be. A négy fiútestvér közül csak ő lehetett a diploma tulajdonosa. Orczy Lőrincnek, a költőnek idősebbik fia, I. József révén voltak leszármazottai; a fiatalabb fiú, László utód nélkül hunyt el. József négy fia, II. József (1779–1819);

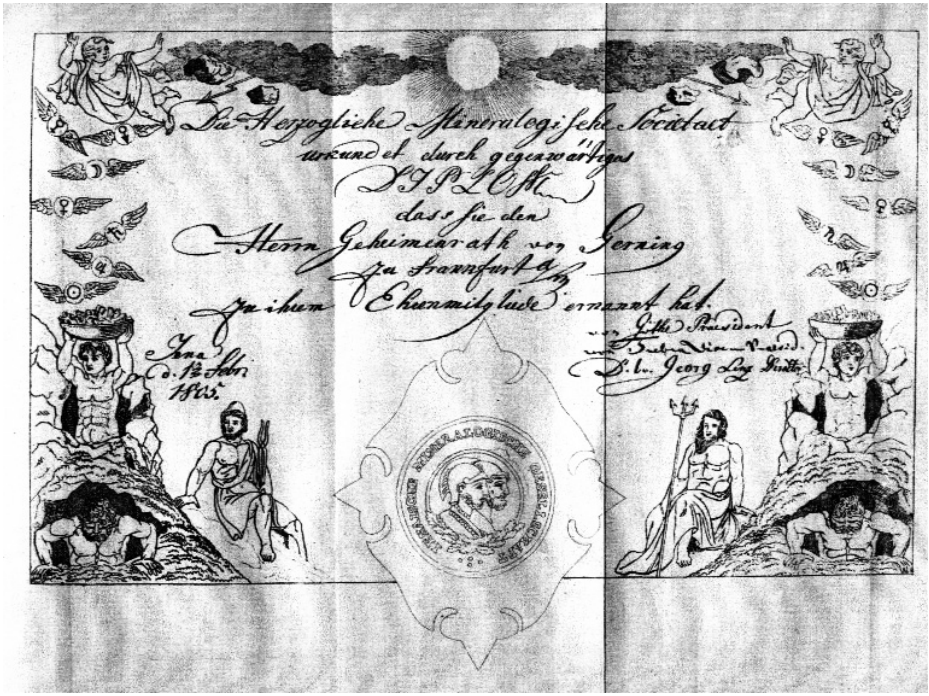
11 Johann Wolfgang von GOETHE, *Goethes Werke*, Herausgegeben im Auftrage der Grossherzogin Sophie von SACHSEN, IV, Abtheilung Goethes Briefe, 23. Band, Mai 1812–August 1813, Weimar, 1900. Fotomechanischer Nachdruck der im Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1887–1919 erschienenen Weimarer Ausgabe oder Sophien-Ausgabe, München, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 1987. (A továbbiakban: WA); Johann Wolfgang GOETHE, *Sämtliche Werke, Napoleonische Zeit, Briefe, Tagebücher und Gespräche vom 10. Mai 1805 bis 6. Juni 1816*, Teil II: Von 1812 bis Christianes Tod, hrsg. von ROSE UNTERBERGER, II. Abteilung: Vierzig Bände, hrsg. von KARL EIBL zusammen mit HORST FLEIG, WILHELM GROSSE, CHRISTOPH MICHEL, NORBERT OELLERS, HARTMUT REINHARDT, DOROTHEA SCHÄFER-WEISS und ROSE UNTERBERGER, Band 7 (=34), Frankfurt am Main, Deutscher Klassiker Verlag, 1994.

12 Orczy Ágnes feltételezése. Véleményem szerint fia, I. Béla érdemeinek köszönhette.

II. Lőrinc (1784–1861); II. László (1787–1880) és I. György alkotta a család négy ágát. Orczy I. György a család újszászi ágának megalapítója. 1788. augusztus 23-án, illetve egyes adatok szerint, 27-én született, csak keresztelésének dátumát tekinthetjük pontosnak: 1788. augusztus 28-án, Baranyai György gyöngyösi plébános feljegyzése szerint „Georgium, Ignatium, Stephanum, Joannem Nepomucenum Valentinum, Felicem” neveket kapta Orczy József és Berényi Borbála grófnő negyedik fia, akinek Berényi György gróf, Erős József és Berényi Teréz grófnő voltak a keresztszülei.¹³ 1814-ben gróf Karacs-Berényi Berényi Erzsébettel kötött házasságából nyolc gyermek született. Különböző familiáris problémák (megoldatlansága) miatt ő lett a családi archívum időszakos megőrzője. A ránk maradt iratok kevésszer említik. Elképzelhető, hogy sokkal érdekesebb személyiség, mint amilyenek az iratok (hiánya) alapján tartjuk őt, erre bizonyíték lehet az a dokumentum, amit ma útlevélnek mondanánk, és a Jénai Minerológiai Társaság okirata. Gyermekai közül második fia, I. Béla (1823–1917) jelentős politikus volt, a Kiegyezés után a király személye körüli miniszter, illetve belügyminiszter volt – de ez már egy másik történet.

13 Boy 94a.

S. KOVÁCS ILONA

A „magyar ruhátskába öltöztetett” Grécourt

Fekete gróf kéziratosa magyar változata Grécourt Klementina című versére

Ha voltak is magyar libertinusok, sajnos, igen kevesen akadtak, és nem sok eredeti találmánnyal járultak hozzá a teológiailag-filozófiai jól megalapozott francia iskolához, de legalább ismerték a jelesebb francia szerzőket, és egyes műveiket megpróbálták átültetni magyarra. A számba jövő szerzők (Faludi, Verseghy, Ányos, Csokonai) közül érdekes kuriózumnak számít, bár kétségtelenül nem tartozik a legjobb vagy a legértékesebb költők közé, Galántai Fekete János gróf (1741–1803), aki fáradhatatlanul igyekezett átvenni és terjeszteni a libertinus eszméket és életstílust Magyarországon, a maga köreiben. Ezért aztán mint jelenség mindenképpen figyelemre méltó, és ezen felül még egyes költői próbálkozásai sem teljesen érdektelenek.

Fekete gróf öt nyelven levelezett a kor híres embereivel (köztük Voltaire-rel¹), barátkozott Ligne herceggel,² és hatalmas ünnepségeket rendezett fői kastélyában.³ Szorgalmasan olvasta a francia és olasz erotikus szerzőket, akiket nagy önbizalommal és kevés önkritikával próbált megszólaltatni magyarul. Irodalmi munkáit, válogatott leveleit és írásait maga gyűjtötte kötetbe, és adta ki saját költségén 1781-ben, hamis genfi impresszummal: *Mes Rapsodies ou Recueil de differens Essais de vers et de prose, du comte *** címen*. A kötetet új címmel *Ma Solitude sans chagrin, Oeuvre historique et Galant*

1 Lásd Claude MICHAUD kiváló cikkét Fekete levelező partnereiről: *Les correspondants du comte Fekete*, Dix-huitième siècle, 1980, 327–389.

2 Kettőjük kapcsolatáról lásd BÁRDOS Miklós összefoglalóját: *Le Comte Janos Fekete de Galanta, disciple hongrois du Prince de Ligne*, Nouvelles Annales Prince de Ligne, t. XIII (1999), 189–215. – Bárdos Miklós idézi mindazokat a Fekete-szövegeket, amelyekben a szerző Ligne herceget említi, továbbá újraközi a Függelékben Fekete két levelét a herceghez és egy költői levelét (*Épître au prince de Ligne frivolité de la pointe*). Áttekinti a francia nyelvű Fekete-szakirodalmat, amelyek közül a legfontosabbak: GYERGYAI (1963), a már idézett Claude MICHAUD (*Revue XVIIIe siècle*, 1980), VÖRÖS Imre szövegközlése (*Lettre à Voltaire ou plainte d'un Hongrois*, 1987) és az én cikkem (1989/90).

3 A fői kastély Voltaire Ferney-i házának mintájára készült.

en prose et en vers par un Comte Hongrois,⁴ és ezúttal hamis lausanne-i impresszummal újra kiadta 1789-ben. A kötetben egybegyűjtött írásokon kívül még számos szövege maradt kéziratban, ezeket idővel érdemes lenne legalábbis ismertetni.⁵ Az említett gyűjteményes kiadásban maga sorolja fel főbb forrásait, és egyesekre külön is utal a lapalji jegyzetekben. A szerelem művészetében elsősorban La Fontaine-t tekintette mesterének, őt követi Grécourt, Piron, Voltaire, Dorat, Boufflers, Chaulieu, Voisenon, Saint-Lambert, majd Scarron. Ligne herceg a kitüntetettek közé tartozik, akinek sikamlós verseire és sajátos szokásaira külön felhívja a figyelmet.⁶ A lista természetesen nem kimerítő, vagyis teljes: számos helyen kiegészítésre szorul. Nem említi például a felsorolásban Voltaire *Orléans-i szűzét*,⁷ amelyből pedig egy részt lefordított vagy Ovidiust, kinek több művéből egy-egy kisebb szövegrészt szintén átültetett magyarra.⁸ A francia sikamlós versek *Ajánlásában és Előszavában*⁹ nagyon szerénykedik, és azt állítja, hogy nem is törekszik La Fontaine nyomába érni, aki pedig sokakat megihletett, köztük olyan szerzőket, mint Piron, Grécourt, Boufflers, Voltaire. A későbbiekben, pl. a mesék alcímében vagy szövegében további szerzőket említ, mint fontos forrásait: Scarron, Wieland, sőt Boccaccio, stb. Scarron novellái közül ő is azt a nevezetes történetet vette át, amelyik sok követőre talált, pl. Beaumarchais is ezt a szöveget követi¹⁰ a *Sevillai borbélyban*, amikor az öreg gyámupa udvarlását az ifjú Rosina gúnyosan elutasítja.

Mivel Magyarországon igen nehéz a libertinus filozófia és erotikus művek nyomára lelteni, az ismert, vagy időközben előkerült szövegeken kívül Kazinczy levelezésére hagyatkoztam, amikor a francia hatást próbáltam nálunk feltérképezni. A nagy irodalomszervező-diktátor sokat emlegeti Feketét a leveleiben, és a legtöbbször elítélő hangsúlyokkal. A teljes levelezésben előforduló említéseket – a könnyebb áttekintés és az ismétlések elkerülése kedvéért – több osztályba soroltam, mégpedig a következőkbe:

- 4 Az impresszum Lausanne-t jelöli meg, de hamisan. A mű in-16 formátumban két kötet.
- 5 Itt csak néhány érdekesebb művet említenék: *Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne*, Vienne, 1787. vagy *Petites réflexions sur des objets plus ou moins petits, à l'usage de mes petits*, az utóbbi részben (az első 18 fejezet) ki van adva, de teljességében még soha nem jelent meg. Kéziratban maradt, többnyire töredékes fordításairól a későbbiekben lesz szó.
- 6 Ligne hercegről és kedvenc perverziójáról ezt írja: „... le prince connu sous le nom de Charlot [...] a écrit une Ode à la branlade, qui ne le céda guères à celle de Piron à Priape...”
- 7 Kézirat fordításainak legnagyobb része az MTA Kézirattárában található, pl. a Voltaire-töredék: *Az orléans-i szűz*, MTAK, M. Mss. Régi és újabb írók, 4°, 353, *Ovidius Szerelmei*, ibid. 684, de néhány darabot az OSzK Kézirattára őriz, mint pl. *Ovidius Szerelmestere*, OSzK, Quart. Hung. 152.
- 8 *Ars amatoria et Amores*, a jelzeteket lásd az előbbi jegyzetben.
- 9 *Dédicace de mes Contes et leur Préface à la fois*.
- 10 SCARRON, *La précaution inutile* a 8-as számot viselő mese forrása, az eredeti címe: *Le nouveau devoir de mariage ou Le Jaloux puni*.

- 1) politikai vonatkozások, pl. Fekete és Sztáray ügye¹¹
- 2) erkölcsi kifogások (milyen szokásokat ítelt Kazinczy botrányosnak Fekete viselkedésében, és milyen orgiákról hallott)¹²
- 3) szimpla pletykák¹³

Végül nem érdektelen megnézni, mennyivel engedékenyebb tollal rajzolja meg a galántai gróf portréját emlékirataiban, ahol velősen összefoglalja a lényegét: „Egyike azon házaknak, hol a diéta alatt legtöbb örömmel élék, a generális gróf Fekete Jánosé vala. Nagyon elmés, nagyon eleven és lelkes ember, széles olvasású. Erkölcsében, gondolkodásában, módjaiban félig francia, félig török. Atyja, az ország bírása gondos nevelést ad nekik, de ily lélekkel bírni nem könnyű; nem oda mennek, ahova vinni akarják, hanem ahova menni önmagoknak tetszik. Fekete két kötetben *Mes Rhapsodies* cím alatt adá ki francia nyelven írt verseit, s egy példányt két átalag tokajival küldé Voltaire-nak. Az öreg patriarcha megköszöné a két ajándékot, s a mint maga mondá nekem Fekete, francia dévajssággal azt veté mellé, hogy bora jobb, mint verse. Mások másként, s mint gyanítom, mivel nem hiszik, hogy oly társaságokban élt ember, mint Voltaire vala, ajándékot gorombasággal lehessen megköszönni.”¹⁴

Tud arról, hogy Fekete fordított Voltaire és Ovidius erotikus szövegeiből, de szemmel láthatólag nem volt a kezében a kétkötetes gyűjteményes kiadás (egyik változatban sem), mert a libertinus meséket nem említi. Kazinczy tehát fontos forrás, különösen, ha tiltott élvezetekről van szó, de erős kritikával kezelendő, mert elfogult és puritán. Alighanem az ő reakciója mutatja legjobban, milyen elítélően viszonyulhatott a legtöbb író és értelmiségi az olyan libertinus szerzőkhöz és művekhez, akiket Fekete (és más franciául olvasó magyar arisztokraták, mint Sztáray Mihály, az Erdődy-házaspár¹⁵ vagy a Teleki-család tagjai jól ismertek.

11 „... qui ont déposé leurs titres de noblesse tout en gardant la clef de chambellan et faisant porter les livrées à leurs valets,...” etc.

12 Állítólag többször meztelenül fogadta vendégeit Fekete (lásd Kazlev n° 3064, 5220, 5231) és orgiát rendezett Pesten: A l’Hôtel des Electeurs à Pest, lásd uo., n° 3071, datée de décembre 1815, továbbá a 3064, 3060, 3070. számú leveleket. – Szalay László életrajzot készült írni Feketéről, de az soha nem jelent meg, talán el sem készült, viszont anyagot gyűjtött hozzá. Jegyzeteiben összefoglalja a libertinus Feketéről keringő pletykákat, lásd az 5220. számú levelet.

13 A tokaji borküldemény, illetve a tokaji bor esete Voltaire-rel szintén nem került el a figyelmét, és gonoszul elmeséli a történetet gróf Dessewffy Józsefnek 1808. június 8-i levelében, V/1304. sz. levél, 474.: „Vóltér is ugyan meg ditsérte derekasan az Istenben boldogúlt Gróf Feketét a’ Generálist, minekutánna ez neki egynéhány átalag Hegyaljai asszú szőlő borral és frantzia versekkel kedveskedett volna; de még is a’ tömjénezés közben is kintelenített meg vallani, hogy verseinél jobb a’ bora Ó Nagyságának.” Ugyanerre az esetre céloz a XXIII. kötetben (2. pótkötet) is, 103.

14 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., Aigner Lajos, 1879, 162.

15 Az Erdődy-házaspár francia libertinus könyvgyűjteménye híres volt a korban, sokan említik, de a tiltott francia könyvek egyébként is nagy számban szerepeltek a magyar főúri könyvtárakban,

Itt most nem igyekszem áttekintő képet rajzolni Fekete általános műveltségéről vagy francia kultúrájáról, csak ezt az egy francia átvételét szeretném alaposabban ismertetni, ahol Grécourt abbé *Klementina* című pikáns versezetét ültette át magyarra, nemcsak nyelvileg, hanem a nemzet-karakterológiára is kiterjedően. Mivel Grécourt francia verse egyáltalán nem ismert nálunk, és könyvtárban is nehezen hozzáférhető, az összehasonlítás (és az élvezet) kedvéért közlöm teljes terjedelmében:

La Clémentine

Or écoutez, vous femmes inhabiles
A célébrer les doux jeux de Vénus,
Et vous aussi, bachelettes nubiles,
Si mes avis ja n'avez prévenus.
Mais en tout cas, c'est a vous que s'adresse
Certaine bulle en ce point tres expresse;
A Clément VI l'Esprit Saint la dicta
Car, comme on sait, c'est lui qui les inspire.
L'Amour charmé lui-meme l'adopta,
Meme l'on dit que ce dieu la fait lire
Chaque dimanche au prone de Paphos.
Quoui qu'il en soit, je vais en peu de mots
Conter d'ou il vient la réforme nouvelle.
Amis, saurez qu'Hymen sous sa cordelle
Avait, dit-on, attrapé depuis peu
Froide pucelle et galant plein de feu:
C'est la souvent des tours d'hyménée.
Rien n'y plaînait et soir et matinée,
L'époux nouveau plus ardent qu'un tison,
Pour réchauffer la belle inanimée:
Mais tous ses feux s'en allaient en fumée,
Et sa moitié, plus froide qu'un glaçon,

---

lásd SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században: Főpapok és főurak, nemesek és polgárok*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Gyűjteményei, Széchényi Könyvtára, 1939, III. fejt., Főúri könyvtárak, 51–100. – A könyveket persze csempészték, leggyakrabban borosládák fenekén, de mégis megérkeztek, és kézzől kézre jártak. Lásd ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, 1917, 277. – Továbbá a tiltott könyvkereskedelemlről lásd még GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., 1917.

Ne s'en haussait ni baissait davantage;
Sans qu'elle prît nulle part a l'ouvrage,
Lui seul vaquait a ce jeu qu'aisément,
Sans le nommer, tout fin lecteur devine:
Jeu ou l'époux prend ordinairement
Toute la peine ou femme qui soit fine
Ne vaque bien qu'avecque son amant.
La mort enfin le mit au monument,
Et de façon vous troussa la pauvrete,
Qu'a ses cotés, dans la meme couchette,
Son mari meme ignorait son destin;
Son ame était peut etre encore en route,
Quand tourmenté du démon du matin,
Il s'éveilla: comme l'Amour ne voit goutte,
Bref, le paillard rendit au pauvre coprs
Autre devoir que le devoir des morts.
Froids habitants de la nuit ténébreuse,
Si les devoirs qu'on vous rend a la mort
Peuvent la-bas adoucir votre sort,
Ame a jamais fut-elle plus heureuse?
L'astre du jour, sortant du fond des eaux,
Vint pénétrer fenetres et rideaux,
Et découvrir tout le noeud de l'affaire,
Pour peu qu'ayez d'imagination,
Devinerez ce qu'il put dire et faire;
Mais las! surtout la profanation

Par lui commise envers la trépassée,
Terriblement bourrelait sa pensée,
Si qu'il s'en fut avant Paques venu,
A son curé compter par le menu,
Qu'innocemment il avait troublé l'ame
Et le repos de la défunte dame.
Pour tels forfaits pouvoirs sont trops courts,
Dit le pasteur, au Pape ayez recours.
Il s'en fut donc a l'éveque de Rome
Dieu sait comment il tanca le pauvre homme.
Une autre fois, lui dit Sa Sainteté,
Ayez au cas un peu moins d'apreté,

La chose assez vaut bien qu'on y regarde,
Et de plus pres, enfin prenez-y garde,
Et n'allez plus aussi légèrement
Administrer un pareil sacrement.
D'un tel grief l'absout coute bonne,
Selon les cas on la vend, on la donne.
Il l'eut enfin, et revint, mais avant,
Le conducteur de la sainte nacelle
De maints pardons remplit son escarcelle,
Monnaie aussi courante que le vent,
Puis assembla l'infailible college,
Pour obvier a pareil sacrilege;
On y dressa bonne bulle de Dieu:
La Clémentine est son nom de bapteme;
Comme l'on voit, du nom propre du pape meme.
Ores, sachez ce qui donna lieu.
Le voici donc, besoin n'est d'apostille:
„Nous ordonnons a toute femme ou fille,
Pucelle soit, ou qui ne le soit pas
Si ne veut pas qu'on l'excommunie,
De remuer, de donner signe de vie,
Quand vaqueront au prolifique cas;
Faute de quoi, fût-elle impératrice,
Sous tel prétexte ou cause que ce soit,
Nous relevons envers telle infractrice,
Époux, amants, de tous amoureux droits.”

A fenti francia vers mintájára Fekete a következő, eddig csak kéziratban¹⁶ olvasható magyar asszonycsúfoló verset alkotta:

XXII. János Pápnak bullája

Asszonyim! ki tudná nékem ki ragadni
A' kopasz Halásztol, a'ki meg ragadni
Merte volt Mesterét, a mai Pápáig,
Ismét tőle tovább Pápnaknak fogytáig.

16 MTA Kézirattára, Régi és újabb írók, 40 , 684. sz.

Ki volt, vagy ki lészen sok rossz közt az allya?
/:Van ki Gergelyt,¹⁷ Sándort, Sixtnél jobbnak vallya:/
A' Legokosabbról nintsen vetekedés,
's Abban meg egyezhetsz, Mézes Molinista,
Átkozzon bár téged a' rut Janzenista,
Hogy szegény Jánosunk a' huszonkettődik,
kin Tirol Fridrikje¹⁸ kárával vesződik.
Valamennyi Pápát eszével nyomhatta,
's Érdemét még senki fel nem haladhatta;
Ámbár a' Pap Gyülés Kosztnicz Városában¹⁹
Ezen odább adni, s a Világ nyakában
Nála komorabbat Szent Péter Székébe
Be ültetni kívánt dühödött mérgébe:
Még is tsak Jánosunk volt a' legokosabb.
Adott Bullájába nekünk leg hasznosabb.
Sőt hogy ezen Gyülés, melly Huszt meg égette,²⁰
A' jó szivü Pápát csunyán meg vetette,²¹
Betsület ő néki, fenn tartotta nevét
Papok mirigysége fel öntvén a' levét;
Mert a subás Birák, mérget rosszra főzni
Nem szoktak, sőt inkább jó hirben fertőzni.
Igen jól tudjuk azt, János Menyetskésnek
Hogy vádolni kezdték a' szent égetésnek
Meg bomlott Mesteri, minthogy vén mindnyája,
S' A Szent Apáczákkal nem bir korsonyája.
Háromszáz a' száma kiket rá kenének,
Sőt Hugaiból is kettőt nevezének,
A'kikkel a' Pápa lépett malasztjára.
Vallyon ki nem vágyna szentséges nyájára?

17 Fekete lábjegyzete: VIIIdik Gergely, VIIdik Sándor, VIdik Sixt.

18 Fekete lábjegyzete: Ausztriai Fridrik, a' ki azon időben Tirolnak Fejedelme volt, sokat szenvedett Sigmond Császártól, mert XXIIIdik János Pápának pártját fogta, sőt arról is vádoltatott, hogy a' kosztniczi Gyülés hatalma alól el szöktette volna.

19 Fekete lábjegyzete: A' Konstantíai Concilium János Pápán odább adott, 's Mártont, a' ki szentnek tartatott, tette helyébe.

20 Fekete lábjegyzete: Husz János, Prágai Hieronimus, a' Constantiai Concilium által meg égettettek, ámbár Sigmond Császár nekik biztos Levelet adott volna, mert a' Misét Anya nyelven mondatni, az áldozatot két szín alatt, 's a fő Papokat szegényebb 's jobb erköltsüekké kívánták.

21 A szerző itt nyilván a pletykákra céloz, amelyek miatt a „menyecskés” jelzőt kiérdemelte.

Mit is tudnánk Papnak a' sok pénzen kívül
Irigyleni, hanem annyi szüzet hivül?
Ha nyirott koronájok illy erőt adhatna,
Pappá lenne kiki, mert rá vágyódhatna.
E' virgoncz Jánoshoz kit így Ördögöltek,
Midőn még Rómában²² előtte füstöltek,
Innét egy vándorló térdel gubába,
Büne botsánatját így kéri bujába:
„Nagy vétekben esttem, most Magyarországból,
Atya, hozzád jövök, ördögi rabságból,
Mellybe bele dültem, mint annak szamara,
Kit Levita kutból huzni nem akara,
Oldozd meg Lelkemet, azt tsak Te teheted,
Azé leszs Mennyország kinek oda veted.
Friss erőben vagyok, szép hitvesem vala,
Sem sovány, sem kövér, tsak hogy már meg hala.
Fekete szemeit, tellyes Mellyetskéjét,
Diána termetét, fejr testetskéjét,
Meg vallo szeretem ágyamban találni,
's Ámbátor Buzenbaum²³ meg tiltja vizsgálni
A'mit a szoknya fed a ' házas embernek,
Mondván: hogy Pokolban azért is meg vernek,
Ha gyönyörüséggel példázunk Ádámra,
Azzal nem törődvén hágtam Katiczámra.
De Magyar Menyetske nagyon szemérmetes,
Ha mindjárt a' kigyó, még olly kellemetes
Tettetésből, mint holt, nem szokott mozogni,
's Alatta Nyoszolyánk ritkán tud rozogni.
Egyszer el hívának nagy Vendégségben,
Mert Pajtásim között élünk emberségben.
Ott nagyon fel önték a' Malom garatra,
Járván a fedeles²⁴ Biró választatra.
Vigan voltunk nappal, estve haza térvén,
Feleségem mellé vidáman bé férvén,

22 Fekete lábjegyzete: Minek-előtte fel állott volna a' Constantiai Concilium, János Pápa Rómában uralkodott.

23 Fekete lábjegyzete: e' Jesuita Casuista volt 's tiltotta, hogy gyönyörüséggel ne miveltessék a' házassági kötelesség.

24 Fekete lábjegyzete: A' fedeles pohár.

A' tréfa reám ért, mellynek titok neve,
Tsendes volt Kat'Asszony, estve még jól eve,
Régi szokásából az ő tsendességét
Éppen fel se vettem, látván melegségét,
Katitza testének, kezdém tánczom járni,
's még el nem fáradtam, gatyám bé se zárni.
De midőn meg virradt akkor meg esmértem,
Jaj Pápa Uram! hogy holt testéhez értem.”
Huszonkettődikünk iszkódik székébe,
Kardinálokat hiv Tanátsok fészékébe.
A' Consistorium a' dologról morog,
Mély álmélkodással ide 's tova forog,
Ártatlan a' vétkes, igen nagy a vétke.
Mint tetszik Asszonyim! Szegény Magyar étke?
Hogyan itélnétek (dolgát)? Ti volnátok ebben
Leg jelesebb Birák, 'S a kérdést leg szebben
Sőt fő törés nélkül végeznétek kényre.
De nem ugy a' Pápa több Kardináljával
Sokat gondokozván veres Pap Nyájjával.
Mi módon lehetne az ollyast kerülni,
Hogy másnak ne keljen e' bünben merülni,
's illy Iszonyu Casus többé ne történjen,
Egy Czifra Bullában meghagyja keményen
A' szent házasságnak állandó hasznára,
Szüz Lányoknak magok fel találására.
Hogy az Asszony állat jeles mozgásával
Elte jelét adja fel emelt farával,
Ha tsak a' pokollal magát el nyeletni,
Nem akarja, 's itt is nem igen kellelni.
Régtől Szent Bulláját kedves Pápájának
Követi Szép Népe más föld országának,
's Minden Nemzeteknek leg restebb szoknyája
Ezen bölts Pápának engedelmes Nyája.

25 Fekete lábjegyzete: L'Abbé de Grécourt volt az első a' ki ezen Bullát Francia Versre vette, utána Abbare Casti olasz köntösbe öltöztette; Én pedig szabad Magyar Pajkos ruhátskát tsináltam néki.

26 Grécourt abbé *La Clémentine* címmel verselte meg ugyanezt a témát.

Tsak a' mi Hazánkban nem lett közönséges,
Leg alább sokaknál néha még kétséges
Volt az élet halál, hogy ezt távoztatni,
's hogy élnek kedvesink lehessen tudhatni,
Grecourt féjbe Papnak²⁵ ezen szép munkáját²⁶
Magyarra Ruházám használó Bulláját.
Igaz Magyaroknak szaporodására,
Nagyságtok lelkének boldogulására,
Hogy ezután senki holt testhez ne nyuljon,
Illyesért Rómára többet ne szoruljon,
Lánynak Menyetskének ne légyen mentsége,
's Nőjjön a' férfiak ébredt tehetsége.
De lám a' Poeta jutalomért verselt,
Vén ugyan a' Legény, 's a' haja már perzselt,
Még is ki kél azért egynehány próbára,
Ha bátor nem vágy is már szüz koronára.
Agg lovon a' farkast verik el legjobban,
Öregnél is a' tűz tartósb, ha fel lobban.

A két szöveg egybevetésekor szembeötlő legfőbb különbség, ami egyben némi vigaszunkra is szolgálhat, hogy a francia szerző a francia nők szemére hányja azt a mozdulatlanságot, amit Fekete a magyar nők szexuális magatartásában vél felfedezni. Ne kutassuk, mennyire megalapozott vagy közhelyszerű a különböző nemzetiségű feleségeket frigid viselkedéssel vádolni, elégedjünk meg annyival, hogy mindkét nemzet 18. századi erotikus irodalmában előfordul ez a motívum, és hogy a nőkhöz intézett súlyos szemrehányás nyilván nem a valóságra támaszkodott, ha ilyen könnyedén be lehetett helyettesíteni egyik nemzetet a másikkal. Egyéb jeles irodalmak (pl. az olasz vagy a német) tanúsága alapján bármelyik nemzetre rá lehetett ragasztani az elítélő címkét. A téma fontosságából ez semmit nem von le, és anélkül, hogy aktualitását firtatnánk, inkább humoros oldalát nézzük ennek a légből kapott nemzeti karakterológiának! Nagy kár, hogy sem a francia eredeti, sem magyar változata nem értékelhető igazán jó versnek költői szempontból, de ebből a korból a magyar változat így is legalább merészségével említést érdemel.

BÍRÓ FERENC

A második lépés (*Hogyan lett író Kazinczy Ferenc?*)*

Egy világnézeti kaland elbeszélésének változatai

Kazinczy íróvá válásának közvetlen kiindulópontja feltételezésünk szerint az a mély világnézeti válság volt, amelyről több írásában is beszámol, s amelyről fontos tanulmányok szólnak a Kazinczyról szóló terjedelmes szakirodalomban.¹ Ő maga a történetnek a leginkább közismert és a leginkább kerek variációját a *Pályám emlékezetében*² mondja el, itt olvashatjuk azt a furcsa esetet, amely 1779 őszén esett meg, kassai törvénygyakorlata idején. A sárospataki diák egy kirándulás alkalmával beleszól a derék, de tudálékos és mindenáron teológiai kérdéseket feszegetni kívánó principálisa, Milecz Sámuel és egy Rómát járt, a jelek szerint igen művelt, de tartózkodó és a felmerült témákhoz csak ímmel-ámmal hozzászóló katolikus pap, Hajnalkövy János vitájába, amikor ez utóbbi „elakasztá” néhány kérdésben a tájékozottságát fitogtatni kívánó, de valójában tájékozatlan principálist. Az ifjú Kazinczy („rettenetes teológus még akkor”) látja, hogy ezt a győzelmet a katolikus pap érdemtelenül szerezte, engedélyt kért, s a vitába bekapcsolódva „szórá a’ locusokat” és legyőzte a plébánost. Ez – meglepődve a patvarista teológiai tájékozottságán – meghívta magához. Itt négy szemközt, bizalmas és személyes beszél-

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

1 SZAUDER József, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé, A Romantika útján*, Budapest, Szépirodalmi, 1961, 115–141. (A továbbiakban SZAUDER 1961); MEZEI Márta, *Kazinczy világnézeti problémái, Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*, ItK, 1988, 237–270.

2 *Pályám emlékezete, Versek, műfordítások, tanulmányok*, vál., gond., jegyz. SZAUDER Mária, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 248–250. (A továbbiakban: PE)

3 Erre (erre is) utal a következő év nyarán Kazinczyhoz írott rövid, francia nyelvű levele, ahol fel-tűnő az ellentét a szóban forgó téma természete és a témáról való beszéd között. Egy könyvről van szó, amelyet Kazinczytól kapott, s amely „tres magnifique si l’on excepte son aversion pour la Religion Chretienne...” – de akkor vajon hogyan lehetett „magnifique” egy katolikus számára? *KazLev*, I, 18.

getés keretében részletesen kifejtette tényleges nézeteit, amelyekről nyilvánosan – úgy látszik – nem szívesen beszélt.³ Ennek a beszélgetésnek a részleteiről Kazinczy csak igen nagyvonalúan számol be a *Pályám emlékezete* fogalmazványainak többségében,⁴ a vita folytatásának tartalmi részéről pedig csak *Az én életem* című változatban szól valamivel bővebben: Hajnalkövy a kálvini predestináció tanát támadta volna – nem tudni, milyen érvekkel. Kazinczy reakciója mindenesetre mély megrendülésről ad hírt: „Felriadva vevém kalapomat, szaladtam szobámba, magamra zárám az ajtót s térdre bukva könyörögtem, hogy a kegyelem tőlem el ne vétessék.” A magyarázat persze nem teljesen világos: a predestináció tana miért azonos magával a kegyelemmel? Ha pedig ez így volt, akkor vajon miért csak a *Pályám emlékezete* egyik, viszonylag korai – 1817-ben készült – változatában említi meg az őt annyira megrendítő vita tárgyát, miért hagyja el a későbbiekben? A történetet a Kazinczy bölcséleti kalandjainak útján többször is feltűnő sárospataki professzor, Szentgyörgyi István alakja, okos toleranciája („megtörtént veled, aminek meg kelle történni”), mély bizalomról tanúskodó és felszabadító szavai zárják: „Kérdéseidre nem felelek, leld fel, amit keressz s fel fogod, ha tiszta elmével fogod.”

Ha az egyéb feljegyzéseket és adalékokat is mérlegeljük, akkor valószínű, hogy Kazinczy az önéletírásnak ezen a helyén egy igen bonyolult és szerteágazó lélektörténeti eseményt foglal össze egy olyan történetbe, amely nyilván tartalmaz valamit abból a folyamatból, ami ténylegesen lezajlott, de majdnem biztos, hogy itt – pontosabban: ek-kortájt – nem csak ennyi történt. Úgy véljük, közvetett módon, de ezt támasztja alá a szövegalkítás imént említett körülménye: azért kurtítja meg a Hajnalkövyvel folytatott vita (eredetileg sem igazán részletes) ismertetését, mert ezt a vitát valami más *helyett* írta le. A *Pályám emlékezete* szerzője egy *elbeszélhető* történetbe foglalta össze azt, ami aligha volt elbeszélhető – legalábbis egy rövid és kerek történet keretei között nem. Erre figyelmeztethet bennünket Hajnalkövy plébános már említett francia nyelvű levelének igencsak szembeötlő tanulsága, hiszen az arról árulkodik, hogy ő, aki az imént még azért fohászzkodott, hogy a „kegyelem tőle el ne vétessék,” alig fél évvel az idézett jelenet után maga kölcsönöz vallásellenes könyvet annak, aki oly erős támadást intézett hite ellen. De erre figyelmeztethet bennünket, hogy van egy másik beszámolója is, amely fiatalságának ugyancsak erről a viharos fordulatról szól, erről *kell* szólania, hiszen más, lelkivilágát ennyire felforgató esemény nem kerül elő a *Pályám emlékezete*ben – csakhogy innen egészen más jellegű események bontakoznak elő. Ezt a beszámólót Kazinczynak Puky Ferenchez 1803 márciusában írott levelében olvashatjuk,⁵ s ennek alapján nem is annyira vallásos világnézetének összeomlása, sokkal inkább egy világnézeti lázadás körvonalai rajzolódnak elénk. Ebben a levélben Kazinczy a maga gondolkodástörténetének alakulá-

4 A PE szövegahagyományára vonatkozóan lásd NÉMETH Zoltán tanulmányát: *A Pályám emlékezete szövegahagyományáról és az önéletírás tervének eredetéről*, ItK, 2002, 611–627.

5 *KazLev*, III, 34.

sáról ad egy kurta vázlatot – ez a vázlat azonban nemcsak nem említi a *Pályám emlékezetében* leírt Hajnalkövy-epizódot, de nem említt semmit sem, ami ahhoz egyáltalán hasonló lenne. Ebben a levélben ennek az epizódnak (vagy egy ilyen epizódnak) nincs is helye: a levélben leírt eseményeknek ugyanis egészen más természetük van. Ennek a különös világnézeti önéletrajznak sajnálatos vonása, hogy a kronológiai vonatkozásai meglehetősen elmosódtak. Ha az epizódok egymásutánját meg is tudjuk, nem tudjuk meg még azok közelítőleges időpontját és időtartamát sem ebben az időrendiségben. Itt azt írja, hogy „kevés esztendőkkkel” apja halála (tehát 1774) után érkezett el a megrendülés pillanata, ezt azonban (mint utaltunk rá) nem az ebben a levélben meg sem említett Hajnalkövy plébánossal való találkozással hozza összefüggésbe. „Ekkor” – tehát 1774 után, de pontosabban nem mond – „a’ Világ Bölcsseivel” jutott ismeretségbe, olyan libertinus hajlamú és gondolkodású fiatalemberekkel, mint Bulyovszki László és társai voltak Zemplénben. Azt írja – nyilván visszavetítve későbbi érzelmeit erre az időszakra –, hogy „El iszonyodtam erkölcsök botránkozató voltoktól, eliszonyodván dogmáiktól is.”⁶ Ugyanerről, a „rettenetes libertinizmus”-sal való s ugyancsak korai és elrettentő találkozásáról ír az MTA Kézirattárában őrzött s a *Vallástalan* címmel ismert verséhez írott feljegyzésében,⁷ s talán mondani sem kell, hogy ebben az ifjúkori intellektuális válságot felidéző jegyzetben sem kerül elő Hajnalkövy tisztelendő és a vele folytatott polémia. De eltér ez a történet a *Pályám emlékezetében* elbeszéltektől abban is, hogy míg ott bölcse professzor, Szentgyörgyi István az egyedüli bizalmas tanácsadó, itt a sárospataki tanár alakja nem lesz ugyan mellékszereplő, de a fő helyet a jövődó após, gróf Török Lajos foglalja el, akit ugyancsak egy „ekkor”-ral kapcsol rá a történet fonalára. Csakhogy ez az „ekkor” itt már tíz esztendővel későbbi időre, 1784 januárjára utal, s ugyanebbe az időkörbe helyezi egy másik pataki tanárának, Óváry Lászlónak és a *Pályám emlékezetében* közvetlenül a Hajnalkövy-epizód (tehát 1779 ősze) után emlegetett Szentgyörgyi István tanácsait is – neki itt ugyancsak kitüntetett szerepet tulajdonít. Az újabb „ekkor”-ral – néhány sorral alább – pedig már 1794-ben járunk, hiszen életének arról a pillanatáról beszél, amikor az isteni gondviselés a „hóhérszínig” vitte, s most is lezajlik egy fordulat, mivel vagy ekkor, vagy 1789-ben átvészelt súlyos betegsége alkalmával – a levél szövege nem egyértelmű – vonta magát „szoros számadásra” „religióbeli állatásaiért” s jutott el ahhoz az állásponthoz, amelytől többé semmi el nem mozdíthatja: „Nem ismerem az Istent és lelkemet: de szeretem és ezt függésben lenni érzem ő tőle. Ebből áll Religióm.”⁸

Az idő – világnézeti válságnak az ideje – a különböző írásokban azonban így is elképesztően tág határok között mozog: az emlékezet az egyik esetben szinte pillanatokról szól, a másik esetben pedig csaknem egy évtizedről. De kérdésessé válik az írásokban foglaltak nyomán az események természete is: lehetséges, hogy az ő hagyományos világképe

6 *KazLev*, III, 34.

7 SZAUDER, 1961, 124.

8 *KazLev*, III, 35.

nem (mint a *Pályám emlékezete* sejteti) összeomlik egy külső hatás eredményeképpen, hanem – külső hatásoktól ugyan természetesen nem függetlenül, de – maga a fiatalember lázad fel a tradíció ellen. Az eddig elmondottak alapján felmerülnek ugyanis a logikus kérdések: *ha* eleve és csak iszonyodott volna ama libertinus kör elveitől, eszméitől és erkölcsseitől, *ha* folyamatos lett volna a mélyen vallásos édesapa hatása – akkor miért lett volna szükség e nevelők tanácsaira és bátorítására? A kérdések arra utalnak, hogy őt *valamilyen* vonatkozásban egy ideig nagyon is mély vonzalom fűzte ahhoz az eszmekörhöz és ahhoz az erkölshöz, amelytől *más* vonatkozásban nagyon is erőteljesen szeretné elhatárolni magát. A Puky Ferenchez írott levél és a MTA Kézirattárában őrzött s a *Vallástalan* címmel ismert vershez kapcsolt feljegyzés ebben a vonatkozásban lényegében közös nyelven beszél, de közösek abban is, hogy mást mondanak, mint amit a *Pályám emlékezetében* olvashatunk. A leginkább nyílt vallomást talán a feljegyzésben olvashatjuk: „Üstökön kapott a világosság, mint Szent Pált – de nem a Szent Pálé!”⁹ Ez nyilvánvalóan nem egyházas hitvallás, sőt, elég egyértelművé teszi – bár sokkal többet nehezen tudunk mondani róla – ama világosság természetét: itt nyilván a század szabadgondolkodóinak világára való utalásról van szó. A mondat lejegyzőjének a szabadgondolkodás iránt való vonzalmáról egyébként egyértelműen vall a Puky Ferenchez írott levél is. Vajon milyen más tapasztalat lehetne „Az elme ha egyszer megindul, megy, és meg nem áll, ahol *kell*” megállapítás mögött? Ez után írja le egyébként azt a metaforát, amelynek lényegét másutt is (sőt, más formában is) megismétli: „Így az az ág, melyet a’ kertész erőszakosan igyekszik másfelé vonni mint a’ merre a’ természeti erő hajtja, ha elszakasztja a’ tartóztató köteléket, oscillál, oscillál, és még is oscillál ’s végtére megállapodik. Ez vala az én esetem is...”¹⁰ Az ezt megelőző lélekállapotára vonatkozóan az idézett levél vége felé azután közvetetten ugyan, de meglepően nyílt vallomást is olvashatunk: „... miként vádolhatom én azt, a’ ki most van a’ vizsgálódó lelkiismeretnek abban az időszakában, a’ melyben egykor én magam is valék ...” „...miként vádoljam azt a’ *kétkedést és nem-hitelt*, a’ melybe magam is voltam és a’ mely az én mostani hitbeli erősségemet szülte? Nem hiszen igazán, a’ ki nem kétkedett...”¹¹ A levél korábbi részében leírja szabatosan is azt a „kétkedést és nem-hitelt,” amely őt – a jelek szerint ekkor, tehát az 1770-es és 80-as évek fordulója táján – jellemezte, s amelyben azt a „világosságot” kell gyanítanunk, amely Szent Pálként ragadta üstökön, de amely nem Szent Pál világossága volt. „... Istent nem tagadtam soha, ha a’ teremtést és a teremtetést meg nem foghattam is... De a’ lelket nem hittem többé halhatatlannak...”¹²

9 SZAUDER, 1961, 124.

10 *KazLev*, III, 35.

11 *KazLev*, III, 36.

12 *KazLev*, III, 35.

Úgy véljük, hogy ez a vallomás Kazinczy intellektuális életútjának egyik legdöntőbb mozzanatára utal. Láthatóan átlépett a szabadgondolkodás világába, ennek alapján – látni fogjuk – teljesen érthető e világ iránt való vonzalma, hiszen új és szabad látókör tárult fel előtte. De elgondolható ennek alapján az „iszonyodás” is, amellyel a libertinizmusról beszél, hiszen gyorsan kiderül: ez a lépés szabaddá tesz ugyan, miközben (lehet, hogy már a következő pillanatban) rendkívül nyugtalanító következményeket is láthatóvá tesz. Ennek a vallomásnak azért van különleges jelentősége, mert csak az itt emlegetett világosság lehetett az, amely „üstökön kapta.” E vallomás tartalma, amellyel végül is fogalmi alakra hozza a lélektörténeti helyzetet, egyértelmű, mégis különösnek tetszik: Istenben nem kételkedett soha, de a lelket nem hitte többé halhatatlannak. Valójában azonban – mint másutt lesz róla szó – ez a korabeli európai eszmetörténetben meglehetősen ismert paradoxon.

Ez a gondolat valóban fontos szerepet játszik írásaiban még a nyolcvanas évek végén is, most, 1780 táján viszont éppen ez vezeti el az írás világához: az első fordítás, Salomon Gessner *Idilliumai* az innen felmerült problémákra ad választ.

THIMÁR ATTILA

Katedra az élet telén

Révai Miklós és az egyetem

Akárhányszor csak kilépek az aluljáróból a Ferenciek terére, és elindulok a Centrál kávéház felé, újból és újból megjelenik előttem egy kép. Egy alacsony ember, kabátját szorosan összefogva magán, leszegett fejjel, összeszorított ajkakkal siet, hogy a Királyi Kúria régi épületében – amelyben ekkor a bölcsészettudományi kar működött – megtartsa egyetemi előadását. Nekem úgy tűnik, hogy mindig hideg van ezen a képen, pedig tudjuk jól, hogy akkoriban az egyetem második feléve már a tavaszi-nyári időszakra esett, és augusztusig tartott. Mégis, talán mert ma az utazás sokkal kényelmesebb, s az egyetemi termeket is jobban fűtik, mint hajdan, általában megsajnálom az öreget, amint morgolódva szedi a lábát, hogy pontosan érkezzen, és megkezdhesse óráját.

Révai tudományos pályájának csúcsát jelentette az egyetemi katedra, s annak, hogy ezzel mégsem tudott elégedett lenni, elsősorban önmaga volt az oka. Zsémbes, indulatos viselkedése, sokszor túlzottan gyorsan lánggra kapó szenvedélye és az ehhez járuló mély önsajnálata, amely néha még üldözési mániával is társult, nehezen elviselhető kollégává és csak távolról tisztelt tudóssá tették őt.

Révai Miklós 1791-ben került közelebbi kapcsolatba az egyetemmel, noha ekkor nem a magyar, hanem az esztétika tanszékre pályázott, s ebben szerepe volt annak, hogy nyelvészeti érdeklődése ekkor még kisebb, a rajzolás iránti szeretete viszont nagyobb volt, mint egy évtized múltán.

Az 1790. évi „nemzeti visszahatás,” melynek alakításában Révai is jelentős részt vállalt Bessenyei *Jámbor szándékának* megjelentetésével, nem mindenkit töltött el örömmel, így például Werthes Frigyest sem, aki 1784-ben II. József akaratából került az esztétika tanszékre, mert az uralkodó idegen országból akart professzort hozni bölcsészkarunkra. A nemzeti érzelmek látványos fellángolása nehéz helyzetbe hozta Werthest, aki 1791 elején mellbajára hivatkozva felmentését kérte az állásából. A Helytartótanács meghirdette pályázatra 17-en adták be folyamodványukat.¹ Az esztétika mint kevésbé pontos hatá-

1 A pályázatokról: MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 1–2. sz., 1–33.

rokkal rendelkező tudományos diszciplína sokak számára vonzó volt, így többek között Batsányi János, Rájnis József, Czinke Ferenc – aki Révai után elnyeri majd a magyar tanszék professzori állását 1807-ben –, Katanchich Péter, Rossi Ignác, Tóth Farkas, Schedius Lajos és Révai is készített pályamunkát. A legtöbben verseiket mellékelték esztétikai jártasságuk bemutatására. Az udvar követelte a concursus, a versenyvizsga megtartását, de ezt az intézkedést a Helytartótanács nem helyeselte. Némi huzavona után a vizsgát végül is megtartották december 26-án és 27-én. A korábbi pályázók közül többen elmaradtak, helyettük mások próbálkoztak, s ezért összesen húszan jelentkeztek erre az alkalomra. Igaz, a meghirdetett napokon már csak hatan jelentek meg a versenyvizsgán. Révai azonban nem, mert neki novembertől újból elkezdődött a tanítási év Győrben, és nem tudott volna kellő időt fordítani sem felkészülésére, sem a pesti tartózkodására. Ehhez járult, hogy heves felindulásában úgy érezte, méltatlan vele szemben, hogy vizsgáztatni akarják.

Következő alkalommal 1794–95-ben próbálkozott azzal, hogy egyetemi katedrát szerezzen. Ekkor az éremtan tanszék ürült meg, ugyanis Schönvisner Istvánt kinevezték az egyetem könyvtárának igazgatójává, s ő ugyan bölcsészkar tanári állását megtartotta, de a tanszékről lemondott. A megüresedett tanszékre heten pályáztak, akik közül Schönvisner Magyary László budai gimnáziumi tanárt – aki a főgimnáziumban grammatikát tanított – javasolta utódjának, s ezzel egyetértett az egyetemi magisztrátus is. A Helytartótanács ekkor is concursust írt ki, amelyet 1795. április 6–7-én tartottak meg. Révai már 1794 őszén készült pályázni a tanszékre, s erről beszámolt legjobb barátjának, Paintner Mihálynak is.² Biztos volt abban, hogy korábbi pályázata az esztétikai tanszékre csak azért nem sikerült, mert nem ment el a versenyvizsgára, ezért most szilárdan elhatározta, hogy részt vesz a megmérettetésen. Révai 1795 januárjában könyveket kért Paintnertől, hogy felkészülhessen, ám ezt erősen hátráltatta, hogy közben összeveszett Győrben a gimnázium retorikatanárával, Balogh Sándorral. Ez az ügy káros hatással volt pályázatára is, mert az exjezsuita Balogh jól tudta mozgósítani volt rendtársaival fenntartott kapcsolatrendszerét, s részben ennek köszönhetően, Révai a numizmatika tanszéken ugyanúgy nem járt sikerrel, mint korábban.³ Az egyetemi tanács első helyen Magyaryt terjesztette fel, a másodikon Révait, a harmadikon Katanchich Péter ferences szerzetest, a zágrábi gimnázium tanárát.⁴ A Helytartótanács azonban Katanchichot tette az első helyre eddigi publikációi alapján, s noha a Kancellária és az államtanács is Magyary mellett foglalt állást, az uralkodó végül Katanchichot nevezte ki, a felsőbb döntési fórumokon Révai neve már nem került elő. A Helytartótanács kárpótlásul az elmaradt kinevezésért Révait felterjesztette a győri gimnázium a retorika tanári állására – Balogh helyére –, ám ezt a Kancellária, mivel maga Révai erre az állásra nem pályázott, visszautasította.

2 A levél részletes bemutatása: CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, I–IV, Bp., Abafi Aigner Lajos, 1881–1889 (A továbbiakban: CSAPLÁR 1881/1889), IV, 155–170.

3 CSAPLÁR 1881/1889, *i. m.*, IV, 166–170 és 177–185.

4 SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története: 1635–1935*, Bp., 1935, 298.

A pályázatok fenti történeteiből láthatjuk, hogy az egyes katedrákat elnyerni szándékozóknek nem volt meg minden esetben a megfelelő szakismeretük – mennyire másként van ez manapság! –, de ettől függetlenül próbálkoztak azzal, hogy a különféle tanszékek tanári állásaiba kerülhessenek. Fontos számba vennünk azt is, hogy az egyetemet, a Helytartótanácsot, a Kancelláriát, az államtanácsot és az uralkodót magában foglaló döntési láncban az egyes kinevezések ügye a pártfogók számától és társadalmi rangjától függően alakult – sokszor igen meglepő fordulatokkal –, s ezért nem volt reménytelen kevés szakértelemmel pályázni az egyes megüresedett állásokra, másrészt tehetséges emberek elbukhattak egy-egy megfelelően elhelyezett rossz vélemény vagy pletyka miatt.

„Három a magyar igazság,” gondolhatnánk Révai próbálkozásainak sorát végigtekintve. 1801. december 2-án váratlanul elhunyt Vályi András, s ezzel megürült az egyetem magyar tanszéke. Utódjának a meglehetősen erőszakos, ám szépirodalmi munkáival jelentős érdemeket szerző Dugonics Andrást várták a kollégák, s ekképpen döntött az egyetemi magisztrátus is. A Helytartótanács viszont több pályázó közül nem őt választotta, mivel Dugonicsnak olyan kikötései voltak, amelyet nem lehetett teljesíteni az akkori szabályok betartásával. A Helytartótanács ezért Révai Miklóst tette az első helyre, akinek az ügyét a Kancelláriánál Somogyi János barátilag és igen nagy erővel támogatta. Előterjesztésében a dicsérő szavak mellett írt arról is, hogy Révainak több kéziratban heverő munkája van, amelyeknek kiadásával tovább lehetne emelni a hazai tudományosság fényét. Az uralkodó 1802. július 3-án kinevezte Révait az egyetem – ekkor karközi – magyar tanszékeire. 53 évesen jutott el abba a pozícióba, amelyre már fiatal kora óta vágyott, s amely lehetővé tette számára, hogy azzal a tudományterülettel foglalkozzon, amely legkedvesebb volt szívének. Élete utolsó öt éve Pesten telt.

Nem tudjuk, mennyire volt szigorú a vizsgákon az idősödő professzor, s hogy tanítványaival szemben is olyan heves és indulatos lett volna, mint környezetének más tagjaival.

5 L. ÉDER Zoltán, *Vályi András, a magyar nyelv tanára* = ÉDER Zoltán, *Túl a Duna-tájon: Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*, Bp., Mundus, 1999, 86–96.

6 A korábbi kidolgozás OSzK Kt. Q. H. 1305. *Magyar deáki történet 1781–82*. A későbbi, a cenzúrai példánya tankönyvének Q. H. 1309. *Magyar deákság 3 kötet, 1806*. Ebben az első a *Magyar deáki történet*, a második *A Szép Toll*, a harmadik *A Szép Toll különös nemei*. E munka első része képezi Rubinyi kiadásának második részét. *A Szép Tollat* Éder Zoltán adta ki 1973-ban.

7 OSzK Kt. Q. H. 1299. Például: „IV. Az újabb írók közül még a legjelesebbek is éktelen sok gáncsokat ejtenek a hibátlanság ellen: kiváltképpen az igehajtogatásban; azután a szószármaztatásban, végtére a szökötésben is, nevezetesen a biratást jelentésben.”

„Quae sunt ea nomina primo, quae ad rem eandem pertinent, et continenter ponuntur? De his quod dicitur declaratum, seu declarandum? quae declarantia? Quis est ordo in horum collocatione? : Petrus Andrásfi. Thomas Balásfi. Carolus Pálfi ab Erdőd? Joannes Somogyi de Medgyes. „Si possessor genitivo reddatur ad interrogationem, ini qua possessor nominativo, vel dativo exprimitur in affixionis statu, estne haec responsio par interrogationi?: Ki könyve ez? Kinek a könyve ez? Ki háza ez? Kinek a háza ez? Péteré, a mesteré. Tamásé a szomszédé.”

Az biztos, hogy jó jegyeket adott, mindenkinek szinte a legjobbat.⁸ Ez persze adódhatott abból is, hogy a diákokat nem akarta elijeszteni ettől a tárgytól, de akár abból is, hogy olyan határozottan kérte vissza saját nézeteit, hogy azokat a diákok kénytelen-kelletlen megtanulták. A legjobb eredményt mindig Horvát István produkálta, és a legkiválóbb minősítést is ő kapta. Rajta kívül nem volt olyan hallgatója Révainak, aki később, felnőtt fejjel komoly teljesítménnyel vett volna részt a tudományos-irodalmi közéletben.⁹

Az egyetemi katedrán töltött idő alatt adta ki a már korábban megkezdett hatalmas munkáját, latin nyelven írt nyelvтанát: az *Elaboratior Grammaticae Hungaricae*. Ez volt nyelvünknek első, rendszeresen kifejtett és minden területre kiterjedő leírása. A betűk és hangok vizsgálatától kezdve a ragozási paradigmákon át a szintaktikai kérdésekig nyelvünk minden szintjéről szólt benne Révai. A tudós világ latin nyelvén fogalmazta meg könyvét, ez azonban ekkor, a 19. század elején már nem segítette elő a munka népszerűségét. A nagyívű leírás mindmáig meghatározza nyelvszemléletünk etimológiai alapvonásait, s tulajdonképpen az ő nevéhez köthetjük az ikes ragozás máig tartó életképességét. Az *Elaboratior Grammaticae Hungaricae* megjelenésekor, 1805-ben elsősorban az irodalmárok körében váltott ki nagy visszhangot, Verseyhy még ebben az évben vitába szállt Révai leírási rendszerével.

Az egyetem mint intézmény ekkor játszott kiemelkedő szerepet pályáján, ugyanis 1805. december 3-án az egyetemi tanácstól kérte, véleményezzék grammatikáját, s ezzel védjék meg Verseyhy támadásával szemben. Az egyetem ezt a támogató igazolást meg is adta, a vitát azonban nem ez az irat,¹⁰ hanem a Révai álnéven publikált röpiratai döntöttek el.

Egyéb alkalommal nem használta ki az egyetem mint intézmény nyújtotta lehetőségeket. Igaz, szerepet játszhatott ebben, hogy a magyar tanszék nem tartozott egyik karhoz sem, s ezért mintegy különálló sziget állt az egyetem oktatási szerkezetében. Révai szerette volna elérni, hogy a tanszéket csatolják a jogi karhoz, s ne választható, hanem kötelező tárgy legyen a magyar. Ez ügyben hivatalos felterjesztést is készített 1806-ban, de ebből, csakúgy, mint korábban Vályi ugyanilyen próbálkozásából, nem lett semmi. Révait bántotta ez a bizonytalan helyzet, s ami ebből következett, a kis létszámú hallgatóság, de

8 OSzK Kt, F. H. 353. f. 119–126.

9 Hallgatói között találjuk Marczibányi Lajost és Marczibányi Istvánt, de nincs nyoma annak, hogy ők rokonai lennének az alapítványt tevő Marczibányi Istvánnak.

10 Az egyetem tanúsítványát Stipsits Károly rektor írta alá 1806. február 10-én. Révai ezt a véleményt is felhasználta a Verseyhy elleni vitában, és kinyomtatta FÉNYFALVI KARDOS Adorján, *Verseyi Ferentznek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban*, Pest, 1806, 186–188.

a tanszék helyzetén nem tudott változtatni.¹¹ Kollégáival való viszonyát is ez határozta meg. Magánleveleiben panaszkodott arról, hogy tanártársai nem becsülik kellőképpen, s az általa tanított tárgyat nem találják fontosnak. Professzortársai közül csak azokkal tartott fenn közelebbi kapcsolatot, akik kivették részüket az irodalmi életből, így Schedius Lajossal, akire végrendeletének végrehajtását bízta. Egyetemi tanári állásában továbbra is saját maga igyekezett finanszírozni kiadványait, s egyfolytában támogatókat keresett művei megjelentetéséhez. 1806-ban nyomtatta ki *Alázatos segedelem kérését*, melyben egész nyelvészeti, irodalomtörténeti munkásságát, a már megjelent és a még megjelenésre váró köteteket kínálta az olvasóknak. Ezek a próbálkozásai azonban nem hozták meg a kellő sikert, s ezt megfogalmazhatom úgy is, hogy az intézmény nyújtotta pozíció mégsem volt elég ahhoz, hogy olyan népszerűsége tegyen szert, amely valóban piac-képessé tette volna nevét a szélesebb olvasóközönség előtt.

A katedrán eltöltött öt évében folyamatosan dolgozott, és folyamatosan küzdött betegségével. Ha a nagyszámú hátramaradt kéziratok anyagra tekintünk, azt mondhatjuk, az utóbbi győzött, ha az elkészült és nyomtatásban megjelent munkákra, az *Antiquitates*ra és nyelvtanára, akkor a munka meghozta gyümölcsét. Erre emlékezhetünk mindannyian, amikor a Ferenciek templomával szemben elhaladunk a közért, majd az Ibolya presszó mellett, útban a Károlyi palota felé.

11 Amint a féléves és az év végi osztályzatokat tartalmazó nyilvántartásából kiderül, hallgatói egyenletesen fogytak 1802-től 1806-ig. OszK Kt, Fol. Hung. 353. „Révai Miklós 15dikben keszte el magyar praelectiójait a sok plánumok után még csak három hallgatóji voltak, de talán ezeket is úgy megijesztette, hogy többé elejbe sem mennek.” Ferenczy Horvátnak 1806. november 17., *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, s. a. rend., jegyz., előszó Soós István, Bp., 1990, 32.

BARTÓK ISTVÁN

***Grammatica Hungarolatina* – Editio Kazinczyana**

Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*ja közel háromszáz évvel az első kiadása után Kazinczy Ferenc jóvoltából jelent meg ismét nyomtatásban. A megvalósulás viszonylagos körülményeiről sok érdekes adat maradt fenn Kazinczy levelezésében és más műveiben. Ezeket összegyűjtve képet kaphatunk róla, milyen nehéz volt a 19. század elején (is) kiadni egy olyan munkát, amely „ugyan nem fog mohón kapattatni – olly mohón, hogy nyomtatója meggazdagodjék a’ kiadásból.”¹

Kazinczynek először is meg kellett tudnia, hol található az unikum példány; utána következett a nyomtatvány lemásoltatása, a szöveg ellenőrzése, az előszó és a jegyzetek elkészítése, majd a kinyomattatás néha kilátástalannak tűnő feladata.

Az első olyan beszámolót Sylvester nyelvtanáról, amelyik bizonyosan a példány alapján készült, Weszprémi István írta, háromszor is megjelentette. Első közleményét a kassai *Magyar Museum* adta közre 1792-ben. Címe: *Tudósítás A’ leg-régibb Magyar Grammatikáról*. Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetőknek kedvéért írtam Debretzenben Szent Mihály’ havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István.”² Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi *Magyar Hirmondóban*. Itt a címe: *Tudósítás A’ leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról*. A keltezés szövege egyszerűbb, a dátumot Weszprémi az időszereire javította: „Debreczenben, Böjt elő Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I.”³ 1795-ben az ismertetést szerzője egy gyűjteményes kötetébe is felvette.⁴

Weszprémi írásaiban nem árulta el, hol volt módja tanulmányozni a becses ritkaságot. Kazinczy Ferenc azonban fényt derített a titokra. Kiadásának előszavában a következőket

1 KAZINCZY Kis Jánosnak, 1805. aug. 9., *KazLev* 3, Budapest, 1892, 408.

2 *Magyar Museum* (Kassa), 1792, II, IV. negyed, 422–428.

3 *Magyar Hirmondó* (Bécs), 1793, [26. szám] Böjt-más havának 29dik napján, 426–431.

4 Éder Zoltán hívta fel a figyelmet arra (Sylvester *Grammatikájának* utóéletéről, Budapest, 1990), hogy Weszprémi több más írásával együtt kötetben is kiadta ezt a munkáját. „A’ Leg-régibb Magyar Grammatikáról” címmel. A keltezés megegyezik a Magyar Museumban megjelent cikkével. (WESZPRÉMI István, *Magyarországi öt különös elmélkedések*, Pozsony, 1795, 81–88.)

írja: „Dr. Weszprémi István, Debreczenben, azt a’ jelentést tevő, hogy az örökre elveszettnek vélt könyv megvagon. De hol vagon-meg, azt el nem mondotta. Gyengéjki közzé tartozott a’ nagy-embernek, szere felett rettegni dicsőségéért, ’s ha mit olykor mástól véve, nem örömet hagyta tudni, melly kútfőből merítgetett. Itt ezen felyül kincsenek becsét akarta nevelni titkolódásával. Azonban azon kedvezések szerént, mellyekkel a’ jó Öreg velem bänni szeretett, a’ mit elrejtve tartta a’ Publikum előtt, nékem nem sokáig vonakodott meg-sugni.”⁵

Így derült ki, hogy a könyvecske Sinai Miklós debreceni professzor birtokában van. A hír elterjedt a litterátus világban. Kazinczy levelezésében először 1803-ban jelenik meg a *Grammatica Hungarolatina* kiadásának gondolata. Virág Benedek biztatta a munka közzétételére: „Nem tehetnél-e szert Sylvester’ Grammatikájára? Ott Debreczenben: a’ mint mondgyák tsak 6 árkusból áll. Igen szeretném látni. Itt [Pesten] könnyen ki lehetne nyomtatni. Szerezd meg, kérlek, vagy írasd le bötűről bötűre.”⁶ Később: „Írd le in silentio és nyomattasd ki. A’ praefatzióban, ha néked úgy tetszik, arról említhetsz, hogy ezen gondolatú valék még tavaly. Küldd meg azt annak idejében. Bizony, rendes ember Sinai bátyánk! Ne szólly neki, írd le a’ könyvet és tedd hasznossá.”⁷ A feladat azonban nehezebbnek bizonyult, mint gondolták. Kazinczy mentegetőzni kénytelen Virág Benedek előtt: „A’ Sylvester Grammatikája felől mit ígértem neked, el nem felejtettem. Mindég késik teljesítése. Nehéz boldogúlni az öreggel, de meg lesz.”⁸

Kazinczy végül Sinai tudta nélkül másoltatta le a grammatikát. 1824-ben debreceni utazása alkalmából rokonáról, Fáy János városi tanácsosról írja: „[...] most a könyvvásárlás szép dühe szállotta meg. Az ő birtokában van Sylvester magyar grammatikája, melyet én 1804. lopva másoltattam le.”⁹

Más helyen részletesebben megemlékezik a történetekről: „Gyakran megfordulván így Debreczenben, kértem a hivataljából kilépett prof. Sinai Miklóst, hogy Sylvester (Erdősi) Jánosnak deák nyelven írt és Nagy-Szigetben kiadott magyar grammaticáját, mely nála találtatik és sehol egyéb helyett nem, vagy nékem engedje, hogy lemásoltathassam, vagy számomra maga irassa le. Megígérte az utolsót, de ámbár a könyv kisded, nem teljesítette a mit ígért, s láttam feleleteiből, hogy azt teljesíteni nem is fogja. A tudós savanyú embert most igen terhes nyavalya éré. Éltem az alkalommal, s rá vevém fiát, hogy tegye meg, a mit atyjának ígéretei után jussom vagon várni, kívánni. Ez megnyeré derecskei rector Obernyik barátját, hogy kérésemet teljesítse, s így kiadhatám azt Pesten, 1808-ban Magyar Régiségek és Ritkaságok címe alatt, nagy örömeire ügyünk barátjainak, és kivált

5 *Magyar régiségek és ritkaságok*, kiad. KAZINCZY Ferenc, Pest, 1808, VI.

6 VIRÁG Benedek Kazinczynak, 1803. máj. 16., KazLev 3, Budapest, 1892, 59.

7 VIRÁG Benedek Kazinczynak, 1803. nov. 27. – uo., 124.

8 KAZINCZY Virág Benedeknek, 1804. márc. 12. – uo., 187.

9 *Kazinczy Ferenc utazásai*, kiad. BAJZA József és SCHEDEL Ferenc, Pest, 1873, 31.

Révai Miklósnak. A könyv Sinainak halála után, sok egyéb becses, bár kisdud portékáival a debreceni consil. Fáy János birtokába mene által, s több nyomtatványa a munkának mind ez idáig nem találtatott. Ez egyet is egykori birtokosának fősvénysége tartotta meg, mely a vékony könyvet egy vastagabb megé kötteté, hogy annak kénytelen ne legyen új táblát adni.”¹⁰

A másoló, Obernyik József Csokonai „szíve szerént való barátja.” 1804. április 25-étől 1806. szeptember 26-ig volt rektor Derecskén.¹¹

A másoltatás történetét Kazinczy a kiadás előszavában így foglalja össze: „Így a’ könyvnek nyomába vezetettvén, annak birtokosát, Tiszt. Sinai Miklós Urat szinte az erőszakig vitt kérésimmal addig ostromlottam hogy azt számomra másoltatná-le, míg három esztendei várakozásom után, segédemre kelvén Sándor fijának szent fortélyai, kívánságomat végre teljesedve látom, ’s már most sietek azt közre eresztetni, hogy a’ mit tőlünk az idők’ mostohasága megirígylett, másod ízben bír hassuk.”¹²

Kazinczy a kiadás hibáinak okát is a kedvezőtlen körülményekben látja: „E’ részben mentségemre lehet az, hogy az idv. Öreg, ki ezt a’ kincsét olly gyengeséggel örzötte, hogy azt sem nékem kölcsön adni, sem a’ tulajdon maga által választott Másolóknak, még lakószobájában is, elébe tenni nem bátorkodott, megtudván fijától, hogy azt a’ leíratás végett ez vitte-ki, nyugtalansággal sürgette visszavitelét, úgy hogy nékem az öszve hasonlításra három óránál több időm nem maradt.”¹³

Megvolt tehát végre a kézirat. Kazinczy először Nagy Gábor közbenjárását kérte a kiadáshoz: „Ezt a’ Mst adja meg az Ur Pestre érkezvén Eggenberger könyváros Urnak; ’s szöjljon vele az eránt, hogy ő ezt nyomtattassa.”¹⁴

Kazinczy 1804 nyarán a *Magyar Kurír*-ba cikket írt, amit később többször említ levelezésében. Büszke saját szöveggondozói munkájára: „Míg ezen levelemet veszed, látni fogod az újság levélben, mit készítek Sylvesterrel és az első falusi oskolák’ Ábéczejével. El ne rettenj sokat ígérő ’s kevély címjétől. Mind azok a’ miket ott olvasandasz, azt mutatják, hogy a’ két régi Magyar munkával azt cselekedtem, a’ mit a’ Classicusok’ Editorjai szoktak” – írta Kis Jánosnak.¹⁵ Az „újságlevélben” a Tudománybéli Jelentések között olvasható:

„Kevés idő múlva Pesten fog meg jelenni következő című munka: – Joannes Sylvesternek, az az Szinnyérváraljai Erdösi Jánosnak, Magyar Deák Grammatikája; nyomt. Új Szigeten, 1539. és: a’ Krakкаи 1549. kijött Orthographia Vngarica. – Ezt Kir. Palota Mester, Somogyi Fő Ispán, Szent Januarius Rendebeli Csillagos Lovag, ’s Göttingi

10 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp., 1879, 228–229.

11 CSOKONAI VITÉZ Mihály K.-nak, 1804. jún. 12., *KazLev* 3, Bp., 1892, 199, 530.

12 *Magyar régiségek...*, VI–VIII.

13 Uo., XXII–XXIII.

14 KAZINCZY Nagy Gábornak, 1806. jún. 19., *KazLev* 3, Budapest, 1892, 372.

15 KAZINCZY Kis Jánosnak, 1805. júl. 14. – uo., 379.

Tudom. Társ, Sárvári Felső Vidéki Gróf Széchényi Ferencz Excell. Nemzeti Bibliothecájából: amazt azon egyetlen-egy nyomtatványból, melly a' mi időnkre, a' mennyire ugyan még eddig tudatik, egyedül jutott el, 's Sinay Miklós Úrnak kincsei közt Debreczenben tartatik, általvette, Elöbeszédjeiket megírta, 's kritikái 's philologiai glosszákkal elhintette Kazinczy Ferencz. – Ez a' híradás azoknak, a' kik a' dolgokat a' magok' érdemek szerint betsülni tudják, addig is örvedetes újság lészen, míg a' munka a' sajtó alól kiszabadulánd. A' Sylvester Grammaticája, mellynek, a' mint említve van, minden exemplárjai annyira elfogytak, hogy egyedül az az egy jöhetett-által a' mi időnkre, azon felyül hogy legelső Grammaticánk, a' melly valaha íratott, első magyar könyv is melly magyar földön nyomtatott: mert ha a' Mátyás Király' Budai igen hamar elenyészett typographiáját oda nem számláljuk, (mellyben tsak egy rövid Chronicon Hungariae jött ki 1473-ban) úgy ez a' Tárnok-mester, továbbá Bán, végre Palatinus Nádasdi Tamás' typographiája volt az, a' melly a' Hazában legelőször felállítattott.”¹⁶

Kazinczy Révai Miklóst kérte fel a korrektúrára, amit a tudós professzor el is vállalt, de már kezdetben aggódott a vállalkozás költségei miatt: „Silvester Grammaticáján igen örvendek, hogy egyszer már kivetetik a' setét homályból. Azt én is igen óhajtottam. A' correcturát örömet vállalom magamra: tsak Eggenbergert el ne rettentse a' drága kiadás.”¹⁷ Kazinczy Ragályi Tamástól értesült róla, hogy maga Révai beszélte le a kiadót a munkáról. A javítással kapcsolatban írta Ragályi, hogy „[...] a' sietésre szükség nem lévén, minthogy Eggenberger Ur a' Prof. Révai tanásából a' nyomtatást magára nem válallya, nem reménylhetvén a' nyomtatványok keletét.”¹⁸

Révai lépése igen érzékenyen érintette Kazinczyt, de nem adta fel a reményt: Kis Jánosnak ezt írta: „Silvestert Eggenberger nem akarja felvállalni, Prof. Révai által elijesztetvén, a' mint Correspondensem írja, hogy a' munka nem kap vevőt. Egy 1539ben kijött Rudimenta ugyan nem fog mohón kapattatni – olly mohón, hogy nyomtatója meggazdagodjék a' kiadásból – de rendes, hogy azt egy M. nyelv Professzora mondja Eggenbergernek. Török, szakad, a' munka ki fog jönni.”¹⁹

Cserey Farkasnak így panaszkodott: „Tudja a' Mélt. Úr az újság levelekből, hogy Silvestert mi teheti figyelmet érdemlővé még a' nem literátor előtt is. Azt várhattam tehát, hogy a' M. nyelv Professzora az Universitásnál boldogítani fogja szándékamat. Most veszem tudósítását egy barátomnak, hogy Eggenberger nem vállalhatja-fel a munka kiadását, mert Prof. Révai rettentti, hogy a' munka nem lesz kapós. Pedig én a' munkát egy nagy gonddal írt Praefatio 's critica glossák által tettem igen is kapóssá.. [...] Mostan

16 Magyar Kurír, 1805. júl. 19, 94–95.

17 RÉVAI Miklós K.-nak, 1805. júl. 14. KazLev 3, Bp., 1892, 380.

18 RAGÁLYI Tamás K.-nak, 1805. aug. 2. – uo., 402.

19 KAZINCZY Kis Jánosnak, 1805. aug. 9. – uo., 408.

tehát Sylvesteremet magam adom-ki, melly annyival terhesebb, minthogy familiámmal meghasonlottam, és a' jövedelmem a' dolognak törvényes elintézetéig megreked.”²⁰

Szorult anyagi helyzetében Kazinczy bizonyára nem minden célzatosság nélkül említette báró Prónay Sándor császári és királyi kamarásnak, hogy mekkora összegre lenne szüksége terve megvalósításához: „[...] Sylvesternek Grammaticáját 's Dayka Gábornak verseit nyomtattatom. Mind a' kettőt ismerheted a' minapi újságlevelekből. Sylvester felől azt reméltem, hogy Eggenberger a' maga költségén fogja kiadni. Azt izente, hogy el van rettentve Prof. Révai által, a' ki azt állítja, hogy a' munka nem kap elég árost. 'S a' legelső Magyar Grammatica, melly az ismeretes bibliothecákban a' Sinai Miklósén kívül sehol nem találhatik, illy hidegséget érdemlett-e? – Lelek én olly nemes gondolkozású Hazafit ennek is, a' ki száz arany áldozatot nem tart haszontalan pénzfecsérlésnek, 's felsegáll. De sajnálnám, ha elkésne megjelenése.”²¹

Prónay azonban nem értette a gyengéd célzást, így Kazinczynak anyagi támogatás nélkül kellett megoldást találnia. Kénytelen volt ismét Révaihoz fordulni. Másodszorra arra kérte, hogy a kéziratot Trattner Mátyás nyomdájába juttassa el, és továbbra is vállalja a korrektúrát: „Küldöm a' debreceni vásárosok által a' Sylvester Grammatikájának első mását is, hogy ha majd, a' mint azt megígérni méltóztattál, az árkusokat a' betűrakó botlásaitól megtisztogatni fogod, 's kétséged támad eggy vagy más esetben, ez neked vezéred lehessen.”²² Egy héttel később: „Ímhol Sylvesternek betűről betűre vett mása; ímhol Előbeszéde is, úgy a' mint azt kirakatni óhajtom. Engedd meg, hogy ígéretedre számot tarthassak 's kérhesselek, hogy a' gyomok' kitisztogatásának terhét magadra vállalni méltóztassál. Mely hogy annál kevésbb alkalmatlanságodra essék, jónak látnám, ha tanítványaidd közül kettőt ollyat, kihez bízatsz, kiválasztanál, és Átalok Sylvesternek ezt a' mását amazzal, a' melly már a' Nyomtatónak kezeiben vagon, öszvehasonlítanád, 's meghagynád nekik, hogy kivált a' magyar textusra vigyázzanak, ne hogy az másképpen legyen accentizálva a' Pesti új kiadásban, mint a' régiben volt. A' deák textusnak orthographiáját tetszésedre bízom [...]”²³

1806 februárjában Révai örvendetes hírekkel szolgált: „Két árkust raktak már, mindjárt az első hétben, tudós igyekezetedből. [...] A' correcturát szorgalmasan megteszem, és híven, tsak egy húzásotskát sem változtatok meg kedved ellen.”²⁴ Imprimálás céljából Kazinczy is megkapta a korrektúraíveket, amelyeken lelkesen dolgozott: „Helységbeli postánk tized napi megmagyarázhatatlan kimaradása után tegnap estve hozzá hozzám becses leveledet Sylvesternek két árkusával. Annál kedvesebb volt megpillantása, mivel rég olta vártam. Igen jól esett, hogy minekelőtte az exemplárok lenyomattatnak, végig-

20 KAZINCZY Cserey Farkasnak, 1805. aug. 15. – uo., 435.

21 KAZINCZY B. Prónay Sándornak, 1805. szept. 15. – uo., 435.

22 KAZINCZY Révai Miklósnak, 1806. jan. 4., KazLev 4, Budapest, 1893, 6.

23 KAZINCZY Révai Miklósnak, 1806. jan. 11. – uo., 10.

24 RÉVAI Miklós Kazinczynak, 1806. febr. 10. – uo., 40.

futhatám ezt a' két árkust. Hibákat is igazítottam rajtok, 's szemesebbé is tettem a' Betűszedőt azokra, a' mik a' nyomtatásnak szépséget adhatnak.”²⁵

Kazinczy öröme azonban nem tarthatott sokáig. Révai októberben szomorú fejleményekről számolt be: „Trattnert sok ínség érte. Legényei részént megbetegedtek, részént eloszlottak: 's ugyan akkor nálunknál hatalmasb urak megterhelték műhelyét több sietető munkákkal. Fenakadott Szilvester Grammaticája. Én kedvetlenségemben, 's nyavalygó állapotomban, feléje sem mentem tovább két hónapnál.”²⁶

A kiadás ügye elakadt, a levelezésben több mint egy évig nem esik szó a grammatikáról. A következő adat 1808-ból származik: Kazinczy talán le is tett róla, hogy a munka valaha újra nyomdafestéket láthat. Februárban egy latin nyelvű levél kíséretében elküldte a kéziratot Széchényi Ferenc könyvtárába. A latin nyelvű kísérőlevelet a könyvtár őrének, Miller Jakab Ferdinándnak címezte. Felhívta a figyelmét, hogy ez az egyetlen példányról készült másolat: „Hic accipe apographon Grammaticae Sylvestri, ex unico illo exemplo, quod aetatem tulisse creditur, exscriptum [...]”²⁷

A szépen bekötött kézirat elejére a következő ajánlást írta Kazinczy:

Sylvesternek, az az Erdősi Jánosnak, magyar-deák Grammatikája.
Nyomt. Új-Szigetben, Nádasi Tamásnak műhelyében, 1539.

Azon nyomtatványból, mely, a' mennyire eddig tudnunk lehet, maga maradt fenn a' mi időnkig, és most Debrecenben nyúgodalomra-lépett Professor Sinai Miklós Úrnak birtokában vagyon, általvettem és nyomtatás alá bocsátottam, ezen Sinai Sándor Úr által számomra lemásoltatott kézírást pedig Fő Méltóságú Gróf Széchény Ferencz Arany Gyapjas Vitéznek, a' Szent Januárius Nápolyi Rende' Nagy-Keresztesének, Kir. Palota-Mesternek, Somogy Várm. Fő Ispánnak, a' Hétszemélyi Ítélszék' Bírójának, az Apostoli Felség' Kamarásának 's Országglásbeli Titkai' Belső Tanácsosának, a' Göttingai Tudósok' Társának, hogy az általa a' Hazának adott Bibliothéka' kincsei ezzel is öregbítessenek, által-nyújtottam

én Kazinczy Ferencz,
Széphalom, Abaujban, Februárban, 1808.²⁸

Bizonyos, hogy ha ez vagy ennek egy pontos másolata volt a nyomdai kézirat, a korrektúra során még volt munka vele. Legszembetűnőbb, hogy a másoló a rövidebb héber szövegeket néhol beírta, többnyire azonban üresen hagyta a helyüket, a hosszabb szakaszokét minden esetben.

25 KAZINCZY Révai Miklósnak, 1806. márc. 15. – uo., 85–86.

26 RÉVAI Miklós Kazinczynak, 1806. okt. 1. – uo., 347.

27 KAZINCZY Miller János Ferdinándnak, 1808. febr. 13., KazLev 5, Bp., 1894, 316.

28 Jelzete az OSZK Kézirattárában: Quart. Lat. 113. 1r

A kézirat érdekessége, hogy a címlapot, a bevezető verseket és a Theodornak szóló ajánlást kétszer is tartalmazza. Az elején gondosan megformált betűkkel, nagyon szép írással,²⁹ majd ez után ismét elkezdődik a szöveg előlről, és ugyanazzal a kevésbé igényes, de jól olvasható írással folytatódik végig.³⁰ A legvégén olvasható Kazinczy írásával: „A’ könyvnek itt vége van.”³¹

Márciusban Kazinczy újra intézkedni próbált a kiadással kapcsolatban. Felvetődött a harmadik nyomdász, Mossóczy Instítóris Károly, bár még Trattnerrel sem mondott le: „Instítóris sokba fog és alig ha kevésre nem ér. Most írok épen Trattnernek, hogy ha Instítóris nem akarja Sylvesteremet nyomtatattani, nyomtassa az én erszényemre, de nyomtassa végig valaha, elég volt három esztendő olta heverni.”³² A nyomtatást végül Instítóris vállalta, aminek hamar megmutatkozott az eredménye: „Íme küldöm a’ Sylvester kész árkusait a’ végső megtekintés végett ’s újítom alázatos kérésemet, hogy a’ megváltoztatott Praefatiót mennél előbb vehessem kezemhez” – írta.³³

Éder Zoltán szerint az ismert, 1808-as Kazinczy-kiadásnak van egy előzménye, ami a következő címmel jelent meg: „Sylvesternek, Magyar–Deák Grammatikája. Nyomt. Uj-Szigeten, 1539. – A’ Krakkai 1549. kiadott Orthographia Vngarica – ‘S Varjas Jánosnak E vocálisú éneke, Újra kiadta Kazinczy Ferencz, Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvárósnál, 1807.” – idézi minden további hivatkozás nélkül.³⁴

Erre a kiadásra nem sikerült ráakadnom. Tartok tőle, hogy Édert valamiféle téves bibliográfiai adat vezethette félre. Az 1807-es, Instítórisnak tulajdonított előzmény azért tűnik valószínűtlennek, mert, mint a fentiekből kiderül, 1808 márciusában Kazinczy még nem tudta, Trattnerre vagy Instítórisra számíthat-e. Instítóris idézett sorait a „végső megtekintés végett” elküldött ívekről 1808 áprilisában keltezte. Kazinczy levelezésében – ahogy már említettem – 1807-ben egy szó sem esik Sylvester grammatikájáról. Nehéz elképzelni, hogy ha az évek óta húzódo próbálkozások végre eredményre vezettek volna, akkor arról Kazinczy ne számolt volna be. A *Pályám emlékezetében* is 1808-ra teszi a kiadást.³⁵ Az sem lehet véletlen, hogy az 1808-as kiadás előszavában Kazinczy, mint már idéztem, így ír régi tervéről: „kívánságomat végre teljesedve látom, ’s már most sietek azt közre eresztetni, hogy a’ mit tőlünk az idők’ mostohasága megirigylett, másod ízben bírassuk.” Ha 1539 és 1808 között a munka megjelent volna, akkor a legutóbbi megjelenést a harmadiknak kellett volna neveznie.

29 Uo., 2r–3v

30 Uo., 4r–51v

31 Uo., 51v

32 KAZINCZY Kis Jánosnak, 1808. márc. 14., KazLev 5, Budapest, 1894, 358.

33 Mossóczy Instítóris Károly K.-nak, 1808. ápr. 1. – uo., 404.

34 ÉDER, *i. m.*, 17–18.

35 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 229.

Annál többször írt az ismert edícióról. 1808 augusztusában azzal büszkélkedhetett Kölcseynek, hogy már csak az előszó hiányzik: „A munka valahára elkészült, ’s csak azt várom, hogy tudhassam. Azonnal le lesz nyomtatva a’ praefatio is.”³⁶ A hónap közepén már remélte, hogy „a’ Pesti vásárkor kapható lesz a’ könyv”.³⁷ A kötet megjelenéséről augusztus 19-én tájékoztathatta Kis Jánost: „[...] szeretném ha Sylvesteremet, melly Magyar régiségek ’s ritkaságok nevezete alatt lépett-ki a’ sajtó alól e’ holnapban, legalább Praefatiómat ’s jegyzésimet magadnak felolvastatni parancsolnád – szemeidre nézve mondom felolvastatni ’s nem olvasni.”³⁸

A kiadás minden költségét Kazinczynak kellett fizetnie: „Azt Institoris nyomtatta ingyen, az az nekem legkisebbet sem térítvén-meg abból a’ mibe került; pedig sokba került. Tehát ezzel egy barátomnak sem fogok kedveskedni, nem úgy mint Egyveleg Írásimnak első kötetéből, mellynek Te is vetted, reménylem, egy nyomtatványát” – mentegetőzött Pápay Sámuelnek.³⁹ Hasonlóképpen panaszkodott Rummy Károly Györgynek is: „Sylwesters exemplar, das aus dem einzigen gedruckten abgeschrieben ward, kostete mich ohngefähr 100 f. und das Portrait meines Onkels [K. András] ist durch mich dem Institoris hingeschenkt. Er gibt mir auch nicht ein einziges exemplar. Der ganze Gewinnst bis auf den letzten xr. ist sein.”⁴⁰

Vége-valahára tehát, ha nem is kis anyagi áldozatokkal, de elkészült a kiadás – ahogyan Kazinczy írta az idézett „újságlevélben” –, nagy örömeire „azoknak, a’ kik a’ dolgokat a’ magok’ érdemek szerint betsülni tudják.”

36 KAZINCZY Kölcsey Ferencnek, 1808. aug., KazLev 6, Budapest, 1895, 65.

37 KAZINCZY Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 14. – uo., 26.

38 KAZINCZY Kis Jánosnak, 1808. aug. 19. – uo., 1895, 37.

39 KAZINCZY Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 14. – uo., 26.

40 KAZINCZY Rummy Károly Györgynek, 1808. szept. 5. – uo., 71.

SZILÁGYI MÁRTON

Adalék Batsányi fogság utáni hivatalvállalásához

Batsányi János életrajzának feltárása érdekében nem történt túl sok újdonság az utóbbi évtizedekben. A mindmáig legteljesebbnek tekinthető, 1907-ben kiadott pályakép¹ számos, azóta előkerült forrás tanulságait nélkülözte – gondoljunk csak például a Benda Kálmántól kiadott peranyagok hatalmas köteteire –, a befejezetlenül maradt kritikai kiadás pedig, sajnálatos módon, nem ösztönözte egy újabb biográfia létrejöttét.² Éppen ezért lehet tanulságos minden olyan, újabb dokumentum, amely segíthet Batsányi pályájának bármilyen csekély részletét új megvilágításba helyezni, hiszen – a konkrét adatszolgáltatáson túl – fölhívhatja a figyelmet az irodalomtörténet-írás súlyos adósságaira is.

Batsányi életének minden bizonnyal a leginkább tisztázatlan pontjai közé sorolhatók a Kufsteinben eltöltött fogság utáni hivatalba lépésének körülményei. Annál is inkább, mert ennek a kérdésnek a megítélése nem függetleníthető Batsányinak a per során játszott szerepétől sem – márpedig ott is maradtak mind ez idáig meggyőzően nem interpretált mozzanatok. A problémával legutóbb számot vető – bár a kérdést alapvetően más irányból megközelítő – dolgozat teljes joggal hívhatta föl a figyelmet arra, hogy a per során Batsányi veszélyességének minősítése szembeűnően megváltozott: „Tudjuk, »példa kelle, hogy rettegjen az ország«; az is ismert, hogy Batsányit mind a nádor, mind a Polzeihofstelle vezetője, de még maga a király is az egyik legveszélyesebb embernek tartotta. Ennek megfelelően az elsők között fogták el, vitték Bécsbe; tény az is, hogy az összeesküvés vezetőit, társait a bécsi nyomozati fogságban, kivégezték. Mindezek után Batsányi ártatlanságának kimondása és mindössze egyéves börtönbüntetése legalábbis elgondolkodtató.”³ Labádi Gergely megjegyzése, amelyet egyébként tanulmányában a ké-

1 HORÁNSZKY Lajos, *Batsányi János és kora*, Budapest, 1907.

2 *A magyar jakobinusok iratai, I–III*, kiad. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952–1957.

3 LABÁDI Gergely, *Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poeta: A 18. század vége irodalomszemléletéhez = klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, 2003 (Tiszatáj könyvek), 281.

sőbbiekben nem igyekezett kellőképpen kiaknázni, azért különösen figyelemre méltó, mert felhívja a figyelmet arra: a Bendától föltárt és kiadott peranyagok alapján csak a változás ténye, de nem az oka ragadható meg, azaz a magyarázatot valahol máshol, más jellegű iratanyagokban lehet remélni. Ez különben nem egyedülálló jelenség: Sehy Ferenc esetében a konfidensi szerepet szintén nem lehetne a peranyagokra (kihallgatási jegyzőkönyvekre, vallomásokra, ítéletre stb.) alapozva kimutatni – csak hogy ebben az esetben Benda Kálmánnak rendelkezésére álltak olyan, nem a vizsgálatot lefolytató Királyi Táblánál keletkezett iratok, amelyekkel bizonyítani lehetett Sehy informátori közreműködését; nem véletlen tehát, hogy ezek az információk az iratkiadásban a Bendától származó, bevezető jegyzetekben szerepelnek, s nem valamely irathoz, lábjegyzetben csatolt magyarázatként.⁴ Batsányi esetében azonban napjainkig hasonló, kontroll-forrásként felhasználható dokumentumok nem kerültek elő, így homályban maradt, miért kaphatott a korábban a legveszélyesebbek között számon tartott vádlott ennyire enyhe büntetést – ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is lehet ilyen források előkerülésében reménykedni. Annál is inkább, mert hiszen régóta ismeretes egy olyan, valamivel későbbi feljegyzés, amely egyértelműen megfogalmazza a lappangó gyanút. Természetesen Kazinczy Ferenc többféle változatban is megfogalmazott emlékezésére gondolok, amely Batsányi fogság utáni helyzete kapcsán állítja, hogy a költő konfidensi szolgálatokat vállalt. Kazinczy így foglalja össze mindezt: Batsányi „1796 szabadon eresztetett. Bécsben jelenté magát Gróf Saurau ó excellentiájánál, emlékezteté ezt, hogy ötlet bécsi fogsága alatt nagy jutalmakkal biztatgatták, hogy ő ártatlan, így nem csak kéri, hanem kívánnya is a bért. – Bacsányi diurnistának rendeltetett a Banko hivatal mellé. – Én 1803 májusban Bécsben utazék. Egy emberséges ember Pesten mulattomban nékem azt az intést adá, hogy óvnám magam Bacsányitól; ő a titkos Polizey tagjává tevé magát, és hogy szavainak hidjek, azt veté állítása mellé, hogy Bacsányi a levelek feltördeleése departamentjénél úzi a maga szolgálatjait.”⁵ Kazinczy ezen szavainak a hitelét azonban az irodalomtörténetírás és a történetírás egyaránt rendre lebecsülte; vagy úgy, hogy Kazinczy Batsányi-ellenes elfogultságai egyszerű következményeként kezelte, vagy úgy, hogy mindezt még némi morális érvekkel is feldúsította, hiszen, úgy mond, a nemes lelkű Batsányiról ilyet föl sem lehet tételezni.⁷

4 BENDA, *i. m.*, II, 670–673.

5 BENDA, *i. m.*, III, 390; Vö. még *A rab és a madár* című Batsányi-vers kéziratára rájegyzett változatot is: *Batsányi János összes művei, I, Versek*, sajtó alá rend. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1953, 385–386.

6 Ezt a megoldást látszik követni Benda Kálmánnak az előbb idézett passzushoz fűzött lábjegyzete: BENDA, *i. m.*, III, 390.

7 Ezt az érvelést jól érzékeltethetjük Keresztury Dezső szavaival: „A jegyzet vége [ti. *A rab és a madár* című vershez fűzött Kazinczy-jegyzet – Sz. M.] persze eléggé ellentmond az elejének. Igazságára nincs semmi adatszerű bizonyíték; minden lélektani indok ellene szól. Batsányi nem

A probléma azonban aligha intézhető el ennyire egyértelműen, már csak azért sem, mert Kazinczy szavai annyit legalább kétségkívül bizonyíthatnak, hogy egykorúan létezett olyan felfogás, amely Batsányit informátornak tekintette – s ez a nézet talán nem is csak Kazinczyé volt, hiszen Kazinczy maga is utal egy meg nem nevezett pesti informátorára. Érdeemes tehát figyelmet szentelni Kazinczy főttebbi állításainak, s az alábbiakban, a függelékben közölt dokumentum lehetővé teszi, hogy bizonyos pontokat más forrással szembesítsünk.

Batsányi 1796. május 23-án szabadult Kufsteinből. Hogy ezután hova ment, azt nem tudjuk pontosan megállapítani: 1796. május 26-i Kufsteinből keltezett, hivatalos nyilatkozata arról tanúskodik, hogy további lakhelyeként Budát jelölte meg. Már augusztus 4-én azonban József főherceg helytartó gróf Saurau megkeresésére úgy nyilatkozott: hivatalosan nem látja annak akadályát, hogy Batsányi állást kapjon Ausztriában.⁸ Márpedig a Saurauval való kapcsolat, pontosabban Sauraunak a Batsányi érdekében való, a szabadulást ilyen gyorsan követő közbenjárása igencsak elgondolkasztató: Franz Saurau ekkor ugyan már a Hofkammer elnöke, ám Batsányi vele kizárólag a per során ismerkedhetett meg, amikor is a gróf – egyébként rendőrminiszter – a jakobinusok ügyében kinevezett vizsgáló bizottság vezetője volt. Amit Kazinczy implicite állít, az tehát teljesen jogosult: a gyors bécsi állás-szerzés mögött igen is fölsejlik egy korábbi ígélet körvonala, noha egyelőre nem tudjuk, mi lehetett az ára ennek a későbbi segítségnek. Ha a jakobinus perben elítéltek fogság utáni pályafutását megnézzük – ráadásul nem csupán a magyarországiakét, hanem a bécsi perben szereplőkét is –, akkor Batsányi bécsi alkalmazása meglehetősen társtalannak látszik. Egyedül Georg Ruzsitska esete tűnik némileg hasonlóknak: a 35 évnyi várfogságra ítélt, korábbi kancelláriai alkalmazott (Kazinczy munkácsi fogolytársa)⁹ szabadulása után állami hivatalt¹⁰ kapott – csak hogy ő sem Bécsben, hanem Prágában, a cseh királyi Wegedirektion-nál.

Az alábbiakban olvasható, autográf kérvény (Függelék I.), amely a bécsi Finanzarchiv anyagában maradt fenn, s amely nem is tekinthető teljesen ismeretlennek a Batsányi-

volt besúgó; a besúgó nyilván keresi s nem kerüli a gyanús és megfigyelendő emberek társaságát. Mikor azonban leírták, 1809-ben, még frissen égett a seb, mely végleg, még az életen túlra is szembe állította egymással e kor magyar irodalmának két vezéregyéniségét.” KERESZTURY Dezső, *Batsányi János (1763–1845)* = *Uő, Örökség: Magyar író-arcképek*, Bp., Magvető, 1970 (Elvek és utak), 91–92.

8 Minderre lásd BENDA, *i. m.*, II, 617–618.

9 Az ítéletet lásd Alfred KÖRNER, *Die Wiener Jakobiner, „Homo hominibus” (Franz Hebenstreit)*, Übersetzung und Kommentar von Franz-Josef SCHUH, J. B. METZLER, Stuttgart, 1972 (Deutsche revolutionäre Demokraten III.), 186–187.

10 Vö. Alfred KÖRNER, Andreas RIEDEL, *Ein politisches Schicksal im Zeitalter der Französischen Revolution*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Köln, 1969, 314–316.

szakirodalomban,¹¹ két évvel későbbi ugyan, s Batsányinak azt a törekvését dokumentálja, hogy addigi, napidíjas írnoki állását egy felelősebb s nagyobb fizetéssel járó állásra válthassa – ám ez a kérvény is erősen visszautal az 1796-os szituációra. Batsányi itt valóban – Kazinczy értesülésével tökéletesen egyezően – olyan hangnemben kéri véglegesítését, mintha az neki kétséget kizáróan járna. Hivatkozik egy olyan uralkodói kézíratra is, amely neki 1796-ban állást ígért az örökös tartományokban – ez a forrás máig nem ismeretes, de egy ilyen kérdésben valótlant állítani teljes képtelenség lett volna. Saurau ugyanis ezt a kérvényt pártolólággal terjesztette az uralkodó elé, aki maga is támogatta Batsányi kérését (Függelék II.): a kérvényező tehát aligha nem létező ígéretre utalt. Úgy látszik tehát, hogy Kazinczy állításai – a gyanú fölmerülésének jogossága tekintetében – teljesen indokoltak és megalapozottak, noha ő nyilván másféle információk alapján tájékozódott, s nem ismerhette Batsányi ezen kérvényét sem. Hozzá kell tennünk persze, ennek a dokumentumnak a birtokában sem oldható meg teljes bizonyossággal a probléma: arra nézvést, hogy Batsányi valóban vállalt-e konfidensi feladatokat, s ha igen, mikortól, illetve, hogy a per során történt-e titkos megegyezés közte és Saurau között, nincs válasz továbbra sem. Annyi azonban kijelenthető, hogy a dokumentumok hiánya nem feltétlenül a probléma nemlétét jelenti; s érdemes komolyabban venni Kazinczy állításait is annál, ahogyan ezt az eddigi kutatás tette. Akad ugyanis egy másik zavarba ejtő történeti párhuzam is: Johann Hackel, aki Andreas Riedel köréhez tartozott, s akit a bécsi jakobinus perben 30 évi várfogságra ítélték¹² (Kazinczy vele is együtt raboskodott Munkácsen), 1802-ben szabadult, s miután Bécsbe nem térhetvén vissza, Linzben volt kénytelen élni, a titkosrendőrség besúgójaként dolgozott 30 guldenes havi bérért; amikor pedig a várost elfoglalták a francia csapatok, tolmácsnak jelentkezett hozzájuk. Ezért 1809-ben följelentették, elfogták, Olmützben, Prágában és Bécsben raboskodott, mígnem visszatérhetett Bécsbe, a feleségéhez.¹³ Ez a pályafutás néhány pontján megdöbbentően emlékeztet Batsányi sorsára – csak hát nem lehet eldönteni, ez véletlen-e, vagy itt modellszerű egybeesésekről van szó. A korábbi szakirodalomtól határozottan elnyomott kérdés – hogy ti. Batsányi valóban volt-e valamikor a titkosrendőrség alkalmazottja vagy informátora – érdemesnek tűnik tehát egyelőre nyitva hagyni.

11 A kérvényt kivonatosan és magyar fordításban már Horánszky Lajos is idézte: HORÁNSZKY, *i. m.*, 114–116. Teljes terjedelmében és eredeti formájában azonban nem jelent meg, ezért indokolt a közlése.

12 Az ítéletet lásd KÖRNER, *i. m.*, (1972) 191–192.

13 L. Gustav GUGITZ, *Herr und Frau von Hackel* = Emil Karl BLÜMML – Gustav GUGITZ, *Von Leuten und Zeiten im alten Wien*, Wien und Leipzig, 1922, 190–221.

Függelék

I.

[az irat külzetén:]¹⁴

An

S[eine]r Excellenz

den Herrn Finanz-Minister und Hofkammer-Praesidenten.

gehorsamste Bitte des Innbenannten

um Anstellung oder Transferirung zu Einer hochstlößlichen Hofkammer u. Finanz-Hofstelle.

E[ure]r Excellenz!

Im Jahre 1796. haben S[eine]r Majestät auf die gütige Fürsprache E[ure]r Excellenz die allerhöchste Gnade gehabt, mittelst Handbilletts an den Herrn Presidenten Eines hochlößlichen Directoriums meine Anstellung in den deutschen Erbländern anzu-behalten. Ja, in dem Augenblick, keine Dienststelle offen war, so geruheten S[eine]r Majestät auch einstweilen, bis sich eine derley vacante Stelle ergäbe, zu meinem not-schärtigen Unterhalt ein Taggeld von 45 xr. allergnädigst zu resolviren und bey der N. Ö. Bankal Administration anweisen zu lassen. Allerhöchstdieselbe sowohl, als auch E[ure]r Excellenz, geruheten mir seitdem mehreremale das Versprechen mündlich zu erneuern, als welche bey der ersten Gelegenheit seine Erfüllung haben sollten; – wie sich E[ure]r Excellenz dessen gnädig zu erinnern wissen werden.

Nun bin ich schon zwey ganze Jahre hiedurch in diesen hülflosen, und (nach der Natur meinen – E[ure]r Excellenz am besten bekannten Verhältnisse) von Tage zu Tage hülfloser, ja – nach der Umständen der jetzigen Zeit auch gefährlicher werdenden Lage; voll Erwartung, Unruhe, und Sorge für mein künftiges Leben.

Ich weiß, daß diese, obwohl höchsttraurige, Lage eines einzelnen Mannes den mit dem Schicksale ganzer Völker und Staaten beschäftigten Minister nicht immer rühren kann; aber ich weiß auch, daß Dieser, zu dem ich zu sprechen die Ehre habe, gerecht, weise, über alle Rücksichten erhaben, und, so wie der Monarch dem Er mit voller Seele dient, menschlich ist! der also das gänzliche Verderben eines – volle Fünf Jahre hie-durch allen Widerwärtigkeiten ausgesetzten Unglücklichen, der sein Heil und seine Hoffnung in Ihm allein noch setzt, nicht wollen kann.

14 ÖStA FMKA HKA Präsidialakten 420: 1798. Az irat megtalálásában Fazekas István bécsi levéltári delegátus volt a segítéségre; köszönet érte.

In dieser Ueberzeugung flehe ich E[ure]r Excellenz voll Anmuth an: Geruhen Hochdieselben, wo nicht S[eine]r Majestät an das allerhöchst und wiederholt gegebene heilige Wort zu erinnern, oder, in dessen natürliche Folge, Kraft Ihrer hohen Ministeriellen und Praesidial Auctorität, meine endliche Anstellung zu bewirken, wenigstens unterdessen bis sich die unerwartete Gelegenheit ergeben wird, gnädig anzuordnen, daß ich zu Einer hochlöblichen Hofkammer und Finanzhofstelle, deren Chef E[ure]r Excellenz sind, transferiret und von der blossen Abschreibung, in der Mitte von 16–17-jährigen Jünglingen, zu Geschäften (wenngleich ohne einigen Titel) verwendet werde; – um so mehr, da

1tens mein jetziges Taggeld nicht zu dem Bankal-System gehört, sondern bloß ein Gnadengehalt ist; folglich

2tens ich in gleicher Lage mit den Quiscenten bin, und dem Staate zur Last seyn muß.

Wien, den 17n August, 798.

E[ure]r Excellenz

unterthänigst gehorsamsten

Johannes Batsányi

II.

Allernädigster Monarch!¹⁵

Johann Batsányi, Verfasser des allerunterthänigst angeschlossenen Aufsatzes, ist eben derjenige Euer Majestät wohlbekannte Ungar, welchem Allerhöchstdieselben nach ausgestandenen mehreren Drangsaalen im Jahre 796 eine Ausstellung zuzusagen, und solche dem damahligen Directorium aufzutragen, indessen aber ihn mit einem Taggelde von 45. xr. zu betheilen geruhet haben.

Aus Mangel der Erledigung eines ihm angemessenen Platzes ward er einstweilen an die hiesige Bancal-Administration zur Dienstleistung angewiesen, allwo er zur Reinschreibung der Aufsätze verwendet wird.

Er fühlt sich zu etwas besserem fähig, fühlt das Mißliche seiner Lage, und sehnt sich nach ener wirklichen Ausstellung, nach einer Verwendung bey der meiner Leitung allergnädigst anvertrauten Hofstelle.

Batsányi ist ein Mann von bewährten litterarischen Kenntnissen, er ist mehrerer Sprachen vollkommen mächtig, vorzüglich bewandert in der Latinität, und überhaupt ein denkender Kopf.

15 Gróf Saurau sajátkezű felség-előterjesztése.

Gern würde ich ihn, wäre ein für ihn angemessener Platz bey Eurer Majestät Finanz und Commert-Hofstelle erlediget, zu dem selben vorschlagen, da ich versichert bin, daß er gute Dienste zu leisten vermag. Da nun aber dieser Fall nicht vorhanden ist, so nehme ich mir die ehrsuchtsvolle Freyheit, wenigstens auf seine Versetzung von der Bancal-Administration zur k. k. Hofkammer mit dem Beysatze allerunterthänigst einzurathen, daß Euer Majestät, in gnädigster Erwägung des harten Looses, daß diesem Mann getroffen hat, und um ihm seine Existenz in etwas zu erleichtern, sich allergnädigst bewogen finden lassen dürften, ihm, nach dem Beyspiele anderer Diurnisten einen Gulden täglich zu bewilligen. Sein bisheriges Betragen läßt mich an der Reinigkeit seiner dermahligen politischen Grundsätze keinerdings zweifeln.

Wien am 24ten August 798.

Saurau

Ich genehmige Ihren Antrag und haben Sie auf die baldige Anstellung des Bittstellers zu Ersparung des Taggeldes den vorzüglichsten Bedacht zu nehmen.

Franz¹⁶

16 I. Ferenc saját kezű végzése.

BALÁZS MIHÁLY

A bikfalvi székely katona és a cenzúra

A kolozsvári egyetemi könyvtár, azaz az Erdélyi Múzeum Egyesület egykori könyvtárának kéziratai között Ms 316 jelzet alatt őriznek egy olyan kolligátumot, amelyet Szörényi László talán nem ismer, s érdemes lehet a figyelmére. A negyedréti kötetet modern kötéssel látták el, s a gerincre került az a cím is, amelyet a cédulakatalógusban olvashatunk: *Szabó Zsigmond munkái* (1799–1802). A katalógusban olvasható leírást némileg kiegészítve a kolligátum tartalmát a következőképpen adhatjuk meg:¹

- I. Lelki fegyveres bikfalvi székely katona, ki az Istennek nála letétetett fegyverével az Úr Jézus Krisztusnak zászlója alatt a keresztényi vallásnak igazságáért a mostani új hitetlenek főként pedig a naturalisták és deisták ellen kötelesen vitézlett és azt azoknak tüzes nyilaik ellen hat lábakra szabott mentő magyar beszéddel, mint paissal a tehetségig oltalmazta Létzfalván 1800dik esztendőben (2–79)
- II. Inti az író egy kedves hallgatóját a megtérésre (80–83)
- III. Ugyanazon nemes férfiúhoz bocsátatott serkentő írás (84–87)
- IV. Harmadik és utolsó serkentés azon férfiúhoz (88–91)
- V. Ode in honorem Reverendi Matthaei Keresztes... dum in synodo Generali Gernyeszegini... generalis notarius declaratus... lyra cecinit Sigismundus Szabo, ecclesiae reformatae Létzfalviensis pastor Anno Domini 1787 die prima Julii. (92–93) Alkaioszi strófák latinul.

1 A szerzőről nagyon keveset sikerült megállapítanunk. Miután nagyenyedi tanulmányairól (mint látni fogjuk) maga is beszél, megtaláltuk nevét az itteni névsorokban, s megállapíthattuk, hogy 1761 és 1765 között tanult itt (JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, 1979, 161, 167.) 1771-ben beiratkozott az odera–frankfurti egyetemre, majd 1774-ben már Cegén működő papként van róla adat. (SZABÓ Miklós–SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok, erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Tîrgu Mureş, 1998, 443.) – A mostani kolligátumban szereplő adatok szerint legkésőbb 1787-ben került Lécfalvára, s bizonyosan itt volt pap akkor is, amikor a műveiből készült összeállítást benyújtotta a cenzúrához.

- VI. Valedictoria venerabilis Dioceseos Reformatae Kézdiensis ad Reverendum Reformatorem in Transilvania existentium Superintendentem Matthaei Keresztes viam ad episcopalem residentiam N. Enyedini constitutam ingressurum directa. (94–95) Latin disztichonok.
- VII. Főtisztelendő Keresztes Máté Úrhoz, az Erdélyi Nagy Fejedelemség kebelén virágzó reformáltatott gyülekezeteknek püspökéhez intézett búcsúzó beszédek, melyeket midőn püspöki lakhelyében és székibe indulando volna mondotta a kézdi református tractus. (96–99) Magyar hexameterek.
- VIII. Az háromszéki híres neves Nemere szélinek leírása. Kiadta matériául Herepei Ádám úr. (100–107) Magyar hexameterek.
- IX. In honorem Spectabilis et generosi Domini Domini Francisci Gyárfás de Létzfalva... in vicejudicem regium in incltyi sede siculiali Orbai declarati... prima mensis Januarii anni ineuntis 1799 Sigismundus Szabo ecclesiae reformatae Letzfalviensis parochus. (108–110) Disztichonok.
- X. Jószágtalan székely katona és annak életinek módja (112–113) Négysarkú 13 szótagos strófák.
- XI. Mokány Hora király szándéka s annak füstbe menése (113–115) Leoninus disztichonok.

A vegyes tartalom alapján azt gondolhatnánk, hogy a közelebből egyébként nem ismert református lelkész maga használatára készült afféle mindenes könyvét tartjuk a kezünkben, amelyben egy hosszabb értekezést prózai és metrumos szövegek követnek. Kimaradt azonban a katalógusbeli leírásból, hogy minden bizonytalansággal olyan példányról van szó, amelyet Szabó a kolozsvári cenzúrahivatalhoz nyújtott be. Az előzéklapot követő első oldalon előbb az itteni hivatal vezetőjének utasítását olvashatjuk a vizsgálat elrendelésére 1802. február 18-i keltezéssel, majd a református könyvvizsgáló Szilágyi Ferenc² szakvéleménye következik, amely a következő: *Impressionem permittendam esse censeo praeter duos articulos, quorum prioris titulus est, Inti az író egy kedves hallgatóját a megtérésre – privata enim hujus generis admonitio publici juris esse nequit – posterioris autem: Mokány Hóra király szándéka és annak füstbe menése. Claudiopoli, d. 2. Martii 1802.*

Ezután írta rá a példányra a vezető (Marton Sigismundus) a Szilágyi javaslatának megfelelő végső ítéletet: *Omissis iis, quam Dominus Censor omittenda judicavit, imprimatur. Claudiopoli 4. Martii 1802.*

Két szövegrész kivételével tehát a kötetet aktuálisnak és kinyomtatásra méltónak gondolták, ám minden valószínűség szerint mégsem látta meg a nyomdafestéket. Erre következtethetünk ugyanis abból, hogy nem találni nyomát sem ismert könyvészeti kézi-

2 Róla adatokat közöl JAKAB Elek, *A censura története Erdélyben*, Figyelő, X, 1881, 257–260.

könyveinkben, sem az erdélyi és magyarországi könyvtárakban. Mivel tehát arról csak találgathatunk, hogy mért maradt el a nyomtatás, célszerűbb lesz azzal foglalkoznunk, hogy milyen megfontolások vezethették a könyvvizsgálókat. Ennek során bátran eltekinthetünk a nem kifogásolt V–X. számú alkalmi szövegektől, amelyekkel kapcsolatban most csak azt tartjuk említésre méltónak, hogy – mint jeleztük – változatos versformákat képviseltek.

Szilágyi Ferenc első javaslatának mérlegeléséhez célszerű lesz közelebbről megvizsgálunk kötetünk első és legterjedelmesebb darabját. A Krisztus katonája fogalomkörbe ágyazott terjedelmes címet és az ugyanilyen bibliai mottókat (Ef. 6, 13.16.17. és 2Tim.2, 3–5.) követően a kézdiszenteleki Tekintetes Kozma Ferenchez intézett ajánlás következik, amelyből megtudjuk, hogy az ifjú főnemes és felesége már a lécfalvi lelkész első náluk tett látogatásakor ígéretet tettek arra, hogy, ha nekik ajánlja, kinyomtatják munkáját.

Jóval többet árul el céljairól és eszményeiről az ezt követő előljáró beszéd. A megelőző évtizedekről roppant érdekes víziót adva³ hálálkodik azon, hogy megszűnt a keresztények üldözése, már nem viszik őket mézárszékre, sőt „a keresztények között is megszűnt ama vakbuzgóság, mely az ő atyokfiaiát egyfelől azért hogy azok az Úr Jézus Krisztusnak közbenjárását, ki egyedül az út, egyedül az igazság és egyedül az élet, úgy pedig hogy senki nem mehet az atyához, hanem ő általa (Jan.14,6.), teremtett állatokra felosztani nem akarták, másfelől azért is, hogy az Úr Jézus Krisztusnak e földön hibátlan és csalhatatlan képe volna, egyet vele aziránt nem értettének, tűzzel vassal üldöznék. Immár pedig a keresztényi szeretet és annak szűz leánya a türedelem két magyar hazánkban másutt is lábra kapván kezdett a kereszténység a Jézus Krisztusnak lelkétől, mely a szeretetnek lelke vezéreltetni, oltván azon lélek a kereszténységbe bölcsességnek és értelemnek lelkét, adván beléje a megvilágosított elmének szeméit, hogy ne lennének többé gyermekek, kik haboznának ide s tova hajtattának a tudománynak akármilyen szele által, az embereknek álnokságok által, és álnokul való elhíttetésre megrögzött csalárdságok által, hanem az igazságot követvén szeretetben mindenestől fogva nevedkednének abban, aki fő, ti. a Krisztusban.”(5r.) Nem lehet azonban örvendezni ennek a türedelemnek és békének, mert a Sátán által támasztott naturalisták és deisták ezt nem engedik. Vitézleni kell tehát ezek ellen a hirtelen támadt ellenségek ellen, s vitézünk nincs is híján az elszántságnak, ám

3 Ismeretes, hogy BALLAGI Géza, *A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888. című könyvét követően a II. József halálát követően évek cenzurális gyakorlatáról lesújtó kép alakult ki a szakirodalomban. A kézikönyvben Dezsényi Béla például így fogalmaz: „A magyar irodalom és sajtó történetébe ez a korszak úgy vonul be, mint a gondolatszabadság nyílt és durva elfojtásának egyik legkirívóbb időszaka.” *A magyar irodalom története 1772–1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., 1965, 193. – A szorosabban vett egyházi élet területét vizsgálva azonban rendre más vélemények is megfogalmazódtak. Lásd SCHERMANN Egyed, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonhalmi Szemle, VI, 1931, 213–227; S. SZABÓ József, *Erdély egyházi és irodalmi élete a XIX. század elején*, Protestáns Szemle, 43, 1934, 23–31.

kétségtelen, hogy valót állít, amikor a következőképpen fogalmaz: „Úgy vitézlettem pedig az én dicső királyomnak ezen hirtelen ellenségei ellen, hogy azt előre, mit ők a természeti vallásról feltésznek elő adtam, és a természeti vallásnak igazságát és tisztaságát helyben hagytam.” (8r.) E tárgyyszerűség jegyében tudjuk meg a főszöveghez írott kommentárokból a későbbiekben, hogy kik is ellenfelei: „Collin Antal és Tindal voltak két híres neves ánglusok, kik ezen tizenhét százban nagy tekintetűek azok között, kik a philosophusi naturalistaságot oltalmazták. Tindal azon könyvivel híres, melynek homlokára németül ily nevet tettek: *Beweiss, dass das Christentum so alt, als die Welt sey, nebst herrn Jacob Forsters Wiederlegung*. Frankfurt und Leipzig 1721.⁴ Ennek a könyvnek summája arra néz, hogy egy kijelentett vallás sem adhat semmit a természeti vallás teljes voltahoz, abból semmit is ki nem vonhat. És hogy az igaz vallás akármi módon legyen kijelentve, akár külső képpen, akár belső képpen, mindég igaz marad.” Tájékozottságáról és gondolkodásmódjáról talán még többet árul el az alábbi terminológiai reflexiókat tartalmazó megjegyzés: „Az új hitlen naturalisták s deisták francia nyelven szeretik így neveztetni: *Esprits forts, spiritus fortes*. Nagy elméjűeket teszen. A nagy elmességért vették magokra ezt a szép nevet, mint egeket hasogató bölcsek. Én is ezen munkácskában őket sok helyen erős lelkeknek neveztem. Ezt a nevet *Wolph*. *Teol. Nat. Tom. II. § 529*. csak a deistákra viszi, de mások mind a kettőt öszve értvén én is bátorkodtam őket öszveséggel úgy nevezni.” (19r.) Christian Wolf, *Theologia naturalis methodo scientifica pertractata* című nagy hatású művének⁵ idézése ugyanis elárulja, hogy Szabó művének egyik vonulata legalábbis olyan református apológia, amely nem mond le a józan okosság használatáról, hanem ennek megjelenését és működni tudását is érvül használja fel a kereszténység, illetve az annak szerinte az evangélium romlatlan forrásából táplálkozó változata mellett. Locke nagy művének francia szövegére hivatkozva⁶ állítja, hogy a kinyilatkoztatott vallásnak kizárólag az evangéliumra hivatkozó változata olyan eszköz, mellyel visszaszeresheti az ember az elvesztett édeni örökséget, helyreállíthatja az az igazság hajdani fényét. Ennek az apológiának tehát szerves része a természeti vallás egykori tiszta ragyogásának elismerése, ám azt mondja, hogy Ádám bűnbeesése után ez feledésbe merült, mivel seholy sem őrződött meg a maga tisztaságában. Nem volt képes a megőrzésre még az erős lelkek által követendő példaként emlegetett Szókratész és Plátón sem, s a 18. század egyik nagy teológiai vitatémájában való jártassággal ecseteli, hogy nem maradt meg

4 Matthew TINDAL, *Christianity as old as the creation, or the gospel, a republication of the religion of nature* című híres munkáját tehát bizonyosan ebből a kiadásból ismerte és németül olvasta. Nem sikerült ugyanakkor megállapítanom, hogy milyen mélyen ismerte Collint.

5 A mű különböző kiadásaiból nagy számban maradtak ránk példányok magyarországi és erdélyi gyűjteményekben.

6 *Essai philosophique concernant l'entendement humain, ou l'on montre quelle est l'étendue des nos conoissances certaines et la maniere dont nous y parvenons*. Szabó ez esetben nem mondja meg, melyik kiadást használta.

ez az ősi egyszerűség még a Távól-Keleten sem. Az antik mitológia babonáságnak minősített elemeinek, s a keleti útleírásokból származó további részleteinek felsorakoztatásával⁷ véli igazolhatónak az egyik legügyesebben használt érvét: a józan okosságra és virtusra építő erős lelkek csak a keresztény világban jelentek meg, mert csak az evangélium segítségével tudott fennmaradni a természeti vallás emlékezete és igénye. Egyáltalán nem korszerűtlen tehát ez a református voltát nem is nagyon hangsúlyozó gondolatmenet, amely egy nagyon széles panoráma felrajzolásával⁸ viszi olvasóját a helyes kijelentett vallás elfogadásának irányába, de ideiglenesen legalábbis azt is el tudja fogadni, hogy ennek megtalálásáig egyesek legalább a természetit ne taszítsák el maguktól.

A harcok hitvédőktől hangos hazai közegben egyáltalán nem szokványos tehát ez a hang, még akkor sem, ha másik szólam gyanánt persze ebben is ott van a „semmi bogarak” és mocskolódó szájú csak „tegnapi férgek” vissza-visszatérő szidalmazása is. Egyedivé azonban még sem ez teszi Szabó szövegét, hanem az, hogy amint a címben is büszkén hirdeti, „hat lábakra szabott mentő magyar beszéddel” van dolgunk, azaz a hexameterekben íródott, amelyhez persze a fentiekben már részben idézett prózai kommentárok csatlakoznak. Figyelemre méltó az is, amiképpen a szerző indokolja ezt a választást:

Egyebeket elhallgatván mindezekben mire mehettem, azt ezen csekély munkácskám a kegyes olvasónak bővebben meg fogja mutatni. Gyanítom pediglen, hogy némely olvasóknak, kik az ilyen kötött beszédnek nemihez nem szoktak, első tekintetben nem fog inyek szerént esni, minthogy hat lábú versekbe fűzetett. De azonban azzal hízelkedem magamnak, hogy ennek értelme szintén olyan világos, mintha kötetlen beszéd volna. Irtam pedig hat lábú versekben szabotva azért, hogy kötetlen beszéddel elég tudós munkákat lehet látni minden papi matériákban, ebben is azért is, hogy ezen szinte elevenező századnak vége felé mind a két nemes magyar hazában kezdették sokan a mi dicső nemzetünknek szűz nyelvét szorgalmatosan simogatni, és a beszédnek és írásnak minden nemeire rászabni, minthogy eziránt imitt amott nyelvsimogató társaságok is állítottanak fel, noha az én csekély ítéletem szerént csak egyetlen egynek és jó nagyoknak kellene lenni, melyből mind a két hazára mint valami bő kútfőből áradna és terjedne ki csinos magyar beszéd, ne lennének ellenkezők a szavaknak jegyzések és értelmeik iránt. Rövid idő alatt meg is mutogatják sok elmés magyar szülemények azt, hogy a kötött beszédnek minden nemeire is a mi szűz nyelvünk igen alkalmas legyen. Ez okon bátorkodom én is megkísérteni az én csekély elmémet és ezen valóban papi

7 Fő forrása a Caecilius Rhodiginusként emlegetett következő mű: *Ludovici Caecilii Rhodigini Lectionum antiquarum libri triginta*, amelynek 16. századi bázeli edícióját követően volt 1666-ban Frankfurtban megjelentetett kiadása is.

8 Ebbe beletartoznak kortárs események is. Ezekre a legfontosabb forrása a Herrenhofként emlegetett következő mű: *Englisches Theatrum, worinnen dieses Königreichs vöilige Historie enthalten* von Jacob August FRANCKENSTEIN, Halberstadt, 1725.

matérián hat lábú, vagy hat rovasú magyar versekbe foglaltam, próbát tévéen magamon, hogy az ilyen színű matériákban vajon lehet e olyan értelmesen írni, mint a világi matériákban. Nem is lehet engemet azzal vádolni, hogy az ilyen matériához az írásnak ezen neme illő nem volna. Mert az ilyen versekben a fejedelmek viselt dolgaikat szokták volt régen leírni, a Krisztus fejedelem pedig királyoknak királyok és uraknak urok, nem is újság belső emberekre nézve is. Mert az Istennek szent emberei, szent Dávid, bölcS Salamon, Jeremiás próféta, mások is az Ószövetség alatt egész könyveket is írtak versekkel. A lábaknak rakoSgatásokban pedig úgy igyekeztem és azokban a magyar hangra annyira vigyáztam, hogy az mindenütt helyesen megtartassék, és hogy ez az erdélyi magyar beszéd hangjának erőltetés nélkül megfeleljen. Minthogy pedig háromszéki szülemény vagyok, mostam is oda való lakos, de a Gamalieleknek is lábainál Nagyenyeden neveltetem, és ottan lettem nagyobbára ami vagyok, mind a születésem földi, mind a vármegyei magyarság beszédbeli szebb és jobb hangjait, kikötvén a magyarországit, úgy tartom, meglehetősen tudom. Immár akármint legyen a dolog, elég az, hogy a kocka elvetetett és az angyali elmék után méltó leszek én is inkább, mint azok arra, hogy a zoilusi fogak hozzám kapdossanak. De én ő töllök féltemben semmit nem iparkodok. Mert ők annyira vagynak töllem, mint én ő töllök. Ami kevés becsületem vagyon az emberi társaságban, azt rossz emberektől nem nyertem. (9r-v.)

A lécfalvi lelkész nem beszél ugyan konkrétumokról, de jól tájékozott, Molnár János egykori szóhasználatára⁹ emlékeztető szavaiból is kiderülően tudja, hogy sokan és sok irányból fáradoznak annak bebizonyításán, hogy magyar nyelv a kötött beszéd bármely nemében meg tud szólalni. Mivel álláspontja egészen pontos helyének meghatározására nincsenek meg az ismereteim, ezzel nem is próbálkoznék, csupán a stíluszintek tanának nagyon invenciózusnak látszó felhasználására hívnám fel a figyelmet. Maga a gondolatmenet természetesen jól ismert a bibliai tárgyú epikával foglalkozó traktátusokból, előszavakból és egyéb reflexiókból, s mint Horváth Iván¹⁰ és Szörényi László¹¹ tanulmányaiból tudjuk, külföldön és itthon is sokan vallották azt, hogy az Ószövetségi könyvek metrikus szövegek. Meglepő azonban, hogy ezeket a megfontolásokat itt nagyon konkrét szakterületre célzottan arra használja fel, hogy a papi matéria, a teológiai traktátus ilyen beöltöztetése mellett érveljen.

9 MOLNÁR János, *Régi jeles épületekről* című művének bevezetőjét NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Bp., 1892, 42. alapján említem.

10 HORVÁTH Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXVI, 1972, 290–306.

11 SZÖRÉNYI László, *Óstörténet és metrika: A magyar metrikus verselés föltámasztásának eszméletörténeti háttere*, Irodalomtörténet, XVIII, 1986, 62–74.

Az esetleges túlzott várapozásokat lehűtendő szeretném mindjárt leszögezni, hogy a vállalkozás aligha tekinthető sikeresnek. Egy kis hízelkedéssel az talán valóban elmondható, hogy meg lehet érteni szerzőnk gondolatait, ám több jó már nehezen állítható erről a döcögős, nehézkes, s szinte emészthetetlenül száraz és erőtlen szövegről. Néha talán meglevenedik egy kissé a dikció, amikor megszólítja az erős lelkek valamelyikét, vagy valami személyes kerül be szövegébe:

Még magad is Collin noha bölcsesség' fia voltál,
Mindazonaltál tes e törvény ellen hibáztál,
Tindal is netalám nem volt tökéletes ember,
Ezt papi voltomról, mint gyarló példa gyanítom. (63v.)

A szöveg nagyobb része azonban olyan döcögős, nehézkes sorokból áll, amilyenekkel egyik kedves gondolatát megfogalmazta meg:

Socrates itt ha kevés eszköz, Plato sem igen sok,
Hát a Krisztus előtt a mostonsági deistak
Szerzetek hol fénylett és hol fitogatta magát olly,
Gangoson és büszkén? Vallyon melyik szegeletben
Nyított vak szemeket, s vezetett fő célra miként most
Tartja magarol? Hol volt divatjában amá szűz
Sep természeti vallás és a józon okosság? (22v–23r.)

S bizony még az erős lelkeket az utolsó ítélet eljövételére emlékeztető fenyegetések is jóval hatásosabbak prózai kommentárjaiban, mint a mű befejezéseképpen leírt sorokban:

Akkor bé telik ám, mit most én hirdetek ugy mint
Rajtad adosságid naturalista maradnak.
A tömlöztbe rabúl teged mint szó-fogadatlant,
S vakmerőül perlőt a mennyei bíró rekesztet.
Ami pedig némely szent irás helyeket illet,
Melyekből kifogást keres e csufolkodo szerzet,
S annál fogva viaskodik és kívánja gyanussá
Tennie minden erőből a jóféle jelentést,
Mostan azokra ki nem terjed korosúlt papi musám,
Ujjait abba belé nem akarván mártani verssel.
Hat lábakra szabott ropogo versekre nem illő
Dolgok azok.Véghez vitték bölcs ferjfiak immár
Kiknél a magyarázatnak volt kúltsa le-téve,
Ott az igazságot keresők járhatnak azokra.

Mint láthattuk, Szilágyi Ferenc megjelenésre alkalmasnak tartotta a szöveget, tehát bizonyára úgy vélte, hogy egyháza számára hasznos ez a több szempontból egyáltalán nem szokványos védelemi irat. Ha lehettek is esetleg a szöveg megformáltságát illető kifogásai, ezek nem voltak olyan erősek, hogy nemet mondjon a megjelenésre. Ilyenek meglétére elsősorban az alapján gyanakodhatunk, hogy az ezt követő, s a hexameteres teológiai tankölteményhez szorosan kapcsolódó szövegegység kihagyatását javasolta felettesének. Egy szövegegységről, ám valójában három műről van szó, olyan intő epistolákról, amelyek megtérésre biztatnak. A református egyház képében mérlegelő cenzor szorosabb egyházi szempontból aligha találhatott ezekben kivetnivalót, hiszen a kegyesség gyakorlásában is jártas író¹² ezekben aligha kifogásolható biblikussággal érvel amellett, hogy kockázatos a megtérést halogatni. Buzgó isteni félelemre, s egészen konkrétan templomba járásra biztatja tehát címzettjét, akiről feltételezi, hogy elolvasta a tankölteményt is, hiszen bizonyosan erre vonatkozik a harmadik irat következő két sora:

Feljebb láttad magok felől mit remélnek,
Azok kik a bűnben bátorsággal élnek.

Mindhárom szövegben ugyanakkor folyamatosan fiának szólítja a megszólítottat, s bár adatok híján egyáltalán nem zárhatjuk ki, hogy ez csupán fikció, kétségtelen, hogy a sok aposztrofé erősen személyes jelleget kölcsönöz e szövegeknek. Szilágyi ezt soknak tartotta, s persze nem zárhatjuk ki, hogy nem tetszett neki a szöveg azon sugallata sem, hogy a papok családjában is előfordulnak szégyellni való dolgok:

Hibás vagy de én is, papot sem szépíték,
Azonban jó utat néked én készítek.
De a szók melyeket most elődbe rakok,
Valóban igazak, nem enyimek azok.

Cenzorunk azonban a személyességnek ezzel az elutasításával nemcsak a szennyes kitevetésére mondott nemet, hanem azt is érzékelte, hogy feszültség van a kifejezetten eruditus, esetenként görögül is idéző, a szakkifejezéseket rendre alaposan megmagyarázó tanköltemény és a személyes mozzanatok fel-felvillantó feddő levelek között. Ráadásul ezek a személyes mozzanatok valójában pikáns helyzetet teremtő sejtetéssel vannak csupán jelen. Egyszer arról beszél, hogy tudja, a fiúnak is megvan a házi keresztje, amelyre

12 A tanköltemény is hivatkozik egy helyütt Philipp Roddridge nagyon népszerű munkájára. Az angol szerző művét franciából fordította le magyarra Tatai Ferenc, s jelentette meg Debrecenben *Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele* címmel 1761-ben. A francia mellett a bibliográfiák tudnak német fordításairól is.

hivatkozhat, máskor felajánlja, hogy ha a fiú nem hajlandó templomba menni, saját házá-
nál is kész kiszolgáltatni neki az úrvacsorát. Ezt a néhány, a körülményeket ismerő kor-
társak számára talán beszédes konkrétumot meglehetősen unalmas közhelyek áradása
kíséri, hogy aztán ezen a banális módon fejeződjék be az intések sorozata:

Ha pedig mesének mind azokat véled
Mellyeket az irás és a pap szól veled.
Im lássad' pap arról már semmit nem tehet
Menny s föld nem vádolja, mert többre nem mehet.
Még kétszer írtam volt, de tám félre tetted,
Vagy ami benne volt szívedre nem vetted.
Most is e volt a pap fő kötelessége
Itt van feddésinek, s intésinek vége.

Mivel tehát a prózában írott levelek talán meg egyhangúbbak, az alexandrinusokba írott
sorok pedig oskolapéldái lehetnek az elmét elcsigázó lejtős verseknek, hajlok arra, hogy
úgy lássam: a fentiekben említett egyebek között Szilágyi Ferenc jó ízlése is szerepet ját-
szott abban, hogy nemet mondott a közlésre.

Még inkább igaz ez a különféle metrumú alkalmi költemények sorát lezáró utolsó
darab esetében. Jól ismert, hogy a parasztfelkelés menetében, majd leverését követően
magyar nyelven is sok megdöbbentő szöveg keletkezett, ám ezt a mostanit azt teszi kü-
lönösen lehangolóvá, hogy a könyörtelen bosszúállás vad szelleme a sok kortárs által el-
bűvölőnek¹³ tartott leoninus disztichonokban szólal meg.¹⁴ Szilágyi indoklás nélkül ítélte
kihagyásra, s talán nekünk sem szabadna közölnünk, bár a delfinológia ünnepelt szak-
értőjének talán igaza van akkor, amikor azt állítja, hogy az ilyen darabok eltitkolásával
valójában képtelenek leszünk a nacionalizmusok igaz természetének megismerésére.
Ezért tehát kommentár nélkül ide másoljuk szövegét:

Mokany Hora kirally szándéka és annak és annak füstbe menése

Roma maradványit, kösziklak durva mokányit
Hora miként emeli hajdoni széke felé
Lám vala Romaban nagy nép így szánja magaban
S mint lön itt vad oláh s juta magyar' bot alá.

13 Lásd erről NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Budapest, 1892, 133–141.

14 Hasonló formában írt három, nem kevésbé épületes verset Gyöngyösi János (1741–1818).
Kiadva *Gyöngyösi Jánosnak Magyar versei*, Pest, 1802, 77–83. Egy kéziratból újra megjelent
az Erdélyi Múzeumban (1904, 476–478, 540.)

Én rabotát rontok, fő rendbeli véreket ontok
Ismét labra kapunk, jól ha magyarra tsapunk.
Kardot azért rántsunk, többet rabotába ne szántsunk,
Jármunk nem szeretem, vissza magyarra vetem.
Romulus ontott vért, uraságot Roma is úgy ért,
Nekem is emberi vér leszs urasagra vezér.
Tészek azért dullast nyerek á mig felszabadulást
Legy ur még rab olah, szállj magyar edgyig alá.
Mind uraság, mind pap, fogadasom tartja, veszelyt kap,
Veszsenek el magyarok, s velek az uri karok.
Lásd ez oláh jobbágy fejedelmi székre miként vagy
Kloska vezére vagyon, bizik is abba nagyon.
Ugy, de mikent lettek fők e véronto veszettek?
Hora magyart ha lesett, rajta gyalazat esett.
Mert sokat ő gyilkolt, s véronto bünt ha ki gondolt,
Akkor kézre került, á mikor abba merült.
Kloska is ott hagyván fiait, s Kurétyra raxulván
Székely felkeresé, menve nyomába lesé.
Tes megesél kotlo, lön tábori dolgod hanyatlo.
Pislenit üzd székely, nincs feje, tölle ne félj.
Mert magad honn ülnél az oláh vesztén nem örülnél.
Rajta mit is kapnál? fojtsa meg őt a halál.
Neki de rad vasott hamarább foga, vermet is ásott
Titkon lábad alá. Mert ravasz á vad oláh.
Hogy pedig ő rad tört hamarább, de magára vakart tört
Tes tojj szíve felé tört az oláhba belé.
Állj bosszut magadért, magyarért, onts oláh mokány vért,
Tüörd le bahott, ha sovány czibre nevelte mokány.
Hátra ne térj töllök, noha gyült nagy csorda belöllök,
Ha nincs közte vezér, á csunya csorda mit ér?
Partos oláhságnak, mint á törvényfa virágnak
Melly poharat rád mért, mérj te kilencet azért.
Hora király nincsen szabadon, s ül Kloska bilincsen,
S már meltan kesereg s gyászol az árva sereg.
Fogjok azok, s rejtsd el szivedbe mokány s ne felejtsd el
Urrá tenni magyart rajtad az Isten akart.
Fogjok azok, s immár mind addig miglen az hold jar
Tudd meg balgatag azt, fogsz te maradni paraszt.
Mert mit az Isten akar, fel nem forgatja mokány kar,
Rajtad az iga marad, leszs magyar ember urad.

Hát urakat tisztelj, magyaroktól holtig olah felj,
S ha jön feléd székely, süveget annak emelj.
Sőt ha reád hozni kardját hallnád hadakozni,
Urat havasra keress, vagy le pokolra siess.
Vagy köveken mászkalj, barlangot vagy pedig askálj,
Még ott is keseregi, s földre lebuva rebegj.
Mars keze nyújt ivet székelynek, s tábori szívet.
S mint csata tarto kezek, fognak oláhot ezek.
És felkajtatnak, rabi lánczra bilincsre rakatnak,
S végre kerékre mehetsz, példa goromba lehetsz.

Horanak rabi mivolta

Úl itt fogva Nero, s magyar ellen tamada Péro,
S éppen régi Mihály vajda csinálta király.
Kepe goromba mokány, priden kapo farkas az ocsmány,
Volt gyilkolni serény, harczra de semmi legény.
E koronát mig várt, ravasz és csalo roka szerent járt,
S ő mikor azt kepzelt, vad feje szarvat emelt.
Tarsakot ordított, szajat más verire nyitott,
Felfaldosni magyart e fene farkas akart.
E csalo hat mit nyert? Vasat á labára kovács vert
Károly varban vagon széke, de banja nagyon.
Ám tudatik regen, nem férhet két nap az égen.
Hát hol vann havason, mely kele? Hora vason.
Kárt eleget szerzett, haza mellyet sirva megérezett,
Fegyvert vérbe kevert, sok magyar holton hevert.
Kárt lefizet törrel, fogatott farkas csupa bőrrel,
Hora is így felakad, vagy maga négybe szakad.
Hat te magyar mit vársz, ha sokatkát késel, ebül jársz.
Illy fene vadra kikelj, fogj neki, kardot emelj,
Istened is féljed, segedelmed tölle remeljed.
Sorsodat ugy vad oláh, nem veti bocskor alá.

Hora epitaphiuma

Durva mokanysagot kinek igert volt urasagot,
Hora ravasz vad oláh, törbe veszelybe csalá.
Már te mokány sirasd magadot, s ő képihez irasd
Vérszopot bünre csaló, teste kerékre valo.

Vége

KILIÁN ISTVÁN

Miksa László öt latin képverse (18. század vége, 19. század eleje)

Az itáliai, a német, a lengyel képvers történetét ma már ismerjük,¹ de még mielőtt ezek a kötetek megjelentek volna, Dick Higgins, a New-Yorkban élő képvers-költő és filológus megírta és megjelentette világ képvers katalógusát, amely természetesen sok hasznos információt tartalmaz az európai nemzetek, népek kultúrájában élő képvers-műfaj történetéről is.² Higgins könyvében a magyarországi fejezethez e sorok írója szolgáltatta az ott talált adatok jelentékeny többségét a kötet írójának.³ Az összegzés szándéka készítette Jeremy Adlert angol és Ulrich Ernst német professzorokat arra, hogy 1987-ben Wolfenbüttelben a képvers világtörténetéről kiállítást rendezzenek, s ebből az alkalmából egy nagyon sok információt tartalmazó katalógus-kötetet adjanak ki.⁴ Így tulajdonképpen minden egykor volt vagy ma is létező nemzeti kultúra képverseiről átfogó képet alkothatunk.

- 1 Giovanni POZZI, *La paroli dipinta*, Milano, Adelphi, 1981; Ulrich ERNST, *Carmen figuratum: Geschichte des Figurengedichts von den Antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1991; Dirk KAMPMANN, *Das Rebusflugblatt: Studien zum Konnex von literarischer Gattung und publizistischem Medium*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1993; Piotr RYPSON *Obraz Słowa historia poezji wizualnej*, Warszawa, Akademia Ruchu, 1989; Piotr RYPSON, *Piramidy, słonca labirynty: Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2002.
- 2 Dick HIGGINS, *Pattern Poetry: Guide to an Unknown Literature*, State University of New York Press, 1987.
- 3 HIGGINS, 1987. 58–62.
- 4 Jeremy ADLER–Ulrich ERNST, *Text als Figur: Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne*, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1987.

Képvers a régi Magyarországon

A magyar képvers története azonban ekkor még váratott magára.

A legelső magyar költő, aki ilyen műfajú költeményt írt, s akinek hagyatéka ránk is maradt, Szenci Molnár Albert volt, aki három képverssel bizonyította e területen szerzett ismereteit. A négyzet alakú versével, azaz a kubussal a férfierőt jelképezte, ezért szerkesztett két ilyen verset. Az egyik kubus címzettje Szenci Molnár Albert jótevője, Joann Heidfeld volt, a másiké pedig Georgius Remus. Az előbbit 1607-ben az utóbbit 1614-ben írta. Ugyancsak Johann Heidfeld tiszteletére írta ipszilon alakú versét is, amelyet a 18. század legelején kéziratban is lemásolt egy gyulafehérvári protestáns tanár, Lepsényi István.⁵ Régebbi irodalmunkban az egyik időben hozzánk legközelebbi költeményt Arany János hagyta ránk, aki fia, Arany László szorgalmazására 1882 nyarán fogalmazott meg egy mágikus betűnégyzetet, amely így olvasható:

T A K A R
A D O M A
K O N O K
A M O D A
R A K A T

Másnap megküldte fiának a verset, s levelében alábbiak szerint panaszkodik: *Feltettem magamban, hogy csinállok egy sator arepot magyarul, s egészen belefájdult a fejem.* A két évszám, azaz Szenci Molnár Albert kubusának megjelenési éve és Arany János mágikus betűnégyzetének megírása között, tehát 1607 és 1882 között több költő vállalkozott arra Magyarországon és Erdélyben, hogy bizonyos alkalmakra esetleg nagyobb, plakát méretben készítsenek kézírásban vagy nyomtatva hasonló verset. Erről számolt be Aczél Géza elsősorban a modern képversekre koncentráló kötetében, és évekkal később Kilián István is, akit csak a régi magyar irodalom érdekelt a látható költészet terén is.⁶ Kilián legújabbán két olasz nyelvű tanulmányában is bizonyította, hogy a magyarországi képvers klasszikus, görög-latin örökség.⁷

5 KILIÁN István, *A régi magyar képvers – Old Hungarian Pattern Poetry*, Miskolc–Bp., Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998, Nr. 4–5, 78.

6 ACZÉL Géza, *Képversek*, Budapest, 1984; KILIÁN István, *Figurengedichte in Spätbarock = Laurus in Austriaco-Hungarica: Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Hrsg. Béla KÖPECZI–Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 119–179; KILIÁN, 1998.

7 KILIÁN István, *Il patrimonio classico l'antica pittografia ungherese = L'eredità classica in Italia e in Ungheria dal rinascimento al neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY–Vanessa MARTORE, Bp., Editore Universitas, MMIV, 369–388; KILIÁN István, *L'eredità classica: i carmi figurati nell'antica poesia ungherese = Annuario: Studi e documenti italo-ungheresi*, szerk. József PÁL, Róma–Szeged, 2004, 43–57.

Természetesen Arany János után sem szűnt meg a magyar költészetben a képvers, sőt a 20. században a második világháború után mintha teljesen megújult volna. Ennek bizonyítéka elsősorban a Nagy Pál, Papp Tibor és Bujdosó Alpár által Párizsban több évtizeden át szerkesztett *Magyar Műhely*, valamint számos modern képvers-kötet, amelynek szerzői javarészt a felsorolt szerkesztők voltak, vagy a magyarországi fiatal írók, akik a *Magyar Műhely* holdudvarához tartoztak. A képvers és a neoavantgard felrissülését, több elméleti, a képvers modern történetét bemutató könyv is bizonyítja, így Papp Tibor munkája a számítógéppel írt képvers-költészetéről, vagy Nagy Pál igényes alkotása az irodalom új műfajairól, s Kovács Zsolt és L. Simon László több munkája.⁸ A szerzők nevét pedig ma már szinte lehetetlen felsorolni, s ha mégis ismerni akarja az ember a neoavantgard új hajtásait, akkor Nagy Pál vagy Kovács Zsolt és L. Simon László itt nem idézett könyveit is kézbe kell vennie.

Miksa László versgyűjteményei

Az alábbi képverseket minden bizonnyal az a Miksa László írta, aki öt vaskos versgyűjteményt hagyott ránk. Stoll Béla a magyar kéziratok versgyűjtemények bibliográfiájában 501-es szám alatt tárgyalja ezt a hatalmas gyűjteményt, amely hat kötetből állt. Mind a hat kötet a 18. század végéről, a 19. század elejéről származik. Az első kötetben az előzéklevelel találjuk a gyűjtő és a versíró nevét. Az első kötetből derül ki, hogy a gyűjtő a Kolozs megyei Ajtonyban élt. Ennek a kötetnek a versei között található egy paskvillus, amely 1804-ben keletkezett. A második kötetben Vajda Mihály és Nádasdi Ferenc epita-phiumát, azaz sírversét is olvashatjuk. A harmadik kötet elveszett, a negyedik kötetben többek között az 1797-es nagy kolozsvári tűzvészről olvashatunk, tehát ennek a kötetnek 1797 után kellett keletkeznie, az ötödikben pedig Miksa László több saját verse is található. Miksa tehát nemcsak gyűjtötte, másolta a magyar, német, latin verseket, históriákat, a politikai paskvillusokat, hanem olykor maga is írt néhányat. Ma az egész gyűjtemény Stoll szerint a székelyudvarhelyi múzeumban található, de a gyűjtemény a református tanítóképző épületében található. Stoll adatai alapján a gyűjteményt teljesen egyértelműen a 18. század végére és a 19. század elejére tehetjük.⁹

8 PAPP Tibor, *Múzsával vagy múzsa nélkül: Irodalom számítógépen*, Bp., Balassi Kiadó, 1992; NAGY Pál, *Az irodalom új műfajai*, Bp., ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete–Magyar Műhely, 1995; *Vizuális költészet Magyarországon II, Válogatás a 20. századi vizuális költészetből – Visual Poetry in Hungary II, Selection from 20th Century Visual Poetry*, szerk. KOVÁCS Zsolt– L. SIMON László, Miskolc–Bp., Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998.

9 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 253, nr. 501.

A magyarországi régi képvvers formái

Kilián István *Régi magyar képvvers* című kötete a költeményeket külső formájuk szerint az alábbi csoportok szerint különbözteti meg egymástól: mágikus betűnégyzetek, akro-, mezo-, és telesztichonok, figurális mezosztichonok, háló, harmonika, háromszög, zászló, labirintus, kerék, kör, óra, spirál, kereszt, Püthagorasz betűje: az ipszilon, kétélű balta, sugárzó napkorong, csillag, szív, kehely, korona, virágok, koszorú, torony, kapu, rejtvény, síremlék.

Miksa László alább közölt öt képvverse is a fenti formák egyikéhez, másikához tartozik.

1.

Keresztalak a versszövegben

Technikai tekintetben a legnehezebb feladatot Miksa László számára a kereszt alakú mezosztichonos versének írása jelentette. A költőnek legelőször kellett megírnia az akrosztichon szövegét: ALEXANDER BODA, majd ezt követően betűzte ki a név betűszámával azonos számú karaktert tartalmazó telesztichon szövegét: ORDITUR CARMEN. Ezekből tudjuk meg, hogy a vers címzettje, Boda Sándor maga is költő lehetett, róla azonban semmi információnk nincs. Az akrosztichon és a telesztichon után írta a kereszt alakú mezosztichon szövegét. Ez nagyon sok problémát jelenthetett számára. Hiszen a mezosztichonban a kereszt függőleges szárában szerkesztett költemény betűinek száma sorok számának háromszorosa kellett hogy legyen, hiszen a három oszlopban leírt szavak betűinek száma háromszorosa a költemény sorai számának. A kereszt függőleges és vízszintes szára találkozási pontjánál azonban olyan kilenc betűre volt szüksége Miksának, amelyek a vízszintes száron elhelyezett versszövegbe is tökéletesen illenek.

A kereszt vízszintes ágaiban az alábbi versszöveg olvasható: *LINQUE LEVEM REQUIEM CASTAS MODULARE CAMOENAS*. A függőleges száron viszont így olvashatjuk össze a kiemelt betűket: *INCIPE CASTALIDES CALAMO ADSIMILA RES, ORA- RES*.

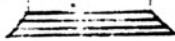
Miksa László keresztmezosztichonos költeményt minden bizonnyal Molnár Gergely Latin nyelvtanának egyik sárospataki kiadásában, vagy az ez után következő kiadásokban találhatott, s az ötletet, hogy ilyen alakú verset írjon, feltehetőleg innen nyerhette.¹⁰ Molnár Gergelynek a latin grammatikájában megjelentetett keresztmezosztichonos versét és több hasonlót közöltünk a *Régi magyar képvvers* kötetben.¹¹ Összesen nyolc olyan költemény maradt ránk, amelyben kereszt alakú mezosztichont találunk. A kereszt függőleges szárán is három oszlopban s a vízszintes száron is három sorban sorakoznak az értelmes szöveget adó, kiemelt betűk.

¹⁰ KILIÁN, 1998, nr. 45.

¹¹ KILIÁN, 1998, nr. 33, 34, 38, 45, 47, 48, 49, 50.

106.

Arte DEI Martis quae I Debitum? cluiter et polle C.
 Succat ergo mihi N E I mulierum in maculato R.
 Experiar - si C S Lejdamm eclipse javat qui D.
 Xenodis instar dum taceo I C Alcum ino Bind - I.
 Adsiliam nunquam P A R is arma, virum q revele T.
 Pac! Pac! S T A N T E D E E T E M R E quum respice vult
 Docto bonam re N I P E M C A T S T A S M O D I tunc, amem R.
 Explora madu S A R E C A M C E N A S carmine cono C.
 Rebus in optati S O R iatus sic via tut A.
 Blaneitio jam possum T A O nū, ut mihi festu R.
 Omnes gravibus A D R ectum d' eucere mala M.
 Dum hoc mea allusa sem L S E ntit vultus Amer
 Aonit: dixit: flux J A S iud jam mihi Nume N?

Thu	ra	tus	sa	cris	lilabo	pin	gia	fa	tis.
Au			pul		meditabor		gore	gna	

La	are	Pat	er	Coel	est	na	modera	tor
				mihi	sum	spiritu	rec	
					al			tor

Arte DEI Martis q. u **I D M**elius? Auctor Apoll **O**
Luce at ergo mihi **N E I**nsulsus sim modulato **R**
Experiar si **C S L**ejdanum voluisse juva qui **D**
Xeuxidis instar dum sacce **I C A**lcumina Pind **I**
Asilia m quamquam **P A R**is arma, virumque rev e leT
 Nae! Nae! **L I N Q U E L E V E M R E** quiem, nec respice VultU
Docte bonam re**QUIEM C A S T A S M O D U**lemur am em iu **R**
Explora modu- **L A R E C A M O E N A S** carmine donec
Re bus in optati **S O R**iatur sic via tutA
Blanditiis jam possum **T A O**ni, ut mihi fertu**R**
Omnes svavibus **A D R**ectam deducere meta**M**
Dum hoc mea Musa seme **L S E** virtutis amore
 Aonii (:dixit:) fluv **I I S**int jam mihi Numen

Akrostichon: ALEXANDER BODA

Telestichon: ORDITUR CARMEN

Mezosztichon:

Függőleges: INCIPE, CASTALIDES CALAMO ADSIMILA RES, ORORES!

Vízszintes: LINQUE LEVEM REQUIEM CASTAS MODULARE CAMOENAS!

2.

Két carmen epomeneum

A második vers szerzője is Miksa László lehetett (lásd az előző verssel azonos képen, alul). A carmen epomeneum verstechnikájának lényege az, hogy egy-egy kétsoros költemény mindkét sorában vannak közös szavak, vagy szótagok, esetleg betűcsoportok. A kétsoros verset ezért írja le három sorban a szerző. A két sor értelme csak úgy érthető, ha a közös szavakat vagy szótagokat, betűcsoportokat hozzáadjuk az első és a második sorhoz is. Így mindkét, látszólag értelmetlen sor tökéletes hexamaterre vagy pentameterre egészül ki. Külön-külön mindegyik sor értelmetlen. Ezt a verstechnikát carmen epomeneum- vagy carmen metatheticumnak is nevezik a korabeli verselméletek. Miksa László versében mind a négy sor hexameter. A sorok ilyen elhelyezése, megalkotása egyik hasonló verset írt erdélyi szerzőnket, Kemenes Egyedet a koszorúkötésre emlékeztette, s köszöntő költeményét ilyen betűkoszorúval kötötte körbe.¹²

12 KILIÁN, 1998, nr. 107.

Thu		Sa		liliabo		gvia Fa	
	ra tuis		cris		pin		tis
Ju		pul		meditabor		gere gna	
Qu		sac		Coel		et terrae modera ac	
	are		er		i		tor et tor
F		Pat		mih		sum semper tibi rec	
							al

A sorokat így kell olvasni:

Thura tuis sacris liliabo pingvia Fatis
Jura tuis pulcris meditabor pingere gnatis.

Quare sacer Coeli et terrae moderator et actor
Fare Pater mihi sum semper tibi rector et altor

3.

Rácsvers

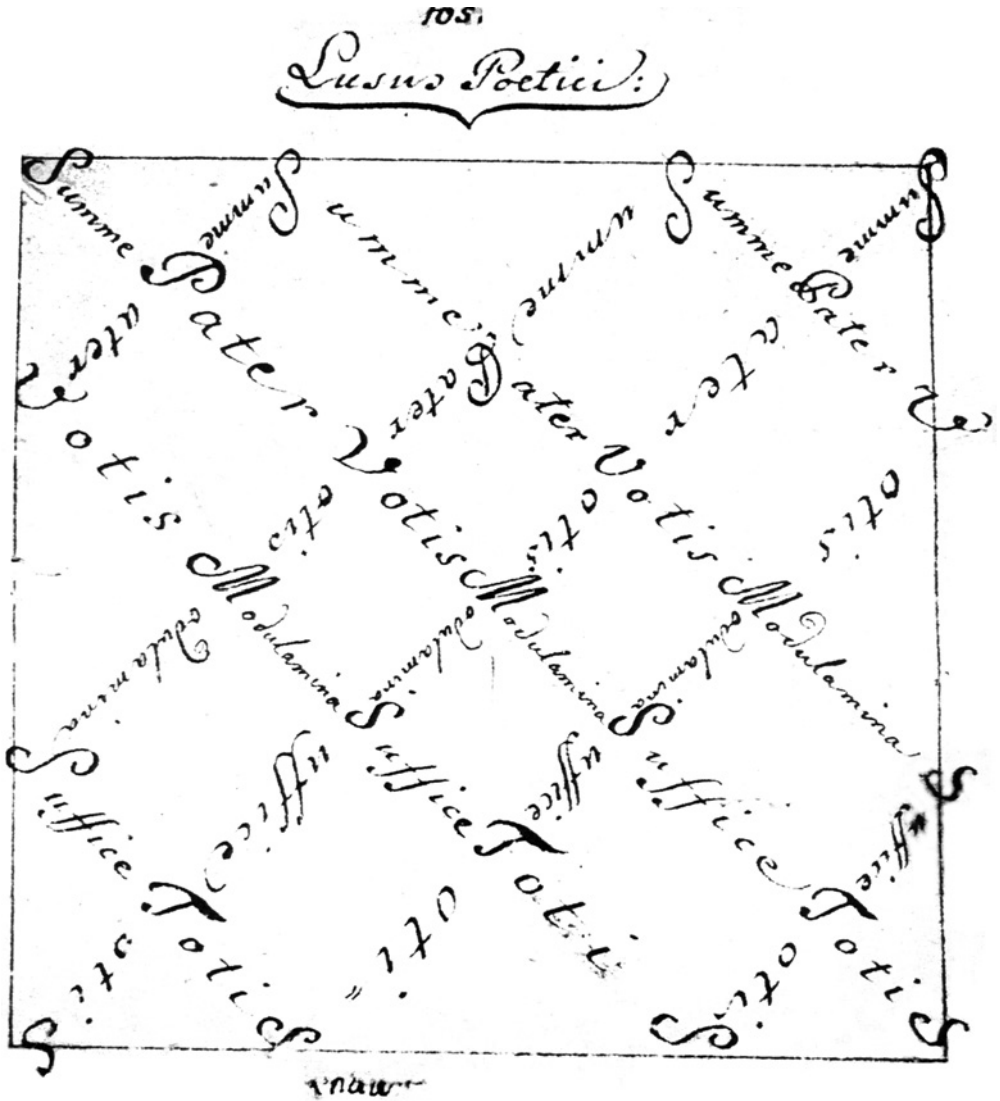
Technikai tekintetben a könnyebbek közé tartozik az alább közölt rácsvers. Ha ezt a verset lineárisan leírjuk, azonnal láthatjuk, hogy az egyetlen hexametrikus sor mindösszesen öt szóból áll: **Summe Pater Votis Modulamina Suffice TotiS** Az első „versszak” tulajdonképpen a képvers egyik „nézete”, ha azonban a másik nézetből kezdem a szöveget olvasni, kiderül, hogy a szavak fordított sorrendben szerepelnek a versszakban. A kiemelt szókezdő betűknél találkoznak a szavak, s így az írvonalak több négyzetet alkotnak.

Rácsverset eddig kettőt találtunk Magyarországon. A régebbit 1696-ban, Illyés András erdélyi katolikus püspök írta. Abban különbözik a most közölttől, hogy négy különböző verssorból és csak egyetlen, mind a négy oldalán határolt négyzetből áll.¹³ A másikat Kozma István készítette 1767. december 28-án. Ehhez a rácsvershez egészen közel áll Miksa László egyetlen ilyen formában írt költeménye.¹⁴ Ahogyan Miksa is egyetlen sor hexameterből készíti a rácsot, úgy Kozma István is: **Cymbala Tundere Carmina Fundere**

13 KILIÁN, 1998, nr. 58.

14 KILIÁN István, *Kozma István rácsverse 1767*, Magyar Műhely, (112)2000, 1, 42–44.

Musa Recusat. Annyira hasonló technikával készült Miksa rácsverse, hogy szinte lehetetlenek látszik, hogy ő ne ismerte volna verselő elődje egysoros versét.

Summe Pater V
Summe Pater Votis Modulamina S
Summe Pater Votis Modulamina Suffice TotiS
Votis Modulamina Suffice TotiS
Suffice TotiS
Suffice TotiS
Votis Modulamina Suffice TotiS
Summe Pater Votis Modulamina Suffice TotiS
Summe Pater Votis Modulamina S
Summe Pater V

4.

Nyolcágú csillag

A csillag az egyik legkedveltebb formája a képversek költőinek, alkalmazzák, rajzolják sokan. Ennek nyilván az az oka, hogy túl sok verstechnikai ismeretet nem igényel, viszonylag könnyen meg lehet írni, s ráadásul az olvasó ezt örömmel fogadja, mert látványos és művészi teljesítménynek látszik. Pedig, mint itt alant is láthatjuk, semmi más nem kell hozzá, mint olyan nyolc soros vers, amelynek minden sorában a kezdő és a záró betűk ugyanazok. Az alábbi köszöntő versben minden sor **S** betűvel kezdődik, s ugyanazzal is végződik. Ehhez, bizony, különösebb „bravúr”, verstechnikai tudás nem szükséges. S mégis, a vers esztétikai tekintetben értékesnek és szépnek látszik.

A legelső csillag alakú verset Magyarországon Moesch Lukács készítette, akinek ha a hatágú csillagformát mutató verséről lebontjuk a sorokat, azonnal észrevehetjük, hogy minden sora **M** betűvel kezdődik, tehát a csillagágak központjától kell kezdeni az olvasást. Az ágak hegyén kiemelt betűkből a latin nyelvű *O Maria* fohászt olvashatjuk ki.¹⁵ Nyolcágú csillagot legelőször a magyar irodalomban Simándi László pálos szerzetes költött 1712-ben, aki annyira megkönnyítette olvasói dolgát, hogy az ágak hegyére még a csillag alakba rejtett sorok sorszámát is feljegyezte.¹⁶ De nem Simándi feladata volt nehéz, hanem a lengyel nyomdászé, aki kiszedte a nyolcágú csillag szárai mentén a vers szövegét.

Nyolcágú csillagot 1829-ben Patacsich József is készített, s ezzel József nádort köszöntötte.¹⁷ Patacsich azonban versének művészivé tételéhez igénybe vette litográfiai és nyomdatechnikai ismereteit is. Ezzel a magyar képvers történetében új művészeti ág jelentkezett első alkalommal. A csillag középpontjába az *I. Franciscus* szövege ol-

15 KILIÁN, 1998, nr. 82.

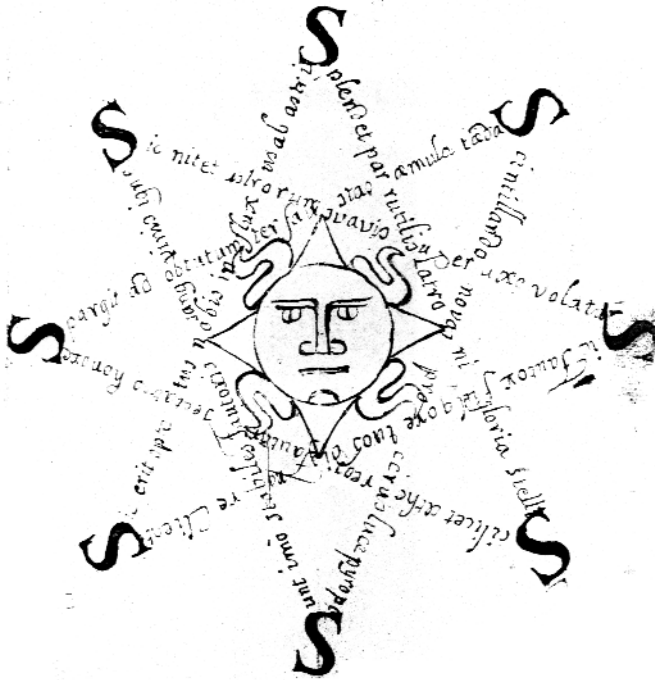
16 KILIÁN, 1998, nr. 84.

17 KILIÁN, 1998, nr. 85.

vasható. A csillagok hegyein viszont mindenütt az **S** akrosztichon látható, s ha a verset lineárisan leírjuk, az akrosztichon és a telesztichon, minden sor elején és végén **S** betű látható.¹⁸ A csillag alakú vers a manierizmus és a barokk idején annyira divatos lett, hogy a költők szinte elmaradhatatlan kötelességüknek tartották, hogy ilyen alakú verssel örvendeztessék meg olvasóikat, jótevőjüket.¹⁹

Splendet par rutilus Patroni gloria StellaS
Scintillando novos procerus luce pyropoS,
Sic Fautor fulgore tuos dignare ClientesS
Scilicet aethereos Fautor sectatos honoresS,
Sunt immo stabiles Fautoris sanguinis igneS,
Sic erit optatus nobis fluxus ab AstriS,
Spargit ad obtutum ter faustas aemula taedaS
Sic nitet astrorum svavis super axe volatuS

Candide Mecoenas radijs Tibi serviat aether,
Optimus ad votum det tibi cuncta Deus.

18 KILIÁN, 1998, nr. 84, 85.

19 KILIÁN, 1998, nr. 81, 83, 87, 88.

5.

Öt szívb

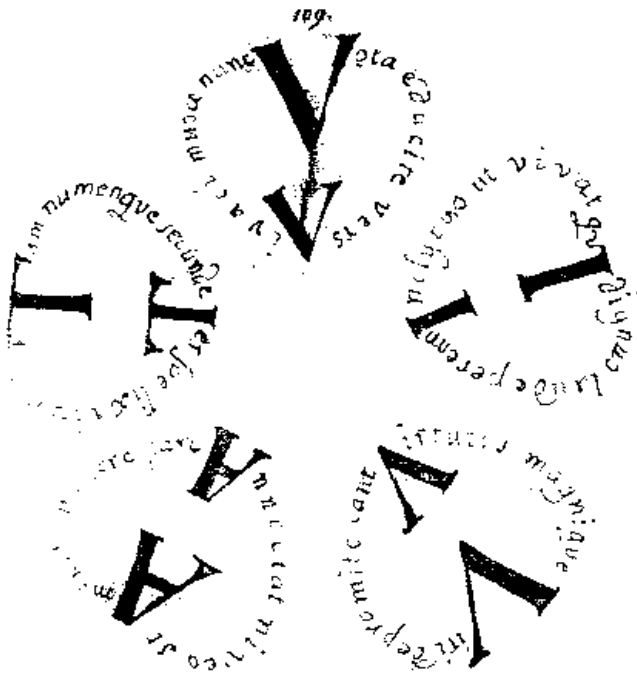
Vota educite versV
Vivaci musae nunc!

Inclytus ut vivat, qvI
Dignus laude perenniI

Viri depromite cantV
Virtutes agniqVe!

Amende vellere parcA
A n n e c t a t niveos stAmen.

Tam numenqve secundeT
Ter foelix vivat ViTam

A szív sem ismeretlen forma a 17–18. században. Mint akkor, ma is a szeretetet és a szerelmet szimbolizálja, vagy maga az egész vers szív alakú, vagy a szív mezosztichon figurale versszövegen belül.²⁰ Az első szív alakú verset 1694-ben nyomtatták Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában.²¹

Miksa László azonban nem egy, hanem öt szív alakú verset alkotott. Ennek kizárólagosan egy dolog az oka. Minden verssorpárban ugyanis, amely egy-egy szívet ábrázol, kiemelt bizonyos betűket, s ezek a betűk együttesen kiadják a VIVAT szót. Így már azon sem kell gondolkodni, hogy melyik szív formát utánzó sorkettőt szánta a szerző elsőnek. Szív alakúnak képzelte el a rajzolatokat a szerző, bár némelyik nem nagyon látszik annak, a lap aljára írt disztichon ugyanis ezt egyértelműen jelzi: *Cor cape corde bono cum non dare munera possim // Munere pro grato suscipe Vota mea.*

*

Közismert, hogy a képvers a régi időkben ugyanúgy, mint manapság, két művészeti ág eredményeit kívánja tükrözni, az irodalomét és a képzőművészetét, a képzőművészetben belül elsősorban a rajzművészetét. A korábbi századokban azonban találkoztunk olyan képversekkel is, amelyek a színek harmóniájával is le akarták kötni olvasóikat, szemlélőiket. A látható költészet művelői nemcsak a magas szintű költői mesterfogások alapos ismeretét akarják műveikkel bizonyítani, hanem azt is, hogy tájékozottak a rajz, a festészet, a vonalak és színek világában. Különleges belső világot tükröznek ezek a költemények, verstechnikai ismereteket, alapos vagy alaposnak hitt rajztudást, kiváló színérzékkel, de még valami szerföltött nagy játékos kedvet is. A képversek jelentékeny többsége latin nyelvű, még akkor is, ha szerzőjének anyanyelve más. A nyelv jelzi, hogy szerzője diák, vagy ebből a korból kinőve literátus ember volt, aki az iskolában klasszikus görög és latin szabályok szerint tanulta a versírás mesterségét, aki majdnem úgy éltehasználta az iskolában tanult latin nyelvet, mint az anyanyelvét.

Az efféle költészetnek nem az a célja, hogy társadalmi, politikai, közéleti kérdésekben fejtsse ki a költő véleményét, vagy hogy a nemzet életfontosságú kérdéseiben nyújtson eligazítást, nyilvánítson véleményt, hanem az, hogy új műfajokat, új formákat alkosson és mutasson be, s ezekkel az új sajtóságokkal örvendeztesse meg olvasóikat, szemlélőiket. Természetesen minden képversben megtalálható a szerző rejtő szándéka. Egy lineárisan leírt szöveget nagyon könnyű elolvasni, csak szem és idő kell hozzá, a képversnél az első kérdés kézbevétele pillanattól mindig az, hol kell kezdeni az olvasást. Hol kell tovább folytatnunk? Milyen költői bravúrok, játékok, teljesítmények találhatók ebben a műben? Át lehet-e írni lineárisra a verset, azaz könnyen olvashatóvá lehet-e tenni? Ha lehet, nem csökken-e a vers értéke? A képvers költői játék, s ez a játék hangsúlyozottabban fog-

20 KILIÁN, 1998, nr. 89, 90, 43, 44.

21 KILIÁN, 1998, nr. 89.

lalkozik a formával, mint a tartalommal. De ez a forma nem üres kísérlet, hanem valamit szimbolizál. Ahogyan Szenci Molnár Albert négyzet alakú verse a férfierőt jelképezi, úgy minden modern költői formának, játéknak van értelme, csak meg kell azt az olvasónak találnia. Lehet, hogy ezért, lehet, hogy másért, ez a költészet megmaradt az alkalmi költészet színvonalán. Az alkalmi költeményeket az irodalomtörténet értői mindig is másodlagos vagy harmadlagos értékűnek tartották és tartják. Hozzá kell szoktatni magunkat ahhoz, hogy ez a költészet, s az irodalomnak ez a műfaja, mindig is megmarad rejtélyesnek, játékosnak, alkalminak, látszólag cél nélkülinek, l'art pour l'art-nak, iskolainak és igaznak, bármit is akar az irodalomértők kánonteremtő ereje. Igaznak, mert ez a költészet az ember legősibb ösztönéből született, a játékból, amely örök és elpusztíthatatlan.

*

Kedves Laci! Jobban szerettem volna az itt alább írt sorokat a tanulmány legelejére tenni. De alkalmasabbnak láttam itt. Először is hadd mondjam el, írjam le, nem gondoltam volna, hogy már te is elérted ezt a tisztes kort. Így köszöntelek én is a legegyszerűbben: Isten éltesse még nagyon sokáig. Kívánom, hogy a neolatin filológia terén elérd azokat az eredményeket, amelyeket a klasszika-filológus Horváth János szeretett volna elérni. Az 1950-es évek során – tudomásom szerint – ő szeretett volna egy neolatin filológiai tanszéket nyitni. Ez azonban, az akkor jól ismert politikai helyzet miatt még embrionális állapotba sem kerülhetett. A gondolat megfogalmazódott benne, már tájékozódott fiatal munkatársak felől is, a tanszék azonban meg nem valósult. Kívánom, hogy a magyarországi neolatinosság területén te elérd mindazokat az eredményeket, amelyeket ő csak tervbe vehetett. Születésnapodra én nagyon „szíves szeretettel” csak ezt az igazán szíves tanulmányt nyújthattam át.

GEROLD LÁSZLÓ

A Csurgón írt „két víg játék” drámai dikciójáról

Szörényi Lászlónak barátsággal

Annak ellenére, hogy a különben gazdag és az örvendetesen egyre bővülő Csokonai-irodalom Vitéz négy drámai szövegét lényegében nem tartja a versekkel azonos értékű műveknek, amint ezt mind az összefoglaló jellegű irodalomtörténetek (Toldy Ferentől kezdve Szerb Antal, Vajthó Lászlón, Farkas Gyulán át a Nemeskürty István, Rónay László és a Gintli–Schein-duó jegyezte vállalkozásokig – hogy elsősorban az extrémebb példákat említsem), mind pedig az életművet vizsgáló, értelmező, magyarázó munkák legtöbbje (Horváth Jánostól Julow Viktoron át az opust új megközelítésben látó és rendszerbe helyező Debreczeni Attiláig) tanúsítja, Csokonai színpadi darabjairól fontos értelmező/elemző dolgozatok készültek. Gondoljunk csak Pukánszky Kádár Jolán kismonográfiájára vagy inkább a kritikai kiadás két kötetéhez írt alapos jegyzeteire, Bécsy Tamásnak a drámaelmélet és a dramaturgia felől történt vizsgálódásaira vagy Szauder Józsefnek a *Tempefőit* a magyar világ szatirikus körképeként értelmező, illetve Nagy Imrének a művet nyelvdramaturgiai szempontból történő elemzésére. S ha nem feledkezünk meg Sinkó Ervin Csokonai-könyve majd ötven oldalnyi két idevágó fejezetéről vagy Bíró Ferenc korszakmonográfiájában a színműíró Csokonairól készült, az eddigi kutatásokat összegezõ lapjairól sem, akkor aligha lehet vitás, hogy a négy Csokonai-dráma – bár az opus „kiegészítő területe”-ként említik – kellő szakmai figyelemben részesült. Sõt, akár az is felmerülhet, hogy történeti és elméleti vonatkozásban velük kapcsolatos minden releváns mozzanat immár felkerült irodalmunk Csokonai-portréjára.

Ettől függetlenül azonban nem merült ki a közelítések lehetősége. Ilyen lehetőségnek vélem a két csurgói komédia drámai dikcióját, még ha mind a *Cultura*, mind pedig a sokkal ismertebb, máig a legismertebb Csokonai „Víg Játék,” *Az özvegy Karnyóné ’s a két szeleburdiak* irodalma, mindenekelőtt Pukánszky-nak és Bécsy-nek köszönve, részletesen, igaz, nem önálló fejezetként, hanem a szereplők kapcsán, de tárgyalja a két mű drámai beszédmódját (is).

A *Cultura* esetében valóban nincs, nem lehet sok hozzátennivaló ahhoz, amit a mű két elemzője a darab dikciójáról a műfaji követelményekkel és a szereplők önjellemzésével összefüggésben megállapít. Nevezetesen, hogy a szereplők nyelve az írói szándéknak

megfelelően pontosan karakterizál. A szándék pedig a műveletlenség több, de kivétel nélkül aktuális változatának leleplező karikírozása, illetve a példaképpül bemutatott „Cultus ember” dicsérete. S bár kétségtelenül igaza van Bécsy Tamásnak, amikor a mű alaphibájaként azt rója fel, hogy „nem épül szituációra,” illetve ahogy Pukánszky írja, hogy nincs igazi drámai konfliktusa, mert a történet, mely arról szól, hogy Petronella, a Tisztes névre hallgató mintagazda birtokos nemes leánya és a finom lelkű, művelt, de határozatlan Lehelfi szeretik egymást, ám az apa a Szászlaki névre hallgató világfi ostromának engedve hajlandó ehhez adni leányát. Amikor azonban Szászlaki arról értesül, hogy elnyerheti egy külföldi lány kezét, odébb áll, valóban tét s illetén drámaiság nélküli. Ugyanakkor azonban vitathatatlan, hogy Csokonai ezt a sablontörténetet életszerűvé tudta tenni. Mégpedig éppen a szereplőket megkülönböztető beszédmod által.

Bár joggal felemlíthető, hogy Lehelfi replikái a korban még nagyjából ismeretlen udvarlási sablonokból és a szentimentális irodalom közhelymondataiból állnak össze, valamint hogy az irodalmi műveken kupálódott „culta” Petronella nyelve sem a kor élő nyelve, bár amikor a külföldi parti lehetőségétől megittasult Szászlakit csúfolja, közhelyek nélkül, az élőbeszéd fordulatait használja. Hasonlóan felróható, hogy Tisztes a koreszme szellemében fogalmaz, jóllehet élő modell, Nagyváthy János alapján készült, műveltsége és gazdaságban való jártassága szerint igazán még nem jellemző képviselője a kornak. Inkább afféle idealizált „tudós és okos Hazafi,” aki azonban bölcs mondataival nemcsak a külföldmájmoló Szászlaki fölé tud emelkedni, de ha úgy adódik, a cselédek nyelvét is érti és beszél. Eszmei igazságokat mond, és népnyelvi fordulatokat használ. Nálánál is inkább jellemzőnek tekinthető a darab többi szereplőjének drámai beszédmodja. Firkász secretarius uramé, kit Csokonai a jogászi latinnal figuráz ki, míg az „udvari gazda,” Pofók, a béres Kanakúz és Fenekes, Tisztes inasának társadalmi hovatartozását népnyelvi fordulatokkal pontosítja, illetve az idegeneket, Conradot, Szászlaki inasát német–magyar nyelvi torzításokkal, Ábrahámot, a zsidó szibvásárost néhány hang (pl. gy, p, k, d) hehezetes ejtésével egyéníti. Kivételt a magyarból lett „Németes Gavallér,” Szászlaki jelent, akit nem nyelvi, hanem gondolati eszközökkel jellemez Csokonai.

Valóban, a darabban alig van drámai helyzet, s még kevésbé létezik drámai konfliktus, ennek ellenére nem egészen alaptalan Pukánszky dicsérete, miszerint a *Cultura* „színdarabnak (...) sokkal jobb,” mint az irodalomtörténet által preferált *Tempefői*, mert a történet, minden hiányossága ellenére is, drámaként működik. És működhet, mert az egymástól kifejezetten különböző drámai dikciók helyettesítik az alig létező konfliktust, pótolják a vékonyka drámaiságot. Ezt úgy éri el Csokonai, hogy emberek helyett – ne felejtsük el, hogy minden szereplőnek beszélő neve van! – olyan időszerű fontos témákat ütköztet, hoz drámai helyzetbe, mint a műveletlenség és a nemzetietlenség. A *Cultura* nem a szereplők, hanem drámai dikciók konfliktusa, drámája.

Egészen más összefüggések viszonylatában kell vizsgálni a drámai beszédmodot a másik csurgói „Víg Játék”-ban, *Az özvegy Karnyónéban*. A dikció poétikai műszo, az „irodalmi műalkotás felépítésével kapcsolatos fogalom,” a „mű nyelvi-hangulati felépített-

ségét,” a műalkotás szóbeli szerveztségét jelöli, gyakran a stílus, a retorizáltság szinonimájaként is használják. Színházi használatban elsősorban, de nem kizárólag a szöveg színész általi előadásmódját jelenti: a hangsúlyt, a beszédtempót, a hangszínt, a hangerőt, a beszéd tagolását, a beszéd közben tartott szünetet értik rajta. Hangzástényező, ahogy az előadáselemzést segítő színházi kulcsfogalmak kisszótárában olvasható. A színészi játék alkotóeleme – írja Anne Ubersfeld –, hogy összefüggésben van a színész személyes adottságaival és a szereppel is, amit a színész életre kelt, alakít. Ilyetén a drámai dikció részének kell tekinteni a színhely- és szereplőleírásokat, valamint a szerzői utasításokat is, ezek a hangzástényezőkkal együtt olyan kódok, amelyek segítik az előadás megértését. Ennek az irodalmi és színházi, illetve mind irodalmi, mind színházi értelmezésnek *Az özvegy Karnyóné...* teljesebb mértékben megfelel, mint a másik csurgói darab, a *Cultura*. Ha kizárólag irodalmi vonatkozásban, drámaként vizsgálánánk/elemeznénk *Az özvegy Karnyónét*, akkor feltétlenül szólni kellene a dikciónak a műfajjal, a vígjátéki helyzetekkel és a szereplőkkel való összefüggéseiről, illetve a szereplők közötti viszonyt kifejező szerepéről. Hogy mindezt alkalom kínálkozik, azt *Az özvegy Karnyóné...* eddigi részletes elemzései igazolják. Szükségtelen itt az elemzést újra elvégezni vagy felidézni Pukánszky-né, Bécsy Tamás, Nagy Imre és mások elemzéseit/megállapításait. Hasonlóképpen nem szeretnék itt foglalkozni a szakirodalomban régóta előforduló felismeréssel, miszerint a Lilla-élmény okozta trauma és az egzisztenciális kudarcok meg a veszteségeken való felülemelkedés köztes életszakaszában keletkezett két csurgói komédia, de kivált *Az özvegy Karnyóné...* mélyén a clown „nevetek, hogy ne sírjak” érzése munkál. Hogy a darab témája nem is a vénasszony komikus férfivágya, hanem ez csak ürügy annak a hamis világnak a bemutatására, amely a bohózati keserűség okozója, azt az elemzések, olykor a szereplők dikciójára is kitérve rendre tartalmazzák. Jóllehet nem lenne érdektelen éppen részletes szövegelemzéssel kimutatni, hogyan függ össze az alakokat jellemző dikció és Csokonai ekkortájt kialakult világképe. Alkalmi részelemzéseket végezve úgy vélem, hogy szerves kapcsolatról van szó, amely egyúttal – ahogy többen észrevették – a groteszk magyar „történetében is talán az első nagy állomás” volt. Ehhez kell(ene) kimutatni, vannak-e s miféle összefüggések vannak a mű nyelvi anyaga és didaszkliai között.

Mielőtt bárki is figyelmeztetőleg szólna, sietek megjegyezni, tudom, hogy a mű autográf kézirat hiányában nyolc eltérő másolatban maradt meg, s nem is minden másolat készült ugyanazon előadás alapján. És amint a kritikai kiadás jegyzeteiből is tudjuk, a legjelentősebb különbség a másolatok között „a némajáték és a színi utasítások szövegében áll fenn”, amelyek egyszer részletesebbek, máskor pedig kevésbé, csupán jelzik, egy-egy jelenet hogyan játszódott le, pontosabban hogyan emlékeznek ezekre a szöveg másolói. (Miközben arról sem szabad megfeledkezni, hogy főleg a később keletkezett másolatok már nem a csurgói előadást rekonstruálják, hanem későbbi megjelenítések alapján készültek.)

A szakirodalomban Toldytól kezdve többen megjegyzik, hogy Csokonai művein felismerhető „a színházi technikával való ismeretlensége,” hogy kevés színházi élményben

volt/lehetett része, inspirációit a fordított választott színművekből nyerte. Ugyanakkor többször találkozunk azzal a véleménnyel is, hogy „kortársai emlékei szerint nagyon sok érzéke volt a teatralitás iránt, és szenvedélyesen szeretett szerepelni.” Ezt támasztja alá Szauder tanulmányának részlete a *Tempefőiben* alkalmazott játékokról. S ezt igazolják *Az özvegy Karnyóné...* szereplő- és némajáték-leírásai, illetve szerzői utasításai is. Egy minden részletre kiterjedő dikcióelemzés megmutathatná, melyik vélemény helytálló.

Függetlenül azonban attól, hogy nem rendelkezünk autográf kézirattal, illetve hogy a másolatok, mindenekelőtt a két alaptípus replikák melletti szövegrészei Csokonaitól származnak vagy a másoló emlékezete szerintiek-e, tagadhatatlan, hogy az előadás(ok) alapján készültek, s mint ilyenek, a szereplők leírás által történő jellemzését szolgálják (például a Tiptopp és Lipittlotty első felvonás, negyedik jelenésbeli módi-vitájában olvasható: „hátról volt a’ kaputrokja begombolva,” „fél tiszmája a’ hóna alatt ’s meztláb volt fél lábával,” „abrosz volt a’ nyakravalója” vagy a hat-hétféle professziót is űző Kuruzs esetében, amikor versprodukálásra kérik, hogy az opust „a’ csizma szárába”(n) keresi, fölöttébb árulkodó, akárcsak amikor Karnyóné így árulja el férfi utáni sóvárgását: „tsak annyitska legyen ni” – mondja, s ehhez „mutattya vastöje hegyét,” a jelenetbe ugyanis „kaptzát kötögetvén” lép be. A szöveg és a látvány egységét a fenti példákban is jobban bizonyítja, Karnyóné pantomimónak nevezett öngyilkossági néma jelenete, amelynek leírása másolatonként igencsak eltérő terjedelmű, de ettől függetlenül tanúsít(hat)ja, hogy Csokonainak kivételes „észvétel talentoma” volt, amely a szereplők beszéde és öltözete által, illetve ezeknek a helyzetekhez való illesztésében egyaránt megmutatkozott.

Végezetül, mintegy főszövegbe emelt lábjegyzetként szólnék *Az özvegy Karnyóné...* 1996. decemberi újvidéki bemutatójáról, amely többek között a dikció tekintetében lehet tanulságos.

Az előadás elsősorban a következő változtatásokkal vonta magára a figyelmet: a boltos legény Lázár replikáiban sok a mai szerb szó, a két gavallér pedig punk- vagy rapszlenget használ. Az előbbit nemcsak Lázár származása indokolja, hanem az is, hogy a szövegbe emelt szerb szavak segítségével bizonyos napi aktualitást kap az előadás, például Lázár a sok fogoly helyett menekülteket mond. Érthető az is, hogy Kuruzs bemutatkozó monológját mai kuruzslók reklámszövegévé írják át. Tiptopp és Lipittlotty punkra vételének (ezt öltözékük is jelzi) azonban nem éreztem hasonló indokoltságát. Jópofa, amikor a vén asszony helyett nyanyát mondanak, az „idvezült” „elpatkolt”-ra változik, amikor Tiptopp rendre „Ajlavjubébi” felkiáltással fordul Karnyónéhoz, akit édes helyett „cunci-mókusom”-nak szólít, de a történet viszonylatában ennek éppen úgy nincs igazán funkciója, ahogy kettejük kegyetlen ökölharca sem nyer semmit azzal, hogy mai fiatalok leszámolásaként zajlik. Valamire azonban figyelmeztet(het) a szövegbe történő beavatkozás: arra, hogy a dikciónak milyen fontos szerepe van a drámában/előadásban egyaránt, s hogy csak milyen megfontoltan kell/szabad rajta változtatni.

ZENTAI MÁRIA

Szuszmír mesél

Egy Csokonai-jelenet erotikus vonatkozásai

Csokonai erotikus művei kapcsán valószínűleg **nem** a *Tempefői* jut eszünkbe először, hiszen a költőnek számos más híresen szabadszájú, illetve finoman, de egyértelműen erotikus műve van, a *Tempefői* értelmezési hagyománya pedig az alcíme által kijelölt úton („Nemzeti Játék formába öntött Satira a tudományok barátságatlanjai eránt”) halad, vagyis az irodalom, a művelődés nézőpontjából olvassuk. Hősének „a Magyar Irodalmat”¹ tartjuk, középpontos drámának felfogva² a poétaságra vonatkozó téziszmondattal körül forog minden jelenete. A figurái az elemzők számára elsősorban abból a szempontból érdekesek, hogy mi a viszonyuk a főkérdéshez, a magyar irodalom helyzetéhez és változataihoz. Igaz ez a legárnyaltabb közelítésre, Szauder József tanulmányára³ is: a játékos magyar világ sorakozó jelenetei közül a négy irodalmi vitát elemzi részletesen.

Nem kívánom ennek az értelmezési hagyománynak az érvényességét vitatni, annál kevésbé, mivel jó egy évtizeddel ezelőtt magam is hasonló értelemben foglalkoztam a *Tempefői* szövegével.⁴ Úgy sejtem, hogy inkább kiegészíteni fogom egy eltérő főszerző vizsgálatás eredményeképpen, de remélem, hogy maga a kitérő érdekes lesz.

Választott részletem az első felvonás hatodik és hetedik „jelenése.” Az utánuk következő nyolcadik régóta kitüntetett figyelem tárgya a benne zajló vita, a népmese megítélése miatt. A vita elemzéseiben a szereplők megtestesült esztétikai álláspontoknak tűnnek, a népmesét tartalmazó jeleneteknek pedig többnyire a dramaturgiai lehetetlenségét, a hosszú epikus betét drámaiatlanságát emelik ki.

1 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A drámaíró Csokonai*, Bp., 1956, 38.

2 VÖ. BÉCSY Tamás, *Drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*, Bp., 1980.

3 SZAUDER József, *Tempefői szatirikus körképe a játékos magyar világról* = *Uó., Az éj és a csillogok*, Bp., 1980. (első megjelenés: *Az este és Az álom*, Bp., 1970.)

4 ZENTAI Mária, *Tanúlt fülek és rongyon gyűlt munkák (Csokonai dévajságairól és megítéltetésükről)* = *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996.

Mi történik a színpadon? Egy szereplő mesét mond két másik szereplőnek. A mesét minden értelmező népmeseként azonosítja, így az első közelítés a folklorisztika és a kulturális antropológia nézőpontja lehet. A mese (eredetét tekintve) nem gyerekeknek szóló szövegfajta, az orális hagyomány, illetve a kishagyomány jellegzetes műfaja, előadása közösségi jellegű (ami azt jelenti, hogy tipikusan egy mesélő több hallgatónak mesél). A Tempefői mesejelenetére mindez igaz. Egy felnőtt mesélő két felnőtt hallgatónak előszóban ad elő egy a „hálás halott” típushoz tartozó mesét. A közösségeknek megvannak a maguk jó mesélői: a *Tempefőiben* Éva Szuszmirt név szerint szólítja be, tudja róla, hogy tud mesélni, valószínűleg nem most hallgatja először.

Szociológiai szempontból az látszik, hogy egy cseléd (kályhafűtő) mesél két nemesi fiatalnak. A jelenet így is rendben van. Sok egykorú forrás szól arról, hogy az úgynevezett belső cselédek és a nemesi családok tagjai között sokszor patriarchális, közeli viszony alakult ki, különösen a gyerekekre volt jellemző, hogy erősen kötődtek dajkájukhoz, közvetlen szolgálójukhoz, és ez a kötődés esetenként a felnőttkorban is megmaradt. A 19. század elejének pedagógiai irodalma sokszor nehezményezi, hogy a nemesi szülők nem törődnek személyesen a gyerekeik nevelésével, a gyerekek a cselédek között nőnek. Több-ször ír erről a témáról például Fáy András, aki a *Bélteky-házban* az idősebb Bélteky neveltetésében többek között ennek a gyakorlatnak a káros következményeit ábrázolja. De emlékezhetünk Eötvös József *A falu jegyzője* című regényében Réty Ákos és János bensőséges viszonyára; ugyanott Ákos a kályhafűtő Peti cigányt is név szerint ismeri és megvédi az egyik jelenetben. (Eötvös azért is jó példa, mert róla nem mondható, ami Csokonairól esetleg igen, hogy ti. nem ismeri belülről a nemesi házak szokásait.)

A pontosítás következő lépcsője viszont már problematikusnak mutatja a jelenetet: egy férfi mesél két nőnek. A kishagyomány mesehallgató közönsége vagy vegyes volt a nemek szempontjából, vagy azonos nemhez tartozott a mesélő és hallgatói. A férfi mesél nőknél vagy nő mesél férfiaknak elrendezés szokatlan. Ugyanez a helyzet a másik közelítésben is: a bizalmas-családias helyzetbe jutó belső cselédnek általában a nemesi fiatallal azonos neműnek kell lennie. Szuszmirt és a két grófkisasszony hármasa tehát éppen a nemek megoszlása miatt különleges.

A mesemondás helyszíne Fegyverneki, az apa szobája, ahol Éva egyedül marad, behívja Szuszmirt, majd kicsivel később megjelenik Rozália is. A két lány neve beszédes. Éva az első asszony, a szép és gyarló, az eredendő bűnre csábító bibliai figura nevét viseli, Rozália nevében az egyik legáltalánosabb szerelmi jelkép, a rózsza rejtőzik (Csokonai sok művében szerepel ilyen értelemben a rózsza, Rozália a neve a rózsák és csókok szerelem-mitológiáját megteremtő *A csókok hősnőjének* is). A jelenet során Éva a szerzői utasítás szerint „a kanapén hever”.

Szuszmirt a foglalkozása köti a jelképek világában az erotikához. Kalefaktor, kályhafűtő. A kályha vagy a kemence fűtése igen elterjedt helyettesítő megnevezése a szerelem testi aktusának (költői példát akár ismert gyerekversből is hozhatunk: Weöres Sándor *Liba pék* című versikéje igencsak kétértelmű: „Liba pék! Szegény Liba pék! Ha kisasszony

volnál, nem búsulnál, Három derék péklegényed Fűtené a kemencédet, Királyasszony volnál”).

Többféle erotikusan is értelmezhető jelzés van tehát a jelenetben, de összekapcsolódni csak a mesén keresztül fognak. A mese szövege két hangsúlyos pontján válik nyíltan szexuális jellegűvé tematikusan és nyelviileg is. Az első a királykisasszony külseje, a női test részletező, a nemi jellegzetességeket egyre erősebben hangsúlyozó leírása a szemétől lefelé a lábáig: „szip nagy szemei vótak mint egy-egy pengő karika, mintha kovácsszurokkal kenték volna ki a szemöldökét, az orcája feje mint a gomolya, az ajka mint a mákvirág, osztég a karjai izmosak mint István kovácsnak, ojjan derék csecsei vótak, engem úgy tartson, mint egy-egy fejőrocska, mintha a farát birsalmából harapták volna ki, fejé-
rebb vót a lába, mint Sámfásné keresztanyám asszonynak.” A második a királyfi nászéjszakája, amelyet részletesen elmond a mesélő: a királyfinak papokat kell állítania az ágy végéhez, akik agyonverik a királykisasszony szájából „kicurukkoló” békákat. A békák „a Pulútó maradványi vótak a kisasszonyba. Már neki kurtábbodott elől a szoknyája.” Ez a sajátos motívum a mesehőst fenyegető kasztrációs veszélyt jelenti,⁵ amelytől a segítő menti meg (a motívum görög mitológiai ősváltozata az apját, Uranoszt az anyaméhben rejtőzve megcsónkító Kronosz). Az ellenséges, más (esetenként démoni) lénytől, sárkánytól, korábbi elrablótól származó magzatokat meg kell semmisíteni a házasság elhálása előtt. Szuszmír változata még viszonylag szelídek mondható, más hasonló helyeken a menyasszonyt kettőbe hasítják vagy levágják a fejét, majd a békák, kígyók stb. távozása után összeforrasztják, felélesztik, és hétszerte szebb lesz.

A szexualitás sötét, fenyegető, alvilági aspektusát hangsúlyozó résznél lépi át a mesélő (szóban) a mese világa és az életbeli jelenet közötti határt. Rozália, aki a királykisasszony csecseit és farát taglaló résznél még nem volt a szobában, tehát nincs felkészülve egy ilyen fordulatra, a békák előugrásának abszurditását nehezményezi: „Te ostoba, hogy jöhetett volna onnan ki béka?” Szuszmír válasza: „Üh, édes eszem tojj meg, mintha már a kisasszony fekünné most is valaki mellett, osztég én béka volnék, s a szájából kicurukkolnék.” A mindig fennkölt és érzékeny stílusban társalgó Rozália egy hasonlat erejéig a mesefigura pozíciójában találja magát, ráadásul a mesélő, a szurtos kályhafűtő saját magát belemeséli Rozália testébe: ahhoz, hogy kicurukkoljon, előzőleg be kellett mennie. A szexuális kapcsolatra való alig leplezett célzásra válaszul Rozália nyelvhasználatában is megjelenik az altesti szféra: „Vessz pokolba, ostoba, olyan a beszéded, mint magad: bújj a Minotaurus hátuljába.”⁶ Rozália dühössége jelzi, hogy tisztában van vele, hogy a

5 Vö. JANKOVICS Marcell, *Erősz és Erőé: Kasztrációs komplexus a tündérmesékben = Erősz a folklórban*, szerk. HOPPÁL Mihály, SZEPES Erika, Bp., Szépirodalmi, 1987.

6 Nem valószínű, hogy a címzett vagy akár a szereplők többsége pontosan értené a felszólítást. Hasonló tartalmú képet a harmadik felvonás hatodik jelenetében Tökkolopi sokkal egyszerűbben, klasszikus reminiscenciák nélkül ad elő: „hogy a varjak a hollókkal vesszenek össze a szemén annak a pimasz segből esett sohonnainak.”

mesehallgatás során egyfajta jelképes erőszakátétel történik, és ennek véget akar vetni: kizavarja Szuszmirt, érvényesíti az úr–szolga viszonyt, amit a jelenet veszedelmesen megingatott.

A két lány a cselekmény során ezen a jeleneten kívül nem kerül olyan helyzetbe, amelynek hasonlóan erőteljes szexuális konnotációja lehet. Áttételesebb, kevésbé nyílt formákban viszont akadnak erotikus mozzanatok körülöttük – meglepő módon Rozália körül sokkal többször.

Pedig a nevetgélős, heverészős Évát gondolhatnánk érzékiesebb lénynek. Őt nem zavarják a mesejelenet szexuális vonatkozásai, nem találja sértőnek az első ilyen mondat-sort, a királykisasszony leírását, ezzel hallgatólagosan felhatalmazza a mesemondót, hogy továbbmenjen. De Éva egyszer sem marad kettesben saját köreiből való férfival, Sertepertivel kacérkodik egy keveset, mást nem tesz.

Rozália és Tempefői viszont kétszer is kettesben marad Rozália szobájában. Először irodalomról és Betriegerről beszélgetnek. A jelenetben első olvasásra csak a végsőig szublimált erotika fedezhető fel: a szerelmesek közösen írnak verset (Rozália fogalmaz merészebben: „Az én csekély Múzsácskám kevélykedni fog a tiédde való egyesülésben”). A verset megszakító párbeszéd kétféleképpen olvasható. A befogadó döntheti el, hogy a női kiskert szerelmi szimbolikáját fedezi-e fel Rozáliának „az eleven elmét magához szívó ártatlan mulatóhelyében,” és ebben a kontextusban értelmezi Tempefői elméjének „lankadtságát” vagy az érzékenység és a rokokó közös nyelvi jelenlétét mutató stílustörténeti mintapéldánynak tekinti a szövegrészt. Rozália: „Itt mutogatja magát a pompás természet, kevélykedvén a mesterség cifráiban: ezt a kertet választotta magának a Gyönyörűség kies lakóhelyéül. Nézd, édesem, hogy hizelkedik benne az ártatlanság vidám képe, hogy szijja magához az eleven elmét. Engedd meg, hadd dicsekedjen ez a te Rozáliád ártatlan mulatóhelye a te elméd cifráival.” Tempefői: „Bátor az én elmém lankadtabb, mintsem ez édes tárgyakon repdeshetne, mégis megcselekszem, mert Rozália úgy akarja.”

Második alkalommal Tempefői megsegítésén törik a fejüket. Nem maga a jelenet, hanem a következménye hordoz erotikus mellékjelentést. Rozália egy értékes pikszist küld Tempefőinek. Egy grófkisasszony számba jöhető drága holmijai közül alighanem ez az a tárgy, ami a legilletlenebb asszociációkat kelti (Diderot századában járunk). Rozália pikszise, ékszerdobozkája, illetve a birtoklása miatt ki is tör a botrány: Fegyverneki mintha most venné észre a lánya és Tempefői közötti kapcsolatot, pedig a darab során már többször beszélt róla ő maga is (igaz, arra próbálta rávenni Rozáliát, hogy ne barátkozzon a poétával).

Rozália figurája körül fatális kettősség mutatkozik. A többiekkel szembeni fensőbb-séges viselkedésével, kioktató stílusával, Tempefői társaságában egyszerre fennkölt és érzékeny nyelvhasználatával önmagát emelkedett életszemléletű szellemi lényként jeleníti meg, akinek nem sok köze van a föld és a test dolgaihoz. Ugyanakkor, mint látjuk, egyre-másra erotikus, sőt nyíltan szexuális tartalmú, vagy legalábbis így is érthető szituációkba kerül hol személyesen, hol úgy, hogy mások ilyesmiket mondanak róla. Költészet-

szeretétét sorozatosan illetlenségnek, alávalóságnak minősítik, Fegyverneki és Serteperti pedig a Lessing nevét félreértő beszélgetésben Rozália legmagasabb rendű szellemi tevékenységét (németül olvas és értelmez elméleti téren is nevezetes 18. századi német írókat) gyanúsítják meg azzal, hogy valójában szexuális természetű („nem lesz ing? – hát gatyá annyival inkább nem lesz...”).

Tempefőit Rozália mesehallgatásához hasonló élmény akkor éri, amikor Csikorgóval költői versenyre kel. Csikorgó verselményeinek van egy visszatérő motívuma. A görög mitológia figuráit nem akárhogyan zavarja össze:

E' Töldi, ezek Argyirus,
Kádár s Tündér Ilona,
Ez Orbis novus detectus,
Ez heverés párnája.
Ah, gyönyörű finum munkák!
Magok írták a gyöngy másák
Boros fővel Priápnál.

Később:

Klioval, szűz Pazifaé,
Pendítsed citerádat!
Bölcs Priapus, ezek mellé
Szállítsd szent múzsáidat!

A „szűz Pazifaé” összetétel fejtegetésétől most eltekintek, de a múzsák és Priaposz kétszeri összehozása valószínűleg nem véletlen. Ugyanazokról a múzsákról van szó, akiknek Rozália a tanítványának vallja magát az első jelenetben („A múzsáknak /Poétáknak/ Vagyok én tanítványja”), éppen abból a célból, hogy a közönséges világtól való elkülönülését, kifinomultabb életszemléletét hangsúlyozza.

A Priaposz társaságában részegen verselgető múzsákkal bezárul a kör. Lehet persze Csikorgó nevetséges műveletlensége jelének tekinteni és zárványként kezelni, ami a szövegben nem kapcsolódik sehova. De azt azért elég nehéz nem észrevenni, hogy ahányszor költői szöveget hoznak létre a színpadon, megjelenik az erotika, függetlenül attól, hogy a „magas” vagy az „alantas” rétegbe tartozik az alkotás. Három ilyen rész van: Rozália és Tempefői közös versírása (amelynek a mögöttes értelmezési lehetőségeiről volt szó), Szuszmir mesélése (amely nyíltan szexuális tartalmú) és Csikorgó versrögtönzése az imént idézett priaposzi inspirációval.

Megfigyeléseim summája az lehetne, hogy Fegyverneki nem véletlenül félti Rozália pikszisét a poétától. A darab során csak azok a szereplők találkoznak erotikus élményekkel, akiknek és amikor valami köztük van a költészet valamilyen formájához, ők viszont mindannyian. A Tempefőinek valóban az irodalom a főszereplője – az irodalom, mint mindenestül erotikus tevékenység.

KNAPP ÉVA

„Én Názó Poéta gyenge Tanítványa” *Berei Farkas András irodalomelméleti nézetei**

Ma már általánosan elfogadott nézetnek számít, hogy nem teljesen haszontalan kutatni a bármely irodalomtörténeti korszakban, bármilyen minőségben, „poétai öntudattal” létrehozott szövegeket.¹ Berei Farkas András (1770–1832) vándorköltő 1792-es „kicsapata” előtt tanítói gyakorlatát eredményesen befejezett, felsőbb harmadéves diák volt a Debreceni Református Kollégiumban.² Személyes adottságai arra ösztönözték, hogy csekély tehetsége ellenére 1794-től haláláig folyamatosan írjon és művei jelentős részét „önfinanszírozó” módon megjelenesse nyomtatásban. A kilenc kéziratból, száztizenkét nyomtatványból és közel negyven, verses szövegekkel együtt kiadott rézmetszetből álló életmű összegyűjtése és bibliográfiai feltárása³ után felfigyeltem arra, hogy mint „tanult költő” (poeta doctus) több-kevesebb rendszerességgel elméleti megjegyzéseket szőtt munkáiba. Az elméleti reflexiók áttekintésekor világossá vált, hogy e szempontból is érdemes megvizsgálni a többszörösen funkcionális szövegeket, melyek egyaránt tartoznak az alkalmazott, a mesterkedő, illetve az úgynevezett népies és a ponyvairodalomhoz. Az életmű „irodalomelméleti” olvasatával nyomon követhető egy kis tehetségű, iskolás költő önállóan kialakított programjának alakulása a 18. század utolsó évtizedétől a 19. század első harmadának végéig terjedő időszakban.

Az életműben többször hangsúlyozott független írói létmód és a valódi költői „matéria” hiánya sajátos módon találkozott a kor társadalmi igényével. Ezen igény főbb összetevői – témánk szempontjából nézve – a következők:

* A teljes terjedelmű tanulmány a közölteken kívül foglalkozik Farkas András „poeta doctus” tudatának összetevőivel, imitációs formáival, a művek megformálásának sajátosságaival, valamint a szerző nyelv- és fordításelméleti nézeteivel.

1 Lásd például: LUKÁCSY Sándor, *Magyar Robinson és egyéb irodalmi ritkaságok*, Bp., 1987; *Mesterkedők: Antológia*, szerk., bev., utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999; KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., 2002.

2 KNAPP ÉVA, „Kis Trója szült engem a Hóldnak mezején”: *Berei Farkas András életpályája (1770–1832)*, Bp., 2003, kézirat.

3 KNAPP ÉVA, *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Bp., 2004, kézirat.

1. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának olyan szakaszába jutott, melyben lassan maga mögé rendelve a latin nyelvet, minden téren egyre alkalmasabbá vált a közlésre.

2. Ezzel a nyelvi folyamattal egy időben széles körben megnőtt a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízse és támogatottsága.

3. Kibővült a tömegirodalom, ezen belül az úgynevezett alkalmazott irodalom művelőinek köre.

4. Egyre többen éreztek kedvet a magyar nyelvű irodalom műveléséhez, a haza nyelvéen való írásbeli megszólaláshoz.

5. A magyar nyelvű szövegek társadalmi méretekben tömegtermékké váltak, s ezzel egyidejűleg elkezdődött a köznyelv egységesülése.⁴ Mindezt pontosan érzékelve, Farkas így összegezte véleményét egy 1816-ban megjelent munkájában: „tsak Pártfogói legyenek a' Poétáknak, minden bokor alól egy egy Poéta ugrik ki, valamint a legyek Télben meg vagynak halva, és Tavasszal meg elevenednek: Úgy a' mi Poétai aluvó érzékenységeink is ébrednek [...]”.⁵

Farkas András elméleti megjegyzéseinek vizsgálata több ok miatt sem könnyű feladat. A szerző megfelel a magyar költészethez sorolás kritériumainak,⁶ ugyanakkor mint „irodalom alatti, dilettáns” költő, a marginális irodalom képviselője. Irodalomtörténeti helyét a fűzfapoéták, ponyvaköltők, mesterkedő írók, a hivatásos tréfacsinálók, vándor-poéták és hírköltők népes csoportjában jelölhetjük ki, s egyúttal szükségesnek látszik revideálni korábban megszabott helyét a rendi nacionalizmus irodalmi képviselői körében.⁷ Életműve a nemesi irodalom harmad-, negyed-vonalbeli termékeként is értékelhető, mindenképpen felülvizsgálatra szorul azonban korábban túlhangsúlyozott, úgynevezett „materiális nemzetiség”-e. Az irodalmi trivializálódás folyamatába illő írói alkata⁸ miatt egész életében – mint látni fogjuk – kötelességének tartotta a magyar nyelven való írást, s mivel „országásai” közepette sokat éhezett és fázott, magától értetődik, hogy megverselte az általa különösen kedvelt magyaros ételeket és öltözetet is.

A vizsgálat alapjául szolgáló forrásanyag Farkas elődei (például Szel Gáspár), kortársai (például Ruttkay Gábor vagy Száldobosi József) és utódai (például Hazaffy Veray János) szövegeinél bővebb terjedelmű és jobban kutatható. Nehézséget jelent viszont körülhatárolni, mit tekintett Farkas kész, befejezett versnek, prózának. Több szempontból is „társtalan” költészetében nem zárta le szövegeit, nem „tiszeltte” azokat, hanem egy sajátos, közbenső állapotban hagyott művekként kezelte őket. E nyitott szövegtár bármi-

4 Vö. például: SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai, 2001 (Irodalomtudomány és kritika).

5 FARKAS András, *Berei, Örök illatú poétai virágok [...]*, h. n., [1816] ny. n., [1]_{4r}.

6 Neve rendszeresen megtalálható a magyar írók biográfiáiban és a magyar irodalmi lexikonokban.

7 KNAPP Éva, *Berei Farkas András az irodalomtörténeti hagyományban*, Bp., 2002, kézirat.

8 SZAJBÉLY, *i. m.*, 36–38.

kor átalakítható, „szabható-varrható” volt, azaz az újabb művek egy része úgy keletkezett és variálódott más és más változatokat hozva létre, mint a folklór-alkotások.

Az egész életmű az irodalmi igényesség szempontjából két fő szakaszra tagolható. Az első 1810 körül tartott, s fő jellemzője a fel nem adott irodalmi igény. Az 1810 után keletkezett munkák viszont utalnak a szerző növekvő alkotói tehetetlenségére: bevallja, nem tud jobban és jobbat írni, s már kedve sincs hozzá. Önmagára reflektáló „írói igény”-e egyre alacsonyabb színvonalú, s a művek folyamatosan közelítenek a közköltészet műfajaihoz, megjelenési formájuk pedig a ponyvákéhoz.⁹ Az első szakasz alkotásaiban rendszeresek az irodalomelméleti utalások, a második időszakban – érthető módon – szórványosabbak. Ennek megfelelően az elméleti megjegyzéseket két időtényező mentén érdemes áttekinteni: a keletkezés és a művek ezzel nem mindig egybehangzó megjelenésének sorrendjében.

Poétika

Műveit Farkas mindenekelőtt az egykorú közönségének szánta, a költészetet nem „önmagáért” művelte. Ezzel – mint több alkalommal leírta – valóságos igényt elégített ki. Elmondja például, hogy amikor 1808-ban megszállt egy vargánál, aki nem kedvelve a köznap folyóbeszédet, azt kívánta tőle, versben szóljon hozzá, majd így dicsérte versezetét: „No már ez helyes felelet! mert tempóra, és cadentziára megyen ki.”¹⁰ Valószínű, hogy a varga iskolai emlékeiből tudta, hogy a költői mesterséghez hozzátartozik a kötött beszéd és a rimes végződés.

Az életműben egyaránt megtalálhatók a műfajra és a formára vonatkozó poétikai megjegyzések. Az értelemnek (mondanivalónak) és az irodalmi formának (verstípusnak) össze kellett találkoznia az alkotásban ahhoz, hogy megvalósuljon a szerző saját költészetéről vallott funkcionális elképzelése: „Akarom hogy versem mind talpára essen.”¹¹ Ugyanakkor szükségesnek vélte azt is, hogy a költő korlátozza magát, éljen a válogatás lehetőségével. Egy közmondás – „Sokat halj; láss, keveset szólj. Audi, vide, tace”¹² – versbe szerkesztésével a következőképpen fejezte ki az utóbbi elképzelést: „Sokat halj! kitsit szólj! a miben van velő, / Sótalan szót únnak, ha ejt a verselő.”¹³

9 Vö. KNAPP, *i. m.*

10 FARKAS András, *Berei, Az ártatlan életű Músának Egerbe [...] útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1808, 8.

11 FARKAS András, Berei, *Örök illattal szagoskodó poétai virágok [...]*, [Pozsony, Snischek Károly Gáspár, 1812], 2⁸_{5r}.

12 KOVÁCS Pál, – *nak magyar példa, és köz mondási*, Győr, Streibig József, 1794, 47.

13 FARKAS András, Berei, *Fő méltóságú [...] Grassalkovich Antal úr [...] bé iktató gyűlése [...]*, Szeged, Grün Orbán [1809], 9.

Számos élménye, ismerete és tapasztalata lehetett a vándor-poétának a gyönyörköd-
tetésről és annak eszköztáráról. Gasztronómiai hasonlata szerint

Úgy a vers ha ízes, és jó fű szerszámos,
Annak szeretője annál több és számos¹⁴

A költeményekből egyértelmű, hogy Farkasnak kiterjedt ismeretei voltak a műfajok és a verstípusok terén. A Debrecenben megtanult és begyakorolt szabályokat nem feledte el. Éppúgy tudott például többféle halotti verset, így búcsúztatót, a halott nevében szóló búcsúzó, emlékverset és sírfeliratot készíteni, mint köszöntőket. Tudta és következetesen alkalmazta továbbá a genethliacum és az epithalamium eltérő követelményeit. A klasszikus versformákat is elsajátította, s ha idejét érezte, élt velük. Az 1797. évi nemesi felkelést megverselő, 1801-ben kiadott, de már 1797 áprilisában Budán cenzori engedélyt kapott munkájában *Pro rege et patria* címen az antik harci dal mintájára készült, a refréncént visszatérő 'ad arma' kifejezésre építő, latin nyelvű buzdító költeménye jelent meg:

Ad Arma, Pannones!
Stirps Martis Inclita,
Et Heroum Illustrium
[...]
Ad Arma! Nobiles!
[...]
Ad Arma! Singuli,
Jam clangant Classica,
In mora periculum.
[...]¹⁵

Életműve kötött ritmusú szövegekből álló részét következetesen a „tsekélj, és tsak egynehány Lyricus versekből álló munkátska”¹⁶ kifejezéssel illette, ami bizonyítja, hogy egyrészt tisztában volt a carmen lyricum tankönyvekből¹⁷ elsajátított értelmével, másrészt

14 FARKAS András, *Berei, A miskoltszi gyűlés [...]*, [Kassa, Füskúti Landerer Ferenc] 1810, 6.

15 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 7–8.

16 FARKAS András, *Berei, A szabad királyi Szeged [...]* polgári őrző vitézi rendje, Szeged, Grün Orbán [1806], A_{2v}.

17 Így például LOSONTZI István, Hányoki, *Artis poeticae subsidium [...]* in usum tyronum concinnatum, Posonii, J. M. Landerer, 1784, 22. – Hányoki Losontzi István tankönyvéhez lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72), 6, 63, 96.

ismerhette Csokonai elvárását a vers „muzsikájáról.”¹⁸ Több alkalommal megnevezte a versformát, amelyben írt. Így például találkozunk a „Napoleonra epigrammák, és a nevének fel trantsérozása”¹⁹ megjelöléssel. Az utóbbi a NAP – OLEO – LEO – ON névelemekre épített verset jelöli. A NAP az égitestre, az OLEO a latin oleum-ra, a LEO az oroszlánra, az ON a fémre és annak jelképes értelmére játszik rá, s mindegyik kifejezés valamilyen formában magát Napóleont szimbolizálja. E Napoleon-epigrammák eleget tettek a kor műfaji követelményeinek: rövidek és nem nélkülöznek bizonyos elmésséget (argutia) sem.²⁰

Amikor néhány évvel később Napoleon (=Nap-Oroszlán) bukásáról és vesztéről írt, versben szólította fel poéta társait ünnepi ének (paeon) készítésére. A páros rímű tizenkettesekben készült versben ugyan nincsenek az ilyen dicsénekekben használni szokott verslábak (paeonok), de érzékelteti a szerző ismereteit a versforma tartalmi és formai követelményeiről:

Meg-győzvéen a Világ győző Nap-Oroszlánt,
Mi arról Poéták énekeljünk Peánt.²¹

A paeon nem fordul elő Losontzi István Debrecenben is forgatott poétikájában; Farkas minden bizonnyal kollégiumi ógörög tanulmányai során ismerte meg, s 1821-ig sem feledte el.

Az életmű legkedveltebb carmen-típusa a satíra (satyricum). Ugyanakkor egyszer sem találkozhatunk a rokon irónia – melyben egészen más a valóság aránya – kifejezéssel. Mindez Farkas sajátos ízlésére vet fényt, aki óvakodott a meg nem magyarázott, elvonatkoztatott kifejezésvilágtól, s szorosan kötődött a világosan megfogalmazható tárgyakhoz. Mindig a pontosan értelmezhető, direkt közlést választotta, mely semmit nem hagy árnyékban, mint például az irónia. Igyekezett maradéktalanul teljesíteni Losontzi satírára vonatkozó szabályát: „Satyricum. Quod corruptos mores false reprehendit.”²² Ebben az értelemben választotta egyik kedvelt epithetonjának a „nyelv- és erkölts pallérozó” kifejezést.²³

A satírán belül különféle arányokat, színeket és fokozatokat valósított meg. 1794-ben megjelent második nyomtatott munkájában a mű témáját iskolás módon „Poëtai

18 CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*A' Magyar Prosodiáról*] 1799 = Uő, *Tanulmányok*, s a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 19–20.

19 BEREI Farkas, *A nap alatt vitézkező naporoszlán [...]*, h. n., ny. n. [1817], [ ]_{2v}.

20 Vö. pl. LOSONTZI, *i. m.*, 22.

21 SZINYEI Farkas, *Herósi Dallok [...]*, Nagykároly–Nagyvárad, ny. n., [1821],)(8r.

22 LOSONTZI, *i. m.*, 22.

23 KNAPP, *i. m.*, (2. jegyzet) *Farkas András névhasználata és önmegnevezése műveiben: Függelék az életpályához.*

tétel”-nek nevezte, a megvalósítás verstípusát pedig további körülhatárolás nélkül egyszerűen a „múlattságos versek” kifejezéssel illette.²⁴ Néhány évvel később pontosabb lett a szatírára vonatkozó megjegyzése:

E tsekély Versimet a ki olvashattya.
Szatírás Rendjiből azt ki-tanúlhattya,
Im a mai Világ mennyire el-fajúlt!²⁵

Egy 1804-ben megjelent, de már 1798-ban elkészült mitológiai parafrázisa ugyancsak szatíra. Ez a *Méhes-Kert* című vers nem lehet más, mint egy átformált iskolai feladat „Satírás versekbe való foglalása.” Az irodalmi rejtettséget Farkas itt a mitológiában, a nem mindenki által ismert mitologikus alakokban látta, akiket „a Deák és Görög Nyelv Békójából ki óldozván”, külön is bemutatott prózai magyarázataiban. A versbe foglalt életrajzi vonatkozásokat invencióban gazdag példázatnak (exemplum) nevezte, ezeket azonban tudatosan homályban hagyta:

Elméség tettzik ki Példa adásában,
Mert egy kis valóság van minden tréfában.²⁶

A felvázolt kettősség, mely a kétféle közlés-típusból származik, máig megnehezíti a *Méhes-Kert* megértését. E „poëtica históriá”-nak is mondott műben a kifejezésmód igazodott a Farkas által elképzelt szatírához, mely egyszerre felvilágosít, megnevez és mulattat, ugyanakkor a tréfásnak szánt köznyelvi fordulataival elidegenít. Egy példa a prózai kommentárból:

Médea, Medúza Itt arra van tzelozás hogy ezek mind szép Teremtések voltak, mint meg meg annyi gyalog Sátányok.²⁷

Amikor Farkas 1810-ben egy Pestről ismert, a rímekből kikövetkeztethetően talán Házy nevezetű, verseket is író, jó módú „barátjával” találkozott Kassán, szatírára vonatkozó közös ízlésüket és barátja költői tehetségét a következő sorokban összegezte:

24 FARKAS András, *Páratlan és példát nem esmérő [...] szék építő gyűlés [...]*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1794, A_{4r} v.

25 FARKAS András, *Berei, Pannónia öröme [...]*, Buda, Özv. Landerer Katalin, 1803, 104.

26 FARKAS András, *Berei, Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 43.

27 FARKAS András, *Berei, Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 14–15, 76.

Satírás munkákban nagy kedvét találja,
A' melly az emberi erköltsöt rostálja.
[...]
Gyertyával dolgozott sokat mert írtt éjjel,
Budán, Pesten mikor Világot járt szélyvel.
De már sántít kitsit neki-is pennája,
Mint a Csokonai el-pártolt Lillája.²⁸

1812-ben és 1827-ben a satíra szinonimája a „tréfás”, illetve „múltságos” vers.²⁹ A satíra segítségével egyaránt kívánt szórakoztatni, vélt igazát kimondani és biztosítani a maga helyét a közéletben. Elképzelése azonban itt is csődöt mondott:

Eleget irtogattam eddig Satyrás Verseimmel Poétai virágaim közzül a szúró töviseket,
az az, az irígyeket, a kik nevendék plántátskáimat, és gyümölts-termő hasznos óltvá-
nyaimat megfojtották, így a Poétai virág kóróvá változott.³⁰

Iskolai éve alatt tanult költészettani ismeretei olyan, sajátosan barokk formákra is kiterjedtek, mint a „symbolum” vagy az „emblemata”.³¹ Kicsapatása után ezekhez további, jórészt prózai műformák társultak, mint a közmondás-költészet, a „romány”, a tankönyv, a „novella” és ezek szabályrendszere.³² Az úgynevezett irodalmi „kisműfajok”, „kisformák” kedvelése 1810 után sajátos keveredést, felbomlást mutat, melynek lényege a műfaj-töredékek figyelemfelhívó elegyítése, a korábban követett szabályok teljes feloldása.

Nem volt ismeretlen Farkas előtt a verstani ismeretek versmértékre vonatkozó szabályrendszere. A hexameterre folyamatosan a „deákvers” kifejezést használta, s a klasszikus formákkal és a korban kedvelt változataikkal („Leonini versus”) elsősorban latin nyelvű verseiben találkozhatunk.³³ Míg az időmértékes verselés iskolás ízű felelevenítését viszonylag ritkán alkalmazta, a magyaros ütemhangsúlyos verselést folyamatosan gyakorolta, s elméleti megjegyzései is elsősorban erre vonatkoznak. A hangsúlyos verselés formáit – saját bevallása szerint – nem az iskolai évek alatt, hanem az általa olvasott magyar nyelvű művekből sajátította el.

28 FARKAS András, *Berei, A miskolctzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferenc] 1810, 104–105.

29 FARKAS András, *Berei, Diétai elmékedések [...]*, (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár], ***_{5r};
FARKAS András, *Tekintetes Vas Vármegye ditsérete [...]*, h. és ny. n. [1827], [2]⁴_{1r}.

30 FARKAS András, *Berei, A láthatatlan látó-kép [...]*, H. és ny. n., 1815, 8.

31 FARKAS András, *Páratlan és példát nem esmérő [...]* *szék építő gyűlés [...]*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1794; FARKAS András, *Pokolbéli utazása [...]*, Pest [Fűskúti Landerer Mihály], 1794.

32 FARKAS András, *Szinyei és Berei, Arany A, B, C [...]*, h. és ny. n. [1815 után]; FARKAS András, *Berei, A Lói-Tanáts [...]*, Szeged, Grün Orbán, [1804]; FARKAS András, *Berei, Farsangi musika [...]*, Pozsony [Snischek Károly Gáspár], 1812; [FARKAS András], *Patens [...]*, h. és ny. n. [1819].

33 Vö. FARKAS András, *Berei, Szent László tsillagja [...]*, Buda, Landerer Katalin, 1799; LOSONTZI, *i. m.*, 22.

Így elsősorban Gyöngyösi Istvántól, aki iránt olyan tiszteletet mutatott, hogy amikor megverselte József nádor és Alexandra Pavlovna lakodalmát, Hont vármegyéről szólva a korábbi „nyolc lábú” sorokat Gyöngyösire hivatkozva „tizenkét lábúak”-kal folytatta:

Músám! Már itt Hontról emlékeznél midőn
S vígadnál másokkal e szerentsés időn;
Gyöngyösi Lantyára vedd Versed illy későn,
A hol tés jelen vagy, e pompás Menyegzőn.³⁴

Kortársai közül Bessenyei Sándor véleménye éppúgy kihatott verselési technikájára, mint Pálóczi Horváth Ádámé:

Ezen következő [...] Vármegyéket nem tizenöt; hanem tizenkét lábakon léptsékelő versekbe kívántam foglalni: azért; hogy Nemes Zabóltts Vármegyei Fő-Strázsamester Mélt. Bessenyei Sándor Úr, tudni-illik: Miltonnak, vagy az el vesztett, és visszanyert Paraditsomnak Fordítója meg-hagyta szóval (a kívül Bián és Bitskén vólt szerentsém találkozni), hogy az ő Vármegyéjeket, ha le-akarom írni, ne 15. lábú Versel írjam, mert ő azokat ollyba tartja; mint a Sánta embert; – hanem tizenkettővel, mint Horvát Ádám Magyar Hunniásában énekl.³⁵

A különösen kedvelt páros rímű nyolcasokból és tizenkettesekből leggyakrabban két és négy soros strófákat (distichon, tetrasticon) alkotott:

Hadd hirdesse Músám két sorú versével
A Hír Isten-Asszony meg-engedésével.³⁶

Vitéz! Ha előtted kedvet tudok lelni,
Négy sorú-Verseket kezdek énekelni,
Ezekkel fogom-meg Zabóltst tisztelni,
Kinek méltó hírét az Égig emelni.³⁷

A maga korában sokan ügyes vers-rögtönzőnek, s ezzel elsősorban asztalvégről mulattató poétának tartották Farkast. A rögtönzés, annak körülményei és technikája azonban 1810 előtt egyszer sem bukkan fel nyomtatásban megjelent munkákban. Egy főispáni beiktatáshoz kapcsolódó ebéd verses leírásában említette meg először e tevékenységét:

34 FARKAS András, *Berei, Pannónia öröme [...]*, Buda, Özv. Landerer Katalin, 21803, 73.

35 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 83.

36 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 12.

37 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 84.

Mikor az ebédnek jutának fogytára,
Ez Úri vendégek mulattatására,
Egy generalisnak parantsolatjára,
E verseket mondtam sirtam utoljára.³⁸

A versek rögtönzését nem sorolta a szívéhez közel álló tevékenységek közé, de kedvvel és főleg haszonnal végezte. A rögtönzést a „sírás”, „ki-gondolás”, „koholás”, „hirtelen” versmondás és az „extempore” verselés kifejezésekkel illette. Önmagára reflektálva maga is kétértelmű megjegyzésekkel kísérte e versek minőségét:

Azután Verseket ollyakat kohola,
Millyet Bólts Salamon is ki nem gondola.³⁹

Angliai három rőf posztót ígére,
Ha szép verset mondok hirtelen kedvére.⁴⁰

A rögtönzött versek „védtelenek” voltak, mások éppúgy tovább alakították, mint szerzőjük. Farkas ezt egyáltalán nem nézte jó szemmel:

Ezen versek ki gondolására az adott alkalmat, hogy én Jász Berényben mulatásom közben mindenkor Fő Tisztelendő Bán József Plébánus, és Apátúrnál ebédelvén, a Parochián, egyik Káplánnát Szökő Pálnak hívták, annak volt rá nagy kívánsága hogy extempore rólla mondjak valami verset, olyan örömmel is vette a Plébánus, hogy [...] már füleim is bé dűgöttak az éljen Berei Farkas Úr szó hangzás miatt. Hallom hogy Parótzai Kristina kis Asszony, (a ki második Molnár Borbála a mai Tudósabb Asszonyi Nem között.) Ezen Szökő Úr verseit meg jobbitotta és más értelemre magyarázta, majd számot vetek a kis Asszonnal ha erre esik útam!⁴¹

Poétai tevékenységét mindössze egyetlen mottójában azonosította a fűzfapoézissal: „Tsúszkálj kis eszem! a’ mint Benkő / Bátyám mondotta: a vólt egy fűzfa Poétának / szava járása”.⁴² Nem kevés szatírával fűszerezve elvégezte saját versíró tevékenységének minősítését is, a kötelező szerénység toposzát azonban következetesen mellőzte. 1807-ben „rossz példá”-nak mondja verseit, s int, hogy erről „varni ne tanuljál hímet”. Amikor azt

38 FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferenc] 1810, 11.

39 FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferenc] 1810, 32.

40 BUJDOSÓ András, *Szüreti köszöntések [...]*, Miskolc, 1823, 41.

41 FARKAS András, *Berei, Örök illatú poétai virágok [...]*, h. és ny. n. [1816], B_{2r} v.

42 FARKAS András, *Berei, A bé kötött zsák [...]*, Szeged, Grün Orbán [1808?], címlapverző.

fejtegeti, miként szövi „az ész bordában a verseket”, egyrészt hozzáteszi „Mert majd az éhség is tova körül vészen; / A versem is sánta, és idétlen lészen,” másrészt megállapítja „A ki természetes és könnyü Poéta, / Szüli azt mindenkor különös Planéta”.⁴³ Véleménye megegyezik Csokonaiéival, aki *A Magyar Prosodiáról* írt munkája első mondataiban vallja:

A' Vers tsinálás nem Poézsis. Mert ez a' gondolatoknak, a' kébzéldésnek, a' tűznek természetében, és mindezeknek felöltöttetésében áll: a' Vers tsinálás pedig, tsak a' szózatok hangjának bizonyos régulákra vételére, 's külső elrakására ügyel [...]. A' Poézsis Lélek, a' mely elevenítt, e' nélkül a' vers tsinálás megholt állat.⁴⁴

Farkas András élete végéig nem tett mást, mint e „megholt állatot” gyakorolta – tudatosan, pénzszerző, „Író Czéh”-beli foglalkozásként.⁴⁵

Retorika

Farkas retorikát is tanult Debrecenben, ahol vétségei miatt tanárai nem engedték meg neki, hogy teológiai tanulmányokat folytasson. Társaival együtt rendszeresen járt legációba, ahol beszédeket mondott és alamizsnát gyűjtött a debreceni Kollégium részére. Kicsapátása után az egyik telet vándorlással töltötte, s karácsonykor Zsibón első ki nyomtatott munkájának mecénása, a Wesselényi család fogadta be, ahol saját leírása szerint prédikációt is tartott. Mindez jelzi, ismerte a beszédkészítés szabályait, s gyakorolta is azokat. Munkáiban rendszeresen találkozunk retorikai szakkifejezésekkel, melyeket beleszótt mondanójába. Megtapasztalta, hogy nem mindenki kedveli a verseket; vannak, akik a prózát részesítik előnyben, s részben talán ezért is váltogatta egy-egy munkáján belül a két formát. Így például 1812-ben azt írta báró Vétsey Lőrinc és más „Fő Familiák Ügyésszé”-ről, Szetsódy Károlyról, hogy „ő neki a Poésishoz soha se vólt olyan kedve, mint mint sem más egyéb tudományhoz, a mely tsak (soluto stylo) folyó beszédben adatik elő.”⁴⁶

Retorikai eszköztára elsősorban a gyakorlatra irányult. Mindenekelőtt arról akarta meggyőzni hallgatóit és olvasóit, hogy érdemes őt hallgatni, olvasni. Föltehetően ez az oka annak, hogy retorikai megjegyzései szinte kizárólag a kifejezést (elocutio), annak mó-

43 FARKAS András, *Berei, Felséges Mária Theresia [...]*, Buda, Landerer Anna, 1807, 16; FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferentz] 1810, 90; FARKAS András, *Berei, Apolló kis rósáskertje [...]*, Kassa, Fűskúti Landerer Ferentz [1810], 21, 2.

44 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *i. m.*, 18.

45 FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferentz] 1810, 41.

46 FARKAS András, *Berei, Diétai elmékedések [...]*, (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár], 12–13.

dozatait érintik. Bár Debrecenben nem volt tananyag Horatius *Ars Poeticája*,⁴⁷ a mű két sora bekerült Hányoki Losontzi István Debrecenben is oktatott poétikájába.⁴⁸ Ennek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy Farkas az „Aut prodesse volunt, aut delectare Poetae. Horat. In Arte Poet.” kifejezést választotta első nyomtatásban megjelent műve mottójának. E mottót az Elő szözlás-ban egyéni módon így fejtette ki:

Vagy használni, vagy Gyönyörködni [!] szoktak a Poéták, én mind a kettőnek akarok meg felelni. Ugyan is az első, mely bé foglalja a szomorú történetimet, azoknak prescribáltatik, a kik még a magok nem esméréteknek hajójába eveznek, az első nélkül a kik nem szükölködnek, a vidám Történetekbe gyönyörködtessék vagy-is inkább múlassák ottan ottan sok gondokba meg-fáradt elméjeket.⁴⁹

1811-ben egyik latin nyelvű szatirikus verse – mely a megverselt személy püspöki hivatalából adódó tulajdonságaira játszik rá – bevezetéseként hasonló módon hivatkozott az idézett horatiusi sorra:

Horatius pedig így szölli egy helyen:
Aut prodesse, aut delectare Poetae.
Ki kérem azért Méltóságos Püspökségedtől: hogy
Rossz néven ne vegye tréfás verseimet.⁵⁰

A „hol víg hol szomorú betűkkel”⁵¹ Farkas elsősorban szórakoztatni kívánt, ezért az utile-kívánalma inkább csak vágy maradt műveiben. Irodalmi célja – több más kortársához és példaképéhez hasonlóan – mindenekelőtt a szórakoztatás volt, mégpedig úgy, hogy „a nem olvasott emberek-is az Írónak fel-vett tzelját meg érthessék” és „annak olvasásával a dologtúl való ürességekben idejeket tölthessék.”⁵²

További retorikai megjegyzései a fikció és az irodalmi tükröztetés problémái, valamint a kifejezés irodalmi eszköztára köré rendezhetők el. Egyik iskolás ízű, kedvelt példája szerint a valóság irodalmi tükröztetése nem mindig jelent történeti hűséget, igazmondást. Ő is úgy járt például Jeruzsálemben – állítja –, miként Vergilius Mantuá-

47 Vö. KNAPP Éva, *Popularitás és literátusság között*, Bp., 2002, kézirat. Lásd a 'Farkas András műveltsége' című részt.

48 LOSONTZI, *i. m.*, 108.

49 FARKAS András, *Pokolbéli útazása [...]*, Pest [Fűskúti Landerer Mihály], 1794, címlapverző, Elő szözlás.

50 FARKAS András, *Berei, Diétai elmékedések [...]*, [Pozsony, Snischek Károly Gáspár, 1811]. *_{1v}.

51 FARKAS András, *Berei, A Lói-Tanáts [...]*, Szeged, Grün Orbán [1804], X.

52 FARKAS András, *Berei, Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 12–15.

ban született – azaz sehogysen.⁵³ Szövegeiben nem egy-egy esemény valóságghú elmondását tűzte ki célul, hanem azok közvetítését, popularizálását a köznép felé: „tzelom [...] hogy azt summásan rövid értelemben, a köz népnek” „el számláljam.”⁵⁴ Tanító célzatú munkáiban többször megismételte a „deákok között” közmondássá vált „Praecepta monent, exempla movent” gondolatot. E megjegyzése elsősorban a tanítóknak szólt, hogy a rájuk bízottakba „a jó erkölcsöket beléjek plántálni igyekezzenek: különben azt fogják mondani az oly Tanítványról: Qui proficit in studiis et deficit in moribus; plus deficit, quam proficit.”⁵⁵

A mondatalakzatok közül a sokszor és szívesen alkalmazott adiectio használatát a következőképpen indokolta: „Cicero ama híres Pogány [...] az ékesen szólásnak Tanító mestere, az asztal felett, és Bor közben meg engedte a tréfát; azért is (intra parenthesim)” ő maga az 1809-es szegvári főispáni beiktatás megünneplésekor elmondta egyik kedvelt anekdotáját Doktor Szekérről, s azt változtatlanul formában megjelentette.⁵⁶ Bár Farkas – mint arról már szó esett – a szatírárt kedvelte verstípusként, az ironia alakzata sem volt egészen idegen tőle. A nevetségessé tétel eszközeként szívesen használta az ironikus allusiót. Amikor például egy alkalommal egy vargát és egy szabót ugratott, a történet előadása közben megjegyezte: „a Szabó valamivel okosabb volt a Vargánál, hamar észre vette az allusiót, mert ilyen szóval vágta pofon a Vargával folytatott beszélgetésemet, Ötsém Uram a Szamárrúl szól, azomban a Komám Uram hátát tapogatja.”⁵⁷

Az ornatus eszközeként kedvelte a tropusok használatát, az etimologikus szójátékokat és a képes (figurate) beszédet. Többször figyelmeztette olvasóit, ne értsék történeteit betű szerint, hanem „tsak Trópice, és figurate.” Ugyancsak több ízben felhívta a figyelmet az általa használt metaforikus kifejezőmódra.⁵⁸ A tropikus beszédmód elsajátítása debreceni éveire nyúlik vissza, mint egy helyütt mondja:

Aki orátor volt érti mi a tropus
Meséi közt azzal gyakran él Esopus.⁵⁹

53 „a szerént mint Virgilius magárúl azt írja: a ki Mantuába bár-is nem született; hanem mellette egy kisdéd Városba Ándesbe.” FARKAS András, Berei, *Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 13.

54 FARKAS András, Berei, *Buda szabad királyi várossában [...] tartott Dieta [...]*, Pest, Trattner Mátyás, 1808, 31.

55 FARKAS András, Berei, *Buda szabad királyi várossában [...] tartott Dieta [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1809, 10; FARKAS András, Szinyei és Berei, *Arany A, B, C [...]*, h. n., ny. n. [1815 után], [ ]_{2r}.

56 FARKAS András, Berei, *Fő méltóságú [...] Grassalkovich Antal úr [...] bé iktató gyűlése [...]*, Szeged, Grün Orbán [1809], 7.

57 FARKAS András, Berei, *Az ártatlan életű Músának Egerbe [...] útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1808, 7.

58 FARKAS András, Berei, *Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 11–14.

59 FARKAS András, Berei, *A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa] 1810 [Füskúti Landerer Ferenc], 23.

A szimbolikus képiség használatának elméleti összetevőire nem találunk utalást a művekben. Többször érzékeltette azonban, hogy e forma elemeit Vergilius költészetének ismeretében, még iskolás éveiben sajátította el – feltételezésem szerint nem csupán az eredeti művekből, hanem Hányoki Losontzi István poétika tankönyvének szövegpéldái segítségével.⁶⁰

Összegzés

Az elmondottak alapján megállapítható, Farkas András irodalomelméleti gondolkodása élete végéig tudatos volt. A korabeli írói megnyilatkozások mellé állítható elméleti reagálása saját írói tevékenységére megszokott jelenség a 18–19. század fordulóján. Ismeretes, hogy e jelenség eredete a barokk hagyományban gyökerezik. E nézetek megjelenési helye egykorúan rendszerint a keretszöveg volt, leggyakoribb formája az olvasó megszólítása. Így dolgozta fel saját írói mesterségének eszköztárát a Farkas által követett példaképek közül például Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József, Édes Gergely és Mátyási József.

Farkas András vándorlásai során személyes kapcsolatot alakított ki kora irodalmi életének szereplőivel, jól ismerte és esetenként imitálta (Gvadányi József), máskor bírálta tevékenységüket (Kazinczy Ferenc), műveiket (Molnár Borbála, Parótzay Krisztina).⁶¹ Folyamatos, élő kapcsolata volt a magához hasonló ízlésű „szerzőkkel”. E tények együttesen arra ösztönöztek, hogy irodalomelméleti elképzeléseit összevessem néhány kortársával, így Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József, Édes Gergely és Mátyási József nézeteivel.

A felsorolt szerzők nyomtatott műveinek keretszövegeit vizsgálva feltűnő, hogy témáik és elképzeléseik nem állnak túlságosan messze Farkasétól. Pálóczi Horváth *Hunniásának* előbeszédében (1787) például keresi a „Deák Heroicum Carmen” magyar változatát, vitatja a négy- és kétsorú strófák kérdését, s részletesen foglalkozik a magyar nyelven való verseléssel.⁶² Néhány évvel később ugyanő egy másik munkájának „előre szükséges jegyzések” című részében poétikai és magyar nyelvvel vonatkozó, némileg módosított véleményét foglalta össze. Saját versei neméről írva fontosnak tűnik a megjegyzés, hogy azok „szabadabbak”, mint „a’ millyeneket szeretett írni Faludi,” azaz Horváth tudatosan eltért a barokk hagyománytól.⁶³

60 Vö. pl. FARKAS András, *Berei, A szabad királyi Szeged Városának [...] polgári őrző vitézi rendje [...]*, Szeged, Grün Orbán [1806], A2V; LOSONTZI, i. m., 23–152.

61 Vö. KNAPP Éva, *Farkas András irodalmi „kapcsolatai”: példák és hatásmechanizmusok*, Bp., 2004, kézirat.

62 HORVÁTH Ádám, [Pálóczi], *Hunniás [...]*, Győr, 1787,)(1r 7r.

63 UÓ, *A leg-rövidebb nyári éjtszaka [...]*, Pozsony, 1791, VII–XIV.

A Farkas által különösen kedvelt és többször imitált Gvadányi József 1790–1795 között megjelent művei keretszövegeinek poétikai megjegyzéseiben – melyeket Farkas jól ismerhetett és esetenként követett is – Gvadányi kitért a deák és a magyar verselés problematikájára, s élénken reagált a négy- és a kétsoros vers elméleti vitájára. Összefoglalta, hogy a kétsoros vers gyakorlása nem régi, „nem leszen több tíz esztendőnél,” csupán divatjelenség, s bár dinamikusabb a négysorosnál, idegen a magyar hagyománytól. Balassi, Beniczky, Gyöngyösi és Koháry példájára utal, akik négysoros verseket írtak. Ő maga azért döntött a négysoros mellett, mert – mint írja – Pálóczi Horváthnál is ez az „érett méltóság” formája, s szükséges, hogy a mű „ne Ritmusozzon két sorúakkal.” Amikor esetenként mégis a kétsoros formát választotta, választását azzal indokolja, hogy a „Dámák jobban szeretik [...] danlani.”⁶⁴

A retorikai vonatkozású megjegyzések arra utalnak, hogy Gvadányi fontosnak tartotta a szórakoztatást és a gyönyörködtetést, s a művek megformálásakor törekedett a „tréfás” és valóságos „esetek” „satyrico criticé való leírása”-ra – amit példája nyomán Farkas is igyekezett elsajátítani.⁶⁵ A „tréfás versekkel”, emelkedettséget nélkülöző „alacsonyág”-okkal Édes Gergely – éppúgy, mint Gvadányi és később Farkas – azokat kívánta szórakoztatni, akik a „haszontalan hívalkodást szeretik.”⁶⁶

Mátyási József két, jelentős időbeli különbséggel megjelent munkájának olvasói előszavában ugyancsak találkozunk a Farkas által is vallott retorikai gondolatokkal. Mátyásinál – éppúgy, mint Farkasnál – huszonhét év múltán is, mikor ismét megszólaltatta a szegre függesztett lantot, változatlanul érvényes volt az antik, mitologikus példák utánzása, a gyönyörködtetés előtérbe helyezése és a „köz-beszéd”-ben való megszólalás.⁶⁷

A példák bizonyítják, hogy Farkas András irodalomelméleti nézetei nem számítottak különlegesnek a 18–19. század fordulóján, s számos egykorú magyar író példájából elsajátíthatta és meríthette ezeket. Némileg kivételes⁶⁸ azonban, hogy a keretszövegeken túl, magukban a művekben is tudatosan és viszonylag rendszeresen élt az elméleti reagálás lehetőségével. S végül egyáltalán nem szokványos, hogy egy alkotásmódját tekintve erőteljesen a populáris regiszter felé közelítő szerző költészetében és prózájában rendszeresen megtalálhatók legyenek az ilyen irodalomelméleti megfontolások.

64 GVADÁNYI, *Egy falusi nótáriusnak budai útazása [...]*, Pozsony–Komárom, 1790, XVI–XVII; Uő, *A’ mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása [...]*, Lipsia [Pozsony], 1791, VI; Uő, *Rontó Pálnak, i. m.*, XVI–XX; Uő., *Únalmas, i. m.*, 2v.

65 GVADÁNYI, *A’ mostan folyó ország gyűlésének, i. m.*, V; Uő, *Únalmas, i. m.*, címlap, 2r v.

66 ÉDES Gergely, – *enyelgései [...]*, Pozsony, 1793, címlap, [ ]_{4r} v.

67 MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*, Pozsony, 1794. a_{2r}–b_{1v}; Uő., *A barátság és annak mestersege*, Pest, 1821, III–VIII.

68 A barokk irodalom prédikációs gyakorlatában megszokott jelenség a prédikációkban megjelenő irodalomelméleti diskurzus, a kor poéziséről azonban mindez nem állítható.

RÁKAI ORSOLYA

„És felhozá őket északról és Sinnek földjéről”: a finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján

Szörényi Lászlónak, Hunnia és a delfinek emlékére

Ha megnézzük, miféle kontextusban vetődött fel és vált egyre központibb jelentőségűvé a 18. század végén Magyarországon a nemzeti nyelv művelésének kérdése, azt tapasztaljuk, hogy ez egyrészt a nemzeti szuverenitás problémájával szoros összefüggésben történt, másrészt a művelődést, civilizálódást végső soron politikai követelményként, politikai programként felfogó modernizációs diskurzus részeként. Irodalomtörténészként minderről leginkább csak mint „háttérrel” szoktunk megemlékezni, azt a szílat kiemelve, hogy mindezen események összeműködése – mintegy „mellékesen” – egy újfajta, anyanyelvű, a társadalmon belül viszonylagos autonómiával rendelkező modern irodalomiség-konceptiót is létrehozott. Ebben a folyamatban zajlott a nyelvrokonság felfedezése, pontosabban újradefiniálása is: a hun–szittya eredet mítoszát a modern, nyelvtudományosan megalapozott finnugor rokonság tényének felismerése váltotta fel. A kérdésnek szentelt nyelv- és eszmetörténeti szakirodalom egy további párhuzamot is megrajzol: a mitikustól a tudományos felé, mesétől az igazság felé tartó fejlődés egybeesik a feudalizmustól a polgárosodás felé való fejlődéssel – pontosabban a nemesi nemzet koncepcióját a modern polgári nemzet koncepciója váltja fel, aminek mintegy indikátora az említett nyelvtudomány-történeti váltás is. Ez az elképzelés egyszersmind azt is sugallja, hogy a modern nemzet koncepciója lényegileg független a feudális nemzetfogalomtól, illetve hogy a modern nacionalizmus (mind az úgynevezett „államnemzeti,” mind az úgynevezett „kultúrnemzeti” változata) mentes az irracionalizmusnak azon elemeitől, amelyek a polgárosodás előtti etnocentrizmusra jellemzőek voltak – a modern polgári nemzetállamok nacionalizmusa tulajdonképpen racionális politikai koncepció volna.

A nacionalizmus kérdésének igen kiterjedt szakirodalma azonban ezt a problémát jóval árnyaltabban látja. Még a modernista nacionalizmuskutatók szerint is (akik úgy gondolják, hogy a modern nemzet meglehetősen új, mesterséges képződmény, nem pedig valamiféle organikus, természettől adott kategória, a nacionalizmus pedig ezeknek az új

polgári nemzeteknek a legitimációs diskurzusa) vannak a „nemzeti hagyományoknak” kitüntetett történetei, amelyek mindenekelőtt az érzelmi egység megteremtésére hivatottak. Más kérdés, hogy véleményük szerint e történetek fiktívek, a nemzet kohézióját alkotó retorikai formájukban tudományosan-történetileg nem igazolhatóak, Eric Hobsbawm kifejezésével élve „feltalált hagyományok”, melyek adott esetben nagyon is aktuális politikai célok érdekében történt szelekciók eredményei.

Anthony D. Smith, aki egyfajta köztes álláspontot foglal el a modernista és a „tribalista” nacionalizmus-kutatók között, egy 1991-es előadásában azt a kérdést boncolgatta, hogy vajon mitől függ egyes etnikai csoportok fennmaradása, pontosabban a magukat évszázadokon keresztül folytonosként leíró etnikai csoportok milyen történetek segítségével határozzák meg ennek a fennmaradásnak az indokát. Véleménye szerint egy-egy etnikum egységét (többek közt) egyrészt a közös (dicsőséges) őstől való leszármazás mítoszai biztosítják, másrészt egy bizonyos történelmi tér birtoklásáról-elvesztéséről szóló történetek: „Nemzedékeken keresztül azonosították a közösséget egy adott történelmi térrel és a területet egy adott kulturális közösséggel. A haza nem feltétlenül a közösség bölcsője, viszont biztosítani kell a mozgásteret, a 'táptalajt', a haza 'teremtő géniusza' számára történelmének valamely (lehetőleg távoli) korszakában.” Az eredet történetei mellett azonban a dinamizmus, az „erő” történetei is legalább ilyen fontosak. Ezek a történetek arról szólnak, hogy az adott csoport olyan „szupercsaládot” alkot, melynek történelmi közössége „egyedi, hogy – Max Weber szavaival élve – 'pótolhatatlan kulturális értékek' birtokosai, örökségüket meg kell óvni a belső romlástól és a külső befolyástól, és hogy a közösségnek szent kötelessége kultúrértékeit másokra kiterjeszteni.” Az ilyen közösség „kiválasztott népként” írja le önmagát, s a közös eredet és az aranykor mítoszai mellett e kiválasztottság-tudat ápolása a legfontosabb tényező Smith szerint az etnikai fennmaradás szempontjából.

Smith hangsúlyozza, hogy a kiválasztott nép mítosza nem egyenlő a pusztá etnocentrizmussal: jóval több annál. A kiválasztott nép nem egyszerűen „a világegyetem morális középpontjának tekinti magát” (mint például az ókori görögök vagy a rómaiak), hanem morális kötelezettségek alá veti önmagát: „A kiválasztottság feltétele az, hogy az ember figyelembe vegyen bizonyos erkölcsi, rituális és jogi szabályokat, és csak addig tart, amíg betartja azokat. A kiválasztottság privilégiuma csak azoknak adatik meg, akiket azzá nyilvánítottak, akiknek az életformája a szent célokat fejezi ki. A kiválasztottságot csak azok élvezhetik, akik teljes mértékben megfelelnek a követelményeknek.”

Másutt igyekeztem bemutatni azt a hipotézist, amely szerint a magyar nyelv 18. század végi nemzet-allegóriává, vagy még inkább nemzetszimbólummá válásának igen fontos szerepe volt az irodalom elkülönülésében, s a literátoroknak a „vera nobilitas”-hoz sorolódása egyszersmind a (politikailag akkor érvényes) hagyományos nemesi nemzetkonceptióban is legitimitást biztosított. Ez a folyamat bizonyos értelemben az anyanyelv kultuszát eredményezte, amelynek azután intézményes keretet a 19. században kibontakozó (immár nyelvészeti) nyelvművelő mozgalom és a nyelvészeti stilisztika születő disz-

ciplínája adott. Ebben az előadásban azt szeretném bemutatni, miféle érdekes kölcsönhatás alakult ki a kiválasztott nép mítosza és a nyelvrokonság problematikája között a 18. század legvégén egy olyan allegória révén, amely az aranykor, az ígélet földje és a kiválasztottság mítoszait a reális térről a nyelv terére helyezte át, a haza földjét a nyelv (művelendő és őrzendő) talajával azonosítva. Ez a különös kölcsönhatás ugyanakkor azt is alátámasztani látszik, hogy a nyelvrokonság kérdésében elfoglalt álláspont alapján nem lehet olyan egyszerűen azonosítani az egyik oldalt a nemesi nemzetfelfogással, a másik oldalt a polgári értelmiség nemzetfogalmával: az átmenet sokkal fokozatosabb, és az úgymond modern polgári magyar nemzet nacionalizmusa a mai napig igen sok elemét őrzi a nemesi natio legitimációs leírásainak. Nem utolsósorban épp azért, mert mindkettő olyan történeteket mond magáról, amelyeket Anthony D. Smith a fennmaradást biztosító elbeszéléseknek nevez, és mert a nemzet „nyelvébe költözése” őrzi e költözködés kora (a kései feudalizmus) politikaelméletének metaforikus lenyomatait.

A hun és a finnugor nyelvrokonság találkozása és igen érdekes összeegyeztetése Dugonics András műveiben történik meg, két roppant népszerűségnek örvendő regényében – az *Etelkában* és ennek *Etelka Karjelben* című folytatásában –, illetve a történeti munkának szánt *Szittyiai történetekben*. Bár a két első mű „szépirodalmi,” a harmadik „tudományos,” igazából nem választhatók el ilyen mereven: egyrészt mert a korban épp csak elkezdett bomlani az az egységes literatúrafogalom, amelyből majd (többek között) a szépirodalmiság és a történeti tudományosság is elkülönül, másrészt mert Dugonics hangsúlyozza regényei történeti hitelességét, lábjegyzetel, forrásokat idéz. Minden módon megpróbálja érzékeltetni, hogy az olvasót Árpád apánk korába repíti vissza: a korabeli felfogással összhangban úgy vélt, hogy a nép lényegében az ősi nyelvállapotot őrzi, az Árpád-kori embereket saját korának szegedi tájszólásában beszélteti. Harmadrészt a regény műfaja sem nyerte el még végleges helyét a magyar poétikai gondolkodásban, s legitimációjának egyik leggyakoribb módja épp az elbeszélte történet valóságosságának, nem-fikcionális voltának hangsúlyozása volt. Így nem meglepő, amikor Dugonics azzal a szándékkal lép fel, hogy rekonstruálja a magyar honfoglalás korának „igaz történetét” (s az sem, hogy regényeit sokan történetírásként olvasták). Ehhez pedig felhasználja mind a történetírói hagyományt, mind saját empirikus kutatási eredményeit (szegedi népnyelv), mind pedig az új hírt: a finnugor – vagy ahogy a korban mondták, „lapon” – rokonság felfedezését.

A jezsuita Sajnovics János munkájának (*Demonstratio...*) fogadtatásáról sokáig az volt a vélemény, hogy míg külföldön sikert aratott, itthon elutasították, mert a „halzsíros atyafiságot” a korabeli (nemesi) közvélemény nem tartotta elég előkelőnek. Bíró Ferenc az újabb kutatások (elsősorban Éder Zoltán és Szauder József) eredményei nyomán rámutat, hogy a kép távolról sem ilyen egységes, ám ebből azt a következtetést vonja le, hogy a tekintélyes opponálók a rendi felvilágosodás írói köréből kerültek ki (akiknek álláspontját Bessenyei egy későbbi művéből rekonstruálja – e műről később lesz szó). Míg Éder Zoltán szerint Barcsay, Orczy és Beregszászi elsősorban azért utasította el a

lapp rokonságot, mert Sajnovics jezsuita volt, Bíró szerint az ellentábort képviselő Besse-
neyei erkölcsi jellegű érveivel szemben Dugonics immár a nyelvközösség tényére épít, s
ezzel kimondatlanul az anyanyelv egységére építő polgári nemzetkoncepció felé mutat,
szemben a nemesi virtus társadalmat megosztó fogalmával. Az, hogy a regény olyan nagy
sikert aratott, annak a jele volt, hogy a tradicionális nemesi ideológia ekkor már nem volt
olyan erős, s a születő (de 1795-ben drámai hirtelenséggel eltűnő) új polgári értelmiség
műve a nyelvre építő, egyszerismind etnikai alapú, modern polgári nemzetkoncepció. Ők,
a „penna nemessége” váltja fel a „kard nemességét”, s szinte minden kulturálisan előre-
mutató tendencia végső soron az ő fellépésükhöz köthető, amint Bíró periodizációjából
kiderül.

A továbbiakban azonban maga is elismeri, hogy ez az elképzelés nem mentes az
ellentmondásoktól: egyrészt a penna útján elérhető nemesedés egyik legfőbb propagátora
maga Besseneyei, aki a tradicionális nemesi nemzetfogalom képviselőjeként állítódott
szembe a plebejus Dugonicsal. Másrészt Dugonics maga nemesítési kérelmet adott be,
épp a magyar nyelvnek és irodalomnak tett szolgálatai elismeréséül, mintegy szó szerint
értve a penna nemessége kifejezést. Harmadrészt, mindezzel összefüggésben Bíró meg-
említi, hogy épp Sajnovics ellenfelei, akik a „rendi felfogás hívei voltak” és „a nemzetről
elitista módon gondolkodtak”, szerették volna saját korukban immár nem a kard vitézei-
ben, mint hajdan, hanem a penna bajnokaiban látni „a nemzet irányító erejét”, holott ez
a fentebbiek értelmében ellentétes volt érdekeikkel (hacsak nem magukat szerették volna
egyszerismind a penna bajnokainak szerepében is látni – így viszont abba az állításba üt-
köznénk bele, amely szerint a rendi felfogás és a kulturális érdemen illetve a nemzet
nyelvi felfogásán alapuló új nemesség ellentétes egymással). Arról viszont nem esik szó,
hogy az 1790-es rendi országgyűlés nemzeti felbuzdulásában többször elhangzik, hogy
„mindannyian Etelkából puskáztuk a hazafiságot”, ami nem is meglepő, ha elolvassuk
Árpád Zoltánhoz intézett intelmeit: „Soha a *Magyar* népnek el-nyomásával (...) nem
uralkodhatunk” – az pedig nem kérdés, hogy ez a magyar nép a magyar nemesi nemzet:
„Országodban a’ fegyvert viselő Nemesseidet megbecsüld”, nemesek és nemtelenek közt
ne a pusztá nem, hanem „a’ Bajnoki Vitézség tégyen különbséget”, a király is engedel-
meskedjen az alkotmány törvényeinek, a választott, de „Árpád véréből származó igazi
fejedelmeket” tiszteljék, „a’ RUHÁVAL, a’ NYELVVEL, a’ TÖRVÉNNYEL az Országot
fön-tartani iparkodgyanak” stb. Ezek az intelmek tökéletes összhangban vannak a 90-es
országgyűlés nemesi követeléseiével. Arra sem utal Bíró, hogy álláspontja (mely szerint
„a magyar nemesi politika egyik fő változata számára sem merült fel a nyelvkérdés
különösebb indulatokat kiváltó problémaként”) hogyan egyeztethető össze egyrészt a 90-
es országgyűlés nyelvi követeléseiével és forradalomközeli hangulatával, másrészt az újabb
történeti kutatások (mindenekelőtt Kosáry Domokos és H. Balázs Éva által feltárt) ered-
ményeivel, amelyek hangsúlyozzák, hogy a nyelvkérdés fontos részét képezte a szabad-
kőművességgel összefüggésben kialakuló rendi felvilágosodás programjának, és maga a
nyelvújítás is a feudalizmuson belül ment végbe.

Ha mindezt a nacionalizmus-elméletek fényében, pontosabban a választott népmítosz megtartó és nemzetkonstruáló szerepét alapul véve vizsgáljuk, az ellentmondások tompulni látszanak. Decsy Sámuel, akinek nagyhatású, könyvterjedelmű röpirata (1790) sokat tett azért, hogy Péter Hell és Péter Sajnovics elmélete bűnbocsánatot nyerjen, felhívja a figyelmet arra, hogy az északiakkal való rokonság számos külföldi tudós által elfogadott ténye nincs ellentétben a hagyományos (jórészt Kézai krónikáján alapuló) eredetmagyarázattal, és „*Pray, Gebhárdi, Pálma*, és más magyar történet dolgok Iróinak értelmével-is meg-egyez”, hiszen „a’ Finnlandiaiak vagy Finnmarchiaiak és Laplandiaiak lettenek-légyen az északi tartományoknak leg-első lakosai, és valósággal a’ Hunnosoktól származtak légyen.” Semmi okunk szégyelleni ezt a kapcsolatot, sőt, ellenkezőleg, hiszen a régi „*Karieli*ai magyarokat *Karielitáknak*, az az erős karu férfiaknak nevezik a historikusok, és északnak minden lakosai között legnemesebb ’s legvitézebb nemzettségnek lenni tartották őket.” Inkább dicsekedhetnénk azzal, hogy már őseinket is „erős karu ’s kardu nemzetnek” tartották, s hogy ez az erő nem enyészett el bennünk sem, arra tanúul szolgálunk „a’ historiák”. „Ezt más Európai nemzetek-is meg-hallyák rolünk, ’s azt merik mondani, hogy a’ Felsőes Ausztriai Ház egyedül a’ Magyar nemzet hűségének ’s vitézségének köszönheti mostani ditsőségét.” Decsy, aki hagyományosan (Thienemann Tivadar nyomán) a magyar nemesi nemzeti ellenállás ideológusaként szerepel, Bíró az értelmiséghez tartozónak tekinti, bár elismeri, hogy álláspontja a nemesi nemzet ideológiájához közelálló. Decsy azonban a nyelvrokonság tényét épp a vitézi virtus közösségének hangsúlyozásával igyekszik elfogadtatni, ami a nyelvről való gondolkodást legalábbis érdekesen árnyalja.

Az északi rokonság azonban nemcsak azért jó, mert újabb bizonyosága a magyarok (szkíták, hunok, és most már „karieli magyarok, karielusok”) ősi vitézségének, virtusának, de a magyarság kiválasztottságát, „megszenteltségét” is új megvilágításba helyezi. A honfoglalás, a Szkítiából való kijövetel (ami már Zrínyinél is a kiválasztottság bizonyítékai között szerepelt, mint a régi zsidó–magyar párhuzam újabb interpretációja: ha Isten úgy hozta ki a magyarokat Szkítiából, „miként Egyiptusból a zsidó népeket”, akkor a magyarság az Újszövetségnek éppúgy választott népe, mint az Ószövetségé a zsidók) az isteni üdvterv igen fontos része, eleve elrendelt cselekedet: „Ezt az Isten (régii *Prófétái* által) gyakran meg jelentette, hogy a’ leg-nagyobb veszedelmek Éjszakrúl fognának a’ Dél-szakiakra jönni, ahol akkoron (a’ többi Sciták között) a’ Honnok-is laktak. Fenyegetődzött az Isten, a’ többek között azzal-is: hogy ezek az Éj-szakiak nagy károkot teendenének a’ Dél-szakiakban: midőn országjokat fel-dúllyák, embereiket le-öldösik, és az igazgatásnak módgyát meg-változtattják. Mind ezek meg-vannak írva *Isaiásnál, Jeremiásnál, Ezekhielnél, Dánielnél és Zakhariásnál*. (...) Hogy pedig az Úr-Isten azért erőltette-ki *Honnyokból* ama’ régiebbeket: hogy (az égnek parancsa szerént) a’ gonoszokat le-roncsak; ezt magok a’ Sciták észre-vették magokban. Mert magát Attila Isten’ ostorának hírlete.” – írja Dugonics a *Szittyiai történetek*ben. Dugonics itt lábjegyzetben jelöli mindama bibliai helyeket, amelyek a „Scitákra” illetve „Honnyokra” vonatkoznak. Jeremiástól többek közt

ezt idézi: „Ímé, eljönnek a napok, ezt mondja az Úr, a mikor nem mondják többé: Él az Úr, a ki felhozta Izráel népét Egyiptom földjéről; Hanem ezt: Él az Úr, a ki felhozta Izráel népét északnak földéről és mindama földekről, a melyekbe elszórta őket! Mert visszaviszem őket az ő földjükre, a melyet az ő atyáiknak adtam” – ez az ígért föld pedig a 18. század utolsó éveinek magyar interpretációjában immár szimbolikus talaj is: a nyelv – ruha – törvények – virtus szimbolizálta magyarság.

A magyarok (illetve elődeik) új választott népként, „új Izráelként” aposztrofálódnak, a honfoglalás tehát az ígért földjének birtokba vétele, az Úr pedig ilyen körülmények között a „Magyarok Istene” lesz. Dugonics a választott nép-mítosz morális jellegének megfelelően úgy adja meg és úgy interpretálja a bibliai helyeket, hogy azok, tanításként, a korabeli valóságra is adaptálhatók legyenek. Közvetlenül az imént idézett rész után ugyanis az a rész következik, ahol az Úr az ígért földjére lépés előtti megtisztításról beszél: „Előbb azonban megfizetek nékik az ő bűneikért és vétkeikért kétszeresen, mert megszenteltelintették az én földemet az ő útálatosságaiknak holttestével és bétöltötték az én örökségemet az ő fertelmességeikkel”. E bibliai versek szekularizált, a Magyarok Istenére áthangszerelt változata nagyon gyakran ott kísért a magyarság bűneit (t. i. hogy elfordult az igaz magyar erkölctől, bétöltötte Isten örökségét – a magyar nyelvet és/avagy a magyar törvényeket – fertelmességeivel) ostromozó szövegekben. Igazán nagy karriert azonban akkor futnak be, amikor az „örökség”, az „ígért földje” a nyelvvel azonosítódik, ahogyan az például a nyelvújítás vitáiban történik, ahol a metaforák azonos-sága, a harcok kortársak által is megfigyelt „hitvita-jellege” elgondolkoztató. Az ilyen alapon felfogott irodalom (mint a nyelv „kivirágoztatása”), amely tehát a nyelvi-etnikai (kiválasztott) közösség összetartásában ilyen nagy szerepet játszik, nem is lehet más, mint kultikus.

De az új Izráel a régítől eltérően már nemcsak beleszületettek közössége, hanem hódító, s épp virtusai felsőbbrendűségének köszönhetően asszimilációt követelő sereg, amint a vonatkozó, Dugonics által szintén idézett bibliai helyekből kiderül – Ézsaiástól például a következőt veszi át: „Így szól /az Úr/: Kevés az, hogy nékem szolgám légy, a Jákób nemzetségének megépítésére és Izráel megszabadultjainak visszahozására: sőt a népeknek világosságul adtalak, hogy üdvöm a föld végéig terjedjen! (...) Ímé, ezek messziről jönnek, ímé, amazok észak és a tenger felől, és amazok Sinnek földjéről.” Anthony D. Smith kiemeli, hogy ezek és az ehhez hasonló versek úgy fogalmazzák újra a kiválasztott nép mítoszáét, hogy azok immár terjeszkedésre és háborúra indítsák a közösséget. „Az a meggyőződés, hogy tulajdonukban van az egyedül igaz hit, a fejlettebb erkölcsiség és civilizáltság, számos misszionárius mozgalmat és imperialista hadjáratot inspirált és szentesített, melyek a 'sötétségben élők' irányultak – akár a Kaukázusban konvertitákat kereső középkori örményekről, akár az igazságos dzsihad iránt elkötelezett arabokról vagy azokról a nyugati nemzetekről legyen szó, melyek a fehér ember 'civilizációját' erőltetik rá az ázsiaiakra vagy afrikaiakra.” Eckhardt Sándor a francia kultúrmisszió-tudatról írja, hogy „a művelt európai nemzetek szellemi életének egyik feltétele, hogy nemcsak

mitikus eredetmondákat eszelnek ki nemzeti prestige-ük emelésére, hanem bizonyos missziós feladatokkal dicsekednek, s ezekben természetes imperializmusuk, létezésük, esetleg terjeszkedésük nyer igazolást.” Ahogy Ronsard már a 16. században megfogalmazza: „Isten megesküdött, hogy olyan királyokat ad nekünk, akik a liliumvirágot addig a pontig elültetik, ahonnan a Nap hosszú munkája során érkezik hozzánk.”

Az a *populus Christianus*on belüli európai kiválasztottság-szereposztás, amely például a franciáknál „az Egyház legidősebb leánya”-pozícióban, a „christianissimus”-ságban és a kereszténységre vezérlésben nyilvánult meg, Magyarországnak a védőbástya-szerepet juttatta. Isten ostora leszármazottainak harcias virtusa így hasznos és tiszteletreméltó pozíció birtokosaivá tette és ehhez mért öntudattal ruházta fel a vitéz magyar nemzetet – ahogy azt Decsynél is láthattuk. A misszió legitimációját a retorika szintjén kezdettől „az igaz keresztény erkölcs védelmezése”, tehát morális érvelés adta, s ez a valóságos pogányok elleni valóságos harcok időszakának elmúlása után is megmaradt, alapjául szolgálva az újjáformálódott, de továbbélő kiválasztottság-mitosznak is.

Az északról jött nép feladata ugyanis az, hogy „az égnek parancsa szerént a’ gonoszokat” lerontsa, írja Dugonics. Meg kell küzdeniük „Babilon leányával”, a „Nagy Szajhával” (a korban a romlott nyugati gondolkodás és a tiszta, romlatlan, méltatlanul félredobott magyar erkölcs párharca tematizálódik így, mindenekelőtt a luxus körüli vitákban), hiszen ők az igazi virtus őrzői, akiknek (mármint a szittyáknak) régi „erkölcsöket nagyobbra böcsüllí Horác, mint az akkori Rómaiakét.” Ha ettől eltérnek, sugallja Dugonics, elveszítik kivételes pozíciójukat – vagy ahogy Berzsenyi írja (aki különféle okok miatt a valaha „tisztá”, később „megromlott” rómaiakkal állítja a magyarságot párhuzamba, de szintén a kiválasztott nép morális jellegének érzékeltetésére): ha az állam alapját alkotó tiszta erkölcs „megvész”, „Róma megdől, s rabigába görbed”, ami a „szabad magyar nemzet esetében a szolganépek közé süllyedést jelenti, mely a nemzethalálnál is rosszabb. A pars sanior, az igazi nemesség, vera nobilitas virtusmegőrző feladata a bibliai versek háttére előtt immár nem egyszerűen nemzetfenntartó erő, de egyenesen az isteni parancs teljesítése.

A *communitas* – a „jobbik rész”, mely a közösség egészét képviselő elit – kiváló volta az eredeti (középkori) korporációs politikai tanban is erkölcsileg alapozódott meg: most lényegében nem történik más, mint ennek az „eredendő” megalapozásnak a felelevenítése. Hiszen a nemzet egyrészt (potenciálisan) egyenlők közössége, másrészt viszont szupercsalád, amelyben hatalmi viszonyok vannak, s amelyben a kiskorúak csak felnőve vehetik át örökségüket, kapják meg – addig apjukra ruházott – jogaikat. (Kivéve persze azokat, akik örökké kiskorúak maradnak, mint az örültek és a nők – utóbbiak „honleányként” való átmeneti megformálása a reformkorban nem is mentes bizonyos ellentmondásoktól.) Az atyák feladata gondoskodni gyermek-alattvalóikról – a társadalom alsóbb rétegeiről és mindenekelőtt a nemzetiségekről.

A korabeli magyar társadalomelmélet körforgás-gondolata értelmében (melyet legexplicitebben talán Bessenyei fogalmazott meg) eredetileg minden magyar nemes, s ez a

nemesség a honfoglalás idejéből datálódik. A magyarság ugyanis legyőzte az itt talált őslakosságot, vagyis bátrabbnak, jobbnak, erősebbnek bizonyult azoknál. Urak és szolgák történetileg két külön népből – a győztesek illetve a vesztesek népéből származnak, ahogy a Magyarországon először Kézainál kifejtett, ám általa a francia államelméleti gondolkodásból átvett eszme hirdeti. Nagy Károly összehívta embereit a mórok elleni harcra, de voltak „gyávák”, akik nem jöttek el, s akiket ezért az uralkodó szolgaságra vetett. Az ő utódaik a jobbágyok, a bátraké a „franchises”, a frankok. Egy másik francia elképzelés szerint (mely még a 18. században is élő volt) a francia nation a hódítók leszármazottja, a peuple, a harmadik rend viszont a galliai szolgák utódaiból áll. A nemesi natio, a communitas militans erényei, a hősiesség, vitézség, becsület, bátorság – és az ebből következő egyenesség és „magyaros szókimondás” (hiszen csak a gyávák, az alattomosak választanak kerülő utakat, beszélnek mellé, akik nem mernek nyíltan szembezállni, félnek vállalni a kiállást igazukért, a harcot elveikért) a hadi virtus háttérbe szorulása, pontosabban szublimálódása, jelentésének átvittebbé válása után is az „alapvető magyar jellemvonások” közé fognak tartozni. (Még a 19–20. század fordulójának magyar nyelvészetében is ezek határozzák meg pl. a „magyaros mondat”, „magyaros beszéd”, a „magyaros szerkesztés” definícióit...) Árpád utódai tehát épp virtusuk jogán válhattak a térség államalkotó natiójává, hiszen nyílt harcban vették el a területet annak megvédésére képtelen, tehát méltatlan birtokosaitól. Ahogy a reformkor történeti gondolkodására igen nagy hatást gyakorló Horvát István írta 1806-ban: „Mi vagyunk itten az Uralkodók, nem a rabságba ejtetett idegen népségek, nekünk köll öröznünk itt fönnlételünket, nem azon korcsosodottaknak, kik asszonyi puhaságú létökre hazájokat, Nemzeti létöket és szabadságukat elvesztegették.”

A „szláv” szó etimológiáját a szlávok a „szlava”, dicsőség szóból származtatják – a 18-19. századi magyar gondolkodás viszont a fentiekkel összhangban a „skláv”, rabszolga kifejezésből. Ők a legyőzöttek, a szolgák népe. Dugonics az *Etelkában* jogokkal való felruházásukat a totális asszimilációhoz köti: Zoltán, mondja Árpád, ne higgyen a Pannónoknak (a morvai tótoknak), „még faragatlan ocsmány nyelvökkel a’ Magyar vérbe nem keverődnek”, ugyanis „Rabok lévén, nem örömet láttyák a’ Magyar szabadságot.” A Szittyiai történetekben felháborodottan kikel azok ellen, akik a hunokat illetve szittyákat a „pácínákokkal” azonosítva Attilát szlávoknak tartják: „Ezeket némelyek *tótoknak*, némelyek *magyaroknak* mondják, és a’ Kúnokkal egy-vérűeknek. Ez annak-is oka, (ha-csak bolondoskodásnak nem mondgyuk): hogy (a’ mostani írkalók közül) egy-kettő, *Attilát*-is (*Honnyaiával* együtt) *tótnak* meri mondani. E’ féle ízetlenségeket a’ *magyar* gyomor meg nem emészthet.” Decsy viszonylag tárgyilagos, de fontosnak tartja megjegyezni, hogy Attila legyőzte „Svatoplugus király” tótjait, kiüzte őket Pannóniából, akik (kevesen) itt maradtak, azok „a’ Karpatus hegye alá szorítottak, kiknek maradékai mostis ott laknak, és a’ Magyaroknak szolgálnak.” Verseghy legfőbb bűne Horvát és Révai szemében, hogy „az igaz ősi magyar formára” (t.i. az ikes ragozásra) „az útáztató tótosságot reá merte fogni”. Martinovics az 1791-ben az ország rendjei előtt elmondja, hogy „a magyar bátor

és harcias, komoly és szerény, éles elméje van és megfontoltan cselekszik, szótartó és vendégszerető, gyűlöli a fősvénységet és kétszínűséget”, majd így folytatja: „üldözi az álnok rácot, és a tótot alig tekinti embernek”.

Visszatérve a körforgás-gondolathoz: mint Bessenyei kifejti, azok a magyarok, akik „megromlottak”, lesüllyedtek a szolgák népébe, elveszítve esetleg nemességüket is. De ők, virtusaik felelevenítésével, mindig újra visszaemelkedhetnek. (Mind a – hangsúlyozottan *magyar!* – parasztság felértékelődésének, mind a reformkori jogkiterjesztés-konceptciónak ez az egyik legfontosabb alapja.) Akik viszont meg tudták őrizni „nevüket”, azok méltónak bizonyultak a kiválasztásra – méltó képviselői a választottak népének. A megváltozott körülmények között a védelemnek és a misszióknak (azaz a közösség fenntartásának) az eszköze immár nem (nem kizárólag) a kard: „a Vitézség csak a Nemzeti Csinosodás által dicsőíti meg a Nemzetet tökéletesen”, írja Faddy Kristóf 1824-ben, s a mostani ellenségen (mondja Széchenyi 1842-ben) „nem fog a kard, előtte a legtündöklőbb vitézség is térdre esni kénytelen”, ma „a’ legdicsőbb vitézség, a’ legszilárdabb akarat (...) nemcsak hogy egy hüvelyknyivel sem mozdítják elő a magyarság ügyét, de éppen ellenkezőleg, a’ lehető legnagyobb veszélybe bonyolítják azt, hahogy ezen felette nagy dicséretre méltó tulajdonok hátterében nem világlik az erkölcsi felsőbbség ellentállhatatlan súlyával a civilisációnak varázshatalma (...), mert nemzetnek erénye ’s fensőbbsege csak annyiban van, a’ mennyiben lehető legtöbb egyes tagja ugyancsak betölti saját helyét férfiulag és szeplőtlen.” A magyarságot, „mostani *nyers* állapotjában”, (Széchenyi szóhasználatát nem véletlenül idézi fel bennünk a strukturalista Lévi-Strauss kultúrákonceptcióját), „mielőtt elfogadhatóvá, ízletessé vált volna”, nem „veszi be” a beolvasztani kívánt népek gyomra. „Főtté” kell változtatni a nemzetet, kultúráját fejleszteni, s ez etikai feladat. Az asszimilációt, mondhatnánk, a kiművelt magyar kultúra „trójai falova” képes csak elérni, nem az erőszakos magyarosítás. Azzal csak álságos, „külszín szerint” magyar farizeusokat nyerhetnénk.

A magyarság immár nem a kereszténység pajzsa, hanem az európai civilizáció (missziós) végvára. Az „Éjszakról felhozott” és a gonosz Babilont lerontó kiválasztott nép mítosza programot ad a 19. század kulturális és irodalmi mozgalmainak (gondoljunk akár csak a „népnemzeti” kánonnal kapcsolatos, az értéktelen és a nemzeti kultúrát degradáló „petőfieskedők” elleni, vagy a veszedelmes kozmopolitizmussal kapcsolatos vitákra), de nem ér véget a századdal, sőt. A 20. század elejének az idegen hatások, az asszimiláció eredményei ellen hadakozó kritikai vitáiban fellángol, és talán minden addiginál erősebb politikai tényezővé válik, különösen Trianon után, amikor a kulturális kiválasztottság érzete, a kultúrmisszió gondolata válik az agresszívebb politikai nacionalizmustól idegenkedők és a politikai irredentizmust képviselők között az egyetértés egyetlen, de annál fontosabb pontjává. S hogy ez a rokonság egyszerűen valóban átjárását biztosított kulturális és politikai nemzeti misszió között, arra legjobb példa talán Németh László *Kisebbségbenje* fogadtatásának kalandos 20. századi sorsa.

Bessenyei György a „laponok” szinkrón állapotát alapul véve utasította el a rokon-ságot, összhangban körforgás-elméletével is – hiszen még ha valaha vitézek és nemesek voltak is a lappok, „föld alatt lakó, csúf, vakondok Nemzetté” korcsosultak, s ebből az állapotból nem is tudtak kitörni, ami napnál világosabban bizonyítja, hogy a nemes nemzetként fennmaradni képes, törvényes létét megőrizni tudó (s e képességeivel felsőbbrendű, kiválasztott voltát bizonyító) magyarsághoz semmi közük nem lehet. Dugonics történetileg közelíti meg a kérdést, a kiválasztott nép mítoszának igen hatékony újraalkotásával, s elképzelése – és művei – népszerűségének talán az az egyik magyarázata, hogy az északi rokonokat az „igaz nemesség” mindkét formájával, mind az erő, mind a kultúra illetve civilizáció virtusával fel tudta ruházni. Nemcsak Karéliát, vagyis Karjelt magyarázza „jeles karú”-ként, hanem a ’finn’ szót is finomként: Finnország egyenlő „Finomországgal”, a „nemes magyar vitézek” (leányágon: Etelka illetve a hozzá hasonlóan „szépséges és erényes szűz” magyar nyelv révén) rokon hazájával, s a kultúra – a megművelt föld – az utóbbi szűz, vagyis a magyar nyelv méltatlanul elhagyott, ám most végre termővé tett teste lesz, amely „földnél és folyónál biztosabban” tartja össze a nemzetet, s biztosítja egyszersmind etnikumként való fennmaradását. A haza fiai a nyelv urává (és parancsolójává) válnak, törvényeket hoznak a helyes nyelvhasználatról és meghatározzák a nyelvvel való nem törvényes, elítélendő viszonyt, például a „magyartalan” használatot: megrendszabályozzák és ökonomizálják az asszonnyá lett (pontosabban tett) nyelvet – „és boldogan élnek, amíg meg nem hálnak.”

SZABÓ G. ZOLTÁN

A *Hymnus* retorikája

Aki a 19. század elején református kollégiumban kapta az irodalmi (illetve jogi vagy teológiai) műveltsége alapjait, az a retorikai, később a poétikai stúdiumok keretében elsajátíthatta először a latin klasszikusok példáin okulva a gondolatok kifejtésének, később az érvelés, a meggyőzés technikájának több évezredes tudományát, hagyományait, majd ezután az időmértékes verselés alapelemeit. Ehhez akkoriban Debrecenben a latin minták, elsősorban Cicero beszédeinek és leveleinek, Horatius *Ars poeticájának*, Phaedrus meséinek stb. elemzése szolgáltatott alapot.¹ Először a körmondatra vonatkozó ismereteket sajátították el, hozzá a tropusokat, a figurákat illető tudnivalókat, ezeket az imitatio, az interpretatio, a permutatio révén mélyítették el, aztán következett egy kis logika, hogy az érvelés menetét megértsék, illetve hogy a dispositio, azaz a beszéd részeinek elrendezése, rendje világos és követhető legyen számukra. A beszédszerkesztés csak ezután következhetett.² Ennek legfontosabb szabályai, pontosabban a beszédrészek szá-

1 Az 1791-es tanrend (amely szempontunkból lényegesen nem változott a 19. század elején sem) szerint a mondatszerkesztést leginkább Johann Gottlieb HEINECCIUS *Fundamenta stili Cultioris*, a szónoklattant Hieronimus FREYER *Oratoria* című művei alapján tanították, s a latin auctorok olvasását Cornelius Neposon kezdték, majd Phaedrus meséi következtek, Horatius *Ars poeticája*, később ódái és Ovidius *Tristiája* (később az *Epistulae ex Ponto* nehezebb darabjai), utána Cicero *De Oratore* című munkája (és a *De officiis*), később válogatott beszédei, levelei, ezen kívül Julius Caesar *De bello Gallicoja*, Cato versei, az utolsó (a negyedik) évben Vergilius (először a *Georgica*, majd az *Aeneis*, végül a *Bucolica*) és Terentius vígjátékai. (A görög nyelv tanulására Szilágyi Sámuelnek 1744-ben, majd 1795-ben Debrecenben kiadott, *Cebetis Thebani tabula, Isocratis paraenesis, et Pythagorae avrea carmina in usum studiosae iuuentutis graece et latine edita* című szöveggyűjteményét használták, tehát a thébai Kebész *Pinax* és az Iszokratésznek tulajdonított *Demonikoszhoz írt intelmek* című munkák és Püthagorasz-szellemű versek, a krüsza epé, amit Kis János *Arany mondatok* címmel fordított le, továbbá olvastak még Xenophón *Memorabiliáiból*.) G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában*,” Debrecen, 1996, 347–353, 359–360, 413, 428–433, 450–459; lásd még: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* I, sajtó alá rend. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 340–347.

2 G. SZABÓ Botond, *i. m.*, 349–352.

ma, egymáshoz való viszonyuk már Arisztotelésznél megtalálhatók, s némi bővítéssel évezredekken keresztül szinte változatlanok maradtak. A leggyakoribb esetben, a törvényszéki beszédnél például a következő részeket kellett kidolgozni: principium vagy exordium (bevezetés), narratio (elbeszélés), propositio vagy divisio vagy partitio (a tétel vagy részletezés), argumentatio (érvelés), refutatio vagy confutatio (cáfolás), peroratio vagy epilógosz (befejezés). Tehát egy közönséges törvényszéki beszéd elkészítésénél az első résznek, a bevezetésnek (a principiumnak) tartalmaznia kell a beszéd tárgyát képező tételt, melynek kidolgozása során a legfőbb cél a bírák és a közönség jóindulatának megnyerése, ahogy Quintilianus írja, hogy a bírót jóindulatúvá, fogékonnyá és figyelmessé tegye. Általános szabály volt, hogy a bevezetésnek elsősorban az érzelmekre kell hatnia. Ezután következik az elbeszélés, a narratio. Itt a legfőbb feladat a megértővé, illetve jóindulatúvá tett bírák számára a tényállás ismertetése. Ez az ismertetés természetesen célzatos, a védendő személy érdekeinek megfelelő. Hatásosságának alapfeltétele a rövidség és a világosság. Az elbeszélés, illetve a narratio lényegét a propositio, magyarul részletezés foglalja össze, el szokták hagyni akkor, ha az elbeszélés teljesen világos, s így minden átvezető rész nélkül folytatni lehet a bizonyítással. A beszédegészben a narratio a bázisa az argumentationak, az érvelésnek vagy a bizonyításnak. Az argumentatio a beszéd legfontosabb része. A hitelesség, a szavahihetőség megteremtését, biztosítását szolgálja. Cicero ezt megerősítésnek, azaz confirmatióknak nevezi, mert „ezáltal az érvelés által nyer ügyünk hitelt.” Az argumentation belül két fő részt szoktak megkülönböztetni, a szorosabb értelemben vett bizonyítást, ezt nevezték probatióknak, s a cáfolást, a refutatiót, mely az ellenfél érveinek elutasítását, cáfolását szolgálja. A befejezésnek, a peroratióknak vagy epilógosznak, latinosan epilógusnak kettős célja van: egyrészt az emlékezet felfrissítése, másrészt az érzelmi befolyásolás. Ebben a tekintetben hasonló a bevezetéshez, a principiumhoz vagy az exordiumhoz. Cicero fontosabbnak tartotta az érzelemfelkeltést. Ennek két fő fajtája van, a méltatlankodás (indignatio) és a szánakozás (commiseratio). A beszédrészek hatásos kidolgozását segítik a beszéd ékesítésére, az ornatust szolgáló olyan eszközök, mint például a metafora, a hasonlat, a metonímia, az ismétlések, az ellentétes szerkezetek, a nagyítás stb.³ Ettől eltérő szerkezetű lehet például egy ünneplő gyülekezet előtt tartott dicsőítő, magasztaló beszéd, de a felépítés lényege nem nagyon változik. Ilyet készített a II. retorikai osztályt végzett 14 éves Kölcsey Ferenc 1805-ben, amikor a Debrecenben tartózkodó József nádort néhány társával együtt latin nyelvű beszéddel köszöntötte. Ez, tudomásunk szerint, Kölcsey első munkája. Ennek a beszédnek szakszerű retorikai elemzését Szörényi László végezte el.⁴

3 Lásd SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, 2. kiad., Bp., Helikon, 1997, 174 l.

4 SZÖRÉNYI László, *A diák Kölcsey ismeretlen latin nyelvű műve = „A mag kikél”*, *Előadások Kölcsey Ferencről*, Bp.–Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 19–29.

Meg kell jegyezni még, hogy a retorika szabályai, eszközei – noha a beszéd hatás megformálásának szabályaiként születtek – később is minden prózai, illetve epikus műfajban hatottak, kivált a befogadóra tett hatás eszközeit tekintve, de művek felépítésére, szerkezetére is. A klasszikus antikvitás retorikai öröksége a középkortól folyamatosan, sokáig főként az egyházi szónoklatban, de a világi művek szerkezetén is kimutatható. A 12–13. századtól egyetemi tantárgy volt az *ars praedicandi* (az egyházi beszéd művészete, azaz retorikája), melynek magyarországi elterjedtségéről Tarnai Andor kutatási alapján tudunk, s ugyancsak ő hívta fel a figyelmet a 13. századi párizsi püspök Guillelmus de Alvernia (másként: Guillelmus Alvernus) művére a *Rhetorica divinára*, melynek egy fejezete az *ars orandi*val, imádság retorikájával foglalkozik.⁵ Ez eddig kevésbé kutatott terület volt, az első komoly történeti munka csak 1984-ben jelent meg erről, a német Eckart Conrad Lutzé, aki az imádság retorikájának középkori történetét tekintette át.⁶ Szerencsére rendelkezünk ennek magyar vonatkozású folytatásával, Bartók István kitűnő munkájával, s a továbbiakban ennek eredményeire hivatkozunk.⁷ Az *ars orandi* talán első kidolgozója Órigenész, aki a *De oratione* című (a 3. század harmincas éveiben keletkezett) munkájában az imádság felépítését tekintve öt főrészt különböztet meg: „a bevezető részben képessége szerint ki-ki dicsőítse Istent Krisztus által, vele együtt dicsőítve őt a Szentlélekben, akit szintén ugyanúgy magasztalunk. (itt: doxologia, tkp. exordium) Ezután következnek a hálaadás, amelynek során felsoroljuk Isten általános jótéteményeit, valamint azokat, amelyekben személy szerint minket részesített. (itt: eucharista, tkp. narratio) A hálaadás után, ez az én nézetem, mindenki legyen saját bűneinek szigorú vádlója, s kérje Istentől először a gyógyítást, amellyel megszabadítja a bűnre hajló lelkiülettől, azután pedig korábban elkövetett bűneinek bocsánatát (itt: exomologesis). E bűnvallomás után szerintem a nagyszerű, mennyei kérések következzenek negyediknek, az egyénekre, illetve a közösségre vonatkozó, valamint a hozzátartozókkal és a barátokkal kapcsolatosak. (itt: aitesis, ez utóbbi kettő funkciója valamelyest megfeleltethető az argumentatioval). Minden esetben Isten dicséretével kell befejezni az imádságot Krisztus által, a Szentlélekben”⁸ (itt: doxologia, tkp. peroratio). A megfeleltetés helyenként eléggé megközelítő jellegű, de a struktúra tagoltságát tekintve szorosabb,

5 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 54.

6 LUTZ, Eckart Conrad, *Rhetorica divina, Mittelhochdeutsche Prologebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin, de Gruyter, 1984, XI, 420 l.

7 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk,” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 380.

8 ÓRIGENÉSZ, *Az imádságról és a vértanúságról*, ford. VANYÓ László, Bp., Szent István Társulat, 1997 (Ókeresztény írók, XIV), 161.

illetve kielégítő. Több hasonló felosztás után az első voltaképpen ars orandi az említett Guilielmus de Alvernia munkája. Ebben a műben elsőként alkalmazza a retorikusok által kidolgozott beszédrészeket az imádságra. Az ő felosztása a következő: exordium, narratio, petitio, confirmatio, conclusio.⁹

Ha a törvényszéki beszéd eredeti funkcióit az imádság céljai szerint értelmezzük, akkor az említett beszédrészeket a következőképp határozhatjuk meg: az exordium célja – akárcsak a védőbeszéd esetében – a figyelem felkeltése, a jóindulat megnyerése, s ide tartozik a hálaadás és a dicséret is. A narratio tartalma a bűnök megvallása, s ehhez számítható a korábbi jótétemények felsorolása mint a kegyelem jelei. A petitio új elem a perbeszéd szerkezetéhez viszonyítva. Ez a kérelmek felsorolása. A confirmatio, mely a cicerói retorika megerősítés jelentésű kategóriája (s tudjuk, mások inkább argumentationak nevezik) s a perbeszédben a narratio közvetett vagy közvetlen bizonyítása, itt mint confirmatio petitionis a bűnökért való megbocsátás kérése. A conclusio (másként peroratio) érzelmi befolyásolás funkciója megmarad, itt is hasonlít az exordiumhoz, célja döntést kérni Istentől, könyörül-e az irgalmasságért esedező bűnösön vagy sem. Guilelmus de Alvernia szerint Isten hajlik a könyörületességre. Ez a legősibb, mondhatnánk archetipikus változata az imának, és a későbbi változatok lényegében ezekre a retorikai elemekre épülnek.

Az ima retorikai hagyományától eltérően alakult a himnuszé. A himnusz és a zsoltár voltaképpen szinonim fogalmak, noha a zsoltárokon a bibliai Dávid zsoltárait értjük. Megjegyzendő azonban, hogy több olyan zsoltár is van (például a 34. 50. 81. 95. stb.), melyeknél csak a zsoltár első része himnusz, a további voltaképpen prédikáció.

Tudjuk, a himnusz a legősibb lírai műfajok egyike vagy éppen a legősibb, melynek hagyománya a régebbi előzmények után a görög himnuszoktól és a bibliai zsoltároktól kezdve, liturgikus és irodalmi változataival, napjainkig él. Maga az elnevezés görög eredetű: *hümnosz* jelentése dicsőítő ének, isteneket vagy hősöket ünneplő költemény, s érdemes az igei alak, a *hümnéo* jelentését is megnézni, ez nemcsak az 'énekel valamiről'-t jelenti, hanem az ünneplés, magasztalást is magában foglalja, de a szó egyéb származéka, például a *hümnészisz* is felmagasztalást, dicsőítést jelent. A latin *hymnus* nemcsak a szó formáját, hanem tartalmát is megőrizte. Eredetét tekintve a himnusz az Isten magasztalását szolgáló kultikus közösségi ének, tehát tematikusan és funkcionálisan is szorosan meghatározott mint egy vallási közösség érzelmeinek a személyestől független, személy feletti kifejeződése. De az individuális lírában is a himnusz mint személyes érzelmkifejtés sem volt más, mint ahogy például Jacobus Pontanus, 16. századi jezsuita szerzetes fogalmazta meg poétikájában: „Dei laus per carmen.” S később is ennek megfelelően definiálták.¹⁰ Még a felvilágosodás idején is, amikor születtek

9 BARTÓK István, *i. m.*, 159–160.

10 OTTO KNÖRRICH, *Die Hymne = Formen der Literatur*, Stuttgart, Kröner, 1981, 184–191. – A további fejtegetések is ezeken a kutatási eredményeken alapulnak.

hymnuszok Isten dicséretén kívül az igazsághoz, a csillagokhoz, a filozófiához stb., még akkor sem lehetett a műfaj szekularizációjáról beszélni, hiszen ez a fajta hymnusz is azt a célt szolgálta, hogy a természet mint isteni megnyilatkozás vallásilag felértékelődjön. A hymnusz műfajának elvilágiasodása teljesen majd a göttingeni Hainbund költőinél, például Hölty hymnuszaiiban ismerhető fel. Azonban a klasszika és a romantika teoretikusai ismét az eredeti műfajideált vallották, szemben a szekularizációval. (Schlegel például a hymnuszt mint a költészet legmagasabb fokát, „a lelkesedés költészetét” határozta meg, s a lelkesedés igazi, legsajátabb tárgya szerinte az isteni.) Ugyanakkor a romantika mégis változást hozott. A korábbi hymnuszoknál Isten magasztalásában mintegy feloldódott a személyiség. Ezt az állapotot Martinkó András, aki nálunk erre először hívta fel a figyelmet (Berzsenyi *Fohászkodásáról* írt tanulmányában), úgy határozta meg, hogy „a személyes én nem lép be az isten–ember viszonyba.”¹¹ A romantikától azonban – a személyiség, a személyes én felértékelődésével – ez a viszony megváltozott. A megszólalásnak az az önfeladó közvetlensége, mely a régi hymnuszoknak olyan természetes jellemzője volt, a modern öntudattal megáldott költő számára már nem volt megvalósítható.¹²

Vonatkoztható-e ez az utóbbi a *Hymnust* író Kölcseyre is? Tudjuk, létezett a műfaj ősi hagyománya még a 19. században is, melyet az egykori debreceni diák is jól ismert és nagyjából követett. Ahhoz azonban, hogy ennek a műfaji követelménynek hitelesen meg tudjon felelni, szükségképpen olyan alteregót, szerepet, versbeli megszólalót, Dávidházi Péter megnevezésével paraklétoszt kellett választania, kiben a hit (és a hazafiúság) erejét a racionális és az individuális én tudata még nem gyengítette.¹³ Ezért is szól a 16. századbeli költő nyelven, egy nemzet nevében és védelmében. Ennek a történelmi visszahelyezkedésnek gondolatát erősítik vagy bizonyítják azok a régi magyar irodalmi reminiscenciák Károli Gáspártól Zrínyiig, melyekre a szakirodalom minden lehetséges alkalommal utal.¹⁴ Erre először Horváth János hívta fel a figyelmet Kölcseyről szóló egyetemi előadásában, írván: „A Hymnusz (1823) is lélekbéli visszahelyezkedés »a magyar nép zivataros századaiba«, [...] E visszahelyezkedésből következik történetiszemléletének a mi szempontunkból csonkasága: megállása a török világ szenvedéseinél. Ugyanabból

11 MARTINKÓ András, *Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében = Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 72.

12 Martinkó ezzel indokolja azt a műfaji különbséget, mely Berzsenyi *Fohászkodásának* az első négy és az utolsó három versszaka között érezhető. Szerinte a vers első, himnikus-bölcselmi része a 18. századi Európa költői hagyományához kötődik, annak megfelelő isten-élménnyel, míg a második, „modernül vallásos” elégikus rész istene már „humanizált – de még nem profanizált – isten, aki már nem is annyira fölötte, mint benne lakik.” *uo.*, 74, továbbá 77–78.

13 Lásd DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya*, Alföld, 1996/12, 66–80. (újabbban: DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam*, Bp., Argumentum, 102–122.)

14 Lásd *A Hymnus és a magyar irodalmi szöveghagyomány* = SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Hymnusáról*, ItK, 1998/1–2, 120–136.

következik a régi hazafias költészettel való szolidaritása is; ezért vegyül benne (mint a 16–17. században) a hazafias érzés a vallásossal (mi Kölcsey világias korában egészen kivételes jelenséggé avatja), a nemzeti büntudattal, mely balsorsunkat Isten megérdemelt büntetésének fogja fel.”¹⁵

Ha pusztán a műfaji tradíciót tekintjük, Kölcsey verse közelebbről abba a típusba tartozik, melyet a 3. századi rétor, Menandrosz, aki a műfaj osztályozását talán először végezte el, könyörgő éneknek, hümmosz euktikosznak nevezett. Ennek a felosztásnak egy modernebb, a 19. század elején ismert változata háromféle himnuszt különböztetett meg, a dicsérőt, a hálaadót és a könyörgőt. Ezt az utóbbit a következőképp határozta meg: „Midőn könyörgő hymnust kíván a’ poéta készíteni: 1-ör is azokra kell neki terjeszkedni, mellyek az Isten’ dicsőségét hirdetik; – azután említse azon jótéteményeket, mellyekkel naponként illeti az embereket. Végre berekeszti hymnusát egy ájtatos buzgó fohászkozással ’s esdekléssel, és egy kirándulásban mintegy emlékezteti az Istent azon kegyelmekre, mellyeket másokra is, kik előtte hasonlóúl esedeztek, kiárasztott ’sa’t. Illy nemű hymnusai vagynak Horátiusnak az I. k. 10. 21. 30. 31. II. k. 19. III. k. 18. 22.

Lehet ilyen éneket az Isten’ segítségül hívásával is kezdeni, hogy felvett mivében nyújtsa kegyelmét, ’s annak megnyerhetésére előszámlálja az Istennek azon jótéteményeit, mellyeket vagy magával, vagy másokkal tett; különösen pedig egyet a’ jelesebb jótétemények közül bővebben említ. Illyen Horátiusnak a’ III. k. 4. 11. ’s 18. odája, illyen Pindarus Olym. 14. od.”¹⁶

Horatiust, Pindaroszt vagy a keresztény zsoldárokat egyaránt jól ismerő Kölcsey számára nem jelenthetett problémát a műfaji előírások betartása. Tehát Isten segítségül hívása, hogy „nyújtsa kegyelmét,” s azon jótétemények felsorolása, melyek megnyerhetésére törekszik, s természetesen a berekesztés „egy ájtatos buzgó fohászkozással.” Közben azonban van egy kis kitérés, egy „kirándulás,” retorikai műszóval digressio, mely a jótétemények elvesztésén, a bűnök miatti büntetés súlyosságán kesereg. Ez már nem szerves tartozéka egy könyörgő himnusznak. Igaz, a zsoldárokból gyakran szó van büntetésről és bűnhődésről, de soha nem válik vitatárggyá vagy akár kérdésessé a büntetés súlyossága. Szenci Molnár Albert két zsoldárrészlete talán elegendő ennek bizonyítására:

IV. zsoldár

1. En igasságomnac Istene,
Halgasdmeg én kiáltásom,
Szánny meg, és tekénts ínségemre,
Te vigy engemet tágas helyre,
Midőn itt szorongattatom.

15 Kölcsey Ferenc = HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1956, 184.

16 HORVÁTH Elek, *A’ szép tudományok’ ismértetése*, Pest, 1836, 223–224.

CXXIII. zsoltár

2. Kegyelmezz Uram kegyelmezz nekünk,
Mert nincz böczületünc,
Minden olly szertelemül gyaláz minket,
Kinél föllyeb nem lehet:
Kevély népec minket szörnyen nevetnec,
Raytunc czuftságot üzneç,
Negédes szóckal ugy nevettetünc,
Kikvel eltölt lelkünc.¹⁷

Idegen elem tehát minden alázata ellenére a büntetés súlyosságát panaszló, szinte perlekedő hang. Ezt már Hankiss János is észrevette, amikor a vers gondolatmenetének ismertetését a következő mondattal vezette be: „A nagy ügyek prókátora a gyakorlott szónok biztos érzékével osztotta be komor hangulatú imáját is.” Majd később, az ismertetés végén: „Nagyhatású befejezés, s ha Istent meg lehetne győzni érvekkel, Kölcseynek s védencének nyert ügye volna.”¹⁸ Legutóbb János István figyelt fel néhány Kölcsey-vers, köztük a *Hymnus* retorikus szerkezetére, „a szónoki beszédhez hasonlatos felépítésére” a lírikus Kölcseyről szóló, 1990-ben megjelent tanulmányában.¹⁹ A *Hymnus* megközelítésének ezt a szemléletét azonban Ujvári Lajos viszi következetesen végig az 1944-i kassai Uj Magyar Museumban megjelent tanulmányában. Szerinte a *Hymnus* szónoki mű, pontosabban védőbeszéd. A költő csak közvetve szól nemzetéhez, forma szerint Istenhez kell intéznie a szót, előtte kell védelmeznie bűnös nemzetét. Az előadásban a múlt képei nem követik a történelmi sorrendet, honfoglalás, Mátyás, s csak ezután a rabló mongol s a török. A másik, szintén a védőbeszéd jelleget bizonyító mozzanat az, hogy a legvégzetesebb nemzeti hibánkra, a széthúzásra, a pártoskodásra nem mint bűnre, hanem mint büntetésre hivatkozik. Világos, hogy ezt is, azt is csak a védelem érdeke követelheti így.

„Az első versszak a szónoklás klasszikus szabályaihoz hajszálpontosan igazodó bevezetés. Kezdődik a hallgatóságnak, jelen esetben magának az Úrnak, illő megszólításával: Isten! Folytatódik a kérés tömör, de mégis pontos, sőt tagolt előterjesztésével, jó kedvet, bőséget, védő kart kérünk, zárul a kérelem egyelőre sommás megokolásával: olyan régen tép a balsors, hogy már a jövendőöt is megbűnhödtük. A hármas kérést azon melegében megismétli, s ezzel nyomatékosítja egy tapintatosan a megokolásba beszótt

17 SZENCI MOLNÁR Albert *költői művei [Psalterum Ungaricum.]*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., 1971 = RMKT XVII. sz., 6. köt., 24. és 294.

18 HANKISS János, *A magyar irodalom közéről*, Bp., [1924.] 129–130.

19 JÁNOS István, „A dalköltőn fekszik átok...”: *A lírikus Kölcsey*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1990/3, 285.

összefoglalás: víg esztendőt; maga a megokolás pedig, mely egyuttal a bizonyítandó tétel is, mindjárt érdeklődést, sőt jóindulatot biztosít. Igazságos bíró nem büntethet az érdelemnél nagyobb büntetéssel; mi többet bűnhödtünk, mint amennyit vétkeztünk, kérésünket tehát Istennek, éppen mert Isten, feltétlenül meg kell hallgatnia. A bíró igazságérzetének szegezi a szót a költő. Az előtt, aki maga a legfőbb Igazságosság. Nemcsak tömör, szabatos, jól tagolt, következésképp erősen az emlékezetbe tapadó e szerint ez a bevezetés, hanem az adott helyzethez, a hallgató kivételes személyéhez is remekül alkalmazkodó. Csak a védelem hasonlíthatatlan mestere, csak jogásznemzet fia, az is csak igazának feltétlen tudatában szólhat így, merhet így szólni az örök Bíróhoz.”²⁰ Ez a tanulmány egy olyan olvasatot ad, mely ugyan nem tagadja a *Hymnus* műfajára mint olyanra vonatkozó megállapításokat, de – eltekintve a retorikus tényezők helyenkénti túlhangsúlyozásától – egyféle magyarázatot ad a klasszikus, liturgikus himnuszoktól való eltérésre, s egyúttal világosabbá is teszi Kölcsey versében azt az összefüggést, mely a bevezető részben vázolt retorikai hagyományokon alapuló ima és a bibliai hagyományokra épülő zsoltár vagy himnusz között van, mindezekkel összefonva egyúttal a szakrálist és a hazafiút, illetve nemzetit. Joggal lehetett tehát már a 20. század elején, de kivált Trianon után Kölcsey *Hymnusát* nemzeti imának nevezni.

Záró megjegyzésként: Ismerjük a *Hymnusnak* mély és gazdag magyar irodalmi előzményeit, a régiekből Szenci Molnár zsoltáraitól,²¹ Zrínyi *Szigeti veszedelmén* keresztül Kisfaludy Sándor, Virág Benedek vagy Batsányi műveiig. Továbbá tudjuk, hogy metrikai szempontból milyen szimultán megfelelést mutat a *Hymnus* a legősibb versformával, a toborzóval ugyanúgy, mint az időmértékes (itt trochaikus) verssel egyaránt, s most talán érdemes volt egy újabb szempontból, az antik beszédművészet és az ennek alapján létrejött legősibb műfajok, a himnusz, a zsoltár és az ima történeti hagyományai szempontjából is szemügyre venni, hogy Kölcsey művének rendkívüli gazdagságát jobban érzékelhessük. Én ezzel a peroratóival vagy conclusióval, másként épilógossal szeretném lezárni mondandómat.

20 UJVÁRI Lajos, *Kölcsey és Hymnusa*, Uj Magyar Museum [Kassa], 1944, IV. köt., 2. füz., 201–203.

21 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A Himnusz vers- és dallammintája*, Keresztyén Nevelés, 1998/3, 6–7.

HITES SÁNDOR

1836: az *Abafi* éve

„Jobban és nyugodtabban érzem magam!
Báró Jósika Miklós *Abafiját*, 1836,
olvasom nagy gyönyörűséggel. *It will do!*”¹
SZÉCHENYI ISTVÁN

Meghal Berzsényi Dániel, Kölcsey mond róla emlékbeszédet, Bajza József és Schedel Ferenc kiadásában megjelenik a *Kazinczy Ferencz' eredeti poetai munkáinak* első kötete, Debrecenben a kegyelet emléket állít Csokonai sírja fölé, megkezdődik a Nemzeti Múzeum építése, megalakul a Kisfaludy Társaság, utoljára jelenik meg a *Kritikai Lapok*, négy év után véget ér az országgyűlés, Kossuth Lajos Pestre költözik, és megindítja a *Törvényhatósági tudósításokat*, Arany János tavasszal díszleteket tologat, ősszel pedig segédtanító Szalontán.

Milyen év volt az 1836-os?

A fenti események valószínűleg nem ugyanabban az értelemben történtek 1836-ban. Többségükhöz nem is kötünk szorosan évszámot, hiszen jelentőségüket nem a dátum vonatkozásában nyerik el, vagy ha igen, akkor olyan hosszabb időtartamok tekintetében, amelyek a szóban forgó évszámot jelöletlen módon rejtik magukba. A fenti események (és még végtelen számú más esemény, amely ugyanezen évben történt) továbbá nem is ugyanazon a szinten vizsgálhatóak: némelyik egy életút, mások a politika-, a sajtó-, a kultusz-, az intézmény- vagy az irodalomtörténet szintjén helyezkednek el. Viszonyukban egymással egyidejűtlen kronológiák és történetek válnak egyidejűvé. Annak a történetnek az időbeli léptéke, amelyben az egyes események helyet kaphatnak, szintén eltérő lehet: némelyiket hónapokban, másokat években, megint másokat évtizedekben mérünk. Némelyik lezár, némelyik megnyit időbeli sorokat, mások csak állomást jelölnek egy olyan folyamatban, amelynek a kezdete és a vége (pontosabban e kettő célképzetes viszonya) nem áll különösebb összefüggésben azzal, hogy a közbülső fázisok valamelyike dátumszerűen kijelölhető-e.

1 SZÉCHENYI István, *Napló*, vál. és szerk. OLTVÁNYI Ambrus, ford. JÉKELY Zoltán és GYÓRFFY Miklós, Bp., Gondolat, 1978, 824.

„1836,” mint a magyar regénytörténet kezdetének dátuma egy anekdotikus és egy korszakelvű történelemnek is tagja, egyszerre jelöl egy eseményt és rajzol ki egy struktúrát.² Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha az *Abafi* megjelenésére vagy Jósika fellépésére adott egyidejű reakciók dokumentumait vetjük egybe a történeti visszatekintésekkel.

Szontágh Gusztáv elhíresült recenziója az *Abafiról* szólva úgy fogalmazott, hogy „oly munkát látok, mely maradandó becse mellett (...) sikeres és tartós hatással kecsegtet” a nemzeti irodalom gyarapodására.³ Az egyidejű befogadás számára az *Abafi* tehát mind értékét, mind receptivitását tekintve eredendően a jövő perspektívájába állítódott, majdani hatása számított lényegesnek, ám műfaj-történeti jelentőséggel nem bírt. Vagyis visszavetítés eredménye az az *Abafi* megjelenésének centenáriuma tett megállapítás, miszerint „aligha vitatható, hogy minden előző kísérletet félretéve Jósika »Abafi«-ja volt az első olyan magyar szépprózai mű, amit a közönség és a »Figyelmező« bírálója egyaránt valódi regénynek, az első igazi magyar regénynek tekintett.”⁴ A *Figyelmező* bírálója, vagyis Szontágh, Jósika regényét ugyanis ezzel szemben úgy jellemezte, mint egy már létező műfaj legkiválóbb példányát: „körében első rendű, legjobb mióta e’ nyelv zeng.”⁵ Amikor a fiatal Szalay László kifakad az *Abafi* olvasásakor, „Magyar románírók!”, akkor sóhaja a szerzők egy már létező osztályát szólítja meg, jöllehet, az *Etelkát* emlegetve éppen egy csekély értékűnek érzett hagyományt idéz föl.⁶ Hasonló a helyzet Vörösmarty-nak az *Emlény* című 1837-ben megjelent almanachról szóló recenziójában, ahol a költő mellékesen említi meg, hogy Jósika románokat is írt már, de ennek jelentőségét viszonylagosnak, pontosabban helyi jellegűnek tartja: „Jósika, kitől legújabbán két igen éldelhető románt (s ez nálunk sokat jelent) nyert az olvasó közönség, itt egy tündérregével lép fel.”⁷

Idővel minden kijelentés helyiértéke átértelmeződik. Szontágh 1850-ben az *Új Magyar Múzeumban* megjelent *Tudomány, magyar tudós* című írásában az eközben szállóigévé vált mondattal („Uraim, le a kalapokkal!”) kezdődő *Abafi*-bírálatának keletkezéstörténetéről a következőket árulta el: „Jósika Miklóst, ki a tudósok szögletességeit Vázolataiban szóba hozá, a Kritikai Lapokban majd széttéptem, úgy hogy utóbb ezen, e méltatlanságért reám méltán bosszankodó jeles költőnket, Abafia magasztaló recenzió-

2 Az előtt-után differenciájában álló esemény és az egyén feletti, adott nemzedék emlékezetét meghaladó struktúra, illetve a róluk adható elbeszélés és leírás viszonyáról: KOSELLECK, Reinhart, *Ábrázolás, esemény és struktúra = Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., Gondolat, 1977. .

3 TORNAY [SZONTÁGH Gusztáv], [c. n.], *Figyelmező*, 1837 (ápr. 25.), I, 16, 127.

4 SZEMLÉR I. Ferenc, *A százéves Abafi*, Erdélyi Helikon, 1936/1, 66–67.

5 TORNAY [SZONTÁGH Gusztáv], 127.

6 SZALAY László, *Jósika Mikós Regényei, Abafi-Zólyomi*, Tudományos Gyűjtemény 1836, VII, 115.

7 VÖRÖSMARTY Mihály, [c. n.], *Figyelmező*, 1837/1, jan. 10., 6.

jával alig bírtam kiengesztelni.⁸ A kultikussá lett mondat kései relativizálása ugyanakkor semmivel sem érvényesebb kijelentés, mint maga a méltatás. Nem is volt különösebb befolyása arra nézve, hogy Jósika regénytörténeti érdemeinek megítélése miként változott, annak ellenére, hogy a Jósika írói tevékenységéről szóló első, teljességgel negatív bírálat 1855-ben Szontágh mondatának a felidézésével és nevetségessé tételével indult.⁹

A történeti távlat birtokában szemlélődő irodalomtörténész számára Jósika elsőként megjelent regénye időben előreható jellege mellett legalább annyira saját irodalomtörténeti múltját is értelmezte, mégpedig úgy, hogy jórészt törölte ezt az előtörténetet. Toldy Ferenc 1865-ben *A magyar nemzeti irodalom történetében* jegyezte meg, hogy a 19. század első harmadának novellairodalmát, „sőt néhány nagyobb regényét” Jósika Miklós „váratlan és meglepő fellépése 1836-ban rögtön feledékbe süllyesztett[e], irodalmunk ez ágát hosszú, gazdag és szerencsés pályafutásával fényesen megalapítandó.”¹⁰ Toldy megállapításának szövegkörnyezetét tekintve szembetűnő, hogy a „feledékbe süllyesztést” elsősorban az 1830-as évek prózairodalmára vonatkoztatta, sőt leginkább az *Abafi* közvetlen, 1836-os környezetére. A távolabbi regénytörténeti múltra nézve Haller László, Mészáros Ignác és mások művei Toldy számára azért nem jönnek komolyan számításba, mert fordítások voltak, az eredeti művek többsége pedig – mint Dugonics vagy Verseghy regényei – „széptani” hiányok miatt, vagy mert meg sem jelentek, mint Bessenyei *Tarinénesse*. A 18. századi regények emlékezete tehát Toldy szemében mintegy magától elhalt, az 1810–20-as évek prózáját viszont – mint Fáy András és Kisfaludy Károly novel-láit – már az *Abafi* előkészítéseként értelmezi, olyan „vékony kísérletként,” amely legfeljebb a magyar regény majdani létrejöttéhez vezető folyamatnak adott „nagyobb lendületet.” A magyar nyelvű regényirodalom megalapításának képzete tehát Toldy szemében nem nélkülözte a jövőre irányuló távlatot, ám fent idézett mondatának grammatikai viszonyai (a „megalapítandó” igenevet szerepeltető tagmondat a „feledékbe süllyesztést” esetelő tagmondat célhatározói alárendeltje) azt jelzik, hogy a regénytörténet megalapítását Toldy mintegy a regénytörténet felejtésének a következményeként értékelte. Jóllehet, a mondat retorikája éppen ellenkező beállítást sugall: az alapítás irodalomtörténeti gesztusként törli az előtörténetet. Az alapítás aktusa Toldy irodalom-

8 Idézi: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005, 135.

9 „»Le a kalappal, Uraim !« így kiálta reánk egy szózat ezelőtt körülbelül husz évvel, midőn egy bizonyos regénysorozat kolomposa megjelenték. És e hatalmas vezényszóra nem csak hogy mindnyájan lekapók kalapunkat; némelyikünk (...) maig sem tette fel.” BRASSAI Sámuel, [c. n.], *Critica! Lapok*, 1855/1, 27.

10 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, (1864–65) Bp., Szépirodalmi, 1987, 397–398.

történetében is tulajdonításnak tekinthető,¹¹ viszont hasonlóan Szontágh és Vörösmarty megállapításaihoz, Toldynak *Az utolsó Bátor*i című korai Jósika-regényről (1837) írott egykorú recenziója nem körvonalazott még regénytörténeti távlatot, ahogy nem tulajdonított Jósikának regényalapító érdemeket sem.¹² Irodalomtörténetében a vonatkozó fejezet (145. §) viszont már a „Jósika, a magyar regényirodalom megalapítója” címet viselte. Az akkorra már lezárult pályafutás ívét felmérve, Jósika írói fellépését Toldy úgy minősítette nagy horderejűnek, hogy e fellépést az emlékezet törléseként értékelte.¹³ Nem mellékes, hogy olyasvalaki bizonyult felhatalmazottnak a regényirodalom alapító aktusának kijelölésére, – aki más tekintetben maga is „alapító atya” – történetesen éppen a magyar nyelvű irodalomtörténet-írásé, jóllehet 1836 cezurájának kiemelésével Toldy kevésbé sikeresen járt el (és kevésbé is szánta fontosnak), mint az „újjászületés korának” beköszöntét jelző 1772-es korszakküszöb megalkotásával.

Arra ugyanakkor, hogy Jósikát a magyar regényirodalom megteremtőjének nevezzék, nem is kellett várni Toldy irodalomtörténeti rendszerezéséig. Már 1847-ben a *Honderüben* Zerffi Gusztáv a maga „irodalmi ABC”-jében így írt róla: „[k]étségkívül legjobb regényírónk! Nem csak hogy regényirodalmunk teremtője, teremtményei egyszersmind gazdagok a legkülönneműbb szépségekben.”¹⁴ Jóval nagyobb igényű tanulmányban, 1855-ben az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* lapjain, Erdélyi János szintén epochális módon ítélte meg Jósika jelentőségét: „ha korokat ohajtanék összehasonlítani, minő súlyt vettetnék a mérlegbe Jósika nevével! Mert a regényirodalomban maig és ma is ő adott s ad legtöbbet, őáltala lett olvasott a szépirodalom, olvasóvá a szépnem.” Erdélyi – ahogy később Toldy is – elfelejtető erővel jellemzi Jósika tevékenységét: az *Etelka*, a *Kártigám* és az *Aurora* novellái „felejtettek, amint Jósika *Abafi*-a 1836-ik évben megjelent.” Viszont Erdélyi nem alapítóként beszél Jósikáról, hanem mint akit „[a] regényirodalom fejlődésében mint szükséges haladást s fokozatot nézhetni.”¹⁵ Az alapító figurák mitizá-

11 Arról, hogy az efféle tulajdonítás az újdonság kimutatásának érdekében vagy az esemény eredetiséget vagy annak történeti utóhatását túlozza el. BLUMENBERG, Hans, *A korszakfogalom korszakai*, ford. TÖRÖK Ervin, Helikon, 2000/4, 315.

12 SCHEDEL Ferencz, *Az utolsó Bátor*i, Figyelmező, 1837, 22–24. sz.

13 Hasonló gesztusok megfigyelhetők a *Waverley* (1814) megjelenésekor is. Francis Jeffrey az *Edinburgh Review*-ban megállapította, hogy e mű „a szokásos regények egész pereputtyát beárnyékolta” (the whole tribe of ordinary novels into the shade), mivel nem az ostoba románcok, hanem a nagyobb presztízsű költészet színvonalán íródott. Idézi: FERRIS, Ina, *The Achievement of Literary Authority. Gender, History and the Waverley Novels*, Ithaca and London, Cornell UP, 1991, 240.

14 SEVERUS [ZERFFI Gusztáv], *Irodalmi ABC Severustól, XXVIII.: Jósika Miklós*, *Honderü*, II, 8, (aug. 24.), 154–155. – Lehetséges, hogy a minősítés retorikai indokolhatóságát Zerffi „irodalmi ABC”-jében az is erősíthette, hogy egy legalábbis formájában „enciklopedikus” összefoglalásban szólt Jósikáról.

15 ERDÉLYI János, *Válogatott művei*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 429.

lásával szemben tehát teljesítményét nem tünteti föl utolérhetetlennek. Jósika megítélését illetően Erdélyi nemcsak a távlat és a nézőpont időbeli különbsége miatt foglaltatott állást némileg másként, mint Toldy, hanem azért is, mert magáról az irodalom történetéről, a korszakok mibenlétéről és egymáshoz való viszonyáról is más felfogást vallott: magával a korszakképzés elhatároló eljárásaival szemben táplált kételyeket. Annak ellenére, hogy tisztában volt vele, „[e]gyik kort megöli a másik,”¹⁶ a korszakok „becsomózása” ellen emelt szót: „minden irodalmi, bevégzettnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbinek gyümölcse s az utóbbinak magva,” hiszen „a nemzeti műszellem organizmusában” – „elődei nélkül egyik sem lehet azzá, mivé lett; magában senki sem egész,” s így a múlt darabjai is „valamennyien betölték a magok jelenét, s ez okon abszolút beccsel iktatandók irodalmunk történetébe.”¹⁷

A távlati megállapításokkal szemben lényeges különbség, hogy az *Abafi* megjelenésekor a mű korszakosságának képzete az irodalmi intézmények hivatalos elismerésében nem jelentkezett. Az 1836-os évben megjelent művek közül ugyanis 1837-ben Bajza és Toldy Kazinczy-kiadása nyerte el az Akadémia nagyjutalmát. „Dicsérettel említendőnek találtatott” ugyanakkor Jósikától nemcsak az *Abafi*, de a *Zólyomi* is, sőt Gaal József *Szirmay Ilona* című regénye szintén. Szembetűnő, hogy a döntés indoklása rámutat, valami korszakalkotót kívántak díjazni, csak hogy ebből a perspektívából nem Jósikáról, hanem Kazinczyról volt belátható, hogy „egy új korszak’ teremője lőn.”¹⁸ Jósika a következő évben, tehát 1838-ban kapott nagyjutalmat, de akkor már értelemszerűen nem az *Abafiért*, hanem az 1837-ben megjelent *Az utolsó Bátor*ért. (Dicséretet kapott szintén tőle *A könnyelműek*, ahogy Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regénye is.) Az indoklás kiemeli a hatást, amelyet a mű az olvasók körében kortól és rangtól függetlenül tett, de történeti becsére nézve csupán annyit jegyez meg róla, hogy az első rangú magyar nyelvű művek sorába helyezhető.¹⁹

16 ERDÉLYI János, 377.

17 ERDÉLYI János, 382–383.

18 „Vissztekintvén a’ társaság az 1836dik év’ lefolyta alatt kijött magyar könyvekre, örömmel tapasztalá, némelly munkákban a’ nemzeti tudományos és szépművészeti műveltségnek újabb jeles haladását, ’s közülök a’ 200 arany nagy jutalmat, köz egyezéssel, következő czíműnek ítélte: »Kazinczy Ferencz’ eredeti poetái munkái. Buda, 1836.« Mert annak szerzője lelkeség, és izlés’ tekintetében koránál jóval elébb járván, egy új korszak’ teremője lőn; ’s poetái munkái mind különféleségre, mind belső becs és külső csínra nézve részint maig is a’ legjobbak, részint a’ legjobbakkal vetélkedők, mellyek literaturánk’ illető nemeiben eddig megjelentek, némellyek pedig utól nem érve állanak.” *Magyar Tudós Társaság Évkönyve IV, 1836–1838*, Schedel Ferencz ügyelése alatt, Budán, Magyar Királyi Egyetemi nyomda, 1840, 46.

19 „Megvizsgálván a’ társaság az 1837-ben megjelent figyelemre méltóbb magyar munkákat, örömmel tapasztalta mind a’ tudományos, mind a’ szépliteraturai dolgozásokon azon haladás folytonosságát, mellyet a’ mult évbéli elmeszüleményeken észrevett; különös kitüntetést ’s a’ 200 arany nagy jutalmat még is a’ következő czíműnek tartotta odaítélendőnek: *Az utolsó Bátor*,

Minderre azt mondhatnánk, hogy a korszakképzés eljárásainak hermeneutikai szemlélete felől nézve nem meglepő fejlemény, hogy a korszakváltás megtörténte nem egyidejűen, hanem az új korszak beköszöntének tapasztalatai felől szemlélve érzékelhető. Az *Abafit* megelőző magyar nyelvű regény- vagy románirodalom (például Toldy számára adódó) hozzáférhetőségét tekintve azonban összetettebb a képlet. Márton László joggal állapította meg, hogy a irodalomtörténeti törésvonalak messze ható következményekkel bírnak: „a felvilágosodáskor a semmiből megalapított magyar regényt hatvan-hetven évvel később a reformkori írók, főleg Jósika Miklós és Nagy Ignác még egyszer megalapítják, megint a semmiből; s a Walter Scott-i historizáló vagy a Victor Hugo-i és Eugene Sue-i tárcázó mintakövetés nemcsak a *Kártigámnak* és az *Etelkának* fordított hátat, hanem olyan szerveesebb és kifinomultabb kezdeményeknek is mint a *Fanni hagyományai*.²⁰ Márton aztán a *Testvériségben* éppen e törésvonalak poétikai áthidalására tett kísérletet, szerteágazó elbeszélői és nyelvi hagyományok aktualizálásával, többek között a magyar nyelvű barokk regényirodalom képzeletbeli rekonstrukciójával.²¹ Esszéjében azonban nem ejt szót arról, hogy a regénytörténeti felejtésért az irodalomtörténeti észjárás (és az ahhoz kapcsolódó kanonizációs gyakorlat) is okolható. Nagy Ignác vagy Jósika műveinek múlandó népszerűségén túl vélhetően az utóbbi irodalomtörténeti jelentőséggel való felruházása is hozzájárult ahhoz, hogy a *Kártigám* (1772), az *Etelka* (1788) vagy a *Szigvárt* (1786) „fedékbe süllyedt.”

Azt, hogy a regényirodalom megalapítására vonatkozó képzetnek és a regényhagyomány felejtésének az (irodalomtörténeti) összekapcsolása milyen ellentmondásosan ment végbe, jelzi, hogy Toldy – miközben kanonizálta ezt a regénytörténeti felejtést – egyúttal fel is lépett azzal szemben. Hiszen éppen az a Toldy Ferenc takarja le Jósikával a korábban íródott magyar nyelvű regényszövegeket, aki a *Fanni hagyományait* és szerzőjét, Kármán Józsefet az irodalmi tudat számára – némi túlzással – létrehozta, s műveit 1843-ban újra kiadta.²² A *Kármán és Fanni emlékezete* című Kisfaludy Társaság-béli beszédében Toldy „felsőbb igazságtételről” beszél, amikor Kármán „emlékezetét”

---

regény. Irta Jósika Miklós. *Három kötet. Pesten, 1837.* Mert ezen regény nem csak minden kor- és rangbéliekre egyaránt gyakorlott hatása által rendkívüli tünemény a' magyar szépliteratúrában, hanem belső érdemeivel is az első rangu m. munkák' sorában áll. Benne ember és idő sajátságokkal híven felfogva, egy nagyszerű compositio tanulságosan historiai alapra állítva; a' bonyolódások érdekesen szöve 's meglepőleg kifejtve; az egész saját, festői nyelven előadva.” *Magyar Tudós Társaság Évkönyve IV, 1836–1838*, Schedel Ferencz ügyelése alatt, Budán, Magyar Királyi Egyetemi nyomda, 1840, 90.

20 MÁRTON László, *Az áhítatos embergép*, Jelenkor, Pécs, 1999, 239.

21 BORBÉLY Szilárd, „A tovább gondolkodó olvasó...” Márton László regénye és a *Kártigám*, *Élet és Irodalom*, 2002. aug. 13., 15.

22 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth, 1999, 15–26.

kívánja „feltámasztani” azzal, hogy „új kiadása által fél századi feledékből elővontam.”²³ Szembetűnő, hogy saját szövegkiadói tevékenységét ugyanazzal a fordulattal („feledékbe sülyedés”) jellemzi, mint amivel az *Abafinak* tulajdonított nyomatékot, csak éppen ellentétes előjellel: „[n]emes tiszte a maradéknak az atyák tetteit a jövődőségnek átadni, felköltetni a feledékbe sülyedtek emlékezetét.”²⁴ Eszerint amit egyes művek tesznek más művekkel (feledékbe sülyesztenek őket), azt az irodalomtörténész jóváteszi, ha az arra érdemes. Toldy irodalomtörténetében viszont ugyan Kármán az egyetlen túlélője a 18–19. század fordulóján született prózának, de emlékezetbe idézése nincs hatással a regénytörténet megalapításának elbeszélésére: „ez egész hosszú időkörből *egy* mű maradt fenn, *Fanni Hagyományai* Kármántól (63. §), mely költőiségével mindmaig állást foglal irodalmunkban.”²⁵

A kezdet képzetét tehát Toldy – Márton kifejezésével ellentétben – nem „semmitől teremtésként” értelmezte. Ha a kezdet alakzata nem más, mint a már ismerős és az újszerű összjátéka,²⁶ úgy Toldy Jósika történeti jelentőségét illető megállapításának lényege pontosan abban a retorikai csúsztatásban áll, amellyel a magyar nyelvű regények létét elkülönbölteti a műfaj „megalapításától,” s a kezdőpontot már létező valamin belül, azt fölülírva tételezte.²⁷

23 Toldy Ferenc *összegyűjtött munkái*, I–VI, Pest, Ráth Mór, 1872, VI, 151.

24 Toldy Ferenc *összegyűjtött munkái*, I–VI, Pest, Ráth Mór, 1872, VI, 144.

25 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, 397.

26 SAID, Edward W., *Beginnings. Intention and Method*, (1975) New York, Columbia UP, 1985, xiii.

27 Annál is inkább tételezhetett Toldy 1836 előttre nézve is valami létezőt magyar regény alatt, mert igen nagy korpuszról van szó: az 1770-es évektől az 1830-as évekig terjedő időszakból György Lajos „körülbelül háromszáz darab könyvet” tart számon. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 75. – Toldy maga is hosszan sorolja föl az *Abafi* előtti novellairodalmat (Kölcsey, Bajza, Fáy, Vörösmarty, Kovács Pál, Csató, Vajda Péter, Gaal József, Tóth Lőrinc), s az *Abafi* által „feledékbe sülyesztett” regényeket: *A Bélteky házat*, Petrichevich-Horváth *Az Elbújdosottját*, Gaal *Szirmay Ilonáját*. TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, 397.

T. ERDÉLYI ILONA

A két királyné

Erdélyi János első színdarabja*

Erdélyi János drámaírói tevékenysége szinte teljesen ismeretlen. Munkásságának ezzel a területével néhány mondaton kívül nem foglalkoztak egészen a legutóbbi időkig. Az írónak három színdarabja maradt fenn. Időrendben az elsőt, *A két királynét* 1837-ben, a másodikat, a *Nápolyi Endrét* a negyvenes évek elején, míg a harmadikat, *A velencei hölgyet* az író 1851-ben írta. Az első kettő nem jelent meg, kéziratban maradtak az általam gondozott Erdélyi Tárbán, amely az író irodalmi hagyatékát őrzi. *A velencei hölgyet* az író 1851-ben kiadta Kozma Vazulnál Pesten, majd 1852. április 26-án bemutatta a Nemzeti Színház. Ez alkalommal Erdélyi első színdarabjával, *A két királynéval* foglalkozunk, amely a három közül leginkább korához és koráról szól, magán viselve megírásának idejét. Megértéséhez vissza kell térnünk azokhoz az évekhez, amelyekben keletkezett.

Új és népes nemzedék jelentkezett a magyar irodalomban az 1830-as években. Viharos évtized volt, az események gyors egymásutánban sorjázta. A júliusi párizsi forradalmat augusztusban a belgiumi, az év novemberében pedig a magyarokkal szomszédos Lengyelországban kitört felkelés követte. Nyomában jött a kolera és a koleralázadás. 1832-ben kihirdették a diétát, és Kossuth megindította az *Országgyűlési Tudósításokat*. 1834-ben Pozsonyban megalakult a liberális országgyűlési ifjak Társalkodási Egylete. 1835-ben feloszlatták az erdélyi országgyűlést, és perbe fogták Wesselényi Miklóst. 1836-ban katonai karhatalommal elfogták a Társalkodási Egylet vezetőit, amely akció ellen huszonöt vármegyében folyt a tiltakozás. 1837-ben elítélték Lovassy Lászlót és társait, májusban Kossuthot vetették börtönbe és hozták a „nota-pereket”. Az ország hangos volt a szólásszabadságon ejtett sérelmek elleni zúgástól. Az elégedetlenség a viharos megyegyűléseken csapódott le, amikor is pl. Gömörben lövöldözés és egymás házainak feldúlása kísérte a maradiak és a liberálisok közötti politikai csatározásokat.

* A kézirat leadása után jelent meg az Erdélyi János drámáit tartalmazó kötet a Kötelező ritkaságok sorozatban: ERDÉLYI János *színművei*, sajtó a. rend., jegyz. VÁRADI Eszter, utószó T. ERDÉLYI Ilona, VÁRADI Eszter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, 423. – A szövegidezeteknél ezen kötet lapszámaira utalunk, zárójelben.

A közélet harcai mellett az irodalomban is új szelek fújtak. 1837-ben, *A két királyné* írásával azonos időben szerveződött ötvenöt fiatal író részvételével az Ifjú Magyarország, amelynek élén Kazinczy Gábor és Erdélyi János állt. A Pozsonyt megjárt Kazinczy Gábor megismerkedett a radikális polgári eszmékkel, köztük az Ifjú Németország gondolataival, és társaival együtt élénk részt kértek a „forradalmi ellenzék”, mint a rendőri besúgók nevezték őket, kulisszák mögötti harcaiból. Erdélyi 1837 októberében így fogalmazta meg elképzeléseit Kazinczyhoz írott levelében: „Tudod, mi egyszerű elemeire szeretnők venni a világot, hogy ujat alkossunk abból, mint férczszabó ócska dolmányból uj mellényt.”¹ Figyelemre méltó, hogy mennyire hasonlóan fogalmazott Petőfi Sándor tíz évvel később, 1847. augusztus 17-én Szatmárból Arany Jánosnak küldött levelében, amikor a „fiatal Magyarország” célkitűzéseiről szolt. Eszmék népszerűsítése érdekében lapindítással is kísérleteztek. Nemzedéki közlönyük, a „Népbarát” megjelenését azonban a hatóság nem engedélyezte, a benne foglalt „veszedelmes és üldözendő eszmék” miatt, mint a cenzor jelentésében írta. Az ötvenöt fiatal célja a „modern” irodalom megteremtése, az irodalom és az élet polgárosítása volt. Nagy szerepet szántak a színháznak, mint a magyar nyelv, az eszmék templomának, iskolájának.

E viharos évek formálták az új írói nemzedéket, köztük Erdélyi Jánost. Levelezése mutatja, hogy kortársaihoz hasonlóan őt is mennyire foglalkoztatta a politika. 1835 júliusától a liberális gömöri alispán, Máriássy Zsigmond fiának volt nevelője, és a családdal együtt benne élt a napi politika izgalmaiban. Közeli tanúja volt a patrónusa elleni megyei támadásoknak. A Máriássy-családot figyelte a titkosrendőrség. Mint 1837. május 29-én Erdélyi Kazinczy Gábornak írta „a kormánynak nagy szálla szemében a két V(ice)ispán comissioja...”² Az Informations Protocoll jelentésekből tudjuk, hogy Máriássy Zsigmondné is politikailag veszedelmes, a fennálló rend ellen lázító személyként könyvelték el.³ Erdélyi ezekben az években indult lírai költőként. Első versét Bajza közölte az 1836-os Aurórában, és attól kezdve folyamatosan jelentek meg költeményei a lapokban, zsebkönyvekben. Költőként méltatták, hamarosan népszerű lett. Az almanach-líra hangját mutatják első versei, de 1837-től népdalai és a társadalmi egyenlőtlenség elleni kifakadásai kapnak helyet költészetében. Az ifjúság nagy lelkesedéssel fogadta verseit. 1839-ben a Tudós Társaság levelező tagsággal tisztelte meg, amikor „népünk költőjeként” köszöntötték.

A drámák iránti érdeklődés a harmincas évek közepétől indult meg irodalmunkban. 1835 decemberében egy fiatal írókból álló csoport megalakította a Pesti Drámaírók Egyesületét, amelynek tagjai romantikus témájú, történeti tárgyú verses drámákkal léptek fel. Nagy Ignác, Garay János, Tóth Lőrinc, Szigligeti Ede darabjai azonban sorra-rendre

1 CSORBA Zoltán, *Erdélyi János levelei Kazinczy Gáborhoz*, ItK, 1967, 656.

2 ItK, 1967, 654.; T. ERDÉLYI Ilona, *Az „Ifjú Magyarország” és Kazinczy Gábor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.

3 TÁBORI Kornél, *Titkosrendőrség és kamarilla*, 1921, 42.

megbuktak. Erdélyi panasolta is Kazinczy Gábornak, hogy ifjabb íróink nem írnak, mert tele van a fejük drámatervekkel és „buknak mint a ló”.⁴ Készülődtek a Pesti Magyar Színház megnyitására, közben zajlottak a dráma korszerűsége és a színi hatás körüli viták. Erdélyi is megszólalt, a színi hatás kérdésével foglalkozott, de írása akkor nem látott napvilágot, mert a cenzúra nem engedélyezte nemzedéki orgánumuk, a *Népbarát* megjelenését. 1836-ban kezdte fordítani „az ifjú német” író, Ludolf Wienbarg *Esztétikai táborozások (Aesthetische Feldzüge, Altona, 1834)* című kötetét. Wienbarg után ő is nagy jelentőséget tulajdonított a színháznak. Ez időből több írása maradt fent, amelyek a dráma kérdéseivel foglalkoznak. Pl. így ír: a drámaköltészet „a tett poézisa,” a drámaíró olyan költői tettet válasszon témájául, amely hat a közönség kedélyére és erkölcsi tanulsággal jár. A drámának mindenkor az életet kell „példányképül” tartania, akár költött, akár történelmi a dráma tárgya. Szép hasonlattal világítja meg gondolatát: „A dráma, egy Anteus, Herakles kezében levegőbe kiemelve, fogy ereje, míg a földhöz közeledtével csak növekszik az.”⁵

A dráma lett a vezető műfaj, amelyben az írók ki akarták próbálni erejüket. Többen vélekedtek úgy, hogy „a dráma választja el ... minő talentum” az író.⁶ Amikor Erdélyi dramaturgiai jegyzeteit írta 1837-től, már ismerte Katona József Bánk bánját és az 1821-ben a *Tudományos Gyűjteményben* közölt tanulmányát: „Mi az oka, hogy Magyar Országban a Játékszíni Mesterség lábra nem tud kapni?” Jegyzetei mutatják, hogy Katonát nagyra tartotta, olyannyira, hogy foglalkozni kívánt vele.⁷ Bár Erdélyi gyanakvó szemmel nézte kortársai drámaírói próbálkozásait, őt is magával ragadta a kor és társai lendülete. 1837. május 29-én árulta el Kazinczy Gábornak, hogy dráma írásába fogott, hogy az „apró versek” mellett más is maradjon utána. Társaival ellentétben, mint írta, ő olyan témát választ, amely nem haladja meg erejét. 1837 novemberében már arról tájékoztathatta barátját, hogy drámája kész, és rövid idő múlva cenzúrára küldi. Szándékában állt a darab kiadása. Később arról is beszámolt, hogy 1838. elején lemásoltatta drámáját és benyújtotta cenzúrára. A Könyvvizsgáló Hivatalhoz beadott példány későbbi sorsáról nincs tudomásunk. Csak azt tudjuk, hogy nem engedélyezték sem megjelenését, sem előadását, a beadott példány feltehetően a hivatalban elveszett.

Erdélyi első színdarabja, amelyet Kazinczy Gábornak emlegetett, *A két királyné* jambusokban írt történelmi szomorújáték öt felvonásban. Az autográf eredeti példány az *Erdélyi Tár* 24. kötete. A darab két variánsa ismert. Az első, az A változat sárgás, részben vágott szélű papíron fekete tintával írt szöveg 108 oldalon, az író által tintával számozva. A B változat nem vágott szélű sárgás papírra fekete tintával készült, amely a darab má-

4 ItK, 1967, 665.

5 ERDÉLYI JÁNOS, *Filozófiai és esztétikai írások*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 874, ill. a korábbiak: *Uo.*, 868, 870.

6 ItK, 1967, 663.

7 T. ERDÉLYI Ilona, *Katona József műveinek első kiadási tervéről*, Forrás, 1991, 59–65.

sodik felvonásával a 23. lapon kezdődik, egy oldallal előbb, mint az A változatban. A B variáns számozása arra utal, hogy annak is volt első felvonása, de elveszett. A B variáns ceruzával és csak páros számmal történt megjelölése a jobboldalon szerepel, és a 126. lapon fejeződik be az ötödik felvonás kilencedik jelenetének néhány sorával, tehát hiányzik a vége.

A két királyné élén latin nyelvű mottó olvasható: „Quid fiet ex nobis, amice?“, „Mi lesz velünk, barátom?“ A darab valóságos személyeket és megtörtént eseményeket dolgoz fel. Az 1386–87-es esztendőben játszódik. A Nagy Lajos halálával bekövetkezett interregnum belharcait ábrázolja. Az utolsó Árpád-házi királyok idején féktelenné lett oligarchákat Nagy Lajos megfékezte, halála után azonban ismét felütötték fejüket a villongások. Torzsalkodásuk, harcaik az országot két részre szakadással fenyegették. A darab idején Boszniai Erzsébet, a királyi özvegy uralkodott az 1382-ben megkoronázott kiskorú Mária helyett. A nádori tisztséget Gara Miklós töltötte be. Gara és a neki érzelmileg kiszolgáltatott Erzsébet gyűlölt uralma ellen fellázadtak a „pártosok”, a délvidéki urak, élükön Horváth macsói bánnal és Palisznya János várnai perjellel. Horváth János és a mögötte lévő „nápolyi párt” nem fogadta el a „nőkirályt”, Máriát, de Luxemburgi Zsigmondot sem, aki 1385. november 1-jével a királynő férje volt. Még „alig király”, mint ellenségei mondták, de már elzalogosította az ország északnyugati megyéit. A darab idején Zsigmond „a morva végeken” toborzott sereget az időközben a „nápolyi párt” által behívott nápolyi király, II. (Kis) Károly ellen, akit 1385 decemberében koronáztak meg. Néhány héttel később a főpohárnok, Forgács Balázs, királynéi beleegyezéssel merényletet követett el ellene a budai palotában. 1386. február 7-én a király belehalt sérüléseibe. A halála miatti felháborodás és bosszúvágy indítja a színművet, amely három helyszínen játszódik: Horváth novigrádi várában, a budai királyi palotában és ismét Novigrádban.

A verses, jambusokban írt szomorújáték történetét röviden ismertetjük, kiemelve az öt felvonás fontosabb eseményeit. A darab „a pártosok” várában indul, ahol a délvidéki urak az elhunyt királyra emlékeznek, és bosszút esküsznek erőszakos halála miatt. Nostalgiaival gondolnak Nagy Lajos korára, amikor egységes volt az ország, és idegenben is rettegték hatalmát. Most széthull minden, félelemben él a nép. Gara zsarnok: „Ő minden, ő nádor, király, kezére / Élet, halál biralma bízott. / ...Mi csak hajoljunk porba és igába, / Nekünk szavunk se halljék a honügyben. / ...Imádjuk a zsarnokkényt, mely tüdönknek / Megmérgecsíti a lehelletet. / És visszatoljuk a fájdalokat / Szívünkre, hogy széllyel repedjen az. / Ne sírjon a gyermek, ha keble fáj, / Ne sírjon a polgár, ha honja vész, / Mert úgy akarja egy ember – Gara.” (A 16) Horváth hívei közé egy idegen vegyül, az olasz Komár, a királynő kéme.

A komor várfalak, a királyt gyászoló, harcra elszánt férfiak gyülekezete után a második felvonás a pompás budai palota díszes tanácstermében játszódik. A fiatal és szép Mária királyi pompában ül a trónon. A főurak ünneplik a szerintük jogtalanul királlyá választott II. Károly halálát. Erzsébet nagy monológban fejezi ki örömét, hogy megszabadult a riválistól. A lázadó délvidéki urakat hálátlansággal vádolja, hiszen elhunyt férje emelte ki

őket egykor a porból. Az anyakirálynő indulattal kiált fel: „Nem tűrheté egy párt Erzsébetet, / Most ezt a pártot el nem tűrheti / Erzsébet, őket most nem tűröm én!” Mária királynő a rá jellemző szelídséggel szólal meg. „...Miként megesküvém / Istenre, a szentekre, és keresztre: / A hon szabadságát védelmezem, / Jézus hitét vallom, másokkal is / Megtartatom. Csak törvény, és igazság / Leend vezérem, mindig és örökké.” (A 26, 27) a derűs hangulatot Komár, a kém megjelenése árnyékolja be, aki beszámol a Novigrádban hallottakról. Mária keresi a megbékélés módját, Erzsébet azonban indulattal fogadja a híreket és büntetni akar: „...törvényeik / Röpüljenek szellőbe! szolgálország, / És népe rab legyen. Mit őseik / Szerzetnek, bírják; de sarczosan / Adózzanak; joguk, polgári jog / Nem lesz, de hóhéromnak pallosa / Függend a meghasonlott nép fölött.” (A 37) A hírek hallatán Gara tanácsára Erzsébet elhatározza, hogy lányával a nádor és Forgács kíséretében elutaznak a déli végekre, hogy lecsillapítsák a lázadókat, mint ahogy azt korábban Székesfehérváron sikerrel tették. Mária ellenzi anyja tervét, veszélyesnek tartja: „Én nem megyek.” Erzsébet azonban nem tűr ellentmondást: „Kormányozód, anyád – parancsolom.” (B 115)

A tanácskozás után egyedül marad Gara Miklós, a nádor fia és Mária királynő. Az ifjú megvallja szerelmét. Gyermekkorra óta szereti, bár tudja, hogy nincs sok reménye. Szavai jelenítik meg Máriát: „Te már királyné vagy, főséges asszony. / Európa fői közt mint gyöngy ragyogsz. / Hatalmatat nép féli, tiszteli. / Szépségedet csodálja a világ. ...Mikor járdalsz Budán / Dámák magas csarnoknak ablakin / Elszégyenülve huzzák el magok. / Naptól a csillag így szégyenkezik. ...Te egy kereszttel, egyszerű ruhában, / Felmúlod a dús pompa lányait.” (A 30) Mária is szereti az ifjú Garát, de nem gondolhat rá szerelemmel. Bár Zsigmondhoz nem köti érzelem, mégsem szabad. „Mit ér a tartományok birtoka, / Ha en szívem biralma nem szabad. / Az én szívem, mint áru, el van adva, / Atyám szavát fogadnom kellették, / Ő, nagy király, szerencsés népatya, / Lányának atyja lenni nem tudott.” (A 31) Nem ragaszkodik a királyi hatalomhoz sem: „...csak nyugalmamat / Hozd vissza, elleszek királyi rang, / Szerencse nélkül, a póremberek / Sorába hullok...” (A 35) Az utolsó jelenet ismét Novigrádba visz, ahol Horváth hírt kap arról, hogy a királynék csekély kísérettel délre, Gara várába tartanak.

A harmadik felvonástól sűrűsödnek az események, megjelennek a romantikus motívumok. A történetet a B változatban a felzaklatott Mária mondja el. Menetüket a lázadók megrohanták, Gara nádort és Forgács Balázst megölték, a királynékat Novigrádba kísérték, ahol fogságban tartják. A színen megjelenik a fiatal nápolyi herceg, Tarenti Lajos. A „nápolyi párt” terve, hogy Rómával felbontatják Mária és Zsigmond házasságát, és a királynő férjeként megkoronázzák Tarenti Lajost. A házassággal a lázadók célja az ország egységének megteremtése, a „honfiháború” elkerülése. Erzsébet a fogságban is kezdeményező marad. Azon mesterkedik, hogy megszerezze magának a herceget. Tőle reméli szabadulásukat. Tarenti Lajos azonban, miután meglátta Máriát, visszautasítja az anyakirályné vele kötendő házassági tervét, és elhatározza, hogy megszerzi magának a lányt. Tarenti mellett a másik romantikus alak, Komár, a királyné kéme, csapdát állít a herceg-

nek, amikor átadja neki Mária börtönszobájának kulcsát. A Tarenti áruhában rátör Máriára, aki feldúltan menekül. Komár és a herceg közötti dialógusból kiderül, hogy a kém kézben tartja Tarentit: ismeri születésének titkát, sötét múltját és személyes elszámolni valójuk is van. A herceg Velencében elcsábította, majd megmérgezte Komár feleségét, aki halálos ágyán mindent bevallott férjének. A feszültség csak fokozódik, amikor feltűnik egy idegen, akit Komár csempészett a várba. Neki is elmondja, mint korábban a hercegnek, hogy Mária este tízkor egyedül imádkozik a kápolnában.

Egy év telt el közben és ismét Novigrádban folytatódik a történet. A negyedik felvonás elején mindnyájuk nevében Horváth ítélkezik Erzsébet felett: „Megölted a királyt!” (B 141) Erzsébet nyugodtan, méltósággal válaszol, és ellentámadásba megy át, ő vádolja Károlyt. Férje tette őt Nápoly királyává, ezért minden jogáról lemondott. Ő szegte meg Lajosnak tett hűségesküjét, és „szavát feledé”, amikor özvegye és lánya ellen fordult. A „pártosok” ismét házassági tervüket hozzák szóba, de Horváth nem kényszeríti a királynőt, Erzsébet azonban rábeszéli lányát a házasságra szabadulásuk reményében. Mária lázad anyja ellen: „Nem kell szabadság! / Inkább veszek ma tömlőc fenekén, / Mint szabadon vesződjem holtomig.” (B 144) Az ítélet megfogalmazása elmarad, a jelenlévők széteszlanak. Horváth régi párthívei közül többen titokban a királynék mellé állnak, megszánva őket a hosszú rabság miatt. Erzsébet bűnösségét azonban elítélik: „Féketlenül uralkodott vala, / Megdőbbenetlen volt asszonyszíve, / Garában a bűnt, és gyalázatot / Ölelte, és a hon vérét szíva. (A 69) A felvonás Komár bosszújának beteljesülésével zárul. A kápolnában elbújtatott idegen, aki nem más, mint Gara Miklós, megöli Tarenti Lajost, aki rárontott az oltár előtt imádkozó Máriára.

Az ötödik felvonásban a várat körülveszi Zsigmond ostromra készülő serege. A király követe az ifjú Gara. Kezében a királyi zászlóval követeli a királynék szabadon bocsátását. Horváth nemmel felel: „Ki dönti el nekem, / Hol a hon? és mi az? mi semmi nép / Vagyunk? Szívemben él az én hazám, / Nem a jeges Kárpátok árnyékiban, / Nem a király körül, kin vérszopó / Tanácsosok meghízva függenek. / Tűrtünk, ameddig tűrnünk lehetett. / Vagy nincs igazság és vakon forog / A sors, az önkény zörgő kereke, / Elzuzza a belékapót? s mi semmi / Nép itten? – Úgy nemzet, mint ők amott.” (A 85) És ismét megszólal a szabadság vágya, ezúttal Horváth szájából: „A nap ma vérben szálljon el fölöttünk, / De a szabadság szép esthajnala / Jósoljon a hazának új eget.” (A 89) Megindul a véres ostrom. Horváth megkeresi börtönükben a királynékat, és az írói utasítás szerint „megcsendesülten” szól: „Gondoltam egy halotti éneket: / Megért a bűn, eljött az aratás,” – és leszúrja Erzsébetet. „Így járjon a zsarnok, míg él magyar!” mondja Palisznya és már csak a haldokló királyné utolsó szavai hallatszanak: „Ah! Még – szerettem – volna élni – én!” (A 92)

A jellemábrázolás

A darab történelmi szomorújáték, ugyanakkor két asszony tragédiája. Két ellentétes lelki alkat és jellem. Sorsuk alakulása szorosan egymás mellé kényszeríti őket, drámai helyzetek elé állítva, amelyekben szükségszerűek az ütközések. A címválasztás erre is utalhat. A konfliktusok, amelyek közöttük megjelennek, túlnőnek a történelmi helyzeten. Erzsébet, a hatalmától megfosztott asszony hirtelenül azzal is szembesül, hogy túljutott azon a koron, amikor szépségének, asszonyi vonzásának nem lehetett ellenállni.

Akkor döbben rá, amikor felajánlkozik a tarenti hercegnek, aki lányára vágyakozva bántóan visszautasítja őt. Az anyakirályné a darab legmarkánsabb személyisége, impulzív, erős, igazi királynői alkat. Hataloméhség, méltóság, ékesszólás, tetterő jellemzi, ugyanakkor megköveti azt, aki ellen vétett. Nem adja fel, továbbra is ő akarja irányítani a sorsot. Mindenkiben eszközt lát, minden lehetőséget gátlástalanul megragad. Szép és gondolatgazdag, hosszú monológjai kiemelik környezetéből. Amikor Horváthék fogságába esik, végigtekint boldog és eredményes életén, az elvesztett szabadságot emlegeti: „Van a világnak egy kisértete, / Melly népet áld, ver, éltet és tipor, / A bűnnek átok, rénynek élvezet, / Ez a szabadság: ennek szent neve / Megpendül ám mindenki ajkain, / De csak nevét kongatják, pengetik, / S lelkök reá viszhangban nem felel.” (B 123) Koronás lányát nem engedi közel a hatalomhoz. Szereti és értékeli, de céljai eléréséhez még őt is eszközként használná, amikor pl. rábeszéli a házasságra Tarenti Lajossal, holott tudja, hogy lánya gyűlöli a férfit. Csak a darab végén jelenik meg nála változás, amikor látja közeledni a véget, akkor lágyul el, és néz szembe múltjával. Megbánja viselkedését: „Nem! El vagyok felejtve mindenütt, / El kell felejtetnem, nincs méltalom / Számomra, nincs a honban érdemem. – /Egy fáj, de lángban fáj, hogy nem tudok / Háláltni, mert késő, nem az valék / Kit várt az ország Nagy Lajos nejéből. – / Többé ne lássam a magyar hazát, / Mert meghasad szívem, szemem kiég, / Arczomra szégyen pirját égeti / A lélek, a legbensőbb fájdalom.” (A 78–79) És ismét megjelenik a szabadság gondolata: „Ki érzi a szót, szellemét, / Ha vet magába kérdő pillanatot / 'Mi a szabadság!' A szíve megtelik, / És véd rabot.” (A 81) Számos szép költői részlettel, az író fiatal korát meghazudtoló jó lélektani megfigyelésekkel találkozunk, a királyné és a vele kapcsolatban állók bemutatásánál. Erzsébet egyes vonásainak megjelenítésénél feltételezhető, hogy a fiatal író egyik mintája az erélyes, a történelemben járatos, de hirtelen haragú, ellentmondást nem tűrő patrónája lehetett, akivel a nevelőnek több ízben volt konfliktusa. (Máriássynét jellemzi, hogy 1841-ben, amikor Erdélyi elhagyta házukat, levélben megkövette a nevelőt.)

Mária királynői jelenség, anyjánál zárkózottabb, kevesebb beszédű, de ha megszólal, királynői. Beleszületett a hatalomba, ami neki már csak annyit jelent, hogy drága árat kell fizetnie érte: boldogságát. Hiányzik lelke békéje, amelyet atyja vett el tőle, amikor mint egy lelketlen bábunak, férjéül választotta Zsigmondot. Sok benne a keserűség. Szereti az ifjú Garát, mégsem lehet vele boldog, mert a számára idegen Zsigmondhoz van láncolva. Anyjával ellentétben nem vágyik hatalomra. Megpróbálja vele szemben érvé-

nyesíteni akarátát, amikor látja, hogy anyja délvidéki utazási terve veszélyes. Az összeütközést kerüli vele, de hajthatatlan, amikor személyiségét, érzelmeit kell megvédenie. Belenyugszik a csapásba, amely a fogsággal érte, de még a szabadulásért sem köt alkut. Amikor anyja erőlteti a házasságot Tarenti Lajossal, így válaszol: „Nem ösmered a tiszta érzetet, Vesd öszve Máriát / A foglyot, a királyné Máriával, / S egy hangot adnak szíve hurai. / Lány, nő, királyné rajtam gúnynevek, / Sőt még nevem sincs. Én fogoly vagyok, / Kit szám után, melly áll ajtó fölött / Ösmerget a poroszló: nem szobámat / Rólam, de a szobáról engemet. / Megvert a sors, – kezét nem csókolom, / De ennyi szenvedés közt is nyugott / Vagyok, s magamra költsek háborút? / Szivemben – úgy legyen, mint gondolom.” (B 154) Megnyerő személyiség, hitelesen ábrázolt alak.

Kevésbé árnyalt Gara nádor a koncepciózus, saját hatalmától megrészegült zsarnok személyében, ennek ellenére vannak emberi vonásai is. Éppen az a szomorújáték dramaturgiai hibája, hogy a „pártosok” oldalán Erzsébetnek, de még Garának sincs ellensúlya. A monológok szépek, gondolatgazdagok, de lassítják a dráma menetét. A dialógusok nem feszülnek egymásnak, csak amikor a királynők és bíráik szemben állnak egymással. Ekkor is Erzsébet kerekedik felül, bár már nem ellenfél, kiszolgáltatott helyzetben levő áldozatjelölt. A kisebb novigrádi szereplők ingatagok, hol Horváth, hol a királynék mellé állnak. A cselekmény menetében jelentős szerepe van Horváthnak, a „nápolyi párt” vezetőjének. Erzsébet szónoki képességeivel nem tudja vagy nem akarja felvenni a versenyt. Nem intrikus, a haza féltése fordítja Erzsébet és Gara ellen. Láthatóan ő az, akinek pl. a darab elején a hazáról mondott gondolatai fejezik ki az író véleményét. Horváth a hagyományokhoz való ragaszkodása okán elutasítja az „asszonykirályt”, ugyanakkor a léha Zsigmondot is. Eszménye a két táborra szakadt ország egyesítése Mária királyné és Tarenti Lajos házassága révén. Lázadó indulatának oka a bosszú a megkoronázott Károly király erőszakos halála miatt. A szabadság nagyon fontos számára. A darab végén, amikor hívei a lázadás veszélyeire figyelmeztetik, bátran válaszol: „Engem csak egy gondolat vezérel / maradjon egy százból, de szabadon, / Temesse a szólót halál pora, / Vérökben a szabadság feltenyész.” (A 86) Ugyanakkor hiányzik belőle az az erő, amely Erzsébetet és Garát megemeli. Utolsó tetténél, az anyakirályné megölésénél is tétova, a jelenet híján van a drámaiságnak. Nincs felépítve a szituáció, nincs előkészítve a „tett”, elmarad az ítékezés, mi által nem érezhető a katarzis sem. Gondoljunk Bánk bán és Gertrudis összecsapására, amelyben Katona József mesterien építette fel a jelenetet, két erős, egymásnak feszülő alakot állítva szembe egymással.

A kordivat igénye mintázta a két idegent: Tarenti Lajost és Komárt. Mindketten olaszok és cselszövők. Személyes érdekeik vezetik őket. Komár ravasz, ügyes és ármányos, mindenkinek az eszén túljáró kalandor, aki semmitől nem riad vissza. Hűségesen szolgálja a királynét, de lelke mélyén ott a bánat: felesége halála, amelynek megbosszulása vezeti tetteit.

A pártütőket, akik Erzsébetben a királygyilkost látják, az elvakult gyűlölet fordítja Erzsébet ellen. Máriát tisztelik, de őt sem akarják elfogadni, mert „nőkirály.” Az idősebb

pártütőkben, akik egykor Lajos királyt szolgálták, kettősség él, elítélik Erzsébet uralkodását, különösen Gara nádor hatalmát, de később megszánják a királynékat hosszú rablásuk miatt. Ők a legkevésbé kidolgozott alakok.

Szerkezete és nyelve

A darab szerkezete egyszerű. Az öt felvonás két helyszínen: Novigrádban és Budán játszódik. Felépítésében megmutatkozik a szerkesztési gyakorlat hiánya. Sok a tartalmas gondolatokat sorjázó monológ, de hiányzik néhány csomópont, néhány nagy jelenet megformálása és kiemelése. A monológok hossza és sűrűsége nem segíti a párbeszédet, a szereplők egymás közti kapcsolatának kialakulását. A szerkesztési gyakorlat hiányára mutat az utolsó jelenet, amikor Erzsébet halálánál elmarad a drámai hatás. Az ok: az író nem építette fel a jelenetet, amikor leszűrik a királynét. Lehetséges azonban, hogy az író az a kettősség zavarta, amely a valóság és az általa ábrázolt halálnem között feszült, de az is lehetséges, hogy le akarta zárni a cselekményt. A drámaírói rutin hiánya jelentkezik a szerzői utasítások elmaradásában, ami arra enged következtetni, hogy az író nem látta maga előtt a majdani színpadon történeteket. Feltételezhetjük, hogy Erdélyi írói alkattól hiányzott a drámai érzék és a színpadi látás. Látszik, hogy első drámája igényes, de kezdő író alkotása, aki számára fontosabb a szép, tartalmas gondolatok kifejtése, a jellemzés, mint a műfaj formai elemeinek a kidolgozása, a színmű egésze. Ezzel maga is tisztában volt, mint Kazinczy Gábornak írt leveleiben mentegette magát, hogy darabja inkább rossz, mint fél jó.

A szomorújáték nagy ereje nyelve. Az író jambusokban beszélteti szereplőit. Nyelve emelkedettebb a hétköznapi nyelvénel, mégis közelít a mindennapi nyelvéhez. A költőség nem teszi erőtlenné a szöveget, jól mondható. Erő és gyengeség van benne. Szépek és színesek hasonlatai. Hitelesen szólaltatja meg szereplőit, és különbséget tesz az egyes alakok beszédmódja között. Azzal a magától értetődő természetességgel fejezi ki magát, amely már levelezésében is megmutatkozott. Kitűnő nyelvérzéke volt már ekkor, szerette anyanyelvét és foglalkozott vele. Megmutatkozik, hogy jó beszédű magyar világban nevelkedett. Később pedig a nevelői házakban is művelt magyarokkal érintkezett. Kazinczy Ferencet nagyon tisztelte, de nyelvében nem érződik a nyelvújítás. Ha új szavakat használ, olyan természetességgel építi nyelvébe, hogy azok nem lógnak ki az egészből.

A történeti hűség

Az Anjouk-kora Erdélyi Jánost már sárospataki diákként foglalkoztatta. A témaválasztás korát indokolhatta, hogy első művével, *Dezse* című hőskölteményével 1835-ben pályadíjat nyert, és az írás megjelent a sárospataki Nyelvmívi Társaság zsebkönyvében, a *Parthe-*

nonban. A vers hőse Róbert Károly ifjú vitéze, Dezse, aki magára ölti a király ruháját, hogy a moldvai háborúban megmentse királya életét. Dezse hősi halált hal, de a király megmenekül. Az Anjou-kor királynő-gyilkosságában látta meg a „költői tettet,” amely *A két királyné* témájául szolgálhatott.

*A két királyné*hoz feltehetően nem végzett komolyabb előtanulmányokat. Kazinczy Gábornak azzal mentegeti a darab hibáit, hogy megírásánál ő volt az apa, az anya, a bába és a pap „s mi csuda, ha ennyi kötelességnek egy személyben eleget nem tehettem.”⁸ Egyes motívumokból azonban arra következtethetünk, hogy a szerző esetleg *Ignaz Aurel Fessler „Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* (Leipzig, 1815–25) című tízkötetes művének negyedik kötetét forgathatta előzőleg. Fesslerre utal a Zsigmondról kialakított negatív kép. A történetíró szerint az ifjú király azért tartózkodik szívesen Csehországban, hogy ott korlátok nélkül hódolhasson az élet örömeinek. A királynék elfogásának története is azonos a két műben. Az író azonban több helyen eltér Fessler munkájától, láthatóan kerüli a középkort idéző történetek véres ábrázolását. (Gara és Forgács Balázs fejének elküldéséről Durazzói Károly özvegyének, Margitnak csak néhány szóban emlékezik meg.) (B 58/b) Elmarad a vár ostromának történetileg hiteles ábrázolása. Fessler szerint Zsigmond cseh zsoldosokkal megrohmozta a várat, de csapatait a várvédők visszaverték, mire seregeivel továbbállt. Arra hivatkozott, hogy nem akarta kockáztatni Mária életét. A királynőt végül később Frangepán serege a velencei flotta szabadította ki. A legjelentősebb eltérés azonban Erzsébet halála. Fessler szerint Palisznya vránai perjel fojtotta meg az anyakirálynét, míg Erdélyinél Horváth szúrja le tőrével. A várostrom egyszerűsítését a drámai sűrítés kényszere diktálhatta, míg Erzsébet halálnemének megváltoztatását az alkalmazkodás a színpadi látvány elfogadhatót igényéhez. Szerepe lehetett benne a *Bánk bán*nak is, amely színműről nagyon jó volt a véleménye.

A darab sorsa

Az öt felvonásos, jambusokban írt drámáról először 1837-ben olvashatunk egy Kazinczy Gábornak írott levelében. Fél évvel később, november 6-án már arról tudósíthatja barátját, hogy drámája kész és cenzúrára küldi. Arról is beszámol, hogy részleteket adott belőle Bajzának, aki azonban közlés nélkül visszaküldte azokat. Az önmagával szemben már ekkor is szigorú kritikus úgy vélekedett, hogy műve „Inkább rossz, mint féljó,” és arra kéri barátját, hogy ne adjon belőle mutatványt a Rajzolatokba, mert változtatott rajta.⁹ Legközelebb egy évvel később hallunk *A két királyné*ről, amikor arról ír Kazinczynak, hogy „Az én királynőim ugyancsak megváltoztak, lehetetlen rájuk ismerned, ha többször, és nem csak egyszer olvastad volna is.”¹⁰

8 ItK, 1967, 658.

9 ItK, 1967, 658.

10 ItK, 1967, 663.

A kézirat igazolja a mondottakat, mert ezeknek a hónapoknak az eredménye a B változat, amely mozgalmasabb, pergőbb cselekményű, szerkesztettebb, összefogottabb. Többet vannak a színen a királyi nők és többsíkúan ábrázolja Garát. Először a nagy nemzetegyesítő szerepében jelenik meg, később azonban kimondja vágyát: „...Fiam / Király, leányod lenne a királyné.” Erzsébet a törvényekre hivatkozik, amelyek ezt nem teszik lehetővé. Gara válasza: „Az nem szentírás. / Ember csinálta, ember megszegi.” (B 105) Erzsébet iránti érzelmeire apellál: „Osztozám szívedben is / És most tagadnád meg kívánatom?” Csak a B variánsban szerepel Horváth kéme, aki jelenti, hogy a királynék menete a közelben fog haladni. A második felvonás második jelenetéből kimarad Forgách, így zártabb a jelenet. A B-ben kisebb szerep jut a tömlöcőrnek és Horváth híveinek.

A darabról két korabeli véleményt ismerünk. Mindkettő 1838-ból származik. Az első Egressy Gáboré, aki az év elején szól a drámáról Erdélyinek írt levelében: „Az én ítéletem Két királynéd iránt sohasem fog változni, mert a mellett, hogy nekem az effélékben csalhatlan tapintatom van azt ledönthetetlenül is motiválni tudom: igaz, hogy drámád igen is historiai, de embereid még is szükség képpen mozgó, belsőleg s külsőleg cselekvő emberek s nem Marionett bábuk – Szigligeti félek, mellyeken a mechanikus kezét minden lépten észrevehetni.”¹¹ A következő vélemény Kazinczy Gáboré: „Mit csinál a két Királyné? Shakespeare-i mű az, a Marót bán s Vachott Imre hercegi silányságaihoz.”¹² Erdélyi mindkét társa szavára figyelhetett, mindkettő az Ifjú Magyarország tagja volt. Egressy Gábort nemcsak színészként ismerték, foglalkozott színházi kérdésekkel is, például részt kívánt venni a Kisfaludy Társaság által 1838-ban színészeti kézikönyvre kiírt pályázaton. Ő választotta 1839. március 23-án a *Bánk bánt* jutalomjátékául és ezzel – mint Erdélyi írta – „furoret csinált”. Erdélyi elragadtatással írt Katonáról: „Shakespearhez olly közel senki sem fogott járnai, mert ő azt 19 éves korában írta.”¹³ Olyan hatással volt rá, hogy foglalkozni kívánt munkáival.¹⁴ Ezután többé nincs szó „A két királyné”-ről. Talán a műfajból is elege lett, feltehetjük, hogy ő maga is érezte, hogy a drámai érzék nem erőssége írói személyiségének. Egyéb kérdések foglalkoztatták később. Megírta, látta hibáit, és továbblépett rajta. De vajon miért írta meg? Erre a választ a mottó adhatja meg.

„Quid fiet ex nobis, amice?” – „Mi lesz velünk barátom?” – teszi fel a kérdést a nyilvánvalóan politikai célokra utaló mottó. Szavai arra figyelmeztetnek, hogy mondanóját kortársainak szánta, rájuk akart „hatni,” mint dramaturgiai írásaiban a dráma célját megjelölte. Ebbe a darabba rejtette aggodalmát, amit 1837–1938-ban érzett. Mert nemcsak 1386-ban szakadt két részre az ország. 1837–1838-ban is ártatlanokat ítéltek el, megszűnt a szabadság, még a szólás szabadsága is. Minderről azonban nyíltan nem szól-

11 *Erdélyi János levelezése*, Bp., I, 1962, 30.

12 *Uo.*, 50, és lásd a Forrás, 1991, 4. számában megjelent dolgozatomat (vö. 7. sz. jegyzet).

13 *ItK*, 1967, 666.

14 *ItK*, 1967, 666.

hatott. Megkereste tehát a kordivatnak megfelelő a magyar középkor olyan korszakát, amelyben analógiát látott a múlt és a jelen között. A már ismert Anjou-kor egyik történeti eseményének, egy „költészeti tettnek” ábrázolásával fejezhette ki keserűségét, aggodalmát az országot sújtó „pártoskodás,” az elkövetett törvénytelenlések és a szólás szabadságának megvonása miatt. Ez utóbbinak hiánya volt a darab meghatározó gondolata, amely az ellenzéknek legjobban foglalkoztatta. Emiatt ítélték el Wesselényit, Kossuthot, és citálták „nota per” elé az ellenzék legbátrabb követeit. Saját korához szól, amikor több ízben, kiemelt helyen foglalkozik darabjában a „szabadság” gondolatával, mégpedig a főszereplők szájába adva szavait. Erzsébet mondja Máriának: „Mert a szabadságért, / Nincsen áldozat, / Hogy meg ne tennők.” (B 129) Mária keserű válasza: „A kebelnek is / Vannak saját érzelmei. A szabadság / Midőn a rab kifejlik lánczaiból, / És megy halálra, oh, mondd meg, mit ér?” (B 129) Egy ízben azonban Komár inti a királynét. „Tudom hideg bálványodat, / Ez a szabadság most idő szerént, / Mikor magad rab vagy. Tehát Budán / Nem lesznek annyi tömlöczök, Királyné! / Későn imádsz istent, kit nem hívél.” (B 167) Horváth, a lázadók vezére is a szólás szabadságának hiányát panaszolja. A szabadság gondolatának gyakori felidézését az író kora történéseire rímeltette. Közönsége pedig, amelynek a darabot írta, amelyre hatni akart, és amelyhez mégsem juthatott el, vele egy volt, egyformán gondolkoztak. Ha eljut hozzájuk, közvetlen társadalmi szerepvállalásként értelmezhetők volna mondatait. Ez volt az írói cél. Természetes, hogy a darabot nem engedélyezte a cenzúra, még megjelenését sem. És a tiltás oka nemcsak a királygyilkosság lehetett.

Arra vonatkozóan, hogy Erdélyi korának és a korról írta ezt az Anjou-dramát, még egy dokumentumot idézünk, mely Pesten készült 1839. április 29-én. Jósika Miklós *Autographes* című kéziratos emlékkönyvének 25. lapján található a kéziratos bejegyzés: Erdélyi Jánostól. Horváth egyik monológjának szavait idézi: „Ne sírjon a gyermek, ha keble fáj? / Ne szóljon a polgár...? Ekkor azonban már nem írta oda a szöveg végét, amely a darabban „ha honja vész?” szavakkal folytatódik.

A darab politikai mondandóján túl mutatja azt is, hogy bár azokban az években sok fiatal író jelentkezett drámával, mennyire nem voltak még normák, mércék a műfaj megítéléséhez. Kölcsey, Bajza és Vörösmarty is foglalkoztak dramaturgiai kérdésekkel, de gondolataik nem mentek át a köztudatba. Erdélyi dramaturgiai cikkei pedig meg sem jelenhettek. Darabjának másik tanulsága, hogy az írók milyen bátran, szinte vakmerően, alaposabb felkészülés, történeti tanulmányok nélkül vágtak bele egy-egy drámai írásba, szinte hályogkovács módjára dolgoztak. Így tett Erdélyi is, aki, mint arra már korábban utaltunk, Kazinczy Gábornak írta, hogy „egy személyben” végzett mindent a darab körül. Ha végzett volna előtanulmányokat, akkor nem tudta volna ilyen rövid idő alatt megírni művét.

Erdélyi János még két színművet írt. Az 1840-es évek elején készült el *Nápolyi Endre* című színműve, ugyancsak jambusokban, amely nagyobb színműírói erényekkel jeleskedik. Harmadikként írta 1851-ben *A velencei hölgyet*, amelyet a Nemzeti Színház mutatott be. Nem volt siker, bár nyelvezetét dicsérték. Darabjai közül első drámája érdemel figyelmet, amely hű tükre korának, és amelyben az elkötelezetten politikázó ifjú író korához szól.

RATZKY RITA

Hatalom és szerelem

Széchy Mária és Wesselényi Ferenc története a magyar epikában

Marsot és Venust, a háború istenét és a szerelem istennőjét (görög elődjük – megfelelőjük: Arész és Aphrodité) mitológiai összetartozásuk miatt gyakorta ábrázolják együtt a képzőművészet történetében az ókortól a barokkig. A görög mitológiában külön isten volt az öldöklő harcra és a győzelmes háborúkra (ez utóbbi Athéné személyében), míg a latin mitológiában mindkettőt Mars testesítette meg, aki a maga világában sokkal nagyobb tekintéllyel bírt; mint Arész, Jupiter után a második legtekintélyesebb isten volt. Venusnak egyik közös gyermeke Marssal: Ámor (görög nevén Érosz). Mars (korábbi) feleségéről csak annyit tudunk, hogy a hadisten rablással jutott hozzá. A szerelem isteni alakban való megjelenítése is kettős arcot vesz fel a mitológiában és az antik hagyományokat újra aktivizáló irodalmi ábrázolásokban. Venus istenasszony szerepe a dolog természetének boldogító voltára korlátozódik, de Cupidó szerepe már korántsem egyértelmű. Gyöngyösi megfogalmazásában a csalárd jelzöt kapja, de valóban megalkották a „rút háborúkra” asszociálót, a legyőzetést önmagáért célzó, a szerelem kegyetlenségét, a szenvedély romboló voltát megtestesítő istent is. Ennek is megvan a női képe Diána személyében, lényege a vadászat, és annak műszavai fejezik ki a szerelem, az erotika csapdáit, áldozatait. A szerelem erdejében el lehet tévedni, ennek kedves-játékos kifejezése Shakespeare *Szentivánéji álma*, groteszk ábrázolása többek között Dante vízióiban található meg, de ilyen világot ír le Petőfi *A szerelem országában*.

A korábbi szakirodalomra hivatkozva egy nagyon érdekes előadás¹ és még inkább a mögötte rejlő elmélyült kutatás szembeállította egymással 17. századi költészetünk két legkiemelkedőbb alkotó személyiségét, Zrínyi Miklóst és Gyöngyösi Istvánt, Mars és Venus mitológiai toposzának használatát illetően. Zrínyi életművéhez egyértelműen Marsot, Gyöngyösihez pedig Venust kapcsolták. Mindkettőnél előfordul a másik isten is, de alárendelt szerepben. Ezt a képet árnyalja dolgozatunk alapkonceptiója: az Ovidiusra visszavezethető allegorikus beszéd – a nő éppúgy ostrom tárgya, mint egy vár, a két isten szerepét tehát egyértelműen összekapcsoljuk Gyöngyösi esetében is.

Az emberiség történetében periodikusan ismétlődő háborúk, de főképpen a hódító, a gyarmatosító küzdelmek velejárója volt a fogolyejtés. Egy nép leigázásának legteljesebb

kifejezése, hogy a győztes erőszakot tesz a vesztes lányain, asszonyain. (Ez beletartozott a győzelem utáni „engedélyezett” szabad rablás körébe.) Ennek megjelenítése a mondákban, de a szépirodalmi művekben is, hogy a vezér a legyőzött nép királyának lányát vagy fiát beházasítja a maga családjába. Így szerez magának feleséget a csodaszarvas legenda szerint Hunor és Magyar, Árpád fejedelem fiának van kiszemelve a bolgár vezér lánya, Etelkának pedig, akiről Dugonics András regényében megtudjuk, hogy ugyancsak fejedelmi vér (Árpád fiának, Zoltánnak az ikertestvére), a bolgár fejedelem fia. És sorolhatnánk a példákat a romantika kori magyar románcokból és balladákából egyaránt, amint azt tette Zentai Mária egy 19. százados vetésforgó előadásában, ha jól emlékszem, Nyíregyházán. A háború menetében a győzelem betetőzését jelenti a szexuális birtoklás. Ennek a régi történetnek kifejezése konkrét és szimbolikus értelemben egyaránt a Széchy Mária-történet is. Valóságos történelmi esemény az alapja: a várvédő özvegy Bethlen Istvánné, I. Rákóczi György, a pártütő híve harc nélkül átadja Murány várát és mellesleg a kezét, a Habsburg-hű, Ferdinánd-párti Wesselényi Ferencnek. A történet a következő művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, retorikai-poétikai témák felvetésére ad lehetőséget Gyöngyösi István, Arany János, Petőfi Sándor, Tompa Mihály epikai műveiben:

1. az *amazon* mint nemének elfajzott képviselője (a görög mitológiában Arésztől eredeztették magukat), aki megtagadja eredendő női hivatását, majd a természet ráébreszti valódi szerepére – amit Arany János így fogalmaz: „Nem teremtvé másért, mint, hogy készakarva / Meggyőztes legyen legszebb diadala”.

2. a *várostrom* toposza, amely egy hölgy szívének megnyerése egyben, toposza, tehát egy heroikus cél megvalósítása a szerelem eszközével, a szív és a kéz megnyerésével, a házasság szentségével megerősítve. A nő meghódítása ugyanolyan stratégiát és taktikát igényel, mint egy háború megnyerése. Ez ovidiusi gondolat, amit Petőfi szerelmi ciklusait elemző tanulmányaimban már felvettem,² és amit már Gyöngyösi István kapcsán régóta kutat a 17. századdal foglalkozó szakirodalom (a forrás Kazinczy és lásd még Nagy László, Komlovszki Tibor, Baróti Dezső, Agárdi Péter és mások írásait). A hasonló stratégia és taktika pedig hasonló lexikát és frazeológiát eredményez.

3. a reneszánszban, majd a barokkot követő rokokóban a szerelem mint érték a hősiesség mellé emelkedik a világképben. Ezt szívesen követi a romantika is. Gyöngyösinél: „Két hasonló dolog: szerelem, s vitézség, / Kiket egyaránt ér mind jó, s-mind veszteség, / Vénus és Márs között van régi szövetség, / Az miként tanított errül a régiség.”

4. egy árulás történetének pszichológiai feloldása

5. érdeklődés és szerelem/erotika

6. líra az epikában, epika a lírában: műnem-történet.

1 CSATLÓS Ágnes–FORGÁCS Nóra King–KISS Anna Edit–RÓNA Csilla, *Masrs és Vénusz toposza XVII. századi költészetünkben*, Irodalomismeret, 2004, 1–2, 88–91.

2 RATZKY RITA, *Petőfi Sándor szerelmi költészete 1845 előtt* = R. R., „De méreg a dal édes méze”, Bp., 1996, 12–24.

Az első feldolgozás érdeme Gyöngyösi Istváné, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus*. A Gyöngyösi-életmű értékelése sok vitát váltott ki az irodalomtörténetben. A kezdeti, hatásában legkevesebb félévszázadig tartó elmarasztalást Kazinczy sommás ítélete vonja maga után, amint azt Jankovics József alapos recepciótörténeti munkájából megtudhatjuk.³ A költők (Kölceseyt leszámítva) igazságosabbak voltak hozzá, Arany János, mint majd látjuk, felszínre hozza valódi értékeit, és így foglalja össze jelentőségét: „[...] valahányszor a magyar költészet és nyelv odajut, hogy idegen befolyástól lesz szüksége menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez”.⁴ Radnóti Miklós rádióelőadásában különösen költői nyelvét értékeli: „Kiváló művésze a költői nyelvnek, stílusújító, szokat rövidít, régi népi és tájszavakkal gazdagítja az irodalmi nyelvet. Stílusművészetének nincsenek előzményei irodalmunkban. Verselési készsége meglepő, zenei érzéke hibátlan. Ő fedezi fel a kéttagú rímet, mely Gyöngyösiig nem volt igénye költőinknek, de nem ritka rímei közt a háromtagú összecsengés sem. Ritmus szempontjából nézve művészetét, lényeges újítást tapasztalunk: az értelmi szakasz egybeesik nála a zeneivel.”⁵

A Gyöngyösi-recepció több száz éve axiológiai jellegű volt, az egy Kibédi Varga Áron kivételével senki sem végzett alaposabb retorikai és/vagy poétikai vizsgálatokat.⁶ Ebben az értelemben újszerű Dobolán Katalin 2004-es sárospataki előadása⁷ (*A szerelem költői* című Balassi- és Gyöngyösi-konferencián), amelyben a Gyöngyösi szövegek érdekes sajátosságára hívja fel a figyelmet: az allegorikus figurák, mitológiai történetek, elvont fogalmak dichotomikus használatát, a bináris oppozíciókban való gondolkodást. Maga a téma is ilyen: háború és szerelem.

A Széchy Mária-téma 19. századi újra feldolgozásaihoz a Kisfaludy Társaság pályázata adott ösztönzést.⁸ A három nagy költő és epikus nem küldte be a pályázatra szánt művét, Szász Károly azonban igen, de az ő művének szövege nem őrződött meg, mint sikertelen pályamű, nem jelent meg nyomtatásban. Újabban foglalkozott a téma német nyelvű

3 JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus – avagy a porából megéledett fénix* = J. J., *Ex Occidente...*, Bp., 1999, Balassi Kiadó, 60–73.

4 Idézi Radnóti Miklós rádióelőadásában Gyöngyösi *Márssal társalkodó Murányi Vénuszáról*, RADNÓTI Miklós *Művei*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 943–951, különösen 950. – Eredeti lelőhely: ARANY János, *Gyöngyösi István* = AJÖM XI, Prózai művek, 2, sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968.

5 RADNÓTI, 950.

6 KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István műfaji világa)*, Irodalomtörténet, 1983.

7 DOBOLÁN Katalin: *Allegorikus szerkezet a Murányi Vénusban* = *A szó élete*, szerk. SZITÁR Katalin, Bp., 2004, 268–276.

8 Idézi a pályázati kiírás kéziratosa részletét RUTTKAY Veronika, *Gyöngyösi „Murányi Vénus-ának nyomai Arany, Petőfi és Tompa elbeszélő költeményében*, Irodalomismeret, 1999, 1–2, 112.

feldolgozásaival, részben újabb művekre is bukkanva Sárdi Margit.⁹ Jómagam is, a cím ígéretéhez híven elsősorban a három 19. századi magyar nyelvű epikus műre koncentrálok, de míg Ruttkay Veronika elsősorban a Gyöngyösi-allúziókra figyelt, és így főként Arany János munkát elemezte, engem inkább az antik toposzok nyomai és az epikai művek érveléstechnikája érdekel.

Petőfi és Tompa 1847 júliusában meglátogatják Murány várát, hogy adatokat szerezzenek tervezett epikai művükhöz, amelyre a Kisfaludy Társaság az év tavaszán hirdette meg pályázatát. A kirándulásról Petőfi beszámol az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című munkájában. Ezúttal nem a két barát egyre romló kapcsolata miatt érdekes ez, hanem az azonos témához gyűjtött személyes élmények ténye miatt. A murányi várterem bejáratának fa ajtajára mindketten kézjegyüket tették, és a 20. század elején ezt a darab ajtórészt mint relikviát begyűjtötte a Petőfi Társaság (PIM, ltsz. R 62.261). Petőfi írja Arany Jánosnak: „Meglásd, Tompát a versenyzés öli meg; ő velem akar mindenáron futtatni; adja Isten, hogy elhagyjon, de attól tartok, hogy megszakad.” Tompa fájdalmasan hallja Petőfinek e kifakadását, s feltárja az egész ügyet közös jó barátjuk, Arany János előtt. Ő Adorján Boldizsárnak tett egy-két megjegyzést a Petőfi *Széchy Mária*jára, melyek aztán túlozva s tán elferdítve jutnak Petőfi fülébe. „Én – írja Tompa Arany Jánosnak 1848. február 7-én – futni akarok magam, futtatni senkivel. Azonban ha azon ügyekeztem, hogy mindig jobbat és tökéletesebbet akarok adni, ha azon gyönyörű dolgokhoz, miket Petőfi írt, hasonlót igyekszem csinálni, futtatás: úgy igenis futtatni akarok nemcsak Petőfivel, hanem mindazokkal, kiknek csak egyetlen versét is szépnek láttam életemben.”

Petőfi és Arany 1847 nyarán megvitatja a történet feldolgozásának lehetőségeit, Arany egy kicsit bizonytalan, amint az Szilágyi Istvánnak írott leveléből kiderül, minthogy hasonlóan gondolkoznak a témáról: „Az én alapeszmémet: isten a némbert szerelemre teremtette, Petőfi praeripialta. Mindketten megleltük az egyetlen archimedesi pontot, melyből Szécsi Máriaát művészileg felfogni lehet és kell.” (1848. jan. 27.)¹⁰ Petőfinek pedig a következő sorokat küldi: „[...] nálam a kifejtés mégis különböző. – végre ... az ir-modor sem az, ami nálad, az enyém inkább a népies felé hajolván s elbeszélő folyamu levén, míg a tied balladai gyorsasággal nyargal a cselekvényeken.” (1848. jan. 8.)¹¹ Ugyanebben a levélben ír Arany Tompa művéről Petőfinek: „[...] az ő Máriaájában a felfogás is szerintem igen áldatlan. Ha pozitív törvény, a lélek és szív törvényeivel hozatik összeütközésbe, mint Tompánál eskü és szerelem (nálunk csak önkénytesen felkarolt pártérdek és önkénytelenül támadó szerelem – férfiaszkodás és nőiség hozatik küszdésbe, az utolsó győz, győznie kell, a cél el van érve, tehát semmi tragikus vég, sőt triumphus) ott ha az utolsók győznek tragikus vég kell. Úgy de itt, a történet ellenére, csak nem csinálhatott tragicus

9 SÁRDI Margit, *Széchy Máriaék Bécsben*, kéziratban. Köszönöm szépen, hogy betekintést nyervehettem a megjelenés alatt álló munkába.

10 AJÖM, XV, Levelezés I, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., 1975, 172.

11 PSÖM, VII, Levelezés, sajtó alá rend. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Bp., 1964, 123.

véget, mert tudva van, hogy Szécsi Mária, a lánglelkű nő, kinek nem kis része lehetett Veselényi conjuratióban, túlélte férjét, s végre is Bécsben a szabadság ügye áldozatául halt meg, tehát a legszebb halállal, mi azon időben honleánynak juthatott. Kár volt tehát avval az esküszegés historiával, akarni bepiszkolni a nem mindennapi jellemet. Na meg a kidolgozás hozzá. 'Mille die versus'-nak is gyarló."¹²

1. Az amazon megjelenítése Aranyánál és Petőfinél nem taszító, sőt inkább a nőiességét a páncélban is megőrző szépség áll előttünk, a leírások azonban, amelyek megjelenítik, narrátori szövegek, nem pedig a férfi főszereplő passzusai.

Arany:

Sisak fedte fejét, szép aranyos sisak,
Róla háromszinü tollak lobogtanak,
Magos bokor tollak hajlongván kevélyen,
Mint sugár jegenyék a tolongó szélen.

Gömbölyű vállait és karcsu derekát
Kékellő zománcos páncél övezte át,
Mellén vert ezüsttel gazdagon borítva
S két kisdud halommá vala domborítva.

Csípejéig nyult a páncél, attól fogva
Földig ért tengerzöld nehéz bársony szoknya
Nehéz már magában a nagybecsü kelme,
Nehezebb, arannyal pazarul terhelve.

Petőfi:

Szava, mint pacsírta éneke, úgy hangzik,
Mert Szécsi Mária volt a vezér maga,
Vagy talán leesett a hajnal csillaga?

Pej paripa tombolt prüszögött alatta,
Békétlenül vágván szájában a vasat;
Oldalán aranyos kardját csattogtatta,
Keblen acélpáncél, fején acélsisak.
Fényes volt páncéla, sisakja, szablyája
De legfényesebb volt szeme két gyémántja.

12 Uo., 123.

Az amazonsággal kapcsolatos idegenkedést, a degradálását a női vitézségnek, a természetnek ellentmondó viselkedésnek kijáró nevetségessé tétel Wesselényi szólamában jelenik meg. Ekkor Máriát még nem is látta, és így van ez Aranynál és Petőfinél egyaránt:

Arany:

Egy néember, egy özvegy, egy hósködő asszony,
Aki páncélt hordoz, hogy kacajt támasszon,
Aki gyáva kézzel nyúl hadi szerszámhoz,
S katonásdit játszó gyermeket utánoz?

Hős asszony! asszonyhős! Neme kinövése,
A csodás természet méla tévedése;
Férfi, aki tűt fog, vagy guzsalyát őrzi,
Tükörét bámulja és magát kendőzi.

A kérdőjel annak szól, hogy ki az a méltatlan porszem, aki a nagy Wesselényi hadainak ellent mer állni.

Petőfinél egyenesen kevéssé lovagias dührohamokra vezet a női várkapitány léte és ellenállása:

Ördög és boszorkány, még csak ez volt hátra,
Hogy fejkötő ellen szögezzem ágyumat,
Rátalálok lépni, jó asszony pártádra,
S majd pártáddal együtt fejed is leszakad
Tán üres a konyhád, nincs mit kotyvasztanod,
Hogy főzőkanál helytt most a kardot fogod

Sohasem hallotta ez asszony híretem?
Veselényi hírét, hogy így ki mer kötni?...
Holnap halvány lesz a hajnal, mert elijed,
Olyan ágyudörgés miatt fog ébredni,
S mire ő elszalad és a nap föltámad,
Murány égő romján gyujtom meg pipámat.

Széchy Máriában ellenszenves nőfigurát alkot Tompa, benne van a puritán református erkölcsi kódexet szeme előtt tartó ember minden idegenkedése a férfimunkát végző asszonytól.

A triumvirátus (Petőfi, Arany, Tompa) feldolgozása előtt, amely eredetileg a Kisfaludy Társaság pályázatára készült, s végül egyikük sem nyújtotta be a maga munkáját, létezett már Kisfaludy Károly drámája, *Szécsi Mária vagy Murány ostromlása*, amelynek alap-

eszméje a férfias nő szereptévesztése, majd átalakulása volt. Arany Petőfihez írott levelében, amelyben egyedül helyesnek a maguk nézőpontját tartja (azaz a sajátját és Petőfiét), nem említi ezt az előzményt, kérdés, hogy egyáltalán ismerték-e?

2. Argumentáció. A várostrom és egy szeretett hölgy bevételének közös aktusa antik mitológiai hagyományra megy vissza. A görög istentörténeteket Ovidius *Átváltozások* című műve őrizte meg a kulturális örökség számára.

Gyöngyösinél Mars és Venus kettős segítségére van szükség a vár bevételéhez. Az első randevún kezdi meg Wesselényi a szerelem felől, de a harci eredmény érdekében Mária meggyőzését. III. Ferdinánd, a császár és király iránti hűségre figyelmezteti a várkapitány asszonyt, hiszen ősei, a Széchyek is a császári háztól kapták a birtokukat. A két egymással szemben álló párthoz tartozó szerelmes ki van szolgáltatva egymásnak mint ellenfél. Wesselényi tréfásan figyelmezteti Máriát, hogy túsul is ejthetné, amivel nagyban növelné esélyeit a várra. Mária pedig a várba kötélhágcsón (mint egy szerető) érkező Wesselényit a többi várvédőnek szóló, de egy időre a férfit is félrevezető gesztussal elfoghatja. Wesselényi folytatva érvelését, Széchy Máriának házasságot ígér, ami egyben kölcsönös birtoklását is jelenti az objektumnak, ha átadja a várat. Mária válasza: a házasság Isten végzése, de az egymást kölcsönösen szeretőknak Isten megadja, amit óhajtanak. A Wesselényi által küldött ajándékokra egy hajfűrtöt ad szerelmi zálogul, a férfi ajándékaiban mindig van utalás Marsra is.

Aranyánál Wesselényi célja ugyancsak Murány bevétele, ezt nem érheti el kis számú csapatával, a meredek sziklafal is nehezíti a feladatát, Rákóczi erdélyi seregei Illésházi vezetésével már úton vannak Széchy Mária megsegítésére. Szükség van a szexuális hadjáratra is. Erre építi ostroma stratégiáját. Gazdag ajándékot küld a várúrnőnek, ravaszat, olyat, amellyel Széchy Mária szerepét látszólag erősíti, helyben hagyja: almásszürke, hatod fű paripákat, vérpiros páncélt, sisakot meg kardot, de a legcselebb egy ezüst kis óra „Hátul a hadistent képezi tartója / Szerelem-istennőt fedve paizsával.../ Az óramutató annak paizsán van.” Az óra a legteljesebb célzás Mars és Venus összeláncolására, összetartozására, arra, hogy csak ő nyújthat neki védelmet. Hogy csak együtt hajthatják igájukba az időt. Széchy Mária ragyogó szemmel fogadja az ajándékot. Nézzük Wesselényi stratégiájának további elemeit. A küldönc után álruhában ő maga megy a várba „üzennettel”. Érveléstechnikájának lépcsőfokai a következők: először maga beszél, az **előszó**, amivel hatni akar.

- Szécsi Györgyöt, Mária apját jelöli meg mint mesterét a hadi tudományokban
- fájjalja halálát, a bajnok lány apja feladatait viszi tovább, az apa–lány kapcsolat érzelmi töltetét igyekszik a maga hasznára fordítani
- figyelmezteti Máriát, hogy letért az apai útról. Szécsi György először ugyancsak mellékösvényre keveredett, Bocskait támogatta, majd visszatért törvényes uralkodójához.
- tán bizony az apját tartja Mária árulónak. Az érzelmi zsarolás eszközét veti be Wesselényi

– a Ferdinánd-párt is „a nemzet, vélemény, vallás szabadságát” akarja, mondja, Wesselényi. A törvényhozás által kell segíteni a bajon, nem a pártütéssel, hangzik az ősi érv

– az özvegy Wesselényi első felesége halála előtt Széchy Máriát ajánlotta férje figyelmébe, akit el tudna fogadni férje mellett utódjául. Ez a momentum Jókai drámájában is megvan, mi most csak az epikai műveket vizsgáljuk figyelmesebben.

Az előszó után a **levél** következik. Wesselényi álruhás távozásakor levelet ad át a vár úrnőjének, ezt a dolog természetéből adódóan már előre megírta, amikor Máriát még nem is látta. Ezt Mária is tudja. Az átadás pillanatában sejteti, hogy ő volt a vezér, a megjelentetés hatására épít. Ovidius is megirigyelné, akinek, ugye, könyve van a Szerelem művészetéről, ahol mindezek a stratégiai és taktikai mozzanatok, továbbá kommentálásuk mindenki okulására le vannak írva.

– Mi van a levélben? Ezt később tudjuk meg: mind Arany, mind Petőfi zseniálisan tudja, hogy mi a késleltetés retorikai szerepe. Hatását látjuk a levélnek: Aranynál Mária a levelet olvasva elpirul, széttépi az írást, széthajigálja a darabjait. Kádas, öreg vitéze segít neki, figyelmezteti örült cselekedetére, összeszedi, elolvassa a fecniket, visszaadja Máriának.

– Mária tűzbe veti a levelet, majd kikapja belőle, Kádással olvastatja föl. Mindezekből kiderül, hogy előbb Wesselényi ajándéka, majd Wesselényi levele betalált Mária szívébe.

– a levél érvelése: udvarló levél, így hadüzenet. Amazon szépségét, istennői alakját (Mars vagy Venus most nem is tudjuk!) dicséri, mind női, mind férfi erényeit kiválóan tartja (biztosra megy Wesselényi, módszere a kábítás!)

– a csúcspont: tűzze ki a fejér lobogót Széchy Mária

Wesselényi stratégiájának hatása: Mária átlát Wesselényi „Jó haszon fejébe csinált érzelmeim.” Ez a téma már átmegy az érdek és szerelem tematikába. Felháborodik, így hangzik Széchy Mária szólama:

Vagy nem ember a nő' folytatá gerjedve,
'Hogy törvényét szabja férfi kénye, kedve?
Hogy, mikép a kisdéd, járjon vezetéken?
Szabad akarata megnyügözve légyen?

Ki adá a jogot, büszke férfiak ti!
A cselekvéstől minket letiltani,
S arra kárhozhatni ártatlan fejünket,
Hogy türebben leljük minden erényünket?

Széchy Mária mindenestre érzi, hogy Wesselényiben összekeveredik Murány birtoklásának ószinte vágya és az ő iránti előre kigondolt szerelme.

De hová lett a történelem, pontosabban a politika, a kis ország nagy gondja. Itt és most talán a romantikusokat ez nem érdekli? A tanácsadók, az öregek alakjában sűrűsödik össze mindkét oldal katonai terve.

Széchy Mária részéről Kádas Márton az, aki próbál a várkapitány asszonyra hatni. Halljuk az ő szólamát, amely érveit fogalmazza meg a Murány megtartása mellett

– gyermekkora óta ismeri Máriát, a hölgy nem „házi boldog unalomra” vágyott, hanem hősi, azaz vitézi módra élni

– eddig megvetette a hódoló szerelmet, Bethlen Istvánt is csak az apja kérésére fogadta el férjének

– most, hogy férje halála után újra szabad, miért venne újra igát a nyakába?

– Kádas csak a végén hozza szóba a számára legfontosabbat, Mária Murány átadásával pártját gyengítené

Széchy Mária stratégiája és taktikája

– Wesselényi levelére (amelynek konklúziója a fehér lobogó) szerelmes levéllel válaszol. Nem tudjuk, mi van a levélben, nem tudjuk, milyen rajta a pecsét színe. Éjféle randevúra hívja Wesselényit, nem derül ki belőle a vár sorsára vonatkozóan semmi. Méltó válasz a kihívásra! Arany János, a mezővárosi nótárius, pontosan érti az emberi lelkeket, női-férfi hiúságok minden árnyalatát zseniálisan érti. Széchy Mária apróra megrágja magában Wesselényi levelének minden részletét, fél a nevetségességtől, fél az érzelmi kiszolgáltatottságtól.

– A szerelmi légyottra a kötélhágcson a várba érkező Wesselényit a célba érkezése után elfogatja.

– Kádas tanácsára kezét ígéri Wesselényinek, ha az átáll Rákócziék oldalára.

– Wesselényi most már csapdában van: fogságban is és a szerelem rabságában is. A politikai hűséget, a vérpadot választja. Széchy Máriát megsértett szemérme, jobbja visszautasításának sérelme nőies bosszúra sarkallja: a vérpadra szánt Wesselényi előtt női szépségének teljes pompájában jelenik meg.

A megoldás. Az árulást Széchy Mária követi el, egy férfi nem szegheti meg adott szavát, egy nő, igen. Széchy Mária utolsó szövege cserben hagyott vezérének így szól: „Most legyőzeténk, de csak azért hódolunk, / Hogy biztosabb legyen *egykor* diadalmunk.” Homályos a szöveg, abban a pillanatban nincs is semmi hitele.

3. Az átváltozás. Petőfinél Wesselényi levelének és a szerelemnek hatására Széchy Máriában azonnal megindult a metamorfózis, a költő először ezt írja le, utána tudjuk meg a levél tartalmát, ez a késleltető effektus, mint láttuk, Aranynál is megvan. Mik a változás látható jelei? A várúrnő ledobálja magáról foglalkozásának férfias attribútumait: a pán-

célt, a sisakot stb. „hogy könnyebb, szabadabb lélegzetet vegyen” – hangzik a tömör költői összefoglaló. Itt a metamorfózisban a romantika ellentétezésre irányuló hajlama erőteljesen megnyilvánul. Minden művelődéstörténeti korszak a maga ízlésére hasonítja ezt az ókori irodalomban, sőt már a folklórban létező alakzatot. „Marsból Vénus termett. Igy változik által / A haragos vihar bágyadt fúvalommá, / Igy változik át, mely gyújtott sugarával, / A tüzes nap, enyhe szelíd alkonyattá. / És a szem, mely elébb villámot lövelt szét, / Arca két rózsáját harmattal fűröszte.” Az első mondat logikai rendje: a kemény princípiumból lággyá alakulás megmarad a szakaszban végig, a mondatrészek szokásos sorrendje azonban megváltozik. Az állítmány előre kerül, majd először az alany és a jelzős eredményhatározó következik, másodjára előre veti az alany mellékmondatát, és csak utána jön az alany, majd a jelzős eredményhatározó, végezetül elől az alany, utána az alanyi mellékmondat, majd egy mellérendelés. Igényes szerkesztés, a költő távol van már a népdalok változatlan szerkezetű halmozásaitól. Újabb narratív forma az elbeszélő költeményben a beidézett levél- szöveg. A történetmondó a szöveget lángoló szavúnak aposztrofálja. Hatásának bemutatása elől látszólag kitér, ezekkel a finoman ironikus szavakkal: „De ki írná le azt, leírni ki tudná: / Mi volt és mi nem volt Mária szívében, / Amidőn szemeit e sorokon tartá?” A kitérés azonban csak történetmondói fogás, hiszen végül is elmondja, hogyan hatott Máriára a levél. Petőfinél Wesselényi nem kéri a levélben a vár feladását. A vezért is teljesen kifordítja a szerelem magából: „Ez asszony boszorkány, ugy megbüvölt-bájolt!” A hős álmatlan éjszakáján gondolkodik szerelméről. Petőfi újra él a belső beszéd technikájával, mintha a történetmondó számára a férfi szólam volna az érdekesebb. Mária gondolatait is közvetíti olykor a narrátor, például, amikor Wesselényi visszautasítja a föltétel teljesítését. Mária akkor bevallja magának, hogy ezt várta a férfitől. Általában azonban a női szólam inkább hangosan nyilvánul meg. Petőfinél a szerelem romantikus és biedermeier képe montírozódik egybe, nem történeti epikát ír, hanem mondjuk, románcot.

Szerelem, szerelem, te kedves szép vendég,
Itt vagy végre, itt de nem átkozlak-e meg,
Hogy álmaiból e lelket fölserkentéd,
Hogy megmozdítottad gránitkő-szívemet?
Ha hidegen felel a forró levélre,
Őrülés, ne vezess örvényed szélére!

Mennysország és vérpad egymás mellett a romantikus Széchy Mária-olvasatnak jutalomjáték, amit a történet kínál. Wesselényi Ferenc szerelmi vallomásában a Júlia-szerelem jól ismert frazeológiája visszhangzik:

Reszket a szívem, de nem mint rózsafa,
Mely fölött elsuhant az esti fuvalom;
Reszket a szívem, mint kárpáti szikla, ha
Földindulás tör át alatta szilajon.
Bástyás az én szívem; nagy szenvedély kellett,
Hogy meghódíthassa e páncélos keblet.

A romantika szerelmi világképe ez. A szerelem többet ér az életnél, de a szerelemnél is többet ér a becsület: ez hangzik a petőfis Murányi Vénusban: Wesselényi Ferenc nem lehet árulóvá, Széchy Mária, úgy látszik, genetikailag igen. „Mert csak szerep s nem más az asszonyvitézség, / Elhagyom a csata térét, a színpadot; / A kardot, a páncélt nem nekünk készíték, / Szégyenlem, hogy vele kezem kontárkodott. / Fölveszlek, szerelem eldobott rózsája, / Asszonyok fegyvere, királyi pálcája!” Széchy Mária nem is becsülné igazán Wesselényit, ha átállna hozzá. De mi lehet közben a saját lelkével? („Ha már egyikünknek meg kell szegni hitét, / Én szegem meg, legyen sértetlen a tiéd.” A szerelem áldozata tehát Széchy Mária, különösségét, egyediségét ajánlotta fel a szerelem oltárán. Mint tette azt halhatatlanságának, tündérségének levetkezésével Vörösmarty Tündéje. A szerelem áldozata lett, hogy Wesselényi ne legyen a szerelem bolondja.

4. Az árulás. Gyöngyösi István egészen kihagyja történetéből az esküszegés momentumát, nála a Wesselényi–Széchy-pár létrejötte a két ellenséges politikai tábor örvendetes közeledését jelenti, amely véget vet a magyarok közti egyenetlenségeknek, amelyek a haza történelmi balszerencséjének okozói, amint az Farkas András és a dédunoka Zrínyi óta elterjedt a magyar művelődés történetében.¹³

Tompa Mihály a kislelkes várromantika kliséi szerint írta meg a történetet. A *rendületlen* sziklán álló büszke vár az *eskütörés* súlya alatt omladékká lett. A moralitás a központi kategóriája Tompa regéjének, az új pár boldogsága nem is lehet valódi, mert mindkettő részéről becsstelenségre épült. Gyöngyösi műfaja, amint az Kibédi Varga Áron tanulmányában¹⁴ alapos bizonyítást nyer, a dicsőítő ének, Tompáé a tájban éktelenkedő romokon, a pusztulás okán töprengő, abban Isten büntetését kereső, a közvéleményt képviselő, és annak egy egyházi műfajhoz közel álló formájára visszautaló moralitás a poétikai neve.

Az árulást a várkapitány asszony követte el, Tompa megvetése kíséri az egész történet elmondása folyamán, sőt ezt a megvetést az egész női nemre kiterjeszti.¹⁵ Pusztulásra ítelt a vár, mert asszony kezében volt az irányítás pálcája:

13 KÁRPÁTI Károly, *A murányi Vénus*, Koszoru, IV. köt, 1880, 431–447, kül. 432.

14 KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)*, Irodalomtörténet, 1983, 3, 545–591.

15 JESZENSZKY István, *Széchy Mária a magyar irodalomban*, Bp., 1896, 22.

Hát a magasságban, a tiszta légben fennt,
Még ott sem volt ember előtt az eskü szent?
Nem! Mert ki azt még a menyben is megrontja:
Asszony kezében volt Murány várnak gondja.

Petőfinél az esküszegés Széchy Mária számára nem olyan könnyű feladat, mint Tompánál. Kétszer is próbálkozik: először kéri Wesselényit, hogy álljon át Rákóczi oldalára, akkor elnyeri az ő kezét, másodszer pedig vérpaddal fenyegeti, amikor ő egyedül éjszaka megjelenik az ellenséges várban randevúzni. Wesselényinek egyik esetben sincs esze ágában sem, hogy megváltoztassa politikai nézeteit. Tompa Máriája tehát egy, az elveit az érzelmeiért nagyon hamar feladó nő. Egy dologban biztosan igaza volt a Tompa-féle feldolgozásnak: nála az esküvői ünnepi lakoma szomorú hangulatú, nem örül az új pár sem, esküszegésre nem lehet boldogságot építeni. Érdekes, hogy a 19. századi művekben mennyire fontos az árulás megítélése, Tompa vagy Petőfi műve esztétikai sikerességének vagy sikertelenségének okát kizárólag a történet adta téma tárgyalásának történelmi és korabeli történeti hitelességében vagy hiteltelenségében keresik. Önmagában a művészi megformáló erő nem számít. Vagy mégis? Mindegyik recepció Arany művét tartja a legjobbnak.

5. Érdék és szerelem. Gyöngyösi életműve egy egészében véve nem a privát életre hangolt korszakban teszi az irodalmi művek állandó témájává a szerelmet, mintegy átmenti a reneszánszból a klasszicizmusba, illetve a szentimentalizmusba.

Gyöngyösi szóban forgó munkája elfogulatlan nem lehet, hiszen 20 évvel az események után keletkezett, a kortársi pletykák még beszövik a közhangulatot a házaspárral kapcsolatban, főképpen pedig azért nem, mert Gyöngyösi Wesselényi titkára volt, a mű ajánlása a munkaadóknak szól, még ha a késői olvasó nem is köteles ezt figyelembe venni, a mű érvelési szabadságában, azaz éppen hogy a kötöttségében ez a tény azért benne van.

A szerző megjelöli témáját, amiként azt egy eposzban szokás (a többi műfajra vonatkozó megjegyzéseinket lásd a hatos pontban): „Miként Wesselényit Cupidó sebhervén”, tehát Gyöngyösi célja a maga korában (is) nagy port felvert szerelmi történet elmesélése, amely némiképpen cáfolván a címet, Wesselényi szempontjából van megírva. Az új feleség, Széchy Mária iránti lovagiasság is kötelezi a költőt, ezért irányában is apológia a mű. Gyöngyösi többször hangsúlyozza azt a körülményt, hogy Széchy Mária testvérei közül egyedül maradt III. Ferdinánd császár pártján. Hogy ez mennyire volt így, a művet és nem a történelmi szituációt elemző dolgozatnak nem kötelessége eldönteni. Erről Gyöngyösinek bizonyára más volt a véleménye, a mű írásakor, 1664-ben érezhetően erősen küzdött az asszony Rákóczi-pártiságával.

Az irodalmi mű felépítése, mert a róla szóló recepció eredményeivel ellentétben az olvasás arról győzött meg, hogy van ilyen, két témát vezet végig párhuzamos vázként, arra helyezve minden mást: egy Gyöngyösi által az antik mitológia Ovidiustól megőrzött

formája nyelvén megfogalmazott szerelemképet és Wesselényi szerelmének történetét, amelyet behálóz az érdeklődés, a cél, Murány várának elfoglalása. A vár a Gyöngyösi-opus szerint nagyon erős (bár ezt a tényt a többi feldolgozás is említi), katonai eszközökkel bevehetetlen. Ezért keres más utat. A szerkezet tehát a szerelem általános témájából ugrik át mindig Wesselényi történetére, logikailag tehát deduktív, az általánostól jut el az egyedihez.

Az első pillér: Venusnak a hatalma nagyon erős, világot mozgató erő, segítségével vették be Kártágót, általa győzött Demophón és Jáson. Az istenek tanácsa úgy dönt Venus segítsen Wesselényinek a vár bevételében a vár kapitánya, Széchy Mária szerelmének elnyerése által. Cupidó először tehát Wesselényit sebz meg. Mars pedig Wesselényi kívül maradt seregét fogja támogatni.

A második pillér: a szerelem mindenkit legyőz, Jupiter, Phaebus, Pluto egyaránt áldozatai lettek, nem lehet kivétel Wesselényi sem.

Harmadik pillér: Cupidónak kétféle házatája van (a boldogság színtere és a pusztulás), vajon melyiknek lesz lakója Wesselényi?

Negyedik pillér: a szerelem iskolája. A szem, a megpillantás a kezdete a szerelemnek. Hogyan szerethette tehát Wesselényi ismeretlenül, csak a hírből Széchy Máriát? A szerelem isteni végzés, mondja Gyöngyösi Balassitól tanulva az égi szerelmet. Pénzért nem vehető, nem csak a tökéletes emberek és nem csak a fiatalok osztályrésze. Az alkalom hozza tető alá. A szerelem nemcsak isteni, de profán eredetű is, szerencse kérdése, akár a halászat, vadászat és madarászás. Wesselényi és Mária szerelmének története: A férfit álmában éri Cupidó nyila, annak hatására megkezdődik benne az átalakulás. Máriának szerelmes levelet ír és egy órát küld ajándékba. A nőben a levél hatására indul meg az átváltozás, de őt is megsebz később Cupidó. Első randevűjük Mária szokott halászása alkalmával megy végbe.

Ötödik pillér: szerelem és vitézség összekapcsolása. A katonaélet számos kellemetlenséggel jár, gyakran éjjel támad az ellenség, sok veszéllyel jár. A szerelem is veszélyes dolog, gyakran elvész tőle az éjszaka nyugalma, az irigyek miatt is sok baj éri a szerelmes embert.

Az vitézkedőnek nem kis mestersége,
Hogy az melly strásákat állat ellensége,
Azokat el-fogja s-győzze serénsége,
Lesz nyereségérül úgy job reménsége.

Az szerelmeseknek is nem utolsó gondgya.
Annak csalásában mint lehessen modgya,
Ki vigyázásával gátoltatik dolga,
Ha ezt győzi, magát szerencsésnek mondgya.

Éjjel ütt az vitéz gyakran ellenségre,
S' véletlen csapása fordul nyereségre,
Tart az szerelmes is sokszor setétségre,
Hogy nyilván ne kelyen dolga vesztéségre.

A vitézség és a szerelem hasonló veszedelmeknek van kitéve.

Ferenccben együtt lakik most már a vitézség és a szerelem. Mária gondban van, hogyan hajtsa végre a vár feladását.

Aranyánál Wesselényinek magának jut eszébe, nem az isteneknek, mint Gyöngyösinél, hogy Mária szíve ellen indítson támadást. Az ajándékok nemcsak a nőnek szólnak, a csábítás trükkjei, de egyben zálogai annak, hogy Mária nem ejti csapdába ellenfelét. A szava ugyanis nem ér annyit, mint egy férfit. Illő tiszteletet szeretne nemének, de ezt nem kaphatja meg, mert nem igazi amazon már. Wesselényi is mint asszonyt szeretné meghódítani, tudja, hogy akkor nem tud várkapitányként viselkedni. Széchy Mária többé nem tud következetes lenni, elrendeli Kádasnál (várnagyánál) Wesselényi elfogatását, utána pedig megsziidja, amiért megtette. Női természete szerint cselekszik, vagy legalábbis úgy, ahogy egy nőről azt feltételezik. A vérpaddal való fenyegetőzéssel már nem létező hatalmát akarja éreztetni a férfival.

Mindegyik műben központi helyet foglal el Wesselényi Ferenc érdeke, de nem szólnak Széchy Mária érdekéről, mintha neki csak a szerelem állna érdekében. Radnóti Miklós már idézett rádióelőadása hívja fel a figyelmet arra, hogy a pártütő Máriának is érdekében áll elfogadni Wesselényi Miklós házassági ajánlatát, minthogy rokonai örökségére törnek, az udvar részéről fej- és jószágvesztés van kilátásban. Egyébiránt mindegyik epikai mű Wesselényi-központú, talán csak Tompáé Széchy Mária-központú a maga nagy erkölcsi ítéletében. Érdekes módon a történetet tárgyaló drámai művekben Jókai *A murányi hölgy* című vígjátékában, Dóczi Lajos *Széchy Mária* című történelmi drámájában nagyobb hangsúlyt kap Mária érdeke. Az első esetben a felébredt női hiúsága kerül a középpontba. Igaza van Jókainak: ez nagyon erős motiváció. A második említett darabban saját jóhírének visszaszerzése az érdeke, továbbá a vár tulajdonát érintő jogainak visszaszerzése sógoraival szemben.

6. A vázolt témalehetőségek közül a műnemi kérdésekről még néhány gondolat. Gyöngyösi István meg volt győződve arról, hogy epikai művet ír, de munkája mégis inkább ornamentikus líra. Nem a szerkezetében, hanem inkább a szereplői megszólalások természetében. Valahogy úgy, ahogy később Kisfaludy Sándor Himfy szerelmeiben kétféle szöveget találunk: éneket és dalt, az ének foglalja magában a kevés cselekményt előmozdító epikai mozzanatokot, a dal pedig az egész mű természetét adja. Gyakran szólalnak meg a hősök Gyöngyösinél, de szövegük inkább dal, mint beszéd, ez előbbit a líra, az utóbbit az epika belső szerkezeti jellemzőjének tartjuk ezt a sajátosságát Gyöngyösi poétikájának, Arany János költőként érzett rá a munka poétikai jellemzőire. Pél-

dául, hogy amikor Gyöngyösi párbeszédet ír, dallá olvad az elbeszélés hősei ajkán. Ezek a dalok azonban egy ősi motívumkinccsel dolgoznak, az antik irodalomban kifejlődött toposz-világ elemeit variálják, teszik a művet a szépen szólás költői lehetőségeinek szöveggyűjteményévé.

Ha azonban a szerkezetet vizsgáljuk, nincs okunk azt mondani, hogy Gyöngyösi nem eposzt ír. Ebben a véleményünkben megerősít Radnóti Miklós már idézett előadása: „A mű éposznak látszik és csakugyan átmenetet képez az események Tinódi-féle szerkesztetlen, időrendbeli elmondása és az igazi, művészileg szerkesztett éposz között.”¹⁶ Egészítsük ki a költő és esszéíró érveit. Amint azt a műfaj történetek egybehangzóan elmondják, az eposz eseménytörténete két szinten zajlik: az istenek világában és a földön, az emberek között. Egy szellemes megfogalmazás szerint, mintha az antik istenek marionett bábuként játszanának az emberekkel. Gyöngyösi művében az istenek haditanácsot tartanak, ez dönt arról, hogy Vénusz lesz az, aki segíteni fog Wesselényi Ferencnek Murány várának bevételében. Ennek a megoldásnak számos példája van az antik mitológiában. Gyöngyösi művében az új gondolat először az isteni masinéria világában fogalmazódik meg, majd mint a párhuzam éppen aktuális ága, Wesselényire, Széchy Máriára és Murány esetére van alkalmazva.

Petőfi művének narratológiája. A Széchy Mária eszmeiségében, erkölcsében a romantika által kedvelt lovagkorba visz vissza, valójában I. Rákóczi György ideje már az újkor. Petőfi számára persze már ez is a „régí világ”, ahogyan ő nevezi, a „tündérkert”, amely még átlátható eszményekkel rendelkezett: „Vitézség cserfája, szerelem rózsája!” Petőfi is ezt a hagyományt fogalmazza újra a „szabadság, szerelem” jelszavában. Ez a másokért és az önmagunkért egyszerre való lét elvének harmóniája. A téma a műben: az eszméhez való hűség és a szerelem konfliktusa a férfiemberben és a női szerepek autenticussága az asszonyemberben. Összetettebb a korábbi verses epikájában meglevőknél, valóban újkori probléma. Az első versszak, a műkezdet még inkább lírai felütésű: „Zordon, de ragyogó lovagkor!” Ez az elbeszélő/szerző hangja, amit két gondolatjel választ el a továbbiaktól. A második versszakban a történeti idő pontosabb meghatározása következik. A fő történetet egy bevezető rész vezeti fel: Széchy Mária és Rákóczi György szövetségkötése. A történetmondótól értesülünk minderről, az övé a fő szöveg a továbbiakban, a szereplők beszéde közvetett dialógusokban, idézetekben valósul meg. A történetmondó szövege tárgyilagos, de nem szenttelen. Kifejezéseivel, jelzőivel mértéktartóan értékeli a zajló eseményeket, a szereplők viselkedését („Elbámult a követ, hogyne bámult volna? / Ily kapitánnyal még sohasem volt dolga.”). Petőfi a műben alkalmazza a belső beszéd technikáját is. Wesselényi Ferenc a követ által hozott üzenetet értékelve, így töpreng magában: „Ördög és boszorkány, még csak ez volt hátra, / Hogy fejkötő ellen szögezzem ágyumát;[...] Hm fegyveres asszony! Furcsa, furcsa lehet, / Olyanformán tán,

16 RADNÓTI, *i. m.*, 945.

mint szoknyában a férfi.” Szegedy-Maszák Mihály tanulmányában részletesen leírja ezt a beszédmódot: „A fölkiáltásszerű mondatnani elemek jelenléte arra emlékeztet bennünket, hogy e beszédmódnak nincs címzettje. Tudott dolog, hogy a belső beszéd nem egyszerűen néma beszéd, de önálló nyelvi tevékenység, saját külön mondatszerkesztéssel. Gyakori benne a szórendcsere és a töredékesség – ez utóbbi főként a lélektani alanyra utaló szavak elhagyásából származhat.”¹⁷ A második versszak kezdő természeti képe a hősi magyar múlt tárgyait építi be a metaforákba: „Jött az ifjú hajnal, az ékes levente, / Ragyogó szép csillag a kócsagtoll fején, / S vállán újdonatú piros bársony mente; / így jött elé fényes diadalszeke... / Megölte az éjet, fejét vette: vére / Fölfeccsent egész a fellegek szélére.” A hajnal és az alkony ábrázolására Petőfi a királygyilkosság, kivégzés stb. véres látomásait használja. A természetleírás a következő versszakban is bravúros. A regeli köd feloszlásának ábrázolására a katonaeletről vett frazeológiát alkalmazza: ez egészen egyéni. Minden a vitézi életet szolgálja ebben a műben. Széchy Mária a vezérhez illően talpig páncélban jelenik meg. Minden csillog rajta. Wesselényi Ferencnek sem kell szégyenkeznie szépség dolgában sem. Mindkettejük külsejéből a szemet emeli ki a szerző: a nő esetében „szeme két gyémántja” jelenik meg, a férfinál: „Tüzes két szeme bátorság fáklyája”. Petőfi elbeszélő költeményeinek legfőbb erőssége a lélekrajz alkalmazása, biztos, hogy az epikus Arany e tárgyban indulása tájékán sokat tanult tőle. Itt a bátor katonaeletről a szépasszony előtt, és az amazon természetű asszony ellágyulása a „követ” külsejének hatására a lélektani fogás, ami emberré teszi e lovagi epika páncélos hőseit. Minden megvan, ami a romantikus műhöz szükséges. Wesselényi álruhában megy megnézni magának ezt a különös asszonyt, az asszony szépsége miatt szereti meg az ifjút, nem pedig, mert ő a vezér, az asszony föltételt szab, mielőtt a kezét nyújtja. A hős vállalja szerelmét, bevallja, hogy nem tudta átadni az üzenetet. Az asszony jellemének alakulását megint csak a metamorfózis eszközével formázza meg.

Tompa Mihályt nem tartják jó epikusnak,¹⁸ ahogyan Petőfit sem. Az érzelem, a szenvedély, olykor az elfogultság vezérli, ami epikai mű írásakor rossz tanácsadó. Tompa is szerepeltet egy régi szolgát és fegyvertársat Széchy Mária mellett, nála Farkas a neve, és a történetben az a funkciója, hogy régi esküjére figyelmeztesse az úrnőt, és hogy ellenálljon a várat átvenni belopakodó Wesselényinek. A szenvedélyes Tompánál a sorsa halál: a várnagy és Mária dulakodásának zajára berohanó örök megölik. Aranynál és másoknál zordonan, de békésen ünnepel az új pár az új várúr tiszteletére rendezett lakomán.

17 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatásméletről* = *Uő, Minta a szőnyegen: A műértelmezés esélyei*, Bp., 1995, 53.

18 Lásd KÁRPÁTI, *i. m.*, 441.

KULIN FERENC

Vörösmarty

(Az újvidéki Vörösmarty-szobor avatására, 2004. június 8.)

Hölgyeim és Uraim!

Azoknak a követelményeknek, melyeket a költészettan tudósai támasztottak a 19. század elején a poézissal szemben, Vörösmarty lírája nem felelt meg. A klasszicizmus esztétikája szerint az a jó és nagy költészet, ami kiragadja a lelket a durva valóságból, s a maga esz-közeivel az eszményi jónak, szépnek, igaznak és szentnek tökéletes illúzióját képes megteremteni. Vörösmarty legjobb versei ezzel szemben nem eszményekről szólnak, még kevésbé próbálnak illúziókba ringatni; sokkal inkább egy olyan embernek a végletes kedélyhullámzásait tükrözik, aki az egyén, a szűkebb közösség és az emberiség ügyének összefonódottságát hol kétségbeejtő tapasztalatként, hol pedig az üdvösség garanciájaként éli meg. A romantikus művész nem arra törekszik, hogy örökérvényű értékeket mutasson fel a lehető legtökéletesebb megformálásban, hanem hogy az emberi és a természet világot titkainak a legmélyére hatoljon, s hogy extatikussá fokozza a létezés élményét. Megismerni, megérteni és átélni mindent, amit az emberi értelem, érzékenység és erkölcsi hajlam elsajátítani képes, és kifejezni a képtelent, a végtelent és a csodát: ez az új kor, Vörösmarty korának ars poeticája.

Mik voltak azok a lételmények, melyek a 19. század első felében élő nemzedékek öntudatát és világképét formálták, s melyek hatására minden korábbi generációtól eltérő, különös szellemi karakterjegyek hordozóinak tekintették magukat? Nem kerülhetjük meg ezt a kérdést, hiszen a mából visszatekintve jól látható, nem velük kezdődik az a korszak, amely megszakít egy évezredes kulturális és politikai tradíciót, hogy valami radikálisan újnak törjön utat. A nyugati civilizáció legnagyobb horderejű modern kori fordulata lezajlik a 18. században: az ész mindenhatóságába vetett hit az egyik nemzetnél az anciéme regimet elsőprő véres forradalomban, a másiknál a felvilágosult abszolutizmus diktatórikus államformájában nyilvánul meg. A két modellben már világosan felismerhetők azok az impulzusok, melyek a következő két évszázad világtörténelmét formálják: már talajra találtak a bal- és jobboldali világmegváltó ideológiák – a kommunizmus és a nemzeti szocializmus – eszmecsírái. És mégis! A 19. századdal, s benne a romantikával valami hasonlíthatatlanul újszerű tűnik fel. A modern ember, aki saját

képességében: a rációban vélte felfedezni a történelmi fejlődés motorját, most megrendül az észelvű cselekvés kudarcait és pusztításait látván, s a történelmi létet most már nem mint a végtelen fejlődés megragadható pillanatait, hanem mint szellemi és erkölcsi kihívást, tettekkel teljesítendő feladatot, semmire és senkire át nem hárítható gondot éli meg. (Emlékezzünk: Berzsenyi még hihette, hogy „Az ész az Isten, mely minket vezet”, Vörösmarty már tudja, hogy „Istentelen frigy van közötted, ész és rossz akarat”!) A romantikus individuum – bármiként ítéli is meg esélyeit – már nem a sors áldozatának vagy kegyeltjének, hanem formálójának tekinti magát. A személyiség autonómiájának élménye pedig éppúgy lehet csodálatos mámor, mint elviselhetetlennek érzett teher.

Amikor Vörösmarty Mihály születik, Magyarországon a köztársasági mozgalmat eltipró Ferenc császár adminisztrációja gondoskodik róla, hogy a szellem szabadságát megízlelő írástudók tehernek érezzék a sorsuk iránt érzett felelősségüket. Amikor meghal, a Ferencénél is kíméletlenebb önkény szorításában sorvad a nemzet. Tulajdonképpen „békeidő” ez is, az is – mondhatnánk. De hát mit jelent ez a szó: „béke”? Vörösmarty szótárában mindenesetre különös, meghökkentő értelme van. Valaha olyan nyugalmas, biztonságos közállapotot jelölt ez a fogalom, amely harmóniát varázsolt a lelkekbe is. Költőnk azonban arra figyelmeztet, hogy kora már nem ismeri a külső és belső világunk rendjét egyszerre szabályozó törvényeket. Ami kívül szabályozottnak tűnik, az belül, a felszín alatt a rontás, a pusztulás erőinek van kitéve. Figyeljük csak: „És hosszú **béke** van s az ember / Rémitő szopora, / Talán hogy a dögvésznek egyszer / Dicsőbb legyen tora” – panaszolja *Az emberek* c. költeményben. De nem kevesebb ironia hatja át az *Országháza* c. verset sem. Íme: „Most midőn leszállt a **béke** / S a vérontó harcnak vége, / S a hazának, / Mint anyának, / Aki gyermekei körében / Áll ragyogva örömeiben, / Földerülne boldog napja: / Most fejét szenny s gyász takarja.” Emlékezzünk csak: *A Guttenberg albuma* egyik sora szerint a könyvnyomtatás feltalálójának „Méltó emlékjelt” csak „akkoron ád a világ”, ha „a szent **béke** korát nem cudarítja gyilok”, s az *Előszó* „küzdő keze” „a **béke** izzadt homlokát” törli, hogy meghozhassa „a legszebb jutalmat, / Az emberüdvöt, melyért fáradozott.” A szavak eredeti értelmének játékos kifordításáról lenne szó csupán? Netán a romantikus ironia divatjának hatása alá került volna a költő? Aligha. Vörösmarty költői nyelvhasználatának olyan sajátosságával van itt dolgunk, amely nem származtatható sem külső mintákból, sem a versírás formai kényszereiből, mert azoknál mélyebbről: történelmi tapasztalat által alakított világnézetből fakad. Talán a *Honszeretet* c. költemény fejezi ki a legpontosabban ezt a világnézetet: „Tűrj érte mindent ami bánt (ti. a hazáért!), / Kínt, szégyent és halált; / De el ne szenvedd, el ne tűrd / Véred gyalázatát. // S ne csak veszélyben légy serény, / A **béke** vészesebb, / S melyet vág álmos népeken, / Gyógyíthatlanb a seb.”

Babits mondta a *Vén cigány* és az *Előszó* apokaliptikus képeiről, úgy hatnak azok, mintha a költő átélte volna nemcsak saját korának, hanem az első világháborúnak a borzalmait is. Nos, kiegészíthetjük ezt a babitsi észrevételt: Vörösmarty olyasmit látott meg a forradalmat érlelő, s a szabadságharcot vérbe fojtó béke-korszakok természetében, ami

a mi századunknak lett igazán a jellemzője. Mintha e két évszázad minden pillanata egyre súlyosabb következményeket érlelő, feloldhatatlan konfliktusokkal volna terhes, s mintha nem lenne lényeges különbség az erőszak tombolása s a dögvészt terjesztő *hosszú béke* időszakai között. Mintha mindegy lenne, hogy pusztít-e a vas, s a kitörő vész irtóztató keze emberfejekkel lapdáz- e az égre, avagy a *vészes béke* vág-e gyógyíthatatlan sebeket az álmos népeken. De valóban mindegy-e? Vajon a költőnek melyik arca a hitelesebb? Az-é amelyik a szebbre, jobbra törekvő emberi küzdelem céltalansága miatti döbbenetet tükrözi, avagy az a másik, amelyiket felderít az emberi lét értelmébe kapaszkodó remény?

Ne siessünk válaszolni. Úgy tegyük fel előbb a kérdést: mi gyötörte a költőt, mi táplálta súlyos depresszióit, milyen felismerések vagy sejtések sugallták apokaliptikus vízióit? S ha olykor szabadulni tudott azoktól, miből merítette magával ragadó optimizmusát, minden kételyt ellillantó, sugárzó hitét? Ami az első kérdést illeti, kézenfekvőnek látszik a felelet: politikus alkatú költőről lévén szó, kedélyhullámozásai a közügyek alakulásának szinuszgörbéjét követték. Amikor a reformpolitika lendülete töretlennek látszik, megírja a *Fóti dalt* („No de se baj, másképp leszen / Ezután; / Szóval tettel majd segítsünk / A hazán. / Ha az isten úgy akarja / Mint magunk, / Szennyet rajta és bitor bűnt / Nem hagyunk.”) Ha azonban a külhoni események egy véres parasztháború tragikus perspektíváját villantják fel, miként ezt az 1846-os galíciai pórlázadás híre teszi, *Az emberek* tragikus világképe fejezi ki a költő lelkületét: „Nincsen remény, nincsen remény!” Ha van rá esély, hogy az erkölcsi felháborodás hangján hatni lehet a kortársakra, megírja az *Országházát* („Neve: szolgálj és ne láss bért. / Neve: adj pénzt és ne tudj mért. / Neve: halj meg más javáért. / Neve szégyen, neve átok: / Ezzé lett magyar hazátok.”) – mondja két évvel a forradalom előtt, s midőn elbukik a szabadságharc, az *Előszó* gyászos alaphangja („Most tél van és csend és hó és halál”), s az *Emlékkönyvbe* átkozódása érzékelteti a háborgó lélek hitehagyottságát: „Setét eszmék borítják eszemet. / Szívemben istenkáromlás lakik. / Kivánságom: vesszen ki a világ / S e földi nép a legvégső fajig. / Mi a világ nekem, ha nincs hazám? / Elkárhozott lélekkel hasztalan / Kialtozom be a nagy végtelent: / Miért én éltem, az már dúlva van.”

Az idézett versek igazolni látszanak a feltevést, mely szerint szoros összefüggés mutatható ki a Vörösmarty-líra hangulati és világnézeti karaktere, illetőleg a költő politikai közérzete között. Ennyire egyszerű lenne a művészi alkotás lélektana? Ennyire rövidre lehetne zárni a napi ügyekhez kötődő indulatainknak és a mindenség fel-feltáruuló titkaitól borzongó érzelmeinknek a kapcsolatát? Vörösmarty életművének tüzetesebb vizsgálata cáfolja ezt a látszatot. Igaz, ebben az életműben egyetlen olyan sort sem találhatunk, amely kétségbe vonná Kölcsey intelmének követhetőségét, miszerint „minden áldozat kicsiny azokhoz képest, miket a hazának kívánni joga van.” Nem kisebbiti, inkább elmélyíti ennek az érzelmi-erkölcsi elkötelezettségnek az értelmét, hogy az egész világ-mindenséget érteni és birtokolni vágyó szelleme nem zárkózik be a nemzet, a magyarság sorsproblémáiba. Pályájának első szakaszán születő nagy epikus művei, a *Zalán futása*, a *Tündérvölgy*, a *Délsziget*, *A rom*, és az azokat követő, azok bölcséleti tendenciáját

tovább vivő *Csongor és Tünde* arról tanúskodnak, hogy az egyetemesen emberit kutató szelleme: kérdésfelvetéseinek iránya és válaszainak érvényessége tökéletesen szinkronban van a romantika korának ontológiai, antropológiai és történetfilozófiai tájékozódásával. Nem a nemzeti kérdés optikáján keresztül szemléli a világot, hanem az univerzum, az emberiség történelme és a személyiség-törvények nézőpontjából keresi általában a nemzeti lét és különösen a magyar sors értelmét. És azok a válaszok, melyeket saját kérdéseire ad, már át is törik a kor uralkodó szellemi iránya, a romantika szemléleti kereteit. Az az erkölcsbölcselet, amit a *Gondolatok a könyvtárban* hirdet, amely szerint a történelem értelmetlen körforgása, s földi dolgainknak a kozmikus távlatokhoz mért jelentéktelen parányisága ellenére a mindenkori jelen és a konkrét közösség tartalmát, célt és értéket adhat az egyes ember életének, nos ez a lételmélettel összefonódó morál-filozófia már a 20. századi egzisztencialisták tanítását előlegzi.

S hogy ez az egyetemes etikai kérdés izgatja akkor is, amikor a nemzeti sorstragédia éppen a jelennek és a konkrét közösségnek a szolgálatát teszi lehetetlenné, azt lírikusi életművének csúcsa, a legszebb magyar rapszódiaiként ismert hattýúdala igazolja. Ha egy művészi alkotás klasszikus rangjának az az ismérve, hogy értékei ne halványuljanak el az idő múlásával, akkor *A vén cigány* a magyar és a világlíra egyik legnagyobb, legklasszikusabb alkotása. A kortársak nem nagyon tudtak mit kezdeni vele. Voltak, akik már nem is pusztán egy kimerült szellem nehezen érthető alkotását, hanem egy elborult kedélyű művész zavaros vízióinak és tébolyult gondolatainak elmekórtani dokumentumát látták benne. Ám amint a lassan fejlődő költői nyelvre mind érzékenyebbé váló esztétikai tudat képes volt folytonosan közelebb férkőzni Vörösmarty lírikusi zsenijéhez, a monumentális rapszódia rejtett jelentésrétegei mind mélyebbről és mélyebbről törtek a felszínre. Amit ma értünk meg belőle, talán még mindig csak töredéke a versben kódolt üzenetnek, mindenestre a legtöbb, amit az emberi kultúra, s benne a tragikus sorsú, de megújulni képes magyarság történetének tanúiként és szenvedő alanyaiként tudhatunk. Hiszen a vén cigány nemcsak maga a költő, hanem mi magunk is vagyunk. Mi vagyunk, akik a mámorban keressük tűrhetetlennek érzett terheinktől a szabadulást, s önnön magunkat bátorítjuk: „ne gondolj a gonddal.” Mi vagyunk, akik a könnyű örömek hevületében érzéki énünk féltelenségét kívánjuk, s biztatjuk magunkat: „Véred forrjon, mint az örvény árja, / Rendüljön meg a velő agyadban, / Szemed égjen mint az üstökös láng, / Húrod zengjen vésnél szilajabban”. Bennünk rejtőzködik a rombolás démona, s a mámortól kábultan mi akarunk „tanulni a zengő zivatartól, / mely nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl, / Fákat tép ki és hajókat tördel, / Életet fojt, vadat és embert öl”. És mi vagyunk, mi voltunk azok is: mi, magyarok és szerbek, franciák és oroszok, mi, valamennyien: európaiak, akiket egyszer – egyszer legalább – magával ragadott a „szent erőszak”, a „végső harc”, a véres megújulás évezredes mítoszokból kiserkent felvilágosult-jakobinus ideológiája, s akik az eredendő bűnt tagadó hitetlen lélek modern fanatizmusával lihegtük: „a múltat végképp eltörölni!” , s hogy „ez a harc lesz a végső!”, vagy ahogyan – sokkal szebben – Vörösmarty mondja: „A vak csillag, ez a nyomorú föld

/ Hadd forogjon keserű levében, / S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől / Tisztuljon meg a vihar hevében”. Igen, a kábulatba menekülő, zabolátlan düheinkkel rendet teremteni akaró, az eszkalálódó erőszaktól világmegváltást váró esendő teremtmények mi magunk vagyunk. De nem csak ilyenek: többek, jobbak is vagyunk. Szédületeinkből józanulva megrendülünk felebarátunk nyomorúságát látván. Mintha magunk is okozói lennénk, hogy „Oda lett az emberek vetése”. Csillapodván gyilkos őrzöngéseink, tétova empátiával vesszük tudomásul: „Háború van most a nagy világban, / Isten sírja reszket a szent honban.” S közben talán a tudatunk mélyén zörren a lelkiismeret: mitől is lenne odakünn másként, hiszen minden háborúság belőlünk ered. A vers utolsó két strófája a bűntől megkísértett ember megtisztulásáról, szabadulásáról szól. A vén cigány, a költő, a „mi magunk” ember előbb a tomboló erőszaktól új világot váró kollektív őrzöngés extázisának adja át magát, majd az elképzelt vihartól megriadva-megtisztulva elcsendesíti lelkének romlásra-rontásra csábító szirénhangjait. S ebben a csendben érti meg, hogy csak akkor lehet, csak akkor „lesz még egyszer ünnep a világon, / Majd ha elfárad a vész haragja, / S a viszály elvérzik a csatákon.” Mámorra, bódulatra világrontó hevüléseink is alkalmat kínálnak, de az istenek csak akkor fogják kedvüket lenni lelkesedésünkben, felhőtlen derű, öröm és gondtalanság csak akkor lehet osztályrészünk, ha mi magunk nem hódolunk a történelmi világban s az emberi pszichében hol vadul csörtető, hol fondorlatosan lesben álló rontó erőknél.

Vörösmarty Mihály, akinek sötét depresszióiban egyedül az a tudat adott erőt, hogy „előttünk egy nemzetnek sorsa áll,” s aki csaknem két évszázad távolából is a honfi-hűség erkölcsi parancsával képes bennünket megszólítani, s aki óriás-kortársát, Liszt Ferencet is arra buzdította, hogy művészetével e beteg hazát vigasztalja a velőket rázó húrokon, ez a lelkének minden rezdülésével a magyarság ügyét szolgáló zseni nem érhetette meg népe szabadulását. Tegyük hozzá: nem is hitegette sem kortársait, sem az utókort e szabadság közeli lehetőségével. Tudta, hogy az emberi közösségek nem lehetnek jobbak, mint az egyes ember. S azt is felismerte, hogy ha nem múlhat is mindig rajtunk nemzetünk sorsa, egyéni emberi minőségünkért kizárólag mi magunk vagyunk felelősek. S ez a személyes érték talán a legtöbb, amit közösségünknek adhatunk. Azt hiszem, ez – az immáron több, mint kétszáz esztendő – Vörösmarty Mihály költészetének legfontosabb üzenete.

SIMONA KOLMANOVÁ

Jókai Mór – Az ifjú cseh

A cseh nemzeti ébredés fiktív elemei az Egy magyar nábob adaptációjának tükrében

A cseh Nemzeti Könyvtárban Jókai Mór nevénel egy rejtélyes katalóguscédulára bukkanunk: *Mladý Čech*. Sociálně-politický román dle maďarského vzoru Jókayova vzdělal J. R. Beletristická příloha k Řípu. Díl první – 1870, díl druhý – 1871. V Roudnici. Vagyis: *Az Ifjú cseh*. Társadalmi-politikai regény, Jókay (sic!) magyar mintája alapján létrehozta J. R. A *Říp* című folyóirat szépirodalmi melléklete. Az első rész – 1870, a második rész – 1871. Roudnicban.¹ Amennyiben egy kis szerencsével kézbe vehetjük magát a könyvet, nem kell különösebb szakértelem hozzá, hogy megállapítsuk: *Az Ifjú cseh az Egy magyar nábob* szabad átköltése, adaptációja, és ennyiben érdekes tanulságokkal szolgál. Az alábbiakban a két mű közti eltéréseket vesszük szemügyre – vagyis azt vizsgáljuk, hogy Jókai művéből mit vett el, illetve mit tett hozzá az ismeretlen, csak nevének kezdőbetűiből ismert fordító. Annyit mindenesetre már első pillantásra megállapíthatunk, hogy az adaptáció egészére a rövidítés és a kihagyás a jellemző, eltekintve néhány passzustól, ahol a cseh szerző betoldásokat tartott szükségesnek.

Először is az időbeli eltolódást érdemes szemügyre venni. A *Nábob* cselekménye 1822-ben kezdődik, s a mű 1853–54-ben jelent meg. Ezzel szemben a cseh változat cselekménye 1856-ban indul, és könyv alakban 1870–71-ben látott napvilágot. A időbeli eltolódás arról árulkodik, hogy a cseh szerző még az 1860-as évek végén is aktuálisnak érezte a cseh nemesség hazafiatlanságának kiprédikálását. Itt egy fontos mozzanatra kell utalnunk: Jókainál a hazafiatlanság ábrázolása csak a magyar nemzeti érzés hiányosságaira utal, míg a cseh szövegben ez a hiányosság egyúttal németellenes értelmezést nyer.

A cseh változatban a magyar reformkor kezdetének az 1860-as évek eleje felel meg. A háttérbeli különbség megértéséhez annyit szükséges tudni, hogy a Bach-korszak általános apátiája után 1859-ben Csehországban is megpezsdült a közélet, ismét színre léptek a 48-as év politikusai. Az alakuló cseh nemzeti párton belül két szárny formálódott:

1 A főszövegben hivatkozott számok e kiadás lapszámára utalnak. – S. K.

a mérsékelt liberálisok, az ún. ócsehek (Palacký, Rieger) és a radikálisabbak, az ún. ifjúcsehek (Sladkovský, Grégr fivérek). Ezzel párhuzamosan az irodalmi élet is fellendült: az 1858-as *Május* című évkönyv megjelentetésével egy új nemzedék – Hálek és Neruda nemzedéke – lépte át a nyilvánosság küszöbét, nyíltan vállalva Karel Hynek Mácha romantikus örökségét. A *Május*-nemzedék fellépésével hosszú vita kezdődött a nemzeti újjászületés hagyományának korszerű értelmezéséről, ami végül a Jungmann-féle nemzeti klasszicizmus visszaszorulásához vezetett.

Mivel az 1860-as évek elején ismét esedékessé vált a Habsburg Birodalom átszervezése, lázas politikai tevékenység folyt Csehországban is. A magyar kiegyezés előkészítésével párhuzamosan a cseh nemzeti mozgalom vezetői cselekvési teret, az arisztokraták tömegebázt reméltek az alkotmányos lehetőségek együttes kihasználásától. A helyi autonómia kiterjesztésében, a nyelvi egyenjogúsítás terén sikerült eredményeket elérniük, de a kétnyelvű közigazgatás bevezetése végül megbukott a németek ellenállásán. A kiélesedő cseh-német vita nem vezetett az osztrák-magyar kiegyezéshez hasonló alkotmányos rendezéshez, s a trializmust illető remények 1871 után szertefoszlottak. Ezzel magyarázható, hogy a cseh képviselők 1879-ig bojkottálták a birodalmi tanács üléseit. A csalódottság és reményvesztettség érzése a cseh szellemi élet egészét, így az irodalmat is érintette. A hatvanas évek végétől két irodalmi tábor alakult ki: a *Ruch* című folyóirat körét a „művészet a nemzetért”, míg a *Lumír* körül csoportosuló írókat a „művészet művészetért” jelszavával szokás behatárolni.

Látható tehát, hogy Jókai regényének cseh adaptációja egy olyan korszakban keletkezett, amikor a nemzeti mozgalom már elég erős volt ahhoz, hogy kimutassa határozott politikai igényeit, de a kedvezőtlen erőviszonyok mégis meghátrálásra kényszerítették. Ennek a kettősségnek a nyomai végig követhetők a művön, amelynek kezdetei az ötvenes évek apatikus hangulatát idézik fel.

A Jókainál olvasható *Egy külön 1822-ből* helyett a regény a *Két külön* című fejezettel indít, ami azt jelzi, hogy a cseh szerző már a mű elején Abellinóra (Odoakerra) is kiterjesztette a különység fogalmát. Az adaptáció az eredetihez hasonlóan tájleírással kezdődik, de az „apokaliptikus” időjárás hangulatát háttérbe szorítja a cseh vidék kecses leírása. Kárpátfalvát itt Koldovice falu helyettesíti:

Koldovice falu egy kellemetes cseh hegységben fekszik. Az újságok erről a nem tetszetős kisfaluról nem szoktak tudomást venni, s a környéken is sokan csak névről ismerik; de aki egyszer itt tartózkodott, ismételten visszakívánczik. Nincs itt semmi különös vagy szokatlan, amitől az ember meghatódna, de a hegyek-völgyek, erdők és berkek itten aranyos tájat alkotnak, amelynek kellemetességét csak az egységes arányokból érthetjük meg.

A hegyeket sűrű erdő borítja, a rónaság végén találatik Koldovice nevű falunk. Oldalt a dombon egy eléggé tágas kastély helyezkedik el, rendezett kertjével. Ebben a kastélyban lakik az öreg báró.

A falu túlsó végén, a terjedelmes gyümölcsös mellett, magányosan áll a szárító, s mivel itt a lent is szokták szárítani, pozdorjalaknak is nevezik.

Egy faépületről van szó, ami a báró tulajdona, s amit a falusi kocsmáros bérel.

1856 nyarán történt. Esett, mintha dézsmából öntenék, az ég teljesen beborult, a föld csupa sár. Esteledik. A pozdorjalaki kocsmáros, vulgo Pozdorjás, éppen a mezőről jön haza...”

Kárpáthy János itt Koldicei Kolda Hanušá alakul át, Kárpáthy Béla – Abellino pedig Koldicei Kolda Otokarrá–Odoakerré.

A cseh szerző a regény cselekményének időbeli csúsztatását következesen betartja, amint azt az alábbi részlet is mutatja: „Az emberek minden időszakban hajlandók voltak megváltoztatni ruhájukat, elveiket, jellemüket, néha nevüket is, miképpen ezt az egyik honfitársunk is megtette, egy cseh, aki az 1848-1866 közötti bécsi divat minden fázisán átesett; eredetileg Zemannak hívták, Bach idejében Zähmannak, amikor a krimi háború idején Franciaországhoz közeledett, akkor Sémainnak írta nevét, Semański volt akkor, amikor a lengyelekkel való rokonszenv napirenden volt, amikor az oroszok jöttek divatba, lett belőle „Semanoff”, s végül hazatért mint herr von Seemann.” (17) *A Nábob* az 1790–1820 közötti párizsi divatot szemlélteti a Váry név alapján.²

A fenti részlet egyúttal rávezet a két mű közötti különbségek vezérmotívumára. Közben az eredetiben a külföldi világot Párizs képviseli, a cseh változat Bécsben játszódik. Abellino beszéde a magyar és a francia nyelv keveréke, Odoaker német, francia és cseh nyelvkeveréket használ. Ez a módosítás viszont egy újabb jelentésszinttel (sokszor explicit módon) gazdagítja a regényt – megjelenik a (pán)szlávizmus eszméje, s ezzel együtt a németellenesség (sőt, gyűlölet) érzése.

Ennek megfelelően a párizsi bankár, Monsieur Griffard a bécsi Rosenzweig úrrá alakul át:

Rosenzweig úr... 1848-ban még egyszerű zsidó volt Alserovban. (...) Bánatában egy kötélverőnél két krajcárért kötelet vett, s a praterba ment. Közben az oroszok legyőzték a magyarokat, Radecky az olaszokat, a győztes hadsereg visszatért Bécsbe. Mindenki ujjongott, a bécsiek egy csapata a városba ment; egyikük újságot hozott, s aki tudott ol-

2 „A chapeau à la Minerva alatt divat volt republikánusnak lenni, római és görög neveket hordani; a chapeau à la Robinson s a cravate à l'oreille de lièvre (nyúlfülű nyakravaló) napóleoni szimpátiákat föltételezett; ezt aztán mindjárt a chapeau à la russe váltotta fel, és az emberek mindig ugyanazok voltak; csak öltönyt, elvet és jellemet változtattak, néha ugyan még nevet is, mint ez egy hazánkfiával megtörtént, ki 1790-től 1820-ig minden fázisán keresztülment a párizsi divatvilágnak, s kinek neve volt eredetileg Váry, lett belőle a római divatban Varus, a francia nemzeti divatban de Var, a lengyel szimpátiák divatjában Varszky, azután meg Waroff, és hazajött végre mint Herr von War.” – Vö. JMÖM 5. köt., 22.

vasni, hangosan hirdette, hogy a mieink győztek. Ezen Rosenzweig úr elgondolkozott, s arra a meggyőződésre jutott, hogy a kötéllel talán mást is lehetne kezdeni, mint felakasztania magát egy fára. Belevegült a tömegbe, s a többiekkel együtt kiabált: „Vivat Radecky!”..., de néhány évvel később már mint élelmezési biztost találjuk a galíciai hadseregnél, aztán meg a krimi háborúnál...” (31–32)

Ez a jelenet eredetileg a francia forradalom alatt játszódik, s a tömeg a „Le az arisztokratákkal!” jelszót kiabálja.³

Rosenzweig úr palotája a Bécs melletti Dornbachban található. Ebben az összefüggésben meg kell jegyezni, hogy a cseh szöveg a rövidítéseknek és helyváltoztatásoknak köszönhetően gyakorlatilag eltünteti a sziget-motívumot, akár a bankár párizsi lakhelyére gondolunk, akár Rousseau sírjára. Odoaker a bécsi bankárt villájában látogatja meg, amikor ez újságolvasással tölti idejét:

Rosenzweig úr az ötödik szobában ült, maga elé véve egy halom újságot: mert mellékesen szólva csak a nemesség hiszi, hogy nyáron nem kell újságot olvasni. Rosenzweig úr a legújabb híreket olvasta a spanyol udvarról, ami egy kicsit eloszlatta azt a rossz érzést, amit egy kritikus olasz lap okozott neki, amelyben egy bizonyos Rosetti úr bizonyítani akarta, hogy ez az istentelen Massimo d’Azelio saját verseit más írótól vette. (...) A bankár lehetett hatvan éves. (36)⁴

3 „Monsieur Griffard ... még 1780-ban pástétomsütő volt valamelyik külvárosban... Griffard úr bújában elment egy késáruló boltba, hat sou-ért vett egy nagy kést, két sou-ért kiköszörültette; azalatt odaérkezett egy csoport legújabb divat szerint levetkezett és felgyürközött citoyen, frígiai sipkákban, erősen kiáltozva: „Le az arisztokratákkal!” – s egy nagy póznára feltűzve zászlóképpen hozta Marat újságának legújabb esti számát, s itt észrevevén, hogy többen vannak, akik még annak tartalmát nem ismerik, levévk a póznáru, s egy a több közül, aki legkevésbé volt elrekedve, fennhangon elolvasá azt a köszörűs butikja előtt; amiből aztán Mr. Griffard azt tanulta ki, hogy sokkal hasznosabb foglalatosságot is lehet egy kiköszörült késsel mívelni, mint hogy az ember vele a saját torkát elmesse. Dugá tehát azt az öve mellé, s ő is a csoport közé vegyült, és kiáltá, mint a többi:

– À bas les aristocrates!

... néhány év múlva a direktórium alatt ismét találkozunk vele, már akkor úgy tisztelhetjük őt, mint élelmezési biztost majd a rajnai, majd az olaszországi hadseregnél...” – Vö. JMÖM 5. köt., 37.

4 „Ott ült Griffard egy csomó hírlaptól körülvéve, mert melleleg mondvá, csak a magyar főuraknak van azon ideájuk, hogy a nyár azért adatott a Teremtőtől, miszerint abban semmi újságlapot sem kell olvasni. Griffard úr tehát éppen a görögök legújabb diadalait olvasá, egészen felfrissülve általok azon kellemetlen érzésből, melyet egy angol kritikai lap támasztott kedélyében, holott bizonyos Watts úr nyomról nyomra be akarja bizonyítani, miszerint azon istentelen, kevély, felfuvalkodott lord Byron minden költeményeit innen-amonnan lopogatta, s mindazok a dolgok meg voltak írva. E polémia egypár évre nevezetes emberré tette Watts urat.” Vö. JMÖM 5. köt., 41.

A magyar szövegben szereplő Byront felcserélte a szerző egy (földrajzilag) közelebbi, illetve bizonyos (mondjuk, ideológiai) szempontból kevésbé veszélyes példával. Bár a cseh irodalmi életben a 60-as évek végére már nagyjából lezajlott a Mácha, illetve a Byron-típusú romantikusok körüli vita, mégis lehetett ennek a névnek valami nem kívánatos mellékíze. (Megjegyzendő: a „cseh” bankár tíz évvel fiatalabb „magyar” mintájánál.)

A három nemes ifjú látogatása Rousseau sírjánál a magyar eredetiben igen fontos része a regénynek, amely több lényeges motívumot és szimbólumot tartalmaz (sziget, templom, természet stb.). A magyar munkáslegény Rousseau-ért lelkesedik, cseh párjától eltérően.

Jókai, mint köztudott, itt két valóságos alakot szerepeltet (Széchenyi Istvánt és Wesselényi Miklóst), a harmadik hős már regénybeli, akinek alakjába Jókai beledolgozta e két híres ember vonásait. Ezzel szemben a cseh szövegben szereplő három hős egyike sem rendelkezik ilyen valóságos alappal, ami ismét nagyon fontos tényezővé válik a regény befejezésénél (lásd később). Visszatérve a sírlátogatáshoz: Jan (Miklós), Jiří (István) és Jaroslav (Rudolf) egy cseh munkás kíséretében a Bécs melletti temetőbe mennek megtekinteni Jan Kollár sírját. A magyar munkás honvágya itt is a német elnyomással bővül, amit nyilvánvalóan az említett *Dicsőség leánya* című mű is erősít:

– Hol van Kollár sírja?

– Itt a Sz. Marxi temetőben. Én már néhányszor elolvastam a *Dicsőség leánya* című művét, s mindig nagy örömmel olvasom újra...

– Akkor nem értem, miért kívánczik el innen, ha ilyen jól megy itt a sora?

– Persze, butaság részemről, uraim, s magam sem tudom megmagyarázni. Még gyermek voltam, amikor idehoztak, nagyon régen történt, de én mégis bánatos vagyok, amikor eszembe jut, milyen messze vannak a csehek, s hogy én nem lehetek közöttük. Önöknek sem tudom megmagyarázni, miféle érzés ez. Legyenek csak, uraim, nyolc évig távol, a németek között, s hallgassák azt az állandó szidalmazást, a „böhmischer Zirkel” náluk a legkisebb gyalázatnak számít, amit mindennap hallgatnom kell. (51)⁵

A két mű eltérő szimbolikájáról a sírfeliratok is árulkodnak. Rousseau esetében ezt olvassuk: „Itt nyugszik a természet és igazság férfinja.” Kollár sírjánál pedig: „Élve az egész nemzetet szívében hordozta, halva az egész nemzet szívében él.” (52), amire Jiří ezzel az

5 „– Oktalanság biz az, uraim, és én magam sem tudom magamnak megmagyarázni. Csaknem gyerek voltam még, mikor hazulról elszakadtam, s azóta sok idő lefolyt, de mégis, ha eszembe jut, hogy az a nép, amelyik az én nyelvemet beszéli, száz meg száz mérföldnyire van hozzám, és én nem lehetek közöttük, kiesik a könny szememből, és én nem tudom elmondani, hogy micsoda érzés az. Legyenek csak az urak hét esztendeig távol hazájuktól, akkor majd megtudják, hogy mi az.” – Vö. JMÓM 5. köt., 56–58.

eszmefuttatással reagál: „Kérem, Kollár óta Csehországban már eléggé más a helyzet, Čelakovský nem az egyetlen és utolsó költő többé irodalmunkban, és a Museum sem az egyetlen folyóirat, amely a cseh irodalmat képviseli. Annak, ami nálunk 1848 óta létrejött, biztosíthatlak titeket, barátaim, a legkényesebb kritika elől sem kell elbújni. Ha majd ismét jön egy új politikai fordulat, tudjátok meg, uraim, hogy Csehország a nem sejtett erőt fogja kifejteni.” (52-53)⁶

A nemzethalállal és az elnémetesítéssel kapcsolatos aggodalmat a cseh szerző ezekbe a történelmi összefüggésekbe helyezi: „Ti tiltakoztok ez ellen a gondolat ellen, mert fáj nektek; de én látom, tudom és érzem, meg vagyok róla győződve, hogy nemzetünk már eljátszotta szerepét, s oda fog kerülni, ahova a hajdani szláv polábok. Csak három időszakot ismerek, melyeket jó lelkiismerettel lehet cseh korszaknak, a dicsőség korszakának nevezni: Rasztiszláv fejedelmét, Husz és a huszita harcok korát, valamint Podebrád György uralkodását. Az összes többi szintizta németiség. S mi a helyzet most? A határvidék elnémetesedett, a németiség egyre közelebb kerül Prágához. Prága már majdnem német, a kereskedelem is a németek kezében van, a nemesség gyakorlatilag nem cseh. Az eredeti cseh törzs egyre inkább vidékre és a parasztságra korlátozódik...” (55)⁷ A kiemelt történelmi vonulat (Rasztiszláv fejedelem, Husz János, valamint Podebrád György) ugyancsak erősíti a regény olvasójában a németellenes érzéseket. A nemzeti újjászületés ideológiai felfogásának megfelelően a cseh szerző egyértelműen a haladónak tekintett huszita-protestáns hagyományt hangsúlyozza a németekkel, illetve a katolicizmussal szemben.

A nemzetiségétől elidegenedett cseh nemesség elleni vádagnál viszont mintaként a magyar nemesség példáját hozza fel: „S így kell ennek maradnia örökké? Nézd meg csak a magyar nemességet.”(56)

6 „Ha minket értesz azon boldog barbárok címe alatt, e megtiszteltetéshez érdemünkön túl jutottunk, újabb időkben a magyar is kezd lelki letargiájából ébredni, s többé nem Csokonai a legutolsó költő, ki a literatúrában helyet foglal, s nem a *Tudós palóc* az egyetlen folyóirat, mely a szépirodalmat képviseli. Ez évben már több tudományos és irodalmi folyóiratunk keletkezett; almanachjainkat pedig, melyek ez évben kijöttek, a legkövetelőbb kritika elől sem volnánk kénytelenek elrejtetni.” – Vö. JMÖM 5. köt., 60–61.

7 „Ti tagadjátok a gondolatot, mert nektek még fáj; de én látom, tudom, érzem, bennem öntudattá van fagyva, hogy fajunk lejátszta szerepét, s oda fog térni, hová elődei: a hunok, avarok és peccsenégek. Városait, nagyobb kereskedelmi helyeit most is kevés magyar lakja. A faj optimatésai csak a térképről tudják, merre van az ország, s legkisebb maguk erőltetése nélkül átszegődhetnek akármely más nemzethez; az eredeti faj apródonként kiszorul pusztáira, karámjaiba; lassankint onnan is kikoptatják nálánál életrevalóbb gazdákat, elpusztul, eladósodik, a nemesség eltemeti magát obsolet institúciói alá, amint a civilizációval első összeütközésbe jön. Nem a barbárok fogják a magyar népet ezután elfogyasztani, hanem a civilizáció, s mije van népünknek, mely jövődőt ígérjen neki?”

A szimbolika elmozdítása szempontjából (az általános emberi szabadság leszűkítése nemzetivé) a színházi csata is figyelmet érdemel (Megjegyezzük, hogy a cseh szövegben a babérkoszorú valójában nem a színésznő lábaihoz, hanem a fejére repül.):

Au nom de l'imperatrice! /.../

Im Namen des Volkes!

S egy egyszerű rózsakoszorú repült az énekesnő lábához.

Erre nyomban egy erős hang szólalt meg csehül:

„A prágaiak nevében!”

S egy gyönyörű babérkoszorú odarepült Lutzrová fejére. (94)⁸

Az afgán hölgygel kapcsolatos történet után a szkeptikus Jaroslav (Rudolf) Vchynic grófnővel beszélget a színházban. A fiatalember kétségbe vonja Prága kulturális jelentőségét, a grófnő viszont elmondja a maga nagyszabású terveit. A beszélgetés vonalvezetése megegyezik az eredetivel, de külön kitételeket tartalmaz a cseh egyházra, illetve az 1848-as eseményekre vonatkozóan:

– ...Be akarom bizonyítani, hogy cseh ivadék vagyunk, s fejembe vettem, hogy Önöket, a fiatal urakat, cseh hitre fogom téríteni.

– Kérem, és miben rejlik ez a cseh hit – kérdezte Jaroslav – vagy talán csupa cseh-morva testvéreket akar belőlünk csinálni, hogy a kommunista hitüknek megfelelően a nemzettel osszuk meg javainkat?

– Csak ne féljen mindig a kommunizmustól és a demokráciától – válaszolt a grófnő. Ez a 48-as rém már elmúlt, és Önök saját kárukra még mindig nem szabadultak meg tőle. Igen, létre fogok hozni Prágában egy cseh kört akkor is, hogyha mindenkivel szembe is kell fordulnom. Eszméim számára bizonyára a derék nagybátyját is meg fogom nyerni. Hazai politikát, hazai művelődést fogunk teremteni, támogatni fogjuk a cseh irodalmat, a cseh művészetet. Flórám már csak cseh könyveket olvas.” (134)⁹

8 „– *Au nom de la reine!* (A királynő nevében!)

S a közönség egy *immortelle* koszorút látott repülni a művésznő elé.

A következő pillanatban egy férfihang kiálta az első karzatról:

– *Au nom du peuple!* (A nép nevében!)

S a művésznő lábaihoz egyszerű babérkoszorú hullt alá.” – Vö. JMÖM 5. köt., 103–104.

9 „Rég volt nekem egy bizarr eszmém, csak arra vártam, hogy unokám felserdüljön. Most állandóul Pesten fogunk lakni. Minthogy Pestnek úgyszólván kevés díszes épülete van (1822), építettünk nagobbszerű palotát a város kitűnőbb helyén. Nyári lakul választjuk a budai hegyeket; rajta leszünk, hogy minden munkát hazai művészek és mesteremberek által teljesíthessünk; alkalmat adunk tehetséges költőknek, művészeknek, hogy Pesten élhessenek, nagy házat fogunk tartani, honnan száműzve lesz minden idegenszerű, a divatvilág asztalainkon magyar lapokat, terméinkben magyar szót, magyar zenét fog hallani, s elkívánja tőlünk. Vagy azt hiszi ön, hogy nem sikerülend kört alakítanunk?

A nagybácsi megnyeréséről Jókainál ezen a helyen nincsen szó, a cseh szerző itt előre elárulja a regény későbbi menetét.

Az *Ezernyolcszázhuszonöt* című magyar fejezet a cseh szerző aktualizálásának megfelelően az 1860–61 címet viseli, s a cseh társadalom 60-as évekbeli politikai és közéleti eseményeiről számol be. Érdekes, hogy itt is a nyelvhasználatot illetően pozitívan szemléli a magyarokat:

„A társadalmi viszonyok Csehországban az elveszett solferinói csata után ily módon alakultak.

A kormány beismerte, hogy ez nem mehet így tovább. A csehek ezt már régóta tudták, és csak erre a válságra vártak.

Sok nemes nem foglalkozott a politikával, s aki foglalkozott, vagy német volt, vagy – segített a cseh hazára egyik csapást a másik után mérni. Sokan közülük nem ismerték a cseh nemzetet, (...) jövedelmüket Bécsben és utazásaik alkalmával költötték el...” (169)¹⁰ ...

Persze, a nemességnek csupán egyharmada cseh származású, a többi idegen, s itt persze a priori hiányzik a nemesség és a nemzet közötti százéves összeköttetés. (...) Hihetetlen, hogy a cseh nemesség többsége 1860-ig elhanyagolta nemzeti kötődését: többségük a cseh nyelvet se beszélte, vagy csak rosszul, és az egész nemesség, néhány kivételtől eltekintve, nemcsak hogy elidegenedett a nemzeti mozgalomtól, de egyenesen ellenségeként lépett fel. Pedig a nemességnek ebből nem származott semmi haszna. Sőt, éppen ellenkezőleg.

E kérdésre büszkén tekintett unokájára Eszékiné.

– Sőt inkább – felelt Rudolf –, én magam örökös satellite-je lennék nagysádtoknak, ha oly szerencsés volnék, hasonló honvágytól lelkesülhetni.

– Édes Rudolf – szólt komolyan Eszékiné, megfogva a gróf kezét. – Ön méltatlanságot követ el lelkén, midőn a legszentebb érzelmet megtagadja. S e szomorú tüneményt alig látni másutt, mint a mi köreinkben. Végignézek a páholysorokon, s öt-hat magyar főurat látok itt, kik állandóul itt laknak, itt vesztegetik el vagyoniukat, és ami annál több, szellemüket; pedig mennyit használhatnának odahaza! Látja, én politikához nem értek, nem tudom, van-e valami szerepe főurainknak még Magyarországon. De azt tudom, hogy ha egy népet éppen azok hagynak el, akik leggazdagabbak, legnagyobbak, annak okvetlen szegénnyé és kicsinnyé kell lenni.” – Vö. JMÖM 5. köt., 140.

10 „Ilyenek voltak a magyar társadalmi viszonyok e század első negyedében...

Sokan legnagyobb uraink közül még akkor nem is ismerék azon hazát, melyben napi járó földeknek voltak birtokosi; idegen, tán soha nem hallott volt előttük a nyelv, melyen őseik beszéltek; idegen helyekre pazarlák gazdagságukat, szellemtelen majmolásra lelkeik erejét, bekergették a kerek világot sivar gyönyörök hajhászatában, s megfoszták magukat a legnagyobb gyönyörtől, mely ebben áll: használni tudni.” – Vö. JMÖM 5. köt., 178–179.

Nemzet? A cseh, mint olyan, csak paraszt, pap vagy gyáros lehetett. S ezek voltak az egyetlen igazi cseh típusok. Már majdnem minden gyár a németek kezében volt. Katonáról vagy hivatalnokról sem lehet szó, bár nagy többségük a csehekből került ki, mégis megszűntek ezek az emberek cseheknek lenni. 1860-ban napirenden volt egyfajta gúnyolódó közömbösség, és senki nem akart egyértelműen ehhez vagy ahhoz a programhoz tartozni. Nemzeti tekintetben mindenki került a konfliktusokat, az uralkodó németes világ tudatában volt saját gyengeségének, a csehség viszont közönyös volt, inkább szervilis, mint bátor. Társadalmi tekintetben igazán siralmasnak mutatkozott a cseh nyelv helyzete, bár mégsem volt olyan rossz, mint 1848 előtt, amikor csehül valójában senki sem tudott, viszont 1860-ban csak affektálta vagy csak rejtegette. Magyarországon sokan affektálják a magyar nyelvet, akik nem tudják, Csehországban ez fordítva volt.

A cseh mozgalom ébredése a tizenkét éves álom után kezdődött, az új politikai kurzak izgalmával. Azok az emberek, akik éveken keresztül németeknek számítottak, most csehekké váltak. Közben új nemzedék nőtt fel, melynek az élén új iskola állt, tele frissességgel és ügyességgel. Mellette létrejött egy kitűnő tudományos iskola, a törekvés határozottabbakká váltak.

Akkoriban ez volt a helyzet: a cseh oldalon ifjúság, tehetségek, de eszköz nélkül, hivatalos állás nélkül, sok reménnyel és kevés azonnali eredménnyel; a német oldalon minden hivatalos állás, de leginkább bágyadtság, semmi mozgás, aljas védekezés besúgással és rendőrséggel.

A parlamenti választások kiírásáig elég sok érdekes alakot és csoportosulást találunk Prágában...

A pártok itt kialakultak ugyan, de másképpen, mint a többi parlamentben. Máshol konzervatív és liberális pártokat találunk, Prágában meg cseh és német pártokat. Az egyik párt a másiknak szemére hányta a liberalizmusellenességet, az igazságtalanságot, a maradiságot; de lényegében csak a nemzetiségről volt szó.

Ismerőseink közül sokan ebben a regényben fontos szerepet játszanak. (170–172)¹¹

11 „E két irány között oszlott meg a köznemesség tömege is. Jobb házainknál vagy számúzve volt a nemzeti szellem; a család fő nejevel és gyermekeivel idegen nyelven beszélt, csak közönsége-sebb cselédjeikkel szólottak magyarul; fiak, leányok oly növeldékben képeztettek, miknek tan-rendszerében legkisebb helyet sem foglalt semmi, ami nemzetünkre s nemzetünk nyelvére emlékeztetne; valamely nyilvános mulatságban bármely jobb családból való kisasszonyt hazai nyelven szólítani meg vagy tánra felkérni, a legvilágosabb sottise lett volna, amiért bizonyos lehetett a tánra felkérő, hogy bosszúsan visszautasítatik, mert ezt a nyelvet csak a szolgálók irá-nyában volt szokás gyakorolni, és ez a legtörzsökösebb magyar kisvárosokban is ily renden volt; vagy pedig más, szélsőségben vad, szemet szűrő modor uralkodott a nemesi körökben; a nemzeti érzület iparkodott mindenben ellentéte lenni amannak, fiak, leányok nem tanultak semmit; a leányoknak úgysem kell tanulni, mert hisz az asszony akkor legjobb, ha semmit sem tud; a fiak csak abban az esetben vetették magukat a tudományok után, ha már annyira elszaporodtak,

A magyar ellenzéki-konzervatív ellentét a cseh szövegben nemzetiségi színezetet nyer:¹² „...Ha a nagybátyja a német oldalhoz csatlakozott volna, ő a cseh oldalon maradna, de mivel fordítva volt, Otakar buzgó német lett...” (173)

A *Hanuš nevenapja* című fejezet a főhős névadóját a cseh származású Nepomuki Szent Jánossal azonosítja („Nepomuki Szent János napja közeledik, igen fontos ünnep Csehországban”, 218), akinek az ünnepe május 16-ára esik. Jókai pedig János fővétele napjára, vagyis Keresztelő Szent János vértanúságára gondol, amit augusztus 29-én tart az egyház.¹³

Ebben a fejezetben szerepel a főhős genealógiája, amelyet a „fordító” természetesen cseh ősökkel és cseh történelmi vonatkozásokkal helyettesít:

Térjünk ismét vissza Koldovicébe.

A koldicei urak családi vára – kastélya egy hegyoldalon áll...

Nehezen lehetne meghatározni, az épületek halmazából melyik az eredeti vár, mert hősünk minden őse meg akarta örökíteni magát egy új épület csatolásával. Utódai aztán ezeket az épületeket különböző célokra használták.

A Jizera melletti ósdi vár maradványaiban... az ősök legrégebbikének, Kolda Ješeknek a fészket kell keresnünk.

Kolda név a régi cseh és sziléziai nemesi törzs egyikét jelöli, amelynek történetét az iratokban 1200-ig visszamenőleg tudjuk követni. Ez a család először két ágra szakadt, az egyiküknek Zásadában volt a székhelye. 1399-ben Kolda Ješek a főurak elleni táborban harcolt. A másik ág Koldicében székelt. Ez az ág a XIV. század első felében még tovább tagolódott: a náchodiakra és a žampachiakra. A koldicei Kolda Prágában a királyi udvarnál ékeskedett, éspedig a Premysli II. Vencelnél és a Luxemburgi Jánosnál. Ránk maradtak cseh írásai – *Gesta Romanorum* szellemében egy bátor lovagról szóló írás, egy vallásos elbeszélés és rege egy aranyhajú leányról.

1440-ben a koldicei Kolda Petr hozzájárult a béke megteremtéséhez Boleslav környékén. Ő építette fel a hegyoldalon lévő kastélyt, megalapította Koldovice falut, megvette Tichanovicét, és meghalt 1460-ban.

Utóda, Kolda Jan Joachim megvette alsó Sziléziában Kovalovice udvarházat, így bekerült a krňovi hercegségbe, ahol a Dorota felesége által született načeslavicei Froksteinová hozzájutott Chrastel udvarházhoz (jelenleg porosz igazgatás alatt). Hosszú ideig a krňovi herceg főjegyzője, aztán meg főbírója volt. Eladván Chrastelovot... sok-

---

hogy az ősi ugarokon nem volt mindnyájok számára elegendő nyúl, amit kergessenek; akkor aztán egyik vagy másik megtanult diákul, és lett prókátor, a corpus jurison túl nem kellett neki semmit tudni.” – Vö. JMÖM 5. köt., 180–181.

12 Vö. JMÖM 5. köt., 183.

13 „János fővétele napja közelgett, híres, nevezetes nap egész Szabolcs vármegye környékén.” – Vö. JMÖM 5. köt., 253.

féle birtoka maradt a boleslavi környéken, aminek egy részét a mai napig az ócseh báró, a koldicei Kolda Hanuš birtokolja.” (220–221)¹⁴

A regény vége felé ismét előtérbe kerül a cseh nemzeti lét fiktivitásának az érzése. A *Végrendelet* (*A végintézet*) című fejezet végén a magyar eredetihez hasonlóan a haldokló Hanuš úr Jaroslavra és feleségére, Flórára bízta egyéves fiát, Mladent: „Az összes jelenlévő odament az ifjú cseh bölcsőjéhez, aki oly komolyan nézte a hallgatag férfiak arcát, mintha ő is egy lenne közülük. Az öreg Kolda megemelte, megcsókolta, aztán a

14 „Most jerünk a kárpátfalvi kastélyba.

A Berettyó egyik szeszélyes kanyarodása mintegy félszigetbe körít néhány ezer holdnyi területet, ezen fekszik a Kárpáthy-család őskastélya.

Azt illetőleg nehéz volna meghatározni, melyik a sok épület közül a voltaképpeni ősi lakhely, miután az elődök mindegyike óhajta magát építményeiben megörökíteni, egyik jobb szeretett a vízpartra építeni, másik be az erdők közé, ismét másik az országútra akart látni, a negyedik pedig erővel elbújít szem elől; az utódok aztán egy vagy más célra használták az ősök piramidjait, a népszerűbb egyéniségek emlékeit nagy becsben marasztván, a kevésbé tiszteltekét alárendeltebb célokra fordítva.

Így ott látni a vízparton agg gesztenyék árnyékában egy fekete romladékot, mely eredetileg nem is itten épült, hanem kinn a síkságon találtatott. Ez volt a legrégebb nagyapának, Kárpáthy Ubulnak erős faragott kövekből épített sasfészke, melyet a tatárok IV. Béla alatt égettek fel, de köveit nem bírták szétfeszegetni; ott maradt a tisztos emlék késő Ulászló idejéig, midőn a körüle terült falunak nyoma sem vala már, ekkor feltámadt a nemzeti büszkeség Kárpáthy Ákosban, az akkori Szabolcs vármegyei főispánban, s mindjárt Dózsa vezér megsüttetése után, a megjuhászodott kurucokkal darabról darabra elhordatá a méltatlan síkságról a hun építészet eme tiszteletre méltó maradványát, s ahogy állt, felállítatá azt ismét a Berettyó partján, palotája mellett, s jaj lett volna annak, aki ebből csak egy követ is meg mert volna mozdítani.

Egy későbbi utód: Kárpáthy Ábel, akkor térvén át református hitre, roppant templomot építtetett oda harangokkal és orgonával ellátva, s alapítványt tett a pap fizetésére. Sőt buzgalma még annyira vitte, hogy egy irtóztató kaszárnyát kezdett el rakatni azon szándékkal, hogy abból kollégium lesz huszonnégy katedrával, konviktussal, kilencszáz diákra könyvtárral, múzeummal s más tréfáságokkal. De belehalt az óriási vállalatba, s öccse, a praktikus Kárpáthy Bertalan, magtárnak fordítá a kollégiumnak kandidált falakat.

Ennek a fia, Kárpáthy Boldizsár iszonyú fősvény volt, sohasem költött sem magára, sem másra, s hogy vendégeket ne legyen kénytelen elfogadni, kihurcolkodott az I. Leopold alatt épült roppant palotából, annak az ablakait berakatta téglával, magának pedig építtetett egy kis földszinti házat, mely csak akkora volt, hogy maga elfért benne, s onnan soha ki nem mozdult. Utódai, kiket szörnyen megvexált azáltal, hogy sokáig élt, és várakoztatta őket halálára, a piszkos lakást kutyapécereik számára áldozák föl.

Az utóbbi ős nagyszerű gazda volt, szüntelen gazdasági épületeket rakatott egymás hegyirehátára, olyan pálinkafőző házat támasztatott a versailles-i mintára épült kastély oldalának, hogy nem lehetett az utóbbiban megmaradni a moslékszag miatt, s istállón és esztrangán keresztül kellett bejutni az angolkertbe.

gyermeket sorra kézbe vették, s ő mindenkire oly méltóságteljesen nézett, mintha tudná, hogy ezek csupán tiszteséges urak, s amikor Jaroslav vette kezébe, elkezdett mosolyogni; ki tudja, miért?” (194)¹⁵ Ezen a helyen az ifjú cseh keresztnévénél érdemes megállnunk. A **Mladen** név (manapság nem használatos) a nemzeti újjászületés korának szóalkotásaira emlékeztet. A szótó (mlad) „ifjút, fiatal” jelent.

A *Világ nyelve* című utolsó fejezet befejezése ismét felerősíti a két mű közötti eltéréseket, illetve a nemzeti önszemlélet különbségeit. Az eredeti mű visszatér a két valóságos alakhoz, Istvánhoz és Miklóshoz, így erősítve a valóság és a regénybeli fikció összefonódását.¹⁶ Mindkét hős egyszerre valóságos és mitológiai alak, miként ez már a regény elején felvillantott antik párhuzamból (Mars és Minerva) kiderült. Ezzel szemben a két cseh hős, Jan és Jiří csak regénybeli szereplők, akiket a szerző a blaníki lovagokra történő utalással még erősebben hozzáköt az álomszerű fikcióhoz. A monda szerint ugyanis a blaníki lovagok a Blaník hegy mélyén elrejtve alszanak, s amikor majd végveszély fenyegeti a cseh nemzetet, akkor fognak feltámadni és a csehek oltalmára sietni: „A két nemes ifjú-

---

Kárpáthy Dalia, ki Mária Terézia fényes korszakában díszlett, új, pompás kétemeletes kastélyt építtetett a Berettyó-partra, divatos rondellákkal s közepen aranyos donjonnal, a kapu fölött aranycifrázatú márvány ősi címer, még nagyobb a tető homlokzatán s a víz felőli fronton kariatidákra emelt aranyrácsozatú erkély, benn hosszú folyosók, boltozatos termek, kifestve, táblázva és szőnyegezve, nemkülönbön megrakva nagybecsű képekkel és ellátva titkos ki- és bejárásokkal s alattomos csigalépcsőkkel, ahogy ez azon időkben szokás volt. A következő ős II. József császár idejében jutott a kastélyhoz, addig Bécsben lakott, ennek meg az a gondolatja támadt, hogy ő várost telepít Kárpátfalva helyibe. Építtetett is egy sor hosszú házat a füzek aljába, s egy csomó naplopót belekolonizált; a kastélyban pedig minden termet felosztott spanyolfalakkal három-négy részre, hanem a következő évben telepítvényét nagyon megrongálta a vérhas és váltóláz, s emberei lassankint visszaszökdöstek, ki honnan idejött. Ő maga is rövid időn boldogabb hazákba indigenáltatott be.

Erre következett a mi nábobunk, ki holta napjáig Jancsi maradt.” – Vö. JMÖM 5. köt., 255–257. – [Itt jegyzem meg, hogy a mű általam használt cseh példányában – feltehetőleg a kötetetés miatt – felcserélődött néhány fejezet, s ez magyarázza az oldalszámozás logikátlanságát.]

15 „Mind, akik jelen voltak, odamentek, körülállták a gyermek bölcsőjét; az komolyan tekintte szét e hallgatag férfiarcon, mintha már ő is közéjük való volna. János kivette őt, s karjára emelé. A gyermek nagy, okos szemével úgy látszott rá ügyelni, s az öreg érzékeny csókja után mindig újra illesztgette apró ajkait.

Azután körülvándorolt a többi öregek kezén; mindenikre oly komolyan tekintte, mintha tudná jól, hogy ezek igen tiszteletreméltó férfiak, és midőn Rudolf is kezébe vette, a gyerek kacagni, hánykolódni kezdett, kis kezeivel vergődve, s nagyokat sikongatva, mint ahogy a gyermekek szokták tenni, mikor jókedvök van. Ki tudja, miért? Rudolf megcsókolta a gyermek homlokát.” – Vö. JMÖM 6. köt., 237.

16 „Azon két ifjú nemes neve, kiket *István* és *Miklós* név alatt ismerünk meg, azóta két óriássá nőtt fel nemzetünk történetében. Ha Isten erőt ad lelkemnek, egykor megkísérlendem őket nagyságuk tetőpontján bemutatgatni.” – Vö. JMÖM 6. köt., 253.

ból, akiket Jan és Jiří néven ismertünk meg, egykor majd, amikor a cseh haza romlásakor a blaníki lovagok színre lépnek, nemzeti történelmünk matadorjai lesznek.” (202)

A patetikus hangnem tovább erősödik, a regény lezárása kizárólag a cseh szerző alkotása, amelyben az ifjú cseh a blaníki lovagok attribútumaival felszerelve egy meghatározatlan jövő jelképévé magasodik, belépve a nemzeti mitológia terébe:

Majd, az özönvíz után ti, a boldog családok, a felnövő új emberek fogjátok gyarapítani a nemzet dicsőségét!

Ti, bájos cseh leány és derék cseh fiú, kezdjétek el az új regényt; boldog apa és boldog anya folytatják majd a regényt, új gyermekek felnőnek, és ...

És így múlik az idő. Az ember alig veszi észre, s máris öregszik. Más örömök, más bánatok – más ifjúság, más öregség.

És a sok harc és viaskodás tömegéből egyszer csak feltűnik mint blaníki lovag az IFJÚ CSEH.

S általa annyi mindenre gondolhatunk még!” (202)

EISEMANN GYÖRGY

Az olvasó mint fordító

Német nyelvű elemek Jókai és Mikszáth műveiben

Az irodalom romantikával kezdődő története különös erővel tanúsítja, hogy a fordítás nem abszolút és statikus jelentések egyszerű cseréje, hanem a saját és a másik nyelv viszonyának a megértés mozgékony kölcsönösségében – hermeneutikájában – szituálható művelete. Röviden: a nyelv hasonló újrafigurálása nem jelentésőrzés, nem a forrásszövegek hűségese vagy kevésbé hűségese átvitele, hanem az újrafogalmazó szubjektum prioritását is megkérdőjelező, értelemképző-közvetítő esemény. Ez a huszadik században kidomborodó megállapítás voltaképpen a korábbi évszázadok vonatkozó kérdéseinek „retorikáját” folytatja, bár a válaszok olykor homlokegyenest ellenkezők voltak. Annak belátása, hogy a nyelvek transzferenciája nem transzparencia, a német romantikában például az antik irodalom fordításának, mint új életre keltésének koncepciójában is megmutatkozott. De ha kulturális transzferitásról beszélünk – s többek között az egyes irodalmi szövegekben az olvasót fordításra hívó idegen nyelvű elemeknek a törzsszövegbe helyezéséről –, akkor óvakodnunk kell attól, hogy ezen két vagy több rendszer tartalmainak olyan áttevődését vagy összehasonlítását értsük, mely az egyiknek a másiktól történő egyszerű dekódolásán alapul. Amennyiben nem a saját-létében hagyott másik mondására, hanem annak velünk azonosítható megfeleléseire összpontosítunk, akkor éppen a dolog lényegéről, az áthidalhatatlan eltérések adta megismerő képességről mondunk le. Mintha nem a dialógus nyelvére, nem az idegen beszédre figyelnénk, hanem magát az idegent akarnánk végleg megfejteni, megragadni, hozzánk hasonlóvá tenni, végső soron „másságában” megszüntetni. Így tulajdonképpen megismerendő objektumként kezelünk a másikat, akit csupán reprezentálna a saját nyelve. Olyan tárgyként, melyet a saját rendszerünkbe kívánunk beilleszteni – valamilyen eufórikusan felfedezett „rokonság” nyomán. Így jön létre a valódi párbeszéd helyén az újabb transzferencia-kutatások rovargyűjteménye: a másiknak a saját dobozban való gombostűre szúrása, humanista gondosságú preparálása és kondenzált szépségeinek tanulmányozása. Érdeemes tehát tisztázni, hogy a hermeneutikai gondolkodás és egyáltalán a huszadik század nyelvi fordulatát komolyan vevő interpretációk felől igencsak kritikusan szemlélhető a kultúrák transzferitálásának olyan felfogása, mely az eltérő világok mechanikus, strukturális-dologi meg-

feleltetésén alapul. Ilyenkor fennáll az eltérések „leküzdésének,” a „rokonítás” önfelelt naivitásának veszélye, mely meg is valósul a tartalmi vagy funkcionális szimmetriák túlhangsúlyozása esetén.

Az egyes műalkotáson belül megszólaló többnyelvűség tehát többek között azzal teremthet sajátos dialógust, hogy a fordító szerepét az olvasóra ruházza, a nyelvek párbeszédének értelmezését receptív feladattá teszi. A műfordítás aktusa ekkor olvasás-alakzattá válhat, mint az idegenhez való hermeneutikai viszonyulás egyik formája. Ellentétben a már fordított szövegek befogadásával, ekkor nincs lehetőség egy távollevő, idegen nyelvű írásra mint intertextusra vonatkoztatni. Vagy ha a forrásszöveg is közlésre kerül, akkor az olvasó a fordításnak mint interpretációnak a kritikusa lehet. A továbbiakban mindkét esetről szó lesz. De a fordítással való bármilyen olvasói szembesülés szükségképpen a fordíthatatlanság tapasztalatát is nyújtja. Olyan interpretációra ösztönöznévén, mely a fentiek szerint nem az értelmek egyszerű cseréjére, hanem egymáson végzett munkájuk felismerésére épül. A recepció aktivitása így szabadíthatja fel a nyelvek dialógusát, a jelentések teljes összeegyeztetésének ábrándja helyén.

A Monarchia-korabeli magyar prózában a német nyelv alkalmazása különösképp összefügg a regionalizmus kérdéskörével, s ennyiben különbözik is a kulturális érintkezések számos egyéb formájától. Attól például, ahogyan az oroszban a francia nyelv megjelenik. A 19. századi orosz regényekben a másik nyelv előfordulása két, egymástól távoli nyelvterület találkozását jelenti, s nem a multikulturális összetartozás következménye. A nyelvi eltérés ezért inkább a közlés „szintagmatikai” rendjébe illeszkedik, s amennyiben markáns szemantikai többletet hordoz, akkor lényegében belül marad az idegen nyelv adta figurációs lehetőségeken. Vagyis a két nyelv, két kultúra különböző eredetének fenntartása mellett kerül sor az érintkezésre. Ennek tipikus esete – mint Uszenszkij kimutatta – Bonaparte Napóleon személyének megjelölése, nevének használata *A háború és béké*ben. A regionalitás körén belül viszont a térségi elválasztottság hatása, a kultúráknak mint területeknek a megkülönböztetése nem, vagy alig érvényesül. Pontosabban az, ami különbözik, egyre kevésbé jelent gyökerében, eredetében is eltérő kulturális formát. Fokozatosan felszámolódik az originális és a származtatott (vagy a „keverék”) közötti különbség, mint ahogy az utóbbi évtizedek dél-amerikai prózájában megfigyelhető.

A Monarchia-régió elbeszéléseit ugyanakkor meghatározza a nézőpont, melyből az osztrák és a magyar történelem állami szintű összefonódásához vezető folyamatok értékelhetők. Az a magyar regény, mely már a kiegyezés tapasztalatának birtokában elsőként választja témájául – immár történelminek beállított eseményként – a magyar forradalmat és szabadságharcot, Jókai Mór műve: *A kőszívű ember fiai*. Feltételezve, hogy a történelmi elbeszélés műfaja létezik egyáltalán, a historikus horizontot itt sem csak a visszatekintés perspektívája, a jelentől nyomatékosan elválasztott múlt felidézése teremti meg, hanem többek között a történetmondás hogyanjának, bizonyos narratív trópusainak alkalmazása. Ha az archaikus modelleknek historikus indexük lehet, akkor a mítoszi alak-

zatokra, a homéroszi és a vergiliusi eposzokra történő allúziók mellett különös figyelmet érdemel az önmeghatározás, mellyel a regény a modern kor *Nibelung-énekének* nevezi magát. 1848–49 magyar szabadságharcának az elbeszélése tehát szinte kizárólag más – az önjellemzést illetően épp a német – nyelven született alkotások révén képes megérteni önmagát mint a magyar történelemtől való beszédet, nyomtatékosan az utókorhoz, az újabb generációhoz szólva. Mindez persze még belül marad az architextuális (műfaji) utalások rendjén. Ám a regény egyik cselekményszálát magának a németből való fordításnak az önreflexív aktusa bonyolítja. Már az első fejezetben olvashatunk arról, hogyan értelmezik az *administrator* szót a német lexikonok és magyar fordításaik. A kormányzati feladatokat ellátó tisztséget méltatón magyarázzák németül, kritikusabban magyarul. És a figyelmes újraolvasó felfedezheti e művelet történetképző jelentőségét, hiszen ilyen fordításbeli eltérés, illetve tévedés okozza majd az egyik szereplő, Baradlay Jenő halálát. Baradlay keresztnévét a császári hatóságok – németre fordítva – összecserélik a fivéréével (Edmund, Eugen). Tehát egy fordítási hiba következtében, a két nyelv között e ponton támadó szakadék miatt lesz belőle mártír, akit utolér az intrikus Rideghvárynak németül megfogalmazott parancsa: „Mitgefangen, mitgehangen.”

A szöveg saját fordításaihoz tartozik az idegen szavaknak a jelentők hasonlóságán alapuló összevetése. A jelölők mentén való beszéd megújíthatja a jelentések megszilárdult struktúráját, s „forradalmi” összefüggésekre deríthet fényt. Ilyen lexikális összjátékba kerül Bach miniszter és a görög isten, Bacchus neve. De Alexander Bach már az 1850-es évek politikai figurája, vagyis a nevével jellemzett korszak a jövőből lép a regénybe. A Bach–Bacchus-párhuzam így feltűnően a későbbi narrátori beszédhelyzetnek, mint egy történelmi visszatekintésnek az eredménye és jelzése. A megjegyzés, hogy a „bacchikus” kor nem fordítható Bach-korszaknak, úgy nyer történelmi perspektívát, hogy együtt hozza mozgásba az archetipikus mitológiai és a jelenkori politikai ismereteket. A magyar olvasó pedig továbbmehet a nevek fordításának játékában, miszerint a patak vize sem azonos Bacchus borával.

Egészen sajátos ajánlatot kap az olvasó, ha fordítása egyben ironikus reflexiót alkothat. Az ironikus hozzáállás a metapozíciók (külső rálátások) folytonos kialakulását és törlését teszi fordítói tapasztalattá. Ez az oszcilláció metafiktivitás és fiktitivás között majd a modern irodalom egyik legsajátabb vonásaként jelenik meg, folytatván a romantikus kezdeményeket. Például a *Wer kommt von der Höh* kezdetű, Savoyai Jenőt dicsőítő osztrák ének motívumát Brahms is felhasználta *Akadémiai nyitányában*. 1848-ban ennek dallamára és szövegét variálva gúnydal keletkezett, Windischgrätz ellen. Ez a *Fuchslied* hangzik fel egyhelyütt a forradalmi harcok közben, sajátos kontrasztját képezve a csataleírás heroikus-patetikus hangnemének. Az olvasó úgy lesz aktív előidézője e stílári penetrációnak, hogy fordításával dekonstruálhatja a szöveggörnyezet pátoszát. Ugyanakkor itt sem az ironia tagadó, hanem inkább affirmatív aspektusa domborodik ki. Az itt előálló heroizmus tud saját fiktitivásáról: operaházba illő drámaiságáról, mégis képes arra, hogy elfogadtassa értékeit. Hiszen az énekléssel maguk a szereplők is ref-

lektálnak saját tevékenységükre: a hősi harcokat tudatosan mintegy színpadra inszcenáltan küzdik végig: „el vannak szánva a színdarabot komolyan végigjátszani.” Az éneklés része lesz a csatának: ahány strófa, annyi támadást kell visszaverni a honvédeknek; a dalt így ők is az előadása közben lejátszódó konkrét eseményekkel hozzák kapcsolatba. Az olvasó feladata lesz tehát úgy értelmezni az idegen nyelvű idézetet, hogy azt ne csak Windischgrätz alakjára, hanem a most olvasott, most lejátszódó eseményekre is ironikusan vonatkoztassa. De ezt teszik a harcolók is. Így a szereplők és az olvasó nézőpontja az ironikus hozzáállás horizontján eshet egybe. Létrejöhet egy történelmi kontinuitás, a szabadságharc értékrendjének közös elfogadása, feltárván az elbeszélés egyik „igaz területét.” Feltűnő javaslatot kap az olvasó a fordítás modalitására, a pátosz karneváli degradálására Mausmann Hugó sajátos német rímei kapcsán: „Brüder – Güter, die Freiheit – sich freu’ heut’, Metternich – schmetter nicht, Minister – hin ist er” stb. E klapanciák „mesterségbeli” fogásaihoz és értelmezéséhez Mausmann „szakmai” tanácsot is ad: „Ide Hans Sachs kell, nem Schiller.”

Azon esetek, amikor közismert magyar szövegek német változatával találkozunk az olvasó, a fordítás kritikusának szerepkörébe invitálják őt. Pontosabban azt a kritikai tevékenységet folytathatja, melyet „elődje,” az adott szövegrész fordítója már megkezdett. Ez a kritikusi funkció pedig szintén az esztétizmus tágas történelmi horizontján lehet ismerős, akár mint a szövegalkotás Oscar Wilde-féle meghatározása. *Az élet komédiásai* című regény egyik fejezetében, egy választási kampányküzdelem során, németül is felhangzik a magyar forradalmi dal, a Kossuth-nóta, természetesen az egyik képviselőjelölt nevével. Talán nem szükséges ecsetelni, hogy történelmi okokból milyen groteszk benyomást tesz 1875-ben a Kossuth-nóta lelkes német előadása. „Herr Aljonur liesz [sic!] uns sagen: / Er hat nicht genug Soldaten. / Wenn ers nochmals läszt [sic!] verkünden: / Werden alle uns einfinden.” A narrátor megdicséri az ismeretlen műfordítót, ám „szövegközlése” olyan helyesírási hibákat tartalmaz, melyek a magyaros lejegyzés nyomait viselik magukon. Az írásmód hívja fel tehát a figyelmet arra, hogy a magyar történelmi emlékezet nem hagyja érintetlenül a politikailag aktualizált német nyelvű fordítást. Ezáltal egyrészt elbizonytalanodik egy nemzeti szimbólum saját nyelvéhez kötésének a kizárólagossága. Másrészt a szöveg nem felejt el múltját: az olvasó előtt politikailag groteszk színezetben tűnik fel német előadása. Szinte mintapéldáját nyújtva annak, hogy bár a nyelv nem felejt, de képes arra, hogy mindig másként emlékezzen. S e transzfer-esemény a magyar befogadót szintén abban a romantikus hagyományokat is implikáló tapasztalásban is részesíti, miszerint a történelem csakis a rá való emlékezés történetén belül válhat hozzáférhetővé. Az olvasó mint műfordító egy szimbólum politikai újraaktualizálása, nyelvi-történelmi változásának akceptálása, azaz allegorizálása nyomán alakíthatja ki értelmezését, mely a szabadságharcos történelmi múltat immár a Monarchia jelenének múltjaként fogja fel. Nem véletlen, hogy ehhez az allegorizáláshoz az írásképp nagy lendületet ad. Az írás ezúttal is a szimbolikus olvasás beidegződéseit zúzza szét: az adott közegben a magyaros betűk szokatlan előfordulása – idegensége – döbbsenheti rá a magyar olvasót az eseményeknek

egy másik nézőpontból belátható, másféle létmódjára. A forradalmi pátoz iróniáját továbbá Robespierre nevének tükörfordítása – schwarzer Peter – is fokozza.

A fordítás aktusa tehát az említett Jókai-regényekben egy-egy történelmivé váló tapasztalat indexe lehet, azaz hozzájárulhat a történelmi horizont képzéséhez. A nyelvek egymásba illesztése ekkor emlékezésformának is tekinthető. Így az osztrák–magyar történelem elemeit a beszéd aktusának jelenideje, az elbeszélés kreativitása hívja elő. Nyilvánvaló, hogy a hasonló fordítások felülírják a továbbélő, idetartozó történelmi narratívák harciasságát, mérséklik a forradalmi radikalizmus ellenségképének egyoldalúságát, s újrakondicionálják a saját és a másik viszonyát. E műveletek így az olvasás retorikai funkcióját kihasználva képesek szétoldani a rendelkezésre álló narratív kereteket, hogy a saját és az idegen kölcsönös mindig–másként értése, egymásra-írása nyomán nyissanak fel egy „interkulturálisnak” nevezhető történelmi horizontot.

A többnyelvűségnek szintén bizonyos történelmi aspektussal összefonódó regionális karaktere domborodik ki Mikszáth Kálmán több művében. A *Gavallérok* című regény például egy régió elbeszélése során kérdőjelezi meg, pontosabban fogalmazza újra az eredet, a származás mítoszait, merő fikcióként tartva számon az originalitás elvét. Eszerint mutatják be magukat a regény szereplői egy karneváli lakodalomban a magyar honfoglalók utódainak, de erre a játékra nem a nyelvek elhatárolása, hanem éppen keveredése ad lehetőséget. Az egyik jelenetben, a lakodalmi előkészületben a német, a szlovák és a magyar nyelv szavai vegyülnek egymással a következőképp: „Hiába beszéltek, hiába... ami nem anständig, hát nem anständig. És kedvem volna fölborítani a kisztnit és... Was sagst du dazu alter Stefi? – Königrätz apó sietett tiltakozni. – Ozaj dusa moja! (Ugyan, lelkem.) Hova gondolsz? [...] Um Gottes Willen, most csak nem kezdtek levetközni és újra felöltözni. Daj pokoj Annuska! (Hagyj békét Annuska!).” Az idézet ugyanakkor határozottan jelzi a regionalitáson belüli társadalmi-politikai erőviszonyokat azzal, hogy a narrátor különbséget tesz, melyik nyelvi megnyilvánulást fordíttatja le az olvasóval és melyiket fordítja le maga. A német és a szlovák nyelvű részletek közül csak ez utóbbit, a szlovákot adja meg magyarul, feltételezve, hogy a hazai recepcióban a német szöveg magyarázatára nincs szükség, hiszen azt mindenki érti. Ez a megoldás kétségtelenül létrehoz egy centrum–periféria szembesítést, s a régió osztrák–magyar (ekként „monarchikus”) olvashatóságának és elbeszélhetőségének szempontját erősíti. Ugyanakkor e nyelvhasználat mégiscsak hozzájárul azon historicitáselv dekonstruálásához, mely bizonyos történelmi narratívák elzárkózó identitásképzete, a nemzeti hagyományok önelvű linearitása mentén fordult el a régió kulturális sokféleségétől. Kis időre elbizonytalanodik, mi számít törzsszövegnek és mi számít betétnek.

A kulturális régió belüli találkozást a német és a magyar nyelv viszonyaként is árnyalja *A fekete város*, egy szász városi közösség (Lőcse) és a megyei magyar nemesség konfliktusát beszélve el. A fikció szerint a szászok németül beszélnek, sokan közülük nem is tudnak másként, de a regény szinte minden megnyilatkozásukat magyarul közli. Így külön fontossága van annak, mikor hangzik fel a szövegben a saját nyelvük, azaz hová

pozicionálja a narrátor a német szót és miért. Szórványos eseteket leszámítva, lényeges fordulat csak a mű végén következik be, amikor a megyei alispánt, Görgey Pált lefejezteti a lőcsei szenátus. A halálos ítélet indoklásaként a Stadtordnung vonatkozó paragrafusát olvassák fel ünnepélyes komorsággal a vádlott előtt. A hirtelen nyelvi váltás így párhuzamos lesz a szüzsé alakulásával, narratíva és beszédcselekvés összhangjában és egyenrangúságában. A szenátus és a bíró azt a magyar nembest végezteti ki, aki egyébként eredetét tekintve szintén szász, őseit Arnoldnak hívták. Az önémet nyelv így Görgey származását és az attól való eltávolodását is jelölő nyelv, mely immár a halál hírére hozza számára. Vagyis az eredettel való szembesülés egyúttal a halál pillanata: az eredet elvének érvényesülése ezúttal is két kultúra dialogikus történetiségének tagadását jelenti. A kritika sokáig e Mikszáth-regény hibájául rótt fel a történetvezetés terjengősségét, anekdotikusan széteső jellegét. Holott a német nyelvű betétek funkciója szintén a diszkurzivitás és a cselekmény összehangolásának poétikájára, a beszédformák ekként kiemelkedő szerepére utal. Ez az összhang természetesen a modern próza története során egyre inkább felbomlik: Mikszáth művészete reflektál a kettő divergenciájára, s kísérletet tesz romantikus egységük fenntartására.

E tanulmányban főleg történelmi elbeszélésekről esett szó, s talán nem volt lényegtelen megfigyelni, hogyan járulhat hozzá a fordításművelet bizonyos emlékezésformák, illetve narratívák játékba hozásához, elbizonytalanításához, illetve újabbak megteremtéséhez, s ennek nyomán történet és történetmondás viszonyának átalakulásához. Már csak azért sem, mivel a különböző nyelvek párbeszéde nem jelentéktelen szerepet kap a régió elbeszéléséhez Krúdy Gyula s majd Márai Sándor művein át napjaink magyar prózájáig, mely e tendenciát különösen az 1990-es években erősíti fel.

HAJDU PÉTER

Ellőtt puskaporok utolsó durranása vidéki lapok tárcarovatában

A Mikszáth-szövegek másod-, harmad- stb. közléseiről

*A sajtó ugyan elhalmozta dicséretekkel a tavalyi Almanachot is,
de én ösmertem gyengeségét. Egy lap azt jegyzé meg róla:
„E könyv tartalma olyan, mint a puskapor...”
Mire egy ismerősöm azt írta levelében:
„Hiszen puskapor, az igaz,
de amelyikkel már lóttek egyszer.”¹*

Mikszáth Kálmán műveinek kritikai kiadásán fáradozva sajátos problémával kellett szembenéznem, amikor lezártam a 42. kötet (*Elbeszélések 16.*) munkálatait: a sorozatot megtervező elődeim ebbe a kötetbe túlságosan kevés anyagot szántak. Az ötívnyi novella még a jegyzetekkel együtt sem érte el a sorozat legvékonyabb darabjának terjedelmét. Ez a kötet a szerző 1893–1897 közötti elbeszéléseit tartalmazná, a következő viszont az 1898-as év anyagát, amikor Mikszáth az *Országos Hírlap* főszerkesztőjeként meglehetősen sok elbeszélést megírt, hogy lapjának vonzerejét növelje. Következésképpen az 1898-as novellákat, amelyek mind ugyanazon napilap számára készültek, nem volna helyes különböző kötetekbe elhelyezni, és mondjuk, 1898 márciusában megvonni a 42. és a 43. kötet anyaga közötti kronológiai határvonalat. Megoldás lehet egy összevont 42–43. kötet kiadása, amely még mindig nem haladná meg a sorozat legvastagabb köteteinek terjedelmét. Az ilyen csoportosítás mellett szólhat az is, hogy az *Országos Hírlap* már 1897 végén megindult, és a 42. kötetben is volna már olyan novella, amely ott jelent meg, *A számár sine curában*.² Első lépésként azonban arra gondoltam, hátha magára az anyag feltárására is rá kell kérdezni. Mindeddig Bisztray Gyula hagyatékára támaszkodtunk, és elfogadtuk, hogy elődeinknek sikerült összegyűjteniük az életművet, és az összegyűjtött anyag

1 MIKSZÁTH Kálmán, [Az Egyetemes regénytár Almanachja 1889-re. Előszó] = MKÖM 77, Cikkek és Karcolatok 27, s. a. r. S. FÜRTH Éva–REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1983, 72.

2 *Országos Hírlap*, 1897. november 21., 1–2. és november 23., 1–4.

birtokában tervezték meg a sorozatot. Ezért az általuk felsoroltakon kívül nem kutattunk Mikszáth-szövegek, de még csak megjelenések után sem. De hátha lehet találni további Mikszáth-szövegeket, olyanokat, amelyekről a sorozat tervezői annak idején nem tudtak. Gondoltam, ilyen módon bővíthetném a 42. kötet anyagát. Ráadásul 1898-cal amúgy is elérjük az előkészítettség határát, ahonnan csak novellacímekből álló listák állnak rendelkezésünkre Bisztray Gyula hagyatékából, többnyire bibliográfiai útmutatás nélkül, a publicisztika tekintetében még ennyi sincs. Következésképpen az 1898 utáni kispróza kiadásában extenzív feltáró munkára, anyaggyűjtésre is szükség lesz. Miért ne kezdeném el ezt máris?

Természetesen át kell majd tekinteni azokat a napilapokat, amelyeknek Mikszáth 1899-től munkatársa volt (1899–1903 *Pesti Hírlap*, 1903–1910 *Az Újság*), a folyóiratok tekintetében azonban korábról is lehet kezdeni a keresést. Ezért aztán utánanéztam, milyen szövegek jelentek meg Mikszáth Kálmántól 1890–1910 között az ország folyóirataiban. Kiindulópontul Lakatos Éva bibliográfiája³ szolgált, amely feltünteti, hogy egy irodalmi (vagy irodalmi szövegeket is közlő) folyóirat mely évfolyamaiban kitől jelentek meg szövegek. Hibák természetesen akadnak: előfordult, hogy hiába kerestem Mikszáth-szöveget az adott évfolyamban, de az is, hogy véletlenül rábukkantam egyre-kettőre olyan évfolyamokban, ahol Lakatos szerint nem kellett volna lenniük. Mégsem gondolom, hogy a húsz év teljes magyar folyóiratanyagát kellene áttekinteni, hogy néhány hibát elkerüljünk, hiszen nem logikus, hogy újra elvégezzünk egy (egyébként gigantikus) munkát, amelyet előttünk más egyszer már megcsinált. A következőkben ennek a gyűjtésnek a tapasztalatairól fogok beszámolni.

Új novellát az 1893–1897-es periódusból mindössze hármat találtam, közülük azonban az egyik egyáltalán nem volt új felfedezés. Rejtő István a következőket írta *A paraszt kontessz*hez fűzött jegyzeteiben: „Mikszáth *A paraszt kontesz* című elbeszélését hét év múlva újra megjelentette, ez [ti. az] a változat került a későbbi kötetkiadásokba is. A második közlés alkalmával elbeszélése szövegét olyan nagy mértékben átdolgozta, hogy a két közlést két külön – bár azonos címmel rendelkező – elbeszélésnek kell tekintenünk. A jelen változat [...] a jelen Krk-ban jelenik meg először kötetben, míg az 1894-es átalakítást a Krk 42. kötetében fogjuk majd közzétenni.”⁴ *A paraszt kontessz* második változata tehát véletlenül nem bukkant csak fel a későbbi sorozattervekben, hiszen a 38. kötet még megígérte, hogy benne lesz a 42-ben, ahol feltétlenül helyénvaló a közlése. Nem volt nyoma a hátrahagyott tervezetekben a két következő elbeszélésnek sem:

3 LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok, 1–15*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1971–2000.

4 MKÖM 38, *Elbeszélések 12*, sajtó alá rend. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1985, 354.

A szerencse pongyolában, *Magyar Szalon* 1893/november, 2–3. szám, 250–254. hasáb és 1893/december, 477–494. hasáb, teljes névjelzéssel.

A kenderesi bíró lánya, *Nagybányai Hírlap* 1895. november 23., 2. szám, 1–2., „Scarron” névjelzéssel.

A Scarron név ekkoriban már Mikszáth márkajelzésének számított, meg kell azonban jegyezni, hogy vidéki lapokban találtam ilyen jelzésű szövegeket, melyek nyilvánvalóan nem tőle származtak. Ilyen a *Kinek emeljünk szobrot?* című karcolat, amely az Újpesten megjelenő *Társadalmi Lapok*ban látott napvilágot 1898. szeptember 11-én (37. sz., 426.), de kizárólagos helyi érdekeltsége, valamint a szöveg belterjes kötődése az újpesti szerkesztőséghez kizárja Mikszáth szerzőségét. Az ugyancsak Scarron névjelzéssel megjelent *Mese* című szöveg a *Tata-Tóvárosi Híradóból* (1893. augusztus 12., 32. sz., 1–2.) szintén nem éri el a Mikszáth-írások színvonalát. A névjelzés itt valószínűleg csak valamiféle „mikszáthos” hangulatot hivatott sugallni. A lap következő számában ugyanez a toll beszámolót közöl egy tata-tóvárosi bárról.

A kenderesi bíró lánya esetében azonban nincs semmilyen tematikus vagy stiláris jellegzetesség, amely a Scarron névjelzés illetéktelen használatára utalna. Másrészt a szerzőség nem is igazolható tematikus vagy stiláris érvekkel; a novella messze nem éri el Mikszáth kisprózájának átlagszínvonalát (amely meglehetősen magas), nem találjuk benne ironikus-szatirikus szemléletének nyomát sem, olyan fajta érzelműséget viszont bőven, ami erre az életműre nagyon kevésbé jellemző. A családi kiengesztelődéssel végződő, problémátlan karriertörténetre nemigen találunk párhuzamot Mikszáthnál. A stiláris kidolgozottság, ha elfogadjuk szerzőségét, hevenyészettnek látszik. Az is meglepő, hogy egy Mikszáth-novella kizárólag egy nagybányai újságban jelenjen meg, de erre némi magyarázattal szolgálhat, hogy egy újonnan induló lap második számáról van szó. Frissen alapított újságokban viszonylag gyakran bukkannak fel Mikszáth-írások. Az általam áttekintett két évtizedben a következő lapok első évfolyamai közölték tőle szövegeket: *Az Én Újságom*, *Az Idő*, *Érdekes Könyvtár*, *Hazánk Ifjúsága*, *Jó Pajtás*, *Képes Heti Krónika*, *Komáromi Híradó*, *Magyar Alföld*, *Magyar Lányok*, *Népjog*, *Nyíregyháza*, *Országos Gentry Közlöny*, *Poprádi Újság*, *Protestáns Világ*, *Udvarhelyi Híradó*, *Új Korszak*, *Vármegyei Híradó*, *Vasárnapi Lapok*, *Zombori Hírlap*. Igaz ugyan, hogy nem mindig az első számokba került tőle valami, és az esetek többségében csak másodközlésre adott anyagot, de azért arra is bőven van példa, hogy az induló vállalkozást éppen az első számok valamelyikében segítette meg új szöveggel. Úgy képzelem, hogy ezt szívességből tette. Az itt felsorolt lapok későbbi évfolyamaiban többnyire már nem publikált, csak kevésnek lett rendszeres szerzője.

E három új, a 42. kötetbe felveendő novellán kívül ráakadtam a kötetben már amúgy is szereplő három novellának egy-egy olyan közlésére is, amelynek nem volt nyoma a szerzőtervekben. A *táborszernagy halála* című szövegről kiderült, hogy megjelent a *Népjogban*, *A számár sine curában* és *A Ferenc József-rend kiskeresztje* pedig nem

jelentéktelenebb orgánumban jelent meg utánközlésben, mint *A Hét*. Ezzel el is jutottunk a feltáró munka legfontosabb tanulságához: a kritikai kiadás mindeddig csak alkalmilag, véletlenszerűen említette meg a szövegváltozatok között az író életében megjelent másodközléseket. Mivel időnként mégis megemlítette őket, nem állítható, hogy elvi döntés alapján zárták ki őket a textológiai munka területéről. Inkább az anyag extenzív feltárása maradt el. Rejtő István részletesen feldolgozta Mikszáth első képviselővé választásának előtörténetét, és ennek keretében megvizsgálta, milyen szövegei jelentek meg a sepsiszentgyörgyi kormánylapban.⁵ Természetesen minden szöveg másodközlésben jelent meg a *Székelly Nemzetben*, ezekről a közlésekről azonban éppen a regionális (ti. a választókerületre koncentráló) és életrajzi érdekű gyűjtőmunka eredményeképpen tud a kritikai kiadás, míg más megyei lapok utánközléseiről azért nem, mert azokban a megyékben Mikszáthot nem választották képviselővé. Félreértés ne essék: arra is lehetne érveket találni, hogy a kritikai kiadás ne foglalkozzon a vidéki utánközlésekkel. Alighanem biztosra vehető, hogy az esetek döntő többségében a szöveg alakulására a szerzőnek nem volt befolyása, hiszen korrektúrárt biztosan nem küldtek Budapestre, teszem azt, Zomborból. És az is gyakran előfordulhatott, hogy a szerző nem is tudott a vidéki utánközlésről.⁶ Mégis lehetséges, hogy egyes esetekben tanulságokkal járhat a vidéki utánközlések rendszerének áttekintése. Csak hogy világos legyen, milyen mennyiségű anyagról van szó: a kritikai kiadásban már megjelent írásoknak olyan megjelenésével, amelyről a kritikai kiadás nem tud, az 1890–1910-es periódusban kerek kilencven alkalommal találkoztam, és csak a folyóiratok anyagát néztem át, hiszen a vidéki napilapok tárcarovatának áttekintése jóval meghaladja egyetlen ember lehetőségeit. Az alábbiakban néhány tanulság levonására kísérletet teszek, illetve igyekszem rámutatni néhány olyan esetre, ahol az utánközlésnek jelentősége lehet.

Nem gyakori ugyan, de legalább egy példa arra is akad, hogy több év elteltével egy vidéki lap számára Mikszáth átdolgozta a szövegét. Ilyen eset *Az én jó patrónusom* című emlékezés, amely a kritikai kiadás 70. kötetében 1885-ös keltezéssel szerepel (44–49.). Az Aranyosmaróton kiadott *Barsi Ellenőr* 1891. február 8-án hozott egy „eredeti tárcát” Mikszáth Kálmántól *Utolsó estém Győry Vilmosnál* címmel (6. sz., 1–2.). A szövegek nagyobbik részüket tekintve azonosak, a címen kívül mindössze a kezdés különbözik. 1891-ben Mikszáth elhagyta az 1885-ös változat első tíz bekezdését (Krk 44:1–45–20.), a tizenegyedik első mondatait pedig átalakította a következőképpen:

5 REJTŐ István, Hogyan lett Mikszáth Ilyefalva képviselője, *ItK*, 1978, 157–172. = Uő, *Mikszáthi-áda*, Bp., 1992, 307–330.

6 Vö. MKÖM 67. köt., 86–87.

1885

Mert mi tagadás a dologban, amiből annyi főleg jutott Kőrösi Sándor vagy Vámos professzornak, abból én igen szűken részesültem a mennyei hatalmaktól. Nekünk felvidéki embereknek sokkal kisebb hang jut, de kisebb is kell odahaza, ahol a hegyek közt sokkal jobb az akusztika. Itt Pesten azonban átkozottul érzi az ember a hiányt.

Mindig is irigyeltem a nevezett két képviselő urat. Észrevehették rajtam.

1891

Amiből az istenek annyit adtak Kőrösy Sándor képviselő társamnak, (aki a legbecsületesebb hanggal bír az országban) abból én igen szűken részesültem a mennyei hatalmaktól. Nekünk felvidéki embereknek sokkal kisebb hang jut, de kisebb is kell odahaza, ahol a hegyek közt sokkal jobb az akusztika. Itt Pesten azonban átkozottul érzi az ember a hiányt.

Mindig is irigyeltem a nevezett képviselő urat. Észrevehette rajtam.

A szövegnek ez a nem jelentéktelen átalakítása főleg azért érdekes, mert ezáltal a *Barsi Ellenőr*-ben megjelent változat lesz az, amelyet a szerző életében utoljára kiadott a kezéből, vagyis a kritikai kiadás által többnyire szem előtt tartott *ultima manus* elvének megfelelően azt kellett volna főszövegnek választani, és *Pesti Hírlap*-ban 1885-ben közzétett változat eltéréseit pedig a jegyzetapparátusban közölni.

Gárdonyi Géza *Figurák* című kötete Mikszáth előszavával jelent meg, márpedig ha ő bármilyen alkalmi írást kiadott a kezéből, vagy akár csak beszédet mondott valamilyen rendezvényen, a szöveget biztosan megjelentette valamelyik újság is. A frissen megjelenő novelláskötetektől a lapok szívesen hoztak le mutatványként egy-egy darabot, és ezt a kiadók nyilván reklámlehetőségnek tekintették. Hasonló reklámfunkciót tölthetett be az előszavak újsággözlése is. A kritikai kiadás a könyvön kívül arról is tájékoztat, hogy az előszó megjelent a *Vasárnapi Újság* 1890. május 25-i számában (Krk. 79, 255.). Csakhogy a *Zombor és Vidéke* című lap tárcarovatában már 1890. április 17-én lejtött (31. sz.). Ebben az esetben akár a *Vasárnapi Újság* közlését tekinthetjük másodlagosnak (és a kritikai kiadás gyakorlata szerint mellőzhetőnek), és délvidéki lapra kellene mint első újsággözlésre hivatkozni. Ez a helyzet nagyon gyakran áll elő az *Almanach* előszóinál, ahol a kritikai kiadás mindig megemlíti a pesti újsággözléseket, de a vidékieket, bár amazokat időben nem ritkán megelőzik, soha.

A századforduló rendkívül gazdag sajtóvilágában viszonylag egyszerű lehetett ugyanazt az írást több helyen is elsütni. Gyakori jelenség, hogy egy szöveg új címmel, kis változtatással, de akár változtatás nélkül is megjelenjen különböző újságokban. Vadai István szerint „valószínűleg ezen a téren Cholnoky László tartja a magyar rekordot”, hiszen „tizenhét-szer adta el a *Jókai-figurák* című tárcát, különböző napi- és hetilapoknak.”⁷

7 VADAI István, *Ultima manus manum lavat, Vár ucca tizenhét*, 1993/1, 100 és 108.

Cholnokynak ezt a tettét, úgy látszik, a szájhagyomány örökítette át, hiszen Vadai forrásként Békés István *Új magyar anekdotakincsére* hivatkozik.⁸ Onnan azonban kiderül, hogy a szóban forgó tárcát nem is Cholnoky László, hanem Viktor írta, és az örökös pénz-zavarban élő, alkoholista öcs (igaz, szintén örökös pénzzavarban élő, alkoholista) bátyja szövegét adta el oly sokszor. Az anekdota adatai közül ellenőrizhető,⁹ hogy László *Bertalan éjszakája* című novelláskötetének végén valóban szerepel egy szöveg, amely Viktor első, még Veszprémben megjelent, (méltán) visszhangtalan kötetének nyitódarabját írja át. Viktor írásának *Hőscsinálás*, Lászlóénak *Hősök* a címe.¹⁰ A gondolatmenet pontról pontra azonos, de az átírásban egyetlen mondat sem marad változatlan, noha minden mondatnak megtaláljuk az átíratban a megfelelőjét.

A Mikszáth-szövegek utánközléseinek áttekintése alapján meg kellett állapítanom, hogy a legendás tizenhétszeres publikációval Cholnoky László biztosan nem tarthatja a magyar rekordot, minthogy a *Kozsibrowszky tréfája* című elbeszélésének huszonhét megjelenését sikerült fellelni. A szöveg megtalálható a kritikai kiadásban (84, 53–58) *A Majornoky kisasszonyok* címmel és *Kozsibrowszky tréfája* alcímmel. A jegyzetapparátus szerint a sajtó alá rendezők két megjelenésről tudtak:

Vasárnapi Ujság 1895. március 31., 13. sz., 195.

Pesti Hírlap 1895. március 31., 89. sz., 16–17.

Mint látható, az elbeszélés története már eleve azzal kezdődik, hogy Mikszáth két különböző lapban ugyanazon a napon jelentette meg, bár ilyesfajta együttműködés mindig is volt a folyóirat és a napilap között. És maga ez a nap sem érdektelen. A szöveg ugyanis így kezdődik:

8 Bp., Gondolat, 1963, 344–345. (Ezek a pontos oldalszámok, Vadai hivatkozásában: 346–347.)

9 Akadnak a beszámolóban bizonyosan téves adatok, és van alig ellenőrizhető, mint például a következő állítás: „A rekordot annál a hetilapnál érte el, ahol egy tárcát hét címen sikerült elhelyeznie.” Egészen ellenőrizhetetlen viszont a következő történet: „Előszedte a tizenhét lapban különböző cím alatt megjelent *Jókai figurák* tizenhét kivágását, elvitte a *Tolnai Világlapja* szerkesztőségébe, ahol a főnök: Tolnai Simon sógora – Garai Ferenc szerkesztő – megvásárolta a látszólag különböző tizenhét tárcát másodközlésre, egy tételben, darabonként egy koronájával.” (BÉKÉS, *i. m.*, 345.) Az egy lapnál hétszer elhelyezett írás legendája még nagyobb számmal szerepel Galsai Pongrác beszámolójában: „Mikes Lajos egyszer meg akarta ajándékozni a Pesti Naplóban közölt tárcák gyűjteményével. Titokban félrerakatta a Cholnoky-írások ólomhasábjait, s mikor már elég anyag gyűlt össze, a kötet rendezéséhez látott. Akkor vette észre: barátja ugyanazt az írást tízszer is elsütötte, tíz különböző címmel.” GALSAI, *Cholnoky László* = CHOLNOKY László, *Prikk mennyei útja*, Bp., Magvető, 1958, 402.

10 CHOLNOKY VIKTOR, *Füstkarikák*, Veszprém, Egyházmegyei nyomda, 1895, 5–17; CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája*, Bp., Táltos, 1918, 183–188.

A »Ne okoskodj, Pista« című elbeszélést írván a Pesti Hírlapban, amelyben gróf Kozsibrowszky, a nagy tréfacsináló és fölültető szerepel, az elbeszélésem keretébe nem volt belevehető egyik legjobb csínje, mert hátráltatta volna a cselekvény gyorsabb menetét. De ha már benne vagyok, bizony nem sajnálom külön föltálatni.

A *Ne okoskodj, Pista!* közlése pedig még folyt a *Pesti Hírlapban*: március 31-én a tizenkettedik, utolsó előtti folytatása jelent meg. Ennek következtében a „Tárca” rovatban a kisregény folytatása, a „Csarnokban” pedig az egyik mellékszereplőről szóló kiegészítő elbeszélés jelent meg. Ezek szerint afféle melléktermékről van szó, amelyet Mikszáth novellásköteteibe sem vett fel soha. Ami azonban mégsem jelenti azt, hogy egyszerű szösszenetként megfeledezett volna róla. Még további huszonöt alkalommal is megjelentette a következő helyeken:

Tata és Tóváros 1904. június 18., 26. sz., 1–3.
Szabolcs 1904. június 18., 25. sz., 6–7., a Csarnok rovatban
Szatmár 1904. június 18., 25. sz., 1–2. és június 25., 26. sz., 1–2.
Galánta és Vidéke 1904. június 19., 25. sz., 1–3.
Nyitravölgyi Lap (Nagytapolcsány) 1904. június 19., 25. sz., 1–3.
Rozsnyói Híradó 1904. június 19., 25. sz., 1–2.
Sárrét (Berettyóújfalu) 1904. június 19., 25. sz., 1–2. és június 26., 26. sz., 1–2.
Szatmármegyei Közlöny 1904. június 19., 25. sz., 2–3.
Szentes és Vidéke 1904. június 19., 49. sz., 1–3.
Gyulafehérvári Hírlap 17. évf.,¹¹ 1904. június 23., 25. sz., 1–2.
Szilágy (Zilah) 1904. június 23., 25. sz., 1–2.
Szilágy-Somlyó 1904. június 23., 25. sz., 1–2.
Máramaros 1904. június 26., 26. sz., 1–3.
Muraszombat és Vidéke 1904. június 26., 26. sz., 1–3.
Tolnai Világlapja 1904. június 26., 26. sz., 804–806.
Újvidék 1904. június 26., 26. sz., 1–2.
Barsi Ellenőr (Aranyosmarót) 1904. július 3., 27. sz., 1–2.
Eperjesi Lapok 1904. július 3., 27. sz., 1–2.
Zentai Híradó 1904. július 10., 28. sz., 1–3.¹²
Szabadság (Esztergom) 1904. július 18., 47. sz., 1–3.
Brassói Lapok 1904. augusztus 14. 186. sz. 1–2. és augusztus 17., 187. sz., 1–2.
Új Világ 1904. augusztus 20., 13–14 sz., 446–450 hasáb.

11 Az évfolyamok számozása ebben a lapban kissé zavaros: az előző évfolyam is mindig 17., míg az 1904-es hol 17., hol 18., a következő, 1905-ös évfolyam számozása az első hat számban 19., onnantól viszont 23.

12 Kissé komikus, hogy *Kozsibrowszky tréfája* itt mint „A Zentai Híradó eredeti tárcája” szerepel.

Orsovai Hírlap 1905. december 7., 49. sz., 1–3.

Protestáns Világ 1907. április 15., 8–9. 3. sz., *A Majornoky kisasszonyok (Kozsibrowszky tréfája)* címmel.

Közép Bácska 1907. december 15., 1–2. december 22., 50–51. sz., 1–2.

Az akkor már majdnem tíz éves szöveg 1904. június 18-a és július 10-e között, tehát egy szűk hónapon belül tizennégyszer jelent meg különböző helyeken, és van köztük olyan rangos orgánus is, mint a *Tolnai Világlapja*. Mi lehet az oka ennek a példátlan jelenségnek? Legfeljebb találgatni lehet, de egy feltételezést azért megkockáztatnék. 1904-ben jelent meg a Révai Testvérek által terjesztett *Mikszáth Kálmán munkái* sorozat hetedik kötetének második kiadása, amely *A gavallérok* és *A demokraták* mellett a *Ne okoskodj, Pista!* című kisregényt is tartalmazta. Az utóbbinak ez a harmadik kötetkiadása volt. Lehetséges, hogy a szerző vagy a kiadó ezt a kiadványt kívánta reklámozni a *Kozsibrowszky tréfájával*, amely első sorai révén vált erre a feladatra alkalmassá.

Hogy az utánközléseket ilyen reklámcélokra gyakran használták, azt az előszók esetében már láttuk, de azért hadd hivatkozzak még egy példára. 1897. december 19-én Mikszáth *Milyen lesz „Az Új Zrínyiász”* címmel harangozta be az *Országos Hírlapban* új regényét, melynek sorozatközlését a következő héten, a karácsonyi számban, december 25-én kezdte meg. Január 1-jére már a hatodik folytatás is megjelent. 1-jén és 2-án azonban ezt a beharangozó szöveget négy vidéki folyóirat is lehozta:

Szepesi Lapok (Igló) 1898. január 1., 1. sz., 1–2.

Tokaj-Hegyalja (Szerencs) 1898. január 1., 1. sz., 3–4.

Udvarhelyi Híradó 1898. január 1., 2. sz., 1–2.

Barsi Ellenőr 1898. január 2., 1. sz., 2–3.

Mikszáth ezzel valószínűleg nemrég indított napilapjának próbált olvasókat hódítani. Az akció messze nem olyan kiterjedt, mint *Kozsibrowszky tréfájánál*, de talán nem érdektelen. De ha már az *Új Zrínyiásznál* tartunk, megemlíthető, hogy a beharangozóval jelentős részben megegyező regénykezdet, a *Praeludium* 1903. március 31-én önállóan is megjelent *Lampel Róbert (Wodiáner F. és Fiai) Irodalmi Értesítőjében* (3. sz., 1–2.). Lampel ekkor hozta ki a regény harmadik kiadását, és a regényfejezet publikálása nyilván azt volt hivatott reklámozni.

Nem állítom, hogy ezek a kiragadott példák az utánközlések meglehetősen terjedelmes anyagából olyan újdonságokkal szolgálnak a Mikszáth-életmű megértése szempontjából, amelyek alapvető kérdések újragondolására kényszerítenek. De a kritikai kiadás műfajában nem is szabad eleve eldönteni, melyek a fontos kérdések, hogy aztán a többivel egyáltalán ne foglalkozunk. Itt az anyag lehetőség szerint extenzív feltárására van szükség, és valami talán az olyan periférikus jelenségek megfigyeléséből is kislülhet, mint a vidéki utánközlések, noha kétségtelen, hogy olyan szövegekről van szó, amelyeket már nem is egyszer elsütöttek.

Megfordított időrend

„A történelmi regény számomra végzetes olcsóságra van kárhozthatva, egyszerűen azért, mert hihetetlenül nehéz föladat elé állítja a szerzőjét, a könnyű megoldás pedig óhatatlanul pusztá ügyeskedéshez vezet és a közönség mélységes együgyűségét tételezi föl” (JAMES, 1987, 332). Henry James 1901-ben megfogalmazott ítélete jól érzékelteti azt a felfogást, mely szerint a történelmi regény a népszerű irodalom körébe tartozik. Húsz évvel korábban ugyanez a szerző „a művészet gyerekkorának” megnyilvánulásaiaként jellemezte Sir Walter Scott prózai elbeszélő műveit. Az olyan alkotó, aki a regényt a magas művészet részeként fogja fel – így szól az érvelés – csakis nyersanyagnak tekintheti a történelmi szereplőket, hiszen a történetírói munkákból ismert személyekre vonatkozó ismeretek feszültségbe kerülhetnek a műalkotás belső törvényszerűségeivel. Olyan adott tényekként foghatók fel, amelyek az alkotót műve létrehozásának a korai szakaszában foglalkoztathatják. „A művész irántuk megnyilvánuló érdeklődésének kilenc tizede abból származik, amit hozzájuk ad s ahogyan megforgatja őket” (JAMES, 1962, 163).

Magyarországon is fogalmazódott meg bírálat a történelmi regénnyel szemben, és pedig némileg meglepően az 1990-es évek elején, tehát olyan időszakban is, amelyben nemcsak az angol nyelvterületen, de Magyarországon is meglehetősen élénk volt a prózaírók történelmi érdeklődése. „Az ÁLMOK ÁLMODÓJA (...) az első modern magyar regény” – állította egy értekező –, mert „nem *történelmi regény*, ez radikális elkülönülést jelent korabeli pályatársaitól, mindenekelőtt Jókaitól és Keménytől” (BÁN, 1991, 923). Az idézett állítás értelmezhetőségét nehezíti, hogy nem könnyű elvonatkoztatni az irodalomtörténet ismeretének hiányaitól, amelyekre legalábbis visszakövetkeztetni lehet a megfogalmazásból. Jókai s Kemény számos alkotásában a történés és az elbeszélő ideje azonos, s közülük *A szív örvényeinek* hatását Asbóth regényére már az 1950-es évek második felében kimutatta Németh G. Béla (NÉMETH, 1958, 391). Fontosabb ennél megjegyezni, hogy korántsem magától értetődő, mit is értsünk történelmi regényen. Ha a jelen és a múlt távolságából indulunk ki, lehet ugyan arra gondolni, hogy a történelmi regény mibenléte elbeszélő és történetbefogadó meghatározott kapcsolatán, afféle egyezségeen múlik, vagyis az ilyen alkotás mintegy azt várja az olvasótól, amit Coleridge „a hitetlenség szándékos felfüggesztésé”-nek nevezett (COLERIDGE, 1975, 169), s így illeszkedik be a megidézett

múltba, de az időbeli távolságot a történet és az olvasó világa közötti viszonyra is lehet vonatkoztatni, s akkor már korántsem könnyű választ adni arra a kérdésre, a huszonegyedik századi olvasó szempontjából mennyiben lehet jogos régebbi múlttal foglalkozó műveket történeti regényeknek minősíteni, szemben a későbbi, ám szintén egyre távolodó időszakok világát megjelenítő alkotásokkal. Az *Ivanhoe* eseményei a tizenkettedik században, a *Waverley* cselekménye 1746-ban játszódik. Mennyiben állíthatók szembe egymással? Milyen alapon választható el a Báthoriak koráról szóló *Gyulai Pál a Ködképek a kedély láthatárán* című „beszélyfűzér”-től, amelyben fontos szerepet játszik az 1789-ben kitört francia forradalom? A válasz hihetőleg csakis úgy kereshető, ha némi figyelmet szentelünk történetírás és regény viszonyának.

Két olyan regénnyel foglalkozunk mintaként, amely nagyjából ugyanazzal a korszakkal foglalkozik. Az egyik Kemény Zsigmond *Zord idő* című, 1857 és 1862 között megjelent alkotása, mely többek között Verancsics Antal 1857-ben kiadott *Összes munkáira* támaszkodik. A tizenhatodik századi történeti forrást részint úgy használja föl, hogy ütközteti Horváth Mihálynak Martinuzzi Györgyről írt munkájával, melyet szerzője először Hatvani Mihály néven 1859-ben közölt, *Rajzok a magyar történelemből* című kötetében. E kiváló történész jórészt a belga fővárosban talált munkák alapján módosította Verancsics „épen nem barátságos indulatú” minősítését Fráter György történeti szerepéről (HORVÁTH, 1872, 75). Kemény regénye azt sugallja, hogy a történetírásnak különféle értelmezésekkel kell számolnia. Egyúttal arra ösztönzi olvasóját, hogy kételkedjék történelem és regény szembeállításának jogosságában. Részint óvatosan egymás mellé helyezi a történetírást és a regényt – a *Zord idő*ben Walter Scott legjobb műveire emlékeztető módon inkább a háttérben maradnak a történeti személyiségek –, részben arra emlékeztet, hogy a történetíró sokszor a regényíróhoz hasonlóan történetileg hihetetlennek vélhető eseményekről számol be. „Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg – olvasható a regényben –, alig hinnők, hogy a Korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és ízletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bor ürítettett a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért” (KEMÉNY, 1968, 446–447).

Ugyancsak több történeti forrást vett igénybe Jókai Mór *Fráter György* című 1893-ban kiadott regényében. Nincs kizárva, e kései és viszonylag kevéssé méltányolt művének elkészítésekor a szerző mintegy cáfolni akarta azoknak a véleményét, akik történeti hiteltelenséggel vádolták némely korábbi alkotását, hasonlóan ahhoz, ahogyan az *Ivanhoe*-t bírálták (WILSON, 1986, viii-ix), melyről Mikszáth azt állította: „az első regény” volt, amely Jókai „kezébe került”, még Komáromban „a Kultsár-féle kölcsönkönyvtárból” (MIKSZÁTH, 1907, 1:70). Annyi bizonyos, hogy a *Fráter György*ben olyannyira sok a hivatkozás történészekre, hogy a mű szinte a regényesített történeti életrajzzal tart rokonságot, ám az elbeszélőt mégis az egyetlen helyes értelmezés eszménye vezeti. A történetírás mai felfogása felől ez akár még távolabbi szemléletnek is minősülhet a bő három évtizeddel korábbi másik regény világához képest. Ezért a két művet a keletkezésük idejéhez képest fordított sorrendben vesszük szemügyre, mintegy azt sejtetve, hogy korábbi és későbbi

viszonya nem mindig egyértelmű, s így megfontolandó, vajon mindig indokolt-e paradigmaváltások alapján fölépíteni az irodalom történetét.

Melyek Jókai regényének legfeltűnőbb jellemzői? Mindenekelőtt az elbeszélő hangjának állandó érzékeltetése. „Hol is hagytuk a tanácskozást? (...) Igen! A hazaáruló főméltóságok elkergetésén” (JÓKAI, 1898, 1:222). Az efféle megnyilatkozások minduntalan arra emlékeztetik az olvasót: könyvet tart a kezében. A kiszólások rendszerint azt sugallják, a történet bevallottan tanító célzatú. „Hanem a férfi életkorát nem az regulázza, hogy mennyit visel a vállán, hanem hogy mennyit bír el. (Ez tendentiósus egy phrasis!)” (JÓKAI, 1898, 2:183). Az ehhez hasonló értelmezések határozottan cáfolják azt a hiedelmet, mely szerint Jókai nyelve olyannyira átlátszó, hogy az „ember észre sem veszi, hogy olvas”. Sokkal inkább azt igazolják, hogy a „mese a vezéreszmét szolgálja” (MIKSZÁTH, 1907, 1:131, 2:75). Az események arról tanúskodnak, hogy „Két rossz közül az öregebb jóvá teszi a kisebbet” vagy „A hála férges gyümölcs” (JÓKAI, 1898, 1:314, 2:193). A gondolatmenet nem annyira az egyes jelenségtől a végkövetkeztetés felé halad, hanem általánosítást szemléltet. Fejezet élén áll a következő megállapítás: „A szerencsétlenség nem marad vén leánynak: mindig akad párja” (2:268), s a továbbiak ezt az igazságot hivatottak bizonyítani.

A *Fráter György* elbeszélője azáltal is érezteti jelenlétét, hogy előrevetíti a később bekövetkezendőket. Már a nyitó jelenet bejelenti a történet kimenetelét. A címszereplő kérdéssel fordul egy budai katonához:

„– Ejnye, bátya! Hát aztán hogy felejtették azt az érseket ide a kapu mellé, mikor templom is van a várban?

Nevetett ezen az őrmester.

– Hát öcsém, majd megtudod, ha egyszer te is bíboros fogsz lenni, meg érsek, aztán agyonütnek” (JÓKAI, 1898, 1:2).

Amikor II. Ulászló újszülött fia jövőjéről faggatja a címszereplőt, párbeszédüket az elbeszélő értelmezése egészíti ki:

„– Lesz-e neki olyan ősz haja, mint nekem?

– Isten megadja, hogy legyen.

(Úgy is lett. Húsz éves korában már ősz hajú volt II. Lajos)” (JÓKAI, 1898, 1:86).

Martinuzzi sorsának megpecsételtségét időről időre hangsúlyozza az előre utalás a halálára, közülük csak egyik a Castaldóval folytatott tárgyalás záradéka:

„S aztán kezét nyujtá Castaldonak, az is az övét neki.

Az a kéz ölte meg” (JÓKAI, 1898, 2:306).

Történelminek nevezhető regényekben gyakran előfordul, hogy az elbeszélő a saját jelenére vonatkoztat. A *Fráter György* sem kivétel. Emlékeztet arra, hogy a szóba hozott fegyverek a bécsi múzeumban láthatók „mai napság”, „az első korteskedés”-nek nevezi a Fuggerek Habsburg-párti tevékenységét, „akkor” és „most” szembeállításához folya-
modik, s olyan légköri tüneményt ír le, amelyhez hasonlót maga Jókai „1849-ben, (...) Lőrincz nap tájékán” látott (JÓKAI, 1898, 1:232, 234, 2:193, 1:312). El kell ismerni, hogy az időszerűsítés olykor a történetírók munkáira vezethető vissza. „Ez a pálos barát – ol-

vasható a regény főszereplőjéről – a korszellemet háromszáz évvel megelőzve, ír a napokban Ferdinánd királynak, hogy hívja össze a magyar országgyűlést és szabadítsa fel a jobbágy népet. (1550! – 1848!) (JÓKAI, 1898, 2:299–300). Az idézett szavak előzménye megtalálható Horváth Mihálynál, aki a következőket írta: „Felette nevezetes, és Frater György nemcsak kormánybölcsességének, hanem szívének is egyaránt dicséretére válik ama tanácsa, hogy ügyekezniék a király mindenek fölött a parasztságot felszabadítani azon súlyos iga alól, mely annak vállait az 1516-ki kuruczháború óta nyomja. (...) Előadá neki, miképen a török is e felszabadítás ígéretével csalogatja hódolásra a parasztságot; minek következtében a ráczok közül legújabbban is sokan hódoltak a beglerbégnék” (HORVÁTH, 1872, 307). Nem vitás, hogy a *Fráter György* elbeszélője olykor túlértelmez, vagy elragadtatásának ad kifejezést – Belgrád vízivárának ostromát a következő fölkiáltással minősíti: „Szent Jehova Isten atyám! Micsoda hetvenkét magyar volt ez!” (JÓKAI, 1898, 1:195) –, de az is előfordul, hogy saját tevékenységét mérlegeli, s ez cáfolja azt a vélekedést, mely szerint Jókai művészetéből teljesen hiányzik az önértelmezés. Ellenpéldaként az a részlet idézhető a *Fráter György*ből, mely kifejezetten a történelmi regény mibenlétére vonatkozik:

„Talán nem is helyes dolog regényt írni az ilyen alakról? Nem volna szabad egy költött vonást hozzá adni a jellemrajzához. Nincs is arra szükség.

A mit eddig a költői képzelet e regénynek nevezett életíráshoz toldott, az nem volt egyéb, mint kitöltése azon nagy hézagoknak, a miket a történetírók üresen hagytak” (JÓKAI, 1898, 1:176).

Ha valami kifogásolható a *Fráter György* című regényben, az éppen a történetírók által hagyott hézagok kitöltése. Jókai úgy érezte, közelebb kell hoznia olvasóihoz Marti-nuzzit. Ezért írt arról, hogy a barát elfojtotta szerelmét Zápolya Borbála iránt, és féltékeny volt Dózsa Györgyre, akit saját magának afféle másik énjeként tartott számon. Ezek a részletek a népszerűség jegyében regényesítik a történelmet.

Jókai köztudottan vonzódott a népiességhez, s ennek a nyoma még e kései regényén is érezhető. Gyakran szerepelnek olyan utalások a szóbeliség egyszerű formáira, amelyek az elbeszéltek hitelét hivatottak biztosítani. Juricsics Miklóst a „mesebeli csodahős” rangjára emeli az elbeszélő, és a szöveg az általánosítások tekintélyes részét közmondásnak felelteti meg. „Il faut donc faire bonne mine au mauvais jeu” – jelenti ki Zápolya János, a címszereplő magatartását pedig az „à un renard – un renard et demi” szokásmondással jellemzi a történet elmondója. A zárlat is francia közmondás: „C’est plus qu’un crime; c’est une faute!” Arra céloz, hogy a bűnért fölmentést adhatott a pápa a gyilkosoknak, de „a hibát megboszulta a nemezis” amennyiben „Fráter Györgyöt elveszítve elveszté Ferdinánd Erdélyt” (JÓKAI, 1898, 2:154, 204, 318).

A hitelesítésnek ilyen módjaihoz képest másodlagos jelentőségű a hivatkozás a szemtanú Szerémi György latin munkájára, Tinódi költeményeire vagy a „historiáíró” följegyzéseire. Jókai kétségkívül tudatában volt annak, hogy hőse életéről különböző beszámolók készültek, melyek olykor szögesen ellentmondanak egymásnak, ám ő egy ré-

szület „oktondi mesék”-nek nyilvánította (JÓKAI, 1898, 2:207). Legtöbbször abból az életrajzból idézett, melyet Augustin Bechet kanonok 1715-ben Párizsban adott ki. Ezt a munkát „részhajlatlan”-nak tekintette (JÓKAI, 1898, 2:104), összhangban Horváth Mihálynak azzal a meggyőződéssel, mely szerint a történelem a világnak „részhajlatlan bírószeke” (HORVÁTH, 1972, 3). A regényíró kihagyott és egyszerűsített annak érdekében, hogy egyenes vonalú és egyértelműen magyarázható történetet mondhasson el. Az események egyetlen hiteles értelmezésének az eszményét igyekezett elhíttetni olvasójával, megfélemlítve arról, hogy saját művei sem feleltek meg tökéletesen ennek a szemléletnek. A magyar nemzet történetéről korábban készített népszerű igényű áttekintésében elítélte Zápolya Jánost, amiért „készararva késett el” a mohácsi csatáról (JÓKAI, 1884, 1:371), regényében viszont téveszmeként utasította el ezt a véleményt (JÓKAI 1898, 1:239). Aligha lehetett tudatában ennek az ellentmondásnak, hiszen később úgy hivatkozott a *Fráter György* című regényére, mint amely tökéletes összhangban van *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájával, s mintegy kiegészíti azt (JÓKAI, 1902, 382).

A történelem egyértelmű célulvőségének a hiedelmével is összefüggésbe hozható, hogy a *Fráter György* szerzőjének legegységesebb regényei közé tartozik. Mivel nincs benne mellékeselekmény, a szerkezet feltűnően egységes. Szerzőjének az a fogatékossága sem érzékelhető benne, hogy „egyéneket hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak ty pusokat”, mert a „belső embert nem ösmerte” (MIKSZÁTH, 1907, 2:79, 1:130). Az olvasó meggyőződhet arról, hogy a regény szereplői közül „messzelátó perspektívája valóban csupán Fráter Györgynek volt, a többiek mind nem láttak tovább annál a tájhatárnál, a melynek a szélén saját önző vágyaiknak délibábjá játszott”, sőt arról is, hogy a barátot „szinjátszói tehetsége”, „alakoskodása” miatt vélték némely kortársai „ördögi karakternek” (JÓKAI, 1898, 2:156, 23–24, 298). Legföljebb azzal lehet érvelni, hogy Jókai regénye némi túlzással nem több, mint Martinuzzi Horváth Mihály által megírt életrajzának leegyszerűsített, s ezáltal népszerűbb változata.

A történetíró abban jelölte meg a „lángeszű remetének” legfőbb jellemzőjét, hogy „bevárni tudó” alkat volt, „változékonyságá”-t arra vezette vissza, hogy „az ország egy fej alatti egyesítésé”-t tűzte ki célul (HORVÁTH, 1872, 114, 55, 235, 54), s a következő indoklással minősítette „rejtélyes jellemű”-nek: „A hazafiság emlőjén nőtt-e fel benne a nagyra-vágyás, mintegy azért törekedve magasra, hogy ott többet tehessen a szeretett hazáért? Vagy a nagyra-vágyás volt-e dajkája hazafiságának, csak ebben találván magához méltó célt, méltó tárgyat. Ki tudná megmondani?” (HORVÁTH, 1872, 5, 14–15).

Jókai művében mindaz egyértelművé válik, ami Horváth munkájában még rejtélyesnek látszik, a *Zord időben* viszont Martinuzzi jelleme még inkább többértelműnek mutatkozik. Egyrészt azért, mert különböző nézőpontokból kap minősítést – Frangepán Orbán vagy Izabella például kifejezetten ellenszenvvel viseltetik iránta –, s e látószögek a regény világában egymással egyenrangúak, másfelől azért, mert az elbeszélő sokkal kevésbé érezteti jelenlétét. Alig található előrevetítés, és ha mégis előfordul, sokkal átté-

telesebb, mint Jókai regényében. Példaként a Komjáti Elemér közeli halálát némileg sejtető mondat idézhető abból a részletből, mely azt jeleníti meg, ahogyan Werbőczy a törvénytársakra igyekszik eljutni: „A menet valamivel lassúbb volt, mint halottaskocsiké” (KEMÉNY, 1968, 430).

Kemény regényében a történetmondó szerepköre sokkal kisebb, mint Jókaiéban. Gyakran csak annyit közöl, amennyit a szereplők tudnak az eseményekről, vagy tanúként tünteti föl valamelyik szereplőt, s az ő korlátozott szemszögéből láttat egy jelenetet. Deák István egy dombról nézi végig, mint irtják ki a törökök Komjáti Elemér családját. A történetből annyit fog fel az olvasó, amennyit a tanú megért belőlük. Hasonlóan szereplőhöz kötött az értelmezés a belső magánbeszédnek esetében. Ha viszont az elbeszélő értelmezi azt, ami a hős tudatában megy végbe, a magyarázat többnyire talányos. Hogyan is vélekedik Elemér Barnabás diákról? A történetmondó szerint „valószínűleg nem féltékenységből”, hanem egy sor tényező „összes hatásánál fogva volt iránta rossz elővéleménnyel” (KEMÉNY, 1968, 71). A számba vett tényezők lehetséges okok, pontosabban inkább csak föltételezések; az elbeszélő nem tudhatja, hogyan gondolkodik a szereplő. Az említett kérdésre nincs egyértelmű válasz, s így lehetetlen határozott jellemzést adni a két „kitalált” főhős közötti feszültség okairól.

A szóbeliségnek azok az egyszerű formái, amelyek Jókai regényében döntő hatásúak, Kemény művében egészen más szerepet játszanak. Azok a szavak, amelyek szerint Barnabás nagynénje, Dorka, azaz Csepi Andrásné Devecsery Dorothea „oly hatást tett Elemérré, mintha a keresztúton boszorkány lépett volna elébe” (KEMÉNY, 1968, 54), a főhős bizalmatlanságát s lenézését fejezik ki az általa hóbortosnak tekintett öregasszonnyal szemben. Hasonló megvetés nyilvánul meg abban, hogy Elemér közmondással hártja el a testi küzdelem folytatását, miután Barnabás diák csúfos kudarcot vallott az első menetben: „– Hagyjuk el, bajnok uram, elég volt már egy sütetből egy lepény” (KEMÉNY, 1968, 82). A *Zord idő*ben a közmondás többnyire gúnyt fejez ki s a szellemileg igénytelen együgyűek beszédmódját jellemzi. Az immáron öreg s igénytelen Deák-fivérek és parlágias várnagyuk folyamodnak minduntalan közmondáshoz.

Nem kevésbé különbözik Kemény regénye a Jókaiétól a történeti munkák fölhasználásában. A *Zord idő* is megjelöl forrásokat, de nyitva hagyja a kérdést: mennyiben tekinthetők hitelesnek. A magyarok s a törökök, keresztények és muszlimok értékrendje összeegyeztethetetlen egymással. „A magyar nógatja a fejét, s azon nem-et ért; de a török, midőn fejét nógatja, azzal a beleegyezést, az igent adja tudtul” (KEMÉNY, 1968, 169). A török s magyar főbíró csak tolmács segítségével tud vitatkozni, s beszédmódjuk még fordításban is annyira különbözik, hogy Zulfikar és Werbőczy között nincs lehetőség párbeszédre. Viszonyuk két közösség összeegyeztethetetlen értékrendjére emlékeztet. Dzsemil aga a következőképpen indokolja a katonáinak kegyetlenkedését Deák Istvánnak: „– Hasonlóan bántak az én családommal is Török Bálint portyázói (...). Engem rabbá tón. Jól ismerem, magyar urak, hogy néz ki tömlöcötök” (KEMÉNY, 1968, 39–40).

Jókai nem vette figyelembe a történetíróknak olyan megállapításait, amelyek akadályozhatták volna a történelem egyértelműsítését. Elhallgatta, hogy Martinuzzi sokszor kudarcot vallott, így nem utalt arra, hogy a barát „mindenek előtt a pápa által óhajtá összeköttetni a megszakadt közlekedést” I. Ferdinánddal. „E végett frater Ágoston prédikatori szerzetest 1547 végén levelekkel Rómába küldötte. De a hírnök Ferdinánd kémei által fölfedeztetvén s elfogatván, küldetésének meg nem felelhetett” (HORVÁTH, 1872, 237). Az ehhez hasonló részletek zavarták volna azt a *Fráter György* című regényben kialakított képet, mely szerint a címszereplő ügynökei révén mindig fölényben volt Bécshez és Konstantinápolyhoz képest, s tökéletesen sikerült meggyőznie mindkét felet arról, hogy az ő oldalán van, vagyis meggyilkoltatása egyetlen egyszeri kivételes ballépéséből következett. Az ilyen egyértelműsítés nem felelt meg annak a felfogásnak, amelyet Kemény az emberi jellem többértelműségéről alakított ki. A *Zord időben* a történeti személyiségeknek is többértelműeknek kellett bizonyulniok, mert különben élesen különböztek volna a kitalált szereplőktől.

Az természetesen igaz, hogy e történelmi személyiségek azért is maradnak a háttérben Kemény alkotásában, mert a kitalált szereplők esetében az író több szabadsággal emelheti ki az emberi személyiség állhatatlanságát. A hős korántsem eszményített; az elbeszélő hangsúlyozza fogyatékoságait – például akkor, midőn említést tesz arról, hogy Komjáti Elemér fölkelte a budai nők érdeklődését: „Tagadhatatlanul hízelgett hiúságának e kitüntetés, s bár Dora még gyakran jutott eszébe, nem vala érzéketlen a budai szépségek hódító kecssei iránt” (KEMÉNY, 1968, 409). A vele szembeállított Barnabás diák mintegy görbe tükröt tart a hős elé; kettejük viszonyának alakulásában jól megfigyelhető, hogy a regény jellemei legalább négy tényező: újszerű elemek, ellentmondások, összevetések és átalakulások kölcsönhatásának függvényeként vannak állandó mozgásban. Barnabás azért minősül „szerencsétlen diák”-nak, mert apjának honárulás miatt kellett meghalnia, s a vád indokoltsága legalábbis kétségesnek mutatkozik, balsorsát éppúgy okozza önkényeskedés, mint törvény, s a regény világának meghatározó törvényszerűsége, hogy e kettő közé egyenlőségjel tételik: „a kivégzett honáruló uradalmaiba előbb erőszakkal ült be a testvéröcs, s utóbb Ulászlótól új adományt nyert” (KEMÉNY, 1968, 42).

A *Zord idő* cím elsősorban nem a török hódoltságra, hanem a magyarok belső romlottságára utal. A legelső fejezet névtelen vándor utazásáról tesz említést, ki egy várat megpillantván, olyan kérdést tesz föl magában a tulajdonosáról, amely mintegy előreve-títi a regény világának a jellemzését: „Hogyan lett nagygyá e főúr? Hazáját védelmezte-e a közelebbi polgárháborúk alatt a pártosok és az idegen ellen, vagy szomszédját rabolta meg, és a környékre vetett sarcot? (...) Haladjunk tovább és gyorsan, gondolja a vándor, a lég már hűvös, a hold világít, haladjunk!...” (KEMÉNY, 1968, 8). Barnabás diákot apja szelleme megtorlásra ösztönzi, ám ő éppúgy nem biztos abban, hinnie kell-e a szellemnek, mint Hamlet, s tetejében azt sem tudja, ki is felelős apja haláláért: „a kísértet, ki atyámnak nevezi magát, s akinek képét több példányban rajzoltam már le, szüntelen arra buzdít, hogy irtsam ki e rablókat. Hol találok rájuk, kérdezém. Az egész országban, felelte”

(KEMÉNY, 1968, 121). A történetek súlyát növeli, hogy Barnabás apját nem ismeretlen, de Kinizsi Pál, vagyis olyan személy ölette meg, kit az olvasó tisztelni tanult: „– Kiszemelt csapattal vendégként szállt hozzá, s midőn előintézkedéseit megtevé, levette az álarcot, a várurat elfogató, megsütteté, mint a kost. Azokat pedig, kiket a honárulási bűnben részeseknek tartott, kényszeríté, hogy húsából egyenek” (KEMÉNY, 1968, 379).

Az ilyen előzményeknek a távlatából válik érthetővé, hogy Komjáti Elemér kedvezőtlen véleménye Barnabásról némileg változik: „Nem tartotta többé csak eszelős embernek, sőt valami nagyszerűt látott a bosszúban” (KEMÉNY, 1968, 122). ‘Ne taszítson el engem magától!’ – kérleli Elemért a diák a regény első részének a végén, s a rákövetkező középső rész elején Barnabás magatartása is arra enged következtetni, hogy a két ellenfél közeledik egymáshoz: „támadt lelkében bizonyos, bár még elmosódott és határozatlan érzés Elemér iránt, mely némileg hasonlított a vonzalomhoz” (KEMÉNY, 1968, 194).

A *Zord idő* szerkezetében az a kulcsfontosságú jelenet, amelyben Barnabás önmagával folytatott tusakodásáról számol be Elemérnek: „– Iszonyú küzdelem állottam ki a kőpadon. A sátán szemem elébe hozott egy tornyot, melyhez hasonlót láttam álmaimban, még akkor, midőn atyám árnyéka bosszúra hívott föl. Mily dicső tett volna égő kanócot vetni ezen épület szentélyébe (...), mondá nekem a kísértés lelke, és folytatván csábításait, megint így szólt: Ne bízzál a bosszún kívül más ösztönben! Senki sem támogathat az élet meredek ösvényén, csak a szívós gyűlölet! (...) Mint láthatod – folytatá Barnabás, Eleméren nyugtatva szemeit –, a kísértő szellem nagy ékesszólással bír. De nekem eszembe jutott, hogy te, ámbár érdekeddel és irántad tanúsított közönyömmel ellenkezett, segítségemre jöttél, midőn életem veszélyben volt. (...) elűzvé bűsz álmaimat, szentül ígéréd, hogy soha nem fogsz elhagyni. (...) A kísértő szellem a levegőbe oszlott szét, én állhatatosan követlek téged, s küzdök azon zászló mellett, melynek színét magadénak vallod’ (KEMÉNY, 1968, 205–206).

Amikor azután Elemér közli, hogy Werbőczy a számára ismeretlen Barnabást nem tudja kiváltani a török fogságából, és azon töpreng, mit mondjon a magyar főbíróknak, a diák mintegy a végső szó jogán kérlelésbe fog, hangsúlyozván, hogy számára minden vagy semmi a tét: „Tudatnám vele társam szerencsétlen természetét, mely az emberek iránti hitét akkor vesztette el, midőn a beszédet érteni kezdé (...). Tudatnám vele, hogy e boldogtalan egyénnek férfikorában sem volt oka az emberekről más véleményt alkotni, és hogy csak egyetlenegy ígérlet szentsége ébresztené föl lelkében az első kételyt világotalának jogtalansága iránt” (KEMÉNY, 1968, 322). Miután Barnabás nem kap megerősítést hitére, kifakadásával annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a világ romlott és a jó csak látszólag az: „te esküdet szeged meg, hogy egy kikötést, mely iránt nem köteleztél magadat, teljesíthess? Engem taszítasz a legiszonyúbb kínok közé, csak azért, mert becsületesebb akarsz lenni egy nagy úr, mint a szegény és elhagyott Barnabás diák iránt. Íme a ti erényetek! Az álnokság, hazugság és képmutatás valóban igen hasonlít azon fogásokhoz, mikkel ti mint fényes tulajdonokkal büszkélkedtek. S ha már egyszer kételkednem kell szavadban, ugyan hol álljak meg és melyik fokon alul ne szálljak?” (KEMÉNY, 1968, 324).

Barnabás külsejét s viselkedését az elbeszélő következetesen állatokéhoz hasonlítja, s nagynénje így jellemzi a diákat a Deák-fivéreknek: „Tigris volt ő, kalitkába zárva, elfárasztva s kiéheztetve, megtörve; kegyelmetek titkon fölnyiták a reteszt, s mondák: eredj a szabadba, s keresd a martalékot, melyet széttéphess” (KEMÉNY, 1968, 377). Nem vitás, hogy Barnabás jelleme elejétől fogva magában rejtje azt a lehetőséget, hogy félelmetes következményekhez vezethet, ha megnő a cselekvési szabadsága. Ugyanabban a jelenetben, amely Elemér és Barnabás közeledéséről ad számot, a diák a következőképpen körvonalazza kettejük emelkedését: „– Most nekem két kezem van – szakítá meg a hallgatást Barnabás –, de a hatalom által sok kezem lesz (...). Most két szemem van, de a hatalom módot ad, hogy ezer szemmel lássak. Mind elfoglalom e szemeket, hogy számomra nézzenek. (...) Ragadjuk üstökön, Elemér úrfi, a legelső körülményt, mely megengedi, hogy lábunkat az emberek nyakára tegyük, és por helyett a lelket tapossuk” (KEMÉNY, 1968, 124). A szövegösszefüggés alapján eldönthetetlen, mennyiben vonatkoznak e szavak a hatalom lényegére, illetve Barnabás gonoszságára, mint ahogyan azt a kérdést is nyitva hagyja a regény, mennyiben igaz, hogy „az emberek igazságtalansága és az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá, s csak a romlottat teszik gonosszá” (KEMÉNY, 1968, 72). Születik-e valaki jónak illetve gonosznak, vagy a körülmények teszik azzá? Eleve elrendelés határozza-e meg az ember sorsát vagy szabad akarat? Azért sem lehetséges a felelet, mert a *Zord idő* lapjain gyakran nem lehet megállapítani, ki is a beszélő.

Ugyanez nehezíti meg a történelmi személyiségek minősítését. Podmaniczky „a mi uralkodónk” megjelöléssel utal Martinuzzira (KEMÉNY, 1968, 146), ám bajos megállapítani, mennyi a gúny ebben a szóhasználatban. Vannak, akik „mogorvá”-nak, sőt „kíméletlen”-nek, mások viszont „a szükségben egyedül segíteni tudó egyén”-nek tartják e barátot (KEMÉNY, 1968, 131, 132, 136), és a *Zord idő*ben nincs olyan „részhajlatlan” álláspont, amely megkönnyítené az olvasó dolgát. Nemcsak Elemér és Barnabás, hanem Werbőczy és György barát jelleme is kettejük viszonyának függvényeként jelenik meg a regényben. Werbőczy „talpig becsületes ember”, Martinuzzi viszont „csak azt az érzést szokta elárulni, melyre a körülmények szerint szükség van” (KEMÉNY, 1968, 255, 160). A barát ironikus alkat, aki lenézi Werbőczyt, s gúnyal beszél róla. Midőn a szultán arra kéri a magyarokat, vigyék el táborába a csecsemő János Zsigmondot, Martinuzzi a következő kijelentést teszi: „a mi tudós kancellárunk akkora logikával bizonyította be holnapi tisztelgésünk veszélytelenségét, hogy most már magam is valami szerencsétlenségtől kezdek tartani” (KEMÉNY, 1968, 165). Fráter György idegenkedik Werbőczytól „mint ideológótól” (KEMÉNY, 1968, 255), s e felfogásban benne rejlik az előföltetés, hogy akit eszmeiség vezérel, azt megigézta a hatalom. A későbbiek mintha igazolnák e vélekedést, legalábbis erre lehet következtetni abból a mondatból, mely Werbőczynek Komjáti Elemér halálát követő viselkedését írja le: „Fia halálát alig sajnálná inkább, mint Elemérét; azonban mekkora elégtétel volt a magyar törvénykezés megmentése és a gőgös Zulfikar lealáztatása” (KEMÉNY, 1968, 444). Nem pusztán arról van szó, hogy Werbőczy szerfölött hiú – e tulajdonságával éppenséggel titkárához, Komjáti Elemérhez hasonlít –, hanem

arról, hogy Martinuzzinak nem teljesen jogtalanul lehetett főnntartása a főbíró ítélőképességével szemben, hiszen Podmaniczkynek Markoshoz intézett szavai is ezt erősítik meg: „Tehát a váradi béke körülményeinek fölleplezésén mosolygott a szultán, eszerint ő alkalmasint még együgyűbb, mint a mi nagy tudósunk, Werbőczy István...” (KEMÉNY, 1968, 168). „A gyakorlati nézeteknek mindig nagy előnyük van az eszményi irányokkal szemben” – olvasható a *Zord idő* második részének a záró fejezetében, s noha e szavakat egyaránt lehetne az elbeszélőnek s Frangepán Orbánnak tulajdonítani, nagyon is valószínű, hogy Martinuzzi és Werbőczy szemléletének összehasonlítását fogalmazzák meg. György barát felfogását Horváth Mihály is a körülményekhez igazodó gyakorlatiassággal társította, s ennek bizonyítására éppen Buda 1541-ben végrehajtott török elfoglalását hozta föl bizonyítékkul. „A török hűtlen szószegése nagy fordulatot hozott az ő politikájában” – állapította meg (HORVÁTH, 1872, 172), s e példát a *Zord idő* általánosabb következtetés megfogalmazásához használta föl: „György barát rejtélyes, céljaira árutakat is kereső, de kimeríthetetlen segélyforrásokkal bíró jelleme (...) romba dönt politikai tervei helyébe új építményhez fogott” (KEMÉNY, 1968, 252).

Az a tény, hogy Kemény regényének nem ez a végkicsengése, hiszen a záró fejezet Izabella szavaival ér véget, ki Martinuzzi vállalkozásának kudarcát is előrevetíti, ékesen bizonyítja, hogy a *Zord idő* kétségbe vonja a történelem egyértelműsíthetőségét, ehelyett olyan vélekedést sugall, melyet az utókor „többféle- és egyúttal különbözőképpen értelmezhető múlt egyidejű legitimitásának gondolata”-ként tart számon (Gyáni 2004, 1197). Föltételezhető, hogy ennek a nézetnek a megfogalmazását olyan szerzők művei ösztönözhették, mint Montesquieu vagy John Stuart Mill, mivel „a normativitás elvetése a klasszikus liberalizmus elvein nyugszik” (MAROSI, 2004, 1214). Kemény utolsó regénye kétségessé teszi, hogy a történelemnek van folytonossága és iránya. Buda elfoglalása, a cselekmény legfőbb történetinek nevezhető eseménye, visszafordíthatatlanságra, de egyúttal vonalszerűen előre haladó folyamat helyett ugrásszerű változásokra is enged következtetni, olyan hallgatóságos előföltevés alapján, mely szerint „a történelem sosem közvetlen nyers értelemben az, ami »végbemegy«, hanem az a kifinomult összetettség, amelyet gondolati értelemben beleolvasunk a végbementbe” (JAMES, 1968, 182).

Izabella kijelentése a regény záró fejezetében – „életem talány fog maradni a történelem előtt is” (KEMÉNY, 1968, 473) - nem pusztán arra emlékezteti az olvasót, hogy e regény szerint a történelmi személyiségeknek nincs végleges megfejtése, de egyúttal kérdésessé teszi a határt „valóság” és „kitalálás” között. Mindkettőt elképzeltnek tünteti föl – a szónak eredeti értelmében, vagyis azt sugallva, hogy a történelmi munkákból ismert személyiségekről éppúgy megalkotott képek élnek bennünk, mint a regényíró által kitalált szereplőkről. A *Zord idő* mintegy ábrádnak tünteti föl „a hitet, hogy amit ténynek neveznek, megfelel a valóban megtörténtnek, (...) mintha a tények mindaddig dokumentumokban szunnyadtak volna, míg a történészek ki nem vonták volna ez utóbbiakat az előbbiekből” (RICOEUR, 2000, 226). A történelmi tény – például Buda török elfoglalása – ebben az értelmezésben nem „valódi”-nak minősíthető esemény fölidézése, hanem ér-

telmezés, mely ily módon, magától értetődően, a jelenre is vonatkoztat. Az esemény folytonosságot szakít meg, s a történelemben majdnem tulajdonnév rangjára emelkedik.

A regény hol közelről, hol távolról láttatja a szereplőket, s a különböző látószögéből más és más értékrend alapján minősíti, különböző színben tünteti föl őket. A nézőpontnak ez a kitüntetett szerepe elválaszthatatlan annak cáfolatától, hogy egyféle történelem létezik, amelyet vagy helyesen vagy tévesen lehet elmondani. A tényeknek megnyilatkozások, vagyis nyelvi képződmények felelnek meg, s így a történelminek nevezhető regény a tárgyilagosság korlátaira emlékeztet. Arra, hogy „a tudományos állítások bizonyos kiterjedésen túl nem mindenki számára érvényesek” és „az egész történelem egyszerre objektív és szubjektív, megfelel a logika és a valószínűség követelményeinek, de valamely egyén vagy korszak távlata ad neki irányt” (ARON, 1981, 350).

Jegyzet

A nem magyar nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm, a magyar nyelvűeknél megtartom az eredeti kiadvány helyesírását.

Hivatkozások

- ARON, RAYMOND (1981) *Introduction à la philosophie de l'histoire: Essai sur les limites de l'objectivité historique complétée par des textes récents*, Paris, Gallimard
- BÁN, Zoltán András (1991) „Értetlenségünk iskolája”, *Holmi*, 3, 922–924.
- COLERIDGE, Samuel Taylor (1975) *Biographia Literaria or Biographical Sketches of My Literary Life and Opinions*, ed. George WATSON, London, Dent
- GYÁNI, Gábor (2004) „A rendszerváltástól a jövő »várható hatásáig«”, *Magyar Tudomány*, 111, 1193–1200.
- HORVÁTH, Mihály (1872) *Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bibornok) élete*, harmadik lenyomat, Pest, Ráth Mór
- JAMES, Henry (1962) *The Art of the Novel: Critical Prefaces*, New York, Charles Scribner's Sons
- JAMES, Henry (1968) *The American Scene*, London, Rupert Hart-Davis
- JAMES, Henry (1987) *Selected Letters*, Cambridge MA, The Belknap Press
- JÓKAI, Mór (1898) *Fráter György*, Bp., Révai testvérek
- JÓKAI, Mór (1884) *A magyar nemzet története: Regényes rajzokban*, negyedik kiadás, Bp., Franklin-Társulat
- JÓKAI, Mór (1902) *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, hatodik képes kiadás, Bp., Franklin Társulat
- KEMÉNY, Zsigmond (1968) *Zord idő*, Bp., Szépirodalmi

- MAROSI, Ernő (2004) „A művészettörténet-írás szépsége”, *Magyar Tudomány*, 111, 1212–1216.
- MIKSZÁTH, Kálmán (1907) *Jókai Mór élete és kora*, Bp., Révai
- NÉMETH, G. Béla (1959) „A próza zeneiségének kérdéséhez (Asbóth János regénye, az *Álmok álmodója*)”, *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 13: 355–392.
- RICOEUR, Paul (2000) *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil
- WILSON, A. N. (1986) „Introduction” = SCOTT, *Sir Walter Ivanhoe*, London, Penguin Books, vii-xxix

JANKOVICS JÓZSEF

Gyöngyösi István családi irodalomtörténésze: Gyöngyös László

I.

Gyöngyös László (1861–1923), író, költő, újságíró, drámaszerző, irodalomtörténész és tanár irodalomtudományi munkásságának legjavát Arany János, Mikszáth Kálmán, de mindenekelőtt, a rokoni-érzelmi szálak alapján érthetően, ősének, a költő Gyöngyösi István életművének kutatására áldozta. A gömői alispán első feleségében, Baranyai Ilo-nában ismervén fel „saját ősanyját”,¹ a családja eredetét is Gyöngyösihez kötötte. Számos dokumentumközlése, levelek, oklevelek, birtokiratok, végrendelet, záloglevelek nyomán alakította ki a Gyöngyös–Horváth-család történetét, illetve a 17. századi versszerző életrajzi adatainak gyűjtögetésével és publikálásával megalapozta a róla szóló, monografikus igényű, biográfiai jellegű alapvető közleményét az *ItK* 1904-es évfolyamában, illetve az abból 1905 folyamán megjelent különnyomatban.²

Talán nem tévedünk túl nagyot, ha a több műfajban is igen termékeny, nagy művészi és tudományos ambícióval dolgozó és ilyen babérokra vágyó szerző alkotói tevékenységét minden jó szándékú törekvése ellenére is *kudarcnak* tartjuk. Valójában életműve egyik területén sem sikerült igazán pozitív fogadtatást, visszhangot kiváltania. Valószínűleg azért, mert nagy vállalkozásai rendre az amatőrség, a dilettantizmus jegyeit viselik magukon. Nem lehet véletlen, ha az esztétikai értékek feltárása helyett az életrajzi vonatkozásokra koncentráló, a pozitívizmus jegyében fogant, de annak módszereit elég gyenge színvonalon alkalmazó műveiben a szorgalmas, ámde adatait közlési céljainak megfelelően szelektálva csoportosító irodalomtörténészt a tudós szakma nem fogadta igazán be. A tudományos kutatói-oktatói hierarchiában olyannyira vágyott előrelépés érdekében tett próbálkozásai állandóan meghiúsultak.

1 BADICS Ferenc, *Megoldott problémák Gyöngyösi I. életrajzában*, *ItK*, 1928, 1–21, 6.

2 *Gyöngyös István élete és munkái*, Budapest, 1905, 85.

Írásainak, szövegközléseinek fogadtatástörténetében sok a vitatkozó, elutasító elem. Lássuk most csupán – dióhéjban – a két legfontosabbat!

Az egyik, a minden bizonnyal legfájdalmasabb – s talán megfogalmazásában igazságtalanul éles – Gyöngyösy László szerencséjére ismeretlen maradt a kortársak és öelötte is. Babits Mihály *Arany mint arisztokrata* című dolgozatának vázlatáról, illetve a kész tanulmányról van szó, mely 1905–1906-ban készült, s amely Belia György kései közléséig kéziratban maradt.³ Ebben Babits Gyöngyösy László 1901-es *Arany János élete és munkái* című kötetére reflektál, de a háttérben meghúzódik az 1897-es *Arany János ifjúsága* ismerete is. A *Bolond Istók* Klárcsi-kalandjának (a debreceni deákoskodás után vándorszínésznek álló Bolond Istók erkölcsi nemességétől indítva visszautasítja a színésznő felajánlkozását, s ezt mint Arany János-i életrajzi eseményt és gesztust értékeli Gyöngyösy) kommentárja váltja ki Babits kíméletlen bírálatát. Arany versét segítségül hívva jellemzi Gyöngyösy: „Ő csak bolond volt, de nem ostoba” – szól a verse Istókról. Gyöngyösy László azonban ostoba.”⁴

Babits másik kritikai megjegyzése már az egész Gyöngyösy-féle alkotói technikát és habitust elmarasztalja: „Egy hosszabb, és szorosan filológikus dolgozat mellékterményei ezek a gondolatok, melyek amannak mintegy filozófiai hátterét képezik. Keletkezésük magyarázhatja kissé polémikus formájukat: egy ily munka készülteinél annyi ostobaságon és únalmon, Gyöngyösy Lászlókon és Koltai Virgileken kell az embernek keresztülnennie magát, hogy végre is keserű marad a szájaíze és hajlandó lesz általánosítani, gyalázatosan megfélekezvén a Lehr Albertek szerfelett hasznos és a Riedl Frigyesek igazán értékes munkájáról.”⁵

Badics Ferenc élesen támadó megjegyzéseivel bizonyára többször is találkozhatott életében Gyöngyösy László, ám rendkívül alapos és indokolt, komoly szakmai felháborodást sem nélkülöző összegző bírálatával nem ismerkedhetett meg. Badics az Irodalomtörténeti Társaság 1927. december 10-i ülésén olvasta fel, s az *ITK* 1928. évi első számában jelentette meg a már fentebb említett *Megoldott problémák...* című Gyöngyösi-tanulmányát. Gyöngyösy László azonban ekkor már négy éve nem volt az élők sorában.

A jeles Gyöngyösi-kutató és -szövegkiadó Badics e valóban fontos, életrajzi adatokat helyreigazító és téves személyazonosításokat tisztázó dolgozatában nem bánik kesztyűs kézzel Gyöngyösy László kutatói eljárásaival, szövegkiadói módszereivel: a Gyöngyösi-életrajz legsúlyosabb problémáinak eredetét tulajdonítja neki, sőt szándékos és tudatos

3 BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, I–II, összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta BELIA György, I, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 788–807 (Babits Mihály Művei). – A vázlat és a kész mű kritikai kiadása: *Babits Mihály Arany Jánosról*, szerkesztette, válogatta, a szöveget gondozta, az előszót és a jegyzeteket írta PIENTÁK Attila, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 45–88 (Babits Könyvtár, szerk. SIPOS Lajos).

4 Uo., 80.

5 Uo., 77.

elhallgatást, szelektív forráskezelést és adatközlést állapít meg és marasztal el nála. „Gyöngyösy László azonban nem elégedett meg a bizonyítható tényekkel, hanem egyre merészebb és zavarosabb állításokkal lepte meg olvasóit” – írja,⁶ és a legfőbb vétkének azt tartja, hogy a *gömöri alispán* költő Gyöngyösi István életének eseményeit összekeverte az azonos nevű *hevesi szolgabíró*, majd *alispán* biográfiájának adataival – a két Gyöngyösi István életútja a valóságban ténylegesen keresztezte egymást. Ám mikor tévedésére valószínűleg ráébredt, akkor sem vallotta be hibáját, hanem a levéltári forrásokat – amelyekre Badics minden különösebb erőfeszítés nélkül rálelt – hiányosnak vagy teljesen elpusztultnak állítván továbbra is fenntartja álláspontját. Pedig a költő életében igen nagy fontosságú témakörben, katolizálásának kérdésében perdöntő a két személy különválasztása. Ugyanis a füleki fogságból Szelepcsényi György segítségével nem a költő, hanem a hevesi szolgabíró szabadulhatott ki, s ebben az esetben a költő évszázados neheztelést kiváltó konverziója és Szelepcsényi közbenjárása nem hozható olyan szoros és közvetlen összefüggésbe, mint korábban, éppen Gyöngyösy László téves azonosításának köszönhetően hitték! Gyöngyösy ezen akciója miatt lehet oly lesújtó Badics végső ítélete: miután úgy véli, véglegesen tisztázta, hogy a két Gyöngyösi István nem azonos személy, hanem csupán névrokonok, „...így Gyöngyösy Lászlónak azt a terjedelmes tanulmányát és adatközlését (*IK*, 1908, 194–204. és 338–346.), melyben az amarra vonatkozó levéltári adatokat mind a költőre vonatkoztatja: mint felületes, hibás s az olvasót tudatosan megtévesztő dolgozatot végkép ki kell törölnünk a Gyöngyösi-irodalomból. A megtévesztés, sajnos, annál károsabb, mert alaptalan véleményét egyéb téves föltevéseivel együtt későbbi dolgozataiban (*IK*, 1911, 223.; *Prot. Szemle*, 1912, *Uránia*, 1913–14.) nemcsak fenntartja, de mint bizonyosat hirdeti, s azokat már az irodalomtörténeti kézikönyvek is kezdték átvenni.”⁷

Az ezekre az adatokra épülő kötettervei, a *Gyöngyösy István és kora*, illetve az *Okiratok Gyöngyösy István életéhez* nem is válhattak valóra.

II.

Gyöngyösy László mint szépírói és tudományos kutatói ambíciókkal megáldott/megvert vidéki, a távoli végeken működő középiskolai tanár, igyekezett kora legjobb, legfontosabb, legbefolyásosabb fővárosi történészeivel-irodalomtörténészeivel kapcsolatot tartani. Erre részint szüksége volt önadminisztrációjához, kutatásai segélyezéséhez, írásai elhelyezéséhez, ugyanakkor tudományos összeköttetést jelentett számára az Akadémia-közeli körökkel. Jelenlétének bizonyítéka volt önmaga, de a külvilág előtt is. Levelezőpartnerei

6 I. m., 6.

7 Uo., 21.

között ott találjuk Riedl Frigyeszt, Thallóczy Lajost, a történész-levéltárost és politikust, az irodalomtörténész-történész Angyal Dávidot, egykori tanárát, a történetíró Márki Sándort, id. Szinnyi József bibliográfus-könyvtárost, az író Gábor Andort, s természetesen a Gyöngyösi-kutató Badics Ferencet s a nagykőrösi Arany-tanítványt, az *ItK*-szerkesztő lelkész és filológust, Szilády Áront – ez utóbbit többnyire Kiskunhalason kereste fel missziliseivel, képeslapjaival.

Gyöngyösy László hozzájuk írott, jelenleg ismert levelei ma az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában található. Belőlük szemelgetve igyekszünk tovább árnyalni az irodalomtudósok által rajzolt Gyöngyösy-portré vonásait. Főként azokat az adatokat, közléseket emeljük ki, amelyek irodalomszociológiai szempontból jelenthetnek újdonságot Gyöngyösy László életviszonyaira és áldatlan munkakörülményeire, megvalósult vagy csírájában maradt kutatási terveire, alkotói termésének bibliográfiájára nézve, illetve a levelezések irodalomtörténeti vonatkozásai közül a fontosabbakra hívjuk fel a figyelmet.

Ezen új ismeretek alapján úgy látjuk, hogy bár gyakori publikációival Badics Ferenc kritikai szövegkiadásai mellett sikerült a barokk költő nevét és emlékét a köztudatban ébren tartania, a 20. századi Gyöngyösi-recepció oly szerencsétlen alakulásában nem kis szerep juthatott a fáradhatatlan tollú Gyöngyösy László rokoni érzelmekre alapuló, túlbuzgó, olykor akár a történelemhamisításig is elmenő „ismeretterjesztésének”.

1. Riedl Frigyesnek

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, 4 db., Beregszász, 1908. jún. 9. – 1913. febr. 7. között.

Beregszász, 1908. jún. 9. – „Szöllősről, Szigetről jöttem éppen haza kutató utamból, holnap újra útra kelek. Azt hiszem, emberi lehetőség szerint Isten segédelmével a hozzáférhető adatokat összegyűjtöm Gyöngyösi I. életéhez.” – Kisregények, kéziratok küldését ajánlja fel közlésre. A *Nagyasszony* már megjelent a *Vasárnapi Ujságban*, *A bártfai bíróban* régies a stílus, a „*Pusztai éjszakában* a hajdusági nyelv uralkodik, persze a dielektus tüntető fitogtatása nélkül.”

Beregszász, 1908. dec. 27. – „Nékem a Nm. Ministerium Gyöngyösy Istványa vonatkozó adatok kutatása végett hosszab szabadságot adott. Tizenhárom vármegye hivatalos és családi levéltáraiban kellene kutatnom. De eddigi irodalmi kutatásaim is csak költségbe kerültek. Nem is említve azt a kettős fáradságot, ami ilyen zug helyeken tanárkodó embert, amilyen magam is vagyok, nyomor követi, ha ilyen dologba elég balga befogni. Tetézi ezt az állapotot az a körülmény, hogy bal tudóm is meg van támadva, ami egy gimnáziumi tanárnak csakugyan kellemes dolog. Emiatt persze költséges életmódot is kell folytatnom. Mondanom sem kell, hogy a kutatásokkal járó folytonos utazgatás sok pénzt emészt fel. Evvel azonban a jóságos Úristen nem igen áldott

meg. Abbahagynom a dolgot már nem lehet, mert eddig is fontos adatok birtokába kerültem. Nem részletezhetem e levél keretében, de például már tudom, hogy Gyöngyösy I. nem *Csetneken*, de *Rozsnyón* halt meg 1704. júl. 24.-ikén 75 éves korában, tehát 1629.-ben született stbbi...” – Újfent ajánlja írásait, a „Nagyasszony” már megjelent a *Vasárnapi Újságban*, s általános tetszésre talált, *A számadó leánya* pedig még nem jelent meg sehol. „Én a régi magyar typosok írója vagyok, talán ez is helyet találhat a mai irodalom keretében is.” „Ez utóbbi kisregény a *Franklin* valamelyik újságjában előzetesen megjelenhetnék, mert így hamarább utalványozhatná a pénzt.”

Beregszász, 1913. jan. 10. – A *Protestáns Szemlében* megjelent Gyöngyösy Istvánról írt, legutóbbi dolgozatát igaz tisztelettel küldi, hogy közleményei hiánytalanul meglegyenek a címzettnél. – Hozzászokott már mindenféle mellőzéshez, de mint régi tanár, már jó ideje kérte, hogy egyetemi magántanárrá lehessen. A sokkal később folyamodó Papp Károlyt előtte habilitálták, de a kar „csak sehogyan és végképpen nem akar elfogadni, hat évi várakozás után írásban” kéri a határozatot, hogy törvényes módon a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz folyamodhasson. Azért kéri az ő közbenjárását, mert tavaly is hiába fordult írásos kérelmével a dékáni hivatalhoz. (Ceruzával ráírva: „feleltem febr. 2.”)

Beregszász, 1913. febr. 7. – Már hatszor kereste, Riedl anyjának mindig átadta a névjegyét is, és kérte őt, adja át tiszteletét. Ha a fővárosba utazik, ideje mindig nagyon ki van szabva, ezért nem várakozhatott rá. – „Újságot írhatok Méltóságodnak, a Kisfaludy-társaságtól jutalmazott »*Kosaras tót*« kisregény szerzője én vagyok!” Kéri, adja át hálás köszönetét Haraszthy Gyulának, akit ő nem ismer, de köszöni, hogy pártfogásába vette ezt az írását. – „A jövő tanév elejétől Budapestre költözöm, lehet azonban, hogy Budán vagy csak a környékén fogok lakni. Fel kell mennem, mert vidékről töredék-munkáimat – már látom – soha sem fogom tudni bevégezni. Most folytatom a Gyöngyösy Istvánra vonatkozó, bizony költséges és fáradságos levéltári kutatásaimat, s ha ezeket az utazásokat befejezem, rögtön hozzáfogok a *Gyöngyösy I. és kora* című munkám megírásához. Kiadót bajosan fogok kapni reá, az ilyen munkának pedig diszesen, illusztrációkkal kell megjelennie. Épen ezért igen jó helyre esett volna, ha az egész Széher Árpád-féle díjat megkapom.” – Mivel Budapesten akar megtelepedni, kéri, hogy az egyetemi magántanársághoz segítse hozzá. Amiről előadna, azt már írásban mind feldolgozta, java része meg is jelent. Ezért kéri, hogy a magántanársághoz szükséges „colloquiumok és próba alól” mentse őt fel, „hiszen régi tanár, régi előadó vagyok én már, levéltári kutatásaim is bizonyosan eltartanak a tanév végéig, tehát majdnem mindég uton kell lennem.”

2. *Thallóczy Lajosnak*

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. 4 db., Budapest, 1915. jan. 17. – Budapest, dátum nélkül.

1. Budapest, 1915. jan. 17. – A Méltóságos Főtthár urat (helyesen vsz. a Magyar Történelmi Társulat elnökét) kéri, hogy mivel két fiát már elvesztette a borzalmas háborúban, megmaradt utolsó gyermeke, Zoltán is két évvel korábban vonult be, mint kellett volna, s bevonulása előtt mellhártyagyulladásra kapott, segítse hozzá, hogy a Proviand-cursusra felvegyék. Lakcíme Budapesten: Bp., I. ker. Alkotás utca 34. I. em. 15. ajtó.

Budapest, 1915. júl. 30. – Kétségbeesve ismétli meg az előző levelében írtakat, s a helyzet azóta annyit romlott, hogy fiát beosztották a IX. Marschbatallionba, s azóta már Galiciában vagy Oroszországban van.

Ópályi (Szatmár m.) 1916. márc. 29. – Sanyarú körülményei miatt már nem olvas újságot, s csak szóbeszédből értesült, hogy kinevezték Szerbia kormányzójává a címzetet. Eddigi segítségét megköszöni, gratulál és jókívánságait fejezi ki. – Ő, hosszú szolgálata és „megtört kedélyállapota” miatt és a „rettenetes bérleti viszonyok következtében (kevés, kis szántóföldeim vetetlenek maradtak)”, kénytelen volt nyugalomba vonulni, „s most kínlódnék gazdasági dolgokkal, ha menne, s azért Ópályiban, a Szatmár megyei kis községben tartózkodom.” – Zoltán fiáért is szót emel, aki már kerek esztendeje van a fronton, öt hónapja hadnagy. Szeretné, ha visszatérhetne Balassagyarmatra, ahonnan kivitték. „Zoltán szlávul is tud a német nyelven kívül, kitűnően végzett jogász, 22 éves.” (Ráírva: „Nem lehet válasz ment.”)

Budapest, dátum nélkül, [1915–1916?]. – Végső, szorongatott helyzetében kéri Thallóczyt, hogy még egyszer vegye fia ügyét a kezébe. Tudja, mit írt érdekében Heinrich Gusztávnak, de a megváltozott körülmények miatt újra pártfogását kéri. A második proviant-cursusra is nehéz bejutni Zoltán fiának. Petőcz Sándor ezredes már harmadszorra terjesztette fel. Fia, ha tüdőbajában el nem pusztul, hajlandó lenne proviant-tisztként bentmaradni. „Talán Lónyai tábornagy úr útján is lehetne valamit kivinni. Feleségem nagyapja a Lónyayak falujában ref. pap volt.”

3. *Gyöngyösy László válasza a Magyar Írók Lexikona körkérdésére* OSzK Kézirattára, Fond 36/2172.

Beregszász, 1913. jan. 13.

1. Születtem 1861. jan. 13-ikán Baranyában, Ungvár melletti kis faluban. Családom a költő Gyöngyösy I. családja.

A főgimnáziumot Ungváron végeztem, a theologia három esztendejét Sárospatakon, Debreczenben. A négyéves bölcséleti tanfolyamot a budapesti tudományegyetemen. Ugyanott tettem doctoratust. Mint tanárnak szaktárgyaim: magyar, német, latin; a magyar irodalom, nyelvészet és történelem doctora vagyok.

1882-ik év januáriusától 1886-ik év szeptemberéig hírlapíró voltam, a *Pesti Hírlap* rendes belmunkatársa, innen Mikszath Kálmán közvetítésével pár hónapig kiegészítőként a *Szegedi Napló* belső munkatársa. Nem tértem vissza a *Pesti Hírlaphoz*, mert 1886-ik év szeptember havától kezdve az aszói ág. hitv. ev. Gimnáziumnál tanári állást vállaltam. Azóta tanári pályán működöm, de állandóan több lap vezérczikkírója vagyok. Jelenleg a beregszászi főgimnáziumban működöm.

Dolgoztam vagy dolgozom a következő folyóiratokban: *Figyelő*, *Protestáns Szemle*, *Philologiai Közlöny*, *Irodalomtörténeti Közleményekben*, *Irodalomtörténetben*, *Uranában*, a következő hetilapokban: *Magyarország és a Nagyvilágban*, *Ország Világban*, *Vasárnapi Újságban*, *Élet és Literaturában*, a következő napilapokban: *Pesti Hírlap*, *Hazánk*, *Budapesti Hírlapban*, *Magyar Szóban*, *Budapest*, *Egyetértésben*, *Újság*, *Magyar Hírlapban*, *Magyarországban*, *Budapesti Napló*, *Ungban*, *Hevesvármegyei Hírlap* stbbi.

Megjelent tárczáim, elbeszéléseim, vezércikkeim, kritikai, irodalomtörténeti, pædagogiai stbbi cikkeimnek címét nagy számok miatt nagy munka volna elsorolni. Itt csak azokat a műveket említem fel, amelyek önállóan megjelentek.

1. *Hazulról*. 1888 (Elbeszélések.)
2. *Iskola és társadalom*. 1896.
3. *Arany János ifjúsága*. 1897.
4. *A magyar költő stílus megalakulása*. 1897.
5. *Az igazi*. Népdráma. 1897.
6. *Bártfai biró*. Regény. 1899.
7. *Magó lánya*. Regény. 1900.
8. *Arany János élete és munkái*. 1901.
9. *Arany János*. 1902.
10. *Belső emberek*. Regény. 1902.
11. *A régi ösvényen* 1903. (Versek.)
12. *Fiatal házások* 1903. Regény.
13. *Gyöngyösy István élete és munkái*. 1905.
14. *Mikszath Kálmán* 1911.

1–7. számú és a 10-ik számú könyveim elfogytak.

Kiváló tisztelettel:

Dr. Gyöngyösy László

Beregszász, 1913. jan. 13.

2. Ugyanott levelezőlap, Beregszász, 1913. febr. 5. Az Egyetemi Könyvtár Igazgatóságának, Bp. (IV.:) Szervita tér. – Jelzi a könyvtár igazgatójának, aki ekkor Ferenczi Zoltán volt, hogy a *Magyar Írók Lexikona* segédszerkesztőjének nevét elfelejtette, s ezért pótlólag így közli, hogy az Ev. *Egyházi és Iskolai Lapoknak* és a *Debreceni Protestáns Lap* hetilapoknak is állandó munkatárs volt, s jelenleg is az.

3. Ugyanott levelezőlap, Beregszász, 1913. febr. 7. – Újabb pótlást küld az írói lexikonba. Minthogy a *Kosaras tót* című regénye elnyerte a Kisfaludy Társaság pályázatán a Szeher Árpád-féle díjat, szeretné, ha azt is megírnák a lexikonba, hogy a *Tolvaj* című költői elbeszélése dicséretet kapott az Akadémiától a Nadasdy-pályázaton. (E levelek az OSZK-ban maradtak fenn, az Egyetemi Könyvtárban és Levéltárban, Knapp Éva szíves közlése szerint nem lelhető fel Gyöngyösy Lászlótól kézirat.) Gyöngyösy László fenti adatai végül majd csak az 1926-os Magyar Irodalmi Lexikonban és főleg a GULYÁS Pál gyűjtötte és VICZIÁN János által sajtó alá rendezett kötetben hasznosultak. (*Magyar Írók Élete és Munkái* XI, Új sorozat, Bp., Argumentum, 1992.)

4. Ismeretlenek

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, 1 db., Ms. 258/110.

1. Beregszász, 1912. jún. 21. – A címzettnek a *Belső emberek* című regénye utolsó példányát küldi el, mivel az érdeklődik a magyar szépirodalmi munkák iránt, s akinek „remek, igazi magyar munkái” neki örömet szereztek. A címzettel mint a *Szegedi Napló* munkatársa, több ízben is bejárta a tanyavilágot és Dorozsmát, korteskedés céljából, amikor és ahol Enyedy volt a követ. „Egy alkalommal veszélyben is forgottunk: a városi fogat részeg kocsisa kifordított bennünket.” Azóta őt mindenfelé hányta a sors, most állami főgimnáziumi tanár. A könyve után egyébként, amellett, hogy néhány érző lélek agyba-főbe dicsérte, „a varjú se káromgott”.

5. Angyal Dávidnak

MTAK Kézirattára, 2 db., Ms. 808.

Beregszász, 1912. jún. 5. – A Lipót-kor eléggé ismeretlen a magyar történészek előtt, feltárása érdekében neki is sokfelé kellett kutatnia. Ennek eredményeként írt egy 5–6 oldalnyi terjedelmű tanulmányt, kéri, hogy jelentesse meg vagy juttassa vissza. (Angyal Dávid ez évtől volt a *Történeti Szemle* szerkesztője. Lakáscíme: Bp., II. Retek u. 37.)

Levelezőlap, Beregszász látképével, 1912. jún. 22. – Köszöni megtisztelő sorait. Lába kimarjult, ágyban kellett maradnia. Mindegy, hogy dolgozata mikor jelenik meg, csak megjelenjék, „mert ez a magyarság ügye”.

6. Márki Sándornak

MTAK Kézirattára, 5 db., Ms 5161/1178–1182.

Máramarossziget, 1892. dec. 17. – Mint ev. ref. lyceumi tanár írja a levelet, s arra kéri a címzettet, mivel elveszett a *Századok* azon füzeté, melyben Márkinak a *nagyfalusi Arany nemzetségről* című cikke megjelent, s a kötethez pedig nem tud hozzájutni, küldje el neki pénzért vagy kölcsön.

Bártfa, 1903. dec. 22. – Mint egykori tanítványa, akinek az *Arany János élete és munkái* című művét is támogatta, kéri, hogy ha a budapesti történeti kurzuson egyszer említett paleográfiai tankönyve megjelent, küldjön neki három példányt, árát postafordultával megküldi.

Bártfa, 1913. aug. 12. – Gyöngyösy Istvánra és korára vonatkozó németországi kutatásairól megjőve arra kéri, hogy egy korábbi *Századok*-számban megjelent Thaly-írással kapcsolatosan adjon neki felvilágosítást. (Kérdése az alábbi problémakörre irányul: Bercsényi „...mielőtt Kollonics kész szolgájából kuruccá lett volna, s Rákóczival tanácskozásait elkezdte, rá nézve igen sérelmes dolgot tapasztalt az eperjesi katonai parancsnok részéről.”)

Bártfa, 1913. aug. 30. – Bártfát ábrázoló képeslapon Iványi Béla bártfai okirat-kiadását ajánlja Márkinak. (Márki Sándor címe: Kolozsvár, Eszterházy u. 6.)

Budapest, 1918. ápr. 4. – Az *Arany János élete és munkái* című művéhez adatokat gyűjtve sok időt töltött el Szalontán egykor. Örömmel olvasta a címzettnek az *Irodalomtörténet*ben megjelent becses cikkét, amelyben Rozvány Györgyről írva annak buzgóságát ugyanúgy méltányolta, mint ő. A *Budapesti Szemlé*ben egy, a szalontai dolgokat nem ismerő ember, teljes tudatlansággal őt is elmarasztalta, felelt rá az *Irodalomtörténet*ben, de a másik újra válaszolt. Most azt az eredeti Arany László-levelet keresi, amely bizonyítja, hogy Rozvány György eszméje volt a Csonka torony Arany-múzeummá alakítása. Rozvány lerajzolta, hogyan képzei el, s megküldte Arany Lászlónak, akitől gúnyolódó és lekicsinylő válasz kapott Rozvány. Arany László még *A nagyidai cigányokból* a fejére is idézte: „Tökéletes terv, csepp híja se látszik, ha netalántán a kivitel hiányzik.” (Helyesen: Tökéletes a terv, mi híja sem látszik, / Netalántán még a kivitel hiányzik. – Második ének.) Látszólagos kudarca ellenére Rozvány naivul ismételte Gyöngyösy László előtt: „Dehogy, dehogy, olyan bogarat adtam a fejébe, ami ott motoszkálni fog!” És igaza lett: Arany László pénzt adott a restaurálásra. Kérdése Márki Sándorhoz, hogy olvasta-e Rozvány levelét, mert ő lemásoltatta, de elveszítette a másolatot.

7. Id. Szinnyei Józsefnek

MTAK Kézirattára, 4 db., Ms 777/70–73.

Máramarosziget, 1892. dec. 25. – „Én ugyan az ország szélén lakom, de azért Aranyról egészen Pestre költözéséig fontos és ismeretlen adatok birtokában vagyok.” – Ám hogy rendszeren feldolgozhassa anyagát több újságra és könyvre lenne szüksége, kéri, küldje meg őket, mert ő szegény kálvinista tanár lévén nem mehet Pestre.

Temesvár, 1894. nov. 11. – Felszólítására küldi irodalmi munkássága bővebb rajzát. Kéri, hogy hagyja benne, amit Szöllösy Antal kurátorról írt, mert ez az egyházkerületi határozat a kálvinista tanárság életében, másrészt, hogy nyoma maradjon „ennek a

bolond kálvinista kurátornak,” aki ilyenek miatt dühöngő tud lenni, „és küzd a tanárok tekintélyének lealacsonyításán”.

Temesvár, 1894. dec. 8. – Néhány napja írt néhány kiegészítő sort életrajzához, megkapta-e a címzett?

Bártfa, 1898. nov. 3. – A Szana-féle régi *Figyelő*ben vsz. Szathmáry Károly tollából olvasott egy cikket, amely az 50-es évek fővárosi íróiról, újságíróiról szól és a viszonyokat ecseteli. Arany is ez idő tájt szerepelt ott hírlapszerkesztőként. Mivel folytatni szeretné Arany-kutatásait a már megjelent kötete után is, el kéne olvasnia e cikket. Kéri Szinnyeit, írja meg, hogy melyik fővárosi nyilvános könyvtárból hozathatná meg e számot. „Mert ehhez, mint állami tanárnak, jogom van.”

8. Gábor Andornak

MTAK Kézirattára, Ms 4491/168.

Budapest, 1919. ápr. 10.

Gábor Andor ügyvezető Elvtársnak. Otthon, Hírlapírók szervezete. – Kéri a drámaírói szakszervezetbe való felvételét. A Kolozsvári Nemzeti Színházban előadták *Igazi* című drámáját. A *Piros kakas* című szatírája előadásra el van fogadva. A *Viharban* című drámája is elkészült. Huzamos ideig a *Pesti Hírlap* színházi referense volt. 1891. aug. 11-én a volt Fővárosi Lapokban *Jászai Mari Elektrája* címmel kifejtette, hogy a „színészek játékaról való általános, semmitmondó szölamok helyett” a „színháznál egész szerepéről beható képet és elemzést kell nyújtani,” mert csak így szolgálható „a művészet ügye és a nagy színészek emléke.”

Badics Ferencnek

MTAK Kézirattára, 2 db., Ms 10.059.

Beregszász, 1909. nov. 10. – A címzettet „Nagyságos Igazgató Úr”-nak szólítja, mivel ekkor gimnáziumi igazgató volt. Beszámol Gyöngyösi-kutatásai legújabb eredményeiről. A költő sárospataki tanulmányairól írja: „Sárospatakon a régi diákok névsora eredetiben nincsen meg, csak egy kései másolat, az is pontatlan. Ott csak annyit találtam Gy-re vonatkozólag: Stephanus Gyöngyösy 1653. Édes kevés, hitelesnek se tartottam. De e másolatból megtudtam, hogy az eredeti Vásárhelyen van. Ott van egy literatus barátom, aki betűhíven kiírta, mert egyszerre három Gyöngyösy Istvánról is van szó, s így teljesen zavarban voltam. De e kiírásokból már látom, hogy az egyik meghalt, a másik Gönczre ment papnak, csak a harmadik bejegyzés vonatkozhatik Gyöngyösyre. Ez betűhíven a következő: Stephanus Gyöngyösy Anno 1653. Valedixit. Tehát ekkor már nem volt ott, 52-ben már nősült, de 52-ben még ott lehetett.” „Hogy ez csak azon Gy. I.-ra vonatkozhatik, azt onnan következtetem, hogy Gy. I. 'Catalogus Nobilium Stud. Coll. Patak' tanulói közt szerepel.”

Váradon nem talált semmit Gyöngyösivel kapcsolatban. „Wesselényi egykorú pecsétjét Újhelyen láttam, Kassán Gyöngyösy I. használt pecsétjét láttam. Ez Wesselényi gyűrű. Bizonyos, hogy e pecsét szerint nem az orrában van a három *nyíl* vagy *toll*, hanem a lábában tartja a három águ ágat, mint Wesselényi egykorú pecsétjén látszik. Különben a költő fia, *István* olyan pecsétet használ, amelyen hattyu és szájában hal van.”

Beregszász, 1910. jan. 2. – Újév alkalmából jókívánságait küldi. „A balassa-gyarmati Igazgató Úr értesített róla, hogy Nagy Ivántól említett két munkája Gyöngyösnek Nagyságodnál van. Hogy méltóztatik vélekedni: Gyöngyösy munkája-e? Legalább részben csakugyan a költő kézírata-é? Természetesen én is szeretném olvasni.” Kitérő kaphatná meg? – „Palinodia eredeti kézírata nálam van. Dugonics eltérő variánsait, illetőleg javításait kiírogattam, de most az eredeti kiadásra volna szükségem. Hogy juthatnék hozzá? Úgy tudom, az egyetemi könyvtárban van.”

Szilády Áronnak

MTAK Kézirattára, Ms 4433/382–415.

Az 1895. ápr. 10-e és 1914. márc. 13.-a közötti levelek nagy része Szilády Áronhoz mint az *ItK* szerkesztőjéhez íródott. E keretek közt nincs elegendő hely arra, hogy minden kézirat-felajánló, illetve a szövegek sorsáról érdeklődő levelet ismertessünk. Csak a fontosabb, informatívabb darabokra koncentrálnunk.

Temesvár, 1895. ápr. 10. – 1893-ban megírta Arany ifjúságának történetét Kőrösi tanárságáig. Bár töredék, s ezért a Kisfaludy Társaság Arany-életrajz pályázatán nem díjazhatták, de arra érdemesnek találták, hogy a társaság évlapjában megjelenjék. (Erről Gyulai Pál értesítette.) Beöthy Zsolt szerkesztő azonban 11 levelét sem méltatta válaszra! Kéri, hogy a címzett adja ki a művet. – Szívesen átmenne Kiskunhalasra a gimnáziumba tanítani, ha a fizetése nem lenne kisebb az államinál. Tanári oklevelét 34 éve Pesten szerezte magyarból és németből, az alsó 4 osztályig van latinból képesítése. – Elkapta a maláriát, most 8 hétre Gemzsére megy szanatóriumba; utolsó posta Gyüre, Szabolcs m.

Bártfa, 1902. okt. 23. – Intézetük nem tudja beszerezni az RMKT-t, kéri, küldessen, kifizetik. Aranyról sok ismeretlen adat, kiadatlan költemény van birtokában, valamint Gyöngyösy-oklevelek, eredeti okiratok, melyek új fényben világítják meg életrajzát. Kiadásukhoz kéri támogatását.

Bártfa, 1904. május 9. – A Gyöngyösy-féle okiratokhoz rajztanár kollégája, Molnár Gyula most festi a Gyöngyösiek nemesi címerét.

Beregszász, 1904. ápr. 28. – Gr. Andrássy Gyula szabadságot szerzett számára, s ajánlólevelet adott a magyarországi vármegyei és egyéb levéltárakba. De az utazás költségei meghaladják erejét, kéri, hogy az Akadémiától segítsen számára támogatást szerezni.

Bártfa, 1904. szept. 29. – A Gyöngyösyről írt munkája már 3 éve az *ItK*-nál fekszik, Dézsi Lajostól értesült, hogy ebben az évben sem lehet szó már a közlésről. Pedig

februárig meg kéne jelennie. Ugyanis szerencsétlen körülmények között él. Idegbaja miatt nehezen túri a gimnáziumi zajt, ezért megpróbál ref. főiskolánál könyvtárnoki állásba jutni. Ilyen vizsgával rendelkezik, még magyar irodalom órákat kellene adnia. Ezt már kibírná. Ehhez azonban szükség van egyetemi magántanári kinevezésére. Sok irodalomtörténeti munkát írt, de egyik főműve a Gyöngyös-dolgozat, ezért kéri, hogy jelenjék meg februárig, mert erre a vizsgához szüksége van.

Budapest, 1904. okt. 13. – Okt. 27-ig Pesten van, a választ még Bártfára kéri. Örömmel értesül arról, hogy közlik dolgozatát, a korrektúrát Dézsivel szeretné kijavítani. Javítási kérései vannak, az egyik az I. fejezet 10. bekezdésben: „Kálvinista ember után odaírandó: »legvalószínűbb azonban, hogy Szelepcsényi érsek térítette ki hitéből, mikor a füleki várfogságból kiszabadította.« – Láttuk: Badics éppen ennél a pontnál mutatott rá Gyöngyös László súlyos tévedésére.

Beregszász, 1908. márc. 29. – Ung vármegye ez év május 31-én ünnepli Gyöngyös emlékét, és emléktáblát leplez le. Meghívják a tudományos társaságokat, köztük Gömör vármegyét, ahol alispán volt, „de én meg szeretném hivatni Heves vármegyét is, melynek több mint huszonhárom esztendeje másodalispánja, szolgabírája és követe volt. Ezt tőlem épen most felfedezett okiratok egész sora bizonyítja...” Ezért sürgeti a közlést, hogy arra hivatkozva hívhassa meg őket. – Mint Badics bírálatából kitűnt: bár ne tette volna!

15. Beregszász, 1908. ápr. 17. – Újra megemlíti a hevesiek meghívását. – „Én bizony betegeskedem... A munka már nem megy úgy, mint azelőtt. Elkedvetlenít az is, hogy egyetemi magántanárságom ügye sehogy se halad. Az illető Urak Szinnyey Ferenczet már megtették annak, most Császár Ferenczet akarják, tehát a fiatalokat viszik előre...”

16. Beregszász, 1908. aug. 20-i pecsét. – A Gyöngyös-dolgozat folytatását küldi. „Folyamodtam a Polg. Tanítóképző (Budán) irodalomtörténeti tanszékére. Nem tudom, lesz-é eredmény.”

17. Beregszász, 1908. szept. 27. – Látja, hogy közleménye alá odaírták, hogy befejező közlemény. Ő folytatni akarja még. Kéri, mint „szegény, elnyomott vidéki író” vegye pártfogásába.

20. Beregszász, 1910. febr. 10. – Továbbra is gyűlnek Gyöngyös-adatai, bár van belőlük Sziládynál is elég, s talán bajos is mindig Gyöngyösvel foglalkozni. Kérése: 28 éve, hogy zughelyeken tanárkodva foglalkozik irodalommal. Igaz, nem sok eredménnyel, de mégis tett valamit a magyar kultúráért, s nem veszett el a vidéki életben. Most, különösen irodalomtörténeti kutatásai révén óhajtana az Akadémia levelező tagja lenni. „Remélem Heinrich, Badics, Riedl, talán Beöthy urak támogatását, ajánlásom esetén két előkelő tiszteleti tag pártfogását is.” Kéri Szilády támogatását ez ügyben is. Felsorolja önállóan megjelent művei listáját, illetve azokat a lapokat, ahol irodalomtörténeti értekezései megjelentek.

24. Beregszász, 1911. máj. 2. – Újabb Gyöngyös-dolgokat küld, és vannak is készülöben még. „Akadémiai levelező tagságom pórul járt. Badics Úr írta nekem, hogy

ezt nagyon hűvösen fogadták. Munkáimat se ismerik, pedig a tagok nagy része vagy tanárom volt, vagy iskolatársam. Ez utóbbiak régen benne vannak, én pedig csak 30 évi írói működés után mertem pályázni.”

26. Beregszász, 1912. máj. 5. – Kisebb adattári dolgokat szeretne közölni Aranyról és Mikszáthról. Papp Károlyt habilitálták egyetemi tanárként, pedig ő előbb folyamosított, de iratai Riedl Úrnál hevernek.

27. Beregszász, 1912. nov. 23. – Újfant Gyöngyösy-cikkkel jelentkezik. El akar menni Heidelbergbe, mert a nyomok azt mutatják, hogy Gyöngyösy ott is járt.

29. Beregszász, 1913. máj. 3. – Újabb Gyöngyösi-adatok kerültek elő, de még készül Lőcsére, Besztercebányára, Nógrádba, Pozsonyba. Kéri, hogy a korábban küldött Mikszáth-cikkét ne közöljék.

30. Beregszász, 1913. szept. 18. – Gárdos A., a Franklin igazgatója szerint a Gyöngyösy-kötet 45 ívének kiadása kb. 3000 koronába kerülne. Ung megye, mint a szülőhely, talán hozzájárul 800 koronával, ő már eddig is rengeteget költött az utazásokra, kéri, hogy az Akadémia támogatását segítsen megszerezni.

31. Budapest, 1914. febr. 25. – A jelzett mű kész, átadta a főtktár úrnak, kéri az Irodalomtörténeti és a Történeti Társaság segítségét. Úgy látja, hogy az *ItK* szerkesztését legnagyobb részben Császár végzi. Őt, bár nem vétett neki, állandóan támadta. Nemcsak Arany-könyvét, hanem ahol nem is kompetens, Gyöngyösyt is.

32. Budapest, 1914. márc. 13. – Császárnál is járt Gyöngyösy kéziratái ügyében, de ő kijelentette, hogy nála nincsenek. Az Akadémia segítségével megjelenik műve Gyöngyösyről, ahhoz kellenének a dokumentumok, kéri őket visszajuttatni.

33. Dátum és hely nélkül. – Mély hálával köszöni meg, hogy Szilády tudakozódott fia ügyében, akinek Halason akart patikát – nem venni, mert annyi pénze nincs, hanem csak – bérelni. De csaló módon, a valóságosnál vonzóbbnak hirdették meg, és ők csak ráfizettek volna. Újabb Gyöngyösy-adalékokat küldene a bentlevők kiegészítéséül. Most értesült, hogy az Akadémia szépirodalmi szakosztályában négy tagsági hely van üresedésben. Őt most már Andrássy gróf is pártfogolná. 30 év írói pályafutása után, több kötettel a háta mögött, 2500-nál is több tárca, cikk, kisebb-nagyobb irodalomtörténeti dolgozat szerzője.

Gyöngyösy-kutatásaival sincs szerencséje. Még menni akar Balassagyarmatra, Lőcsére, Nagyváradra, Enyedre, Vásárhelyre, Csíkszeredára. De se szabadsága, se pénze. Ő, aki könyvek között élte le az életét, jó előadókészsége van, már csak nyelvtant taníthat az alsó osztályokban! Mert „tudományt és nem ferdtéteket tanítottam”. Folyik az állami iskolák katolizációja, s ha ez van náluk a Tiszaháton, ahol színkálvinisták vannak, mi történhetik másutt: igazgatók, tanárok sorra belépnek a kongregációba. Még el akar menni Bécsbe és Heidelbergbe is. További szabadságra lenne szüksége, ehhez kéri Szilády Áron segítségét.

34. Dátum és hely nélkül. – Okiratokat és a Gyöngyösy–Horváth-család címerét küldi, Molnár tanár, aki készítette, a klisé után az eredetét szeretné visszakapni. A könyv

különnyomat formájában jelenhetne meg. Az Athenaeum vállalkozhatna a munkára, s az Akadémia megőlegezhetné a néhány forintot. Címjavaslata: *Okiratok Gyöngyösy István Életéhez*. Közli: Gyöngyösy László.

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

„egy phalanx”?

„Ami pedig a szelíd és vad magyart illeti,
azt hisszük, hogy a haza baján egyik sem segít,
csak az okos magyar.”

GYULAI PÁL, 1896.

I.

A magyar irodalomtörténet-írás az utóbbi száz évben gyakorta a hadászatból kölcsönzött, s jobbra szó szerinti értelemben felfogott terminológiával érzékeltette azt a küzdelmet, amelyet modern íróink irányzatuk legitimációjáért, a magyar nemzeti irodalomba való befogadásuk érdekében az 1890-es évek elejétől folytattak. Érdekes módon ez a militáns megközelítés olyan szakírók műveiben is megjelenik, akiktől alapvetően távol áll az osztályharcos világnézet. A történések jellemző összefoglalását nyújtja például Dóczy Jenő, aki szerint már a kilencvenes években megkezdődött a háború „az ultranacionalizmus irodalmi frazeológiája ellen, a »perzekutor eszthetika« ellen, a szokás konok hívei és a felburjánzott epigonizmus ellen; a harc megindult s a hadvezér Ignotus lett. — Ő készítette a haditerveket, a taktikát, ő vezette az ütközeteket, ő gondoskodott a támadások visszaveréséről, az elfoglalt hadállások bevételéről s a győzelmes csata végén az ő fejét díszítette volna a babérkoszorú, ha győzelemre, ha békekötésre kerülhetett volna a sor, ha a közbezdúlt politikai események [az első világháború] a küzdő feleket más hadállásokba nem sodorják.” Ignotus „évtizedes irodalmi izgatásaival” mintegy megérett a szerepre: „Mikor még az írók közül senki se merészelt másként írni, csak »ahogy szokás, ahogy szabad«, ő már *A Hét* és a *Magyar Hírlap* hasábjain megkezdte a portyázást a művészi individualizmust lepányvázó konvenciók, a »perzekutorok« ellen. Nagy műveltségének gazdag fegyvertárából válogatta harci eszközeit s [...] argumentumai mindig telibe találtak.”¹

1 DÓCZY Jenő, *Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége*. Ceruzajegyzetek egy kritikus arcképéhez, Nyugat, 1924. december 2., 672–696, i. h., 678–679.

E meglehetősen egysíkú háborús terminológia felerősítésében döntő jelentőséggel bírnak maguk az egykori közreműködők, akik a saját szerepükre vonatkozó kulcsszavakat egyfajta önmitizáló céllal vonultatják fel. Ignotus például az 1920-as és 1930-as évek fordulóján úgy emlékezik, hogy negyven évvel korábban a városi irodalmat körülvevő kritikai értetlenség ébresztette rá a küldetésre, amely azután egész életét áthatotta: „ekkor fogadtam meg, a nemzedék nevében, melynek következtetését éreztem, hogy nem nyugszom, míg szavam nem lesz az irodalomban s e szót mindig az ifjakért emelem majd fel, s a szabadságért, hogy olyanok lehessenek, amilyenek”.² Megvilágosodása pillanatszerű és transzcendens jelentőségű volt, s a *Hétnél* nyert tárcaírói alkalmaztatását már-már *elhivatásnak* ábrázolja: jogi tanulmányait félbehagyva eszméiért itt kezdett „háborúságba”, „fanatikusan, szívósan, mindennap új oldalról kerülve felé”,³ s Kiss József lapjánál rövid idő alatt „irodalmi szabadságharcossá edződött”.⁴ De a következő nemzedék, amely az új század első éveiben tűnt fel, még mindig „ott talált maga fölött s magával szemben minden hagyományt, minden divatot, minden tekintélyt, ízlést és meggyőződést, minden tilalmat, hogy *így nem szabad*, minden parancsot, hogy *emígy muszáj* költeni — s e parancsban és tilalomban egyelőre *egy* phalanx voltak közönség, hírlapok, folyóiratok, kiadók és irodalmi testületek”,⁵ s mivel Ignotus neve „a művészet önjogosságának nálunk merőben új gondolatáért vívott harcai révén irodalmi programot jelentett”,⁶ az Ady Endre és a *Nyugat* elfogadtatásáért folytatott küzdelemnek ismét csak ő állhatott az élére, s ezzel a harmincéves háború, úgymond, második szakaszába lépett.⁷

De pontosan mi ellen zajlott az irodalmi háborúság? Azaz, milyen direktívákkal szemben kellett „a művészet önjogosságának” eszméjét valóra váltani? Ignotus szerint a XIX. század második felében „a magyar érzés büszkén s bizakodva vette be magát annak a bizonyágnak várába, hogy nemzeti mivoltából s népi gyökeréből sarjadt volt ki az addig legmagasabb rendű magyar költészet, mely a legművészbibb idegen mellett is megáll. Rácsábulhatott a jóhiszem is, [...] hogy e remekekből a nemzetiességnek, ha nem egyenest a népiességnek követelését vonja le költészeti törvény gyanánt.” Másfelől viszont „a politikának, valamint az irodalmi hivatalosságnak kiválóságai s intézményei” egy táborba

2 IGNOTUS, *A Nyugat útja*, Budapest, Lőrincz Ernő, 1930, 6.

3 IGNOTUS, *Benedek Elek búcsúztatása*, Nyugat, 1929. szeptember 1., 253–255, i. h., 253.

4 IGNOTUS, 1930, 7. A kérdésköréről bővebben lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A Slemil keservei: Ignotus indulása = Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán és GINTLI Tibor, Budapest, Anonymus, 2002, 108–115.

5 IGNOTUS, 1930, 7.

6 K. L., *Ignotus „Személyes emlékeim” címen könyvet ír a „Nyugat” harminc évéről*, Magyar Hírlap, 1937. január 10., 21.

7 IGNOTUS, 1929. szeptember 1., 253. Lásd még például FENYŐ Miksa, *Ignotus*, Nyugat, 1924. december 2., 669–671.; FÖLDI Mihály, *Ignotus — élet és eredmény*, Nyugat, 1924. december 2., 703–710; BABITS Mihály, *Könyvről Könyvre*, Nyugat, 1934. augusztus 1–16., 91–96.

sorakoztak, s ennek „ereje és hatalma az új tehetségek elől a megmutatkozást is majd hogy el nem zárta s mikor mégsem tudta útját állani, teljes tekintélyével vetette magát közéjük s a közönség közé”.⁸ Vagyis — és irodalomtörténet-írásunk ezt mindmáig evidenciának tekinti —: ki kellett küzdeni a népiesen túlmutatató megszólalás jogát és át kellett törni az irodalom felett gyámkodó intézmények, mindenekelőtt a Kisfaludy Társaság és az Akadémia blokádján.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy e háborús terminológia nagy segítségére lesz majd az 1945 utáni hivatalos kultúrpolitikának is, midőn bizonyítani kívánja: a századforduló irodalmi harcai már fogékonyra tették a lelkeket, előkészítették a terepet a társadalmi forradalom megvívására.⁹ Nézetünk szerint azonban egyetlen kor, így az 1890-re következő negyedszázad magyar közéleté sem írható le „egy phalanx” és a »küldetéses jók« oppozíciójaként. A századfordulón is a legkülönbözőbb egyéni- és csoportérdekek feszülnek egymásnak, próbálnak a másik fölébe kerekedni, polémiák robbannak ki, írókat állítanak püdesztálra és parentálnak el, lapok születnek és szűnnek meg... S ha csak beleolvasunk *A Hét* vonatkozó évfolyamaiba, látnunk kell, hogy az egyetlen, mindent eldöntő irodalmi hadjáratról átörökített képzetek felülvizsgálatra szorulnak: Kiss József publicistái mindenekelőtt napi érdekességű politikai aktualitásokkal, társasági hírekkel, színházi bemutatókkal, öltözködési-viselkedési és divatkérdésekkel vannak elfoglalva, s például a női emancipáció kilátásaival jóval többet foglalkoznak, mint irodalmi teóriákkal; Dóczy szóhasználatán belül maradván itt csak „portyázásról” lehet szó.

Másfelől a száz évvel ezelőtti irodalmi mozgalmakban azért is botorság a marxi—lenini forradalom előképét keresnünk, mert a modernnek az esztétikum és az önkifejezés szabadságát mindennél fontosabbnak tartották, az irányzatok sokszínűségében hittek, s a többi csoport *mellett* kértek helyet maguknak. Fenyő Miksa írja a *Nyugat* szerkesztés-politikájáról: „Egyetlen kánonja a gondolatszabadság kánontalansága volt [...]. Osvát Ernő csak azt követelte meg a *Nyugat* íróitól, hogy amit vallanak, azt meggyőződéssel tegyék, legyen mondanivalójuk és írni tudjanak”,¹⁰ s ugyanezt az álláspontot rekonstruálja

8 IGNOTUS, 1930, 9.

9 E felfogás genezisére és alakulástörténetére e tanulmány keretében nem térhetünk ki. Módszertanát azonban jól érzékelteti például Komlós Aladár eljárása, aki Ignótus fenti (és már önmagában túlzó) phalanx-metaforáját úgy fogalmazza át, hogy az immár ösztársadalmi konfliktust sejtet: „E gondolkodás, melyben *egy* volt a kormány, az Országos Kaszinó, az egyház, az Akadémia, az egyetem, iskola, az egész közvélemény, mindenkitől a vidék, helyesebben a földből élő osztályok gondolatvilágához és nyelvéhez szoros idomulást, a népnemzeti szűk gyalogútján járást követelt. S mindezt akkor, mikor a magyar társadalom rohamos átalakuláson ment át: új, részben idegen eredetű osztályok, nagyszámú polgárság és proletariátus bontakoztak ki városaikban és voltak beolvadóba a nemzet testébe, természetesen új életfelfogást és nyelvi árnyalatokat hozva magukkal.” (KOMLÓS Aladár, *Ignótus: Előszó = IGNOTUS Válogatott írásai*, szerk. K. A., Budapest, Szépirodalmi, 1969, 5–34, i. h., 10.).

10 *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai—PIM, 1975, 91–92.

Ignotus: „írótól soha nem követelt egyebet, mint a *sine qua non*-t: azt, hogy tudjon írni. [...] A kezdők számára bátorítás és felszabadítás volt ez a szerkesztő, ki a komolyan gondolat komolyba vette s az iskolából hozott s a felnőttektől diktált tilalmak alól úgy feloldozta a tapogatódzót, mint a gabonaföldeken sétáló Emberfia a Tanítványokat. [...] Osvát Ernő maga volt az irodalmi lelkiismeret, s a *Nyugatot* ennek sugallata szerint szerkesztette”;¹¹ vagy, miként a praktikus irányultságú Móricz Zsigmond látta: „Jó garázs volt az a régi *Nyugat*: csak jó kocsikat vettek fel s azok futhattak, amerre akartak. Finom repülőtér: a gépek felszállva arra mehettek, amerre akartak, ki nyugatra, ki keletre.”¹²

II.

Talán már az eddig mondottak is alátámasztják az Osvát Ernőtől származó aforizma érvényességét, miszerint „Posztumusz korrektúrákból áll a kultúra.” Ám mielőtt előre eljelenítettelenítenénk tárgyunkat, szögezzük le, hogy *A Hét* 1890-től számított legelső évfolyamaiban valóban dühödt támadásokat intéz a Kisfaludy Társaság és az Akadémia I. (Nyelv- és Széptudományi) Osztálya ellen. Az invektívák főként Gyulai Pált veszik célba — ő a Társaság elnöke és az akadémiai I. Osztály titkára —; bár Gyulai írói érdemeit senki sem vitatja, az ellenérdekelt publicisták az általa irányított testületeket epigonok és léhűtők gyülekezeteként jelenítik meg.¹³ Ezek a tárcák, tárcarészletek, glosszák általában ugyanarra a néhány kifogásra épülnek: a kisfaludysták és az I. Osztály tagjai privilegizált emberek, mert nem dolgoznak, csak elbírálják a különböző pályázatokat, de a beérkezett műveket nem olvassák el, ez felesleges is volna, hiszen a rangsort illetően nem érték-szempontok, hanem a különböző klikkek közötti erőviszonyok alapján döntenek. Kiadói politikájuk hibás, mert csak érdektelen irományokat jelentetnek meg, nem csoda, hogy könyveiktől a közönség elfordul, s ha véletlenül valami színvonalas dolgot adnának ki, az bizonyosan külsős munkája: „Mert e társaság még mindig a régi feudális elvek álláspontját követi. A tagok urak és az úr nem dolgozik. Dolgozzék a jobbágy, az irodalmi zsellér.”¹⁴

11 IGNOTUS, 1930, 4.

12 [MÓRICZ Zsigmond], *Szerkesztői asztal*, [Most, hogy megszűnt a *Nyugat*], Kelet Népe, 1941. október 15., 20.

13 Dolgozatunkban az Akadémia rendeltetésével és belviszonyaival foglalkozó cikkek közül csak azokat idézzük, amelyek Gyulai Pál személyével vagy a Kisfaludy Társasággal is kapcsolatosak.

14 [név nélkül], *Leopardi*, *A Hét*, 1890. április 20., 259. – Vö. [név nélkül], [Az akadémia bámulatos leleményességét], illetve [A Péczely-díjat], *A Hét*, 1890. február 9., 97.; [név nélkül], [Az akadémia hétfői ülésében], *A Hét*, 1890. március 23., 195.; [AMBRUS Zoltán] MASQUE, *Krónika*, *A Hét*, 1890. október 12., 234–235.; [név nélkül], *A vak tyúk is talál búzaszemet*, *A Hét*, 1890. október 12., 239.; [név nélkül], [A Kisfaludy-Társaság szerdai ülését], *A Hét*, 1891. február 1., 79–80.; [AMBRUS Zoltán ?] Y., *Művészet az akadémiában*, *A Hét*, 1891. november 22., 756–757.

Ha pedig valamely díjért egy nagymogul száll versenybe, a végkimenetel kétségtelen, állítják a Társaság ellenfelei — mindazonáltal 1890-ben valóban megtörténik, hogy Csiky Gergely másodtitkár a Lukács Krisztina-pályázat eredményhirdetésekor rezzenetlen arc-kifejezéssel olvassa fel a dicséreteket, amelyekkel a bírálók Euripidész szatírájátékának díjnyertes fordítását illeték, majd a jelíges boríték felnyitásakor kiderül, hogy éppen az ő munkájáról van szó.¹⁵ A következő évben Csiky a Teleki-pályázat száz aranyát nyeri meg, ám ekkor a névtelen glosszaíró felkéri, hogy ezután mindig jelentse be, indul-e, s a föltételeket csak akkor ismertessék, ha Csiky távol marad, de olyankor tegyék hozzá: „Ez alkalommal népünnep rendeztetik, póznamászással és Teleki-díjjal.”¹⁶

Külön sorozatot alkotnak azok a cikkek, amelyek Gyulaival kapcsolatban *személyi érveket* hoznak fel: az alapötlet — vagyis az alacsony termet és az akarnokság emlegetése — elhasznált sablon, a kivitelezés néhol invenciózusabb: az egyik tárcában Gyulai mint főinkvizítor jelenik meg, aki hüvelykszorítóval játszódba bírja rá a kor Galileijét: vonja vissza tanait,¹⁷ de levélbontáskor eltakarja az olló, állítják,¹⁸ s rosszakarói szerint majdan elhalálozni is úgy fog, hogy miközben íróasztalának egyik fiókjába bújva jegyzeteit keresgéli, gyilkosa észrevétlenül belopódzik leányfalui nyaralójába, foglyul ejti Gyulait, aki ekkor lábujjhegyre ágaskodva „végső nyilatkozatként” kijelenti: „Azért mégis rosszak a Jókai regényei!”, majd a következő pillanatban eltűnik a tintatartó sötét hullámai között.¹⁹

A *Hét* első két évfolyama alapján azonban csak a felületes szemlélő vonhatná le azt a következtetést, hogy a fiatal publicisták *valóban* megroppantani akarják az irodalmi hivatalosság testületeit. Ignotus mellesleg ekkor még nem is rendszeres munkatársa a lapnak, de a szabadságharcos-interpretáció érvényességét megkérdőjelezi az is, hogy *A Hét* több dolgozótársa — Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Endrődi Sándor, Mikszáth Kálmán, Dóczy Lajos — már ott ül a Kisfaludy Társaságban, s közben kiderül: a beérkezett írók mellett a kilencvenes évek fiataljai is szeretnének taggá válni. *A Hét* 1891 végén listázza a hivatalos jelölteket, s Kozma Andor és Herczeg Ferenc társaságában — meglepetésre — ott szerepel az az Ambrus Zoltán, aki megelőzőleg a Társaság elleni legtöbb támadást jegyezte.²⁰

A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb. Furcsa fordulatként *A Hét* még 1891 októberében feloldja Ambrus álneveit,²¹ a titok tehát nem titok többé, ám ennek ellenére

15 [AMBRUS Zoltán] MASQUE, *Krónika*, *A Hét*, 1890. február 16., 113.

16 [név nélkül], [*A Teleki-pályázat száz aranyát*], *A Hét*, 1891. március 22., 191.

17 [SZANA Tamás] TURUL, *Krónika*, *A Hét*, 1890. március 16., 176–177.

18 AMBRUS, 1890. február 16.

19 [AMBRUS Zoltán] MASQUE, *Krónika: Reporter-bravour*, *A Hét*, 1890. december 28., 413–414, i. h., 414.

20 [név nélkül], *Sport*, *A Hét*, 1891. december 20., 826.

21 KÓBOR Tamás, *Csongor: Idem. Masque*. Ambrus Zoltán, *A Hét*, 1891. október 18., 670–671.

(vagy éppen ezért) Ambrus jelölését két társasági tag, Bartók Lajos és ifj. Ábrányi Kornél külön-külön továbbra is fenntartja, s bár az 1892. február 3-i tagválasztó gyűlésen senki sem szerzi meg a felvételhez szükséges szavazatszámot, mégis elgondolkodtató, hogy Ambrus 12 *igennel* (15 *nem* ellenében) végül több támogatót mutathat fel, mint a nálánál jóval konvencionálisabb irodalmárnak minősülő Herczeg Ferenc vagy Petelei István.²²

E fejlemények tükrében bajos volna továbbra is a Kisfaludy Társaság felosztatását célzó tervekről beszélnünk, a kilencvenes évek támadásai mögött sokkal inkább Gyulai *belső* ellenzékét sejtjük. A Társaság »dühös fiataljai«, vagyis a középnemzedék írói már régóta szervezkednek – irodalmi berkekben úgy tudják, hogy a szálak Beöthy Zsolt titkár kezében futnak össze –, Ábrányi Emilt, ifj. Ábrányi Kornélt, Bartók Lajost pedig nyugodtan nevezhetjük Gyulai esküdt ellenségének is. Nem zárható ki tehát, hogy e közép-nemzedék már a kilencvenes évek legelején alkalmasnak látja az időt arra, hogy Gyulait ellehetetlenítve átvegye a vezető pozíciókat és így a támogatások, jutalmak, szubvenciók feletti befolyást is megszerezze – mindehhez *A Hét* munkatársait akár eszközként használva fel, a látszólag elkötelezetlen támadásokért bejutást ígérve.²³

Megvonva azonban az első két év mérlegét, 1892 tavaszán *A Hét* publicistáinak bizonyosan el kell gondolkodniuk azon, alkalmas módszert választottak-e céljaik elérésére, hiszen a dühödt támadások a Társaság hierarchiáját nem bolygatták meg, működési rendjét nem befolyásolták; szembesülniük kell tehát azzal, hogy „a bevehetetlen vár” – mindentől függetlenül – akár a világ végéig fenn fog állani.²⁴

1892 őszétől *A Hétnél* új irodalmi referens áll munkába: az alig huszonhárom éves Ignótus személyében Kiss József talán nem véletlenül választ olyan munkatársat, aki már koránál fogva sem exponálhatta magát a korábbi villongásokban – ám akinek első kötetét Gyulai Pál is dicsérő szavakkal illette²⁵ –, Ignótus feladata ugyanis a Kisfaludy Társasággal való viszony pacifikálása lesz. A Gyulai-ellenes kirohanásokat mintha elvágták volna, s *A Hét* – Ignótus megfogalmazásában – még az 1893-as tagválasztás előtt módosított doktrínával áll elő: „Mi a magunk részéről nem vagyunk elragadtatva az irodalmi társaságok és akadémiák intézményétől, mert sohasem tudtuk megérteni, milyen jupon ül szék egy csomó író a többi felett. Az írók kevés kivétellel elvégre mégiscsak a nagyközönség elismerése és a kiadók vállalkozásának készsége kvalifikálja nagygyá, és az irodalmi társaság, ha ez ítéletet magáévá teszi, felesleges luxust úz, ha nem, hatálytalanul akadé-

22 A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 26. köt., 1891–1892, 38, 42.

23 Vö. [GYULAI PÁL] -i., *Magyar szellemi élet*, Budapesti Szemle, 69. köt., 1892, január, 156–158; KOMLÓS Aladár, *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, Budapest, Akadémiai, 1956, 104; *A magyar sajtó története II/2.*, szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1985, 413–422.

24 [AMBRUS Zoltán?] IPSZILON, *A bevehetetlen vár*, *A Hét*, 1892. február 7., 92–94.

25 [GYULAI PÁL] -i., *Ignótus: A Slemil keservei*, Budapesti Szemle, 69. köt., 1892, március, 476–478.

koskodik és nevetségessé válik. Az irodalmi társaságok ítéletének csak annyiban van értékük — ám ennyiben nagy az értékük —, amennyiben [...] a közönség elismerésére vezethetők vissza, lévén a társaságok alapítói és vezetői rendszerint a közönség által már elismert tekintélyek. Egy-egy ilyen társaság elismerése éppen ezért lehet kifejező és megtisztelő quintessenciája is egy egész nemzet elismerésének.”²⁶ S láss csodát, néhány héttel később *A Hét* már meglegegedéssel jelentheti, hogy az új tagok között három munkatársa is ott van: Kozma Andor, Herczeg Ferenc, Szüry Dénes,²⁷ mindazonáltal Kiss József és Ambrus — hiába ajánlja előbbit Ábrányi Emil és Tolnai Lajos, utóbbit pedig újjólag Bartók Lajos²⁸ — továbbra is kívül rekednek.²⁹

A Hét Ignotus színrelépésétől kezdve sokkal visszafogottabban bírálja az irodalmi hivatalosság fórumait, s az évenkénti »kötelező« tárcák erősen limitált számban leginkább a Kisfaludy Társaság február eleji nagygyűlésére időzítve jelennek meg.³⁰ De az akadémiai glosszák is ritkulnak, miután Gyulai Pál és az Akadémia képviselői — megkésve bár — súlyos cikkekben kérik számon ellenfeleiktől a vádaskodásokat alátámasztó bizonyítékokat,³¹ mindamelltt e rövid periódusban kétszer is a legilletékesebb helyről hangzik el eszmefuttatás a hírlapírók felelőtlenségéről, erkölcsi érzékük lazulásáról — korántsem az érintettek örömeire.³² A legmeglepőbb fordulat azonban Gyulai tevékenységének megítélésében következik be: Ignotus már 1892 végén egy referátumát Széchenyi István zsenijének magasztalásán kezdi és Gyulai Pál nagyszerűségének taglalásán végzi: „Mert Gyulai egyik utolsó, megbecsülhetetlen alakja azon iránynak, melyet Széchenyi

26 [IGNOTUS] TAR Lőrinc, *Apponyi a Kisfaludy-Társaságban*, *A Hét*, 1893. január 8., 29–30., i. h., 30.

27 [név nélkül], [*A Kisfaludy-Társaság*], *A Hét*, 1893. február 5., 94–95.

28 *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új folyam, 27. köt., 1892–1893, 45–47.

29 [IGNOTUS et al.], *Kisfaludy-Társaság I-II-III*, *A Hét*, 1893. február 5., 91–92.

30 [név nélkül], *A fejlődés történeti folytonossága*, *A Hét*, 1893. április 30., 291; [AMBRUS Zoltán] TIBORCZ, *Apponyi Albert mint író*, *A Hét*, 1895. február 17., 101–103; [TÓTH Béla] J–h, *Egy jóra való könyvről*, *A Hét*, 1896. január 5., 15–16; [név nélkül], *Csetepaté a viceakadémián*, *A Hét*, 1897. január 31., 77.; [név nélkül], [*A Kisfaludy-Társaság*], *A Hét*, 1897. február 7., 94.; [név nélkül], *A Gyulai-színház megnyitója*, *A Hét*, 1897. május 2., 287–288.

31 [SZÁSZ Károly] Sz. K., *A Teleki-pályázat »szégyen-paragraphusa«*, *Budapesti Szemle*, 70. köt., 1892. április, 149–154; [név nélkül], *Akadémia*, *A Hét*, 1893. május 14., 322; [GYULAI Pál] -i., *A m. t. akadémia s egy pár hírlapíró*, *Budapesti Szemle*, 74. köt., 1893. június, 477–478; [név nélkül], [*A Budapesti Szemle*ben], *A Hét*, 1893. június 4., 368–369; -n., *Észrevételek »A Hét« válaszára*, *Budapesti Szemle*, 75. köt., 1893. július, 154–159; [név nélkül], *Akadémia*, *A Hét*, 1893. július 9., 31; Vö. [KÓBOR Tamás] -x, *A nagy hét*, *A Hét*, 1894. május 6., 283; [név nélkül], [*Az Akadémia idej nagygyűlésén*], *A Hét*, 1895. május 19., 322.

32 SZÁSZ Károly másodelnök *Megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság XLVI. ünnepélyes közülésén, 1893. február 5-én*, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új folyam, 27. köt., 1892–1893, 3–12; GYULAI Pál Elnöki *Megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság XLVIII. ünnepélyes közülésén, 1895. február 10-én*, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új folyam, 29. köt., 1894–1895, 3–8.

kezdett meg nálunk. Mint nagy elődje, ő is gúnnyal, epével, tekintetek nélkül rontott neki korunk és fajunk sok tömjénezett bálványának és kedvelt előítéletének, nagy vétkeinek és apró ízléstelenségeinek. [...] Rombolva épít, tagadva alkot és nem volna ember, ha olykor nem tévedne és olykor igazságtalan nem volna. Ám e múló homályon annál fényesebben csillog át a tiszta meggyőződés és a jó akarása. Szidjon és üssön bennünket tovább is, ad multos annos.”³³ Még a polémiákból sem hiányozhatnak a Gyulai „értékeire és jóakaratára” való hivatkozások: Gyulai „fényes név és előkelő személyiség”, igazi úriember, akit a sajtó, még ha ő akarná is (miért akarná egyébként?), sem vehetne egy kalap alá a gőgös akadémikusokkal és az irodalmi mesteremberekkel;³⁴ s azután 1893 végén *A Hét* szinte esdve kérleli az agg poétát, hogy „minden jóízlésű és jóhiszemű magyar föltétlen elismerése” oldja fel végre az „obskurus támadások” miatti keserűségét, s megisméltódnak az egy évvel korábbi dicséretnek: „Mert hiszen teljesen tisztában vagyunk evvel a még fogyasztásaiban is előkelő egyéniséggel, és ha olykor túlzásba vagy igazságtalanságba esett, maguk az áldozatai sem kételkedtek afelől, hogy ilyenkor is igaz meggyőződés szólt belőle és hogy gyengéiben is az marad, ami erősségeiben: egy fényes irodalmi korszak méltó és nagyértékű utolsó képviselője, nagy hagyományoknak értő hirdetője és egész közéletünknek, de különösen irodalmunknak a leghivatottabb őre és ápolója, aki e nagy feladatokhoz méltó erővel, ízléssel, tudással és ítélettel rendelkezik.”³⁵ 1894-ben pedig, amikor az ország Gyulai ötvenéves írói jubileumát ünnepli, *A Hét* fő helyen közli Gyulai egyik ifjúkori versét,³⁶ s újjólag önkritikával határolja el magát „a tompa elmék”-től, amelyek nyelvüket őrajta köszörülték, és a „tehetetlen üresség”-től, amely az ő ócsárlásával akart volna magának érdemeket szerezni; a szerkesztőség Gyulai személyében az elveihez hű „utolsó nagy ember”-t köszönti, hálával és megbecsüléssel gondol az igaz hazafira, aki „méltó, érdemes és értő kortárs s munkatársa volt mindazoknak a nagyjainknak, akiknek a nevéhez az új magyar literatúra, az új magyar politika s az új Magyarország megteremtése fűződik”.³⁷

Talán az örökkévalóság is így veszi kezdetét.

33 IGNOTUS, *Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István mint író*, *A Hét*, 1892. november 6., 720–721, i. h., 721.

34 [név nélkül], 1893. június 4. 369; [név nélkül], 1893. július 9.

35 [név nélkül], [*Gyulai Pál költeményei*], *A Hét*, 1893. december 17., 397–398, i. h., 397.

36 GYULAI PÁL, *Munkácsi téren*, *A Hét*, 1894. november 11., 705.

37 [név nélkül], *Gyulai Pál*, *A Hét*, 1894. november 11., 715.

III.

Az eredeti szabadságharcos-koncepció szerint egyszerre indult meg a harc az irodalmi hivatalosság és az általa propagált népiesség primátusa ellen. Valójában az újnépiesek ellehetetlenítését célzó *szórványos* kritika *A Hét*ben több éves fáziskéséssel tűnik fel, s miután ennek is Ignotus a referense, a tárgykör *éppen* Gyulai kiengesztelésével párhuzamosan bontakozik ki. Ha nem tévedünk, Ignotus a Társasághoz való új viszony körvonalazásának heteiben fejti ki először a népiességre vonatkozó nézeteit: miután Magyarországon egyre inkább teret nyer a városi kultúra, a *magyar nemzet* már nem azonosítható egy az egyben a *magyar vidék* társadalmával, következőképp a *népies* sem mérítheti ki teljesen a *nemzeti művészet* fogalmát; Ignotus tehát tiltakozik azon felfogás ellen, amely továbbra is a népies ábrázolásmód alkalmazását várná el, s visszatartja, hogy magyartalannak bélyegezzék azokat a művészeket, akik a nagy európai szellemi áramlatokkal mintegy együtt hullámozva alkotnak, s akik külföldi irodalmi hatásokat adoptálnak.³⁸

A Hét köreiben epigonnak nevezik azokat a költőket, akik a megváltozott körülmények között is a népies tematikához ragaszkodnak, és velük szemben Ignotus évről-évre erősödő arroganciával lép fel. Okfejtéseiben eltekint a mű-egész problematikájának elemzésétől, ehelyett gúnyosan-tiszteletlenül, a paródia és a túlzás eszközeivel a szerzőket vagy a szerzőknek tulajdonított nézetek egy-egy szegmensét kívánja ellehetetleníteni. Jellemző fogása, hogy metaforába hajló hasonlításal megfelelést keres a (feltételezett) esztétikai iránymutatás síkjá és profán élethelyzetek között — ő maga ezt az eljárást hasonlatok esetében is a *tertium comparationis* „megtalálás”-ának nevezi —, majd az esztétikai normák lehetetlenségét (akár metonimikus láncolatokban) e köznapi szinten bizonyítja: „a népköltészet becsét csak avatatlan vitathatná el és hálásan ismerjük el, hogy minden műköltés abból meríti erejét. De világlátott és iskolajárt embertől azt követelni, hogy ne zengjen másról, mint szúrról és tulipántos ládáról, hogy ne legyen más, mint naív, népies és közvetlen, és versei alakjában és anyagában ne lépjen túl a népnek szükségképp korlátolt érzési körén és látóhatárán: csak olyan képtelenség, mint azt követelni, hogy világeletemben tepertős pogácsánál egyebet ne egyék.”³⁹ Ignotus korai tárcáiban még megkapó a szellemes-kedves, városias humor (*urbanitas*), ennek helyét fokozatosan szarkazmus veszi át, ez azonban — akár mai szemmel nézve — számos esetben kifejezetten sértőnek mutatkozik, mint például a Benedek Eleknek szóló (később idézendő) kitételekben.⁴⁰

38 IGNOTUS, *Kozma Andor: Versek. Próza, A Hét*, 1892. december 4., 785–786. (Megjegyzendő, hogy Ignotus Kozmát nem sorolja az újnépiesek közé.)

39 IGNOTUS, 1892. december 4. 786.

40 Mindemellett az Ignotus által felmutatott példázatok variabilitása is véges. Néhány passzust idéünk: „A Tóth Béla embere magyarul beszél és magyarul érez, de az ételeiben nem szorítkozik

Ignotus a fenti szövegekben a megbírált szerzőkön kívül gyakran egy háttérben rejtőző, személytelen autoritást is megszólít, aki/amely a nyilvánvaló igazságokat rendre »eltagadja«, de a maga »túlhajtott« nézeteit »kiköveteli«, vagyis az írókat azok tükröztetésére »szorítja«, stb. A Szabolcska-kritika némely utalásából sejthető, hogy kifejezetten ennek az írásnak a címzettje Beöthy Zsolt, aki Szabolcskát feltűnésekor nagy reménységként, „a népdalt fakasztó tiszta szív s a népdalt zengő tiszta hang” „igazi [...] magyar költő”-jeként üdvözölte,⁴¹ mindazonáltal továbbra is kérdés marad, hogy az 1890-es évek első felében a népiesség követelése tendenciaként mutatkozik-e meg, tehát az Ignotus által emlegetett »vétkek« valóban *irodalompolitikai irányt* jeleznek-e. Ez ügyben határozott álláspont csak a korabeli sajtópaletta egészének ismeretében volna kialakítható,⁴² ám kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy ebben a periódusban inkább egyfajta terminológiai zavarról (avagy célzatos meg nem értésről) lehet szó: a modern írókat unalomig ismételve gyökértelemek, a hagyományoktól elszakadóknak bélyegzik, míg a másik oldalon (Ignotus oldalán) ezek az önmagukban is sértő vádak — talán a korábbi kozmopolita költészetről szóló vita utórezgéseiként — úgy csapódnak le, mintha az előbbi nézetekből a népiesség kívánalma is egyértelműen következne.

Mindezt jól példázza egy 1894 őszi kezdődő polémia (argumentációját erősen kivonatolva idézzük fel). Ennek nyitányaként a Budapesti Hírlap hasábjain Alexander Bernát áll elő a szokásos kifogásokkal, a honi moderneket a tenger fenekén lévő búvárokhoz hasonlítja, „kik a levegőt másunnan kapják”, majd a „beteges, túlrejt dolgokra” fogé-

---

pusztán a töltött káposztára és a francia kabátot becsüli annyira, mint a borjúszájas ingujjat és a pitykés mellényt. Egyszóval művelt ember, aki magyar, magyar ember, aki europäer, zszurnalista, aki művész és alapos képzettségű író, aki nem nagyképűsködik” (IGNOTUS, *Tóth Béla*, *A Hét*, 1893. december 17., 396–397, i. h., 396.); „Nemzetünk ellen való vétkek, a népiesség magában helyes elvének túlhajtásával, a kozmopolitaság lesújtó mennykövét szórni arra, ami voltaképpen csak általános emberi és fitymálva mindent, ami csak azért idegen, mert mi restek voltunk nálunk is meghonosítani, a magyar írókat arra szorítani, hogy nem is atillában, de borjúszájas ingujjban és rojtos gatyában járjon” (IGNOTUS, *Szabolcska Mihály: Hangulatok*, *A Hét*, 1894. február 25., 125–126, i. h., 125.); „nekünk is megvolt a mi nagy boncolónk a Kemény Zsigmond személyében, akinek ha nem is a nyelve, de az egyénisége magyar voltát talán csak mégsem fogják eltagadhatni, noha ő nem járt szűrben s a regényeit nem tartogatta tulipántos lábában. [...] Magyar, ne járj vasúton, mert a vasút nem magyar találmány. Köpd tele a gőzhajó fedélzetét, mert ez népies szokás. Töröld el a minisztériumot, mert belga mintára épült. Döntsd le az új országházát s lóháton hozz törvényt Rákoson...” ([IGNOTUS] I–s., *Magyar, magyar, magyar, háromszor is magyar*, *A Hét*, 1894. október 14., 650–651, i. h., 651.). Lásd még: [IGNOTUS] T. L., *A kézművesség dicsérete*, *A Hét*, 1895. február 17., 113–114; [IGNOTUS] I–s., *A klasszikus Vajda*, *A Hét*, 1896. február 2., 77.

41 BEÖTHY Zsolt, *Az „új költő”-ről*, Fővárosi Lapok, 1891. január 8., 45.

42 A vita másik vonulata például az 1894 őszi meginduló Politikai Hetiszemle hasábjain bontakozik ki.

kony ifjaknak Arany János szellemiségének követését ajánlja — ám a népiesség problematikáját mellőzve.⁴³ Ignotus mégis konstatálja: „itt a kátyú, amelyben az Alfa szekere is megrekedt: a magyarságot ő is összevési a parasztossággal vagy mondjuk a népiességgel. Amiben nincs meg a paraszt kontemplatív renyhesége és kedves, de korlátolt *egyszerűsége* indulatban; formákon túltörő erőszakossága és logikus, de röghöz tapadó *józsansága*, az őneki nem magyar.”⁴⁴ Néhány nappal később — immáron mindkét írásra reflektálva — Benedek Elek sem kerülheti el a törzsökösségre vonatkozó szokásos botorságokat, ám rámutat, hogy az eljárás, amely „a parasztsághoz, a parasztos nyelvhez köti a nemzeti Génusz fogalmát”, nem más, mint „a közönség szándékos megtévesztése”, majd felteszi a kérdést: „Hol van ma csak egy számot tevő magyar író, ki a népiesség hajhászásában keresi a magyarosságot s kiváltképpen a magyar szellemet?”, s ekként válaszol: már nyoma sem maradt a népies poétáknak, nem is léteznek: „Talán elvélve egy-egy vidéki újság tárcarovatában. Talán egy-egy vidéki színházban megbukott népszínműben. Ma már nincsenek borzas hajú, félrenyomott sarkú csizmában járó bohémek; lehető tisztességes polgári ruhában járunk valamennyien, időnk és kedvünk mértéke szerint tudomást veszünk a külföldi nagy szellemek alkotásairól, senki sem zárkózik el ridegen az idegen irodalom termésétől, de viszont nem engedjük megvesztegetni magunkat a nekünk idegen, a nemzeti karakterrel ellentétes irányzatok által, még ha a föld rögéhez kötöttség vádját kell is elszenvdünk.”⁴⁵ Ignotus néhány hetet kivár, s amikor Benedek Elek kisebb technikai hibát vétve Jakab Ödön frissen megjelent verses meséjéről azt jósolja, hogy az rövid idő múlva népköltészetté nemesülhet, Ignotus a kijelentésben újra a népiesség kötelezőségének hirdetését gyanítja, s Benedek Elek eljárását (és írásművészetét) a következőképpen minősíti: „Benedek úr, én imádom a népmeséket, de Horatius sosem írt népmeséket, s mégis nagy költő volt. Ah, Benedek úr, Aiszkhüloszon kezdve Shakespeare-n, Goethén, Petőfin és Arany Jánoson keresztül egész Jakab Ödönig a világ legnagyobb költői a népből s a népmeséből táplálkoztak, csak az a kérdés, hogyan. Ha a népet s a népköltészetet búzakalással hasonlítom össze, az igazi költő elébb lekaszálja, kérébe rakja, megcsépli, megrostálja, a magját megőrli, megszitálja, a lisztjét vízzel, sóval s élesztővel elegyíti, megkeveri, meggyúrja és megsüti, s így eszi meg kenyérül. Az a népiesség, amelyet Benedek úr hirdet, egyszerűen lelegeli. [...] Az igazi poéta a maga művészte s a haladó világ tartalma s eredményei selymével, prémjével és gyöngyeivel királynővé avatja a népiességet — Benedek úr még a maga csinos kis pruszlikját is letépi róla, s azon pucéron állítják ki belépti díjért.”⁴⁶

43 [ALEXANDER Bernát] ALFA, *Ifjú Magyarország*, Budapesti Hírlap, 1894. október 12., 1–2.

44 IGNOTUS, 1894. október 14., 650.

45 BENEDEK Elek, *Irodalmi zenebona*, Fővárosi Lapok, 1894. október 23., 2513–2514.

46 [IGNOTUS] I–s., *Árgírus királyfi: Jakab Ödön tündérmeséje*, A Hét, 1894. december 23., 816–817.

Az évtized közepétől azonban sajátos fordulatot vesznek az események, és az újnépesség problematikája egy nagyobb érvrendszer részeként jelenik meg. Beöthy Zsolt a *specifikusan magyar* kérdéskörét formai-tartalmi jellegzetességek alapján kezdi tárgyalni, s megpróbálkozik azzal is, hogy az „*így nem szabad*” / „*emígy muszáj*” témakörében, ezáltal pedig a nemzeti irodalomba való tartozás kérdésében bizonyos szűkítéseket vezessen be — ekként hivatkozik a népiesség primátusára, mindazonáltal látni fogjuk, hogy ez a kísérlet sem válik »hivatalos« ideológiává.

Beöthy egy 1895 januárjában tartott nyilvános felolvasáson eredendően az irodalmi alkotások maradandóságára keres magyarázatot. Kiindulása szerint a nagy műveken nem csak az őket létrehozó „lángelmék” kisugárzása érzékelhető, de bennük „egy nemzetnek, egy kornak, egy hagyománynak közös lelke él és hat” — ezt magunk sem gondoljuk másképpen —, ám Beöthy szerint „az erős nemzeti érzés uralkodása” már krónikáiróinktól kezdve a magyar irodalom megkülönböztető jegyeként tűnik fel, mi több, a magyar irodalom jóformán csakis a nemzeti élménykört szólaltatja meg (tehát az adott művek maradandósága is bizonyosabb, ha eleve ebbe a tematikába illeszkednek). Eztán Beöthy a nemzeti jelleg kifejeződésének néhány kézzelfogható jegyét is azonosítja: ilyen a népdal, illetve „a magyar népi érzület” tükröztetése, s megtudhatjuk azt is, hogy „a magyar embernek mindig legnagyobb büszkesége” „a hadi életben, kalandjaiban, viszontagságaiban, dicsőségében való kedvtelés” volt, de tipikusan magyar „a változó szerencse után a bujdosás keserve: [...] a magyar bánat, a nekikeseredés, a mindentől elszakadás, a bujdosó hangulat”, s később az idegen hatalmakkal szemben a nemzeti függetlenségért folytatott harc, illetve „az összeesküvésbe és forradalomba kergetett hűség” felmutatása. De Beöthy Balassi kapcsán arról is értekezik, hogy „mintha a régi magyarság nomád kedve is megmaradt volna” azokban a költőkben, akik „egész életük során át bolyongottak. Ilyen nagy vándorok voltak Balassi, az utána következő legmagyarabb lírikusok: Csokonai, Kisfaludy Károly, Petőfi. Még Arany szárnya is emelkedett; otthagya fészket, de csakhamar visszatért. Szárnyát ezentúl csak a halhatatlanság országába repülésre lebbentette.” [!] Beöthy írásának zárlatában látszólag elhárítja, hogy „a jelen irodalom magyaros jellegé”-re vonatkozóan következtetéseket fogalmazzon meg, valójában megismétli a már ismerős vádat: „Kétséget nem szenved, hogy létrejönnek most művek, melyek magyarul vannak írva, de nem magyar lélekből valók. Emiatt nem kell kétségbe esni. A baj csak akkor volna nagy, ha ezek a művek tartós és mély hatást tennének” — de ennek a kijelentésnek a korábbiakhoz képest már más az akusztikája, a nemzeti jellegzetességek körülhatárolása után csak azt jelentheti: aki nem az általa leírt eszmények jegyében szólal meg, annak műve nyilván nem „magyar lélekből való”, tehát maga a szerző sem lehet része a nemzeti irodalomnak.⁴⁷

47 *Maradandó alkotások: BEÖTHY Zsolt előadása*, Budapesti Hírlap, 1895. január 11., 1–3.

A modernnek által a felolvasásra adott válaszok egyfelől Beöthy kategóriáinak abszurdítására mutatnak rá (vö. bolyongás, kóborlás, hadakozás, éhezés), fontosabbnak látjuk azonban azt, hogy felismerik: a modern korban a nemzeti irodalomba való beletartozást illetően eleve felesleges bármiféle osztályozásba bonyolódunk: Ignotus szerint „a nemzeti különbségek, az ösztönünk akármennyire megérzi őket, nem olyan határozottak, hogy definiálni és rájuk szabadalmat lehetne venni. S azt az egyet sohasem fogjuk megérteni, hogy aki magyar földön született, magyar iskolába járt, magyar poétáktól tanul, magyar újságot olvas, magyar környezetben él és magyarul ír, az írásai mégis hogy lehetnek nem magyar lélekből valók. Hacsak azt nem kívánják, hogy minden magyar ember ugyanazt írja meg és ugyanúgy, ami a régi magyar írók lelkéből fakadt.”⁴⁸ Beöthynek címezve ugyanezt fogalmazza meg Ambrus Zoltán is, szerinte a művek „Akarva, nem akarva, mindannyian koruk tükrei [...] s mindannyian kifejezik az író nemzeti érzését, mert ma nincs író nemzeti érzés nélkül. [...] mindenki mindig csak a tulajdon korát írja, s annak a nemzetnek a lelkét, amelynek a nyelvén szól, amelynek a levegőjében él s amelyhez millió apró szállal van fűzve egész élete. Akár tudatosan cselekszi ezt, akár önkéntelenül: másra nem képes; s nem mindig az az író jellemzi, fejezi ki korát és nemzeti érzését megkapóan, akiben legtöbb volt a szándékosság.”⁴⁹

Az ellenvélemények hatására Beöthy nem revideálja nézeteit, sőt nemzetkarakterológiai rendszerét a következő években mind átfogóbban alkalmazza. 1896-ban jelenteti meg *A magyar irodalom kis-tükrét*, s az ebben megrajzolt volgai lovas allegóriája segítségével a magyar szellemiség alapvető jegyeit már az „ősi életviszonyok”-ig vezeti vissza: „Pusztai nomád nép volt [a magyar], s a sík természet, mely körülvette, nagy kiterjedésével, tiszta világításával és kevés színével: inkább szemlélő erejét, belátásának tisztaságát, felfogásának és ítéletének eleveenségét és biztosságát fejlesztette”, a pusztai harcok, a zsákmányoló életmód növelte benne „a nemzeti érdek iránt való hajlamot”, míg nyilvánvaló lett: „A közérdektől, a nemzeti érzéstől való áthatottság irányozza mindenkor a magyarságnak egész külső és belső életét”, mi több, „a nemzeti érzése sugallja egész gondolkodását és képzeletét. Amit idegenből, a mívelődésben előtte járó nyugottól vesz, azokat az eszméket és formákat is mindig akként módosítja és idomítja, hogy a magyar nemzeti érdek szolgálatára minél alkalmasabbaká tegye.” Vagyis a beolvadó népcsoportok számossága ellenére „a magyar léleknek [...] ezredéves vonásai” uralkodólag maradtak fenn.⁵⁰

Beöthy ugyanezt a gondolatmenetet ismétli meg az általa szerkesztett millenniumi irodalomtörténet bevezetésében is, itt „irodalmunk változhatatlan színhangulata” mellett

48 [IGNOTUS], *Maradandó alkotások*, A Hét, 1895. január 13., 34.

49 AMBRUS Zoltán, *A magyar lélek*, Magyar Hírlap 1895. január 25., 1–5, i. h., 2–3.

50 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Budapest, Athenaeum, 1896, 2–3, 4, 5.

érvel,⁵¹ majd kisvártatva a maga nézeteivel — teljesen anakronisztikus következtetésekre jutva — visszatér a kortárs irodalomhoz. 1897-ben előszót ír Lampérth Géza verseskötetéhez, s Lampérth *magyar ihletével és iskolájával* szemben, a honi városi irodalom egészében idegennek minősül, s »megjavítására« Beöthy csak egyetlen módot lát: „erre is a magyar vidék, a magyar falu életének és költészetének kell minél nagyobb, minél mélyebb befolyást” gyakorolnia. Mert „Igazi magyar költészet eddig más nincs is, mint a magyar vidék, a magyar falu költészete. A kísérletek, melyek valami egészen másnak kezdésére történtek, azt mutatják, hogy a tőle és nagy hagyományaitól való elszakadás a nemzeti lélek irányában is idegenséget jelent. Az új magyar nagyvilág költészetének csak a régi magyar kisvilág költészetéből lehet kifejlődni.”⁵²

A *Hét* hasábjain a szokásos ironikus stílusban Ignotus utasítja vissza Beöthy direktíváit: „Föltétlenül elfogadom a Beöthy Zsolt tézisét, hogy csak a falu költészete az igaz magyar költészet s minden más irányú kísérlet idegenség. Elfogadom, noha fáj Arany Jánost is kilöknöm a magyar irodalomból s az ő megdicsőült homlokára is rásütnöm a kozmopolititás magametszete bélyegét, amiért a Buda halálán kezdve a Toldi-trilógián keresztül egészen a Hídatavásig dalos ajakkal ezer esztendőn kísérte és kísérlette végig a magyar főváros alakulását” stb.;⁵³ a pengeváltás különlegességét azonban az adja, hogy a modern írók onnan kapnak támogatást, ahonnan talán nem is várnák: a Gyulai által szerkesztett és a Kisfaludy Társaság »félhivatalos« lapjának tekintett Budapesti Szemlétől.

Gyulai, miután áttekinti Beöthy „eszmemenetét”-t, leszögezi, hogy ő semmilyen szempontból nem tartja „igazolható”-nak az irodalom falusira és városira történő felosztását, s leszögezi, hogy „a népköltészet [eleve] több, mint egy falu vagy vidék költészete, az az egész népé és több százados maradvány, mint maga a nyelv; egyik fő forrása ugyan a nemzeti költészetnek, de nem egészen az, [!] s midőn Beöthy az egész magyar nemzeti költészetet falusi költészetnek nevezi, lejjebb szállítja a népköltészetnél. [...] Beöthyt az vezette e különös osztályozásra, hogy nagyobb városaink nem voltak túlnyomóan magyarok, s ennél fogva inkább vidéken lüktetett a magyarság szíve. De nem vett észre egy más jelenséget, tudniillik, hogy nem magyarajkú városainkban is mindig megvolt a magyarságnak bizonyos nagyobb vagy kisebb köre, mely folyvást növekedett és fejlődött, sőt az idegen elemeket magába olvasztotta, sokkal nagyobb mértékben, mint falun. Fővárosunk egy félszázadnál több idő óta inkább központja szellemi mozgalmainknak, fészke a nemzeti szellemnek, mint bármely vidéke az országnak, de azért helytelen volna fővárosi és falusi tudományt és költészetet különböztetnünk meg. A másik ok, amely

51 BEÖTHY Zsolt, *Irodalmunk és irodalomtörténetünk*. Bevezetésül = *A magyar irodalom története*, szerk. B. Zs., Budapest, Athenaeum, 1896, I/1–11, i. h., 9.

52 BEÖTHY Zsolt, *Előszó* = LAMPÉRTH Géza, *Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények*, Budapest, 1897, 5–6.

53 IGNOTUS, *A falu s a város*, *A Hét*, 1897. június 20., 402–403.

Beöthy osztályozására befolyt, az a tapasztalata volt, hogy ifjú költőink közül nem egy mintegy megtagadni látszik nemzeti költészetünk szellemét s ez onnan származik, mert Buda-Pest élete még korántsem magyar nagyvárosi élet. De Párizsban és Londonban nem élnek-e oly költők, akik eltérnek a francia és angol nemzeti költészet hagyományaitól s vajon nem ezeket utánozzák-e némely ifjabb költőink? Hiszen a múltban is találunk erre példát. [Kazinczyt és Aranyt említi.] Nem a falu és főváros dönti el a költő sorsát, hanem sok minden összehatása, különösen a közszellem, a nemzeti fejlődés és saját géniusza.”⁵⁴

IV.

Ez az 1897-es Gyulai-cikk nem csak a városi irodalom melletti erkölcsi kiállásával vonja magára a figyelmet, de azon kitételeivel is, amelyek Beöthy irodalomszemléletének további elemeit érvénytelenítik. Gyulai szerint ugyanis a „nemzeti rhythmus” megszólaltatása és „a magyar világ eszme- és érzésköréből” merített tárgy önmagában egyetlen alkotót sem von a nemzeti irodalom körébe, sokkal inkább a művészi alkotás színvonala és a már ismert (»megoldott«) tematikától való elmozdulás: „a nemzeti költészet fogalma is tágabb körű, mert magában foglalhat különböző költői egyéniségeket, új tárgyakat hódíthat meg, új eszmék tolmácsa lehet, de leginkább abban a módban nyilatkozik, amint mindezt a költő kifejezi, s a nemzet szellemébe oltja”. Gyulai például éppen az „obligát tartalom és hang” miatt tartja Lampérth hazafias költészetét is idejétműltnak, Rodostóról szóló »stílusgyakorlatának« ürességére ekként mutat rá: „óhajtja, vajha dala fölrázhatná az alvó nemzetet. Vajon miért alvó nemzet a magyar? Mert elfeledte múltját s nem hozhatja haza a rodostói bujdosók hamvait. Annak sok más oka lehet, de az álomba süllyedés legkevésbé.”⁵⁵

De ideje elszakadnunk szegény Lampérth Gézától — akivel 1897-ben ugyanaz történik, mint ami Szabolcska Mihállyal 1891-ben, vagyis, hogy az ő kárára nyilvánítják ki azt, amit felfedezőjének, Beöthy Zsoltnak (Gyulai és Ignotus kivételével) nem mernek megmondani —, fontosabbnak gondoljuk annak hangsúlyozását, hogy Gyulai ebben a kritikában (is) az előzetes megfontolásoktól független irodalom mellett érvel, s ezzel roppant közel kerül a moderneknek a művészet önjogosságára vonatkozó kritériumához (avagy a modernnek kerülnek közel Gyulaihoz). S ha áttanulmányozzuk a kilencvenes évek Budapesti Szemléjének kortárs művekről szóló bírálatait, látnunk kell, hogy ezek is a *művésziesség primátusa* nevében szólalnak fel a kiüresedett, „ökölbe szorított kézzel hadonázó hazafiság” ellen, de a Szemle a népies költőket sem részleteti könnyített elbírálásban

54 [GYULAI PÁL] -i., *Lampérth Géza: Első könyvem*, Budapesti Szemle, 92. köt., 1897. október, 148–152, i. h., 149–150.

55 GYULAI, 1897. október. 150., 151.

pusztán az általuk képviselt irányra való tekintettel.⁵⁶ Mindazonáltal Gyulai így sem kerül ellentmondásba saját népiesség-felfogásával; nemrégiben S. Varga Pál mutatott rá arra, hogy Gyulai már az 1860-as évek elejétől hajlik arra a nézetre, miszerint a műköltészet egy adott ponton törvényszerűen elszakad a népköltészettől, amelyhez periodikus visszahajlások ugyan lehetségesek, de a társadalom „míveltségének” a népköltészet jegyében történő újraegyesítésére már nem kerülhet sor.⁵⁷ Egyébiránt maga Arany János is számot vet azzal a lehetőséggel, hogy a népi téma vagy a népi modor idővel majd valami másnak adja át a helyét a magyar irodalomban,⁵⁸ sőt, bizonyos értelmezések szerint a népiesség már *eredendően* is többet jelentett a népi témánál vagy a népi modornál — a népiesség mélyebb intenciója szerint a feladat: a nemzeti jellem autochton vonásainak feltárása és értelmezése a nemzeti sorskérdések aspektusából.⁵⁹ Tehát akként is felfoghatjuk a dolgot, hogy a modernnek jelentkezése kifejezetten alátámasztotta a nagy öregek megsejtéseit.

A *Hét* hasábjain 1898-tól egy időre a szabadságharcos tematika szinte teljes kimerülését tapasztaljuk. Közben persze a széles olvasóközönség számára is nyilvánvaló lett, hogy az irodalmi hivatalosság fórumain *belül* sokkal mélyebb törésvonalak húzódnak, mint a Társaság gyakorta vaskalaposnak nevezett vezetése és a modernnek között, ám *A Hét*-ben megmutatkozó apályban Ignótus személyes elkedvetlenedése is közrejátszik: az *elhívás* mozgósító ereje elveszett, a korábbi, fekete-fehér igazságok helyén — legalábbis

56 Szabolcskára például — hogy magunk is törzsökös fordulattal élünk — kifejezetten rájár a rúd; szűk évtized alatt verseiről a Szemle négy kritikát közöl, s ezekben Szabolcska amolyan tisztességes, de „csekélyebb dalnok”-ként tűnik fel — vagyis a nagy ígélet nem teljesült —, de a bírálatok minden alkalommal kárhoztatják a hírlapi zajt is, amelyet annak idején „egyik jeles kritikusunak” keltett a költő körül. A Szemle szerint e mesterséges hírverés már önmagában felfokozott várakozásokat generált, s így Szabolcska tehetségének kibontakozását bizonyos szempontból inkább megakasztotta, mint segítette. Vö. [LÉVAY József] ó. s., *Szabolcska Mihály: Költemények*, Budapesti Szemle, 71. köt., 1892. július, 137–145, i. h., 138, 137; v. e., *Szabolcska Mihály: Hangulatok*, Budapesti Szemle, 78. köt., 1894. június, 475–478; -z., *Szabolcska Mihály: Hangulatok (második kiadás)*, Budapesti Szemle, 98. k., 1899. június, 463–469.; —ó—, *Szabolcska Mihály: Szabad órák*, Budapesti Szemle, 105. köt., 1901. február, 290–292.

57 S. VARGA Pál, *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál*, Jelenkor, 2002. július–augusztus, 805–817, i. h., 814–815.

58 Vö. ARANY János *Összes művei XI*, Prózai művek 2, szerk. NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1968, 380–382, 383–400, 549–553.

59 A kérdéskör szerzteágazó irodalmából lásd mindenekelőtt HORVÁTH János *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* (Budapest, MTA, 1927) című könyvének *Bevezetését* (5–19). A motiváció kettős indokoltságát NÉMETH G. Béla ekként fogalmazza meg: „Tanulmányozni a nép költészetét, bemutatni életét, megszólaltatni lelkét: ez lett a *közvetlen* feladat. Mert a *közvetett*, a vágyott *végző*, minek az előbbi csak eszköze, továbbra is ez: kifejezni s korszerűen értelmezni a »nemzeti jellem« lényegét, hogy a nemzet az lehessen, »lényege szerint, ami«.” (*A magyar századközép jellege és szakaszai: A népiesség kora. Bevezetés* = N. G. B., *Mű és személyiség: Irodalmi tanulmányok*, Budapest Magvető, 1970, 441–452, i. h., 443.)

számára — a szürke megannyi árnyalata tűnik fel. Ugyanazokban a napokban, amikor Gyulai saját nézetrendszerében cseppet sem kételkedve közli okfejtését a falusi költészetéről, Ignotus ekként vall önmagáról: „Hol vagyok én magam is, aki azt hittem, meghalok, ha Jakab Ödönről nem mondom meg az igazat? Azóta Palágyi Menyhértet benőtte a fű, s az Árgirus királyfi ökrei búsan legelnek rajta. Magam sem igen halok már meg, de persze, az igazat sem mondom meg okvetetlen. Legföljebb azt a baráti tanácsot adom az új kollegáknak, akik mindig a régiiek maradnak: ne éljenek pusztán csak *A Héttől*. Aki a pápa főztjéből eszik, meghal; aki mibelőlünk, még rosszabb véget ér. Kiből gyorsíró lett, kiből középiskolai tanár, s aki az én számos Marsyasaimból egy diplomára valót nem tudtam kinyúzni magamnak, az ellenségeim mind diplomás emberek. Ez a sors iróniája.”⁶⁰

A következő évi Kisfaludy-tárcában pedig a maga részéről befejezettnek nyilvánítja az »irodalmi osztályharcot«, amelyet annak idején sokan életre-halálra szóló küzdelemnek hittek — és vásárra vitték a bőrüket —, pedig csak amolyan „Rütli-bund” volt, amit az igazán dörzsöltek saját karrierjük előmozdítására gondoltak ki (e tárca példázatait a *merő szépség* okán is hosszabban idézzük): „ó nyájas olvasó — elképzellek írónak, aki, természetesen, a nyolcvanas évek elején Rákosi Jenővel, Ábrányi Kornéllal s Iksszel meg Ipszilonnal együtt ütötte az Akadémiát s a Kisfaludy-Társaságot, a butaságnak, a maradiságnak, a szűkkeblűségnek, a pénzen való ülésnek, a klikkeknek s a klakkoknak ezeket a bűzletes fészkeket. Azóta rég rájöttél volna, hogy Gyulai Pálnál már rosszabb emberek is voltak a világon, Eötvös Loránd sem analfabéta, s végső eredményben még Vargha Gyula is tud olyan verset írni, mint Titán László úr a Koronában, a Fiumében vagy a New York kávéházban — de azért, már csak következetesség okán is, keményen ütnéd tovább az Akadémiát s a Kisfaludy-Társaságot. Ütnéd, ütnéd, míg egyszerre csak azt látnád nagy megrökönyödéssel, hogy Rákosi Jenő *pályázati jelentő* az Akadémiában, Ábrányi Kornél törzsfőnök a Kisfaludy-Társaságban, s Iks és Ipszilon urak, ezek a fényes tollú, független, hat millió magyar olvasónak író s az irodalom történetébe belekerülő férfiak egy szerdai délután izgatottan ülnek az István kávéházban, s elhalványodva tudják meg az átszalajtott teremszolgáltól, hogy Jakab Ödön éppen most gondolkozik azon, elfogadja-e őket író-társainak, vagy sem. [...] Elvégre kik szavaznak a Kisfaludy-Társaságban? A Csengeryek, a Gregussok, a Pálffy Albertek rég porladnak már, s a helyükön azok ülnek, akik egykor vadul ostromolták a maradiság e bagolyvárát. Jókai, Ágai, Mikszáth, a két Rákosi, a két Ábrányi, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, Bartók Lajos, Várad Antal és Jakab Ödön — ezekről csak senki sem mondhatja, hogy maradiak, hogy elfogultak, hogy klikkesek és rosszakaratúak; vagy hogy ne tudnák, milyen író Benedek Elek és kicsoda Alexander Bernát? Úgy nézem, hogy egy-két kivétellel végtére minden valamire való tollforgató em-

60 IGNOTUS, *Magyar Kritika*, A Hét, 1897. október 10., 658–659, i. h., 658.

ber belekerül ebbe a díszes társaságba, csak éppen hogy lassan s némi megaláztatások árán. De hisz épp ezek a kis áldozatok teszik értékkessé a tagságát; ezek az észrevétlen finom előmunkálatok, a nézeteknek ezek az ötvenperces kis módosulásai, a hátgerinceknek ezek a negyvenöt fokos kis elhajlásai, a szeszlépteknek azok a törthányadnyi különbségei, melyek az intramuranus embert megkülönböztették az extramuranus férfitől.”⁶¹

S míg *A Hétnél* 1898 őszétől Osvát Ernő személyében egy fiatal Gyulai-tanítvány lesz a lap irodalmi szerkesztője (aki, nem lehetetlen, bizonyos napokon éppen Gyulai késő-délutáni bölcsészkarai óráiról megy át az Otthon-körbe, hogy meghallgassa Kiss József instrukcióit), addig „a nyolcvanas évek” írói — ifj. Ábrányi Kornél, Bartók Lajos, Endrődi Sándor —, vagyis a Társaság „fiataljai” egyre rosszabbul viselik a Szemlében róluk megjelenő bírálatokat, s általában véve is elérkezettnek látják az időt arra, hogy Gyulait az elnöki székből elmozdítsák.⁶² Bartók Lajos az 1899. szeptember 27-i ülésen azt indítványozza, hogy az aradi vértanúk közelgő emlékűnnepén a Társaság koszorúval fejezze ki kegyeletét; Gyulai számára talán nem tudatosul az ügy szenzitív jellege, ezért vitába bonyolódik az alapszabály értelmezését illetően, a kérdést szavazásra teszi fel, s a jelenlévők — némi módosítással — végül Bartók indítványát fogadják el; néhány nap múlva tiltakozó akciók kezdődnek az egyetemen Gyulai ellen, s elhangzik a hazafiatlanság vádja is; Tolnai Lajos (ismét egy régi ellenfél) már Gyulai távozását követeli, végül az október 18-i ülésen felolvassák Gyulai levelét, amelyben lemondásáról értesíti a Társaságot.⁶³

Az általunk áttanulmányozott napilapok nem találgatnak, nem latolgatnak, szabatosan, de a *lényeg*et érintő motivációkat elhallgatva követik az eseményeket (a Budapesti Hírlap és a Budapesti Napló pedig mintha rendre hivatalos közleményeket jelentetne

61 IGNOTUS, *Intra muros et extra*, *A Hét*, 1898. február 6., 81–82.

62 A Szemle különböző szignók alatt erős, időnként megsemmisítő erejű bírálatokat közöl a századvég költőiről. A kilencvenes évek Gyulai-levelezéséből kitűnik: e kritikák nagy turbulenciát okoznak a Társaság emberei között, megbíráltak és pártfogóik nagyon szeretnék tudni, kiknek is köszönhetik a lesújtó véleményeket. Gyulai azonban senkinek sem árulja el, hogy a cikkek mögött egyedül a szelíd miskolci poéta, Lévy József rejtőzik, aki nemcsak borral látja el Gyulait (és facsemetékkal a leányfalui kertet), de az elfoglalt Gyulai kívánalmai szerint veszi elő a „kivégzésre” kiszemelteket. (Vö. LÉVAY József—Gyulai Pálnak, Miskolc, 1900. április 3. K: MTAK Ms 570/52.) Mindamellet Gyulai a Szemle névtelen bírálataiba gyakran maga is beleír (vö. GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, szerk. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 211.), de az együttműködés ilyenformán történő kiterjesztése nincs Lévy ellenére: „Tégy velem tetszésed szerint, bővítsd[,] rövidítsd, a mint jónak látod” — fűzi hozzá egyik küldeményéhez. (LÉVAY József—Gyulai Pálnak, Miskolc, 1901. január 17. K: MTAK Ms 570/54. Gyulai és Lévy vonatkozó levelezését lásd MTAK Ms 570/48–63, Ms 5689/209–325.)

63 A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 34. köt., 1899–1900, 34–37; KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*, Budapest, Franklin, 1936, 196–198; PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, 2, Budapest, MTA, 1941, 622–625.

meg). De van egy lap, amelyik megírja, hogy „csak igen naiv vagy igen messze lakó emberek hihetik el, hogy ezt a válságot az aradi ünnep idézte elő. [...] A koszorú-vita csak azért mérgesedett el ennyire, mert a hadviselő felek egyikének, a [Társaságon belüli] »fiatalság«-nak szüksége volt rá, hogy összemérje erejét az »öregék« táborával. Szüksége volt rá, hogy ütközetbe bocsátkozzék végre a másik csoporttal, másképpen soha se ragadhata volna magához a hegemoniát.” Gyulai visszavonulása tehát nem volt önkéntes: „a visszavonulást provokálták, sőt kieroszakolták”, „csekély számú híveit” pedig megfenyegették. Mindemellett *A Hét* azt is tudja, hogy a régi módszer szerint az egyetemi tüntetést előre megszervezték, s azon nem bölcsészek, hanem más karokról hozott heccelődők zajongtak.⁶⁴ S van *egy* ember, aki, mert méltánytalannak érzi a történeteket, a maga nevében, nyílt levélben kéri számon a Kisfaludy Társaság „revolúció-poseur”-jeinek morális tartását: „Az irodalom igazi fiataljai nem a szavakat, az ambíciót örökölték, az ő előretörekvésük hurrájában nincs hangja a múlt megrágalmazásának. Ők azok, akik Méltóságodat a hazafias nyelvöltés csúnya jeleneteinek idején körülvették és kezeit szorongatták. Ők azok, akik ma a magyar irodalom igazi zászlóját tartják s ha meghajtják a távozó vezér előtt, a saját érdemeit olvashatja le annak hímzéseiből. Ők azok, akik ilyen kevesen vannak. Mert ők azok, akik a Kisfaludy-Társaságnak a priori kitagadottjai, nem mintha túlságosan fiatalok lennének, s nem mintha Gyulai Pál szeméből ellopta volna a látást a kor, hanem mert azoknak a kedves pseudo-fiataloknak a korhadtt erdejé mindig közöttük állt.”⁶⁵

Minden egy kicsit másképpen van, és ettől az *egész* sokkal bonyolultabb.

*

Az 1890-es évek Gyulai Páljára hajlamosak vagyunk mint életidegen, magába zárkozó emberre tekinteni, aki már nem érti az idők szavát és nem tud lépést tartani az úgynevezett »fejlődéssel«. Véleményünk szerint az ügy éppen ellenkezőleg áll: Gyulai egyfajta kiegyensúlyozó szerepet játszik a kor irodalmi klikkjei között, s ha úgy látja szükségesnek, rendreutasítja a hírlapirodalom képviselőit, avagy a kibontakozó városi irodalmat védi Beöthy agresszív csoportozatával szemben, de mindenholnan a túlzásokat nyesegetve.

64 [KÓBOR Tamás] X., *A Kisfaludy-Társaság fejevétele*, *A Hét*, 1899. október 2., 703–704, i. h., 703.

65 OSVÁT Ernő, *Különvélemény: Levél Gyulai Pálhoz*, Budapesti Napló, 1899. október 20., 9. Osvát Ernőnek Ábrányi Emil válaszol, s talán véletlenül, vagy talán mert imponálni akar a névsorral, a következő írókat említi meg mint a Gyulai ellen „hadba szállók”-at: Endrődi Sándor, Rákosi Viktor, Bartók Lajos, Bársony István, Szigeti József, ifj. Ábrányi Kornél, Tolnai Lajos (ÁBRÁNYI Emil, *Válasz: Osvát Ernő úr levelére*, Budapesti Napló, 1899. október 22., 8.)

Távozását követően, az 1900. február 4-i tisztújítás során a középnemzedék vezére, Beöthy Zsolt nyeri el a Társaság elnöki tisztét. Következő évi, beköszöntő beszédében újra elismétli a fiatal írók nemzetietlenségére vonatkozó vádakat, majd a tények nyilvánvaló meghamisításával a megelőző évek történéseit akként interpretálja, mintha először éppen a Kisfaludy Társaság szállt volna szembe e »veszélyes« tendenciákkal.⁶⁶ Ignotus a maga válaszcikkében először is »kegyelettel« emlékezik meg Gyulairól, a volt és a jelenlegi elnök irodalmi hivatottságát és képességeit Beöthy kárára veti egybe, palotaforradalomnak minősíti Gyulai lemondatását és azt valószínűsíti, hogy az új elnök körül időközben „összepakálódott társaság”-ot legfeljebb a cinizmus tartja össze. De ebben a cikkben Ignotus talán először fogalmazza meg azt a vádat, amely az efféle polémikiakban kisértetként már evidenciaként jelenik meg: Beöthy megnyitóját a politikai kirekesztés szimptomájaként, s az ilyen irányú gyakorlat folytatására való jeladasként interpretálja. Azonban ő maga is konstatálja, hogy Beöthy megnyitójából mindez nem olvasható ki: „Ez az irodalmi agrárizmus a Beöthy Zsolt fogalmazásában sokkal színtelenebb, hogysem meg lehetne fogni”. Ám mivel Ignotus az *Esti Újság* 1901. február 11-i *Nemzetietlenség* című cikkét (1. p.) a Beöthy-beszéd visszhangjaként olvassa, bizonyítottan látja, hogy a Kisfaludy Társaság az irodalmi és a közéleti kirekesztés céljából „paktálni kezd” „a nagyszájú chauvin újságiradalommal”, s mindazok, „akiknek nincs lelkük eladni a lelküket, elhallgatnak vagy elpusztulnak”.⁶⁷

A szembenállók eztán a tárgyszerűséget félretéve inkább a másik oldal eszméinek mögöttes értelmet fessegetik, s egymást tudatos nemzetárulással, illetve kirekesztéssel vádolják. Az álláspontok összemérhetetlenek, a megnyilatkozásokat félelem, harag, gyűlölet hatja át. A várostrom még csak most indul. Elkezdődött a huszadik század.

66 BEÖTHY Zsolt, *Elnöki megnyitó beszéd* [1901. február 10.], *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam*, 35. köt., 1900–1901, 3–6.

67 [IGNOTUS] I–s., *Irodalmi agrárizmus*, *A Hét*, 1901. február 17., 110–111.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET
A 20. SZÁZADBAN

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„és bort is tégy elébem! Úgy legyen!”

Az talán nem kérdés, hogy születésnap köszöntő dolgozatban miért esik szó a borról, legfőljebb az megválaszolandó, miért épp a maszonikus értelmezés? Nos, a kollektív szimbólumok működtetésében (és vizsgálatában is) rendkívül jelentősek voltak a hermetikus irányzatok, amelyek sajátos és igen koherens szimbólumhasználatot vezettek be, s ezek a – néha – titkos értelmű emblémák, jelképek gyakran váltak az írói és művészi képzelet és közlés részévé, ilyen módon szoktak utalni például olyan szabadkőművesek műveire, mint amilyen Mozart *Varázsfuvolója*, Puskin *A Pikk dámája* vagy William Blake furcsa alakzatai vagy Goethe *Faustjának* küszöbre rajzolt pentagrammája. A szokásos szimbólumoknak (mint a Nap, a Hold, a csillag stb.) fontos szerepet tulajdonítanak a szabadkőművesek, de – különösen rituális étkezéseik alkalmával – a bornak is, ezért indokolt szólnunk röviden a bor kollektív szimbolikájáról. A bor a szőlő levének erjesztésével készült ital. Életelixír, a halhatatlanság itala, az igazság (in vino veritas), a vidámság és a termékenység szimbóluma. A „föld vére,” az „életerő,” az emberfölötti energia kifejezője. Tűzként és vérként is értelmezhető. A bor és a víz, mint Nap és Hold, tűz és víz, az univerzum két nagy hatalma. Jelképezik az isteni és az emberi természet összeolvadását vagy az emberivel láthatatlanul összekeveredő istenit. A bor és a kenyér az ember kiegyensúlyozott munkájának és mezőgazdasági tudásának terméke. A maskulin bor és a feminin kenyér, a folyékony és a szilárd, az istenség és az ember egysége. A bor az isteni elragadtatás, a kenyér a feltámadó és meghaló lélek látható megnyilvánulása. Az antikvitásban a bor Dionüszoszhoz kapcsolódik, az ő vére a halhatatlanság elixírje. Részegítő erejét az istenség általi megszállottság megnyilvánulásának tulajdonították. A dionüsziaikon a jókedv mámorából mint a halál szakadékából való újjáéledésben bíztak. Varro szatíratördéke így összegzi a bor értékeit: „bajúzó, búfeledtető orvosszerünk, / vidámság magvetője, édes iskola, / a társaságot összeforrasztó erő.” A *Biblia* szerint Noé készített bort elsőként. Az áldozás egyik eleme: Melkizedek Ábrahámnak kenyeret és bort visz, amely keresztény értelmezésben az eucharisztia előképe. Az öröm jelképe, az isteni adományokra utal: „Bevezet a borok házába” (*Én* 2,4). Ugyanakkor, mivel részegséget okoz, eltévelyedés, amellyel Isten az embereket sújtotta. A *Jelenések könyvében* a „kicsapongás tüzes bora” az erkölcsi romlottság kifejezője (*Jel* 14,8). A bornak az *Újtestamentumban*

az Utolsó vacsora jelenetében van a legfontosabb szerepe (Mt 26, 27-28). A bor és a kenyér szentsége Krisztus kettős természetét és áldozatának emlékét jelzi (erre utal maga a kehely is). A kereszténység legnagyobb misztériuma nyilvánul meg a borban és a kenyérben. Órigenész szerint a bor a Szentlélek, a Bölcsesség és az Igazság.

Számos művészeti alkotásban megjelenik. A költészetben kialakult a bort magasztaló lírai műfaj, a bordal, amelynek legjelesebb képviselői a görög Alkaiosz és Anakreon, a perzsa Omar Khajjám és Háfiz, a kínai Li-Taj-po. A magyar irodalomban szinte nincs költő, akitől ne tudnánk idézni, az egyik legismertebb bordal Vörösmarty *Keserű pohár* című verse, mely nem más, mint bordal a *Czilley s a Hunyadiak* című szomorújátékból: „Ha férfi lelkedet / Egy hölgyre feltevéd, / S az üdvösségedet / Könnyelműn tépi szét; / Hazug szemében hord mosolyt / És átkozott könnyűt, / S míg az szivedbe vágyat olt, / Ez égő sebet üt, / Gondold meg és igyál: / Örökké a világ sem áll; / Eloszlik, mint a buborék, / S marad, mint volt, a puszta lég. // Ha mint tenlelkeden / Függeél barátodon, / És nála titkaid: / Becsület és hon, / S ő sima orgyilkos kezét / Befúrja szivedig, / Míg végre sorsod árulás / Által megdöntetik; // Ha szent gondok között / Fáradtál honodért, / Vagy vészterhes csatán / Ontottál érte vért, / S az elcsábultan megveti / Hú buzgóságodat, / S lesz aljas-, gyáva- és buták / Kezében áldozat // Ha fájó kebleden / A gondok férgé rág, / S elhagytak hitetlenül / Szerencse és világ, / S az esdett hír, kéj s örömed / Mind megmérgezve van, / S remélni biztosabbakat / Késő vagy hasztalan; // S ha bánat és a bor / Agyadban frigyre lép, / S lassanként földerül / Az életpuszta kép, / Gondolj merészet és nagyot, / És tedd rá éltedet: / Nincs veszve bármi sors alatt / Ki el nem csüggedett.” Baudelaire-nél: „szent mag, ambrózia, az Örök Kezeké, / s nászunkból boldogan kisarjad a Poézis” (*A bor lelke*). Hamvas Béla *A bor filozófiája* című írásában a bor a spirituális esszencia, az életröröm, a derű megtestesítője.

A számos lehetséges költő és vers közül magam két szabadkőművest választanék ki, mégpedig Kosztolányi Dezsőt és Ady Endrét, majd pedig egy nemrég elhunyt költőt, aki mindkettőjüket követte, s aki bár nem volt kőműves, spirituálisan gondolkodott: Baka Istvánt.

Kezdjük talán Kosztolányival s azzal, hogy a költő, amikor a harmincharmadik életévébe lép, új kötetet jelentet meg, s éppen ezzel a címmel: *Kenyer és bor*. A költő tehát épp a krisztusi korba lépve állítja össze a jézusi emblematikát már címében is magában hordó versekből könyvét, melyben az emblémák nemcsak Krisztusra utalnak, de jelentik az anyagi és a spirituális javak együttesét is. Ne feledjük azonban, hogy Kosztolányi ekkorra már szabadkőműves mester! Hogy ez mennyire így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a kötet élére helyezett ajánló vers, melynek már címe is beszédes, profán és belsőt szimbolizáló: *Boldog, szomorú dal*: „Van már kenyérem, borom is van, / van gyermekem és feleségem. / Szivem minek is szomorítsam? / Van mindig elég eleségem. / Van kertem, a kertre rogyó fák / suttogva hajolnak utamra, / és benn a dió, mogyoró, mák, / terhétől öregbül a kamra. / Van egyszerű, jó takaróm is, / telefonom, úti bőröndöm, / van jó-szívű jót-akaróm is, / s nem kell kegyekért könyörögnöm. / Nem többet az egykori

köd-kép, / részegje a ködnek, a könnynek, / ha néha magam köszönök még, / már sokszor előre köszönnek. / Van villanyom, izzik a villany, / tárcám van igaz szinezüstből, / tollam, ceruzám vigan illan, / szájamban öreg pipa füstöl. / Fürdő van, üdíteni testem, / langy téa beteg idegemnek, / ha járok a bús Budapesten, / nem tudnak egész idegennek. / Mit eldalolok, az a bánat / könnyekbe borít nem egy orcát, / és énekes ifjú fiának / vall engem a vén Magyarország. / De néha megállok az éjen, / gyötrődve, halálba hanyatlón, / úgy ásom a kincset a mélyen, / a kincset, a régít, a padlón, / mint lázbeteg, aki föleszmél, / álmát hüvelyezve, zavartan, / kezem kotorászva keresgél, / hogy jaj, valaha mit akartam. // Mert nincs meg a kincs, mire vágytam, / a kincs, amiért porig égtem. / Itthon vagyok itt e világban, / s már nem vagyok otthon az égben.” A vers mintha csak a mindenkori iniciáció szimbolikájával élne, mutatva, hogy hiábavaló minden külső, profán dolog, minden „érc”, ha belül nem tudod felépíteni Magadat, sorsod is hiábavaló marad (ezt éli át Pierre Bezuhov is Tolsztoj regényében, legfrissebben pedig Zalán Tibor *A szabadkőműves páholyban* című versében).

Ady Endrétől egyetlen verset választanék, mégpedig *Az Ős Kaján* címűt, amelyről sok mindent nem tudunk, többek közt azt sem, hogy ebben a mi ősi kettős énünk szerepel: az alma–körte, István–Koppány, kuruc–labanc, Petőfi–Arany, Kossuth–Széchenyi, népi–urbánus kettős énünk, ha tetszik, nemzeti skizofréniánk. Kajánban ugyanis Ady Káint képezi meg, többszörösen is létrehozva a hiányzó magyar mitológiát. Csak a hatodik szakasról hadd beszéljek röviden: „Korhely Apolló, gúnyos arcú, / Palástja csusszan, lova vár, / De áll a bál és zúg a torna. / Bujdosik, egyre bujdosik / Véres asztalon a pohár.” Vajon mi az a bujdosó pohár? Tudjuk, hogy bujdosó pohárnak azt nevezték, amelyet soha nem lehetett letenni az asztalra,¹ tovább kellett adni, de vajon miért? Válaszolhatunk Adyval, mégpedig egy kései versével, az *E nagy tivornyán* cíművel, melynek második szakaszában ez olvasható: „Véres bor koponya-pohárban, / Hajtsd föl Világ, idd ki fenéig, / Idd ki hősieken és bátran: / Most már mindegy, most rohanj végig, / Végig a téboly zöld-vér útján.” Próbáljunk meg nem csodálkozni, íme, a bujdosó pohár nem más, mint az ősmagyarok által legyőzött ellenség meglékelt koponyája, melyben még ott van az áldozat vére keveredve az áldozatiságot jelentő borral. *Az Ős Kaján*ban olvasott bujdosó pohárhoz hasonló csérepek egyes vidékeinken még ma is használatosak, az asztalra nem tehetők le, mert felborulnának, ezért kézzel kézre adják, felidézve egyben az egykori múltat is.

A harmadik költő Adyt követve indult a maga útjára, s nem más, mint az 1995-ben, fiatalon elhunyt Baka István. Versei közül egy szonett-triptichont mutatnék be, mégpedig *A Fredman szonettjeiből* címűt. A vers ugyan 1992-ben íródott, de gyökerei a nyolcvanas évek végéhez kötődnek, ahhoz az időszakhoz, amikor Baka István sokat fordít, többek között Carl Michael Bellmann verseit. Egy 1989-ben készült beszélgetésben így nyilatko-

1 Vö. ILIA Mihály, *Egy versértelmezés lehetősége*, Acta Universitatis Szegediensis, 1966.

zott meg erről a költő: „Éppen fordítok. Éppen befejeztem egy pótfordítást, ugyanis egy Bellmann nevű nagy svéd költőnek jelenik meg kötete néhány éven belül, részben a jó-voltomból, mert azt hiszem, legalább tíz költőt bíztak meg a fordításával. Én egyedül szál-lítottam két hónapon belül a rám kiosztott ötszáz sort, és most vállaltam el mindenkinek a maradékát, tehát még hétszáz sort. Kiváló költő: Villon, Burns és Csokonai keveréke. Nem tudom másképpen jellemezni, de nagyon élveztem, bár rettenetesen nehéz, mert szinte minden sorának más ritmusa van, iszonyatos rímképletei vannak – úgyhogy egy papírra föl kellett írnom mindig a rímképleteket meg a ritmusokat, hogy el ne tévesszem véletlenül is, és úgy dolgoztam – de nagyon-nagyon szívesen csináltam, mert élveztem, amellett, hogy egy hedonista volt, és amellett, hogy udvari költő. Én se hedonista nem vagyok, se udvari költő, furcsa módon mégis beleéltem magam a lelkivilágába, talán azért, mert nosztalgiaik mindig is voltak, az udvari költőség iránt nem, de a hedonizmus, tehát az életszeretet iránt igen. Sose kocsmáztam, de ennek a kocsmázó költőnek a verseit élvezettel fordítottam, mert ez olyan volt számomra, mint egy vágykiélés. Azt hiszem, ezért is sikerült igazán.”² Magyarázattal még ezek után is tartozunk, mégpedig az ajánlás és a cím indoklásával, mely egyúttal az értelmezés útját is lehetővé teszi: a ciklus Csatlós Jánosnak ajánlatott, aki (1956-tól) Svédországban él, s a svéd irodalom egyik – műfordítóként és irodalomtörténészként is – legjelesebb ismerője és közvetítője, a címben szereplő Fredman pedig nem más, mint a költő: Belmann választott alteregója, egyébként valóságos személy: egy részeges-bölcs stockholmi órásmester. A svéd irodalom Strindberg mellett legnagyobb világirodalmi hatású szerzője 1740 és 1795 között élt, realizmus és rokokó formajáték harmonikus vegyítése, elemi improvizáltság és finommíves mesterség váltakozása, hagyomány és újítás észrevétlen egyeztetése jellemzi költészetét. Részben pénzügyi nehézségei, részben a nyomdással szemben támasztott túlzó követelményei miatt csak élete vége felé, 1790-ben jelenhetett meg (egyébként Misztótfalusi Kis Miklós 1680-ban metszett betűivel!) a *Fredmans epistlar* (*Fredman episztolái*), majd egy évvel később a *Fredmans sänger* (*Fredman dalai*) című könyve. Furcsa lehet, hogy Baka a Belmann választotta alteregót szólaltatja meg, de hát Yorick is Kormos István alteregója volt eredetileg, másrészt e többszörös távolítás és mégis-közelítés sosem volt idegen költőnkől. A vers így szól:

No. 1

Vendég vagyok még e világban, ám
a házigazda sűrűn sandít már az
órára, száraz bort kínál, de száraz
a szava is, – későre jár talán,

2 *Szekszárdi mise Beszélgetés Baka Istvánnal.* (Az interjút DRÁNOVICS István készítette), Forrás, 1996, 5, 12.

búcsúzni kéne, bár a kerevet meg
az asztalon a sültök, serlegek,
hiába mennék, nem eresztenek,
megvárjam, míg az utcára kivetnek,

hol léssen sírás és léssen fogak
csikorgatása? előre vacogtat
a sötétség, mely odakünn fogad...

Fölvettem a menyegzői ruhát,
s választott voltam, nem hivatalos csak, –
engedj még csendben ülnöm itt, Világ

No. 2

Uram! Fiad menyegzőjére jöttem,
s lehet, hogy már túl mámoros vagyok,
de mit tegyek? megártott óborod:
Te is megháromszorozódsz előttem.

Vagyok, akár a mustármag, melyet
szádból kiköptél, ám a földbe vetve,
én, legparányibb, felnövök egedbe, –
fészkelhet rajtam angyalsereg.

Vagyok, mint a kovász, mit három mérce
lisztkező kevertek, s – megposhasztva – én
a tészta is, amely kenyér lesz végre,

mennybéli manna s földi televény...
Ha már a hús-vér szégyenébe hoztál,
hadd üljek még terített asztalodnál,

No. 3

Világ Ura! Ne nézd a számlapot!
Virrad már, meghasadt az égi kárpit,
s gyulladt szemed szigorúan világít
reám... Szólhatnék bár az angyalok

nyelvén, ha nincsen bennem szeretet,
zengő érc s pengő cimbalom leszek
csupán, – Te látod lelkemet, Uram,
s nem tükör által homályosan,

de színről színre, hogy szerettem én
élni – ha bűnben is! – e sártekén,
sokat szerettem – megbocsáthatsz nékem.

Az asztalvégre húzódnék szerényen,
csak még ne küldj el innen, Istenem,
és bort is tégy elébem! Úgy legyen!

A vendéglét, amelyet a ciklus első darabja megfogalmaz, többszörös áttételt mutat, eszünkbe juttathatja Kosztolányi hirtelen ébredését az otthontalanság létérzéséből a *Hajnali részegség* konklúziójában: „Bizony ma már, hogy izmaid lazulnak, / úgy érzem én, barátom, hogy a porban, / hol lelkek és göröngyök közt botoltam, / mégiscsak egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége voltam,” de felvillanhat bennünk Nagy László is, világlátásának az a pillanata, amikor költői-emberi vállalásának ellehetetlenülése íratja meg véle a kiválás panaszát: „Ó, miért is kellett kiválnod, / e földből messzire kilátnod! / Bajod a világ, mondhatod. / ... Ami áldott nevelőd nemrég, / félig már az is idegenség, / vendég vagy itt s elítélt, / félálom kell, hogy kinyújtózz, / vigaszért, játékokért.” (*Sír a sas*), de felidéződhetnek bennünk az idemutató Baka-versek is, mint a – Dsida-reminiszcenciákat, a *Nagycsütörtök* világát felélesztő – *Átutazóként* című („mint aki egy kihűlt váróterem / padján riad fel téli reggelen / átutazóként így születtem én / s hideg a csarnok és a pad kemény / s ma sem tudom hogy honnan és miért / úztek ki mily halálos bűnökért / vezeklek míg lesújt vagy megbocsát / az Isten és utazhatom tovább”), vagy még élesebben felidéződhetnek a *Gecsemáné* sorai is. „Búcsúzni kéne” – olvashatjuk itt, a *Gecsemáné*-ban pedig: „Már évek óta csak búcsúzkodom.” Annál inkább is eszünkbe juthatnak e sorok, mert a *Fredman szonettjeiből* legerőteljesebben az Újszövetségből merít, mint ahogy maga az alaphelyzet: a nagy lakoma is bibliai, Jézus egyik példázatában szerepel (Máté 22, 2–14, Lukács 14, 16–24), amely szerint „Hasonlatos a mennyeknek országa a királyhoz, aki az ő fiának menyegzőt szerze.” (Máté 22, 2.) A példázat szerint mivel a meghívottak nem mentek el a vacsorára, a király fölkoncoltatta őket, s ezt mondja: „A menyegző ugyan készen van, de a hivatalosak nem valának méltók.” (22, 8.) Ezután elküldi szolgálait, hogy az utcáról gyűjtse össze a vendégeket, talált azonban köztük egy méltatlant. Ezt így írja le Lukács: „Bemenvén pedig a király, hogy megtekintse a vendégeket, láta ott egy embert, akinek nem vala menyegzői ruhája. És monda néki: Barátom, mi módon jöttél ide, holott nincsen menyegzői ruhád? Az pedig hallgata. Akkor monda a király a szolgálknak: Kötözzétek meg a lábait és kezeit és vigyétek és vessétek őt a külső

sötétségre, ott lészen sírás és fogcsikorgatás.” (22, 11–13.) Mindezt egyértelműen felidézi Baka István szonettciklusának első darabja, sőt a kevés választott egyikeként – utalva ezzel a költői elhívásra is – belehelyezi magát a történetbe, jogosultnak véli ottlétét, hiszen az evangéliumi történet így fejeződik be: „Mert sokan vannak a hivatalosok, de kevesen a választottak.” (22, 14).

A Baka-vers világa azonban annál sokkal bonyolultabb és gazdagabb szöveg, mintsem hogy csak a példázat megidézése legyen, hiszen sajátos például már abban is, hogy a példabeli menyegzőt ebbe a világba helyezi, az általunk élt életet tekintve e lakomának, a búcsú tehát a halált jelenti. De miért ne helyezhetné e vendégséget közénk a költő, hiszen a szonett fikciója szerint itt egy alteregója kérdi mindezt: Fredman, aki már Belmannak is alteregója, aki menne is már, elege van a kocsmázásból, de társai nem engedik (eszünkbe juthatnak Ady *Az Ős Kaján* című versének hasonló mozzanatai is). Vajon kit marasztal hát e kézzelfogható világ? Hiszen aki a halálra készül, attól tart, az a szerzői én, aki pedig az időt vigyázza, az maga az úr, amint azt meg is fogalmazta Baka az *Égi zsebórában*: „Felpattintja a nappal nikkeles / hátlapját Isten, kezébe veszi / a kronométert, piszkálgatja, majd / fejét csóválja, és zsebre teszi.” Ugyanakkor, miután a szonettek Fredman nevében szólnak, aki valós személy volt, talán nem érdektelen újra említeni: kvaterkázni szerető stockholmi órásmester volt (Baka prózájában is teremt egy figurát, aki órásmester, s akiről ugyanakkor tudjuk, hogy ő az úr, aki mindannyiunk idejét kiméri). A szonettnek azonban – minden pillanatban érzékelnünk kell! – hármas énje van, ezért egyidejűen-egyszerre fogadjuk be a mind gazdagabb konnotációját e megháromszorozódásnak, amely verbálisan is megjelenik a középső szonettben, amikor így szól az Úrhoz: „Te is megháromszorozódsz előttem.” Természetesen az atya-fiú-szentlélek szentháromságára is gondolhatunk, de a vigasság, az ital okozta kábulat is szerepet játszik („megártott óborod”), gondoljunk ismét arra, hogy a választott alteregó nevében (is) szól e szöveg, azaz a lehet, hogy már túl mámoros vagyok” sort is olvashatjuk úgy, mint az italozás egy állapotának megjelenítését, de úgy is, hogy a szerzői én Jézus elfogadásának örömét adja tudtunkra, hiszen itt, a középső szonettben – az evangéliumi szinten – már egy másik, egy újabb, egy (most ugyan jelenbe helyezett, de a Szentírás szerint) később eljövendő alkalomról van szó. „Fiad menyegzőjére jöttem” – hangzik az első sor, jelezve, hogy látszólag eltávolodtunk a korábbi témától, mert itt arra találunk utalást, amikor Jézus magáról mondja, hogy ő a vőlegény, tanítványainak közössége pedig a menyasszony. Jézus a menyegzőt világ végi, második eljövetelekor, tehát az utolsó ítéletkor üli a kiválasztottakkal, e parúzia váratlanul és hirtelenül következik be (Tessz 5, 1), napját és óráját senki sem ismeri (Máté 24, 36). Azt mondtam, eltérni látszik a két szakasz témája, mert az evangélium szerint egészen más ünnepi alkalomról van szó bennük, csak hogy a költő összekapcsolja, eggyé simítja őket: a Földre, közénk helyezett és vaskosan-kocsmásan megjelenített első királyi lakoma példázatát az utolsó ítéletet követő menyegzővel azonosítja azzal, hogy az enjambement-okban rendkívül gazdag szöveg olyan áthajlást kap, mely a szonettek egészét is összekapcsolja, egybevonja, azaz ugyanannál a menyegzői

asztalnál ülünk mindhárom szonettben, még ha a „történeti” idő és tér másnak látszana is: az első szonett így fejeződik be: „engedj még csendben ülnöm itt, Világ”, s teljes szövegként, lezárt önálló szonettként is olvasható, így a megszólított az a világ lenne, melyben vendég még az én, de a megszólítás után nincs központosítás, s továbbhaladva kiderül, az Isten közvetlen megszólítását olvashatjuk: „Világ Ura!” (e posztuláció legközelebbi megisméltésekor szintézist hordozva sor elejére kerül majd a harmadik szonett élén). E jelenbe helyezett időtlenített lakoma újabb példázatokot von magához, újabb hármasságot, ugyanis nemcsak a világ urát háromszorozza meg a vers, de magát a lírai ént is, aki a második szonett szerint szintén egyszerre három formát öltött: egyikként mustármag, másikként kovász (egyszerre „mennyei manna s földi televény”), mégis, itt-létében harmadikként a hús és vér szegyenébe hozott teremtmény: ember is. Az itt kódolt példázatok együtt-egyszerre szerepelnek az evangéliumban: „Hasonlatos a mennyeknek országa a mustármaghoz, amelyet vévén az ember, elvete az ő mezejében, Amely kisebb ugyan minden magnál, de amikor felnő, nagyobb a veteményeknél és fává lesz, annyira, hogy reá szállanak az égi madarak és fészket raknak ágain... Hasonlatos a mennyeknek országa a kovászhoz, amelyet vévén az asszony, három mérce lisztbe elegyít, mígnem az egész megkele.” (Máté 13, 31–33) Ami különössé teszi Baka szövegét, az éppen az, ahol, amiben és ahogyan eltér az evangéliumi szövegtől: míg Jézus a mennyek országához keresi a hasonlatot, addig Baka az önmeghatározásához, mely ilyen módon nem nélkülözi a kimondás törvényére épülő költői öntudat kellékeit: az Istenhez hasonlóan szólal meg: „Vagyok,” hogy utána a példázatot önmagára vegye és olyan módon alakítsa, hogy még mindig benne maradhassunk az eredeti (első szakaszbeli) költői képből is. Míg Jézusnál az ember veti el a mustármagot, Bakánál az Isten köpi ki – jelezve már ezzel is: a te teremtményed vagyok, hozzád tartozom és te is tartozol nekem –, míg az evangélium földközeli képet mutat a magból sarjadt fáról, addig Baka fája, aki a lírai én maga, az égig ér, hogy megjelenhessenek, fészkelhessenek rajta a Bakának oly kedves (gyakran szerepelteti őket) angyalok. A középső szonett zárósora ismét kérés: „hadd üljek még terített asztalodnál”, amely egyszerre hivatott érzékeltetni a haláltól való menekvést, a ragaszkodást az élethez, az Isten iránti szeretetet, de a boros vigasság folytatásának igényét is; megengedi mindegyik értelmezést a ciklus záródarabja, mely – mint utaltam rá – szintézise is az eddigieknek, de olyan, amely egyúttal továbbalakítja a metaforasort.

Az első szakasz megszólítása közvetlenebb az eddigieknél, mint ahogy a rövid felszólítás is „Ne nézd a számlapot!” S mint aki az isten segítségére siet az idő érzékeltetésében: „Virrad már” – jelenti be, ami a lírai én szempontjából a halál közeledtét jelentené, megerősíti ezt azzal, hogy e virradat képében Jézus halálára is emlékeztet a megfogalmazásban: az éj sötétjének megszakadásában ott van a szentélyt és a szentek szentjét elválasztó – Krisztus halálakor meghasadt – kárpit is, utalás ez arra is, hogy íme: szabad bejárásunk van Isten színe elé. De Baka szövege szorítja olvasóját más oldalról is még mindig, amikor az együtt átvirrasztott éjszaka nyomaival ruházza fel az Istent is („s

gyulladt szemed szigorúan világít réám...”). A sort követő három pont többféle jelentést engedne meg ismét, helyettük azonban újabb „hivatkozásra” lehetünk, ezúttal Pál Korintusbéliekhez írt első levelének a szeretet dicséretéről szóló részére, mely a Bibliában így olvasható: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen én bennem, olyanná lettem, mint a zengő érc vagy pengő cimbalom.” (13, 1) A költő ezt úgy alakítja át, hogy versében csak az angyalok nyelvéről tesz említést, eszünkbe juttatva így a kiválasztottságot, a költői elhivatottságot is, hiszen „a költészet nyelve az angyalok nyelve (Engelsprache)”³, a folytatásban pedig – míg Pál a szeretet mibenlétét határozza meg, addig a költő a maga nevében szólva immár a teljesség felé és felől közelíti meg – segítséget Istentől várva és követelve – a maga életét, az itt-létét és megítéltetését. Pál így nyilatkozik: „A szeretet hosszútűrő, kegyes, a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fúvalkodik fel. Nem cselekszik éktelenül, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rójja fel a gonoszt. Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal. Mindent elfedez, mindent hiszen, mindent remél, mindent eltűr. A szeretet soha el nem fogy.” (13, 4–8) E tizenharmadik rész befejezésében magyarázatát kapjuk annak, mit jelent majd a szeretetalapú, a teljesség felől való világlátás: „Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre, most rész szerint van bennem az ismeret, akkor pedig úgy ismerem majd, amint én is megismertettem.” (13, 12) A Bakaszöveg motívumként használja ezeket az elemeket, mégpedig úgy, hogy a szeretetet az életszeretetre vonatkoztatja, a teljesség szerint való látást csak az Úrnak engedi meg, de úgy, hogy aki így képes látni – kurzíválva írva: *színről színre* (megengedve a világ mint színpad-színház jelentést és az egyhangúsággal, a szürkeséggel szembeni színes lét lehetőségét is) –, annak azt is látnia kell, hogy a szeretet ott van a bűnben is, s így megbotcsátható (Szent Ágostont hadd idézzem, aki azt mondta: „A bűnös akarat nyugtalanság és kín: cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszerre.”). Erre utal majd Baka a valamásosabb-közvetlenebb *Zsoltárban* is, amelyben a „sokat szerettem” akár önidézetnek is mondható: „Bocsásd meg nekem hogy sokat szerettem / S erényemnél többet nyomott a vétek.”

A verszárlat közvetlenül visszakapcsol mindegyik szonett belső teréhez, a menyegzőhöz: a vendégség azonban még itt is többletjelentéseket sugall: az első zárlatban ezt olvastuk: „engedj még csendben ülnöm itt”, a másodikban: „hadd üljek még terített asztalodnál”; itt előbb visszafogottabb a hangnem: „Az asztalvégre húzódnék szerényen, / csak még ne küldj el innen, Istenem,” s a korábbi megszövegezésekből tudjuk, hogy a kérőszó az ittmaradásért hangzik fel, mégsem lesz könyörgéssé, a dikció erősebb, visszaköt a korábbi másik énekhez is: „és bort is tégy elébem!” – folytatódik, felvillantva az úr-

3 Vö. HORVÁTH IVÁN–KOCZISZKY ÉVA, *Költészet az emberiség anyanyelve, Ismétlődés a művészetben*. Opus, Irodalomtudományi Intézet, 1981.; De szerepel az „angyalnyelv” kérdése még: *Henoah Apokalipszise*, ford., bev. HAMVAS Béla, Bp., Bibliotheca, 1945, 12–15.

vacsorát csakúgy, mint Fredman kocsmáját, a poén azonban imává lényegíti át (s így végső soron kérésse is mégis) a verset: „Úgy legyen!” E két felkiáltójeles zárlat egyszerre követeli a pusztá létet és a nem-akármilyen-itt-létet is, áttételeztségével engedve szabadon az olvasói fantáziát.

A *Gecsemáné*-ciklus címadó versében már az előbb említettek jegyében nyilatkozik meg a költő, aki a korábbiakhoz mérten tudja: „Borok virrasztják át az éjt velem / Szemem csak félig hunyva álmokat / Nem álmodom de látok jó előre / Mindent amíg a vak-sötétbe nézek.” Ebben a tagadott álomlében lesz értelmessé egy olyan lehetséges világ megteremtése, amelyben a bibliai értelemben vett Jézus, az Isten fia a maga nagyon is emberi érzéseivel, halálfélelmével küzd és megerősítve az Atya akaratával – aláveti magát kiszabott küldetésének, csakhogy mindezt olyan módon látjuk viszont, hogy a lírai én nem egyszerűen párhuzamot, hanem ellentétet teremt a klasszikus jelenetben. A vers egy többszörösen összetett mondatot mutató párbeszédében egy Istennel folytatott – helyenként Jónás perlekedésére emlékeztető – vitát szóltat meg, amelyben az úr hallgat ugyan, de rendíthetetlen némasága minden szájába adott szónál (ha ezt tette volna a költő) nagyobb erővel fejezi ki végtelen hatalmát és akaratának megdönthetetlenségét. A vers mindezek ellenére (vagy mindezzel együtt) imaként is értelmezhető, de nem az Atya akaratába belenyugvó Istenfiúé, hanem a titán kiáltása az úr arcába: nem bűn vagy istenkáromlás, hiszen ugyanúgy, ahogy a görög héroszok tettei, ez sem tudatos protestálás, hanem a létezés szükségszerű velejárója, s mint ilyen, nem morális kérdés, annak ellenére sem az, hogy a hübriszt a görög istenek sem hagyták megtorlás nélkül, ám a büntetés tudata nem befolyásolta a tettet. (Mindez annak ellenére is igaz, hogy az elbizakodottság értelmében vett hübrisz a tragikus vétség fogalmával kapcsolódott össze, s az újkori tragikumelméletek – abból kiindulva, hogy részvétet csak alapjában vétlen hősök iránt érezhetünk – összemosták a hübrisz és a hamartia fogalmát.) A *Gecsemáné* szerzője felveszi ezt a magatartásformát, mellyel nem saját honnanjötségének megfelelően viselkedik, ugyanis Istennel hadakozik, Istent perli ember létére. Csakhogy ne feledkezzünk meg arról, hogy nem egyszerűen emberként, hanem ráadásul költőként teszi ezt, azt is mondhatnám persze, hogy egyúttal az Evangéliumot átíró olvasóként/költőként, tehát nem a teológiai hermeneutikának az alapképlete szerint, amely nem más, mint a kinyilatkoztatott szöveg (a Szentírás) tekintélyének és az írást értelmező ember engedelmességének szembenállása. Jauss e feltevésének megfogalmazásához E. Fuchs következő gondolatához megy vissza: „Annak, hogy egy szöveget *Verbum dei*ként értsünk, sajátos premisszája van: a hit álláspontján lévők számára a szöveg »megszólítás-jellegű«, s a megértő én »eleve megszólított én«. ⁴ A teológiai olvasattal szemben (amely szerint az ember rendeltetése, hogy válaszként létezzen) az esztétikai tapasztalat éppen az ellenkezőjét fogalmazza meg, mint a Gadamerrel vitatkozó Pannenberg is tette: „Csak a kérdező

4 FUCHS, E., *Hermeneutik*, 1958, 133.

ember számára válik kérdéssé a szöveg, magától nem az.”⁵ Mártonffy Marcell szerint a párbeszéd-metaphora Gadamer *Igazság és módszer* című könyvének közvetítésével vált a hermeneutikai gondolkodás szemléleti alapjává, az írásokkal való foglalatosság természetes közege azonban kezdettől fogva az Ige szabad és teremtő – dialogikus – befogadása.⁶ Baka versében e dialogikusság, sőt a *szembehelyezkedés* is nyomon követhető, mégpedig annak sajátosság intertextualitásában, illetve a megjelenő deformációkban, a vers részleteiben és makrostruktúrájában is: deformált szimbólum az ujj, a bor, a pohár motívuma s maguk a bibliai idézetek is: „Már évek óta csak búcsúzkodom / S még mindig itt vagyok tréfálsz velem / Hogy annál jobban megalázz Uram / Te azt hiszed hogy végül elhiszem / Meg sem halok s megint nyugodtan alszom / És akkor de csak akkor ujjaid / Egyetlen pöccintésével a férgek / Közé parancsolsz hát nem hát nem / Nem ejtesz át ily könnyen a bőröndöm / Becsomagolva és lezárva áll az / Ajtóm előtt rég útra kész vagyok / Borok virrasztják át az éjt velem / Szemem csak félig hunyva álmokat / Nem álmodom de látok jó előre / Mindent amíg a vaksötétbe nézek / Látlak ahogy Te engem sohasem / Mert mit is lát aki maga a Látás / S tudom nem múlhat tőlem e pohár / Kitépem hát az angyalod kezéből / Magam hogy mégse úgy legyen ahogy Te / Akarod hanem ahogy én ahogy / Én akarom én akarom Uram.” Mint látható, nem lehet a szó eredeti értelmében vett imáról beszélni, pedig a vershelyzet önmagában még megengedné, hiszen akkor és ott kezdődik, amikor az evangélium így szól: „Akkor elméne Jézus velök egy helyre, amelyet Gecsemánének hívtak és monda a tanítványoknak: Üljetek le itt, míg elmegyek és amott imádkozom.” (Máté, 26, 36) Mégsem ima a szöveg, mert bár a költő felveszi ugyan a krisztusi képzetet, a deformációk másfelé mutatnak. Az ujj, Isten ujjá például mint a teremtés jelképe jelenik meg mindannyiunkban, különösen Michelangelo *Teremtésének* hagyománytörténete révén, a festményen az ujj életet ad, itt a szövegben ellenkezőleg: halálhozó eszköze az Úrnak, akinek az ember tehetetlen kiszolgáltatottja. A szöveggörnyezet csak megerősíti e hatást: a sírgödörre, a pokolra utalással, a férgek megjelenítésével, a pöccint ige durvaságával, prózaiságával, mindezek a köznapi asszociációkat, leginkább a fenyegetést helyezik előtérbe. A bor motívuma Krisztus vérére, az áldozatra (lásd a keresztre feszítést) és a megváltásra utal (lásd az utolsó vacsorát), itt azonban mintegy lefokozódik a szöveg helyzet, egy pillanatra maga Krisztus is Megváltóból apostollá, ugyanakkor fel is értékelődik, hiszen a „borok” virrasztanak, az apostolok pedig nem, ők magára hagyták Jézust. Kettős deformáció ez tehát, és magában foglalja a dacot, mellyel a beszélő Istenhez fordul, kifejezve paradox fölényét, amelyet a következő sorokban indokol, magyaráz a halál sötétségével is ironizálva: „de látok jó előre Mindent amíg

5 Vö. PANNENBERG, Wolfart, *Hermeneutik und Universalgeschichte*, Göttingen, Grundfragen systematischer Theologie, 1971.

6 MÁRTONFFY Marcell, *Kérdések kertje, Az irodalmi szempontú Biblia-értelmezés néhány problémájáról*, Literatura, 1996/4, 424.

a vaksötétbe nézek”. A borhoz közvetlenül kapcsolható a pohár mint jelkép, mely elsődlegesen a keserű pohár szimbólumára utal, amely a következőképp formálódik meg eredetileg Máténál: „És egy kissé előre menve, arca borula, könyörögvén és mondván: Atyám! ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár!, mindazáltal ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te.” (26, 39), majd később: „Ismét elméne másodszor is és könyörge, mondván: Atyám! ha el nem múlhatik tőlem e pohár, hogy ki ne igyam, legyen meg a te akaratod.” (26, 42). Ugyanerre történik utalás János evangéliumában is: „Monda azért Jézus Péternek: Tedd hüvelyébe a te szablyádat, avagy nem kell-é kiinnom a pohárt, amelyet az Atya adott nékem?” (18, 11). Azaz, mint a Zsidókhoz írt levélben olvasható: „Ámbár Fiú, megtanulta azokból, amiket szenvedett, az engedelmességet.” (5, 8) Baka versében azonban szó sincs engedelmességről, az alázat, a küldetéstudat kifejeződéséről, ezek mind a hübrisz gesztusaivá válnak, különösen, ha arra figyelünk, hogy – Baka, mint már mondtuk, gyakran utal a vendégség motívumára – itt nemcsak a keserű pohár értelmezése jelenhet meg a deformáció, a demitologizáció tárgyaként, de az örömök pohara is, ha a huszonharmadik zsoltárra gondolunk, melynek második versszakában ott van a Baka emlegette sötétség mint a halál sötétsége is, a harmadik szakaszban pedig a hitre találás öröme: „Ha a halál árnyékában járnék is, / De nem félnék még ő sötét völgyén is, / Mert mindenütt te jelen vagy én velem, / Vesszöd és botod megvigasztal engem, / És nekem az én ellenségim ellen / Asztalt készítesz, eledelt adsz bőven. // Az én fejemet megkened olajjal, / És engemet itatsz teljes pohárral: / Jóvoldod, kegyesség körülvészen / És követ engem egész életemben. / Az Úr énnékem megengedi nyilván, / Hogy mind éltiglen lakjam ő házában.”

A *Gecsemáné* című vers lírai énje ugyan jézusi helyzetből, illetve a Jézust követő hívő helyzetéből beszél, ki is mondja Jézus szavait, de e szavakat egyúttal át is alakítja a szövegegész, Ady „hiszek hitetlenül” magatartása ez így, miközben tudjuk, hogy a profán emberi hang a halálos beteg költője is egyúttal, aki korábban is harcolt, pörölt Istennel, a *Zsoltárban* így: „Tudod hogy nem szeretlek Istenem.” A halál közeledtét bizton érezve és tudva még a nem-hívő is – többnyire – keresi Istent, megbékélni vele, számot vetve életével, Baka azonban még ekkor sem, nem a megbékélés, nem a belenyugvás hangján szól. Tudja ugyan, hogy nem múlhat tőle sem a kín, akár Jézustól, a különbség – mint láttuk – alapvető: Jézus teljességgel az Atyára bízva, az ő akaratának rendeli alá magát, ezzel szemben a költő nem engedi, hogy Isten döntsön az életéről, még kevésbé a haláláról, a halált sem fogadja tehát el tőle: „S tudom, nem múlhat tőlem e pohár / Kitépem hát az angyalod kezéből.” Vállalja a szenvedést, a kint, de egyedül, Isten nélkül. Életében és halálában sem engedi közel magához az Istent, az úrral való szembenállása már a második sorban, a „tréfálsz velem” kijelentésében megszólal, s innen kezdve bontakozik ki az elmúlást elrendelő Isten és – mert így is értelmezhető – a méltóságáért küzdő ember „párviadala.”

A *Gecsemáné* tehát nem a halálfélelmet oszlatja el, sokkal inkább arra keresi a választ, hogyan lehet méltó módon viselni a betegséget és a halált. Az ujja pöccintésével az embert

a férgek közé parancsolni tudó Isten megjelenítésében egyúttal a lehető legkifejezőbben az önbecsüléséhez, öntudatához kétségbeesetten ragaszkodó ember is jelentést kap, s az így elindított gondolatsort a bőrönd képe lendíti tovább, amely az utazást idézi meg: a „becsomagolva” és a „lezárva” kifejezések a felkészültség, a készenlét állapotát jelzik, amely újra a Bibliát evokálja, hiszen az evangéliumok egyik legfontosabb tanítása a virrasztás tana: a halálra fel kell készülnünk, hogy tisztán állhassunk az Úr ítélőszéke elé. Ehhez a virrasztáshoz, az élet és a halál határán való létehez is kapcsolódik a bor kettős szimbóluma: mint az élet itala (az életöröm jelképe) és mint Krisztus kiontott vére (az áldozatiság jelképe). Majd összemosódik a virrasztás valós és biblikus képe: „Szemem csak félig hunyva,” a lelki és a testi virrasztás összekapcsolódásával a lelki szenvedések mellett feldereng a testi szenvedés árnya is, a lélek és a test világának egybemosódása továbbfolytatódik, hiszen a „vaksötét” – mint már láttuk – utal a halálra és a halált követő sejtelmes ismeretlen világra, de utal a betegen átvirrasztott éjszakákra is. Ezen a ponton – nem véletlenül – kanyarodik vissza a vers a Gecsemáné-szimbolikához, de úgy, hogy ez nem jelent szakítást a költemény eddigi menetével, hiszen a sötét szobából (a betegszobából, a kórházi ágyból) észrevétlenül kerülünk át az éjszakai Gecsemáné-kertbe, ahol Jézushoz hasonlóan a költőnek is megjelenik az angyal a szenvedések keserű kelyhével, ekkor, az elmúlást megelőző utolsó pillanatban mégis felülkerekedik az ember, aki elég bátor ahhoz, hogy szembenézzen a sorsával, de aki nem képes arra, hogy akár az utolsó pillanatban is kiengedje kezéből sorsának irányítását, nem engedi, hogy megfosztassék szabad akaratától. Az emberi akaratnak ezt a radikális következetességét kevesen fogalmazták meg napjainkban úgy, ahogy Baka teszi a demitologizáció, a deformáció eszközeivel, Jézus szavainak átfordításával és az „én akarom” többszöri ismétlésével. Ezeknek a deformációknak a hatását már a verssorokban húzódo ellentétek is erősítik: sorrendben elsőként a már-még szópár: „Már évek óta csak búcsúzkodom S még mindig itt vagyok.” Ez a szembenállás az időtényezőt tágítja, ez a kiterjedés pedig csak fokozza a mű szemrehányás-jellegét. Hasonlóan viselkedik a hiszed–elhiszem, a Te–én pár is: alátámasztják a lírai én istenképének ellenféljellegét. Fölmerülhet bennünk a kérdés: miért ellenfél az Isten? Túl egyszerű lenne az a válasz, amit pedig sokan kézenfekvőnek lát(hat)nak: Baka nem volt istenhívó (a szó vallásgyakorló értelmében semmiképpen). Itt azonban ennek nincs jelentősége. Talán azért ellenfél, mert nem biztonságot ad, hanem rámutat, rá akar mutatni (Baka világertelmezésében) az ember alárendeltségére, fenyegetettségére. Olyan ez az Isten, mint az ókori görögök vagy rómaiak istenei, akik szabadon irányíthatják az emberek sorsát, „tréfál”-nak velük, mint láthatjuk a Baka-triptychonokban is: például az *Aeneas* és *Didó*ban. Ez a szemlélet indokolhatja (ha indokra van egyáltalán szükség) a versben megszólaló ember titáni magatartását. A költő szavai azt mutatják, hogy – látzólag – fölényt érez, hogy – szándéka szerint – fölényre akar szert tenni: „Látlak ahogy Te engem sohasem Mert mit is lát aki maga a látás.” Ezek a sorok is visszautalhatnak az ókorra: Anaxagorasz filozófiájának eleme az a fajta istenkép, amely szerint az isten minden tökéletesség összessége, gömb alakú s mindenütt szemek borítják, emiatt csak ön-

magát látja, nincs rálátása a részletekre, ezzel szemben az ember, bár a teljességet, a tökéletességet felfogni nem tudja, több nézőponttal bír, ezt érzi előnynek a beszélő. Lehet, hogy ebből az érzésből fakad az ereje is. Az erő jelenléte egyértelmű, ha figyelünk a szavak erejére: „kitépem,” „parancsolsz,” „megalázz,” az ismételt felkiáltásokra: „hát nem hát nem hát nem,” „én akarom én akarom,” a központosítás hiányára, a különböző stílusrétegekből vett szavak egymás mellé, konzekvensebben fogalmazva: egymással szembehelyezésére: „nem ejtesz át ilyen könnyen” – „nem múlhat tőlem e pohár” (e stílusvegyítés emlékeztethet Babits Jónásának a nyelvben megformálódó magatartására). Az erő, a lírai én ereje azonban nem konstans, a vers zárószava mintha feloldaná, megtorpanásként hatva, főként az indulatos sorkezdés után, ezt az erőt: mintha a lírai én valamelyest meg-
enyhülne, bár ez az enyhület nem elég erőteljes ahhoz, hogy igazán, fenntartás nélkül elfogadható lenne. Annyi bizonyos, hogy az utolsó sorok óriási erővel fejezik ki az elszakadni vágyást. Ez az evangélium- és zsoltárparafrázis olyasmi, mintha egy apokrif irat lenne: szereplői – köztük hangsúlyozottan az angyal – bibliaiak, evangéliumiak, témája is az, üzenete azonban nem egyeztethető össze az egyház tanaival, még a teológiai hermeneutika – mondjuk bultmanni, pannenbergi, rahneri szabadabb – nézőpontjával sem, esztétikai és végső emberi tapasztalat szülte, amely végső soron úgy jön létre, hogy a helyzet evangéliumi, az erő titáni, a szándék pedig nagyon is emberi, s így hiábavaló az angyal „segítsége.”

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Szigetvár és a Zrínyiek 19–20. századi irodalmunkban

A történelmi Magyarország soknemzetiségű írói hungarus-öntudattal bírtak, de ha tehettek, írásban-nyomtatásban anyanyelvükön fejezték ki magukat: németül, horvátul, szerbül, szlovákul, románul. A törököktől leginkább fenyegetett Balkán népeinek folklórában eleitől fogva jelen lévő a Zrínyiek hősiessége. Tanúi lehetünk annak a páratlan esetnek is, hogy a Zrínyi-testvérpár ugyanazt a verseskönyvet (*Adriai tengernek szirénája gróf Zrínyi Miklós*, Bécs, 1651) horvátul is kiadja (*Adrianskoga mora syrena groff Zrinski Petar*, Velence, 1660). Sziget veszedelméről van tehát egy magyar és egy horvát barokk eposzunk: a magyar a szabadabb szellemű, a horvát a rigorózusabb; heroizmusuk, buzdító erejük azonban egyívású. A horvát fordítás ikonográfiája jóval reprezentatívabb: egy 16. századi Tasso-díszkiadás inspirálta.

Mártírhalálával a szigeti hős mindjárt belekerült az európai röpirat- és reláció-irodalomba. Dédunokájának sem kellett panaszkodnia: még életében dicsőítő angol nyelvű életrajzot adtak ki róla Londonban, hogy propagálják fővezérségét egy török elleni összefogás létrejötte esetén (*The Conduct and Character of Count Nicholas Serini [...] With his Parallels Scanderberg & Tamberlain*, London, Printed for Samuel Speed, 1664).

A Wesselényi-féle rendi szervezkedés megtorlása 1671-ben a lefejezett Zrínyi Pétert tette sokkal ismertebb Európában annál, mint amit a *Syrena*-kötet horvát fordításával elért. Vérpadra lépése előtti búcsúlevelének különböző nyelvű fordításait tizenhét éve jelentette meg kultikus kiadványban Dražen Budiša (*Moje drago zerdce. Pismo Petra Zrinskoga Katarini Zrinski u suvremenim prijevodima*, Zágráb, 1988). A könyvecske – mutatis mutandis – a jugoszláv polgárháború elleni tiltakozás volt. Budiša barátunkat az 1970-es években a Zágrábi Egyetemi és Nemzeti Könyvtárba számúzték politikai nézetei miatt. De nekünk, akik akkor fogtunk hozzá az ott őrzött Zrínyi-könyvtár monográfiájának anyaggyűjtéséhez, Dražen Budiša nagyon sok segítséget nyújtott.

A Zrínyiek azonban a 20. századra elvesztették azt a gyűjtő hatásukat, amellyel jó kétszáz éve még istenítették őket. Nevük egyenlő volt a bátorsággal, a függetlenséggel, a hazafiúi öntudattal, a hőseszménnyel. Kazinczy tette a legtöbbet értük: 1817. évi *Szigeti veszedelem*- és *Áfium*-kiadása a reformkor politikai parázslását szította hevesebbé. Az írók – mint maga Kazinczy Ferenc vagy Ráday Gedeon – Zrínyi hangját és modorát pró-

bálgatták verseikben és átdolgozásaikban. Gyöngyösi István édes rímeit és behízelt gördülékenységét a robusztusabb, érdesebb Zrínyi-verselés elismerése váltotta fel; Arany János hatalmas Zrínyi-tanulmánnyal foglalta el székét az Akadémián (*Zrínyi és Tasso*, 1859). A Zrínyiek már Kazinczy kiadásában összekavarodtak (1817). A költő Miklós helyére a szigetvári hős, annak helyére Zrínyi Péter arcképe került, a szerző: Zrínyi Miklós ábrázolása kimaradt. Nem úgy a köztudatból, az újabb költészetből. Nagy formátumú Zrínyi-regény azonban mindmáig nem született. Ha már Zrínyi-regényhős kíváncsít, az inkább a költő, mint a szigeti hős (Jósika Miklós: *Zrínyi, a költő*, 1843), bár Sziget feltámasztott védője is elének lép félszázad múltán Mikszáth Kálmán tüneményes politikai „persiflage”-ában (*Új Zrínyiász*, 1898). A többi néma csend. Laczkó Géza *Német maszlag, török áfiumja* (1918) nem volt olyan olvasott történelmi regény – megint a költő-politikus Zrínyiről –, mint Móricz Erdély-trilógiája. De Babits épp a „tudós író” amaz erényét becsülte benne, hogy Laczkó nem kívánt kitérni „a tudományos valószínűség aprólékos részletproblémái elől”. Móricz is elment 17. századi kutyanekért a kolozsvári levéltárba, mégis nagyobb, bővebb öltésű, „naturalistább,” passzionátusabb, hevültebb. Laczkó eszménye, Babits szerint, „hogy a tudós se találhasson még részletet sem műveiben, amely ne állná ki a legjobb tudós kritikáját”. Mindez Laczkó „túlterhelt, modern mozaikmunka”-stílusában. Képzeljünk el ilyen konzekvenciákat a kétszáz évvel korábbi Zrínyi világának ábrázolásában! Legfeljebb detail-ok, megkopott fényű részletek maradtak volna belőlük. De a szigeti Zrínyiről sincsen új epikai látomásunk. Aki ezzel próbálkozna, annak Homérosz után kellene új „Trójai veszedelmet” kreálnia, hiszen ott van a meghaladhatatlan, a „Szörnyű sziklaszál” (ahogy Móricz nevezte): a költő Zrínyi a maga Szigeti veszedelmével. Eposztáblóval nem feleselhet alantasabb műfaj, a beszélyek, az unalmas-hosszú verses laudációk, a drámamerényletek, az ifjúsági ismeretterjesztés produktumai nem érdemelnek katalógust. A 18. századtól amúgy is mindenki a maga korát írja. Legfeljebb két Zrínyi-dramát említhetünk: a Sík Sándorét (*Zrínyi*, 1923) és a Keresztury Dezsőét (*Nehéz méltóság*, 1977), de hát ezekben Szigetvár már csak referencia. Az egyik Trianon tragédiáját mondja, a másik egy összeomló családét és Kursanec fátumát.

A szigeti Zrínyi Miklós jobbára eltűnik, inkább csak a költőt megidéző művekből tekint ránk. Kölcseynél és Vörösmartynál még jól megkülönböztethetők. Kölcsey a *Vérmenyek-ző* fikcióját helyezi Szigetvárra, s a *Vanitatum vanitas*ban világtörténelmi dimenziók terében példálódzik „Zrínyi Miklós szent porá”-val. A *Zrínyi dala* és a *Zrínyi második éneke* a költő Zrínyi maszkiában kérdez és felel. Vörösmarty *Sziget*-epigrammája (1830) a szigeti várfalra is felkerült: áhítattal teli főhajtás Zrínyi „bátor daliái”-nak hőstette előtt. A *Szigetvár* díszítettebb, bősavú korai vers, két sora szinte axiómává lett: „Te a hazáért halni tudál; dicső! / Mi nem tudunk már érte csak élni is.” A *Zrínyi* telt ragyogással idézi Sziget és Csáktornya katona-Zrínyijét, a Zrínyiász hőseit és magát az anyagával diadalmasan küzdő költőt, Vörösmartyt:

Mint viharok közepett magasúlva fogantatik a sas,
És közel a villám honjához kél ki hideg kőn:
Úgy amit magas elmédben hadakozva fogadtál,
Harc villámi között keleted ki világra: azért forr
Véresen és szilajon dalaidban az emberelő harc,
És az erő, a férfi kebel diadalma, királyként
Őrzi nehéz méltóságát zaj-szülte művednek.

20. századi nagyjaink – Kölcsey *Balassájának* és Vörösmarty *Szigetjének* mintájára – a hosszadalmas romantikus Zrínyi-verseket (ezek zöme epigonok ácsolmánya) rövid, tömör darabokkal váltották fel. Erre már Zrínyi Miklós *Syrena*-kötete példát szolgáltatott: Zrínyi egyetlen Balassi-strófa szűk terébe helyezte hősmegidéző epigrammáit (*Szigeti Zrínyi Miklós, Deli Vid Sarkovics, Radivoj és Juranics vajdák, Farkasics Péter*). Ezt csinálja majd Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula a „magyar szonettekkel”, és Móricz Zsigmond, Jékely Zoltán, Illyés Gyula is a maga szonettnyi terjedelmű Zrínyi-portréival. Lásd ezeket a „*Rendületlenül*” című antológiában. Móricz Zsigmondot azonban most iktatom közéjük, Keresztury Dezső hívta fel rá a figyelmemet. Móricz Zrínyi-versét Babits közölte a *Nyugat* 1920-as évfolyamában:

Zrínyi
Epigrammata

Szörnyű sziklaszál
magyar magában fénykődben áll;
idegen erők kirobbantottja:
rettentő, fényverő, gyönyörű prisma.

Merő mars orcája
fene indulatok félelmes lárvája
s Apolló kilobban
bozontos, dörgető, kevély kobzában.

A paraszterők
meggyőzhetetlen ős felhördülése; gróf;
elhullunk,
de talentomok: el nem múlunk.

Epigrammata (Epigrammák) címmel Zrínyi jelentette meg a *Syrena*-kötetben az *Atillát*, *Budát* és a szigetvári hősöket megidéző, rendkívüli sűrítésű sírfelirat-epigrammáit. Legismertebbjük a *Szigeti Zrínyi Miklós*:

Mint Hektor Trójának,
Ugy én Szigetvárnak
Erős őrzője voltam;

Mutattam pogánynak,
Hogy nagy Jehovának
Kedves szolgája voltam;

És előbb éltettem,
Hogysem hűségemet
Testemből kibocsáttam.

A hat Zrínyi-epigramma legalább akkora újítás, mint az 1566 sornyi hősköltemény. Móricz Zsigmond tájékozottan kapcsolódik hozzájuk, s robbanó erővel, felszakadó dara-bossággal idézi a „Szörnyű sziklaszál” Zrínyi-jelenséget, imitálva az érdes, „bozontos, dörgető” nyelvi erejű magyar-horvát Apolló „kevély kobzát.”

A Babitsék meghonosította „magyar szonett” – a Zrínyi-epigrammák, Vörösmarty és a francia parnasszista költészet hatására – az Arany-epigonok dagályos múltidéző port-réverseinek ellenhatása. Babits, Kosztolányi, Juhász a nagy tekintélyű Zrínyi-kutató, Négyesy László tanítványai voltak az egyetemen, már csak ezért is gyakori hőse „magyar szonettjeiknek” Zrínyi Miklós. Közülük Babits Mihályé, a *Zrínyi Velencében* felülmúl-hatatlan. Zrínyi-portré, eposzmegidézés, Babits-önarckép, benne van mindkét költő (Babits és Zrínyi) és mindkét Zrínyi (a szigetvári és a csáktornyai):

Szent Márk dicső terén, melyet mélán tapostam,
valaha réges-rég egy másik bús magyar,
méltóbb költő mint én, és hős mint senki mostan,
tiport hatalmasan, ki tudta mit akar!

Ki tudta mit akar s nem tudta, hogy a rosszban
fogyhatlan a világ s nem tudta, hogy hamar
ide vágy vissza e földről, hol bármi sorsban
élni és halni kell; mely ápol s eltakar.

Ezt mind nem tudta még s árva honára gondolt,
s döngött csizmája a márványon s lelke tombolt,
látván sok harci jelt ős ívek oldalán.

Alkonyfelhő borult lagunára, piarcra,
felhőn az angyalok készültek már a harcra,
melyre a holtakat felkölté Alderán.

Illyés Gyula 1956-ban írt *Zrínyi, a költő* címmel keserű verset. Pontos kettősportré; a megidézetté és a megidézőé ez is, s ötven év távlatából 1956-ra is vonatkozhatjuk:

Nagy asztalán cirádás kicsi könyvek:
eszméből lett lakóik ki-kijönnek;
mint sziklákon szárítkozó szirének,
nyüzsögnek a kis Cid-ek és Chiméne-ek,

ha csitul a gond... Félévente hozta
Bécsig komisszár, Bécsből hadi posta.
Ha csitul a gond s szebbre vágy az elme,
övék a tér... a néhány röpke percre,

ha a két végvár közt épp nem jajongnak,
a sebesültek, a karóba-vontak
s a bomló hullák bűzét odaáttra
csapja a szél, a toportyán pogányra –

s hősoket láthat, hadakat teremthet,
kezében tollal diadalt szerezhet
nézve mereven a Mura vizére
a magyarok seregtelen vezére!

Illyésnek még két Zrínyi-verse van (*Peroratio: Záróbeszéd; Hódolat a szigeti Zrínyinek*). Az utóbbit 1976-ban Molnár Imrénének, a Szigetvári Várbaráti Kör alapító elnökének, a Zrínyi-kultusz mindenre elszánt bajnokának unszolására írta. A *Hódolat a szigeti Zrínyinek* a legmegrendítőbb önbiztatás – mindnyájunk biztatása jó sorsért, jó halálért:

Elvész ki megadja magát. El az is. Tehát
vissza a csúrt-csavart föltételekkel is, hogy
„szabad elvonulás,” meg „biztosíték” –
A fölvonulás útjába esik a vár.
Meg kell szerezni; tudjuk; selyemzsinóros parancs. Tehát
bármily esetben az várhat, ami
Temesvárnál Losonyczira – Tehát
tehát, tehát, – nyújtsd még egy töltetért
Poharadat a szívélyes háziasszony üvege alá,
fogadd el a készséges ifjútól ezúttal is
cigarettdra a tüzet

s lebegj, mintegy a füst hullámán, ringatóddz
a tájékozott társaság,
az emelkedett társaság hab-mormolásain, hogy
mi is az új lírai és drámai
jelképiség Beckett (és Maeterlinck) nyomán – ,
csak nem megadni magadat egy másodpercre sem,
egy tized-másodpercre sem,
nem egy barázdát sem, egy talpalatnyi
hátrálást sem, függetlenül, hogy
jö-e vagy nem a császár fölmentő hada,
van-e had egyáltalán, van-e császár,
legyen magadé a halálod,
az legalább a lenti locsogások,
a fenti árulások közepette.

KELEVÉZ ÁGNES

„Iam mons livescit, nidoque columba quiescit” *Filológiai érdekességek az Új leoninusok kéziratán*

Az *Új leoninusok* a pályakezdő Babits gyorsan közismertté váló, sikeres verse lett, hiszen nem sokkal azután, hogy 1910. január 1-jén megjelent a *Nyugatban*, ezt a verset választották ki arra, hogy a folyóiratot propagáló, gondosan megtervezett, elegáns képeslap-sorozat része legyen. Egy-egy nyugatos alkotó fotója és aláírása mellett egy gondosan kiválasztott vers szövege hirdette az új magyar irodalom sokat támadott fórumát. Babits, nyilván nem kevés büszkeséggel, már ez év május 7-én e lapon küldi Szekszárdra családjának Gizella-napi jókívánságait.¹

Viszonylag sokat tudtunk már eddig is a vers keletkezéséről, ám az utóbbi évek folyamán publikussá vált autográf verskézirat néhány újabb filológiai csemegével is szolgált. Szabó Lőrinc hagyatékának sokáig otthon őrzött része fiának halála után ugyanis az MTA Kézirattárába került, benne két fontos Babits-vers, az *Esti kérdés*² és az *Új leoninusok* kézírata is, s bár régóta ismert volt lelőhelyük,³ kutathatóvá most vált igazán tartalmuk.

A vers keletkezésének idejét egész pontosan ismerjük, mivel Babits 1908. augusztus végén Juhász Gyulának írt levelében, melyben olaszországi útjáról számol be, mellékelve elküldi legújabb alkotásait is: „Az utóbbi napokban elköttem néhány új verset. Elég közepesek, de egyszersmind elég folyékonyak, ami nálam ritkaság. De néhányat csatolok írd meg a véleményedet” — írja levele közben, majd a végén valóban lemásolja kettőnek a szövegét. „U.i. A versek közül ideírok kettőt találomra, a többit, nem rosszabbak, elküldöm később.” Eztán következik az *Új leoninusok*, majd a levél írása közben „támadt” *Szonett* (később *Itália* címen lett közismert) kézírata is. A versekhez még egy utólagos,

- 1 Babits Emlékház 71.8.8., hasonmását lásd VENDEL-MOHAY Lajosné, „Áll a régi ház még...”, Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum, 1974, 96.
- 2 Az *Esti kérdés* kéziratáról lásd részletesen KELEVÉZ Ágnes, *Levél Fiuméből = Mezei Márta 75. születésnapjára*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, Balassi Kiadó, 2004, 40–42.
- 3 *Babits Mihály kézíratai és levelezése: Katalógus*, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, I, Bp., Argumentum–PIM, 1993, 240.

magyarázó megjegyzést fűz: „Leoninusokat még akarok írni: örülök hogy találtam egy formát, melynek multja van ugyan a magyar költészetben, de jelenleg senkitem használja kívülem: legfőlebb utánzó! E formának (nem tudom, érzed-e a küldött versben, melynek vége kissé nehézkes) — különös dekadens hangulata van — legalább úgy érzem.”⁴

Szabó Lőrincnek tett ihlettörténeti vallomásában pedig részletesen elmondja a keletkezés életrajzi körülményeit, sőt az inspiráló irodalmi forrást is megjelöli: „Szekszárd, este, épp vihar előtti hangulatban, a szőlőhegyen. Elképzelt szerelem. Mikor elejét írtam, nem tudtam, hogy mi lesz a vége. De a hangulat nagyon belőlem nőtt és szeretem ezt a verset. Leoninusokat tényleg készakarva akartam megpróbálni. Tennyson is írt és egy kicsit tán hatással is volt rám. Az iskolában tanáraim azt mondták, hogy rímes hexamétereim olyanok, mint a festett szobor és én talán dacból is meg akartam próbálni. Akkor kicsit játékosnak éreztem és mégse az. Az ég színárnyalatai roppant meghatottak akkor, mikor írtam. Jártam ott az úton. Széles kilátás van.”⁵

Babits tehát olyannyira fontosnak érzi a választott versformát, hogy ezt adja verse címéül, s eléje teszi az „Új” jelzöt, hangsúlyozva ezzel, hogy bár hagyományt követ, de újszerűen akarja tenni azt. A címadással a versformáról folytatott mintegy száz éves, hazai poétikai vitában egyértelműen a leoninusok mellett teszi le voksát. E vitában Gyöngyössi Jánosnak, aki maga is a leoninusok népszerű mestere volt az 1800-as évek fordulóján, költeményei 1803-as, második kiadásának előszavában már védelmeznie kellett alkotásait, hiszen többen is megrótták a vers szótagméréssel és rímmel való együttes túldíszítését, „piperézését,” többek közt Ráday Gedeon és Kazinczy is. A vitának Négyesy László, a Babits, Juhász, Kosztolányi által látogatott, híres egyetemi szemináriumvezetője, külön fejezetet szánt verstanában, s Kazinczyt követve az időmértékes vers megrímeltetését egyenesen „téveteget ízlésnek”-nek minősítette.⁶ Négyesy feltehetőleg ezt a nézetét hangoztatta szemináriumain is, s ilyen alapon bírálhatta Babits hasonló, korai verseit is, erre vonatkozhat a Babitstól fent idézett, Szabó Lőrincnek szánt megjegyzés: „Az iskolában tanáraim azt mondták, hogy rímes hexamétereim olyanok, mint a festett szobor és én talán dacból is meg akartam próbálni.” E vers leoninusának költői újdonságát és finomságát az adja, hogy más metszetnél rímelteti Babits a hexametert és a pentametert; az elsőt, nem mint szokás, a kolón végeken, hanem a harmadtrochaikus metszetnél, a másodikat pedig szabályosan a kolón végeken.⁷

4 Babits levele Juhász Gyulának, [Szekszárd, 1908. aug. 26. előtt] = JUHÁSZ Gyula *Összes művei: Levelezés 1900–1922*, s. a. r. BELIA György, Bp., Akadémiai, 1981, 188.

5 GÁL István, *Babits egyes verseinek keletkezéséről*, It, 1975/2, 461–462.

6 NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Bp., Kisfaludy Társaság, 1892, 141; a vita részletes leírása: 134–141.

7 VÖ. SZEPEK Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Gondolat, 1981, 227.

Babits az elitélő magyar felfogással szemben angol példára talált, Tennysonra, akinek költészete inspirálóan hatott több versére. Például, mint Babits maga vall róla, a *Csipkerózsa* a *Nappali álom* hatása alatt született.⁸ Az *Új leoninusok* esetében a Szabó Lőrincnek tett vallomásban nem nevezi meg cím szerint azt a verset, amely ösztönözte őt, csak általánosságban utal a költőre. Rába György azonban stíluskritikai alapon megállapította, hogy a minta minden bizonnyal a *Leonine Elegiacs* lehetett, amely egyrészt rímes disztichon-formája miatt hathatott ihletőleg Babitsra, másrészt a két átlelkesített tájleírás hasonló tónusa is valószínűsíti a rájátszás lehetőségét, noha a két vers közt szövegegyezés nincs.⁹

Ritka pillanat, amikor egy filológiai hipotézist egy utóbb előkerülő kézirat fényesen igazol. Ez történt most. A nemrég közgyűjteménybe került verskézirat az autográf tintairású versszöveg alatt, egy négysoros ceruzairású angol versrészlet olvasható,¹⁰ amely a *Leonine Elegiacs* utolsó négy sorának másolata, nyilvánvaló utalásként a Tennyson által használt leoninusra.

The ancient poetess singeth, that Hesperus all things bringeth,
Smoothing the wearied mind; bring me my love, Rosalind.
Thou comest morning or even; she cometh not morning or even:
false-eyed Hesper, unkind, where is my sweet Rosalind?

Prózafordítását Rába György közölte: „A régi költőnő azt dalolta, hogy Hesperus minden dolog oka. / Fáradt kedvem csillapítva, hozd meg Rosalindot, szerelmemet. / Te közelgő reggel avagy este; ő nem közeleg se reggel, se este. / Hamis-szemű, barátságtalan Hesperus, hol az én édes Rosalindom?”¹¹

A négy ceruzairású angol sort Babits vagy még a vers keletkezésekor jegyezte fel önmaga számára emlékeztetőül, vagy több mint egy évtizeddel később Szabó Lőrincnek illusztrációként írta a szöveg alá, amikor barátságuk éve alatt versei keletkeztörténetét mesélte el neki, s ennél a műnél név szerint utalt az angol költőre. Akár így, akár úgy, a becses információt tartalmazó papirost sok más kéziratával együtt Szabó Lőrincnek ajánlódta, hasonlóan például olyan fontosnak ítélt költemények kéziratához, mint az *Esti*

8 GÁL István, i. m., 457.

9 RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 281; RÁBA György, *A szép hűtlenek: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Akadémiai Kiadó, 1969, 79.

10 Melczer Tibor a részletet tévesen Shakespeare *Ahogy tetszik* c. vígjátékából valónak véli, nyilván a szövegben előforduló Rosalind név alapján, mely nemcsak a Tennyson-vers címettje, hanem a vígjáték főszereplőjének neve is. *Babits Mihály kéziratái és levelezése*, I, 240.

11 RÁBA György, *A szép hűtlenek*, 79.

kérdés vagy az *Egy verseskönyv epilógusa*, melyeknek születéséről szintén részletesen vallott a fiatal költőnek. Nyilvánvalóan szimbolikus a gesztus: miután a versekben felhalmozott tudásról, a bennük megbúvó emlékekről fellebbentette a fátylat, magukat a kéziratokat, mintegy szellemi útravalóként, átadta pályakezdő tanítványának.

A kézirat azonban további érdekességet is tartogat a Babits-filológia számára. A fólió verzóján autográf tinta- és ceruzairással hét sornyi latin szöveg található, fölötte, szintén a költő ceruzairásával, egy címszerű, magyar bejegyzés: „Latinra fordítva:” A cím visszatul a túloldali versre, s valóban a különös tartalmat jelöli: Babits, megtartva a versformát, elkezdte latinra fordítani saját versét!

Iam mons livescit, nidoque columba quiescit
 nox tacito moritur, tarda ovis ingreditur
 agmina nocturnae coguntur nigra procellae
 vici plaustra sonant, <fulmine viola> tela Iovis retonant
 <Iamque ululant ululae>
 Striges clamate! clauduntur ovilia late
 Matres solae flent, parva tuguria silent
 montes procur imbre tegentur¹²

Az idegen nyelven való versírás nem példa nélküli a fiatal Babitsnál. Különösen bajai éve alatt próbálkozott e nehéz feladattal, és más költeményeinek társaságában többet is elküldött mutatónak Kosztolányinak. Angolul csak egy rövid, tréfás versikét írt: *Dactylusok a Pomeroy-eljárásra*,¹³ franciául azonban már több költeményt: *S'en est fait...*,¹⁴ *Tu es, mon amie*¹⁵ és egy hosszabb verses levelet Kosztolányinak címezve *Mon cher ami!* kezdettel.¹⁶ Latinul is verselt, az *Ad animositatem sapientium*¹⁷ és a *Desperata invocatio* szintén 1906-ban íródtak, és Kosztolányinak postára adva szövegüket, az utóbbihoz még magyarázatot is fűzött Giovanni Pascoli olasz költő akkortájt magyarra fordított latin versére utalva: „Nem pályázom a Pädagogium szerzőjének babéraitra s nem szándékom klasszikus latin verseket írni. De a modern latin még nem egészen holt nyelv, s kár volna halni engedni.”¹⁸

12 Ezúton is szeretném megköszönni Karsay Orsolyának, hogy segített kibetűzni a hevenyészve írt, nehezen olvasható latin szöveget.

13 *Babits Mihály levelezése*, 1890–1906, s. a r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány, Korona Kiadó, 1998, 260.

14 *Uo.*, 260.

15 *Uo.*, 227.

16 *Uo.*, 267–269.

17 *Uo.*, 256.

18 *Uo.*, 226.; Giovanni PASCOLI, *Paedagogium*, ford. JÁNOSI Gusztáv, a képeket rajzolta NAGY Sándor, Bp., Pátria, 1905.

Nem csupán szellemi játék Babitsnál a más nyelvek területére való költői kimerészkedés, hanem a műhely gondos fejlesztésének eszköze, az idegen nyelven, s különösen a latinul olvasható költészet bensővé tételének alapja. Nietzsche elemzése kapcsán fogalmazza meg 1911-ben, hogy bármely nyelven csak az tudhat igazán szabatosan stilizálni (és rendezni a gondolatokat), aki legalább megpróbált már latinul stilizálni. A legnagyobb stilszták egész a legmodernebb időkgig latinul is írtak: „s amint nagy költők egész Shelleyig, Coleridge-ig, sőt egész Baudelaire-ig (akár hacsak iskolai kényszerből is) latinul is verseltek, úgy mindazon nagy filozófusok, akiket világos stíljükért bámulunk — maga Schopenhauer, a *Theoria colorum* szerzője — latinul is írtak.”¹⁹ Nincs adatunk arról, hogy latin szakosként „iskolai kényszerből” verselt-e latinul, de az bizonyos, hogy pályakezdő kortársainak megbecsülését és csodálatát vívta ki a klasszikus nyelven készült alkotásaival. Juhász Gyula még egy évtized múltán is lelkesen emlékszik arra, hogy szegedi éveit alatt „írta *Messalina* című latin nyelvű tragédiáját — Seneca modorában [...] Ekkor írt egy értekezést a tájkertészetről, írt latin és francia verseket.”²⁰ Tudjuk, hogy egyetemi éve alatt milyen nagy elhivatottsággal fejlesztette műfordítói tudását, de az kevésbé ismert, hogy a nyelvek közötti minél szabadabb átjárás lehetőségeit próbálgatva nemcsak magyarra fordított idegenből, hanem ellenkező irányba is. 1910 táján például elkezdte lefordítani, még hozzá nem is rosszul, Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című költeményét franciára.²¹ De arra az *Új leoninusokon* kívül nincsen példa, hogy a legnehezebbet is megpróbálta volna: saját versét áttenni más nyelvre.

A most közgyűjteménybe került kézirat mindenképp beszédes példája annak a játékosan kísérletező, bár hihetetlenül tudatos és nagy ambícióval folytatott önképzésnek, mellyel a fiatal Babits költői mesterségére készült.

19 BABITS Mihály, *Nietzsche mint filológus* (Nyugat 1911, II, 57–62) = B. M., *Esszék, tanulmányok*, I, s. a. r. BELLA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 259.

20 JUHÁSZ Gyula, *Babits Szegeden* (Nyugat 1924. ápr. 1.) = J. Gy. *Összes művei*, 7, *Prózai írások*, 1923–1926, s. a. r. ILIA Mihály, Bp., Akadémiai, 1969, 89–92.

21 *Pensées dans la bibliothèque* – *Az Angyalos könyv* harmadik füzetében, OSzK Fond III. 2356. 130. f. r.

JELENITS ISTVÁN

Miért nagy vers Babits Mihály *Miatyánk*?

Ha egy mai olvasó Babits Mihály *Összegyűjtött verseinek* lapozgatása közben eljut a *Miatyánk* című költeményig, mindjárt a címe körül feltűnő különlegességekkel találkozik. Szokatlan, hogy közvetlenül a cím alatt évszám olvasható: 1914. J. Soltész Katalin szerint „Évszámot Babits csak akkor ír a címhez, ha a verset születése után több évvel publikálja.”¹ Nos, a *Miatyánkra* ez nem illik rá. A *Recitativ* kötet, amelyben megjelent, 1916-ban látott napvilágot, s első ciklusaiban sok olyan költemény jelent meg évszám nélkül, amely a *Miatyánknál* jóval korábban született. Úgy látszik, itt más miatt tartotta fontosnak a költő az évszám feltüntetését; ez a költemény nyilván egészen szorosan kapcsolódik az első világháború kitöréséhez. Egyébként, amikor a *Nyugat* 1915. novemberi számában megjelent, az évszám még nem is a cím alatt, hanem magában a címben szerepelt: *Miatyánk. 1914.*

Az említett évszámon túl még valami mást is találunk a *Miatyánk* címe alatt a *Recitativ* óta minden Babits-kötetben. Egy dőlt betűvel szedett zárójeles mondatot: „Egy bécsi műintézet által kiadott műlaphoz készült.” J. Soltész Katalin azt írja, hogy Babits verseinek címéhez „gyakran csatlakozik ajánlás, alcím vagy mottó.” Ajánlásnak, mottónak nem nevezhetjük az idézett mondatot. De az alcím megjelölés sem igen illik rá. Vegyük elő ismét a *Nyugat* említett számát! Az öt költeményt közölt Babitstól, szokatlanul: közös címmel. *Versek, előszavakkal.* Az öt költemény: *Ady Endrének, A „Fiamhoz”, Prológus, Miatyánk és Vers, támadásokra* (ez a legutóbbi később *Pro domo* címmel került a *Recitativ* kötetbe.) A *Nyugatban* valóban egy-egy kis „előszó” vezeti be mindegyiket, s amikor mind az öt végleges helyet kapott a *Recitativ* kötetben, ezeknek megrövidített változata a verscímek alá került. A rövidítést nemcsak technikai szempontok indokolhatták. A költő azon volt, hogy napi esetlegességeiktől megtisztítsa őket, személyes, árulkodó elemeiket kiküszöbölje. Érdekes, hogy egészen mégsem akart lemondani róluk.

A *Nyugatban* a *Miatyánk* címe alatt még ezt az „előszót” közölte Babits: „Egy bécsi műintézet megbízásából, egy műlaphoz, adott ötlet szerint készítettem, egy hasonló né-

1 J. SOLTÉSZ Katalin, *Babits Mihály költői nyelve*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 335.

met kiadvány párja gyanánt. Minthogy a műlapot inkább csak vidéken terjesztették, számosan levélben értesítettek, hogy a költeményt nem tudják megszerezni. Ez jogosítja itteni közzétételét.” Sajnos, a „műlap”-ból, amelyet eszerint a *Miatyánk* első megjelenéseként kell számon tartanunk, mindeddig egyetlen példány sem került elő. Rába György egyenesen arra gondol: „az sem lehetetlen, hogy csak fikcióról van szó.”²

A kérdés, első látásra, jelentéktelennek látszik, mégsem az. Magam a gyanút nem tartom megalapozottnak. Ellene mond elsősorban a *Versek, előszavakkal* szöveggörnyezete. A másik négy vers „előszava” ellenőrizhetően valóságos tényekre hivatkozik, szokatlanul, fájdalmasan őszinte. A Komjáthy Aladárhoz írt A »*Fiamhoz*« címűt ilyen mondatok előzik meg: „Ma, amikor rossz tanárnak mondtak, aki megrontja az ifjúságot, meg nem állhatom, hogy ki ne mondjam a világ előtt azt az érzésemet, mely rajtad és minden tanítványomon keresztül a jövő nemzedékhez köti lelkem.” Az *Ady Endrének* címzett költemény előtt pedig – többek közt – ezt olvashatjuk: „Nagy elkedvetlenedések idején született ez (a vers) ..., azt hittem, sohasem fogok többé verset írni.” A *Prológus* „előszava,” akárcsak a *Miatyánké*, arra utal, hogy a költemény kézről kézre járt, indokolt, hogy hiteles formában a közönség elé kerüljön: „közreadását többek közt indokolja az, hogy tapasztalatom szerint kéziratban elferdítve terjedt s több vidéki koncerten e hibás alakban előadták.” Ennek a mondatnak igazságát szerencsére bizonyítva látjuk. A *Makói Ujság* 1915. március 9-i számában valóban megjelent a költeménynek egy eltorzult változata: *Prológ – Babits Mihálytól* címmel. Meglepő módon úgy, hogy az ismert, a költőtől jóváhagyott szöveg utolsó 18 sora helyett a *Fiatal katona* huszonnégy sora kapcsolódik a vershez. Furcsán, de nem ügyetlenül, néhány sor átkötéssel. A megcsonkított vers így szakad meg:

dal lesz, ha hal, halála,
ki értünk messze halt

ehhez szervesen ízesül két „átkötő” sor:

– a lelkünk egyre nála –
s elmondom ezt a dalt:

majd (cím nélkül, idézetként) a *Fiatal katona* teljes szövege, szakaszolatlanul.

Ugyan hogy kerülhetett volna ilyen valóságos körülményeket feltáró „előszavak” közé egy fiktív jellegű? A feltevés ellen nyelvi megfigyelésekkel is érvelhetünk. Babits mondataiban megüti a szemünket néhány szokatlan, tükörszónak tetsző nyelvi elem. A *műlap* a német *Kunstblatt* hevenyészett tükörfordításának tetszik. A *műintézet* mögött a *Kunstanstalt*ot sejtjük. Ha aztán akár az OSZK kisnyomtatványai közt szétnézünk, valóban ta-

2 Babits Mihály költészete, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 462.

lálunk bőven olyan háborús emléklapot, amelyenhez hasonlóan Babits *Miatyánkja* eredetileg megjelenhetett. Ezek gondos, művészi kivitelben láttak napvilágot, egy-egy grafikával vagy kalligrafikus szépséggel kinyomtatott rövid szöveggel. Jó pénzen meg lehetett vásárolni őket, ezt a pénzt sebesülteknek, hadba vonult katonák otthonhagyott családtagjainak segélyezésére fordították, magukat a „műlapokat” pedig a nagylelkű adakozó kiakaszthatta az irodájában, a lakásában. A *Prolóógus* és a *Miatyánk* ilyenformán szorosan összetartozik egymással. Azt egy jótékony célú hangverseny bevezetőjének szánta Babits, ezt egy adakozást jutalmazó lapra. Egyúttal mind a kettőben elmondhatta, hogyan gondolkodik a háborúról.

Mármost, ha hiszünk, hihetünk a *Miatyánk* „előszavának,” akkor komolyan kell vennünk azt az információt is, hogy a vers nemcsak „egy hasonló német kiadvány párja gyanánt” született, hanem „adott ötlet szerint” is. Vagyis, úgy látszik, a „műlap” kiadója, tervezője a kért költemény témáján kívül annak alapötletét is megadta. Kimondottan arra kérhette fel Babitsot, hogy írjon költői parafrázist a *Miatyánkhoz*. Minden bizonnyal az volt a már előbb elkészült s kiadott német költemény is.

Mi készítette Babitsot arra, hogy a bécsi „műintézet” felhívását elfogadja, s az „adott ötlet szerint” megírja versét? A szívbemarkolón időszerű témán túl izgathatta, megszólíthatta épp a formai kötöttség is. Keresztury Dezső őrzött meg számunkra egy róla/ellene írt mondatot: „Egyik bírálója azt írta róla, szüksége van valamilyen támasztékra, karóra, falra, fára, amelyre folyondártermészetével felkapaszkodjék.”³ Ennek a mondatnak támadó, kicsinylő hangszíve indokolatlan s méltatlan Babits Mihályhoz, valami igazsága mégis van. Ki ne érezné, hogy Horatiustól Vörösmartyig és Arany Jánosig hány költő „szájíze beleévedt” abba a serlegbe, amelyből ő ivott? Ki ne tudná, hogy nem támaszra, de társra szüksége volt, szövegekre, amelyeket tisztelt, s amelyeknek segítségével épp leg-sajátabb érzéseit szóvá tehette? Hiszen legelső verseskötetének nyitó versét *In Horatium*, Horatiusra szerezte, s amit ott megírt, az mindvégig költői programja volt:

a régi eszme váltson ezer köpenyt,
s a régi forma új eszmének
öltönyeként kerekedjen újra.

S hogy nemcsak nagy költők szólították ilyen századokon áthajló párbeszédre, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a *Jónás könyve*, amely, akárcsak a *Miatyánk*, egy bibliai szöveg hatalmas erejű, igazságú parafrázisa.

Többen fölfigyeltek már arra, hogy Babitsot a *Miatyánk* parafrázisára Dante példája is indíthatta, hiszen ezekben az években foglalkozott az *Isteni színjáték* fordításával. Dante hatalmas költeményében, akárcsak Babits verseiben, fontos esztétikai szerepe van az intertextualitásnak, s ennek egyik legismertebb példája a *Purgatórium* XI. éneke.

3 Babits Mihály = *Örökség*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 426.

Annak első strófáiban a gőgösök kórusa éneklő módon alkalmazott, kibontott szövegét. A Dante-irodalomban létezik olyan értékelés, amely ezt a néhány szakaszt az *Isteni színjáték* kevésbé sikerült részei közt tartja számon. Úgy érzik, a tudós költő dekoratív nyelvi fordulatai elhomályosítják az evangéliumi imádság fakadó egyszerűségét. Mások viszont épp ezt is értéknek tekintik. Dante jellemzi szövegével a vezeklőket, akik földi életükben gőgjükkel vétkeztek, s ez a gőg még vezeklő imádságukba is beletéved. Mint Danténak egy jeles monográfusa írja: „Ez az imádság nem pusztán átírása a *Miatyánknak*, hanem hányatott lelkű emberek könyörgéseként hangzik fel, s a gőg még ráveti utolsó sugarait, mielőtt örökre kihúnyna.”⁴ Babits épp erre kaphatott ösztönzést Dantétól: hogy ezt a Jézustól örökölt, ősi imádságot saját vívódó könyörgéseként mondja el újra.

Egyébként van egy félreérthetetlen tényszerű bizonyítéka is annak, hogy Babits emlékezett Dante soraira, amikor a *Miatyánkját* megírta. Dante a harmadik tercina első sorában a *Miatyánk* második kérését idézi, de meglepő kiegészítéssel: beleiktatja a *béke* szót. Venga il tuo regno helyett azt írja: Venga ver'noi la pace del tuo regno. Babits fordításában: „Jöjjön el a Te országod, a Béke.” Egy modern Dante-kommentár⁵ ezt írja erről a sorról: „A *béke* szót Dante illesztette bele – glosszaként – a szövegbe; mi lehetne más Isten országa, mint a tökéletes béke? Az *egyeduralomról* írott művében idézi is Lukács 2,14-et: Békesség a földön a jóakarátú embereknek! – I. rész IV. 3.” A *Miatyánkban* Babits az Úr imádságának első kérésébe építi bele a *Béke* szót, talán még nagyobb nyomtatékot adva neki:

a te neved megszenteltesség,
a te legszebb neved: Békesség!

J. Soltész Katalin ezt a Békesség szót itt főnévi értelmezőnek tekinti, amely „az értelmezettnek közelebbi, pontosabb meghatározását vagy jellemzését adja.”⁶ Én azt gondolom, inkább összetett mondattal van dolgunk. Az első idézett sor a bibliai imádság mondata, jelentéktelen szórendi változtatással. A második sor mellérendelt mondatként kerül melléje, s ennek állítmánya a békesség, amelyet a kettőspont és maga a rímhelyzet is kiemel. A bibliához képest ez valami új, személyes állítás. Isten sok neve közt Babits épp ezt tartja a legszebbnek.

Mindenesetre jó nyomon járunk tehát, ha Babits *Miatyánkjának* ihletője, előképeként számon tartjuk az *Isteni színjátékot*. Nem szabad azonban elfeledkeznünk valami másról sem: a keresztény imádságos gyakorlatban ősidőktől máig mintaimádságként szerepel

4 Paul RENUCCI, *Dante*, Paris, Hatier, 1958, 182.

5 Chiaracci LEONARDI, *Dante Alighieri, Commedia*, a cura di Anna Maria CHIARACCI LEONARDI, Bologna, Zanichelli, 1992, 194.

6 *I. m.*, 227.

az Úr imádsága, teológiai munkákban, hittankönyvekben, imádságos könyvekben új meg új feldolgoásaival találkozik a hívő ember. Például Pázmány Péter *Keresztyéni imádságos könyve* mindjárt ezzel kezdődik: „Mint kelljen a Mi atyánkat értelmesen mondani.” Pázmány a tízlapos parafrázis végén szép rendben felsorolja, hogy mind szent Jeromos, mind Ciprián, Tertullianus, Ágoston, Ambrus „és többen is” hasonló gondolddal „megmagyarázzák írásokban” ezt az evangéliumi imádságot. Babits ismerhette, talán még diákkorából, Pázmány imakönyvét s ezt a *Miatyánkot* értelmező tradíciót.

Annál valószínűbbnek látszik ez, mert szülőházában, Szekszárdon őriznek négy imakönyvet, közülük egy a költő édesanyjáé volt, s a *Miatyánk*-parafrázis hagyományos imádságai ezekből sem hiányoznak. A 113-as leltári számú: *Imák és elmélkedések* gyűjteménye, összeállította Flavigny grófnő, átdolgozta Gubicza István⁷ Bossuet *Miatyánk*-parafrázisát tartalmazza. Az Úr imádságának hét kérését a hét egy-egy napjára szánt külön imádságban dolgozza fel. Ez az imakönyv volt a költő édesanyjáé, talán erre céloz az *Örökségem* című költemény: „Egy régi imakönyv – leválik a kereszt...” Még gazdagabb egy régebbi imakönyv „kínálata.” (*Szent hangzatok. Imák keresztény katolikusok számára*, szerkesztette ALBACH J. S., fordította SUJÁNSZKY Antal, Pest, 1862.) „Benne dr. Kelemen Mihály autográf ajánlása édesanyjának, Hamulyák Teklának 1866-ból.⁸ Kelemen Mihályról Rába György könyvéből tudhatjuk, hogy a költő „anyai másodnagybátyja” volt, s a gyermek Babits Mihály „már akkor családi örökségként őrzött s gyarapított könyvtárában” sok, boldog órát töltött. Könnyen lehet, hogy az imádságoskönyv viszont szintén Babits édesanyjának kincsei közé került, talán újra meg újra együtt is imádkozhattak belőle.

Ebben az imakönyvben, amelynek német eredetije is a kezembe került, két *Miatyánk*-parafrázist is találunk: egy verses és egy prózai feldolgozást. Az első hét egyforma, nyolcnyolcsoros versszakban dolgozza fel, fejti ki a *Miatyánk* hét kérését. Így kezdődik:

Csillagokkal hímes égből
Áldás-tenger száll reánk,
Néked, Isten, ott lakónak
Fön kiáltunk: „mi Atyánk!”
A Szeráfok tiszta serge
Zeng ott hála éneket,
Fönt s alant tőlünk örökké
„Szenteltessék a neved.”

7 Bp., 1888.

8 Leltári szám: 109. A szekszárdi Babits Emlékmúzeum adatait Lovas Csilla főmuzeológusnak köszönhetem.

Konvencióssá kegyesség szól ebből a csengő-bongó versből, de nincs híjával valami költői ügyességnek. Rímeivel, behízelt ritmusával akár életre szólóan beletapadhatott egy gyermek emlékezetébe:

Messze kél és messze tünik
A nap arca fényesen,
Túl az égen s e világon
Mindenütt Te vagy jelen.
S ha kegyelmed szíveinkben
Fölsugárzik egykoron:
„Jöjjön országod” hiába
Nem rebegtem ajkimon.

„Már gyermekül vermébe ejtett / s mint bölcs vadász gyenge vadat / elbocsátott, de nem felejtett...” Babits ezt írta élete végén *Az elbocsátott vad* című költeményében. Talán nem csak a pécsi ciszterci gimnáziumban töltött évek emlékeit idézi itt, hanem a szekszárdi éveket is. Egy kis fantáziával kereshetjük gyerekkori imádságainak emlékét a *Zsol-tár gyermekhangra* című költemény nyolcásaiban:

Az Uristen őriz engem,
Mert az Ő országát zengem...

De ennek a gyermeki imádságnak képe térhet vissza az *Örökkék ég a felhők mögött* „hitvallásában” is.

Ad vocem: hitvallás! Babits Mihály számára *Miatyánk*-jának megírásakor nem volt szokatlan költői feladat, vállalkozás, hogy egy megadott s közismert, köztiszteletben álló szöveghez írjon lírai vallomás erejű költői parafrázist. Valami hasonlót írt már nemcsak Horatius verséhez vagy Arany balladájához, hanem egy közismert keresztény imádsághoz is. *Hiszekegy* című verse 1911-ben jelent meg a *Nyugat*-ban, s a két vers „összetartozására” legalább akkor fel kellett figyelnie, amikor mind a kettőt beleillesztette a *Recitativ* kötetbe. Igaz, a *Hiszekegy* nem valódi parafrázis, szövegszerűen csak a címében utal a keresztény imádságra. De ott nyomatékkal, hiszen a cím nem kezdőszó, s ha nem célozná meg a keresztény Hiszek egy (Istenben)... kezdetű hitvallást/imádságot, akkor indokolatlan volna a használata. Ez a vers az egyistenhit elutasítása egy mámoros nietzschei politeizmus görög szemlélete nevében:

Nem hiszem én az egy istent; hiszem az ezer istent,
azt, aki adja a fényt, azt, aki adja a dalt;
azt, kivel a kin is édes, azt, kivel a mocsok is szent;
Kronoszt az öreget s Bacchost a fiatalt.

A leoninusok édes zenéje mögül keserű elszántság dübörög itt fel: az első idézett hexameter tagadó mondatában az antik mértékben szokásos rövid és hosszú szótagok helyett hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok magyaros daca vezet tovább a verset:

Nem hiszem | én **az** | **egy** is | tent; hiszem | **az** ezer | istent

A két **az**, amelynek a mérték szerint hosszúnak kellene lennie, még csak nem is hangsúlyos! Annál nagyobb nyomatékot kap az **egy** szó.

A *Miatyánkban* (a háborús események szorításában) az a költő talál vissza gyermek-kora egy-istenéhez, aki a *Hiszkegyben* megtagadta azt. Hogy Babits belső világában és költészetében a háború milyen mély átalakulást indított el, arra Keresztury Dezsőnek néhány sora mutat rá: „A válság ideje a világháború és az összeomlás éveire esik: a *Recitativ* második fele,⁹ a *Nyugtalanság völgye* a költő szörnyű küzdelmeinek tanújelei... Vigaszt, erőt s világosságot keresve ekkor merül Babits Dante és Augustinus világába: az antikvítás mellett egyre fontosabb szerephez jut költészetében lelki világának egyik leggazdagabb rétege, a kereszténység mély élménye.”¹⁰

A *Recitativ* kötet szerkezetének különös jellegét Rába György is mélyreható elemzés tárgyává tette (*i. m.*, 508.). Sajátos gonddal kialakított elrendezésében „valóságos ascensio”-t fedez fel. Ha Keresztury Dezső finom meglátását követve észrevesszük a kötet első és második fele között húzódó szakadékat (amelyet aztán nagyon kiemel az *Összegyűjtött versekben* megjelenő új „cikluscím”: a *Béke és háború közt*), akkor azt is kimondhatjuk, hogy az ascensio a kereszténység Istene felé vezet. A kötet utolsó ciklusának címe: *Isten kezében*, betetőző verse a *Húsvét előtt*, amely a nagyszombati harangzúgással zárul, s nem véletlenül, nem mellékesen mutat a feltámadás ünnepére, miután a nagypéntek misztériumán is végigvezetett. Ebben az egész folyamatban nagyon jelentős szerepe van a *Miatyánk*nak. Rába György „szinte a *Fortissimo* dacának csíráját” látja benne. Magam inkább a *Fortissimo*ban tartom igen-igen fontosnak azt a fordulatot, amely a *Hiszkegy* után az egy-istenhez való visszatérésre utal: „Ma már / hiszünk káromlani-érdemes/ alvó magasságot a Sorsban.”

De hát vegyük végre kezünkbe magát a *Miatyánk*ot! Rába György első megállapítása az róla, hogy gondolatmenete „belső zajlással bontakozik ki” (*i. m.*, 462.). Később is ennek nyomán jellemzi: „A zajló érzés sokkal inkább a hitbéli megnyugvás palinodiája, mint szent szöveg parafrázisa.” (*uo.*) A palinodia szóról ezt találok Otto F. Best *Handbuch literarischer Fachbegriffe* című kézikönyvében:¹¹ „Görög szó, jelentése visszavonás. Két

9 *Béke és háború közt*, 1913–1916.

10 *Babits Mihály Összes versei*, Magyar Szemle, 1938. – Kötetben KERESZTURY Dezső, *Babits-levelek, tanulmányok, emlékek*, Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola, 1988, 109–110.

11 Fischer Taschenbuch, 1980. sz.

részből álló költemény, amelynek első fele fájdalmas vagy épp sértő megnyilatkozásokat tartalmaz, ezeket aztán a második, antitetikus rész hasonló formák, szavak, rímek alkalmazásával visszavonja.” Magyar versolvasó jellegzetes példát ismer erre: Csokonai Vitéz Mihálynak *A Reményhez* című költeményét. Rába György a *Miatyánk*ban is „lappangó dialógust” fedez fel „a kanonikus fohász és (annak) személyes visszhangjai között”. A görög tragédia kardalainak szerkezetét keresi benne, strófák és antistrófák felelését. Úgy érzi, hogy „két tanítás pöröl benne egymással”. Magam úgy látom, hogy ez a költői imádság egyáltalán nem „vonja vissza” az evangéliumi mondatokat, nem „pöröl velük,” inkább úgy fut föl rájuk, mint a futórózsza egy kertkapu kovácsolt vasszerkezetére.

Mintha Rába György túlságosan is messziről nézné az evangéliumi imádság „szent szövegét.” Nem veszi észre, hogy már abban benne feszülnek azok az ellentétek, amelyeket ő a költő szava és a szent szöveg közötti vitának tekint. Az evangéliumi imádság hét kérést tartalmaz, s egy megszólítással kezdődik. Első gondolative a megszólítást és három kérést fog át: „Miatyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a te neved, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is!” Már a megszólításban ott a feszültség (ha tetszik: visszavonás!). Hiszen az *Atyánk* közvetlen, bizalmas szó, Jézus biztatott arra, hogy ezzel szólítsuk meg az Istent. A „ki vagy a mennyekben” viszont arra emlékeztet, hogy ezzel az atyával nem komázhatunk. Eszünkbe juthat az *Ádám kutyám* sora: „hol apámnak, hol kínzómnak látszik.” A következő három kéréshez talán közösen illik a záró hasonlító határozó: „miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is.” Ez újra felveti a megszólításban felvillanó ellentétet: ott az Atyáról derült ki, hogy a „mennyekben van,” itt azért könyörgünk, hogy ami a *mennyben* magától értődő, az valósuljon meg a *földön* is. Vagyis hogy a menny hajoljon le a földre. Mit von vissza ebből Babits verse? Csak elmélyíti, konkretizálja, kiáltóbbá, elevenebbé, fájdalmasabbá teszi a „szent szövegben” már jelenlévő, de a megszokástól megkoptatott ellentéteket.

A költemény első tizenkét sora fájdalmas, de nagyon fegyelmezett. Hatalmasan kiemelkednek belőle a Biblia mondatai, szorosan hozzájuk kapcsolódik az, amit saját tapasztalataként panaszol fel a költő. A Biblia mondja, hogy Atyánk a mennyekben van, csoda-e, hogy árvának érezzük magunkat. Ha megszólítjuk, nem váddal, hanem bizalommal tesszük: „rád tekint árva világod.” Rád tekint, hiszen atyja vagy, árva, mert nem vagy közel, s nélküled bűnökbe, szennyekbe vész. Isten nevéhez egyszerre kérés és hitvallás kapcsolódik. Különös szépséget kap a „szent szöveg” *jöjjön el* fordulata, s mögé sietve fölzárkózik az *árva világ* megfelelője: *véres a földünk*, amely majd visszatér a maga helyén is, a tizenkilencedik sorban.

A hetedik sortól bonyolultabbá válik a költői beszéd. Az *Atyánk* párjaként megjelenik egy másik megszólítás is: „kezed sújtását sejtjük, *uram*.” Ez az *uram* a versnek egyetlen olyan szava, amely egyes szám első személyben a költőre is mutat. Egyébként mindenütt többes számra utaló nyelvi alakokkal találkozunk (mint a *sejtjük* igei személyragjában is): egy ember szól itt, de sokak nevében. Itt fogalmazza meg azt a *sejtést*, hogy a földet

elborító háború tán Isten büntetése, tehát *akarata*. Azért nehéz a költőnek s a vele együtt szomorkodóknak kimondaniuk a „Legyen meg a te akaratom”-at. De ha Isten Atyánk, ha az ő legszebb neve a Békesség, akkor hogyan akarhatja a háborút? Ezt a kérdést nem a bibliai imádsággal szembefordulva, hanem azon elmélkedve veti fel a vers. „Add, hogy mondhassuk könnyebben” – hogy a jelenlegi akaratom mögül tisztuljon fel az igazi, a békességet hozó!

A „mint a menny(ek)ben, úgy a földön is” fordulat kétosztatú lesz. A *mennyekben* szó felhangzik a tizenkettedik sorban, de újra előkerül a tizennyolcadikban is, és ott fűződik hozzá a bibliaibéli folytatás: „azonképpen itt a földön is.” Másodjára már egy új igei állítmány tartozik hozzá. Egyáltalán: a szó- és szerkezetismétlés által előállt résben megjelenik egy váratlan kép, amelynek nincsen előzménye a bibliai imádságban. A költő, mielőtt igazán lezárná a harmadik, nehezen kimondható kérést, újra megszólítja Istent. Megint *uramként*. Most őt kéri, hogy tekintsen a földre. Rába György azt írja: „Babits *Miatyánkja*... a háborúban szenvedő és vétkező emberiség többes szám első személyű megnyilatkozása. Emberiséget mondunk, nacionalista gyűlöletnek nyoma sincs benne”(i. m., 462.) Nacionalista gyűlöletet valóban nem vethetünk a *Miatyánk* költőjének szemére, de azért épp itt nem az emberiség, hanem a *hon javáról* beszél, arra irányítja Isten figyelmét. Maga a szó is érdekes, sajátos reformkori akusztikájával. Még több emléket ébreszt bennünk a kép (megint csak nem bibliaibéli!), amellyel a költő mondandóját kifejti. Fa, lomb, őszi gally... Mindezzel nemcsak a „magabízó császári kijelentésre” céloz, ahogyan Rába György helyesen észrevételezi („Mire a levelek lehullanak, újra otthon leszünk!”) (i. m., 464.), hanem – többek közt – Arany fájdalmas versére is:

Letészem a lantot. Nehéz az.
Kit érdekelne már a dal.
Ki örvend fonnyadó virágnak,
Miután a törzsök kihál:
Ha a fa élte megszakad,
Egy percig éli túl virága... (Letészem a lantot)

A többes szám első személyű birtokos személyjelek itt egy szorosabban összetartozó, közös létében, megmaradásában veszélyeztetett közösségre, a nemzetre utalnak: a *fánk*, *gyermekaink*, *lábunk*, *sőt* a bibliai *kenyerünk* és a *nekünk* is ennek a közösségnek nevében hangzik el. A „legyen meg a te akaratom”-dal nem *perel*, csak bibliai módon *alkuszik* a megrendült kérés: „hulljon a lomb, csak éljen a fa.” Ha elvesznek is „fiatal katonák,” legálább a lombjaitól megfosztott fa maradjon meg!

A tizenötödik sort érezhetnénk *visszavonásnak*, de a költő saját szavát vonja vissza benne, általa: a legkisebb lombon, az utolsó fűrtön is ott van tán Isten *áldása*. Azokon is, amelyek lehulltak! Itt derül aztán ki, hogy a *fa*-kép már az evangéliumi imádság második ívének előkészítésére való. Váratlan hirtelenséggel tűnik föl elemei közt a mindennapi

kenyeréért esedező fohász, s gyönyörű nyomatékkal ehhez is hozzáfűződik a béke eszméje. Ha Istennek legszebb neve a békesség, nekünk mindennapi kenyérnél is elemibb szükségletünk a béke. A költő nem *mára* kéri. Imádsága így szól: „gyermekeinket növeld békére.”

A *Miatyánknak* (a bibliainak) második íve négy kérést fogalmaz meg. Nem azt kéri, hogy a menny hajoljon le a földre, hanem hogy addig is, ameddig ez nem történik meg, itt a földi lét kiszolgáltatottságában tapasztalhassuk Isten „atyai gondját.” Két nagy szükségünkben, amely a földi léttől elválaszthatatlan. Egyik a testé: az éhség. Másik a léleké: a bűn. Az elsőhöz a négy kérés közül egy fűződik: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma!” Babits verse ezt a kérést a huszonharmadik és huszonnegyedik sorában szó szerint kimondta, s aztán, amint láttuk, különös módon értelmezte is. A bibliai imádságnak három kérése kapcsolódik a bűnhöz. Közülük az első a már megtörtént bűnökhöz: amelyeket az imádkozó követett el, s amelyeket ellene követtek el mások, hozzá hasonlóan gyarló emberek. „Bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.” Csaknem szó szerint ezt olvassuk Babits versében is. Az evangéliumi imádságban ez az egyetlen kérés, amelyhez eltéphetetlenül hozzátartozik egy ígéret is. Hogyan kérhetné saját bűneinek bocsánatát, aki nem igyekszik megbocsátani másoknak? A „szent szöveg” belső feszültségei itt a legizgatóbbak. Nem arcátlanság-e, ha bűnös létünkre arra emlékeztetjük Istent, hogy nemcsak megbánni valónk van, hanem mások bűnének áldozatai is vagyunk? Ha a bűnösnek szabad bizalommal bocsánatért könyörögnie, akkor bizonyos mentegetőzhet is. Ezt teszi a költő, amikor gyermekeinkről szólva azt mondja: „ha bűn, hogy lábunk ma vérbe csúszik meg: értük az!” Itt újra fölvetődik a kérdés: kinek a nevében szól ez az imádság? Bizony, alighanem továbbra is a nemzet nevében. A bűn, amelynek kínját, szégyenét érezzük, épp az, hogy harcolnunk kell. Megbocsátanunk viszont azoknak kellene, akik gyermekeink jövőjét, egészséges, szabad növekedését veszélyeztetik. Képesek vagyunk-e arra, hogy megbocsássunk nekik? Egy fontos lépést tehetünk a megbocsátás felé vezető úton, ha kimondjuk: „a gaz / tied, büntetni.” Vagyis az ítékezés, a számonkérés jogát akkor sem vindikálhatjuk magunknak, ha úgy érezzük: vétettek ellenünk. Ez a jelentős lépés azonban nem a fegyverletétel: „mienk [a mi jogunk, lehetőségünk, feladatunk] csak az, / hogy védelmezzük a mieinket.” Lám, újra ez a többes szám első személy: nyilvánvalóan nem az emberiségre vonatkozik, hanem egy olyan embercsoportra, amelyik egy másik embercsoport ellen kénytelen védelmezni önmagát, saját gyermekeit. Ha meghasonlott lelkiismerettel is.

A bibliai szavak értelmezése itt bizonytalanná válik. Nem a „zajló érzés” miatt, hanem mert a költő (s az általa képviselt közösség) legmélyebb fájdalmi és gondjai buknak elő. A jézusi imádság utolsó két kérésében az előttünk lévő, a ránk leselkedő bűn ellen kérünk védelmet Istentől. „Ne vigy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól!” Magát a régről örökölt magyar szöveget nehezen érthetővé teszi a *de* kötőszó, ma inkább *hanemet* kellene mondanunk. A költő megint csak szinte szóról szóra vállalja a hagyományos szöveget. De szokatlan értelmezést ad neki (anélkül, hogy vitába szállna vele vagy visszavonná, érvényteleníteni próbálná). „Ne vigy a kísértetbe minket!” Mintha az a kísértés

fenyegtetne, hogy ne ártatlanul harcoljunk, hanem elfeledve, hogy testvérünk az, aki ellen fegyverbe kellett öltöznünk. Babits nem filozofál, hogy megkülönböztessen jogos és jogtalan, igazságos és igazságtalan háborút, méregesse, hogy meddig ez, mettől az, amiben benne vagyunk. Azért imádkozik, hogy el ne veszítsük „ártatlanságunk tudatát, / mint drága páncélos inget.” Vagyis épp azért, hogy zajló érzések el ne sodorjanak. Semerre: se valami eszeveszett hadakozásra, se a csüggedésre!

A hetedik kérést kétsoros bevezetés előzi meg:
Jaj, aki ellenünk mozdul:
megvívunk, készen, bármi csatát,
de szabadíts meg a gonosztul (...)

Pontosan ráismerünk a jézusi imádság záró kérésére, de milyen meglepő szöveggörnyezetben! Valljuk be: meglepő maga a bibliai záró mondat is. Az *Atyánk*hoz emelkedő imádság utolsó szava a *Gonosz!* Az *Atya* a mennyekben van, itt a földön a *Gonosz* ólálkodik körülöttünk. Utoljára, különös nyomatékkal arra kérjük Istent, hogy tőle szabadítson meg. (Hiszen szabadító Isten: úgy mutatkozott be már akkor, amikor Mózes népét az egyiptomi rabszolgaságból kivette!) Ellene, a *Gonosz* ellen küzdünk tehát utolsó lehetünk? Babits szerint nem a *gonosz* ellen küzdünk, hanem – kénytelen – testvéreink ellen, akik tán szintén ártatlanságuk tudatát viselik páncélos ingként, s akik ugyanúgy a Miatyánkot imádkozzák, mint mi, a tűzszünetben. A *gonoszt* nem írta nagybetűvel. Talán a gyűlölet lelkületét értette rajta, a testvériség tudatának elfeledését.

A költemény a *Miatyánk* sajtószerű zárásával, annak költői kibontásával fejeződik be. Már a legelső keresztény nemzedékek szükségét érezték annak, hogy a hét súlyos kérés után egy dicsőítő záradékkal fejezzék be a Jézustól tanult imádságot. Talán azért is, hogy ne a *gonosz* legyen a végszava. Hiszen a zsoltárok végére is dicsőítő záradékot illesztettek, így imádkozzuk ma is őket. „Tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség” – ez az a mondat, amelyet a protestánsok teljesen a *Miatyánk*hoz tartozóként használnak. Babits nem „végső magamegadással” vállalta ezt a záradékot, aligha akarta velük „az adott hatalmi viszonyokat megkérdőjelezni” – mint Rába György gondolja (*i. m.*, 465.). A szövegkezdő *Atyánk* nyelvi megfelelőjét kereste, hogy pozitív akkorddal zárja a versét. Érdekes, hogy épp itt valóban ki is mozdítja eredeti jelentéséből az egyházban használatos szöveget. A *tied az ország* már nem a *jöjjön el a te országod* megfelelője. Arról az országról van itt szó, amelyet fához hasonlított, amelynek nevében imádkozott, amelyről most azt mondhatja: „kezredbe tette le sorsát.” A költemény utolsó sorai nem a *mennyei Atyáról* mondják, hanem *ennek az országnak* ígérik, hogy

bármennyit küzd és vérez,
előbb vagy utóbb övé lesz
a hatalom és a dicsőség!

Ne hőköljünk vissza: ez a költemény még nem a *Húsvét előtt* harangszavát zendíti meg. Rába György érdekes mondattal zárja róla szóló mondandóit: „Ez a szemlélet 1914 novemberében a háborús kiábrándultságnak majdnem a lehetséges felső foka, és történelmi tartalma nem biztatóbb, mint *Az ember tragédiája* befejezésének kitétele” (i. m., 466.). Én sokkal inkább fájdalmat és reményt tapintok benne, mint kiábrándultságot. Kiábrándulni abból lehet, amibe előbb beleszerettünk. Történelmi tartalmat pedig aligha kérhetünk számon egy imádságon s egy lírai költeményen.

A *Miatyánk* Babits személyes, belső útjának jelentős dokumentuma. Megrázó erejű kifejezése annak a megrendülésnek, amellyel a költő a háborút fogadta, de fontos jelzés arról is, hogy az „ezer isten” helyett a Biblia Istene felé fordul Babits.

*

Nem sokkal azután, hogy tanulmányomat a kötet szerkesztőjéhez eljuttattam, megtudtam, hogy Babits kéziratot hagyatékának feldolgozása közben előkerült a *Literarisches Institut Kosmos*szal folytatott levelezése, amelyből minden kétséget kizárólag kiderül, hogy a *Miatyánk* című költeményt valóban bécsi felkérésre írta. A levelek rövidesen kiadásra kerülnek, a Babits-levelezés soron következő kötetében. Magam az OSZK kéziratárában kezembe vehettem őket, s alkalomadtán kísérletet teszek – az előkerült adatok ismeretében – magának a tervezett *Kunstblatt*nak a felkutatására is valamelyik bécsi közgyűjteményben. – Az említett levelekre Topolay Ágnes hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönetet mondok neki érte.

KENYERES ZOLTÁN

A resignáció

*Csak a Hold fog tovább döcögni,
Mint majd a Föld is, ember nélkül
S a világ
Holdfényes torony-romok fölött
Mégis megbékül.*

A *Torony az éjszakában* befejező szakasza ez, Ady 1914 július derekán írta. Még néhány nap volt hátra a háború kitöréséig. Király István, aki részletes elemzésben fejtette ki véleményét erről az egyébként ritkán említett versről, a természeti optimizmus versei közé sorolta: „Egy új típusú természet- s világlátást indított útjára a *Torony az éjszakában* című költeményének tragédia fölött lebegtetett, holdfényes idillje.” Mások, Kardos László, Bustya Endre más véleményen voltak, inkább valami borzongató vízió képét látták benne. Inkább a háború ember- és világpusztító riadalmát érezték ki belőle. „Tán Holnap már vérrel meszelten / Fog csillogni istenes örünk” – szól az 5. versszak első két sora. Ez aligha természeti idill: tisztelve Király felkészültségét és koncepcióteremtő erejét, magunk sem az ő szövegtértelemezésére hajlunk.

A befejező szakasz hangsúlya – úgy érezzük – az utolsó szón van: „megbékül.” Ismeretes, hogy minden értelmezés azon fordul meg, hogy milyen moduszt tulajdonítunk a hangsúlyos helyzetbe került szavaknak. Mi a „megbékülés” szónak a modusza: harag?, félelem?, irónia?, resignáció? Vagy éppen a „Versöhnung” fogalma az, amelyből ki kellene indulnunk? Ez utóbbi kézenfekvőnek látszik, de a „magát magával megbékítő tudat” gondolata – bármilyen szerepe volt is korábban Ady *culte du moi*-jának – itt, ezekben az években már nem érvényesül. Ha már filozófiai analógiához fordulunk, akkor esetleg érdemesebb Kierkegaardot megnézni, mint Hegelt. Az 1914-től (a háború kitörésétől) kezdődően írott versekkel kapcsolatban talán messzebbre jutunk az olyan fogalmak megvizsgálásával, mint a harag – félelem – kétségbeesés – irónia – resignáció. Ezek közül az irónia vizsgálata már meg is kezdődött, emlékszünk, az 1980–90-es években már tematizálódott az „ironikus Ady” (mint ahogy akkortájt szinte minden figuratív beszédre az irónia címkéjét ragasztották). Evvel szemben én magam úgy láttam azokban az években, hogy a „resignáció” fogalmával lehet megjelölni Adynak az 1914 utáni verseit – ha nem

is mindegyiket, de „fő irányukat” (ha egyáltalán lehet ilyesmiről beszélni). Választani kell a két – világra irányuló – beszédmodusz közül, mert az irónia és a rezignáció egymással ellentétes értelmű fogalmak. Nem lehetséges, hogy egy magatartás (a jelen esetben versmagatartás) egyszerre legyen ironikus is és rezignált is. Az irónia világtagadása keserűbb és radikálisabb a rezignációnál, az utóbbiban mindig jelen van, mélyen „benn,” elzártan ugyan, de érzékelhetően az értékeknek egy egész megőrzött sora. Az irónia kizárólagos magatartás, már harag, félelem és kétségbeesés sincs mellette. A harag, a félelem és kétségbeesés azonban ott maradhat a rezignáció mellett. A „desperáltság” éppenséggel társulhat a rezignációhoz. Hallgassuk meg, mit mond erről a „Rezignáció lovagjának” szerzője!

Vegyünk egy megbízhatónak látszó, jó fordítást. A *Vagy-vagy* angol változatában olvassuk:¹

In the instant of despair this distinction (= a világ és a lélek szétválásáról van szó) is manifest, and then all depends upon how man despairs. For, as I have expounded this in a previous passage dealing with every aesthetical view of life, it is despair to gain the whole world, and to gain it in such a way that one suffers damage to one's soul, and yet it is my sincere conviction that it is a man's true salvation to despair. Here again is manifest the importance of willing one's despair, of willing it in an infinite sense, in an absolute sense, for such a willing is identical with the absolute resignation.

Kierkegaard megkülönbözteti a végtelen kétségbeesést és a véges kétségbeesést, s az előbbit azonosítja az abszolút rezignációval. Ezt a fajta rezignáció-fogalmat már a fogalomelemzés megfelelő eljárásait követve rá tudjuk talán vetíteni a szóban forgó Ady-versre, és ez lehet egyik kiindulópontunk. Előbb azonban el kell oszlatnunk a gyanút, hogy hátha mégsem pontos az angol szöveg, túlságosan is könnyen és egy csapásra a kezünkre jár.

És íme, a magyar fordítás² a következőképpen hangzik: „A kétségbeesés pillanatában megjelenik a szétválás, és most azon fordul meg a dolog, hogyan esik kétségbe az ember; mert – mint fentebb mindenféle esztétikai életszemlélettel kapcsolatban kifejtettem – kétségbeesés megnyerni az egész világot, méghozzá úgy, hogy kárt vallunk lelkünkben; mégis az a legmélyebb meggyőződés, hogy egy ember számára a kétségbeesés jelenti az igazi megmenekülést. Itt ismét megmutatkozik a kétségbeesés akarásának jelentősége, végtelen értelemben, abszolút értelemben való akarása, mert az ilyen akarás azonos az abszolút odaadással.”

1 Ford. David F. SWENSON, Lillian Marvin SWENSON, Anchor Books, 1959, Vol. II, 225.

2 DANI Tivadar munkája, Bp., 1978, 846.

Ezen a ponton zavarba jövünk, a két fordítás – sajnos – éppen keresett kifejezésünkkel kapcsolatban ajánl fel eltérő értelmezést: a rezignáció és az odaadás, bizony nagy távolságban van egymástól. Gyaníthatjuk, az egyik fordító alighanem elvétette (alaposan elvétette) az eredeti értelmet.

Összehasonlításul vegyük kézbe a német változatot: „Hier zeigt sich widerum, welche Bedeutung es hat, seine Verzwweiflung zu wollen, sie in unendlichen Sinne, in absolutem Sinne zu wollen, den ein solches Wollen ist eins und dasselbe mit dem absoluten Übergabe.”³ Ez a fordítás a magyarral egyezik meg és nem rezignációról beszél, hanem odaadásról. A döntő szó persze Kierkegaardé, üssük fel az eredeti szöveget (még ha nem tudunk is dánul), az *Enten – Eller* 1996-os kiadásában az idézett helyen⁴ a következőt olvashatjuk: „...identisk med den absolute Hengivelse.”

Ez el is dönti kategória-analitikus verselemző kísérletünk sorsát. Zsákutcába jutotunk. A *Vagy – vagy* idézett helyével nem megyünk sokra. Elképzelésünkbe beleilleszkedett volna a rezignáció-szó, de az odaadás, a devóció nem illik bele. A magyar, a német és persze a dán szöveg alapján nem is lehet megérteni, hogy az angol fordítás miért nem a „devotion” szót alkalmazta, ami jobban megfelelne az „odaadás”-nak, az „Übergabé”-nak és a „Hengivelse”-nek.

De mit is jelent a dán szó, a „Hengivelse”? Az angol–dán szótár azt feleli, hogy „submission.” Ez nem egészen azonos sem a magyar „odaadás,” sem a német „Übergabe” hétköznapi jelentésével, de azért nem azonos a rezignációval sem. A szócikk még hozzáteszi: „hengiven” annyi, mint attached, devoted. A „Deres hengivene” megfelel az angol Yours affectionately, Yours sincerely kifejezéseknek.

A „submission” azonban – talán! – áthidaló jelentés lehet a devóció és a rezignáció között. Erre ad némi esélyt a *Grand Larousse*, amely a „Resignation”-szó egyik jelentését emígy határozza meg: „action de se soumettre à la volonté de Dieu.” Hasonlóképpen azonosítja a Merian-Webster Online a „quality of being resigned”-t a „submissivness”-szel. A Webster Dictionary 1913-as kiadásában találjuk: „resignation to the will and providence of God.” Ha tovább kutakodunk, azt találjuk, hogy a régebbi angol nyelvben nemcsak vallásos, a devócióhoz hasonló értelemben használták a rezignáció szót átadásként, odaadásként, hanem valamilyen tárgy átadásaként, odaadásaként is. Amikor II. Richárd fölteszi a kérdést: *To do what service am I sent for hither?*, York így válaszol:

To do that office of thine own good will
Which tired majesty did make thee offer,
The resignation of thy state and crown
To Henry Bolinbroke.

(Rich. II., Act IV, scene 1, 176.)

3 *Entweder / oder*, Düsseldorf, 1959, II, 235.

4 2 Bd, 205.

Amit Somlyó György így fordított:

Hogy végrehajtsd itt önnön tervedet,
Mire a fáradt fenség készítetett,
Átadva országod és koronád
Bolinbrook Henrynek.

(Ti. Shakespeare a leendő IV. Henrik nevét eredetileg Bulenbrooknak írta. A magyar fordítás érdekes módon megőrizte a két „o”-t, de az „u”-t már a modern angol kiadások szerint „o”-ra változtatta.)

A magyar, az angol, a német, a dán, a francia szavak és szómagyarázatok után ideje megkérdeznünk a latint, végtére a „rezignáció” latin eredetű szó. Meg is találjuk a középkorban. Kempis Tamás *De imitatione Christi*jében több helyen is szerepel. A Caput VIII. fejezet-előzője a következőképpen hangzik: „De oblatione Christi in cruce et propria resignatione.” Pázmány Péter fordításában: „Krisztusnak a keresztfán maga bemutatásául, és mi magunknak Istenre hagyásául. A szövegben: Quid magis a te requiro, quam ut te studeas mihi ex integro resignare?” Pázmánynál: „Mit kívánok én tőled inkább annál, hogy magadat éppen reám bizzad?”⁵ A húsz kötetes *Oxford Dictionary*ban ilyen példákat találunk a latinból való régi fordítások szövegében: „Of pure resignation of manys self”; „If they make a hole resygnation and a dayly oblation of them selfe.”

Ezek után alighanem vissza lehet vonnunk a fölmerült gyanút, és mentesítenünk kell a két angol fordítót a félrefordítás feltételezése alól, amikor az eredeti „Hengivelse” legjobb megfelelőjét keresve a „rezignáció” régi fogalmához fordultak. A rezignáció a középkori latinban és ezen keresztül a középkori felfogásban nem állt olyan távol attól, amit a mai magyar „odaadásnak,” a német „Übergabé”-nak nevez. Csak arról van szó, hogy az angolban a régi értelem elevenebben él máig, mint a magyarban, ahol az a jelentés, amelyet Pázmány még beleérezett Kempis Tamás szövegébe, már elhomályosult. Az angol fordítók a szövegnek nemcsak lexikális jelentését, hanem devocionális (amit Pázmány következetesen „ájtatos”-nak fordít) hangulatát is figyelembe véve pontosan írták a megfelelő helyre a rezignáció szavát.

Visszatérve Ady versére, egy majd talán megírandó vagy talán soha meg nem íródo részletesebb elemzés feltevéseként azt lehet javasolni, hogy a „megbékélés” jelentésébe (szarkasztikus!, figuratív jelentésébe) vonjuk be a kétségbeesés kierkegaardi értelmét és az abból következő rezignációt. Úgy is, mint valami odaadást, benső megőrzést, megőrzését bizonyos értékkelképzéseknek, melyek mégiscsak vezették (mondanám: vezérelték) Adyt. Szegény Adyt.

5 KEMPIS Tamás, *Krisztus követéséről*, Bp., 1943, 498–499.

MÁRKUS BÉLA

Bethlen Gábor arcai *Móricz Zsigmond: Erdély*

(Előbb, némi könyvészeti kutakodás, filológiai furcsálkodás után az államférfiről, a politikusról. Nem ahogy a regények, Móriczén túl például Makkai Sándor *Ördögszekere*nek elbeszélője láttatja, hanem ahogy – talán Móricz nyomán is – a Bethlen Gábor lelki arcát megrajzoló Makkai történelmi esszéje, az *Egyedül* látta, s ahogy legutóbb s legfrissebben, ám így is elég régen a *Nagyenyedi fügevirág* szerzője, Sütő András fogadta – vallomástevő és példaállító szándékkal a Bethlen-kollégium kapujában. Közben azonban arról is, Trianon után milyen eszmetörténeti, valamint kisebbségideológiai felfogást tükrözött és szolgált az ő alakjának középpontba állítása, kiemelése.

Utóbb szintén az államférfiről, a politikusról, ám a férfiről, a férjről is. Nem ahogy Móricz trilógiájának személytelen elbeszélője láttatja, hanem ahogy a szerző más műfajú írásaiban, cikkeiben, tanulmányaiban látja. Ahogy vall róla, miközben a regény tervét s e terv módosulásait is előadja. Jórészt azonban arról is, hogy e változásokat, és a két főhőshöz, Bethlen Gáborhoz és Báthory Gáborhoz köthető szemléleti elemeket hogyan fogadta s értelmezte az irodalomtörténet. S legvégül, hogy milyen magyarázatokkal szolgált maga az író.)

I.

A Báthoryak és Bethlen alakja Móricz és Makkai előtt már régen vonzotta a regényírói és a drámaköltői képzeletet – állítja Szőcs István abban a bevezető tanulmányában, amelyik 1979-ben, három évtizedes hallgatás, azaz politikai indíttatású mellőzés után az *Ördögszekér* új kiadását mint az irodalomtörténeti és történelmi múltunkkal való szembenézés esélyének megteremtését köszönti. (Szőcs, 1979) A korábbi regényeket és drámákat megnevezetlenül hagyva mintegy mellékesen jegyzi meg, zárójelek közé téve, hogy az *Egyedül* tanulmányának adatait és gondolatait Móricz értékesítette *A nagy fejedelemben* – ami túl a régebben hatástörténetinek, újabban intertextuálisnak nevezett vonatkozásokon, a Móricz-filológia rejtelmeire, a valószínűleg soha el nem készülő kritikai kiadás feladataira

irányíthatja a figyelmet. Annak tisztázására, hogy miben s mennyiben térnek el egymástól az egyes darabok folyóirat-, illetve könyvbeli közlései, valamint az egyes kötetek különböző változatai. A trilógia nyitó, illetve záró része például két változatban készült, a közezső, *A nagy fejedelem* viszont háromban – hogy aztán ez utóbbiak közül az 1927-ben elkezdett, majd három esztendeig félretett, a végső formát pedig csak 1935-ben nyert fogalmazás módosult-e Makkai munkájának jóvoltából, az az összehasonlító irodalomtörténet számára egyszerre könnyű és nehéz, egyszerre komoly és mulatságos kérdés. Könnyű és komoly, mert hisz az *Egyedül* két évvel későbbi keletkezésű, mint a regény első fogalmazványa. És nehéz és mulatságos, mert van vélekedés – igaz, bizonyítás híján való – amelyik meg azt hangoztatja, hogy Makkai Sándor a *Tündérkert* alapján formázta volna meg saját tanulmányának Báthory Gáborát (SZIRÁK, 2001). Vagyis ha mindkét állítás igaz, akkor kikerekedik a különös kép, az önmagára ható íróé: a trilógia első darabja alapjául szolgál az *Egyedül*nek, amelyik pedig a második darab gondolati-eszmei ösztönzője lesz. Nem mindennapinak számítana aztán a másik író, az *Ördögszekér* Makkai Sándorának esete sem: miután – egyes adatok szerint – a *Tündérkert* Móriczával nagyjából egy időben foglalkoztatja Báthory Gábor alakja, három év elteltével váratlanul félreteszi a korábban felhasznált történettudományi forrásait, és megelégszik eggyel, a kortárs regény nyújtotta mintával. Mint aki mellőzné mindazt, amire Báthory Gábor és Anna ördögi viszonyának, a testvérszerelem Európában egyébként ekkor tájt divatos, Thomas Mann és Cocteau, Musil és Martin du Gard által is megírt témájának regénybeli feldolgozásakor szüksége volt. De azt is, amire – Kemény János fejedelem önéletrajzától kezdve Szalárdi krónikáján át Bethlen leveleiig és Szekfű Gyula Bethlenről szóló friss könyvéig, nem utolsósorban megannyi cikk és tanulmány név szerint említett szerzőjéig – az *Egyedül* legelső lapjain ezek szerint félrevezetően vagy hivalkodóan hivatkozik.

Ugyanitt vallomásos emelkedettséggel számol be róla, mekkora elégedetlenség fűtötte eltökélt elhatározásában: nekifogni annak az „igazi Bethlen-jellemzésnek,” az „igazi Bethlen-magyarázat”-nak, amelyik annál inkább hiányzott neki, minél biztosabb lehetett benne, hogy alig van a magyar történelemben kor és ember, amelyikről és akiről a „szorgalmas kutatás” eredményeképpen annyit lehetne tudni, mint a tizenhetedik század elejéről, s benne a fejedelemről. Aligha akadna ok elutasítani azt a feltételezést, hogy a saját sorsa legmeghatározóbb párhuzamára lelt, amikor a – tudatlanság és a jelentéktelenség mellett – az árvaságban ismerte fel a fejedelem gyermekkorának „kísérőjé”-t (Szócs, 1979). Ám túl az ő korai árvaságán, és túl a *Holttenger* című, önéletrajzi jellegű regényéből is kiolvasható elhivatottság tudatán, a közéleti vezető szerep betöltésének vágyán, bizonyosan van más magyarázat is erre a hosszú ideig kitartó, élénk érdeklődésére. Nemcsak a személyes sors modellje hasonlíthatott. A koré is, az önálló Erdély megteremtésének koráé. Előbb, Mohács után, valóságosan, a három részre szakadt országban, a török és a német szorításában, a királyi Magyarország gyanújától kísérve, utóbb, Trianon után, virtuálisan, kisebbségbe szakadva, nem annyira Románia, mint

megint inkább Magyarország gyanújától kísérve. Ez utóbbi állítás korántsem légből kapott, hiszen maga Makkai kifogásolja a tanulmánya legelején, amit „a modern történetírás” kezd hirdetni. Nevezetesen, hogy „Bethlen valóságos impériumot alkotván Erdélyből, kettészakította a magyarságot és így meggyengítette azt”. Eme újabb keletű felfogás ellen tiltakozik, hangoztatván: „a magyar nemzet elnyomott életösztone azonban azt kiáltja, hogy a magyarság szétszakíttatásáért azok is felelősek, akik egykor magyar létükre megakadályozták Bethlen magyar impériumának megvalósulását.”

A nemzet szétszakításának vádjá igen súlyos teherként nehezedett az erdélyi kisebbségi magyarság kulturális és szellemi életének szervezőire, irányítóira, még a harmincas évek közepe után is, jóformán egészen a második bécsi döntésig. Erre a romániai magyar irodalom talán leghosszabb ideig zajló, az *Erdélyi Helikon* indulásával egy időben, 1928-ban kezdődő vitája, az elnevezésében is kifejező, a katolikus egyház nagy válságát, az avignoni pápaságot idéző úgynevezett „skizma-per” a legfőbb bizonyosság. Az *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről* főcímmel rendezett és az elszórt hozzászólások hosszú sorát hozó ankét – Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Reményik Sándor, Tabéry Géza és mások mellett nem utolsósorban Makkai Sándor szereplésével – Ravasz Lászlónak az *Irodalmi skizma* című tanulmányát vitatta meg. Elutasítva a Kolozsvárról nem sokkal korábban Budapestre költözött református püspöknek azt az érvelését, amely szerint az erdélyi magyar irodalom szembefordult a konzervatív hagyományokkal, ameltett állt ki, hogy önálló, külön létezésük szakadás helyett az egyetemes magyar irodalom erősödését, gazdagodását hozza magával (POMOGÁTS, 2003). Vagyis annak az „erdélyi gondolat”-nak az életre valóságát bizonygatták, amelyeknek a létjogosultságát és programját Kós Károly, Paál Árpád és Zágony István közös kiáltványa, az 1921. januári keltezésű *Kiáltó szó* fogalmazta meg először. Ebből az alapos kifejtésű, ösztönző gondolatokban, távlatos javaslatokban igen gazdag dokumentumból többnyire csak a Kós Károly fogalmazta felhívást szokás ismerni és idézni, mindenesetre a transzszilvanizmus kisebbségi ideológiája alapító okirataként számon tartott röpirat épp a történelmi Erdély Bethlennel kapcsolatban is szóba hozott „valóságos impérium” létezésének három fő bizonyítékára támaszkodik. Ezek: geográfiai és gazdasági egyéniség, valamint történelmi szükségesség. S azt követően kiáltja a fő célt, „a magyarság nemzeti autonómiájá”-t, hogy előadta a kényszerűségben is büszke meggyőződését: „mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel.”

Amikor tehát Makkai „országalkotó géniuszt”-nak nevezte Bethlent, elismerően emlegetve, hogy „megalapította az erdélyi szuverenitás öntudatát,” s amikor a magyar Erdélyről mint olyan fő és döntő nemzeti erőről szólt, amelyik a nemzet jövőjének őrizője – akkor vétek helyett érdemként tartotta számon nemcsak az önálló impérium kialakításának szándékát, de azt is, hogy a fejedelem a magyar nemzet egységét Erdély vezérlete és uralma alatt képzelte el. Az uralkodó nevét említetlenül hagyva már Kuncz Aladár tanulmánya is Erdély kivételes jelentőségét, példaértékét méltatta (*Az erdélyi gondolat Erdély*

magyar irodalmában, Nyugat, 1928/20), kiemelve a még a magyar királyság legönkényesebb korszakaiban is érvényesülő ősi előjogokat, a székelyek törzrendszerét és a százok kiváltságait. Bethlen korára vonatkozóan érvelése szinte azonos a Makkaiéval, amikor Erdélyt mint a magyar királyság eszméinek menedékét, a nemzetiség jogainak és a vallások szabadságának védelmezőjét tünteti fel. Hogy mindez mennyire a transzszilvanista eszmék elterjesztését, és ettől elválaszthatatlanul a romániai magyarság történelmi tudatának megalapozását szolgálta, erről sok minden tanúskodik. Például hogy a Bethlen Gábor-portré nagyon is szerves és fontos része annak a sorozatnak, amelyik épp az irodalmi skizma-perrel egy időben a történelmi tanulmányok és forrásszövegek rendszeres közlésével folyt, és amelyik az *Erdélyi Helikonban A régi Erdély* címmel a fejedelmi és császári korszakok nagy alakjait idézte meg (POMOGÁTS, 1983). De talán még egyértelműbb bizonyosság Szekfű Gyula két könyve, az 1920-ban, illetve az 1934-ben készült *Három nemzedék és ami utána következik*. A korábbi két ízben hozza szóba a fejedelmet: egyszer a kiegyezéssel kapcsolatban, eszerint Deák Ferenc bölcs méltányossága jobban biztosította az állami függetlenségünket, mint Bocskay és Bethlen támadásai; másszor viszont ismét Bocskay, valamint Rákóczi és Kossuth mellett olyan nemzeti hősként tekint rá, aki a teljes nemzeti autonómia és a kurucos németgyűlölet harcosa volt. Tizennégy évvel később szintén két helyen említődik: egyszer a felekezeti kérdés tárgyalásakor, azt hangsúlyozva, hogy mind a katolikus, mind a protestáns vallásúak nagyot alkottak, Pázmány és Széchenyi szellemiségét éppúgy megbecsülés illeti, mint Bethlen Erdélyét és Kossuth 48-as honvédő működését. Másodszeri szerepeltetések az előzőekhez képest már egészen új összefüggésben láttatja: az ő „erősen abszolutista módon összefogott államát” tekinti az „önálló transzszilvanizmusról” való tudás legelső bizonyítékának. Megértéssel beszél arról, hogy az erdélyi magyarok kétségbeesve tiltakoztak a „trianoni országból” terjesztett halálideák, elmúlási elméletek ellen, a „temetkezést emlegető álromantikával” szemben. Nemhogy elmarasztalná, ellenkezőleg, egyenesen a magyar életakarat „hatalmas kifejezője”-ként méltatja a transzszilvanista gondolat történelmi visszavetítéséből származott értékeket és hagyományokat. Közvetett módon a skizma-perben is állást foglal, szinte egyetértően jegyezve meg, hogy a transzszilvanizmus, az „új fogalom magában véve is felszabadulást, vagy ha úgy tetszik, elszakadást jelentett a trianoni magyarságtól” (SZEKFŰ, 1989).

Volt tanulmány, Makkai Ernőé, amelyik már jóval Trianon előtt „országalkotó”-nak nevezte Bethlen politikáját. Ez az alkotás tehát, a húszas–harmincas évek magyar regényeiben többször megidézett Szent István király és IV. Béla országalapításához hasonlóan a transzszilvanizmus keretében új értelmet kapott. A Romániához került erdélyi magyarság élni akarását jelentette, öntudatra serkentő, önerősítő példaként szerepelt. A valóságos impérium megteremtésének, az autonómia kivívásának reményét tartotta ébren. A második világháborút követően igen hosszú időnek kellett eltelnie, míg Erdély történelme s benne a fejedelem sorsa, személye ismét magára vonta, vonhatta az írók és a tudósok figyelmét. Jellemző talán, hogy Újváry Zsuzsanna könyve, a Magyar História

sorozatban megjelent *Nagy két császár birodalmi között* az irodalomjegyzékében mindössze egy olyan munkát tud megjelölni, amelyet Romániában adtak ki, mégpedig 1980-ban. Bethlen Gábor leveleinek válogatása ez, Sebestyén Mihály bevezetőjével és jegyzeteivel (ÚJVÁRY, 1984) Többnyire levelekből származó gondolatait, különböző dokumentumok, emlékiratok vele kapcsolatos megjegyzéseit olyan hatalmas regény-folyamok is hordozták ez idő tájt, mint *A sátán labdája*, Szabó Gyulától – mindennek a szerepe és jelentősége azonban eltörpült ahhoz a hatáshoz képest, amelyet évekkel előtte Sütő András esszéje, a *Nagyenyedi fügevirág* váltott ki. (SÜTŐ, 1984) Ez az 1940 őszére, a szerző gyerekkorának egész későbbi életét meghatározó eseményére, a nagy hírű Bethlen Gábor Kollégiumba kerülésére emlékezve az útirajz és a vallomás epikai elemeinek vegyítése után egy „jobbágyi panaszlevél” formájában fordul a fejedelemhez. Az írás címében a Kőrösi Csomai Sándor, Bolyai Farkas, Kemény Zsigmond és annyi más nagy emlékezetű tudós, művész iskolájának helyszínére utaló jelző után a jelzett szó tárgya alighanem ugyanabból a magánmitológiából való, ahonnan a *Csillag a máglyán* Szervét Mihálya is veszi. „Isten, mikor a bűnbe esett embert az édenből kiűzte, vigasztalásként egy szál fügevirágot nyújtott át neki. Ez minden, amit meghagyok tenéked a paradicsomi boldogságból. Senkitől vissza nem vonható jogodat az álmodozáshoz” – fejtegeti az emberek orvosa, amire vitapartnerre, Arzellier, a jognak doktora jegyzi meg, hogy az Isten sehol sem mondott ilyet, Szervétnek eszerint „saját szentírása van és különbejáratú édenkertje.” Az esszé vége bővíti a növényhez kapcsolódó képzetek körét, amikor az enyedi tanítóképezdében töltött négy esztendőt ahhoz a fűgéhez hasonlítja, amelyik tudós emberek szerint sohasem hullatja el a virágját, hanem „mint a reménység magzatát” körülnövi azt a gyümölcsével.

Az édenkertből való kiűzetést az országalapítással, az álmodozás és a reménység jogát a nemzeti egység megteremtésének akaratával vetve össze, mindjárt feltűnővé lesznek azok az új vonások, amelyek a múlt század hetvenes éveinek elején jelenhettek meg a fejedelem transzszilvanizmus rajzolta arcán. A Sütő-esszé elnyomorodottnak tudja a magyarság ügyét, a szabadság tökéletes állapotára egyedül az álomban lel rá, máskülönben csak a sírás szabadságát ismeri, az ínségről az út menti csalán példája jut eszébe: minél jobban tépdesik, annál mérgesebben sokasodik. Ájtatosan meghirdetett jogairól az út menti fákon szederjes orcával lógó akasztott emberek jutnak az eszébe. A cselekvésképtelenségben való cselekvés keserves módján tépelődve „a történelmi zsákban futás” tökélyre emelőjét látja a Kegyelmednek és Nagyságodnak is szólított Bethlenben. Ez az invocációval megemelt történelmi létösszegzés Sütő monográfusa, Bertha Zoltán szerint gyakori szemléleti pozíció az erdélyi írók műveiben, például Áprily Lajosnak, az egykori kollégiumi tanárnak *A Fejedelemhez* című, tematikailag hasonló költeményében is fontos retorikai fogás. (BERTHA, 1995) Az esszé panasztevője az 1940-es és a harminc évvel későbbi állapotokon egyként keseregve Bethlenhez fohászkodik, mindennek előtt való kérése az „egyetlen megmaradt uszonyunk: a nyelv” védelmében, akárcsak a Kányádi-vers, a *Halottak napja Bécsben* beszélőjéé Mátyás királyhoz: hogy „lenne védelmünkre,

hogy ne kéne nyelvünk féltünkben lenyelünk s önnön szégyenünkre”. A Jánosokat Iuonokra, a Tivadarokat Teodorokra kifordító írónoki önkény ellen emel szót, annál az uralkodónál, aki a Bibliának román nyelvre való lefordítását szorgalmazta, s aki a Fogaras menti román papságot fölmentette a tizedfizetés kötelezettsége alól, hatvan-hetven prédikátort szenteltetve melléjük. A nyelvi és a vallási toleranciát nemcsak hirdető, de gyakorlati fejedelem arca bontakozik itt ki a legélesebben. A különböző kultúrák védelmezőjéé, a tanítás, az iskoláztatás fontosságának felismerőjéé, aki példának okáért megtiltotta a főuraknak, hogy megakadályozzák, mint korábban tették, a jobbágyfiak tanulását, s aki szigorú parancsal tiltotta meg, hogy bárkit is hitbéli dolgaiban erőszakkal próbáljanak üdvözíteni.

A fejedelem alapította kollégium kései diákja azt az intelmet emelte ki a névadó leveleiből, mely szerint „Az idő mutat meg mindeneket, minek mint kellessék lenni” – azaz megfontoltságra, okos meggondolásra intett. Arra, hogy a lehetetlent sohasem szabad kíséreni. Arra, amit másutt beszédes képpel így érzékeltetett: „ha valamibe belefogtok, jól vigyázzatok, annak madzagja a markotokba ne szakadjon!” Sütő András eme figyelemztetések nyomán próbált – ahogy ezt az Ablonczy László készítette egyik beszélgetés részletezi (ABLONCZY, 2003) – gondolati fegyvert kovácsolni. Tömör parancsot fogalmazott: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk!” Alkudozásnak és alkalmazkodásnak ezzel a fejedelemtől elleshető tanácsával kihívta maga ellen, ha nem is a sorsot, ám egynémely kor- és kartársa rosszállását, feddését bizonyosan. A „gyáva túlélés” vádját vágta a fejéhez. Hivatkozhatott aztán akár a levélíró Bethlenre, akár a Móricz trilógiáját szemlélő Németh Lászlóra, idézhette az előbbtől a történelmi kényszer és a cselekvés viszonyára vonatkozó tanácsot: „Mindenkor az időnek alkalmatosságához szabtam magamat,” az utóbbtól pedig azt az axiomatikus gondolatot, hogy a kicsi népben nem az a nagy, aki nagy vihart támaszt, hanem aki népe elől a nagy vihart is el tudja fogni – a gerinctelen megalkuvás bélyegét továbbra is magán kellett éreznie. Talán ez is hátráltatója, erős gátja annak, hogy végre elkészüljön azzal a drámájával, amelynek a műhelyvallomások szerint már rég elkészült a szerkezeti váza: egyetlen éjszakába sűrítve a nagy fejedelem önnön múltjáról és a nemzet, az ország jövőjéről való tételődéseit. Az a töprengtető éjszaka ez, amikor Pozsonyban a fejére tehetette volna a Szent Koronát, királlyá emelték volna – hiszen a beszercebányai országgyűlés már királlyá választotta –, ám sikeres hadvezérként éppúgy lemondott erről, mint évekkel korábban, még Bocskay előtt a fejedelmi címről. Eddig a tett értékű lemondásig, ösztönző szerepű meghátrálásig Móricz trilógiája nem juthat el, hiszen *A nap árnyéka* véget ér azzal a seregszemlével, amelyet az első hadjárata induló vezér tart a szamosfalvi mezőn 1619 augusztusában. Sütő András mindenestre drámai súlyúnak és erejűnek tudja azt a kérdést is, ami Móricz szerint szintén tartósan nyomasztotta az uralkodót: „Mi nem tudunk előre s hátunk mögé nézni. Mi csak megyünk az indulataink után” – hangzik egy helyütt, másutt a magyarok árulkodása riasztja. Mintegy magyaroztatást adva annak is, a hajlamon, a karakter jegyein túl mi készíteti arra, hogy – mint Németh László leírta – „számító, szögletes fejű, polgári szabású”

uralkodó legyen. A magára hagyatottság, a társtalan magány szigora és erélye ez, a Makkai Sándor kiemelte „egyedülvalóság önállóságára” teremtettség minden nyúge s gondja. Ez az ítéletes gondolkodás szólal meg a Sütő András idézte végrendeletében is: „tudjuk azt, hogy eleitől fogva semmi inkább nem veszttette a mi szegény hazánkat... mint az... ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekben való válogatások... nagy árultatások... azonban az ország utolsó romlásra jutott.”

Szinte fölösleges hangsúlyozni, fél évszázadnál kevesebbnyi távolságból is mennyire más arcát mutatja Bethlen – igazából, persze, mennyire más jegyeit, jellemzőit mutatják a hozzá példáért fordulók. Ha a transzszilvanizmus első nagy hulláma a nemzeti-nemzetiségi önösszeszedés parancsát dobta a legmagasabbra, akkor a szocializmus romániai „virágkorá”-nak idején, a hetvenes években a széthúzás és az árulás, árultatás régi nemzeti nyavalyáira emlékeztetett. Ha mindjárt Trianon után a hátrányból, sérelemből is erényt csiszoló elszántságnak, a megmásíthatatlan helyzettel való kibékülésnek, a bölcs, kölcsönös engedményekkel járó megegyezésnek adta a mintáját, akkor negyven-ötven esztendővel később közvetett módon bár, ám az elvtelen megalkuvást, megalázkodást is a nevéhez kapcsolták. A két pogány közt megannyi leleménnyel, nemegyszer fondorlattal egyensúlyozó és hadakozó államférfi tettei és tétovaságai erkölcsi ítéletek, morális vádak tárgyává lettek. Bánffy Miklós az *Ellenségek* című novellájában még példázatba foglalhatta Bethlennek és ellenlábásának, *A nagy fejedelemben* az elbeszélő által „mesebeli tündérkirályfi”-nak láttatott Esterházy Miklós későbbi magyarországi nádornak a látszólagos szembenállását, mosolyogván, hogy a látszatot a közös ellenség, a német megtévesztése miatt fenn kell tartaniuk. A történész ugyan ma is érvényesnek érzi Kemény János emlékiratának nem kevés rajongással megírt sorait: „...(rövid) idő alatt meghala ez nagy fejedelem, kihez hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni... Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna” (ÚJVÁRY, 1984) – az irodalomban azonban mintha már hosszabb ideje megszűnt volna a vonzereje. Annak arányában is, talán, ahogy bizonyos irodalmi körök mind nagyobb taszítóerőt tulajdonítottak az olyan életműveknek, mint a Sütő Andrásé, vagy ahogy paradigmaváltó és kánoncsináló igyekezetükben mind kisebb jelentőségűnek és értékűnek írtak le olyan életműveket, mint a Móricz Zsigmondé, esetleg ahogy irodalomtörténeti érdeklődésük megállt annál a határnál, ahol az olyan életművek olvasása kezdődhetett volna, mint a Makkai Sándoré és másoké.

II.

Két dolog még a fentiekhez tartozik. Mindkettő Móricz írásaival kapcsolatos.

Az egyik, hogy igen kevés azoknak a cikkeknek, kritikáknak és tanulmányoknak a száma, amelyek egyáltalán tudomásul veszik az erdélyi magyar irodalom létét, jelenségeit, alkotásait és alkotóit. Ám – ha figyelmesen olvastunk – ezekben sem található a romániai magyar kisebbség ideológiájával kapcsolatos eszmefuttatásokat, elmarad a transz-

szilvanizmusnak nemcsak a kritikája, hanem a néven nevezése is. El a skizma-perben való tanúskodás, bár ennek egyik vélt elindítójáról, Makkai Sándor könyvéről, az Ady életét és költészetét, vallásosságát és hitetlenségét tárgyaló *Magyar fa sorsáról* elsőként ad számot a *Nyugatban* (1927. július 16.): a hazai kegyelmes urakkal, a költőt „lehazátlanbitangító”, „leperverzerotikusistentelenrészegítő” úgymond hú és szilárd emberekkel szemben a kisebbségbe szorult magyarok lelki, szellemi helyzetét éli át. Csak ott érzik „az Ady-szenvedés, az Ady-fájdalom roppant mélységét és rettenetes tragikumát – fejtegeti –, ahol azoknak az időknak politikai bűneiért most lakolnak, magyarok, ártatlanok, vérzők”. Lehet azonban, hogy áttételesen, burkolt formában a skizma-vitához való hozzászólásnak felel meg kevés recenziója egyikének, ismét Makkai Sándor könyve, a *Magunk revíziója Nyugatbeli ismertetésének* (1931. május 1.) az a passzusa, ahol az erdélyi írók serény kiadói vállalata, a Szépművés Céh dicsérete után a következőket jelenti ki: „A magyarság szellemi élete integer. Nem ismerek el a magyar problematikában külön fejlődő eszmei kérdéseket. Csak egy, közös, általános magyar lelkiség van. Minden, ami erre vonatkozik, bárhol tör is felszínre, a magyarság közös ügye-baja.” A könyv hirdette „nagy tisztulási folyamat” elindításától, az új magyar irodalom és közélet, világszemlélet és cselekvő, építő nemzet felépítésétől a „magyarság egységes eszmei közösségbe” tömörülését reméli – aligha összeegyeztethetően a *Kiáltó* szóban megfogalmazott programmal. Az Erdély-trilógia szerzője igazából nem ismerte el az erdélyi gondolat létjogosultságát, nem ismerte fel hatását és erejét.

A másik megjegyzés, hogy az a nagy számú cikk, kritika és vallomás, amely Bethlenről szólt, Móricz felfogásának lényegi változásairól tanúskodik. A *Szép Szó* 1936. decemberi számában például az uralkodó politikai bölcsességének nagyszerű példajaként emeli ki a korona elhárítását – a tervezett Sütő-dráma cselekménymagjául szolgáló esetet –, de ezzel a dicsérettel mintha csak ellensúlyozni igyekezne mindazt, amit korábban a hadvezér tragédiájáról, tíz évig tartó alkudozásairól állított. Igaz, ellentmondásosan inkább, semmint egyértelműen. Hiszen ugyanakkor ez a „politikai s államférfiúi vívódás és vívmány” csodálatos teljesítménynek nevezetik általa. Az sem igen számíthat elismerésnek, ha „önmaga tengelye körül pergett”, „lavírozó hadiúr”-nak, „szemfényvesztő politikát” űzőnek nevezi. Roppant áldozatokat követelő ravasz manipulációit emlegetve mérlegre teszi legkülönösebb hadi cselekedetét is, a magyarok kezén lévő Lippa várának magyarok által történt megostromlását. A keresztény világ előtt a saját arc- és jellemképét homályosította el ezzel – így szól az ítélet az egyik oldalon, a másikon viszont ott a felmentés, a megértés mondata: „Soha senki tisztább szándékokkal nem végezte a politikai manővereket, mint ő, és soha senki gyanúsabb nem volt az egész világ előtt, mint ő”. Erősen méltányolja, a legnagyobb csodának tudja a gondolkodásában és a tetteiben megmutató „tökéletes szabadelvűség”-et, a felekezeti kérdés fölött maradását. Hogy egyaránt támogatta a jezsuita Káldy Györgyöt a Biblia kiadásában, a görögkeleti vallásúakat pedig a fordításában. „Mindegy volt a kormányzás szempontjából akár magyar, akár székely, akár szász, akár oláh, akár tót, akár zsidó. Akár paraszt, akár mesterember, tőzsér, tudós” –

állapítja meg, kiemelve: nem ismer nála „liberálisabb” fejedelmet, különösen ennek a kornak az Európájában. Ahol viszont másképp ítél, ahol csupa értetlenkedő elmarasztalás, szinte neheztelés, ahol nem lát mentséget, az a második házassága, amit a jelentéktelen és idegen kis nőcskének, mi több, könnyű erkölcsűnek, csaknem ledérnek nevezett Brandenburgi Katalinnal kötött. Az elsőt is előbb úgy intézi ugyan el, hogy Károlyi Zsuzsannában neki való félelmes feleséget kapott, „kis nő”-t, aki „csak feleségnek született”. Utóbb azonban a történelem legnagyobb uralkodó egyéniségei között számon tartott, „tisztá magyar elgondolásai” miatt méltatott személyiségről azt állítja: egész életét kitöltő harca nem is emberi harc, hanem „férfiharc” volt, „egetvívó férfiharc a nő ellen”. „Ha a Bethlen Gábor szikrázó lobogású útját nézem, egy lépését sem tudom elválasztani Károlyi Zsuzsánna szűk és komor fészeknemtőjétől. Egy férfi, aki a Kozmoszba menekül a házitűzhely hamujából – írja, megtoldva azzal, ami *A nagy fejedelem* szempontjából igen fontos kijelentés. – Bármilyen monumentális ez államférfinak világepítő akarata: mindennek gyökere a férfi és nő viaskodása. Nemek harca az emberiség arénáján.”

Visszafelé haladva az időben, majdnem két évvel korábban egészen más arcát mutatta neki a fejedelem (*Bethlen Gábor, ha ma élne, Cobden*, 1935. február). A házasságában felmorzsolódó férj helyett egy tönkretett országból szinte a béke szigetét varázsoló államférfiút. A változásnak kettős oka lehet. Az egyik a beszéd vallomások, egyes szám első személyű formájából adódik: az eredetileg előadásként elhangzott szöveg arra a feltevésre épül, hogy mi lenne, ha Bethlen Gábor élne. Ha saját maga foglalná össze élete, munkássága tanulságait, és a szerző ehhez csak a keretet adja, csak ott szólal meg. A másik ok a didaktikus és aktualizáló szándék szülötte: az uralkodó a 20. század első felét a 17. századával összevetve az eltérések alapján tanácsokkal, javaslatokkal és intelmekkel áll elő. Visszavéven tőle a szót, Móricz itt így summáz: a fejedelem „politikájának alap gondolata: rendet teremteni. Megragadni a legelső pillanatot, amint építeni lehet és elkezdni a jövő megteremtését. Bizalmat kelteni a rendszerben: a bizalom megtermi a maga gyümölcsét”. A nemzeti érdekek fanatikus képviselőjeként sokan szerették – szól a végkövetkeztetés –, és sokan azért, mert „a nagy bajokat megtartotta magának: az örömeiket átengedte másoknak, a népnek”.

Még korábról való a *Nyugat* 1929. október elsejei számában közölt méltatás Szekfű Gyula Bethlen Gáborról szerzett könyvéről. Egyetért azzal, hogy a monográfia alanya valóban hőse a vallási tisztulás folyamatának, és hőse a nemzeti egység kiépítésének is. Megérti, hogy a szerző teljes hódolattal vizsgálja a hármaskor nagy cél elérésén dolgozó politikai munkásságát – egy kis ország gazdasági és kulturális színvonalának növelése, „megépítése” az egyik, kelet és nyugat világának egyensúlyban tartása a második, a harmadik pedig, hogy „hatalmasan lobogtatja a kis magyar erőt, hódító és mégis egészséges útján”. Móricz minden bírálatot félretelva még Kemény János idézett szavainál is lelkesebben, szinte elragadtatottan emeli ki, hogy „az Árpádok óta Bethlen Gábor az egyetlen magyar fejedelem, aki a magyar koncepciót érzi és cselekszi. Nagy Lajos egy idetelepedett világhatalmi tényező. Mátyás egy innen kiinduló világbirodalmi harc álomhőse. Bethlen nem

halad túl a magyar faj lehetőségein, a magyar fajtának egészséges, jogos, becsületos kiterbélyesedésén dolgozik. Nemzeti hős. A magyar jellem s a magyar érték legfőbb reprezentánsa”. Egybevág viszont a *Szép Szó*ban közltekkel az a kifogása, amit a végére tartogat. A fejedelem lelki élete mélységeinek feltárásával szerinte adós maradt a történetíró. A családi életében vannak a „legfontosabb titkai” – állapítja meg, ismételve, hogy – a „lelki élete még százszorta bonyolultabb, mint a politikai cselekvése. Végtelen kielégítetlenségek, szörnyűséges zavarok, kétségbeejtő bizonytalanságok voltak ez alatt a kemény, szinten zordon harmónia alatt.”

A Bethlen-arc változásait követve ismét hátrálva, még hozzá jókorát, az időben, ahhoz a legelső dokumentumhoz jutni, amelyet Csáky Edit adatokban igen bőséges tanulmánya, *Az Erdély történeti forrásai* is idéz (*Irodalomtörténet*, 1979/4). Egy részlet ez a Hegyaljai Kiss Gézának írott 1913-as leveléből: „Én az elmúlt időknek nagy hanghallgatója vagyok és Bethlen Gáborban látom a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát. Látni akarom embereiben a kort és megszólaltatni annak a kornak a hangját, amelyben elmélyedek. Már dereng a lelki látóhatáromon Bethlen Gábor mindenképpen vezérnek termett alakja. Helyenként úgy érzem: drámának kellene lenni a róla szóló írásomnak. De benső történéseivel, érzelmi áttüzesedettségével a regénynek is lebilincselő hősi ura lesz. Maga a nyelve is érdekes, igen gondos tanulmányt igénylő része a megelevenedő Gábor királynak... Terjedelmét is látom már. Három kötetnél alább nem adom. Rövid, itt-ott nyers, de mindenütt emberi szólásai jellemfestők is, kortörténeti megvillanások is. Belülről én már látom Bethlen Gábort... Arra a kérdésre, hogy mikor? Mikor lesz könyvvé az írásom? Egyelőre nem válaszolok, hiszen az írásom természete és tárgya hozza magával a lelkiismeretes nekidőlést.”

E levél keltének és a trilógia lezárásának idejét összevetve jó okkal vetődhet fel az a nem egy irodalomtörténész is foglalkoztató kérdés, hogy a több mint húsz év alatt, a lelkiismeretes nekidőlés közben miért, minek a hatására változott meg benne Bethlen arca, s lett, kiváltképp a *Tündérvkert*ben szinte egy a sok közül. Pusztán érdekességként s nem többként említhető meg, hogy legelső regényének, amelyet 1902-ben kezdett írni Szegedi Kis István reformátor lett volna a hőse (CsÁKY, 1979), az a sokat viselt pap, akiről az utóbbi évek igazán maradandó történelmi regénye, a *Hollóidő* Terebi Lukácsát formázta Szilágyi István. Ugyancsak nem több érdekességnél, hogy a trilógiának az írói tervek szerint lett volna egy negyedik kötete, *A hadak ura*. Ám hogy ez nem készült el soha, még töredékeiben sem, ennek már talán köze van ahhoz, amit az Erdély bizonyosan legalaposabb elemzője, Bori Imre fogalmazott meg a leghatározottabban. Szerinte elkerülhetetlen volt, hogy az író kiábránduljon a célként csak az *építkezés* eszméjét követő Bethlen Gáborból, míg Báthory Gábor esetében az álmának is sorsalakító szerepük volt. Így körvonalazódott álmaiban a székely forradalom gondolata, Szeben elfoglalásának és Magyarország meghódításának eszméje (BORI, 1983).

A trilógia fogadtatástörténetében egyébként is kulcsmozzanat Báthory és Bethlen kapcsolatának vagy Móricz monográfiája, Czine Mihály szemléletes szavaival szólva, egymást

keresztező útjának bemutatása. Utóbb, ha nem is legújában – elég régóta, persze, csaknem fél évszázadon keresztül – az a megközelítés, értelmezésmód vált uralkodóvá, amelyet Nagy Péter kandidátusi disszertációként készült szocialista realista monográfiája alkalmazott először, 1953-ban. Opponensként a vele több ponton vitázó, *Móricz-problémákat* soroló Király István (KIRÁLY, 1976), majd a *Tündérvkert* forradalomszemléletéhez hozzászóló Tóth Dezső (TÓTH, 1977) lényegében ugyanazon a társadalomtörténeti-ideológiai távlaton – mondhatni elváráshorizonton – belül maradt, amikor alapvetően a forradalom és reform szembeállításában fedezte fel a két államférfi ellentétét. Közös tehát bennük – ahogy ezt Veres András az *Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz Tündérvkert-jében* című tanulmánya összegezte (VERES, 1979) –, hogy a társadalmi erők, osztályok harcát tartják meghatározónak, és hogy feltételezik, Móriczot a forradalmak – a Károlyi Mihály-féle őszirózsás, illetve a Kun Béla-féle tanácsköztársaság – bukása utáni helyzet ösztönözte írásra. Ugyanakkor eltérő a véleményük arról, éltek-e benne illúziók az uralkodó osztályokkal szemben, illetve hogy melyik hősnek a vágyai és szándékai reakciós, hátrafelé mutató jellegűek. Lehetne taglalni még a vélt azonosságokat és különbségeket, ám akkor aligha oszthatnánk *A Tündérvkert és a történelem* című tanulmány szerzőjének, Nagy Miklósnak azt a véleményét, miszerint az előbb felvillantott marxista értelmezési kísérletek fölött eljárt az idő (NAGY, 1997). Eljárt, mégpedig amiatt – mint írja –, mert igen közvetlen összefüggést, kapcsolatot tételeztek föl az 1920-as esztendőök hazai politikai történései meg a *Tündérvkert* világképe, legfőbb jellemei között. Hitetlenkedve fogadja Tóth Dezsőnek azt a mondatát is, amely szerint „Dózsa, Rákóczi és 1848 tragikumára ébresztette Móriczot 1919 bukásának friss élménye,” hiszen semmivel sem látja bizonyíthatónak, hogy az író mélyen megrendítette volna a proletárdiktatúra vagy akár Károlyi veresége. Ám hogy a párhuzamok, a hasonlóságok nagyon is foglalkoztatták, arra az a *Szép Szó*-beli, más vonatkozásban már idézett cikke is példa, ahol Bethlennek azt a gesztusát magyarázza, hogy miután a bujdosók megválasztják fejedelemnek, ő maga helyett Bocskayt ajánlja és fogadtatja el. Ezt a tettet úgy érthetnénk meg – szemlélteti –, ha Károlyi Mihály, mikor a forradalomban elnöknek választották, azt mondta volna, hogy nem órá van szükség, hanem Tisza Istvánra. Az ideológiai-politikai példálózás nem állt tehát távol tőle, ám a személyes vonatkozásoknak, lélek- és alkattani vonásoknak, ha lehet, még nagyobb a szerepük, jelentőségük. Arról a legelőbb talán Laczkó Géza által felvetett párhuzamról van szó (*A történelmi regény és Móricz Zsigmond. Nyugat*, 1922/21), amely szerint Báthory és Bethlen alakjában Ady és Móricz vonásai, karakterjegyei is felismerhetőek. Tudjuk, mellesleg, és majd idézzük is, hogy maga a szerző nem tiltakozott e felvetés ellen. Nagy Miklós is, főleg pedig Czine Mihály okkal alapozhatott arra, hogy Báthory alakja sokat őriz a forradalmi Ady vonásaiból, és hogy innen érthetjük azt a „nagy-nagy szeretetet, amellyel a történelem sokszor elmarasztalt ifjú fejedelméből tündérvkirályfit rajzolt”, de azt „a fájdalmas rezignációt” is, amivel sorsát követte (CZINE, 1992).

A társadalomtörténeti-ideológiai távlatú értelmezés helyett ennek a személyiség-lélektani és filozófiai alapozású megközelítésnek a használhatóságát bizonyítja a régebbi elemzések közül Németh Lászlóé, a legújabbakból pedig *A Móricz-újraolvasás esélyeit* latolgató Eisemann Györgyé. Az előbbi – mintegy elfogadva a személyi párhuzamokat – lényeglátóan állapítja meg, hogy Bethlen szívében ott él a „szép, szilaj” Báthory mint ideál. A nagy fejedelem „a nagy munkások közül való s a munkára szánt emberben mindig elpusztul valami, amire fájdalommal gondol,” körülötte „nőnek, boltosodnak a falak: de ezekbe a falakba egy szép, szabad ember van befalazva; az, aki ő lehetett volna, ha nem áll be pallérnak. Munkája fényében, mint annyi nagy munkás, Bethlen Gábor is boldogtalanul vacog” (NÉMETH, 1970). Az utóbbi azzal a meghökkentő, ám egyúttal meggyőző szemponttal áll elő, hogy Báthory Gábor szabadság (és szabadosság) felfogása ismerős lehet az egzisztencialista és abszurd irodalom alapján is. A szabadon önmagává lenni akaró, ám ezzel minden pillanatot egyszerre birtokló és kiüresítő szubjektum portróját például szerint olyan művek vázolják fel, mint Kierkegaard Nero-elemzése, Albert Camus-nak a hódítóról szóló esszéje és a Caligula-drámája, nem utolsósorban Kosztolányi *Nerója*. (EISEMANN, 2001) Ők tehát a rokonai az Ady (is) ihlette regényalaknak, aki a szabadság kiélésének mámorával is lenyűgözhetette az óvatos és „szögletes fejű” Bethlent-Móriczot. Ha tehát a *Tündérvkert* alakkettősére nem egyforma erősségű fény esik, akkor az úgy is felfogható, hogy Móricz szemérmesen a háttérben hagyta, homályba borította magát. Az persze nem szerepelt az eredeti regénytervében, hogy ő is bír művének hőse lenni, csak később kényszerítette rá, forogta ki az idő.

Kissé hosszú ugyan az az 1934-es vallomása, amelyik a mű igazi ösztönzőitől történt eltávolodását beszéli el, de mégis érdemes idézni Vargha Kálmánnak az *Arcok és vallomások* sorozatban közre adott monográfiája alapján, még ha ez Móricz Virág *Apám* regényét jelöli is meg forrásként:

Befejeztem *A nap árnyéka* második könyvét. Négy nap alatt.

Most, hogy a végén járok a históriámnak, felvetődik bennem a történelmi regény problematikája.

Nem voltam hiába a Monográfia Társaság szerkesztője, fiatal koromban, huszonhét évvel ezelőtt, de van bennem valami a monográfusból...

Most a regény írása közben, különösen ezen a nyáron egyre több anyag gyűlt a kezembe. Tizenhét éve foglalkozom a dologgal, de csak most, legújabban lett az történelmi munkává. Ha valaki összehasonlítja *A nagy fejedelem* első kéziratát, ahogy a *Nyugatban* megjelent, a kötettel, láthatja, hogy maga a történelem új benne. A Bethlen nagy fejedelemalakja csak most lett ezen a nyáron, helyesebben szeptember 2-a óta valóban történelmi méretűvé. Nem kívánom ezt szélesíteni, s most már szinte menekülök a mesébe. *A nap árnyéka* is túlságosan történelmi korpéppé vált a kezemben újabban.

Pedig nem ezzel indultam neki. Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a *Tündérbert*ben is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos tizenhetedik századi problémák elnyomták a mát...

A háború alatt nagyon boldogtalan voltam. A háború nem volt a magyarság háborúja. Semmi okunk nem volt rá, és semmit nem hozhatott nekünk. Én nagyon szégyelltem magamat, hogy az egész magyarságot egy parancsszóval bele lehetett vinni ebbe a tűz- és vérözönbe, nem tudtam volna ugyan a módját, hogy kitérjünk előle, de ostobaságnak tartottam, hogy a magyar nép férfiai tömegesen a mészárszékeken voltak csak találhatók...

Kerestem okát, hogy lehet, hogy ez a szervezkedésre képtelen nép ezer évig fenn tudott maradni Európa közepén, annyi s oly elszánt ellenséges fajok tengere közt.

Kerestem nemzeti hőst, akiről regényt lehet írni, valakit, aki evvel a néppel nagyot tudott alkotni.

Előbb Mátyásra gondoltam, de Mátyásból igen hamar kiábrándultam. Mátyás, az igazságos, nem volt magyar. Sem fajára, sem vérmérsékletére nézve, sem életfelfogására: reneszánsz zsarnok. De nem volt politikájában magyar. Azt vártam volna tőle, hogy apjának politikai útját folytassa: de nem ismerte fel a török veszedelmet, idejében a török csendesebb is volt. Az ő egyetlen álma az volt, hogy római császár legyen. Ez pedig nem lehet magyar szempont, a magyar faj nem arra való, hogy idegen népek felett úr legyen, mikor maga felett sem tud az lenni...

Az Árpád-házi királyok közt ketten voltak, akik érdekeltek, Szent István és IV. Béla. Mindenki országépítő.

De olyan régen voltak, annyira nem meggyőző az eset, annyira más kultúra, más egység, más világ, hogy bennük a mai életnek semmiféle előképét adni nem lehetett.

Nagy Lajos nagy olasz volt s nagy magyar. Talán mindenkinél magyarabb, de tipikus tyrannus. Nem azt kerestem, hogy egy rokonszenvező hatalmas zseni mit tud csinálni evvel a csordával, hanem valakit, aki belőlünk való s lényegében ugyanaz, mint ők, a faj.

Így állapotam meg Bethlen Gábornál, akiben rögtön sok rokonszenves vonást leltem: árvagyerek, magacsínálta ember s ízig-vérig magyar minden célkitűzésben.

Ma már nem látom a politikáját a második korszakban, a háborúk alatt annyira magyarnak: őbenne is hatalmi vágy van, s a háborúra is azért indult ki, hogy cseh király lehessen.

Nem is volt távoli célja. Hadvezérként meg kellett rekednie egy ponton, mert semmit nem akart.

Amit neki tulajdonítok: a török kiverésére való messzi tervet, ma már nem látom tisztán. Tízéves háborúja alatt eltöprel. A nagy koncepció egy-egy villanásban tűnik fel...

Mint király tekintetes úrrá lett. Mértéktartó ezer alattomosággal, Deák Ferenc-i bölcsességgel, sőt Szent István-i mértékletességgel hártja el magától a nagy felelősséget: a koronát.

Bethlen valóban idegen tüzekből gyúlt ki: Báthory Gábornál, akinek én adtam a zseni tüzét, amit soha énelőttem senki se fogott rá, Laczkó Géza hamar meglátta, első kritikájában megírta, hogy itt egy Ady-Móricz allúzió jelenik meg. Ez így van. Én magamat sohasem tartottam Ady jelentőségűnek. Hiányzik belőlem a vátesz, ami Adyban megvolt.

Ez a váteszi roham törik meg az *Erdélyben*.

Ha én Ady vagyok, akkor valóban farba rúgom a történelmet minden csábító mellékútjaival, s belerohanok a mai magyarság sodrába, hogy azt irányítsam. Itt egy felemás munka született meg: inkább történelem, mint hogy a mai olvasó a saját élete tragédiájának érezze...”
(VARGHA, 1967)

Nem annak a vallomása ez, aki büszkén néz a jövő elébe, mert ércnél maradandóbbat alkotott. Már-már a kétségbeesésig elégedetlen, az öngyötrésig kishitű. Eldönthetetlen, Bethlen kölcsönözte ezt az arcot Móricznak, vagy ő rakta rá mintegy maszkként a nagy fejedelemre.

Irodalom

ABLONCZY László, *Bartók Béla kertjében*, Bp., 2003, 137–146.

BERTHA Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, 1995, 222.

BORI Imre, *Móricz Zsigmond prózája*, Újvidék, 1983, 98–112 és 162–178.

CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond*, Debrecen, 1992, 95–101.

EISEMANN György, *A Móricz-újrólvasás esélye = A kifosztott Móricz?*, szerk. FENYŐ D. György, Bp., 2001, 245.

KIRÁLY István, *Irodalom és társadalom*, Bp., 1976, 268–283.

NAGY Miklós, *Klió és más múzsák*, Bp., 1997, 78–92.

NÉMETH László, *Két nemzedék*, Bp., 1970, 530–533.

POMOGÁTS Béla, *A transzilvánizmus*, Bp., 1983, 89.

POMOGÁTS Béla, *Jelszó és mítosz*, Marosvásárhely, 2003, 7–8.

SÜTŐ András, *Az Idő markában*, Bp., 1984, 5–25.

SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp., 1989, 456–465.

SZIRÁK Péter, *Az „öszön” nyelve és a nyelv cselekedtető ereje: Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újrólvasásához = A kifosztott Móricz?*, szerk. FENYŐ D. György, Bp., 2001, 238.

SZŐCS István, *Az Ördögsekér és Makkai Sándor = Ördögsekér*, Bukarest, 1979, 5–35.

TÓTH Dezső, *Élő hagyomány, élő irodalom*, Bp., 1977, 396–420.

ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Nagy két császár birodalmi között”, Bp., 1984, 273.

VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1967.

VERES András, *Mű, érték, műérték*, Bp., 1979, 228–239.

SAS PÉTER

Egy kolozsvári „dantista”: Dr. Hirschler József pápai prelátus

Hirschler Józsefnek – egyházi munkálkodása megérdemelt elismeréseképpen – számtalan rangot, címet adományoztak. Hivatalosan káptalani, majd pápai prelátus, székeskáptalani kanonok, a kolozsmonostori levéltár őre, a szolnok-dobokai egyházmegye főesperese és a kolozsvári Szent Mihály-templom plébánosa címeket viselte.

A tanulmány nemcsak magas szintű egyházi munkásságára, pasztorációs tevékenységére, hanem a művészszerető és -értő, reneszánsz lelkületű főpap kevésbé közismert, legbensőbb énjéből fakadó kulturális és művelődéstörténeti munkásságára szeretné a figyelmet felhívni.

Erdély egyik legkiválóbb és legszorgalmasabb kultúrmunkás-apostola Budapest újpesti részén született 1874. március 17-én. Családi neveltetése és a piarista atyák budapesti főgimnáziumában végzett tanulmányai a papi hivatásra ösztönözték. Ezért mi sem lehetett természetesebb, mint hogy idővel az esztergomi „kispapok” között találta magát. A tehetséges ifjút előljárói először a bécsi Pazmaneumba, majd a jezsuiták keze alá, a római Collegium Germanico–Hungaricumba küldték hittudományi tanulmányai elvégzésére. Az örök városban eltöltött hét esztendő meghatározta egész további életét, a hitre, a tudásra, a jóra és a szépre sóvárgó fiatal lelkét örökre megejtette Róma, a kultúra, a művelődés egyik európai fellegvára. A katolicizmus misztériumának mindennapi átélése mellett olyan mély benyomást gyakoroltak rá az ott szerzett történelmi, kulturális és képzőművészeti impressziók, hogy azok alól egész életében nem szabadulhatott. Saját elmondása szerint is csodálatos „rabság” volt, az ott eltöltött időszakot mindig élete legszebb korszakaként emlegette.¹ (Erre érezhetett rá Tóth István festőművész, az erdélyi kismesterkör „lirikusa”, amikor ex librisét megrajzolta. A dolgozószozájában, íróasztalánál ülő pap kitekint ablakán, ahonnan a távoli messzeségben a római Szent Péter-dóm kupolája sejlik elő.)

Hirschler József első művészettörténeti jellegű írásai is Rómához kötődtek, a város műkincseit vette számba és dolgozta fel. A romjaiban is lenyűgöző látványt nyújtó ókori

1 SAS Péter, *Hirschler József, a reneszánsz lelkületű prelátus*, Keresztény Szó, 2002/3, 12–13.

városmaradványok helyett inkább az őskeresztény katakombák világa, főleg az egykoron ott sarjadt kereszténység élő valósága ragadta meg, melynek befogadását és átélését elősegítették a képzőművészet sajátos formanyelvén született alkotások. Római tartózkodására emlékezve így fogalmazott: „Életemnek legszebb korszaka volt a Rómában töltött hét év, a szemináriumi esztendőik, amikor csak feladataim voltak, terheim nem. Már akkor izgatta képzeletemet az örök város. Szegény fiú voltam és talán ez volt a szerencsém. Megbízást kaptam egy művészeti lap részéről, hogy Róma műkincseiről írjak. Így ismertem meg Szent Péter városát: pogány emlékeit úgy, mint egyházművészetét. A katakombákat éppen olyan meghitt ismerőseimmé avattam, mint Michelangelo, Raffaello szárnyaló alkotásait. Esztendőnként ellátogatok Rómába, s azon kívül is, a könyveim mellett mindig visszazáll a lelkem a reneszánsz művészetéhez.”²

Az emberi lélek rejtelmeiben talán legjártasabb nevelőatyák, a jezsuita páterek – a vörös színű talárjuk miatt csak „főtt rákok”-nak csúfolt – germanikus tanuló ifjakat a nagy nyári szünetekben mindig elvitték kikapcsolódni a rend San Pastore villájába. Kicsi házi színházukban Hirschler József is kiélhette művészi hajlamait, kulisszafestő, szabó és rendező feladatvállalásai mellett szorgalmas „flótása”, vagyis fuvolása volt az egyházi zenekarnak. (Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon kolozsvári szolgálata idején igényelte-e a színház, a zene örömét, főtéri rezidenciáján nem látott-e vendégül zenészeket, énekeseket?)

A jóleső és munkálkodásra serkentő kikapcsolódás mellett tanulmányait sem hanyagolta el, a szigorú római egyetemen kettős doktorátust is szerzett: a harmadik év végén bölcsletről, a hetedikben pedig teológiából. Élete sorsfordító, örökre meghatározó, legünnepibb eseményének 1900. október 28-át tartotta, amikor pappá szentelték. Primíciáját, első szentmiséjét november 1-jén, mindenszentek ünnepén mutatta be.³

Püspöke, az „áldott emlékezetű”-ként emlegetett székhelyi gróf Majláth Gusztáv Károly jóvoltából a tehetséges és fiatal lelkipásztor az Erdélyi Egyházmegye papjai sorába kerülhetett. Már első állomáshelye is nagy kihívásnak bizonyult, Erdély szellemi fővárosának számító Kolozsvárra, a nagy múltú Szent Mihály-plébániára helyezték káplán-hitoktató szolgálatra. A szerény, segítőkész, szorgalmas kispapot hamarosan mindenki megszerette. A kötelező napi feladatok elvégzésén túl megmutatkozott jó szándékú buzgósága és szervezőképessége is. A tanítónőképző növendékeinek megírta *Az elemi kath. vallásoktatás módszere* című könyvét, *Vallás és Tudomány* elnevezéssel pedig vallásbölcseleti előadásokat tartott, amelyek később nyomtatásban is megjelentek. A kolozsvári

2 KENDE János, *Dr. Hirschler József = Emléklapok a Marianum történetéből*, Cluj-Kolozsvár, 1927, 10–11.

3 A centenárium kapcsán írt megemlékezést I. Sas Péter, *Hirschler József, a művészettörténész főpap*, Művelődés, 2000/12, 30.

Oltáregyesület megújhodása is neki köszönhető. Lelkészként a gyakorlati vizsgát akkor tette le, amikor egy fiatal rablógyilkost kellett előkészítenie utolsó útjára.⁴

Püspöke megbízásából az egyetemi hallgatók szemináriumának igazgatója lett. A tanulók rövidesen – kellemes meglepetésül – új, minőségi körülményekkel találkozhattak. A lelkiség elmélyítésére megalakította az egyetemisták Mária Kongregációját, tanulásra olvasótermet alakított ki, szórakozásra házi zenekart szervezett és kuglipályát létesített.

Hirschler József kedves időtöltéséről, a keresztény egyházművészet és régészet tanulmányozásáról sem feledkezett meg. Szakmai felkészültsége elismerésül már a kolozsvári Ferenc József egyetem katedrájára való meghívása is felmerült. A Gondviselés azonban másként határozott. Éppen egyetemi szakdolgozata megírásához akart látni, amikor egy váratlan esemény megzavarta tudományos elképzelései beteljesedését. Közvetlen egyházi előjárója, Biró Béla kolozsvári apát-plébános hirtelen elhunyt. Az 1906. február 25-én lezajlott plébános-választáson a rajta kívül még ugyancsak lehetséges jelöltek – Pál István és Kászonyi Alajos – közül a 32 éves, ifjú papot nevezte ki utódul a püspöki kegy. A főpásztori kinevezési okmány indoklás részében olvasható: „jeles lelki tehetségei, alapos bölcséleti és hittani tudománya, többféle nyelvismerete, az egyházi szónoklat és hitoktatás terén szerzett gyakorlata, a testi és lelki betegek gondozásában tanúsított kitartása és tapintata, a kórházi apácák lelki gondozásában, valamint a Báthory-féle egyetemi fiúnevelő intézetnek az anyagiakban és szellemiekben egyaránt teljesített eredményes szolgálatai, szívós munkaereje és komoly, egyházas gondolkozása azt a meggyőződést keltették bennem, hogy ezen nehéz felelőséggel járó plébánosi állás betöltésével őt bízom meg, ki a hitközség javára a legtöbb munkát fejtheti ki...”⁵

Az újonnan kinevezett plébános az egyház Reményik Sándor által megverselt két alappillérére – a templomra és az iskolára – összpontosított. A Szent Mihály-templom plébánosaként elkészíttette stílushű, neogótikus főoltárát és gyóntatószékeket, bevezettette a modern villanyvilágítást, és teret engedett az istenháza ünnepi hangulatába jól illeszkedő színes ólomüveg ablakoknak. A templomtornyos elhanyagolt, nyitott átjáróját fűthető kápolnává alakíttatta át, ahová Fadrusz János ihletett Krisztus-szobrát helyezték. A torony óraszerkezete magasságában kialakított erkélyre vasrácszatot illesztettek, amelyet így toronyzene helyszínére is alkalmassá tettek. Az első világháború áldozatául esett harangok helyébe újakat öntetett. A Szentírás szavait idézve, az Isten házáért való buzgóság őt valóban nagy tettekre inspirálta. Egyházi szervezőereje alakíttatta meg a Kisebb-, a Nagyobb- és a Hölgykongregáció mellett a Férfikongregációt is.

Iskolaügyi téren is maradandó eredményeket ért el. „A templom legerősebb vára az egyházi iskola” – mondogatta. 1906-ban az egyházközség anyagiak hiányában kénytelen volt beszüntetni a még 1823-ban, az Erdélyi Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület által ala-

4 Friss Újság, 1902, 338. sz. (december 5.), 1–2.

5 KENDE, *i. m.*, 13.

pított Szegények Dolgozó Intézetéből kifejlődött Auguszteum iskoláját. Hirschler József ezt nem nézhette tétlenül. Csekélynek mondható anyagi háttér mellett mégiscsak megteremtette a Monostori út és a Bem utca összeszögellésénél a szegények modern iskola-épületét, az új Auguszteumot. Már akkor felmerült benne egy modern középiskola – a későbbi Marianum – létesítésének gondolata. Amíg dédelgetett tervét megvalósíthatta, addig is bevégeztette a plébánia épületének bővítését, befejeztette az Unió utcai lakóépületet, majd az angol kertváros, a Cottage mintájára felépíttette a Sétatér mellett ma is látható, nyolc modern, elegáns és kényelmes bérpalotát.

Az Auguszteum intézeténél elvetett magból nőtt ki Kolozsvár másik részén – a hídelvei városrészben – a Ferenc József úton a katolikus nőnevelés újabb épülete. A Hübner Jenő budapesti építész tervezte épületet Spáda János, helybeli építőmester valósította meg. Kolozsvár első vasbeton épülete a város büszkesége lett. A 120 helyiségből álló iskola-komplexumban négyosztályos elemi, négy párhuzamos osztályú polgári leányiskola, egyéves női kereskedelmi szaktanfolyam, hároméves női felső kereskedelmi iskola, háztartási iskola és a leánygimnázium működött.⁶ Az ott folyó munka ideális feltételeit a tágas, világos, jól szellőztethető tantermek, a modern központi fűtés, a villanyvilágítás biztosította. A lelki nevelés mellett az ott tanuló leányok testi fejlődésére is gondoltak: tenisz- és korszolypályát létesítettek, a park kialakításával kellemes zöld környezetet teremtettek. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök 1911-ben fényes ünnepség keretében felszentelte a korszerű és elegáns Római Katolikus Leánynevelő-intézetet, a Fehér Madonna nevére keresztelt *Marianumot*. Alapítója, Hirschler József kanonok-plébános ezekkel a szavakkal adta át az épületet: „Legyen a Marianum temploma sok ártatlan szívnek, iskolája sok derék magyar honleánynak, hű őrszeme, erős vára édes magyar hazánknak, büszkesége városunknak.”⁷ Az új intézet vezetését átadta a Temesvárról érkezett Miasszonyunk iskolanővéreknek, akik az elemi iskolában és a leányárvaházban Serbőczy M. Amanda főnöknő irányításával kezdték meg nevelőmunkájukat.

Építőtevékenysége eredményei közül lelkileg talán ehhez az épülethez kötődött a legerőteljesebben. (*Erdélyi Magyar Lányok* címmel még havonta megjelenő folyóiratot is alapított a Marianumnak.) Gyóntatói működése mellett etikát, hittant és történelmet is tanított, valamint alaposan dokumentált előadásokat tartott az oktatási intézményben. Egykoron a Marianum könyvtára őrizte a diáképekkel szemléltetett több mint 80 művészeti és tudományos jellegű előadása kéziratát.

Az erdélyi történelmi, politikai és közigazgatási változások után, 1923-ban az egyéves kereskedelmi tanfolyam megszűnt, a hároméves kereskedelmi iskola négyévesre bővült, a polgári iskola és a leánygimnázium pedig líceummá egyesült. Ennek oka az volt, hogy a román oktatás csak egységes középiskolát ismert el. 1927-ben hét osztályossá, 1934-

6 Marianum kolozsvári róm. kath. tan- és nevelőintézet internátusi tájékoztatója, Kolozsvár, 1911.

7 Sas Péter, *A kilencvenéves Marianum köszöntése*, Keresztény Szó, 2001/12, 31.

ben újra nyolc osztályossá alakították, 1936-ban pedig elméleti leánylíceummá keresztelték. Az alapító-anya nemcsak a tanulókra, a tanárookra is gondolt. Segítette őket, hogy minél jobban megfelelhessenek az új hatalom által támasztott követelményeknek. Kiadta Bitay Árpád *Rövid román nyelvtan* című munkáját és az ugyancsak általa szerkesztett, *Istoria literaturii române* című román irodalomtörténetet.

Hirschler József 1924-ben átalakította, renováltatta a Szent Antal-árvaházat, vezetését pedig rábízta a Szatmárról odahívott irgalmas nővérekre. A Marianumban *Providentia* néven modern nyomdát rendeztetett be, hogy az iskola és az egyházközség számára nélkülözhetetlen könyveket, nyomtatványokat biztosítani tudják. 1925-ben újabb intézményt, egy zeneiskolát létesített, hogy az egyházi zeneoktatás színvonala emelkedhessen.

A megterhelő feladatokkal együtt járó nehézségek idején egyetlen kikapcsolódása, pihenése – az írás. Ahhoz, hogy élni tudjon ezzel a lehetőséggel, hajnali négy órakor mindennap az íróasztalához kellett ülnie. Saját gondolatai, mondanivalója közreadásánál fontosabbnak tartotta más, arra érdemes munkájának megjelentetését. Kora mecénásaként a *Fontes Rerum Transsylvanicarum* (Erdélyi történelmi források) sorozatban kiadta Veress Endre történész fáradhatatlan gyűjtőmunkájának két kötetre bővült eredményét, *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1613)* címmel.

1926-ban Kolozsvárt, Húsvét ünnepén jelent meg *A Vatikán művészete és élete* című hatalmas munkája. Mint az egyházi állam képzőművészeti emlékeinek, kincseinek jó ismerője, részben személyes tapasztalatai és rendszerezett adatgyűjtése alapján olyan összefoglalását adta a pápai székhelynek, melyet szellemi vétek olvasatlanul hagyni.

Mint az ugyancsak 1926. esztendő októberében megjelenő *Művészeti Szalon* képes folyóirat alapító-főszerkesztője lehetőséget biztosított, hogy minél több művészeti és történelmi tárgyú írás juthasson el az érdeklődő közönség számára. A folyóirat-szerkesztés munkájában legnagyobb segítsége – később szerkesztő-utóda – Kende János, a Marianum egyik pap-tanára volt. A folyóirat manifesztumát még az előfizetői, hirdetési felhívása is tartalmazta: „Erdély magyar művészetét fejleszti és hírnevét terjeszti, ki a Művészeti Szalonra előfizet vagy benne hirdet!” A folyóirat – azóta már az erdélyi magyar tudományosság meghatározó személyiségeivé vált – Kelemen Lajos, Jancsó Elemér, Gyalui Farkas, Kuncz Aladár, Roska Márton, Köpeczi Sebestyén József, Siklóssy László színvonalas tanulmányait közölte. Hirschler József is sokat írt, nemcsak szerkesztett. Tanulmánya jelent meg a „kisebbik Testvérről”, Assisi Szent Ferencről.⁸ A szeretet és szegénység szentjének lelkisége közelről érintette és annyira foglalkoztatta, hogy lefordította és kiadta Jörgensennek a rendalapítóról szóló nagy munkáját.⁹ Könyvet írt Aquinói Szent

8 *Assisi Szent Ferenc és a kultúra = A kolozsvári „Szentferenc harmadik rendjének” megemlékezése P. Trefán Leonárd rendtartományi főnök papságának huszonöt éves jubileumára 1898–1923*, Cluj-Kolozsvár, 1923, 9–17.

9 *Assisi Szt. Ferenc élete*, JÖRGENSEN nyomán, Kolozsvár, 1925.

Tamás gondolatvilágáról¹⁰ és tanulmányban vallott a legnagyobb irodalmi élményt nyújtó olvasmánya, a dantei infernó költőjéről.¹¹

A *Művészeti Szalon* után az *Oltár* főszerkesztését vállalta, ahol ugyancsak számtalan művészettörténeti jellegű írását jelentette meg. Egész sorozatot szentelt a tabernákulum- és az oltártípusoknak.

Legkedvesebb szerzőjéről, Dante Alighieriről írásbeli diskurzust folytatott az olasz költő kiváló magyar fordítójával, Babits Mihállyal. Hirschler József 1930. január 10-én levélben fordult a költő-szerkesztőhöz, amelyben megvallotta szenvedélyes odaadását az olasz reneszánsz nagy költője iránt: „Dantéért lelkesedem kispap korom óta. Hét évig Rómában voltam. Ha valaki, én becsülöm Nagyságod Danté-munkáját.”¹² Levele melléketül megküldte *Dante Pokla* című kötetét, mely a tervbe vett Dante-tanulmányok sorozat I. könyvének első részeként jelent meg 1929-ben, Kolozsvárt. (Az illusztrációkat John Flaxmann rajzolta, Tommaso Piroli és Filippo Pistrucci metszette.) Babits válaszát nem ismerjük, mert Hirschler hagyatéka vagy elveszett a második nagy világégésben, vagy lappang valahol. Rendelkezésre álló levél híján egyfajta válasznak tekinthetjük azt a recenziót, mely Babits Mihály aláírásával *Dr. Hirschler József: Dante pokla* címmel jelent meg.¹³ Ennek ismeretében mégiscsak beszámolhatunk a két európai gondolkodó eszmei találkozásáról, mely során Babits írásában melegen üdvözölte az erdélyi szerző Dante-kötetét, mint „egy nemes és csüggedetlen kultúrakarat jelét és ajándékát.” Lélekben rokonának tekintette a kolozsvári főpapot, „hisz dantista voltam és vagyok magam is, örök érdeklődéssel a kimeríthetetlen szellem titkai iránt.” Az *Isteni színjáték* tematikájának megfelelően trilógiának tervezett Dante-kommentár első kötetének íróját olyan cicerónénak tartotta, aki jogosan igényelheti a „lungo studio e gran amore” dicsőségét, amelyről – közös példaképük – Dante beszélt. Hirschler már korábban is sokat fáradozott Dante erdélyi népszerűsítéséért. 1921-ben – a költő születésének 600. évfordulóján – fáradságot nem ismerve, több városban is előadás-sorozatot tartott „a pokol első riportéré”-ről. Munkássága elismerésül a marosvásárhelyi székhelyű Erdélyi Irodalmi Társaság dísztagjául választotta.

A tevékeny, örökösen munkálkodó és érzékeny lelkületű főpásztor egészségét a korszak általános és egyházát is terhelő súlyos gazdasági problémái nagyon megviselték. 1936. november 17-én, fiatalon hunyt el. Ideáljához, Szent Ferenchez hasonlóan szegényen halt meg, mert kincseit szétosztotta. A kórházi – halálos – ágyán is mindig az izgat-ta, vajon miből fizeti ki gyógykezelése költségeit.¹⁴

10 Aquinói SZENT TAMÁS, *Jubiláris gondolatok*, Kolozsvár, 1924.

11 *Dante, 1321 – 1921*, Pásztortűz, 1921, 410–411.

12 A levél lelőhelye: OSZK Kt. III/574. Közölve: SAS Péter, *Hirschler József és Babits Mihály, a két „dantista” találkozása*, Művelődés, 1996/10, 26.

13 Erdélyi Helikon, 1930/3, 244.

Az ő Firenzéjében, Kolozsváron, és az ő Dómjában, a Szent Mihály-templomban ravalozták fel kora humanista mecénását. Az egyházi szertartást Vorbuchner Adolf erdélyi püspök celebrálta.

A 20. században született, de a reneszánsz eszmevilágának bűvkörében élt kolozsvári főpap munkálkodása részleteinek felvillantását a legméltóbban plébános-utódának, Márton Áronnak a temetésen elmondott búcsúztató szavaival zárhatjuk. „Az eszmék embere isteni ember. Isteni mozzanatokot hordoz magában és sugároz maga körül. Nagy halottunk Dr. Hirschler József ilyen isteni erő birtokosa és megbízottja volt. Végtelenre beállított szemszögébe a földönkuszó gondolkodás nem fért bele. Amikor a plébániát átvette, még nagy ünnepeken is üres templomban folytak az istentiszteletek. Most koporsója mellett azoknak a hadserege áll, akik az ő gondoskodása nyomán jutottak közelebb Istenhez.”¹⁵

Utolsó útjára tízezres temetési menet kísérte, mert a nemes emberbarátot nem csak a katolikusok szerették. A kivételes személyiségek előtt az emberek öntudatlanul is meghajolnak. A temetőben Merza Gyula egyháztanácsos, bethleni gróf Bethlen György felesége, branyicskai Jósika Paulina bárónő, a Katolikus Nőszövetség elnöke, és Xantus János, a Marianum, igazgatója búcsúztatta. Ideiglenesen a Schütz-kriptában helyezték el koporsóját.¹⁶ Az időnap előtt – 62 éves korában – elhunyt főpap-lelkipásztor, a művészeti író, a nagy katolikus nevelő halála feletti megrendülést szimbolizálja a Házsongárdi temetőbeli sírjánál térdeplő marianumi öltözetű leányalak.

Lelkipásztori szolgálata mellett – ahogyan már említettük – ha csak tehetette, tollat ragadott és hódolt régi „szenvedélyének”, a művészettörténeti tárgyú írások papírra vetésének. Rendre születtek ilyen témájú írásai, tanulmányai: *A kereszt az Egyház művészetében* (Kolozsvár, 1908), *A gyermek Jézus az egyházművészetben* (Kolozsvár, 1909), *Canova* (Kolozsvár, 1923), *X. Pius pápa síremléke* (Kolozsvár, 1923), *A szentkeresztút egyháztörténeti és egyházművészeti szempontból* (Brassó, 1927), *A Szent Péter temploma Rómában* (Kolozsvár, 1927), *Bernini az „expresszionista”* (Művészeti Szalon, 1927), *A Vatikán művészete* (Kolozsvár 1929), *A liturgia hatása a temető művészetére* (Tudósító, 1936)

Mindig és mindenben a szépet kereste, ezért is tartotta távol magát a politikától. Szenvedélyesen utasította el, ha feltételezték állítása ellenkezőjét. „Rólam azt mondják, hogy politizálok. Ez nem igaz. Csak rágalmaznak velem. Be akarnak feketíteni a kormány előtt, hogy ne teljesíthessem kötelességemet most, ebben a komoly helyzetben. Pedig nincs bűnöm, nincs egy titkos gondolatom, egy ártó lépésem, amivel magamra vonhatnám a hatalom haragját. Az államnak, ahol élek, igaz polgára vagyok. Az talán csak nem bűn,

14 RÓZSA József, *Dr. Hirschler József, 1874–1936*, Pásztortűz, 1936/22, 462.

15 Jóestét!, 1936. november 20., 8.

16 Keleti Újság, 1936/270 (november 20.), 4.

hogy magyarnak érzem magam.”¹⁷ Utolsó mondatával arra a téveszmére is rációzott, hogy a katolicizmus egyetemességében nincs, és nem is lehet helye a nemzeti érzéseknek.

Kivételes egyéniségét a személyes élmény okán szinte reménytelen felidézni. Egy gazdagnak vélt főpap, akit megérintett a Szent Ferenc szolgálta Szegénység Úrnője. Megismerésére egyetlen lehetőség kínálkozik: tanulmányozni munkásságát és elolvasni, újraolvasni maradandó írásait.

Irodalmi munkássága a tudós főpapok Erdélyben jellemző típusát juttatja eszünkbe. Könyvei, tanulmányai olvasásakor megkapóak, tiszta, az evangélium ihlette sorai. Érthető lelki és szellemi vonzódása Szent Ferenc iránt, akihez hasonlóan Hirschler József a világ-mindenség minden egyes kicsi részletében létező, isteni teremtő nagyszerűségét hirdette.

Hirschler József emlékezetére idézzük fel – eszményi példaképe – Dante Alighieri szobrán olvasható két szót: „Inchiniamoci, inchiniatevi.”

17 KENDE, *i. m.*, 18.

TAMÁS ATTILA

Illyés Gyula József Attila-élményéről

„Tudtam, hogy örökre összeveszhet
egy semmiségen két örök barát,
de nem hittem, hogy vélem is megeshet,
ami a halálnál ostobább.”

(Hadd kezdjem annak előrebocsátásával, hogy azok közé az irodalmárok közé tartozom, akik egyes művészi alkotások és nagyobb irodalmi pályaszakaszok alakulásának megértése érdekében alkalmilag külső történések és mögöttük húzódó pszichikai tényezők megvilágítását is értelmes cselekvésnek tudják elismerni. A következő fejtegetések is ilyen jellegűek.)

Ismeretes, hogy nemzeti himnuszunk szövegének megalkotója a magyar kritikai életnek is a legrangosabb képviselői közé számított: művészi érzéke és iskolázottsága éppúgy kiemelte társainak sorából, mint amennyire emberi lelkiismeretessége is például állítható „szakmájának” művelői számára. Ezek a szellemi értékei sem tudták azonban megóvni attól, hogy egy életre szólóan meg ne bántsa a nála költőként nem kevésbé rangos Berzsenyi Dánielt – egészen gyászbeszédének elmondásáig. Nem ugyanennek a helyzettípusnak adja más – csak részleteiben más – változatát a Németh László–József Attila-ütközés, de azért van hasonlóság a két helyzet között. A következőkben azonban a vizsgálódások leginkább a címben szereplő két íróra, kettőjük viszonyának néhány tényezőjére fognak irányulni.

1929-ben a *Nyugatban* a kivételes műveltségű próza-, dráma- és esszéíró a *Nincsen apám, se anyám* című József Attila-kötetben megjelent verseket lesújtó hanghordozás kíséretében ismertette olvasóival. Már azzal is meghökkentve, hogy téves cím alatt (*Nincsen anyám, se apám*). A jóindulatú érdeklődésnek tehát – valamely okból kifolyólag – a minimumát sem adva meg a fiatal, mégis immár harmadik kötetét az asztalra tevő lírikusnak. Olvassuk sorait:

„ennek a figurának igazán nem kell félnie a népszerűtlenségtől. Vegyék elő Tersánszky valamelyik csavargóját, szoktassátok le a bagózástól, s itt van József Attila. Mert a bagóban érettség van, flegma, fatalizmus. József Attila azonban még innen van a

bagón... bizony, akármilyen jó eszű, eredeti figura vagy, illet hármat is farag magának, akít megszorítanak, s ez a te bábud, hasonlítász hozzá... Van József Attilának néhány szép verse, amely közel kerül a népdalhoz, – teszi azért hozzá az elmondottakhoz, csak-hogy mindjárt ellentétezi is ezt annak kijelentésével, hogy a *Medáliák*-ciklus egésze „rossz, éretlen vers”-ek közé sorolható, s nem fejedné meg kritikai megfogalmazásait olyan fenyegető jótanács-adással, mely szerint – ha csak meg nem változtatja eddigi útját – a bábu egyre növekvő súlyának terhei alatt már a feje is földre kényszerül, úgy, hogy „nem nézhetsz végül vonítás nélkül a csillagokra.”¹

Nincs rá okunk, hogy föl ne tételezzük: a nyolc évvel későbbből való *Ős patkány...* kezdősorú vers – tudatosan vagy tudattalanul – magában hordja a recenzió váratlan-hatásos! – záróképének megalázó emlékeit. („...Mint a sakál, mely csillagoknak / fordul kihányni hangjait, / egünkre, hol kínok ragyognak, / a költő hasztalan vonít.” –Elképzelhető, hogy az *Egy kisgyerek sír*-beli szereplő, a síkra küügető s az eget nyaldosó, a pusztá magány kínját az égre vonító kutya képe sem teljesen független tőle.)

Az persze aligha kétséges, hogy tisztességesebb, ha valaki egy darabig kitart egy téves ítélete mellett, mint ha az első ellenvéleménnyel összetalálkozva csapot-papot feledve mindjárt másakra cseréli föl eredeti álláspontját. Azt azonban, hogy tervezett – vagy inkább csak álmodott? – „Bartóki szintézis”-koncepciójánál Németh László tökéletesen figyelmen kívül hagyta József Attilának azokat a verseit, amelyek pedig jól beilleszthetők lettek volna az ősi és modern szintéziskeresésének programjába (amelynek a folytatása is föllelhető a következő nemzedék jó néhány alkotásában), helyette a középszerűséget meg nem haladó Gulyás Pálnak törekedett a „kanonizálására,” azt nem könnyű meghökkenés nélkül tudomásul venni. (Különösen akkor, ha ezt kiegészítjük annak a bár csak alkalmi, de írásos vállalásának a tényével, mely szerint Bányai Kornél is értékesebb lírát hozott létre József Attilánál.) Ha nem tételezzük föl valamilyen esztétikai érzéket bénító tényezőnek, a művészi fogékonyságot az adott viszonylatban megzavaró erőnek az átmeneti érvényre jutását, akkor tanácstalanul kell állnunk az ilyen értékrend-zavarok előtt. Különös tekintettel arra, hogy láthatólag azt is tudomásul kell vennünk, hogy az ilyen természetű zavarok évtizedeken át érvényesülni tudnak – esetleg akár egy életre szólóan is. Ezért is érdemlik meg a figyelmünket az olyan esetek, amelyekben, ha lassan is, de érvényre tud végül jutni az eredetileg még sértetlen esztétikai ítélőerő.

Ez utóbbira az Illyés Gyula–József Attila-kapcsolat ad jó példát.

Ismeretes, hogy kettőjük barátsága kezdetben úgyszólván problémamentesen alakult – legalábbis két *személy*nek egymáshoz való viszonyát tekintve. A párizsi emigrációjából hazatért Illyésnek – bár ismeretlenül – mintegy a nyomába lépve József Attila is bekerült új utakat kereső értelmiségi fiataloknak egy körébe, melyben egy ideig természetes köze-

1 NÉMETH László, *Nincsen anyám se apám: József Attila versei*, Nyugat, 1929. dec. 1. = *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, Bp., 1987, 146–148.

gükre ismerhettek. Illyés négy évtized múltán is ezekkel a szavakkal emlékezik kapcsolatuk első szakaszára: „...a kézfogásból rögtön ölelést csinált a hírből való ismeretség.”² Néha olyan formában bontakozott tovább barátságuk, hogy néhány órára a házigazdának a szerepét is alakíthatta a Ferencvárosban felnőtt fiatalember (a Makai Ödön által néhány órára szellemi nyüzsgésük számára átengedett lakásban), máskor abban a formában, hogy az otthon melegének hiányát szenvedő lírikus föl-fölkereste az édesanyjával kettesben élő, nála csak kevés évvel idősebb társat, s ha közvetlen találkozásukra nem került már sor, akkor is magával vihetett valamennyit az anya–fiú-kapcsolat megnyugtató légköréből. Egymás ugratása, játékos kedvük kiélése éppúgy jellemezte kettőjüket, mint a családi bensőségesség. „Megvan a szomszéd szobában az asztal, melynél egykor szerény vacsorák alkalmával József Attilának bort töltöttem – emlékezik majd vissza erre az időszakra – alakját minden pillanatban oda tudom képzelni...”³ Egymás ismeretségi körének tágításában – ami az irodalmi életben való meggyökeresedést is szolgálta! – ugyancsak segítették egymást: Babits körébe József Attila segítette Illyést bejutni (ő maga annak idején a Juhász Gyula jubileumát köszöntő „nyugatosok” együttesében került vele érintkezésbe), a Vágó család rangos intellektuális körének fiataljai között pedig Illyés volt az, aki már otthonosabban mozgott, mikor őt még csak „bevezették” Ignotus Pál, Németh Andor, Komor András, Komlós Aladár és más, új szellemiséget képviselő írók társaságába.⁴ Akár félig komoly megbeszélésükön hozott „döntésüket” is komolyan tudták azonban itt venni: Illyés „visszalépett” a házikisasszonynak szóló udvarlás lehetősége elől – József Attila javára.⁵ (Az ő szerelmük története már nem tartozik itteni vizsgálódásaink körébe.)

Nem meglepő természetesen, hogy a vetélkedés hamar észrevehető ezen az optimálisnak mondható kis együttesen belül is, ennek első megnyilatkozásai közt azonban izlésítéletet torzító féltékenységnek nincs még nyoma. Az ekkor Londonban élő Vágó Márta tette szavá, hogy a *Nincsen apám, se anyám* „nyomásával és egész kiállításával nem vagyok nagyon megelégedve. Illyést Nyugaték sokkal különbül adták ki.”⁶ Ekkoriban József Attila azonban még teljes elismerés hangján tudott örülni barátja sikerének: „Illyéssel beszéltem, gyönyörű négy részből álló verse jelent meg a Nyugatban.”⁷ Mind a ketten el is tudták fogadni példaképüknek a nyolc évtizeddel korábbi költő-kettős (Petőfi és Arany) barátságát. Részletesebb elemzés nélkül – föltehető, hogy részben egyszerűen Dési Huber István kettős portréjától véve párba állításuk ötletét.

2 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek, 1961–1972*, vál., szerk., s. a. rend. ILLYÉS Gyuláné, Bp., 1989, 339.

3 ILLYÉS, *i. m.*, 229.

4 VÁGÓ Márta, *József Attila*, Bp., 1975, 20–25.

5 *Uo.*, 26–27.

6 VÁGÓ Márta *levele József Attilához = József Attila válogatott levelezése*, s. a. rend. FEHÉR Erzsébet, Bp., 1976, 258.

7 JÓZSEF Attila levele = *Uo.*, 196.

Itt kíván ugyanakkor említést, hogy az írói–újságírói „környezet” konvenciói szinte kényszerítették is őket a vetélkedésre. A legújabb magyar költészetéről szóló áttekintésekben feltűnő gyakorisággal szerepelt kettejük neve egymás közvetlen közelében – néha éppenséggel egymás mellé beszorítva, máskor csak egy vagy két névvel egymástól elválasztva. (Nem egészen egy év „termésén” végigpillantva azt láthatjuk, hogy mintegy hatvanan (!) érezték szükségét kettejük egymás közeli vizsgálatának, s ezek közül mintegy minden második kritika szorosán egymás oldalán szól róluk. Föltehető ugyan, hogy ők sem idegenkedtek ettől nagyobb mértékben, úgyszólván elképzelhetetlen azonban, hogy ne érezték volna ebben a sablonok alkalmazásának feszélyező reflexét is. A párba állítás-hoz pedig szinte automatikusan kapcsolódik az „és te melyiküket tartod többre?” kérdés-föltevése, majd ennek valamilyen megválaszolása is.)

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a *készítés* nem azonos a *kényszerítéssel*. Benedek Marcell följegyezte a fiatal József Attiláról, hogy „korunk legnagyobb költőjének tartja magát,” ehhez a kijelentéshez azonban még hozzá tartozik a kiegészítés: „vele egyenrangúnak Illyés Gyulát ismeri el.” „A költők közül, akiket ismerek... József Attilát szeretem” – nyilatkozza ugyan ez idő tájt Illyés.⁸

Ismeretes, hogy a két jó barát kapcsolatát különböző életrajzi tényezők is megzavarták – néha végtelen mértékben. Az eredetileg Babitsban is apát látni vágyó fiatal költőnek avval a ténnyel kellett szembesülnie, hogy éppen olyan területről – a Babits által szerkesztett *Nyugattól* – kapott vitriolos tollal megírt bírálatot (Németh László említett szarkasztikus írásművét), ahonnan segítő kéznyújtást remélt. Ugyanebben az időben Babits egyértelműen pozitív kicsengésű, a kötet gyengéit figyelmen kívül hagyó ismertetést kapott ugyanennek a folyóiratnak a hasábjain, attól az Illyés Gyulától, akit épp ő mutatott be Babitsnak. Az ellentétek így mondhatni zárt rendszert alkottak. József Attila dühe a hírhedtté váló Babits-ellenes pamflet és vers megírásában robbant. (Ez nem annyira „a Mester” költeményeinek értetlen, illetve érzéketlen olvasásában – és saját kíméletlen hangnemében – mutatkozott meg, inkább abban, hogy a magasabb művészi szintet képviselő versekről alig vett tudomást, mintegy kikerülte őket.) Ezt a konfliktust súlyosbította azután, hogy a moszkvai írókonferenciára – várakozása ellenére – nem József Attilát hívták meg, hanem Illyés Gyulát. (Ezt egyébként nem kell okvetlenül szorosán politikai vonatkozásokban megítélni, részben a kútba esett külföldi társasutazást is érdemes benne meglátni.)

Az egymástól való távolodásnak egyébként nem töretlen az íve, kapcsolataik vonalán rövidebb közeledések és távolodások is mutatkoznak. 1931-ben közös kiránduláson vesznek részt, s még játékos kézszorítással állnak a fényképezőgép lencséje elé, korábbi kötetét meg egyértelműen baráti ajánlás kíséretében adja át József Attila, az is előfordul, hogy

8 BENEDEK Marcell, *Naplójegyzet 1928-ból, József Attiláról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1955/3, 199. = *Kortársak...* 20, ill. Illyés nyilatkozata: Erdélyi Helikon, Kolozsvár, 1930. jan. = *Kortársak...* 157.

meglátogatják egymást, de már el-elhiszik a „baráti” híreszteléseket arról: mi rosszat mondtak egymás háta mögött egymásról. Hárman (Szimonidész Lajossal) vállalták a jogi felelősséget a halálbüntetés elleni röpiratukért, a közös vádlottak azonban a tárgyalóteremnek egymástól távolra eső ülőhelyein helyezkednek el. Egymás társaságában hallgatják meg szerzőjének előadásában az *Ódát*, megesik azonban az is, hogy a Zeneakadémia karzati lépcsőfeljárójának kétirányú elágazását használják föl arra, hogy viszonylag zökkenőmentesen kerülhessék el az egymással való beszélgetés kényszerűségét.⁹

Ellentétek, lelki változások hullámverésében íródik Illyés kritikája a *Nyugat* számára a *Külvárosi éj*ről.

Különös írás.

Babits szerkesztői megbízásának eleget téve írta meg Illyés, igazában azonban egyiküket sem jellemzi.

„Jó költőnél, aminek és József Attilát is tartom” – kezdődik, általános érvényű és jellegű megállapításokkal folytatódik, majd említést nyer „a kötetnek egyik legsikerültebb verse,” azonban címének megadása nélkül, „új és új meglepetéseket” említ, anélkül, hogy közülük egyre is ténylegesen rámutatna, majd mindjárt azt hozza szóba, ami szerinte zavar a versekben: „a sok jó törekvés nem váltja ki a tökéletes vers benyomását.” „Túl sokat markolsz, keveset fogsz” – bírál megint általános érvénnyel, azután kicsinyli az egyes szám első személyű megszólalások kötetbeli számarányát, megnevezve három „legkevésbé sikerült” darabot, szóba hozza, hogy szerzője néha forradalmi hangvételű szavakkal zár olyan verset, melynek korábbi részei ezt nem kívánják meg. Három megnevezett példa közül kettőre – a *Holt vidékre* és „a tréfás *Medvetánc*”-ra azonban nem érvényes ez a bíráló. A *Munkások* elnyeri tőle az „igen sok részletében szerencsés” jelzős szerkesztésben rejlő mérsékelt elismerést, míg más esetekben erőltetett „szinte mesterségesen elvállalt alkotások”-ról tesz említést. Végül egy „érdekes, friss világ” elébük tárulásának lehetőségeivel biztatja az olvasót és a kötet alkotóját.¹⁰

Más szóval: a *néhol* valóban erőltetett forradalmiság szóbahozásán túl, csak a némi-képp fanyalgó elismerés szavait kapjuk abból az írásműből, mely a korszak két kiemelkedő költőjének illetve kritikusának az összetalálkozásából született. Nem ok nélkül fogalmazott ennek olvastán a korábban vérig sértett Babits (aki a megbízást adta), hogy Illyés helyében ő több jót írt volna a kötetéről. (Bizonyára hozzátehetjük ehhez, hogy olyat, amelyik a megjelent írásnál jobban rá is illett volna a kötetre.) Illyés emlékezései szerint ennek a kritikának nem utolsó sorban az lehetett volna a rendeltetése, hogy enyhítse a Babits-pamflet nyomán kialakult feszültséget József Attila és a *Nyugat* között – hát ezt a célt sem tudhatta szolgáltni. Egymás útjai ekkor már eltérő irányokban vezettek: egymásétól eltérő hangszínek, eltérő kompozíciós elvek alkalmazásának jegyében. A személyes

9 ILLYÉS, *Naplójegyzetek...*, 1973–1974, 99–100.

10 *Külvárosi éj: József Attila versei*, Nyugat, 1932. dec. 16. = *Kortársak...*, 260–262.

ellentétek is minden bizonnyal gátlóan érvényesültek azonban a magáétól idegen műtípusok iránti fogékonyság kialakulásának folyamatában. (Mint ismeretes, ennek ellenére, az *Óda* 1933-as *Nyugat*-beli közlése azt mutatja, hogy a remekmű azért előbb vagy utóbb el tudja magát fogadtatni.)

A fájdalom, a düh, balekság-érzet, a féltékenység – az alakuló, majd éleződő népi-urbánus ellentét légkörében – lehetetlen, hogy ne lettek volna pusztító hatással a két fiatal szépen indult barátságára – egészen addig, míg a halálnak, illetve a teljes szellemi leépülésnek a veszélye közvetlen közelbe nem került, s az egymásnak „csontot törő” ütések osztását – a betegágynál egymástól búcsúzva – föl nem váltotta kölcsönös megbocsátani tudásuk méltósága.

Ezek az életmozzanatok azonban „csak” a privát emberi szférában játszódtak le, melyek *mellé* oda lehetett illeszteni a búcsúztatás elköszönő szép szavait. Hiba lenne azonban szemhatáron kívül hagyni azokat a szellemi tényezőket, amelyekben a József Attila-életmű egyfajta továbbélésének a mozzanatai ismerhetők föl. Bármilyen kevés van is belőlük.

A *Könnyező* című Illyés-vers kettejük végső búcsúvételének állít emléket, a *Rajz eltépcsre* az ország 1944-es német megszállása alatti bujkálás mozzanataiból idéz föl néhány emlékképet és gondolatot a József Attila kiürített sírjánál állás helyzetében: „Ki ágyát adta egykor, / hogy osszam meg veled, / ki sorsát eddig bírta, / üres a költő sírja, / hajítsanak bele.” A valamivel korábban írt *Öt éve* egy korábbi képet örökít meg, de már oly módon, hogy közben lehetőséget biztosít az élet és halál közti határterület érzékeltetése során a meggyászolt költő *stílusának* a részleges átvételére is. (Tehát a részleges *hasonulásra* is – részben az *Ajtót nyitok* és a *Temetés után* hangjában és idő-szemléletében.)

... már „örült” voltál, de még én se láttam.
Már az se vagy. Már ennyi sincs belőled.
Az elfolyt, a régen itt-ringott időnek
partján magamban ülök hallgatag.
Már nem vagy. Oly képtelen, mintha azóta
az egész világ megtébolyult volna,
és neked volna folyvást igazad.

De nem hiányoznak kapcsolataik sorából az egyértelműen – mondhatni prózai egyszerűséggel – megnyilatkozó értékmegjelölések sem: „József Attila a *Medvetánc*cal állt föl már egy egész ország szemében is a *nagy* költők sorába” jegyzi föl a visszapillantó Illyés.¹¹ Ide kapcsolható egy anekdotikus történet följegyzése is, az irodalmi érdeklődésű

11 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1973–1974*, 12.

borbélyal, aki nem tudta, hogy kivel beszél, miközben nyírta a haját, s Illyésről úgy ítélte, hogy a fiatalabbak között ugyan már rangot szerzett magának, de még kiforratlan, a legnagyobbak között nincs ott. „És Szabó Lőrinc?” – puhatolózott tovább, nem tudván ellenállni hiúsága kísértésének. „József Attila, Juhász Gyula. Azok már a legnagyobbak” – döntött határozottan a megkérdezett, zárásként még a *Kész a leltárt* fölemlítve.¹² 1946-ban egy helyütt – a nem sokat író lírikusok fölött végigtekintve – Illyés „Petőfi, Shelley, Horatius, Rimbaud és a „latinok” után „Ady, Tóth, Juhász, József” nevét említi,¹³ s afféle immár klasszikussá lett idézetként hozza szóba – a szerző nevének kiírását, mintegy magától értetődően, *innen is* elhagyva – az „Ember küzdj és bízva bízzál” mellett a „Szabadság, te szülj nekem rendet” sorát.¹⁴ Nem érzékeltet teljes spontaneitást, túlságosan is lelkesültnek mutatkozhat, de mindenesetre tény, hogy nem egyértelműen a nyilvánosságnak címezve leírja Illyés a következőket is (talán a *Külvárosi éj*ről írtak megkésést önkritikája is benne rejlik ebben): „micsoda erő, mennyi bátorság kell a szemmel látható dolgok költői megjelenítéseiben is, hogy egy még friss fogalom nevét először bevigyük a költészetbe! A marxizmus előttünk volt csaknem száz éve, amíg akadt egy költő (azt hiszem az egész világon), aki a *tételt* is rímbe tudta fogni. József Attilának hívták.”¹⁵ Másutt: van, hogy „Korom világméretekben tán legnagyobb marxista ihlettségű lírikusa”-ként említi.¹⁶ De nem minősíti egyoldalúan filozofikus, még kevésbé mozgalmár-költőnek. Az egyik 1935-ös naplóbeírás az – „Ady, József Attila és még egyikét érdemes ember” megjelöléssel illeti a néhai barátot. Általában olyanok között, akik azonos természetű értékeket alkottak. „...egy ilyen kis bontás – ti. automatikus írás – egy féktelenség, milyen jól tud tenni a versnek” – fejtegeti másutt, hozzátéve azért mindjárt, hogy ezt „Apollinaire már elhárította, József Attila tudatosan küzdött ellene. Nála azért oly megrázó.”¹⁷ Szerelmest elátkozni nem fellengző önkelletéssel vagy siránkozó visszakönyörgéssel, hanem összezárt foggal a bajvívó keserűségével: ennek a magyar lírában Ady után is van verse, a torokszorító *Magány*. A József Attilaé.¹⁸ József Attilát ismételten a legnagyobbak között tárgyalja: Balassi, Zrínyi, Ady, Petőfi, Arany, Verlaine, Kassák és Szabó Lőrinc, Villon, Brecht, Garcia Lorca, Auden, Csokonai oldalán. Halott barátjánál kiemelve „a téboly határán” járva alkotás különös teljesítményét.¹⁹ Olyanok között, akik más-más módon, de egyesek voltak abban a törekvésükben, hogy olyan érzéseknek adjon

12 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1945, 311.

13 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1946–1960, 8.

14 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1961–1972, 23.

15 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1929–1945, 375.

16 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1975–1976, 133, 148.

17 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1973–1974, 112.

18 *Uo.*

19 ILLYÉS, *Naplójegyzetek*, 1979–1980, 124.

hangot, „amiket addig nem tudott senki az értelem eszközévé tenni”.²⁰ Ilyen célokat szolgálva követi nyomon Illyés figyelmével az *Óda* francia fordításának alakulását is, annak reményével, hogy abban majd „a francia nyelv új hangszerelésében új élményként zeng a mély emberi kétségbeesés”.²¹

Végül, de korántsem utolsósorban hadd nyerjen itt idézést Illyés egy szikár vallomása, az ámulásnak, egyszersmind a költő egy „alulmaradásának” a megindító megnyilatkozása. Az egy életre szóló szövetséges, a két költőnek a szerelmét is elnyert asszony dicséretét hirdetik a szavak, a mondottak összegezéseként kimondva: „Nincs olyan emberi vágyam, amit ő (ti. Flóra) ne teljesítene.” Itt, a zárásban fordul azután a sorok iránya. Itt jutunk el egy különösen összetett, részben tragikus tény kimondásának a szükségességéig: „az egyetlen nő, akinek keresztnevét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá a kezét.”²² Alulmaradás? Kinek, minek az ellenében? De hát ne lenne alulmaradás abban, hogy egyik legegységesebb emberi igényét nem elégítheti ki, a megnevezés örömét nem mondhatja magáénak egy költő, mert nagyobb törvények erői bénítanak meg a kezét, ha arra a blaszfémiára vállalkoznék, mely kiszakítani próbálná kedvesének nevét művészi-szakrális kötöttségeinek szférájából? Aligha kisebb azonban ennél annak a győzelemnek a jelentősége, melyet részben épp önmaga ellenében kellett kivívnia, indulatokat szító és érzékenységeket felfogó képességeket tompítani tudó szemléleti elemeken át eljutva mások és mások által létrehozott emberi kapcsolatokat teremtő művészi produktumok megértéséhez.²³

20 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 377.

21 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, 124, 139, 190.

22 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1961–1972*, 23.

23 A jelen írásban figyelembe vett József Attila életrajzi tényezők közül több olyan van, amellyel N. Horváth Béla részben más szempontokra ügyelve már foglalkozott. *Két költőről: Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetéhez* = N. HORVÁTH Béla, *A hetedik*, Bp., Pannonic, 1999.

SZÖNYI GYÖRGY ENDRE

Az ezotéria diszkrét bája: Szerb Antal *Pendragon* legendája és néhány előképe

(Előtanulmány egy hosszabb elemzéshez Szörényi Lászlónak szeretettel)

Az okkultizmus és az ezotéria csábereje napjainkban, a (poszt) modern kultúra sűrűjében is töretlen. Ennek ma legszembeötlőbb jelei – a bulvárlapokban tényező horoszkópok mellett – a növekvő számban készített filmek, illetve a sokak által kedvvel olvasott okkult témájú regények. Ez utóbbiaknak sok fajtája és minőségileg sok osztálya van. Nem kívánok most a legújabb kori ponyvaregények e válfajával foglalkozni, bár ez is megérne egy irodalomszociológiai szeánszt; inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a legújabb magas irodalom is mily előszeretettel nyúl az okkult-ezoterikus témákhoz. E műfajban bővelkednek az (ál)történelmi regények és a múlt korszakai közül legnépszerűbb a reneszánsz, ahová hőseiket és cselekményüket helyezik. Nem véletlenül, hiszen a 15. és a 16. századot tekintjük „a nagy mágusok korának,” akkor élt és alkotott Ficino, a talizmánmágia humanista tudora, Trithemius, az angyalmágia feltalálója, Paracelsus, aki a gyógyítást okkult-mágikus tevékenységnek tekintette, Heinrich Cornelius Agrippa, aki monumentális hármaskönyvben foglalta össze a mágia minden válfaját és praktikáját, John Dee, aki életének harminc évét szánta arra, hogy az angyaloktól közvetlenül megtanulja Ádám nyelvét, és ezáltal szert tegyen a mindentudásra, és még sokan mások.¹ Alig van a korszaknak olyan respektált tudósa és filozófusa, akit ne gyanúsítottak volna meg a titkos tudományok művelésével, legyen az Copernicus, Giordano Bruno, vagy akár a racionalizmus rendszerbe foglalója, Descartes, aki fiatal korában lelkesen kereste Németországban a rózsakeresztesek nyomait. Még a tudományos forradalom bölcsőjénél, egy Johann Heinrich Alsted, egy Jan Amos Comenius, vagy egy Isaac Newton műveiben is bőven találunk alkímiai spekulációkat, vagy asztrológiai-millenáris reménykedéseket.²

1 E mágusokról tudományos eszmetörténeti feldolgozás igényével részletesen írtam „*Exaltatio és hatalom:*” *Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben* c. könyvemben: Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonológia és műértelmezés, 7).

2 Lásd *Titkos tudományok és babonák: A 15–17. század művelődéstörténeti kérdéseihöz* c. könyvemet (Bp., Gyorsuló Idő, 1978), melyben áttekintettem a nemzetközi reneszánszkutatásnak a mágia kultúrtörténetét feldolgozó eredményeit is.

És ne felejtjük el, hogy a reneszánsz irodalom olyan archetipikus irodalmi mágus-hősöket teremtett meg, mint Doktor Faustus, vagy Prospero.

Egy nagyobb lélegzetű irodalom- és kultúrtörténeti tanulmány keretében szándékozom a közeljövőben bemutatni és elemezni azokat a 20. századi reprezentatív regényeket, melyek – különböző motivációktól vezérelve – okkult témákat, s ezekhez reneszánsz történelmi keretet választottak mai mondanivalójuk megfogalmazásához. A sort napjainkkal kell kezdeni, hiszen az efféle regények szinte óránként jelennek meg, elég csak olyan (egymástól egyébként igen eltérő) példákra gondolni, mint a nálunk is nagy sikert aratott Helmut Krausser *Mágikus melódiák (Melodien oder Nachtrage zum quecksilbernen Zeitalter, 1993)*, vagy Lawrence Norfolk *A Lemprière-lexikon (Lemprière's Dictionary, 1991)* és *A pápa rinocérosza (The Pope's Rhinoceros, 1996)*, illetve Richard Zimler igen gyenge, *Az utolsó lisszaboni kabbalista (The Last Kabbalist of Lisbon, 1998)* című regényei. Az efféle „posztmodern történelmi metafikciók”³ egyik közelmúlti felmenője és mintaadó darabja a szómágus Umberto Eco *A Foucault-ingája (Il pendolo di Foucault, 1988)*, de természetesen ide tartoznak olyan hagyományosabb regények is, mint Marguerite Yourcenar *Opus Nigrumja (L'oeuvre au noir, 1968)* vagy Theun de Vries *Titkok birodalma* című, Hieronimus Bosch életére írt parafrázisa (*Het Eeadselrijck, 1973*).⁴

Sajnos magyar műről nem számolhatok be e legújabb termésben, de vannak nekünk klasszikusaink! Még hozzá legalább egy-egy az ezoterikus tárgyú regény két alaptípusából: az intellektuális-ironikusból és a hívő-metafizikusból. És mindkettő mestermunka a maga nemében, némi (bár a megérdemelnél jóval kisebb) nemzetközi reputációval is. Az első csoportba Szerb Antal *A Pendragon legendája (1934)* tartozik, a másodikba pedig Szepes Mária *A vörös oroszlánja (1946)*. Jelen „előtanulmányom” további részében Szerb művéről szólok, és annak három európai párhuzamára szeretném felhívni a figyelmet.

*

A Pendragon legendát a Nyugat 1935/3-as számában Illés Endre a következőképpen dicsérte: „Az első oldalakon kitűnik, hogy Szerb Antal nem a szobatudós félszégességével kezd hozzá regényéhez, de a világot keresztül-kasul ismerő roppant táj-, ember- és

3 A posztmodern történelmi metafikciókról lásd Linda HUTCHEON, *'The Pastime of Past Time': Fiction, History, Historiographic Metafiction*, Genre 20, Fall-Winter, 1987; Wenche OMMUNDENSON, *Metafiction?: Reflexivity in Contemporary Texts*, Melbourne University Press, 1993; Patricia WAUGH, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*, London, Methuen, 1984.

4 Az okkult metafikciók egyik sztárja az angol John Dee. Nemcsak Ecónál jelenik meg, hanem a következő angolszász regényekben: Peter ACKROYD, *The House of Doctor Dee (1992)*, John CROWLEY, *Aegypt (1987)* és *Daemonomania (2000)*, illetve Patrick HARPUR, *Mercurius (1990)* – a lista nem teljes!

anyagismeretével formálja történetét. Mindent tud és nehézséget alig ismer. Műfajkultúrája csalhatatlan.” Majd: „Szerb Antal feladatvállalásából sugárzik a fölényes és kissé szélhámosmód túlzó szerénység, *Pendragon legendája* izgalmat izgalomra halmozó, az eseményeket a fordulópont előtt megszakító, a szálakat mesterien összebogozó szintiszta kalandregény.” S végül: „Ez a regény legalább is egy soklapra csiszolt, ritka fényű tehetséget mutat be. A könyv magyar viszonylatban egészen új kísérlet: a művelt emberek detektívregénye. Egyetlen fogyatékosága: a misztikus elemeket végül sem sikerült valami szellemes szublimálással valósággá vagy hazugsággá átváltoztatni.”⁵

Illés recenziójából nyilvánvaló, hogy e bravúros regényben a maga is szépíró kritikus elsősorban a szerkezetet, a cselekménybonyolítást, ezután pedig a kulturális realizmust, az atmoszféra-teremtést értékelte, a regény okkult szálát viszont a „futottak még” kategóriába sorolta, mely „zavaros vége” ellenére sem tudta elrontani a remekművet. A regény annyi más kritikai méltatását is átnézve azt látjuk, hogy az okkult tudományokban nem otthonos professzionális olvasók – bár udvariasan elismerve Szerb imponáló kultúrtörténeti tájékozottságát –, igyekeztek elkerülni a kérdés alapos megvitatását, s általában Szerb iróniájára hivatkozva elmismásolták e lényegi szempont elemzését.

E cikk műfaja és terjedelme nem enged meg részletekbe menő analízist és kultúrtörténeti mélyfúrásokat, nagyon is illik viszont hozzá egy anekdota beemelése, még hozzá cikkíró saját életéből. Az a tény, hogy Szörényi Lászlót, (sok egyéb mellett) a reneszánsz kutatóját, ebbeli minőségében ismerhettem meg és dolgozhattam vele együtt néhány projekten,⁶ részben Szerb Antalnak, részben pedig Horváth Ivánnak köszönhetem. Utóbbi volt régi magyar irodalmi szemináriumvezetőm elsős koromban a szegedi egyetemen, ahová én úgy érkeztem, mint az avantgárd tudós-jelöltje és a kemény modernizmus apostola, a reneszánszról pedig azt sem tudtam, hogy eszik vagy isszák. Mikor Iván órájára referátumtémát kellett választani, s én ragaszkodtam volna valami 20. századdal kapcsolatos problémához, a kitűnő pedagógiai érzékű tanár nem vette le rólam a kezét, hanem azt ajánlotta, vizsgáljam meg *A Pendragon legenda* kultúrtörténeti hátterét, és annak reneszánsz gyökereit. Így estem bele a reneszánszba, meg a mágiába, s lettem mai napig a kora újkori okkultizmus kutatója. Akkor írtam ugyan egy kisdolgozatot Szerb regényéről, és azóta is nagy gyönyörűséggel olvasom újra meg újra a művet, de a tudós teljes fegyverzetével végrehajtott elemzéssel a mai napig adós vagyok. Még ez az írás sem fogja törleszteni igazán a hátralékot, ám az első tapogatózó lépésnek szánom egy nagyobb kitekintésű vizsgálathoz és egy megírandó könyvhöz, mely a reneszánsz ezotéria és a világirodalom egyes modern regényeinek kapcsolatát térképezi fel.

5 A Nyugat teljes anyaga megtalálható az interneten. Az idézett Illés-recenzió helye: <<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00590/18553.htm>>, elérés: 2004-11-27.

6 Pl. 1987-ben együtt szerveztük a Renaissance Society of America Arizonában tartott kongresszusára a magyar irodalom szekcióját.

Csak hogy felidézsem a bravúrosan bonyolított és egymásba fonódó vagy féltucatnyi cselekményszál okkult vonulatát, emlékezzünk Bátky Jánosra, a Budapestről Londonba szakadt magyar filológusra, aki magát a „fölsleges tudományok” tudoraként aposztrofálja. A British Múzeumban olvasgatja az elképesztő teóriákat felállító mágikus szerzőket, mikor megismerkedik egy igazi ezoterikus tudóssal, az Earllel, aki különös biológiai kísérleteivel az örök élet, s a homunculus létrehozásának titkát kutatja. Filozófiáját a hermetizmus bölcselőitől, például Paracelsustól és Robert Fluddtól kölcsönzi, és az a véleménye, hogy bár modern korunkra a tudomány sokat haladt előre, a nagy egész átlátása, a szintetikus és szinkretikus tudás mára elveszett. Az utolsók, akik még a teljességet meg tudták ragadni, a rózsakeresztesek voltak.

Közben kiderül, hogy az Earl ősei, a Pendragonok alapították a rózsakeresztes testvériséget, melynek történetét Szerb – a cselekmény kívánta anakronisztikus családi kapcsolatot kivételével – 17. századi források alapján hitelesen és kiváló kultúrtörténeti ihletettséggel adja elő. A legenda szerint Christian Rosencreutz sírja 120 évenként kinyílik, s az alapító egy időre feltámad, hogy szemrevételezze műve fennmaradását és előrehaladását. E visszatérés éppen a regény cselekményének időpontjában, vagyis a 20. század első harmadában esedékes. A Fekete Lovas éppen jókor érkezik, hogy megmentse az Earl életét, aki egy időközben kibontakozó bűnügyi történetben életveszélybe kerül: volt menyasszonya akar végezni vele. De az aktivizálódó Pendragon-ősnek nem csak ez a dolga. Be kell fejeznie a Nagy Művet, az alkimista Opust, amelyről Johann Valentin Andreae is írt *Chimische Hochzeit* című allegorikus regényében.⁷ Csakhogy a Mű nem halad, s ahogy Rosencreutz az idő szorításában türelmét veszti, Doktor Faustus mintájára fekete mágiára határozza el magát. Elrabolja az Earl életére törő gyönyörű, de kegyetlen asszonyt, s feláldozza a Sátánnak. Bátky János valami önkívületi transzban tanúja lesz az eseményeknek, amint a szertartás végén megjelenik maga az Alvilág Ura. Ez végső kétségbeesésbe kergeti a rózsakeresztes kísértetet, aki öngyilkos lesz.

7 A rózsakeresztesekről és Andreae művéről lásd P. ARNOLD, *Histoire des Rose-Croix et les origines de la Franc-Maçonnerie*, Paris, Mercure de France, 1955; Roman BUGAJ, *Hermetyzm*, Wrocław, Ossolineum, 1991; Karl R. H. FRICK, *Die Erleuchteten: Gnostisch-theosophische und alchemistisch-rosenkreuzerische Geheimgesellschaften bis zum Ende des 18. Jahrhunderts – ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Neuzeit*, Graz, Akademische Verlag, 1973; Carlos GILLY (ed.), *Cimelia Rhodostaurotica: Die Rosenkreuzer im Spiegel der zwischen 1610 und 1660 entstandenen Handschriften und Drucke*, Amsterdam, In de Pelikaan, 1995 (Bibliotheca Philosophica Hermetica); B. GORCEIX, *La Bible des Rose-Croix*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970; Gustav René HOCHE, *Manierismus in der Literatur: Sprach-Alchemie und esoterische Kombinationskunst*, Hamburg, Rowohlts, 1957; F. A. JANSSEN (ed.), *Das Erbe des Christian Rosenkreuz: Vorträge gehalten anlässlich des Amsterdamer Symposiums 18-20 November 1986*, Amsterdam, In de Pelikaan, 1988 (Bibliotheca Philosophica Hermetica); Hans SCHICK, *Die geheime Geschichte der Rosenkreuzer*, Schwarzenburg, Ansata Verlag, 1980 (Documenta Rosicruciana, 1); SZŐNYI, *i. m.* stb.

E befejezés, mint láttuk, nem tetszett a racionalista Illés Endrének: „Mennyi szaktudás egy tréfa kedvéért, mennyi olvasottság egy aforizmában, s mennyi megvesztegető szélhámosság ott, ahol az esszéíró néhány pillanatra lehunyja a szemét. Egyetlen fogyatékos-sága: a misztikus elemeket végül sem sikerült valami szellemes szublimálással valósággá vagy hazugsággá átváltoztatni: Mert végül író és olvasó egymást csapják be, s ezt mind a ketten tudják” (i. h.). Véleményem szerint pedig éppen ez a regény egyik intellektuálisan izgalmas vonása. Mármint, hogy szinte tökéletes ambivalenciát teremt; nem voksol sem a fantazmagória, sem a misztikus valóság mellett, eldöntetlenül hagyja az ezotéria létmódjának kérdését. Bátky víziója lehet valódi tapasztalat, lehet pszichikai sokk, vagy egy egyszerű álom, mindegyik beleillik a regényvilág egészébe. Szerb fölényes és intellektuális ironiája nyilvánvaló, mégis megmarad ugyanaz a bizonytalanság érzésünk, mely Andreae *Vegyteni menyegzőjének* olvastán is elfogja az olvasót: hogy vajon a könnyed tréfákozás, a műfaj-paródia nem a legnagyobb adeptus titkait leplezi-e el? Ez az ezotéria – és az ezotéria feldolgozásának – diszkrét bája: a borzongó, megfélemlített és felizgatott befogadó soha nem szűnő kétségben marad.

*

Sajnos esszéiben Szerb Antal nem árulta el, volt-e irodalmi mintája *A Pendragon legendának*. Úgy tűnhet, egyedülálló kísérlet ez irodalmunkban, melyhez az okkult nyersanyagot írója kizárólag kultúrtörténeti tanulmányaiból merítette. A helyzet nem egészen ilyen egyszerű. Szerb korának egyik legolvasottabb magyarja volt, mint erről az általa írt *A világirodalom története* (1941) is fényesen tanúskodik. Márpedig a kortárs, vagy majdnem-kortárs európai irodalomban találkozhatott olyan regényekkel, melyek tárgyukul az ezotériát választották, és megközelítésmódjuk nagyon is hasonlít a Bátkyt teremtő Szerbéhez. Mivel az író műveiből nem dokumentálhatók a minták, újabb bizonyítékok felmerüléséig *A Pendragon legenda* előképeiként fogom tárgyalni Huysmans *Là-bas* (*Ott lenn*, 1891), Somerset Maugham *A mágus* (1908) és Gustav Meyrink *A nyugati angyal ablaka* (1927) című regényeit.

Az okkult témák modern irodalmi megjelenése Karl Joris, alias Huysmans (1848–1907) holland származású francia író *Là-bas* című regényével kezdődött. Ebben a regényben jelentek meg azok a narratív elemek, amelyek a mai napig is jellemzik ezt a tematikát és műfajt. Legfontosabb tulajdonsága a kettős cselekményszerkezet, mely egy múltbeli történelmi vagy áltörténelmi szüzsét mutat be, miközben egy másik cselekményszál a jóval későbbi elbeszélés idejével azonos, itt legtöbbször az elbeszélő a főhős vagy legalábbis a krónikás.

Ez esetben a történelmi szál főhőse Gilles de Rais (1404–1440), a középkori francia sátánista gróf,⁸ akinek szörnyű gaztetteiről számtalan legenda és elbeszélés maradt fenn,

8 Jellemző, hogy a francia újbalos elméletírók mennyire kedvelték ezt a rémisztő történelmi figurát. Perének anyagát Georges Bataille publikálta (*Le proces de Gilles de Rais*, Paris, Pauvert, 1965,

s a Kékszakáll-mondát is az ő történetéből eredeztetik. Szerb Antal a következőképpen foglalta össze a regény cselekményét: „Hóse, Durtal, könyvet akar írni Gilles de Rais-ról, a középkor félelmetes Kékszakállú Hercegéről; a *Là-bas* erről a témáról való beszélgetéseit tartalmazza. Középpontjában a sátánosok állnak. Durtal ráeszmél, hogy a modern Párizsban is akadnak, részt vesz szertartásukon. Ez a regény leggyengébb része; első-sorban mégis ‘társalgási regény’.”⁹ Csak sajnálhatjuk, hogy Szerb itt nem ad árnyaltabb elemzést, és gyakorlatilag ugyanazzal a váddal él, amivel Illés Endre elmarasztalta *A Pen-dragon egendát*, vagyis, hogy az ezotériában elmerülő jelenetek kidolgozása a leggyengébb. Pedig, akárcsak saját regényénél, itt sem egészen ez a helyzet. Nyilvánvalóan igen nehéz úgy irodalmian ábrázolni parapszichológiai vagy metafizikus jelenségeket, hogy az elbeszélést a szerző folyamatosan és művészi koherenciával a hihető és hihetetlen, illetve a valóság és illúzió bizonytalan határán tartsa. De ahogy Szerb maga, Huysmans is mindent megtett ennek érdekében.

A főszereplők, de Rais biográfusa, Durtal, valamint Des Hermies, a homeopátiában és okkult természetgyógyászatban is utazó pszichiáter, valamint az asztrológus Gèvingey mind remete-figurák, akik elzárkóznak a modern élet kihívásaitól és a középkor kultuszában élnek ki magukat. Durtal ilyen irányú érdeklődését csak fokozza a furcsa asszony, Madame Chantelouve, aki nappal kielégítetlen nagypolgár, éjjelre viszont szukkubussá válik, s a diabolikus Canon Doce által celebrált fekete miséken vesz részt. Bár a regény végére Durtal megundorodik a szexuális kicsapongásoktól és a fekete praktikáktól (s akárcsak irodalmi teremtője, Huysmans, a katolicizmus felé fordul), a regény egy fontos szubtextusa a szerző (és a kor) pozitívista racionalizmus iránti gyanakvásának és félelmének is hangot ad. Amint a pszichiáter egy helyen elismeri:

Mit lehet elhinni és mit lehet bebizonyítani? A materialisták mindent megtettek, hogy újraértékeljék a boszorkányperek dokumentumait. Úgy találták, hogy azok egy tömeghisztéria szimptomái voltak. De akkor is megválaszolatlan marad a kérdés: vajon azért

1997), majd Bataille összes műveiben Michel Foucault rendezte sajtó alá. Michel Tournier pedig regényt írt róla és harcostársáról, Jeanne d’Arcról (*Gilles et Jeanne*, Paris, Gallimard, 1983). Újabb szakirodalom: André CHERPILLON, *Gilles de Rais: un grand seigneur sodomite et assassin*, Courgenard, Autoédition, 2000; Michel MEURGER, *Gilles de Rais et la littérature*, Rennes, Terre de brume, 2003; Morgan VAL, *The Legend of Gilles de Rais (1404-1440) in the Writings of Huysmans, Bataille, Planchon, and Tournier*, Lewiston, Edwin Mellen Press, 2003; Reginald HYATTE, ed., *Laughter for the devil: the trials of Gilles de Rais, companion-in-arms of Joan of Arc (1440)*, Rutherford, Fairleigh Dickinson University Presses, 1984. A hírhedt fekete mágus, Aleister Crowley (lásd alább) titkos előadást tartott róla 1930-ban: *The Banned Lecture: Gilles de Rais: to have been delivered before the Oxford University Poetry Society on the evening of Monday February 3rd, 1930*, Carnforth, Society for the Propagation of Religious Truth, 1982.

9 *A világirodalom története*, Bp., Magvető, 1980 [1941], 680.

lesz-e egy asszony megszállott, mert hisztériás, vagy azért hisztériás, mert megszállta az ördög? Itt csak az Egyház adhat választ, a tudomány nem...¹⁰

Ez a racionalizmus és hit határán egyensúlyozó vélemény bizonyos mértékig össze-
cseng Szerb gondolatával, melyet az Earl of Gwynedd szájába ad:

– Ma nagyon sokat tudunk a természet apróka részleteiről; akkor az emberek többet tudtak az egészről. A nagy összefüggésekről, amiket nem lehet mérleggel mérni és felvágni, mint a sonkát. – A szeme élénkebb volt, mint amennyit a fegyelmezett Angliában megengednek a szemnek. A téma az ő legtémább témája lehetett. – Igen, nekem Fludd a vesszőparipám.¹¹

Robert Fludd (1574–1634), angol misztikus filozófus és okkultista, akit az Earl így jellemez szellemesen: „Fludd, uram, sok képtelenséget írt, mert meg akart magyarázni dolgokat, amiket akkor nem lehetett. De a lényegben, a lényegről sokkal többet tudott, mint a mai tudósok” (*A Pendragon legenda*, 7). És akiről a kiváló kultúrtörténész, Joscelyn Godwin így írt: „Fludd annak a kornak a végén élt, amikor még lehetséges volt egy gondolkodónak a teljes tudást átfogni. Erre törekedett, és szinte kétségbeesetten szötte bonyolult és végtelen terveit a soha el nem készülő *magnum opus* létrehozásáról. Célja nem kevesebb volt, mint hogy összefoglalja mind az univerzumról, mind pedig az emberről való teljes tudást – a makrokozmoszt és a mikrokozmoszt, még hozzá egymáshoz való viszonyuk szerint.”¹² De idézhetném a tudománytörténész Charles Webstert is: „A kartezianizmus és a mechanisztikus filozófia megjelenése vissza is ütött, még hozzá a tudományos materializmus veszélye keltette félelem miatt. Egyes gondolkodók visszatértek a neoplatonizmus és a hermetizmus kategóriáihoz, azért, hogy megakadályozzák Isten és az Ő világegyeteme szétválasztását. [A múltba nyúló hermetikus hagyomány a reneszánsz idején] Paracelsusban éledt újjá, meg Oswald Crollban és Robert Fluddban, de még Francis Bacon is eljátszadozott e gondolatokkal.”¹³ Ez a „játszadozás,” ez a kétértelmű bizonytalanság – mint látjuk – túlélte a kartezianizmust és hódít a posztmodern korban is.

Huysmans regényének „kétfedelű” cselekménye, amely egy ponton misztikusan és megmagyarázhatatlanul egybeolvad, és az az intellektuális hozzáállás, mely ironikusan és kritikusan kezeli az okkultot, de ugyanakkor szkeptikusan viselkedik a tudomány min-

10 Saját fordításom az angol kiadásból: *Down There*, London, Sphere, 1974, 141. Lásd a magyar kiadást: *Ott lenn* (fordította KÁLLAY Miklós, Bp., Kultúra, 1922).

11 *A Pendragon legenda*, Bp., Magvető, 1974, 8.

12 Joscelyn GODWIN, *Robert Fludd: Hermetic Philosopher and Surveyor of Two Worlds*, London, Thames and Hudson, 1979, 5.

13 Charles WEBSTER, *From Paracelsus to Newton*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 65.

denhatóságát és érdekmentességét hirdető nézetekkel szemben is – ezek a tulajdonságok lettek ismertető jegyei annak a műfajnak, amely „az ezotéria diszkrét bájának” igézetében keletkezett, s melynek érdemes képviselője *A Pendragon legenda*.

*

E műfaj egy másik képviselője, Somerset Maugham *A mágus* című regénye ugyancsak *A Pendragon legenda* közeli rokonának tekinthető. Bár Szerb igen nagyra becsülte Maugham-ot, s egyik legsikerültebb regényét, *Az ördög sarkantyúját* maga fordította magyarra, az 1908-ban írt *A mágusról* nem látszik tudni. A regényt a század első évtizedeinek hírhedt angol okkultistája, az Európa számos pontján megforduló, sokáig Párizsban élő, majd Sziciliában kommunát alapító, „renegát *Golden Downos*” Aleister Crowley enyhén szólva ellentmondásos figurája ihlette.¹⁴

A könyv főhőse Arthur Burdon, egy racionalista és gyakorlatias sebész, akit teljesen hidegen hagy az ezotéria. Menyasszonya, Margaret Dauncey, ártatlan, fiatal hölgy. Ott van még Susie Boyd, Margaret szobatársa, aki kevésbé szép, de érzékeny és intelligens. Aztán Dr. Porhoët, egy, az okkult tudományok iránt sokkal fogékonyabb orvos, aki sok évet töltött az arab keleten, sok hihetetlen dolgot látott és egy könyvet is írt Paracelsusról. És persze ott van a Mágus, Oliver Haddo, angol arisztokrata, teljesen elmerülten a titkos tudományokban, egyfajta túlméretezett és hedonista Cipolla, félelmetes intelligenciájú, az adeptus és a sarlatán furcsa keveréke. Célja, hogy előállítsa a homunculust, megtalálja az örök élet titkát, de nem az emberiség üdvére, csak saját hatalma növelésére.

Arthur szkepticizmusa azért kap olyan nagy hangsúlyt a mű elején, hogy annál kontrasztosabban tűnhessenek fel később a megmagyarázhatatlan okkult jelenségek. Ugyancsak regénytechnikai szükségszerűség, hogy motivált konfliktus keletkezzen közte és Haddo között, amely majd igazolhatja a Mágus gonosz bosszútervét. A fiatal pár egy párizsi étteremben találkozik az angol mágussal, s miután Arthur megsérti Olivert, az megbabonázza Margaretet, és el is csábítja. Az önuralmát veszített lány elhagyja vőlegényét, és váratlanul Haddóhoz megy feleségül, aki angliai kastélyába viszi, és ott sötét kísérleteihez használja fel médiumként.

Arthur Porhoët doktor és Susie társaságában utána megy, de már nem tudják megmen-
teni. A végső katasztrófát követően feltárul előttük a kastély titkolt laboratóriuma, a lombikokban borzalmas zombi-lényekkel, amelyek Szerb Earljének axolotljaira emlékeztetnek.

14 Crowley-ről szakirodalom: Charles Richard CAMELL, *Aleister Crowley*, London, New English Library, 1969; Roger HUTCHINSON, *Aleister Crowley: the Beast Demystified*, London Mainstream, 1998; Serge HUTIN, *Aleister Crowley: le plus grand des mages modernes*, Verviers, Gérard, 1973; Francis KING, *Magic: the Western Tradition*, London, Thames & Hudson, 1975, 29–31; Colin WILSON, *Aleister Crowley: the Nature of the Beast*, Wellingborough, Aquarian Press, 1987.

Oliver Haddo alakjával Maugham új elemet hozott az okkult témájú regények mágustipológiájába. Míg Huysmans a modern fekete mágusok és a sátánisták között vont párhuzamot, Haddo egyrészt Faustussal kerül rokonságba, aki fekete mágus, másrészt viszont Paracelsussal, aki – miközben maga is az élet titkát kereste és elsőként vetette fel a homunculus előállításának lehetőségét – fehér mágusnak tartotta magát, és tudományos céljait mindig is mély keresztény hite vezérelte.¹⁵ Bár a regény kemény kritikát gyakorol az Aleister Crowley-féle modern mágusok és spiritiszták kétes etikája és üzelmei fölött, az okkulttal szembeni szkepticizmus és „az ezotéria diszkrét bája” tökéletesen ambivalens végkifejletet eredményez, amikor Arthur rájön, Dr. Porhoët egyik misztikus közel-keleti története nem másról, mint saját Egyiptomban megélt gyermekkori élményéről szól.

*

Szerb egy másik lehetséges mintája a Prágában élő, s németül író Gustav Meyrink (1868–1932) *A nyugati ablak angyala* című, 1927-ben megjelent regénye lehetett. Meyrink legismertebb műve a több filmet is ihletett *Golem* (1913), a II. Rudolf korában élt 16. századi Rabbi Löw és az általa teremtett mesterséges humanoid monstrum története. Természetesen ez a motívum is a homunculus problematikájához kapcsolódik, *A nyugati ablak angyala* viszont angol tematikát hozott újabb okkult regényébe, ebben is hasonlít *A Pendragon legendára*. Bár Szerb legismertebb műveiben nem tett említést Meyrinkről, az intertextuális kapcsolatok lehetőségét az is erősíti, hogy e regény 1931-ben – Déry Tibor fordításában – magyarul is megjelent.¹⁶

A könyv fő témája John Dee, az angol matematikus és mágus, I. Erzsébet asztrológusa, aki évtizedeken keresztül próbált a mindentudás birtokába jutni angyalidéző szeánszok segítségével. Dee tudományos művei (például a híres *Monas hieroglyphica*, 1564), majd az angyalidézésekről vezetett naplói (melyekből pontosan rekonstruálhatók az Edward Kelley-vel folytatott „hénokhi mágia” rituáléi) nemcsak fontos kultúrtörténeti dokumentumok, hanem számos irodalmi mű ihlető forrásai is. A 4. lábjegyzetben említett posztmodern regények közvetlen őse kétségtelenül Meyrink merész kísérlete.

John Dee tevékenysége és gondolatai szinte minden olyan elemet tartalmaznak, amelyek feltűnnek az okkult témákat feldolgozó modern regények kelléktárában. Dee mélyen hívő keresztény volt, akinek ezoterikus filozófiai programja és okkult kísérletei azt céloz-

15 Paracelsus filozófiai programjáról lásd „*Exaltatio és hatalom*” c. könyvemem (168–85); ugyanitt további szakirodalom.

16 Gustav MEYRINK, *A nyugati ablak angyala*, ford. DÉRY [sic!] Tibor, Bp., Pantheon Irodalmi Intézet, 1931; új kiadása: Bp., Gönczöl, 2003. Emellett az angol kritikai kiadást használtam: *The Angel of the West Window*, ford. Mike MITCHELL, Sawtry, Cambridgeshire, Dedalus, 1991 (Studies in Austrian Literature, Culture and Thought).

ták, hogy a tökéletes tudás segítségével eljusson a Teremtővel való egyesülés, az *exaltatio* állapotába – úgy, ahogyan azt Ficino, Pico della Mirandola és más firenzei neoplatonisták eredetileg teoretizálták.¹⁷ Ezzel együtt világi ambíciók is fűtötték: egyrészt saját karrierjét igyekezett építeni, másrészt pedig lelkesen támogatta a reneszánsz kori brit imperializmus hódító projektjeit.¹⁸ Úgy tűnik, Dee olyan „fehér mágus” volt, aki nemegyszer sodródott a hübrisz-inspirálta diabolikus praktikák határterületére. Remete volt, egyszersmind udvaronc, a patrónusi rendszer örvényei közt lavírozó humanista, aki több alkalommal is beutazta Európát, s éveket töltött Báthory István krakkói, majd II. Rudolf prágai udvarában. Élete olyan regényes epizódokban is bővelkedik, mint a csehországi Trebonában lezajlott hírhedt „feleségcsere”, mely a Doktor és Kelley között szerződéses alapon, az angyalok parancsára jött létre. Ez a manapság olyan divatos szexuális mágia témakörét is összekapcsolja e történeti figurával.

Meyrink regénye – akárcsak a *Là-bas*, vagy *A Pendragon legenda* – két idősíkból, a 20. századi modernitásból, illetve a régmúltból (ezúttal értelemszerűen a 16. századból) játszódik. Jelenkori főhőse Müller báró, aki John Dee Ausztriába szakadt leszármazottja. Miközben őse spirituális naplóinak fordításával és értelmezésével foglalkozik, egy exponenciálisan fokozódó pszichotikus transzban újraéli Dee életét, és azonosul annak vágyaival. A regény természetesen nem hű történeti narratíva az angol mágus életéről, sokkal inkább a posztmodern történeti metafikciókhoz áll közel. Meyrink nyilvánvalóan saját korának problematikáját formázta regénnyé, amikor „egy kortárs élő regényhőst összevont a rég halott Dee karakterével.”¹⁹

Dee fiktív élettörténete – mely a történelmi tényekből és dokumentumokból, például az angyalidézések naplóiból indul ki, majd radikálisan „önálló életre kel” – mesterien appropriálja Müller báró pszichéjét, aki nemcsak vérségi leszármazáson keresztül kapcsolódik ősehez, hanem a reinkarnációk rendszerén át is.²⁰ A regény logikája szerint két típusú reinkarnáció van: az elsőben az újraszületett nem emlékszik korábbi életeire, míg a második esetben igen, az egymásra következő életekben akkumulálódnak a tapasztalatok, amelyek végül okkult belátáshoz és bölcsességhez vezetnek el. Kezdetben Müller az első kategóriába tartozik, de a regény végére tapasztalatai és szenvedései eljuttatják a második fokozathoz.

17 Az *exaltatio* elméletéről és gyakorlatáról, valamint a firenzei neoplatonistákról lásd „*Exaltatio és hatalom*” c. könyvemem (11–29, 123–47); ugyanitt további bőséges szakirodalom.

18 Frances YATES terminusa, lásd *Astreae: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, London, RKP, 1975.

19 Lásd Robert PODGURSKI, *Magical Forces and Historiographic Speculation in Gustav Meyrink's The Angel of the West Window*, Cauda Pavonis 13.2 (1994), 18–9.

20 A korban divatos teozófia, antropozófia és spiritizmus igen sokat foglalkozott a reinkarnációk lehetőségével, lásd erre vonatkozóan Madame Blavatsky, Rudolf Steiner és más kora 20. századi okkult filozófusok műveit. Ezekről magyarul: FÓNAGY Iván, *Mágia*, 1943; facsimile: Bp., Tinódi, 1989, 17–64; valamint Mary E. WILKINSON, *Teozófiai kifejezések egyszerű magyarázatai a használatos pszichológiai kifejezések függelékével*, Bp., Magyar Teozófiai Társulat, 1998. Meyrink kétségtelenül hatása alá került e tanoknak.

John Dee sok regénybeli ismerőse valójában efféle örökké újraszülető archetipikus alak, akik feltűnnek Müller életében is. Például a Doktor asszisztense, Gardener Gartner Tivadar kémikus professzorként bukkan fel, aki Müller iskolatársa volt. Dee felesége, Jane Frommond mint Frommné asszony jelentkezik házvezetőnőnek Müllernél. Ők reprezentálják a jókat, akik harcolnak a diabolikus hatalmak ellen, s afféle pszichomachia során megpróbálják a főhősöket megmenteni. A sötét oldalon találjuk az eretnek lázadót, Bartlett Greent, aki azt a téveszmét ülteti el Dee-ben, hogy Britannia királya lehet, valamint az orosz kereskedőt, Mascee-t, aki Szent Dunstan mágikus könyvét és a bölcsek követét Kelley-nek juttatja, majd Müller világában Szergej Lipotin, a bolsevik forradalom elől emigrált régiségkereskedő alakjában kel új életre.

Mindkét idősikban a legveszélyesebb alvilági erő az életenergiákat vámpírként elszívó és mósusz-illattal bódító női csábító, akit megannyi férfi regényíró örökített meg korokon keresztül, s aki különösen drámai kifejezést nyert a freudizmustól ihletett *Jugendstil* ikonológiában.²¹ A kegyetlen Erzsébet királynő, aki végső soron Dee vesztét okozza, nem más, mint a mitikus fekete anya, a szexuális őszimbólum, Isais királynő reinkarnációja, aki Müller bárót az ázsiai emigráns Asszja hercegnő képében viszi romlásba. A füledt erotikával fűszerezett, Freud, Jung és Róheim Géza legmerészebb gondolataiból táplálkozó vízió ott éri el sokkal tetőpontját, ahol...²²

21 A mósusz-illatnak nagy szerep jut Déry *A kiközösítő* c. regényében is – talán ifjúkori fordítása inspirálta e motívum felhasználására?

22 Talán furcsának tűnhet, hogy egy tudományos cikk a mondat közepén, három ponttal ér véget. Ám ha megtehetette ezt egy regényíró, Laurence Sterne, amikor az *Érzékeny utazásokat* így fejezte be: „Eszerént kilépvén, még nyújtva jobbom, meg találám fogni a szobaleány...” (KAZINCZY Ferenc fordítása, 1815, Bp., Magyar Helikon, 1976, 145), miért ne tehetné meg a filológus, különösen, ha szorítja a leadási határidő. S ki ismerné Szörényi Lászlónál jobban e határidők szorítása keltette agóniákat?

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Az *Iszony* és az önismeret

1.

1942 újév napján a már nagybeteg Móricz Zsigmond azzal hívta magához Németh Lászlót, hogy ha regényt nem indít a *Kelet Népe*ben, akkor ő nem folytatja tovább a folyóirat szerkesztését. Németh László szabadkozott, honnan húzzon ő elő egy regényt, neki most a Széchenyi-könyvét kell befejeznie a könyvnapra, amellett egyéb munkák is nyomasztják. Móricz azonban hajthatatlan volt.

Németh László európai mértékkel mérve is igen sokra becsülte Móriczot.¹ Emberileg is tisztelte és szerette. Nem tért ki a kihívás elől. Két hét múlva Móricz már táviratban gratulált neki az *Iszony* első részéhez.² Maga a regény könyv alakban mégis csak 1947 karácsonyán jelent meg.

Kitűnő önkomentárjai egyikében Németh László föltárta regénye két legfontosabb indítékát: egy benne élő képet és egy benne élő érzést. A kép: „a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzésében kényelmesen, szinte rátehénkedve paskolgatja nemesebb szövésű, idegenkedéssel küzdő élettársát”. Az érzés: „az érzékenység és kiválóság szenvedése a közönségesség zsíros ujjai alatt”.³

Az emberi kapcsolatok megítélésének fontos elemei ezek Németh László minőségelvű világszemléletében. Érezte, hogy ebből a képből és érzésből nagyon fontos emberi üzenetet fog kibontani. A regény írása közben Gulyás Pálnak bevallotta, hogy ezt a regényét úgy takargatta, spórolgatta, mint „egy elronthatatlan, ünnepi órákra váró művet”.⁴ Ezért sajnálta, hogy zaklatott állapotban kell írnia.

1 Vö. NÉMETH László levele Gulyás Pálnak 1942. február 19-én: „Olvastad Móricz bírálatát a Hídban a Másik mesterről? Ez mégiscsak valami, hogy Európa nagyobb regényírója, aki másban, mint novellákban, gondolkozni sem tud: ennyire belebolondul egy regényembe...” – *Németh László élete levelekben 1914–1918*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1993, 401.

2 Vö. NÉMETH László, *Negyven év = Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969, 37.

3 Uo.

A Széchenyi-könyv hézagaiban, lapzárta előtt írt részletek szeptemberig folytak a *Kelet népe*ben; akkor meghalt Móricz Zsigmond, megszűnt a *Kelet népe*, s vele a regény is.⁵

Az első részek azonban fölkeltek iránta az érdeklődést. Írótársak és olvasók egyaránt várták a folytatást. Egy érdeklődő levélre Németh László 1943. március 17-én azt válaszolta, hogy „hihetőleg” nyáron befejezi a regényt s őszre vagy karácsonyra megjelenik.⁶ A *Választ* szervező Illyés Gyulának azt ígérte, hogy három-négy író munkáját is vállalja a folyóiratban. 1946 október 12-én – érzékelve a roppant ellenséges közegét maga körül – azt kérte Illyéstől, hogy tanulmányai helyett szépirodalmat adhasson a *Válasznak*, mert „a szépirodalmi forma mégiscsak páncél, míg a tanulmány, ahogy én írom, minden köpésnek: nyitott meztelenség”.⁷

1946-os vázlatai a regény befejezésének három lehetőségét is felvillantották: „a cenci szökés véglegességét s az öngyilkosságát egyaránt. Hogy Kárász Nelli nem a menekülés útjait választja, hanem a maga erejével vágja ki magát sorsából, s teremti meg a neki való életformát, vásárhelyi írói lelemény.”⁸

1947. június 30-án a regény írása közben tájékoztatta arról Illyés Gyulát, hogy az alföldi létben olyan meleg emberi iszapfürdőbe került, amelyet Illyésnek is figyelmébe ajánl, majd arról is szól, hogy milyen változás történt benne: „Az *Iszonyt* írom - azaz helyesebben végrehajtom, mert a hangulatába nehéz visszatálnom. Nem az öt év a sok; az emberiséggel békültem össze azóta annyira, hogy nehéz az eltervelt kegyetlenséggel beszélnem róla.”⁹ Ugyanerről az érzéséről számol be Illés Endrének 1947. augusztus 3-án: „Hogy nem rontottam-e el a Zsiga bácsinak írt részeket a mostaniakkal: majd meglátjuk. Bizony, egész más hangulatban vagyok, mint amikor ez a regény fejezte ki viszonyomat (ill. iszonyomat) a világhoz. Furcsa: de sokkal jobban!”¹⁰

Nem sokkal később, a regényről neki lelkesen író Illés Endre előtt megnyitja az alakulástörténet titkosabb tárnáit is.¹¹ Beszámol arról, hogy húsz év után váratlanul valami

4 NÉMETH László levele Gulyás Pálnak 1942. április 9-én, *Németh László élete levelekben 1914–1918*, 407.

5 NÉMETH László, *Negyven év*, 37.

6 NÉMETH László levele dr. Tarnóczy Lászlónénak, *Németh László élete levelekben 1914–1918*, 421.

7 NÉMETH László levele Illyés Gyulának, *uo.*, 571.

8 GREZSA Ferenc, *Németh László vásárhelyi korszaka*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979, 229.

9 NÉMETH László levele Illyés Gyulának, 1947. június 30., *uo.*, 616.

10 NÉMETH László levele Illés Endrének, 1947. augusztus 3., *uo.*, 620.

11 „Öt év előtti hangulatba kellett visszaélnem magam; akkor, amikor a magam hangulata egészen mást kívánt. Te becsúszttattál néhány vallomásszerű mondatot a leveledbe; hadd mondok meg én is: hogy húsz év óta ezen a nyáron állított be hozzám először valami boldogságféle. S ott volt előttem, fölöttem: kötelességül és sorsul az *Iszony*. Képzeld el ezt az interferenciát, ezt az emlékeztetést! Délután ötig az *Iszony* s aztán egy-két órára: a remény, az újrakezdés, az új élet reménye. Mondjam-e, hogy az *Iszony* győzött; a sors, a mű erősebb volt, mint a boldogság

személyes „boldogságféle” érzést élt át. Másrészt viszont arról is vall, hogy keserű tapasztalatokat szerzett a paraszti világból feltörő népfiai között.¹²

Kárász Nelli és Takaró Sanyi alakjába és sorsába sok-sok élményét, tapasztalatát és vívódását vetítette bele. Ezeket is.

Hogy az *Iszony* az írói önismeretnek milyen alapműve, arról leggazdagabban Illyés Gyulának írt leveléből tájékozódhatunk: „Nem tudom, milyen piedesztálra emelhetném én Nellit – természet piedesztálján kívül. Nem azt akartam én megírni itt, hogy egy angyal szemében milyen az emberiség; hanem hogy mennyire eltorzítja a szűk norma a legnemesebb természetet is, ha nem egészen „emberies”. Ennek a regénynek ugyanaz lett volna a tanítása, ami az életrajzomé is... A görögök és a középkor mindenféle emberi természetnek megadták azt a hitet, hogy ő emberi, normális. A mai „emberség” alól – az emberek nagy része s épp a legjobbak kiesnek –, vagy nagy keservesen törnek bele. Lázadás ez is, az emberiségnek önmagáról alkotott képe ellen... A „magánügy” ebben lesz „közügy.” Meg kellett volna engedni nekem, Nellinek s a hozzánk hasonlóknak, hogy embereknek érezhessük magunkat. Az, hogy az ilyenekből is csak az lesz, ami belőle s belőlem: ez a panasz, a líra a regényben. Az olvasók azért olvassák, ahogy Márta írja, detektívregényként, mert bennük is ott él normális voltuk alatt – a megtöretésnek ez a vádbeszéde.”¹³

A regény keletkezésének körülményeiből és Németh László önvallomásaiból azonban az is egészen nyilvánvaló, hogy a szépirodalom „páncéljára” a nemzetének sorsa miatt aggódó írónak volt elsősorban szüksége. Németh László szépirodalmi műveiben nemcsak a maga üdvösségügyét vizsgálta, hanem nemzetéét is. Az *Iszony* sem csak Kárász Nelli és Takaró Sanyi viszonyának a bemutatása, hanem a szovjet megszállás alá került magyarság létmetaforája is. Ehhez volt szüksége Németh Lászlónak a szépirodalom „páncéljára”.

alkalma s igénye. De ez már egy másik regény tárgya, melyet meg is írok tán hamarosan.”
NÉMETH László levele Illés Endrének, 1947. augusztus 17-e után, *uo.*, 623.

12 „Tudod, én szidtam a bűnös középosztályt (elsősorban magamban); én is levettem úri süvegemet a paraszt nyár előtt, szinte szégyelltem, hogy értelmiségi embernek vagyok a fia s nem első hajtású népi sarj. A népfiai visszafopoztak (amennyire írot az osztálytalanságból osztályba lehet pofozni) a magamszörűek közé, s most büszkén látom, hogy nem is olyan rossz fajta ez. A tehetőség talán mohóbban tör föl az első nemzedékekben, de a becsülethez, szeméremhez, úgy látszik, több nemzedéknyi kitenyésztés kell. Az iskolában is ezt látom, de az irodalomban is.” *Uo.*

13 NÉMETH László levele Illyés Gyulának, 1947. október 14-e után, *uo.*, 634–635.

2.

Lehetséges, hogy ezt vette észre azonnal a baloldali kritika? Még meg sem jelent könyv alakban a regény, amikor 1947 decemberében Lukács György a NÉKOSZ akadémiján már súlyos támadást intézett ellene. Azzal vádolta Németh Lászlót, hogy radikálisan ki-kapcsolta regényéből a magyar társadalom nagy kérdéseit. „Pszichográfia”-t készített, melyben a „leírás, jellemzés sokszor találó, szuggesztív, de mindenütt – tudatosan – le van választva az élet igazi nagy összefüggéseiről. A frigid nő sorsa nem alkalom nagy összefüggéseknek még csak sejtetésére sem.”¹⁴ A hallgatás új fajtájának, az új demokrácia elleni néma tiltakozásnak nevezte az *Iszonyt*.¹⁵ Révai is azt írta róla, hogy szabotálja a demokráciát.

A kommunista ideológiai kritika képviselői sorra visszhangozták Lukács nézeteit. Szigeti szinte szó szerint ismételte Lukácsot.¹⁶ Többen – így Keszi Imre és Király István – Nelli alakját tartották túlméretezettnek, elhibázottnak. Volt, aki a frigiditás közép-pontba állítása miatt marasztalta el a regényt, más az ösztön apológiáját látta benne (Antal Gábor, Szigeti József, illetve Örkény István).

Az éles támadások ellenvetéseket is kiváltottak. Többen azt hangsúlyozták, hogy egyensúlyban van az *Iszonyban* a lélektani és a társadalmi szempont (Vajda Endre, Zelk Zoltán). Vajda Endre kritikája már rámutatott a regény mitológiai vonatkozásaira is.

Az első, a regény esztétikai értékeit és jellegét megvilágító, tanulmány méretű kritikát Sőtér István írta róla a *Válaszban*.¹⁷ Olyan összegző műnek minősítette, melyben Németh László addigi életművének minden fontos vonása együtt van. Fölrajzolta a világirodalom dialektikus és statikus regénymodelljét, s az *Iszonyt* az utóbbihoz sorolta, de rámutatott arra is, hogy Németh László regénye a befejezésében, a végső megoldásában ki is lépett a mitológiai zártaságból. Németh László regénye a két hős pszichológiai, társadalmi és mitológiai helyzeteit mutatja be, s ez a három értelme és tanulsága a regénynek nem csupán egybehangzik, hanem egymást erősíti.¹⁸

Több kritikus beszélt a regény világának aránybomlásáról. Sőtér az *Iszony* nagyságát éppen lélektani, társadalmi és mitológiai köreinek összhangjában látta. Érthetetlennek minősítette azt, hogy a mű bírálói elsiklottak a főhősök társadalmi beágyazottsága fölött.

14 LUKÁCS György, *A népi irodalom múltja és jelene = In memoriam Németh László: A minőség forradalmára*, Bp., Nap Kiadó, 2001, 197.

15 Uo., 198.

16 SZIGETI József, *Iszony*, Társadalmi Szemle, 1948, április–május, 390.

17 SÓTÉR István, *Egy klasszikus regény*, Válasz, 1948, május–június, 441–450. Később tanulmányának címét *Németh László és az Iszony-ra* változtatta. Így jelent meg a Monostori Imre által szerkesztett *In memoriam Németh László: A minőség forradalmára* című kötetben is, Bp., Nap Kiadó, 2001, 202–215.

18 Vö. uo., 208.

Rámutatott arra, hogy Kárász Nelli és Takaró Sanyi alkati szembenállása nemcsak Diana és Akteón párhuzamát idézi, hanem magában foglalja a „hanyatló” dzsentri és a „feltörekvő” parasztság ellentétét is. „Nem csupán Diana dereka roppan itt Akteón szorításában – de a dzsentriség is fulladozik, éhes, erőszakos paraszti karok közt.”¹⁹ Azt is megállapította, hogy Bodolai Ferkóék látogatása „többet árul el a nagybirtok Magyarországáról, mint akárhány »szociográfia«”, Takaró Sanyi alakját pedig úgy ítélte meg, hogy Németh László „e típus megteremtésével gyakorolta a legszigorúbb, legkegyetlenebb kritikát bármifajta népi mítosz és romantika felett”.²⁰

Katasztrófaregénynek nevezte az *Iszonyt*, „a regény pusztája és faluja felett katasztrófák robbanásfüstje terjeng.”²¹ Sőtér a sikeres realizmus bizonyítékát látta abban, hogy „a tárgyilagos ábrázolás következtében a főszereplők egyikének sincs a másikkal szemben *feltétlen* igazsága.”²² Németh László az olvasóra bízta a választást.

Sőtér tanulmánya után a *Válasz* még három írást közölt az *Iszonyról*. Czibor János „az egész magyar irodalom akarata”-nak nevezte: „ez a regény már nem népi, nem is urbánus, hanem emberi.”²³ Veres Péter „mélyrealizmus”-át dicsérte. Camus *Közönyével* állította párhuzamba a lelki állapotok és a tárgyi mozzanatok ábrázolásának egysége alapján.²⁴ Sarkadi Imre „a biológiai emberben való gondolkodás” újszerűségét emelte ki, s igen magasra értékelte szemléleti összetettségét: „Irodalmi formák közt a tudatos szintézise mindannak, amit az emberi szellem eddigi felfedezései jelentettek, s leszámolás azzal, hogy a világot provinciálisan csak ebből vagy csak abból az ablakból lehet nézni.”²⁵

Így gazdagodott az *Iszony* értelmezése hónapról hónapra. Ezt azonban hamar megelégtelte a dogmatikus irodalompolitika. Horváth Márton megsemmisítő cikket írt a *Válasz* köre ellen.²⁶ A burzsoá nacionalizmus vezető orgánumának nevezte a folyóiratot. Egyaránt elítélte a „népies” irányú fasizmus „foltozott irhájú zsoldosai”-t és a *Válasz* körül lévő „urbánus lézengő rittereket.” Szerinte a *Válasz* még a tudomány területén is igyekezett „az imperialista szemét hatalmas választékát” olvasói nyakába varrni. Erre Szentgyörgyi Albert a példa, akinek amerikai magazinokból ellesett ötletéből irodalomelméletet szabtak, így húzták rá a „biológista-realizmus”-t Németh László regényére. „A *Válasz* és Németh László »realizmusának« programja tehát: a biológiai privátberről, vagyis az ember állati funkcióiról szóló irodalom. Sőtér megpróbál mentőövet dobni Németh Lászlónak és folyékony »marxista« halandzsával »társadalmi értelmezést« ad az *Iszony-*

19 *Uo.*, 209.

20 *Uo.*, 210–211.

21 *Uo.*

22 *Uo.*, 208.

23 CZIBOR János, *Vallomás igényről és szándékról*, *Válasz*, 1948, július, 550–552.

24 VERES Péter, *Jegyzetek*, *Válasz*, 1948, augusztus, 638–641.

25 SARKADI Imre, *Vita közben*, *Válasz*, 1948. augusztus, 642–647.

26 HORVÁTH Márton, A „*Válasz*” köre = H. M., *Lobogónk – Petőfi*, Bp., Szikra, 1950, 156–166.

nak.”²⁷ Az így leleplezett biológiai realizmusról pedig azt írta, hogy az „egy tőről van metszve az amerikai irodalom »klinikai realizmusával«, melyet mint pornográf, emberellenes, rothadt álirodalmat leplez le a szovjet kritika.”²⁸ Horváth Márton halálos ítéletet mondott a „némethlászló-izmusra”: „ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot.”²⁹

1949-ben még megjelent az *Iszony* második kiadása is a Révainál. Horváth Márton írása azonban nemcsak a *Választ* semmisítette meg, az *Iszony* recepciójában is nyolc esztendőszünetet okozott.

1957-ben jelentette meg újra a Szépirodalmi Kiadó a regényt, s ekkor kezdődött el recepciójának újabb szakasza. Az értelmezések ekkor leginkább a pszichológiai ábrázolásra összpontosították figyelmüket.³⁰ Bár még ekkor is megszólalt a mítoszt sokalló, társadalomrajzot keveslő nézet is.³¹ Az ötvenes évek végén és a hatvanas években elsősorban Nelli jellemének ellentétes elemekből formált összetettségét világitották meg az újabb tanulmányok és kritikák.

Illyés Gyula azonban az *Iszony* francia kiadásához írt tanulmányában már ekkor hangsúlyozta a regény írói és nemzeti önismereti értékét: Németh László, „akinek alaptermészete a fegyelmezett finnyasság és a maga iránti igény, páratlan kifejezési alakot s helyzetet teremtett.” Egyszerre értékelte Illyés a regény érzékletes valóságosságát és eszmei magaslatát, mitológiai sugallatát: „Az antik elkerülhetetlenséget éreztem a vaskos hazai tájon.”³²

Minden új elemzés hozzáadott valamit a korábbi értelmezésekhez. *Emésztő kéz fölött hősi frigiditás* – írta rá jellemző sarkítással tanulmánya címéül Bori Imre.³³ Benedek Marcell Németh László regényét remekműnek minősítette, s abban látta fő esztétikai erejét, hogy érdeklődést tud kelteni egy olyan alak iránt, akinek a fő jellemvonása az idegenség.³⁴ Almási Miklós is azt hangsúlyozta, hogy Nelli egyszerre vonzó és taszító személyiség. Emellett rámutatott a regény esztétikai karakterének a Nelliéhez hasonló kettősségére, az elégia és a bírálat, a szubjektív vallomás és az objektív nézőpont ötvözetére.³⁵ Földes Anna a választottság és választhatóság szembeállításával a női emancipáció

27 *Uo.*, 164.

28 *Uo.*, 164–165.

29 *Uo.*, 165.

30 Vö. GREZSA Ferenc, *i. m.*, 238.

31 FORGÁCS László, *Eszmetörténet és történelem*, Társadalmi Szemle, 1957, augusztus–szeptember, 74.

32 ILLYÉS Gyula, *Az Iszony francia kiadásának előszava* (1963) = I. Gy., *Iránytűvel*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1975, 446–61.

33 BORI Imre, *Emésztő kéz fölött hősi frigiditás*, Híd, 1958, október, 816–820.

34 BENEDEK Marcell, *Iszony* (1965) = B. M., *Hajnaltól alkonyatig*, Bp., 1966, 315.

35 ALMÁSI Miklós, *Az Iszony és a lélektani realizmus*, Kritika, 1966, január, 47–49.

problémáját látta a regényben. A vallomás és ítélkezés kettősségét ő is kiemelte. Veress Dániel a jellem- és társadalomábrázolás, az életanyag és megjelenítés, érzékelés és módszer, kórtörténet és erkölcsi igazság egymásnak feszülő kettősségben ismerte fel a regény szuggesztivitását.³⁶

Béládi Miklós az első nagyszabású Németh László-portréban a Móricz utáni magyar regény legnagyobb teljesítményének minősítette az *Iszonyt*, mellyel szerzője a nagy európai elbeszélők sorába emelkedett. Egyaránt elemezte a regény főhőseinek élettani, erkölcsi, társadalmi meghatározottságait, mitikus távlatait és a házasság kereteibe zárt magyar tipológiáját is. E tudatregény értelmezésében külön nyomatékot adott a főhős biológiai végzetének, de jelezte azt is, hogy jellemének eltorzulása a kényszerűség következménye.³⁷ B. Nagy László hasonlóképpen nagyszabású Németh László portréja az író „legszemélyesebb, egyben legáltalánosabb érvényű” műveként értelmezte az *Iszonyt*. A kivételes lény és az átlagember ütközését világította meg. Azt is hangsúlyozta, hogy „Nelli a szüzességével őriz valamit: nem egy biológiai állapotot, hanem emberi tartását.”³⁸ Értelmezése a regény anyagán túlmutató mondanivalóra tette a hangsúlyt: „Az *Iszony* éppúgy túllendül a »régí és az új urak«, a dzsentrik és a gazdagparasztk összeshívódésének konfliktusain, mint ahogy a biológiai determináltság is csak színfoltja és nem lényege a regénynek.”³⁹ Nem a főhősöket ítélte vétkesnek a regényben, hanem azt a viszonyt, amelyikbe Nelli kényszerűségből, Sanyi pedig az önismeret hiánya miatt került. „De mi a válasz Nelli sorsának enigmájára: az emberi autonómia oly régi és oly időszerű kérdésre?” – kérdezte B. Nagy, s arra figyelmeztetett, hogy erre a kérdésre nem lehet a régi módon, a jót és rosszat egyszerűen szétválasztva felelni. A regény zárómondatait idézte, az „egy darab rám bízott, szegény emberiség” vállalását. „Ez a mondat a kulcs, a feloldójel Nelli sorsa végén, de feloldója a Németh-pálya előző disszonanciáinak, s mottója az elkövetkezőknek.”⁴⁰

A hatvanas évek végétől az *Iszony* értelmezései – a korábbi felismerések megőrzése és továbbvívése mellett – elsősorban a regény ontológiájára, általános létfilozófiájára összpontosítják figyelmüket.⁴¹ Pethő Bertalan *Lét és iszony* című 1968-as tanulmánya hangsúlyozta először azt, hogy az *Iszony* szereplői túlmutatnak önmagukon, metaforikus többletük van, sorsképpé, létértelmezéssé lényegülnek át.⁴² Bár elemzése sok vitatható

36 VERESS Dániel, *Műhely, modell, mű*, Korunk, 1968, január, 76–87.

37 BÉLÁDI Miklós, *Németh László*, Kritika, 1965, 5 = B. M., *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1974. 196–203.

38 B. NAGY László, *Egy katarzisz története* = B. N. L., *A teremtés kezdetén*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 260–261.

39 *Uo.*, 262.

40 *Uo.*, 265–266.

41 GREZSA Ferenc, *i.m.*, 240.

42 PETHŐ Bertalan, *Lét és iszony* = P. B., *Lét és irodalom*, Bp., Platon, 2000, 27–48.

elemet tartalmazott, ez az általánosabb, ontológiai értelmezés-igény az őt korrigáló írásokban is megmaradt.

Fülöp László *Lélekrajz és létértelmezés* című tanulmánya az *Iszony* minden korábbi felismerést is összegző értelmezése.⁴³ „Egy főalakra komponált lélekkeremtő regény, a főhős jelentőségét és funkcióját kitüntető tudatregény az *Iszony*.”⁴⁴ Az elemző és önelemző tudat tárja fel a múltat a regényben. Nelli önszemléletében a személyiség integritása a legfőbb érték. Személyében a tartalmas, mély emberség egy nagyon is lehetséges változata védi a maga érvényét, szuverenitásának alapelveit. Az „erőszakélmény tudata” formálja jellemét. Elemzéseit pedig azért végzi, hogy megértse életét. „Az *Iszony* nem vádirat, s nem is önopológia. Magyarázat, példabeszéd, demonstráció inkább – a főhős szemszögéből szövegezve.”⁴⁵ Nelli múltidézése nem nosztalgikus, nem lírai, nem asszociatív, hanem távolságtartó, fegyelmezett elemzés. „Az *Iszony* emlékezésalakban tárgyiasított, tudatregény-struktúrájú, nagyszabású reflexió, értelmező kommentár, epikai formákba zárt analízis.”⁴⁶ Ez a valóban komplex elemzés tüzetesen megvilágítja az iszonymotívumot, a hibás kapcsolatot, az összeczártságot, az erőszakélményt, a személyisége integritását védő főhőst, a két főalak alkati és jellembeli ellentétét, a „társadalmi csiszolatot” és a „mítoszi csóvát” valamint az emlékezés jellegét, az írói személyesség és a tárgyilagosság szerepét, valamint a mű létfilozófiai érvényű üzenetét, a személyiség jogát a maga autonómiájához, a maga görög normájához.

Greza Ferencnek a regény genezisést is feltáró, recepcióját is áttekintő tanulmánya azt is dokumentálta, hogy a regényterv alkati alapeszméje filozófiai mondandókkal, elsősorban az emberi szabadság eszméjével egészült ki. Az állati és növényi természet – életfilozófiára emlékeztető – frobeniusi mítoszára „az egzisztencialista erkölcs” és a Németh László-i „növésterv” új metaforái épültek, s elmélyült a regény szociográfiai irányban is: „a dzsentribüszkeség és -érzékenység is tiltakozik benne a rá támadó paraszti mohóság és életerő ellen”.⁴⁷ Értelmezése szerint az *Iszony* a magyar Anna Karenina, erény és természet küzd benne egymással. „Nelli iszonya komplex jelenség. Nem annyira biológiai, mint lélektani, sőt ideológiai fogalom: több van benne az értelem, mint a test viszolygásából. (...) Az iszony: büszkeség és erkölcsi tartás, gondolkodói lét és rendtartó fegyelem.”⁴⁸ A mű pedig erkölcsregény, melynek hősei metaforikus jelentést is hordoznak, az individualizálódó erkölcs két lehetséges változatát képviselik. „Egyrészt a

43 FÜLÖP László, *Lélekrajz és létértelmezés* (1974) = F. L., *Realizmus és korszerűség: XX. századi magyar regényírók*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 271–315.

44 *Uo.*, 283.

45 *Uo.*, 294.

46 *Uo.*, 296.

47 GREZA, *i.m.*, 230.

48 *Uo.*, 247.

Németh László-i növéstervét, másrészt az egzisztencializmusét. Nelli eszménye az organikusan növvő élet, a növényi természet, Sanyi viszont tettmaniás egzisztencialista ragadozó.⁴⁹ A regény ilyen értelemben az egzisztencialista szabadságfogalom bírálata is. A regény katarzissal zárul, „a főhős kilép a tragikumból, helyreállítja a megsértett erkölcsi világrendet, eszményeit avatja életelvvé.⁵⁰

Kulcsár Szabó Ernő a modern prózapoétika szempontjai szerint elemezte az *Iszonyt*. Az elbeszélés időbeliségét vizsgálva krizisztörténetnek nevezte azt. Ő is hangsúlyozta a regényalkat kettős kötöttségét: „az alapvetően realista lélekábrázolás hagyományos, illetve a cselekményredukció jellegzetesen 20. századi eljárásának szervesítését.”⁵¹ Kárász Nelli elemző, feltáró elbeszélésében az epikus folyamat szerveződését „a »story« lázárult jellege és a »plot« tudattartalmak általi vezérlése” határozza meg, mindkettő távolságot érzékeltető módon.⁵² Rámutatott arra is, hogy a regény lélektani folyamatrajza rendkívül összetett és sokrétű. Sajátos elbeszélői pozíciójából következik az, hogy a felidézett világ megítélése ambivalens lehet. Föltárta a regény térszerkezetének és a regénytörténetnek az összefüggéseit, a kamarajellegű játéktér jelentésbeli funkcióját. A Németh László-i alakteremtés különösségét pedig abban jelölte meg, hogy „a főhős tudatvilága egyidejűleg legalább két dimenzióban áll előttünk: a megidézett közegben a védekező-elhárító mechanizmust vezérli, a megidézés folyamatában pedig *in vivo* tükrözi önmagát.”⁵³ Nelli alakjának jellemzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy „akárhány dimenzióban látjuk is cselekedni, meditatálni a főhőst, személyiségének alaprétege mindig változatlan, mozdulatlan, önmagával azonos marad.”⁵⁴ Identitásához nemcsak ösztönösen ragaszkodik, hanem annak tudatában is van. Önmagát a raszkolnyikovi személyiséghasadás ellentétéként határozza meg a regényben. „Az *Iszony* alakteremtő folyamata ilyen módon létfilozófiai-karakterológiai jellegű tárgyat szintetizál a realiztikus személyiségrajz empirikus lélektani eljárásával, s a regényi fikció legeredetibb – egyben a leggazdagabb – rétegét képezi.”⁵⁵

A már említett értelmezések mellett elemezték mint a magyar gondolati regény kiemelkedő darabját, mely az ösztönök és a tudat drámai küzdelmében a gondolkodás folyamatát ábrázolja.⁵⁶ Tárgyalták az „egzisztenciális szabadság” és a „kulturális hivatás-

49 *Uo.*, 48.

50 *Uo.*, 250.

51 KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A regényi fikció három modellje: Németh László: Iszony; Déry Tibor: G. A. úr X-ben; Ottlik Géza: Iskola a határon* (1977) = K. Sz. E., *Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., Magvető, 1987, 203.

52 *Uo.*, 208.

53 *Uo.*, 232.

54 *Uo.*, 234.

55 *Uo.*, 236.

56 Vö. Kocsis Rózsa, *A magyar gondolati regény*, Új Írás, 1979/7, 66–67.

tudat” ellentétét szembesítő kultúrtörténeti parabolaként.⁵⁷ Vizsgálták a környezet hatására létrejövő elidegenedés folyamatrajzaként, a kiszolgáltatottság elleni küzdelem regényeként.⁵⁸ Bemutatták az emberi értékcapcsolatok regénytragédiájaként, melynek „mélységdimenziói a keletkezés idején megélt egyéni és népművi méretű létveszély, az egyetemes emberfélelem irányában tágíthatók.”⁵⁹ Értelmezték a végső dolgokra rákérdező egzisztenciális regényként, mely ugyanakkor nyílt vita is az egzisztencialista filozófiával, mely a személyiség szabadságra ítéltségét hirdeti.⁶⁰ Az egyik legújabb tanulmány szerint pedig a regény egész cselekménysorát és kifejtését meghatározza Nelinek a szexualitás iránti gyűlölete. Ez a komplexus a magyar prózában egyedül Németh László nőalakjaira jellemző.⁶¹

Ha csak futólagos pillantást vetünk is az *Iszony* fölöttébb gazdag és folyamatosan bővülő recepciójára, szembetűnik az, hogy az értelmezések a gondolati, magatartásbeli, világképi sokrétűség mellett hasonlóképpen gazdagon közelítik meg a regény poétikai sajátosságait és világirodalmi párhuzamait egyaránt. Erkölsregény, tudatregény, lélektani regény, társadalmi regény, gondolati regény, egzisztenciális regény, mítoszregény, krízisregény, katasztrófaregény, analitikus regény, esszéregény, mélyrealista regény – hangzottak a poétikai minősítések. Az eszmei és poétikai párhuzamok, ösztönzések sora sem szűkebb: a görögöktől Frobeniusig, Freudig, Jungig, Dosztojevszkijtől Proustig, Camus-ig, Mauriac-ig mutat érintkezési pontokat az *Iszony*. Különleges esztétikai minőségét és értékét pedig éppen az mutatja meg, hogy a poétikai és gondolati párhuzamok fölfjtésekor, mindig nyomatékkel kellett az elemzőknek utalniuk a különbözősre, a Németh László-i sajátosságokra.

3.

Ezek a magyarázatok – egymással olykor élesen vitázva is – kiegészítik egymást, összeadódnak, szintézist alkotnak a befogadókban. Ilyen értelemben az *Iszony* talán a leggazdagabb értelmezésű magyar regény.

Mindeme megközelítések mellett az *Iszony* az eseményeket és azok jelentését közvetítő főhős rendkívül összetett szemlélete és beszédmódja, dikciója révén is az egyéni és

57 Vö. FEJÉR Ádám, *Az Iszony mint kultúrtörténeti parabola*, Tiszatáj, 1993/7, 41.

58 Vö. BAKONYI István, *Elidegenedés Németh László Gyász és Iszony című regényében*, Literatura, 1977, 80–105.

59 Vö. Cs. VARGA István, *Az embertől az emberiségig: a felismert katarzis = Cs. V. I., Tanújelek: Írások Németh Lászlóról*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987, 110.

60 OLASZ Sándor, *Változatok az egzisztenciális regényre*, Tiszatáj, 1993/7, 52.

61 KEMENES GÉFIN László, Jolanta JASTRZĘBSKA, *Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911–1947*.

közösségi önismeret modell-értékű létfilozófiai érvényű regénye. Az, hogy Kárász Nelli férje halála után tekint vissza életére, a regényben kettős perspektívát bont ki: egyrészt megidézi az egykori eseményeket, másrészt viszont a végkifejlet ismeretében mérlegeli is azokat. Az egész regényvilágot ez a mérlegelési, számadási szándék szervezi rendkívül összetetté.

Az *Iszony* nemcsak az események felidézése, hanem sokkal inkább az elemző tudatnak a regénye. Létértelmezés és magatartásértelmezés, melynek legfontosabb jegye az, hogy a főhős sok szempontból mérlegel mindent, közben pedig ragaszkodik a maga autonómiájához.

A regény üzenete tehát igen összetett világ belső dinamikájában, egymással sokszor ellentétes elemeinek küzdelmében ölt testet, tehát a befogadótól eleve nagyfokú érzelmi és gondolati munkát, mérlegelést igényel. Az önszemléletnek ebben az összetettségében és mélységében nyilatkozik meg a regény önismereti értéke. Eleve összetett mérlegelésére ösztönöz az, hogy az elbeszélő főhős, Kárász Nelli tárgyilagos szemlélője és megítélője önmagának és környezetének. Gyakran mutatja magát olyannak, hogy maga is tudja, hogy gonoszul viselkedik, de élvezetet is talál ebben a gonoszságban. Amikor például férje kikísérte a vendégeket és boldogan jött vissza a szobába, Nelli – a saját megítélése szerint is – eleve rossz asszonyként akart hozzá viszonyulni. Közölte a boldog férjjel, hogy ő bizony rosszul érezte magát, s férje kínzásául ki is talált valamit, ami nem volt igaz. Azt, hogy a rossz, ócska bútorok miatt érezte magát rosszul. De azt is rögtön átgondolta, hogy ha Sanyi erre fölajánlja azt, hogy új bútorokat szerez, akkor viszont ezért fogja lehurrogni őt. Kívülről is nézi a saját viselkedését, bevallja, hogy maga sem tudja, hogy a következő percben mit fog tenni, mit fog mondani, de azt tudja, hogy férjét mindenképpen gyötörni fogja.

Motívumszerűen tér vissza a regényben saját torzulásának, gonoszságának a tudata, de az is, hogy mindennek mélyebb oka van: az erőszaktól való iszonyodása. „Énbennem már nem maradt egy ép gondolat sem. Sokszor magam is elhültem, milyen gonosz vagyok. Érzem, hogy gonoszat teszek, de muszáj volt megtennem, mert csak a gonoszság csillapította ezt a szörnyűséget.”⁶² Ugyanez a szörnyűség motiválja viselkedésének gyakori kiszámíthatatlanságát. Ez a kiszámíthatatlanság azonban ismét csak nem más, mint a maga önazonosságának, autonómiájának az önvédelmi eszköze.

Ezzel szemben Takaró Sanyi viselkedése előre tudható, gondolkodása szűklátókörű, képtelen számolni Nelli más karakterű egyéniségével, s mindenáron önmagához akarja őt kényszeríteni.

Kapcsolatuk katasztrófa-jellegét éppen az mutatja leginkább, hogy Sanyi azonos viselkedésére Nelli mindig másként, mindig kiszámíthatatlanul reagál, mert benne olyan belső sérelem él, amelyik a feszültségi fokától és a kényszerítő helyzettől függően mindig másként alakítja az ő magatartását.

62 NÉMETH László, *Iszony*, i. m., 610.

Nelli elemző tudatának tárgyilagossága és összetettsége a regény kiemelkedő önismereti értéke is, hiszen az olvasónak elkerülhetetlenül elemeznie, mérlegelnie kell az egymással ütköztetett világokat. Ezért – mint erre Sőtér óta már többen utaltak – elképzelhető a regénynek olyan olvasata, amelyikben Takaró Sanyi rokonszenvesebb, mint Kárász Nelli. Ez az olvasói szemlélet tehát mindazokat a motívumokat a pozitív értéktartományba helyezi, amelyek Kárász Nelli szemében elviselhetetlenek.

Ide kapcsolhatók azok az értelmezések is, amelyek Nelli alkati idegenségére, frigiditására, lelki torzulására teszik a hangsúlyt. Azt is fölróják neki, hogy a maga hibás természetét igazának a tudatában normaként erőlteti a világra.⁶³ Van, aki egyenesen szadomazochizmusnak minősíti Nelli magatartását, olyan kóros hajlam megnyilvánulásának, amelyik a másnak okozott kínzással szerez magának gyönyörözést.⁶⁴

Más nézőpontból viszont nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat a kapcsolat hibáját vetíti rá Nelli alkatára.

Az értelmezések között bőséggel találunk olyanokat, amelyek úgy érzik, hogy a két főhős küzdelmében a regényvilág Nellit mutatja értékesebbnek. Magatartásának ellen-szenves elemeit ezek a magyarázatok a kényszerűség következményének minősítik. Alkátában semmi rendelleneset nem észlelnek, természetesnek tartják azt, hogy védi a maga autonómiáját, védi a maga jellegét és értékeit. Ezt a felfogást erősítheti az is, hogy a regényen végigvonul Nelli nyitódásának a motívuma is. Az ő képzetében, vágyaiban többször megjelenik a szép emberi kapcsolat iránti igény, melyet azonban mindig lehetetlenné tesz a remélt partner alkalmatlansága erre a Nelli természete szerinti kapcsolatra. Az erőszakot, kényszerítést nem tudja elviselni, de a maga normái szerint képes az emberi boldogságra. Ezt mutatja az is, hogy élete férje halála után visszanyeri autonómiáját és kiteljesedik.⁶⁵ Ez a megoldás persze elfogadhatatlan azok számára, akik Nelli önéletírását „frusztrált apakomplexusa okozta éhhasadása, frigiditása, szörnyeteggé válása dokumentumaként” olvassák.⁶⁶

Vannak olyan értelmezések is, amelyek két egyenrangú hős küzdelmeként fogják föl a regényt, a hibát, a bajt magának a kapcsolatnak a természetében érik tetten. Az, hogy Kárász Nelli az ábrázolásban és a magyarázatban egyaránt tárgyilagosságra törekszik, még jobban természetessé teszi ezt a jelentésbeli ambivalenciát, hiszen ő legalább olyan szigorúan ítéli meg önmagát, mint Takaró Sanyit.

A regényen végigvonul, szinte motívummá válik annak a megfigyelése és leleplezése is, hogy Nelli ellenségesebben viselkedik, mint ahogy érez. Félti magát attól, hogy közelebb kerül Sanyihoz, mert akkor el kell fogadnia Sanyi kisajátító magatartását is.

63 DÉRCZY Péter, *Regényút a Gyásztól az Iszonyig*, Tiszatáj, 1993/7, 36.

64 KEMENES GÉFIN László, Jolanta JASTRZEBSKA, *i. m.*, 171.

65 Cs. VARGA István, *i. m.*, 89.

66 KEMENES GÉFIN László, Jolanta JASTRZEBSKA, *i. m.*, 186–187.

Ugyanígy fontos motívum az is, hogy Takaró Sanyi pedig mindent másképpen értelmez, mindenből másféle következtetést von le, mint Nelli. A meglepetéseit ő ajándéknak szánja, Nellit viszont – a maga szempontjából teljes joggal – ezek fölbőszítik.

A regényvilágnak tehát izgalmas ambivalenciája a két hős teljes izlésbeli, szemléleti szembenállása, ütközése. Két alkat, két mentalitás csap itt össze. Mindkettő önmaga kiteljesítésére, megvalósítására törekszik. A tragédiát az okozza, hogy ez a két jelleg annyira ellentéte egymásnak, hogy nem társulhatnak, nem tudják egymást kiegészíteni, csak megsemmisíteni.

Takaró Sanyi korlátoltsága az, hogy az önismeret és az emberismeret teljes hiányában cselekszik, hogy korlátolt célratörése nem veszi tekintetbe a más jelleget, más minőséget. Önmagához akarja hajlítani azt, aki az ő ellentéte. Nelli tragédiája viszont az, hogy a körülményei kényszeríteni tudják egy olyan kapcsolatra, amelyik ellen a természete és az érzékei egyaránt tiltakoznak.

Az *Iszony*nak éppen az az egyik legfontosabb, minden emberi viszonylatra érvényes Németh László-i üzenete, hogy a személyiség autonómiáját nem lehet sem földadni, sem mások rovására megvalósítani. De az is nyilvánvaló a regényből, hogy az emberi élet csak az emberi kapcsolatokban nyerhet értelmet.

Az *Iszonyt* az teszi önismereti szempontból rendkívül izgalmassá és tanulságossá, hogy Kárász Nelli tudatának reflexiói és önreflexiói telítve vannak belső feszültséggel, hiszen nem egy felismert igazságot akar közvetíteni az olvasónak, hanem önmegértési- és világmegértési kísérletének a folyamatát tárja elénk. Ez a reflexív tudatformálás az életalakítás felelősségébe avat be bennünket. Az analízis és önanalízis arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember felelős a sorsáért, felelős az emberi lehetőségek kibontakoztatásáért. Az önmegértési szándék ösztönzi Kárász Nellit arra, hogy elemezze, értelmezze életét, magatartását, sorsát. Nemcsak a megtörtént eseményeket értelmezi, az elmulasztott lehetőségeket is mérlegeli. Gyakori az is, hogy egy-egy tény sokféle gondolattal, kérdéssel közelít meg, s ezeket nem zárja le, hanem nyitva hagyja. „S csak odakinn csodálkoztam el magamon, hogy mi is bőszít föl annyira ebben a nagyobbik Takaró fiúban. Bőszít-e tulajdonképpen vagy megfélemlít, vagy egyszerűen: idegesít?”⁶⁷ A jövőt kémlelve nyomasztja az özvegy édesanyja mellett ráváró vénlány szerep is. Már azon kapja magát, hogy Sanyit keresi, akitől pedig menekül. Azon gondolkodik, mi lesz vele Sanyi nélkül, s mi lesz vele Sanyival? „Amióta megrettentem attól, hogy otthagyhát, többet akartam tudni róla. Amennyi eldönti: mi a nagyobbik rossz: Cencre menni negyedik párkának vagy megadni magamat őneki.”⁶⁸ Takaróné viselkedéséről sem tudja eldönteni, hogy miként értelmezze azt, szövetségnek vagy figyelmeztetésnek. Amikor Nelli apja hazatér, s ott találja lányát a konyhában a Takaró fiúkkal. Mi minden volt ekkor „szeme szivárványában”? „Száműzött büszkeség, hogy neki egy ilyen kasznárházban kell

67 *Uo.*, 350.

68 *Uo.*, 435.

vendéget fogadni; tanácskozó csodálkozás, hogy mért szorultunk a konyhába, de mégis öröm a leginkább, hogy ebben az elhagyatottságban egy kis szórakozáshoz jutottam.”⁶⁹

Nelli az első látogatás után eldöntötte a Takaró fiúkról, hogy egyiküket se kívánná udvarlójának. Aztán azt mondja, hogy Sanyi mégiscsak vonzóbb. Sanyi újabb látogatásakor viszont szinte bágyadt lett a hirtelen csalódástól, amikor megtudta, hogy Imre nem jött. Sanyival kapcsolatban is sokféle érzése van, s maga sem tudja, melyik az igazi érzése iránta: „Az a hadakozó iszony az imént a karjában, vagy az a csaknem hogy anyai részvét, amivel előbb a csacsit mondtam.”

Gyakran szól arról Nelli, hogy a maga törvényei szerint mit kellett volna tennie, s hogy arra képtelen volt az adott helyzetben, s ezért egészen mást cselekedett. „Föl szerettem volna kapni, s elvinni innét, a beleső vasutasék, a lihegő Sanyi, a tapintatosan kattánó fecskendődoboz közül; ahol belenézhetek abba, ami kettőnkkel történt, s nem kell ily bután s hidegen állnom a legnagyobb előtt, ami idáig történt velem. De ez a mozdulatlanság s az első szó, az első nyakfölvetés közt nem éreztem semmiféle utat. Minden száguldott bennem, csak én álltam ott bénán a pillanat hatalmában.”⁷⁰ Sorsdöntő pillanat ez az életében, hiszen ettől kezdve Sanyi hatalmába jut, ez a tehetetlenség vezet el a kedve ellen való házassághoz. Ő is érzi, hogy minden nappal közelebb kerül a végzetéhez, de képtelen ellene cselekedni. „Ha tartani akarom magamat, ki kell vennem a kezükből édesanyát, a halottat; elküldeni őket a hintójukon, magamnak szalajtani a cselédeket. De erre nem maradt erőm. Hagytam, hogy áttuszkoljanak édesanyával a hálóba.”⁷¹

Nelli önelemzéseiben igen nagy teret kap a feltételes mód és a kijelentő mód, a szükséges és a lehetséges ütközése: a „kellett volna” tennem és a tettem ellentéte. Amikor például megtudja, hogy Sanyi veszi át a bérletüket, akkor szarkasztikusan ítél belül, de kitörni, véleményét kimondani nincs ereje: „– Igen? – álltam meg én a két cinkos közt. És mi lesz akkor mibelőlünk? – Valami nyersebbet kellett volna mondanom. »És ezt most mondjátok? Ezt kotyvasztottátok ki mögöttem. Tán már el is van intézve. Én csak fekszem be az új bérlő mellé az ágyba.« De mindezt csak a megállt testemmel, a kitágult szemmemmel mondtam, vagy azzal sem.”⁷²

Az önreflexiónak nagyon fontos eleme az, hogy Kárász Nelliben mindig megszólal a mélyebb zóna, személyiségének belső magja, s annak a törvényét tekinti ő maga nagyon fontosnak, de annak nem tud mindig megfelelni. „Csak ezt a fölháborodást el ne hagyjam aludni. Ha ennek a fölháborodásnak elfogy az olaja, örökre végem van”⁷³ – figyelmezteti önmagát. Egy-egy kitörése után sokrétűen mérlegeli annak hatását. Örül, hogy kimondta, ami benne van, de meg is ijed annak következményétől.

69 *Uo.*, 355.

70 *Uo.*, 405.

71 *Uo.*, 411.

72 *Uo.*, 424–425.

73 *Uo.*, 428.

Nellit gyakran izgatja az is, amit nem járt be az életből. Az *Iszony* önismereti elemei között nagyon fontos a feltételes módú mérlegelés. Ez végigvonul a regényen. Nelli olykor úgy érzi, hogy Sanyit ő is meg tudta volna szeretni, csak ne akart volna az ura lenni.⁷⁴ Máskor elgondolkodik azon, mi lett volna a házasságukból, ha kinn maradtak volna Határpusztán: „Sokszor úgy érzem, tán belehangolom Sanyit az én csöndes köreimbe. Évek múlva úgy járta volna a határt, mint édesapa. Gyereken, háztájon, majorságon túl ott tudtam volna az ő gazdalépéseit is; este elkérdeztem volna, milyen a repce, s nem lopják-e a dohányt; elhancúrozhatott volna Zsuzsikával, s kitüntethette volna magát egy polc megszőgezésében. A pusztá az én elemem volt; a csöndje lassan beszívta volna őt is.”⁷⁵ Aztán ábrándnak minősíti ezt az idillikus tűnődést és sorsnak azt, ami velük történt. De azért a feltételes módban fölrajzolt élet is lehetősége marad a regényvilágnak.

Egy ilyen ábránd volt Nelli képzelődése Imréről. Mondatokat szerkesztgetett, amelyekkel Imrét akarta megszólítani. De aztán minden másképp történt, mint ahogy előre elképzelte. A „nevetlen remény” megtartó értelmétől fosztotta meg Nellit Imréék látogatása. Imre észre vette benne azt, hogy nem természetesen mozog ebben a közegben. Ez is azt tudatosítja benne, hogy önmaga ellen vétett, amikor engedett a külső kényszereknek, s önnön értékvilága és hajlama ellen cselekedett.

Különlegesen gazdag a regénynek a képzeleti rétege is. Az alapos valóságismerettel rendelkező Nelli gyakran elképzelet azt, hogy szülei, vagy Takaróék, vagy Bodolaiék, mit gondolnak, hogyan vélekednek róla. Nelli önanalízisének nagy motívumsorai azt tárják fel sokszor belső drámai küzdelemben, hogy személyiségének értékeit, autonómiáját, nővényi természetét oly mélyen megsértették, hogy ezekre a sérelmekre többnyire csak torz reagálásokkal válaszolhatott.

Az *Iszonyban* az Ady nemzeti felelősségtudatával élő Németh László nemcsak egy hibás emberi kapcsolat összetett, mély értelmezését adta, hanem a szépirodalmi mű „páncéljában” a függetlenségét veszített nemzet legégetőbb sorskérdésére is válaszolt midőn bekebelező erőszakkal szemben a belső értékeket és a személyiség autonómiáját vette védelmébe. Az *Iszony* nemcsak az egyéni, hanem a nemzeti önismeretnek is alapműve.

74 *Uo.*, 448.

75 *Uo.*, 528.

TVERDOTA GYÖRGY

Márai Sándor és a népi mozgalom

Az a kötet, amely 1990-ben *A népi–urbánus vita dokumentumait* 1932 és 1947 között gyűjtötte egybe, vállalt feladatát csak fogyatékosan tudta megoldani. Ennek fő okát nem a szerkesztő felkészületlenségében, hanem a feladat nehézségében, a jó megoldás majdnem lehetetlen voltában keresem. Mindenekelőtt olyan polémia, amelyet a szakmai és a szélesebb közvélemény is népi-urbánus vitaként emleget, voltaképpen nem volt. Amit ez a kifejezés jelöl, létezik valamiként, létezése a sajtó nyilvánossága előtt folytatott viaskodások sorában artikulálódik, a jelenségben a korszak lényeges kérdései összpontosulnak, éppen csak mibenlétének meghatározása ütközik nehézségekbe. A népiességről vagy a népiségről szóló konferencián kötelességünk beszélni róla, csak éppen nem könnyű hozzáférközni tárgyunkhoz. Bármennyire is jogásznemzet vagyunk és szeretünk pereskedni, egyetlen vita akkor sem tarthat 1932-től 1947-ig, átítelve egy egész korszakot, folyamatosságot teremtve a háború előtti évek, a háborús esztendők és a békekötés utáni időszak között. A szembenállás azok között, akiket a népi, illetve az urbánus táborba szokás sorolni, kétségkívül fönnáll. A szereplők azonban változnak, a szembenállás több, egymástól időközökkel elválasztott vitára cserepezik szét, s ezeknek a vitáknak a középontjában is más-más konkrét problémák állnak.

Ha a feldolgozottság jelenlegi szintjén érdemben akarunk szólni a tárgyról, célszerű lemondani a teljességről, amelyről ráadásul az a gyanúnk, hogy nem valóságos teljesség, hanem egymástól elszigetelt részek archipelágusa, és ajánlatosabb egyetlen résztémán keresztül betekinteni ebbe a problémavilágba. Ezt a résztémát jelöli meg hozzászólásom címe: azt vizsgálom meg, hogyan viszonyult Márai Sándor a népi mozgalomhoz. Ez a kérdésfeltevés az ún. „népi-urbánus vita” három nagy részletkérdésének kiiktatására vagy legalábbis háttérbe tolására ad lehetőséget.

Az egyik annak taglalása, hogyan zajlik le a két tábor között a zsidó származásnak betudott szellemi beállítottság és a vállalt vagy rejtett antiszemita indulatok összeütközése. A népi-urbánus ellentét emlegetése a mai közbeszédben a zsidó-antiszemita szembenállás eufemisztikus, sőt, ma már inkább ironikus megfogalmazása. Ilyen természetű kérdések igen nagy hangsúllyal, sőt kifejezett emfázissal merülnek föl a polemikus megnyilvánulásokban, de ha a népi-urbánus vita erre az ellentétre épülne, önállóan nem

volna értelme beszélni róla, rá kellene bízunk tárgyalását Bibó István utódaira, a zsidókérdés avatott szakértőire. Márai attitűdje a zsidókérdés tárgyában korántsem tekinthető egyszerűnek és könnyen megválaszolhatónak, de egyrészt ebben a tárgyban személyében nem volt érintett, másrészt a népi-urbánus ellentét és a zsidósághoz való viszony az ő esetében eléggé világosan szétválik. A másik pont, amellyel Márai kapcsán nem kell foglalkoznunk, a népi mozgalom és a két világháború közötti kor hivatalos magyar politikája, illetve a népi írók és a völkisch eszmék vélt vagy valóságos közelsége, ami az írók kevéssé látszik izgatni. Végül a „vitának” az az iránya sem jön különösebben számításba, amelyben a népiek a szociáldemokrata vagy kommunista baloldallal ütköznek össze, mert Márainak a munkásmozgalmi baloldallal sok tekintetben más elszámolni valói vannak, mint a népieknek, s ez az ügy is külön kezelést igényel. Mégis marad egy lényeges tartomány, amelyen nem hajthatunk végre leegyszerűsítést. A népi-urbánus vita résztvevőinek jelentős része olyan közíró, akinek direkt vagy indirekt módon köze van a szépirodalomhoz, s ezért irodalmi kérdések folytonosan fölmerülnek a polémiákban. Ugyanakkor a polémia újra meg újra ki is lép az irodalom köréből, és az erkölcs, a politika, a társadalmi kérdések területére terjed ki. Nincs ez másként Márai gyakorlatában sem.

A Márai kiválasztása folytán bekövetkező tematikai redukciónak az lehet a haszna, hogy lehetőséget nyújt a népi-urbánus vita lényegi vagy egyik lényegi vonatkozásának tisztább exponálására és jobb megértésére. Ha a bevezető mondatomban említett kötet tartalomjegyzékét megnézzük, Márai Sándor neve nem szerepel a publikált szerzők között. Annak azonban, aki kicsit is ismeri az író-t vagy a kor irodalmát, a legkisebb kétsége sem lehet afelől, hogy melyik táborhoz tartozik, melyik csoporttal ért egyet. Márai öntudatos urbánus író volt. Gazdag publicisztikájában a szerkesztő könnyen talált volna olyan írást, amely állásfoglalásként volna elszámolható a „vitában”. A továbbiakban tehát az ő urbánus beállítottságának rekonstruálására és mérlegelésére vállalkozom.

Márai és a népi mozgalom szembesítése során két közismert tényből kell kiindulnunk. Az egyik az, hogy a húszas években útnak induló, s a harmincas években hatalmas lendületet vett népi törekvések az irodalmi és kulturális élet résztvevői számára olyan kihívást jelentettek, amelyre kinek-kinek a maga módján válaszolnia kellett. A jövőké kialakítása, a társadalom előtt álló időszerű feladatok rangsorolása, s a választható művelődési és művészeti modellek tekintetében a népi irány alternatíva elé állította a közszereplőket, s aki a népi javaslatot nem tartotta elfogadhatónak, azt szinte provokálták, saját álláspontja védelmére és határozottabb megfogalmazására és állásfoglalásra kényszerítették a népi törekvések.

Márait az általa elfoglalt pozíció arra predesztinálta, hogy a népi törekvésekkel szemben fejtsse ki álláspontját, s ezt következetesen képviselje évtizedeken át. Mint ismeretes, az író gondolkodásának centrumát a polgárság történelmi szerepéről, a polgári kultúra értékeiről, ennek a társadalmi rétegnek a jelenbeli helyzetéről és jövőbeli kilátásairól való töprengés foglalta el. Viszonya osztályához korántsem nevezhető leegyszerűsítőnek és apologetikusnak. Az önkritikai elemek igen erősen rányomják bélyegüket a polgárságról

alkotott képerre. Életműve ismeretében igazat kell adnunk annak az állításnak, amelyet a saját társadalmi rétegéhez való viszonyáról a *Föld, föld!...* című emlékiratában fogalmazott meg: „Ezzel az osztállyal, a polgársággal, örökké perem volt. Én, a felvidéki polgári ivadék soha nem éreztem otthon magam abban a budai polgári lakásban és szerepkörben, ami most a romok között enyészett.” Olyan alkotás tanúsítja ezt a pörlekedő attitűdöt, ezt a nagyon árnyalt képet és szigorú ítéletet, amelyet a polgárságról alkotott, mint a fiatalkori remekmű, az *Egy polgár vallomásai*. Sőt, az is elmondható róla, hogy osztozott kora közfelfogásában, amely – társadalmi helyzettől, politikai állásfoglalástól függetlenül – temette a polgári társadalmat, annak hamarosan bekövetkező végleges bukását jósolta.

Történetfilozófiai távlatba állítva osztályát azonban dacosan szembeszáll minden olyan felfogással, származzék az szélsőbalról vagy szélsőjobbról, amely a polgárság történelmi küldetését kétségbe vonta, s ez az igazolás egyben erős személyes elkötelezettséget is jelent e réteg mellett. A hitvallást, amelyben az író kiáll e réteg mellett, ugyancsak az emlékiratból idézem: „Polgár voltam... ma is az vagyok, öregem, idegen hazában. Polgárnak lenni soha nem volt számomra osztályhelyzet – mindig azt hittem, hivatás ez. A polgár számomra a legjobb emberi tünemény volt, akit a korszerű nyugati műveltség alkotott, mert a polgár alkotta meg a korszerű nyugati műveltséget: amikor egy előre-gedett társadalmi hierarchia megsemmisült, egy megbillent, tótágast álló világrenden belül a polgár teremtett egyensúlyt.”

Márainak több fronton, több ellenféllel harcba bocsátkozva kellett védelmébe vennie a polgárságot, de közülük az egyik legagresszívebbnek a népi mozgalmat ítélte, s egyben ennek hivatkozási alapját, a népi írók művészi teljesítményét az alkotók kulturátlansága, intellektuális pallérozatlansága miatt erős gyanakvással fogadta. A mozgalom kibontakozásának éveiből egyetlen írását idézem föl, a Sértő Kálmán verseiről írott bírálatát, hogy láthatóvá váljon az író népiekkel való szembenállásának folyamatossága és kritikai szempontjainak állandó, tartós volta. Sértőben különválasztja a jelenséget, az őstehetség, a népből felbukkanó zseni sémáját, és a konkrét költői személyiséget és teljesítményt. Az utóbbi elemről, amelyben „a költőt – ahogy ő mondja – több szeretettel nézi,” nem beszélek, a reflektort a jelenség fölött gyakorolt kíméletlen kritikára irányítom.

Az írás annak az álláspontnak a kifejtésével kezdődik, amellyel a későbbiekben Márainál sűrűn találkozhatunk, hogy ti. a népi költő, a parasztíró meg nem érdemelt előnyökkel indul pályáján a polgári származású alkotóhoz képest: „Ez az új költő, Sértő Kálmán, a nép gyermeke, sokkal könnyebb tehát helyzete irodalmunkban, mintha táblabíró vagy sebészstanár gyermeke volna. Jelentkezését hivatalosan előlegezett bizalom és lelkesedés fogadja, mint Magyarországon mindenkinek jelentkezését, aki nem mesterségbeli ember, ellenben »zseni« s az »őstehetség« szabadjegyével érkezik az irodalomba. Nálunk a »parasztzsenit« nem származása dacára fogadják bizalommal, hanem éppen mert; afféle »kulturától meg nem rontott«, szűzies és megbízható szellemi tüneménynek tartják, mint egy váratlanul felbukkant tenoristát; be sem kell bizonyítani már, hogy elbírja a kultúrát, elég, ha kitérte száját, s dalol, ahogy a szíve diktálja”. A kritikusai alapállás

hasonló a Babitséhoz, aki a *Népiesség* című tanulmányának kezdetén ugyancsak Sértőt leckézteti, de főleg Kosztolányi *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című írásával rokonítható, aki egyébként Sértő Kálmánnal kivételes jóindulattal bánt. Az alkalmi tárgyon túl azonban az a képlet az igazán lényeges, amelyet Márai, két idősebb társához hasonlóan, az egyedi esetből kiemel: hogy az esztétikai színvonal nem választható el az alkotó kulturáltságának fokától. S ebből a szempontból a népi szerzők könnyűnek találtnak. Babits a művelt Illyést, az új Petőfit állítja szembe az „új népies költők” „etnopornográfikus költészetével,” amelyben „a Kraftausdruckok pótolják az erőt, a pongyolaság a spontánságot, a paraszti születés a hivatottságot s a fenegyerekség a tehetséget.” Márai pedig egyenesen az igazi Petőfivel példálózik: „Ám Petőfi 25 éves korában, amellet, hogy Petőfi volt, elképesztően művelt ember is volt; tudott angolul, németül, származása nem ugródeszka volt számára, hanem nehezék, tehertétel, melytől szabadulni igyekezett.”

Ha a népiek teljesítményeit, törekvéseit, programjait szemügyre veszi, legyenek azok esztétikaiak, erkölcsiek, politikaiak vagy gyakorlati természetűek, ebből az alapállásból lényegében sohasem mozdul ki. Urbánus álláspontjának megismerése szempontjából a legérdekesebb naplójegyzeteit és emlékiratát megismerni, mert itt fogalmazza meg nézeteit a legkeresetlenebbül, a legkevesebb diplomáciai, taktikai kacskaringóval. Mivel naplót már csak a háború idején kezd írni, népiesség-kritikája közvetlenül a mozgalom későbbi állapotaira, a negyvenes, majd az ötvenes évek fejleményeire reagál.

A vizsgált vonatkozásban Márai a korabeli gyakorlattal egyezően egy differenciálatlan alapellentétre építi gondolatmeneteit: a polgárt a paraszttal, a várost a faluval állítja szembe. A parasztságon belül nem tesz különbséget, s arról a kifinomult tipológiájáról, amelyet a polgárság önmagában vett szemlélete és kritikai mérlegre tétele során alakított ki, a polgárt a paraszttal szembeállítva többnyire megfélemleni látszik. Vegyük tehát szemügyre ezt az alapellentétet! A szembeállítás alapja egy Márai által sűrűn emlegetett, gazdag jelentéstartalmú fogalom: a műveltség. „Más nem tudja felszabadítani ezt a népet, csak a műveltség” – írja 1948-ban, de előtte is és utána is ez marad számára minden minőség és autentikusság kritériuma. Márpedig a műveltség kiépítését, fejlesztését és megőrzését a polgári osztálynak tulajdonítja. „Kultúraalkotó és kultúrahordozó volt a kabátos ember Magyarországon” – ismétli meg egy-két év múltán alaptételét.

Művelődési modellként a kultúra felülről lefelé haladását, a kultúrjavak lesüllyedésének nevezetes elméletét fogadja el: „Nem hiszem, hogy van másféle műveltség is, mint amelyet felülről – egy nagy szellem, egy nagy igény, egy nagy szemlélet magasságából – sugároznak lefelé, s amelyet aztán a tömegek a mimézis igényével valahogyan megközeleltenek és magukévá tesznek. Minden olyan kísérlet, amely a mélyből feltörő műveltség kísérlete, lapályos szinten reked meg. A magyar műveltséget nem a „nép” alkotta, hanem Mátyás, Pázmány, Kazinczy, Péterfy, a Nyugat köre... s mindig felülről lefelé világított ez a műveltség, magányos mécsesek hősies fényerejével.” „Miért vagyok »urbánus«? – teszi föl a kérdést. – Mert hiszek abban: mindig, mindent a városi emberek adtak az emberiségnek... a többletet, az arányt, a mértéket, a gondolatot és a szépet. Nem a pásztorok,

nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történetének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondták el, hanem a fórumon.”

Miután be kell látnia, hogy a történelmi átalakulások következtében „a kultúraalkotó és kultúrahordozó kabátos ember,” a volt középosztály szerepe megszűnt, keresi azt a társadalmi réteget, amely ennek az osztálynak a szerepét átvehetné. Nem talál ilyen közösségi erőt. Legkevésbé a parasztságban bízunk:

Valami baj van és volt a magyar paraszttal... – Az »őserő« és a »talajgyökér«, az egész »népi« műveltség rendkívül túlbecsült, mesterségesen eltúlzott, torzán kihangsúlyozott tünemény. A valóságban a magyar parasztnak alkatilag, lényében nem kell a műveltség, – talán, mert ázsiai. Lélekszáma, társadalmi helyzete, történelmi múltja nem menti a felelősség alól, hogy nem kell, soha nem kellett neki igazán a műveltség, – annyira sem, mint szomszédainak, a cseh vagy az osztrák parasztnak. S erről nem csak az olygarchikus, feudális Magyarország tehet, hanem tehet lényével, természetével a magyar paraszt is. Ritkán becsültek még úgy túl »népi műveltséget«, mint az elmúlt években és ma is, Magyarországon.

Azt, a két világháború közötti korszakban megfogalmazott koncepciót, amely szerint „a parasztság nemcsak társadalmi osztály, hanem titokzatos erőforrás, legendás, ősi tudattartalék, a nemzeti lét mélytalaja,” sunyin szított mítosznak tekinti. Az a törekvés, amely ezt a „sunyin szított mítoszt” elhíttetni igyekezett a közvéleménnyel, Márai szemében nem más, mint a népi mozgalom legfőbb törekvése.

Ezért a mozgalom egészéről árnyalatlanul lesújtó véleményt alakít ki, veszélyesnek, sőt, ártalmasnak tartja azt. Úgy látja, hogy a földosztás, a magántulajdon elleni első nagy történelmi támadás élén a népi írók állnak:

Magyarországon a nagy per nem zsidók, nem is a munkásság és polgárság körül zajlik; e perekben meg lehet egyezni egy napon. Az igazi per a magyar paraszt körül tart, a Veres Péterek és Illyés Gyulák által sunyin szított parasztlázadás körül, amely – türelmetlenül, alamuszian és igazságtalanul, – messzi a parasztság jogos érdekein túl követel e társadalmi réteg számára vagyont, hatalmat, jogokat. Parasztnak lenni társadalmi állapot, komoly és értékes emberi feladat, ha akarjátok, sors... mindezt készségesen elismerem, én, a polgár. De parasztnak lenni ezzel a kapzsi dühvel és alattomos mohósággal, ahogyan nemcsak a földet akarják, hanem a tetejébe, – potyán, csak úgy! – a zongorát is, a zsebórát is, mindent, ami az út mentén megcsillan, mert odatette valaki, parasztnak lenni úgy, hogy zsidó, polgár, keresztény, értelmiségi, mindenki, aki nem paraszt, pusztuljon: ez az igazi magyar per, melyet néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt. A parasztoznak joguk és helyük van a világban, ennyi és ennyi, s ez nem is kevés. De többet, kegyetlenebbet és jogtalanabbat követelni, csak

a származás és osztályhelyzet alapján, s a műveltség akaratának erőfeszítése *nélkül*: ez a magyar per.

Ha kihámozzuk az urbánusok zsidó vagy általában idegen eredetéről hangoztatott nézetekből, vagy fordítva: a népi gondolatnak idegengyűlölettel, illetve völkisch eszmékkel való rokonításából, ha lehántunk róla egy sor más egymásra sütögetett bélyeget és a saját tábornak tulajdonított erényt, akkor megkapjuk ezt a leegyszerűsítésektől, indulatoktól, előítéletektől nem mentes oppozíciót, a népi-urbánus viszály alapképletét, amelyet Márai urbánus oldalról épít föl, de amelynek megvannak a maga népi változatai is. A késői utókornak nem az a feladata, hogy Márait pellengérré állítsa elfogultságai miatt, sem pedig az, hogy vele egyetértve lerántsa a leplet a népiek üzelmeiről, hanem az, hogy tisztán lássunk a népi-urbánus viszály kérdésében. Két olyan vízió állt itt egymással szemben a magyar társadalom és kultúra múltjáról, jelenéről és jövőjéről, amelyek úgy viszonyultak egymáshoz, mint a tűz és a víz, azaz összeegyeztethetetlenek voltak. Egy, az autochton múlttal folytonosságot kereső, a magas kultúra alatti, archaikus rétegekből táplálkozó, azokra hivatkozó program, s egy másik, amely a közös európai magaskultúra áramkörébe bekapcsolva látta csak működőképesnek a külön magyar világot. Az egyik progresszista, legtágabb értelemben szocializációs modell volt, helyeselte a civilizáció alakulásának irányát, az individuum bekapcsolódását a kor művelődési folyamataiba, a másik – negatív értékindex nélkül értve a szót – tradicionalista modell volt, értékőrzésre rendezkedett be, illetve a népi kultúra hanyatlása miatti értékvesztést mély rezignációval élte át.

Az alapképlet azonban, a maga elvontságában, sohasem lett volna képes a viszályban részt vevő értelmiség konkrét magatartását vezérelni. A tényleges írói, írástudói magatartás rendkívül erős önkorrekciós mechanizmusok befolyása alatt formálódott ki. Márai példájánál maradván, kevés olyan író akad, még a népiek között is, akit olyannyira tradicionalista, értékőrző törekvések jellemeztek volna, egészen a patricius polgár mítoszának felépítéséig menően, mint őt. Krúdy-kultusza, s ennek briliáns megnyilvánulása, a *Szindbád hazamegy* című regény megmagyarázhatatlan lenne enélkül az urbánus passzéizmus, a múlt valorizálása, s az értékvesztés regényt belengő melankóliája nélkül.

Márai intranzigens urbánus álláspontját akkor tudjuk igazságosan értékelni, ha az író egyik – alkati merevségébe, rigorozitásába gyökerező – legfontosabb erényét szem előtt tartjuk: azt a könyörtelen, akár saját érdekei ellenében is tisztánlátásra törekvő logikát, amellyel nem habozik levonni következtetéseit legvégletesebb egzisztenciális konzekvenciáit sem. Idézett megnyilatkozásainak döntő többsége nem a népi-urbánus vita csúcspontján fogalmazódott meg, hanem sokkal inkább az utójáték részét képezi. A háború éveiben, az ismert nemzetnevelési programjának kifejtését követően egyre erőteljesebben bontakozik ki az író és a polgár önkritikája. Konstatálja osztálya hanyatlását, felbomlását, alkalmatlanná válását történelmi szerepének betöltésére, még mielőtt a nemzetiszocialista, illetve a nyilas erők erőszakos fellépése megakadályozta volna ebben. Leszámol a jelenlegi magyar polgárságba vetett reményeivel. A szovjet jelenlét, majd a kommunista

hatalomátvétel minden olyan kibontakozás lehetőségét elsodorja, amelyet Márai el tudott volna fogadni. Sem a kisszámú munkáselittől megfosztott szociáldemokrata munkásságban, sem pedig a parasztságban, s az élén álló népi értelmiségi elitben nincs bizalma. Az ország sorsát hosszú időre kilátástalannak ítéli. Ennek a sötét képnek a népi mozgalom és a mögötte álló parasztság csak az egyik részlete.

Az életmérleg, amelyet emigrációja előtt készít, lehangoló, s a legkisebb mértékben sem hízelgő:

... nem érzek többé szolidaritást a magyar társadalommal. Kivel legyek itt szolidáris? A tisztességtelen polgársággal, a kapzsi és kegyetlenül önző parasztsággal, a műveletlen munkássággal? A munkásságnak van egy rétege, a régi szociáldemokrata ipari munkásság, amely valóban tiszteli a műveltséget, s van egyfajta emberi és munkaerőkölce... de ezek oly kevesen vannak. S ezekkel érzek is egyfajta, nem társadalmi, hanem emberi szolidaritást. A parasztságnak vannak tehetségei, de két szerencsés emberöltő kellene hozzá, amíg igénye lesz a műveltségre; még sokáig süketen megyünk el egymás mellett. A polgárságból már csak egyénekre tudok gondolni; az osztály förtelmes tulajdonságait megismertem és elszörnyedtem. Nem vagyok többé szolidáris a magyar társadalommal, s ez a legrosszabb, ami történhetett velem.

Az írástudóval, aki ezeket a kemény mondatokat megfogalmazta, lehet vitatkozni, sőt nem lehet vele egyetérteni. El kell azonban ismerni, hogy megfogalmazása részrehajlás nélküli, s éppen a benne rejlő mértéken felüli depresszió miatt felrázó erejű. A népi mozgalomról alkotott, előítéletektől nem mentes képe a kellemetlen igazságok sok elemét tartalmazza, éppúgy, mint az a túlzott szigorral kiállított bizonyítvány, amelyet saját rétegének arcába vág, s azok a szemrehányások, amelyekkel a munkásmozgalmi baloldalt elhalmozza. Aki így látta azt a társadalmat, amelyet nem sokkal előbb még nevelni akart és remélt, annak számára valóban nem volt más kiút, mint az emigráció.

RÓNAY LÁSZLÓ

Márai naplói

Márai Sándor életművének kiemelkedően fontos részét képezik naplói. 1943-tól haláláig, tehát közel fél évszázadon át irodalmi igénnyel, még az életében történő megjelentetés szándékával írta följegyzéseit, amelyekből élete regénye is kibontakozik. Regényszerűséget jelez az a tény is, hogy az 1956 körüli időszak kivételével ritkán dátumozta bejegyzéseit, ezek ilyesformán folyamatot alkotnak, s utalnak írójuk művészetfelfogásának egyik fontos elemére: az időtlenségre. A fel-felbukkanó politikai indíttatású reflexiókból következtethetünk a jegyzet megírásának időpontjára, de aligha ez a fontos, mint ahogy a politika is csak némelykor mozgatja Márai érdeklődését. Sokkal fontosabbak számára az irodalommal foglalkozó reflexiói, amelyek szeszélyes egymásutánban, elsősorban olvasmányai ihletése nyomán követik egymást.

A naplók méltatásakor arról sem feledkezhetünk meg, hogy könyvben történő megjelenésük előtt alaposan megfésülte följegyzéseit, rengeteget kihagyott közülük, elsősorban azokat, amelyek életrajzával vagy közérzetével foglalkoztak. Egységesítette a képet, amely így kevésbé személyes, viszont sokkal irodalmiasabb. Mintha arra is gondosan ügyelt volna, hogy a leírtaknak ő legyen a „hőse,” kigyomláta például azokat az epizódokat, amelyek örökbe fogadott fiuk eszmélkedéséről, neveléséről szóltak. Kimaradtak az Amerikáról, az itteni életvitelről szóló, lesújtó reflexióik, amelyek az európaiság apológiái. Egyes feljegyzéseinek nyilván a megfogalmazásával sem lehetett elégedett, ezeket is elhagyta. Ilyesformán elég nehéz, olykor lehetetlen volna egy olyan kiadást elkészíteni, amely teljes, és követi az időrendet. Erre jelzésszerű megoldást kínál a Máraitól válogatott „palackposta”¹ egyik fejezete, viszont felvetődik az a megoldhatatlan kérdés, jöhetnek-e egy író saját maga által vállalt képét utólag retusálni. Még akkor is kérdés ez, ha elfogadjuk azt a tényt, hogy a kiadásra szánt naplók már eleve retusáltak, hiszen írójuk nemcsak önmagára és önmagába tekint, hanem olvasójára is. Márai módszerének fontos eleme ez, s feltétlenül pozitívuma is, ezért lett a *Föld, föld!* egyik legjobb könyve.

1 *Palackposta Márai Sándorról*, közléteszi SZIGETI Jenő, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001.

Bizonyos korszakában Márai számára a naplóírás adta az irodalomban való folyamatos tevékenység lehetőségét. Elképzelhetetlen, hogy ő is követte volna azt a szokást, hogy megjelent könyveit előadásokon népszerűsítette, netán árusította volna. Az „író-vigécségről” már idehaza is ironikusan szolt, s egész életében az volt a meggyőződése, hogy az író maradjon személytelen, fölösleges olvasóinak arcát látnia. Ráadásul legendájához az is hozzátartozott, hogy magányos és magának való, s ezt a legendát maga is építette, bár közeli ismerősei és barátai szerint a valóságban kedves, nyitott személyiség volt.² Az elmondottakból következik, hogy naplókötetei irodalmi értékek, olykor regényfogalmazványok. Sem ereje, sem ideje nem volt már arra, hogy a Lola betegségéről, haldoklásáról és haláláról írtakat regényesítse, ezek a leírásai azonban így is megrendítőek, személyisége mélyrétegeibe engednek bepillantást.³

A napló olyan műfaj, amelyben születésének kora és eseményei akkor is ott hagyják lenyomatukat, ha írója következetesen igyekszik ezeket kiküszöbölni. Ebben a vonatkozásban Márai naplóíró sem kivételek. Kiváltképp az 1943 és 1948, valamint az 1956 és 1957 közötti feljegyzései utalnak a háborús eseményekre, majd a háború befejezését követő időszakra és a forradalomra és az azt követő keserű tanulságokra. Az író ne politizáljon – vallotta a naplóíró –, s ezt elsősorban úgy értette: ne vegyen részt a politikában. De a véleményét elmondhatja a műveiben, azzal, hogy ír és amit ír, az pedig nyilvánvaló, a napló műfaja kívánja meg, hogy állást foglaljon politikai kérdésekben, elmondja véleményét. Ez alól a naplók 1989-ig vezetett hosszú sora sem kivétel. Az író „felülről” szemlélte és kommentálta az eseményeket, de állásfoglalásain sokszor átüt személyes indulata, sértődöttsége.

A naplók kiadott részei legtöbbször írójuk olvasmányairól és az elolvasott könyvekről kialakított véleményéről árulnak el. Rengeteget olvasott, s bár többször is nosztalgikusan számolt be fiatalságának eleven, színvonalas irodalmi életéről, külföldön mindig követte a világirodalom eseményeit, beszámolt a legérdekesebb újdonságokról. Mindig erős kritikával, de kritikai szempontjait általában váltogatta. Ezért sem meglepő, hogy nem egyszer ellenkező véleményt formált írókról és művekről. Nem csak korszakok váltják ízlésüket, az olvasó Márai is ezt tette. Mindig nagyra becsülte az orosz irodalom klasszikusait, Goethehez különleges rokonszenv fűzte, általában az újítót megillető figyelemmel szolt Proustról, de sokszor megfigyelhető, hogy akiket fiatalon nagy írónak mondott, később kevésbé értékelte.

Érdeklődése szerteágazó volt, nemcsak regényeket, verseket és tanulmányköteteket kölcsönzött ki a könyvtárakból, hanem természettudományos és az emberiség történelmével foglalkozó munkákat is, és éjszakai olvasásainak benyomásait folyamatosan je-

2 SZÓNYI Zsuzsa, *Vándor és idegen: Márai-levelek, emlékek*, szerk., s. a. r. HAFNER Zoltán, Bp., Kortárs Kiadó, 2000.

3 MÁRAI Sándor, *Napló 1984–1989*, Toronto, Vörösváry Publishing, 1997.

gyezte föl. Ezek egy részét regényeibe beledolgozta, ezért is érezzük annyira sokoldalúnak írásművészetét. Némelykor kissé magamutogatónak látszanak következtetései. Ez abból fakad, hogy feljegyzéseinek többségét szívesen poentírozta, így azok nem csupán személyes benyomásait rögzítik, hanem együtt gondolkodásra, állásfoglalásra készítetik olvasóit. Olaszországból és az Amerikai Egyesült Államokból nagy nehézségek árán megszerzett naplókötetei ezért is rendkívül népszerűek voltak, s általános érvényű, emberi magatartásmintákat sugalló következtetései maradó értékűvé teszik őket, jól lehet nem egyszer érezhetőek személyes elfogultságai is, amelyek egyik-másik meglátását vitathatóvá teszik. Ezek a különbözőségek azonban a magyar irodalomban máig hatnak, így Máraival sokan egyetértenek, mások viszont elutasítják véleményét. (Legalábbis annak a magyar irodalmi élettel foglalkozó megállapításait.) Mint már jeleztük, ellenszenvvel figyelte a népi irodalmat s annak néhány prominens képviselőjét, elsősorban Veres Pétert és Németh Lászlót. Veres Pétert politikai okokból bírálta, társutasnak, a diktatúra kiszolgálójának tekintette. Németh Lászlót inkább ironikusan értékelte, külföldről úgy látta, hogy a mindenkori rendszerek elismerésére vágyakozik. Megjegyzései és célzásai azt bizonyítják, hogy kifogásait nem indokolták irodalmi szempontjai, sokszor vezérelte személyes keserősége s az, hogy szívesen általánosította meggyőződését, azt a többször is hangoztatott véleményét, hogy aki nem az emigrációt választotta, lemondott a szabadságról és annak képviseléről.

Közérzetéről valló részletek sorát találjuk a naplók kimaradt részeiben. Elhagyásuknak egyrészt talán az a magyarázata, hogy a megjelentettek egységesítése volt a célja, másrészt az Amerikai Egyesült Államokat erősen kritizáló sorokat alighanem szándékosan mellőzte, hálátlanságnak vélte volna, ha a számukra készségesen otthont adó országot ennyire rossz színben tünteti föl. Az azonban nyilvánvaló, hogy aki ennyire öntudatosan tekintett polgári hagyományaira és vallotta sajátjának a polgárság értékrendjét, nehezen alkalmazkodott egy tulajdonképp hagyománytalan rendszerhez, amely mást tekintett az élet igazi értelmének, mint Márai. Sosem szokta meg például azt, hogy környezetének létét a pénz irányítja. Sokszor vallott arról, hogy valójában nem érdekelték az anyagi javak. Amerikában merőben mást tapasztalt. Képtelen volt megszokni a reklámokat. Aki hozzászólt egy kisváros családias hangulatához, kissé tétován szemlélte az óriási távolságokat, és az emberek udvariasságba csomagolt elidegenedését. Európában műemlékek végtelen sorát szemlélhette. Amerikában a technikai kultúra csodáival és felhőkarcolókkal szembesült. Európa szerepét és jelentőségét nem szűnt meg hangoztatni, amott viszont egy valódi világhatalom szellemiségét kellett (volna) megszoknia. Európának évezredekre visszatekintő kulturális hagyományai voltak, amelyekből biztonságosan meríthettek az újabb nemzedékek. Amerikában a kultúra a praktikus életvitel része. Nagyon színvonalasan megvalósított része, de nem kivételesen fontos, jellemformáló eleme. Ez az irodalomért és az irodalomban élő számára megszokhatatlan, kivált, ha azt kell tapasztalnia, hogy a kultúra – üzlet. Az Egyesült Államok fejlődésének kulcskérdése, hogyan tudja magához vonzani a kivételes

tehetségeket a világ más részeiből. Márai ilyesmivel sosem szembesült Európában. Ráadásul itt mindennek teljesen más, szokatlan „térfogata” volt, amelyben mintha elhomályosultak volna az európai humanizmus számára döntően fontos életelvei.

Ha megpróbálunk különbséget tenni a naplók hangulati rétegei között, szembetűnő, mennyire különböznek egymástól a Magyarországon, Olaszországban és az USA-ban írt részek. (Kivételt képez a legutolsó kötet.) A legelső, 1943 és 1944 eseményeit regisztráló részletben a humanista szembesül a háború embertelenségével, az európai – polgári – kultúra pusztulásának rémlátomásával és a zsidóüldözéssel. 1948-ig szintén gyakoriak az önéletrajzi elemek: a nyugati és a keleti életelvekkel szembesülve mind gyakrabban fogalmazta meg kételyeit, és fokozódó, végül távozásához vezető idegenkedését. Olaszországban olyan környezetre talált, amely megfelelt élet- és kultúrafelfogásának. Amerikában pedig a világpolitikára figyelve elsősorban olvasmányai által próbálta megőrizni ideáljait. Mindezzel persze nem érzékeltethetjük feljegyzései szellemi gazdagságát, csak témái uralkodó jellegzetességeire és változásaira utalhatunk.

Vonzó jellegzetessége Márai naplóinak hangulatuk gazdagsága. Az Olaszországban írt részek bensőségesek, a kultúra ősforrásaihoz visszatérő szemlélődő magatartása az uralkodó. Amerikában megerősödtek kritikus hangjai, itt a visszatekintő attitűd olvasmányai során erősödik. Az emigrációban írtakat a honi állapotok iránt gyakorolt erős kritika, olykor fájdalom hatja át. Értékelésüket természetesen az olvasói pozíció és tudatváltozás is befolyásolja: ma inkább azok a részei az igazán hatásosak, amelyek az októberi forradalom és szabadságharc után és Lola lassú haldoklása idején íródtak. Ezek a részek ugyanis a legregényzerűbbek. A naplókban olykor uralkodóvá válik a regények szerzőjének szemlélet- és alkotásmódja, ilyenkor mintha lineáris fejezeteit írná egy drámaian formált kisregénynek. Ebből a szempontból legszebbek azok a részletei, amelyek az öregedő írónak testi fáradságát, növekvő fájdalmát és a jövőndő magánytól való félelmét ábrázolják. Egy hosszú házasság tragikus és lírai végét szemlélteti, ezúttal megrendítő őszinteséggel, mélyen emberi átéléssel, némiképp meghaladva a napló megszokott hangját, feledve fölényes objektivitását. Ezek a fejezetek vetekszenek legjobb regényeivel.

Visszatérve az első, 1943 és 1944 eseményeit regisztráló és kommentáló naplójához, szembetűnő, milyen sokszor reagál a közvetlen politikai eseményekre. Nem politizál, legalábbis nem úgy, ahogy a politikusok: „...a politikus író nem műfaj szerint történő megjelölés, még csak távoli rokonságban sem áll a politikai író... nehezen megragadható formulájával; sokkal inkább (a napi és ami azzal azonos, a párt-) politikán kívül álló, nem abból kirekedt vagy kirekesztett, hanem attól önmagát tudatosan távol tartó, szinte *politológiai*... gondolkodói magatartás..., amely ugyan kényszerül vállalni annak (míves) megfogalmazását, ami a kortárs (napi) politika és (napi, párt-) politikusok nem tudnak, nem akarnak, nem mernek kimondani, de még érzékeltetni sem: az a fajta szinte közhellyé merevedett kivétel kívánkozhat ide, miszerint a magyar irodalom még akkor

is 'elkötelezett' irodalom, ha éppen nem politikai kérdéseket taglal."⁴ Fried István jó néhány cikkét és regényrészletét idézi megállapítása bizonyítékául, Lőrinczy Huba pedig a napló első kötetének méltatásában tematizálja is ezeket a részleteket.⁵ Igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy az első napló olyan korszakban született, amikor írója semmiképp sem függetleníthette magát a napi eseményektől, saját kategóriája szerint a történelmi idő beleavatkozott az egyéni időbe, s alkalmazkodásra kényszerítene a személyiséget.

Márai „a benső, a lelki és szellemi élet naplójának” szánta írását, s ez némiképp ellentmond egy másik megfogalmazásának, mely szerint a napló „a pillanat forgácsát” őrzi meg.⁶ Ha azonban a naplókat és a kihagyott részeket folyamatukban tekintjük át, megfigyelhető mindkét elv jelenléte. Ezért sem helytállóak azok a bíráló megjegyzések, amelyek hangoztatói azt állítják, hogy Márairól, az emberről semmit sem lehet megtudni naplóiból. Joggal vitatta ezt a véleményt az író titkainak egyik ismerője, Sziklay Andor.⁷ Az első napló még olyan hétköznapi apróságokról is tudósít, amelyekről a többi kötetek hallgatnak, s az idő pontos megjelölésének hiánya is arra figyelmeztet, hogy folyamatba ágyazva tárul föl a napló írójának külső és belső világa. „Márai életművének legjelentősebb része vallomás és regény kettős vonzaskörében keletkezett” – írja Szegedy-Maszák Mihály⁸ –, s aligha állíthatjuk, hogy aki önmagáról vall, arról semmit sem tudunk meg. Inkább az az izgalmas kérdés, melyek gondolkodásának azok az elemei, amelyeket elénk tár, amelyek élete egy-egy szakasza során leginkább foglalkoztatták. Márai sokszor hangoztatott álláspontja szerint: „»csak író«-nak lenni egy nemzet életközösségében éppen úgy szerep, mint amikor az író tudatosan vállal társadalmi, politikai vagy világnézeti szerepet. Véralkat, jellem, hajlam kérdése ez...” A naplók sora ennek a tudatosan vállalt szerepnek következetesen megvalósított „regénye,” amely a már említett utolsó kötetben egy tragédia megrendítően őszinte – tehát a szereppel szakító – folyamatrajzával vált teljessé. Ez a rész hangjával, őszinteségével, leplezetlen vallomásosságával egy másik Márait mutat, egy szenvedő embert, aki megmutatja igazi arcát. Aki esetleg úgy érezte, hogy a mestersége fedezékébe húzódott íróból hiányoztak a mély, megszenvedett emberi érzések, bizonyára megrendült együttérzéssel olvassa e kivételesen szép részeket 1985-ből és 1986-ból.

4 FRIED István, *A politikus író Márai Sándor*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, Fasc. 1, 37–46.

5 LŐRINCZY Huba, *Egy polgár vívódásai, avagy egy diárium időszerűsége*, Életünk, 1990/11, 1013–1017.

6 JÁSZ Attila, „Szavak nélkül a mondhatatlant”, *Kortárs*, 1993/1, 112–114.

7 SZIKLAY Andor, *Magyar lábnymok: ketten a polgárról*, Amerikai Magyar Népszava/Szabadság, 1993. június 25.

8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 102.

1985.

Október 17.

L. a belgyógyásznál. Vérnyomás, szív működés, vitális szervek épek. Nem lát és csak elektromos fülbevaló segítségével hall. Lépést sem tehet nélkül, karonfogva vezetem, magam is botra szorulok, támolyogva járok. A vizsgálatot követően az orvos szomorúan mondja: »Szenilitás«. Ez lehetséges, de ugyanakkor vannak napszakok, amikor a szelleme eleven, mindenre emlékezik, elmond hosszú verseket, beszél, okosan és érzékletesen emberekről, eseményekről. Az ételeket nem látja, néha nem tudja megkülönböztetni az ételek jellegét. Nappal és éjszaka, a tájékozódási képessége mintha megszűnt volna. És olyan szép, 87 éves korában, mint volt fiatalon –, másképp, de »szép«. Nem tudom, meddig bírom erővel, de utolsó pillanatig szeretnék vele lenni, segíteni, ápolni. Mindent vele kell csinálni, az étkezést, tisztálkodást, emésztést, egyedül képtelen. Így élünk április, az esés óta. Az orvos azt mondja, ez az állapot így maradhat jó ideig, lehet rosszabb, semmi esetre sem javulhat. (Ez nem biztos, ha a látást visszakapná, megszűnne a félelem, a bizonytalanság.)

*

Éjjélkor lefektetem, akkor két órán át olvasok. Írni már nem írok, levelet is csak egyszer a héten. Olvasmányok: »Toldi szerelme« (L. mintha figyelne, hangosan olvasom), folyóiratok (magyar Látóhatár, Vigília, ilyesféle, angol U. S. News York Review of Books), könyvet már jó ideje nem olvasok.

*

Nem írok, nem olvasok, de néha álmodom, hogy írok valamit. Az álomban a sorok úgy mozognak, mint a vetítés szövege. És a sorok értelmeseek, a szavak válogatása helyes, a fogalmazás eleven. Mindezt nem »én« írom, hanem bennem történik. A visszaút az életből a halálba sötét, a semmiből a semmibe botorkálok, és útközben néha világít egy szó, fogalom, mint a sötét erdőben a szentjánosbogarak.

*

November 10.

L-t a kórházból, ahol újra megvizsgálták, három nap után átszállítják szomszédos „convalescent hospital”-ba –, kérem az orvost, hogy küldje haza, ahol állandó ápolónői felügyelet alatt együtt lehetek vele. Az orvos azt mondja, ez lehetetlen, otthoni ápolás már nem lehetséges, éjjel-nappal teljes orvosi és ápolói segítség kell. A convalescent hospital, ahová mentőautóval átviszik, földszintes épület, mintegy hetven szoba, legtöbbje kétágyas.

L.-t is ilyen szobába helyezik, az orvos megadja írásban az utasításokat, szíverősítő, szédülés, ájulásos állapotokat gyógyító szerek, ritkán enyhe altató. A kórház, vagy inkább segédkórház egyike a sok hasonló városi és környékbéli intézetnek, majdnem kivétel nélkül öregek kerülnek ide, akiktől otthon már nem tudnak gondoskodni. A felvételnél igazolnom kell bankszámlával, hogy van módon egy ideig fizetni az ápolás költségeit (napi 60 dollár, és ami még hozzá jön), a Medicare, az öregkori biztosító ezt „állapot”-nak tekinti és nem vesz részt a költségek fizetésében. Ha nincs változás, talán másfél évig bírom fizetni a költségeket. L.-t felveszik. Nincs teljesen öntudatnál, de nem is egészen öntudatlan. Felállni, az ágyból kilépni nem bír, etetni kell, minden más szükséglethez – emésztés, tisztántartás – ápoló kell. Tudja, ha szólok hozzá, néha összefüggő és tudatos válaszokat is ad, aztán megint félig tudatlan, néha azt mondja: »Lehetetlen helyzet«. Ha annyira megerősödik, hogy haza lehet hozni, csak azért tenném, hogy együtt maradjunk az utolsó pillanatig. De ez a mostani állapotában lehetetlen és valószínű, hogy nem bírnám itthon az ápolást, félvakon, kimerülten, mert hét hónapja csinálom, éjjel és nappal, járásom már bottal is támolygó, felemelni, kiültetni stb. nem bírnám. Nincs más tennivaló, mint ami bekövetkezett, a kórház, az ottani ápolás, a várakozás, hogy megerősödjön, vagy elaludjon. Egykorúak vagyunk, megéltük a teljes életet (86), ha könnyörül a sors, mindketten egyszerre megyünk el, ez lenne a nagy ajándék.

*

Amikor ma búcsúztam tőle, félig öntudatlanul (már nem lát) azt mondta: »Vigyázz, hogy ne kerülj rossz társaságba.«

*

November 11.

A kórházban. Hallja a hangom, felel, de mintha nem tudná, hogy éjjel nem voltam vele, pillanatokkal előbb érkeztem... Idő, távolság, ezek a fogalmak már nem ismerősek számára. Együtt menni el, fájdalom nélkül, ez minden, amit még remélek.

A kórház folyosóin, aztán a nyitott ajtókon át a szobákban látható alvilági létezés. Mint amit Achilles mondott a túlvilágról Ulyssesnek. Öregek a tolókocsiban, szíj a derekukon, előrebuknak, kilóg a nyelvük. Az élet nagy vizsgája nem a halál, hanem a meghalás. De a betegségben és a halálban van valami obszcén. A testiségnek ez a visszája egyszerre paráznaság és förtelmesség.

*

November 12.

A kórházban. Délután kettőkor érkezem, amikor már tisztába tették a beteget, a szobát, megcsinálták a teljes nappali rituálét. A szoba tiszta, az ágyat minden nap új ágyneművel húzzák át, a beteget tisztán tartják, mosdatás, etetés (egyedül nem tud enni), az orvosságok adagolása, háromfélét kap, egy szíverősítőt, egyet a szédülések, ájulások ellen és ha kell, egy halcorin, vagy hasonló nevű nyugtalanságot csillapító pirulát, ami altató is, de az utolsó ritkán, csak éjszaka, eddig még csak egyszer adták, ami helyes. Nyugodt, az első napok panaszos elégedetlensége megszűnt, a legtöbbször alszik. Ha ébren, inkább csak félébren van, tudatosítja, hogy ott vagyok, megkérdezte (»voltál jární?«) mint otthon, amikor kimentem egy félóra a ház elé fel- és alá járni, hogy friss levegőt kapjak. De nem vár választ, nem tudja pontosan, hogy most érkeztem, úgy szól, mintha csak kimentem volna a szobából, és aztán visszajöttem, a tudat pislákol. De a válasza néha világosak, tudatosak. Ritkább a motorikus kényszer cselekedet, az ágytakaró szüntelen húzogatója, mintha a mozdulattal akarná pótolni a látás, hallás, ízlelés hiányát. Mikor alszik, az arckifejezése nyugodt, nincsenek fájdalmai. Álmodik, vagy sem, nem tudni, most már nem beszél álmairól, lám máskor mindig első szava volt, ha felébredt. Az ételeket kanállal adják, az ápolás gondos, körülötte minden a szükséges és helyes. A gyertya csonkig ég? Talán. De lehet, hogy még jó ideig világít.

*

Éjjel megkíséreltem olvasni (Spinoza: *Ethics*, angolul), de figyelmetlenül, abbahagytam. Később verseket, otthoni költők, új emberek. Nem hallom a versekből a zenét, ezt is abbahagytam. A nagy fáradtság, az utolsó hónapok kényszermunkája most, amikor nincs velem éjjel-nappal, nem szűnik. Taxival jövök-megyek, de így is támolyogva a pár lépést, ami az úthoz kell. Remélem, bízom, amíg szüksége van reám. Nagyon szép, az elmúlás szépsége meggyőzőbb néha, mint az ifjúság, a teljes nőiség diadalmos szépsége.

*

November 16.

A kórházban. Testi, lelki állapota rosszabb, mint tegnap volt. Félig öntudatlan, de tudja, hogy ott vagyok.

*

November 17.

A kórházban. Nyugtalan és nagyon gyenge. A takarítás és az étkezés idejére kiültették az ágyból, rosszul bírja ezt a helyzetet, nyög, panaszodik, fogom a kezét, átmenet nélkül elalszik, aztán kis idő múltán megint panaszodik. Testi fájdalmai nincsenek, és

azt sem tudja bizonyosan, hol van, és mi van vele, mégis panaszos, nyugtalan. Az étkeztetés – vasárnapi nurse, kövér néger vagy mulatt nő – körülményes, de néhány falatot sikerül lenyelni. Vízet kér, »hideg vizet«. János és a két nagyleány, Liza és Jenny is eljöttek látogatóba, a gyerekek komolyan, megszeppenten figyelik, amit látnak. Sokan csak későn értik meg, hogy az életben a legnagyobb misztérium nem a halál, hanem a meghalás. És minden ars moriendi képzelgés, nincs ilyen művészet. Az ápolónő azt mondja, az anyja 97 éves, vak, de mindent maga csinál, tapogatva. Nincs határ az emberi horizonton.

Éjjel megkísérelem Spinoza etikáját olvasni, félbehagyom, csömört érzek. Minden csak szó és szó. A valóság szótlan.

*

November 18.

A kórházban. Nyugodt, alszik, de fél keze mindegyre simítgatja az ágylepedőt, bogozza, gyúri, igazítja a vásznat. Mint otthon, mikor az öntudatlan babrálás közben azt mondta, ismételte: »Rendbe kell rakni.« De nem mondta mi az, amit rendbe kell rakni. Hosszú órán át fogom a kezét, néha gyöngén visszaszorítja az ujjaimat, ez minden. Nem tudja, hogy egyedül volt éjjel. Azt mondja, aludt éjszaka, de nem tudja, mit álmódott. Nem mond egyebet. Mikor búcsúra megcsókolom, nem nyitja fel a szemét. Szobaszomszédja, egy nagyon öreg asszony, előrecsuklott fejjel üldögél egy tolószékben, nem lát, nem hall. Jobb elaludni, ha itt az óra.

*

November 29.

A kórházban. Délután kettőkor érkezem, már a kerekesszékekben találom, mert ebéd után a takarítás idejére, aztán egészségi okból kiültetik két órára a pácienseket. A szobát, ágyat tisztába tették, a kerekesszékekben egyenesen ül, megmosdatták, megfésülték. Nem lát és nem hall. Nincs fájdalom és az arca olyan közömbös, mintha nem érezne semmit. Fogom a kezét, nem viszonozza. Kérdésemre, aludt-e az éjszaka, röviden feleli, igen. Mást nem mond. Mintha nem tudná, ki vagyok, hol vagyok, és hol van. Nem tudom, meddig lehet ezt bírni. Meddig bírja ő. És meddig bírom én. Ha nem hinném (vagy áltatnám magam), hogy még szüksége van reám, végeznék magammal. De nincs jogom megszökni.

*

Nem lehetett mást tenni, be kellett vinni a kórházba. Utolsó pillanatig alkudoztam, halogattam, de már nem lehetett tovább, mert ketten otthon, egyedül, én félvakon és támoanyagva, félesztendő éjjel-nappali ápoló szolgálat után, minden pillanatban össze-

eshetek és akkor nincs segítség. Nem lehetett mást tenni, de irtózatos, hogy nincs velem, nem vagyok éjjel-nappal velem, nem lát, és nem tudok helyette látni. Nem tudom, meddig bírom így.

*

November 21.

Délután négyig kiültetik a pácienseket, kerekesszékekben ülnek a folyosón, akik még tudnak magukról, kézzel hajtják a kereket fel és alá a folyosón. L.-t a szobában találok, a székekben ül, feje előre esik, odakötötték a szék támlájához. Már alig van öntudatnál. Néha felnyög, de kérdésre azt mondja, nem fáj semmi. Kétszer azt mondja: »Mama, mama.« Valahogy iparkodom megmagyarázni, hogy most én vagyok a »mama«. Nem felel, talán értette. Ha szólok hozzá, mond egy igent, vagy nemet, semmi többet. Az egész olyan félelmes és irtózatos, néha azt hiszem, nem bírom. Nem vigasz, hogy »nem szenved«. Másképp szenved, a sötét tudatban valahol. A szépséges nő, öregségében megnevesedett szépség, testében most is csodálatosan ép. De kiégett belőle az áram. Az a bizonyos »az élet utánozza az irodalmat« néha igaz. Például: „*A gyertyák csonkig égnek.*” Hosszú órán át ülök mellette, fogom a kezét, nem szorítja vissza. Négykor két nurse visszafekteti az ágyba. Idő – nappal, éjszaka, délután, reggel – már nincs számámra. Valamilyen értelmetlen és érthetetlen könnyörgés van bennem, hogy egy kozmikus sugár visszaállítja a tudat egyensúlyát, aztán a test erőre kap, még haza jöhet, együtt halunk meg. Nagyon szerencsétlen vagyok. Emelés – itt az ideje, megéltük a teljes életet – nem segít. Csodálatos lény volt, a teljes nő, minden emberi, női képesség megvolt benne, az Életem értelme volt, most is az. Ha elmegy, semminek nincs többé értelme.

*

November 23.

Ma nyugodtabb. Mikor föléje hajolok, azt mondja: »Milyen hideg az arcod.« Aztán elalszik. Talán másfél órán át fogom a kezét, tapintom a pulzusát. Egyenletes, nagyon gyenge. Nem tudja, mikor elmegyek.

*

November 24.

Nyugodt, egykedvű. Felel a kérdésre, azt mondja, örül, hogy levél érkezett Zsaszától. A félhomályos szobában (vasárnap, nincs rumli a folyosón) olyan csendben, panaszmentesen fekszik, mint aki megérkezett valahová, és most pihen. Kérem, milyen az étkezés, közömbösen felel, hogy rendben van. Az ápolás gondos, amíg ott vagyok, beadják a szemcseppeket is.

Ha annyira megerősödne, hogy haza jöhetne, itt aztán ápolóval, orvossal együtt lehetnénk még egy kis ideig. Aztán elmenni, de ketten és együtt.

*

November 25.

Órahosszat ülök az ágya mellett és fogom a kezét, nem szól egyetlen szót sem. Néha, gyöngén ujjheggyel megszorítja a kezem. Az ápolónő beadja a szemcseppeket, akkor felnéz, tudja, mi történik. Már nem »él«, még nem »halt meg«, van tudata, de mindentől messze van. Arca komoly, nem haragos, nem is szenvedő. Csak komoly.

A kórház hosszú folyosóján az étkeztetést előző órában kézzel hajtják a tolokocsit a kiültetett aggastyánok. Ez a kerekés vénség mindennél riasztóbb. Remélem, elkerüli ő is, én is.

*

Egy olvasó beküld egy régi, budapesti folyóiratban megjelent elbeszélést, „*A kulcs*” a címe. 1943-bar írtam, akkor jelent meg, elfelejtettem. Elolvastam, és olyan fájdalmat érzek, amit nehéz elviselni: hatvankét éven át mindent neki olvastam először, minden ilyen írást. Most már nincs kinek olvasni. Nincs számomra többé vonzereje az írásbeli kifejezésnek. Ha elmegy, feltűnés, lárma nélkül utánamenni.

*

November 26.

A kórházban. Mozdulatlan, mintha aludna. Hirtelen ezt mondja: »Nem értem, miért kell a hétfőt átaludni.« Később nyugós. De nem tudja pontosan, hol van és mi van vele. Zuhogó esőben megyek el tőle. A céltalanság, a reménytelenség mindenben, seholy útmutatás, minden sötét. Vakoskodva járok a sötétben és az esőben. Talán hiba volt várni, el kellett volna menni mindkettőnknek elébb, egyszerre.

*

November 27.

Thanksgiving day. Mély hála, hogy találkoztam vele és együtt éltük le a teljes életet. Mély hála. És mindenem túl elmondhatatlan fájdalom.

*

November 29.

Az élet végén elkövetkezik egy szakasz, amikor minden, amit az ember tapasztalt egy hosszú életen át, aztán minden, amit remélt, amiben bízott, egyszerre céltalan és értelmetlen lesz. Ilyen az idő, amit most kell megélnem. Minden nap együtt lenni ezzel a csodálatos nővel, aki az életem a másik partról ismerte, a személyes oldalról, és látni ennek a drága, nemes élőlénynek a lassú és hangtalan szétesését –, nem remélni, nem vitatkozni a fájdalommal, tehetetlenül azt tenni, amit a pillanatban éppen tenni lehet, állandó sötétben botladozva vezetni egy mindennél drágább nőt kifelé az életből –, nem tudom, mi lesz, de már nem gondolkozom, csak csinálom napról napra és éjszakaról éjszakára ezt a pokoljárást. Talán van csoda (azért 'talán' mert az univerzumban minden lehetséges, amit ember gondol, vagy remél), de a valóság iszonyatában is olyan, mint egy gonosz, rossz csoda. Elkövetkezik az idő, amikor az ember már nem vár választ, nem vitatkozik a sorssal, elfogadja. El kell fogadni a sorsot. Nincs más mód elviselni az élet iszonyatát.

*

Ma azt mondta, váratlanul: »Dinnye«. Aztán nem szólt. Mire gondolt, nem tudom. Kétszer erősen megszorította a kezem, hetek óta először, mintha hozzám, a személyhez szólt volna.

*

November 30.

A kórházban. Másfél órán át ülök az ágy mellett, fogom a kezét, szóltan. Váratlanul ezt mondja: »Milyen lassan halok meg«. Aztán megint hallgat, amíg elmegyek. Az ápolónő azt mondja, nehéz etetni, de azért sikerül valamennyire. Az éjszaka »nyugodt volt«. Halciont, az altatót csak akkor adják, ha nyugtalan. Ez a hír valamennyire megnyugtat, félek a halciontól. Fájdalmai nincsenek, de nem lehet tudni, mennyire tudatlan, nincse félelme. Arckifejezés, magatartás szerint nincs vívódás, félelem a tudatában. De mélyebben mi van, nem tudni. Amíg nézem ezt a »lassú meghalást« (ami eltarthat sokáig), arra kell gondolnom, mit csinállok, ha meghal? Írni már nem akarok többet, nincs semmiféle életcélom, utazás, vizontlátás, semmi. Mindent elrendezni és elmenni, de mennyire őszinte ez? Ami őszinte, a félelem »lassú meghalástól«. A folyosón a toló-kocsiban az aggok, férfiak és nők, akik már nem élnek csak léteznek. Elmenni ez elől, igen, ő is, én is.

*

December 1.

Apám születésnapja. (1872, tehát 113 éve.) A levelezőlap, amelyet Gábor öcsém talált valahol, amit születésem napján 1900. április 11-én írt egy rokonnak és lelkendezik, hogy végre »van értelme az életének, mert megszülettem«. Hatvankét évet élt, rákban halt meg, utolsó szava a miskolci kórházban hozzánk, akik a haldokló ágyát körülálltuk: »Imádkozzatok« –, és megmondta, milyen imát kíván, de már nem emlékszem. Gábor néhány hónapja halt meg. Hiányzik.

*

A kórházban, mikor érkezem, délután öt felé, alszik, nem lát, nem ismer meg. Hat felé hozzák az ételt, az ápoló kanállal iparkodik beadni valamit, de kiköpi. Aztán nyögni, panaszkodni kezd, ezt kiabálja: »*Bitter, bitter*«. Önkívületben van, de ez a haldoklás lehet lassú... Nyolc felé megyek el, megnyugodott, mintha aludna.

A haldokló Babits egyik utolsó verssora: »Talán nem is olyan nagy dolog a halál.« Talán. De a meghalás a legnagyobb »dolog« az életben. Ami utána van, közömbös. Ami közben van, érthetetlen és iszonyatos.

*

Megmaradni, segíteni, az utolsó pillanatig, amíg bírjuk, ő vagy én. Aztán résen lenni, hogy idejében menjek el.

*

December 2.

Este hatkor érkezem, már vacsora után vannak, de a tolóasztalon érintetlenül állanak a tálak, az ápoló azt mondja, csak egy kevés levest tudott adni neki, minden tömör ételt visszautasított. Nem tudatosítja, hogy ott vagyok, néha rekedten nyög, mint akinek fájdalma van, de az arca nyugodt. Aztán kiabál: »*Die, die, die*«. Meg akar halni, a pulzusa egyenletes.

*

A halál-áruházban a vevők toló kocsiversenyt rendeznek a folyosókon. Egyes hullák kiöltöztek. Mindent inkább, csak ezt nem, ezt a konzumhalált.

*

December 3.

A kórházban. Néha olyan hangot ad, ami nem jajgatás, nem is beszéd, mintha a test szólalna meg, külön az értelemről. Aztán mintha aludna. Étkeztetés egyre bajosabb. Ebben az állapotban, ami már nem élet, sokáig lehet létezni, a szív, a tüdő, az emésztőszervek még működnek, személyiség már nem él. De valahol a mély sötétben még dereng valami méces éjszaka a sivatagban. Ma váratlanul azt mondta az ápolónak: »vigyázzon, fáj.«

*

Mintha történt volna valami: a féltés, izgatottság, kínlódás zavarából valamilyen érthetetlen megnyugvás következett, mintha »megértettem« volna az élet irtózatossága és irgalmatlan zűrzavarosságát. Nem vádolok Istent, embert, senkit. Nem várok semmit. Elfogadom, ami történt... iszonyatában fogadtam el. Ilyenkor egyik imádkozik, másik káromkodik, aztán van, aki hallgatni kezd, de befelé hallgat. Ezt nem »határoztam« el, valahogy megtörtént. Ez életem legnagyobb személyes tragédiája, amit el kell fogadni, nem fatalista módra, nem bírálva, nem ellenkezve, egyszerűen el kell fogadni. Ez a vég, el kell fogadni –, rosszabb, mint akármilyen hirtelen pusztulás.

*

Segíteni, amíg bírom, igen. Vitatkozni, nem. Nincs válasz.

*

December 4.

Délután négykor érek a kórházba, mikor már túl vannak a takarításon, fürdetésen és étkeztetésen. Az ágy, a szoba, minden tiszta, gondosan rendbetett. L. alszik. Órahosszat ülök az ágy mellett, fogom a kezét, egyszer gyöngye kézszorítással jelt ad, hogy tud rólam. De nem nyitja fel a szemét. Az arc nyugodt, szenvedésnek, izgalomnak, félelemnek nyoma sincs. Ez a nyugalom a szépségnek olyan változata, amire nem tudok hasonlatot. Minden, ami az életben megmunkál, változtat egy arcot – indulat, vágy, csalódás – hiányzik az arcból. A vonások, az ismerős, édes, egyetlen arc most olyan megtisztult, megnemesedett, mint csak a halál előtt lehet, amikor még van élet az arc mögött, a személyiség már nem él, csak a test maradt, amit tisztába tett a sors. A nagy szobrok márványarca nem ilyen, ez az arc még él, de eltűnt minden, ami olcsó volt, csak a végső nyugalom és tiszta valóság maradt.

*

December 6.

A kórházban. Az orvos azt mondja: »She is giving up.« Meg akar halni, négy hete van a kórházban, 8 fontot fogyott. Reggelire eszik valamit, később majdnem semmit. Most megkísérlik, hogy »fluid food«-ot juttassanak a szervezetébe, mert nem hajlandó meg-rágni a tömör ételt. Meddig bírjuk ezt a kínszenvedést, nem tudom. Beszélni nem tudok vele, nem felel, nem lát, nem hall. Csak ülök az ágy mellett, néha jajgat, aztán elalszik, vagy olyan, mintha aludna.

*

December 7.

Az ápolónő azt mondja, »baby food«-ot adtak neki, kanállal, folyékony tápanyagot, amit elfogyasztott. Nyugodt, mikor azt mondom, hogy levelet írtam egy ismerősnek, felel: »Jó«. Hetek óta ez az első szó, mikor egy közlésre felelt. Csukott szemmel, némán fekszik, nincs szenvedő arckifejezése, nem alszik, de valahogy nincs is ébren.

*

Éjjel Arany fordítását olvasom, hetek óta először éjjeli olvasmány, a »János király«-t. A jelenet, mikor a király megátkozta Hubertet, a felbérelt gyilkost, mert engedelmeskedett és hajlandó volt meggyilkolni Arhurt. A felbujtó mindig kegyetlenebb, mint a tettes.

*

December 8.

Ma nyugodt. A kérdésre, fáj-e valami, ennyit felel: »Nem.« Jel, hogy értette, amit kérdeztem. Hosszú időn át mozdulatlan, mintha aludna. Fogom a kezét, de nem érzi, vagy nem mutatja, hogy érez valamit. A nurse, fiatal Fülöp-szigeti nő, örömmel újságolja, hogy a baby food-ot engedelmesen elfogyasztotta.

Pillanatok, amikor félek, hogy történik velem valami, és nem bírom tovább. Aztán valamilyen érthetetlen megnyugvás. Lehet, hogy nem bírom egy napon, de addig bírni kell. Olyan üresség, körülöttem, bennem, számomra a világban, ahogy a halálból nézhet vissza valaki az életre, ha van ilyesmi.

*

Élet, emberek, munka, »irodalom«, mindennek vége. Csömör és szégyenkezés, ha az »írás«-ra gondolk. Neki írtam, minden sort. Már nincs kinek írni. Ez meglep.

*

December 9.

A kórházba menet támolyogva járok, a szokottnál fáradtabb és bizonytalanabb vagyok, mikor egy hirtelen kerekedett vihar szélesapás az óceán felől végigsepri az utcát és majdnem feldönt, két kézzel kell egy lámpavas-félébe fogódnom. Egy munkás odasiet, átölel, hogy fel ne dőljek, a járdára támogat. Ez a spontán emberi segítség banalitásában is különösen jólesik, hiszen most már elhagyott minden és mindenki. A kórházban órán át némán fogjuk egymás kezét. De néha, ujjheggyel, megsimogatja a kézfejem. Így ad jelt, hogy tudja, itt vagyok, még vagyok számára.

*

Éjjel a *Szentivánéji álom*. Most nem bírok mást olvasni, Shakespeare és Arany még segítenek egy félórára. Aztán fejesugrás az álomba. Néha sikerül, különösen reggel felé. Nem tudtam eddig, hogy ennyire egy velem teljes testi és lelki közösség. Hatvankét éven át éltünk együtt, volt szerelem, harag, minden, ami a közös életből múlhatatlanul következik, de azt, hogy ennyire összenőttem vele, eddig nem tudtam.

*

December 10.

A kórházban, este hétkor. Csendesen alszik, néha emeli, aztán visszaejti kezét a lepedőre. Egyszer visszaszorítja a kezem. Nyugodt, szenvedésnek nincs nyoma az arcában. Az ápolónő azt mondja, ma este visszautasította a kanalas etetést, a baby food-ot.

*

December 11.

A kórházban. Este hétkor. Csendesen fekszik, mintha aludna. Ma sikerült a kanalas étkeztetés, »százpercentesen« elfogyasztotta a baby food-ot. Nem veszi tudomásul, hogy ott vagyok, egyetlen szót sem szól, néha – feminin mozdulattal – megigazítja a haját. Arca nyugodt, komoly, nem haragos, nem is szenvedő, mint a régi szobrok arca, amelyekben már nincs élet. Ma egyszer sem szorította meg a kezem. A házasság titokzatos, már nem úgy érzem, mint egy nőt, hanem mint egy testrészt, a kezem, vagy a lábam, nincs külön semmi. Mintha levágták volna a kezem, vagy a lábam és most altatásban élek tovább.

*

December 12.

A kórházban. Délután négykor. Ledobja magáról az inget, meztelenül fekszik, nyög. Borzalmas az egész. A tehetetlenség. Nem szól hozzám, nem lát, nem hall. Az ápolónő azt mondja, sikerült délben etetni. Nem tudom, mit csináljak.

December 13.

Álmatlan éjszaka. Keserű szájíz, mint lumpolás után. Megszökni nem szabad, de itt maradni nagyon nehéz. Ma nem akart enni. Az ápoló azt mondja, néha mosolyog. Egyetlen szót nem szól hozzám, sem Jánoshoz.

*

December 18.

Két nap előtt a nyakán daganat jelentkezett, csecsemő-gyermekkéz nagyságú. Átvitték a szomszédos nagy kórházba, a sebész kivett szövetanyagot a daganatból, a vizsgálat eredménye carcinoma. A belgyógyász szerint olyan természetű rák, amin a három gyógy mód – műtét, besugárzás, chemoterápia – egyike sem tud segíteni. Ha a daganat befelé nő, mesterségesen kell etetni. Kérdezi, beleegyeznek-e?

*

December 20.

Visszahozták a Mercy kórházból a Missio Convalescence kórházba, ahol az elmúlt öt hétben feküdt. Ugyanaz a szoba, egyazon ágy, a szomszédja most is egy szenilis öregasszony, aki szótlanul ül naphosszat a toloszékben, nyakában szájkendő, etetik. L. csendes, néha megsimítja ujjhegygel a lepedő szélét, ahogy az utolsó időben otthon is csinálta gépiesen, mintha igazítaná a redőket. Nem tudja, hogy ott vagyok. Az orvos szerint – kértem second opinion-t – »egészen enyhe chemoterápia, hetenként egy injekció, lassítani tud a daganat növekedésén, de nem gyógyítja.« Ezt kapja most, hetenként egy injekciót.

*

Tulajdonképpen már el is mehethék, mert L. nem tudja többé, hogy még vagyok, és a tennivalókat (pénz, stb.) úgy elrendeztem, hogy János, aki segítőkész és mindent megtesz, a befejezésnél éppen úgy segíthet, mint én. Valahogy gyávaság lenne elmenni. De ma először éreztem életemben, hogy már nem köt semmi. Megnyugtató lenne tudni, hogy még intézkedhetem a halál felől, nem kell megvárnom a tehetetlenség, a szétesés folyamatát. Ma még talán. .. De szégyellem a halálba-menekülést, amíg Lola él. Olyan nyugalommal gondolok a halálra, mint az utolsó nagy ajándékra. Még egy lélegzetrel valóan tovább élni, félszemmel, támolygó járással, a teljes csömörrel minden iránt, ami régen vonzó volt, az írást émelegve felidézni. Ha nem késő. Ma egy hete vettem észre L. nyakán a daganatot, soha azelőtt ráknak nyoma sem volt a vizsgálatok közben, egyik orvos sem beszélt ilyen lehetőségről. Egy hét alatt minden halálosan – szó szerint – megváltozott. Ez velem is megeshet.

*

A szokásos karácsonyi csingilingi, a neonfényes szeretet, jelentősen leszállított áron. Nyolcvanötödik karácsony, amikor az egész szép játék számomra groteszken értéktelen és értelmetlen. És ez nem fáj, a valóság soha nem »fáj«, más. Valóság.

*

December 21.

A kórházban. Az esti tápláláshoz érkeztem. Még tud nyelni folyadékot, kanállal adják, de csak keveset és utána izgatott lesz, hányja-veti magát, hörög. Lassan megnyugszik. A daganat egy hét alatt kétszeresére nőtt, most teniszlabda nagyságú.

*

December 22.

Az orvosnál, akitől »second opinion«-t kértem. Régebből ismerem, amerikai, azt hiszem, becsületes. Azt mondja, L. még néhány hónapot élhet. Táplálni csövön át kell, amelyet az orron át vezetnek be, de »ez nem fájdalmas«. A chemoterápia nem gyógyít, de lassítja a rákos daganat fejlődését, növekedését. Barátságos, szeretne segíteni és bevallja, hogy nem tud.

*

December 24.

Karácsony este a kórházban. Hatvankét esztendő alatt ez az első karácsony este, amit nem élünk meg együtt. Mikor érkezem, a szoba már sötét, a betegeket előkészítették éjszakára. Nem lát, nem ismer meg, fogom a kezét, egy órán át ülök így az ágy mellett. Soha nem hittem, hogy megélem ezt az estét. A valóság közöny. Nem tudok tiltakozni, nincs indulat, vádaskodás. Az élet teljes értelmetlensége és irgalmatlansága. Nincsenek »szavak«, sem érzések, indulatok. Mint mikor kiég minden, ami egy hosszú életben pislákkolt, vagy lobogott. A semmiből jövünk és eltűnünk a semmiben, minden más gyermekes képzelgés. Ami közben volt, néha csodálatos, mindig értelmetlen és céltalan. Ezt mindig »tudtam«, de este a San Diego-i kórházban végre bele is nyugodtam. Ha otthon lenne, végeznék mindkettőnkkel. Így nem illik. De lehet, hogy ez is csak gyávaság.

*

Ma negyvenegy éve a leányfalusi kerti házban, karácsony este. Villany nélkül, fűtés nélkül, minden nélkül. Éjszaka-hosszat ágyúörgés, bombák robbannak, a Duna túlsó partján a szovjet hadsereg már Újpest határában harcol. A faluból a náci már elvonulóban, az oroszok érkezőben. Akkor azt hittem, félelmesebb már nem lehet emberi helyzet. Negyvenegy évvel később ez a karácsony este másképp félelmes. Akkor még valahogy a zsigereimmel tudtam, hogy lehet másképp is, érdemes túlélni. Most már

nem hiszem. Ami közben volt: földrészek, változások, az »irodalom«, ami tud sújtás és villanás lenni, de igazában mindig riszálás, hiúság, kapzsi és erőszakos kínálkozás. Néha egy sor, egy szó, ami belülről világít, mint az atom.

*

De ez is csak riszálás, »kérem-én-jobban tudom«. Nem tudok semmit. Számokban kifejezhetetlen sokmilliárd égitest között egy parányi bolygón bekövetkezik a kémiai reakció, az élet. Tudat csak akkor jelentkezik, ha organikus szervezetből sugárzik. Minden más papolás, mese. De van az »aura« a sugárzás, a személyiség tartalma.

*

Előző este a taxis, hülye sofőr, hibás úton, a városon át visz haza a kórházból. Neonfény, gírlandok, csingilingi, stillenacht zene, tolakodó karácsonyi üzletiesség. »*Talán nem is olyan nagy dolog a halál.*« Babits. Lehet, de az »élet« nagy dolog, mert értelmetlen és kegyetlen.

*

December 29.

Délben és este a kórházban. Hörög, néha rázkódik, öntudatlan. Nem lát, nem hall, arc-kifejezése merev, nem árulkodik fájdalomról. Az ápoló azt mondja, nem hiszi, hogy tudatánál van. Este a nurse lelkendezve jelenti, hogy sikerült a kanalas étkeztetés, »80%-ot« lenyelt. A daganat a nyakon változatlan. Holnap kezdik chemoterápiát, minden héten egy injekciót. Nem remélnék ettől a gyógymódtól mást, csak azt, hogy a daganat visszafejlődik és sikerül elkerülni a mesterséges táplálást csövön át. Az intravénás táplálásról az orvos azt mondja, nem prolongálja a létezést, de fájdalmakat okozhat a gyomorban, mert az üres gyomor egy idő múlva falni kezdi önmagát.

*

Éjjel Krúdy újonnan közzéadott, hátrahagyott, hírlapokba írt elbeszéléseit, újságcikkeit olvasom. Semmi mást nem bírok olvasni.

*

December 30.

Este nyugodt. Délben nem evett, de ivott valamit. A chemoterápiát még nem kezdték el, nem tudom miért nem? De nem sürgetem, ez nem gyógyítás, csak prolongálás. Este úgy aludt, mint aki már a másik parton van, tökéletes nyugalomban és távolban mindentől és mindenkitől. Tulajdonképpen már »el is mehetnék«, mert nincs szükség re-

ám, nem is tudja, vagyok, vagy nem vagyok. Ha elmegyek, ez olyan »nem távozom, csak előre megyek« lenne, ahogy Richelieunek mondotta a haldokló öreg püspök. De talán mégis van mód reá, együtt menni el. »Mercy killing«-re nem vállalkozom, ehhez nincs erőm. És mindegyre hallok egy hangot –, mint mikor a hanglemez egy rovatkájába beleragad a tű és a lemez örökké ugyanazt ismétli. »Minden másképp lesz.«

*

December 31.

Szilveszter éj. Két napja nem evett, csak folyadékot kapott. Hörög. Rázkódik, dobálja magát. Altatót kap, de az arckifejezése szenvedő. A félsötét szobában szomszédja, egy szenilis öreg nő, nyugodtan alszik. A folyosón tolókcocsiban sétakocsiznak az aggok, egyik-másik benéz, él-e még a cellatárs. A fájdalomnak, kínlódásnak ez a pokla, amit nem tudtam elképzelni.

1986.

Január 1.

Este félnyelckor a kórház betegek már sötét szobákban várják az éjszakát, a mákonyos álmot, ami néha van, néha nincs. Az ápolók barátságos happy new year-el fogadnak és ebben van valami viszolyogtatóan, perverzgúnyosan kihangzó fintor: ezen a helyen és L. és az én számomra mi lehet még happy? Mikor az ágya mellett ülök, nyugodtan, mintha aludna, de ez a nyugalom, ez a béke körülötte már nem az élet megbékélése, hanem valami élet és halál között derengő föltétlen valóság. Ma sem evett többet, mint »25%«-ot. Néha iszik, a kortyokat még le tudja nyelni.

*

Újesztendő. Az életünknek vége, neki lehet még néhány hete, nem élet, csak derengő, öntudatlan létezés. Számomra ez az év vége az életnek –, akkor is, ha túlélem. Nincs hajlamom meghalni, sem élni. Ebben a derengésben minden, amit az élet hozott, értelmetlen, csaknem groteszk.

*

Január 4.

L. meghalt.

*

Január 14.

Elhamvasztották.

Február 4.

Ma négy hete halt meg, szombaton délben 1 óra 40 perckor. De a halál pillanatát nem lehet pontosan tudni. Az utolsó órában egyenletesen, nyugodtan lélegzett. Egyik kezét én fogtam, másikat az ápolónő, aki mérte a vérnyomását. Aztán intett, hogy a vérnyomásmérő már nem mutat semmit. De még lélegzett. Szó szerint »kilehelte a lelkét«. Még félórát ültem az ágy mellett, néztem az arcát. Nem volt »komoly«, sem »megszépült«, más volt. Mintha minden, amit az élet kozmetikája reátesz egy emberi arcra – indulat, fájdalom, derű, szomorúság – eltűnt volna az arcából. Az a komolyság, nemesség, amit mindig elfed valami az élők arcában.

*

Február 8.

A temetés. Hamvasztás után még egy héten át maradt a halottasházban. A bokáig erő fekete bársony belépőbe burkolták, amit egyszer viselt, Budapesten, a »Kaland« bemutatója alkalmával. – Délelőtt János és Harriet jönnek érettem, kimegyünk a Mission Beach elnevezésű helységbe, a hamvak elhintése az óceán vizébe történik. Kívánsága szerint nincs egyházi szertartás, sem meghívottak. Négyen vagyunk a kis hajón, egy hivatalnok, s mi hárman. Az idő borús, az óceán nyugodt. A kis hajó meglehetősen messzire megy, talán négy-öt mérföld távolba. János beszélget útközben a hivatalnokkal, aki egyszemélyben kormányos is. Harriet társaságában ülök a kabinban, az asztalkán a kalapdoboz nagyságú, leragasztott és lepecsételt csomag, ebben vannak a hamvak. Jánosnak átadtam a csekket, látom, hogy átnyújtja a hivatalnoknak, aki nyájasan bólint. Ez az ember az időszerű Charon, aki átviszi a halottakat a Styx folyón, itt az öblön, hogy megérkezzenek Hades birodalmába. A kis hajó távol a parttól megáll, a kormányos kérdi, akarom-e, hogy a hamvak hintése közben imát olvasson fel? Intek, hogy nem akarom. Zsebkéssel felvágja a csomagot, plasztik zsákot emel ki, tartalma mintegy két-három marékra való hamu, beszórja a hamvakat az óceánba. Hallom, közben mormogja a nevet, Ilonamarai. Egyikünk sem mozdul. Mikor partot érünk, udvariasan búcsúzik Charon, mint a kereskedő, aki azt mondja a vevőnek: »Thank you, call again.«

*

Február 9.

Intézkedtem, hogy ugyanígy temessenek. Lehet, hogy ebben is van valami mesterkéltség, de jobb így, mint a mutatóványos showbusiness, amit a halállal általában művelnek, csótáros lovakkal, kántáló papokkal, aztán a koporsó a földben, hosszú éveken át, a talajvíz és az eső megrepeszti a deszkát, a férgek bemásznak a hasadékon, és enni kezdik a halott húsát... Ez így higiénikusabb: tűz és víz, percek alatt. Aztán a semmi. A halál misztérium és valóság egyszerre. A misztérium előtt szótlanul kell állni, vagy inkább térdepelni. A valóságot el kell fogadni. Minden más émelítő, tisztátalan, nem méltó az egyetlen emberi misztériumhoz, a halálhoz.

A naplók egymásutánjának egyik meghatározó érzésköre írójuk és a magyar irodalom kapcsolatát világítja meg. Többször említettük, hogy Márai erősen kritizálta kora magyar íróit, akiket olykor igazságtalanul sorolt a »társutasok« közé, ezért a népi mozgalomhoz tartozók többször bírálták tömegellenessége miatt, szemére vetették, hogy elzárkózik kora legégetőbb problémáitól, csak az irodalom közegében otthonos. Valójában öntudatosan és elkötelezetten vallotta magyarnak magát, s megtartó kötelékeit, példaadóit mutatta meg azokban a följegyzéseiben, amelyekben az irodalmi múlttól vallott véleményét és vonzódását ábrázolta. Kosztolányihoz hasonlóan a nemzethez való hűség megfogalmazása legfontosabb eszközének a nyelvet tekintette. Érthető, hogy élete végéig naponta olvasta Arany János összes műveit. Ezek négy kötetét mindig keze ügyében tartotta. Arany azonban más vonatkozásban is foglalkoztatta. Hatalmas, a magyar nyelvet kivételes szélességben mozgósító életműve meggyőzte arról, hogy a kis népek irodalma nagyon nehezen lehet a világirodalom része. „Nemzeti nyelven az emberiségnek írni... ez az irodalom – vallotta Márai Amerikában, és kemény harcot folytatott az anyanyelv megtartásáért. Goethe szavaival – »Es gibt keine patriotische Kunst. Und keine patriotische Wissenschaft.« – bármilyen hazafias célzatosságot kiutasított a művészet köréből, miközben értelmező szótárral írt, és naponta olvasta annak a magyar költőnek a munkáit, akit a nyelv legnagyobb művészeként tisztelt.”⁹ A költő halálának centenáriumára írt sorai összefoglalják Aranyhoz való viszonyulásának legfőbb elemét:

Száz éve halt meg Arany. Az elmúlt három és fél évtizedben, idegenben, a külszázgi szállásokon, soha nem hiányzott a könyvespolcra a négy kötet: Arany teljes lírai életműve, összes prózai munkája, levelezése. Ritka volt a hét, amikor nem nyitottam fel valamelyik kötetet, hogy egy verset, vagy akár csak néhány versszakot, egy levelét, prózai elmélkedését, fordítását olvassam. Mint az ürrepülő, aki útközben élenyt szív a tartályból. Minden írásában a megnevesedett magyar nyelv teljessége. Az életmű mögött az »előkelő« magyar – a szerény, minden nacionalista pökhendiségtől mentes, osztálygőgtől vagy osztálykisebbségi indulatoktól elkülönült, a magasabb szellemi szint tisztelésében halálig alkotó, erőlködő magyar. Mint kortársai, ma is sokan Aranyra köszönhetik a nyelvi igényességet. Humorának bölcs alhangjai – soha nem szúr, a valóságot úgy mondja, hogy a derűs kihangzás nem fáj, de tanít. Érzéseinek teljessége, őszintesége – és soha nem érzelmes. Úgy mondják, harmincezer szava volt, mint Shakespeare-nek. Lírai vagy verses művei olvasása közben mindig találom néhány magyar szót, melyeket nem ismertem – mint a régész talál a sírban avitt fegyvert, használati tárgyakat. És ahogy felmutatja, ezek a szavak nem rozsdásak, legtöbbje fénylik. Arany életműve számomra az idegenben irodalmi életmentés volt, nem maradhattam író az ő segítségével nélkül. De évszázados távlatból kitetszik, milyen szellemi sivárságban

9 SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 33.

tengődött a nagyok – Arany, Jókai, Vörösmarty – árnyékában a korabeli magyar irodalom. 1850–60 között a folyóiratot szerkesztő Arany terjedelmes méltatásokat kénytelen írni Bulcsú Károly költeményeiről, Garay Alajos »Betulia« című művéről, Szász Gerő költészetéről, Gáspár János »Csemegéi«-ről, Vas Gereben »Pörös atyafiai«-ról... Regényekről és versekről, melyeket lelkiismeretes, terjedelmes elemzéssel, tapintatosan óvatos dicsérettel, mindig inkább aggódó, mint gáncsoló fejcsóválással ismertet. Minden, amit írt, ezek az »elegyes« írások is, a művelt és becsületes irodalmi sáfár remekei. Csak éppen nem nagyon volt miről és kiről írni... És tudta ezt. Kortársai a század-közepi versfaragók és szépírók, beszélyiparosok között ritka volt az eredeti tehetség, még sokkal ritkább az időt álló, jelentős mű. A magyar irodalomnak ebben az időben volt néhány zsenije, de hiányzott az a művelt közepszerűség, ami nélkül nincs teljes irodalom. Jó szándékú dilettánsok kurjongatós vagy szuszogó talpasakból kellett összeverbuválni a segédcapatokat. Arany, a zseni, méltatta a közepszerűt és a sekélyeset is, mert úgy érezte, akármilyen vékonypénzű, mégis a magyar irodalom teljessége az, aminek szellemi térfogatában a magyar- egyéniség egyszer világirodalmi hangsúllyal tudja kifejezni magát. Ahogy ez megtörtént évszázaddal később, amikor megszólaltak Babits, Móricz, Krúdy, Kosztolányi.¹⁰

Arany iránt érzett mélységes elkötelezettségét néha úgy értelmezték, hogy ő is otthonosan érezte magát egyfajta védettségben, amelyet a két világháború között élvezhetett. „Bevették a rendszer belsőbb köreibe – írta Vatai László¹¹ – s ő ott is jól érezte magát. Soha nem vált igazán otthonává az Akadémia, de a megvetett tömeggel szemben polgári humanizmusát megélhetőbbnek vélte a falai között, mint ellenzéki pozícióiban. Legjobb úton volt, hogy – a népi irodalom ellenében – a hivatalos Magyarország írója legyen.”

Nem érdemes e jellemzéssel foglalkozni, jelzése annak az ellenszenvnek, amely Márai működését az emigrációban is kísérte, s amely egyik magyarázata volt – Borbándi Gyula célzott is erre¹² – az *Új Látóhatárral* történt szakításának. Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz pontosan: „Elhamarkodottan ítélték azok, akik a szellemi kiválasztottság rendíthetetlen védelmével vagy egyenesen a tömegek megvetésével vádoltak, hiszen pontosan azért becsülte a XIX. századi szabadelvűeket, mert a többség érdekeit az egyéni kiválóságtól függetlenül, figyelembe tudták venni,” s bizonyítéku Márai *Röpiratának* egyik gondolatát idézte.¹³

10 MÁRAI Sándor, *Napló 1976–1983*, München, Újváry „Griff” Verlag, 1984, 158–159.

11 VATAI László, *Márai Sándor naplói*, *Új Látóhatár*, 1984/1, 12–38.

12 BORBÁNDI Gyula, *Márai Sándor és az emigráció = „Este nyolckor születtem” Hommage á Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZY Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, 2000, 287–300.

13 SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 27.

„Nincs más haza, csak az anyanyelv” – jegyezte föl Márai. Rendkívül szép, magával ragadó gondolat, a magára vállalt és szinte élete végéig hibátlanul eljátszott szerep tömör összefoglalása. Impozáns: a *Halotti beszéddel* és Bornemisza Péterrel induló, a nagy nemzedékkel záródó sor, amelynek szinte mindegyik tagja – így ábrázolja – kora ellenében, magányosan küzdött a nyelv épségéért s ezáltal nemzete felemeléséért. Ezt a szerepet vállalta ő is, s ezért ábrázolja elődeit nagy magányosokként, akik szolgálatukért és küldetésükért áldozták tehetségüket. Az ő értelmezése szerint Arany épp úgy nagy magányos volt, mint irodalmi tárgyú följegyzéseinek másik vissza-visszatérő alakja, Krúdy Gyula, akit azért is saját előképének mutatott, mert függetlenül a külső körülményektől lelkéből szólt, ahol egy ideális világ érintetlen lenyomatát őrizte.

Az Újváry Griff kiadó Krúdy századik és saját fennállása negyvenedik évfordulójára jelentette meg 1978-ban az *Ál-Petőfit*. Előszavát Márai írta.¹⁴ Néhány lapon összefoglalta mindazt, amit az íróról itt-ott megfogalmazott, s aminek vázlatos eszméit a *Ködlövagok* előszavában is kifejtette.¹⁵ Ebben már az író igazi feladatának a nyelv építését s vele a nemzet gazdagítását mutatta. Könnyű zászlót ragadva a zseni álarcában és küldetéstudatával hangoztatni a nagy eszméket, „mint egy életen és művön át következetesen végbevitt gyomláló és alkotó munkával nemesíteni egy nyelvet, tisztázni a mellékmondatok szerepét, vagy feltárni példával és gyakorlatban az irodalmi kifejezés új lehetőségeit. A zseni, aki a társadalmi szerepet vállalja, legtöbbször nem ér rá e kicsinyes építő munkára. A »csak-író« dolga marad hát, hogy a félhomályban építse azt a szellemi szintet, melyen a magyarság megállhat és megmaradhat a világban. Ambrus, Lovik, Kaffka, Krúdy s a többiek ezt a hálátlanabb szerepet vállalták a századfordulót követő évtizedekben.”¹⁶ *Az Ihlet és nemzedék* egyik alapgondolata ez: kivételes tehetségek alkotnak szívós kitartással, de szorongató magányban. Adyék nemzedékében mindenki másról és másként szólt, de érvényesült egyfajta „összjáték,” amely a harmincas évektől egész Európában megszűnt. Márai azonban visszaálmodta, amikor megidézte egy nemzedék közös ihletét, s annak ilyesformán saját magát is részesévé tette. Ez az együttrezgés csak akkor jöhet létre, ha az író nem „strategizál,” nem politikai magánvéleményét mondja, hanem szabadon hagyja élni és cselekedni hőseit, mint Tolsztoj tette a *Háború és béke* legszebb lapjain.¹⁷ Furcsa módon azonban Márai legtöbb regényhőse sem saját életét éli, inkább az író gondolatait közvetítik, s gyakran küzdenek a hiteles szó, szavak kimondásának nehézségeivel, amelyek életre hívójuk irodalomszemléletének mozgatói voltak.

14 MÁRAI Sándor, *A százéves Krúdy* = KRÚDY Gyula, *Ál-Petőfi*, „Griff” kiadás, 1978, 5–22.

15 *Ködlövagok: Írói arcképek*, szerk. THURZÓ Gábor, Bp., Szent István Társulat [1942], Az előszó címe: *A tegnapok ködlövagjai* (5–8.).

16 *Uo.*, 7.

17 MÁRAI Sándor, *A bestseller* = *Ihlet és nemzedék* (1946), 261–265.

Ezt azonban nem csodálhatjuk, hiszen Márai meggyőződése szerint ez az igazi bátorság: függetlenül a világtól írni, s lehetőség szerint a teljességre törekedni, amely a műben és az életműben valósul meg. Ezt méltatta és értékelte leginkább Krúdy Gyulában.¹⁸

Az olvasó az évszázados távlat szakadéka fölött lapozza a Krúdy-kötetet és elcsodálkozik: milyen bátor volt ez az író!... Bátor volt, mert nem volt soha párt, irodalmi érdekszövetség kengyelfutója. »Nép, nemzet, haza«, aztán »osztály, társadalom« számára egységesen nyersanyag volt, amelyből elővarázsolt egy fenomént, a »magyart«. Mindig az egészet írta, azt a Magyarországot, amely több és más, mint nép, osztály és haza: teljesség mint az egyén életében a mindennapok vaskos-húsos testiessége és az álmok ködplazmája együtt. Bátor volt, mert nem volt »világnézete«; ő csak nézte a világot, és aztán leírta, amit látott. Bátor volt, mert fényes könyökű kabátban, kitérdelt pantallóban üldögélt a pesti kávéházban, de ilyen kopottas köntösben is úri maradt. Aki megismerte, felfigyelt, mert mindenki megérezte, hogy ez az író kivételesen bátor ember, hiszen tud és merészel magányos lenni: minden következménnyel az, mert tudja, hogy az író számára nem az egyesülésben van az erő, hanem a magányban. Soha nem illette magát díszmagyarban, sem divatos prolis overállban, mert amikor tollat vett a kezébe, nem Osztálynak akart inni, nem is a Népnek, hanem mindig az Osztálytól és a Néptől független embernek. Soha nem kívánt a nemzet Üdvöskéje lenni. Nem játszotta a bölcs irodalmi Pátriárka szerepét, aki bólogat és áldást oszt. Nem volt szerepe. Beérte azzal, hogy az író, akinek egyetlen rangja van a társadalomban: neve a könyv címlapján, amelyet írt. Bátor volt, mert soha nem volt hajlandó, nem is tudott egyetlen sort sem írni, amit nem ugyanabból a szellemanyagból, zsenijének sajátos, senkivel és semmivel nem közösködő látomásából párolt le. Bátor volt, mert a nemzeti, a társadalmi, aztán az ideológiai, az osztályhiúságot egyetlen mellékmondatral a visszájára tudta fordítani. Bátor volt, mert soha nem hallott a »szocialista realizmus«-ról, de tudta – amit később mások is felfedeztek és néha kimondtak –, hogy az ideológiával fertőzött szépirodalom és a pornográfia között nincs érdemi különbség. És bátor volt, mert nagylelkűen pazarolta a tehetségét. Úgy szórta szellemének értékeit, az alakok, a hasonlatok, a stílus szépségek, a mélyhegedű-hangok teljességét, mint a kártyás, akinek a szenvedélye a játék, amellyel akkor sem hagy föl, ha tudja, hogy biztosan veszít. Ezt a tehetséget alkotó éveiben úgy fosztogatták sanda, szűkmarkú szerkesztők, az irodalom félkékalmár besurranó orgazdáit, zugkiadók, mint az egyiptomi fáraósírokat a sírtolvajok. És most, évtizedekkel halála után, tudós kutató kezek még mindig találnak hagyatékában remekműveket, melyekről elfeledkeztek a sírtolvajok.

18 MÁRAI Sándor, *A százéves Krúdy, i. m.*, 11–12.

Vatai László hosszan elemzi a magánynak azt az állapotát, amelyet Márai tudatosan valósított meg, s mint az alkotás egyetlen lehetőségét, szívésen védelmezett. Tévedés azonban ezt teljes közönynek értelmezni. Márai a maga választotta és játszott szerepben sem volt közönyös, inkább játékos és ironikus. „Az irodalom lehet hitvallás – jegyezte föl 1952-ben¹⁹ –, ez kissé pathetikus, mégis ez is egy lehetőség. De lehet játék is... s talán ez végül minden művészet igazi értelme. Minden író, művész hasonló alkotás közben a gyermekre, aki elmélyedten épít kockakövekből valami csodálatosat, amit csak ő lát.” A naplókban eltökélt vallomások, hitvallások tőszomszédságában bukkannak föl ilyen és ehhez hasonló vallomások, amelyek módosítják a szerep egysíkú voltáról hangoztatott nézeteiket. Az „isteni” átüt a tárgyakon és a jelenségeken – írta. Az általa szívesen olvasott Szentírásban Jézus arra szólította föl apostolait, legyenek olyanok, mint a gyermekek, azaz nyitottan és derűsen szemléljék a világot. Márai variációja ugyanerre a gondolatra: „Hiszek a csodában. De a csodában jókedvűen kell hinni. Nem lehet rosszkedvűen hinni a csodában.”²⁰ Másutt persze épp az ellenkezőjét mondja. Ez azonban egyáltalán nem zavaró, hiszen nem tudományos rendszert alkot, hanem figyelmesen regisztrálja a sokszínű, ellentmondásos életet. Még arra is felfigyelt Jánossal való beszélgetései során, hogy ki-ki más perspektívából látja a dolgokat, ezért a gyermek észrevesz olyasmit, ami a felnőtt előtt rejtve marad.

A naplók szemléletmódját elsősorban mégis az a bölcséleti meggyőződése hatja át, hogy a világot a schopenhaueri Wille – ő indulatnak értelmezi – irányítja. „Márai ezt a gondolatot végigviszi egész életén; s megmutatkozik műveiben is. A látomás, a stílus árama, a szublimált és nem szublimált szexualitás fontos szerepe Schopenhauertól ered; egybefonódva Márai természetével.”²¹ A létezését abszurdnak tekintette, s kora történései mintha igazolták volna véleményét. Ezért is kereste az egyensúlynak azokat az elemeit, amelyek a görögök világképét hatották át, s ezért választotta az ulyssesi életformát, amely a tenger végtelenségét és kiismerhetetlen változásait jelképezte számára. A folytonos változás látványa irodalomképét is befolyásolta. Henry James egyik tanulmányát olvasva jegyezte föl: „A múlt században a jó írók eszménye egy téma volt, amelynek van keze, lába, hőse és meséje... De milyen másképp látjuk az ‘élet’ cselekményét, milyen más az, amit az emberről és a világról tudunk, s talán valami keveset a földöntúlról is! Ez mind ‘élet’! A térfogatok megváltoztak, s azon belül a tünemények is.”²²

Egyvalami azonban változatlan: Goethe, és Márainak a német író s vele a klasszikus egyensúly, a klasszicizmus iránti vonzalma. Nem biztos, hogy igaza van Vatai Lászlónak, amikor a naplóról írt hatalmas tanulmányában kizárólag Nietzsche hatásának tulajdo-

19 MÁRAI SÁNDOR, *Napló (1945–1957)*, Occidental Press, 1958, 162.

20 *Uo.*, 159.

21 VATAI, *i. m.*, 29.

22 *Uo.*, 224.

nítja a görögség felé való fordulását. Ebben Goethének legalább ekkora lehetett az ösztönzése. Ha a naplók bámulatosan gazdag anyagát és a feljegyzések írójának nyitottságát, a legkülönfélébb érzéskörök kifejezésére való törekvését elemezzük, óhatatlanul felidéződik bennünk az *Italienische Reise* emléke, kivált azoknál a részeknél, amelyek Olaszországban íródtak. Márai fogékonysága, itt-ott megvillanó derűje is nagy elődjét idézi. A környezetrajz, a látvány rögzítése, a múlt emlékeinek felidézése is Goethére utal. A naplók egésze azt sejteti, hogy egy a klasszicizmusnak elkötelezett személyiség olyan korban, olyan helyzetben kényszerült írni és élni, amely mindenestül megtagadta a klasszikus életideált. Olykor kétségbeesve, máskor helyzetével és a megváltozott világgal józanul számot vetve kereste a nyugalmi pontokat, s ezeket rendszerint az irodalomban, a könyvekben, a festészetben és a zenében vélte megtalálni. Goethe azt írta: „A föld mindenütt az Úr kezében van! – mondhatjuk ezúttal is. Se hetvenkedésből, se különködésből nem keresek kalandokat; és mert mindig eszemnél vagyok, és előbb pontos ismereteket szerzek a tárgyak természetéről: többet tehetek és merhetek, mint más.”²³

Márainak kora nem engedte meg, hogy mindenről pontos ismereteket szerezzen. A művészetek világában kereste kárpótlását.

23 GOETHE, *Utazás Itáliában*, ford. RÓNAY György, Bp., Magyar Helikon, 1961, 169.

POMOGÁTS BÉLA

Az irodalmi kánonok átrendeződése és Kós Károly

Az elméletírók „irodalmi kánonnak” nevezik a szerzőknek és a műveknek azt a csoportját, amely egy adott esztétikai és kritikai, vagyis irodalomértelmezési nézőpontnak megfelelően az értékek egy bizonyos hierarchiáját hozza létre. Hogy a neves irodalomtudós, Rohonyi Zoltán meghatározását idézzem: „a kánon (...) nem csupán szövegek, szerzők, beszédmódok halmaza, hanem a kiválasztásukat meghatározó kommentár és az önálló értelmezés szerves rendszere, amelyet lezárás és nyitás, az előírás és annak folyamatos tagadása jellemez.”¹ Ebből természetesen az is következik, hogy az irodalmi kánonok időről időre átalakulnak, és ami tegnap még a kánon mozdíthatatlan alkotó részének tetszett, az mára kívül kerül az értékek rendszerén, és lassanként elveszíti az irodalomkritika, illetve az irodalomtörténet-írás érdeklődését. A kánonképzés mindezek miatt szüntelen „harc terepen” zajlik, hiszen a szellemi, értékelési küzdelmeknek kell eldönteniük, hogy mi őrzi meg helyét az irodalmi kánonban, mi kerül ki belőle, és mi kerül bele. Ezek a szellemi küzdelmek időnként igen élesek is lehetnek, az egymásnak ütköző kritikai vélemények nem egyszer fordítanak hátat a méltányosságnak, a hosszú időn keresztül elismert értékek iránt talán illendő türelmességnek.

Azt mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy az irodalmi kánonok körül zajló szellemi csatáknak valójában nincs olyan stratégiája, amely teoretikusan vitákon felül meg tudná alapozni a kánonképzés, a kánon-átalakítás műveleteit. Valójában az értékelés elméleti kiindulásának eleve adott bizonytalansága okozza az egymástól szögesen eltérő ítéleteket. Az irodalmi művek értékének megállapítására nincs semmiféle „egzakt” mértékünk és műszerünk. Ennek igazolására fel lehetne idézni a különféle esztétikai, illetve irodalomelméleti alapművek és kézikönyvek idevágó passzusait: valamennyi másban és másként keresi a művek értékkritériumait. Az egyszerűség kedvéért ezúttal az esztétának is kiváló angol költő, T. S. Eliot meghatározásából indulnék ki, annak érdekében, hogy valamiképpen jelezzem az értékbizonytalanság feloldásának lehetőségét. Az angol költőnél olvasható a következő meghatározás: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizá-

1 ROHONYI Zoltán, *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., 2001.

rőlag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejtenünk, hogy azt a tényt, vajon irodalomról van-e szó vagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.”²

E megállapítás második részével alighanem maradéktalanul egyetérthetünk, első része viszont némi kiegészítést kíván. Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek hozzájárulnak valamely irodalmi alkotás értékéhez? Erre vonatkozólag a Welles–Warren-féle irodalomelméleti kézikönyv egy megállapítására hivatkozom. E kézikönyv az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát – a horatiusi „dulce et utile” kettős fogalma nyomán – a következőkben jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő.”³ Ebben a vonatkozásban a „közösségi rítusnak,” illetve a „kulturális kötőerőnek” az értelmezése igen széleskörű lehet. Számkunkra az a fontos, hogy ezeknek az irodalmon kívüli kritériumoknak a mellőzése aligha valósítható meg, noha bizonyára az lenne üdvös, ha irodalmi műveket szigorúan irodalmi kritériumok alapján ítélné meg a kritika és a tudomány. Az újabb magyar irodalom megítélésében kialakult értékrendek viszont nemcsak a művek úgynevezett irodalmi értékeire épülnek, hanem magukba foglalnak más jellegű – történelmi, morális, intellektuális – értékeket is.

Az egymástól nagymértékben különböző értékrendek mögöttes terében alighanem ezek az „irodalmon kívüli” kritériumok állnak magyarázat gyanánt. Azokra az értékrendekre gondolok, amelyek a különböző irodalomtörténeti kézikönyvekből kiolvashatók. Már az 1945 előtti irodalomtörténet-írásban is megfigyelhető az egymástól radikálisan különböző értékrendek kialakulásának gyakorlata. Ebben az időszakban nagyjából négy ilyen értékrendet különböztethetünk meg: a konzervatív, a „nyugatos”, a „népi” és az (elsősorban az emigrációs körülmények között képviselt) „szocreál” irodalomszemlélet nyomán létrejött értékrendeket. Egyik sem koherens és kanonizált irodalmi hierarchiát jelent, inkább tendenciákat és trendeket, amelyek nagyjából mégis jellemezhetik az egyes irányzatok érték kiválasztó mechanizmusát.

Az iméntiekben vázolt négyféle irodalomtörténeti értékrend szabta meg tulajdonképpen a második világháború után kialakult (kialakított) irodalomtörténeti kánonokat is. Az ötvenes években a – mondhatnám – állami erőszakkal bevezetett hivatalos értékrend elutasította mind a konzervatív, mind a „nyugatos”, mind a „népi” értékrendet, és egyedül a „szocialista” értékrendet fogadta el. A hatvanas évektől kezdve azután megindult az értékrendek (az irodalmi kánonok) pluralizálása, a „hivatalosnak” minősíthető (az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvek által szentesített) irodalomtörténeti kánon befogadta a „nyugatos” és a „népi” értékrendet, valamivel később annak az avantgárd irodalomnak az értékvilágát is, amelyet különben mind a két világháború közötti konzervatív hivatalos, mind az ötvenes évek „szocialista” hivatalos értékrendje

2 Idézi Max WEHRLI, *Általános irodalomtudomány*, Bp., 1960.

3 René WELLES, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, ford. SZILI József, Bp., 1972.

elutasított. Ekkoriban térhettek vissza a magyar irodalmi kánon magaslatára olyan írók, mint Babits Mihály, Krúdy Gyula, Szabó Lőrinc, Németh László, Tamási Áron, Kodolányi János, és velük együtt az avantgárd irodalom nagymestere: Kassák Lajos.

Mi több, a hetvenes–nyolcvanas évek folyamán a huszadik század legtöbb kiváló íróját hivatalosan is kanonizálta az irodalomtörténet-írás, így a korábban említettek mellett Weöres Sándort, Szentkuthy Miklóst, Pilinszky Jánost, Nemes Nagy Ágnesset, Mészöly Miklóst is, akiket korábban, mint polgári írástudókat részben vagy egészében elutasított. Emellett kirajzolódott egy újszerű József Attila-, Nagy Lajos- és Déry Tibor-kép is, amely ezeket az írókat már nem pusztán mint az úgynevezett „szocialista irodalom” klasszikusait mutatta be, hanem mint modern irodalmunk jeles mestereit. Egyedül a nyugati (emigrációs) magyar irodalom nagy egyéniségei, például Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Határ Győző maradtak kívül a hivatalos kanonizációs rendszeren; az ő befogadásuk, az ő kanonizálásuk is megtörtént aztán a nyolcvanas évek második felében, és teljes mértékben a rendszerváltozás után. Ismét a hivatalos értékrend körében kaptak helyet a korábban elutasított konzervatív írók, mint Herczeg Ferenc, és a vallásos irodalom képviselői, mint Sík Sándor és Mécs László. Ugyancsak bekerültek a hivatalos magyar (magyarországi) irodalmi kánonba a kisebbségi magyar irodalmak kiváló egyéniségei is, például az erdélyi Kós Károly, Áprily Lajos, Reményik Sándor, Dsida Jenő, Szabédi László, Sütő András, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, a felvidéki Fábry Zoltán, Dobos László, Tózsér Árpád, és a délvidéki Szirmai Károly, Herceg János és Tolnai Ottó. Természetesen ennél jóval több író nevét meg lehetne említeni azok közül, akiket a hivatalos kánon befogadott.

A nyolcvanas évek derekára – mindennek a következményeként – létrejött egy valójában megnyugtatónak tekinthető virtuális értékrend, amely magától értetődőnek tartja az értékek pluralizmusát. Ez az értékrend átfogó irodalmi kánont alakított ki, és ebben a kánonban természetes módon kaptak helyet a huszadik század első kétharmadát meghatározó „nyugatos” (illetve „újholdas”), a „népi” irodalom, az irodalmi baloldal, a konzervatív áramlatok, az avantgárd és természetesen a határokon túli, kisebbségi magyar irodalmak értékes eredményei. Az utóbbi időkben, általában az elmúlt tíz esztendőben kibontakozó posztmodern irodalomelmélet hatására, ez a pluralisztikus értékrend látszik megrendülni. Fellépnek irodalomtudósok, irodalomkritikusok, akik rendre megkérdőjelezik például Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, vagy a későbbiek közül Nagy László, Juhász Ferenc, Cseres Tibor, Sütő András és mások irodalomtörténeti kanonizációját.

Az erdélyi irodalom befogadásának és értékelésének is kialakult egy bizonyos megnyugtatónak tekinthető kanonizációs rendje, amely az ötvenes (és részben a hatvanas) évek barbár egyoldalúsága és sztálinista önkénye után igen nagy teret adott részben a két háború közötti korszak „helikonista” (az Erdélyi Helikon köréhez tartozó) irodalmának, részben a második világháború utáni korszak modern törekvéseinek. Így került az erdélyi magyar irodalmi kánon középpontjába Kós Károly, Kuncz Aladár, Tamási Áron, Makkai

Sándor, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza, Karácsony Benő, Dsida Jenő, Bözödi György és mások munkássága, illetve így értékelődött át például Szemlér Ferenc és Méliusz József tevékenysége, akiket ma már természetes módon nem az úgynevezett „szocialista” irodalom, hanem egy politikai elkötelezettségeken felülemelkedő irodalmiság képviselőinek tekintünk. (Szemlért a „nyugatos” elvek követőjének, Méliuszt a sztálinizmus bűneivel szembenező irodalom erdélyi magyar egyéniségének.) Ezt az irodalomtörténeti kánont egészítette ki a mögöttünk lévő másfél évtizedben Nyíró József és Wass Albert munkásságának elhelyezése az értékek és hagyományok között. A második világháború utáni korszak költői, illetve írói közül Kányádi Sándor, Székely János, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Sütő András, Szabó Gyula, Szilágyi István, Bálint Tibor, Kovács András Ferenc, és mellettük még jó páran kerültek ennek a pluralista szellemiségű, tartósnak ígérkező erdélyi magyar kánonnak a magaslátára.

Csakhowy időközben ez az erdélyi magyar irodalmi kánon is több tekintetben megrendült. Ismerem annak a meglehetősen erőszakos kánonképzési kísérletnek a következményeit, amely például Sütő András vagy Szabó Gyula kanonizált helyét kívánja elvitatni. Ugyanígy jelentek meg kritikai vélemények, amelyek kisebbiteni próbálták a két világháború közötti korszak „helikoni” (transzilvánista) irodalmának kanonizált helyzetét. Ez utóbbi vélemények azoknak a vitáknak a következményei voltak, amelyek a transzilvánizmus (az „erdélyi gondolat”) eszmetörténeti és talán így is mondhatnám: „nemzetpolitikai” szerepét kérdőjelezték meg, annak a nézetnek a következtében, amely általánosságban elutasítja a szépirodalom közösségi feladatvállalását és nemzetpolitikai szerepét.

Kós Károly munkássága és ennek értékelése körül nem robbantak ki zajos viták, az azonban kétségtelennek tetszik, hogy a *Kiáltó szó*, a *Varjú nemzetség*, *Az országépítő* és az *Erdély kultúrtörténeti vázlat* című könyvek írójának munkásságát nem lehet elválasztani a közösségi jellegű, a közösségépítő, a „nemzetpolitikai” szolgálatra vállalkozó irodalom hagyományaitól és értékelveitől. Az ő esetében igazán meghatározó szerepe van azoknak a fogalmaknak, amelyeket a Wellek–Warren-féle kézikönyv „közösségi rítusnak” és „kulturális kötőerőnek” nevez. Elvégre éppen Kós Károly volt az a művész, az az alkotó egyéniség, aki gazdag életének és munkásságának – ennek a reneszánsz alkotóművészekre emlékeztető, sokrétű életműnek – minden egyes részterületét: az irodalmat, az irodalomszervezést, az építészetet, a grafikát és a közéleti cselekvést egyaránt a nemzeti elkötelezettségnek, a közösségi cselekvés etikájának, hogy egy régebben (mindenekelőtt Balogh Edgár publicisztikájában) megszokott fogalommal éljek: a „népszolgálatnak” rendelte alá.

A „népszolgálat” természetesen nem azt jelentette, hogy Kós Károly munkásságát valamiféle nemzeti vagy szociális retorika határozta volna meg. Ellenkezőleg, ő pontosan tudta, hogy csakis akkor tehet valamit népe érdekében, ha a legmagasabb színvonalon végzi írói és művészi munkáját, és sohasem tesz engedelményeket sem az olcsó propaganda, sem az olcsó népszerűség-hajhászás elvárásainak. Igazi „reneszánsz” egyéniség-

ként tevékenykedett, mintha sorsában és munkásságában egy rövid történelmi pillanatra valóban a reneszánsz alkotó egyéniségeinek sokoldalúsága és gazdagsága csillant volna meg. Annak idején a humanista szellemű „újjászületés” helyezte újra jogaiba az emberi személyiséget, és ez a személyiség mohó mindentakarással vette birtokába az emberi élet, az alkotó munka számtalan lehetőségét. A reneszánsz ember egyszerre kívánt politikus, író, művész és tudós lenni, tevékenységének mindeme területén elsősorban mégis önmagát kereste, a saját alkotó erőit kívánta felszabadítani, a személyiségben rejlő változatos lehetőségeket próbálta kibontani.

Kalotaszeg nagyszerű írója is ilyen sokoldalú alkotó egyéniség volt: kezdetben mérnök és művész, aztán kulturális szervező és közéleti ember, majd író és tudós. Csakhogy az ő reneszánsz gazdagságának nem a személyiség szabadságküzdelleme és érvényesülésének mindent elsöprő vágya volt a magyarázata, hanem a közösségi szolgálat morálja, az a bensőleg vállalt küldetés, amely mindig annak a munkának és feladatnak az elvégzésére vállalkozott, amivel egy tágasabb emberi közösség: az erdélyi magyarság bízta meg. Ez a közösségi elkötelezettség és szolgálat Kós Károly egész írói és művészi munkásságát áthatja: minden írásának, regényeinek, elbeszéléseinek, művelődéstörténeti tanulmányainak és minden építészeti tervének, rajzának, linóleummetszetének közösségi vonatkozása, üzenete és stratégiája van. Mondhatnám, teljes írói és művészi tevékenysége azt a nagy célt szolgálta, hogy a Trianon után kiszolgáltatott helyzetbe került és kulturális intézményeiben, sőt nemzeti identitásában veszélyeztetett erdélyi magyarság önvédelmi küzdelmeihez kínáljon fel szellemi és erkölcsi erőt.

Ugyanakkor van abban valami elgondolkoztató, hogy akit hagyományosan – a kifejezésnek hol megbecsülő, hol elmarasztaló értelmében – regionalistának szoktak mondani, egy nagy hatású és egész Európában ösztönző szerepet játszó művészeti mozgalomtól kapta az első és meghatározó szellemi indításokat. Az angol praeraffaelita mozgalomra gondolok, amely a 19. század ötvenes éveitől kezdve fejtette ki tevékenységét, s új ízlést, új művészetszemléletet hozva, a századvég modern művészetét készítette elő. A fiatal Kós Károly – tehetséges építésmérnök és sokat ígérő grafikus – ennek a mozgalomnak a hatására alakította ki sajátos művészeti elveit, s a népművészet módszeres tanulmányozását kamatoztatta azoknak a nagyszabású középületeknek – például a budapesti Állatkert pavilonjainak, a zebegényi templomnak vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak – a tervezésében és felépítésében, amelyek a nemzeti építőművészet megújulását jelezték a század elején.

Ígéretes építőművészi pálya indult ezekkel az épületekkel, Kós mégis lemondott a további sikerekről, amikor választania kellett a budapesti érvényesülés és a szülőföldjén, Erdélyben végzendő munka között. 1919 után Kolozsvárott és egy kis kalotaszegi faluban: Sztánán kezdte újra életét, hogy művészi tehetségével, szilárd akaratával és szervező képességével a romániai magyar nemzetiség és kultúra szolgálatára legyen. Hősi és romantikus korszak volt ez, midőn önkéntes irodalomszervezők és nemzetiségi politikusok hallották meg a történelem hívó szavát, s fogtak hozzá, hatalmas áldozatokkal, a nemze-

tiségi kultúra és közélet megszervezéséhez, Kós Károly is fontos feladatokat vállalt, és e feladatokat lelkiismeretes buzgalommal, s ami nem keveset jelent: óriási sikerrel végezte el. Nemzetiségi pártot, az Erdélyi Magyar Néppártot alakított, amely a demokratikus kibontakozás szellemében, a népi tömegekre alapozva akarta megszervezni a magyar nemzetiségi politikát és az erdélyi népek – magyarok, románok és németek – testvéri együttélését. Nemzetiségi ideológiát dolgozott ki: a „transzilvánista” gondolatot, amely az erdélyi történelem progresszív hagyományaira támaszkodva alakította a romániai magyarság közösségi tudatát. Irodalmi kiadót szervezett: a hírneves Erdélyi Szépművészeti Céhét, amely két évtizeden keresztül a nemzetiségi irodalom legjobb értékeit tette közzé, és kiváló irodalmi folyóiratot szerkesztett: az Erdélyi Helikont, ez a két világháború között a magyar szellemi élet egyik legfontosabb organizátorának bizonyult.

Sokoldalú és gazdag szellemi tevékenységének középpontjába mégis az írásművészet került. Kós Károly már fiatal emberként is érdeklődött az írói munka, a történelmi hagyományok szépirodalmi felidézése iránt, irodalmi tevékenysége mégis 1918 után bontakozott ki igazán, midőn a szépirodalom a kisebbségbe szorított magyarság történelmi és közösségi tudatának talán legfontosabb alakítójává vált, s midőn ő maga is ráébredt arra, hogy könyvei révén adhat igazán közösségi élményt és történelmi műveltséget, nemzetiségi kultúrát és önbizalmat az erdélyi magyar közösség szélesebb rétegeinek. Első műveiben: *Gálok* és *Varjú nemzetség* című történelmi regényeiben választott otthonának, Kalotaszegnek múltját mutatta be, későbbi *Budai Nagy Antal históriája* című kisregényében és a belőle készült nagysikerű színjátékban az erdélyi népek forradalmi hagyományait – az 1437-es bábolnai parasztforradalmat emlékére – idézte fel, végül *Az országépítő* című regényében a magyar államalapítás korát – István király küzdelmeit – ábrázolta.

Mindezzel Kós Károly nemcsak az erdélyi és az egyetemes magyar irodalmi kánon teljes jogú és hiteles alkotó egyéniségévé vált, hanem valósággal kánonképző szellemi és erkölcsi tényezőként lépett fel. Az a példa, amelyet az ő élete és munkássága adott, az az erkölcsi tartás, amelyet ő képviselt, és az az írói–művészi etika, amelyet ő hirdetett, mindig követésre buzdító és mozgósító példát mutatott, és a jelenben is megkerülhetetlen értéke az erdélyi, s az egész magyar irodalomnak, a szellemi életnek és a közéletnek egyaránt. Ennek az írói munkásságnak és etikának az érvényességét, a hitelességét nem kérdőjelezheti meg, nem kezdheti ki semmiféle kanonizációs átrendeződés, semmiféle újabb keletű mesterkedés az irodalmi kánonok körül.

HAFNER ZOLTÁN

Beszélgetés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről

2004 szeptemberében közös vacsorán vettünk részt Erdélyi Zsuzsánál. Az alkalmat egy olasz vonatkozású kiállítás és néhány közös római barátunk budapesti vendégeskedése szolgáltatta. Ekkor került szóba a régi személyes emlékek kapcsán többek között a Parthenon Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete és ennek kiadványai is. Szörényi Laci rögtön arra biztatott, hogy keresselek fel, és beszéljünk e sorozatról, illetve ennek hátteréről. A kezdeményezés mögött Balogh József (1893–1944) áll, akinek mintegy két évig voltál a titkára. Balogh a két világháború közötti művelődéstörténetünk egyik fontos, meghatározó alakja, a Magyar Szemle, a Nouvelle Revue de Hongrie és a Hungarian Quarterly elindítója, főtítkára, könyvsorozatok szerkesztője, emellett klasszika-filológus, a középkori latin irodalom fordítója is volt. Hogyan ismerkedtetek meg?

– Az általa szerkesztett francia és angol nyelvű folyóirat közös szerkesztőségének voltam a titkára, a Vilmos császár út 3. szám alatt ma is megvan az épület, a hajdani „gázház” – tudniillik Auer Lipót, a magyar energia gázszektorának a fejedelme azzal támogatta Balogh kezdeményezését, hogy rendelkezésére bocsátott egy szerkesztőségi helyiséget. Megismerkedésünk tulajdonképpen annak köszönhető, hogy a Budai Szent Imre Kollégiumnak voltam a diákja. Az előzményekhez azonban még el kell mondanom, hogy Baloghnak volt egy komoly vállalkozása, a *Magyar Leveleskönyv*: valamikor 1940/41 táján egy szegedi történésszel, Tóth Lászlóval nekivágott, hogy régi arisztokrata családoktól leveleket gyűjtsön össze, s mint kiderült, épp az utolsó pillanatban, a nagy kastélypusztulások előtt. Hogy ez összefüggött-e azzal, hogy őt ilyenkor vendégül látta valamelyik grófi família, illetve, hogy bejáratos lehetett így hozzájuk és könyvtárukba, nem tudom. Lehet, hogy ez is motiválta, mindenesetre egyre szenvedélyesebb volt e kutatásban, mutogatta a gyönyörű, felfedezett leveleket, amelyek egyre csak gyűltek-gyűltek, de nagyon élvezte. Tóth László Hóman és Szekfű köréhez tartozott, kitűnő csevegő, jó humorú, „jómájú” ember volt, a fia pedig nagyon jó barátom, Tóth Miklós László, s aki egyébként mostohabátyja Herczeg Géának, a neves nemzetközi jogásznak, aki szintén kitűnő ember. Tóth Miklós Lászlót aztán 1951-ben kivégezték. Én valójában rajta keresztül kerültem Baloghoz, együtt voltunk a Kollégium diákjai. Meg kell mondanom, hogy általában rokonszenves, komoly fiatalok gyűltek itt össze, nagyjából tisztában voltak

a háború végkimenetelével, és szépen viselkedtek utána is, a kitelepítésekkor, és a szocializmus nehéz éveiben. Balogh addigi titkárát, Kenyeres Lászlót (Kenyeres Zoltán nagybátyját) behívták katonának. Tóth Miklós László említette neki, hogy ismer engem, akkortájt már publikáltam is ezt-azt, a Nemzeti Színházban ment egy átdolgozásom '39-ben, s valamit tudtam franciául. Keresztury Dezső, aki a körtéren lakott, telefonált, hogy felmennék-e hozzá, szívesen látna. A kollégium alig öt percre volt a lakásától, s miután felkerestem, elmondta, egy kitűnő barátja, Balogh József kérte meg, hogy beszélgessen el velem. Rövidesen aztán kaptam egy telefont Baloghtól is, hogy menjek el hozzá a Várfook utcába teára. Bekapcsolta a rádiót, időnként megkérdezte, „kérem, megismeri, hogy mi ez?” Vagy eltaláltam, vagy nem. Tóth Miklós Lászlótól valószínűleg hallhatta, hogy az Esterházy-fiúkkal, Marcellal és főleg a bátyjával, Mátyással (Esterházy Péter édesapjával) nagyon jó barátságban vagyok, ami egy olyan sznobériával fertőzött embernek, mint Balogh, bizonyára számított, hisz egyedül a fiúk édesapjával, Esterházy Móriccal, a *Revue* köré szervezett társaság elnökével nem tegeződhetett. Ilyen módon aztán megnyílt az utam.

– *Balogh mikor, hogyan került a tudományos pályáról mérvadó közéleti személyiségek közelébe?*

– Balogh József egy rabbiképző tanárának, Balogh Árminnak volt a fia, aki az egyik legnemesebb és legképzettebb klasszika-filológusa volt a korának, Bacont és Spinozát is fordított, valamint a Kornfeld családnál vállalt házitanitóságot a kis Móric mellett, aki az ő Jozsó fiával nevelkedett együtt. Balogh József aztán a húszas évek elején, körülbelül akkor, amikor a Kornfeld család is, katolizált. Rendkívüli komolyan vette, neofita őszinteséggel és buzgalommal a katolicizmust, amelyet mindig is olyan kulturális apparátus környékezett, amely önmagában is érvényes, függetlenül attól, hogy hiszek-e mondjuk a Szentháromságban vagy sem. Balogh odavolt a szent atyákért, elsősorban Szent Ágostonért, első publikációit is róla közölte. Amikor a szerkesztőségbe kerültem, már fordította Szent Ágoston *Vallomásait*. Ezt tekintette élete legfőbb munkájának. Előzőleg nagyon komolyan foglalkozott Szent István *Intelmeivel*, amelyről szintén publikált tudományos értekezéseket, és néhány alapvető dolgot fel is fedezett bennük. Valamikor a húszas évek második felében jutott el oda, hogy folyóiratok köré szervezi a magyar társadalom legjobb hangadóit és legpotensebb embereit, akik akár tagjai voltak az adott szerkesztőbizottságnak vagy egyesületnek, akár nem, anyagilag is támogatták a lapot. Emellett volt akkoriban egy úgynevezett Bethlen kassza nevű intézmény, amit Kornfeld töltött fel pénzzel, hasonlított némileg Soros György alapítványához. Kiválogatni a fiatalokat, nevelni, ösztöndíjat adni, megjelentetni a könyvüket, utat nyitni nekik, vagy épp összehozni őket egy-egy ebéden, vacsorán olyan emberekkel, akikkel különben nem találkozónának – ehhez mind fantázia kellett. Ne feledjük, a magyar szellemi élet felpezsdítésében a zsidóságnak kiemelkedő szerepe volt a háború előtti években, amely szerepet többek között Balogh is betöltött a maga helyén, kitűnően, kedvesen, bírálhatóan, nevetségesen stb., de igen aktívan

és hatékonyan. Nem tudott meglenni az állandóan új gondolatokat, lehetőséget, akciókat generáló tevékenység nélkül. Később, amikor átköltözött a Benczúr utcába, kitűnő konyhát vitt, szinte minden nap ebédelt valaki nála. A meghívandók listáját mindig nagy körültekintéssel állította össze, hogy mindig legyenek egymás számára érdekes emberek. Tehát az amerikai vagy a francia nagykövet, az első, második tanácsos, az orosz nagykövet stb., a megfelelő külügyi beosztottal mikor, miért legyen együtt, kinek melyik újságíróval kéne beszélnie, hogy egy megfelelő cikket készítsen – mindezek itt, az ebédeken zajlottak, amelyekre titkárként időnként engem is meghívott. Ez a fajta nagy társadalmi kártyaparti mindig lekötötte. Valószínűleg külön élvezetet is jelentett a számára, hogy mennyiféle aspektust tud magáról megmutatni. Lehet, hogy rosszmagájú pesti pletyka – mivel különös jelenség volt, kíséerte őt a pletyka –, a magányos élete azt a feltételezést adta, hogy valószínűleg a nőknek csak a hódolatát tudja bemutatni. A levélpapírára azt nyomtatta: „Ama nesciri!” „Szeress ne tudni!” – állítólag ez is egy Szent Ágoston-idézet, amit Pesten egyből megfordítottak: „Nesci amare” – „Ne tudj szeretni!” Magányos ember volt, ezért is szekerelt nagy életet maga köré, amely kimérve, pontosan sistergett körülötte.

– *A Magyar Szemle után a két lapot milyen céllal hozta létre a harmincas évek elején?*

– Úgy gondolom, azért, hogy legyen legalább két olyan, mindennemű politikai és egyéb elfoglaltságtól mentes folyóirat, elsősorban a magyar társadalmi és gazdasági dolgok elemzésére, amelyek mentesek a kor egyre inkább szubjektívizálódó, szenvedélybe fúló, mitikus hangjaitól. Legyen legalább egy-két objektív, hibátlan kultúrájú lap, amelynek példányait ha kezembe veszed, látod, hogy tipográfiaileg is elegánsak. A Magyar Szemle Old Kentonian Face betűvel készült, amit Balogh Londonból hozott, s mivel úgy érezte, hogy külsejében is európai nívót kell tartani, Angliába ment egy fél évre nyomdászinasnak, kitanulta a nyomdász mesterséget. Nagyszerű tipográfus volt, a lapokat az Athenaeum állította elő, s meg kell mondanom, a nyomdászok kiváló emberek voltak, nem tudtak franciául, se angolul, de ha valami hibás szót gyanítottak, rögtön betelefonáltak. Kétszer nem volt hibás, de egyszer igen. Bethlen István elképzelése szerint felelősek voltunk Trianonért abban, hogy a franciák és az angolok nem rendelkeztek megfelelő, számukra is hiteles információkkal Magyarországról. Ugyanakkor hozzáteszem, a lapok szerkesztéséből Balogh alkati korlátai is kitűnnek, mert például a költészet felé csak nyikorgó ajtóval tudott valamennyire is nyitni. A képzőművészetben, a zenében is volt valami elegáns mértéktartása, vagyis egy olyan civilizációeszméhez kötődött, amelyben a művészet igazában nem nyert reprezentálást. A szerkesztőbizottság válogatott politikai, közgazdasági személyiségekből állt, kitűnő, hibátlan kultúremlőkből, köztük volt Esterházy Móric, Kornfeld Móric, Chorin Ferenc, Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke, báró Csekonics Iván, vagy a Magyar Szemlénél Bethlen István, Ravasz László, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Weis István, és még sorolhatnánk. Balogh a kapcsolatait nagy körültekintéssel és csalhatatlan sznobériával építette fel, a hamis tekintélyt

kidobta, mint a szervezet az idegen anyagot. Azokban, akiket összegyűjtött valamelyik szerkesztőség támogatása végett, volt Magyarországért felelősségérzet, műveltség és komoly aggodalom, hogy abból a világhelyzetből, amelybe Magyarország került Németország oldalán, valahogy épen jöjjünk ki. Körülbelül így tudnám jelezni, hogy mi volt ez a Balogh-féle koncepció – az idegen nyelvű folyóiratokon keresztül az angol és a francia társadalom felé biztosítani egy olyan hitelt érdemlő publikációt, ami elfogadható és hibátlan. (Egy sajtóhibáért képes volt személyesen berohanni a nyomdába. Emlékszem, egyszer az egész ívet visszavonta, és újra nyomatta, mert benne maradt egy betűhiba.) Másrészt ezzel feladatot is adott a leggazdagabb arisztokratáknak, bankvezéreknek, vállalati főigazgatóknak és megbízható politikusoknak, hogy érezzék, reprezentálnak valamit, és ha nem is hangosak a politikában, de megnyilatkoznak egy-egy folyóiratban. De mindezek elismerése mellett is meg kell jegyezni: ha e kiváló és befolyásos emberek valóban ismerték és méltányolták volna mondjuk Adyt, Kosztolányit, Babitsot, talán Magyarországot nem lehetett volna olyan egyszerűen büntetni világháborús szerepéért, mint ahogyan történt. Ha ismerték volna például az ő háborúellenes műveiket nyugaton, vagyis szorgalmazták volna külföldi megjelentetésüket, talán kiderülhetett volna, hogy soha nem egy nemzet egésze a bűnös.

– *Balogh ugyan közvetlenül nem politizált, de úgy tudom, körültekintő, szoros kapcsolatokat ápolt a kormányzó környezetével is.*

– Horthy családjával kétségtelenül jóban volt, s feltehetően közreműködött a kiugrási kísérlet háttérmunkálataiban. Szöllősy Lajos volt a kormányzó házi orvosa, a neve szél-tében ismert volt, mert ha télen vagy koratavasszal a kormányzó meghűlt, akkor erről egy-két-három naponként orvosi közlemény jelent meg az újságokban, és ezeket mindig ő írta alá. Szöllősy felesége Balognak az unokatestvére volt. Szöllősynek két lánya volt, az egyikük vele együtt pusztult el az ostrom idején. Valahova orvosként ment segíteni az apa, a lánya elkísérte, és bombatalálat érte őket. A másik lánya az irodalomban ismert személyiség lett, Szöllősy Klára, a kiváló műfordító. A két lány gyakran bejárt a *Revue* szerkesztőségébe segíteni, nyilván Balogh honorálta is őket illően, mert szívesen és rendszeren dolgoztak, kitűnő, kedves teremtések voltak. Ők ketten állították össze a *Nouvelle Revue* tízesztendő Indexét. Ez az egyetlen rokonsága, amelyről én pár évig mellette dolgozván tudomást szereztem, és ezt a rokonságot ő nagyon ápolta is. Ápolta már csak azért is, mert Szöllősyéken keresztül, ha tetszett neki, nem tudom, hogy élt-e vele, közeli kapcsolatba kerülhetett Horthyékkal, de erre neki nem is nagyon volt szüksége, mert Tost Gyulánál, a kormányzó szárnysegédjénél hívebb barátja neki tudtommal nem volt.

– *Mindezek mellett miért érezhette szükségét, hogy a Parthenon Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületét is még megszervezze a negyvenes évek legelején?*

– Rájött arra, hogy az úri osztálynak és a magyar szellemi életnek vannak olyan képviselői, akiket meg lehet nyerni azzal, hogy számukra az antik, klasszikus műveltség

fontos. Büszkék arra, hogy jól tudnak latinul, és eredetiben olvassák például Horatiust. Egyikük Baranyai Lipót volt, aki ragyogó eleganciával tudott latinul. Az ő vezértikára, Radvánszky Antal báró, szintén bolondja volt a klasszikus műveltségnek, jól tudott görögül olvasni, a felesége ma is nagyon aktív, Perczel-lány, Párizsban él. Radvánszky egy nagy nemzeti akciót bonyolított le, Genf-be kihozta a Nemzeti Banknak az aranykészletét vagy tartalékát, arra az esetre, ha a németek bejönnek, és Horthynak korlátozzák az autonómiáját, illetve ha a németekkel kenyértörésre kerül sor, mert megszüntetik Magyarország önállóságát. Balogh nyilván erről az akcióról is pontosan tudott, Radvánszkyval nagyon jó barátságban volt. Azt hiszem, a Nemzeti Bank-i ismeretségi körén keresztül kezdődött, hogy csináljunk egy egyesületet, aztán belekerült Vladár Gábor, aki akkor kúriai elnök volt, később igazságügy-miniszter lett, még hozzá a Lakatos-kormányban, tehát az utolsó kiugrási kísérlet kormányában, októberben. Ő is nagyszerű latinista volt. Örültek ezek az emberek, ha egy vacsorán együtt vannak és latinul beszélnek, miközben mindig az volt a tét, hogy Magyarországgal mi legyen, hisz ez rajtuk is múlt. A kétnyelvű Parthenon nagykönyvek közül Tacitus volt az első, Devecseri Gábor fordításában a Miles Gloriosus (*A hetvenkedő katona*) és *Az ezüst pénz*. Balogh mindent mindjárt továbbgondolt: akkoriban alakult Károlyi István igazgatása alatt a Madách Színház, Püskösti Andor volt a főrendező, aki szintén nem volt jobboldali gondolkozású, s hirtelen nagy sikere volt Várkonyi Zoltán főszereplésével Pirandello IV. Henrikjével, amely egy kicsit hajazott Hitlerre, mint örült császárra. Kitalálta, hogy játsszák el *A hetvenkedő katonát*, csak hogy a katonai cenzúra betiltotta. Valaki felvetette, Radvánszky talán, hogy Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknek kell szólni, és bevenni a Parthenonba, hiszen híres arról, hogy kitűnően végezte a gimnáziumot, nagyon jó latinista, büszke erre, és olvassa is eredetiben a klasszikusokat. Persze igent mondott rá, nagyon tetszett neki. Devecseri Gábort elfelejtették meghívni, Plautus nem tudott, mert meghalt, de Devecseri Gábor élt, csak hát zsidó volt. Balogh ilyesmikben finoman tudta magát tartani. Én se voltam ott, csak tudtam róla, mert elő kellett készíteni, legalább ötven ember számára egy vacsorát, amelynek során, vagy az azt követő feketézés közben Szombathelyinek elmondták, hogy micsoda furcsa dolgok történnek a hadügyben, a cenzorok nem engedik bemutatni Plautust. Szombathelyi azt mondta, hát ez tényleg képtelenség, nem kell vele törődni, az ügy el lesz intézve. A Madách Színháznál erre kitézték a darabot, ám megint jött a katonai cenzúra, és letiltotta. Akkor aztán mindenféle tárgyalások következtek, hogy legyen a címe *A hetvenkedő zsoldos*, mert a zsoldos az hetvenkedik, de a magyar honvéd nem hetvenkedik stb. Nem lett belőle semmi, de Szombathelyi megmaradt a Parthenonnál, és akkor a vezetőségben már ott volt Vladár, Baranyai, Borbély István, szegedi jezsuita, aztán a Huszti József, latinprofesszor, Moravcsik Gyula, kitűnő papok, katonák, bankárok, persze Kornfeld, aki szintén kiváló latinista volt, a görögöket is eredetiben olvasta. Megint egy újabb társaság alakult arra, hogy a magyar vezető rétegben a kultúra szintjén hozza össze az embereket, akik majd a politikában is, mondjuk így, humanisták lesznek. És aztán egymás után következtek Szophoklész, Arisztotelész, Marcus Aurelius, Szent Ágoston és

Tacitus is még további művekkel. A kétnyelvű, elegáns kivitelű kiadások mellett pedig megindult egy kiskönyvek-sorozat is, amely a fiatal tudósgenerációnk (mint például Borzsák Istvánnak, Dobrovits Aladárnak, Kardos Tibornak) nyújtott publikálási lehetőséget.

– *A sorozatnak – akárcsak a Magyar Szemle és a Hungarian Quarterly kiadásának – a német megszállás vetett véget. Balogh eltűnésével, illetve halálával azonban nem szűnt meg automatikusan a Revue, Genfben folytattad a szerkesztését.*

– 1942 őszén kaptam egy külügyminisztériumi ösztöndíjat Svájcba, s ezzel elegánsan elszakadtam tőle, elmentem Genfbe, de megmaradtam a *Revue* titkárának. Odaadta a svájci előfizetők jegyzékét, s azokét, akik dolgoztak benne, tartsam velük a kapcsolatot. Amikor bejöttek a németek, azonnal tudtam, hogy a *Revue*t szétdúlták, s Balogh eltűnt. Még márciusban szerkesztettem egy számot Svájcban, sokszorosított formában, két héttel azután, hogy bevonultak a németek, kiadtam, és a svájci előfizetőknek szétküldtem: itt van, hajlandó vagyok folytatni Svájcból, a *Revue* titkáraként. Ezzel nagyon fellelkesítettem a svájciakat, ujjongó levelet kaptam, hogy milyen szép ez. A diplomata disszidencia, tehát az ellenzékbe vonult követek, és Radvánszky, aki ott ült egy leendő magyar ellenkormány pénzén, a sokszorosításra kiutalgatta a pénzt, ösztöndíjas társaim segítettek a szerkesztésben, a svájci íróbarátaim boldogan írtak, segítettek benne, és másfél éven keresztül szerkesztettem Svájcból, aztán Magyarországon újra-alakult a kormány, letettem, azt mondtam, csinálja más; azóta se csinálták. Balogh ezt már nem érte meg, de reméltem, hogy meglegedésére fog szolgálni, és megérem, hogy visszaadom kezébe a *Revue*t.

– *Az elfogatásáról mikor, hogyan értesültél?*

– 1944. március 19-én vasárnap volt, Keresztury Dezsővel jó barátságban volt, becsülték egymást, nekem pedig Keresztury diákkoromtól egy kicsit mentorom, barátom volt és az is maradt, feleségével együtt, mindhalálig. Ahogy hazajöttem, tőle kérdeztem, mi történt? Délután megjelent nála Balogh, azzal, hogy ő most el fog tűnni. Akkor már készült Szegedre, amiről Keresztury sem tudott. Balogh a búcsúzásakor vette a sétapálcáját. Milyen szép ez a rézfejú sétapálca! – mondja Keresztury. Mire Balogh: arany! Ki gondolta volna, hogy színarany, amelyre szüksége lehet a rejtőzködésében... De mi történt Szegeden? Baloghot Borbély beöltöztette jezsuitának, és eldugta a könyvtárban azzal, hogy onnan ne jöjjön ki, ott minden feltűnés nélkül dolgozhat. Június tájékán jöttek az érettségik, a diákok is jártak le a könyvtárba, és egyikük lement valamelyik klasszikus auktorért. Baloghban mindig működött egyfajta pedagógia érosz, szóba elegyedett, mindig segített is neki azt az Ovidiust, Flaccust vagy Tacitust elolvasni, magyarázni stb. Amikor felment a fiú, teljes készséggel, bámulatos dolgokat adott elő az osztályban. A tanár és a diákok is csak ámulva hallgatták, hogy van egy új atya, aki tud franciául, németül, olaszul, de aztán latinul, arabul, héberül és görögül is. Hát ilyen jezsuita nincs több a

világon... A talány eljutott a testnevelés- vagy a leventeoktatóhoz, neki is szöveget ütött a fejébe, hogy van itt a könyvtárban egy újonnan érkezett idegen, és behozta a rendőrséget... Ez így meglehetősen regényes, emiatt szerettem volna tisztázni Borbélyal, hogy ő hogyan emlékszik rá, mert amikor hazajöttem Pestre, mindezt ilyen-olyan legendákból lehetett összeállítani.

– *Arra nem gondoltál, hogy meg is írod?*

– Nem, mert igazából a körülményeket nem ismertem. Talán ha Borbély elmeséli, vagy talán el kellett volna mennem Szegedre, az akkori diákok közül felkutatni néhányat... Borbély, a szegedi jezsuiták főnöke szintén patrisztikus volt, és Balogh jó kapcsolatot tartott vele. Balogh számára a katolikus egyház inkább létezett a szerzetesrendekben, a piaristákkal, a jezsuitákkal inkább tartotta a kapcsolatot, mintsem mondjuk a püspöki titkárokkal. Borbély aztán Kanadába került, próbáltam vele kapcsolatba lépni, de amikor Szabó Ferenc közvetítésével elértem őt Olaszországból, túl volt már egy agyvérzésen, és nem emlékezett semmire, nem lehetett tőle semmit megtudni. Annak idején, amikor Genfben érkeztem, legelőször Karl Burckhardthoz mentem el, aki a Vöröskereszt elnöke volt, később Svájc franciaországi nagykövete lett Párizsban, Jacob Burckhardt családjának volt egy nagyon nemes, reprezentatív tagja, ő maga is írt. Furesza módon kerültem vele kapcsolatba, mégpedig azért, mert valamelyik német nyelvű, talán svájci folyóiratban, egy kis novellaszerű emlékezést publikált Rilkeről, *Vormittag beim Buchhändler*, Délelőtt egy könyvkereskedőnél címmel, amely arról szól, hogy bemegy egy svájci borbélyhoz, és ott egy zavarban levő, félig nyírt embert talál, akiről kiderül, hogy otthon felejtette a pénztárcáját. Ezzel kezdődik, ő kiváltja, majd antikváriusoknál bolyonganak. Balogh Budapesten ezt olvasta, és megkért, hogy keressem fel és engedélyeztessem vele, hogy megjelenjen a *Revue*-ben – ezúttal is dolgozott benne a kapcsolatteremtésnek, a legjobb emberek megszerzésének a vágya. Burckhardt valahol Colognyban lakott, egy régi villaházban, kedélyesen elbeszélgettünk, túlestem a látogatáson. Négy vagy öt hónap múlva, mikor olvastam, hogy Baloghot elfogták Szegeden, az újsággal ismét elmentem hozzá, hogy maga a Vöröskereszt elnöke, tud-e valamit csinálni? Később megtudtam, hogy Tost Gyula, aki a kassai polgármester fia volt, legjobb barátja ifjú Horthy Istvánnak, és Balognak is bizalmas jó barátja, a kormányzói autóval kereste, mert értesülése szerint Sárvárra vitték, odáig tudta követni őt, de nem tudta megmenteni. Tostról olvashatsz Horthy emlékirataiban, 1944. október 15-én lőtte föbe magát.

– *Úgy olvastam egy visszaemlékezésben, hogy Baloghot Sopronkőhidán végezték ki, de az adatok és az időpont is meglehetősen bizonytalanok.*

– Erről sajnos nem tudok, de harmadikként említhetek még egy mentési kísérletet, amely a Vatikán részéről indult meg, nyilván a pesti papok és a pápai nuncius részéről. A magyar követ a Szentszéknél Apor Gábor volt, Apor Vilmos öccse, aki március 19-én lemondott és disszidenciába vonult, de hogy Rómában maradjon, és ne kelljen kiadniuk

az olaszoknak, a máltai lovagrend elismerte nagykövetének. Apor a maga jó vatikáni kapcsolatait szintén Balogh megmentésére indította. Horthy, a kormányzói iroda, a Vatikán és Burckhardt a Vöröskeresztnél... Én minderről aztán Burckhardt-tól értesültem. Nem tudni, hogy hová temették el, nyoma veszett. A hagyatékának megmaradt része, például az óriási levelezése, még mindig feldolgozásra vár.

Irodalom

BORZSÁK István, *Balogh József*, Antik Tanulmányok, 1995, 143–144.

DEMETER Tamás, *Balogh József és a filozófiatörténet*, Irodalomtörténet, 1997, 1–2, 248–256.

FRANK Tibor, *Editing as Politics. József Balogh and The Hungarian Quarterly*, The Hungarian Quarterly, 1993, Springs, 129. sz., 3–13.

KABDEBÓ Lóránt, *A háborúnak vége lett*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1983, 9–33.

KABDEBÓ Lóránt, *A költő és a szerkesztő – Babits Mihály és Balogh József kapcsolata = Mint különös hírmondó*, szerk. KELEVÉZ Ágns, Bp., PIM, 1983, 185–213.

NAGY Péter Tibor, *Szekfű Gyula levelei Balogh Józsefhez*, Történeti Szemle, 1992.

PASSUTH László, *Gyilokjáró*, Bp., Szépirodalmi, 1973.

PASSUTH László, *Barlangképek*, Bp., Szépirodalmi, 1978.

SZÉLES KLÁRA

„Fogok venni magamnak egy kanári sárga inget, hogy énekelhessek benne”

Kézirat, kiadatlan versfüzet 1957–1962-ből

*Egy irodalmi lelet 1957–1962-ből –
Szörényi Lászlónak, a magyar és nemzetközi filológiai
búvárok jelesének, aki maga is irodalomtörténeti,
polihistorikai kuriózum*

Pártos időkben pártköltők pártverseket írnak. – Vajon „pártköltők” voltak mindazok, akiknek a tolla alól efféle írások kikerültek? Tudjuk, megesett az is, hogy a pártnak, jel-szavainak, nézeteinek hallgatólagos elvárásaként illett szerepelnie a művekben mintegy kvázi-„önkéntes” költői-írói vallomás, betét formájában. Nálunk az úgynevezett 50-es évek bőven szolgáltatják a példákat. Csasztuskák, mozgalmi dalok azóta elfelejtett, vagy névtelen szerzőitől – bizony sokszor a ma már klasszikus költőink soraiig. Ezek eredeténél ott találjuk a jóhiszemű naivitást éppúgy, mint a cinikus számítás különböző változatait.

Tőlünk keletebbre a helyzet – e téren is – eltérően alakult. Például az erdélyi magyar irodalom számára az „50-es évek” jóval tovább tartottak. Lényegében a Ceaușescu-időszak végéig: 1989 decemberéig. Persze, más-más változatokban.

Mindenesetre az „első Forrás-nemzedék” költőinek-íróinak indulásakor nemigen volt mellőzhető hivatalosan a fiatal tehetségek megbízható pártosságának írásos bizonyítása. Ez tapasztalható az olyan – ma már irodalomtörténeti jelentőségű alkotókként számon tartott személyiségeknél, mint amilyenek –: Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella és társaik.

Lászlóffy Aladár elsőként megjelent verseskötete (*Hangok a tereken*, Bukarest, 1962) közéjük tartozik. Ámde ennek előzménye, háttere kevésbé ismert. Nem közismert tény az, hogy a később oly jeles, akkor még csak induló költőgeneráció pályakezdésekor milyen egyetemes, központi, hírlapi támadás-hadjárat indul ellenük. Súlyos a vád: „a legfiatalab-bak társadalmi felelősségtudatával” van baj. Hiszen „egyesek közöttünk még mindig nem érzékelik eléggé a pártos állásfoglalás jelentőségét... az írói munkának a társadalmi súlyát és szerepét”. A hiányolt követelmény egyértelmű: az „ihlet forrása számunkra: a párt

vezette munkásosztály”. A „dekadens szellem”, „a burzsoá ideológia”, „káros tendenciák”, „eszmei zűrzavar” – vétkeivel bélyegzik meg a fiatalokat, akiknek így szól az intó figyelmeztetés: „Nem lehet elvonulni. A vers nem mondhat le arról, hogy koronatanú legyen a szocializmus és kapitalizmus, a dolgozó nép és az osztályellenség közötti perben.”¹ S ebben a vád-sorozatban szívesen idézett, elrettentő példa Lászlóffy Aladár.

A kritikusi állásfoglalások szerint az ifjú költők – s különösen egy-egy kiemelt lírikus megfogalmazásai „kusza, zavaros bonyolult” formát öltenek. Tele „mesterkélten merész metaforákkal”, „keresetten újszerű, zsúfolt jelzők”-kel. Az „élet céltalanságának gondolata szinte magától értetődően veszi magára a kifejezőmód mondvacsinált zagyaságának köntösét.” Lászlóffy Aladár költészetének „egyetlen tárgya az Én, akinek nincsen köze senkihez.” Szökés ez az „értelmetlenségbe,” „az élet abszurditásától – a költészet abszurditásába.” – olvashatjuk 1958-ban, a marosvásárhelyi folyóirat után, a bukaresti irodalmi hetilapban.² Mindezen belül kiemelten szerepel Lászlóffy Aladár, mint „egyik legtöbbet ígérő tehetség”, aki viszont a fent jelzett „menekülésnek” is „egyik legjellegzetesebb képviselője”. A „pesszimizmus fekete köpenye” takarja, – a „végtelen távlatok ábrándja” tartja rabságában, „heroizálja a halált.” Versei általában „többszöri elolvasás után is követhetetlen”-ek.³ „Hogy érthetnők meg ezt a lírát, amelyet mintha franciából vagy angolból fordítottak volna magyarra, amelynek sem tartalmában, sem formájában semmi köze életünkhöz, s egyetlen célja, hogy érdekes módon rakjon szavakat egymás mellé?” – így összegez a bíráló.⁴

Ilyen és efféle viharos viták, figyelmeztetések, óvások előzték meg, s vették körül az említett első kötetet. Kétségtelen: a tét az volt, hogy az irodalmi életben létezhet-e, pályára kerülhet-e egyáltalán egy olyan fiatal költő, aki nem bizonyítja megfelelő versekkel, megfelelő mértékben – pártosságát. Ezért és így ez a bizonyos, várva-várt bemutatkozás nem a költő vágyait, szándékait – inkább a jelzett megfelelőségét kellett, hogy bizonyítsa. Tényleges ars poetica és elvárások keresztműzének végeredményeként tudhatjuk be azt, hogy ennek az első kötetnek az anyagát a költő, később, mintegy kikerülte. Amint tehette – válogatásait inkább a következő köteténél kezdte (*Színhelyek*, 1965).

Ha a költő első kötetét a külső elvárás és az eredeti, belső indíttatás viaskodásaként olvasom és értelmezem, úgy vélem, az adott időszak, adott kultúrpolitikai háttér, alapos okot adott erre. A késztetések, s a poétikai megoldások, kísérletek sokszor felemás, fonák, torz változatai kiemelt példái csupán a külső-belső ellentmondásokkal hasonlóan küszködő írók, művek korabeli sorának.

1 Vö. HAJDU Győző, *Igaz Szó*, 1960/9.; FÖLDES László, *Irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért* 1–2, Utunk, 1958, 31–32. Hivatkozás egyben az *Igaz Szó* szerkesztőségi beköszöntőjére (*Előszőr a nyilvánosság előtt*, 1958, március); FÖLDES László, i. h., 2. rész, Utunk, 1958. július 17., 2.

2 JÁNOSHÁZY György, *Korszerűbb írói magatartást!*, *Igaz Szó*, 1958/4, 593; SZÁSZ János, *Megjegyzések fiatal költők verseiről*, *Előre*, 1958. június 2.

3 SZÁSZ, i. m.

4 JÁNOSHÁZY, i. m.

De vajon ezek között a kötöttségek között, mi volt a költő valódi útja?

Ennek rekonstruálásához gondolom érdekesnek, érdemesnek azt a kis, kéziratos gyűjteményt, amely többféle véletlen, s szerencsés ajándékozás során a kezembe került. Közvetlen, hiteles kortársi, „tárgyi” bizonyoságnak vélem a jelzett, feltételezett, poétikai, lírikusi folyamatok követésére. Mintegy az „érem másik oldalát” felmutatva. Azt a „másik oldalt”, amely többnyire kevéssé látható. S főként: ritkán ölt írásos formát. S ritkán marad fenn.

Lászlóffy Aladár esetében egy saját kezével (piros tintával) írott versgyűjteményről van szó. Önmaga írta a „fedőlapra” is:

1962. IX. 22.

L. A.

(Idézőjeles „fedőlapra,” mivel az – mint maga az egész „füzet” – kézzel összehajtott, illetve folszeletelt A/4-es írógép-papírból áll.)⁵

Címet nem adott a kis vers-együttesnek. Mégis költői egységnek tekinthető? Ha igen, miért?

Előszó vezet be az első oldalon, – Utóirat zárja le a végén. A kettő közt, s a kettővel együtt 35 lírai darab sorakozik.⁶ Bár hiányzik a költő „megszámozása”,⁷ mégis, megszerkesztett egésznek gondolom ezt az adott sorozatot, adott együttesében. Erre vall (feltevésem szerint) az, hogy – mindenkori gyakorlatától eltérően – dátumot jegyez föl az egyes versek alá.

Ezek az időmegjelölések nem kronológiát követnek! Az első oldal, majd az Előszó az 1962-es évszámot viseli. De ezen belül váltakoznak a keletkezési dátumok, szeszélyesen. A legkorábbi feljegyzés 1957-ből való, a legkésőbbiek 1962-ből, éppen a közös budapesti nyár napjaiból. „*Budapest VIII. 24*” a címe például egy négysorosnak.⁸ (Máskor még pon-

5 Története a következő. 1956 óta újra, először 1962-ben járt Aladár Magyarországon, Budapesten. (Fiatal feleségével, tordai, gyermekkori szerelmével, a bűbajos Fodor Anikóval együtt érkeztek.) Az évben jelent meg első kötete, amelyet így személyesen adott át. Kellemes közös hetek, nagy beszélgetések, közös barátok megismerése, egymás akkori munkáinak kölcsönös olvasása, vitatása után – a búcsúzáskor adta át nekem ezt a vers-füzetet, „megőrzésre”. Nagy becsben tartottam, s tartom ma is. – Talán el is feledkezhetett róla, mivel évek múltán meglepődött, amikor elővettem. Vissza akartam adni, de tiltakozott: őrizzem csak továbbra is! Csupán „kölcsönkérte” tőlem, s kiírt magának néhány darabot, ami akkor foglalkoztatta. Ezek közül egyet-egyet publikált is, avagy beépítette más, későbbi versébe. De az itt szereplő darabok többsége, s főként, adott együttese, nem jelent meg nyomtatásban.

6 A költő nem számoztta meg, mint ahogyan a lapokat sem.

7 Az áttekintéshez önkényesen és mechanikusan számoztam meg.

8 A kéziratban 11. sz., 7.– négysoros, rímtelen, gondolatritmus). Feltehetően egyidejű ezzel az ugyanazon oldalon, előtte szereplő: *Alföld* (7 sor, szintén rímtelen, de ritmikus sorokba tördelt), s a *Halandó vigaszt talál akármiben* címet viselő három versmondattal (10. és 9. sz.). A lap alján „62” évszám található. Adott változatban mindegyik kiadatlan.

tos utalás is szerepel egy-egy napra, alkalomra, beszélgetésre, amellyel kapcsolatban áll a verse.⁹) A kiemelt két időszak közti különböző évekből (gyakorlatilag az 1957 és 1962 közötti négy-öt évből) való a kis füzet többi darabja. Egy részük bizonyonnyal az első verskötet megjelenése előtről származik, de kimaradtak onnan. Lehet, hogy szándékosan; lehet, hogy megfontolásból. Más darabok pedig majdani kötetekben kapnak majd helyet, vagy bontakoznak ki. Olyan sorok is találhatóak, amelyek 8–10 év múlva olvashatóak majd kötetekben, kiteljesedett formában.

Szándékosan nem kaphattak helyet (az első kötetben) azok a darabok, amelyeket még (joggal) nem érzett „késznek” a költő, inkább csak feljegyzésre méltó verskezdeménynek. Jellegetesen ilyen az itt található *Bronz isten tánca*, amely itt hat sor összesen. „1957. (Terv)” aláírással szerepel. (A költő minden sort aláhúzott, olvasatom szerint azért, mert különösen fontosnak érezte.) Ezt a fontosságot igazolja az, hogy a későbbi, jóval hosszabb – 46 soros – szabad versnek ez a pár sor nem csak egy darabkája. Méltán tekinthető e későbbi vers magjának. A majdan *Színhelyek*ben (1965) megjelenő teljes költemény leghangsúlyosabb része: summázó befejezése lesz ez az itteni 6 sor. (Csak a tördelése lesz más.) Az adott kéziratban, a cím alatt, zárójelben ezt jegyzi meg Aladár: „Egy antik szoborra fények esnek, és úgy tűnik, ha láthattad volna hirtelen kétezer év minden megvilágításában, hogy táncol ez a mozdulatlan mozdulat.” Hasonlóképpen egy felvillanó gondolat (de talán éppen a teremtő inspirációt megtestesítő lírikusi futam) az, amely itt *Az emberi* címen, önálló szabad versként is felfogható.¹⁰ Igazi költői helyét majd az *Information* kompozíciójában nyeri el. (Ez utóbbi a 147-soros prózavers/szabad vers a pesti találkozás – s átadott kézirat – után nyolc évvel, 1970-ben jelenik majd meg, a *Szövetségek* című verskötetben.)

Több olyan lírai darab szerepel ebben a kis kéziratban, amely később teljesen változatlanul (vagy kis változtatással), néha új címmel, vagy itteni címnélkülisége után elnevezést nyerve megjelenik majd a következő kötetekben, egy-egy a válogatott kiadásban is. Így az itt *A „na végre!”* című nyolcsoros (1960 év megjelöléssel) Bach átkereszteléssel, tíz évvel későbbi kötetben (majd az 1980-as válogatásban is) olvasható. A szintén itteni, (cím nélküli) négy soros („Az értelem néha még összerándul...”-kezdetű), *Megjegyzés* címmel kap helyet a *Színhelyek*ben (1965), majd az 1980-as, budapesti válogatott kötetben is. Ugyanezekben a gyűjteményekben jelenik majd meg *Vízésések* címmel a kis füzetben cím nélküli (s 1958–59 évszámmal feltüntetett), csillanó költői kép.¹¹ S hasonlóan találkozunk

9 1962. VIII. 23. Oldalt felirat: „Hivatkozással a IX. 21.-i beszélgetésre – fenntartom!!...” Egy kép: nagyapám ül a széken. Azóta meghalt. Ez a cím. Szabad vers (prózaversnek is tekinthető), kiadatlan. A kéziratban 19. sz., 12.)

10 I. h., 4. sz., 4., 21 sor, amely három bekezdésként olvasható, a gondolatmenet 3 meg-megállásával („Vergődöm...”, „Mint...”, „Mint...” hasonlatok.)

11 Apróság: a tárgyalt kézirathoz képest egyetlen változtatás történik: az eredeti: „A vízésések...”-mondatból elveszi az első betűt, határozott névelőt.

majd újra (változatlan szöveggel), az itt 1960-as évszámmal jelölt, „Homérosz kortársa: fű volt a lelkem...” kezdetű frappáns költői kérdéssel is. Az 1959-es *Dörej* című 8 soros pedig a *Képeskönyv a vonalakról* című kötetben, (1967) látott napvilágot, változatlanul.¹²

A felsorolt írások tehát tekinthetőek fogalmazványnak, máskor leendő versek csíráinak, gyors, első feljegyzés, rögzítés formájában. Ezek közt külön figyelmet vonhat magára egy összekapcsolódó sorozat, a „Tiszta ég, tiszta ég” – kezdetű.¹³ A kiemelt verskezdet háromszor ismétlődik, mindig új verset (versrészt?), versformát nyitva. Kétszer kétsoros, rímes, kötött alakzatban. („Tiszta ég, tiszta ég / egy emberiségnek elég”... „Beleusznak golyók sasok / felállok benne s olvasok”). Ezt a szabályosságot is megtöri már az első változatot lezáró hat sor, képzet-ugrásaival, tipográfiájával egyaránt.¹⁴ De a továbbiakban egyre fokozódóan lehetünk tanúi a felgyorsuló gondolat útját kereső, nyomába szegődő költői beszéd túláradó formabontásainak, formát teremtő ösztönzöttségének. Prózavers, változó dramaturgiával? (Ahogyan maga a kiutat kereső, gyötrő tépelődés csapongó, csapzott kóválygása alakul?)

...A betűk apródhada...
páncélos óriások ellen kell védelmezzen.
– Szép, de nem nézi senki.
– Értelem, de nem gondolja senki
Nincs, ha nem vagyunk. ...

Nem könnyű (nem is illik a lírai folyam-jelleghez) önkényesen egy morzsát kiemelni. Maga a gondolkodói-költői keresés folyamata, a logikai és poétikai utak, eszközök összetapadása, formákat váltása, küzdelem és közelítés együttese az, ami talán a születés élményéhez hasonlítható. Itt az egyszemélyes költői világ bontakozásáról, serdüléséről, tovább-születhetéséről, igaz saját útja kereséséről van szó.

12 A kéziratban 22. sz., 14. lap. A feljegyzett keletkezési dátum: 1959. XI. 21.

13 „1962” dátummal, cím nélkül, több, többféle verselésű lírai darab sorakozik egymás alatt. Köztük egy-egy közbevetett, (elválasztó) csillag, illetve összekötő mondat, szó, mintegy „kommentár”, „rendezői utasítás” található. („Legmesszebb:” „Megtérés:”) – Vö. i. h., 23–24. sz., 13–14. Az egész kéziratból egyedül itt ír a szerző a papírlap mindkét oldalára. Úgy értelmezem: ennek a lírai gondolatsornak ott a helye, egybetartozik.

14 *Az ég*
légitámadások
vérszökökutat
baktériumbombák
és atomkísérletek után is
tiszta ég

A „Tiszta ég”-változatok ugyanakkor többféle átmenet megfigyelésének lehetőségét is jelentik (mintegy átmenetként, ezek megtestesítőiként). Egyik ilyen átmenetnek látom például a lírai kifejezésmódok, verselési esélyek közötti választás, válogatás, egyedi kombinálás szempontjából. Kötött és kötetlen formák, hagyományos, rímes, hangsúlyos és időmértékes versbeszéd átvétele, illetve mindezekről messzire rugaszkodás – egyaránt jellemző a költőre. Pályakezdőként és később, illetve napjainkig létező, lebegő kérdés, élő gyakorlat mindkét véglet felbukkanása, de mindig másként. Itt mintha mindezek eredendő rugóival találkozoznánk.

Idekapcsolódik az az eddig nem érintett kérdés is: vajon a felsorolt s később immár közölt, ismert vers-anyagon kívül és túl – van-e ebben a kis műhely-füzetben – (s ha van mennyi, milyen) kiadatlan lírai anyag?

Igen. Van itt – tudtommal, máig – kiadatlan darab. Az összesen 35-nek számolt versből 20–23.¹⁵ (Vagyis a többség.) Vajon itt a műhely kisöport forgácsairól van szó? Kísérletekről? Téves próbálkozásokról?

Nem feltétlen. Van efféle is – de (másik véglet) –, igen érdekesnek tartok ezek közül néhányat. Főként e kiemeltekről fogok beszélni. Az első szembetűnő jelenség az lehet, hogy ezek a kiadatlan lírai darabok többségükben szabad versek – illetve prózaversek.¹⁶ (Mint ahogyan a már külön említett, későbbi nagy, hosszú-versekbe, vers-prózákba mozaikként beépülő részletek, szakaszok.¹⁷) Arra enged következtetni ez, hogy (ebben az

15 Felsorolva: *Az ember túlsó lejtőin* (1962, 5, 5. – Határeset: változatként, mozaikként megtalálható a már említett *Information*-ban. – Vö. *Szövetségek*, 197., ill. az idézett 1980-as válogatás: 124.) Cím nélküli négysorosok 1962-ből: 6–7. sz., 6; majd: *Halandó vigaszt talál akármiben, Alföld, Budapest VIII. 24.*, – majd cím nélkül 1962/12–13; 14. sz. (1958–59.) *Őszi ének* (1961. IX. 22-i dátummal - megjegyzésként „Éppen ma egy éve” 18. sz., 11.), *Egy kép: nagyapám ül egy széken. Azóta meghalt.* (1962. VIII. 23., 19. sz., 12.), *Novemberi szél* (1960. XI. 20., 20. sz., 13.) *Tavaszi* (1960. márc. 21., 14.), *Várható időjárás: Az értelem csodái I.* (1961/25, 17–18.), „*Ha a halál úgy áll elem*”... (1962/26, 19.), *Himnusz a világ pilléreiről* (1962/27, 20.), „*Hányszor elér, hogy kár mindent szeretni...*” – kezdetű vers. (1962/29, 22.), „*Az utainkon szinte látom...*” kezdetű vers. (30. sz., 23–24.), *A szórakozott kecske balladája*, (1962/31, 25.), *Halál* (1961/32, 26.), *Urbanizálódás* (1961/32, 26.), *A korsós lány* (1962/34, 28.), *Utóirat* (é. n., 35. sz., 29)

16 Kötött szakaszos, rímes formában voltaképpen csak néhány hosszabb vers található: az *Őszi ének* és a *Novemberi szél* című és „*Az utainkon szinte látom / hogy gázolunk át a nagyapákon*” kezdetű. (1961. IX. 22-i dátummal, 18. sz., 11; illetve: 1960. XI. 20., 20. sz., 13, 30. sz., 22–23.) A többi, idetartozó többnyire négy- (vagy öt-) soros, rögtönzésszerű költői invenció, általában cím nélkül. Ezért a számozással jelzem ezeket, föltüntetve a ritkán előforduló címet. (Vö. 6. sz., 7. sz., 21. sz. *Tavaszi*, 29. sz., *Halál*, 32. sz. – Oldalszámozás szerint: 6. – itt két négysoros – 14, 22, 26. Összesen öt vers, versszak – Gondolhatjuk (nem alaptalanul), hogy a szabadvers-vonzalomban szerepet játszhat az is: hivatalosan nem ajánlott, szinte „tiltott” forma ez, akkor. De úgy vélem, adott esetben – elsősorban többről, másról van szó.

17 *Bronz isten tánca, Information* stb.

időben) a költői gondolatmeneteknek, indíttatásoknak, önkifejezési útkeresésnek ezek a változatai, kötetlen, adott korlátok nélküli nyelvi, ritmikai mezői állnak jobban „kézre”, kíváncsognak választott kifejezési eszközül, avagy leendő eszközök kikovácsolásának anyagául, kedvező terepéül. Mindenképpen – az adott füzetben – ezek között, a rímtelen, sokszor prózához közel álló lírai darabok között találok a leginkább figyelmet érdemlőeket. Azokat, amelyek ma – évtizedek múltán visszapillantva, a kiteljesedő életmű szemszögéből szemlélve – is izgalmasak.

Egyrészt ilyen megkülönböztetett érdekűnek gondolom azokat a már kiemelt versvázakat, „vers-mag”-nak „vers-csírának” nevezett lírai mondatokat, részleteket, amelyek sokszor 8-10 év múlva jelennek meg nagyívű, jelentős költemények lényeges mozaikjaként. (Hozzáteszem: nemcsak bizonyos lírai darabok szempontjából látom ezeket a sorokat, gondolati-nyelvi találatokat fontosaknak, hanem, - egyúttal – az életmű egészének kibontakozási folyamatában is.)

Ugyanakkor – szándékosan a kéziratos füzet ismertetésének végére hagytam –: a máig kiadatlan versek (ezeken belül is a prózaversek) között látom a fiatal költő korabeli poétikai arculatát elementárisan kiegészítő, az első nyomtatásban megjelent versköteténél, s az akkoriban publikált írásainál igazabban megvilágító vonásokat. Olyan darabokra gondolok, mint itt a *Halandó vigaszt talál akármiben*, az *Őszi ének*.

„Egy kép: nagyapám ül a széken. Azóta meghalt.” A Tiszta ég... kezdetű sorozat harmadik, szabad vers része, Várható időjárás: Az értelem csodái I., Himnusz a világ piléireiről.¹⁸

Mindezeken belül és túl a gyűjteményes kézirat (hevenyészett) „gyűjtemény”-jellegét (önkényesen gyűjteményként kezelésének jogosultságát) ott látom legfrappánsabban felmutathatónak, ahol és amiért a „füzet” „füzetté” alakult. A bevezető *Előszó*ban és a lezáró *Utószó* keretében. – Gyorsan kiegészítem: mindkettőhöz szorosan hozzátartozónak vélem a kézirat második oldalán található, cím nélküli, „Fogok venni magamnak egy ka- / nári sárga inget, hogy énekelhesek / benne.” – kezdetű szabad verset.¹⁹ Úgy vélem, hogy ez az az (egyik) igen jellemző mű, amelyet itt, teljes egészében lehet, sőt szükséges felidézni.

18 Vö. é. n., 9. sz., 7; 1961. IX. 22., 18. sz., 11; 1962. VIII. 23., 19. sz., 12.; 1962. 24. sz., 15–16; 1961. 25. sz., 17–18; 62. 27. sz., 20. – Nem emeltem a sorozatba *A korsós lányt* és *A szórakozott kecske balladája hajnalban* címűeket, mint inkább játékosnak látott ujjgyakorlatokat. Pedig mindkettőben érdekes és érdemes mozzanatok találhatóak, az egész költői világra jellemző apró vonások. Az előbbinél a költő által kedvelt, szokatlan vízió-analógiák (amfora – korsóvívő – virág), az utóbbinál hasonlóan szokatlan asszociációk, afféle bizzarr példával, amely okot ad a kiszólásra: „*Megállj csak elszabadult ötlet!*” (1962/34, 28; 1962/31, 25.)

19 1962. cím nélkül, 2. sz., 2. – Eddig azért sem esett szó erről a versről, mert tipikus határeset, több felől. Egy ilyen „határ” az, hogy cserbenhagy az emlékezetem: megjelent-e ez kötetben, nyomtatásban – vagy sem? Rémlik, hogy azok közé tartozik, amelyeket a költő leírt magának a kézirat-ajándékozás utáni években. Talán közölte is. Talán más sorozat részeként? Akárhogy történt, adott elemzésünknek mindenképpen fontos és hiteles része.

Fogok venni magamnak egy kanári sárga inget, hogy énekelhessek benne.

A tegnap óta elszállott jóhangulatom, az éjjel elfelejtett versem e karom kiheverni egy kiadós múrival

Fogok venni magamnak egy kanári sárga inget, vagy kanári sárga gondolatot, kanári sárga emlékezetet szerzek és röpködni hagyom olyan helyeken, ahol sohase voltam, hogy helyszíni közvetítéseiből új és új impulzusokat kapjon túlterhelt, terhelt, érzékeny életem.

Így voltam.

Ezt üzenem.

1962.

Programnyilatkozatnak, ars poeticának olvasom. Speciálisan az 1962-es évből. Az első, nagyon várt – de nagyon nem ilyennek várt – verseskötet megjelenésének évéből. A „kanári sárga ing”: a versen belül is megfelelője a „kanári sárga gondolat”-nak, s a „kanári sárga emlékezet”-nek. Maga a választott, vállalt szín (a „kanári sárga”) iskolapéldája a kirívónak, a feltűnéskeltnék. Annak, hogy ettől nem fog visszariadni. Sőt: vállalja, kezdeményezi ezt, mint kihívást. Mint önmaga vállalását.

Sőt. Óvatosan teszem hozzá: talán éppen ebben a magatartás-vállalásban, ebben a – nyilvánvalóan jelképes – gesztusban látja külső-belső költői krízise megoldását, kiútját. Az „éjjel elfelejtett vers,” a „kanári sárga emlékezet” visszaperlésének lehetőségét, az emlékezet „röpködni hagy”-ását, olyan helyeken is, „ahol sohase voltam”. S mindezt azért, hogy „új impul- / zusokat kapjon túlterhelt, terhelt, ér- / zékeny életem.”

Ide kívánczik az olvasó illetéktelen hangja: „új”? Talán inkább „csak” a régi, az eredeti, az eltérített impulzus az, amely folytatódni, kiegészülni vágy. A társadalmi, ideológiai elvárások erőszakos terelése nyomán kényszerű vargabetűt leíró, gellert kapott eredeti költői lendület, pálya eredeti erejét, ívét, nyomvonalát – belső biztonságát kell, akarja visszanyerni. A ki-nem-mondott (kimondani nem ajánlatos) szavakat, a mondattá, verssé nem fogalmazhatott, elfojtott, csak torzítva menteni próbált gondolatokat, víziókat. Mindazt, ami eddig kimaradt, elmaradt, csonkult.

Nemcsak bizonyos, meg-nem-született versek elveteléséről van szó (s ugyanakkor kényszerre megszületettek szégyenéről, hamisításáról). Még inkább, főként, szóban és hallgatólág letiltott belső lelki tájak, gondolati-érzelmi szférák, regiszterek, hangok

szabad megnyilatkozásának hiányáról, elnémulásra ítéltségéről. Mindarról, ami nem csak a külső ellenőrzés, cenzúra ellenére való, s az is, ami a külső-belső ellenőrzés, cenzúra nélküli eredeti állapotot, a természetes kibontakozás esélyét adja vissza.

Ezt a gondolatsort sugallja, erősíti, húzza alá a kis füzet egésze, s a hangsúlyozott „vers-keret”-ben elhelyezése. A lezáró Utóirat mindössze két mondat. Talán versnek sem tekinthető? Vita tárgya lehet. Jómagam mindenképpen költői megnyilatkozásként olvasom. S adott helyén igen fontosnak, az elmondottakkal egybehangzónak. „Most hiába mondom ki ezeket: / mindenki él, senkinél se talál- / na visszhangra. Ilyen egyedüllét / a halál is.” – Ez a szomorú, hiábavalónak érzett szólás azé a költőé, aki őrzi a reményt, de úgy érzi, fel kell készülnie a teljes reményvesztésre is, akár a halál egyedüllétére. E reménytelenség ellenében szól akár maga ez a kis füzet. – (Apró próbálkozásként?) Hiszen itt, s így, „egymás között” számíthat (számít?) visszhangra. Ez a remény, ez a bizalom indokolhatja csupán a kis kézirat összeállítását, az ajándékozás gesztusát.

A füzet kapcsán felmerülő, vázlatosan jelzett gondolatmenet legfontosabb elemének, legegységesebb önkifejezésének az első, *Előszó* című szabad verset tartom.²⁰

Sokáig külső tekintetet erőltettem
magamra: lássam, nem bántom
társaim, kik összefoghatnak s meg-
egyeznek abban, hogy lábatlankodom.

Sokáig külső tekintetet erőltettem
magamra: és a közértelem dobhár-
tyáin doboltam ki előbb megnyilat-
kozásaimat, és jó érzés volt, ha vissz-
hangot vertek másban, idegenekben.
Pedig magától értetődő volt, hogy
ezek a szinte-közterek ilyen fogad-
tatásban részesülnek.

És várom, hogy valaki így tekin-
tettel lesz rám is, hogy eljönnek és ki-
néznek szemem ablakán önmaguk-
ra a többiek is. Utóvégre kell, hogy

20 Természetesen a kis füzet első oldalán áll, 1. sz. alatt. Ez az a darab, amelynek esetében bizonytalan vagyok: megjelent-e később nyomtatásban? Hol és milyen formában? Arra emlékezem, hogy az ajándékozás után évekké, ezt biztosan kimásolta magának a költő.

mindenki külső tekintetet erőltessen
magára, hogy lássa: nem sérti tár-
sait, hallja: megértik-e, hogy köz-
tük otthonos legyen.

1962.

Első pillantásra egyszerű, szinte köznyelven szóló vallomás és üzenet ez. Közelebről nézve: áttételes jelentésekkel telített. Akárcsak az a kép (metafora?), amely végighúzódik a versen: kívülről néztem magamat – most szeretném, ha belülről, „szemem ablakán” néznének ki mások is – önmagukra is. Hiszen ez: a „külső tekintet” (a másokhoz, többiekhez igazodó) mindenki számára szükséges. (Akárcsak – hallgatólag – a jelzett fordulat esélye.)

Nincs szó „belső tekintet”-ről, de hangsúlyosan jelen van. Akár az „önmagukra” (önmagunkra) kinézés mozzanatában, magának az első kijelentésnek implicit állításában. Az önmagával, önmagunkkal szembenezés, az önszemlélet, önvizsgálat napló-jellegű lelki nagytakarítása, öntisztázás igénye – az ön-képet elhomályosító közvetítő közeg/ek félre-söpprésének ereje, eltökéltsége –, tiltakozás, védekezés, elszántság a szerepjátszások, öncsalások, ön-megtévesztések ellenében.

Úgy vélem, hogy ez a fajta fordulat, a benső és bensőség felülkerekedése, előtérbe törése: a költő következő pályaszakaszának uralkodó mozzanata. Az az egész versen végighúzódo jellegzetesség, amelyet itt képnak, (metaforá?) -nak neveztem, voltaképpen az egyedi szemlélet megjelenése. S nemcsak a *Színhelyektől* (1965) kezdődő költészeté, majd – talán legszembevetőbbben – a *Papírrepülő* (1973) prózai remekeléséé, hanem az életmű egészen végigpillantva is meghatározó karakterjegynek bizonyul.

A kiemelt alkotói mozzanatban a költő, mint Münchhausen báró, saját hajánál fogva kiemelte magát a mocsárból. – (Annak ellenére, hogy a mocsár: maradt.)

SÁRKÖZY PÉTER

Laudatio in honorem Imre Kertész¹

Kertész Imre Nobel-díja nagy örömet és valljuk be, egyúttal nem kis meglepetést váltott ki Magyarországon. Hiszen egyrészt immár egy évszázada „vártuk”, hogy a valóban európai értékeket felmutató, 20. századi magyar irodalom egyik képviselője ebben az elismerésben részesüljön, és most, amikor ez megtörtént, amikor egy magyar író végre Nobel-díjat kapott, a kitüntetés elsősorban nem „a magyar irodalomnak”, hanem egy olyan magyar szerzőnek szólt, akit az úgynevezett „nagyközönség” Magyarországon kevésbé ismert, és a díj odaítélésének indoka is túlmutatott „a magyar irodalom”.

Kertész Imre Nobel-díjra felterjesztésének fő indoka a modern európai történelem legfontosabb és „legnemzetközibb” kérdésének, az Auschwitz-tragédiának irodalmi-filozófiai feldolgozása, művészi-nyelvi formába állítása volt. Ráadásul a szerző több nyilatkozatában – nem kertelve – mutatott rá az újabb magyar történelem rákfenéire. Kertész Imrét gyerekkorában Magyarországról, magyar emberek, csendőrök közreműködésével hurcolták el Auschwitzba. Később mint író, két évtizeden át nem fogadta be a Kádár-rendszer „hivatalos” kulturális élete. Épp ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy Kertész meglehetősen szkeptikusan, komoly erkölcsi fenntartásokkal viszonyul a 20. századi Magyarországhoz, ahol a két világháború között egy hazug polgári rendszer előbb faji alapon megbélyegezte őt és sorstársait, engedte elhurcoltatásukat, illetve megsemmisítésüket, majd a háború után egy újabb vészorszak és újabb megbélyegeztetések, egy levert forradalom, majd egy ismét velejéig hazug, „létező szocializmusnak” csúfolt totalitárius rendszer következett, melyben nem volt hely az igazi autonómiára vágyó emberek

1 Nagy megtiszteltetés ért, amikor római magyar tanár létemre 2006. március 16-án azt a felkérést kaptam, hogy a „Premio Letterario Montecassino”-díj átadása alkalmával a Cassinói Tudományegyetemen mutassam be – a Szerző jelenlétében – az első (és talán az utolsó) magyar Nobel-díjas író. Az olasz laudáció szövege a Castel Goffredo-i Acerbi Alapítvány magyar irodalmat bemutató kötetében jelent meg (*Letteratura Ungherese*, Castel Goffredo, 2006.). Szörényi László mindent megtett azért, hogy az általa nagyra tartott szerzőről írt pályaképe magyarul is megjelenjen. Mivel egyik hazai folyóiratnál sem jártunk eredménnyel, most az Ő tiszteletére megjelenő kötetben adom közre írásomat, egyszerre köszöntve egy nagy magyar író és egy nagy magyar irodalomtörténészt.

számára, főleg akkor, ha művészként ezt az abszurd kort, a totalitárius rendszerek abszurd embertelenségét kívánta kifejezni.

Kertész Imre életútját és írói pályáját a 2002-ben odaítélt Nobel-díj óta ma már minden irodalomkedvelő ismeri. 1929-ben született Budapesten, úgynevezett „kispolgári” családból. Tanulmányai kellős közepén érte több mint félmillió magyarországi zsidó deportálása. Őt előbb Auschwitzba, majd a buchenwaldi koncentrációs táborba hurcolták tizenöt éves korában. A tábor felszabadítása után hazatért, 1948-ban leérettségizett, majd egy ideig újságíróként dolgozott. Kétéves katonai szolgálat után szabadfoglalkozású íróként, elsősorban német szépirodalmi és filozófiai művek (Hofmannsthal, Schnitzler, J. Roth, Canetti, illetve Kant, Nietzsche, Freud, Wittgenstein) fordítójaként élt – igen szerény körülmények között – egészen a kilencvenes évekig, amikor Magyarországon és külföldön is „felfedezték” írói művészetét. Azóta főleg Berlinben él és alkot, immár Nobel-díjas íróként mint a Német Művészeti Akadémia megbecsült tagja és vendége. (Csak reménykedhetünk abban, hogy most az első olaszországi díj után hamarosan a Római Magyar Akadémiától is hasonló meghívást fog kapni, hogy fiatal kora olasz tanulmányainak városában, Rómában élhessen hosszabb időn keresztül.)

1961-ben kezdte el egész írói pályáját meghatározó főművének, a *Sorstalanságnak* írását. Nem életrajzi regényként, nem mementóként, hanem azért írta, hogy az általa tudatosan megformált, az elbeszélést időtől elvonatkoztatni tudó nyelv segítségével kifejezhesse az emberi történelem 20. századi „botrányát”, az Auschwitz-tragédiát, mely azáltal, hogy megtörténhetett, időlegesen megkérdőjelezte a kereszténységre épült, kétezer éves európai kultúra egész értékrendjét. A *Gályanapló* tanúsága szerint Kertész Imre első regényét majd egy évtizeden át, szinte „megszállottként” írta és újrairta, csiszolta, hogy a lehető legpontosabban tudja megfogalmazni a Holokauszt utáni „sorstalanság” létfilozófiáját.²

Az első kiadó, melynek 1973-ban benyújtotta a *Sorstalanságot*, nem vállalkozott a regény kiadására, mely sem témájával, sem létfilozófiai-erkölcsi üzenetével semmiképp sem illett bele a hetvenes évek Magyarországnak képmutató, hazug világába, a Holokausztot valami kegyeletteljes álhumanizmussal megközelítő és egyúttal eltávolítani szándékozó légkörébe.³ Végül két évvel később, 1975 áprilisában (Száráz Györgynek a magyar zsidóság tragédiájáról írt történeti tanulmányával egy esztendőben⁴) egy másik kiadónál

2 1969 októberében, azaz nyolc éves munka után ezt jegyezte fel „gálya-naplójában” a szerző: „A következő fejezetben Auschwitzba érkezem.”

3 „A proletárdiktatúra nem szerette, ha a Holokausztot emlegették, és mivelhogy nem szerette, szinte maradéktalanul el is hallgattatta az ilyen hangokat vagy a konformista eufemizmusok sémái közé szorította.” Kertész István, *A holokauszt mint kultúra = Uő., A száműzött nyelv*, 2001, 84.

4 Mint arra már a kritika rámutatott, érdekes módon, Száráz György tanulmányát szinte Kertész Imre regényének kezdő mondatával („Ma nem mentem iskolába”) indítja: „Azon az áprilisi napon a legtöbb zsidó fiú elmaradt az iskolából.” *Egy előítélet nyomában*, Valóság, 1975, 8.

jelent meg a *Sorstalanság*, melyről a szerző a megjelenés után azt írta naplójába: „büszke mű, és ezt sosem fogják megbocsátani neki (se nekem).” Így is történt. A szakmai kritikák ugyan elismerték az új regény művészi és erkölcsi értékeit, de az akkor mindent meghatározó „hivatalos” kultúrpolitika nem vette fel sem a művet, sem nonkonformista íróját az akkor érvényes „irodalmi kánonba”, mintegy megérezve, hogy a szerző a regényben „a totalitarizmus logikáját nyögő embert egy másik totalitarizmusban” ábrázolta (*Stockholmi beszéd*, 14). A *Sorstalanság* ugyanis az Auschwitz-tragédián túl azt is példázza, hogy azok az életelvek, melyek szerint nemzedékek éltek és élnek életüket, egy szempillantás alatt összeomolhatnak, ahogy össze is omlottak.

Könyvének értetlen fogadtatása arra készítette Kertész Imrét, hogy újabb művek sorában írja meg a *Sorstalanság* és az Auschwitz-tragédia apológiáját, hiszen meg volt győződve műve értékéről és az úgynevezett Holokauszt-irodalmon belüli egyediségéről (melyet a 27 év után neki odaítélt legnagyobb irodalmi elismerés igazolt is), valamint arról, hogy a mű hívős fogadtatása egyúttal jól tükrözte az úgynevezett „szocialista” társadalom világát, melynek „mocsármélyén” „egyedül a hazugságot vették komolyan” (*Stockholmi beszéd*, 7, 13.).

Kertész Imre a *Sorstalanság* megírása után, a nyolcvanas években abban látta írói feladatát, hogy reflektáljon saját regényére és a regény sorsára, másrészt hogy megfogalmazza, mit jelentett az Auschwitz utáni „sorstalanság” az ötvenes évek, illetve az 1956-os forradalom leverését követő Kádár-éra Magyarországaiban. Így jelent meg 1977-ben két kisregénye, az író buchenwaldi útja és az ottani emlékekkel való szembenézés alapján írt *A nyomkereső* és a politikai allegóriaként jelentkező, egy fiktív dél-amerikai diktatúrában játszódó *Detektívtörténet*, majd 1988-ban a *Sorstalanság* kiadói kálváriáját bemutató *Kudarc*. 1990-ben adta ki a „sorstalanság-trilógia” utolsó darabját, a *Kaddis egy meg nem született gyerekéért* című vallomás-könyvét, és végül 1992-ben a korábbi művek írását kísérelő és magyarázó *Gályanaplót*.

Időközben az egyre inkább felbomló totalitarista rendszerben is megváltozott a kulturális légkör és világszerte megváltozott az „Auschwitz-jelenség” fogadtatása is. 1983-ban, a *Sorstalanság* második magyar kiadását az akkor még fiatal, de már sikeres írónak számító Spiró György nagy tanulmányban értékelte, és a Németországból kiinduló nemzetközi sikerrel egy időben, az 1990-ben megjelent *Kaddis* már Magyarországon is „sikerkönyvnek” számított, és a szerző megkapta azokat az irodalmi elismeréseket, díjakat, amelyeket már régóta kiérdemelt (1983: Füst Milán-díj, 1989: József Attila-díj; 1992: Soros életmű-díj; 1996: Márai Sándor-díj, 1997: Kossuth-díj). Ennek ellenére a kilencvenes évek magyarországi politikai hadakozásai elől kitérve, Kertész Imre egyre többet tartózkodott külföldön, Berlinben élt és dolgozott, ahol műveinek német fordításai és az egyre nagyobb nemzetközi elismertség révén, az egyik legjelentősebb 20. századi íróként és gondolkodóként becsülik, melynek legnagyobb elismerése volt a 2002-ben neki ítélt irodalmi Nobel-díj.

A Nobel-díjnak köszönhető Kertész Imre olaszországi „fortunája” is. 2002 októberében jelent meg a Feltrinelli kiadónál (még a német kiadás alapján fordított) *Sorstalanság*

(*Essre senza destino*), melyet egy éven belül a Bompiani is kiadott az *Angol lobogóval* együtt (*Il vessillo inglese*), míg a Feltrinelli kiadta a trilógia másik darabját, a *Kudarcot* (*L'insuccesso*). 2003-ban megjelent a *Felszámolás* (*Liquidazione*) is Antonio Sciacovelli fordításában és a mostani napokban, szinte a Montecassino-díjazással egy időben fog megjelenni a *Kaddis* olasz fordítása. Kertész Imre Nobel-díjának és a Shoah egyediségét hangsúlyozó, filozófiai mélységű regényeinek meglehetősen gazdag kritikai fogadtatása volt Olaszországban. Az olasz kritika természetesen legtöbbször Primo Levi műveivel hasonlította össze Kertész Holokauszt-könyveit.

Primo Levi és Kertész Imre ugyanazt a tragédiát élték át Auschwitzban, és mindketten egész életük meghatározójának ezt a szörnyű élményt tartották, emberi-írói kötelességüknek, hogy ezt a tragédiát úgy örökössék meg, ne lehessen sem letagadni, sem elfelejteni. A lényeges különbség a két nagy író között elsősorban az, hogy a poklot már felnőtt fejjel megjáró Primo Levi saját tragikus élményeit közvetlenül a háború után írta meg *visszaemlékezés* formában (fájdalmasan gyönyörű vallomáskönyve, a *Ha ez egy ember* már 1947-ben megjelent, igaz, csak tíz év múlva, 1956-ban kapta meg méltó fogadtatását, de azóta máig az egyik legtöbbet olvasott olasz könyvnek számít), addig Kertész Imre tizenöt év távlatából *regényt, narratívát* írt a gyerekként átélt Auschwitz-jelenségről.

A *Sorstalanság* nem önéletrajzi regény. „A *Sorstalanság* hőse nem emlékezik, hanem létezik.... Életrajzomban az a legönéletrajzibb, hogy a S.-talanságban semmi önéletrajzi nincs. Ami önéletrajzi az az, hogy hogyan hagytam el belőle minden önéletrajzit a magasabb hűség kedvéért.” (*Gályanapló*, 141.), híven a szerző „újprózáról” vallott vélekedéséhez: „Az újpróza nagy felfedezése: az ember kiiktatása a dolgok centrumából. Ez a minőségi változás, amely a regényt – de a verset is – szöveggé, pusztá szöveggé alakítja át, amelyből úgy vonják ki a szubjektumot, ahogyan a világ tárgyi és hatalmi struktúráit lebontották, és pusztuló impulzusokra redukálták a személyiséget.”

Heller Ágnes szerint Kertész Imre írta az első igazi holokauszt-regényt, „amely az első szótól az utolsóig tökéletes”.⁵ A regényről, főleg a Nobel-díj odaítélése után számtalan elemzés és értékelés született,⁶ így annak értékelésétől most eltekinthetünk, talán csak azt kiemelve, hogy az erkölcsi tanításon túl a mű irodalmi-művészi értékét egy teljesen új összetett prózanyelv kidolgozása is biztosítja, mely egyúttal az egyetlen lehetséges eszköz volt az író számára, hogy kifejtse az Auschwitz-jelenséghez fűződő, egész életét, gon-

5 Vö. TEMESI L., *Sors és sorstalanság: Kertész Imre Nobel-díja*, Miskolc, 2002, 17.

6 *Az értelmezés szükségessége*, szerk. SCHEIBER T. – SZÜCS Z. G., Budapest, L'Harmattan, 2002; *Az ember mélye*, szerk. KÖBÁNYAI J., Budapest, Múlt és Jövő, 2003; KÖBÁNYAI J., *Kertésznapló*, uo., 2003; SZIRÁK P., *Kertész Imre*, Pozsony, Kalligram, 2003; VÁRI Gy., *Kertész Imre: Buchenwald fölött az ég*, uo., 2003; MOLNÁR S., *Ugyanegy téma variációi: Irónia és megszólítás Kertész Imre prózájában*, Kolozsvár, Koinómia, 2005.

dolkodását meghatározó viszonyát.⁷ Ebből – az irodalmi, technikai – szempontból Kertész Imre írói teljesítménye szerves részét képezi annak a narratívaváltásnak, melyet a hatvanas–hetvenes évek magyar irodalmában Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Hajnóczy Péter, ma pedig Esterházy és Nadas Péter, valamint Krasznahorkai László művei képviselnek.

Kertész Imre írói munkássága elismerésekor a *Stockholmi beszédében* nem tiltakozott „a Holokauszt-írója”-címké ellen, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy műve semmiképp sem sorolható a háború borzalmairól és a zsidóság sorsáról szóló európai irodalmi hagyományba (Améry, Levi, Semprun), sem a magyarországi zsidóüldözést ábrázoló regények és visszaemlékezések sorába (Déry Tibor, Karinthy Ferenc, Ember Mária és mások művei, illetve a Palesztinába kivándorolt kelet-európai zsidók életét ábrázoló Kardos G. György olasz nyelven is olvasható regényei mellé⁸), és hasonlóképp különbözik az Olaszországban élő és magyarországi származású olasz írók, Edith Bruck, Giorgio Pressburger vagy Paolo Santarcangeli gyerekkorokra és a zsidóüldözésre visszamlékező műveitől is.⁹ A *Sorstalanság* annak ellenére, hogy egy fiatal gyerek megbélyegzetését, elhurcolását és auschwitzi létét ábrázolja egy egészen sajátos „Bildungsroman” keretében, egyúttal bizonyos mértékben tagadja és le is rombolta azt a(z ál-)humanista hagyományt, mely addig az európai zsidóság tragédiájával foglalkozott. Ahogy Kertész Imre a *Stockholmi beszédben* kifejtette: „A Holokausztnak elnevezett kérdéskört sohasem próbáltam holmi németek és zsidók közti feloldhatatlan konfliktusnak tekinteni; sohasem hittem, hogy a zsidó szenvedéstörténet legújabb fejezete... korábbiaknál nagyobb szabású pogromnak, a zsidó állam létrejötte előfeltételének. ... A Holokausztban én az emberi állapotot ismertem fel, a nagy kaland végállomása, ahová kétezzer éves etikai és morális kultúrája után az európai ember eljutott.” (*Stockholmi beszéd*, 18, 19.)¹⁰ Ilyen szempontból Kertész Imre ugyanarra

7 SZIRÁK P., *Kertész Imre*, Pozsony, Kalligram, 2003, 19. „Egy olyan nyelvre való rátalálás, mely médiumul szolgálhat Auschwitznak, mint folyamatnak ábrázolásához... egy olyan távlat kialakítása, ahonnan lehetővé válik a Holokauszthoz való viszonyulás felülvizsgálta.”

8 György G. KARDOS, *I sette giorni di Avraham Bogatir*, Roma, Ed. e/o, 1984.

9 E. BRUCK, *Chi ti ama così*, 1958, *Lettera alla madre*; 1988; G. PRESSBURGER, *Storie dell'ottavo distretto*, 1986; *L'elefante verde*, 1986; P. SANTARCANGELI, *In cattività babilonese: Avventure e disavventure in tempo di guerra di un giovane giuliano ebreo e fumano per giunta*, Udine, 1986.

10 Ugyanerről a szerző másutt így vall: „semmi sem érdekel igazán, csakis az Auschwitz-mítosz. Ha új regényen gondolkodom, megint csak Auschwitzon gondolkodom. Bármin gondolkodom, mindig Auschwitzon gondolkodom... Auschwitz beszél belőlem... Auschwitz és ami hozzá tartozik... az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta.” (*Gályanapló*, 27.) „Érték a Holokauszt, mert felmérhetetlen szenvedések révén elmérhetetlen tudáshoz vezetett, és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne.” (*A holokauszt mint kultúra*, in *A száműzött nyelv*, 2001, 91.); „Auschwitz è stato il punto zero, ma non è un evento inaspettato e inspiegabile, è accaduto perché si erano create certe condizioni nel mondo di vivere diffuso. Tutte le dittature europee del ventesimo secolo vengono da quella cultura e da quegli ambienti.” („Auschwitz a nulla pont. De semmiképp sem volt váratlan és megmagyarázhatatlan, hogy bekövetkezett. Azért

a következtetésre jutott, mint a magyar nácik által meggyilkolt, a bori munkatáborban és a halálmenet alatt is verseket író Radnóti Miklós¹¹ vagy a mauthauseni tábor hadifogolyként megjáró katolikus költő, Pilinszky János, aki „botránynak” nevezte és tartotta azt, hogy Auschwitz a keresztény kultúrkörben történhetett meg, és ezt a botránnyt költészetében és az olaszra is lefordított *KZ-oratóriumában* művészetté formálva megörökítette.¹²

A *Sorstalanság* egy új elbeszélésmodor és elbeszéléstechnika megvalósítását is jelentette a modern magyar irodalomban. Ennek az első regényben már megvalósított önkomentáló emlékezésnek elmélyítésére vállalkozik, illetve az identitás kérdését vizsgálja tovább Kertész Imre a *Sorstalanság* után írt műveiben, a fiktív kettős-önéletrajzában, a *Kudarcban*, illetve *Az angol lobogó* című hosszúelbeszélésében (1991), melyben saját kezdő írói és emberi formálódásának az 1956-os magyar forradalom előtti történéseit mondja el egy nagyon összetett monológban, mely közben a narrátor főszereplő állandóan a megfogalmazhatóság kérdésével küszködik. A kilencvenes években írt két naplóregényben, a *Gályanaplóban* és a *Valaki másban* a szerző önmaga életén át az emberi sors, illetve „sorstalanság” értelmezésére vállalkozik.¹³

Az 1988-ban megjelent *Kudarc* két egymáshoz rendelt szövegrészből áll. A két szövegrész közötti kölcsönös utalások alapján azt feltételezhetjük, hogy az „öreg” által megírt történet nem más, mint saját egykori fiatalkori életének újragondolása. A „Sorstalanság-trilógia” harmadik műve az 1990-ben megjelent *Kaddis a meg nem született gyermekért* szintén a „túlélőt” állítja a „történet” középpontjába. Az én-elbeszélő önéletrajzi diskurzusa egy filozófussal folytatott párbeszédéből bontakozik ki. A *Kaddis* több egymásra épülő monológra bomlik, melyek mindegyikét egy-egy „nem”-válasz vezet be.¹⁴

történt meg, mert olyan helyzet alakult ki a világban, amelyben ez megtörténhetett. A 20. század összes diktatúrájának kialakulása is ugyanezekből a körülményekből vezethető le.” Interjú a „La Repubblica” 2006. január 27-i számában.

- 11 P. SÁRKÖZY, *La „strada ripida” di Miklòs Radnóti (Radnóti Miklós „meredek út”-ja)* = M. RADNÓTI, *Ero fiore sono diventato radice*, ford. G. TOTTI, Roma, Fahrenheit, 451, 1987; T. MELCZER, *Testimonianze dal Lager (Tanúságtétel a lágerből)* = M. RADNÓTI, *Poesie*, ford. B. DELL’AGNESE, Roma, Bulzoni, 1999.
- 12 „A *KZ-oratóriumot* először Jole TOGNETTI fordította le olaszra az 1970-ben megjelent magyar költői antológiájában: *Ungheria antiromantica*, a cura di M. DALLOS e J. TOGNETTI, Roma, 1970. – Pilinszky János válogatott verseinek olasz kiadását a milánói katolikus egyetem magyar szakán végzett Eugenio MOLteni gondozta, míg a kiadáshoz SZABÓ Ferenc S.J. írt kísérő tanulmányt. J. PILINSZKY, *Poesie*, Bologna, CLUEB, 1983.
- 13 *Az Angol lobogó*, az író 50-es évekbeli emberi-írói formálódásának narratív megjelenítése az igen érdekes nyelvi megformáláson túl azért is érdekes lehet az olasz olvasó számára, mert itt kapunk hírt arról, hogy az elbeszélő az 56-os forradalom kitörését, minden bizonnyal, a budapesti Olasz Kultúrintézetben érte meg (éppúgy, mint – kisgyerekként – a jelen laudáció elmondója), ahonnet a félbeszakadt olasz óráról kilépve látta meg a Rádiót ostromló tömegben keresztül hajtó gépkocsi hűtőjén az újabb felszabadulását jelentő angol lobogót.
- 14 Kertész Imre *Gályanaplójában* még 1961-ben ezt jegyezte fel – sok más Holokauszt-túlélőhöz és Primo Levihez hasonlóan – „Sosem tudnék egy másik ember apja lenni.”

A *Kaddis* az identitás kérdésének taglalásával zárul: „...én már kora gyermekkoromban tisztán láttam, hogy képtelen vagyok rá, képtelen vagyok asszimilálódni a fennállóhoz, a létezőhöz, az élethez... És ebben a tekintetben tök mindegy, hogy zsidó vagyok-e vagy nem zsidó, habár tagadhatatlan, nagy előny, és ebből... csakis és kizárólag ebből az egyetlen szemszögből vagyok hajlandó zsidó lenni, ... hogy megbélyegezett zsidóként Auschwitzban lehettem, és hogy zsidóságom révén mégiscsak átéltem valamit, és szemembe néztem valaminek, és tudok, egyszer és mindenkorra, és visszavonhatatlanul tudok valamit, amiből nem engedek, soha nem engedek” – kiált föl az elbeszélő B. író és műfordító, aki rádöbben „munkája igazi természetére”, „ami végeredményben nem más, mint ásás, a tovább végigásása annak a sírnak, amelyet mások kezdtek megásni nekem a felhőkbe, a szelekbe, a semmibe.” (164–165).¹⁵

A Nobel-díj átvételekor mondott beszédében Kertész Imre ismét visszatért a magyarság és a zsidóidentitás kérdésére: „Külön öröm számomra, hogy ezeket a gondolatokat az anyanyelvemen mondhatom el. ... Nagyszüleim számára már... természetes volt, hogy a zsidóságot a vallásuknak, a hazájuknak pedig Magyarországot tekintsék... Anyai nagyszüleim a Holokausztban haltak meg, apai nagyszüleimet a Rákosi féle kommunista hatalom pusztította el.” (*Stockhomi beszéd*, 20–21.) Melyhez még a *Gályanapló* egyik feljegyzését fűzhetjük: „Nekem ugyan nincsenek „identitás” problémáim. Hogy „magyar” vagyok, semmivel sem képtelenebb annál, mint hogy zsidó vagyok; s hogy „zsidó” vagyok, mivel sem képtelenebb, mint hogy egyáltalán vagyok.” (192.)

Az identitás kérdéséhez egyébként az olasz olvasók számára érdekes adalékkal szolgál *Az angol lobogó* című, 1991-es kötetben szereplő *Budapest, Bécs, Budapest* című, „tizenöt bagatell”-ből álló elbeszélés, melyben az író egy a rendszerváltás idején, 1989 szeptemberében tett bécsi utazását írja le. Az utazó „rejtőzködik”, nem akar színt vallani, honnan jött, mi az anyanyelve, és egy Bratwurst-büfében, amikor rákérdeznek, olaszul válaszol, azaz olaszként határozza meg magát, igazi *világpolgár és zarándokként...*)

A kilencvenes években Kertész Imre, immár az egyre nagyobb ismeretség és elismertség birtokában, egyre inkább esszéikben és tanulmányokban foglalkozik saját írói külde-

15 Ugyanerről a kérdésről Primo Levi 1975-ben így beszélt az őt kérdező diákoknak: „Sono diventato ebreo in Auschwitz. La coscienza di sentirmi diverso mi è stato imposta. Qualcuno seza nessuna ragione al mondo, stabilì che io ero diverso e inderiore: per naturale reazione io mi sentì in quegli anni diverso e superiore... In questo senso Auschwitz mi ha dato qualcosa che è rimasto. Facendomi sentire ebreo, mi ha sollecitato a recuperare, dopo un patrimonio culturale che prima non possedevo.” P. LEVI, *Opere*, Milano, Einaudi, 1993, I, 17. (Én Auschwitzban lettem zsidó. Ott szembesültem azzal, hogy másnak érezzem magamat. Valaki, akinek ehhez semmilyen joga és oka nem volt, úgy döntött, hogy én más, rosszabb vagyok, mint a többiek, és ennek következtében, természetes reakcióként én is kezdtem magam másnak, jobbnak érezni... Ebben a tekintetben Auschwitz nekem valami olyat adott hozzá az életemhez, mely máig megmaradt benne. Azáltal, hogy zsidónak éreztem magam, ez arra készítetett, hogy elsajátítsak egy olyan kulturális örökséget, melyet addig nem ismertem, nem tartottam a magaménak.)

tésével és az Auschwitz-mítosszal – akárcsak korábban Primo Levi vagy Jean Améry. 1992-ben jelenik meg a *Gályanapló*, 1993-ban az Esterházy Péter esszéjével egy kötetben publikált *Jegyzőkönyv* és *A holokauszt mint kultúra* három előadása, 1998-ban a monológokból és dialógusokból álló *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, majd az összes esszét és tanulmányt egy kötetben közzé adó *A száműzött nyelv* című kötet (2001), melyeket 1997-ben szakított csak meg egy újabb naplóregény, *A változás krónikája*. 2003-ban jelent meg az olaszra is lefordított *Felszámolás*, majd ennek az évnek elején egy új mű, a kérdésekre felelő *K dosszié*.

A *Gályanapló* feljegyzéseiben és az esszékben, valamint az esszékhez kapcsolódó, a 2003-ban megjelent *Felszámolásban* egyre inkább kifejeződésre jut a szerző elidegenedése a szocializmus csömöréből a gyűlölködés vedrébe esett Magyarországtól és az őt egyre jobban lehangoló magyarországi közélettől, és egyre inkább egy apokaliptikus, vesztébe rohanó világot vizionál. Látszik, hogy az író, mint maga is bevallja, elvesztette „tűrőképességét” (*Jegyzőkönyv*). Ebből a szempontból Kertész Imre igen közel kerül az általa is nagyra becsült, 1944–45-ben naplófeljegyzéseit író, Olaszországban is jól ismert Márai Sándorhoz, aki a második zsidótörvény bevezetését követően, majd a nyilasok gyilkos tobzódása és a háború utáni embervadászat éveiben teljesen elidegenedett az őt körülvevő Magyarországtól és a nemrég olaszul is kiadott *Föld, föld* című naplókönyvében – Kertész Imréhez hasonlóan – pontos látteleletét adja egy ország és egy társadalom végső erkölcsi összeomlásának és saját írói tehetetlenségének, hogy mindezen változtatni tudjon. Így aztán ő is felszámolt minden kapcsolatot a magyarországi társadalommal és az úgynevezett irodalmi élettel.

Csak abban reménykedhetünk, hogy Kertész Imre írói munkásságának 2002-óta egyre általánosabb elismertsége – melynek részét képezi a most neki odaítélt Montecasino-díj is – visszaadhatja neki hitét, hogy érdemes tovább élni és írni – magyarul – az őt olvasó és értő emberek számára. A magyar és olasz olvasó közönségnek pedig azt kívánhatjuk, hogy olvassa, értse és fogadja be a 20. századvég és a 21. század eleje egyik legjelentősebb magyar íróját, és ezzel egy időben az egyik legnagyobb magyar író is képes legyen megérteni és elfogadni az őt megértő és tisztelő magyarságot.

Laudációm végén Kertész Imre és az olvasók tiszteletére, a Holokauszt előtti főhajtásként szeretném felolvasni Primo Levi költeményét, melyet híres könyve, a *Se questo è un uomo* mottójaként írt, illetve Radnóti Miklós Borba való elhurcoltatása előtt írt *Töredékének* néhány versszakát:

Voi che vivete sicuri
Nelle vostre tiepide case,
Voi che trovate tornando a sera
Il cibo caldo e visi amici:
Considerate se questo è un uomo
Che lavora nel fango,

Che non conosce pace,
Che lotta per mezzo pane
Che muore per un sì o per un no.
Considerate se questa è una donna
Senza capelli e senza nome,
Senza più forza di ricordare,
Vuoti gli occhi e freddo il grembo,
Come una rana d'inverno.
Meditate che questo è stato.
Vi comando queste parole.
Scolpitele nel vostro cuore
Stando in casa andando per via,
Coricandovi, alzandovi,
Ripetetele ai vostri figli.
O vi si sfaccia la casa,
La malattia vi impedisca,
I vostri nati torcano il viso da voi.

Radnóti Miklós: *Töredék*

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékozott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, –
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest. [...]

.....

Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,
és várta, hogy talán megszólal újra –
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, –
a rettentő szavak tudósa, Éσαιás.

KERÉNYI FERENC

Madách és Örkény

Sokan és sokféleképpen próbálták meg folytatni *Az ember tragédiáját*. Magam is találkoztam már vagy hat-nyolc ilyen művel. Akadt olyan öregúr, aki felvidéki erdeiért kapott teljes kárpótlását áldozta fel, hogy megjelentethesse a XVI. és ki tudja még, hányadik színt.

Ha viszont az irodalomtörténet felelősségével akarunk rámutatni Madách 20. századi méltó utódjára, netán konkrét művet is kijelölve, akkor Örkény Istvánra és *Pisti a vérzivatarban* című drámájára (1969/1979) eshet választásunk. Döntésünket maga az író is megerősítette, amikor a „groteszk játék” elé írott bevezetőjében elfogadta egyik bírálója észrevételét: „...valóban Madách szellemének hódolva próbáltam az ő kronologikus képekre bontott drámai szerkezetét – erőmhöz képest – követni, s egy évszázaddal későbbi látásmóddal »újraélni«.” Valóban, már a címek párhuzama árulkodó: *Az ember / Pisti tragédiája / a vérzivatarban*. Madách választása drámai költeményének megírásakor az első emberre, Ádámra esett, míg Örkény saját utónevét kölcsönözte „hősének,” kijelölve egyszerűen azokat a tulajdonságokat (az aktivitást, a félszagséget és a kimértséget), amelyek a lezárult évszázadot talán leginkább jellemezheték. A tragédia = vérzivatar nem szorul különösebb magyarázatra. Az utóbbi Berzsenyi Dániel szava, *A magyarokhoz* című óda második strófájából, nyolcszáz esztendő magyar történelmének sommázására. (Kapott is érte Örkény hideget-meleget, hiszen az 1945-öt követő „békeharc” idején hogyan is juthatott eszébe e komor szóösszetétel.)

Ma már elfogadott megállapítás, hogy Madách egyszerre Ádám és Lucifer, az újra-kezdés, a neki-nekibuzdulás szinte már naiv hitével és mellette a kételkedő értelem egyidejű kontrolljával. Örkény ars poeticája sem hangzik másképp: „E kor nekünk szülönk és megölnök. / Tőle kaptuk, mint útravalót, / hogy lehessünk hősök és gyilkosok / egy időben, egy helyütt és egy személyben. / Ki merre fordul, aszerint.” Ez a szimultán látásmód azonban azt is jelentette, hogy a magyar drámai irodalomnak nem bevettebb, világsikerekkel is büszkélkedhető, társalgási vonulatát folytatta. (Erről a viszonyulásról – az Igazgató, a Rendező és a Néző szempontjaival – 1975-ben vallott szellemesen-csúfondárosan Tóth Ede *A falu rossza* című népszínművének átdolgozásában.) Az ádami és a luciferi nézőpont egyesítésével, amely Örkény drámafelfogására egészében, sőt teljes

írói gyakorlatára is jellemző, az intellektuális konfliktusnak sajátos fajtája jött létre, amely – a lehetséges, egyidejű szempontok egyikeként – határozottan számít a néző vagy a drámaolvasó asszociációs bázisára is.

De párhuzamba állítható a „kor” is, a 19. és a 20. század közepe. Mindkettő a ki-beszélhetetlen, mert megírni, sőt említeni is tiltott, megrázkódtató élmények időszaka. Madáchnak 1849 jutott, családtagjainak halála, mindazon eszmék látszólagos bukása, amelyekben a reformkor embere hitt. Örkény életében a munkaszolgálat, majd a szovjet hadifogság tette teljessé azt a meghasonlást, amely a nagypolgári származás és a *Nyugat* helyett már a *Szép Szó* felé tájékozódó irodalmi lázadása között feszült, és amely azután 1956-ban, a korábbi eszmék végleges kiürülésével tetőzött. A Don-kanyar túlélőjeként már 1944-ben megírta a *Voronyezs* című drámáját – sohasem kapott színpadot. A groteszket meg is élte: szilenciuma alatt, 1958 és 1963 között az a vegyészmérnöki diploma biztosította megélhetését, amelyet még annak idején, családja sürgetésére, mintegy az írói pálya polgári ellensúlyozására szerzett.

A groteszket (akár Madách *A civilizátor* című arisztophaneszi komédiáját) azok az álságos korszakok éltetik igazán, amikor az „amiről nem beszélünk, az nincs is” szelleme uralkodik; amikor az egészséges társadalom egy nagy hunyorítással válaszol, és (amint azt Örkény egy interjúbán megfogalmazta) „egy groteszk szemvillanás néha jobban meglátja az igazságot, mint a világ legerősebb nagyítója.” Noha soha nem tulajdonította magának az egyperces novellák kiötlésének dicsőségét, mégis azt kell mondanunk, hogy kettős látása elképzelhetetlen az 1960-as és az 1970-es évek világa nélkül. Ez a korszak a művészeti nagyformák háttérbe szorulásának időszaka: az állami reprezentativitással együtt leszerepelt, művészeti díjakra ácsingózó trilógiák, dilógiák és nagyregények helyét a tömörített életsorsokat ábrázoló kisregények foglalták el, újra teret nyert az egyfelvonásos és a monodráma, és valahol a novella, az írói feljegyzés-cédula meg a pesti szóbeszéd, sőt a vicc közös határmezsgyéjén megjelent az egyperces. Ebben és csakis ebben az összefüggésben logikus és érthető, hogy közülük jó néhány a *Pisti a vérzivatarban* szövegébe is átkerült, aminthogy az évszázad közös emlékezete is az egyes ember apró eseteiből tevődik össze. Merész állítás és módszer az ideológiák fénykorában; legalább annyira az, mint volt Madách sűrített ábrázolása a *Tragédia* történeti síneiben.

Ennek megfelelően alakult fogadtatásuk is. Gyulai Pál és köre ott hümmögött a *Tragédia* fölött, és csak azért nem hangosabban, mert nem akarták barátjuk, az irodalmi zászlóként lobogtatott Arany János felfedezői örömét megkeseríteni. Az akkori „balról” Erdélyi János bírálata érkezett. Örkényt pedig – miután tíz évig küzdött a színpadi bemutatásért – a „kulturált Budapest belvárosi nézőközönsége” fogadta felháborodással, vádolta meg történelemhamisítással, mérhetetlen cinizmussal. Pedig ezeknek a nézőknek családjai között jócskán akadt olyan, melynek tagjai a barikád két oldalán kerültek szembe egymással, sorsszerű véletlenek vagy éppen túlélési stratégiai megfontolások következtében.

A szimultán látásmód az irodalmi tehetség többlete lehet. Mifelénk, a magyar glóbuszon ritka jelenség. Kisfaludy Károly epigrammákban csúfolta ki saját, „hazapufogató” vitézi játékainak zajos sikerét, és alighogy megalkotta a romantikus történelmi novella mintadarabjait irodalmunkban, azonmód paródiákat is kanyarított rájuk. Petőfi Sándor első kötetének nyomdai munkái során megírta *A helység kalapácsát*, amelyben nemcsak az előtte járók eposzi világát, de saját népies zsánerképeit is tollhegyre tűzte. A 20. században Madách nagy tisztelője, de a rá is paródiát író Karinthy Frigyes volt leginkább Örkény István megvallott elődje.

Napjainkban, amikor pártok, ideológiák, vallások, sőt érdekek küzdenek az egyedüli igazság letéteményesének kétes rangjáért, fölöttébb szükségünk volna erre a jótékony kettős látásra.

* * *

S hogy miért jutott mindez éppen most az eszembe? Pusztán azért, mert ünnepelt nemzedéktársunk, Szörényi László rendelkezik leginkább az irodalomtörténészek ma élő és alkotó derékhadában ezzel a szimultán, mindent egyszerre színéről és fonákjáról látó és láttató nézőponttal. Adja Isten, hogy mindezt még sokáig tehesse erőben, egészségben, mindnyájunk örömére és épülésére!

ODORICS FERENC

Antropomorfizmus az értelmezésben, azaz *Táj két figurával* – Tandori Dezső verse

„A dekonstrukció csak egy istennélküli
világban képes érvényesülni,
ott viszont szinte obligát,
akár a tüktoj villásreggelinél.”

ESTERHÁZY nyomán

Tanulmányomban Tandori Dezső *Táj két figurával*¹ című versét olvasom azzal a reménnyel, hogy létrehozandó értelmezésem dialógusba lép azokkal a retorika- és interpretációelméleti implikációkkal, melyek az antropomorfizmus és elkerülhetetlenül a tropológia területén lelhetőek föl.

Viszonylag közkeletű az az értelmezéseméleti nézet, miszerint szóljon bármiről is egy irodalmi szöveg, álljon bármiféle tárgyiasság is valamely irodalmi mű előterében, az olvasó (ember) óhatatlanul antropomorf módon jár el: a nem-emberi attribútumokkal rendelkező létezőket emberi attribútumokkal látja el. A tücsök és a hangya meglehetősen koros történetében is a szorgalmasság és előrelátás versus léhaság és nemtörődomség mint emberi viselkedésminták érdekeseek számunkra, megkockázatom, hogy Ezópus meséit általában és elsősorban nem állatetológiai esettanulmányként olvassuk. De hogyan olvassuk Tandori versét? Miképpen antropomorfizáljuk a *Táj két figurávalt*? Miféle figurák ezek a figurák?

Annyi tudunk róluk, hogy kettő van belőlük, s ez a két figura társhatározói viszonyban áll valamely – közelebről meg nem határozott – tájjal. A két figurát két, egy kisebb és egy nagyobb oszlop képviseli a versben, az oszlopok pedig sorokba rendezett betűkből és számokból állnak. Azonosításuk a közös jegyek segítségével végezhető el: a kisebb oszlopszerű figura soronkénti közös jegye a „c” betű, így legyen ő „c”, a nagyobb oszlopszerű figura soronkénti közös jegye a „H” betű, ő pedig legyen „H”. „c” és „H” mint az antropomorfizáció alapját megalkotó széma meglehetősen soványnak tűnik. Kisebb osz-

1 TANDORI Dezső, *Táj két figurával* = T. D., *Egy talált tárgy megtisztítása*, Bp., Magvető, 1973, 75.

lop, nagyobb oszlop: ez se sokat segít. Talán ha a tájat be tudnánk lőni. A betájolásnál hasznunkra válhat a vers kontextusa: a *Táj két figurával* az 1973-as *Egy talált tárgy megtisztítása* című Tandori-kötetben jelent meg, amelyben fellelhető egy-két – a szóban forgó vershez – hasonló poétikai kelléktárat mozgósító vers, például:

*A bethlemi istállóból egy kis jószág kinéz*² című

Hc3

Ebben a versben és a *Táj két figurával* címűben az egyes sorok szintaktikai generáló szabálya (legalábbis a „H” figura esetében) azonos:

Három karakterhellyel rendelkezünk, a karakterhelyek kitöltési, azaz H-generáló szabályai a következők:

Az első karakterhelyre írj egy nagy „H”-t,
a másodikra írj egy tetszőleges kisbetűt („c”-től kis „h”-ig terjedően),
a harmadikra pedig generálj egy számot (3-tól 8-ig terjedően).

Vagy egy másik vers ebben a kötetben, amely ugyan írásmódjával nem képviseli ezt a paradigmát, hiszen a verstest üres, azonban a cím megvilágítóan eligazít:

*A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn*³

(verstest)

A gyalog szakszó, sakkjáték terminusa, következésképpen a gyalog sakkfigura. Ezzel a megállapítással megadtuk e három vers közös olvasási kódját: a sakk-kódot. Mindhárom vers valamely és valamennyi, de nem az összes sakkfigura lépését jelöli. A legutóbbi, *A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn* című a koordináták nélküli térben való jelölés lehetetlenségét üzeni, egyben azt is, hogy a másik két verset a sakk-kód alkalmazásával érdemes olvasnunk. Merthogy a gyalog sakkfigura, melynek jelölője a zérójel, hisz az összes többi figurának van pozitív jelölője, így a gyalog megkülönböztető jegye a jelölés hiánya, a hiányjel.

A bethlesemi istállóból egy kis jószág kinéz című versben – minthogy a „H” a huszár jelölője a sakkban – a Hc3 a huszár nyitólépését jelöli, amikor a huszár a zárt gyalogsorral mögül kilépve megnyitja a játékot. Metaforikus totalizációval egybefogva a huszár nyitólépését, a bethlesemi istállót és az egy kis jószágot (ahogy kinéz) arra a történelmi pillanatra utalunk, amely a nyugati kultúra nyitányát jelöli.

2 TANDORI, *i. m.*, 74.

3 TANDORI, *i. m.*, 76.

Visszatérve a *Táj két figurával* című versre, megállapíthatjuk, hogy ebben a versben is sakkfigurák a figurák, ennek következtében a táj sakktáj, azaz sakktábla. S a sakkjátzsma lejegyzésének konvenciói alapján azt mondhatjuk, hogy a *Táj két figurával* két figurája két sakkfigura: egy gyalog és egy huszár, melyek lehetővé teszik a vers alapszintű antropomorfizációját: két katonával van dolgunk. Miféle dolgunk akad velük?

Füzi Izabella *A figurák jelemélete* című tanulmányában a „figura” szó magyarított változatainak („alak” és „alakzat”) szémáiban a „személy-volt” és a mintázatszerű „alakzatiság” szemantikai összefonódottságáról és felcserélhetőségükről ejt szót. Példaként a sakkjátékot említi. Idézem: „A sakkjáték figurái esetében például, a figura egy értelmi műveletnek, a lépésnek a megjelenítője, helyettesítője, ugyanakkor a bábu nem pusztán csak helyettesít, hanem egy felállás rögzítője (...) A bábu tehát a sakkozó »játékereje« és a játék előzetes szabályainak, valamint a lehetséges lépések által meghatározott sémáknak a metszéspontjában áll, így minden elmozdulása újabb felállást hoz létre.”⁴ Füzi Izabella tanulmánya a Tandori-vers olvasásakor az alábbi – mintegy olvasási kódként működő – fogódzót nyújtja. A figura a lépést, egy értelmi műveletet helyettesít, egyben egy felállást rögzít. El-mozdulás és fel-állás elválaszthatatlanságáról ejt szót, így minden egyes fel-állásban a megelőző és a következő el-mozdulások értelmét kell keresnünk, Füzi tanulmánya a Tandori-vers végzetes kauzalitására irányítja a figyelmünket. Miért lép oda a gyalog, ahova lép? Miért lép a huszár oda, ahova lép? Miféle erők és értelemek irányítják ezt a játszmát? Egyáltalán: miféle játszma ez?

Meglehetősen furcsa játszma ez. A játszma furcsaságát bizonyos, a sakkjátzszmához elengedhetetlen kellékek hiánya okozza. A legszembetűnőbb hiányosság, hogy a táblán – a maximális és egyben minimális – két királyból egyetlen király sem található. Tudjuk: a király nem üthető, így nem hiányozhat. A következő deviancia a következő: a gyalog esetében négy lépés van jelölve, a huszár esetében pedig hét. A huszár az első négy lépést egyedül teszi meg. Vagy az első hármat, hiszen azt sem tudjuk, hogy ki lép először. Azt viszont tudjuk: a sakk-kód szerint a figurák felváltva lépnek. Ebben a játszmában azonban nem így történik. A zűrzavar, lám, egyre nő. A sakktáblán sakkfigurák vannak, azonban a lépéseket irányító intencionalitás, értelem és kauzalitás felrúgja a sakkjátzszmák konvencióit. Ki játszik ebben a játékban? Mi játszódik le ezen a táblán? S az anomáliák sora még nem zárult le. Vizsgáljuk meg a következő állást! A huszár az e6-os pozícióban áll, a gyalog pedig a c7-esen. Ez az állás a huszár számára ütőhelyzetet jelent, s mit lép? Egyrészt nem üti le a gyalogot, másrészt a sakkjód szerint a lehető legrosszabb kockára lép: a d8-asra. Ez utóbbi állás most pedig a gyalog számára jelent ütőhelyzetet, s mit tesz ez az elvetemült gyalog? Nem üti le a huszárt, ehelyett mellé lép, s nem is akárhová, hanem az utolsó kockára, amely – szintén utalva a sakk-kódra – a gyalog átváltozását teszi

4 Füzi Izabella, *A figurák jelemélete = Figurák: Retorikai füzetek I*, szerk. Füzi Izabella, ODORICS Ferenc, Bp.–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2004 (deKON-KÖNYVek, 29), 12.

lehetővé. Az átváltozás szabályai szerint akár vezérré is változhatna, de ismét deviáns viselkedést tanúsít: nem vezérré, hanem huszárrá változik. Így a játszma végállapota a következőképpen írható le: két huszár áll egymás mellett, és nincs más e sakktájkön.

A fentiekben ugyan megtörtént a *Táj két figurával* antropomorfizációjának sakszerű előkészítése, azonban – ha megmaradunk a sakkjáték konvencionális keretei között – nem mondhatjuk, hogy sokat léptünk előre. Más nem nagyon marad hátra, minthogy csak részlegesen használjuk fel a sakkjátszmákat irányító szabályokat, a sakk-kódot, narratívaként felfogva a két figura viszonyrendszerét bizonyos esetekben el kell szakadnunk ettől a szabályrendszertől, azaz értelmezésünk a sakkjódon való élősködésként írható le, így próbáljuk meg két ember történeteként olvasni a Tandori-verset.

A huszár első négy – egyedül megtett lépése – céltalan, tétova lödörgésnek tekinthető. Egyedül van, mozgása körkörös. Amint megjelenik a gyalog, a huszár mozgása célirányossá válik: elindul a gyalog felé, mintegy célba veszi őt. Fenyegetően közelít. A gyalog nem tud mit tenni, hiszen útja determinált: csak előre léphet, s könnyen kiszámítható – mint ahogy be is következik –, hogy a huszár könnyedén leütheti, s nem is tehet mást a gyalog, minthogy – nem rohan – lépeget végzete felé, merthogy lépésényszer van (ebben az értelemben nem sérül a sakkjátszma konvenciója). Majd a huszár ott áll a siker kapujában, az e6-os kockán: ez a megsemmisítés lehetőségének pillanata, a kivégzés előtti pillanat, szinte hallani a kasza suhogását. De a szerszám nem lép működésbe, a huszár megkegyelmez a gyalognak, sőt a d8-as kockára lépven mintegy próbára téve a gyalogot, felkínálja magát. Már is megfordult a kocka: a gyalog került ütőhelyzetbe, ekkor egyszerre áll fenn a testi és az erkölcsi megsemmisülés kiasztikus helyzete. Amennyiben a gyalog leüti a huszárt, e testi megsemmisítés együtt járna a gyalog erkölcsi megsemmisülésével. De a gyalog nem ezt teszi, elegánsan a huszár mellé lép. Egész működése során a gyalognak ez volt az egyetlen döntési helyzete: választhatott. Erkölcsileg magasrendű döntését megkoronázza egy újabb erkölcsileg pozitív döntéssel: nem él a vezérré/királynővé átváltozás lehetőségével, hanem maga is huszárrá lép elő. Így a történet végállapota ki-egyenlítetttséget mutat.

A viszonylag homogén narratívák mindig alkalmasak parabolikus értelmezés végrehajtására, így van ez most is. „H”, a huszár – a sakkjátszmában való értékességéből adódóan (egyszerűen a lépéskombinációk lehetősége!) az erősebb figura, „c” a gyengébb. Viszonyuk láthatóan hierarchikus. A parabola így fest: az erős – miután megmutatta erejét – kegyelmet gyakorolván próbára teszi a gyengét, a gyenge pedig kiállva a próbát, megtetézvén viszonozza a kegyes gesztust: így hozza létre az erőegyensúly állapotát. A parabolikus értelmezés felülírja az ellenfél legyőzésére irányuló – kétségtelenül agresszív – sakklogikát: a hierarchikus működés önmagát számolja fel. Antropomorf helyettesítéssel olvashatjuk ezt a parabolát az úr és a szolga közti hierarchia felszámolásaként, mintegy emancipációs, rabszolga-felszabadító narratívaként. Az antropomorfizmus efféle, itt parabolikus működését Cynthia Chase nyomán az antropomorfizmus trükkjének nevezhetjük.

Az antropomorfizmus trükkjéről az *Antropomorfizmus és trópus a lírában* című de Man-tanulmányban olvashatunk: „Ugyanakkor az »antropomorfizmus« nemcsak trópus, hanem *azonosítás* is a szubsztancia szintjén. Az egyik entitást fölcseréli egy másikkal, és ezáltal a fölcserélésük előtt egyedi entitások létezését implikálja, valamit valami másnak *vesz*, amit aztán *adottnak* lehet tekinteni.”⁵ Eszerint az antropomorfizmus annyiban trópus, amennyiben végrehajtja a grammatikai azonosítás műveletét, annyiban viszont nem trópus, hogy az azonosítottat, a tenort szubsztanciálisan adottnak tekinti. Továbbolvasva de Mant: „Az antropomorfizmus egyetlen állítássá vagy lényegiséggé fagyasztja a topologikus átalakulások és tételezések végtelen sorát, s mint ilyen, kizár minden egyebet. Nem állítás többé, hanem tulajdonnév.”⁶ Az előzőekben végrehajtott antropomorfikus értelmezés egyetlen állítássá fagyasztotta a *Táj két figurával* című Tandori-verset. Többek között azzal, hogy a játékot, a történetet önmagában, s nem önmaga lehetőségeiben értelmezte: úgy kezelte a verset mintha lenne, miközben a *Táj két figurával* nem van, hanem keletkezik. Olvasható-e topologikusan ez a Tandori-vers?

Természetesen. Hiszen ha szélesre tárjuk az antropomorfizáció kapuit, akkor működésbe léphetnek az emberi alávetettség különféle bináris formái: úr – szolga, főnök – beosztott, tanár – diák, férfi – nő, nő – férfi, fehér – fekete, nyugati – keleti, autós – gyalogos, orvos – beteg stb. S az egyes értelmezések – Roland Barthes szavaival élve – sztereografikusan plurális viszonyba kerülve Szöveggként olvastatják Tandori versét.

Tekintettel arra, hogy ez a vers sakszempontból deviáns módon működik, mely deviancia legfőképpen a sakkhoz szükséges alapvető kellékek hiányából jön létre, tehát erre való tekintettel a verset hiányversként értelmezve lehetőségeiben olvassuk tovább. A vers az utolsó sornál nem fejeződik be, épp ellenkezőleg: lehetőségeiben folytatódik, amit a huszár következő lépésének üres helye is jelöl. Mi lesz a „H” huszár következő lépése? S mit lép erre „c” huszár? Igazából az a kérdés, hogy az egy saktáblán játszó két huszár képes-e az adottként megmutatkozó hierarchiamentességet meghaladni? Vagy: elképzelhető-e egy olyan állás, amelyben – csupán két huszár esetén – az egyik huszár leüti a másikat? Minden további nélkül:

	Hh6
	Hg4
	Hf6
	Hh7
c5	Hg5
c6	He6
c7	Hd8
c8H ^c	Hc6
H ^a 7	Ha7(H ^c)

5 Paul DE MAN, *Antropomorfizmus és trópus a lírában*, ford. NEMES Péter = P. de M., *Olvadás és történelem*, Bp., Osiris, 2002, 371.

6 Paul DE MAN, *i. m.*

Azonban a tropológia valódi működése mégiscsak abban rejlik, ahogy a két huszár – tovább folytatva a játékot – vég nélküli menetben végtelen számú konfigurációt alkot.

Ahogy ezek a konfigurációk újabb és újabb fel-állásokat és el-mozdulásokat generálva újabb és újabb értelmeket és kauzalitást termelnek:

ahogy az antropomorfizáció tropologikusan felülírja magát.

VERES ANDRÁS

Egy kiadatlan Petri-szöveg: *Bibó temetése*

1980-ban temettük Földes Laci bácsit, a pesti bölcsészkar filozófus hallgatói körében ritka népszerű tanárt. Eredetileg politikai gazdaságtan volt a tárgya, de érdeklődésébe csaknem az egész világegyetem belefért. Magától értetődőnek tartotta, hogy Sánta Ferenc vagy Sartre éppen megjelent műve alapján mutassa ki az elidegenedés nálunk és másutt munkálkodó rákfenéjét. Tanítványai nem annyira az egyetemen, mint inkább a Dunán vették körül őt, többnapos kajaktúrákon, ahol sokkal inkább lemérhető, hogy ki a legény a gáton. Laci bácsi pedig büszkébb volt főzőtudományára, Csáki-rostélyosára, mint egyetemi óráira.

Mint utóbb kiderült, Zsille Zoltánt a temetésen láttam utoljára, mielőtt a baráti Ausztriát választotta volna lakhelyéül. Született protestálóként és már hosszabb ideje munka(hely) nélküli szociológusként nemigen tehetett mást. Egy évvel járt fölöttem az egyetemen, kezdettől ott bábáskodott a magyar szociológia (sokadik) feltámasztásán. „Alanyi” szociológusnak mondta magát, akinek nincs szüksége komplikált kérdőívre és diktafonra ahhoz, hogy felismerje a társadalom működési zavarait. Barátja, Petri György a Zsille írásait egybegyűjtő, 1988-ban Bécsben kiadott *A létező kecske* című kötethez írt utószavában „individualistának és anarchistának” nevezte őt. Individualistának, „mert csak olyan közösséget fogad el, amely egyének szabad társulásából jött létre,” s anarchistának, „mert minden tapasztalata arra tanította, hogy a nagyszervezetek nem a nagyszerecsőség, csak a nagyszer megtestesítői, méretük fordítottan arányos hatékonyságukkal, roppant székházaiak a kontraproduktív székességházai.”¹ A hatvanas évek végén Zsille Zoltán egyike volt azoknak, akik felfigyeltek az ún. második gazdaság jelenségére; piacra orientáltságát mint a tervgazdálkodás ellensúlyát üdvözölte, s ugyanakkor – a maga baloldali érzelmét is kiélve – úgy hitte, hogy lehetőséget ad a fizikai munkások számára önmaguk megvalósítására.

1967-től az Akadémia Szociológiai Kutatócsoportjának munkatársa volt, pontosabban ifjú titánja, az intézet igazgatójának, Hegedűs András exminiszterelnöknek kedvenc tanítványa. Mentorának eltávolításakor a kinevezett utód, Kulcsár Kálmán őt is azonnal kieb-

1 ZSILLE Zoltán, *A létező kecske*, Bécs, Kosmos, 1988, 270.

rudalta onnan. Az Országos Vezetőképző Központba került, ugyanabba a szobába, ahol feleségem, Éva próbálta kiolvasni a befutó adatokból a munkával való elégedettség aktuális értékét. Korábbi ismeretségiink ekkor fordult át barátságba. Rettenetes volt tehetetlenül végigasszisztálni újabb kirúgásának gyalázatos procedúráját. Ismeretes, hogy 1973-ban Hegedűs András és a Budapesti Iskola hivatalos megközezésben részesült. Az OVK vezetője, a politikai stréberség egyik mintapéldánya arra próbálta kényszeríteni Zsillét, hogy nyilvánosan tagadja meg mesterét, amire persze nem volt hajlandó. Így aztán végképp állás nélkül maradt, s alkalmi munkákból kellett fenntartani magát.

Mielőtt Zsille 1980-ban disszidált volna (milyen ódivatú kifejezésnek tűnik ez manapság), egy magnókazettát adott emlékebe Évának. Ezen néhány vers hallható az ő előadásában. Döbbenetes intenzitással, komor izzással mondja el Ady *Góg és Magóg fia vagyok én...* kezdetű versét (Latinovits ismert szavaiata sápatagnak tűnik hozzá képest), s hasonló színvonalon adja elő Petri György akkoriban írt versét, a *Bibó temetését* is. Petri és Zsille szinte elválaszthatatlanok voltak, nemcsak egymás elvaráta, hanem ivócímborái is. Nincs kétségem afelől, hogy a Zsille által felolvasott szöveg autentikus, magától a szerzőtől való.

Azért hangsúlyozom ezt, mert a Zsille-féle változat eltér a publikálttól. A *Bibó temetése* nyomtatásban először az AB Független Kiadó által 1981-ben szamizdatként megjelentetett *Örökhétfő* című kötetben kapott helyet, a 60–61. lapon. A későbbi kiadások ezt a rövidebb – és szerintem gyengébb – változatot tartalmazzák. Nem tudom, hogy miért változtatta meg később Petri a szöveget. Lehet, hogy jobbnak találta így. Még azt sem tartom lehetetlennek, hogy az első változatot elveszítette, s ezért fanyalodott a rövidebb szöveg kiadására. Mindenesetre feltűnő, hogy a négysoros szakaszokra tagolt vers első strófája a publikált szövegben kétsorosra rövidül.

Az alábbiakban közreadom a Zsille által előadott vers szövegét, szögletes zárójelbe téve a kihagyásokat, lábjegyzetben feltüntetve az egyéb eltéréseket a publikált változattól. Minthogy nem rendelkezem kézirattal, az írásjeleket illetően a versolvasó érzékemre és a logikámra támaszkodom.

Folyton eleredt az eső, azon gondolkoztam, vajon a jóisten
a mi oldalunkon áll-e, ezt idézte mindig rosszkor felbőfögő humorom
[az első titkár '58-as vagy '57-es május elsejei beszédéből,
az ő rosszkor felbőfögő humorát].

Az óbudai temető bejáratánál, hol az eget, hol az érkezőket,
hol a hemzsegő fényképezéseket kémelve, tudtam, kell itt
lennie kocsmának, minden temetőnél kell lennie,
közben útbaigazítottam a nobilesabb² vagy járatanabb vendégeket,

2 A publikált változatban: nóbelebb.

micsoda év, gondoltam, micsoda hullazápor, pedig még nem tudhattam, mennyi van hátra, hányat, kiket, mit visz el ez az év, így morfondíroztam, amíg figyeltem az érkezőket, pontosabban azt, [hogy] kinek van *poftája* idetolni a *képét*, és ki nem jön el,

így szinte nem is tudom, kik voltak ott, a jogosultakat átengedte figyelmem, az érdem tantuszát akik bedobták a fénycellába, ki-kisütött a nap, idegesítően, mint a vakuk, és megkerült a kocsmá is, [és] ott gőzölögtünk jónéhányan a szertartás kezdetéig.

A cinteremben összetorlódott a hullaszag és a jelenlét.
A barátom sírt a hátam mögött, én úgy éreztem, hogy tanúja vagyok valaminek, amiről majd nem tudok beszámolni,
úgy éreztem N. O. és P. Q. sírbeszéde során,

amit haladéktalanul kiértékeltek a sírgödör felé haladtukban a résztvevők, miközben köszöntötték egymást és felfigyeltek egymásra jellegzetesen temetési arcbereendezéssel, csak a szemek mertek mosolyogni és a hang [valahonnan] a gyomorból szüremlett, mintha

használhatnának ezzel a halottnak, és ez tulajdonképpen helyénvaló, így legalább valami nem volt *funkcionális* a temetésben, a feszengés, a szordinó utalt arra, hogy idegen szobába léptünk illetéktelenül, s ettől az egész napvilág egy pillanatra a sírgödör előszobája lett.

Ezt helyesltem, mert [a] makogásig-hebegésig kéne alázkodnunk, ha meghal akárki. Ez a kopár idétlensége a jelmezkölcsönzői gesztusoknak legalább valami valódi helyett volt.³
[Valami *valódi* helyett volt.]

Útközben valakinek elmagyaráztam, hogy ki ki, miért van itt, vagy miért nem szabadna itt lennie, vagy miért meglepő, hogy itt van, aztán egy íróársam segített elhelyezkedni egy másik íróársam mellett, emblématikusan

3 A publikált változatban a szakaszok tagolása:

Ezt helyesltem, mert makogásig-hebegésig kéne alázkodnunk, ha meghal akárki.
Ez a kopár idétlensége a jelmezkölcsönzői gesztusoknak legalább valami valódi helyett volt.

és némi iróniával, a fényképészek és a kései utókor számára
 – mindőjüknek⁴ felfoghatatlanul –, szóval túlélői ocsmánysággal
 helyezkedtünk [el], én, szégyen, el is röhögtem magam ezen,
 meg azon, hogy a síron túl észrevettem átmeneti kedvesemet,

fekete alkalmi ruhában, és tudtam, hogy feleségem
 rézsút a hátam mögött áll, és egymást nézik,
 és ettől [a] gondolataik igencsak elkalandozhatnak
 az ideillő témáktól, megláttam Z-t, aki még nem tudhatta,

hogy az év hunyta előtt elteszi magát láb alól,
 nem tudhatta, hogy valaki néz minket: van úgy, hogy súlyosan bólint,
 máskor ujjal pattint, vagy együttérzően kacsint: elég?
 Vagy egyszerűen kézzel söpör: kifelé!

Szóval még éltünk, amikor a hátára döntött lift vitte
 Bibót a szuterénbe, honnan a halottak országa nyílik.
 Egy nagy szürke vasajtón mennek át, nem is hallják
 az élők kopogását. Azonnal elkezdődik

a minden érkezővel újból kezdődő játszma, amelynek címe:
 Lehetséges Történelem. Erdei, Sztálin, Révai, Ravasz, Nagy Imre,
 Lukács sietnek elébe, ezeket ismeri fel a tolongásban, és
 kezdődik máris a *Kiveszítma!*

[Így képzelem a holtak életét, persze ez csak képzelgés.
 Mi, akik éltünk akkor, ki állami, ki magángépkocsival,
 villamossal vagy netán gyalogszerrel s kaptatunk azóta is
 az itteni tájakon, nagyon rosszul tudjuk, hogy megy

felt és lent, csak nézzük és fényképezzük egymást
 gyűlölködve, tünődve, mint a temetésen,
 nem is tudva, hogy nézünk és fényképezünk
 ezen az esővel síkszéli világon.]

Talán nem maradok egyedül azzal a véleményemmel, hogy a Zsille-féle változat nem-
 csak strukturáltabb, hanem a verset uraló rezignált hangnemet is jobban érvényre juttatja.
 Az elhagyott befejezés még nyomatékosabbá teszi a temetés résztvevőit sújtó iróniát: a

4 A publikált változatban: mindkettőjüknek.

politikai ellenzéket hasonló kritikai megvilágításba helyezi, mint a hatalom birtokosait.⁵ Még különösebb, hogy ugyanaz a hatalmi játszma folyik az elképzelt árnyékvilágban. Az egyetlen külső pont, amely túl van e horizonton, a nyilvánvaló módon transzcendens „valaki,” aki „néz minket” és mérlegel, s amikor úgy ítéli meg, „kisöpör.” (Zsille minden szenvedélyét beleadta, amikor a „kifelé!”-t süvölti.) A publikált változat befejezésével nem tudtam kibékülni, túlságosan brutálisnak, illetve nyitottnak érzem (még ha a *Kiveszítma* a „Ki nyer ma” pandanja is).

Zsille Zoltán csak a rendszerváltás előestjén bukkant fel ismét Budapesten, először a TUDOSZ alakuló ülésén mint egy bécsi újság tudósítója. Később eltávolodtunk egymástól, s ritkán találkoztunk. Csak amikor Petri meghalt, és megjelent Zsille túlcsondult, helyenként összefüggéstelen, nekrológnak szánt írása az *ÉS*-ben,⁶ akkor jutott eszembe a *Bibó temetése*. Megkerestem őt, elmondtam, hogy két változat is létezik, s hogy lenne szíves megkeresni azt a szöveget (ha megvan), melyet hajdanán magnóra olvasott. Azt válaszolta, hogy a lehetetlent kérem, mert bár rengeteg irata-papírja megmaradt, ezek között rendet rakni évtizedekbe kerülne.

Már Zsille sem él. Az eredeti szöveget, a filológiai bizonyítékot tőle beszerezni immár valóban lehetetlen. Gondoltam, mégis, csak azért is közreadom mint egy általam kedvelt Petri-szöveget. A magnókazetta ma is megvan, gondosan őrzöm.

5 Ezért hagyta volna el utóbb a szerző a két utolsó versszakot? Petrit nem jellemezte effajta önkorkalozás.

6 ZSILLE Zoltán, *Az én Petrim*, Élet és Irodalom, 2000, augusztus 25, 34. sz., 10.

VARGA LÁSZLÓ

A történelmi esszé teherbírása egy Szabó Gyula-kötet alapján

Az irodalom és a történetírás határán mozgó műfajokban az erdélyi magyar kultúra hagyományosan gazdag. A hetvennégy évesen, 2004 decemberében meghalt Szabó Gyula novelláinak, regényeinek fiktív cselekménye gyakran valóságos történelmi eseményeken alapul, és értekező prózája is többnyire történelmi tárgyú. Az 1991-ben, *Ostorod volt-e Rodostó?* címmel megjelent írásait történelmi különtudósításoknak nevezte el. Tizenhetedik és tizennyolcadik századi erdélyi kéziratokat, leveleket, emlékiratokat, tudós munkákat dolgozott fel és kapcsolt össze saját értelmező, kommentáló megjegyzéseivel egységes szöveggé. Az eredeti szerzők között található a korszak históriájának elfeledett szereplői, hadvezérek és özvegyeik, éppúgy, mint történelmünk és irodalmunk jelesei, Apáczai Csere János és Mikes Kelemen. Érzelmek, jellemek, emberi magatartásformák rajzolódnak így ki, s a háttérben a kor történelme: a hosszú háborúk, belviszályok és rövid megnyugvások időszaka. A könyv stílusát, kompozícióját, nyelvi arculatát meghatározó írói szemlélet az egyéni és a közösségi életutak erkölcsi példajellegét emeli ki a szövegdokumentumok „elsajátításával”. A kötetben szereplő három történelmi esszé poétikai szerkezete azonos. Egy-egy rövidebb-hosszabb idézetet követ Szabó értelmező reflexiója, amit újabb idézettel támaszt alá az előbbi szerzőtől vagy más forrásból, hogy ezt is tovább elemezve jusson el olyan végkövetkeztetésekig, amelyek ismét vendégszövegeket vonzanak.

A *Testamentum* Apáczai Csere János utolsó napjait mutatja be; 1659 szilveszterétől tekint vissza a tudós, író, tanár pályájára, önfeláldozó magatartására. Hat évvel korábban Utrechtben kinyomtatta magyar nyelven az általa írt *Magyar Encyclopédiát*, a kor tudományának foglalatát. Hazatért Erdélybe, hogy otthon taníthassa mindazon ismereteket, amelyeket külföldön megszerezhetett. Lelkesedését kevesen méltányolták. Kollégái a náluk fejtel nagyobb tehetségű riválist gyűlölték benne, s a rájuk hallgató, korlátolt fejedelem gátolta, akadályozta tevékenységét. A *Testamentum* hangvétele keserű, komor. Helyenként egy pamflet szenvedélyességével, indulatosságával kíséri nyomon az író elődjének elkeseredett és hiábavalónak látszó küzdelmét, amelyet kortársainak szellemi tunyasága, műveletlensége ellen vívott. Az uralkodó fejedelem, III. Rákóczi György

felelőtlen háborúskodása, bosszúálló természete szöges ellentéte az Apáczai vágyaiban élő fejedelmképnek, amit valóságos történelmi példaként neki nem adatott megismernie. Apáczai korát messze megelőző, széles látókörű értelmiségiként jelenik meg Szabó Gyula könyvének olvasói előtt. A történelemmel szemben kénytelen hivatását gyakorolni, elfogadtatni. A nyomorúságos körülményekből való szabadulás útjaként a művelődést, a tudás elterjesztését ajánlja kortársainak.

Az *Árváink* című esszé fő motívumai az egyéni és közösségi tragédiák, a háborúk, rab-ságok, testvérviszályok. A címszereplők azok az özvegyasszonyok – elsősorban a három Bornemissza-nővér –, akiket férjük halála után a kor nyelvezete ugyanúgy árváknak nevezett, mint az apa nélkül maradt gyermekeiket. Szabó filológiai aprólékosággal igazolja azt az állítását, hogy az „özvegy” és az „árva” szavakat szinonimaként használták. Megcáfolja azt a közkeletű vélekedést is, hogy Bethlen Kata a szerencsétlen, tragédiákkal terhes sorsa miatt vette volna fel az Árva írói előnevet. Bethlen Kata „nem talált ki semmit, nem költött a szerencsétlen sorsához illően semmi találó jelzőt – amitől az irodalmi fellegekben szépelgő utókor olyan általánosan tud gyönyörködni -, hanem özvegy lévén, azt írta a neve elé az özvegyi állapot bevett-általános korszavaként, hogy »Árva«.”

A kötet címadó írásában Szabó Gyula Mikes Kelemen fiktív leveleinek figyelmes olvasásával, sorainak továbbgondolásával mutatja meg a kényszerű emigráció létformáját. Eljátszik a gondolattal, hogy a nem létező „édes néném” helyett válaszlevelet ír Mikes Kelemennek. Az indítása nyelvi telitalálat, könnyen befészkelődhetne az eredeti levelek közé: „Édes Bácsim! Nekem bezzeg könnyű, mert nem kell kitaláljam magamnak kedet, mint kednek kellett kitalálnia az Édes Nénjét magának, hogy legyen valakije, valami belső lelki társasága abban a nagy hontalanságban és társtalanságban. Én most csak azt találtam ki, hogy ked nekem a Bácsim, olyanformán, miként bácsiim voltak az édesanyám fiútestvérei, míg éltek, és néném a leánytestvérei, amíg éltek.” Mégis lemond az állvelek folytatásáról, mert olyan utánozhatatlanul tökéletesnek ítéli a zágoni bujdosó szerepjátszását, hogy azt csak elrontani lehetne. Visszatér a *Testamentumban* és az *Árváinkban* alkalmazott technikához; az idézet-kommentár-idézet-kommentár szövegformáláshoz. Időrendben követi a levelek sorát a török földre érkezéstől az utolsó levélíg, kitérve minden lényeges mozzanatra, hogy teljes képet adhasson az idegenben töltött évtizedek testi-lelki hatásáról. Érezhetően mély belső azonosulással emeli ki azokat a szövegrészeket, amelyek Mikes alapvető jellemvonásáról, hűségéről tanúskodnak. Az esszét záró *Summázatban* nyíltan megvallja ennek az azonosulásnak a természetes okát: a hűséget a saját helyzetében is nélkülözhetetlen erénynek tartja. Láthatóan mindent dokumentálni akar, kedvtelve elidőz apró részleteknél, jellemző szófordulatoknál éppúgy mint a történelmi súlyú eseményeknél. De a választott poétikai szerkezet, az idézetek és kommentárok egymáshoz kötése gyakran öncélúvá válik. Olyan Mikes-levelekből is sűrűn idéz, amelyek pusztán ismétlik az előzőket. Mintha a levelek teljes feltárása, a folyamatosság igénye erősebb lenne a kiválasztás igényességénél.

A kéziratok, levelek, emlékiratok mondatainak és a saját kommentáló szövegeinek összekapcsolásával létrehozta egy filológiai adatokkal hitelesített esszé egyéni változatát. Ugyanakkor nehezen kikerülhető csapdát is állított magának: túlbonyolítottá, körülmenyeskedővé, száraz nyelvezetűvé váltak az írásai. A mondatok gyakran képtelenek betölteni a szövegben nekik rendelt funkciót, mert szövevényes felépítésük éppen a kapcsolódási pontok felismerhetőségét gátolja. A történelmi tények s a szöveg-dokumentumok mennyisége meghaladja a történelmi esszé teherbírását.

Szabó Gyula egy értékrendszer közvetít a régiek történelmi példája által. Írásainak erénye is elsősorban történetírói, nem szépírói. Elemzéseivel, leírásával, szövegértelmezéseivel rekonstruálja e múltbeli magatartásmintákat.

BODNÁR GYÖRGY

Kettős tükör: Juhász Ferenc Giordano Bruno-eposza

Szörényi Lászlónak, korok és kultúrák szabad utazójának

A rendszerváltás után Juhász Ferenc alkotói következtetései egy gondolati és poétikai evolúciós folyamat mozzanatai. A nagy számvetés egy mikrokozmosz történelmi eposz, a *Krisztus levétele a keresztről* (1993), amelynek háttérében és nyomában a kor hatása külső és belső vitákban, lírai reflexiókban, naplófeljegyzésekben, meditációkban és alkalmi feladatvállalásokban nyilatkozik meg. Közben azonban Juhász Ferenc magányos műhelyében tovább folyik az életmű megszerkesztett építése, a lelki egyensúlyt fenntartó tervezés, s a kilencvenes évek Juhász Ferenc-köteteiben is gyakran helyet kér magának egy-egy hosszúvers. Közülük emelkedik ki a könyvméretű Giordano Bruno-eposz, az *Isten elégetett tükre* (1999).

Ennek hőstét Juhász Ferenc korán felfedezhette, hiszen a nagy eretnek kopernikuszi felfogása a naprendszerrel az ő világgépének kialakulását is ösztönözhatta, s eposzából arra következtethetünk, hogy ismerte Giordano Bruno párbeszédeit az *okról, az elvről és az egyről*, valamint a *végtelenről, a világegyetemről és a világokról*, amelyek már 1914-ben magyarul is megjelentek Szemere Samu előszavával, s az ötvenes években más gyűjteményben újra napvilágot láttak. Giordano Bruno igaz története maga is egy Juhász Ferenc-eposz. Első pere elől elmenekül Rómából, majd kritikai indulata vagy nyugtalan szelleme végighajtja fél Európán. Végül is feljelentés áldozata lesz, s a Campo de' Fiori-n máglyahalált szenved. 1889 óta a téren szobra áll; egy új filozófia, egy új politikai elv és a gondolatszabadság jelképe. Kardos Tibor összefoglalását követve: Giordano Bruno a világok végtelenségét tanította, s ugyanakkor ennek alapját a minimumokban, a *monasokban* látta. Az abszolút való és a teremtett világ egységét hirdette, s az istenséget a természet örök törvényében kereste. De nemcsak az uralkodó világgépből tört ki: a nemzeti nyelv filozófiai és irodalmi emancipálója is volt. Bölcséleti párbeszédeiben a szenvedélyesség, a képgazdagság irodalmivá teszi a stílust, s nyelvteremtő fantáziája már a barokkot előlegezi. Megveti az utánzást, elveti a kötelező normákat: szerinte az igazi költő csak a maga szenvedélyéből indulhat ki, s nem a szabályokból születnek a művek, hanem a művek teremtik a szabályokat. Öntudata azonban nem önteltség: versei a gondolkodó és szenvedő embert is megszólaltatják.

Ennyi hasonlóság Juhász Ferenc és hőse alkotói világa között meglepővé teszi, hogy az *Isten elégetett tükre* egy úti élmény szülötte. Más megközelítésben viszont éppen a Giordano Brunóról való ismeretek gazdagsága tette lehetővé, hogy a Campo de' Fiori látványa eposzi méretű és igényű gondolatsort és asszociációs láncolatot indítson el Juhász Ferencben. A műközpontú szemlélet azonban fölöslegessé teszi e megdondolásokat. Tény, hogy az *Isten elégetett tükre* a tér látványának leírásával kezdődik, ezután evokatív metaforák a szobor történelmi modelljét, majd apokaliptikus szókép-alakzatok a máglya körül őrjögő tömeget állítják elénk. A városkép az épületeket, a félrerakott göngyölegek színeit, a tér fölött világító sárga hold fényeit foglalja kompozícióba. Giordano Bruno metaforái szándékosan elvontak – *Isten Tükre Szív, Titáni-Bronzmerengés, Világmindenség-Vitorla-Árboca Tömörmagasság, Hit-fölötti Hit, Tűzbe-ásott Rózsasikoly* stb. –, az apokaliptikus képek pedig valóságdarabok és szürrealista víziók egybeépítései. A tér nappali piaci népét egyelőre hiányával emeli be gondolatmenetébe a költő, s most csak a csöndet fogalmazza képekké a sárga római hold alatt. Ebben a csöndben gyerekek labdáznak, s labdájuk döngése csak fokozza a hangtalanságot, úgy lüktet a *holdmaszat tengeralja téren*, mint a véráramlás zenéje a testerekben s mint Bartók Béla irtózatos máglyamagánya. A múltból a holnap felé mozgó idő csak ezután idézi fel a nappali piac gyönyörű nyüzsgését ugyancsak metaforákban, amelyek köznapi tárgyakat kozmikus jelenségekké fogalmaznak át. Ebben a metaforasorban bukkan fel az orvietói katedrális emléképe, mint a pusztítással és az elmúlással dacoló márványtobzódás.

Látható tehát, hogy az *Isten elégetett tükre*, mint más nagy terjedelmű művek is, amelyeket a költő époszoknak nevez, a hosszúvers kompozicionális és mikrostrukturális nyitottságát valósítja meg. Az epikus elemeket ez is csak töredékeiben őrzi, s asszociációs és vágásos technikája lehetővé teszi, hogy egymást váltsák látványok, lírák, gondolatok, történelmi ismeretek és jelenkori utalások s a stílusban a referenciális magokból kiinduló víziók. A vers – a költő világképéhez és ars poeticájához híven – a történelmi és térbeli végtelent ostromolja, s magát sem akarja bekényszeríteni egy mesterséges kompozícióba vagy egy világszerűvé formált kimetszett valóságképbe. S mivel ez lehetetlen, elutasítja a művészi illúziókeltést, s bevallja a maga lehetőségét, a szüntelen ostromot. Ezért az egész mű olyan laza szövet, amelyben a különböző szálak hol felbukkannak, hol eltűnnek, majd újaknak adnak helyet, míg végül az *elvarrás* illúzióit egymás után leleplezve a végtelen számú újakezdés tragikomikus távlata előtt hagyja az olvasót.

A városkép, a tér és a piac hatszor tér vissza kisebb-nagyobb részletekben, mindenütt előkészítve annak a kontrasztnak a megteremtését, amely az élet és a máglyahalál, valamint a gyönyörű nyüzsgés és a máglya körüli őrjögés között van. Giordano Bruno metaforái még gyakrabban szakítják meg a hosszúvers szabad áramlását. Mintha az égő test víziója kényszeresen foglalná le a költő tudatát, szembesítve őt az emberi kegyetlenség határtalan fantáziájával. S a Giordano Bruno emlékéből kiinduló fő motívum szűkségképpen veti fel, hogy miért lázad az ember a kegyetlen hatalom ellen, s miért nem több számára az élet, mint hite, gondolata és szabadsága érzése. Persze a költő ezt a

hűséget nem akarja emberfeletti erényként bemutatni, ezért Giordano Bruno-motívumainak sora az elítélt könyörgésével végződik. Hasonló bőséggel áradnak és térnek vissza újra és újra Juhász Ferenc képei a máglyát körülvevő tömegről. Ezekben a részletekben az irracionálisan eltorzult kollektívum, a *létezés szemétdombja* ugyanúgy előttünk áll, mint az egyedekre lebontott embertelenség. A pokol hasonló mélységeit jelképezik az ítélkezők, s a tömeggel együtt ők is kiváltják az erkölcsi kérdéseket, hogy vajon miért gyűlöl a nép, és mik a büntetők igazságai. Eme apokaliptikus víziók történelmi és létbeli hátterét nyújtják azok a képek, amelyek az ókori Rómában a keresztre feszítettek több kilométeres sorfalát követik végig.

Ha a műalkotás kettős jelentés, amely egymást feltételezve foglalja magába az életanyag megjelenítését és a költő intencióját, akkor az *Isten elégetett tükre* példázat. De csak az első pillantásra, mert a fenti rekonstrukciókból is láthatjuk, hogy magát a költeményt ebben a műben – mint az önmagára talált Juhász Ferenc egész életművében – az asszociációsorok hordozzák. De ilyen értelemben mégis keresnünk kell a költő indítékát Giordano Bruno-eposzában. A szöveg első harmadában a két alkotó, a művészi és gondolkodási szabadság, a másképp gondolkodás és másképp alkotás sorsának hasonlósága kap hangsúlyt. Ez az indíték azonban láthatóan nem lehet alapja annak a világegyetemnek, amelynek elképzelésében és művészi újraalkotásában Juhász Ferenc közeli rokonának érzi Giordano Brunót. Ezért az eddig felvázolt viszonylag konkrét történelmi és útirajzi anyagokhoz egyre inkább olyan asszociációs sorok kapcsolódnak, amelyek a költő korábbi világképi felismeréseit fogalmazzák újra a nagy előd végtelenjével, minimumaival és istenképzetével szembesítve. A tenyészet létformája, a mindenség és természettudományos magyarázatai, a még nem ismert dolgok víziója, a mennyország, a pokol, az istenkép és a természettudományok szembesítése, az ördög, a végtelen, a feltámadás, a megváltás és a világvége, a teremtés hipotézisei, a semmi végtelenje és időtlensége s a kaoszelmélet és az Isten bizonyítása megannyi témája az elinduló, megszakadó, majd újra és újra induló gondolatoknak, valamint metaforikus megjelenítéseknek. A viszonylag konkrét és kozmikus anyagok között helyezkednek el azok a jelenkori epizódok, amelyek mai tragédiákat állítanak a felvázolt összefüggések rendszerébe. Ilyen mindenekelőtt a leukémiás kislány pusztulásának és Giordano Bruno tűzhalálának montírozása, amelynek alapja a megsemmisülés végső azonossága. Még homogénebb módon kapcsolódnak a vers poétikumához és gondolatmenetéhez a művészettörténeti epizódok: a már említett orvietói katedrális világegyeteme, a márványburjánzás s az etruszk múzeum halálgyűjteménye, amely a maga részleteivel épp olyan mindenség, mint az élővilág.

A példázat, a világkép-kifejezés és világteremtés, valamint az asszociációk és metaforák futása a végtelen felé már összességében jelentésteljes zárt poétikum. A költő azonban eposza végén egy gondolatgazdag képsorral eposza zárótételét is megalkotja, ahogy a nagy szimfóniák szerzői teszik elindított motívumaik összefonásával és végső felzengetésével. Az *Isten elégetett tükre* világtörténetének végén az Isten-Bohóc játszik a Világgal. De voltaképpen önmagával játszik, mert a világ önmagából való. „Mert magából

kivágyott, mint börtönéből az örökre elítélt rab, mert a Halhatatlanság – a Halandóságra vágyott: a gondolatcsövet önmagába mártva mint a bohóc a vágott – sárga szalmaszálát a szappanos vízzel telt üveg nyakába... Kinőtt a hólyagsönd mint szappanbuborék, s a fújástól nőni kezdett, – nőtt, dagadt, mint Einstein fejében a világgondolat...” S mikor elpattan az átlátszó csoda, az Isten-Bohóc pardont mond, az eltűnt világ Isten nélkül marad, s a megmaradt Isten világüres. „S áll az Isten a semmiben széttárt karokkal, széttárt karokkal – áll a Semmi-Minden a Minden-Semmiben, áll az Üresség az Ürességben széttárt karokkal... az Öröklét-Bohóc, ... s azt mondja: Hopplá!” Itt végződik a hosszúvers, de utána a könyvnek van még egy prózai függeléke. Ebben újra megjelenik az Isten-Bohóc és azt mondja: *Van más!* Természetesen nemcsak a bohóc-dramaturgia konvencionális szavai jelzik a gondolatmenetet. A prózai függelék a végső világvége után újra kinyitja a gondolatmenetet, hiszen az úgyis lezárhatatlan, mert a mindenható és örökkévaló Isten drámáját az ember nem fejezheti be.

OLASZ SÁNDOR

„Más idő? Más világ?”

Az együttlátás és elbizonytalanítás poétikai változatai az újabb történelmi regényekben

Van-e egyáltalán a „történelmi” jelzőnek értelme, van-e valójában történelmi regény? Hogy a műközpontú elemzés már régóta kételkedik, mi sem bizonyítja jobban, mint az a vita, mely a hatvanas évek végén a *Tiszatáj*ban kialakult.¹ Annak idején az is megfogalmazódott: valamennyi mű része az irodalom történelmi folyamatának s tágabb értelemben a történelmi folyamatnak, mű és történelem viszonyának vizsgálata pedig valójában irodalmon kívüli szempontot érvényesít. A történelmi regénnyel egyébként sem érdemes foglalkozni, minthogy többnyire már csak a bestseller szintjét éri el. Igaz, Csetri Lajos már akkor észreveszi, hogy az ál-történelminek nevezett regények a történelmi regény megújulásai lehetnek. Abban a régi vitában egyértelműen megfogalmazódott, hogy a történelmi regény különállása megkérdőjelezhető. Elgondolkodtató, hogy a regénytípológiák sem tartják önálló típusnak, inkább olyan regényműfajnak, mely többféle típusban is megjelenhet. Hasonló vélemények – a történelmi regény végét bejelentve – a mai napig léteznek. Ám az utóbbi évtized ismét napirendre tűzi a lezártnak tűnt kérdést, mivel a történelmi narratíva sok esetben a modernitás előtti tradícióig hidat teremtő megújulásnak vagyunk tanúi. A mai regények tükrében fölértékelődik például a romantikus történelmi regény hagyománya, hiszen annak nem mechanikus földézése, de nem is lerombolása tapasztalható jó néhány műben.² Úgy tűnik, egy nagy tradíció a virágzás, az utánzás és a paródia után ismét fölfedezi saját műfaji emlékezetét. Erősíti mindebben a történelmi diskurzus nyelvi, poétikai, narratológiai kérdései iránti megújult érdeklődés,

1 CSETRI Lajos, *Regény és történelem*, *Tiszatáj*, 1967/2, 155–161; BERNÁTH Árpád, *Regény és történelmi regény*, *Tiszatáj*, 1967/4, 393–396; KANYÓ Zoltán, *Az úgynevezett történelmi regényről és az irodalomtörténeti kategóriákról*, *Tiszatáj*, 1967/7, 658–660.

2 „A mai történelmi regény jórészt a romantika történelmi regényének *nyelvéről* beszél, jóllehet már nem annak *nyelvét* beszéli.” HITES Sándor, *A műfaji önazonosságról = Az elbeszélés módzatai*, szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 2003, 44.

valamint a történelem mibenlétét faggató mai bölcselet, melynek fölismerései egybecsen-
genek a regényirodalomával. Hiszen mindkettő (tudomány és irodalom) azt sugallja, hogy
a történelem mint kauzális események láncolata nem létezik, s az emberiségnek nincs
történelme, csupán történelemértelmezései léteznek.

A mai történelmi regény metamorfózisai természetesen elválaszthatatlanok azoktól a
nyelvi-poétikai folyamatoktól, melyek a posztmodern utáni regényirodalomban leját-
szódnak. A műfajt megalkotó formateremtő elvek alapvető változásai összefüggenek a
nem történeti narratíva immár nyolc-kilenc évtizede tartó forradalmaival. Az eltűnt idő
és én keresése a történelmi tematikában is szembesül a térben és időben történetek egyetlen
szálra való fölfűzésének lehetetlenségével, a dolgok elbeszélhetetlenségével, a linearitást
fölváltó bonyolult felületek meghökkentő újszerűségével. A válságba jutott én nemcsak
Rilke, Proust, Joyce és Gide regényeiben borítja föl a hagyományos történetmondást,
hanem például a mai osztrák történelmi regényben is. A központi elbeszélő perspektíva
hiánya, a cselekményszálak lehetséges kapcsolásainak új módjai (a tartalmi összefüggé-
seket lebontó dekonstrukció), a történet redukciója vagy éppen játékos-groteszk imitálása
a történelmi regényben is megjelenhet. Egyidejű állapotok kusza szövedékét nyújthatja
a regény a történelemben kalandozva is, s nemcsak akkor, amikor a modern élet átte-
kinthetetlennek tetsző rétegeit kutatja. Most mégis főként arra lehetünk kíváncsiak, hogy
a közelmúlt két történelmi regényében és egy trilógiájában milyen jellegadó változatok
körvonalazódnak.³

Ami egyik mű sem folytat, az elhatároló-kritikai éllel, szüntelenül jelen lévő
viszonyítási pontként jelenik meg Márton László *Testvériség*-trilógiájában. Itt ugyanis fo-
lyamatos spekuláció része a szerző által beiktatott 19. századi elbeszélő. Számvetés ez az
elbeszélői örökség elmaradt részével. Ez a 19. századi elbeszélő korrajzot ad, sors és jellem
egységére ügyel. Ez az elbeszélői hatalom bármit tehetett hőisével, akár csatába is vihette,
sőt, olvasóját is kézen foghatta, „s mint egy panoptikumban vagy mint egy botanikus
kertben, úgy vezette volna végig a hadszíntéren az elkápráztatott kegyes olvasót.” Ámde
Márton elbeszélője világosan látja, hogy az ily módon föltárt oksági összefüggés vajmi
keveset ér: „sem a cselekmény bonyolításában nem vehetjük hasznát, sem a hős portréját
nem rajzolhatjuk meg általa.” Ez a megváltozott elbeszélő inkább sok-sok párhuzamos
történetet indít, változatokat rendel egymás mellé. A százharminc évvel ezelőtti regény
sok apró részletet írt volna le. A mai elbeszélő viszont úgy érzi, kifutott az időből: „az idő
nem telik többé, mindössze múlik... Márpedig az olyan idő múlása, amely visszamenőleg
is üresnek bizonyul, a megszokottnál nagyobb mértékben rányomja bélyegét az elbeszélés
alakzataira.” Az elbeszélő sem mondhat el úgy egy történetet, mintha ott lett volna.
Hosszan sorolhatnánk a három regény önreflexiók szöveghelyeit – egy klasszikus és egy

3 SZILÁGYI István, *Hollói idő* (2001), RAKOVSKY Zsuzsa: *A kígyó árnyéka* (2002), MÁRTON László
Testvériség című trilógiája: *Kényszerű szabadulás* (2001), *A mennyország három csepp vére*
(2002), *A követjárás nehézségei* (2003).

posztmodern regénypoétika elméleti igényű szembesítése folyik itt. Márton Kemény Zsigmondhoz köti ugyan a százharminc évvel ezelőtti hagyományt.⁴ Sok minden Keményre illik, sok minden nem. A színes kalandorozat inkább Jókai sajátja. Mindenesetre Márton László epikai kavalkádja nagyon sokféle műfaji örökséggel találkozik: a szatirikus-komikus eposszal és a gáláns regénnyel éppúgy, mint a realista és a posztmodern regénnyel. Szilágyi István *Hollóidője* inkább a romantikus hagyományt folytatja és újítja meg: a színes nagy elbeszélést ötvözi a posztmodern eredményeivel. Látszólag Rakovszky Zsuzsa kapcsolódik a leghűségesebben a múlt elbeszélő tapasztalataihoz. Regénye nemcsak a történelmi, hanem – a fiktív önéletírás révén – az autobiografikus konfesszió narratívájával is összefügg. Igaz, a regényírói és nem az önéletrajzi paktum lép működésbe. Rakovszky regényt ír és nem önéletírást. Valami vallomások jellege azonban kétségkívül van *A kígyó árnyékának*, a szerző maga sem zárja ki az önéletrajzi értelmezést: „Az a helyzet, hogy elkezdtem írni a saját életemet, de éreztem, hogy az nem működik. És egyszer csak kipattant a szikra, hogy át kell helyezni néhány századdal korábbra.”⁵ Csak ürügy volna a történelmi idő? A választ hagyjuk a későbbiekre.

A hagyománytisztelőnek látszó Szilágyi- és Rakovszky-regény – jöllehet nem olyan gátlástalanul és frivolan, mint Márton trilógiája – többnyire látványos, szemet szűrő gesztusokkal rombolja le a narrativitást. Bátran építenek az irreálisra, szürreálisra és illogikusra. A modern létérzékelés ezekben a regényekben is kikezdi az elbeszélői státuszt. Abszolút igazságról nem lévén szó, csak sokféle, olykor ellentmondó, egymást kizáró rész-igazságra támaszkodhat. A narrátorok folyamatosan elbizonytalanítanak. Rakovszky Lehmann Orsolyája „kedv és étvágy nélkül” rágja át magát az élet kásahegyén, akarata ellenére – nem próbaként, nem játékból – kell folyamatosan mássá válnia. Csalás, ámitás – kulcsszavak ezek, hiszen az „ámitás épületébe” legföljebb néhány igazságkövet építhet. Az emlékező földeríthetetlen, kiismerhetetlen világra bukkan, a személyisége mélyén lappangó ingovány lassan az egész világra átterjed, minden tárgyra és személyre, akivel kapcsolatba kerül: „mintha csak valami ragály, a pestis különös formája lenne, fokonkint megfertezzi az egész világot.” A közel ötszáz oldalas regény a személyiség és identitás fokozatos elvesztésének folyamatát tükrözi. A par excellence hitelesítő műfaj biztonságtudatát ez a lassú erózió alapjaiban kezdi ki. Mi a valóság ebben az emlékezésben, és mi a képzelgés? A realitás elemeit olykor teljesen háttérbe szorítja a látomás, mely rendszerint a csalás, a személyiség transzformáció, szerepcsere képeihez kapcsolódik. Hagyományosnak tetsző regényben vizionárius világ, mely aligha nevezhető öncélúnak. Hiszen e nélkül a szerző aligha tudná érzékeltetni azt az örvényt, melybe az elbeszélő került: mintha örvénybe nézne, s húzná lefelé a mélység. Orsolya világában még a hóvihár is fehér ör-

4 MÁRTON László, „A lovak kihaltak”: Nagy Boglárka beszélgetése, Jelenkor, 2001/12, 1299.

5 Idézi GÁCS Anna, *Orsolya vándorévei (Rakovszky Zsuzsa: A kígyó árnyéka)* Jelenkor, 2003/szeptember.

vényeket támaszt, a külső világnak még „foszladozó maradéka” is eltűnik. Nem a leggyakrabban előforduló motívum az örvény, de fontossága a kígyóval, tűzzel vetekszik.⁶ Éppen ezért csak kritikával fogadható el minden olyan megközelítés, amely a regényben kizárólag a valószerűség illúziójának megteremtését érzékeli. Tárgyak, ruházat, társadalmi szokások leírása és rendje valóban a valóságanalóg regényekre emlékeztet.⁷ Ám a hősnőnek nincs igazán érzékszerve sem a jelen, sem a múlt számára. Beszéde a némaságból lép elő és oda is tér vissza, mert a végső felismerés az, hogy a történeteknek csak nagyon kis szelete publikálható, a legnagyobb része közölnhetetlen. Ezzel legföljebb a csiszolt, kisé emelkedett, fölemelt nyelv segítségével lehetünk érintkezésben.

A *Hollóidő* két regényfelének eltérő narrációja (szerzői és perszonális váltakozása az elsőben: *Lovat és papot egy krónikáért*, énforma a másodikban: *Csontkorsók*) ugyancsak elbizonytalanít. Fortuna Illés példabeszédét hallgatva a második regényfél elbeszélője imígyen vélekedik: „Igaza volt, vagy sem, nem tudhattuk. (...) Na de egy a való, és más a szó. Bár úgy vélnénk, inkább a való teszi a szót, olykor mégis mintha a szó szülné a valót.” „...akkor már magunk sem tudtuk, valójában kik és mik vagyunk.” (S *A kígyó árnyékában* majdnem szó szerint: „...csakhogylássanként nem is tudom már, hogy ha az nem, hát ki s mi vagyok én valójában?”)

A narrátori elbizonytalanítás a legszembetűnőbb Márton László trilógiájában. A folyamatos viszonyítási, viszonylagossági technika alapján rendíti meg a szerzői kompetenciát. A kiigazítások, leleplezések és lelepleződésesek, narrátori bukfencek (a három kötet végére érve sem tudjuk meg például azt, hogy a Károlyi Istvánként fölbukkanó személy valóban Károlyi Sándor édestestvére, vagy csak annak mondja magát), nem változtatnak semmin, még csak nem is élesítenek és nem helyesbítenek. Az elbeszélői melléfogás-mechanizmusra épülő történetmondás az egyértelműsítő válaszok bukásáig vezetik el az olvasót. Mintha addig tartana az elbeszélés, amíg – Rilke gondolatát segítségül hívva – semmit nem látunk belőle. Ez a fölismerés azonban Mártont nem a csendhez, elhallgatáshoz, hanem a gátlástalan, egyébként roppant mulatságos mesélés felé tereli. „...mintha pontosan az volna a célja ennek az örületes névhalmazó, kusza családi és politikai viszonyokat görgető, ezernyi kis történetből összegyúrt magyarországi körképnek, hogy érzékeltesse a dezorientáltságot, a szétesést, a nagyon sűrű, alig látható életet, a hatalomhoz fűződő ingatag, csélcsep viszonyokat” – mondja Kálmán C. György.⁸ Márton elbeszélője szerint „úgy kell tudomást vennünk észleléseink és vélekedéseink mindenkori tárgyáról, ahogy a huszadik századi utas pillantja meg a néznivalókat a vonat vagy a busz ablakán:

6 BÍRÓ Gergely alapos elemzése a két, valóban fontos motívumról: *A kígyó és a tűz motívuma Rakovszky Zsuzsa A kígyó árnyéka című regényében*, Magyar Napló, 2003/8, 60–61.

7 BEDECS László, *Valóságshow – 1600*, Bárka, 2003/1, 110.

8 KÁLMÁN C. György, *Önkéntes raboskodás (Márton László: Kényszerű szabadulás [Testvériség])*, Jelenkor, 2001/12, 1312.

egy tört másodpercre nagyon közel kerülhet hozzájuk, de nincs módja elvegyülni közöttük.” A regény azt sugallja, hogy nincs igazán fontos történelmi esemény, az őszi nap, a keresztespók, a sápadt felhőfátyol éppoly fontos történés, mint az, hogy jövőre Bercesényi Miklós lesz a főkapitány Szegeden. Noha tömérdek hasonlóság fedezhető föl a *Testvériség* és a *Hollóidő* között (ugyanaz a történelmi kor például), narrációs stratégiájuk alapvetően különbözik. Szilágyi is megszakítja a valóságillúziót, de nem figyelmeztet folyamatosan az elbeszélte történet fiktivitására, megcsináltságára. A fikció és a történelmi tények viszonyát alapos tanulmányban föltáró Mester Béla⁹ kisebb leltárt készít a fölbukkanó történelmi eseményekről, a történelmiekkal valamilyen szempontból azonosítható személyekről, amelyek többé-kevésbé hiteles történelmi referenciáknak látszanak. Minden bizonnyal Márton regényei alapján is elkészíthető valamiféle referencia-gyűjtemény. Ezeknek az apró részleteknek a kor- és valóságghúsege azonban a relativizálás és ironia játékában nyomban érvényét veszti. A különbség oka pedig valószínűleg abban rejlik, amit Grendel Lajos fedez föl a két szerző szemléletében: „Szilágyi regényének talán mégsem a diák a főszereplője, hanem a török elnyomás alatt nyögő hódoltságai magyarság, így a diák eltűnése a regény utolsó negyedében nem okoz sem zavart, sem törést. Szilágyi Istvánt egy kollektív, nemzeti paradigma foglalkoztatja, benne persze a különféle emberi sorsparadigmákkal. Márton László regényeiben viszont a nagyobb hangsúly az egyéni sorsparadigmán van, amelyek azonban semmiképpen sem lehetnek függetlenek az adott kor nemzeti, felekezeti és más kollektív paradigmáitól.”¹⁰ Márton trilógiája szerint nincs nagy történelem, csak történetek vannak. Pénzásó Pista vágya ezért nem teljesülhet: a magyarok kincse, a nagy történelem helyett Menander elpusztíthatatlan históriáját találja meg. Az első kötetben maga az elbeszélő mondja ki, hogy a történetek sokasága „fakadhat olykor történelmi bűvárlatokból, sőt nagy ritkán akár személyes tapasztalatokból, legtöbbször mégis a köznapi dolgok fölé emelkedő, szellemgazdag és tiszta spekuláció születésére.” Történeteket nem annyira találni, mint inkább kitalálni sikerül. Szilágyi és Rakovszky regénye is kiismerhetetlennek, kezelhetetlennek mutatja a történelmet, mely maszkos, karneváli játékában mégis egyének, nemzetek létezésének kerete lehet. „...mintha valami komédia közönsége volnánk...” – mondja a *Hollóidő* második részének elbeszélője. A *kigyó árnyéka* egyik legfontosabb jelenete, Orsolya Nikit elcsábító karneváli játéka a mássá válás, szerepcsere, alakoskodás jelzése. A *Testvériség* azonban ezekhez képest – a célelvűséget tagadó körköröséggel, nyitott befejezésével, halmazszerűségével – tökéletes ellentéte a hősokeket valahonnan valahová mégiscsak eljuttató Szilágyi- és Rakovszky-regénynek. Mártonnál minden dolog egyformán fontos, a részek önmagukban, zártságukban nem léteznek. Itt összeférhetetlen lehetséges világok kap-

9 MESTER Béla, *Históriai terek és alakok a regényben (Szilágyi István: Hollóidő)*, Kalligram, 2002/5, 87–93.

10 GRENDEL Lajos, *Regényvilágok tegnap és ma*, Az Irodalom visszavág, 2002–2003/tél, 193.

csolódnak össze, melyben az elbeszélő akár az utóbbi évtizedek történéseire, helyszíneire is utalhat – időben előre kalandozva és merészen kilépve a választott történelmi korból. Képzeljük el Jókait, amint a *Törökvilág Magyarországon* című regényben mondjuk Mária Terézia uralkodását emlegeti. A szerző mindvégig érzékelteti, hogy lehetőségekkel játszik, a lehetőségek végtelen sokaságát próbálja összefogni, de hangsúlyozza, hogy amit leír, nem biztos, hogy megtörtént, nem biztos, hogy így történt, történhetett volna másképp.

A *Hollóidő* fabuláris folyamatossága könnyen megtévesztheti az értelmezőt. A tagolások, illesztések, a töredékesség és megszakítottság következtében megbomlik az egyívű, egyenes vonalú, teleologikusan kibontakozó, hierarchikusan elrendezett eseménysor uralma. A regény gazdag epikai áradásában viszont nem mindig világos, mi az a végső cél, amelynek ez a megnyerő sokféleség alárendelődik. Anekdotikus szerkesztésmód ez is, csak éppen nem dekonstruáló, hanem lényegében történetyszerű és érzéki, mely mindvégig megőríz valamit egy nagy elbeszélői hagyományból. Nagyon is meggondolt, megtervezett regény Szilágyié. Ám nem hatalmasodik el a megformáltság mint megformáltság indoklásának igénye, noha az első részben a diáknak olykor kifejezetten metanarrációs gondjai vannak, melyek a rögzítéssel, elbeszélhetőséggel, a jellé formálás akár mestersegbeli kérdéseivel is összefüggésbe hozhatók. Neki kell például a végleges pusztulás lehetőségével is szembenéznie: „Akkor hát nem vagyunk. Kipusztulunk, mint a magyarok. És ha még nem is egészen, de legalább próbálgatjuk, milyen az, mikor majd nem vagyunk. Addig próbálgatjuk, míg végül sikerül.” Szilágyi régi nagyregényekre emlékeztető narratív szuperstruktúrát teremt, megalkotja a nagy erővel sodró történet illúzióját. A konkrét eseménysorokat azonban tudatosan rekonstruálhatatlanná teszi, bizonytalanságban tartja, a szüzsé jó néhány eleme nem azonosítható megnyugtatóan. Ugyanakkor Szilágyi művében érzékelnünk kell a fejlődés-, a nevelődési regény hagyományát is. Az első rész egyszemélyes beavatás történetét a második kollektív Bildungsromanja követi.

Talán a fiktív önéletírás, az autográfia mintaként követése magyarázza, hogy *A kigyó árnyéka* első pillantásra meglehetősen hagyományos regénynek tűnik. Igaz, az autobiografikus konfesszió műfaja a mögöttünk lévő században meghökkentő változatokat is teremtett. Rakovszky „ómódi” modernségének oka lehet az a hit, mely szerint a megismerés minden nehézsége ellenére létezik igazság. Egy ember élete, egy ember igazsága a Lejeune emlegette önéletírói paktum látszatát kelti: mintha szavatolni akarná a szöveg a benne megjelenő és a rajta kívüli szerző azonosságát (mintha Rakovszky Zsuzsa nevű empirikus író „csak közreadna”), mely a sok száz oldalas műben elrejtett konfesszionális mag miatt nem tűnik képtelenségnek. Lejeune elhíresült definíciója szerint az önéletírás „retrospektív elbeszélés prózaformában, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezve.”¹¹ Minden egyezik –

11 Philippe LEJEUNE, *Le pacte autobiographique*, Paris, 1975, 14.

kivéve a valódi személyt. A szövegen kívüli valós modell (empirikus író) és a fikcióbeli szerző/szereplő hasonlósága azonban nem kétséges. Előbbi az utóbbi igazságain keresztül – a fikcióban – végül is alkalmasabb formát talál az önéletírásnál. Az elbeszélés tere, váza, kerete önéletrajzi, a fikció azonban a regényhez kapcsolódik. A szövegattitűd az autográfíát utánzó fikció, a narratív kifejezőmód az önéletírást szimuláló regény.¹² Látjuk, önéletírás és regény itt valóban közel kerül egymáshoz. *A kígyó árnyékában* is átsétálhatunk egyikből a másikba.

Rakovszky regénye a hős/elbeszélő narratív identitását folyamatosan újrafogalmazó sorsesemények láncolataként is fölfogható. A külső és belső események hatására az addigi identitás „szövedéke fölfeslik,” „az önazonosság mint az élet foglalata meghasad és felnyílik” (Tengelyi László).¹⁴ Orsolya élettörténetének specialitása azonban éppen az, hogy az elbeszélő események sora egyáltalán nem áll összefüggésben az önmagassággal. Ráadásul az elbeszélő régi magyar narrációs formák mintáihoz igazodik, az emlékeit feldolgozó szerepét veszi föl. Megannyi poétikai probléma támad emiatt. Babona, mítosz, látomásosság egyfelől, önéletírói konvenciók másfelől. Lidércek, gonosz tündérek, szellemek társaságában, a végítélettől való rettegés közepette az elbeszélőnek emlékezőtechnikai kérdésekkel kell szembenéznie: „Tudjuk, megesis, hogy emlékezetünk félrevezet bennünket, s a képzeletünk alkotta képeket kínálja számunkra mint saját tárházából valóakat, s e képek néha oly tiszták és élesek lehetnek, mintha csakugyan a valóság, s nem a képzelgés anyagából gyúrtak volna. Még nehezebb a dolgunk, ha egykori érzéseinket próbáljuk híven felidézni: a legkínzóbb fájdalomtól vagy a lehevesebb gyönyörűségtől sem marad más az emlékezetben, csak a pusztá neve, por és hamu.” A fiktív önéletírás elbeszélői helyzetével gyakran találkozunk, ennek tematizálásával azonban nem. Mi esett meg valóban, és mi a képzelődés? Ha Orsolya a teleírt papírokra pillant, azonnal bizonyosságnak vesz mindent. A szó szüli a valót? Az „álmatlan elme képzelgése” a valóság? Mindenesetre a regény az identitáshiány kiúttalanságával, az önmagára ismerés elmaradásának megrázkódtatásával zárul. Látható, a történelem eseményei, hajdúkkal és németekkel, evangélikusokkal és katolikusokkal, csak háttérként jelennek meg, de háttéremként szerepük nem hanyagolható. A kaotikus világ díszletei között egy kaotikus lélek vergődése.

„A személy, az »én« mindvégig valamiképpen szemben áll a történelemmel Rakovszky regényében. Mintha azt kellene gondolnunk: lám, mennyi személyes sors bújik meg a kollektívva formált történelmi események mögött” – olvashatjuk az egyik kritikában.¹⁵ A klasszikus történelmi regényírói gyakorlattól azonban nem áll távol ez a jelenség.

12 H. PORTER ABBOTT, *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására*, Helikon, 2003/2, 286–304.

14 TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Bp., 1998, 43.

15 KISS Noémi, *Susanna, a nevelőnő titkos erőkkkel cimborált (Rakovszky Zsuzsa: A kígyó árnyéka)*, Alföld, 2002/11, 103.

Kemény Zsigmond szerint a „korrajz” mellett „a regény kénytelen leendő drámai szerkezetet venni”, s a regényíró „inkább szereti a szenvedélyek általános tipikus formái helyett azok rejtettebb sajátságait, lassú növekedéseit, individuális megtöréseit, szétágozásait, összegyűjtését s úgy aztán egy katasztrófa átömlését rajzolni.”¹⁶ Az már inkább megfontolandó és meggondolandó, hogy a narrátor-hős történelmi időbe való száműzetése mennyire indokolt. Gyáni Gábor nyomós okot sejt ugyan, egyértelmű választ azonban nem tud adni. Hiányérzetet amiatt érez, mert nem lát összhangot a fikció és a valóság igazsága között, s ezt elsősorban a bűntudat – valláserkölcseleg indokolatlan – elmaradásában fedezi föl. A történelmi regényekben azonban nem szokatlanok az efféle elrajzolások. Szilágyi István művében például nem ritkán találkozunk későbbi szokások visszavetítésével. Pásztor Péter alias Méliusz Juhász Péter alakja körül időrendi problémák éppúgy akadnak, mint vallási szokásokkal való meg nem felelések. Gyáni Gábor okfejtésében világos kíváncsalmoként hangzik el, hogy a fikció tényei teljesen összhangban álljanak a valóságreferenciákkal. Ha a mű nem felel meg e követelménynek, „nem több valamiféle áltörténelmi narratívánál, amely viszont újból és újból felveti a kérdést: nem adhatta volna elő a szerző a mondandóját valamilyen jelen idejű történet keretei között?”¹⁷ Gyáni fenntartásai maradéktalanul a klasszikus történelmi regénypoétika felől közeledve képzelhetők el. A modern és posztmodern regény jóval szabadabban kezeli a történelmet, a történelmi tényeket és azokat a tanulságokat is, melyeket a szerző a történelmi anyagból levon. Nem is szólva arról, hogy a történetírás módszerei is megváltoztak, a régi történetírás irodalomnak tűnik, a regény pedig önkényesen beavatkozhat a történelembe. Ha *A kigyó árnyéka* szerzője nem is tesz látványos kísérletet a történelmi regény formateremtő elveinek megújítására, a tudatfolyam ábrázolásának modern technikáival, mágikus-mitikus szimbolizációjával mégis újraírja a hagyományt.

Miért kóborol Szilágyi István az ezeröttszáz évesekbe? A válasz Rakovszky Zsuzsához hasonló: „mert éppen ott érezte jól magát a képzeletem.”¹⁸ Nevükön nevezett történelmi nagyságok ugyan nem szerepelnek, a korban járatos olvasó azonban modellekre ismer: Terebi Lukács, a vén pap alakjában Szegedi Kis Istvánra például. Szilágyi „társszerzője” szinte valamennyi ide köthető emlékiró. Ám a szerzői szándék minden konkrét történettel való megfelelést kerül. Míg az „igazi” történelmi regény valós történelmi személyeket a maguk korában néven nevezve szerepeltet, az ő regénye a történelmi személyiséget inkább ürügyként fogja föl; „elrajzolja” a valós figurákat, s az ötödfélszáz évvel ezelőtti világban szabadon akar mozogni.¹⁹ Ez a szabadság, elrugaszkodás azonban nem jelentheti

16 KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és dráma körül* = K. Zs., *Élet és irodalom*, Bp., 1971, 198–207.

17 GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény*, Tiszatáj, 2004/4, 92.

18 TIBORI SZABÓ Zoltán, *Megrészegített a teremtésvágy: Szilágyi István Kossuth-díjas író pályájáról és új regényéről*, Népszabadság, 2001. június 7., 9.

19 KATHI Veronika, „Nyissunk utat egy másik dimenzió számára”: *Beszélgetés Szilágyi Istvánnal*, Hítel, 2003/8, 65–66.

a történelmi kor és en bloc a történelem iránti érdeklődés hiányát, miként Láng Zsolt feltételezi: „A *Hollóidő* nevezhető ugyan történelmi regénynek, de a történelem egyáltalán nem foglalkoztatja.”²⁰ A regény – már csak a címében jelzett központi metaforánál fogva is – a kiszámíthatatlan, mindent elrontó és megemésztő történelem látomása. A színes kalandsorozat általános történelembölcseletet ad. Miképpen megy végbe az emberek mindennapi életében a történelem? Szilágyi erről akár mikrorealista történelmi regényt is írhatott volna. Ehelyett inkább a romantikán nevelkedett olvasó reflexeit hívja elő. Az anekdotikus színezetű furfangos, kalandos elbeszélés viszont többnyire becsap bennünket: „a történetek félbemaradnak, az emberi sorsok homályba merülnek, a feszültségre nincs megoldás, nincs feloldódás, helyette brutális csattanókba torkollik az események láncolata, avagy marad végleges érvénnyel a kétség: az író könyörtelenül elhallgatja az általa teremtett világ »valóságának« egy részét” – írja Ács Margit.²¹ Minden fragmentum-jelleg mellett jól megszerkesztett regény, mely még az esetlegességeknek is szigorú keretet ad. A régi nagyepika a posztmodern poétikától sok mindent tanulva egy posztmodern utáni állapot tükrében és műfajtapasztalatában jelenik meg. A múlt-fikció létrehozásában megnő az imagináció szerepe, de az elképzelt mégiscsak támaszkodik a valósra. Lebegtetett, újraálmodott történelmi valóság ez, de valóság és nem (vagy nemcsak) legenda, emlékezés vagy éppen korábbi történelmi regények fikciója.

Márton László trilógiájában – a *Jacob Wunschwitz igaz történetéhez* hasonlóan – a történelmi regény végképp idézőjelbe kerül. A metafikcionális tér történelmi regények lehetőségeit teremti meg. Sokféle regénytípus körvonalazódik – Italo Calvino nevezetes regénykezdetéhez hasonlóan (*Ha egy téli éjszakán egy utazó*). Anekdoták sorakoznak, mint afféle – Mártontól sokszor lebecsült – „gárdonyizó” regényben. Részek (az anekdota szó eredeti jelentésével élve), mozaikok, melyek a megforgatott kaleidoszkóphoz hasonlóan ugyanazon elemekből végtelen számú ábrát képesek előállítani. Történelembölcselet ez is a régi-új lemezeit mutogató historiáról, melyben Friedrich Schlegel szavaival „eddig még mindenki megtalálta..., amire szüksége volt vagy amit óhajtott: kiváltképpen önmagát.”²²

20 LÁNG Zsolt, *Kaland, rejtély, izgalom és még valami*, Élet és Irodalom, 2001/23, 15.

21 ÁCS Margit, *Az örökkévaló holló: Szilágyi István Hollóidő című regényének néhány tanulsága = Tanulmányok Szilágyi Istvánról*, szerk. MÁRKUS Béla, Debrecen, 2003, 213.

22 FRIEDRICH SCHLEGEL, *Atheneum-töredékek = August Wilhelm Schlegel, Friedrich Schlegel, Válogatott esztétikai írások*, Bp., 1980, 150.

BÁNYAI JÁNOS

Változatok (ön)életrajzra Konrád György újabb könyveiről

Szörényi Lászlónak, a hatvanadikra

(Egy)

Konrád György egymást követően két önéletrajzi regényt adott ki nemrégiben, 2001-ben az *Elutazás és hazatérés*, 2003-ban a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* jelent meg. Az önéletrajzi regény műfajának némi elbizonytalanításával harmadikként ide sorolható még a városkötet is, *Az író és a város*, mert jól felismerhető benne az első két könyvben olvasható életrajzi szimbolika. A könyvek, így egymást követően, ahogyan maga fogalmazott Igazság az önéletrajzban címen: „Egy járókelő vagyok a többiek között. Egy önéletrajzíró járókelő.” Aki valamiben különbözik más járókelőktől, de nem sokban, legfeljebb abban, hogy nem az „igazságra” bízta magát, hanem a nyelvre. „Egyik szó hívja a másikat, az emlékek elhatárolhatatlanul egymásba kapaszkodnak, így lesz a könyv életünk hosszúra nyúlt tartalomjegyzéke” – írja ugyanott. Vajon csak az „önéletrajzi regény” vehető életünk tartalomjegyzékének, vagy minden könyv az élet tartalomjegyzéke, hiszen minden könyvben a szó hívja a másikat, és nemcsak a „saját szót”, hanem a Másik, az Idegen szavát is, a Másik, az Idegen könyvét is... Minden „elhatárolhatatlanul egymásba kapaszkodik”, de nem függ össze minden mindennel. Ellenkezőleg, minden mindentől mindig különbözik. Ebben van létezésének titka. Az „önéletrajzi regény létezésének titka is a felismerhető különbözősben,” a szöveggént feltáruló eltérésben rejlik. Ezért állítható egy sorba a két „önéletrajzi regénnyel” az esszéket, előadásokat tartalmazó városkötet.

Az *Elutazás és hazatérés* karcsúbb, és ha mondható így, célratörőbb, kevesebb kitérőt tartalmaz, ritkábban iktatja a megírás idejét az elbeszélte idő folyamatába, ritkábban szakítja meg az emlékezést jelen idejű betétekkel, mint a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor*. Az első kettőnél terjedelmesebb harmadik az „önéletrajzi esszé” nyíltabb, szabadabb, változatosabb jégeit viseli magán. Az első inkább tekinthető kanonizált önéletrajzra, mint regényre, a második pedig inkább jelen idejű, vagy akár naplószerű betétekkel gazdagított vallomások regényre, míg a harmadik a másodikban már jelzett esszészzerű fordulat beteljesítése az élet(rajz) alakulása folytán.

De meg kell állni egy pillanatra az első két kötet azonos műfaji meghatározásánál. Mindkettő alcímében az áll, hogy „önéletrajzi regény”. Egyértelműen az olvasót szolgáló, olvasási stratégiát felkínáló műfaji megnevezés. Első pillantásra majdnem szokványos, könnyedén használható elnevezésnek tűnik, holott fontos elméleti ellentétet, valójában ellentmondást rejt magában. Sokszor megtesszük, mégis nehéz az önéletrajz műfaját a regény műfajával egy kalap alá venni. Minthogy a regény alapvetően fikcionális műfaj, míg az önéletrajz elsősorban referenciális beszédmód. Ezért olvassák szívesen, akik elfogadják a felkínált olvasási stratégiát. Érdemes tehát odafigyelni a könyvek alcímében rejlő ellentmondásra. Ami akár minden „próza” nélkülözhetetlen, ezért „belső”, de nem szükségszerű ellentmondása. A regényt, miként a teória állítja, olvasása és megértése közben, eloldjuk „a szerző idejétől, történelmétől és életétől”, autentikus létet biztosítunk számára, azaz semmi rajta kívül állóval nem azonosítjuk, főként nem a szerzővel, sem a szerző életrajzával. „Ezzel szemben – mondja az elmélet – az önéletírás cselekvése az író és tárgy azonosságát kezdeményezi. Ez a kezdeményezés azonban megszünteti a fiktív cselekvést és egy adott időhöz és élethez rögzíti az elbeszélést, mely által az önéletírás haladéktalanul kontextualizálódik. A fikcióra jellemző szerző–szöveg elválasztással szemben az önéletírás szűk interpretációs pályára állítja olvasóit: az autografikus értelmezés speciális nézőpontjából veszi szemügyre a valós időben folyamatban lévő szövegszerű cselekvést.” (Lejeune) Más szóval, az önéletrajzban a szerző önmagáról szól, ezért a műfaj klasszikusnak vehető meghatározása így hangzik: „retrospektív elbeszélés prózaformában, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezve.” (Lejeune) Ezzel szemben a regényben a szerzőt mindig leválasztjuk az elbeszélőről, még akkor is, amikor bizonyos ismereteink alapján az elbeszélés biografikus vonásairól tudomásunk van. Tudjuk, a regényben az önéletrajz nyomai sokszor kimutathatók. A regény „biográfia.” Ennek ellenére a regényt fikciónak vesszük, olvasása és megértése során nem a szerzőre, hanem a szöveg fiktív hőisére, az elbeszélőre, a személyes névmás(ok)ra figyelünk. Hogy ezen evidens ellentmondás ellenére az önéletrajz és a regény mégis egybeírható, és végső soron egybe is olvasható, ezt bizonyítja Konrád György önéletrajzi regényének két könyve. De az is, hogy az *Elutazás és hazatérés* történetét, amit most életrajzként olvasunk, Konrád elmondta már regényesítve is a *Kerti mulatóságban*. Ami itt önéletrajz, amott regény volt, holott mindkét szöveg életrajz. Akár az is mondható, ugyanannak a személynek az életrajza, csakhogy a „személy” ott regényhős, itt meg maga a szerző, bármennyire is elbizonytalanítja a nyelv és a történet. A két művet a *Kerti mulatóság* egyik kulcsmondata tartja egyben, amely így hangzik: „Arra a kérdésre, hogy mi volt az élet értelme, mindenki az életrajzával felel.” Ezért fordult a regényben elmondott életrajz után Konrád az önéletrajzi beszédmódhoz, itt nem az irodalom értelmére kérdezett rá, mint amott, hanem az élet értelmére. Úgy-szintén a *Kerti mulatóságban* jegyezte meg, hogy „az irodalom annál helyénvalóbb, minél lehetetlenebb.” Az önéletrajz pedig, teszem hozzá az ellenpontot, annál helyénvalóbb, minél lehetőbb. Minthogy semmiképpen sem választható le a szerzőről és így nem is

tehető fikcióná. Különös és nemcsak teoretikus tapasztalatokat eredményezhetne a regényben és az önéletrajzi regényben elmondott azonos történet összehasonlítása. Főként azt a tapasztalatot kínálhatná fel az összevetés, hogy ugyanaz a történet egészen más olvasásmódot és megértési műveletet kíván, amennyiben a regény zártabb műfaji keretei között jelenik meg, illetve amennyiben az autobiográfia lazább és kevésbé kanonizált alakját ölti magára. Ugyanazt másként olvassuk és másként is értjük, mert – Tandori Dezsőtől többször hallhattuk – a kétszer, háromszor, sokszor mondott ugyanaz nem identikus. Annak firtatása, hogy mi lehet ennek az oka, túl messzire vinné ezt a jegyzetet.

Az *Elutazás és hazatérés* egyetlen év története. 1944 májusában kezdődik és a következő év közepén ér véget. Persze bőven szól az előzményekről és valamennyivel szűkszávúbban az elkövetkező hónapokról és évekről. Konrád György, akinek önéletrajzi regényét olvassuk, akkor tizenegy éves volt, mélyen benne a gyerekkorban, és tizenkét éves, amikor a történet véget ér, ekkor már mélyen benne a férfikorban. Hirtelen nőtt fel, veszteségek mellett és nagyon közel a halálhoz. A vidéki, jómódú, minden tekintetben megbízható, minden gyanú felett álló polgári világból egyetlen nap vagy pillanat alatt lépett át az életveszély világába, a védettségből a végső veszélyeztetettségbe. Egyszerre tizenegy évesen úgy kell cselekednie, mintha felnőtt volna. Mert csak így mentheti meg a maga és a nővére, meg unokatestvérei életét. Mi az, ami az életnek ezt a drámai fordulatát, mind a regényt mind az önéletrajzot író Konrád Györgyben egyformán fenntartja? Elsősorban a tartósan hosszúra, nem egy-két évre, hanem évtizedekre, nemzedékek számára tervezett bizonyosság elvesztése: ezt jelenti a könyv címében az „elutazás.” A zsidó család előélete, származása, kirajzása, belső és külső kapcsolatrendszere teremti meg a hosszúra tervezett bizonyosságot, amelyben változást csupán az idő múlása hozhat. Ettől fosztja meg Konrád Györgyöt és környezetét a gyalázatos zsidótörvények alkalmazása a háborús években, annak belátása, hogy bármikor, bárhol és bárki megölheti, családját kiirthatja, életek sokaságát teheti semmivé. Aki ezt felismeri, felnőtt, akárhány éves. Felnőttként viselkedik, beszél és cselekszik. Tervez és ítélkezik, döntéseket hoz, nem egyszer mások nevében is. Nem bátor, nem elszánt, de mindenképpen realista. A „realista” gyerek, akárhány éves, felnőtt, felnőttként dönt és viselkedik. És mégis, mindenek ellenére megmarad gyereknek. „Realizmusa” nem törölte ki se a hitét, se a reményét. Mindenek ellenére reménykedik abban, hogy szülei visszajönnek, hogy visszatérhet a falujába, hogy újra kinyit apjának vaskereskedése. Az üzlet újra megtelik áruval, vevők fordulnak majd be a boltba, sokszor lejátszott jelenetek, évődések, párbeszédnek ismétlődnek majd, valamilyen íratlan, de éppen ezért kötelező szabály szerint. Abban reménykedik, hogy még visszatérhet a gyerekkor színhelyeire, hogy még minden ott folytatódhat, ahol életének jó előre megtervezett menete, a jelen és a számára kijelölt jövő erőszakosan megszakadt. Tizenkét éves koráig felnőtté vált, felnőttként cselekszik, gondolkodik és ítél, ám a nem szűnő nosztalgikus remény, hogy még minden ott folytatódhat, ahol megszakadt, megőrzi számára az életéből erőszakkal kitörölt gyerekkort. Amennyiben a bizonyosság elvesztése a könyv címében az „elutazás,” akkor a csupán gyermeki érzé-

kenységgel fenntartható remény, hit és esély neve a „hazatérés”. Az sem szünteti meg a nosztalgikus reményt, vagyis a gyerekkorba való visszavágyódást a kényszerű felnőttkorból, hogy érzi, a hazatérés nyomán csak romokkal, megcsúfolt házzal, csupa gyásszal és szenvedéssel találkozik majd.

Konrád György éppen ennek a kettősségnek közlésével indítja önéletrajzi regényét. Azzal, hogy a felnőtt, a kényszerűen felnőtt sem térhet vissza a gyerekkorba, mert nem élhető túl a gyerekfejjel megélt felnőtttség tapasztalata. Az *Elutazás és hazatérés* az első hazatérés leírásával kezdődik, így:

Álló marhavagonban ültünk 1945 februárjában egy padon. Nem tudtam elszakadni a nyitott ajtótól, amelyen át a havas síkságról bevágott a szél. Haza akartam menni Budapestről, hogy ne legyek vendég, ezért volt ez az egyhetes út vissza, Berettyóújfaluba, ahonnan a szüleinket elvitték, és ahonnan sikerült a deportálás előtti utolsó napon eljőnnünk. Ha másnapig késlekedünk, Auschwitzba kerültünk volna. Tizennégy éves nővérem esetleg túléli. Én tizennégy éves voltam, az osztálytársaimat Mengele doktor mind gázkamrába küldte.

A szüleinkről nem tudtunk semmit, elbúcsúztam attól a képtől, hogy a lépcsőházból az előszobába, majd a világoskék nappaliba belépve mindent úgy találok, ahogy volt. Még nem tudtam, csak éreztem, hogy nem lesz semmi sem.

Elbúcsúzott ugyan a képtől, hogy a szülői házban mindent úgy talál, ahogy volt néhány hónappal, egy évvel korábban, mégis éppen a remény, a remény gyermeki érzése készíti a visszatérésre. Hazatérése arról győzi meg tényszerűen, amit a marhavagonban csak érzett, ám ez az érzés nem szűnik meg a rombolás és a vesztes közvetlen megtapasztalásával sem. Igazából majd a második hazatérés győzi meg arról, hogy semmi sem lesz többé úgy, ahogy volt. Mert nincs túlélés. A túléléshez nem elég az életben maradás. Hogy mégis mi az élet értelme, arra az életrajz, az önéletrajz felel. Az igazi válasz azonban az irodalomban keresendő, annak megértésében, hogy az emlékezet, a leírás, az írás, az önéletírás is a lehetetlen megkísértése.

Konrád György önéletrajzi regénye a túlélés lehetetlenségéről szól. Elmúlhatnak sorsfordító és életformáló történetek meg események, később el is mondhatók, de nem élhetők túl. Egyszer, hosszabb vagy rövidebb idő után előkerülnek az emlékezet mélyéről, alakot is öltenek, formát regényben és önéletrajzban, mások, idegenek, a Másik arcában, mozdulatában, felidézhető szavaiban, de túlélni nem lehet. Ezért van az írás, a túlélés helyett. És itt már nincs tétje a „műfajnak”. Csak az emlékezetben létesített távolságnak van tétje. Úgy tartani távolságot a haláltól, hogy mégis kéznél legyen: „A halál aligha kellemes, a halálveszély sem az, de az is megeshet, hogy állsz egy tetőterazon, gépfegyvereznek a vadászpilóták, te viszont úgy érzed, hogy az egész nem igazán komoly...” Az önéletrajzi én itt egy másikra mutat, a grammatikai második személyre, őt szólítja meg, vele szemben tartja a távolságot. Nem azért, hogy kiléphessen az én szerepéből, hanem

azért, hogy „melodramatikus hangulat” nélkül mondható legyen, hogy a döntő pillanatokban, amikor életre szóló, sorsalakító döntések születnek, halálközélen, előáll s többé el nem hagyható a „nem igazán komoly”-érzés. Nem vigasz, hogy innen kezdődően élni lehet, mert az „élni” nem túlélés, csupán a történet mondhatóságának feltétele. Már elmondható, hogy „[V]életlenek kegyes láncolatának köszönhetem az életemet. Tartós adomány tizenegy éves korban megismerni azt a száraz tárgyilagosságot, hogy bármikor megölhetnek, és nem idétenkedni ilyen helyzetben. 1944-45 telén majdnem úgy gondoltam a halálra, mint tűzifára. Nem volt benne semmi különös. Rajtam kívül álló esemény, csak annyira valószínű, amennyire a kártyában komoly esély van rá, hogy az ember rossz lapot húz és veszít.”

Bizonyos, hogy ez a gyerekkori felismerés és tapasztalat nem Konrád György önéletrajzi regényei megírásának egyetlen motívuma, de egész biztosan nélkülözhetetlen feltétele az írásnak. Akár az életrajz és az írás metszéspontjának is tekinthető. Ahol a „mi volt az élet értelme” kérdésre, amely kérdést minden önéletrajz, a regényes és a regénytelen is felteszi, az életrajzzal együtt az írás, a mondás, a mondhatóság felel. Ahol már nem választható le a szerző a szövegről, mert a szerző helyett a szöveg beszél, a szövegben pedig egy „én”, meg a vele azonos „te,” és sok-sok „ő,” akiket szeretni lehet, megvetni és gyűlölni is, meg lehet értük vagy ellenük tenni, ahogyan „ő”-k is tesznek az „én”-ért ezt-azt... Az önéletrajzi regényben szerephez jutó nyelvtan, a névmások játéka fordítja át az önéletrajzként kontextualizált szöveget a fikcionalizált szöveg zártabb alakzataiba. (KONRÁD György, *Elutazás és hazatérés*, Noran, 2001.)

(Kettő)

Az *Elutazás és hazatérés* után Konrád György „önéletrajzi regényének” *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* címmel megjelent kötete csak részben tekinthető az első folytatásának, nem „második”, amely nem lehetne meg az „első” nélkül, hanem önálló, magában is megálló kötet, hiszen alapvonásaiban különbözik az *Elutazás és hazatéréstől*. A két évvel korábban kiadott „önéletrajzi regény” az életrajz egyetlen, de sorsdöntő, a szerző későbbi életét mélyen befolyásoló és meghatározó évének történetét mondta el, az előzményekkel és valamennyi folytatással együtt. Annak a meg nem szüntethető gyerekkori tapasztalatnak a történetét, hogy halálközélen mégis, minden ellenére létezik és valamennyi biztonságot nyújt a „nem olyan komoly-érzés”, amelynek nyomai jól felismerhetők a szerző életének alakulástörténetében, de éppúgy felismerhetők az írásaiban is, szépirodalmában és értekező prózájában egyaránt. A megértésnek és az önmegértésnek bölcs visszafogottsága származik belőle. Meg a mondatok rendje, a bekezdések rendezettsége, az „egész” befejezettsége. Az *Elutazás...* után a *Fenn a hegyen...* lapjain jól látható a nyelv formálta írás működése: „Nincs a szöveget megelőző cselekmény, az észjárás maga a mese, hogy mi után mi jut a szerző eszébe, és melyik szekvenciát hova teszi” – írta

Konrád az *Igazság az önéletrajzban* című esszéjében. Az írás, amiben múlt és jelen összeér, amiben emlékezet és fikció keresztezi egymást, amiben beszédmódok írónak egymásra és egymásba anélkül, hogy kioltanák egymást. Konrád György számára, önéletrajzi írásai bizonyítják, vigasz és öröm az írás gyötrelme. Tradicionális, amennyiben nem követ divatot, de nagyon „mai”, amennyiben nem követ szabályokat. Ráhagyatkozik a szóra, a nyelvre. Egy komolyan szemlélődő „járókelő” a nyelvben.

A *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* az életrajznak egészen mostanáig, vagyis éppen a címben szereplő nevezetes látványosság, a nemrégiben nagy izgalmakkal kísért teljes napfogyatkozás idejéig tartó szakaszát mondja el a felidéző emlékezés vallomással és esszével átszőtt formájában. Azt a történetet, amelynek során szövegbe íródik a zsidótörvény, a pogrom, a kiirtás elől megmenekült tizenegy-két éves kiskamasz neve. De szövegbe íródik a gyerekkor térélménye is, mert – ahogyan Konrád írja –: „Az embert az a vidék, ahol tízéves kora előtt élt, oly végzetesen megmintázza, hogy valami ahhoz hasonlóan tudja magát az érzékeivel is otthon érezni.” Az első könyv egy évében mintázódott meg „végzetesen” Konrád György életrajza. A második kötet ezért nem folytatása az elsőnek, hanem a korán megmintázott élet elmélyítése, ahol nincs szerepe az idő folytonosságának, de nincs szerepe a beszédmódok, az irodalmi minták kiválasztásának se. *A Fenn a hegyen...* ennyiben határtalanabb, közelebb áll a szabad szövegformálás gyakorlatához, mint akár az önéletrajzi minták követéséhez, akár pedig a fikciós építkezéshez.

A könyv vége felé maga az író veszi számba életrajzának, vagyis a könyvben elbeszélte történetnek csomópontjait: „Tizenkét éves voltam, amikor a nemzetiszocializmust túléltem. Tizenöt éves voltam a kommunizmus erőteljes bevezetésének évében, együtt korosodtam vele, évtizedek mentek el tevékeny és fegyelmezett rezignációban, és már ötvenhat éves voltam, amikor a rezsím kimúlt.” És, teszem hozzá, hetven körül, amikor az önéletrajzi regény két egymáshoz tartozó, de egymástól függetlenül létező könyve megjelent. Nagyon sok minden történt a tizenkét évesen felnőtté kényszerült fiú korán megmintázott életében az elkövetkező évtizedek során. Házasságok és válások, gyerekek, a gyerekek gyerekei, nők szép számban, lakások, költözködések, állások, a publikálástól való eltiltás és a szabadúzás évei, konfliktusok és kibékülések... Mint minden ember életében. A mindennapi életrajz eseményei nem vagy csak részben azonosak az írói életrajz regények és tanulmányok, könyvsorozatok és esszék, naplók és előadások formájában kialakult eseménysorával. Konrád György *magán* életrajzában külön történet az író *nyilvános* életrajza. Amit az önéletrajzi regényben elmondott, nem más, mint az író élet- és fejlődésrajza. Amit a két könyvből a magánember életrajzából megtudunk se több, se kevesebb, mint amennyi mindenki más életrajzából megtudható. Mire a mindennapi ember hetvenéves lesz, az életrajza egybeesik mások életrajzával, hiszen olyankor már mindenki a halálra készül. Ami „*nem olyan komoly*”-érzés. Mert, mondom Danilo Kiš után szabadon, a „holtak enciklopédiája” bizonyítja, „bizonyos csak a halál.”

Az a nem mellékes körülmény különbözteti meg a mindenki máséhoz az évtizedek múlása során és a „holtak enciklopédiájában” hasonlónak alakult életrajzot, hogy ez nem másé, hanem az író életrajza. Tehát hinni kell Konrád Györgynek, amikor azt írja, hogy „[E]gész életrajzom az írómesterség teste, ez szervezte a kapcsolataimat és magyarázta a választásaimat. Állásaimat is úgy választottam meg, hogy azok kedvezzenek a szemlélődésnek. Életem minden fontosabb körülménye abból a kamaszkori döntésemből ered, hogy író leszek. Ez tartott vissza attól is, hogy ötvenhatban a barátaimmal és a testvéremmel Nyugatra menjek az ideiglenesen megnyílt határon át.” Ugyanezt mondja Kertész Imre is *A kudarc* című regényében. Kertész regényének hőse azért nem ment ötvenhatban „az ideiglenesen megnyílt határon át” külföldre, mert meg akart írni egy regényt, és azt a regényt csak itt, otthon, az anyanyelv közegében írhatta meg. A személyes döntés, hogy valaki író lesz, a döntés, hogy megírjon egy regényt, egész életre szóló, életrajzot megalkotó és személyiséget megmintázó döntés. Konrád György ennek a döntésnek a hatalmában választott állást, amíg állást vállalhatott: gyámhatósági tapasztalatai a *Látogató*, városszociológusi élményei a *Városalapító* című regényében – leválva a szerzőről, életrajzáról és élettapasztalatairól – formálódtak nyelvvé, szöveggé, irodalomná. A tiltások, a rendőri zaklatások, megfigyelések és házkutatások mind sorra szövegekben, prózában és esszéikben, tanulmányokban és előadásokban visszhangoznak. És az életről leválasztott törvények uralkodnak. A személyes döntés és választás produktumai. Az életrajzi regény ezt az élmény- és tapasztalatvilágot mondja el. Éppen ezért a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* oldalain nehéz és talán felesleges is külön- és elválasztani a személyest az általánostól, a privátot a közösségitől, a magánt a nyilvánostól. Vagyis arra példa Konrád György önéletrajzi regénye, hogy miként az életek évek múltán a holtak enciklopédiájában egybeérnek, úgy a személyes is rátalál az általánosra, a privát a közösségre, a magán a nyilvánosra. Ez főként abból olvasható ki, ahogyan az emlékezést, a múltat Konrád a jelennel egyidejűvé teszi az írásban, abban ahogyan folytatni próbálja a tegnap félbehagyott magánbeszédet, ahogyan megy a tolla után, ahogyan sokféle adatból, tényből, igazságból létrehoz az írás nélkül csak sejtethető emberi állapotokat. Nem csak azért, mert az emlékezés önmagában bizonytalan, hanem azért is, mert az emlékek, a múlt, egy ember élete amikor íródik, nem máskor és nem máshol, hanem a jelenben, „fenn a hegyen napfogyatkozáskor” íródik. Nem lehet véletlen tehát a könyv címében a hely és az idő pontos megjelölése. Az író, aki azért nem ment másokkal, barátaival és nővérel „Nyugatra”, pedig mehetett volna, tanulhatott volna tovább, letapadhatott volna valamilyen egyetemi állásban, megúszhatta volna életrajzának viszontagságos fejezeteit, jól tudja, hogy az írásnak hatalma van a személyiség felett, hatalma az emlékezés és a múlt felett, de hatalma a jelen felett is. Az egyetlen „hatalom,” amelynek diktátumát az író vállalja, kényének-kedvének kiteszi magát. E hatalom nyomására alakít nyelvből világot, emberi állapotokat. Az írás hatalmának terét jelöli a könyv címében a „fenn a hegyen” és idejét a „napfogyatkozáskor”. Az író önéletrajzi regényében is csak azt mondhatja, és csak annyit mondhat, amennyit számára az írás hatalma engedélyez, nem máshol, hanem ott,

ahol „érzékeivel is otthon” érzi magát, és nem máskor, hanem az írás, a történetmondás, az elbeszélés jelenében. Nem az „igazság”, hanem a bizonyosság a nyelvben és az írásban hitelesíti Konrád György önéletrajzi elbeszélését.

Csakhogy az írás, valójában a nyelv hatalma, kétségekről is szól. Mert kétségessé teszi az emlékezés műveleteit és kétségessé a megélt meg a megírt megfelelést vagy azonos-ságát. Konrád György önéletrajzi regénye kompozíciójának meghatározó tényezője, hogy mire a végére ér az emlékezésnek, mire egymásba illesztette az szöveg szekvenciáit, mire kézbe vehette a könyv architektúráját, a szövegben elhatalmasodnak a kétségek. Sorra, szinte oldalról oldalra bukkannak fel az emlékezéshez kapcsolódó kétségek, az önéletírás problematikusságának jelei, mert nincsen emlékezés kétségek nélkül, ahogyan nincsen életrajz se kaland és problematikusság nélkül. Ezek nyomán alakul és fordul át az emlékezés irodalomba, az önéletírás, az „önéletrajzi regény” is szépirodalomba. Ilyen mondatok zárják Konrád önéletrajzi regényét: „Régi időkről írtam, és nem voltam biztos benne, hogy pontosan emlékszem-e. Ha az emberi valóság minden leírása irodalom, akkor talán maga a szerző is az. A személyes névmások határai elúsztak, és leginkább a mondat, a bekezdés, és az oldal tagolása érdekelt.” Néhány oldallal később ez olvasható: „A csobánkai márvány sírkőasztalnál olyasmire is emlékeztem, ami nem történt meg velem. De amire az ember emlékezik, az megtörtént vele. Mivel a halandók élete nem hosszabb, mint egy esőcsepp hullása, ragaszkodtam mindenhez, amiben benne van az idő.” Ugyanezek a gondok és kétségek más megfogalmazásban: „Ha az emberi valóság minden leírása irodalom, akkor talán az ember is az. A regény főalakja esetleg gyámjogász, vagy városépítő, vagy nyugalmazott forradalmár. Naiv álarcok, mert nincsen egyetlen gyámjogász, vagy városépítő, vagy nyugalmazott forradalmár sem, aki ágyban fekvő, vagy egy elme-gyógyintézeti kerti padon ilyen gondos fogalmazással töprengne az életén. A belső gondolkodás sohasem történik teljes mondatokban, gyorsabb és utalásszerűbb annál.” Az élet útja, teszem hozzá, amit mindközönségesen életrajznak, máskor autobio-gráfiának, esetleg autográfiának mondunk, „sohasem történik teljes mondatokban”, mert „gyorsabb” és sokrétűbb, mert bizonytalanabb és evidensebb is egyidőben minden leírásnál, hiszen – Konrád György önéletrajzi regényeit olvasva is ezt tapasztaljuk – minden leírás irodalom, az önéletrajz elbeszélése is irodalom, az önéletrajzi regény pedig regény, azaz fikció, akár a csobánkai sírkőasztalnál, akár a hegymagasi kertben a diófa alatt készül, és magában foglal mindent, ami innen látható és érzékelhető, tehát a múlttal együtt a jelent is, úgy, ahogy van. Valóban nincs más bizonyosság, csak a halál bizonyossága, minden más, az ember is, akinek az életét olvassuk, irodalom. Ami egyáltalán nem kevés. Megírni egy regényt, akár önéletrajzit, akár „naiv álarcokat” felvonultatót nem kevesebb mint a világ, a létezés, egyetlen esőcsepp létének megértése, még akkor is, ha a megértés mint irodalom elmosza a személyes névmások határait.

Konrád György két önéletrajzi regényének végén azt kérdezi, „hol a haza?” A kérdés jogos, hiszen „a lét véges, szakadékos”, és minden lény valamiképpen tiltakozik a halál ellen, pedig tudja, a halál „nem olyan komoly.” A bizonytalan emlékezés, a megtörtént és

a meg nem történt azonosítása, az írás nem túl hatékony tiltakozás a halál ellen. De létezik-e nálánál hatékonyabb tiltakozás? Hiszen „[A] memória visszahúzódik a megtörtént eseménytől, tud eltávolodni tőle, és tud mind behatóbban ráközelíteni. A visszapillantó tükröben a valóságból mese lesz” – írja Konrád. Vagyis az emlékező vallomásból, a leírásból, a személyes névmásból irodalom.

És akkor valóban nincs más válasz a „hol a haza?” kérdésre, mint az, hogy a haza ott van, miként Konrád is megtapasztalta, „ahol nem ütnek agyon.” Ahol szemlélni lehet, a kóasztalnál mondatokat formálni, bekezdéseket és fejezeteket alakítani, amelyekből, ha szerencsés a kéz, kilép az élet és az irodalom, vagy – ahogyan Danilo Kiš fogalmazott – az „élet, irodalom”. A két szó közötti vesszőre kell odafigyelni, abban rejlik az írás és az élet „nyugtalanító másfélesége”. Ami ismét csak Danilo Kiš szava. Ezután, a „napfogyatkozás” után, az esszéírás ideje következik. (KONRÁD György, *Fenn a hegyen napfogyatkozás*, Noran, 2003.)

(Három)

Konrád Györgynek *Az író és a város* című éppen ötszáz oldalas, esszéket, felolvasásokat, laudációkat tartalmazó testes könyvét az önéletrajzi regények után folyamatosan olvastam, mintha regényt olvasnék, elejétől végig, inkább visszafelé, mint előre lapozva. Úgy mintha az „önéletrajzi regények” folytatása lenne *Az író és a város*. Minthogy az is. Legalább olyan mértékben, amilyen mértékben a második folytatása az elsőnek. Vagyis önállóságát és autentikusságát fel nem áldozva fűződik az első kettőhöz. Az életrajz folytatása inkább a nyilvános-, mint a magánbeszéd nyelvén. Az író magával vitte a pódiumra a szövegét, de magával vitte az életrajzát is. Hiszen az írások legtöbbször akkor készültek, amikor Konrád a berlini Művészeti Akadémiának kétszer három éven át elnöke volt, vagyis életrajzi dokumentumnak is vehető szövegek ezek. Megírásukat az életrajz tette lehetővé. Nélküle el sem készülhettek volna. Nem napló és nem emlékirat, nem vallomás, esszé és előadás: az író élete egy szakaszának írásban rögzített tényhalmaza. Jól mutatja, hogy Konrád elnökösködése idején mit gondolt, miről gondolkodott, milyen alkalmakkor és minek ürügyén szólalt meg a városban, miközben a várossal, Berlinnel, intim és cinkos kapcsolatot teremtett, de nem csalta meg Budapestet, ahová a nyelve és emlékezete odakötötte. Legtöbbször nem az elnök, még ritkábban a hivatal nevében szólalt meg, mindig az alkalmat tiszteletben tartó, de az alkalmiságot elkerülő, a művészetekben és a politikában egyaránt jártas író nevében. Akinek a szavára odafigyelnek, még akkor is, miként a szerbiai bombázások idején, amikor vitatható, legalábbis mindenképpen megvitatásra ingerlő kérdéseket fogalmazott meg. Vagyis Konrád György, új könyvének tanúsága szerint, nem öltötte magára az elnök, az akadémiai vezető egyenruháját, mielőtt írni kezdte volna mostani kötetébe gyűjtött esszéi legjavát. Nem vedlett át íróból hivatalnokká. Mondatai nem az elnököt, hanem az írókat azonosították be, bár nem vetette

meg az elnökséget, sőt kedvelte a hivatalt is, a berlini Művészeti Akadémiát, amelynek története és hagyománya éppen a mondatok, a nyelv, a szöveg – az esszéforma – tekintélyének és méltóságának őrzésére és fenntartására kötelezte. Amikor politizált, akkor is arra törekedett, hogy jó szöveget írjon. Amikor felköszöntött, akkor is. Ezért tekinthető a könyv legtöbb írása akár életrajzi fogantatásúnak is. Esszéi úgy kötnek ki az önéletrajznál, ahogyan az önéletrajzi regény második kötetének második fele kiköt az esszé formájánál, amikor előjönnek a kétségek, a kételkedés mondatai, a különbözőést jelentő elbizonytalanodás gyötrelmes jelei.

Az író és a város két első írása, a bevezető *Vendégjáték Berlinben* és *Az esszéről* című pontosan meg is nevezi részint a kötet szövegeinek íráshelyzetét és alkalmát, részint pedig a szövegek formáját. „...azt a feladatot adtam magamnak – írja a bevezetőben –, hogy mindaz, amit a színpadon felolvasok, írói igénnyel megírt szöveg legyen...” Valóban „írói igénnyel” megírt szövegek ezek, esszék a szó hagyományos értelmében. Elkerülük a szakzsargont, a szakdiszciplínákat, a tudomány szigorát, elkerülük az objektivitás eszményítését, a politikai beszéd kódosításait, a száraz tudósítás szavait, mert az esszé – így ír Konrád – „[S]zubjektív műfaj, a szerző beszél, látható az ízlése, hogy mit hárít el, és mihez vonzódik. Az esszé nem takarja el a szerző választott értékeit, nem a többes szám első személyes professzoros komolyság érezhető benne, látni a szerző valódi, változó arcát, és még a mosolyát is látni véljük.” Azért találó, meg pontos a kötet címe, mert az író mutatja a városban, az író és a város szövegdimenyes, kölcsönösen személyes kapcsolatát a „legkevésbé kötött műfaj”-ban, az esszében, amely azonban éppen, mert nem ismeri a kötöttségek szigorát a szubjektivitás és a szabadság, a személyes és az olvashatóság oltárán mutat fel cseppet sem olcsó, mert nyelvi, áldozatot az életrajz teréből és idejéből. Komoly műfaj, de nem komolykodó, mert kedveli a szellemességet, a humort sem veti meg, hiszen megkülönböztet. Az esszéíró „választott értékeiről” beszél Konrád, választani pedig nem is lehet másképpen, mint a különbségek feltárásával. A választott értékek minták is egyúttal. A kötet bevezetőjének címe, a *Vendégjáték Berlinben*, Márai Sándor nevezetes Casanova-regényének címét idézi fel, *Vendégjáték Bolzanóban*, de magát a „vendégjátékot” is, ami – Márai szavai szerint – az „éjszaka műfaja”, reggelig tartó és reggelre véget érő kaland. „...[M]űfajom, a kaland...” – mondja Giacomo Franciskának, Párma grófja asszonyának, a kényszerűen (vagy éppen törvényszerűen?) egyszeri szerelmes éjszaka előtt. Műfajom, az esszé – mondhatná Konrád Márai Sándor és Casanova nyomán. Másképpen, az „éjszakai” és a „kaland”, ha nem is „gáláns kaland”, csupán irodalmi és nyelvi kaland. Megint másképpen, ahogyan Konrád írja: „Az esszé társasági műfaj, nem soliloquium, a szerző meghívja a vendéget, az olvasót, traktálja, mulattatja, és újabb kirándulásra hívja.” Konrád György *Az író és a város* esszéiben ezt a „társasági műfajt” műveli, írói erényekkel, szellemesen és kihívóan, a tévedés esélyét, de a különbözőség és a kihívás attitűdjét is fenntartva. Azért „írói erényekkel”, mert – így ír Konrád – „Az irodalmi esszé a szöveg, tehát saját teste által irodalom.” Konrád György esszéje, „irodalmi esszéje” így kerül az „önéletrajzi regény” közelébe: mindkettő „a szöveg, tehát saját teste

által irodalom”. És mindkettőnek az idő a bírója. Nem árt tudni, hogy „Irodalom az, ami életben marad.”

A bevezető címének utalása a Márai-regény címére, de a kaland és az esszé műfajának Márai felől is értelmezhető közelsége abban erősítheti meg *Az író és a város* esszéinek, előadásainak olvasóját, hogy elnökség és hivatal ide, alkalmak, színpad és szereplési lehetőségek oda, Konrád mindvégig „a függetlenségét védelmező írópolgár szerepéhez” tartja magát, ahogyan szerinte Magnus Enzensberger, Günter Grass, Claudio Magris, Tišma, Dubravka Ugrešić, Fejtő Ferenc, Örkény, Petri, Kertész is, akikről, mások mellett, szó esik a könyvben, pedig szerinte az „irodalmi esszé” nem attól „irodalmi”, hogy írókról vagy irodalomról, művészetről, politikáról szól, hanem a „saját teste által.” Még akkor is, ha jól tudja és Andrei Plesu portréját rajzolva le is írja, hogy „[A] kelet-európai értelmiségi mindig köztes helyzetben van, mert tetszenek ugyan neki a nyugati felvilágosodott szabadságelvek, de nem idegen tőle a dolgok intézésének az ő országában honos stílusa sem, vagyis a mindennapi életté vált társadalmi-politikai struktúra.”

Hogyan megvédeni az „írópolgár” függetlenségét a politikának, a történelemnek, a mindennapi életnek a „kelet-európai értelmiségire” nehezedő nyomása alatt? Amikor a független gondolat, az írópolgár szerepe az országainkban honos „stílus” által hazai és nemzetáruháznak számít? Erre a kérdésre is válasz, több válasz olvasható ki Konrád irodalmi esszéiből. Abból, ahogyan a „szabadság és felelősség” viszonylatában tájékozik, ahogyan a száműzetésről szól, a kultúrpolitikáról és a csábításról, az antik és a modern találkozásairól, vagy abból, ahogyan a fordítókat dicséri. De abból is, ahogyan a zsidó örökség helyét keresi az európai örökségben, ahogyan Kertész Imréhez hasonlóan beszél az emlékezésről és Auschwitzról, ahogyan Filip Davidhoz és David Albaharihoz hasonlóan a zsidó identitásról. De abból is, ahogyan egy egész fejezetben „A város olyan, mint a lakói” címen szól a városról, a városokról, amerre megfordult, Budapestről, de legtöbbit Berlinről. Például budapestiként Berlinről Washingtonban...

Mert Konrád György, az „írópolgár,” városi író. Várost alapító író, ahogyan egyik korábbi regényének, a *Városalapító*nak a címe mondja. A város szerinte az a hely, ahol – mint Berlinben – „van sok minden, elég tágas a kínálat legyezője.” Van hová elmenni, van mit megnézni, van vevő a kultúrára, nem akármilyen programok és események kötik le a figyelmet, színház, hangverseny, felolvasások, bemutakozások, tárlatok, közben meg sétára és nézelődésre is van hely, kedv, de idő is. A város megformálja az arcát, de megformálja a városlakót is. A város valóban olyan, mint a lakói. A városban játszódhat le az a civilizációs fordulat és átrendeződés, amelynek során, akár még Közép-Európában is „a többségi demokrácia liberális demokráciává” fejlődik át. Aminek egyik változatában – Konrád megfigyelése szerint – „elmúlt az ideje annak, hogy valamelyik metropolis meghatározó centrumnak képzelhesse magát.” A liberális demokrácia több centrumot alapít, „városhálózatot” teremt, amelyben a centrumok komplementerek és kiegészítik egymást. Ami nem zárja ki, hogy egy-egy centrumnak továbbra is legyen írója, mert nem múlt el az utókornak az a szándéka, hogy a várost, a város múltját és képét egy-egy regénnyel,

egy-egy biográfiával, önéletrajzzal vagy esszével azonosítsa. Berlint, bár sosem láttuk, most olyannak látjuk, amilyenek Konrád György írta le. Spontánul létesült „mikrotársaságok” szövődményes kapcsolatrendszerének, kelet és nyugat egyik találkozóhelyének, a kisugárzás és befogadás egyidejű esélyének és lehetőségének, kultuszok folyamatos keletkezésének és eltűnésének, mozgásnak és folytonos alakulásnak. Ahol élni lehet. Leginkább azért, mert mintha Berlin, Konrád interpretációjában, olyan „liberális demokráciát” alapított volna meg és alakít folytonosan, amelyben a politika igazodik a kultúrához és nem fordítva, ahogyan errefelé történik, távol Közép-Európától, és egyre távolabb Konrád Berlinjétől.

A kötet egyik legszebb esszéjében, az Adria-parti, isztriai Piránból kiinduló, *A város mint műemlék* címűben írja Konrád, hogy „a várost olvasni tudni kell,” a városlakót meg a regényolvasóhoz hasonlítja, aki „egy izgalmas, ismeretlen városban bolyong”, mert „az utca annak is lehet váratlan, akinek ez az állandó otthona.” Két feltétele van ennek, részint hogy a városlakó tartsa nyitva a szemét, részint pedig az a sokakat megmosolygató javaslat, hogy „az első jármű Európában maradjon továbbra is a láb! Menni tehát, járni-kelni elvakult célirányosság nélkül, csak a szemlélődés kedvéért.” A város, mondom Konrád nyomán, „időkultúra” és „térkultúra”. A városlakó „írópolgár” és a kalandra mindig kész városlakó „regényolvasó” együtt teremtik az idő és a tér kultúráját, ami a város. Nem a rohanás, nem a csillogó-villogó fények, nem a régit romba döntő hivalkodó újítás, persze az elhanyagoltság, a piszok, a kutyaszar se, hanem éppen a kultúra teszi a várost, amely tényleg olyan, amilyenek a lakói.

Miért állítható az „önéletrajzi regények” mellé *Az író és a város* esszégyűjteménye? Nyilván azért, mert – ahogyan Konrád György mondja – „Az ember végül is a döntő szavazatot a biográfiájával fogalmazza meg.” A városolvasó „írópolgár” biográfiájának szép fejezete, az „önéletrajzi regények” után, de azokkal együtt, biográfiával megfogalmazott „döntő szavazat” *Az író és a város*. (KONRÁD György, *Az író és a város*, Noran, 2004.)

Többször idéztem Konrád Györgynek *Igazság az önéletrajzban (Élet és Irodalom, 2004. november 26.)* című esszéjét. Polemikus írás. Polémiajának bárki címzettje lehet. Magam is. Mert ugyanúgy mint mások, talán Konrád is, abból a két tézisben összefoglalható „paradoxonból” indultam ki, hogy „az önéletrajzi regényben minden igaz,” meg hogy „az önéletrajzi regényben semmi sem igaz, mert minden elbeszélés eleve fikció, mese.” Azért paradoxon mindkét tézis, mert rosszul jár, aki feloldásukra adja a fejét. Ezek a paradoxonok éltetik az „önéletrajzi regény” műfaját, és ugyanezek vonják az önéletrajzhoz az irodalmi beszéd más, nem kimondottan szépirodalmi műfajait. Nincs más hátra, mint rezignáltan helyeselni annak, hogy az író – ahogyan Konrád esszéjében áll – „reggelenként belemarkol a még ismeretlenbe, de ha tudni akarná, hogy milyen, akkor a halálán túlról kellene visszanéznie a biográfiájára, amiből az következik, hogy az ember nem ismerheti meg önmagát, mert nem tudhatja, hogy milyen volt az élete a halála fényéből visszanézve.”

Dobos István írta le, hogy „az önéletíró változó önmegértése az identitás folytonos elvesztését és újraalkotását feltételezi a visszaemlékezésben. Az emlékező a földézett én *színrevitelével* alakítja ki identitását, és ennek éppenséggel az az alapvető feltétele, hogy távolságba kerüljön önmagával.” Konrád György „önéletrajzi regényei” halálközéletről indulnak, a ház, az otthon, a családi és gyermeki identitás elvesztéséből, és onnan kezdődően folytonosan a visszatalálás, a hazatalálás reménytelen nosztalgiját mondják emlékekkel és idézetekkel, nyelvvel és váltakozó, egymásba ékelődő műfajokkal. Konrád nem került távolságba önmagával, mert az életveszély megtapasztalása egy egész életre szóló távolságot teremtett számára attól az emléktől, amelyben nem kellett volna újraalkotnia magát. Ezért jogos kérdés, és úgy látszik minden életrajzi forma változatlan kérdése a „hol a haza?” kérdés. Válasz után kutatva az író „belemarkol a még ismeretlenbe”, elutazik és hazatér, időt tölt fenn a hegyen, életrajzokat választ és alapít, nyelvet teremt, a nyelv által vezeteti magát, városokat néz meg magának. Dobos István szavával: „Az önéletrajzi elbeszélés életteli arcot kölcsönöz a performatív nyelv teremtményének.” Az író arcának gyerek-, felnőtt- és (bizony) hajlott(abb) korában. Amikor sor kerülhet az önéletrajz megírására. Tudván, hogy minden önéletrajz változat az életrajzra.

A teljes életrajz a „holtak enciklopédiájában” található.

MÚVELŐDÉSTÖRTÉNET,
SZÍNHÁZTÖRTÉNET,
NÉPRAJZ

KOVÁCS ZSUZSA

Alexius magyar király és Arese alapításának a legendája¹

Arese Milánó közelében fekvő kisváros. A város címerében egy nomád sátor látható, annak jeleként, hogy alapítását barbár magyaroknak köszönheti. A legenda szerint ugyanis 507-ben, mikor Alexius, a magyarok királya erre vezette hadait, alattvalóinak megtetszett a vidék, s itt letelepedvén, királyukról Alexiusnak nevezték el az általuk alapított várost. Ebből a névből lett aztán az idők folyamán Alessio, majd Aressio, ami a mai Arese alak előzménye.

Noha az Arese név etimológiájával foglalkozó nyelvészek szerint a város neve dokumentálhatóan először csak a 13. században bukkan fel Arexio formában (s egy Arrius vagy Arisius alakra megy vissza), az Alexiusszal való kapcsolata pedig pusztán legenda,² az Areséről szóló modern publikációk változatlanul ismétlik a magyarok városalapításának a történetét,³ s ezt olvashatjuk Arese városának internetoldalán is.⁴

Arese város címere

A város címerét 1926-ban kreálták. A magyar városalapítókra utaló motívum, a sátor rajza Carlo Gianola 1901-ben megjelent helytörténeti munkája az alapján került a címerbe, ő ismertette először nyomtatásban a legendát.⁵ Gianola a történet forrásaként Raffaele

1 Szőrényi László mesélte, hogy mikor olaszországi nagykövetségként Aresébe látogatott, a polgármester azzal büszkélkedett neki, hogy városukat a legenda szerint magyarok alapították. Az ő elbeszélése nyomán kezdtem el kutatni a történet forrása után.

2 Dante OLIVIERI, *Dizionario di toponomastica lombarda*, Milano, 19612; Pierino BOSELLI, *Toponimi lombardi*, Milano, 1977.

3 Salvatore CAPODICI, *Arese, storia di una comunità*, a cura di Ivan LANTOS, ed. Johnson WAX, h.n. 1982, 19–21; *Enciclopedia dei comuni d'Italia. La Lombardia paese per paese*, I, Firenze 1984, 152–155.

4 http://www.comune.arese.mi.it/storia/primi_ins.htm

5 „Il giureconsulto Raffaele Fagnano nelle sue dotte memorie sulle illustri famiglie lombarde, scrive che Arese deriva da Alessio, re d'Ungheria che, armata mano, discese in questa provincia verso l'anno 507. I suoi dipendenti, invaghiti dello splendido Cielo e dell'uberosita dei campi,

Fagnani (1552–1623) családtörténeti munkájára hivatkozik. A *Nobilium familiarium mediolanensium commenta* című 12 kötetes monumentális műnek az Arese városából származó Arese családot tárgyaló részében valóban olvasható a város alapításáról szóló elbeszélés.

A mű autográf kézírata a milánói Biblioteca Ambrosiana-ban található.⁶ Javítások, üresen hagyott lapok, utólag belerakott papírlapokra írt feljegyzések, mellékelt dokumentummásolatok találhatóak benne, azaz munkapéldány, piszkozat. (Korabeli tisztázata is elkészült, autográf aláírással, ez azonban az 1943-as bombázások alkalmával elpusztult a Milánói Állami Levéltárban.) Az Arese családról szóló rész sajátosságait is a magyarázza, hogy különböző fázisokban gyűjtött és interpretált anyag van benne lejegyezve, s hiányzik az egységesítés, a végső formába öntés munkája.

Fagnani egy középkori krónikából idéz egy részletet, majd kommentárt fűz hozzá: Galvaneus az *Annales Mediolanenses*-ben azt írja – így Fagnani –, hogy amikor Alexius, a *hungarusok* királya Itáliába jött azzal a szándékkal, hogy Milánó városát bevegye és ott megtelepedjen, az Angleria királyaitól származó milánói Maximilianus eléje ment, néhány napig kétséges kimenetellel harcolt vele, és végül az ellenség nagy részét megölte, sok fogollyal és zsákmánnyal, dicsőséggel tért vissza hazájába. Kommentárjában Fagnani feltételezi, hogy a foglyok, Alexius rokonai (!) és társai, ellenségből barátokká lettek, s mivel megtetszett nekik Milánó, nem gondoltak többé a hazatérésre, Milánó mellett várost építettek, amit Alexius királyról neveztek el, amelyet most az idő elteltével megromlott Aretium szóval neveznek. S hozzáteszi, Galvaneus művéből kiderül, hogy Alexius 507 körül jött Itáliába.

Fagnani ezt követően egy másik krónikában is rábukkan Alexius király történetére. A *Manipulus florum*-nak mondott krónika alapján újból, immár bővebb, s részben eltérő változatban ismerteti a csata leírását: Maximilianust, a Castrum Sepriumból való nemes és tehetős férfiút királlyá választották, s 468-ban Milánóban megkoronázták. Ebben az időben Alexius, *Hungaria* királya Itáliába jött, Maximilianus megütközött vele, de egy

---

avrebbero acquistato nella pieve di Trenno degli estesi latifondi, ove per eternare il nome del loro antenato, avrebbero fondato il villaggio di Alessio, che in seguito, per corruzione della lingua, si sarebbe mutato in Aressio e poi in Arese. Da qui prese nome l'illustre prosapia Arese, che diede all'Italia personaggi distinti..." Carlo GIANOLA, *I comuni e le parrocchie della Pieve di Bollate: Memorie civili e religiose*, Saronno, 1901, 37.

6 Milano, Biblioteca Ambrosiana, T 160 sup (1). Fagnaniról és művéről lásd G. BONELLI, *Raffaele Fagnani e i suoi 'Commentari' intorno alle famiglie milanesi*, Archivio Storico lombardo, XXXIII (1906), 195–213.

egész napig tartó ütközet során nem bírtak egymással, majd több napos fegyverszünet után Florixius Alexius segítségére jött, a milánói nép pedig Maximilianus segítségére. Alexius hadát megverték, négy mérföldig üldözték, sokakat megöltek és elfogtak közülük, s Maximilianus dicsőséggel tért vissza hazájába. Később – írja Fagnani – egy a *hungaru-*sokkal vívott újabb ütközet során 5200-at megöltek és 512-öt elfogtak közülük. Kommentárjában Fagnani tovább szövi az előző krónikarészlet kapcsán született feltételezéseit. Úgy véli, a Milánóba vitt foglyokat a milánóiak később felszabadították, sőt sokakat a hadi tudományokban való jártasságuk miatt zsoldjukba is vettek, s ők buzdítottak arra, hogy Alexius városát felépítsék. S az Aresiusok most is birtokolják Aresius városát és ott sok földbirtokuk van.

Fagnani fejtegetésének harmadik szakaszában az Aresi család címerét, a rajta ábrázolt szárnyakat értelmezve próbálja bizonyítani immár a család közvetlen kapcsolatát Alexius királlyal: a család jelvényeiben azért szoktak szárnyakat ábrázolni, hogy királyuk nevére lehessen gondolni. Az Alexius szó első két szótagja, *ale-* ugyanis szárnyakat jelent. A kaldeusok pedig, akiktől a magyarok származnak, ahogy Bonfini írja, a szavakat és a beszédet állatok képeivel szokták kifejezni. Ezek a szárnyak sas szárnyai. A sas, lévén a madarak királya, a császárok és a királyok jelvénye, az Arese-címerben is királyi eredetre utal.⁷

7 „Alessios seu Alexios, qui nunc vulgo Aresij appellatur a nobili ex natura familia originem trahere existimo, et a regali progenie illos ortos esse.

Scribit Galvaneus annalium Mediolanensium scriptor quendam Alexium Ungarorum regem intrasse Italiam cupientem mediolanensem civitatem expugnare ibique sedem figere, quapropter Maximilianum civem Mediolanensem a regibus angliae progenitum obviam illi progressum per aliquot dies dubio eventu cum illis pregnasse et tandem hostibus magna ex parte cesis cum gloria in patriam reversum multis ex hostibus captis et alijs spolijs acquisitis.

Arbitror ego Alexii propinquos et affines captos deliciis civitatis mediolanensis captos deinceps de redivo in patriam non cogitasse, sed ex hostibus amicos factos ab affinibus pecunia subministrata oppidum prope Mediolanum construxisse, eius nomen a rege Alexio Alexii imposuisse, quod nunc corrupto per tot temporum spatia vocabulo Aretium appellatur, cum adventus regis Alexii in Italiam fuerit usque de anno 507 salutis humanae, ut colligitur ex d.o Galuanei annalibus.

In cronica, que dicitur manipulus florum, reperi Maximilianum castro seprii mediolanensem virum nobilem et potentem ab inclitis in regem electum, qui anno salutis humanae 468 in civitate mediolanensi coronatus fuit, eodem tempore Alexium Ungarorum regem in Italiam venisse, illi obviam Maximilianum progressum preliumque consensisse, quod per totam diem perduravit et undique maxime cruentam pugnam fuisse, ideo per multos dies a praeliando partes abstinnisse, Florixium inde in auxilium Alexii venisse, populum Mediolanensem in auxilium Maximilianum regis sui et concitus supervenisse, praelio commisso Alexii copias profligatas et per quatuor milliaria Mediolanenses insecutos, Alexii copias multis captis et caesis Maximilianum summa cum gloria in patriam suam rediisse.

Post aliud tempus iterum cum ungaris prelio commisso quinque millia ducentum ex iis interceptos et captos viros quingentos duodecim.

Tekintsünk el Fagnaninak a címerrel kapcsolatos gondolatársításaitól, s térjünk vissza az első két kommentárhoz, amelyek kiindulópontja egy-egy krónikarészlet volt. Forrásai pontosan beazonosíthatóak. Galvano Fiamma két művéről van szó. Az *Annales mediolanenses*ként említett művet a szakirodalom *Chronicon maius* vagy *Chronica maior* címen tartja számon, s a másik krónikának, a *Manipulus florum, sive Historia Mediolanensis* címűnek is Galvano Fiamma a szerzője. A *Chronicon maius* megfelelő helyén ez olvasható:⁸

„<cap.> 448 *De bello ungarorum iuxta montem salicis extra mediolanum*

<I>Sto tempore dum theudoricus gothus rex in partibus circa romam regnaret. et rex maximianus ex comitibus englerie lyguriam optineret. Quidam alexius rex ungarie intravit ytaliam. Uolens ciuitatem mediolanensem expugnare. Quo audito maximianus rex collecto exercitu ex mediolanensibus et alijs pluribus ciuitatibus equitauit usque paduam. Ungari enim in uaserant pro montem silicis. Utraque pars bellum fecerunt

---

Itane captivorum multitudinem Mediolanum perductam conicio ego post aliquot annos ex hostibus amicos factos a Mediolanensibus liberatos, et multos ex eis ob virtutem et militaris scientiae peritiam a Mediolanensibus, ut stipendia acciperent, incitatos oppida unum vel plura, ut dixi, construxisse, et a nomine regis sui Alexii Alexium nuncupasse, unde et ipsi Alexius seu de Alexio nomen acceperint, quod postea de Alexio in Aretium mutatum sit, per tot temporum spatia corrupto vocabulo. Possident adhuc Aresii vicum Aresium appellatum et multos fundos ibi habent.

Ut autem in hanc opinionem declinem ab Alexio rege nomen familiae inditum vel illud me impellit, quod in huius familiae gentilicis insignibus alas deferri consuere, ut nomen sui regis existimant, nam Alexius ex quatuor sillabis compositum est, quarum duae primae in hoc nomen Ale sonant. Solebant autem Caldae, a quibus Ungari originem trahunt, ut Antonius Bonfinius scribit, verba et sermones per figuras animalium exprimere. Alas autem Aquilae, non alterius animalis, haec familia in suis gentilicis insignibus defert, ut significant, sicuti Aquila regina volatilium est et regum imperatorumque insigne, ita se a rege maximo et potentissimo originem ducere.

Sed haec familia in alijs etiam oppidis floret, [...] cognomine Alessiorum, ut suo loco dicitur.

Non desunt etiam qui Alessiam familiam a cesareo sanguine illorum, qui in Grecia per multos annos regnarunt, in urbe constantinopoli [...]um tenuerunt, originem duci arbitrentur, cuius Alessiae familiae adhuc multi in Perusia urbe supersunt, de quibus etiam scribam.

Sed quae apud Mediolanenses ale [...]i are appellantur, [...]rum non debet si deinde Alesii Aresii deinde appellati fuerunt.

Reperio etiam familiam Piolam in multis [...] Pioram appellari. Quia idiote homines litteram L in R commutare solent.

Más kéz: Nam et Mediolanenses plebei, quam nobiles Mediolanum Milano materna lingua appellant, ipsi Mirano appellant.” Milano, Biblioteca Ambrosiana, T 160 sup (1), 128r–v. Köszönettel tartozom Pajorin Klárának a szöveg olvasatában nyújtott segítségéért.

8 Milano, Biblioteca Ambrosiana, A 275 inf, f. 145v.

campestre. Pugna comittitur. Et a mane usque ad uesperam dimicatur. et utrique parti pessime fuit. Altero die iterum pugnatur. et finaliter exercitus mediolanensium preualluit. Unde ungari fugere ceperunt. et mediolanenses eos per quatuor miliaria in secuti sunt. Et omnia ungarorum spolia tulerunt. et cum gloria ad propria reddierunt.”

Galvano Fiamma írásából az derül ki, hogy az Angleria grófjai közül való Maximianus király, Liguria ura a Milánó ellen vonuló Alexiusszal *Ungaria* királyával Monselicénél, sík mezőn vívott csatát, mely reggeltől estig folyt döntetlen kimenetellel, majd másnap Alexius vereségével végződött, s a milánóiak négy mérföldig üldözték az *ungarusok* seregét. A Fagnani előadásában szereplő foglyokról azonban, akiket Milánóba vittek volna, nem esik szó, csak zsákmányról. A csata időpontja nincs pontosan megjelölve, pusztán annyi derül ki, hogy akkor történt, amikor Rómában Nagy Theodorik uralkodott, hatalma azonban még nem terjedt ki az egész félszigetre (a 490-es évek elején), hiszen Liguria ura Maximianus volt (a krónika 428. fejezetéből az derül ki, hogy Maximianust 485-ben választották királlyá). Az 507-es évszámot Fagnani a krónika előző, Laurentius milánói püspökről szóló fejezetében olvashatta, s valószínűleg ezt vonatkoztatta az évszámot nem tartalmazó, rögtön utána következő fejezetre.⁹

A másik forrás, a *Manipulus florum* megfelelő helyén ez olvasható:¹⁰

„Cap. LI. *De Italicis, qui dederunt se deliciis et voluptatibus.*

... Iterum congregato Concilio Italicis elegerunt sibi in Regem Maximianum de Caistro-Septio natione Mediolanensem virum nobilem et potentem, qui Anno Domini 489. in Civitate Mediolanensi coronatus est Rex Christianus. Inter haec Alexius Hungariae Rex in Italiam festinus properabat. Quo audito Rex Maximianus Veronam equitavit et deinde ad montem Silicis Hungaris hostiliter occurrit; bellum committitur; a mane usque ad Nonam certatur. Utrique verò parti pessimè fuit: unde multis diebus sine pugna stetterunt. Tunc Florixius in auxilium Regis Hungariae venit, & populus Mediolanensis cum vexillis innumerabilibus, & tubis clangentibus Maximiano Regi concivi suo auxilium praestitit: unde iterum pugnatum. Fugiunt Ungari, & per IV. miliaria fuga duravit, innumerabiles etiam corruerunt; & sic Maximianus Rex cum in-

9 „<cap.> 447 Laurentius archiepiscopus mediolanensis

<Domi>Ni anno Vc.vii. Eminente symacho papa in roma. Imperante anastasio arriano in constantinopolim. Laurentius archiepiscopus mediolanensis sedit annis. xxii. Isto tempore symachus papa falso criminatus congregavit synodum. ccxxv. episcoporum inter quos fuit laurentius episcopus mediolanensis...” Uott, f. 145r.

10 *Gualvanei Flammae Manipulus Florum, sive Historia Mediolanensis = Rerum Italicarum Scriptores*, L. A. MURATORIUS, tomo XI, Milano 1727, coll. 573–574.

genti gloria ad suam Civitatem Mediolanensem rediit, qui multis temporibus Italiam prudenter gubernavit. Tunc Longobardis, qui erant in Pannonia, & Gisulpho Regi eorum percipiendo mandavit, quatenus de Pannonia, idest Brunonia, sive Cremona, Verona, & Mantua exirent, quas occupare jam coeperant. Qui statim exeuntes in Hungariam recesserunt, ubi congregato exercitu copioso in Flaminiam Provinciam, idest Romandiolam, ingressi sunt. Quibus Maximianus Rex ad Forum Cornelii, cujus oppidum dicitur Imola, viriliter occurrit, & ibidem sua castra fixit. Proelium inchoatur & à mane usque ad Nonam fortissime certatur, in quo proelio perdidit Maximianus Rex Mediolanensis 240. milites, ex Hungaris verò murtui sunt 5200. & capti 512. Tunc Hungari ipsa, nocte privatim fugientes omnia bona sua dimiserunt, sicque Maximianus Rex ad suam Civitatem Mediolanensem cum gaudio magno rediit.”

A Fagnani által említett foglyoknak, akiket az Alexiusszal vívott csatában ejtettek volna a milánóiak, Galvano Fiamma szövegében megint csak nincs nyoma. A következő, Imola mellett vívott csata leírásánál valóban esik szó 512 foglyról, de ezeknek a királya immár nem Alexius.

Maximianus királlyá koronázásának éve ebben a forrásban 489, és nem 486. Ez utóbbi évszám a fejezet bevezető mondatában szerepel, lehet, hogy Fagnani tévedésből ezt a számot másolta, hiszen Galvano Fiamma krónikájában a fejezetek gyakran követik azt a sémát, hogy az évszám megjelölésével kezdődnek, majd ezt követi egy esemény leírása. Ez a fejezet azonban összetettebb, események sorozatát írja le, azt a gondolatot illusztrálja, hogy milyen barbár inváziók sújtották Itáliát annak következményeként, hogy az itáliaiak az élvezeteknek adták át magukat – a fejezetet nyitó évszám csak az első leírt esemény idejét jelöli.¹¹ (Az is lehetséges persze, hogy Fagnani egy 486-os évszámot tartalmazó variánst használt; a Milánóban őrzött kéziratok között mindenestre ilyen változatra nem találtam.)

Raffaele Fagnani szövegével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy forrásait pontatlanul kezeli – sőt tendenciózusan, hiszen azokon a Galvano Fiamma-helyeken, amelyekre hivatkozik, csak a Milánó ellen támadó Alexiusnak, *Hungaria* királyának a megfutamításáról van szó, arról nem, hogy az ellene vívott csatában foglyokat ejtettek volna. Hogy ezek az – idézett krónikákban nem szereplő – foglyok várost alapítottak, amit a királyukról neveztek el, hogy a milánóiak a zsoldjukba fogadták őket, hogy közöttük Alexius király rokonai is voltak, akiknek királyi vére évszázadok múltán az Arese család tagjaiban

11 „Anno Domini 486. Italicis deliciis & voluptatibus dediti, nullo modo armis insistere decreverant: unde à Longobardis, Hungaris, Gallis, & Francis singulis annis exspoliabantur; eorum oppida seu castra destruebantur, eorumque uxores opprimebantur. Quibus visis tota Italia ordinavit de faciendo sibi Regem, & sic Diocletianum nobilem civem Romanum sibi elegerunt in Regem ac in Civitate Mediolani ipsum coronaverunt...”, MURATORIUS, *i. m.*, col. 573.

csörgedezik, ez mind pusztán Fagnani hipotézise annak az igyekezetnek a jegyében, hogy az Arese család számára királyi ősoket mutasson fel.¹²

*

Az Alexius, *Hungaria* királya történetét elbeszélő források további vizsgálatot érdemelnek. Röviden felvázolom, milyen problémákat vet fel a szövegek interpretálása.

Galvano Fiamma (1283–1344), a milánói Sant’Eustorgio dominikánus kolostor szerzetese, tanára, később a Viscontiak bizalmasa, több Milánó történetéről szóló művet írt.¹³ Ezek számos másolatban maradtak ránk, kiadatlanok, vagy csak részleges és rossz 18–19. századi kiadásuk létezik. Tartalmuk lényegében véve hasonló, a város történetét beszélnek el, többé-kevésbé utalva a velük összefüggő világtörténelmi eseményekre. Galvano Fiamma sokszor egyszerűre, időbeli átfedésekkel dolgozott a különböző krónikákon, mintha csak újabb és újabb megközelítésekkel egy nagy ideális krónika megalkotására törekedett volna. Műveinek sajátossága, hogy nem húzható határozott választóvonal az ideiglenes, illetve véglegesnek szánt szövegek között, ugyanannak az írásnak sokszor több eltérő változata is fennmaradt, ennek következtében műveinek kronológiája is vitatott. Krónikái megírásához számos különböző jellegű forrást használt fel, köztük mesés, mitikus elemeket is tartalmazó műveket, olykor manipulálta forrásait, s olykor különböző forrásokból származó elemeket különösebb egységteremtő munka nélkül rakott egymás mellé.¹⁴ Mindezek miatt a 19. század második felében olyan vélemény alakult ki róla, hogy terjedelmes művei pusztán kritikátlanul másolt adatok és kitalált történetek zavaros gyűjteményei, mint történeti források értéktelenek. Ez a szélsőséges értékelés azonban mára módosult, mivel egyre világosabbá válik, hogy Milánó és Lombardia történetének bizonyos momentumaihoz csak az ő művei szolgálnak forrásként, s hogy egyes korábbi krónikák csak az ő műveiből rekonstruálhatóak.¹⁵ A legkülönbözőbb történeti tanulmányok sorához használták fel forrásként írásait. Hogy szövegeinek egyre többször sürgetett mo-

12 Megjegyezzük, hogy más magyarázat is született már Fagnani előtt az Arese családnak, ill. Arese városának az eredetére vonatkozóan. Diamante Marinoni (†1548) *De origine urbis Mediolani ac nobilium familiarum ejus* c. művének két kéziratos variánsában két egymástól eltérő hipotézist olvashatunk. Az egyik szerint Arese városát Arezzo városából menekült etruszkok alapították, s szülővárosuk után új *Aretiónak* nevezték el. (Milano, Biblioteca Braidense, AE. XII. 34. f. 15); a másik feltevés szerint pedig a város neve görög eredetű, s egy Halaeso /Aleso alakra megy vissza. (Milano, Biblioteca Braidense, AF. X. 8. f. 26r–v.)

13 Galvano Fiammáról általában lásd Paolo TOMEA, *Per Galvano Fiamma*, Italia Medioevale e Humanistica, XXXIX (1996), 77–120.

14 Leonida GRAZIOLI, *Di alcune fonti storiche citate e usate da Fra Galvano Fiamma*, Rivista di Scienze Storiche 4(1907), I, 1–14, 118–154, 261–269, 355–369, 450–63, II, 42–48.

15 Hogy csak egy példát idézzek Galvano Fiamma kiegyensúlyozottabb megítélésére: A. CARETTA, *Le fonti lodigiane di Galvano Fiamma*, Archivio Storico Lodigiano, s. 2.a, 10 (1962), 3–19.

dern kiadása még mindig várat magára, nyilván azzal is magyarázható, hogy a művek, illetve variánsaik egymáshoz való viszonya és a bennük hivatkozott vagy hivatkozás nélkül idézett, olykor félreértett vagy összekeveredett források tisztázása, s a bizonyosan ismert történelmi eseményekkel való összevetése rendkívül sok, szerteágazó problémát vet fel.

Alexius király története ízelítőt adhat e nehézségekből.

A *Manipulus florum, sive Historia Mediolanensis* Milánó alapításától 1336-ig tárgyalja a város történetét. Ez Galvano Fiamma legproblematisabb műve: eltér a többi általa írt krónikától a felhasznált forrásokat, a szerkezetet, s bizonyos pontokon a tartalmat illetően is (Alexius király történetét is másképp adja elő). Vitatott megírásának ideje, vannak, akik utolsó műveként tartják számon, legutóbb azonban olyan érvek merültek fel, amelyek alapján az látszik valószínűnek, hogy ez a legkorábbi, 1311 és 1336 között készült írása. 24 másolatban maradt ránk,¹⁶ amelyek erősen eltérő variánsokat is tartalmaznak. Muratori kiadta a *Rerum Italicarum Scriptores* sorozatban, a részletet ennek az alapján közöltem.

A *Chronicon maius* a világ teremtésétől 1342-ig tartó eseményeket tárgyalja. Ez Galvano Fiamma utolsóként befejezett, legterjedelmesebb krónikája, amelyet egész életén át írt. Két másolatát ismerjük, az egyiket a milánói Biblioteca Ambrosianában, a másikat Rómában, a Biblioteca Vaticanában őrzik¹⁷ (tudni egy harmadikról is, mely legutóbb egy 1998-as londoni árverésen bukkant fel, ez azonban a kutatás számára hozzáférhetetlen).¹⁸ A. Ceruti a 19. század végén publikálta a krónikát, de sok hibával és hiányosan,¹⁹ többek között Alexius király története is hiányzik belőle. A szöveget a Biblioteca Ambrosiana 15. századi másolata alapján közöltem.

A Fagnani által idézett két művön kívül Galvano Fiammának még egy írásában, az ún. *Chronica Galvagnanában* is szerepel Alexius király története. Ez a krónika a világ teremtésétől 1337-ig tárgyalja az eseményeket. Hat másolatban maradt ránk,²⁰ részleges kiadásban megjelent ugyan,²¹ de a minket érdeklő szövegrész kiadatlan. A *Chronica*

16 T. KÄPPELI, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, II, Romae, 1975, 7–8, n.o 1179.

17 T. KÄPPELI, *i. m.*, 8, n.o 1181.

18 P. TOMEA, *i. m.*, 102, 120.

19 A. CERUTI, *Chronicon extravagans et Chronicon maius, auctore Galvano Fiamma Ord. Praedicatorum, scriptore Mediolanensi = Miscellanea di storia italiana*, 7, Torino 1896, 506–773. (13–14. századra vonatkozó részeit már Muratori is közölte: *Opusculum de rebus gestis Azonis Vicecomitis = Rerum Italicarum Scriptores*, L. A. MURATORIUS, tomo XII, Mediolani, 1728, coll. 997–1050; ennek a második kiadását C. CASTIGLIONI gondozta: *Opusculum de rebus gestis ab Azone, Luchino et Johanne Vicecomitibus = Rerum Italicarum Scriptores* 2, XII, 4, Bologna, 1938.)

20 T. KÄPPELI, *i. m.*, 8, n.o 1180.

21 Az *Annales Mediolanenses* részeként = *Rerum Italicarum Scriptores*, L. A. MURATORIUS, tomo XVI, Mediolani, 1730, coll. 641–714.

Galvagnana megfelelő fejezetét a milánói Biblioteca Braidense 14. századi kódexe alapján közlöm:²²

„[Cap. c.xxxvi.] *De theodoro archiepiscopo mediolanensi.*

<A>Nno domini. cccc. lxxxvij. sub dominio maximiani [...] regis. Sedente gellasio papa. Imperante anastasio arriano in constantinopolim. Regnante in roma theodorico gotho arriano. factus fuit archiepiscopus theodorus et sedit annis. viiij. iacet ad sanctum ypolitum. Isto tempore alexius rex ungarie in ytaliam uenit. contra quem ciues de mediolano cum suo rege maximiano. usque ad montem silicis obuauerunt. ibi pugna durissima comittitur. a mane usque ad uesperam dimicatur. et utrique parti pessime fuit. Altera die iterum pugna comittitur. et preualuerunt mediolanenses. Et post ungaros per quatuor miliaria currentes eos interfecerunt. Et cum gloria ad ciuitatem mediolanensem redierunt.”

Alexius ezek szerint Theodorus milánói püspök idejében, 497 és 505 között kellett, hogy Itáliába jöjjön. Az évszámokkal azonban problémák vannak. Anasztasziosz 491-től 518-ig uralkodott, Gelasius 492 és 496 között volt pápa, s tudomásunk szerint Theodorus kb. 475 és 490 között ült a püspöki székben.

*

Lássuk, miben egyezik meg, illetve miben tér el egymástól Alexius király történetének e három variánsa.

Mindhárom változatból arra következtethetünk, hogy Galvano Fiamma a monselicei csata időpontját a 490-es évekre teszi. A *Galvagnana* évszám meghatározása pontatlanul ugyan, de a 490-es évekre utal. A *Chronicon maius* szerint Nagy Theodorik uralkodásának kezdetén, tehát a 490-es évek elején kellett történni. A *Manipulus*ból csak arra következtethetünk, hogy 489 után volt.

Mindhárom változatban szerepel, hogy Alexius, *Ungaria* királya Itáliába jött, Maximianus király, Milánó ura elébe ment, Monselicénél megütköztek, egy egész napig tartó csatában nem bírtak egymással, de később a milánóiak kerekedtek felül, megverték és négy mérföldig üldözték az *ungarusokat*, s Maximianus zsákmánnyal, dicsőséggel tért haza.

A *Galvagnana* beszél el a legszűkszavúbban az eseményeket, ehhez képest a *Chronicon maius* részleteket is közöl: Maximianus milánóiakból és más városbeliekből toborozta seregét, Padováig lovagolt a *hungarusok* elé, s hogy a sík mezőn ütköztek meg.

22 Milano, Biblioteca Braidense, AE. X. 10. Köszönettel tartozom Sante Ambrogio Cengarlénak, aki a kódex általa készített átírását rendelkezésemre bocsátotta.

A *Manipulus* ettől eltérően azt írja, hogy Maximianus Veronáig vonult, nem Padováig. A legjelentősebb eltérés azonban abban mutatkozik, hogy a döntetlen kimenetelű, egész napos csata leírása és a négy mérföldes üldözés közé beiktat egy több napos fegyverszünetet, ami után egy bizonyos Florisius érkezett Alexius király segítségére, illetve a milánói nép zászlókkal és trombitákkal jött Maximianust segíteni. Az *ungarusok* támogatására érkező Florisius nyilvánvalóan tévedésből került Alexius király történetébe. Magának a *Manipulus*nak egy későbbi részében, ahol Galvano Fiamma azt írja le, hogy a milánói Perideus király 578-ban a longobárdok ellen harcolva „*Clotarius Hungariae rex, et quondam Alboyni socius*” támadását veri vissza, részletesen mesél egy bizonyos *Florisius dux Hungariae*ről, aki a milánói király ellen harcoló Clotarius segítségére jön.²³

Maximianus, illetve Perideus király barbárok elleni csatáinak epizódjai keverednek itt egymással, jónéhány évtizednyi időkülönbséget áthidalva, hiszen Maximianus uralkodását Galvano Fiamma a gótok, míg Perideus királyét a longobárdok idejére teszi.

De magának Maximianus királynak a két egymás után leírt ütközete a barbár inváziókkal, azaz a monselicei csata Alexius ellen és az imolai csata a longobárdok ellen (akiket *ungarusoknak* is nevez, úgy tűnik azért, mert *Ungaria* területéről érkeznek) nyilvánvalóan tévedést tartalmaz. Hiszen ha Maximianus királyt a gót időkben koronázták Milánóban királlyá, s az 5. század végén ütközött meg Alexiusszal Monselice mellett, nyilván nem lehetett a longobárdok ellen vívott imolai csata győztese is, hiszen a longobárdok csak 568 körül érkeztek Itáliába.

Ennek a longobárdok ellen vívott imolai csatának a leírását egyébként a *Chronicon maius* is tartalmazza. Galvano Fiamma itt is, mint a *Manipulus*ban, közvetlenül az Alexius király elleni ütközet leírása után ír az imolai csatáról – azonban egyértelműen csak longobárdnak nevezve az ellenséget –, s itt is Maximianusnak tulajdonítja a győzelmet. A következő fejezetben pedig Maximianus haláláról számol be:

23 „...& Hungaris à Mediolanensibus interfecti 34000., incarcerationi verò 13388. Facta autem hac victoria tam mirabili quidam Florisius Dux Hungariae in succursum Clotarii Regis Hungariae Domini sui properabat; sed audiens de morte Domini sui, ac infinita strage Hungarorum, turbatus est valde, cogitansque quòd Regnum Hungariae posset obtinere, si Hungaros tam durissimè dilaniatos recolligeret: quod & facere coepit; unde sicut vir potens, & magnae audaciae, magnique consilii & roboris, Mantuam & Cremonam accessit, quia ibi tunc erant Hungari; postea Piacentiam obsedit, & expugnavit; Regium, Mutinam, Chrysopolim, idest Parmam, per suam potentiam subjugavit. Tunc Perideus Rex Mediolanensis ferox nimis & prudens cum suis Mediolanensibus exivit, & Florisium Ducem Hungariae per campos, & civitates perquirere coepit. Quod intelligens Florisius, consilium cum Hungaris habuit, quid esset facturus: Cui responderunt Hungari: 'In Hungaria, in Hungaria. Non sunt Mediolanenses sicut ceteri homines, nam de aqua vinum faciunt, et per unum militum plusquam duos facere possunt.' Fugatis itaque Hungaris Perideus Rex Mediolani Cremonam cepit, Mantuam subjugavit; Brixiam & Pergamum tributarios sivi fecit; Veronam & Paduam expugnavit; Vincentiam & Trivisium obtinuit; Pannoniam & Provinciam prostravit, et cum infinito triumpho ad Civitatem Mediolani rediit.” Gualvani Flammae Manipulus Forum...” *i. m.*, coll. 583–584.

„<Cap.> 449 *De bello longobardorum contra mediolanenses iuxta ymolam.*

<I> mperatis ungaris. Longobardorum rex Audoyne de panonia egressus intrauit ytaliam. Et superavit totam romandiolam. Ueronam et mantuam. Et ad demoliendam ciuitatem mediolanensem aspirabat. Tunc Maximianus rex cum exercitu mediolanensium. et aliorum equitauit usque ad forum iulij [sic!] cuius opidum est ymola. Ibi pugna fortissima comittitur. dui dimicatur. Et interfecti sunt de exercitu mediolanensium. cc.xl. De exercitu longobardorum. V.m cc. [5200] Et capti sunt. V.m xii. [5012] et sic fugati longobardi omnia spolia dimiserunt. Et mediolanenses cum gloria ad propria remeauerunt.

<Cap.> 450 De morte regis maximini de domo comitus englerie. et de sepulcro eiusdem ad sanctum abrosianum

<M> Aximianus rex qui fuit primus ex regibus englerie homo lygius ecclesie cum regnasset annis XXXV. mortuus est. et fuit sepultus in sancto ambroxio in sepulcro sculpto ymaginibus et figuris. ex albo marmore. subtus ubi legitur euangelium. ubi fuerunt sepulti septem reges de corona de domo comitum englerie. Et successit in regno. filius eius cuius nomen non habetur.²⁴

Maximianus király (miként Perideus király is) Galvano Fiamma elbeszélése szerint Angleria grófjainak dinasztijába tartozott. E család különböző leszármazottjairól írva Galvano Fiamma forrásként két, Matteo Visconti könyvtárában olvasott krónikára hivatkozik, Filippo di Castelseprio művére²⁵ és az ún. *Chronica Danielis*²⁶ (valamint Leucippus és Ptolomeius püspök krónikáira, melyekről semmit nem tudunk). E források szerint Angleria grófjai Milánó urai voltak, akiket Barbarossa Frigyes, mikor 1158-ban bevette a várost, megfosztott birtokaiktól, hogy azután az őt segítő, áruló milánóiaknak, a püspöknek és másoknak adományozza javaikat. Ugyancsak e források szerint Angleria

24 Milano, Biblioteca Ambrosiana, A 275 inf, f. 145v.

25 A krónika nem maradt fenn. Rekonstrukcióját Fedele Savio éppen Galvano Fiamma művei alapján kísérli meg. Szerinte a *Manipulus florum*ban a VIII. fejezettől az LI. fejezetben az Odoaker haláláról szóló mondatig terjedő rész – benne Alexius története – voltaképp Filippónak, Castelseprio grófjának a krónikájával azonos. Fedele SAVIO, *La Cronaca di Filippo da Castel Seprio = Atti della R. Accademia di Scienze di Torino*, 41(1905–1906), 825–838.

26 A *Chronica Danielis* csak 606-tól adja elő részletesen az angleriai grófok történetét – Maximianus király és az Alexiusszal vívott csata nem szerepel benne. Lásd Adolfo CINQUINI, *Una cronaca milanese inedita del secolo XIV. Chronica Mediolanensis (a.606–1145), secondo il Ms. latino della Naz. Parigi 8315; Genealogia comitum Anglerie, secondo il Ms. lat. della Naz. di Torino 1045*, Roma, év nélkül, pp. XVI, 31; valamint = *Miscellanea di Storia e Cultura ecclesiastica*, Roma, 1906, 168–189; olyan feltételezés is született, hogy a *Chronica Danielis* Galvano Fiamma írta. Vö. Gerolamo BISCARO, *I maggiori dei Visconti, signori di Milano*, Archivio Storico Lombardo, (XXXVIII) 1911, 7–11.

grófjaitól származnak a Viscontiak (egyes variánsok szerint ráadásul ehhez a családfához tartozik Desiderius longobard király is).

Angleria, azaz Angera a Lago Maggiore partján fekvő város, első hiteles említését 1196-ból ismerjük (a római időkben Stationa a neve). Vára 1256-ig a milánói püspökség tulajdona volt, s hosszan tartó háborúskodások során 1277-ben került a Visconti család birtokába. Az egyház a bitorló Viscontiakat többszörös kiközösítésig vezető konfliktus-sorozat után 1342-ben ismerte el Angera birtokosaiként. Valószínűleg ezek az események szerepet játszhattak abban, hogy a Viscontiak eredetét összekapcsolták Angleria grófjainak dinasztijával.²⁷ A genealógia azután a kor szemléletére jellemző módon tovább bővült: a várost állítólag a trójai Anglo, Aeneas társa alapította, aki egy Galvano Fiammát követő későbbi variánsban egyenesen úgy szerepel, mint Aeneas unokája. A Viscontiaknak az 1350-es évektől egyre nagyobb arányú, egész Itáliára irányuló hatalmi aspirációival párhuzamosan a család genealógiája egyre több mitikus elemmel telítődött, hogy aztán Gian Galeazzo idején eljusson a csúcspontig. Mikor Gian Galeazzo Visconti 1395-ben elnyeri a duca címet, az ezt tanúsító oklevél többek között a család dicső őseinek érdemeire is hivatkozik, mintegy hivatalosan és ünnepélyesen elismerve a Visconti család őseiként az anglerai grófok sorát.²⁸

A Visconti-genealógia nyilvánvaló képtelenségei miatt voltak, akik az angleriai grófokkal kapcsolatos történeteket teljes egészükben a fantázia szüleményeinek tulajdonították, Galvano Fiamma, illetve Filippo di Castelseprio által kitalált meséknek.²⁹ Maximianus királyról Galvano Fiammán, és az ő műveire építő Visconti-családfákon kívül tudomásunk szerint semmilyen más forrás nem ad hírt.

A krónikák és azokon belül az Angleria grófjairól szóló történetek módszeres elemzése nélkül nem lehet ebben a kérdésben állást foglalni, mindazonáltal kétlem, hogy Galvano Fiamma fiktív forrásokra hivatkozva fiktív történetek sorát illesztette volna be a krónikákba, valószínűbbnek tartom, hogy miként krónikáinak egészét, úgy ezeket a részeket is forrásokból kompilálta.

*

Galvano Fiamma krónikáiban többször beszél *ungarus*-okról. A terminus használatában szigorú következetességet nem figyelhetünk meg, amit részben műveinek fent említett kompilatív jellege magyaráz.

27 Gerolamo BISCARO, *I maggiori dei Visconti...*, i. m., 5–76.

28 Edoardo RATTI, *Distruzione di Scatona-Angera dall'Anonimo Ravennate a Galvano Fiamma = Atti del Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana*, vol. I, 1967–1968, 250–272; Uő, *Angleria, città romana: Sviluppo e trasformazione di un motivo di corte da Antonio Antesano a Bernardo Corio = Atti del Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana*, vol. II, 1969–1970, 300–309.

29 F. SAVIO, G. BISCARO, E. RATTI idézett művei; A. COLOMBO, *Due ricordi toponomastici di Milano langobarda e franca*, Archivio Storico Lombardo, 1922, 242–258.

Vannak olyan szöveghelyek, ahol az *ungarus* olyan népet jelöl, amely *Ungariából*, azaz a Kárpát-medencéből jön, vagyis Galvano Fiamma visszavetíti saját korának földrajzi elnevezését. Elképzelhető, hogy Alexius ilyen Kárpát-medencéből érkező király, s etnikumát tekintve nem magyar, hanem valami más, pl. erul, gepida, longobard... (A kérdést azonban bonyolítja, hogy Galvano Fiamma több helyütt is Pannóniát *nuova Hungariaként* nevezi³⁰ – ahogy Goffredo da Viterbo is, aki egyébként hivatkozott forrásai között szerepel –, ezért nem lehetünk biztosak abban, hogy amikor *Hungariáról* ír, akkor vajon nem a régi, a Maotis mocsarain túl lévő Hungáriát érti-e alatta.)

A középkori krónikáírók gyakran használták szinonimaként a hunok, avarok, magyarok elnevezését. Galvano Fiamma általában különbséget tesz *hunnus*, *avarus*, *ungarus*, *bulgarus* között (pl. nem nevezi hunoknak a magyarokat), mindazonáltal nincs kizárva, hogy az *ungarus* kifejezést Alexius király esetében a hunok jelölésére használja. A hunok egy része Attila halála és birodalmának felbomlása után Görögországba vonult – gondolhatunk esetleg egy hun csoport vezetőjére.

Figyelemre méltó, hogy Galvano Fiamma a longobardokkal kapcsolatban többször együtt említi a bolgárokat és az *ungarusokat*.³¹ Tudjuk, hogy a longobárdok Itáliába vonulását bolgár csoportok is követték. Milánó mellett a kora középkorban létezett egy *Bulgaria* (*Burgaria*) nevű grófság, s több ma is meglévő helynév tartalmazza valamilyen formában a *bulgaro* szót.³² Valószínűleg ezek a longobárdokkal együtt érkezett bolgárok emlékét őrzik.³³

30 „CAP. LXII. De origine Longobardorum

.....Valtari; cui successit Adoyn, qui Longobardos in Pannoniam, idest novam Hungariam duxit.” Gualvanei Flamme Manipulus Forum..., *i. m.*, col. 579.

„CAP LXX. De provincia, quae dicitur Venetia.

Prima Provincia dicitur Venetia à Venetis venientibus de Troja sub Autenore Trojano: unde primò expulsis Hungaris quidam nomine Venetus in quadam Insula construxit oppidum Venetum; alius verò nomine Aquilus construxit Aquilegiam. Haec Provincia Veneta à Pannonia, idest Hungaria nova, incipit & Histriam, quae quondam amplior fuit, complectitur, & continet in se Montem Silicis, Aquilegiam, idest Forum Julii, quae sic dicitur quia Julius I. Imperator suum Forum ibidem constituit...” *I. m.*, coll. 586–587.

31 „CAP. LXII. De origine Longobardorum

...Agamud sibi in Regem Praefecerunt, qui Lamissionem filium meretricis, quae septem filios uno partu genuerat, sibi in filium adoptavit. Qui postquam 33 annis regnavit, ab Hungaris, & Burgaris dormiens occiditur.... Rex Adoyn genuit Regem Alboym, qui duxit Clotsiyundam filiam Regis Francorum, de qua genuit Alboynsiundam. Mortua prima uxore duxit Rosymundam filiam Regis Gepidanorum, quem ipse occiderat, & de capite ejus sibi cuppam paraverat, circumcludens argento, unde bibebat. Cum hac uxore, & 2000. Saxonum, adjunctis sibi Gepidanis, Sarmatis, Burgaris, Hungaris, Suevis, Ubricis cum parvulis, uxoribus, ac substantia eorum ingressus Trivisium, Gisulfo nepoti suo Furlanorum Ducatum dedit, Vincentiam, Veronam, & totam Marchiam Trivisanam, excepto oppido Montis-Silicis & Ravenna, quam Longinus Vicarius Imperatoris Justiniani communiverat.” *I. m.*, coll. 579–580.

32 A legismertebb a Milánó melletti Bulgarograsso.

33 Ezio RIBOLDI, *I contadi rurali del milanese*, Archivio Storico Lombardo, 1904, 275–282.

Az onogurok és a bolgárok szoros kapcsolata ismert, már Moravcsik Gyula az onogurokról szóló alapvető tanulmányában írt a két elnevezés bonyolult összefüggéseiről.³⁴

Az utóbbi évtizedekben pedig egyre világosabb kép rajzolódott ki arról, hogy az avar uralom idején onogur népcsoportok éltek a Kárpát-medencében.³⁵ Az onogur elnevezés ismeretét és használatát az Árpád honfoglalása előtti időszakban helységnév és személynevek formájában mutatták ki.³⁶ Ezek fényében nem zárhatjuk ki, hogy Galvano Fiamma krónikáiban a *ungarus* terminus a honfoglalást megelőző idősakra vonatkozóan is bizonyos esetekben ténylegesen 'onogur' jelentéssel bír.

Az *Alexius Rex Ungariae* kifejezés értelmezése, tehát annak az eldöntése, hogy a Kárpát-medencéből érkező királyt, avagy hunok királyát, vagy pedig onogur királyt jelent-e, azért is problematikus, mert nem lehetünk biztosak a monselicei csata időpontját illetően. Hiszen Maximianus király uralkodásáról az ismereteink bizonytalanok, s a Galvano Fiamma-krónikák egyes variánsaiban a gót és longobard idők összekeverése kételyeket támaszt. Ahhoz, hogy közelebb jussunk az Alexius királyról szóló szöveg értelmezéséhez, Galvano Fiamma krónikáinak módszeres elemzésére volna szükség.

Elképzelhető, hogy ez nemcsak Alexius király rejtélyének megfejtéséhez vinne közelebb, több hun–avar–magyar vonatkozású leírás szerepel ugyanis e krónikákban, amelyeket érdemes volna összevetni a középkori krónikairadalomban meglévő hagyománnyal, ahol lehet, beazonosítva Galvano Fiamma forrásait. Hogy csak néhányat említek közülük, ilyen pl. a hun Attilának *flagellum Dei*ként való említése; Szent Orsolya és a 11 ezer szűz története; annak a leírása, hogy a longobárd Perctarit 650-ben testvére elől az avar kagánhoz menekült;³⁷ a Nagylábú Bertáról, Nagy Károly anyjáról szóló rész, akiről Galvano Fiamma azt mondja, hogy Herakleiosz bizánci császár unokája és Magyarország királyának a lánya volt;³⁸ fent idéztük azt a helyet (vö. 29. jegyzet), ahol Velence és Aquileia

34 MORAVCSIK Gyula, *Az onogurok történetéhez*, Magyar Nyelv, XXVI (1930), 4–18, 89–109.

35 OLAJOS Teréz, *A magyar „kettős honfoglalás” teóriájáról = A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*, Újvidék, 1997, 65–74.

36 OLAJOS Teréz, *Adalék a (h)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez* = Antik Tanulmányok, 1969, XVI/1, 88–90; KIRÁLY Péter, *A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek*, Magyar Nyelv, LXXXIII (1987), 162–180, 314–331.

37 „CAP. XCVII. De Aripeth Rege

...Bertharith [Perctarit] Ducem Mediolani fugavit usque ad Cacanum Regem Avarorum.” *Gualvanei Flammae Manipulus Forum...*, i. m., col. 593, vö. SZÁDECKZY-KARDOSS Samu, *Az avar történelem forrásai*, Bp., 1998, 216, 222.

38 „CAP. XCVI. De Aystulpho Rege

...Papa personaliter in Alemanniam ivit, & Pipinum Regem recoronavit super Francos, idest Theutonicos, & uxorem ejus nomine Berta grandis pedis filiam Regis Hungariae, quam genuerat filia Imperatoris Constantinopolitani in Reginam familiter unxit. Demum duos filios ejus, scilicet Carolum, & Carolum Magnum in Reges inunxit...” *Gualvanei Flammae Manipulus Forum...*, i. m., coll. 598–559.

alapításáról van szó a magyarok kiűzése után; utalnék a milánói emigránsok esetére, akik 1162-ben Magyarországon akartak új Milánót építeni³⁹ stb.

Galvano Fiamma krónikáinak a magyar történelem szempontjából történő feldolgozása nem volna érdektelen.

„CAP. CXXIII. De Genere Caroli Magni

...Pipinus Nanus...; & tandem per Papam Zachariam Rex Francorum factus fuit, & ex Berta Grandispede filia Regis Hungariae, quae abiatica fuerat Heraclii Imperatoris Constantinopolitani genuit Carolum Magnum...” *i. m.*, coll. 600–660. Vö. KARL Lajos, *A Berta-monda*, Ethnographia, XX(1909), 1–20, 73–82; SZÁDECZKY-KARDOSS S., *i. m.*, Bp., 1998, 260.

39 „284. Destructio ciuitatis mediolani in quinque partes. postea in quatuor suburbia.

... Dicit cronica martini. quod ciues de mediolano cum uxoribus filijs et omni supp<e>lectili iuerunt in ungarium uolentes ibi ciuitatem nouam mediolanum construere. Rex ungarie prohybuit. Et transito mari mediterraneo super mare maius in loco qui dicitur magna sclauonia ciuitatem construxerunt. quod mediolanum nominauerunt.” *Chronica Galvagnana*, Milano, Biblioteca Braidense, AE, X, 10, f. 78b.

MONOK ISTVÁN

Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján

A kora újkori magyarországi olvasástörténetről és az olvasmányanyagról elegendő forrással rendelkezünk, melyek ismerete az elmúlt negyed évszázad szervezett kutatásainak, illetve az új és a már régebben is ismert dokumentumokat rendszerező munkának köszönhető. A források első olvasása után kialakított átfogó kép természetesen csak vázlatnak, sok esetben inkább csak hipotézisnek tekinthető, vannak azonban biztos elemei. Most a dokumentumok módszeres feldolgozása, az egyes felmerült kérdések elméleti és összehasonlító vizsgálatok utáni tisztázása van soron. Összehasonlíthatjuk országon belül az egyes korszakok olvasmányait, azt, hogy mit olvastak az egyes régiókban, az egyes szakmai vagy vallási csoportokhoz tartozók, mit a különböző társadalmi rétegek tagjai. Talán ennél is fontosabb a nemzetközi összehasonlítás: akár egyes országokat is egymás mellé állíthatunk, de tanulságosabb a magyarországi, előbb említett hasonlítási szempontokat követni. Ilyen összehasonlító elemzések elkezdődtek már a magyarországi arisztokratákkal és köznemesekkel kapcsolatosan, de olvasható hasonló elemzés a jogászokról és az orvosokról is. Mostani dolgozatunkban a Hollandiában tanult magyar diákok olvasmányanyagát jellemezzük, és hasonlítjuk össze a máshonnan érkezettekével.

A magyar értelmiség képzése a kora újkorban csaknem teljes egészében külföldön történt. Különösen igaz ez a protestáns értelmiségre, hiszen számukra nem létezett országon belül felsőoktatási intézmény. A leideni egyetem megalakulása (1575) után a hollandiai felsőfokú tanulmányok egyre népszerűbbek lettek, de igazi lendületet az ide irányuló peregrinatio academica csak akkor vett, amikor a harmincéves háború második évében megszűnt a heidelbergi egyetem (1622), és az itteni tanárok és hallgatók jelentős része Franekerben folytatta munkáját. Az említett egyetemeken kívül Utrechtben, Groningenben, Harderwijkban és Deventerben találunk magyar beiratkozókat az iskolák anyakönyveiben.¹ A magyarországi és erdélyi protestánsok (főként kálvinisták) és a holland

1 A számos közlemény közül, amely számba vette a hollandiai egyetemek magyarországi és erdélyi hallgatóit, itt csak a nagyobb összefoglalásokat említjük: SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1750*, Szeged, 1992, (Fontes rerum scholasticarum, 4);

rendek között a korszakban folyamatosan élénkek voltak a politikai kapcsolatok, és csekély mértékben léteztek gazdasági kapcsolatok is.

Az említett egyetemekre beiratkozott hallgatók olvasmányainak forrásait tekintve szerencsések vagyunk. Ez a szerencse részben szegénységünkéből adódik: a kora újkori Magyarországon ugyanis nem beszélhetünk a könyvkereskedelemmel foglalkozó intézményrendszerrel, a vándor könyvárusok kínálata nem terjedt ki a tudományos könyvanyagra, a kereskedelemmel is foglalkozó könyvkötők, nyomdászok sem elsősorban a szakértelmiség (teológus, jogász, orvos stb.) igényeire alapozta tevékenységét.² Ez vizsgálódásunk szempontjából azt jelenti, hogy a fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül azok, akik hollandiai egyetemeken képezték magukat, nagyrészt az ott megvásárolt könyveket hozták magukkal, tanulmányaik után csak nagyon csekély lehetőségük volt a könyvanyag kibővítésére. Vagyis a könyvjegyzék lényegében a hollandiai években kialakult ízlésvilágot, érdeklődést mutatja. A források egy része ráadásul pontosan megjelöli azt is, hogy hol vásárolták, vagy hol olvasták az illető könyveket. Nézzük azonban, hogy hány könyvjegyzékkel számolhatunk elemzésünk megírásakor.

Először ismerjük meg két peregrinus főúr hollandiai olvasmányait. *Bethlen Mihály* (1673–1706) 1691 és 1694 között nagy európai körutazáson vett részt. A franekeri egyetemre 1692 végén iratkozott be. Naplójában feljegyezte³ az egyetem könyvtárában olvasott könyvek címét (*Libri a me lecti in Academia Franeckerana Anno 1692 et 1693*). Tizenhat címet sorol fel, amelyekről rögtön feltűnik, hogy néhány kivétellel frissen megjelent művek. Az erdélyi főúri olvasmányokban a 18. század közepéig nagyon nagy helyet foglaltak el a teológiai művek, az egyházszerkezéssel kapcsolatos munkák, hitviták. Bethlen Mihály könyvtáráról nem maradt ránk katalógus, nem tudhatjuk tehát, hogy ez a megállapítás mennyire igaz az ő olvasmányaival kapcsolatban. Az azonban bizonyos, hogy a Franekerben (illetve Hágában) olvasott könyvek nem ilyenek voltak. A kis jegyzék (16 tétel) sok tanulsággal szolgál, amelyek alapján a magyar diákok olvasmányai is jellemezhetőek. Rögtön a nyelvi összetétel. A magyar diákok, így Bethlen is jól olvasott és

---

SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken*, Marosvásárhely, 1998; KATHONA Géza, *A holland egyetemeken 1750-ig tanult magyar studensek kollektív névsora*, kézirat (Számos másolata létezik, mindenki ezt használja. A továbbiakban nem hivatkozunk minden említett névnel, illetve a hallgatók egyetemi beiratkozásai dátumának említésekor külön-külön erre a kéziraatra, mivel ez alfabetikus rendben közli a diákok nevét.); SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*, Bp., 2000, (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 3).

- 2 Összefoglalóan: PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* = V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999, 295–340; KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., 1997, 44–82.
- 3 *Bethlen Mihály útinaplója 1691–1695*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., 1981; a könyvjegyzék: 40–41.

beszélt latinul. Ezen a téren jobbak voltak nyugat-európai tanulótársaiknál. Bethlen is latin és német nyelvű könyveket olvasott. Jogi alpművek (Grotius, Matthaeus Polus, Ulricus Huberus) mellett két filozófiai munka (Corderius és Francis Bacon) és kortárs történelem. Egy mű – amelynek szerzőjét sem nevezi meg – nagyon nem tetszett neki: „Inutilis quidam difficilis liber ex Germanico expositus.”

Több tanulsággal szolgál a kis jegyzék két hungaricum tétele. Otrókócsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae*-je (Franeker, 1693, RMK III, 3797.) frissen megjelent mű, csodálkozhatnánk azonban, hogy miért szánt időt erre a főúr külföldön. Vélhetnénk, azzal a szándékkal vette meg, hogy otthon majd lesz ideje elolvasni. Úgy tűnik azonban, hogy a vásárlás sem volt ilyen egyértelmű, de az sem, hogy magyar tárgyú, külföldön megjelent mű magyarországi terjesztésére valaki gondolt volna. Ezt igazolja az a tény, hogy Bethlen Mihály 1693. november 17–21. napján olvasta nagyapja, Bethlen János 1664-ben Amsterdamban megjelent, Erdély történetéről szóló művét (RMK III, 2238.): *Historia Domini mei Avi lecta Hagae*. Ezek szerint a családnak Erdélyben nem volt meg ez a könyv? Elképzelhető. A naplóbejegyzés mindenképpen megerősít bennünket a már jelzett megállapítás igazában, vagyis a kora újkori Magyarország és Erdély könyvkereskedelmi rendszerének hiányában.

A másik főúr, aki diákként tartózkodott Hollandiában, Franekerben és Groningenben 1696-ban beiratkozott, *Teleki Pál* (1677–1731) volt. Olvasmányairól, könyvvásárlásairól fennmaradt naplója (1697), illetve Leonard Stick franekeri könyvkereskedő egy számlája (1696) tudósít.⁴ A számla 12 könyvről és egy glóbuszról szól, a naplóban feljegyzett könyvcímek: Utrechtben 29 tétel, Leidenben 24 tétel, Amsterdamban 12 tétel, Franekerben 13 tétel, Rotterdamban 1 tétel és Hágában 1 tétel. A latin címek között egy német és egy francia is szerepel. Erdélyben az arisztokrata körökben a magyarországihoz képest néhány évtized késéssel következett be a francia nyelv elterjedése. A későbbiekben külön kitérek még Descartes erdélyi recepciójára,⁵ de Teleki kapcsán rögtön megjegyzem, hogy Cartesius egy munkáját is megvette latinul, igaz, Samuel Puffendorf több írása⁶ is szerepel

4 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja, Levelek, számladások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 3); a könyvjegyzékeket lásd külön is: ADATTÁR 16/3, 142–147; KtF I, 146; KtF V, 115, 119, 120.

5 Összefoglalóan, bibliográfiákkal lásd *Kartezianizmus négyszáz éve – Four Hundred Years of Cartesianisme – Quatre siècles de cartésianisme*, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, 1996[1997] (Ész – Élet – Egzisztencia, 5), különösen HAJÓS József és KESERŰ Bálint tanulmányait.

6 A német egyetemek az angliai, a francia és a hollandiai eszmék közvetítésében is fontos szerepet játszottak. Vö. Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späten 18. Jahrhundert*, Münster, Aschenorffsche Verlagsbuchhandlung, 1960, (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, Bd. 6); *Les littératures de langue allemande en Europe Centrale*, sous la dir. de Jacques LE RIDER, Fridrun RINNER, Paris, 1998 (Perspectives Germaniques).

a tételek között. Teleki vásárlásai (hollandiai olvasmányai) azonban alapvetően teológiai és filozófiai jellegűek, a történelem kizárólag egyháztörténetként van jelen ezeken a jegyzékeken. A Teleki család – hasonlóan több erdélyi arisztokrata családhoz – rákényszerült arra, hogy a 18. század elején megerősítse udvarainak egyházszervező, az egyházakat támogató funkcióját. Az 1690-ben a Habsburg Birodalomhoz nagyhercegségként csatolt Erdély protestáns egyházai – főként a kálvinista egyház – erős katolikus nyomás alá kerültek, amelynek ellensúlyozását az egyház önmagában nem tudta volna megoldani. Ezért érthető az az anakronizmus, amely egy ifjú arisztokrata olvasmányában – és egyébként tanulmányaiban is (teológia) – megnyilvánul. Tájékozódni akart korának kálvinista teológiai vitáiban, illetve az aktuális egyházszervezeti kérdésekben azért, hogy otthon Erdélyben megfeleljen a rá váró feladatnak. A család generációkon át úgy fejlesztette könyvtárát (Gernyeszegen), hogy az a birtokaikon szolgáló kálvinista lelkészek és tanítók munkáját is segíteni tudja.⁷

Ezt az olvasmányízlést, összehasonlítva a más országokból érkező főnemesi diákokéval, archaikusnak mondhatjuk. Kortársai – egyébként már Nyugat-Magyarországon is – a történelmi, a jogi, a politikai, a földrajzi és a nyelvi képzésre koncentráltak, ilyen tárgyú könyveket olvastak elsősorban.⁸

A nem főúri származású hollandiai magyar diákok közül ötnek maradt fenn peregrinációs naplójában (Stammbuch, Omniarium) a vásárolt vagy olvasott könyvek jegyzéke az 1690 és 1725 közötti időszakból, és további háromnak hazatérte után különböző alkalmakkor írták össze könyvtárát. Csak azokat a jegyzékeket vettük számba, ahol bizonyíthatóan alig gyarapodott a kis bibliotéka a diákok hazatérte után.⁹ Így a könyvek jegyzékéből a diákkori kulturális horizontjukra is következtethetünk.

Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) Utrechtben (1683), majd Leidenben (1685, 1687) tanult, de eljutott Londonba és Oxfordba is. Főként héber nyelvi tanulmányai voltak jelentősek, de más keleti nyelvekkel is foglalkozott. Utrechti filozófiai disputációi ismertek. Gyulafehérvárott is filozófiát tanított a kálvinista gimnáziumban. Omniáriuma összesen hat könyvjegyzéket őrzött meg számunkra.¹⁰ Az első jegyzéket Leidenben írta otthon hagyott 151 könyvéről. Ez a könyvanyag konzervatívnak mondható, hiszen a jelen-

7 MONOK István, *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35) 401–414.

8 MONOK István, *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*, Muratáj, 2002, 51–66.

9 Ezért nem foglalkozunk az olyan jelentős egyéniségek olvasmányaival, mint például Köleséri Sámuel (1663–1732), akinek több mint háromezer kötetes könyvtárát egy 1745-ből származó összeírásból ismerjük: közli BERTÓK Lajos, *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954*, Debrecen, 1954, 396–436.; KtF VII, 46.

10 ADATTÁR 16/3, 223–264, KtF III, 90, 95, 98, 102, 122, 126.

tós számú Magyarországon kiadott könyv mellett 16. századi svájci kálvinista teológusok és 17. század eleji heidelbergi szerzők művei vannak túlsúlyban. A második (csonka) jegyzék már hazatérte utáni (1689), ezt követi három, ugyancsak töredékes könyvlista, láthatóan azokról a könyvekről, amelyek tanulmányai befejezése után évekkel később érkeztek meg Erdélybe (Kolozsvárra, illetve Alvinczre). Az utolsó jegyzék későbbi, a könyvtár katalógusának egy tisztázata: *Catalogus Bibliothecae meae recensitus Anno 1703 20 Octobris*. Sajnos ezt a jegyzéket nem fejezte be, így aki Kaposi olvasmányait kutatja, a hat jegyzék compilálására kényszerül. A jegyzékekből mindenképpen képet alkothatunk arról, hogy milyen irányban bővült érdeklődése tanulmányai alatt. Közel háromszáz hollandiai kiadású kötet, sőt hat flamand nyelvű munka is volt könyvei között. Halálakor a magánkönyvtára összességében közel ezerkötetes lehetett.

Hollandiában és Angliában modern keleti nyelvészeti könyvtárat gyűjtött össze magának. Olvasott angolul, viszonylag sok angol nyelvű munkát is megvásárolt. Ezek is alapvetően a bibliai filológia, illetve a nyelvészet témakörében íródtak. Sok a matematika és a csillagászat is a könyvek között, és természetes az is, hogy számos filozófiai és teológiai alapmunkát is összegyűjtött. A karteziánus filozófiai vita mindkét csoportjának (pro és a contra) szerzői is előfordulnak a könyvtárban. Láthatóan gyűjtötte a könyveket, kevésbé olvasta. Tisztában volt vele, hogy Erdélyben nem sok módja lesz a gyűjtemény gyarapítására, legalábbis a modern kiadványokat nem tudja majd beszerezni.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) debreceni filozófus, a magyarországi karteziánizmus egyik kiemelkedő alakja. Leidenben 1685-ben, Franekerben 1687-ben és Utrechtben 1688-ban iratkozott be az egyetemre. Disputációin kívül írott legjelentősebb műve, a *Vita triumphans civilis* is Hollandiában, Amszterdamban jelent meg (1688, RMK III, 3491.). Ajánlása Jacob Boreelnek és más amsterdami tanácsosoknak szól. Sajnálatos módon omniáriumának pont azok a lapjai hiányoznak, amelyeken könyveit sorolja fel, így a 173. tétellel végződő jegyzék csak a 117.-kel kezdődik.¹¹ Az így megismert 57 könyvcím nem mutat igazán modern anyagot, de azt igen, hogy tulajdonosa módszeres könyvgyűjtő. A 16. századi kálvinista vezéregyéniségekkel kezdődően számos tekintély összefoglaló kiadásait megszerezte magának, vagyis Henricus Bullinger, Guilhelm Whitaker, Johannes Cocceius, Josua Stegmann, Nicolaus Arnold műveit. A modern héber és bibliai filológia eredményei (Johann Leusden, Jacob Altinga, Jean Buset) éppúgy megvoltak neki, mint Antoine Le Grand természetfilozófiája. Annak ellenére, hogy idézett műve a magyar Descartes-recepció kiemelkedő darabja, a karteziánus gondolkodók közül csak Christoph Wittichius neve fordul elő a töredék-jegyzéken. Cartesius ellenfelei közül viszont Samuel Maresius és Gisbertus Voetius is képviselteti magát egy-egy munkával.

Bánffyhungadi Abacs Márton (?–1737) kálvinista lelkész, Franekerben teológiát és filozófiát hallgatott (1694–1696), teológiai disputációja ismert. Az 1694-ben Franekerben

11 ADATTÁR 14, 321–324, KtF III, 114.

vásárolt 78 kötet (66 mű) jegyzéke¹² nagyon modern olvasmányanyagot tár elénk, annak ellenére, hogy Abacs a kálvinista klasszikusok (Johannes Cocceius, Henricus Altingius, Franciscus Burmann) munkáit is megvette magának. A könyvek jelentős része a nyelvi, filológiai munka új eredményeit közlő kötet. Héber bibliák (Johann Leusden) és a héber nyelvtanulás alapjai (Johann Buxdorf), görög és latin modern vagy új kiadású kézikönyvek (Georg Pasor). A kortárs, modern kálvinista teológia alapművei (Hermann Alexander Röell, Hermann Witsius, Campegius Vitringa és az angol John Lighfoot) mellett jelentős karteziánus művek (Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, Jan van der Waeyen) is a könyvtárába kerültek. Az új racionalista filozófia, vagy az ennek alapján megírt teológiai munkák is képviseltetve vannak: Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf.

Détsei János (?–1742) a franekeri egyetem diákja volt 1699–1700-ban. Református lelkészként szolgált élete végéig Erdélyben (Fogarás, Hunyad megye). Albumában négy, dátum nélküli könyvjegyzék található.¹³ Az első a „Belgiumból” érkezett könyvek (57 tétel). A negyedik jegyzék (46 tétel), amely feljegyzés könyvvásárlásról, sok tételében azonos ezzel. Bizonyos a hollandiai tanulmányai alatt vásárolt könyvekről van tehát szó. A kálvinista teológia 17. század közepi és végi képviselői (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Hermann Witsius, Röell, Lighfoot) mellett a modernebb filozófia (Johannes Henricus Heidegger) is jelen van. A jegyzékek két legérdekesebb tétele azonban a karteziánus szerzők (Pierre Poiret, Jan van der Waeyen) jelenléte.

Szilágyi András (1683–1738) kálvinista lelkész 1712-ben iratkozott be Franekerben a teológiai karra. Életéről írott naplója ismert. Franekerben 52 könyvet (35 mű) vásárolt,¹⁴ ezek címeit is feljegyezte említett naplójában. Láthatóan kézikönyveket, alapvető teológiai összefoglalásokat vásárolt. Campegius Vitringa, Hermann Alexander Roell, Hermann Witsius friss teológiai disputációi, Johann Leusden héber zsolttárai mellett a Magyarországon nagyon elterjedt, Szilágyi tanulmányi idejére már klasszikusnak számító Johannes Cocceius és Henricus Altingius összegyűjtött műveit vette meg. Az angol gondolkodókat a Magyarországon ugyancsak népszerű Thomas Goodwin képviseli a kis gyűjteményben.

Mielőtt az eddigiekben ismertetett könyvtárakat összehasonlítanánk más nemzetek diákjainak hollandiai olvasmányával, megemlítünk még három, Hollandiában tanult magyart, akiknek hagyatéki összeírásából ismerjük a könyveit, és amely kis gyűjtemények általánosítható tanulsággal is szolgálnak.

Borosnyai János (1660–1715) kálvinista lelkész négy évig tartó peregrinációja alatt Bethlen Mihály kíséretjeként szerezte teológiai ismereteit. 1691-ben az Odera melletti Frankfurtban, 1692–1693-ban Franekerben, majd Angliában (London, Oxford, Cam-

12 ADATTÁR 16/3, 269–271, KtF IV, 111.

13 ADATTÁR 16/3, 281–287, KtF IV, 123, 130, 133, KtF VIII, 114.

14 ADATTÁR 16/3, 156–157, KtF IV, 140.

bridge) tanult. 296 könyvéről 1698-ban készült jegyzék,¹⁵ tehát már hazatérte után. Teológiai kézikönyvtár, amelyben elsősorban az egyes szerzők *Opera omnia* kiadásai vagy nagyobb munkái találhatóak a 17. század elejétől kezdődően. Alapvetően kálvinista szerzők, de nem csupán ortodox reformátusok. Borosnyai olvasott franciául és feltehetően alapszinten angolul is. Nem csupán bibliája volt ezeken a nyelveken, hanem egy-egy teológiai, filozófiai traktátusa is. Anyagilag nem állhatott rosszul tanulmányai során, mert tanárainak vagy a kortárs karteziánus szerzőknek a műveit is rendszeresen megvásárolta.

Vele szemben a szegény diákot képviseli *Nánási András* (?–1708?), aki Bethlen Mihály kíséretében utazott Franekerbe, és iratkozott be az ottani, majd az utrechti egyetemre (1692). Könyveit 1708-ban írták össze.¹⁶ Jól látható, hogy Nánási csupán élt a lehetőséggel, hogy patrónusa mellett külföldi akadémiára járhatott, pénze nem volt vásárlásra. A jegyzéken felsorolt 31 könyv között a legérdekesebb tétel egy angol biblia, ezen kívül csak a 17. század elejének és közepének svájci, heidelbergi és hollandiai teológusainak munkáit láthatjuk. Nánási kortársai (vagy tanárai) egyetlen művel sem szerepelnek.

Csernátoni Gajdó Dániel (1696–1749) 1722 és 1725 között járt a leideni egyetemre. Könyveinek jegyzéke 1729-ből maradt ránk,¹⁷ a könyvek tehát már keveredtek az itthon, illetve másutt beszerzettekkel. A 140 könyvből kétharmadnál többet biztosan leideni tartózkodásakor szerzett be: az egyetem professzorainak arcképgyűjteményét, bibliákat és az ahhoz kötődő kézikönyveket, valamint a kortárs hebraisták (Leusden, Johann Vossius) munkáit, és sok tanárának, Hollandiában még élő vagy a közelmúltban elhunyt professzoroknak műveit (Campegius Vitringa, Nicolaus Gürtler, Salomon van der Til, Johann Hornbeck, Röel, Jan van der Honert, Hermann Witsius, Antoine Le Grand). Az erdélyi Descartes-recepció szép adaléka Gajdó könyvjegyzéke, hiszen olvasta Christoph Wittichius és Jan van der Waeyen írásait.

Általánosságban tehát bebizonyosodott a bevezetőben leírt állítás: a magyarországi és erdélyi diákok számára különleges, életükben soha vissza nem térő alkalom volt könyvek vásárlására a külföldi egyetemen eltöltött néhány év. Ha anyagi erejük engedte, éltek a lehetőséggel, ha nem, meg kellett elégedniük a Kárpát-medencében elérhető, nem éppen friss szakirodalommal. Sokat segített tájékozódásukban, felkészülésükben a patrónus főúr könyvtára, amelyet Erdélyben még a 18. század közepén is használhattak a lelkészek és a tanítók.

Feltűnő az is, hogy a modern filozófiai irányzatok művei a magánkönyvtárakban lényegesen nagyobb súllyal vannak jelen, mint a kortárs iskolai könyvtárakban. Kiemelt példánk volt Descartes és követői. A magánkönyvtárak jegyzékein alig találkozunk Sa-

15 ADATTÁR 16/3, 272–280, KtF III, 107, 128.

16 ADATTÁR 16/3, 155–156, KtF IV, 137.

17 ADATTÁR 16/3, 160–164, KtF VII, 16.

muel Maresius, Gisbertus Voetius vagy Peter David Huet nevével. Az arány éppen fordított az intézményi gyűjteményekben.¹⁸

Összehasonlítva ezt a könyvanyagot a nem Magyarországról érkezett vagy helyi diákok olvasmányaival,¹⁹ azt kell mondanunk, hogy nincs lényeges különbség. A különbözőségek a tanulmányok befejezése után keletkeztek: a hollandiai, az angol, a dán, vagy a németországi diák szakmájának megfelelő könyvkinálattal számolható egész életére, ezért vásárlásaik szakmaspecifikusabbak voltak. Ha más témában kellett olvasniuk, el tudtak menni egy könyvtárba, vagy vásároltak a mindig gazdag kínálatból. A magyar diákok igyekeztek alapvető kézikönyveket, lexikonokat vásárolni, olyasmit, aminek használatával számos tudományterületre betekintést nyerhetnek. Vannak persze kivételek. Kaposi Sámuel például tudatosan gyűjtötte a matematikai, az asztrológiai irodalmat, a filozófiát és a teológiát. Könyvtára közel tízszerese volt az átlag erdélyi lelkész bibliotékájának. A nem magyar diákok többsége élete végére nagyszámú könyvet tudhatott magáénak. Az aukciósjegyzékek, a hagyatéki összeírások erről győznek meg bennünket.

Rövidítve idézett művek

ADATTÁR 14. – *Partiumi könyvesházak 1621–1730*, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah, s. a. r. FEKETE Csaba, KULCSÁR György [= BURA László], MONOK István, Varga András, szerk. Monok István, Varga András, Bp.–Szeged, 1988, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.)

ADATTÁR 16/2. – *Erdélyi könyvesházak II*, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, szerk. MONOK István, Szeged, 1991, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.)

18 Vö. a református kollégiumi könyvtárak anyagával: ADATTÁR 14 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah), ADATTÁR 16/2 (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szászváros, Székelyudvarhely)

19 Köszönetet mondok Paul G. Hoftijzer professzor úrnak, aki elküldte még kiadatlan előadását (International Gutenberg Conference, 2000, SHARP 8th Annual Meeting, 5. July 2000. Mainz) a leideni diákok 17. századi olvasmányairól. Lásd még: Jeremy D. BANGS, *Book and Art Collection of the Low Countries in the Later Sixteenth Century: Evidence from Leiden*, *Sixteenth Century Journal*, 13(1982) 25–41; Joan DAVIES, *Student Libraries in Sixteenth Century Toulouse*, *History of Universities*, III(1983) 61–86.; Wilhelm DIEHL, *Bibliothek eines Studenten der Theologie aus der Zeit um 1590*, *Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde*, Neue Folge, Bd. 3, 1908, 80–83.; Friedrich MICHAEL, *Die Bücherei eines Schülers im 16. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Neue Folge, 10(1918/19) 70–71.

- ADATTÁR 16/3. – *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757*, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, 1994, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)
- KtF I. – *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. FONT Zsuzsanna, HERNER János, KOKAS Károly, MONOK István, szerk. MONOK István, Szeged, 1981, (Könyvtártörténeti Füzetek, I.)
- KtF III. – *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. HERNER János, MONOK István, szerk. HERNER János, Szeged, 1983, (Könyvtártörténeti Füzetek, III.)
- KtF IV. – *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. FONT Zsuzsa, HERNER János, KATONA Tünde, KEVEHÁZI Katalin, KISS Éva, KOKAS Károly, LATZKOVITS Miklós, MONOK István, RIDEG László, VARGA András, szerk. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1985, (Könyvtártörténeti Füzetek, IV.)
- KtF V. – *Magyarországi magángyűjtemények 1561–1721*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. FARKAS Gábor, GÁCSI Hedvig, KATONA Tünde, KEVEHÁZI Katalin, LATZKOVITS Miklós, MONOK István, NÉMETH Noémi, szerk. MONOK István, Szeged, 1989, (Könyvtártörténeti Füzetek, V.)
- KtF VII. – *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. MONOK István, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, 1990, (Könyvtártörténeti Füzetek, VII.)
- KtF VIII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. MONOK István, ZVARA Edina, szerk. MONOK István, Szeged, 1997, (Könyvtártörténeti Füzetek, VIII.)
- RMK III. – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, III, Bp., 1896.

BENE SÁNDOR

Az ellenállás hermeneutikája

Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből

A hermeneutika és a publicisztika ritkán kerülnek közeli kapcsolatba egymással. Jóllehet, amikor egy adott korszak irodalomtörténetét, s benne publicisztikáját kutatjuk, magától értetődő természetességgel használjuk a hermeneutika eljárásait (például a befogadástörténet elemzését), de magukról a sajtóműfajok művelőiről, a röpiratok és újságcikkek szerzőiről nem szívesen képzeljük el, hogy a miénkhez hasonló emelkedett és elegáns tevékenységet folytattak volna. Én mégis azt állítom, hogy a Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc egyik legfőbb problémája hermeneutikai probléma volt. Az, amit mi magyarok oly nagy előszeretettel nevezünk „szabadságharcnak”, az ellentábor megfontolandó érvelése szerint nem volt más, mint egy politikai közösség felkelése legitim uralkodója ellen.¹ Résztvevői és vezetői ezért egyaránt érezték, hogy magatartásuk igazolásra szorul mind Isten („Örök Igazság”), mind pedig a hazai és a nemzetközi közvélemény előtt. Lévén szó egy ekkor kis híján két évszázada professzionális módon függetlenségi harcot folytató nemzetről – nem véletlenül lett a korabeli politikai irodalomban a latin „malcontens”, a francia „malcontent”, az olasz „malcontento” szinte a „magyar” szó szinonimája –, a 18. század eleji öngazoló érvelésnek számolnia kellett a már létező hagyománnyal, a korábbi öngazoló érvelésekkel. A szabadságharc kirobbanásának okait magyarázó röpiratoknak alkalmazkodniuk kellett a korábbi függetlenségi diskurzustípusokhoz, azok kontextusában kellett kifejezni kontinuitást vagy szakítást a tradícióval, nemcsak a hazai, hanem a külföldi közvélemény előtt is. Az alábbiakban ezt az adaptációs/applikációs mechanizmust vizsgálom egy olyan publicisztikai irat kapcsán, amelynek

1 A Rákóczi-kor publicisztikájának egyik legjobb ismerője, Esze Tamás a propagandaanyag általános jellemzőjeként fogalmazta meg: miután az Aranybulla ellenállási záradékát az 1687-i országgyűlés eltörölte és elfogadta az örökletes királyságot, az új publicisztika „roppant feladata”, hogy „a tényleges jogi helyzettel szemben kellett igazolnia a nemzet harcának jogosságát uralkodó-házával szemben”. *A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája*, Irodalomtörténet, 1954, Esze Tamás hozzászólása (*A Rákóczi-kor publicisztikája*), i. h., 23.

centrális jelentőségére a R. Várkonyi Ágnes már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet (mint a szokásos átgondolatlan konfliktuskereső magatartással szembeni realista alternatívára, „egy másféle politikai kultúra” dokumentumára),² de recepciótörténetének csupán 19. századi szakaszát vizsgálta,³ s érdemben nem foglalkozott azzal, hogy már a 18. század elején is felhasználták a Rákóczi-mozgalmat kísérő publicisztikában.

- 2 R. Várkonyi Ágnes, *A tűzvész tanúi* = Uő, *A tűzvész tanúi*, Bp., 1995, 139. Várkonyi Ágnes a hetvenes években írott tanulmányában (*Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*, Századok, 1972, 609–642) hívta fel a figyelmet először az irat fontosságára. Az elemzéséből kibomló következtetések igazán ismertté tanulmánygyűjteménye nyomán váltak (*Bethlen, Zrínyi, Rákóczi* = Uő, *Magyarország keresztútjain*, Bp., 1978, különösen 291–294), ahol a programiratot mint Zrínyi reformpolitikájának közvetett igazolását mutatta be. Konceptiója szerint Zrínyi túllépett a „vagy török hódolás vagy a Habsburg-szövetség” reménytelen dilemmáján, észrevette, hogy a valódi probléma a közép-európai térség gazdasági lemaradása volt, amelyből az itt élő népek gazdasági és politikai integrációjának valamilyen formája és a viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodó abszolútizmus jelenthetett volna kiutat. A gazdasági integráció feltétele a politikai integráció megvalósulása, a vallási toleranciával (pontosabban a vallási szempont teljes háttérbe szorításával), a kölcsönös nemzeti sérelmek („injuriák”) félértékelével, az országgyűlés reformjával („hogy a különböző nemzetek közös tárgyalási kerete legyen”, *i. m.*, 294). Véleménye szerint az *Elmélkedés* egy ilyen irányba mutató reformfolyamat lehetőségeit mérlegelte, módjait gondolta át, és végeredményben Zrínyi elgondolását összegezhette, akinek szintén „visszatérő terve [volt], hogy a szomszédos országokkal kell összefogni, vagy még általánosabb: a közép- és kelet-európai–francia–svéd érdekkörbe kell bekapcsolódni” (*uo.*, 292–293). Ez az elképzelés épült be a tíz kötetes akadémiai kézikönyv Zrínyi-fejezetébe (*Magyarország története 1526–1686*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 2, Bp., 1985, 1148–1151 [Magyarország története, 3]). A későbbiekben még egyértelműbben foglal állást a keletkezési idő és a szerzőség kérdésében: [Zrínyi] „... reformelveit összefoglaló programiratban, a nem sokkal halála előtt keletkezett *Elmélkedés*ben olvasható a közép-európai országok konföderációjának terve” (R. VÁRKONYI Ágnes, *A század Főnixe* = Uő, *Pelikán a fiaival*, Bp., é. n., 178–179); az *Oktatás elmélkedésre* eszerint (1664 augusztus, a vaskvár béke és nov. 18., Zrínyi halála között íródott, és közvetlen kapcsolatba hozható Zrínyivel. A „reformer Zrínyi”-konceptió természetesen a történezt is segítette kilépni a kuruc/labanc, protestáns/katolikus, függetlenségi/habsburgiánus paradigmákból, amelyek a még a 20. századi szakmai vitákat is meghatározták; Zrínyit értékelve R. Várkonyi a Molnár Erik cikkei nyomán kibontakozó „nemzet-vita” elmérgesedő légkörében a centralista hagyományhoz nyúl, Eötvös József J. Stuart Millhez írott, a magyar polgári nemzettudat fejlődési zavarait a nemzeti abszolútizmus „kimaradásával” indokló levelére hivatkozik (*Bethlen, Zrínyi, Rákóczi*, id. kiad., 266–267), a sorok között olvasó korban így jelzi elégedetlenségét az ideológiai kínálat szűkösségével (lásd még a köv. j.).
- 3 R. VÁRKONYI Ágnes, *Történešzvíta Zrínyíról 1868-ban = A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század: Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*, szerk. GERGELY Jenő, Bp., 2000, 627–640. Itt már az *Oktatás elmélkedésre* a „17. századi magyar politika egyik legjelentősebb állampolitikai műve”-ként említetik (*i. m.*, 638), amelyet a 19. század legjelesebb történészei (Pauler Gyula, Szilágyi Sándor) próbáltak élő, ható erővé tenni, de törekvésük megbukott Thaly Kálmán ellenállásán, aki a Zrínyihez csak közvetve kapcsolható *Nádori emlékirat* primitíven osztályozó, fekete-fehér szemléletét (jó magyarok/rossz magyarok stb.) sokkal nagyobb sikerrel

Az irat az *Oktatás jó elmélkedésre Magyarország romlott állapotja segedelmérül* címet viseli, és abban teljes az egyetértés, hogy az 1660-as évek közepének terméke, az 1663–64-i török háborút rendkívül hátrányos szerződéssel lezáró „vasvári béke” utáni elégedetlen hangulat kifejezője. Valószínűleg Zrínyi Miklós környezetében keletkezett, érvelésmódja, a nemzet politikai cselekvésének esélyeit latolgató enumerációs retorikai technikája (a lehetséges szövetségesek felsorolása, az érveknek az *Áfiumból* ismert pro és kontra csoportosításával) erre a provenienciára utal. A ma ismert kéziratok címváltozatai kollektív szerzőségeket vetnek fel: a szövegben Wesselényi Ferenc nádor, Zrínyi Péter horvát bán, Lippay György esztergomi érsek és Nádasdy Ferenc országbíró, azaz a négy legnagyobb magyar közjogi méltóság gondolatai összegződnek.⁴ Ez azonban későbbi fikció,

propagálta. Az *Elméledés* Zrínyije „valóságos száműzetést” szenved el (az utolsó alfejezetnek a *Száműzött Rákóczi* nyomán meghurcolt Szekfüre alludáló címe – „A kanonizált és a száműzött” – egyértelműen jelzi, hogy hasonló veszély fenyegeti Zrínyi mindenkori nem kuruc és nem protestáns olvasóit, értelmezőit is). Jelen tanulmánynak nem feladata, hogy állást foglaljon, csupán jelzem saját megoldási javaslatom irányát. Az imént említett Eötvös-level érdekessé módon szintén 1868-ból származik. R. Várkonyi olvasatában az *Oktatás elmélkedésre* Eötvös szellemi pozíciójának természetes előtörténetét alkothatja – s elfeledése, háttérbe szorulása párhuzamosnak tekinthető a centralista, majd liberális politika kudarcával. Az ok mindkét esetben ugyanaz: a társadalom éretlen a történészek által kínált spektrum befogadására („Az *Elméledés* megértéséhez és beiktatásához a magyar történelemben a társadalom általános szemléletváltására lett volna szükség”, *i. m.*, 640). A koncepció – mint minden szuggesztív, az adatok széles körét lefedő és rendezni képes történeti konstrukció – végső soron etikai döntés és politikai beállítódás eredménye. A továbbiakban nem is szakmailag vitatom, hanem megpróbálok egy másik lehetséges történetet felépíteni a vitatott irat köré. Természetesen ezt sem kizárólag szűken vett szakmai (történetész vagy irodalomtörténetész) megfontolások motiválják.

- 4 Az *Oktatás* nem kritikai igényű új szövegkiadása: BENE Sándor, SZABÓ Sándor, *Oktatás jó elmélkedésre*, Hadtörténelmi Közlemények, 113 (2000), 447–476 (bevezető tanulmány: 437–447). A műnek ma három kézírata ismert (OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1118, 22a–55b; Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Kaprinay-gyűjtemény, A 33, 83-140; MTAK Kézirattár, Ms 10.365, 1–66), valamint létezik egy régi nyomtatott kiadása (*Ráday Pál emlékirata 1705-ből* címmel közölte tárcairovatában Jókai Mór lapja „A Hon”: 1868, 203–207. sz., 209–213. sz. (szept. 4–10; szept. 12–17, reggeli kiadás); erről korábban azt feltételeztük (BENE, SZABÓ, *i. m.*, 445), hogy az alapjául szolgált kézirat elveszett – alaposabb vizsgálat után valószínűbbnek tűnik, hogy az eredetileg Ráday László birtokában volt kézirat került végül az Akadémiai Könyvtár Kézirattárába. Egy töredékes kéziratot R. Várkonyi Ágnes bocsájtott rendelkezésünkre, amiért itt mondok köszönetet a kritikai kiadás szerkesztői nevében is. (lásd R. VÁRKONYI, *A tűzvész...*, id. kiad., 136) Egy korabeli német fordítás, amely a Wesselényi-összeesküvés peranyagának volt a része, ma is megtalálható Bécsben (*Hailsambe Erinnerung, wie dem untergebende Stand des Königreichs Ungarn zu helfen were*; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten Specialia Fasc. 312. Konv. A. Nadasdysche Aufsätze fol. 109–161). Az általam használt címváltozat a kéziratok alcímeként maradt fent; a régebbi szakirodalom *Ráday-emlékiratként* ismeri, R. Várkonyi Ágnes hivatkozott tanulmányaiban az *Elméledés* megjelölés a gyakoribb. A továbbiakban az iratot az OSZK-példány levélszámozása alapján idézem.

amit két ok magyarázhat: vagy az említett főrendek tanácskozására készült az anyag, amit azután a szerző(k) vagy éppen a címzettek egyfajta „nemzeti konzultáció” igényével terjesztettek, vagy pusztán csak a szöveg tekintélyének emelése végett kerültek a címnegyedbe a Wesselényi-mozgalom legfontosabb résztvevői. Az *Oktatás* végig egyes szám első személyben, a röpiratok hagyományos retorikájával szól a nemzet egészéhez.⁵ Az irodalomtörténeti kutatásban felvetődött az a lehetőség, hogy a szerző Zrínyi lutheránus barátja, politikai ágense, a Wesselényi-összeesküvés egyik szervezője, Vitnyédy István soproni ügyvéd lett volna, de stílári érveken és sejtéseken túl ezt eddig senki semmilyen egyéb bizonyítékkal nem támasztotta alá.⁶ Akármilyen legyen is az igazság, az bizonyos, hogy az *Oktatás* nyomtatott kiadásának terve konkrétan felmerült a Rákóczi-szabadságharc idején. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fennmaradt az iratnak egy tisztázott példánya, amelyet a címlap szerint: „...méltóságos fejedelem, felsővadászi Rákóczi Ferenc örök emlékezetül nyomtatattott ki Lőcsén 1705-ben”.⁷ A kiadásból nem ismeretes

- 5 Néhány jellemző részlet: „Én az magyaroknak se az szomszéd országoknak kezek, és hatalmok alatt semmi erősséget, semmi praesidiumot, semmi szabad dispositiót tenni nem látok”. (49a) „Én az magyar nemzetet olyanak ismérnem lenni, hogy készebb minden dolgát kezén veszteni, sem mint szabadságát, más nemzethez való maga kapcsolásával periculumra hozza”. (50a) „Tartozom ugyan véle (köz lévén édes nemzetem veled fájdalmas sebem) hogy mind előmeneteledre, s mind annak meggátlására nézendő dolgokban igaz tetszésemet adjam; azért adom tudtadra ezt is (úgy vigyed ezen jó szándékkal kibocsátott írásomat) hogy sietséggel tudjad ragadni fegyveredet, minden órában tehessed kengyeledben lábaidat; mert ha azt követed bizonyos lehetsz abban ezen titkos szorgalmatosságoddal addig (míg észreveszi hamis áruló szomszédod méltó bosszúállásra való szándékokat) annyira nyakára ülhetsz, porrá teheted, fel sem veheti magát sokáig”. (32a-b) „Ha meg tekinted kedves olvasó, az előbbi felül megírt dolgokat, s gondolkozol azokról; által látod azt, hogy az ottan említett németnek practicái miatt semmi módot az magunk közt való igaz megegyezésre ország gyűlése alatt nem találunk.” (29a) Az utóbbi két idézet bizonyító erejű abban a tekintetben is, hogy az írást kinyomtatásra, de legalább széles körű kéziratossá terjesztésre szánta a szerzője.
- 6 Vitnyédy szerzősége mellett nyilatkozott Bán Imre (*A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 277); NAGY Levente, *Zrínyi és Erdély: A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, Bp., 2003, 132–159; BENE, SZABÓ, i. m., 441–443. Fontos megfigyelés viszont BORIÁN Elrédé, aki szerint az a tény, hogy a ma az Egyetemi Könyvtárban őrzött másolat Nicolaus SCHMITT (1707–1767) jezsuita történetíró forrásgyűjteményében egyéb, Zrínyinek tulajdonított iratok között szerepel, arra utal, hogy Schmitt véleménye szerint az *Oktatás* szerzője Zrínyi Miklós lehetett (BORIÁN Elrédé, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004, 227).
- 7 A teljes címrát: *Igaz magyar hazafiuságú néhai jó emlékezetü mlsgos Veselényi Ferencz, magyarországi palatinus; s hasonlósziwü s hazáját igazán szerető néhai esztergomi érsek Lippai Györggy; s nem különb vérü, néhai mlsgos groff Nádasdi Ferencz judex curiae és nehaj groff Zrinyi Péter horváth országi bán egyenlő értelemmel hazájok nyomorúlt sorsán busakodó szivbül lött, és azok kedvéért, kikben valamely szikrája az igaz magyarságnak lengedez, írásban feltött oktatási, melyet méltóságghos fejedelem felső vadászi Rákoczi Ferencz örök emlékezetül nyomtatattott ki Lőtsén 1705-ben.* MTAK, Ms 10.365.

példány, az is lehet, hogy a publikáció csak terv maradt. Esze Tamás egész elméletet épített arra, hogy miért nem jelenhetett meg. Véleménye szerint a Habsburg-ellenes függetlenségi publicisztika határpontja 1687, ez után „történeti emlékké vált a szabad királyválasztás joga, miután már úgysis jogi fikcióvá szegényedett.” A soproni országgyűlés után már csak az a publicisztika számított hatékonynak és korszerűnek, amely nem a hagyományos magyar alkotmányjogi érvekkel hozakodott elő, hanem Hugo Grotius alapján az uralkodó kötelességességével vagy hatalmi kompetenciájának túllépésével igazolta az ellenállást. Mint írja, a „kuruc publicisztika túllépett a magyar közjog kerítésein, Európában jár, a népek jogáról beszél, modern”. Esze szerint Rákóczi éppen ilyen megfontolások jegyében akadályozta meg a Ráday Pál által már nyomtatásra előkészített *Oktatás* bártfai kiadását.⁸ A feltevés cáfolatára még visszatérek (Esze Tamást például nem zavarja, hogy az irat sehol sem hivatkozik az *Aranybullára*,⁹ ellentétben Rákóczival, aki teljes terjedelmében idézi a záradékot,¹⁰ vagy hogy a megjelenés helye nem Bártfa, hanem Lőcse, stb.), ezen a ponton elegendő annyit megállapítani, hogy a publikálásnak már a pusztá terve is rendkívül komoly figyelmet érdemel. Miért gondolták négy évtizeddel a keletkezése után aktuálisnak a kiadók? Mire akartak agitálni vele, mit jelentett az *Oktatás* mint „szövegaktus” éppen 1705-ben? A kéziratok összevetésének eredménye szerint az 1705-i másolat nem tér el lényegesen a korábbiaktól, csupán stiláris módosításokat, jelentéktelen kiegészítéseket eszközöl; ha így van, milyen többletjelentést vehetett magára a szöveg a kontextus módosulása révén? Hogyan viszonyul az aktuálpolitikai érvelés mögött meghúzódó politikai teória a Rákóczi-mozgalom többi publicisztikai iratából és magának a fejedelemnek a műveiből kibontható ellenállási ideológiához?

Ez utóbbi tekintetben jó szövegkiadások és alapos tanulmányok segítik az értelmezési keret felrajzolását. Az elmúlt évtizedekben Köpeczi Béla kutatásai tisztázták, hogy Rákóczi Ferenc a saját szerepét egyfajta „paternalis” hatalomgyakorlás kontextusában látta, amelynek teoretikus formulázásában elsősorban Jacques Bénigne Bossuet 1677 és 1700

8 „Roppant érdekes adatunk van arra, hogy Rákóczi milyen tudatosan szakítja el az újat az ótól, az új kuruc publicisztikát a régítől. 1705-ben Ráday Pál ki akarja adni Bártfán – a kézirat már nyomdában is van – a kezdeti kurucság egy igen értékes és érdekes támadó-védekező iratát, a Wesselényi-összeesküvésről, mely »hazájok nyomorult sorsán buslakodó szivbül lött és azok kedvéért, kikben valamely szikrája az igaz magyarságnak lengedez, írásban feltött oktatások« – de a fejedelem megtiltja kiadását.” ESZE, i. m., 23.

9 Egy helyen arra is érthető a célzás, de ott éppen az ellenállási záradéokra vagy bármely törvényre való hivatkozás reálpolitikai értékét vonja kétségbe a szerző: „Csehország szabadságát azzal veszítette el, hogy Imperium tagja lévén az igaz választott fejedelme ellen, Ferdinandus secundus ellen fegyvert fogott; ha az magyar törvénye engedelmé szerint is, meg nem tartatván igazságában fegyver fogásra kényszerítettnek, félő hasonló ügybe ne jusson.” (55b)

10 II. RÁKÓCZI Ferenc, *Tractatus de potestate = II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete*, kiad. KÖPECZI Béla, Bp., 1984, 161–162 [fordítása: 472–473] (Archivum Rákócziánium, III).

között készült művére, a *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainté*re támaszkodott.¹¹ Miért esett éppen erre a műre Rákóczi választása? Bossuet-re (1627–1704) feltehetőleg nem politikai, hanem teológiai munkássága és teológusi hírneve hívhatta fel először a fejedelem figyelmét. Condom (majd Meaux) püspöke két szempontból is érdekelhette Rákóczit. Részben szigorúan Gondviselés-alapú, determinista történet-szemlélete és ehhez kapcsolódó voluntarista, a ráció paradoxonára épített hite miatt. Bossuet szerint a történelem óramű pontossággal teljesíti be a próféták jóslatait, még ha erről a szereplők nem is tudnak – sőt, éppen a látható Gondviselés hiánya kelti fel a láthatatlanban való hit szükségét, a hitét, ami „odaadást és merészséget követel, a valószerűtlenre való bátorságot.”¹² Rákóczi vallásosságának kutatói felhívják a figyelmet, hogy Bossuet ezen a ponton igen közel kerül a janzenista tanítás determinizmusához, Szentírás-magyarázóként a tipologikus-figurális exegézist részesíti előnyben Grotius-féle történeti-filológikus olvasásmóddal szemben, az Ószövetség alakjaiban az Új prefigurációit, eseményeiben az Újszövetség és az emberi történelem előképeit (*typusait*) látja, s ez az értelmezői attitűd, Duguet és Sacy Bibliakommentárjainak közvetítésével érthető módon nagy vonzerőt gyakorolt a *Meditációkat* író, szigorúbb vallásosság felé forduló fejedelemre.¹³ Rákóczi a tipologikus exegézis elvét kiterjeszti az Újszövetség utáni időkre is: emlékirataiban az egész kora újkori magyar történelmet „a Gondviselés műveinek csodálatos sorozataként” értelmezi, saját fellépését „az Isteni Gondviselés csodálatos periódusainak” ismétlődésével magyarázza.¹⁴

Másfelől Bossuet egyházpolitikai nézetei is megfeleltek Rákóczi elképzeléseinek, amelyekhez a szabadságharc folyamán is végig ragaszkodott. A francia teológus nagy szorgalmazója volt az uniós törekvéseknek, a skizma megszüntetésének; sajátos szinkretizmus volt az övé, hiszen az újraegyesítést a Tridentinum egyenes folytatásának gondolta, azaz egyszerűen a protestantizmus visszaintegrálását szerette volna végrehajtani a katolikus egyházba. Rákóczihoz közelállt a megközelítésmód: a vallási kérdés megoldását ő sem politikai alapon és politikai cél jegyében szerette volna elérni – bár idevágó nyilatkozatai alapján bizonyos, hogy Bossuet-hez (vagy a Magyarországon is működött Spinola Rojashoz)¹⁵ képest ő másképp képzelte el a folyamatot. Ezzel kapcsolatban ismételten

11 KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete = Uo*, 489–512.

12 Karl LÖWITZ, *Bossuet = Uő, Világtörténelem és üdvtörténet: A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, Bp., 1996, 194.

13 TÜSKÉS Gábor, *II. Rákóczi Ferenc Meditációi = TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., 168–170.

14 RÁKÓCZI Ferenc, *Emlékiratok*, ford. VAS István, kiad. HOPP Lajos, Bp., 1985, 98, 101.

15 Cristobal de Gentil y Rojas y Spinola (1626–1685) pápai vezetés alatt képzelte el a vallási egységet helyreállító zsinat munkáját; Lipót még bécsújhelyi püspöknek is kinevezte (1686); az egyház azonban végül elejtette a tervet. Vö. H. TÜCHLE, *Neue Quellen zu den Reunionsverhandlungen des Bischofs Spinola un seines Nachfolgers = Einsicht und Glaube: Festschrift für Gottlieb Söhngen*, Freiburg, 1962, 405–437.

szeretném erőteljesen hangsúlyozni: Rákóczi vallási elképzelései nem merülnek ki egyházpolitikájában. Thaly és követői szerették volna a fejedelmet egészen kurucnak (azaz reformátusnak) látni, ami nyilvánvalóan tévedés – de az sem tartható elképzelés, hogy pusztán politikai céllal gyakorolt toleranciát a más felekezetűekkel szemben. A szécsényi országgyűlés határozatainak VI. articulusa valóban a vallásbékéről szólt,¹⁶ de ez csak szükségszerű kompromisszum volt: a fejedelem nem toleranciában és együttélésben, hanem a vallási felekezetek újraegyesítésében gondolkodott. Ennek teológiai alapja a kinyilatkoztatás egysége volt, elérésének lehetséges útja a más vallásúakkal való folytonos dialógus, az dogmák közti ellentéteket áthidaló barátságos kollokvium volt. „Reméltem, hogy az idők folyamán helyreállíthatom a lelkek egységét, s így szelíd és békés utakon visszavezethetem az elkülönült vallásokat az igazi katolikus egységbe” – írja az *Emlékiratok* bevezetésében, ahol az 'unio catholica' természetesen nem a római egyházat, hanem a felekezetek közötti egyetemes egyezséget jelenti.¹⁷ Sok erre utaló adatot halmozott fel a korábbi kutatás, de a kérdés máig sincs megnyugtatóan lezárva. Esze Tamás forrásközléséből ismert, hogy Rákóczi 1707-ben (azaz jóval a szécsényi egyezés után) „asztalánál discursust moveált religióknak egybe foglaltatásául, mondván, hogy csakhamar megvolna az unio, ha papok excludáltatnának”.¹⁸ Ez bizony távol áll a „lelkek egységét” az államhatalom segítségével helyreállítani igyekvő Bossuet- és Spinola-féle elképzelésektől. A jezsuitákkal szembeni intézkedéseket indokolva pedig, még az 1705-i vitán, a velencei interdictum előzményére, a jezsuiták kiutasítására utalt, amelynek hátterében nem az államnak egy felekezet mögé állása, hanem az egyház temporális befolyásának megszüntetésére és az egyetemes zsinatra törekvő Sarpi-féle unionista elképzelés húzódott meg (tehát éppen az, amely ellen Pázmány mind röpirattal, mind a *Kalaúz* egészével elszántan hadakozott).¹⁹ Rákóczi az elvet annyira komolyan vette, hogy még a konkrét (egyház)politikai érdekek ellenében is érvényesítette (hiszen például a jezsuitákkal szembeni kemény fellépés még a reformátusoknak sem állt érdekükben az adott pillanatban).²⁰ További

16 A vallásügy tárgyalásáról jó összefoglalás KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., 2003(3), 271–272. Rákóczi lelkiismereti szabadságon alapuló álláspontját úgy kommentálják, hogy az „elvben leszámol a földesúri joggal a vallás kérdésében, és a religiót alárendeli a patria, a haza ügyének” – ám véleményem szerint itt a hangsúlyok volnának az érdekesek: az alárendelést csak politikai intenciók mozgatják, vagy megjelenik a békés teológiai disputa igénye is, valamint hogy alárendelésről vagy inkább mellérendelésről lehet-e és célszerű beszélni?

17 Id. kiad., 44.

18 ESZE Tamás, *Rákóczi „Responsio”-ja = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 45.

19 Rákóczi opinióját (Egyetemi Könyvtár, Kaprinay, B 75) idézi ESZE, *i. m.*, 47. Sarpiról Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973. Pázmány politikai nézeteiről: HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása) = Irodalom és ideológia*, szerk. VARJAS Béla, 1987, 311–336; de a *Kalaúz* alapos politikai, eszmetörténeti elemzése még várat magára.

20 ESZE, *i. m.*, 47.

fontos adalék az elvi „politizálás” szemléltetésére Rákóczi Daniel Jablonskinak írott leveléből: „Mióta az eszemet tudom, az aggasztott a legjobban, hogy annyi a szakadás a csak névre, de nem lényegre nézve eltérő keresztény vallások között. Mióta Isten kegyelméből a szabad és egyetértő magyar nép ügyét felkaroltam, semmi sem feküdt annyira a szívemen, mint az, hogy a vallások viszályát, melynek magvát a Gonosz vetette el, kiegyenlítsem, és közös szeretetre bírjam azokat, akik az igazi kereszténységről megfélekedve, egymás iránt határtalan gyűlölettel viseltetnek.”²¹

Mindennek ismeretében érthetővé válik, hogy Rákóczi, a *Tractatus de potestate* (Értekezés a hatalomról) című, 1722 és 1725 között Franciaországban írott munkájában, bár elfogadja a teológus Bossuet alapvető tételeit, a püspöknek a Szentírásból származtatott politikai következtetéseit elegánsan de következetesen elutasítja. Szekfű Gyula hatásos, ám alaposan elrajzolt Rákóczi-képe szerint Bossuet-hez éppenhogy politikai okokból vonzódott a száműzött fejedelem, hiszen a titokban már régen benne élő szuverenitás utáni vágyának adott elméleti (teológiai és politikaelméleti) alapot Condom püspökének abszolutista gondolatrendszere. Igaz, saját valós hatalmát Rákóczi annak idején a rendektől kapta, s Bossuet „olvasása közben sok olyan nézetre talált, melyek az ő fejedelemségének törvényes voltát könnyen megingathatták [...] kénytelen volt tehát Bossuet rendszerén néhány vonást kiigazítani. Ezt a munkát finoman és óvatosan, Bossuet tekintélyének legkisebb sérelme nélkül végezte el”.²² Szekfű preconcepciójának jól megfelelt ez a konstrukció (habár ő maga is megjegyzi: a *Tractatus*ban „foglalt politikai nézetek közelebbi vizsgálataiba a XVII. századi morálteológusok politikai rendszerének pontosabb ismerete híján nem bocsátkozhatom”; valamint Rákóczi állítólagos abszolutizmusát egy vaskos általánosításon kívül – „a XVIII. században [...] egy uralkodó sem lehetett egyéb belsejében, mint abszolutista” – semmivel sem igazolja),²³ a *Tractatus*ban kifejtett érvelésnek azonban ellentmond. Rákóczi, az Ószövetségi *typusok* elemzésének módszerével Bossuet abszolutista rendszerének éppen sarokpontjait forgatja ki. A francia teológus szerint az uralkodói hatalom létrejötté a bűnbeesés következménye: az Istennel kötött szövetség erejét keveslő zsidók királyt kérnek maguknak, akit meg is kapnak, de ezzel Isten haragját is magukra vonják – az uralkodók hatalmának a továbbiakban nem szabad ellenállni, akkor sem, ha azt zsarnoki módon gyakorolják, megbüntetésüket kizárólag Istenre kell bízni. Ezzel szemben Rákóczi szerint a politikai hatalom genezisének alapigéje nem a Bossuet által hivatkozott I Sámuel 8, hanem a Deuteronomium (Mózes V) 17, amely időben is megelőzi Saul felkenését.²⁴ Az Úr által jelölt, az atyai kormányzás modelljét az emberi társadalomban is megvalósító fejedelmek nem abszolút uralkodók a szó szoros értelmében, sőt, az Isten rendeléséből létrejött államok természetes mintája a

21 *Uo.*, 45.

22 SZEKFŰ Gyula, *A száműzött Rákóczi*, Bp., 1993, 210–211.

23 *Uo.*, 63. és 125. j.

24 *Tractatus de potestate*, id. kiad., 439.

család, elemi szerkezetük a „testvérek köztársasága”, ahol a fejedelem csupán *primus inter pares*. Rákóczi már műve bevezető fejezeteiben felállította az emberi természetben adott distinkciót az „igaz értelem” (*recta ratio*) és a birtoklásvágy (*cupiditas*) között; előbbi a természetbe oltott isteni törvény alapján vezeti a szabad népet, amikor az megválasztja Isten jelöltjét vezetőül, utóbbi az emberek bűnéből és gyengeségéből származó, bitorolt jog alapja, és az egyéni érdeket szolgálja, így jogos ellene a felkelés is vagy az ellenállás bármely formája.²⁵ „Mert minden hatalom, amelyet nem a nép szabad és önkéntes egyetértése ad, ellentétes a természeti joggal, mert akképpen cselekszik másokkal, amiképpen nem akarná, hogy vele cselekedjenek.”²⁶

Az ellenállási jognak egy speciális változata különösképpen felkelti Rákóczi figyelmét. Amikor a nép egy valamikori jogtalan foglalatást vagy erőfölény alapján, kényszerből történt „választást” utólag a megszokás, az öröklődés folytán elfogad, legalábbis hallgatásával mintegy szentesít, nem válik támadhatatlanná, mint Bossuet gondolná. Rákóczi kézenfekvő ellen példát hoz: „Szíria királyainak uralma, jöllehet százötven évig tartott, nem válhatott törvényessé, mert a nép nem fogadta el és nem tartotta meg szabad akaratából, hanem a Makkabeusok fegyverei által lerázva az igát, az igaz értelem elvei és saját törvényei tekintélye alapján Isten segítségével élt a maga hatalmával, s így ismét a monarchia formájához tért vissza a Makkabeusok alatt.”²⁷ Amikor pedig a külső támadással szembeni fellépésről ír, éppen forrásának alapelvéből (Isten ítéletei, a Gondviselés törvényei csak utólag, a történelemből rekonstruálhatók) vezeti le az ellenállás jogát:

... ha az egyes népek leigázása Isten ítéletei alapján következik be, szabad-e ellenállni a támadó ellenségnek? Kétségtelen, hogy az embernek nincs tudomása Isten ítéleteiről, azokat csak a történetek révén ismerheti meg; ezért maga a természeti törvény írja elő és engedi meg a népeknek, hogy védekezzenek a törvénytelen támadók ellen, akik erőszakhoz nyúlnak, de nem azzal a szándékkal, hogy ellenálljanak Isten ítéleteinek [...] hanem hogy visszaverjenek egy igazságtalan erőt [...] Amit tehát igazságosan meg lehet tenni, azt nem szabad elmulasztani, Istenre bízva a történendőket, mert egyedül ezek mutatják meg az ő akaratát.²⁸

A Bossuet-i teológia tehát különös módon keveredik a végső soron Grotiusra visszavezethető természetjogi elképzelésekkel,²⁹ s konklúziójában éppen a francia püspök által tagadni kívánt ellenállási jogot erősíti meg.

25 *Uo.*, 412–413.

26 *U.o.*, 458.

27 *Uo.*, 454.

28 *Uo.*, 457.

29 Vö. Richard TUCK, *The 'modern' theory of natural law = The languages of political theory in early-modern Europe*, ed. Anthony PAGDEN, Cambridge, 1987, 99–119.

A biblikus „két könyv”-szerkezetet követő *Tractatus* második felében (a politikai „Újszövetségben”) Rákóczi egy sajátos politikai teológiát épít fel. Elképzelése szerint az emberi természet csakis a szeretet (*caritas*) révén tudja elérni saját célját, az egyesülést Istennel. A szeretet a lélek akaró részének tevékenysége, amely nem hatástalanítja a megismerő lélekrész erőfeszítéseit, de a a bűnbeesés következtében ki kell hogy egészítse azokat: a pusztá intellektus révén már nem lehetséges az *unio*. A kegyelem tette lehetővé, hogy szeressünk, akarati tevékenységünk Istenre irányuljon. Mindez a társadalmi (politikai) szférában is érvényes, ahol a természetjog (a grotiusi „igaz értelem”) szükséges, de nem elégséges feltétele a közösség üdvözülésének, amely éppúgy sajátos telosz, mint az egyéni lélek esetében. „Emlékezzünk tehát arra, amit az *Értekezésünk* első részében mondtunk az igaz értelem hatalmáról, vagyis hogy ez a hatalom megmaradt az emberben a megromlott természet állapotában is [...] az ember képessé vált arra, hogy megint a cél felé közeledjék [...] amikor megváltása után az igaz értelem visszatért Istenhez, és az isteni szeretet hatalma révén egyesült vele.”³⁰ Az igaz értelem tehát az erkölcsös (a természet törvényeinek megfelelő) létet teszi lehetségessé a közösség számára, míg az akarati tevékenység, a szeretet, egy magasabb fokú politikai létmódot alapoz meg – itt tehát nem a politika és a vallás elválasztásáról van szó, hanem arról, hogy a kettő sajátos konjunkciói a közösség lelki tökéletesedésének különböző fázisait képviselhetik. Mint a fejedelem írja: „A hit által megvilágított értelem hiszi, és az isteni könyörületességgel egyesülve érzi, hogy Jézus Krisztus egy, hogy szelleme ugyancsak egy, valamint országa is az. Isten óvjon tehát attól, hogy felosszuk Jézus Krisztus országát, viszont maga a Szentírás tanít arra, hogy különböző állapotokban vagy tökéletességekben szemléljük.”³¹

Természetesen ezen a szinten is ismétlődnek a „politikai őszövetségben” létrehozott distinkciók. A királyi hatalom, ha a *cupiditas* mozgatja, örökletes akar lenni, és zsarnoki vagy éppen ravasz manipulatív módokon érvényesíti akaratát, ám ezzel ki is teszi magát Isten bosszújának és a jogos ellenállásnak. A valódi, krisztusi királyi hatalom viszont egyedül azáltal tudja fenntartani önmagát, ha az alattvalókkal ugyanaz a kölcsönös szeretet, politikai *caritas* fűzi össze, mint az Úrral; Rákóczi a *Tractatus*ban mind a magyar *Aranybulla* úgynevezett ellenállási záradékát, mind a szent Istvántól hátrahagyott *Intelmeket* a keresztény uralkodó népe iránti *caritas*ának összefüggésében értelmezi. Köpeczi Béla egy régebbi, nagy hatású tanulmányában (*Rákóczi Bossuet és Fénelon között*)³² meggyőzően érvelt amellett, hogy ebben a *caritas*-központú, paternalista hatalomkoncepcióban Fénelon *Télemaque*-jának hatása mutatható ki, amelyet Rákóczi már fiatal korában

30 *Tractatus de potestate*, id. kiad., 462.

31 *Uo.*, 460.

32 KÖPECZI Béla, *Rákóczi Bossuet és Fénelon között = Eszmei és irodalmi találkozások: Tanulmányok a magyar-francia irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. KÖPECZI Béla, SÓTÉR István, Bp., 1970, 29–47.

elkezdett latinra fordítani, és amelyet a szabadságharc idején is fel akart használni a nemes ifjúság oktatására.³³ Azt hiszem azonban, itt valami másról, minőségileg többről van szó, mint ami pusztán a szűkebben vett politikaelmélet vagy a politikai eszmetörténet keretei között magyarázható volna. Szekfű Gyula említett monográfiájában jó szemmel vette észre, hogy Rákóczi gondolkodásában vallás és politika kölcsönösen egymásra utalt volt: „Szent tárgyú elmékedéseit át- meg átszötték az ő elképzelt szuverenitásának pókhálószájai. Vallásos életének ez ad tulajdonképpen egyéni színezetet. [...] Vallásossága és politikai meggyőződése ily módon elválaszthatatlan gomolyaggá fonódtak össze egymással, és kölcsönös egymásra hatásukban még inkább feloldhatatlanná tették a csomót. Vallásos hite egész életére, a száműzetés vég nélküli éveire megszilárdította politikai álláspontját, politikai elvei viszont vallásos nézeteire gyakoroltak nem egy esetben eldöntő befolyást.” Szekfű ezt az együttállást igen negatívan értékeli, szerintem azonban komoly program volna a csomó szétszalazása, a kötés (a politika re-ligiója) trükkjének megértése. Engem legalábbis nem elégit ki sem az a magyarázat, hogy a valós cselekvési lehetőségektől megfosztott fejedelem valamiféle teokratikus államról fantáziálva élte ki feles szellemi energiáit, sem pedig az, hogy a szerencsétlen bujdosó a vallás ópiumával kábította magát, csak hogy ne kelljen a „realitással” szembenéznie.³⁴ (Melyikkel? Rákóczi politikus volt, tudta, hogy a politika realitást teremt. Nyilván nem volt kedve szembenézni azzal, amit mások teremtettek a számára. Talán laposnak, de legalábbis unalmasnak találta.) Kiindulópontul szolgálhatna a következő talányos bekezdés a *Tractatus*ból:

[...] hitbéli elmékedéseinkben megállapítottuk, hogy vannak törvények, melyek Isten örök igazságosságából fakadnak, mások meg Isten igazságosságának rendjéből, amennyiben ez a rend az emberek életére vonatkozik; ez utóbbiak gyakran változtak, és még változhatnak: korlátozhatják vagy enyhíthetik a törvényeket az idők állapota és szokásai, és a változásoknak mindig kitett megrontott természet erkölcsi szerint; és ebből azt állapíthatjuk meg, hogy az egyház szabályzata is gyakran változott az istentisztelet rítusait és szertartásait illetően anélkül, hogy ez érintette volna a hit dogmáit, mert ezt a hatalmat Alkotója maga adta az egyháznak, és hasonló változások történtek és történnek még ma is a világi törvényekben az igaz értelem ösztönzésére, de ezáltal mégsem változtatnak semmit a mindig változatlan méltányosságon és igazságosságon, hanem csak a renden és a szokáson, vagyis tulajdonképpen az igazságosság alkalmazásán vagy végrehajtásán, márpedig ebben áll a fent említett rend.³⁵

33 KÖPECZI, II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete, id. kiad., 505.

34 Ez volna Szekfű verziója. „A vallásnak és politikának ez a szerves kapcsolata Rákóczi lelki életének talán legegényibb, de mindenesetre – az ő szempontjából – legszerencsésebb produktuma volt. Az egyetlen, ami Rodostóban tiszta örömet szerzett, s ami megővta a kétségbeeséstől, úgy, mint helyzetének pontos felismerésétől.” (i. m., 212.)

35 *Tractatus de potestate*, id. kiad., 426.

Ebből a kiragadott részletből most nem arra vagyok kíváncsi, amire a szerző használta (egy hosszú gondolatmenetbe illeszkedik, amelynek célja, hogy a természetjog és a rá épülő pozitív jog törvényei Istentől erednek, így ő lesz a *recta ratio* origója is), hanem a gondolat szerkesztésmódja, adottnak vett premisszái érdekelnek, persze a fentebb ismertetett, hivatkozott egyéb Rákóczi-szövegek kontextusában mérlegelve őket. Az egyház és az állam dinamikus képződmények, amelyek alakjukat változtatják, de van egy-egy adott magjuk, amelyek minden alakváltozatban identikusak és egymás tükörképei; a vallás és a politika dogmái és szabályai viszont közös mátrixszal rendelkeznek, és visszabonthatók néhány alaptételre, amelyek nem változnak, s mivel egymással genetikus viszonyban állnak, a két szisztéma hierarchikus viszonyát is meghatározzák: kinyilatkoztatás – Isten értelmi megismerése a *recta ratio* révén – bűnbeesés – kegyelem – a *recta ratio* újraépítése a szeretet (*caritas*) révén – Isten újra-megismerése (*unio*). Egyszerűbben fogalmazva: az eddigi értékelések zavarát az okozta, hogy Rákóczinál az állam és egyház viszonya nem azonos a vallás és a politika viszonyával. Az állam elválik az egyháztól, az egyház a lelki ügyek intézményi kerete, az állam az erkölcsi és jogi ügyek intézményi kerete (polgári ügyekben, intézményi mivoltában persze az egyház az állam fennhatósága alá kerül, hiszen részét alkotja annak, mint kisebb intézmény a nagyobbban, ld. Rákóczi utalását a velencei interdictum előzményeire). Viszont a politika a vallás alárendeltségébe kerül, oly módon, hogy a *recta ratio* alapján létrejövő formái az Isten megismerésének alsóbb fokát jelentik, a *caritas* közbejöttével pedig megnyílik az út egy magasabb fokú *unio* felé. Nincs tehát értelme olyat mondani, hogy Rákóczi a religiót alárendeli a pátria ügyének,³⁶ legfeljebb annyi állítható, hogy az *ecclesiát* rendeli alá a *res publicának* – közben azonban az államot mint *media salutist*, az üdvösség eszközét tekinti.

Összegezve a választ a tanulmány elején felvetett kérdésre (hogyan olvasta maga a fenedelem a hagyományt, milyen ellenállás-hermeneutikát fejlesztett ki?), megállapítható, hogy Rákóczi a maga részéről képletes értelemben is elvégezte a „fordítás” nehéz munkáját, a folytonos magyar „jeremiádot”, a végtelen panaszt, amelyben több mint másfél száz éve a közjogi és vallási sérelmek felsorolása keveredett utánozhatatlanul bonyolult módon, átírta egy Nyugat-Európában is érthető politikai teória, a Grotius-féle természetjog nyelvére,³⁷ s közben nem vetette el, hanem új vonatkozási pontok, a Fénelon-i pater-nalisztikus politikai nevelésmélet, illetve a janzenista erkölestannal összefüggésbe

36 KÖPECZI, R. VÁRKONYI, *i. m.*, 272.

37 Ugyancsak Köpeczi hívta fel a figyelmet arra, hogy Rákóczi a Brenner Domokossal íratott apológiában (*Lettre sur les affaires de la Hongrie*, 1710) a korabeli tudományosság szempontjai szerint is megindokoltatta a magyarországi felkelés jogosságát, méghozzá Grotius politikai teóriájának alapján. (Magyar fordítása kiadva: *Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről* = *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, szerk. KÖPECZI Béla, Bp., 1970, 296–370.)

hozható³⁸ *cupiditas* és *caritas* tézisei közé állította a hagyományos argumentumokat (mint pl. az *Aranybulla* ellenállási záradékát vagy István *Intelmeit*). A hermeneutikai aktust azonban Rákóczi úgy végzi el, hogy egyszersmind eredetét akot, hiszen az egész ellenállásjogi gondolatmenetet mintegy „visszateologizálja.” Tekintettel arra, hogy Grotius maga is teológusnak tekinthető (sajátos „minimálteológiája” éppenséggel a kora újkori irénikus törekvések egyik kiindulópontja),³⁹ talán helyénvalóbb „krisztianizálásról” beszélni, méghozzá a szó szoros értelmében: Rákóczi *Tractatus*ának krisztocentrikus második része újdonság még vezérfonalához, Bossuet-hez képest is.⁴⁰ A visszateologizálás eljárása pedig ugyanaz, mint a politikai argumentálás megújításáé: nem veti el a hagyományos protestáns történetteológiát (még saját saját *prototypus*át is megjelöli Bocskai személyében),⁴¹ hanem sokkal tágabb perspektívába helyezve integrálja azt, egy új krisztológia és az unifikációs áramlatok egy eddig nem azonosított (ám a Spinola–Bossuet-vonaltól eltérő) változatának jegyében. Kérdés, milyen forrásokat követ? S ez korántsem szónoki kérdés, hiszen a problémakör legjobb szakértői egyaránt csak a hiányt tudják jelezni. Köpeczi Béla szerint: „Végül bármennyire Bossuet nyomán halad is a fejedelem, amikor kifejti politikai eszméit, bármennyire is XIV. Lajost tartja példaképének, az abszolút hatalom eredetét és gyakorlatát másként értelmezi. Szükségesnek tartja a nép egyetértését, és hangsúlyozza a szeretet jelentőségét a paternális uralkodás szempontjából. Ugyanekkor egyes politikai kérdésekben a janzenistákkal sem ért egyet. Bármennyire elfogadja is a janzenizmus mély vallásosságát és azt a kísérletét, hogy az erkölcsöt és a politikát összeegyeztesse, eltávolodik tőle az ellenállási jog kérdésében, és a keresztény fejedelem ideálja nála kizárja a protestánsok üldözését.”⁴²

A „hiányzó láncszemet” én sem tudom azonosítani, az *Oktatás* forrásvizsgálata azonban talán adhat fogódzókat a további kutatáshoz. Induljunk ki abból, hogy a publicisztikai, szélesebb olvasóközönségnek szánt szövegek nem mindig közvetítik a mögöttük meghúzódó morálfilozófiai, teológiai, politikaelméleti gondolatokat, de ha csak nyomelemekben is, meg kell hogy jelenjen bennük a mélyszerkezet, sokszor meg éppen

38 A janzenizmus kérdésében alapvető: ZOLNAI Béla, *A janzenista Rákóczi*, Szeged, 1927; az újabb kutatások (TÜSKÉS, *i. m.*) azonban jelentősen módosították megállapításainak érvényét – a kérdés ezen a ponton újabb áttekintést érdemelne.

39 RICHARD TUCK, *Hugo Grotius = A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe: John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, 1997.

40 KÖPECZI, *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete*, id. kiad., 498 („Rákóczinál új gondolat Bossuet-vel szemben az Újszövetségre való erőteljes hivatkozás, és ezen az alapon a keresztényi hatalomról szóló tétel kifejtése”).

41 „... az isteni Gondviselés csodálatos periódusa velem kezdte el az új század első évében azokat az időket és eseményeket, amelyek Bocskai alatt jelentkeztek a múlt század elején, és azokat a harmadik évben nyilatkoztatta ki”. RÁKÓCZI, *Emlékiratok*, id. kiad., 100–101.

42 KÖPECZI, *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete*, id. kiad., 501.

a hiányok árulkodók.⁴³ A Rákóczi-kor publicisztikájának zöme a protestáns Ráday Pál személyéhez köthető; a szövegek jelentős része fölött maga a fejedelem legfőbb ellenőrzést gyakorolt, bár sokszor a megfogalmazásba is belefolyt (a beavatkozás mértékének megállapítása nehezen megoldható, olykor megoldhatatlan feladat).⁴⁴ Az igazi kérdés az, hogy a kettejük együttműködésével létrejött anyagban milyen aránnyal van jelen az innováció és invenció, a jövőre irányultság, illetve a közjogi és történeti ismeretek felhasználása, a hagyományos függetlenségi diskurzus tradíciója. Rákóczi *Tractatus*ának futó elemzése is bonyolult képletet mutatott – de vajon mi jelenik meg ebből a nyilvános beszédben, a *Breznai kiáltványban*, a *Recrudescunt vulnera*ban, a terjedelmesebb röpiratokban? Úgy tűnik, két elem mindenképpen: a grotiusi természettörvény és szuverenitás-felfogás egyfelől, a *caritas / cupiditas* különbségtétel mentén szerveződő argumentáció másfelől. Az előbbire példákat sem szükséges idézni, hiszen minden ismert irat a Habsburg-hatalom túlterjeszkedésével, a korlátozott szuverenitás semmibe vételével foglalkozik a legnagyobb terjedelemben; az utóbbira nézve árulkodóak az 1704-i *Manifestum* és a horvát rendekhez intézett kiáltvány kifejezései: 'regnandi libido', 'libido Austriaca',⁴⁵ tehát a hatalom elleni vádpont a birtoklásvágy. Ezeknél is fontosabb azonban, ami nincs: a hiányzik a protestáns függetlenségi diskurzus két alapeleme, a kollektív bűn és a nemzeti apoteózis. Rákóczi és Ráday szakít a zsidó–magyar párhuzamra épülő érvelés egész masinériájával (az Isten bűneiért bünteti a magyar népet; a magyarság sorsa párhuzamos a zsidókéval: amint azokat a babiloni fogsággal büntette az Úr a bálványimádás bűnéért, a magyarokat a török és Habsburg elnyomással sújtotta a pápista simóniáért és bálványozásért; végleges *politikai* szabadulást csak a teljes *hitbeli* megtérés, azaz a teljes reformáció hozhat). A diskurzus új irányba lendítése radikális lépésnek tűnik, hiszen a hagyományos sémák elemei még szilárdan tartották magukat,⁴⁶ de korántsem előzmények nélküli. Péter Katalin például határozottan a Thököly-felkelés leszálló ágához, az 1680-as évek közepéhez köti a távlat- és tradícióvesztést, azt, hogy a régi erdélyi

43 Esze Tamás fél évszázada fogalmazta meg a történetírás súlyos adósságát az aktuálpolitikai iratokból kibontható történetészlelet rekonstruálásával szemben, „hogy ne szóljunk olyan fontos kérdésekről, mint a XVII. században kiteljesedő államjogi irodalom és a magyar publicisztika összefüggései” (ESZE, 1. j.-ben *i. m.*, 23). Az utóbbi területen (az elmélet és a politikai praxis viszonyának tisztázása) még ma is volna bőven tennivaló.

44 Vö. *Bevezetés* = RÁDAY Pál *Iratai* 1703–1706, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László, Bp., 1955, 22–23. (Ráday Pál *Iratai*, I.)

45 RÁDAY Pál *Iratai*, id. kiad., 95, 112.

46 Csak egy példa az átlag közköltészetből: B. Almási Pál 1695-i versezete (*Magyarország bajai miatt való panaszkodás*) az aktuális problémákat (az idegen katonaság fosztogatása, a tisztségek és javak elvétele a magyaroktól) nem habozik azonnal üdvtörténeti keretbe helyezni: „Térj azért magadhoz, s fordulj Istenedhez, / Az Izrael népét vedd például ehhez, / Hadd el bűneidet, s járulj kegyelemhez, / Irgalmas, kegyelmes az Úr mindenkéhez!” (*Magyar költők 17. század: A kuruc kor költészete*, II, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1990, 299.)

fejedelmek helyett a közelmúlt, a Wesselényi-összeesküvés dicstelen szereplői (Lippay, Nádasdy, Zrínyi Péter) válnak hivatkozási pontokká, s ezt a tendenciát csak némileg tudja majd ellensúlyozni a Zrínyi-hagyomány beemelése a Rákóczi-publicisztikába.⁴⁷ Azonban Zrínyiből is csak a katona érdeklí a publicistákat, illetve a praktikus szempontból a protestánsokkal együttműködő realista, nem pedig a Krisztus-imitátor hérosz (jellemző módon a költői művek újrányomása fel sem vetődik).

Ezen a ponton perdöntőnek tűnik az *Oktatás elmélkedésre* alaposabb vizsgálata. A címében éppen az említett főméltóságokat hordozó publicisztikai irat ugyanis jól illusztrálhatná a deszakralizálódás, az üdvtörténeti távlat- és hagyományvesztés tételét, a csupán és kizárólag politikai-jogi argumentációtípus felülkerekedését, a jelenhez választott múlt rövidlátásának szimptomáját. Hordozhat azonban másféle tanulságokat is. Ne feledjük, hogy a Rákóczi politikaelméletében kulcsszerepet játszó vallási *unio* törekvése csak negatív módon jelenik meg a publicisztikában (a Bécs ellen fordított vádpontok között: a vallási ellentétek politikai célokból történő szítása, „a religionak megháborításának színes fogása”),⁴⁸ annak pedig, hogy az unionista törekvés teológiai és nem politikai motivációjú, érthető módon nyoma sincs a politikai kommunikáció felszínén. Lehetséges tehát, hogy ez esetben is csal az első impresszió, és az *Oktatás* forrásainak vizsgálata nyomán mégis feltárul valamilyen transzcendens horizont (s az sem lehetetlen, hogy az aktuálpolitikai érvelés felszíne alatt kitapintható valamely politikaelméleti iskolához tartozás igénye).

Mindenekelőtt szeretnék emlékeztetni a tervezett kiadás történelmi kontextusára. Lipót halála és I. József trónra lépte nyomán, 1705-ben Rákóczi országgyűlést hív össze Szécsénybe. A magyar rendeknek itt állást kellene foglalniuk a háború folytatásának vagy a békekötésnek a kérdésében, amely döntés persze szorosan összefügg a várva várt francia támogatás kérdésével (megerősíti-e szerződéssel is XIV. Lajos a magyar lázadókkal fenntartott együttműködését?); mindezzel egyidejűleg egyetértésre kell jutni az államforma kérdésében is, kimondani a Habsburg-ház trónfosztását vagy halogatni a döntést és valamilyen átmeneti megoldást keresni. S mint mindennek záloga, sürgetett a vallási sérelmek rendezésének ügye is, hiszen a harc sikeres folytatásához főként a katolikus és protestáns rendek konszenzusára volt szükség.⁴⁹ Az *Oktatás elmélkedésre* érdekes módon mindezeket a kérdéseket érinti, de nem jelentőség nélkül való, hogy milyen műfaji keretben, milyen irodalmi formában. Említettem, hogy a Zrínyi-féle *Áfium* nyilván hatott rá, szerkezeti felépítése arra emlékeztet, a szerző valószínűleg ismerte az 1660-as években csak szűk körben terjedő röpiratot. Ugyanakkor az *Oktatás* szigorúbban rendezett, ha

47 „A Thököly-felkelés ideológiájából útjára indult Lippay–Wesselényi-hagyomány – mire a Rákóczi-korba ér – a Zrínyi-tradícióval fonódik össze.” PÉTER Katalin, *A múlt és a jelen a Thököly-felkelés ideológiájában = A Thököly-felkelés és kora*, szerk. BENCZÉDI László, Bp., 1983, 203.

48 RÁDAY Pál *Iratai*, id. kiad., 104.

49 A vallásügyi kérdések rendezéséhez alapvető: FABINY Tibor, *Rákóczi és az evangélikusok = Rákóczi-tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes, Bp, 1980, 365–382.

úgy tetszik, iskolásabb felépítésű Zrínyi művénel. Retorikailag a *genus deliberativum*ba sorolható; a szerző jogilag és retorikailag is képzett, a hagyományos *quaestio ad utramque partem* sémájába önti gondolatait, támogató és elítélő érveit egy-egy kérdés kapcsán.

Az irat a sérelmek felsorolásával kezdődik, amelyek nagyobb része hagyományosan „kötelező” elem (a tisztségek és gazdasági kulcspozíciók idegeneknek adományozása, ellentét szítása a különböző társadalmi csoportok és vallási felekezetek között, a töröknek tett területi engedmények, a szabad királyválasztás ellehetetlenítése, a katonai erények tudatos lezüllesztése, az adók emelése, a nemesség udvari hízélgéshez szoktatása stb.) más részük azonban elég szokatlan ebben az összefüggésben. A szerző nehezményezi az iskoláztatás, a „közoktatás” megnehezítését, a „Magyar Ifjúság” tudatlanságban tartását,⁵⁰ valamint azt, hogy az okleveles anyag nagy részét elvitték a magyar kancelláriától, így ellenőrizhetetlenné vált a nemzet gazdasági kifosztásának mértéke.⁵¹ Másfelől különösen érzékeny a Habsburg-propaganda sikereire:⁵² az *Oktatás* elsőként veti fel *expressis verbis* a magyar politikai irodalomban a propaganda fontosságát. Ezután végighalad három nagyobb egységen át a kínálkozó lehetőségek ismertetésén, és felsorolja a mellettük, illetve az ellenük szóló érveket. Az országgyűlés megtartásától nem sokat vár, de ha mégis össze kell ülnie a törvényes kényszer miatt, akkor jobb volna előre és titokban megegyezniük a katolikusoknak és protestánsoknak, nehogy a *divide et impera* alkalmazásával ismét a bécsi udvar mesterkedése győzzön. A gyűlés ennek ellenére várható eredménytelenségét a fegyveres felkeléssel kellene kompenzálni – s jóllehet, megkapjuk az ellenkező érveket, az aktív ellenállás szüksége felől nem lehet kétsége az olvasónak, a kérdés mindössze az, hogy mikor jön el az alkalmas idő és milyen segítségre számíthat a felkelt ország. A harmadik, leghosszabb szerkezeti egység a lehetséges szövetségesek körét igyekszik meghatározni. Kizárja a török hódolást. Nem ítéli jelentősnek az orosz, kozák, pápai, velencei segítséget a Habsburgok ellen. A szomszéd népekkel kötendő szövetséget – bármely jó lenne is elméletben: az utópia szintjén valóban felsejlenek az iratból egy morva–magyar–román–horvát konföderáció körvonalai – gyakorlatilag lehetetlennek látja, a

50 „Nem mulathatják azt is el, hogy valahol érthetne, tanulhatna a magyar ifjúság, abban elő ne bocsássa; érdemetleneket eleiben tévén, semmi alkalmatosságokra nem applicálván, az kinek jóra hajlandóságát látják, felkeresett mesterségekkel lenyomják.” (23b)

51 „Országunk kincsét, az régi sok szép emlékezetre való dolgokat a Magyar Cancelláriától elvitték, másutt tartják, annak rendét éppen elfordították. Az végek oltalmára nézendő dolgokat az Haditanács maga eleibe vonta. Az ország javára fordítandó jövedelmeket az Német Kamara magáévé tévé, s a Magyar Kamarát igája alá vetette, érdemeseknek jutalma az ő gratiájoktól függvén.” (23b)

52 „Ezek után nem utolsó mestersége vagy on abban is, az midőn minden idegen és a szomszéd nemzetségekkel való barátságunkat s ismeretségünket gátolja; sőt azoknál kisebbit és gyaláz, gyűlöltetvén vélek; kiknek szavuk mind igaz, mert mi mint más[ik] fél, meg nem hallgattatunk; valami rossz esik, mi vagyunk okai, valami jót mivelünk, ők veszik a dicsőséget!” (22a)

múltban kölcsönösen esett „sok injuriák,” az elmérgesedett sértések és bosszúvágy, gyanakvás miatt. A leghosszabban a francia és a lengyel szövetség pozitív és negatív oldalait sorolja, elemzi, s ezt a két lehetőséget nyitva hagyja, de csak akkor, ha a kettő együtt valósul meg, mert ha nincs franciák által támogatott király Lengyelországban, akkor Párizs túl messze lesz ahhoz, hogy közvetlenül, katonailag segítse a magyar elégedetlenkedőket. Végül nagyon nagy jelentőséget tulajdonít a német birodalmi választófejedelmektől várható támogatásnak, ezt helyezi az irat lehangsúlyosabb helyére, a végére, a többenél „lehetségesebbnek, állandóbbnak és hasznosabbnak” ítéli, de ezt a kérdést bonyolultsága miatt részletesen már nem tárgyalja.⁵³

A körülmények ismeretében azt mondhatjuk: meglepő analógia mutatkozik a két történelmi helyzet, a Wesselényi-összeesküvés kezdeti szakasza és a Rákóczi-szabadságharc harmadik éve között, ezért az 1665-i kérdések jelentős része 1705-ben is aktuális. (1665 például az első, még Vitnyédy által kidolgozott francia–magyar szövetségi szerződéstervezet éve; s természetesen az volt a kérdés, hogy sikerül-e megakadályozni a francia-ellenes jelölt, Lubomirski lengyel királlyá választását.) Nyilván ez az egybeesés indította arra Rákóczit magát (vagy inkább Rádayt, hiszen a kiadás ötlete tőle származhatott, mindenesetre a kézirat az ő családi levéltárában maradt fent), hogy a szöveget megjelentessék, s talán éppen az országgyűlés lezárulta, a kedvező konstelláció változása magyarázza, hogy végül lemondtak a publikálásról. A vallásbéke a VI. artikulussal megvalósult, a francia szövetség lehetősége távolra került, a horvátokra való utalás pedig 1706 elején, a miskolci tanácskozás alkalmával volt utoljára aktuális, Voinovich – sikertelen – horvátországi küldetése idején.⁵⁴

Az aktuálpolitikai kérdéseken azonban túl kell lépniünk, ha a szövegválasztás hermeneutikai aktusát vizsgáljuk. Mi az, ami feltűnő, disszonáns de legalábbis szokatlan a tradicionális ellenállásjogi érveléshez képest? Már utaltam rá: a sérelmek speciális csoportosítása egyfelől, illetve a vallási kérdés hanyagolása másfelől. Nem akárhogyan: messze nem arról van szó, hogy a különböző felekezetek átmenetileg, közös politikai érdekeket szem előtt tartva ne vágják el egymás torkát, ne foglalják el egymás templomait. Inkább úgy tűnik az *Oktatásból*, mintha a vallási kérdés már meg is lenne oldva, ami a felszínen maradt, az jelentéktelen taktikai ellentét, konszenzuskereséssel el-

53 „Volna hátra az Imperiumi segítség, kiben csak nem minden keresztény királyságok már be kapcsolva vannak, az mi igyefogyott hazánkon kivéve, kivel való kötelesség látatnék lehetségesebbnek, állandósabbnak, hasznosabbnak. De ennek elkezdése, folyása, végezése, melyhez nagy egyezés, nagyobb titok, legnagyobb szorgalmatosság kívántatnék, s hamarság az végezések végben vitelére, mely sok több nemzetségekkel való kötelességeket is magában foglalván [...] Mindezekről pedig elmésen kell gondolkodni, s fáradozni. És ha ezen kellene a segítségen megnyugodni, mint titkos dologban, úgy kellene minden környül álló dolgokrul ítéletet formálni.”

54 A történelmi kontextust vázolják KŐPECZI, R. VÁRKONYI, *i. m.*, 260–289.

simítható.⁵⁵ Az említett gravamenek összeállítása nem zárja ki a Grotius-hatást, hiszen az *Aranybulla* jelentőségvesztésére alig fordít időt a szerző, sokkal inkább az elismert törvények áthágását veti a bécsi kormányzat szemére, azt, hogy az uralom jogcímét akarja a Habsburg-hatalom megváltoztatni (örökös királyságot kíván megszavaztatni), a magyar jog szerint a nádornak, országbírónak, magyar kamarának stb. járó jogköröket is közvetlenül az uralkodó törekszik gyakorolni; ez mégis csupán közvetett hatásnak tűnik.

A forrást, forrásokat keresve elsősorban Zrínyi környezetének tájékozódási irányait igyekeztem követni. A korszak ellenállásjogi irodalmát tanulmányozva egyetlen helyen láttam az *Oktatás* által felsorolthoz nagyon hasonló sérelem-sort, ami ellenállásra jogosít: egy bizonyos Balthasar Cellarius nevű szerző Arisztotelészt aktualizáló politikatudományi összefoglalását, 1641-ből. A címe: *Politicae succinctae ex Aristotele potissimum erutae ac ad praesentem Imperii Romani statum multis in locis accomodatae libri III*. A mű 1661-ben, tehát az *Oktatás* feltételezett keletkezését nem sokkal megelőzően Jénában nyomtatott új, javított és bővített kiadásához külön függelék csatlakozott a vallásbéke létrehozásának lehetőségéről (*Constitutio pacis religiosa*).⁵⁶ A tankönyvszerű kompendium az államformák definíciójában elkülöníti a valódi királyságot (ahol az uralkodó *ex sua voluntate* követi a közjó, a közhaszon szempontját) az alkotmányos államtól, ahol az uralkodó *secundum legem* irányítja alattvalóit – ő azonban nem is hívható a szó szoros értelmében vett monarchának, az állam pedig, amelyet irányít: *res publica*. Az állam eredetét tekintve a Rákóczitól ismerős korrekcióval él: a hatalom alapja nem az I Sámuel 8, hanem a Mózes V 17, ebből következően az uralkodó, aki nem követi a *communis utilitatem*, az „a regno removetur”.⁵⁷ Melyek szerinte az ellenállás jogcímei?

- a befolyásos alattvalók kiforgatása vagyonaikból
- a bölcs és tanult emberek elűldözése az országból
- mindenféle gyülekezés, tanácskozás akadályozása
- az iskolák ellehetetlenítése, bevételeik megvonása, a polgárok képzésének megakadályozása
- vizsoly szítása a gazdagok és szegények között
- az alattvalók végletes szegénységbe juttatása

55 „Az religióban az kik eddig okot adtak, és tagjainkat maguk erszénye töltésére az religio színe alatt egymásellen felingerlették, és már országunk dolgait forgató első kocsisokká lettek, zaboltassanak meg az pápisták részéről. Az evangélikusok részéről a Rákóczy Ház kénszerítessék a közjóért visszaadni az elvett praebendákat az praedikátoroknak; az Vág mellett valóknak adassék valamely módon az, mint az Dunántúl valóknak is, az kik leginkább megbántattak elegendő elégtétel. Ezután az ki religióbéli háborgatást indít, kemény mind két részről szabad akaratból való büntetés végeztessék.” (30b)

56 A wolfenbütteli könyvtár példányát használtam: HAB A:133.4 Pol.

57 CELLARIUS, *i. m.*, 106–111.

- az udvari hízelgés és a hízelgők megjutalmazása
- a becsületes emberek rossz hírbe keverése⁵⁸

Ez a sorozat igen közelről emlékeztet az *Oktatás* nem tradicionális pontjaira, ezért úgy vélem, érdemes a hipotéziseket tovább építeni. Mi következik abból, ha a szerző éppen ezt a politikatudományi összefoglalást használta? Elsősorban az, hogy megerősíti az attribúcióra vonatkozó, eddig is többeknél felvetődött attribúciót, mely szerint Vitnyédy István írta volna az *Oktatást*. Cellarius könyve ugyanis, bár külföldön egy adott körben igen népszerű volt, több kiadást is megért, Magyarországon a kiadott nagyszámú könyvjegyzék átböngészése után is csak Vitnyédy István könyvtárában találtam meg.⁵⁹ A második megfigyelés erre épül. A Vitnyédy-könyvtár fennmaradt katalógusának vizsgálata arra a meggyőződésre juttatott, hogy a korabeli Magyarország legjobban felszerelt politikai szakkönyvtáráról van szó (535 tétellel, ami alig kevesebb, mint Zrínyi Miklós híres gyűjteménye, de annál sokkal szakirányúbb és modernebb).⁶⁰ Vitnyédy gyűjteményében megtalálható a Cellarius-műben hivatkozott legtöbb szöveg, közöttük ma már ismeretlen nevekkel (mint Georg Schönborner, Johann Böckler) és ma is ismertekkel, mint Henning Arnisaeus, Hugo Grotius, Theodor Reinking, Jean Bodin. Fontosnak látszik az is, hogy Cellarius ellenállásjogi érvelése azon a ponton Rákóczi *Tractatus*ával is egyezést mutat, ahol arról van szó, hogy a megszokás miatt fennmaradt zsarnokság ellen jogos-e a felkelés – és ugyanúgy Grotius a hivatkozott szerző, mint Rákóczinál.⁶¹

Az ellenállás gyakorlati problémáinak elemzése a Német-Római Birodalom államformájának összefüggésében különösképpen érdekelhette az *Oktatás* szerzőjét: a német aranybulla vigyáz rá, hogy az Imperiumban ne szilárdulhasson meg az örökletes uralkodói leszármazás (*successio haereditaria*); az a tény, hogy többnyire az ausztriai házból válszadják a császárt, semmiképpen sem támasztja alá az örökletes leszármazást.⁶² Az Imperium államformája kevert (*respublica mixta*), amely lényegileg különbözik alkotó-

58 *Uo.*, 118–119.

59 *Lesestoffe in Westungarn, I, Sopron 1535–1721*, hrsg. Tibor GRÜLL et al., Szeged, 1994, 303–317, a Cellarius-tétel: 313.

60 Az anyag feldolgozása még várat magára; rövid áttekintés: KOVÁCS József László, *Vitnyédy István műveltsége = Kardok és kulcsok*, szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, 1990, 28–36.

61 Zsarnok lehet valaki *titulo* (amikor erőszakkal foglalt el egy idegen államot), *exercitio* (amikor igazságtalanul, a törvényeket áthágva kormányoz) és mindkét módon. Utóbbi esetben bárki megölheti (a hivatkozott tekintélyek: Althusius, Bodin és Reinking). Bonyolultabb eset azoké, akiknek csak valamely ősök jutott így birtokhoz, azután hosszú sorban leszármazottaik uralkodtak, mert úgy tűnik, ez esetben az alattvalók jóváhagyták a helyzetet. Cellarius forrásutalása itt természetesen Grotius (*De jure belli et pacis*, IV, 15), azaz gondolatmenete egybeesik Rákócziéval.

62 „... id haereditariam successionem nequaquam arguit”, *Uo.*, 126.

elemeitől, az arisztokratikus köztársaságtól és a monarchiától („essentiam proinde novam et diversam ab istis simplicibus haec mixta respublica habet”) – de az elnevezése továbbra is monarchia.⁶³ Mindez komoly következményekkel járhatott az ellenállás jogi alapjára és lehetőségeire nézve: a magyar elégedetlenek ezért keresik helyüket a birodalmi kontextusban, ez az oka annak, hogy az *Oktatás* végén a szerző az „imperiumi segítségtől” várja a legtöbbet!

A legnagyobb horderejű következtetések azonban a vallásról írottak elemzése nyomán vonhatók le. Cellarius a világi magisztrátus döntése alá rendeli a *potestas circa Religionem*. A magisztrátus felelőssége garantálni a polgárok lelki üdvéért; ám nem hagyatkozhatnak pusztán a hagyományra és a szokásra annak eldöntésében, melyik az igaz tanítás; ennek hitviták során kell kiderülnie (az az igazi vallás, „quae sacrarum literarum et verae antiquitatis testimonio et suffragio probe est munita”).⁶⁴ Kemény szavakkal ítéli el az erőszakos hittérítést, hiszen Isten szabad akaratból származó tiszteletet kíván az embertől, az akarat pedig, mivel a lélek belső aktusa, nem befolyásolható,⁶⁵ de a politikai alapú toleranciával sem elégedett. Ismeri Bodin nézetét, mely szerint ott, ahol egyszer már *recepta* valamely felekezet, sem nyilvánosan, sem magánkörben nem szabad vitatkozni róla, mert az ilyen ellentétek felforgatják az államot – ám szerinte ha ezt követnénk, az olyan lenne, mint ha a bort azért tiltanák be, mert sokakat megbolondít, a házasságot mert alkalmat ad a házasságtörésre, a Bibliát meg azért, mert az eretnekek abból veszik az érveiket téveszmék alátámasztásához. Igenis jogos a békés eszmecsere, ha az a közös pontokat, az üdvösséghez szükséges dogmákat keresi (*necessaria ad salutem*) akarják megtalálni a résztvevők.⁶⁶ Cellarius tehát a szabad hitvita híve, ám ennek előkészítésében döntő szerepet juttat az iskolai képzésnek:

Decet proinde esse in omni republica scholas, quae religionis aliarumque artium sunt quaedam quasi seminaria, quibus praeficiendi sunt maxime industrii...⁶⁷

Elég, ha Vitnyédy gesztusára gondolunk, amellyel 6000 forintot adományozott az induló eperjesi evangélikus kollégiumnak, többet, mint amire sok arisztokratának tellett volna (pedig ő maga csak egyszerű – bár jól kereső – ügyvéd volt), hogy lássuk az összefüggést, de nem szabad feledni, hogy az oktatás kérdése a Rákóczi-szabadságharc idején is a viták középpontjában állt; a jezsuiták kiűzését szorgalmazó *Responsio* egyik fő tétele volt, hogy a szerzetesek haszontalan tudományokat tanítanak, miközben elhanyagolják

63 *Uo.*, 170–171.

64 *Uo.*, 253.

65 *Convenire autem non putamus, ut vi et armis religio hominibus obrudatur. Quis enim nescit, Deum liberum exigere cultum, voluntatemque quoad actus internos cogi non posse...*” *Uo.*

66 *Uo.*, 257–259.

67 *Uo.*, 262.

az ifjúság politikai, erkölcsi nevelését.⁶⁸ Hogy a teológiai nevelés milyen mélységesen összefügg a politikaival, Cellarius lutheránus körének közhelye volt, Cellarius mellett helmstedti tanár-elődje, Konrad Horn is teoretikus igénnyel foglalkozott a kérdéssel.⁶⁹

Cellarius 1642-ben, 25 évesen költözött azt északnémet kisvárosba, Helmstedtbe, ahol a braunschweig-lüneburgi nagyhercegség lutheránus egyetemén, az Academia Iulián tanított haláláig (1689), főként teológiát és etikát, s mellette gyakorló lelképásztori tevékenységet is folytatott (a braunschweigi Szent Ulrik templom prédikátoraként). Politikai tárgyából ezt az egy könyvet írta, de számos teológiai munka szerzője (*Examen controversiarum quae ecclesiis Augustanae confessioni addictis cum Pontificiis intercedunt*, 1657; *Theologia naturalis*, 1651 stb.), amelyek mind a katolikus–protestáns egység helyreállításának dogmatikai megalapozását szolgálják.⁷⁰ Ebbeli törekvésében Cellarius együttműködött nála sokkalta híresebb egykori tanárával, az új irénikus mozgalom alapjainak lerakójával, Georg Calixtusszal, a teológussal (1586–1657). Calixtus 1614-től tanított Helmstedtben teológiát; itt dolgozta ki sajátos dogmatikai rendszerét, amelynek célja a mohamedánok, a zsidók és a szociniánusok (azaz a szentháromság-tagadó felekezetek) kizárása mellett megteremteni a lehető legszélesebb körű vallási konszenzust a katolikus egyház és a különböző protestáns felekezetek között. Calixtus programjának lényege az egyház legősibb, konszenzus övezte tételeihez való visszatérés, a barátságos kollokvium módszerének alkalmazása, a vita módszertanál szolgáló logikai szisztéma előzetes kidolgozása. Ezután el kell választani az üdvösséghez szükséges elemeket (*necessaria ad salutem*) a többitől; ha ezekben konszenzus van, kialakul a tolerancia légköre. Az egyházkormányzat, a kegyesség gyakorlásának kérdései, a szentségek kiszolgáltatása körüli nézeteltérések „tanquam indifferentes in medio relinquuntur.” A konszenzusteremtéstől fontos eredményeket várt politikai területen is; mint írta: „Pendet hinc non modo concordia et tranquillitas ecclesiastica, verum etiam civilis, interdum quoque domestica, sicut se hodie res habent in Imperio Romano Germanico, ut de aliis regnis et provinciis

68 ESZE, Rákóczi „Responsio”-ja, id. kiad., 43–45.

69 A kiindulópont Melanchthon megfigyelése: „Politiis similes esse laternae, doctrinam coelestem lychno. Ac ut laternae in tenebris sine lychno nullus usu est, ita urbes extincta agnitione Dei et rerum bonarum doctrina, inutiles moles esse” (Declamatio de coniunctione scholarum = *Corpus Reformatorum* XI, 608). – Horn idevágó munkái: *Ethicae sive civilis doctrinae de moribus libri IV, quibus tota ista disciplina non tantum ex Aristotele, sed optimis quibusque veteribus et recentibus auctoribus fuse explicatur*, auctore C. Horneio, quondam ethicae nunc logicae in Acad. Iulia professore, Francofurti, 1625; U.ő, *Exercitationes logicae X, quibus praecipuae quaestiones et controversiae, quae in arte dialectica tractari solent, ex optimis auctoribus veteribus ac recentibus breviter ita explicantur, ut materia disputaionum academicarum esse possint*, auctore C. Horneio s. th. d. et antehac philosophiae, nunc s. litterarum an ill. acad, Iulia professore ordinario, Francofurti, 1630.

70 Cellarius életrajza megíratlan, a rendelkezésre álló adatok összegzése: *Allgemeine deutsche Biographie*, IV (1876), 79–80.

taceam...”⁷¹ Én viszont nem hallgathatok arról, hogy Calixtus szinkretista programja erős affinitást mutat a Grotius által kidolgozott „minimálteológiával”, amely a konszenzus-teremtés határát ugyancsak a szentháromság-tagadásnál húzza meg. Nem véletlen a hasonlóság: a két tudóst személyes ismeretség, sőt, barátság kötötte össze.⁷² Természetesen az ellenfelek is nagyra becsülték a helmstedti teológust. Maga Bossuet is elismerte nagyságát. Az ő figyelmét maga Leibniz hívta fel a helmstedti teológusra.⁷³

Calixtust és híveit, akik hogy megkülönböztessék magukat a többi irénikus áramlattól (például a David Pareus-félétől, amely csak a protestáns felekezetek közti együttműködés megteremtésére törekedett) *calixtininek* vagy *syncretisaenek* hívták magukat, számos támadás érte katolikus és református oldalról, nemkülönben saját lutheránus felekezetük részéről (főként az 1645-ös toruni hitvita után),⁷⁴ de szilárd bázissal rendelkeztek a braunschweigi nagyhercegek oldaláról, az ő segítségükkel vethették meg lábukat a helmstedti egyetemen. Magyarországi hatásukat eddig nem regisztrálta a kutatás, pedig volt, különösen a részben német ajkú, lutheránus városokban, mint Sopronban is. Vitnyédy István kortársa, Georg Poch, soproni bíró és királyi tanácsos például a korszak egyik legnagyobb politikatudósánál és jogászánál, Hermann Conringnál írta diplomamunkáját az ideális államforma kérdéséről.⁷⁵ A helmstedti hatást természetesen nem szabad túlbecsülni, a lutheránus világ nagy volt, és Vitnyédy annak több eszmeáramlatában igyekezett tájékozódni, de annyi bizonyosnak látszik, hogy tudatosan gyűjtötte a calixtinusok munkáit, Conring, Cellarius mellett megtaláljuk könyvtárában Konradus Horn etikai műveit is. Az elmondottak után nem szorul magyarázatra, miért éppen ezt az irányzatot preferálta a soproni ügyvéd: mint mondtam, a kezdődő magyar ellenállási mozgalomnak alapkérdése volt a katolikus–protestáns együttműködés, a vallási kérdésektől autonóm politizálás megvalósítása, nem beszélve arról, hogy a helmstedti kör tagjai integrálni tudták a grotiusi eszméket egy mérsékelt, a népfelség hangoztatásától tartózkodó ellenállásjoggal. Az Academia Iuliana teológusainak és politikatudósainak valódi bázisa persze Franciaország volt: részben közvetlenül (Conring mint francia ügynök, évi 9000 livre járadékot húzott XIV. Lajos kincstárából), részben közvetve (a német fejedelmek francia-barát, ún. Rajnai Ligájában kulcsszerepet játszó mainzi választófejedelem minisztere, szürke eminenciása, a korabeli birodalmi gyűlések egyik legtekintélyesebb diplomatája, Johann Christian Boineburg, Hermann Conring és Balthasar Cellarius tanítványa volt a

71 *Georgii Calixti Desiderium et studium concordiae ecclesiasticae* = Georgius CALIXTUS, *De Tolerantia reformatorum circa quaestiones inter ipsos et Augustanam confessionem professos controversas consultatio*, rec. et edid. Fridericus Ulricus Calixtus, Helmestadii, 1658, 73–87.

72 Christoph BÖTTIGHEIMER, *Zwischen Polemik und Irenik: Die Theologie der einen Kischen bei Georg Calixt*, Münster, 1996, 205–210.

73 *Uo.*, 240.

74 *Uo.*, 53–57.

75 Georg POCH, *Disputatio politica de rebus publicis in genere*, Helmestadii, 1639.

helmstedti egyetemen).⁷⁶ A calixtinus tanítás századvégi örököse, Daniel Jablonski, berlini udvari prédikátor, már Rákócziék tárgyalópartnere.⁷⁷

Ami a tanulságokat illeti, R. Várkonyi Ágnes kutatásai már régen rávilágítottak a Liga jelentőségére Zrínyi Miklós politikai támogatásában.⁷⁸ Azt hiszem azonban, nem érdektelen az ő eredményeinek ilyen eszmetörténeti keretbe helyezése sem. Kiderül, hogy a hagyomány új irányba lendítése, a függetlenségi harcok ideológiájának megújítása nem egyszeri gesztus volt Rákóczi vagy Ráday Pál részéről, hanem egy fél évszázados folyamat végeredménye. A folyamat Zrínyi és köre, elsősorban Vitnyédy István tevékenységével indul, és lényege szerint nem az „elavult” vallásos szempontokat váltja benne valamely laikus racionalitás vagy reálpolitika, hanem a melancthonianus majd kálvinista apokaliptikus, a „kollektív büntudat / kollektív bünbánat” dinamikájára épülő történetteológia cserélődik le egy újabb, teológiai utalásbázisra, egy politikai célokat (is) szolgáló, de nem politikai alapú toleranciára. Tolerancia helyett talán jobb is unionizmusról beszélni, amelynek katolikus ága (Bossuet, Spinola) helyett Vitnyédyék természetesen a lutheránust preferálták, Calixtus, Horn és a politikaelméleti, ellenállásjogi következtetéseket is kidolgozó Cellarius munkáit használták. Az *Oktatás elmélkedésre* nem áll közvetlen forráskapcsolatban Cellarius kompendiumával, de mégis a helmstedti kör által kidolgozott ideológia kontextusába illeszkedik, és a magyar politikai publicisztika fordulatáról tanúskodik.

Ha Ráday ezt a szöveget választotta, az tudatos gesztus lehetett. Majd’ fél évszázaddal az 1663–64-i háború politikai viharai után, az akkor kidolgozott ideológiai alap alkalmasnak bizonyult a „reciklálásra.” A Rákóczi-publicisztika befelé és kifelé irányuló beszédmódjai között nem volt olyan nyelvi-eszmei törés, mint azt korábban feltételezték; a jogász Grotius a teológus Grotiuusszal találkozott benne. Az elmaradottabbnak hitt hazai verzió mögött a Zrínyihez és Vitnyédyhez köthető modern, a politika dogmatikai újralapozásáról sem megfélemezhető, reflektált elképzelések húzódtak meg. Rákóczi később írott politikaelméleti traktátusának vizsgálata pedig ezek teológiai irányú továbbfejlesztéséről, Bossuet-vel való egyeztetési kísérletéről tanúskodik. A fejedelem érdeklődése ezen a téren következetesnek mondható. Szekfű Gyula említi, hogy élete utolsó szakaszában, a számtalan szélhámos és ügynök között, akik mellé csapódtak, feltűnt egy bizonyos Bachstrom doktor, „aki az akkoriban oly gyakori tudományos kalandoroknak egy aránylag tiszteletre méltó példánya volt.” Nos, ezt a csodabogarat a tudománytörténet a

76 Conringról, calixtinus vallásfelfogásáról: Horst DREITZEL, *Hermann Conring und die politische Wissenschaft seiner Zeit = Hermann Conring (1606-1681): Beiträge zu Leben und Werk*, hrsg. von Michael STOLLEIS, Berlin, 1983, 135–172. Boineburg kapcsolatrendszeréről, magyarokkal kapcsolatos szerepéről készülő monográfiámban (*A Zrínyiek propagandája*) írok majd.

77 BÖTTIGHEIMER, i. m., 243–244.

78 R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*, Bp., 1975.

skorbut sikeres gyógyítójaként tartja számon – a mi szempontunkból azonban inkább azért érdekes, mert a toruni iskola egykori tanáráként a calixtinus unionizmus örököse volt, „Leibniz modorában a keresztény vallásfelekezetek egyesítésén fáradozott röpirataival és szónoklataival.”⁷⁹

A hermeneutikai kör persze nem zárható le a 18. század elejével. Emlékeztetnék Cellarius egy rendkívül modern gondolatára; a zsarnokság ellenállásra jogosító tulajdonságainak ismertetése után, mintegy elégedetlenül az arisztotelészi teóriával, csatol egy másik sorozatot is, az információk kezelésével megvalósítható zsarnokságról.

*Alii tyrannidem conservaturi ita progrediuntur: 1. simulant se omnia publici bona causa agere, utque id populo persuadeant, publicas pecunias impendunt; 2. iniuria manifesta neminem afficiunt (...) temperantiae limites non excedunt, aut tamen excessum occultant; 3. honores ipsi conferunt, poenas vero per alios irrogant; 4. nec verbera corporibus, nec vim pudicitiae inferunt: pedetentim potentiores exuunt.*⁸⁰

Azt hiszem, ismerős technikák ezek. Az igazat megvallva, én már unom is őket: az ember egyre fáradtabban szegül szembe velük. Persze, a kötelesség kötelesség; de az ellenállás hermeneutikájáról egyre gyakrabban jut eszembe az ellenállás melankóliája – vagy inkább „humora”, ahogy Szörényi László mondaná.

⁷⁹ SZEKFŰ, *i. m.*, 262.

⁸⁰ CELLARIUS, *i. m.*, 332.

KÓKAY GYÖRGY

A felvilágosodás eszméinek továbbélése a reformkori katolikus sajtóban

„A II. vatikáni zsinat befejezte a katolikus gondolkodásnak azt a hosszú és fáradságos erőfeszítését, amellyel végeredményben sikerült átvennie a felvilágosodás és a francia forradalomnak értékeit. Az emberi jogok a keresztény szabadságesszmény megfogalmazásai, végső soron gondolkodásunk keresztény hagyományainak köszönhetőek, bár az egyház hosszú évszázadokon át nem volt hajlandó hiteles keresztény értéként elismerni őket.

A II. vatikáni zsinat messzemenően magáévá tette a katolikus felvilágosodás értékeit és igazságot szolgáltatott a felvilágosodás alaptalanul gyanúsított teológusainak.”¹

A magyar irodalom- és művelődéstörténetből számos példát ismerünk arra, hogy a felvilágosodás eszméinek és értékeinek befogadása papok és szerzetesek részéről milyen általános volt és milyen konfliktushelyzeteket teremtett számukra, sőt gyakran az utókor ítélete sem tudta felmenteni őket az idézetben jelzett alaptalan gyanútól. Pedig irodalomtörténetünk beható ismerete eddig is világosan igazolta, hogy a 18. század végén a felvilágosodás eszméit magukévá tevő szerzetes-írók, papok és lelkészek nem láttak ellentétet a keresztény tanítás és a felvilágosodás legjelentősebb értékei között.

Az alábbiakban arra nézve szeretnénk néhány példát bemutatni, hogy a 19. század első felében felerősödő restaurációs irányzat ellenére, a katolikus papság köréből többen ekkor is megőrizték a felvilágosodásból származó eszméket, mégpedig a kevésbé ismert területen, a reformkori katolikus sajtóban is.

Miként legtöbb nyugat-európai országban, nálunk is a 19. század második–harmadik évtizedében bontakozott ki a katolikus egyházi sajtó. Megindítása annak a Horváth Jánosnak a nevéhez fűződik, aki teológiai tanulmányait a 18. század végén abban a pozsonyi szemináriumban végezte, amelyikben a kispapok társasága bekapcsolódott a magyar nyelv és műveltség érdekében kibontakozott szellemi mozgalomba.² A Kazinczy által

1 NYÍRI Tamás, *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, 5. jav., bőv. kiad., Bp., 1973, 251, 253.

2 HORVÁTH Konstantin, *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások története 1820–1824*, Veszprém, 1937, 356.

is elismeréssel emlegetett teológusok közt volt többek között Fejér György, Péteri Takács József, Juranics László, akik az irodalmi életben is szerepet játszottak, de olyan későbbi magas egyházi méltóságok is, akik az egyházi reformtörekvések élére álltak, és a magyar nyelvű egyházi sajtó támogatásából is kivették részüket. Horváth Jánosra egyébként hatással voltak a francia és a német felvilágosodás olyan jelentős képviselői, mint Voltaire, Rousseau, Herder és Kant, akiknek a művei, akárcsak a magyar írókéi, megvoltak a könyvtárában. Ezeknek hatása először híres szónoklataiban jelentkezett, melyekben bátran szót emelt a „kevély hatalmasok” ellen, akik embertársaikat, „mint a férget, megvetve tapodják.” A törvénytelenések és az igazságtalanságok elkövetőit a halál után bekövetkező ítélettel fenyegette meg. Folyóirata, az 1820-ban indított *Egyházi Értekezések és Tudósítások* által a magyar nyelvű hittudományi irodalom megteremtését és a Rudnay Sándor hercegprímás alatt kibontakozó egyházi reformmozgalmat kívánta támogatni. Jól mutatja a pozsonyi szemianarista korából származó ösztönzések hatását és továbbélését Görög Demeternek, a kilencvenes évek egyik legjelentősebb szerkesztőjének és a korszak nyelvi-irodalmi mozgalmait támogatójának a veszprémi lap szerkesztőségében tett látogatása 1820-ban. Az akkor már udvari nevelőként működő Görög neveltjével, Ferenc Károly főherceggel kereste fel Horváthot, aki folyóiratai példányaival ajándékozta meg őket. Kölcsönösen emlékeztek arra, hogy a szemináriumban három évtizeddel korábban a „magyar literatura iránt kigyulladt tűz,” melyet a pap-szerkesztő szerint Görög Demeter lapja által gerjesztett, ma sem aludt ki.³

Horváth folyóirata a nemzeti nyelvű teológiai irodalom kifejlődését, a tudományos publikációk számára fórum teremtését – „hogya a morzsalékok se vesszenek el” – és a toleranciát kívánta szolgálni. Lapjában ugyanis szívesen közölte a protestáns szerzők írásait is, de a hitvitákat mellőzni kívánta. Szerkesztő társa és legszorgalmasabb cikkírója a magyar felvilágosodás neves írója, Verseghy Ferenc volt.

A folyóirat egyik, 1822-ben megjelent tanulmánya, melynek szerzője ugyan nincs megjelölve, de valószínű, hogy maga a szerkesztő lehetett, különösen bizonyítja, hogy a 18. század végén oly sokat emlegetett népfelvilágosítás eszméje ekkor is mennyire továbbélt. A *nép felvilágosításáról* című írás szerzője a 18. század végi hazai felvilágosodás szellemében ajánlja figyelmébe a tanítóknak e mozgalom eszméinek terjesztését a nép között. Irtóztatóként hangzik e szó »felvilágosodás« némely jámborok fülében, kik azt a zabolátlan gondolkodással, minden törvényes s tiszta hatalomnak megvetésével egynek állítják” – kezdődik a cikk, amely a továbbiak során alapos cáfolatát adja e véleménynek.

A szerző a felvilágosodásnak az eredeti funkcióit sorolja fel: a homály elűzését, a viláosság derítését, a tudatlanság, az előítéletek hasznos ismeretekkel való felcserélését. Azonban úgy látja, hogy az utóbbi időkben ezt eltorzították, és a vallástalanságot, a vallás kigúnyolását nevezték felvilágosodásnak. A szerző szerint a felvilágosodás nemcsak hasz-

3 KÓKAY György, *Horváth János, Verseghy Ferenc, és az első magyar katolikus folyóirat, Magyar Könyvszemle*, 3(2004), 219.

nos, hanem kívánatos is az egész emberiségre, de mivel a köznép számára a legnagyobb jelentőségű, értekezésében egyedül a nép felvilágosításáról kíván szólni.

„A legutolsó jobbágy is érdemes tagja az emberi társaságnak” – írja, ezért csak „megrögzített előítélet, hogy a köznépet tudatlanságban kell hagyni.” Mindenekelőtt a vallási élet terén sürgeti az előítéletektől, a külsőségektől és az üres formáktól való elhatárolódást, és Muratorira emlékeztetve a főparancsolatból: „Az Isten és az emberek iránt való szeretetből” származtatja a társadalom jólétét és boldogságát. Nem tagadja senki, hogy az Olvasó, a Szent Társaságok, a Skapulárésók, Keresztjánosok, Isten koporsói és a többi vallási életben gyakori eszköz és tevékenység szükségesek lehetnek, „de azt senki sem tagadhatta, hogy e dolgokkal sok visszaélés történnék.” A tanítók feladatának jelöli meg e visszaélések kiirtását, és a mellékes dolgok helyett a vallásban is a lényeges kérdésekre való nevelést. „Bizonyára tik adtok számot arról, hogy a nép aprólékos dolgokat fontosaknak tartván, a csekélyebbeket megteszi, a fő dolgokat pedig elmulasztja!”

A népfelvilágosítással szorosan összefüggőnek nevezi a tanítóknak s lelkipásztoroknak azt a kötelességét, hogy a természeti jelenségekről, az emberi testről, az egészségről és a gazdálkodás egyes területeiről is megfelelő ismereteket terjesszenek, és a helytelen hiedelmeket és vélekedéseket tapintatosan kiirtsák. Hangsúlyozza a hiedelmeket magáévá tevő nép iránti türelmet és a nevelés fokozatosságát: „Ha a rövidlátót meg akarjuk világosítani, nem kell annak égő fáklyát szemébe döfni, mert egészen megvakul... Ha jobbitani akarunk, nem kell mindent egyszerre lerontani, egyszerre elvetni, hagyjunk meg mindent, ami maradhat, s tartsuk meg a régibül, ami nem ártalmas, különben mindent le fogunk rontani, és éppen midőn mindent egyszerre tökéletessé akarunk tenni, semmire sem megyünk.” E bölcs mérsékletesség is Horváth szerzőségére utal, hiszen egyszerű jobbágyi származása révén jól ismerhette a parasztság gondolkodásmódját, és távol állt tőle mindenféle gőg és leereszkedő türelmetlenség.

A tanulmány cáfolja a felvilágosodással kapcsolatban azt az állítást, hogy az az erkölcsstelenség növekedését eredményezi. Ellenkezőleg, „egy jeles Férfit” véleménye alapján azt állítja, hogy „az erkölcsösség, különösen pedig a polgári erkölcsök, a szorgalom, s boldogabb állapot szoros egyarányúságban vannak a nemzeteknek felvilágosodásával, emberiesedésével.” Sokkal nagyobb ott a feslettség, ahol iskolák rossz állapotban vannak, a „rabszolgaságnak pusztító indulattya” pedig egy felvilágosodott, kiművelt nemzetben éppen nem találhat helyet.

„A gonoszság, az erkölcsstelenség e hatalmasodása a nép között a hosszas háborúknak tulajdonítható, és kiváltképpen a Nagyok és Elöljárók gonosz példáinak, melyeknek dögrelő ereje a nemzetek erkölcséinek velejét féregként rája s emészti, sokszor a polgári alkotmányoknak aránytalanságában, s azzal való visszaélésekben, a nyomorúságokban, mely a terhes adózásokból, a mesterségeknek akadályoztatásából, a szorgalomnak elsüllyesztéséből, a kereskedésnek gátlásából, megrekesztéséből származik.”

A cikk befejező részében válaszol arra a fő ellenvetésre is, amely szerint „a felvilágosodás engedetlen jobbágyokat nevel,” mint azt „a mi pártütésekkel bélyegezett századunk,

különösen pedig Franciaország bizonyította.” A cikkíró véleménye az, hogy ha Franciaország igazán felvilágosult lett volna, „revolúcióját soha el nem kezdhetné volna, vagy emberiebben folytatta volna.” (Ehhez hasonló vélemények a 18. század végi magyar sajtóban is megjelentek.) Ahogy a tanulmány elején a szerző azt hangsúlyozta, hogy a felvilágosodás nem istentelenség és gonoszság, befejezésül azt írja, hogy az istentagadás viszont még nem felvilágosodás. És e két állítás között – melyek egyrészt a felvilágosodás ókonzervatív ellenfeleire, másrészt a materialista-ateista radikálisokra vonatkozott, fejtegette ki a tanulmány írója a katolikus felvilágosodás fontosabb eszméit.

A felvilágosodás eszméinek és a katolikus tanításnak az összekapcsolása a reformkor katolikus sajtójában a továbbiak során is gyakran megtalálható. Horváth János veszprémi kanonok, a későbbi székesfehérvári püspök volt azonban az első, aki az általa megindított hazai egyházi sajtóban a 18. század végi katolikus felvilágosodás eszméinek a reformkor küszöbén is fórumot teremtett.

Újabb adatok a reformkori kéziratok országgyűlési tudósítások történetéhez¹

A modern magyar politikai sajtó – az 1840-es években történt – kialakulásának sajátossága, hogy egyik, s talán a legfontosabb forrását a tulajdonképpeni, azaz nyomtatott sajtó fejlődésén kívül kell keresnünk: azokban a kéziratok tudósításokban, amelyeket Kossuth jelentetett meg előbb az 1832–1836. évi országgyűlés, majd a vármegyegyűlések 1836 májusa és 1837 áprilisa közötti tárgyalásairól. Az *Országgyűlési Tudósításokat* és a *Törvényhatósági Tudósításokat* egy rövid időszakot leszámítva kézírás–másolás útján sokszorosították, s előfizetés útján bárki hozzájuk juthatott. E tudósítások – írta Kossuth reformkori pályájának monográfiája – „a hiányzó politikai lapot pótolták”. A *magyar sajtó története* előadásában ennek megfelelően „[a]z új politikai sajtó előzményei” között a két vállalkozásnak nagyobb terjedelmű is jutott, mint a Széchenyihez közel álló *Jelenkornak* és a kormányzat által létrehozott és pénzelt pozsonyi *Hirnök*nek.² Kossuth lapjai mellett, majd azok után, egészen 1848-ig további kéziratok tudósítások is megjelentek, bár sajtó- és politikatörténeti jelentőségük össze sem hasonlítható a Kossuth lapjaiéval. E tudósítások megjelenése és fennmaradása szoros kapcsolatban állott a cenzúra fennállásával: a kormányzat az 1830-as évek elején jóformán semmilyen, de az 1840-es évek végén is csupán cenzúrázott beszámolókat közlését engedélyezte a nyomtatott hírlapok szerkesztőinek az országgyűlés, illetve a vármegyegyűlések tanácskozásairól. Az országgyűlés hivatalos, ún. országos üléseinek naplója – több hetes vagy hónapos késéssel és drágán – nyomtatásban is megjelent, de a táblák elnökeinek, azaz a kormányzatnak a felügyelete mellett, az alsótábla kerületi üléseiről – a leghevesebb viták itt folytak – naplót

1 E rövid dolgozat a nyilvánosság, a sajtó és közvetve a cenzúra magyarországi történetének egy fontos és különös fejezetéhez kíván adalékokkal szolgálni. Egyben köszöneti az ünnepeket, akinek delfinológiai alapvetése, az „*Ars mutilandi Hungarica*” mindenki számára kötelező olvasmány, aki szövegkiadással vagy a cenzúra történetével foglalkozik.

2 KOSÁRY Domokos, *Kossuth Lajos a reformkorban*, Bp., 1946, 103; *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., 1979, 372–414, ill. 380–403. (A fejezet szerzője KOSÁRY Domokos.)

csak 1843/1844-ben vezettek, de az sem látott nyomdafestéket, az ún. országgyűlési újság 1830 óta napirenden lévő tervével szemben pedig a cenzúra elvéhez ragaszkodó kormányzat merev ellenállást tanúsított. E körülmények között a kéziratos tudósítás „XIII. századi eszköz” léte (Orosz József) hiányt pótol, azt kénytelen-kelletlen a kormányzat is megtűrte, igaz, a vállalkozás kősajtó alkalmazásával történő továbbfejlesztését már megakadályozta. A cenzúra enyhülése – mind általában, mind a gyűlési tudósításokra vonatkozó előírások tekintetében – a kéziratos tudósítások iránti keresletet 1843–1844-ben, majd 1847–1848-ban csökkentette, ezt a szerkesztők a tudósítások átalakításával, a (nyomtatott) hírlapokhoz közelítésével igyekeztek ellensúlyozni. Mégis, a cenzúra léte miatt az utolsó rendi országgyűlésen, 1848 első hónapjaiban is volt igény a cenzori ellenőrzés nélkül megjelenő kéziratos hírlapra, még ha az ár többszöröse volt is a nyomtatott hírlapok előfizetési díjának. E sorok írója tizenkét évvel ezelőtt kísérletet tett a magyarországi (Magyar Királyságbeli) kéziratos tudósítások mintegy másfél évtizedes történetének megrajzolására.³ Eszerint az 1832–36-os országgyűlésen Kossuth, Orosz József (előbb együtt, majd 1834 februárjától külön-külön), Kacskovits József és Stuller Ferenc, valamint Jablanczy Ignác adott ki tudósításokat, három év múlva Stuller Ferenc, Bodon Ábrahám (1840 márciusától ketten együtt), továbbá, német nyelven Orosz József, az 1843–44. évi diétáról Záborszky Alajos, német nyelven Karl Lesigan jelentetett meg tudósítást, végül az utolsó rendi országgyűlésről ifj. Friebeisz István tudósított. Közülük Kossuth, Stuller, majd Záborszky lapját olvasták a legtöbben: Stuller valószínűleg, Záborszky pedig – legalábbis egy ideig – bizonyosan több előfizetővel rendelkezett, mint úttörő elődjük. Lapjuk jelentősége azonban, említettük, meg sem közelítette Kossuth lapját, noha az ún. országgyűlési titkosrendőrség és Sedlnitzky rendőrminiszter éppúgy figyelemmel kísérte az egyes lapszámok tartalmát, mint azt annak idején Kossuth lapja esetében tette – Stullert pedig, akit mint Wesselényi bizalmas munkatársát Bécsben már évek óta számon tartottak, sőt az erdélyi országgyűlés feloszlatása után, 1835 februárjában letartóztatását is elrendelték, figyeltette.⁴ Az alábbiakban néhány, a tanulmány megjelenése óta előkerült adattal kívánjuk az amott rajzolt képet kiegészíteni, pontosítani, illetve módosítani, mindenekelőtt az első, Kossuth által szerkesztett, részben pedig az utolsó rendi országgyűlésen megjelenő *Országgyűlési Tudósítások* vonatkozásában.

Valamennyi tudósítás közül mindig is a Kossuthéról tudtuk a legtöbbet. A kormányzat hamar felfigyelt rá, maga Kossuth is sokszor kitért a vállalkozás helyzetére elvarátaival folytatott levelezésében, majd később, különböző alkalommal visszaemlékezve. Az előfi-

3 PAJKOSSY GÁBOR, *A reformkori országgyűlési tudósítások*, Levéltári Közlemények, 1995, 121–136. – Az alábbiakban, ahol nincs hivatkozás, a mondottak dokumentálása e tanulmányban található.

4 Lásd Magyar Országos Levéltár (MOL) Regnicoláris Levéltár, Takáts Sándor-hagyaték (N 119), 8229, 8237, 8259, 8384, 8420, 8435, 8699 (1839/1840), 10062, 10676, 11133 (1843/1844), 8389 (Stuller figyeltetése), Magyar Kancellária levéltára, Acta praesidialia (A 45) 1837:709.

zetők létszámára – ez jól mutatja a vállalkozás fejlődését – számos adattal rendelkezünk, legalábbis 1833 őszéig. Kossuth adatai szerint 1833. március közepétől 44-en fizettek elő a lapra, a lapot három hónap múlva 60 példányban másolták le, 1833. október elején pedig, amikor összeírta, milyen kárpótlásra tart igényt a litográfia elvételeért, 80 „levelezőről”, azaz előfizetőről beszélt. (Ezen adatok fényében tehát mindenképpen túlzottnak kell tartanunk a kormányzat adatait, amelyek szerint Kossuthnak – és Orosznak – 1833 februárjában 50, szeptemberében több mint 100 előfizetője volt.) Kossuth három évtized múlva Horváth Mihály kérésére válaszolva így írt: „Sajtó helyett írásra lévén szorítva e tudósítások csak kevés (80–100) példányban küldethettek szét – de kivált a kaszinók és olvasó társaságok útján ezrek kezein forogván nem csekély befolyással voltak a közvélemény fejlesztésére.” „Előfizetőinek száma” – írta ennek alapján a maga nemében felülmúlhatatlan könyvében Horváth – „alig ment [...] száznál többre; de ezen előfizetők sorában állott minden megye, a legtöbb királyi város és kaszinói egylet; minél fogva a kevés példány ezrek kezén forgott.” („[E]zen ügyesen szerkesztett, bár kevés, alig száz példányban, de kivált a kaszinók s olvasó egyletek útján ezrek kezein forgó lapok” – fogalmazott Horváth másutt.) „Az ősz folyamán [ti. 1833 őszén] a lapnak már több mint száz előfizetője volt.” – olvashatjuk a sajtótörténeti összefoglalóban a végső soron tehát Horváthra visszamenő megállapítást.⁵

De hogyan alakult a vállalkozás sorsa azt követően, hogy Kossuth szakított Orosszal, majd az országgyűlés további hónapjaiban-éveiben; s egyáltalán kik fizettek elő a *Tudósításokra*? 1833 márciusából eddig is ismertük az előfizetők (pontosabban a „kikézbébesítési címek”) jegyzékét. Szerencsére a Kossuth letartóztatásakor, 1837 májusában a királyi jogügyszagató által elkobzott iratai között, kisebb hiányokkal, összesen 11 darabban, megtalálható az előfizetők 1833. július és 1836. február közötti jegyzéke; ezt a kutatás korábban nem hasznosította.⁶ Eszerint 1833. július és 1834. január között 68–72-en

5 Kossuth Lajos ismeretlen levele Horváth Mihályhoz = *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, IV, Eger, 1958, 596–604, az idézet: 600; HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*, Genf, 1864, I, 301, 499; *A magyar sajtó története I*, 385. (A fejezet szerzője KOSÁRY Domokos)

6 Az előfizetők jegyzéke – a 25–33. számok mellett (lásd MOL 1526 utáni gyűjtemény, Kossuth-gyűjtemény, Országgyűlési Tudósítások [R 99.], 1. t.) – az 59–115, majd a 141–327. számra vonatkozóan, azaz 1833. július közepétől 1834. január végéig – az Orosz által szerkesztett utolsó számig –, majd 1834. május elejétől 1836. február végéig maradt fenn. Ez utóbbi iratokat (lásd MTA Könyvtára Kézirattár, Ms 4850/69–80) a 3. jegyzetben említett tanulmány írásakor még nem ismertem. Az itt ismertetett újabb adatokat (vagy egy részüket) előadtam két, Kossuthal foglalkozó, 2003-ban írott és 2004-ben, illetve 2006 augusztusában megjelent tanulmányomban is: „... *hogya megkísértem a töretlen pályát egy nagy cél fölél,*” *Kossuth a reformkori politika első évtizedében* = *A magyar függetlenség jelképe: Békés megye 2002. évi ünnepi Kossuth-konferenciájának előadásai*, szerk. ERDÉSZ Ádám, Gyula, 2002 [! 2004], 7–25, különösen: 12–13; *Kossuth és az 1832–1836. évi országgyűlés* = *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese*”, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya, a Deb-

fizettek elő a *Tudósításokra*, de amikor – augusztus közepétől október elejéig – Kossuth litográfiát alkalmazott, egy-egy szám közel 80 példányban talált gazdára. E jegyzékek igazi újdonsággal az ezt követő időszakra vonatkozóan szolgálnak. A szakítás után, 1834. februártól a *Tudósítások* előfizetőinek száma visszaesett (a megrendelők egy része Orosszal tartott), de hamarosan újra növekedésnek indult: míg számuk 1834 májusában még negyven alatt maradt, az év decemberében már megközelítette az ötvenet, 1835. április és július között meghaladta a hatvanat, 1835 októbere és 1836 februárja között pedig közel 80-an fizettek elő a lapra. (A jegyzékek tanúsága szerint a *Tudósítások* „példányszáma” néhány időszakot leszámítva számról–számra kisebb ingadozást mutatott, s a „lapból” – a tiszteletpéldányok miatt – valószínűleg mindig valamivel többet másoltak.) Az előfizetők jegyzékeiből kitűnik, hogy Kossuthnak sikerült megtartania vagy visszaszerzenie az Orosszal közös vállalkozás 1833. kora őszi előfizetőinek egyharmadát, és a régiék mellé több mint kétszer annyi új előfizetőt gyűjtenie. 1836 elején az előfizetők 30 százaléka már két és fél évvel, ezen belül 11 százaléka pedig már csaknem három évvel korábban is a megrendelők között volt, kerekén 50 százalékuak viszont 1835 áprilisa és októbere között csatlakozott az *Országgyűlési Tudósítások* előfizetőinek táborához. Ezzel az olvasottsággal sem Kacsikovits Lajos, sem Jablanczy Ignác egy-egy évig fennálló lapja, sem Orosz Józsefnek az országgyűlés végéig megjelenő *Diéta-közlője* nem versenyezhetett.

Az előfizetők jelenleg ismert jegyzékein⁷ összesen 173 személy, illetve intézmény neve szerepel. Kilencen a legelső és az utolsó jegyzéken is szerepelnek, közöttük a zempléni Lónyay Gábor és Soós János, Kossuth legelső előfizetői, a *Jelenkor* szerkesztője, Helmezy Mihály, és Jósika Samu kancelláriai tanácsos. Horváth állításával ellentétben egyetlen megye és szabad királyi város sem volt előfizető (huszonnégy, illetve huszonnégy megye járatta viszont, mint tudjuk, a *Törvényhatósági Tudósításokat*). A megrendelők meghatározó csoportja, később nagy többsége a vármegyei-nemesi vezetőrétegből került ki (az ismert státuszú előfizetőknek 1833-ban 49, 1834 és 1836 között 66 százaléka volt megyei követ, vármegyei tisztviselő, táblabíró). Ugyanakkor sok arisztokrata is megrendelte a lapot, arányuk 1833 második felében egyenesen 30 százalék körül volt, de 1835–1836 fordulóján is 14 százalékra rúgott. A névsort forgatva kitűnik, hogy inkább ellenzékiek és liberálisok fizettek elő a tudósításokra, de volt az előfizetők között főispán vagy konzervatív politikus is – a Magyar Kancellária nyilván Jósika vagy Nagy Benedek titkár példánya alapján tájékozódott. Az előfizetők neve és címe persze valójában inkább csak reprezentálja azokat a településeket és azokat a köröket, ahol a lap megfordult. 1833 harmadik negyedévében a postán vagy az országgyűlési követen keresztül (akiknek a szerkesztő Pozsonyban közvetlenül átadta) a lap a magyarországi megyék felébe (24) jutott

---

receni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú Város és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25–26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai, szerk. HERMANN Róbert, Bp., 2006, 9–44, különösen: 16–20. Az előfizetők jegyzéke uo., 34–44.

el rendszeresen, ezen belül kiugróan magas arányban (18 százalék) Kossuth megyéjébe, Zemplénbe. 1835 utolsó, illetve 1836 első hónapjaiban már a megyék háromnegyedében (35) olvashatták a lapot, s Zemplén mellett Zalába és a Jász-kun kerületbe is öt-öt példány jutott el. A *Tudósításokat* – többnyire egy-egy tag nevé⁸ – számos kaszinó és olvasótársaság is járatta. Az úrbéri kérdés vitáiról készült tudósításait Kossuth ingyen megküldte a nagyobb mezővárosoknak is. 1833 júniusában Orosz azt mesélte Csere-miszky Miklósnak, Metternich pozsonyi hírszerzőjének-tudósítójának, hogy több község, így Nyíregyháza, Nagykőrös és Kecskemét is előfizetett az ő (valójában Kossuthal közös) újságjára, a jegyző felolvassa a tudósításokat az esküdteknek, akik aztán továbbadják a lakosságnak. (Erre vonatkozóan nincsen más adatunk.)⁹ 1835-től Kossuth előfizetői között szerepelt három jász-kun város, Túrkeve, Félegyháza és Halas tanácsa. A lapot kezdettől fogva több helyütt tovább is másolták. Egy ismeretlen 1834 februárja és szeptembere között – Kossuth jellegzetes egyéni beszúrásait kihagyva – németre fordította a *Tudósítások* számait, hogy kielégítse az országgyűlés fejleményei iránt érdeklődő, de magyarul nem tudó olvasók igényeit – bizonyára úgy, mint később a fiatal Fest Imre, aki az 1839/40. évi országgyűlés idején úgy egészítette jövedelmét, hogy Stuller Ferenc *Országgyűlési Tudósítását* rendszeresen németre fordította, és a Szepességben öt példányban értékesítette.¹⁰ Mindezek alapján tehát, figyelembe véve a korabeli olvasási szokásokat is, a lapok valóban „ezrek kezén forog[tak]”, mint Kossuth írta. A vállalkozás a körülményekhez képest pénzügyi tekintetben is tekintélyes méretű volt. Kossuth 1833 szeptemberében Orosszal együtt mintegy havi 800 forint, 1835–1836 fordulóján egymaga havi 640 forint előfizetési díjből befolyó bevétellel számolhatott. Az előfizetők viszont gyakran késtek a fizetéssel, 1834 decemberében már 1800 forinttal, 1836 áprilisában 2800 forinttal tartoztak. A vállalkozás (ha az előfizetési díjak befolytak) pénzügyileg nem volt veszteséges, egzisztenciát viszont nem lehetett rá alapítani, de Kossuth nem is tervezte ezt: a *Tudósítások* sikere viszont megalapozta presztízsét a nyilvánosság és a politika világában.

Kossuth iskolát teremtett: a későbbi országgyűlési tudósítások szerkesztői többnyire ugyanazzal vagy hasonló címmel, hasonló formátumban, terjedelemben, szerkezetben, hasonló ár fejében és ugyancsak szabad előfizetés mellett jelentették meg lapjukat. (Közülük Bodon lapját továbbra is csak leírásokból ismerjük, és azt eddigi adataink szerint csupán Gömörben: Rozsnyón és Rimaszombatban olvasták,¹¹ Stuller – illetve 1840

7 Lásd a 6. jegyzetet.

8 Listáinkon csak három egylet (az egri, a honti és a miskolci) szerepel.

9 MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok, Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. Franz I (I 50.), 136. téka, III. köteg, CSEREMISZKY 1833. június 15-i jelentése.

10 Országgyűlési Könyvtár, MO:VI:1832/36/D; FEST Imre, *Emlékirataim*, s. a. r. KOROMPAY Bertalanné, KOROMPAY H. János, Bp., 1999, 47–48.

11 MOL N 119. 8272. (Sedlnitzky bizalmasának jelentése, Rozsnyó, 1839. július 21.)

márciusától Stuller és Bodon – országszerte terjesztett lapjának számos teljes példánya ismeretes, az előfizetők számát azonban nem tudjuk.) Kossuth *Tudósításai* fogalommal váltak: Stuller lapját kormányzati körökben az első hetekben a könnyebb érthetőség végett „Kossuth módjára írott jelentéseként” emlegették.¹²

Mindez vonatkozhatott pusztán a két vállalkozás általános jellemzőinek hasonlóságára is, Kossuth tudósításait azonban mindenekelőtt a politikai irányt illetően tekintették viszonyítási pontnak. Önmagában nem büntethető Orosz tudósításainak külföldre vitele, írta Reviczky Ádám gróf 1836 májusában a Harsányi Pál ellen folytatott vizsgálat során, akit Salzburgban politikai kéziratok kicsempészésével gyanúsítottak, hiszen amellett hogy a lapot szabadon lehetett terjeszteni, az csak rövid közlésekre szorítkozott, és – szúrta bele személyesen a kancellár a Sedlnitzkynek készített átirat fogalmazványába – „a Kossuth-féle lappal ellentétes irányt” követett.¹³ Stuller lapját is a Kossuthéhoz mérte kormányzati ember, besúgó és ellenzéki politikus egyaránt. Avval összefüggésben, hogy mint a főrendi napló lehetséges szerkesztője, 1840. január végén az ő neve is szóba került, egy besúgó (megismételve azt a vádat, amelyet sokszor hangoztattak Kossuthal szemben) kifejtette, hogy Stuller „teljes terjedelmében” hozza az ellenzéki felszólalásokat, míg a kormánypártiakét csupán „silány kivonatban”, a lapot tehát „az úgynevezett liberális szellemben” szerkesztik, s az, amely tehát semmi esetre sem pártatlan, csak „a szerkesztő intellektuális gyengesége” folytán nem olyan veszélyes irányú, mint a „hírhejt és a liberálisok által annyira hiányolt Kossuthé”. E napokban egy kötetlen ellenzéki tanácskozás során a bihari Beöthy Ödön kiemelte Kossuth szerepét az ellenzék megerősödésében: a *Tudósítások* hozzásegítettek az országgyűlés irányának felismeréséhez, s így a vármegyék igazodhattak hozzá; Stuller lapjának terjesztését a kormányzat immár nem akadályozza, de a szerkesztő képességei korlátozottabbak annál, hogy olyan tudósításokat közöljön, amelyek alapul szolgálhatnak az utasítások készítéséhez.¹⁴

Az első két reformországgyűlésről, illetve az üléseken folytatott vitákról a közönség kizárólag a kéziratok tudósításokból nyerhetett egyidejű, illetve közel egyidejű értesülést. A nyomtatott sajtó, ha egyáltalán, az ünnepélyes aktusokat, a feliratokat és a leiratokat, részben az üzeneteket közölte, illetve közölte. 1843 májusában a kormányzat lehetővé tette, hogy az újságszerkesztők a vitákról is beszámolhassanak, a felszólalók nevét azonban nem közölhették, hallgatniuk kellett a hallgatóság reakciójáról, az elhangzottakat nem kommentálhatták, s a cenzoroknak kötelességük volt az ún. józan szólásszabadság

12 MOL N 119. 8229. (Stuller „nach Art und Form der Kossuthischen Blättern” tudósít, jelentette Sedlnitzky 1839. június 15-én) – MOL A 45. 1839:857. (Stuller „ad modum pagellarum Ludovico-Kossuthianarum scriptas relationes” ad ki – írta mailáth Antal kancellár 1839. július 27-én.)

13 MOL A 45. 1836:734. („eine dem Kossuthischen Blatte entgegengesetzte Tendenz”)

14 MOL N 119. 9028, 9024 (Pozsony, 1840. január 27., illetve január 24. – az utóbbi hibás, továbbá csonka másolat)

határait átlépő szöveghelyek törlése. Ez utóbbi előírás 1847 októberét-novemberét követően is érvényben maradt, amikor már lehetővé vált az egyes szónokok nevének feltüntetése.¹⁵ Az előírások enyhítése – s a nyomtatott sajtó lehetőségeinek bővülése –, amihez a pusztán létükkel is a cenzúrára figyelmeztető és annak jogszerűségét tagadó kéziratok lapok is hozzájárultak, az eredeti program felülvizsgálatára készítette a szerkesztőt. Záborszky Alajos, aki Kossuth régi híveként ellenzéki támogatással indította el az *Országgyűlési Tudósításokat*, negyed év után, 1843 augusztusában átalakította lapját. A lap, immár *Országgyűlési Szemle* címmel a heti két alkalom helyett egyszer jelent meg, a szerkesztő vezércikket, elemzéseket hozott, s olyan rovatokat indított, amelyekkel továbbra is lépést tarthatott a nyomtatott sajtóval. Portrékat közölt a diéta szereplőiről, teljes egészükben hozta azokat a beszédeket, amelyeket a cenzúra „megszabdalt”, végül „Iránytű” címmel segédeszközt nyújtott a *Pesti Hírlap* olvasásához: számról számrá megadta azoknak a szónokoknak a nevét, akiknek a felszólalását az újság csak név nélkül hozhatta. Záborszky azonban, minden jel szerint, így sem tudott az igényeknek megfelelni, és tíz hónap után, de még öt hónappal az országgyűlés befejezése előtt, búcsút mondott az olvasóknak.

Friebeisz Imre tudósítása 1847 novemberében indult, s kikövetkeztethetően hetente háromszor jelent meg. Az eredeti előfizetési felhívást nem ismerjük, csupán a második, 1848 februárjában közrebocsátott újabb felhívást, és a szerkesztő neve nélkül megjelent *Országgyűlési Tudósítások* egy nagyobb, 1848. január eleje és március eleje közti töredékét (a 26–57. számot), amely minden valószínűség szerint Friebeisz lapjával azonos.¹⁶ A szerkesztő a második felhívásban leszállította az előfizetési díjat, azt ígérte, „minden lapot megelőzve” tudósít, hozza a beszédek cenzorok által törölt részeit, „társaséleti mozgalmakat, ötleteket, élczeket”, híreket. A ránk maradt lapszámokban (amelyekből nem érzékelhető jelentős változás a lap tartalmát, szerkezetét illetően) a szokásos tudósításokat olvashatjuk az ülésekről, a „Képcsarnok” című rovat „[a]z országgyűlési követek arczképéből” közölt rövid jellemrajzokat (így Zala két követéét), hírt adott az országgyűlési ifjak mozgalmairól, a szabad sajtó érdekében beadott petíciójokról, rövid híreket hozott, 1848. február végétől Párizsból stb. Az utolsó szám után a tudósításokhoz hozzákötve egy „privát levél” olvasható, Pozsony, március 12-i kelettel. E levél – amelyről nem tudjuk, eredetileg is hozzátartozott-e, legalább mellékletként, a *Tudósításokhoz*, vagy utóbb kötötték hozzájuk – Kossuth híres felirati beszédének, pontosabban a beszéd a *Pressburger Zeitungban* közölt összefoglalásának március 5-i lelkes bécsi fogadtatásáról számolt be, majd ezt írta: „... azon kíváncsiságot, mellyel a szomszéd bécsiek az

15 Az országgyűlési beszédek cenzúrázására legújabbán lásd MOLNÁR András, *Kossuth cenzúrázott országgyűlési beszéde (1848. február 8.)*, Századok, 2002, 909–926.

16 MTA Könyvtára Kézirattár, Tört. 4-rét. 271. – E töredéket korábbi tanulmányom írásakor még nem ismertem.

országgyűlés iránt viseltetnek, képzelni sem lehet. Seregestül várják a posta meg érkezését, s csak úgy nyelik a Pressburger Zeitungot. Ezeknek, ti. a bécsieknek most csak egy istenük van, s ez Kossuth, kinek arczképéből hír szerint 20000 példány rendeltetett meg a német statusok számára.”¹⁷ Bár bizonyára véletlen, szinte szimbolikusnak is tekinthetjük, hogy töredékünk éppen e híradással zárult. A levél a politikai hírlapként funkcionáltatott kéziratok tudósítások megteremtője addigi legfontosabb beszédének fogadtatását ismertette. Kossuth kevesebbet kért ugyan, mint amennyi saját, illetve az ellenzék programjában szerepelt (a követelések közül a sajtószabadság is hiányzott), a szöveg német, radikalizált változata (nem a *Pressburger Zeitung* beszámolója) „a forradalom keresztelőbeszéde” azonban olyan kölcsönhatásokat hozott mozgásba a Habsburg Monarchián belül, amelyek napok alatt a Metternich-rendszer megdöntéséhez vezettek – s vele együtt megszűntek azok a keretfeltételek is, amelyek között a kéziratok tudósítások létrejöttek és másfél évtizeden keresztül fennmaradtak.

17 *Uo.*, 197r,v.

KICZENKO JUDIT

Adalékok az 1849-es magyarországi hadjáratban részt vett orosz tisztek magyarsághéjéhez

I.

Az általam ismertető anyag kilenc szerző munkája. Ismereteim szerint magyarul még nem jelentek meg.¹

1. A szerzők közül hét a hadműveletekben részt vett, különböző rendű és rangú katonatiszt (a zászlóstól az ezredesig), egy Bukarestben tevékenykedő orosz diplomata, egy pedig a szentpétervári Szmolnij nemesi leánynevelő intézet tanárnője.

2. A közlemények műfaja napló, visszaemlékezés, emlékirat. Több-kevesebb pontossággal négy csoportba sorolhatók.

a) Olyan *napló*, amelyet az események idején vezettek, eredeti szövegükön feltehetően – a rendelkezésre álló adatok szerint – jelentős változtatás nem történt. Kettő ilyen

1 A. K. BAUMGARTEN, *Dnyevnyik 1849 g.* = *Zsurnal Russzkogo vojenno-isztiricseszskogo obscsesztva*, 1910, kn. 4, 1–56; V. P. BIKOVA, *Zapiszki sztaroj szmoljanki*, csaszty 1., 1898, 182–195; A. O. DUHAMEL, (Djugamel), *Autobiografija*, XII. = *Russzkij Arhiv*, 1885, N. 7, 371–428; N. GORJACSOV, *Voszpominanyija sztaroszluzsivago* = *Vojennij szbornyik*, 1893, t. 214, N 12, 397–429; B. LUGINSZKIJ, *Voszpominanyija o pohogye v Vengriju v 1849 godu, zapiszki pehotyinca*, először: *Moszkvitjanin*, 1855, másodsor: *Zsurnal dlja cstenyija voszpitannyikam vojenno-ucsebnih zavegyenyij*, Szentpétervár, 1856, t. 122, N. 486–487; P. K. MENYKOV, *Zapiszki v 3-h t.*, T. 2, *Dnyevnyik*, 1898; E. E. MIHAJLOVSZKIJ, *Voszpominanyija o Vengrii* = *Zsurnal Russzkogo vojenno-isztiricseszskogo obscsesztva*, 1910, kn. 5, 1–17; A. D. SEPELJEV, *Szdacsza Koszincsi* = *Isztiricseszskij Vesztnyik*, 1904, tom 97, N 7, 131–136; A. P. VERNYIKOVSKIJ, *Vengerszkij pohod 1849 g.: Voszpominanyija armejszkogo oficera* = *Russzkij Arhiv*, 1885, kn. 3, N. 12, 510–538. A szövegek válogatásánál figyelembe vettem az (viszonylag régebben) önálló könyvként eddig megjelenteket, illetve a legújabb gazdag dokumentumgyűjteményt, amelynek válogatása, fordítása, jegyzetapparátusa ROSONCZY Ildikó munkája: *A magyarországi hadjárat, 1849, Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*, Budapest, Európa, 1988.

Eredetileg a Modern Filológia Társaság által 1998. október 12-én tartott *Szabadságharcunk visszfénye Európában* című tudományos ülészakra készítettem el ennek a dolgozatnak első változatát, amelyet most – Szörényi László születésnapjára – jelentősen kibővítettem és átdolgoztam. Ezúton is köszönöm Zöldhelyi Zsuzsa, Nyomárkay István és Voigt Vilmos hathatós ösztönzését, amellyel az akkor bő másfél évtizede felhasználatlan anyag hasznosítására készítettek.

jellegű van, Baumgarten ezredesé és Mihalovszkij hadnagyé. (Az utóbbit, jellege miatt, annak ellenére sorolom ide, hogy közreadója – aki nem a szerző – az emlékirat műfaji meghatározást adja meg a címben.) Ezek egyike rendszeresen vezetett naplójegyzetek sora, hosszabb hadicselekmény idején – például a peredi, a szegedi, a temesvári csata – maradnak csak el egy-két napra a tömör, tárgyias bejegyzések: ez Baumgartené. Mihalovszkij kevesebb alkalommal ír, de akkor részletezőbben, személyesebben, reflexiókkal gazdagon.

b) Olyan *emlékirat*, amelynek dokumentumalapja és szövegelőzménye egy precízen vezetett napló, pontosabban naplófeljegyzés lehetett, a végleges – általunk olvasható – változat későbbi átdolgozást sejtet. Korabeli napló- illetve naptárbejegyzésre mint előzményre utal pl. a felidézett események pontos datálása, a helységnevek (amelyek átírása – főként az eredeti magyaré, de sokszor a német változaté is – komoly gondot okozott egyes szerzőknek, tehát a megközelítően helyes, de legalábbis felismerhető variáns megléte arra enged következtetni, hogy ezeket bizonyára nem emlékezetből idézték föl), a távolságok, a személynevek precíz lejegyzése. Ez a típus stílárís, retorikus megszerkesztettséget mutat, bizonyos mozzanatokban közelít az irodalmiassághoz. Előtérbe kerül a szerző személyisége, elsősorban abban a tevékenységben, ahogyan feldúsítja, kikerekíti a történeteket. Egyénisége a rá jellemző reflexiókban, ítéletekben, esetleg analógiákban, néha maximákban, közmondásokban nyilatkozik meg. Legjellemzőbb erre a változatra Luginszkij 1855-ben megjelent munkája, amely tudatosan törekszik a hadjárat különböző katonai tevékenységeit ismeretterjesztő leírásokkal, színes epizódok beiktatásával, s a rá jellemző, poentírozott, anekdotikus betétekkel feldúsítani. Poénjei általában orosz népi bölcsességek, közmondások. Munkája néhol, nem is titkoltan didaktikus jellegű. (Ez esetében érthető és szükséges is, hiszen műve katonaiskolások olvasmányának szánt folyóiratban jelent meg, másrészt a pánszlávizmus eszméjének szolgálatába is állítja művét.)

E típusba tartoznak Menykov feljegyzései is. Őt 1849-ben, közvetlenül a magyarországi hadjáratból Varsóba való visszatérésekor Paszkevicz tábornagy, a cár utasítására megbízta a hadjárat hivatalos érvényű történetének megírásával. E tevékenységéhez folyamatosan biztosítják az összes szükséges dokumentumot. Munkája 1851-ben meg is jelenik. Feltehető, hogy saját későbbi, emlékirattá kikerekített művének pontossága a történeti munkához felhasznált dokumentumok ismeretének is köszönhető. Luginszkijén népies jelleg, a népet reprezentáló friss értelmiségi szemlélete üt át, Menykovén a bebörtönzés és az esetleges száműzetés rémét 1849 elején átélt intellektuel privát rezignációja. Menykov visszaemlékezéseinek első része (letartóztatása Varsóban, Szentpétervárra szállítása, kihallgatásai, az általa eleinte nem is ismert vád terhe) adalékul szolgálhat a korabeli orosz értelmiség helyzetéhez, a kor atmoszférájához, a Bikova által is említett Petrasevszkij-kör – köztük Dosztojevszkij – történetéhez.²

2 Menykovra Varsóban kifejezett és gyors karrier várt, Gorcsakov herceg nevezte ki a főhadiszállásra. Ekkor – 1849 márciusának legelején – érkezett Szentpétervárról a futár a

Ide sorolható még a rendkívül informatív, a hétköznapi élet, a háborús minden napok sok apró, de jelentős mozzanatát megörökítő VERNIKOVSKIJ hadnagy munkája is, bár időkezelése pontatlanabb az előző kettőnél. Ez talán speciális helyzetének tudható be. A kassai kolerakórházakhoz beosztott tisztként közel öt hónapot egy helyen, Kassán töltött, így számára az idő is kevésbé tagolt, a mindennapos szolgálati rutin egybemossa azt, míg a hadicselekményben résztvevők helységről helysére haladnak, csatáznak, ritka számukra a két-három napos pihenő, mozgalmas, változatos életük tagolt időélményt eredményez. Munkájában a laza, de azért kronologikus szerkesztés mellett tematikus csoportosítás észlelhető. Például valamilyen okból a pénzügyekre tér, ekkor viszont részletező alapossggal ismerteti a korabeli magyarországi bonyolult fizetőeszköz rendszert.

c) A harmadik típus *visszaemlékezés*, korabeli naplórészletek és más dokumentumok beiktatásával. Ilyen Varvara Bikova visszaemlékezése, amely az adott esztendő – esetünkben az 1849-ediket – egy általános jellemzéssel, esetleg érzelmi, hangulati felütéssel kezd, majd rátér az év jelentősebb eseményeinek részletezésére. Ez a visszaemlékezés tartalmaz két Magyarországról küldött levelet, egyet Pozsonyból, egyet pedig már a hadszíntérről, a peredi csata utáni napokból; újságcikk-részleteket. A levelek írója PANYUTYIN kíséretéhez tartozó tiszt. Naplójában ismerteti Baumgarten ezredes peredi csatában tanúsított kiemelkedő szerepét is, lévén családjaik közeli ismerősök.³ Ide sorolható DUHAMEL bukaresti katonai összekötő-attaché munkája. Önéletrajzának XII. része kapcsolható témakörünkhöz, így példaként és tematikus prologusként is idézek belőle: „A küszöbén álltunk annak a szerencsétlen emlékezetű 1848-as esztendőnek, melynek folyamán a forradalmi szellem határtalan erővel áradt egyre tovább és tovább, elsodorva trónokat, és lázadásokat keltve [...] A lökést, mint mindig, Franciaország adta meg. A februári forradalom megfosztotta trónjától Lajos Fülöpöt és köztársasági kormányzati formát vezetett be, prelúdiuma lett politikai forrongások egész sorának, amelyek Európát alapjaiban

---

letartóztatási paranccsal. Hetek múlva tudta meg, a szentpétervári rabságban vergődve, hogy egy levél miatt tartóztatták le, amelyben egy – kompromittált? (ez sem bizonyos, MENYKOV még évtizedek múlva is csak fragmentáltan, szűkszavúan és homályosan ismerteti „ügyét”) – minisztériumi tisztviselőtől adatokat kért *Kis-Oroszország története* című művének megírásához. Ide kapcsolható Baumgarten *Naplójának* közreadója, SZIMANSZKIJ megjegyzése MENYKOV e munkájával kapcsolatban: „[...]MENYKOV-nál sok mindent a sorok közül kell kiolvasni [...]Lehetséges, hogy ez nem MENYKOV, hanem a cenzúra hibája [...]” Baumgarten, i. m., 6.

- 3 Bizonyos mozzanatok azt a benyomást kelthetik, hogy a levelek meg nem nevezett írója is maga Baumgarten ezredes (pl. a levélíró a peredi csata idején lovát elveszíti a csatában; Baumgarten is leírja naplójában, hogy kilövik alóla a lovát), de az első levél datálása, amennyiben Bikova másolata pontos, kizárja ezt a verziót: a levél május 24-én kelt Pozsonyban, A. K. Baumgarten viszont csak május 31-én érkezett Krakkóból Bécsbe, s csak június 2-án utazott ezredéhez Pozsonyba. (A dátumok a korabeli orosz naptár szerintiék.)

rázták meg. Károly Albert piemonti király úgy vélte, eljött az osztrákok kiűzésének áldott pillanata, bejelentette Ausztriának a háborút [...] A magyarok sem késlekedtek a maguk részéről elégtételt venni régi sérelmeikért, és felkeltek a Habsburg-ház ellen. Igen komoly forrongások robbantak ki Bécsben, Berlinben, Prágában, Drezdában [...] Mindeme meg-
rázkódtatás közepett egyedül Oroszország állt szilárdan, és megingathatatlanul, mint a kőszikla, amelyen megtörnek az óceán féktelen hullámai. És a népek és uralkodók tekintetüket Oroszországra vetették, amelytől megmentésüket várták.” (DUHAMEL)

d) S végül a negyedik csoport a *hagyományos visszaemlékezés*. „Fél évszázaddal ezelőtt a Jelizavetgrádi ulánus ezred...” – kezdi Gorjacsov, aki 1893-ban írta meg történetét. Nála kifejezetten érvényesül a megírás idejének nézőpontja, bizonyos didaktikus célzat, valamint az elmúlt ifjú- és férfikor utáni, így az 1849-re is visszavetülő, nosztalgia. „Csaknem félszázaddal a magyar lázadók elleni harc befejezése után lehetetlen nem csodálkozni azon rosszindulat és gyűlölet miatt, amelyet manapság táplálnak irántunk a magyarok. Midőn 1849-ben seregeink előtt letették a fegyvert, volt ellenfeleink törekedtek irántunk érzett tiszteletüket és barátságukat kifejezni, kimutatva egyúttal, hogy az osztrákokat viszont gyűlölik és megvetik. A magyar hadifoglyok [amíg orosz fogságban voltak] a legmelegebb érzéseket fejezték ki irántunk, [...] bizonyítékai ennek azok az emléktárgyak, amelyeket váltottunk. S mit látunk a mai időkben?” (GORJACSOV) Az egyik lehangulatingosabban megírt munkát is e csoportba soroltam, amelynek a szerény Epizód az 1849-es hadjáratból alcímet adta szerzője, Sepeljev, aki 1849-ben 18 évesen, frissen végzett ifjú zászlósként megélt fő élményéről, Kazinczy Lajos zsidói fegyverletételéről emlékezik meg 1904-ben, 73 éves korában. A mű címe: Kazinczy fegyverletétele (egyben már címében is példázza a névátírás már említett problematikáját. Kazinczy Koszincsiként szerepel: >A8=G8.)

3. A szerzők közül nemzetiségi megoszlás szerint négyen oroszok (legalábbis nem jeleznek más adatot): Bikova, Gorjacsov, Vernyikovszkij és Sepeljev. Ketten ukránok: Lugin-szkij és Menykov. Ezt többször is hangsúlyozzák, identitásukat alapvetően meghatározza „kisorosz” nemzettudatuk. Menykov a hadjárat előtt az ukrán történelmet feldolgozó tanulmányt írt. A pánszlávizmus eszméje áthatja mindkettejük művét. A magyarországi hadjáratot részben a szlávtság felszabadítására irányuló történelmi eseményként értékelik. Például a felvidéki cipszer városokat – ellentétben a többi szerzővel, akik többnyire tisztában vannak a populáció német hovatartozásával – szláv lakosságúnak tartják. A szláv elnevezés az oroszok kifejezése, általában e gyűjtőnéven szerepelnek írásaikban. Természetesen előfordul a szlovák, a szerb, a ruszin megnevezés is (főként Menykovnál és Lugin-szkijnál, akik tudatosan törekszenek a magyarországi szlávtság identifikálására.) Ez alapvetően befolyásolja magyarországi élményeiket, benyomásaikat, tapasztalataikat⁴ – s ha figyelembe vesszük, hogy az 1851-ben megjelent hivatalos hadi-

4 Menykovék egységei Magyarországra tartva ruszin-lakta falvakon haladnak át, énekelve, örömmel, templomi zászlókkal fogadják őket.

krónikát Menykov írta –, jövődő megítélésünket is. Egy lengyel, ő Mihalovszkij, aki emlékezéseit is lengyelül írta, ketten pedig eloroszosodott családok sarjai: Baumgarten livóniai lovagok ivadéka, Duhamel ősei franciák.

4. Három munka szerzője jelzi, hogy milyen céllal írta meg munkáját. Baumgarten ezredest Rüdiger biztatja még 1849 májusában, Krakkóban: „Felkért, hogy vezessek hadinaplót.” Mihalovszkij pedig időős lengyel szüleinek lengyelül ír, tájékoztatásul életének akkori fejleményeiről. 1890-ben írta Pavlovnak, akit megbízott munkája oroszra fordításával, kiadásával, sajtó alá rendezésével: „a magyar hadjáratról öreg szüleimnek vezettem naplót lengyelül” ... „Meg akarok őrizni az emlékezetemben minden, a magyar háború idején hallottat seregeink győzelmeiről, ezért füzetembe (naplója) iktatok minden érdekes (dolgot pl.) levelet” – írta Bikova egész életét átfogó emlékezése 1849-ik éve programjaként.

5. Az említett munkák közül csak egy jelent meg viszonylag hamar, Luginszkijé, 1855-ben, Moszkvában, majd 1856-ban Szentpétervárott. (Menykov 1851-ben napvilágot látott hivatalos krónikája nem tartozik az általam ismertetett művek közé, csak jóval későbbi visszaemlékezései.) Őt 1885-1898, három pedig 1904–1910 között került publikálásra, többeké (Baumgarten, Mihalovszkij) már haláluk után. Önálló kötetben jelent meg: Menykov és Bikova, különböző szakfolyóiratban a többieké.

6. A szerzők közül Baumgarten, Bikova és Duhamel ún. „jó családból” származnak. Bikova ezredes leánya, ő maga apja halála után különböző cári nevelőintézetek tanára, igazgatója, Baumgarten apja fia születésekor koztromai kormányzó, később még magasabb rangú állami tisztviselő. Kitűnően képzettek, műveltségük átlagon felüli. Ez vonatkozik a jól felkészült, tudományos ambíciójú Menykovra is. A többiek műveltsége átlagosnak mondható, rácsodálkozásuk bizonyos magyar jelenségekre beszédes lehet e szempontból, leginkább azé a kettőé, akik feltehetően a kultúra „perifériájáról” érkeztek, de ismeretvágyuk, érdeklődésük, önképzési-fejlesztési szándékuk oly eredményes, hogy egyikük írja meg a legtöbb információt tartalmazó naplót (LUGINSZKI).

II.

Azt a két közleményt, amelynek írói nem jártak Magyarországon (legalábbis az adott időszakban nem, Duhamel ugyanis később, 1850 nyarán „turistáskodik” Erdélyben és a Bán-ságban), azért tartottam fontosnak felvenni az ismertetésbe, mert a többitől eltérő nézőpontból írták őket. Bikova a fővárosban, Szentpétervárott a „fél-jól értesült” körök

---

Galíciában, a ruszinok körében „az egyszerű embertől a jelentőség jellemző a mély vágy és remény, hogy Galícia egyesül Oroszországgal, és egy óriási [kiterjedésű] és hatalmas cársággá válnak... [A ruszinokat] kegyetlenül elnyomja az osztrák kormányzat, de főként a magyarok.” MENYKOV, 141.

tagja, Duhamelt pedig azért küldi a cár 1848 áprilisában Moldván át Havasalföldre, Bukarestbe, hogy ottani tevékenységével „ha még nem késő, hárítsa el a forradalmi mozgalódás kirobbanását a Dunai Fejedelemségekben, a hazával szomszédos területeken”. Bikova saját interpretációját és reflexióit részletezőn ismerteti a Petrasevszkij-kör tagjainak bebörtönzését, majd közvetlenül utána tér át az orosz csapatok magyar háborúba indulására, érzékeltetve, hogy a Petrasevszkijék-féle magatartás olyan fejleményekhez vezet, mint a magyar forradalom. „Sok fiatalunknál az a divat mostanában, hogy egy csomó zagyvaságot fecsegnek, s ettől haladónak tűnnek. Íme, mi történt nem is oly rég, ennek a divatnak köszönhetően. A fiatalság összegyűlt Petrasevszkijnél, ebédeltek, korhelykedtek és egy csomó ostobaságot fecsegtek. Nem ismeretes még eddig, mily mértékűek voltak ezek a butaságok, de valószínűleg túlmentek a megengedett határon, mert az összes fiataalt, kezdve Petrasevszkijel, [június] 23-ról 24-re virradó éjjel bevitték az erődbe. És most ott ülnek ezek az esztelen fiatalemberek! A mi megrontóink a franciák. Náluk nem is nap az, amikor nincs lázadás, és ők át akarják nekünk adni nyugtalan, lázadó lelkiségüket és karakterüket. De boldogok vagytok-e franciák, hogy szüntelenül nyugtalankodtok, kérkedtek fegyvereitekkel? [...] Találjátok meg előbb azt a kormányzási formát, ami mindenkit boldoggá tesz, s akkor mondjátok a világnak: tekintsetek ránk és reszkessetek! – De most, amikor nálatok senki még a fejét sem tudja nyugton álmra hajtani, miért lázadotok, ti, a többi népek sötét lelkei? A ti lázadó fellépésetek rontja meg a mi ifjúságunkat. Európa lángokban áll ezt ti csináltátok. Nézzétek és örvendeztetek műveteknek! Az egész nép, a teljes nemzet felvilágosításához sok-sok munka és idő kell, és fejlődés nélkül a korlátlan szabadság is szörnyű, rossz, gonosz.” (BIKOVA) Ezzel, s Duhamel már idézett soraival az abszolutizmus – szabadelvűség szempontjai kerülnek előtérbe. Duhamel részletezett bukaresti tevékenysége a keleti kérdést, s az azzal összefüggő bonyolult, a 20. századig – ma már mondhatjuk, a 21. századig – prolongálódó problémakört vázolja fel. A magyar szabadságharc – ebben az összefüggésben és az ő interpretációjukban – szellemileg veszélyezteti az orosz birodalmat és érdekszféráit. Bikova, Duhamel és a két ukrán szerző az elkövetkező évtizedek problémagócait rajzolják ki: abszolutizmus és szabadelvűség konfrontációját, a keleti térség felügyeletének, birtoklásának több háborút is kirobbantó problematikáját, és a pánszlávizmus programját. (Mint jeleztük Menykov és Luginszkij is utal művében az egységes szláv birodalom létrejötte iránti vágyra.) Ezeknek a szempontoknak a felvetésével tágabb összefüggésrendszerben láttatják az 1849-es magyar eseményeket.

A Magyarországot járt katonák, természetesen, szűkebb horizontú megfigyeléseiket jegyzik le, ami nem jelenti azt, hogy ne foglalkoztatnák őket a nagypolitika, s a kor „nagy” kérdései. Vernyikovszkij hadnagy, aki kassai szolgálata első heteiben kisvendéglőkben étkezik, ezt írja: „a közönség, amely a helyi lakosság legkülönbözőbb szakmáit és foglalkozásait képviseli, durva és zajos. Sapkában, kalapban ülnek, egyesek harapnak valamit, mások beérik a sültgesztenyével és friss savanykás borral. Mind dohányoznak, van, aki olcsó cigarettát szív, van, aki otthon vágott erős dohányú pipát, keserű, maró füstöt ere-

getve, alig lehet lélegezni. Illetlenül, durván, közönségesen, káromkodva beszélnek. Nézve e republikánusokat, arra gondolok, hogy a szabadság, testvériség, egyenlőség elve igen nehezen alkalmazható a különböző képzettségű, műveltségű, értelmi szintű rétegekben, mert visszaélnék vele, az ész uralmát könnyen felválthatja a durva erőszak uralma; a szabadság, testvériség, egyenlőség az egyik vagy a másik oldal ékesszóló, üres hatalmi frázisa marad. Megjegyzem, voltak, akik sietve bekaptak valamit, s máris mentek, hogy polgártársaik ilyesfajta ízetlenségeit kikerüljék. Fiatalokat nem is láttam a vendéglőben, azt mondják, minden fiatal elment a háborúba.” (Ez utóbbi információját többször is szövegébe szövi, jelezve, hogy Kassa lakossága a forradalom oldalán áll, a magyarokat többször is *kossuthistáknak*, a fiatalokat *kossuthfiaknak* nevezi.⁵

III.

Rátérve a magyarországi feljegyzésekre. Tisztek írják e munkákat: „A tisztikar összetétele minden szempontból pompás volt: jelentős része egyetemeken, illetve liceumokban végzett, vagy valamilyen más középfokú intézményben kapott kiképzést [...] A csapatokat a katonaiskolák és a hadapród-iskolák növendékeivel töltötték fel. [...] Az ilyen osztagok vezetője mindig egy tapasztalt törzstiszt volt, a megfelelő számú, szintén jól képzett altiszttel.” (GORJACSOV) Tehát, professzionális, különböző társadalmi háttérű, különböző rangú, a világ egyik nagyhatalmát képviselő katonák indulnak hadba, Magyarországra, 1849-ben, leverni a „lázadókat”, győzelemre segíteni Ausztriát.

E ponton érdemes kitérni arra a speciális és rendkívül fontos jelenségre, hogy a korabeli – 19. század közepi – nyilvánosságban, művelődésben milyen szerepet játszanak a különböző háborúk, és az azokban részt vett katonák. Hogyan formálódik ismereteik, tapasztalataik bővülésével szellemi fejlődésük, jelent-e valamilyen fordulópontot egyéni életükben, s ezzel összefüggésben szűkebb vagy tágabb szakmai, közösségi program megfogalmazásában, esetleg végrehajtásában a háború? Arra többen rámutattak – különösen Széchenyi *Naplójának* kutatói, illetve naplók szövegkiadásait végző tudósok, hogy a háború, vagy más, hosszabb fegyveres konfliktus kultúrák közötti közvetítővé tette a hadsereget. Ismeretszerzés lehetősége is volt ez nagy tömegek számára. A szerzett tapasztalatok, ismeretek, esetleg sohasem látott újdonságokkal való találkozások, a különböző élmények formálják az egyént, új perspektívát nyithatnak. Az itt tárgyalt katonaszerzők esetében bizonyos szempontból érzékelhető ez a folyamat. Luginszkij például, akinek ez az első külföldi útja, számtalan, különböző aspektusú, számára újdonságot jelentő dolgot jegyez fel.

Látóköriük tágulása szemszögéből jelentős volt pl. az a sokrétű társadalmi és kulturális milió, amely Magyarországon közvetlenül körülvette őket, amellyel hosszabb-rövidebb

5 Az orosz eredetiben: *kosutovcü* és *kosutovü*. Más szerzőknél is gyakoriak e megnevezések vagy ezek valamelyike.

ideig érintkezésbe kerültek. (Lásd például Vernyikovszkij esetét, aki egy borkereskedőhöz való bekvártélyozástól a kassai vezető klérusig és az arisztokrácia köréig jut, s így szemlélete, műveltsége jelentős átalakuláson megy át; vagy Luginszkijt, akinek minden újdonság, minden érdeklő, tudatosan törekszik a lakossággal való közvetlen kapcsolat kiépítésére. Látóköre egyre tágul: noha pánszláv, a magyarokhoz való viszonyát is fokozatosan árnyalja, hogy egyre többet ismer meg az országból és népéből.) Ezek a katonatisztek olyan rétegekkel, osztályokkal kerültek kapcsolatba, amelyekkel hazájukban – pl. társadalmi hovatartozásuktól függően – nem: jobbágyokkal, arisztokratákkal, protestáns papokkal és populációval, szabad paraszttal, polgársággal. Néhányuk számára ezek némelyike ismeretlen fogalom volt. Betekintést nyertek olyan életmódokba e találkozások révén, amelyek számukra újdonságot jelentettek. (Luginszkij és a jászok társadalmi státusza; Vernyikovszkij és a schwarz-gelb magyar arisztokrata, Nyáry gróf esete; Baumgarten és az osztrák bosszú kecskeméti protestáns pap-mártírjai stb.)⁶

Professzionális katonák mindannyian, de világlátásukat, érdeklődésüket egyéni adottságaik formálják, a származás, a neveltetés, a hagyomány. Ez a különös, „hadi utazás”, Varsótól Pozsonyig, Eperjestől Világosig harcolva viszonylag hasznosan telt számukra, katonailag is (harci képzettség és gyakorlat, előléptetés), és emberi tapasztalataik gazdagodásaként is. Megszemlélték, turista szinten vagy elmélyedve megismerték és lejegyezték az útközbe eső tájakat (nagy élmény a lengyel határon való átkelés után a Kárpátok, másoknak az Alföld stb.), városokat, kisebb-nagyobb helységeket, nevezetesebb látnivalókat, történelmi emlékhelyeket. A hét katona munkájában szinte megtalálható az összes útba eső jelentősebb helység (tekintve, hogy nem azonos útvonalon hatoltak be a magyar területekre) – nem egyszer városépítészeti alaposságú – ismertetése (pl. Luginszkij: Bazin – a kulcsra zárható város). Érdeklődést mutatnak néprajzi mozzanatok iránt (pl. Gorjacsov: székelyek, Luginszkij: jászok, Kiskunfélegyháza városképének népi építésze, gatyás parasztok). Érdekes lehet, hogy a magyar történelemről mit tudnak. Bizonyos történelmi hagyományok (Zboró, Rákócziak stb.) felkeltik érdeklődésüket, megörökítésre méltónak tartják. (Sok írásaikban a pontatlanság is, pl. Gül babáról, akit a törökök szentjének tartanak, Kossuth beszéde a Lánchídról stb.) Mivel a török-kérdés náluk napirenden van (lásd Duhamel) ez érdeklőket, a török vonatkozásokra ezért figyelnek fel különösen.

Baumgartennek beosztásából adódott, Luginszkij, Vernyikovszkij, Mihalovszkij pedig tudatosan törekedett arra, hogy ismeretséget kössön a helybeli lakossággal, megfigyelje mindennapjaikat, leírja külső megjelenésüket, életfelfogásukat, viszonyukat a konkrét történelmi eseményekhez (pl. Kassáról minden fiatal elment Kossuthoz; Szentől kezdve el-lenséges a fogadtatásuk, mivel a lakosság kizárólag magyar stb.) Voltak, akik a kultúra centrumaiból (Baumgarten Szentpétervárról, Menykov Varsóból), voltak, akik a szellemi perifériáról jöttek. Ezért érdekes, ki hogyan látja a mi művelődési, kulturális szintünket.

6 A kiemelt példák ismertetésére visszatérek.

Érdekes lehet számunkra, hogyan írnak? Következzék, természetesen a teljesség igénye nélkül, néhány jellegzetesség: – Egy-egy odavetett megjegyzéssel ír le vagy jellemez (pl. Baumgarten győri, Luginszkij szegedi feljegyzése közvetlenül a csata után) – Alaposan részletez, célja az ismeretátadás (pl. Luginszkijnál az osztrák, magyar katonai rangok, egyenruházat részletes leírása). – Tömör összefoglalás (Baumgarten és Luginszkij leírásai a tábori kórház rendszeréről). – Párbeszédek visszaadása. Ebben az esetben belefoglalja a szerző leírásába személyes kapcsolatait, a párbeszéd felidézésével visszaadva a különböző rendű és rangú lengyelekkel, osztrákokkal és magyarokkal folytatott, lejegyzésre alkalmasnak ítélt (fontosnak tetsző) beszélgetését, beszélgetéstörődékét. (Pl. Menykov az eperjesi magyar nővel⁷, Baumgarten beszélgetése Legedicsevel, a krakkói városparancsnokkal, Vernyikovszkij tisztiszolgája a magyar cseléddel, Vernyikovszkijé Nyáry gróffal stb.) – Jó érzékkel egyes jellemző mozzanat rögzítése (magyar feliratok azonnali átfestése németre: Baumgarten Győrben, Luginszkij Szegeden jegyzi föl ezt a jelenséget.). – Lényege mozzanat rögzítése (Baumgarten Haynauval ebédel Pozsonyban és Szegeden).⁸

Fontos lehet, hogy a szerző megfigyelőként jó-e? Ténytisztelő-e? Megbízható forrás-e ő maga, azaz ellenőriz-e? (Pl. az egyébként alapos Luginszkij súlyos tévedései: a 400 szerb vezér kivégzéséről, a tisztán szerb lakosságú Budáról stb.) Feltétlenül figyelemre méltó a hangnem. Baumgarten tárgyilagos, őszinte, néha szenvtelennek tűnő, néha spontaneitás jellemzi.⁹ Luginszkij céltudatosan a tárgyilagos, tényközlő pozíciót választja. Sepeljev leírása kifejezetten emocionális, Bikova úgyszintén, mint talán a tőle vett idézet is jelezte. A tárgyszerű vagy szenvtelennek tűnő attitűd is képes – sőt talán hangsúlyosabban képes – a háború eseményeinek drámai hatását, kegyetlenségét közvetíteni. Ilyen Baumgarten naplójának nem egy részlete (pl. a második Haynau-ebéd tárgyszerű mozzanatainak lejegyzésében Haynau szadizmusának sejtetése).

A háborúnak, hadjáratoknak a kultúrák, a kultúrkörök közötti közvetítő szerepe jelentős, még akkor is, ha figyelembe vesszük azt sajátos szempontot, hogy a katona általában ellenségként szemléli az adott országot az adott történelmi szituációban. Nagy tömegek számára ez egyúttal „külföldi út”, sokaknál az első (témánk esetében pl. Luginszkij erről értekezik is részletesebben), tapasztalatszerzés, az általános ismeretek bővítésének lehetősége. Általános benyomásaiknak, illetve apró részmegfigyeléseiknek összessége

7 „Labinčov hadosztálya bevonult Eperjesre. Amint mutatós, rendezett hadként vonultunk a városban, hatalmas tömeg fogadott bennünket virágkoszorúkkal, teleszórták az utat virággal. [...] De láttam egy úriasszonyt, a többiektől távol, hulló könnyekkel.

– Miért sír? – kérdeztem az idősebb, fekete ruhás hölgyet.

– Az önök seregei túlságosan jók – felelte ő, – túl sokan vannak, s a mi szegény harcosaink nem lesznek képesek ellenállni. Mi elvesztünk – elveszett Magyarország is!” (MENYKOV, *Napló*)

8 Baumgarten Haynauval való találkozásairól írtam *Ebéd Haynauval* címen (megjelenés alatt). Ebben az írásban részletesebben ismertettem Baumgartent és naplóját.

9 „Baumgarten [...] nem feszélyezi magát, minden dolgot valódi nevén nevez meg... [...] A naplók teljes őszinteséggel íródtak, nem a közönség számára [szánta]. I. m., 6, Szimanszkij bevezetője.

bonyolult szövésű és mintázatú országképet (konkrét esetünkben magyarságképet) ad. Figyelembe veendő, hogy akár a rutinos utazó Baumgarten, akár az élete első külföldi útját tevő Luginszkij mit lát meg, mit figyel meg, mit jegyez fel, mit tart érdemesnek feljegyezni.

IV.

A terjedelmi korlátok miatt csak néhány vonatkozást emelek ki, főként – de nem kizárólagosan – olyanokat, amely többüket foglalkoztatta.

1. Elsőként és legfontosabbként: a nyelvet, az érintkezés, a kapcsolattartás, az információszerzés eszközét. Erre az aspektusra szinte mindegyik szerző kitér. Baumgarten több nyelven beszél, naplója tükrözi is, hogy a nyelv nem képez akadályt itteni életének menetében, szervezésében, kapcsolatok teremtésében. E képességének köszönhető egyik legjelentősebb sikere. Krakkóba érkezve (Szentpétervárról Varsón át vezet az útja) sikerül kitérő kapcsolatokat kialakítania az orosz főhadiszálláson, leginkább Rüdigerrel, illetve a krakkói városparancsnoksággal, s néhány lengyelvel is. Azonnal beavatódik az aktuális „pletykákba”, hatásköri viszálykodásokba. Megtudja például, hogy Rüdiger el akarja távollíttatni a városból Bem nőtestvérét és Dembinski fiát, Legedicsev városparancsnok szerint ehhez viszont nincs joguk. Rüdiger Paszkevicshoz fordul levélben, de nem érkezik állásfoglalás. Már itt formálódik Baumgarten viszonyulása az osztrákokhoz, meghökkenti a kávézóknak üldögélő, az utcákon cigarettázó tisztek közönye, akik – szerinte – hidegen viszonyulnak császáruk szorult helyzetéhez. Számunkra is érdekes információhoz jut.

Május 21. [=Június 2.] [...] Legedicsev elmondja, hogy Krakkóba érkezett Görgey nyugalmazott őrnagy, aki Lőcsén él, s szeretne Bécsben jelentkezni, hogy bizonyítsa hűségét, nehogy megfosszák nyugdíjától. Legedicsev említette, hogy Görgey minden szükséges információt meg tud adni nekünk Magyarországról. Elmondtam ezt Rüdigernek, aki velem együtt magához kérte őt, engem megbízott, hogy mindent jegyezzek le, ami figyelemre méltó lehet kettejük beszélgetésében. Rüdiger oly alapos, részletekbe menő kérdéseket tett föl Görgeynek, hogy teljesen megérthettem Magyarország helyzetét. Görgey először a magyar hadsereg létszámáról, összetételéről és képzettségéről beszélt. A gyalogság rossz, a lovasság jobb, bár sok a fiatal katona. A tüzérség rosszul felszerelt, de kitérően képzett és jó tisztekkel. Majd felsorolta a magyar hadsereg egységeit, azok vezetőit. Leírta az összes vezető képességeit és jellemét, Görgey Artúr¹⁰ és Dembinski vetélkedését. Majd Rüdiger gróf Görgey Artúr megvesztegethetőségével kapcsolatos kérdéseket tett fel, mire azt a választ kapta, hogy Görgey Artúr

10 Megkülönböztetésül a két Görgey között, a hadvezér nevét – noha az eredetiben nem így van – keresztnévvel írom. Mivel a forrásokat oldalszámokkal együtt adtam meg, nem szaporítom a lábjegyzetek számát a zömében rövid idézetek pontos oldalszámának megjelölésével.

nem értékeli sem a pénzt, sem a rangokat, semmivel sem boldogabb fővezérként, mint kémia professzorként. Később elmagyarázta az ország jellegzetességeit hadi szempontból: a csapatok elhelyezkedését, a felkelés jellegét és erejét. A fentiekből két fontos következtetést kellett levonni:

– A fő vezetők minden lehetséges eszközt latba vetnek, hogy a felkelést minél állhatatosabban és vakmerőbben hajtsák végre, s csak a végső esetben teszik le a fegyvert.

– Hadtesteik fekvése alapján kizárható, hogy a Kárpátokon való átkelésünkkor bármiféle összeütközésre sor kerüljön, valamint, hogy a magyarok még bevonulásunk előtt teljes erejükkel készülnek lerohanni az osztrákokat Komáromból, ahol a magyar seregek fő ereje gyűlt össze, Görgey Artúr vezetése alatt.

Felolvastam a pizszkozatot Rüdigernek, nagyon elégedett volt, azt mondta:

– „Őn engem tökéletesen megértett, fogjon tiszta papírt, s rajta, megírni!”

Május 26. [=Június 7.] „[...]a cár olvasva a jelentést gratulált és hálás volt az első alapvető és lényeges jelentéshez a magyar viszonyokról. Rüdiger azt mondta, hogy ez [a dicséret] engem illet.”

Viszonylag kevesen beszélnek németül. A fegyverletétel utáni kapcsolatoknak a magyar tisztekkel általában ez a nyelve. Mindenki beszél valamilyen szinten franciául (Görgeyvel, a magasabb beosztású tisztekkel, s egy-két arisztokratával e nyelven érintkeznek), viszont az a magyar lakosság, amellyel tömegesen és folyamatosan kapcsolatban állnak, ezt a nyelvet nem beszéli. Többen, például a hónapokig Kassán tartózkodó Veronyikovszkij, illetve Luginszkij vagy Gorjacsov nem tudnak németül, így valamelyik szláv nyelv lesz az érintkezés nyelve. Néhány idézet a nyelvvel kapcsolatban: „A császár magához hívat, és franciául gratulál kiemelkedő szerepemhez a peredi csatában [...], a felvonuló csapatokat oroszul köszönti és mond nekik köszönetet.” (BAUMGARTEN)

„Katonáinknak nagyon tetszett, hogy a császár oroszul üdvözölte őket: Zdarova, ribjata!” – mondta. (LUGINSZKIJ)

„Hogy információkhoz jussak, megtanultam néhány frázist magyarul. Például: Hogy hívják ezt a várost, falut?” (LUGINSZKIJ; csak érdekességként írom át a cirillről latinra ezt a fordulatot: „hoty gjják ef o falva, varus?”)

(Szegeden) „Betértem egy török kávéházba, a kávézó tulajdonosa igazhitű, a leg-tisztább vérű oszmán, szívélyesen üdvözölt, hellyel kínált a fal melletti puha díványok egyikén, [...] s egy csésze kávéat adott, amely az én ízlésem szerint, európai módra készült, azaz cukorral és tejszínnel, illetve pipával kínált, majd hosszú beszédbe kezdett törökül vagy magyarul, az az igazság fogalmam sincs melyiken, – amire feleletként én csak azt voltam képes felelni: nem tudom, ami azt jelenti, nem értem.” (LUGINSZKIJ)

„Szívélyesen fogadott –, az abaújszántói görög katolikus, magyar nemzetiségű pap –, akárcsak a többi magyar, akinél be voltam kvártélyozva. A vacsora után beszélgettünk [...] Én lengyelül beszéltem, ő szlovákul válaszolt, remekül megértettük egy-

mást [...] A magyarországi gyerekek legalább öt nyelvet tanulnak: a németet mint a fő államnyelvet, a magyart mint államnyelvet, a latint mint a tudomány nyelvét, amelyen a szakmunkák és a törvények íródtak, a franciát mint az egész művelt Európa közös nyelvét, s végül a helyi nyelvet, például a szlovákot. Találkoztam olyan egyszerű altiszt-tel, aki öt, sőt hat nyelven beszélt.” (LUGINSZKIJ)

„Richternél magyarul, németül, szlovákul folyt a beszélgetés, kinek melyik volt kényelmesebb, s ki kivel melyiken tudott.” (VERNYIKOVSKIJ)

„A magyarok jól tudnak latinul, szükséges is, mert ez a jogi nyelv. A hölgyek ezt nem tanulják.” (VERNYIKOVSKIJ)

„Szemjakin ezredesseI a klubba megyünk vacsorázni, több osztrák táborno-kot találunk ott. Szemjakin dühös, hogy nem értik itt meg öt németül, illetlenül kiáltozik, és tányérokat dobál. Mindezek ellenére csodás ennivalót kapunk.” (BAUMGARTEN)

[A temesvári csata után sok a magyar hadifogoly] „valóságos bábeli zűrzavart találtam, csaknem az összes Ausztriában létező nyelvjárásban [sic!] beszéltek. Az egyik oldalról olasz, a másiktól szerb, majd az egyetlen zsidó, de voltak lengyelek, németek, szlovákok, morvák, s Isten tudja, még kik.” (LUGINSZKIJ)

A nyelvhasználatot figyelembe véve megállapítható, hogy nem volt egységes közvetítő nyelv. A felsőbb műveltségű, több nyelven beszélő magyar értelmiséggel, nemességgel, tisztikarral ritkán kerültek kapcsolatba, míg a nagy tömegekkel (a néppel) kapcsolatuk állandó és (figyelembe véve az orosz sereg létszámát) tömeges volt. Informátoraink zöme így általában valamely szláv nyelven beszélők közül került ki.

2. Kultúra. Ezt a rendkívül tág kategóriát olyan megfigyeléseik gyűjtőfogalmaként használok, amely a magyar művelődés valamilyen szegmensét érinti, illetve azokra a jelenségekre, amelyeket köznapi értelemben a kulturált szóval illetünk. (Pl. higiénia, szállás stb.) Minden esetben fontosnak tartják feljegyezni, ha valamelyik városban egyetem működik.

„Pressburg [Pozsony] a második magyar főváros, az osztrák császárokat itt koronázzák magyar királyokká, a Duna bal partján fekszik hegyektől körülvéve. Lakói a magyarokon kívül németek és osztrákok. [...] Semmiféle nagyvárosi közlekedés és élet nem volt itt, én kopárnak és unalmasnak találtam. Van egyeteme, amelyben magyar nyelven adják elő a tárgyakat.” (LUGINSZKIJ)

„Temesvárott van egyetem, amelyen a tantárgyakat, nem régóta, magyarul tanítják. Azért mondom, hogy nem régóta, mert valóban, nem is oly rég, minden tárgyat, még a magyar nyelvtant is Magyarország minden tanintézményében latinul tanították. Úgy tűnik, sehol egész Európában nincs úgy elterjedve a latin, mint itt. Sok magyar hölgy is tud írni és beszélni latinul. A magyar nyelv csak a negyvenes évek elejétől lett közhasználatú.” (LUGINSZKIJ)

„Debrecen nagyváros, nem különösebben szép [...] A legszebb épülete: a városháza, és az egyetem, amelynek növendékei mind beálltak a magyar tűzérségbe.” (MIHALOVSKIJ)

Tudnak a Magyar Tudományos Akadémiáról:

„Pesten különös figyelmet érdemel, a magyar királyok régi vára, a Duna-part és a Tudományos Akadémia.” (LUGINSZKIJ)

Baumgarten megtekinti a Nemzeti Múzeumot és kiállításait: „Megnézem a múzeumot Pesten. A hidat és a múzeumot a magyar mágán, Széchenyi építtette, aki ebben az évben megőrült. A múzeum a város egyik legelegánsabb és legnagyobbasabb épülete, de a gyűjteményei meglehetősen szegényesek, könyvek, képek, pénzek, régiségek stb.” (BAUMGARTEN)

Tudnak Magyarországon török megszállásáról is, ennek műemlék nyomairól beszámolnak:

„A török fürdők megtekintése, amiket még akkor építettek, amikor Pestet uralták, e fürdőkben nincs semmi különös.” (BAUMGARTEN)

„Budán található valamilyen török szent sírja, ami előtt hódolattal gyűlnek össze Törökországból a zarándokok.” (LUGINSZKIJ)

A tisztikar rendszeres színház- és operalátogató volt. Hozzátartozott társadalmi státuszukhoz, létformájukhoz. Hogy ez rutinszerű időtöltés vagy valóságos „kultúrszomj” volt-e, azt egyéne válogatja. Baumgartenre, aki az arisztokrácia bizonyos normái szerint él, aki a háborúban is törekszik „múzsákat hallani”, akinek a háború karrier, tanulás, önfejlesztés és társadalmi rutin is, talán mindkettő egyszerre jellemző (azaz szokásból megy el, de ha valami igazán jót kap, az megérinti), a Debrecenben zongorát bérlő tiszt nyilván az utóbbiak közé tartozik: „Augusztus 6. [= Augusztus 18.] Épp most kaptuk a parancsot, hogy várjuk Konsztantyin nagyherceget [...] Ófensége Nagyváradról érkezik, úgy tűnik Varsóba tart. Egyik tisztünk [...], kitűnő muzsikos, abban reménykedve, hogy hosszasan állomásozunk Debrecenben, bérelt egy zongorát, de nem sokáig játszott rajta [mivel a nagyherceg egységéhez csatlakozva menetparancsot kapnak, elhagyják Debrecen]. (MIHALOVSKIJ)

Nem véletlen, hogy Baumgarten háromszor is megy operába rövid pesti tartózkodása alatt. Jár a Nemzeti Színházban és a szabadtéri német színházban is. (Feltehetően a Krisztinavárosiban.¹¹)

11 BELITSKA-SCHOLZ Hedvig szíves közlése.

„Július 9. [= Július 21.] Este színházba megyünk. Olasz opera, magyar nyelven. A színház meglehetősen jó. 22-én este a német színházban, szabadtéren [...] 23-án este az Operában.” (BAUMGARTEN)

A korabeli műsorprogramok és színlapok alapján csak körülbelül tudjuk meghatározni, mit hallhatott Baumgarten. 23-án bizonyosan Donizetti *Linda* című operáját, a főszerepben Hubenaynéval, Benzával, Stégerrel, Kőszegivel, Lovassy Bettyvel és Csillag Rózával. 21-én feltehetően Verdi *Ernaniját*, amelynek női főszerepét Európa szerte híres szopránunk, Hollósy Kornélia énekelte. (A bizonytalansági tényezők: vagy Baumgarten dátumoz pontatlanul vagy műsorváltozás volt, 21-én eredetileg prózai darabot hirdetett a Nemzeti. Ha nem az *Ernanit*, akkor Donizetti *Szerelmi bájtalát* hallhatta. A bizonytalan és válságos politikai és hadi helyzet miatt a Nemzeti tagjainak egy része is elmenekült, pl. Schódelné, így feltehetően némi kényszer szülte improvizáció is alakíthatta a műsort.¹²) Mivel Baumgarten fővárosi, a szentpétervári operában kitűnő előadásokat hallhat; e naplójában feljegyzti varsói és Burgtheater-beli látogatásait is, minden kommentár nélkül. Ezért figyelemre méltó tömör megjegyzése, amely a jó magyar operaelőadásra vonatkozik.

Vernyikovszkij a kassai Német Színházba jár, főként zenés darabokra, de mint megjegyzi, oly jól játszanak, hogy már a prózai előadásokat is érti és élvezi, noha nem tud németül. Részben színházi élményei, részben az a magas műveltségi kör, amelybe ott tartózkodásának második hónapjától, a dominikánus kolostorba való elszállásolásakor kerül – ez a kassai különböző nemzetiségű elit találkozóhelye – ítéltetheti meg vele oly erős iróniával saját tábornokának többszörös ízléstelenségét. Kassán elterjedt a hír, hogy Görgey beveszi a várost. Az osztrák és orosz katonaság kivonult, hátrahagyva a több ezer kolerás beteget és az őrzésükre rendelt katonai állományt, akiknek semmi bántódásuk nem esett. Görgey a várakozással ellentétben kikerülte Kassát, visszatérnek az osztrákok és oroszok.

„Generálisunk, hogy kifejezze meglegedését Kassa lakosságával, az egyik ünnepnapon ebéd után jelmezes, festett arcú, fehér- és pirosinges katonákat vezényelt ki a főtérré, akik énekeltek, cigánykereket hánytak, és különböző mulatságosnak szánt közjátékot adtak elő. Természetesen a lakoságnak ez nem tetszett, sértette is őket, néző és sétáló alig volt. Ők viszont jobbhoz voltak szokva, kinevették a katonák műsorának ízlésbeli primitívségét és értelembeli durvaságát [...], a generális, bár észre kellett vegye ezt [...] sokat nevetett, s oly illetlenül viselkedett, hogy maga is az harlekinád szereplőjének tűnt.” (VERNYIKOVSKIJ)

12 Lásd az OSZK Színháztörténeti Tárában található korabeli színházi előadások dokumentációt.

Vernyikovszkij többszörösen kritikus reflexióját alátámasztja Baumgarten egyik bejegyzése is Kassáról szólva, amely az összes ott megfordult emlékező szerint egyöntetűen a forradalom, és Kossuth pártján állt, azaz közismert volt a város illetően politikai beállítottsága az oroszok körében is:

„Kassa lakossága zömében magyar, és valamennyien a leghűségesebbek a felkeléshez.”
(BAUMGARTEN)]

A hadjárat útvonalába eső helységeket (tájegységek, városok, falvak) általában rövidebben-hosszabban ismertetik. Amennyire elbűvöli őket pl. Zboró látványa a maga romantikus tájkép-jellegével, épp annyira figyelnek a városképek rendezettségére:

„Szőlő- és tölgylevelekből készített győzelmi kapuval várja Paszkevicset a lakosság. Eperjes nem nagy, de tiszta, mutatós városka, boltokkal, járdákkal.” (MIHALOVSKIJ)

„Bazin városkának van egy különlegessége: minden utcáját éjszakára kapuval zárják le, gondolom ez nem igen tetszik az odavalósi tolvajoknak és sétálóknak.” (LUGINSZKIJ)

„Elfoglaljuk Kassát harc nélkül, boltok, nagy gyümölcsárudák, üzletek. A városban gyönyörű templomok, cukrászda...” (MIHALOVSKIJ)

„Pest összehasonlíthatatlanul szebb, mint Buda. Különösen tisztasága, rendezettsége tetszett nekem, s az, hogy nincs benne éles átmenet a gazdagságból a szegénységbe, a gazdag és szép házak mellett nem látok szegény, elhanyagolt piszkos házat, a jólét és a tisztaság általános jellege egészen a városkapuig tart, ritkán lehet ilyet látni.” (LUGINSZKIJ)

(Kassán) „A város nevezetességei közül nem állhatom meg, hogy be ne mutassam egy doktor kertjét. A kert nem nagy, keskeny allékkal, lugasokkal, szobrokkal, jelentőssé az itt összegyűjtött ritkaságok teszik. A lugasok, kerti lakok szép és drága bútorokkal vannak berendezve, festményekkel, és ritkaságszámba menő régi könyvekkel teli szekrényekkel.” (MIHALOVSKIJ)

„Ez a város [Kiskunfélegyháza] inkább ázsiai, mint európai jellegű, a főtérét kivéve az összes ház ablaka befelé néz, így az utcák terjedelmes agyagfalaknak néznek ki, amit csak a kapuk tagolnak. E város lakói, akárcsak környékéé: jászok, a magyarokkal egy törzsből valók. A helybéli férfiak sarkantyút viselnek, ez a magyarázata a következő történetnek. Katonáink először láttak parasztot sarkantyúval, elfogták, mert átöltözött huszárnak vélték, az ezredparancsnokhoz vitték, aki aztán az osztrák tisztek segítségével tisztázta a helyzetet, s amikor meggyőződött, hogy egyszerű parasztról van szó, elengedte.” (LUGINSZKIJ)

Luginszkij cirill írású könyveket keres, beszámolóiból kiderül, hogy meglehetősen sok könyvkereskedés van Magyarországon, de mindenütt csak német, illetve magyar nyelvű könyvek vannak. Pesten azt tanácsolják, hogy Budára menjen szláv nyelvű könyvért.

Egyszerre kényelmi és stratégiai szerepet töltenek be a hidak, megjegyzik, hogy ebből kevés van a Dunán és a Tiszán, ugyanakkor elismeréssel – s mint idézetünk mutatja, több időszik és színhely „legendáriumát” ötvözve – írnak a Lánchídról:

„A Budát Pesttől elválasztó Dunán egy hatalmas, szép hídon mentünk át, ami azért is híres, mert Kossuth olyan lelkesítő beszédet intézett róla a magyarokhoz, hogy ennek hatására a diéta (a magyar nemzetgyűlés) kinyilvánította Magyarország függetlenségét.” (LUGINSZKIJ)

Elismeréssel szólnak a magyar falvak rendezettségéről, a parasztházak tisztaságáról:

„Szirmabesenyőn tizennyolcunkat szállásoltak el parasztházakba, kunyhókba, hogy megszáritkozzunk (már egy hete olyan eső esik, megállás nélkül, mintha dézsából öntenék), és kipihenjük magunkat. Falunk hat versztányira van Miskolctól. Háza nagyok, vastag agyagból vert falakkal, szalmatetővel fedve. Mindegyikben kicsi, de kitűnően megépített kályhák, s a többi szükséges berendezési tárgy között kivétel nélkül megtalálható a fekete palatábla a gyerekek írni-tanításához, és a falióra. A ház körül jó kert, kukoricás.” (MIHALOVSKIJ)

Részben ezzel, a többük által is megfigyelt rendezettséggel, tisztasággal is magyarázható, hogy a magyar lakosság nem kapja meg a kolerát. Vernyikovszkij, aki több hónapot tölt el a kassai kolerakórház mellé rendelt szolgálatban, ezt írja:

„A városban rend volt és tisztaság, a levegő tiszta, a víz egészséges és szintén tiszta, romlott árut nem árultak. A városi vezetőség szigorúan felügyelt a város rendjére, minden vonatkozásban. Azt is megfigyeltük, hogy akik a városban voltak bekvártélyozva, akár alacsonyabb rendű katonák, nem betegedtek meg [...] Meglepett, hogy mindig ugyanazok a mosásra felfogadott asszonyok jöttek a ruhákért. Megkérdeztem, nem betegedett-e meg valaki közülük kolerában, s hogyan járnak el az elvitt fertőző ágyneművel és fehérneművel. Az asszonyok azt válaszolták, hogy a ruhát a mosás előtt válogatás nélkül beleteszik egy üstbe, egy nagy adag marólúggal, magas hőfokon kifőzik, s csak ezután kezdik mosni. Senki sem betegedett meg közülük.”

3. Pénzek, pénznemek. A forradalom, majd a háborús helyzet miatt bonyolulttá válik a kereskedelem, elsősorban a fizetőeszközök sokfélesége, illetve hiánya miatt:

„A csapatok kivonulásával [a Görgey vélt támadása miatti, már említett kassai orosz-osztrák kivonulásról van szó] kivonták a forgalomból az osztrák pénzt. Na, ezek aztán micsoda pénzek voltak! Tépett guldenes papírok, 1 gulden kb. 60 kopeket ért, ezen kívül forgalomban voltak még ezüst húszasok és rézpénzek. Az ezüstpénz ritkaság volt,

a rézpénz ha lehet, még inkább. Hogy megoldják ezt a problémát –, vagyis a váltópénz, az aprópénz hiányát – a lakosság a guldenes papírokat négy részre tépte, mindegyik negyed tizenöt krajcárt ért, és egy ilyen darabot falatkának¹³ neveztek el. Persze ezek a falatkák csak a nép közt voltak forgalomban, s a nép kárára, mert később a kincstár nem fogadta el átváltáskor a széttépett bankódarabokat. [...] Legényemnek is akadt kalandja a falatkával: vesz valami két-három krajcáros dolgot, falatkával fizet, de nem adnak neki vissza, mire ő letép egy pici darabot, s azt hagyja fizetségként ott, mondván, ez a 15 kopekes falatka értékarányos része. [...] Az osztrák pénz helyett a forradalmi pénz, a Kossuth-bankó jött vissza [...] De tőlünk vásárláskor, sőt az étteremben is elfogadták az osztrák pénzt, megfelelően átszámítva. Ez az udvariasság egy neme volt irányunkban részükről.” (VERNYIKOVSKIJ)

A pénzről és pénzügyletekről megemlékezik Baumgarten is, ha nem is anekdotikussá dúsítva, mint Vernyikovszkij, de a háború és infláció szoros összefüggését beszédesen példázva:

„Adódott egyszer, hogy ez a zsidó [a falusi, ahol táboroznak], ahogy általában az összes többi is, nem akarta katonáinktól elfogadni az osztrák pénzt, hanem követelte, hogy Kossuth-bankóban fizessünk, emeltebb áron. Akadtak, akik összegyűjtöttek közülük így néhány ezer gulden értéket, s végül el kellett égetniük. Kicsi az értéke, kevés a hitele az osztrák assignátáknak, amelyeket negyedekre szagatnak, majd még tovább szakadnak, tönkremennek. A mi félimperiálisunk Bécsben 6 rubelt, Komárom környékén 7-et, Pesten és Szegeden 8-at, Temesvárnál 9-et, sőt 10 rubelt ért.” (BAUMGARTEN)

„Azon a napon, amikor Pesten voltam [Luginszkij naplója szerint július 21–22-én tartózkodott a fővárosban] égették el a város fő terén az assignátákat, amelyeket a magyar kormány bocsátott ki. Nekem sikerült néhányszor ilyeneket látni: 1, 2, 5 és 10 guldeneseket. Amit én láttam, azokat Kossuth írta alá. Az egyik felén az értékük volt megjelölve, az öt Magyarországon használt nyelven, nevezetesen: magyarul, németül, szlávul [sic!], szerbül és oláhul, a másik oldalon ugyanezen nyelveken, hogy a hamisítót 8 évvel büntetik. Mennyi szerencsétlen család [...]” (LUGINSZKIJ)

4. Agrokultúra. Kitérővel figyelemmel szemlélik a hadjárat útvonalába eső tájegységek megműveltségét. Ha van valami, ami egyöntetűen pozitív élményük, és kiváltja osztatlan elismerésüket, akkor az a magyar mezőgazdaság szintje. Meglepi őket a megművelt területek mennyisége, a termények minősége:

13 Az orosz eredetiben, cirill betűkkel lejegyezve található ez a magyar szó: D0;0B:0

„Grinavia faluban láttam életemben először szőlőültetvényeket, melyek mindig déli lejtőn helyezkednek el, távolról hasonlítanak a komlóültetvényekre. [...] Sok vesződés van a szőlővel: pl. évente szükséges a talajt egy arsin mélységben fellazítani, de akad más fáradság is vele, átültetés, metszés stb., ebből következően nem »ingyen« jutnak a lakosok az édes borhoz. Különben is nem haszontalan ennek ürügyén az orosz közmondást felidézni: ha szeretsz lefelé csúszni a szánnal, tanuld meg fölfelé is húzni.”

(LUGINSZKIJ)

„Komáromtól Pest felé tartva meglehetősen gazdag vidéken haladunk, mindenben nagy a bőség, termésben, gyümölcsökben, borban egyaránt.” (BAUMGARTEN)

[...] „hogya ne tapossuk le a gabonamezőt, egy nemes ember réjtjén vertünk tábornokot. A termés bőséges, a földek zöme gabonával van bevetve, sűrűek, magasak.” (MIHALOVSKIJ)

Tudnak a bábolnai ménesről is, szeretnék megsejmelni, de „a ménesben, amiben kétezer ló volt, nekünk csak az üres istállók maradtak, az összes lovat elvitték a magyarok.” (LUGINSZKIJ)

Itt kell megemlíteni azt a hol komikus, hol tragikus színezetet öltő tényt, hogy a kukoricások – éppen kitűnő fajtájuk és jó természetük miatt – stratégiai tényezőkké válnak. Összecsapások, csaták sorsát dönti el néha, hogy az adott alakulatok a kukoricásokban állva nem látszanak, a harci jelzéseket nem észlelik:

„A könnyű lovasság és a könnyű tüzérség ütegeit a kukoricásba küldték. A gyalogság távol volt tőlünk [...] A kukoricásban akár egy erdőben haladva, nem látva magunk elé, beleütköztünk a magyar előőrsbe. Semmi értelmét nem láttuk, hogy a széthúzott lánca egy-egy emberére lövedéket lőjünk, visszavonultunk, majd jelt adtunk a gyalogságnak támadásra.” (MIHALOVSKIJ)

A szegedi csatában „a hadtest középő része a kukoricás mögött helyezkedett el, ahol semmi sem volt látható, a hadtest balszárnyán a hegyivadások nagyon lassan támadtak az ellenségre, így a következő napon az ellenség egyesülni tudott Perczel és Vetter hadtestével.” (BAUMGARTEN)

Mindenki ismeri Tokaj nevét, és a tokaji bort. Míg Baumgarten ezredes azért panaszkodik, hogy Tokajban nem jut tokaji borhoz – igaz, ő már csak visszavonulóban, szeptember 5-én ér ide: „Tokaj. A tokaji híd [...] Nem tudunk Tokajban tokaji bort találni”, addig Luginszkij jól értesülten már úgy tudja, hogy a legjobb tokaji bor a tállyai. A magyar borok minden fajtáját isszák és dicsérik: [Gyöngyös környékén] „A vörös bor olcsó, két üveg mindössze 15 kopekbe kerül.” (MIHALOVSKIJ)

Ritka különlegességhez is hozzájutnak. Június 25-én jegyzi fel Baumgarten:

„[...] Megérkezés Szencre. Csodálatos szállást kapunk a kastélyban. A házigazda jön és meginvitál mindannyiunkat ebédre [...] A házigazda nagyon boldog, hogy kiúztuk az ellenséget [a peredi csata után vagyunk] [...] utasítást ad, hogy szolgáljanak fel 1772-es évjáratú magyar bort, egy palackot az egész társaságnak, kis rumospohárnyit iszunk.”

A magyar ételt, ha ritkán hozzájutnak, kedvelik, ellentétben a kenyérrel, melyre ketten is panaszkodnak, savanykásnak ítélik. Ők a harcoló alakulatok kötelékében vannak, Vernyikovszkij vagy Baumgarten, akiknek van más étkezési lehetősége is, nem tesznek a kenyérre megjegyzést:

„Katonáink rozskenyér adagját kukoricakenyérrel egészítették ki. Külsőre alig különbözik a rozskenyértől, csak jobban morzsolódik, s a hozzá nem szokott gyomornak elég nehéz.” (LUGINSZKIJ)

„Szeptember 6. (= Szeptember 18.) Zmigrodban eszem végre az egész hadjárat kezdete óta először friss, jó kenyeret: Magyarországon a kenyér íze savanykás, hasonló az orosz fekete kenyéréhez.” (MIHALOVSKIJ)

Kivétel nélkül hiányolják a teát, amelyhez itt nem jutnak hozzá, „mert a magyar városokban csak zöld teát kapni, és azt is csak patikákban, ahol unciánként adják. Ausztriában és Magyarországon tea helyett kávét isznak vagy forralt vörösbort.” (LUGINSZKIJ) A kávé luxuscikknek számít: „A háziak cselédje cukros kávét hozott be reggel, letette az asztalra a kávékészletet, és indult kifelé, de legényem, egy altiszt, megállította, s azt mondta: Milyen jó népek a magyarok! Ellenségeként jöttünk, gazdag országukat romba dönteni, s ők mégis jók hozzánk, szívélyesek.” (VERNYIKOVSKIJ)

5. Képek a csatamezőről – kommentár nélkül.

„A vendégségben híreket olvastunk a hadműveletekről. Ha hinni lehet a leírtaknak, a mieink mindenütt harcolnak és derekasan kísérik az osztrákokat. A tüzérek küzdenek, mint a démonok, a vakmerő kozákokra nem lehet szavakat találni, már a merő megjelenésük is rémületet kelt, s az ellenség harc nélkül megfutamodik. Tokajt bevették, az eset több mint nevetséges. Át kellett menni a Tiszán, de a híd összerombolva, gázlót nem találtak, nem tudják, hol keressék. A többség visszafordul, de kozákjaink csökönyösebbek, nem hátrálnak vissza az ütközetből. Liszenko és Kutajszov, az üteg vezetői levetkőznek, karddal és pisztollyal a foguk között elsőként vetik vízbe magukat – osztaguk követi őket –, és a merész doniak leleményesen és váratlanul a város kapuinál teremnek! A 'házigazdák' meglátván a szörnyű vendégeket, ily illetlen 'viseletbe', annyira elvesztették fejüket, hogy feledve minden udvariasságot, elhagyták a várost, egy kedves szóval sem köszöntve az 'özönvíz-előtti' vendégeket. Tokajt bevették a

kozások. [...] Érdekes volna tudni, kinek vélték a tokajiak a vad jövevényeket. Eleinte elfutottak előlük, de később a kíváncsiság összetereelte őket, megnézni e sosem látott csodát, később még meg is vendégelték őket világhíres borukból.” (Bikova visszaemlékezéseinek újságidézetei és szerzői reflexiói.)

„Június 25. (= Július 7.) 7-én mise volt ő cári fensége születésnapja alkalmából [...] Ezen a napon került sor századunkra az előörs szolgálatban. Minden előörs két részből áll, az őrszemplánc egyik része osztrák, a másik része orosz, azaz mi, a brjanszki ezred egysége. Két század megy rendszerint, az egyik a nappali, a másik az éjszakai szolgálatot adja. A mi századunk éjjel volt szolgálatos, egész éjszaka a fűrjeket hallgattuk (fülemülesző sajnos, nem hallatszott), de ezeket a filharmonikus gyakorlatokat időnként pisztolylövések, és az 'O! Sakrament!' és a 'Basszam! Teremtetem!'¹⁴ felkiáltások szakították félbe, ami azt jelentette, hogy az osztrák különítmény magyarokba botlott.” (LUGINSZKIJ)

A komáromi „csata idején az egyik tisztnek volt egy vadászkutyája, amelyik látva a fáradtlövédékek visszapattanását, azt hitte, hogy azok kis labdák, s buzgón szaladt, hogy elkapja őket [...], nem tudott egyet sem elkapni, helyesebben szólva, egy golyó sem kapta el őt [...]” (LUGINSZKIJ)

[Debrecennél] „a csatamezőn 700 halott volt; 13 ágyú a hadizsákmány. A mezőt átvizsgálva sok halott nőt találtunk; feltehetően élelmet hoztak a harcosoknak.” (MIHALOVSKIJ)

6. Osztrák–orosz viszony. A kezdetektől fogva nélkülözi a harmóniát, „nem jó fajta népség” – jegyzi meg a Bikova naplójában található levél írója már május 24-én (= június 5.) Különböző szintű összeütközéseikről bőséges, adatolt beszámolókat olvashatunk. A sokat emlegetett s a tárgyalt közlemények alapján is részben dokumentálható, de túl nem dimenzionálható orosz–magyar szimpátiát is az orosz-osztrák viszony felől érdemes magyaráznunk. A magyarokat – az általam ismertetett szerzők – legyőzendő, de bátor ellenfélnek látják, a cár elhatározása „csapatainkat olyan számban és összetételben hadba vinni, hogy a siker gyors, döntő és kétségbevonhatatlan legyen.”¹⁵ (MENYKOV)

E főlényből táplálkozik az a katonai öntudat, amely lenézéssel fordul az osztrákok felé, akik segítségükre szorulnak, s az a gesztus is, hogy időnként dicsérettel illessék a magyar lovasságot, a magyar tüzérseget, hogy a magyar tábornoki kart a fegyverletétel után egyöntetűen kitűnően képzettnek, Görgeyt hősnek nevezzék. Leghitelesebbnek e vonatkozásban Baumgarten és Mihalovszkij feljegyzései tekinthetők, mivel egykorúak, s a későbbi krími háborús tapasztalatok még nem befolyásolták íróikat.

14 A német, illetve magyar kifejezések az eredeti nyelven, cirill átíratban szerepelnek a szerző szövegében

15 P. K. MENYKOV, *Opiszanyije vojennih gyejsztvij rosszijszkih vojszk protyiv vengerszkij mjatyezsnjikov, v 1849-m godu (Az orosz hadsereg hadi tevékenységének leírása a magyar lázadók ellen, 1849-ben)*, Szentpétervár, 1851.

„Ahogy átléptük az osztrák határt, kezdett kifejezésre jutni seregünk katonáinak ellenszenv az osztrákok iránt. [...] Minek megyünk mi segíteni az álnok osztrákokat? Ugyanúgy mondanak majd cárunknak köszönetet, ahogy Jan Sobieski lengyel királynak, aki megmentette Bécsset a török pogromtól. Varsóban hangosan beszéltek, hogy Nyikolaj Pavlovics [a cár], az olmtüzi kérés elhangzása után a Aazienki palotából Paszkevics feldmarsallal Sobieski szobra mellett haladt el, s rámutatva, Sobieski sors társának nevezte magát.” (VERNYIKOVSKIJ)

Krakkóban „Találkozás a kávéházban osztrák tisztekkel, megrázó a közömbösségük, ahogyan az utcán szivarozva járnak, valósággal hidegvérrel viszonyultak uralkodójuk helyzetéhez.” (BAUMGARTEN)

Baumgarten Krakkóból Bécsbe megy. Porosz tisztek is utaznak velük a vonaton. Az egyik szerint „az osztrákok egyedül nem bírtak el a magyarokkal, orosz segítséget kértek, s az uralkodó [a cár] valószínűleg Galíciát kéri majd cserébe. Általában a beszélgetés folyamán észrevehető az összes porosz tiszt sajtáságos megvetése az osztrákok iránt, de irántunk nem.”

„Csatáikban nem mutatnak semmiféle harcművészetet.” (BAUMGARTEN)

„Az osztrák katonák rablása, fosztogatása, pusztítása minden elképzelést felülmúl”
[...] (BAUMGARTEN)

Gorjacsov erdélyi hadszíntéren jegyzi fel a melléjük beosztott osztrák egységről: „oly mértékben gyöngö [rossz] és fegyelmezetlen volt, hogy [a katonák] az első közelükben becsapódott lövedéktől megfutamodtak. A gyalogság olyannyira demoralizált volt, [...] hogy működése abszolút minősíthetetlen.”

7. Az orosz–magyar kapcsolat. Ennek a sajátos katonarokonszenvnek oly nagy a legendája, hogy mindannyian olvastunk történeteket. Minden szerző több, önmagában is jelentős emberi változatot jegyez fel, most csak hármat idézek, egy csaknem groteszk szituációt Kassáról Vernyikovszkij feljegyzésében, Mihalovszkij debreceni bejegyzését és a 18 éves Sepeljev zászlósét Zsibóról:

„Egyszer szemben ült velem Nyáry gróf és szokása szerint ócsárolta a köztársaságiakat [a magyarokat], s miközben becsmérelte őket mereven rám nézett. Ez kellemtelenül érintett, ezért megkérdeztem tőle, hogy milyen nemzetiségű. – Hogy-hogy?! Magyar vagyok.

– Bocsásson meg gróf indiszkrét kérdésemért, de ön örökké földijeit becsmérli, ezért gondoltam, hogy ön nem magyar, hanem más nemzetiségű.

– Unom már a földijeimet, bárcsak elbuknának – mondta szívből a gróf, s ezzel beszélgetésünk félbeszakadt. A későbbiekben jelenlétemben mértéktartóbban beszél honfitársairól. [...] Ez utóbbit, Nyáryt s a hasonlókat, a magyarok schwarz-gelbeknek nevezték.” (VERNYIKOVSKIJ)

„A ma estét [augusztus 17.] a legjobb debreceni vendéglőben töltöttük. Emlékidézetések, tréfák, nevetés. Éjfélig a zenekar magyar zenét játszott. Vacsora után egyik tószta követte a másikat. Nem feledkeztünk meg a bátor, nemeslelkű Görgeyről sem, akinek Paszkevicus herceghez írott levelét nem egyszer felolvasták. Magyar tiszték is voltak a vendéglőben, sok bort megittunk velük, hogy kimutassuk baráti érzelmeinket.” (MIHALOVSKIJ)

„A lépcsőn szembejött velem egy magyar tiszt, mind a két kezével maga előtt tartotta szablyáját. Jó kiállású, széles vállú volt, fejét lehorgasztotta, szemét átható, különös eltökéltséget sugárzó kifejezéssel a szablyájára szegezte. Csaknem belém ütközött, megállt, s hirtelen mindkét kezével felém nyújtotta a szablyáját, s erősen megindult hangon így szólt: »Ich bitte, behalten Sie, dieses: Ich will nicht dass mein Sebel in die Hände des Kaiserlichen fällt« (Kérem, fogja ezt, nem akarom, hogy a szablyám a császáriak kezébe kerüljön.) Összeavart a váratlan jelenet, nem tudtam, van-e jogom elvenni egy személyesen nekem átadott fegyvert, ami a fegyverletétel értelmében sem őt, sem engem nem illetett meg. De 18 éves voltam! Rokonszenves, szomorú arca elnyomta kételyeimet, elvettem a szablyát, s tűnődtem, mit adhatnék cserébe emlékül. Tudtam, hogy mindannyian nehéz anyagi helyzetben vannak, de természetesen, nem kockáztattam meg, hogy pénzt ajánljak. Eszembe jutott hirtelen tisztii életem első obje de luxe, amit egy kolozsvári aranyművesnél vettem: aranygyűrűm, sebtében bevéssett monogramommal. Lehúztam és a magyarnak adtam. Tiltakozott, s csak akkor fogadta el, mikor kértem, hogy a béke és a bátor, bár legyőzött ellenfél iránti tisztelem szimbólumaként fogadja el. Erősen megszorítottunk egymás kezét és elváltunk.” (SEPELJEV)

8. Osztrák–magyar kapcsolat orosz szemmel: az idézetek magukért beszélnek

Baumgarten, június 30-án: „Bevonulunk Győrbe, az utcákon a feliratok megváltoztatása, Görgey és Kossuth helyett – Jellasics és Haynau.”

Luginszkij, Szegeden „Az úton hazafelé nagyon szórakoztatott az osztrákok buzgólkodása, hogy a magyar uralom nyomait megsemmisítsék. Mindent, ami magyar nemzeti színekre, azaz fehér-piros-zöldre [sic!] volt festve, pl. oszlopokat, őrbódékat, a kincstári épületek kapuit, szóval mindent, osztrák színekre, azaz fekete-sárgára festettek át, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a Tisza másik partján még meglehetősen heves volt a lövöldözés.”

„Alighogy kivonultunk Hidaskürtről, az osztrákok, szavukat szegve elkezdték a bosszúállást [...] Hamarosan minden ház lángban állt, az asszonyok és gyerekek saját vérükben úsztak.” (BAUMGARTEN)

„Egy napos pihenő Kecskeméten. A város elég terjedelmes, kizárólag magyarok lakják [...], úgy tűnik, mintha lövöldözést hallanánk, először azt hiszem riadó, de közelebb menve megtudom, hogy agyonlőttek 17 embert, köztük 8 kálvinista papot, akik

mind a felkelés pártján álltak; őket álhús horvátok fogták el, amikor a felkelés mellett prédikáltak és arra buzdították a lakosságot, hogy keljenek fel [...]” (BAUMGARTEN)

„Az osztrákok fellélegeztek. Kassára osztrák gyalogság vonult be. Az osztrákok dőlyfőssége lépten-nyomon kifejeződött a magyarokkal szemben. A tisztjeik a járdán sétálva, szabályjukat csörgetve senkinek sem adtak utat, akár férfi, akár nő volt az elhaladó, s ha valaki nem tudott időben kitérni, minden ceremónia nélkül leölték a járdáról.” (VERNYIKOVSKIJ)

Erdélyben, Zsibón folyamatban van a fegyverletétel Kazinczy Lajos és Grotenhjelm orosz altábornagy között, amikor megérkezik az osztrák Urban ezredes, – az emlékező Sepeljev „dölyfős”-nek láttatja – aki sietve a szalonba igyekszik, „nem valami udvariasan halad át az ott álló Kazinczy és Dobay közt. [...] Belépve a szalonba Urban durván félretaszította a tekintélyes Kazinczyt s jelenteni kezdett Grotenhjelm tábornoknak. A lefegyverzett Kazinczy meglátva esküdt ellenségét s nem lévén abban a helyzetben, hogy arcátlan viselkedésére kihívással feleljen [elégíteltel kérjen], elsápadt. Grotenhjelm észrevette ezt, félbeszakította Urbant, és hangosan azt mondta: – Urban ezredes, ha ön azért engedi meg magának, hogy megsértse Kazinczy tábornokot, mert fegyvertelen, akkor – folytatta Kazinczyhoz fordulva – itt van önnek, tábornok, az én szabályom. [...] Nem ismerem Kazinczy és Dobay további sorsát, de nem hiszem, hogy hadosztályparancsnokunk Urbannak adott illemtanóráját olcsón úszták volna meg.”¹⁶

„Görgey testvérének kegyelmet ígértek, de nem kapott. Kassán tartották fogva.” (MENYKOV)

9. Epilógus. Hogy mit jelentett a háború, a háborúzáson kívül egy katonának tapasztalatban, világlátásban, élményben, azt Luginszkij „búcsúja” érzékelteti:

„Szomorú gondolatok foglalkoztattak, amikor Krakkót elhagytuk. Hát igen, gondoltam, vége az aggodalmakkal, veszélyekkel teli háborús életnek, háborús időknek. de ezzel együtt a gondtalan életnek is. Mi is van előttünk? Végeláthatalan perspektívában állomásozások, piszkos, unalommal és kutyákkal teli falvakban, beszállásolások mocskos kunyhókba a bűzös, savanyú káposztás hordók közelébe, a gyerekekkel szüntelenül veszekedő, örökké morgó háziak, aztán táborozások, szemlék, fehérenemű- és más ruhagondok, por, füst marta szemek.”

Szeptember 16-án Mihalovszkij, bő három hónap múltával, ismét Zboróba érkezik, melynek közelében lépte át a hadjárat elején a magyar határt.

16 Közismert, hogy Kazinczy Lajost kivégezték. Dobay József ezredest – Bona Gábor adatai szerint – Aradon hét év várfogságra ítélték, 1852-ben kegyelmet kapott.

„A csodás, ősi vár régi barátként köszönt bennünket. Gróf Szirmayhoz szállásolnak be. [...] Az ablakból itáliai nyárfasorra, távolabb erdőre, még távolabb a hegyekre látni, melyek mintha füstöt eregetnének. Jobbról, a meredek hegygerincen a Rákócziak várának omladékai... Szeptember 5-én [17-én] csaknem egész nap agyagos, köves úton menetelünk. [...] éjszakázás [...] már Galíciában – Isten veled, Magyarország!” (MIHALOVSKI)

Hogyan lett Kuthy Lajos a *Budapesti Hírlap* szerkesztője?

Miután Kuthy Lajost 1853 decemberében a nagyvárad kerület másodosztályú megyebiztosává nevezték ki,¹ igen hamar napirendre került további előléptetése is. 1854. június 4-én Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója ugyanis azt javasolta Alexander Bach belügyminiszternek, hogy a Szatmár megyében hivatalnokoskodó Kuthyt nevezzék ki elsőosztályú megyebiztossá. Albrecht megjegyezte, hogy már Kuthy 1853-ban történt kinevezését is igen fontosnak tartotta, s az egykori író eddigi hivatali tevékenységével megerősítette az akkori döntés helyességét, és igazolta a beléféltetett bizalmat. Alexander Bach 1854. július 27-i felségelőterjesztésében végső soron támogatta Kuthy előléptetését, bár utalt arra, hogy maga Albrecht főherceg is elismerte, pártfogoltja csak rövid ideje van szolgálatban, és a hivatali ügyek intézésében még nincs megfelelő gyakorlata, de kitűnő képzettsége és élettapasztalata lehetővé teszi, hogy ezeket a hiányosságokat hamarosan pótolja.² 1854. szeptember 10-én Kuthyt Dél-Bihar, Oswald Bartmanskit pedig Arad első osztályú megyebiztosává nevezték ki.³ A magyarországi katonai és polgári kormányzáság részéről felmerült azonban, hogy nem volna-e célszerűbb

- 1 A Budapesti Hírlap 1853. december 6-i száma arról tudósított, hogy a nagyvárad helytartósági osztály területén másodosztályú megyebiztossá nevezték ki Kuthy Lajost, Krutten Ferencet, Bartmanski Oswaldot, Kovács Lajost, Andres Augustz és Brodacz Jánost. A közleményben Kuthy mint okleveles ügyvéd szerepel, arról azonban egyelőre nincs információ, hogy az ügyvédi vizsgától az 1830-as évek második felében eltöltött Kuthy mikor szerzett ügyvédi oklevelet. A kinevezettek ranglistáján Kuthy az első helyen állt, őt Szatmárba, Kruttent Aradba, Bartmanskit szintén Szatmárba, Kovácsot Békés-Csanádba, Andrest Dél-Biharba, Brodaczot pedig Szabolcsba nevezték ki, valamennyiüket 900 ft. fizetéssel (MOL Abszolutizmuskori levéltár, D 46 K. k. Militär- und Civil Gouvernement für Ungarn, Civil Section [a továbbiakban: Civil Sect.] 1853:23537.).
- 2 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv [a továbbiakban: ÖStA, AVA] Wien, Ministerium des Innern, Präsidiale [a továbbiakban: MI Präs.] 1854:10319.
- 3 Az uralkodó 1854. szeptember 8-án jóváhagyta a kinevezést, Kuthyn és Bartmanskín kívül ekkor még Kovács Lajost léptették elő elsőosztályú megyebiztossá a nagyvárad kerületben. (ÖStA, AVA, MI Präs., 1854:10319.)

a politikai-adminisztratív szolgálatban nem igazán jártas Kuthyt inkább Arad megyébe helyezni, ahol így a nagy gyakorlattal rendelkező Karl Ferdinand Haukh megyefőnök mellett dolgozhatna. Ugyanakkor a Dél-Bihar megyei Gerzon Antal Bartmanski személyében egy jól képzett munkatársat nyerhetne. A kormányzóság felhatalmazása alapján 1854. szeptember 27-én Zichy Hermann, a nagyváradi helytartósági osztály alelnöke a nagyváradi helytartósági osztály alelnöke végül is úgy döntött, hogy – mérlegelve a körülményeket – Kuthyt Aradba, Bartmanskot pedig Gerzon mellé Dél-Biharba nevezi ki.⁴ A módosítást Alexander Bach 1854. október 15-én jóváhagyta. Kuthy és Bartmanski elsőosztályú megyebiztosokat ekkor a második fizetési osztályba sorolták be évi 1200 forinttal.⁵

1859 májusában Zichy Hermann Karl Ferdinand Haukh hirtelen halála miatt a megye irányítására Teleki Lajos helytartósági tanácsost akarta felkérni, mivel – véleménye szerint – Kuthy Lajos első osztályú megyebiztos még egy rövid időre sem lehet megbízni ezzel a feladattal. Gróf Haller Ferenc 1859. május 18-án kelt levelében közelebbi tájékoztatást kért Zichynek Kuthy Lajossal kapcsolatos kijelentéséről.⁶ Néhány nappal később, május 21-én Zichy Hermann arról értesítette gróf Hallert, hogy a Karl Ferdinand Haukh halála miatt megüresedett megyefőnöki tisztelet végül is az észak-bihari megyefőnökre, Reviczky Menyhértre kívánja rábízni, Észak-Bihar vezetését ugyanakkor az ottani első megyebiztosra, Johann (Ján) Franciscira ruházná át. Zichy Hermann Kuthyval kapcsolatban a következőket írta: az első osztályú megyebiztos jó képességekkel rendelkezik, de csaknem kizárólag irodalmi képzettsége miatt a hivatali ügyek intézésében nincs megfelelő gyakorlata, ezért nem alkalmas arra, hogy a megye első számú politikai vezetője legyen. Mindezek mellett Zichy arra is kitért, hogy Kuthyt a gyakorlattól elrugaszkodott nézetei és feltűnő különösége olykor nevetségessé teszi, s ez kedvezőtlenül hat hivatalának tekintélyére is. Zichy úgy gondolta, hogy Kuthy írói tehetségét, jó előadóképességét, lelkiismeretességét és megbízható érzületét valamelyik birodalmi vagy országos hivatalos lapnál kellene kamatoztatni. Néhány nappal később, május 29-én a nagyváradi kerület személyi viszonyairól szóló hivatalos jelentésében Zichy úgy látta: az aradi megyehivatal személyi állománya nem teljes, a hivatalban lévő személyek pedig nem alkalmasak arra, hogy megfelelő módon irányítsák a megyét, mivel hiányosságait eddig is csak a nemrég meghalt megyefőnök nyugodt és minden tekintetben kifogástalan tevékenykedése ellensúlyozta. Zichy mindenekelőtt az első megyebiztos, Kuthy Lajost említette, akinél ez alkalommal is megismételte a korábban már ismertetett kifogásokat. Egyúttal azt javasolta, hogy Kuthyt fizetése megtartása mellett nevezzék ki a magyarországi helytartóság számfeletti titkárává, és Budán a hivatalos újságnál alkalmazzák. Zichy egyébként ugyancsak

4 MOL Civil Sect., 1854:18802.

5 1856 nyarán mindkettőjüket az első fizetési osztályba sorolták, évi 1400 forinttal.

6 ÖStA, AVA, MI Präs., 1859:5019.

elégedetlen volt Krutten Ferenc másodosztályú megyebiztossal is, akit szerencsejátékosnak és könnyelmű embernek tartott, olyannak, aki még hivatalának méltóságát is figyelmen kívül hagyja. Zichy meglátása szerint Krutten nem a legmegfelelőbb személy Kuthy oldalán, különösen pedig egy olyan városban mint Arad, ahol a népesség nagyobb része művelt, és hajlamos a kedvezőtlen vélemény kialakítására.

Kuthy áthelyezésének gondolata tehát egy olyan pillanatban merült fel, amikor a nagyváradi kerület és azon belül Arad megye személyi állománya jelentősebb átalakításon ment keresztül. Az ügyel kapcsolatban Alexander Bach belügyminiszter aztán 1859. július 12-i felségelőterjesztésében leszögezte: Arad megye első osztályú megyebiztosa nem bizonyult alkalmasnak a rábízott hivatal betöltésére, majd így folytatta:

Kuthy besitzt sehr viele schätzenswerthen Kenntnisse und einen lobenswerthen Diensteifer, er ist jedoch seiner Stellung nicht gewachsen, da seine Vorbildung eine mehr belletristische ist, gleichwie ihn auch seine Neigung stets zur Schriftstellerei hinzieht und sein positives Wissen in der Administration Takt im politischen Leben Vieles zu wünschen übrig lassen, wobei sein Ansehen durch fortwährende finanzielle Verlegenheiten in den Beziehungen des executiven Dienstes in Frage gestellt ist.

A továbbiakban Bach kijelentette: tökéletesen egyetért a cs. k. főkormány javaslatával, amely szerint Kuthyt a továbbiakban a magyarországi hivatalos országos lapnál alkalmaznák. Az uralkodó egyébként éppen három nappal a laxenburgi kiáltvány nyilvánosságra hozatala után, 1859. július 19-én hagyta jóvá Kuthy kinevezését.⁷ Ugyanekkor érdemei elismerése mellett nyugállományba helyezte Gerzon Antalt, Dél-Bihar megye megyefőnökét, akinek helyére a soproni kerületben hivatalnokoskodó belényesi szolgabíró, Ludwig von Hofbauer lépett, míg az uralkodó a megüresedett Arad megyei megyefőnöki posztra Moritz von Szewaldot nevezte ki. Az Észak-Bihar megyei első megyebiztost, Ján Franciscit pedig helytartósági tanácsossá léptették elő. Ezt követően Alexander Bach július 25-én Johann Bradacs Szathmár megyei első megyebiztost Francisci helyére, Észak-Biharba, a Békés-Csanád megyei első megyebiztost, Forstner von Billaut pedig Kuthy eddigi hivatalába, Aradra helyezte át.⁸

Kuthy tehát hivatali működése alatt nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a hivatalos ügyintézésben való járatlansága és személyes tulajdonságai együttesen vezettek oda, hogy előljárói képzettségének és hajlamainak jobban megfelelő feladattal kívánták megbízni. Kuthy – aki nyáron nem tartózkodott Aradon, mert betegségét a Erdélyben, a borszéki fürdőben gyógyíttatta – 1859. augusztus 7-én vette át a kinevezéséről szóló legfelsőbb döntést, és nem sokkal ezután át is költözött Aradról Budapestre.

7 ÖStA, AVA, MI Präs., 1859:8170.

8 MOL Civil Sect. 1859:5272.

A Kuthyval foglalkozó szakirodalom – Váli Béla⁹ és Wallentinyi Dezső¹⁰ életrajzi monográfiái – megemlégették ugyan, hogy Kuthy az 1850-es évek végén Aradról a fővárosba költözött, de az okok pontos feltárásával adósk maradtak. Váli szerint Kuthy nem jószántából hagyta ott Arad megyei hivatalát és költözött a fővárosba, arra azonban nem adott magyarázatot, hogy Kuthy felettesei miért döntöttek az áthelyezés mellett. Váli monográfiájában azonban érzékeltette, hogy a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségébe kinevezett Kuthynak nem sok hasznát vették a lapnál, hiszen egy életerős férfi helyett, egy megtört, korán megöregedett, beteges ember érkezett meg Pestre. Éppen ezért a legkisebb gonddal járó tárcarovat szerkesztését bízták rá.¹¹ Wallentinyi munkájában azonban már eltűnik az a mozzanat, hogy Kuthy előljárói utasítására hagyta el hivatalát, így az ő verziójában Kuthy önként vált meg tisztségétől, de egy újabb kinevezés eredményeként került a hivatalos lap szerkesztőségébe: „Lelki kínjai és a túlságos munka annyira elgyengíték erejét, hogy állásától megváltván, több hónapra fürdőbe kellett mennie. Mikor azután némileg felüdült, Pestre rendelték, hogy a magyar hivatalos lapnál segédkezzék. A tárcarovat vezetését bízták reá.”¹² Ezek az elbeszélések tehát nem tértek ki arra, hogy Kuthy hivatali működését hogyan ítélték meg, és mi volt a háttere annak, hogy az egykori író több évi hivatalnokoskodás után ismét eredeti érdeklődésének és hajlamainak inkább megfelelő területen, egy lapszerkesztőségben kapott megbízatást. Kuthy élete során többször is próbálkozott azzal, hogy lapot indítson és szerkesztői feladatokat lásson el, mikor azonban erre lehetősége lett volna – még ha csak a hivatalos lapnál is – lelki és fizikai állapota erre már nem tette alkalmassá.

Az itt közlésre kerülő két levél Kuthy életének ehhez a kevésbé ismert időszakához szolgáltat adalékokat.¹³ 1859 nyarán a betegeskedő Kuthy az Arad megyei Zimbrón tartózkodott a Bochandovich családnál, majd innen Erdélybe utazott tovább a borszéki fürdőbe. Első levelét elutazása előtt írta testvéreinek Diószegre. A néhány hónappal később keletkezett második levél szintén nővéreinek szól, és az immár Pesten tartózkodó Kuthy lelkiállapotába ad betekintést. Feltűnő, hogy a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségében dolgozó író levelében munkájáról, mindennapjairól említést sem tesz, annál több szó esik rossz anyagi körülményeiről és elkeseredett hangulatáról, amelyet a nővérei sorsa miatti aggodalom is súlyosbított.

9 VÁLI Béla, *Kuthy Lajos és munkái*, Bp., 1888.

10 WALLENTINYI Dezső, *Kuthy Lajos életrajza*, Rimaszombat, 1897.

11 „Miután belátták a szerkesztőség tagjai azt hogy az erdélyi fürdők egyikéből betegen és eltörődve, hivatalos meghagyás szerint pontos határidőre megjelent Kúthynak nincs ereje a szerkesztőség napról-napra megújuló gondjaiból részt vállalni, rábízták a legkevesebb fáradságot igénylő tárcarovat vezetését.” (VÁLI Béla, *i. m.*, 156.)

12 WALLENTINYI, *i. m.*, 96.

13 A levelek lelőhelye: MOL R 269 1526 utáni gyűjtemény. A magyarországi színjátszás történetére vonatkozó iratok.

I.

Zimbró, Junius 21. 1859.

Kedves nővéreim!

Itt vagyok Zimbrón Bochdanovich Sándor barátomnál, a' Középesi Blanca férjénél; – Blanka most egy kis leányával Saroltávali anyaágya következtében betegen fekszik, de veszély nélkül.

Nehány napot itt fogok időzni; innen pedig egyenesen Erdélybe a' borszéki fürdőbe szándékozom, hol addig akarok időzni míg beteges állapotomból lehetőleg felüldülök.

Azonban a' nyár folytán okvetlenül szándékozom benneteket meglátogatni ha isten egészségét ád. Hozzátok menetem idejét előre tudatni fogom. Addig jó volna ha ügyekben semmi elhatározó lépést nem tennétek; legalább nézetemet én is közölhetném, ha anyagilag nem segíthetek is. – Blanca szívesen köszönt benneteket.

Az örvendetes viszontlátásig csókol szerető testvéretek

Lajos

II.

Pest October 27. 1859.

Kedves testvéreim!

A' mult levelemből kifeleltem szállásomat.

Hogy ismét ez ne történéjk: ime ide jegyzem. *Al-dunator 7. sz. második emelet V. ajtó.* – Ezt a' levélborítékra mindig feljegyezzétek, különben leveleiteket vagy nem, vagy sokára kapom.

Ha ugy esőzött nálatok is mint itt, úgy rosz időtök volt a' szüretre; pedig gondolom különben is kevés bor lett; 's ti azt is kénytelenek vagytok a' szükség miatt olcsón adni. Higyétek meg én is elfáradtam már ezen örök szükséggel aggasztó élet terhe alatt. Én egyébiránt a' milyen kevés igényűvé lettem a' hajló életkorral, betudnám avval érni a' mint most jövedelmem van; csak mind untalan ne jőne közbe olyasmi a' mi tönkre tesz, mint például a' nyáron a' gyógyittatás költségei, 's az ideköltözés – aztán meg az a borzasztó adósság ne volna nyakamon, mely a' rosz üsthöz hasonlít, ha jobbra bedugom, balra kilyukad. Csakugyan nem tudom mivel érdemlettem meg ezt az életet a' gondviseléstől; mert azt nem ismerhetem el, hogy minden bajnak, mit harmincz év óta keresztül szenvedtem, oka magam lettem volna. Egyébiránt nyugodjunk meg, hány milliók vannak kiknek sorsa részint aránylag, részint általában még rosszabb.

Irjátok a szüretéről, hogy létetekről. El vagytok e némileg látva a' télire az éhen halás ellen; – hát ruházatotok? a' ház nem csordult e még a' nyakatokra? – Sándor már megint nagyon régen nem irt: pedig az ő levelei néha felszoktak vidítani. Irjátok meg neki szállásomat 's egész családjának szíves üdvözlete mellett szólítsátok fel nevemben

hogy penderítsen egy jókedvű levelet ha még író asztalhoz fér a' hasától. Linát a' férjével úgy hiszem Diószegen találja még levelem; csókolom őket is; ha csakugyan Diószegen találnak megtelepedni tudassátok velem. – Hát az a' rosz lelkű Virág Károly semmit sem fizetett még örökségi követelésekből? Pistának a' lelkére akartam kötni hogy tegyen valamit abban a' dologban; de Bécsből jöttében, mint a' minap irtam felém se nézett. Azt elég roszul tette; pedig hallom hogy egy estvét itt töltött a' színészek társaságában. Ezt azonban ne említsétek neki, mert senkinek, s testvéremnek annál kevésbé kívánok kedvetlenséget okozni, pedig ő igen ingerlékeny ember.

A' diószegi jó embereimet, ha vannak kik emlékeznek rólam köszöntsétek.

Titeket pedig áldjon meg az isten a' levélbeli viszonttalálkozásig.

Szerető testvéretek

Lajos

PETNEKI ÁRON

Arszlánnó a promenádon *Ladislao Seuerinensi sexagenario*

Már Oidipusz is tudta – szerencséjére –, hogy az emberi életkorokat a térbeli mozgás sajátossága jellemzi a legjobban. Midőn a négykézláb horizontja megváltozik két lábon láthatóvá, még csak bizonytalanul totyogunk, majd növekedve mindinkább a rohanás a tempónk. Messzi, néha délibábos célokat követünk, vagy csak az orrunkig látunk, de nem nézünk körül. Aztán eljön az érett férfikor, amikor lelassul ugyan a mozgás tempója, ám a séta közben egyre több a megfigyelés, elkezdjük látni magunk körül a világot. Most egy ilyen kellemes sétára és nézelődésre invitálom az ünnepeltet és az olvasót.

Persze a sétálás közben nem maradhatunk meg pusztán a kikapcsolódás szintjén: a séta manapság már tudományos vizsgálatok tárgyává is lett. Az egyik megközelítésben a koreometrika foglalkozik vele, ami azt vizsgálja, hogy az egyes kultúrákban milyen okoknál fogva gyorsul fel avagy lassul le az emberek mozgása, és ennek milyen konvencionizált ritmusai vannak.¹ A másik vizsgálati szempontot a társadalomtudósok követik. Az újkorban megnő a nyilvános térhasználat jelentősége, hiszen a köztér elvileg és jogi értelemben mindenki számára korlátlanul hozzáférhető, birtokba vehető.² A 18. század végén és a 19. század folyamán az utcai séta, a promenádon való vonulás, a korzózás a társadalmi érintkezés – ám egyben az önreprezentáció – napi rituáléjává válik. Mindezzel egy 2000-ben rendezett bécsi kiállítás és a hozzá kapcsolódó szövegkönyv foglalkozott.³

- 1 KUNT Ernő, *Fotoantropológia: Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc, 1995, 25. – Ennek a specializációnak a megteremtője, Alan Lomax (1915–2002) eredetileg népzenekutató volt, többek között ő hozta létre a Kongresszusi Könyvtár amerikai népdal-archívumát. A néptánc, illetve az énekelt balladákat kísérő mozgás alapján kezdte meg a koreometrikai kutatásokat. Vö. Alan LOMAX – Irmgard BARTENIEFF – Forrestine PAULAY, *Choreometrics: A method to the study of cross-cultural pattern in film* = Research Film, 1969, 515–517.
- 2 GYÁNI Gábor, *Hétköznapi Budapest: Nagyvárosi élet a századfordulón*, Bp., 1995, 9.
- 3 *Nichts tun. vom flanieren, pausieren, blaumachen and müssigggehen*, Wien, 2000, 9. Juni bis 5. November 2000, Begleitbuch and Katalog, 116. (Kataloge des Österreichischen Museums für Volkskunde Bd. 75) – A sétáról és a korzóról szóló két esszé Christian RAPP írta, *uo*, 31–41.

Sétánk helyéül ne a nagyváros tülekedését, hanem egy jóval nyugodtabb helyet válasszunk. Menjünk fürdőre! A fürdőhelyek a 18. századtól kezdve sajátos szerepet töltenek be a társadalom – különösen a közép-európai társadalom – életében: egy feudális világban a polgári életvitel első csírái itt szökkennek szárba. A természetben feltörő gyógyforrások körül kiépült fürdőhelyek legtöbbször távol esik a nagyvárosoktól, aránylag szűk területen kell kiépíteni fürdőházat, ivókutat, vendéglőt, szállodát, parkot – és nem utolsósorban sétateret. Így aztán távol a „fesz és pöftől” mindenki egy helyen van: arisztokrata, hivatalnok, kereskedő, tanár és művész, keresztény és zsidó, magyar, német, román, lengyel, férfi, nő, gyerek – egyszóval mindenki, s az etikettet senki sem veszi – nem is veheti – oly szorosan, mint egyébkor. Nem véletlenül jegyzi meg Vahot Imre egy tátrafüredi fürdőlevelében: „hogyan ne szorulna ki hát innen a civilisatio ferde kinövése: a természetlenség, az álarcos bontóniség (bonfordiság); és ugyan mit keresne itt a nagyvárosi túlzott fényűzés, hol még a gróf is csak fabódékban kénytelen magát meghúzni, s ugyanazt kell ennie és innia, mit a legutósó szerény polgár kap a házigazdától.” Majd így folytatja: „Az itteni fürdői élet általán véve igen házias színezetű; az, hogy itt mintegy a természet pusztá kebelén sátorozik az ember, az, hogy itt mindenki együtt eszik, egy fődél alatt mulatoz, együtt tesz kirándulásokat, és hacsak élvezni akarja az ittlétet, senki nem szigetelheti el magát a többitől, – úgy egybeolvasztja, úgy összeszoktatja még a legkülönbözőbb rangú, és érdekű egyéneket is, hogy itt mindenki kénytelen a köztársasági szellem egyenruháját önmagára öltetni, legyen ő herceg, vagy gróf; különben e demokratikus körben meg nem él.”⁴

Persze akadnak olyanok, kik az ilyenféle demokratikus elveket egyáltalán nem osztják. Erre panaszkodik Balatonfüreden dr. Szabó Dávid 1838. július végén: „Drága a sétaterén sokaktól csak egy szócska, egy pillantás is, – mi szerént sok Nagys. és Tek. Asszonyság és Kisasszony, és Nagys. Tek. uraság olly aristocratai szigorúsággal tiltja az idegennek a legtisztelester közelítést is, szorosan zárkózván jól ismert köréhez, mellyben talán – hite szerint nem jó érintésbe ollyannal, kinek csekélysége az ősoktól szerzett fényre homályt lehelhetne, a mitől az idegenhez közelítésben fél. Véleményem szerint, csak úgy lehetnének a fürdők egészség és vidámság forrásai, ha oda csupán az embert, nem pedig gyakran kizárólag annak hiú csecsebecsét akarnók vinni.”⁵ Kossuth Lajos híres fürdőlevele 1842 júliusából még keményebben ostromozza a füredi társaság belső viszonyait. „Mondják: Füreden a társalgási hangulat feszes, gógös, különözgető; és valóban az a csömörletig.”⁶

4 VAHOT Imre, [Fürdőlevelél Tátrafüredről] = *Pesti Divatlap*, 1846, 931–932.

5 *Panaszok, javítások s szépítések javalatoznak jegyzőkönyve*, 68v lev., Pannonhalmi Főapátság Levéltára. – Ezúton mondok köszönetet Póto Jánosnak, aki a panaszkönyv fotómásolatát rendelkezésemre bocsátotta. A kéziratból nagyon töredékes adatokat közölt KULCSÁR Adorján, *Százéves balatonfüredi panaszkönyv: Adatok a füredi játékszín történetéhez*, ItK, 1941, 183–185.

6 LUKÁCS Károly, *Kossuth Lajos a Balatonért*, Siófok, 1948, 2. (Siófoki Füzetek 5.)

Pedig a kortársak a fürdőhelyen való ismerkedést általában könnyebbnek ítélik: itt az ember még akár magát is bemutathatja, ami másutt neveltlenségnek számít.⁷

A sétának elsősorban a fürdő központi helyén fakadó gyógykút közelében kialakított sétatér ad helyet. Eredeti célja azonban nem a szórakoztatás, hanem az orvosi előírások: a vizet a kúrára érkezett vendégek lassan, kortyolgatva isszák, így nagyobb a gyógyhatás.⁸ Miután a kúra független az időjárás szeszélyeitől, a külhoni fürdőhelyek (pl. Karlsbad, Marienbad) mintájára néhány helyen (pl. Pöstyén) nálunk is épül kolonnád, melynek teteje alatt nyugodtan sétálhatunk a szabad levegőn még esőben is.⁹ A sétatér, a kút körüli szabad terület, az idővel facsetekkel beültetett promenád a társasági élet legfontosabb pontja, hiszen itt alakul ki és itt folyik a kommunikáció. Az ismerkedés hamarabb túl lehet esni, mint egyebütt, a közönség izgatottan várja a postakocsi, a gyorsparaszt – vagy Füreden a gőzhajó – érkezését, s rögtön szemügyre veszi az új vendégeket. Külföldön már rég dívik a fürdőlisták intézménye, amikor Füreden még maguk a vendégek követelik az érkezők nevének publikussá tételét (pedig annak idején a józsefi rendeletek között ez is szerepelt, persze sokkal inkább rendőri és egészségrendészeti szempontok miatt). A fürdőigazgató Écsy által kiadott s a veszprémi Jesztány Totth János által nyomott „*A t. cz. Balaton füredi fürdő uraknak*” névsorát 1839-től már nyomtatásban is kézbe vehetik – nemcsak a „fürdő urak”, hanem a hölgyek is. (Mint ahogy a hölgyek is szerepelnek benne, ha férjük nélkül érkeztek.)

Mi is keressünk ismeretlen ismerősöket, s válasszuk ki séta közben szemlélődésünk tárgyát, s ez ki lenne más, mint a nő? S bár megmaradunk a szemlélődésnél, azért tapasztalataink egy részét a *gender studies* szempontjaival is magyarázni tudjuk.

7 Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *A füredi szívalászat* = VÖM, 13. köt., *Beszélyek és regék – Ezeregy-éjszaka 1. füzet*, s. a. rend. SOLT Andor, Bp., 1974, 92.

8 Emiatt aztán többen kifogásolják, hogy a sétatér közelében nincs árnyékszék. Füreden a forrás közelében fel is épül, ekkor a kúthoz kirakott panaszkönyvben többen felemlítik a „félreeső hely” lombokkal való eltakarásának szükségességét. Vö. *Panaszok...*, 74. lev.

9 Fischel HARTWIG, *Brunnentempel und Kolonnaden in den böhmischen Bäder* = Kunst und Kunsthandwerk, 20, 1917, 11–12. 429–446. – A 19. század első felében épült hazai fürdőkről: ZÁDOR Anna – RADOS Jenő, *A klasszicizmus építészete Magyarországon*, Bp., 1943, 201–202, 356–357, 131–133. ábra. – Füreden 1837-ben a panaszkönyvben „egy földött Tornácznak vagy is menedék helynek eses időbbe igen hasznos és Czel erányos fel állítását ohajjtya a Közönség”. *Panaszok...*, 26. Lev. – Nem sokkal később CZINDERY ezt jegyzi be: „Mivel gyakran meg törtérend, hogy szél, esső és roszt idő, vagy az arnyék nélküli séta téren a nap sugárai a sétálást akadályozzák, nagy köszönetet érdemelne a Földes Uraság, ha a kuthoz közel egy 4 v 5 öl széles és elegendő hosszú teremtet oszlopokra és ablakokra építtetne, a hol a víz ivok roszt időbbe a szükséges sétálást meg tehetné, és délután a Társaság öszve jöhetne, meg az estvéli hüvesebb idő szabad ég alatti létet meg engedti.” *Uo*, 53v lev.

A hölgyek számára a láttatás legalább olyan fontossággal bír, mint a látás. Dessewffy József a Döbrentei Gábor kívánságára megírt *Bártfai levelek* című munkájában leszögezi: „Nem mind szentek a bártfai fürdőbe gyülekezők.” Ide tartoznak a „piperéskedőnek”.¹⁰

A társaságot, sőt a társaság középpontját kereső nő talán legkarakterisztikusabb típusát, amely minden fürdőhelyen föllelhető, Nagy Ignác örökíti meg. Jellemrajza a Császár-fürdői „arszlánnőről” az 1840-es évek elejéről származik. Mindenfajta kommentár nélkül érdemes magát a szöveget hosszabban idézni, hiszen igen találó (s némileg időtálló) a gúnyba csomagolt megfigyelés:

Az arszlánnó tehát mindenek előtt sétál, s megszokott társaságával találkozván, holmi semmiségekről cseveg, vagy a zenére hallgat, a mennyiben tudniillik kedvet érez magában rossz zenére figyelmezni, mely arra látszik rendeltetve lenni, hogy a vendégek jó kedvét lehetőségig megrontsa. Séta közben a kúthoz megy az arszlánnó, s megtölteti poharát a kénbűzű vízzel, épen nem azért, hogy igyék, hanem, hogy többször ismételhessen, mikép e kiállhatlan zamatu vizet a világ minden kincséért sem bírná meginni. Az illy megjegyzés igen egyszerűnek látszik ugyan, de azért mégis megböcsülhetetlen becse van, mert száz meg száz igen kellemes ismeretség megkötésére szokott alkalmul szolgálni. A fürdő udvara mellett kert is van, melly némellyek állítása szerint arra rendeltetett, hogy a benne sétáló emberek, ha árnyékot keresnek, jobban ki legyenek a nap égető sugarainak tetetve; mi ellenben azt hisszük, miképp e kert azért nyitattott meg, hogy a valódi nemes vendégek, kik tudniillik fizetni nem akarnak, mindig oda menekülhessenek midőn a zenészek kéregető körjárást tartanak az udvaron. A többször ismételt kertben, melly, mellesleg legyen mondva, épen úgy érdemli meg e díszes elnevezést, mint az alföldi mocsár az országútét, az arszlánnó is megfordul néhányszor; azonban alkalmasint nem azért, hogy a fizetést kikerüje, mert őt semmi tekintetben nem mondhatjuk fősvénynek; hanem csupán azért, hogy a kertben szabadabban lenghesse kék kalapfátyolát a Duna hullámairól átröppenő szellő.

És ugyan mért sétálgat annyit a császárfürdő udvarán és kertében a középosztályú arszlánnó?

Mert ezt a divat úgy hozza magával. Aránylag igen kevés e fürdőben azok száma, kik elveszett egészségüket is örömet kockáztatják, csak hogy fényes öltözeteiket bámultathassák s szeretetteljes gyöngéd megjegyzéseket tehessenek embertársaikról. A nehéz selyemruhák suhogása egy kis vihar zúgásával is fölér, a kalapokról legalább is négy megye korteseit lehetne tollakkal ellátni, s a nyakláncok és karperecek becse hat közepeszerű csődületet szüntethetne meg. Hátha még a haszontalanul elfecsérelt idő becsét akarnók fölszámítani! Úr isten, hiszen azzal Pesttől Debrecenig olly csatornát lehetne ásatni, hogy három gőzös is kényelmesen haladhatna el rajta egymás mellett.¹¹

10 DESSEWFFY József, *Bártfai levelek*, Sárospatak, 1818, 200.

11 NAGY Ignác, *Az arszlánnó = Uő, Torzképek*, 2. kiad., 3. rész, Budapest [így!], 1844, 109–110. (Nagy Ignac munkái 6.)

Vannak persze olyanok is, akik nem óhajtanának mindjárt a figyelem középpontjába kerülni. 1841-ben egy soproni kisasszony, zadjeli Schlachta Etelka anyjával együtt érkezik Füredre. A mama elhatározza, hogy lányának rendkívül jó partit csinál, és minden „jobb embert” figyelemre méltat. Már útközben kényszeríti lányát, hogy a veszprémi fogadóban egy gazdag birtokosnak vélt ifjúra bájosan mosolyogjon. „Hallá, hogy birtokos Somogyból. Már kezd speculálni! Lesz a kihívó szemeknek dolguk!” A pincér azonban elárulja, hogy valójában csak komáromi kereskedő az illető. Erre aztán a mama „Na ugyan megdöbrent!” Amint elhelyezkedtek Füreden, az anya első dolga a promenádra irányítani leányát, holott az rosszul érzi magát. „[1841. július] 16kán valódi péntek! Ugyan rossz kezdet! Nem akartam ma kimenni – pénteken semmit sem kezdek! – azonban Anyám akará. Kipakoltam s nyilván ez, a három hét ólta álmatlan éjek, az irritatió vasárnap olta – mind az okozhatá, hogy d. u. rosszúl lettem. Nem segített semmit! – Nem fűzhetém magam be. – Anyám gonoszsága annyira ment, hogy sírt; annyira, hogy sértéseire mind inkább rosszabbul lettem – fehér felső köntösömet húzám, a selyem écharpe-ot vettem – s Isten neki! mivel nem leheté máskép – csak ki tántorogtam! A kioszkba mentünk, de fagyaltot nem ettem, a sétán nem volt szép világ. Kedvetlen vagyok legfőbb mértékben.”¹²

Pedig ha tudná, hogy néha nemcsak fölösleges, hanem veszedelmes is lehet a nagy igyekezet: „Fürdőben hirtelen kötünk ismeretséget, s épen olly hirtelen feledjük is azt, rögtön szerelmesek leszünk, s rögtön ismét más virágra szállunk, sőt még elveinket is homlokegyenest változtatgatjuk.”¹³

Az urak gondosan szemügyre veszik a „virágokat”, néhányan meg „katalogizálják” is a fürdőn időző szépnemet. Ennek eléggé ritka, ám autentikusnak ítéltető forrása a privát levelezés, s még inkább a naplók. Az ifjú Tasnádi Nagy Gusztáv 1846-ban az előpataki fürdőn rokonaival találkozik, Milinek, egy korábbi imádottjának, nem meri megvallani szerelmét, viszont szorgosan keresi más leánykák társaságát is: „Volt itt is egy leányka Hunyad megye Déva vidékéről, szép és mivelt. – Tury Mari és Gyárfás Klári is szépek, – de szép külségöket, emeli é? szép lélek nem tudom! – Benkő Poletin szintén nem érdektelen kis leány, zongoráz, énekel, beszél franciául, könnyük, minők rendesen a korunkbeli divat nők szoktak lenni.”¹⁴

Az ilyen leszólásban azonban nem annyira a sztoikus életbölcesség, mint inkább a „savanyú a szőlő”-effektus érezhető.

12 ZADJELI SCHLACHTA Etelka *naplója*, XII. köt., 1841, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára. 39v és 40r levél. – A teljes naplót ennek az egy kötetecskének a kivételével kiad. CSATKAI Endre: Soproni Szemle, 1944. – A kiadatlan füredi szöveget nemrég KATONA Csaba publikálta. SCHLACHTA Etelka: „Menj, menj leány, vegyűlj a multságok zajába”, [közread., bev., jegyz. KATONA Csaba, Soproni Szemle, 2002:2, 126–145. és 2002:3, 256–276.

13 NAGY Ignác, *Nagyságos asszony és lyánya*, Pécsi Aurora, 1843, 128–129.

14 TASNÁDI NAGY Gusztáv, *Napló*, 1846, Kézirat, Endrei Walter gyűjteménye.

A fürdőn persze nem csupán „szép külségű”, „nem érdektelen” hölgyek kúrálják magukat. Feltűnnek igazán antipatikus nőalakok is, akiket a társaság hamar kiközösít. Mintha csak egy Jókai-regény gonosz, öntelt alakja jelenne meg Horváth János 1849-es rohicsi naplójában: „június 30. Mily csúnya bűn légyen a gőg azt a jelen fürdőbe levő egyik igen tisztelt barátunknak szerencsétlen nője tudatja velünk – ösmertük a jámbornak egész családját és mondhatni nem messze esett az alma a fájától, – ösmertük őtet is még leánykorába, – akkor is utáltatott, de most az esztelenségig menő gőg – már megvettetik – szerencsére silánynak találja a publicumot, és azért majd egész nap szobáját őrzi, – ha pedig még is meg alázza magát és valamely körbe megjelen, – az egyszerre úgy meg szokott ritkulni, hogy csak a székek társaságába leli magát a bűzös lény.”¹⁵

Az ismeretségek többsége azonban ennél jóval szívélyesebb. A sétaterek kellemei, a csavargós erdei utak, a füredi szívhalászat (melynek még városligeti utánzata is támad!)¹⁶ gyakran meghozzák gyümölcsüket s az áldozatot Hymen oltárán. „Bártfa egy kis világ, hol május hónaptól szeptember végeig legszebb ismeretségeket s tapasztalásokat tehet az ember. Visszanyerheti elvesztett egészségét, de elvesztheti helyette szívét, de csak igya szorgalmasan a gyógyvizet, szive is meggyógyulhat, hány illy szivbaj lőn itt megorvosolva, s hányszor távozik az igénytelenül megjött serdülő hajadon, mint reménybeli kedves ara vagy a vigasztalhatatlan özvegy, mint szeretett mátká, sőt hány boldog házasság nem kötöttett itt...”¹⁷ Ugyancsak itt, Bártfán nyílik lehetősége a büszke vőlegénynek, hogy jegyese arcvonásait megörökíttethesse, ahogy erről Dessewffy tanúskodik: „Bétsbül, Pest-rül, Tirolbul, Csehországbul gyűlnek ide a kézművesek, kereskedők, kalmárok, sőt művészek híjával sincs e fürdőhely. Amott mutatja képeit a festő s ajánlja ecsetét a mátkát megörökíteni akaró szeretőnek...”¹⁸

Kazinczy szüleit is a fürdőhely társas élete hozza össze. Kazinczy József Dráveczky László óbester által ismerte meg Bossányi Zsuzsannát. „A nagyváradi püspöki hévizeknél történt első meglátások; ott tétetett az első bejelentés, melyet aztán Ér-Semlyénben 1758. június 19-én az eljegyzés és az esketés, végre szeptember 29-én az összekelés követett.”¹⁹

Néha tragikus véget ér a fürdői eljegyzés: Tisza István (a hasonló nevű miniszterelnök egyik felmenője) 1790-ben egy tábornok leányát jegyzi el egy Trencsén megyei fürdő-

15 HORVÁTH János, *Három Holnapom 1849ben*, Kézirat, Pécs, Janus Pannonius Múzeum Helytörténeti Osztály, I, 74, 302. – A magyar határhoz közel eső stájerországi Rohicson (Rohitsch-Sauerbrunn, ma: Rogaska Slatina, Szlovénia) 1849 nyarán igen sok magyar vendég volt, itt próbálták kihúzni a háborús időket.

16 *Tomala megint egy népiünnep tervével foglalkozik*, Pesti Divatlap, 1847, 34. sz., aug. 19., 1089.

17 MEDVE Imre, *Bártfa és a bártfai fürdő = Magyarország képekben: Statistikai és történeti, föld- és népismei gyűjtemény, huszonnégy eredeti képpel*, kiad. VAHOT Imre, *Magyarföld és népei eredeti képekben: Föld- és népismei, statistikai és történeti folyóirat*, Pest, 1846, 3.

18 DESÖFI József [DESSEWFFY József], *Bártfai levelek*, Sárospatak, 1818.

19 KAZINCZY Ferenc, *Özvegy Kazinczy Józsefné, született Bossányi Zsuzsanna emlékezete*, Sárospatak, 1813. – Közlöve: KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon*, Bp., é. n., 195.

helyen. Az újdonsült vőlegény a kézfogó után a pozsonyi országgyűlésre siet, ahol azonban nemi betegséget kap. Emiatt aztán elmarad az esküvő. A bánatában megzavarodott Tisza nem akar tovább élni, s elvágja saját nyakát.²⁰

Persze nem kell feltétlenül a pozsonyi diétára mennie annak, aki ilyen veszélyeknek akarja magát kitenni. Dessewffy József a *Bártfai levelek*ben óva int a kihívóan viselkedő leányoktól: „Nem sütik le úgy fejüket, mint hajdan, hanem oly csintalanul kacsongatnak szemeid közzé. [...] Drágább most a rózsa, a tejfel, a szamóca, de olcsóbb a csók, azonban veszedelmesebb...”²¹

Bártfay László 1838 júliusában Vörösmarty társaságában néhány napra Füredre rándul, s séta közben nem kis meglepetés éri:

Vörösmarty fürdeni ment a Balatonba (deszkából ott is készítettek fürdőket), én pedig Lendvay színésszel a fürdő feletti dombon elvonuló s angoly park módra idomított erdőcskébe sétálni menék. – A kanyargó árnyas utakon több sétálóval találkozánk két tisztességesen öltözött korosabb asszonnal is, kik között egy gyönyörű arcú leányka lépdelt, viritó színekkel s ragyogó szép szemmel, rózsa szín mantillában. Elhaladván mellettök, dicséretre fakadtam, mert valóban a lány hódító arcú volt. – Lendvay megsúgá: hogy a két asszony kereskedik, s a leány pedig portéka, s azt árul, amit megvásárolni nem lehet. Hallám később, hogy a posta ház teli van kéjlányokkal: Pestről mindenféle színű, korú és szőrű egy sereg jöve oda. – Ezeknek a sétahelyen csak akkor szabad megjelenniük, amidőn a becsületes dámák onnan eltakarodnak, azaz olyanok, kik nyilván nem ismeretesek arról, hogy a postaházba tartoznának.²²

A fürdőhely kétes hírvű hölgyei nem mindig érkeznek a bűnös Budapestről, néha a helyi erők is tökéletesen megfelelnek a kívánalmaknak. Nagy Ignác elbeszélésének két hőse a buziási fürdőn próbálja elűzni unalmát. Hogy aztán ők mit értenek a parasztlányok között terjesztett felvilágosodás alatt, az olvasóra bízuk: „Hát mi ketten mihez kezdjünk, hogy az idő teljék? kérdé Károly... »Tartsunk szemlét a buziási oláh fáták fölött.« (...) Egyébiránt a buziási oláh szépek nem oly durvák, mint más helységekben, hanem pallérozottabbak s engedényesek, mit a vendégek által köztük terjesztett felvilágosodásnak tulajdoníthatni.”²³

20 D'ARTAGNAN [VAY Sándor [=Sarolta], *Régi magyar társasélet*, 1. köt., Bp., 1900, *Borosjenői Tisza István öngyilkossága*, 176.

21 DESSEWFFY, *i. m.*

22 VÖRÖS Károly, *Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében*, Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 3. köt., Veszprém, 1965, t 18. – A füredi prostitúcióról lásd bővebben: KATONA Csaba, *A szórakozás legális és illegális formái Balatonfüreden: éji zene, mulatság, szerencsejáték, prostitúció* = Győri Tanulmányok, 2001, Hedonizmus, 17–28 (24).

23 NAGY Ignác, *Honi képek Párviadal Buziáson* = Rajzolatok, 1836:78, 618.

A felvilágosodás mellett egészen más dolgok is terjednek. 1834-ben Trencsénteplic fürdőigazgatóságát azzal vádolja a katonai hatóság, hogy a „fürdőbeli kéjnéket” nem ellenőrzik, s emiatt az ott időző s gyógyuló katonák közt terjed a bujasenyv. A szolgabíró szerint azonban épp a katonák a hibásak, akik „suttymban egy luetikus kurvát hoztak magukkal Morvaországból”. A hatóság erre a nőt tartóztatja le, megvereti és kitoloncoltatja.²⁴

A vendégek cselédsége is gondot okozhat. 1857-ben egyenesen a pannonhalmi főapát kap figyelmeztetést „felsőbb helyről” a füredi „pénzszaroló és csapodár cselédek” miatt. (A fürdőhely a tihanyi bencés apátság birtok.) A szigorú rendeletet kiadó főapátnál viszont tiltakozik a tihanyi jószágkormányzó: „Elvetemült személyek Füreden nem tartózkodnak, az uraságok cselédjeinek pedig az uradalom nem parancsol. Méltóságod megnyugtatóra mondhatom, miként e dologban a legszigorúbban szoktam eljárni, de mindig ildomosan s lárma nélkül. Mily kérlelhetetlen intézetünk e régióban, kegyeskedjék onnan megítélni, miként a jövő saisonra csak azért nem szabad két – különben legügyesebb – szobalánynak visszajönni, mivel Pesten, hol jelenleg tartózkodnak, nem oly szerényen viselték magukat, mint azt az intézet jó hire s becsülete megkívánja.”²⁵

Három évtizeddel korábban még sokkal keményebb és civilizálatlanabb megoldással is élnek Füreden. Bezerédj István 1828 júliusában így tudósítja szüleit: „Ujság itt nincs egyéb, közönséges, és jelesebb emberek mindenféle excessusokat követnek el, a mellyek közt legnevezetesebb a Martin Oberstleutenant felesége, ki szoba lányát – gyanuból hogy 400 ftot lopott – mindenképp fentartván – utóbb férjfiak által mesztelenre vetkesztette – és szíj istrángokkal vallatás végett annyira össze korbácsoltatta, hogy élet halál között vagyon most is; – és nem is hagyta előbb abba a kínzást, míg a leány levelet nem adott magáru, hogy ő lopta el – mind igen bosszankodunk a csúnya párán.”²⁶

A pihenni érkezett, nyugalomra vágyó fürdővendégek igyekeznek mielőbb elfelejteni az ilyen „excessusokat”. Azok a nők, akik a kútnal meregetik a poharat, a Horváth-házban húzzák az ágyneműt, vagy virágot, szamócat árulnak vagy a nyári színház deszkáin lépnek fel, akárhogy is, a vendégek életét teszik kényelmesebbé. Persze vannak telhetetlen nyaralók is, akik nem elégednek meg a nők látványával – hallani is akarnák őket. A füredi panaszkönyvben dátum nélkül (1838-ban) és tintával olvashatatlanná tett aláírással valaki a következőket javasolja: „Igen kedves érdekű volna magyar nőkből álló éneklő társaságot évenként bizonyos fizetéssel meg hívni, kik musika szüntével akár a ligetbe akár más bájoló helyen magyar dalokat énekelnének.”²⁷ Hogy Füreden szerepelt volna ilyen

24 MAGYARI-KOSSA István, *Magyar orvosi emlékek*, 1. köt., Bp., 1929, 207.

25 SÖRÖS Pongrác, *A tihanyi apátság története*, Bp., 1911, 490. (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története, szerk. ERDÉLYI László, 11. köt.)

26 BEZERÉDJ István levele, kézirat, ENDREI Walter gyűjteménye.

27 *Panaszok...*, 56. lev. – Idézi KULCSÁR, i. m., 183.

női kar, nem tudjuk. Mindenesetre a nyilvános helyen működő női zenészek már ebben a korban megjelennek, utóbb épp kávéházak és promenádok közönségét szórakoztatva, s a sétának immár nem részesei, hanem a „háttér-infrastruktúra” részei. A fürdőhelyek virágkorának véget vető világégés első hónapjaiban éppen egy ilyen női zenekar kapcsán mereng el – egyébként elég zavaros írásában – a *Nyugat* hasábjain Lakatos László a fürdőhelyek koronázatlan királynőjéről, a lengyel arisztokrata hölgyről:

Egy sebesült honvédhuszár beszélte el éppen ma, hogyan reszketett előttük egy orosz kastély szép úrnője. Térdre rogyott előttük és most ijedten markol szívembe a kérdés nem lengyel volt ez [recte: volt-e] az a hölgy... Mert oh, nincs finomabb a lengyel nagyhölgyeknél. Fürdőhelyen szép szeptemberi esteken, szerelemvilágos tengerek partján, milyen hamvas a válluk, a szép hajuk olyan fekete, hogy az már szinte kéklík a sok sűrű tömött feketeségtől, a szemük gőgös, az ajkuk mégis kérő, a kezük gyönyörű esti virág, a gyengédszín harisnyába bújtatott lábuk a legfinomabb érzékiségnek epedő, síró költeménye. Az ékszereik, a ruháik, a hazugságaik! És milyen a járásuk! Aki nagyon szép, annak csak úgy volna szabad lépkednie, ahogyan a lengyel hölgyek szoktak. De ki tud még úgy lépni, mint a Polonéz...²⁸

28 LAKATOS László, *Polonaise*, Nyugat, 1914, 18–19, 297–300.

CSÁSZTVAY TÜNDE

Czilinder és borgőzös Katzenjammer

Az ivászat kultikus ereje és leparlódása a 19. századvégi költészetben

Valamikor az 1880-as évek vége felé a fővárosi Rákóczi úti Orient szálló éttermében Szávay Gyula, a kor jó nevű költője, a *Garabonciás Diák* című élclap, majd a *Győri Hírlap* szerkesztője, a győri kereskedelmi és iparkamara későbbi főtitkára meglehetősen izasztó helyzetbe került. Tagfölvételi vizsgára jelentkezett ugyanis.

– „Mielőtt a vizsgát megkezdendők – szólt Pósa Lajos – alapszabályaink 897-ik §-a szerint, komolyan a lelkére kötöm a tagjelölt vizsgázó úrnak, hogy vizsgája sikertelensége milyen súlyos következményekkel járhat! (Ötötől tíz czilinderig.) [...] Ha nem készült föl eléggé, lépjen vissza, nehogy megbukjék! És ezért mindenekelőtt – szálljon magába! [...]

Egy pillanatig elhallgatott. Néma csend, köröskörül. Akkor az elnök harsogva ráfőrdet:

– Magába szállott?

Szávay szepegve, ártatlanul felelt. A szava reszketett a félelemtől.

– Nem, kérem, elnök úr. A Metropolba szálltam.”¹

Az egy teljes óráig tartó vizsga után az ítélőbíróság Pósa elnöklete alatt tanácskozássra vonult vissza. Pósa vészjóslóan körbenézett a tagokon, aztán a jelöltön, majd kiszáratva kihirdette az ítéletet:

– „Szávay Gyula egy szavazattöbbséggel felvétetik a Pósa asztal tagjai közé. [...] A vizsgáját azonban (öt czilinder) tartoznak megfizetni ... az ítélő bírák. Mert nem készültek el a vizsgára kellőképpen.”

Bár a Pósa-asztal – ez a furfangos törvények szerint működő, semmi vicctől nem idegenkedő, írókból-művészekből álló (hogy csak egy-két nevet említsek közülük: Bródy Sándor, Feszty Árpád, Eötvös Károly, Gárdonyi Géza, Rákosi Viktor – Sipulusz, Dankó Pista, Tábori Róbert, Endrődi Sándor, Makai Emil) kávéházi baráti társulat – rendszerint szigorú és válogatott feltételeket szabott a belépni vágyóknak, ez esetben a végítélet mennyisége (öt czilinder) és a tartozás – jelentésbővüléssel magában foglalt – materiája ('bor') korántsem számított sem súlyosnak, sem példa nélkülinek. Pedig a 19. századvégi

1 LŐRINCZY György, *A Pósa-asztal*, 23–24.

kávéház-művésztársaság-ital szóhármasság manapság jóformán mindenkiben valamiféle Toulouse-Lautrec-i képet, valami baudelaire-i, ópiumillatú, szimbolista ködgomolyt idéz fel, amelyben – ez szintén közhelyszámba megy – füstös kávéházi asztalok mellett abszinttől, de minimum likórtól fátyolos szemmel boronganak a literátus- és művészembe-
rek meg az éjszaka kisemmizettjei.

Kérdés tehát: hogy került mégis a *bor* arra az 1870–80-as évekbeli kávéházi asztalra?

Ha valaki akár csak röpké pillanatra is azt gondolná, hogy az Orient szálló-beli italválasztás nem tekinthető általánosnak, az nagyot tévedne. Mert nagyon is az. Legalábbis az írói magánlevelezések és az 1870–80-as évek újsághírei a nagyvárosi duhajkodásokat emlegetve egyre borozásokról szólnak. És láthatóan – arányaiban – nincs ez máshogy a szépirodalomban sem. A *Verstár* című CD-kiadás (mely 49 magyar költő összes versét tartalmazza) *bor* hívószavára például 565 találat érkezik (ebből 85 Vörösmarty előtti), miközben a *sör* címszóra 12, a *pálinka* pedig mindössze 8 előfordulást jelez. [A legtöbb *bor*-találattal magasan Petőfi vezet (84 előfordulás), a második helyet nagy csatában Arany kapja (64), míg a harmadik helyen óriási a túlekedés: Tompa Mihály (51), a fiatal Kosztolányi Dezső (47), Vörösmarty Mihály (42) és a fiatal Babits Mihály (40) vív küzdelmet a pozícióért. Ady Endre (28), Juhász Gyula (22) és Tóth Árpád (22) messze lemaradva következnek csak utánuk.] A Mikszáth Kálmán összes műveit tartalmazó CD-n minimum 259-szer szerepel a *bor* kifejezés, míg a *sör* 21-szer, a *pálinka* 25-ször; Jókai összes műveinek CD-jén 490 alkalommal kerül elő a *bor*, miközben a *sör* 16, a *pálinka* 61 esetben. Reviczky Gyula verseiben a kávéházi vigadozások kivétel nélkül bor mellett zajlottak (a *sör* nem, a *pálinka* csupán egyetlen egy költeményében kerül elő):

Bor, zene közt, vad orgiákban
Ott lebeg láthatatlanúl;
Ott esik legjobb mulatása.
A hol a szív mámorba fúl

– írta a *Két útitársban*. Vagy:

Vidulva bor között a férfi,
Édenbe pillant a poháron át,
S századszor újra felidézi
Örökre elrepült diákkorát

– emlékezett a *Diákéletben*. Vagy:

Kicz-kocz, szörnyű bolond az élet;
De van vigasz, csak bor legyen

– áll az *Amit a poharak beszélnek* című versében.

Mivel azonban az egy-két évtizeddel korábbi, az 1854–1860 közötti időszak *Vasárnapi Ujságainak* anyagában a bor találati aránya nem ilyen kirívóan magas (bor 355, sör 30, pálinka 76 előfordulás), de az egy-két évtizeddel későbbi, a századfordulós idők tudománytárának számító *Pallas lexikon* sem mutatja ezt a nagy mértékű bor-gyakoriságot (bor 744, sör 420, pálinka 62), a még későbbi *Nyugat* pedig már bizonyos fokú kiegyenlítettebb arányosság felé közelít (bor 896, sör 110, pálinka 141), egyre inkább jogosnak látszik hát a kérdés: hogy kerül a bor az 1870–1880-as évek kávéházi asztalára?

A dilettáns persze megrántaná a vállát, és ösztönösen, sőt meglehetősen, némi hányavetiséggel egyből odavetné: „Hát persze, magyar ember bort iszik.” És nyilván fogalma sem lenne róla, mennyi igazság rejlik a szavaiban. De persze mi, elméleti és gyakorlati alaposzottságú irodalom-(és bor)szakértők és -magyarázók, mi, itt, a Szörényi László vezette Irodalomtudományi Intézetben, nem érhetjük be foghegyről odavetett válaszokkal. Vajon tényleg a nemzeti gyökerű ösztönök követelik-e meg a sajátos szeszitalválasztást?

Van-e valamiféle faji tulajdonsága a magyar borivó embernek? – kérdezte annak idején Szekfű Gyula *A magyar bortermelő lelki alkata* című munkájában. A cím persze bizonyos mértékig félrevezető, hiszen írásában sokkal többről és másról is van szó. Az évszázados magyar borkiviteli útvonalak felsorolása és a magyar kereskedelmi szokások hiányosságai mellett szintúgy megmutatja a magyar bortermelés és bortermelők kiszolgáltatottságát és elesettségét. A kiegyezés kora körüli időszak bortermelői és borkereskedelmi állapota sok szempontból alig változott a 19. század elejihez képest: mindvégig érvényben volt a még Mária Terézia által 1775-ben meghozott – az osztrák ipart erősítendő – rendelet, mely szerint a magyar bort Ausztrián keresztül csak úgy lehetett kivinni, ha ugyanannyi osztrák bort is vittek vele, sőt, Ausztria vegyítette a magyar bort a saját – általában rosszabb – borával, s így azt a legolcsóbb borként lehetett csak nyugat felé továbbadni. Pedig – ahogy egy korabeli tudósító megfogalmazta: „Azon körülmény, hogy angol, francia, dán, német, muszka, sőt még a borelles Korán hivei, a persa költők is, lelkesedéssel énekelnek a magyar borról (az ebbeli meggyőződés méltó kifejezésében hazai poetáink sem maradván leghátul) – bármennyire közreműködött legyen is a magyar bor világhírének megalapításában – már csak hirdetőinek fogékony természeténél fogva sem tekinthető azon közegnek, melly e cikknek utat törvén számára a világkereskedelemben, kimutassa azon álláspontot, melly őt jeles tulajdonainál fogva illeti; ... s aztán az annyi nyelven örökített magyar bor, sokkal ingerlőbbnek mutatkozik még a legpenészesb üvegben is, mint az össze-visszaaranyozott könyvben ámbár csak ez az egyetlen dolog még, mit a hitetlen könyvkerülők a halhatatlanság jelöltjeinek elhisznek; azt t. i.: hogy a bor jó.”² Mindazonáltal a magyar termelő még mindig nem tekintette a bort igazi kereskedelmi cikknek, szinte személyes viszonyt ápolt a borral, nem az eladás hajtotta, hanem nagyrészt megtartotta magának, s kimondva vagy kimondatlan, de bizo-

2 *Bécsi levél*, *Vasárnapi Ujság*, 1859/10.

nyos volt benne, hogy senki nála jobban nem ért a borkészítéshez, valamint hogy az ő bora a létező világ legjobbika. A kiegyezés kora körül a szőlőtermés mennyisége nagyon lecsökkent a rossz művelés folytán, a fajok nemesítése nem történt meg, a bor tartóssága ingatag volt, külföldre egyre inkább főleg kezeletlen bort vittek ki (mustot), a borkereskedés – hogy egy, a zilált helyzethez illő képzavarral éljünk – gyerekcipőben járt, a borárok alacsonyok voltak.

Ebbe az amúgy sem rózsás helyzetbe csapott be a mennykő, amikor 1875-ben Magyarországon – először Pancsován – megjelent az akkorra Nyugat-Európa szőleit már tönkretévő filokszéra (azaz a szőlő-gyökértetű), s másfél évtized alatt elpusztította Magyarország szőleinek felét, főként a történelmi borvidékeken (625 ezer kh-ból 350 ezer kh pusztult el). A pusztítás félmillió embert érintett közvetlenül (s egymilliót közvetve), hiszen ennyien éltek a bortermelésből.

A vész felrázta az országot. Az ország mezőgazdaságának fontos ágazatát fenyegető bajok a kormányt nem meddő egyeztetésekre és tárgyalásokra, hanem azonnali hathatós és hosszabb távú, hatékony segítségre sarkallták. A kormány mentőlépéseiről Heltai Ferenc az 1885. évre szóló *Szabadelvüparti Naptárban*³ *A kormány és közigazdaságunk* című értekezésében így számolt be: „A phylloxera szőlőművelésünknek egyik legnagyobb veszedelme, ez ellen százezrekbe kerülő irtóhadjáratot folytat a kormány. Fölállította a kísérleti telepeket (Orsz. Filoxéra Kísérleti Állomás), amelyen kipróbálják a phylloxerának ellenálló szőlőfajokat, ugyanezek meghonosítására az ország különböző vidékein nagy terjedelmű szőlőtelepeket állított föl a kormány.” Mivel a szőlőket rosszul művelik és a borokat rosszul kezelik, a kormány megalakította az országos borászati kormánybiztosságot, mely a mellé rendelt pinczemesterekkel terjeszti a szakszerű borkezelési fortélyokat, mindemellett nyilvántartja az országban termelt borokat, hogy a külföldi vevők jobban tudjanak tájékozódni. A nyilvántartott borokat az országos mintapinczében mutatják be – tudósított Heltai. A rovarette szőlőtőkék helyett egyébként a filokszérának jól ellenálló olcsó amerikai szőlőtőkékét hozattak, valamint homoki szőlőfajtákat ültettek, mivel a filokszéra homokban képtelen volt megélni. A kormányzati stratégia mellé azonnal csatlakozott, sőt nem egyszer megelőzte azt a gazdák önszerveződő mozgalma: gazdaértekezletek ültek össze, bortermelők szerveztek távolabbi vidékekre tájékozódó kirándulást, feliratok készültek pl. a borhamisítás meggátlására, figyelmeztetéseket közzétettek a megbízhatatlan borüzékekről. Szakegyletek alakultak, szaklapok fundálódtak.

A korabeli újságok átnézése közben is szembeötlő, hogy mennyire központi témává lett ekkortól a bor és a szőlő ügye. Az újságok a 70-es évek közepétől naponta cikkeztek a várható vagy a már beérett szőlőtermésről, a filokszéra pusztításáról, az ellene való harc kétes kimeneteléről, a borhamisítás ügyéről, a bor- és a szeszadó tervezett előírásairól. A borral kapcsolatos, valamint a filokszérapusztítás ügye egy-két évtizeden át

3 Szerk. SZATHMÁRY György, 2. évf., Bp., Légrédy, 121.

ténylegesen a kormány és a gazdák szíven viselt dolga, egyszersmind a lapok vezető híre lett. Olyannyira, hogy a téma hamarosan nem pusztán a szaklapok hasábjain és a napilapok gazdasági rovataiban követelt magának helyet, hanem az irodalmi, a divat- sőt az élclapok, a szórakoztató olvasmányok oldalain is mind gyakrabban került elő valamilyen formában. Családi lapok adtak hétről hétre híreket, hogy áll a filokszerával való tusakodás. Vicclapok kampányoltak a műbor ellen:⁴

A valódi bortól
Örül ember lelke.
Elüzi a gondot
Igazság van benne.

Hazugság a műbor
Édes apja borkő
Vegyten a bölcsője
Üsse meg a mennykő.

Olvasói levelek érveltek a borivás mellett:

A bor, a bor, a bor,	A sör, a sör, a sör,
Bár gyakran torka forr,	Hogy vigye el az ör ...
Párja még sincs neki;	Nem ér egy fagarast,
A bölcs csak neveti,	Csak növeszti a hast,
Hogyha virágzik orr ...	S puffasztólag gyötör ...
A bor, a bor, a bor.	A sör, a sör, a sör.

A viz, a viz, a viz,
Nincs abban semmi iz,
Egy csepp kedvet sem ád
Ez rá a szörnyü vád,
Tőle csak a béka hiz ...
A viz, a viz, a viz.
(A vers, a vers, a vers !)

A lapok hírszerkesztői idővel szinte versengtek a mind különösebb és mind furcsább történetekért, amelyek a borról, s főként a borivásról szóltak. A *Mulattató újság* minden második színes híre a borral volt kapcsolatos, ilyesfélén:

4 *Vig lapok*, 1897/5, július 15, 4.

„Kecskeméten egy csizmadia szörnyű módon szerette a bort; örökösen ivott, mint a kefekötő. Csakhogy a sok borra sok pénz kell ám, ebben a szűk, pénztelen világban pedig kevés embernek van sok pénze. A mi csizmadiánk [...] mikor látta, hogy minden keresményét elnyeli a bor, föltette magában, hogy borral vet véget az életének. Elment tehát a Beretvás uram vendégfogadójába, ott több barátjával elborozgatott. Egyszer csak kapta magát s egy zsebéből kihúzott pisztoly csövébe, amely már puskaporral meg volt töltve, bort öntött és a szájába lőtt. A szerencsétlen embert a lövés nyelvétől és fogaitól megfosztotta; de a doktorok abba a reménységben vannak, hogy életben marad. Ilyeneket tesz az ember, ha a bornak oly nagy bolondja.”

(*Borral akarta magát kivégezni, Mulattató újság, 1878. szeptember 15., mutatv. sz.*)

Hír érkezett arról, hogy „egy nevezetes aggastyán költözött ki ez árnyékvilágból. E nevezetes egyéniség idegen származású volt s Pesten 40 évig – ivott. Nevezetesnek mondjuk azért, mert ritka talentummal bírt a borivásra. Egyik korcsmából ki, a másikba be – ez volt legrendesebb napi foglalatossága. Halála méltó volt életéhez: boros kancsó mellett élt, boros kancsó mellett halt meg, utolsó pillantásával is ezt szerencsételte, melly betegsége alatt folytonosan ágya mellett virasztott. Saját vallomása szerint 40 évi Pesten léte alatt (csak) 2400 akó bort fogyasztott el, s így naponkint 12–14 itcze fűrösztötte örökké szomjazó torkát.”⁵

Más hírek szerint az eszméletlenségig itták tele magukat borral komoly tudósok. Egyes asszonyok olyannyira vedeltek, hogy egyikük-másikuk majdnem bele is fulladt a boroskádba. Egész gyerekseregek mentek bortól kapatosan iskolába, sőt egy hír szerint még a disznók is borgőzősen fetrengtek. Még az irodalmi lapok is magától értetődően szerkesztettek be két vers közé a boreladásról, a borhamisításról, a filokszéra elleni védekezésről, a világ legnagyobb hordójáról szóló cikkeket, de legalább irodalmi idézetekkel emlékeztettek rá, hogy – amint Plinius mondta – „Nyiltan és egyenesen ki lehet mondani, hogy sem a test erejének hasznosabb dolog nincs [tudniillik a bornál], sem az élvezeteknek veszedelmesebb [ti. a borivásnál] kellő mérték nélkül.”⁶

Mindebből érzékelhető talán, hogy a borügy a 19. század 70–80–90-es éveiben igazi közügynek számított. Amolyan közös nemzeti ügynek. A kiegyezés utáni időszak átalakuló gazdasági-piaci terepén a szőlőtermelési és a borszakma körüli átrendeződés pedig egyeseknek óriási üzletnek mutatkozott és nagy haszonszerzéssel kecsegtetett. Mert ha látjuk is nyomát olyasféle „bor-sovinizmusnak,” mint amit a *Beszterce ostromában* olvashatunk: „A sör csak a németnek való, koccintani se lehet vele. Hozassunk egy kis vörös bort!”, vagy amit Reviczky írt a kozmopolita költészetről szóló tanulmá-

5 *Ritka talentum a – borivásra, Vasárnapi Ujság, 1878/12, március 21.*

6 XIV, 7.

nyában: „A nemzeti külszín, sőt mondjuk alaphang, a környezet, bor, népjelleg szükségképi behatása a költő lelkére...A költő tehát a népének megfelelő nemzeti zománcztól nem menekülhet,” vagy amit Eötvös Károly kívánt: „A magyar ember lelkét sörnek, pályinkának át nem engedhetjük. Ám termeljétek a sok bort az alkalmas síkságokon és hegylábakon, de a hegyek büszke meredekjén hagyjátok meg az ősi magyar szőlőt, s ha urak akartok maradni, szűrjétek a magasban olyan bort, a milyen csak az isteneknek, a királyoknak s a magyar embereknek való. S ezeknek is csak ünnepnapon.” – Mégis, ki gondolhatná komolyan, hogy pusztán a felhorgadó nemzeti érzelmek miatt öntözték volna poétáink a torkukat magyar borral, sőt – a század vége felé – egyre inkább nemesítetlen, frissen telepített tőkéről származó, olcsó lőrével?

A választól azonban – hiába nem látszik – már egyáltalán nem vagyunk olyan messze. Csak néhány jogszabályt kell elővennünk. Itt csak nagyon röviden összegezhető, hogy 1883-tól kezdődően – elsősorban a szakmai egyesületek nyomására – folyamatosan napirenden voltak az italmérési joggal kapcsolatos szabályozási tervezetek, és egyre folytak az 1884. október 1-jén életbe lépő új ipartörvény megalkotásához hozzásegítő munkálatok, majd az 1888. XXXV. tc.-ben szabályozott regálé-megváltási procedúra és a vele járó italmérési jövedék törvényi szabályozása. Az életbe lépő törvények hihetetlen aprólékos-sággal rendelkeztek a szeszélesztés és a szeszárulás minden mozzanatáról. Külön született meg az égetett szeszekre, a borra és a sörre vonatkozó adózási rendszer.

Mivel az *égetett szesz* alapanyagának nagy része külföldről, a birodalmi vámhatáron túlról érkezett az országba (ilyenek voltak például a likőrfőzéshez szükséges anyagok), ezeket kimagaslóan magas vám terhelte. Az égetett szeszek alapanyagát 100 kg-onként 76, illetve 70 frt vámtétellel terhelték. A vámvonalon belül termelt szeszek után pedig szesztermelési vagy szeszfogyasztási adót kellett fizetni.

Az országban termelt *bor utáni adó* kiszámítása meglehetősen bonyolult volt. Kivetésének módszereivel többféle módon próbáltak megbirkózni, hiszen valójában rendkívül nehezen lehetett a valós termelt mennyiséget mérni. Nyilvánvaló, hogy a megtermelt bor nagy részét már akkoriban sem vallották be, és utána egyáltalán nem fizettek adót. Pedig a borra kivetett adó – a termelői ágazat már ismertetett gondjai miatt – jóval mérsékeltebb volt (nagyvárosban kb. a fele, máshol kb. a harmada), mint akár az égetett szeszé, akár a söré. A boradót végül csak 1893 után próbálták a boritaladó bevezetésével felváltani, és a bort a kimérése után megadóztatni.

Ha ehhez még hozzávesszük – itt igazán csak megemlíteni tudom –, hogy a földművelésügyi kormányzat tíz éves adómentességet és kedvezményes áron új („flokuszéra-álló”) vesszőket biztosított az új szőlőtelepítőknek, valamint más hitelpolitikai eszközökkel (hosszú lejáratú kölcsönökkel) is igyekezett támogatni a szőlőgazdákat, miközben ekkor még a mesterséges borokat sem sikerült a piacról kiszorítani, egyre érthetőbb számunkra is, hogy az italkimérők és az italfogyasztók számára is (legalábbis az 1870-es, 80-as években) legolcsóbb és a kimérőnek legkönnyebben hasznot szerző szeszitalnak a magyar alapanyagú, magyar bor számított.

Hiába kapta el azonban a gyors haszonszerzés heve a korabeli italmérőt, korántsem volt biztos, hogy a törvényi kitételei szerint jogosultsága volt árulnia. A törvényi szabályozás ugyanis rendkívüli körülménnyel írta elő, ki, milyen és hány italmérési helyszínen, milyen mennyiségben és milyen kiszerezésben teheti ezt meg. Külön szabályozták a 20 000, a 10 000–20 000 közötti és az ennél kevesebb lakosú helységek italkimérései és adózási kvótáit. A törvény 40 féle különböző jogú italmérési helyszínt különböztetett meg, amelyből ma már csak néhányról tudjuk, hogy egyáltalán micsoda, mint például a fogadó, a korcsma, a pálinkamérés, a kávé mérés vagy a kávéház. Az 1884-ben megszövegezett és szinte évenként újra elővett és kicsit fazonírozott szabályrendelet szerint a kávéházi és a kávé mérési iparok gyakorlása tárgyában előírták, hogy vezetője csak büntetlen, teljesen megbízható egyén és bordélyházat nem üzemeltető személy lehetett. „Kávé mérésnek az az üzlet tekintetik: a) amelyben kávé, tea, csokoládé, kimérési engedély tárgyát nem képező szeszes italok, hűsítő italok és ezekhez szükséges nedvek, fagyalt és végre az elősorolt cikkekkel fogyasztani szokott sütemények állandóan kaphatók, b) a melyben egy tekeasztal áll állandóan a közönség rendelkezésére.” A törvény abban is egyértelműen fogalmazott, hogy égetett szeszt (az 1890-es évek első harmadáig) a kávéház egyáltalán nem árulhatott, bort és sört pedig csak kis tételekben, pohárban, maximum palackkal, azaz cilinderrel lehetett kiszolgálni.

Ha tehát a fővárosban valaki égetett szeszre vágyott, korcsmába (aminek kimérési joga magas: 140 frt volt havonta) vagy pálinkamérésbe kellett betérnie. Az utcai (azaz utcán át való) kimérési jog jóval olcsóbb volt: 25 frt. Itt azonban az előírás szerint tilos volt ülővendégeket fogadni és zenélni, s 1884-ig – mivel „mérhetetlen romlást hoznak a társadalomra” – csak este nyolc, 1884 után az 1890-es évek közepéig pedig este 10 után nyithattak ki, és legkésőbb hajnali 4-ig be kellett őket zárni. (Ez a szigorú szabályozás kisebb mértékben 1888 után, majd a 90-es években kezdett lazulni.)

Az 1870-es, 1880-as évek üres zsebű magyar íróinak, költőinek tehát – hacsak nem sötétedés után, fűtetlen utcai betérés pultjának támaszkodva, a kvaterkázás helyett a szimpla berúgást választották – nemigen maradt más esélye, mint a kávéházak valamelyik formájában – cilinderenként – olcsón kimérhető, államilag támogatott, magyar bort rendelni. És ezt tényleg tekinthetjük akár valamiféle nemzeti ügynek is, hiszen e két évtized kávéházi borozása tulajdonképpen afféle zárványnak is tekinthető. A népnevelést és a népért felelősséget érző, a rossztól eltántorítani akaró kormányzat, egy letűnő világ zárványának, amit nemsokára elsöpört az egyre inkább profivá váló, az egyre inkább csak a piaci érdekek szerint működő új világ.

A nemzeti ügy, a magyar bordalok irodalmi hagyománya, a törvényi szabályozás és a kormányzati adópolitika, valamint a vulgáris mindennapok szabta lehetőségek az egyre szaporodó borittas művekben forrtak ki végül végérvényesen, mint pl. a *Pápai Lapok*ban megjelent, egy boroskulacshoz szóló esdeklésben:

És a szomjuhozó magyar torok
Végső fohásza:
Hogy bort önts; jó Somlait az
Üres kupába.

De én nem mondom senkinek,
Ki nem kiáltom:
Legkedvesebbem, hogy te vagy
A nagy világon. (...)

S elmegyek, hol bortermelők
Dalt zengedezve
Szőlőlőből uj nedűt szürnek,
Megtöltésedre.

S kihajtom egy cseppig borát
A telt üvegnek,
Mi édes; mert öröm könyek
Belé peregnék.⁷

A mértéktelen borivászat és a nyomában megizmosodott irodalmi borkultusz persze nemsokára szükségszerűen meghozta az elteltséget:

Kisdéd kinjaink fullánki közül
Hozzád menekvénk gyakran szent Macskanyöször
Először
Mert inni kell, hogy te jelen légy,
Drága, kitartó, közkedvelt vendég.

Valamint:

...És egy komoly szót is végül,
Hol most minden elme szédül,
És tisztos mámor vesz erőt a létül,
Sőt hideg bélek is melegszenek bévül
E házban, hol úr a hajahaj,
S Zord Ferenc is puha vaj
Nincsen semmi, csak, egy s a' baj:
Kint leskelődik a macskajaj.⁸

7 KAKTUS, *Bordal*, Pápai Lapok, 1884/26, június 29.

8 Kocczintási Hirlap, Főmets. FESZTY Árpád, é. n., alkalmi lap)

Ha pedig holmi nemzetietlen, absztinens elemek (ilyen egyébként a mi Intézetünkben bizonyíthatóan nincs) egy pillanatilag is komolytalanul legyintenek a „borivás mint a nemzeti ügy szolgálata” meghirdetett jelszavára és üdvezítő programjára, a *Mulatók Lapjának* szerkesztőségi beköszöntő cikke hallgattatná el őket végérvényesen:

Bort inni, kurjongatni, összeverekedni, véres fővel, esetleg lepedőben kerülni haza: e körül forgott hajdan a magyar mulatság. Ma már azt legfőlebb a falusi paraszt legények gyakorolják vasárnapi muzsikaszó mellett. De a *művelt* osztályok, a finomodott izlésűek érzik és rég belátták, hogy a mulatás fogalma koránt sincs kimerítve egy pár üveg bornak elfogyasztásával, esetleg kártyázással vagy más ilyen jámbor parlagias kirugással és berugással. [...] Ahhoz, hogy az ember igazán jól mulathasson, lelemény, szellem, ügyesség, tapintat, finom érzék s még sok egyéb tulajdonság, szóval, valóságos rátermettség és művészet kell. Tömérdeken vannak, akik egész éjszakákat virrasztanak át, palaczkokat törnek össze, kabátjukat, ingüket leöntik különböző szeszes italokkal: nagyokat ásítanak, unalmukban tán be is rekednek hozzá. De ezek legfeljebb a másnap reggel főfájásból sejthetik, hogy jól mulattak. Mert biz ők csupán az időt s a pénzt fecsérelték, de egy cöppet sem mulattak.

Kétségtelen tehát, hogy a mulatásnak is megvan a maga művészete, és hogy e művészet nélkül a mulatás voltaképpen csak az idő agyonverése, meddő éjszakázás, meddő ácsorgás, üldögélés, czéltalan ide-oda ódöngés. [...] A magyar sovinizmus él, s ezt ki kell használnia a magyar mulatóiparnak is: műsorainkat magyarul kell szerkeszteni és előadni. [...] Sokat kell még tennünk, hogy Budapest éjjeli életét világvárossá fejlesszük. Divatba kell hoznunk, hogy tisztességes családok éjjelig, éjjelutánig bátran maradhassanak jó mulatóhelyeken és különösen szakítanunk kell azzal az őskori ésjárással, hogy az éjjeli szórakozás csakis kirugással járhat.⁹

Ha pedig ennek ellenére sem sikerült volna szolidan és decensen borgőzi állapotba kerülni, vagy ha a nemzeti buzgalom nem kellő mértékkel, túllontúl elbódított volna valakit, csak Reinhold Rotzlaff gyárost Drezda 10. alatt kellett felkeresni, kinek hirdetése szerint: „Iszákosság évek hosszú során kitűnőnek bizonyult igen előnyös szerrel gyógyítható.”¹⁰

9 VÁROSI, *Budapest nappal és éjjel*, 1890/1, január 26.

10 *Pápai Lapok*, 1883, visszatérő hirdetés.

BUZINKAY GÉZA

Egy közéleti fertőtlenítőszer

A karikatúra közkeletű szimbólumokat teremt és használ. Ezeket a szimbólumokat – mint napjaink szólásainak, szállóigéinek jelentékeny részét is – előállíthatja egy-egy hatásos hirdetés, plakát, s az aztán önálló életre kel, emblematikus formában egészen más, új jelentések hordozására válik alkalmassá. A rajz és a szöveg együttesen a karikatúra: tehát nem képzőművészeti alkotás, hanem kommentár a tömörítés és a torzítás eszközeivel.

A Lysoform sajtóhirdetése az 1920-as évek közepén

Az 1910-es években jelent meg a Lysoform nevű „jó és aránylag ártalmatlan fertőtlenítő” szer, amely gyorsan szert tett olyan közismertségre, hogy azonnal lexikon-címszó lett belőle.¹ Az újpesti Keleti és Murányi vegyszeti gyár készítményének bevezetését a

¹ Révai nagy lexikona, XII, Bp., 1915, 801.

korszakban jellegzetes „amerikaias” hirdetési kampánnyal végezték. A „Tudja ön már, hogy mi a Lysoform?” formula a talányos arcú férfival (kacsint, a szelek bántják vagy nagyon megelégedett?) olyan markáns, ugyanakkor torzításra, átértelmezésre vagy egyes elemeinek kicserélésére alkalmas nyelvi és képi megfogalmazás volt, amely lehetővé tette közéleti vonatkoztatását. Az 1920–30-as években a korszak két legjelentősebb politikai vicclapja, a *Borsszem Jankó* és *Az Ojság* értékesítette ezeket a lehetőségeket.

Önmagában a készítmény is igényt tartott arra, hogy széles körben megismerjék: az imént talányosnak nevezett férfiarc egy rámenős, nem egészen fiatal polgáré, aki még mindig gigerli múltjának visszfényéből él. Ha megelégedettséget fedezünk fel vonásaiban, az abból ered, hogy a jó fertőtlenítő szer a nemi betegségek elkerülésének biztonságát (is) ígérte. Hiszen az első hatékony gyógyszert, a *Salvarsant* még csak éppen feltalálták (1909), de még nem terjedt el, ezért újabb és újabb panaceák hódíthattak a rászorulóknak körében.

A Lysoform-hirdetés mindezen vonatkozásait figyelembe véve, közéleti-politikai sztereotípiává formálása gyümölcsöző lehetőség volt a vicclapok és karikatúristáik számára.

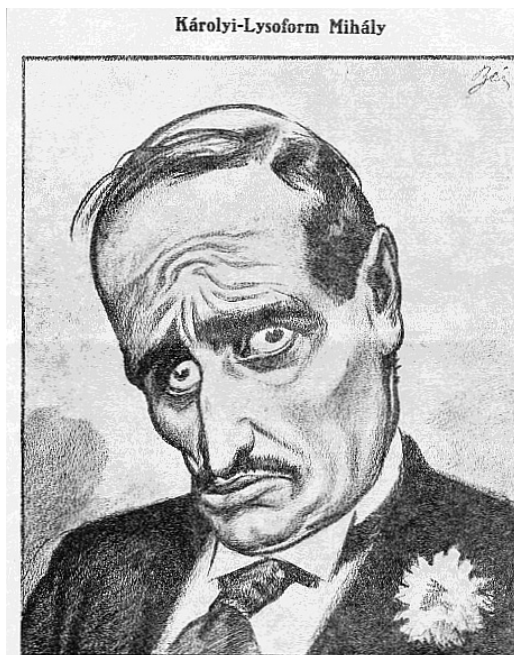
Elsőként az ország legrégebben megjelenő élclapja, a *Borsszem Jankó* használta fel, Károlyi Mihályról készített politikai élű karikatúrájában („Károlyi-Lysoform Mihály”). A vicclap az 1860-as évek végétől évtizedeken át megtartotta egyedülálló jellegét – kormánypárti, mégis jó és sikeres, sőt egyes időszakokban az ország legjobb vicclapja –, de ezt az elsőségét az első világháború idejére már elvesztette, és 1916-ban meghalt alapító főszerkesztője, Ágai Adolf is. Ezután a karikatúrista Bér Dezső és Molnár Jenő vették át a szerkesztést. A színvonal és a hagyományos jelenlét azonban nem jelentette azt, hogy egyúttal üzletileg kifizetődő vállalkozás lett volna ez a hetilap, már csak azért sem, mert rengeteg laptársa versengett vele. 1903-ból származó adat szerint csak Budapesten 17 vicclap jelent meg egy időben.² Tehát a *Borsszem Jankó* állami támogatásra szorult, aminek következményeként már a Károlyi-kormány idején kegyvesztett lett, a tanácsköztársaság alatt, 1919 áprilisában pedig éppenséggel be is tiltották. Újraindulásakor, 1919. augusztus 31-én, a szerkesztőség *A közönséghez* címmel visszatekintett az előző háromnegyed évre – és magyarázta a történeteket.

A *Borsszem Jankó*-t, amelyre a világháború kivételes állapotánál is fojtogatóbban nehezedett a Károlyi Mihály-féle kormányzat és a fegyveres utcai terror, a bolsevista rémuralom kicsavarta szerkesztői és munkatársai kezéből és olyan arculatot kényszerített rá, amelytől mi magunk borzadtunk vissza legfájdalmasabb lélekkel. A szellem szárnyait már régebben megszabdalták, a kommunizmus durva röhejjel összetörte őket.

2 *A székesfőváros múltja és jelene számokban*, Bp., 1934, 488:457. tábla. [Statistikai Közlemények 87/1.]

Ami azelőtt a Borsszem Jankó hasábjain kedvre derítette, megkacagtatta vagy – s ez a humor, a satíra nemesebb célja – elmélyedésre buzdította az olvasót, a közelmúlt történelmes hónapjaiban torz fonákja lett a tréfának, az elmésségnek, a gúnynak és annak az emelkedett irodalmi s művészeti iránynak, mely a Borsszem Jankó-nál több mint félszáz esztendő óta otthonra talált. Azok voltak cenzoraink és szellemi hóhéraink, akiken a satíra korbácsát a legkíméletlenebbül kellett volna végigsuhogatnunk.³

E mondatokkal a szerkesztők arra az ideológiai propagandista szerepre utaltak, amelyet – a többi még megjelenő laphoz hasonlóan – rövid időre teljesített a *Borsszem Jankó*, bár ugyanakkor mindig voltak „ellenségesnek” minősíthető kiszólásai, karikatúrái is. A berendezkedő proletárdiktatúra humortalan hatalom volt, még ha éppenséggel egy kabarészerző és vicclapszerkesztő, Gábor Andor volt is a sajtó számára megjelenő egyik fő képviselője.

„Tudja ön már, hogy mi az a kommunizmus?”

Borsszem Jankó, 1919. augusztus 31., 5.

3 *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31., 28. sz., 2.

Károlyi 1919 júliusában a tanácsköztársaság elől emigrált. A „szocializmus építésének” évtizedei alatt a hivatalos álláspont szerint azért, mert „...még nem értette meg a munkásosztály hatalmának, a Magyar Tanácsköztársaságnak történelmi jelentőségét és egyes lépéseit...”⁴ A *Borsszem Jankó* karikatúrája, a kitűnő karikaturista szerkesztő, Bér Dezső műve, inkább azt sejteti, hogy feltételezi: már megértette. A vörös „kórnak” a Lysoformmal való kapcsolatba hozása még egy erősen „fehér”, ellenforradalmi publicisztikai írásban is túlságosan durva stíluseszköz lett volna egy polgári lap részére. A karikatúra tette – kimondhatóvá nem, de érzékeltethetővé, sejtethetővé és – az ötlet frappánsága révén – találóvá.

Másfél év sem telt el e karikatúra megjelenése óta, amikor Andrassy Gyulával kapcsolatban használta fel ugyanezt a képi ötletet *Az Ojság* című vicclap. A zsidó viccgyűjteményeiről ismert Nagy Imre⁵ 1920 májusában alapított hetilapja hangsúlyozottan pesti zsidó polgári szemmel nézte a világot, azon belül is elsősorban a magyar politikai és társadalmi élet eseményeit. „Zsidóság és gojság / Öröme Az Ojság” – szölt hirdetése. A lap-tulajdonos-kiadó-szerkesztő viccgyűjtői érdeklődéséből következően ez a lap is a pesti viccek gazdag gyűjteménye volt, Mórlickával, Kohn és Grünnel, Artisztiddal és több más, itt állandósult pesti viccfigurával. Kitűnő állandó karikaturistájának, Szigethy Istvánnak rajzai elsősorban viccillusztrációk voltak. A vicc és a belőle táplálkozó vicclap műfajának félreértése, ha ellaposítva a „magyar humoristák tréfás röpiratának” nevezük *Az Ojságot*.⁶

1921 elején még csak a politikai konszolidáció kezdetén tartott Magyarország. A rendkívüli állapot szelídített változataként gyorsított bírói eljárás és internálás lehetősége volt érvényben, a gyülekezési szabadságot és a nyilvánosságot korlátozták, az előző év végén ismét életbe léptetett 1914. évi sajtótörvény mellett továbbra is fenntartották a háború óta folyamatosan működő cenzúrákat. Ilyen feltételek ellenére találta meg *Az Ojság* annak lehetőségét, hogy karikatúrájával véleményt mondjon ifjabb Andrassy Gyuláról, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó, egy hétig hivatalban lévő közös külügyminiszteréről, aki politikusi pályafutása során végigjárta a magyar politikai paletta pártjainak jelentős részét, ekkor pedig elnöke volt a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának és a nemzetgyűlés külügyi bizottságának. Vele kapcsolatban a Lysoformra utalni nemcsak frivol ötlet volt, hanem a politikai promiszkuitás nem éppen veszélytelen megnevezése. Mégis, ez ügy kapcsán indított sajtóperról nincs tudomásunk, s a cenzúra sem korlátozta megjelenését.

4 *Magyar életrajzi lexikon*, I, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 870.

5 Nagy Imre (1882–1941) az 1900-as évek elején tűnt fel Budapesten, előbb *Az Űstökös*, majd *Az Ojság* szerkesztője. Írt verseket, majd kiadott számos viccgyűjteményt, amelyek közül kiemelkedik az ötkötetes *Ötezer vicc* című munka (Bp., 1932.). Állítólag Nagy Irma néven is írt szerelmes regényeket. GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, XIX, Új sorozat, s. a. rend. VICZIÁN János, Bp., Argumentum, 2002, 131–132.

6 *Humorlexikon*, Bp., Tarsoly Kiadó, 2001, 307.

Az *Ojság*, 1921. február 6., címloldal

Az *Ojság* későbbi ötleteit ugyanilyen bátornak lehet nevezni, bár a lap szerkesztője valószínűleg nem mindig annak szánta. 'Humorban nem ismert tréfát' – idézhetjük joggal, hiszen Karinthy Frigyes is munkatársa volt –, s ez a lap számára azt is jelentette, hogy hitt a humor erejében, mint amely fegyver az ostobaság ellen, és hitt a politikai véleménynyilvánítás lehetőségében akkor és olyan területen is, amikor és ahol ez alig látszott lehetségesnek. Az eredeti hirdetés polgára 1939 elején csodálkozóra és elképedtre torzított vonásokkal – mert 'csípte a szemét' az ostobaság – azt kérdezte, hogy: „tudja ön már, mi az a fajbiológia?...” Megrettenés helyett elképedt – és a szomszéd hasábjában reklám betűkkel, keretben hirdette, hogy „Közéleti szereplése előtt ne felejtse el rendbehozni a családfáját,”⁷ egyik címlapi karikatúrájának címe pedig az volt: „Családfa avagy Hány százalékos Edömérke?”⁸ A holokauszt átértelmező perspektívájából visszatekintve is lenyűgöző az a kulturált lelkierő, amellyel a kinevetés megsemmisítő erejét demonstrálta – mindaddig, amíg ugyanazon év szeptemberében, ugyanazoknak a képtelen törvényeknek a nevében, mégiscsak betiltották a lapot. A faji törvények következménye volt ez, és nem azé, hogy a sajtórendészeti szervek felismerték volna: más-más formában tulajdonképpen folyamatosan azt kérdezte: „tudja ön már, hogy mi a nemzetiszocializmus?”

Ezzel lett teljes a két világháború közötti vicclapok és karikaturisták közéleti higiéniai tevékenysége: 1919-ben a kommunizmusra, 1939-ben a nemzetiszocializmusra kérdeztek rá.

7 Az *Ojság*, 1939. február 26., 6.

8 Az *Ojság*, 1938. július 10., 1.

Az Ojság, 1939. február 26., 6.

A Lysoform-hirdetés karikatúrahasznosítása a két világháború között a hatalmi formák civil megítélésének jelképes megfogalmazásait jelentette. Személyessé, közvetlenné tett kívülállás a szélsőségeken – a karikatúra elvonatkoztatott, morálisan ítélkező nyelvén. Populárisá tett jelkép áttételével őrizte a saját véleményét, intranszigienciáját a hatalom nyomásával és az állampolgári lojalitás kísértésével szemben. A karikatúra és a vicc a szabadság menedéke volt – amire más laptípusok nem voltak képesek.

SIMON ZSUZSANNA

Kánonok és kanonizálók a huszadik századfordulón *A Pesti Hírlap népszerű kiadványainak szerepe*

„Ész, erő és valamelyest talán szent akarat 1968-tól 1990-ig, tehát majdnem egy negyedszázadig olyan segítséget adott kezünkbe a mai magyar irodalom megértéséhez, amely bizonyos értelemben megjelenése pillanatában elavult. És nem szerzőinek hibájából[...]”¹ – E sorok újkori irodalomtörténetünk egyik jellegzetes sorsú művéről, *A magyar irodalom története 1945–1975* című kézikönyvről íródtak, akaratlanul is megfogalmazva a kánonok egyik lényegét. Művelődéstörténeti következtetés, hogy az irodalmi szöveg kánonná válásának sokszereplős folyamata az alexandriai grammatikusok óta minden korban létrehozta a maga *kritikai lajstromát*, a *művelt emberek* etalonját, amely sajátos preferenciák szerint osztályozta költőit és íróit. Ezt a folyamatot a bibliai kódexmásolók éppúgy befolyásolni tudták a maguk módján, mint az elkövetkezendő korok nagy művészeti és irodalmi irányzatainak képviselői. Persze, hogy a mindenkori műveltség alapjai hogyan és kik által jutottak el az emberekhez, koronként mindig változott és függött az adott kor szellemi fejlettségi szintjétől is. „A kánon megteremtésének aktusa – írja Kálmán C. György a *Helikon* kánonszámának egyik tanulmányában² – eredetileg és archetipikusan a »pap« feladata, a Törvény értelmezőjéé.” A kritikai lajstrom tehát kezdetben a »pap« előadása és értelmezése nyomán alakult és vált virtuális mércévé, s ezt a kánonalakító szerepet vették át a fejlődés során a különböző intézményrendszerek. „Azok a helyszínek, ahol mindezen szövegek megjelennek, mind bizonyos intézményekhez tartoznak ... az oktatás rendszeréhez, az irodalmi termelés rendszeréhez, a forgalmazáshoz és a befogadáshoz – folytatja Kálmán C. –, s ezek az intézmények (az oktatás helyszínei, az újságok, folyóiratok, könyvek vagyis az írott és elektronikus közlésmódok) az őket megtestesítő közvetítők (tanárok, minisztériumi tantervírók, szerkesztők és cenzorok, és így tovább) formálni tudják az irodalmi ízlést és közvéleményt. Összességében

1 Szörényi László, *Delfinárium. Filológiai groteszkek*, [1992], Felsőmagyarország Kiadó, 1998, 155.

2 *A kis népek kánonjainak vizsgálata – néhány módszertani megjegyzés*, *Helikon*, 1998/3, 251–260.

meg lehet állapítani, hogy a kánonok keletkezésének *folyamata* főbb konvencióiban (író–értelmező–közlő–befogadó) egészen a 20. század végéig lényegében egyforma maradt, csak az egyes részfolyamatok „*eszközei*” változtak az adott társadalmi kor technikai és műveltségi szintjén. Így amíg a középkorban a »pap« beszédét szóban adta elő és a szövegeket kézzel írták–másolták, addig korunkban mindez az elektronikus fejlődés következtében (is) egyszerre megsokszorozódik és egyúttal sokkal személytelenebbé is válik. Az egyes részfolyamatok tehát összevonódnak vagy önálló sodnak, s a »szerepek« felcserélődnek (Például, aki ma számítógépen írja műveit, az elektronikus világháló igénybevételével egyszerre író, közlő és közvetítő, az értelmezést a befogadó nyilvánosan is végezheti, amikor a szöveget elolvassa, megjegyzéseivel látja el, hozzáfűzi és írójának visszaküldi).

Az irodalmi kánon tehát már az 1900-as évek elején sem kallimakhoszi kötetekben jelent meg, hanem – például a korabeli irodalomtörténetek, lexikonok és a hivatalos középiskolai tankönyvek mellett – a korabeli írott sajtó, a lapok és folyóiratok lapjain. Európában a pozitivistá irodalomszemlélet kategóriarendszere egy kialakuló új világértelmezés hatására háttérbe szorult. A Nobel-díj megalapítása, Freud, Benedetto Croce és Einstein felfedezéseinek idején felváltotta a szövegmagyarázó módszer, amely elsődlegesnek tekintette a szöveg „tényeit,” a szerkezeti felépítést, a nyelvi-stilisztikai jegyeket és a témakört. Sipos Lajosnak és munkatársainak a közelmúltban megjelent kötete a mából visszatekintve részletesen feltárja a korszak iskolaszervezetének irodalomtanterveit, s az ezek alapján kialakított tankönyvi kánonokat: „...Ez a teret hódító eljárás éppen ellentétes volt a magyarországi általános gyakorlattal, az irodalomban a »nemzeti lélek« keresésével, a ... népies nemzeti költészet korának bemutatásával.”³ E romantikus irodalomfelfogást pedig a kor tan- és segédkönyvei, lexikonjai és irodalomtörténeti kézikönyvei érvényesítették. 1924-ben Klebelsberg ugyan elindított egy nagyszerű középiskolai programot, de ez inkább csak szervezeti modernizációt jelentett, a tananyag szemléletében mélyreható változásokat nem hozott. Sipos Lajosék joggal állapítják meg, hogy „Ez a szabályozás döntően a 19. század kultúra-fogalmára épült. A műveltséget azonosította a ténytudással, az irodalomban változatlanul a nemzeti eszme megjelenését kereste, beemelte a tantervbe azokat a műveket, melyeket a korábbi kevésbé részletes szabályozás nem nevezett meg, csak a tankönyvírók kanonizáltak (Kozma Andor, Ábrányi Emil, Herczeg Ferenc), a »különösen tárgyalandók« közé felvette Kossuthot, Deák Ferencet, Jósikát, Szigligetit, Gyulait. Feltűnő a közelmúltra utaló, »a nemzet legújabb válságainak tárgyköré«-be tartozó szövegek olvastatása mellett ...a »legújabb« irodalom háttérbe szorítása, a kortárs írók–költők közül kizárólag azok szerepeltetése, akik a korszak hivatalos magyar ideológiáját reprezentálták.”

3 SIPOS Lajos–FORGÁCS Anna–FÜZFA Balázs, *Iskolaszervezet és irodalomtanítás Magyarországon*, Bp., Pont Kiadó, 2003, 5–90.

Ezeket a törekvéseket juttatták érvényre a századforduló és a 20. század első évtizedeinek „hivatalos” irodalomtörténeti kézikönyvei, tankönyvei és lexikonjainak irodalmi szócikkei is. Az egyik legelterjedtebb kézikönyv a Beöthy Zsolt-féle *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* volt, amely 1877 és 1879 között jelent meg két kötetben. E középiskolák számára készült összefoglaló művön nemzedékek sora nevelkedett. Szemléletmódja elsősorban az irodalom *nemzeti* jellegét hangsúlyozza, s e szerint válogatta anyagát is. A másik hivatalos „Beöthy-kánon” *A magyar irodalom története*,⁴ amelyben a második kötet is csak Madáchig tárgyalja irodalmunkat, tárgyának időhatárait mindjárt a belső címlapon kiemelve: *A legrégebb időktől Kisfaludy Károly felléptéig* (első kötet), *Kisfaludy felléptétől a kiegyezésig* (második kötet). Műve hivatalos fogadtatását jelzi, hogy elismeréséül akkor megkapta az akadémiai tagságot, valamint a Kisfaludy Társaságét és számos egyesületét. A másik nagy munka az ismert hatkötetes Pintér Jenő-féle irodalomtörténet, amely szintén befejeződik Herczeg Ferenc és Gárdonyi tárgyalásával. Végül Alszegehy Zsolt hozott létre két fontos összefoglalást: *A XIX. századi magyar irodalom története* 1923-ban, *A XVII. század* című pedig 1935-ben jelent meg, de amelyek címükben és tartalmukban is csak e két század irodalomtörténetét vállalják.

E népszerű irodalomtörténeti művek konzervatív, nép-nemzeti irodalomszemléletét tükrözik az akkor használatos hivatalos magyar irodalomtankönyvek is. A 20. század elején tankönyvkiadással egy-két egyházi kiadó – mint a Szent István Társulat, valamint a nagyobb könyvkiadók, mint az Athenaeum és a Lampel R. Könyvkiadó Wodianer F. és Fiai) Rt. foglalkozott. A hivatalosságra az is utal, hogy minden esetben feltüntetik a vonatkozó miniszteri rendelet és engedély számát is. A középiskolai tankönyvek közül például a polgári leányiskolák 4. osztálya számára készült *Költészettan – az újabb magyar irodalom ismertetése*⁵ című munka, amely a Lampel R. kiadásában jelent meg 1910-ben. A szerkesztők mindjárt az előszóban elmondják: „Az irodalomtörténeti rész szorososan a tantervhez alkalmazkodik [...] Irodalmi nagyságaink közül tényleg csak a legkiemelkedőbbekkel foglalkozunk egy egész órai leckére való kiterjedésben, a többiek, valamint élő költőink és íróink csak neveik és legfőbb műveik említésével szerepelnek. [...] értékes útmutatással felhasználtuk e némű tankönyveink legjelesebbjeit, nevezetesen Beöthy Zsolt, Novák S. – Bognár D. dr., továbbá Szántó Kálmán,⁶ Vajda Gyula dr.⁷ és Váczy János dr. költészettanaikat illetve irodalomtörténeteiket anélkül, hogy teljes mértékben ne éreznők a jól teljesített önálló munka elégedettségét.”⁸ Az eredmény e művek

4 Athenaeum, I, *A legrégebb időktől Kisfaludy Károly felléptéig*, 923; II, *Kisfaludy Károly felléptétől a kiegyezésig*, 1010, 1901–1906. (Több kiadást is megért.)

5 Szerk. GLÓSZ FERENC, BEÖTHY VLADIMIR.

6 (1861–1923) író, újságíró, a Kecskeméti Lapok szerkesztője, irodalmi tankönyveket írt.

7 (1868–?) Tanár, irodalomtörténész. Petőfivel, Kölcseyvel, Eötvös Józseffel és Gyulai Pállal foglalkozott. Számos tankönyvet és iskolai segédkönyvet írt és szerkesztett.

8 I. m., *Előszó*, 4.

irodalomszemlélete nyomán született: legrészletesebben tárgyalja és legtöbbet közöl Petőfitől, Kisfaludy Károlytól, Vörösmartytól, Aranytól, Tompától, Jókaitól és Herczeg Ferentől, röviden beszél és néhány művet közöl Szabolcskától, Baróti Szabó Dávidtól, Csokonaitól, Garaytól, Horváth Mihálytól, Kemény Zsigmondtól; egy-egy művét közli Reviczkynek, Vajdának, Kiss Józsefnek, Kemény Zsigmondnak, fél-fél oldal elemzést szentel Madáchnak és Mikszáthnak, valamint röviden említi például Lauka Gusztávot. »Regényirodalmunk« című fejezetében Jókait és Mikszáthot elemzi fél-fél oldalon, »Egyéb elbeszélők« címen pedig egy-két mondatot szán többek közt Vas Gerebennek, Eötvös Károlynak, Pósa Lajosnak, Lampertth Gézának és Ábrányi Emilnek. Végül a kortársak egymondatos értékelésével zárja: „Élő íróink között legnépszerűbbek: Herczeg Ferenc, Eötvös Károly, Rákosi Viktor (Sipulus), Gárdonyi Géza, Bródy Sándor.”⁹ E két utóbbitól még művek címeit sem említi, pedig Bródy ekkor már túl volt népszerű romantikus regényén, a *Hófehérkén* (1984), két fontos színdarabján (*A dada* – 1902 és *A tanítónő* – 1908), Gárdonyi pedig legjobb regényeinek első során (*Az én falum* – 1898, *Egri csillagok* – 1901, *A láthatatlan ember* – 1902, *Isten rabjai* – 1908). Hivatalos tankönyvnek számított az Athenaeum kiadásában 1930-ban megjelent *Költészetten és a magyar irodalom rövid ismertetése a polgári fiú- és leányiskolák IV. osztálya számára* megjelent kötet¹⁰ is, melynek szemléletbeli alapelvei nem sokban térnek el a fentebb tárgyaltétól. Szerkezetét 1. *Költészetten* (I. Belvilági költészet, II. Külvilági költészet, III: Drámai művek, IV. Próza művek, V. A magyar irodalom rövid története), 2. *A régi magyar irodalom kora*, 3. *Az új magyar irodalom* című fejezetekre osztja. Ez utóbbit további öt részre tagolva tárgyalja: I. *Az ébredés kora*, II. *A nemzeti költészet kora* (gróf Széchenyit, Kisfaludy Károlyt, Katonát és Vörösmartyt bemutatva), III. *A népies költészet* (Kossuth, Deák, Petőfi Arany, Tompa Mihály, Szigligeti Ede és Madách); IV. *A regényirodalom története*-fejezetben ír »br. Jósika Miklós«-ról, »br. Eötvös József«-ről, »br. Kemény Zsigmond«-ról és Jókai Mórról. Végül a zárófejezet, V. *A legújabb kor* külön elemzi »*A nemzeti irányú*« lírát és epikát (Szabolcska Mihály, Kozma Antal, Vargha Gyula¹¹), röviden a »*jelképes költészet*«-et, melyhez Adyt, Kosztolányit és Babitsot sorolták, a világháború »*irredenta költészet*«-ét (Gyóni Géza, Pap-Vári Eleménné, Sajó Sándor), valamint a drámairodalmat, megemlítve Csiky Gergelyt, Berczik Árpád *Himfy dalai* című versét, tárgyalva Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros*, Gárdonyi *A bor*, *Karácsonyi álom* és *Annuska* című regényét, valamint Molnár Ferenc öt színművét (*A testőr*, *A farkas*, *Az ördög*, *Liliom*, *Fehér felhő*). Szintén hivatalosan engedélyezett és

9 *I. m.*, 280.

10 Bp., Athenaeum, 1930, 182. Szerk. AVAR Gyula állami polgári iskolai tanár, HUNYADY Béla székesfővárosi polgári iskolaigazgató, valamint MOLNÁR János, szintén állami polgári iskolai tanár.

11 VARGHA Gyula (1853–1929) költő, műfordító, statisztikus, gazdasági író. Az MTA és a Kisfaludy Társaság tagja és nagydíjasa. A Statisztikai Hivatal igazgatója, majd a Tisza-kormány államtitkára. *Dalok* címmel 1881-ben verskötete jelent meg, Victor Hugo és más francia írók fordítója.

elfogadott taneszköz a több mint hat kiadást megért *Költészet*, mely viszont szerkesztésében már az előbb tárgyalt kiadáshoz alkalmazkodik. A *legújabb kor irodalmának* bevezető soraiban azt emeli ki, hogy „Petőfi Sándor és Arany János nemzeti iránya mutatkozik meg a legújabb kor költészetében”. Érdemes külön megemlíteni, hogy a mű utolsó részében – addig szokatlan módon és elismerően – Adyval, Móriczcal és Babits-csal külön is foglalkozik, s megemlíti a századelő irodalmi forradalmának lapját, a Nyugatot is: „A Nyugat című folyóirat hasábjain egészen új utat tört a magyar költői nyelv és kifejezés terén. Ő hozta divatba a jelképes költői beszédet, amelynek szóképeit és kifejezéseit gyakran legrajongóbb hívei sem tudták megérteni. Feltűnést 1906-ban megjelent Új versei [sic!] keltettek, s heves vitára vezettek. [itt Ady *Föl-föl dobott kő* című verse következik] ...a nagyszámú, kevésbé jelentékeny »nyugatos« író közül Móricz Zsigmond mutat eredeti írói képességeket Sári bíró c. színdarabjában és a Hét krajcár c. kötete elbeszéléseiben. Babits Mihály költeményei újszerű hangjukkal tűnnek ki...”

Az iskolai segédeszközök közül hasonlóan használatos volt a Bartha József dr. és Prónai Antal dr. által szerkesztett *Magyar irodalmi olvasókönyv – polgári leányiskolák számára (A katolikus Polgári Leányiskolák IV. osztálya számára)* 1912-ben megjelent kötete, mely legalább öt kiadást ért meg 1910-től.¹² A kötetet Sík Sándor rendezte sajtó alá, s a 4. kiadást utószóval is ellátta, melyben kötetválogatását kommentálja: „...Végül elhagytam Mikszáth, Herczeg és Gárdonyi egy-egy novelláját, mert ezeket az írókat a tanulók úgyis jobban olvassák...”¹³ 1938-tól – háttérben az ismert európai történelmi folyamatokkal – egy új tantervi módszert fogadtattak el: „Ez a tanterv az irodalomtörténet helyébe a szövegmagyarázó módszert kívánta állítani, ugyanakkor azonban »erkölcsi állásfoglalásra,« »nemzetünk erkölcsi tökéletesedésé«-re, az »ősi hibák« leküzdésére akarta nevelni az ifjúságot, s a tárgyalandó szövegeket ennek a célnak rendelte alá. Az [ismét]háborúra készülő korszak emberideálját tartotta szem előtt.”¹⁴

A lexikonok közül a két legnépszerűbb volt a *Révai* és az *Új Idők Lexikona*. A *Révai* (1915) egyébként gazdag anyagában *A legújabb magyar irodalom* címmel emeli ki a kortárs irodalmat, Kiss Józseftől, Endrődi Sándortól vagy Komjáthy Jenőtől indulva jut el Szabolcska Mihályig, Pósa Lajosig vagy Lampérth Gézáig. Kaffka Margitnak és Tormay Cecilnek szentel egy fél mondatot, többször említi viszont Palágyi Menyhért, Herczeg, Gárdonyi, Rákosi Jenő nevét. Felsorolja Szép Ernőt, Oláh Gábort, Harsányi Zsoltot, Erdős Renéet és Gyóni Gézáat is. Érdekes viszont a *Nyugatról* és Adyról leírt szócikke, melyben Révai a lexikon műfaját tekintve szokatlanul támadó szellemben jellemzi a folyóiratot és a költőt, akiktől a nemzeti hagyományokat félti: „Az európai és a nemzeti iránynak ezt a küzdelmét az utóbbi években újra aktuálissá tette a Nyugat szépirodalmi folyóirat körül csoportosuló legfiatalabb írói nemzedék föllépte, akik nemcsak szembe-

12 Szent István Társulat kiadása, 2. kiad., Bp., 1912, 352.

13 Sík Sándor, Bp., 1922. március.

14 Lásd 3. sz. jegyzetben, 28.

helyezkedve, hanem egyenesen támadva az Arany személyében összpontosuló nemzeti hagyományokat, a francia és német ultramodern költészet hatása alatt egy egészen új költői irányzatot indítottak meg. Megtagadták a nemzeti érzést és fölfogást, hadat izentek minden társadalmi és irodalmi konvenciónak; [Költészetük jellemzői:]az egyéniség és az önös érzelmek túlzó kultusza[...]féktelen érzékiség [...]az indítékaik [közül a legfőbb:] mindenáron újszerűsége [való törekvés]. [...] Érthetetlenségbe vesző miszticizmusban keresték a költői hatás eszközeit. Ennek a szellemében teljesen kozmopolita költészetnek megindítója és vezére Ady Endre, korunk [...] elvitathatatlanul tehetséges költője[...]" Ady mellett Ignotus, Kosztolányi, Karinthy, Lesznai Anna, Kemény Simon és Füst Milán kerül a moderneskedők sorába. Megjegyzendő: ezzel akaratlanul is ráértett a huszadik századelőt meghatározó irodalmi folyamatok legfontosabbikára, amelyet Bodnár György a *Nyugat* forradalmaként határozott meg.¹⁵ Az irodalmi vonatkozású szócikkek között van egy *Világirodalom* is, amely tizenöt sorban a fogalmat rögzíti és négy-öt nevet sorol fel. Az *Új Idők Lexikon*ának megjelenése huszonegy évvel később indul.¹⁶ XX. század-szócikk – mintegy ellenpárjaként a *Révainak*, mindjárt Ady munkásságának méltatásával kezdődik: „[...]az új kor egyéni, erkölcsi, világnézeti kérdéseit költők és írók merészebb hangon és új formák közt igyekeztek kifejezni. Valósággal forradalmi hatása volt Ady Endre fellépésének. Ma már minden irány hívei elismerik, hogy legtöbbet támadott versei a magyar lélek legmélyéből fakadtak, életre akarták ostorozni az alvó országot, megmenteni attól a sorstól, hogy idegen érdekekért áldozza fel magát. Ugyanazt akarta tehát, amit az Arany–Petőfi-hagyományokat követők újabb nemzedéke: Szabolcska Mihály, Bárd Miklós, Vargha Gyula, ... formában pedig azt a felszabadítást folytatta, amely már az ugyancsak Arany-követő Kiss Józsefnél is jelentkezett.” Ezek után Babitsot, Kosztolányit, Tóth Árpádot, Juhász Gyulát mint *az ösztönös lángelme közvetlen utódait* említi. A prózairodalom képviselői között sok tehetséges, akkoriban induló fiatal neve is megtalálható, így Kodolányi Jánosé, Bibó Lajosé, Márai Sándoré, Németh Lászlóé, Szabó Pálé. Végül Tamási Áron, Nyíró József és Füst Milán mellett először szerepel Illyés Gyula, Erdélyi József, Szabó Lőrinc, Áprily Lajos és József Attila, valamint Molnár Ferenc neve. A kor irodalmának e szélesebb körű megrajzolásához persze bizonyára hozzájárult egy fontos nagy vállalkozásnak a megjelenése, amely nemcsak anyagában, hanem szemléletmódjában is jelentősen gazdagította a lexikonszerkesztők és írók irodalomképét: Benedek Marcell irodalomtörténete.¹⁷

A korszak kánon-alakulásának szempontjából – összehasonlítva a hivatalos kánonokkal – a magyar sajtótörténet érdekes kiadványai, a napi- és hetilapok mellékleteként megjelenő naptárak, évkönyvek és irodalmi sorozatok eltérő és érdekes képet mutatnak.

15 BODNÁR György, *A modern költőiség szótára és grammatikája = Jövő múlt időben*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 11–17.

16 1936 és 1942 között 24 kötetben látott napvilágot.

17 BENEDEK Marcell, *A modern magyar irodalom*, 1924.

Ezek a sajtótermékek annak a fellendülésnek voltak köszönhetőek, amely a 20. századfordulón a hazai nyomdászat gépesítésével és tömeges elterjedésével a kiadásban és terjesztésben végbement. A fejlődést mutatja, hogy létrejöttek az olyan nagy könyvkiadók, mint a Franklin Társulat, a Tolnai-féle nyomda- és kiadóvállalat, a Révai-testvérek Irodalmi Intézete, vagy az Athenaeum, amelyek egyben a kor legnagyobb vállalkozásait is (pl. *A magyar nemzet története* című tizkötetes mű stb.) elindították és megvalósították. Megjelentek az első komoly periodikák, mint az 1878-ban indult, újszerű üzleti vállalkozásnak számító *Pesti Hírlap*, amely 66 évig működött,¹⁸ s a Légrády Testvérek kiadásában jelent meg. Szerkesztői írták róla a lap 1928-as jubileumi évkönyvében: „Ötven esztendővel ezelőtt olajmécses és petróleumlámpa fénye mellett kézzel szedték a *Pesti Hírlapot*,¹⁹ kézzel rakták a papírívket az akkori idők lassan cammogó sajtójába [...] Azóta megváltozott a világ és a lapcsinálás mestersége többet fejlődött, mint korábban évszázadok alatt [...]” E korszerűsödés alatt persze nemcsak a technikai újításokat lehet érteni, hanem az egész lap szellemiségét is, amely szerkesztői és szerzői által alakította széles olvasóközönségének ízlését, vagyis az éppen aktuális hivatalos felfogással szemben vagy a mellett kínálta igen színvonalas magyar és külföldi irodalmi válogatásait. A lap kánonalakító szerepét emellett befolyásolta nagy példányszámából következő, széles elterjedtsége,²⁰ valamint a szerkesztői szakértelem és lelemény. Az újságírás e klasszikus korszakában –1890 és 1930 között – még *kötelező* volt – enélkül sokszor hamar tönkrementek –, hogy a tulajdonosok és felelős szerkesztők mindig igyekezzenek megszerezni lapjuknak a legjobb technikai szakembereket és a legkiválóbb rovatvezetőket, újságírókat, akik ugyan pártokat nem, de mindig egy ismert ideológiát is képviseltek írásaikban. A *Pesti Hírlapot* a *Szabadelvű Klubban* alapították meg Tisza Kálmán anyagi hozzájárulásával, aki akkor szervezte szabadelvű pártját Deákék és a balközép részvételével. Így kerültek írók és politikusok vagy politikus írók – a lap szerzői és szerkesztői közé, úgy mint Jókai Mór,²¹ Falk Miksa, báró Kemény János, Lukács László, Tolnay Lajos, Mikszáth Kálmán, – hogy magáról Deák Ferencről ne is beszéljünk, s később Gárdonyi,²² Rákosi Jenő, a Pulszkyak vagy 1920-tól Kosztolányi. A szellemi újítás azonban egy újdonságnak számító, addig csak a nagy könyvkiadók által gyakorolt ismeretterjesztő koncepció

18 Csak sajtótörténeti érdekességként említem, hogy első székháza (nyomda, szerkesztőség és kiadóhivatal) a budapesti Nádor utca 7. számú házban volt, egészen 1894-ig. Ezt a házat báró Weiss, gazdag nógrádi földbirtokostól bérelték, akik nyomdájuk számára az udvaron hatalmas emeletes házat építtettek, amelynek tetején helyezték el a cinkográfát [nyomdai klisé]. 1894-től az újonnan fölépített Vilmos császár út 78. sz. alatti 4 emeletes palotába költöztek.

19 Azaz Kossuth lapját.

20 1900 és 1925 között kb. 200 ezer példányban jelent meg, s ezt még konkurens lapja, Az Est-lapok sem befolyásolták.

21 1884-től. Első cikkének címe: *Hogyan lettem filozemita*.

22 1898-tól.

cióval is párosult: a lap szerkesztői lapmellékletként egész könyvtárnyi sorozatot hoztak létre az előfizetői kör számára. Így jelent meg a *Pesti Hírlap Könyvtára*, a *Pesti Hírlap Kincsesháza*, az 1880-as évek körül pedig a *Képes Pesti Hírlap*, a *Tanügy*, a *Kertészeti Újság* vagy a *Gazdasági és Házi Tanácsadó*: „A sajtó történetében először a Pesti Hírlap adott közönségének mindennapi újságja mellé Képes Pesti Hírlapot, Pesti Hírlap Vasárnapját, Divatlapját, Szakácskönyvét, karácsonyi albumokat, s elérte azt, hogy előfizetői körében minden családtag megtalálta a maga szórakozását ezekben a hasznos és tanulságos újtásokban.”²³ Az alapító Légrády Károly, aki maga is nagyon kedvelte a technikai újtásokat, ez idő tájt újság-automaták bevezetésével is kísérletezett. Azok árulták egy négykrajcáros pénzdarab fejében a *Pesti Hírlapot*. Ezt a módszert azonban a szegény, ámde leleményes inasgyerekek nadrággombjai miatt be kellett szüntetni. Ekkor már minden nagyobb vidéki városban terjesztették a lapot, s 1920. február 8-tól négy nyelven: angolul, franciául, olaszul és németül is megjelent Londonban, Bécsben, Párizsban és Berlinben voltak tudósítói.

A *Pesti Hírlap* egyik legnépszerűbb és legerjedtebb melléklet-sorozata a *Pesti Hírlap Lexikona*, valamint *Kincsesháza* és *Nagy Naptára* volt.²⁴ Ezek az 5-600 – a lexikon esetében több mint ezer – oldalas kiadványok egyszerre hasznos információkkal és praktikus jegyzetlapokkal szolgálták a falusi gazdálkodót, valamint a kis- és nagyvárosi polgár kulturális igényeit. Nagy íróink és költőink, például Ady és Gárdonyi felfedezői között voltak. 1898-tól közöltek Gárdonyi-írásokat majd segítették *Az én falum* megjelenését, és 1906-ban kiadták *A láthatatlan embert*; 1899-ben Ady első verseiből közöltek, majd az *Új versek* kiadását támogatták, 1900-ban pedig Ambrus Zoltán *Pogányok* című regényét. A lap belső munkatársain kívül a magyar irodalom kiemelkedő egyéniségei publikáltak a *Pesti Hírlapban* Gárdonyi és Ady mellett: Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Krúdy Gyula, Tömörkény István, Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos, Szász Zoltán, Bibó Lajos, Somlyó Zoltán, Rákosi Viktor, Erdős Renée és mások.

A *Pesti Hírlap Lexikonjának magyar irodalom-szócikke* is rendkívül gazdag. A századforduló-századelő irodalmából felsorolja Madáchot, Vajda Jánost, Reviczky Gyulát, Szigligeti Edét, Csiky Gergelyt, Gyóni Gézárt és Kiss Józsefet. S érdekes végigtekinteni a magyar írókról külön is olvasható szócikkein is, amelyek többször fényképpel együtt jelentek meg. Babitsról 11 sort, Kosztolányiról és Móráról 21 illetve 22 sort, Adyról a nemzet nagy költőjeként említve, 32 sort közöltek. Az akkor nemrég elhunyt Tóth Árpádnak azonban csak a születési és halál évszámát, és műfajait közli: *író, költő, műfordító*. A *Lexikon* megjelenésekor (1937) már csaknem húsz éve halott Kafka Margitnak is csak pár sort, Kassák Lajosnak és Illyés Gyulának 4-4 sort szentel; az akkor 49 éves Füst Milánról

23 A *Pesti Hírlap Lexikona – A mindennapi élet és az összes ismeretek kézikönyve egy kötetben A-Z*, 3. Bp., Pesti Hírlap Kiadó, 1937, 1175. (lexikonszerkesztő nevét külön nem közlik).

24 Az MTA ITI Archívuma a *Kincsesházból* 4 kötetet őriz: az 1926-os, 1927-es, 1931-es és 1932-es évi *Pesti Hírlap Nagy Naptárát*.

csak egy évszám és egy kétszavas definíció olvasható,²⁵ de ugyanennyi található József Attiláról is, aki a kötet kéziratának nyomdába adásakor (1937 első felév) még élt. De külön tárgyalja a lexikon az ókori görög és római irodalmat, és bőséges szócikkeket szentel az angol, a francia, az olasz és az orosz irodalomnak is. A névsorok igen impozánsak: az angoloktól kiemeli Fielding, Swift, Defoe, Shelley, Keats, Walter Scott, Thackeray, Dickens, Oscar Wilde, Galsworthy, Thomas Hardy, Huxley és Joyce nevét; a franciáktól Paul Claudel-t, Aragon-t, Romain Rolland-ot, Mauriac-ot, Proust-ot, Gide-t, Barbusse-t és Giradoux-t; az olaszoktól Carducci-t, Manzoni-t, D'Annunzio-t, Pascoli-t, Marinetti-t, Pittigrilli-t, Ada Negri-t és az akkor már Nobel-díjas Pirandello-t, az oroszoktól pedig Turgenyevet, Dosztojevszkijt, Tolsztojt, Gorkijt és Ehrenburgot, megjegyezvén, hogy „ezzel a csoporttal szemben a proletárirók műveikben a kommunista tanok követői, ezek: Gladkov, Solochov, Katajev, a lírikusok közül Jeszenyin és Majakovszkij érdemelnek említést.”²⁶

A *Pesti Hírlap Könyvtárának* – az önálló műveken kívül – kezdetben két évkönyvszerű kiadványa volt évente: „A Pesti Hírlap Nagy Naptára és A Pesti Hírlap Kincsesháza. A Nagy Naptár [...] tartalmában egy szépirodalmi és társadalomtudományi gyűjtemény minden érdekessége és értékessége egyesül a kiállítás szokatlanságával és szépségével” – írták róla a szerkesztők a már idézett 1928-as *Emlékkönyvben*. – „Nincs az életnek olyan ága, amelyről lexikális sokféleséggel ne tartalmazna nagyszerű közleményeket a Nagy Naptár.” Tartalmukat tekintve nemcsak a szó köznapi értelmében vett »naptaarak« voltak, hanem érdekes és igen színvonalas ismeretterjesztők is. Az egyszerű falusi gazda tájékozódhatott benne minden fontos tudnivalóról, amire szüksége volt, sőt saját bejegyzéseinek is talált helyet. A városi kis- és nagypolgár érdekes cikkeket olvashatott a nagyobb társadalmi eseményekről, az éppen aktuális divatirányzatról, az év technikai újdonságairól; a háziasszonyok hasznos tanácsokat kaphattak a főzésről, a szépségápolásról, valamint a kisebb betegségek házi kezeléséről; a gazdasági év adatairól közgazdasági rovata számolt be, de sportrovatot és sajátos viccgyűjteményt is tartalmazott. A legszínvonalasabbak rendszerint azonban irodalmi rovatai voltak. Kezdetben *Szépirodalom* és *Szemelvények a kor irodalmából* címmel, később a kettőt összevonták *Írók és költők* címen. A rovatok érdekessége, hogy az írások mellett majdnem minden évben fényképet és rövid életrajzi összefoglalót is közöltek az egyes szerzőkről, így ezek mára sajátos adatforrássul is szolgálhatnak. A *Naptaarak* szerkesztőjéről keveset lehet tudni, a nevét csak az 1926-os szám címlapján találjuk meg, de a szerkesztőség megbecsülését jelzi, hogy a jubileumi emlékkönyv fényképét és pár soros életrajzát is közli. Schmittely József újságíró, eredeti nevén Szentirmay József²⁷ 1855-ben született és 1929-ig élt. Pályáját a *Budapest* című napilapnál kezdte, 1877-ben a Petőfi Társaság *Székesfehérvár* című lapjánál dolgo-

25 *Író és költő*.

26 Lásd a 22. sz. jegyzetet, 794–795.

27 Forrás: a SZINNYEI-féle *Magyar írók élete és munkái*.

zott, ahol első írása a *Hol ebédezett Petőfi 1845–46-ban* címmel jelent meg.²⁸ 1881-től haláláig volt a *Pesti Hírlap* munkatársa eleinte segédszerkesztőként, majd a *Nagy Naptár* szerkesztőjeként. „A Pesti Hírlap munkatársa [...] a szerkesztői gondosság, lelkiismeretesség és szívós munkakészség kiváltságos egyénisége”²⁹ – jegyezték fel róla szerkesztőtársai. Az 1930-as naptár-évkönyvet még ő állította össze, azután azonban a Kiadó már nem közölte a szerkesztők nevét.

Archívumunk legkorábbi példánya az 1926-os évfjártú *Nagy Naptár*. Ennek *Szép-irodalom*-rovata Rákosi Jenő szellemes bevezetőjével kezdődik *A kalendárium* címmel: „[...] Én tudok egy Halhatatlant – írja –, amely biztosabb a maga dolgában, mint akár Homér, akár Sexpir, akár Petőfi, noha soha nem soroztatott a klasszikusok közé. Ez a halhatatlan a – kalendárium, amely minden évben meghal és minden esztendőben feltámad, azaz újra születik [...]. El tudja-e a ma embere képzelni, hogy volt idő, midőn az átlag magyar ember egész könyvtára a – lőcsei kalendárium volt. Ez az őse a magyar naptárirodalomnak [...]. Óh azok a régi jó idők! Akkor keletkezett a fennhéjázó mondás, hogy *estra Hungariam non est vita, si est vita, non es ita. [...]*” Aztán egy „mágnás nagy lelki tusák után ... 1825-ben egy évi jövedelmét ajánlotta fel az országgyűlésen egy magyar tudós akadémia alapítására. Ami azóta történt, mindnyájan tudjuk. Az pedig világos, ha valahol tudós akadémia alakul, az halálos dőfés a lőcsei kalendárium uralmának. Ám a lőcseit meg lehetett ölni, a kalendárium maga halhatatlan. Mert szalad az idővel, sőt előtte szalad, s hogy mily sikerrel, azt konstatálhatja mindenki, aki ezt a könyvet forgatja. [...]” Ezt igazolja a folytatás, mely novellákat közöl többek közt Herczeg Ferencről (*Flóris és a sors*), Hegedűs Lóránttól *Mikor Budavárában...*, Surányi Miklóstól, Schöpflin Aladártól *Mézesetek*, Szini Gyulától *Kutyabőr*, Kosztolányi Dezsőtől *Profécia*, Pásztor Józseftől *Az esernyő*, Falu Tamástól *Léghuzam*, Sas Edétől *Felicita hercegnő*, Porzsolts Kálmántól *Az utolsó nászút*, Nagy Lajostól *A krokodil* és Kosáryné Réz Lolától *A jó herceg és a felesége* címűt. Közli Kosztolányi versét, a *Szegényeket* és válogatást versfordításaiból, Somlyó Zoltán *Új tömjén ég*, valamint Palágyi Lajos *Munka után* című költeményét. Közöl rövidebb darabokat, például Bartóky József *Mohács után* című színművét. A külföldi irodalomból is válogat, ott van Shakespeare tragédiájának angol népballada-forrása, a *Balлада Lear királyról*, vagy Roberto Bracco *Revolver* című darabja – mindkettő Radó Antal fordításában. Szerepel Gorkij *A dolgozat* és Jack London *A harcok férfiak* című novellája, O’Henry *A rézbőrű főnök váltságdíja*, valamint olyan, egykor divatos, de ma már teljesen ismeretlen szerzőtől, mint C. W. Leadbeater *A tűz királynő*, valamint J. E. Poritzky *Az idegen* című írása.

Az 1927-es *Naptár* is az irodalmi rovattal és Rákosi Jenő bevezetőjével indul. Az olvasó és irodalom e naptár közvetítésével való egymásra találását a terített asztal-boros hordó és az újságolvasó metaforájával jeleníti meg, így vázolja fel egy-két szellemes

28 Lásd még: *Pesti Hírlap, A 'Budapest' története, Történeti vázlat*, Bp., 1896/7, 8.

29 *Pesti Hírlap Lexikona*, 941. – Lásd még a 22. sz. jegyzetet.

vonással a közvetítő újságíró, valamint az újság és olvasója egymáshoz való viszonyát és egymásra hatását: „Hölgyeim és Uraim, a Pesti Hírlap nevében köszöntöm a Pesti Hírlap olvasóit. Mert ez a kettő: a lap és az olvasója voltaképpen egy test és egy lélek. Mert mi az újság lap közönség nélkül? Bor, hordó nélkül. A közönség az a szilárd donga, ... amely nélkül a bor szétfolyik ... És mi a közönség újság nélkül? Maradjunk amellet, hogy hordó bor nélkül. Kívül esik a világ forgalmán, tájékozatlan abban a mi a föld kerekéségén nap-nap után történik. Az emberiség halad s aki újságot nem olvas, elmarad és a legsivárabb, a legkisszerűbb viszonyok közé süllyed. Nem tud semmiről, csak amit a szomszédok pletykáznak. [...]” Ennek a számnak a válogatása különösen kiemelkedő. Az *Írók és költőkr*ovatot Jókai *Bebe* című novellája nyitja meg, melyet követ többek között Gárdonyi *Egy szál drót*, Herczeg Ferenc *Jancsi édesanyja*, majd Móricz Zsigmond *Hét krajcár* című remekműve. Ezután magyar költők következnek: Arany János (*Juliska leányomhoz*), Babits Mihály (*Két nővér*), Kosztolányi Dezső (*Hitves*), Juhász Gyula (*Múzsám, kibem hiszek*) és Oláh Gábor (*A fényhordó angyal*) versei. A sort külföldi klasszikusok folytatják, úgy, mint John Galsworthy *A rab*, Johannes Jensen *Az álomszuszék*ok, Massimo Bontempelli *Budapesti kaland*, H. G. Wells *A szerelem gyöngye*, Adam Villiers De ‘Isle Ysabeu királyné, Thomas Mann *Az éhezők*, Dosztojevszkij *Regény kilenc levélben*, végül Csehov *Pletyka* című elbeszélése. Ezután szintén külföldi klasszikus költők, mint Rilke, Oscar Wilde, Francis Jammes, Paul Claudel, Walt Whitman, D’Annunzio, Rimbaud, Verhaeren és Rabindranath Tagore verseit olvashatjuk, a sort pedig Bónyi János Herczeg Ferencről és Palágyi Lajos Vajda Jánosról szóló tanulmánya, valamint Hegedűs Lóránt *Tiszától Tiszáig* című satirikus politikai írása zárja.

A további évfolyamok számain is hasonló igényességgel és személettel állították össze: az 1929-esben többek közt Laczkó Gézától, Schöpflin Aladártól, Erdélyi Józseftől, Somlyó Zoltántól, vagy Justh Zsigmondtól közöltek egy-egy írást.³⁰ A világirodalmból olyan szerzők szerepeltek, mint Sherwood Anderson,³¹ Oeter Jacobsen,³² Maurice Maeterlinck verse, az *Ima* vagy a finn Eino Leino *A magyarokhoz* című költeménye. Az 1931-es magyar irodalmi válogatásából Pásztor József,³³ Schöpflin Aladár³⁴ és Szini Gyula elbeszélését említhetjük,³⁵ míg a külhoniak közül Aldous Huxleyt (*Tündérkeresztmama*), André Maurois *A nagy vadászterület* vagy az olasz Guido Milanesei³⁶ *Vang-vang blues, fox trott* című írását.

30 LACZKÓ Géza, *Einstein*; SCHÖPFLIN Aladár, *Imre*; ERDÉLYI József, *Rózsa és Ibolya*; SOMLYÓ Zoltán, *Őzi síp* (1929); JUSTH Zsigmond, *A falu ajándoka* (1920).

31 *A gyilkos* című novella.

32 *A Selyemcipő az aranykaptafán és az Arcképem körül* című versek.

33 *A harang* című novella.

34 *A nap hőse* című novella.

35 *Genovéva barlangja*.

36 Guido Milanesei (1875–1956) olasz elbeszélő, eredeti foglalkozása haditengerész, admirálisként ment nyugdíjba. Elbeszélései a tengeri életéről vagy a háborúról szólnak. Művei: *Fiamme del’ arca* (*Az oltár lángjai*) című regény (1929); *L’ancora d’oro* (*Az aranyhorog*) című elbeszélés (1925).

Az 1932-es számban először jelenik meg Móra Ferenc-írás, *Az utolsó lopás*, Szabó Lőrinc-vers, a *Hajnali rigók* és Zsolt Béla verse, a *Végy példát a vadásztól*. A külföldi írók és költők sorában a legjobb kortársakból válogatnak: Ernest Hemingway *Gyilkosok* című novelláját, Berthold Brecht *A lila rém*, James Joyce *Egy sereget hallok*, Lionello Fiumi³⁷ *Nagyon halk és regényes ábránd*, valamint Erich Kästner *A pincér dörmög* című költeményét. Említésre méltó még egy külön portré Johann Wolfgang Goethe-ről. 1933-ban Illyés Gyula, Oláh Gábor, Sárközy György, Zilahy Lajos, a külföldiek közül például Strindberg vagy a francia Georges Duhamel novelláját olvashatjuk. 1934-ben teret kap Tersánszky (*Grillusz úr sárga rigói*) és Szép Ernő novellája (*Jó tolla van, kedves öcsém*), Fodor József (*Falevelekre ird*) és Rudyard Kipling verse (*Ha*), valamint Katherine Mansfield angol írónő *Napsugár és holdsugár* című írása.

Az 1935-ös kötet verses beköszöntőt közöl, majd Herczeg Ferenc *Utazás Almirába* című novelláját. Mellette Kosztolányi (*Halotti beszéd*) és Szép Ernő (*Tiszapart*) versei, Harsányi Zsolt (*Viszontlátás*), Heltai Jenő (*Az utitárs*) és Erdős Renée (*Nyári eső*) című novellái, a külföldiek közül pedig O'Henry *A bútorozott szoba* és Achille Campanile *A tolvajképű ember* című írás. Az utolsó, 1936-os kötet is verses beköszöntővel indul, majd többek közt a magyarok közül az előbbi évben is olvasható Herczeg Ferenc, Szép Ernő, Heltai és Kosztolányi-novellákat találunk, a külföldiek közt pedig Pirandello *Papírvilág* című novelláját.

Évről évre láthatjuk az évkönyvek igényes irodalmi válogatását, melyekben a szerkesztők nemcsak a szimpla szórakoztatást, hanem a színvonalas válogatást és népszerű ismeretterjesztést is célul tűzték ki. A szerzők közül akik »nem jutottak be« az évkönyvekbe, helyet kaphattak a másik típusú kiadványban, a *Pesti Hírlap kincsházában*, amely ugyancsak évente, de az év felénél jelent meg. Így olvashatjuk például Lovik Károly (*Zsánky*), Csathó Kálmán (*Sikátoriné*), Molnár Ferenc (*Olga hercegnő*), Áprily Lajos (*Esti dal*), Tóth Árpád (*Tavaszi elégia*) című művét, a külföldiek különösen gazdag sorából pedig A. Dumas, Milton, Victor Hugo, Balzac, Musset, Renan, Heine, Baudelaire, Dosztojevszkij, Poe, Verlaine, Balzac vagy Jules Renard írásai emelhetők ki. A *Kincsház* hasonlóan a *Naptár*hoz, történeti, művészettörténeti és tudományos tárgyú cikkei mellett 5–600 oldalon közölte irodalmi válogatásait. Szerkesztői *magyarázata* szerint munkájuk a nagyközönségnek szóló ismeretterjesztő mű, „[...] lexikon, amely szórakoztató olvasmány és nélkülözhetetlen adattár, hasznos kézikönyv és dísz mű, emlékeztető a múltra, beszámoló a jelenről és hirdetője a magyar jövőnek!”³⁸ A köteteket mintegy 4000 nevet és tárgyszót tartalmazó mutató egészíti ki.

37 Lionello FIUMI (sz. 1894-ben) a harmincas évek olasz költészetének vezéregyénisége, a szabadvers híve volt. Versesköteteinek témája a külváros világa, hangvétele szenvedélyesen romantikus. Főbb kötetei: *Virágkor*, *Fátyolszövetek*, *Csupa szív*, tanulmánykötetet írt többek közt Corrado Govoni olasz íróról, valamint prózaköteteket (*Tévedező szemek*, *És még mindig szeretünk*). 1930-ban Kosztolányi írt róla a Nyugatban. 1973-ban hunyt el.

38 *A Pesti Hírlap Kincsháza*, 1927, *Egy kis magyarázat*, 15.

A 20. század első évtizedeiben a lexikonok és tankönyvek, valamint az olvasóközön-
ség körében legelterjedtebb népszerű kiadványok irodalmi anyaga egymáshoz viszonyítva
több tanulságot is sugall. Az előbbiekből felfedezhető a *romantikus népi-nemzeti* érté-
kekhez való ragaszkodás és nehezen változó konzervatív szemléletmód. Tudjuk, a 19.
századvég – 20. századelő irodalomtörténeteinek írói nem pusztán saját értékrendjüket
érvényesítették, hanem az őket befogadó Magyar Tudományos Akadémia vagy a korabeli
irodalmi társaságok szemléletmódját is. De a *Pesti Hírlap Nagy Naptára* és *Kincsháza*,
valamint *Lexikona* a maga korában – hűen saját klasszikus magyar hagyományaihoz –
ennél liberálisabb és modernebb értékrendet tükröz. Szerkesztői nyitottak voltak és fogé-
konyak mindenre, ami új, s a magas színvonal tartására törekedtek, tartalomban és kül-
sőségeiben egyaránt.³⁹ A *hivatalos* kiadványok precízen felsorolják névsoraikat,
lelkiismeretesen közölnek adatokat, s csak ritkán mondanak hosszabb kommentárt. Ha
megteszik, ennek a pusztán szavaknál több a jelentősége (mint például a *Révai Lexikon*
Ady esetében). A *Nagy Naptár* és a *Kincsház* mai szemmel olvasva is – igaz, műfajánál
fogva könnyebb helyzetben, de mégiscsak a legújabbat adhatja, amikor kiválasztja köz-
lésre szerzőit. Ám tapasztalhatjuk, hogy ennek az újszerűségnek és igyekezetnek is van-
nak bizonyos korlátai, amelyek nemcsak a közlés számában, hanem a kommentárokból
is megmutatkoznak. Amíg e két sorozat rendszeresen közli Kosztolányit, Szép Ernőt vagy
Tersánszkyt, csak Illyésig és Oláh Gáborig merészkedik el. De sem Adytól, sem Babitsól
nem olvashatunk semmit, a többi nyugatos közül is csak kettőt-hármat ismertet. Eközben
a *Pesti Hírlap Lexikona* 11 sort közöl Babitsról, Móráról 22-t, Kosztolányiról 21-et,
Kaffkáról, Tóth Árpádról és Füst Milánról is több adatot, sőt az éppen a *Lexikon*
megjelenési évének végén elhunyt József Attiláról is. Magáról Adyról fényképet és 32
sort, melyben ki is jelöli a költő és társai méltó helyét: „Az igazi irodalmi forradalmat Ady
föllépése jelenti. Modern, szenvedélyes szerelmi lírája, szociális hangja és belső meg-
hasonlásai a magyar költészet eddig szokatlan meggazdagodását, új tárgy bővülését és
nyelvi, formai fejlődését hozták magukkal. A háború utáni társadalmi, politikai és gaz-
dasági viszonyok közepette értékes elmélyedő írógeneráció állt időszzerű mondani-
valójával a nyilvánosság elé. Az új írók tudásában, tapasztalatban elődeiket is felülmúlva
törekuszenek elődeik nagy munkáját méltóképpen folytatni.”⁴⁰

E népszerű kiadványok tehát nemcsak bővebb ismereteket tudtak nyújtani olvasóik-
nak, hanem modernebb hangvételükkel és irodalmi válogatásaikkal túlléptek nehéz-
kesebb vetélytársaik egyoldalú kánonján is. A Légrádyak vállalkozása ugyanis más olvasói
réteget célzott meg, mint a konzervatív kánon: „Ötven esztendőn keresztül kormányoktól
és mindenkitől függetlenül küzdött a *Pesti Hírlap* a magyarságért és az igazságért. Nem

39 Gondolok itt például a kiadványok akkor újnak számító technikával készült gazdag fotó- és
rajzanyagára.

40 Lásd 7. sz. jegyzet, 662–665.

pályázott a hatalom kegyére. Vele szemben – gyakran üldöztetésnek kitéve – az alkotmányt, a szabadságot, a kicsinyeket és a gyengéket védte ...nem volt sem a gazdagok, sem a szegények újságja, és csak egy urat ismert: a magyar nemzetet.”⁴¹ A *Pesti Hírlap* szerkesztési és kiadási gyakorlata persze egyáltalán nem egyedi jelenség a hazai sajtó 20. század eleji történetében, hiszen 1910-től *Az Est*-lapok kiadványai jelentettek további konkurenciát. Ez azonban már egy másik tanulmány tárgya, amely tovább fogja bővíteni az összehasonlító kánonkutatás ma még feltáratlan forrásait.

41 *A Pesti Hírlap Emlékkönyve 1878–1928*, Bp., 1928, 144.

KOROMPAY H. JÁNOS

Horváth János Eötvös Collegium-beli tanári jelentéseiből (1905–1923)

1903-ban kezdődő és 1923-ig tartó kollégiumi tanítása három nagy egységből áll. Az első 1903-tól 1908-ig tart: Horváth János Bartoniek Géza felkérésére úgy tartotta meg óráit, hogy közben a Trefort utcai Gyakorló Főgimnáziumban, majd az V. ker. áll. Főreáliskolában (a Markó utcai Berzsenyi egyik elődjében), végül a II. ker. áll. Főreáliskolában (a régi Toldyban) tanított. A második időszak az Eötvös-kollégiumba való beosztással indult 1908 októberében s a világháború kitörésével zárult, amelyben közel három évig teljesített a fronton katonai szolgálatot. 1917 áprilisában mentették fel: ekkor kezdődött az utolsó szakasz, amely az 1923-ban történt egyetemi tanárrá való kinevezéssel ért véget.

Tanári jelentéseit az Eötvös Collegium archívuma őrzi. Ezekből közlünk most válogatást, hálás köszönetünket fejezve ki az anyag kutatásának és publikálásának lehetőségéért.

1905. június 7.

Francia: „[A] második félévben, a haladottak csoportjából Eckhart [Sándor] – nagyobb készségének megfelelőleg – [Lucien] Bézard úrhoz tétetett át.

A kezdő filológusok olvasmánya: Daudet: *Le petit chose*; a kezdő historikusoké: Thierry: *Récits des temps mérovingiens*; a haladottaké: Daudet: *Tartarin de Tarascon*; Molière: *Les précieuses ridicules*, *Le malade imaginaire* és Marivaux: *La surprise d'amour*.”

„Magyar irodalom.

I., II. és III. évesek külön-külön csoportba voltak sorozva. A két első csoport az 1711 előtti, a III. csoport az 1711 utáni irodalommal foglalkozott.

Az I. évesek nagyon sokan voltak (Czebe [Gyula], Gulyás [József], Marcsek [Andor], Mohay [Lajos], Pais [Dezső], Pintér [Lajos], Rabb [István], Trócsányi [Zoltán], Velledits [Lajos]); s ezek közül hét magyar–latin–görög szakos, csak kettő magyar–német, magyar–francia egy sem. E csoportnak tehát összességében véve két hátránya volt: a tanárjelöltek nagy száma és szaktanulmányaik egyneműsége. – Nagy számuk azért, mert ritkábban volt alkalmuk külön végzett tanulmányaikat az egész csoport

előtt bemutatni. Szaktanulmányaik egyneműsége pedig megnehezítette az idegen befolyások tárgyalását, s korlátozta a modern műfajok külföldi fejlődésére való kiterjeszkedést. A tavalyi első csoport e tekintetben szerencsésebb összeállítású volt.

Ez az első csoport különben is gyengébb a tavalyinál. Túlnyomóan közepes tehetségek, kik közül csak Czebét s talán még Paist lehetne kiemelni.”

„A II. éveseket (Kuncz [Aladár], Kräuter [Ferenc], Laczkó [Géza], Pózna [Lajos]) már méltóztatik ismerni. Ezek általában véve jók; Laczkó teljes mértékben megfelelt a hozzá kezdettől fogva fűzött várakozásainknak.”

„A III. évesek (Bauer [Herbert: Balázs Béla], Borsiczky [Árpád], Fest [Sándor], Kalocsay [Endre], Szabó [Miklós], Szeremley [Császár Loránd], Szolár [Gyóni Ferenc]) mind a két előbbi csoportnál többet mutatnak fel. Vannak köztük igen jó filológusok (Szabó, Szeremley), kik igen pontos, lelkiismeretes tanulmányokat készítettek; vannak eredeti gondolkodásuk (a két előbbin kívül Bauer és Fest, jóllehet Bauer kissé különc) s a többi is kifogástalanul végzi minden dolgát. – Ezekkel a magyar drámairodalom fejlődését tekintettük át Kisfaludy Károlyig s a regényét Jósikáig. Kár, hogy a magyar irodalomnak éppen leggazdagabb s -fejlettebb korára jut legkevesebb időnk. De erre a tanárvizsgálatok anyagbeosztása kényszerít.”

1908. május 28.

„*Huszt* [József] finomabb stilus-érzéknek adta biztató jeleit s ez oly ritka tulajdonság, hogy e helyen külön említésre tartottam méltónak.”

„Kitűnők” a IV. évesek közül Pais és Trócsányi. „De míg ez utóbbi, úgy látszik végképen a nyelvészetre adta magát, *Pais* összes eddigi tanítványaim közül legalkalmasabbnak mutatkozik irodalomtörténeti tanulmányokra. Komoly rokonszenvvel készítette egész collegiumi pályája alatt, nagyszámú, alapos dolgozatait; általános tájékozást szerzett az irodalmi fejlődés egész menetéről s mélyebbre is hatolt annak nem egy részletébe; bizonyos gyakorlatra tett szert ekként, melynek további értékes fejlődéséről józan gondolkodásmódja, fejlettebb ízlése és szerény becsületessége biztosít.”

1909. június 5.

IV. évesek: „Gragger [Róbert]nél ellenben (ki szintén kitűnően vizsgázott) már megvan a baj. Igaz, hogy ő sokat dolgozik s különösen irodalmi kölcsönhatásokat szerencsésen vesz észre s ügyesen mutat ki; igaz, hogy e téren hasznos munkát várok tőle: de sajnálattal tapasztalom, hogy mióta neve nyomtatásban jelent meg, mind nagyobb önelégültséggel véli magát kész tudósnak s olybá tűnik fel, mintha főczélul a nyilvánosság előtt való mennél sűrűbb szereplést tekintené.”

II. évesek: „Legerősebb tehetség köztük Huszt, kit sajnosan látok más szaktanulmány (a görög) felé távolodni.”

„Az I. évesek – sajnós! nagyon sokan voltak [...]. Tizenkét embert bajos egyenlő mértékben állandóan foglalkoztatni, még nehezebb ellenőrizni s alaposan megismerni. Ép

ezért az eddiginél nagyobb mértékben törekedtem arra, hogy minden óránk igazi közös munka legyen. Mindenki (vagy lehetőleg mindenki, – mert eszközeink nem mindig engedhetik ezt meg –) a kitűzött kérdésről előre tájékozódva jön az órára; egyik részletre egyik, másakra másik ad felvilágosítást; meghallgatom bírálataikat, pótló megjegyzéseiket társaik közlésére vonatkozólag; bizonyos kérdésekről, mik elkerülték figyelmüket, ott a helyszínen gondolkozni kényszerítem őket. Így aztán mind folyvást tanul, egyenletesen dolgozik, kénytelen gondolkozni s érdeklődésük erősödik. Viszont én is jobban megismerem őket, ők is egymást: minnek következtében kevésbé lehet alkalom arra, hogy valaki önhittségében háborítatlanul megmaradjon.

Eljárásomat még egy kedvezőtlen tapasztalat irányította más felé is. Nem tudnak u.i. írni; a középiskolából legtöbbször csak szónoki dagályt hoznak magukkal, de becsületes, egyenes, érthető, reális beszédet nem igen. Ezért az említett közös munkán kívül önálló dolgozatokat is készíttetek mindenikkel, ha lehet, kettőt is évenként: hadd álljon ki-ki a maga lábára, szedje össze ő maga a kérdés bibliográfiáját, rendezze saját maga a megismert anyagot s öntse tisztességes bemutatható formába. Csak így érhető el, hogy megtanulják a legegyszerűbb, de úgy látszik: legnehezebb szellemi munkát: hogy tudniillik ne mondjanak többet és nagyobbat, mint a mennyit igazán tudnak és gondolnak. [...]

Zolnai [Béla]nál már egy kis elkapatottság jeleit vettem észre, bár tehetséges fiú: mindenesetre javítható.”

1910. június 2.

Magyar: „15 első éves növendékem volt. E nagy szám már egy kis kószoló az új kollégiumból. Ily nagy csoportot sem vezetni, sem megismerni nem lehet úgy, mint az eddigi kisebbeket; 15 emberrel szemben már bajos megőrizni az egyszerű bizalmas beszélgetés hangját: a tanár minden beszéde szükségképp előadás-szerűvé, a csoport szinte osztállyá lesz.

Az eddigi kisebb csoportokban egy-egy növendék munkája töltött be egy vagy két órát s mégis elégszer rákerülhetett a sor valamennyire. A mostani nagyobb szám mellett ilyen eljárással egész évben csak kétszer referálhatott volna egy-egy. Kisebb, egyszerűbb, részlet-témákat kellett tehát kitűznom, hogy lehetőleg valamennyien feldolgozhasák s minden órán mennél többen jussanak szóhoz. Viszont e miatt komolyabb, huzamosabb előkészületet igénylő feladatokkal alig foglalkozhattunk. E bajon meg úgy próbáltam segíteni, hogy ki-ki tetszés szerinti dolgozatot mutathatott be írásban, melyet az illetővel külön beszéltem meg.”

„A harmad évesek közül [...] Huszti, a kit mindig Stiegelmar [Róbert] mellett emlegettünk, legnagyobb sajnálatomra végképpen a klassz. filológiához pártolt.”

1911. május 27.

„A II. éveseket, nagy számuk miatt, két csoportba kellett osztanom; így is 9–9 jutott mindegyikbe. [...] Különb a modern filológusok közül Eckhardt és Kasztner [Jenő] [...] a legjobbak.”

Francia: „Tíz kezdő tanítványom volt, kik a mindössze 4–5 hónapra terjedő idő alatt valami feltűnőbb eredményt nem értek el. Annál nagyobb elismeréssel kell kiemelnem Nes Tivadart (oláh fiú), ki e rövid idő alatt is annyira vitte, hogy jövőre bátran mehet a legjobb haladók közé.”

1911. december 18.

„Az I. évesekkel a kódex-irodalmat tanulmányoztuk. És pedig úgy, hogy annak egy-egy kitérített részletét egyszerre többen is feldolgozták s eredményeiket a heti egyik órában közölték. A másik órát rendszerint a kódex-irodalom együttes olvasásával töltöttük. A bemutatott dolgozatok tárgya s feldolgozóik:

- 1) A m. irodalom általános áttekintése 1526-ig. (Mindnyájan.)
- 2) Általános tájékoztató nyelvelméleinkről (Bod [Károly], Hankis [János]).
- 3) Bécsi, Münchener, Apor, Jordánszky-kódex: a legrégebb bibliafordítások. (Eperjesi [Kálmán], Ulreich [Vilmos]).
- 4) Ehrenfeld-kódex: Sz. Ferencz-legenda (Guman [István], Eiszen [Tibor], Bárczi [Géza]).
- 5) Érdy- és Kazinczy-kódex: Sz. Elek, Barlám és Jozafát-legenda (Begyáts [László], Hankis, Endrei [Kálmán])
- 6) Margit-legenda (Jávor [Andor], Szegő [Gyergyai Albert], Begyáts, Guman, Hankis, Eiszen, Eperjesi)
- 7) Debreczeni és Érsekújvári-kódex: Katalin-legenda (Ulreich, Bod, Angyal [Béla])
- 8) Temesvári Pelbárt élete, munkái (Jávor, Eiszen, Endrei, Begyáts, Hankis)
- 9) Temesvári Pelbárt kódexeinkben (Jávor, Hankis, Szegő)
- 10) A Gesta Romanorum, s hatása irodalmunkban (Ulreich, Bod, Eiszen)
- 11) A Példák könyve; a példákról általában. (Jávor, Hankis, Bárczi)

Öt további dolgozat maradt a második félévre.

Legjobbakknak találom Hankist, Ulreichot, Szegőt. [...] Jó, de az elsőknél kevésbé alapos: Bárczi. [...] Az egész csoport munkája általában véve nagyon kielégítő s nem áll alatta a régebbi legjobb évfolyamoknak.

A II. évesek nagyobb arányú dolgozatokat készítenek (a XVI. század irodalmából) s épp ezért ritkábban kerül a sor egy-egy növendékre. [...]

A III. éveseket, nagy számuk miatt, két csoportra (klasszikusok és modernek) kellett osztanom. A klasszikusokkal a drámairodalmat, a modernekkel a lyrikusokat (legrészletesebben Petőfit) tárgyalom. [...] A modern csoportban most is Eckhart vezet: erős, reális érzék, pontosság, mindennek végére járó érdeklődés jellemzi. Balassi Bálintről dolgozik s már eddig is nagyon értékes eredményeket mutathat fel.”

1912. június 10.

„Az első évek tízen voltak [...]. Ezek közül Hankis a legbiztatóbb: ő dolgozott legtöbbet s legkövetkezetesebb rendszerességgel; igen jó filológus válhat belőle.”

A II. évek: „négyet emelek ki: Moravcsikot [Gyula], Koszó [János]t és Kántor [Lajos]t, kik igen különböző tehetségek (Moravcsik és Kántor inkább filológus, Koszó filozófiai studiumokat kedvel) és mind a hárman, sajnos, más szakra fognak specializálódni; negyedikül Firtost (Ferenc), ki páratlan szorgalmával tűnik ki s igen alkalmas oly munkára, mely türelmet és kitartást igényel: adatok összehöngészésére, kéziratok egybevetésére, unalmas könyvek elolvasására. Ezzel a ritka hajlandósággal már is értékes anyaggyűjtést végzett.”

III. évek: „A modernnek közt Eckhart válik ki, nemcsak mint legelevenebb, legérdeklődőbb elme, hanem mert más-irányú műveltsége is nagyobb, mint a többié; éppoly örömmel s hozzáértéssel végzi a filológiai alapvetés munkáját, mint a kritikai értékelést. Ha francia sikerei (mint az másoknál már előfordult) el nem kapták: igen hasznos, derék tudós válhat belőle. [...] Németh Gyula már oly kizárólagosan nyelvész, de annak olyan őszintén az, hogy erősebb részvételre nem is erőltettem.”

1912. december 18.

Haladó francia: „Endrei és Szegő valamennyit felülmúlja (kivált Szegő) precíz ismeretekben, szorgalomban, önkéntes munkában.”

Magyar irod., I. év, „modern filológusok”: „Ez a csoport a 16. századi protestáns irodalommal foglalkozott.”

A „klassz. filológus csoport” „a kódexirodalommal foglalkozott.”

A II. évek közt „igen jók”: Hankiss, Szegő. „Ez a csoport 16/17. századi prózáírókat tanulmányozott.

A III. évek csoportja szépen s kellő érdeklődéssel dolgozik. Petőfivel foglalkoznak.”

1913. május 28.

„A távozó negyedévek általában szép eredménnyel vizsgáltak. Öten készülnek közülök vizsgára: Eckhardt, Illés [Gyula], Jákó [Károly], Kasztner és Kardos [Lajos]. Igen jóra való tanulmányokat készítettek valamennyien. De tudományos munkásságra leginkább Eckhardt és Kardos látszik hivatottnak. Eckhardt doktori értekezése messze meghaladja az efféle tanulmányok színvonalát; a Balassi Bálintról szóló irodalomban régi idő óta ez az első, valóban pozitívumokkal dolgozó, jelentékenyebb kritikai dolgozat. Kardos leleményesebb és életrevalóbb; Eckhardt alighanem tájékozottabb és alaposabb.”

Haladó franciák: „Legtöbbre vitte Szegő, ki bátran mehetne francia szakra is.”

1913. december 19.

„Az első évesek, nagy számuk miatt, két csoportban: a) *klasszikusok* [...]. Ez a csoport a mondákkal foglalkozott; a következő dolgozatok keretében: Énekmondók (kidolgozta: Szerecz [Alajos], Radulovics [Ránky Ágoston]); krónikák (Székely-Doby [Zoltán], Dornics [István]); Kézai (Sélley [Elek], Ardeleanu [Vince]); Anonymus (Lukács [Nándor], Székely-Doby); Képes Krónika (Dornics, Székely-D.), Ardeleanu); a hunmondák irodalma Petz Gedeon előtt (Szerecz, Radulovics); Petz Gedeon tanulmánya (mind); Sebestyén elmélete (Szerecz); a jövő félévre maradt: Bleyer elmélete (Sélley, Ardeleanu, Dornics).”

„b) *Modernek*”: „A kódexirodalommal s annak némely XVI. századi folytatásaival foglalkoztak.”

II. év: „Farkas [Gyula], Thanhoffer [Emil]: különösen szorgalmukkal s ambíciójukkal magaslanak ki.”

III. év: „Szegő, Hankiss és Endrei vezet. Hankiss eddig különösen filológiai pontosságban tünt ki: újabban esztetikai mérlegelésekben is a legkomolyabbak egyikének látszik.”

Francia: „Az első csoport francia népmeséket s verseket olvas; a második Sylvestre Bonnard-t.”

1914. június 12.

III. év: „Legkomolyabb tehetségnek most is Szegőt tartom közöttük, a legszorgalmasabbnak pedig Hankisst.”

1918. június 18.

„Az év legörvendetesebb mozzanata: harctéri növendékeink egy részének ideiglenes hazatérése. Mily örömmel vonultak be ismét könyvtárunkba! Természetesen, nem ereszhették szabadjára mohó munka-kedvüket, hisz ennek a három hónapnak csak gyakorlati célja lehetett: megmenteni valami keveset a sajnos idővesztéségből: egy-egy szakdolgozat hirtelen nyélbe-ütése, egy-egy vizsga letétele. S talán nemcsak praktikus érdekből jobb így. E gépies munka után nem esett nekik oly nehezen az újból elszakadás, mint egy kedvök szerinti elmerülés közepén. Aki a harctérről jött, általában egészségesebb lelki állapotban van, mint aki fogságból került haza (bár az utóbbi változatot csak az egy Farkas képviseli); ez érthető is. A harctéren tépelődésre alig jut idő; ott még a pihenés idején is cselekvő légkörben élnek; sajnosan érzik az idővesztéséget ők is; összehasonlítják ők is a maguk kénytelen hátramaradását az itthoniak zavartalan boldogulásával; de felveszik a fonalat, kiki a maga természete szerint, ott ahol elhagyták: szelid nyugalommal (mint *Budaker* [Károly]), a fiatal erő ép önbizalmával (mint *Jausz* [Béla]), vagy praktikus resignatioval (mint *Ulreich*). [...]

Kétségtelen, hogy a harctérierk is, ha majd végleg hazajönnek, keresztül fognak esni egy válságos korszakon. A szervezet oly tartós megerőltetésére, s a harctér állandó lelki

feszültségére előbb-utóbb reakciónak kell bekövetkeznie az életmód változával, és pedig annál erősebbnek, mennél mohóbban esnek majd neki a rég nélkülözött szellemi munkának. Szép feladatunk lesz akkor: egy sokat szenvedett fiatal nemzedék lelki egyensúlyának biztosítása, s tapintatos visszavezetésük a régi munkakörbe. De a felől nyugodtak lehetünk, hogy visszatértükkel a Collegium erkölcsi fajsúlyja lényegesen növekedni fog, s az a férfiaság és élettapasztalat, de főképp a békés tudományos foglalkozásnak az az érett megbecsülése, melyet magukkal hoznak, jótékony kihatással lesz nemcsak azokra, kiket éppen akkor itt találunk, hanem későbbi nemzedékekre, s minden bizonnyal a Collegium egész jövőjére.”

1918. augusztus 21.

„Mindössze három magyar szakos növendékem volt a nyári félévben. [...] A régi növendékek közül néhányan, francia nyelvismeretüket kívánván óvni és föléleszteni, – mások pedig – az újak közül – az idő mennél hasznosabb kiaknázására törekedvén: önként jelentkeztek francia kurzusra. Mindkét csoportban nagy örömem telt. A régiek [...] korántsem felejtettek annyit, mint hitték; ennek megállapítása szemmel láthatóan megnyugtatólag hatott rájuk.”

A kezdő francia csoport: “Megtanultak annyit e rövid idő alatt, hogy ha idejük és körülményeik engedik, most már magukban is folytathatják. Folytatni is akarják – a harc-téren. Csak legyen rá mennél több nyugodt napjuk.”

1920. július 15.

Jelentés a magyar irodalomtörténeti szakvezetésről

(1920. április – július)

„Az idő rövidsége s a növendékek más irányu (karhatalmi) gyakori elfoglaltsága az idei munkát eleve megnehezítette. Mindamellet az átlagos eredmény igen jó.”

I. év: „Kerecsényi [Dezső] munkára termett, világos fejűnek látszik; Hunyadi [Károly] szerény, dolgos, tanulékony; Féja [Géza] alighanem több, mint a mennyit mutat: higgadtsága, uralma az anyagon, s tiszta gondolatfejtése: ebben a korban kellemesen lep meg.”

„A szokás ellenére, de hogy háborús múlásztásaik pótlásában segítségükre legyek, a IV. évesekkel is tartottam az idén rendes órákat saját kérelmekre, a szokásos egyéne-nkénti megbeszéléseken kívül.”

1921. június 29.

„A klasszika filológiával való korábbi szakcsoportosítás (magyar–latin–görög) a vizsgálatok miatt annyira terhesnek bizonyult, hogy a szaktanárok javaslatára le kellett mondanunk annak erőszakolásáról. Ennek azonban káros következménye a magyar

szakos évfolyamok egyoldalúsága (a modern irányban), másfelől pedig a magyar irodalomtörténetnek, mint szaktudománynak szempontjából egy fontos ágnak (a hazai latin nyelvű irodalom vizsgálatának) succrescentia nélkül maradása. A túlterhelést okozó görögnek az elhagyásával, magyar–latin szakcsoportosítás mégis csak lehetővé volna teendő; minthogy pedig tapasztalás szerint e szakra többnyire olyanok jelentkeznek, kik modern nyelveket nem tudnak, lehetőleg a német nyelven már jól tudó jelöltek kellene e magyar–latin szakcsoport számára megnyernünk. Aminthogy a német nyelv tudását elengedhetetlen feltételnek kellene tekintenünk a magyar–francia szakcsoportbeliek számára is.”

II. év: „*Kerecsényi* igen robusztus tehetség: maga az erő, lelki egészség, józan gondolkodás, munkabírás és munkakedv.”

„*Bartha* [János], valódi nyeresége a Collegiumnak, dísze az egész csoportnak. E kis gyöngye, ideges fiatal ember maga a tudományos lelkiismeretesség, a szerény tudásvágy, éber és okos kritikai érzék, világos bánni tudás komplikált, nagy anyagokkal, s ennél fogva a higgadt, világos közlőképesség. Úgy látom, társai is nagyra becsülik, mi mindig sokat jelent.”

1922. július 6.

„Magyar irodalomtörténeti szakóráimon az alap- és szakvizsga anyagbeosztásához kellett igazodnom (mint mindig): vagyis a két első évfolyamban nem foglalkozhattam oly anyaggal, ami már túllépi az alapvizsga tárgykörét. Ennek az a már sokszor panasztolt félszegség a következménye, hogy a magyar irodalom régiebb, szegényesebb korszakára (1711-ig) két egész esztendő kell fordítanunk, míg újabb, végtelenül gazdagabb és sokfélebb feladatot kínáló korszakára csak egy esztendő jut, a III. év (minthogy a IV. évekkel már csak egyenként, szakvizsgai és doktori értekezéseik szempontjából foglalkozunk).

I. évfolyamom ekként a kódexirodalommal s a XVI. századi prózával, II. évfolyamom a XVI/XVII. századi költészettel foglalkozott. E két évfolyamban állandó gondom volt a módszeres bevezetésre, a szaktudomány alapproblémáinak, s lehetőleg történetének a megismertetésére is. – III. évfolyamom a Bessenyei–Kazinczy-korral foglalkozott stíltörténeti szempontból, mi kétségtelenül a legtöbb oldalú előtanulmányt, tehát a történeti anyagban alapos tájékozódást igényel, – azután pedig az 1772–1848 közötti kor epikus műfajainak fejlődésével, miben a kezdeményező költői egyéniségek műfaj-teremtő és szabályozó hatására voltunk különös figyelemmel. A két alsó évfolyam a tárgy természetétől megkivánt tudományos önfegyelmzésben szép haladást tett; a III.-ik pedig (vagy legalább több tagja) a jelzett problémák iránt, melyek már nemcsak tárgyismeretet, hanem a műízlés némi fejlettségét s finomabb irodalmi értékek mérlegelésére érzékenységet is megkívánnak, mondhatom, hogy elsőrendű munkát végzett.” „*Bartát* csak fokozottan dicsérhetem; a legkülönfélébb természetű irodalomtört. tanulmányokra egyaránt hajlamos; jelleme: komoly, tudós érdeklődés, egyéni szempont,

probléma-felismerés, velős, csinos előadás – és szerénység. *Kerecsényi*: ugyanaz, de valami erőteljesebb, vaskosabb változatban.”

„Volt egy *francia* csoportom is; ú.n. haladó (franciául második éve tanuló) csoport. Ezzel nehezebb prózai szövegeket olvastattam, de költeményeket is, oly beosztással, hogy a francia költészet korszakos, főbb fordulatairól legalább vázlatos irodalomtört. képet is nyerhessenek.”

1923. május 29.

I. év: „E csoportban Szabó Mihály az egyetlen, kiről már most teljes bizonyossággal merek szólni. Komoly érdeklődés, sok szempontú alaposág és erős, józan elme jellemezte minden munkáját. Soha felszínes, vagy hevenyészett munkával nem állt elő. Szorgalma nem pusztá iskolás becsvágy, hanem egészséges munkakedv, tudományos hajlam és céltudat jele. Tehetsége, azt hiszem, az irodalmi studiumoknak inkább nyelvi-filológiai, mintsem esztetikai oldala felé fogja hajtani.

Képességek tekintetében Keresztury [Dezső] alighanem legközelebb áll hozzá; de korántsem annyira egyensúlyozott, s a munkában sem oly nyugodtan körültekintő. Egy-egy eredeti észrevétellel talán előtte jár Szabónak, viszont feltevésekre, idő előtti megállapításokra is hajlik; aktuális tárgyával komolyan foglalkozik ugyan, de a tágabb összefüggések nyomozásában nem egyszer a priori általánosítások csábításának enged. Több benne az önkényesség (s talán inventio), kevesebb a formák és modor iránti respektus, mint Szabóban. (Egyébként: titkos versíró is, ami irodalom-szakosok közt kelletlenül gyakoribb jelenség. Verseit láttam. Azokban is van kétségtelen jele a komolyabb és egyénibb gondolkodásmódnak; a mai kezdő lírikusok nagy többségével szemben pedig valami őszinte családias, sőt gyermeteg kedély, ami bizonyos korai komorsággal különös módon társul).”

IV. év: „Kerecsényi, Bartha és Tóth Béla: tehetség és eredmények tekintetében is kimagaslóak. Szakvizsgái dolgozataik nem sablonos témák, hanem eddig kevésbé átvizsgált területen mozognak.

Bartha és Tóth stiltörténeti tárgykörben dolgoztak, s a magyar költői stílus egy-egy korszakos formáját (a Gyöngyösi-, ill. a Himfy-félét) tanulmányozták nagy kedvvel és hivatottsággal. Kerecsényi pedig figyelemre méltó adatgyűjtéssel és történeti érzékkel vetett nem-egy részletében újszerű világosságot a magyar irodalmi tudat kifejlése történetére. Valamennyi tanulmány között súlyra övé az első; a Barthaé egy szép és sokatígérő első részlet; a Tóth Bélaé aránylag legszűkebb körű, de tárgyhöz mérten igen sikerült, és eleven kidolgozása is. Ők hárman e dolgozatokkal oly útra léptek, melyen még érdemes nevet szerezhetnek maguknak a szaktudomány továbbvitelében. Ily irányú érdeklődésük egyszersmind annak is biztosítéka, hogy tanári pályájukon az irodalmi nevelés feladatát a történeti anyag életszerű felfogásával, vonzón és hatékonyan fogják tudni teljesíteni.”

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Ahol tilos a szerelem

Elizabeth Barrett-Browning élete magyar színpadon

Élettörténete olyan volt „mint egy tipikus angol regény, szép, vonzó és tiszta” – írta róla egy magyar méltatója a századfordulón.¹ Szerb Antal így foglalta össze hat sorban ezt az életet: „Elizabeth Barrett szül. 1806-ban Coxoe Hallban, gazdag birtokos családból. Mint-hogy igen törekeny alkatú volt, apja nem engedte meg, hogy szobáját elhagyja, sőt, hogy ágyából felkelhessen; házasságról természetesen beszélni sem lehetett. Robert Browning 1846-ban megszőktette és Olaszországba vitte. Elizabeth ettől kezdve egészséges volt és kitűnően bírta a fáradságot.”² Ma már talán nem lenne ilyen ironikus a befejezés (miután jóval többet tudunk a pszichoszomatikus betegségekről, mint Szerb Antal idején), de az életrajz lényege mégiscsak pontos: a Robert Browninggal való szerelem és házasság gyökeres fordulópontot jelentett a költőnő életében. De azért az életút első felét is csak a regényekben lehetett volna tipikusnak nevezni.

Elizabeth Barrett-Browning apja jómódú jamaikai rabszolgatartó, művelt, de nagyon szigorú, konok ember volt, aki bálványozta elsőszülött lányát és csodagyerekeknek tekintette őt. Elizabeth nyolc évesen már ógörögül olvasott, 14 éves volt, amikor apja kiadta a maratoni csatáról szóló kis eposzát. Az apa kulcsfigura lett Elizabeth életében, a Hope End-i birtokon felnövő 11 gyerek (3 lány és 8 fiú) közül végig ő maradt az apa kedvence. A költőnő gyermekkorának egy baleset vetett véget: tizenöt évesen leesett a lováról, s olyan súlyosan megsérült, hogy évekre betegágyba kényszerült. A bezártságban töltött évek alatt páratlan műveltséget szerzett, húsz évesen megjelenhetett első igazi verseskötete, s ezt követte Aiszkhülosz-fordítása, a *Leláncolt Prométheusz*. A testi gyengeséghez tragédiák sorozata társult: még ebben az évben meghalt az édesanyja és a nagybátyja (aki jelentős vagyont hagyott rá), ezután apja elveszítette egy pert, így a család vagyona nagyrészt odalett. Ott kellett hagyniuk a keleties stílusú hatalmas kastélyt és a parkot, s az apa úgy döntött, hogy Londonba költöznek. Ettől kezdve a Wimpole Street 50. számú ház lett az otthonuk. Elizabeth lassan kezdett felgyógyulni a gyermekkori betegségből,

1 KÉGL Sándor, *A két Browning*, Budapesti Szemle, 1907/368, 131. kötet, 190.

2 SZERB Antal, *A világirodalom története*, 5. kiad., Bp., 1973, 611.

de amikor egészsége érdekében a tengerparton töltöttek néhány hetet, újabb tragédia történt: hajószerencsétlenségben meghalt legkedvesebb öccse, Edward is. Ettől állapota tényleg válságosra fordult, ezután évekig nem tudta elhagyni a szobáját. A ház, amelyben éltek, olyan lett, mint egy börtön, az apa ez után a tragédia után mindenáron egyben akarta tartani a családot. Feltétlen engedelmességet várt a gyermekeitől, s megtiltotta, hogy bármelyikük is férjhez menjen vagy megnősüljön. Nehéz megmagyarázni ennek a rögeszmés megszállottságnak, ennek az önző, ambivalens szeretetnek az okát, de hogy voltak szexuálpszichológiai gyökerei is, az majdnem biztosra vehető. Akár a feleségéhez fűződő kapcsolatában (és ennek a kapcsolatnak a tragikus megszakadásában), akár az elsőszülött lánya iránti (visszafojtott) szenvedélyben keressük is a magyarázatot, mindenképpen egy beteg, neurotikus személyiséghez jutunk, aki a családtagjai feletti korlátlan hatalom gyakorlásában éli ki megvalósíthatatlan vágyait, ösztöneit. Elizabethet kevésbé sújtotta az apai terror, mivel amúgy sem volt kitörési lehetősége. Mégis mindenről tudott, ami a világban történt. Irodalmi levelezésben állt a kor ismert íróival, délutánonként barátok, ismerősök látogatták, s miután versei rendszeresen megjelentek a folyóiratokban, nemcsak Angliában lett egyre népszerűbb, hanem az Egyesült Államokban is (tisztelete jeléül pl. Edgar Allen Poe neki ajánlotta egyik könyvét). 1844-ben jelent meg *Poems* című, főként lírai balladákat tartalmazó kötete. Balladáihoz nem az angol történelem, hanem saját belső világa, képzelete adott ihletet. Hősnői – a balladák romantikus, sötét tónusa ellenére – egy pozitív, modern nőideált reprezentáltak, akik egyenrangú társként, szerelmüket és odaadásukat nyíltan vállalva éltek egy férfi oldalán. Magánya, bezártsága ellenére érdekelte a női emancipáció (rajongott George Sandért, akivel később Párizsban személyesen is találkozott) és sok más politikai kérdés is. A gyermekmunka ellen írt versét felolvasták az angol parlamentben (talán először fordult elő, hogy egy vers szolgált fegyverként az ellenzék kezében), s így része volt abban, hogy 1844-ben végre elfogadták a gyermekmunka korlátozásáról szóló törvényt. De írt verset a rabszolgaság eltörléséről, az 1848-as forradalmakról és az olasz egységről is, felvállalva ezzel egy olyan költői tematikát, amely sohasem tartozott a hagyományos „költőnői” szerephez. A kánonnal való szakítás jelentőségét az bizonyítja legjobban, hogy 1858-ban, tehát a költőnő halála előtt három évvel Magyarországon Jókai Mór, Szendrey Júlia, Zilahy Károly, Arany János és mások részvételével még arról zajlott komoly vita, hogy milyen irodalmi műfajok és témák a legalkalmasabbak a nőknek. Gyulai Pál ugyanis megfellebbezhetetlen igazsággként jelentette ki, hogy leginkább az ifjúsági és a gyermekirodalomban van a helyük, írjanak meséket, útirajzokat, a házi élet köréből vett képeket, merthogy ez illik legjobban nemükhöz.³

(Elizabeth Barrett-Browning egyébként nagyon szerette a mese műfaját, legutolsó verse éppen Andersennek szólt, aki a halála előtt néhány nappal Firenzében látogatta meg a költőnőt és kisfiát.)

3 Gyulai Pál, *Írónőink = Uő, Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., 1908, 272–307.

Az 1844-ben megjelent kötet egyik balladájába beleszótt egy Robert Browningra való utalást, ezután (1845 tavaszán) Browning személyesen is meglátogatta a költőnőt, hogy megköszönje a verset. A találkozásból szerelem lett, de amikor 1846 szeptemberében titokban összeházasodtak, még a barátaik közül is sokan úgy gondolták, hogy Browning csak a magánvagyonáért vette el a nálánál hat évvel idősebb, súlyosan beteg asszonyt. Az esküvő után Elizabeth még egy hétig otthon maradt, hogy megszervezhessék a szökést, aztán elindultak Párizson, Velencén át Itália, pontosabban Pisa felé. Ettől kezdve egyetlen napra sem váltak el egymástól. Browning jól látta, hogy felesége betegsége nem szervi, hanem idegi eredetű: amint kiszabadult apja zsarnoksága alól, visszatért az egészsége és az életkedve is. Két évig éltek Pisában, majd Firenzében telepedtek le. Itt született meg a fiuk, akit együtt tanítottak zenére, festészetre, irodalomra (később festő és szobrász lesz, de nem olyan sikeres, mint szülei). Ennek a korszaknak köszönhető a költő életmű kiteljesedése is: 1850-ben megjelentek a *Portugál szonettek*, 1857-ben pedig az *Aurora Leigh* című verses regény. A következő éveket Rómában töltötték, de ekkor Elizabeth Barrett-Browning már tüdőbeteg, s csak meghalni térhet vissza Firenzébe 1861-ben.⁴ Férje 28 évvel élte túl, de soha nem nősült meg, fiuk felnevelésének szentelte az életét.

Ennyi a „regényes” élettörténet, amelybe itt-ott beleszövődnek magyar szálak, magyar nevek is: pl. Brocky Károlyé (1807–1855), aki megfestette a költőnő portréját. A házaspár az 50-es években kétszer is járt Londonban (Elizabeth fölkereste a testvéreit, de az apjával már soha nem találkozott), s ekkor kerültek kapcsolatba az ott élő magyar emigránsokkal (pl. Teleki Lászlóval) is. Talán a magyar emigráció valamelyik tagja ajánlotta Elizabeth Barrett-Browning figyelmébe az 1837 óta Londonban élő magyar művészt, aki már elismert festő, részt vesz a királyi akadémia kiállításain, s rendszeresen kap megbízásokat az angol arisztokráciától, főleg női és gyermek-portrék készítésére. A portré klasszikus félprofilban ábrázolja a költőnőt, a 37×28 cm-es, kartonra festett pasztelképet 1964-ben vásárolta meg a Colnaghi-gyűjteményből a Magyar Nemzeti Galéria, s 1970-ben láthatta először a magyar közönség.⁵

Jelentősége azért is nagy, mert az Elizabeth Barrett-Browningról készült 1841-es festmény és a halála előtt három évvel készült daguerrotípija közötti időszak egyik hiteles dokumentuma, amelyet korábban még az angol irodalomtörténet-írás és ikonográfia sem tartott számon. A kép valószínűleg 1852 júniusa és októbere között készült, két évvel kislányának születése után, abban az időszakban, amikor a költőnő a legegészségesebb és a legboldogabb volt. (Összevethetjük a képest Miss Mitfordnak, egyik barátjánőjének a leírásával: „Karcú, finom alak. Dús barna fürtök keretezik kifejezésteljes arcát, nagy, kedves

4 Egykori házukon, a Casa Guidin emléktábla áll az alábbi szöveggel: „Qui scrisse e mori E. B. B.; che in cuore di donna conciliava scienze di dotto e spirito di poeta, e fece del suo verso aureo anello fra Italia e Inghilterra. Pose questa memoria Firenze grata 1861.”

5 GÁL István, *Brocky Károly portréja Elizabeth Barrett-Browningról a Magyar Nemzeti Galériában*, *Művészet*, 1971/9, 10–11.

szemek, melyeket hosszú, selymes barna pillák árnyékolnak be, és a mosolya olyan, mint a napsugár. Annyira fiatal a kinézése, alig tudtam elhithetni egy barátnőmmel, hogy a Prométheusz fordítója elérte már azt a kort, amikor a leányokat bemutatathatják a nagyvilágban.”)⁶ Minden kortársa megjegyzi róla, hogy sokkal fiatalabbnak látszott a koránál, s ezt ez a portré is megerősíti. Brocky valószínűleg nemcsak a hírneve, hanem a külseje miatt is szívesen vállalta a portré elkészítését: ha megnézzük arcképeit, láthatjuk, hogy a legszívesebben fekete, déli típusú modelleket választott képeihez, s ebbe a sorba Elizabeth Barrett-Browning is beleillik.

A házaspár párizsi tartózkodása idején is élénk társasági életet élt, állandó vendégei voltak az irodalmi és politikai szalonoknak, talán ezekben is találkozott magyar emigránsokkal, Itáliában azonban egész biztosan. Elizabeth Barrett-Browning rajongott Mazziniért és Garibaldiért, gyűlölte az osztrák birodalmat, és a *Casa Guidi ablakai*, illetve *A kongresszus előtt* című verseiben többször utalt a rab nemzetek között a magyarra is.

Ami az életmű magyarországi fogadtatását illeti,⁷ Arany János volt az első, aki a költőnő halála után három nappal (1861. július 2-án) a londoni *Athenaeumban* közölt megemlékezést lefordította és közölte. Lapjában, a *Szépirodalmi Figyelőben* 1861. augusztus elsején jelent meg a nekrológ *Barret-Browning Eliza* címmel.⁸ Egy-két versfordítás és ismertetés után Kégl Sándor írt hosszabb tanulmányt a házaspárról a költőnő születésének 100. évfordulóján a *Budapesti Szemlében*. 1936-ban aztán Máté József megjelentette a *Portugál szonettek* teljes fordítását (1957-ben Kardos László újrafordította őket), de Babits, Szabó Lőrinc, Lányi Viktor is fordított a szonettciklusból.⁹ A magyar közönség azonban már 1936 előtt is megismerkedhetett Elizabeth Barrett-Browning életével. Hevesi Sándor ugyanis a New York-i bemutató után mindössze három évvel Magyarországon is műsorra tűzte a róla szóló színdarabot. Az eredetét Rudolph Besier (1878–1942) írta *The Barrets of Wimpole Street* címmel, 1929-ben¹⁰ (a színmű ihletője valószínűleg a költőházaspárról szóló, az előző évben New Yorkban megjelent monográfia volt.)¹¹ A darabot 1930. augusztus 20-án mutatták be a Malvern fesztiválon, rendezője Sir Berry Jackson volt. Az 1930–31-es évad egyik nagy sikereként egy év múlva már Európában is játszották. 1956-ban Hollywoodban megfilmesítették, 1964-ben pedig elérte minden sikeres színdarab végzete: musicalt írtak belőle *Robert and Elizabeth* címmel.

6 KÉGL, *i. m.*, 200.

7 Elizabeth Barrett Browning magyarországi ismertségének legteljesebb áttekintése: MARTI Zsófia, *Elizabeth Barrett Browning magyarországi fogadtatásához (1861–1907)*, Irodalomismeret, 1994/2–3, 47–49.

8 *Barrett Browning Eliza*, *Szépirodalmi Figyelő*, 1861/39, augusztus 1., 621–622.

9 *Költőnők antológiája: Sapphótól napjainkig*, kiad. TÖRÖK Sophie–KOTZIÁN Katalin, 1943, 137–142. – Egy levele magyarul is megjelent: *Szerelmes levelek*, Bp., 1963.

10 *The Best Plays of 1930–31*, New York, 1932. – Újabb kiadása: *Plays of the Thirties*, New York, 1978.

11 O. BURDETT, *The Brownings*, New York, 1928.

Az előadás szereplői

A magyar szöveget maga Hevesi Sándor fordította és ő volt az előadás rendezője is. A premier 1933. március 10-én volt a Nemzeti Színházban. A darabot ragyogó szereposztásban játszották: Barrett Edwardot, a „jó kiállású, 60 éves, szép embert” Ódry Árpád, Elizabethet Bajor Gizi játszotta. Arabella Gombaszögi Irén, Henrietta Rápolti Anna volt. A fiúk alakítói között Major Tamást, Perényi Lászlót, Somody Kálmánt találjuk, Browning szerepét Pethő Attila alakította, Dórárt, Elizabeth komornáját, a felesége, P. Füzes Anni játszotta.

A dráma szövege a *Színházi Élet* mellékleteként az 1933. évi 21. számban jelent meg. Az első felvonás a Browning látogatása előtti napon játszódik. Elizabethnél éppen ott van orvosa, dr. Chambers, akit megkér, beszéljen édesapjával, hogy ne kelljen mindennap porter sört innia, mert undorodik tőle. Az orvos távozása után két húga jön a betegágy mellé.

Henrietta kilátástalannak látja a sorsukat, régebben apja már elutasította egy kérését, s hiába szerelmes évek óta egy kapitányba, tudja, hogy most sem fog engedélyt kapni a házasságra. Arabella és Elizabeth nem érzik olyan súlyosnak a családi börtönt, mint húguk, mindketten lemondtak már a szerelem lehetőségéről. Ezután sorra bejön Elizabeth hat öccse, s mind a hat ugyanazt kérdezi tőle: mit mondott az orvos, javult-e az állapota, felkelhet-e már betegágyból. Egyre jobb lesz a hangulat, a kis szobában Henrietta

táncra perdül az egyik fiúval, de amikor az apjuk belép, hirtelen megfagy a levegő. Az apa haragosan kiküldi a gyermekeit, s rátámad a lányára: az orvostól megtudta, hogy Elizabeth nem akarja többé betartani az utasításait, ellenszegül az apai kérésnek. Az utolsó jelenetben Elizabeth undorral küszködve, engedelmesen megissza a keserű italt.

A második felvonás Browning látogatásáról szól. Aznap délelőtt Henriettához is látogató jön: Cook kapitány, aki megkéri a kezét. Ezután megérkezik hozzájuk a rég nem látott unokahúg, Bella, aki elhatározza, hogy felvidítja egy kicsit a házat. Henrietta elpanaszolja neki, hogy mindnyájan olyanok, mint a rabszolgák, bár a szerelmese feleségül kérte, biztos benne, hogy soha nem mehet férjhez. Bella meglepetten és irigykedve látja, hogy Elizabeth-hez vendég érkezik, még hozzá egy ünnepelt, fiatal költő. Elizabeth és Browning kezdeti feszélyezettségét humor oldja föl, meghitt beszélgetésük után Elizabeth máris jobban érzi magát. Egyedül fölkel és az ablakhoz tipeg, hogy a távozó férfi után nézhessen.

Bajor Gizi és Pethő Attila

A harmadik felvonásban három hónappal később látjuk viszont Elizabeth szobáját. Orvosi konzílium van éppen, az orvosok megállapítják, hogy Elizabeth sokat javult, de télire Itáliába kellene utaznia. Az apa megtiltja az utazást, s kijelenti, ha a lánya gyógyulása ekkora engedetlenséggel párosul, inkább látná őt újra betegen. Bella jelenik meg a családnál, hogy koszorúslányának kérje meg Henriettát. Nem érti, hogy unokatestvérei miért rettegnek úgy az apjuktól. Kacéran az apa (Barrett) ölébe ül, aki váratlanul szenvedélyesen szájon csókolja őt. A szobalány bejelenti Browningot, az apa dühösen távozik. Browning előre örül az itáliai útnak, s amikor megtudja, hogy Elizabeth mégsem utazhat, önzéssel, zsarnoksággal vádolja az apát. Elizabeth mentegetni próbálja őt, a jelenet végén szerelmet vallanak egymásnak és hosszú csókban forrnak össze.

A negyedik felvonásig is eltelik néhány hét, Elizabeth egyre jobban van, már kijár a parkba, hosszú sétákat tesz szobalányával és kutyájával, Flush-sal. Az apától szűkszavú levél érkezik, ebből megtudják, hogy vidékre kell költözniük, hogy se Henrietta, se Elizabeth ne találkozasson többé a kedvesével. Browning, ahelyett hogy elkeseredne, vidám és határozott lesz a szigorú levéltől – nem halogathatják tovább az esküvőt, vállalja, hogy mindent megszervez és előkészít. Elizabeth néhány óra haladékot kér a döntéshez, valami jelet vár a gondviseléstől. Browning távozása után belép Henrietta Cook kapitánnyal, akit szeretne bemutatni a nővéreinek. Az apa váratlanul meglepi őket. Választás elé állítja Henriettát: vagy azonnal elhagyja a házat, vagy megesküszik a Bibliára, hogy soha többé nem találkozik a vőlegényével. Elizabeth nem adja oda édesanyja Bibliáját erre a célra, és Henrietta nyomorúságát látva dönt: azonnal levelet ír Browningnak, beleegyezik a szökésbe.

Az ötödik felvonás két jelenetből áll. Az elsőben kezdetben csak Elizabethet látjuk: búcsúleveleket ír, útra készen várja az indulást. Először Henrietta lép be, aki elmondja, hogy vőlegényének az ezredét elhelyezték Londonból, s hogy még egyszer találkozhasanak, mindenképpen meg fogja szegni az apjának tett esküjét. Ezután váratlanul hazaérkezik az apa. A szobalány megrémül, attól fél, hogy valaki elárulta a tervezett szökést, de az apa nem sejt semmit. Kibékülni jött a lányához, akivel már tíz napja nem találkozott. Monológjából megtudjuk, hogy házassága szerencsétlen volt: csak Erzsébet született szerelemből, a többi gyermek születésekor „a szerelem kialudt és félelem jött a helyébe.” „Mi a szerelem? Mit tudsz te a szerelemről? Szerelem!... A szemnek a mohósága, közönséges testi vágy...” Suttogva elmondott szavai felérnek egy a lányának tett szerelmi vallomással: „*Karjaiba vonja Erzsébetet, aki egészen merev*) Gyermekekem, drágám, te azt akarod, hogy boldog legyek, de az én egyetlen boldogságom a te kezdedben van. Te megadhatod, vagy elveheted. Rám kell tekintened, énbennem bíznod, énreám támaszkodnod. Meg kell osztanod velem a gondolataidat, a reményeidet, a félelmedet és az imáidat. Legyen enyém a szíved és a lelked. *(Szenvedélyesen szorítja magához. Erzsébet elfordul, arca csupa fájdalom és rettegés.)*” Elizabeth elborzad a visszafojtott érzésektől. Amint az apa visszavonul a dolgozószobájába, azt mondja Dórának: „egy pillanatig sem maradhatok ebben a házban. A mai napig sejtelmem sem volt róla, hogy Apa kicsoda. Nem

olyan, mint más ember. Nem mondhatok többet.” Kutyáját magához szorítva kirohan a házból.

Az utolsó jelenetben Elizabeth üres szobáját látjuk. Először Arabel, majd a többi testvér jön be hozzá, de csak a leveleket találják meg, amelyekből kiderül, hogy Elizabeth egy hete titokban férjhez ment Browninghoz, s most Itáliába indult vele. A nagy felfordulást meghallja az apa is. Henrietta mondja el neki a hírt, az apa végigolvassa a levelet, majd utasítja az egyik fiát, hogy azonnal vigye el egy állatorvoshoz, és pusztíttassa el Elizabeth kutyáját, Flush-t. A bosszú azonban nem sikerül, Henrietta elmondja, hogy Elizabeth Flush-t is magával vitte. Az apa tehetetlenül áll, s miközben apró darabokra tépi a kezében tartott papírdarabot, lassan összemegy a függöny.

Látjuk, hogy a darab íve a kezdeti, kudarcba fulladt, első lázadástól a végső szakításig, a szökésig tart, megmutatva a hősnő lelki válságának elmélyülését és fordulópontjait, s az apa szenvedélyét. Besier minden darabja hasonló lélektani elemzésre épül, de közülük – nem utolsó sorban irodalmi igényű dialógusai miatt – éppen ez a drámája lett a legsikeresebb.

A fordítást az eredetivel egybevetve meglepően hű szövegvetést találunk. A változtatások nem is annyira Hevesit, inkább a magyar színházi viszonyokat jellemzik. A magyar közönségnek semmitmondó címet a jóval hangzatosabb: *Ahol tilos a szerelemre* változtatja, elhagyja az egyes felvonások alcímét (A porter sör, Browning, Henrietta stb.), s Dórának kereszteli át Elizabeth szobalányát, Wilsont. Elizabethet Erzsébetnek hívják, a húgai Bábinak becézik őt. Hevesi az első két felvonásban egyetlen betűt sem változtat, a színpadleírásokat és a szerzői utasításokat is szó szerint fordítja. Van viszont a második felvonásban egy kihagyás: Besiernél Elizabeth hangosan olvassa Browning 8 sorát, majd ugyanezt felolvassa a szobalányának is, hogy érti-e a verset. Hevesinél mindketten némán olvassák Browning költeményét – úgy látszik Hevesi nem tudott, vagy nem akart műfordítást csináltatni az idézett versből, ezért inkább kihagyta azt.

A harmadik felvonás végéből is kihagyott négy oldalt. A szerelmesek jelenetét a vallomásnál, az első csóknál vágja el: „O, Robert, szeretem, szeretem, szeretem” – mondja Erzsébet, és lemegy a függöny. Besiernél még négy oldalnyi szerelmi vallomás következik. Elizabeth elmondja összes érvét kapcsolatuk ellen, de Browningról minden ellenkezés lepereg. Vállalni akarja a szerelmét betegen, kitagadottan is, vállalja az utazás kockázatát, a pletykákat, s Elizabeth végül enged az unszolásának és igent mond. Irodalomtörténészként sajnálhatjuk ezt a kihagyott részt, mert gyönyörű, s ráadásul igaz is – nem írói fikció eredménye. Elég egyszer végigolvasni az angol szöveget, hogy felismerjük: Besier Browningék 1897-ben kiadott levelezését¹² építette bele a drámába, szereplői saját patetikus, költői szavaikat mondják el a színpadon. Bizonyítékként álljon itt egy részlet 1846-os levelezésükből:

12 *The letters of E. B. Browning*, ed. F. G. KENYON, London, 1897.

„Jól értettelek? Egyszóval az én kedvemért kértél, hogy HAGYJAM E TÉMÁT?... bármilyen ellenvetéseket sorakoztatsz fel, mintegy félve attól, hogy rendelkezél az élettel, melyet neked adok, minden ennek az életnek valami feltételezett javára utal, s te állítólag tönkretennéd, ha elfogadnád... Nem vagyok az, aminek nagylelkű, önmagáról megfélemlítő méltánylásod megtesz,... de TUDOM, ha az ember valamit is tudhat, hogy ha tiéd lenne ez az élet, és a te életteddel való egyesülésben megnövekedne, akkor, mint mondtam, mondom, és érzem, végtelenül boldog lennék.” – írja Browning. A szenvedélyes, mélységes hitről és ragaszkodásról árulkodó sorok végül meggyőzik a költőnőt: „Néha azt gondolom, hogy meg kellene halnom ezen a télen – most –, mielőtt bármiben csalódást okoztam volna neked. De mert te jobb és drágább vagy, mint én, és jobban tekintettel kell lennem rád, nem akarok meghalni. Nem akarhatok neked semmilyen fájdalmat okozni, még akkor sem, ha az esetleg kisebb fájdalom, kisebb rossz volna is, mint ami esetleg jönni fog – ha életed terhének bizonyulnék.”¹³

Ennek ellenére valószínűleg Hevesi Sándornak volt igaza, aki egy hatásos vég szóval zárta le a felvonást, s a költői párbeszédektől megkímélte a nézőket.

Az előadásról Schöpflin Aladár írt kritikát a *Nyugat* című lapban.¹⁴ A szöveget egyetlen mondatban értékeli: „angol munka, szolid és megbízható, jó anyagot dolgoz fel jó esz-közökkel.” Elsősorban a főszereplőt dicséri, mivel Erzsébet kivételesen jó színpadi szerepét „Bajor Gizi gazdag, sokszólamú művészzel játssza. Olyan gyöngéd, mint a lehellet, szerelmében forró, szinte izzik, az apjával szemben a szenvedélyből származó passzív erőt mutat. Mikor rájön apja magatartásának magyarázatára, szó nélkül, csak nézéssel, arcjátékkal, mozdulattal megrendítő tud lenni.”

Bajor Gizi 1922 óta vezető színésznője a színháznak, Hevesi minden fontos szerepet rábíz, korban éppen megfelel a szerephez. 40 évesen külsőleg és belsőleg is hiteles, érzékeny Elizabeth lehet. De ettől még csak szép novella lenne a történet, írja Schöpflin, ha nem lenne benne az apa figurája. „Ő a darab igazi főalakja, benne folyik le egy komor dráma, s ha ő megjelenik, akkor sűrűsödik össze a színpadon a levegő.” „Így válik az epikus cselekmény két szenvedély – a leány szerelme és az apa titkos szerelemtől fűtött ellenállása – közötti drámává.” Schöpflin a tudat alatti incesztusszal, a lánya iránti szerelemmel és féltékenységgel magyarázza az apa viselkedését. Úgy látja, hogy a darabnak ezt a rétegét a közönség nem egészen értette meg, sőt Ódry Árpád sem ilyenek játszottak el az apa figuráját, éppen ezért az alakítását kicsit merevnek, egysíkúnak érezte. Ódry Árpád mentségére legyen mondva, nagyon nehéz lehetett csak a színészi játék erejével kibontani egy olyan személyiséget, aki cselekedeteinek a mozgatórugóit sem a családja, a kortársai, sem az utókor nem értette igazán. Bár Schöpflin joggal idézi azt a jelenetet, ahogy az apa ölébe veszi és megcsókolja a kis Bellát, aki megrémül ettől a csóktól, vagy azt a vallomást, amelyet Elizabethnek mond el az anyjával eltöltött örömtelen évekről,

13 *Szerelmes levelek*, i. m., 229, 232.

14 SCHÖPFLIN Aladár, *Színházi bemutatók*, Nyugat, 1933/21, 97–140.

talán mégis igaza volt Hevesi Sándornak, aki (valószínűleg a saját magánéletét ért támadások miatt – ugyanis homoszexuális volt) nem merte elvinni ebbe az irányba a darabot. Ódry Árpád ennek a rendezésnek megfelelően, merev, félelmetes zsarnoknak játszotta el Edward Barretet, akinek a magára erőltetett önfegyelme alól néha kitör valódi énje, s aki egyformán akar uralkodni minden gyermeke, s nem csak legkedvesebb lánya – Elizabeth – felett. A darabban meglévő modern pszichologizálás ilyen átértelmezése jobban megfelelt a magyar közönség ízlésének és igényeinek is: a darab az évad legnagyobb sikere lett. A realista játékmód és „milieu”, és a viszonylag lassú tempó a darabot a „jól megcsinált” polgári drámák előadásával rokonította. A szöveg nem vált patetikussá, a hat fiú esetlen, kicsit marionett-figuraszerű alakja, és a többi mellékszereplő, pl. Henrietta félénk vőlegénye vagy Bella, a maga lelkes butaságával, játékoságot, humort vitt a darabba. A költő-szerelmespár beszélgetéseit a többi szereplő józan hétköznapisága ellensúlyozta.

Volt még egy szereplő, aki jelentősen hozzájárult a darab sikeréhez, hiszen gyerek ugyan nem volt a színpadon, de egy élő kutya igen. Ám Hevesi Sándor itt követte el a leg súlyosabb vétket az életrajzi hitelesség ellen: Flush-t, a spánielt¹⁵ ugyanis (a képek tanúsága szerint) egy Floki nevű, nagyon szimpatikus barna tacsó játszotta.

15 Róla szól Virginia Woolf regénye, a *Flush*, ford. RÓNAY György, Bp., 1976.

NAGY ILONA

A népköltési gyűjtemények kiadásáról*

„A népmesék folklorisztikai célú gyűjtése a nép szájáról, majd az egyes szövegek többé-kevésbé véletlenszerű kiadása vagy különböző antológiák könyv alakban való megjelenítése az elmúlt 200 évben igen sokféle okból világszerte elterjedt, és emberek ezrei foglalkoztak vele a kiadás tevékeny részeseiként és fogyasztóként. Ezeknek a tevékenységeknek a csúcsideje már leáldozott, mögöttünk van.”¹

Isidor Levin kezdte ezekkel a mondatokkal tanulmányát, amelyet abból az alkalomból mutatott be a *Népi Elbeszélés Kutatók Nemzetközi Társaságának* (International Society for Folk Narrative Research, ISFNR) 11. kongresszusán Mysore-ban (India), hogy az illusztris társaság tiszteletbeli tagjának választotta. Kéziratát 1994 őszén írta Szentpéterváron. A továbbiakban egyfelől összefoglalta véleményét az elmúlt évtizedek népi elbeszélés (folk-narrative) elméleteinek szerinte jobbra hiábavaló voltáról, másfelől részletesen kidolgozott programot fogalmazott meg a népmesék archiválásának és kiadásának korszerű, az ezredforduló kívánalmainak megfelelő módjáról.

Levin tanulmányának tárgya valóban sarokköve napjaink folklorisztikájának. Vannak még ma is népek, népcsoportok, pl. Ázsiában és más kontinenseken, de még Európában

* A tanulmány az alább megjelent írás átdolgozott, de új adatokkal ki nem egészített változata: NAGY, Ilona, *Edition of Folk Narrative Collections in Our Days = Ethnologia et Folkloristica. Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 10–15. 08. 1995*, red. Heikki LESKINEN, Risto RAITTILA, Tõnu SEILENTHAL, Pars VI, Moderatores, Jyväskylä, 1996, 275–282; Uő.: *Die Herausgabe von Volkserzählungsanthologien heute, Märchenspiegel*, Jg. 7, 1996, Nr. 4, 29–33.

1 „The folkloristic collection of folktales from the mouth of storytellers, as well as the more or less occasional publication of individual texts or the production of a variety of anthologies in book format, has become widespread over the last 200 years. For various reasons these were distributed around the globe and provided work and enjoyment to thousands of producers and readers. The climax of this activity is probably already passed.” Isidor LEVIN, *What is to be done in folktale research? and how?* Dedicated to the Folklore Fellows on the occasion of my election to honorary membership. *Was und wie ist in der Erzählforschung zu tun?* Gewidmet den Folklore Fellows anlässlich meiner Wahl zum Ehrenmitglied. 1994, 1.

is, amelyek a 20. század végét a nyugat-európai civilizációs fejlődéstől többé-kevésbé lemaradva éltek meg. Hagyományos népi elbeszéléseik minden műfaja, így a mese, de még a varázsmese is tovább őrizte saját korábbi állapotát, és a folkloristáknak még egy ideig lehetőséget kínál arra, hogy első kiadásban, élőszóban előadott folklóranyagot tegyenek közzé. Hogyan tegyünk ezt? Úgy, mint eddig, vagy nekünk is érdemes elgondolkodnunk azon, hogy az ezredfordulón valami mást kell nyújtanunk az olvasónak, mint amit elődeink fontosnak véltek? Jelen tanulmányom írásának idejéig tizennégy magyar népmesekötetnek voltam szerkesztője,² tehát magamnak is fel kellett tennem ezt a kérdést.

Levinnek teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy „a népmesék kiadásában eddig még nem alakult ki megállapodás, legkevésbé olyan vonatkozásban, amely az alapelveket érinti, és amellyel minden kiadó egyetértene. Másfelől, évtizedekkel ezelőtt megjelentek gyűjtemények, amelyek mintákká váltak. De tudományos vezérelveket még a tekintélyes sorozatoknál sem lehet megfigyelni. [...] Tehát az ilyen mesék kiadását sehol

- 2 *Rózsafű és Tulipánleány: Kalotaszegi népmesék*, gyűjtötte KOVÁCS Ágnes [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1987, 254.
Pallag Rózsa: Kárpát-ukrajnai magyar népmesék, gyűjtötte SÁNDOR László [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1988, 284.
Bodrogkeresztúri mesék és mondák, gyűjtötte DOBOS Ilona [ÚMNGY (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, szerk. NAGY Ilona), XXII, Bp., Akadémiai, 1988, 444 p.
Úngi népmesék és mondák, gyűjtötte GÉCZI Lajos [ÚMNGY, szerk. NAGY Ilona, XXIII], Bp. – Bratislava, Akadémiai – Madách, 1989, 424.
A csodamalom. Balti népmesék, válogatta BOJTÁR Endre [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1989, 232.
Az ikertündérek: Zagyarónai népmesék, gyűjtötte NAGY Zoltán [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1990, 280.
Mátyás, az igazságos, válogatta KRÍZA Ildikó [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 240.
Cifra János meséi, gyűjtötte NAGY Olga [ÚMNGY, szerk. NAGY Ilona, XXIV], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 440.
A szalonnafa: Varsányi cigány népmesék, gyűjtötte GÖRÖG-KARÁDY Veronika [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1992, 254.
A Nap s a Hold keresése: Bözödi népmesék, BÖZÖDI György 1941-es gyűjtését sajtó alá rendezte B. NÁDOR Orsolya [Mesék, mondák, történetek, szerk. NAGY Ilona], Bp., Akadémiai, 1993, 244.
Tűzoltó Nagymadár: Beregújfalusi népmesék és mondák, gyűjtötte PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária, szerk. NAGY Ilona, Bp., Új Mandátum, 1993, 336.
Az elvarázsolt királyfi: Palóc mesék, gyűjtötte NAGY Zoltán, szerk. NAGY Ilona, Salgótarján, Balassi Bálint Könyvtár, 1994, 264.
Baracai népköltészet Tóth Balázs né Csák Margit előadásában, Budapest–Bratislava, Akadémiai–Madách–Posonium, 1995, 640.
Ondava menti népmesék és mondák, gyűjtötte GÉCZI Lajos, szerk. NAGY Ilona, Bratislava, Madách–Posonium, 1995, 325.

nem tanítják.”³ Levinnek a 20. század második felének folklorisztikáját illető kritikájára később visszatérek: elméleti fejtegetéseivel, amelyek például a motívum bizonytalan és vitatott természetére vonatkoznak, itt nem kívánok foglalkozni. Javaslat a ún. „korpuszmű” (corpus work) létrehozására – világszerte azonos elvek alapján átrendezni a folklorarchívumokat, megvalósítani „az egyes szövegek egységes adatolását”, majd elvégezni a népmesék kiadásra való előkészítését: „minden egyes típusból készült minden egyes felvétel szinopszisának” és „egy motívum-leltár” megalkotását, amit a „korpuszkiadás” (corpus edition) követ – megítélésem szerint megvalósíthatatlan vágyalom. Úgy érzem, értem és átélem a komparatív módszer értelmét látó és azt alkalmazni kívánó kutató vágyait: ezek kielégítésére az ilyen „korpusz kiadás”-ok a megtestesült tökéletességet jelentik. Létrehozásuk feltételei azonban – Magyarországon egészen biztosan – hiányoznak. Hozzá kell tennem, legnagyobb sajnálatomra. Pénzről, idejükről erre a munkára szánó személyekről nem is beszélve, olyan archiválási rendszer mellett, amely a legkülönbözőbb etnográfiai és folklor anyagot kizárólag a gyűjtő neve és a gyűjtési hely szerint regisztrálja, a kutatónak gyakorlatilag a teljes archívumot kell tételenként kézbe venni, laponként átvizsgálni, ha például meséket keres. A raktárkezelő személyzet az ötödik tételnek a pincéből való felküldése után már nemtetszésének adna hangot. Ezt követné a szövegek másolása. Még az a bizonyos nagy asztal, amelyre Levin szerint célszerű lenne az azonos típusba tartozó szövegeket elrendezni, hogy a változatokról tartalmi kivonat készüljön – még az is gondokba ütközne, hogy csak a legpraktikusabb gondokat említsük. Levin itt a szinopszis készítését „motívum formában” képzei el: a motívum itt egy szöveg tartalmának ahhoz a részéhez utalódik, amely a szinopszis megfelelő szövegeiből variánsokat hoz létre. „A motívum itt egy variáns, amely a hagyományban törést hoz létre.” „Motívum és variáns csaknem szinonim fogalmak. Egy törést jeleznek, egy innovációt a hagyományban.”⁴

A Levin-féle tartalmi kivonatok (synopsis) alapján redukció útján kell elkészülnie a szintézisnek, a „redundanciáktól mentes” (redundancy free) normál verzióknak,⁵ amivel megvalósul a „korpusz mű”. Ez a népmese globális kutatásának a tökéletes eszköze, kiváló adatbázis több mese vizsgálatához,⁶ és egyben a „korpuszkiadás” alapja. A kiadást ebben az esetben Levin nem könyv alakban képzei el, hanem elektronikus úton: a könyvkiadás

3 „in editing of folktales ... no consensus has so far been reached, least of all in relation to standards on which publishers agree. On the other hand, decades ago collections were published which became models. But scholarly guidelines are observed not even in respected series. [...] Also, editing such tales is not taught” LEVIN, *i. m.*, 1.

4 „A 'motif' is in this case a variant which indicates a break in the tradition.” *Uo.*, 9. „'Motif' and 'variant' are almost synonyms. They signal a break, an innovation in the tradition.” *Uo.*, 10.

5 *Uo.* 12.

6 „The actual tool of global research in the folktale, the documentary basis for the examination of many tales is the corpus work” (*uo.*, 4).

számára a „normál verziókat” tartja ideálisnak. Szerinte az ily módon elő nem készített, tehát a hiteles, pontos, szájhagyományból származó szöveg nem jut el az olvasóhoz, azaz senkit nem érdekel. A válogatás sem szubjektív preferencia alapján történik, ha a „normál verziókat” használjuk.⁷

Ez tehát a klasszikus földrajz-történeti módszer talán utolsó jelentkezése a maga kizárólagos formájában: más módszerek felé csak az ily módon elvégzett feladatok után engedi kalandozni a kutatót. Fenntartva azt a véleményt, hogy az összehasonlító kutatásokhoz valóban ideális lenne a világon eddig összegyűlt meseszövegek egységes és kezelhető korpuszát használni, a szövegkiadás esetében már kételyeink támadhatnak. Vajon a kutatókon kívül olvasná-e más is ezeket? Levin szerint még a gyermekek számára is a „normál verziókat” kellene kiadni. A népmesék esztétikai értékei stílusukban, művészettel megformált nyelvi köntösükben is jelentkeznek, vagy éppen a redundáns elemekben. Vonzanák-e az olvasókat a kutatók által alkotott szinopszisok, vagy az azokból készült „normál verzió”? A magyar gyakorlat épp nem ebben az irányban fejlődött az elmúlt kétszáz évben.

A népmesék átírása, stilizálása a 19. század gyakorlata volt, a 20. századra írók kedvtelésévé, gyermekeknek szánt mesekönyvek előállításának módszerévé vált. E helyütt nem érdemes vele foglalkozni. A betűhív, a dialektust több-kevesebb pontossággal visszaadó szövegközlés Magyarországon már a 19. század végén megindult. Ekkoriban már a szövegek műfajokba rendezése és az egyes szövegekhez magyarázó, a változatokra utaló jegyzetek készítése is elterjedt. Mind a műfaji elrendezés, mind a korai jegyzetek megállapításai mára sok tekintetben érvényüket veszítették: ez tulajdonképpen érthető jelenség. Ez a gyakorlat maradt ránk máig, pedig a még a műfaji szelekciót is kritika érheti. A gyűjtő már eleve kizárólag az általa preferált műfajokat gyűjti, a gyűjtött anyagból saját esztétikai normái szerint válogat, s még friss kéziratokon is kimutatható, hogy a hangszalagon rögzített anyaghoz képest a kiadásra előkészített anyag szelektált, javított, átírt, olykor határozottan megcsonkított. A nem szakember gyűjtő a már megjelent és általa ismert népköltési gyűjtemények műfajait tartja szem előtt, pedig a folklór, illetve a folklórnak tartott jelenségek tartománya állandóan változik, újabban határozottan növekszik, bővül. Levin ironikus megfogalmazása szerint „folklór az, amit a folklór archívumokban tárolnak”.⁸ Ma már nagyon sok mindent tárolnak ott, amiknek, még akár pár évtizeddel ezelőtt is, folklór természete egyáltalán nem volt nyilvánvaló (emlékversek, sms-szövegek, rémhírek stb.). Népköltési gyűjteményeink azonban mind a mai napig úgy épülnek fel, ahogyan a 19. században kialakított minta ezt megköveteli;⁹ az „új” vagy újonnan „felfedezett” műfajok nem jelennek meg bennük.

7 Uo. 17–18. A Levin által javasolt „korpuszmű” létrehozásának munkafázisait csak vázlatosan ismertettem, minden részletére nem tértem ki.

8 „'folklore' is what is stored in a folklore archive”. Uo., 4.

A népmesék kiadásának etalonja az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatban formálódott. 1940-ben jelent meg a sorozat első köteteként Ortutay *Fedics Mihály mesél* c. kötete, és haláláig, 1978-ig Ortutay 21 kötetet jelentetett meg itt. Új irányt kívánt szabni a mesekutatásnak, amelyet egyéniségkutató módszernek nevezett és *magyar* vagy *budapesti* iskolának emlegetett szóban és írásban. Érdeklődése egyetlen mesemondó teljes repertoárjának feltárására irányult, az elhangzott mesét az elbeszélő egyéni teljesítményeként értelmezte, és annak személyiségjegyei, valamint társadalmi helyzete és kulturális környezete alapján azonosította. Új volt ez az irányzat azért is, mert „aláasta a folklórról, mint közösségi költészetről és archetípusairól, mint örökké fennmaradó organizmusokról vallott konzervatív nézeteket. Úgy mutatta be a folklórt, mint a jelenről szóló néprajzi riportot, hangsúlyozva az élő, alkotó személyiségeket, ellentétben azzal a vezető irányzattal, amely a múltból megmaradt relikviákat kereste.”¹⁰ Ortutay tisztában volt azzal, hogy ez a módszer nem az ő találmánya. Fedics meséihez írt bevezetőjében például felsorolja elődeit, Mark Azadovszkijt (*Eine sibirische Märchenerzählerin*, 1926), a soproni utcaseprő, Tobias Kern meséit közreadó Johann Reihard Bünkert (*Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart*, 1906), vagy Kálmány Lajost, aki egyetlen mesemondó, Borbély Mihály meséit adta közre (*Hagyományok* II, 1914), és másokat, de még csak nem is a teljesség igényével, már ami a nemzetközi listát illeti. Mégis, a 19. században indult *Magyar Népköltési Gyűjtemény* folyamának megszakításával új mederbe kívánta terelni a mesék kutatását és főleg kiadását. Első tanítványai, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Banó István az ő utasításait és elvárásait követve még a negyvenes években sorra adták ki hasonló módszerek szerint gyűjtött meséiket. Tanítványok nemzedékei tanulták, hogy ez a „magyar iskola”.

1988-ban szerkesztettem az első kötetet ebben a sorozatban, és még mindig számos kiadatlan kézirat van a birtokomban. A már megjelentek és a kiadásra várók is Ortutay tanítványainak vagy a tanítványok tanítványainak a gyűjtései, illetve autodidakta gyűjtők munkái, akik a már meglévő kötetek alapján formáltak véleményt arról, hogy milyenek is kell lennie egy népmesekötetnek. Olyan sok egyéniség-repertoár gyűlt össze az elmúlt évtizedekben, hogy az Akadémiai Kiadónál 1987-ben egy gyermekek számára tervezett sorozat, a *Mesék, mondák, történetek*, amely az ÚMNGY köteteiből készült válogatások ötletével indult, hamarosan első kiadásokat is kezdett közölni a terjedelmileg rövidebb,

9 SÁRKÁNY Mihály, *Népmesekincseink összetételéről = Népi kultúra – népi társadalom V–VI*, Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve, szerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1971, 159–170; NIEDERMÜLLER Péter, *Adatok a magyar folklór szövegbazisának megkonstruálásához a XIX. században*, *Ethnographia*, CI(1990), 96–104.

10 DÉGH Linda, *Narratives in Society: A Performance-Centered Study of Narration*. Introduction: What Can Gyula Ortutay and the Budapest School Offer to Contemporary Students of Narrative, *Folklore Fellows Communications*, No. 255, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1995, 7–29, 20.

kevésbé feldolgozott kéziratokból. Kovács Ágnessel közösen szerkesztettem, halála (1989) után egyedül, amíg a kiadó szüneteltetni nem kívánta. E két sorozaton kívül is számos, egyéniségkutatónak minősíthető módszerrel, és szinte csak azzal végzett gyűjtés és kiadás valósult meg nem csak Magyarországon, hanem az egész magyar nyelvterületen.

Jelen tanulmány első kéziratának elkészültekor, 1995-ben ötvennél több „magyar módszerű” magyar népmese gyűjteményt tudtam összeszámlálni, értelemszerűen 1940 óta. Annak ellenére, hogy a nemzetközi szakirodalomban elvétve kötik az egyéniségkutató módszert Ortutay nevéhez¹¹ (ha egyáltalán magyar műre hivatkoznak, az Dégh Linda kakasdi monográfiája, amely németül és angolul is megjelent – az utóbbi kibővítve¹²), ilyen mennyiségű és minőségű zövegkiadás ennek a módszernek a jegyében sehol a világon nem valósult meg. A folkloristák és amatőr gyűjtők valóban olyan egységes szempontok szerint munkálkodtak, évtizedekig még Ortutay személyes irányítása mellett, hogy együttműködésükre mindenképpen ráillik az iskola megjelölés – másutt efféle műhely nem alakult ki.

A kötetek nagyjából azonos mintát követnek. A gyűjtő által írt bevezető tanulmány először a földrajzi környezetet és a mesemondó(k) faluját (falvait) mutatja be, a hely és az ott lakó nép történetével folytatva. Ortutay még ezt elnagyoltan tette, követői ma már olykor igen részletes helytörténeti monográfiákat készítenek. Bengt Holbek a Folklore Fellows nyári iskoláján tartott előadásában a kilencvenes évek elején ennek szükséges vagy szükségtelen voltáról kérdezte a jelenlévő Lauri Honkót, felemlítve, hogy az ő könyvében¹³ „a történeti elemzés nem találkozik a funkcionálissal és a pszichológiaival.” Honko válasza ez volt: „Megragadott a települések története, szükségem volt rá, mert ezekről a településekről nem készült semmiféle leírás. Valójában azonban ez egy nem éppen szükséges melléktermék volt”.¹⁴ A magyar népköltési gyűjtemények esetében hasonló a helyzet. A Holbek által Dégh Linda kakasdi monográfiájában is feleslegesnek ítélt feje-

11 Nagyon ritkán említik a Fedics-kötet bevezető tanulmányát, amely angolul is olvasható: Gyula ORTUTAY, *Mihály Fedics Relates Tales = Hungarian Folklore: Essays*, Bp., Akadémiai, 1972, 225–285.

12 DÉGH Linda, *Kakasdi népmesék*, Bp., Akadémiai, 1955–1960 (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VIII–IX); *Märchen, Erzähler, Erzählgemeinschaft dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung*, Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften, 1962; *Folktales and Society. Storytelling in a Hungarian Peasant Community*, Bloomington, Indiana University Press, 1969/1989.

13 Lauri HONKO, *Geisterglaube in Ingermanland*, FF Communications, No. 185, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1962.

14 „I was fascinated by the history of the settlements, and I needed that because there was no description of these settlements. But it was not a very useful byproduct” (Bengt HOLBEK, *On the Comparative Method in Folklore Research*. With Contributions from Hermann BAUSINGER, Lauri HONKO and Roger D. ABRAHAMS, NIF Papers, No. 3, Turku, Nordic Institute of Folklore, 1992a, 17–18.

zet a bukovinai székelyek történetéről pontosan arra ad választ, hogy miért olyan a mesetudásuk, műveltségük, olvasottságuk, amilyen. Való igaz, hogy a történeti bevezető tanulmányok tényeit az egyes mesék vagy a repertoárok elemzése során már nemigen használják a szerzők. A települések összes okleveles említését, a közelben lezajlott csaták számbavételét, a birtokstatisztikák adatait vagy a tsz-ágazatok tevékenységének felsorolását nehéz is hasznosítani a mesék értelmezéséhez, bár történeti mondáknál bizonyos rezonanciát felfedezhetünk. Honko esetében is – kisebbségben élő, megírt történelem híjával szűkölködő népcsoportok sorsának ismertetése – indokolt és értelmezést segítő lehetett. A kérdés azonban megmarad: milyen részletes legyen a helytörténet?

A bevezető tanulmány továbbá bemutatja a mesemondót, életét, személyiségét, a helyi társadalomban betöltött szerepét. Már a negyvenes években megjelentek egész falvak (az „egész” megjelölés természetesen korlátozottan érvényes: a gyűjtő által felkeresett személyek csoportját jelenti) vagy egész tájegységek népköltészetét, általában meséit bemutató gyűjtemények, de ezekből is kiemelték a nagyobb repertoárral rendelkező előadókat. Még azokról is készült rövid életrajz, akik csupán néhány szöveggel szerepeltek a gyűjteményben: ha a cím a tájat vagy a települést jelölte is, a gyűjtemény, az egyéniségkutatás szempontjainak megfelelően, a megszólaló személy fontosságát emelte ki.

A szövegek sorrendje a Fedics-kötetben Ortutay saját szépérzékét, kötet szerkesztői ízlését mutatja. Lassan alakult ki az a gyakorlat, hogy az Aarne–Thompson katalógus típusrendjébe tagolódva közöljék a meséket, ám állatmesékkel nem szoktak köteteket indítani. A népköltési szövegek kritikai kiadásának 1974 óta létező szabályzata szerint „egy-egy műfajt vagy túlnyomórészt egy-egy műfajt tartalmazó gyűjtemények anyagának csoportosítása alműfajonként, ezen belül típusonként történjék”, illetve „a meséket abban a műfaji rendben kell közölni, ahogy az Ortutay Gyula – Dégh Linda – Kovács Ágnes szerkesztette *Magyar népmesék* (I–III, Budapest, 1960) kötetében a műfajok egymás után következnek”.¹⁵ Mivel a gyűjtők kész kéziratokkal jelentkeznek, és a fenti irányelveket hozzávetőlegesen követik csak, ahol lehetőségem nyílt, szerkesztőként átrendeztem az anyagot, de nem mindig a fentiek szerint.

A sorozat darabjai (egy gyermekjáték-kötetet leszámítva) meséket, kezdetben néhány, majd egyre több mondát közöltek, végül a hatvanas években megjelent az első önálló mondakötet, mint olyan új produkció, amely zömmel hiedelemmondákat tartalmaz: később, a sorozaton kívül több ilyen is készült. 1994-ben és 1995-ben két nagyszerű munka látott napvilágot, egy-egy kiváló előadó minden, a gyűjtők által folklórnak tartott, tehát hagyományos folklór műfajra kiterjedő repertoárjával.¹⁶

15 VOIGT Vilmos, BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata: Szerkesztési irányelvek*, IV, Bp., Akadémiai, 1974, 19, 73–74.

16 POZSONY Ferenc, *Szeret vize partján: Moldvai csángómagyar népköltészet*, A klezsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Kriza János Társaság Könyvtára 2, 1994; *Baracai népköltészet Tóth Balázsné Csák*

Az ÚMNGY sorozat megköveteli – bár nem minden kötet esetében sikerült megvalósítani – nyelvészeti tanulmány közlését, a tájnyelv általános jegyeiről és a mesemondó egyéni nyelvhasználatáról, jellegzetes elbeszélő stílusáról. Balogh Lajos a fent idézett szabályzatban a nyelvjárási szöveg gondos lejegyzéséhez és régi (klasszikus) kéziratok közléséhez ugyan segítséget ad, ám a közelmúlt gondatlan gépiratainak korrekciójához sajnos nem.¹⁷

A jegyzeteket vagy a gyűjtő készíti – esetleg dilettáns módon –, ilyenkor legalább korrigálni, kiegészíteni kell. Autodidakta gyűjtők esetében folklorista jegyzetkészítőt keresünk, ha van, aki vállalja ezt a feladatot. A szakszerűnek elismert jegyzet a kritikai szabályzat szerint egy-egy kis földrajz-történeti módszerrel összeállított monográfia, amely tartalmazza a típus addig ismert összes – legalább az adott régióból származó – változatát. A szabályzat által megkövetelt tökéletes jegyzetelés soha nem valósult meg, de több-kevésbé célba vettetett. Ily módon tehát az egyéniségkutató módszerű művek visszanyúlnak a meghaladni szándékozott földrajz-történeti iskola hagyományaihoz – vélhetően igen helyesen. Egyesítik a kétféle szemléletet azáltal is, hogy a gyűjtés körülményeire a bevezető tanulmányban általában, a különleges alkalmakra a jegyzetekben térnek ki, ahol a szöveg létrejöttét szinkronikusan és diakronikusan egyaránt követni lehet.

Van tehát egy többé-kevésbé elfogadható, jól begyakorolt közlési gyakorlata a magyar népköltészet, esetünkben leginkább a népi próza kiadásának. Ez a „budapesti”, „magyar iskola”, még ha magyar voltáról nem mindenki vélekedik egyféleképpen. Ortutayt már Fedics-kötet megjelenésekor is érte bírálat,¹⁸ ám a későbbi, marxista-leninista ideológiát is alkalmazó írásai és a szovjet modell emlegetése módszere igazolására utólagos taktika volt részéről: 1945 előtt a szovjet folklorisztika nem volt hatással sem Ortutayra, sem másra Magyarországon. Ortutay valójában nagyon kevésbé ismerte az ide vonatkozó szovjet irodalmat. (Azadovszkijnek csak egy cikkét olvasta, de a szibériai mesemondó asszony, Vinokurova meséinek idézett gyűjteményét nem stb.)¹⁹ Az egyéniségkutatást ugyanis a nemzetközi szakirodalomban leginkább a szovjet folkloristák által preferált módszerként említik: Izidor Levin is mint ilyet bírálja keményen. „A legkönnyebb megoldás volt a narrátor személyiségéről írni – ez volt az a gyakorlat, amely a Szovjetunióban általánossá vált, annak érdekében, hogy ki-ki a módszernek és saját magának némi elismerést gyűjtsön be. Különösen azoknak az „ipso facto post hoc” népmese-specialistáknak ment ez könnyen, akik feltehetően csupán egyetlen mesemondót hallottak: anél-

---

Margit előadásában, gyűjtötte B. Kovács István (ÚMNGY, szerk. NAGY Ilona, XXV), Bp. – Bratislava, Akadémiai–Madách-Posonium, 1995.

17 VOIGT–BALOGH, *i. m.*, 89–113.

18 Honti János, Korompay Bertalan: erről bővebben lásd DÉGH 1995, 20–21.

19 *Uo.*, 21–22 .

kül, hogy nekiálltak volna alaposan megismerni a szóban forgó mese többi verzióját, végigvitték volna azt a munkafolyamatot, amely a kutató kreativitását bizonyította volna.”²⁰

Ortutay és a „budapesti” vagy „magyar iskola” védőbeszédének is tekinthető Dégh Linda már idézett írása, 1995-ben megjelent könyvének bevezető tanulmánya.²¹ Részletesen mutatja be Ortutay gondolatainak formálódását (főként Marót Károly hatására), a harmincas évek szellemi miliójét Magyarországon, és az Ortutay körül kialakult csoport munkáit. Az amerikai „performance school”, amelyet 1971-ben harangoztak be és hosszú ideig az érdeklődés középpontjában maradt, nem vett tudomást arról, hogy újnak deklarált nézeteik Magyarországon már harminc éve a köztudatban vannak. Ők is a finn iskola hiányosságainak számbavételéből indultak ki, és radikális szemléletváltást követeltek: a szöveg helyett az eseményt, az előadást kívánták középpontba helyezni. Bár érdemes beismernünk, hogy a „magyar iskola” soha nem produkált a „verbális interakciókról” „mikro-analitikus leírásokat” (a mesemondó alkalmáról nagy általánosságban írnak a gyűjtők és rendszerint a múltra emlékező diskurzusban fogalmazznak), ahogy az előadás-központú iskola megkívánja, mégis, több is annál. „Az elbeszélő nélkül az előadást nem lehet belehelyezni a szinkronikus és diakronikus folyamatok kontextusába, nem lehet meghatározni egyediségét a korábbi és a későbbi változatokhoz képest. Csak folyamatos, megismételt, hosszú távú, probléma-orientált etnográfiai terepmunka segít értékelni egy adott előadást.”²²

A feszültség a klasszikus és az újat kereső irányzatok között a közelmúltig vibrált. A paradigmaváltás nem csak a kutatást, de a szövegkiadást is érinti. „A Folklore Fellowsnak az a kinyilvánított célja, hogy minden nép meséit számba vegye, nem valósult meg. Mindent egybevetve, ma az a helyzet, hogy a fiatalabb kutatók egyre kevésbé foglalkoznak elbeszélő anyaggal, egyre kevésbé érdeklik őket az elbeszélések, vagyis azok tényleges összetevői, de hiszen már a tanáraik is ugyanígy voltak vele.” Elődeink, Krohn, Polívka, Bolte, Aarne és Anderson – írja Levin – magasra állították a mércét, nem csak önmaguknak, hanem tanítványaiknak is. Még a század közepén is az volt az elvárás, hogy ha valaki véleményt kívánt formálni ebben a tárgyban, előbb le kellett tennie az asztalra legalább egy típusmonográfiát. „Végtére is sokkal könnyebb benyomások alapján elmélkedni ’a

20 „The easiest course was writing about a narrator personality – a procedure which became common in the Soviet Union in order to garner for it and oneself some reputation. This was especially easy for such „ipso facto post hoc” folktale specialists who possibly had heard only one storyteller without coming to know thoroughly other versions of that tale, a procedure which might have attested the researcher’s creativity” (LEVIN, *i. m.*, 2).

21 Lásd még: DÉGH Linda, *Az egyéniségvizsgálat perspektívái, Ethnographia*, LXXI(1960), 28–44; Uő, *The artist at the center: New tasks for studying folktales in our time = Folklore in 2000. Voces amicorum Guilhelmo Voigt sexagenario*, curibus Ilona NAGY, adiuvante Kincső VEREBÉLYI, Bp., Universitas Scientiarum de Rolando Eötvös nominata, 2000, 53–106.

népmeséről', mint filológiai, komparatív folklorisztikát művelni – amint egy lekicsinylő megjegyzés fogalmazott: pozitivista anyaghalmozást.”²² Még könnyebb, Levin szerint, néhány, többnyire nem autentikus példa alapján, felfedezni a „strukturákat, és a legkényebb, mint fentebb idéztük, az elbeszélő személyt: nem szólva azokról, akik „nemzeti” vagy „osztály”-alapon prédikálnak. Walter Anderson utolsó tanítványaként tehát a szakma hagyományos értékeit védi, amelyek a komputer-korszakban a korábbi lehetőségekhez képest könnyebben megtarthatók.

A „finn iskola” kritikája és védelme, de reális értékelése is napirenden volt az elmúlt egy-két évtizedben.²⁴ Leea Virtanen például meggyőzően bizonyította a kiterjedt, összehasonlító anyagon alapuló kutatás máig élő gyakorlatának eredményeit, és védelmébe vette a szövegre koncentráló és a körülményeket nem rögzítő gyűjtési technikát. „A begyepesedett és szenilis kutató-generáció nevében legyen szabad megkérdezni, ugyan bizony hol írták le azt a 17000 előadási helyzetet a modern kutatók, ami összemérhető lehetne Krohn 17000 szövegével? Hol találjuk azt a 17000 metafolklorisztikus kijelentést, amelyet az informátorok a kínos kérdésekre feleletül adtak?” – kérdezi végül.²⁵

A megoldás talán a két véglet között van: a még mindig ható, nagy filológiai apparátussal dolgozó földrajz-történeti iskola módszereinek és a modern iskolák által feltett kérdésekre választ kereső módszerek együttes alkalmazásában. Már amennyire a kutató saját kompetenciái mindezt lehetővé teszik. Minél több kérdésre keressük a választ, annál többet tudunk meg vizsgálatunk tárgyáról. Mesemonográfiájában Bengt Holbek is felhasználta a finn iskola eredményeit, más módszerrel még igazolni is tudta

22 DÉGH, *i. m.*, 1995, 8.

23 „The declared aim of the Folklore Fellows to cover the folktales of all peoples has not been reached. On the whole, this is the case because today’s younger researchers, but also already their teachers, make and have made fewer and fewer demands and have shown less and less interest in the narrated material, that is, in its actual contents.” „It is easier, after all, to philosophize impressionistically about ‘the folktale’, than to carry out philological comparisons, condescendingly described as ‘positivist material-heaving’” (LEVIN, *i. m.*, 2).

24 Csak néhányat említve az ide vonatkozó írásokból: Bengt HOLBEK, *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore in a European Perspective*, Folklore Fellows Communications No. 239. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1987; Uó, *Tendencies in Modern Folk Narrative Research*, NIF Papers, No. 4, Turku, Nordic Institute of Folklore, 1992/b; Lauri HONKO, *Methods in Folk Narrative Research, Ethnologia Europaea*, 11, 1979/1980: 1, 6–27; Uó, *Módszerek az epikus népköltészet kutatásában, Ethnographia*, 91, 1980, 452–467; Roger D. ABRAHAMS, *The past in the presence: An overview of folkloristics in the late 20th century = Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March, 1992*, eds. Reimund KVIDELAND and others, *Studia Fennica Folkloristica* 1, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1992.

25 Leea VIRTANEN, *Is the Comparative Method Out of Date? = Telling Reality. Folklore Studies in Memoriam of Bengt Holbek*, ed. Michael CHESNUTT, *Copenhagen Folklore Studies* 1, NIF Publications 26, Copenhagen–Turku, 1993, 255–272, 269.

azokat. Bár a diakronikus kutatásokért nem lelkesedett, a teljes meseelemzéshez szükségesnek tartotta ismerni a szüzsé kialakulását és elterjedését. Szinkrón elemzéseiben korlátot jelentett, hogy archívumból származó szövegeiről nem tudhatott többet, mint amennyit a gyűjtő, Evald Tang Kristensen feljegyzett. A még mindig lehetséges mesegyűjtés során miért ne lehetne feltenni azokat a kérdéseket, amelyeket eddig kevés gyűjtő tett fel? Miért ne lehetne a mesélők és a hallgatók véleményét is megkérdezni az elhangzottakról? És ha megszületnek a válaszok, miért ne lehetne azokat a mesékkel együtt közölni? Nagy Olga erdélyi magyar cigányoknál különböző mesehallgató közösségeket fedezett fel. Megtudta, hogy miért tilos a meséken változtatni az egyikben és ez miért kötelező egy másikban.²⁶ Archívumban őrzött szövegek a mesékhez való közösségi viszonyulás titkait soha nem árulják már el.

Milyen legyen hát egy kívánatos népköltési gyűjtemény a 21. században? Mindenképpen tegyen eleget a szöveghűsége, nyelvi hitelessége vonatkozó, eddig is érvényben lévő szabályoknak. A kutatók vagy bárki más által készített „normál verzió” lehet a kutatás eszköze, de még gyermekek számára sem elképzelhetetlen a szóbeliségből válogatni hiteles, valóban elhangzott szövegeket, amint ezt az eddigi tapasztalat igazolja. A kísérő tanulmány elsősorban a mesék értékelését, megértését elősegítő adatokat tartalmazzon, de azokat feltétlenül. A jegyzetek utaljanak a szöveg történetére és eddig feltárt elterjedtségére, de ne ismételjék meg a katalógusok adatait: csak a további tájékozódáshoz szükséges információkat közöljék. Végére is a szűk szakmai közönségen kívül, amely a kevésszámú hazai mesekutatókat jelenti (a külföldiek úgyszintén csak a megadott típuszámokat használják), ezek a gyűjtemények a művelt olvasóközönségnek szólnak. Magyarországon van olvasótábora, gyűjtőköre a népmese-kiadványoknak.

Újítani több vonatkozásban is érdemes lenne, különösen az új gyűjtések alkalmával. Meglévő, lezárt kéziratokkal, és ilyenből van még sok, kevés lehetőség adódik, de például azt meg lehet tenni, hogy nem a gyűjtő kiadásra előkészített anyagával, hanem az eredeti „gyűjtési naplóval” dolgozhatna a szerkesztő. Sajnos, ez a legtöbb esetben csak akkor lehetséges, ha a szerző/gyűjtő már nem él, hiszen egyszer megalkotott művét senki nem kívánja átalakítani, a szerkesztő szándékát hajlamos esetleg sértésnek tekinteni. Ily módon például kiadhatók azok a szövegek, amelyeket a gyűjtő nem tartott „elég szépnek”, esetleg fel- vagy lejegyzett beszélgetésfoszlányok, amelyek a hangszalagon vagy azok lejegyzett, naplószerű átiratában fennmaradtak. Az új gyűjtéseknél mindenképpen ki kell egészíteni a 19. századból megörökölt, irodalmi előképektől befolyásolva kialakított műfaji skálát. A mindennapi beszéd szövegeire éppúgy lehet példát bemutatni, mint az újabban előtérbe került kommunikációs formákra (pletyka, politikai vicc stb.).

26 Számos magyar nyelvű munkájában leírta, a legösszefogottabban angolul olvasható: NAGY Olga, *i. m.*, 1984. *Some types of comparative tale analysis = Le conte, pourquoi? comment? Folktales, why and how?* eds. Geneviève CALAME-GRIAULE et alii, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1984, 231–251.

Az előadás minél körültekintőbb leírása és a kontextus felfejtése, az utalások rendszerének kimunkálása is fontos. A kíváncsi nem lehet az a teljességre törekvés, amire már van példa a szakirodalomban, például Sandra Dolby Stahl monográfiájában. Tulajdonképpen néhány kevésbé kimunkált elemzésen kívül két „personal narrative” előadásának az elemzése maga a terjedelmes mű. Nem beszélve arról, hogy a kontextus ilyen mélységű feltárását az tette lehetővé, hogy a szerző szűk családja illetve annak ismeretségi körén belül kereste informátorait.²⁷ Az elbeszélő szituáció rögzítése nem feltétlenül kell, hogy egy televíziós stábnyi közreműködő segítségével valósuljon meg, ahogy ezt Leea Virtanen idézte egy amerikai ironikus összeállításból: Hány folkloristára van szükség annak az eseménynek a rögzítésére, hogy valaki becsavar egy villanykörtét? A válasz: Minimum három, de inkább több. Egy, aki szocio-kulturális kontextusában dokumentálja az eseményt; egy, aki méri a helyiségben a körte becsavarása és a villany felkapcsolása után a hőmérséklet emelkedését; egy, aki a becsavarási művelet alatt kínos kérdéseket intéz a körtét csavaróhoz annak gyermekkorára vonatkozóan; egy, aki, tartja a létrát stb.²⁸ A dokumentáció körülbelül úgy képzelhető el, ahogy például Haya Bar-Itzak egyik tanulmányában egy marokkói zsidó asszony Hamupipőke-meséjének előadását rögzítette és elemezte.²⁹ Bár a gyűjtés nem magányos akció volt, egyetemi hallgatók is részt vettek benne, a végeredmény: a szövegen kívül a gesztusok és hangerőváltozások, az előadásmód részletes bemutatása, az elbeszélő és családtagjainak a viszonya, amely a mesemondó üzenetét a családtagok felé befolyásolta stb., szokványos gyűjtő helyzetekben is feljegyezhető, publikációban bemutatható. Antológiában természetesen lehetetlen minden szöveget ilyen részletes kontextust kibontva előtárni, a terepen sem lehet mindig az ilyen körültekintő gyűjtést megvalósítani – aki végzett már ilyet, tudja, hogy így van – de igen kívánatos lenne a jövőben legalább mintákat közreadni, az elbeszélő helyzetekkel is megismertetni az olvasót.

Az előadás lényegéhez a szövegek egymás utániséga, sorrendje is hozzátartozik.³⁰ Erről kevesebb szó esik a folklorisztikai tanulmányokban, pedig a mesemondó – és

27 Sandra DOLBY STAHL, *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1989.

28 *Metafolkloristica. An Informal Anthology of Folklorists's Hounor*. Philadelphia, 1989, 47. kérdés (VIRTANEN, i. m., 266–267).

29 Haya BAR-ITZAK, „Smeda-Rmeda Who Destroys Her Luck with Her Own Hands”: A Jewish Moroccan Cinderella Tale in an Israeli Context, *Journal of Folklore Research* 30, 1993, 2/3, 93–125.

30 Az ezzel is foglalkozó, kevés munka közül néhány: Annikki KAIVOLA-BREGENHØJ, *Folklore Narrators* = Anna-Leena SIIKALA (ed.), *Studies in Oral Narrative*, Helsinki, SKS, 1989, 45–54; Uó, uo., *Factors Influencing the Formulation of Narration*, 73–89; Uó, *Narrative and Narrating. Variation in Juho Oksanen's Storytelling*, Folklore Fellows Communications, No. 261, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1996; NAGY, Ilona, *Scenario of the performance of traditional narratives in everyday communication = Telling, remembering, interpreting*,

egyáltalán: majdnem minden kommunikációs alkalomnak alapvetően meghatározója a szövegek kapcsolódása, az átvezetések, asszociációk sora. Különösen izgalmas az archaikus varázsmesék előadása után a mesélő spontán váltása a könnyed, rövid tréfák, köznapi történetek, aktuális témákról való fecsegés felé. Ő is, hallgatósága is pihenni vágyik a hosszú, izgalmas mesék után, a csodák világából le kell huppanni a hétköznapi, való világba. Talán az olvasó is szívesebben venné, ha invitálást kapna egy igazi mesemondó estére, mintsem hogy egyvégtében kínáljuk neki a különböző időpontokban, különböző helyzetekben, különböző hallgatóságnak előadott meséket a típuskatalógus műfaji rendjében, növekvő típuszámok szerint elrendezve. A gyűjtési napló segítségével az elmondás sorrendjét rekonstruáltam a gyűjtő, Penckóferné Punyó Mária segítségével egy már megjelent kötetben,³¹ és Ortutay egy kéziratban maradt, még mindig kiadatlan gyűjtésének szerkesztése után. Az előbbi esetben például egy kígyóról szóló egység állt helyre, ahol mesék, hiedelemmondák és élményelbeszélések követték egymást, olyan sorrendben és olyan kommentárokkal, ahogy egy beregújfalusi cigány család telepen egy este, egymás szájából véve a szót, elmondták a kígyóról való összes tudásukat. Lacza Mihály, Ortutay mesemondója anyagánál az alkotó tevékenységre derült fény: a mesemondó nem csak a szövegét alkotta meg, hanem az előadás forgatókönyvét is. Ízlése, szövegválogatása önmaga bemutatását, elfogadtatását szolgálta. Természetesen mindig az adott anyag szabja meg a lehetőségeket, ám ahol mód van rá, legalább mutatóba helyt kell adni a mesemondó helyzet bemutatásának is.

Mindazonáltal a 20. század teoretikus vitái, még a két szélső póluson állók között is, azzal az egyetértéssel zárultak, hogy a több szempontú, több módszert együttesen alkalmazó kutatásoknak kell helyet adni. A szövegkiadásnak szintén ezt a sok szempontúságot kellene tükröznie.

---

guessing. A Festschrift for Prof. Annikki Kaivola-Bregenhøj on her 60th Birthday 1st February 1999, eds. Maria VASENKARI, Pasi ENGES and Anna-Leena SIHKALA, Joensuu, Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, 2000. [Kultaneito III, Scripta Aboensia 1, Studies in Folkloristics] 72–79; Uó, *A mesemondás forgatókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetekben = Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*, szerk. Pócs Éva, Bp.–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2003, 287–293. (Studia Ethnologica Hungarica IV.)

31 Lásd a 2. sz. jegyzetben.

ERDÉLYI ZSUZSANNA

Mestereknek mestere...

A jellege, illetve funkciója alapján katekizmusi vagy lakodalmi éneknek nevezett láncolatos/lánc-vers az ún. szöveg-visszaolvasó műfajhoz tartozik. A kérdések és feleletek rendjében, általában 12-ig haladó, s közben visszafelé számláló, hittételeket, vallási fogalmakat sorjáztató énektípus nálunk is általánosan ismert volt. Rendszerint lakodalomban, mulatozás közben, vagy halotti tor alkalmával hangzott föl. A „Mestereknek mestere, mondd meg nékem, mi az egy...” indító forma az oktatás, a tudás fogalmi körébe visz minket vallási és szórakoztató igénnyel egyaránt. Hol férfi férfival váltogatja szavát, „Mondd meg édes jó barátom...”, hol meg egykori iskolai gyakorlatra is utalva, gyermekekhez intézik a kérdést: „Gyermek, gyermek, mondd meg...” Akár így, akár úgy, a választ e responsorikus énekben általában a jelenlévők együtt adják meg. A visszafelé történő szám szerinti ismétlés kitörölhetetlenül bevési az agyba az elemi bibliai ismereteket, és a verbális automatizmus erejével életre szólóan megőrzi azokat.

Mint minden alapigazságokat meghatározó folklórműfaj, a katekizmusi ének más európai nép hagyományába is jelen van, de távolabbi kultúrák örökségében, pl. a kaukázusi mohamedánok vagy az indiai buddhisták körében sem ismeretlen. E tény igen távoli múlt valamiféle közös szellemi forrásvidékére, szemléleti, értelmezési azonosságaira vezethető vissza.

Mielőtt erről szólnánk, nézzünk körül saját portánkon. A népi káté-ének hazai bemutatása, szakmai rögzítése Bartók Béla nevéhez kötődik. 1917-es Hont megyei gyűjtéséből adott közre egy, sajnos csak csonka, háromszakaszos szöveget.¹ A többit hibásnak találta. Az ének hagyományban betöltött szerepére, előadásmódjára vonatkozó észrevételt nem közöl, csak annyit jelez, hogy hasonlóval nem találkozott. Volly István két évtized múltán 12 szakaszos katekizmusi énekeit peregi és galgahévízi anyagából már népi környezetében mutatja be, és némi pillantást vet népének történeti előzményeire.²

Átfogó, széles kitekintésű tanulmányban Berze Nagy János foglalkozik a száménekekkel, hazai idegen nyelvű változataival, európai összefüggéseivel, történeti háttérével, s műfaji

1 BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., 1924, 309. sz.

2 VOLLY István, *Katekizmusi ének*, Ethnographia, 1937, 465–468.

kötődéseivel.³ Az énekekben megjelenő számok hordozta jelképi tartalmak érthetően tágították érdeklődési körét, s vonták be kutatásába a néphagyomány számszimbolikáját, amiképpen erre tanulmánya címében is utal. A témakör kutatására feltehetően nemcsak Volly írása készítette, hanem két Baranya megyei szövegváltozata is, amelyet ő Püspökszenterzsébeten és Gilvánfán gyűjtött, lakodalomban és mulatozás közben hallható énekként. Berze Nagy taglalja az ének eredet- és történeti kérdéseit, európai elterjedtségét, funkcióbéli fejlődését és folklorizációját. Szükségszerűen kitér a népi örökség jelképes számaira is. Nem pusztán a katekizmusi énekhez köti mondanivalóját, hanem a számok jelképes, főleg misztikus képességére alapozó defenzív értékű műfajokhoz, pl. a meséhez. Heller Bernát kiegészíti Berze Nagynak a kátéének történeti előzményeire vonatkozó adatait.⁴ A Kiss Lajos szerkesztette Magyar Népzene Tára III/A, ún. lakodalmas kötetében már 25 változat található az énekből, országos szóródásban. A fölvezető szöveg- és jegyzetanyag bővíti ismereteink körét, az európai szakirodalom számbavételével tágítja műfaji horizontunkat.⁵ Úgy tudom, hogy a kátéénekről fél évszázada nem jelent meg közlés. Ezért is lenne célszerű újra elővenni e típuskört, és az azóta feltárt, akár hazai, akár európai változataiból valamiféle antológiát kiadni, s modernebb antropológiai szemlélettel e művelődéstörténeti, vallási tartalmai miatt oly fontos szöveggyagyományt előtérbe állítani.

Jelen írásomban nem az említett félévszázados hiányt akarom pótolni – e feladatra mások hivatottabbak –, pusztán csak az európai szövegkorpuszhoz néhány adatot hozzátenni, s ezzel a magyar közléseknek szélesebb jelenbéli háttérrel megrajzolni. Jómagam hazai és külföldi gyűjtéseim során találok ily funkciójú és szövegű énekekkel. Különösebb jelentőséget nem tulajdonítottam nekik, tudván, hogy általánosan ismertek, mivel a vallás- és oktatástörténeti tudásanyagból folklorizálódtak. E folyamathoz hozzájárult a török okozta, s a vallásháborúk kiváltotta hitbéli nyomorúság, a paphiányból adódó vallási önellátás kényszere, a minimumra szorított hitismeret biztosítása. Erről számot kellett adni a házasságkötés előtt, vagy az éppen folyó iskolai tanítás menetében. Mind az ének elnevezései, mind funkcióbéli jellemzői valószerűsítik nevezett gyakorlatot, földidéznek történeti atmoszféráját, a jelenbe is átívelő szellemi erejét.

Jóllehet, az ilyen énekek nem is tartoztak kutatásaim fővonulataihoz – inkább vele sodródtak az efféle járulékos „szörzés”-ek –, mégsem hagytam őket kallódnival, elveszni. Gyűjtési elvem ugyanis az volt, hogy mindent összeszedtem, amit elém öntött az adakozó népi emlékezet. Úgy véltem, hogy majd csak akad olyan kolléga, akár későbbi kutató, aki-

3 BERZE NAGY János, *A „katekizmusi ének” és a néphagyomány számszimbolikája*, Ethnographia, 1939, 111–135.

4 HELLER Bernát, *Még néhány szó a katekizmusi énekekről*, Ethnographia, Kisebb közlemények, 1940, 250–252.

5 *Magyar Népzene Tára III/A, Lakodalom*, s. a. rend. Kiss Lajos, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, *A katekizmusi ének*, Bp., 1955, 561–587, 975–980.

nek érdeklődési körébe esnek a hozzám csak ad hoc lecsapódott múlttöredékek. Eszembe jutott, hogy jómagam is hányszor áldottam azon hazai és külszázai tudósokat, akik műfaji bontásban szerkesztett népköltészeti kiadványaik végén, filosz lelkiismeretességüknek köszönhetően, közöltek számukra semmilyen csoportba nem sorolható – bizony, csak önmagukban lebegő – szövegeket. Ezeket vagy a Miscellanea vagy az Appendix rovatba, illetve az Elegyes darabok közé illesztették. Itt várták sorukat mindaddig, amíg az idő múlásával, az intenzív gyűjtőmunka eredményeként különös jelentőséget nem nyertek valamilyen műfaji egységgé izmosodó szövegcsoport történeti kutatásai menetében az időrendi, a terjedési kérdések elemzésénél. Az ilyen emlékek számára a későbbi kutatás megnyithatta az önálló műfajjá válás lehetőségét és a nép szellemi állományában kijelölhette a helyét. Sok ilyesféle „futottak még”-kategóriában bizonytalankodó szövegek nyújtottak pl. nekem is filológiai fogódzót, keltettek igaz örömet, s egyúttal tudós elődeink iránt érzett hálát. Mindezt viszonzni csak közvetve tudtam, az idő fordított rendjében, azaz az utánam következőknek. Az elődöket elnyelte az idő, a fiatalabb kortársak, s az utódok mellett, illetve mögöttem jönnek. Nyerhetnek abból, amit átmentettem számukra. Ez ideig már többen is nyertek. Jó érzés tudni, hogy a népi emlékezés, „rávélekedés”, „illen-ollan”, „összeszedett”, „anyám fejbű’ tanút” stb. törmelékei elég gyorsan gazdára leltek, s szolgálták az ő és a szakma érdekeit.

A katekizmusi énekek iránti érdeklődésem a közelmúltban kezdett éledni, amikor újra átnéztem a nemzetközi összehasonlítást célzó gyűjtéseimet, terepen, könyvtárban végzett kutatásaimat. Horvát, olasz, orosz anyagban találtam műfaji megfelelőket, egyszersmind az adott nép hagyományából eredő eltéréseket, jellemző vonásokat. Ekkor vetődött fel bennem, hogy talán a hazai folklór számára is érdekes lehet ezen párhuzamok közlése, ezzel az azonosságok, de az eltérések nyomon követése is. Ez utóbbiak hangsúlyossá váltak a görögkeleti káté-alapú énekekben, mivel a keleti egyház teológiai-szemléleti sajátosságait is fölmutatják, esetleg az ortodoxiának a néphagyományba kövesedett archaikus rétegeit is fölillantják. Netán a távoli eredő vonalak mentén húzódo görög–zsidó–arab tartalmakat, képzeteket is közelünkbe hozhatják. Különösképpen a számok hordozta többletjelentéseket, amelyek az idők folyamán rendszerré bővült számmisztika–szám-szimbolika fogalmi-képi állományába szerveződtek be.

A misztikus tartalmakat, jelképeket megjelenítő számok fogalmának kialakulása feltehetően az időszámításunk elejére nyúlik vissza. Az alexandriai filozófiai iskola vezető egyénisége a zsidó hittudós, filozófus Philon volt. Kiemelkedő jelentőségű műveit görögül írta az 1. számában. Történeti, természettudományi, vallási témájú értekezései, a számok világát is érintő szentírás-magyarázatai hatottak a kereszténység fejlődésére. Philon többletjelentésű számértelmezései az előző nagy kultúrák (babiloni, chaldeus, görög...) kozmogóniai, asztrológiai ismereteit tételezik föl, amelyek anyagában a valláshoz kötötten jelentős szerepet játszottak a szent számok, a kiemelt számok, a mágikus értékű számok. Maga az egyház is fölfigyelt a számokhoz köthető, s a mennyiségjelzéseket túllepő misztikus tartalmakra, s fölfedezte jelképi erejüket. A 4. és 5. században élő Szent

Ágostont is foglalkoztatta a számokban rejlő transcendens-képesség. Nyomában a szinte kortárs Eucherius, Lyon város püspöke, a 449-ben írt *Formulae spiritualis intelligentiae* című műve XI. fejezetében (*De numeris*) már megtalálható a szimbolikus jelentésű számok sora 1–10-ig, mely úgy tetszik, a katekizmusi ének ősképe, előfutára. A 9. századi Karoling-reneszánsz nagy tekintélyű polihisztorja Hrabanus Maurus, Mainz érseke bővítette az egyházatyák bibliai számokhoz fűződő jelentésmagyarázatainak körét. Az ilyen tartalmú ismeretek fontosságára utal egy 9. századi adat. A versénekbe szedett katekizáló jellegű számének teret nyert a zsidó vallási hagyományban is, a húsvéti széderesti családi szertartás menetében. Első nyoma 1406-ból, Németországból való. A hittudósok a szám-magyarázó énekek előképét a zsidó–arab talmudista filozófus, a 12. századi Maimonides Mózes láncversében látják.

A katekizmusi ének első latin följegyzését 1468-ból Padovából ismerjük. Ennek egyik 16. századi változatát dolgozta föl a neves velencei zeneszerző, Theodor Clinius kórusmotettájában.⁶ Nálunk Náray György 1695-ös *Lyra Coelestis* című énekkönyvében a Reggeli énekek közé sorolta „Cantio pro pueris...” megjelöléssel, és Európában először hangjegyekkel.⁷ Ugyanezt leközli Bogisich Mihály Magyar egyházi énekek a 18. századból címmel.⁸ Bogisich egyik megjegyzése arra enged következtetni, hogy ez a cantio már régóta élhetett a hazai gyakorlatban, az iskolai oktatásban. Az ének kezdete: „Gyermek, gyermek, mondd meg, mi légyen az egy?...”

E rövid történeti araszolás, amely Philontól a néphagyomány katekizmusi énekéig vezető utat jelzi, csak érinti azokat az időbeli fogódzókat, amelyek a számének eszmei alapozása, funkcióbéli kibontakozása, gyakorlata és viszonylag gyors folklorizációs menete követéséhez szükségesek.

Miután Berze Nagy János igen alaposan és minden irányba kiterjedően foglalkozott a szöveg-visszaolvasó műfaj egyik típusával és a néphagyomány számszimbolikájával, ez esettanulmányban nem kívántam bőséges filológiai háttérrelést adni. Nem is tartottam ildomosnak az ő kutatási anyagával visszaélni. Nekem nem állt módomban annyira belemélyedni a műfajba, annál is inkább nem, mert közben tudtam meg, hogy egyik jeles kollégánk nagy ívű vizsgálódásai e témakörben történeti távlatú, interkontinentális, azaz nemcsak európai kitekintéssel végzett kutatásai már a vége felé járnak. Jelen közlésem neki is szánom, szövegeimmel anyagának gazdagítását célzom. Addig is, amíg írása (köte) megjelenik, mindenképpen olvassuk el Berze Nagy János tanulmányát, amelynek alapján az említett szerzők mellett én is dolgoztam, s filozófia-, művelődés- és vallás-

6 L 5 jp. 976.

7 NÁRAY György, *Lyra Coelestis, Tyrnaviae*, 1695, 6. Cantio pro pueris, quandam quasi Cathechesim in se complectens.

8 BOGISICH Mihály, *Magyar egyházi énekek a XVIII. századból*, Bp., 1981, 72–73. (MTA Értekezések a Nyelv- és Széptudomány köréből, IX)

történeti ismereteimet egészítettem ki szakmunkákkal. Berze Nagy írása adja meg jelen közlés hátterét, s szimbolikus száménekeinek folklorisztikus értékét. Teszi mindezt a 21. század elején, miközben fölidézi e krisztusi időfolyam kezdetét, s még távolabbi korok, fényes kultúrák számképzeteit, csillagjegyeit, miközben az időtlenség érzetét kelti...

Köszönetet mondok az idegen szövegek fordításáért Kámán Erzsébet, Hidász Ferenc (OFM), orosz, Lax Éva olasz dialektus, horvát Lukács István kollégáimnak. (Megjegyzés: A szövegeket a nyomtatott változatban terjedelmi okok miatt rövidítve hozzuk, nem haladunk visszafelé minden egyes alkalommal, csak a végén sorjáztatjuk teljes egészében.)

1. *Évangéliumi Ének*

Ti tudós emberek,
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi az Egy?
Egy a Fia Máriának,
Az Úristen felettünk,
Ki uralkodik és örvend. (Ujjong, örömet ad)

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Kettő?
Kettő Iszejev táblája,⁹ (helyesen: Mózes)
Egy a Fiu Sion hegyén,¹⁰
Az Uristen felettünk,
Ki uralkodik és örvend.

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Három?
Három a pátriárka (a földön)
Kettő Iszejev táblája...

9 Szövegromlás egy folyóiratból: Kettő Mózes táblája, a sínai hegyen.

10 Innentől kezdve így alakul az „Egy”-hez kapcsolódó szöveg, de nem mindig!

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Négy?
Négy az evangéliumi könyv (lap, levél),
Három a pátriárka...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi az Öt?
Öt sebet ártatlanul szenvedett az Úr,
Négy az evangéliumi könyv...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Hat?
Hat a kerubok szárnya,
Öt sebet ártatlanul szenvedett az Úr...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Hét?
Hét az angyalok kara,
Hat a kerubok szárnya...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Nyolc?
Nyolc a Nap köre,
Hét az angyalok kara...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Kilenc?
Kilenc öröm van az évben,
Nyolc a Nap köre...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Tíz?
Tíz az Isten parancsa,
Kilenc öröm van az évben...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Tizenegy?
Tizenegy az apostol,¹¹
Tíz az Isten parancsa...

Ti tudós emberek
Iskolák élén álló
Kiművelt szolgák,
Tudassátok mi a Tizenkettő?
Tizenkét hónap van az évben,¹²
Tizenegy az apostol
Tíz az Isten parancsa,
Kilenc öröm van az évben,
Nyolc a Nap köre,
Hét az angyalok kara,
Hat a kerubok szárnya,
Öt sebet ártatlanul szenvedett az Úr,
Négy az evangéliumi könyv,
Három a pátriárka,
Kettő Iszejev táblája, (Mózes táblája)
Egy a Fia Máriának,
az Úristen felettünk,
Ki uralkodik és örvend. (Ujjong, örömet ad)

(P. BESSZONOV, *Kaleki perechozsije*, Moszkva, 1861, 381. 94. sz. Novoszjolka falu, Ufimszki járás, Orenburgi tartomán; Pjotr Kirejevskij gyűjtéséből – 1830-as évek.)

11 Var.: Tizenegy az ősatya (HIDÁSZ Ferenc magyarázata az ikonosztáz legfelső sora.)

12 Var.: Tizenkettő az apostol

2. Elmélkedés Isteni Igazságokról!

Mond meg nekem mester mi az egy?
Egy az Isten Egekbe, uralkodik Menynyekbe Mindörökké!

Mond meg nekem mester mi a kettő?
Kettő Mózes táblája! Egy az Isten Egekbe uralkodik Menynyekbe Mindörökké!

Mond meg nekem mester mi a három?
Három a három Pátriarka, kettő Mózes táblája! Egy az Isten Egekbe...

Mond meg nekem mester mi a négy?
Négy a négy evangélista! Három a három Pátriarka...

Mond meg nekem mester mi az öt?
Öt az öt követek! Négy a négy Evangélista...

Mond meg nekem mester mi a hat?
Hat a hat kánai vödör! Öt az öt követek...

Mond meg nekem mester mi a hét?
Hét a hét szentségek! Hat a hat kánai vödör...

Mond meg nekem mester mi a nyolcz?
Nyolcz a nyolcz boldogok! Hét a hét szentségek...

Mond meg nekem mester mi a kilencz?
Kilencz a Menynyei karok! Nyolcz a nyolcz boldogok...

Mond meg nekem mester mi a tíz?
Tíz a tíz parancsolatok! Kilencz a Menynyei karok...

Mond meg nekem mester mi a tizenegy?
Tizenegy a szüzek! Tíz a tíz parancsolatok...

Mond meg nekem mester mi a tizenkettő?

Tizenkettő a tanítványok! Tizenegy a szüzek, tíz a tíz parancsolatok, kilencz a Menynyei karok, nyolc a nyolcz boldogok, hét a hét szentségek, hat a hat Kánai vödör. Öt az öt követek! Négy a négy Evangélista, három a három Pátriarka, kettő Mózes táblája. Egy az Isten Egekbe, Uralkodik Menynyekbe, Mindörökké!

Dicsérjük a Jézus Krisztust!
Most és mindörökön, örökké Ámen!

Írta Hangya Lujza! Született Márkus. szül. 1925. febr. 21 én. Garampáldon!
Hrsz 94359. Ez a dalomra megy. Kazettára kéne venni.

(Érkezett a *Remény* című vallási hetilap (Pozsony) gyűjtési felhívására 1995. február 8-án, a szerkesztőségbe – számtalan küldeménnyel Bertha Éva továbbította nekem Pestre.)

3. Lakodalmi ének

Mudar meštar opital
Malenoga diteta
Povij meni ti dite
Što je pervo na svitu?

– Jedan Bog je na nebi
Ki se rodil na zemlji
Ki sim svitom kraljuje.

– Mudar meštar opital
Malenoga diteta
Povij meni ti dite
Što je drugo na svitu?

– Dvi su table Jezuševe
Ke je Mojzeš pisal.
Jedan Bog je na nebi
Ki se rodil na zemlji
Ki sim svitom kraljuje.

– Mudar meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je drugo na svitu?

– Tri su patrijarke
Dvi su table Jezuševe
Ke je Mojzeš pisal.

A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi az első a világon?

– Egy az Isten a mennyben
Ki a földön született
Ki az egész világ királya.

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a második a világon?

– Kettő a Jézus táblája
Melyeket Mózes irt.
Egy az Isten a mennyben
Ki a földön született
Ki az egész világ királya.

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a harmadik a világon?

– Három a pátriárka
Kettő a Jézus táblája
Melyeket Mózes irt

Jedan Bog je na nebi
Ki se rodil na zemlji
Ki sim svitom kraljuje.

– Mudar meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što j'četerto na svitu?

– Četiri evangelište
Tri su patrijarke...

Mudar meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je peto na svitu?
– Pet ran Bogovi
Četiri evangelište...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je šesto na svitu?

– Šest gali na morji
Pet ran Bogovi...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je sedmo na svitu?

– Sedam božji andelkov
Šest gali na morju...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je osmo na svitu?

Egy az Isten a mennyben
Ki a földön született
Ki az egész világ királya.

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a negyedik a világon?

– Négy az evangélista
Három a pátriárka...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi az ötödik a világon?
- Öt az Isten sebe
Négy az evangélista...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a hatodik a világon?

– Hat a gálya a tengeren
Öt az Isten sebe...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a hetedik a világon?

– Hét az isten angyala
Hat a gálya a tengeren...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a nyolcadik a világon?

– Osam serafinov
Sedam božji andelkov...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je deveto na svitu?

– Dever kerubinov
Osam serafinov...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je deseto na svitu?

– Deseta je Marija ka je Boga rodila
Dvet kerubinov...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je edinajsto na svitu?

– Edinajst je prorokov
Deseta je Marija ka je Boga rodila...

– Mujder meštar opital
Maljanoga diteta
Povij meni ti dite
Što je dvanajste ne svitu?

– Dvajast je apoštolorov
Edinajst je prorokov
Deseta je Marija ka je Boga rodila
Dvet je serafinov
Osam kor na nebu
Sedam božji andelkov
Šest gali na morji
Pet ran Bogovi

– Nyolc a szerafin
Hét az Isten angyala...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a kilencedik a világon?

– Kilenc a kerubin
Nyolc a szerafin...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a tizedik a világon?

– Tíz a Mária ki Istent szülte
Kilenc a kerubin...

– A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a tizenegyedik a világon?

– Tizenegy a próféta
Tíz a Mária ki Istent szülte...

A bölcs mester megkérdezi
A kisgyermeket
Mondd meg nekem te gyermek
Mi a tizenkettedik a világon?

Tizenkettő az apostol
Tizenegy a próféta
Tíz a Mária, aki Istent szülte
Kilenc a szerafin
Nyolc a kórus a mennyben
Hét az Isten angyala
Hat a gálya a tengeren
Öt az Isten sebe

Četiri evangelišti	Négy az evangélista
Tri su patriarke	Három a pátriárka
Dvi su table Jezuševe	Kettő a Jézus táblája
Ke je Mojzeš pisal	Melyeket Mózes irt
Jedan Bog je na nebi	Egy az Isten a mennyben
Ki se rodil na zemlji	Ki a földön született
Ki sim svitom kraljuje	Ki az egész világ királya

Gyűjtés: Narda (Vas m.) 1976. május 31. – augusztus 16.

Bauer Vincéné, Dorner Rozália, szül. 1920.

Raffai Lajosné, Horváth Mária, szül. 1925. (Csém. Burgenland (Várfölde)

Horváth Bódogné, Karlovics Anna, szül. 1903.¹³

4. Az igazság tizenkét szava (Szent Márton legendája)

Volt egyszer egy ember és a fia, akik szegények voltak, de olyan szegények, hogy enni-valójuk sem igen volt. Hát egy nap megjelent náluk egy úr, aki bizonyosan az ördög volt, és azt mondta: „Adok neked egy tarsoly pénzt, csak add nekem a fiadat három nap múlva.”

Az ördög el is jött, hogy elvigye a fiút, de az ember bizony sírásra fakadt. Az ördög azt mondta neki: „Visszajövök ma éjszaka. Ha el tudod mondani nekem az igazság tizenkét szavát, itt hagyom őt neked.”

Az ember azt gondolta: „Négy lába van az asztalnak, négy lába a széknek, négy lába van a kredencnek (tálalószekrénynek, pohárszéknek).” Mikor leszállt az este, jött egy kis öregember (Szent Márton), hogy szállást kérjen éjszakára, és a mi emberünk azt mondta neki, hogy nincs már helye, „és különben is ma éjjel jönnek, hogy elvigyék a fiamat, de ha el tudom sorolni az igazság tizenkét szavát, az ördög meghagyja nekem őt.”

13 Hozzáfűzött kommentár: „Hát ezt mindig szoktuk így énekelni. Már régen, amikor picik voltunk. Lakodalomba vagy valami – Téli estéken. A „Mudar mestar” és a „Mujder mestar” formula váltakozva fordul elő. A horvát hagyományban nem egységes, dialektus szerint alakul és egyéni rögzítés folytán. – Gyűjtés közben jegyzem meg: „Mindenki másként örökítette meg. Én azt mondom, hogy mindenki mondja el a magáét. Egyik házban így sütik a kenyeret, a másikban úgy...” Előfordul, hogy a nyolc és a kilenc tartalmát is fölváltják.

Akkor a kis öregember így szólt: „Jól van! Én megbúvok egy sarokban, és így nyugodt lehet kend, majd én megfelelek neki. Kend mit mondott neki, amit nekem is el kell mondanom?”

A szegény ember: „Én azt mondtam: Négy lába van az asztalnak, négy lába a székeknek, négy lába van a kredencnek (tálalószekrénynek, pohárszéknek).”

A kis öregember: „Jól van!”

Amikor leszállt az éj, hát hallja, hogy dörömbölnék.

Az ördög: „Kipp-kopp, mi az egy?”

A kis öregember: „Isten felett senki sincsen.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a kettő?”

A kis öregember: „A hold és a nap a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a három?”

A kis öregember: „A három királyok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp mi a négy?”

A kis öregember: „A négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi azt öt?”

A kis öregember: „Az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a hat?”

A kis öregember: „A hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a hét?”

A kis öregember: „Mária hét fájdalma, a hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a nyolc?”

A kis öregember: „A nyolc boldogság, Mária hét fájdalma, a hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a kilenc?”

A kis öregember: „A kilencezer szűzleány, a nyolc boldogság, Mária hét fájdalma, a hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a tíz?”

A kis öregember: „A tízparancsolat, a kilencezer szűzleány, a nyolc boldogság, Mária hét fájdalma, a hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a tizenegy?”

A kis öregember: „Tizenegy a Noé bárkája, a tízparancsolat, a kilencezer szűzleány, a nyolc boldogság, Mária hét fájdalma, a hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Az ördög: „Kipp-kopp, mi a tizenkettő?”

A kis öregember: „A tizenkét apostol, tizenegy a Noé bárkája, a tízparancsolat, a kilencezer szűzleány, a nyolc boldogság, Mária hét fájdalma, a hat kakas, amelyik Galileában kukorékol, az Úr öt sebe, a négy evangélista, ki a világot tartja, Lukács, János, Márk és Máté, a háromkirályok, a hold és a nap, a világ kezdete előtt volt a mi Urunk.”

Így, végül az ördög azt mondta a kis öregembernek:

„Ejnye, ejnye, Szent Márton, hogy neked mindenbe bele kell ütnöd az orrod!”

(Cleto CORRAIN – Pierluigi ZAMPINI, *Poesia religiosa popolare del Polesine Rovigo*,
1971, 102–105.)

5. *Вы люди*

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Е д и н ъ?
«Е д и н ъ Сынъ у Маріи,
«Царствуетъ и ликуетъ
«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Д в а?
«Д в а тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ*,
«Царствуетъ и ликуетъ
«Единъ Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Т р и ?
«Т р и патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Ч е т ы р е ?
«Ч е т ы р е листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть П я т ь ?
«П я т ь ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Ш е с т ь ?

«Ш е с т ь крыль херувимскіихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть С е м ь?
«С е м ь чиновъ ангельскихъ;
«Шесть крыль херувимскіихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть В о с е м ь?
«В о с е м ь круговъ солнечныхъ;
«Семь чиновъ ангельскихъ;
«Шесть крыль херувимскіихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Д е в я т ь?
«Д е в я т ь в ь году радостей;
«Восемь круговъ солнечныхъ;
«Семь чиновъ ангельскихъ;
«Шесть крыль херувимскіихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Д е с я т ь?
«Д е с я т ь Божіихъ заповѣдей;
«Девять в ь году радостей;
«Восемь круговъ солнечныхъ;
«Семь чиновъ ангельскихъ;
«Шесть крыль херувимскіихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуеть

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,
Рабы поучёные,
Надъ школами выбраны!
Повѣдайте, что есть Е д и н ь н а д е с я т ь?

«Единъ на десять Апостолов*;
«Десять Божьихъ заповѣдей;
«Десять въ году радостей;
«Восемь круговъ солнечныхъ;
«Семь чиновъ ангельскихъ;
«Шесть крыль херувимскихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуетъ

«Господь Богъ надъ нами.»

Вы люди оные,

Рабы поучёные,

Надъ школами выбраны!

Повѣдайте, что есть Д в а н а д е с я т ь?

«Д в а н а д е с я т ь въ году мѣсяцев**;
«Единъ на десять Апостолов;
«Десять Божьихъ заповѣдей;
«Десять въ году радостей;
«Восемь круговъ солнечныхъ;
«Семь чиновъ ангельскихъ;
«Шесть крыль херувимскихъ;
«Пять ранъ безъ вины Господь терпѣль;
«Четыре листа Евангельски;
«Три патріарха на землѣ;
«Два тавля Исеевы;
«Единъ Сынъ на Сіонской горѣ,
«Царствуетъ и ликуетъ

«Господь Богъ надъ нами.»

* Разнорѣчія приведены изъ напечатаннаго въ «Чтен. Общ. И. и Др. Р.»

Два тавля Моисеовыхъ

На Синаистѣй горѣ;

Единъ Сынъ Маріинъ.

* Единъ десять праотець.

** Апостоль

VIZUÁLIS MŰÉSZETEK

MIKÓ ÁRPÁD

D. O. M.

*All'antica feliratok és a reneszánsz stílus a Jagelló-kori Magyarországon**

1.

„Ladislai regis consortum hic ossa quiescunt” – ez a mondat Bonfini nagy történeti művének kritikai kiadásában olvasható.¹ A szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy az udvari történetíró itt Gizella és Adelhaid királynék – az első Szent István, a második Szent László felesége – sírfeliratából idézett. A mondat grammatikailag kétségkívül korrekt, tartalmilag már kevésbé; olyan, mint egy – amúgy nem tökéletesen ritmizált – sírvers.² A kritikai apparátusból meglepő dolog derül ki. A sort a *Rerum Ungaricarum decades...* szövegének egyik családja így hozza: „Ladislai, sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt.” Úgy tűnik fel, hogy a sírvers elől idézett formáját a legújabb kori, filológiai elvárásoknak köszönheti. Bonfini azonban pontosan idézett, a hely tipikus *lectio difficilior*.³

A síriratnak ugyanis van még egy közvetett forrása, egy – ezért időzünk vele itt – 16. század elejei, kőbe vésett felirat. A táblát Pietro Isvalies bíboros, veszprémi püspök

* Itt szeretnék köszönetet mondani azoknak a kedves barátaimnak és kollégáimnak, akiknek ez a dolgozat sok tárgyi és szakirodalmi adatot, kiegészítést és javítást köszönhet: Ács Pálnak, Biczó Piroskának, Lóvei Pálnak, Pálffy Gézáknak, Ritoókné Szalay Ágnesnek, Székely Júliának, Tóth Sándornak és Végh Andrásnak.

1 Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, T. II, edd. FÖGEL, Iosephus, IVÁNYI, Béla, JUHÁSZ, Ladislaus, Lipsiae, 1936, 2, IV, 282. L. még T. IV, P. II. *Appendix, fontes, index*, edd. KULCSÁR, Margarita, KULCSÁR, Petrus, Bp., 1976, 130.

2 A magyar fordítás precíz hexametert alkotott belőle: „Itt László, a király feleségei csontjai vannak”. Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 326.

3 KULCSÁR Péter, *Egy budai humanista feliratgyűjtemény*, *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968), 260; Uő., *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973 (Humanizmus és reformáció, 1.), 73.

(1503–1511)⁴ állíttatta (rajta van címere is), a templomot alapító Gizella királyné, valamint Szent László hitvese, Olaytha (Adelheid) királyné emlékére. A ma is meglévő tábla⁵ szövege több ponton megegyezik Bonfini szavaival: „...huius sacri templi conditrici Geslae Stefani et Olaythi *Ladislai Sanctorum Pannoniae regum* divis coniugibus...” Amikor a kardinális – VI. Sándor pápa magyarországi legátusa, reggio-calabriai érsek – megújította az újonnan kapott püspöksége székesegyházában álló régi memóriát (amely a magyar szent királyok – Bonfini szerint ott eltemetett – feleségeinek emlékét őrizte), részben átmásoltathatta a korábbi szöveget. Bonfini és Isvalies textusának közös volt a forrása. Bár a tábla nem túl nagy, és eredeti építészeti összefüggése ma már kideríthetetlen, a veszprémi székesegyházban máig oly sok reneszánsz kőtöredék került elő, hogy az olasz bíboros all’antica stílusú renovációja egyáltalán nem volt környezetétől idegen. Sőt, tökéletesen illeszkedett a Szent György-kápolna klasszikus antikva betűkkel írott felirataitól a Beriszló Péter fülkés síremlékéig tartó sorba. Nem köztudomású, de a középkori veszprémi székesegyház jelentős helyet foglal el a magyarországi reneszánsz művészet történetében.

A Gizella–Adelheid-táblának van még egy különleges vonása. Nemcsak a betűtípus antikizál, hanem maga a szövegformula is. D(eo) OP(timo) MAX(imo) S(acrum) – így szól a felirat kezdő sora, idézve a hasonló rövidítésekkel kezdődő ókori feliratokat. Kétségkívül krisztianizálva: a DOMS így is feloldható volna: Dis omnibus manibus sacrum⁶ – ez a rövidítés azonban nem igazán jellemző a valódi ókori sírfeliratokra.⁷ Bár

4 LUKCSICS, Josephus, *Series episcoporum Vesprimiensium e documentis correcta*, Budapestinum, 1907, 12–13.

5 A kőtábla Makrancon (Mokrance, Szlovákia) van, az újkori templomban, befalazva. (Tóth Sándor szíves közlése; *Súpis pamiatok na Slovensku*, 2, Bratislava, 1968, 333.) Azt sajnos nem tudjuk, hogy mikor került oda; 1761-ben, amikor először hallani róla, már Makrancon volt. A tábla történetével (Gizella királyné sírjával) korábban sokan foglalkoztak. FORSTER Gyula, *Árpád-házi síremlékek = III. Béla magyar király emlékezete*, szerk. F. Gy., Bp., 1900, 329–330., 202. kép; TÓTH Sándor, *Veszprémi középkori sírkőtöredékek* (A Bakonyi Múzeum kótárának ismertetése, II.) = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2, Veszprém, 1964, 167, 181/1; GUTHEIL Jenő, *Az Árpád-kori Veszprém*, Veszprém, 1977, 60, 86–100; NAGYBÁKAY Péter, *Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve* = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 13, Veszprém, 1978, 115, 124; UZSOKI András, *Szent László hitvese, Adelheid királyné, Rudolf német ellenkirály leánya* = *Szent László és Somogyvár: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*, szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992, 145–152; KUBINYI András, *Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526)* = *Uő., Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999, 111–112.

6 VÖ. CAPPELLI, Adriano, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano, 1929₆ (ristampa: 1990), 450.

7 *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft I. Einleitende und Hilfs-Disziplinen*, Hrsg. MÜLLER, Iwan, München, 1892, 687–689; KOCH, Guntram, SIGHTERMANN, Hellmut, *Römische Sarkophage*, München, 1982, 25–27; FEHÉR, Benedictus, *Lexicon epigraphicum Pannonicum*, Budapestini, 1997, 58–60.

nem lehetetlen, hogy késő középkori felhasználói antik eredetűnek vélték, a legvalószínűbb mégis az, hogy a D(eo/Domino) O(ptimo) M(aximo) formulát a I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ihlette.⁸

Eredeti antik – pannoniai és daciai – feliratos kőfaragványok nem voltak ritkák a Mátyás- és a Jagelló-kori Magyarországon. A humanisták gyűjtötték is felirataikat (nagyjából a 15. század utolsó negyedétől kezdve), sőt, sokan magukat a köveket is; feljegyzéseikből tudjuk, hogy Buda környékén sok római sírkövet találtak, DM (Dis manibus) kezdetű felirattal.⁹ Itáliában már a 15. századból ismertek all'antica rövidítéssel induló, reneszánsz feliratok, főleg sírkövekről. Egyetlen példáját idézem csak, Francesco Sassetti (†1490) síremlékéről, a firenzei Santa Trinitából – Deo Omnip(otenti) –, amely képileg is erősen programatikus all'antica alkotás, olyannyira, hogy ez az egyetlen keresztény elem a síremléken.¹⁰ Ez az olasz – egyébként eleinte Itáliában sem igazán elterjedt¹¹ – epigráfiai konvenció volt a mintája a Gizella–Adelhaid-táblának. Az 1510-es évekből több olyan síremléket is ismerünk Magyarországon, amelynek antikva betűs felirata ugyanezzel, vagy hasonló formulával kezdődik.

8 ZAJIC, Andreas, „Zu ewiger gedächtnis aufgericht”. *Grabdenkmäler als Quelle für Memoria und Repräsentation von Adel und Bürgertum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Das Beispiel Niederösterreichs*, Wien–München, 2004 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 45.), 258.

9 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A római fölíratok gyűjtői Pannoniában = Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Bp., 1994, 318–325., 1–4. kép; VI–4. sz. Ugyanez megjelent – más képekkel – a szerző gyűjteményes kötetében is: „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 75–86.

10 SAXL, Fritz: *The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics*, *The Journal of Warburg and Courtauld Instituts* 4 (1940–1941) 27–29. Vö.: *Warburg, Aby: Francesco Sassetti végrendelete. = ΜΝΗΜΟΣΨΝΗ, Aby M. Warburg válogatott tanulmányai*, szerk. SZÉPHELYI F. György, Bp., 1995, 154–186.

11 Rómában és környékén a 15. század végéig kevés ismert, például Marco Poccio (†1439) síremléke az Aracoeliben. (*Die mittelalterliche Grabmäler in Rom und Latium vom 13. bis zum 15. Jahrhundert* 1. Bd., *Die Grabplatten und Tafeln*, Hrsg. GARMS, Jörg, JUFFINGER, Roswitha, WARD-PERKINS, Bryn, Rom–Wien, 1981, 156., vö. még 201.) Később lett gyakori; viszonylag korai példája még Giovanni Antonio Lomellino (†1503) síremlékén olvasható a római San Agostinóban (Johannes RÖLL, *Giovanni Dalmata* [Römische Studien der Bibliotheca Hertziana, 10.] Worms, 1994, 146–156., 154–155, 157. kép), vagy Andrea Bregno (†1506) epitáfiumán a Santa Maria sopra Minervában (PANOFSKY, Erv = *Grabplastik. Vier Vorlesungen über ihren Bedeutungsvandel von Alt-Ägypten bis Bernini*, Hrsg. JANSON, Horst W., mit einer Vorbemerkung von WARNEKE, Martin, Köln, 1993, 77., 185. kép).

2.

A késő középkori, kora újkori sírfeliratok antikizálásának feltűnő példája, ha a szöveg ezzel a bizonyos DOM, vagy DOMS, esetleg DM rövidítéssel kezdődik. Nem is kell a textusban különösebben elmélyedni, hogy a szándékot észrevegyük, mert a formula első pillantásra szembeötlik. Ebből a típusból ma nem ismerünk sokat Magyarországon, mindössze négyet, de ezek közül három a legkorszerűbb, képileg is az ókori mintákat követő sírköveken olvasható – a negyediknek pedig csak a felirata maradt ránk.

Forgách Gergely (egykor felsőelefánti) sírkövén a címert – antikizáló – koszorú veszi körül, alatta füles tábla (tabula ansata); a címer is, a koszorú is, a tábla is szalagokra függesztve, illuzionisztikus módon lebeg a sírlap közepén. Ez a kompozíció változtatja meg legmerészebben a gótikus címeres-feliratos sírkövek hagyományos sémáját. A mű az Esztergomban működő Ioannes Fiorentinus szignált alkotása, 1515-ből.¹² Néhány évvel korábban készülhetett az 1512-ben elhunyt Taddeo Lardi kanonok, Ippolito d'Este egri püspök vikáriusának kassai sírköve, amelyen a klasszikus DM – a legpogányabb Dis Manibusként is feloldható – rövidítés olvasható; a címer itt is szalagokon függ (a feliratos tábla nem).¹³ 1513 után kellett készüljön monyorókereki Johannes Ellerbach (+1499) sírköve, amelyet felirata szerint Bakócz Tamás esztergomi érsek már konstantinápolyi pátriárkaként állíttatott.¹⁴ (Ez az a kő, amelynek ma csak a feliratát ismerjük.) A negyedik darabnak, Ursula Sauermann – Thomas Venediger budai polgár felesége – sírkövének sajnos a pontos évszáma nem ismeretes, de a címert ezen is reneszánsz koszorú vette körül.¹⁵ Az elhunytak meglehetősen különböző társadalmi csoportokat képviselnek: magyar nemest, egri illetőségű olasz kanonokot és budai német polgár feleségét.

A síremlék, mint már sokszor leírták, konzervatív műfaj. A középkorban kialakult típusok – ikonográfiailag a figurális és a címeres-feliratos, strukturálisan a tumba és a sírlap – sokáig változatlanul tartották magukat, és csupán a divat hagyott rajtuk koron-

12 Eredetileg Felsőelefánton, utóbb Gombán, jelenleg: Marcali, Városi Múzeum. HORLER Miklós, *Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke*, *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 254–255; FARAGÓ János, Marcali, Városi Múzeum, *A Joannes Fiorentinus szignójával ellátott Forgách-sírkő restaurálása*, *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2, 74–76.

13 Kassa, Orbán-torony. WICK Béla, *Kassa régi síremlékei*, Kassa, 1933, 70–72; MIKÓ Árpád, *Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről*, *Ars Hungarica* 14 (1986) 101., 71. kép

14 Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 1701, 22r:

D O M | Domino Ioanni Magnifico Bertholdi Ellerbach Fundatoris | huius Caenobii Filio Domino hic in Monyorókerek | Thomas Bakocz de Erdőd Card(inalis) Strig(oniensis) Archiepiscopus, | Patriarcha Constantinopolitanus Fratri adoptio ob | pietatem posuit. Obiit ..... 1499. A szöveget – eltéréssel – közölte NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 4. Pest, 1858, 23.

15 1510–1520 körül készülhetett. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori kőtár. LÓVEL, Pál, *Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda = Budapest im Mittelalter* Hrsg. BIEGEL, Gerd, Braunschweig, 1991, 363.

ként más és más stílári jegyeket. Hajlamosak vagyunk rá, hogy a feliratokat kihagyjuk közülük, mivel szövegük mintegy leválasztható a kövekről. A felirat azonban sohasem különíthető el attól a műtől, amelyen megjelenik (és a mű sem a feliratától), és lehetséges, hogy ebből az aspektusból nézve sokszor nem több, mint bármely másik, „szótlan” stíluselém.

A legkorábbi datált klasszikus antikva betűs sírfelirat Magyarországon Szapolyai Imre (†1487) nádor szepeshelyi tumbafedlapján maradt fenn.¹⁶ Ez körirat; ugyanilyen fut körbe – most szándékosan csak 1500-ig idézve az emlékeket – Verebélyi Simon egri várkapitányén (†1493) Egerben,¹⁷ és Tarczay Tamásén (†1493) Hétháron.¹⁸ Az 1493-ban elhunyt Báthory István nyírbátori tumbájának oldallapjára is antikva betűkkel vészték fel a verset.¹⁹ Korai, antikvabetűs körirat futott (két, egymás fölötti sorban), 1494-es évszámmal, egy budai sírlapon, amelynek közepét bronztábla díszítette. A töredékes szövegben előforduló „disciplinarum” szó azt sejteti, hogy a síremléket művelt embernek állították.²⁰ Ez a darab azért is érdekes, mert a köriratok zömét ebben az időben, és még később is, többnyire gótikus minuszkulákkal írták.

A többi all'antica betűs síriratot viszont all'antica táblára is vészték, általában tabula ansatára. Ilyen került – továbbra is csupán 1500-ig sorolva az emlékeket – Vetési Albert veszprémi püspök figurális síremlékére is, amelyet Újhelyi János segesdi főesperes állítatott valamivel a püspök 1486-ban bekövetkezett halála után, a Szent György-kápolnában.²¹ A többi is vagy a Magyarországon élő olaszokhoz, vagy művelt klerikusokhoz kapcsolódik. Főleg Esztergomban maradtak fenn: egy (Beatrix királyné környezetéhez

16 Szepeshely (Spišská Kapitula), székesegyház. VARGA, LÍVIA, LŐVEL, PÁL, *Funerary Art in Medieval Hungary*, Acta Historiae Artium 35 (1990–1992) 149., 54. kép; *Náhrobná platňá Imricha Zapolského*. (LUXOVÁ, VIERA) = *Gotika: Dejiny slovenského výtvarného umenia*, szerk. DUŠAN, BURAN ET AL, Bratislava, 2003, 667–668 (2.2.10. sz.), 275. és 280. kép

17 Eger, Vármúzeum, Kőtár. NAGY ÁRPÁD, *Négy renaissance kori síremlék a középkori egri Szent János székesegyházból = Az Egri Múzeum Évkönyve*, VIII–IX, Eger, 1972, 105–107, 112–117.

18 Héthárs (Lipany), Szent Márton-templom. DIVALD KORNÉL, *A héthársi Szent Márton-templom*, Bp., 1913, 11–12., 9. kép; VARGA, LŐVEL, *i. m.*, (16. j.), 150; LUXOVÁ, VIERA: *Memento mori: formy náhrobnej skulptúry = Gotika...*, *i. m.*, (16. j.) 332., 282. kép

19 Nyírbátor, református templom. ENTZ GÉZA, SZALONTAI BARNABÁS, *Nyírbátor*, Bp., 1978, 33–34, 39., 2. kép; *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II.* (Magyarország műemléki topográfiája, 11.) Szerk. ENTZ GÉZA, Bp., 1987, 147.

20 Bp., Budapesti Történelmi Múzeum. HORVÁTH HENRIK, *A Fővárosi Múzeum kömléktárának leíró lajstroma*, Bp., 1932, 242. sz.; RADOCSAY, DÉNES, *Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Bp.*, = *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay...* Braga 1971, 467., 82. sz. A „... disciplinarum...|| ...c reconcus | q...” feliratú töredéket sem Horváth Henrik, sem Radocsay Dénes nem említi.

21 H. GYÜRKY, KATALIN, *Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém*, Acta Archaeologica 15 (1963) 346–347, 383–484; TÓTH SÁNDOR, *Veszprémi középkori sírkőtöredékek = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, II. Veszprém, 1964, 173–174.

tartozó) nőé (†1495),²² Kesztyölczi Mihály kanonoké (1499 előtt)²³ és Gosztonyi András (†1499) szentistváni préposté.²⁴ Bernardino Monellié (†1496), Beatrix királyné várnagyáé a budai Nagyboldogasszony-templomból származik,²⁵ Bakócz Bálint (†1496/1497) titeli és budai préposténak lelőhelye viszont teljesen bizonytalan.²⁶ Vémeri Zsigmond (†1500) választott zágrábi püspöké Budán, a középkori ferences templomban került elő.²⁷

Unalmasnak és hosszadalmasnak látszhatik a sírköveknek ez a száraz felsorolása, de az a helyzet, hogy a szomszédos országokban – nyugaton és északon – fellelhető, egykorú (1500/1505 előtti) sírköveken egyáltalán nincs klasszikus antikva betűs felirat.²⁸ Ez is azt jelzi, hogy a kora reneszánsz Itálián kívüli recepciójának a középkori Magyarország kétségkívül fontos, önálló migrációs pontja volt.²⁹

Érdeemes még e szövegek irodalmi formai jellemzőit is szemügyre venni. Többnyire szűkszavú prózában íródtak, közülük azonban több síremléken klasszikus disztichon is olvasható. A disztichonok közül a legkorábbi – legalábbis a 15. században – alighanem Vitéz János esztergomi tumbafedlapját ékesíti, amit egyáltalán nem tarthatunk véletlen-

22 Esztergom, Balassa Bálint Múzeum. HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István, *Komárom megye régészeti topográfija*, I. Esztergom és a dorogi járás. Bp., 1979, 149., 76. kép

23 Esztergom, Vármúzeum. (Egyik töredéke kiállítva a Magyar Nemzeti Galériában.) MIKÓ ÁRPÁD, *Ippolito d'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon*, *Ars Hungarica* 16 (1988) 136–137, 141–142., 19–20. kép.

24 Esztergom, Főszékesegyház, kriptá. MIKÓ ÁRPÁD, *Jagelló-kori... i. m.*, (13. j.) 99.

25 Bp., Budapesti Történeti Múzeum. LŐVEI, *i. m.*, (15. j.) 352.

26 Bp., Magyar Nemzeti Múzeum (jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán). RITÓOK-NÉ SZALAY ÁGNES, *Bakócz Bálint titeli és budai prépost sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban* = *Uó.*, „*Nympha super ripam Danubii*”, *i. m.*, (9. j.) 155–160.

27 Bp., Budapesti Történeti Múzeum. Ld. a 32. jegyzetet!

28 HLOBIL, Ivo, PETRŮ, Eduard, *Humanismus a raná renesance na Morave*, Praha, 1992, 190. skk.; KOZAKIEWICZOWA, Helena, *Rzeźba XVI. wieku w Polsce*, Warszawa, 1984, 11. skk.; KOCH, Walter, *Epigraphische Vielfalt am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, *Zeitschrift für Österreichische Denkmalpflege* 54 (2000) 371–373; ЗАЈС, *i. m.*, (8. j.) 233–238. – Itt kell megemlítenem, hogy Conrad Celtis (†1508) bécsi epitáfiumára nemcsak antikva betűs tabula ansatak kerültek, hanem a Deo Op(timo) Max(imo) formula is. A síremlék azonban teljes egészében a – késő gótikában gyökerező – német reneszánsz produktuma, amiről a részletek, az antikizáló rekvizitumok megformálásán kívül éppen az all'antica formula elhelyezése is árulkodik: nem a füles táblákra, vagy a képszékre került, hanem (teljesen atektonikus módon) a koronázó párkány szíma tagozatára vésték. (Vö. ЗАЈС, *i. m.*, [8. j.] 185, 258; a Celtis-epitáfiumról l. még: BIAŁOSTOCK, Jan, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary, Bohemia, Poland*, Oxford 1976, 46–47.) Megjelenik a DOM formula a Fuggerek augsburgi síremlékein is, nagyjából ugyanebben az időben, amelyeket a kor híres feliratgyűjtője, Petrus Apianus az eredeti római feliratok mellett közölt: Inscriptiones sacrosanctae vetustates... Ingotstadii 1534, pp. CCCCXXXIX–CCCCXXXX. – Az itt tárgyalt magyarországi emlékek stílusa viszont közvetlenül Itáliából ered, a Jagelló-korban is.

29 Vö. MIKÓ ÁRPÁD, *A bártfai városháza: Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon*, *Művészettörténeti Értesítő* 53 (2004) 33.

nek, ahogyan azt sem, hogy betűtípusa a korai humanista kapitálisnak (kőbe faragva) az egyik legelső megjelenése Magyarországon.³⁰ Nagyon valószínű, hogy Janus Pannonius maga költötte „sírversét” is ráírták utóbb állított síremlékére – hogy antikva betűkkel-e, azt kérdezni sem érdemes, amíg elő nem kerül Pécssett bármily csekély töredéke.³¹ Más egyházi személyekéi már az 1490-es évekből maradtak ránk: így Bakócz Bálinté, Kesz-tölcsi Mihályé és Vémeri Zsigmondé.³² A vitézi sírkövek disztichonjai időben ezekkel pár-huzamosan tűnnek fel: Verebélyi Simoné, Báthory István erdélyi vajdáé és Szapolyai István nádoré.³³

30 LÓVEI Pál, *Sírkövek, sírkőtöredékek = Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*, szerk. KERNY Terézia, Bp., 1989, 171, 173/18, 174/20; VÁRADY Zoltán, *A Dunántúl középkori kőfeliratainak végzett epigráfiai vizsgálatok összegzése = Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Tudományos Közleményei*, V. Szekszárd, 2002, 62–63. Vö. KLOOS, Rudolf M., *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Darmstadt, 1980, 154–156; KOCH, *Epigraphische Vielfalt...*, i. m., (28. j.) 372. skk.

31 MIKÓ Árpád, *Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke*, *Ars Hungarica* 11 (1983) 56–60; BODA Miklós, *Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannonius a pécsi utóélet tükrében = Uő., Stúdium és literatúra: Művelődéstörténeti tanulmányok*, Pécs, 2002, 135–142.

32 Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, választott zágrábi püspök (†1500) sírfeliratát azért közlöm itt, mert szövegének kiadása nehezen hozzáférhető. A szöveget hihetetlenül hibásan vették, utólagos beszúrások, javíthatatlan elírások egyaránt találhatóak benne.

A címer felett: OBIIT · A · D · M · CCCC · | DIEVIII · MENSIS EEBRVAII ·

A címer alatt, feliratos táblán: MOLE · SIGISMVNDVS · IACEO | SVB MARMORIS · HVIVS · WEMERIAE | LVCTVS · CORDOLIVMQZ DOMVS | THEZAVRVM · TENVI · REGIS DVM | VITA · MANEBAT · ZAGRABIAEIE | CTVS PRESVL · IN · AEDE · FVI · ANTE · | SEDOCV · BVI · QZ · TRADITA SACRMA · | FVISSE · MITRA DECVS CAPITI · PONTIF | ICAILE · MEO

Azaz, korrigálva:

Mole Sigismundus iaceo sub marmoris huius

Wemeriae luctus cordoliumq(ue) domus

Thezaurum tenui regis dum vita manebat

Zagrabiae electus pr(a)esul in aede fui

Ante sed occubui qu(a)e tradita sacra fuisse

Mitra decus capiti pontificale meo.

András KUBINYI, Julija ALTMANN, *Nepoznati zagrebački biskup: Sigismund Vémeri (1500) = Bogoslavskaja Smotra, Ephemerides Theologicae Zagradiensis* 45 (1975) 137; fényképe: Múzeumok új kincsei. Múzsák Múzeumi Magazin 1973/3, 47. L. még: LÓVEI Pál: Ana DEANOVIĆ, Željka ČORAK, *Zagrebačka katedrale*, Globus / Kršćanska Sadašnjost, Zagreb 1988. [recenzió], *Acta Historiae Artium* 36 (1993) 256., 10. kép.; Soós Ferenc, *Magyarország kincstartói 1340–1540*, Bp., 1999, 52; KUBINYI András, *Hivatalnok-karrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök = Uő., Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999, 161–170.

33 Szepeshely, székesegyház. VARGA, LÓVEI, i. m., (16. j.) 149–150., 55. kép; *Náhrobná platňá Štefana Zapoľského* (LUXOVÁ, Viera) = *Gotika.... i. m.*, (16. j.) 668 (2.2.11. sz.), 281. kép

A versek külső, epigráfiai megjelenését tekintve – itt elsősorban a sortördelesre gondolok – különös összkép rajzolódik ki. Vitéz János sírverse tagolatlanul fut a kőlap szegélye mentén, de ennek nem korai volta az oka: a Pálóci-fivérek sárospataki (1519),³⁴ vagy Barbara Glocknitzer (†1513) besztercebányai sírlapján³⁵ is folyamatosan fut körbe a disztichon, pedig ezek évtizedekkel később, a Jagelló-kor kellős közepén készültek. A figurálisoknak az a típusa, amelyen az elhunyt lába alatt, tabula ansatán olvasható a felirat, kevésbé látszik következetlennek: Szegedi Lukács (†1510) zágrábi püspök sírkövén is,³⁶ és Bakócz Bálintén (1496/97) is a verssorok végén török a szöveg – de több példát egyelőre nem ismerünk.

A címeres-feliratos típus emlékein hasonló a helyzet: Garázda Péter (†1507?) szentistváni prépost esztergomi sírkövén folyamatosan futnak a sorok, tekintet nélkül a verssorok végére,³⁷ Vémeri Zsigmond (†1500) budai sírkövén úgyszintén; Thurzó Zsigmond (†1512) váradi,³⁸ Semjén Antal és Péter (1526 előtt) nagykapornaki vagy Fegyverneki Ferenc sági prépost (†1535)³⁹ ipolysági sírkövén viszont minden verssor új sorban kezdődik. Tehát van ilyen is, olyan is; erre nézve nem volt szabály. Úgy tűnik fel, az egyetlen elvárás az volt, hogy a körirat körbe fusson, a feliratos táblát pedig lehetőleg töltsse ki a szöveg. Vagyis nem a szöveg határozta meg saját megjelenési formáját, hanem a képművészeti alkotás – hadd tekintsük annak e mégoly gyarló kvalitású sírköveket is – vizuális konvenciója. Ezért is van az, hogy egy olyan sírversről, amely csak papíron maradt fenn, sokszor nem dönthető el, hogy nem csupán könyvepigramma-e.

Vajon a versek tartalma antikizál-e – ez a következő kérdés, hisz időmértékes verset írtak sírkőre már korábban is Magyarországon, legalábbis a 13. században. A prózai sírfeliratokban nincs jelentős változás, pontosabban nincs olyan ismérvük, amelynek alapján reneszánsznak lehetne őket minősíteni, leszámítva a DOM formulát.

A hexameterrel azonban kicsit más a helyzet, hisz mintaképei – olykor metrikus formulái – gyakorta ókori eredetűek. Kétségtől megjeljenek ezekben az – irodalomtörténet-írásban nem számon tartott – szövegekben az antik mitológia és a történelem is:

34 Sárospatak, Szent Erzsébet-templom. GERVERS-MOLNÁR Vera, *Sárospataki síremlékek*, Bp., 1983 (Művészettörténeti füzetek, 14.), 23–24, 66–67., 55. kép.

35 Besztercebánya (Banská Bystrica), plébániatemplom. *Náhrobok Barbory Glocknitzerovej* (ENDRŐDI, Gábor, MIKÓ, Árpád) = *Gotika...*, i. m., (16. j.) 669 (2.2.14. sz.)

36 Zágráb, Povijesni muzej Hrvatske. VALENTIĆ, Mirko, *Kameni spomenici Hrvatske XIII–XIX. stoljeca*, Zagreb, 1969, 31–36; HORVAT, Anđela, *Između gotike i baroka*, Zagreb, 1975, 41–44., 25. kép; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Diana, *Umjetnost renesanse = Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadpiskupije*. 1094–1994, szerk. LUKŠIĆ, Tudomir et al., Zagreb, 1994, 177, 186 (4. sz.)

37 MIKÓ, *Két világ határán...*, i. m., (31. j.) 52–53., 25–27. kép.

38 Nagyvárad, székesegyház. LÖVEL, i. m., (30. j.) 171, 186–187. (196. sz.), 123. kép

39 OSZVALD Arisztid, *Fegyverneky Ferenc, sági prépost, rendi visitator. 1506–1535 = Emlékkönyv Szent Norbert halálának nyolcszázadik jubileumára*, Gödöllő, 1934, 51; VARGA, LÖVEL, i. m., (16. j.) 153.

Verebélyi Simon egri várkapitány Mars katonája, Báthory István vajda sírverse Catóra és Numára hivatkozik, Semjén Antal apát és testvére, Péter, az újudvari plébános Léda fiai, Castor és Polluxként szerették egymást, amíg éltek, a vers szerint. Legismertebb Janus Pannonius sírfeliratának kortárs utóélete. Garázda Péter esztergomi és Megyericsei János gyulafehérvári sírfeliratai szellemes parafrázisok, a Helikónról a Dunához hozott Múzsák tanítványainak – Janus után a másodiknak és a harmadiknak – vallván a két rokon költőt. Megyericsei különösen igényes sírverse több szempontból is kiemelkedik: a szokatlanul hosszú feliratban az alászálló, majd újra felemelkedő lélekről szóló neoplatonikus elképzelés cseng vissza, praambulumát pedig a római inscriptiók rövidítései ihlették. A székesegyház Szent András-oltárának általa ajándékozott Missale Strigoniense címlapjára is klasszikus antikva betűkkel írta bele dedikációs feliratát.⁴⁰ Megyericsei kiváló, feliratgyűjtő humanista volt,⁴¹ gyulafehérvári házát, kertjét római faragványokkal díszítette, és még vízimalmának haltartóját is antik, feliratos szarkofágból alakíttatta ki.⁴²

A legtöbb antik allúziót felvonultató sírverset is áthatotta az *interpretatio cristiana* szelleme: minden keresztény lélek a mennyekbe igyekezett. Thurzó Zsigmondén a végítélet harsonái szólalnak meg, Semjén Antal apát pedig testvérét siratva mutatja be a szent áldozatot. A példákat lehetne tovább sorolni, de a síremlékek jelentésének ez a rétege aligha szorul különösebb magyarázatra.

3.

A DOM formula nemcsak emléktáblán vagy sírköveken fordul elő a Jagelló-korban, hanem kora reneszánsz épületeken is. A gyulafehérvári káptalan különleges szellemi mikroklimája magyarázza a Szent Mihály-székesegyház Várday-kápolnájának antikizáló feliratát is. A kápolna az északi kereszthajó és az előcsarnok közötti két szakaszt bővíti, részleteiben is lehetőleg pontosan másolva a román kori épületet. Nem tisztázott kellőképp – talán nem is tisztázható – a kápolna építéstörténete.⁴³ Kívül-belül zavarba ej-

40 MISSALE DIVO ANDREE DICATVM | STVDIO IO · DE MEGERECHE AR · COL · | EIVS ARE RECTORIS · M · D · V · – A címlap reprodukcióját l.: Művészettörténeti Értesítő 44 (1995) 145.

41 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A római fölíratok gyűjtői Pannoniában* = Uő., „*Nympha super ripam Danubii*”, i. m., (9. j.) 85–86; legújabban: LAKATOS Bálint, *Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései = ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László et al, Bp., 2004, 737–748.

42 KOVÁCS András, *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához* = SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum...*, 1593, *Inscriptiones Romanae...*, 1598. s. a. r. BALÁZS Mihály, MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33), 29, 32.

43 BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance I*, Kolozsvár, 1943, 241–242; ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Bp., 1958, 118; PATTANYÚS Manga, *Adalékok a gyulafehérvári székesegyház*

tően sok, mondhatni, mindent meghatározóan sok a középkori forma és a struktúra, és (néhány kisebb részletet leszámítva) jószerint csak az építető – szalagokra függesztett – címere az egyetlen tisztán reneszánsz elem. Ebben a középkorias, erősen – és, úgy gondolom, szándékosan – archaizáló környezetben különlegesen fontos szerepet játszik az all’antica dedikációs felirat. A klasszikus antikva betűkkel írott szöveg az épület külső homlokzatán, a főpárkányzaton fut: „Deo Opt(im)o [M]ax(imo) et Div(a)e Ann(a)e Fran(ciscus) War(dai) E[piscopus T]rans[ilvaniensis] erexit”.⁴⁴ Mind az építető püspök, Várday Ferenc (†1524), mind a végrendelet egyik végrehajtója, az épület befejezésével is kapcsolatban álló püspöki vikárius, a Kolozsvár leghíresebb reneszánsz lakóházát építető Adrianus Wolphard jól ismert humanista műveltségéről.⁴⁵ Az építkezés befejezését gyakorlatosan bonyolító tordai főesperes, Végedi Imre iskolázottságáról viszont nem tudunk semmit.⁴⁶

Az épület félig eltakarja a templom korábban épült előcsarnokának keleti falát, mely nem más, mint Lázói János telegdi főesperes 1512-ben emelt híres kápolnája, a legkorábbi reneszánsz épület Erdélyben.⁴⁷ A Várday-kápolna sajnos elfedi a főpárkányon futó hosszú felirat elejét is, de mivel az újonnan emelt épület maga erősen imitatív, nagyon valószínű, hogy felirata is az volt, s ekként talán felidézi a Lázói-kápolna dedikációjának hiányzó elejét is. A töredékes feliratot tehát feltehetően így lehet kiegészíteni: „[D(eo) O(ptimo) M(aximo) et Divo Micha]eli Pat | rono Ioannes Lazoynus pro sua et bene merentium salute aed | em hanc vestibularem a fundamento aere suo erigendo dicandoque curavit. 1512”.⁴⁸

úgynevezett Várday-kápolnájának építéstörténetéhez = Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára, szerk. ROSTÁS Tibor, SIMON Anna, Bp., 2000₂, 175–184.

44 BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 241–242; ENTZ, *i. m.*, (43. j.) 165.

45 KELÉNYI B. Ottó, *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához* (Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár, Bp., , 13.) Bp., 1939, 25–72; BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 64–65, 69–70; VEKOV Károly, *Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 525–548; BORSA Gedeon, Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány = Uó., Könyvtörténeti írások, II. A külföldi nyomdászat 15–16. század. Bp., 1997, 336–345;*

46 Talán azonos lesz azzal a Végedi Imrével, aki 1504-ben kúriai jegyző volt: BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 404. Gyulafehérvárott 1514-ből van az első adatunk Végediről: PATTANYÚS, *i. m.*, (43. j.) 177/12. Ld. még: KELÉNYI B., *i. m.*, (45. j.) 45.

47 BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 86–90, 189–191, 233–241; ENTZ, *i. m.*, (43. j.) 26–29, 117–118; KOVÁCS András, *A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház*, Kolozsvár, 1996 (Erdélyi műemlékek, 26), 16–18; HALMOS Balázs, *Adalékok a gyulafehérvári Lázói-kápolna reneszánsz díszítéséhez, Építés-Építészettudomány 32* (2004) 265–280.

48 BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 234. korrekt óvatossággal csak a [Mich]aeli szót egészítette ki, Bunyitay Vince bátrabb feltételezésével szemben. A hely azonban sokkal több volt annál, mint amennyi a DIVO (BEATO?) MICH betűknek szükséges lett volna. L. Várady József rajzait: BALOGH, *i. m.*, (43. j.) 78–80. képek. Újabbán Kovács András is a hosszabb kiegészítést választotta (*A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház, i. m.*, [47. j.] 17.

A láthatóan minden szegmentumában gondosan koncipiált épület szobordíszé csak részben maradt ránk, de ennyi is elég, hogy a feliratokban tükröződő keresztény–pogány szinkretizmust ezen a szinten is feltételezzük. Az épületen egymást érik a feliratok. A kapu felett Geréb László erdélyi püspök címerét, a nyugati ajtó szemöldökkövén Budai Udalicusét, fölötte a lunettában Sánkfalvy Antal nyitrai püspökét kíséri antikva betűs epigramma, de versek magyarázzák az apostolfejedelmek, Szent Pál és Szent Péter mellszobrait is; utóbbit – humanista szokás szerint – az Olympos kapuórének téve meg.⁴⁹ Leghangsúlyosabb a főpárkányzat jókora betűkkel írott dedikációs felirata: a koronázó párkány képszekén fut végig, amint a Várday-kápolna felirata is. Éppen úgy, ahogyan az ókori római épületeken és a kora reneszánsz építményeken.

Különös, de nemcsak a Várday-kápolna építéstörténete vitatott, hanem a Lázói-kápolnáé is: ennek szintén vannak román kori részei (mindjárt a főhomlokzaton két résablak), és néhány helyen az all'antica részletek csakugyan applikációknak tetszenek. A monumentális feliratnak kettős szerepe van: egyfelől azt állítja, közhelyszerűen, hogy Lázói János újonnan, alapjaitól építtette a kápolnát, másfelől látványosan bizonyítja egyben antikizálását, vagyis modernségét is. A Várday-kápolna épületén ez még jelentősebb: szinte csak az inscriptio antikizálja a súlyos, román kori formákat.

Mindez a betűtípusnak köszönhető, amely láthatóan stíluselem: egy valamirevaló all'antica épülethez hozzá tartozott a humanista kapitálissal vésett felirat is. Már Leon Battista Alberti – akinek igen nagy szerepe volt a klasszikus antikva betűk kultuszának felélesztésében – tárgyalta az ókori templomok dedikációs feliratait, a sírfeliratokkal együttesen.⁵⁰ Az ő szóhasználatában a felirat is az épület díszei, latinul ornamentumai közé tartozott.

49 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, Szerk. Ács Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., 1998, 407–409 (Ács Pál); TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje.”* Bp., 2001, 15–18; KOVÁCS András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*, Bp., Kolozsvár 2003, 9.

50 LEON BATTISTA ALBERTI, *De re aedificatoria libri decem*, Firenze, 1485, t iiiv (Liber VIII) (facsimile-kiadás)

BÉKÉS ENIKŐ

Zoomorfikus arc és antropomorfikus címer kapcsolata Martino Rota Balassa János-arcképén

Köszöntő írásomban Martino Rota Balassa Jánost ábrázoló portréjának egy, a szakirodalom által eddig figyelmen kívül hagyott apró részletét szeretném megvizsgálni.¹ (Fig. 1.) Úgy gondolom, hogy a karakteresen megformált arc és a metszet jobb felső sarkában található családi címer bikafeje között fiziognómiai kapcsolat tételezhető fel. Az egy médiumon szereplő portré és címer viszonyát Hans Belting fogalmazta meg igen találóan, így jellemezvén ezeket az ábrázolásokat: „a test a fiziognómiai képben a test heraldikus jelével folytat dialógust.”²

Belting hivatkozott tanulmányában bemutatja, hogyan egészítette ki egymást a testet, vagyis az individuumot megjelenítő képmás és a címer, mely az ábrázolt egyén társadalmi rangját, származását reprezentálta. A címer ezen kívül még azzal a képességgel is rendelkezik, hogy – mint bármely más kísérő kellék – allegorikus módon utalhat a modell jellemére vagy foglalkozására, amit az arc mégoly élethű reprezentációja sem tud visszaadni.³ Úgy gondolom, hogy Balassa portréjának esetében még inkább párbeszédet folytat egymással a családi hovatartozást szimbolizáló heraldikus jel és az arckép, amennyiben a két figura fiziognómiája is egymásra utal.⁴

Az eddig rendelkezésemre álló idő alatt hipotézisemhez csak egy olyan analógiát sikerült találnom, ahol a portrén megjelenő személy és a címerállat fiziognómiája hasonul egymáshoz: ez pedig Dürer I. Miksa császárról készített képmása (1519), ahol az uralkodó hangsúlyos satorra szinte már közhelyszerűen rímel a festmény sarkában látható címersas profiljára.⁵ Olyan ábrázolást azonban igen sokat ismerünk a reneszánsz és a barokk kor festészetéből, ahol a képen megjelenő állat, jóllehet nem címer részeként, hanem pél-

1 1575, Bécs, Albertina.

2 Hans BELTING, *Címer és portré. A test két médiuma = Képanthropológia. Képtudományi vázlatok*, Bp., Kijárat Kiadó, 2003, 141.

3 Lásd Angelica DÜLBERG, *Privatporträts*, Berlin, Gebr. Mann, 1990.

4 Sem Dülberg, sem Belting nem hoz példát ilyen fiziognomikus összefüggésre.

5 1519, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum.

dául, mint az ábrázolt szent attribútuma és az emberalak fiziognómiája hasonlóan van megmintázva. Példaként említhetjük többek között Tizianónak *A Megfontoltság allegóriája* című festményét, ahol a megfontoltságot szimbolizáló, három különböző életkort megjelenítő férfifej alatt egy-egy állat, egy farkas, egy oroszlán és egy kutya található,⁶ vagy hasonlóan köszönnek vissza az attribútum-állatok vonásai a szentek profiljain egy Uccellónak tulajdonított, *A Gyermek Jézus imádása* című táblán.⁷ Katharina Andres pedig Leonardo da Vinci *Hölgy hermelinnel* című festményének modellje és a hölgy karjában tartott állat fiziognómiája között fedezett fel szándékosnak vélt azonosságokat, feltehető, hogy a tisztaságot, szemérmességet szimbolizáló hermelin feje nem véletlenül hasonlít olyannyira a modell arcára.⁸

A emberi arc fiziognómiai vizsgálatának az egyik leggyakoribb módszere – az etnográfiai és az anatómiai mellett –, amikor a vonásokat az állatokéhoz hasonlítjuk, s a szillogizmus szabálya szerint azt a személyt, aki külsőleg hasonlít egy adott állatra, azt annak az állatnak a tulajdonságaival ruházzuk fel. Ez a zoomorfikus gondolkodásmód, azaz az emberek és az állatok összevetése megtalálható Arisztotelész műveiben is, majd az ő hatására vált a fiziognómiai traktátusok egyik vezérmotívumává, de ezek a megfigyelések élnek tovább a középkori bestiáriumokban is.⁹ A zoológiai fiziognómia népszerűségét igazolják Giovanni Battista della Porta művei is (1586, 1598), aki traktátusát egymás mellé állított ember- és állatfejekkel illusztrálta, így például a nagyorrú Poliziano mellett egy orrszarvú kapott helyet. Della Porta művét Rota még nem ismerhette, de a 16. században, többek között Velencében is, ahol hosszabb ideig tartózkodott, több fiziognómiai traktátus jelent meg.

Rota fogékonyságát az allegorikus, rejtett szimbolikájú ábrázolásmód iránt igen sok metszete bizonyítja. Allegorikus alakok keretelik Verancsics Antal esztergomi érsekről készített egyik portréját,¹⁰ de a bonyolult képi nyelvezet és az állati jelképek alkalmazása jellemzi a lepantói csata allegorikus ábrázolásait is.¹¹ A fiziognómia iránti érdeklődését azonban leginkább az a metszete szemlélteti, amely nyolc antik isten portréját Leonardo groteszk fejeinek stílusában, karikatúraként ábrázolja. A lap felirata azt állítja, hogy azok az istenek, akikről a tudósok mindenféle csodás mítoszt elhisznek, a valóságban így festettek.¹² (Fig. 2.)

6 1566, London, National Gallery. Nem kizárható, hogy Rota ismerte ezt a festményt, hiszen 1558-tól Velencében telepedett le, ahol Tiziano azzal bízta meg, hogy reprodukálja műveit.

7 c. 1431–32, Karlsruhe, Staatliche Kunsthalle.

8 K. ANDRES, *Antike Physiognomie in Renaissanceporträts*, Frankfurt am Main, Lang, 1999, 265–266.

9 Patrizia MAGLI, *Il volto e l'anima. Fisiognomica e passioni*, Milano, Bompiani, 1995, 133–156.

10 1570, Magyar Nemzeti Múzeum.

11 Allegória a lepantói csatára, 1572, Bécs Albertina; A török ketrece – a lepantói csata allegóriája, 1572, Bécs, Albertina.

12 Milan PELC, *Zivot i djela sibenskog bakroresca Martina Rote Kolumica*, Zagreb, 1997, kat. 43.

De hogyan jellemezhetjük Balassa János fiziognómiáját, és hogyan függhet ez össze a címerrel? Az arckép egyéni karaktert hangsúlyozó ábrázolásmódját a szakirodalom is kiemeli.¹³ Feltűnő ezen kívül még a bika és Balassa arcának hasonló megfogalmazásmódja és beállításja, mindkettőjük tekintete jobbra fordul, s mindkét – egyébként sovány – arcra jellemző az arccsont erőteljes kiszélesedése, hangsúlyos továbbá a nagy szemek, pupillák ábrázolása. Ez persze nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a királyi főajtónálló-mester valóban ilyen lehetett, de Rota stílusának ismeretében feltételezhetjük, hogy szándékosan rájátszott a kínálkozó párhuzamra. A bika mint a férfias erő általános jelképe jól illett a törökverő hős imázsához,¹⁴ de a bika szimbolikája magában hordozta a bányavárosok főkapitányának egyéb tulajdonságait is: az önértetet és a hajlamot a haragra, az indulatra.¹⁵ „A török fáradhatatlanul vigyázó ellenfelének”¹⁶ erényeit hirdeti a sovány arc és a ráncos homlok is, mely jegyek Pseudo-Aristoteles *Physiognomicája* szerint a hazájáért aggódó ember kísérővonásai, de ugyanitt a ráncolt homlok éppen a bikával és a vakmerőséggel van párhuzamba állítva.¹⁷ A Balassa-portrén is megfigyelhető nagy pupillákat szintén az ökörfiziognómiával hozza összefüggésbe Pomponio Gaurico, 1504-ben megjelent *De sculptura* című művében, aki szerint ez a bátor férfiak ismertetőjegye.¹⁸

Martino Rota 1573 végétől udvari festőként dolgozott a bécsi udvarban, s ebben az időszakban több magyar főúr is rendelt tőle portrét. Közéjük tartozott Balassa is, aki 1572-ben nyert kegyelmet az uralkodótól, s mint frissen kinevezett főajtónálló-mester fontosnak érezhette, hogy az önreprezentációnak ezt a formáját válassza. Galavics Géza Mossóczy Zakariás portéján keresztül mutatta be, hogyan érvényesült Rota magyar nemesekről-főpapokról készített metszetein a humanista portréfelfogás, milyen attribútumok, illetve, a mai néző számára sokszor talán már rejtettnek tűnő, egyéb utalások segítségével igyekezett a művész a modell belső tulajdonságait, erényeit kifejezni.¹⁹ Véleményem szerint az itt bemutatott módszer, azaz a zoológiai fiziognómia alkalmazása is hasonló célokat szolgálhatott.

13 CZENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Martino Rota magyar arcképei*, Folia Archeologica, 1955/7, 160–162; GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és a képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986, 54.

14 Ennek állít emléket Bielski Joachim epicédiuma is, vö. WALDAPFEL József, *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához. Bielski Joachim epicédiuma Balassi apjának halálára*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1940, 204–211; NÉMETH S. Katalin, *Balassi János epicédiumáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 103(1999), 647–654.

15 vö. ECKHARDT Sándor jellemzését: *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 23.

16 CZENNERNÉ, 161.

17 Cap. 62, 64.

18 K. ANDRES, *Ranuccio Farnese und die Rinderphysiognomie = Antike Physiognomie in Renaissanceporträts*, Frankfurt am Main, Lang, 1999, 272–275.

19 GALAVICS GÉZA, *Martino Rota: Bildnis des Zacharias Mossóczy (1577) und das Humanistische Porträt in Ungarn*, Acta Historiae Artium, 42(2001), 65–81.

Az itáliai iskolázottságú Rota portréművészete sokat merített a 16. század első felének német grafikájából is, többek között Düreréből, aki metszetein gyakran hangsúlyozta, hogy a modell igazi és örök szellemiségét még az élethű, de mulandó képmás sem tudja tökéletesen visszaadni.²⁰ Ezt a hiányosságot pótolhatja a megtervezett fiziognómia, illetve az egyéb kelléktárgyak, a jelmondatok, az impresák, az allegorikus alakok, jelen esetben pedig a címer, mely véleményem szerint túlmutat eredeti funkcióján. Így sikerült Rotának a humanista portré, illetve a német reformáció propagandáját elősegítő metszet műfaját a magyarországi török harcok eszméjéhez igazítania.

20 Lásd pl. Philipp Melanchton képmása, 1526.

RADNÓTI SÁNDOR

Eruditus és connoisseur*

Winckelmann első – töredékben maradt – művét, a drezdai galéria képleírásait, 1752-ben írta.¹ Ezek a leírások a gyűjtemény modern anyagával foglalkoznak, többek között Correggio, Tiziano, Tintoretto, Giorgione, Caravaggio, Guido Reni, a Carracciak, Veronese, Parmigianino festményeivel. Műveiket – például Tiziano *Adógarasát* – Winckelmann saját szemével látta, ahogyan valamivel később a Drezdába érkező *Sixtusi Madonnát* is. Winckelmann első műve tehát egy múzeumi ismertető, amelyet annak alapján készített, hogy rendszeresen ellátogatott a királyi galériába.² A jelentős drezdai antik gyűjteményre nem terjedt ki a figyelme, azt későn és fölületesen ismerte meg, nyilván azért, amit már Rómában, von Bergnek ajánlott tanulmányában írt meg: „Az ókori régiségek legnagyobb kincsháza [Németországban] Drezdában található... De nem jelölhetem meg közülük a legjobb dolgokat, mert a legjelesebb szobrok egy deszkafészerben álltak, heringek módjára becsomagolva, és nézni lehetett őket, ám szemügyre venni nem.”³ A nézés és a látás közötti különbség a pályakezdő töredékben is fölmerül; egyik-másik képpel kapcsolatban Winckelmann megemlíti, hogy túl magasra van függesztve.

* Készülő Winckelmann-könyvem egy alfejezetének rövidített változatával iratkozom fel a *tabula gratulatorára*. Az erudíció hagyománytörténetének egy fejezete tisztelgés Szörényi, az *eruditus* előtt, Róma szerelmeséhez pedig illőnek érzem annak az elődünknek az emlékét felidézni, aki számára a legnagyobb dolog az életben ez volt: *Romam vidi*.

1 Vö. WINCKELMANN, *Beschreibung des vorzüglichsten Gemälde der Dreßdner Galerie* = Uő, *Kleine Schriften. Vorreden. Entwürfe*, hrsg. von Walther REHM, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2002², 1.kk.

2 Vö. Winckelmann 1753. január 11-i levelét Berendishez: Johann Joachim WINCKELMANN, *Briefe, Verbindung mit Hans Diepolder* hrsg. Walther REHM, Bd. I, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1952, 123. kk.

3 *Értekezés a művészi szépérzék képességéről és oktatásáról* = WINCKELMANN, *Művészeti írások*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 219. k. – Winckelmann csak 1754 végén említi először, hogy megtekintette az antik gyűjteményt – Vö. Berendisnek írott levél, 1754. december 19., *Briefe I.*, i. h., 159. k. – 1755. májusában adja ki *Utánzás-tanulmányát*, és szeptemberben utazik Rómába, ahová nyolc hét után, november 18-án érkezik meg.

A munka célját tekintve a fejedelemtükör hagyományához kapcsolódik, amennyiben egy ifjú főúr nevelését szolgálja. A kitűzött nevelési feladat viszont a képleírás retorikai hagyományába illeszkedik: a rendszeres látásra tanít, amelyet Winckelmann festőéletrajzok felolvasásával javasol kiegészíteni. A művészéletrajz – Vasari óta a képzőművészeti műveltség legfőbb forrása és legelterjedtebb műfaja – maga is tartalmaz műleírásokat. A gyűjtemények esetlegességével szemben ezeket az életmű rendszerezi.⁴ Ezt azonban nehéz az ókorra alkalmazni. A 18. századi műveltségben nagyon eleven az a probléma, hogy a fennmaradt antik műleírások és a fennmaradt antik művek ritkán azonosíthatók. Az irodalmi források és az *autopszia* kevéssé harmonizál. Számos, az irodalomból ismert művet akkor még a föld mélye rejtett, a legtöbb azóta sem került elő, s ritka az olyan tartós és viszonylag szilárd összefüggés, amilyen a *Laokoón-szoborcsoport* és a Plinius által említett művésznevek között máig fennáll – a datálás és az eredetiség státuszáról, valamint e művészek kilétéről folytatott régi vita ellenére. A század elején két angol utazó – apa és fia: Jonathan Richardson senior és junior – először kockáztatta meg azt a drámai hipotézist, hogy az irodalomból ismert leghíresebb művek nem maradtak fenn és minden fennmaradt mű másolat.⁵ A látható és az olvasható közötti feszültség Winckelmann számára is súlyos dilemma lesz, amelyet stílustörténeti szemléletváltásával meg nem old – ugyanis az elpusztult művek nagy száma miatt megoldhatatlan –, de felold majd: a művész-személyiségek azonosításának és a fennmaradt tárgyi emlékek hozzájuk rögzítésének programját a stílus önfejlődésének ábrázolása, a stílusjegyek felismerésén alapuló szemlélet váltja fel.

Noha a műleírások a képzeletbeliek kivételével a mű elvi láthatóságán, a tárgy szemrevételezésén alapulnak, vagy legalábbis szemtanúk által közvetített látására hagyományozódnak, az *elveszített* láthatóság illetve e veszteség tudatosítása már évszázadokkal korábban szétválasztotta a szem illetve az írás nagyobb jelentőségét föltételező művészetérték gyakorlatát. Más irányt vett a művészetről való gondolkodás, ha – mint ez a 15–16. század fordulója óta rendszeresen előfordult – az érdeklődés előterébe került vagy éppen újonnan megtalált antik művekkel élő művészek folytattak dialógust, s mást, ha elsődleges forrásai az antik auktorok voltak, akiknek tanulmányozói a belső látásra szorultak. A szépség iránti érzék vagy az antikváriusi tudás, az ízlés vagy a bűvárlat, az emlékből a műalkotás vagy a kulturális dokumentum keresése megkülönböztette a gyakorlati műértő – művész, gyűjtő, dilettáns, stb. – és a régiségbűvár, vagyis a *connoisseur* és az

4 Vö. Svetlana LEONTIEF Alpers szeminális tanulmányával: *Ekphrasis and Aesthetic Attitudes in Vasari's Lives*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 1960, 23, 190. kk.

5 Útleírásuk, amely később Winckelmann fontos forrása lett – az *An Account of some of the Statues, Bas-reliefs, Drawings and Pictures in Italy, etc. with Remarks* – Londonban jelent meg 1722-ben, majd 1728-ban Amsterdamban, bővített francia kiadásban. Vö. Francis HASKELL – Nicholas PENNY, *Taste and the Antique*, i. h., 99. k.

eruditus típusát. Az utóbbi típuson belül megjelent a tárgyi bizonyítékoknak – érméknek, feliratoknak, szobroknak, épületeknek – nagyobb jelentőséget (de kevésbé művészi, mint inkább a múltat dokumentáló jelentőséget) tulajdonító, legtöbbször katolikus, és az Írásnak, a szövegkritikának nagyobb jelentőséget tulajdonító, gyakran protestáns erudíció különbsége. Az antikvárius és a filológus erudíció korántsem hangolódott össze zökkenőmentesen.

Mindezek persze tendenciák, amelyek gyakran összebogozódtak, beleszövődtek a gyűjtés történetébe, s a gyűjtés maga is jelenthetett műalkotásokat is magában foglaló kuriózum-gyűjtést, illetve jelenthette az ettől elkülönülő műgyűjtést. A művészettel kapcsolatos nem alkotó, hanem kutató vagy értő módon élvező magatartás elnevezései – *amateur*, *dilettante*, *virtuoso*, *curieux*, *antiquario* – változtak, hol kiterjedtek a jólnevelt, társaságbéli ember műveltségére, s elvárásuk társasági divattá is válhatott, hol összeszűkültek szaktudássá, s mint ilyenek, megbecsülés vagy nevetség tárgyaivá váltak. A laicitás, amelyet a fenti fogalmak egyike-másika kifejez, azért nem jelent akadályt, mert nem feltétlenül laikus tudást jelent, hanem a művésszel szembeni önmeghatározást, esetleg csak a mechanikus képességek hiányát vagy alacsonyabb fokát fejezi ki. Még a *connoisseur* is, melyet mai konnotációi alapján jobb híján az *eruditus* ellenfogalmának választottam, jelenthetett tudóst. De a fogalmak e tarka-barka forgatagában és funkcióváltozásaiban megmaradt a tárgyak iránti érdeklődésben az érdekesség vagy a szépség elsőbbsége, a történelmi kíváncsiságnak vagy az esztétikai elkötelezettségnek, a képzőművészet elsődlegesen kognitív vagy érzéki befogadásának, az írás vagy a szem elsőbbségének ellentéte. „...a 18. század közepén két különböző, noha egymást átfedő csoport foglalkozott az ókor művészetével. Az egyik oldalon azok voltak, akik az »ideális szépséget« keresték a görög és görög-római szobrokban, s így szegültek szembe koruk művészeinek változékony, divatos és – ahogy látták – frivol stílusával. A másik oldalon a régiségbúvárok álltak, akik kulcsot kerestek az antik temetkezéshez, menyegzői szokásokhoz, mítoszhoz vagy (meséhez)...” – írja Francis Haskell.⁶

Winckelmann feladatának a *connoisseur* és az *eruditus* típusának egyesítése bizonyult. Azért fogalmazok ilyen óvatosan, azért nem mondom, hogy ezt a célt tűzte ki, mert a cél nem volt világos, az eredmény pedig meghaladta az egyesítés jelentőségét. A két személyes beállítottság, felkészültség egyesítéséből nem valami minőségileg új harmadik személyes beállítottság jött létre (ilyesmi korábban is nem egyszer bekövetkezett), hanem objektív, intézményesíthető új tudomány(ok: a művészettörténet, a klasszika

6 Francis HASKELL, *The Baron d'Hancarville* = HASKELL, *Past and Present in Art and Taste*, New Haven–London, Yale University Press, 1987, 39. – Az egész kérdéskörhöz vö. Francis HASKELL, *The Dialogue between Antiquarians and Historians* = HASKELL, *History and its Images*, New Haven–London, Yale University Press, 1993, 159. kk., továbbá Francis HASKELL – Nicholas PENNY, *Taste and the Antique*, i. h. Erudite Interests című fejezetével, illetve Krzysztof POMIAN, *Collectionneurs, amateurs et curieux, Paris, Venise: XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1987.

archeológia és a modern muzeológia), illetve hozzájárult a kultúra modern fogalmának kialakulásához. Az új tudományos diszciplínáknak és a múzeumnak közösek a gyökerei.

Winckelmann szövegek tanulmányozásával és kivonatolásával töltötte felnőtt életének első két évtizedét, filológiával, forráskritikával foglalkozott, mondhatni tehát, hogy a szövegeken alapuló erudíció volt az, amit otthonról – nem a szegényes családi házból, hanem a német egyetemekről és könyvtárakból – hozott. Sőt – noha Németországban sűrűn panaszkodott arról, hogy nehezen fér hozzá a görög auktorokhoz –, mégis előnyben volt a katolikus, olasz antikváriusokkal szemben, akik gyakran nem ismerték a görög irodalmat és nem is tudtak görögül.⁷ De éppen, mert ezen a területen önismerete szerint szilárdan megvetette a lábát, a látvány jelentette számára a meghatározó egzisztenciális élményt. Ezért kereste a gyakorlati műértők társaságát, akiktől látni tanult. Ezért olyan éles az antikváriusok kritikája műveiben: az erudíció embereit rendszerint pedánsoknak nevezte. Kéjjel mutatott rá, hogy nem látták a művet, amelyről beszélnek, vagy nem jól látták. S még olyan nagyra becsült régiségbűvár esetében is, mint Philipp von Stosch báró (1691-1757) (történetesen a század jellegzetes kalandorainak egyike: udvaronc, diplomata, kém, kereskedő, műértő, polihisztor, gyűjtő és politikai ügynök egy személyben), aki levelezőbarátja és támogatója volt, ámulattal vegyes elégtétellel említi halála után, hogy nem volt érzéke az ideális szépség iránt és gáncsolja esztétikai ítéleteit.⁸ De a művészekről sincs sokkal jobb véleménye. „Nem szabad azt hinnie” – írja egy levelében –, „hogy a művészek képesek látni. Akad néhány, akinek van szeme, de a legtöbb vak, mint egy vakondok.”⁹ S tudatlanságukról is megvan a véleménye. Kritikája mindkét irányban gyakran kicsinyes és zsörtölődő, mivel a régiségről való tudás és az esztétikai ítélőerő az ő munkásságában a művészet autonómiájának és történetiségének új alapzatán egyesül.

Minden elemzője szerint nyilvánvaló, hogy Rómába kellett mennie, az antik tárgyi emlékek és a róluk való tudás központjába. Katolizálását viszont opportunus lépésnek tekintik, amely csupán előfeltétele volt római meggyökerezésének. E vélemény annyiban teljesen jogos is, hogy Winckelmann konverziója vallási értelemben üres, ami pedig művészi ízlését illeti, ellenfele volt az aktuális katolikus művészetnek, a trón és az oltár reprezentatív stílusának, a barokknak illetve későbarokknak, valamint a barokk játékos, ironikus lekicsinyítésének, a rokokónak. Mégis, a szem, a látás növekvő igénye, amely a negyven felé közeledő vakoskodó könyvtáros képzetét kitöltötte, s amely Róma utáni vágyában is kifejeződött, távoli összefüggésben állt azzal a katolikus diszpozícióval, amely

7 Vö. Christian Gottlob HEYNE (1729–1812) göttingai ókortudós – a Winckelmann halála után Kasselban kiírt pályázatra beadott – értékelő magasztalásával: *Lobschrift auf Winckelmann = Die Kasseler Lobschriften auf Winckelmann*, Berlin, Akademie, 1963, 19.

8 Vö. Carl JUSTI, *Winckelmann und seine Zeitgenossen*, II, Leipzig, Koehler & Amelang, 1943⁴ [1866], 1. kk.

9 Levél Franckénak 1756. július 7-én, *Briefe I*, 236.

a látványnak méltó helyet biztosított az ige mellett, s bizonyára ez is hozzájárult, hogy végzettsége szerint teológusként vallásváltása – noha környezete előtt kínosnak – bensőleg elfogadhatónak bizonyult. „Az emlékművek, feliratok, ereklyék és a liturgia olyan új kutatási területeket jelöltek ki, ahol a katolikusok joggal bízhattak magukban. Kezükön volt Róma összes pogány kincse és keresztény emléke&” – írta Arnaldo Momigliano.¹⁰

Winckelmann pályakezdő képleírásai még korántsem foglaltak olyan markánsan állást a kor művészetelméleti vitáiban, mint két évvel későbbi első publikált írása, a *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban*, majd a másik oldal nézetét kipróbáló, saját maga által írt vitairat, illetve az erre adott válasz. Az ott szóba kerülő kérdések – a régi és az új, a régiék utánzása és a természetutánzás, a kreáció és az imitáció ellentéte, a kontúr, vagy a kolorit és a fényárnyék elsőbbsége, az allegorézis előnyei és hátrányai – a képleírásoknál még nem vitapontok. Munkájának tárgya, a festészet, valamint a képtár anyaga megszabta mondandóját. Tárgya azért, mert az antik festészet elpusztulása miatt a festészet ekkor par excellence modern műfajnak tűnt, a képtár pedig azért, mert gyűjtési iránya kifejezte a korizlést, melynek csúcán a festészetben a 16–17. századi olasz mesterek álltak. Winckelmann is belőlük válogatott, de ezen belül a klasszicistáknak nem juttatott kitüntetett szerepet. Caravaggio Bellori anatómiája után meglepetésre jó szavakat kapott, s Parmigianino művészetét sem tekintette elfajulásnak, a másik oldalon pedig a Carraccikat még meg is róttá, hogy fényárnyékaik nem tökéletesek, s e tekintetben nemcsak Correggiót és Guido Renit, hanem Rubenst, Rembrandtot és a legtöbb holland festőt is föléjük helyezte. Az a „valami”, ami hiányzik a Carraccik műveiből – itt jelenik meg a francia esztétikai viták híres „je ne sais quoi”-ja – „csak látható, de nem mondható meg, hogy micsoda”.¹¹ Van tehát valami a képzőművészetben, amit magyarázat nem vált ki, leírás nem pótol, és ez a rámutatás a láthatóra.

Elmélet-ellenes álláspontját így formulázta meg: „Megkérdeztek egy régi filozófust, hogy mi a szépség. Arisztotelészről beszélek. Hagyjátok meg ezt a kérdést – válaszolta – a vakoknak. Az Evangéliumban ez áll: Jöjj és láss.”¹² A „Jöjj és láss” formulája (Ján. 1.47.) Winckelmann római korszakában is ismételten fölbukkan. A saját szemmel való látás dicsérete és megkövetelése Rómában Winckelmann egyik legfőbb mondanivalójává válik. Most azonban még Szászországban vagyunk, s megpróbáljuk kibogozni Winckelmann Róma előtti viszonyát az autopsziához.

10 Arnaldo MOMIGLIANO, *A régiségbúvárok eredete = Orpheus*, 1994/2–3, 128.; *The Rise of Antiquarian Research = Arnaldo MOMIGLIANO, The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1990, 73. k.

11 Vö. WINCKELMANN, *Beschreibung&*, 6.

12 *I. m.*, 8.

Az elméleti jellegű *Utánzás*-tanulmányban Winckelmann nagy határozottsággal avatkozott be saját kora kultúrájába, s igénye nem volt kisebb, mint hogy a klasszicizmust – mind történelmi, mind jelenkori ízlésformájában – újra megalapozza. Példanyaga nem igazodhatott ahhoz a kevés műalkotáshoz, amelyet saját szemével látott; a *Laokoónt*, a *Belvedere-Antinoust*, Marcus Aurelius lovasszobrát, Raffaello *Galateáját* a Palazzo della Farnesinában és vatikáni stanzáit, Annibale Carracci freskóit a Farnesepalotában a művészeti irodalomból, metszetekből és a királyi gyűjtemény gipszmásolataiból ismerte.¹³ Hiszen mindezidáig nem járt Rómában.

Abban önmagában semmi meglepő nincs, hogy a másolatok ekkoriban teljes jogú felhatalmazást adtak arra, hogy beszéljenek és írjanak a művekről – legfőljebb csak Winckelmann későbbi fő motívumának, az autopszia elengedhetetlenségének fényében. A kanonikus művekről rengeteg másolat készül, s a kevesek által elérhető – noha egyre inkább terjedő – tanulmányutak mellett e másolatok felelősek azért, hogy a művelt emberek a kanonikus műveket fölveszik képzeletbeli múzeumukba. A másolatok – s gyakran alkotóik is – paradox módon éppen tökéletlenségük révén individualizálódtak. A gipszmásolatok mellett a kötetekben publikált metszetek terjednek el, s egy műalkotással való ismeretség gyakran azt jelenti, hogy a fontosabb művészeti könyvek illusztrációit ismerik.

Winckelmann Drezdában még nincs abban a helyzetben, hogy az ókor eminens fennmaradt műveire autopszia alapján hivatkozhasnék. Mégis, az *Utánzás*-tanulmány legjelentősebb részei a műalkotásokkal kapcsolatos érzéki tapasztalat elsőségére utalnak. Maga az utánzás fogalma is ebbe az irányba mutat, amely mintegy a természet-megfigyelés helyét foglalja el a művészeti praxis területén. A metafizikai konstrukciók helyét átveszik az autopsziára, empirikus természet-megfigyelésre és látványos – nem ritkán látványosságra is szolgáló – kísérletekre alapított természettudományok. Erre a szépség tudományában – mivel a művészetnek az emberábrázolás a fő célja – egy civilizációkritikai megfontolás alapján nincs lehetőség: az emberek mai nemzedéke megromlott, szépsége megfogyatkozott, s a szépség fő forrását, a meztelenséget elfedik. Az emberi természetet tehát ott kell fölkeresni, ahol megközelíti vagy megvalósítja az eszményt, a görög ókor legjobb korszakaiban. Meg kell figyelni fennmaradt műveit és utánozni kell őket. Ahogy a görög művészek és bölcsek jártak a gümnaszionokba a meztelen ifjak megfigyelése céljából, úgy kell fölkeresnie a mai művésznek és bölcsnek azokat a helyeket – a múzeumokat és mindenekelőtt Rómát –, ahol megfigyelheti a görög műalkotásokat. Az érzéki megfigyelésnek ez a hangsúlyozott elsőbbsége nyilvánvaló rokonságban áll a kor megfigyelésre alapozott természettudományaival, a botanikával, a zoológiával, a geoló-

13 Ennek gondos rekonstrukciókísérletét lásd a *Frühklassizismus*-kötet jegyzetanyagában. *Frühklassizismus. Position und Opposition: Winckelmann, Mengs, Heinsse*, hrsg. H. PFOTENHAUER & alii, Frankfurt/M., Deutscher Klassiker Verlag, 1995, 428. kk.

giával,¹⁴ s nem utolsó sorban az autopsziának hagyományosan nagy szerepet tulajdonító medicinával, amelyet Winckelmann az 1741/42-es tanévben hallgatott is Jénában. „Eltekintve a kvázi-vallásos hevület passzusaitól, amelyet néhány szobornak szentelt, elemzése szenttelen, egyenesen klinikai” – írja Haskell és Penny.¹⁵

Bernini életrajzában Winckelmann ezt olvasta: „azzal dicsekedett, hogy megszabadult egy előítélettől, melyet kezdetben, tekintettel a Medici-Venus bájaira, elfogadott, ezt a bájat ugyanis fáradságos tanulmányozás után különféle alkalmakkor a természetben is megtapasztalta”. S erre következik Winckelmann elmés válasza: „Tehát ez a Venus tanította meg őt felfedezni a természetben a szépségeket, amelyeket korábban csak a Venusban vélt megtalálni, s Venus nélkül a természetben nem keresett volna. Nem következik-e ebből, hogy a görög szobrok szépségét előbb fel lehet fedezni, mint a természetben lévő szépséget, s hogy az így felkavaróbb, nem oly nagyon szétszórt, hanem sokkal inkább egy helyre tömörült, mint emez? A természet tanulmányozása tehát legalábbis hosszabb és fáradságosabb úton vezet el a tökéletes szépség megismeréséhez, mint ahogyan az antikvitás tanulmányozása; és Bernini nem a legrövidebb utat mutatta az ifjú művé-

14 Erre több kitűnő tanulmány is felhívja a figyelmet. – Vö. Wolf LEPENIES, *Fast ein Poet: Johann Joachim Winckelmanns Begründung der Kunstgeschichte* = W. L., *Autoren und Wissenschaft im 18. Jahrhundert*, München–Wien, Hanser, 1988. – Ő a kivonatoló szobatudósból megfigyelővé válásként írja le Winckelmann fordulatát, illetve Eva MAEK-GÉRARD, *Die Antike in der Kunsttheorie des 18. Jahrhunderts = Forschungen zur Villa Albani. Antike Kunst und die Epoche der Aufklärung*, hrsg. Herbert BECK – Peter C. BOL, Berlin, Mann, 1982. – Maek-Gérard magának az esztétikának a 18. századi autonómmá válását hozza összefüggésbe azzal, hogy Winckelmann és mások kezén az érzéki észlelés tudományává vált. Az elméleti keretet – a képzőművészet iránti érdektelensége ellenére – Baumgarten dolgozta ki. Vö. Carl JUSTI, *Winckelmann und seine Zeitgenossen*, I, i. h., 93. kk. – A természettudományos és a művészeti autopszia ebben a korban nyilvánvaló analógiáját sok kortárs is észlelte. Winckelmann nem, de a kor másik jelentős antikváriusa, Caylus gróf a műemlékek megfigyelését egyenesen párhuzamosnak nevezte a természettudós („Physicien”) obszervációjával és kísérleteivel. (Vö. *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines*, I, Paris, Desant & Saillant, 1761.; *Avertissement*, iij-iv. <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/DLDecArts.caylus01>) – Meg kell azonban jegyezni, hogy a párhuzam csak ideiglenes: az intézményesült és kifejlett természettudományokban – a laboratóriumi, műszeres vizsgálati körülmények között, s mindenek előtt a kutatás munkamegosztása miatt – a saját szemmel látásnak nem marad meg az az eminens jelentősége, mint a művészetben.

15 Francis HASKELL – Nicholas PENNY, *Taste and the Antique: The Lure of the Classical Sculpture 1500–1900*, New Haven–London, Yale University Press, 1994², 102. – Az orvostudományban az autopszia szintén a saját szemmel való látást jelenti, de értelme specializálódott a tetembontásra a halálok megállapítása vagy a betegségek okozta anatómiai változások megfigyelése céljából. A patológia nagy fordulata három évvel előzte meg Winckelmann művészettörténetének megjelenését, amikor Giovanni Batista Morgagni (1682–1771) 1761-ben – nagy nyomatékkal részesítve előnyben a vizuális tapasztalatot a hagyomány szövegeivel szemben – A *betegség helyei és okai* címen latin nyelven kiadta hatszáznegyven boncolási jegyzőkönyvét.

szeknek, akiket mindig a természet szépségére utalt.”¹⁶ Ezzel újabb érveket hoz fel mellett, hogy miért kell a művésznak a művészet hagyományában és nem a természetben keresni a modelljét. A művészet ugyanis a maga összpontosítottabb, lehatároltabb, homogénebb látványvilágával mintegy mintát ad a természetnek, azaz mintát ad nekünk, hogy mit lássunk a természetben.

Mindezek a gondolatok az eredetiség kérdését közvetlenül nem érintik. De a probléma állandóan foglalkoztatja. Jellemző, hogy fiktív vitairatának, amelyben a régiek és a modernnek vitájában a modernnek álláspontját szembeesíti a magáéval, az első kifogása az autopszia hiányára vonatkozik. Az *Utánzás*-tanulmány szerzője munkáját nem terjesztette olyan tekintélyek elé, akik rendelkeznek az autopszia tapasztalatával. Három ilyen műértőről és tudósról beszél, akiknek mintegy közvetíti a bírálatát a polémia. Ezeket Winckelmann valóságos drezdai Kennerekről és antikváriusokról mintázta,¹⁷ de találó tipológiát is ad. Az első a modern olasz festők *connoisseur*-je, aki a helyszínen tanulmányozta műveiket, és mindent tud azok technikájáról, a második a tárgyi emlékek régiségbúvára, aki szagáról ismeri meg az antikvitást, a harmadik az érme tudora.¹⁸ Noha leírása nem nélkülözi a gúnyt – a satíra már akkor is a tudni nem érdemes dolgok tudományát tűzte tolla hegyére –, de az is kiviláglik, hogy mi az, ami hiányzik Winckelmann-nak: a személyes találkozás az eredeti műalkotásokkal. Drezdában elkerülte a tudósokat, de azért, mert „nem ismernek mást, mint könyvek címeit és indexeit, s ez elég ahhoz, hogy valaki itt tudós legyen... Ehelyett festők társaságába kerültem, olyanok közé, akik mondhatják: Romam vidi.”¹⁹ Ez az 1752-es levél világosan összefoglalja felkészülésének három elemét, hiszen ír benne könyvtári búvárlatairól, megírja, hogy történetesen éppen most kapta meg az engedélyt a királyi galéria mindenkori látogatására, s beszél arról, ami Drezdában is és kezdetben Rómában is jellemző volt rá, hogy gyakorló művészek és gyakorlati műértők támogatását vette igénybe. De a satirikusan emlegetett három típus is integrálódott szellemi karakterébe, a *connoisseur*, az antikvárius (az eruditus), és az utóbbinak a 16. század óta egyre növekvő tiszteletnek örvendő altípusa, a numizmatikus. Az érme kínáltak a legnagyobb számban anyagot – autográf bizonyítékokat – az ókor nem-irodalmi jellegű megismerésére. A régiségmúzeumok érmeikkel és gemmákkal kezdték: ezek voltak a régi művészetnek azok a maradványai, amelyek a középkorban sem tűntek el teljesen, s amelyek történelmi illetve esztétikai fogódzót kínáltak.²⁰ Az érme néha megőrizték máskülönben csak az irodalomból ismert nagy

16 WINCKELMANN, *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról...*, i. h., 20. k.

17 Vö. Walther REHM jegyzetét: WINCKELMANN, *Kleine Schriften Vorreden Entwürfe*, 358. k.

18 Vö. WINCKELMANN, *Sendschreiben über die Gedanken von der Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst = Frühklassizismus...*, 51. k.

19 Udenhez írott levél 1751. november 9-én, *Briefe*, I, 108.

20 Vö. Carl JUSTI, *Winckelmann und seine Zeitgenossen*, I, 405. – Vö. továbbá Francis HASKELL, *The Early Numismatists = Uő., History and its Images*, 13. kk.

művek képét, például Pheidiász hatalmas ülő Zeuszt Olümpiából, melyet oly részletesen írt le Pauszaniász (V.11.). „Sokkal biztonságosabb egy érmet idézni, mint egy auktor: ez esetben ugyanis nem Suetoniushoz vagy Lampridiushoz folyamodunk, hanem magához a császárhoz vagy a római szenátus testületéhez” – írta Addison,²¹ csatlakozván a filológiával szemben a régészeti tárgyak autopsziájához fellebbező tradícióhoz. Az ismeret, amelynek megszerzésére gondol, történelmi. De az érem vagy még inkább a gemma, a vésett kő éppígy szolgál esztétikai, stílustörténeti tanulsággal is. S noha Winckelmann mindig az eminens művek foglalkoztatták leginkább, stílustörténetét ő is a kisművészetekben rendelkezésre álló hatalmas összehasonlító anyagon csiszolta. Rómában körbejárta az éremgyűjteményeket,²² 1759-ben pedig Stosch báró firenzei „museo”-ját katalogizálta, amely a maga idejében a világ egyik legnagyobb gemma- és éremgyűjteménye volt.

Bármennyire is világos, hogy mennyi teoretikus és gyakorlati ösztönzés vezet a *saját szemmel látás* irányába, mindazonáltal az *Utánzás*-tanulmány nemcsak látni, hanem olvasni is akarja a műalkotásokat. A képzőművészet vizuális és kognitív befogadása (itt persze prioritásokra gondolok és nem abszolút ellentétekre) különböző hagyományokon alapul és egyesítésük szükségességének belátása után is olyan belső feszültségekhez vezetett, amelyek még a 20. századi művészettudományban is éreztették hatásukat – például a stílustörténeti és az ikonológiai irányzat diadochus-harcaiban. Winckelmann tanulmányában a művészetnek kettős feladata van: az ideális szépség létrehozása és általános fogalmak költői megformálása. Ez a horatiusi kettősség sajátos aktualizálása: gyönyörködtetés és tanítás. Az elsőben a szemléletnek van elsőbbsége, a másodikban egy meghatározott tudásnak. Ezt a tudást ő allegóriának nevezi. Későbbi pályáján mindkettő kidolgozását feladatának tekintette, s miközben művészettörténetében – korántsem ellentmondásmentes – szintézist hozott létre egy filozófiailag orientált szépségeszme és annak historizálása, szemlélet és tudomány, látás és tudás között a stílus fogalmában, ettől szinte függetlenül az allegória-tan kidolgozására, tehát a művészet számára egy fogalmi jelrendszer kialakítására is vállalkozott. A kettő – ahogy ezt Winckelmann recepciótörténete is igazolja – nem egyesíthető. Az egyiknek a stílustörténet a megfelelő kifejeződése, a másikkal egy történelmileg tagolatlan témakatalógus vagy szótár. Winckelmann gyakran képzeltek el a modern világ küszöbén. Stílustana nyilvánvalóan a jövőbe mutat, allegóriatana viszont egy régi hagyomány kései folytatása: a nem történelmi alapon rendszerezett régiségtudományé, az erudícióé. E hagyományban korántsem szokatlan az antik anyag ábrázolási témák szerint való elrendezése (például Montfau-

21 J. ADDISON, *Dialogues upon the usefulness on Ancient Medals*. – Idézi Arnaldo MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian*, [1950] = *Studies in Historiography*, New York–Evanston, Harper & Row, 1966, 15.

22 Vö. Franckénak írott levelét, 1758. február 4. = *Briefe*, I, 226; *Vorrede zu den Anmerkungen über die Geschichte des Alterthums* = WINCKELMANN, *Kleine Schriften. Vorreden Entwürfe*, 251.

connál²³), mint ahogy a korai gyűjteményeknek is ez volt az egyik legelterjedtebb csoportosítási típusa.

Az *Utánzás*-tanulmány végén váratlanul megfordul a prioritás a látás és az olvasás között. Ahhoz, hogy a művészet visszanyerje elvesztett minőségeit – az egyszerűséget, a nagyságot, a fenséget –, a görög stílust utánozva szépnek kell lennie, és ugyanakkor irodalmi tárgyat kell választania. „A művész keze által vezetett ecsetet az értelemben kell megmártani...: többet kell a gondolkodás számára hagynia, mint amit a szemnek mutat; ezt el fogja érni a művész, ha megtanulta gondolatait nem elrejtteni, hanem kifejezni az allegóriában.”²⁴ A gondolkodásnak a szemnél több feladatot adó művészet itt megjelenő programja szintén a későbarokk és rokokó művészet elutasításában gyökeredzik, díszítmenyei (például a kiváltképp utált kagylóforma) ürességében, tartalmatlanságában. De a kínált orvosság, az emblémák történelmi szótára, amelyet tizenegy év múltán, 1766-ban Winckelmann közre is ad, a későbarokk kiüresedésre barokk megoldást kínál. A fiktív vitáirait legtalálhatóbb bírálata erre is vonatkozik: e tudóskodó eljárással „...az allegória végül minden képből hieroglifát csinálna”.²⁵

Ha közelebbről meg akarjuk tudni, hogy milyen hagyományba illeszkedett allegóriaelméletével Winckelmann, akkor megint Arnaldo Momiglianohoz, az erudíció elsüllyedt hagyományának jelentős feltárójához kell fordulnunk. Ő felidézi, hogy a régiségbúvárok teljesítményét két részre kell osztani. Az okmányok, feliratok, érmék eredetiségére és értelmezésére felállított szabályok megalkotása, a latin szövegek klasszifikálása és az epigráfiai kritika szabályozása a 17. és a 18. században teljes sikerrel járt. „A vázák, szobrok, domborművek és gemmák sokkal nehezebben érthető nyelven beszéltek. Az emblémák imponáló irodalma, amely Alciato óta felgyülemlett, nem éppen e nyelv világosságát szolgálta. Ha adva van egy emlék, amelyen képek vannak, hogy érthetjük meg, mire gondolt a művész? Hogy különböztethetjük meg a csak díszítő céltatot vallási vagy filozófiai tartalmak kifejezésétől? Még mindig megírásra vár a tudományos ikonográfia megalkotási kísérleteinek története... Ebben a kontextusban kell megérteni Winckelmann folyamatos érdeklődését az ikonográfia iránt, amelynek eredménye volt a *Versuch einer Allegorie besonders für die Kunst* (1766). De bármilyen fontosak is ezek az eredmények, melyeket Winckelmann és elődei értek el, a régiségbúvárok egyetértésének mértéke ezek esetében összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint a numizmatika, epigráfia, diplomatika területén.”²⁶

23 Bernard de MONTFAUCON (1655–1741), *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* című művének (megjelent Párizsban, 15 kötetben, 1719–1724 között) elrendezési sémája: az istenek, a kultusz, a magán- és közélet szokásai, a temetkezés.

24 WINCKELMANN, *Gondolatok a görög...*, 57.

25 WINCKELMANN, *Sendschreiben über die Gedanken von der Nachahmung...*, 80.

26 MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian*, 17.

Winckelmann abban különbözött az eruditus, antikváriusi hagyománytól, hogy célja nemcsak a múltról való tudás gyarapítása volt, hanem az allegória alkalmazásában, megújításában kreatív lehetőségeket is fölfedezni vélt. Sőt, nyelvnek fogva fel az allegóriát, a művészeket nyelvújításra is bátorította. Ám mindennek alapja az lehetne, hogy e nyelv nem halott és nem ismeretlen. Ha megszűnik az az egységes világ, melynek hitbéli evidenciái, mitológiai, életformái közősek, akkor a különböző művészetek immár nem reprezentálhatják ezt a világot, és megszűnnek közös referenciáik. A 18. században ez a felismerés indította el a különböző művészeti ágak autonómizálódási törekvéseit s ugyancsak ez a felismerés hozta létre az egységes művészet fogalmának – mint ellenvilágnak, mint autonóm világnak – a konstrukcióját. Az *ut pictura poesis* évezredes történetének vége szakadt; Lessing kritikája zárta le. S ebben igaza volt Winckelmann-nal szemben: a jelentős költői festészet – noha neoklasszicista és historista hatások még sokáig életben tartják a műfajt – már egyre kevésbé lehetséges. Ezért volt Lessing ellensége a költészet festészetének, a leírásnak, és a festészet költészetének, az allegóriának.

Ám mivel a koherencia-nyomást nehéz volna érvényesíteni Winckelmann elméletével szemben, nem másutt, mint *Allegória*-könyvében találkozunk a következő megjegyzéssel: „Korunk immár nem allegorikus, mint az ókor, ahol az allegóriák a vallásra épültek és összefonódtak vele, és ezért mindenki elfogadta és ismerte”.²⁷

27 WINCKELMANN, *Versuch einer Allegorie, besonders für die Kunst* = W., *Kleine Schriften und Briefe*, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1960, 190.

MARGÓCSY ISTVÁN

Kép és vers

A romantikus irodalom megjelenése a kora-reformkori versillusztrációkon

Ismeretes, hogy az 1826-os „hazai almanach”, az *Aurora*, azaz az akkori magyar irodalmi élet egyik legfontosabb, s erre az időre már talán leghíresebb periodikus fóruma úgy jelent meg, hogy címképeként az Árpád fejedelemről rajzolt metszetet viselte, első közleményeként pedig Vörösmarty Mihály rövid, *Árpád emeltetése* című hexameteres versét hozta, mely – Vörösmarty esetében példátlan módon – az *Egy kép alá* alcímet kapta. Tudjuk, hogy Vörösmarty külső megrendelésre, azaz a szerkesztő-barát Kisfaludy Károly felkérésére készítette szövegét, a képnek ismeretében; azt is elfogadta, hogy szövege a *képnek alárendelve* fog funkcionálni, minek következtében, szokásától szintén eltérően, a megrendelő kérésére még változtatni is hajlandó volt a már egyszer késznek minősített szövegen, s egy sort kicserélt benne, hogy verse még jobban hasonlítson a kép ábrázolatára. Sőt: Vörösmarty annyira tudatában volt annak, hogy szövege a képpel együtt fog érvényesülni, hogy versének kezdősorában nyíltan utal is a láthatóságra, s szinte felszólítja az olvasót, hogy nézze is a mellékelt metszetet:

Nézz Árpádra, magyar, ki hazát állíta nemednek;
Nézd, s tiszteld képét Álmos fejedelmi fiának.
Őt magas Ung mezején vérontó férfiak, és bölcs
Hadvezetők szabadon választván harcos urokká,
Bátor örömríadás közepett pajzsokra emelték.
Mint kel erős viharok tetején a sziklai nagy sas,
Úgy kele a fejedelmi fiú országos erőben,
Párduca lebbenvén, és kardja az égre ragyogván.
S amint lelkében végig pillanta temérdek
Hunnia térségén, láng lett egyszerre szeméből,
És rettentőbben rezegett buzogánya kezében. –
Úgy lőn, mint érzé. Tisza boldog partjai és a
Nagy Duna mellékét ellepték gyenge fiakkal

S hó kebelű deli hölgyekkel diadalmas apáink,
S a bús csendbe merült országok puszta határit
Napkelet ifjainak dobogó paripái tiporták.

Vörösmarty verse, műfaja szerint tehát nem más, mint a barokkból és a klasszicizmusból jól ismert, Magyarországon is igen gyakorta megjelenő, Kazinczy által is művelt és propagált *felirat*, amely elsősorban kettős felszólító jellege révén próbál hatni: feltételezvé, hogy az ábrázolt tárgynak képe és leírása *ugyanaz a dolog* volt és lesz a különböző jellegű megjelenítések során is, a jelölt dolgot, vagy az igen fontos erkölcsi/metafizikai princípiumot (vagy később, a most érintett korban: a történeti jelenséget) olyan súlyosnak állítja be, hogy mintegy meg is kettőzi, s az ismétlés ereje által kívánja az óhajtott hatást biztosítani. A felirat esetében az ábrázolt tárgy elsődlegessége oly magától értetődő, hogy messze meghaladja az ábrázolás minőségének vagy sajátos jellegének bármily szempontú (tehát mai értelemben vett esztétikai) fontosságát. A most elemzett kép és vers egymáshoz való viszonya is elvileg ilyen; a kép oly fontos és egyben általános, hogy az *Aurora*-kötetnek más publikációjához is hozzá illeszthető: a kötetben a Vörösmarty-vers után közvetlenül épp Horvát Endrének, a másik nagy honfoglalási eposz-szerzőnek a Vörösmartyénál jóval hosszabb hexameteres leírása található *Daliás játékok Árpád üdejéből* címmel; a kép, melynek ábrázolása természetesen Árpádot tünteti ki a pajzson, egyik vershez sem kapcsolódik kizárólagos módon, mindkettőhöz kapcsolható, mindkettőhöz illik is – az irodalmi műveknek egyedisége és nyilvánvaló megkülönböztethetősége, minőségi különbsége a képmelléklet tükrében eltűnik, s a két felirat úgy fog feltűnni, mintha egymással egyenértékűek lennének.

Arra, hogy mindez mind a szerzői, azaz a szerkesztői, rajzolói szándék részéről (hiszen tudjuk: az *Aurora* metszeteinek nagy része Kisfaludy Károly rajzairól készült, vagy ha nem is ő rajzolta meg a jeleneteket, ő mondta meg a rajzolóknak, mit hogyan ábrázoljanak!), mind pedig a befogadói oldal felől nézve így működött, nagyon sok közvetlen és közvetett bizonyítékunk van. Az ily illusztrációknak ugyanis, melyek e felirat-elv alapján készültek, akkor sem az irodalmi mű különossége a kiindulópontjuk, amikor pedig már az irodalmi mű keletkezési vagy fontossági sorrendbeli elsősége nem vonatik kétségbe: az érintett *történeti* jelenet, az önmagában vett történeti tárgy fontossága mindig megelőzi az irodalmiságét. Egyrészt az is ismeretes, hogy az *Aurora*-ban közölt metszetek jó része eredetileg *nem* az illusztrált vershez készült: néhányat közülük Fessler Ignác történelemkönyvéhez rajzoltak meg, ami azt mutatja, hogy az ábrázolt tárgy révén bármely olyan műhöz applikálhatóak lettek volna, mely érintette volna az adott korszakot (pl. a Vörösmarty *Cserhalom* c. kiséposza mellett adott metszet sem a Vörösmarty-mű címét viseli, hanem csak annyi van mellé írva: *László Cserhalmon*; Czuczor Gergely *Az aradi gyűlés* c. művének képe, amely eredetileg szintén Fesslerhez készült, nem egészen úgy mutatja be a jelenetet, amint a költő leírja!), másrészt pedig képzőművészetiileg oly széles és egységesítő, csak a „tárgyra,” nem pedig sajátosságára szorítókozó általánosságban

fogták fel a témát, hogy a közvetlen történeti adatolást nélkülöző jelenetek képe is felcserélhető lett: Kisfaludy Sándor *Somló* című regéjének rajza így lett minden zavar vagy feszültség nélkül hozzákapcsolható a *Zalán futása* egyik jelenetéhez (a *Cserhalom* képe is eredetileg a *Dobozi Mihály és hitvese* jelenetet célozta meg). Továbbá: ez időben a tárgy kitüntetett és kizárólagos volta a befogadók részéről sem lett soha kétségbe vonva, s még az olyan finom elemző is, mint amilyen a festőileg is igen művelt Kazinczy volt, az ábrázolás tárgyi oldalának adja az elsőbbséget, s az illusztrált költői művel való összehasonlítás igénye eszébe sem jut. Mikor az Auroráról írott bírálatában a Cserhalmot érinti, így ír: „...s itt leljük Vörösmartyt, a maga szép Cserhalmával, mellynek az az érdemlett szerencse juta, hogy az Aurora rezei közt ővé a legszebbik. Melly gyönyörű eldőlésben nyúlt-el itt a szép asszony Elragadójának karjai közt, és melly szép redőkben foly-le rajta a ruha. A ló arabsz növésű, s a szerencsés Rabló mutatja Ázsiai eredetét arczán is, nemcsak öltözeteiben s ló-szerszámával. De a féket a leány kezébe adni tévedés vala, azt azonban örömet nem látja a szem.”

Holott ma már tulajdonképpen érthetetlennek vagy legalábbis különösnek tűnik: hogy nem vette észre senki azt a hatalmas különbséget, amely az egymáshoz rendelt versek és képek között, nemcsak esztétikai értékükre, hanem ábrázolási elveikre, sőt: hangulatukra nézvést is, ma már első pillantásra szembeszökő. Vörösmarty versének nemcsak hatalmas erejű nyelve biztosít különleges előnyt, hanem gyökeresen más a szemléletmódja is: ő ugyanis, mint vérbeli romantikus, egyáltalán nem az ábrázolt tárgynak vagy történeti eseménynek mint versétől függetlenül is létező tárgyiasságnak adja egyszerű vagy díszes leírását, hanem mindig egy olyan különös és hasonlíthatatlan világot teremt, mely nemcsak hogy szuverén szemlélet alapján van elképzelve vagy szubjektív megítélés alapján van megkomponálva, hanem egyben magában hordozza szemléletének megismételhetetlenségét, s e szemléletnek folyamatát is (gondoljunk csak arra a finom játékra, mellyel Vörösmarty a kép szemlélésére szólítja fel olvasóját; egyrészt valóban utal a mellékelt képre is, de másrészt el is tekint tőle: a felszólítás értelmezhető úgy is, mintha csak annyit mondana a költő a kontemplatív olvasónak, hogy *gondoljon Árpádra* – a versben úgysis igen sok olyan dologról esik szó, melyek semmilyen módon nem tehetők láthatóvá...). Vörösmarty minden leírása, még azok is, melyek mások által is feldolgozott témát vesznek fel, a tárgyiasságoknak oly egyénített szemléletét mutatja, mely akkor is a romantikus vizionárius látásmódhoz áll közel, mikor a legközönségesebb tárgyakat festi vagy a legelcsépeltbb jeleneteket eleveníti meg. Rendkívül érdekes és tanulmányos, ahogy barátja, Toldy Ferenc már igen korán felfigyelt e látásmódnak radikális szubjektivitására, újdonságára és szépségére, s kivált azért, mert e látásmódot – paradox módon – épp a most tárgyalt körön belül, azaz a *festőiség* kereteiben és nyelvhasználatával fogalmazza meg (*Aesztetikai Levelek Vörösmarty Mihály epicus munkájiról*, 1827.). Mert persze az a szóválogatás, mely az írói mesterséget rendre a festés, rajzolás, azaz a képzőművészet képzetkörével írja körül, még lehetne a Kazinczy klasszicizmusa nyomán kialakult beszédmód hagyományának követése (Toldy Vörösmarty poétai szép-

ségeit általában ily szavakkal jellemzi: „siet külsejét leírni” „míg magát kedveltető alakban jelenik meg”, „kép”, „festés”, „valósággal festetik”, „kontraszt”, s mindig a láttatás oldaláról közelít: „látjuk tehát a fejedelmi férfit, amint van magában...” stb.), ám az mégis meglepő, hogy Toldy Vörösmarty nagyszabású látomásaitól elragadtatva, szó szerint *festőért kiált*, s nyíltan szorgalmazza, hogy e Vörösmarty-féle szóbeli képeket ténylegesen látni is lehessen! A *Zalán futása* egy valóban gyönyörű jelenete (IV. ének vége) kapcsán komolyan elmélkedik a költészet és a festészet kölcsönhatásáról:

A nap alászáll már, haloványodik arca világa
A zajgó nyomorúlt földnek közel érve határit.
Áll egyedül Árpád egy csendes kis halom ormán. (...)
Barna haját, s vállán tarkálló párduca szélét
A siető szellő kapkodja, s arannyal elöntött
Fegyvere szép fényén haloványan reszket az alkony.
Néz iszonyodva reá a pezsgő elleni tábor.
Egymást kérdi heven, s a kérdés közben elámúl,
Amint látja felén rettentő kardja világát,
És daliás tetemét magasan fölnyúlni toronyként.

Az idézethez Toldy a következő entuziasztikus fejtegetést mellékel: „De most fel! hazám Képiróji! Nagyobb s méltóbb tárgyat poézisunk nektek alig nyújtott még. Horvát István Árpádja (az Aurora első évében) s Vörösmartyé (a Zalán 7. lapja szerint) egészen képfaragói manírben vagon. ... De azon jelenés, mely a IV. éneket fejezi be, szép csoportja miatt és a főhős Árpád gyöngén összeolvadó nűánzsaira nézve inkább a festőt látszik megkívánni. ... Mily tabló, barátom! Ha festő volnék, mennyi időt, gondot, és munkát fognék erre szánni! ... De a világitás! (a hold és a tüzek fénye miatt „a magyar tábornak kettős tónja” van). A festő itt mind a kompozíció, mind a karakterek, mind a tónusok körül magának sok érdemet szerezhetne...” stb. Sőt: az egész elemzéshez csatolt összefoglaló tanulság még messzebb megy: „Stílusának ezen valósága és érzékisége (Sinnlichkeit) a kellő szemlélhetőséget hozza magával.” Toldy ezek szerint észrevette, hogy Vörösmarty költészetének sajátosságát épp a szubjektivistikus és a tárgyhoz csak a szubjektum önkénye folytán kapcsolódó érzéki elemek biztosítják; ezeknek megléte és dominanciája miatt állapíthatta meg, a magyar irodalomban úttörő módon, hogy Vörösmarty írásművészetével nálunk is a romantika hódított tért. Mikor a szoborszerű és a festői ábrázolás ellentétére mutat rá, nyilván a Kazinczy-féle klasszicista szobor-kultusszal szemben (gondoljunk csak arra, hogy Kazinczy nemegyszer még az élő emberekről vett portrék metszését is úgy rendelte, mintha antikizáló szoborfejekről készültek volna a rajzok!) érvel a német esztétika korszerű érvrendszerével, s a „szemlélhetőség” kategóriájának bevezetésével, a kontrasztosság, a tónusosság igényének bejelentésével egy új, az érzékiségre az eddigénél jobban ügyelő művészet uralmát jósolja meg. S mindezt olyan lélektani

indoklással adja elő, melyen az irodalomesztétika egyik legizgalmasabb problémája, azaz az időbeliség kérdése is átfénylik: hisz mikor azt írja, hogy a költő *psychikus oldalról* is megközelíti tárgyát s karaktereit, akkor azt emeli ki, hogy *e fortélyal* csak az író tud élni, mivel a csak egy pillanatot megragadni kénytelen „*képíró ezt a törvényt nem ismeri.*” Toldy, mint már említettem, a festőiség dicsőítésével a „romántos” Vörösmartyt kívánta előtérbe emelni, hisz igen sok helyen is kiemeli, miszerint pl. „itt egész tisztaságában mutatkozik Vörösmarty legsajátabb oldala, t. i. a romantika”; vagy Vörösmarty „mindeneken a romantikának lelkét hagyható elomlani”; vagy pl. a *Cserhalomban* „László ...a költemény hőse, s benne gyűlvén össze minden lovagiság, ez belőle hinti romános sugarait az egész Magyarásra...” stb. A probléma csupán az, hogy miközben Toldy romantikus „festőként” állítja be Vörösmartyt, s romantikus festményeket szeretne a művek illusztrációjaként látni, meg kell elégednie ama metszetekkel, melyek természetesen még a fény-árnyék játékokat sem igen tudják visszaadni, nemhogy a színeket, s melyek, mint a művészettörténet már régen megállapította, legalább annyit őriznek még a barokk metszetek allegorikusságából, mint amennyit a modern romantikából érzékeltetni szeretnének; ráadásul semmi jele nincsen annak, sem Toldy, de maga Vörösmarty részéről sem, hogy e megelégedés bármilyen szempontból kényszerű lett volna.

Sőt: Vörösmarty bizonyára igen sokat köszönhetett is illusztrátorainak. Hiszen ebben a korszakban, mikor az illusztrált könyv, illetve még maga a kép is viszonylag ritka és drága dolognak számított, nyilván nagy jelentősége volt annak, hogy az *Aurora* a metszetek terén is magasan kitüntetett szerepet juttatott Vörösmartynak. 1826-tól kezdve minden kötetben volt Vörösmarty-metszet, volt olyan is, melyben több is egymás mellett, s volt olyan is, melyben csak az ő művei kaptak képet. A népszerűsítéshez, a kanonizáláshoz bizonyára igen nagy erővel hathatott az, ha egy vers képe a kötet címlapjára kerülhetett (ilyen volt a *Zrínyi* c. vers metszete), vagy az, hogy a *Zalán futása* képei nem az önálló könyv-kiadásban, hanem a két évvel későbbi *Aurora*-ban, csak magyarázó versrészletek közlése mellett kaptak helyet (ugyanígy az *Eger* képe is három év múlva jelent meg!), illetve az, hogy az 1833-as gyűjteményes Vörösmarty-kötetben újra lenyomtatták az *Aurora* metszeteit. A képek persze nemcsak népszerűsítették a költőt, hanem interpretálták is: nyilván az ő közvetlen és közvetett hatásuknak is köszönhető, hogy a maga korában Vörösmarty költészetéből elsősorban az a rész és az a tendencia nyert széleskörű elismerést és kanonizációt, a többinek rovására, mely a történelmiséget és történetmondást hangsúlyozta (vagyis a nemzeti eposzköltészet), s ez a rész és tendencia is nagyrészt oly kanonizációt nyert, mely a képek szoborszerű tárgyiasságához közelebb állt, mintsem a költemények tényleges szubjektivitásához és vizionáriusságához.

Az illusztrált Vörösmarty radikálisan modern jelenségnek számíthatott a maga korában, s a Toldy által szorgalmazott „romántos” festőiség is valamilyen módon nyilván belelátható volt e rajzokba. Hisz az eddig megszokott (pl. a Kazinczy könyveiből ismert) könyvdíszítő portrék vagy allegóriák és emblémák helyét valóban e rajzokban foglalják el a *jelenetek*, melyeknek ugyan nem tagadható barokkos merevsége és színpadiassága, azaz

lélektan-nélkülisége, de melyek épp azáltal, hogy mégis egy-egy kiemelt pillanatba, azaz jelenetbe, ráadásul olyan jelenetbe, mely mindig az egész történetnek végletes szenvedélyességét hangsúlyozta, kívánták összesűriteni valamely hosszan leírt folyamatnak lényegiségét, a képi látásmódnak tágítását idézhették elő. A jelenetezés igénye rendkívül fontos (épp ezért nem hangsúlyozható eléggé, hogy egy olyan, mélyen irodalmi igényű festő, azaz Kisfaludy Károly irányíthatta az illusztrációs munkákat, aki, már csak színpadi gyakorlata révén is, a dramatikus jelenetekre, az indulatokra és szenvedélyekre különösen érzékeny volt), még akkor is, ha a jelenetek tárgy-központúak és szoborszerűek maradnak, s egyediségükben is sérülnek, hisz – mint említettük – felcserélhetőek is voltak. Egy valami azonban mindig is hiányzott belőlük: a romantikus látomásosság. Úgy látszik, az a vizionáriusan festői látásmód, amely Vörösmarty költészetének alapgesztusa, s amely pedig Kisfaludy Károly nem irodalmi ihletésű festményein (tájképein, viharjelenetein stb.) uralkodó volt, az irodalmi illusztrációkhoz, sem pittoreszk, sem retorikus módon még nem volt hozzáilleszthető. Valószínűleg a történelmi igény miatt: a Kisfaludy által szerkesztett Aurorában ugyanis csak történelmi témájú irodalmi illusztrációk vannak: Vörösmartynek is csak történelmi jellegű művei kapnak képeket (figyelemre méltó pl., hogy az Aurorában megjelent *Délsziget* mellé nem tettek képet, s a *Tündérvölgy* illusztrációjának megszokott lovagi párbajáról sem találná ki senki, hogy ebben a műben nem történelmi harcról, hanem fantasztikus meséről van szó). A történelem pedig, mint a legfontosabb „tárgy”, itt, úgy látszik, még a romantikus látásmód számára is megőrzött valamit tárgyias fenségéből és „objektivitásából”, s ezért a régiesebb és zártabb ábrázolást igényelte. Árpád szóbeli víziója mellé, mely Vörösmarty nyelvében oly fantasztikus egyediséget tudott nyerni, a képi látásmód történelmi hermeneutikája még akkor is csak a szoborszerű fenség általánosságát tudta felajánlani, mikor pedig igyekezett a vers minél hívebb, „szó szerinti” megjelenítésére is (mint ahogy ezt pl. a *Zrínyi* című vers ábrázolása mutatja). A jól ismert, ezredéves klasszicista poétikai elv (*ut pictura poesis*) nem hogy nem tűnik el, hanem itt még, az illusztrációkban, tökéletesen megfér saját inverzével, a festői romantika által már majd megtagadott másik klasszicista elvvel, mely az irodalmiasságot írta volt elő a festészet számára (azaz: *ut retorica pictura*).

Befejezésül egy anekdota: egy visszaemlékező barát szerint Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály egyszer együtt sétáltak egy viharos estén, s mikor hirtelen egy „kereszt-formájú villám” csapott le, egyszerre szóltak egymáshoz. Kisfaludy ezt mondta volna: „Ez igazán csudálatosan pompás, festői tűneményes képlet vala, ezt rajzba s ecset alá veendem.” Vörösmarty válasza: „Én meg versekben dicsőítve éneklendem meg.” Nagy kár, hogy a vállalat egyikük sem teljesítette, s a művet egyikük sem csinálta meg. Hiszen komoly tanulságot hordozna: milyen lehetett volna az a festészet, s az a költészet, mely egymásra vonatkoztatható módon, de nem egymás tematizálásából táplálkozott volna; sem nem felirat, sem nem illusztráció nem keletkezett volna, hanem csupán egy „közös” romantikus ihlet, sőt: közös élmény csapódhatott volna le a kétféle, de egymással személyes kapcsolatban is álló művészeti ágban. Így csupán azt rögzíthetjük: a különböző

művészeti ágak, rendelkezhetnek légyen közös törekvésekkel, közös elképzelésekkel, személyes baráti kapcsolatokkal és elfogultságokkal, a különböző művészeti hagyomány-történet-sorok eltérő jellege miatt ugyanazon témákra, ugyanazon eszmékre egészen különböző stílusban és értékkel reagálhattak; olyannyira különböző módokon, hogy mára már összetartozásuk felismerése is problémát kell hogy okozzon.

Felhasznált irodalom:

VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei* (kritikai kiadás, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső), II (*Kisebb költemények II.*, s. a. r. HORVÁTH Károly), 1960; IV-V (*Nagyobb epikai művek I–II*, s. a. r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András), 1963–67.

BOGYAY Tamás, *Kép és látomás. Egy fejezet a magyar romantika történetéből. Kortársak illusztrációi Vörösmarty műveihez*, Köln, 1962.

CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek (1925)*, 1983.

FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.

HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében)*, 1968.

KAZINCZY Ferenc, *Recenzió az 1826-os Auroráról*, Felső Magyarországi Minerva, 1826. május.

LYKA Károly, *A táblabíró világ művészete: Magyar művészet 1800–1850*, 1981.

Sallay Imre emlékiratai = LUKÁCSY Sándor, BALASSA László, *Vörösmarty Mihály, 1800–1855*, 1955.

TOLDY Ferenc, *Aesthetikai Levelek Vörösmarty Mihály epicus munkájáról*, 1827.

VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly: A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, 1973.

(Megjegyzés: az igen terjedelmes Vörösmarty-szakirodalomból csak azt vettem itt fel, amiben konkrét utalás van a képzőművészeti vonatkozásokra is.)

Az Aurora metszetei 1825–1833 között:

- 1825:** *Róza* (címkép)
Horvát Endre: *A magyar amazon*
Kisfaludy Károly: *Tíhamér*
- 1826:** *Árpád a pajzson* (címkép)
Vörösmarty: *András és Béla*
László Cserhalmon
Kisfaludy Károly: *Erzsébet*

- 1827:** *A Hazai Szeretet* (címkép)
Kölcsey Ferenc: *A csákányi vérmenyekző*
Vörösmarty: *Tündérvölgy*
Kiss Károly: *Hollókő*
- 1828:** 5 db metszet Vörösmarty: *Zalán futásához*
- 1829:** Vörösmarty: *Zrínyi* (címkép)
Szilágyi és Hajmásy
Kisfaludy Károly: *Eprész leány*
Kiss Károly: *Szirmay Ilona*
- 1830:** *Zrínyi Ilona* (címkép Majláth János tanulmányához)
Vörösmarty: *Toldi*
R.: *Judit*
- 1831:** Kisfaludy Károly: *Bajnokdíj*
A szeretők sírja
Szegény tatár!
Vörösmarty: *A Rom*
- 1832:** *Kohári István* (címkép Bajza József tanulmányához)
Kisfaludy Károly emléke (emlékpark és szobor tervének idilli képe)
Czuczor Gergely: *Az aradi gyűlés*
Vörösmarty: *A két szomszédvár*
- 1833:** Czuczor Gergely: *Botond*
Vörösmarty: *Kincskeresők*
Bajza József: *Ottília*

Vörösmartynek az Aurorában megjelent versei 1824–1833 között:

- 1824:** 2 db
1825: 3 db
1826: *Árpád emeltetése, András és Béla, Cserhalom* + 2 db
1827: *Tündérvölgy* + 3 db
1828: *Eger, A magyar költő*
1829: *Zrínyi, Szilágyi és Hajmásy* + 1 db
1830: *Toldi, Hedvig* + 2 db
1831: *A Rom, Délsziget* + 7 db
1832: *A két szomszédvár*
1833: *Kincskeresők*

BÁRDOS JUDIT

Irónia és történelem Eisenstein *Októberében*

Szörényi Lászlónak, Eisenstein értő méltatójának,
barátsággal és tisztelettel

„Szinte mindenütt egyenletesen magas színvonalú, ám óhatatlanul darabokra töredezett mű, hiszen egyszerre kellett a rekonstruált híradó és a jelképes győzelmi ditirambus műfajának is megfelelnie. Mozzanatai közül kiváltképp mitologikus szerkesztésű a Téli Palota ostroma: a bóbiskoló vének Ideiglenes Kormányának székhelye, a perverz nőkatona által védett erőd Kerenszkij imájában és a rákövetkező istenkép-sorozatban a Pokol Erődjévé, Dis palotájává változik, melynek ura és lakója nem egyéb, mint a forradalom és az emberiség fő ellensége, a bálványok sorozatában megjelenített isten. Az elmenekült Kerenszkij és a megbuktatott kormány csupán e legfőbb zsarnok szolgái.”¹

Ma, a rendszerváltás után, további évtizedek elteltével a „rekonstruált híradó”-jelleg elhalványult. Eisenstein, Pudovkin, Dovzsenko, Vertov némafilmjeiben inkább a stilizációt, a gondolkodás, a montázsmódszer és a vizuális eszközök hasonlóságát érzékeljük, mint az őket meghihető történelmi események azonosságát. Ma jobban érvényesül Eisenstein történelemszemléletének iróniája, viszont kevésbé hat ránk pátosza.

Természetesen mindkettő jelen van minden filmjében. Többnyire az új világ ábrázolását kíséri pátosz, például a *Patyomkin páncélosban* (1925) a fedélzetre felvont zászlót és a felágaskodó oroszlánok képsorát, a *Régi és újban* (1926–29) a tejszeparátor üzembe helyezését (bár ez utóbbiba keverednek komikus elemek is, gondoljunk a kolhoz bikájának megtermékenyítő hatását jelző képre), a régiét pedig irónia. Mint például a katonaoorvos cvikkerének pars pro totoja a *Patyomkin páncélosban*. A felnagyítás, a szokatlanul alacsony gépállás és a ferde szemszög ironikussá teszi például a hűsölő kulák hájas nyakának, a mellette lévő hatalmas söröskorsónak és felesége rengő tokájának ábrázolását, házuk ajtajának agyondíszítettségét, egy másik jelenetben pedig hasonló vizuális eszközök teszik nevetségessé és egyben félelmetessé a régi világban kialakult, ám

1 SZÖRÉNYI László, „Mitikus szerkezetek ismétlődései Eisenstein filmjeiben” = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. HORVÁTH Iván, VERES András, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 181–182.

az új szovjet rendszerben is tovább élő, viruló bürokráciát (a hatalmas írógép, a mögötte tornyosuló titkárnő). Ezeket a képsorokat a segítséget, illetve engedélyt, aláírást kérő parasztkok szubjektív szemszögéből is látjuk, mégsem csak félelmetes, hanem egyúttal komikus hatást is keltenek. Az ebben a filmben gyakori montázst szokták emocionálisnak nevezni. A *Sztrájkra* (1924) jellemzőt attrakciónak, másutt asszociációs montázsnek stb.²

Az *Októberben* (1927) is a régi világ ábrázolásában dominál az irónia: utalások Napóleonra, a vallásra, a restaurációra, a mensevikek szólamainak ürességére (hárfával és balalajkával váltakozó képük), és ez többnyire intellektuális montázzsal jár. Ezeknek az elemzésére teszek kísérletet az alábbiakban. Ám ebben a filmben is van pátosz. Nem lehet nem patetikusnak nevezni a felnyitott híd szuggesztív képét, melyen lassan, méltóságteljesen emelkedik a magasba két áldozat holtteste: egy szőke, hosszú hajú nőé és egy lóé. A bolsevik forradalom győzelmének pillanatát az óra-montázs teszi patetikus-sá: a különböző helyi időket mutató órák egyre gyorsuló ütemben forognak a petrográdi időt mutató óra körül – történelmi pillanat ez. Ám itt is van komikus mozzanat: a Dumában egy időse parasztbácsi szunyókál. A győzelem hírére, a tapsra felébred, ő is tapsolni kezd. Ma evokatívabb erejűek az ironikus részletek, mint a patetikusak.

Eisensteint a húszas évek második felében az foglalkoztatta, hogyan lehet a némafilmben egyre magasabb absztrakciós szintig eljutni, a látvánnyal fogalmakat felidézni a nézőben. Hogyan? Intellektuális montázzsal.³ Ezzel kísérletezett az *Októberben* (1927), elméleti szinten pedig az *Októberről* írott analíziseiben.⁴ Az intellektuális montázs leg-híresebb példája az istenek képsora az *Októberben*. A különböző vallások szimbólumainak (pravoszláv székesegyház, mohamedán mecset, távol-keleti szobor, pogány bálványok) montázsa a teoretikus–rendező utólagos értelmezése szerint a vallás elvont fogalmát képes felidézni a nézőben. Egy rendező saját elemzését műveiről nem szokás kritika nélkül elfogadni, de Eisenstein esetében figyelmen kívül hagyni sem lehet. Rendkívül tudatos művész volt, és teoretikusként is a legjelentősebbek egyike. Hozzá kell tennem: nem biztos, hogy a néző eljut az általánosításnak, az absztrakciónak erre a szintjére, a vallás fogalmának felidezéséig, és az sem, hogy a vizuális elemekből összetevődő képzetet összekapcsolja szavakkal. Ezek az egyéni különbségek teremtenek értelmezési szabadságot a befogadó számára – egy bizonyos mozgástéren belül. E szabadság fontos-

2 Lásd erről: BÁRDOS Judit, „Az attrakciók montázsától az intellektuális film elméletéig”, *Metropolis. Filmelméleti és filmtörténeti folyóirat*, II, 1998/3, ősz, 64–76.

3 Lásd erről: BÁRDOS Judit, „Eisenstein – Művészet és elmélet”, = *Sz. M. Eisenstein, Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., előszó BÁRDOS Judit, Bp., Áron Kiadó, 1998, 7–31.

4 Különösen *A mi Októberiünk*, a *Perspektívák* és *A filmforma dialektikus megközelítése* című írásokban = *Sz. M. Eisenstein, i. m.*

ságát Eisenstein, tevékenységének első két-három évét kivéve, később mindig hangsúlyozta, például amikor a képzetalkotás, a szenzuális gondolkodás, a belső beszéd, a színészi és a rendezői alkotómunka sajátosságait elemezte.⁵

Eisenstein művészi programként úgy határozta meg az Isten-képsort, hogy ezzel a vallás elvont fogalmának felidézésére törekszik. Ugyanakkor önéletrajzi feljegyzéseiben megemlíti, hogy a képsort alapvetően vizuális élmény inspirálta. „Akárhogy is, hasonló láncolatot alkotok szorosán összefüggő láncszemekből, közvetlenül vizuális eszközökkel. A giljak bálvány durva faragású farönkjét az istenség legpazarabb ábrázolása követi, amelyre számos példát találhattam a szentpétervári barokk szobrok között. Az utóbbi kép az előbbivel szinte plasztikusan összetapadt. Körben aranysugarak meredtek ki a barokk Krisztusból, ezért körvonaláiban csaknem egybeesett az őt követő sokkezű indiai istenszoborral. Az istenség szörnyű ábrázata áttűnéssel egy másik indiai arccá változott, amely körvonalában a Kamenooosztrovskij sugárúti mecset kupolájára emlékeztetett. A kupola formája egybeesett Amateraszu japán istennő maszkjának alakjával (a legenda szerint ő a keleti színház ősanyja). Őt a nipponi Olümposz egyik kisebb istenségének gonosz csőre váltotta föl. Ez már színében és formájában az Afrikából származó néger (joruba) istenmaszkkal vágott egybe. Innen pedig az utolsó giljak tuskóig már csak két ugrás maradt, közte valami eszkimó sámánistenség tehetetlenül himbálódzó famancsokkal.”⁶

Ezen a ponton nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy bár Eisenstein teoretikus elkötelezettségű, tudatos művész volt s rendkívül izgatta az elvont fogalmak kifejezésének és megjelenítésének lehetősége, elsősorban mégiscsak művész volt, aki a vizuális logika elvei szerint gondolkodott, és képi elemekből alkotta meg a maga formavilágát.

Az Isten-képsor az *Októberben* konkrét történelmi utalásokat is tartalmaz Kerenszkij vallásosságára, a kaukázusi Vad Hadosztályra, egy „mohamedán kereszties hadjárat” külsőségeire – egy sor olyan dologra, ami a kortársak számára még sokatmondó volt. Az ilyen asszociációs bázis idővel kimerül. Nyilván másképpen hatott ez a film az akkori szovjetunióbeli nézőre, aki felismerte a szereplőket, s akinek a számára mindezek ismert események voltak, és persze másképpen hatott a korabeli nyugati nézőre, és megint másképpen a maira, aki ezeket az utalásokat nem érti. Függetlenül a történelmi és az egyéni különbségektől, attól, hogy a korabeli és a mai néző mit, mennyit ért meg mindebből, hogyan értelmezi a látottakat, az elemzés során azt kell figyelembe vennünk, hogy ez a képsor hogyan illeszkedik „grammatikailag” a filmbe.

5 Legfontosabb tanulmánya erről: *Montázs 1938 = i. m.* – A belső beszédről l. BÁRDOS Judit, „A belső monológ a filmben – Eisenstein kapcsolata Joyce-szal és Dreiserrel” = *Dombormű*, szerk. BÁRDOS Judit, Bp., Liget Műhely Alapítvány, 2001, 145–161.

6 Sz. M. EISENSTEIN, *Premier plánban*, ford. SIMÁNDI Júlia, Bp., Európa Könyvkiadó, 1979, 325–326.

A filmben feltűnően sok a felfelé és a lefelé irányuló mozgás. Az Isten-képsor a meghatározó a filmben? Vajon abban az összefüggésben kell-e (lehet-e?) ezt értelmeznünk, amelyik Northrop Frye⁷ könyve alapján közismert? A teremtésmítoszok, a Biblia (Jákob lajtorjája) és a vallások világmépehez hasonlóan: a Fent és a Lent, a Menny és a Pokol, a felszállás és az alámerülés, axis mundi? Úgy gondolom, Eisenstein ironikus történelem-szemlélete inkább a hatalom természetét látta az örökös fel-le mozgásban.

Alulról mutatja a kamera III. Sándor cár szobrát. Nagyon nagynak, szokatlanul ferde szemszögből mutatja. Hosszan elidőz a részleteken: mindkét lábon külön-külön, a feliraton, a szobor kezeiben lévő országalmán és jogaron, az alapzaton lévő sas-szobrokon és végül a hatalmas fejen. Létrát támasztanak a szoborhoz: a létrán függően felfelé igyekvő egy-egy ember nagyon kicsi a szoborhoz képest. Kötelet tekernek az egyik lábára, majd a másikra, majd egy ember fölülről, a fejről a nyakára. Az ő szemszögükből, felülről, a szoborról nézve a tömegből csak a felfelé szegezett fegyverek, a felemelt kaszák látszanak. Lassan sikerül lerántani a szobrot talapzatáról. Lerepül az egyik lába, a másik lába, a feje, a teste – azaz vége a cárizmusnak. 1917 februárja, az Ideiglenes Kormány megszerzte a hatalmat.

Katonák a fronton, kenyérért álló sorok, újra növekvő elégedetlenség, tüntetés, az áprilisi fordulat. Ezután következik a felnyitott híd jelenete. A katonák belelőnek a tömegbe. A hídon menekülő emberek, egy lovas kocsi megtorpan. A kamera körbepásztazza a híd lábát a parton, a tartószerkezetet, majd furcsa szögből, alsó gépállásból mutatja a híd másik szárnyának lassú emelkedését. Sok rövid snitt: a híd lába felől a másik szárny emelkedése, az emelkedő szárnyról a part lesüllyedése, a vízszintes sík megdől, ferde lesz. A kamera hátulról követ egy nőt, majd a lovat. A hídszárny lassan emelkedik felfelé. Sok élettelen test között a nőé is a hídon hever, hosszú, szőke haja lelóg a hídról. A kocsi fent marad a hídon, a ló csúszik lefelé. A következő képen alulról, a víz felől látjuk, amint a fehér ló élettelen teste lóg lefelé (nagyon festői beállítás). Majd alulról látunk egy, a parton lévő, egyiptomi stílusú, szfinxszerű szobrot, majd a szobor látószögéből a híd másik szárnyának felemelkedését is. Az időtlenség perspektívája kicsit „megemeli”, stilizálja a látványt. Csak ezután látjuk nagytotálban a felnyíló híd egészét. Napfény csillan meg a híd lábán. Egy férfi holtteste lóg lefelé. A partról, fölülről lefelé, a vízbe szórják a *Pravdákat*.

A következő jelenetben Kerenszkij megy felfelé a palota lépcsőin. Az ismert napóleoni tartásban, az ismert napóleoni kézmozdulattal megy felfelé a lépcsőn. Ezt újra meg újra látjuk, alulról fényképezve. Újra meg újra elindul fölfelé. De soha nem ér fel. Az iróniát fokozza az ismétlés és a feliratok, melyek egy-egy tisztségét sorolják fel: „a hadügyminiszter”, amint megy fölfelé, „a tengerészeti erők főparancsnoka”, amint újra csak megy felfelé. A fölfelé tett út nem istenhez vezet, hanem a hatalomhoz, pontosabban a hatalom

7 Northrop FRYE, *Az Ige hatalma*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa Könyvkiadó, 1997.

birtoklásának élvezetéhez. Ezt támasztja alá a Napóleon-szobros jelenet is: látunk egy Napóleon-szobrot, majd Kerenszkijt, amint napóleoni testtartásban feszít. Júliusban bekövetkezik a Kornyilov-puccs. Ekkor már ketten állnak egymással szemben, Kerenszkij és Kornyilov, két kicsi Napóleon, majd két kicsi, fából készült szobor, „tehetetlenül himbálózó famancsokkal”.

Kornyilov támad: „Isten és a Haza nevében”. Ekkor látjuk a különböző vallások jelképeit, templomokat, szobrokat, bálványokat, („Isten”), majd rengeteg György-keresztet, első világháborús kitiüntetést („Haza”). Nemcsak a vallás elvont fogalmáról van szó, hiszen a szóban forgó részlet egy, a történeti kontextusra utaló montázs-képsor része. A régi rend restaurációjára tett kísérlet történt. A film elején nagyon lassan ledőntött, a cárt ábrázoló szobor most nagyon gyorsan visszakerül a helyére. Először az egyik lába, majd a másik, majd a teste, majd feje repül vissza, alulról fölfelé, majd az országalma és a jogar, majd még a sas is a talapzatra. Ami a történelemben másodszor fordul elő, az gyakran komikus... Ez a visszarepülés is montírozva van az Isten-képsor részleteivel. A pápa megint felemeli a keresztet, megint megáldja a hatalom képviselőjét.

Kornyilov alulról jön be a képbe, lovon. Napóleon lovasszobra ugyanabból a szögéből. Azt is oldalról, alsó gépállásból látjuk, amint tank közelít. A Petrográd felé közeledő tankok fenyegetik Kerenszkij hatalmát. Kerenszkij félelmében felülről az ágyra dobja magát, fejét gyerekként a párnába fúrja.

Amikor munkások, vöröskatonák kelnek a város védelmére, akkor őket nem ennyire szokatlan szemszögből látatja a kamera, hanem a gyakori, a szemmagasságnál csak kicsit alacsonyabb perspektívából. Megint felnyitnak egy hidat, de ezt most nem részletezi a filmnarráció.

Október. Megkezdődik a Téli Palota ostroma. Párhuzamos montázs, késleltetve, nagy feszültséget keltve mutatja az ostromra készülést. Először emberek nélkül látjuk kívülről a palotára szegezett fegyvereket, és a palota különböző szintjeit: a borospincét, az istállót, a cári család tagjainak lakosztályait. Mindenütt sok-sok tárgy. Sok szobor, műtárgy, csecsebecse. Az egyik teremben nagyon sok György-kereszt. Stukkók, csillárok, alulról fényképezve.

Lassan emberek népesítik be a palotát. Ebben a jelenetben újra sok ironikus mozzanatot látunk. Gyülekeznek, tanácskoznak az eszerek és a mensevikek (balalajka, hárfa). A katonanők is készülődnek, öltözködnek, fésülködnek, szépítkeznek. Egyikük a cár biliárdasztalán üldögélve kapcáját igazgatja. Csodálkozva nézegetik a cárné hálószobájának bútorait, a bidét. Egyikük elnyílt szájjal, vágyakozva csodálja Rodin *A csók* című szobrát.

A vörösök elfoglalják a Téli Palotát. Eldördülnek az eddig alulról mutatott fegyverek, a katonák bejutnak a palotába, fölmennek a lépcsőn. Minden szinten folyik az ostrom. Ettől kezdve lefelé irányuló mozgások vannak. A pincében, a hordókból ömlik a bor a padlóra, a lépcsőkön lefelé özönlik a tömeg. Majd a parlamentben bejelentik a hatalomátvételt, a bolsevik forradalom győzelmét. Lenin felmegy az emelvényre. A küldöttek fel-

állnak, felnéznek rá, tapsolnak. A szunyókáló bácsi felriad, ő is föl pattan. Az órák montázs. Felgyullad az utcai lámpák fénye.

Szörényi László Eisenstein filmjeit elemezve abból indul ki, hogy ha a mítosz egy bizonyos szempontból vizsgálva, a mű egészének szerveződési elvét jelenti, akkor „az *Október* ugyan mitikus szimbólumokban igen gazdag, de csak egy epizódja értelmezhető mítoszként is.”⁸ Én is úgy gondolom, hogy az *Október* „Isten” képsora – bár az Isten és a vallás képzetkörében Eisenstein életművének leghíresebb jelenetéről van szó – nem mitikus szerkezetű s nem mítoszként értelmezendő. A föl-le irányuló mozgások a hatalom ingatagságát jelzik, s inkább arra szolgálnak, hogy az egyházat mint a hatalmi harc résztvevőjét, az egyik oldal támogatóját mutassák be, mintsem arra, hogy a vallás elvont fogalmát fejezzék ki. Az intellektuális montázs kevésbé hat a mai nézőre, mint az az ironikus történelemszemlélet, mely ebben a képsorban is kifejezésre jut.

Nyilvánvaló, hogy itt nagy szerepet játszik a befogadás körülményeinek a megváltozása. Eisenstein képeiben „eredetileg” egyaránt jelen van a pátosz, a mitikus szerkezet és az irónia, de – egy olyan világban, melynek önértelmezését és a történelemhez való viszonyát is egyre inkább az ironikus beállítódás jellemzi⁹ – az utóbbi aspektus kerül előtérbe.

8 Szörényi László, *i. m.*, 178.

9 Lásd Richard RORTY, *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989. (Magyarul: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, Pécs, Jelenkor, 1994.) – Egy másik síkon ezzel van összefüggésben, hogy ma már az a gondolat is megfogalmazódhatott, hogy az irónia trópusa minden történetírói munkának elengedhetetlen komponense. Hayden WHITE, *Metahistory*, Baltimor–London, The Johns Hopkins University Press, 1973, 375.

DERÉKY PÁL

A hét főbűn naiv-realista ábrázolása *Bécs, II. Paffrathgasse 3*

Ha a Magyarország felől Bécsbe érkező autósstrádát a Zentrum-Prater lejárónál hagyja el az utazó, rövidesen a Duna-csatorna partjára kanyarodik a városközpontba vezető út. A régi Práterstadionról (ma Ernst Happel stadion) elnevezett híd és az 1873-as Bécsi Világkiállításra épült és 1937-ben leégett központi kiállítási pavilonról elnevezett Rotunda-híd között található hat rövid keresztutca közül a negyedik a 19. században élt Paffrath városi tanácsos nevét viselő utca. Sem a tanácsos úr életrajza nem izgalmas, sem az utcában álló házak architektúrája, míg a következő utca, az Eligius Münch-Bellinghausen báróról elnevezett Halmgasse (költői álneve volt Friedrich Halm) nemcsak névadójával büszkélkedhet, hanem arról is híres, hogy a nyolcvanas évek elején e kötet ünnepeltje a Prater felőli sarkon található magassívszintű lakás egyik falára festette Berda József *A leves, mit főztetek...* kezdetű hazafias versének első szakaszát, miután azt a *Himnusz* dallamára elénekelte.

A Paffrathgasse 3. mégis tartogat némi meglepetést, ugyanis a kocsibehajtó mindkét falán a hét főbűn élénk színekkel festett naiv-realista ábrázolása látható. A mintegy tíz-tíz méter hosszú, két méter széles al secco technikával a falra vitt képek a mennyezet alatti sávot foglalják el, aljuk is csaknem két méter magasan van. Az utcáról nézve jobbról négy, balról három képbe sűrítette mondandóját az ismeretlen művész, akinek csak a keresztnevét sikerült kideríteni: állítólag Horst névre hallgatott vagy hallgat tán még ma is, ha hosszú élettel ajándékozta meg a sors. A képek a hatvanas évek elején készültek, olyan vaskos, otromba realizmussal, amihez képest a székesfehérvári vasútállomás hatalmas szocreál tablója, valamint ugyancsak szocreál allegorikus munkás-paraszt és vasutas domborművei akár egy Michelangelo alkotásának is tekinthetők. Viszont Horst tudta, amit tudott, nem beszélt mellé, nem disszeminált, nem volt ironikusan kétértelmű, hanem minden ecsetvonásával a lényegre tört.

Mielőtt a mű leírásába kezdenénk, sőt mielőtt bármi érdemlegeset is mondanánk, sajnálatlalt kell említenünk azt a tényt, hogy ez az időtállóan tűnő főbűn-eszme a posztmodernben sajátságosan feloldódni, a komolytalanságba diffundálódni látszik. Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy nem diffundálódik-e, jobban mondva nem szublimálódik-e,

nem robban-e fel, nem omlik-e magába most már lassan az egész posztmodern, úgy, ahogy van, sajnos szétfeszítené jelen munkánk keretét. Ezért szögezzük le – az internettel szólva –, hogy a hét főbűnnek az Accidia (lustaság, restség), a Luxuria (bujaság, kéjelgés), a Superbia (gőg, kevélység), az Ira (harag, düh), az Invidia (irigység, féltékenység), az Avaritia (kapzsiság, fősვნყség) és a Gula (torkosság, falánkság) tekintendő. Az emberiség kultúrtörténetén végigvonul a hét főbűn eszméje, hol inkább szimbolikus, hol inkább misztikus formában. Klasszikus megjelenítésének számít Hieronymus Bosch festménye, *A hét főbűn és a négy végső dolog*, Dante Alighieri *Divina Commediája* és Edmund Spenser *The Faerie Queene (A tündérkirálynő)* című költeménye. Természetesen a Bibliában, valamint Shakespeare életművében is találunk a hét főbűn magatartásformáira utaló sorokat. A bűnök képi megjelenítése rendkívül következetes maradt az évszázadok folyamán. A gőgöt általában oroszlánon lovagló nőalak reprezentálja, fején korona, kezében jogar, némelyik alaknak denevérszárnya nőtt. A dühöt férfialak, amint karddal hadonászik, illetve saját öltözékét szaggatja. Az irigy lehet férfi vagy nő egyaránt: általában fekete eben lovagol. A fősვნყ is lehet mindkét nembeli, pénzesládán ülve ábrázolják, a középkorban gyakran háрпиaként. A tunya férfi vagy nő, mit tenne mást: alszik. A falánk asztalnál ülve zabál és vedel, allegorikusan viszont rókán lovagló alakként jelenítették meg, a róka kövér libát tart a szájában. A bujaságot legtöbbször nőalak testesíti meg, amint bakkecskén vagy disznón lovagol; ritkábban szirénként is ábrázolták. A hét fő bűnt a 7. században Gergely pápa foglalta rendszerbe, de egyes elemeit már az ókorban felhasználták az emberi esendőség, gyarlóság drámai vagy komikus megjelenítésére. Így például a gőg, a hübrisz tematizálásával zárul Szophoklész *Antigonéja*:

Bölcs belátás többet ér
Minden más adománynál.
Az isteneket tisztelni kell,
Gőggel teli ajkon a nagy szavak
Nagy romlásra vezetnek
S józanná nem tesz, csak a vénség.¹

Mivel a késő ókor legjelentősebb költője, Clemens Prudentius (szül. 348, megh. 405 körül) *Psychomachia* című versgyűjteményében található az erények és az ártalmas szenvedélyek harcának első irodalmi körképe, és megalkotása óta nagyjából ezerhatszáz (ilyen szempontból) eseménytelen év telt el, helyénvaló lehet az a kérdés, hogy mi történik itt nálunk az utolsó néhány évben? Született valami csendes konszenzus, hogy főbűn-ügyben semmi sem gilt többé? Erre kell gondolnunk, ha azt látjuk, hogy reklámtáblákon, továbbá az elektronikus és a nyomtatott médiában egyaránt felszólítják az embert: fukarkodj ked-

1 Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

vedre! Mások kedvesen, lazán felhívják ösztönös vágyaink elengedésére, kiélésére, hiszen amúgy is minden mindegy, a bekamerázott konténereket úgysem lehet toppolni, mit kell játszani az erkölcsrendőrt. De figyelemre méltó az alábbi újsághír is: „Nyalakodás, avagy a hét fő bűn. A fagyaltsorozatot fagyosan fogadta Németországban az egyház. Már kapható a hét főbűn – fagyaltban. Az édesség gyártója, és a hét különféle fagyaltnak bűnös neveket [!] adó vállalat egy angol–holland cég. Fagyikészletében van: irigység, fős vénység, kevélység, bujaság, harag, torkosság, jóra való restség. A fagyaltsorozatot fagyosan fogadta Németországban az egyház. Ezek a bűnök komoly dolgok, nem lenne szabad az üzleti életben eladási mutatók javítására használni őket, ilyesféle provokációval népszerűsíteni egy terméket – mondta a hamburgi érsekség szóvivője. A gyártó cég azzal érvel, hogy fagyaltjainak semmi köze a valláshoz, csupán hét, remek ízű édességről van szó – jelentette a *Reuters*.” Ám nemcsak a tőkés és a fagyú jég hideg, hanem az egzaktságtudomány is. Folytassuk vizsgálódásunkat például az orvostudomány területén!

Nem is kell messzire mennünk, csak egy-két weboldallal arrébb, hogy megtudjuk: „Prof. Dr. Janka Zoltán, az SZTE Általános Orvostudományi Kar Pszichiátriai Klinika Neuropszichiátriai Rehabilitációs Osztálya vezetőjének véleménye szerint szerotonin diszfunkciók állnak a hét főbűn hátterében.”² Ezt mondjuk – ha őszinték akarunk lenni –, gondolhattuk volna. Azt is persze, hogy a helytelen táplálkozásban is létezik a hét fő bűn (1. Soha ne fogyasszunk szénhidrátot és fehérjét egyszerre... stb.), arra viszont álmunkban sem mertünk volna gondolni, hogy a nagymegrendelőkhöz szokott szoftvercégek kiszárlalkozások számára nem képesek vagy hajlandók testre szabott megoldásokat kidolgozni. Íme hét fő bűnük, legyenek átkozottak érte:

1. Épp csak valamicskét módosítanak a nagyvállalati vagy a fogyasztói piacra szánt terméken, s úgy hozzák őket forgalomba.
2. Az „egyetlen méret mindenre jó” elvét követik: nem tesznek különbséget az iparági szegmensek között.
3. A technológiát helyezik előtérbe, nem az üzleti megoldást.
4. Nem építenek ki jó értékesítési csatornákat a viszonteladói hálózatban.
5. Egyedül az árban igyekeznek versenyezni.
6. Különálló termékeket kínálnak, s nem integrált megoldásokat.
7. Nincsenek kellőképpen elkötelezve a piac iránt.

Hát ez a bűnlajstrom aligha nyerné meg VII. Gergely pápa tetszését. Azon is elcsodálkozna, ha beírná (beíratná) a Gugliba azt a szót, hogy *Superbia*, és megnyomván a keresógombot, az eredménylistán például azt kellene látnia, hogy a

2 Janka Zoltán, *Szerotonin diszfunkciók a hét főbűn hátterében* = Clinical Neuroscience / Ideggyógyászati Szemle, a tanulmány Abstraktját

1. <http://www.szote.u-szeged.hu/psych/absztr1.html>

<http://www.tabfind.de/profile/Superbia> oldalon egy zenés flörtölő (flörtölde?) hirdeti magát és szolgáltatásait ezen a néven a világhálón, illetve egy hasoncímű film,³ amelynek kissé kép- és értelemzavaros prologusába most néhány mondat erejéig tekintsünk be, csak a borzongás kedvéért: „Én vagyok a Kevélység, minden Rossz büszke gyökere. Superbiának hívnak, a hét halálos [!] bűn kánonában az első helyen állok. Mindig én állok elől. Belőlem nő ki a bűnös szenvedélyek fája, mind a hat lányom az ő gyümölcse. Nevük: Tor-kosság – Restség – Fösvénység – Harag – Irigység – Bujaság. De nézzék bámuló szemükkel, hogyan vonul be Superbia Lucifera, hat lánya által vontatott hintóján Blaszfémia szolgálólányával és hatalmas kíséretével diadalmenetben a világgal kötendő nászát ünnepelni.”⁴

Pedig pápánk vagy íródeákja akkor még nem is írta be ugyanoda a *Luxuria* szót, amit igen jól tett, mert ilyen megjelöléssel itt egyenesen egy műholdas pornóadó hirdeti magát, adjuk is meg a paramétereit: Hotbird 13.0° a 12.092 gigaherzes tartományban. Ja igen, és nem kell előfizetni rá, esetenként is kiegyenlíthető a számla.

Nos, mindezt szükségesnek látszott előrebocsátani H. mester alkotásának bemutatása előtt, ugyanis ez a mű a fentebb vázolt PoMo eszmeiséghez képest még megbízhatóan bizánci. Horst a kígyók nagy barátja. Munkáján mindazonáltal látszik, hogy nem sok időt tölthetett herpetológiai kézikönyvek, illetve maguk a csúszómászók tanulmányozásával az állatkertben, különben nem bizonyulna egyik nagy kígyója pápaszemes kobra és anakonda, a másik viszont boa constrictor és áttört női félcipő keverékének (ha jóindulatúan eltekintünk attól, hogy mindkét állat hatalmas vízfejvel rendelkezik). A számtalan kisebb kígyó teljesen érdektelen, tekergőzésük pusztán a kép dinamizálására szolgál. A falikép eszmei mondanivalójának lényege az, hogy a nő (Kígyóbűvölő Éva) maga a bűn. Horstnak ezt a helyes és a századok során alaposan kanonizált felismerést mégsem sikerült meggyőzően ábrázolnia, ugyanis a legtöbb nő köztudottan irtózik a kígyóktól, közel sincs olyan intim viszonyban velük, mint ezeken a faliképeken. Mindkét oldalon a nagy kígyók tekeregnek körbe mindent, hol kolbásznyi vékonyan, hol anakondányi hordóvastagon. Az utcáról belépve a bal oldali freskó a hiúsággal (ad notam: irigység, féltékenység) kezdődik. Már itt feltűnik, hogy a művész bizonyos avantgárd hatásoknak lehetett kitéve, mivel az io-noi-Boccioni vagy a megsokszorozott Duchamp, Witkacy, illetve Karinyth (Frigyes) mintájára a tükör előtt ülő lófarkas lány – akinek egyik lábfejét éppen bekapta a kígyó – négyszeresen sokszorozódva látható, amint minden testhelyzetben elmerülten csodálja magát. A kígyó a következő alak, egy kapzsi férfi karjaiban dagad hordóvastagságú edénnyé, amelyben aranypénzek csillognak. A fösvény vörösre festett Andy Warhol-frizurát visel, és – mi tagadás – arcban is eléggé hasonlít Warhalára. Csak nem aljas bosszúról van szó? Ám nem időzhetünk soká ennek a figurának az exegé-

3 *Superbia*, Ein Film von Ulrike Ottinger Deutschland, 1986, 35 mm (Farbe) 15 Minuten, Berlin, Ulrike Ottinger Filmproduktion, In Koproduktion mit ZDF, Mainz, 1986.

4 D. P. fordítása.

zisénél, mert a soron következő nagydarab, buja asszony ellenállhatatlan erővel vonja magára tekintetünket. Felsőteste egyértelmű Derkovits Gyula-, Uitz Béla- valamint Pablo Picasso-hatásokat mutat. Okkerszínű, szabálytalan arca, melyet fekete haj keretez, egyszerre három-, illetve négyszögletű, szája a füléből nyílik, egyik szeme mintegy kétszerese a másiknak (szembaj?). A kéjsóvár delnő az oldalán heverészve, széttárt combokkal fixirozza a nézőt. Két könyökére támaszkodik, állát egymásnak döntött kézfejei gödrében nyugtatja. A feltámasztott alkarok háromszögében egy-egy leves tányér nagyságú, nyalókával rendelkező bombasztikus mell mered az udvar, illetve az utca felé. A keblek és a felsőtest színe fehér, míg a bujaság két hatalmas, bűnös combja lila. A kompozíció a néző tekintetét egyenesen a kéjnő lába közötti mágikus háromszögbe vezetné, ha – de itt éppúgy nem létezik „ha,” akár a szocreálban – azt el nem fedné a ronda kígyó, vagy inkább sárkány teste. A bal oldali falon tekergőző kígyónak ugyanis itt, és csakis ezen a helyen metszőfogakra emlékeztető irdatlan tüskéi nőnek. H. mester tehát sajnálatos módon nem tudta megtartóztatni magát a vagina dentata allegorikus ábrázolásától, sőt, csaknem két négyzetméteren fejtette ki elképzelését. Ám ezzel nemcsak ikonográfiai-teológiai műveltsége hiányosságaira vetül fény (egyáltalán nem mindegy, hogy kígyó vagy sárkány alakjában ábrázolja a művész a Sátánt), hanem ingatag lábakon álló zoológiai tudása is végképp magába roskad. Ki csinál itt (vagy szándékszik csinálni) mit, kivel? Laverje a szinglinek a sárkánnyá vált kígyó vagy pusztán attribútumának allegorikus megjelenítése? Az udvaron bólogató ecetfa lombja nem válaszol.

A tárgyról hosszan lehetne elmélkedni, ám mi most visszafordulunk, és a szemközti (az utca felől nézve jobb oldali) falat vesszük szemügyre. Az udvarhoz közeli sarokban térdeplő, kopasz, gőgös férfi (a fiatal Major Tamás) vakargatja félcipőfejű kígyójának a hátát. Másik kezével a földre támaszkodik, a sarkán ül. Támasztékként szolgáló karjára vagy a kígyó hatalmas, villás nyelve tekeredik (ezt a feltevést az támasztja alá, hogy a bar-na valami az állat szájából indázik elő), vagy pedig egy másik, kisebb kígyó, amelyet a nagy kígyó éppen lenyel. A kevély Major élesen balra néz, pillantását követve kiderül, hogy (bár ez fizikailag szinte lehetetlen), a mellette kalóriázó torkos szőke nő idomait szeretné megpillantani. Horst a többmázsás fenomén falánkságát azzal illusztrálja, hogy egyik kezével a kígyó farkát tömeti a szájába, a másik kezével egy hatalmas kolbászt, vagyis inkább stifoldert. A Falánkság törökülésben ül, kövér karjai alól jobbról-balról egy-egy zsákformájú emlő bukkan elő – noha már Kassák Lajos tarisnyamellű anyákról beszélt szabatosan. A kolbászevő mamái is lilára van festve, akárcsak a Bujaság combja – nyilván nem véletlenül. A zabagép mellett Adolf Hitler ül, valószínűtlenül kék szemével, szintén törökülésben, félmeztelenül. Ő a harag ábrázolása, allegorice, natürlich. Két fel-emelt karjával kígyóformájú kardot vagy kardformájú kígyót tart a feje fölél. Arkifejezése enyhén debilis, szája széle lefelé görbül, mintha azon mélézna, vajon hol ronthatta el a dolgot. Az utcához közeli sarokban találjuk a tunyaság, a jóra való restség allegorikus ábrázolását. A nő függőágy-szerű teknőben alszik, szoknyája térdig takarja az egyik lábát. A másikat, az anatómia szabályainak némileg ellentmondva, a kígyó rátekeredett farka

a bokájánál fogva a magasba rántja (térdben kitöri?). A tunyaság ezt azonban nem veszi észre, szelíd arckifejezéssel alszik tovább. Arca, a borzalmas naiv realizmus kategóriáiban szemlélve, szinte szépnak nevezhető. Talán csak neki és a hiú kislánynak van aránylag szabályos arca, nyilván azért, mert egyiküknek csak odapötytyentett gombszeme van, míg a másiké csaknem zárt. A többi alak súlyos szembajának értelmét nem sikerült megfejtennem. Összefoglalóan: erős a kígyó-szimbolika húzása, azonban az állatok minden elképzelést felülmúlóan debilis ábrázolásmódja sokat ront a hatáson. Horst női mellben sajnos nem jó, mellábrázolása nem egyszerűen, hanem felháborítóan gyatra. Színkezelése is rendkívül sok kívánnivalót hagy maga után. Jók viszont a férfiak: Andy Warhol, Adolf Hitler és a fiatal Major Tamás egyaránt felettébb alkalmasnak látszik a tőlük megkívánt bűn megtestesítésére. A hiú, a torkos, a buja és a rest nő rám nem ezt a hatást tette: szereztem még most is, mintegy fél évszázaddal a kép keletkezése után is rokonszenvet ébresztenek. Magam is szívesen odaülnek velük a tükör elé, harapnék a kolbászukból (már amennyiben az nem kígyó), lerugdosnám ölükről a ronda sárkányt, illetve melljük heverednék a teknőbe (Mészöly Miklós-hatás). A kép komoly hiányosságai ellenére igen érdekes, és Közép-Európa minden bizonnyal legnagyobb vagina-dentata-ábrázolása miatt okvetlenül védetté kellene nyilvánítani.

HAJNÓCZI GÁBOR

A Róma nyílt város magyar szereplője

Mindannyian emlékszünk Rossellini filmjének a németek börtönében játszódó képsoraira, ahol halálra kínozzák az ellenállás egyik vezetőjét, hogy vallomásra bírják. Ugyancsak előttünk van a szintén letartóztatott fiatal pap alakja, főként elborzadt arc kifejezése – a fiatal Aldo Fabrizi megrázó alakításában – amint kénytelen végignézni társa szörnyű szenvedéseit. Alig vagy egyáltalán nem tudjuk viszont felidézni azt a magas szőke fiatal embert, aki a harmadik fogságba esett ellenálló, és aki – elkerülendő társa borzalmas sorsát – öngyilkos lesz a börtönben. Amikor jelentik a történeteket a kihallgatást vezető SS-tisztnek, az megvetően csak ennyit mond: „Idiot”. Így fejeződik be az „osztrák dezertőr” (a filmben nincs neve csak *disertore austriacoként* szerepel) élete, és egyben annak a színésznek a szerepe, aki a történetben igen jelentős alak, hiszen a – többségükben amatőr – szereplők listáján Don Pietro Pellegrini (Aldo Fabrizi), Pina (Anna Magnani), Manfredi mérnök, az ellenálló csoport vezetője (Marcello Pagliero) után a negyedik.

Ez a filmbeli osztrák fiatalember azonban mégsem volt „Idiot”, hiszen a történet szerint harcolt a német megszállók ellen és életét áldozta Róma szabadságáért. Még inkább hősnek tekinthető, mivel tudjuk, hogy számára a filmbeli figura megszemélyesítése nem pusztán szerep volt csak, hanem a nem sokkal korábban ténylegesen végigcsinált konspiráció és börtön újraélését jelentette. Számunkra ezen felül az ad különös jelentőséget a római ellenállás e külföldi résztvevőjének, a filmbeli *disertore autriacónak*, hogy valójában nem is osztrák, hanem magyar volt, és Tolnay Ákosnak hívták.

Jóformán még tartott a háború, amikor a *Róma nyílt város* forgatása zajlott, így a világhírességre adott egyik első, ha nem egyenesen az első művészi reakciónak tekinthető. Híres is lett hamarosan, az elkészültét követő évben, 1946-ban a cannesi filmfesztiválon Arany Pálma díjat kapott, és bekerült a minden idők legjobb filmjeit jelentő ún. „brüsszeli 12” közé. Rossellini világhírű lett, olyan rendezőkkel került egy sorba mint Griffith, Orson Welles és mások. Azt hihetnénk, hogy ez a nagy siker elismerést és érvényesülési lehetőséget hozott a Rómában emigránsként élő Tolnay Ákosnak, aki – mint láttuk – a film egyik fontos szereplője volt. Még inkább valószínűnek tűnik ez a feltételezés, ha tudjuk, hogy nem csupán szereplőként működött közre a mű létrehozásában, hanem mint forga-

tőkönyv-író is, hiszen ő tulajdonképpen nem színész, hanem újságíró és író volt. Mégsem így történt, sőt ha lehetséges, akkor éppenséggel ennek az ellenkezője. Számára egész további életében a film utólag eggyé vált a kudarc, a csalódás és a keserűség érzésével. A későbbi években úgy tekintett vissza rá, mint a tiszta érzelmek, a lelkesedés elárulásának, a barátok iránti bizalomban való csalódás és mint az egyéni érdekek mindenek fölé helyezésének keserűen megtapasztalt példájára.

Tolnay Ákos újságíró és író volt, fiatalon Párizsba került, és onnan tudósított több fővárosi lapot. Innen Madridba, majd Rómába ment, ahol folytatta tudósítói tevékenységét. A háború Rómában érte, itt élte át a „nyílt város”, majd a német megszállás, végül az ostrom és a felszabadulás tragikus és felemelő időszakát. Érezte, hogy történelmi események tanúja, és igyekezett mindenhol ott lenni, és mindenről tudni. Csoda-e, ha a nagy eszmék iránt lelkesedő fiatalembert aztán magával ragadta a német megszállók ellen megszerveződő római ellenállás, amelynek aktív résztvevője lett. Ebben a lelkesült és heroikus vállalkásban természetesen benne volt a lebukás, a börtön sőt a halál kockázata is. Az események végül Tolnayt sem kímélték meg a letartóztatástól, noha neki nem kellett elszednie a filmben ábrázolt borzalmakat, mivel nem a Via Tasson lévő SS-börtönbe, hanem a Regina Cielibe vitték, amely olasz börtön volt. A németek az ellenállás elleni represszió során a brutalitás, a kegyetlenség rettegett szimbólumává tették a Via Tasson állt börtönt, amelynek a film idézett sokkoló képsorai igyekeznek drámai erejű bemutatását adni.

A film ötletének születését, és a munkálatok első korszakát úgy képzelhetjük el, mint egy lelkes, euforikus közös munkálkodást, amelyben a vállalkozás köré összesereglett, többnyire fiatal művész mindegyike igyekezett a maga tehetségének legjavát adni. A már megismerteken kívül ott találjuk a „stáb”-ban a fiatal Fellinit is. Mindegyikük közös élménye volta háború túlélése, az átélt tragikus és felemelő események még friss emléke, az elvesztett társak halála miatt még sajnó fájdalom, de egyben a győzelem, a harc sikerének boldog tudata is, a mámorító érzés, hogy ha a maguk módján, de hozzájárultak a németek kiűzéséhez, és hogy a Via Tasson vállalt áldozat nem volt hiábavaló. Ma már lehetetlen tudni, hogy a film munkatársi gárdájából ki vett részt ténylegesen az ellenállásban, de az egy Tolnay Ákos bizonyosan. Kétségtelen, hogy benne munkálhatott legerősebben a vágy, hogy a megélt eseményeknek művészi kifejezést adjon, hogy megörökítse a római nép hősiességét, és hogy ismét kimondja a hazáját és szabadságát védő ember küzdelem nagyszerűségének örök igazságát. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy Tolnay Ákos a film forgatókönyv-írója, vagy legalábbis egyik forgatókönyv-írója volt.

Az alkotógárdán belüli harmónia azonban egy idő múlva fokozatosan kezdett eltűnni. Nyilván személyes ellentétek jelentkeztek, de nem hagyható figyelmen kívül a várható erkölcsi és anyagi siker miatti, már ekkor jelentkező személyes érdekek lappangó érvényesítése sem. Tolnay mindenesetre egy idő után érezte, hogy mind távolabb kerül a film munkálataitól, amelyeket a rendező, Rossellini egyre önállóbban irányít. Tolnaynak a rendezőhöz fűződő viszonya elhidegült, sőt megromlott, nyíltan érezte ugyanis, hogy az igyekszik őt a mű alkotói közül eltávolítani. Kísérletei, hogy visszanyerje eredeti

befolyását az alkotógárdában, rendre meghíúsultak. Részvétele a vállalkozásban végül lényegében a „disertore austriaco” szerepére korlátozódott, és mivel a film felvételei lassan a befejezésükhöz közeledtek, szinte alig maradt valami kapcsolata a készülő filmmel. Végül egyetlen dologban maradt némi bizodalma, és ez a letartóztatási jelent felvétele volt, amelyen neki mindenképpen jelen kellett lenni. Azt remélte, hogy ez valamilyen módon még eszköz lehet a kezében, amivel esetleg jobb belátásra bírhatja a rendezőt.

Várakozásában azonban csalatkoznia kellett. Többé nem hívták a forgatásra, és aztán később megtudta, hogy a letartóztatási jelenetet végül – nélküle – leforgatták, amelyen a „disertore austriaco” végig háttal látható. Itt fejeződött be Tolnay Ákos számára a *Róma nyílt város* forgatása.

A többi már filmtörténet. A film, a rendező, a szereplők világhírűek lettek. Rossellinié mellett Anna Magnapi és Aldo Fabrizi színészi hírneve szintén túlszárnyalta Itália határait. Már említettük a cannesi díjat, amihez tegyük még hozzá, hogy Oscar-díjra is jelölték.

Tolnay Ákos neve nem szerepel a film forgatókönyv-írói között (szerepel viszont, többek között Rossellinié és Fellinié), és a film sikere az ő számára nem jelentette egy forgatókönyvírói karrier kezdetét. Rómában élt továbbra is még hosszú évtizedekig, de a *Róma nyílt városra*, amit élete nagy élményének és kimaradt nagy lehetőségének tekintett, soha nem tudott bölcs megnyugvással visszaemlékezni.

1 Vö. az *Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung: zur Integrierung von Theorie und Praxis* kötet tanulmányait, hrsg. Mary SCHNELL-HORNBY, Tübingen, Francke Verlag GmbH, 1986. stb.

TÜSKÉS GÁBOR

***A Magyar Simplicissimus* filmen** (Rózsa János–Kardos István: *A trombitás*, 1978)

Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen *A kalandos Simplicissimus* című regényéből adaptált négy részes német TV-film 1975-ös bemutatása után három évvel *A trombitás* címmel Magyarországon játékfilm készült a Georg Daniel Speernek tulajdonított *Magyar Simplicissimus* két, egymás utáni fejezetéből, a regény további motívumainak produktív felhasználásával.¹ A filmen sűrítve megjelenik a regény egész történeti világa, melyre rávetül a korabeli Magyarország néhány alapvető problémája. A film a 17. századi irodalmi alkotások adaptációjának egyéni változatát képviselő, önálló művészi kompozíció, amely a kifejezőeszközök pontos és alaposan végiggondolt használata révén elősegíti az irodalmi mű szellemének újjáteremtését. Ezen túlmenően a mű sajátos darabja a régi irodalom II. világháború utáni magyar filmtörténetének, jóval több, mint kordokumentum, s fontos állomás a regény 20. századi befogadástörténetében.

A film műfaji kontextusának, alkotóinak, történeti összefüggéseinek, a regényhez és a forgatókönyvekhez fűződő viszonyának, kifejezőeszközeinek és fogadtatásának vizsgálatát az irodalmi mű újraértelmezése kapcsán az az ismétlődő tapasztalat is indokolja, hogy a közép-kelet-európai művészeti alkotások, köztük a filmek jelentős része erős nemzeti kötődésük miatt a külföld számára nem vagy csupán nehezen hozzáférhető. Ennek fő oka – túl azon, hogy minden nemzeti történelemnek és kultúrának megvannak a maga zárt titkai – az, hogy a külföldi közönség többnyire nem ismeri elég alaposan a művekhez tartozó történelmi körülményeket, az adott nép sorsát meghatározó, egyedülálló helyzetét. A 17. századot alapul véve például a kurucok–labancok és az utóbbiak csatlósainak ismétlődő, az egész történelmen végighúzódó ellentéte a magyar nézőnek a vérré vált ismeret élményintenzitásával, hangulati töltésével jelenik meg, a nem magyar néző azonban csak ritkán ismeri ezeket az összefüggéseket, s egyetemesen érthető szim-

1 Magyar Nemzeti Filmarchívum (a továbbiakban MNF), ltsz. 01–5603–5. – Gyürey Verának, Czako Ágnesnek, Tanner Gábornak, Kardos Istvánnak és Rózsa Jánosnak köszönöm a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét. Tanner Gábornak külön köszönöm a kézirat első változatához fűzött megjegyzéseit, melyeket a végső megformálásban hasznosítottam.

bolikus utalások hiányában többnyire értetlenül áll a sajátos témát feldolgozó művészi alkotások előtt.

Műfaj történeti kontextus

Az 50-es évek esztétikai hullámvölgye után a 60-as évek közepétől kezdődő, mintegy tíz éves időszak felfelé ívelő periódusa volt a magyar filmgyártásnak. A magyar film e középkelet-európai viszonylatban megkésett kibontakozás során megpróbált lépést tartani a legújabb áramlatokkal, s több mű nemzetközi elismerést aratott. A kis országok közül abban az időben Dánia mellett egyedül Magyarországon folyt önálló filmgyártás, s évente átlagosan húsz, egész estét betöltő játékfilm készült.² A magyar filmet kezdettől fogva szoros kapcsolatok fűzték az irodalomhoz, ennek előnyeivel és hátrányaival együtt,³ s a 70-es évek közepén a magyar filmgyártás már jelentős hagyományokra tekinthetett vissza a kortárs és a régi irodalom alkotásainak adaptálásában. A történeti, irodalmi tárgyú filmek gyakran írók, történészek és irodalomtörténészek közreműködésével készültek, s a rendezők és stúdióvezetők között is megtalálhatók voltak e szakmák képviselői. Az írók és forgatókönyvírók együttműködése a rendezőkkel nem ritkán ugyanolyan fontos szerephez jutott egy film elkészítésében, mint a színészi játék.⁴ Az új magyar film eredményei megkerülhetetlennek számítottak az aktuális irodalomelméleti, esztétikai, politikai és ideológiai vitákban. A 70-es évek közepén különféle külső és belső okok következtében válságjelenségek mutatkoztak a filmgyártásban, de továbbra is készült néhány ma is számon tartott, igényes alkotás, s a szociografikus ihletésű játékfilmek áttörésével egy időben megerősödött a magyar filmnyelv megújításának igénye. Ezek a társadalmilag fontos és művészileg jelentős filmek azonban nem mindig kapták meg a megfelelő elismerést.⁵

2 NEMES Károly, *A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között*, Budapest, 1978; NEMESKÜRTY István, *A filmművészet új útjai*, Budapest, 1986, 730.

3 NEMESKÜRTY István, *A magyar film története*, Budapest, 1965; GYERTYÁN Ervin, *Múzsák testvérisége*, Budapest, 1966; BÍRÓ Yvette, *A film drámaisága*, Budapest, 1967; NEMESKÜRTY István, *Örök kölcsönhatás: film és irodalom*, Helikon 1968, 492–502; GYÖRFFY Miklós, *Párhuzamok és kereszteződések: A magyar irodalom és film kapcsolatai a hatvanas és hetvenes években*, Filmspirál, 1997(3)/6, 97–127; BODNÁR György, *Irodalom és film – Tájékozódás és tájékoztatás egy nemzetközi kollokviumon = Uő., Jövő, múlt időben: Tanulmányok, esszék, kritikák*, Budapest, 1998, 479–488; *Adoptációk: Film és irodalom egymásra hatása*, szerk. GÁCS Anna, GELENCSÉR Gábor, Budapest, 2000 (JAK Füzetek, 109).

4 NEMESKÜRTY (2. jegyzet), 725; vö. NEMESKÜRTY István, *Egy élet mozija: Beszélgetések Koltay Gáborral*, Budapest, 1990.

5 Vö. B. NAGY László, *A látvány logikája*, Budapest, 1974, 516, 390–391; ZSUGÁN István, *Maga-tartás-analízis – történelmi kalandfilmekben: Beszélgetés Rózsa Jánossal*, Filmvilág, 1978/16, 8–11; ALMÁSI Miklós, *Megújul-e filmművészetünk köznyelve?*, Filmkultúra, 1978/6, 5–18.

Nem előzmények nélkül és a nemzetközi törekvésekkel egy időben már a 60-as évek közepén fellendült a történeti tárgyú filmek készítése. Az ezt követő mintegy másfél évtized magyar filmtermésének egyharmada történeti témájú volt. A nemzeti önismeret szempontjából fontosnak számító történeti események többségéről készült film, s közülük néhány magas kvalitást ért el. Időközben klasszikussá vált filmek dolgozták fel például a 16. és a 19. század történeti eseményeit, a két világháborút és a sztálinista politika éveit, míg a 17. és a 18. századról aránylag kevesebb filmet forgattak.

A korábbi évek ún. történelmi filmjének romantikus, mitologizáló változatával szemben az ekkor készült történelmi tárgyú filmek egyik csoportját tényszerűbb, dokumentum jellegű megközelítés jellemzi. Másrészt a múlt eseményei különféle fiktív történetek jelképrendszerének koordinátái közé illeszkednek. Végül az is előfordult, hogy a történelmi múlt maga is fiktív történetté vált tetszés szerint behelyettesíthető, cserélhető logikai elemekkel.⁶ Mindhárom típus szakít a korabeli prekoncepciót történelemfelfogással, újfajta történelemszemléleten alapul és egy belső, az egyén felől szemlélt, átélt történelmet mutat be, miközben a múltat általános érvényű, aktuális modellként szerkeszti meg. A történelmi filmek fő célja egy reálisabb történelmi tudat helyreállítása a mai valóságos értékrend kialakítása érdekében. Választ keresnek a mindennapok által felvetett kérdésekre, s törekszenek a múlt üzenetének összekapcsolására a jelen feladataival.

A történeti témákhoz fordulás egyik oka, hogy a megválaszolatlan társadalmi, politikai és gazdasági kérdések felhalmozódása következtében a múlt plasztikusabb, erőteljesebb fogalmazást tett lehetővé.⁷ Másrészt Magyarországon – más közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan – a múlt lezáratlansága, a sorozatos történelmi traumák feldolgozatlansága miatt a történelem jobban belejátszik a jelenbe, mint a szerencsésebb sorsú országokban, s az időszerű kérdések gyakran történeti köntösben jelennek meg. A politikai nyilvánosság tartós hiánya, a cenzúra ugyancsak hozzájárult az aktuális kérdések múltba vetítéséhez, a közgondolkodás historizált jelképekbe történt leszorulásához. Ezek a művek néha valami más helyett, mintegy kényszerűségből születtek. Egészen a 80-as évekig előfordult, hogy a politikailag különösen veszélyesnek tartott, éles hangú társadalomkritikát megfogalmazó filmeket betiltották vagy művészetellenes kompromisszum segítette a közönség elé. Ebből érthető az is, hogy a 60-as, 70-es évek filmjei gyakran allegóriák, szimbólumok vagy parabolák segítségével közelítenek a történelemhez. Az ilyen típusú történelmi filmek – melyek legjelentősebb példái Jancsó

6 Vö. SZABÓ Miklós, *Ami nevetséges, nem mulatságos: A magyar filmek történelemszemléletéhez*, Filmkultúra, 1973(9)/5, 68–69; NEMESKÜRTY (2. jegyzet) 716–717; LACKÓ Miklós, *A történelem kihívása és a film válaszai*, Filmkultúra, 1973(9)/4, 56–62; KOVÁCS András, *A valóság ellentmondásainak felelős kutatása az új magyar film különféle irányzataiban*, Filmkultúra, 1969/1, 5–11, itt: 6.

Miklós nemzetközi klasszikusnak számító *Szegénylegényekje* (1965), Fábri Zoltán Sánta Ferenc regényéből készített *Az ötödik pecsét* (1975) és Fábri Zoltán Balázs József regénye nyomán született *Magyarok* (1978) című alkotása – a társadalmi, politikai, erkölcsi, emberi kérdéseket következetesen múltbeli közegben elemzik, s csaknem mindig élénk, politikai felhangoktól sem mentes vitákat, esetenként botrányokat váltottak ki.

Az alkotók

Mint minden film, *A trombitás* is összetett alkotói folyamat eredménye, a szó szoros értelmében vett közösségi alkotás. A Mafilm keretében működő két stúdió, a Hunnia és az Objektív, továbbá a Magyar Televízió együttműködésében készült, három külső szakértő bevonásával.⁸ A kezdeményező szerepet vállaló Objektív Stúdió munkatársai szorosán együttműködtek egymással, s a film születése körüli időben a magyar film számos, azóta klasszikussá vált alkotója dolgozott ebben a műhelyben. A film fő alkotói, így mindenekelőtt a forgatókönyvíró, a rendező, a dramaturg, az operatőr és a zeneszerző, kivétel nélkül tehetséges művészek, akik időközben önálló, nemzetközileg is jelentős életművet hoztak létre. Együttműködésük a forgatás idején már több éves múltra tekintett vissza, s mindannyian alkotóerejük teljében voltak.

A forgatókönyvet készítő Kardos István az egyetlen magyar író, aki kizárólag a forgatókönyv, pontosabban az irodalmi forgatókönyv műfajában dolgozott.⁹ Bár a forgatókönyvet az irodalomtudomány általában nem tartja önálló műfajnak, s a hivatásos forgatókönyvírás mint szakma Magyarországon nem létezik, Kardos forgatókönyveinek egy része könyv alakban is megjelent, s önálló irodalmi alkotásnak tekinthető.¹⁰ A kizárólag e műfajban alkotó neves forgatókönyvírók közül Carl Mayer, Dudley Nichols és Michel Audiard neve említhető nemzetközi párhuzamként. Kardos magyar–történelem

7 Vö. *A kortárs magyar film és a történelem: Történészek és filmrendezők kerekasztal-beszélgetése*, összeáll. ZÖLDI László, Filmkultúra, 1979/6, 5–20, itt: 5–6, 15–16.

8 A film Törzslapja szerint a forgatás 1978. máj. 9. és júl. 17. között zajlott összesen öt, Budapesttől nem túl távoli külső helyszínen, s összesen 37 napot vett igénybe. A standard kópia okt. 25-én készült el, az engedély novemberben kelt. Eng. sz. M 009100/1978. MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

9 Az alkotók bemutatásához felhasznált források: MNF Dokumentációs Gyűjtemény, Rózsa János és Ragályi Elemér szerzői dossziéja; *Új filmlexikon, I–II*, főszerk. ÁBEL Péter, Budapest, 1973; *A trombitás*, összeáll. DOMOKOS János, Objektív Stúdió Információs Füzetek 10, Kézirat gyanánt, Budapest, 1979; *Magyar rendezők könyve*, szerk. GELENCSÉR Gábor, Budapest, 1999; *Ki kicsoda 2000: Magyar és nemzetközi életrajzi lexikon, I–II*, főszerk. Hermann Péter, Budapest, 1999 megfelelő szócikkei.

10 Vö. B. NAGY (5. jegyzet), 566–571; MÜLLER Ferenc, *Filmművészet és irodalom*, Kortárs, 1968, 223–230.

szakos tanári diplomával, több éves oktatói tapasztalattal lett forgatókönyvíró. 1969–1979 között tizenkét forgatókönyvből készült film, melyek közül ötöt *A trombitást* is készítő Rózsa János rendezett, s azóta is több közös filmjük született. Forgatókönyvírói munkássága Rózsa mellett a nemzetközileg ugyancsak ismert Lugossy László és Kardos Ferenc rendezőkhöz kötődik a legszorosabban. Máig összesen kb. harminc nagyjátékfilmhez készített forgatókönyvet, közülük számos történeti tárgyú. Munkásságát 1981-ben Balázs Béla díjjal, 1993-ban a Magyar Művészetért díjjal ismerték el. Az 1994-es gijoni fesztiválon megkapta a legjobb forgatókönyv díjat.

A trombitás alapjául szolgáló forgatókönyv, melynek írásakor Kardos visszaemlékezése szerint Speer regénye mellett tanulmányozta Grimmshausen *Simplicissimus*át és a magyar szólások gyűjteményét is, *Erdei történet* címen 1975-ben jelent meg a szerző öt történelmi tárgyú irodalmi forgatókönyvét, filmnovelláját és filmburleszkjét tartalmazó, *A háború lelke* című gyűjteményes kötetében.¹¹ A kötet írásainak középpontjában a magyar és az európai történelem különféle háborús eseményei állnak, különös tekintettel a történelem és az abban sodródó vagy azt akár apró gesztusaival is befolyásoló ember viszonyára és e viszony aktuális vetületére. Az első a Mátyás király és a költő-püspök Janus Pannonius között a király külföldi katonai akciói miatt kirobbant összeütközést és annak következményeit dolgozza fel. A második középpontjában a költő-hadvezér Zrínyi Miklós utolsó katonai vállalkozása és rejtélyes halála áll.¹² A harmadik a *Magyar Simplicissimus* nyomán írt *Erdei történet*, a negyedik a százéves háború befejezése után tovább folytatott értelmetlen harcokat karikírozza, míg az ötödik az I. világháborút kirobbantó merénylet lehetséges előzményeit ábrázolja, ugyancsak szatirikus megközelítésben. Az öt forgatókönyv közül egyedül az *Erdei történet*ből készült film.

Mind az öt írás valamiképpen a háború, az erőszak lélektanát, társadalmi, politikai és gazdasági mozgatórugóit és következményeit elemzi, alapos történeti ismeretek és élményanyag birtokában. Közös jellemzőjük a háborúellenesség, az alapvetően filmes látásmód, a feszült drámaiság, a bőséges humor és az ironia. Filmtörténeteiben Kardos mesteri cselekményszövő és helyzetteremtő, mélyebb jellemábrázolásra, egyénítésre csak ritkán törekszik. Helyzeteit többnyire ellentmondásokból építi fel, de ezeket nem mindig tudja maradéktalanul beépíteni hőseibe.¹³ Mindig szoros együttműködésben dolgozik a rendezővel, s az előkészületek során gyakran aprólékos anyaggyűjtést végez. Forgató-

11 KARDOS István, *A háború lelke: Irodalmi forgatókönyvek*, Budapest, 1975; vö. VARGA Imre, Békés megyei Népújság, 1976. febr. 22., 7.

12 Első megjelenése: KARDOS Ferenc, KARDOS István, *A háború lelke*, Valóság, 1971/4, 60–82; vö. B. NAGY (5. jegyzet), 572–578. – A Zrínyi-téma újabb feldolgozásából Kardos István az 1980-as évek végén Kardos Ferencsel *Mennyei seregek* címen készített filmet. Kardos István *Ezerkilencszázötvenhat* c. filmnovellája, melyből nem lett film, az Objektív Stúdió Mozgóképes könyve c. összeállításban jelent meg.

13 Vö. CSALA Károly, *A történelem pedagógiája: Rózsa János: A trombitás*, Filmkultúra, 1979/2, 21–24, itt: 22.

könyvei számtalan film és azok dialógusai elemzése nyomán születnek. A fikciós ötletet többoldalú megvilágításban bontja ki, s a részleteken alapuló emberi kapcsolatrendszernek foglalkoztatják elsősorban. A háború mellett kedvelt témái között van a fiatalok útkeresése, társadalmi beilleszkedése, a forradalmi magatartás problematikája és a család felbomlásának összetevői.¹⁴

A film rendezője, Rózsa János a 60-as évek elején indult az új magyar filmművészet egyik legfontosabb műhelyének számító Balázs Béla Stúdió tagjaként. Már első, 1965-ben készített nagyjátékfilmje nemzetközi elismerést váltott ki. *A trombitás* a negyedik nagyjátékfilmje és Kardossal a negyedik közös munkája volt. Máig összesen tizenkét nagyjátékfilmet rendezett, közülük többet Kardos István forgatókönyve alapján. Több dokumentumfilmet készített, s neve számos kitérő film vágójaként is ismert. Nemzetközi hírnevét tanúsítja, hogy 1984–85-ben a washingtoni Amerikai Egyetemen, 1993-ban a los angelesi Kaliforniai Egyetemen tanított, 1995-től az Európai Filmrendezők Szövetségének alelnöke, 1999-től az Európai Filmakadémia tagja. 1974-ben az új delhi fesztivál nagydíját, 1983-ban a manilai fesztivál legjobb rendezés díját, 1992-ben a gijoni fesztivál legjobb játékfilm díját kapta meg. 1991-ben a berlini Magyar Kultúra Háza retrospektív bemutatót rendezett munkáiból.¹⁵

Filmjeiben meghatározó szerepet játszik a megkomponáltság, a gondos kivitelezés, a képsorok meglepő egymásra következése, a színes technika mesteri használata, a gyermekszereplők invenciózus mozgatása, valamint az etikai tartalom és az esztétikum összekapcsolása a társadalmi folyamatok feltárása jegyében. Közvetlenül *A trombitás* forgatása után született egyik alkotói hitvallásában a mai dolgokról való hangosan gondolkodás formájaként határozta meg a filmet.¹⁶ Szerinte minden film „történelmi”, amely igaz tudósítást ad egy korról, a jelent is beleértve. A film fontos feladata az, hogy állásfoglalásra ösztönözzön a felvetett kérdésekben. Rózsa kedvelt témái közé tartozik a gyermekkor, az ifjúság és az iskola világa, a felnőtté válás nehézségei.¹⁷ Élesen veti fel a társadalmi méretű manipuláció és a kollektív felelősség kérdését, s nem áll távol tőle a szatirikus hangvétel és az ironia sem.

14 EMBER Marianne, *Indulat és azonosulás: Beszélgetés Kardos Istvánnal = Kabala*, Mafilm Objektív Stúdió, Budapest, 1982, 31–39, itt: 33–36.

15 Hans-Jörg ROTHER, *János-Rózsa-Retrospektive*, Deutschlandsender Kultur, 1991. június 1.; Hans-Jörg ROTHER, *Jungsein in einer verknöcherten Welt: Das Haus der ungarischen Kultur zeigt Filme von János Rózsa*, Der Morgen (Berlin), 1991. április 24.; Andre SIMONOVIESZ, *Kindheitsmuster: Das „Haus der ungarischen Kultur“ in der Karl-Liebknecht-Straße zeigt Filme von János Rózsa*, tip 11/91.

16 Vö. ZÖLDI (7. jegyzet), 11–12.

17 CSALA Károly, *A keményedő vonal: Rózsa János filmrendező*, Új Tükör, 1978/46 (nov. 12); vö. Gian Luigi RONTI, *Sette domande a Janos Rozsa: l'adolescenza dietro alle sbarre del mondo*, Il tempo (Roma), 1980. október 19.

A film dramaturgia, Csoóri Sándor a 20. század második fele magyar irodalmának egyik legjelentősebb, látomásos, szimbolikus elemekben gazdag költői életművét hozta létre. Munkásságát a legmagasabb állami és irodalmi díjakkal ismerték el, 1981-ben Herder-díjat kapott. 1968-tól a Mafilm dramaturgjaként a kor két, nemzetközileg is elismert rendezőjével és operatőrével, Kósa Ferencsel és Sára Sándorral dolgozott együtt. Húsz év alatt közel tíz, részben történelmi tárgyú forgatókönyvet írt, s többségükből maradandó értékű játékfilm készült. A filmkészítés lehetőségeiről töprengő esszéjének tanúsága szerint pontosan tudta, hogy a múlt idejű dramaturgia adott esetben a cenzúra legravaszabb formája lehet, mégis gyakran ez az egyetlen lehetőség az igazság kimondására.¹⁸

Költői és filmírói munkásságának hangsúlyos motívumai a történetiség tudata, a magyarság sorsáról való töprengés és a jobbítás szándéka. Kortársai közül kiemelkedik bátor szókimondásával; a 70-es, 80-as években csak kevesen mertek társadalmi, politikai bírálatot olyan nyíltan megfogalmazni, mint ő. A társszerzőségével készült filmek ugyanazt a művészi szándékot valósítják meg, mint versei és prózai írásai. Egy részük az időszerű mondanivaló merész ábrázolása miatt heves, nagyrészt ideológiai indíttatású vitákat váltott ki. Forgatókönyvei a magyar film új irányzatának dokumentumai, közülük több – ugyanúgy mint Kardoséi – könyv alakban is megjelent.¹⁹ A Kósa Ferencsel és Sára Sándorral való évtizedes együttműködés révén *A trombitás* forgatása idején már jelentős filmes tapasztalattal rendelkezett.

A forgatókönyveiből készült filmek témái között vannak az egyén és a közösség veszélyeztetettsége, szabadságvágya; az emberi szenvedés közösségalkotó ereje; a nemzeti fennmaradás sorsdöntő helyzetei; a tisztességes magatartás dilemmái; az erőszak nélküli erőszak hatalma; az elnyomásra alapozott társadalmi rendszer problémái. Jellegzetes kifejezőeszközei az egyenes vonalú cselekményvezetés; a visszafogott párbeszéd; az érzékletes képek és a szimbolikus motívumok; a kép, zene, látvány, hang együttes kezelése és gyakori ellenpontozása a drámai hatás fokozása érdekében.²⁰

A film operatőre az egyik legsokoldalúbb és legtöbbet improvizáló, külföldön is sokat foglalkoztatott magyar operatőr, Ragályi Elemér. Ragályi 1967–1978 között közel negyven dokumentum- és játékfilmet készített, közülük hatot Rózsa János rendezett. Kezdetől fogva jelentős szerepet játszott a legjobb magyar operatőri hagyományok, a filmnyelv megújításában. 1991-ben a legmagasabb állami kitüntetéssel értékelték munkásságát. Ugyanebben az évben a közreműködésével készült *Reise ohne Hoffnung (A remény útja)*

18 CSOÓRI Sándor, *A félig bevallott élet*, Budapest, 1982, 261.

19 CSOÓRI Sándor, *Forradás*, Budapest, 1972.

20 MÁRKUS Béla, *Megbéklyózva és megigazulva: A filmíró Csoóri Sándorról*, Tiszatáj, 1980 (35), 2, 66

című svájci film Oscar-díjat kapott, majd 1996-ban a *Raszputyin* című filmben nyújtott teljesítményét Emmy-díjjal ismerték el.²¹

Ragályi eredményesen dolgozik együtt a legkülönbözőbb felfogású rendezőkkel. Módszerének fő jellemzője az adott rendezői koncepció valóságanyagára épülő, ahhoz magas fokon alkalmazkodó, gondosan megtervezett látvány, amely önálló művészi értékkel gazdagítja a filmet.²² Stílusának jellegzetességei közül kiemelkedik a tárggyal való érzelmi azonosulás, a kamerával való bravúros mozgékonyosság, a közelképek és a nagy kifejezőerejű portréfelvételek hangsúlyos szerepe a sűrítés érdekében. A legélesebb kontraszthatásokból is szemléleti egységet tud teremteni. Képes hozzájárulni a jelenetfelbonthatáshoz, a beállítások megtervezéséhez, s folyamatosan változó, különleges hatásokkal aktivizálja és irányítja a néző figyelmét. A figyelem irányításának fő eszköze nála a képkompozíció, a képkomponálás alapelve pedig a fő téma megjelenítése másodlagos elemek környezetében. Ragályi a film mozgáselemei közé sorolja a világítás effektusait is, s tudatosan alkalmazza a megvilágítás hangulatteremtő erejét.²³

A *trombitás* zenéjét a 60-as, 70-es évek Magyarországnak egyik legsikeresebb gitárosa, énekes, zeneszerzője és dalszövegírója, Szörényi Levente szerezte. Szörényi 1967–1978 között kb. 15 film zenéjét írta, közülük hármat Rózsa János rendezett. Írt több oratóriumot, rockballadát és rockoperát s számos nagylemezt készített. Munkásságát jelentős díjakkal ismerték el. Műveinek fő jellegzetessége a magyar népzenei hagyományból is merítő, igényes dallamvilág, szövegei gyakran a műfajban szokatlanul mély, elvont gondolatokat közvetítenek.

Történeti összefüggések

Bár a *Magyar Simplicissimus* főhőse lesz a film központi alakja, s a mű további motívumai is hangsúlyos szerephez jutnak a filmben, *A trombitás* történeti ideje nem pontosan azonos a regény történeti idejével, s a filmben egyetlen közvetlen utalás sincs a regényre és annak szerzőjére. A film több mint tíz évvel a regény megjelenése után játszódik, de cselekménye szorosan kapcsolódik az 1670-es, 1680-as évek kuruc küzdelmeihez és a regény függelékében közölt Thököly-életrajzhoz. A végvári katonaélet, melynek leírása fontos szerepet játszik a *Magyar Simplicissimus*ban (XIX., XXI., XXII. fejezet), a film cselekményének egyik fontos történeti előzménye. A cselekmény a magyar törté-

21 Vö. Michael MÜLLER, *Eine Aktie am Oscar: Elemér Ragályi – ein Kameramann, der sich „einmischte“*, Daly News, 1991. május 4.

22 CSALA Károly, *Jegyzetek az újabb magyar operatőri művészetről: Technika és módszer: Ragályi Elemér látvány-tervezése*, Filmkultúra, 1980/4, 61–70.

23 Vö. ZSUGÁN István, *Filmművészetről pedig szó se essék: Beszélgetés Ragály Elemérről*, Filmvilág, 1991/6, 40–44.

nelem egyik nyomorúságos évszázadának utolsó évtizedében, az elbukott Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc közötti időben zajlik. Ez az időszak ellentmondásokkal terhes, morálisan is reménytelennek és kiúttalannak tűnő kor volt, melyben megnőtt a marginalizálódott társadalmi rétegek szerepe, s melyből mégis a nemzeti szabadságharc egyik legtisztább fejezete bontakozott ki. A Buda visszafoglalását (1686) követő évtizedben a Habsburgok igyekeztek berendezkedni Magyarországon, megkezdték az ország félgymarmati sorba szorítását, s óriási árat fizettek a nemzettel a török kiűzéséért. A török hódoltság alatt teljesen kimerült lakosság az újabb önkényre önvédelmi harcokkal felelt. A hadsereg ellenőrizhetetlenné, a társadalom kormányozhatatlanná vált, s a társadalom jelentős csoportjai éltek továbbra is állandó életveszélyben. A megélhetés nélkül maradt végvári katonák, jobbágyok és protestáns prédikátorok egyszerre váltak üldözött tömeggé, s a létfenntartás nehéz helyzeteiben gyakran saját társaik és a parasztság ellen fordultak.²⁴

1697 nyarán az ország egyik gazdaságilag és kereskedelmileg kulcsfontosságú vidékén, az észak-kelet-magyarországi Hegyalján, melyet a várak helyőrségei és a Szepesi Kamara tisztségviselői gazdasági blokád alatt tartottak, s a lakosságot kifosztották, elűzték és súlyos adókkal terhelték meg, felkelés tört ki Thököly Imre egykori gyalogos hadnagya, Tokaji Ferenc vezetésével.²⁵ A felkelés katonai magyát elbocsátott, elszegényedett végvári katonák és Thököly kurucok alkották, akik állami szolgálat hiányában csapatokba verődtek, alkalmilag felajánlották szolgálataikat uraknak és vármegyéknek, s közben a hegyekben, erdőkön bújdostak és rablásból éltek. A felkelőket a császári katonák végül Tokaj és Patak várába szorították vissza, ahonnan egy részük kitört és a hegyekbe menekült, a magukat kegyelemre megadókat pedig minden vizsgálat nélkül felakasztották vagy karóba húzatták, köztük nemeseket is. A szabad rablásra engedett katonák felégették a környék falvait, mezővárosait, az otthon maradt lakosságot kardélre hányták, Tokaji Ferencet pedig elfogták és Bécsbe szállították. A felkelés leverése következtében több százan menekültek a hegyekbe, meggyalázott asszonyok, megölt gyermekek és öregek emlékével.

A film erre az előzetes történeti tudásra épít, amikor – szakítva a kurucvilág idealizált képével – a regényben megjelenő három haramiavezér, Jankó, Havrán és Bajusz, továbbá a fogságukba esett Simplicissimus, azaz Trombitás alakját állítja középpontba. A történeti kor közelebbi azonosításában Thököly nevének emlegetése és a halott Tokaji Ferenc szerepeltetése segíti a nézőt, de csak látszólag. A film cselekménye ugyanis mintegy „lebeg” a valóságos történeti közegben: a három haramiavezér esete a valóságban jóval az 1690-es évek előtt, 1655-ben történt; a filmbeli rablók előbb találnak rá az 1697. évi felkelés vezérének, Tokaji Ferencnek a felakasztott holttestére, s csak utána hallanak a kurucok hegyaljai gyülekezéséről; végül Tokaji a valóságban nem akasztófán, hanem jóval

24 SZAKÁLY Ferenc, A „Zöldvár” bujdosói = DOMOKOS (9. jegyzet), 88–98, itt: 90–97.

25 Vö. *Magyarország története 1686–1790, I*, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Budapest, 1989, 157–162 (R. Várkonyi Ágnes).

később, 1709-ben bécsi börtönben fejezte be életét.²⁶ A film „történetiségét” nem elsősorban a szereplő személyek, hanem másfél évszázad magyar történeti valósága hitelesíti azzal, hogy a bemutatott élethelyzet a korabeli Magyarország mindennapi és tömeges tapasztalata volt, s az ország 1650-es, 60-as évekbeli állapotára vonatkozó regénybeli megfigyelések lényegében érvényesek az 1680-as, 90-es évekre is.

A magyar történetírás éppen az 1970-es években tárta fel az ország három részre szakadása, hatalmi megosztottsága és állandósult katonai viszonyai következtében újratermelődő hivatásos katonaréteg problematikáját, amely nem esett egybe sem a jobbagy–nemes, sem a hagyományos kuruc–labanc ellentét párral.²⁷ A réteg meghatározó vonása a kényszerű zsákmányolás, amely gyakran kitermelte az öncélú prédaszellemet és a garázdaság kegyetlen megnyilvánulásait. A magyar katonatársadalom, s főként a belőle kivált kurucság és bujdosó szegénylegénység határai elmosódtak voltak a rablóvilág felé. Az osztrák katonaság és a vármegyei hajdúk üldözik a kurucokat és a volt kurucokat, akik újabb harcra készülnek és reménykednek Thököly visszatérésében. Ez a világ lényegében azonos a *Magyar Simplicissimus* világával, s ez az a kor, amely a maga teljes brutalitásával és pokoli zűrzavarával a filmen megjelenik.

A regény, a forgatókönyvek és a film

Mint korábban említettem, a regény és annak feltételezett szerzője bizonyos mértékig anonimizálódik a feldolgozás során, s a filmen nem Simplicissimus magyarországi utazásának történetét láthatjuk. Az azonosítást segíti, hogy a film címe közvetlenül utal a regénybeli rablók által Simplicissimusnak adott névre és foglalkozására, s a három rabló is ugyanazt a nevet viseli a filmen, mint a regényben. A figyelmes néző a látottak alapján visszaemlékezhet az olvasmányra, s ösztönzést meríthet az újraolvasáshoz, de a film nem épít az olvasói emlékek aktivizálására, s a regény ismerete nem elengedhetetlen feltétele a film megértésének. A film nem szoros értelemben vett irodalmi megfilmesítés, hanem a mű részleteit felhasználó irodalmi forgatókönyv alapján készült, a regénytől lényegében függetlenné vált, öntörvényű műalkotás, amely azonban nem születhetett volna meg a könyv gondolatai és szereplői nélkül.

26 BENCZÉDI László, „A trombitás” a történész szemével, *História*, 1979 (1), 1, 21–23, itt: 23. – A három főrabló kilétéhez vö. *Ungarischer oder dacianischer Simplicissimus (1683)*, hgg. von Marian SZYROCKI, Konrad GAJEK, Wien, 1973 (Wiener Neudrucke Bd. 3), 182, a 85. lap 1. sorának jegyzete; *Rákóczi László naplója*, kiad. HORN Ildikó, Budapest, 1990, 149–151, 154–155, 173, 180–181, 223.

27 SZAKÁLY Ferenc, *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*, Budapest, 1969; SZAKÁLY Ferenc, *Paraszság és honvédelem: A parasztság és a török-, ill. Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon*, Valóság, 1974(17), 7, 27–33; BENCZÉDI (26. jegyzet), 22.

A regény és a film összevetésében meghatározó szerepet kell kapnia a film alapjául szolgáló irodalmi forgatókönyvnek,²⁸ melytől a kész film néhány ponton eltér. A film csupán kettőt választott ki a regény harminc fejezetéből, s keretként felhasználva új kompozícióba illesztette azokat. A cselekmény a regény XVII. és XVIII. fejezetére, a három haramiavezér valóságból merített történetére épül, kiegészítve Trombitás és a rablók fiktív kalandjainak sorozatával. A regényt átszövő utazás-motívum a film bevezető képsoraira redukálódik. Az útonálló, martalócok a Havrán-epizódon kívül is visszatérő motívumai a regénynek: a XI. fejezetben például a Kárpátokon való átkelést nehezítik, a XXII. fejezetben pedig egy mézáróslegénnyel együtt elfogják Simplicissimust, és eladják a töröknek. Ezenkívül a XIII., XV., XVI., XX. és XXV. fejezetben is említik őket. A XVII. fejezetben Simplicissimus Bártfáról Szepeshely felé tartva egy rablócsapat fogságába esik, akik éjszakára hordóba zárják, majd kiszabadítva magát Sárosra megy. A XVIII. fejezetben Rákóczi gróf dobosául fogadja Simplicissimust, aki Eperjesen tanúja lesz az elfogott rablók kivégzésének. E fejezetben olvasható még Eperjes leírása, továbbá két történet egy nemes asszony lefejezéséről és az eperjesi hóhérné boszorkányos mesterkedéséről, ezek azonban már nem jelennek meg a filmen. Némi módosítással a XVII. fejezet eseményei adják a film első három jelenetének anyagát, míg a XVIII. fejezet rablókkal kapcsolatos történései átkerültek a film utolsó jeleneteibe. A regény többször említett, jellegzetes motívumai közül a lakodalomba utazás (XXIV., XXV. fejezet) és a mocsárvilág (XXIV., XXV., XXVI. fejezet) mint helyszín ugyancsak beépült a forgatókönyv egy-egy jelenetébe.

A cselekmény menetét alapvetően meghatározó különbség, hogy a filmbeli Trombitás katonák által megölt egykori kurucok, a három rablóhoz hasonló „erdei emberek” ivadéka, akit sótisztak eladtak a töröknek, s aki egy lakodalomba utazó társaságon a három rabló által elkövetett rablógyilkosság egyetlen túlélője. Jelentős különbség az is, hogy a filmen rablócsapat helyett csupán a három kuruc hadnagyból lett főrabló szerepel, s hogy Trombitás szabadságát köszönheti az útonállóknak. A rablókat egykori kurucoknak nézi, akik bosszút állnak a bujdosókért. További fontos különbség, hogy a hordóból való kiszabadulása után Trombitás visszatér a rablókhoz, s innen kezdve tanúja, illetőleg cselekvő részese lesz hátralévő rövid életüknek. A regény XVII. és XVIII. fejezetének 3+2 jelenetre szétosztott történései között az irodalmi forgatókönyvben 12 új jelenet található, melyekből egy új, a regénytől független történet bontakozik ki. Ez a fiktív történet jól illeszkedik az átvett mozzanatokhoz, s teljes egészében a forgatókönyvíró leleménye.

A történet szerint a három főrabló ártatlanságot színelve hamis vallomást tesz a gyilkosság színhelyén vizsgálódó hajdúknak, s bár az ugyancsak kurucból lett hadnagy felismeri bennük a tettest, futni hagyja őket. Éjjel azonban betér hozzájuk, figyelmezteti őket, hogy kezdenek túl messzire menni, s elviszi zsákmányukat. Trombitás társai zsarolóját látja a hadnagyban, s a rablók biztatására utánaered, megöli és visszaviszi a

28 Vö. 10. jegyzet.

kincseket. A hajdúk elfogják a rablókat, akik váratlanul magukra vállalják a hadnagy meggyilkolását. A rablók és a velük egy időben elfogott kuruc érzelmű parasztok szembefordulnak a hajdúkkal, akik kegyetlenül rugdossák és verik őket, Jankót megölik. Trombitás éjjel kiszabadítja a két életben maradt rablót és az egyikükkel összeláncolt toborzó parasztot. Egy pincében elrejtőzve a lerészegedett rablók vezérükké fogadják Trombitást, a toborzó paraszt régi kuruc érdemrendet ad át neki, de mivel a paraszt megmondja a jelszót is, a rablók megölik. Trombitás eltemeti a parasztot, s ráébredve a részeg álomba merült rablók végtelen aljasságára, vasvillával a földhöz szögezi őket, lehetővé téve elfogásukat és kivégzésüket. A filmen nyomon követhetjük, ahogy a kurucság hamis nosztalgiája, a rablók által ismételt előadott színjátéka megtéveszti és elbizonytalanítja Trombitást, aki a látszat és valóság megkülönböztetésének élménye, illúziók és realitások ütközése, megcsalások és árulások sorozata révén jut el sorsa beteljesüléséhez.

Az irodalmi forgatókönyv, a forgatás alapjául szolgáló technikai forgatókönyv²⁹ és a dialóglista³⁰ összevetése alapján megállapítható az is, hogy a dramaturgiai beavatkozások következtében számos kisebb-nagyobb eltérés jött létre az irodalmi és a technikai forgatókönyv, illetőleg a film között. Az irodalmi forgatókönyv 17 jelenetével szemben a technikai forgatókönyv és a film összesen 24 ún. képre (jelenetre) oszlik, ami a dialóglistában az azonos helyszínek összevonása következtében 10 ún. felvonást eredményezett. A jelenetek számának növekedése részben a jelenetek felbontásából, részben néhány új jelenet hozzáadásából adódik. Így két-két jelenet lett a filmen az irodalmi forgatókönyv 6., 12. és 16. jelenetéből, míg a 7., 16., 18. és 24. jelenet előzménye hiányzik az irodalmi forgatókönyvből. A betoldott képek közül hangsúlyos dramaturgiai szerepet kap Tokaji Ferenc rablók általi „elsíratása” és a falu kifosztása, a rablók Trombitás általi éjjeli kiszabadítása és Trombitás menekülése a záróképben.

Jórészt ugyancsak dramaturgiai megfontolások magyarázzák néhány jelenet sorrendjének megváltoztatását. Így az irodalmi forgatókönyv 6. jelenetének első része a film 4. jelenetében, 7. jelenete a film 5. jelenetében kapott helyet. A beavatkozások további formája új motívumok hozzáadása a meglévő jelenetekhez. Így például a hajdúkapitány rablókhoz való visszatérésének jelenetében új motívum, hogy a hadnagy a rablókra bizonyítja Tokaji Ferenc holttestének levágását, s megtudjuk azt is, hogy Tokajit maga a hadnagy akasztatta fel. A kisebb dramaturgiai változtatásra példa, hogy a film 15. jelenetében a hajdúk nem az öreg parasztot, hanem Jankót ölik meg, s hogy a film utolsó előtti, kivégzési jelenetében a hajdúk vezetője felismeri Trombitást, aki menekülni kényszerül. Dramaturgiai szempontok magyarázzák azt is, hogy a filmből a rablók földre szögezése után kimaradt a falu Trombitás általi fellármázásának mozzanata, s hogy a film nem a Havrán bőréből Trombitásnak szíjat készítő mester szavaival, hanem az erdőbe menekült,

29 MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/3.

30 MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/4.

lelőtt Trombitás arcának bemutatásával ér véget. Mindezen beavatkozások révén fokozódott a cselekmény drámaisága, s nagyobb hangsúlyt kapott Trombitás alakja és eligazodása a rendkívül összetett történelmi korszakban.

Mindez azt is mutatja, hogy a forgatókönyvíró saját koncepciója szerint válogatott a regény szövegéből, azt részben felbontotta, átdiszponálta, s egy új történetet illesztett a keretként felhasznált fejezetek közé. Az átvett részletekben többé-kevésbé pontosan követi az eredeti elbeszélés menetét, némely mozzanatot elhagy, az epikus részeket erősen dramatizálja. Az új jelenetekbe számos dramaturgiai fogást épített be, melyek szintézisben egyesülve új gondolati tartalmat hordoznak és jelentős érzelmi hatást eredményeznek. Külön figyelmet érdemel a regény tárgyi világának mintaszerű, hiteles és magas színvonalú képi megjelenítése. A film regényből merített motívumai közé tartozik például a rablók öltözete, az egyik rabló lecsüngő bajuszának végére erősített aranyak, az aranyakkal szegett nemezsüveg, a hordóba zárás és a villával való földre szögezés jelenete. A regény párbeszédei, így például Trombitás és a rablók találkozásának vagy Havrán kivégzésének jelenetében, ugyancsak stilizálás nélkül, tovább dramatizálva, szinte szó szerint ismétlődnek.

Filmnyelv

A *trombitás* művészi értékét elsősorban az adja, hogy a cselekményben és a képi kifejezőeszközök használatában szorosan összekapcsolódik a személyes vallomás és a történelmi valóság hiteles ábrázolása. A film fő alkotómódszere, hogy alapjaira vezeti vissza a történelem folyamatait, melynek következtében elkerülhetetlenül egyszerűsít; a lelki történéseknek néha csupán a végösszegét adja, s közben állandó feszültségben tartja az érzelmeket. Miközben szokatlan, ingamozgású dramaturgiával dolgozik érték és értékvesztettség között,³¹ egyszerre kelt iszonyatot és részvétet, s folyamatos állásfoglalásra és együttgondolkodásra ösztönzi a szereplőkkel hol érzelmileg azonosuló, hol tőlük eltávolodó nézőt. A film komplex történelmi gondolkodás nyomán született; nem egyszerűen „deheroizál” vagy „demitizál,” hanem valóságos személyiségeket próbál felmutatni. Ezt hangsúlyozza a pszichológiai igényű ábrázolásmód és a szereplők összetett, ambivalens jelleme: ugyanazon a személyiségen belül egyszerre van jelen a forradalmár, az áruló, a megtévesztett és a történelem fordulataitól megcsömörlött ember magatartása.³²

A Történelem brutálisan mozgatja a szereplőket, a kegyetlenség, a lírai látásmód és a vízió sajátos egységet alkot. A rendező egyszerre alkalmazza a naturalisztikus helyzetfésítés és a jelképes ábrázolás eszközeit, s épít a film drámai értelmére és érzelmi fejlődésére. A film képi retorikája mértéktartó, kifejezőeszközei és motívumrendszere mindenekelőtt

31 Vö. LUKÁCSY Sándor, *A trombitás*, Filmvilág, 1979. máj. 21.

32 ZSUGÁN (5. jegyzet); DOMOKOS (9. jegyzet), 17–20.

a sűrítést, tömörítést, a művészi ökonómia megteremtését szolgálják a jeleneteken belül és a film egészében. A rendező alaposan végiggondolt minden jelenetet, s igyekezett összerendezni az ellentétes mozgásokat. Természetes gesztus- és mozgáskombinációkat alakított ki, lehetőség szerint kiaknázza a mozgás kompozíciós szerepét, s a teátrális mozdulatokat és helyzeteket csak indokolt esetben, funkcionálisan alkalmazta. A statikusság–mozgás ritmusa mindig másképpen, más összefüggésben ismétlődik. A szaggatott történetbonyolítás, az éles vágások és a többnyire rövid mondatokra, szavakra és utalásokra épülő párbeszédnek ugyancsak jelentős drámai erőt képviselnek, s nagy feszültséggel töltik fel az önmagában jelentéktelennek tűnő epizódokat is. Az erdei környezet és a történeti kor tárgyi hitelessége nem dekoratív elemek, hanem a tartalom lényeges mozzanatai.

A filmnyelv fontos sajátossága a közelképek magas aránya. Hosszú képsorokon át szinte csak közeliket látunk, mintha mi is ott lennénk a szereplők között. A szűk képki-vágásokkal az operatőr nyomasztóan, néha groteszkül zárt világot teremt, amit hatásosan fokoznak a zárt, homályos vagy sötét belső terek. A képek statikussága, „nyugalma” továbbbi feszültséget ad a nagyon közeli beállításoknak.

A filmben számos, az értelmezést segítő képi elem található. Így például az 5. jelenetben a rablógyilkosság helyszínén először Bajusz maga elé meredő arcát látjuk egy közeli képen, majd a hanyatt fekvő női hulla meztelen felsőtestét, amit a hajdúk megragadnak és rángatni kezdenek. A kiszolgáltatott, élettelen test átfordul a szűk képmezőben, majd vágás után egy távolit látunk a völgyoszorosról és az ott tevékenykedő hajdúkról. Ez a képsor minden didaxis nélkül állítja egymás mellé az egykori kurucok és a hatalmat képviselő hajdúk kegyetlenségét.

Fontos jellemző a cselekmény maximális tér- és időbeli koncentrációja, tér és idő egységének megvalósítása. A fő helyszín az erdő, melyhez az egyik betoldott és az utolsó négy jelenetben a falu kapcsolódik. A történet összesen négy nap alatt játszódik; a technikai forgatókönyvet alapul véve az elsőre két, a másodikra nyolc, a harmadikra és negyedikre hét-hét jelenet jut. A film erős drámaiságát jelzi, hogy a cselekmény a bevezető természeti idill után azonnal a legmagasabb hőfokon indul, majd a feszültség tovább fokozódik, miközben folytatódik a szereplők szövevényes kapcsolatainak feltárása. A rendező szándékosan késlelteti az események konkrét történeti valósághoz kötésének lehetőségét. Amikor a „megszökött kuruckirály,” „Thököly embereinek” és a „labancok” némileg homályos emlegetése után a 6. jelenetben Tokaji Ferenc holttestének szerepeltetésével megadja ezt, nem a történeti tényeknek megfelelően jár el, ez azonban másodlagos az események menete és a film alapgondolata szempontjából. Ahogy Trombitást többször megtévesztik, ugyanúgy a nézőt is tudatosan félrevezetik, hogy ezzel rá is átragadjon a hősök talajvesztése, bizonytalansága, kiútatlansága, jövőt-nem-sejtése.³³

33 E módszer alkalmazásának legismertebb példája Wajda *Menyegzője*. vö. BIKÁCSY Gergely, *Andrzej Wajda*, Budapest, 1975, 226.

A megtévesztés hatásos eszközei a bujdosó kurucok énekei Trombitás és a rablók ismerkedésének, továbbá az elfogott rablók és parasztok hajdúk elleni lázadásának jelenetében. Az előbbi jelenetben a zene másik funkciója a hangulati átkötés Trombitás kigúnyolása és Havrán sebezhetetlenség-mítoszának bemutatása között. Részben ugyancsak a figyelemelterelést szolgálják a naturalista képsorok és más látványos hatáselemek, melyek gyakran jelképes értelműek. A jelenetekben sok a stilizáltság, melynek fő eszközei a közeli beállítások, a természeti helyszínek és a világítás, fő funkciója a deheroizálás. Az erőszak és az erőszakos halál különféle változatainak bemutatása – melyek a regénynek is hangsúlyos motívumai, s a filmbeli jelenetek közel egyharmadában láthatók – nem kíméli a nézőt. Ezeknek a történeti korrallal együtt adott eszközöknek a tompítatlan használatával a rendező tudatosan sokkhatásra törekszik, s eltakarja velük a valódi mondanivalót. Részben ugyanezt a célt szolgálja a részegségbe torkolló mértéktelen evés-ivás már-már túlzónak tűnő, ismétlődően extatikus bemutatása, amely az öncélúvá vált pusztítás értelmetlenségét hangsúlyozza. A szimbolikus jelentésű, ismétlődő motívumok közé tartozik a régi kuruc érdemrend kétszeri szerepeltetése, a birka Havrán általi megnyúzása a film elején és Havrán bőrének lenyúzása a film végén, s hogy Trombitás a film végén ugyanazzal a technikával teszi lehetővé a rablók elfogását, mint amivel azok a film elején előkészítették gyilkos támadásukat.

Az ember alatti világba süllyedt rablók már csupán túlélni akarnak, önmaguk és egykori eszményeik feladása árán is. Társaságukban mindvégig idegenül hat a józan, csak látzólag passzív, kezdetben a regénynek megfelelően kissé együgyűnek ábrázolt Trombitás alakja. Tanácstalan, ingadozó viselkedése jelzi megtévesztettségét. Ő nem akar minden áron túlélni, mégis életveszélyes helyzetek sorából menekül meg, s ő a film – valóságos és jelképes értelemben is – egyetlen túlélője. A cselekmény érzelmi és gondolati csúcspontja az a már-már groteszkbe hajló, valójában súlyosan tragikus, önmagán messze túlmutató jelenetsor, amikor a hadnagy betér a barlangba és a tehetetlen rablók szeme láttára elviszi a zsákmányt, majd a fiút a hadnagy után küldik, az megöli a hadnagyot és visszahozza a tárgyakat. A támadás során újra halljuk a heroikus nyitózenét, Trombitás tehát hőstettre készül, megtévesztettsége révén azonban tette egyszerű rablógyilkosság. Az ezt követő, gondosan felépített képsor az alvó rablók közelik sorozatában való bemutatásával és a fénysugárban megjelenő Trombitással egyszerre heroikus és deheroizáló. E ponttól kezdve a bujkáló, lappangó feszültség még inkább átfonja a filmet. A jelenetek „átcsúsztatása” a pusztá drámai funkcióból szimbolikus értékbe fokozatosan megy végbe; a film jelképes tartalmát nem a főhős, az egyes jelenetek vagy motívumok közvetítik, hanem az egész cselekmény hordozza.

A dramaturgia hatását a magas szintű operatóri munka erősíti. Ezt tanúsítja többek között a hitelesen nehezen fotografálható jelenetek sokasága, a dinamikus plán- és beállításváltások, a követő gépmozgás funkcionális alkalmazása és a természetes megvilágítás ritmikus változásának finom érzékeltetése.

Fogadtatás

A 70-es évek magyar filmkritikája értékei mellett gyakran volt egyoldalú, elfogult, belterjes és felszínes. Ritkán dolgozott egzakt eszközökkel, s ítéleteit sokszor ideológiai szempontok és a különféle rendezői táborok érdekei irányították. Számos példa van arra, hogy a filmkritikus nem értette vagy rosszul értelmezte a műveket, s a kritika gyakran nem merete, nem tudta vagy nem akarta lefordítani a kor nyelvére még a szinte direkt módon megfogalmazott történelmi filmeket sem. A jelentől függetlenül tárgyalta ezeket, s többször előfordult, hogy egy rejtett „üzenet” megfejtetlen maradt. Mint minden közepesnél jobb filmnek, *A trombitásnak* is meg kellett küzdenie a befogadhatóság problémájával. Értelmezését az is nehezítette, hogy nem egy széles körben ismert irodalmi alkotásból, hanem egy bizonytalan szerzőségű, idegen nyelvű mű több évtizeddel korábban, kis példányszámban megjelent fordításának felhasználásával készült.³⁴ Szembetűnő, hogy a korabeli értelmezési kísérletekben – egyetlen rendezői nyilatkozat kivételével³⁵ – sehol nem hozták szóba a regényt, s míg a filmkritikusok többnyire bírálták, a történészek inkább védelmükbe vették a filmet. A film korabeli fogadtatása meglehetősen ellentmondásos képet mutat; a kritikusoknak látható módon gondot okozott a mű jelentésrétegeinek feltárása, s nem gondolták végig az értelmezés lehetőségeit. Nem zárható ki a kritikusok szolidaritás működése sem; a kritikusok ugyanis gyakran szándékosan hagyták homályban egy-egy film hatalom számára kényes üzenetét.

Az ellentmondásos fogadtatás kezdetét jelzi, hogy Marx József stúdióvezető 1978 szeptemberében két történészi szakvéleményt kért a filmről, mivel annak átvételi vitáján egyesek megkérdőjelezték a műben kifejeződő szemléletet. A fennmaradt válaszlevelek tanúsága szerint a két történész egyértelműen a film mellett foglalt állást. Berend T. Iván szerint a film művészileg hiteles, történelemszemlélete és tudatformáló szerepe értékes, Perjés Géza pedig egyenesen „a magyar filmgyártás egyik legnagyobb alkotása”-nak nevezi a filmet.³⁶ Perjés szerint a film a 19. századi romantikus kuruc-kép meggyőző cáfolata, emberábrázolása lenyűgöző, s a történettudományt is ösztönzi a szegénylegénykérdés egyéni és társadalomlélektani összetevőinek feltárására. A kedvező történészi állásfoglalást követte 1978 novemberében a film engedélyezése, majd 1979. április 13-án egy zárt körű sajtóbemutató³⁷ és április 26-án a bemutató.³⁸ A történészek állásfoglalása mintegy megmentette a filmet, s később is nagy segítséget jelentett az alkotóknak.

34 *Magyar Simplicissimus*, szerk., bev. TURÓCZI-TROSTLER József, ford. VARJÚ Elemér, Budapest, 1956.

35 BALÓ Júlia, „Elfogulatlan gyerekpárti vagyok.” *Beszélgetés Rózsa Jánossal*, Film Színház Muzsika, 1982. febr. 20.

36 A két levél kelte 1978. szept. 21. és 1978. szept. 25. MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

37 A Mokép Sajtó- és propagandaosztályának meghívója. MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

38 *Filmévkönyv 1979: A magyar film egy éve*, főszerk. PAPP Sándor, Budapest, 1980, 137.

A filmet ún. „A” kategóriába sorolták, s 10 db 35 mm-es és 28 db 16 mm-es kópia készült belőle.³⁹ A forgalmazási adatok szerint 1979. december 31-ig közel 3000 előadáson 27,1 %-os kihasználtság mellett valamivel több mint 200 000 néző látta az országban, ennek egynegyed része Budapesten.⁴⁰ A Magyar Televízióban – annak ellenére, hogy az részt vett az előállításban – a Filmévkönyvek tanúsága szerint a mai napig nem vetítették.⁴¹ A szokásos tájékoztató szórólapon⁴² kívül az Objektív Stúdió kiadott a filmről egy száz oldalas sokszorosított dokumentumösszeállítást, melyben helyet kapott három, az értelmezést segítő írás is.⁴³

A bemutatót követő nyomtatott sajtókritika mintegy megismétli a bemutató előtti vitát. Történeti, szemléleti, esztétikai és stíláriis kifogásokat egyaránt felvonultat, ezek azonban ritkán helytállóak, ráadásul a regény nem ismerése több félreértéshez vezet. A filmet a szakma mértékadó magyarországi folyóiratában értékelő írás a „belső történet” hiteles bemutatását, a jellemábrázolást kéri számon, s hiányolja, hogy az alkotók nem oldották meg a múltból a mába vezető történelmi folyamat ábrázolását.⁴⁴ A történelem csak példázat a jelenhez szóló erkölcsi és társadalmi üzenet megfogalmazására, a történeti körülmények hiteles reprodukálása csupán az erkölcsi konfliktus hatóerejének biztosítását célozza, s a szorosabban vett történelemtől az alkotóknak nincs mondanivalója. Arról azonban, hogy mi ez az „üzenet,” a kritikus nem beszél.

Egy másik, a kor mértékadó marxista művészetkritikai folyóiratában megjelent bírálat szerzője deduktív dramaturgia követésével vádolja *A trombitást*, amely szerinte nem történelmi film, hanem „egy jellegzetesen mai, túlnyomórészt értelmiségi életérzést transzponál a múltba,” s értelmezése az alkotók jelenről vallott felfogásának elfogadásától vagy elvetésétől függ.⁴⁵ E szemléleti pesszimizmus oka a kritikus szerint az, hogy az alkotók kikapcsolják az adott kor valóságos dialektikáját, s nem láttatják a kilátástalanság idején is előre mutató cselekvésre készülő hősöket és azok modern megfelelőjét. A kritika ilyen mértékű, ideológiai indíttatású fanyalgása nem volt veszélytelen abban az időben, komoly figyelmeztetésnek számított, s nem egy esetben az alkotás lehetőségének megvonása követte.

Az idézett írásokra reagálva a történettudomány friss eredményeit népszerűsítő, újonnan indult folyóiratban a kor egyik specialistája vette védelmébe a filmet.⁴⁶ Konkrét pél-

39 *Magyar filmek forgalmazási eredményei 1979. évben*, Kulturális Minisztérium Filmfőigazgatósága, Budapest, 1980.

40 *Magyar filmek forgalmazási eredményei 1979. évben* (39. jegyzet); *Filmévkönyv 1979* (38. jegyzet), 200.

41 MTV kódszám: 127/78. – A Duna TV vetítette a filmet, pl. 1993. aug. 12-én.

42 *Mokép Reklámújság* 1979/3.

43 DOMOKOS (9. jegyzet).

44 CSALA (13. jegyzet), 22–24.

45 NYERGES András, *A trombitás*, *Kritika*, 1979/6, 35–36.

46 BENCZÉDI (26. jegyzet).

dákkal bizonyítja, hogy a film történetábrázolása minden szempontból kiállja a történelmi kritika próbáját, s a film a magyar történelem egy körülhatárolt darabjából öntörvényű és szuverén világot alkotott. A szerző meggyőző érvekkel cáfolja a deduktív dramaturgia és a motivátlanság vádját; a deheroizáló szemléletet és a képi megjelenítés naturalizmusát csak felszíni jelenségnek tartja, s a film újdonságát az adott történelmi kor retusálástól mentes, társadalomtörténelmi megközelítésében látja. A történész a filmkritikussal ellentétben épp a film mához szóló optimista üzenetét hangsúlyozza, melynek lényege, hogy az igaz eszme jövője független a pillanatnyi történelmi helyzetek és a szubjektív emberi tulajdonságok változékonyságától, s a film ezt az eszmét a legméltatlanabb környezetben is tisztán tudja felmutatni. A korabeli napi- és hetilapok bírálatai lényegében e kétféle megközelítés között helyezkednek el.⁴⁷

A *trombitás* a hatalom képviselői sem fogadták szívesen. A magyar kultúrpolitika akkori irányítója, Aczél György állítólag e filmmel kapcsolatban fogalmazta meg az elvárást, mely szerint „nem kívánja a rendezőktől a valóság rózsaszínűre lakkozását, de ne is fessék azt feketére.”⁴⁸ A film ellentmondásos fogadtatásával is összefügg, hogy a bemutatót követően hosszú kerekasztal beszélgetést rendeztek az ún. történelmi film magyarországi helyzetéről és lehetőségeiről a filmszakma vezető folyóiratának szerkesztőségében neves történészek és filmrendezők részvételével.⁴⁹ A beszélgetés szövegét a folyóirat közölte, rövidített változatát az előbb említett történelmi folyóirat jelentette meg.⁵⁰ Az egész beszélgetést, melyben *A trombitás* rendezője is részt vett és a filmrendezők saját látomáshoz való jogát védelmezte, mindkét szakma részéről visszafogott óvatosság, tartózkodás jellemzi, az utalások szintjén azonban megjelenik a film allegorikus értelmezésének lehetősége.

A film külföldi terjesztésének szándékát tanúsítják a fennmaradt angol, német, spanyol és orosz nyelvű dialóglisták, továbbá a Hungarofilm angol, francia, német és spanyol nyelvű illusztrált szórólapja.⁵¹ A külföldi forgalmazás adatai arra utalnak, hogy Románia, Kuba (1979), Spanyolország (1984) és Portugália (1986) után Franciaország

47 GYERTYÁN Ervin, *A trombitás*, Népszabadság, 1979. ápr. 26; [ZAY László], *A trombitás: Magyar film*, Magyar Nemzet, 1979. ápr. 26; GANTNER Ilona, *A trombitás*, Népszava, 1979. ápr. 26; HEGYI Gyula, *A trombitás*, Magyar Hírlap, 1979. ápr. 26; [SAS Gy.], *A vadság árnyalatai*, Film Színház Muzsika, 1979. ápr. 28; VARJAS Endre, *Pokol-kaleidoszkóp*, Élet és Irodalom, 1979. ápr. 28; SZABÓ István, VÁRKONYI Ágnes, SPIRÓ György, *A trombitás*, Tüskör, 1979. máj. 13; SZALAY Károly, *Művértől pirosult gyásztér...*, Népszava, 1979. jún. 3.

48 Rózsa János rendező szóbeli közlése, Aczél Györgynek a film bemutatása körüli időben a Népszabadságban megjelent beszéde alapján.

49 ZÖLDI (7. jegyzet).

50 *A kortárs magyar film és a történelem*, összeáll. ZÖLDI László, *História* 1979(1), 3, 23–25.

51 MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

és Luxemburg (1988–89) is megvásárolta filmet.⁵² Egy francia feliratos kópiát a Magyar Filmunió archívuma is őriz.⁵³

Értelmezési kísérlet

Mindezek alapján megállapítható, hogy a *Magyar Simplicissimus* ösztönzően hatott a 20. századi magyar irodalomra és filmművészetre. A történeti visszatekintés távlatából nézve *A trombitás* figyelemreméltó hozzájárulás a magyar film saját nyelvének megteremtéséhez. Hozzátartozik a tágabb nemzeti filmtörténeti kánonhoz, noha nem emlegetik annyit, mint a vele közel egykorú és közel azonos színvonalú játékfilmeket. Esztétikai kvalitásai közel 30 év távlatából is időtállóan bizonyulnak. Nem ún. történelmi film, történeti hitele azonban vitathatatlan: az irodalmi és történeti források messzemenően igazolják a magyar történelem egy szomorú szakaszának és kortól függetlenül visszatérő jelenségének ilyen bemutatását. A film az ambivalens történelmi helyzeteknek megfelelő, összetett karakterű szereplőket hoz létre, határozottan szembeszáll a széles körben elterjedt idealizáló–romantikus és ahistorikus látásmóddal, s figyelemre méltó előrelépés a történelem realista ábrázolásában. Jelentősen hozzájárul a regény megértéséhez, hangsúlyozza aktualitását, s az irodalmi művet új jelentésréteggel gazdagítva dolgozza fel a mai befogadóknak. Mint a legtöbb művészfilm, ez is kora alapvető kérdéseire keres választ. Hiányzik belőle a didaxis, a hamis történelmi objektivizmus és az erőltetett aktualizálás, üzenete többszörösen rejtett, s inkább csak intenciókkal kifejezett. A rendező közvetlen utalások nélkül is pontosan kijelöli az adott történeti helyzeten túlmutató értelmezés irányát. Mélyebb jelentése csupán a gondolkodó, elemző, a magyar történelem útvesztőit ismerő néző előtt tárul fel.

Az egymással párhuzamba állítható jelenetek, motivikus összefüggések tanúsága szerint a szereplők illúzió és valóság közti ingadozása az egész film meghatározó tényezője. A *Trombitás* környezetében mozgó felnőttek különféle szerepeket játszanak; nem azok, akiknek látszanak, kettős énjük van. A fiú tragédiája, hogy fokozatosan egy harmadik, a rablók illúzió- és valóságvilágának keverékébe, köztes világba lép át, azt teszi magáévá. A borospincében lejátszódó jelenet és a meggyilkolt toborzó paraszt temetése méltó dramaturgiai csúcspontja az addigi szerepcseréknek: a fiú ekkor válik végérvényesen a játék rabjává és egyben áldozatává.

Kétségtelen, hogy *A trombitásból* hiányzik a mélyebb történelmi háttér és a hosszú távú társadalmi folyamatok bemutatása, s e tekintetben a film talán a kellenél valamivel

52 *Filmévkönyv 1979* (38. jegyzet), 281; *Filmévkönyv 1980*, 284; *Filmévkönyv 1984*, 243; *Filmévkönyv 1986*, 341; *Filmévkönyv 1988–89*, 378.

53 Magyar Filmunió Archívuma, kópiaszám: 17.

élesebben vonta meg saját világának határait.⁵⁴ Ez a leszűkítés azonban egyben tudatosan alkalmazott eszköz a film történeti kontextusán túlmutató értelmezés lehetőségének érzékeltetésére. Azt már a korabeli kritika is megállapította, hogy a fiú útkeresése mögött ott van a kurucokból lett rablók drámája, akikben lezűllésük mélypontján is fel-felvillan az egykori értelmes élet emléke.⁵⁵ Ma úgy tűnik föl, hogy a valódi súlypont kívül esik a cselekményen: az események menete és a film jelentése kifelé mutat, fő gondolata általánosabb annál, mint ami a vásznon történik. Az értelmezés kulcsa véleményem szerint az az alkotói törekvés, amely az ismétlődő történelmi helyzetekben igyekszik felmutatni a jelen dilemmáját.

Ebben a felfogásban *A trombitás* a történelmi kalandfilm külsőségei mögé rejtett allegória és egyben hiteles lélektani tanulmány, amely egy ifjú eszmélődésének jelképes mozzanatain keresztül a háború, a szabadságharc és a forradalom utáni idők eltorzulásait, a szabadság megvonásának veszélyeit és egy nép, egy eszme tragikusan ismétlődő elárlásának összetevőit próbálja megfejteni.⁵⁶ A film az 1650-es, 60-as években tapasztaltak alapján rögzített jelenséget, az állandósult háborús viszonyokat, az évszázados fizikai és szellemi elnyomást, az ország ellentétes erők általi folyamatos kifosztását és mindezek társadalmi, morális következményeit kiemeli történelmi kötöttségeiből és az 1690-es évek végére transzponálja, miközben az egész cselekményen áttűnik és átélhetővé válik az 1945 és 1956 utáni Magyarország gyökeréig manipulált társadalmi és történeti valósága. A magatartásszimbólumoknak, sorsparaboláknak szánt filmbeli rablók nem egyszerűen gyilkosok, hanem egyben szerencsétlen emberek, akik végigmentek egy bizonyos úton, melyre történelmi okok kényszerítették őket. Ezek az okok kortársaik és az utókor nemzedékeinek nagy részébe is mintegy be voltak vésve, s a néző, miközben elítéli őket, egyben felelősséget érez sorsuk iránt. A velük szembenálló hajdúk egyszerre képviselik az igazságszolgáltatást és az idegen elnyomó hatalmat. A kezdetben a rablóknak kiszolgáltatott és megtévesztett Trombitás Simplicissimushoz hasonlóan törekszik megtanulni látszat és valóság megkülönböztetését, miközben fokozatosan sorsuk alakítójává, majd végzetükké válik.

A film hatásosan jeleníti meg a 70-es évek Magyarországon kizárólag művészi eszközökkel, s úgy is csak nagyon áttételesen kimondható felismerést, hogy a zavaros, átmeneti időkben nem mindig lehet megkülönböztetni a tiszta eszme hordozóit és elárlóit, s a törvényes rend képviselői adott körülmények között ugyanolyan kártékonyak lehetnek, mint a közönséges bűnözők. A film egyik tragikumája, hogy az idegen elnyomás ellen küzdő kurucokból lesznek az elnyomó hatalom képviselőivel összejátszó, az országot

54 BENCZÉDI (26. jegyzet), 23.

55 BENCZÉDI (26. jegyzet), 22.

56 Vö. ZÖLDI (7. jegyzet), 19. A parabola és allegória filmbeli különbségéhez vö. B. NAGY (5. jegyzet), 412.

és népét azokkal együtt pusztító rablógyilkosok. A *trombitás*nak ez a motívuma – az alapvetően más ideológiai összefüggések figyelmen kívül hagyásával – párhuzamba állítható Andrzej Wajda Jerzy Andrzejewski azonos című regényéből készült klasszikus alkotásának, a *Hamu és gyémánt*nak a fő motívumával: itt a főhős a fasiszmus ellen küzdő partizánból lesz az új Lengyelország képviselőit gyilkoló terrorista. A film másik tragikuma, hogy a főhős egy végtelenül aljas, életképtelen világba keveredik, melyben megkísérli átvenni annak mintáit, s közben maga is áldozatául esik. Ebben az értelmezésben *A trombitás* a 70-es évek egyik legkeményebb, az idegen elnyomó hatalom és hazai szövetségeseik elleni lázadást megfogalmazó filmje.

A magyar filmtörténetben *A trombitás* annak a törekvésnek a folytatása, melyet legtisztább formájában jó évtizeddel korábban Jancsó Miklós valósított meg az 1867 utáni magyar történelem eseményeire épülő, a hatalmi erőszak és az emberi alávetettség problémáját kutató *Szegénylegényekben*.⁵⁷ Innen érthető az is, hogy az említett kerekasztal beszélgetésben Jancsó egyértelműen *A trombitás* mellett foglalt állást, s az értelmezés alapirányát tekintve Coppola híres filmje, a vietnami háború kapcsán az amerikai társadalmat élesen bíráló *Apokalipszis* mellé állította.⁵⁸ Az allegorizáló értelmezés lehetőségét igazolja a forgatókönyvíró egyik óvatos, mondanivalóját a kor sajátos zsargonja alá rejtő 1982-es nyilatkozata is, mely szerint a film aktuális problémához szól hozzá: „a hetvenes évek közepén fellépő nemzedék kapcsolódása, folytonosság vagy éppen diszkontinuitás érzése a munkásmozgalom korábbi időszakaival. Paradox módon a filmre pontosan azok nem reagáltak, akikről szólt...”⁵⁹ Nem lehet véletlen az sem, hogy épp a film rejtett allegorizálása az, ami teljesen hiányzik a *Magyar Simplicissimus*ból, s ami párhuzamba állítható Grimmshausen legsajátabb munkamódszerével.

57 Vö. HANKISS Elemér, *A Jancsó-filmek motívumrendszere*, Filmkultúra, 1972/2, 29–42; B. NAGY (5. jegyzet), 343–376.

58 ZÖLDI (7. jegyzet), 16–17.

59 EMBER (14. jegyzet), 35.

DELFINÁRIUM

TAKÁCS LÁSZLÓ

Szamárfülű delfin, avagy auriculas asini quis non habet?

A legkarcsúbb életművű római szatíráköltő, Aules Persius Flaccus életrajzában írja Valerius Probus, akit többnyire a Kr. u. 1. század Berytusból (ma Bejrút) származó, híres római filológusával azonosítanak, hogy L. Annaeus Cornutus,¹ a költő mestere és barátja, aki a fiatalon, megjelent művek nélkül meghalt Persius költői hagyatékát gondozta, attól való félelmében, hogy Nero császár az 1. szatíra egyik félreérthető mondatát magára értheti, a mű 121. sorát megváltoztatta: „Sed mox ut a schola magistrisque devertit, lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere instituit. Cuius libri principium imitatus est, sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem illius temporis principem inculpaverit. Cuius versus in Neronem cum ita se haberet: 'auriculas asini Mida rex habet,' in eum modum a Cornuto, ipso tantum nomine est emendatus: 'auriculas asini quis non habet'? ne hoc in se Nero dictum arbitraretur.”²

A változtatás tényét a Persiust kiadó filológusok fenntartások nélkül fogadják el,³ annak azonban nem vagy csak kevés figyelmet szenteltek, hogy megállja-e a helyét az életrajzban olvasható indoklás: valóban attól kellett-e tartania Cornutusnak, hogy a császár elérte a kérdéses szöveghelyet, és magára vonatkoztatja.

- 1 Cornutus életéről és műveiről lásd: *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae iteratis curis ediderunt Edmundus GROAG et Arturus STEIN, Berolini et Lipsiae 1933*², A 609; GONZALEZ, *Cornutus = Dictionnaire des Philosophes Antiques publié sous la direction de Richard Goulet*, Paris, 1994, 460–473. – Életéről és műveiről lásd még legújabbán: ANNEO CORNUTO, *Compendio di Teologia Greca, Testo greco a fronte, Saggio introduttivo e integrativo traduzione e apparati di ILARIA RAMELLI*, Milano, 2003, 7–30.
- 2 Az életrajz szövegét az alábbi kiadás alapján idézem: A. Persii Flacci et D. Iuni Iuvenalis *Saturae cum additamentis Bodleianis recognovit brevis adnotatione critica instruxit S. G. OWEN*, Oxonii, 1949².
- 3 Vö. R. A. HARVEY, *A commentary on Persius Flaccus*, Leiden, 1981. (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava 64.) *ad loc.*

Az életrajzrészlet szerint Persius iskolái végeztével, miután olvasta a Kr. e. 2–1. században élt Luciliusnak a műveit, kezdett el szatírákat írni. Mivel a főljegyzett életrajzi adatok megbízhatónak tűnnek, bizonyos, hogy Persius Kr. u. 34-ben született az etruriai Volaterraeben, s huszonnyolc éves korában, 62 novemberének végén hunyt el. Bár a szatírákat pontosan datálni nem lehet, az életrajz azon megjegyzései azonban, hogy csak ritkán és lassan írt (*scriptitavit et raro et tarde*), valamint hogy az első szatírában azonnal a kortárs költőket és rhétorokat kezdte ostorozni, arra engednek következtetni, hogy a fönmaradt hat szatíra akár egy évtized termése is lehet. S mivel a kötet első szatírája éppen a kortárs költészet kritikáját tartalmazza, nagyon valószínűnek látszik, hogy a kötet első darabja nem a 60-as évek elején, hanem az 50-es években született.⁴ Ennek a vizsgálódásunk szempontjából azért van jelentősége, mert ebben az időben szó sem lehet arról, hogy Nerót a kortárs költők között kritizálja Persius, hiszen a császár első poétai próbálkozásai csak anyja és atyai nagynénje, Domitia Lepida halála után váltak nyilvánvalóvá, amint arról Tacitus is beszámol.⁵ Ez persze nem zárja ki, hogy a szatírák megjelenésekor, vagyis feltételezhetően 63-ban, ennek az utalásnak már célpontjává válhatott a császár, természetesen Persius eredeti szándékától függetlenül.⁶

Érdeemes tehát közelebbről megvizsgálni, miért is gondolhatta úgy Cornutus, hogy bölcsőbb, ha elővigyázatos, és a Midas királyra való utalást egy általánosabb megfogalmazásra változtatja. Vagyis mi a közös Midasban és Neróban?

Midasról, Phrygia királyáról főként két történet él elevenen a köztudatban. Az egyik szerint, mikor a jócskán elázott Silenost, Dionysos isten nevelőjét az udvarába hozták, a király fölismerte, és fejedelmi módon vendégül látta, majd tíz nap múlva útjára engedte Dionysoshoz. Az isten hálás volt Midasnak, ezért meghagyta neki, hogy kérjen bármit, megadja. A király nem kívánt mást, mint hogy minden, amit csak megérint, változzon arannyá. Először elégedett volt, de miután már a megérintett ételek is arannyá változtak, arra kérte Dionysost, szabadítsa meg átokká lett kérésétől.

A másik történet szerint Apolló és Pán (más hagyomány szerint Marsyas) dalversenyének végén Tmolos, a verseny bírása Apollót hirdette ki győztesnek, Midas azonban elégedetlen volt a végeredménnyel, s ennek hangot is adott. Büntetésből Apolló a király ostobasága jeléül számárfülekét növesztett Midas fején. A király teste torzságát igyekezett mindenki előtt titkolni, borbélyának azonban föl kellett fednie titkát, ám halálbüntetéssel fenyegette meg, ha elárulja, amit látott. A szerencsétlen borbély nem tudta magában tartani a titkot, ezért kiment egy lekaszált mezőre, gödröt ásott, s abba suttogta

4 A szatíra költészetkritikájáról lásd: J. P. SULLIVAN, *Ass's ears and Attises. Persius and Nero*, *AJPh XCIC*, 1978, 159–170.

5 Vö. TACITUS, *Annales*, XIV, 16.

6 Erre vonatkozóan részletesebben lásd: TAKÁCS László, *Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*, Piliscsaba, 2003, 68–69; 157–168.

bele a titkot. A mezőn kihajtott nádszálak azonban, ha fújt a szél, világgá kürtölték, hogy „Midas királynak szamarfülei vannak!” A római irodalomban nem volt ismeretlen egyik történet sem, hiszen mindkettőt földolgozta Ovidius a *Metamorphoses*-ben.⁷

A kérdéses Persius-szöveg első pillantásra tehát amiatt tűnhetik változtatásra érdemesnek, mert nyíltan költészeti párhuzamra utal. Midas a szamarfüleket Apollóval szembeni oktalan és téves állásfoglalása miatt érdemelte ki, s amikor a nádas elsusogja a titkot, kiderül, hogy „a király meztelen.” Hogy a változtatás okát már az ókorban is ebben az irányban keresték-e, a fennmaradt Persius-kommentárok alapján nem lehet egyértelműen megállapítani. A szöveg ugyanis a Cornutus-féle változtatás szerint hagyományozódott, az egyik kommentárváltozatban a részlethez kapcsoltn mégis Midas történetét meséli el a szerző. Ebben az esetben azonban – amint azt később világosan látjuk majd – a szöveggörnyezet hatásáról van szó: „Mida rex Lydiae decertantibus inter se Marsya et Apolline praeposuit Apollini Marsyam. Unde iratus Apollo damnavit eius stultitiam auribus asininis, quas cum ab omnium conspectu corona imposita prohiberet, dum tonderetur a suo liberto, metuens divulgari ei poenam imposuit. qui cum silentium intra se continere non posset, scrobem fecit et, quod viderat, intus narravit. In qua nata est canna, ex qua fistulam fecerunt pastores et dum cantare vellent, fistula verba tonsoris narrabat, i. Mida rex auriculas asini habet. et tunc dicit Persius: nec illius tonsoris more licebit me garrere.”⁸

Egy másik magyarázat szerint Cornutus azért gondolhatta, hogy helyesebb a Midasra való utalást a szövegből kihagyni, mert mind Claudiusnak, mind Nero császárnak óriási fülei voltak: Et dicitur Neronem et Claudium tetigisse sub allegoria Mida, qui aures maximas habuerunt.⁹ A magyarázat meglehetősen póriás voltán túl (alighanem nehéz objektív kritériumok alapján megmondani, hogy milyen fül számít nagykn s milyen kicsinek) azért sem tűnik túlságosan meggyőzőnek e második magyarázat, mert ha megnézzük a Neróról fennmaradt ábrázolásokat, egyáltalán nincs olyan benyomásunk, hogy föltűnően nagy fülei lettek volna.¹⁰ Természetesen gondolhatunk arra, hogy a művészek a képzőművészeti alkotásokon idealizálni akarták a császárt, a szobrok és az érmék mégis realizmust tükröznek, hiszen a kései, 66-ban vagy később keletkezett ábrázolások híven látszanak mutatni az elhízott Nerót. Ráadásul a scholion bizonyos tudatlanságot is elárul, hiszen

7 Vö. OVIDIUS, *Metamorphoses*, XI, 85–193.

8 Ad. v. 119. = E. KURZ, *Die Persius-Scholien nach der Berner Handschriften*, Jahresbericht über das Gymnasium in Burgdorf am Schlusse des Schuljahres 1874–1875. Burgdorf, 1875, 20–21.

9 *Scholion ad v. 120.* = A Flaccus Persius, *Satirarum liber*. Cum scholiis antiquis ed. Otto JAHN, Lipsiae, 1843.

10 Vö. Jean-Michel CROISILLE, *Néron dans le statuaire: le probleme des identifications et des faux = Neronia V, Néron: Histoire et légende, Actes du Ve Colloque international de la SIEN (Clermont-Ferrand et Saint-Étienne, 2-6 novembre 1994)* édités par Jean-Michel CROISILLE, René MARTIN, Yves PERRIN, Latomus, Revue d'études latines, Bruxelles, 1999, 397–406. A tanulmányt fényképfelvételek egészítik ki.

Claudius és Nerót úgy állítja egymás mellé, mintha a nagy fül szoros, vérségi rokoni kapcsolatra utalna, noha L. Domitius Ahenobarbus, aki eredetileg csak anyja révén kapcsolódott Augustus családjához, örökbefogadás révén lett Claudius törvényes örökös.¹¹ Teljes bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy az idézett kommentár magyarázata hamis, Cornutust egy efféle testi adottság aligha készítette volna a szöveg megváltoztatására.

Más megvilágításba helyezi vizsgálódásunkat, ha – amint arra utaltunk – megnézzük a kérdéses mondat teljes szövegkörnyezetét. Persius, miután földézte két másik szatíra-költő, Lucilius és Horatius példáját, amiatt emeli föl szavát, hogy így bizony neki is joga van elmondani, amit a költőkről gondol:

„me muttire nefas? nec clam? nec cum scrobe? nusquam?
hic tamen infodiam. vidi, vidi ipse, libelle:
auriculas asini quis non habet? hoc ego opertum,
hoc ridere meum...” (1, 119–122)

S én ki se nyissam a szám? Még lopva, gödörbe se szóljak?
Hát ideásom azért: láttam, láttam, kicsi könyvem,
hogy mindenki számárfüleket hord! Kincsem e titkom,
s hogy kacagok.

(MURAKÖZY GYULA fordítása)

A szövegkörnyezetből kitetszik, hogy Persius Midas király borbélyának a szerepében jelenik meg, hiszen az utalások a szolga cselekedeteit idézik: *nec cum scrobe?*; *hic tamen infodiam*; *vidi, vidi ipse, auriculas asini...* Még Némethy Géza, Persius magyar kommentátora sem titkolja, hogy mindezek bizony a Midas-történetet idézik,¹² véleménye szerint azonban a szöveg megváltoztatásának a története csak annak a kommentátornak a hipotézise, aki a korabeli római költőket általánosságban kritizáló Persius szavait egyetlen célpontra, Neróra akarta irányozni.¹³

11 Ezzel kapcsolatosan eligazító megjegyzéseket tesz Mommsen. Vö. Th. MOMMSEN, *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius*, Hermes 3 (1869) 31–139, benne különösen: *Beilage E: Die Adoption des Camillus Scribonianus und des Kaisers Nero*, 133–136.

12 A. *Persii Flacci Satirae*, edidit, adnotationibus exegeticis et indice verborum instruxit Geyza NÉMETHY, Budapestini, MCMIII, 115: *Hic tamen infodiam*, scilicet: in libello meo; secretum concredam libello, ut famulus Midae scrobi.

13 Vö. op. cit. 116: Haec satira verisimile non est. Tota enim satira prima, ut iam exordio docemur, non in unum hominem, sed in eos omnes, qui tunc temporis Romae aut ipsi scriptitabant aut de scriptis aliorum recte iudicare posse sibi videbantur, invehitur. Poeta igitur stultitiae nota non unum aliquem, sed omnes Romanos afficere voluit, secutus doctrinam Stoicorum, qui praeter sapientem omnes homines stultos esse affirmabant. Quare narrationem de Cornuto Persii verba mutante commentatoribus illis tribuendam puto, qui, ut e scholiis elucet, in satira prima omnia ad Neronem esse referenda sibi persuaserunt, quod evincere studentes res excogitaverunt absurdissimas.

Midas nevének szerepeltetése azonban semmiképpen sem zárja ki, hogy a szöveget ne általános érvényűnek tekintsük, hanem pusztán a császár kritikájaként. Ennek pedig a szárfülek emlegetése az oka. A szöveg jelenlegi értelmében ugyanis a szárfüleket nem kell feltétlenül valóságos szárfüleknek tekinteni, míg a phryg király a valóban létező hosszú csacsifüleket titkolja. Ennek az állításnak az alátámasztására Szent Jeromost hívjuk segítségül. Az egyházatya a szerzetes Rusticusshoz írt 125. levelében többek között attól is óva inti, hogy hamar írásra adja a fejét, hanem inkább tanuljon sokat, s ne higgyen azoknak, akik nyakra-főre dicsérik műveit: „Ne ad scribendum cito prosilias et levi ducaris insania. multo tempore disce, quod doceas. ne credas laudatoribus tuis, immo inrisoribus aurem ne libenter adcommodes, qui cum te adulationibus foverint et quodam modo inpotem mentis effecerint, si subito respexeris, aut ciconiarum deprehendas post te colla curvari aut manu auriculas agitari asini aut aestuantem canis protendi linguam.”¹⁴ Mert akik dicsérettel illetik is szemtől-szemben, azok a háta mögött majd kigúnyolják, hiszen – amint a szöveg mondja – csúfolódva vagy gólyát formáznak a háta mögött, vagy szárfület mutatnak neki, vagy lihegő kutya módjára öltik ki a nyelvüket.¹⁵

Jeromos, aki nemcsak jól ismeri Persius költészetét, hanem sokszor idézi, sőt parafrazeálja is,¹⁶ ebben a részletben minden bizonnyal a satíráköltő kérdéses soraira utal, hiszen ugyanazt mondja, mint a megváltoztatott részletben a költő: mindenki kritizálható, mindenkinek szárfülei vannak, s az egyházatya mindezt annak az alkotói tevékenységnek az ikerpárjáról mondja, amelyet az 1. satíra bírál.

Csakhoggy éppen a jeromosi idézet¹⁷ mutat rá arra, hogy az eredeti persiusi (*auriculas asini Mida rex habet*) és a cornutusi változat (*auriculas asini quis non habet?*) csak látszólag egyenértékűek. Mert míg az előbbi, ami szervesen illeszkedik a szövegkörnyezetbe, arra utal, hogy akiket Persius kritizál, azoknak mind van takargatnivalója, amiről talán maguk is tudnak, s ezt a fogyatékosukat nem tudja már tovább magában tartani a költő, s így leleplezi őket a satírákban, addig a cornutusi átírásban a szárfül csak jelképes, amelyet kritikusaik tartanak titokban az öntelt művészek háta mögött. Ráadásul

14 Sancti Hieronymi Epistula, CXXV, 18, 1. = Sancti Hieronymi Epistulae pars III. Epistulae CXXI–CLIV, Edidit Isidorus HILBERG, editio altera supplementis aucta, Vindobonae, MCMXCVI.

15 Az efféle non-verbális kommunikációs jelek egy részét, a nyelvöltést és szárfül-mutatást mi, magyarok is ismerjük, a gólyaformázás azonban, legalábbis Jeromos alighanem erre gondol, tudomásom szerint csak az olaszok közt divat: egyik kezük ujjait csőr alakban fogják össze, majd ezt a karjukat függőlegesen a másik tenyerükbe támasztják, s a függőleges tartott kart többször előre-hátra mozzgatják.

16 Ezzel kapcsolatban lásd: Harald HAGENDAHL, *Latin fathers and the Classics, A study on the apologists, Jerome and other Christian writers*, Göteborg, 1958, 284. – A Persius-idézeteket lásd a következő műben: Aemilius LÜBECK, *Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit*, Lipsiae, 1872, 195–198.

17 Szt. Jeromos, ha ismerte is az életrajz szövegét, nyilvánvalóan a cornutusi változatot fogadta el és parafrazeálta Rusticusnak.

a kérdésbe némi megengedő elnézés is beleérthető, azaz mindannyiunknak van olyan gyengéje, ami miatt számárfület tarthatnak mögénk. Ezt az értelmezést erősíti a már idézett egyik Persius-kommentár is, amelyben ez olvasható: „O, libelle, vidi homines stultos in hac civitate.”¹⁸

Ebből a szemszögből olvasva újra a sorokat, az is nyilvánvalóvá válik, hogy Persius értelmezésében Midas nem konkrét személy, hanem a kritikával illetett kortársakat szimbolizáló emblematikus figura, akinek nevét általános jelentésű névmással nem lehet azonos értelemben helyettesíteni. Így aztán nemcsak a filológia *lectio difficilior*-elve, hanem a szövegkörnyezet is arra a megállapításra vezet, hogy a szatíra – bár nem egyetlen személyt, s főképpen nem Nerót vette célba – eredeti szövegében az *aurículas asini Mida rex habet* alighanem leginkább fölkiáltásként értelmezendő, de általános jelentésű mondatként szerepelt, amelyet, ha a kijelentést körültekintően szemügyre vette volna Nero, maga sem gondolhatta volna, hogy annak ő a kizárólagos célpontja. Cornutus azonban minden kétséget kizáróan megváltoztatta a szöveget: a *Mida rex*-ből *quis non* lett. Továbbra is kérdés tehát: ha nem a nagy fülek s nem is a költészet miatt változtatta meg a filozófus-rhétor a szöveget, akkor mégis miért volt jobb Midas nevét kihagyni a szövegből? A választ véleményem szerint a phryg királyhoz kapcsolódó másik jól ismert mondában lelhetjük meg.

Ez a másik történet pedig Midasról és az aranyról szól. Ha pedig a Midas-utalást magára érthette Nero, amint attól Cornutus – bizonyára joggal – tartott, akkor a magyarázat alighanem a császár és az arany kapcsolatában található meg. Márpedig Nero arany iránti rajongásának számos bizonyítékát jegyezték föl a kor eseményeit megörökítő történetírók, hiszen Nerónak szinte az egész élete az arany bűvös ragyogásában telt. Mikor az ágya mellett levetett kigyóbőrt találtak, azt anyja egy arany karperecbe rejtette, amelyet Nero egészen anyja meggyilkolásáig viselt.¹⁹ Amikor a színházban lépett fel, ott előadott költeményeit aranytáblákra vésve a capitoliumi Iuppiter templomában helyezték el,²⁰ s amikor először nyírta le a szakállát, a vörhenyes szőrszálakat is aranypyxisbe zárva szentelte Iuppiternek.²¹ Amikor Görögthonból a dalversenyek győzteseként tért vissza Itáliába, s Augustus triumphusi szekeren vonult be a Városba, akkor is aranycsillagokkal díszített bíborruha volt rajta.²² Aranyhálóval halászott,²³ és aranyszelencébe rejtette a Locustától kapott mérget is,²⁴ s kétségbeesett menekülése közben elkövetett öngyilkossága után is *arannyal átszótt fehér takaróba* burkolva temették el dajkái.²⁵

18 E. KURZ, *op. cit.* 21, *ad v.* 120.

19 SÜETONIUS, *Nero*, 6, 4.

20 SÜETONIUS, *Nero*, 10, 2.

21 SÜETONIUS, *Nero*, 12, 4.

22 SÜETONIUS, *Nero*, 25, 1.

23 SÜETONIUS, *Nero*, 30, 3.

24 SÜETONIUS, *Nero*, 47, 1.

25 SÜETONIUS, *Nero*, 50, 1. (A mondatban szereplő dőlt betűs idézet Kis Ferencné fordítása.)

Az arany és a vagyon utáni eszeveszett törekvése vezette arra is, hogy expedíciót indítson Africába, miután egy szélhámós Didó, Karthágó legendás királynője kincseinek a megtalálásával kecsegtette.²⁶ Mindez már 65-ben történt, a második *Neronia* előestéjén, s a roppant kincsekre való sóvárgás teljesen magával ragadta Róma népét: „A második öt év alkalmából történetesen ekkor tartották az ötévenkénti játékokat, és a költők s a szóonokok különleges anyagot használhattak a princeps dicsőítésére: íme nemcsak a megszokott gyümölcsök és ércekkel keveredett arany terem most, hanem újfajta termékenységében mutatkozik a föld, a lábuk előtt heverő kincseket kínálnak az istenek – meg más efféléket koholgattak nagyszerű ékesszólással és nem kisebb hízgelgessel, biztosak lévén a mindent elhívó Nero hajlandóságában.”²⁷

A Tacitus által is említett beszédekben bizonyára elő-előkerült annak a mitológiai alaknak a neve, akinek csodás tulajdonsága révén minden arany lett, amihez csak hozzáért. S az efféle összehasonlításhoz további okot szolgáltatott az a hatalmas palotaépítési terv, amely a 64. júliusi nagy római tűzvész után kezdődött. Celer és Severus, a két építész az első keresztényüldözés évében látott hozzá fölépíteni a romjaiban ma is lenyűgöző *Domus Aureát*, Nero *Aranyházát*: „domum a Palatio Esquilias usque fecit, quam primo transitoriam, mox incendio absumptam restitutamque auream nominavit” – írja Suetonius.²⁸

A császár tehát maga is arra törekedett, hogy mindenhol a gazdagságot és a fényűzést sugárzó arany vegye körül. Ez a rajongás akár szándékoltan, akár akaratlanul magában hordozta a Midas-párhuzamot, amit talán maga Nero sem utasított vissza. Ha szűk körben esetleg a phryg királyhoz hasonlította magát, akkor arról tudomást szerezhetett Cornutus is, mivel közeli kapcsolatban volt a princeps-szel, amint arra a száműzetését kiváltó epizód a bizonyíték.²⁹ S mivel számos epizód kapcsolta össze a császárt és a legértékesebb nemesfémét, ráadásul valószínű, hogy a 64-ben építeni kezdett *Domus Aurea* terve már korábban megfogant Neróban, így föltételezhető, hogy Midas említése a satíra kritikus szövegkörnyezetében – ha eredetileg nem is volt efféle szándéka Persiusnak – a versek publikálásakor már valóban a princepsre vonatkoztathatóság veszélyével fenyegetett. Cornutus így jó okkal bontotta meg a szövegrészlet egységét, elnézőbb értelmet adva a költemény tanulságának.

Összegezve tehát az elmondottakat, véleményem szerint Cornutus Nero arany iránti rajongása miatt tartotta félreérthetőnek Persius eredeti megfogalmazását, s emiatt változtatta meg az 1. satíra 121. sorát. S amit tett – bár nem a hatalom képviselőjeként, s nem a hatalom nyomására, hanem óvatosságból tette –, mégsem más, mint a „delfinizálás” egyik klasszikus példája.

26 TACITUS, *Annales*, XVI, 1.

27 TACITUS, *Annales*, XVI, 2. (BORZSÁK István fordítása)

28 SUETONIUS, *Nero*, 31, 1.

29 Vö. CASSIUS DIO, *Historia Romana*, LXII, 29.

TÖRÖK LÁSZLÓ

Elferdített elégiák

(Válogatás a Janus-elégiák fordítói tévedéseiből
doctissimo litteratori, Ladislao Severino)

Egy 1994-ben megjelent tanulmányomban a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában barangolva a kisebb-nagyobb fordítói tévedéseket próbáltam meg - a teljesség igénye nélkül - kijavítani. Most - 2004 őszén - az 1987. évi Janus-kiadás fordításait újraolvasva csokorba gyűjtöttem néked - Kedves Szörényi Tanár Úr - néhány fejcsóválásra vagy jóindulatú méltatlankodásra (Hor. ars 359: *indignor, quandoque bonus dormitat Homerus*) érdemes, félrefordított szövegrészletet. Az interpretátorok nevét szerettem volna *benevolens criticus*ként inkább mellőzni, jótékony homályba burkolni, hiszen nemes fáradozásukért ők inkább dicsérendők, mint elmarasztalandók, de ez a *cinkos jószándék* a megfogalmazás egyhangúságát elkerülendő kényszerek miatt sajnos nem valósulhatott meg...

A *De stella aestivo meridie visa* című elégia (El. I. 4) fordításában - már a címében is (*Nyárdél egén ragyogó üstökös*) - a fordító (Weöres Sándor) végig **egy üstökös**nek minősíti a janusi szövegben **hoc sidus** vagy **una stella** formában szereplő vakmerőn fénylő **csillagot**. Valószínűleg Janus alábbiakban olvasható, rosszul interpretált hasonlata vezetett ehhez (a verset is tévútra terelő) tévedéshez. Janus ebben ugyanis azt írja, hogy ez a többi csillagnál vakmerőbben fénylő, a Nap ragyogását megvető csillag feltűnő fényvel vöröslőn-tüzesen úgy ragyog, (akkoraként), mint egy üstökös, amely félelmetes csóvájával véres háborúkat jelez. (A vers nyelvi hátterében Claudianus Honorius császár negyedik konzulágára írt panegürikosz-részleteit fedezhetjük fel.)

(Claud. 8, 184-191:

visa etiam **medio** populis mirantibus **audax**
stella die, dubitanda nihil nec retuso
languida, sed **quantus** numeratur nocte Bootes,
emicuitque plagis alieni temporis hospes,
ignis et agnosci potuit, cum luna lateret:
sive parens Augusta fuit, **seu forte** reluxit

divi sidus avi, **seu te** properantibus astris
cernere sol patiens caelum commune remisit.)

El. I. 4, 11–14:

Una tamen longe reliquis **audacior** astris,
Contempto Phoebi **stella** nitore **micat**.
Quantus conspicuo rutilans fulgore **cometes**,
Nuntiat horrenda, bella cruenta iuba.

Ám egy nagy jövevény, bátrabban, mint valamennyi
Fenn-égő nappal mit se törődve, vakít.
Minden időszakban süt e bíbor-tűzü **kométa**,
Csóva-uszálya nehéz háborúval fenyeget.

A vers expozíciójának következő fordításrészletében is találunk egy jókora lapszust, hiszen ebben Janus azt írta, hogy (a nyári forróságban) most minden szinte lángol, izzik, s a tiszta ég (vakító) látványát (**puri aspectum coeli**), a hunyorgó-pislogó szemek (**caligantia lumina**) nem képesek kibírni (**nec ferre valent**).

El. I. 4, 7–8:

Omnia nunc flagrant, nec **caligantia** puri
Aspectum coeli **lumina** ferre valent.

Minden lángol most: ilyenkor a szép szüzi égbolt
Nem tűr egy szeplőt, foltot az arculatán.

A *Threnos de morte Barbarae matris* című fájdalmas Janus-elégia (El. I. 6) fentebb olvasható (Boethiustól kölcsönzött (Boeth. cons. 1, 2: **lumina** mortalium rerum nube **caligantia**), de Janus által új tartalommal átköltött) jelzős szerkezetét (**caligantia lumina** – már-már lecsukódó, fátyolos szemek) Csorba Győző ugyan egy kissé sikerültebben tolmácsolta, de a vers (rákövetkező) szívszorító szituációját alaposan félreértelmezte, hiszen itt azt olvashatjuk, hogy Janus haldokló édesanyja öreg lelkét (**animum anilem** – Ov. epist. 11, 33) próbálta meg kedvességekkel /**blanditiis**/ vigasztalni, keservét remény-színlelés mögé rejtve. (Az **asszonyos ajjaj** tartalmilag nem vonatkozhat a Vitéz Borbála halálos ágya mellett virrasztó, síró rokon-lányokra, illetve (Vitéz Borbála) szomorú lányára, ha pedig a halálra készülő (idős) édesanya lelkét próbálta meg a fordító – a mesterkélt alliteráció kedvéért – formahűen tolmácsolni, akkor e fonák fordulattal fordítása Janus őszinte szeretét groteszk módon torzította el.

El. I. 6, 121–124:

Flebant cognatae, nuper tua cura, puellae,
Clausura et visus, filia moesta, tuos.
Ast ego blanditiis **animum** solabar **anilem**,
Tristitiam vultu dissimulante tegens.

Sírtak a kislányok, gondjuk nemrég te viselted,
s egy-lányod készült ríva lefogni szemed.
Én meg az **asszonyos ajjajt** higgadtan csitítottam,
színlelt jókedvvel dugva a bánatomat.

El. I. 6, 129–130:

Quaerebant nostros iam **caligantia vultus**
Lumina, nec nomen *deerat in ore* meum.

(Mart. 6, 58, 5–6:

Quamvis lassa, *tuos quaerebant lumina vultus*
Atque erat in gelido plurimus ore Pudens.)

Már-már **fátylasodó szemmel** fürkészted az arcom,
s hűlő szád folyton súgta-motyogta nevem.

(A fordító *aemulus poetaként* versenyre akart kelni Janus míves megfogalmazásával, de nemes szándéka itt kisiklott. Elegánsabb példaként idézhetjük Babits keserű alliterációját (**öreg öröm** – *Ősz és tavasz között*), míg a mosolyt fakasztó hangulati megoldások közt kutatva eszembe jut egy korábbi Horatius-fordításom bántó képe az „*öregeskedő*” *Lydiáról* (Hor. *carm.* 1, 25, 9–10: *invicem moechos anus adrogantis / flebis in solo levis angiportu* – „*Férfiért sírsz majd, sok gögösert – rút hús (!) – árván a sikátorok közt*”), illetve a *Nemzeti Sport* sakk-szakkomentátorának (Rác Péter) Lékó Péter gyalogelőnye kapcsán kiötölt szójátéka („*hiába a pórnai főr...*” (*Nemzeti Sport*, 2004. okt. 3., 11.).

A *Threnos in Racacinum cubicularium* című elégia (El. I. 15) fordítója (Paloytay Béla) számos helyen követett el pontatlanságot (*fuit nec fidus interpres*). Janus az alábbiakban idézett sorokban azt írja szolgáljáról (*cubicularius*), Racacinusról, hogy nála senki sem volt jobb (**aptior**) birkózásban, illetve lovaglásban, ezt (= **hoc** = birkózó tudományát) Hermész, míg amazt (**illud** = lovas tudományát) Tündareusz fia (= **Tyndarides**), Kasztór adta neki, mivel mindkettőjüket (**ambos** sc. *deos*) az ifjú iránti szenvedélyes szeretet (**acer amor**) hevítette.

El. I. 15, 61–64:

Non illo duras quisquam insertare palastras
Aptior, aut agili ducere frena manu.

Hoc sibi **Tyndarides** dederat, **Cylenius illud**;

Ambos nam pueri torserat acer amor.

Nem lelt méltó párra a játékos viadalban,

És lova nyergében senki se múlta felül.

Tündareosztól, Hermésztől azt örökölte,

Szívből kedvelték ők is az ifjú vitézt.

A Horatiust idéző megfogalmazásokat (Hor. sat. 2, 1, 26: **Castor** gaudet equis; carm. 1, 10, 1–4: **Mercuri**,... (qui feros cultus hominum... / voce formasti ...et decorae / more palaestrae) is megidézte egyértelmű, hogy a mitológiai név (**Tyndarides**) Kasztórra vonatkozik, s nem annak apjára, **Tündareuszra**. A birkózó viadalt (= **Spartanae luctae**) követően lóra pattanó Racacinus élte sötét fonalát elmetszették a kegyetlen Párkák, s ő (a lován szélesebben vágató (**ille volucris**) – miután lováról alázuhant – hófehér nyakát szegte.

El. I. 15, 71–72:

Praecidere Deae simul, et simul **ille volucris**

Colla superlapso candida fregit equo.

Földre bukott paripájáról tört nyakcsigolyával

S teste fölött siklik máris a **szürke madár**.

Racacinus jelzője (**volucris**) alaposan megzavarta a fordítót, s vált belőle (félresiklottan) a halál **szürke** (?) **madara**. A folytatásban Janus tudós példák sokaságát sorakoztatja fel annak igazolására, hogy az ifjú Racacinus büntelenül élt, s nem követett el az istenek ellen soha súlyos bűnöket.

El. I. 15, 97–98:

Phoebigenaeve sacrum mento deraserat aurum!

Dempserat aut summo, pallia fulva, Iovi!

Állad arany díszét, **Ammon**, ő nyírta le orvul?

Ő szagatta le tán köntösödét, Jupiter?

Az elégiához írt jegyzetekből nem kaphatott a fordító segítséget, így nem tudhatta, hogy a **Phoebigenaeve** (a Teleki-kiadásban **Poenigenaeve** alak szerepel) mitológiai

név nem **Ammonra**, hanem a Phoebustól született (= *Phoebo genitus*) **Aszklépioszra** vonatkozik. Cicerónál olvashatjuk (nat. deor. 3, 83), hogy a szicíliai türannosz, I. Dionüszosz az olümpiai Jupiter templomában leszedte a főistenről annak súlyos aranyköpenyét. Ugyancsak ő adott parancsot arra, hogy fosszák meg aranyszakállától az epidauroszi Aszklépioszt (= **Phoebigena** – vö. Verg. Aen. 7, 773: fulmine **Phoebigenam** Stygius detrusit ad ad undas.) A történetet Valerius Maximus is megörökítette (1, 1, ext. 3), Tito Strozzi pedig versbe foglalta (erot. 2, 4, 9–12). Az isteneket vádoló-számonkérő Janus végül Racacinus fékezhetetlen, halált hozó lovai (**indomito equo, exitiale animal**) kapcsán sorakoztat fel nagyszámú mitológiai példát. A következőkben idézett disztichon első sora Vergiliust idézi (georg. 3, 266–268: scilicet ante omnis **furor** est insignis **equarum**; / et mentem Venus ipsa dedit, quo tempore Glauci / **Potniades** malis membra absumpsere quarigae), s a **Potnai** mellett lakó Glaukoszra vonatkozik, akinek kancái egy kocsiversenyen (Aphrodité büntetéseképpen) megbokrosodtak, felborították hajtójuk (**quadrigae**) kocsiját, a gyeplőkbe gabalyodott gazdájukat végighurcolták az egész stadionon, majd elevenen felfalták. A disztichon második feléhez szintén Vergilius nyújthatott volna segítséget (georg. 3, 280–282: hic demum, **hippomanes** vero quod nomine dicunt / pastores, lentum **destillat** ab inguine virus, / **hippomanes**, quod saepe malae legere novercae). Az idézett részletben a sárló kancák farából kicsöpögő ragadós nedvet jelenti a **hippomanes**, amelyet a boszorkányok összegyűjtöttek, hogy varázsfüvekkel összekeverve szerelmi bájtalt kotyvasszanak belőle (vö. **nocens hippomanes**).

El. I. 15, 123–124:

Potniadum rabiem quis non audivit **equarum**?

Constat et unde **nocens defluat hippomanes**.

Potnia ádáz kancáit ki nem ismeri hírből,

Hippomanész mit tett, s honnan a bűne vajon?

E fura *leiterjakab* forrása talán a 124. sorhoz fűzött jegyzet lehetett (**Hippomenész versenyfutásban legyőzte Atalanté királylányt.**). Ugyancsak megmosolyogni való a következő, homéroszi–vergiliusi eredetű motívum (Hom. Od. 19, 562–567; Verg. Aen. 6, 893–896: Sunt geminae Somni portae; quarum altera fertur / cornea, qua veris facilis datur exitus umbris, / altera **candenti** perfecta nitens **elephanto**, / sed **falsa** ad caelum **mittunt insomnia** manes.) kapcsán írt felületes kommentár, illetve – a hiú-hazug álmok apropóján – **agancskapunak** fordított (**fallax**) **ebur** kifejezés.

El. I. 15, 149–150:

O quam saepe mihi reducem te **somnia** fingent!

Somnia, quae **fallax irrita mittit ebur**.

Éj idején hányszor látom majd szép, derűs arcod,
Álom, mely **csalfán** száll az **agancskapun** áll.

(A görög mitológia szerint az Oinerosz (= álomkép) különféle módokon keresheti fel az alvó embert. A hazug álmok az Álom palotájának *állati szarv*kból készült kapuján távoznak.) Az Álom istenének kétféle kapujáról Homérosznál (és Vergiliusnál is) azt olvashatjuk, hogy az egyik szaruból készült, a másik **elefántcsontból**. Az elefántcsontból készült kapun át kicsúszó **álomképek hamisak**, míg a „*simitott szarun*” át kiröppenők igazak, beteljesülők. A *Matthias rex Hungarorum, Antonio Constantio, poetae Italo* (El. I. 8) című vers expozíciójának fordításakor Csorba Győző igencsak kiforgatta Janus udvarias, elismerő szavait.

El. I. 8, 1–4: **Non levis**, Aonidum, Constanti, **cura** sororum,
Qui nos, qui nostrum **tollis ad astra** patrem,
Diffusum Ausonias rumorem scribis in urbes,
Me pia pro sancta bella movere fide;

Jól tudom én, Constanzi, **nem éppen a múzsai ihlet
ösztönzött**, hogy atyám s engem az évig emelj,
s elhordd jóhírem verseddel Itália-szerte:
szentséges hitemért hogy hadakat viselek;

Janus Horatiust is megidéző (carm. 1, 14, 18: nunc desiderium **curaque non levis**.) kezdősoraiban ugyanis ez olvasható (Mátyás köszönő szavai által): „Antonio Constanzi, (Te) Múzsák kegyeltje (= sc. akit a Múzsák **nem csekély gonddal** óvnak), aki *bennünket* (= **nos**), illetve atyánkat (= Hunyadi Jánost) (verseddel) az „évig emelsz” (Verg. ecl. 5,51: ...Daphnimque tuum **tollemus ad astra**) azt írod (költeményedben – vide: Ábel-Hegedűs: *Analecta nova* p. 110–113, 5–6: Rumor ait, Latias nuper diffusus in urbes, / Quod fera nobis, inclite, bella moves.), hogy az itáliai városokban elterjedt a hír, hogy a szent hit (= a kereszténység) megoltalmazásáért kegyes (= az Istennek tetsző, igazságos) háborút indítok.” Mátyás örökös harcot vállal (fogad) a törökök ellen (= **Turcorum gens**) atyja példáját és az örökké tartó hit (= kereszténység) iránti szent szeretetének parancsát követve. Így fogadott esküvel harcot Róma ellen Hannibal (= **Poenus**), így a gyűlölt frigek (= trójaiak) ellen Menelaosz (= **ultor Atrida**). (Mivel feleségét, a világszép Helenét Parisz megszőktette, elrabolta.)

El. I. 8, 99–104: Hanc ego perpetuis statui insectarier armis,
Mollia proposito sint modo fata meo.
Magnifici sic alta iubent exempla parentis,
Sic sacer aeternae religionis amor.

Talis Romanum **Poenus** iurarat in hostem,
Talis in invisos **ultor Atrida** Phrygas.

Úgy döntöttem ezért, hogy folyton zaklatom én is,
csak ne emeljen a Sors gátat e tervem elé.
Erre tanít fennkölt példája magasztos atyámnak,
erre, amely hitemért éget, a szent szerelem
Így esküdt föl a rómaiak vesztére a hős **Pún**,
s hogy Tróján bosszút áll, nagy **Achilles** is így.

Hannibal Róma elleni esküjéről több prózai (Liv. 21, 1; Val. Max. 9, 3, ext. 3) és költői (Sil. Ital. 2, 426–428) művet olvashatott Janus, míg a **Menelaoszra** (és nem **Akhilleuszra**) vonatkozó **ultor Atrida** kifejezés valószínűleg Statius *Achilleis*ének következő részletéből ered (vö. Ov. met. 15, 805: qua prius infesto Paris est ereptus **Atridae**) :

Stat. Ach. 1, 728–731:

Magna, reor, pridemque tuas pervenit ad auris
fama trucis belli, regum placidissime, quod nunc
Europamque Asiamque quatit. si nomina forte
huc perlata ducum, fident quibus **ultor Atrides**

A *De venatione Stephani de Baion oratoris* című versben (El. Ábel 127–129) Janus Artemiszt (= Diana = **Phoebi soror**) invokálja annak apropóján, hogy Bajoni István (magyar diplomata = **Hunorum orator**) a Tiberis közelében elejtett egy hatalmas szarvast.

El. Ábel 127–129, 23–26:

Pande, age, si fas est, **Phoebi soror**, anne feroces
Sola adeo cervos Martia Roma gerit.
Sic ego sic... quid tu tam grandia cervis
Ad nullos usus cornua nata putas.

Áruld el, ha lehet, Phoebus testvére, ilyen bőszt
szarvasokat harcos Róma nevelt-e csupán?
Én úgy... miért hitted, hogy szarvasaimnak
céltalanul nőtt ily díszes agancs a fején?

Kerényi Grácia fordítása *hűen* követte a hiányos szöveget, pedig az Ovidius *Fastijának* hasonló részleteit felhasználva a foghíjas sor könnyen kiegészíthető lett volna.

Ov. Fasti 4, 193–195:

pandite mandati memores, Heliconis alumnae,
gaudeat assiduo cur dea Magna sono.

sic ego. sic Erato (mensis Cythereius illi...

Ov. Fasti 3, 171:

sic ego. sic posita dixit mihi casside Mavors

Ov. Fasti 6, 655:

sic ego. sic posita Tritonia cusptide dixit

Egyértelmű, hogy Janus hexameterének hiányzó alanya Phoebus ikertestvérének, Artemisznek a nevét rejti. Az ismert *Diana, Cynthia, Trivia, Phoebé* (= **Phoebi soror**) elnevezések közül a *Phoebé* alak könnyen beilleszthető a sorba (*sic ego. sic Phoebé quid tu tam grandia cervis*). A *Trivia* név esetén a következő megoldás szintén teljesítené a metrikai követelményeket: *sic ego. sic Trivia haec: *quid tu tam grandia cervis*. A bátor magyar követ által leterített, székéren Rómába szállított szarvast ámulva nézte a római népség (**Romula turba**). Janus szerint a Picenumnál kifogott hatalmas tengeri hal (**rhombus**) látványa sem keltett ekkora csődületet. Költőnk Iuvenalis negyedik szatírájának híres történetére utal, amikor is Domitianus elnöklete alatt *államtanácsot* tartottak arról, hogy mi történjék azzal a minap Anconánál kifogott óriási hallal, amelyet a császárnak felajánlottak (Iuv. 4, 39–40: incidit Adriaci **spatium admirabile rhombi** / ante domum Veneris, quam Dorica sustinet **Ancon**). Domitianus végül az ingyenc Iunius Montanus javaslatát fogadta el, aki azt tanácsolta, hogy csináltasson a császári felség egy hatalmas tálat, amelyre ráfér a méretes zsákmány (Iuv. 4, 131–135: ...Montanus ait „**testa** alta paretur, / quae tenui muro spatiosum colligat orbem. / debetur magnus patinae **subitusque** Prometheus. / **argillam** atque **rotam** citius properate, sed ex hoc / tempore iam, Caesar, figuli tua castra sequantur.”)

El. Ábel 127–129, 35–38:

Praeda gravi interea **plaustro defertur** ad Urbem,

Astupet at pompae Romula turba novae.

Picenus nec tanta dedit spectacula **rhombus**,

Quem cepit **subito testa rotata luto**.

Elszállítják közben a szent városba a zsákmányt:

társzekeres menetet bámul a római nép.

Nem volt ily látványosság a **picenumi hal** sem.

melyre **cserépkorsó** várt a **csalárd iszapon**;

(Sen. Phaedr. 77: **fertur plaustro praeda** gementi)

A fordító eléggé furcsa (értelmezhetetlen) megoldást talált a hirtelenjében-hamarjában agyagból elkészítettett (**subito luto**) nagyméretű, kerekded (cserép) tálra (**testa rotata**). Végezetül – *iam cursum paene consummavi* – a *De certamine mensium* (El. Ábel 130–131) című vers néhány fordítói (Kardos Tibor) tévedését említem meg egy majdani jobb interpretáció reményében. Az 1452. jan. 17-én III. Frigyes kíséretében Ferrarába érkező fiatal magyar királyt, V. Lászlót köszöntötte Janus e *miniatur* Festival (Huszi József). A Phoebus döntőbíráskodása (**Phoebo iudice**) mellett lezajlott versengést a régi, romulusi naptár élén álló **Martius** kezdi.

El. Ábel 130–131, 1–4:

Bisseni **Phoebo** certant dum **iudice** menses,
Primus in hos solvit **Martius** ora sonos:
Ipse ducem veteri statuit me **Romulus** anno,
Iussit et **auctoris** nomen habere **sui**.

Mind a tizenkét hónap előáll, s Phoebus a bíró,
Frissen az első mond, **Március**, ily szavakat:
„Év elején a helyem, hova még **Romulus** helyezett rég,
Sőt, ami ennél több, **nékem is adta nevét.**”

Ov. Fasti 1, 34:

hoc **anno statuit** temporis esse satis;

Ov. Fasti 1, 39:

Martis erat **primus mensis**, Venerisque secundus;

Ov. Fasti 2, 49:

qui sequitur Ianum, **veteris** fuit **ultimus anni**:

Ov. Fasti 3, 75–76:

primus de **patrio nomine** mensis erit.

Ov. Fasti 3, 97–98:

Romulus, hos omnes ut vinceret ordine saltem,
sanguinis **auctori** tempora prima dedit.

Ov. Fasti 5, 424:

nec tu **dux** mensum, Iane biformis, eras:

Ov. Fasti 4, 23–25:
hoc **pater Iliades**, cum longum scriberet annum,
vidit et **auctores** rettulit ipse **tuos**:
utque fero **Marti primam** dedit ordine sortem,

A felsorolt párhuzamokból könnyen kiolvasható, hogy Romulus (= **pater Iliades**) nem a saját **nevét adta** a **Március** hónapnak, hanem isteni atyjáét, **Marsét**. A **December** hónap által elmondottak fordításába olyan tartalmat csempészett – *pietatis causa* – a fordító, amely a latin szövegben nincs jelen.

El. Ábel 130–131, 21–22:
Pauca **December** ad haec certe **festiva** profatur:
Horreo, sed **Genio** frigora nostra calent.

Bár röviden szól kurta beszéddel **örülve December**:
„**Isteni gyermektől** lángol az én hidegem.”

A **December** hónap mellé illesztett jelző (**festiva**) az ókori Rómában decemberben (17–23.) megtartott *Saturnalia*-ünnepek vidámságban és szabadosságban a karneválra emlékeztető hangulatára utal (vö. Mart. 11, 15, 11–13: **Versus** hos tamen esse tu memento / **Saturnalicios**, Apollinaris: / Mores non habet hic meos libellus.). A **Genius** (vagy **Genii**) néven ismert *védőistenség* (vagy *védőszellem*) ünnepe ugyancsak decemberben volt, Janus ezt Ovidiusnál szereplő információt a *Threnos de morte Barbarae matris* elégiájában is említi (El. I. 6, 23: Tu vero nimium nobis infense **December**, – I. 6, 37: Te quondam **genio** sacravit vana vetustas).

Ov. Fasti 3, 57–58:
vester honos veniet, cum Larentalia dicam:
acceptus **geniis** illa **December** habet.

A Megváltó (**Isteni gyermek**) születésére utalás a fordításban (a **December** hónap kapcsán) bár logikusnak, ötletesnek tűnhet, Janus megfogalmazása azonban egyértelműen az antik istenségre (**Genius**) utal, így a *pia fraus* (Ov. met. 9, 711) sajnos korrekcióra szorul. Az utolsóként (**ultimus**) sorra kerülő **Február** (vö. Ov. Fasti 2, 19; 2, 23; 2, 49) szavaival Janus az 1440. **febr. 22**-én született V. (Postumus) Lászlót szinte szembe dicsérte, s ezek után Phoebus csakis a **Február** haját övezhette a győztesnek kijáró, csillogó koronával (**stellante corona** – Petr. Afr. 5, 663: Altera nam caelum tenuit **stellante corona**). A fordító a **fato** kifejezésben a **Végzet** (= fatum) **akaratát** említi, holott ez a **for** (fari, fatus sum) álszenvedő igéből képzett participium perfectum, azaz a **sic fato** kifejezésben Janus az írja, hogy az „**így (ekként) szólottnak**” (= a Februárnak, aki így

szólt – vö. Stat. silv. 1, 2, 140–142: (Venus) ...**sic fata** levavit / sidereos artus thalamicque egressa superbum / limen Amyclaeos ad frena citavit olores.) övezte haját **Titan** (= Phoebus) **stellante corona**, és eme döntését (**id**) fejbólintással (**nutu**) helyeselte édes húga (**alma soror**), azaz a Diana (*Cynthia* = *Luna*).

El. Ábel 130–131, 25–30:

Ultimus antiquis certo a **purgamine** dictus,

Haec et tot, meminisse si bene, verba dedit:

„Qui **Ladislai Regis natalibus** ornor,

Ut iam praeteream cetera, nonne sat est?”

Sic fato crines Titan **stellante corona**

Cinxit, et id nutu comprobatur alma soror.

Végül amely tisztít (neve ez volt római nyelven),

Jött ama hónap, s szólt (csak felidézze a vers):

„Ím László, a király, szakaszomban jött a világra!

Dísznek nemde elég? Más nem is emlegetek!”

Végzet akarta: Apolló csillagzó koszorúval

Őt koronázza s lám! szép húga ráhelyes!

Si linguis loquar angelorum, akkor most megkérném szépen Janust (**Jane pater, salve et pro Ladislao Severino, quaeso, resurge parum**), hogy a *De certamine mensium* című elégiáját írja át olyan formában, hogy azt a csillogó koronát végül a **Március** kapja. Persze ehhez a **Február** által mondott rövid jellemzést a **Március** mondaná (csekély módosítással): „**Qui Ladislai Severini natalibus ornor, / Ut iam praeteream cetera, nonne sat est?**”

VADAI ISTVÁN

Hét ellen-delfin

Thordai János zsoltárfordításának számos kéziratos másolatáról tudunk. Stoll Béla az RMKT XVII. sz. 4. kötetének jegyzeteiben 15 forráscsoportot különböztet meg, s köztük látványos textológiai apparátussal teremt rendet. Nagyon tanulságos mozzanata a leszár-mazási fa megrajzolásának Rákosi János zsoltárcsönyvének értékelése (RMKT XVII/4. 597.). Ez a másolat korai, periférikus helyzetű variáns, s mint ilyen, archaikus, nagyon gyakran ez áll a legközelebb a szerzői alakhoz. Önmagában ez a tulajdonsága is érvként szolgál a főszöveg megállapításánál. Hét zsoltár esetében (63., 64., 73., 102., 104., 105., 109.) ugyanis éppen Rákosi János zsoltárcsönyvé tartalmaz egy-egy többlet-strófát. Ezek a kolofon-szerű záróversszakok a többi, jórészt kolozsvári másolatban nem szerepelnek.

Stoll másik érve e hét strófa szerzői volta mellett, hogy záróversszakok lekopása gyakori, míg ilyen strófa toldása igen ritka esemény. E meggyőző érv még akkor is működik, ha tudjuk, hogy éppen Thordai János egyik zsoltára szolgál ellenpéldául. Kájoni János *Cantionale catholicum*ába ugyanis bővítéssel kerül át a 122. Thordai-zsoltár. A zárószakasz a Szentháromságot dicsőítő doxológia nyilván nem az unitárius felekezetű szerző műve tehát. Ennek ellenére Stoll érve megáll, a gyakorlatban valóban inkább a fordított eset szokott megtörténni.

A szóban forgó hét többlet-strófás zsoltár egyike, a 102. azonban speciális szöveg. Erre már Kanyaró Ferenc felfigyelt, s észrevételét közzé is tette az *EphK* 1900-as évfolyamában (93–96.). Érdekes, hogy szövegközlését az RMKT említi, de a cikk érdemi mondandóját elsikkasztja. Kanyaró ugyanis észrevette, hogy e zsoltár speciális manierista technikájú bravúrdarab: minden sora egyszótagú szóval (magyaros verselésű költeményről lévén szó: egyszótagú rímmel) zárul. Ezt a játékot *akromonosyllabicon* néven Piscator poétikájában is fellelhetjük, természetesen latin nyelvű szövegen bemutatva. Thordai 26 versszakos költeménye tökéletesen eleget tesz a nehézkesnek tűnő formai követelményeknek, 104 egytagú rímet sorakoztat fel egyetlen hiba nélkül egymás után.

Mivel a Rákosi János-féle másolatban szereplő változat pótstrófájának, a 27. szakasz-nak a rímei kétszótagúak, bizton állíthatjuk, hogy nem felelnek meg a szerzői intenciónak. Ez a versszak, s ezzel paralel módon a másolat mind a hét toldott strófája utólagos, így a főszövegből elhagyandók.

DÁVID GÁBOR CSABA

Szövegelemzés és fordítás (*A Delfinarium margójára*)

A fordítással foglalkozó szakirodalom tanulmányozása alapján arra a következtetésre juthatnánk, hogy a fordítástudomány hatalmas léptekkel halad előre, és komoly, a fordítói gyakorlatban jól kamatoztatható eredményeket tud már felmutatni. A vizsgálat fő iránya fokozatosan a korábban domináló irodalomtudomány felől a nyelvészet diszciplínája felé tolódott el, aminek a fő okát abban láthatjuk, hogy ugrásszerűen megnőtt a korábban szinte kizárólag az irodalmi szövegek vizsgálatával szemben a nem irodalmi szövegek fordításának kutatása. Ennek magyarázatát elsősorban abban láthatjuk, hogy túlsúlyba került a nem irodalmi szövegek fordítása. Ez persze jól jött a nyelvészeknek, hiszen az irodalmi szövegek strukturáltságával, szimbolikájával és számos, a nyelvész számára nehezen megragadható vonásával szemben a szaknyelvi szövegek sokkal több szabályszerűséget mutatnak, a nyelvi szövet egyszerűbb, ezért nyelvészeti oldalról több praktikus tanácsban is megfogalmazható tanulság is levonható. Ezeknek nem elhanyagolható része irodalmi szövegek esetében is járhat tanulságokkal, ám nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy az irodalmi művekre általában jellemző sokrétűségéből és számtalan változathból adódóan a fordítói folyamatot modellekben írhatná le a nyelvész. Ugyanezzel a problémával szembesülünk több tudományág, különösen a humán tudományok területén is.

A mára már fordítástudománnyá vált diszciplína különböző elméleteit vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy az egyes szerzők, illetve iskolák között olyan nagy szakadék tátong, hogy azok közös nevezőre hozatala teljesen reménytelen vállalkozás lenne.¹

E dolgozat keretei között be kell érünk annyival, hogy a fentiek illusztrálására Hans J. Vermeer és Christiane Nord felfogásának alapvető tételeit, valamint Klaudy Kinga áttekintését mutassuk be. Vermeer felfogása szerint: „Translation [...] weniger ein Transfer eines Textes und seiner Elemente mit all ihren kulturellen Verknüpfungen in eine

¹ Vö. az *Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung: zur Integrierung von Theorie und Praxis* kötet tanulmányait, hrsg. Mary SCHNELL-HORNBY, Tübingen, Francke Verlag GmbH, 1986. stb.

andere kulturelle Umgebung und damit Sprache mit deren Verknüpfungen, sondern vielmehr ist Translation die Neuvertextung einer 'Botschaft' [...] in einer neuen kulturellen Umgebung auf deren Bedürfnisse hin. Sprachlicher Transfer also nur in beschränktem Sinn."²

Ebból a tézisből kiindulva vezet le a továbbiakban elméleti és gyakorlati következtetéseit. Legfontosabb elméleti következtetései értelmében: „...ein Translator nicht nur mindestens zweisprachig, sondern auch bikulturell sein”, wenn nicht gar mehr: “Der Translator soll plurikulturell und im Rahmen dieser Kulturen natürlich auch plurilingual sein.”³

Megítélésem szerint bármilyen elméleti alapvetésnek csak akkor van értelme, ha az legalább valami, még ha csak igen csekély mértékben is, de kecsegtet azzal a reménnyel, hogy annak a gyakorló fordító hasznát veheti. Hogy egy fordító a fenti elvárásoknak megfeleljen, az nemhogy nem valószínű, hanem egyenesen az utópiák körébe utalható. Ennek belátásához elegendő belegondolnunk abba, hogy hány szaknyelvben, kultúrtörténeti és aktuális politikai témakörben, dialektusban, rétegnyelvben, s hány idegen nyelvben kéne a szerencsétlen fordítónak otthonosan mozognia, hogy a fenti kritériumoknak maradéktalanul megfelelhessen. Vermeer azonban még ennél is többet kíván a fordítótól: nem éri be az egyszerű fordítással,⁴ hanem azt állítja: „...daß man zielkulturelle Konventionen und Normen der Vertextung beachten muß. [...] Und diese Konventionen und Normen rangieren vor der Imitation des Ausgangstexts. Dieser ist eben nicht [...] der Angelpunkt des Übersetzens. Richtschnur für eine Translation ist der Translatzweck.”⁵

Megítélésem szerint mégsem ez a tézise a legproblematisabb, hanem a következő: „Ein Übersetzer sollte keine Angst haben, schlecht verfaßte Ausgangstexte zur Erfüllung seines gesetzten Ziels neu zu vertexten! (Hier ist unter Übersetzern vielleicht noch manche – auch ethisch interessante – Aufklärungsarbeit zu leisten.)”⁶ Itt ugyanis valójában két rendkívül kényes problémába ütközünk: az egyik etikai, a másik esztétikai jellegű. Mert ha egy szerényebb képességű alkotó művét zseniális (másodállásban nagyformátumú) költő vagy író ülteti át a célnyelvre, s nem törekszik hűségre, akkor az az ő jóval igényesebb, esztétikailag kifinomultabb ízlésének, ad absurdum zsenijének szintjére emeli a középszert. Így a célnyelvi olvasóban más: hamis és félrevezető kép alakul ki a szerzőről. Persze fordítva mindez ugyanígy érvényes.

² Hans J. VERMEER, (1986): *Übersetzen als kultureller Transfer = Übersetzungswissenschaft – eine Neuorientierung. Zur Integrierung von Theorie und Praxis*, hrsg. Mary SCHNELL-HORNBY, Tübingen, Francke Verlag GmbH, 1986, 36.

³ Uő., i. m., 39.

⁴ Uő., i. m., 39–40.

⁵ Uő., i. m., 43.

⁶ Uő., i. m., 41.

Ezzel a felfogással szemben teljes mértékig egyet lehet érteni Christiane Nord célkitűzésével, aki felteszi a kérdést: „...wie ich meinen Übersetzungsunterricht, und das heißt vor allem: die zahlreichen Übersetzungsübungen, in denen durch Üben die Fertigkeit des Übersetzens vermittelt werden soll, auf eine methodische Grundlage stellen könnte, die dem Üben einen Rahmen und den Studenten eine Anleitung gibt, nach dem sie auch zu Hause bei ihren Vorbereitungen, in gemeinsamer Team-Arbeit oder später bei ihren »richtigen« Übersetzungen vorgehen können.”⁷ Az elméleti alapvetés azonban önmagában kevés: fordítási modelljeiről azt állapíthatjuk meg, hogy azok a fordítási folyamatot nem teszik sem effektívebbé, és nem kecsegtetnek több sikerrel, sokkal inkább sokkhatást váltanak ki, és teljesíthetetlen megfelelési kényszerek zsákutcájába hajszolnák a jó szándékú jámbor fordítót, ha a felvázolt szempontok figyelembe vételével próbálna meg fordítani. Nord modelljei hol nem többek egyszerű jó tanácsok gyűjteményénél, amelyek édeskeveset segítenek a fordítónak, hol pedig olyan komplikáltak, hogy ebből adódóan nem használhatóak sikerrel.⁸

Klaudy Kinga rendszerezett fordítástechnikai észrevételei⁹ általánosságban hasznosnak tűnhetnek, de ezzel a megközelítéssel sem kapunk érdemi segítséget az összetett, problematikus fordítási feladatok megoldására; és éppen ez a bökkenő, mert hiszen éppen ezeknek az eseteknek a helyes fordításához kellene az elméleti alapvetéseknek hozzájárulniuk.

Néhány példával arra szeretnék rámutatni, hogy a fordítás során milyen sokféle szempontot kell egyidejűleg szem előtt tartani. Ezt nem azzal a szándékkal teszem, hogy a fordítás elméletével foglalkozó kutatók kedvét szegjem, hanem azzal, hogy sokkal inkább törekedjenek modelljeikben a fordítási gyakorlatban nélkülözhetetlen többdimenziós megközelítésre. Ha ugyanis az elmélet nem ad feleletet a felmerülő problémákra, akkor nem több áltudományoskodásnál. Amíg sem a szótár-, sem a fordítástudomány nem teszi meg a nyelvek közötti fordíthatóság egzakt megközelítése területén a döntő lépést, addig legbiztosabb segítségünk a minden részletre kiterjedő szövegelemzés. A szövegek helyes interpretációja és a nyelvi kompetencia segítségével (és jelenleg még csak azzal) kerülhetjük el a félrefordítást, végső soron a szövegek cenzúrázását, hiszen a jelentés megváltoztatása, legyen az jelentésbeli vagy esztétikai természetű, a művek üzenetének olyan szintű megváltoztatásához vezet, hogy már a delfinológia egy speciális válfajának tekinthetjük. Legyen az tudatosságból vagy tudatlanságból fakadó. Egyre megy.

Első példám a szaknyelv, közelebről a művészettörténet területéről hozom: a választott mű Wilhelm Fraenger úttörő jelentőségű Bosch-monográfiája. A választott részlet jól példázza, hogy milyen nehézségeket okozhat, ha a forrásnyelvben többjelentésű szavak szerepelnek, s azok közül a gyakoribb előfordulású szó első olvasatban még úgy is tűnhet,

7 Christiane NORD, *Textanalyse und Übersetzen. Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*, Heidelberg, 21991, III.

8 Vö. Uő., i. m., 8, 33, 48, 87.

hogy beleillik a szövegösszefüggésbe. Ilyen esetben csak az alapos szövegelemzés segítheti elő a helyes ekvivalens megtalálását a célnyelven, esetünkben a magyarban. Bosch „Szent Kristófjának” leírása során Fraenger a következő egyszerű kijelentést teszi: „Er selbst [Der heilige Christophorus] als gotischer Psychopompos, der die wohlversehenen Seelen aus dem Diesseits in das Jenseits trägt.”¹⁰ Ennek a látszólag egyszerű mondatnak a fordításakor két nehézségbe ütközünk: a ’gotisch’ szónak két jelentése van (jelenthet stílust és az egyik germán törzset), a Psychopompos egyetlen modern szótárban sincs felvéve. Csak a tágabb szövegösszefüggés segítségével állapíthatjuk meg, hogy nem a stílussal, hanem a germán törzssel összefüggésben szerepel a ’gotisch’ szó; néhány mondattal később ugyanis annak szinonimájaként a ’germanisch’-t használja a szerző: „Die neue Lesart hat den ungeschlachten Kanaaniter zum germanischen Gefolgsmann umgeprägt.”¹¹ Mivel ez a második mondat mintegy fél oldallal követi a kiválasztott mondatot, a felületes fordító (ha a gótikus stílust vélte helyesnek, ami egy művészettörténeti munkában kézenfekvő megoldásnak tűnik) figyelmét elkerülheti a két szó közötti kapcsolat. Ha szövegösszefüggésben vizsgáljuk, akkor egyértelmű, hogy Fraenger ’gót’-on germánt értett, s ha ezt összekapcsoljuk a ’Psychopompos’-szal, akkor felmerülhet még a ’barbár’ ekvivalens is. A ’Psychopompos’ helyes értelmezését némi filozomunkával még azok is felfejthetik, akik nem különösebben járatosak az ókortudományokban: Hermésznek, a lélekvezetőnek a görög neve, aki a holtakat az alvilágba kísérte. Fentiek figyelembevételével a fordításban szereplő, a problémát megkerülő ’gót pszükhopomposz’¹² [sic!] helyett jobb lett volna a ’germán (vagy barbár) lélekvezető’ alak. Az utóbbi mellett szól, hogy az olasz reneszánsz mesterei (a legnagyobb hatással Giorgio Vasari) a gót elnevezést a barbár szinonimájaként használták; s tették ezt nem minden ok nélkül, hiszen az első barbárok, akik Itáliában dúltak és Rómát 410-ben kifosztották, a (nyugati) gótok voltak. A gót(ikus) szó jelentéstörténetének szempontunkból külön bájtt kölcsönöz, hogy ebben az összefüggésben összeér a népnév és a stílus jelentése, s mindkettő barbár értelemben!

Most pedig vegyünk górcső alá egy magyarról németre fordított ’gyöngyszemet,’ a magyar rokokó jeles költőjének, Faludi Ferencnek (1704–1779) *A Hajnal (Der Morgen)* című versének egyik versszakát.¹³

Már a vers első elolvasáskor feltűnik, hogy a versben egy gondolati egység legalább egy versszak hosszúságú. Ám ezt sem a vers fordítója, Josef Dirnbeck, sem a nyersfordítást készítő Karl Semmelweis nem vette észre. Éppen ezért fordulhat elő, hogy ahol az eredeti szövegből egy kukkot sem értettek, két egymással semmilyen kapcsolatba nem hozható elemből építettek fel egy strófát:

9 KLAUDY Kinga, *A fordítás elmélete és gyakorlata*, Bp., 1994, 93–186.

10 Wilhelm FRAENGER, *Hieronymus Bosch*, Dresden, 1974, 475.

11 Uő., *i. m.*, 475.

12 Wilhelm FRAENGER, *Hieronymus Bosch*, Bp., 1980, 444.

13 Franz FALUDI, *Gedichte*, Eisenstadt, 1979, 62–68.

Munter schreiten seine Lämmlein
durch das taubedeckte Tal;
Schnitter sieht man bei der Ernte,
Eichen wachsen überall.¹⁴

Ha valamelyiküknek is feltűnt volna a fentebb jelzett összefüggés, akkor a korszak valamelyik magyar irodalomtörténészéhez fordultak volna, hogy megértsék: Faludi nyelvhasználatában a 'beretváltják' jelentése 'legelnek', a 'nevelik tölgyeket' nem a tölgyfatartás és -nevelés ősmagyar sajátosságára, hanem – a legelés áldásos tevékenységének hála – a jószág tőgyének a gazda szemének örömmel szolgáló növekedése felel meg. Az eredetiben tehát teljesen más a jelentés, és nem sérül a versre jellemző egy strófa, (legalább) egy gondolati egység elve (amúgy a fordító kínos igyekezetét és teljes tájékozatlanságát jelzi, hogy a magyar szöveg kettőspontja helyett a fordításban pontos vessző szerepel):

Juhocskái vígan járnak
A harmatos völgyeket:
A mezőket beretváltják,
És nevelik tölgyeket.¹⁵

A fenti példában a fordító részben a régies nyelvhasználatnak, részben az előbbinek egy még kellemetlenebb válfajának esett áldozatául, amikor a régies alak még ráadásul egy mai köznyelvi alak homonímiája is.

Harmadik példám Hölderlin *Hälfte des Lebens* című költeménye:

Mit gelben Birnen hänget
Und voll mit wilden Rosen
Das Land in den See,
Ihr holden Schwäne,
Und trunken von Küssen
Tunkt ihr das Haupt
Ins heilignüchterne Wasser.

Weh mir, wo nehm ich, wenn
Es Winter ist, die Blumen, und wo
Den Sonnenschein,
Und Schatten der Erde?

¹⁴ Uó., i. m., 65.

¹⁵ Uo.

Die Mauern stehn
Sprachlos und kalt, im Winde
Klirren die Fahnen.¹⁶

A Lyra Mundi tíz fordítást tár az olvasó elé.¹⁷ A fordítók imponáló névsora alapján (Bernáth István, Görgey Gábor, Hajnal Gábor, Illyés Gyula, Képes Géza, Keresztury Dezső, Kosztolányi Dezső, Rónay György, Szabó Lőrinc, Tandori Dezső) szebbnél szebb, illetve jobbnál jobb fordításokra számíthatnánk, ám csalódnunk kell: félrefordítás mind-egyik verzióban található (a legártatlanabb és csak egy Görgeynél, a legvadabbak és a legtöbb Illyésnél). A hibák többsége a vers nem kellő mélységű elemzésére, valamint a költő életének és a német romantikának nem kellően alapos ismeretére, végezetül a költő-műfordítók azon tulajdonságára vezethető vissza, hogy a fordításban is valami eredetit akarnak alkotni.

Szinte nem akarunk hinni a szemünknek, hogy már a cím lefordításánál mennyi megmagyarázhatatlan félrevezető fordítás született. A szerkezet egyszerűsége kizárja, hogy nyelvi nehézség legyen a jelenség hátterében, csak a vers meg nem értése lehet az ok. Összesen két helyes 'találat' jött össze („Az élet fele”), a többi variáció a meg nem értésről és a vers félremagyarázásáról tanúskodik: „Az élet felén” (4), „Az élet felénél” (1), „Az élet feleútján” (1), „Az élet fele útján” (1), „Az élet dele” (1). Az utolsónak említett a legdurvább fordítói hiba, hiszen a 'dél'-hez a zenit, a csúcspont és a teljes kibontakozás jelentését társítjuk. A vers pedig pont mindennek a fordítottjáról szól. A vers alapos ismeretében még azt is megkockáztathatjuk, hogy a cím elhallgat valamit (az elhallgatás, a visszafogottság, a titokzatosság amúgy is fontos szervező eleme a versnek): az első versszak őszi tájat vetít elénk, a másik a telet idézi, így 'visszafelé olvasva' már csak úgy értelmezhetjük a címet, mint "Az élet *második fele*."

A 'hold' szó az 'Ihr holden Schwäne' kifejezésben maradéktalanul egyik fordítónak sem sikerült. Egyértelmű félrefordítás a 'S hattyuk, ti, megszeliđültek,' viszonylag jól sikerült átültetések a 'ti boldog hattyuk' és a 's ti, szeliđ hattyuk.' Ha azonban áttanulmányozzuk a hölderlini életművet és megvizsgáljuk a 'hold' előfordulásait, akkor fogódzót kapunk a szó helyes fordításához. Előfordul a szó a *Fragment von Hyperion*ban: „Ach! mir – in diesem schmerzlichen Gefühl meiner Einsamkeit, mit diesem freudeleeren blutenden Herzen – erschien mir Sie; hold und heilig [kiemelés tőlem], wie eine Priesterin der Liebe stand sie da vor mir...” – Ennek inverzét találjuk a *Hyperions Jugend*ben: „Ich sah mich um. Da stand sie vor mir, die Herrliche, wie eine Priesterin der Liebe, heilig und hold!” [kiemelés tőlem]

¹⁶ Friedrich HÖLDERLIN, *Gedichte = Sämtliche Werke*, kleine Stuttgarter Ausgabe, 1–6, hrsg. Friedrich BEISSNER, Bd. 2, Stuttgart, 1946–1962, 121.

¹⁷ *Friedrich Hölderlin versei*. Bp., 1980, 144–150.

Hosszan sorolhatnánk még példákat arra, hogy Hölderlin melléknévpárokat egymást erősítő szinonimapároként használ. A *Hälfte des Lebens* című költeményben is egymást erősítő szinonimapár részeiként jelenik meg a 'hold', ám itt nem olyan szembeszökően, mint a két említettem példában: nem közvetlenül vonatkoztatja őket egymásra és nem is közvetlenül állnak egymás után (hold ... heilignüchtern). Éppen ebből a speciális helyzetből adódóan fordítását csak egyetlen szóval lehet megoldani, ami a szimbolikus funkciót, a mélyebb jelentést sugallja. Hogy a versszak utolsó két verssorának a szimbolikus megkeresztelkedés, a beavatás szertartásához való kapcsolódást éreztessük, a legszerencsésebbnek a ti 'áldott hattyúk' fordítás bizonyulna.

A fordítók szinte teljesen csődöt mondtak a 'Schatten der Erde' lefordításával. Csupán egyetlen egyértelműen helyes fordítást találunk ('s árnyékát a földnek'), a többiek nem tudtak mit kezdeni ezzel az egyszerű birtokos szerkezettel, mivel nem értették meg, hogy nem másról, mint a Holdról van szó (nagy kunszt). Egyikük-másikuk olyan önkényes értelmezésekre ragadtatta magát, mint amilyen az 'árnyék-játékot a földön' vagy a tipikusnak mondható 'árnyékot a földön' alak. Ezekkel az alakokkal a költemény egyik leglényegesebb tartalmi, a költő lelki állapotát kifejező elemét, a teljes sötétség képét dobták sutba, ami a reménytelenség érzületét hivatott kifejezni.

A Holdnak ez a közvetett kifejezése nem csak Hölderlin költészetében fordul elő. Elég legyen itt két példára utalni: Matthias Claudius így fogalmaz: „Der Funke wird von der Asche gedrückt! Der Mond ist im Schatten der Erde!” (kiemelés tőlem)¹⁸ Gustav Freytagnál ezt olvashatjuk: „Dort atmete er frische Winterluft, sah die heimziehenden Landleute, die geschäftigen Bürger, welche Tische und Kasten vom Markte in die Häuser trugen, und hoch über den dunklen Schatten der Erde den lichten Abendhimmel; da wurde ihm leichter zu Sinn.” (kiemelés tőlem)¹⁹

A fordítók többsége a második versszak utolsó sorával sem tudott megbirkózni. Itt a 'Klirren die Fahnen' jelentette a problémát. Több mint felük a 'réz'-, illetve az 'érckakas' mellett döntött, de minden esetben más ígét választottak. Ha Hölderlin más műveit is bevonjuk vizsgálódásunkba, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a 'Fahne' szót 'Wetterfahne' illetve 'Wetterhahn' értelemben használja, amit regénye, a *Hyperion oder der Eremit in Griechenland* bizonyít: „...es soll ein ziemlich Feuer werden. Ha! mags doch reichen bis an die Spitze des Turms und seine Fahne schmelzen.” (kiemelés tőlem)²⁰

Az idézet alapján nyilvánvaló, hogy a 'schmelzen' ige csak fémből készített 'Fahne'-re vonatkozhat, vagyis szélkakas jelentésben állhat csak (nem pedig zászló, lobogó értelemben), amit csak tovább erősít a 'klirren' ige. S megint csak a vers lényegét érintő részről

¹⁸ Matthias CLAUDIUS, *Asmus omnia sua secum portans = Werke in einem Band*, hrsg. Jost PERFAHL, München, 1976, 532.

¹⁹ Gustav FREYTAG, *Die Ahnen, Roman*, München, Droemersch Verlag, 1953, 740.

²⁰ Friedrich HÖLDERLIN, *Hyperion oder der Eremit in Griechenland = Sämtliche Werke*, kleine Stuttgarter Ausgabe, 1–6, hrsg. Friedrich BEISSNER, Bd. 3, Stuttgart, 1946–1962, 111.

van szó: halálszimbólumról, amelyet sem a 'csattognak a zászlók', sem a 'csörögnek a zászlók' vagy a 'zörren a zászló' nem tud visszaadni.

A fenti példákkal arra szerettem volna rámutatni, hogy irodalmi szövegek, illetve az igényes értekező prózában írott művek esetében ugyanolyan figyelmet kell szentelnünk a kiinduló nyelvi szövegnek, mint a célnyelvi megfogalmazásnak, továbbá arra, hogy egy mű alapos elemzése, sokszor egy szerző életművének a tanulmányozása nélkül nem képzelhető el helyes fordítás. Ezzel nem kívánom megkérdőjelezni a fordítási folyamat elméleti vizsgálatának a fontosságát, sokkal inkább arra szeretnék ösztönözni soraimmal, hogy a fordításelmélet nagyobb hangsúlyt fektessen a szövegelemzés szerepére, és ezzel hozzájáruljak ahhoz, hogy objektívebben írják le a fordítási folyamat elemeit, és így a fordítók jobban hasznosíthassák eredményeiket. Ezzel talán csökkenthető lesz azon fordítások száma – tengernyi van belőle –, amelyek a Szörényi László-féle, szorosabban vett delfinárium határmezsgyéjén nem tudatos elhallgatás vagy torzítás révén fosztják meg az olvasót eredeti művek olvasásától, hanem a tudatlanság torzító tükre révén 'delfinkedik' el az eredeti jelentést, amire már a *Delfinárium* szerzője 1974-ban rámutatott *Ponciustól Zala Györgyig* című írásában.²¹

²¹ SZÖRÉNYI László, *Delfinárium*, Miskolc, 1998, 194.

JOLANTA JASTRZEBSKA

Kis hollandiai delfinológia *Köszöntő levél Szörényi Lászlónak*

Drága Barátom,

a legutóbbi években nagyon eltávolodtál Hollandiától, érthető okokból, persze, más és máshol végzett fontos feladatok kötettké le figyelmedet, pedig – emlékszel? – Te voltál az, aki egyszer megmutatta nekem a zutpheni nagytemplomot meg a kisváros más építészeti csodáit. Hol volt, hol nem volt... Valamiképpen most én is szeretném viszonzni ezt a kedves gesztusodat és Téged, a magyar kultúra lelkes és tudós ismerőjét értesíteni e kultúra egyre növekvő hollandiai népszerűségéről, nem utolsósorban a pár hónappal ezelőtt lezajlott *Magyar évad Hollandiában* című fesztivál hatására. Csupán egy alig néhány hete megtörtént eseményről számolok be, Kosztolányi *Édes Anna* című regénye (már harmadik!) fordításának megjelenéséről. Igen, a regényt már a háború előtt is kiadták hollandul, aztán 1982-ben is, minden visszhang nélkül. Úgy látszik, a holland közönség olyan, mint a makacs gyerek: többször meg kell kínálni valami finomságból, hogy belekóstoljon. Csodák csodájára most elkapkodták a könyvet, az első kiadás egy hónap alatt elfogyott, már készül a második. A kritikák nem győzik dicsérni, elhalványult mellette mind Márai Sándor, mind Szabó Magda, ebben az országban most a legnagyobb magyar író Kosztolányi Dezső! Ennek a hazai kritika is örülne.

Hát akkor én is elolvastam újra a regényt, hollandul. A holland szöveg kiváló, hiszen a nagy tapasztalattal rendelkező Henry Kammer barátunk alaposan átdolgozta előbbi fordítását. Csak nem értem, miért hagyott ki egy mondatot (ez természetesen közöttünk maradjon), azt, amivel Anna olyan határozottan elutasítja Jancsit. Biztosan emlékszel, Jancsi már Anna mellett fekszik az ágyban, és megpróbálja átölelni, a lány pedig az „úri kisasszonyokhoz” küldi, és keményen hozzászól: „Maradhasson.” Ez a mondat hiányzik a holland fordításban. Mindig vannak kihagyások, ki tudja ezt jobban, mint Te! Például az *Édes Anna* Matúra-sorozatban megjelent szövegéből szintén kiesett egy hasonlóan fontos mondat, az, amellyel az elbeszélő pontosan leírja Jancsi pozícióját Anna ágyában, azáltal még jobban érzékelteti a férfi bánatát és frusztrációját, mondván, hogy „Hasra feküdt.” Vajon miért esett ez ki? Úgy látszik, mindig baj van ezzel az „elcsábítási” jelenettel,

ami nem is elcsábítás, de arról most nem szólok, hiszen ezt már egyszer máshol kifejtettem, illetve kifejtettük. Még csak annyit: elhatároztam, a holland olvasóközönség számára is bemutatom az Anna–Jancsi-kapcsolat viszontagságait, és azzal kapcsolatosan a személynévről szóló korabeli regényekben megőrzött véleményt is megemlítem. Biztos emlékszel, hogy némely regénybeli szereplő és a kritika a rémes gyilkosság okának Anna géppé degradálását tartja. Na már most, Harsányi Zsolt *Magdolna* című regényében is van egy erre vonatkozó részlet, a regény pedig szintén megjelent hollandul. Szándékom nehézségekbe ütközött, mivel ott is kihagyásokat kellett tapasztalnom. Pedig milyen meggyőzően kimutatná az akkori mentalitást az a regényrészlet, amelyben Meszlényi bárónő a következőképpen oktatja későbbi kedvesét, Kelen Jenőt az úri étkezési etiketről: „A kínálást a háziasszonynak megköszönjük, a személyzetnek soha. A személyzet gépnek számít, a géphez pedig nem beszélünk. Ez nem lenézése, hanem megbecsülése az alkalmazottnak, mert ha szólunk hozzá, azzal kimutatjuk, hogy ő nem gép, hanem a társaságból kizárt ember.” (HARSÁNYI Zsolt, *Magdolna*, III, Bp., 1939, 69.) Vajon miért maradt ki a fordításból ez a részlet? Talán úgy vélte a fordító[nő], J. L. Szobotka-Visser, hogy a háború utáni holland közönség finomlelkűségét óvni kell azoktól a barbár nézetektől, amelyek őket gyarmati múltjukra is emlékeztetnék? Látod, Drága Barátom, itt is bőven akadna munkád, ha még egy delfinológiai vázlatot szeretnél összeállítani. Gép ide vagy oda, mégis meg kell jegyeznem, hogy a Víz Angélák, Pórtelky Magdák stb. nagyon is jól értettek a személynévi kioktatásához, ami nem kis feladat, ezt pedig nem annyira irodalmárként, hanem háziasszonyként állítom! Különb, emlékszel, hogyan dicsértél meg e minőségemben? Ennek írásbeli nyoma is maradt az „Arany epikája”-ról szóló tanulmányodhoz írt dedikációdban; idézem: „[Jolanta] ideális háziasszony (bár ezt nem hiszi).” Biztos lehetsz abban, hogy halálom után a másolat a PIM archívumába fog kerülni!

Ez persze mind mellékes, amiről igazán akarok Neked most írni, az a tervezett holland nyelvű cikkem, illetve Kosztolányi regényének új interpretációja, amelyben az ironikus előadásmódra esne a hangsúly. A cím már megvan: *Het meisje met de kip* [A cselédlány és a csirke]. Milyen szépen rímel a *Het meisje met de parelre* [Lány gyöngyfülbefelvél]! Milyen aktuális (a filmet még mindig játsszák a mozikban, itt és Budapesten is), és ráadásul mindkettő cselédlányról szól. Mégis, vannak kételyeim..., hiszen érthető és mennyire dicsérhető is Kosztolányi iróniája akár Kun Bélával, akár Jancsival szemben, de Annát így neveltségessé tenni ezzel a vele együtt alvó csirkével? Még jó, hogy nem egy libáról volt szó, mert ennek a konnotációi mind a magyarban, mind a hollandban szinte azonosak! Vajon úgy kellene-e értelmezni ezt a jelenetet mint a (kis)realizmus kiváló példáját? De ezzel is vannak fenntartásaim, mivel furcsának tartom, hogy egy jövődöbéli államtitkár lakásán, igaz a konyhájában, és igaz, a háború meg a kömmün nélkülözései után, de mégis, ott alszik egy csirke, és csak várja a sorsát. Vajon milyen más, csakis irodalmi szövegekben találnék bizonyítékot arra, hogy ez elfogadható? Egyelőre a szövegbeli összefüggéseket kerestem, megtetszett az, hogy mialatt az elbeszélő Jancsi beférkőzését

Anna fekvőhelyére valami szemétdombon való „meghengergőzéshez” hasonlítja, talál is ott egy ártatlan és diszkrétén félreálló, majd állva elalvó csirkét. Szemiotikus lévén, nagyon is tudtam értékelni azt az információt, hogy Anna képtelen levágni egy csirkét, mivel ez viselkedésének a koherenciáját biztosítja. Ebből a szempontból a Vízék konyhakéssel való „feldogozása” nem mond ellent egy csirke megölésétől való irtózásnak, mivel nincs semmi közös szemantikai elem közöttük és a csirke között. Hacsak nem arra gondolok, hogy egy angyal (Víz Angéla) szintén képes fel- és alászállni, de ez talán erőltetett. Ugyanakkor örülök annak, hogy a gyilkosság után Anna úgy viselkedik, mint „een kip zorder kop” [fejetlen csirke], a képletes holland kifejezés szerint. Anna gyilkosságot követő viselkedése hasonlít egy csirkééhez, tudniillik először közömbösen elalszik, aztán ide-oda szaladgál, végül felkapja a batyuját és leül. Szerinted meggyőző ez? Ugyanis nem szeretném, ha szemiotikusi integritásom csorbát szenvedne. Szóval úgy érzem, mintha zsákutcába jutottam volna, de ezzel már nem fárasztalak, esetleg egyszer személyesen beszélhetünk a dolgokról. Nagyon remélem, hogy legközelebbi magyarországi tartózkodásom alatt találkozhatunk, feltéve, hogy akkor nem leszel beteg, hogy nem hívnak se Rómába, se Kalkuttába, és hogy nem kell éppen akkor sürgősen megírnod valami fontos tudományos cikket.

Addig is maradok régi rendíthetetlen híved,
Groningen, 2005 márciusa

Jolanta

KABDEBÓ LÓRÁNT

A Szabó Lőrinc-hajsza lélektanához

Kedves Laci barátom!

Bárha jóval fiatalabb vagy nálam (ugyanis a háborús évek duplán számítanak – és itt, felénk, mikor nincsenek háborús évek?), mégis ugyanazt a huszadik századot éltük meg, és ki tudja, milyen újabb borzalmak leselkednek még ránk. Vas Pistának mondtam csak ennyit, utolsó éveiben, amikor nagy büszkén hivatkozott korára, és hangoztatta, ő már túlélte a veszélyeket, legfeljebb minket, fiatalabbakat sajnál: „Pista, gondold csak Max Jacobra, ő is elmondhatta volna ugyanezt.” Erre elgondolkozott. Jártam a Saint-Benoît-sur-Loire-i apátságban, ahol (illetőleg a környékén) a húszas évektől élt „Max Jacob a hű,” a katolizált költő, és ahol a megszállás idején szerzetesek rejtegették, mégis elhurcolták. Emlékét ápolják, saját maga által elmondott verseit lemezen megvehettem. Szóval az életkor nem ment fel egyikünket sem a félelmek alól.

Születésnapj ajándékkul küldök egy kis részletet Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójából*. Most, hogy a készülő Osiris-kiadás számára összeolvastuk Lipa Timea kedves doktoranduszommal, észrevettük, hogy ezt a részletet a költő utólag alaposan átolvasta, és mintha közreadására készült volna, tintairással át is javítgatta. Fontos szövegnek tartotta. Te, a politikai delfinológia értő szakembere méltányolni fogod ezt a kis kultúrtörténeti esszét, amelyet a költő rögtönzött. A világirodalmi példát és saját sérelmét összeolvastva.

A Szabó Lőrinc-hajsza lélektanához

„Lám, ez az Edmond Goncourt! Mennyi mindent feljegyzett, kuriózumot és balgaságot, igazságot és bölcsességet, vegyesen. S milyen felháborodást keltett. Nem közönséges indiszkrécio bűnében marasztalták el! Védekezése okos, ügyes; de azért csak elvi marad és embertelen. A közvetlen észlelet, a kiragadott egyes mozzanat, bármily világosnak¹ és félreérthetetlennek látszik is, kellő distanciálás és összefüggésbe állítás, koordinálás nélkül nem vihető nyilvánosság elé, ha az író, a közlő, a beszámoló csakugyan igazságot akar közölni. Másképp éppen a vélt valóság hamisít a szavaiban, és pedig a legveszedel-

¹ Szabó Lőrinc a géppel írt szót erősen kihúzta, fölé kézzel írta: világosnak.

mesebben és leggonoszabban. Rokon ez a riportok, a riportázs veszedelmével, a torzítással, a karikatúragyártással. Maga a kivonatolás már hamisít. Ahogy Edmund naplója pl. Renannal bánt, azt a módot, azt a félrevezető és pikáns eljárást csakugyan teljes joggal tekintette a világ – és az érintett fél még inkább – gonoszságnak, vénasszonyos pletyka-szomjnak, sőt árulásnak, becstelenségnek. Igazán lehetetlenség és erkölcstelenség, de az agynak és a léleknek vak káröröme is,² ha kikürtölünk közös viták óráiban és perceiben, baráti falak közt elhangzott, gomolygó közléseket, amelyeket a vitázó felekre kölcsönösen megtisztelő bizalom hozott, segített világra, nem minden közreműködése nélkül esetleg épp a baráti ellentmondásoknak, amelyek talán provokáltak is, és ilyen vagy olyan irányba löktek és eltoltak,³ – szóval:⁴ lehetetlenség efféle közléseket, melyek igazán nem jelentenek szükségképpen meggyőződésekkel, kialakult, megmerevedett hiteket, úgy tüntetni fel, a maguk elszigeteltségében, minthogyha végleges és minden pillanatnyiságtól független nézetek, hitvallások lettek volna,⁵ amelyek kimerítik a jellemzett személyek lelki-szellemi tartalmát. Az efféle pillanatsfelvételek megállítják az időt, s ezzel hamisítanak, őriznek valamit, ami már rég nincs s talán sose volt: rágalmaznak, nem is⁶ tehetnek egyebet, mint hogy rágalmazzanak! Teljes joggal láthatták a kitűnő, igazán kitűnő Goncourt kortársai árulásnak, aljasságnak, gonoszságnak az efféle „igazságokat” és „rögzítéseket” amelyek további gondolatársítások keltésével olyan kapcsolatokba és viszonylatokba állítják a megvádoltakat, amelyeket azok egyáltalán nem vállaltak és nem érdemelték:⁷ a mutató, pikáns, de hamis kis portrékban egyáltalán nem ismertek és nem ismerhettek magukra. Az ilyen eljárás minden lehet, csak nem az a „fair play”, amelynek a szellemi életben uralkodnia kell, s amelynek, ha elveszett, a visszaszerzéséért minden korban azonnal és teljes lélekkel küzdenie kell minden szabad gondolkodónak és becsületes léleknek. A fair play még ellenségek közt is nélkülözhetetlen, hacsak nem a mindenki harca folyik mindenki ellen, s természetesen elsősorban kötelező a hatóságok részéről, amelyek élesebben megvilágított fórumai az igazságtevésnek, mint a mindig csillogó⁸ szellemességek és ármánykodások ködébe burkolt irodalmi és társasági szalonnok. Távlataadás és objektíválás nélkül⁹ regényíró sem használhatja az ilyen hamis „igazságokat”¹⁰; vagy pedig ugyancsak silány kulcsregény lesz a műve. Pedig a Goncourt esetében az történt csak, hogy egy személy rágalmazott meg sokakat; míg a Sz. L. esetében

2 „az agynak és a léleknek vak káröröme is” – Szabó Lórincc javítgatásaival.

3 „és eltoltak” – kézírásos beszúrás.

4 Eredetileg „egy szóval.” Az „egy”-et utólag kihúzta.

5 Az eredeti „lennének” szót erősen kihúzta és fölé kézírással írta: „lettek volna.”

6 Az „is” utólagos kézírással.

7 A „vállaltak” és az „érdemelték” eredetileg jelen időben íródott, kézírással utólag átjavította.

8 A „csillogó” utólagos kézírásos beszúrás.

9 A „híján” szó átjavítva kézírással „nélkül”-re.

10 Az „igazságokat” kézírásos javítás a „hamisító értesüléseket” helyett.

sok személynek többnyire egymástól átvett s egymásén hizlalt téves közlései és igazságtalan „igazságai” sűrűsödnek és súlyosodnak egyetlenegy áldozatra, méghozzá olyan időszakban, amikor a morális légkört mérgessé és fülledtté, gyilkossá és robbanóvá teszi... mindnyájan tudjuk, hogy micsoda! És vajon Sz. L. ilyen akarva-akaratlan hamisító, ilyen naivul vagy nagyon is tudatosan ártalmas „leleplezői” – mind egy-egy Goncourt volnának?”

IRODALOMELMÉLET

PETŐFI S. JÁNOS

Magyar versek szövegrokonsági kapcsolathálói

Intertextualitás-típológiai kísérlet

o. Bármely szöveg befogadása (a formális diszciplínák szövegeié, a jogi szövegeké, a valási szövegeké éppúgy, mint az irodalmiaké) – történjék az akár intuitív módon, akár elméleti célból – elválaszthatatlan annak más szövegekkel való összehasonlításától. Ez az összehasonlítás intuitív befogadás esetében esetleges és kifejtetlen maradhat, elméleti befogadás (interpretáció) esetében azonban optimálisan ki kell terjednie az interpretáció szempontjából releváns aspektusok valamennyiére, és az összehasonlítás eredményét explicit módon reprezentálni kell. Mind az aspektusok számbavétele, mind a reprezentálás ennek következtében egy interszubjektív módon kezelhető elméleti keretet tételez fel. Ebben az írásban elsősorban azt szemléltetem röviden, hogy az általam szemiotikai textológiának nevezett elméleti keretben az összehasonlítás aspektusai (más szóval a lehetséges szövegrokonsági kapcsolatok) mi módon foglalhatók rendszerbe.

1. A szövegek mind *analitikus*, mind *kreatív produktív* szemiotikai-textológiai megközelítése (lásd PETŐFI 2004) azt igazolja, hogy célszerű a szövegeket *komplex jeleknek* tekinteni, és a következő hat komponensüket megkülönböztetni:

Ve: a szövegek *fizikai teste*, fizikai manifesztációja (*Vehiculum*);

VeIm: a vehikulumhoz egy adott kommunikációs helyzetben hozzárendelhető *mentális kép* (*Vehiculum-Imago*), amelyben megkülönböztethetjük a vehikulum *fizikai-szemiotikai* és *nyelvi-szemiotikai* arcát;

Fo: a vehikulumhoz egy adott kommunikációs helyzetben – a vehikulum-imágó közvetítésével – hozzárendelhető *formai felépítés* (*Formatio*), amellyel kapcsolatban különbséget tehetünk a vehikulum *fizikai-szemiotikai* és *nyelvi-szemiotikai* formai felépítése között; a sensus hozzárendelésekor a formai felépítés mindkét típusa szerepet játszhat;

Se: a vehikulumhoz egy adott kommunikációs helyzetben – a formáció közvetítésével – hozzárendelhető *nyelvi-szemantikai felépítés* (*Sensus*), amely lehet *betű szerinti*, de lehet nem betű szerinti, használatosabb kifejezéssel élve: *szimbolikus* is;

ReIm: annak a *relátumnak a mentális képe*, amely a vehikulumhoz egy adott kommunikációs helyzetben – a sensus közvetítésével – hozzárendelhető (*Relatum-Imago*);

Re: olyan tényállás-konfiguráció, amelyre a befogadó véleménye szerint a vehikulum – egy adott kommunikációs helyzetben hozzárendelt sensus közvetítésével – utal, más szóval az adott kommunikációs helyzetben értelmezett vehikulum feltételezett *tényállás-szemantikai felépítése (Relatum)*;

Vegyük e komponensek szemléltetéséhez példaként Fodor András *a teremtmény éneke* című haikuját

Ve: e haiku nyomtatott *fizikai teste*:

új szemmel nézni
a régi képre: ez a
mi alkotásunk

VeIm: (a) ami a vehikulum *fizikai-szemiotikai* arcát illeti – egy adott kommunikációs helyzetben esetleg többször megismételt percipiálás alapján –, megalkothatjuk e fizikai-szemiotikai arc olyan mentális képét, amely, a betűtípust, a betűnagyságot, valamint azt a tényről, hogy a szavak csupa kisbetűt tartalmaznak analóg a vehikulumával;

(b) ami a vehikulum *nyelvi-szemiotikai* arcát illeti, ez a mentális kép azt az információt is tartalmazni fogja, hogy a szavak a magyar nyelv szavai, és hogy a második sorban található egy kettőspont is (a további komponensek szemléltetésénél csak a *nyelvi-szemiotikai* arcot veszem figyelembe);

Fo: (a) vehikulum *fizikai-szemiotikai (poétikai-metrikai-ritmikai) formai felépítésével* kapcsolatban megjegyzendő az, hogy a szavak – 5 / 7 / 5 szótagszámú – három sorra vannak elosztva,

(b) a vehikulum *nyelvi-szemiotikai (mikro- és makroszintaktikai) formai felépítésével* kapcsolatban pedig az, hogy a vehikulum egyetlen – kettőspont által két részre tagolt – összetett mondat, amely nem kezdődik nagybetűvel, és nem végződik mondatzáró írásjellel; a nyelvi-szemiotikai formáció részét képezi természetesen az összetett mondat szintaktikai felépítésének a reprezentációja is, ezzel, a magyar nyelv egy adott grammatikája alapján megalkotható (és attól függő) reprezentációval azonban itt nem foglalkozom;

Se: *nyelvi-szemantikai felépítése* szempontjából az összetett mondat kettőspont előtti része értelmezett, kettőspont utáni része értelmező komponens; az „új szemmel” kifejezéshez betűszerinti értelem nem rendelhető, valamint rendhagyónak tekinthető az a tény is, hogy a haiku a határozott névelős „a régi képre” kifejezést tartalmazza, az „egy régi kép” kifejezés helyett, amely annak következtében, hogy „régiről” először itt esik szó, elfogadhatóbb lenne; ezek a tények arra indítanak, hogy az adott haikuhoz szimbolikus értelmet rendeljünk – ilyen értelem lehet például a következő:

újabb módon nézni
a korábban látottra: ez a
mi alkotásunk

ReIm: könnyű megalkotni annak a – szimbolikus értelem közvetítésével a vehikulumhoz rendelhető – *tényállásnak a mentális képét*, amelyben a költői én saját magát e „mi” egyik tagjának tekintve azonosul az első két sorban kifejezésre juttatott feladattal;

Re: maga ez a tényállás, mint az adott vehikulum *tényállás-szemantikai felépítése*.

2. Meggyőződésünk szerint a szövegek hat komponensű komplex jelekként való értelmezése jó alapot szolgáltat mind a szövegeken, mind a szövegekkel végrehajtható/végrehajtandó műveletek explicit tárgyalásához, így az *intertextuális kapcsolatok tipológiáinak* megalkotásához és a szövegrokonsági kapcsolatok e tipológia keretében való értelmezéséhez is.

(A következőkben ennek illusztrálására példaként kizárólag versekre hivatkozom – természetesen azokra is a teljesség igénye nélkül –, e versek közül csak néhányat idézek, többnyire azokat is csak részlegesen, és eredeti lelőhelyükre se utalok, mert valamennyi ebben az írásban idézett vers könnyen visszakereshető a *Szövegtani kaleidoszkóp 1. Antológia* című kötetben.)

2.1 Ami az intertextualitás *tipológiai* megközelítését illeti, célszerű először annak *makro-* aspektusaival foglalkozni. Egy lehetséges *makrotipológia* alapját a szövegek vehikulumában *explicit módon jelölt* és az azokban *jelöletlen intertextuális kapcsolatok* megkülönböztetése képezheti.

2.1.1 Az intertextuális kapcsolatok *explicit jelölésének* különböző fokozataival találkozhatunk:

(a) *közvetlen egyértelműséggel jelölt egyedi intertextuális* kapcsolatról beszélhetünk olyan művek esetében, mint például Somlyó György *Olykor az ábrándot is kérdőre kellene vonni* című – *Vörösmartynak bocsánatkéréssel* mottót tartalmazó – verse, amely explicit módon utal Vörösmarty alábbi részlettel érzékeltetett versére:

Szerelmedért / Feldúlnám-e eszemet / És annak minden gondolatját, / S képzelmeim édes tartományát; / Eltépném-e lelkemet / Szerelmedért? //

(b) *közvetett egyértelműséggel jelölt egyedi intertextuális* kapcsolatról beszélhetünk olyan művek esetében, mint például Petőcz András *zárójelvers op. 32.* című – *Weöres Sándor variáció* alcímű – verse, amelyben a közvetett utalás funkcióját a kövérrel szedett „aki holt a halálban él” és „aki él nem hal soha már” kifejezések töltik be;

(c) *rejtett egyértelműséggel jelölt egyedi intertextuális* kapcsolatról beszélhetünk olyan művek esetében, mint például Orbán Ottó *A holló* című verse, amely címével, tartalmi és formai felépítésével együtt Edgar Allan Poe amerikai költő hasonló című és formai felépítésű versére utal (lásd alább idézett első versszakát) – ezt az utalást azonban csak azok veszik észre, akik Poe versét legalább magyar fordításban ismerik:

Rossz kedvem van mostanában, tengek-lengek a szobában, / kézbe veszek egy-egy könyvet, angol antológiát, / s egyszerre csak, ni, a *Holló*, ez a puha, selymes, omló, / ráolvasáshoz hasonló, tébolyult vers rámkialt, / alvilágból károgó hang, csábítóan rámkialt, / dallamával legkivált. //

(d) *közvetlen egyértelműséggel jelölt tematikus és formai intertextuális* kapcsolatról beszélhetünk olyan művek esetében, mint például Kovács András Ferenc *Júliának különb dicséreti* című – mottóként Balassitól idézett négy sort tartalmazó – versciklusának darabjai (ezek egyikét lásd alább), amelyek mind címükkel, mind versformájukkal Balassi Júlia-verseire utalnak;

HYMNUS MATUTINUS // Ég ébredesz, erdő, madár sem kesergő / Hajnalban ékes kertben: / Harmattal hintenek, újholdnak mindenek, / fű sarjad, féreg serken... / Magam még fekünnék – örökre eltűnnék / Tebenned elkeverten.

(e) *közvetett egyértelműséggel jelölt formai intertextuális* kapcsolatról beszélhetünk olyan művek esetében, mint például Utassy József *Ad notam Balassi Bálint*, vagy Károlyi Amy *ad notam W. S.* című verse (ez utóbbit lásd alább) – azt azonban, hogy a címben teljes névvel vagy csupán monogrammal megnevezett költők mely versét/verseit érinti ez az intertextuális utalás, csak úgy tárhatjuk fel, hogy elemezzük ezeket a verseket és a hivatkozott költők versei között keresünk e versek felépítésének címadó aspektusával kapcsolatba hozhatókat;

Álmod ajtajában álldogálsz, / álmod ablakában üldögélsz. / Ablak, ajtó nyitva, sohse félsz. // Álmod ablakában üldögélsz, / álmod ajtajában álldogálsz. / Valaki belessen, arra vársz.

(f) *rejtett egyértelműséggel jelölt egyedi formai intertextuális* kapcsolatról beszélhetünk olyan művek esetében, mint például Thinsz Géza *Az ékességes hatalom* című verse (kezdő sorait lásd alább), amely formai felépítésével József Attila *Születésnapomra* című versére utal – ezt az utalást azonban csak azok veszik észre, akik József Attila említett versét ismerik:

Nem volna vele semmi baj, / de harsog, mint egy csatadal, / hiú / fiú, /

2.1.2 A *jelöletlen intertextuális kapcsolatok* típusainak meghatározásához alapul szolgálhatnak a szöveg mint komplex jel fentiekben felsorolt jelkomponensei, amelyek alapján a következő típusokat különböztethetjük meg: a **Ve/VeIm**, **Fo**, **Se** és **ReIm/Re** típust, mint *egyszerű típusokat* és e jelkomponensek tetszőleges kombinációja alapján értelmezhető *komplex típusokat*. Bármely típusal kapcsolatosan beszélhetünk hívó szövegről és válaszoló szövegekről: *hívó szöveg* az a szöveg, amelyből kiindulva azzal – az adott típus követelményeit kielégítő – intertextuális kapcsolatba hozható szövegeket keresünk. Amennyiben ilyeneket találunk, azokat nevezzük *válaszó szövegeknek*.

Lássunk most e típusok néhány altípusát reprezentáló *hívó* szövegeket, ahol lehet, hivatkozva azokra a szövegekre is, amelyek az említett antológiában *válasz* szövegekként találhatók.

Ve/VeIm

A szöveg *fizikai teste*, a **vehikulum / vehikulum-imágó** *fizikai-szemiotikai és nyelvi-szemiotikai* felépítésének néhány intertextuális (al)típusát képző szövegek:

(A) a **vehikulum / vehikulum-imágó** *fizikai-szemiotikai felépítésének* intertextuális altípusait képző szövegek:

(Aa) *hagyományos tipográfiával szedett* szövegek: ezek a szövegek olyan *banális* altípust képeznek, amely nem igényel szemléltető példát;

(Ab) *kurzívval szedett* szövegek: *hívó* szövegre példa Nemes Nagy Ágnes **Amikor** című, *válaszoló* szövegre Csoóri Sándor *Anyám fekete rózsza* című verse – vagy megfordítva;

(Ac) *csupa nagy betűvel szedett* szövegek: *hívó* szövegre példa lehet Nagy László *Verseim verse* című verse;

(Ad) *kézírásos szövegek*: *hívó* szövegre példa lehet Weöres Sándor *Hold* című verse;

(Ae) *egy szónál nagyobb terjedelmű egysoros szövegek*: *hívó* szövegre példa Weöres Sándor bármelyik e követelményt kielégítő egysorosa, *válaszoló* szövegre Ancsel Éva bármelyik egysorosa – vagy megfordítva; egy lehetséges „szövegpárra” példa:

Weöres Sándor: XI. Szép távolsággal itt vagy.

Ancsel Éva: VI. A szomorúság a lélek elidőzése az időben.

(Af) *kétsoros szövegek*: *hívó* szövegre példa Zelk Zoltán *Felelj, ha vagy!* című verse, *válaszoló* szövegre Bella István *Négy legszebb* című ciklusának 1. számmal jelzett, *A legszebb sakkvers* című, darabja (lásd alább) – vagy megfordítva;

Szabadság, szerelem! / E 2 kell nekem.

(Ag) *háromsoros szövegek*: *hívó* szövegre példa a *Szövegtani kaleidoszkóp 1. Antológia* kötete *Háromsorosok (és haikuk)* című szektorának bármelyik darabja, *válaszoló* szövegre a többi darab;

(Ah) *négysoros szövegek*: *hívó* szövegre példa a *Szövegtani kaleidoszkóp 1. Antológia* kötete *Négysorosok* című szektorának bármelyik darabja, *válaszoló* szövegre a többi darab;

(Ai) *tizennégysoros szövegek*: *hívó* szövegre példa a *Szövegtani kaleidoszkóp 1. Antológia* kötete *14 sorosok (és szonettek)* című szektorának bármelyik darabja, *válaszoló* szövegre a többi darab;

(Aj) *oszlopokba rendezett szavakból felépített szövegek*: *hívó* szövegre példa Illyés Gyula *Nyár*, *válaszoló* szövegre Weöres Sándor *Keresztöltés* című verse;

(Ak) *képversek* altípusokba osztható kompozíciói; altípust képeznek például a *lineárisan olvasható* képversek – ebben az altípusban *hívó* szövegre példa Nagy László *Árvácska sírverse* című, *válaszoló* szövegre Fábíán István „*én innét...*” kezdetű képverse – vagy megfordítva.

Ahhoz, hogy a 3 sorosokon belül a haikukat, és a 14 sorosokon belül a szonetteket el lehessen különíteni, mind formációjukat, mind sensusukat figyelembe kell venni.

(B) a **vehikulum / vehikulum-imágó** *nyelvi-szemiotikai felépítésének* intertextuális altípusait képző szövegek:

(Ba) *szűk értelemben vett vegyes nyelvű* szövegek: *hívó* szöveg lehet a következő versek bármelyike: Parti Nagy Lajos „44 46” jelzésű szövege, Zend Róbert *Kétnyelvű Magritte* (9) című kompozíciója (ez utóbbit – alcímeivel együtt – lásd alább), Petri György *Sár* című verse, *válaszoló* szöveg a nem hívó szövegnek választott művek bármelyike;

(Hunglish)

Mondscheinparty Budán egy angol lánnyal

Fel

jött

a

Please, hold me tight

az

égre

(Bb) *tág értelemben vett vegyes nyelvű* szövegek: *hívó* szövegekre példa lehet Tandori Dezső *197615/v – a a é e – A nap vége* vagy Rákos Sándor *Visszaforgó* című verse (első versszakukat lásd alább);

Tandori Dezső verse (részlet):

e u o, o a e i e a o

é e ö, é, é u á: o a e e?

Délelőtt, dél, délután: hova lesztek?

Nem tudom, hol van megint egy napom.

Rákos Sándor verse (részlet):

fordított föld hol minden visszakézről

moladorib ódóráz laddatáh

történetünk kifordított ruhái

iótatumaró ólluh kopan

Fo

A *fizikai-szemiotikai* (poétikai-metrikai-ritmikai) és *nyelvi-szemiotikai* (mikro- és makroszintaktikai) *formai felépítés*, a **formáció**, néhány intertextuális (al)típusát képező szövegek:

(A) a *fizikai-szemiotikai* (poétikai-metrikai-ritmikai) **formáció** intertextuális altípusait képező szövegek:

(Aa) 5/7/5 szótagszámú sorokból álló szövegek (tág értelemben vett haikuk): *hívó* szöveg lehet a következő versek bármelyike: Fodor András *Jel, Axioma, Műhely-haiku* (ezt a haikut lásd alább), *A teremtmény éneke*, Babics Imre *87. haiku*, Pető Tóth Károly 45-ös számú szövegének második összetevője – *válaszoló* szöveg a nem hívó szövegnek választott versek bármelyike;

Talán hozzá se / nyúlj. Csak nézd és nézd, míg csak / gyönyörű nem lesz.

(Ab) 6+6 / 3+4 / 6+6 / 3+4 / 6+6 / 3+4 szótagszámú és tagolású sorokból álló szövegek: *hívó* szöveg lehet Kovács András Ferenc *Júliának különb dicséreti* című versciklusának bármelyik verse (ezek egyikét lásd fentebb) – *válaszoló* szöveg a versciklus nem hívó szövegnek választott verseinek bármelyike;

(Ac) *szonettformába írt szövegek*: a „4 // 4 // 3 // 3” soros versszakokra tagolt szonettaltípusra *hívó* szöveg lehet például Várady Szabolcs *Szerkesztői üzenet* című szonettje (lásd alább):

Mihelyt kapásból meg tudsz írni egy / szonettet, mondjuk ilyesféleképpen, / ujjaidat csak futtatva a gépen, / s úgy érzed, hogy magától (szinte) megy, // Véreddé vált, akár az egyszerű. / ha álmodból fölkeltenek: „No kérem, / lássunk egy jó szonettet, írja szépen”, / csak könnyű séta s nem megmászni hegy, // ha, mondom, eddig eljutsz végre egyszer, / tudván, hogy írta ezt Petrarca, Sidney / s mily rímképlettel Shakespeare (s pláne Spencer!), // akkor elég, ha ennyit mondasz, „Így ni”, / és dobhatod is az egészet el. / De addig, barátom, gürcölni kell!

(Ad) *klasszikus versmértékben írt szövegek*: egyik altípusára *hívó* szöveg lehet például Weöres Sándor (*Itt nyugszik W. S.*) című verse.

(B) a *nyelvi-szemiotikai* (mikro- és makroszintaktikai) **formáció** intertextuális altípusait képező szövegek:

(Ba) *sajátos mikroszintaktikai szerkezetű szövegek*: egyik altípusára *hívó* szöveg lehet például Mezei András *Szokatlan óda* című verse (lásd itt az első versszakát):

Életemből önnön magamnak / vigyázzak rám, hogy meg ne haljak. / Tenmagadban téged születlek / én életem, benned szeretlek. //

(Bb) *központozás (és minden más tagoló elem) nélküli szövegek*: *hívó* szöveg lehet a következő versek bármelyike: Rákos Sándor: *Ott*, Kányádi Sándor: *Sóhajtás*, Borbély Szilárd: *Passió* – *válaszoló* szöveg a nem hívó szövegnek választott versek bármelyike;

(Bc) *központozás nélküli, versszak-tagolású szövegek*: *hívó* szöveg lehet a következő versek bármelyike: Kányádi Sándor: *Sóhajtás* (lásd alább) és *Rondó*, Imre Flóra: *A szenvedély*, *A szenvedés*, – *válaszoló* szöveg a nem hívó szövegnek választott versek bármelyike;

kútnak lenni volna jó / utas-itatónak / diófának vagy a fán / füttyentő rigónak //
rigófüttyenek volna jó / lenni bár egy hangnak / jönni-menni volna jó / akárcsak a harmat

(Bd) *központozás nélküli (de tagoló elemként nagybetűs mondatkezdést alkalmazó) szövegek:* hívó szöveg lehet Bella István *Példamondatok* című verse:

Nézz körül jól Ez a fa árnya / És ez a fa De lehet Te vagy / mind a kettő Hát nézd magad / Nézz jól körül Fa és fa-árnya

(Be) *szórendváltó sorokból alkotott szövegek:* hívó szövegre példa lehet Borbély Szilárd *Passió* című verse, *válaszoló* szövegre Somlyó György „*Tiszta*” *költészet* című verse (lásd alább) – vagy megfordítva;

A tavon egy hattyú a fényben / A fényben a tavon egy hattyú / Egy hattyú a fényben a tavon / A tavon a fényben egy hattyú / Egy hattyú a tavon a fényben / A fényben egy hattyú a tavon // A tavon egy hattyú a fényben

(Bf) *folyondár típusú szövegek:* hívó szövegre példa lehet Weöres Sándor *Ünnep*, *válaszoló* szövegre Mezei András *Az árvák kadisa* című verse (első versszakát lásd alább) – vagy megfordítva;

Az árvák mondanak kadist, dicsérve Őt / a teljes népirtás után, az Örökkévalót, / kadist az árvák mondanak, Őt dicsérve, / az Örökkévalót, a teljes népirtás után //

Se

A *nyelvi-szemantikai felépítés*, a **sensus** néhány intertextuális (al)típusát képező szövegek:

(A) *sajátos szintaktikai struktúra által dominált nyelvi-szemantikai felépítés* intertextuális (al)típusait képező szövegek:

(Aa) *kizárólag nominális (és/vagy nominalizált) szószerkezetekből felépített szövegek:* hívó szöveg lehet Bella István *Négyzet a körön* című verse (első versszakát lásd alább);

A szürke ég, a félkoszos plafon, / a meszes érfalak, / az egyszer-egy-az-egy, a nem tudom. / a hiszen-süt-a-nap, //

(Ab) *lexiko-szintaktiko-szemantikailag transzformált sorokból felépített szövegek:* hívó szöveg lehet Tandori Dezső *Piazza* című verse (első versszakát lásd alább);

A napszak örökéző pirosában / A piros napszak örök égőjében / Az örök-piros égő napszakában / Az égő napszak piros örökében //

(Ac) *azonos és felcserélt tövű ragozott ige + főnévi igenév szószerkezetekből felépített szövegek:* hívó szöveg lehet Weöres Sándor *Talizmán* című verse; (első versszakát lásd alább);

Elmegyek elmenni / maradok maradni / elmegyek maradni / maradok elmenni //

(Ad) *olyan négysoros versszakokból felépített szövegek, amelyeknek középső két sora más-más jelentésű, első és utolsó sora pedig egymástól lexikailag csak melléknév-összetevőjében különböző helyhatározó funkciójú szószerkezet:* hívó szöveg lehet Tornai József Cs. *Szabó László sírfőlirata (Kilenc változat)* című verse; lásd itt az első versszakát és a többi versszak melléknév-összetevő párpait:

1. Három égrenyúlt hársfa alatt / hallom, az idő hogy apad, / s hogy érik fénné a salak / három vadkérgeű hársfa alatt //

2. szigorú – egykedvű

6. megmeredt – ősz-festett

3. sokágú – ragyogó

7. őrtálló – hajlongó

4. óriás – sustorgó

8. irgalmas – itthoni

5. testvéri – hullongó

9. burjánzó – varjú-ülte

(Ae) *olyan szövegek, amelyek szövegmondataiban első és második személyre utalás váltakozik: hívó szöveg lehet Radnóti Miklós Két karodban, válaszoló szöveg Beney Zsuzsa Fuga című verse (ez utóbbi első versszakát lásd alább);*

Az én jobbkezem a te balkezedenél. / Jobbkezem nincsen a te jobbkezedenél. / Jobbkezed nincsen az én jobbkezemenél. / A te balkezed az én jobbkezemenél. //

(B) *sajátos szemantikai struktúra által dominált nyelvi-szemantikai felépítés néhány intertextuális (al)típusát képező szövegek:*

(Ba) *a versbeli „én”-t értelmező szövegek: hívó szöveg lehet Borbély Szilárd Az én a vers, az én e vers (lásd alább), vagy Az énvers című verseinek bármelyike – válaszoló szöveg a nem hívó szövegnek választott versek bármelyike;*

Az én e versben alig több mint helyzet / amelybe belehelyezik a verset / akiből lesz a verset olvasó / a versbe belehelyezett énhelyzet / olyan akár a versben olvasó / kiből találkozik majd a vers meg helyzet / az olvassa majd énemben a verset / az én a versben akkor lesz vershelyzet

(Bb) *kizárólag nominális szó szerkezettel reprezentált metaforákból felépített szövegek: hívó szöveg lehet Kálnoky László Mi vagyok én? című – harminchárom soros – verse (első öt sorát lásd alább);*

Zongora a süketnémák intézetében, / kőkorszakbeli táskarádió, / csillagászati távcső egy szénbánya mélyén, / szélmalom teljes szélcsend idején, / lejárt belépőjegy egy elmaradt előadásra, /

(Bc) *hasonlat(ok)ból felépített szövegek: hívó szöveg lehet Nemes Nagy Ágnes Hasonlat, válaszoló szöveg Székely Magda Hasonlat című verse (ez utóbbi első versszakát lásd alább) – vagy megfordítva;*

Ahogy feltámaszt majd halottainkból / egykor az Úr / úgy gyúl ki most a tudat csipkebokra / újra s újra kigyúl //

ReIm/Re

A vehikulumhoz feltételezett utalt entitásként hozzárendelt (képzelt vagy valóságos) világdarab a relátum-imágó / relátum felépítésének néhány intertextuális (al)típusát képező szövegek:

(A) *sajátos hozzáférhetőségi-relációkat reprezentáló világdarabok intertextuális (al)típusait képező szövegek:*

a képzelet szerepét tematizáló szövegek: hívó szöveg lehet Szabó Lőrinc Képzelt képzeleteddel című szonettje (első nyolc sorát lásd alább), vagy Somlyó György Szekven-cia című verse (első részét lásd alább);

Szabó Lőrinc verse (részlet):

Képzelt képzeleteddel képzelem, / hogy idegondolsz, kedves, mialatt / gyors kerék
visz: sóvár magányomat / hívja magányod; együtt nagy velem, / ahogy veled én, és ahogy
nekem / vigaszt csak képzelt jelenléted ad, / fájdalmaid fájdalomban érzi csak / enyhülni
szorítását szíveden. /

Somlyó György verse (részlet):

én sose voltam az / akinek te képzeltél / mondja – // nem is képzelve / hogy már rég
te se képzeled / olyannak amilyennek ő / képzeli hogy képzeled / bár most is
elképzelhetetlen / hogy ennyire nem olyan //

Hasonló módon altípusok alkothatók az **emlékezet**, az **álm**, az **elvárás** stb.
szerepét tematizáló szövegekkel.

(B) *sajátos témaköröket reprezentáló világdarabok* intertextuális (al)típusait ké-
pező szövegek:

(Ba) **anya**-tematikájú szövegek: hívó szöveg lehet a következő versek bármelyike:
Kosztolányi Dezső: *Any*, Csoóri Sándor: *Anyám fekete rózs*a, Károlyi Amy: *Pályaudvar*,
Kálnoky László: *Egyszerű fejfa* (ez utóbbi verset, mottójával együtt, lásd alább) – *vála-
szoló* szöveg a nem hívó szövegnek választott versek bármelyike;

Anyám emlékének

Arc, mit tükrözött a tiszta tenger, / szétroncsolt a hullám, nem felelsz. // Dallam,
emberi ajkak lakója, / házadat elhagytad, nem felelsz. // Mondat, mit a föld porába
róttak, / elmosott a zápor, nem felelsz. / Kör, mit madár írt a levegőbe, az a madár elszállt,
nem felelsz. // Láthatatlan lettél, néma lettél. Mint aki sohsem volt, nem felelsz.

(Bb) **szezelem**-tematikájú szövegek: hívó szöveg lehet Kosztolányi Dezső *Szezelem*
vagy Radnóti Miklós *Rejtettelek* című verse (ez utóbbi első hat sorát lásd alább);

Rejtettelek sokáig, / mint lassan ért gyümölcset / levél közt rejti ága, / s mint téli
ablak tükrén / a józan jég virága / virulsz ki most eszemben./

(Bc) **elmúlás**-tematikájú szövegek: hívó szöveg lehet a következő versek
bármelyike: Kiss Benedek: *Gyertya vagy lámpa*, Rónay György: *Öregkor*, Horváth
Elemér: *Halandó* (ezt a verset lásd alább), Mezei András: *Ott*, Gömöri György: *A végső
dolgok...* – *válaszó* szöveg a nem hívó szövegnek választott versek bármelyike;

Elcsodálkoztam a csillagokon, / elcsavarogtam a földön / hazaértem a szerelemben /
fönnakadtam a világ rendjén // előbb halok meg mint szeretném

(Bd) **hit**-tematikájú szövegek: hívó szöveg lehet a következő versek bármelyike: Zelk
Zoltán: *Felelj, ha vagy*, Nemes Nagy Ágnes: *Kiáltva* (e vers első két versszakát lásd
alább), Somlyó György: *Isten-kísértés* – *válaszó* szöveg a nem hívó szövegnek választott
versek bármelyike;

Irgalmazz Istenem! Én nem hiszek Tebenned, / Csak nincs kívül szót váltanom. / S
lám, máris megadod azt a végső kegyelmet, / Hogy legalább imádkozom. // Bűnöm csak
egy, de nagy, a góg fogai rágnak, / És most porig alázatom, / Hörgök, vonaglok, mint egy
nyomorú állat, / Kínomban a port harapom //

Hasonló módon altípusok alkothatók **írás-, ars poétika-, zeneművek-, képek-** stb. tematikájú szövegekkel.

2.2. Ami a *szövegek szövegrokonsági kapcsolatainak elemzését* illeti, a következő tényeket kell szem előtt tartani:

Az intertextuális kapcsolatot *explicit módon jelölő* verseket az intertextuális kapcsolatot *explicit módon nem jelölő* típusokba is be kell sorolni, mert elemezni kell azok *jelösszetevők* szerinti szövegrokonsági kapcsolatait is.

A fentiekben bemutatott kísérlet célja nem az *egyes szövegek szövegrokonsági kapcsolatai* tipológiájának szemiotikai-textológiai megközelítése volt, hanem az *intertextualitásé* általában.

Az egyes típusokhoz hozzárendelt szövegek csupán azt szemléltetik, hogy ezek a szövegek – *többek között!* – a szóban forgó intertextualitás-típus jegyeivel is rendelkeznek – ennek következtében alkalmasak az adott típus szemléltetésére –, de csaknem minden esetben rendelkeznek más típus jegyeivel is.

Ha a szövegek szövegrokonsági kapcsolatait kívánjuk elemezni, össze kell hasonlítanunk őket a jelösszetevőikkel rokonsági kapcsolatba hozható jelösszetevőkkel rendelkező valamennyi más szöveggel.

3. Egy *intertextualitás-tipológia megalkotására* és *szövegek szövegrokonság-hálójának elemzésére* irányuló szemiotikai-textológiai kutatás további feladatai a következők:

(1) az *intertextualitás-tipológia megalkotására* vonatkozóan:

(1.1) annak a (csak verseket, vagy irodalmi és/vagy nem irodalmi prózaszövegeket is tartalmazó) *báziskorpusznak* a kiválasztása, amely az *intertextualitás-tipológia* létrehozásához kiindulási alapul szolgál;

(1.2) a báziskorpusz esetleges bővítése egy nem e korpuszhoz tartozó szöveg *szövegrokonság-hálói elemzése* által támasztott követel-ményeknek megfelelően (ha például egy olyan költő valamely versének *szövegrokonság-hálóját* akarjuk meghatározni, akinek művei nem tartoznak a báziskorpuszhoz, a báziskorpusz kiegészítése e költő műveivel);

(1.3. az eredeti vagy a kiegészített báziskorpusz szövegei *jelösszetevő-architektónikatípusainak optimális finomítása* azaz annak elérése, hogy egy olyan jellegű tipológiában, amelyet itt a 2.1 és főleg a 2.2 alfejezetben szemléltettem, ne legyen szükség újabb altípusok felvételére.

(2) adott szövegek *szövegrokonság-hálóinak elemzésére* vonatkozóan:

(2.1) egy-egy adott szöveg olyan jellegű jelkomponens-elemzése, amelyet Fodor András *A teremtmény éneke* című haikujával kapcsolatban az 1. alfejezetben érzékel tettem, majd azoknak a komponenseknek (komponensleírásoknak) a kiválasztása, amelyek *szövegrokonság-vonatkozásait* különösen relevánsnak tartjuk;

(2.2) e komponensek *szövegrokonság-hálóinak* meghatározása az adott szövegek szerzőinek műveiben;

(2.3) e komponensek *szövegrokonság-hálóinak* meghatározása a bázis korpuszban;

(2.4) a (2.2)-ben és (2.3)-ban leírt műveletek eredményeinek összehasonlítása.

Befejezésül azt kívánom hangsúlyozni, hogy az itt leírt stratégia a klasszikus értelemben vett szövegrokonság-hálók feltárásának a stratégiája, s mint ilyen, nem alkalmas az úgynevezett posztmodern szövegekbe beépített „vendégszövegek / vendégszövegrészek” feltárására.

Irodalom

PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA, *A szöveg megközelítései: Kérdések – válaszok, Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.*, Bp., 1998 (Iskolakultúra-könyvek, 2).

PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA, *Multimediális szövegek megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a statikus 'verbális elem + kép/diagram/...' típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanába*, Pécs, 2000 (Iskolakultúra-könyvek, 11).

BENKES ZSUZSA – NAGY L. JÁNOS – PETŐFI S. JÁNOS, *Szövegtani kaleidoszkóp, 1, Antológia*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Szövegtani kaleidoszkóp, 2, Bevezetés a szövegmegformáltság elemzésébe, szerk. BENKES ZSUZSA – PETŐFI S. JÁNOS, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

PETŐFI S. JÁNOS, *A szöveg mint komplex jel: Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

ANGYALOSI GERGELY

Derrida-rezisztenciák

Nem sokkal Derrida halála után egy francia ismerősöm arra kért, hogy segítsék neki megérteni, mitől is volt olyan híres ez az ember. Német barátai ajánlották lelkesen a *Politiques de l'amitié* című könyvét, s ő bele is fogott az olvasásba. A tizedik oldal tájékán azonban feladta: nem azért, mert túl nehéznek vagy érthetetlennek találta. Éppenséggel az az érzése támadt, hogy „nincsen mit megérteni.” Elképedve hallgattam, pedig voltaképpen jellegzetes reakció ez olyasvalakinek a részéről, aki minden tájékozódás nélkül „beleolvas” Derridába, azt várva el tőle, ami szerinte minden tudományos vagy filozófiai szövegtől elvárható: problémák felvetését és a megoldásukra tett javaslatot. Ha pedig nem lát ilyesmit körvonalazódni már az első oldalaktól, bosszankodva dobja félre a könyvet, mondván, hogy ez az egész értelmetlen blabla, a szavakkal való bűvészkedés, vagy egyenesen a szavakkal való visszaélés. Ha módom lett volna arra, hogy Derridának elmeséljem ezt a történetet, valószínűleg egyáltalán nem okoztam volna neki meglepetést. Nem hinném, hogy boldog lett volna tőle, hiszen majd négy évtizeden keresztül sűrűn találkozhatott hasonlóan ostoba véleményekkel, még hozzá nem csupán a filozófiában teljesen járatlan olvasók, hanem a szakmai „elithez” tartozók részéről is. A jelenet, az olvasói „szcéna” azonban nem hökkentette volna meg. Kezdve a német barátoktól, akik a jelek szerint kedvelik és érteni vélik az írásait, egészen a problémamegoldó gondolkodással azonosított bölcsélet arrogáns értetlenségéig a Derrida-recepció számos visszatérő elemét tartalmazza ez az eset.

Mindazonáltal nem állítható, hogy az effajta elutasítás pusztán a tudatlanságnak, a feületességnek, a sztereotípiák uralta olvasásmódnak vagy a szemléleti konzervativizmusnak lenne a következménye. Maga a filozófus is pontosan tudta, hogy az írásmódjának való ellenállás(ok) – így többes számban, ahogy ő beszélt a pszichoanalízisnek való ellenállásokról (*résistances*) – egyfajta negatív kapcsolatfelvételt jeleznek a szövegeivel. Hiszen a hatvanas évek végétől, a *Grammatológiát* vagy a *Marges*-kötetet követően olyan pályákra tér a derridai diskurzus, amelyek sehogyan sem helyezhetők el a filozófiai elmélkedés hagyományosan elfogadott játéktereiben, bármelyik tradíciót valljuk is a magunkénak. Amennyiben pedig elfogadjuk, hogy az említett tradíciók korrelálnak bizonyos szükségletekkel és elvárásokkal, aligha tagadhatjuk, hogy azokat Derrida művei nem

tudják, mert nem is kívánják kielégíteni. Azok, akik egyáltalán hajlandóak a kezükbe venni filozófiai szöveget, az esetek többségében elfogadják, ha a megértés művelete energiárfordítást igényel, magyarul, hogy „nehéz” olvasmányról van szó. A szellem intézményeit valóban tisztelők még akkor sem tanúsítanak teljes ellenállást, ha ez a munka részleges vagy teljes kudarcot vall („én vagyok az oka, ha nem tudok vagy nem értek valamit”). A heves elutasítást sokaknál az váltja ki, ha, mint Derridánál oly gyakran történik, a szöveg felvet ugyan problémákat és kérdéseket (ez az életmű problémák és kérdések óriási halmaza), de nem engedi azokat a megszokott módon konceptualizálni, megragadni. Márpedig, ha nem tudom „definiálni,” vagyis tisztán és körülhatároltan bemutatni, s ez által ellenőrizhetővé tenni a fogalmi eszközeimet, akkor reménytelenné válik a megértés hagyományos játszmájának végigvitele. A „rejtvényfejtő” olvasás taktikája csődöt mond, már nem reménykedhetem abban, hogy „rájövök” a felvetett probléma megoldására, s egyszersmind véglegesen kimerítem a szöveget. Hiszen gondoljuk csak meg: ha egy általam olvasott írás „lényege” abban a kognitív jelentésben van, amelyet egyszerűbben vagy bonyolultabban kódolva hordoz (a nehézségi fok természetesen a saját olvasói kompetenciámtól is függ), akkor e jelentés birtokbavétele után a szöveg maga mintegy fölöslegessé válik. Eldobható göngyöleggé, amely – egy kis túlzással – bármilyen más csomagolóanyaggal felcserélhető, mely képes befogadni az adott jelentést. A legkevesebb, amit kijelenthetünk, hogy Derrida legjelentősebb műveiben ez egyáltalán nincs így; írásai újraolvasandók és újraértelmezendők, mint az irodalmi műalkotások.

Persze, az általam karikírozott és leegyszerűsített álláspontot a maga primitivitásában nagyon kevesen vállalták és vállalják. A filozófiát művelők és olvasók mindig is tudhatták, hogy „ugyanaz” a probléma Platónnál, Kantnál vagy Hegelnél voltaképpen egészen más szellemi létező, tehát, hogy műveik nem semleges és ide-oda tologatható fogalmak és kérdésfelvetések pusztá „hordozói.” Azt ellenben különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy az esetek döntő többségében a megértés eme „rejtvényfejtő” modellje határozza meg olvasásmódunkat még akkor is, ha teljes mértékben fel- és elismerjük a filozófiai és az irodalmi diskurzusnak ama „közös” sajátosságát, amit *kimeríthetetlenség*nek lehet nevezni. Amivel egyúttal azt is elfogadjuk, hogy ezeknek a műveknek az esetében a „gondolatok,” a fogalmi eszközök, a felvetett problémák nem választhatók le arról a nyelvi közegről, amelyben megteremtődtek. (A leválasztás lehetetlensége persze nem azonos az áthelyezés lehetetlenségével: Derridánál ez jelenik meg a *greffe*, az oltvány problematikájában. Az egyik szöveg elemei beoltódnak egy másikba, aminek révén egy harmadik jön létre, és így tovább a végtelenségig.) A *disszemináció* szerzője tulajdonképpen csak ezt az ősrégi tudást radikalizálja, amikor mindent megtesz azért, hogy a megértés ne a hagyományos módon és helyen, hanem *másutt és máshogyan* következék be.

Hát akkor hol és hogyan? Pontosan ez az a kérdés, amelyre Derrida sohasem volt hajlandó válaszolni. (Újabb érv azoknak a kezében, akik Foucault egy szerencsétlen mondatát kihasználva, „terrorista obskurantizmust” emlegettek vele kapcsolatban.) Lehet,

hogy nem is a „megértés” szó a legalkalmasabb ebben az esetben. Nem mintha Derrida szövegeiből nem tudhatnánk vagy érthetnénk meg sok mindent a szó leghagyományosabb értelmében véve is; hiszen általában még a legádázabb ellenfelei is elfogadják, hogy fantasztikus szövegértelmező volt, aki rengeteg klasszikus szöveg képét formálta át radikálisan és bizonyos értelemben visszavonhatatlanul. Utolsó éveinek nyilvános szemináriumain pedig olyan kérdéskörök végiggondolására vállalkozott (a tanúságtételtől a halálbüntetésen át a megbocsátás problematikájáig), amelyek nagyon egyszerűen és világosan megfogalmazott következtetésekre épültek. (Egyes hívei számára ez már-már a felhígulással, a túlzott politizálódással volt egyenértékű.) Alapjában véve azonban az elmúlt harminc évben létrejött írásaira mégiscsak az jellemző, hogy a konkrét és hagyományos értelmezői eljárásokkal megközelíthető elemekre egy olyan szövegtestet telepít, amelynek nincs a hagyományos módon dekódolható „üzenete.” Nem kell derridológusnak lennünk ahhoz, hogy azonnal megérezzük ezt a *déplacement*-t, a megértés mozgásának ezt az átstrukturálódását valami új, eseményszerű, valami előreláthatatlan felé.

Talán ez a derridai szövegképzés egyik kulcsmotívuma: az eseményszerűség. Nem arra törekszik, hogy az olvasó tudtára adjon valamit, hogy átadjon neki egy készre formált, „meggondolt gondolatot.” Félreértés ne essék, sohasem vetette el vagy becsülte alá a tradicionálisan értett problémamegoldó gondolkodás jelentőségét, nélkülözhetetlenségét. Saját íráseszménye azonban más irányba vonzotta. Arra törekedett, hogy az általa megkomponált szövegek tovább működjenek az olvasóban, esetleg olyan irányokban folytatódva, amelyekre ő maga eredetileg nem is gondolt. A dekonstrukció, számtalanszor elmondta és leírta, nem katekizmusba foglalható eljárás mód, nem módszer, nem technika. A dekonstrukció mindenütt és folyamatosan zajlik, ahol több nyelv súrlódik egymáshoz, oltódik egymásba. Olyan szövegeket kívánt tehát létrehozni, amelyekben belül *történik* a nyelvek találkozása, tehát maga is eseményszerű, helyet adva az építés és lebontása folyamatosan zajló műveletének, vagyis a dekonstrukciónak. Ugyanakkor ezeket a szövegeket nem lehet, vagy inkább nem nagyon érdemes kívülről szemlélni, úgymond „tanulmányozni.” Akkor járunk igazán jól, ha átengedjük magunkat belső sodrásunknak, engedjük, hogy tovább történjenek bennünk.

Julia Kristeva a *Szamurajúk* című regényében Saïda néven szerepelteti Derridát, felidézve a filozófus egyik hírhedette vált előadását az 1968-at követő évekből. Az elismerés és az enyhén ironikus távolságtartás jellemzi ezt a szövegrészt, ami jól érthető, hiszen Kristeva ahhoz a Tel Quel-körhöz tartozott, amely először lelkesen fogadta, később azonban, főleg politikai-ideológiai okokból elutasította a dekonstruktív stratégiát. „Saïda a májusi eseményekből bátorságot merített és a korszak meghatározó alakjává lett. A *Finnegans Wake* és Heidegger által inspirált elmékedései bosszantották a filozófusokat és elnémították az irodalmárokat, mivel mindkét szakmai testületet arra kényszerítették, hogy szembenézzen önnön transzcendentális stupiditásával. Úgy érezhette mindőjük, hogy nyakon csípték, egyikük sem volt elbájolva. A mise körülbelül három órán át tartott, néha pedig dupla szeánsz volt, vagyis hat óra. A végén meg lehetett

számolni a túlélőket. Közülük kerültek ki a «kondestrukció» elméletének első hívei: ez a szó-lelemény azt volt hivatott megértetni, hogy sohasem építkezhetünk rombolás nélkül. Nem volt túl elegáns fogalom, nem hangzott franciásan, mi több, vállaltan jövevényt is volt... Nos, a valaha oly félénk Saïda minden szót a legkisebb alkatrészeire bontott szét és ezekből magokból hajlékony gumihajtásokat növesztett, amelyekből saját álmait, saját irodalmi műveit szőtte; ezek kissé nehézkesek, ugyanakkor azonban mélyek és nehezen hozzáférhetőek voltak. Ekkor kezdett kialakulni körülötte a guru-aura, amely meghódította az Egyesült Államokat és az ottani feminisztákat, akik a Saïda iránti vonzódás és saját belső elégedetlenségük következtében valamennyien «kondestruktívak» lettek.” Derrida nem örülhetett túlságosan a „kondestrukció–dekonstrukció” illetén értelmezésének, amelyben saját intencióival ellentétesen a rombolásra került a hangsúly; Kristeva leírása azonban nagy vonalakban helytálló. Az 1964 és 1968 közötti időszakban a Tel Quel-csoport és köre biztosította számára azt a támogató szellemi légkört („cinkösséget,” ahogy jóval később egy interjúban megfogalmazta), amely lehetővé tette a sajátos derridai diskurzus kiépítését. Azt az írás- és beszédmódot tehát, amelyben filozófia és irodalom újszerűen és szokatlanul kapcsolódhatott egybe. Ez a diskurzus 1968 májusát követően politikailag kiaknázhatatlannak bizonyult a maoizmus felé tendáló Tel Quel-csoport tagjai számára, akiknek azzal a kellemetlen meglepetéssel is szembe kellett nézniük, hogy a dekonstrukció a saját szövegeik esetében is működésbe tud lépni. Derrida pedig minden baloldalisága ellenére ki nem állhatta, ha be akarták tagolni valamelyik politikai színezetű csoportosulásba; mindenfajta kollektív megmozdulással szemben zsigeri gyanakvás élt benne. (Külön történet lenne és alapos kommentárt igényelne politikai állásfoglalásainak megszorodása és egyértelműsödése a Szovjetunió és a keleti blokk széthullását követően.)

Magától értetődő szinte, hogy – különösen az Egyesült Államokban – sokan iskolaalapítót kívántak látni a francia filozófusban. Igenis el akarták lesni Derrida „fogásait,” meg akarták tanulni a dekonstrukciót mint módszert és technikát. Egy pillanatig sem állítanám, hogy ezek fölösleges vagy értelmetlen erőfeszítések voltak. Amint a dekonstrukcióból Derrida szándékaival ellentétesen jelszó vagy csatakiáltás lett, azonnal megindultak ellene a támadások, a „túlhaladására” tett kísérletek. Az obskurantizmus vagy a nihilizmus vádjá ellen pedig nehéz lett volna úgy védekezni, hogy a „dekonstruktorok” folyamatosan elutasítanak minden kihívást, arra hivatkozva, hogy ez a valami nem fogalom, nem módszer, nem technika, de még csak nem is negatív teológia, ahogy néhányan felvetették. (Magát a szót egyébként nem Derrida, hanem Gérard Granel használta először francia filozófiai szövegben. 1955-ben ültette át franciára Heideggernek *A lét kérdéséhez* című tanulmányát; itt adja vissza az *Abbau* kifejezést a *déconstruction* szóval, míg a *Zerstreuung* kifejezést *destruction*-nak fordítja.) Ám aki figyelmesen elolvastott akár egyetlen Derrida-tanulmányt, az pontosan érzi, hogy nincs Derrida-módszer, amelyet el lehetne tanulni, nincs Derrida-stílus, amelyet érdemes lenne utánozni a nevétségessé válás nélkül. Voltaképpen nem léteznek Derrida-epigonok, a dekonstrukció mint divat-

jelenség a Derrida-kommentárok világában bonyolódott és bonyolódik le. Nem a mestert utánozzák, ugyanis az lehetetlen, hanem azokat a megoldásokat majmolják, amelyeket az ő szövegeiből kiindulva technikává lehetett alakítani. Hat évvel ezelőtt, a szellemi örökség kérdésein töprengve a filozófus maga is kimondta, hogy nem teremtett „iskolát.” (Egy ilyen vallomás a mai magyar viszonyok közepette teljesen pályáztatképtelenné degradálná.) „Valóban úgy vélem, hogy nem csináltam iskolát, de nem hiszem, hogy szerveztem volna valamit ennek elkerülésére. Ha menekültem ettől az iskolajelenségtől, ez azért volt, mert pontosan éreztem, hogy azok, akik azért örökölnék meg valamit, mert egy iskola tagjai, akik iskolásan reprodukálnak egy modellt, nem az igazi örökösök. Alkalmaznak, befogadnak, reprodukálnak, de nem igazi örökösök. Az autentikus örökösök, akiket kívánhatunk magunknak, éppen azok, akik kellőképpen szakítottak az eredettel, az atyával, a hagyományozóval, az íróval vagy a filozófussal, hogy a saját mozgásukat követve jegyezzék vagy ellenjegyezzék az örökséget. Ellenjegyezni annyit tesz, mint valami mást jegyezni, ugyanazt és egyben valami mást, hogy bekövetkezzék a valami más. Az ellenjegyzés elvileg abszolút szabadságot feltételez.” Majd hozzátette, hogy ez a *hűtelen hűség* ad esélyt bármiféle örökség életteli továbbvitelére: kettős, ellentmondó parancs, amelynek követése egy hagyományos értelemben vett iskolán belül lehetetlen.

Ugyanebből az interjúkötetből tudhatjuk meg, hogy nem hitte *megvalósult*nak saját íráseszményét. Munkált benne a vágy, hogy tovább kísérletezzen az írás lehetőségeivel. „Amikor kísérleti írásról beszélek, természetesen nem formális írásgyakorlatokra gondolok: az íráskísérlet számomra totális, az élet egészére vonatkozó törekvés... szeretnék a gondolkodás és az írás révén előidézni valamit, ami talán már jelentkezett, de még soha sem mutatkozott meg mint olyan... Ha meg tudnám nevezni, mi ez, akkor már létezne is. Nincs neve, illetve gyakran adok neki álneveket, mindenben, amit eddig írtam, ott vannak az álnevei vagy metonímiái ennek a dolognak, amelyet várok, vagy amelyet ki akarok provokálni, vagy amelytől azt várom, hogy engem provokáljon. De magától értetődik, hogy nem tudom uralni vagy kontrollálni. Ha megtörténik, megtörténik velem. Meglátjuk.” (*Sur parole. Instantanés philosophiques*, Éditions de l'Aube, 1999.) A fentieket olvasva talán az is érthetőbbé válik, hogy miért nehéz a „megértés” szót alkalmazni Derrida filozófiai tevékenységére. Többen leírták már, hogy Derridának nincs „filozófiája” a szó megszokott értelmében: nincs derridai „tanítás.” Rögtön egy apóriába botlunk tehát, hiszen miféle filozófus az, akinek nincs filozófiája? Ha azonban a filozófiai tevékenységet tekintjük filozófiának, vagyis elfogadjuk azt a feltételezést, hogy igazából az a filozófia, ami nem egyszerűen *van*, hanem ami *történik*, nos, akkor már más a helyzet. Derrida eseménykonceptiója nem fér bele a megértés fogalmába. Határozottan elutasítja ebből a szempontból az értelmezési horizont fogalmát, amely szerint minden újonnan megjelenő egy véges vagy végtelen horizonton tűnik elő. Ha van egy horizont, amelynek alapján a megtörténőt képes vagyok meghatározni, akkor ez a megtörténő már másodlagos, előre-látható, akár programozható. A derridai értelemben vett esemény lehetőségfeltétele a horizont hiánya. A horizont eltűnése rémisztő, ugyanakkor ígérete a valódi történésnek.

Visszatérve a megértés-problémához: valaminek a megértésén az esetek túlnyomó többségében olyan mentális műveletet értünk, amely rendelkezik ama bizonyos horizonttal. Egy korrekt gondolatmenet megértése visszapörgethető, elismételhető, akár tervezhető is. Derrida számos (nem mindegyik) írásában tudatosan törekszik arra, hogy „inkorrekt” legyen; ezzel akar kiprovokálni valamit, ami eseményjellegű, és elszakad az ismerős értelmezési horizontoktól. Nem véletlen, hogy műveinek kínai vagy japán értelmezői megpróbálták párhuzamosságokat találni, mondjuk, a zen *szatori*-élményével, a megvilágosodás jelenségével. Derrida ugyan nem volt elragadtatva ettől a rokonságkereséstől, de megértéssel fogadta ezeket a kísérleteket. Magam sem hiszem, hogy megvilágosodás érte volna azt, aki kétszázadmagával végighallgatta akár csak egyetlen előadását is a boulevard Raspail 105 alatti amfiteátrumban. De ha türelmesen figyelt, akkor volt esélye rá, hogy ennek a diskurzusnak a lassú hullámmozgása a hátára emelje, s hogy a sok apró-cseprő „megértésen” túl meghalljon valamit, amit talán zeneiségnek is lehetne nevezni. Ebben az esetben viszont Derrida beszéde nem engedte el az utcán sem, hanem tovább szólt benne, már a maga törvényei szerint, ahogy kiben-kiben átalakult.

Derrida rengeteget írt, az írás életforma volt nála. Írásmódjának elkerülhetetlenül kialakultak olyan jellegzetességei, amelyeket, ha utánozni nem is, karikázni vagy ironikusan analizálni lehetséges volt. Azok, akiket bosszantott Derrida léte és paradox világhíre (ez az állítólag nehezen érthető és fordíthatatlan filozófus volt a huszadik század talán legtöbbet fordított francia gondolkodója), nos, ők ezeket a visszatérő, rutinszerű fordulatokat pécézték ki írásaiból, hogy lejárassák. Az a gondolat, hogy érdemes lenne vizsgálat alá venni Derrida sajátos retorikáját, csupán néhány éve jelent meg a róla szóló óriási szakirodalomban. Arra viszont már többen is felhívták a figyelmet, hogy a derridai diskurzus egyik szembeszökő vonása a kihagyás, az ellipszis kerülése: mintha csak a teljes, hiánytalan szövegmezőt akarná létrehozni. (Valaki meg is jegyezte egyszer, hogy a „nyelvkritikus” Derrida valójában naiv bizalmat tanúsít a nyelv iránt.) Redundáns, ugyanakkor koherens textusok ezek, amelyek jóformán lehetetlenné teszik a parafrázist: „a derridai szöveg kikezdhetetlen és bonyolult szövedékként jelenik meg, amely nem tűri az összefoglalást, következképpen a vitát sem” (Christian Vandendorpe). Hát igen, az egyik visszatérő ellenvetés Derridával szemben, hogy tézisek és tételek híján szövegei nem bocsáthatók vitára. Kedvenc retorikai eszközei, az antimetabolé, a chiazmus, az oximoron (lásd a hűtelen hűség fordulatot), a paradox szerkezetek időnként akkor is elbátortalaníthatják a kezdő Derrida-olvasót, ha a szerző nem ezzel a céllal folyamodott hozzájuk. A Derrida-szövegek megvitathatatlansága vagy kritizálhatatlansága azonban nem egyéb, mint mítosz, amelyet azok állítottak elő, akik szívesebben ignorálják, mint olvassák a műveit. Csupán a bírálat kritériumai térnek el a definiálva-kifejtő stílusú értekező művek esetében követendő módszerektől. Lehet mérlegelni Derrida szövegeit a gondolati és a stiláris koherencia szintjén egyaránt. Meg lehet vizsgálni, hogy az említett redundancia betölt-e valamilyen funkciót, vagy csupán a szöveg tehetetlenségi ereje működik benne. Szemügyre lehet venni azokat a konkrét állításokat, amelyek láthatóan a

közvetlen kontextusból kiemelve is értelmezhető. Ellenőrizni lehet az utalásokat és a hivatkozásokat, az „oltványok” felhasználásának módját és korrektségét. Végül pedig ki lehet dönteni arról, hogy a Derrida által kialakított szöveglabirintusban otthon érzi-e magát, vagy pedig menekülhetnékje támad.

Befejezésül engedtessek meg egy személyes vallomás. Jelen sorok írója nagyon jól érzi magát Derrida szövegvilágában, és nagyon jól érezte magát ennek az embernek a társaságában. Elegánsan tartózkodó és a másik felé forduló volt egyszerre. Folyamatosan dolgozott azon, hogy világhíre és szellemi tekintélye ne tegye tönkre közvetlen emberi kapcsolatait; ezt úgy kell érteni, hogy szinte túlzó udvariassággal és hangsúlyozott hálával fogadott minden közeledés-geztust. Alighanem nagyon sebezhető volt, „alibi nélküli ember,” ahogyan egyszer a pszichoanalízissel kapcsolatosan fogalmazott. Amennyire én láttam, a kollektív elutasítás okozhatta neki a legnagyobb fájdalmat. „Ils m’ont cada-vérisé” – mondta egyszer a Sorbonne-on egy ilyen alkalommal; ebben a kifejezésben benne volt a félelem az élő-halotti léttől. Nem véletlen, hogy az idézett interjú-kötetben ezt mondja: „A legnagyobb kockázat a halál.” Majd szögletes zárójelben hozzábiggyeszti: [„De már ebben sem vagyok olyan biztos..., ha új dolgokat tapasztalnék és nem volnék képes válaszolni rájuk, az is halál lenne. Mindenesetre ellenállok a halálnak. Nem a biológiai életet választom minden áron, hanem a lehető legnagyobb életintenzitást minden pillanatban.”] Ha új utakat nem is kísérletezhetett ki már az írásban, az életintenzitásnak ezt a programját (amely nála munkaintenzitás volt egyben) bizonyosan megvalósította. Hordoz minket és mi is hordjuk magunkban őt, ahogy Gadamerre emlékezve írta, Hölderlint idézve: „Denn keiner trägt das Leben allein.”

BIRCSÁK ANIKÓ

Az ünnep ideje

Kerényi Károly és Gadamer

Kerényi Károly klasszika-filológus, ókortudós 1943-ig tanított előbb a budapesti, majd a pécsi, végül a szegedi egyetemen. A görög mitológiáról szóló előadásai a kortársak és az egyetemisták tömegeit vonzották. Tanítványi-baráti körébe tartozott sok jeles író, költő és műfordító, mint például Németh László, Szerb Antal, Gulyás Pál, Devecseri Gábor, a német nyelvterületen Thomas Mann és Hermann Hesse. 1943-ban a magyar állam kultúrreferense volt Svájcban, és haláláig, 1973-ig élt a dél-svájci Asconában. Hans Georg Gadamer az 1950-es évek közepétől Enrico Castelli velencei, később római konferenciáin találkozott rendszeresen Kerényivel. Az évente megrendezett konferenciák a korszak számos kiemelkedő gondolkodóját vonzották, résztvevője volt például Martin Heidegger, Paul Ricoeur, Jean Piaget, Mircea Eliade is. Kerényi és Gadamer személyes ismeretsége innen indult, és írásaikban néhol karakteresen nyomon követhető, néhol csupán sejthető nyomot hagyott.¹

Bár a személyes találkozások valószínűleg évente ismétlődtek Rómában, az ünnep idejéről írt tanulmányuk története nem a Castelli-konferenciákhoz kötődik. A két tanulmány címzettjei is két, jól elkülöníthető tudomány művelői. Kerényi írása *Az ünnep lényegéről* a *Paideuma* című folyóirat 1. számában jelent meg németül 1938-ban, alcíme: *Antik vallás és etnológiai valláskutatás*. Megjelenése előtt két helyen adta elő: Frankfurtban, a Deutsche Gesellschaft für Kulturmorphologie rendezvényén és Koppenhágában az Etnológiai Tudományok II. Nemzetközi Kongresszusán, tehát a 'kulturális alaktan' és

1 L. Riccardo Dottori, *Kerényi Károly Enrico Castelli nemzetközi filozófus-találkozóin (1955–1971) = Mitológia és humanitás. Kerényi Károly 100. születésnapjára*, szerk. Szilágyi János György, Bp., Osiris Könyvkiadó, 1999, 207–235. Dottori itt részletesen ismerteti azt a konferenciák aktáiként nyomtatásban is megjelent vitaanyagot, amely az 1956–57-es konferenciákon hangzott el a szimbólum és az allegória mibenlétéről. Kerényi Creuzerre és Goethére alapozva épít fel egy gondolatmenetet a szimbólum és az allegória értelmezésére, amit Gadamer vezérfonalként követ Humanizmus és szimbolizmus című előadásában, amely későbbi művének, az Igazság és módszernek egyik kiemelkedő fejezete lett.

az etnológia tudományterületén szándékozott közelebb kerülni az ünnep lényegének megértéséhez. Gadamer ünnepről írt esztétikai értekezése *A szép aktualitása* című tanulmány központi része, amely 1974-ben, a Kerényi halálát követő évben keletkezett és a gráci művészeti akadémián hangzott el. Gadamer ebben elismeréssel hivatkozik ugyan Kerényire, alapvetően azonban elutasítja az egyébként Kerényinél hangsúlyos helyen lévő időfelettség koncepcióját. Míg Kerényi az ünnep idejét egyfajta időfelettségnek tartja, Gadamer az ünnep idejének valódiságát hangsúlyozza. Mint azt később látni fogjuk, ez a két álláspont korántsem különül el annyira egymástól, mint azt Gadamer az időfelettség terminusának elutasításával eléri. Felmerül a kérdés, vajon miért nem került felszínre ez a – fogalmazzunk egyelőre így – a terminológiában rejlő nézetkülönbség az 1955 és 1971 közötti viták alkalmával, hiszen a Kerényi-tanulmány már jóval a konferenciák elindulása előtt hozzáférhető volt, Gadamert pedig láthatóan foglalkoztatta az ünnep idejének problémája. Könnyen lehet, hogy azért nem, mivel az ellentét nem a két végigvezetett gondolatsorban, hanem a két szerző eltérő szakmai irányultságában, az etnológiai inkább elbeszélő horizont és az esztéta, megnevező attitűdben van. Ez a különbség talán leginkább a kérdésfeltevésben ragadható meg. Kerényi azt vizsgálja, hogy *mit csinált* az antik görög és *mit csinálnak* más kultúrákban az emberek, amikor isteneiket ünneplik; *mit csinálnak*, amikor végsősorban a dolgok eredetére emlékeznek. Gadamer hermeneutikai vizsgálatokat folytat: a művészet és a történeti hagyomány tapasztalatából kiindulva kísérli meg láthatóvá tenni a hermeneutikai jelenséget. Az általa kidolgozott hermeneutika nem a szellemtudományok módszertana, mint sok esetben másoknál, hanem „a filozofálás egyik módja.”² Gadamer filozófiai hermeneutikája tehát arra kérdez rá, *mit végez bennünk* a művészet, „a szellemtudományok – módszertani öntudatukon túl – mik a valóságban, s mi kapcsolja össze őket világtapasztalatunk egészével.”³

Az álláspontok egymáshoz való relációjának kérdése előtt érdemes szöveg szerint megvizsgálni az 1938-as és az 1974-es szövegek egyes részleteit. Kerényi vallástörténeti értekezésének alapgondolata az antik vallás ünnepi jellegének hangsúlyozása. A keresztény és az antik vallás különbsége Kerényi szerint leginkább abban nyilvánul meg, hogy a keresztény vallás alapja a természetfölötti világ; az antik görög vallásban pedig a vallásos tapasztalat alapja nem a természetfölötti, hanem a természeti világ.⁴ A valóságérzés hangsúlyozása fontos mozzanat, mert Kerényi szerint az antik vallás eredendően és lényegét tekintve erre épül.

2 Hans Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, Bp., Gondolat, 1984, 22.

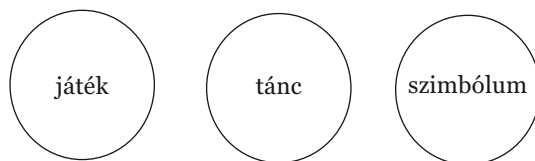
3 Uo.

4 KERÉNYI Károly, *Az ünnep lényege* = KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, vál. KOMORÓCZY Géza és SZILÁGYI János György, Bp., Magvető, 1984, 333.

Kerényinél az „időfelettség” fogalma nemhogy kevésbé irányul a valódi észlelés felé, hanem éppen a valóság mélyebb, fokozottabb érzékelésére vonatkozik. Kerényi abból a feltételezett állapotból indul ki, amikor még nem létezett sem a hit, sem a mítoszok. Ekkor a világgal koherens tény, evidencia volt az életnek az a része is, amit később külön létezőként önálló fogalommal neveztek el hitnek. A vallás történetének ebben a korai fázisában a görögök a vallási eszmét valóságosnak érezték. Bár ez meglehetősen teoretikusan hangzik, és egy aranykort felidéző gesztusnak tűnhet, Kerényi ennek az állapotnak a leírásában igen hasonlóan jár el, mint Gadamer, midőn a játékról, az abban résztvevők világról ír. Kerényi szerint a vallási megnyilvánulások ebben az állapotban újszerű cselekedetek voltak, amelyeket a valóság közvetlen megtapasztalása szült, és esetleg szabályok nélkül, egy minden mást kizáró emocionális aktus formájában talált kifejezésre. Szabályszerű volt – addig még nem létező szabályok szigorú rendjében. Kerényit ez a 'hitbeli őszállapot' foglalkoztatta. Ókortörténeti és etnológiai leírásokban ennek már csak egyes ritualizált, formát öltött módosulásaival találkozhatunk. Ez az őszállapot azonban lényegét tekintve jelen van ezekben a módosult megjelenési formákban is, mégpedig az idő fokozott és teremtő erejű valóságtartalma miatt. Kerényi ezeket a teremtő pillanatokot nevezi ünnepnek, a teremtő, alkotóerőben gazdag időket. „Ha van egyáltalán valami, amiből az antik vallás megértése kiindulhat, s amiben az ókortudomány valláskutatása és az etnológiáé segítséget nyújthat egymásnak, akkor az az ünnep lényegének felfedezése”⁵ – írja. Ebben az értelemben mondja róla, hogy a közönséges idő felett áll. Ez a fokozott valóság-tapasztalat őrződött meg az ősi görög vallástapasztalatból, és ez telítette meg művészi tartalommal az antik vallás rítusait. Kerényi útinaplóiban számtalan helyen beszámol arról, hogy az ókori Hellász vidékein utazva mennyire valóságosnak érzi az antik istenek jelenlétét, a kultuszhelyek kisugárzását, ez a kérdéskör azonban nem kötődik szorosan a két tanulmány vizsgálatához.

Az idő „teremtő pillanatá” változtatása tehát az ünnep sajátossága, egyben az ókori Hellász ünnepeihez elválaszthatatlanul kötődő cselekvések, mint a tánc, a zene, a színjátás, a szavalás lényegi aspektusa is. Az ünnep ideje a művészetek ideje, különleges és teremtő idő, amelynek vizsgálata – Kerényi szerint – leginkább az antikvitás és az archaikus kultúrában élő népek vallásán keresztül lehetséges. A művészet Kerényinél azonos az ünneppel, és ennek három aspektusa a játék, a tánc és a szimbólum. Ez halmazábrában így fest:

Művészet = ünnep

5 Uo. 337.

Kerényi ünnepkutatása a görög ünnepfogalom megértésére irányul, és ennek érdekében kutatási módszere interdiszciplináris. Klasszika-filológiai tudását a kulturális antropológia tudományterületével ötvözi, és az ókori Hellász társadalmi fejlettségével azonos szinten álló társadalmi csoportok mitikus megnyilvánulásainak vizsgálatára irányítja figyelmét. Kerényi nem a lét eredetével, hanem az ember tulajdonságainak jelenségeivel foglalkozik, amelyek a törzsi kultúrákban és a mitikus megnyilvánulásokban fejeződnek ki.⁶ Úgy irányítja a lét alapvető kérdései felé a figyelmet, hogy a jelenségekből következtet az őszállapotra, amikor a hit még evidencia volt.

Az ünnep Kerényi szemléletében egyben mindig művészet is. Mivel az ünnep, a ki-tüntetett idő az ünnep szféráján belül mindent és mindenkit körülvesz, az ünnepben résztvevők számára teljes érvényű lelki realitás. Semmi más létezővel nem rokonítható; megragadható formájában Kerényi szerint leginkább a görögök és a rómaiak költészetében és képzőművészetében érhető tetten.⁷ Valamilyest tehát megszorítással értelmezhető Kerényinek az ünnepi időről írt gondolata is, hiszen a *művészet* ebben is elsősorban az antik művészetre vonatkozik: „[A] művész éppen akkor érzi a valóságos alkotás tudatát, ha keze alól valami valóságos, önmagában megálló és alázatos odaadással megragadott kerül ki. Egy ily módon megragadott valóság, egy eszme születése kötött, mint a tudomány és a játék, hatalmas és önkényes, mint a mágia: egyszerűen: ünnepi. A művészet nem tesz egyebet, mint hogy az ilyen születés ünnepiségét, ennek az ünnepi pillanatnak az isteni jelenlétről tanúskodó atmoszféráját a megragadott valóságon magán megörökíti, tartóssá teszi: az ünnepi időt időtlen ünneppé emeli.”⁸ A gondolatmenetből kitűnik, hogy a „megragadott valóság” művészi ábrázolásának hangsúlyozása miatt szerepel az időtlenség fogalma. Az időtlenség a hétköznapi időből való kiragadottságot jelenti, az időn felül állást, még akkor is, ha a tanulmányban Kerényi hangsúlyozza az ünnep realitás tartalmát, az igazán valóságos idő megtapasztalását. Az időfelettlenség ezért véleményem szerint itt nem időn kívül állást jelent, hanem az idő megtapasztalásának különlegesen dinamikus pillanatait, amikor mintegy a létre és az elmúlásra figyelünk. Állandóan ebben élni elég megterhelő lenne, talán lehetetlen is, ezért hangsúlyos ezeknek a pillanatoknak az ideje. Az ünnep és a művészet ideje tehát egyazon jelenség, amelyben alkotói idő és a létrehozott műalkotás létideje nem strukturálódik.

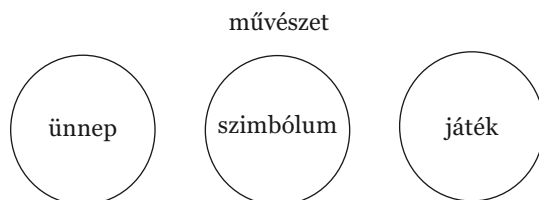
Gadamer *A szép aktualitása* című tanulmánya elején írja, hogy a művészettel kapcsolatos vizsgálódások előrehaladtával épp az uralkodó művészetfogalom magától értetődőségét kell kérdésekkel bolygatni, s azokat az antropológiai alapokat kell feltárni,

6 Nem véletlen, hogy Kerényi és Jung között éveken át szoros szakmai együttműködés volt. Kerényi számos előadást tartott a zürichi Jung Intézetben, a Junggal írt közös munkák címe: *Das göttliche Kind = Albae Vigiliae*, szerk. Kerényi Károly, 1940/VI-VII., *Das göttliche Mädchen = Albae Vigiliae*, szerk. Kerényi Károly, 1941/VIII-IX.

7 Vö. uo. 340.

8 Uo. 350.

amelyeken a művészet jelensége nyugszik, s amelytől elindulva kell kidolgozni a művészet új legitimitását.⁹ A művészet újabb megközelítésének kiindulópontja tehát Gadamernél az antropológia, pontosabban azok az antropológiai tényezők, amelyek a művészet létrejöttének és létének kiindulópontjai. A szimbólum, az ünnep és a játék ennek három minősége, a struktúra, a tartam és a törvény hármassága. Ismét a halmazábra nyújtotta lehetőséggel élve, ezek a következő struktúrába rendeződnek:

A művészeti alkotás mint szimbólum struktúra, mint ünnep tartam és mint játék az, amely törvényt szab, törvényt ad és kikényszeríti ezt.¹⁰ A játék lényege szerint keretet ad, hiszen minden játék saját szabályával tűnik ki a játékon kívüli közegből. Az ünnep Gadamernél is elsősorban idő, mert a rá szánt és az ott töltött idő az, ami leginkább sajátja. A szimbólum pedig létrehozza az illeszkedést, a különleges élmények és felismerések integrálódása a kevésbé reflexív hétköznapi világába.

Gadamer írásának a címe magában hordozza azt, hogy időszerű újragondolni, mi egyáltalán a szép, és emellett azt is, hogy a szép mindig aktuális. A műalkotások tekintetében a szép aktualitása még inkább a lényegre érinti, a műalkotás élő jellegét, ami a párbeszédhelyzet lehetőségét alapozza meg a mű és az éppen adott jelen között. „A művészet múltjellege – Hegel ezzel a megfogalmazással azt az igényt fejezte ki egészen radikális módon, hogy magát az igazság megismerését is megismerésünk tárgyává teszi, hogy magának az igazságnak a tudását is tudja.”¹¹ A művészet, így egyes aspektusai is, mint például múltjellege, az emberi lét önértelmező oldala. „A múlt jelenvalósága a szellem lényegéhez tartozik”¹² – írja Gadamer a *Szó és kép* című tanulmányában. A szépnek köszönhetjük, hogy általa van részünk a valóságos világban, a látszat mögötti lényeg érzékelésében. A valóságos világ kifejezés az önreflexivitás hangsúlyozása, amit Gadamer elidőzésnek nevez. Az ünnep időstruktúrája abban a jelenségben hasonlít leginkább a műalkotás időstruktúrájához, hogy nem egy elérendő cél érdekében történik, hanem az ottlét, a részesezés önmaga a cél. „[Az] ünnepről szoktuk azt is mondani, hogy »man begeht es« [járják]. Nyilvánvaló, hogy az ünnep járása [Begehung] viselkedésünknek egy

9 Hans Georg Gadamer, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 13.

10 Vö. uo. 23.

11 Hans Georg Gadamer, *A szép aktualitása*, i. m. 14.

12 Hans Georg Gadamer, *Szó és kép*, i. m. 265.

egészen sajátos tevékenységmódja. »Begehung«, »járás« – érzékelnünk kell a szavak jelentésárnyalatait, ha gondolkodni akarunk. A »Begehung« [»járás«] nyilvánvalóan olyan szó, mely kifejezetten megszünteti az elérendő cél képzetét. A »Begehung« [»járás«] olyan, hogy nem kell mennünk valahova, hogy aztán megérkezzünk. Amikor egy ünnepet »járunk« [begehen], az ünnep mindig és egész idő alatt ott van. [...] De a »járás« [Begehung] időstruktúrája nem az idő feletti diszponálás.”¹³

Gadamer írásának ünnepről szóló részében elismerően, de szűkszavúan hivatkozik Kerényi és Otto kutatásaira. Mint a tanulmányában írja: „Az ünnep mindig mindenki számára van. Például azt mondjuk, hogy »valaki kizárja magát«, ha nem vesz részt az ünnepen. Az ünnepnek erről a jellegéről s az időtapasztalat hozzá kapcsolódó struktúrájáról nem könnyű világos gondolatokat alkotni. Itt nem visznek előre és nem támogatnak bennünket a kutatás eddigi útjai; de van néhány jelentős kutató, aki ebbe az irányba fordította tekintetét. Emlékeztetek Walter F. Otto és Kerényi Károly klasszika-filológusokra, s persze a teológiának is mindig témája volt, hogy tulajdonképpen mi az ünnep és az ünnepi idő.”¹⁴ Gadamer az ehhez a részhez fűzött lábjegyzetben Walter F. Otto *Dionysos. Mythos und Kultus* című könyvére¹⁵ hivatkozik, és Kerényi Károly *Vom Wesen des Festes* című tanulmányára, amelyet Gadamer a jegyzet tanúsága szerint az 1971-es életműkiadásból¹⁶ ismert. Kerényi is természetesen jól ismerte ezt az Otto-kötetet, 1935-ben a *Pannonia* című folyóirat első számában írt róla tanulmányt.¹⁷ Saját Dionüszosz-könyvének,¹⁸ amely csak posztumusz jelent meg, ebben az írásában dolgozta ki alapfeltevéseit, a dionüszoszi örület és fenség, a koszorú és az álarc kettősségét. Ez az egyetlen mondat és a hozzá kapcsolt jegyzet azonban nem segít az ünnep-problematika megoldásában, rövidre fogottságával inkább csak rejtélyesebbé teszi azt.

13 Hans Georg GADAMER, *A szép aktualitása*, uo. 64–65.

14 Uo. 62.

15 Walter F. OTTO, *Dionysos. Mythos und Kultus*, Frankfurt am Main, 1933.

16 Karl KERÉNYI, *Vom Wesen des Festes = Antike Religion. Gesammelte Werke* 7. München, Langen-Müller, 1971. A személyes megvitatás kérdése persze így is adott, hiszen 1971-ben még volt egy Castelli-konferencia, ahol lehetséges volt a találkozás Gadamer és Kerényi között, illetve ez Kerényi 1973-ban bekövetkező haláláig akár levél útján is létrejöhetett volna. Tény, hogy az előzetes lista tanúsága szerint, amelyet a Marbachi Irodalmi Archívum dolgozói készítettek el, Kerényi nem állt levelezésben Gadamerrel. Persze az is lehetséges, hogy a téma csak Kerényi halála után kezdte foglalkoztatni Gadamert, valamint az is elképzelhető, hogy egyáltalán nem akarta megvitatni a felmerült kérdéseit Kerényivel. Ez erősen következik a Gadamer-tanulmány igen szűkszavú Kerényi-hivatkozásából, és okai feltevésem szerint szintén azokra a mentalitásbeli különbségekre vezethetők vissza, amelyre a főszöveg elején és végén is kitérek.

17 Kerényi Károly, *Gondolatok Dionüszosrról*. Walter F. Otto "Dionüszos"-ának megjelenése alkalmából = Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943, vál. és sajtó alá rend. Komoróczy Géza és Szilágyi János György. Bp., Magvető, 1984. 181–204.

18 Karl Kerényi, *Dionysos. Urbild des unzerstörbaren Lebens*, Princeton, 1976.

Térjünk azonban vissza Gadamer már idézett indító gondolataihoz, amelyekben arról ír, hogy „miért kell feltárnunk azokat az antropológiai alapokat, amelyeken a művészet jelensége nyugszik, s amelytől elindulva kell kidolgoznunk a művészet új legitimációját.”¹⁹ Arról kell elsőként számot adni, vajon mi legitimálja egyáltalán azt, amit művészetnek hívunk. Az emberi működésnek azokat a rétegeit kell feltárni, amelyek az egyes képzetek, majd cselekvések művészetet létrehozó tényezői. A gadameri intenció interferál Kerényiével. Kerényinél ugyanis szintén lényeges elem az antropológiai vizsgálat, viszont az absztrakció Gadamerétől eltérő szintjén. Ő etnológiának nevezte, ma – mint azt feljebb indokoltam – kultúrantropológiai interdiszciplináris kutatásoknak nevezhetjük a Kerényi által az 1937-es tanulmányban kifejtett kutatási irányt. Egy évvel *Az ünnep lényege* című írása után, tehát 1939-ben született *Mi a mitológia?* című tanulmánya. Ebben olvasható Sir George Grey története, aki 1845-ben lett Új-Zéland főkormányzója az angol kormány megbízásából. Grey 1855-ben kiadta *Polynesian Mythology and Ancient Traditional History of The New Zeland Race* című munkáját, amelyben feldolgozta a szigetvilág mitológiáját és történelmét. Új-Zélandba való érkezése után ugyanis nyelvi nehézségei támadtak: a vele érkezett tolmácsok segítségével sem értette meg a szigetlakókat. Még akkor sem értette meg az új-zélandiak beszédét, amikor ő maga is megtanulta már a nyelvet. „Úgy találtam – meséli –, hogy ezek a főnökök, szóban és írásban, nézeteik és szándékaik megmagyarázására régi költemények vagy közmondások töredékeit idézik, vagy olyan célzásokat tesznek, amelyek egy ősi mitológiai rendszeren alapulnak; és bár a főnökök közleményeik legfőbb részét ilyen képes formába öltöztették, a tolmácsok csődöt mondtak, és csak igen-igen ritkán sikerült nekik a költeményeket lefordítani vagy a célzásokat megmagyarázni.”²⁰ Ezek a költemények mind a helyi mitológia hordozói voltak, ezeket gyűjtötte össze és adta ki a kormányzó. Kerényi feltételezése szerint az ókorban a görög szigeteken hasonlóképpen lehetett a mitológia kifejezési eszköz.

Kerényi tehát – Gadamerhez hasonlóan – az antropológiai nézőpontot tartotta a kultikus hagyományok és művészi cselekedetek egyik lehetséges megközelítésének. Tudomás szerint nincsen arra vonatkozóan semmilyen adat, hogy Gadamer olvasta-e az idézett Kerényi szöveghelyet vagy nem, bár megtehetette. Valószínűbbnek tűnik, hogy egymástól függetlenül jutottak hasonló véleményre. Annyi viszont bizonyos, hogy megközelítésük hasonlóságának nagyrészt ez az alapja.

Szembetűnő a párhuzam az itt idézett Grey és Clifford Geertz tapasztalata között. A bali kakasviadal leírásakor neki is épp így a sziget mitológiáját kellett előbb megismernie, hogy megérthesse, mi történik körülötte. A Geertz *Az értelmezés hatalma* című

19 Hans Georg Gadamer, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 13.

20 Kerényi Károly, *Mi a mitológia?* Bevezető tanulmány a homérosi himnuszok magyarázataihoz = *Mi a mitológia?* Tanulmányok a homérosi himnuszokhoz, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 12–13.

könyvére²¹ épülő kultúranropológiai irodalomtudományi irányzat gyökereit tekintve tehát párhuzamba állítható a Kerényi-féle művészet- és irodalomfelfogással. Kerényi elsősorban Gulyás Pállal folytatott levelezésében számol be arról, hogy a különféle népek mítoszainak mint elbeszélő nyelvnek a vizsgálata mennyire lényeges elem a valláskutatásban. Gulyás Pál volt az, aki a finn hősköltemények és a finn mitológia felé fordította Kerényi érdeklődését.²² 1939 elején írja Gulyásnak egyik olaszországi útjáról: „[I]tt zártam le [...] olasz könyvem szövegének végleges kialakítását. S amin még dolgozom, olyasmi, amiben találkozásunknak része van: »Mi a mitológia?«”²³ Lisztóczy László hozzát teszi: „A tanulmány fordulatot jelez Kerényi pályáján, benne a mitológia etnológiai megközelítése, összehasonlító szemlélete felé tört utat. Ebben volt »része« Gulyás Pálnak is, aki *Kalevala*-tanulmányaival és román népballada-fordításaiival Észak- és Kelet-Európa kultúrtájaira irányította figyelmét.”²⁴ Erről árulkodik Kerényi dedikációja is.²⁵ Fontos kiemelni, hogy Geertz és Kerényi között nincs közvetlen összefüggés, bár Geertz akár olvashatta is a Kerényi-tanulmánynak ezt a részét a *Görög mitológia* 1951-es német vagy angol kiadásában,²⁶ ott ugyanis változtatás nélkül újra szerepel ez a gondolatmenet. Az irodalom kultúranropológiai szemléletű vizsgálata tehát nem előzmények nélküli a magyar irodalomtudományban. Elszigetelt jelenségként már a harmincas években jelen volt az irodalomról való gondolkodásban.

Gadamer tanulmányának bevezető részét így zárja: „Művészetapasztalatunknak mi az antropológiai alapja? Ezt a kérdést »a játék, a szimbólum és az ünnep« fogalmain kell kidolgoznunk. [...] Ezek közül különösen fontos a játék fogalma.”²⁷ A játék céltalan, pontosabban célnélküli viselkedés, amely pusztán önmagára irányul. Célnélküliségében teljes szabadságot ad, a játékon kívüli világ szabályai alóli mentességet. Saját világán belül sincs elérendő cél, a játék értelme önmagában, önmozgásában rejlik. Erre viszont igen konkrét szabályok vonatkoznak, amelyek a játék belső struktúráját alkotják, és amelyet a játéko-

21 Clifford Geertz, *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Bp., Századvég, 1994.

22 Adaj ideákat az időnek! Kerényi Károly és Gulyás Pál barátságának dokumentumai, szerk., előszó, jegyz. Lisztóczy László, Bp., Kárter Kiadó, 1989.

23 Uo. 27.

24 Uo.

25 Uo. 96. Az 1939-es kiadás adatai: Homérosi himnuszok Hermészhez, Pánhoz, Dionysoshoz, ford. Devecseri Gábor, bev. Kerényi Károly. *Kétnyelvű Klasszikusok V*, Bp., 1939. Az 1988-as kiadásban (I. fent) a *Mi a mitológia?* a kötetindító tanulmány. (Uo. 7–35.) A második a *Gyermekistenek* című írás, amelyben Kerényi a *Kalevala* és más égtájak mítoszai közötti összefüggésekről értekezik. (Uo. 36–82.)

26 Karl Kerényi, *Die Mythologie der Griechen. I. Göttergeschichte*, Zürich, Rhein-Verlag, 1951. Karl, Kerényi, *The Gods of the Greeks*, translated by Norman Cameron, London, Thames & Hudson, 1951.

27 Hans Georg Gadamer, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994. 38.

sok saját elhatározásukból vállaltak. Aki ezeket nem vállalja, az kívül esik a játékon.²⁸ Akár a résztvevő, akár a néző pozíciójából indulunk ki, a játék belső részvételt feltételez. Ez az azonosulás, együttmozgás hordozza a játék kommunikatív, játékos és néző közötti intenzív jellegét. Ez a műalkotás állandó hermeneutikai mozgása. „Ami itt a célnélküli tevékenység formájában szabályokat állít fel a maga számára, az nem más, mint az ész. A gyermek boldogtalan, ha a labdát már tizedszer hibázza el, s büszke, mint egy király, ha harmincadszor sikerült neki.”²⁹ A játék tehát arra alkalmas, hogy keretet szabjon a legitimitációt veszített világban.³⁰

A játék struktúraalkotó jellege Kerényinél is központi gondolat, benne azonban ez a felismerés az antik vallás vizsgálata felől fogalmazódik meg, ezért más hangsúllyal, mint azt Gadamernél láttuk. Így írja: „[A]ki az ünnep kényszerének – ennek a minden tekintetben komoly kényszernek – átadja magát, ezáltal az istenek szabad játékának válik résztvevőjévé. Egy ilyen játék látszólag csupán a művészettel összeegyeztethető, a tudománnyal vagy a mágiával nem. A vallással azonban, legalábbis a primitív népeknél, de még a középkori kereszténységgel is összeegyeztethetőnek látszik.”³¹ A játék a leg súlyosabb kényszer és a legnagyobb szabadság, mert kötve van a világ egy arculatához – viszont szabad bármiféle célszerűség gondolatától. „A játék szabadsága azonban még nagyobb. Az, amivé a tudomány szabadsága sohasem válhat: önkény. A játékos az egész világot a saját világává alakítja át, s ezáltal ennek teremtőjévé és istenévé válik: a játéknak hatalma van. [...] Ezért oly éterien szabad – maga választotta kötöttségei ellenére – a játék szabadsága, a játékos lét ezért könnyedebb, boldogabb és lényegtelenebb az ünnepinél.”³² Gadameri logikával az a gondolat is meglehetősen vitatható, hogy a játékos az egész világot saját világává alakítaná át. Ezen a szöveghelyen az is szembeűnő, hogy Kerényi példája épp ellentétes a Gadamernél szereplő labdát pattogató gyerek példájával. Úgy vélem, hogy itt két szempontot kellene szétválasztani: egyrészt a játékot mint cél nélküli és önnön szabályaira irányuló struktúrát; másrészt viszont etikai kifejezőmódot, ami tartalmi jellege miatt alapvetően különbözik a struktúra szempontjától.

Gadamer és Kerényi ünnepről szóló tanulmánya a gondolatok útjának kijelölését tekintve igen hasonló. Az irány hármas utat jelöl: a játék, a szimbólum és az ünnep útját. A két írás közötti különbség leginkább abban rejlik, hogy a műalkotás ünnepi jellege, a

28 Uo. 39.

29 Uo.

30 A mondatot Bacsó Béla Gadamer-előadásából vettem, amit 2003 őszén tartott az irodalomelméleti kurzus keretében az ELTE Doktori Programján.

31 Kerényi Károly, *Az ünnep lényege* = Kerényi Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, vál. Komoróczy Géza és Szilágyi János György, Bp., Magvető, 1984. 349.

32 Uo.

játék és a szimbólum³³ fogalma Kerényit a görög vallás 'ősi' állapotának kérdése miatt foglalkoztatta, Gadamert pedig a 'szépművészetek' kifejezés két elemének feltárása okán. Vitahelyzet véleményem szerint azért nem alakulhatott ki, mert a két szerzőt alapvetően más attitűd jellemzi. Kerényi így ír: „Valami isteninek kell hozzájárulnia, ami az egyébként lehetetlent lehetségessé teszi: arra a szintre emel fel, ahol minden olyan, »mint az első napon«, sugárzó, új és »előszöri«; ahol az ember az istenekkel van együtt, sőt maga is istenivé válik; ahol a teremtő lehelet fuvallata érzik, s a résztvevők is a teremtés részeseivé válnak. Ez az ünnep lényege, s ez nem zárja ki az ismétlést. Ellenkezőleg: mihelyt a természet jelei, a hagyomány és a szokás emlékezetébe idézi, az ember mindig újra képessé válik rá, hogy egy nem szokványos lét és teremtés részesévé legyen. Idő és ember ünnepivé válik. *Et renovabitur facies terrae.*”³⁴ Ez a beszédmód közelebb állt például Thomas Mannhoz, akivel ez több síkon is párbeszéddé formálódott, Gadamertől láthatóan igen távol állt. Mann 1939-es levelében írja Kerényinek: „Kedves Kerényi professzor! Karácsony napjáról keltezett levelét megkaptam és az ünnepről szóló cikkét kétszer is elolvastam. Meg van elégedve velem? Nem kell mondanom és nem is igen tudnám elmondani, mennyire otthonosan éreztem magam művét olvasva. A legszebbek egyikének tartom valamennyi közül, amit csak valaha írt – sőt talán valamennyi közül ennek nyújtánám a pálmát, megvesztegetve attól a különösképpen közeli viszonyától azokhoz a dolgokhoz, amelyekből megújulást és felfrissülést merítke a nyilvánosság nyomorult ostobaságai és alacsonyrendűsége közepette.”³⁵

Kerényi gondolkodásmódja az epikusé, Gadameré – véleményem szerint – a lírikusé. Ezzel nem a két szerző tudományos felkészültségét és gondolatvezetésének kötöttségét bírálok, filozófiai, szakmai jártasságukhoz nem fér kétség. Arra a kérdésre azonban, hogy egy igen kézenfekvőnek tűnő együttműködés miért nem született meg Gadamer és Kerényi között az ünnepről és az ünnep idejéről való gondolkodásuk közben, egy koncepcionális különbség adható válaszként: az ünnep mint elbeszélő keret koncepciója, illetve az ünnep mint metafora – a művészet elbeszélő keretén belül.

33 Ez utóbbit ebben a tanulmányban nem vizsgáltam, mert a szimbólum és az allegória mibenlétéről dokumentált Kerényi és Gadamer hozzászólása a Castelli-konferencia aktáiban, ezeket azonban még nem volt alkalmam tanulmányozni.

34 Kerényi Károly, Az ünnep lényege = Kerényi Károly, Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943, vál. Komoróczy Géza és Szilágyi János György, Bp., Magvető, 1984. 346.

35 Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltása regényről és mitológiáról, ford. Petrolay Margit, előszó Kerényi Károly. [Bp.] Officina Könyvtár, [1947,] 59–60.

FARAGÓ KORNÉLIA

„Ahogyan a kultúrák beszélnek róla”

Az idegen-tapasztalat erotikája

A kortárs próza sokféle válaszlehetőséget mutat be a szerelemérzés megírhatóságának kérdésére. Hogyan megírni azt, amikor – egy waldenfelsi elgondolást idevonva – minden mondás, minden mozdulat, vágygondolkodás és érzékszervi működés *idegen* igényre válaszol? Hogyan megírni az igény és a válasz összefüggését a férfi és a nő szemtől szemben álló történetében?¹ Minden korban felmerül, leképezhető-e a végletesen „saját világu” témához való szemléleti viszony poétikai szinten? Hogyan értelmezheti a regény ezt az érzelmi-szemléleti tapasztalatot, mint irodalomelméleti konstrukciót? Vannak elgondolások, melyek szerint ez a sajátvilágúság kizárólag eltávolítás révén érhető el, a maga közvetlenségében megragadhatatlan. A szerelem regénybe foglalása, az „intimitás kódolása,” az európai kultúra szerelmi ősnarratíváinak, pregnáns képzetformáinak, szerelemfilozófiáinak szemléleti érintését, felidézését, újramondását is feltételezi. Nagy Gabriella regénye (*Idegen*, Bp., Palatinus, 2003) – sok más szöveg környezetében – mintha Bernhard Waldenfels értelmezését olvasná arról a másként-gondolkodásról, amelyben megőrződik, sőt felfokozódik *Erósz idegensége*: „A szerelem másféle elgondolására és működtetésére kínálgató gondolati alakzat egyfelől az *idegen* alakzata...; a minden hozzáférést elutasító *idegen* úgy jelenik meg, mint a másik távolléte a jelenlétben.”²

A regény mozgása a kulturális történeti térben voltaképpen azt érzékelteti, hogy az egész szerelemszemantikai konstrukciót, mint nyelvi-töréneti kulturális terméket, az írás nem kerülheti meg. Az *Idegen* regénye behelyezi, beírja magát a „nagy tradícióba”, nem rejt bonyolult elmozdulási stratégiákat, de megoldásaival utal a „hímes regényvilág” és a jelenkori tapasztalat képzetrendjének feszültségeire is. Az értelmezési hagyományt, a szerelemről való tudást, kifejezetten jó olvasói képességei nyomán, egy több időszávos

1 Bernhard WALDENFELS, *Fremdheit des anderen Geschlechts = Grenzen der Normalisierung*, Frankfurt/M., 1998, 167–195.

2 Bernhard WALDENFELS, *Erósz idegensége*, Vulgo, 2004/1, 137.

szövegismeret és nyelvhasználati gyakorlat jegyeiből alkotja meg. A kulturális megelőzöttség gondolatához való viszonyának jellegét a legtalálóbban azzal érzékelteti, hogy ki-mozdítja (illetve hathatósan profanizálja) azt az olvasói horizontot, amelyet más szövegek, (korábbi(?) diskurzusok és kultúrák) alkotnak: megszüntetve a szív szinekdochikus dominanciáját, az „altáját” tünteti ki. Ezen a helyen fel kell idéznünk azt az értelmezést, amelyben a *Fanni hagyományainak* olvasója³ nem tudta a szívet másként nézni „mint igazi ágensként, a szerelmes testből felbukkanó *alien*ként, aki márcsak azért is a szerelem jó közvetítőjének bizonyul, mert a szó szorosabb értelmében vett cselekvő figura, maga a szerelem *teste*.” Nagy Gabriella regényének a kódavatás kulturális mozzanataira (a szexuális alapú kódolás történeti beíródására a szerelemértelmezésbe⁴) mutató szinekdochikus rendszerében „nem a köldök, a fej vagy a szív, *ahogyan a kultúrák beszélnek róla*, hanem az altáj, az érez és gondolkodik”. S álljon itt még egy kitétel: „testünk ablak a világon túlra”. Az *Idegen* regénye a testet, a nemiséget, az erotikát hangsúlyozó elképzelésében, abban az elgondolásában, hogy „a szív a test alján dobog,” a Csokonai Lili-féle Esterházy-regényhez a *Tizenhét hattjúk*hoz kerül közel. A Lili-regényben ugyanis a *Fanni hagyományai* mintegy profán parafrázisaként „az érzelem érzékiséggé, a szerelem szeretkezésé, a lelkek egyesülése testek egyesülésévé változik.”⁵

Az „áradó én” a szerelem és a féltékenység érzésében artikulálódik. Kizárólagosan a másakra vonatkoztatva éli meg a világot, a másokban találja meg az univerzumot, minden egyéb kimarad az érzékeléséből. Szövegként strukturálódó figyelme „egy pontra tapad, stabilan. S ez az egy pont bizony az *idegen*.” Mindenekelőtt az történet köti le a figyelmünket, amely az idegennel kezdődik és két dimenzióra válik szét: a „valóban úgy történt” és a „mintha valóban így történné” dimenziójára. A valós képzeleti karaktere és a képzeleti valós karaktere fonódik itt össze, olykor ironikus szétválaszthatatlanságban. A képzeleti a tapasztalati korrigálója, felemelője, lerontója vagy éppen áthelyezése, bővítése, továbbépítése stb. „A szerelem történet” (Barthes), mégpedig olyan történet, amely a paradoxonok, a folytonos váltások és cserélődések, az esetlegességek és a pluralitások világából merít az „elemi egyértelműségek” (76) teljes hiányában. A szerelemben fogant gondolkodás nem engedi, nem engedheti meg, hogy a világ ok-okozati viszonyok hálójaként nyerjen leírást. Ez egy olyan létállapot, amelyet inkább az álom („az álom fátyla a szemem”), az ábránd és a képzelet nyelve értelmezhet, mintsem az éber gondolkodásé. Ezek a szerelemgondolkodás sajátos formái. A referenciális bizonyosság hiánya, a talányosság, a sokrétű homály jelentései alakítják. Nem mindig látni átjárást az álmokból

3 HÁRS Endre, *Forró hideg, Az apória szerelme és a Fanni hagyományai* = HÁRS Endre–SZILASI László, *Lassú olvasás*, Szeged, ICTUS és JATE, Irodalomelmélet Csoport, 1996, 90.

4 Erről: Niklas LUHMANN, *Szerelem–szenuvedély. Az intimitás kódolásáról*. Bp., Józsefvárosi Könyvtár, 1997, 129–147.

5 HÓDOSY Annamária: *Száll a hattjú... Csokonai Lili és az intertextualitás*, *Tiszatáj*, 10(1993), 61.

a valódiságok felé. Az alkotó fantázia legfeljebb az igazságok és lehetségeségek integrációjában vállalhat szerepet. „Vezérlőm a kétkedés és a bizonytalanság” – jelenti ki az elbeszélő.

A beszéd alanya, mint eredendően idegent észleli a másikat, sohasem fogja tudni világosan megnevezni, kivel is áll szemben. Úgy szólaltatja meg a minnek nevezzelek, hogyan szólítsalak problémakörét, hogy a névpoétikai lehetőségeket szinte teljesen kikapcsolja, illetve a névelhagyás poétikáját alkalmazza, meghagyva az idegent a maga lényegi anonimitásában. Mintegy kimondva, a beszélő oldaláról bizonyosan nem válik lehetővé a megismerés. A megismerhetetlenség az idegen névtelensége általi védettségével társul. Az „én” átélésének horizontjaként megjelenő idegen a világ-nagy ismeretlenség térmetaforáival fejezhető ki: „egy ember, akit megismerni akarnék, s aki annyival különb, ismeretlen és csábító számomra, hogy életem végéig kitart ajtóinak nyitogatása, s állandó izgalommal tölt el, olyan nagyon másik város, másik ország, földrész, egy egész ismeretlen világ, amelyet felfedezni és bejárni szeretnék egészen.” Talán említést érdemel, hogy a Proustot olvasó Deleuze gondolkodásában⁶ is megközelíthetetlennek, ismeretlennek tűnő tájakhoz kötődően jelenik meg a szeretett lény, mint egy lehetséges világ kifejeződése. Ebből következően a szerelmi eseménytörténet kiegyenlíthető a másikban rejlő, a másik által fogságban tartott világok kibontásának, feltárásának kísérletével.

Mégis, a szerelem idegen-tapasztalatként való értelmezése ebben a regényben Barthes *megismerhetetlenség*-alakzatát⁷ bontja ki: a középpontban az idegennel, „aki örökre ismeretlen marad”, a gondolkodás legfeljebb a „megismerhetetlenség megismeréséig” jut el. A regény több ízben *ismeretlenként* is említi a vendéget és „az ő nagy sötétségéről” beszél. A léttapasztalati benyomásokat minden új észlelés legalábbis gazdagítja, ha ugyan egyenesen meg nem változtatja, meg nem cáfolja és át nem alakítja. Amikor a beszéd alanya új belátásokhoz érkezik, az éppen megszerzett tapasztalatot megkísérli nyelviileg kifejezni, nagy eredetiséggel, kiváló íráskészséggel. Amit az új benyomás ad az értésére, az mindenekelőtt az elvárás és az élmény diszharmoníája. Eszerint egy súlyos előfeltevésekkel terhes gondolkodásban a másik a keresztülhúzott várakozás jelentéseit hordozza. Elbizonytalanítja a tapasztalatot, semmilyen sztereotípiába nem sorolható bele, elvileg jellemezhetetlen, ellenáll a korábbi tapasztalatok alapján való leírásnak, megközelítésnek: „egy olyan ember van folyton a gondolataimban, aki meghazudtolva *minden* eddigi tapasztalatomat...” (20). A toposznélküliség viszonylata az előre látható lehetőségek ellenében jut érvényre. „Erősz tehát megvonja magát, visszahúzódik egy hely-nélküliségbe (Un-ort), atópiába, amely nem fogható át, nem ragadható meg.”⁸ Ez az élmény alapozza

6 Gilles DELEUZE, *Proust*, Bp., Atlantisz, 2002, 13.

7 Roland BARTHES, *Beszédtrövedékek a szerelemről*, Bp., Atlantisz, 1977, 166.

8 Bernhard WALDENFELS, *Erősz idegensége*, uo., 137.

meg a másik, az „idegen” atoposzként való értését. A szélesebb regényolvasás, a kiterjedtebb olvasástapasztalat azt mutatja, hogy az atópia formszerkezete Luhmann-nal szólva a „kommunikálhatatlanságban” gyökerező szerelemszemantika egyik legalapvetőbb megjelenítési eszköze.

Mindemellett a regény, egy mozzanat erejéig, bevonja a másik értelmezésébe a „holnap nélküli örömök” felé forduló lét jelentéskomplexumát is, azaz a Don Juan-figurát és amit közönségesen szimbolizál: a szokványos csábítót, a szoknyavadászt. „Szeretni, birtokolni, meghódítani és kimeríteni – ez az ő megismerési módja” – írja Camus *A don-juanizmus* c. esszéjében és zárójelben hozzáfűzi: „van valami abban, hogy a Biblia »megismerésnek« nevezi a szerelmi aktust.”

A másik – minthogy ismerőskénti azonosítása lehetetlen – az idegenség trópusa. Így a szerelmi narratívában valahogyan beszűkülnek kategóriájának határai: minden kiszorul belőle, ami nem idegen, egyetlen jellemzője, idegensége tűnik rögzíthetőnek. Az „egyetlen pontra rögzült figyelem” legfeljebb az idegen adekvát fogalmának a megalkotására törekedhet, azt teheti közelebről meghatározhatóvá. Az idegen itt mindenekelőtt nemében idegen. A női elbeszélővel szemben támadt „idegen igényt”, amely elől nem térhet ki, a férfitől származtatja a regény. Mindezt már csak tetézi, hogy az egyszer s mindenkorra névtelenségben maradó vendég mögött út áll, idegenből érkezett. „A Másik kívülről érkezik hozzánk” – merülhet fel bennünk a levinasi kijelentés.

Mindezen túl az idegen Nagy Gabriella számára egy olyan identitás, amely a távozásra való készenléthez is igen erősen kapcsolható. A feltűnés és eltűnés, a jelenlét és távollét dinamikája „az elmegy”, „az elutazni gondol”, a „már nem találok itt”, a „talán már messze jár”, a „lóra kap, és tényleg eltűnik” vélelmei és félelmei fűződnek hozzá. Mint „tűntnek hitt kedves” folytonos eltolódásban, alterációban létezik, kimozdulófélben és át-helyeződésben, örökösen újratermelődő távolságban. Indulásra való szüntelen készenléte („egész testében távozásra kész”) következtében stabilizálhatatlan, folytonosan „elveszni látszik.” De, az sem lényegtelen, hogy magát a beszélőt is „hol hirtelen menekülési, hol maradási kényszer” jellemzi. Akárcsak egy futó pillantás is elegendő, hogy érzékeljük, a megengedő–eltaszító dinamika alakításához szorosan kapcsolódik a másik távozásának vágya („inkább kívántam a távozását”) és elküldése, *eltávolítása* („menjen, menjen el”) is.

Ha más, egyébként teljesen eltérő formájú és szemléletű, szerelmi tematikájú regények hálójában olvassuk Nagy Gabriella *Idegen* című regényének „modellszerűségeit”, a távolságérzékelés poétikájában, a távolságteremtő és távolságfenntartó konstrukciók, a távolsággal való manipulációk és elérhetetlenségek, szüntelen elmozgások viszonylatában találjuk a legtöbb kapcsolódási pontot. Abban, hogy a szerelmesek közül egyik sem képes biztosan azonosítható, megszilárdítható toposzként nyújtani magát, hogy a másikat jelenlétében is mindig a *távollét* jelenetesei uralják. Azt hiszem, Gilles Deleuze ezen a helyen egyenesen a nemek elszigeteltségéről beszélne. A távolság felszámolódása leginkább a képzeleti világ, a vágystruktúra építőeleme: „Én az idegenre néztem, és lát-

tam, hogy zúzza szét *távolságunkat* a szenvedély...” A távolságot kiiktató egymást elérés, a kölcsönös odaadás „világmindent ígérő” örömeinek villanásnyi tapasztalatai rögzíthetetlennek bizonyulnak.

A fenti tapasztalatok birtokában úgy tűnik, mintha ez a szöveg a szerelem jelenségformáját érintő simmeli filozófiából is felidézne valamit, mégpedig más szerelem-elbeszélésekhez hasonlóan a „felé tartó mozgás” gondolatát. Vagy azt a ritmikus váltakozást birtoklás és nem birtoklás között, amelyben a fordulópontok jelentik a beteljesedés szinte érzékelhetetlenül tűnékeny pillanatait.⁹ A regény működteti a másik feletti hatalomgyakorlás egyik jól ismert toposzát, az *önmegvonás*, az *öneltávolítás*, „az önként vállalt magány” taktikáját is. A ritmikus váltakozó hiányformációk az én eltűnési lehetőségének a fenntartását, „az igen és nem ingatag játékát” éreztetik a manipuláció címzettjével. A lázadást és megadást, az indulatot és a higgadtságot, a kemény harcot és belenyugvást, a feszültséget és elengedettséget. Az *Idegen* című regény szerveződéésének egyik alapvető poétikai megoldása ragadható meg a dualisztikus viselkedés e ritmikus hullámzásában, amelyben az előbbi gondolkodót parafrázálva az elutasítás, az odaadás kerülőútja lehet, az odaadása, amely mögött, mint háttér és lehetőség a visszavonás fenyegetése rejlik.

Időről-íőre a látás aktivitása, a kommunikációnak az a közege, amelyet nem a beszéd létesít, erősödik fel, és az elbeszélőt a látható Másik keríti hatalmába. Itt azonban a látásban individualizálható tapasztalat, a látás alaptrópusa, a szem, a tekintet, a szerelmi egyévválás oly nagy jelentőséggel bíró fiziológiai médiuma is az ismeretlenség, az idegenség élményét közvetíti: „akárha sötét ismeretlen erő mutatta volna meg magát a szeméből. Egészen idegen és félelmetes érzés volt...”

A másikigenlés és másiktagadás kettőssége nyomán az elutasítás kimondásának gesztusai mindig az elfogadás rendkívül mély, de palástolt reakcióival párosulnak. A palástolás, a másnak látszani gondolatrendszer, a természetesnek tűnni lehetetlen alap-törekvése, az „úgy teszek, mintha ügyet sem vetnék rá, mintha kifejezetten taszítana. Nem, inkább közömbös leszek...” megformálású taktikai gondolatok szervezik a szöveget. A látszatok felépítése, a színlelés szemantikája, a számígtató nyelvezet grammatikája a narratív identitás szerves része. Az elbeszélő számos maszk mögött rejtőzik, van amikor a viselkedésben önnön cáfolatát hozza létre, így megjelenése, magatartása, különös sokarcúsága képtelen őt kifejezni a másik számára. Egy-egy megnyilvánulása sajátos konnotációkat nyerve „más” jelent az idegen számára, az eltérő jelentéstulajdonítások, különböző értelmezések kibékíthetlensége szervezi mindig újra a *távolságokat*. A beszéd alanya mély bizalmatlansággal, a „talán”-ok és „lehet”-ek végtelen sorával közelít a másikhöz, a „résen kell lennem” magatartásával „azonnal kombinálni kezd”. Abban a meggyőződésében, hogy a magától érthetőség is csalóka, átjárja egyfajta leleplezés iránti szenvedély, illetve erős vonzódás az iránt, hogy a másik értelmezése során fény derüljön

9 Lásd Simmel szerelemfilozófiai töredékeit: Georg SIMMEL, *A kacérság lélektana*, Atlantisz, 1990.

valami titkos, valami hazug, kompromittáló dologra. „Valóban, a szeretett lény *jelei*, amint »kibontjuk« őket, elkerülhetetlenül hazugnak mutatkoznak: nekünk szánják, ránk alkalmazzák őket, mégis bennünket kizáró világokat fejeznek ki, amelyeket a szeretett lény nem akar, nem tud megismertetni velünk” – írja Deleuze. Másutt a féltékenységet a jelek örületeként értelmezi. Mintha e vonatkozásokat kifejezendő uralkodna el a szövegen a gyanúra való retorikai ráhangolódás – vagy nevezzük akárhogy –, az újbóli megerősítés gesztusában is mindig a szkepszisre alkalmat adó mozzanatok kutatása. Így olykor nyomozati munkához válik hasonlatossá a megismerés folyamata, amelyben felhasználást, és aprólékosan „mély” értelmezést nyer minden egyes új mozzanat, minden hír és adat. Külön említést érdemel az az interpretációs erőszak, amely non-verbális jelentéseket olvas össze beszédfoszlányokkal, írástörredékekkel. Amikor ez a „regényes iromány” a hagyományos nőkonceptiót a passzivitást illetően mozdítja ki, a különböző rafinériák, ál-ságos praktikák, csalárd manőverek, cselszövések és intrikák parodisztikus kibontásával aktivizál.

E női perspektájú én-írás műfaji érvénye megkérdőjelezhetetlen, különösen ha egy hiányzó paradigma realizálásaként, a nevelődési regény női változatának (MIKOLA Gyöngyi, *A nő ismeretlen regénye*, Jelenkor, 2005/1, 77–78) létrehozójaként tekintünk rá. Ahonnan néz, az a „piciny látószögű optika” az intenzív nőiségre, a finom női érzékiségre lát. A másikról szóló elbeszélésnek háttérbe kell szorulnia olyan fejtegetések mögött, amelyek a női megközelítésű én-ről szólnak, amelyeket a beszélő önmagáról ad elő. Az elbeszélő az új önmegértés szükségességének felismerésével („Legalább itt ezen a papíron derüljön fény számomra, hogyan tudnám megérteni létem” ... „meg kell értenem ... az egésznek össze kell állnia”) a *Beszédtörredékek*... egyik hermeneutikai alakzatának („Meg akarom érteni”) közelében tartja a beszédet. A beszélő teljességig táruló története a kérdésesség léthelyzetéből való kijutás („csak addig eljutni, nem tovább, amikor már nincsenek magam gyötrő kérdéseim”) az én lépésről lépésre történő és egyre mélyebb feltárása helyett azonban az én-vesztést jeleníti meg. Minden megértési erőfeszítés „még sűrűbb homályba visz”. Az elbeszélő, ahogyan fogalmaz, azt bontja ki, miként szakad el benne az idő, és hogyan törik el benne az én. Ezáltal a tematikus gondolkodási hagyomány részét képező elképzelésekből néhányat megerősíteni látszik. A kiválasztott hagyomány része – s ez a szentimentális regénnyel, illetve a *Fanni hagyományaival* való kapcsolatára is következtetni enged – az önazonosság dilemmáinak felvetése, az önazonos továbbélés lehetetlensége, a szerelem általi identitásvesztés- és nyeres. Mint ahogyan az én önmagából való kilépése, önmagától való eltávolodása a szerelmi élményben, nem csupán mássá, hanem másikká válása, az én-idegen megtapasztalása, ami a saját „én”-nek az idegen „én”-en keresztüli megközelítéseként is értelmezhető.

Az a különös helyzet alakul ki, hogy a „sarjadzó nőiesség” elbeszélőjének jelentés-nélküliségként kell jelentés-szervezővé válnia önmagát és történetét illetően. A beszéd ugyanis az én tökéletes értelmetlenségét és megfoghatatlanságát állítja. Öntudás és önértés hiányában formálódó én-olvasata – „csak magamról nem tudtam semmit, megfoghatat-

lan és tökéletesen értelmetlen *lettem*, mint az ég” – az énkép követhetetlenül erős, *rendkívüli* változásáról tudósít. A másik ezzel szemben változatlan maradt, mindörökre idegen. A *Fanni hagyományainak* mondataira – „nem a vagyok a ki voltam! Magam magamat nem esmérem” – rímel és az elbeszélő hagyományon keresztüli önteremtésére utal az önlátás, az önérzékelés radikális változása („akinek mindezidáig sosem láttam magam” 41) és ezzel egybehangzóan az önismeret hiánya is. Az elbeszélés azzal, hogy a „*ki vagyok én?*” és a „*ki néz velem szemben?*” kérdéseinek kíséretében a tükörben mutatja meg az én *másikját* voltaképpen az öntükröztetés, a tükörmotivika önéletrajzi hagyományát viszi tovább. Az „*ez nem is én vagyok*” élményköre azt jelzi, az elbeszélő önmagával nem azonosítható ismeretlenként, sohase látottként éli meg a tükörben megjelenő képmását. A tükörből visszapislogó nő arcképe idegennek tűnik előtte, „most idegen, rémisztő, akár az örület”, minden valamikori barátságos és ismerős vonása. „Több életet élek egyszerre, és egyik sem az enyém... Ez a lány is itt, mutattam a tükörképre, kicsoda, olyan távol van tőlem, mint a csillagok, nem értem, hogy van az, hogy ő az én, nem értem, miért mégis egy másik.”(277) Valószínűleg azért áll a regény címében névelő nélkül az idegen, hogy a Másik idegenként való megélésén túl, a témához hagyományosan kapcsolódó *Én-idegen* élményét is kiemelt szemantikai pozícióhoz juttathassa.

„Ki az az idegen, akit a szerelmes, szószerint elragadtatván, magára vissza- vagy kitekintve megpillant?” – teszi fel a kérdést a *Fanni hagyományainak* korábban már idézett olvasója,¹⁰ amikor az én magán kívüliségének problémakörét járja körül. A szerelmes én önmagán kívül kerülve ismételtelen csak önmaga másika, azaz másikként ismeri meg önmagát. Időről-időre oppozícióban létezik („mert aki én vagyok, az egyértelműen áll velem szemben”) önmagával, majd végül a különböző identitás-változatokon keresztül, képzelt „másállapotában” jut el az én látszólagos és átmeneti azonosságáig, a hasam: én vagyok. Wandenfels szerint Erősz a rendkívüli betörése („minden rend archéját az anarchia pillanata sújtja”), amely *magunkon-kívül* helyez bennünket.

Az *Idegen* egyik alapkérdése, hogyan értelmezhető a szerelem a korok és nyelvek viszonyában? Ilyen értelemben jelentésterjesztő a régiessé tétel, a szerelmi esemény elbeszélésének azon stratégiája, amely múlt idők beszéd- és szemléletmódjában realizálódva teremt meg a szerelmes értésvilágát, az idegen alakját. Nagy Gabriella olvasásában az idegenség részleges forrása a nyelvi gyakorlat. Szükség mutatkozik az archaizáló kommunikációs sémára, mert a gesztusok és a beszéd formalizált jellege, a társalgási retorika, a kapcsolatokra kényszerített kortipikus merevség, a távolságtartó nyelvezet jobban érzékelteti a másik hozzáférhetetlen másságát. És ezzel egyetemben azt is, hogy milyen idegenül hat a szerelmi történés minden más történéshez viszonyítva. A szerelmes érzésvilágában az önözési szerkezetbe egyszeri módon belépő, a másikat megszólító, tegező belső beszéd más regényekben is a közelségi vágy megjelenítője. A régiesítés nem verbális

10 HÁRS Endre, *i. m.*, 91.

aspektusai is hozzájárulnak, hogy a szerelem mint „örök” téma a nyelvek és idők közötti átjárásban találja magát. A „teák, zsúrok, házizene”-jelezte életvitel-narratíva, a hatalmas birtok, a franciakertek, a külső megjelenés, a viselkedésminták, a társas lét szokásformái, az etikett nüanszai, a testi kapcsolat és a becstelenség eszméjének összekapcsolódása, a közösségi ítélet szerepe stb. is hozzájárul a szerelemtörténeti horizont minél szélesebb bekebelezéséhez.

Nagy Gabriella kihasználja, manipulálja és élvezi a behelyezkedés lehetőségeit, széles könnyedséggel parodizálja mindazt „ahogyan a regényekben írva van” és „ahogyan a kultúrák beszélnek” a szerelem történetyszerűségéről. A kontraszt nyelvi lehetősége, az idődús lexika úgy hat ebben a prózában, úgy írja be a parodisztikus távlatokat megnyitó időket, hogy a mai olvasó sajátjaként is felismerheti a hagyományhorizontot. Újszerűsége abban a többségben van, amelyet az időkkel, szövegekkel („olvastam én sokat a szerelemről, mindenféle csuda eszes pasast...”) és kultúrákkal való kapcsolata hoz létre. A nyelvi elemek kontrasztba kerülése, a korlátozó koréretetkből való kilépés jelzi, a nyelv és kulturális kód folyamatok természete változik, a szerelem és a féltékenység természete azonban bizonyos alapvonásaiban nem. Következésképpen a szerelem időtlenségének leírásában minden nyelv és forma egyidejű. A szerelmi regény aktuális önmegértéséhez kapcsolódó nyelvi-kulturális emlékezés, az idők és nyelvek kontrasztjára utaló megoldás mintegy szimbolikussá nemesíti a női figurát, de az idegen alakját és a kettőjük viszonyában tetten érhető jelentéseket is.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

A tudás mint a nyelv „befagyasztása” – *avagy hozzájárulnak-e a sztereotípiák a megértéshez?* –

Hagyományos értelemben az irodalomelméletnek bizonyosan nem feladata, hogy az interkulturális sztereotípiakutatás területeit bevonja saját vizsgálódásai körébe. Még ha manapság így akár erősíthetné is saját legitimitását abban a diszkurzív környezetben, amely mind erőteljesebben bizonygatja, hogy az irodalom különleges közlőereje voltaképpen önmagán túlról származik. Márpedig ha az irodalmi hatás eredete az irodalmon kívül – pl. az irodalmat lehetővé tevő körülményekben – keresendő, akkor a textustól a kontextus felé tett lépéssel az irodalomtudománytól értelemszerűen a kultúratudományokhoz vezet az út.¹ Ezeknek nem egy irányzata igyekszik aztán az irodalmat származás-tanilag beilleszteni a kulturalitásnak abba a dinamikus hálózatába, ahol maga az irodalom forrása, a nyelv sem lesz egyéb, mint a megértést „megelőző” szociális konfigurációk egyik kulturális teremtménye. A megérthető létnek ez az egyszerű(sító) újhistorista konstrukciója több sebből vérzik ugyan, ahhoz azonban elegendő, hogy különösen az – irodalomelméletnek leginkább arculatot kölcsönző – poetológiai szakágazatot tartsa távol az irodalom nyelviségének így szituált problémáitól. Holott még e szűkebben „szövegtudományi” nézőpontból sem indokolt eleve elzárkózni a kultúrakutatás olyan kérdései elől, amelyeknek nemegyszer épp az egymástól látszólag nagyon is messze eső kérdések sikeres összekapcsolásán mérhető (sőt, így mutatkozik meg egyáltalán) az elméleti termékenység. Mint az irodalmi szövegek nyelvi-retorikai valóságát értelmező diszciplínát – az irodalomtudományt ugyanis aligha fenyegeti egy olyan „kulturális fordulat” diffúz kontúrталansága, amely többnyire a szakágazati sokféleség rész-kompetenciáit halmozva tekinti kulturális terméknek a nyelv artikulálta emberi világot. Talán észre sem véve, hogy eközben – a kultúra *poétikájától* a történelem *textualitásán* át a kakasviadal *sűrű leírásáig* – gyakran saját rendszerképző fogalmait is az irodalomtudománytól kölcsönzi.

1 L. Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley & Los Angeles, The University of California Press, 1988, 4–5.

Szakunknak már csak azért sem bizonyos az effajta indoktrinálhatósága, mert eddig egyetlen kultúratudományi irányzat sem tudta olyan semleges diszkurzív térben föltárni az értelem keletkezésének körülményeit, mint amilyen befolyásolhatatlanul ez a keletkezés maga – az irodalom esztétikai tapasztalatában – bekövetkezik. Aminek alighanem abban van a magyarázata, hogy míg a jelentésképződést érintetlenül hagyó, annak keletkezési feltételeire vagy materiális hordozóira korlátozott megfigyelésnek a referenciális konfigurációk föltárása során mindig *kognitív* nyelviesüléssel van dolga, addig az irodalmi értelmezés túlnyomórészt (és lényegileg) a nyelv önkényes létesítő hatalmával, uralhatatlan *figuratív* játékaival szembesül. Előbbivel szemben ez utóbbinak az oldja az episztémétörténeti kötöttségét, hogy mindig olyan szövegekkel áll értelmezői viszonyban, amelyek nem stabilizálódnak a nyelv fenomenális és materiális pólusai között. Ennél fogva olyan nyelvi-retorikai történések értelmezése a feladata, amelyek minden kognitív intenciónak – így a jelentéskölcsönzéstől tartózkodó „sűrű” és „tárgyilagos” leírásnak is – képesek föltárni az előzetes interpretációs döntéseit. Az irodalmi szövegértelmezés hermeneutikai tapasztalata ezért annyit mindig meg tud mutatni, hogy az értelem keletkezésének feltételeit kutató „nem-hermeneutikai” eljárás „semmi esetre sem számolja föl az értelmezés és az értelem-termelés dimenzióját.”²

Nagyon is termékeny lehet tehát az egy ideje szépen virágzó (inter)kulturális sztereotípiakutatás néhány nyitott kérdésének eltérő, vagyis elsősorban irodalomtudományi távlatba helyezése. Annál is inkább, mert a sztereotípiák problémája bizonyosan másként – más önazonossággal – lép be egy olyan kutatás látószögébe, amely az irodalmi szövegek szemantikai kézrekeríthetetlenségét nem a kultúra poétikájából származtatja, mint olyan kérdezési érdekeltségek horizontjába, amelyek elsősorban szociokulturális kontextusokkal akarják összekötni a nyelviség irodalmi-retorikai technikáit. Való igaz az is, hogy az irodalmi szövegek sokféleképp képesek fölhasználni sztereotípiákat. Akár úgy is, hogy alátámasztják, sőt igazolják azok emblemikus érvényét, de gyakrabban inkább úgy, hogy módosítják, felülírják vagy kifejezetten cáfolják a bennük megszilárdult világtapasztalatot. A sztereotípiák sajátlagosan *irodalmi* érdekű kérdése, persze, csak akkor jön igazán játékba, ha eredeti, irodalmon kívüli megítélésük értelmezési pozíciói (mondjuk a szociálpszichológiában vagy etnográfiai leírásokban, ahol a fogalom leginkább meghonosodott), illetve a hozzájuk társuló tapasztalatok diszciplínán túli érvényükre nézve is ellenőrizhetőnek bizonyulnak. Irodalmi operacionalizálásuknak ekkor talán nincs különösebb akadálya. Mert a sztereotípiák működésmódjára és teljesítményére vonatkozó közvetlen kérdések csak ilyen feltételek mellett vihetők át – nemegyszer komolyabb transzformációs aktusok segítségével – a jelentés *poétikai* szerveződésének másfajta nyelvi valóságába.

2 Hans Ulrich GUMBRECHT, *Diessets der Hermeneutik. Die Produktion von Präsenz*. Frankfurt/M., Suhrkamp, 2004, 34.

A sztereotípiák hozzáférhetőségének kérdései

Az még a nem-professzionális olvasónak is föltűnik, hogy a sztereotípiák ügye magában a szociálpszichológiában sem áll különösebben jól. Kiindulásnak az ilyen helyzet persze kifejezetten biztató, mert már a pusztá lezáratlanságával kihívja a dolog ott bejáratott perspektíváinak elmozdítását. Amennyire ezt kívülről meg lehet ítélni, persze a szociálpszichológiában sem annyira a diszkurzív rendezetlenség kelti a legtöbb zavart, hanem egy újra meg újra kiiktathatatlanak mutatkozó belső ellentmondásosság. És itt nem elsősorban a rögzíthetetlen identitás-struktúrák olyan jól ismert – és időközben publicisztikai közhellyé egyszerűsödött – paradoxonairól van szó, mint hogy a voltaképpeni idegen az mindig „a még ismeretlen saját” volna, hanem inkább a sztereotípiák létmódjának kontraproduktív előfeltételekkel terhelt megközelítéséről. Mert miközben a sztereotípiával kapcsolatban csaknem minden meghatározás a megszilárdulást, a változatlanságot, illetve ugyanazon dolog/jelentés klisészerű ismétlődését, önazonos visszatérését hangsúlyozza, sőt – bizonyos antropológiai implikátumok kapcsán – a nyelvi állandósulás képességét tartja jellemzőnek; a reflexiók többsége nagyon is hajlik arra, hogy az innen származó(?) makacs megingathatatlanságot a sztereotípiák legkérdésesebb, ha nem mindjárt a legkártékonyabb tulajdonságának tekintse. Míg tehát egyfelől (a leírásban) a dolog tartósságára, sőt megkerülhetetlenségére kerül a hangsúly, a másik oldalon feltűnően tör felszínre az egybehangzó értékelések ama következetlensége, amely az élő nyelviség e nyilvánvalóan nélkülözhetetlen jelenségéhez úgyszólván kizárólag negatív tulajdonságokat társít.

Legyen még oly beszédes, e keretek közt válasz nélkül kell hagynunk annak tapasztalatát, hogy a sztereotípiákat nem célszerű ugyan összetéveszteni a toposzokkal vagy klisékkel, de az elkülönítésükre tett kísérletek többsége lényegében mégis hasznavehetetlennek bizonyul. Itt akár még az is elképzelhető, hogy a sztereotípiák, a közhely és a klisé nem-identikus hasonlósága azért űz gúnyt a definitív megkülönböztetés szándékából, mert szemantikailag anélkül utalnak valami tartósan fennállóra, hogy működésképp hoznák a ráutaló – az épp adott esethez modalizált – funkcióikat, s így hozzáférhetővé tennék saját perzisztenciájuk időszerkezetét. Csaknem úgy, mintha a megingathatatlan állandóságnak ez a formája mentes volna az időbeliségtől, sőt, mintha a sztereotípiák karrierjét kifejezetten fenyegetné a temporalizálódás lehetősége. Ráadásul többnyire még azokban az okfejtésekben is szegényes a nyelvi klisék mibenlétének temporális mozzanataira vonatkozó reflexió, amelyek készek elismerni a megértetésben közreműködő sztereotípiák hermeneutikai teljesítményét – ha persze nem mindjárt abban a térszerű kölcsönösségben maradnak fogva, amelyet az ismert/saját és az ismeretlen/idegen rögzített kétosztatúsága tesz formálissá. És valóban, az újabb társadalomlélektani belátások ma már nemigen vitatják, hogy „a sztereotípiák az észlelés és kategorizálás köznapi mechanizmusaiban gyökereznek,”³

3 Mahzahrin R. BANAJI–R. BHASKAR, *Implicit stereotypes and memory: The bounded rationality of social beliefs. = Memory, brain, and beliefs*, eds. D. L. SCHACTER–E. SCARRY, Cambridge, Harvard UP, 2000, 141.

következésképp – szól a kutatási eredmények üzenete – „az öntudatlan sztereotípiaképzés (...) elkerülhetetlen.”⁴ Amikor azonban a vonatkozó kísérleti emlékezetkutatás az előzetes megértés alakításában konstitutív szerepet juttat a sztereotípiáknak, mindjárt korlátozza is a szerepüket. Hisz mivel az emlékezeti tevékenységet nem az új önmegértés dialogikus eseményeként veszi szemügyre, nagyon is hajlik arra, hogy hiedelmeknek („beliefs”) nyilvánítsa az előzetes megértés épp meghaladott, „érvénytelenülő” formáit, s rövid úton a helyesbített vagy helyesbítendő „téves emlékekkel” azonosítsa őket. Egyenes következményeként annak a megértés-elméleti pozíciónak, amely az (ember szociális voltából származtatott) kölcsönös megértés konstrukciójára egyszerűsíti a Te aspektusától mindig *elválaszthatatlan* ön-újraértés eseményét.⁵

De nem járnak jobban a sztereotípiák ott sem, ahol a viselkedés- vagy magatartás-kutatás a megismerési tevékenységben betöltött és a kreatív következtetésekkel kapcsolatos szerepüket vizsgálja. Éspedig arra a Piaget-féle tételre támaszkodva, hogy új észleletek sohasem következhetnek be értelmezés nélkül. E szerint az (elvileg) könnyen temporalizálható belátás szerint már maguknak az érzékelés tényeinek az észlelését is olyan *akciósémák kísérik*,⁶ amelyek mindig előzetes tapasztalati struktúrák lenyomatai. Következésképp mint ilyenek, minden újonnan érzékelt dolgot csak a már rendelkezésre álló, előzetes mintákon keresztül képesek új tapasztalattá változtatni. Ami azt jelenti, mindig csak a hagyományozott, kész formában meglévő tapasztalati minták közreműködésével jöhetnek létre a cselekvés olyan új konfigurációi, amelyek aztán tovább már nem alkalmazhatóként helyezik vissza a múltba az eladdig bevált és sikeres problémamegoldó sémákat. A viselkedés-kutatás ilyen és hasonló eredményei – amennyire persze ez hermeneutikai nézetből megítélhető – többé-kevésbé azért maradnak fogva a szubjektivitás formális („térbeli”) struktúráiban, mert a hozzájuk vezető következtetéseket továbbra is a kognitív „helyesbítés,” az addig téves tudás „helyreigazításának” eljárásait működtetik. Olyan diszkurzív instanciákhoz igazodnak tehát, amelyek rövidre zárják észlelés és értelmezés kapcsolatát, és mindössze arra elegendőek, hogy megadják és ellenőrizzék a megismert/megtanult dolgok „helyes” alkalmazásának feltételeit.

Sőt, ha igazolódna annak valószínűsége, hogy a nemzeti sztereotípiák feltárásának imagológiai technikái is ugyanezekben a (szociál)pszichológiai mintákban vannak meg-alapozva, az egyszerű megfordítással kritikai perspektívába állított sztereotípiák körül csak sokasodnak a megoldatlan kérdések. Mert ahhoz, hogy az ismerősség felül nem vizsgált kliséit – amelyeknek az öntudatlan használata nagyon is gátolja az új tapasztalatok felvételét – föl lehessen törni, bizonyosan kevés az idegenség rajtunk túli poten-

4 Uo., 142.

5 Az ilyen kölcsönösség ugyanis mindössze olyan „közösséget” feltételez, amely nem feltétlenül több az egyének pusztá együttléténél. Vö. Martin HEIDEGGER, *Nietzsche*, Bd. I, Pfullingen, Neske, 1989⁵, 577.

6 L. Jean PIAGET, *Der Aufbau der Wirklichkeit beim Kinde*, Stuttgart, Klett, 1974, 337.

ciáljának jól ismert túlhangsúlyozása. Nemcsak azért, mert alakilag az ilyen ellentétező értékáthelyezés önkéntelenül is ugyanazt a sémát veszi igénybe, amelyben a legmakacsabb sztereotípiák megszilárdultak. A súlyosabbik probléma itt ugyanis nem az értékhorizontok pusztá megfordításából, azaz döntően nem az értékválasztás kényszerét előhívó feszültség természetlenségéből adódik. Sokkal inkább abból, hogy ilyenkor mindössze az értékelés iránya fordul meg, az akaratlanul is továbbörökített horizontnak viszont – amely a rátekintés módját szabályozza – nem alakul át, nem újul meg a szerkezeté.

Ha tehát a továbbiakban túl akarunk lépni a sztereotípiák viselkedésének formális és struktúrafenomenológiai értelmezésén, belátható, hogy a vonatkozó kutatások állásának pusztá kritikai szemléje önmagában nem segít kikeveredni a sztereotípiák-kutatás öröklött ellentmondásaiból. Hiszen még ha azzal hatástalanítható is a „helyesbítő” modell utópikus potenciálja, hogy a sztereotípiákon keresztül megújuló tapasztalat pontosan föltárt temporális szerkezetében mindig megmutatkozik bizonyos mértékű hatástörténeti folytonosság, a sztereotípiák (e látszólag változhatatlan képződmény) létmódjára vonatkozó kérdések továbbra is megválaszolatlanok maradnak. Elsősorban is azok, amelyek abból a tapasztalatból származnak, hogy olykor a legkártékonyabb sztereotípiák képesek a legkitartóbb túlélésre, sőt cáfolják annak igazságát, hogy alapvetően bármi „csak a felejtésen átmenve él tovább, nem pedig változatlanul.”⁷ Ez a megfigyelés főként annak meglepő, aki azt is tudja, hogy Adorno éppen a *Faust*, vagyis olyan mű kapcsán jutott erre a következtetésre, amelybe kényszerítő erővel szervült bele a (középkori) tudós legmozdíthatatlanabb és legkitartóbb kliséje. És valóban, a sztereotípiák e makacs túlélési képességének tapasztalata az, amely – irodalmi nézetből legalábbis – tetemes hatástörténeti hiányokat mutat mind a szociálpszichológiai értelmezés diszkurzusában, mind pedig annak etno-imagológiai alkalmazásában.

Az, hogy a klisék és közhelyek annak ellenére képesek a hosszas és változatlan túlélésre, hogy inkább gátjai, mint ösztönzői az új megismerésnek, gyakran kényszerítette kapitulációra a sztereotípiák-kutatást, pedig talán nem is olyan természetlen ellentmondás. Termékenységé egyebek mellett annak valószínűségéből is fakad, hogy egyetlen klisé, toposz vagy sztereotípiák sem a pusztá véletlennek vagy elhibázott megértési eseménynek köszönheti a létét. Megengedhetetlen módszertani hiba volna tehát előre kizárni a lehetőséget, hogy a sztereotípiák mindig hangsúlyozott perszeveranciájában – szemben a sztereotípiák-kutatás ama közkeletű kliséjével, amely mindenekelőtt önkényes gondolati egyszerűsítést és ismeretelméleti tetszőlegességet ró föl nekik – nemcsak inadékvált megfigyelések vagy a gondolkodás pusztá restsége mutatkozik meg, hanem a hagyományozott (időközben esetleg kérdéssé lett) ismeretek mellett ott hatnak benne bevált vagy igazolt tapasztalatok maradványai is. Ezzel persze nem állítjuk mindjárt, hogy a sztereotípiák már pusztán önmaguknál fogva támogatnák azt a megértést, amely az előzetes tudás és az új tapasztalat dialogikus teljesítményén keresztül megy végbe. Mivel azonban a kli-

7 Theodor W. ADORNO, *Noten zur Literatur*, Bd. 2., Frankfurt/M., Suhrkamp, 1961, 17.

sékbe mint a már hozzáférhetetlen reflexió nyomaiba sohasem tudunk úgy beleütközni, hogy azok ne keltenék föl a múlt rezonanciáját, azért is érdemes őket a *tapasztalat* temporális szerkezetének horizontjában szemügyre vennünk, nehogy épp ugyanannak az önkényes értelmezésnek essünk áldozatául, amelynek vétkében magukat a sztereotípiákat szokás elmarasztalni. Mert mindig csak az a – saját történetiségének tudatában lévő – kérdezőmód képes a negatív megítélésű sztereotípiák problémáját úgy visszahozni a hatástörténet élő valóságába, amelyik nem marad foglya a sztereotípiakutatás csábító fogalmi kliséinek. Hisz az utóbbi – a maga előzetes (s ezért mélyen ideologikus) értéktársító praxisa jóvoltából – többnyire szükségszerűen jut el arra a pontra, ahol saját, éppen felállított tételét ugyanabban a lépésben kénytelen egyszersmind cáfolni is. A sztereotípiák problémája ugyanis leginkább az ilyen térszerűen ellentétező struktúrafenomenológiai nézetben válik igazán tűnékenyvé. Sőt hajlik arra, hogy újabb önreflexív kliséket termelve(!) oldódjék föl az értékelés önmagát hatástalanító fordulataiban. Legföljebb olyasmiket hozva a felszínre, mint hogy „egy sztereotípiá oly sok mindent jelenthet, hogy valójában pont ezért alkalmatlan a jelentésképzésre.”

A sztereotípiakutatás szerint a legtipikusabb sematizációk többnyire önkéntelenül következnek be, mégpedig egy jelenségsoport változatosságának egyszerűsítő, szűkítve összegző, de mindig karakteres és regulatív (nyelvi) rögzítésével. Olyan jelleg-meghatározó vonásokat vésve rá a jelenség arculatára, amelyek – éppen egyedi összetevőinek elvi összehasonlíthatósága következtében – elsősorban az összetevők eltérő eredetét tüntetik el. Az ilyen jelentésképzés technikáit feltáró imagológiai eljárások a tapasztalat szerint többnyire ott futnak zátonyra, ahol – alighanem a „helyes megismerés” formalizált szabályainak érvényesíthetőségétől vezetettve – lényeges különbséget tesznek a sztereotípiaképzés és a megértés „normális” esetei között. Így tekintve az idegenséghez társított sztereotípiák előállítására Stanzel szerint az volna jellemző, hogy egyfajta átviteli aktus során „régebbi, többnyire a saját kultúrából vett (*abgelesen*) magatartás-típológiák jellegítik át az [idegennel kapcsolatos] érzéleteket.”⁸ Éspedig úgy, mintha a sztereotíp megértés fázisa úgyszólván utólag, a már bekövetkezett észlelés eseményét követően lépne életbe, hogy aztán jelentést is adjon az észlelés *tapasztalatától* előzetesen még elkülönült, s csak az utólagosságban megértett, „tisztá” percepciónak. (A sztereotípiaképzés ebben a konstrukcióban nyilván azzal véti el a „helyes” megismerés szabályait, hogy nem engedi érvényre jutni a percepció idegen elemeit.) Ha azonban eltekintünk itt a kommunikáció „információ-továbbító” modelljének maradványaitól, inkább eltűnni látszik, mintsem megszilárdul az az elvi különbség, amelyet az imagológia a sztereotípiaképzés és a megértés „normális” formája között tételez. Különösen, ha a jelentésképz(őd)és hogyanját a megértő tapasztalat időbeli szerkezete felől vesszük szemügyre.

8 Franz K. STANZEL, *Europäer. Ein imagologischer Essay*, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 1998², 73.

A kényszermentes megkerülhetetlenség

Ismert hermeneutikai tétel, hogy minden megértés – anélkül, hogy kimeríthetné a tárgyát – az applikáció utólagosságában bizonyul tévesnek vagy sikeresnek, és mindig előzetesen már valahogy értett dolgokra, összefüggésekre vonatkozva megy végbe: az előzetes megértés megkerülhetetlen feltétele bármely (új) megértés eseményének. (Ez ugyan csak akkor lép be a hermeneutika ellenfeleinek látószögébe, ha *nem térbeli* viszonylatként jelenik meg, és kizárja annak illúzióját, hogy dolgokat „értelem hozzárendelése nélkül lehessen leírni és elemezni.”⁹ E temporális szerkezeti sajátosságról tudomást nem véve szokta a kritika afféle *circulus vitiosus*-nak érteni a hermeneutikai kört.) Mindez persze nem jelenti azt, hogy „történésként” a megértés utólagossága olyan *tevékenységgel* volna összefüggésbe hozható, amely kisebb vagy nagyobb ütemkülönbséggel vinne aztán rá találó vagy nem megfelelő („hamis”) jelentéseket az észlelés tárgyára. Bár az előzetesen tudott vagy ismert dolog bizonyosan másképp jut szóhoz a sztereotípiák-képzésben, mint a nyitott megértés eseményében, a jelentésképződés e két formájának ugyanaz a temporális szerkezet szolgál alapjául. Mindkettőnek sajátja a visszatérés valami előzeteshez, mindkettő valami (valamiként) már ismertre vonatkozik vissza – a tényleges különbség tehát nem ebben van, hanem annak a változásnak a hatóerejében, érvényében, amelyet a visszatérés vagy visszavonakoztatás idézett elő.

Ennek pedig elsősorban az az oka, hogy míg a tapasztalat temporalitását a sztereotípiák-képzés úgy fordítja episztemológiai időtlenségbe, hogy a („helyesen” meg)ismertet végérvényesnek tekinti, s így módon a jelentés egyfajta utópikus tökéletességében oldja föl a tapasztalatot, a nyílt megértés mindig tudatában van önmaga elvi részlegességének, s ezért mindig tartalmazza a megértendő dolog kontingens úgylétének tapasztalatát is.¹⁰ Azaz, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a dolog bármikor másként is lehetséges. Amíg tehát a megőrzésben ott ható változás az egyik oldalon (úgy is mint megértő tevékenység) hegeli mintára¹¹ a végleges nyelvi formulák sajátos mozdulatlanúsága felé törekszik és így – kimozdíthatatlan állandóságot kölcsönözve a(z „egyszer s mindenkorra”) megértettnek – a dolgok állásának véglegesítését szolgálja, a másikon inkább ama hermeneutikai belátás irányába hat, hogy bármely megértés csak akkor lehet sikeres, ha nem végérvényességbe és megszilárdulásba torkollik, hanem annak tapasztalatába, hogy a mindig csak *valamiként* (nem pedig a hegeli általánosságban) megértett dolog megint újra és másként is megérthető lesz. A kontingenciának a megértés történő eseményében

9 GUMBRECHT, *Diessets der Hermeneutik*, 29.

10 L. Hans Robert JAUSS, *Wege des Verstehens*, München, Fink, 1994, 24–25.

11 Ahol – szemben a hermeneutika mindig lezárhatatlan és a világot nem kézre keríteni igyekvő megértés-fogalmával – „a gondolat általánossága is a világnak az én általi elsajátítását, birtokbavételét jelenti.” Paul DE MAN, *Die Ideologie des Ästhetische*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1993, 47.

így felszabaduló potenciálját azonban nagyon is erősen korlátozza valami. Éspedig pont az előzetesen valahogyan már mindig is értett, *valamiként* már ismert dolgok leküzdhetetlen ellenereje, amely különösen a tapasztalat temporális mibenlétén keresztül enged közelebbi betekintést a kétféle megértésmód teljesítménye közti különbségekbe.

Már itt láthatóvá válik, hogy a sztereotípiaképzést – mely (egyfajta nyelvi véglegességre tekintve) az egyszer s mindenkorra „igazolt” ismereteket találó formulákban igyekszik megörökíteni – olyan nyelvfelfogás működteti, amely ugyan a megértendő dolgok kiszámíthatóvá és kezelhetővé tételében érdekelt, az időbeliségnek azonban szükségképpen ugyanabba a szerkezetébe kényszerül, amelyik a tapasztalatot konstituálja, és ezért elválaszthatatlanul hozzátartozik minden olyan megértéshez, amely nem zárkózik el a *másként-is-lehetséges* dolgok kontingenciája elől. Mivel azonban a sztereotípiaképzés a maga instrumentalizált nyelvi irányultsága miatt nem teheti meg, hogy – a megértendő ismeretlent úgyszólván átlátszóvá téve – ne akarjon a dolgoknak akár azon az áron is a végére járni, hogy sematizáltan kerítse kézre őket, a sikeres megértést óhatatlanul is egy helyesen (vagy hibásan) cselekvő szubjektivitás ügyére egyszerűsíti. A tapasztalattal szemközt ez a fajta szubjektivitás aztán nemcsak az állandó felülkerekedés kényszerének van alávetve, hanem elkerülhetetlenül ki is záródik a (nyelvi) tapasztalat temporális eseményéből. Ezzel szemben – írja Gadamer – „döntő, hogy itt történik valami. Sem az interpretáló tudata nem ura annak, ami mint a hagyomány szava eljut hozzá, sem pedig az, ami itt történik, nem írható le megfelelően annak az előrehaladó megismeréseként, ami van, mintha valamiféle végtelen intellektus mindazt tartalmazná, ami a hagyomány egészéből valaha is megszólalhat.”¹² Ami azt jelenti, a tapasztalatok azért jelenhetnek meg mindig csak *nyelvellenes* módon a sztereotípiákban, mert a világtapasztalat nyelvisége nem tartalmaz olyan nyelvtermelő szándékot, amely a dolgok kézrekerítését szolgáló („találó”) gondolati klisék előállításán, s így a nyelv befagyasztásán, megbénításán munkálkodnék.

Mindez mégsem cáfolja azt a megfigyelést, hogy – a mozdíthatatlan véglegesség és a nyelvi megszilárdultság ellentmondásos totalizációja ellenére, ami a kliséalkotást mindig elválasztja a megértés mögékerülhetetlen (mert sematikus tervezhetetlen) eseményétől – a sztereotípiaképzésnek mégis sajátja egy olyan nehezen definiálható, ám annál hatékonyabb megértés-potenciál, amelyről a legcáfolhatatlanabban éppen a klisék tartóssága tanúskodik. És ha pusztán a megértés elvi rögzíthetetlenségét és a szubjektumon túlható érvényét vesszük alapul, a sztereotípiáktól e tekintetben sem lehet elvitatni a sikeres megértésben való részesülés bizonyos mértékét és módjait. Amint már utaltunk rá, minden nyelvi klisének van egy olyan megcsontosodott, alig föltörhető szemantikai magva, amellyel kapcsolatban talán nem is annyira a formula igazságfokára, mint inkább a kijelentés szokatlan és rendkívüli *erejére* vonatkozó kérdés bizonyulhat termékenynek. Mert még ha minden sztereotípiához tapadnak is tartós vagy „bevált” tapasztalatok,

12 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., Gondolat, 1984, 320.

közlöerejük aligha azok igazságtartalmából, hanem inkább hatástörténeti megkerülhetlenségükből táplálkozik.

Első fokon mindez alighanem abban leli magyarázatát, hogy a sztereotip tudás egyetlen formája sem kelt „életidegen” benyomást. A nagyon is leszűrt, igazolt tapasztalatok látszatát csak fokozza, hogy a sztereotip tudás mindig nyitott és eldöntetlen, azaz valóságos megértési helyzetekben jut nyomatékkal szóhoz. Kiötölt vagy rejtvénytyszerű helyzetek kérdéseire nem lehet klisékkel felelni: a sztereotípiák nem működtethető a „fejtörők” művi logikája szerint. Bármely sztereotip kijelentés – legyen az a felül nem vizsgált előzetes tudás legmegkövültebb kliséje – ugyanazon a hatástörténeti közvetítésen keresztül ér el bennünket, mint minden egyéb szó, amely hagyományként száll ránk. A sztereotípiák működésének ugyanakkor abban van a paradoxona, hogy a kommunikáció dialogikus helyzetében a klisé (mindig identikusan visszatérő) nyelvi formája sohasem jelentéstani kizárólagossággal lép érvénybe. Sőt, ezzel ellentétben, vagy a közelebbi tartalmi reflexiók felfüggesztésére szólít föl, vagy mindössze annyit tesz megkerülhetlenné, hogy – nyomatékos jelenléte, erős „hagyományozottsága” miatt – nélküle, azaz a rá való vonatkoztatástól függetlenül következhessék be az új megértés eseménye. Miközben tehát a sztereotípiák ebben az összefüggésben mégiscsak érvényesítik az autoritásukat, a megértés aktuális tárgyával szemben inkább engedékenyen viselkednek, sőt némelykor kifejezetten előzékenyek bizonyulnak. Mivel azonban az új megértés eseményében sem a tudás, sem annak tárgya nem marad változatlan, a sztereotípiák tartalmilag kevésbé kötelező jellege kétségkívül csak ambivalens módon jut érvényre, nem teszi azonban lehetlenné új tapasztalati horizontok képződését. Az új megértésre nézve látszólag ugyanis mindössze a nyelvi formuláknak marad meg a kényszerítő erejük, amelyek különös módon annak ellenére nem állnak igazán útjában a mindenkori újraértésnek, hogy ez utóbbi úgy van – úgyszólván kényszerűen – rájuk utalva, mint az előzetes megértés mindig is már meglévő, „kéznel levő” formáira.

Márai Sándor szövegeiben a „levantei” (embertípus) metonímiája egyfajta leértékelő sztereotípiává szilárdulva szolgál a feltörekvő/felkapaszkodó parvenü-mentalitás jelölésére. Magatartásként legtöbbször olyan vegyes- vagy keverék kultúrához való odatartozástól kapja a maga kérdéses értékindexeit, amelyet – eredetiség hiányában – a Márai-szövegek nem ítélnék napnyugati értelemben szerves képződésűnek. Maga a mentalitás, melyben – Márainál gyakran a magyar középosztályra vonatkozóan – a gyökertelenség bizonyos mértékű megbízhatatlansággal társul, döntően a kulturális alapok hiányosságára mutat itt vissza. Pontosabban egy olyan kultúra hordozó erejének elégtelenségére, amelynek megrendült az eredetben való megalapozhatósága:

„A magyart nem gyűlölik a világban, inkább csak megmosolyogják (...) Amit lenéznek bennünk, amit megmosolyognak rajtunk, az társadalmi életünk jellegzetes magatartása: a dzsentriből és sváb-zsidó-szláv-magyar középosztályból habart

neobarokk úrhatnáság, levantei túlóltözködés, túluraskodás, túlviselkedés, túl-európaiaskodás.”¹³

Az eredettel való szerves kapcsolat elvesztése a záróküszöbéhez érkezett klasszikus modernség horizontjában éppen saját lényege felől fenyegeti az identitást. Ha ugyanis elhomályosultak az eredet(iség)hez való viszony nyomai – lévén „valaminek az eredete a lényegének származása”¹⁴ –, akkor ebben a felfogásban nemcsak az megragadhatatlan, amitől fogva valami az, ami, hanem az a mód is, ahogyan egy dolog *lényege szerint* az, ami.

Ami a klasszikus modernség – még erősen irodalmi-művészeti kódok mentén föltároló s bizonyos nietzschei emlékezetrel „esztétizáló”¹⁵ – eredet-összefüggésében többnyire még negatív jelentésű, azt a horizontok megfordításának posztmodern technikái nagyon is pozitív értékkepzetekkel töltik fel. Carlos Fuentes *Constancia* című regényében – legalábbis peremkulturális nézetből – már a keverék kultúra mutatkozik eredetinek. Bár szintén peremkulturális nézetből, mégis éles ellentétben a szerves („eredeti” és „saját”) hordozók híján gyökértelemnek láttatott levantei mentalitás sztereotípiájával: „Andalúzia tiszta volt, mert keverékből keletkezett. (...) Az eredeti a nem-tiszta, a keverék. Az eredeti tehát keveréket jelent, teremtést, nem valami keveredésmentes dolgot, ami megelőzné a tapasztalatunkat. Nem születünk eredetinek, hanem eredetivé fejlődünk.”

A korábban nem-méltányoltak ez az hirtelen és gyökeres felértékelése annyiban persze félreérthetetlenül a felül nem vizsgált sztereotípiaképzés diszkurzus-sémáit követi, amennyiben a gyors értékátfordítás „axiológiai” módon két, egymást egyensúlyban tartó kultúrantropológiai elvet próbál egymás ellenében kijátszani. Anélkül – és ez éppúgy érvényes Máraira, mint Fuentes-re –, hogy közelebbről reflektálná annak tapasztalatát, hogy az egyik elv éppoly kevésbé igazabb, mint amennyire bizonyíthatatlanabb a másikonál. Ahogyan tehát e két példa szemléltethette, a dolgok újraértésének általános követelményeit a sztereotípiák a maguk módján mindig képesek teljesíteni. A megértésben mindig *újra*értendő dolog ilyenkor is új, sőt ellentétes értelmű jelentést nyer(het); ami azonban a megértés előzetes struktúráinak megújulását illeti, ott nem történik valódi változás. Az új megértés tudásbeli tartalmának hatástörténeti indexei lényegében változatlanok maradnak. Ilyen körülmények között ugyanis a tulajdonképpeni új megértésnek éppen az az előzetes elvárásokat keresztező eseménye nem következhet be, amely – a megfordítás aktusához képest – azért bizonyul visszavonhatatlannak, mert nem egyszerűen saját ellentétébe fordítja, hanem áttöri a meglévő horizontot. Mivel a sztereotípiák segítségével végrehajtott újraértelmezés során az új jelentés a megértés időbeliségét érvénytelenítve cáfolja a korábbi jelentés igazságát, az új jelentés-összefüggés

13 MÁRAI Sándor, *Napló 1943–1944*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1990, 109.

14 HEIDEGGER, *Holzwege*, Frankfurt/M., Vittorio Klostermann, 1994⁷, 1.

15 „A művészet lényege a költészet. A költészet lényege azonban az igazság létesítése.” *Uo.*, 63.

képtelen felülírni a régit, s így mindössze egy ellentett értelmű tudást hoz a felszínre. Az új megértés ilyenkor azzal fosztja meg a tapasztalatot a maga temporalitásától, hogy az aktuális megértésben újrakonstituált tárgy anélkül tesz szert új jelentésre, hogy bármiféle reflektált igazságot tartalmazhatna a(z őt időben megelőző) régiről. Pontosan az a hatás marad tehát el, amely nem teszi visszafordíthatóvá az aktuális megértés eseményét.

A távolság mint különbség: a „tárgyilagosság” sztereotípiáinak korlátai

A fentebbi megfontolások alapján nagy valószínűséggel vélelmezhető, hogy a sztereotípiák nem feltétlenül zárják el a megértés útjait, sőt, a hagyományozott jelentés-összefüggések megújításában is képesek közreműködni. Egészen addig, amíg hatékonyságuk elsődleges formáit, a klisészerűen rögzített tapasztalati struktúrákat nem fenyegeti a hatástörténeti lelepleződés veszélye. Emlékeztetnünk kell itt arra, hogy a régebbi jelentés újra cserélődését a sztereotípiák csak azon az áron engedik meg, hogy maga a nyelvi séma sértetlen marad. Mert a sztereotípiák ereje elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a fennálló, már meglévő formulák szilárdsága és konzisztenciája csak olyan cserét tesz lehetővé, amelynek eredményeként az új jelentés – visszafelé és előre is hatva – ugyanazzal az autoritással lép érvénybe, mint amellyel a régi rendelkezett. Sztereotípiákat ezért szükségyszerűen csak sztereotípiákkal lehet pótolni. Ahol persze nemcsak ennek a kizárólagosságnak ambivalensek a következményei, hanem a sztereotípiák ama sajátosságának is, hogy önmaguktól sem nyelvileg, sem a reflexió utólagosságában nem képesek elidegenedni. (Ezzel magyarázható, hogy ténylegesen nemigen léteznek „megújított” vagy a „megújítható” sztereotípiák.) A sztereotípiákhoz tartozó megértési horizont ugyanis – miközben elrejtje előlünk, hogy a megszilárdult nyelvi formuláknak nincs eleve kötelező érvényük – lényegében minden új tapasztalatra ugyanazokat az (örökölt) elsajátítás-mintákat kényszeríti rá. Ha ezeket a bejáratott szemléleti sémákat összetévesztjük az előzetes megértés nélkülözhetetlen struktúráival és a felgyűlt tapasztalatok tartós, igazolt kódjait látjuk bennük, akkor észrevétlenül minden új megértés az előzetes tudás olyan egyszerű „visszaigazolására” egyszerűsödik, ahol látszólag valami hagyományos dolog bizonyul újra „igaznak,” vagy pedig – ha nem következik be ez a reaffirmáció – maga a megértés marad sikertelen.

Csaknem példaértékű, ahogyan a megértés – mint az idegenség tudatosan reflektált tapasztalata – még olyan művekben is gyakran esik áldozatául effajta sajnálatos és bosszantó alternatíváknak, mint Márai *Föld, föld!*-je. Ami már csak azért is meglepő, mert a *Füves könyv* mellett a *Föld, föld!* szabadít föl olyan gazdag diszkurzív konfigurációkat, amelyekre a nyelvi (ön)megértés grammatikája és a szöveg retorikai tudása tekintetében ritkán akad példa az író pályáján. A *Föld, föld!* különösen ott közelíti a már klasszikus alkotások nagyságrendjét, ahol a stílus nem rutinra hagyatkozó biztonsága és a kifinomult gondolati artikuláció az etnocentrikus szemléleti örökség egyik legmaka-

csabb sztereotípiáját hatástalanítja. Mégpedig a kulturális szubjektumok nagy elbeszéléseinek azt a historizáló, 19. századi formáját, amely az ismerős (a „saját”) és az ismeretlen (az „idegen”) közti különbséget a védett otthonosság és a fenyegető másság ideológiai konfliktusába fordította – nemegyszer politikailag is felülírva az identitásképzés antropológiai konstrukcióit. Bármily hatásosan viszonylagosítja is azonban a *Föld, föld!* ezt az örökséget, vele mint hagyománnyal maga sem képes következetesen szakítani. Elsősorban azért, mert a leszűrt tudás, a kiegyensúlyozott ítéletalkotás retorikája – miközben a följegyzések jelentéstani szintjén mentes marad minden etnocentrikus intenciótól – anélkül, hogy észlelné, gyakran a kölcsönös elhatárolások olyan terében mozog, amelyet továbbra is egy kettős kódolású kulturális tekintet formál meg és definiál.

Hiába hangsúlyozza ugyanis az elbeszélő saját tárgyilagosságát a keleti népekről alkotott kultúrimagológiai előítéletekkel szemben, a látásmódnak mégis újra meg újra azokat a sémáit működteti, amelyek nemcsak a föltehető kérdések struktúráját határozzák meg jó előre, hanem azt is, mi juthat be egyáltalán az idegen kulturális tapasztalat alanyának látóterébe. Jellegzetes pillanata ennek az utólag elbeszélte és kommentált történelmi tapasztalatnak az elbeszélő első találkozása a Vörös Hadsereg katonáival 1944 telén:

Mindenesetre olyan légkörben éltem, amelyen belül a kommunizmust rögtön a Hét Főbűn után emlegették. Ezért úgy gondoltam, itt a pillanat, amikor el kell felejtetni mindent, amit az oroszokról és a kommunistákról valaha is hallottam. A pillanatban, amikor – a községháza havas, homályos udvarán – először talákoztam egy szovjet katonával, személy szerint az én életemben is elkezdődött a nagy vizsga, a kérdés és a felelet, a kommunista és a nem kommunista világ számadása: de ez a vizsga egyidejűleg elkezdődött a nyugati világban is. Egy erő megjelent Európában, s a Vörös Hadsereg csak katonai kifejezése volt ennek az erőnek. Mi ez az erő?... A kommunizmus?... A szlávok?... A Kelet?...

Miközben tehát az idegenség kérdése a nagy kulturális szubjektumok politikai kiterjesztésű, kultúrmorfológiai és nyelvantropológiai paradigmájához rendelődik, az elbeszélő könnyűszerrel létre tud hozni egy olyan, abból *adódó* vonatkoztatási rendszert, amely aztán az idegen tapasztalat feldolgozásának pályáit is előírja:

Akkor délután én, személy szerint, megéltem valamit, amihez hasonló „élménye” Európában addig csak kétszer volt úgynevezett „szellemi munkásoknak:” a kilencedik században, amikor az arabok előretörték Autunig és Poitiers-ig, s a tizenhatodik században, amikor a törökök elvándoroltak Győrig és Erlauig. Tovább akkor sem engedték a Keletet Európában...

(...)

A reneszánsz mindenképpen válasz volt az első nagy, keleti, világnézeti betörésre. A második keleti támadásra, az oszmán világgép és keleti imperializmus nagy rohamára megint nemcsak fegyverrel felelt a keresztény világ, hanem egy nagy megújódási kísérlettel, a reformációval. Hogyan felel majd az én világom, a nyugati világ ennek a fiatal orosz katonának, aki megérkezett ma Keletről és ezt kérdezte tőlem, egy névtelen európai írótól: „Ki vagy?...”

Miután az új tapasztalattal szemközt a megértés sikertelenül teszi próbára a rendelkezésére álló főbb morfológiai és imagológiai kultúrkliséket,¹⁶ a klasszikus-modern individualitás-tanban megalapozott és a kultúraalkotás napnyugati diszkurzusát megszólaltató reflexiók arra a belátásra jutnak, hogy – ellentétben a két korábbi találkozással – „a Kelet nem adhat ösztönzést a nyugati műveltségnek.” Ne feledjük, persze, hogy ez a fölismerés olyan kulturális konfliktus kellős közepén következik be, amely sajtószerű módon egy jogfosztott idegenség önkényének kontrollja alatt zajlik. Hiszen a fiatal orosz katona „szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs.” Lényegesebb azonban ennél, hogy a túlnyomóan kulturális klisékhez folyamodó megértés kényszerűen csak olyan tapasztalatokat tud elkönyvelni, amelyeket maga készített elő, sőt, részben már eleve ismertként (fel)tételezett:¹⁷

A nagy, a végső célt a személyiség feloldásában látták, a pillanatban, amikor az ember tülemlelkedik személyiségén és „elvegyül a világritmussal.” Számomra, a „nyugati” számára ez a szemlélet valóban kínaiul vagy hinduul hangzik, mert ha feladom személyiségem – ezt a különös rögeszmét –, feladtam az élethez való kapcsolataim értelmét.

16 Köztük pl. a romantika kori kultúrgeográfiai tradícióképzés sztereotípiáinak egyik legismertebbikét: „...lehetetlen volt nem gondolni arra, hogy ez a szláv, ez a »feminin erő« végzetesen tud hatni a magyarságra. A magyarság a Nyugattal vállalt világnézeti, szellemi és politikai szövetséget. (...) Egy nép, irtózatos magányban, társtalanságban a világ népei között, már eltűnt volna a szláv olvasztótégelyben, ha országalapító István király ezer év előtt nem II. Szilveszter pápától kér hittérítő papokat és koronázási jelvényeket, hanem attól a Bizánctól, amelyet a szláv jelleg már akkor is áthatott...”

17 Jellegzetes – és Márai más műveiben is struktúráképző erejű – példája ennek az a beteljesedő előreutalás, amely epikaiilag is szoros kapcsolatot teremt az első rész 3. és 6. fejezete között. „Természetesen elviszi majd a disznót, a búzát, az olajat; a szenet és gépeket, ez nem volt kétséges” – olvasható a 3. fejezetben. „Természetesen elvitték a malacot, a lisztet; de ez nem volt érdekes, nem is ez volt jellemző” – tudjuk meg a 6.-ban, ahol a mondat szerkezeti alapkliséjének ismétlődése csupán az elbeszélés konzisztenciáját szolgálja, de nem bővíti a tapasztalat várhatósági horizontját. E tekintetben sokkal sikerültebbnek mondható az *Egy polgár vallo-másai* nyitányát és zárlatát épp a tapasztalat váratlan megújulása jegyében összekapcsoló epizódok összjátéka, ahol egy házbeli gyerek apjának, illetve az elbeszélő apjának halála közti hasonlóság különbsége az önmegértés elhatároló eseményét képes kiváltani.

A keleti ember nem így érez. És amikor most közvetlenül észleltem és tapasztaltam az oroszokon ezt a másféle személyiségtudatot, ezt a lazább, kötetlenebb egyéniség-térfogatot: néha úgy rémlett, megértem, hogy egy nagy „kollektív” társadalmi kísérlet, amely iparkodik megfosztani az egyént a személyiség mindig kritikus öntudatától és áttemeli a „közösség,” a „társadalmi személyiség” öntudattérfogatába, csak Keleten valósulhatott meg. Az elvegyülés, a feloldódás a tömegben a nyugati ember számára is lehet *eufória*, de nem lehet életcél ez a kísérlet. Így tapasztaltam, ezt éltem meg az oroszok között.

Azt hiszem, ezekben a hetekben és a következő, többéves időszakban, amikor keleti emberek rendszerében és közösségében éltem, ez volt számomra az egyetlen, igazi tapasztalás.

Hogy ez a tapasztalat – lett légyen geopolitikailag mégoly végzetes is az orosz katonai előnyomulás – az európai szubjektum legmélyebb kulturális válsága idején éri a *Föld, föld!* elbeszélőjét, még akkor sem véletlen, ha többször is beszámol arról, hogy e téli hónapokban éppen Spengler művét olvassa. A szöveg előrekódolt pillantása ugyanis már huzamos ideje olyasvalaminek az elháríthatatlan bekövetkeztére volt beállítva, amit az emlékezés folyamatának nyitánya eleve egy polgári-individuumtörténeti lezárulás vagy folytathatatlanság értelmében előlegezett meg. A névnapi asztaltársaságot ugyanis úgy idézi föl az utóidejű elbeszélés, „mintha még egyszer, utoljára eljátszottuk volna magunknak mi, felvidéki és budai polgári leszármazottak, apáink életét. Minden megelevenedett ezen az estén, ami az elmúlt élet színpala és kelléke volt.” Mivel azonban az elbeszélő történet az idegenségben úgyszólván öntudatlanul is mindig valami *ismerősen* sajátot keres, csak olyan formában képes a kettő többször kinyilvánított kölcsönösségének megteremtésére, amelyben az idegen minden erőszak-védte fölénye ellenére sem tudja érvényre juttatni saját, önmaga artikulálta másságát. Az oroszok alteritásától ugyan nincs megvonva a szó, a másiknak ez a más(ként)léte azonban – mivel a „keletiség” mássága gyakran bizonyult deficitesnek,¹⁸ sőt éppen e minőségében van kívülről fenyegető idegenségként a saját ellen fordítva – legvégül mégsem nyilváníthatja meg önmagát. Lényegét tekintve néma és olyan hozzáférhetetlen marad, mint a megértés határaiba ütköző jelenetek szcenikája:

18 A keletiség másságának néhány összetevőjét l. a 10. fejezetben: „Mindig, minden megnyilatkozásukban ez a gátlástalan, vad akarat volt a siker magyarázata – és ez az akarat nem ismert erkölcsi, sem szellemi gátlást. Csak célt és eredményt ismert.”

11. fejezet: „Akadtak közöttük állatnál alantasabb indulatú bitangok, de találkoztam közöttük jóindulatúval, megismertem néha szemükben, szavukban a részvétet is. Csak az idegenséget nem tudta soha, semmiféle bizalmas élethez feloldani.”

13. fejezet: „Én csak megfélemlített, agyondolgoztatott, elvadított, lélekben elsorvadt emberekkel találkoztam ezekben a hetekben. A piszok, amely jelenvalóságuk körül eláradt a házbán, csakugyan ázsiai volt, meghaladta a háborús helyzet szükségéből következő méreteket.”

...a hegesztőműhely egyik szerelője gyulladt föl, amikor felrobbant kezében a benzines forrasztólámpa. Ez a lángoló, füstölő húscsomag jajongva feküdt a szoba közepén; társai köréje gyűltek, leültek, nézték a fájdalomtól fetrengő embert, így várták, szótlanul és mozdulatlanul a felcsert. (...) Megint kiütközött lényükben, magatartásukban az a „más”, amit mi, többiek, akik nem vagyunk szlávok, nem tudunk érzéseinkkel és gondolatainkkal követni.”

Legkevésbé indokoltan mégis olyan helyzetekben bizonyulnak idegennek az oroszok, ahol az értelmezői áthasonítás eladdig működő kódjai hirtelen felmondják a szolgálatot, mint például a megszállók játéka láttán. Mivel a játék – mint cél nélküli tevékenység – értelme, „jelentése” azért nem nyílik meg az elbeszélő előtt, mert annak *rendeltetése* (mint az európai világértés nélkülözhetetlen ismérveként működő összefüggés) fölismerhetetlen a kulturális idegenség helyzetéből, a játék látványa okkal vált ki fenyegető hatást a szemlélőben:

Nagyon szerettek játszani, komédiázni. „Más” volt ez a játék is, nem érzett rajta a „*homo ludens*” tudatossága, sem a *commedia dell'arte* kiművelt reflexe; minden rögtönzött játékukban volt valami vajákos, törzsi, szertartásszerű – és ezért kissé félelmesek is voltak, amikor játszani kezdtek.

Nem könnyű itt persze eldönteni, hogy a sikeresebb megértésnek az az eljárás áll-e útjában, amely – egyéni konstrukciókat¹⁹ és áthasonított hetero-sztereotípiákat²⁰ ve- gyítve – kulturális kódokkal közelít az idegenséghez. Vagy pedig az, hogy a sztereotípiák különösen olyan idegen jelenségekkel szemben hatástalanok, amelyeknek ismeretlen a rendeltetés-szerkezete, a „mire-való”-sága. Ha ugyanis ez utóbbi, mely egyáltalán fölfedi

19 L. a *commedia dell'arte* (mint a „kiművelt” rögtönzés) és a nem-tudatos („gyermeki”) tevékenységként értett improvizáció közti ellentétképzést, amely persze csak mint az aktuális megértés segédeszköze egyéni. Hiszen mint konstrukció nyilvánvalóan a „tudatos” Nyugat és az „ösztönös” Kelet oppozíciós mintáját követi.

20 „Búcsúra kezet ráztunk, kikísértem őket a kerti kapuhoz – akkor még megvolt –, és ott állottam, amíg beszálltak a szánkóba. Jókedvűek voltak, fiatalok, a zöld szánkó – a jó ég tudja, hol szedték ezt a járművet! –, a trojkához való csilingelő lószerszám a ló nyakában, az egész kép olyan volt, mint valamilyen derűs metszet a napóleoni háborúk idejéből.”

Vagy:

„A konyhapadlón guggoló asszonyok komolyan, érdeklődve nézték a szerelmet kolduló, síró oroszot. Ez a jelenet megmagyarázott valamit a nagy orosz regények, Tolsztoj, Gorkij, Dosztojevszkij regényeinek mindig kissé érthetetlen jellemeiből, amikor a Vronszkij grófok, az Artamonovok, a Mitya Karamazovok felrobbannak a nemi indulat hőfokában, és esztelenül, érthetetlenül cselekszenek.”

a létezőt,²¹ rejtve marad előttiünk, nyelvi kliséken („vajákos, törzsi, szertartásszerű”) kívül a megértés semmi kézzelfoghatót nem képes a jelenségben megragadni. Bárhogy legyen is, a közösségi identitásképzés konstrukciói Márainál annyiban még inkább a korai 20. század termékei, amennyiben az idegenség tapasztalatát ritkán állítják különbözőzés és hasonlóság távlatának egyensúlyába. A másság idegen tapasztalatát ugyanis a kölcsönösségnek csak olyan viszonylatában tudják megjeleníteni, ahol az idegen ugyan nem semmisül meg a(z elszajátító) megértésben, de nem is *részesedik* a sajátból:

...azt mondhatom csak, amit annak idején többször feljegyeztem: van az oroszokban valami „más”, amit nyugati nevelésű ember nem ért. Ezt a „más” nem bírálom, nem is értékelem, nem is ócsárolom: egyszerűen csak megállapítom.

Ettől a kényesen tárgyilagos, klasszikus-modern elgondolástól idegen minden hermeneutikai „indoktrináció,” mert olyan értelmezési logikára hagyatkozik, amely „a saját- és a más(ként)lét kérdezetlenül hagyott különbségében van megalapozva.”²² De mint ilyen, nem törekszik az elválasztottság fölfüggesztésére sem, és ezért egyben arra sem ad módot, hogy az idegen olyanként nyilvánítsa meg a másságát, amelyben részint a saját is önmagára ismerhetne. Alighanem ezért válnak sok helyütt még a *Föld, föld!* előítélet mentes följegyzései is a távolságtartó, „tárgyilagos” sztereotipizálás áldozatává. Hangsúlyozott „előítélet mentességük” ugyanis nemcsak az oroszok értését korlátozza, hanem az új önmegértés lehetőségeit is. Hiszen az oroszok idegenségét is csak olyan formában képes előhívni, amely nem ad esélyt arra, hogy a másságon mért és próbára tett saját önmagában idegent, s az idegenben pedig sajátot ismerhessen föl.

A nyelvi esemény mint a sztereotípiák „felnyitása”

A sztereotip megértés azonban mégsem szükségszerűen sikertelen. Ahol a hagyomány továbbította, autosztereotip kultúrklisék olyan tapasztalatba ütköznek, amely – image és tartalom összhangjának hiányában – képes problematizálni az így hagyományozottak identitásképző erejét, az új önmegértés eseményében úgyszólván magától következik be a saját- és a más(ként)lét horizontjainak összekapcsolódása. Példásképp lehet ebben az összefüggésben egyik legismertebb nemzeti kultúrklisének az az utólagos tapasztalati

21 „A rendeltetés annak a világonbelüli létezőnek a léte, amelyre vonatkoztatottan a lét már mindenekelőtt hozzáférhető. Ez a létező mindig valamire rendeltetett. Az, hogy valamire rendeltetett, e létező létének *ontológiai* meghatározottsága, nem pedig a létezőről szóló ontikus kijelentés.” HEIDEGGER, *Lét és idő*, Bp., Gondolat, 1989, 198.

22 Jörn RÜSEN, *Einleitung. Für eine interkulturelle Kommunikation in der Geschichte = Die Vielfalt der Kulturen*, hrsg. J. RÜSEN – M. GOTTLÖB – A. MITTAG Frankfurt/M., Suhrkamp, 1998, 32.

de-konstrukciója, amely a *Puszták népében* „írja felül” a szabadság romantikus eredetű (természeti) szimbólumának jelentését. A mű felnőtt elbeszélője ugyanis azt a fájdalmas fölismerést kénytelen rögzíteni, hogy a hagyományozott – és egész gyermekkori eszmélődését meghatározó – tapasztalattal ellentétben a puszták népe távolról sem a délceg huszárok, s még csak nem is a büszke csikósok fajtája, hanem a legnyomorultabb szolgálivadék:

A puszták népét, valami homályos ösztönből vagy szégyenkezésből, sokáig nem is tekintettem a magyar nemzethez tartozónak. Gyermekkoromban sehogy sem tudtam azonosítani azzal a hősies, harcias, dicső néppel, amilyenek a magyart ott a pusztai iskolában tanultam. A magyar nemzetet valami távoli, boldog népnek képzeltem, s szerettem volna közte élni; szomorú környezetemből úgy sóvárogtam utána, akár a mesék hősei után. (...)

A puszták lakóitól, így van, semmi sem áll távolabb, mint az a büszke rátartóság, amely az általános hit szerint fajtánk sajátja, s mely különben nemcsak a világ minden dzsentrijében van meg, hanem megvan a világ minden független kisbirtokosához hasonlóan a mi kisbirtokosainkban is. A puszták népe, tapasztalatból, saját magamon észlelt tapasztalatból tudom, szolganép. A puszták népe alázas; nem számításból vagy belátásból az, hanem meglátszik még a tekintetén is és abból is, amint akár egy madárkiáltásra fölkapja a fejét, hogy örökségből, szinte vérmérsékletből, évezredes tapasztalatból az.

Ez a fölismerés azonban attól nyeri a tényleges drámaiságát, hogy a konfliktusokkal terhes belátással az elbeszélő – utólag és fölöttébb fájdalmas módon – egyfajta *idegen* tudásként szembesül:

...eszmélésem, nemzetfeletti elveim ellenére is, fájdalmas volt és megalázó.

A külföldiek, akik jártak Magyarországon, s akiknek rólunk való tárgyilagos véleményét kérdeztem, magát az egyszerű, szántó-vető magyar népet alázas, csendes, kalaplekapó, rögtön vigyázba merevedő s épp ezért egy kicsit elnyomott népnek tartották, amely bizonyára nincs híján a kétszínűségnek sem... Ez a jellemzés váratlanul ért, megdöbbentett és elpirított.

Amint az a beszélő uralhatatlan fiziológiai reakcióiból jól kivehető, a kulturális *image* és *mirage* összjátéka nem egyszerűen valami elfojtott tartalmat hoz felszínre, hanem hirtelen – és főként váratlanul! – sajátként leplezi le azt a negatív másságot, amelyet az identitásképzés nemzeti sztereotípiái hagyományosan az idegenhez szoktak társítani. A kölcsönös tükröződésnek ebben az eseményében azonban – amely visszavonhatatlanul felszabadítja a művelődési és kulturális sztereotípiák zárolta tapasztalatelemeket – sokkal több és lényegesebb történik annál, mint hogy láthatóvá válik néhány

hagyomány-továbbította előítélet. Az elvörösödés egyértelműen olyan *történő* megértésről tanúskodik, amely a maga szükségszerűségében úgy töri át a klisészerűség nyelvi határait, hogy az addig ismert hirtelen már-nem-sajátként, az idegen pedig kínosan sajátként lép be a tapasztalatunkba. Mert ahol a nyelv uralhatatlanná válik, és fiziológiai reakciók jönnek játékba, ott „úgyszólván a fordítottjáról mutatkozik meg az emberi egzisztencia nyelvi alkotottsága,”²³ pontosabban: a hasonló nyelv-előtti, nem-nyelvi megnyilatkozások állandó nyelvre-vonatkozása. És valóban, a *Puszták népe* szövegének rákövetkező részletei túlnyomórészt az „ellentétekből összegyúrt” szolgálomentalitásnak vannak szentelve, beleértve azt a lélektani karaktert is, amelynek a leírása nemcsak a nyelvet kényszeríti összetettebb retorikai teljesítményre („Az igazi szolga a nagy dolgokban szolgál. A kar tán lusta, de a lélek frissen hajlik.”), hanem hirtelen a múltidézés egyirányúságát is átfordítja a megértés kölcsönösségének helyzetébe:

Tárgyilagosan vettem szemügyre [a tájat]. Hasonlóan az idegenként megszólított öreg béresekhez, akik bizalmasan hunyorgatva hallgatják a beszédet, s egyszerre gyerekkori Pali bácsikká és Mihály bácsikká lepleződnek le, a *völgyek és dombok jobban ismertek engem, mint én azokat.* (Kiem. – K. Sz. E.)

A példán talán jól látható, hogy első lépésben a hagyományozott sztereotípiának mindössze a jelentése változik az ellenkezőjére: a szabadság szimbóluma váratlanul az elnyomás jelképének bizonyul. Csakhogy amint azt a szolgálomentalitás kliséjét feltörő polyptoton figurája²⁴ is mutatja, a klisére nem újabb klisé a válasz, hanem olyan szentenciaszerű retorikai alakzatok, amelyek – bár nem oltják ki a klisé emlékezetét (hisz épp így teszik azt *kliséként* láthatóvá) – már nem ugyanabban a horizontban artikulálják az új jelentést, mint amelyben a vele szembenálló régít örökölték. És itt még csak nem is egyszerűen arról van szó, hogy az új tapasztalattal szemben valami korábbi sematikusnak és fogyatékosnak bizonyul. Az ismerősen sajátnak az a váratlan elidegenedése ugyanis, melynek során a szabadság tere a szolgálomentalitás kliséjévé mutatkozik meg, elsősorban a maga időbeli szerkezete felől tanulságos. Az a temporalitás fejeződik ki benne, amelyik voltaképpen csak olyan tapasztalatoknak a sajátja, amelyek azzal érdemlik meg a tapasztalat nevet, hogy mindig valami elvárást kereszteznek, és mindig valami már-ismertet helyeznek új megvilágításba.²⁵ Az így működtetett mnemotechnika segítségével a *Puszták népe* gyakran képes közvetlenül is teret nyitni az elbeszélő olyan tapasztalatainak, amelyek az én önmagától való elidegenedésének legfájdalmasabb tudatosulásával járnak együtt. Ahogyan az a 14. fejezet elején is történik:

23 Helmuth PLESSNER, *Gesammelte Schriften*, III, Frankfurt/M., Suhrkamp, 2003, 354.

24 L. „Az igazi *szolga* a nagy dolgokban *szolgai*.”

25 L. GADAMER, *Igazság és módszer*, 248–250.

A régi kedves illatok kínzó szörnyekké váltak és fojtogattak. A közös szoba meghitt lege a második hazaértemkor az ajtóból szó szerint visszalökött: az otthon fészekillata, amelyre a távolból úgy vágyódtam, a korom, a hideg főzelék, a szobában száradó fehérnemű áporodott, dohos keveréke lett. A kedves kötényben, amelybe hajdan oly örömmel borítottam arcom, a mosogatóvíz avasságát fedeztem fel.

Ahogy tehát a puszta mutatkozott meg a szolgaság világaként, az új észlelés során ugyanúgy bizonyul a gyermekkori idill gondolata is a nyomor emlékezetének.

A temporálisan értett tapasztalatszerzés szubjektumai sohasem maradnak a megértésnek abban az előzetes horizontjában, ahol az aktuális tapasztalatba beleütköztek. Az applikáció felől tekintve egyedül a horizontoknak ez a fajta megújulása képes tanúskodni a mindenkori megértés sikerességéről. Másképpen szólva: a *történő* megértés olyan eseményéről, amelybe a tapasztalat szubjektuma elháríthatatlanul és mindig az új megértés összes következményeivel együtt van bevonva. Teljességgel megfelelően annak, ahogyan Gadamer a tapasztalat időszerkezetét leírja:

... a voltaképpeni tapasztalat mindig negatív. Ha egy tárgyon tapasztalatot szerzünk, akkor ez azt jelenti, hogy mindaddig nem láttuk helyesen a dolgokat, s most már jobban tudjuk, hogy mi a helyzet. A tapasztalat negativitásának tehát sajátosan produktív értelme van. Nem egyszerűen tévedés, melyet felismerünk s ennyiben helyesbítünk, hanem messze ható tudás, melyet megszerzünk. (...) láttuk, hogy a tapasztalat, melyet valaki szerez, az illető egész tudását megváltoztatja. Szigorúan véve nem lehet ugyanazt a tapasztalatot kétszer „megszerezni”.²⁶

Aligha véletlen tehát, hogy a sajátja idegenként ráeszmélő – s az elvárásokat így „felülíró” – új megértés, amely a tapasztalat alanyával *megtörténik*, mindenekelőtt nyelvi eseményként megy végbe. Pontosan úgy, ahogyan az a *Puszták népe* korabeli fogadtatásával ténylegesen – és úgyszólván szó szerint – meg is történt: „... úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet – írja Babits a *Nyugatban* –, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrésről és lakóiról. Mintha felfedezőutat tennék, amely annál inkább tele számomra szenzációkkal és izgalmakkal, mert ez az ismeretlen földrész véletlenül a saját szülőföldem. (...) Illyés cselekedete az, hogy bevilágít ebbe a rettenetes mozdulatlanságba, mint aki reflektorfényt vetít a tengerfenék titkai közé. Ehhez költő kellett: a száraz statisztika vagy szociográfiai adatok sötétben hagynának. Mit jelent az, hogy Magyarország népességének harmadrésze cseléd? Illyés megmutatja, mit jelent. Halálos valamit jelent: úgy érezzük magunkat, mintha valami idegen, egzotikus és primitív néptörzs életét pillantottuk volna meg, pedig a legigazibb magyar fajta ez.”²⁷

26 *Uo.*, 248.

27 BABITS Mihály, *Illyés Gyula: Puszták népe*, Nyugat I, 1936, 411.

A tény, hogy a megrendült csodálkozás hirtelen magában a befogadásban is a nyelvi chiazmusok „keresztállású” konstrukciójához²⁸ folyamodik, s rajta keresztül – voltaképpen a mű szövegének központi grammatikai alakzatát ismételve – mondja ki önmagát, arról tanúskodik, hogy a tartalmi meghatározatlanság árán megszilárdított sztereotip formulákat csak a nyelvi mozgás nem-stabilizálható retorikai impulzusai képesek felnyitni. Mert miközben a történő tapasztalat véglegesíthetetlen nyelvi státusza mindig nyitott teret biztosít az új tapasztalatoknak, a sztereotípiáknak éppen ellentétes a hivatása: tapasztalattá tenni az „egyszer s mindenkorra” *érvényesen* megértett dolgok véglegességét, és érzékeltetni a fennálló összefüggések perzisztenciáját. Ez utóbbi azonban – legyen az mégoly nélkülözhetetlen tényezője is a tapasztalat megújulása és folytonossága közti egyensúlynak – mindig csak a nyelv szelleme ellenében hajtható végre. Mert saját nyelvi természetére a megértés éppoly kevésbé kényszerítheti rá a tudás végleges képleteit, mint ahogy a nyelv sem tudja kézre keríteni és kiszámíthatóvá tenni a világot.

Bármily nélkülözhetetlenek is tehát a sztereotípiák a mindenkori megértés számára, pontosan olyan mértékben hatnak ellene, amennyire a maguk irritáló magától-értődésén keresztül – úgyszólván *ex negativo* – elő is készítik azt. Mert miközben – a kérdészetlenül hagyott „evidenciák” revíziójára ösztönözve – mindig készek rá, hogy tartalmilag föloldódjanak az új megértésben, elsősorban attól nyernek mégis (forma)stabilizáló szerepet, hogy eredeti referenciáiktól már elszakadva, nyelvi formulákba préselt *nyomok* gyanánt őrzik a tapasztalat emlékezetét. (Minden bizonnyal úgy is, mint a tapasztalatnak a modernség előtti episztémé-történeti konstrukcióját.) Mert miközben közvetve mindig a formulára hozható tudás biztonságigényét szólaltatják meg, nem élő tapasztalatot vagy – mint a nyelvi klisék tágas vonatkozhatósága mutatja – problémamegoldó tudást adnak tovább. Ugyanakkor a nyelvi mozgás feltartóztatásának igénye sem irányul náluk a tudás dogmatizálására. A sztereotípiák akaratlanul is inkább a tudás *státuszáról* jelentenek ki valamit, amikor megszilárdultként *átsajátíthatónak*, vagyis: birtokolhatónak tüntetik föl azt. Némileg ahhoz hasonlóan, ahogyan Benjamin más összefüggésben megfigyelte: „A nyom közelségnek a megjelenése, legyen mégoly messze is az, ami hátrahagyta. (...) A nyom révén birtokba vesszük a dolgot”.²⁹ Ekként a sztereotípiák az uralhatatlan élő nyelviség erejét ellensúlyozva foglalnak el egyfajta „köztes,” metaforikus helyet a dogmatikus véglegesség és a permanens változékonyság között. Szinte maradéktalanul eleget téve annak a rendeltetésnek, amelyet irodalmi hatásuk perfekt ismerője így fogalmazott meg: „Dicsérd a közhelyet. A közhely, mely valóban köz-ben van és a maga helyén: egyensúlyban tartja a szellem ködtornyokkal imbolygó épületét.”³⁰

28 „az ismeretlen földrés” = „saját szülőföldem”, illetve az „idegen, egzotikus és primitív néptörzs” = „a legigazibb magyar fajta”

29 Walter BENJAMIN, *Gesammelte Schriften*, Bd. V. 1., Frankfurt/M., Suhrkamp, 1991, 560.

30 MÁRAL, *Napló 1943–1944*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1990, 282.

THOMKA BEÁTA

Kulturális és kontextuális narratológia

Az elbeszélés kutatás irányvételének mostani meghatározása több elemet tartalmaz: eltérést a néhány évtizeddel ezelőtti beállítottságtól; nyitást új érdeklődési és kutatási területek felé; az eredeti orientációhoz viszonyított szemléleti és módszertani tágulást.¹ Hozzászólásom törekvések, folyamatok érintőleges áttekintése, amely nem bocsátkozik egyes szerzők, kutatások, teóriák bemutatásába.

Minek a kontextusára irányul tehát a figyelem? A kérdés a klasszikus narratológia (hatvanas évek), valamint az általa felvállalt elméleti hagyomány (orosz formalizmus, folklórszövegek tipológiája, morfológia, strukturális nyelvészet) viszonylatában pontosítható. A korai vizsgálatokat a nyelvészeti modell és kiindulópontok, valamint alapvetően a nyelvi, illetve egyszerűbb irodalmi szerkezetek strukturális vizsgálata jellemezte. A posztklasszikus (posztstrukturális, -lingvisztikai, post-genette-iánus) narratológiák (Bal, Prince, Lintvelt, Culler) kontextusorientáltak. Vizsgálati tárgyaik inkább nyitott, dinamikus folyamatok. Nem törekednek összefoglalásra, szintézisre: a strukturális szemlélet által előnyben részesített *langue*-jelenségekkel szemben inkább a *parole* megnyilvánulások foglalkoztatják őket. Egy értékes kiadvány az alábbi módon foglalja össze a jelenkori transzformáció irányát:

Von einer literatur- und sprachwissenschaftlich orientierten Wissenschaft hat sich die Narratologie zu einer Grundlagendisziplin für eine *interdiskursive Kulturwissenschaft* entwickelt. Der Band versucht, diese Entwicklung darzustellen und die Diskussion vor allem zwischen Literaturwissenschaft, Sprachwissenschaft, feministischen und medialen Forschungsfeldern zu befördern. Das noch weithin unausgeschöpfte Potential der Narratologie wird für feministische Theorien, die Analyse von Strategien mündli-

1 Elhangzott a „Cultural Turn”: A kultúratudomány esélyei Magyarországon elnevezésű konferencián (Pécs, 2004. szept. 24.)

chen Erzählens, Mikro- und Makroanalysen literarischer Textorganisation, Theorien interkultureller Diskursivität und kultursemiotische Fragestellungen fruchtbar gemacht.²

A kontextuális narratológia egyik feladata a nyelvi és irodalmi szerkezet, narratív szöveg, diskurzus, megnyilatkozás, verbális és képi objektum tágabb szociokulturális összefüggésének vizsgálata. Ha ettől a centrum/periféria-modelltől eltávolodva keressük a választ a kérdésre, más következtetésig érkezünk.

Ha a narratológia elbeszéléskutatás, az elbeszélés pedig a nyelvi és nem nyelvi, irodalmi és nem irodalmi *kifejezés- és megértésformák* egyik alapvető modellje, továbbá megértés- és értelmezésmód, mentális működésünk meghatározó alakzata, miért lenne bármely *narratív modell* a kiemelt minta?

Mindezzel nem módosul a tudománytörténeti folyamat. A nyelvi és szövegközpontú korai elbeszéléskutatás mindenestre, az egyéb humántudományi kutatásokkal együtt, áthelyezte súlypontjait és módosította szemléletmódját. Ma sem beszélhetünk homogén kutatásterületről, inkább annak megállapítása tűnik fontosnak: a narratológia a virtuális, hálószerű kiterjedésekhez hasonlóan kezdett funkcionálni. Közvetlenül vagy közvetetten kihatott arra, hogy a legkülönbébb önálló diszciplínák keretén belül megerősödjön az elbeszélés és a narratív interpretáció jelentősége.

A narratológia Ricoeur szerint egy másodrendű diskurzus, melyet megelőz az imagináció mint narratív megértésmód. A következő szakaszban a szempontrendszer egy virtuális *heterarchia* (W. Mc Culloch) formájában azon elbeszélő gyakorlatokban és teóriákban is megjelent, amelyek az ezredforduló idején a társadalmi kommunikáció szempontjából jelentősnek tűnnek. A történetmondás úgy is vizsgálati tárggyá válik, mint nyelvi, képi, performatív, szóbeli és írott, köznapi és irodalmi elbeszélés, fikciós és referenciális jellegű szövegfajta (önéletrajz, jegyzet, dokumentum), ám úgy is, mint e szövegek metaszövege. Más szóval párhuzamosan konstituálódik mint történet és metatörténet (*récit comme récit et metarécit*). A köznapi vagy művészi elbeszéléstípusok elemzései (Monika Fludernik) maguk is bizonyos értelemben *teoretikus narratívumok*.

Viszonylag korai a belátás, hogy az elbeszélés egyszerre van jelen az irodalom, a történetírás, a köznapi diskurzus, a mindennapi életgyakorlat vagy az emlékezés alakzataiban. A Roland Barthes³ által javasolt narratológiai kutatások a kezdetektől fogva diszciplínaköziek voltak. A 1966-ban felvázolt lehetőségek tartalmazták a felismerést,

2 *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext*. Transcending Boundaries: Narratology in Context, hrsg. Walter GRÜNZWEIG, Andreas SOLBACH, Tübingen, Günter Narr Verlag, 1999.

3 Roland BARTHES, *Introduction à l'analyse structurale des récits*. = *Communications*, 1966/8, 1–27.

noha maga nem mindenben realizálta ezt: a nagy hagyományú narratív programok, az irodalom és a történelem azzal egy időben, hogy alapvetően másként működtek az elbeszélést, a történetmondást, jelentős tapasztalatokat hordoznak egymás számára a *létesülés* és az *értelmezés* perspektívájában is.

A mai tapasztalat inkább transzdiszciplinárisnak és *heterarchikus* jellegűnek mutatja a szakterületet. Játékosan akár *heterarchitektúráról* és *heterarchívumról* is beszélhetünk. Minthogy a narráció rendeltetése, a művészeti vagy társadalmi kommunikációban betöltött funkciója és értelmezése sokrétű, több narratívum-fogalom kerül egymás mellé. Az elbeszéléspoétika, a narrativista történetfilozófia, a narratív pszichológia, a szociális reprezentációk kutatása, a történelmi antropológia, az emlékezet- és identitáskutatás, vagy a kultúra narratív szempontú elemzése más-más *elbeszélés-* és *történet-fogalmakra* támaszkodik. Ugyanakkor számos kölcsönhatásról és egymást ösztönző felismerésről lehet beszámolni. A cél immár nem egyetlen univerzális szerkezet és törvényszerűség leírása, hanem sokkal inkább egy virtuális közös tudás, vagy egy imaginárius közös tapasztalat megszerzése.

Az, hogy az elbeszélés jelentősége átértékelődött a társadalomtudományokban, nem függetleníthető a változástól, ami az irodalmi narratívumok vizsgálatának alakulásában lejátszódott. A narratopoétikai alapfogalmak körében mind kevésbé meggyőzőek a bináris fogalompárok, mint például a dokumentáris/fikciós, tényszerű/képzleteti, történelmi/irodalmi elbeszélés elkülönítése. Ennek megfelelően a referenciamezők, a szöveg kulturális beágyazódása, a szövegen kívüli világgal való kapcsolata is újraértelmezésre szorul. A merev doktrínákról, mint amilyen a szöveg, szöveghatár és a szövegen kívül rekesztett univerzumokkal kapcsolatban kialakult, az irodalmi poétika és a *posztklasszikus* narratológia is másként vélekedik, mint a strukturalizmus vagy a neostrukturalizmus. Ha átmenetileg érvényes volt a meggyőződés, hogy a szöveg behatárolható, ma inkább az a kérdés időszerű: *hol van egyáltalán és van-e szöveghatár?* A lehetséges szöveg (*textes possibles*), képzetes szöveg (*hypertext*), valamint a végtelen(ített), a határtalan mű-fogalom (*l'oeuvre illimité*, L. Jenny) e központi kategóriákat inkább *potencialitásnak* tekinti.

A fenomenológia és a hermeneutika pozíciójából ugyancsak megfogalmazódtak a kértelyek. „Tökéletesen tisztában vagyok azzal, írja Paul Ricoeur, hogy az irodalomelmélet gondosan fenntartja a szöveg belseje és külseje közti megkülönböztetést, és a nyelvi univerzumot övező számos vizsgálatot saját területén kívülinek tekint. Így a szöveg elemzése annak határaiig terjed, s a szövegen kívülre irányuló minden tapogatkozás szigorúan tilos. Számomra úgy tűnik, hogy a belső és a külső közti megkülönböztetés az említett szövegelemzési módszernek⁴ köszönhető, és nem áll összhangban az olvasói tapasztalattal. Ez

4 strukturális, nyelvészeti alapú szövegfelfogás – Th. B.

az oppozíció a nyelvészeti munkákra jellemző alapegységeknek (fonémáknak, lexémáknak, szavaknak) az irodalomra való kiterjesztéséből ered, hiszen a nyelvészet szempontjából a való világ nyelven kívüli.”⁵

Visszatérve a fenti kérdéshez, a *kontextuális narratológia* viszonyítási pontja lehet ugyan a korábban megállapított centrum, a *text*, a diskurzus, ám mind kevésbé tartható a kifelé mutató gravitáció másodlagossága. (A strukturális nyelvészet hagyománya vagy a szemiotika helyére inkább a diskurzuselmélet, a társas nyelvészet lépett.) Nem felelkezhetünk meg arról sem, hogy a jelenségek szövegszerűségének feltételezése újszerű értelmezsmódokat eredményezett a társadalomelméletben és a nem verbális terepen is. A vizuális narrációról, a médiaközi narratológiáról, a képek és épületek olvashatóságáról viszonylag keveset beszéltek a korábbi kutatások. Mindez kétirányúvá teszi a közlekedést textus és kontextus, nyelvi/képi közeg s még inkább az interakciót elfogadó értelmezési stratégiákban.

A kontextuális narratológia, egy virtuális transzdiszciplináris projekthez hasonlóan, a nyelvi, képi, performatív, szóbeli és írott, köznapi és irodalmi elbeszélések, fikciós és referenciális jellegű szövegfajták (önéletrajzok, jegyzetek, dokumentumok) elemzésével kíván választ kapni a Selbst (Self), az emlékezet és az életvilágok konstrukciójának lehetséges narratív működésmódjára, egymásba szövődésére, egybefonódására. Ezzel együtt jár a verbalitás és a médiák határainak átlépése is. A figyelem mind több konkrét, *nem nyelvi* jelenség elemzésére kiterjed.

A *kultúra* elbeszélés-szempontú értelmezése az irodalmi szöveget nemcsak mint nyelvi, hanem komplex jelenséget teszi vizsgálati tárgyá: a művészeti, esztétikai, poétikai interpretációt kiegészíti a *kulturális* komponens. Ebben az összefüggésben merülhet fel a kérdés, hogyan látja el jelentéssel az adott művet (regényt, filmet) egy adott közösség.

5 Paul RICOEUR, *Life in Quest of Narrative*, = *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*, ed. David WOOD, London, New York. Routledge, 1991, 20–33. – Ugyanitt olvasható az alábbi álláspont is: „Éppen a nyelvészetnek a poétikára való rávetítése sarkall engem kritikára, vagyis az a strukturális elemzés számára elsődleges módszertani döntés, mely az irodalommal nyelvészeti kategóriák segítségével foglalkozik, s a belső és külső közti ellentétet kikényszeríti. Hermeneutikai szempontból (mondhatni, az irodalmi tapasztalat értelmezésének nézőpontjából) a szövegnek egészen más jelentése van, mint amit a strukturális elemzés nyelvészetből kölcsönzött kategóriái segítségével megállapít, méghozzá ember és világ, az egyes emberek közötti és az embernek saját maga felé való közvetítése. Ember és világ közvetítését *referencialitás*nak, az emberek egymás közti közvetítését *kommunikálhatóságnak*, az ember saját maga felé való közvetítését pedig *önmegértésnek* nevezzük. Az irodalmi szöveg ezt a három dimenziót tartalmazza: a referencialitást, a kommunikálhatóságot és az önmegértést. Így a hermeneutikai probléma éppen ott kezdődik, ahol a nyelvészeti abbamarad: megpróbálja a referencialitás új, nem leíró, a kommunikálhatóság nem utilitarista és a reflexivitás nem nárcisztikus tulajdonságait felfedezni, és azt a folyamatot megnézni, ahogy ezek az irodalmi műben létrejönnek.” (Ford. KISANTAL Tamás.)

A *szocio-narratívumok* kutatása azon hatalmi stratégiák, szociális, etnikai szituációk jeleire, nyomaira összpontosít az elbeszélésekben, amelyek meghatározzák a szociális csoport imaginációját. Előtérbe kerül a marginalizált rétegek diskurzusa, a migrációk narratívumai, a regionális narratív minták, nemi, vallási, generációs csoportok, rétegek narratív univerzuma. A köznapi elbeszélések,⁶ emlékezesek, tanúságok, az orális archívumok, szóbeli elbeszélések, vallomások, önéletrajzok, elektronikus naplók, ételbeszélések, alternatív műfajok, az önfikció, önarchiválás, biotext, narratívum az írott és elektronikus sajtóban, tévében, a jellegzetesen narratológiai, ám az irodalmi megközelítés- és olvasásmódban is jelentésteljesek lehetnek. (Az irodalmi/nem irodalmi elbeszélő formák közötti szakadatlan helycserére, interakcióra, koronként változó értékelésmódra és ennek jelentőségére csupán utalni tudok.)

Mindebben érzékelhető az értelmezésmódok megnövekedett jelentősége. Ha az újabb történeti kutatások a *magánélet dokumentumait* is történelmi forrásoknak tekintik,⁷ ez a történelem, emlékezet, fikció és kultúra összefüggéseit is új megvilágításba helyezheti. A közönséges személyek a feljegyzések és *biofikció*juk (Alain Buisine) által a társadalmi világ cselekvőivé válnak: „Créativité et contrôle social, individu et communauté, créent ensemble cette fluctuation virtuelle et cette constance du contenu qui permettent à la tradition du durer.”⁸

Az *Új historicizmus*, a történeti antropológia, a társadalomtörténet, a mikrotörténetírás nyilván igen sok impulzust kapott az elbeszélés, a poétika, az emlékezés, a historiográfia összefüggését megerősítő elméletektől (Hayden White). A narratív identitás gondolata nem csupán az ételbeszélés pszichológiai tapasztalatából és a modern erkölcsfilozófiából merít. A poétikai, filozófiai és antropológiai kérdéseket felvető teória (MacIntyre, Ricoeur) erőteljesen visszahat a jelenkori irodalomértésre: az irodalmi elbeszélés megkerülhetetlen kontextuális, történeti meghatározottságára figyelmeztet. Úgy tűnik tehát, hogy kétirányú folyamatot észlelünk. Kétségtelen *átpoétizálódást*, az irodalmi kategóriák áthelyeződését az irodalmon kívüli jelenségvilág és elbeszélésformák értelmezésére, másfelől pedig a humán diszciplínák fogékonyságának transzponálását az irodalomvizsgálatba.

Mind pontosabban körvonalazódik egy *narratológiai kritizmus* is. Kialakult a *kritikai attitűd*, egy nem politikai, mégis bizonyos értelemben ideológiainak tekinthető öntudat. A figyelem ennek jegyében a hatalmi struktúrákat leleplező narratív diskurzusok

6 Például Marty LAFORÉST, *Dire et redire: la constellation narrative* (1995) című dialóguselemzése (www.fabula.org).

7 *Histoires et archives de soi, Sociétés & Représentations*, eds. Artières, PHILIPPE–Kalifa, DOMINIQUE, Paris, CREDHESS, Sorbonne, 2002, 13.

8 MARCHAL, Guy P., *De la mémoire communicative à la mémoire culturelle, Le passé dans le témoignages d'Arezzo et de Sienne*, 2002, (1177–1180), *Annales*, 56. 2001/3, 577.

elemzésére irányul. A narratívum működése a jogi, politikai, publicisztikai nyelvhasználatban egyben lehetőség annak a befolyásnak a feltárására, amit a személyes és közösségi identitások alakulására gyakorol.

A kérdéskör az elmúlt néhány évben más-más beállítottságú kutatókat közelített egymáshoz a világ különféle kutatóhelyein. Ansgar és Vera Nünning⁹ a *narratológiai kritizmus* jegyében válogatják meg a kutatásaikban közreműködőket. A diszciplínát egy heterogén jelenségekre irányuló, elemző, alapvetően kritikai szempontú területnek tekintik. David Herman *Narratologies*,¹⁰ címmel látja el könyvét, tehát eleve a többes számot tekinti az ezredvég jellemzőjének. Marie-Laure Ryan¹¹ a narratívumot virtuális valóságként kezeli. A narratológia *transzmediális robbanásából* kiindulva célja a médi-umtól (hordozó és közvetítő közegtől) független narratívum-fogalom és ennek megfelelő narratológiai alapelvek kidolgozása. A narratívum ebben a szemiotikát idéző rendszerben mentális kép, kognitív konstruktum, egy esemény, eseménysor reprezentációja.

Összefoglalásként az analízis, leírás helyére kerülő narratív interpretáció fontosságát és a rendszerszerű modellálás helyét felváltó fragmentáris metszetek létrehozását említeném. A jelenkori narratológia maga is *texte pluriel* (Barthes) módján működik: az értelmezett elbeszélést és saját önelbeszélését, a metanarratívumot is kivonja a véges és véglegesített szöveg hatóköréből.

9 „New directions in post-classical narrative theory” alcímmel látta el legutóbbi párizsi előadását. Kiadványaik között szerepel: *Erzähltheorie transgenerisch, intermedial, interdisziplinär*, hrsg. V. NÜNNING, A. NÜNNING, Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2002; *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*, hrsg. V. NÜNNING, A. NÜNNING, Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2002.

10 *Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*, ed. David HERMAN, Columbus, Ohio State Univ. Press, 1999.

11 Marie-Laure RYAN, *Narrative as Virtual Reality. Immersion and Interactivity in Literature and Electronic media*, Baltimore, London, The Johns Hopkins Univ. Press, 2001.

TÖRTÉNELEM

ÉRSZEGI GÉZA

Jó célra, tudnillik az ország védelmére...

Adalék Bakócz Tamásnak a parasztfelkelésben játszott szerepéhez

In memoriam fratrum*

Ismert, hogy X. (Medici) Leó pápa 1513. július 15-én a magyar Bakócz Tamás bíborost Magyar-, Cseh- és Lengyelországba oldalkövetévé nevezte ki,¹ s – ahogy ez szokás volt – ünnepélyesen, nagy ágyúdörgés közepette került sor a ceremóniára.² Nem volt véletlen a kinevezés, hiszen II. Ulászló király a Bíborosi Kollégiumhoz intézett levelében részletesen taglalta, micsoda veszélynek van kitéve országa a török támadások miatt, s erre válaszul a bíborosok tájékoztatták a királyt Bakócz követi kinevezéséről s a rábízott keresztes hadjáratról.³ A bíboros nem üres ígéretekkel, hanem az egyházi jövedelmek erre a célra való felhasználásának felhatalmazásával foghatott neki a keresztes had megszervezésének.⁴ Október 24-én Bakócz Tamás a konzisztóriumon megkapta a keresztet a pápától a következő szavakkal: *Vedd a legszentebb kereszt jelét és menj, győzd le Krisztus ellenségeit az Atya stb. nevében!* Ekkor is megszólaltak az Angyalvár ágyúi, bár ez a szertartásmesternek nem tetszett, jobban örült volna, ha visszatérésekor a győzelem jeleként dörögnek az üdvölvések. A bíboros az ekkor avatott négy aransarkantyús lovaggal, valamint másokkal, akik a kíséretét alkották, hazaindult Magyarországra.⁵ Március 23-án

* Az Ünnepelet nagybátyja, SZÖRÉNYI Andor, a Budapesti Hittudományi Akadémia néhai biblikus professzora (1951–1966), valamint nemrég elhunyt tanítványa, testvérbátyám, ÉRSZEGI Gábor (1942–2004) emlékének.

1 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius FEKETE NAGY. Ediderunt Victor KENÉZ et Ladislaus SOLYMOSSI atque in volumen rededit Geisa ÉRSZEGI. Bp., 1979, 32–34. (A továbbiakban: MRH.); Bakócz jelentőségére: „*Én apostoli vagyok, ő azonban apostol.*” *Kiállítás a Szentszék és Magyarország ezeréves kapcsolatáról*, Esztergom, Prímási Palota, 1996. június 29–október 8, szerk. ÉRSZEGI Géza [Bp., 1996], 23.

2 ÉRSZEGI Géza, *A Curia Romana középkori levéltárai*, Levéltári Szemle, 28(1978), 337. (A továbbiakban: ÉRSZEGI, *Curia*.)

3 MRH, 27–32.

4 *Uo.*, 35–54.

5 ÉRSZEGI, *Curia*, 337–338.

vonult be Budára.⁶ A keresztes hadjáratot ugyan meghirdette, de a visszaélések miatt végül is kénytelen volt visszavonni,⁷ aminek hatására – ismert módon – felkelés tört ki, és elveszett annak esélye, hogy a török veszélyt megállítsák Magyarország határán. Természetesen a felkelés kárvallottai az 1514. október 18-ra összehívott országgyűlésen megpróbálták részben a káraik megtérítéséről gondoskodni, részben meg elejét venni annak, hogy hasonló eseményekre sor kerülhessen a jövőben. Ami a kártérítéseket illeti, mindenki igyekezett a kárát megtéríttetni, ha lehetett, a felkelésben résztvevő jobbágyok uraival. Persze az ezzel kapcsolatos perek jócskán elhúzódtak, s a végveszélybe került ország utolsó napjaiban, kevéssel a mohácsi csata (1526. augusztus 29.) előtt is még mindig pereskedtek az 1514 derekán elszenvedett károk miatt.⁸ A felkelés okozóját egyértelműen a pápai követben, Bakócz Tamásban és a keresztes hadjáratot hirdető papokban, szerzetesekben találták meg az országgyűlésen ágáló küldöttek. Azzal vádolták a bíborost, hogy szándékosan a nemesség teljes kiirtására hirdette meg a keresztet. Hogy elejét vegyék az újabb parasztfelkelésnek, határozatot hoztak, hogy a jövőben nem lehet többé egyetlen paraszt sem püspök, sem érsek.⁹ Ezzel ha nem is név szerint Bakócz Tamásra, rokonságára és más, alacsony sorból származott főpapokra céloztak. A törvénybe iktatott határozatnál keményebben fogalmaztak eredetileg: meg akarták tiltani minden parasztnak, hogy egyházi javadalomra szert tehessen. Ha nem is sikerült az eredeti szöveget elfogadtatni, azt mégis elérték, hogy paraszt és paraszti származású tanult ember fegyverhez ne juthasson.¹⁰ Hogy mit tett ezalatt a bíboros követ, arról nem sokat szól a fáma. Életrajzírója szerint „...előrelátva, hogy a rendek a bosszúvágy sugallatait fogják követni, ő pedig nem lenne képes a kereszténység és humanitás elveit érvényre emelni, távol maradt...”¹¹ A parasztfelkelés múlt századi monográfusai szerint: *...hazament esztergomi várába, mintegy önkéntes száműzetésben maradva az országgyűlés egész tartama alatt.*¹² Hogy miként is látta a király Bakócz szerepét, azt már korábban is megpendítették. Ismert volt az a forrás, amelyben II. Ulászló király bizonyáglevelet állított ki Bakócz részére, miszerint „...ő a keresztet az ország java s nem a nemesség meg-

6 MRH, 59.

7 *Uo.*, 72–75.

8 1526. március 23-án még II. Lajos királynak utasítania kell Tomori Pál érseket, főkapitányt, hogy a tolnai jobbágyait a felkelés idején okozott károkért kártérítésre szorítsa. MRH 536–537.

9 *Uo.* 262.

10 *Uo.* 274.

11 FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1889 (Magyar történelmi életrajzok V), 151.

12 BARTA GÁBOR–FEKETE NAGY Antal, *Parasztháború 1514-ben*, Bp., 1973, 230.

ölése végett osztogatta...¹³ Az oklevél létét megerősítette Iványi Béla regesztája, amely a galgóci Erdődy levéltár okleveleiről készítették között található.¹⁴

Mikor egy emberöltővel ezelőtt keresni kezdtem a nevezetes oklevelet, egészen Bécsig jutottam, ahol a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzik az Erdődy-család galgóci levéltárát. Akkor a levéltár rendezetlensége miatt nem találtam,¹⁵ s így kénytelen voltam a levéltári elenchus és Iványi Béla regesztája alapján ugyancsak regesztában közölni mindazt, amit az oklevélről tudni lehetett.¹⁶ Azonban ez év nyarán Fazekas István levéltári delegátusunk segítségével végre megtaláltam.

Nemcsak a régen keresett forrás megtalálásának öröme vezet abban, hogy közlétegyem a szövegét, hanem az is, hogy mind Bakócz Tamás szerepének, mind pedig a parasztfelkelés egyes vonatkozásainak jobb megismerését szolgáljam. Többek között ennek alapján egyértelművé válik, hogy Bakócz Tamás királyi parancsra maradt Esztergomban, s csak az országgyűlésen elhangzott vádak hatására kérte a királyt, tisztázza őt a hűtlenség vádjá alól.

Függelék

1514. december 14. – Buda

II. Ulászló király Bakócz Tamás esztergomi érseket az általa meghirdetett kereszties hadjárat következtében kitört felkelés miatt az ellene hangoztatott hűtlenség vádjá alól tisztázza.

(Papírra írt eredeti, szöveg alatt 7 cm átmérőjű pecsét töredéke.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs),

Familienarchiv Erdődy, Urkunden no 10262 (régi jelzet: 1-2-9).

Nos Wladislaus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nobis feria sexta pro-

13 Fraknoi Vilmosra való hivatkozással közli az Erdődy-család galgóci levéltárának elenchusa alapján MÁRKI Sándor, *Dózsa György*, szerk. DÉZSI Lajos, Bp., 1913 (Magyar történeti életrajzok), 519–520.

14 Magyar Országos Levéltár, Másolatgyűjtemény (Q 283), 11. doboz: IVÁNYI Béla regesztái. (Vö. *Jegyzék a Mohács előtti gyűjteményben elhelyezett másolatgyűjteményhez*, készítette TORMA Lászlóné.)

15 Jó szívvel emlékezem NÉMETH Antalra, bécsi levéltárosra, aki mindent megtett azért, hogy megtaláljam a keresett oklevelet a Haus-, Hof- und Staatsarchivban.

16 MRH, 300.

xima post festum beati Briccii episcopi et confessoris proxime preteritum¹⁷ penultima scilicet die convencionis et dicte generalis universorum dominorum prelatorum ac baronum et regni nostri nobilium (quam eisdem ingruentibus arduis eiusdem regni nostri necessitatibus ad festum beati Luce ewangeliste novissime transactum¹⁸ indixeramus et que ob negociorum pluralitatem ac arduitatem tanti temporis spacio protelata fuerat) una cum eisdem dominis prelatis et baronibus hic in civitate nostra Budensi constitutis et existentibus egregii Iohannes de Pakos, Petrus Forgach de Gyemes, Stephanus de Ibran et Martinus de Watha familiares et nuncii reverendissimi in Christo patris domini Thome tituli sancti Martini in Montibus Sancte Romane Ecclesie presbyteri cardinalis et archiepiscopi Strigoniensis ac patriarche Constantinopolitani Sancteque Sedis Apostolice de latere legati compatris nostri carissimi nomine et in persona eiusdem domini Thome cardinalis nostre maiestatis, et predictorum dominorum prelatorum et baronum procerumque veniencium in presenciam per modum protestacionis et gravis querele nobis proposuerunt eo modo, qualiter prefato domino Thoma cardinale et legato (quem nos bonis et racionabilibus respectibus atque de causis durante presente dieta Strigonii permanendum decreveramus et commiseramus) absente quidam nobiles predicti regni nostri Hungarie in ipsa eadem dieta constituti immemores omnis honoris, honestatis atque reverencie memoratum dominum Thomam cardinalem et legatum tantis dignitatibus predictum et vicem sanctissimi domini nostri summi pontificis in hoc regno nostro Hungarie de presenti gerentem laxatis linguarum suarum habenis iniuriose et temere diffamare (licet false et iniuste) non veriti hoc et id in medio ceterorum nobilium ad ipsam dietam congregatorum sparsissent atque disseminassent, quod videlicet ipse dominus Thomas cardinalis et legatus preter omnem scitum et consensum nostrum ac predictorum dominorum prelatorum et baronum, immo studiose ac deliberate in perniciem et exterminacionem nobilitatis tocius regni nostri huius Hungarie cruciatam publicare ruralibusque et rusticis hominibus crucem distribuere fecisset et exinde magna sedicio per totum regnum suborta fuisset et omnes sanguinii effusiones, nobilium et ignobilium interempciones, domorum ac villarum spoliaciones et conflagraciones cunctaque generaliter dampna, pericula, mala et incomoda inter nobiles et rusticos per eum et medio subordinacioneque ipsius maliciose sequuta fuissent et super huiusmodi deliberata malicioseque et subordinata prelibati domini Thome cardinalis cooperacione eciam litteras suas proprias nonnulli se habere et ostendere posse finxissent et acclamassent, unde exacerbatum (eciam alioquin) ex pridierna ipsa rusticorum sedicione populum eiusmodi vanis et falsis suggillationibus seduxissent et in eorum partem in magno satis numero attraxissent, cum quibus una

17 November 17.

18 Október 18.

clamando et vociferando magis quam veritatem aspiciendo et inquirendo alteraque parte nec vocata nec exaudita, immo neque rei veritate cognita et inspecta eundem dominum Thomam cardinalem cum fratribus et familiaribus suis omnibus preter omnem nostre maiestatis ac ipsorum dominorum prelatorum et baronum scitum, voluntatem et consensum nota perpetue infidelitatis reum atque ipsum fratresque suos beneficiis et bonis temporalibus omnibus condemnandos esse temere et inique proclamassent et nostre eciam maiestati in eo supplicassent, ut eadem quoque nostra maiestas ante-fatum dominum cardinalem et fratres ac familiares suos ipsa perpetue infidelitatis nota una cum prenotatis dominis prelatibus et baronibus gravare atque condemnare dignemur in eiusdem domini cardinalis ac fratrum suorum scandalum, iniuriam, dedecus ignominiamque et sancte sedis apostolice contemptum et vilipendium manifestum.

Cum tamen ipse dominus cardinalis malo animo deliberatoque et studiose vel maliciose contra nobiles nil penitus in hac parte attemptasset, cruciatam eciam ipsam in bonum finem pro defensione scilicet regni huius ac castrorum finitimorum (que tunc extremo in periculo versabantur) conservacione cum scitu, consilio et consensu nostre maiestatis ac dominorum prelatorum et baronum protunc in ipsa dieta lateri nostro adherencium publicare crucemque non pluribus quam semptingentis vel ad maximum octingentis hominibus distribuere fecisset, quos ad Jayczam et alia castra finitima cum reverendo domino Petro episcopo Wesprimiensi thesaurario et bano nostro mittendos ordinasset, unde supplicatum extitit maiestati nostre in persona predicti domini Thome cardinalis, ut sibi super premissis de remedio condigno providere et si ipse de consensu, voluntate ac scitu nostre maiestatis, dominorumque prelatorum et baronum eotunc nobiscum existencium publicacionem ac distribucionem prenarrate cruciate fecisset vel autem proprio motu aut studiose et deliberate in perniciem scilicet nobilium regni huius nostri fecisset – prout maiestati nostre constaret – recognoscere et litteras testimoniales superinde sibi necessarias dare concedereque et preter diem ac terminum certum, in quo coram nobis ac ipsis dominis prelatibus et baronibus personaliter comparere et se de prenarrata adversus eum obiecta querimonia expurgare suamque innocenciam ostendere posset, (comparere, nam se de premissis expurgare presto esset et paratus) prefigere dignemur.

Que quum nos cum dominis prelatibus et baronibus intellexissemus sane – ut debuimus – tunc preter honorem sancte sedis apostolice tum eciam sui ipsius domini cardinalis causa moleste, certe ac graviter tulimus presertim, cum cognoverimus eidem domino cardinali per illos oblocutores manifestam iniuriam fieri et inferri, nam et alioquin nullius alterius est auctoritatis aliquem nota infidelitatis condemnare preterquam nostre maiestatis ac dominorum prelatorum et baronum et universi deinde regni nostri nec aliter eciam nisi altera quoque parte per litteras nostras vocata et audita rei que veritate legitime cognita et inspecta, cum itaque neutrum horum cum prefato domino cardinale observatum fuisse cognoscamus et alias iuxta contenta eciam generalis

decreti nostri nemo quispiam dominorum vel nobilium nota infidelitatis dampnari possit, nisi primum per litteras nostras – ut prefertur – vocatus et in crimine, quod contra eum propositum et obiectum fuerit, evidenter et legitime convictus extiterit, iam ante universos fere dominos prelatos ac barones et ceteros nobiles regnicolasque nostros ad propria redire ac defensionem parcium inferiorum in gentibus adversum Thurcos destinandis atque mittendis confestim providere decrevisse necessarioque superintendere debere et ex eo neque predictum dominum cardinalem pro immunitatis et innocencie sue declaracione ad hanc ipsam dietam venire posse cognoscamus, ideo nos ad huiusmodi supplicacionem contra eundem dominum cardinalem tam indebite clamancium et tanquam rem indebitam ac minus iustam et honestam postulancium accedere atque ipsum dominum cardinalem cum fratribus et familiaribus suis prenarata infidelitatis nota obfuscare et condemnare noluimus, immo illam minime incurrisse declaravimus, sed neque universi domini prelati ac barones accedere et eiusmodi inhoneste rei ac supplicacioni consentire vel locum dare voluerunt, tandem vero presenti die feria scilicet quinta post festum beate Lucie virginis et martiris¹⁹ dominis prelati et baronibus huius regni nostri Hungarie, sed et universis dominis baronibus et plurimis nobilibus regni nostri Bohemie et marchionatus nostri Moravie et ducatus Slesie coram nobis constitutis prefatus dominus cardinalis comparuit et ea omnia, que prius per dictos suos nuncios intimarat et significaverat, personaliter et viva voce gravi cum querela replicare curavit et pluribus efficacibusque rationibus ostendit cruciatam non in perniciem nobilitatis nec in alium malum finem, sed potius pro tutela et defensione huius regni et maxime conservacione castrorum finitimorum publicare et crucem distribuere fecisse, petens nos ut supra scilicet quod si ipse huiusmodi cruciatam de nostra voluntate et consensu publicasset et cruces distribui fecisset, presentibus prefatis dominis prelati baronibus magnatibus proceribus et nobilibus eorundem regnorum nostrorum Hungarie, Bohemie, Moravie et Slesie referre et recognoscere dignaremur.

Nos itaque volentes – ut decet – veritati testimonium perhibere et iusticiam non occultare, quemadmodum prius ita nunc dicimus et in verbo nostro regio recognoscimus et fatemur, quod ipse dominus cardinalis semper nobis et huic regno nostro bene fideliter et utiliter servivit et eciam huiusmodi cruciatam de bona nostra voluntate et certa sciencia ac consensu dominorumque prelatorum et baronum ac consiliariorum nostrorum nobiscum tunc existencium pro regni huius defensione contra Thurcos castrorumque finitimorum conservacione non contra nobiles et eorum perniciem vel alios regnicolas publicare et crucem non pluribus quam – ut premittitur – octingentis vel circa personis ad Jayczam et Crociam mittendis distribuere fecit, ceteri rurales et plebee condicionis homines fraudulenter per semetipsos aut apostatas quosque pres-

19 December 14.

byteros et monachos cruces pro se usurpasse dinoscuntur, malo autem animo nihil omnino ipsum dominum cardinalem in hoc negocio cruciate egisse cognoscimus, quin potius postquam rusticos ipsos huiusmodi cruciata abuti et contra nobiles ac alios regnicolas arma convertisse accepit, mox cruciatam ipsam pro nostra voluntate et mandato revocavit et suspendit atque illos, quibus ipse crucem distribuere fecerat, condescendere et crucem cum eisdem deponere fecit, ceteros vero cuiuscunque conditionis et dignitatis homines, qui pro se propria temeritate et [ausu] sibi usurparant aut ab apostatis monachis vel sacerdotibus acceperant et qui crucem distribuerent aut gestarent vel sub colore et nomine cruciate rapinas, cedas, spolia vel alia[que] malorum genera patrarent, publice auctoritate apostolica excommunicare fecit, preterea totis viribus et omni posse simul cum gentibus suis non sine magnis sumptibus suis conductis et appreciatis penes nostram maiestatem ac c[arissimi]mos liberos nostros personaliter assistendo partimque gentes suas contra colluiviam ipsam rusticanam destinando partim vero pro nostre persone et eorundem liberorum nostrorum defensione secum retinendo adversus eosdem rusticos et furorem ipsorum usque ad finem et exitum rei constantissime et fideliter laboravit, proinde eundem dominum cardinalem ac fratres et familiares suos premissam infidelitatis notam minime incurrisse infamiam quoque et ignominiam atque iniuriam a prefatis oblocutoribus suis nullo modo nullaque ratione meruisse accedente ad hoc consilio et assensu eorundem dominorum prelatorum, baronum, magnatum et procerum ceterorumque nobilium predictorum regnorum nostrorum rursus ac de novo declaramus et decernimus.

In quorum premissorum testimonium presentes litteras nostras cirographo nostro consignatas sepe fato domino cardinali duximus concedendas.

Datum Bude predicta feria quinta proxima post festum beate Lucie virginis et martiris anno millesimo quingentesimo quartodecimo.

[Bal alsó sarkában:] Wladislaus rex manu propria.

HORN ILDIKÓ

János Zsigmond lengyel tanácsosa, Stanislas Nieżowski (1520 k.–1573)

„Stanislas Nieżowski lengyel, a király tejtestvére, Őfelsége pohárnoka és titkos tanácsos; a kancellár távollétében a pecsétet felügyeli. Igen udvarias, szabadgondolkodású, és igen hűséges a királyhoz, nem nagyon előkelő, és az olaszok nagy barátja. Lutheránus hitű, inkább csak megszokásból, mintsem tudatosan. Élete delén lévő, körülbelül negyvenöt éves férfi.”¹ – Ezt a plasztikus képet Giovanandrea Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya festette a hatalma csúcspontján lévő lengyel nemesről.

Nem világos, hogy Gromo, amikor a lengyel tanácsurat a „nem nagyon előkelő” jelzővel illette, közvetlen természetére vagy származására akart-e utalni. Nieżowski családi hátteréről, fiatalkoráról keveset tudunk. Családja az előző generációnál szakadt két külön ágra: apja, Stefan, egyik birtoka után a Nieżowski nevet kezdte használni, míg testvére, az idősebb Stanislas, megmaradt az eredeti Sroczyński névnél. Birtokaik Krakkó környékén, illetve Podóliában koncentráltak.² Stanislas édesanyjának a nevét nem ismerjük, az azonban köztudott, hogy ő volt János Zsigmond dajkája. Rajtuk kívül a család két hölgytagja ismert még név szerint: Dorottyá és Katalin, akik Izabella királyné udvarhölgyei voltak.³

1 Giovanandrea GROMO, *Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*, ford. TIMA Renáta = *Fejedelmek forradalmak vasutak*, szerk. TAKÁCS Péter, Debrecen, 2000 (Erdélytörténeti Könyvek 3), 58.

2 A családi és birtokviszonyokról János Zsigmondnak egy zálogügyletet érvénytelenítő okleveléből tájékozódhatunk. Torda, 1569. november 14., MOL F 15. A kolozsmonostori konvent levéltára 6. k. f. 135. r/v.

3 Dorottyá és Katalin feltehetőleg testvérek voltak, kiházásításukról 1559., illetve 1560 tavaszán gondoskodott Izabella, illetve János Zsigmond. Húgai lehetnek Stanislasnak, bár a kor házassági szokásait ismerve életkoruk alapján lányai is lehetnének, de Stanislas ilyen korai házasságáról egyelőre nem került elő adat. Az esküvői meghívók: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen* II, hrsg. Albert BERGER, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1986, nr. 2512 és nr. 2579. (A továbbiakban: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz*)

Feltételezhető, hogy fia születésekor Izabella az udvartartásába fogadta a dajkának kiválasztott lengyel nemesasszony gyermekeit is, így Szaniszló valószínűleg már 1539–1540-től a királyné szolgálatában állt. Nevét azonban csak 1551-től említik a források, amikor Izabella és János Zsigmond lemondatása után a királyi családdal együtt elhagyta Erdélyt. A sziléziai Oppelnből Lengyelországba mentek, megfordultak Piotrkówban, Varsóban, Krzepicében, Lieszkóban, de állandó lakhelyet nem sikerült kialakítaniuk. Nieżowski ezekben az években vált a vándorló udvartartás meghatározó alakjává. Besorolása szerint a királyné asztalnoka volt, de emellett János Zsigmond egyik állandó kísérője, társa lett.⁴ Izabella a fia számára Lengyelországban is hangsúlyozottan magyar környezetet teremtett, János Zsigmondnak rendszeresen kellett magyarul beszélnie, a magyar történelmet tanulnia, és többnyire magyar divat szerint kellett öltözködnie, mert Izabella ezzel is jelezni akarta a magyar koronára való igényüket. A magyar és a lengyel udvaroncok között Nieżowski fontos összekötő kapocsná vált, mert beszélt magyarul, és jó kapcsolatot épített ki János Zsigmond tanuló társaival, Csáky Jánossal és Gáborral (Csáky Mihálynak, Izabella titkárának unokaöccseivel), valamint az Andrássy testvérekkel, Péterrel és Györggyel.⁵

1556 márciusában a szászsebesi országgyűlésen az erdélyi rendek Izabella és János Zsigmond visszahívása mellett döntöttek. A régi-új uralkodó és anyja október 22-én királyi pompával vonult be Kolozsvárra. Fényes kíséretükben természetesen ott volt Nieżowski is, aki másnap a beiktatási ünnepélyen is kiemelt helyet foglalt el.⁶ Növekvő befolyását Forgách Ferenc is említette, és okát is megtalálni vélte: Szerinte Izabella Nieżowskival „gyengéd kapcsolatokat tartott fent, és minden titkát rábízta.”⁷ Forgách emellett azzal is megvádolta a lengyelt, hogy ő volt az értelmi szerzője az Izabella hatalmára törő Bebek Ferenc, valamint társai, Kendy Antal és Kendy Ferenc elleni merényletnek. A történetíró szerint ő bírta rá részben fenyegetéssel, részben ígéretekkel Balassa Menyhértet a gyilkosságra. Forgách alapján Szekfű Gyula ezt a hármas politikai gyilkosságot a lengyel és a magyar párt hatalmi harcának tartotta, de ugyanakkor a szerelmi indítékot sem vette el: „Az sincs kizárva, hogy Nizowsky Bebekben egy korábbi sikertelen vetélytársat akart Izabella, a szép özvegy mellől eltávolítani.”⁸ Nieżowski szerepét nem lehet teljesen

4 VERESS Endre, *Izabella királyné 1519–1559*, Bp., 1901, 421 és 481. (A továbbiakban: VERESS, Izabella)

5 Uo., 356–402, 447; Csáky Mihály levele Nádasdy Tamásnak, Varsó, 1554. április 28., MOL E 185. Nádasdy lvt. ff. 10–13.; Andrássyakra: MOL F 15. 6. k. f 126. r, 130. v.

6 *Báthory István levelezése I*, szerk. VERESS Endre, Bp., 1944, (A továbbiakban: *Báthory István levelezése*.)

7 FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról*, ford. BORZSÁK István = *Humanista történetírók*, vál. KULCSÁR Péter, Bp., 1977, 720. (A továbbiakban: FORGÁCH, *Emlékirat*)

8 HÓMAN Bálint–SEKFI Gyula, *Magyar történet*, III, Bp., 1935, 305.

kizárni, ám a gyilkosságról jóval részletesebben és pontosabban szóló szász források nem a lengyelre mutattak. Elsősorban a Bebek–Kendy-párt és Balassa Menyhért politikai vetélkedését látták a háttérben, illetve Izabella önvédelmeként, a Portán igen aktív Bebeket megelőző lépésként értékelték az eseményeket.⁹

Nieżowski az ötvenes évek végétől udvari teendői mellett egyre több diplomáciai megbízatást is kapott. 1557-ben Moldvában járt követségben,¹⁰ majd a Habsburgokkal való tárgyalások egyik kulcsfigurája lett. 1558-ban az Észak-Magyarországon kiújult fegyveres konfliktus, és az ezt követő elszakadási törekvések, valamint saját súlyos betegsége arra kényszerítették Izabellát, hogy próbálja meg rendezni a Habsburg-uralkodóval való kapcsolatát. Közvetítőül öccsét, Zsigmond Ágost lengyel királyt kérte fel. A béketárgyalások két szálon futottak; a varsói követségeket Nieżowski és Izabella udvarmestere, Mikolaj Cikowski intézte, míg a bécsi udvarral Balassa Menyhért tárgyalt. A végső megállapodás azonban, amely a speyeri egyezmény előképének is tekinthető, Izabella halála miatt már nem jöhetett létre. A tanácsurak, mivel a szerződéstervezetet Erdélyre nézve kedvezőtlennek tartották, berekesztették a további tárgyalásokat.¹¹

Izabella halála nem jelentett törést Nieżowski pályafutásában. A már csak János Zsigmond köré szerveződő udvarban szintén megbecsült helye volt. 1560-tól továbbra is pohárnokként, 1565 elején pedig már tanácsúrként szerepelt, és kortársai az ifjú király egyik legbefolyásosabb bizalmasaként tartották számon.¹² Befolyása tovább nőtt, amikor – állítólag Blandrata hatására – antitrinitárius hitre tért. Az uralkodó körül szolgáló, körülbelül hatvanfős lengyel kolónia egyik vezéralakja volt, jó viszonyban állt az itáliai udvaroncokkal, s szívélyessége, nagylelkű és vidám természete a magyarok körében is népszerűvé tette. Különösen a vele közel egyidős, lengyelül is megtanuló Bekes Gáspárral épített ki jó viszonyt, s Bekes emelkedésével Nieżowski is nyert, kölcsönösen erősítették egymás pozícióit. Nőrokonainak kiházásítása is már ezt a kettős kötődést jelezte: Katalin a lengyel Jan Makovecckyhez ment férjhez, míg Dorottya a magyar Szalánczy László felesége lett.¹³

9 A szász krónikákat idézi és a gyilkosságot részletesen tárgyalja VERESS Izabella, 458–464.

10 Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz II, nr. 2369.

11 LUKINICH Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*, Bp., 1918, 92. (A továbbiakban: LUKINICH, *Erdély területi változásai*); VERESS Izabella, 461.

12 MOL F 15 6. k. f. 17. – 1562-ben is még ez volt a címe. *Erdélyi országgyűlési emlékek*, Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae, II, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1876, 155. (A továbbiakban: EOE)

13 Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz, II, nr. 2512 és nr. 2579. – Szalánczy Lászlóról: JAKÓ Klára, *A Szalánczyak = Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András–KOVÁCS KISS Gyöngy–POZSONY Ferenc, Kolozsvár, 1999, 206. – Jakó Klára Dorottya szüleiként Nieżowskit és Zamfirát, Mózes havasalföldi vajda lányát nevezte meg. Az előbbi lehetséges, de az utóbbi nem. Zamfira előbb Keserű István felesége, és csak 1570 májusában megy nőül Nieżowskihoz.

János Zsigmond önálló uralkodása idején is állandó problémát jelentett a Habsburg–erdélyi viszony rendezése, és az 1560-as évek első felében az ezzel kapcsolatos tárgyalások során Nieżowski ismét kulcsszerepet játszott: Az 1562 augusztusában megkötött török–magyar béke egyik pontja előírta, hogy Ferdinándnak és János Zsigmondnak rendeznie kell a határviszályokat. A meginduló béketárgyalásokban Nieżowski feladata a lengyel királyi udvarral való kapcsolattartás volt, 1563 tavaszán Stanislas Ligeza társaságában Varsóban tárgyalta a lengyel diplomáciai segítségnyújtásról.¹⁴ A Habsburgokkal való tárgyalást ekkor már – az időközben Habsburg oldalra állt Balassi helyett – Báthory István vitte. A két fél igényeit nem sikerült összeegyeztetni, így ismét a fegyvereké lett a szó. Kezdetben az erdélyiek, kihasználva az ellenfél készülétlenségét, elfoglalták Szatmárt, Nagybányát, és a Szamos völgyében is sikerrel nyomultak előre. Az ellentámadásba lendülő királyi csapatok azonban Schwendi Lázár vezetésével három hét leforgása alatt mindent visszafoglaltak, sőt újabb területeket nyerve Váradig nyomták vissza az erdélyi csapatokat. János Zsigmond számára csak a gyors békekötés jelenthetett kiutat. A tárgyalásokra ezúttal is Báthory Istvánt és Nieżowskit jelölte ki követeiként.¹⁵ Néhány napos tárgyalás után 1565. március 13-án Szatmáron Nieżowski és Báthory alá is írta a János Zsigmondra nézve kedvezőtlen, de az ország védelme szempontjából rendkívül fontos ideiglenes egyezményt. Ennek értelmében János Zsigmond megtartotta Erdélyt, de Várad és Bihar vármegye kivételével lemondott a kezén lévő magyarországi területekről, a választott királyi címéről, és elfogadta, hogy fiú örökös nélküli halála esetén Erdélyt Miksa vagy annak utódai öröklik.¹⁶ Az egyezmény ratifikációs okmányaival március végén indult Bécsbe a két követ. Időközben azonban a Porta fegyveres segítséget ígért János Zsigmondnak, aki erre visszarendelte követeit. Az újabb utasítás szembefordította a követeket: Nieżowski visszatért Erdélybe, míg Báthory folytatta útját Bécsbe, ahol a szerződészegésen feldühödött Miksa fogságba vetette.¹⁷

Nieżowskit nyíltan nem hibáztatták sem a szatmári pontokért, sem Báthory önkényes Bécsbe meneteléért, de tény, hogy ezután az erdélyi diplomáciában többé nem jutott szerephez. Összességében viszont pozíciói tovább erősödtek; tanácsos volt, az uralkodó bizalmasa, főasztalnoki kinevezésével az udvari hierarchiában is előrelépett, sőt Csáky Mihály, Hagymássy Kristóf és Bekes Gáspár mellett tagja lett az erdélyi politikát egyre in-

14 KAPELUŚ, Helena, *Zápolya Zsigmond udvara Gruszeziński epigrammáiban = Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1969, 154. Ferenc MAREK, *Dwór Zygmunta Augusta*. Kraków, 1998, 172.

15 LUKINICH, *Erdély területi változásai*, 112–118.

16 GOOSS, Roderich, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*, Wien, 1911, 178–181.

17 A tárgyalások menetét területmi okokból itt nem tudjuk végigkövetni. Bő leírása és iratai: BETHLEN Farkas, *Erdély története*, II, szerk. JANKOVICS József, ford. BODOR Pál, jegyz. KRUPPA Tamás, Bp., 2002, 246–259. és EOE II, 244–246.

kább uraló nagy négyesnek. Őket jelölte ki a betegeskedő János Zsigmond végrendeletének végrehajtóivá, kezükbe adva ezzel a halála utáni politikai rendezés lehetőségét is.¹⁸ 1567-ben egy, a Habsburg-udvar számára készült elemzés János Zsigmond lehetséges utódainak esélyeit boncolgatva Nieżowski személyére is kitért. Nieżowski utódlása ellen az szólt, hogy lengyel, és nincs más birtoka, csak amit János Zsigmond kegyéből kapott.¹⁹

Az elemzés nagyon jól rátapintott Nieżowski karrierépítésének gyenge pontjára. A lengyel nagy mennyiségű ingó vagyont halmozott fel,²⁰ de a jószágszerzésben kevésbé volt sikeres, mert erre, külföldiként, kevesebb esélye volt, mint a magyaroknak. Jól példázza ezt János Zsigmond végrendelete: Nieżowski ugyanannyi aranyat, ezüstöt és körülbelül ugyanolyan értékű ékszert kapott, mint testamentumos társai, ám Huszt várát tartozékaival a fejedelem már csak a három magyarra hagyta.²¹ Ugyanakkor más lengyel udvaroncok, mint Serafin Sieradzki vagy Michał Maleczkowski, a nehézségek ellenére is – vagy vásárlással vagy házassággal – jelentős jószágokat szereztek és sikeresen beépültek a magyar nemesi társadalomba.²² Természetesen Nieżowski is voltak kisebb birtokai Zaránd és Hunyad vármegyében, valamint szőlői Váradon.²³

Csak János Zsigmond uralkodásának vége felé tapasztalható, hogy pozícióit birtokszerzéssel is próbálta megerősíteni. 1569 májusában kapta meg Hunyad vármegyében a Kemendy család magvaszakadtával Kemend és Bánpataka falvakat.²⁴ Házassággal is igyekezett jószágokhoz jutni: 1570. május 7-én tartotta esküvőjét Keserű István özvegyével, Zamfirával, Mózes havasalföldi vajda lányával.²⁵ Így nemcsak felesége javaihoz jutott hozzá, hanem az árvák gyámjaként a Keserű család birtokait és azok jövedelmeit is kezelhette. Mindezzel azonban elkésett. 1571 márciusában meghalt János Zsigmond, és ezzel Nieżowski elvesztette támaszát. Itt ütött vissza, hogy egész pályafutása során mindvégig udvaronc maradt; nem vált, vagy nem válhatott komoly és független hatalmi tényezővé Erdélyben, helyét, súlyát csupán az uralkodóhoz fűződő személyes kapcsolata

18 HECKENAST Gusztáv, *János Zsigmond végrendelete* (1567) = *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 159. és *Báthory István levelezése* I, 86.

19 Mark Singkhmoser császári titkár elemzése, Báthory István kiegészítéseivel. *Báthory István levelezése* I, 106.

20 *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei și Tării-Românești*, II, szerk. VERESS Endre, Bukarest, 1931, 77–80. (A továbbiakban: *Documente*)

21 *János Zsigmond végrendelete*, 159–162. Ezen belül a 12–15, 39–43 és 46. pontok.

22 KAPELUSZ, *Zápolya Zsigmond udvara*, 155. – Maleczkowski egyik lányát Gyerőffy Jánoshoz adta, fennmaradtak vejéhez írt magyar nyelvű levelei: MOL R 319 26. cs. Gyerőffy család (Mf. 47518 d.)

23 Birtokaira: MOL F 15 6. k. f. 71r/v., 86. r., 193. v.–195. r.

24 MOL F 15 6. k. f. 71r/v. Gyulafehérvár, 1569. május 14.

25 Meghívólevele a szebeni tanácshoz: Gyulafehérvár, 1570. április 13., *Documente* I, 289.

adta meg. Ura halálával eltűnt mögüle a támasz és az erő, befolyása megszűnt, a politikai változásokba nem tudott beleszólni. Címei viszont megmaradtak, és hamarosan tapasztalhatta, hogy – ha nincs is a korábbihoz hasonló mozgásteret – Báthory udvartartásából sem kopik ki.²⁶

Ebből a helyzetből kétfelé vihetett volna az útja: vagy a régi barát, Bekes Gáspár szervezkedésébe kapcsolódik be, vagy marad Báthory hű udvaronca, és ura lengyel királysága alatt emelkedik ismét magasra a csillaga. Ezeket az eseményeket azonban Nieżowski már nem érthette meg. Halálának idejéről nincsenek pontos adatok, feltehetően 1573 májusában vagy júniusában halt meg, mert Dudith András július végén már halálhíreről tudósította Miksa császárt: „Nieżowski in Transsilvania mortuus est.”²⁷

26 1572 februárjában a portai követ szebeni fogadásakor Báthory szűk kíséretéhez tartozott, és értékes ajándékot kapott a csasztól. EOE II, 419.

27 Krakkó, 1573. július 23. – *Andreas Dudithius epistulae*, II, ed. Lech SZCZUCKI, Tiburtius SZEPESY, Bp., 1995, 420.

PÉTER KATALIN

Ad vocem fősvénység

Pérez a jobbágy–földesúr viszonyban az örökös jobbágyág idején

Bevezetés

Szkhárosi Horvát András azt írta 1545-ben Tállyán, hogy mindent és mindenkit elborított a fősvénység, amin – erről szól az ének egész szövege, – anyagi mohóságot vagy pénz-sóvárságot értett. Hasonló szellemben nyilatkozott ugyanakkor, de külön hangsúllyal a földesúr-fejedelmekről: „Urak ti bíztok az peníszes pénzben, erős váratokban gyűjtött kincsetekben...”¹

Könnyen meg lehetne állapítani, ki volt az a földesúr, aki a tállyai templomban Szkhárosi Horvát feltehetőleg hasonló tartalmú prédikációit hallgatta, ha nagy birtokai sok temploma közül éppen abba ment istentiszteletre. A saját kápolnájából a hívek közé bevonuló és a papok dörgedelmeit velük együtt tűző patrónus a reformáció legsajátosabb jelenségei közé tartozik. Itt azonban nem erről akarok írni, hanem arról, hogy Szkhárosi Horvát Andrásnak igaza volt általában és igaza volt a földesurak jellemzésében különösen. A prédikátor retorikájával – mi mást használt volna mint ferences rendi szerzetesből lett protestáns lelkész? – közgazdasági látletet adott arról a helyzetről, amelyben a pénz mindenütt jelen van, de nem a közjót, hanem az egyéni meggazdagodást szolgálja.

Ez a probléma nem csak Magyarországon, Európában másutt is napirenden volt. Az angolok például országgyűlésen tárgyaltak róla, és a jelenségek hasonlóságát jól mutatja, hogy az ottani viták egyik leggyakrabban használt fogalma a fősvénységhez hasonló értelmű „covetousness” volt.² A magyar országgyűlések tárgyalásait még nem vizsgáltuk meg a közgazdasági gondolkodásra irányult figyelemmel, pedig nagyon valószínűtlen, hogy ne lehessen különböző nézeteket itt is az önös érdek és a közjó közötti ellentét dilemmájaként olvasni. És végtelen azoknak a forrástípusoknak a száma – a prédikációkon

1 RMKT II, 187–198, 455–457. és RMKT II, 168–177, 453–454.

2 L. Joan THIRSK, *Economic Policy and Projects: the Development of a Consumer Society in Early Modern England*, Oxford, 1988, 1.

kívül a magánlevéltől az uradalmi utasításig, – amelyeknél ugyanilyen olvasat lehetőségét feltételezem.³

Ezzel a szöveggel azonban Szkhárosi Horvát kijelentéseinél maradok, és az őt igazoló adatokat szedem össze. Jelenlegi tudásom szerint a következő két fő csoportba rendezem őket: a jobbágy készpénze és a földesúr eszközei a jobbágy készpénzének megszerzésére. Az egyenes erőszakot nem sorolom a földesúr eszközei közé. Nem foglalkozom olyan esetekkel, mint például az, amikor Pálffy István 1631-ben a tótdíosi gyülekezettől 50 forintot kért kölcsön, de nem adta meg, Erdődy Kristóf pedig nagyjából ugyanakkor a németdiósi egyházközségnek tartozott 100 forintra, és nem tudjuk, mi lett a pénz sorsa.⁴ Mert a rendszer működése érdekel.⁵ Ezen belül az a véleményem, hogy a földesúr és a jobbágy egyébként szervezett viszonyában az erőszak kilengésnek számított. Végül, mivel a földesúrnak adott vagy neki kifizetett pénz társadalmi befektetésnek tekinthető, jelzem, milyen területen nem lehetett a pénz társadalmi befektetésre használni.

A jobbágy–földesúr viszony rendezettsége tekintetében a legnagyobb magyar parasztság-történész, Szabó István véleményére hivatkozom. Arra utaltam szövegem címevel is: az örökös jobbágyság korának Szabó nevezte el a 16–17. századot.⁶ Mások ugyanezt a két évszázadot a második jobbágyság korának tekintik. A gondolat lényegében Engels-től ered; nem tudtam megállapítani, ki vezette be a magyarországi tudományosságba. Az bizonyos, hogy a magyar történetírásból eltűnt, de a történettudomány nemzetközi fórumain ma is használják.⁷ Szerintem a két fogalom értelme messze nem azonos.⁸ Az eltérés lényegét ebben a gondolatmenetben úgy határozom meg, hogy az „örökös jobbágyság” törvénnyel és szokással szabályozott jobbágyrendszerre épül, a „második jobbágyság” a földesúri erőszakra. Más logikával más különbségeket lehet a két koncepció között meghatározni.

Közös viszont a kétféle fogalomban az, amiről a 16–17. századi jobbágyokról szólva a magyarországi jobbágyság első monográfusa, Acsády Ignác óta mindenki ír. Az, hogy a kor jobbágya a földesúrtól kapott telekért alapvetően nem pénzzel, hanem robottal tartozott. A robotoltató nagyrít képét Makkai László rajzolta meg. Még hozzá Perényi Péter-

3 A különböző kultúrák története nagy mértékben lehet eltérő többek között amiatt is, hogy történéseik nem azonos invencióval kezelik a forrásokat.

4 *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, kiad. BEKE Margit, Bp., 1994 (Strigionium Antiquum 3), 217, 219.

5 Itt és az egész szöveg írásánál a forrásokban álló helyneveket használom.

6 A bonyolult koncepció egyik egyszerű megfogalmazása: SZABÓ István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*, Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI, Bp., 1947.

7 A fogalom mai használatára l. Eduard MAUR, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft” in Böhmen. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien*, Wien–München, 2001.

8 L. PÉTER Katalin, *Jobbágysaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16-17. század*, Századok, (137)2003, 550–578.

ről, aki nagyjából Szkhárosi Horvát Andrással egy időben, Tállyától nem messze fekvő várakban és kastélyokban élt. A robotgazdálkodásra történt áttérését Makkai a sárospataki uradalomban írta le.⁹ Ez azonban csak példa volt; a magyar történetírás általános felfogása szerint a földesurak a 16. század eleje óta mindannyian, mind nagyobb mértékben, rendszerszerűen robotoltattak. A rendszer bomlása korában, a 17. század vége felé regisztrálják mind több jobbágy felszabadulását a robot kötelezettsége alól. Orosz István, akinek a számaira általában hivatkoznak, a hegyaljai mezővárosokról állapította meg azt, hogy a robotoló jobbágyok aránya az egész lakosságban a 16. század végi, durván számítva 100%-ról 1689-re a legtöbb helyen messze 50% alá, Szerencsen egyenesen 15% alá esett.¹⁰

Jobbágyon tehát a falvakban vagy mezővárosokban jobbágytelken, földesúri joghatóság alatt élő embereket értem. Kiesnek következőképpen a hódoltság lakói, akik között pedig nagy vállalkozók voltak, de a földesúr hatalmát távol tartották tőlük a megszállók.¹¹ És nem foglalkozom erdélyi jobbágyokkal, mert a fejedelemségben a földbirtokosoknak nem volt jogszolgáltató hatalmuk. Erdélyben megmaradt az a középkori gyakorlat, hogy a földesúri függésben élő emberek peres ügyeiket a megyei törvényszékre, esetleg még magasabb fórumok elé vihették, míg a királyi Magyarországon ez a jog a 16. század folyamán megszűnt.¹² A török hódoltságba került terület lakossága pedig az oszmán jogszolgáltatás szervezetébe tagolódott be.¹³

I. A jobbágy készpénze

A jobbágy vagyonának szabadon mozgatható eleme volt a készpénz. Felhasználása semmilyen módon nem függött a földesúrtól; uradalmi összeírásokban nem vették számba. A legtöbb uradalomban terhelte ugyan pénzadó a jobbágyokat, de nem vagyonuk, hanem a telek után fizettek; az uraságnak járó adó semmilyen összefüggésben nem volt a jobbágy készpénzvagyonával.

Maguk a jobbágyok, illetve családjaik viszont alighanem pontosan ismerték készpénzüik mennyiségét. A korból jobbágy levéltára nem maradt fenn, így közvetlenül ilyen értelemű adatot nem találtam. Jellemző lehet viszont az, hogy a készpénzvagyon nagyságának bizonytalan meghatározására csupán egy, nem kifejezetten bizonyító erejű

9 MAKKAI László, *A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban*, Agrártörténeti Szemle, VII, 1965/4, 441–470.

10 OROSZ István, *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században = Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. SZABÓ István, Bp., 1960, 3–70.

11 Több nagy hódoltsági vállalkozó-jobbágyról: SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 172–412.

12 L. JAKÓ Zsigmond, *A gyulai vártartomány urbáriumai*, Kolozsvár, 1944, XXVIII–XXIX.; ECKHART Ferenc, *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. Században*, Bp., 1954, 8.

13 HEGYI Klára *Török berendezkedés Magyarországon*, Bp., 1995, 118–131.

adat került elő. 1587-ben a Vas megyei Nárdán pereskedett két asszony, anyós és menyé, Sebők Pálné. Sebőknetől állítólag ellopták a család vagyonát, amit tizenkilenc éven át kezelte. A per idején, nyilván a férj és a fiú halála után követelte tőle az anyós a maga részét. Pontos összeget azonban nem mondott. Követelése súlyát azzal az állítással érzékelte, hogy amikor annak idején fia megbízásából nála volt a pénz, egy év alatt 60 forint jött össze.¹⁴ Vagyis tudott biztos adatot, a gazdaság egy éves bevételének összegét; csak a teljes vagyon nagyságát nem mondta ki. Helyesebben: az évi 60 forint és menyé tizenkilenc évnyi vagyongazdálkodásának párhuzamba állításával kimondhatatlanul nagy összegre utalt. Talán maga is érezte, hogy ennyit, értelemszerűen 1140 forintot még a feltételezés szintjén sem emlegethet.¹⁵

Mások hasonló perekben pontos összeget határoztak meg. Így 1594-ben került a körmendi úriszékre Szecsőd falu bíróságáról az alperes fellebbezése miatt Tompa György követelése. A férfi özvegy sógornőjét perelte 200 forintra, mert az állította, hogy fivérével, Tompa Mártonnal közös volt 400 forintnyi vagyonuk; Márton halála után a fele őt illeti.¹⁶ Vagy 1628-ban a Sopron megyei Közép-Pulyán Német Mihály felesége, Anna asszony több ingatlan mellett pontosan 13 forintot követelt volt gyámjától.¹⁷ A felperesek semmilyen könyvelésszerű feljegyzésre nem hivatkoztak, a bíróság pedig nem kért sem tőlük, sem az alperesektől írásos dokumentumot. Úgy látszik, a készpénzt jobbágyoknál nem volt szokás írásban számon tartani.¹⁸

Az otthon őrzött készpénz mennyisége igen nagy mértékben eltérő lehetett. Az adatok mindenesetre ilyen helyzetről tanúskodnak. Kádas Mihálynénál 1596-ban Sárospatakon például 900 forint készpénz volt. A városkönyvbe bejegyzett végrendelete szerint ennyiről rendelkezett.¹⁹ 1675-ben Fertőszentmiklóson Varga Ilona 1 forint 50 dénárt hagyott a helyi templomra, és más készpénz tulajdonáról nem tett említést.²⁰ 1664-ben a Szepes

14 A perről készült jegyzőkönyv kiadása: *Úriszék, XVI–XVII. századi perszövegek*, kiad. VARGA Endre, Bp., 1958, 88. (A továbbiakban: VARGA, *Úriszék*.)

15 A magyarországi rossz forrásviszonyokhoz képest sok adat kerül elő arról, hogy a család pénzét asszonyok, ahogyan az itteni esetben is, nem feltétlenül a család rangidős nőtagja, kezelik. Ez élesen ellentmond annak a sokszor leírt néprajzi ténynek, ami szerint nők kezén csak a tojás, tejtermékek és hasonló, közvetlenül az ő munkájukból származó termékek eladása után befolyt „aprópénz” volt.

16 *Uo.*, 230–231.

17 *Uo.*, 640–642.

18 Megjegyzem, a kor nagybirtokosainak pénzügyi iratai sem igazán áttekinthetők. Ritka volt a jó szakember. Egyszer Majláth Istvánné Nádasdy Anna, több várbirtok tulajdonosa kért bátyjától „számvevő”-t: Nádasdy Anna Nádasdy Tamásnak, 1549. február 18. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*, szerk. KÁROLYI Árpád, SZALAY József, Bp., 1882, 139.

19 *Protocollum Judicis Primarii et Oppidi Sáros Nagy Patak: a Sárospataki Református Kollégium Levéltára SD. I. 4./TJ 1–5. 1. 120.* (A továbbiakban: *Protocollum Sárospatak*.)

20 HORVÁTH József–DOMINKOVITS Péter, *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*, Sopron, 2001, 78–79.

megyei Csütörtökhelyen Samuel Weysser 126 forint készpénzt rendelt egyenlő arányban elosztani két fia és a lánya között; 42-42 forintot kaptak.²¹ Vagy 1587-ben az derül ki, hogy a Vas megyei Incéden Körtvélyes Gergelynétől 60 forintot, négy ökör és a háznál árult bor árát lopták el.²² Vagyis annyi volt nála otthon.

Az otthon tartott pénz mennyisége a dolgok természeténél fogva kifejezheti a tulajdonos általános vagyoni helyzetét. Feltűnő azonban az, hogy gazdagság és készpénz vagyon között egyáltalán nem feltétlenül van összefüggés. Egyértelműen összefügg Kádas Mihályné esetében. Ő végrendelete megírásakor gazdag özvegyasszony volt. Valószínűleg azért íratta be végakarátát, illetve a vagyon harmadrészéről tett intézkedését a városkönyvbe, mert ezt az egyharmadot – a már említett 900 forintnak is a harmadát – vejére, Gáspár deákra hagyta. Lehetett tehát két másik, természetesen öröklő utóda, nyilván két gyermeke, a harmadik viszont, Gáspár felesége valószínűleg már meghalt. Ha ez a lány él, feltehetőleg ő kapja az örökséget. Vagy talán élt, de Kádasné kifejezetten a vejére akarta hagyni a vagyont? Ma már kideríthetetlen rejtély. Gáspár deák mindenestre tarthatott vagyoni jogi vitáktól. A biztonság kedvéért érdemes volt bejegyeztetni az örökségből ráeső részt.

Kádasnénak a nagy összegű készpénz mellett tekintélyes ingatlanvagyonra is volt.²³ A mezőgazdasági termelés minden ágában tevékenykedett. Ingatlanvagyonának egyharmada 1 szőlő, valamint 4 örökölt, 5 vásárolt és 1 kölcsön fejében nála lévő szántóföld volt. Ezekhez járult gazdasági felszerelés, állatállomány, majorságok épületekkel, az egyik közülük háromszobás. A jobbágytelken emeletes háza, kőből épített raktára, lóistállója állt. Tartott ékszereket és felhalmozott sok élelmiszert. Vagyonának fő forrása azonban a kereskedés lehetett. Sárospatak piacterén, a „Bodrog felől”, vagyis a hídhöz közeli, forgalmasabb részen említi a végrendelet egy „patika” meghatározású, vagyis kereskedésre szánt épületet, amelyet vejére hagyott. Nem tudjuk, hol volt a másik két üzlet. A patika tele volt áruval; különösen értékesnek a lengyel gyolcsot tekintették. Ezt az áruk listáján külön tüntették fel.

A készpénz kezelését illetően azt kell kiemelni, hogy Kádasnének a 900 forinton kívül kölcsön adott pénzei is voltak. A vőre 1 zálogban nála lévő szántó esett. A másik két örököse nyilvánvalóan, mert a rendelkezés folyamatosan hangsúlyozza, hogy Gáspár deák egyharmadot kap, kétszer ennyi. Kádasné két másik örököse ugyancsak kölcsön fejében

21 Matricel... des königlichen Marcks Donnersmark: MOL P. 73. cist. 3. 1664. (A továbbiakban: Matricel Csütörtökhely. Mivel nincs áttekinthető lapszámozása, a bejegyzés dátumával jelölöm az adatokat.)

22 VARGA, *Úriszék*, 93–95.

23 A készpénz méretének érzékeltetésére néhány adat: Sárospatakon 1622-ben egy ház az előkelő várnegyedben 44 forint volt, egy üzlet pedig a piacon ugyanakkor 36 forint: Protocollum Sárospatak I, 225. és 233. – Csütörtökhelyen 13 és 200 forint között változott a házak ára: Matricel Csütörtökhely, 1665. április 19. és 1668. január 25.

tartott, tehát azonos státusú, de esetleg más ingatlant, szőlőt vagy legelőt kaphatott. Emellett volt Kádas Mihálynénak – szinte elképzelhetetlen – összesen 15 vásárolt ingatlan. A vő ilyen, vásárolt szántókból ötöt kapott, a másik két örökösnek juthatott összesen 10 szántó vagy esetleg más természetű vásárolt ingatlan. Magának Kádasnének adóssága nem volt, ami pedig a kor kereskedőinél nem lett volna szokatlan. Sokszor vettek át árut bizományba, amiért eladás után fizettek.

Kádas Mihályné bonyolultan összetett, nagy vagyona az asszonynak azt a törekvését tükrözi, hogy a készpénzt befektesse. Szinte érthetetlen, miért volt nála otthon 900 forint. Talán egyszerűen nem tudott még nagyobb gazdaságot üzemeltetni. Mert a végrendelet bejegyeztetése idején már nem lehetett fiatal. Felnőtt gyermekei voltak. De ha feltételezzük is, hogy személyesen részt vett a munkában, a család a bizonyosan élő három örökös esetleges házastársaival együtt is legfeljebb 7 munkaerőt foglalt magába. Ebből egy, Gáspár deák csak nagy megszorításokkal lehetett Kádasné gazdaságában dologra fogható, mert a pataki udvar kulcsára volt.²⁴ Ennyi családtag mellett a sok szántó, szőlő, majorság és üzlet fenntartásához, az állatállomány gondozásához, az emeletes ház tisztán tartásához nyilvánvalóan szolga elemek tömegét kellett foglalkoztatni. Talán azért maradt meg a 900 forint, mert a vagyon túlnőtte a család teljesítő képességét.

Egy másik, lényegesen kevésbé gazdag, de tehetős pataki jobbágnál viszont, Szígyártó Istvánnál valamivel később, 1621-ben nem volt otthon semmi készpénz. Ő a teljes végrendeletét bejegyeztette a városkönyvbe.²⁵ Eszerint volt a határban szétszórtan összesen 12 és fél szántó földje, ezeken kívül volt nála zálogban 1 szántó föld. Művelt összesen 4 szőlőt. Ezek a végrendelet bejegyeztetésekor a telepítés különböző stádiumában voltak. Az egyik újonnan telepített szőlő a Megyer nevű, különösen jó termést adó szőlőhegyen feküdt. Úgy látszik, itt akart Szígyártó bortermelésre berendezkedni, mert a Megyeren volt pincéje és a szürethez használható épülete is. Jobbágytelke Sárospatak egyik jobb negyedében, a Felsőhóstátban feküdt. Nem lehetett messze a Református Kollégiumtól. A telken álló, valószínűleg kőből épült háznak pitvara, 1 szobája és 2 kamrája volt. Mivel pedig a végrendelet felsorol 4 tehenet is, valahol kellett lennie istállónak.

Abból következtek arra, hogy Szígyártó telkén nem valami könnyen összedülő épület, hanem kőház állt, mert a házról szóló rendelkezése az építmény várhatóan hosszú életére utal. A két kamra közül az egyik „fiúról fiúra, nemzetségről nemzetségre” szólóan maradt a feleségre. A másikat az asszony nem örökíthette tovább. A szoba és a pitvar pedig Szígyártónak egy hajadon és egy férjzett lányára maradt. Vagyis a végrendelet rendkívüli körülménnyel készült. Ezért veszem bizonyosra, hogy Szígyártó Istvánnak nem volt otthon készpénze. Nyilván rendelkezett volna róla, ha van.

Ingatlanvagyonához képest nem sok készpénzt, 50 tallért tartott otthon az ország egy Pataktól távoli részén, a Sopron megyei Nagylózsón végrendelező jobbágyasszony,

24 MOL E 210. 114. t. no. 2.

25 Protocollum Sárospatak I, 217.

István-Pál Kata, aki Szilvási András özvegye volt. 1658 február 1-jén kelt végrendelete szerint „kicsiny” vagyonról hagyatkozott.²⁶ Valóságosan az átlagosnál nagyobb gazdaságot osztott szét. Saját házán kívül a szomszédos ház kölcsön fejében volt a kezén. Két hold szántót bírt mint saját tulajdont, kilenc holdat pedig zálogban, valamint ugyancsak zálogban 1 rétet. Egy hold gabonája volt felesben egy rokon asszonnyal, továbbá művelt 1 szőlőt. Egy asztagban állt gabonája. A végrendelet 2 tehenet és 1 borjút, továbbá 3 sertést említ, úgyhogy kellett lennie valahol gazdasági épületnek; talán olyan szervesen tartozott a telekhez, hogy az asszony nem is sorolta fel. Bizonyosan nem teljes az ingóságok előszámlálása sem. Mert István-Pál Kata hagyatkozott két ezüstpohárról, amelyek közül a nagyobbik aranyozott volt. Lehetetlen tehát, hogy ne lett volna több vászonneműje, mint a végrendeletben említett 1 lepedő, 1 abrosz és 1 kendő. Továbbá a rokonok között elosztott „házi eszköz,” szekér, eke, borona sem igen volt elég a felsorolt szántók műveléséhez, illetve eléggé homályos a szövegezés bizonyos szakerről és hordókról, amelyeket a végrendelet értelmében valakinek csináltatni fognak. Kétségtelen viszont az a tény, hogy az 50 tallért otthon tartó asszony vagyonos volt.

Bizonyos adatok ezzel szemben nem engednek semmilyen következtetést a készpénzét otthon tartó jobbágy általános vagyoni helyzete és a nála lévő pénz mennyiségének összefüggésére. Ilyenek a kezességről szóló adatok. Aránylag gyakran fordulnak elő, mert mindenütt szokás volt az, hogy azokért a különböző kihágásokat elkövető jobbágyokért, akik életvezetésük megváltoztatásának ígéretével kerültek el a büntetést, mások, rendszerint egy-egy csoport ember, lehettek nők is és férfiak, kisebb-nagyobb összegre szóló kezességet vállaltak.

A szalónaki uradalomban fennmaradt egy lista, amiből az 1595 márciusa és 1596 szeptembere közötti rész az urasággal kezességre szerződő jobbágyokról megjelent.²⁷ A kezesség fejében vállalt összeg ebben az iratban személyenként 5 forint és 200 forint között változott. Az úr szempontjából legtöbb 2000 forint volt, amit tizen vállaltak egyenlő arányban. A kezesek szempontjából nézve az egy főre eső leggyakoribb összeg 200 forint egyharmada, 66 forint és néhány dénár volt, mert több ügyben is hárman-hárman vállaltak kezességet. Ez után az összeg vállalásának gyakoriságában a fejenként 100, végül pedig a fejenként 200 forint következett.

Hasonló kezességi összegek forogtak az ország más részeiben. A Zemplén megyei Szerencsen 1625-ben Parajos Pálért négyen vállaltak 100-100 forint kezességet.²⁸ Tolcsván kilenc évvel később Horvát Mihály egyedül vállalt 100 forintnyi kezességet.²⁹ 1639-

26 HORVÁTH József–DOMINKOVITS Péter, *i. m.*, 45–48. – A tallért a forinthez képest egy 1653-ban kelt, ugyancsak soproni végrendelet 1:2 arányban számította. *Uo.*, 40.

27 VARGA, *Úriszék*, 113–116.

28 MOL E 190. t. 2. no. 11.

29 *Uo.*, no. 65.

ben Cziniri Katus és még öten vállaltak 50-50 forintot Cziniri János ügyében.³⁰ Gölnicbányán Bernhard Stösser vállalt valakiért 1656-ban 100 forintot.³¹

Vagyis úgy tűnik, 50-60 forintos összeget a legtöbb, kezességre alkalmas, nyilván nem nincstelen embernél feltételeztek, de nem volt szokatlan 100-200 forint készpénz tartása sem.³² Azért írok a pénz meglétének feltételezéséről, mert a kezesség vállalásakor a pénzt nem kellett bemutatni. Sok kezesség vállalásáról maradt fenn adat, illetve leírás; egyik sem utal az ügyben forgó pénz bemutatására vagy előzetes letételére. Ez úgy is megfogalmazható, hogy az uradalmi tisztek, mert előttük történt a kezességvállalás, a szóban forgó embereket képesnek tartották arra, hogy ha nincs is náluk éppen otthon 50-60 forintos összeg, esetleg 100-200 forint, minden nehézség nélkül, értelemszerűen záros határidőn belül elő tudnak annyit pénzt teremteni. Feltételezhették azonban sokkal nagyobb összegek előteremtésének a képességét is. Körmenden például ifjabb Falusi Györgytől a földesúr 1641-ben 2073 forint 43 dénár megfizetését követelte. És igaza volt: Falusi féléven belül eleget tudott tenni a felszólításnak. Igaz, urasági kocsmásrosként tevékenykedett; talán másoknál könnyebben jutott pénzhez.³³

A jobbágyok készpénzére vonatkozó vagy rá utaló adatok azonban általában lényegesen kevesebbről szólnak. A 60 forint körüli összeg feltűnően sokszor fordult elő. Talán nem elhamarkodott dolog ebből arra következtetni, hogy ennyi lehetett az átlagos színvonalon gazdálkodó jobbágyok otthon lévő vagy könnyen behajtható készpénze. Magas összeg. 60 forintért házat, szőlőt, gyakorlatilag bármilyen ingatlant lehetett venni.

Úgy látszik ennyi, valamilyen ingatlan vásárlására elég összeg a hagyományos társadalmakban a parasztek biztonságérzetéhez szükséges készpénz. Ezt mutatják más paraszti kultúrákból származó adatok is. Sokkal korábban, a középkori francia Montaillou-ban és sokkal később, a második világháború utáni magyar Átányban egyformán a saját szintjükön közepesnek számító ingatlan vásárlására elég pénz otthon tartása volt a norma.³⁴

30 *Uo.*, no. 83.

31 MOL P 71. 16. cs. fasc. 59. 1656. október 4.

32 Tulajdonképpen furcsa, hogy a kor nagy pénzváltásai közepette a kezességi összegek gyakorlatilag nem változtak. Talán a szokás diktálta őket.

33 TÓTH István György, *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században*, Bp., 1992 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 115), 82.

34 A középkori francia Montaillou-ban a szegénység felett álló vagyonnak egy kisebb ház árát tekintettek: Emmanuel Le Roy LADURIE, *Montaillou*, Bp., 1997, 529. – Nagyjából ugyanennyi az 1950 körüli parasztgazdaságokban szokásos módon otthon tartott 1000–2000 forintos „tőkepénz”: FÉL Edit–HOFER Tamás, *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Bp., 1997, 396. 6. j. – Akkori áron ennyiből lehetett falusi házat venni. A mai, globalizált bankpiaci viszonyok és bankkölcsönök világában már nem mernék összehasonlítást tenni.

II. A földesúr eszközei a jobbágy készpénzének megszerzésére

1. A bírság

Ezt az eszközt tettem az első helyre, mert ezt, a kriminalizált cselekményekre kirótt pénz-büntetést lehetett a legsokoldalúbban alkalmazni. Sokoldalúan használták a földesurak és maguk a jobbágyok is. Gyakori előfordulását mintegy nyelvileg tanúsítja az, hogy az alapszó – nyelvtörténetileg szokatlan módon – a magyarországi latinba is bekerült.³⁵

A jogot vagy a szokást megsértő cselekedetek miatt kirótt bírság általános voltáról jó példát ad a vásárhelyi apácák híres, 1511-ben felvett összeírása.³⁶ Nem rögzíti azt a szabályt, hogy a jobbágyoknak a falusi bírák közvetítésével kell érintkezniük a tulajdonos apácák főnökasszonyával vagy uradalmi emberükkel, de kimondja: „1 forint birságon marad” az, aki „akárminemű dologért asszonyának, avagy ispánjának az bíró híre nélkül panaszkodna.” Arra, hogy a bírák hatósági szerepét valamikor, az előttünk ismeretlen múltban szabályozták, utal ugyanebben a mondatban egy „amint meg vagyon írva” kitétel.³⁷ Vagyis valószínűleg az uradalmi igazságszolgáltatás alakulásának ilyen korai szakaszában, még az irat 1511-ben volt keletkezése előtt, szétválasztották a falu széke, illetve az úriszék hatáskörét, és a falusi bíró hatalmában állt eldönteni, hogy egy-egy per vagy kihágás, esetleg bűntény melyik fórumra tartozik. Bizonyos ügyekben ő és esküdt társai ítélkeztek, másokat a falusi bíró az úriszékre utalt. A bíró ilyen funkciójának, illetve a kétféle bíróság illetékességi határainak ismeretét a jobbágyoknál feltételezték. A szabályozás ellen vétőket birságolták.

A 16. század folyamán aztán ez az igazságszolgáltatási szokás vált főszabállyá. Jobbágyok esetében a falu széke, illetve az úriszék elé tartozó ügyeket különböztettek meg.³⁸ A falusi bíró hatalmát ebben az összefüggésben az uradalmi iratok rendszerint nem említik ugyan, de értelemszerűen fennállt. Mert nyilvánvalóan a bírónak kellett eldöntenie, milyen besorolásba kerülnek a faluban megvalósult bűnesetek vagy a falusiak közötti jogviták. Azaz miben kell neki magának eljárnia, illetve mi jelentendő az illetékes uradalmi tisztnek. A kisebb kihágások mellett a tisztartói utasításra végzendő munka

35 birsagium (ab Hung. bírság): *Lexicon Latinitatis Medii Aevii Hungariae* I, Ed. J. HARMATTA–K. SZOVÁK, Bp., 1999, 344.

36 MOL DL 107872. Kiadása: LUKCSICS Pál, *A vásárhelyi apácák története*, Veszprém, 1923, 55–58. (Az irat magyar nyelvű.) – Itt és a továbbiakban is mai helyesírással adom az eredetileg magyar szövegeket.

37 DL 107872. fol. 4. (eredetileg számozatlan) LUKCSICS 56.

38 A jobbágytelken élő nemesek felett – sokszor hangoztatott sérelmükre – a 17. század közepéig ugyanezek a fórumok voltak illetékesek. Akkor törvény szerint ez a gyakorlat megszűnt: *Corpus Juris Hungarici* 1647, 22. tc. Valóságosan azonban sok helyen folytatódott.

megtagadása is a falu bírása és az ottani esküdtek elé tartozott.³⁹ A falusi közösség határain túllépő jogvitákat vagy súlyosabb bűneseteket tárgyalta az úriszék. Főbenjáró bűnben maga a földesúr döntött. Az igazságszolgáltatásnak ezt a szerkezetét Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya az uradalmi tiszteknek szóló utasításban nagyjából leírta. Eszerint a provizor engedje, hogy a jobbágyok „túrhető vétek” esetén maguk között intézzék el az ügyeket, de emberölés, eretnokség és más olyan bűnnél, „kiből több bűn és gonoszság árada és az Úr Istennek haraga is növekednék... asszonyomtól várjon.”⁴⁰

A falu székén befejezett ügyekben alacsonyabb, a fellebbezett vagy egyenesen az úriszéken indult ügyekben lényegesen magasabb bírságot szedtek. Sőt, akár a halálbüntetés is megváltható volt bírságon. Igaza van Eckhart Ferencnek, a bírságok bonyolult rendszere a földesúri jövedelmek szerves részévé vált.⁴¹ A különösen részletes urbáriumok így is tüntetik fel a tételesen meghatározott bírságokat, rendszerint a telkekre kirótt különböző szolgáltatások és a munkajáradék felsorolásának a végén.⁴²

A bírság a földesúr biztos, de bizonytalan mennyiségben befolyó jövedelme volt. Mert kihágásnak tekintett cselekményekre biztosan lehetett számítani, de senki nem tudhatta, hány verekedés vagy káromkodás történik egy-egy faluban. Talán ezért terjedt el a bírság kiterjesztése előre meg nem határozott esetekre. Jószerivel mindenért és nagyon eltérő meggondolásokról lehetett bírságot szedni. Így 1573-ban a murányi uradalom egyik falvának jobbágyaira azért róttak 3-3 ökör bírságot, mert állítólag meg akartak hódolni a töröknek. Ugyanakkor egy másik faluban Sinko Wilk 14 dénárt azért fizetett, mert futni engedett egy fogságban tartott halászt.⁴³ Vagy van olyan meghökkenítő rendelkezés is, ami azt mondja, bírságot a jobbágyok úgy fizessenek, ahogyan az uradalmi tiszttel meg tudnak állapodni.⁴⁴ Bizonyos cselekedetekre pedig nem bírságot vetnek ki, bár a bírsággal tételesen sújtott kihágások között szerepeltetik őket. Így például az 1574-es tokaji ur-

39 A munkamegtagadást arra utalóan, hogy a tiszttartó a falusi bírónak szóló pecsétetes levélben szokta az utasításokat kiadni, „contemptus sigilli”-nek nevezték. Így a pozsonyi uradalom 1646-os urbárium: MAKSAY Ferenc, *Urbáriumok XVI–XVII. század*, 2000. (A továbbiakban: MAKSAY, *Urbáriumok*.)

40 A kanizsai uradalom utasítása 1564-ből: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894, 69.

41 Az úriszéket egyébként a földesúri kizsákmányolás eszközünek láttatta: ECKHART Ferenc, *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*, Bp., 1954.

42 A lehetséges bírságok állandó számbavétele a gazdaságról szóló információ mellett a kortársak tudatállapotára is utal. Világosan mutatja azt, hogy a jog és a szokás sérelmét a társadalmi együttélés természetes velejárójának tekintették. Mivel azonban nem tartozik ennek a dolgozatnak a gondolatmenetébe, nem tárgyalom sem magát a tény, sem azt a kézenfekvő kérdést, hogy a hatóságra volt-e jellemző, vagy a hatósági ellenőrzés alatt élők felfogását is kifejezte-e.

43 1573. augusztus. A murányi uradalom urbárium: MAKSAY, *Urbáriumok*, 324–325.

44 „Bírsagium solvunt secundum quod convenire cum officiali possunt.” 1581. A tokaji kincstári uradalomnak részben korábbi felvételek alapján készített urbárium: MAKSAY, *Urbáriumok*, 751.

báriumban azt írják a bírságok felsorolásának végén, a házasságtörést a birtok törvényei szerint kell büntetni.⁴⁵

Szexuális kihágások büntetését azonban ritkán szabályozták urbáriumok. A pozsonyi uradalom egyik falvában, Nagyfödemesen megtalálható ugyan a paráználkodó legényekre kirótt 1 forintos bírság, de ott más szokatlan bírság is szerepel, az, amit a kertekbe behatolókra kivetettek. Talán nem véletlenül tartották szükségesnek leszögezni az urbáriumot készítő kamarai tisztek azt, hogy régen bevett szokás szerint folyik a bírságolás.⁴⁶ És kommentár nélkül ugyan, de egy elég késői urbárium vetett bírságot „szabad személyek között való bujaság”-ra.⁴⁷ Másutt az ilyen ügyben kirótt bírság voltaképpen a bűnös előállításáért a tisztartónak járó díjazás volt. Ahogyan az ecsedi uradalom 1614-es urbáriuma a vérontás, a szökés és a házasságtörés elkövetőitől 1-1,50 forintot juttatott a provizornak.⁴⁸

A jobbágyok oldaláról nézve lehetetlen elképzelni, hogy egy-egy uradalomban élő felnőtt ember ne tudta volna, miért mi jár. Kétségtelenül cselekedtek egyesek tudatosan a bírság fenyegető veszélye alatt. Így különösen figyelemre méltónak tartom azokat az eseteket, amelyekben a várható pénzbírság veszélyét vállalva barátokoztak emberek. Társadalmi befektetésnek tekinthették a fenyegető bírságot. Ilyen volt a kocsmázás, ami tulajdonképpen határeset. Mert az uraság egyrészt bátorította; többnyire az ő borát itták. Tiltotta viszont a társas együttlét természetes velejáráját, a kártyázást és más szerencsejátékot. Ilyen módon, a kölcsönösség fogalmának nagyon tág értelmezése mellett a kocsmába járás lehetne voltaképpen az uraságot lekötelező gesztus. Ez azonban túlzás.

Nem túlzás viszont társadalmi befektetésnek tekinteni azt, amikor jobbágyok az urasági tilalmat megszegik. Nem állítom, hogy tudatosan építettek volna kapcsolatokat ilyen módon, de a társas szórakozás mindig is szolgálta, szolgálja ezt a célt.⁴⁹ Ha négy vagy több ember leül kártyázni, vagy valaki együtt kártyázik a vendégeivel, miközben tudja, hogy leleplezés esetén súlyos pénzbírságot kell fizetnie, a beruházásnak legalábbis a kockázatát vállalja. Ezt tanúsítja három kártyázáson kapott, illetve a házánál másokkal kártyázó rohonci jobbágynek az úriszéki jegyzőkönyvbe 1588-ban bejegyzett kijelentése. A szöveg, ami nyilván az elhangzottak összefoglalása, így adja vissza a szavaikat: „...nem

45 *Uo.*, 764.

46 1646. A pozsonyi uradalom urbáriuma: MAKSAY, *Urbáriumok*, 239.

47 1700. április 6. A szentmiklósi uradalom urbáriuma: MAKSAY, *Urbáriumok*, 558.

48 1614. február 6. Az ecsedi uradalom urbáriuma: MAKSAY, *Urbáriumok*, 801–815.

49 Nagyon jellemző a társas szórakozás kapcsolatépítő természetére, hogy mai, saját erejükből milliomossá vált emberek 733 fős csoportjának tagjai időtöltésük felosztásában következetesen a családdal töltött idő utáni második helyre sorolják a baráti szórakozást vagy a barátaikkal közös sportot: THOMAS J. STANLEY, *A milliomos agy*, Pécs, é. n., 388–392. (Az eredeti, angol is év nélkül jelent meg. A szerző a fülszöveg szerint 1973 óta foglalkozik a pénzügyi elit életével.)

tagadják, hogy nem játszottak volna, azért szabad öngyagsága valamit ővelük cselekszik; öngyagsága kezében vagyunk.”⁵⁰ A mentegetőzés kísérlete nélkül elfogadták ketten az 52-52 forintos, egyikük a 32 forintos bírságot.

A bírság tudatos vállalásának másik tipikus esete a földesúr ellen irányult, vagy lehetett az emberek saját társadalmi tekintélyébe tett befektetés. 1587-ből származó forrás így számol be az egyik ellenállásszerű bírság-vállalásról: „1 forint bírság alatt” azt parancsolták a csémi mezőre szántani kirendelt jobbágyoknak, hogy ketten-ketten fogjanak be az ekékbe.⁵¹ Ezek szerint az érintettek tudták, hogy 1-1 forintot fizetnek, ha nem engedelmességek. Mégis „hárman-hárman fogtanak be.” Vagy nagyjából ugyanekkor két-két szál fát kellett volna az erdőből behozniuk, de „egy szálnál többet nem hoztak be”. 4-4 forint bírságot fizettek érte. Nyilván nem először történt hasonló; a munkakorlátozás gyakori volta miatt alakulhatott ki a bírságolás gyakorlata ilyen esetekben.

És nyilván ugyancsak gyakorlatot írnak le azok a listák, amelyeken két Vas megyei kis faluban, Csajtán és Hodászon a robottól távol maradó jobbágyok nevét jegyezték fel.⁵² Kiderül az iratokból, hogy a bíró által tanúsított betegség, az adott munkához megfelelő igásállat hiánya vagy mesterség gyakorlása mentségét a tisztek elfogadták. Azok viszont, akik nem tudtak jó okot adni, napi 5-15 forintnyi bírságot fizettek a munka elmulasztása miatt. Hodászon Berber Jerig például a forrás szerint sem aratni, sem szalmát gyűjteni, sem csépelni nem ment.⁵³ Bizonyosan sokat fizetett érte, és bizonyosan megérte neki.

2. A kezesség

A kezesség vállalása Varga Endre szerint gyakran földesúri kényszerítéssel történt ugyan, de az urasági érdek biztosítása mellett a jobbágyszolidaritást is példázza.⁵⁴ Az úriszéki iratok kiadója a „második jobbágyság” koncepciójával dolgozott, úgyhogy a földesúri erőszakot – mint mindenben – a kezességnél is természetesnek tekintette. Nem tartotta szükségesnek a bizonyítását, holott sok száz iratot tartalmazó kiadványában egy adat sincs a jobbágy kezességre kényszerítéséről. Ellentmondó adatot viszont nehéz találni, mert ami nem volt, arról nincs adat.

Ezért nagyon értékes Jászai Raina története. Sok oldalról vet fényt a kezesség működésére. Az asszony, Raina, saját kezességén szabadította ki földesúri fogságból a

⁵⁰ VARGA, *Úriszék*, 97.

⁵¹ MOL P 1322. 179. csomó tartalmazza ezeket a bírság tudatos, ellenállásszerű vállalásról szóló iratokat.

⁵² *Uo.*

⁵³ Szalmát gyűjteni az akkori adatok és néprajzi megfigyelések szerint nők szoktak. Azzal, hogy a forrás Berber Jerig nevén tartja számon a mulasztást, utal arra a köztudott tényre, hogy a telekről valakinek, nem feltétlenül a családfőnek kellett robotolnia.

⁵⁴ VARGA, *Úriszék*, 113.

férjét.⁵⁵ A férj szabados életű férfi, téglavető Enyedi Gábor volt. Azért került urasági fogdába, mert ismételten „elcsavargott”. Az ügyről fennmaradt első forrás már akkor keletkezett, amikor az asszony az uradalmi tiszttel közölte, hogy minden igyekezete, keresése ellenére sem tudott kezeseket szerezni.⁵⁶ A nő keresztneve és a férfi téglavető foglalkozása arra utal, hogy Raina és Gábor cigány házaspár volt. Két olyan ember, aki már az örökös jobbágyság korában is a társadalom peremére szorult elemek közé tartozott.

Sárospatakon valahol a Bodrog árterén éltek sáttortáborban cigányok. Nem sokat lehet tudni róluk. Csak az bizonyos, hogy a jezsuiták rögtön a városba költözésük után elkezdtek közöttük téríteni.⁵⁷ Vagyis Raina és Gábor tartozott valamilyen csoporthoz vagy közösséghez, de nem olyanhoz, amelynek a tagjai szokásszerűen tárgyaltak volna uradalmi tisztekkel vagy írtak volna alá szerződéseket magas pénzüsszegekről. Valószínűleg hiába is jelentkeznek; nemigen fogadják el a kezességüket. Végül az asszony és az urasági emberek több tárgyalása után született az a megoldás, hogy Raina legyen a kezes. Az ő aláírást jelentő keresztjével fennmaradt irat szerint megesküszik arra, hogy férje az uraság „örökös jobbágy szolgája” lesz. Néhány nappal később aztán maga Enyedi Gábor adott hasonló tartalmú ígéretet. Fogadásához az is hozzátartozott, hogy a feleségét úgy tartja, ahogyan becsületes asszonyt szokás.⁵⁸

Raina rendkívül szívósan dolgozott férje kiszabadításán. Kiállításának okaként nem akarom a szerelmet megnevezni, mert túlságosan erős ellenállásba ütköznék az olvasónál. Tekintélyes mennyiségű szakirodalom mond ellent 17. századi cigány házaspár szerelme feltételezésének. Kétségtelenül volt viszont gazdasági egymásra utaltság, az a tudat, hogy házaspárok csak együtt tudják fenntartani magukat. Az érzéseknek ebbe a kategóriájába Raina férje iránti vonzalma ésszerűen besorolható.⁵⁹

Magáról a kezességről pedig Raina története elmondja először is azt, hogy a kezeseket az érintettek magának, illetve családjának kellett előállítania. Ugyanaz lehetett a gyakorlat, mint a tanúskodásnál: a peres felek maguk, illetve családjuk szedte össze a tanúkat.⁶⁰ Aztán, mintegy melleleg közli a történet, hogy a földesúri erőszaknak a kezesek előállí-

55 MOL E 190. t. 2. no. 77. irat tartotta fenn Raina alapvető adatait.

56 MOL E 190. t. 2. no. 76: 1639. június 17.

57 Pro annuis residentiae Societatis Jesu Sárospatak fol. 18–19. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára, AB 95.

58 MOL E 190. t. 2. no. 77.

59 A társadalomtörténet egyik legnagyobb alakja szerint tradicionális társadalmakban a gazdasági egymásra utaltság az érzelmeket inkább kedvező, mint kedvezőtlen irányban befolyásolja: E. P. THOMPSON, *Making History. Writings on History and Culture*, New York, 1994, 307.

60 Bizonyító erejű példa erre Varga Péterné Kata asszony esete a Vas megyei Lózsón. Egy gazdatiszt paráznság vádjával megfogatta, ő tagadott, de nem tudott mentő tanúkat szerezni. Az úriszék, ahová az ügy került, Kata asszonyt nem ítélte el. Közölte viszont a vádló földesúrral, aki történetesen ugyancsak nő volt, az egyik Viczayné, hogy – mivel Kata férje köztudottan „igen simplex,” – tanúk szerzésére ki kellett volna engednie az asszonyt. VARGA, *Úriszék*, 402.

tásában nem lehetett a rendszer lényegéhez hozzátartozó, megszokott szerepe. Ha lett volna, a tiszték néhány embert odarendelnek magukhoz, és aláíratnak velük kötelezvényeket. Bizonyosan nem volt érdekük másoktól kisajtolható pénz helyett nincstelen, cigányasszony esküjére kiengedni a fogva tartott téglavetőt. Végül: nagyon bonyolult módon, de mindenképpen volt az ügy megoldásában érdekük. Mert egy téglavető cigány kóborlásából, felesége megcsalattatásából az uradalomnak nagy kára nem származhatott, de ha már valamilyen módon a földesuraság szintjéig emelkedett az eset, nem lehetett egyszerűen elejteni. Most megelégedtek Raina esküjével, és valószínűleg elhatározták, hogy a jövőben csak olyan személlyel tárgyalnak kezességéről, aki mögött pénzes embereket tudnak, vagy pénzes embereket lehet mögöttük sejteni.

A kezesség egész rendszere azon alapult, hogy mindenki tartozik valamilyen közösséghez. Ha úgy tetszik, a jobbágy a jobbágysághoz. A kezesség működése azonban kisebb egység, nem egy egész társadalmi osztály összetartozásának tudatára utal. Több viszont, amennyiben érzést konkrét anyagi kockázat árán fejez ki. Úgy is lehetne fogalmazni, kezességet nem feltétlenül, de rendszerint az anyagi haszonelvvel szemben hozott döntés eredményeként vállalnak. Valószínűleg ebben is benne van az ember kölcsönhatású cselekvésre irányuló hajlama. Mert a kezesek csoportja és az a kihágást elkövető, akiért a kezesek a kezességet vállalják, vagyis a pénzüket kockáztatják, több esetben is azonos ismeretségi kör, baráti vagy rokoni egység elemeinek látszanak. A társadalmi antropológia terminusával: egy háléhoz tartozhattak.

A kezesség forrásainak bemutatásánál felsorolt példák között volt az az eset, amelyben Cziniri Katus ötödmagával Cziniri Jánosért vállalt kezességet.⁶¹ A név szokatlan volta mellett szinte kizárt, hogy Kata és János ne azonos család tagjai lettek volna. Vagy bejegyezték az urbáriumba 1630 körül Ozornovicz Gregor 5 kezeset felvonultató esetét a németújvári uradalom egyik falvában.⁶² A kezesek közül egy ugyancsak Ozornovicz nevű személy volt ugyanabból a faluból, ketten más neűek, de falubeliek, akik nem messze laktak Ozornovicztól, egy személynek a szomszédos faluban volt telke. Horváth Gergely kezeset neve gyakorisága miatt nem mertem az urbáriumba felvett más személyekkel azonosítani.

Rokonok, falubeliek vállaltak tehát kezességet egy-egy személyért. Vagyis úgy tűnik, társadalmi hálót rántottak meg bizonyos földesúri intézkedések és készítették anyagi kockázatvállalásra az elemeit. Egyelőre nem nagyon világos, milyen szálon kötődhetnek a csoporthoz a kriminalizált emberek. A többiekkel egyenrangú tagok voltak? Esetleg hatalmat gyakoroltak felettük a kezesek? Talán a földesúrral szembeni kiállásnak számított a kezesség vállalása? Ha igen, társadalmi tekintélynövelő eszköz lehetett. A kezesek oldaláról nem látok benne anyagi érdeket.

61 L. 30. j.

62 Németújvár, 1630 körül kezdett urbárium töredéke fol. 130v: MOL Filmtár, 1316. A Batthyány levéltár elégett anyagában, P 1322. volt.

A földesurak oldaláról viszont a jobbágyi társadalom működésének alapos ismeretére vall. Jól tudták, hogy az esetek óriási többségében anyagi hasznot húzhatnak félresiklott életekért vagy meghiúsult kitorési kísérletekért.

3. A földesúri kölcsön

A földesúr kérhetett készpénzt a jobbágyoktól kölcsön, és készpénzen különleges viszonyba lehetett lépni a földesúrral. Ezt a lehetőséget mindkét oldalról sokan használták ki.

Legfeltűnőbb példáját mind a földesúr, mind a jobbágy szempontjából a németújvári Batthyány-birtok egyik jelentéktelen településén, Dobrafalván találtam. Ott a Batthyányak több generációjából származó földesurak vettek fel kölcsönt a Lencz nevű jobbágy-család tagjaitól. 1640 körül két fivér, Lencz Mert és Lencz Klement fél-fél jobbágytelken gazdálkodott.⁶³ A telkeken kívül a falu határában volt egy 5 szekér szénára való réjtjük, amit „régii Batthyány Ferenc urunk” 1554. február 26-án datált oklevele szerint egyik ősük, Lencz Klement életére szabadon kapott; csak utódai tartoztak érte évi egy kappannal. Ezen kívül a telkek ősére, ami valamikor egy egésztelek volt, „alkalmas szabadság” állt a kezüknél lévő okmányokban.⁶⁴

A telek szabadságára vonatkozó iratok közül az egyik ugyanúgy a négy generációval előttük élt Batthyány Ferencről származott, mint a falu végi rétről szóló, a másik valamelyik Batthyány Boldizsártól; személyét az urbárium közelebről nem határozza meg. A régi iratok tartalmát sem írja le pontosan, mert egy nem régi földesúr, a „szegény urunk” meghatározással emlegetett Batthyány Ferenc megerősítette Lenczéknek az ő életében már fél évszázados jogait. Nem sokat, mindössze 300 forint újabb kölcsönt adtak érte: Batthyány Ferenc 1604-es adománylevele szerint Lenczék semmilyen jobbágyszolgáltatással nem tartoztak addig, míg a 300 forintot az uraság le nem teszi.⁶⁵

A Lenczektől korábban felvett kölcsönök összegét nem ismerjük, mert az urbáriumba nem írták be. Úgy látszik, a „szabadság” generációkon átívelő gyakorlásával letudottnak tekintették. Ebből lehetne a földesúr erőszakos magatartására következtetni, ha nem lenne tökéletesen valószínűtlen az, hogy Batthyány Ferenc éppen azokat a Lenczéket választotta hatalmaskodás célpontjául, akikkel, illetve az őseikkel saját ősei is kapcsolatban álltak.

63 1640 körül kezdett urbárium: MOL Filmtár, 4316. (A dátum levéltáros kezével van ráírva.) 48. (a korabeli számozás szerint).

64 A birtok monografusa az 1576-os urbárium alapján tud Lencz Klementről, egy szabad telek tulajdonosáról: Vera ZIMÁNYI, *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*, Eisenstadt, 1962, 124.

65 A felsorolt, 16. századi, illetve a századforduló idejéből származó Batthyány-iratokról az 1640 körül kezdett urbárium számol be, vagyis generációkon keresztül a Lencz család kezén voltak. Ez jó példája annak, milyen értékes jobbágy levéltárak léteztek és pusztultak el nyomtalanul.

A rendszer működését kutató érdeklődéssel az a kérdés látszik indokoltnak, miért kapta éppen Klement Lencz és nem valaki más a faluból a faluvégi kis rétét, és az uradalom több száz jobbágya közül miért éppen tőle kért vagy fogadott el Batthyány Ferenc a jobbágyterhek alól mentesítő kölcsönt. Ha az első lépés mibenlétét ismernénk, azt is sejtenénk, hogyan maradt fenn a kapcsolat egy jobbágycsalád és egy arisztokrata dinasztia több generációja között. Egyelőre, minden támpont nélkül, nem érdemes töprengeni a problémán. Azt azonban bizonyosnak tartom, hogy a Batthyány–Lencz összeköttetés a földesúr–jobbágy viszonyban lehetséges személyességre utal.

Mások kevesebb vagy csak egy földesúrtól kaptak kölcsön fejében különböző mértékű szabadságot. 1604-ben Batthyány Ferenc sok kölcsönt vett fel jobbágyoktól. 100–150 forintért lehetett a robot alól mentességet kapni; a robot és a pénzadó együttes elengedéséért többet kért. Azt lehetne hinni, ezek az összegek a Batthyányak gazdagsága mellett nem számítottak. Zimányi Vera azonban, a Batthyány család nagy ismerője, azzal magyarázza Batthyány Ferenc sorozatos kölcsöneit különböző birtokain 1604 tavaszán, hogy új uradalom vásárlására kellett neki a pénz.⁶⁶ A nagy jobbágykölcsön-felvevő aztán Batthyány Ádám lett. Ő már nem feltétlenül adott mentességet a kölcsön fejében. Erre abból lehet következtetni, hogy sokan sokszor kérték vissza tőle a pénzüket.⁶⁷ Batthyány azonban, bár valószínűleg nem volt rossz földesúr, és sok jobbágnak adott engedményt betegségük miatt vagy kiskorú gyermekekkel özvegyen maradt jobbágy asszonyoknak, következetesen kitért a kölcsön visszafizetése elől. Talán úgy ítélte meg a helyzetet, elég tisztesség egy jobbágnak, ha a földesúr az adósa. És tényleg nem lehetett kellemetlen, ha valaki az uradalmi tisztek előtt folyton az uraságnak adott kölcsönéről beszélhetett.

Más uradalmakban, illetve más földesúr–jobbágy viszonyokban hasonlóan viselkedtek a szereplők. Sárospatakon adtak kölcsönért mentességet a Lórántffy lányok fiatalon, már férjhez menésük előtt is. A Rákóczi családban pedig, két Rákóczi-feleség, Báthory Zsófia és Zrínyi Ilona lett nagy jobbágykölcsön-felvevő. Az ő földesuraságuk alatt vált gyakorlattá az, hogy pénzért még a nemesség szerzésének jogát is meg lehetett venni. Zrínyi Ilona formulája szerint azonban a nemesség jogát a földesúrral szemben nem gyakorolhatták. Az irat végén mindig ilyen vagy hasonló kitétel állt: „ellenünk nobilitas prerogativájával ne praevaleálhasson”.⁶⁸ Ehhez képest semmi az, hogy I. Rákóczi Ferenc 300 forint fejében szolgálatmentessé tette a Sakos családot.⁶⁹ Vagy sok jobbágycsalád kapott kisebb-nagyobb mentességet kölcsönért Sárospatakon is.

66 ZIMÁNYI Vera, *A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*, Bp., 1968, 20.

67 ZIMÁNYI Vera, *Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai*, Történelmi Szemle XL, 1998, 3–4. 299–331. – Több ilyen értelmű kérvény is kiadott.

68 MOL E 190. 32. cs. t. 2. nr. 91.

69 MOL E 197. 39. cs. f. 1.

Azokat az óriási kölcsönöket aztán, amelyeket II. Rákóczi Ferenc felvett, jobbágyok otthon lévő készpénzéből nem lehetett fedezni. Élt Patakon bizonyos Kőrösy György, akinek az őse még az előző században, tokaji harmincadusként költözött oda. Maga Kőrösy György mint udvari ember – fokozatosan emelkedve az uraság megbecsülésében, – a vár kapitánya lett. Rákóczi egyik adóslevele szerint az ő nevelője volt. Nyilván azok alatt a rövid időszakok alatt foglalkozhatott Kőrösy II. Rákóczi Ferencsel, míg a kis Rákóczi gyermekkorában tényleg Patakon tartózkodott. A „nevelő” megjelölés Kőrösyre a felnőtt Rákóczitól 1700-ban aligha lehetett más, mint a dúsgazdag, de mégis csak „szolga” állapotú öregembernek tett gesztus. Megérte. Nehéz a forrásokat áttekinteni, de az biztos, hogy 1700-ban Kőrösy 988 körmöci aranyat, az előző években 4000 rajnai forintot, aztán megint – a forrásból kivehetetlen összegű pénzek mellett – 3200 rajnai forintot adott kölcsön Rákóczinak. A hatalmas pénzek visszafizetésére valószínűleg nem került sor, mert még 1751-ben is foglalkoztak az üggyel.⁷⁰

III. A pénz nem lehet ajándék

Itt az ajándék fogalmát Mauss-i, kölcsönösséget kifejező értelmében használom. Kölcsönösségen alapuló kapcsolatokat hagyományos társadalmak tagjai nem szoktak pénz közvetítésével ápolni vagy fenntartani.⁷¹ Erről a legfeltűnőbb adatom egy isten háta mögötti faluból, a zbórói uradalomhoz tartozó Kapisóról van.⁷² Azt tanúsítja, hogy a családi szívesség alighanem első helyen állt azok között az ajándékok között, amelyeket nem lehetett pénzzel viszonzni. Az adat magja: bizonyos Kulyha nevű soltész lányunokájára hagyott 30 forintot. Egyes ismerősök véleménye szerint azért tette, mert öregségében csak ez a kislány gondozta, holott voltak menyei. A három meny közül azonban egyik sem törődött vele.⁷³ Én a forrás szövegösszefüggése alapján és más esetek ismeretében elhiszem Benda Olexa tanú erről szóló állítását. A nagyapa eljárása azonban annyira szokatlan volt, hogy azt pletykálták, azért a pénz, mert az öregember „illette” az unokáját. Ezen túlmenően pedig Kulyha soltész gesztusa bonyolult birtokjogi perhez szolgáltatott érvet. Nyilvánvaló: a nagyapának pénz helyett valami mással kellett volna a rokoni szívességet viszonznia.

70 Kőrösyről és pénzeiről tájékoztató források: Sárospataki Református Kollégium Levéltára Kt. 113; MOL E 147. 905/37; MOL E 197. 39. cs. f. 2.

71 Edmund LEACH, *Adósság, kapcsolat, hatalom.* = Uő., *Szociálantrópologia*, Bp., 1996, 127–148.

72 VARGA, *Úriszék*, 903–905.

73 Az eset a pénzügyi részen kívül arra is fényt vet, hogy a hagyományos, jobbágyi társadalomban – bizonyos történetírói vélekedésekkel szemben – szokás volt az öregekkel törődni. A Kulyha-féle ügyet fenntartó úriszéki jegyzőkönyv szerint sem a bírák, sem az ügyből támadt per résztvevői nem vonták kétségbe azt, hogy a menyeknek valóban törődniük kellett volna öreg apósukkal.

Pénz mint a szomszédsági, baráti kapcsolatok ápolásához használt eszköz sem igen fordult elő. Nem találtam olyan adatot, amelyik arról vallana, hogy ilyen célra ad hoc kölcsönt kérni, illetve adni szokás lett volna. Mivel azonban az a véleményem, hogy adatok hiánya általában, a rossz magyarországi forrásadottságok mellett pedig különösen semmit nem bizonyít, a futó kölcsönök adását, elfogadását mint esetleg előforduló viszonyossági gesztust nem zárom ki.⁷⁴ Bizonyos azonban, hogy sokkal gyakoribb volt a természetbeni ajándék. Két szélsőséges példa: egy viselős fiatalasszony kocsonyát kívánt, a szomszédasszony pedig ecetet adott hozzá, mert „úgy jobb”.⁷⁵ Kónya Györgyné három szem borsot rejtett egy rokoni vagy baráti család menyasszonyi ruhába öltözött lányának koszorújába.⁷⁶

Ugyanígy voltak a földesúr és jobbágy viszonyában is ajándékkal nem viszonyozható elemek. Különleges, a kötelességen túlmenő teljesítményért például földesurak nem pénzt szoktak adni. Jó példa rá egy jobbágyi kőműves esete Patakon, akit az iratok Sandrinus lapacidának vagy Alexander Italusnak neveznek. Azt lehetne gondolni, Itáliából jött Sárospatakra. De nem így volt. Perényi Gábor – miután szülőadományban részesítette – 1560. január 14-én őt és gyermekeit „perpetua libertate” ajándékozta meg, vagyis a családnak eredetileg jobbágyi állapotúnak kellett lennie.⁷⁷ És az adomány ajándék jellegét jól kifejezi az, hogy Perényi expressis verbis beírta az adománylevélbe: ha az építőmester „épít”, rendes fizetést kapjon.

Alexander Italust vagy Sandrinust minden ismert irat magisterként határozza meg. Nyilván tanult Itáliában. Azok közé a jobbágycsaládba született fiatalok közé tartozott, akik – viszonylag nagy számban – Patakról vagy máshonnan külföldre mentek tanulni. Ez is ajándék-szituáció. A földesurak elengedték a jobbágyot tanulni, amivel a megajándékozott kikerült a jobbágyorsból. Aztán visszatért mint szakember, többnyire értelmiségi. Ha nem közvetlenül a birtokra ment vissza, akkor – mint az ő uradalmából kikerült ember – közvetve emelte ura társadalmi tekintélyét.

74 A zálog fejében adott kölcsönt nem számítom ide. Valószínű ugyan, hogy nem idegenek között szokott létrejönni, de – amennyire a gyér adatokból ki tudom venni – nem alapult kölcsönösségen.

75 Az eset forrása boszorkányperben felvett jegyzőkönyv: KOMÁROMY András, *Magyarországi boszorkányperek okmánytára*, Bp., 1910, 152.

76 Ugyancsak boszorkányper jegyzőkönyve a forrás: SCHRAM Ferenc, *Magyarországi boszorkányperek I–III*, Bp., 1970–1982, III, 237.

77 MOL E 147/41. Adományok könyve, 16. és 25–26.

Befejezés

A „második jobbágyság” elképzelésében a földesúr eszközeit a jobbági készpénz megszerzésére gazdaságon kívüli kényszernek kellene nevezni. Az „örökös jobbágyság” viszonyai között a bírság, a kezesség és a földesúri kölcsön egymásra utalt szereplők játékának lehetőségét adták. A játékban, ami bizonyosan inkább szomorú, mint víg komédia volt, mind a jobbágy, mind a földesúr egyéni érdekei után futott.

SZABÓ ANDRÁS

A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású iratai (1560–1622)

A magyar kutatás régóta tisztában van azzal, hogy a heidelbergi egyetem különleges szerepet játszott a magyar református diákok peregrinációjában a 16. század második felében és a 17. század első két évtizedében. Ebben a korszakban a város a svájci irányú reformáció egyik szimbolikus jelentőségű központjává vált, ezt jelzi, hogy a *Heidelbergi Kátéban*, a reformátusok alapvető hitvallásában mindmáig kitörölhetetlenül ott van a neve.

Már a 19. század második felében megkezdődött a magyarországi diákok névsorának összeállítása, a rájuk vonatkozó adatok összegyűjtése.¹ Ezzel egy időben Mannheimban megjelent Johann Friedrich Hautz monográfiája, amely mindmáig a legalaposabb és leg-részletesebb összefoglalása az egyetem történetének.² A kötet előszava felsorolja mindazokat a levéltári forrásokat, amelyre a szerző támaszkodott,³ erre azonban a magyar szakemberek az eltelt több mint 140 esztendő alatt nem figyeltek fel. Az egyetem anyakönyvének erre a korszakra vonatkozó kötetei⁴ és okmánytára,⁵ amelyek az alapítás 500. évfordulójára jelentek meg nyomtatásban, szintén egyértelműen utalnak az intézmény levéltárára.

Míg korábban Magyarországon csak az egyháztörténészek vizsgálták a heidelbergi peregrináció körül, addig az 1970-es évektől ebbe az irányba fordult a régi magyar

1 SZEREMLEI József, *Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtár történetéből*, Sárospataki Füzetek 1862, 452–471, 556–567. – Friedrich TEUTSCH, *Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Hochschule in Heidelberg von der Gründung derselben bis 1810*, Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 1872, 182–192.

2 Johann Friedrich HAUTZ, *Geschichte der Universität Heidelberg*, I–II. Band, Mannheim, 1862–1864. (Hasonmás kiadás: Hildesheim–New York, 1980.)

3 Karl Alexander Freiherr von REICHLIN MELDEGG, *Vorrede* = HAUTZ, *i. m.*, XIX–XXIII.

4 Gustav TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, zweiter Theil von 1554 bis 1662, dritter Theil: Register, Heidelberg, 1886–1893.

5 *Urkundenbuch der Universität Heidelberg*, 1–2. Band, hrsg. Eduard WINKELMANN, Heidelberg, 1886.

irodalom kutatóinak érdeklődése is. Nagy szerepet játszott ebben az, hogy 1974-ben volt Szenci Molnár Albert születésének 400. évfordulója, s ezt az akkori tudományos és irodalmi élet képviselői látványosan megünnepelték. Molnár, a magyar késő humanizmus sokáig Németországban élt kiemelkedő írója, nemcsak négy évig tanult a Neckar parti városban, hanem később is tartotta a kapcsolatot a pfalzi udvarral, a heidelbergi irodalmi élettel,⁶ s újra ide költözve 1622 szeptemberében átélte és megszenvedte a város bajor ostromát, illetve elestét.⁷ Utolsó két németországi évében, 1622 és 1624 között segített megszervezni, hogy a heidelbergi egyetem megszűnése után a magyar diákok a holland egyetemeken tanulhassanak.⁸ Korábban is történt arra kísérlet, hogy Molnárt beilleszték a harmincéves háború előtti Pfalz szellemi életébe, azonban mindkét (magyar és német) oldalon hiányoztak az előtanulmányok, így az elemzésbe nagyon sok hiba csúszott.⁹

Két kutató kezdte el magyar részről a téma alapos feltérképezését: míg Ritoókné Szalay Ágnes a Heidelbergben tanult 16. századi magyarországi diákok adatait gyűjtötte, addig Heltai János David Pareus tanítványaira volt kíváncsi az 1595 és 1622 közötti időben. Az első anyaggyűjtés sajnos befejezetlen maradt és mind a mai napig publikálatlan, a második azonban megjelent és azóta is nélkülözhetetlen alapmű.¹⁰ Heltai kiadta a magyarok David Pareus teológiaprofesszorral folytatott levelezését is,¹¹ majd könyvben foglalta össze az eredményeit, egyetlen volt heidelbergi diák, Alvinci Péter tevékenységét kiemelve.¹²

Német oldalon sokáig nem volt túlságosan népszerű cselekedet a harmincéves háború nagy vesztesével foglalkozni. A korszak pfalzi történetéről, erről az elsüllyedt és sokak által elfelejtteni kívánt világról sokáig csupán néhány történész írt részletesebben. Ebbe

6 Szenci Molnár Albert naplója, kiad. SZABÓ András, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13).

7 A történetekről lásd Hermann WIEGAND, *Lacrumae Haidelbergense Eine neulateinische epische Klage über die Eroberung Heidelbergs durch Tilly 1622*, = Uő., *Der zweigipflige Musenberg. Studien zum Humanismus in der Kurpfalz*, Ubstadt-Weiher, 2000, 127–166.

8 Ferenc POSTMA, „Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiajuk benne” = *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 492–494.

9 József TURÓCZI-TROSTLER, *Albert Szenci Molnár in Heidelberg*, = *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, hrsg. von Leopold MAGON, Berlin (Ost), 1969, 70–99. – Uő., *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, *Filológiai Közlöny* 1955, 9–18, 139–162. – Az előtanulmányok hiánya mellett a cikk legnagyobb hibája a szerző marxista felfogásából eredő elfogultság és leegyszerűsítési hajlam.

10 HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595-1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, 243–347.

11 HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai*, = *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, kiad. HERNER János, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 13–76.

12 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994 (Humanizmus és reformáció, 21).

a sorba tartozik Volker Press 1970-es könyve,¹³ illetve Gustav Benrath egyes publikációi.¹⁴ A változás talán először a neolatin irodalom kutatói között indult meg; két kiváló heidelbergi professzor, Wilhelm Kühlmann és Hermann Wiegand fedezte fel újra a korszak pezsgő szellemi életét. 1986-ban látott napvilágot egy angol utazó, Thomas Coryates 1608-as beszámolója a városról,¹⁵ majd 1989-ben megjelent a pfalzi humanista költészet kétnyelvű antológiája, bőséges jegyzetekkel kiegészítve.¹⁶ Olyan, eddig nem nagyon tárgyalt kérdések is szóba kerültek egy humanista gyászköltemény ürügyén, mint a város 1622-es eleste és kifosztása, amelynek következtében az egyetem is ideiglenesen megszűnt létezni.¹⁷ Az már a magyar kollégákkal történt kapcsolatfelvétel eredménye, hogy az ifjabb nemzedékhez tartozó Robert Seidel nagy tanulmányban foglalta össze a kávinista Pfalz és a magyar késő humanizmus kapcsolatát.¹⁸

Ezután a helytörténeti kutatás is megélné: Frieder Hepp egy buzgó idős tanár, Ludwig Merz tartalmas műemléki füzeteitől is ihletve monográfiát írt az 1600 körüli állapotokról,¹⁹ s ugyanebben az esztendőben a neves grafikus, Matthaeus Merian Neckarparti kötődéseit is feldolgozta.²⁰ A megélné érdeklődés jele az egyetem Frank-Pfalzi Történelmi és Helytörténeti Intézetének (Institut für Fränkisch-Pfälzische Geschichte und Landeskunde) látványos és egyre gazdagodó honlapja,²¹ valamint az, hogy 2003-ban a harmincéves háború kiobbantójáról és nagy veszteséről, V. Frigyes „téli királyról” a Bajor Történelem Háza (Haus der Bayerischen Geschichte) tartományi kiállítást rendezett, s ennek katalógusa (CD-melléklettel!) – elfogultságoktól ugyan nem egészen men-

13 Volker PRESS, *Calvinismus und Territorialstaat: Regierung und Zentralbehörden der Kurfalz 1559–1619*, Stuttgart, 1970 (Kieler historische Studien, 7).

14 Például: Gustav Adolf BENRATH, *Das kirchliche Leben Heidelbergs in den Jahren 1593 bis 1595*, Heidelberger Jahrbücher X (1966), 49–82.

15 *Ein Engländer in Heidelberg. Thomas Coryates Betrachtungen*, aus dem Englischen übersetzt und hrsg. von Andreas GARDT, Übersetzung der lateinischen Passagen von Hermann WIEGAND, Heidelberg, 1986.

16 *Parnassus Palatinus Humanistische Dichtung in Heidelberg und der alten Kurfalz*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Hermann WIEGAND, Heidelberg, 1989.

17 WIEGAND, *i. m.*, 2000.

18 Robert SEIDEL, *Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz, = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, unter Mitarbeit von Wolfram HAUER, Stuttgart, 2004 (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 62), 227–251.

19 Frieder HEPP, *Religion und Herrschaft in der Kurfalz um 1600. Aus der Sicht des Heidelberger Kirchenrats Dr. Marcus zum Lamm (1544–1606)*, Heidelberg, 1993 (Buchreihe der Stadt Heidelberg, IV).

20 Frieder HEPP, *Matthaeus Merian in Heidelberg – Ansichten einer Stadt*, Universitätsverlag C. Winter Heidelberg GmbH – Heidelberger Verlagsanstalt, 1993.

21 <http://www.kurfalz-geschichte.de/>

tesen – monumentális képet ad a korszakról és szereplőiről.²² Végül szólnom kell arról, hogy 2002-ben vált mindenki számára elérhetővé a heidelbergi értelmiségi életrajzi lexikon azon kötete, amely a tárgyalt korszakra vonatkozik, és bőven épít az egyetemi levéltár adataira is.²³

Vázlatosan áttekintve a kutatás eredményeit nem hagyhatom ki a levéltári helyzet ismertetését sem, amely már korántsem mutat annyira pozitív képet. Heidelberget a 17. században három nagy pusztulás érte. Az 1622-es ostrom a város lakóinak kifosztásával és a külváros leégésével végződött, sokkal nagyobb károkat okozott viszont ennél a század vége felé a pfalzi örökösödési háború, amelynek során XIV. Lajos megszálló francia csapatai a felperzselt föld taktikájával kísérletezve 1689-ben tudatosan felgyújtották a várost. A katonák eleinte nem nagyon lelkesedtek a feladatért, s hagyták, hogy a lakosság eloltsa a tüzeket. Ennek ellenére a város 432 épülete közül 34 teljesen elpusztult, közte számos középület, például a városháza. Ha ezek után mégis maradt volna valami a városi levéltárból, az sem élhette túl az 1693-as esztendőt. Ekkor ugyanis a francia csapatok újra kifosztották és felgyújtották a várost, s a tűz ekkor tökéletes munkát végzett. Jellemző a pusztulás mértékére, hogy Heidelbergnek egyetlen késő reneszánsz polgárháza maradt épen, s a földdel vált egyenlővé az összes egyetemi épület is.²⁴ Kész csoda, hogy mindezek ellenére néhány töredékes adat elkerülte a pusztulást. Megvan például a karlsruhei tartományi levéltárban az 1588-as heidelbergi népszámlálás anyaga, s egy hasonló irat 1600-ból, amely csak a város egyik kerületének lakosait tartalmazza.²⁵ A magyar kutatók idáig nem figyeltek fel arra, hogy az 1588-as számbavétel a városban tartózkodó magyar diákokat is érintette. Tövisi (Spinensis) György a Burgwegen lakott Hans Greinnél egy német és egy lengyel diák társaságában. Sombori Sándor, egy jómódú erdélyi unitárius nemes fia, Georg Sohn professzornál bérelt szobát német nevelőjével és annak testvérével; mivel

22 *Der Winterkönig. Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der oberen Pfalz. Amberg – Heidelberg – Prag – Den Haag (Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2003, Stadtmuseum Amberg, 9. Mai bis 2. November 2003)*, hrsg. von Peter WOLF, Michael HENKER, Evamaria BROCKHOFF, Barbara STEINHERR, Stephan LIPPOLD, Augsburg, 2003 (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, 46/03). – Az elfogultság többek között magyar vonatkozásban, Bethlen Gábor szerepének értékelésében érhető tetten.

23 Dagmar DRÜLL, *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651*, Berlin – Heidelberg – New York – Barcelona Hongkong – London – Mailand – Paris Tokio, 2002.

24 Wolfgang von MOERS-MESSMER, *Heidelberg und seine Kurfürsten. Die große Zeit der Geschichte Heidelbergs als Haupt- und Residenzstadt der Kurfalz*, Ubstadt-Weiher, 2001, 253–255, 341–345.

25 Albert MAYS-Karl CHRIST, *Einwohnerverzeichnis des Vierten Quartiers der Stadt Heidelberg vom Jahr 1600*, Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der Rheinischen Pfalz 2 (1893).

Sohn ekkor a Collegium Sapientiae²⁶ vezetője volt, ez szolgálati lakás volt a kollégium épületében. A „Neuen Bursch” nevű kollégium lakója volt újabb két erdélyi diák, a szintén főnemesi családból származó Kornis György, illetve Budai Márton. A Kaltenthalban bérelt szobát Matthias Küchenmeister asztalosmesternél Vásárhelyi Ferenc, míg két újabb erdélyi hallgató Georg Möckel szabómester vendége volt a Flor Gasson: egyikük Johannes Hertel, a neves erdélyi antitrinitárius vezető, Dávid Ferenc fia, a másik pedig Johannes Sylvasius.²⁷

Az itt felsorolt és nyomtatásban is közölt adalékokkal el is jutottunk az egyetemig és annak magyarországi diákjaiig. Az egyetem levéltára szerencsésebben vészelte át Heidelberg tragikus 17. századát. 1621-ben a háborús fenyegetés elől az iratokat Heilbronnba, majd Frankfurt am Mainba szállították, ahonnan csak 1651-ben tértek vissza az eredeti őrzési helyükre. 1693-ban és 1703-ban is újra Frankfurt nyújtott menedéket az iratoknak, néhány iratot (közte az éppen aktuális anyakönyvet) nem tudtak elvinni, ezek 1693-ban elpusztultak. Az utolsó jelentős veszteségeket már a 20. században, 1945-ben kellett elkönyvelnie az intézménynek, de így is jelentős iratanyag maradt az utókorra.²⁸

Talán mondom sem kell, hogy én magam is Szenci Molnár Albert miatt kerestem fel 1998 januárjában a Heidelbergi Egyetem levéltárát. A keresett aktákat meg is találtam, ezek a magyar teológus itteni tartózkodásának kezdetére vonatkoztak. Molnár 1596. november 29-én érkezett meg az egyetemi városba, ahol akkor éppen pestisjárvány dühöngött. A tanárok és a diákok nagy része a közeli Ladenburgba menekült, az üresen maradt helyekre ideiglenesen felvették a frissen jött magyart, még ösztöndíjat is kapott, s ebbe a ladenburgiak is beleegyeztek. 1597. március 25-én, nagypénteken visszatértek a menekültek, s ezzel egy időben megvonták a támogatást a három ideiglenesen befogadott diáktól (köztük Molnártól), s úgy határoztak, hogy a szokásos úton kérjenek ösztöndíjat. Az egyetem szenátusa végül április 6-án teológiai ösztöndíjas helyet adott Molnárnak a Collegium Casimirianumban.²⁹

26 Eike WOLGAST, *Das Collegium Sapientiae in Heidelberg im 16. Jahrhundert*, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins (Festschrift für Meinrad Schaab zum 70. Geburtstag) 147 (1999), 303–318.

27 Albert MAYS–Karl CHRIST, *Einwohnerverzeichnis der Stadt Heidelberg vom Jahr 1588*, Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der Rheinischen Pfalz 1 (1890), 67, 141, 151, 176, 198. – Dávid Ferenc fia természetesen elhallgatta a heidelbergiek előtt a származását és a vallási hovatartozását.

28 Hermann WEISERT, *Das Universitätsarchiv Heidelberg und seine Bestände*, Ruperto Carola 52 (1973), 21–25. – Hans KRABUSCH, *Das Archiv der Universität Heidelberg. Geschichte und Bedeutung = Aus der Geschichte der Universität Heidelberg und ihrer Fakultäten*, Sonderband der Ruperto Carola, hrsg. von Gerhard HINZ (1961), 82–111.

29 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 671. f. 29v, 34v, 91v, 94v. – *Szenci Molnár Albert naplója* (lásd a 6. jegyzetet!) 122–123.

Ha már kezembem voltak az egyetem szenátusának jegyzőkönyvei, természetesen végignéztem az egész korszakot, hogy magyar vonatkozású adatokat keressek, s találtam is néhányat. A forrás természetéből következően az egyetem szenátusa elé a problematikus esetek kerültek. Lássunk néhány érdekesebb ügyet! 1574. április 7-én három magyar diák panaszlevelét másolta be az írnok az iratok közé. Debreceni Jó János, Varsányi Gorsa Mihály és Csengeri Pál a wittenbergi egyetemről jött át ide. Egy este vacsora után sétálni indultak a városfalon kívülre, de nem mentek messzebb, mint a választófejedelem kertje. Visszatérőben az orruk előtt csukták be a városkaput, majd mikor szóltak, hogy engedjék be őket, azt mondták, hogy elmennek a kulcsért. Egy óra várakozás után kinyílt egy kis kapu, és beengedték őket, az örök azonban úgy kezelték őket, mint a bűnözőket, majd a város börtönébe vetették mindhármukat. Az egyetem szenátusa úgy döntött, pártfogásába veszi a magyar diákokat, és küldöttséget meneszt a városi hatóságokhoz.³⁰ Nem tudjuk, hogyan végződött az eset, a jelekből ítélve kedvezően, mert több említés nincs az ügyről. Az egyetem hallgatói egyébként közismerten nem tartoztak a város bírói fennhatósága alá, így jogi szempontból tiszta volt a helyzet.

1589. június 4-én bizonyos Joannes Berger „Sclavus” írt levelet a szenátusnak, amelyben maga számára ösztöndíjat kért. Az anyakönyvben egyébként (május 6-án) „Hungarus”-ként írták be a nevét, majd 1591. március 1-jén ismét mint „Sclavus” nyerte el a magiszteri fokozatot³¹ – tehát magyarországi szlovák volt. A szenátus nemleges választ adott, arra kérve a folyamodót, hogy várja meg, amíg egy hely megüresedik.³²

1596. szeptember 25-én a professzorok a Thököly István báró és Elias Dalwenzel közötti vitát tárgyalták. Az előbbi diák felfogadta az utóbbit nevelőnek és negyedévre 12 tallért ígért, közben azonban mégis más tanár után nézett, s nem akarta a teljes összeget megfizetni. Megkérdezték az ügy részleteiről (a magyarokkal jó kapcsolatot ápoló) David Pareus teológiaprofesszort, de ő nem tudott semmit sem mondani. Végül Thököly báró 10 tallért adott a károsultnak.³³

1602. május 19-én a szenátus egy magyar diák elleni panaszt tárgyalt: Ceglédi György adósságokba verte magát, részegeskedett és veszekedéseket szított. Az ítélet: két nap „carcer” vagy testi fenyítés és az egyetemről való kitiltás.³⁴ Érdekes módon még 1603. június 1-jén is egy fogoly magyar diákról tárgyaltak (valószínűleg Ceglédiről), azt határozva, hogy a hitelezői jelenjenek meg a legközelebbi szenátusi ülésen – annak jegyzőkönyvében azonban hiába keressük az ügyet. Az egyetemi anyakönyv kiadója, Gustav

30 Universitätsarchiv, Heidelberg, Annales, RA 662 (I, 3. Nr. 10) ff. 70v–73v.

31 TOEPKE II. (4. jegyzetben *i. m.*) 143, 469.

32 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 666 (I, 3 Nr. 14), ff. 164v–165r.

33 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 671 (I, 3 Nr. 19), f. 17r–18r.

34 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 673 (I, 3 Nr. 21), ff. 65r.

Toepke feltehetően olvasta az ide vonatkozó iratokat, s Ceglédiről megjegyezte: „Zigle-
dius. Ende December 1604 anscheinend nicht mehr in Heidelberg.”³⁵

1603. szeptember 3-án a professzorok egy elhunyt erdélyi szász diák mostohafiáról tárgyaltak, Peter Felckmann ugyanis elvett feleségül egy özvegyasszonyt és letelepedett a városban, de nem sokkal ezután fiatalon meghalt.³⁶ 1604. december 22-én egy másik elhunyt magyar diák, Békési Péter hagyatékáról döntöttek, eltiltva két azonosítatlan magyar diákot attól, hogy beleavatkozzanak az ügybe. Ők azt állították, hogy az elhunyt pénzt kapott Ceglédi György adósságainak kiegyenlítésére.³⁷

1609. május 7-én megjelent a szenátus előtt Marcus Hochernanter ékszerész, bepanaszolva két magyart, Miskolci Lucius Istvánt és Budai Karácsony Jánost, hogy adósságuk kifizetése nélkül akarnak hazautazni. A következő napon a rektor behívatta őket, mire ők közölték, hogy fizetnek, de amíg pénzt szereznek, letétbe helyezik a könyveiket, az adósságukat pedig elküldik a következő frankfurti könyvvásárra. A határozat úgy hangzott, hogy az egyetem könyvkereskedője becsülje fel a könyveket, s tegyék le David Pareus professzornál, aki arról nyugtát ad. Amennyiben az őszi könyvvásárra nem érkezik meg a pénz, a könyveket el kell adni, és abból kell kifizetni az ékszerészt.³⁸

A legcifrább eset a korszak végén történt, s a jegyzőkönyvben az alábbi címet viseli: „De Ungaro quodam, ejusque concubina” – azaz: „Egy magyarról és az ágyasáról”. A teljes szöveg, amely az 1620. április 5-én, szerdán reggel nyolc órakor tartott szenátus második napirendi pontja volt, a következőképpen hangzik:

„Felolvastatott egy magyar diák, bizonyos Csulai György kérelme, aki panaszkodik egy bizonyos utcalányra, akivel az elmúlt évben egyezkedtek az egyháztanácsban, s [végül] megparancsolták neki, hogy, amíg ez a diák itt van, menjen el. Ez a nő most visszatért, ezért kéri, hogy ismét parancsolják meg neki a távozást, nehogy rajta ebből kifolyólag valami folt essen. Eldöntetett, hogy a tartományi írnok segítségét kéri, hogy erősítse meg a száműzetés tényét, vagy ha megtagadná, akkor a bíró segítségét, hogy parancsolja meg neki a távozást.”³⁹

35 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 674 (I, 3 Nr. 22), f. 45v. – HELTAI (10. jegyzetben *i. m.*) 268.

36 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 674 (I, 3 Nr. 22), f. 57r–v.

37 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 676 (I, 3 Nr. 24), f. 4r–v.

38 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 678 (I, 3 Nr. 26), f. 10v–11r.

39 „Fuit lecta supplicatio Ungari cujusdam studiosi Georgii Czulai, qui conqueritur quadam <co>meretrice, cum qua in consistorio anni superioris transegerunt eique injunctum esset, ut urbe tamdiu, quamdiu iste studiosus hic esset, exiret; Istam se esse reversum, petit itaque, ut iterum iubeatur egredi, ne ei inde aliqua macula iniretur. Placuit implorari operam Land scribae, ut relegationem factam confirmat, vel si denegat, operam praetoris ut jubeat exire.” Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 681 (I, 3 Nr. 29), f. 35r. – Az esetet egy nehezen hozzáférhető kiadványban már publikáltam: SZABÓ András, „Ördögi kísértetek” *Heidelbergben = Jankovics József 50. születésnapjára*, Bp., 1999, 24–25.

Tragikomikus jelenet – az ember akaratlanul is elképzeli, amint a későbbi erdélyi református püspököt⁴⁰ üldözi szerelmével a könnyűvérű német fehércseléd, akit ezért a református városból ideiglenesen (!), a magyar ifjú itt tartózkodásának idejére száműznek. Csulaira később is rájárt a rúd: az ő püspöksége alatt vált semmivé az erdélyi református egyházkerület 75 000 tallérnyi vagyona – s ez akkor is tagadhatatlanul igaz, ha az eset publikálója, Herepei János igyekezett tisztázni őt, s megmagyarázta, mi történt.⁴¹ Valami olyasmi lehetett ez, ami manapság is gyakran megtörténik: a pénzt kihelyezték és elfolyt. Az ördög Csulait ifjú korában egy heidelbergi „meretrix” képében, öreg korában pedig néhány pénzeszsákkal kísértette meg – a küzdelem a kísértések ellen láthatóan váltakozó sikerrel folyt.

Az esetek sora egy bűnüggyel végződik: nem sokkal Csulai után egy lopási eset került terítékre, amelyet már az egyetemi anyakönyv kiadásából is ismerünk. Egy magyar diáktól, Petri Zobas Ferenctől jelentős pénzösszeget lopott német diáktársa, egy Wormsból származó lelkészgyerek. A tolvajt végül három évre kitiltották az egyetemről.⁴²

A szenátusi jegyzőkönyveken kívül más jellegű iratokban is találkozhatunk a magyar diákokkal. Az egyik irat a Collegium Casimirianum ösztöndíjait sorolja fel 1601-től 1621-ig, olvasható az összeg, a feltételek és az azt megkapó személyek. Négy érintett magyarországi diák neve szerepel itt: Taksonyi Rác Péter, ifjabb Sebastian Ambrosius, Sonkádi János és Tolnai István.⁴³ Ösztöndíjakra vonatkozó szórványos adatokat (ahogyan láttuk) a szenátusi jegyzőkönyvek is tartalmaznak. Még fontosabb magyar szempontból a teológiai kar jegyzőkönyve, amely 1583-tól 1620-ig felsorolja a karon tartott disputációkat. Nem meglepetés, hogy a nevek között igen sok a magyar, az eddig ismert nyomtatott disputációk szerzőinek névsorát érdemes lesz majd egybevetni ezzel a listával.⁴⁴

Áttekintésem végén szólnom kell arról is, hogy az örvendetesen szaporodó Pfalzzal kapcsolatos publikációk sorában folyik a heidelbergi egyetem iratainak forráskiadása is. Az eddigi középkori kötetek után nemrég sorra került a Bursa vagy „Contubernium”

40 Csulairól lásd HELTAI (10. jegyzetben i. m.), 271–272.

41 HEREPEI János, *A fehérvári kollégiumi alapítvány sorsa Bethlen halála után = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Bp.– Szeged, 1966, 16–17.

42 Universitätsarchiv Heidelberg, Senatsprotokolle, RA 681. (I, 3 Nr. 29), f. 134r–v. – HELTAI (10. jegyzetben i. m.), 312–313.

43 Universitätsarchiv Heidelberg, A 921, 389, 19, Catalogus stipendiorum Dionysianorum, nunc Casimirianorum, proventuum et possessorum..., ff. 4r, 46r, 106r–107r, 167r–v.

44 Universitätsarchiv Heidelberg, Liber actorum theologiae facultatis, Theol. Fak. 2. (I, 3 Nr. 41), 113–225.

1568 és 1615 közötti anyagának megjelentetése is.⁴⁵ Úgy gondolom, hogy nekünk, magyar kutatóknak nem kell megvárunk, amíg ez a forráskiadás-sorozat eléri azokat az iratokat, amelyek minket is érdekelnek. Úgy kaphatunk teljes képet magyarországi diákok heidelbergi peregrinációjáról, ha folytatjuk és kiegészítjük a már megkezdett anyaggyűjtést, s ennek anyagába a heidelbergi egyetemi levéltár adatait is beépítjük.

45 Gerhard MERKEL, *Protocollum Contubernii. Visitation und Rechnungsprüfung von 1568–1615*, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 2000, (Libri Actorum Universitatis Heidelbergensi Die Amtsbücher der Universität Heidelberg, Series A, Reihe C, Die Amtsbücher der Kollegien und Bursen).

SZABÓ PÉTER

A Bethlen–Rákóczi-ellentét reprezentációs megnyilatkozásai

A Bethlenek 1636. évi – Mazarin és VIII. Orbán pápa által is támogatott – restaurációs kísérletének nemzetközi összefüggéseiről már írtunk.¹ Arra azonban még nem mutatott rá a szakirodalom, hogy a megtámadott I. Rákóczi György portai reprezentációja milyen segítséggel és milyen formában bizonygatta a fejedelem számára ekkor különösen fontos törökhűséget. Köztudott, hogy Bethlen István a hódoltsági török segítségre alapozta katonai akcióját. Naszuh Huszein budai pasa azzal érvelt Rákóczi ellenében Bethlen István mellett, hogy I. Rákóczi György Huszt indokolatlan ostromával a szultán hűségében levő ország belső rendjét és a vár urát, a „tökéletes” törökhűséget gyakorló Bethlen Istvánt sértette meg.²

A Porta eleinte inkább Rákóczit támogatta. Miközben a szultán hadjáratra készült, és csak késő nyáron kezdett el foglalkozni a Bethlen-üggyel, a nagyvezír már június elején azzal biztatta I. Rákóczi Györgyöt, hogy elviteti Bethlen Istvánt, a trónkövetelőt pártoló budai pasa udvarából, s egy „tenger között való várban” veti fogságba.³ Jó egy hónappal a nagyvezír levelének kelte után, július 20-án megjelentek Konstantinápolyban I. Rákóczi György követei, akiknek ajándékait a nagyvezír átcsoportosította, s a szultánnak szánt ajándék-kocsik egyikét a vazallitás újbóli elismerése nevében alakította át. „Mondá ke-

1 SZABÓ Péter, *Pázmány Péter, I. Rákóczi György, Bethlen Péter = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 92–101., Erről még: I. HUDITA, *Histoire des Relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie (1635–1683)*, Paris, 1927, 28–43.

2 *Budai vezér Huszain levele I. Rákóczi Györgyhez, Buda, 1636. július 25.* = *Török-magyarokori Állam-Okmánytár*, szerk. SZILÁDY Áron, SZILÁGYI Sándor (*Török-magyarokori Történelmi Emlekek, Első osztály, Okmánytár, IV*) II., Pest, 1869, 379–380.

3 *A nagyvezír biztatásai Rákóczinak Bethlen István dolgában, Konstantinápoly, 1636. június 5.* = *Török-magyarokori...*, i. m., 345–346. – Csak szeptemberre változott meg a Porta álláspontja, amikor a rendek fermánt kaptak a szultántól, hogy állítsanak új fejedelmet – „akár Bethlen Istvánt, akár mást azt kit kedveltek” – a hatalmaskodó I. Rákóczi György helyére. A fermán szerint ekkor már a budai pasával is egyeztetett a sztambuli központ. *Szultáni fermán Rákóczi letétele ügyében, Konstantinápoly, 1636. szeptember 12.* = *Török-magyarokori...*, i. m., 401–402.

gyelmes urunk, hogy ő cifra írókat, festőket küld, az két kocsi szépen festessük, arany-nyal irassuk meg, és zaia szerrel [így] az mineműből az uraknak, fejedelmeknek való kaftánt csinálják, olyanból csináltassuk fedelét egyiknek.” A helyesen szárázzernek nevezett festék nádból kinyert anyag volt, amellyel hagyományosan a szultánnak alávetett főemberek beiktatási kaftánjait festették meg.⁴ A szárázzerrel megfestett kocsi-ajándék szertartásos szerepe hasonlított ahhoz a funkcióhoz, amelyet törököknek alávetett főemberek beiktatási ceremóniáin a különböző rituális kellékek (buzogány, zászló, szablya, tollbokréta, ló, kaftánok) betöltöttek. A különbség azonban óriási volt. Itt nem a szultán küldte el a hűbérséget szimbolizáló jelvényeket alávetettjének, hanem a hűbéres ajánlotta fel a nagyvezír közvetítésével – szinte esdekelve, a reprezentáció nyelvén – a hűségét szimbolizáló kelléket hűbérurának.

Bethlen István békefeltételei közé tartozott azon követelés, hogy I. Rákóczi György fizesse vissza azt az összeget, amelyet kölcsönként Bethlen Gábornak a kollégium építésére hagyományozott pénzből.⁵ A Collegium Academicum önálló épülete Kovács András kutatásai szerint a nagy fejedelem halálakor már harmadrészben készen állt,⁶ ám ezután – pénz hiányában – az építkezések szüneteltek. Rozgonyi Varga János önéletírása vetett fényt arra, hogy I. Rákóczi György 1636. évig terjedő uralmi szakaszában Bethlen István élen járt a református iskolaügy támogatásában.⁷ Az erdélyi oktatás és nevelésügy Bethlen Gábor-i örökségét így ő karolta fel a Bethlen-családban először s mecénatúrájával ő teremtett hathatós alternatívát a fejedelmi művelődéspolitiká mellett. Ha tehát arra keressük a választ, hogy a református értelmiség, a gyulafehérvári főiskola tanárai mikép-

4 A festék neve a levélben más helyütt helyesen „szárázzer.” *A portai követek jelentése Rákóczihoz, Konstantinápoly, 1636. július 23.* = *Török-magyarkori...*, i. m., 368., 375. A szárázzer értelmezéséhez nyújtott segítségéért Papp Sándornak mondok köszönetet.

5 *Bethlen István békefeltételei, 1636. május 5.*, a 2. és 3. pont, = *Török-magyarkori...*, i. m., 338–339.

6 KOVÁCS András, *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa.* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. Születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Géza, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 291.

7 „*Nam etiamsi honesta recusatione honorificam oblationem officij rectoratus Eczydiensis scholae tunc ab illustrissimo domino Stephano Bethlen erectae, statim sequenti mense a clarissimo domino superintendente (Stephano K. Gelei), datam non suscepissem, tamen eiusdem viri gravissimi emissionem in civitatem (regiam) privilegiam Marus-Vasarheli ad gubernationem scholae ibidem existentis ac optare ac suscipere ac assumere debui.*” TONK Sándor, *Rozgonyi Varga János önéletírása, (A Lymbus füzetek, 30)* Szeged, SCRIPTUM KFT, 151. – Bethlen István kultúrarártólását Gelei Katona István is hangsúlyozta a *Titkok titka* című 1645-ben megjelent művében. „*CAROLI SUSANNA s mind pedig kegyes életü ötse [Bethlen Gábornak] BETHLEN ISTVÁN Uram tsak nem minden esztendőnként continuála, hogy így (mivel a veszedelmes üdőkben az igazi Tanítók mind fegyver s mind döghalál miatt az országból igen ki fogytanak vala) azok által az Ekkléziák és a Scholák a romlottságból fel-éppülnének...*” Idézi: SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma (A középdunai protestantizmus könyvtára)* szerk. BUCSAY Mihály, 5, Bp., 1943, 40.

pen viszonyultak a Rákóczi–Bethlen-párharchoz, arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a réteg kulturális vonzalmai tekintetében nem mentes a Bethlenek iránti elfogultságtól. A Bethlenek iránti tiszteletet fejezhette ki a gyulafehérvári főiskola tanára, Johann Heinrich Bisterfeld főhajtása is Bethlen István fia, Bethlen Péter teteme fölött, annak 1646. évi nyírbátori temetésén.⁸

A Rákóczi-család hatalmát szolgáló ünnepségek (1636–1646)

Bethlen Péter a restauráció kérdésében egyre inkább közömbössé váló atyja mellett továbbra is a hatalomátvitelre tervezett. Egy nappal I. Rákóczi György nagyszalontai győztes csatája után 1636. október 7-én írta: „Hiszem Istent, a sok üdöktől fogván való várakozásnak igaz ügyi meg fog minket is egész hazául környékezni.”⁹ Bethlen István már december 13-án hűségnyilatkozatot tett I. Rákóczi György előtt, Bethlen Péter azonban kivárt, s csak december 24-én adott reverzalist. A térítvény szövegéből azonban kiténik, hogy csupán pillanatnyilag hódolt I. Rákóczi Györgynek: a fejedelmet – apjával ellentétben – nem „Ő kegyelmének”, hanem csak „Ő nagyságának” szólította,¹⁰ s Ecsed és Huszt vára továbbra is a Bethlenek kezén maradt.

I. Rákóczi György a kiegyezést követően továbbra is tartott a Bethlen-restaurációtól s birtokügyleteivel igyekezett rátenyerelni a Bethlenek számos jószágára.¹¹ Nagyobbik fia, György beiktatási ünnepsége a váradi főkapitányságba (Várad, 1640. augusztus 21.), amelyet a fejedelem rendeztetett meg, felfogható a Rákócziak hatalmi demonstrációjának is a Bethlenekkel szemben. Ugyanez mondható el a II. Rákóczi György utóddá választásához kapcsolódó beiktatási ceremóniáról (Gyulafehérvár, 1642. március 4.).¹² Ezek a politikai lépések és az őket népszerűsítő reprezentációk a fejedelem elképzelése szerint azt a célt

8 HERPEI János, *Adat Veresegyházi Szentjel János életéből = Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei, (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez)* szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966, 316–317. – Veresegyházi két társával, valamint Bisterfeld professzorral együtt vett részt Bethlen Péter nyírbátori temetésén.

9 *Bethlen Péter Reöthi Urban kővári kapitányhoz, Ecsed, 1636. október 7.*, kiad. GERGELY Sándor, TT., 1885, 744–745.

10 *Bethlen István reverzálisa, Temesvár, 1636. december 13. Bethlen Péter reverzálisa, Ecsed, 1636. december 24.* EOE., IX, 585–588.

11 A Péchi Simon-per (1638) háttérében az állt, hogy Péchinek örökösödési szerződése volt a Bethlenekkel Balászfalvára, melyet a fejedelem akart megszerezni. Erről: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)* kiad. MAKKAI László, Bp., 1954, 24.

12 *Iffjabb Rákóczy György beiktatása a váradi kapitányságba 22. Szeptember 1640. Ratisbonae. (Töredék a császárhoz Regensburgban beadott, s a nádor által szeptember 7-én írt tudósítókoból: a Nemzeti Múzeumban lévő Jászay-féle gyűjteményből)* EOE., X, 297–299., SZILÁGYI Sándor, *II. Rákóczi György 1621–1660. (Magyar történeti életrajzok)* Bp., 1891, 14–20.

szolgálták Bethlen Péter apósa, Illésházy Gáspár szerint, hogy I. Rákóczi György „*holta után ne lehessen módja és alkalmatossága Bethlen familiának az fejedelemségre való menetelre.*”¹³ E megállapításban – még ha számolunk is a rokoni elfogultsággal – a Bethlen-család valós aggodalmai fogalmazódtak meg. A reprezentáció területén I. Rákóczi György udvara, mint az „*Állam szimbolikus képe*” valóban rányomta bélyegét – szinte kirekesztő módon – a váradi beiktatási ceremóniára.¹⁴ A 2500 személyt megmozgató váradi ünnepi menetben a különböző katonai kontingensek mellett az a nyolcvan ember tűnt fel a legdíszesebben – közülük sokan tigris-, leopárd-, párdubcórbe öltözve –, akik deklaratív módon I. Rákóczi György gyulafehérvári udvarát képviselték. A Váradra kihelyezett gyulafehérvári fejedelmi udvar demonstrációja a Rákóczi-Bethlen párharc egyik legfőbb reprezentációs megnyilatkozása volt. A fejedelem ünnepe mintegy „*ráült*” ifjabb Bethlen István váradi kapitány egy évtizeddel korábbi kulturális hagyományaira.¹⁵ A váradi beiktatási ceremóniában szerepet kapott három jelvényrel, a zászlóval, a karddal, a buzogánnyal külön tanulmányban kellene foglalkoznunk. A beiktatási szövegek szerint a fejedelem melletti harcot szimbolizáló tárgyak és a velük folytatott rítusok nyilván nem egyszerű átvételei a török szokásnak, mely a hűségre hasonló kellékekkel szólít fel. Az utóbbi időben a jelvénytörténet e kellékekkel kapcsolatban számos új megfigyelést hozott. A zászlóval összefüggésben megtudtuk, hogy az *homage* 11. században Nyugat-Európában kialakult ceremóniájában eme tárgy – különösen a német joggyakorlatban – „a király által a tartományúrra ruházott hűbér jelképe lett. Ez tekinthető elsődleges tartományúri attributumnak a késő középkori ceremóniákban vele együtt feltűnő jogar mellett.”¹⁶ A kard differenciált vizsgálatára is sor került az európai ceremóniakultúrában. Kiderült, hogy ennek kivont formája mögé számos szimbolikus tartalom költözhetett a késő középkor uralkodói ünnepeiben. A „meztelen kard” hagyományosan a német-római császári hatalmat, az uralkodói ítélkezést, s az uralkodó vagy beosztottja (connétable, nádor stb.) által gyakorolt katonai hatalmat jelképezte.¹⁷ Fölvetődik tehát a kérdés, hogy a váradi kapitányi beiktatásnak, milyen – a késő közép-

13 *Illésházy Gáspár emlékirata*, kiad. SZILÁGYI Sándor, TT., 1891, 588.

14 A modern típusú udvarról, mely az „állam képét” mutatta fel André Stegman kutatásai alapján: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998 (Historia Literaria, 4), 20–21.

15 TÓTH István, *Ifjabb Bethlen István váradi udvara, avagy a Murányi Vénusz Váradon*, Erdélyi Múzeum, 1995, 3–4, 1–13.

16 MAROSI Ernő, *Művészettörténeti megjegyzések Szent István lándzsa-attribútumához. „Kard és Koszorú.” = Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei*. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 4, 2001, 31.

17 SZABÓ Péter, *A meztelen kard szerepe a vegyes házakbeli királyok hatalmi szimbolikájában, = „Kard és Koszorú...” i. m., 33–43.*

kori európai hagyományokra visszanyúló – gyökerei vannak?¹⁸ A Rákócziak lengyel királyságát előkészítő házasság Rákóczi György és Báthori Zsófia között (Gyulafehérvár, 1643. február 3.) csak tovább rombolta a Bethlen-família uralmi esélyeit.¹⁹

A Bethlenek teljes behódolását a Rákóczi-család előtt a fejedelem 1644–45. évi Habsburg-ellenes hadjárata idézte elő. I. Rákóczi György svéd, majd francia szövetséggel megindított 1644–45. évi királysági hadjárata végső soron a Bethlen-párt teljes meggyengülését eredményezte. A török az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes királysági hadjáratai idején általában megkövetelte, hogy a császári őrsegtől felszabadított végvárok közül egyesek a kezére jussanak. Ennek elkerülése érdekében az erdélyi fejedelem és a királysági urak – félretéve a közvetlen ellentéteket – összejátszottak egymással. Így – a kisebbik rosszat választva – került az erdélyi pártivá lett Illésházy Gábor jóvoltából a gömöri Murány vára a Habsburg-párti Wesselényi Ferenc birtokába (1644. augusztus 5.).²⁰ I. Rákóczi György királysági hadjárata ez által enyhítette a Rákóczi és a Bethlen-család közötti ellentéteket. Bethlen Péter sógora, Illésházy Gábor ugyanis a magasabb érdekeket tartotta a szeme előtt, s a Bethlen restauráció kérdése számára a háttérbe szorult. Ő elsősorban a végvári vonal megőrzésére figyelt, s így lett részese a murányi várjátászásnak. A Rákóczi–Illésházy egyezség azt eredményezte, hogy Bethlen Péter elvesztette királysági támaszát. Bethlen Péter utolsó politikai közszereplése jól jelzi azt a nehéz helyzetet, amelyben a Bethlenek visszatérési terve felmorzsolódott. Bethlen gróf azt kéri a fejedelemtől, hogy az időközben Bécsnek fölesküdünt Illésházy Gábor fölött ne törjön pácát.²¹ Elmúlt tehát a Bethlen-restauráció ideje, s a család feje, Bethlen Péter – az 1644–45. évi hadjárat nyomán kialakult helyzetben – csak azzal tudott foglalkozni, hogy legalább a família egysége, ereje megmaradjon. Nem véletlen, hogy ez idő tájt fogal-

18 A szertartásos világ eme vizsgálata szempontjából felmerül az a kardinális kérdés, hogy az erdélyi fejedelemség politikai kultúrája vajon milyen hagyományra támaszkodik? A Közép-Európa fogalmáról tartott történeti konferencián (Közép-Európa Klub-Európa Intézet, 1990. november 15. szervezők: Hanák Péter, Szarka László, Szabó Péter.) Szakály Ferenc azt hangsúlyozta, hogy az erdélyi fejedelemség „nem a nyugati centralizáció, hanem inkább a keleties despotizmus vonásait mutatja.” Benda Kálmán ezzel nem értett egyet, s megállapította, hogy a fejedelemség inkább a „nyugati modell primitívebb változata, amelyet szerkezeti különbségek határolnak el a Kelettől.” (Összefoglaló-anyag, kézirat, a szerző tulajdonában.)

19 Az esküvőről: *II. Rákóczi György esküvője*, kíséző tan. VÁRKONYI GÁBOR, (*Régi Magyar Történelmi Források II.*) Bp., 1990, 102–103. – Várkonyi Gábor szerint az esküvő előkészítése szorosán kapcsolódott a fejedelemválasztás kérdéséhez. Azaz a törökök azért hajlottak az utódlás elfogadására, mert I. Rákóczi György kilatásba helyezte, hogy fia – a Portán oly nagyra tartott – Báthori-családba házasodik.

20 A várjátászásról: R. VÁRKONYI ÁGNES, *A rejtőzködő Murányi Venus*, Bp., 1987, 5–20.

21 *Gróf Illésházy Gábor hitlevele, 1644. november 21.* kiad. B. MEDNYÁNSZKY DÉNES. TT., 1883, 799–800., Illésházy Gábort elfogatta Rákóczi, de sógora, Bethlen Péter kérésére elengedte. Erről: ACSÁDY IGNÁC, *Széchy Mária (Magyar történeti életrajzok)* Bp., 1885, 146.

mazza meg végrendeletét Bethlen István, amelyben a teljes behódolást hangoztatja a Rákóczi-família iránt. „*Tekentetes Nagyságos és Meltóságos Eöregbhik Rákóczy György Uram fiam, Isten eö Sz: fölsége utan mindeneknek elötö Követem kegyelmed nekem megh boczasson ha mitt vitettem kegyelmed ellen, mivel en tiszta szibül regen megh boczatottam Kegyelmednek az en szivemben.*”²²

A fejedelem nyilvános bocsánatára nem kellett sokáig várni. A Bethlen-családot 1646. augusztus 3-án történelmi léptékű veszteség érte. E nap reggelén a rokonlátogatásból már hazafelé tartó Bethlen Péter – a Liptó vármegyei Bán nevű faluban – hirtelen elhunyt. A 37 éves férfit öltözködés közben érte a halál: agyvérzést kapott. Ahogy Szalárdy írja: „*gutautésben nagy hirtelen megholt vala.*”²³ Vele – mivel gyermeke nem volt – az iktári Bethlen-család férfiágon kihalt. A gyásztól összetört apa, Bethlen István úgy döntött, hogy fiát Nyírbátorban temetteti el azon a református templomban kialakított temetőhelyen, melyet még „*idösbic fia, az Néhai iffüu iktári Groff Bethlen István Uram ö Naga készítettett.*”²⁴ (A fejedelem nem tett lépéseket arra, hogy Bethlen Péternek a gyulafehérvári főtemplomban adják meg a végtisztességet.) Miközben a holttestet Nyírbátorba szállították (1646. október 22-e és november 4-e között), összesen hat alkalommal mondtak fölötte prédikációt, míg a temetőhelyen öt búcsúztató hangzott el. A templomban, ahol kíséretével együtt maga a fejedelem is megjelent, régi szokás szerint egy latin prédikáció is elhangzott, amelyet – bár a nyomtatásban megjelent temetési beszéd nem tünteti fel a szerzőt – valószínűleg Hodászi Miklós mondhatott el.²⁵ A gyászszertartás rendkívül kényes helyzetet teremtett, hiszen I. Rákóczi György egykori ellenfele feküdt a koporsóban.²⁶ Az nyilvánvaló volt, hogy Bethlen Péter halálával a Bethlen–Rákóczi-ellentét már soha nem fog kiújulni. A búcsúztatónak így a két familia örökös megbékélését kellett sugallnia. Hodászi ügyesen oldotta meg a feladatot. Nem hallgatta el Bethlen Péter és I. Rákóczi György összeveszését, ám azt részben az esztelen okoskodásnak, részben a rosszakarók mesterkedéseinek tulajdonította. Ezután – habár beismerte, hogy

22 Idézi: *Laskai János válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius*. Kísérő tan. TARNÓC Márton, Bp., 1970, 55.

23 SZALÁRDY JÁNOS, *Siralmas magyar krónika*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980, 283. Bethlen Péter 17 esztendősen iratkozott be a leydeni egyetemre 1626. július 26-án. Ebből következik, hogy húsz év múlva 1646-ban – halálának évében – 36–37 éves volt. Erről: HERPEI JÁNOS, *Hozzászólás „Egy Apáczai tanítvány tankönyvjegyzéke” című cikkhez = Apáczai és kortársai...*, i. m., 628–629.

24 *Dobrai Bálint ecsedi prédikátor temetési beszéde = „Temetési pompa... Bethlen Péternek...”* Váradon, 1646, RMK., I, 787, 66.

25 Arról, hogy a temetésen a fejedelem is részt vett udvarával: SZALÁRDY JÁNOS, i. m. 283. A latin nyelvű temetési beszéd tartalmát ismerteti, értelmezi és a prédikáció szerzőjére nézve következtetést tesz Heltai János. HELTAI JÁNOS, *Bethlen Péter és Pázmány*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, szerk. KOVÁCS Ilona, Bp., 1984, 411–422.

Bethlen Péter „fénye” a veszedelem előidőzésében némileg megfogyatkozott, arra hívta fel a figyelmet, hogy az összeütközést mégsem kell az emlékezetből kitörölni. Ebben ugyanis Bethlen Péter ragyogóan bebizonyította hitbéli állhatatosságát, a református vallás iránti elkötelezettségét. Itt arra utalt a prédikátor, hogy Bethlen Péter hű maradt vallásához, noha katolizálása esetén Esterházy Miklós hathatósabban támogatta volna a Rákóczival szemben folytatott küzdelemben. A református I. Rákóczi György ezt később – a megbékélés után – a protestáns egység megőrzésére irányuló törekvésnek értékelhette, s a hithűség jutalma rövidesen a fejedelem teljes megbocsátása lett. A prédikátor érvelése alighanem kivívta mindkét család meglepődését. Arra pedig, hogy egy nagyreményű, uralkodásra is hivatott embertől vesznek végső búcsút, csak egy temetési beszéd tett halvány utalást. Dobrai Bálint ecsedi prédikátor még november 2-án a siratószínen elmondott beszédében „emelte meg” – s helyezte uralkodói családot megillető szintre – Bethlen Péter gyászszertartását. Egyenesen a szent királyok tetemével kapcsolatos eljáráshoz hasonlította azt a gyakorlatot, amelyet Bethlen Péter holttestével végeznek: nevezetesen a földi maradvány hazahozatalát, s ennek az ősök mellé történő eltemetését. „A Szent királyoc temetkezésének az ő saját tulajdon örökségekben és temetőhelyekben...” az volt a célja – fejtegeti –, hogy „az ő elejekkel a miképpen egy testec, vérec voltanak, szinten ezen-képpen edgyütt legyenec földdé és porrá; jövődöben pedig, az utolsó itéletnek napján edgyütt feltámadván, sereggel mennyenec edgyütt az igaz itelő bironac ditsőseges tekinteti eleiben.”²⁷ Ha a példázat tanulságát Bethlen Péterre és a nyírbátori református templomra mint temetőhelyre vonatkoztatjuk, meghökkentő eredményre jutunk. Bethlen Péternek itt csak egy rokon „eleje” nyugodott: unokahúga, Bethlen Krisztina. Valószínűtlen, hogy a prédikátort az ő megidézett személye sarkallta volna a nagyívű hasonlat megrajzolására. Annál valószínűbb viszont, hogy az említett beszéd-részlet a Bethlen–Báthori-párhuzamnak egy kései – immár reményvesztett és kegyeletteljes – ébresztése volt, hiszen Bethlen Péter előkészített sírja mellett több Báthori aludta örök álmát. Így ők szolgáltatták – jelképes értelemben – Bethlen Péter elejeit, uralkodói őseit. A Bethlen–Báthori-rokonság hangoztatása ekkor már I. Rákóczi György számára sem lehetett kényelmetlen és kirekesztő jellegű, hiszen Báthori Zsófia, Báthori Gábor néhai fejedelem féltestvérének leánya 1643-tól a Rákóczi-család tagjává vált: a fejedelem menyje lett.

Végezetül, ha megvonnjuk a Rákóczi–Bethlen-ellentét 1636 és 1646 közötti reprezentációs mérlegét, megállapíthatjuk, hogy I. Rákóczi György csakúgy, mint politikájában, az udvari reprezentációban is konoknak és eltökéltnek mutatkozott. A Rákóczi-család hatalmát hirdető sorozatos ünnepségekkel szinte elnyomta (ma úgy mondanánk „le-

26 Erről: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998, 174.

27 Dobrai Bálint ecsedi prédikátor halotti beszéde = „Temetési pompa... Bethlen Péternek...”, i. m., 66.

darálta”) a Bethlen-reprezentáció eredményeit. Ügyesen élt – igaz, nagyvezíri segítséggel – a portai hűséget bizonygató reprezentációs eszközökkel is. A ceremóniakultúra, az udvari reprezentáció iránt érdeklődő kutató és olvasó előtt pedig egy dinamikus színpadi forgatag rajzolódik ki, s pártatlanul örülhet annak a kulturális örökségnek, melyet a két fél összeütközése a reprezentáció területén korunkra hagyományozott.

PÁLFFY GÉZA

A Szent Korona és a koronálása balesete 1638-ban

Legbecesebb nemzeti ereklyénk, a Szent Korona több évszázados kalandos sorsa jól jelképezi a Magyar Királyság viharos történetét. Történetének tudományos feldolgozásai-
ból¹ jól ismert, hogy számos alkalommal idegenbe menekítették, vagy hurcolták. Így járta meg 1304-ben Csehországot; volt 1440 és 1463 között III. Frigyes császár birtokában Ausztriában; tartották a 14. század első évtizedében, majd 1551 előtt éveken át Erdélyben; vitték a török veszély miatt 1663-ban Bécsbe, illetve 1683-ban Linzbe, majd Passaubá; volt 1784-től hat esztendőn át II. József király bécsi kincstárában, mígnem a II. világháború végén, Németországot megjárva, az Amerikai Egyesült Államokba került, ahonnan csak 1978. január 5-én tért vissza. De igen viszontagságos története² folyamán az is meg-

- 1 A teljesség igénye nélkül a legfontosabb tudományos feldolgozások (további bőséges irodalommal): IPOLYI Arnold, *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása*, Bp., 1886; Magda von BÁRÁNY-OBERSCHALL, *Die Sankt Stephans Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn*, Wien–München, 1961; DEÉR József, *Die Heilige Krone Ungarns* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 91) Graz–Wien–Köln, 1966, ill. magyar verziója: *A magyarok Szent Koronája*. Budapest–Máriabesenyő, 2005; BENDA Kálmán, FÜGEDI Erik, *A magyar korona regénye*, Bp., 1979; KOVÁCS Éva–LOVAG Zsuzsa, *A magyar koronázási jelvények*, Bp., 1980; *Insignia Regni Hungariae I, Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, hrsg. Zsuzsa LOVAG, Bp., 1983; LOVAG Zsuzsa, *A magyar koronázási jelvények*, Bp., 1986; BERTÉNYI Iván, *A magyar Szent Korona*, 9. bőv. kiad. Bp., 1996; TÓTH Endre–SZELÉNYI Károly, *A magyar Szent Korona: Királyok és koronázások*, 2. kiad. Bp., 2000; *Koronák, koronázási jelvények. Crowns, coronation insignia*, szerk. BENDE Livia–LŐRINCZY Gábor, Ópusztaszer, 2001; Roger Cornelis Emil TESZELSZKY, *De sacra corona regni Hungariae: de kroon van Hongarije en de ontwikkeling van vroeg-moderne nationale identiteit (1572-1665)*, Groningen, 2006 (Phil. Diss. Proefschrift.). – Az alábbiakban a koronára vonatkozó legfontosabb történeti adatok e munkákból származnak; vö. még a koronázások kapcsán a 7. jegyzetben idézett feldolgozásokat.
- 2 Ebből adódik, hogy a Szent Korona történetéről a rendszerváltást megelőzően, de különösen azután – saját szakterületükön igen elismert fizikusok, mérnökök, ötvösök stb. tollából – sajnos számos népszerűsítő jellegű, kevésbé szakszerű, főként prekoncepciók vezérelte, olykor fél- és

esett, hogy – mint 1440 februárjában – ellopták, vagy – miként 1849 nyarán vagy 1945 tavaszán – titokban elásták. Mindezeket a megpróbáltatásokat szinte csodával határos módon mégis túlélte, noha az ezek során ért kisebb-nagyobb sérülések szerfelett megviselték, és legkülönbözőbb részein mind a mai napig örök nyomot hagytak. Elegendő csupán keresztjének elferdülésére, három keresztpántjának nyílt törésére, az idők folyamán eltört drágakövei utólagos pótlására vagy éppen zománcképeinek sérüléseire gondolnunk.

Bár a Szent Korona említett hányattatásainak történeti körülményeit viszonylag jól ismerjük, a rajta látható sérülések keletkezéséről meglehetősen kevés konkrét történeti információval és forrással rendelkezünk. Kivételt talán egyedül két esemény jelent, amikor 1551 júliusában Izabella királyné a korona I. Ferdinándnak való visszaadása előtt egy liliomos keresztet vagy liliom alakú részt letört róla, illetve amikor 1849 és 1853 között az elásott koronázási jelvények a föld alatt jelentősen károsodtak. Az információk hiánya azonban nem pusztán azzal magyarázható, hogy a korona mindenkori sérüléseiről évszázadokkal ezelőtt (hangsúlyoznánk: teljesen érthetően) nem készültek modern „baleseti láttelepek”, hanem azzal is, hogy újabb kori történetét – ellentétben a gondosan feltérképezett középkorral – a történeti, művészet- és irodalomtörténeti kutatás még nem tárta fel szisztematikusan. Azaz: bár csaknem hihetetlen, de mind a mai napig nincsenek szisztematikusan összegyűjtve ábrázolásai és újabb kori történetének írott forrásai.³ Ezért minden olyan újonnan előkerülő forrásadat külön figyelmet érdemel, amely a magyar történetírás és kultúrtörténet ezen adósságát csökkentheti. Az alábbiakban egy ilyen különleges ajándékkal szeretném 60. születésnapja alkalmából köszönteni Szörényi Lászlót, az MTA Irodalomtudományi Intézetének a történet- és irodalomtudomány mezsgyéit gyakran és eredményesen „bebarangoló” igazgatóját.

áltudományos, valamint dilettáns munka született. Sőt, egyes szerzőknél az is megfigyelhető, hogy korábban mérsékelt véleményeiket alakították át utóbb – a társadalomtudomány kutatási normáit és eredményeit a legminimálisabb mértékben sem tekintetbe vevő – fantáziadús elképzelésekké. Az 1986 előtt megjelent efféle munkákra összefoglalóan: LOVAG Zsuzsa, *A korona-kutatás vadhajtsái*, Művészettörténeti értesítő, 35 (1986)/1–2, 35–48.; Vö. még KOVÁCS Éva, *A magyar koronázási jelvényegyüttes kutatásának hat éve, uo.*, 25–34. és újabb kiadása: KOVÁCS Éva, *Species modus ordo: Válogatott tanulmányok*, Bp., 1998, 386–400., ill. az utóbb készültek (a teljesség igénye nélkül): CSOMOR Lajos, *Magyarország Szent Koronája*, Vaja, 1986; UŐ, *Szent István koronája nyomában*, Bp., 1987; UŐ, *Ófelsége, a Magyar Szent Korona*, Székesfehérvár, 1996; SZIGETI István, *A Szent korona titka*, 2. jav. bőv. kiad. Aachen, 1996; PAP Gábor, *Angyali korona, szent csillag*, Jászberény, 1997; FERENCZ Csaba, *Szent István király koronája*, Bp., 2000; MOLNÁRFI Tibor, *A Szent Korona misztériuma (A Szent Korona és a kozmosz)*, Bp., 2001. – Vö. még egy népszerűsítő vállalkozás: FEKETE György–SUNYOVSKY Sylvania, *A Szent Korona ezer arca*, Bp., 2001.

3 Az eddigi eredményekre vö. *A korona kilenc évszázada: Történelmi források a magyar koronáról*, vál. és szerk. KATONA Tamás, Bp., 1979. (Bibliotheca Historica sorozat) és újabban több fontos megállapítás, főként Révay Péter és Berger Illés munkássága kapcsán: TESZELSKY, *De sacra corona*, i. m.

A korona ládán kívüli életéről

A Szent Korona kora újkori történetének kutatási hiányosságait jól bizonyítja, hogy a vele 1978 legelején az Amerikai Egyesült Államokból hazatért, több mint 70 irat közzétételére csupán negyedszázad elteltével, 2003-ban került sor.⁴ Ezek, az 1638 és 1942 közötti időszakból fennmaradt iratok elsősorban az 1608. évi pozsonyi országgyűlés azon rendelkezésének értelmében készültek, amely előírta, hogy a koronázási jelvényeket őrző láda tartalmát azok használatát követően a felső- és az alsótábla képviselőinek jelenlétében, darabról darabra leltározni, majd visszahelyezésük után a ládát bezárni és a zárat szabályozott formában megpecsételni szükséges.⁵ A leltár-jegyzőkönyvek a jövőbeli kutatás számára óriási segítséget jelentenek, de egyúttal több szempontból is új vizsgálatokra készíthetik a koronázási jelvények történetével foglalkozókat.

Egyrészt: mivel a koronáladát szinte kizárólag a király- és királynékoronázások, illetve kivételes esetekben a korona menekítése idején nyitották fel, ezeknek a forrásoknak köszönhetően immár szinte csaknem pontosan tudjuk, hogy a Szent Korona mikor élt ládán kívüli életet. Ennek azért van különös jelentősége, mert a koronát csakis ezekben a néhány napos periódusokban használták, majd tették utóbb egyre gyakrabban közszemlére, azaz a korabeli politikai elit tagjai, illetve később a nagyközönség is csupán ekkor láthatta. Sőt, a rajta bekövetkezett sérülések túlnyomó része is szinte biztosan ezen rövid időszakokból származhat, hiszen a ládán belül a már a középkor óta külön tokban (tékában) őrzött koronát valóban komoly sérülés csak a ládával történt igen súlyos „baleset” során érhet.

Másrészt: az újonnan közzétett okmányok felhívják a figyelmet arra is, hogy a magyar uralkodók mellett feleségeik pozsonyi, soproni, majd később budai koronázásai alkalmával szintén rendszeresen használták a Szent Koronát. Azzal ugyanis – a középkori hagyományoknak megfelelően – a királynék jobb vállát, mintegy az uralkodó támaszát, érinteni kellett; miként ez már bizonyíthatóan így történt I. Miksa magyar király (1564–1576) felesége, Mária királyné 1563. szeptember 9-én a pozsonyi Szent Márton templomban tartott szertartásán is.⁶ Azaz a jövőben a királykoronázások mellett érdemes lesz a király-

4 *A koronázási jelvények okmányai*, szerk. SZVITEK Róbert József–TÓTH Endre, Bp., 2003 (Bibliotheca Humanitatis Historica XVIII.).

5 1608. koronázás utáni 16. tc. 1. §. *Magyar törvénytár / Corpus Juris Hungarici. 1608–1657. évi törvényczikkek*, Magyarázó jegyzetekkel kíséri MÁRKUS Dezső, Bp., 1900, 34–35.; vö. még újabban FAZAKAS László–HEGEDŰS Ernő–HENNEL Sándor, *A Szent Korona őrzése: A koronaőrök, a koronaórség*, Bp., 2002.

6 *A korona kilenc évszázada*, i. m., 189. (Liszthy/Listhius János magyar királyi titkár latin nyelvű leírása) – Vö. még „die künigin, gleichfalls mit aller gebürenden küniglichen solennitet und ceremonien, wie es in der hungerischen khünigin crönungen von allters heer gebreuchig, gegrönt worden.” *Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack*, hrsg. Friedrich EDELMAYER–Leopold KAMMERHOFER et alii, Wien, 1990, 202 (Fontes Rerum Austriacarum I.,

néknak a kutatásokból ez ideig többnyire mellőzött⁷ kora újkori szertartásait alaposabban megvizsgálni, illetve a két eseménytípusra vonatkozó forrásokat (koronázási ordókat, ceremónia-jegyzőkönyveket, különféle jelentéseket, követi beszámolókat, országgyűlési naplókat, metszeteket és egyéb ábrázolásokat stb.) szisztematikusan összegyűjteni, hiszen ezek a koronázási jelvények történetéhez is fontos adatokat szolgáltathatnak.

Végül: a koronázási lakomákról újabban folytatott kutatásaink⁸ során szembesültünk azzal a ténnyel, hogy a közfelfogással ellentétben nem pusztán a koronaöröknek volt lehetőségük a Szent Korona alaposabb szemügyre vételére; noha nekik is csupán az említett rövid periódusokban, a koronázások közötti időben – a koronának a lepecsételt ládában tartása miatt – viszont egyáltalán nem.⁹ A magyar politikai és a bécsi udvari elit jelesebb képviselői tehát a koronázási jelvények elővételekor és visszatételekor, valamint a koronázási szertartás egy-egy fázisában (például a sekrestyebeli előkészületekkor vagy a koronázási menetben, amikor a jelvényeket maguk vitték, esetleg a koronázás utáni napokban), népesebb csoportjaik pedig a ceremónia világi részének utolsó elemét alkotó díszbéd alkalmával a koronát megtekinthették, sőt néhányan akár alaposabban

---

Scriptores 13.). – Hans Habersack, Ferdinánd főherceg tanácsosa és titkára német nyelvű leírása. Vö. még újabban Štefan HOLČÍK, *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830*, ford. MAYER Judit, 4. bőv. kiad., Bratislava, 2005, 28.

- 7 A kora újkori királyné-koronázások elfeledését mi sem bizonyítja jobban, minthogy dátumaik *Magyarország történeti kronológiájában* (II. köt., 1526–1848, szerk. BENDA Kálmán, 3. kiad., Bp., 1989) sem szerepelnek. – Az eddigi eredményekre vö. Martinus Georgius KOVACHICH, *Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habsburgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimunt*, Pest, 1790; FORRAY Teréz, *A magyar királyok koronázási szertartásai*, Szeged, 1929; BARTONIEK Emma, *A magyar királykoronázások története*, Bp., 1939, reprint: 1987 (A Magyar Történelmi Társulat könyvei IV.), valamint újabban HOLČÍK, *Pozsonyi koronázási ünnepségek, i. m.* és KALMÁR János, *Királyné-koronázás Pozsonyban 1714-ben = Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó, Bp., 2005, 215–231. – Érdemes végül megjegyezni, hogy a kora-újkori koronázásokról a neves piarista történész, Takáts Sándor már a 20. század elején tervezett egy kötetet, amely azonban sajnos nem készült el. Anyaggyűjtésének egy része viszont hagyatékában a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában (Takáts Sándor hagyatéka, Saját kéziratok 27. jelzet alatt) megtalálható.
- 8 PÁLFFY Géza, *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon: Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*, *Századok*, 138 (2004)/5, 1005–1101.
- 9 Erre természetesen még a neves koronaörök, Révay Péternek sem volt lehetősége, miként erre újabban Bertényi Iván felhívta a figyelmet. BERTÉNYI Iván, *Révay Péter Magyarország Szent Koronájáról írt munkájának történeti forrásértéke = A történelem és a jog határán: Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára*, szerk. SEIFERT Tibor, Bp., 2001, 25.

meg is szemléltették. A lakomák alatt ugyanis a koronát egy díszes aranyozott ezüsttálon – szintén követve a késő középkori hagyományokat – 1647-ig a királyi asztalfőre, azután pedig egy külön kis asztalra helyezték, amely mellett a bankett egész ideje alatt a két magyar koronaőr teljesített őrszolgálatot. Mindez azután szokásban maradt egészen az utolsó királykoronázásig, IV. Károly 1916. december 31-én tartott budai ünnepi ebédjéig.¹⁰

Mind eleinte a királyi ebédlőasztalon, mind utóbb a külön kis asztalkán a nyilvános koronázási lakomát végignéző több tucatnyi magyar és idegen főméltóság egy részének bizonyosan lehetősége nyílt a ritkán látott különleges tárgy megszemlélésére. A korona nyilvános helyre tételének legfőbb célja ugyanis éppen az volt, hogy „az étkezés alatt [a jelenlévők] megtekinthessék” – miként ezt a bártfai követek 1638 februárjában országgyűlési naplójukban külön kiemelték.¹¹ Ezzel magyarázható tehát, hogy a Szent Koronáról a Révay Péter nevezetes koronátörténetében¹² 1613-ban megjelent és több fiktív, idealisztikus elemet tartalmazó, de későbbi kiadásainak köszönhetően széles körben elterjedt metszettel ellentétben rendelkezünk a koronát sokkal hitelesebb formában mutató ábrázolásokkal. Ezek közé sorolható például az, az újonnan előkerült elől- és hátulnézeti kép, amely II. Ferdinánd 1618. július 1-én tartott koronázása alkalmával vagy esetleg már azt megelőzően készült,¹³ vagy a III. Ferdinánd trónörökös magyar királyi portréján látható korona-ábrázolás. Ez utóbbit az 1625. december 8-ai soproni koronázás–koronázási lakoma alatt vagy azt követően, személyesen végzett, alapos szemrevételezés segítségével vagy esetleg egy a koronáról (valaki által) készített, még lappangó vagy elpusztult színes rajz alapján festett a neves flamand művész, Justus Sustermans.¹⁴

10 PÁLFFY, *Koronázási lakomák, i. m.*, 1051–1052.

11 A korona „,apponitur mensae, ut inter prandendum contempletur.” Magyar Országos Levéltár, Budapest [= MOL]; Regnicolaris levéltár, N 114, Kovachich Márton György gyűjteménye, Acta diaetalia [= N 114] Köt. 1. fol. 111.

12 Petrus RÉVAY, *De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissime brevis Commentarius*, Augsburg, 1613; magyarul: *A korona kilenc évszázada, i. m.*, 195–232.

13 MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, A 95, Acta diaetalia [a továbbiakban A 95] 1618, fol. 5v. és fol. 13v.

14 A Magyar Nemzeti Galéria tulajdonába 1992-ben került, páratlan értékű festményre Buzási Enikő hívta fel a figyelmet, elsőként publikálta azt, és gondosan feldolgozta történetét, tisztázva szerzőjének személyét is. BUZÁSI ENIKŐ, *III. Ferdinánd mint magyar király (Justus Sustermans ismeretlen műve az egykori Leganés gyűjteményből)*, *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, 1991, 149–158.

Feltört láda – megsérült korona

Az említett néhány napos periódusok történetének gondos feltérképezése a jövőben bizonyosan még számos új adatot, forrást, esetleg ábrázolást tárhat fel legfőbb nemzeti kincsünk hányatott sorsának alaposabb megismeréséhez. Ezt igazolja az alábbi példa is, amely szemléletesen dokumentálja a koronáláda és a Szent Korona ez ideig ismeretlen, 1638. évi súlyos balesetét.

1638. február 14-én kora reggel a pozsonyi Szent Márton dómban III. Ferdinánd magyar király (1637–1657) első felesége, a spanyolok Habsburg ágából származó Mária Anna királyné koronázási szertartására készülődtek. Az 1608. évi említett törvénycikkben előírt és erre az időre már megszilárdult szokásoknak megfelelően a magyar rendek képviselői, Esterházy Miklós nádor vezetésével, közel tucatnyian a templom sekrestyéjében gyűltek össze, hogy ott a királynéi szertartáshoz szükséges és a pozsonyi várból a koronálárában már az előző napon leszállított jelvényeket a ceremónia megkezdése előtt körülbelül egy órával előkészítsék. Bár a királynékat egy külön, ún. házikoronával (ném. *Hauskrone*, lat. *corona domestica*) avatták fel, a Szent Koronára – miként arra már utaltunk – természetesen ez esetben is szükség volt, hiszen azzal a királyné jobb vállát érinteni kellett.

A koronáláda felnyitásánál azonban óriási bonyodalom támadt. Erről érdemes meghallgatnunk a sekrestyében végig jelenlévő szemtanúk egyikét, aki országgyűlési naplójában ugyan saját nevének elárulása nélkül jegyezte le a nap legfontosabb történéseit, de akit minden kétséget kizáróan a naplóírásáról egyébként is híres¹⁵ pálóczi Horváth I. Györggyel (†1655. dec. 25.), a diétáról távollévő kelet-magyarországi nagyúr, Bethlen István evangélikus vallású követével azonosíthatunk.¹⁶

15 *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. Gyulafy Lestár följegyzései*, közli SZABÓ Károly; *Martonfalvi Imre deák emlékirata. A pálóczi Horváth család naplója*, közli SZOPORI NAGY Imre, Bp., 1881, 185–213 (Monumenta Hungariae historica 2. Scriptorum XXXI.).

16 Mindez több dologgal is bizonyítható. Egyrészt szemtanúnk az országgyűlésre családi rezidenciájától, nevezetesen pálóczi házától (Ung megyéből) 1637. november 2-án indult, majd hazautazása tizedik napján, 1638. április 3-án érkezett oda vissza, másrészt kiadott családi naplójának erre vonatkozó sorai („Anno Domini 1637. Ez pozsoni gyűlésre indultam pálóczi házamtól die 2-da mensis Novembris.” *A pálóczi Horváth család naplója, i. m.*, 197.) nagyrészt megegyeznek országgyűlési diáriumának bejegyzésével („Anno Domini 1637 die 2da mensis Novembris indultunk meg pálóczi házamtól az pozsonyi gyűlésre Szigeti Miklós és Laskai János uramékkal.” lásd a következő jegyzetben idézett forrást, 124.). Vallására: *Uo.*, 175. és 205. – Érdemes megjegyezni, hogy a koronázást követően a diéta tagjai számára tartott lakomán Horváth György a személynök, Mikulich Tamás asztalánál foglalt előkelő helyet (*Uo.*, 194.). Családi naplójában pedig maga állította, hogy „ezen gyűlésben gróf Bethlen István uram követe voltam” (*A pálóczi Horváth család naplója, i. m.*, 197.). Az 1642. évi országgyűlésen ugyanakkor már Ung vármegyét képviselte (*Uo.*, 201–202.). Az 1637/38. évi országgyűlésre és részvevőire vö. még ZSILINSZKY Mihály, *Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Bp., 1885, főként 7–12 (Értekezések a történelmi tudományok köréből V. 1.) és ÖTVÖS Lajos, *Az 1637–38. évi országgyűlés*, Bp., 1914.

Ő az egyre feszültebb légkörben zajló eseményeket ékes magyar nyelven az alábbi szavakkal vetette papírra:¹⁷

Anno Domini 1638 die 14 mensis Februarii koronáztuk meg az mi kegyelmes asszonyunkat, Máriát, az mi kegyelmes urunknak 3us Ferdinánd császárnak feleségét Posomban.

Ezen napon gyűltünk az palatinus uram¹⁸ szállására. Azomban palatinus uram az maga házából ki jűve, s mondá: «Jó uraim, az ki kegyelmetek közül az koronát akarja látni, jűjön el velem.» Mi egynehányan elmenénk, azomban az Nagytemplomban menénk.

Ajtónállók ezek voltak: Ezterhaz Pál, Balog István, Veselieni Ferenc, Barkoczi László.¹⁹

Az segrestyében [sic!] bemenénk, az hol az korona volt, ládástul volt. Az domestica koronákot²⁰ is ládástul behozák. Azomban Traufmasdorf [sic!]²¹ uram is bejűve, egy iskatulyát hozza, kiben egynehány kulcs volt.²² Felül az iskatulyán az volt írva, hogy az magyarországi korona ládáinak kulcsai (de nem az volt). Próbálgatták az ládát, de semmiképpen meg nem nyithatták. Lakatosokat hívának. Az ládát két kötélre egy fenyűgerendához felkötöttük. Lippaj Gáspár, Zakani András²³ és én is emeltük fel. Nagy sok veszekedéssel²⁴ az lakatosok az ládát felszaggatták felül. Pléh²⁵ 14 vagyon az ládán.

17 MOL, Regnicolaris levéltár, N 49, Diaetae antiquae Köt. 3. 192. – A forrásszöveget a kora-újkori magyar források kiadására újabban tett javaslatok [BAK Borbála, *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései*, Fons (Forráskutatás és Történeti Segétdománnyok), 7 (2000)/1, 91–137.] tanulságait felhasználva közöljük.

18 Esterházy Miklós nádor (1625–1645).

19 Az említés sorrendjében: Esterházy Pál bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettes, Balogh István tatai kapitány, Wesselényi Ferenc füleki kapitány, a későbbi nádor, valamint Barkóczy László kamarás.

20 értsd: a királynéi koronázáshoz szükséges házikoronát, valamint a császári házi- vagy magán-koronát (*Haus- oder Privatkrone*)

21 Maximilian Graf zu Trauttmsdorff bécsi főudvarmester (1637–1650).

22 Az ez időre kialakult gyakorlatnak megfelelően ugyanis a Szent Korona ládájának kulcsait – a koronázásokat követő lezárás után – a bécsi *Schatzkammer*ben őrizték, így a magyar korona-őröknél csak a ládát rejtő pozsonyi várbeli terem kulcsa volt megtalálható.

23 Lippay Gáspár országbírói ítélőmester, királyi táblai ülnök, később a Magyar Kamara tanácsosa, majd elnöke, Zákány András pedig Borsod vármegye követe volt az országgyűlésen.

24 értsd: vesződséggel

25 értsd: pánt, pántlemez

Palatinus uram elsőben is kivevé az palástot, veres tafotával²⁶ volt takarva. Annak utána az cipellőst,²⁷ az is veres tafotával volt átal kötve. Annak utána az Szent István király pallosát, ezek mind voltak kezemben. Annak utána az arany almát,²⁸ egy kis bőr erszényben. Annak utána az szetromot [sic!]²⁹. Annak utána az koronát tokostul. Az koronának az felső réz tokját palatinus urunk felvevé. Az alsó részéből soha semmi-képpen palatinus urunk az koronát ki nem veheté, hanem egy kést kére. Zakani András adá az kését oda. Avval hasítá le az széliben egy darabot, úgy vevé ki osztán az alsó réz tokból az koronát palatinus urunk.

A koronaláda feltörését erősíti meg az esemény egy másik szemtanúja, a neves Abaúj vármegyei követ és ugyancsak királyi táblabíró, Szemere Pál latin nyelvű naplója is; aki tizenkét nappal később, február 26-án a koronázási jelvények visszatételénél is jelen volt.³⁰ Ő ugyan jóval rövidebben és latin nyelven, de szintúgy a vasból készült koronaláda „erőszakkal és igen nagy erővel” való feltöréséről tudósít:³¹

14^a Februarii, quae erat Dominica Quinquagesimae, augusta imperatrix Maria, consors sacratissimi domini, domini imperatoris Ferdinandi Tertii, infantissa Hispaniarum, solenniter et magna cum pompa coronata est in dextro humero in reginam Hungariae. Vivat foeliciter ad emolumentum regni nostri. Mirabilia notanda circa cistam ferream Sacrae Coronae, cujus claves Viennae (ut fertur) oblatae essent, violenter et summa vi adhibita eadem cista effracta esset.

A koronaláda nagy erővel való feltörését a királynéi koronázás már kitűzött időpontja és kezdődő eseményei tették szükségessé. A drasztikus beavatkozás – miként az a leírásokból egyértelműen kiderül – a láda tetejét szinte teljesen szétszaggatta, hiszen tizen-négy pántot kellett róla nagy kapkodás közepette, durva módon lefeszetegetni. A lakatosok által nyilvánvalóan feszítővasakkal végzett beavatkozás azonban a Szent Korona tokját és benne magát a koronát sem kímélte meg. A réztek a láda emelgetése és sietős felszakítása

26 tafota (ném. *Taffet*) = selyemből készült, jó minőségű, a korban kedvelt, drágább szövetfajta, amelyet a 16–17. században Magyarországra többnyire német és itáliai területekről importáltak

27 azaz a királyi cipő (más forrásokban saru), amely sárga bőrből készült, és az 1849 és 1853 közötti esztendőkből jelentős mértékben elrohadt, amikor a koronaláda és a jelvények a föld alatt eláztak

28 értsd: az országalmát

29 azaz a jogart, latinul *sceptrumot*

30 *A koronázási jelvények okmányai, i. m., 33, Nr. 1.*

31 MOL, N 114, Köt. 1. fol. 154. (Barna György és Szemere Pál naplója) – A rövid forrásrészletet a legújabb latin forráskiadási ajánlás [OBORNI Teréz, *A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról, Fons, 7 (2000)/1, 67–75* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok).] elveinek megfelelően közöljük.

közben felülről (esetleg részben oldalról is) szinte biztosan komolyabb nyomás(okat) vagy ütés(eke)t kapott. Másképpen nehezen képzelhető el, hogy a korona úgy beragadt volna tokjának alsó részébe, hogy abból „soha semmiképpen” ne jöjjön ki, és abból végül Zákány András Borsod megyei követ késével kelljen kifeszegeni.

Egyenes vagy ferde kereszt?

A felülről (oldalról) kapott nyomás vagy ütés hatására elsőként a koronából kimagasló keresztnek³² kellett megsérülnie, azaz elferdülnie, amellyel egyidejűleg esetleg a napjainkig megfigyelhető említett keresztpánt-törések egy része is bekövetkezhetett – e törések részben azonban akár korábbi, akár (s talán ez a valószínűbb) későbbi, ez ideig még ismeretlen, hasonló eseményekkel is összefüggésben állhatnak. Bár a fenti leírásokból természetesen nem állapítható meg a sérülések pontos lezajlása és nagysága – erre talán egyedül a koronát javítani kényszerülő, feltételezhetően pozsonyi ötvös számlájából tudnánk következtetni –, azaz érthető módon pontosan nem rekonstruálható a kereszt valószínűsített elferdülésének mértéke és a pántok esetleges törésének módja; ilyen modern jellegű leírást azonban ebből a korból nem is várhatunk. A korona sérülése azonban vitathatatlan, ami azután az ereklyét még „sebezhetőbbé” tette. A megsérült, megdőlt kereszt – ha nem tudták megfelelően stabilizálni – a következő koronázások, illetve az ezekkel járó újabb, akár kisebb-nagyobb hasonló megpróbáltatások (balesetek) alatt újra elmozdulhatott, és a megsérült pántok is könnyen tovább repedezhettek-törhettek. Remélhetőleg ilyen újabb sérülési lehetőségekre is előkerülnek még a jövőben a 17–19. századból források.

Bizonyosak lehetünk viszont abban, hogy a sérüléseket – ha az idő szűke miatt kapkodva is, de – részben megpróbálták helyreállítani, vagy legalábbis a sérült helyeket megerősíteni. Erre utal egyrészt a keresztpántok javításának a koronát megvizsgált ötvösök és restaurátorok (mint például az Esterházy kincsek neves ötvös-restaurátora, Szvetnik Joachim) állítása szerint meglehetősen durva módja, másrészt az is, hogy a Szent Korona történetében szinte páratlan módon, a jelvénnyek ládába történő visszahelyezésére ezúttal – az általános néhány napos gyakorlattal szemben – február 26-ig tizenkét napot kellett várni.³³ E jelentős idő alatt a koronaládát vagy kijavították, vagy – ami még valószínűbb – egy teljesen új, szintén vasból készült ládára cserélték ki, de a koronát ért kisebb-nagyobb sérüléseket is megpróbálhatták valamelyest helyrehozni.

32 A koronával foglalkozók egy része mind a mai napig vitatkozik azon, hogy ez a korona eredeti keresztje, vagy – ami tudományos szempontból sokkal megalapozottabbnak tűnik – csupán egy, az előbbi kereszt helyére valamikor a 15–16. században újonnan felszerelt aranykereszt.

33 *A koronázási jelvények okmányai, i. m., 33, Nr. 1.*

Mindezt komoly diszkréció közepette végezték el. A sekrestyebeli baleset ismereteink szerint a 21. század elejéig sohasem került szélesebb körben nyilvánosságra,³⁴ pedig arról a tucatnyi jelenlévő mellett a pozsonyi lakatosoknak és a javításokat végző ötvös-mester(ek)nek is tudni kellett. A különleges eseményről még a koronát tokjából kifeszető Esterházy nádor bizalmasa, az országgyűlés eseményeiről részletes naplót vezető, de a sekrestyéből hiányzó karancsberényi Berényi György, ekkor Nyitra vármegyei követ sem tudott, vagy erről egyszerűen hallgatott.³⁵ De Bártfa városának többnyire jól informált követei is csupán a láda feltörésének kurta tényét rögzítették naplójukban.³⁶ A szemtanúk diszkrécióját a korona kiemelt tisztelete mellett az magyarázhatta, hogy a téves kulshozatal és a koronasérülés hírének elterjedése igen kellemetlen megítélésbe hozhatta volna a császár és magyar király legfőbb méltóságait, a bécsi főudvarmestert és a koronát tokjából késsel kifeszető nádort. Még akkor is, ha nyilvánvalóan valamelyik bécsi kincstári alkalmazott figyelmetlensége okozta a koronáláda-kulcsok összekeverését, és ez tette szükségessé a láda feltörését.

Feltételezésünk szerint tehát valószínű, hogy a Szent Korona keresztje az említett különleges balesetnek köszönhetően 1638. február 14-ének reggelén ferdült el, vagy legalábbis sérült meg első ízben jelentősebben. Az elferdült keresztet utóbb valószínűleg többször megpróbálhatták meggyengült helyzetében stabilizálni. 1784-ben azonban már bizonyosan számottevően ferde állapotban volt. Ezen esztendő május 25-én ugyanis a kalapos király, II. József rendeletére Bécsbe szállíttatott koronáról a bécsi főkamrás átvételi jegyzéke egyértelműen azt jegyezte fel, hogy a Szent Korona „keresztje egyik oldalára elnyomódott.”³⁷ Nem sokkal később, 1792-ben Decsy Sámuel nevezetes koronator-ténetének ábrázolása is egyértelműen jelentősen ferde állapotban mutatta.³⁸ Ezt a megfigyelést erősítette meg 1792 júniusában Kazinczy Ferenc is, aki I. Ferenc király (1792–1835) budai koronázási lakomája alkalmával az ezüst táltra helyezett tárgyat hosszabb időn át alaposan szemügyre vehette, és megállapította, hogy a kereszt mozog.³⁹

34 Vö. a témáról a nagyközönség számára írt két kisebb közleményünket: *Az elcserélt kulcs: Mikor ferdült el a Szent Korona keresztje? Magyar Nemzet*, LXVII. évf. 2004. június 5., 142. sz., 36. és *A Szent Korona és a társadalomtudományok védelmében, Új Ember*, LX. évf. 36. (2925.) sz., 2004. szeptember 5., 6.

35 KOMÁROMY András, *Berényi György naplója az 1634/35-ik soproni és az 1637/38-ik évi pozsonyi országgyűlésekről*, *Történelmi Tár*, 1885, 137.

36 „Reponitur in cistam confractam, quia claves erant Viennae, et tam facile haberi haud poterant.” MOL, N 114, Köt. 1. fol. 112. (febr. 15.) – Vö. még DEMKÓ Kálmán, *Az 1637–38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez, Századok*, 19 (1885), 321.

37 BERTÉNYI, *A magyar Szent Korona*, i. m., 126.

38 DECSY Sámuel, *A magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak története*, Bécs, 1792, ill. hasonmás kiadása az *Amor librorum* sorozatban: Bp., 2003, 38, I. tábla: a Szent Korona elől- és hátulnézeti ábrája; újabb, modern közlése: TÓTH, SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona*, i. m., 62. és 102. ábra

39 *Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831*, vál., szerk. és jegyz. BUSA Margit, Bp.–Miskolc, 1995, 68.

De ugyancsak ferde állapotban mutatja a korona keresztjét az 1780. november 29-én elhunyt Mária Terézia királynőnek a bécsi kapucinus kriptában található síremlékén látható Szent Korona-szobor is. Mivel pedig Mária Terézia halálát megelőzően a koronát utoljára az ő koronázásán, 1741. június 25-én Pozsonyban használták, joggal tette ez ideig a kutatás a kereszt elferdülésének *ante quem*-dátumát 1741/84-re.⁴⁰

A kereszt elferdülésének *post quem*-dátumát viszont – ha némi bizonytalansággal is – a legújabb kutatás az 1620-as évekre helyezte. Eddig az időpontig ugyanis szinte minden ismert koronaábrázolás egyenes kereszttel ábrázolja nemzeti ereklyénket.⁴¹ Nevezetesen a teljesség igénye nélkül: az 1555-ben keletkezett Fugger krónika; II. Mátyás magyar király, majd utódai koronázási emlékérméi és különféle pénzei (1608-tól kezdve); Jeszenszky János 1609-ben megjelent és általában elfeledett ábrázolása; Lucas és Wolfgang Kilian nevezetes rézmetszetei (1610, 1612); az eddig ismeretlen, említett 1618. évi ábrázolás (még hozzá elől- és hátulnézetből egyaránt); a Révay Péter koronaőr (1608–1622) titkárához, Hrabéczi Dánielhez köthető festmények 1620–1621-ből; végül III. Ferdinánd említett koronázási portréja 1626 tájáról.⁴²

40 *A koronázási jelvények okmányai, i. m., 20.*

41 Bár egyes kutatók szerint a korona keresztje már II. Mátyás magyar király Lucas Kilian készítette metszetén (1610) is ferdén áll, ez azonban csupán a korona kissé ferde helyzetben való ábrázolásának és az uralkodó fejtartásának a következménye. Ezt igazolja az is, hogy a metszet felső részén lévő magyar címer felett látható koronán a kereszt egyértelműen egyenesen áll. Vö. TÓTH–SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona, i. m., 16.*

42 Az említés sorrendjében (a teljesség igénye nélkül): Fugger krónika: *Bayern – Ungarn tausend Jahre. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001, Oberhausmuseum, Passau, 8. Mai bis 28. Oktober 2001*, hrsg. Wolfgang JAHN–Christian LANKES–Wolfgang PETZ–Evamaria BROCKHOFF, Augsburg, 2001, 34, Nr. I. 4. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 43.); a koronázási érmek: Jozef HLINKA, *Bratislavské korunovačné medaily a žetóny*, Bratislava, 1966. (Fontes Historického odboru Slovenského národného múzea v Bratislave) és Lajos HUSZÁR, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Bp., 1979, Nr. 1106–1127. stb. passim; Jeszenszky ábrázolása: Johan[nes] JESSENIUS A JESSEN, *Regis Vngariae, Matthiae II. coronatio*, Bécs, 1609 (OSzK App. H. 705/1.); a Kilian metszeteire és III. Ferdinánd portréjára: BUZÁSI, *III. Ferdinánd, i. m., 151–152. és XLVI–XLVIII*; az 1618. évi ábrázolás: MOL, A 95, 1618, fol. 5v. és fol. 13v., végül a Hrabéczi-festményekre legújabban: MIKÓ Árpád, *A Szent Korona a tartományok címereivel. = Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 426–428, Nr. VII–1.; HOLLER László, *A magyar királyi koronát ábrázoló 1620–1621. évi festményekről*, Művészettörténeti Értesítő, 49 (2000), 297–310. és ZSÁMBÉKY Monika, *Megjegyzés a magyar királyi korona 1621. évi ábrázolásaihoz: A megkerült szombathelyi kép, uo., 50 (2001), 341–342.*, ill. általánosan újabban *A koronázási jelvények okmányai, i. m., 10–18. és TESZELSZKY, De sacra corona, i. m., passim.*

Már pusztán ezek ismeretében is egyértelműen cáfolható az, az újabban egyre szélesebb körben elterjedt elképzelés, miszerint a Szent Korona keresztje – a korona aszimmetrikusra történt, különleges tervezése miatt – eredetileg is ferde formában, nevezetes a föld forgástengelyével párhuzamosan készült volna.⁴³ Már csak azért sem készülhetett így, mert mai dőlésszögét (kb. 23,5 fok) a korona javítói – az Ipolyi Arnold vezette tudományos vizsgálat (1880) során való leszedését, majd visszatételét követően, valószínűleg a IV. Károly koronázása után, 1916 legvégén végrehajtott forrasztásos megerősítés idején – alakították ilyen mértékűre. De ami a kérdés eldöntésében ennél sokkal meghatározóbb: a művészet-, művelődés- és egyháztörténet már régóta bizonyította, hogy a középkori Európában egyetlen korona sem készült ferde kereszttel, és a korabeli ember, így a koronát készítő mesterek világméppé nem az aszimmetria, hanem éppen a szimmetria felelt meg. Mindezt jól igazolja, hogy a régi századokból fennmaradt templomokon is mindig és vitathatatlanul egyenesen áll a kereszt. Az 1638. február 14-én tartott királynékoronázásról újonnan előkerült és több szemtanú által is dokumentált „koronabaleset” tehát ennek, az eredetileg bizonyosan egyenesen álló keresztnek az elferdülési okára ad jelenlegi ismereteink szerint valószínűsíthető megoldást; bár természetesen – mint utaltunk rá – a 17–18. században további sérülési lehetőségek sem zárhatók ki, hiszen szinte biztosan voltak. Ez ideig azonban több hasonló esemény még nem dokumentálható.

Az egyik legvitatottabb problémáról: a Dukász Mihály-kép

Végezetül az 1638. évi forrásokkal közel egyidejűleg kezünkbe akadt, már többször említett 1618. évi koronaábrázolások kapcsán nem térhetünk ki a Szent Korona másik gyakran vitatott problémájának, a Dukász Mihály bizánci császárt ábrázoló zománcclemez sorsának érintéséről. Az elmúlt másfél évtizedben ugyanis egyre erőteljesebb hangsúlyt kap az a gondos kritikával sohasem vizsgált, 20. század végi, fantáziadús elképzelés,⁴⁴ miszerint a Révay Péter koronaőr 1613-ban megjelent munkájában a korona hátsó oromzatán leírt Szűz Mária képet⁴⁵ 1784 és 1790 között II. József király cseréltette volna le Dukász Mihály portréjára. Ennek a kérdésnek azért van különös jelentősége, mert a korona görög zománcclemezeinek és görögnek nevezett alsó részének (*corona Graeca*) datálását alapvetően meghatározza.

43 Legújabbban: FERENCZ, *Szent István király koronája*, i. m.

44 Ennek, az alaposabb tudományos indoklást nélkülöző hipotézisnek a legfőbb szószólója Pap Gábor; nézeteire lásd PAP, *Angyali korona*, i. m.

45 „in fronte recta imago Salvatoris nostri pomum tenentis ex adverso Divae Mariae Virginis” RÉVAY, *De Sacrae Coronae*, i. m., 75. – magyarul: *A korona kilenc évszázada*, i. m., 224.

A 18. század végi tudatos képcsere azonban nem több, mint teljesen megalapozatlan hipotézis – miként erre már 1983-ban előbb Bogvay Tamás, majd 1986-ban Lovag Zsuzsa és Marosi Ernő művészettörténeti, újabban pedig a Szent Korona történetének egyik legjobb ismerője, Bertényi Iván történeti forráskritikai módszerrel felhívta a figyelmet.⁴⁶ De elsősorban mégsem azért, mert a korona 1784 és 1790 közötti esetleges javításáról, átalakításáról vagy képcseréiről ez ideig semmiféle forrással nem rendelkezünk. Pusztán II. József különtségével, vagy úgymond „magyarellenességével” összefüggésbe hozni a kérdést pedig egyenesen tudománytalan – nem beszélve arról, hogy a 18. század végén a korona görög részéhez egy stílusában és ikonográfiailag ennyire odaillő, eredeti bizánci zománclemezt még a reformer uralkodó sem tudott volna kincstárából elővarázsolni. De ezt nem is tette. Noha Révay Péter koronátörténetében valóban Szűz Máriát „helyezi” nemzeti kincsünk hátoldalára, ez egyszerűen nem felel meg a valóságnak.

A korona mellett hosszú éveken át (1608–1622) lelkiismeretes szolgálatot teljesítő koronaőr nem láthatta Szűz Máriát annak hátoldalán, annak 1618-ból újonnan előkerült hátoldali ábrázolásán⁴⁷ ugyanis – ha csak ceruzával is, azaz halványan, de egyértelműen – egy bizánci jogarral trónoló portré, azaz biztosan Dukász Mihály alakja vehető ki, hiszen bizánci hatalmi jelvényvel Szűz Máriát sohasem ábrázolták. Mindez tehát azt jelenti, hogy a Dukász portré már 1618-ban is mai helyén állt, így kicserélése nem fűződhet II. József korához; noha vitathatatlan, hogy durva szegecseléssel való megerősítése a korona hátsó oromzatán valamikor tényleg megtörtént. Azaz feltételezhetően azon kutatók véleménye állhat legközelebb az igazsághoz, akik a korona felső részéhez méretében nem pontosan passzoló Dukász Mihály-kép felszerelését vagy a 11. század második feléhez, vagy az 1170–1180-as évekhez kötik.⁴⁸ Révay és kortársai tehát az 1608., az 1613. és az 1618. évi király- és királyné-koronázások, valamint a koronázási jelvények 1621. május 14-én Kassán történt megszemlélése idején⁴⁹ mindannyiszor a bizánci császár

46 Thomas von BOGYAY, *Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone = Insignia Regni Hungariae*, i. m., 66–67; LOVAG, *A koronakutatás vadhajtsái*, i. m., főként 45–47; MAROSI Ernő, *A magyar korona a jelenkori kutatásban és a populáris irodalomban: Megjegyzések a művészettörténet-tudomány jelenlegi helyzetéhez és megbecsüléséhez*, Művészettörténeti értesítő, 35 (1986)/1–2, 49–55; BERTÉNYI, *Révay Péter*, i. m. – Vö. még főleg irodalomtörténeti és életrajzi vonatkozásokkal: BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., 1981, főként 52–61 (Irodalomtörténeti füzetek, 104).

47 MOL, A 95, 1618, fol. 13v.

48 Az 1. jegyzetben idézett munkák közül lásd elsősorban (további irodalommal): IPOLYI, *A magyar Szent Korona*, i. m.; DEÉR, *Die Heilige Krone Ungarns*, i. m.; KOVÁCS–LOVAG, *A magyar koronázási jelvények*, i. m.; BERTÉNYI, *A magyar Szent Korona*, i. m. és újabban mindenekelőtt TÓTH–SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona*, i. m., passim, valamint vö. még HOLLER László, *A magyar korona néhány alapkérdéséről*, Századok, 130 (1996)/4, 907–964.

49 Vö. SZILÁGYI Sándor, *Révay Péter és a Szent Korona (1619–1622)*, Bp., 1875, 27 (Értekezések a történelmi tudományok köréből V. 1.).

képét látták a koronán, a jeles koronaőr viszont leírásában – kora igen erős Mária-tiszteletének jegyében – „helyezte” arra Magyarország Nagyasszonyát. Hasonló módon kapott nála csodába illő, számmisztikai magyarázatot a korona kilenc függője (függőlánca) és kilenc oromdísze, mint a Magyar Királysághoz tartozó egykori csatolt- és igénytarományok jelképe, továbbá egyéb elemei is, és így kerültek korona-ábrázolására – nem tévedés – a magyar trónt betöltő Habsburg uralkodók portréi is.

Révay Péter a 17. század elején tehát kora és egyúttal saját, szimbolikával és misztikával áthatott, ideális koronaképét készít(t)ette el mind leírásban, mind metszet formájában. Azaz ő a szimbolikus tartalmat sokkal lényegesebbnek tartotta, mint a valóságot. A jövőbeli interdiszciplináris (történeti, művészettörténeti és ötvös-restaurátori) kutatásoknak azonban – a már meglehetősen jól ismert szimbolika és eszmeiség mellett – mindenekelőtt az utóbbit kell a Szent Korona hiteles históriájának feltárása során bemutatniuk, hiszen egy konkrét tárgy „fizikai” története mindig jelentősen eltér a hozzá kötődő és a vele kapcsolatban kialakult gondolat- és eszmevilágtól. Mindez különösen igaz a magyar történelem legfontosabb és leghosszabb ideig szimbólumként (is) szolgáló kincsére. Az 1638 februárjában történt és jelen írásban ismertetett „baleset” ugyanakkor szemléletesen bizonyítja, hogy köztisztelőben álló nemzeti ereklyénk földi pályafutása során ugyanolyan esendő volt, mint Isten kegyelméből felszentelt uralkodóink vagy azok legegyszerűbb alattvalói. Különleges sorsát éppen ezen emberi tulajdonsága teszi valóban teljessé.

G. ETÉNYI NÓRA

Buda különlegességei

Traktátus a töröktől visszavívott városról

Buda visszafoglalásáról több száz röplap, nyomtatott hírlevél és napló tudósított német, olasz, angol, francia, németalföldi, spanyol vagy portugál nyelven a „történelmet szerető”, „kíváncsi” olvasóknak.¹ A hírdömpingben a kiadók hitelességre, pártatlanságra, katonai szakszerűségre, sokoldalúságra, érdekességekre hivatkozva próbálták egyedivé tenni kiadványukat. Ebből a szempontból izgalmas az a nyomtatvány, mely a „különleges Buda” „ritkaságait” mutatja be az olvasóknak 1686 őszén, keresztény és török oldalról egyaránt.²

- 1 KÁROLYI Árpád, *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*, Bp., 1886. Átdolgozott kiadása: KÁROLYI Árpád, WELLMANN Imre, *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*, Bp., 1936; KELÉNYI B. O., *Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma 1683–1718*, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve (FKÉ), 1935; KELÉNYI B. O., *Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában 1683–1718*, FKÉ, 1937; SZAKÁLY Ferenc, *Hungaria Eliberata: Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*, Bp., 1986; R. VÁRKONYI Ágnes, *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*, Bp., 1987; RÓZSA György, *Magyarország a XVII. századi képe a francia népies grafikában*, *Folia Historica*, 4, 1976, 35–90; Uő., *Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében*, *Folia Historica*, 7, 1979, 39–61; Uő., *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*, Bp., 1987; *Napló Buda, avagy Offen erős városának híres ostromáról*, kiadta CZIGÁNY István, HANKÓ Ágnes, Bp., 1998; Karl G. VOCELKA, Martin C. MANDLMAYR, „Christliche Triumphfreude über herrliche Victorien und stattliche Kriegsporgessen”, *Die Eroberung Ofens 1686. Fallstudie über Zahl, Verbreitung und Inhalte propagandistischer Medien in der frühen Neuzeit* = *Südost-Forschungen*, Band XLIV, 1985, 99–138.
- 2 *Sonderbare Begegnüsse der Königlichen Vestung Ofen Worinnen nicht nur allein dieser Stadt Situation oder Gelegene, und alle darinnen und um Selbe befindliche Raritäten und Gebäue, sondern auch verschiedene Belagerungen und Eroberungen der selben so Chirtslich als Türkischer Seiten enthalten, Insonderheit Die Belagerung vor 2. Jahren, wie auch die jezige bis zu der Siegreichen Eroberung diese realen Orts aus glaubwürdigen Zeugnissen dem geneigten Leser vor Augen gestellet, und entworfen, Über diese auch noch, Mit einem gründlichen Abriss dieser Vestung, derer Lagern, und dem Bildnüs J. Churfürstl. Durchl. Von Bayern versehen worden. Von Einer Unparteilichen Feder. Gedruckt im Jahr Christi 1686. A Verzeichnis der im*

A kiadvány 38 oldalon keresztül tekint vissza Buda török kézre kerülésétől a vár történetére és ostromaira. A történeti áttekintés – amint a kiadvány is hangsúlyozza – „régii könyvtárakban található ritka könyvek” alapján készült. A bevezetés (több áttétellel, de Bonfini alapján) bemutatja a frissen visszafoglalt Buda régi fényét, szépségét és jelentőségét a középkori Magyar Királyság központjaként. Továbbörökíti azt a hiedelmet is, miszerint az egyik boltozatos szobában a mennyezetet Mátyás király születésekor az égen látható csillagkép díszítette.³ Összességében Buda természeti adottságairól, termékeny környékéről, pompás fürdőiről és Mátyás virágzó udvaráról, könyvtáráról jóval többet mutattak be a korban közkeletű kiadványok Istvánffy Miklós vagy Hieronymus Ortelius műve alapján, amint ezt a sok kiadást megért, méltán népszerű Martin Zeiler műve is bizonyítja.⁴ A leírás azonban megemlékezett a vár körüli híres kertekről és vadsparkokról is, s láttatta, hogy márvánnyal díszített szabadteri fürdő működött már a törökök előtt is, melyeket aztán Mustafa basa ólommal fedetett be, s melyek közelében később harminc lőpormalom működött.⁵

Bár bevett szokása a kornak, hogy a sajtótermékek az aktuális események mellett felidéznek azokat az időszakokat is, amikor sok szó esett (és sokféle nyomtatott hír jelent meg) az adott várról és városról, érdemes megvizsgálni, hogy milyen események és miként hagyományozódtak Buda korábbi hadi krónikájából. Alapvetően az uralkodói propaganda a meghatározó a törökkel szembeni „szent háborúban”, mégis azt lehet látni, hogy ebben a traktátusban a visszafoglaló háború szellemiségét, látásmódját is tükrözve, Buda korábbi ostromait elemezve is a jelentősebb hadvezérek nevét emelik ki a vár történetéből. Rögtön Buda 1526-os és 1529-es uralomváltásainak bemutatásakor kitűnik, hogy Nádasdy Tamás személye milyen fontos. Nem jelzik ugyan, hogy később nádor lett,

---

deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts VD17 jegyzéke szerint a kiadvány (3:601037 X) a berlini Állami Könyvtárban, a drezdai Állami és Egyetemi Könyvtárban és a hallei Egyetemi Könyvtárban is megtalálható.

- 3 Hasonlóan, de szó szerint nem egyezően örökítik meg a követségi útleírások. Vö.: Stephan Gerlach naplója, [magyar vonatkozású részei] = KOVÁCS József László, Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai, Bp., 1986, 115; Maximilian BRANDSTETTER, Utazás Konstantinápolyba 1608–1609, Karl NEHRING által németül kiadott könyv alapján ford. TÓTH László Béla, Bp., 2001, 24; NÉMETH S. Katalin, Salamon Schweigger útleírásainak magyar vonatkozásai = Tarnai Andor-émlékkönyv, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., 1996, 189–200.
- 4 Martin ZEILER, A Magyar Királyság leírása, Lipcse, 1664, Reprint, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, 1997, 120–130.
- 5 „Az említett alsó fürdőket Istvánffy idejében Musztafa budai pasa pazarul – kváderkövekkel, ólommal, üveggel – felújította, befedette és díszítette. A harminc puskaporos és gabonamalom mellett lévő felső fürdőket pedig egy Ázsiából jött építőmesterrel szépen felépíttette és fallal vette körül.” ZEILER, i. m., 128.

de azt hangsúlyozzák, hogy akarata ellenére, a katonák lázadása miatt került a vár a törökök kezére. 1541-ből pedig azt emeli ki az összefoglalás – az eseményeket kissé összeszamosva, Istvánffy Miklós Roggendorffot elítélő véleményét tükrözve⁶–, hogy Wilhelm Roggendorff miként próbálta negyvenezer emberrel és negyven ágyúval János király feleségétől, Izabellától a várat visszavenni, akin azonban Szulejmán szultán segített. Érdekes, hogy Izabellát János király özvegyeként említik, míg korábban férjét Ferdinánd királlyal szemben János vajdának nevezi a leírás. Legszembetűnőbb a kissé hézagos összegzésben, hogy a birodalmi rendek és az egyes választófejedelmek segítségadását mennyire hangsúlyozza a történeti áttekintés. Viszonylag hosszan emlékezik meg például az 1542. évi speyeri birodalmi gyűlésről, mely V. Károly császár és I. Ferdinánd magyar király kérésére jelentős segítséget szavazott meg a török elleni háborúra. Azt is megemlíti, hogy a hadjáratot Joachim brandenburgi választófejedeleme vezette. Következő fejezetként a híres hadvezér, Adolf Schwarzenberg 1599. évi ostromát emeli ki, amikor azonban csak Pestet sikerült elfoglalni. Az 1602. évi ostrom őszi napjait (szüret havát, októbert) részletesebben, naplószerűen idézi fel a traktátus, főleg a vízvárosban lezajlott ostromokat említve,⁷ a sikertelenség okait nem kutatva. Ezt követően már csak egy 1635-ös nagy tűzvészt említ a szerző.⁸ Majd egy hirtelen fordulattal „a régi ostromokról ejtett sok szó után”, azt foglalja össze 1683-tól „nemcsak a császári sas”⁹ szempontjából, hogy miként tette lehetővé Esztergom, Párkány és Visegrád visszafoglalása Buda ostromát. Buda 1684-es sikertelen visszafoglalási kísérletére is kitér röviden a traktátus, ugyan nem részletezi a kudarc okait, de a leírásból kitűnik, hogy a vár védői jól el voltak látva mind élelmiszerekkel, mind pedig munícióval, s arról is elismeréssel ír, hogy milyen elszántan küzdöttek a török védők. Olyan török újításra is felhívja a figyelmet, miszerint a törökök a lovak megfélemlítése céljából nemcsak a szállításnál, hanem a csatákban is, például Vácnál, ezernél is több tevéet vetettek be. Az ostromlók táborát nem mutatta be részletesen, csak arra utalt, hogy nagy veszteséget okoztak a különböző betegségek.

6 „Rogendorff megátalkodott ésszel, hogy Buda megszállásához fogjanak, tanácsul adja.” Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában, s. a. r. BENITS Péter (Történelmi Források, I/2), Bp., 2003, 55. Martin Zeiler is Istvánffyra hivatkozva, hasonlóképpen foglalja össze az eseményeket. „1541-ben a már említett Wilhelm Roggendorff indult ismét ellene, azonban a tíz évvel ezelőtthez képest többszörösen megerősítve találta, azért a mieink nagy veszteségeket szenvedtek falai alatt, melyért Istvánffy a felelősséget Roggendorffra hárítja” ZEILER, i. m., 127.

7 Az összegzés alapvetően itt is Orteliusra és Istvánffyra vezethető vissza, illetve egy azok alapján készített már rövidített leírásra. ZEILER, i. m., 129.

8 Martin Zeiler is ezzel az 1635 szeptemberében történt tűzvésszel zárja Buda múltját bemutató részt. Leírásában a híres, félevenként megjelenő frankfurti vásári tudósítások egy őszi számára hivatkozik. ZEILER, i. m., 129.

9 „nicht nur von dem Kaiserlichen Adlers-Nest rühmlichst dapper mit ewigen Spott und Hohn hinweggeschlagen, dass ganze Lager zur Beute bekommen.” 9.

Az 1686-os év eseményeinek ismertetését júniusban kezdi a traktátus, amikor a párkányi hídnál találkoztak a császári és a szász seregek, akikhez másnap reggel, június 13-án a bajor választó hadai is csatlakoztak. Érdekes, hogy miközben finoman, de gondosan végig hangsúlyozott II. Miksa Emanuel bajor választó szerepe, Érsekújvár 1685. évi visszavételére nem tér ki a traktátus, pedig a külön metszeten is bemutatott ostrom II. Miksa Emanuel számára – aki I. Lipót császár lányával, Mária Antóniával kötött esküvőjéről tért vissza a táborba – nagy hadisiker volt a hadászatiilag is jelentős, a török utánpótlási útvonalakat védelmező Érsekújvár keresztény kézre kerülése.¹⁰ Buda 1686-os ostromát már másfajta szemléletben mutatja be az összefoglaló. Abban nincs változás, hogy Lotharingiai Károly érdemei elismerése mellett is alapvetően a birodalmi csapatok szerepét emeli ki az összegzés, de abban igen, hogy mindez katonailag szakszerűbbé, pontosabbá válik. Már az ostrom előkészületeit is feltűnően részletesen mutatja be: pontosan jelöli, hogy mikor és miként épültek ki közelítőárkok, közlekedőárkok, paralellek, pontosan hol és miként alakították ki az ágyúsáncokat, a sáncgyűrűket, az ütegállásokat, s miként haladtak a közeledő felmentő sereg miatt egyre fontosabb, hosszán és folyamatosan épített circumvallációval. Részletes leírás található arról, hányféle ágyút, milyen bombákat, gránátokat és pontosan hol vetettek be, mikor indítottak ostromot a vízvárosból, mikor ágyúzták a kurtinák legsebezhetőbb szakaszát, miként próbáltak meg aknafolyosókat kialakítani. Az összegzés nagyon jól érzékelteti a „laikus olvasó” számára is, hogy Buda 1686-os ostromát – szemben az 1684-essel – haditechnikai újítások bevetésével, gondos hadmérnöki munkával vitték végbe. Élvezettel részletezve, szinte tudatos „ismeretterjesztéssel” mutatja be a szerző, hogy az általa is az Oszmán Birodalom, illetve még inkább a magyarországi török végvárrendszer kulcsának nevezett Budát miként sikerült visszahódítani. A szerzőnek arra is gondja van, hogy az ostromlottak oldaláról is érzékeltesse a megváltozó viszonyokat, kiemelve a török várórség bátorságát, a budai pasa hozzáértését, az ellenaknák hatékonyságát és a közelítő felmentő sereg veszélyességét. A civil lakosság veszteségei is kitűnnek. Nagyon beszédes, ahogy bemutatja a július 22-i lőporrobbanást, amely nagy veszteséget jelentett a védőknek, bár az ostromlók számára nem nyitott újabb megközelítési lehetőséget, mégis inkább azt hangsúlyozza az összegzés, hogy ez a robbanás milyen nagy pusztítást jelent a budai vár, illetve város, a volt királyi székhely számára. S a valóságnak megfelelően, hitelesen közli Lotharingiai Károly és Abdurahman lőporrobbanás utáni, július végi levélváltását¹¹ is, melyből kiderül,

10 Az esküvőt és Érsekújvár visszafoglalásának közös sikerét látványosan hangsúlyozó metszet jelent meg 1685-ben, melyen egy diadalszekéren Lipót császár látható hadvezérei társaságában, háttérben Érsekújvár visszafoglalásának rajzával, valamint II. Miksa Emanuel és felesége kis medalionképével. App. M. 222. Közzétette: PÉTER Katalin. *Buda ostroma 1686*, Vál., szöv. gond., a bevezető tan., jegyz. PÉTER Katalin, Bp., 1986 (Magyar Levelestár), 223.

11 A valóban megtörtént levélváltás sokféle változatban megjelent a korban. *Buda ostroma...*, i. m., 72–74, 114, 116, 126, 235.

hogy a törökök az utolsó csepp vérükig védeni fogják a várat, s legfeljebb egy másik erősség átadásáról lettek volna hajlandóak tárgyalni.¹² A leírásra a hadmérnöki naplók alapossága, szakszerűsége jellemző, s látványosan törekszik arra, hogy minden jelentősebb hadvezéret megemlítsen.

A kiadványhoz mellékeltek két, szép kivitelezésű, Budát bemutató metszet is jól érzékelteti a nyomtatvány sajátos szemléletét. Az egyik metszeten¹³ a keresztény seregek ostromállásaival, circum- és contravallációjuk kiemelésével egyfajta hadászati seregszemle látható. A nagyméretű és 87 magyarázó jellel ellátott metszet azonban nemcsak közvetlenül az ostromot, hanem a tágabb környezetet is bemutatta: az élelmiszerraktárakat, a hús-, a kenyér-, a sör-, a borraktárként működő hajók helyét, azt a rendszeresen használt útvonalat, ahonnan hidakon keresztül Pestről a muníciót és az ellátást szállították, valamint a naponta több mint kétszáz szarvasmarhát. Részletesen bemutatják az ostromló tábornok ellátó legtovábbi helyszíneket is: a gyümölcsöskerteket, a legjobb legelőket, a szőlőskerteket, ahol a legegészségesebb a levegő, hogy hol fogtak török kémekeket, vagy hogy melyik útvonalon küldte ki a budai basa a leveleit. Nemcsak az ostromállásokat azonosították, hanem külön-külön bejelölték a biztonságos távolságban felállított császári, bajor, brandenburgi, szász, sváb, frank és magyar tábornok, feltüntetve a császári, a spanyol és a brandenburgi tüzszerszámok laboratóriumát. Nem véletlen, hogy ez a metszet önálló röplapon is megjelent Leopold Voigt akadémiai könyvkiadónál Bécsben, és egy hivatalos hadinapló mellékleteként is közreadta Leonhard Loschge nürnbergi kiadó, valamint olasz változatban is napvilágra került.¹⁴

A másik metszeten¹⁵ viszont a „török Buda” jelent meg különleges épületekkel, helyszínekkel. Bár a hadi helyzet még korántsem tükrözte, hogy végleg vége lenne a török magyarországi jelenlétének, a kiadvány mégis sajátos mérleget vonva ezt sugallta a török

12 *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686*, s. a. r., ford., szójegyz., mutatók MOLLAY Károly, bev. tan. NAGY László, Bp., 1986, 157.

13 RÓZSA György, *Budapest régi látképei (1493–1800)*, Bp., 1963, 224–227., Kat. 101; Uő., *Budapest régi látképei: Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*, 2., átdolgozott kiadás, Bp., 1999, Nr. 153. Buda és Pest alaprajza egyes épületek madártávlati látképével az 1686. évi ostrommal kapcsolatban: *Belagerung 1686, östlicher Grundriss, Radierung*, Budapesti Történelmi Múzeum, Nr. 153. 109. kép. W. DRUGULIN's *Historischer Bilderatlas*, 2. Theil, *Chronik in Flugblättern*, Leipzig, 1867, Neudruck Hildesheim, 1964. 3217 (Albertina példánya), MAJLÁTH Béla, *A történelmi kiállítás katalógusa*, Bp., 1886. 944 (a röplapot eltérő címmel közli), KELÉNYI, i. m., *Bibliográfia*, 891. KELÉNYI, *ábrázolások* 189, 190, 199. HUBAY Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok és újságlapok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*, Bp., 1948, 955.

14 RÓZSA, *Budapest régi...* (1999), i. m., 148–149.

15 RÓZSA, *Budapest régi...* (1963), i. m., 235–236. Kat. 103; RÓZSA, *Budapest régi...* (1999), i. m., Nr. 155. *Buda ostroma, 1686 „Waarer und Gründlicher Abriss der Königlich-Residenz u. Hauptst/Ofen sampt einer eigentlichen Erklärung der fürnehmsten Oerter, 1686” Belagerung, 1686. Mischtechnik*, BTM 110. Kép. Drugulin 3211. APPONYI, Alexander, *Hungarica: Ungarn*

kori Budától búcsúzva. A metszet középpontjában a mecsetek, dzsámik és a minaretek álltak, de részletesen bemutatják a fürdőket is. A képen és a magyarázó szövegben olyan értékmentés figyelhető meg, mint amilyen szándékkal Luigi Ferdinando Marsigli hadmérnök a még égő budai várban elkezdte összeírni a törökkori Budán különösen példamutatóan megszervezett ivóvízellátást, kutakat, medencéket, fürdőket.¹⁶ A metszet nem annyira szakzerű, mint Marsigli lényeglátó összefoglalása, sokkal inkább egy hozzá nem értő olvasó számára mutatja be a török világ jellegzetességeit, elsősorban épületeit, egyszerre utalva arra, hogy már a középkori Budán milyen szerepet töltött be az adott épület, és arra is, hogy az a ház miért volt fontos a budai törököknek.¹⁷ Külön kiemelik, topográfiailag is helyesen, Gül baba türbéjét, magyarázatul hozzátéve, hogy a törökök szent embere volt, aki igen értett a rózsakerthez.

A kiadvány népszerűségének az egyik oka abban rejlett, hogy nagyon jól ötvözte az újdonságokat a köztudott elemekkel, a hitelesen, de közérthetően bemutatott katonai szempontú ismereteket az izgalmas, fordulatos, szórakoztató részletekkel. Ennek az élvezetes haditudósításnak az igazi népszerűsége azonban abból fakadt, hogy sokaknak megérte népszerűsíteni ezt a kiadványt. Mert az összefoglalás – amint a címében ígérte – valóban törekedett arra, hogy sokoldalúan és pártatlanul mutassa be Buda ostromát, amely a gyakorlatban azt jelentette, hogy bár Lotharingiai Károlynak megadta a kellő tiszteletet, és a naplójával összevetve is hitelesnek mondható az összegzés, mégis elsősorban a bajor, szász és brandenburgi választófejedelmek segélycsapatainak a szerepvállalását hangsúlyozta. Buda visszafoglalásáról jó néhány olyan röplap jelent meg, ahol egyértelműen kitűnik, hogy ki lehetett a megrendelő, de mégis „kölcsonös segélynyújtásként” egyaránt hangsúlyozza a császári, bajor, szász és brandenburgi szerepvállalást, mint például egy Münchenben kiadott nagyméretű röplapon.¹⁸ I. Lipót propagandája a francia

---

betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, Band I–IV, München, 1903–1927, 1237. KELÉNYI, i. m., Bibliográfia 1020. KELÉNYI, ábrázolások, 147. LAYER K., *Buda visszafoglalása 250-ik évfordulójának emlékkiállítására*, Iparművészeti Múzeum, Bp., 1936, 81.

16 VERESS Endre, *Gróf Marsigli Alajos olasz hadmérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-i ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról*, Budapest Régiségei (Régészeti és történeti évkönyv) IX, Bp., 1906, illetve Luigi Ferdinando MARSIGLI gróf császári hadmérnök *jegyzéke a budai török épületekről és tervei Budavár helyreállítására*, ford. KÓSA Katalin = *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*, összeáll. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1986. 591–601. Legújabbban: JÁSZAY Magda, *Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán*, Történelmi Szemle, 1999/1–2, 31–52.

17 FEKETE Lajos, *Budapest a török korban*, Bp., 1944; FEKETE Lajos, NAGY Lajos, *Budapest története a török korban = Budapest története*, II, főszerk. GEREVICH László, Bp., 1973; GERŐ Győző, *Az oszmán török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők)*, Bp., 1980.

18 „Vorbildt, Der Königl. Haupt- und Residenz-Statt Ofen” Michel Weningnél Münchenben megjelent nagyméretű röplap kiadva: RÓZSA, Budapest régi... (1963), i. m., 99; Uő., *Budapest régi...* (1999), i. m., 151; *Buda visszafoglalásának emlékezete...*, i. m., Képmelléklet 2.

orientációval szembeforduló, török elleni háborúban jelentős segélycsapatokkal jelenlévő II. Miksa Emanuel népszerűsítését is szem előtt tartotta, s a bajor választó is megadatta a kellő tiszteletet (illetve kellő jelenléte) az általa megrendelt nyomtatványokon az uralkodó mellett a császári hadvezéreknek is.¹⁹ Azt azonban ritkábban látni, hogy a bajor, brandenburgi és szász választófejedelem is kölcsönösen segíti egymás propagandáját,²⁰ bár drezdai, vagy éppen Lipcsében a városháza udvarában árusított kiadványok feltűnően sokszor hirdették II. Miksa Emanuel török elleni győzelmeit. E kiadványhoz egyedül II. Miksa Emanuel portréját mellékeltek, aki személyesen is jelen volt segélycsapatai élén Buda ostrománál. A páncélban bemutatott bajor választót kis dicsőítő képeken babérokoszorúval a béke fejedelmeként, oroszlánként a fejedelemség védelmezőjeként, a csatamezők hőseként és a török legyőzőjeként ünnepelték.

III. János György szász választófejedelem udvarába egy különös levél²¹ mellékleteként érkezett meg ez a kiadvány 1686 októberében. A császári udvarba küldött szász követség szekretáriusa, Emanuel Willius utasítására, a jegyző Johann Friedrich Keil, a szász választófejedelem későbbi udvari titkára számolt be arról, hogy a mecklenburgi fejedelem bécsi udvarban lévő képviselőjének állandó titkára, Johann Henric Pomereschi (Pommeresch) és Paul Steger J. C. hívták fel a figyelmét erre a négyrét formátumban nemrég kinyom-

19 Kurfürst Max Emanuel, *Bayern und Europa um 1700*, Band I; *Zur Geschichte und Kunstgeschichte der Max Emanuel Zeit*, Band II; *Katalog der Ausstellung im Alten und Neuen Schloss Schlessheim*, München, 1976. II. Miksa Emanuel hatékony propagandáját tükrözi a róla megjelent nagy számú müncheni korabeli újság is. Vö.: *A török kiűzése a Körös-Maros közéről 1686–1695, Gyula város és vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára*, szerk., a tanulmányt írta és a forrásokat jegyz. SZITA László, Gyula, 1995; SZITA László, *A magyar katonság törökellenes küzdelmének nyugat-európai sajtóviszhangja 1688–1698 = Somogy megye múltjából*, szerk. SZILI Ferenc, Kaposvár, 1992 (Levéltári Évkönyv, 23), 299–320.

20 Johannes BURKHARDT, Jutta SCHUMANN, *Reiskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik = Bilder des Reiches*, hrsg. Rainer A. MÜLLER, Sigmaringen, 1997; *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*, hrsg. von Horst LADEMACHER, Simon GROENVELD, Münster–New York–München–Berlin, 1998; Olaf MÖRKE, *Pamphlet und Propaganda: Politische Kommunikation und Technische Innovation in Westeuropa in der frühen Neuzeit = Kommunikationsrevolutionen: Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*, hrsg. von Michael NORTH, Köln–Weimar–Wien, 1995; *Reichsständische Libertat und Habsburgisches Kaisertum*, hrsg. von Heinz DUCHHARDT, Matthias SCHNETTGER, Mainz, 1999; Heinz SCHILLING, *Höfe und Allianzen: Deutschland 1648–1763*, Berlin, 1998; Jutta SCHUMANN, *Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel = Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Wolfgang HARMS, Michael SCHILLING, Frankfurt am Main–Berlin–New York–Paris–Wien, 1998 (Mikrokosmos, 50).

21 Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden Geheimer Rat (Geheimes Archiv) Loc. 9333/12 fol. 113–116.

tatott *Sonderbare Begebnisse von der Vestung Ofen, von einer unpartheynischen Feder* című kis traktátusra, melyet a Grabenen, az *Aranyszarvashoz* címzett patika mellett lévő könyvkiadónál, Johann Georg Sachnernél lehet megkapni. Már korábban forma szerint engedélyt kért felettesétől, hogy lépéseket tegyen, majd pedig, amint erre a jóváhagyó válasz megérkezett, másnap reggel kilenckor személyesen is felkereste a kiadót. A kiadóval sikerült megállapodni arról, hogy ez a traktátus kisebb változtatásokkal újra megjelenhessen, s ezért az összegzést elküldte Johann Hoffmann nürnbergi könyv- és műkereskedőnek. Johann Hoffmanntól már kapott is egy saját kezű írást, melyben egy kis részt be is mutatott *Hierbey werden zu empfangen seyn 30, Begebnisse von Ofen* című kiadványából. A titkár arról is beszámolt, hogy az elismert nürnbergi könyvkereskedőnek, Johann Hoffmannak, nagyon jó helyen, a „Szép szökőkútnál” a piactéren áll a könyvkereskedése Nürnbergben. Minderről azért készített ilyen részletes jelentést a követségi titkár, mert ha nincs még ilyen fajta traktátus az udvarban Buda visszafoglalásáról, akkor ezt mindenképpen ajánlja. Ezért küld a jelentés mellékleteként egy példányt, de már most ötven darabot kaphat, ha igény van rá.

Kissé bonyolultnak tűnik a követségi titkár eljárása, de úgy látszik, hogy mégis hatékony volt az ügymenet, hiszen viszonylag gyorsan már a további terjesztést is sikerült megszervezni és az időtényezőt is mindvégig szem előtt tartotta. Amint megjegyzi: a gyorsaság érdekében íratta a notáriussal október 23-án a levelet, melyet október 27-én már tovább is küldtek egyenesen Dietrich Traugottnak, a szász birodalmi titkárnak, illetve levéltárosnak elintézésre. Amint e levél, valamint ennek a kiadványnak a sokféle²² – például „Abdu budai basa” képevel²³ megjelent – változata megjelentetett volta mutatta: a gyors és hatékony propaganda érdekében még nagyobb fejedelmi udvaroknak is megérte olyan kiadványokat felkarolni, amelyek már bizonyították kelendőségüket. Tanulságos, hogy a sokszereplős ügymenetben éppen a szerző és a metszetkészítő személye marad ismeretlen, miközben a levélben megnevezettek közül mind Johann Friedrich Keil, mind Dietrich Traugott, mind Johann Pommeresch nevéhez több publikáció köthető. A Buda visszavívásáról megjelenő traktátus kapcsán azonban éppen a gyorsaság miatt nem a

22 Röpl. 967. „Sonderbare Begebnisse der Königlichen Vestung Ofen Insonderheit Die Belagerung von 2 Jahren, wie auch die jetzige bis zu der Siegreichen Eroberung ... Mit einem gründliche Abriss dieser Vestung derer Lagern und dem Bildnus I. Churfürst. Durchl von Bayern...” 38 lap és 1 metszet.

23 VD17 12:621704 Z. A *Warhaffte abbildung dess Letzten Türckischen Commendanten Abdu Bassa und Vezier in Offen* című metszet közreadva: *Buda visszafoglalásának emlékezete...*, i. m., képmelléklet, 1986, 53.

szerző személye a fontos, hanem az, hogy miként lehet egy minél szélesebb körű nyilvánosságot elérni, ezért ebben az esetben a közzétételben kulcsszerepet játszó, korábbi kiadványaikkal már bejáratott hírcsatornákkal és terjesztési mechanizmusokkal rendelkező kiadók játszották a főszerepet.²⁴

24 Ez a rövid tanulmány egy, a visszafoglaló háború birodalmi nyilvánosságát, illetve egyes német fejedelmek, valamint a császári hadvezérek katonai és politikai propagandáját elemző, készülő nagyobb tanulmány része, melyre inspirálólólag hatott SZŐRÉNYI László tanulmánya egy Savoyai Jenőt középpontba állító jezsuita iskoladrámáról: *Politikai iskoladráma Savoyai Jenőről és konzultáció az ideális államformáról = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, 2000, 245–253. (= Sz. L., *Philologica Hungarolatina, Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 125–135.). Az F-46270 számú OTKA pályázat támogatását ezúton is köszönöm.

NYERGES JUDIT

Aki még a hóhérra is vigyáz

Gyöngyösi István levélváltása Rimaszombat városának bíráival

Jóakaró urainknak ajánljuk kész szolgálatunkat kegyelmeteknek.

Jó egészséges és békességes étellel áldja Isten kegyelmeteket, kívánjuk.

Mivel tudjuk, hogy viceispán uram ő kegyelme most Rozsnyón nem lakik, gondoljuk mindazáltal azt, hogy kívánságunknak kegyelmetek, valamely nemes vármegye-tagjával correspondeálván, kívánságunknak sufficiálhat. Egy malefactor a tegnapi napon városunk törvényszékin hóhér által való megkínóztatásra sententiáztatott, kinek már executiója vagyon hátra. Kegyelmeteket becsülettel kérjük, ha módja vagyon kegyelmeteknek benne, a hóhért kibocsátani és kegyelmetekhez küldött embereinkre bízni ne neheztelje, itt dolgát véghezvivén, ismét visszaküldjük, és kívánjuk, adja Isten, örvedetesebb dologban szolgálhassuk kegyelmeteket, s Isten oltalmában ajánljuk a kegyelmetek életét.

Datum Rimaszombat, Die 8. julij. Anno 1703.

Kegyelmetek jóakaró kész szolgái és
Baráti
Rimaszombat városa bírái

Külcím:

Generosis Prudentibus ac Circumspectis Dominis NN Judici Primario Coetelisque Senatoribus Civitatis Rosnaviensis Dominis amicis et vicinis nobis honorandis.

Rosno

György mester, a hóhér, Rimaszombat városa ezen requisitiójára elmehet, úgy mindazonáltal, hogy mind odamenet, mind visszajövet legyen illendő vigyázás reája, hogy valami alkalmatlanság ne érje az útban.

Csetnek, 10. julii Anno 1703.

Gyöngyösi István

Megjegyzés: Gyöngyösi válasza a levél hátoldalán olvasható. Eredeti kézirat, saját kezű, közöletlen. Lelőhelye: Csetnek (Štítňnik, Szlovákia), Polgármesteri Hivatal. – A szöveget T. Nagy György digitális fotója alapján közlöm.

KÖPECZI BÉLA

Rákóczi fejedelmi címének európai elismerése

A rendi társadalomban nagy jelentőséget tulajdonítottak a címeknek. Ez áll a 18. század eleji magyar szabadságharcra és annak vezetőjére is.

II. Rákóczi Ferencet 1704. július 6-án választották meg a rendek Gyulafehérvárott erdélyi fejedelemnek. Magyarországi környezete már előbb is *fejedelem*nek tartotta, hiszen apja, I. Rákóczi Ferenc gyermekkorában erdélyi fejedelem volt. Neuhausban a szerzetesek *grófnak* hívták, de amikor Bécs elismerte őt birodalmi hercegnek, akkor németül *Fürst*nek, franciául pedig *princenek* titulálták. Ezt a címet kétféleképpen lehet fordítani, vagy *hercegnek* vagy *fejedelemnek*, tehát *uralkodónak*¹. Erdélyi fejedelemmé választása után 1707. április 4-én Marosvásárhelyt beiktatták. Ilyen módon tehát nemcsak a címet kapta meg, hanem megtörtént beiktatása is. Ennek persze nem sokáig örülhetett, hiszen a császáriak rövidesen visszatértek Erdélybe.²

1. Az európai udvarok különbözőképpen viselkedtek a cím elismerésével kapcsolatban. A *francia udvarban* már 1703 végén elismerték, hogy a magyar felkelés jogos, és II. Rákóczi Ferenc Erdély fejedelme lehet. Pierre Puchot, Des Alleurs márkai instrukciójában ugyanez a megállapítás szerepel. Amikor 1705. március 11-én a márkai megérkezik Egerbe, Torcynak írt levelében jelzi, hogy Rákóczi kívánja, a király ismerje őt Erdély fejedelmének.³ Az államtitkár ezt válaszolja: „Őfelsége elhatározta, hogy megparancsolja önnek, ismerje el Ragotzi herceget erdélyi fejedelemnek.”⁴ A király május 15-én ezt írja: „Úgy akarom, hogy ismerje el Ragotzi herceget Erdély fejedelmének és biztosítsa őt, hogy nem felejtkezem el olyan helyzetbe hozni, amelyben megőrizheti címét és birtokát.” A francia szöveg a következő: „Je veux bien que vous reconnaissez le Prince Ragotzi comme Prince de Transilvanie et vous l’assurez que je n’oublierai rien pour le mettre en état d’en con-

1 KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., 2004, a megfelelő rész.

2 KÖPECZI Béla, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Bp., 1966. (A továbbiakban is ezt idézem, ha nincs más utalás.)

3 Des Alleurs Torcynak, 1705. március 25., Francia Külügyminisztérium Levéltára, Cor. pol. Hongrie, 10. köt., 133–135.

4 Torcy des Alleursnak, 1705. május 14., Hongrie, 10. köt., 143.

server le titre et la possession.”⁵ Ez az elismerés tehát teljes mértékben hivatalos, és ezért, amikor a francia udvar Rákóczit megnevezi, a fejedelmi címet használja.

Rákóczi 1705-ben Vetési Kökényesdi László kiküldöttje útján Miksa Emmánuel bajor választóhoz fordul, hogy kérje a francia udvartól, kössön vele szerződést. A francia diplomácia nemmel válaszol, mert egyrészt a magyarok még mindig elismerik a Habsburgok magyar királyságát, és mert másrészt Rákóczi nem Des Alleurs útján fordult az udvarhoz, hanem Kökényesdi útján, akit a bajor választó küldött Versailles-ba.

Amikor 1707-ben az ónodi trónfosztás után XIV. Lajos értesül az eseményről, már kész vele szerződést kötni. A fejedelem 1708 júliusában két szerződési szöveget küld el. Az egyiket a magyar szövetséges rendek nevében, a másodikat mint erdélyi fejedelem. Ez utóbbi címe: „Projet d’un traité entre Sa Majesté Tres Chretienne et François 2e, Prince de Transilvanie.” Tehát „szerződéstervezet a legkeresztényebb király és II. Ferenc, erdélyi fejedelem között.” A szerződés kiköti, hogy XIV. Lajos és az erdélyi fejedelem örök szövetséget kötnek, hogy a király támogatja utódait is a trón megszerzésében és, hogy egymás értesítése nélkül ellenségeikkel nem köthetnek szövetséget, ha Rákóczi kénytelen elhagyni Erdélyt, a király őt támogatni fogja, s végül a szerződés ratifikálására ünnepélyes küldöttség megy Franciaországba.⁶ A francia udvar mindkét szerződés kapcsán javításokat kíván és ezek 1709-ben Rákóczi által elfogadtattak. A vesztt trencsényi csata és egyes kuruc vezetők átpártolása, Franciaország rossz gazdasági és katonai helyzete miatt a szerződéseket nem írták alá. Amikor 1713-ban Rákóczi Franciaországba érkezik, a *comte de Saros*, tehát a Sáros grófja címet használja, hogy elkerülje a protokoll-vitákat, de az udvar fejedelemlként fogadja.

Az utrechti béketárgyalásokon 1712-ben Klement János Mihály, a fejedelem követe, iratot ad ki a következő címmel: *Deduction des droits de la Principauté de Transilvanie* címmel, amelyben Rákóczi útmutatásai alapján ismerteti megválasztását és beiktatását, s kéri, hogy visszatérhessen Erdélybe, és ez esetben nemcsak az Erdélyben történetekre hivatkozik, hanem az emberi jogokra is. Ha ez megtörténik, elismeri a császár fennhatóságát Erdélyre vonatkozólag is.⁷

E tárgyalásokból Ausztria kivonja magát, és a megegyezésre a két fél között Ratstadt-ban kerül sor. A francia udvart Villars márki, Bécset Savoyai Jenő képviseli. XIV. Lajos utasítja 1713. december 7-én kiküldöttjét, hogy kérje a magyarok javainak visszaadását és hazatérésüket. Ehhez hozzáteszi: „Haszontalan dolog volna követelni Erdély visszaadását Ragotzy fejedelemnek, mégis Őfelsége Villars marsall megfontoltságára bízta, beszéljen erről, ha alkalmat talál rá, ne tűnjék úgy, mintha a király magára akarná hagyni Ragotzy

5 Hongrie, 10. köt., 144–146.

6 Hongrie, 14. köt., 131, és köv.

7 KÖPECZI Béla, *Restituto Transylvaniae*, Bp., 1993.

fejedelmet és azokat, akik következetesen kitartottak pártja mellett.”⁸ A békét 1714. március 6-án megkötik, Rákócziról azonban szó sem esik benne. A fejedelem megjelenik XIV. Lajos előtt és a következőket mondja: „Tudom, Felség, hogy mindent megtett, amit megtehetett értem, de az alkalom túl szép volt és ellenségeim által régóta keresett, mintsem hogy elmulasszák és ne érezzék bosszújukat hazám iránt, és ne töltsék ki azokon, akik osztottak soromban.”⁹

A törökországi emigrációban d’Andrezel márki kivételével Bonnac és Villeneuve követek nem akarják megadni Rákóczinak a fejedelmi címet. Rákóczi ezen háborgott, de magát a francia udvarhoz írott leveleiben mindig *fejedelem*nek nevezte. 1734-ben utolsó emlékiratát írja, s ebben javasolja, hogy Franciaország indítson háborút Ausztria ellen. „Bizonyos – írja –, hogy a nemzet hajlandósága ma is ugyanolyan, mint annak idején volt, sérelmeiket előbb orvosolták, de a pozserováci béke után mindent visszaállítottak a régi állapotba. Én nem viseltetem kevesebb buzgalommal hazám iránt és emellett köteleznek az eskük, hogy biztosítsam fejedelemségem szabadságát és jogát.”¹⁰ Rákóczi tehát megválasztásától kezdve haláláig Erdély fejedelmének tartotta magát, és ezt a szabadságharc idején XIV. Lajos is elismerte.

2. V. Fülöp spanyol király követte nagyapját Rákóczi címének elismerésében. Az ő javaslatára adományozza neki az aranygyapjas rendet, majd amikor Franciaországba megy, anyagilag is támogatja. A változásra 1717-ben került sor, amikor a fejedelem a szultán hívására kész Törökországba menni. Ekkor egy d’Absac nevű francia tisztjét küldi Madridba és kéri, hogy az akkor mindenható bíboros, Alberoni támogassa az utazást. Spanyolország ekkor kész Ausztria ellen fordulni és örömmel veszi, hogy Rákóczi Törökországba megy. Ezért támogatja, hogy Jacques Boissimène követe kövesse a fejedelmet, ígérje meg neki, hogy a spanyolok támogatják Erdély visszaszerzésében, és akadályozza meg, hogy a császár és a Porta megegyezzen. Bécs kérésére a pápa Alberoni ellen fordul, aki kénytelen visszahívni követét. Alberonit leváltják, és kitör a francia–spanyol háború. Rákóczi 1722-ben, majd 1731-ben elküldi Bon nevű követét, hogy menjen a spanyol udvarba, kérje meg V. Fülöpöt, hogy a cambrai-i tárgyalásokon érje el visszahelyezését Erdélybe, illetve hogy indítson hadat Ausztria ellen.¹¹

3. Furcsa helyzet alakul ki a Portával. Bercsényi Miklós, majd Rákóczi a szabadságharc megkezdése előtt azt javasolták, hogy Thököly Imre, akit a szultán Erdély fejedelmének nevezett ki, térjen vissza török segítséggel Erdélybe. A török vezetés a karlócai béke miatt erre nem volt hajlandó, csak a bujdosókat engedte haza. Ezután érdekes változásra került

8 Le Dran, Congrès de Rastadt et de Bade, Francia Külügyminisztérium Levéltára, Mémoires et documents, Allemagne, 16.

9 Hongrie, 17. köt., 168.

10 KONT Ignác, *II. Rákóczi Ferencz utolsó emlékirata a francia udvarhoz*, Századok, 1912.

11 KÖPECZI Béla, *Rákóczi útjai*, Bp., 2004.

sor: a Magyarország határaihoz közel lévő pasák arra hivatkozva, hogy Thökölyt a Porta Magyarország királyának nevezte ki, Rákóczit *királynak* vagy *király-fiának* tartották és így nevezték.¹²

A fejedelem a szabadságharc megindulása után kísérleteket tett, hogy Konstantinápolyal felvegye a kapcsolatokat. 1705 októberében Pápai Jánost és Horváth Ferencet küldi a török fővárosba, ahol őket hivatalosan nem fogadják, de nem hivatalosan felveszik velük a kapcsolatokat. Azt nem érik el, hogy hadakat fogadhassanak, de azt igen, hogy salétromot, puskaport vagy posztót vásároljanak és hogy segítsék a Moldvába és Havaselveire menekült magyarokat. Beiktatása után Rákóczi erdélyi küldöttséget is elküld a Portára, Henter Mihály személyében, de őt sem fogadják hivatalosan.¹³

Változásra az osztrák–velencei háború idején kerül sor. A szultán és a nagyvezír Pápai János útján levelet küld Rákóczinak, amelyben elismerik őt Erdély fejedelemének, készek anyagi támogatást adni keresztény hadak fogadására, úgy bánnak vele, mint annak idején Bethlen Gábor fejedelemmel, és készek szerződést kötni. Bár a fejedelem igyekszik bekapcsolódni a békekötésbe, a Porta végül is aláírja Ausztriával a pozserováci békét és a bujdosók Rodostóba szorulnak a török kormány anyagi támogatásával.¹⁴

4. Új helyzet állt elő Európa keletén. Bercsényi 1701-ben még azt javasolta a francia udvarnak, hogy II. Ágost lengyel király vállalja el a magyar koronát. Ő azonban a császárral kötött szerződést, így erre nem kerülhetett sor. II. Ágost a szabadságharc idején elfogadja, hogy Rákóczit fejedelemnek nevezze, de a magyarokkal szemben semleges magatartást tanúsított és engedte, hogy francia tisztek, francia segély jusson el Magyarországra az ottani francia párt segítségével.

Amikor XII. Károly svéd király megindította a háborút Nagy Péter és II. Ágost lengyelei ellen, új helyzet állt elő, ellenkirályként Leszczynszky Szaniszlót jelölte ki lengyel királynak. II. Ágost kénytelen volt lemondani. Ebben a helyzetben Péter cár utódot keresett, és itt került szóba Rákóczi lengyel királysága. A francia diplomácia ellenezte a fejedelem tárgyalásait az oroszokkal. Ennek ellenére Rákóczi különböző fenntartásokkal kész volt a szövetséget aláírni. Bercsényi Miklós 1707. szeptember 6-án aláírja a megegyezést, amely szerint a fejedelem a francia udvar segítségével kész lenne a kibékülést szorgalmazni a svéd király és a cár között, ha ez nem sikerül, elfogadja a koronát, megtartva a vezérlő fejedelemséget és Erdélyt, anyagi támogatást kap Oroszországtól, és ha szükséges, birtokot Ukrajnában. A tárgyalások idején a cár a fejedelmet *Serenissimus Princeps*nek,

12 FEKETE J., *A Rákóczi Aspremont Levéltár török iratai*, Levéltári Közlemények, 1935. A pasák levelei.

13 *Pápai János törökországi naplói*, kiad. BENDA Kálmán, Bp., 1963. – A havaselvi és moldvai vajdák elismerték e címét. P. CERNOVODEANU tanulmánya, *Rákóczi-tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1980.

14 Minderről KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991, a megfelelő részek.

tehát a „méltóságos fejedelemnek” nevezi. Az 1709-es poltavai csata után II. Ágost visszatér Lengyelországba, tehát Rákóczi nem kaphatja meg a lengyel koronát. A cár nem léphet fel Ausztria ellen. Ezek után nem tehet mást, mint hogy a bécsi udvarral folytatja a mediációt Rákóczi érdekében, sikertelenül. A bujdosásban a fejedelem többször fordul a cárhoz, segíti kapcsolatait a török udvarban és időnként javaslatot tesz az Ausztria elleni háborúra.¹⁵

5. Különlegesen alakult a fejedelmi cím elismerése Angliával és Hollandiával kapcsolatban. A bécsi angol és holland követek a *Monseigneur* címet használják, vagy a *prince* kifejezést, amely, mint láttuk, egyszerre jelentett *herceget* és *fejedelmet*.¹⁶ Anna angol királynő a nagyszombati tárgyalások megszakadása után 1707. január 12-én a következő szavakkal kezdi Rákóczihoz írott levelét: „*Mon Cousin*”, tehát „*Unokatestvérem*”, ily módon elismeri *rokoni* kapcsolatát.¹⁷ Igaz, hogy Marlborough herceg Rákóczihoz írott levelében csak a *Monsieur*, tehát az *úr* kifejezést használja. Őt e tekintetben befolyásolja az osztrák diplomácia.¹⁸

Rákóczi kérésére XII. Károly bécsi követe útján jelezte Bécsben közvetítési kísérletét, de sikertelenül. Nagyobb érdeklődéssel fordul a mediáció irányába I. Frigyes porosz király, aki fogadta Ráday Pált, és akinek udvari prédikátora, Jablonski Dániel, Comenius unokája, barátja lett és sokáig levelezett vele. Ráday útján Rákóczi is megismerte őt és tegező viszonyba került vele, hiszen mind a ketten hozzá akartak járulni a keresztény egyházak közreműködéséhez.

6. Természetesen vannak elutasítók is, így mindenekelőtt a bécsi udvar, amely nem akarja elismerni Rákóczi fejedelmi címét. Ezt teszi a porosz udvar is de még inkább a svéd király. Amikor 1704 januárjában Ráday Pál felkeresi, XII. Károly nem fogadja, csak Carl Piper kancellárral találkozik, aki közli, hogy bécsi követük útján támogatják a magyarokat.¹⁹ Amikor 1705. április 30-án ismét elindul, akkor Rádayt fogadja maga a király is, de ismét csak a mediációt ígéri.²⁰ Amikor Rákóczi megköti a cárral a varsói szerződést, XII. Károly és Szaniszló megharagszanak rá, és Ráday hiába fordul Rákóczi nevében Carl Renschiöld svéd tábornokhoz, ez sem segít a helyzeten.²¹ Amikor Ráday 1710-ben a svéd királyhoz megy, XII. Károly nem fogadja, mert kifogásolja, hogy a vадkerti csatában a svédek is részt vettek.²²

15 KÖPECZI Béla már említett könyvében.

16 J. Hammel-Bruyninc Rákóczihoz, 1708. február 2. = SIMONYI E., *Angol diplomáciai iratok, II. Rákóczi Ferencz korára*, Bp., 1877, III, 310-312.

17 ANNA KIRÁLYNŐ Rákóczihoz, 1702. január 12, *uo.*, 302-303.

18 MARLBOROUGH Rákóczihoz, *uo.*, 435-437.

19 *Ráday Pál iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY E. és PAP László, Bp., 1955, I, 114. és köv. – Itt van utalás a porosz udvarra is.

20 *Uo.*, s. a. r. BENDA Kálmán és MAKSAY E., Bp., 1961, II, 241.

21 *Uo.*, 294. és köv.

22 *A Benderbe menő utazásának diáriuma*, 1709, szerk. THALY Kálmán, Rákóczi-Társaság, I, 1866.

Az elutasítók közé tartozik a pápa is. Brenner Domokos 1707-ben Rákóczi instrukcióival megy XI. Kelemen pápához. Bár a római francia követ támogatja, a pápa csak titokban fogadja. Különböző írásokat nyújt be, abban reménykedve, hogy a Vatikán a magyarok mellé áll. Még Rómában van, amikor a pápa igyekszik kiegyezni Béccsel, és a magyar papsághoz fordul, hogy ne támogassa a Habsburgok ónodi trónfosztását. Két évvel később utasítja a katolikus papságot és szerzeteseket, hogy ne támogassák a szabadságharcot.²³

Áttekintettük az európai helyzetet abból a szempontból, hogy miként ismerték el, vagy nem ismerték el Rákóczi erdélyi fejedelemségét. A francia és a spanyol király, a cár, később a Porta elismerték fejedelmi címét, II. Ágost, a poroszok, a svédek tartózkodással fogadták ezt, az angol és a holland követek viszont részben elismerték. A Vatikán ellene volt és 1707 után a svédek is. Mindez csak a szabadságharc idejére vonatkozott, a bujdosásban Rákóczi sok kísérletet tett arra, hogy a címét elismerjék, de eredménytelenül.

II. Rákóczi Ferenc volt Erdély utolsó fejedelme, akit mint ilyent Európa nagy része elfogadott.

23 BENDA Kálmán, *Rákóczi és a Vatikán*, TörtSz, 1959; KÖPECZI Béla, *Rákóczi követe Rómában*, TörtSz, 1982.

R. VÁRKONYI ÁGNES

„Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket” II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdéséhez

„Ha Isten boldogítja igaz ügyünket, odaki azokat is, a kik kimentenek, és ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket” – jelentette ki II. Rákóczi Ferenc 1707 tavaszán erdélyi fejedelmi beiktatása alkalmával Mikes Mihály generálisnak, aki szóvá tette a Magyar Konföderáció 1705. évi törvényének végrehajtását elrendelő döntést, hogy a jezsuitáknak el kell hagyniuk a Magyar Konföderáció uralma alá tartozó területet.¹ Rákóczi kijelentése többnyire elkerülte a Jézus Társaság és a szabadságharc viszonyával foglalkozó kutatók figyelmét, vagy jelentéktelennek minősítették, mert nem illett bele a Rákóczi valláspolitikájáról kialakított hagyományos szemléletbe.²

Szörényi László 1980-ban Rákóczi csehországi tanulóéveit áttekintő tanulmányával új szemléletet érvényesített. Kimutatta, hogy a Jézus Társaság a 17. század második felében nem tekinthető kizárólag a Habsburg abszolutizmus kiszolgálójának, hanem birodalom fölötti célokat szolgált, és a cseh páterek nevelésükkel hozzájárultak Rákóczi politikai hivatásának kialakulásához is.³ Azóta is több, eddig ismeretlen forrás, homályban hagyott terület került feltárára Rákóczi valláspolitikájáról és a Társaság történeté-

- 1 GYALOGI János, *De rebus memorabilibus Transylvaniae anni 1705*, Kézirat az Erdélyi Múzeum Kemény Collectio minor gyűjteményéből (XXXIV 353), idézi MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*, II, Bp., 1909, 405. Gyalogi János írását magyar fordításban kiadta: VARGA Imre, *A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról, Erdélynek 1705-beli nevezetesebb történetei: Írta Gyalogi János Jezsuita*, Vigilia, 1976. október, 694. Gyalogi életrajza: NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka, Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 1879, 102–112.
- 2 ESZE Tamás, *Rákóczi „Responsio”-ja = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 27–100.; Uő, *Rákóczi valláspolitikája = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 285–297.; LADÁNYI Sándor, *A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban = Uo.*, 311–318.
- 3 SZÖRÉNYI László, *Rákóczi csehországi tanulóévei = Rákóczi tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes, a szerk. munkatársa NAGY József Zsigmond, Bp., 1980, 291–216.

ról.⁴ A szemléletváltás mindig hosszú és lassú folyamat. Rákóczi és a jezsuita rend kapcsolata pedig a korabeli magyar történelem egyik központi problémája. Tisztázása nélkül a Magyar Konföderáció valláspolitikája, Rákóczi, az államférfi döntéseinek rekonstrukciója, a jezsuita rend és a Habsburg birodalmi politika magyarországi története egyaránt töredékes marad. A *Confessio peccatoris* kritikai kiadása megkerülhetetlen kihívással szolgált, hogy az eddigiekhez képest teljesebb feleletet keressünk Rákóczi és a jezsuita rend viszonyát három évszázad óta kísérő kérdésekre.⁵ Milyen esélyt adhatott a jezsuita rend számára Magyarország újraegyesítésének Rákóczi államában megvalósuló alternatívája? És mit adtak, milyen értékes segítséget nyújtottak az alkotmányát szabadságharccal védő Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemségnek a Társaság tagjai?

A következőkben a szécsényi országgyűlés jezsuitákról hozott törvényének előzményei és értelmezése rövid áttekintésével ezeknek a tisztázásához kívánunk hozzájárulni.

I.

A Rákóczi államférfiúi habitusa kialakulását szolgáló számos tényező között végig megtalálható bizonyos jezsuita szellemiség hatása is. A jó kormányzás direktívájáról minden bizonnyal először öt éves korában a nagyanyját, Báthory Zsófiát búcsúztató Kiss Imre jezsuita páter halotti beszédében hallott. A fejedelemszony jezsuita gyóntatója az uralkodói hivatásról beszélt a Báthory-család utolsó sarja nevében a „Báthory–Rákóczi Dicsőséges Nagy Familiának kiseded maradékához” úgy, hogy az államelmélet nagyjait idézte, Szent Ágostont, Bodint, Justus Lipsiust s másokat. Hangsúlyozta a nagyanya életelmé-nyét kifejező jelszót: „Pro Deo et Religione, pro Rege et Patria, pro Anima et Virtutibus.” A halotti beszéd műfajának megfelelően a búcsúztató a megszólaltatott fejedelemszonymal mondat politikai programot: „A címeremben három sárkányfog volt: hármat kívánok tületek. Isten lángoló szeretetét s abból származó vallásunk mellett való buzgóságot. Ki-

4 FABINY Tibor, *Rákóczi diplomáciájának egyházzpolitikai vonatkozásai = Európa..., i. m.* 301–305.; KÖPECZI Béla, *Döntés előtt: Az ifjú Rákóczi eszmei útja*, Bp., 1982.; R. VÁRKONYI Ágnes, *A „Confessio” értékrendszere = gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach zsigmond Pál 70. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., 1989, 147–156; LUKÁCS László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*, Szeged, 1989 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, szerk. KESERŰ Bálint); Linda FREY–Marsha FREY, *The Confessional Issue in International Politics: The Rákóczi Insurrection = R. Várkonyi Ágnes-émlékkönyv*, szerk. TUSOR Péter, munkatársak THOROCZKAY Gábor, RIHMER Zoltán, Bp., 1998, 432–441.; LUKÁCS Olga, *II. Rákóczi Ferenc vallásossága: A Vallomások tükrében = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2003, II, 253–373.; BORIÁN Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma 2004 (Pannonhalmi Füzetek, 50).

5 Írásunk az OTKA (T37638) támogatásával folyó kutatás eredményeit összefoglaló nagyobb tanulmány egyik részlete.

rályotokhoz igaz hűséget s abból kifolyó hazátok javára való igaz készséget. Jó keresztény életet s abból ágazó szép virtusokat.”⁶ Sárospatakon gyermekkorában még megismerhette a békés együttélés körülményeit. A városban Báthory Zsófia főkegyúri jog alapján telepítette meg a jezsuitákat. Alapítványt tett többek között a zene tanítására, s a belső válsággal küzdő református egyház akkor még nem tanúsított ellenállást. Szertartásai-
kon fiával együtt a fejedelemszony rendszeresen részt vett. Sőt 1671 után, amikor a császári hatalom katonai beavatkozása megszakította a földesúri katolizáció térítéses idejét, és a fegyveres erőszakot érvényesítette, Zrínyi Ilona változatlanul jelen volt a hűsvéti körmeneteken. Fia első tankönyveit jezsuita szellem jellemezte vagy jezsuita szerző írta. Természetes volt, hogy az 1694 végén a feleségével hazatelepülő Rákóczi herceget a sárospataki jezsuiták karácsonyi játékkal köszöntötték, amelyet protestánsok is megnéztek, s szertartásaikon, ha Patakon volt, 1700. évi letartóztatásáig rendszeresen részt vett.⁷

Első eszmélésétől fogva uralkodásra nevelték, képességeit sokan dicsérték. Fejedelmi hivatásának első ma ismert írásbeli megfogalmazását tizenhat éves korában a neuhausi gimnázium igazgatója, Melchior Guttwirt (1626–1705) *Amores Mariani, seu Pii Marian Dei param Amantium Affectus* című könyvének *Epistola Dedicatoria* soraiban olvashatta. A nagyra hivatottságát hangsúlyozó sorokból önbizalmat és cselekvési programot kaphatott. A barokk hősi küzdő szellemében: „Megvan benned egy kimagasló fejedelmi lélekhez méltó összes ékesség... éles lángészt kaptál adományul... eszességed érettebb korhoz illő”... A Rákóczi fejedelmi házat Guttwirt páter az Árpád-házhoz hasonlította: „a Rákóczi ház a legdicsőbb a magyar történelemben a Szent Királyokat adó Árpád ház után.” Merész jellemzés. Felsőszékeséggel is felér. Ennyit még az önálló cseh provincia tagjai sem engedhettek meg maguknak. A poétikát és retorikát is tanító cseh jezsuita tanár a királyhűséget hangsúlyozva a régi királyokkal együtt Lipót császárt és I. Józsefet is példaképnek állította a gimnáziumi tanulmányait befejező tanítványa elé.⁸ A lehetséges jövőt úgy vázolta fel, hogy a magyar politikai elit Magyarország állami önállóságát megtartva a közös uralkodó révén kapcsolódik a Habsburg Birodalomhoz. Guttwirt könyve a Szent Liga törököt kiűző háborúja idején jelent meg. A prágai egyetem, az olaszországi út sok-

6 Kiss Imre, *Báthory Zsófia halotti pompája*, Nagyszombat, 1680. Kritikai kiadása: KECSKEMÉTI Gábor, *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, Bp., 1988, 223–239. – Továbbá: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998. – A végrendelet körüli botrányra ezúttal nem térhetünk ki. Lásd KOMÁROMY András, *A Rákócziak kincse Munkács várában*, Századok, 1890, 739–750; MESZLÉNYI Antal, *Báthory Zsófia élete és végrendelete*, Bp., 1939 (Klny. a *Regnum* évkönyvből).

7 PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon = Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 186–199; KÖPECZI Béla, 1982, 30–35, 123; *Historia Domestica Residentiae Patakiensis Soc. Jesu*, Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, 95/I, fol. 111, 115–117. etc.

8 SZÖRÉNYI László, *A hősepikai téma az ovidiusi elégia köntösében: Melchior Guttwirt = Uő, Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 44–47.

rétű intellektuális hatásai ismertek. Rákóczi könyvei, olvasmányai között az államelméleti irodalom, a vallási türelem eszméivel foglalkozó munkák mellett a jezsuita szerzők művei, s a körülöttük folyó vita iratai jelzik érdeklődését és tájékozottságát.⁹

Szinte minden életrajzi áttekintés ma egemlíti, hogy Rákóczi bécsújhelyi börtönajtáját megnyitók között két jezsuita páter is tevékenykedett. Az viszont csak az újabb kutatások révén vált ismertté, hogy a bécsújhelyi rendház főnöke, páter Johann Sägel (1641–?) mellett, a szökés előkészítésében akár diplomáciai főrendezőnek is tekinthető Fridericus Wolff (1643–1708) páter élesen szemben állt Kollonich Lipót érsek felfogásával a jezsuita rend magyarországi jövőjéről folyó vitában.¹⁰

1703 kora nyarán, amint Rákóczi bejött az országba, az ungvári jezsuitáktól kért papot.¹¹ A tokaji táborban, az államépítkezés első színhelyén 1703–1704 telén a fejedelmi udvar és a katolikus katonaság lelki gondozását jezsuiták látták el. A sárospataki rendházból Horvát Gábor (1668–1740) páter a kancellárián dolgozott. Tudósítása a komáromi jezsuitákat nemcsak Rákóczi napi tevékenységéről tájékoztatta, hanem közölte a tokaji táborban lévő jezsuiták nevét is: Czignarovicz Mátyás, Kis János, Pergauer János, az Erdélyben elfogott Merchich alias Almási páter és a német katonák gyóntatója azok, akik a Tisza és a Bodrog összefolyásánál emelkedő vár ostroma közben fontos politikai, gazdasági és diplomáciai ügyeket intéző Rákóczi mellett voltak.¹² Ez több szempontból érdekes.

9 ZOLNAI Béla, *Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai*, ItK, 1955, 288–295.; HECKENAST Gusztáv, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára 1701*, ItK, 1958, 25–36.; LADÁNYI Sándor, *i. m.*, 312.; KÖPECZI, *Döntés előtt...*, *i. m.*, 143. kkl.

10 LUKINICH Imre, *II. Rákóczi Ferenc felségértési perének története és okirattára*, Bp. 1935, 92–93, 96–99. – Wolff eddig ismeretlen portréja: LUKÁCS L., *i. m.*, 31–32, 102–103. Az egykorú forrásokban azonban semmi nyoma a *Responsio* állításának, miszerint Longueval a jezsuiták megbízásából ajánlkozott Rákóczinál, majd az ő javaslatukra mutatta be a francia királynak címzett levelét a bécsi udvarban. *Ráday Pál iratai 1703–1706*, szerk. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László, Bp., I, 720.

11 Rákóczi levele Vajda Jakab tisztartónak, Klimiec, 1703. június 15. (Bcs 502–503.) – ESZE, *Rákóczi „Responsio”-ja...*, *i. m.*, 30. – Az ungvári jezsuiták politikai tevékenysége még feltárára vár.

12 Horváth Gábor a győri noviciusi évek után a nagyszombati egyetemen filozófiát hallgatott, Bécsben 1699–1700 között teológiai tanulmányok után 1701–1702 között Szatmárott szolgált, 1703-ban Sárospatakon van, innen 1706-ban kerül át Ungvárra. Ladislaus LUKÁCS S. J., *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Romae, 1987, 602–603. – *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, par Carlos SOMMERVOGEL, S. J., Paris–Bruxelles, Tome IV, 1893, 913. A nagyszombati jezsuita napló másolata: Kazinczy Gábor gyűjteménye, MTAK Kézirattár, Ms 4870, III. 8. Vö. ESZE, *Rákóczi „Responsio”-ja...*, *i. m.*, 50.

Az *Emlékiratokban* Rákóczi úgy emlékezett, hogy a háború kezdetén a katolikus plébánosok és papok menekültek előle: „sokáig lelkipásztor nélkül voltam, mert az eretnekek cinkosának és mintegy kiközösítettnek tekintettek.”¹³ A császári parancsok szankciói és a parasztfelkelés réme ugyancsak megtették hatásukat. Eszerint a tokaji tábor jezsuita pátereit különleges bátorság, bizalom és ragaszkodás jellemezte. A fejedelem részéről sem lehetett egyszerű, hogy – némi túlzással fogalmazva – jezsuitákkal vette körül magát. Éppen a tokaji táborban, ahol a nagyrészt protestáns vármegyei nemesség küldötteit fogadta. Jól tudta, hogy Lipót császár jezsuita tanácsadókkal él,¹⁴ s ha más nem, akkor a hegyaljai felkelés meggyőzhette róla, hogy a protestánsok a császári kormányzat Felső-Magyarországon különösen súlyos totális valláspolitikája miatt a jezsuitákat ellenségüknek tekintették.¹⁵ Nagy kockázatot vállalt tehát a fejedelem, hogy az államszervezés döntően fontos állomásának számító tokaji táborban jezsuiták szolgálatával élt.

Rákóczi első vallásügyi rendelkezései bizonyítják: tudatában volt, hogy a Társaság magyarországi helyzete több kérdés megoldását kívánja. 1704 elején, január 12., 27., majd augusztus 12-i keltezéssel kiadott pátensekben tudatta katonáival és a lakossággal, hogy a vallás ügyében tilos minden önbíráskodás, a templomok, plébániák, rendházak háborgatóit keményen bünteti, és kimondja: iskolákat minden felekezett szabadon építhet.¹⁶ Rendelkezését a jezsuitákra vonatkozóan külön is megismételte február 13-án kiadott pátensében. Megparancsolta, hogy a jezsuitákat se templomaikban, se iskoláikban, ingó és ingatlan javaikban ne bántsa senki. Aki birtokaikat háborgatja, az kemény büntetést kap.¹⁷ Miért kellett Rákóczinak az általános, minden vallásfelekezetre érvényes rendelkezés után még külön a jezsuiták számára védelmi levelet kiadnia? Nyilván a táborába befutó hírek, jelentések, panaszok egyes helységekből történt túlkapasokról tudósították a jezsuiták ellen, és külön hangsúllyal kívánta ezeket a helyi atrocitásokat kívánta megakadályozni. Szigorúan tiltott minden önkényeskedést, személyes bosszút, önbíráskodást. Többször is kijelentette, hogy minden sérelmet országos szinten rendeznek. Éles politikai és társadalmi váltások idején azonban szinte lehetetlen fegyelmet tartani. Ismeretes, hogy

13 *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*, ford. VAS István, tanulm., jegyz. KÖPECZI Béla, szöv. gond. KOVÁCS Ilona, Bp., 1978, 325. (a továbbiakban: *Emlékiratok*)

14 „Lipót császár a püspökségeket csak olyan alattvalóra szokta ruházni, akit a jezsuiták ajánlottak. ...Telekessy .... Nem ragaszkodott a jezsuiták érzelmeihez...” A klérusnak az a kis része állt mellé, „amely nem követte a jezsuiták érzelmeit”. *Emlékiratok*, 325.

15 ESZE, *Rákóczi valláspolitikája...*, i. m., 288.

16 Rendelet Szepes vármegyének. THALY Kálmán, *Szepes vármegye levéltára, Századok*, 1873, 103. Az államépítésbe illesztette: KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, 1955. Vö. ESZE, *Rákóczi „Responsio”-ja...*, i. m., 48.

17 OSzK Kt., Fol. Hung. 1389, Fasc. 3.

a felkelők súlyosan bántalmazták a nagybányai, a felsőbányai, a selmecebányai, a besztecebányai, a nagyszombati jezsuitákat. Talán hevesebben is, mint egyes helyeken általában a katolikusokat.¹⁸

Ahol a forrásadottságok mikrovizsgálatokra adnak lehetőséget, ott kiderül, hogy vagy régi bántalmakat bosszultak meg helyi protestáns lakosok és fegyelmezetlen önkényeskedő katonák, vagy szemükben a császári hatalmat megtettesítő „német”, azaz osztrák rendtagokra támadtak. A győri Mezőségen és Veszprémben történtek bizonyítják, hogy határokat a „protestáns retorzió” sem ismert.¹⁹ A Nagybányát elfoglaló katonákat a lakosság uszította a jezsuiták ellen, s példátlan erőszakkal azt tették, ami a várossal korábban a császári hatalom és az ottani rendtagok részéről történt: elfoglalták a templomot, az iskolát, és a pátereket elűzték. 1700-ban például Jakus Pál rendfőnök panaszt tett a felső-magyarországi főkapitánynál a városi tanács ellen, mivel megengedi, hogy a nem katolikus lakosság a katolikusok ünnepein dolgozzék. A városi tanács erre megkapta a rendelkezést: az ünneprontókat botoztassa meg és sújtsa pénzbírsággal. Pap Mihály ezerekapitány 1704. június 4-én Nagybányáról anarchikus viszonyokról számol be: „Itt a két ország között hidegen folynak a dolgok: mert csak névvel kuruczok, cselekedettel pedég – mint Katona Mihály – nemes-embereknek protectiót adott, hogy táborra ne menjenek.”²⁰

Rákóczi és kormányzóköre minden módon rendet és fegyelmet kívánt teremteni, hogy a helyi önkényeskedéseknek gátat vessen. Feltehető, hogy a selmecebányai és besztecebányai rendházak német nemzetiségű jezsuitáit a népharagtól is mentette Rákóczi, amikor fegyveres védelemmel kísértette őket az ország határára, és a német bányászok lelki gondozására anyanyelvükön tudó magyar atyákat rendelt. Mindennek ellenére a jezsuita rendházak részt vettek Rákóczi csapatai élelmezésében és ellátásában. Bercsényi Miklós generális, aki korábban már fia nevelését jezsuitákra bízta, jezsuita udvari káplánt tartott. Kívánságára 1704 nyarán Bajmóc vára elfoglalását a páterek *Te Deum*mal, szent beszéddel és a győztesek megvendéglésével ünnepelték.²¹ Ugyanakkor a nagyszombati csata után Nagyszombatba bevonuló Heister generális parancsára Rákóczit bíráló beszéd hangzott el. Noha ezt még további vizsgálattal kell megerősíteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül.²² A Társaság magyarországi tagjai közül természetesen többen tartózkodó magatartást tanúsítottak, mások a király oldalán maradtak. Az egyéni lelkiismereti válságok

18 Részletesen ismerteti MESZLÉNYI Antal, *II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták*, Regnum, 1936, 265–267.

19 ESZE, *Rákóczi valláspolitikája...*, i. m., 288, 292–293.

20 Közli: Nagybánya és vidéke, 1881. július 12. sz. – *II. Rákóczi ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712*, kiad. THALY Kálmán, I (1703–1706), Pest, 1873, 224 (*Archivum Rákóczianum*, I).

21 Irodalommal: MESZLÉNYI, *II. Rákóczi Ferenc...*, i. m.

feltárása a következő kutatások feladata lesz. A Társaságot megosztó válságot azonban, – mint majd látni fogjuk – nem a Rákóczi szabadságharc robbantotta ki, sokkal korábbi és mélyebb gyökerű volt, 1703–1704-ben csak nyilvánvaló lett.

Rákóczi és szűkebb kormányzóköre az éles súrlódásokat sem nélkülöző eseteket annak tudatában kezelte, hogy a kialakuló új magyar államban a Társaság helyét szervezetileg és társadalmilag szükséges megteremteni. Befogadás? Kompromisszum? Másról volt szó. A magyarországi rendtagok az osztrák provincia tagjai voltak, tehát az országon kívüli szervezetnek tartoztak engedelmességgel és tájékoztatási kötelességgel. Birtokai-król az osztrák előljárók rendelkeztek. Ugyanakkor Rákóczinak a reformátusokkal és az evangélikusokkal is el kellett fogadtatnia a jezsuita rend jelenlétét. Mindez állami politikai szintű rendezést kívánt. Ellenőrizhetetlen hírek, éles konfliktusok kísérték, a Társaság helyzetét, amíg ügyük eljutott a szécsényi országgyűlésig.²³ Ezzel a Társaság és a Magyar Konföderáció viszonya drámai fordulathoz érkezett.

A szécsényi országgyűlésen (1705. szeptember 12–október 3.) a Jézus Társaságról heves vita robbant ki. A tárgyalás megszakadt, majd újrakezdték, és többen a jezsuiták kiűzését követelték.²⁴ Ehhez képest sikerült visszafogott és tárgyszerű törvényt hozni. A 6. törvénycikk elismeri a jezsuiták oktatási munkáját, és három lényeges végzést foglal magában. 1. A birtokügyek rendezése: azokat a birtokokat, amelyek az elmúlt évtizedekben a katolikus klérus és különböző szerzetesrendek tulajdonából kerültek a rendhez, adják vissza eredeti tulajdonosainak. 2. A „németes”, vagyis az osztrák provinciához ragaszkodó rendtagok hagyják el a Magyar Konföderáció területét. A leglényegesebb a 3. végzés. Szakadjanak el az ausztriai provinciától, és hozzák létre az önálló magyar rendtartományt, különben „az Confoederált Magyarország részeiben meg nem maradhatnak.” Egyértelmű,

22 Részleteit közli Esze Tamás a következő forrásmegjelöléssel: EK, Fényképmásolat egy sérült jezsuita diáriumból, 1235. Következtetése az akkori ismereti szinttel magyarázható: a nagyszombati kollégiumban „vissamaradt magyar jezsuiták 'nemzeti érzületet' még ily súlyos esetben sem tanúsítottak”. ESZE, *Rákóczi „Responsio”-ja...*, i. m., 52.

23 Mellőznünk kell az események részletes leírását, a gyöngyösi értekezlet tárgyalásait, Bohus András ügyét és Bercsényi megmérgezésének állítólagos tervét. BARTFAI SZABÓ László, *II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták*, Magyar Kultúra, 1936, 15–18.; MESZLÉNYI, *II. Rákóczi Ferenc...*, i. m., 225–304. A Responsio szerzőségéről is: R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, 2006, 163–189.

24 „A jezsuiták dolga elővétetett. Ezeket Berchényi érzékenyül bántotta meg mind nehéz kifakadásai, mind nehéz tréfája által; mások pedig tele torokkal kiáltozzák, hogy őket, mint minden gonoszság kútfejét; ki kell kergetni a hazából ... a mágnások védelmökre költek, és magasztalták a szerzetet, hogy az nagy hasznot hajt az ifjúság nevelése által.” Csécsy János *országgyűlési naplója*, ford. KAZINCZY Ferenc = *A szécsényi országgyűlés 1705-ben*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, a történelmi áttekintést írta R. VÁRKONYI Ágnes, Szécsény, 1975, 169–170.

hogy az országgyűlés Rákóczi intencióinak megfelelően alkotmányos önállóságával összhangban határozott a Társaságról. A Társaság magyar tagjai vigyék végbe az „Ausztriai Provinciátúl való magok elszakasztását”.²⁵ A hangsúly nem a kiutasításon, hanem az önálló magyar rendtartomány megalapításán van.

II.

A Társaság magyar tagjai a 6. törvénycikkkel mintegy félévszázados küzdelmük érdekében kaptak törvényes támogatást Rákóczi államától. Az önálló magyar rendtartományért akkor már több mint félévszázad óta kemény és makacs küzdelem folyt. Az osztrák provincia megosztásának terve a *divisio*, régi terv volt, visszanyúlik Pázmány idejébe.²⁶

Az elvi szinten is megfogalmazott és tárgyalásokkal kísért megoldásának kezdete egybeesett Európa és benne Magyarország történetének egyaránt döntő fordulatával, a vesztfáliai békét követő idővel, amikor a magyar politika sikerrel kezdeményez nemzetközi háborút a török megszállta területek visszafoglalásáért, s ugyanakkor megkezdődik az egységes Habsburg Birodalom abszolutisztikus módszerekkel történő kiépítése. 1649-ben, majd 1655-ben az önálló magyar provincia megalapításának kérelmeit a generális elutasította. 1659-ben a pozsonyi származék páter Trinckel Zacharias (1602–1665) a nagyszombati rendház főnöke, később az osztrák provincia vezetője, alaposan megindokolta, miért szükséges a magyar rendtartomány megalapítása.²⁷ Tanulmányát a magyar rendtagok eljuttatták Rómába, 1660-ban némi kiegészítéssel posztulátumukhoz csatolták. A török megszállta területeken működő rendházak és iskolák²⁸ hovatartozásáról is döntenie kellett. Az Alföld, a Dél-Dunántúl visszafoglalásával az önálló magyar rendtartomány igénye egybevágott az országegyesítés követelményével. Az 1695-ben megtartott tartományi gyűlésen a tagság 95%-a, mely a szétválasztás mellett szavazott, megnagyobbodott országban kellett hogy gondolkozzék.

A Társaság magyar tagjai megalapozott igényekkel léptek fel. 1620-ban kivált az osztrák provinciából és megalakult az önálló cseh rendtartomány. Másutt is súlyos nemzeti ellentétek alakultak ki, az osztrák provincián belül, s a ljubljanai kollégiumban nemzetiségi viszályok dúltak. A magyar rendtagok létszáma, rendházaik, intézményeik,

25 R. VÁRKONYI Ágnes, *Rendhagyó országgyűlés Szécsényben = A szécsényi országgyűlés*, 47. Articulus 6., Szécsény, 1975. (A szécsényi országgyűlés dokumentumai.)

26 A független magyar rendtartomány kialakításának története és dokumentumai: LUKÁCS L., *A független..., i. m.* A következőkben az ő historiográfiai jelentőségű munkáját követem.

27 *Uo.*

28 A gyöngyösi rendházzal BÀN Imre, *Korai felvilágosodás nemzeti műveltség = Európa és a Rákóczi-szabadságharc..., i. m.*, 239. – A pécsi, andocsi missziókról: MOLNÁR Antal, *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*, Bp., 2003.

feladataik és az a tény, hogy az osztrák provincia hatalmas területével szinte kezelhetlenné vált, egyaránt indokolta az önálló, független magyar rendtartomány igényét. Elutasító kifogások bőven voltak: alkalmatlan az idő, még nem aktuális, a magyarok alkalmatlanok az önállóságra. Valódi okról csak részben esett szó: „a magyar jezsuiták, akik lélekben már elszakadtak az osztrák rendtársaiktól, egy követ fújnak a magyar állam függetlenségét sürgető császárelleses egyházi és világi főurakkal és nemesekkel.”²⁹ Vagyis a valódi ok, hogy az egységes osztrák provincia eszköze az abszolutisztikus módszerekkel létrehozandó Birodalomnak.

Lukács László megállapítása világos. Az önálló magyar rendtartomány megalakítását a Habsburg kormányzatban az abszolutista módszerekkel kormányzott Birodalom kiépítésén munkálkodó államférfiak ellenezték. Legfőképpen Kollonich Lipót (1631–1707) esztergomi érsek, aki – tegyük hozzá – az abszolutizmus jegyében a magyar alkotmányt legmerevebben elutasító Johann Hoher kancellár köréhez tartozott. Ez a kör az államélet minden területét átfogva a közvélemény formálásától a történetírásig következetesen érvényesítette az állam, a Birodalom érdekeit.³⁰ Az önálló magyar provincia tervét visszatartó döntő szót Lipót császár mondta ki, megfelelő előkészítés után.³¹ 1690 után a császárt Wolff páter az önálló magyar rendtartomány megalakítása irányába befolyásolta. Wolff diplomáciai próbálkozások után, Rákóczi megszüntetésében sikerrel vett részt, Kollonichcsal szemben viszont csatát veszített. Kollonich úgy vette le a napirendről az önálló magyar provincia ügyét, hogy a kiválás helyett Lipót császárral az úgynevezett „mixta divisio” megoldását fogadtatta el. Ez azt jelentette, hogy Magyarországot a Duna vonalánál megosztanák. Az ország déli része változatlanul az osztrák provinciához tartozna, s a Felvidék, Alsó- és Felső-Magyarország lenne a magyar provincia. Ezt viszont a magyar jezsuiták nem fogadták el, és elszántan küzdöttek, hogy az osztrák rendtarto-

29 LUKÁCS L., *A független..., i. m.*, 32. – A cseh provincia megalapításáról irodalommal: SZÖRÉNYI, *Rákóczi csehországi..., i. m.*

30 LUKÁCS L., *A független..., i. m.*, 32, 104. – Hoher magyarországi politikájáról irodalommal: R. VÁRKONYI Ágnes, *A Wesselényi-szervezkedés történetéhez: 1664–1670 = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR PÁL, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 423–460. – A Habsburg-abszolutizmus komplex jellegéről, amely a politika, a közvélemény, propaganda és a történetírás minden területét felölelte: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár, 19), főleg 279–325.; G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság: A magyarországi török háborúk hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., 2003.

31 LUKÁCS L., *A független..., i. m.*, 30–32. A Gubernium kizárólag az uralkodó hatáskörébe utalt minden vallásügyi kérdést, beleértve az egész magyarországi katolikus egyház és a különböző szerzetesrendek, egyházi személyek ügyét. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az abszolutizmus kísérleti intézményéről: A Gubernium utasítása 1673-ban = Kapcsolatok: Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére*, szerk. TIMA Renata, Budapest, 2002, 24–34.

mányból a „simplex divisio” elve alapján váljon ki a magyar provincia, területe a Királyság területével legyen azonos. Az 1700. évi tartományi gyűlésen a résztvevők 95%-a a divisio mellett szavazott.³²

Az önálló provincia létrehozásának érveit a generális német asszisztensének felkérésére 1700. március 27-i dátummal Kapi Gábor (1658–1728) rendkívül határozottan és a magyar állami önállóság mellett elkötelezetten foglalta össze a Társaság generálisának, Thyrsó Gonzales páternek Rómába küldött levelében. A magyar nemesi származású Kapi a bécsi noviciátus után Bolognában és Velencében tanult, 1698-tól Kolozsvárott az Akadémia professzora.³³ Írását Lukács László így jellemzi: „Mély érzelmektől fűtött, néhol robbanásig feszülő írás. Nemcsak egy igaz magyarnak, de egész jobb sorsra érdemes népének tragédiája izzik benne.” Érveit a következően foglalja össze: „Az osztrák jezsuitáknak adatott minden hatalom, ők uralkodnak és csak saját javukat tekintik. A magyaroknak ezt szó nélkül tűrni kell. Aki panaszkodik, lemondhat arról, hogy valamikor befolyásosabb beosztást kapjon. A nem osztrák rendtagok közös anyánk mostohagyermekai. Ezt tapasztalniuk kell a szerzetbe való felvételnél és még inkább szellemi képzésük idején. A magyarokat barbároknak, tehetségteleneknek tartják és megvetik. Magyarországra az osztrák rendtagok selejtjét küldik, mintegy büntetőtáborba, így is fogják fel az érdekeltek és igyekeznek szabadulni.”³⁴

Lukács László historiográfiai jelentőségű tanulmánya megalapozottan bizonyította, hogy a magyarországi jezsuiták jelentős csoportja áthatva patriotizmussal, mindent megtehetett, hogy elszakadjon az osztrák provinciától, és magyar rendtartományt alakítson ki. Ezzel régi beidegzett állítások, vélemények minősültek alaptalannak. Még sok részlet tisztázására van szükség, ebben a rövid szakaszban is, de az többé nem mondható, hogy a magyarországi jezsuiták nem akartak volna elszakadni az osztrák provinciától, vagy hiányzott volna belőlük országgal a szolidaritás és a nemzeti érzés.³⁵

III.

Rákóczi tehát amikor a Magyar Konföderáció államrendszerébe a Társaságot mint önálló magyar provinciát kívánta beilleszteni, nem álmokat kergetett. Építhetett csehországi példára, a magyarországi jezsuiták elemi igényére és arra, hogy a Társaság generális, Thyrsó Gonzales páter 1704-ben kiállt a magyar külön rendtartomány megalapítása mellett.³⁶

32 LUKÁCS L., *A független...*, i. m., 24–33.; BORIÁN, i. m., 130.

33 *Catalogus Generalis...*, i. m., 680–681. – Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, IV, 1893, 465.

34 LUKÁCS L., *A független...*, i. m., 33.; BORIÁN, i. m., 130.

35 LUKÁCS L., *A független...*, i. m., 9–10, 118.; ESZE, *Rákóczi valláspolitikája...*, i. m., 52.

36 LUKÁCS L., *A független...*, i. m., 74, 105.

Rákóczi hagyományokkal megerősített igényt emelt az országos megújulási politika korszerű szintjére. A korábbi magyar politika kapcsolata az önálló provincia megalakításáért küzdő jezsuitákkal itt csak jelzésszerűen utalhatok. Trinckel páter négy évig gyónatatója volt Lippay György esztergomi érseknek, és az érsek már egri püspök korában messzemenően szívén viselte az magyarországi katolikus egyház megújításának ügyét. Wesselényi Ferenc nádor jó viszonyban volt a kassai jezsuita rendházzal és a nagyszombati egyetem tanáraival. Nádasdy Ferenc országbíró a jezsuitáktól kapta meg a törökök kiűzésének céljával kibontakozó 1663-1664. évi háború eszmei-történeti érvanyagául szolgáló műve, a *Mausoleum* számára a királyok kliséit.³⁷ Számolhatunk Zrínyi Miklós horvát bánnak a nemzetközi török ellenes szövetséget és a török megszállta országrész visszaszorítását kezdeményező politikájával rokonszenvező és együttműködő jezsuita páterek tágasabb és szűkebb körével is. A téli hadjáratra jezsuita páterek is elkísérték. „A jezsuita atyák a keresztényekkel a méltóságos Bán úrral mentek.”³⁸ Tudjuk, hogy 1663–1664 fordulóján a nemzetközi török háború megindításáról tartott tanácskozás idején Kiss Imre páter is kint van Regensburgban. Az eredetileg az ungvári rendházban szolgáló Hanula Jakab páter írásai pedig nemcsak az 1663–1664-es évek eseményei iránti elkötelezettségéről vallanak, hanem 1669-ben is kapcsolatban lehetett Wesselényi nádor özvegyével, Széchy Máriával.³⁹ Esterházy Pál nádor ugyancsak az önálló magyar provincia megalapítását támogatta.⁴⁰

37 BORIÁN, i. m., 130–131.; TUSOR Péter, *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce)*, Levéltári Közlemények, 2002, 199–241; R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Venus*, Bp., 1987.

38 Matteo Benlich, bosnyák ferences jelentése a kongregációnak Rómába, 1664. április 22., ford. JÁSZAY Magda, kiadta TÓTH István György, *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) – Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717)*, III, Róma–Bp., 2004, 273.

39 Kiss Imre regensburgi útjáról a *Török világ és magyar külpolitika* című munkámban írtam. Hanula Jakab páter sorait 1664. szeptember 17-én és október 13-án Bécsből akár protestáns is írhatta volna: „Adta volna Isten, hogy eddigh is fejetlen országnak, valami io feie találkozot volna, most is kukus (Montecuccoli) csak pusztitia az Orszagot és Poson Nagy Szombat tajan imar is szöretet tart, ugi anira hogi fel pufadozvan Nemetnek az hasa, nagi Patannással ki repül ez vilagbul, ugi vesztegeti az Népet és az Orszagot...” „Semmi hirem nincsenek az rosz bekesseghbeül nagyob haborusagot kel varnunk, mert titokban vannak az dolgok és azért is roszak.” Mindkét levelet közli: R. VÁRKONYI Ágnes, „Montecuccoli szöretet tart”: *Jezsuita beszámoló Zrínyi háborújáról = Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*, szerk. ANGI János, ifj. BARTA János, Debrecen, 2005, 69; Hanula Jakabról: R. VÁRKONYI Ágnes, TUSOR Péter, *Egy félreértett Gyöngyösi-levél korrekciója*, megjelenés előtt.

40 LUKÁCS L., *A független...*, i. m., 55.

Ebbe a politikai közegbe illeszthetők a Magyar Királyság önállóságát kifejező képi-elméleti megfogalmazások. Különösen a nagyszombati egyetemen végzett növendékek tézislapjai emelkednek ki képi és szöveges kompozícióikkal. Egyszerre aktuálisak és elvontak. Programot adnak és erkölcsi kategóriákat fejtenek ki. A Széchi Gáspár Wesselényi Ferenc nádor tiszteletére és a Fabricius János növendék 1663 augusztusára kitűzött vizsgája alkalmával gróf Forgách Ádám érsekújvári főkapitányt adoráló tézislap kompozíciói egyaránt a nagyszombati egyetem jezsuita tanárai értékrendjét közvetítik.⁴¹ A valóságot és a mitológia világát egybejátszó hősi barokk képi együttest aktuális szövegek helyezik el a múlt és a jelen szféráiban. Egyértelműen a török elleni harc, a magyar államiság védelmének erkölcsi kategóriáit fejtenek ki. A Nádasdy Ferenc országbíró költségén készült *Mausoleum* (1664) latin szövegét a jezsuita Nikolaus Avancini (1611–1686) állította össze, aki előzőleg már Nádasdynak ajánlotta drámái kötetét (1655).⁴² A szöveg és kép a Magyar Királyság önállóságát hangsúlyozza, a török kiűzése után a megváltozott politikai közegben az eszmei tartalom változatlan. Még a nagyszombati naptár címlapján a magyar szent királyok képe is az önállóságért folyó küzdelemben igazoló háttér és a hitelenség fedezete a saját rendtartományukért küzdő magyar rendtagok számára. Erre a világra utal vissza és ezt a szellemiséget aktualizálta és viszi tovább már merőben más történelmi-politikai körülmények között a kolozsvári porta triumphalis kompozíciója.

A szécsényi országgyűlés tárgyalásával egy időben a kolozsvári jezsuita Akadémia tanárai építették fel a város főterén.⁴³ 1705 októberében Vízaknai Bereck György kolozsvári főorvos feljegyezte naplójában: „A méltóságos fejedelem készül bé, kinek solennis pompájára porta triumphalist szép dicsőségesen készítenek a jezsuiták Kolosvárat a tanácsháza előtt.”⁴⁴ A kapun a képek és a feliratok Rákóczi államának történelmi-morális programját fogalmazták meg. Aktuálisan, mint a központi felirat jelzi: „Vedd Erdély jogát, mely téged illet, téged, oly nagy fejedelmi ősök véréből származó legnagyobb férfi.” A kapun a Báthory és Rákóczi fejedelmek arcképei felirataikkal együtt a történelmi folyamatosságot fejtenek ki. Az ábrák, az elfoglalt várak és városok képei, a Bibliából, az antik

41 Felfedezőjük: GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen*, Bp., 1986, 93. Vö. Esterházy Pál fia Miklós más politikai légkörben, azonos kompozíciós normák szerint készült bécsi egyetemi tézislapjával. GALAVICS Géza, *Esterházy Miklós tézislapja a bécsi egyetemen 1675-ben = Barokk művészet Közép-Európában: Utak és találkozások*, Bp., 1993, 215–216.

42 RÓZSA György, *A Nádasdy Mausoleum = Nádasdy Mausoleum*, Bp., 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXIV), 8–9.; A német verzió az evangélikus Sigmund von Birken (1626–1681) munkája. Irodalmi köréről is G. ETÉNYI, *Hadszintér...*, i. m., 194–196.

43 VARGA, i. m.; GALAVICS Géza, *A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet = Rákóczi tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 465–510.

44 *Vízaknai Bereck György naplója = Rákóczi Tükör*, 2. kiadás, Bp. 2004, I, 329.

szerzőktől vett latin idézetekkel az egyetértés, a rend, a szabadság szimbolikus kifejezői.⁴⁵ Szerkezetét, dekorációjának eszmei tartalmát Kapi Gábor professzor gondolta ki, és megvalósítását is ő vitte keresztül. A porta triumphalis mondanivalója összecseng Melchior Guttwirt laudációjával és páter Kapi 1700-ban kifejtett álláspontjával: az önálló magyar provincia létrehozása elodázhatatlan.⁴⁶

Rákóczi fejedelmi beiktatását a zsbíói csatavesztés 1705-ben meghiúsította. Thyrsó Gonzales, a rend római generálisa 1705 végén meghalt. Az önálló magyar rendtartomány érdekében bonyolult és heves harc bontakozott ki, de ennek rekonstrukciója már másik tanulmány feladata.

Összegezeként annyit állapíthatunk meg, hogy a szécsényi országgyűlés 6. törvény-cikke a magyar jezsuiták félévszázados küzdelmére kínált megoldást és a magyar politika követelményét foglalta egységbe. A törvény célja, hogy egyszerre szolgálja Rákóczi államának belső békéjét és külső biztonságát. Az önálló rendtartomány érdekében a küzdelem végül sem ért célba, „a bécsi udvar makacs ellenállása miatt.”⁴⁷ Ezek után foganatosítják az 1705. évi törvény 6. cikkelyét némi módosítással. A nagyszombati egyetem és a kassai akadémia tanárai maradnak. 1707 tavaszán erdélyi fejedelmi beiktatása alkalmával tett kijelentésével egy időben Rákóczi követet küldött XI. Kelemen pápához. Brenner Domokosnak adott utasításában hangsúlyozza, hogy nem volt szándéka háborgatni a rendet, „az egyház hite, tudománya, méltósága őrállóját... felszólította a rendet, hogy különüljenek el az osztrák rendtartománytól...”⁴⁸

45 Részletes szemtanúi leírása: GYALOGI János, *De rebus memorabilibus Transylvaniae anni 1705*, VARGA, i. m. – A Kriegsarchivban őrzött anyag alapján rekonstruálta: GALAVICS, *A Rákóczi-szabadságharc...*, i. m., 483–490.

46 Cserei Mihály *Historiájában* hangsúlyozza Kapi kezdeményezését, az viszont, hogy „két kézre tudván játszódni”, vagyis merő kétkulacsosságból készítették a kaput, nem egyéb rosszindulatú megjegyzésnél. CSEREI Mihály *Erdély históriája: 1661–1711*, sajtó alá rend. BÁNKÚTI Imre, Bp., 1983, 361.

47 Több dokumentummal: LUKÁCS L., *A független...*, i. m., 35.

48 BENDA Kálmán, *Rákóczi és a Vatikán: Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához, 1707–1708*, *Történelmi Szemle*, 1959; KÖPECZI Béla, *Rákóczi követe Rómában*, *Történelmi Szemle*, 1982/3, 404–415; UÓ, *Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája*, Bp., 1996, 16–30.

FENYŐ ISTVÁN

Eötvös József és az osztrák *Staatsschrift*

Az 1848-as forradalom Magyarországon az év késő nyarán–kora őszén válságba jutott. A horvátok és a szerbek támadást indítottak a magyar csapatok ellen, Jellačić megtagadta az engedelmisséget a Batthyány-kormánynak.

1848. augusztus 27-én elkészült az osztrák kormány hírhedt emlékirata, a *Staatsschrift*, s ehhez négy nappal később az uralkodó, V. Ferdinánd támogató kísérőlevelet mellékel István főherceg nádor számára. Az emlékirat szakítást jelentett az áprilisi törvényekkel, felszámolta Magyarország önállóságát, elítélte a Batthyány-kormány egész tevékenységét. Kinyilvánította, hogy a Pragmatica Sanctiónak a legfelsőbb kormányzás egysége, az összes pénzügy együttes intézése, a hadsereg egységes kezelése és vezetése az értelme. Elmarasztalta a magyar minisztériumot azért, mert kiterjesztette az ország függetlenségét a kereskedelemre, a közmunkákra, a hadügyi és a pénzügyi tárcákra is, anélkül hogy a Monarchia többi tartományaival való viszonyt figyelembe vette volna, jóllehet e tartományok már március 15-én alkotmányt kaptak. A *Staatsschrift* szerint a nádori teljhatalom is ellentétben áll a korona egységével. Nehezményezte továbbá, hogy a határőrvidéket törvény nélkül rendelték a magyar honvédelmi minisztérium alá. A had- és pénzügyek terén a magyar minisztérium szerinte különszakadt a birodalomtól. Felrótta a magyar pénzügyminisztériumnak, hogy az osztrák nemzeti bank szabadalmának ellenére 12 ½ millió forint papírpénzt bocsátott ki, ugyanakkor az összes államadósság egy részének átvételére semmit sem tett. Az emlékirat külön nehezményezi azt is, hogy Batthyányék követeket küldtek Frankfurtba, mivel ez annak a jele, hogy a közösügyi minisztériumból a magyarok külügyminisztériumot akartak csinálni. A királyi kísérőlevél pedig arra utasítja magyar kormányt, hogy illetékes tisztségviselői mielőbb jöjjenek Bécsbe közösügyi tárgyalásokra – azaz a legfőbb hatalom átadására.

Mindezt nem lehetett félreérteni. Az emlékirat a szeptember 3-áról 4-ére virradó éjjel megérkezett Budára, s Eötvös – minisztertársaihoz hasonlóan – azonnal átérezte jelentését és jelentőségét. Átlátta, hogy az ország önállóságának ezzel vége, a felelősséget tovább nem vállalhatják. A kormány szeptember 11-én le is mondott. 28-án pedig Lamberg felkoncoltatása a hajóhídon megpecsételte e kiábrándulási folyamatot – másnap Eötvös és Trefort elindultak emigrációjukba.

E lépésről általában eddig az volt a szakirodalom véleménye, hogy a volt vallás- és közoktatásügyi miniszter és a volt földművelés-ipari-kereskedelmügyi államtitkár a hazai politika radikalizálódása miatt hagyták el az országot. Ez részben igaz –, de csak részben. Eötvös egész életében ellenezte a forradalmat, s meggyőződéses híve volt a Bécs-csel való megegyezésnek, de elhatározásában, hogy sógorával együtt elhagyja az országot, csupán egyik tényező volt Kossuth forradalmi politikája. A másik meghatározó indok az volt, hogy a bécsi kormányzat, a Wessenberg–Doblhoff-minisztérium politikájával sem tudott egyetérteni. Különösen nem a *Staatschrift*tel, melyet álnoknak és hitszegőnek ítélt, mert az megkérdőjelezte az ország egyszer már megadott önállóságát.

Eötvös ekkor úgy érezte, hogy politikai programja teljesen kudarcot vallott. A bekövetkezett események mindkét sarkelvét – az alkotmányosságot és a Habsburg-birodalommal létesített perszonális uniót – kikezdték. A csalódás idegkimerülést váltott ki nála, ezért döntött úgy, hogy betegen külföldre menekül.

1848. október 12-én érkezett Münchenbe. Amint némiképp jobban lett, elhatározta, hogy írásban száll szembe a bécsi államirat állításaival. Gergely András és Gángó Gábor forrásfeltárásaiból tudjuk, hogy legkésőbb 1848. november 27-én be is fejezte első munkáját, amelyet aznap elküldött a híres napilapnak, az augsburgi *Allgemeine Zeitung*nak. Ez az írása meg is jelent *Die Rechtsfrage (A jogi kérdés)* címmel az újság 1848. december 7-i számának mellékletében. Szinte páratlan értékű alkotás: benne egy kiemelkedő magyar politikus és politikai gondolkodó, volt miniszter, a liberális ellenzék egyik vezéralakja vonja sorra kétségbe a *Staatschrift* állításait, melyeket dr. Alexander Bach, az akkori osztrák belügyminiszter szükségesnek tartott előzőleg a bécsi birodalmi gyűlés szeptember 18-i ülésén is felolvasni.

Gángó Gábor tisztázta, hogy a megjelent cikk csupán egy része, mintegy a fele az Országos Levéltárban található kéziratnak. Elküldése előtt ugyanis Trefort lektorálta, és kihúzta belőle a túl radikálisnak tartott, az osztrák kormányzatot legerőteljesebben bíráló passzusokat. Ezért, ha Eötvös hiteles politikai véleményére vagyunk kíváncsiak, sokkal célszerűbb, ha *A jogi kérdés* eredeti kéziratával ismerkedünk meg. Ezt fogjuk tenni a továbbiakban. Annál is inkább, mert a kiadó, August Cotta a neki megküldött, már erősen meg rövidített kéziratot tovább „szelídítette.” Nem teljesítette Eötvös kérését: nem jelezte cikkét a kért *E* betűvel (ez volt Eötvös egykori, a *Pesti Hírlap*-vezércikkekben használt szignója), másrészt egy három írásból álló cikksorozat első, „Von einem Ungar” származó darabjaként tette közzé.

Gergely András úgy véli, hogy Eötvös azért vállalkozott cikkének megírására, mert a Schwarzenberg-kormány megalakulásakor felcsillant előtte a halvány remény: az új vezetés a német egység előnyeinek megszerzéséért esetleg visszatér a perszonális unióhoz. Gergely ezzel kapcsolatos adata azonban pontatlan: Schwarzenberg ugyanis nem léphetett 1848. november 16-án az osztrák parlament elé programjával. A Schwarzenberg-kormány csak később, 1848. november 21-én alakult meg, s a Kremsierbe áttelepített osztrák parlament csupán 22-én tartotta ott első ülését. Maga Felix Schwarzenberg her-

ceg, az új miniszterelnök pedig 1848. november 27-én mutatkozott be a kremsieri országgyűlés előtt. Azon a napon tehát, amelyen Eötvös cikkét elküldte az *Allgemeine Zeitung* számára.

Ezzel együtt elképzelhető, hogy Eötvöst az új minisztériumhoz fűzött alkotmányos reményei készítették írásra. Adódik azonban egy másik hipotézis is. Eötvös a Cottának elküldött kísérőlevélben arra hivatkozik, hogy – idézem – „...Magyarország viszonyai most feltehetőleg a kard által rendeztetnek el, mégis a jövő meg fogja tanítani, hogy a nemzetközi viszonyoknak anyagi erő által végbevitt megoldása nem leend tartós és hogy későbben vagy korábban vissza kell térni a jog mostanság háttérbe szorított alapzatához.” Úgy vélem, ez a megállapítás inkább arról tanúskodik, hogy Eötvös aggódott a windischgrätzi eljárás (Prága, majd Bécs megostromlása és elfoglalása) esetleges újabb változata, a fegyveres harc hazai bekövetkezése miatt. S az is lehet, hogy hallott a herceg-miniszterelnök titkos szándékairól, az ellenforradalmi abszolutizmus jövőre bevezetéséről, Magyarországot beolvasztó törekvéseiről. Mindenesetre cikkének befejezése is arra enged következtetni, hogy a fegyveres megszállás veszélyét felismerte. Ez a befejezés ugyanis jóslatszerű mementó: „...Anarchista párt hadsereggel legyőzhető, rövid időre még a szabadság is megsemmisíthető, de a tizenkilencedik században országot fegyverekkel kormányozni soha nem lehetséges, márpedig az abszolutizmus Ausztriában csak teljes katonai uralommal volna fenntartható.”

Eötvös nagyon nehéz vitapozícióban fogott hozzá a *Staatschrift* elutasításához. Előzőleg az *Allgemeine Zeitung* éppenséggel nem tanúsított barátságos érzelmeket a magyar törekvések iránt, s az osztrák–német polgári rétegek ekkor már hallani sem akartak Magyarország különállásáról, a Pragmatica Sanctio határozatairól, bárminemű dualizmusról. Eötvös azonban még egy utolsó kísérletet kívánt tenni a megbékélés elősegítésére, a dinasztia és az új kormány alkotmányosságra való ösztönzésére. Cikke ragyogó cáfolata az osztrák állításoknak, egyszersmind bizonyítása annak, hogy a szakítást, a polgárháborút az osztrák udvar és kormányzat idézte elő.

A *jogi kérdés* azzal kezdődik, hogy míg egy évtizeddel korábban senki sem törődött a magyar ügyekkel, napjaikban viszont már mindenki azzal foglalkozik. Ez szükségszerű: az ország elrendezése fontos az osztrák birodalom és egész Európa berendezkedése szempontjából. A cikkben Eötvös három kérdés megválaszolására vállalkozik. Az első: milyen jogviszonyban állt Magyarország az osztrák birodalommal a márciusi napok eseményei előtt? Ezen a két fél szerződésekre és törvényekre alapozott jogviszonyait érti, nem pedig a tényleges állapotot, ahogyan az a jogviszony megkerülésével vagy megsértésével kialakult. Második kérdése: milyen volt Magyarország tényleges helyzete március előtt? Végül a harmadik probléma: lehetséges volt-e az állam organizmusában a változások után a birodalom két része között az összeköttetést fenntartani?

Az első kérdésre válaszolva Eötvös kiindulópontja az, hogy igen erőteljesen tiltakozik a beolvasztási törekvések, az egységes ausztriai állam eszméje ellen. Leszögezi, hogy minden elmélet, mely az embert csak mint észlelynt szemléli és érzéseire nincs tekintettel,

hamis. Ezzel a megállapításával a későbbi „Gleichberechtigung,” majd az *Uralkodó Eszmék* fontos tételét előlegezi. Eötvös szerint a nagy közösségeket mindig érzések tartják össze. Az érzésekre és az előítéletekre a legnagyobb befolyást az az eszme gyakorolja, amelyet egy nép magának kialakít a más népekkel szemben vallott jogáról. A legkisebb népcsoportok is gyakorta reménytelen küzdelmekben védelmezik függetlenségüket. Magyarország pedig jogilag szabad és független ország volt, ezt már I. Ferdinánd elismerte.

Erről a jogáról az ország sohasem mondott le, s a dinasztia sohasem szűnt meg e jog ellen küzdeni. Mégis: az 1711. évi szatmári békekötésben Magyarország valamennyi alkotmányos jogát és szabadságát újra szavatolták. Sőt, Eötvös azzal érvel, hogy Magyarország függetlensége a Pragmatica Sanctio által sem változott. Úgy ítéli meg, hogy a Pragmatica Sanctio nem tekinthető a birodalom két része közti szerződésnek, csupán az uralkodó egységét volt hivatva megszabni az örökösödési sorrend alapján. (Ez volt 1848-ban a Batthyány-kormány általános álláspontja is, s ezt újítja majd fel Deák Ferenc 1861-ben híres felirati beszédeiben.) Eötvös azért hívja fel erre a figyelmet, hogy az olvasót meggyőzze: a Magyarország részéről 1848 márciusában megfogalmazott igény a teljes önállóságra nem volt új és nem volt alaptalan.

Magyarország azonban Eötvös szerint nem csak a nemzeti jog alapján követelte Ausztriától a teljes önállóságot. Azért is igényt tartott rá, mert érdekeit addig az utóbbinak mindig feláldozták. Az író azt állítja, hogy jóformán semmi sem történt az ország fejlődésének érdekében, aminek útjába az osztrák kormány részéről akadályokat ne gördítettek volna. Új gondolat ez nála, mert emigrációja előtt ilyen komoly formában soha nem vetette fel az ország függő helyzetét.

Eötvös Magyarország fejlődésbeli elmaradásának három fő okát nevezi meg:

1. A középkori viszonyok fennmaradása a földbirtok tekintetében;
2. A nemesség kizárólagos politikai „feljogosítása”;
3. A Magyarországgal szemben ellenséges vámrendszer, mely a hitelviszonyokkal együtt az ipar fejlődését lehetetlenné tette.

A cikk nagy nyomatékkal kiemeli, hogy Anglia gyarmati rendszere sem nyomta el olyan mértékben a gyarmatokat, mint Ausztria Magyarországot. Éppen ezért a beolvasztásnak nálunk semminő pártja nincs, és nem is volt. A két ország államférfijainak szerinte az lett volna a feladatuk, hogy megtalálják az eszközt, amellyel Magyarország önállósága mellett a birodalom összeomlását, az egyes részek egymás elleni ellenséges fellépését megakadályozhatják.

Vitába száll azok véleményével, akik szerint a változásoknak semmi hatásuk nem volt a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatokra. Emlékeztet arra, hogy míg 1848 márciusa előtt a had- és külkereskedelem ügyében Magyarországnak nem volt saját kormánysszerve, márciusban ez a helyzet megváltozott. Ekkor a magyar király Ausztria alkotmányos császára lett. Ilyen körülmények között – kérdezi Eötvös – Magyarország hagyja magát Ausztriától vezetett, a legfontosabb ügyek eldöntését egy idegen kormány döntésére bízva, amely viszont egy idegen törvényhozás változó többségétől

függ? S Eötvös továbbkérdéz: hogyan lehetséges, hogy Ausztria alkotmányt vív ki magának, s Magyarország az egyedüli oka annak, hogy a birodalomhoz fűződő köteléke meglazult?

A vitacikk legfontosabb része következik: a *Staatsschrift* törvénytelenységének kimondása és megbélyegzése. A cikkíró apodiktikusan kijelenti: „Nem volt még hivatalos irat, ami a világtörténelem szempontjából fontosabb eseményre nagyobb befolyást gyakorolt volna, mint az osztrák ministerium nevében a magyar kormányhoz intézett legutóbbi emlékirat. Ezen akta nyilvánosságra hozásáig a magyar ügyek viharosan alakultak, de mindig megmaradtak a törvényesség mezején.” A *Staatsschrift* átlépte ezt a határt. Fő gondolata az, hogy a törvényeket, melyek Magyarország kormányzati önállóságát mondják ki, egyáltalán nem kellett volna meghozni. E felfogás kapcsán Eötvös levonja a következtetést: a bécsi államirat nem annyira a magyar kormányzathoz, mint inkább az osztrák közvéleményhez szól.

Azt követően egymás után elemzi az indokokat, amelyeket Bécsben felhoznak a magyar önállóság ellenében. Sorjában: az áprilisi törvények ellentétesek a Pragmatica Sanctióval; nem egyeztethetők össze az öszbirodalom javával; Ausztria császára március 17-én alkotmányt ígért népének, és április 11-e előtt osztrák minisztériumot nevezett ki, így nem volt feljogosítva arra, hogy e miniszterek ellenjegyzése nélkül Magyarország alkotmányában olyan jelentős változtatást tegyen.

Eötvös válasza: a Pragmatica Sanctiót Ausztria sokkal korábban megsértette, mint Magyarország. Az egész német szövetségi alkotmány nem más, mint a Pragmatica Sanctio durva megsértése, mert Magyarországot róla nem kérdezték meg. S az még durvább sérelem, hogy az örökös tartományok a német alkotmányozó gyűlésben részt vettek. A második állítással kapcsolatosan: tény, hogy a változásokkal számos előny megszűnt, de ez nem túl drága ár a szabadságért. Eötvös furcsállja, hogy ezért épp azok a miniszterek panaszkodnak, akik az alkotmányosság bevezetésének köszönhetik tárcáikat. Még inkább furcsállja, hogy egy alkotmányos minisztérium alkotmánysértéssel vádolja királyát. Ha pedig az osztrák miniszterek a történeteket annak tartják, miért tartották meg tárcáikat? A magyar király eszerint fel volt arra jogosítva, hogy örökös tartományaiban jelentős változtatásokat hajtson végre, Magyarországon viszont nem?

Eötvös rátér a legfőbb osztrák követelésre: a had-, pénz- és kereskedelemügyben állítsák vissza az igazgatás egységét. De hogyan? Ezt az államirat nem közli. Így ő veszi számba ennek lehetőségeit. Szerinte azt, hogy a jelzett tárcákat ne alkotmányos szervek igazgassák, egyik párt sem akarja. Idehaza abba sem mennének bele, hogy ez ügyeket osztrák miniszterek igazgassák. Eötvös előlegezi a vészes jövőt: „...Ha Magyarország Ausztriával szemben valamennyire alávetett viszonyba került, akkor nem lehet megállni, hanem az alávetést ki kell teljesíteni: a harc elkerülhetetlen.” Nem tartja alkotmányosnak azt, hogy az uralkodó Magyarország egész had- és pénzereje fölött abszolút királyként rendelkezék. Megítélése szerint már a civillistától független királyi magántulajdon is összeférhetetlen az alkotmányos szabadsággal.

Újabb verzió: ha a két ország had-, pénz- és kereskedelemügyi minisztériumait egyesítik, akkor e minisztériumoknak mindkét ország parlamentjeivel szemben felelősnek kellene lenniök. Eötvös úgy véli, hogy ez nagyon sok konfliktusra vezetne. S ha közös minisztériumot akarnak, akkor közös országgyűlést kell feltételezni. Ebben az esetben szükséges lenne Magyarországot e közös országgyűlésben jelentős képviselőhöz juttatni. A magyar nép azonban nem fogadná el e közös parlamentet, mivel állhatatosan ragaszkodik függetlenségéhez. Kényszert, kényszerű egyesítést azonban Magyarország csak mint „szomorú szükségszerűséget” fogadna el. S mi lenne akkor a német egység ügyével, amely feltétele a magyar önállóságnak?

Eötvös summázó ítéletei egyértelműek: „...Ha a korona nevében teszik lehetetlenné a hivatalban levő ministerium további működését, ugyanakkor anélkül, hogy az új kormány létrejöttéről gondolkodnának, ha az alkotmány valamennyi alaptörvényét megkérdőjelezzik, és a király a törvényekért jótálló szaváról azt állítják, hogy azzal túllépte jogkörét; csodálhatjuk-e tehát, hogy a törvényes helyett a tényleges hatalom ragadta meg az állam gyeplőjét, és immár mindenki feloldottnak érzi magát a törvények alól, amelyek fenntarthatatlanságát a trónról hirdették ki.” Eötvöstől távol áll az, hogy az azóta Magyarországon történeteket helyeselje, „...de el kell ismernünk, hogy az útra, melyen Magyarország annyi hibás lépést tett, erőszakkal kényszerítették az országot, és hogy bizonyos legszélsőségebb színvetű emberek soha nem emelkedtek volna olyan jelentőségre, melyet most, sajnos, elfoglalnak, ha a törvényes előrehaladás ellehetetlenítésével útjukat nem egyengették volna.”

Eötvös úgy látja, hogy a politika az osztrák birodalom egységének megőrzése érdekében a legszörnyűbb polgárháborút idézte elő. Azt akarja, hogy mielőbb vessenek véget az akkori szerencsétlen helyzetnek.

Még megbélyegzőbben szól majd a *Staatsschri*fről következő, eredetileg szintén kéziratban maradt művében, *Az 1848-iki forradalom történetében*. Eötvösnek azonban sem most, sem máskor nem az a célja, hogy a szakadás állandósuljon, ellenkezőleg! Emigrációjában leginkább azon töpreng, hogyan lehetne elejét venni Bécs abszolutizmusának, hogyan lehetne megmaradni egy alkotmányossá tett összbirodalom kereteiben? Hogyan lehetne összeegyeztetni Magyarország önállóságát a birodalom egységével, a liberális-parlamentáris alkotmányosságot e birodalom nagyhatalmi állásával? E töprengések első stációja *A jogi kérdés*. Az út majd a zseniális alkotás, az *Uralkodó Eszmék* fejtegetéseire vezet.

Irodalom

GERGELY András, *Eötvös József és a Habsburgok*, Világosság, 1990/1, 1–8.

GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban* = G. G., *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár 18.)

A kézirat lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, P 834, 1. cs., 256–288. ff.

CSORBA LÁSZLÓ

A három Menotti és a Keleti-pályaudvar *Az olasz–magyar kapcsolatok „mellékalakja” – főszerepben*

Amikor Szörényi László még gyermek volt, a főváros egyik ékességként emelkedett a Keleti-pályaudvar homlokzata előtti impozáns téren Baross Gábor szobra. Nem véletlenül került ide, hiszen a magyar közlekedés fejlesztésében – és ezen belül is főként a vasútügy modernizálásában – valóban korszakos szerepet játszott ez a ragyogó autodidakta, az 1880-as években az akkori kormányok közlekedési, később emellett ipari és kereskedelmi minisztere. A Pest-központú vonalhálózat kiépítésének és államosításának befejezése éppúgy nevéhez köthető, mint a személyi díjszabást megreformáló – és így a vasutat valóban tömegközlekedési eszközzé alakító – ún. zónatarifa-rendszer bevezetése. De a postafejlesztés és az ipari oktatás is a szívügyei közé tartozott, nemkülönben a vízi közlekedés. Kiépíttette a fiumei kikötőt, és az ő idejében teljesült be maradéktalanul a nagy Széchenyi István álma: a Kazán-szoros és a Vaskapu hajózhatóvá alakítása azon a ponton, ahol az Al-Duna áttöri a Kárpátok láncát. A „vasminiszter” bronzalakja méretes sziklaszilánkra támaszkodik – a követ a Vaskapu falából robbantották ki és szállították a magyar fővárosba, hogy az emlékmű funkcionális alkotórésze és természetes díszje legyen.

A szoborpályázatot egyébként – meglepő fejlemény! – valójában nem a ma is álló alkotás nyerte. Ahogy Prohászka László *Szoborsorsok* című könyvében elmeséli, a győztes mintát az 1893-ban – egy évvel Baross halála után – kiírt pályázatra a századvég legreprezentatívabb magyar szobrásza, Stróbl Alajos nyújtotta be. A mester azonban építészetiileg kivitelezhetetlen méretű műsziklára akarta felállítani hősét, így a bizottság a második helyezett művésszel, az akkor még nem különösebben ismert Szécsi Antallal kötött szerződést. Stróbl persze tiltakozott, felhorgadtak az indulatok a sajtó hasábjain – de végül a szoborállításra összegyűjtött pénz mégiscsak Szécsi mester művének megvalósítására fordították. És nem is hiába: a dunaharaszti mészkőből faragott talapzaton lendületet, energiát sugároz a miniszter jól megformált főalakja. Kivételesen szépek a mellékalakok is. Jobboldalt a közlekedés és kereskedelem allegóriája: a fél térden álló fiatal férfi lábán szárnyas saru, egyik kezében Mercurius varázsbotja, másikkban csokrot nyújt a miniszter felé. Dinamizmusával ellentétes a baloldali, szintén eszményien szép

férfialak klasszikus nyugalma – ő az ipar megszemélyesítője. Két impozáns dombormű is része még a kompozíciónak: a talapzat előoldalán a vasút géniuszát, a hátoldalon a Vaskapu allegóriáját láthatjuk. A *Vasárnapi Ujság* és társlapja, a *Politikai Újdonságok* hűségesen tudósított az 1898. november 20-i avatás eseményeiről, és fényképet is közölt az emlékműről, melynek lépcsőzetére a kereskedelmi utazók hatalmas bronzkoszorúját mintázta meg a művész. Az ünnepséget eredetileg októberre tervezték, de Erzsébet királyné nem sokkal korábban bekövetkezett meggyilkolása miatt el kellett halasztani novemberre.

1945 nyarán azután igen szomorú látványt nyújtott az emlékmű: az akkori fénykép-felvételek tanúsága szerint a „vasminiszter” lezuhant talapzatáról, és fejével szinte teljesen belefűrődött a parktükörbe. Valószínűleg ágyúlövedékek találhatták el, mert a korabeli dokumentumokból kiderül: hét helyen kapott, egyenként 32 × 35 cm-es nagyságú belövéseket. Ám már szeptemberben nekikezdték a helyreállításnak – mégpedig elsőrangú politikai megfontolásból! Potó János idézi *Emlékművek, politika, közgondolkodás* című könyvében a főváros Polgármesteri Hivatalának vonatkozó beszámolóját: „*Hihetetlen munkáütemmel és kitartó erőfeszítések közepette sikerült megoldani [...] az »Arccal a vasút felé« jelszóval megindított vasútújjáéledés időszakában a súlyosan megrongálódott Baross-szobor helyreállítási munkálatainak megindítását.*” Martinelli Jenő szobrászművész a Vignali Raffael Múércöntöde szakembereivel dolgozott a bronzalakokon, míg a kőtalapzatot Putz János kőfaragó mester hozta helyre – méghozzá nem akármilyen nyersanyagból. Az antifasiszta ellenállás egyik szimbolikus akciója volt a hazai szélsőjobboldali mozgalmak körében különösen népszerű, egykori miniszterelnök, Gömbös Gyula szobrának felrobbantása 1944. október 6-án. Nos, a Gömbös-szobor romjaiból kapott utánpótlást a talapzat, amelyre 1946. június 11-én helyezték vissza – az immár a népi demokrácia vasútprogramjának népszerűsítésére is hivatott! – „vasminiszter” szobrát.

A kereskedelmi utazók bronzkoszorúját ugyan már végképp elsodorta az idő, de az egyéb részleteiben derekasan helyreállított emlékmű ezután újabb 25 évig díszítette háborítatlanul Budapest egyik fő közlekedési tengelyének végpontját, a nagyszerű Baross-tér közepét. Ám amikor kiépült a fővárosi metróhálózat, és a térre hatalmas aluljárót terveztek, a városkép alakítói nem tudták megtalálni a szobor új, méltó pozícióját. Ha eredeti, központi helyén maradt volna, akkor elszigetelődik a gyalogos forgalomtól, a sülyesztett átjárószintre pedig valamilyen okból nem akarták lehozni – így hátrattették az indulási oldal melletti buszvégállomás járdaszíkjára. Így azonban a városképi jelentőségű alkotás elveszítette perspektíváját – és így közönségét is –, és azóta is azon a szürke és érdektelen helyen tölti meg nem érdemelt száműzetését... E méltatlan helyzetet azonban nem csupán a fenti, városképi-esztétikai szempontból sajnálhatjuk. Az emlékmű ugyanis – egy különleges vonatkozásában – a magyar–olasz kapcsolatoknak is meglepően érdekes emlékét őrzi, ami miatt szintén komolyabb figyelemre lenne érdemes.

A „kádárizmus” éveiben sajátos, részben propagandisztikus, részben „kriptokatonai” feladatokat töltött be a Magyar Honvédelmi Szövetség nevű tömegszervezet, amelynek eredete – elődszervezetei révén – visszanyúlik az állampárti diktatúra kiépülésének időszakára. Egyfelől hirdette a „létező szocializmus” – hatalmi nevén: a szovjet blokk – katonapolitikai doktrínáját, másfelől – a katonai előképzés érdekében, az ún. hazafias nevelés jelszavával – próbálta népszerűsíteni a katonai hivatást, illetve az állampárt saját fegyveres szervezetét, a munkásőrséget, főképp a fiatalok körében. Ennek során, számos más eszköz mellett, igyekezett felhasználni a magyar honvédség múltjának valóban lelkesítő emlékeit is – többek között úgy, hogy lapja, a *Lobogó* hasábjain rendszeresen jelentek meg történelmi népszerűsítő cikkek a korábbi századok katonaemlékeiből. A történelmi információnak ugyanakkor az a természete, hogy önmagában is érdekes és értékes lehet – így a lapnak azok az olvasói is örömmel üdvözölték ezeket az írásokat, akik tisztában voltak az újság – amúgy riktóan – propagandisztikus és manipulatív jellegével. E cikkek közül Dr. Kovássy Zoltán írásai kiemelkedtek tárgyyszerűségükkel, érdekességükkel.

Nos, a lap 1973. február 28-i számában egy figyelemreméltó találkozásról közölt beszámolót Kovássy Zoltán. Solymáron meglátogatta a neves 19. századi tájképfestő, Ligeti Antal leszármazottainak családját, és a beszélgetés során százhuszéves dokumentumok kerültek kezébe. A művész feleségét, Zsolnay Laurát ugyanis rokoni szálak fűzték az 1848-as szabadságharcban egykor főhadnagyként szolgáló Réthy Józsefhez. Bona Gábor tiszti adattár-sorozatának *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban* című kötetében (ezen belül is a harmadik részkötetben) valóban szerepel a Torontál megyei Eleméren 1825-ben (esetleg 1826-ban) született Réthy, aki a 24. jászkunsági honvédzászlóalj kötelékében esküdött fel a haza védelmére. A délvidéki harcok után, 1849 februárjában immár az erdélyi hadszíntéren kapta őrmesteri kinevezését. Februárban hadnagy, áprilisban főhadnagy, és e minőségében a zászlóalj 4. századának parancsnoka lett. Kovássy cikkében említi, hogy a Hadtörténelmi Levéltárban látott olyan levelet, amelyet Réthy József augusztus 20-án írt, tehát még a világosi-nagyszöllősi fegyverletétel után is igyekezett kitartani, amíg lehetett. Bizonyára ennek „köszönhette”, hogy ugyanazon év december 11-én közlegényként besorozták a temesvári 54. gyalogezredbe, ahonnan csak 1850 októberében szabadult. Kovássy – nyilván a családtól – úgy értesült, hogy a morvaországi Olmützben tizennyolc hónapnyi várfogságot is szenvedett a volt főhadnagy. Bona Gábor adattárában ennek nincs nyoma, ugyanakkor megemlíti viszont, hogy Réthy 1867-ben belépett a pesti Honvédegyeletbe, amelynek még a kilencvenes években is tagja volt. A *Vasárnapi Újság* halálhírei rovatán 1899-ben adta hírül, hogy a honvédtiszt elköltözött az élők sorából. Sírja máig megvan a rákoskeresztúri köztemető 123. parcellájában.

Réthy József aligha lehetett jómódú ember. Kovássy – megint csak a családi hagyomány alapján – azt írja, megélhetési okokból fényképészeti műterem nyitásával kísérletezett. A Magyar Nemzeti Múzeum egyik főosztályaként működő Nemzeti Fényképtár

vezetője, Cs. Lengyel Beatrix azonban hiába böngészte át a magyar fotográfia korai történetének adattárait, egyelőre nincs nyoma a leszerelt katonatiszt és a „fényíró” mesterség találkozásának. Valóban, csak igen lassan bővült azoknak a száma a század második felében, akik tisztességgel meg tudtak élni ebből a szakmából a polgárosuló Budapesten. Ha Réthy próbálkozott is a fényképezéssel, csak igen rövid ideig tehetette azt, így anyagi helyzete aligha javulhatott számottevően. Bizonyára ezzel függött össze az – a korban általános, de ma sem ismeretlen – családi „megoldás”, hogy a jó anyagi körülmények között élő Ligetiék magukhoz vették és saját költségükön neveltették a rokon egyik gyermekét, Réthy Vilmost. A másik, a fiatalabbik fiú viszont az apjával maradt – és ő azután olyan keresztnévet kapott, amelynek aligha volt párja széles Magyarországon: Réthy Menotti!

A Menotti név olasz eredetű. A meglepő választás titkát a család Türr István tábornokkal, az olasz egyesítési küzdelmek hőisével való barátsága fejt meg. Réthy ugyanis magát Giuseppe Garibaldit kívánta megnyerni fia keresztapjának, és Türr közvetítette a kérést a „két világ hőse” felé. A vörösinges vezér köszönte a megtiszteltetést, és el is vállalta a keresztapaságot, méghozzá úgy, hogy saját elsőszülöttje, Menotti Garibaldi keresztnévét adományozta Réthy József fiának. A szertartásnál Türr és felesége, Adelina Bonaparte-Wyse hercegnő (a francia császári család tagja!) helyettesítették Garibaldiókat – az ebből az alkalomból ajándékozott, dedikált fényképeket még a hetvenes években is féltve őrzött családi ereklyeként tisztelték.

Réthy Menotti *nomenje* azután remek *omennek* bizonyult. Az 1890-es években szökkent szárba a tornasport és az atlétika Magyarországon – a fiatalember ennek a hőskorszaknak lett egyik első csillaga. Az 1885-ben alakult Budapesti Torna Club (BTC) igazolta versenyzői sorába – az egyesület elsősorban Budapest akkori V. és VI. kerületének polgárai számára igyekezett biztosítani a rendszeres testedzés lehetőségét. Az első nyilvános versenyt – amiként arról a magyar sporttörténet klasszikus kutatója, Siklóssy László beszámol *A modern sportélet előkészítése* című könyvében – a Békéscsabai Torna Egylet pályáján 1890. május 25–26-án vívta a BTC csapata. Réthy Menotti mindjárt két számban, távolugrásban és súlydobásban győzedelmeskedett. 1891 májusában a Magyar Tornaegyletek Szövetsége első országos tornaünnepélyén a távolugrás és a „lószállásban” (ez a mai lógyakorlatnak felel meg) összetett szám bajnoka lett, 1892-ben pedig korlátlan, rúdugrásban és távolugrásban szerzett aranyérmeket. 1894-ben a „francia módszer” szerinti birkózásban léphetett a dobogó legfelső fokára, míg 1896. május 26-án, a millenáris versenyen gerelydobásban és rúdugrásban nyert, így a torna „főgyőztesének” nyilvánították. Érmeinek listája arra utal, hogy mindig új és egyre újabb kihívások érdekelték, sorra más-más sportágakban próbálta ki erejét és tehetségét, mindig nagy sikerrel. Siklóssy könyvében korabeli fényképeket is közöl, amelyeken Réthy Menotti különféle szekrényugrási gyakorlatokat mutat be, akrobatikus ügyességgel. Szép portrékép is fennmaradt róla, amelyet Karácsony István is reprodukált *A magyar tornasport krónikája* című, albumszépségű könyvében. A jóképű, kis kackiás bajuszú, hallatlanul izmos, kisportolt test-

alkatú fiatal férfi trikóját tucatnyi sportérem dekorálja. Visszavonulása után a Kereskedelmi Minisztériumban dolgozott ipari felügyelőként, 1911-ben bekövetkezett haláláig.

Az eddig elmesélt két történet szálai a sportsikerei csúcsán álló Réthy Menotti személyében találkoznak: Szécsi Antal ugyanis a gerelyhajító bajnokot választotta a Baross-szobor „ipar”-mellékalakja modelljének. Még a jellegzetes bajusz is megvan, amelyet a fényképen láthatunk! A mesternek nem kellett eszményítenie a férfiakot: ott volt „természetből készen” az ideális testfelépítésű atléta, aki tápot adott a művészi fantáziának, és így segítette az alkotómunkát. A Keleti-pályaudvar oldalában olyan férfiú tekint le az Újpest felé tartó buszjáratok napi gondokba merülő, az élet kicsinyes bajaiba belefásuló közönségére, aki Garibaldi tábornok elsőszülöttjének keresztnévét viselve szerzett dicsőséget a magyar tornasportnak.

De lépünk tovább: vajon honnan származik a „Menotti” elnevezés, amely bizonyára még azoknak is szokatlan, akik járatosak az olasz keresztnévek világában? Ha a *nomen* tényleg *omen* – akkor Garibaldinak nyilván komoly oka volt rá, hogy éppen ezt a nevet adja fiának. A gyermek 1840. szeptember 16-án látta meg a napvilágot a dél-brazil tartomány, Rio Grande do Sul egyik óceánparti városkájában, a Mostardas melletti San Simonban. A boldog szülők egy éve kerültek össze, de a tűzrőlpattant kreol szépség, Anita Ribeiro da Silva nem „vonult vissza” a háztartásba az örömteli esemény után, és továbbra is megosztotta legendás szerelmével zaklatott életének izgalmas mindennapjait. A genovai mazzinista szervezkedések lelepleződése miatt külföldre menekülő tengerész az 1830-as évek második felében kapcsolódott be a brazil császári kormányzat elleni szeparatista szervezkedésekbe, sőt fegyveres összecsapásokba, amelyekben szétválaszthatatlanul keveredett össze a helyi földbirtokosok hatalmi elégedetlenkedése a valódi szabadságeszményekkel – miközben a küzdelmet egy fajta csempész- és kalóztevékenység finanszírozta... A viszonyokra jellemző, hogy Menotti megkeresztelésére is csak két és fél éves korában, már az uruguayi Montevideóban került sor, ahol egy időre „normalizálódott” a fiatal család élete. A szülők „utólag” itt házasodtak össze, itt születtek a fiatalabb gyerekek, Teresita és Riciotti, és 1843. március 23-án itt tartotta a San Francesco d’Assisi templom plébánosa keresztvíz alá Menottit. Előtte azonban akadékoskodott egy kicsit, mert a római naptárban nem talált ilyen nevű szentet – így Garibaldi végül az apja, Domenico (Domingo) nevét adta a vidáman szaladgáló lurkónak, és az oly fontos Menottit „hivatatosan” csak másodikként írták be az anyakönyvbe.

A névadás tulajdonképpen tiszteletadás volt, a sorsfordító élményekkel egybekapcsolódó, forró szabadságharcos érzelmeknek a magánélet körében történő kinyilvánítása. A nizzai születésű tengerész politikai tudatosodása arra a korszakra esett, amikor – az 1830-ban kitört újabb francia forradalmat követően – alkotmányos mozgalmak söpörtek végig Itálián, és az emberi jogokkal kapcsolatos szabadságtörekvések itt-ott már összekapcsolódtak a nemzeti egyesítés nagy gondolatával. A karbonári-szervezkedések azonban még jobbára elszigetelten zajlottak, így hamarosan fölébük kerekedtek a megfenyegetett önkényuralkodók, akik természetesen a legmesszebbmenőkig támasz-

kodhattak a Szent Szövetség és különösen a Metternich kancellár vezette Ausztria katonai segítségére. E küzdelmeket a modenai hercegségben a fiatal kereskedő-vállalkozó, Ciro Menotti vezette, méghozzá kezdetben a Habsburg-Este házból való herceg, IV. Ferenc titkos tudtával és egyetértésével. Amiként azt Policarpo Guaitoli professzor *Di Ciro Menotti e della Rivoluzione di Modena del 1831* című könyvében meséli, Menottiék a liberális reformokat fontolgató uralkodót nem csupán országának a pápai állam, illetve az osztrák birtokok rovására történő gyarapodásával bíztatták, hanem azzal is, hogy a felkeléssorozat függetlenségi háborúvá szélesedése esetén akár az egész egyesített félsziget trónjára kerülhet. Ám a forradalmi események kirobbanásakor IV. Ferencnek inába szállt a bátorsága, az osztrák kézen fekvő mantovai erődbe menekült, megtagadta Menottiékat, és végül az ő nevében ítélték halálra és végezték ki társaival együtt a nem eléggé elővigyázatos forradalmárt. Nos, Garibaldi zsarnokgyűlöletének egy életre gránit-szilárd fundamentuma lett az a felháborodás, amelyet a herceg árulása miatt érzett – és ezért döntött úgy, hogy a nagy forradalmár-mártír emlékét a maga családjában is fenntartja. És aligha kétséges, hogy ugyanez az eltökéltség munkálhatott benne három évtizeddel később is, amikor a magyar honvédtiszt keresztapai felkérésére éppen a Menotti név propagálásával válaszolt. Hozzátehetjük azonban, hogy emellett bizonyára belejátszott döntésébe az a becsület is, amit ekkorra már a harmincas éveiben járó Garibaldi-fiú a maga tisztességéből szerzett keresztnevének.

Annyiban talán szerencséje volt Garibaldi Menottinak, hogy a véres és dicsőséges kor, amelyben ifjúságát töltötte, megóvta a legszomorúbb csapástól, amely híres apák tehetőséges fiait sújthatja: sikerült kivergődnie a nagy név árnyékából. A csatatéren vetette meg saját hírnevének fundamentumát már attól a perctől kezdve, hogy 1859-ben tizenkilenc évesen bekapcsolódott az olasz egyesítés fegyveres küzdelmeibe apja nevezetes, vörösinges alakulata, az Alpesi Vadászok soraiban. Ott volt az összes fontos csatában: 1860-ban a szicíliai Ezrek tagjaként Calatafiminél, Palermónál és a voltturnói ütközetben, azután 1862-ben Aspromonténál, 1866-ban a tiroli hadszíntéren (a bezzeccai csatában tanúsított vitézségéért katonai aranyérmét kapott), 1867-ben Mentana mellett, 1870-ben pedig a francia köztársaság védelmében a Vogézek völgyeiben és Dijonnál. Menotti Garibaldi természetesen jól ismerte azokat a kiemelkedő magyar bajtársakat, akik a vörösingesek soraiban harcoltak az olasz egyesítésért, az olasz szabadságért – annak hitével, hogy ezáltal közelebb jutnak a magyar haza függetlenségének kivívásához is.

A legszorosabb barátságba Frigyesy Gusztávval került, aki az osztrák császári hadseregéből dezertálva jött át a garibaldisták oldalára 1859-ben, és a hatvanas években vitézségével éppúgy, mint forradalmár elszántságával, híven szolgálta azokat a demokratikus szabadságeszményeket, amelyeknek a 19. század középső harmadában Garibaldi tábornok volt a legfőbb szimbóluma. Haditetteiről részletesen beszél a Risorgimento (nemzeti újjáébredés) katonai krónikája – mi több, az 1867-ben indított, Róma elfoglalását célzó vörösinges akciónak, a mentanai csatának nemcsak hősi résztvevője volt, de remek könyvet is írt róla. A román fejedelemségekben kifejtett, titkos tevékenységéről pedig – amely perspektivikusan az itáliai, a balkáni és a magyar Habsburg-ellenes

törekvések összehangolását célozta – Borsi-Kálmán Béla *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez* című könyvében olvashatunk részletesebben. Frigyesy és Menotti Garibaldi barátsága azonban 1870-ben tragikusan megszakadt. Hogy mi is történt pontosan, jelenleg nem tudjuk még, mivel az olasz történészek egyelőre adósak a titkos szálakon a garibaldista körökhöz kötődő vállalkozás, az ún. Szardíniai Telepítési és Termesztési Társaság történetének pontos feltárásával – ennek volt a lelke és motorja a magyar alezredes. Az akció komoly anyagi érdekeket kívánt megmozgatni, nyilván azzal a távlatos céllal, hogy a forradalmi mozgalmak valamilyen komolyabb pénzügyi-gazdasági háttérre, bázisra tegyenek szert. Valószínűleg erre utal Frigyesynek az az 1870. január 18-án, Firenzéből kelt levele is, amelyet Pásztor Lajos tett közzé értékes forráspublikációja, a *Lo storico ungherese del risorgimento italiano. Gustavo Frigyesi ed il suo carteggio con Garibaldi* lapjain, és amelyben a magyar emigráns egy – akkoriban komoly summának számító – százezer lírás kölcsön felvételének garantálására kérte fel a vörösingest. A vállalkozás azonban – részben nyilván a politikailag erősen ellenérdekelt kormányzat támasztotta akadályok következtében – hamarosan kudarcba fulladt, méghozzá olyan sajnálatos módon, hogy egyben súlyos ellentét keletkezett az alezredes és Garibaldiék között. Ennek volt köszönhető a tábornoknak az a döntése, hogy Mentana hőse nem harcolhatott az 1870 nyarán a poroszokkal szembeni francia honvédelmet segítő vörösinges soraiban. „Frigyesyt nem vettem be a vogézi hadseregbe. Remélem, magyarázatot fog tudni adni a szardíniai ügyben tanúsított magatartására” – olvashatjuk abban az 1871. július 25-én kelt, Dunyov István ezredeshez intézett Garibaldi-levélben, amelyet Lukács Lajos tett közzé *Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése 1816–1889* című, a magyarországi bolgár származású egykori honvédtiszt, az olasz egyesítés rokkant hőse életútjáról szóló könyvében.

A feszültség következtében természetesen Menotti Garibaldi is megszakította az érintkezést Frigyesyvel. A részleteket, ismétlem, nem ismerjük, de minden jel arra mutat, hogy a vörösinges közösségből való kítaszíttatás valamiképpen a magyar alezredes egész személyiségét megroppantotta. Mondhatni, vallásos rajongással csüngött mesterén – így képzelhetjük annak az apostoljelöltnek a lelki válságát, akit a „Megváltó” maga kerget el az ajtajától! Részben elvi megfontolásokból, de egykori szökésének megtorlásától is tartva, a kiegyezés után nem akart hazatérni Magyarországra. A „két világ hősetől” megtagadva és mind súlyosabb depresszióba merülve pedig már nem tudott az olasz világban megkapaszkodni. 1877-ben röpítette szét Pistoiaiból Dunyov István a szörnyű hírt: Frigyesy megőrült, és önvészélyes állapotban a milánói Doufour ideggyógyászati intézetbe szállították. Garibaldi persze már régen megbocsátott neki, és sietett a milánói bajtársakat mozgósítani a nagybeteg érdekében – de sokat nem tehettek érte. Olasz és magyar zászlóba burkolt csontjait ma apró cella rejti, szinte megtalálhatatlanul, a milánói köztemető kolumbáriumának hatalmas falában.

De térjünk vissza Menotti Garibaldihoz! Pályáját tábournoki rangban fejezte be, és egy ideig az egyesített Olaszország politikai életében is szerepelt, baloldali programmal. De sokkal jobban érdekelte a parlamenti háborúskodásnál a szociális és gazdasági reformok gyakorlati alkalmazásának problémaköre. Róma környékének évezredes rákfenéje volt a várostól délre elterülő Pontini-mocsarak áldatlan állapota. Lecsapolásukkal hatalmas, főváros-közeli termőföldeket lehetett volna művelés alá vonni, és egyben megszüntetni a legnagyobb veszélyt, ami nyáridőben a várost fenyegette: a mocsárlázat. Garibaldi az 1870-es évektől kezdve hatalmas akciót indított a pápák által is már többször kezdeményezett, de mindig kudarcba fulladt lecsapolási terv megvalósítása érdekében, s bár végső soron neki sem sikerült a dolog (majd csak a Mussolini-kormányzat és a 20. század technikája tud megbirkózni a feladattal), Menotti szóban és tettben élenjárta apja nagy terveinek felkarolásában. Így jutott el oda, hogy a Szent Péter Bazilika káptalanjától 1874-ben örökbérletbe vette a Carano-birtokot, teleültette eukaliptusz-fákkal (ezt a láz ellen-szerének tartották), és azonnal nekilátott a talajjavító, gazdálkodásszervező, építő-gyarapító munkának. Erőfeszítéseit siker koronázta – három évtized múltán virágzó gazdaságot hagyott örökül öt fiára.

De a láz, ez a gyilkos ellenség végül mégis legyűrte Menotti Garibaldi szervezetét. 1903 augusztusában ágynak esett, és 22-én, római lakásában örökre lehunyta a szemét. A tér, ahová ablakai néztek – a Piazza Vittorio Emanuele II – a századelőn a város újonnan kiépülő, elegáns negyedének számított, ahol a hatalmas, historizáló bérpaloták impozáns homlokzatai római romokkal, pálmákkal, cédrusokkal ékes, téglalap alakú parkot ölelnek körül. A parkkal ma is minden rendben, a környék társadalmi összetétele azonban – közel lévén a Termini pályudvar – erősen megváltozott: napjainkban ezeryelvű-ézerszínű tömeg bábele kavarg az árkádok alatt, üzleti ricsajuk messze űzte a módosabb lakókat. A 110. számú bejáratot is átépítették – egy Oviesse áruház belsejébe vezet –, emléktábla sehol... Így a környéken ma már nyoma sincs annak, ki is lakott az emeleti lakásban, és százkét esztendeje mekkora figyelem és nemes pompa indította innen többnapos útjára a tábournok halottas menetét a kedvelt Carano felé.

Bevallom, bár a nyolcvanas években sokat foglalkoztam Garibaldival, könyvet is írtam róla, sokáig nem tudtam, hol található a vörösinges vezér legidősebb fiának végső nyughelye. Márvány portréját persze minden római és minden turista ismeri: a Gianicolo domb kilátóteraszának jobb sarkában áll, ahonnan a legszebb panoráma nyílik az Örök Városra. Átellenben apja híres lovasszobra, körülötte pedig az olasz Risorgimento többi hőségének szoborparkja – köztük nem messze Türr tábournok márvány büsztje. De a sír helyszíne nincs benn az olasz köztudatban. Pár éve barátokkal kirándultunk az Albanói-hegyekbe, a krátertavakhoz, majd onnan le, Anzióba, a tengerpartra – és közben átszeltük Aprilia vidékét, az említett Pontini-mocsarak egykori tájait. Egy néhány házas település mellett, hatalmas píneafenyő törzsén kopott táblát pillantottunk meg: ez hívta fel a figyelmet Menotti mauzóleumára. A táj több mint különös: a kis kriptaépületet, amelyet eredetileg ő építtetett korán elhunyt Beppino fia számára, viruló bambuszliget veszi körül!

A japánkertek hangulatát idéző minidzsungel szépsége remek szimbóluma annak az áldozatos munkának, amelyet Menotti Garibaldi az elátkozott vidék feljavításáért, lakhatóvá és hasznosíthatóvá alakításáért folytatott.

A mauzóleumban ma már tizenhat Menotti-leszármazott, illetve rokon alussza az örök álmot. 1996-ban Aprilia városa – amely az 1920-as években, a mocsárvilág lecsapolása után épült, és tervezésében fontos szerepet játszott egy fiatal magyar mérnök, Faludi Jenő – testvérvárosává fogadta a brazíliai Mostardas települést, Menotti Garibaldi szülővárosát. Ami pedig a magyar névrokon végső nyughelyét illeti: 1973-ban, a Fiumei úti Sírkertben Kovássy Zoltán még látta a Réthy Menotti sírját díszítő kőoszlopot, amely az atléta nevét volt hivatva fenntartani az utókor számára. Manapság azonban az egykori sír-emléket már nyomtalanul széthordta az idő – csak a csont cáfolt rá a természet rendjére, és élte túl a követ. A maradványok ugyanis bizonyára háborítatlanul fekszenek még odalenn a mélyben, a ritkás gyepek alatt, mert a temetői dokumentáció szerint rátemetés nem történt. És amíg állni fog a Baross- emlékmű a pályaudvar oldalában, addig Réthy Menotti is itt marad közöttünk, hogy nevével, bronzalakjával egyaránt tanúságot tegyen az olasz és a magyar nép történelmi barátságáról.

UJVÁRY GÁBOR

Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban

Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia

1932 novemberében Gömbös Gyula miniszterelnök első hivatalos külföldi útja az Örök Városba vezetett. Programon kívül és mindenféle előzetes bejelentés nélkül ellátogatott a Palazzo Falconeribe, a Collegium Hungaricum otthonába is. Sajtófőnökének jóval későbbi, de minden bizonnyal szavahihető emlékezései szerint: „Szinte megütközéssel beszélt el, hogy míg az intézet egyik emeletén a művésznövendékek félig vagy sehogysen felöltözött női modellekkel hancúroztak, a fölöttük lakó kispapok zavartan és méltatlankodva igyekeztek elmélyülni a breviáriumukba. Nem éppen épületes környezet a papnövendékek számára. Az intézet igazgatóját pedig késő délben a fürdőszobájában találta a miniszterelnök. Van fogalmatok: XIII. Leó pápa – illetve akkor még Pecci Gioacchino Vincenzo kardinális – hatalmas márványoszlopos és márványmedencés fürdőmedencéjének langyos vízével locsolgatta a maga nem éppen esztétikus formájú »bájait«. Tudtuk, hogy ettől a perctől kezdve Gerevich Tibornak még a nevét sem lehet kiejteni előtte.”¹

Gömbös Gyula bizonyára nem találta hangulatosnak és nem tartotta szórakoztatónak ezt a meglehetősen valóságzagú helyzetet, az emelkedettséget és a földhöz ragadtságot egyszerre tükröző, a Francesco Borromini tervezte palota szelleméhez azonban nagyon is illő barokk életképet. Megjelenik minden ezen a freskón: a pucér modellekkel mint a nimfákkal enyelgő művész-csemeték, az égbe révedő, imáikba belemerülő papnövendékek, és végül az elhízott, élvhajász Bacchus, a Gonosz megtestesítője. Azaz a meglepett, mit sem sejtve boldogan lubickoló Gerevich Tibor. Aki – Gömbös szerint – nem való ebbe a térbe. Kilóg a környezetéből, nem illik a csupa-márvány fürdőhelyiségbe. De a Collegium Hungaricumba se. Abba az épületbe, ahonnan Pecci bíboros 1878-ban a pápaválasztásra indult, hogy aztán XIII. Leóként a 19. század végének és a 20. század

1 *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936, Antal István sajtófőnök emlékiratai, szerk., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta, az annotált névmutatót összeáll. GERGELY Jenő, Bp., 2004, 162.*

első három esztendejének nagyhatalmú egyházfőjeként váljon ismertté. Mit keres akkor itt egy bohém és felelőtlen tudós? – kérdezhetette a protestáns miniszterelnök a mélyen hívő, katolikus – kiváló egyházi kapcsolatokkal bíró – Gerevichre utalva.

A miniszterelnök haragját érzékelve azt gondolhatnánk, hogy Gerevich Tibor semmilyen szerepet sem játszott ezután a Római Akadémiává átkeresztelt Collegium Hungaricumban, általánosabban az olasz–magyar kulturális külkapcsolatok alakításában.

Mégsem így történt. (Húsz, harminc vagy negyven évvel később bizonyára így történt volna.) A 20. század egyik legnagyobb művészettörténésze, miniszterelnöki nehezítés ide vagy oda, a továbbiakban is meghatározta a magyar művészettörténetet és a magyar művészek olaszországi – tágabban: európai – bemutatkozási lehetőségeit. Sok irigye, jó néhány haragosa, de számos tisztelője is volt, utóbbiak különösen a hölgyek körében. A Gömbös-látogatást megelőzően is többször támadták már, rendszerint a miniszterelnökéhez hasonló vádakkal illetve őt: elhanyagolja a gondjaira bízott római Collegiumot, nem törődik annak adminisztrációjával és – főleg – pénzügyeivel, a költségvetésben meghatározott kereteket messze túllépve gazdálkodik. Gerevich mindezen rohamokat visszaverte, és valamennyi ütközetből győztesen került ki. Befolyását megtartotta, sőt, még növelte is. Egészen 1944-ig. De még ezután is azon kevesekhez tartozott, akik a két világháború közötti időszak neves, iskolateremtő bölcsészprofesszorai közül megtarthatták katedrájukat. A nagy tisztogatások és 1948–49 után is, 1954-ben bekövetkezett haláláig. Annak ellenére, hogy a *Szabad Nép* – oly sok tudóstársához hasonlóan – 1945-től őt sem kímélte, az olasz fasizmus szekértolójának bélyegezte. A Magyar Kommunista Párt pedig 1947. júniusi, a felsőoktatási reformról készített tervezetében az egyetemről feltétlenül eltávolítandó tanárok között sorolta fel az ő nevét is.²

Mindebben, a rendkívüli tehetség mellett, nyilván fontos szerepet játszott az az életvitel és -szemlélet, amely annyira jellemző volt Gerevichre, és amely oly sokban táplálkozott olaszországi élményeiből, az olasz gondolkodásmód és habitus részbeni átvételéből. Többek között a Gömbös-affér és az ezt megelőző támadások is ennek következményei voltak. No meg annak, hogy mégiscsak olyan szellemi műhelyeket hozott létre, amelyek – minden, félig-meddig talán jogos szemrehányás dacára – a két világháború közötti időszak magyar művészetében kiemelkedő, tudományos életében pedig előkelő helyet foglaltak el. A Római Magyar Történeti Intézetet, majd a Collegium Hungaricumot: a későbbi Magyar Akadémiát. No meg az általa vezetett Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Tanszékét, ahonnan száznál több művészettörténész és régész került ki a keze alól. Olyanok, akik a 20. század nyolcvanas éveiiig meghatározták e szakmák fejlődését.

2 N. SZABÓ József, *Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–1946)*, *Magyar Tudomány*, 8(1999), 977–989.; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*, szerk. SZÖGI László, Bp., 2003, 318.

Az Akadémia és a római iskola kapcsolatával, az Akadémia történetével többen is foglalkoztak az utóbbi esztendőkből, jómagam is írtam néhány tanulmányt erről. Azzal viszont annál kevesebben, hogy miért éppen Gerevich volt a megfelelő ember a megfelelő helyen. Illetve, megfordítva: miért gondolták sokan azt, hogy – tagadhatatlan kvalitásai dacára – nem képes maradéktalanul ellátni a Rómában ráruházott feladatokat. A következő – átkötő szövegekkel kísért – dokumentum-összeállítás ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Gerevich és a magyar kulturális külpolitika érdekeinek találkozása

Az 1895-ben Fraknoi Vilmos alapította, 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia kezelésébe került Római Magyar Történeti Intézet az első világháború kitörése, majd Olaszországnak 1915-ben az Antant melletti – tehát az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni – háborúba lépése következtében beszüntette működését. Az őszirózsás forradalom után a köztársasági kormányzat – nemzetközi elszigeteltsége miatt – már 1919 januárjában úgy vélte, hogy kulturális és politikai szempontból egyaránt szükséges a háború előtti kulturális kapcsolatok újbóli felvétele. Különösen fontosnak tartották a Római Magyar Történeti Intézet újjáalakítását, hiszen ennek „révén a szigorúan vett tudományos érdekek ápolása mellett alkalom kínálkozik arra is, hogy a magyarság felől általában a művelt nyugat számára megbízható tájékoztatás nyújtsák.”³ Ekkor merült föl először Gerevich Tibor római kiküldetésének terve. Tudták róla, hogy fiatalemberként, magyar állami ösztöndíjjal, hosszabb időt töltött Olaszországban. Itt kötött életre szóló barátságot a nagyhatalmú, később államtitkári rangban dolgozó tudóssal, Arduino Colasantival. A Direzione Generale per le Antichità e Belle Arti osztályfőnökével, aki egyben az olasz közoktatási minisztérium hivatalos művészettörténeti folyóiratának, a *Bellettino d'Arté*nek is szerkesztője volt. (Gerevich 1912-ben vele közösen írt tanulmányt a Pálffy-gyűjtemény itáliai képeiről a *Rassegna d'Arté*ben, ahol már 1906-tól megjelentek írásai.)⁴

A kultuszminisztérium ezért javasolta Gerevichet – aki sok tudós barátjához hasonlóan a Károlyi-rezsimhez, minden ellenérzése dacára még lojális volt, a Tanácsköztársasággal viszont már ellenségesen állt szemben – a Római Magyar Történeti Intézet igazgatójának. Joggal gondolták azt, hogy „egyéni tulajdonságain felül az olasz szakkörökkel való személyi összeköttetései is mindenképpen alkalmassá teszik e szerepre.” Az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottsága 1919. február 14-i ülésén tárgyalta a

3 *Akadémiai Értesítő*, 1919, 109.

4 GENTHON István, *Gerevich Tibor (1882–1954) = Művészettörténeti Értesítő*, IV., 1955/1. – Gerevich irodalmi munkásságáról: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára*, írták tanítványai, Bp., 1942.

minisztérium átiratát. A Bizottság „a miniszternek oly határozott szándékával állt szemben, hogy nem foglalhatott ellene állást, mert ellenkező esetben csak azt érte volna el, hogy a miniszter az állást mégis betölti, az intézetet pedig elvonja az Akadémia vezetése alól.” (Ugyanez a bizottság egyébként 1923-ban sem támogatta egyértelműen Gerevich jelölését.) Végül is a kinevezés nem valósult meg, „a tanácsköztársaság bukása után pedig az [akadémiai] elnökség egy felterjesztésében az ügynek függőben tartását kérte.”⁵

A trianoni békeszerződés következtében az olasz állam tulajdonába került a Római Magyar Történeti Intézet épülete, amelynek visszaszerzését már a húszas évek elején megkísérelték.⁶ Ennek érdekében Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, 1921 végén beadvánnyal fordult az olasz közoktatásügyi miniszterhez, majd 1922 januárjában kijelentette: római „működésünk igazi bástyája (...) a Római Magyar Történeti Intézet lesz.” Az Intézet újjáalakítása kapcsán a béketárgyalások eredményes szakértője, Gerevich neve ismét felmerült. Az Akadémia előterjesztésére a minisztertanács 1922. május 5-i ülése hozzájárult Gerevich Tibor Rómába küldéséhez, annak érdekében, hogy „a Római Magyar Történeti Intézet s a modenai Corvin-kódexek ügyében az olasz illetékes körökkel tárgyalást folytasson.” Gerevich római föllépése és stratégiája igen sikeres volt. A külpolitika és a kultúrdiplomácia – Bethlen István miniszterelnök és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter kiváló kapcsolatai révén a húszas években megvalósuló – harmonikus együttműködésének példáját mutatta. (Igaz, hogy Gerevich Tibor esetében nyilvánvaló volt a külügy- és a kultuszminisztérium hasonló céljainak és eredményes kooperációjának oka. Hiszen a külügyminisztérium politikai hírszerző osztályát akkoriban testvére, Gerevich Zoltán vezette...)⁷

Gerevich Tibor ügyes taktikáját, személyes kapcsolatainak a közügy érdekében (is) történő felhasználását jól szemlélteti az az 1922. augusztus 7-én, Rómából küldött levél, amelyben arról tájékoztatta a nemrégiben hivatalba lépett minisztert, Klebelsberg Kunot, „hogy a tegnapi [olasz] minisztertanács – amint bizalmas úton értesülök – feloldotta zár alól a római magyar történeti intézet épületét és könyvtárát. Az eredmény nemcsak azért örvendetes, mert a magyar állam visszakapja ezt az értéket s a magyar tudomány birtokba veheti ezt a fontos várát, hanem azért is, mert a volt központi hatalmak hasonló intézetei

5 *Akadémiai Értesítő*, 1919, 109. és 1920, 9–10.

6 *Akadémiai Értesítő*, 1922, 82.

7 Vitéz NAGY Iván, *Magyar diákok külföldi egyetemjárása = A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve 1936*, szerk. MARTONYI János, Bp., 1936, 21.

FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai*, Bp., 1974, 253. (a továbbiakban: FRÁTERNÉ). – Gerevich kiküldéséről: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 27 – 1922. május 5-i ülés, 73. napirendi pont. – Berzeviczy 1922 januári leveléből idéz, a Gerevich testvérekről, valamint az olasz–magyar kulturális kapcsolatok húszas évek eleji fejlődéséről és ebben a külügyminisztérium politikai hírszerző osztályának szerepéről ír: PRITZ Pál, *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*, Századok, 6(1994), 1078–1116.

közül mi kapjuk elsőnek a magunkét vissza, aminek azt hiszem a nemzetközi tudományosság szempontjából nagy morális hatása lesz, s amellet talán hozzájárul Magyarország külföldi presztízisének gyarapításához is. Fontos az is, hogy a házat és könyvtárat ellenszolgáltatás nélkül adják vissza (...). Ezen a ponton hosszú és nehéz tárgyalásaim voltak. Általam szélesen kiépített stratégiával lehetett csak a célt kivívni, (...) mert az intézet s illetve az épület visszaadása nem kevesebb mint négy minisztérium (közokt., ipari, pénzügyi, kincstári) illetékessége alá tartozik. Eredményt csak úgy tudtam elérni, hogy felülről lefelé dolgoztam. Mielőtt a szakminisztériumokba mentem volna, felkerestem Don Sturzot és Nittit, akikkel régebbi összeköttetésem volt. Don Sturzot azért, hogy mint a kat[olikus] néppártnak teljhatalmú vezére az ő pártjához tartozó közokt[ási] miniszterre gyakoroljon nyomást. Míg Nittinek egyik legbensőbb politikai híve a jelenlegi kincstári miniszter, s bizalmasa és volt munkatársa az ügynek előadója az ipari minisztériumban. Mindegyik részére külön pro memoriát is készítettem. A jóvátételi bizottság elnöke viszont jó barátja Colasantinak. Colasanti általában elképzelhetetlenül sokat segített barátságával és buzgó utánjárásával. (...) Hátra van még a királyi dekrétum kiállítása és aláírása, de ez már csak formalitás, amit azonban lehetőleg kivárok s résen leszek, nehogy valami közbejöjjön. Azért kérlek is alázatosan, méltóztass odahatni, hogy a sajtó tudomást ne szerezzen az ügyről mindaddig, míg a királyi dekrétum a zsebünkben nincs, mert esetleg az utódállamok zavart okozhatnak s részt kérhetnek az épületből (...).⁸

Gerevich mindenekelőtt tehát jó barátja, Arduino Colasanti – aki ekkor már az olasz állami gyűjtemények főfelügyelője volt – segítségével, intrikákba is szívesen belebocsátkozva harcolt az épület visszaszerzéséért. Bizonyára sokak által emlegetett szónoki tehetségének is komoly szerep jutott a tárgyalásokon. A debatteri készségéről legtöbbet emlegetett történet Ipolyi Arnold rendkívül becses és értékes hagyatékához (az esztergomi Keresztény Múzeum későbbi törzsanyagához) kötődik, amelyet Gerevich a románok bevonulása előtt menekített Nagyváradról Budapestre. A Romániával a gyűjtemény tulajdonjogáról folytatott hosszú nemzetközi pereskedést végül – nem utolsó sorban Gerevichnek köszönhetően – 1926-ban Magyarország nyerte meg. Mikor román tárgyalópartnere a győztesek jogán követelte vissza a hagyatékot, Gerevich csak annyit jegyzett meg: Uram, Ön a háború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia főhadnagya volt. Akkor most ki is győzött?⁹

Gerevich 1922-es római küldetése is teljes sikert hozott. Antonio Anile olasz közoktatásügyi miniszter már tíz nappal Gerevich imént idézett tudósítása után, 1922. augusztus 17-én értesítette Klebelsberg Kunót a Római Magyar Történeti Intézet épületének zárlat alóli föloldásáról, s kifejezte abbéli reményét, hogy a két állam közötti, hagyományos

8 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.), Levelestár, GEREVICH Tibor Klebelsberg Kunonak, 1922. augusztus 7-én.

9 Legutóbb erről: LELKES Péter, *A tudós, aki szabadságot tartotta a sereget. Ötven éve halt meg Gerevich Tibor, a legendás művészettörténész, Népszabadság*, 2004. június 12.

történeti és művészeti összeköttetések hamarosan ismét fölújíthatóak lesznek. Gerevich kultúrdiplomáciai tevékenységének hamarosan megvolt az egyéni hasznot hozó eredménye is: 1923 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia – igaz, hogy nem egységesen, hanem öt szavazattal három ellenében – őt jelölte a visszakapott intézet igazgatójának. A javaslatot a legtöbben örömmel fogadták. Gerevich munkáltatója, a Magyar Nemzeti Múzeum nyilván azért, mert e fontos pozícióra egyik tisztviselőjét küldték ki. „Gerevich Tibort a Magyar Nemzeti Múzeum úgy egyéni tulajdonságainál, mint széles látókörű tudományos képzettségénél fogva, nem kevésbé az olasz tudományos és művészeti vezető körökkel való régi kapcsolataira való tekintettel, a szóban forgó állásra felette alkalmasnak találja.”¹⁰

A Római Magyar Történeti Intézet élén

Gerevich már a Történeti Intézet igazgatójaként is csak az év kisebb részét töltötte Rómában, általában négy–öt hónapot. A későbbiekben ellene fölhozott vádakban éppen ez volt ellenfeleinek az egyik legfontosabb és legnyomósabb érve. E néhány hónap során viszont – éppen az előbbieken bemutatott kiváló kapcsolata révén – a Történeti Intézetet Róma külföldi intézetei között ismertté és megbecsültté tette, magyar állami ösztöndíjasainak tudományos munkáját élénk figyelemmel kísérte és irányította. Nevelési módszere egyszerű, de annál hatásosabb volt. Arra biztatta a kikerkező fiatalokat, hogy ottlétük kezdetekor ne elsősorban a kutatással és az elvont tudományos kérdésekkel fog-

10 MOL K 726 – 1923–290., valamint MOL K 726 – 1923–183., illetve FRÁTERNÉ 253. – Gerevich 1928-ban írott Curriculum vitae-je (MOL K 726 – 1928–1010.) szerint: „szül[etett] 1882. június 14-én Máramarosszigeten. Egyetemi tanulmányait a budapesti és a berlini egyetemen végezte. Majd hosszabb tanulmányúton volt Német-, Francia- és Olaszországban, Belgiumban és Hollandiában. 1907-ben a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába lépett. 1910: a budapesti tudományegyetem magántanára. 1922 [mint láttuk: valójában 1923]: a római Magyar Történeti Intézet igazgatója. 1924 óta egyúttal a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilv[ános] rendes tanára. 1928: a római egyetem a magyar történelem és irodalom rendes tanszékére hívta meg, azonban budapesti tanszékét tartotta meg. A Magyar Tudományos Akadémia lev[elező] tagja, a Sz. István Akadémia r[endes] tagja. Alelnöke a Korvin Mátyás magyar-olasz Egyesületnek, titkára az Orsz[ágos] Régészeti Társulatnak. Szerkesztője az Orsz[szágos] Rég[észeti] Társ[ulat] Évkönyvének, társszerkesztője a «Corvina» c. olasz nyelvű folyóiratnak. Tagja volt a párizsi magyar béke delegációnak. Tagja volt Olaszországban több nemzetközi jurynek, s számos előadást tartott Olaszország különböző városaiban főként a magyar művészetről. Miniszteri biztosa volt az 1926. firenzei grafikai és az 1928. firenzei könyvkiállítás magyar csoportjának, s részt vett több olaszországi képzőművészeti kiállítás rendezésében. A II. oszt. magyar érdemkereszt legfelsőbb kitüntetésében részesült. Az olasz koronarend parancsnoka. A pápai jubileumi arany érdemkereszt tulajdonosa.”

lalkozzanak, hanem igyekezzenek minél jobban megismerni és élvezni az olasz életet. Úgy, ahogy ő is teszi. Supka Magdolna ösztöndíjas kint tartózkodása után hat évtizeddel így emlékezett vissza Gerevich tanácsaira: „Én az egyetemen Gerevich Tibor professzornál végeztem ezt a [művészettörténet] szakot, s egyszer ösztöndíjat is kaptam Olaszországba, második szakom ugyanis az olasz nyelv volt. Mielőtt elutaztam, a professzor ezt mondta: Eszébe ne jusson a könyvtárakat bújni, azt be lehet utólag is hozni. Nézze az életet. Az utcát. Üljön be kiskocsmákba, beszélgessen az emberekkel. Akit nem érdekel az olasz élet, az ne menjen olasz szakos művészettörténésznek.”¹¹

Maga Gerevich pedig így írt erről, nem sokkal a Történeti Intézet újjáalapítása után barátjának, Hóman Bálintnak:

Az intézeti tagok rendszeresen dolgoznak, mindegyiket rá helyeztem a maga sínjére. Ketten járnak egyetemre, hol 2–3 magasabb collegiumot hallgatnak, ami az olasz nyelvismeret szempontjából is jót tesz; másik kettő a most alapított vatikáni levéltári intézet hallgatója. Délelőttöként levéltárban, könyvtárban, múzeumban kutatnak, s amellet rendszeresen olvastatom őket. Nem akarok belőlük egyszerű akta- vagy műemlékközölőket, kaptafára dolgozó cédulázókat képezni, hanem a felkutatott anyagban témák és problémák felismerésére, az anyag belső feldolgozására serkentem s gyakori megbeszélésekkel vezetem őket. Már az első hetekben örömmel látom, hogy azokból is (Lukcsics, Artner) ki lehet váltani a mélyebb tudományos gondolkodást, akik ilyenre nevelve és szoktatva nem voltak. (...)

Járatom őket múzeumba, képtárba, hova azonban két hétig nem engedtem őket, hogy séta közben, spontán ismerkedjenek meg előbb a műemlékekkel, s nem elskatulyázva; betértünk a templomokba, hogy eredeti helyükön lássák előbb a képeket s ne higyjék, hogy a festészet a képtárak kedvéért van. (...) Kétszer hetenként egymás között is kötelező az olasz beszéd; ilyenkor minden magyar szóért 2 soldo büntetés jár az intézeti boralap javára, amelyről sajnálattal vegyes örömmel állapíthatom meg, hogy még igen szerény.

Havonta egyszeri közös megbeszéléseket rendszeresíték. Ezeken minden intézeti tag beszámol munkájáról, előadja kutatási aggályait, könyvderiderálást, a munka további perspektíváját. Ha szükséges megfésülöm sőt megkefélem őket. Módszerüket, felfogásaikat igyekszem tudományosan összehangolni, azt szeretvén elérni, hogy egyénenkénti munkájuk ne legyen mozaikszerű, valamennyiüket magasabb szempont fogja össze, közös célkitűzés felé haladjon, amiből idővel ki kell alakulnia a római intézet tudományos és szellemi egyéniségének: egy új hangnak az itteni külföldi intézetek koncertjében s új hangnak a magas szellemi életben is.”¹²

11 SUPKA Magdolna előadása a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 1997. november 25-én, www.mmakademia.hu/ab/3/308.php

12 OSZK Kt., Fond 15/579., GEREVICH Tibor Hóman Bálinthoz, Róma, 1924. március 27.

Gerevich ezen elképzeléseit főként azok osztották, akik már fiatalon komoly tudományos teljesítményeket mutattak fel, és a Klebelsberg Kuno irányította magyar kultúrpolitika alakításában is fontos szerepet kaptak. Ők vele együtt többnyire az Eötvös Collegium „nagy nemzedékéhez” tartoztak, vagy vele nagyjából egyidősek voltak. Érthető módon – ahogy ez oly sokszor megtörtént már és megtörténik napjainkban is a magyar tudományos és művészeti életben – helyet követeltek maguknak, igyekeztek elfoglalni a jórészt még az idősebb nemzedék birtokolta kulcspozíciókat. Talán a legszembetűnőbben éppen a külföldi magyar intézetek esetében sikerült ezt elérniük. Rómában Gerevich és később Koltay-Kastner Jenő, Berlinben Gragger Róbert, majd Farkas Gyula, Bécsben az „öregúr”, Károlyi Árpád mellett a Történeti Intézetet a gyakorlatban irányító Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és Miskolczy Gyula (utóbbi kettő később ténylegesen is igazgató lett) valamennyien az Eötvös Collegium diákjai voltak. 1918–1919-es „forradalmár” kortársaiktól eltérően nem a társadalom megváltoztatása, hanem szakmájuk megújítása volt a fő céljuk. Általában konzervatív reformerek voltak. 1882 és 1894 között születtek, 1904 és 1919 végeztek, s mindnyájan viszonylag fiatalon futottak be karriert. A náluk néhány esztendővel idősebb Klebelsberg Kuno már minisztersége előtt, a Magyar Történelmi Társulat elnökeként is számított rájuk, minisztersége idején pedig rájuk építette nagyra vágyó és részben meg is valósult elitképzési programját és kulturális külpolitikáját. A velük egykorú, szinte mindegyikükkel barátságot ápoló Hóman Bálint ugyanígy bízott bennük, könyvtár-, majd múzeumigazgatóként, illetve a kultusztárca – szellemi és fizikai értelemben is – tekintélyes, nagyhatalmú vezetőjeként. „A mi nemzedékünk az első csatársorba került – értékelte e helyzetet 1926 tavaszán minden idők egyik legkiválóbb magyar kulturális menedzsere, a berlini tudományegyetem Magyar Intézetét és az ottani Collegium Hungaricumot vezető Gragger Róbert. – Vagyunk néhányan, Hóman, Szekfű, Gerevich, akiket nemcsak közös törekvések, hanem igaz barátság fűz össze. Mindnyájan érezzük a nagy felelősséget és én bízva bízom, hogy tíz évi további megfeszített munka után a következő generációknak nem lesz okuk nekünk szemrehányást tenni.”¹³

Graggernek, aki Gerevichhez hasonlóan, ki nem állhatta az életidegen, csak az „emelkedett, magas tudománynak” élő, elefántcsonttoronyba zárkózó szobatudósokat, már csak néhány hónapja maradt hátra e sorok papírra vetése után. Ám mind ő, mind az előbb felsoroltak, neves és ismert tudósai, egyben pedig meghatározó kultúrpolitikusai voltak a két világháború közötti időszaknak. Nem véletlen, hogy sokan irigykedtek rájuk, hiszen rendszerint negyvenedik életévük előtt kerültek vezető tisztségbe. Egy olyan, Szekfű által mesterien jellemzett „neobarokk társadalomban”, ahol a tekintélynek és a tapasztalatnak, sokszor a tudást és a tehetséget is megelőzően, döntő szava volt. (Igaz: akkor még legalább a tekintély és a tapasztalat – két értékes és becsülhető tulajdonság – járt a tudás és a tehetség előtt...)

13 OSZK Kt., Levelestár, GRAGGER Róbert Magyar Zoltánhoz, 1926. március 9.

Gerevich igazgatóságát is megkérdőjelezték. Szmrecsányi Miklós püspök már 1925-ben arról értesült, hogy Gerevich lemondani készül, a munkáját titkárként segítő Tóth László pedig 1926 májusában „közbevetőleg és teljesen bizalmasan” érdeklődött Hómannál afelől, „hogya mi igaz abból, mintha (...) [Gerevichnek] az Intézet vezetése körül keletlenlenségei volnának a minisztérium, illetőleg az akadémiai bizottság részéről; erről itt szélteben-hosszában suttognak, de senki biztosat nem tud.”¹⁴

Gerevich azonban maradt. Elsősorban nyilván azért, mert a külföldi magyar intézeteket felügyelő miniszter, a „Klébi” – ahogyan barátai, de haragosai is becézték gróf Klebelsberg Kunót – terveiben kitüntetett szerepet kapott Róma. Klebelsberg Gerevichhez, de a húszas években még a legtöbb nyugat-európai politikai elemzőhöz hasonlóan is lelkesedett Mussoliniért, a gyorsan fejlődő, megújulni látszó, fasiszta Olaszországért. Bécsben és Berlinben a „magyar kultúra külföldi őrszemeiként” 1924-ben indultak a miniszter elitképzési céljait szolgáló és a legjobb értelemben vett kulturális propagandát megvalósító Collegium Hungaricumok. A következő helyszín mind Klebelsberg, mind pedig Gerevich elképzeléseiben Róma volt. Nem véletlenül, hiszen Magyarországot a legfontosabb nyugat-európai szellemi hatások egész történelme folyamán a német és az osztrák tartományok, valamint Itália felől érték, általában Bécs közvetítésével. Ahogyan azt a Klebelsberg után a korszak kultúrpolitikáját meghatározó Hóman Bálint, az 1945-ben indexre került *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* című, kiváló külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai esszéjében is kifejtette, akkor még a több irányú magyar tájékozódás szükségessége mellett érvelve. Természetesen Párizs sem maradhatott ki e sorból: ott is tervezték Collegium Hungaricum alapítását. Végül azonban „csak” egy tanulmányi központ jött létre 1927-ben, mivel a gazdasági világválság következtében ezt nem sikerült tovább fejleszteni. Nem maradt pénz a költségvetésben eredetileg szereplő tétel, a párizsi Collegium épületének megvételére.

A Collegium Hungaricum alapítása

A római Collegium Hungaricum alapítása politikai szempontból is fontos volt. A húszas évek közepén ugyanis Olaszország volt az első állam, amely Magyarország revíziós céljainak legalább részbeni jogosságát – ha még csak félig hivatalosan is, de – elismerte, s ezáltal lehetővé tette, hogy Magyarország kitörjön korábbi külpolitikai elzártságából. Gerevich számára pedig művészetpolitikai elképzeléseinek követésére kínált kedvező alkalmat a Történeti Intézettel szemben már nem csak historikusokat, hanem egyéb tudománysszakok képviselőit és mindenekelőtt művészeket is fogadó Collegium eszméje.

14 OSZK Kt., Fond 15/1506., SZMRECSÁNYI Miklós Hóman Bálinthoz, Eger, 1925. június 3. – OSZK Kt., Fond 15/1580., TÓTH László Hóman Bálinthoz, Róma, 1926. május 21.

Hitvallása szerint ugyanis a modern művészet menny-föld-pokol hármasságában az avantgárdtól, különösen annak legmegvetettebb szláv és germán változataitól, a francia impresszionistákon keresztül vezetett az út az „új olaszokig”. Azaz az alvilágból a Paradisóba.¹⁵ A húszas években „futtatott” olasz művészek egyáltalán nem voltak konzervatívnak nevezhetőek, az állam támogatását mégis is bőségesen élvezték. Forma- és színviláguk legalább olyan távol állt az ízlésében a 19. század közepén megrekedt, egyik kedvenc festőjének a legfeljebb kismesternek vagy iparosnak nevezhető, jóindulattal is csak másodrangú Dudits Andort valló Klebelsbergétől, mint Gereviché az avantgárdokétól. Ennek ellenére – és éppen ez jelzi a miniszter államférfiúi nagyságát – a Gerevich szak tudására sokat adó, abban erősen bízó Klebelsberg hagyta magát meggyőzni. Sőt támogatta, hogy Gerevich művészetpolitikai elképzelései minél teljesebben megvalósuljanak. Ennek köszönhető a két világháború közötti magyar művészettörténet egyik legtöbbet tárgyalt, ám egységes stílusjegyeket alig-alig fölmutató irányzata, a római iskola születése.

Gerevich római terveivel kapcsolatosan örömmel újságolta 1927 elején: „Az Intézet új, nagyobb székhelyéül találtam más házat, többet is, XVI. századi műemléket, freskókkal stb. – szóval ami kell s lefőzzük Berlint.”¹⁶ Klebelsberggel közös szándékainak kivitelezésére nagyszerű alkalmat szolgáltatott a miniszter 1927. március 15. és 18. közötti hivatalos római látogatása. Ennek legfontosabb célja Bethlen István közelgő olaszországi utazásának előkészítése és a Történeti Intézet kibővítése, Collegium Hungaricumra fejlesztése volt. A vizitet Gerevich készítette elő. „Miközben ezt a levelet írom, itt ül mellettem Tibor is – írta Tóth László intézeti titkár –, aki most jött az egyetemről Klébi fogadtatásának utolsó részleteit is tisztázva. Klébi előadása az egyetem aulájában lesz. Fasiszták fognak sorfalat állni, amikor bevonul, délszaki növények, s az egyetemen magyar zászló fog lobogni. Amikor holnap reggel 9-kor megérkezik, a vasútnál Fedele fogadja, le lesz filmezve. Szintúgy az egyetemi bevonulás is. (...) Csak még Mussolini hiányzik díszmagyarban az állomáson.”¹⁷

A „római magyar történeti intézetet most a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar állam közös erővel tartják fenn – mondotta Klebelsberg a római egyetem aulájában 1927. március 16-án, tiszteletbeli doktorrá avatásakor –, az én jelenlegi utazásomnak pedig egyik főcélja az, hogy ez intézménynek oly Collegium Hungaricumra való kifejlesztését megtárgyaljam, mely nemcsak a múlttal foglalkozik, hanem az eleven jelent keresi és a magyar ifjúságot ide vezeti ebbe a fascizmus által csodálatos pezsgésbe hozott olasz életbe.” Mivel pedig Olaszország a térség „kimagasló nemzetévé” vált, nyelve hamarosan világnyelv lesz, ezért az olasz szakos magyar fiatalok itteni továbbképzése ma-

15 P. Szűcs Julianna, *A művészettörténész mint kultúrpolitikus. Gerevich Tibor vonzásai és választásai*, Kritika, 2(1997) 27-29.

16 OSZK Kt., Fond 15/579., GEREVICH Tibor Hóman Bálinthoz, Róma, 1927. január 26.

17 OSZK Kt., Fond 15/1580., TÓTH László Hóman Bálinthoz, Róma, 1927. március 14.

gyar szempontból is roppant fontos. Mellettük – Olaszország és Róma esetében értelem-szerűen és Gerevich intencióinak megfelelően – elsősorban művészek, de más tudomány-területek képviselői is ösztöndíjat kapnak majd a Collegium Hungaricumba. „Mint historikus nem becsülhetem le a történelmi stúdiók jelentőségét – fűzte hozzá a miniszter –, mégis úgy érzem, hogy most az olasz jelen és az olasz jövő nekünk magyaroknak sokkal fontosabb. (...) Nem is azért jöttem körükbe, hogy a magyar-olasz szellemi együtt-működésről csupán beszéljek, hanem azért, hogy a Collegium Hungaricum alapítása révén ez eszmény megvalósítása érdekében cselekedjem.”¹⁸

Cselekedni persze sokkal inkább a kultuszminisztérium római kiküldöttje, Gerevich cselekedett. Klebelsberg látogatása után hazatért ugyan, de júliusban ismét Rómában találjuk. „A legnagyobb római esemény – jelentette Tóth László –, hogy Tibor megérkezett, és nyomban felvette a tárgyalások elejtett fonalát a Falconieri-palota megvásárlása ügyében. Úgy látszik a dolog sikerülni fog, a bizonytalan pénzviszonyok miatt itt komoly vevő egy ilyen objektumra nem igen akad, Medicinek pedig a pénzre sürgős szüksége van, tekintve, hogy négy nő sűrög-forog körülötte. Csak már rendben volna a házvétel ügye, akkor az Intézet jövőjének kérdése mindenestre nyugvópontra jutna.”¹⁹

A várt esemény hamarosan bekövetkezett. 1927. szeptember 12-én, Mussolini személyes közbenjárása következtében igen kedvező feltételekkel, a házadó fizetésének kötelezettségétől mentesítve, sikerült a Palazzo Falconierit az újonnan alapítandó római Collegium Hungaricum számára megszerezni. Klebelsberg miniszteri működése egyik legszebb napjának nevezte ezt az eseményt. Ő biztosította a politikai háttérrel, ő szerezte meg mindehhez a kormány, azon belül a mindig vonakodó és a nem rövidesen megtérülő kiadásokat mindig ellenző pénzügyminiszter jóváhagyását. Ugyanakkor Gerevich volt a kivitelező: az előnyös feltételek minden bizonnyal az ő kapcsolatainak és tárgyalókészségének voltak köszönhetőek. Klebelsberggel együttműködve pedig sikerült azt is elérnie, hogy a magyar-olasz szellemi kapcsolatok erősítésében aktívan közreműködő olasz méltóságok, köztük Fedele közoktatásügyi miniszter, magyar állami kitüntetést kapjanak. Őt magát pedig, kulturális érdemeiért II. osztályú magyar érdemkereszttel jutalmazták. Ugyanakkor, mivel anyagi okokból egyszerre több magyar intézményt nem lehetett Rómában fönntartani, az általa vezetett Történelmi Intézet is a Falconieri-palotába költözött.²⁰ A Collegium Hungaricum kialakításával szintén őt bízta meg Klebelsberg. Ismét az eseményekről rendszeresen beszámoló Tóth Lászlót idézem: „(...) a Palazzo Fal-

18 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926*, Bp., 1927, 234–235. és 249–252.

19 OSZK Kt., Fond 15/1580., TÓTH László Hóman Bálinthoz, Róma, 1927. július 28.

20 Az épület megvételéről l. Klebelsberg Gerevich Tiborhoz intézett 1927. július 10-i leiratát: „Római tartózkodásom alatt Méltósággal együtt (...) tárgyalásokat folytattam a Palazzo Falconierinek római Collegium Hungaricum /Regia Academia Ungherese/ céljaira való megvétele tárgyában. (...) A vétel lebonyolítására a szükséges fedezettel rendelkezem, amely a líra mai árfolyama szerint 1.824.000 pengőt tenne ki. Mivel a római magyar Collegium Hungaricum

conieri ügye teljesen rendben van, ki van fizetve és a palota jövő júliusig successive birtokunkba is jut. Medici magánlakása már februárban átadásra kerül s Tibor úgy tervezi, hogy ő akkor már át is költözik oda. A további program még nincs tisztázva, mert a palotán átalakítások szükségesek, hogy az intézet céljaira megfelelő legyen. Ezeket az átalakításokat Tibor maga akarja vezetni, hogy megfelelő s az ő ízlése szerint legyen.” Tóth azonban az aggályait sem hallgatta el. Ezek oka az volt, „hogy Tibor semmi áron se akarja elfogadni a római egyetemen a magyar tanszéket, hanem minden körülmények közt meg akarja tartani kétlakiságát, annyi változtatással, hogy a jelenleginél valamivel több időt töltsen Rómában. Ez az, amitől én félek némiképpen. Mert egy 30 tagú intézetet, amely éppen homogén elemekből van összetéve (tudósok, művészek, egyetemi hallgatók) nagyon bajos több hónapra szabadjára, az igazgató közvetlen vezetése nélkül hagyni. (...) Kiváltképpen azért is, mert ez az új intézet Tibornak a legszemélyesebb alkotása, sok politikummal átszöve, amelynek csak ideiglenes, hosszabb-rövidebb időre való szabadjára engedése is nagyon kényes dolog. Őt itt Rómában valóban senki sem pótolhatja a jelenlegi körülmények között. Az viszont kétségtelen, hogy a római egyetemen magyar professzornak lenni az ő számára jelenleg már nem jelentene semmi előrelépést.”²¹ A pótolhatatlan Gerevichet az olasz uralkodó ennek ellenére is kinevezte 1927 decemberében a római egyetem tanárává,²² de – mint a későbbi fejleményekből kiderül – Gerevich nem fogadta el e megtiszteltetést.

---

szervezését és megnyitását nem óhajtom tovább halasztani, felkérem Méltóságodat, hogy a Palazzo Falconieri megvételére vonatkozó tárgyalásokat (...) újból kezdje meg és a vételt jóváhagyásomtól feltételezeten s a fentebbi árhatár figyelembevételével lehetőleg mielőbb létrehozni szíveskedjék. (...) Méltóságod a vételt a Gyűjteményegyetem nevében és részére eszközli, mivel a Falconieri palota annak idején a Gyűjteményegyetem nevére lesz telekkönyvezeve. (...) Római tartózkodásom alkalmával az olasz miniszterelnök úr kilátásba helyezte, hogy a palotavétellel járó kincstári illetékek elengedésére irányuló kérelmet a maga részéről nyomatékosan fogja támogatni, ami további költségektől kímél meg bennünket.” (MOL K 726 – 1927–409.) – A minisztertanács 1927. szeptemberében hozzájárult ahhoz, „hogy az 1927/28. évi pótberuházási programba 600 000 P[engő] fel legyen vehető a római Collegium Hungaricum részére ingatlanvétel céljából.” (MOL K 27 – 1927. szeptember 2-i ülés, 14. napirendi pont.)

A házadó fizetése alóli mentességről l. Haász Aladár miniszteri osztálytanácsosnak a Gyűjteményegyetemhez 1928. január 4-én intézett átiratát: „a m[agyar] kir[ályi] külügyminiszter úr 1927. december hó 23-án arról értesített, hogy a quirináli m. kir. követség jelentése szerint az olasz külügyminisztérium (...) hivatalosan közölte, miszerint kérelmünknek megfelelően elrendeltetett, hogy a Falconieri palota 1927. szeptember 12-től kezdve házadótól mentesíttessék.” (MOL K 726 – 1928–15.) – Klebelsberg Kuno levele Friedrich Schmidt-Otthoz 1927. november 3-án (OSZK Kt., Levelestár) – Az olasz államférfiak kitüntetéséről MOL K 27 – 1927. november 11-i ülés, 3. napirendi pont. Gerevich kitüntetéséről: MOL K 27 – 1927. november 21-i ülés, 27. napirendi pont.

21 OSZK Kt., Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz, Róma, 1927. szeptember 26.

22 OSZK Kt., Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz, Róma, 1927. december 20.

A Collegium kurátora

Ugyanakkor örömmel vállalta el a Collegium Hungaricum kurátorságát. Klebelsberg a Kormányzónak írott előterjesztésében 1929. június 17-én kijelentette: „A Falconieri-palotában elhelyezett Római Magyar Intézet (Collegium Hungaricum) a folyó év elején új keretei között megkezdte működését (...)” Kurátornak azért javasolta Gerevichet, mert a Római Magyar Történeti Intézet igazgatójaként „eddig működése folyamán értékes összeköttetései révén is nagy szolgálatokat tett úgy a magyar—olasz szellemi kapcsolatok megerősítése, mint az olasz—magyar barátság kimélyítése érdekében.”²³ Bár Gerevich a kurátori kinevezését hivatalosan csak 1929 októberében kapta meg, Klebelsberg már ugyanezen esztendő júliusában mint kurátort értesítette arról, hogy: „A római Collegium Hungaricum elhelyezésére szolgáló Falconieri-palota megvásárlására az 1927. évi 2738 eln. számú rendelettel kiutalványozott (1 800 000 P) 5 807 104,36 lírára vonatkozó elszámolás számvevőségem által megvizsgáltván, az 5 752 740,50 líra kiadással és 54 363,86 líra pénzmaradvánnyal helyesnek és elfogadhatónak találtatott, miről címet felmentvényképp értesítem.”²⁴

Ennek a miniszteri jóváhagyásnak némileg ellentmondott az a vizsgálat, amelyet Magyary Zoltán, a kultuszminisztérium tudománypolitikáért és kulturális külkapcsolatokért felelős osztályának vezetője 1929. december 18-án zárt le a Collegium Hungaricum átalakításáról és gazdálkodásáról. Gerevichet ekkor érte az első igazán komoly támadás – az érveket olvasván jórészt joggal. Bár meglehetősen gyakorlatias ember volt, s mindig a felszínen tudott maradni, úgy tűnik, a pénzügyekhez valóban nem sokat értett. Másrészt az egyébként kiterjedt – és előtte a másoknak zárt kiskapukat is megnyitó – kapcsolatait nyilván túlértékelt. Azt gondolta, hogy meggyőző ereje segítségével mindent el tud intézni.

Ugyanakkor több mint valószínű, hogy Magyary szemrehányásaiban és Gerevich-csel szembeni éles kritikájában szerepet játszott a féltékenység is. A saját, minisztériumban betöltött pozícióját veszélyeztette ugyanis Gerevich túlságos önállósága és öntörvényűsége, az olasz—magyar kulturális érintkezést szinte egy személyben irányító tevékenysége. Két nagyszerű elme küzdelme volt ez. Magyary Klebelsberg egyik jobbkezeként dolgozott a minisztériumban, de tudományos téren is maradandót alkotott. A magyar közigazgatástudomány talán legnagyobb 20. századi alakja volt, mára sokat idézett klasszikusává vált. (Jóval többen és többször emlékeztek róla az utóbbi időben, mint Gerevichről.) De melyek voltak Magyary fő vádjai a 26 oldalas jelentésben?

Beszámolt arról, hogy Klebelsberg 1928. október 2-án a Falconieri-palota átalakítására 240 777, berendezésére 248 000 pengő elköltését engedélyezte. Miután az átalakítási

23 MOL K 636 – 440–11–28/1929.

24 MOL K 636 – K 636 – 1929/30 – 440 – 2 (Berlin, München, Nápoly Párizs, Róma) – 49/1929.

munkálatok megtörténtek, 1929 júniusában az átvételre minisztériumi bizottságot küldtek ki, amelynek Magyary is tagja volt. Bár a számlák egy része hiányzott, így azok teljes felülvizsgálata nem volt lehetséges, „megállapítható volt azonban, hogy az átalakítási munkálatoknál túllépés van, ugyanakkor a berendezésre szánt összeget nem költötték el.”

Az épületet az 1928. szeptember 1-jei határidő helyett csak 1929. január 15-én lehetett – az addig ott lakók távozása után – a vállalkozóknak átadni. Mivel ösztöndíjasok már az 1928/29. tanévben is érkeztek a Collegium Hungaricumba, közülük azok, akik a Fraknoi-villában nem értek el, „munka közben beköltöztek [a Palazzo Falconieribe] s ennek következtében jelentékeny regie-költség merült fel.” Sok egyéb, nem várt kiadás is jelentkezett. Ezekről Gerevich „további előterjesztést nem tett, hanem munkák készültek és megrendeltettek, amelyek részben nem is az épületnek munka közben megállapított rossz állapotának helyreállítására vonatkoztak.” Végül is a „Collegium Hungaricum 1928. őszén kezdte meg a Palazzo Falconieribe való beköltözést. De ottani üzemét csak 1929. februárban kezdte meg, a melléképület pedig csak 1929. nyarán készült el, úgy hogy csak a folyó [1929/30.] tanévvel kezdődött meg az intézet teljes üzeme összes helyiségeiben.”

Magyary állítása szerint a bécsi és a berlini Collegiumokkal szemben a római pénz- és vagyonkezelése, illetve számvitele szabálytalan volt. Az ezekről kiadott minisztériumi rendeletet többszöri figyelmeztetés ellenére sem tartották be. „1929. áprilisában már 22, májusban 25, júniusban 27 alkalmazott volt. Ezzel szemben a folyó évi költségvetésben engedélyezett létszám, amellyel az üzemet vezetni tudni kell: 9.” Emellett „az intézetnél szokatlan módon nagyszámú előlegek is adtak a rendelkezésre álló pénzkeretből”, többször az ott dolgozóknak, Várady Imrének és Tóth Lászlónak, illetve a Gerevich vezette budapesti egyetemi tanszéknek is.

Az 1929/30. évi költségvetésről szóló július 8-i miniszteri rendelet felhívta a figyelmet arra – tette hozzá Magyary –, hogy annak „betartása feltétlenül kötelező”, a személyzeti létszámkerettel együtt. Nem engedélyezték a gondnok és a gépíró, illetve külön nappali és éjjeli portás alkalmazását, az ösztöndíjas-kiadásokban (lifthasználat, mosás, melegvíz-szolgáltatás, zsebpénz-juttatás stb.) pedig messzemenő takarékoskosságot követeltek. A minisztérium határozott utasításait azonban ezután sem követte a Gerevich vezetése alatti római Collegium.

Így Magyary 1929. decemberi jelentésében megállapította, hogy a gazdálkodás a „megfelelő rendelkezések és ismételt szóbeli figyelmeztetések ellenére a kellő fegyelm-mel még mindig nem megy, (...) a múlt évben és a folyó évben is vannak olyan kiadások, amelyek kifejezetten a rendeletbe ütközők és amelyeket ezért a számadások vizsgálata során nem lesz lehetséges elismerni.” Mindezért egyértelműen Gerevichet tette felelőssé, annál is inkább, mivel az „intézet évi költségvetésének túllépései részben kifejezett írásbeli tilalom ellenére történtek (...)”

Ráadásul – folytatódott Gerevich bűnlajstroma – „Tóth László és Várady Imre kérdéseimre ismételten azt a választ adták, hogy amikor Gerevichnek figyelmét felhívták arra, hogy egyes rendelkezései a költségvetési előírásokat sértik, Gerevich azt felelte nekik,

hogy neki mindketten feltétlenül alá vannak rendelve és hogy ezeket a túlkidadásokat ő majd a minisztériumban elintézi. (...) Gerevich arra is szokott hivatkozni, hogy ő műtörténész, tudós stb. és ezekhez a költségvetési és bürokratikus szabályokhoz nem ért. Gerevich azonban közismerten oly eszes ember, hogy logikai abszurdum azt feltételezni, hogy állandó figyelmeztetések ellenére évek során sem lett volna képes megtanulni azt a számviteli rendet és számadási fegyelmet, amelyet sok kisebb intelligenciájú egyén könnyen megért és pontosan betart. (...) Mindezeknél fogva megállapíthatónak látszik az, hogy a bekövetkezett állapotokért Gerevich Tibor felelőssége kétségtelen, valamint, hogy az intézet szervezetének és Gerevich jogkörének megreformálása halaszthatatlanul szükséges.”

Magyary – miután magáról ebben az ügyben minden felelősséget elhárított – kilenc pontos javaslatot tett a Collegium Hungaricum gazdálkodásának és szervezetének újbóli szabályozására. Ennek legfontosabb passzusa szerint: „Gerevich Tibor kurátor különböző állásoknak nehezen összeegyeztethető halmozásából kifolyólag az intézet tényleges vezetését ellátni nem tudja. Ő a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára, az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, a római Collegium Hungaricum kurátora és azonkívül hol egyik, hol másik minőségben számos hosszabb külföldi megbízást lát el, ezidő szerint például, mint az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, képeket vitt ki Londonba. Egyetemi előadásait is tehát kénytelen elmulasztani, nemcsak abban az időben, amit Rómában tölt, hanem mint látjuk, esztergomi állása miatt is. Kétségtelen, hogy Gerevichnek olasz nyelvtudása és kitűnő olaszországi összeköttetései és némely más egyéni tulajdonságai nélkülözhetetlenné teszik, hogy őt a magyar-olasz kulturális kapcsolatok szolgálatában felhasználtassék. (sic!) A szerzett tapasztalatok után azonban kívánatos, hogy a római Collegium Hungaricum igazgatásában való részvétele akként állapíttassék meg, hogy az Várady Imrének, valamint a papi osztály tekintetében Luttor Ferencnek felelősségét ne korlátozza. (...) E javaslatban az is benne van tehát, hogy Gerevich Tibor, aki rendszertelenül van lenn Rómában és nem elég ideig, a pedagógiai vezetésbe való avatkozástól is tartózkodjék, illetőleg hatásköre erre nézve kizárassék, s inkább a magyar-olasz kulturális kapcsolatok ápolása és a nem emelendő tiszteletdíjának keretében lehetséges reprezentálás teendőit lássa el.”

Magyary úgy vélte, hogy a római magyar tanszék ügye Miskolczy Gyula kinevezésével az 1930/31. tanév elejére meg fog oldódni. Szükségesnek tartotta, hogy a Történeti Intézet vezetésére alkalmas Miskolczy „Gerevich Tibortól semmilyen tekintetben függő viszonyba ne kerüljön.” A papi osztály irányítására Luttor Ferencet tartotta hivatottnak. A művészeti osztállyal kapcsolatban pedig – ismét belerúgva ezzel Gerevichbe, hiszen nyilván tudta, hogy számára ez a legfontosabb – javasolta, hogy az itteni ösztöndíjasok számát korlátozzák. Annak érdekében, hogy ne kelljen nekik a főépületben lakást és műtermet adni „,mert a modellek odajárása a papi osztály ottani elhelyezésével összeegyeztethetetlen.”²⁵

(Mint láttuk, három esztendővel később ugyanezt az érvet Gömbös is hangoztatta Gerevich-csel szemben.)

Magyary jelentése nyomán 1930 júniusában fontos szervezeti változtatásra került sor a Collegiumban. Klebelsberg Gerevichet – aki kurátori tisztségét egyelőre még megtarthatta – fölmentette az igazgatással járó teendők alól, és Miskolczy Gyulát bízta meg ezek ellátásával. Indoklása szerint „Gerevich Tibor egyetemi tanár (...) tanszéki kötelességeinek ellátása végett az év nagy részében Budapesten köteles tartózkodni, és az intézet tanulmányi és háztartási vezetése tekintetében egyaránt hátrányok származtak abból, hogy csak nagy megszakításokkal tartózkodhatott Rómában (...)” Miskolczyt – aki 1930 őszétől a római egyetemen létesített magyar tanszék nyilvános rendes egyetemi tanára lett – ez év októberében nevezték ki hivatalosan igazgatóvá.²⁶

Kurátorként azonban Gerevichnek még mindig nagyon komoly befolyása maradt. „Visszatért római munkámban való hitem, melyet a csak nemrégig igazságtalan tendenciák már-már megingattak bennem – írta Hómannak 1931 februárjában, a Magyary-jelentés következményeire utalva. – Tavalyi sebeimre itt bőven rakják a tapaszt. Itt létem alatt megválasztottak a Romagnai Kir[ályi] Történeti Társulat tagjává. A bolognai S. Stefanomúzeum megbízott az újjárendezéssel és a katalógus elkészítésével. Nincs este meghívás

26 A Gyűjteményegyetem igazgatótanácsa „megnyugvással vette tudomásul” Klebelsberg intézkedését az igazgatói és a kurátori hatáskör szétválasztásáról. Az igazgatótanács határozatának kialakulásában nyilván szerepet játszott Gerevich Tibor – Miskolczyra nézve nem különösebben hízelgő – előadói véleménye. Gerevich szerint amióta „a Fraknoi-féle intézet helyett a sokkal nagyobb keretek között létesített Római Magyar Intézet vezetését kellett ellátnia, a tapasztalatból azt a meggyőződést szerezte, hogy ennek a nagy intézetnek Budapestről való adminisztrálását nem láthatja el. Ezért az ő óhajására is történt olyan intézkedés, hogy az intézet élére külön igazgató állíttassék. (...) Miskolczy Gyulának folyamatban van a római egyetem magyar történeti tanszékére való kinevezése. Ha ez a kinevezés bekövetkezik, Miskolczyra igen nehéz feladat vár, egyrészt azért, mert hiányos olasz nyelvi ismeretei miatt egy ideig nyelvi nehézségekkel kell küzdenie, másrészt azért, mert az új tanszék és a tanszék mellé szervezendő egyetemi magyar intézet megszervezése és magyar szempontból fontos súlyának kiépítése egy ember munkaerejét erősen igénybe fogja venni. A római egyetemi tanszék mellett Miskolczy könnyen elláthatja a Fraknoi-féle intézet örökébe lépett történeti osztály titkári teendőit, arra azonban, hogy e két munkakör mellett még a nagy intézet egész munkaerőt kívánó igazgatói teendőit is megfelelően ellássa, számítani nemigen lehet, mert ebből valamelyik munkakörnek mindenesetre kára származik.” A Gerevich után hozzászóló Csánki Dezső teljesen egyetértett Gerevich-csel: bár Miskolczyról „a legjobb véleménnyel van, mégis lehetetlennek tartja, hogy a hármaskörrel az ügy kára nélkül megfelelően elláthassa. Még ha nyelvi nehézségei nem is volnának, a római egyetemen a magyar történeti tanszék lelkiismeretes ellátása... teljes munkaerejét igénybe fogja venni, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a római magyar tanszék tanárának magyar szempontból bizonyos reprezentatív kötelességei is lesznek.” (MOL K 726 – 1930–552.) – Miskolczyt hivatalosan végül is a Gyűjteményegyetem igazgatótanácsának javaslatára (MOL K 726 – 1930–783.) nevezte ki Klebelsberg. (MOL K 726 – 1930–832.)

nélkül. A napokban Marconinál, az Akadémia elnökénél voltam estélyen. Több meghívást kaptam előadások tartására, Róma, Milano, Bologna. Az olasz közokt[ási] miniszter, Giuliano elhalmoz barátságával. Az egyetemen még mindig fájlalják, hogy nem fogadtam el a magyar katedrát. Remélem nem veszed dicsekvésnek, s mint jóbarát megérted a pszichológiai okokat, amiért előtted mégis eldicsekszem velük. Bizonyára tudod vagy érzed, mennyire jól esett mindig meleg barátságod, különösen tavaly, ami kárpótolt sok csalódásért és hamis barátságért (...).²⁷

Gerevich pozíciójának újbóli erősödését jelezte, hogy 1932 márciusában – nagyvonalúan megfeledezve a három–négy évvel azelőtti, számos szabálytalanság következtébenei felelősségéről – ő maga tett előterjesztést az Intézet gazdálkodásának új alapokra helyezéséről. „Az Intézet eredetileg közel ötven ösztöndíjas befogadására volt tervezve, amely számot az első három évben megközelítőleg be is töltöttük. (...) Ma már elegendő számban állnak rendelkezésre fiatal olasz szakos tanárok és tanárnők, s így az ösztöndíjasok számát tárgyi szempontból is redukálni lehet. Hasonló a helyzet a más szakos ösztöndíjasokat illetően”, ám „a magasabb tudományos és művészeti kiképzésre szánt ösztöndíjak fenntartása az eddiginél csökkentebb mértékben továbbra is szükséges. (...) Ha a római magyar állami ösztöndíjasok számát 10–12-re is csökkentjük, még mindig a Magyar Intézet lesz a legnépesebbek egyike” Rómában. A „kisebb számú igazán arra való tehetségek helyes kiválasztásával az Intézet koncentrált tudományos teljesítményét ily módon még fokozni lehet. Elegendőnek tartanám, ha a papi osztályba négy, a történeti osztályba három, a művészeti osztályba hat ösztöndíjas küldetnék ki (három festő, két szobrász, egy építész), amihez esetleg adandó alkalommal még egy olyan ösztöndíjas járulna, aki magasabb tudományos fokon valamely más szakmával, klasszikus vagy olasz irodalommal és nyelvészettel, római joggal behatóan foglalkozik. Ez összesen tizennégy ösztöndíjas volna, aminek szinte a fele az olasz kormány által rendelkezésre bocsátott ösztöndíjak terhére esnék.” Ezzel az ösztöndíjasokra esett addigi költségvetési tételek 75 %-át lehetne megtakarítani. Emellett a négy tudományos tisztviselő alkalmazása – tekintetbe véve az ösztöndíjasok számának jelentős csökkenését – szintén indokolatlan. Akárcsak az Intézet négy osztályának további fenntartása, hiszen „csak az egyházi osztály különállása tartandó fenn, amit a papok belső élete és egyházi fegyelem kétségkívül megkíván. (...) Az elhelyezés és a fegyelem szempontjából a történeti osztály ösztöndíjasai és a többi, nem egyházi ösztöndíjasok között nincs különbség, s így tulajdonképp ez az osztály csak az Akadémiával szemben, teoretikusan bír különállással. (...) Külön főiskolai osztályt meg éppen nem indokolt fenntartani (...)” Gerevich egyben – már nem először – javasolta az első emeleti helyiségeknek a vatikáni magyar követség részére

27 OSZK Kt., Fond 15/579., GEREVICH Tibor Hóman Bálinthoz, Róma, 1931. február 12.

történő bérbeadását, mivel „ez lényegesen megtakarítást jelentene dologi kiadások tekintetében úgy a külügyminisztérium (...), mint a mi intézetünk költségvetésében.”²⁸

Nem sokkal ezután a külföldi magyar intézetek felügyeletét ellátó Országos Magyar Gyűjteményegyetem Igazgatótanácsának ülése 1932. április 19-én a római Akadémia személyzetének revíziójáról tárgyalt. A helyszíni tapasztalataira hivatkozó Gerevich mondandóját több hozzászóló is megerősítette ugyan, mégsem tekinthetjük igazán szimpatikusnak római kollégája, Miskolczy Gyula befeketítését. Gerevich ugyanis kijelentette: „tudja, hogy dr. Miskolczy Gyula igazgatói működésében nem tanúsított oly tapintatosságot és ügyességet, melyet egy ilyen exponált vezetői állásban levő tisztviselőtől meg kell követelni s ez az intézet érdekeinek hátrányára bizonyos súrlódásokra vezetett.” Egyben ismét magát ajánlotta, megjegyezve, hogy ő évente legalább öt hónapot tartózkodik kurátorként Rómában, így az itt kiépített összeköttetéseit tökéletesen fenn tudja tartani. „Az adminisztráció munkáját pedig dr. Luttor Ferenc ellenőrzése mellett dr. Várady Imre titkár megfelelően el tudja látni.” Az igazgatótanács végül úgy döntött, hogy az önálló igazgatói állást átmenetileg meg kell szüntetni, annak korábbi feladatait Luttor Ferenc díjazás nélkül láthatná el.²⁹ (Végül ez nem következett be, Miskolczy 1935-ig igazgató maradt.) Ugyanez az igazgatótanács ugyanebben az esztendőben, 1932. szeptember 6-i ülésén, a római intézet szervezeti szabályzatával kapcsolatban kifogásolta, hogy a Gyűjteményegyetem által a miniszterhez fölterjesztett javaslatot megváltoztatták, s ennek értelmében a kurátor, azaz Gerevich hatásköre szűkül a jövőben az igazgatóéval szemben. Mivel e módosítás azonban a közben kialakult helyzethez igazodott, így elfogadható volt a tanács számára.³⁰

Hogy végül mégsem így történt, s megint Gerevich számára kedvezően alakultak a dolgok, világosan bizonyítja egy valamivel későbbi irat, amely szerint – tökéletesen ellentmondva az előbb idézetteknek – újra megerősödött Gerevich pozíciója, éppen az Intézet szabályrendeletének szeptemberi elfogadása miatt. E rendelet ugyanis „az Intézet tudományos munkájának irányítását kivette az igazgató kezéből s dr. Gerevich Tibor kurátor úrnak tartotta fenn. Ugyancsak a kurátor úr felügyelt a művészeti osztály tanulmányaira, s irányította a művészettörténelemmel foglalkozó tagok munkásságát (...).”³¹

28 MOL K 726 – 1932–277. és 307. – *Az Est* 1932. május 31-i tudósítása (*Nem szüntetnek meg se egyetemeket, se Collegium Hungaricumokat, se állami színházakat*) szerint az ösztöndíjasok számát máris az addigi felére csökkentették, és „elhatározták, hogy a római Collegium Hungaricumba beköltöztetik vatikáni követségünket. Ezzel a külügyi szolgálat terén is komoly megtakarítást érnek el.”

29 MOL K 636 – 1932–1936 – 21 – 2. – 16 225/1932.

30 MOL K 636 – 1932–1936 – 21 – 2. – 21 515/1932.

31 MOL K 726 – 1933–335–49.

A Palazzo Falconieri eladásának terve

Gerevich takarékoskodást megfogalmazó tervei s azok részbeni megvalósulása után is nyilvánvaló volt, hogy a kultuszminisztériumban a viszonylag nagy költségek ráfordításával fenntartott intézet munkájának hozadékát, a „megtérülést” nem tartották arányosnak a befektetett összegek nagyságával. Ezért került komolyan szóba 1933-ban, majd 1935-ben a csak néhány éve megvásárolt Falconieri-palota eladása. 1933-ban a – Mussolini kezdeményezésére már korábban megkezdett – nagyszabású városrendezési terv fenyegetett azzal, hogy a palota egy részét le kell bontani. Gerevich Tibor szerint ezért vált szükségessé, hogy „a Római Magyar Intézet évek óta vajúdo kérdése, igazi szükségleteinek megfelelő megoldást nyerjen. Nyilvánvaló, hogy a négyemeletes Falconieri palota és a mellette levő kétemeletes művészház túlnő a Római Magyar Intézet reális szükségletein. Évek óta kísérlet történik olyan megoldásra, hogy a vatikáni magyar követség foglalná el az épület egy részét, az erre vonatkozó tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, s talán nem is kecsegtetnek eredménnyel a jövőben sem, tekintetbe véve azt, hogy a követség idegenkedik attól a gondolattól, hogy egy különböző jellegű és társadalmi keretű intézménnyel (...) legyen egy épületben. (...) Természetellenes és szinte tarthatatlan helyzet, hogy ugyanakkor amidőn a Fraknoi-villában a Római Magyar Intézetnek egy, a reális kereteknek megfelelő saját kisebb épülete van, ugyanakkor kénytelen legyen egy négyemeletes palotát fenntartani (...)” Emiatt a költségvetési támogatások nagy részét „luxusjellegű kiadásokra kell fordítani, s így a tulajdonképpeni céljától, az ösztöndíjasok kiképzésétől, az Intézet tudományos és művészeti munkájától elvonni, már olyan mértékben, ami veszélyezteti az Intézet szellemi teljesítőképességét és az első években szerencsésen kivívott pozícióját a hasonló római idegen intézetek között (...)” Tovább rontotta a helyzetet, „hogy az intézet nagyszámú szabad helyiségeit [a korábbi fenntartásokat félretéve] penziószerűen használták ki. (...) Ez egész szokatlan a római külföldi intézeteknek szinte parnasszusian izolált és emelkedett életmódjához képest; s tulajdonképpen anyagilag sem hoz sokat”, az Intézet „tudományos jellegét pedig kulturális és penziószelemre változtatják át. Szinte gondviselészerűen jött az épület részbeni lebontásának, nézetem szerint nehezen elhárítható körülménye, mintha megmutatná az utat, amelyen a Római Magyar Intézet a fényes palotának nyomasztó terhétől megszabadulhat, anélkül, hogy ezért akár a hazai, akár a külföldi közvélemény előtt rá ódium hárulhatna.”

Gerevich mintha megfeledkezett volna arról, hogy annak idején éppen ő szorgalmazta a Falconieri-palotába költözést... Vagy nagyon is jól emlékezett erre, de helyesen látta, hogy a kultusztárca lehetőségei – akárcsak az egész magyar állami költségvetése – sokkal szűkösebbek voltak 1933-ban, mint a húszas évek végén. Még akkor is, ha az új miniszternek, Hóman Bálintnak legalább akkora, de inkább nagyobb hatalma volt a kormányon belül, mint egykor Klebelsbergnek. Ráadásul Gerevichnek – bár Klebelsberg is mindenben támogatta kultúrpolitikai törekvéseit – Hómannal az elődjénél felhőtlenebb volt a viszonya. Régi barátság fűzte a „Kultusz”-hoz, ahogy Hómant oly sokan nevezték.

Azt hiszem, Gerevich memóriájával nem volt semmi gond: viszont nagyon jól érzékelte megváltozott körülményeket, és igyekezett azokhoz minél jobban és zökkenőmentesebben igazodni. Részben éppen amiatt, hogy az Akadémiával kapcsolatos eredeti elképzeléseiből menthesse azt, ami menthető. Ezért az imént idézett javaslata szerint a palota egész épületét föl kellene ajánlani az olasz kormánynak, s az Intézetnek az átalakítással kibővíthető Fraknoi-villába kellene visszaköltöznie. Ezáltal „az Intézet még csak fokozhatná az olasz kulturális életben való tevékenységét, ami célja és feladata is, hiszen a palota eladása által kedvezőbb anyagi helyzetbe jutna (...), a Fraknoi-féle házakban vissza lehetne térni ahhoz az egyszerű és takarékos, tudományosan és mindenképpen bevált adminisztrációhoz, amellyel a Fraknoi Intézet a háború utáni első években kifogástalanul működött.”³²

1934 februárjában Gerevich újabb tervekkel állt elő. Beszámolt Hómannak arról, hogy „régí jó ismerőse”, Suvich olasz külügyi államtitkár, meglátogatta a római magyar kiállítást, ahol többségében az Akadémia egykori és akkori ösztöndíjas művészei mutatkoztak be. Természetesen beszélt vele a Palazzo Falconierivel kapcsolatos tervekről is, jelezve, hogy ő csak előzetes tárgyalásokat folytat erről Hóman megbízásából. „Suvich az elmondottakat a legnagyobb megértéssel fogadta, s teljesen érti és helyesli tervedet (...) – írta. – Úgy látom s bizton hiszem, hogy erős támaszunk lesz Mussolininál a ház megvételében és az egész program lebonyolításában, amihez a Te és a kormány hathatósabb kérésére van szükség. A döntés Mussolini kezében lesz, de Suvich szava és a kormány kezére sokat nyom a latban (sic!), ez lesz a döntő és a sikerben nagyon bízom (...). Én itt párhuzamosan tárgyalok Ercole közoktatásügyi miniszterrel, s Mussolini erről az oldalról is megkapja a nyomatékot. Épp azért maradok még itt s megvárom Mussolini látogatását a kiállításon, ami március elejére van jelezve (3.-a), hogy a magyar teremnek igazán lenyűgöző hatása alatt néki is előadjam a magyar művészház jövő tervét és kérem támogatását. Szerdán a pápához megyek s átnyújtok neki egy pergamen kötésű, kódex-díszítésű albumot a magyar teremnek és szebb tárgyainak 30 fényképével. (Mint volt könyvtáros, szereti az ilyen dolgokat.)”

32 Az 1933-as tervekről l. Gerevich Hóman Bálint kultuszminiszterhez írott, július 12-i keltezésű, kilenc oldalas följegyzését: MOL K 636 – 1932–36 – 63 – 22 950/1933.

1933 decemberében Gerevich a Római Magyar Történeti Intézet Bizottságát is arról tájékoztatta, „hogy tervbe van a Palazzo Falconieri eladása és pedig abból az okból, mert megállapítottott, hogy ez a palota az ösztöndíjasok elhelyezésére túlméretezett, újabban csak 16 ösztöndíjas és ezzel szemben húsvétkor több mint hetven idegen vendég, illetőleg a nyár folyamán több mint háromszáz vendég lakott benne, továbbá, hogy a palota berendezése nem célszerű, ez a luxuspalota az intézet elhelyezése céljának nem felel meg, sem tudományos, sem művészeti célokra nem alkalmas, (...) fenntartása is óriási költségbe, évenként 60 000 pengőbe kerül; az sem megfelelő, hogy az intézetben különböző ösztöndíjasok, pl. művésznövendékek mellett teológusok vannak egy fedél alatt elhelyezve stb.” (Idézi: FRÁTERNÉ, 257.)

Gerevich e leveléhez egy pro memoriát is mellékelte a Palazzo Falconiri eladásának szükségességéről. Ebben pontokba szedve ismételte meg korábbi érveit, illetve ki is egészítette azokat. Kijelentette, hogy a palota az Akadémia céljaira „túl nagy”, „túl díszes és gazdag”, „fenntartása sokba kerül”, „kényszerű hotelszerű hasznosítása méltatlan és lehetetlen állapotot teremtett”. Rendeltetésének sem felel meg igazán, mert nincs benne kiállítási helyiség, „holott hagyományszerűen minden római külföldi Akad[émia] rendez az év végén növendék kiállítást, melyet a király nyit meg.” Ugyanakkor az olasz kormány fontos az épület megszerzése, mert nemzeti műemlék és Borromini egyik legszebb alkotása, ezen túl „jó karban van” és „olasz reprezentatív épületek és intézmények közelében” fekszik. Ráadásul a palota egy szárnyának kisajátítása csak idő kérdése, hiszen Mussolini városrendezési terveibe esik, s így ha „az olasz kormány az egészet megveszi, tulajdonképp olcsóbban veszi, mert különben a kisajátítást meg kellene a jelenlegi tulajdonosnak, azaz a magyar államnak fizetnie.” Számos olasz intézmény költözne szívesen a palotába.

Gerevich ekkor már nem a Fraknoi-palota újbóli, bővítéssel korszerűsített használatát szorgalmazta, hanem azt javasolta, hogy a Villa Giulianának a „részünkre ingyen már felajánlott, parkszerű telkén” kellene új művészeti Akadémiát építeni. Ugyanis ezt „a hatalmas parkot (...) (a Pincio és a Villa Borghese közelében) az olasz kormány művészeti negyedé és a római Külföldi Akadémiák negyedévé építi ki; itt állnak a modern képtár, továbbá az angol, holland, svéd, román Akadémia új épületei”, ide tervezik a cseh, az egyiptomi és az argentinai Akadémiát is. Gerevich javaslatának utolsó két bekezdését Hóman – aki szinte mindig színes ceruzával írta az aktákra megjegyzéseit – pirossal, kíméletlenül áthúzta. Itt szerepelt, hogy „az eladásért remélhető összeg feléből, magyar reneszánsz stílusban felépíthetjük a magyar művészházat, melynek alapkövét össze a magyar kultuszminiszter tenné le”, illetve Gerevich figyelmeztetett arra, hogy az intézet olasz neve „Accademia d’Ungheria és nem: Collegium Hungaricum; Collegium (Collegio) t.i. az olasz nyelvhasználatban papi intézetet vagy középiskolai internátust jelent.”³³ (Hóman kihúzása ellenére hamarosan a magyarban is az – egyébként már korábban is a Collegiumnál többször használt – Akadémia megnevezés honosodott meg.)

Gerevich többszöri javaslatait – kivéve az új Akadémia építésére vonatkozót – megfogadta Hóman. Ezeknek megfelelően 1934 novemberében intézkedett, hogy az addig bérbe adott Fraknoi-villa bérleti szerződését – mivel a kiérkező magyar tudósokat itt kívánja majd elszállásolni – 1934. december 31-vel mondják föl, s ezután a Falconieri-palota eladására, illetve a Fraknoi-villa átalakítására vonatkozó terveket is a minisz-

33 OSZK Kt., Fond 15/579., GEREVICH Tibor Hóman Bálinthoz, Róma, 1934. február 17.

tertanács elé terjesztette.³⁴ Rögtön ezután megint változott a helyzet. Gerevich nyomán már Hóman is új otthon építését kezdeményezte. Mint mondta, 1935 „február havában Rómában folytatott tárgyalásaink során megbeszéléseket folytattam az olasz kormányelnök úr önmagáértékesítésével arra vonatkozóan, hogy nem volna-e lehetséges a palotát értékesíteni. (...) Az olasz kormányelnök úr teljes egészében magáévé téve elgondolásomat kijelentette, hogy hajlandó az épületet az olasz állam részére 5 000 000 líráért megvásárolni. A befolyó összeget részben az olasz állam által a magyar állam részére adományozandó telken építendő új magyar intézet költségeire kívánom – mintegy fele összegben – fordítani, míg a vételár fennmaradó része alapszerűen kezelve arra szolgálna, hogy annak jövedelméből az ösztöndíjasok költségeit fedezzem.” A kultuszminiszter elképzeléseit az Akadémia felettes szerve, a Gyűjteményegyetem örökébe lépő Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa is elfogadta és helyeselte.³⁵ Így nem meglepő, hogy Hóman Bálint a képviselőház 1935. június 18-i ülésén bejelentette: „Az olaszországi Collegium Hungaricum épületét, a Falconieri-palotát római tartózkodásom alatt eladtam, az olasz kormány feje volt szíves azt megvásárolni olyan összegért, hogy abból az új és a célnak megfelelőbb modern épületet felépíthetjük és emellett még bizonyos összegünk marad, amellyel fundálhatjuk ezt az intézményünket.”³⁶

Sajnos a forrásokból és az emlékezésekből sem derül ki, hogy e magabiztos, már kész tényeket rögzítő kijelentés ellenére miért hiúsult meg az épületcsere. Mindenesetre az 1935-ben aláírt magyar-olasz „szellemi együttműködésről” szóló egyezmény (1935:XVIII. tc.) 1. §-a a Római Magyar Intézet magyar kormány általi további fenntartásáról intézkedett, és – utólag, azt hiszem, hozzátehetjük: hála Istennek – az Intézet ezután is a Via Giulia 1. szám alatti Palazzo Falconeriben működött.

34 A Fraknoi-villa saját kezelésbe vételéről: MOL K 636 – 1932–36 – 63 – 24 392/1934. – A minisztertanácsi előterjesztés: MOL K 27 – 1935. február 20-i ülés, 67. napirendi pont. Eszerint Hóman, Gerevich tanácsára, az Olaszországgal kötendő szellemi együttműködési egyezmény záró jegyzőkönyvébe is be kívánta venni az alábbi passzusokat (végül ez nem történt meg): „Az olasz kir. kormány készségét fejezi ki, hogy támogatni fogja a magy. kir. kormánynak azt a törekvését, hogy a római Magyar Intézet céljának és feladatának mindenképpen megfelelőbb elhelyezést nyerhessen és ezáltal jövő működése és fejlődése fokozottabban biztosítottak, s evégből a Magyar Intézet mai elhelyezésére szolgáló Palazzo Falconieri megvétele, illetve új épület emelésére alkalmas telek biztosítása iránt külön megállapodás létesítésére a tárgyalásokat haladéktalanul felveszi. (...) A magy. kir. kormány egyúttal kijelenti, hogy a Palazzo Falconieri eladási árából a magyar állam tulajdonát alkotó ún. Fraknoi-villát a kiküldendő magyar ösztöndíjasok egy részének otthonául megfelelően átalakítja s a rendelkezésre bocsátandó telken ösztöndíjasai részére magyar házat épít. A fennmaradó összeget, alapítványként kezelve, a magy. kir. kormány a Római Magyar Intézet és ösztöndíjai kiadására fogja fordítani.”

35 Hóman Bálint átírata a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának 1935. május 11-i keltezésű; a Nemzeti Múzeum május 20-i igazgatótanácsi ülése hozzájárult az épület eladásához: MOL K 726 – 1935–324. – L. még: MOL K 636 – 1932–36 – 63 – 23.022/1935.

36 HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Bp., 1943, 583.

Gerevich kurátori működéséről 1935-ig vannak pontos adataink. Hóman ez év őszén valamennyi külföldi magyar intézet szervezetét egyszerűsítette, Rómában is megszüntette a kurátori tisztséget. Ezzel szemben – hogy folytassam az egymásnak sokszor meglehetősen ellentmondó minisztériumi intézkedések bemutatását –, kissé felemás megoldásként, Gerevich megtarthatta kurátori címét, s néhány alkalommal még ekként lépett föl. A velencei Biennále és a három évenkénti milánói, iparművészeti Triennále állandó kormánybiztosaként pedig továbbra is meghatározó személyisége maradt a magyar-olasz kulturális kapcsolatoknak. Gyakran lakott az Akadémián, gyakran osztogatott tanácsokat. „Ellenlábasa”, Miskolczy Gyula 1935-ig volt igazgató. Ekkor áthelyezték Bécsbe, ahol az ottani Collegium Hungaricumot és a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézetet vezette. Utódai egykori római történeti intézeti kutatók, Koltay-Kastner Jenő, majd 1940 őszétől Genthon István voltak.³⁷

Hogy Gerevich szívesen megtartotta volna kurátori hatáskörét, egyértelműen bizonyítja Hómannak 1935 novemberében írt levele. Ebben Gerevich kijelentette, hogy az Akadémia új szervezetében „Kastnert jó választásnak tartom, szinte az egyetlen megoldás.” Ugyanakkor jelezte, hogy mivel vele „a római tanszék kétségkívül irodalmi irányba fog eltolódni”, szüksége lesz egy fiatal historikus segítségére. „A másik hiánya a művészek, műtörténészek és régészek irányítása, ami Kastnertől távol áll, úgy lehetne segíteni, hogy ezt meghagynád nekem. Nagy örömmel vállalnám továbbra is, hiszen egy élet munkáját fektettem bele s igyekeztem az olasz kapcsolatok kiépítésével a magyar kultúrának és az országnak is hasznára válni. A római magyar művészek itt márkát jelentenek, s odahaza is komoly számításba jönnek. Csak a napokban ért megint az az öröm és elégtétel, hogy a legnagyobb összegű (2800 P.) hazai művészeti díjat, a Ferenc József-ösztöndíjat újra a római magyar Akadémia egy volt növendéke, Borberek Kováts Zoltán (3 évig volt itt) nyerte el, mint eddig minden évben, mióta az Akadémia fennáll. S hivatkozhatom arra is, hogy a legjobb fiatal magyar műtörténészek és régészek (Horváth, Genthon, Mihalik, Huszár, Kopp, Balázs, Nagy Lajos stb.) a római Intézetben dolgoztak vezetésem alatt, szerves folytatásaként az egyetemi tanulmányoknak; sőt itt képeztük a Szépművészeti Múzeum új restaurátorát, Kákai Szabót is. Kár volna ezt a szép fejlődési sort, művészeknél s műtörténészeknél, megszakítani. Tisztán, az egyébként remekül elgondolt új Kuratórium távolából nehéz lenne ezt a munkát elvégezni. Mint egyetemi professzor ráérnék, hogy e célból évente 2–3-szor, a szünidőkben rövidebb időre lejönnék Rómába, ami módot nyújtana arra is, hogy fenntartsam olasz összeköttetéseimet s eljárjak, intencióid és utasításaid szerint esetleges más kulturális akciókban. Hálásan vettem, máskor is, mindig tapasztalt azon jóindulatodat, hogy szerény közreműködésemet a változott helyzetben is igénybe venni óhajtod, ami nagy lelki megnyugvással és örömmel

³⁷ *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1935/36. tanévben*, Bp., 1937, 23. és *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1939/40. tanévben*, Bp., 1941, 4.

tölt el. Ha a kurátori tisztség mai formájában meg is szűnik, s az Intézet új szervezetet és szabályzatot kap, a kurátori címet – amint Villani [római magyar követ] közölte – megtartanám, amit nagyon köszönök. Szabad legyen azt kérnem, hogy a címnek valami tartalma is maradjon, hogy meghagynád az általános felügyeletet s a művészek, műtörténészek és régészek irányítását, ami nem ellenkezik a kuratórium koncepciójával, megfelelne a római Intézet speciális jellegének (művészek), s ha talán megérdemlem, elismerése lenne 15 éves római munkámnak, kezdve az Intézet bölcsőjétől. Gondolhatod, hogy hozzám van nőve. Azt hiszem, itteni összeköttetéseimet, tájékozottságomat és ismereteimet olasz dolgokban még fel tudnám használni az Intézet és a magyar ügy javára, különösen Olaszország mai nehéz és kritikus helyzetében, a magyar-olasz barátság újabb erős fellángolása idejében. (Mint »Civis Romanus«-t az olaszok sem engednék el egészen...)

Kastnerrel jól kijövünk, ő mindig ragaszkodó volt hozzám, én is szeretem és nagyra becsülöm s mindenképp segíteni fogom itteni működésében” – fogadkozott.³⁸

A források hiányossága miatt nem tudjuk pontosan, hogy Hóman Bálint végül is mit engedélyezett Gerevichnek, és mit nem. De hogy Gerevich komolyan gondolta, amit papírra vetett, az bizonyos. 1936 szeptemberében ugyanis a vele egyébként tényleg jó kapcsolatot ápoló Koltay-Kastner így panaszkodott Hómannak: „Méltóztass egyben megengedni, hogy tisztelettel eléld terjesszem következő aggályaimat is. Az utóbbi napokban ismételtelen kapok Tibortól az »Intézet Igazgatóságá«-hoz címzett rendelkezésszerű kéréseket, sőt olasz hatósághoz szóló kérvény-ajánlást »Kurátor« vagy »Presidente« aláírással. (...) Mivel az Intézet igazgatását csak úgy vállaltam, ha független hatáskörrel rendelkezem; tudomásom szerint Te, Kegyelmes Uram, a Kuratórium tagjaira felügyelő és nem adminisztratív természetű ügyekben rendelkező feladatot kívánsz bízni, s mivel a már egyszer megszüntetett kettősség újraébredése az én itteni pozíciómát gyengítené s felelősségem kérdésében okozhat a jövőben esetleg zavart, baráti közbelépésedet kérem. Tibornak megírtam, hogy e kérdésben, esetleges összeütközés elkerülése céljából, Nagyméltóságodhoz folyamodtam (...)”³⁹

Koltay-Kastner sorainak megvolt a hatása. Tudomásom és eddig összegyűjtött adataim szerint ugyanis ez volt az utolsó eset, amikor Gerevich a kurátori címet használta. Tanácsait a későbbiekben is megfogadták, hiszen 1944-ig az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottságának a tagja maradt, az Országos Ösztöndíjtanács tagjaként pedig az ösztöndíjasok kiválasztásában is döntő szerepe volt. A két igazgató közül Koltay-Kastner felnézett rá, Genthon István pedig mesterének vallotta őt. Kardos Tibor még 1945 szeptemberében is elismerte egy emlékiratában Gerevich – aki „az olasz-magyar kapcsolatoknak immár negyed évszázada a lelke (...) volt” – mulhatatlan érdemeit. Egyben javasolta, hagyják meg őt az amúgy is csak „tiszteleti és tanácsadói megbízatást” je-

38 OSZK Kt., Fond 15/579., GEREVICH Tibor Hóman Bálinthoz, Róma, 1935. november 4.

39 OSZK Kt., Fond 15/875., KOLTAY-KASTNER Jenő Hóman Bálinthoz, Róma, 1936. szeptember 26.

lentő kurátori tisztségben – ami e szerint, nyilván csak a szóbeszédben vagy a „szokásjog” alapján mégiscsak tovább élt.⁴⁰

Gerevichnek a Római Magyar Akadémia kapcsán sok baja volt a többnyire merev és rugalmatlan közigazgatással, a főhatóságot megtestesítő minisztériummal. A minisztériumnak is rengeteg gondot okozott a formáságokat elvető, a szabályoktól sokszor eltérően rendelkező, a pénzügyi lehetőségeket gyakran figyelmen kívül hagyó művészettörténész-kultúrpolitikus. Aki valószínűleg tökéletesen tisztában volt azzal mit szabad, és mit nem, de néha – tervei megvalósítása érdekében – nyilván célravezetőbb volt a szórakozott tudóst játszania. Hiszen mindig megbocsátottak neki: szeretnivaló ember volt. Olyan, akinek a gyarlóságait is elfogadták.

És nemcsak szeretnivaló volt, de ő maga is nagyon szeretett élni. Szerette az életörömet sugárzó olasz légkört és művészetet. Az – elképzelései szerint – ezek minél teljesebb megismerésére alapított római Magyar Akadémiát. Szerette a derűt, a jókedvet, a szórakozást.

Rendkívül széles műveltsége volt, és tisztelte a tapasztalatok útján megszürt tudást. Ezáltal – Dercsényi Dezső találó megjegyzése szerint – „sajátmagát is szinte műalkotássá tudta felemelni.”⁴¹ És bár idősödve már bölcs beletörődéssel szemlélte a körülötte teljesen elferdült világ eseményeit, ebbe az életszeretbe 1954-ben csak belehalni lehetett.

Emlékezni róla – akkor – csak a kedves tanítványnak, Genthon Istvánnak volt merse és becsülete. Azóta is kevesen vállalkoztak erre. Pedig megérdemelné.

40 *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, összeáll. és a bevezetőt írta GÖNYEI Antal, Bp., 1988, 367.

41 DERCSÉNYI Dezső, *Gerevich Tibor (1882–1954), Életünk*, 1980/12.

KÖSZÖNTŐ ÍRÁSOK

ALEXA KÁROLY

Hó, prэшáz, telihold

A Hosszúlépés költőjének, atyámfjának.

(A. K.)

Aki ballagott már föl a hegybe a kékülő havon vagy legalábbis látott már a csúszós dűlőutaknak, ösvényeknek, kanyargó szurdikoknak nekirugaszkodó nehézkes férfiakat, ilyenkor karácsony előtt, karácsony és újév között, majd befele a farsangos napoknak, az tudja, mit is jelent a hóban gunnyasztó prэшáz teliholdban. Tudják ezt még az asszonyok is, soha ilyen türelmesek, engedékenyek, s nem azért, mert egy-egy üvegnyi az édesebb-jéből (olykor, olyik még az őszön mézzel *preparálgatva*) nekik is jut a konyhaasztal sarkára („Mit gondolsz, iszom én?”, de azért, ha átsiet valamiért, s ott ragad estig a szomszédasszony, azért elfogy), hanem mert tudják, hogy most van az ideje igazán a bornak. Az egész évi munka, kapálás, kötözés, a permetezés, a permetre rögtön jön a zápor meg a káromkodás, felhőket vizsgáló aggodalom, az oly gyakran rossz döntések után (mikor is szüreteljünk? merjem még tartani ebben a ködös, nyirkos időben? mennyire cukrozzam föl? keverjem-e a morgósabb rizlinget a többi közé? hogyan kénezzek? mennyi levegő férhet hozzá a musthoz? kockáztassam-e a vörösboros hordókat a gyöngébb fehérnek, merthogy az idén annyi lett, de azért kevesebb, mint augusztusban ígérkezett?), mindezek után úgy van most ideje a bornak, hogy amikor lefejtődik, fogyni is kezd. S ennek *figyelemmel kísérése* – férfidolog. A végső munka, a „szerpapi” feladatok elvégzése a tavaszi-nyári teremtdés, az őszi pusztulás és rothadás után a természetes feltámadás közelében. Most változtatja „színét” a természet egyik csodája: a szőlőből bor lesz, nem véletlenül intézkedett úgy utolsó vacsoráján az, *akinek* a születését mostanában ünnepeljük, hogy a testből így legyen test. Ugyanaz, csak más szín alatt. Az isteni valóság és a természeti jelkép legyen egyazonos. Mindig is az volt, de erről az embernek folyamatosan tudnia kell, évről-évre újra megbizonyosodnia. *Évről évre* meg kell győződnie, amíg a boros halotti toron el nem búcsúznak tőle is. A hegynek ballagó férfiakat mindez nem foglalkoztatja, olyan *nyilvánvaló*. Az ateistáknak – ha nem egészen (a gyilkolásig, azaz a tudatos önpusztításig) elvetemültek – a bort kell tanulmányozniuk (Hamvas Béla is megerősít ebben), mert a csodának nem lehet ellenállni. A prэшáz a férfiak tere és világa, nincs olyan makacs, házsártos, a levegőre is féltékeny asszony, aki ezt ne tudná. Nin-

csenek persze a nők innen eltiltva. Csak ilyenkor *nem jönnek*. Nyáron ott hajladoznak ők is a barázdában, metszenek, fattyaznak, kapálnak, leguggolnak a férjük, fiaik meg a barátok közé szalonnát pirítani, a szüretkor serények, kedvesek, sütik a süteményt, a kalácsot, a fasírtot előző nap, fintorogva bele-belekóstolnak a mustba, meg még a murciba is, kiszedik a hagymát a szőlők közül, s ők kezdenek dalolni, kuncognak a malackodó mondásokon. De télen nincs helyük itt. S ez megint nem a férfias önzés dolga, csak a természetes munkamegosztásé, senki nem gondol kirekesztésre. (Ezt a szót nem is ismerik, noha mindenki nézi a tévét, s tudja, mivel, kikkel kell együtt élnie.) Meg aztán az asszonyok akkor is itt vannak, amikor otthon maradnak. Rájuk kacsingat a szó, ahogy a régente itt a hegyen kóborló nőszemélyekre téved, a gazda huncutul föltolja a sapkáját, s vígan kotorászik nyelvével egy-két megmaradt foga között, akik bizony egy-két pohár borért oda-odakönyököltek a nagyhordóra. Itt vannak az asszonyok, a Vicák, a Líviák, a Katusok, a Józikkal, a Lajosokkal, a Károlyokkal együtt, hiszen ők csomagolták a frissen füstölt sonkát, a disznósajtot, a hétvégire kicsit megszikkadt kenyeret, meg a hagymát. Ők szülték azokat a fiúkat, akik mind ügyesebben forgolódnak a prés meg a hordók között. S ők azok, akik miatt nem nagyon lehet *túlzásba esni*. De hát mi is a túlzás? Az ember miközben végigkóstolja a hordókat (nem először, de hát a férfi felejt, meg ki tudja, *mit művelt magával a bor* az elmúlt napokban?), ez kötelező és helyénvaló, hogy aztán az igazán fogyasztandó mellett dönteni lehessen ma este, szóval ezenközben felmerül, hogy helyénvaló volt-e megállni a hegy alatt a kocsmában. Talán nem volt az, talán stílustalanság is volt, *mégis* szükségszerű. Amíg az ember kiér a faluból a hegyig (ez is inkább szó, mint valódi földrajzi egység, jóllehet itt tartott pihenőt Béla király a tatárok elől menekülve), hosszú az út, s ott a lábban világít a kocsmá, sustorog a fekete-fehér tévé, a nép meg beszélget a füstben. Egy kocsmá mellett nem lehet csak úgy elmenni. *Miért is ne* térnénk be? De mire, ez a kérdés. Az itteni bor nem igazán érdemli meg ezt a nevet. Sört kell tehát inni, ami hideg dolog ilyenkor, tegyük alá egy felest. Aztán egyike visszahívja a másikat, merthogy a férfi az férfi. Ki is szállingózik persze ez a kevéske szesz, amíg baktatva, csúszkálva, viccelődve, szuszogva a présházig nem érünk, hogy aztán újraélesszék a kedvesen hűvös borok. Igen, majdnem minden bor átfejtve, feltöltve várja az újabb fejtést, ha megél addig. A legutóbb szüretelt még derítetlen, színe és állaga miatt nem lenne érdemes borversenyre vinni, de éppen ezért még ott van benne az a *gyümölcsös* íz és illat, ami az őszre emlékszik és emlékeztet. Kikasztva a viharlámpa a présház ajtaja elé, hátha erre tévedne valaki, meg ha az embernek ki kell mennie, visszatérőben megtalálja a kilincset. Mert bármily kellemes is a présház, ki kell menni, többször és több okból. Először is gallyért. Mert fűteni kell. Egyrészt, hogy meg ne fagyjon az ember, másrészt hidegen még a fehér bor sem adja oda egészen magát. Ágakat kapirgálni, törögetni, abból a halomból, amely a tavaszi metszésből meg az őszi dióverésből összehalmozódott, ez a *vendég* dolga. Mert a téli présház éppoly kevésbé nélkülözheti a vendéget, mint a gazdát. A téli présház a vendégért van, bár ki merné állítani, hogy a fejtés, kóstolgatás, rendezgetés, feltöltés önmagában nem elvégezhető dolog. Elvégezhető, sőt

el is kell végezni, csak éppen mi végre. Ha nincs kivel megosztani a titkokat, amik ott lappanganak a pohár mélyén. A vendég, miként a gazda, már ebéd után várni kezdi az estét, ami szerencsére a télen már négy-öt óra körül megérkezik. Bakancs, bicska, sapka, meg mindig kell vinni valami más is. Petróleumot, egy-két üveg ásványvizet, régi újságpapírt a begyűjtáshoz, zsebnyi diót. A vendég – aki a tűzrakáshoz készül – *kedves, szolgálatkész* lény. Nem azért tüsténkedik, mert ez érdekében áll (ki állíthatja, hogy nem?), hanem mert nem tehet mást, és nem lehet másmilyen, mint kedves és szolgálatkész. Hogy állna ott zsebre tett kézzel, míg szegény gazda a hébérrel szuszmorog a hordók fölött? A kis vaskályha előtt térdeplő vendég tehát meglepődve tekint fel a mordulásra, ott áll a gazda fölötte, egyik kezének mutatóujja férfias fegyelemmel túri a bor hidegét a lopó végén, a másik markában ott a két decis pohár. S innen minden további elfelejtethetlen, olyannyira jelenvaló és igaz, ám, alig-alig, legfeljebb csak részleteiben, felidézhető. Az emberek ülnek és beszélgetnek és isznak. Nem hangoskodnak, a beszélgetésnek nincs se célja, se oka, csak éppen annyira, mint magának az emberi létezésnek, általában. Van, nem beszél, *csak tud* arról, hogy oka és célja van mindennek. Ami nem éppen kevés, és ami csak közösen viselhető és gondolható el. Néha föl kell tápázkodni, s kimenni a ház elé, fáért meg egyébért is. *Áll az ember a hegyen*, bámul föl a teliholdra, aztán le a szőlőkre, éles fekete vonalak a venyigék, karók, a kék havon, Brueghel tudta, mit fest, csak itt nincsenek vadászok, meg kopók, a nyúl ráérősen szökdécselt még napszállta előtt, itt a nyoma, itt a rókáé is, meg a varjaké, néhol bizony némi vérnyom, szőr- és tollcsomók, a merengés dús nyári fürtöket köt a száraz vesszőkre, a hold és a szőlő között elrévedezel a távolba, fénypontok, távol az országút, mintha autók fényei vagy csak a szemed káprázik, a *csillagok* mintha távolodnának, majd közelednek, de vakítanak még a lehelet ködpamacsain át is, némaság, pedig vannak itt mások, majd útba ejtjük őket hazafelé, meg ne sértődjenek az Ernők, a Zolik, a Benők, a Csabák. Mert esedékes indulni, a tűz leszakadt, az utolsó poharak már ízt nem adnak. Ballagunk el a kocsmá előtt, ha nyitva volna se mennénk be (mondjuk most), csöndesen, szemünk a lábunk előtt a csillogó havon, s ha gondolkodni már nem is könnyű igazán, érezzük, hogy *valaminek a részesei vagyunk*, szerencsések, megajándékozottak, lelkünk egyszerre itt is, meg a távolban, itt lent, meg ott fönt, holnap is lesz nap, meg este, de töményet soha többet nem iszunk, hacsak úgy nem hozza a sors.

BITÓ LÁSZLÓ

A szerelem evolúciója

Szerelem. Az élet éltetője, a művészetek örök múzsája. A szerelmet természetes adottságnak, kincsnek tartjuk; s legritkább esetben gondolunk arra, hogy honnan ered. Honnan örököltük evolúciónk során? Mióta van? Egyidős az emberiséggel?

Ádám és Éva vajon szerelmes volt egymásba? És egyáltalán, fellelhetjük-e a szerelem eredetét a zsidó-keresztény írásos hagyományban, a Mózes első könyvébe foglalt Genézisben? Valójában ezt a genezist felfedezte-e, felfedezheti-e a művészet, az irodalom? A költészet, a próza és a dráma? Aligha. Rodin *Csók* szobra nem kifejezetten a téma eredetének kutatásáról szól. Petrarcat, Shakespeare-t (akárki volt is a Bárd), Petőfit és Balassi Bálintot sem a szerelem születésének kérdése foglalkoztatta. De lehet, hogy érdemes lenne nemcsak magát a csodát és annak kibogozhatatlan, sokszor követhetetlen hatásait, hanem magát az eredetet is vizsgálni, mert a szerelem genezisének, evolúciójának felismerése bizonyára gazdagíthatná a művészeteket, az irodalmat, nem is szólva arról, hogy a szerelem genezisének, fejlődésének és e fejlődés megértésének kísérlete kihatna gondolkodásunk, érzelmi világunk gazdagítására is.

A mózesi eredettörténetben nemigen esik szó érzelmekről. Éva, Ábrahám és Izsák történetében – a ránk maradtak szerint – a szerelem nem játszik felismerhető szerepet sem a párvalasztásban, sem a párkapcsolatokban. Először csak több mint ezerötyszáz évvel Ádám és Éva után – a zsidó tradíció szerint számítva – bukkanunk az első emberpárra, kik egymásra találásának és mindhalálig tartó kötődésének történetéből a szerelem meghatározó szerepére következtethetünk. Méghozzá Jákob esetében, akit a Biblia a túlzottan is férfiasnak leírt ikerbátyjával, Ézsauval szemben hangsúlyosan anyjához kötődő, nőies személyiségként ír le. Ez és Mózes első könyvének egész gondolatvezetése arra enged következtetni, hogy e Teremtéstörténet megfogalmazói nem az emberiség, hanem a patriarchális társadalom létrejöttét – vagy talán annak Isten által szentesített létjogosultságát – igyekeztek dokumentálni. De erről már szóltam előző írásaimban, tehát itt csak röviden:

A Biblia bölcs megfogalmazói nyíltan utalnak arra – még ha mindmáig a legtöbben elsiklanak is e fölött –, hogy már Ádám és Éva előtt is léteztek emberi közösségek. Ilyen társadalomba települ le Nód földjén az Éden környékéről száműzött Káin, s ottani

lányok közül „vesz magának” feleséget. A Nódban történtek leírásával magas szintű, Éden előtti – városépítő – civilizációra utal a metafora. A régészek szerint is több mint négyezer évvel a feltételezett édeni idők előtt a közép-keleten már léteztek városok.

Feltehető, hogy a Genézis írói – vagy közülük némelyek – ismerték a hajdani matriarchátusra utaló szájhagyományokat. Vagy éppen kapcsolatban voltak más – különösen távol-keleti –, még akkor is virágzó, az övékénél sokkal hangsúlyozottabban matriarchátus jegyében élő népekkel, onnan származó fűszer-, tömjén- és mirha-kalmárokkal. Tehát lehet, hogy Nód földjét nem véletlenül helyezik az „Édentől keletre”. A Teremtés zsidó tanmeséjében, amelyet mintha azért hagytak volna ránk, hogy idővel felfedezzük: teremtéstörténetünk, Bibliánk többnyire nem a megtörténtek tényszerű leltára, hanem minden eljövendő korszak számára valami újat jelentő – önmagunk mélyebb és mélyebb megértésére alkalmas – metaforák gyűjteménye.

De a szerelem nem metafora. Hanem olyan általános emberi vonás, melynek eredetét nem valahol a Távols-Keleten, egy bizonyos kultúrában, hanem az írott történelem és a ránk hagyott legendák előtti közös emberi múltban kell keresnünk. Még az archeológiai leletekből ismert kultúrákon is messze túlra kell visszatekintenünk – azok sokféleségéből, hasonlóságaiból és különbözőségeiből is tanulva – a biológiai evolúció ama évmillióira, amikor közös emberi tulajdonságaink kiválasztódtak. Tehát elsősorban azt az egyszerű feltevést kell megvizsgálnunk, milyen túlélési előnyök vezethettek az érzelmi kötődés létrejöttéhez, kiválasztódásához, fejlődéséhez.

Mindehhez persze azt is meg kell néznünk, hogy milyen – már az emberré válás előtti világban kifejlődött tulajdonságokból – kapcsolatmechanizmusokból fejlődhetett ki a szerelmet a szeretettől megkülönböztető komponens.

A madarak között például akadnak fajták, amelyek egy életre választanak párt, példás kötődéssel. Azonban e kötődés előnye az egyén vagy a faj fenntartása érdekében nem mindig világos. Az ornitológusok azt állítják, hogy a hattyú, ha elveszíti párját, nem keres újat. Ellenkezőleg: mogorva özvegy lesz, aki ellenségesen viselkedik más hattyúkkal. Ez nem lehet előny sem az egyén, sem a faj fenntartása szempontjából. Sőt, amennyiben a párjavesztett madár nem szaporodik tovább, e tulajdonság nem öröklődhet tovább, és így nem is választódhat ki.

A szerelmi kötődésmechanizmus eredete, kiválasztódásának oka tehát másutt keresendő. Ott, ahol az ilyen kötődésmechanizmus nagy túlélési lehetőséget biztosít a faj számára. Ilyen bizonyos fajok újszülötteinek kötődése a túléléséhez feltétlenül szükséges „védelmezőhöz, gondviselőhöz.” Nem mondom, hogy anyához vagy apához, mert ez a kötődés gyakran s talán legnyilvánvalóbban és legkönnyebben megfigyelhető és tanulmányozható éppen a madárfajtáknál, például a kiskacsáknál, még akkor is, ha a kötődések között nincsen vérségi kapcsolat, sőt genetikai sem. Mint például a tyúkanyóhoz tartozó kiskacsák esetében. Kimutatható (ez az úgynevezett imprinting-jelenség), hogy a tojásból kikelt kiskacsák az általuk látott első mozgó figurához kötődnek. Más fajoknál, emlősöknél is megfigyelhető ilyen viszony, ha nem is mindig ennyire

sztereotíp módon. Vannak állatok, amelyek nem vizuálisan, hanem hangra, szagra vagy ezek kombinációjára „imprintelnek.” Az ember száz juh közül egynek a szagát nem képes felismerni, így számunkra az ilyen imprintelés sokkal nehezebben követhető és értékelhető.

Az ötvenes évek végén ez, a szakirodalomban már húsz-harminc évvel korábban leírt „imprinting”(bevésődés)-jelenség, különösen Konrad Lorenz népszerűsítő munkássága révén, annyira lenyűgözte a kísérleti pszichológiát tanuló diákokat az egyetemen, ahová jártam New York államban, hogy könnyen fel lehetett ismerni az első-éveseket, mert mindegyiküket egy-egy inkubátorban kikeltetett, rájuk imprintelt kiskacsa követett mindenhová.

A mi újszülötteink esetében nem működne ez a mechanizmus, mert születésünkön sem látásunk, sem más érzékszervünk nem elég fejlett ehhez – és elégséges kifejlődésük után is hónapokba vagy inkább évekre telik, míg szert teszünk olyan mozgási képességre –, hogy követhessük gondviselőnket. A kiskacsához hasonló sztereotipikus, nem-fakultatív imprintelése érzelmi memóriánkba egyetlen személynek – születésünkön vagy még az utána következő hónapokban, években is – előnytelen lenne számunkra, hiszen tehetetlen és hosszan tartó rászorultságunkban gondozásunkat nem mindig képes ugyanaz a személy ellátni. Társas lényként, munkamegosztó közösségekbe születve létünk attól függött sokszázezer éven át, hogy más és más alkalommal miként gondozott anyánk, apánk, hogyan gondoztak nagyszüleink, nagynénik és nagybácsik vagy éppen testvéreink.

Számunkra tehát végzetes lehetett volna születésünkön egy személyre imprintelni, csak egyhez ragaszkodni, csupán egynek védelmét, gondozását elfogadni. Tehát azok az utódok maradtak fenn, akikben megvolt a hajlam a több személyhez fűződő, de disztinktív, hierarchikus kötődéshez, és akik olyan családban, közösségben nőttek fel, amelyben akadtak e kötődésnek viszonzói is. Ez a hierarchikus kötődés és ennek jutalomrendszere az, amit szeretetnek hívunk, szemben a tartós párkapcsolathoz vezető szerelemmel, amely nem hierarchikus. Vagyis mondhattuk gyermekkorunkban, hogy jobban szeretem anyukámat, mint Klári nénit – és az ilyen megkülönböztetés velünk marad egész életünkön át. Ez az érzérendszer az, amely a mi magasabb rendű társas lényünk ön- és fajfenntartását elősegítő viselkedésmódokat jutalmazza.

A jutalomrendszer – legalábbis Jézus szerint – akár ellenségeinkre is kiterjedhet. Megjegyzem: Jézus sem mondta, hogy szeresd ellenségedet, mint apádat, anyádat vagy gyermekeidet. Hanem csak azt, hogy szeresd őket is, mint „tenmagadat.”

Evolúciós távlatból nézve ez a tanítás már a jelenkorba helyez bennünket, messze túl a szerelem és a szeretet itt elemzett eredetének – és azon keresztül ezen jutalom- rendszer lényegének – megértésén. Mert a szeretetnek nevezett érzélem kiválasztódását csak ilyen, a faj fenntartása szempontjából nélkülözhetetlenné vált jutalomrendszer részeként érthetjük meg.

Jutalomrendszerről szólok, mert ami szeretet nélkül élvezhetetlen kötelesség lenne – és a kötelesség nem fiziológiai, hanem kulturális fogalom –, az a szeretet mechanizmusa

révén jó, a szívünkre is kiterjedő érzést vált ki agyunk limbikus rendszerében. Élvezetté, gyönyörre, akár istenien extatikus élménnyé válik az agyunk sejtjei által termelt helyi hormonok és az idegimpulzusokat közvetítő, módosító kémiai mediátorok – peptidek, enkefalinok, endorfinok – segítségével. Ezeket a mediátorokat és szerepüket csak az utóbbi évtizedekben ismertük meg, de a szeretet jó érzést keltő, jutalmazó szerepe már évezredekkel ezelőtt is ismert volt. Persze, sok esetben misztifikálták is – istenektől eredőnek tartották –, mint minden, akkor még érthetetlen fiziológiai jelenséget. Később a monoteista Szent Pál mondotta: „És ha vagyonomat mind felétem is, és ha testemet tűzre adom is, szeretet pedig nincsen énbennem, semmi hasznom abból.”

Mi más haszonról lehetne szó, mint a – Teremtő akarátát kifejező – evolúcióban évmilliók alatt kiválasztódott szeretetünk kínálta jóérzés-jutalomról! Mely – a szeretkezés gyönyörével egyetemben – a „szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet” isteni biztatásnak vagy parancsnak a fiziológiai eszköze lett. Ha jól meggondoljuk, ennek a parancsnak nem tudtunk volna eleget tenni társas lényvé válásunk nélkül, ami viszont nem történhetett volna meg az egymás elfogadásához, segítéséhez, az utódok gondozásához nélkülözhetetlen érzelmek nélkül.

Kifejezhetjük ezt másként is. A Genézis bölcs megfogalmazói azért is értelmezték a „szaporodjatok” felszólítást isteni ösztönzésnek, mert maguk is érezték a szinte ellenállhatatlan késztetést a nemi kapcsolatra, és felfedezték magukban az ehhez vezető vonzalmat. A párosodás gyönyörét így természetesen csak isteni eredetűnek, az isteni parancs teljesítésének jutalmaként lehettek képesek felfogni, elfogadni. Vagyis: felismervén a pázás és a szaporodás közötti kapcsolatot, fel kellett tételezniük, hogy Isten első és legfőbb célja velünk is, mint a többi állatokkal, az volt, hogy minél több utódot hozunk világra.

„És megáldá Isten őket – a férfit és az asszonyt –, és monda nékik Isten: „Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet...” Mi más lehetett ez a Teremtő-istennek tulajdonított áldás, mint annak feltételezése, hogy a szeretet és a szerelem és az általuk nyújtott öröm, boldogság és inspiráció Isten – az Ő tervének beteljesüléséhez szükséges – ajándéka számunkra. Ideje, hogy több mint háromezer évvel később ezt mi is felismerjük. Nemcsak az egyházalapító Szent Pál örököltű, valamint költők és írók seregének szavaiból kiérezve sejtjük, hanem megértjük, hogy a szeretet és a szerelem a teremtés folyamata, az evolúció, életünknek értelmet adó ajándéka. „Mert az egész törvény ez egy igében teljeseedik be: Szeresd felebarátodat, mint magadat.”

Izsák tanítása című bibliaregényemben a bölcs, a természetet jól ismerő pásztorvadász Pátriárka ezt így fogalmazza meg kedvelt fiának, Ézsauinak: „Mindig tudhatod, mi szolgálja a Teremtő szándékát, mert az gyönyörrel tölt el.”

Emberségünk ezen meghatározó, állati mivoltunkon túllépő – a családot és a családi kapcsolatokra épülő, a törzseket, a népeket összetartó, a megpróbáltatásokban fenntartó – vonzalmaknak biológiai alapjai vannak. Ezek kétségtelenül agyunknak azon mechanizmusai, amelyek meglelégedéssel, gyönyörrel jutalmazzák a fajunk fenntartásá-

hoz szükséges együttműködő, gondoskodó tulajdonságainkat. Vagyis azokat a neuro-humorális agyi folyamatokat, amelyeket általában szeretetnek és szerelemnek nevezünk.

Nem agyunk limbikus rendszerének anatómiájáról és kisugárzásairól, fiziológiai mechanizmusáról akarok most szólni. De ha vissza akarjuk nyerni a technológia korában egyre inkább kultúránk romjai alá temetődő emberségünket, meg kell értenünk, hogy milyen szerepet játszottak ezek a társas mivoltunkat lehetővé, majd boldogítóvá tevő érzelmek emberré válásunkban. Megjegyzendő, hogy végső fokon a pszichológia szubsztrátuma az agy, vagyis a biológia, még ha manapság nem is tudunk minden pszichológiai jelenséget teljes egészében biológia alapon értelmezni. Bár sokan tartják a 21. századot az agy századának, lehet hogy a lélektan biológiájának megértése a 22. századra marad. Viszont addig is további hatalmas lépésekre számíthatunk a lélektani problémák farmakológia kezelésében, biológiai-fiziológia mechanizmusok kémiai manipulációjával. Beleértve mindebbe a szerelemtelenség súlyosabb eseteinek gyógyszeresen támogatott kezelését is, amire – sajnos fel kell tételeznem – a jövőben egyre többeknek lesz szüksége, ha folytatódnak a mostani trendek.

Evolúciónk történetében – valamikor réges-régen, az emberré válásunk előtti ősidőkben – halhatatlanságunk biztosításának érdekében, azaz génjeink átadása szempontjából – előnyös volt, hogy a tüzelő nőtényre eleink szimata nyomban felfigyeljen: ha kell, érte harcba szálljanak, és hogy a fizikai adottságok és képességek legjobbjának birtokában lévő egyed génjei maradjanak fenn. Az állat emberré fejlődésének ebben a legkorábbi szakaszában nem az érzelmi kapcsolatok kialakulása volt a döntő momentum. Szerelemre meg mi szükség lett volna olyan fajoknál, amelyeknél a gének átadásához elegendő volt a pillanatnyi kapcsolat is, a gyorsan felnövekvő utódok életben tartásához pedig szükségtelen a tartós párkapcsolat. Kivételt jelenthettek azok a madárfajok, amelyeknél a hím és a nőtény válthatják egymást a tojások melengetésében és az utódok táplálásában.

Az emlősök esetében ez a szerep nem áll nyitva a hímek számára. De legtöbb emlős fajnál nincs szükség az utódok szoptatás utáni pár hetes vagy hónapos gondozásához a nemző hím közvetlen segítségére. Ez így van még az evolúciós fejlődésben hozzánk legközelebb álló főemlősök zöménél is. Mi azonban további evolúciós kiválasztódáson, fejlődésen estünk át. Agyunk – tehát fejünk – növekedésével szükségessé vált, hogy fejletlenebb állapotban szülessünk meg, hogy átcsúszhassunk a szülőcsatornán. Így például, míg a rhesus majom szinte születése pillanatától képes szopás közben anyja szőrébe kapaszkodni, majd hátán csüngeni-lovagolni, nekünk sokkal intenzívebb, így jó esetben nemcsak anyai, hanem apai gondozásra is szükségünk van, mégpedig sokkal hosszabb ideig. Ezért lett nagy evolúciós értéke az életre szóló – optimálisan, és valamikor talán mindig szerelemre épülő – párkapcsolatnak.

Ebben fontos szerepet játszott a nemiség állandósult kölcsönös gyönyöre, élvezete. A párkapcsolat fenntartásának eszközeként választódhatott ki a nők párási hajlamának kiterjedése évi pár hétről egész ivarérett életükre, s termékeny napjaiknak – évi helyett –

havi ismétlődéseire. Barlangokba húzódva, felruházkodva, házakat építve a ciklikus, a szezonális környezeti hatások olyannyira jelentéktelenné váltak, hogy szexualitásunk hévének hullámozása egyre inkább belső – élettani-érzelmi és lélektani – hatások befolyása alá került. De mindezen túl is, társas lényünk kifejlődése, evolúciója során – a beszéd képességének kifejlődésével és így félelmeink, vágyaink, gondolataink kommunikációjával – viselkedésmódunk ezerszer összetettebb lett minden más élőlényénél, állaténál.

Ezért tartom elfogadhatatlannak, hogy hajlamaink, motivációink megértésére, magyarázatára a bennünk lakozó, esetleg rajtunk eluralkodó állati ösztönökre hivatkozzunk. Vagy akár ilyen ösztönök szublimálására, mint emberi voltunk meghatározó motivációjára, civilizációnk táptalajára. Mintha állati ösztöneink lennének a mi alkotó, szellemi, spirituális, karitatív és minden emberi érdeklődésünk, tevékenységünk egyedüli energiaforrásai. Megfeledekzünk arról, hogy bennünk nem működnek-működhetnek állati ösztönök. Ha ösztönön őseinktől öröklött ismeretet, hajlamot, évmilliók alatt kiválasztódott készséget, kényszert, képességet értünk – akkor csakis emberi ösztönöket öröklöttünk. De a szerelem messze túltesz mindazon, ami levezethető lenne az állati nemi ösztönből. Sőt homlokegyenest ellentétben áll a legtöbb faj csak pillanatnyi kapcsolatot teremtő ösztönös viselkedésével.

A szerelmet az emberi evolúció egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb, de mindenképpen a legkifinomultabb, legösszetettebb vívmányai közé sorolnám. És mint jól tudjuk – ami e kötet olvasói számára legalábbis elméletileg talán a legfontosabb –, a szerelmet tekinthetjük a múzsák legellenállhatatlanabb pherone-jának: a pillangót akár halálos csapdába is vonzó édes illatnak.

„Egészen biztos, hogy a szerelem eredete más, mint a sexusé. A szerelem az isteni nő és isteni férfi kapcsolata...” – írja Hamvas Béla *Héloise és Abélárd* című esszéjében (*Láthatatlan történet*, Egyetemi Nyomda, 1943), majd így folytatja: „... s ebben a kapcsolatban két, eredetében, származási idejében, metafizikai lényegében tökéletesen más, ki nem egyenlíthető, egy nevezőre nem hozható lény az isteni misztériumban találkozik és egybeolvad.”

Bárcsak így lenne. Minden esetben. Mármint az egybeolvadás. Mint valamikori biológus, praktikusabb szinten nem tudok egyetérteni a férfi és a nő közötti különbségek hangsúlyozásával, misztifikálásával. Tisztelem a másságot, de abban is mindig a hasonlóságot keresem. Azzal azonban tökéletesen egyetértek, hogy a szerelem eredete más, mint a sexusé. Na de, honnan ered a szerelem? A valós szerelem. Mármint nem az isteni férfi és nő, hanem a hús-vér, az elme-szellem valós férfi és nő isteni kapcsolata.

Ennek a legcélirányosabb és egyben legerősebb, a legnagyobb gyönyört vagy a legmélyebb bánatot kiváltó emberi – az embert isteni szintre emelő – érzelemtökeléknek a létrejöttét az evolúció évmilliói során csakis különböző fajokban lassan tökéletesedő ősi kötődésmechanizmusok csodálatos adaptációjából, transzformációjából létrejött élettani-lélektani jelenségként képzelhetem el. Ebben a nemi ösztön vagy vágy csak másodlagos komponensnek tekinthető.

De akkor mi lehet az elsődleges komponens?

Itt vissza kell térnünk a kiskacsákhoz: amikor láttam azt a szomorúságot, hallottam azt az elkeseredett hápogást, amelyet a pelyhesek rendeztek, ha szem elől veszítették azt, akihez kötötte őket az imprintelés, felismertem bennük a legmélyebb szerelem jeleit. Hát még azt az áradozó boldogságot, amikor újra rátaláltak szerelmük tárgyára! Ha majd valamikor lefordíthatjuk a kacsa – meg csibe, delfin és miegymás – nyelvét a mienkre, bizonyára új dimenziót nyer a szerelmi versek és szonettek világirodalma.

És akkor jaj az irodalomtörténészeknek!

Múlt – Jelen – Jövendő

Lírai lapok a litván-magyar szótár(író) életéből

2001. szeptember 1.

A, a, A, a

a a (betű) *mó a lígiti* z ától-cettig
 à, ä ísz ah, oh, á, ö á, *kulp sálta!* ó, de hideg van!; *a-a-a-lylia a-a-a, tente* (ringató)
abátas (2) fn apát
abažuras (2) fn lámpaernyő
abcházis, -é (2) fn abház
abčėli; é (2) fn I. abécé, abécérend, betűrend *Mórzés a. morzeabécé* 2. elemi/alapfokú ismeretek; -**inis**, -é (1), -**ikšas**, -a (1) mn alfabetikus, betűrendes; -**ikšai** hsz alfabetikusan -**ikšai sudėlioti šėdžiai** betűrendbe állított szavak
abejap hsz kétféleképp
abejėtas (1) szm mindkét, mindkettő *išvažiuo pasikėikęs -ėtą arklių* mindkét lovat befogva ment el; -**l**, -os (3°) szm (rendszer tsz-ú fn előtt) kettő -**l** *marškiniai* két ing; -**os pūštinės** két kesztyű; -**l vaikai** mindkét gyermek
abejng; **as**, -a (1) mn közömbös, közönyös *poėzijai jis neabejngas* nem közömbös a költészet iránt; -**ūmas** (2) fn közöny, közömbösség
abė ūjimas (1) fn kételey, kétség *a. sėvo sugėbjimais* a saját képességei iránti kételey; -**ūklis**, -é (2) fn kétkedő/kétkedős vki
abėjok; **is**, -ia (1) mn (mind)kétféle, (mind)kétfajta *diok -io pėprierėnas* adj mindkétfajta papírból
abėjėn; é (2) fn kételey, kétség *a. Ima, ar jis atėls* kétséges, eljön-e; *if vsėa laikė kambėno -ės* egész idő alatt kételeyek győtték; *dėl tő žmogais kėlo -iū* evvel az emberrel szemben kételeyek merültek fel; *bė -ės* kétségtelenül
abėjop; **ai** hsz kétféleképp; -**as**, -a (1) mn kétfajta, kétféle -**l piprai** kétfajta paprika
abėjė; ti (-ja, -jo) i (fn vonz) kétkedik (vmben), habozik -**ju** *ėvo nužadėms* kétkedtem ígéreteiben; *kė cū ilgal* **a**, mi kell itt sokáig habozni; *jis dėl tő -ja* kétségei vannak eziránt
abėjėtis; **ai** hsz bizonytalan(ul) *jis gėli atėti, gėli neateiti*, **a**, lehet, hogy eljön, lehet, hogy nem: bizonytalan; -**as**, -a (1) mn kétséges, bizonytalan
abėjėtojas, -a (1) fn -a bejokliis
abėju hsz mindkét helyen **a. buvatė -if** *ėvė, if teit* mindkét helyen voltam: itt is, ott is
abėjėtik; **ai** hsz közösen, tūrhetően *žmonėiū prisirėtko* **a**, tūrhető létszámú ember gyűlt össze; -**as**, -a (1) mn közöves, tūrhető
abėrėcija (1) fn aberráció
abėriakš, -é (2) mn két szemmel való **a. regėjimas** két szemmel való látás/nézés

abėgialis I. hsz mindkét végén II. el (g vonz) mindkét végén (vminck) **a. trobės būvo sėdas** a ház mindkét végén kert volt
abėpus, -**iai** I. hsz mindkét oldalt/oldalon *ėpės krautėnas a. statėis* a folyó partja mindkét oldalon meredek II. el (g vonz) (vmi) mindkét oldalán, mindkét oldalt *mėstas tėsiast* **a. ėpės** a város a folyó két partján terül el
abėpus is, -é (2), -**ikšas**, -a (1) mn kétoldalú, kölcsönös; -**ikšumas** (2) fn kölcsönösség
abėsilnas, -é (2) fn abszesszin
abl šaltė (1) fn karéj, szelet; -**šėlis**, -é (2), -**šėliškas**, -a (1) mn kétoldalú, kölcsönös
abėitas (1) fn habitus
abėit ūrė (2) fn érettségi; -**urientėnas**, -é (2) fn érettségiző
abėnometė as (2) fn I. előfizetés 2. bérlet -**a turėti** előfizetéssel/bérlettel rendelkezik; -**ū naudėtis** előfizetést alkalmaz, előfizet; -**inis**, -é (1) mn előfizetési, bérlet -**inis bilėtas** bérletjegy
abėnėitė as, -é (2) fn I. előfizető II. h (sz) előfizető, felhasználó -**o vartėdas** felhasználónév; -**inis**, -é (1) mn előfizetési -**inis mokestis** előfizetési díj
abėrigėnas, -é (2) fn bennszülött, őslakó
abėrtas (1) fn abortusz, abortálás
abėrak; **as** (2) fn abrak *šidėkė kelėmėi -o* abrakolj az útra; *žvėngė žirgėlis -ėlio* abrak után nyírtelt a lovacská; **a. arkliai nesunkū** (Folk) az abrak nem nehéz a lónak; -**inė** (1) fn abrakostarisznya
abėrėzija (1) fn (Föld is) abrázió
abėrikos; **as** (2) fn kajszibarack(fa), sárgabarack(fa); -**inis**, -é (1) mn (sárga/kajszibarack-; -**medis** (1) fn kajszibarackfa, sárgabarackfa
abėrinas (3°) fn (Rég) fából készült vajtató
abėscėnas (2) fn (Orv) abscessus, tüdőgyulladás
abėscė (2) fn (Mat) abszcissza
abėsolūčiai hsz abszolúte, feltétlenül, teljesen **taif a. negėlimas dalykas** ez teljességgel lehetetlen dolog
abėsolūt; **as** (1) fn abszolút; -**inis**, -é (1), -**ūs**, -i (4) mn abszolút -**inis nūlis** abszolút nulla fok; -**ias compėionas** összetett bajnok; -**l klauė** abszolút hallás; -**inti** (-ina, -ino) i abszolútizál; -**izėcija** (1), -**izėvėimas** (1) fn abszolútizálás; -**izmas** (2) fn abszolútizmus
abėsolventėnas, -é (2) fn végzett vagy végzős (diák)
abėsorb; **ėvėmas(is)** (1), **abėsorbcija** (1) fn abszorpció, abszorbeálás (vh abszorbealódás); -**uotė(is)** (-uotėjai), -**ėvo(sii)** i elnyel, abszorbeál; (vh) abszorbealódik
abėstineė cija (1) fn absztinencia; -**tas**, -é (2) fn absztinens

2004. december 16.

simpaticus

simpaticus **as**, -a (1) mn simpaticus, rokonszenves; -**imas** (2) fn simpaticus jelleg, rokonszenvesség
simpaticus **ávimas** (1) fn simpaticizálás, rokonszenvezés; -**üoti** (-újoja, -ávo) i simpaticizál/rokonszenvezik vki-vel *antiorius jái -újoja* a szerző vele simpaticizál
simpóziomas (1) fn simpózióm
simpótóm **as** (2) fn simpótóma, (kör)tünet; -**inis**, -é (1), -**iskas**, -a (1) mn tüneti, körjelző, simpótomatikus -*inis góvomas* tüneti kezelés; -**iskai** hsz tünetileg -*iskai gódo* tünetileg kezel
simul **iücija** (1), -**ívavimas** (1) fn simulálás, tettetés, színlelés; -**ántas**, -é (1) fn simulálás, tettető, színlelő, álbeteg; -**üoti** (-újoja, -ávo) i tettet, színlel, simulál -*üoti mérgantj* alvást tettet
simultánas (2) fn (Sakk) simultán
sinag, **ogá** (-ógos) (2) fn zsinagóga
sinantropas (1) fn (Tört) Sinanthropus
sinavadas (2) fn (Növ) harangláb, cámosly (Aquilaegia)
sinchronávimas (1) fn szinkronizálás
sinchrón **ija** (1) fn szinkronia; -**inis**, -é (1), -**iskas**, -a (1) mn szinkron, egyidejű, szinkronikus, szinkronizációs; -**iskai** hsz szinkronban, egyidejűleg; -**íkúmas** (2), -**ímas** (2) fn szinkronizmus, egyidejűség, szinkronitás; -**ízüoti** (-ízüjoja, -ízávo) i (Sz is) szinkronoz, szinkronizál, egyidejűsít
sindikátas (2) fn sindikátus
sindrómas (2) fn (Orv) szindróma, tünetcsoport, tünetegyüttes
sinekdocha (1) fn (Iri) szinekdoché
sinekúra (2) fn szinekúra
sinkliné (2) fn (Táj) kisszemű halászhaló
sinklál (4) fn tsz (Táj) törek
sinkópé (1) fn (Zene Nyelv) szinkópa
slak, **us**, -i (3), (1) mn (Táj) finom, apró(szemű) -*i díona* finomlisztből készült kenyér
sinódas (2) fn sinódus
sinonim **as** (2) fn szinonima; -**ija** (1) fn szinonímia; -**ika** (1) fn szinonimika; -**inis**, -é (1), -**iskas**, -a (1) mn rokon értelmű, szinonim; -**íkkúmas** (2) fn rokonértelműség
sinópt **ika** (1) fn szinoptikus meteorológia; -**ikas**, -é (1) fn (szinoptikus) meteorológus; -**inis**, -é (1) mn szinoptikus, áttekinthető, összefoglaló -*inis zemélapis* szinoptikus térkép
sintagmá (2) fn (Nyelv) szintagma
siütaks **é** (1) fn szintaxis, mondatan -*és klaidú* (Sz) szintaktikai hiba, formai hiba; -**inis**, -é (2), -**iskas**, -a (1) mn szintaktikai, mondatani
sinté **jimas** (1) fn (Táj) 1. zihálás, libegés, fújtatás 2. vélekedés, vélemény; -**ti** (siüti, -jo) i 1. libeg, zihál, fújtat 2. gondol, vél, vélekedik
sintét **ika** (1) fn szintetizál/szintetizáló vmi; -**inimas** (1) fn szintetizálás; -**inis**, -é (1) mn 1. szintetizáló, összefoglaló, egységsítő 2. szintetikus, mű- -*inis kauütikas* műgumi; -*iné médtüoga* mesterséges(en előállított) anyag Δ -*inis kalhos* szintetikus nyelvek; -**inti** (-ina, -ino) i 1. szintetizál, összefoglal 2. szintetikus/szin-

tézis útján előállít/csinál; -**iskas**, -a (1) mn szintetikus, szintetizáló
sintéz **é** (1) fn szintézis; -**üoti** (-újoja, -ávo) i szintetizál
sint **is** (-iés) (4) n, -**ülys** (3^a) fn (Táj) légszomj, fulladás, asztma
sinus **as** (1) fn (Mat) szinusz; -**öidé** (1) fn szinuszvonal, szinuszgörbe, szinuszoid
sion **ístas**, -é (2) fn cionista; -**ístinis**, -é (1) mn cionista; -**lzas** (2) fn cionizmus
siras, -é (2) fn szír
sir **ená** (-énos) (2) fn 1. (Mit) szirén 2. sziréna, kürt *gdrlaivio (automobilj) s. hajókürt* (autóduda)
sirg **állus**, -é (2) fn 1. betegeskedő vki 2. (Sport) szurkoló, drukker; -**imas** (2) fn betegség, betegeskedés
sirginé **jimas** (1) fn betegeskedés, gyengélkedés; -**ti** (-ja, -jo) i (gyak) betegeskedik, gyakran gyengélkedik
sirg **ti** (sefja, -o) i 1. (fn, vonz) betegnek lenni, betegeskedik, gyengélkedik, valamilyen betegségben szenved, fáj (vmi) *suükiai s. súlyos beteg, sefgantj meglíté* beteg lány; s. *galva (akúmis, dantúmis, nérvais) fáj* a feje (szeme, foga, ideg)beteg; *grpa (poggrionis) s. máhás (másnapos); sefga vaitüjoa. naó burnós kúpnis neustüjoa* (Szól Tref) nem hal bele a betegségbe (ők) beteg és nyög; de a falat nem toldók el a szájtól); *minobudali s. belebeteg* szrik az unalomba; *ál sefgó be kényg könyvek nélkül* beteg vagyok 2. (fn, vonz) aggodó/izgul (vmiért/vmi miatt) *tü manim nesik* miattam te ne izgulj 3. szurkol/drukkel vkinek s. *üt. „Zalajör”* a Zalgirisnek szurkol
sirgul **ívavimas** (1) fn gyengélkedés, betegeskedés; -**üoti** (-újoja, -ávo) i gyengélkedik, betegeskedik
sirpimas (2) fn (be)érés, megérés
sirpín **imas** (1) fn értelés; -**ti** (-a, -o) i (meg)értel, be-érlet
síp **ti** (-sta, -o) i (meg)érik, beérik
sirupas (1) fn szinup, szörp
sist **emá** (-émos) (2) fn rendszer, szisztema, rend *féüj s. lencserendszer, dírbáné s. mesterséges rendszer; dvejetálné s. bináris rendszer; hierarchiné s. hierarchikus rendszer; rinkimú s. választási rendszer; -émos írftas* (Sz) rendszer-betétkészlet; -*émos administrátorius* (Sz) rendszergazda; -*émos justellé* (Sz) tálcá
sistemát **ika** (1) fn 1. rendszerzés, osztályozás 2. rendszerzan, szisztematika; -**inis**, -é (1) mn rendszerzes, szisztematikus; -**ízüoti** (-ízüjoja, -ízávo) i → sisteminti
sisteming **as**, -a (1) mn rendszerzes, szisztematikus; -**imas** (2) fn rendszeresség
sistemín **imas** (1) fn rendszerzés, szisztematizálás; -**is**, -é (1) mn 1. srak-, szakszertíni -*is katalogas* szakkatalógus 2. rendszer-, rendszerhez tartozó, rendszerrel kapcsolatos -*is áskas* (Sz) indítólemez, rendszerindító lemez; -*é prográminé franga (-é programá)* (Sz) rendszerzsofver, rendszerprogram; -*é rinkmená (-is fillas)* rendszerfáj; -**ti** (-a, -o) i rendszerzes, szisztematizál
sýtí (sýja, sýjo) i 1. összekötő, összekapcsoló 2. (össze)kapcsolódik, (össze)kötődik, kapcsolatban van

2007. november 8.

zyyrinas

(2) mn kavics-, kavicsos; -**úotas**, -a (1) mn kavicsos, kavicsos borított; -**üoti** (-újoja, -ávo) i kavicsal/mortvával/zúzott kövel borít, kavicsol
zyyr **inas**, -á (3^a) mn → **zyyr** **uotas**; -**ýnas** (1) fn kavicsos/köves talaj/hely; -**ýné** (2) fn kavicsos/köves talaj; -**lugas**, -a (1) mn köves, kavicsos; -**inis**, -é (2) mn köves -*inis plémas* kövesút, műút; -**kelis** (1) fn kövesút, műút; -**smélis** (1) fn kavicsos homok; -**úotas**, -a (1) mn kavicsos, kavicsal beszórdott; -**üoti** (-újoja,

-ávo) i kavicsol, kavicsal borít; -**útojas**, -a (1) útburkoló munkás; -**veýs**, -é (3^a) fn kavics szállító
zyitr **éti** (-éja, -éjo) i fűrgebbé/sértegyebbé/élekenkébbé válik; -**ial** hsz elevenen, élénken; -**úmas** (2) fn elevenesség, fűrgegg, ügyesség, talpraesettség; -**ús**, -i (4) mn fűrge, ügyes, eleven, élénk *zyitrús ákys* élénk szemek; -*ús zyitrús* talpraesett fickó
zyizdr **as** (2) fn apró kavics; -**é** (2) fn köves/kavicsos talaj

DÁVIDHÁZI PÉTER

Kedves Laci,

tanulmányt most nem tudok írni, mert elcsigázott T. úr, a magyar irodalomtörténet atyja, ezért hát Te mint a hazai neolatin stúdiumok atyja fogadd szeretettel ezt a kis Catullus-fordításomat. Nem próbál versenyre kelni az avatott latinistákéval, csak Téged igyekszik születésnapodon pillanatnyi jókedvre deríteni, akár fogyatékoságaival is, melyek az eredeti mellé téve nyilván még szembeötlőbbek. Essünk túl a szembesítésen:

XCII

Lesbia mi dicit semper male nec tacet umquam
de me: Lesbia me dispeream nisi amat.
Quo signo? quia sunt totidem mea: deprecor illam
assidue, verum dispeream nisi amo.

92

Lesbia becsmérel, csak szid, be nem áll a szája,
s pusztuljak, ha nem épp ebből látni: szeret.
Hogy honnan tudom ezt? Dehisz én is átkozom egyre,
s pusztuljak, ha nem épp az fáj, hogy szeretem!

Kérdés, mennyire megbízható Lesbia rajongójának analógiája (vagyis abból, hogy ő állandóan szidja a nőt, akibe szerelmes, valóban következik-e, hogy a nő hasonló szidalmi csak szerelmére vallhatnak), de épp a jelek talán önáltatóan bizakodó értelmezése miatt olyan jellemző az egész gondolatmenet a remény pillanataira. Mintha ezt emelné ki Jonathan Swift 1736. július 18-án keltezett, bár csak posztumusz, 1746-ban megjelent fordítása, amely a maga játékosan körülményeskedő érvelésével egész kis logikai műveletsort, valóságos bizonyítási eljárást mutat be az önmeggyőzés magabiztosan (és már-már gyanúsán) sikeres példajaként:

Lesbia for ever on me rails;
To talk on me she never fails:
Yet, hang me, but for all her Art;
I find that I have gain'd her Heart:
My proof is thus: I plainly see
The Case is just the same with me:
I curse her ev'ry hour sincerely;
Yet, hang me, but I love her dearly.

Hát nem kedves? Na persze könnyű Swiftnek, egyrészt költő volt, mint Catullus, nem csupán filozof, mint én, másrészt nem kellett bajlódnia a hexameterrel, hanem választhatta a korabeli angol költészet egyik kedvelt versformáját, amellyel mesterien tudott bánni. Ezt a fordítást egyébként az *Oxford Book of Classical Verse in Translation* is közli, amelynek egyik szerkesztője, Jeremy Maule (1952–1998) jó barátom volt, talán emlékszel is rá, hiszen 1990-ben részt vett az Intézetben rendezett nemzetközi kultuszkutató konferencián *The Domestic Cults of English Poets* című előadásával. Hadd zárjam születésnapom levelem azzal, amivel ő minden képeslapját zárni szokta: *Flourish!*

Budapest, 2004. december 27-én

Péter

ERDEŐS LEVENTE

Villalátogatók*

Milyen kár, hogy a Villa San Michelében annak idején nem vezettük be a vendégkönyv-rendszert! Ma ez megkönnyítené a visszaemlékezést. Persze nem arra a négymilliónyi emberre gondolok, akik a mi szolgálati időnk alatt lépték át Munthe villája küszöbét, hanem arra a pár százra, akiknek fogadása igazi igazgatói és konzuli feladat volt. De ugyan hány közéleti kiválóság jött „inkognitóban”, illetve előzetes értesítés nélkül, akiknek jelenlétéről nem is tudtunk?

Egy hajszálon múltott, hogy nem így végződött egy uralkodó látogatása is. Egy reggel – amikor a szokásos turista-hullám még nem érte el San Michelét – hívnak a múzeumi portáról: a dán királynő és kísérete ebben a pillanatban kezdte el a körsétát a villában! Lóhalálában öltönyt váltok (akkor a „sóhajok hídjá” irodánk és lakásunk között már készen állt), de a kis csoportot így is csak a villa felső szintjén érem utol.

A királynő impozáns jelenség: még az átlagosnál magasabb emberek is felnéznek rá. Férje, Henrik herceg, nála is magasabb. Most odaadással hallgatják egy fehérhajú, cserzett bőrű sorrentói idegenvezető fejtegetéseit. Jól ismerem ezt a típust. Pompejiban jó svádával és mediterrán bájjal kevert rátartisággal részletezi a Vezúv kővé vált áldozatai sorsát, majd kisvártatva szemhunyorogva invitálja a turistákat egy „titkos” malac falfestmény megtekintésére. Most azonban Axel Munthe legendás szigetbeli otthonában vagyunk, egy a skandinávok számára különleges jelentőségű helyen. De nem tudok beavatkozni, és lázasan keresem a királyi pár szárnysegédjét: mutasson be nekik, hogy legalább üdvözölhessem őket „svéd felségterületen.” Végre ez sikerül, és Margrethe királynő egy világfihoz méltó fegyelmezettséggel, ámbár hűvösen fogadja szavaimat. Majd azonnal folytatja a körsétát az idegenvezetővel. Nyilvánvaló, hogy dán részről egy paca került a protokollba. A római dán követségnek vagy a nápolyi konzulátusnak előzetesen kellett volna bejelenteni a látogatást. Elvégre San Michelében egy házigazda van, és az a svéd konzul. Henrik herceg (azaz a francia Henri, Montala grófja) „vigasztal” a maga

* A szerző emlékirataiból Capri szigetéről, ahol 1975 től 1995 ig svéd alkonzul és Axel Munthe villája, a San Michele igazgatója volt.

módján. Pár szót vált velem, és szívélyesen hallgatja „beavatott” magyarázataimat a villa történetére vonatkozólag.

Én egyébként nagy tisztelője vagyok Margrethe királynőnek. Különösen bámulom őt, mint elsőrangú grafikusművészt. Legismertebb alkotása – talán Tolkien Gyűrű-trilógiájának illusztrációi, annak ellenére, hogy álnév alatt jelentek meg. Most egy Tolkien óriáséihoz hasonló léptekkel siet a kijárat felé. Várja már a yachtja a kikötőben. Gyors döntéssel jómagam egy etikett-törésre szánom el magam. Hirtelen én is kisietek a villából, mégpedig a bejárati kapun keresztül, és elindulok a keskeny sétányon a kijárat felé. Tudom, hogy Margrethe útja csak erre vezethet, hogy visszatérhessen a reá váró gépkocsinhoz. Az illemszabály szerint normális körülmények között övé a kezdeményezés, és én csupán kérdéseire válaszolhatok. De én most elébe megyek és megállítom. Átnyújtok egy vaskos díszkötetet ezekkel a szavakkal: Felség, engedje meg, hogy nagyapjára, VI. Gusztáv Adolf svéd királyra emlékeztessenem, aki ezt a helyet annyira szerette, és aki a San Michele Alapítványnak védnöke volt. Kérem, fogadja el e könyvet látogatása emlékére. – Erre a királynő arca végre felderül. Szerencsére éppen akkor éri utol az egyik kísérője, aki aztán az autóig cipeli a kétkilós kötetet.

Egy másik emlékezetes látogatás szintén egy királynő nevéhez fűződik. 1976 egyik novemberi napján Ingrid Bergman és férje kopogtattak a villa már bezárt kapuján. Szerencsére a helyszínen tartózkodtam, és azonnal betessékeltem őket. Meglehetősen ismert a svéd származású filmszínésznő olaszországi szereplése az ötvenes években és viszonya Rossellini filmrendezővel. Sokan úgy emlékeznek rá mint Humphrey Bogart öztekinetű partnerére a *Casablanca* című filmben. Hollywoodban szerzett érdemeiért aztán három Oscar-díjat is kapott. Látogatásuk idején Ingrid Bergman korai hatvanas éveit taposhatta, és olyan érdeklődéssel nézett körül San Michelében, mint aki egy régi, kedves helyen zárandokolna és örömmel ismerne fel néhány rég nem látott kegytárgyat. A házaspárt a villa megtekintése után otthonunkba hívtam meg. Most itt ülnek a nappalinkban és szabadkoznak. Rómában lévén dolguk, egész hirtelen határozták el, hogy leruccannak Capriba. Kinn szürke az idő. Szerencsére így, a holszezon kezdetén, nincsenek égetően fontos ügyeim. Sajnos, feleségem nincs itthon. Kora reggel lement Capriba, hogy befizesse a Villa Rosára kivetett adót.

Ingrid Bergman csicsereg. Kedves és szellemes társalkodást folytat. Férje, Lars Schmidt, akkoriban színházi impresszárió volt Párizsban. Beszélnek munkájukról, kitérnek annak egyes-bajos dolgaira is, mulatságos élményeket mesélnek. Engem kikérdeznek San Michele működéséről – minden érdekli őket. Láthatóan jól érzik magukat nálunk. A rövidre tervezett látogatásból egy, az egész délelőttre kiterjedő tartózkodás lett. Búcsúzaskor sok sikert kívánok mindkettejüknek, s hogy minél hamarabb viszontláthassuk egymást itt, San Michelén.

Ez utóbbi nem teljesült be. Ingrid Bergman meghalt 1982-ben. Emlékirata nem tükrözi elég hűen azt a meleg emberi vonását, amit hébe-hóba sikerült kiszabadítania a világhírű sztár álarca alól. Csak jóval később értettem meg azt, amit Ingrid Bergman a

látogatásakor nem mondott el. 1976-ban Rómában éppen a *Nina* című filmet forgatta Charles Boyer-val és Liza Minellivel. Ebben Ingrid egy idős hölgyet alakít, akit Luisa Casati Stampa őrgrófnéről mintáztak. (A múlt század elején a római, a velencei és a párizsi „társaságnak” volt feltűnést keltő tagja – egy dúsgazdag, nyugtalanítóan szép és rendkívül különöcs egyéniség. D’Annunzio Luisa bensőséges „jóbarátai” közé tartozott, aki egyébként ihletője és egyben mecénása is lett egy sor híres művészeknek. Enyhén szólva hatást keltő sminkelését és ruházatát még egy sereg egzotikus állattal egészítette ki. Párducokat vezetett pórázon, papagáj ült a vállán, nyakláncként egy kis kígyót hordott magán, kékre festett fehér agárkuttyák vették körül.) San Michelét a húszas években bérelte, és a saját ízlése szerint rendezte át. (Személyisége mindennek dacára nem volt hamis, sőt korának szélsőséges jelenségei közé sorolható. Egy különleges művészeti ágban tűnt ki – az életművészetben. A mintakép eredetiségének nyoma sincs a filmben. A *Nina* egyébként sem mondható remekműnek. Az érdekes az, hogy – noha egy jelenete se utal San Michelére – a művésznő mégsem szalasztotta el az alkalmat, hogy a villából ihletet ne merítsen szerepe alakításához.) Ingrid Bergman 1976-ban tehát elsősorban azért jött le Rómából San Michelébe, hogy a helyszínen próbálja meg felidézni sajátmaga számára az őrgrófné egykori környezetének hangulatát. Ingrid, a beavatott, nyilván szeme elé tudta varázsolni a villa és parkja zugaiban megbújó Luisa Casati Stampa fényből és árnyból szőtt alakját.

A szellem óriásait is érdekli San Michele. Habár számos Nobel-díjasnak mutattam meg a villát, ezekre vonatkozólag különleges élményről nem tudnék beszámolni. John Le Carré világsikerű angol kémregényírót a hivatalos zárás után vezettem végig a villán. Ő egy irodalmi díj kiosztása alkalmából jött a szigetre, és természetesen számos előzetes interjút adott, hangsúlyozva, hogy ő egész Capriból Axel Munthe San Michelejére kíváncsi. Ez a kijelentése a svéd orvos érdemeinek igen szép elismerése volt – ilyesmit megfigyelésem szerint az író-társak nem tesznek mindig tiszta szívből. Le Carré hitt is a villában, mint fontos látnivalóban, ami persze a villa gondozóit – vagyis bennünket – nagyon kellemesen érintett.

Egészen más fából faragták Bruce Chatwint. Szerintem az angol utazó-író vagy író-utazó már eleve „szentképromboló” szándékkal jött Capriba. Kísérői Gregor von Rezzori, még az Osztrák–Magyar Monarchia területén, Bukovinában született, de népszerűséget New Yorkban szerzett író és felesége voltak. Chatwin a *Vanity Fair* című folyóirat számára készített riportázt három nagyon összetett jellemű közismert személyről, akiknek Caprihoz különleges kapcsolatuk volt, köztük Axel Munthéról. A szerkesztőség nyilván tudta, hogy e módon nagystílusú pletykákat tud olvasóinak biztosítani. A szerző már abban az időben meglehetősen nagy elismerésben részesült, azóta pedig, korai halála dacára, be is vonult a híres modern írók sorába. Csinos fiú volt, khakiingben és sortban, lábán szandállal. Csak a parafa sisak hiányzott fejéről, és egy tipikus brit alattvaló lehetett volna valahol a trópusokon. Azok közé a zseniális emberek közé tartozott, akik nagyon is tudják, hogy zseniálisak. Dr. Munthéról és San Micheléről szóló írása is az. Később újra

megjelent egy posztumusz kiadású kötetben, a *Nyugtalanság Anatómiájában*. Engem számos angol, svéd és olasz ismerős kérdezett: vajon tudomásom van-e arról, hogy bekerültem Chatwin könyvébe? Hát igen, név szerint idéz egy Munthéről szóló, találónan sikerült kijelentéssel kapcsolatban, amely természetesen jól egészítette ki a mondanivalóját. Soha senkinek nem mondtam még el, amit viszont legjobb barátaim se vettek észre, hogy a továbbiakban Chatwin gyilkos ironiával ír le egy alakot, aki a villa kertjében kézzel-lábbal igyekezett meggyőzni őt Munthe kiválóságáról. Nos, ez az alak is én voltam.

Én túláradó szenvedéllyel és idealizmussal szónokoltam egy emberről, annak eszméiről és alkotásáról, Chatwin pedig maga volt a megtestesült hűvösség, közömbösség és kételkedés, s ezt ékesszólóan ki is tudta fejezni. San Michele, hány kellemetlen helyzetet kellett elviselnem érdekedben!

A San Michelét látogató olasz államférfiak közül Giulio Andreotti emelkedett ki. Művelt és szellemes ember, számos könyv szerzője. Sok politikai vihart vészelt át. Vagy hétszer volt miniszterelnök – látogatása idején talán éppen utolsó alkalommal. Amikor a *Pihenő Hermes*-szoborra vonatkozó Munthe-anekdótát adtam elő neki, azonnal volt egy saját anekdotája tartalékban. Munthe ugyanis azt állította, hogy amikor a Nápoly városa által nekiajándékozott bronzszobor készült, barátai, az öntők, a Nemzeti Múzeumban éjnek idején kicserélték Lysippos eredetijének ókori másolatát a modern másolattal. Ez utóbbi olyan tökéletes, hogy senki se jött rá a turpisságra! Andreotti verziója a következő: egyiptomi hivatalos útja alkalmával megajándékozták Horus-isten szobrával. A miniszterelnök meghökkent ily bőkezűség láttán. Csak később tudta meg, hogy az egyiptomiaknak az eredetiről legalább öt tökéletes másolatuk van, s ő ezek egyikét kapta. Sajátságosan egyiptomi, hogy ők nem tesznek különbséget eredeti és másolat között. – A miniszterelnök egyébként röviddel látogatása után egy szellemes előszóval járult hozzá az egyik kiadványunkhoz.

Nem maradhat ki a sommás visszatekintésből 1989 utáni első magyar kormány külügyminiszterének, Jeszenszky Géának, valamint feleségének és a római nagykövetnek, Szörényi Lászlónak a látogatása. Habár előzőleg nem tudtunk egymás létezéséről sem, mégis úgy tűnt, mintha rég nem látott ismerősök toppantak volna be San Michelébe. Végre, hosszú „bőjt” után, ismét anyanyelvemet használhattam! Élénk, érdekes és élvezetes társalgás alakult ki a két professzor és kíséretük, valamint a háznép között – annyi mondanivaló akadt, hogy csak távozásuk idején ocsúdtam fel, milyen gyorsan elrepült az idő.

Akadnak nagyvállalkozók is a villalátogatók között. Vártuk Gianni Agnellit, a FIAT elnökét is, de az utolsó pillanatban lemondta a látogatást. Ennek két magyarázata van. Az egyik szerint ő csak azt mondta a taxisofőrnek a kikötőben, hogy vigye őt a San Micheléhez. Erre tüstént az azonos nevű templomhoz vitték, amit Anacapri lakosai – méltán – nagy emlékműnek tartanak. De sokkal valószínűbb az, hogy Agnelli mozgási nehézségei miatt nem vállalta a négyszáz méteres sétát a villáig. Felesége, Marella, viszont

megérkezett és egy kétórás fényképező-porxyát csinált a parkban – éppen akkor készítette elő kiadásra a híres európai kertekről szóló könyvét.

Meglehetősen más alapon jött az IKEA-vállalat alapítója, Ingvar Kamprad (a 2004-es statisztika szerint a világ leggazdagabb embere). Éppen napi ellenőrző sétámon voltam, amikor is többek között megnéztem a kijáratitájékoztató és kiadványeladó pultot, s az ott szolgálatban levő svéd lánnyal beszéltem. Jöttemkor egy svéd urat találtam a pult előtt, Ingvar Kamprad volt, aki elmondta, hogy huszonöt éves házassági évfordulóját ünnepli Capriban, ugyanis feleségét éppen ennél a pultnál ismerte meg, aki akkor *hostess* volt a villában. Tehát kettős okom adódott arra, hogy meghívjam őket vacsorára, amit Kamprad készségesen el is fogadott. Este kedves feleségével a „régiszeép időkrol” beszélgettünk, azaz San Michelé első évtizedeiről a svéd alapítvány vezetése alatt. Kiderítettük, hogy ha San Michele racionális fejlődését akarjuk szorgalmazni, akkor az alapítvány anyagi helyzete éppen olyan szerénynek bizonyul, mint annak idején volt. Elődöm – akkori főnöke – asztalosként kezdte pályafutását, mint maga Kamprad is, mégpedig ugyanabban a megyében! Ez az országész volt valamikor a legszegényebb egész Svédországban. Keményen dolgozó és takarékos nép lakik arrafele. Kamprad közvetlen a háború után kezdte tevékenységét (kerékpáron szállította ki a darabokból álló bútorokat), amely aztán a földtekét behálózó berendezési áruházrendszerre alakult ki. Kamprad megtartotta egyszerű szokásait és ésszerű gondolkodását. Például cigarettázás helyett még mindig bagózott, mert fiatalkorában megszokta, hogy a gyúlékony faanyagok és enyvek között tilos volt dohányozni. Megvallom, titkon reméltem, hogy negyedszázados házassági évfordulója alkalmából elérzékenyedik, és valami szép gesztust tesz a helynek, ahol ilyen remek házastársat talált. Megkérdeztem tehát, milyen eljárásmodot tanácsol San Michele pénztáralapja megerősítésére. Erre papírt és tollat kért, leült egy karosszékebe. Néhány perc múlva átnyújtott egy öt pontos tervezetet. Mind az öt pont okos tanácsot tartalmazott, de Kamprad egyikben sem ajánlotta a szponzorok toborzását!

Ismert tény, hogy amikor az IKEA vezetésének öröklése időszerű lett, pályázatot írt ki három fia számára, és ennek alapján készül eldönteni, melyikük fogja átvenni a világbirodalom kormányzását.

Zaki Yamani szaud-arábiai sejk látogatása idején már nem volt főtitkára a kőolaj-termelő országok szervezetének, az OPEC-nek, de nemzetközi szereplései miatt továbbra is egy világpolgár életét élte. Jachtján Monte Carlóból indulva egy Földközi-tengeri túrára, családjával együtt nézte meg Caprit. Miközben végigvezettem őket a villán, gondoltam arra, hogy a lehető leggyorsabban sétáljunk el a római vallásos kultusz tárgyai és szentek képmásai meg a feszületek előtt. Azt hittem, esetleg mint hithű mohamedánok, megbotránkoznak ilyenek láttára. Kiderült, hogy óvatosságom túlzott volt. Nemcsak hogy nyugati módon, elegánsan öltöztek (lányaik egy svájci nevelőintézet egyenruháját viselték), hanem teljesen át voltak itatva az európai civilizációval. Arckifejezésük azonban nem árult el semmi érzelmet. Figyelmesen végignézték a villát, de nem tudtam meg, mit és hogyan fogtak fel a munthei eszmevilágból.

Véletlen csupán, hogy a továbbiakban egy sor német eredetű név következik. A nevek különböző hovatarozású és egymástól merőben eltérő sorsú emberekhez tartoznak. Caspar Weinberger amerikai államtitkár látogatása idején a NATO főtitkára volt. Drámai napokat éltünk Olaszországban. Dozier amerikai tábornokot a Vörös Brigádok kevéssel azelőtt rabolták el. Weinberger érkezése előtt két nappal egy osztag carabinieri tartott helyszíni szemlét San Michelében, a kitűzött napon pedig megfigyelő-állásba helyezkedett. Néhányan a villa feletti Barbarossa-várban foglaltak állást. Weinberger és kísérete a nápolyi NATO-bázisról két helikopteren jött át Capriba. Részben védelmi okból jött kettő belőlük, részben egy esetleges, a Weinberger elleni merénylet esélyének ötven százalékos csökkentésére. A fogadás előtt feleségem a lelkemre kötötte, hogy az első lövés hallatára azonnal vessem magam a földre. Mondhatom, hogy a látogatás a legbékésebb körülmények között zajlott le. Egy figyelmes, sőt nyájas (tudomásom szerint New York-i) ügyvédet vezettem végig San Michelén, aki számos kérdést tett fel, többek közt az alapítvány működésével kapcsolatban. Távozása után rövidesen köszönő levelet küldött és egy szimbolikus összeget hozzájárulásként San Michele működéséhez. Hogy ezt elkönnyvelhettem és az évi beszámolóban megemlíthettem, személyes győzelemnek tekintettem. Caspar Weinbergert nemcsak rokonszenvesnek, hanem dinamikus és szilárd elvű vezetőnek is találtam.

Néhány évvel ezután jött Henry Kissinger látogatóba. – Tizenhét éves koromban olvastam először *San Michele regényét* és azóta vágyom meglátni ezt a villát – jelentette ki mély hangján, amit sudár termetű felesége fejbőlintással erősített meg. Háromnegyed órát szenteltek a látogatásra. Ez nagy szó egy munkával és felelősséggel annyira megterhelt embertől, mint amilyen az Egyesült Államok külügyminisztere.

Amikor Joseph Ratzinger bíboros Capriba jött, hogy egy irodalmi díjat át vegyen, külön kérte, hogy – ha lehetséges – San Michelében tölthesse az éjszakát. Szerencsére a villa legfelső emeletét elfoglaló igen szépen berendezett lakás éppen szabad volt, titkárát pedig a közeli irodaépülethez tartozó lakásba tudtuk elhelyezni. Így a bíboros is megérte, hogy egy álma beteljesüljön – az éj csendjében a lombok közé benyúló nagy tetőteraszról hallgathatta San Michele parkjának neszeit: a ciprusfasor susogását, a toronybagoly huhogását fenn a Barbarossa-várban. Telivér romantikus hangok ezek, de a római katolikus egyház Hittani Kongregációjának prefektusa számára feltehetően a Teremtő közellétét érzékeltették.

Másnap reggel hosszú és alapos vezetést tarthattam a villában, mert minden érdekelte. Utána, miközben a rá várakozó autóhoz kísértem, érdeklődtem, vajon Apor Vilmos volt győri püspök és vértanú boldoggá avatási pere hogyan áll? Hozzátettem, ami a szívemből jött: a magyar népnek a világ által elismert példaadókra van szüksége, olyan személyekre, akikre felnézhet. Talán közhely lehetett, amit mondtam, mégis igaz, hogy ennek a népnek sok más dologra is szüksége volt és van. De a bíboros megnyugtatót. A per csak „technikai” nehézségek miatt halad ilyen lassan. Többek közt a tanúk kihallgatása ütközött sok akadályba. Hozzátette, hogy Apor püspökről sokat tudott meg

a püspök sógora, von Balthasar úr révén. Ezt a svájci laikus teológust éppen abban az időben avatta boldoggá. Nekünk, magyaroknak még egy-két évet kellett várnunk, míg végre egy honfitársunk kerülhetett a modern boldogok sorába.

Leni Riefenstahl látogatása meglepően friss és erőteljes egyénisége miatt maradt emlékezetes. Az 1936-os berlini olimpiáról készített filmje szerzett neki hírnevet, és az sodorta olyan munkákba, amelyek miatt a háború után internálták. Nyolcvanon felül volt már, amikor San Michelében járt, háta mögött számos sikeres, de fáradságos néprajzkutató-fényképező expedícióval, például a szudáni riportázzsal. (Nyolcvanéves korában még az oxigénpalackos alámerülést is megtanulta, hogy tengeralatti dokumentumfilmeket csinálhasson. Ez a rendkívüli vitalitás teszi, hogy jelenlegi munkái, még most is, a századik éve küszöbén, a frankfurti könyvvásár szenzációi közé tartoznak.)

Heinrich von Hessen herceg egész életében olasz nevét használta: Enrico d'Assia. III. Viktor Emanuel olasz király unokája volt, Rómában lakott. D'Assia herceg mint kiváló festőművész és díszlettervező is feltűnt. Élete utolsó tizenöt évében szívesen tartózkodott szüleitől örökölt Anacapri villájában, habár a tervbe vett műteremhez nem kapott építési engedélyt. Végig agglegény maradt, tele nosztalgiával gyerekkora és édesanyja után, aki a buchenwaldi táborban halt meg. Édesanyja volt az, aki a harmincas években hathatósan segítette Dr. Munthét Capri vadászati tilalma létrehozásában. A herceg szigeti tartózkodásai során minden évben három barátnője is közösen töltött el nála pár napot. És minden alkalommal megkaptuk telefonhívását: átjöhetnének-e néhány órácskára a villa kertjébe zárás után? Szívesen fogadtuk őket, és séta után a hatalmas fák alatt letelepedtünk két márványpadra, melyek egy vaskos márványasztalt fognak közre. A lehető legegyszerűbben egy üveg saját termelésű fehérbort és sós süteményt tálaltunk fel. A késő délutáni nap megcsillantotta a San Michele-i nektárral teli poharakat. A barátnők három gráciaként vették körül a művészetek e szerelmesét. Az egyik egy Metternich volt, a másik egy Habsburg, a harmadik egy Schönburn – csupa olyan történelmi család tagjai, amelyeket egykor reakciósnak is mondtak. De a kerti asztalnál nyoma se volt gőgnek, csak három melegszívű asszonyt láttunk meg egy beteges, törékeny férfit, akit fényévek választottak el mindentől, ami erőszak vagy durva emberi indulat.

Csak most, utólag talán, de úgy érzem, hogy ez a jelenet egy régi világ mulandóságát jelképezi. És benne mintha egy kicsit saját magunk szép korának hanyatlását is megéreztük volna.

ESTERHÁZY PÉTER

Aki

Ha számtalan maradékomnak (kik számosan vagynak) a szárnyas idők folyamán a tudás nagyszerűségéről, szükségességéről igyekeztem újra meg újra nekiveselkedve egy apa valahogy mindig siralmas szerepében valamit mondani, akkor a Piarista Gimnázium mint olyan mellett minduntalan Szörényi László képe idéződött elém, reflexszerűen, akárha a Pavlicsek kutyájánál. (E mondatvégen volna mit finomítani, mert így a ragaszkodó, a mondat ún. jelentéséhez ragaszkodó olvasó azt hihetné, hogy boldogult Pavlicsek kísérletei azt célozták volna, hogy addig egzecírozatják a kutyákat, mígnem azok gondolatai Szörényibe nem torkollnak. És ezt még ezen jeles alkalomból sem állíthatnók nyugodt szívvel.)

Ez a megidéződő kép arról beszélt (higgadttabban, mint az apa, de hát higgadt apa nincsen is – az már nagybácsi volna, és azonnal lehetne vele sörözni menni; tényleg: Szörényi nagybácsi-típus), hogy a tudás nem csupán adatok ismerete, az is, nem csupán összefüggések fölfedezése, az is, hanem hogy a tudás a legszemélyesebb részünk lehet, amely nélkül mi nem mi volnánk. A közös emberi kincs személyes birtoklásának lehetősége a világ mineműségéről, valamint ember és közösség viszonyáról állít valami fontosat. E személyesség nagy léptékű emblémája Szörényi.

A tudásnak ez az értelmezése és ez a használata elsőrendűen európai hagyomány. Van: van tehát egy európeérünk, aki mellesleg úgy néz ki, mint egy titokzatos perzsa herceg. Aki úgy adja elő a valóban ordenáré anekdotákat, hogy közben valóban előadja az anekdotához vagy az ordenáréhoz köthető filológiai finom nehézségeket. (Tanít, nevel, szórakoztat.) Aki egyként ismeri a régi latin autorokat és a régi pesti kocsmákat. Akinek delfinológiai glosszái műfajt teremtettek. Aki mindenben meglátja a benne lévő humort, életben, szóban, múltban, jelenben, jövőben, és ezt mérföldekre elhangzó ún. Szörényi-hahotával jelzi. A hahota alján rémület van, a hahota ezt is jelzi. Ez is a világ mineműségéről és az ember és közösség viszonyáról mond valami fontosat.

Aki kapásból megmondta, hogy caelestis és nem coelestis. Aki etc., aki: aki. És akit most éltesen az Isten.

GERGELY ANDRÁS

Filosz a rezidencián

Szörényi László jutott akkor eszembe, amikor Banda elnök viselt dolgainak hírért vettem. Persze nem azért, mintha Malawi diktátora maga is filosz lett volna. Hastings Banda a hatalom specialistája volt, még 1964-ben, a brit gyarmatosítók elleni győzelmes harc után került a kicsiny – Magyarországnyi méretű és népességű – afrikai ország élére. Akkor sem volt már fiatal ember, s az 1990-es években egyesek már arról suttoztak, hogy száz esztendő felett van. Biztosat nem lehetett tudni, mert harcoss- majd vetélytársait rendre eltette láb alól, egypártrendszerrel vezetett be, elnökségét örökössé tette. A békebeli, ám posztkoloniális Afrikában viszont ritkaságnak számított, hogy ő nem a szocializmust akarta felépíteni. Ellenkezőleg, élesen antikommunistává profilírozta magát, ami a szomszédos, szocializmust építő Mozambikot, Zambiát figyelembe véve nemzetközi támogatást biztosított. Aztán a „nyugati” támogatás fokozatosan megszűnt. Részint diktatúrája kezdett szalonképtelenné válni, részint már nem volt annyira fontos a kommunizmus elleni küzdelem. Így csak a „pária-országok” maradtak mellette. Országá féléuton volt Izrael és Dél-Afrika között, ezektől jött még némi segély. Hatalma jelképéül a légycsapót választotta (legalábbis európai szemmel nézve az volt, magyar szemmel akár árvalányhaj-kötegnek is nevezhetnők), szelíd flagellánsként azzal simogatta magát.

Akárhogy is, Banda elnök diktatúrájának ha nem is napjai, de évei meg voltak már számlálva, amikor elkövetett egy hibát, amitől kicsordult a pohár: Banda elnök országában kötelező érettségi tárgyként bevezette a latint. Az elnök ugyanis Angliában tanult orvos volt, becsülte és ismerte ezt a holt nyelvet. Akárcsak Szörényi, aki légycsapó helyett ugyan csak pipával gesztikulált, de ekkor szegedi filozói örökhelyét elhagyva a római rezidencián eregette a füstöt, és latinul társalgott mindennemű afrikai nunciusokkal.

Banda elnökkel és országával, a szép tavas-hegyes Malawival (leánykori nevén: Nyaszaföld) azért kellett megismerkednem, mert kormányunk kimozdított egy hétre pretoriai rezidenciámból, s elküldött egyetlen magyar résztvevőként Malawi első szabad választásának megfigyelésére.

Malawi különben a föld egyik legszegényebb vidéke, az átlagéletkor 36 év. Rövid repülőút után érkeztem Pretoriából az Egyenlítőhöz már közelebb eső országba (klímája

is inkább trópusi, mint mediterrán). Fővárosában, az ezer méter magasan fekvő Lilongwében (leánykori nevét nem tudom) megkezdődött a felkészítés (tartottam a latin nyelv-vizsgától, de ez elmaradt). Megismerkedtünk a piros festékkal, amelyet a választás után kinek-kinek a hüvelykujjára kentek, hogy leszavazását regisztrálják. És a pártokról is tájékoztattak, amelyek egy-két év óta már működhetnek az elnök hajdan egyetlen pártja mellett – aki persze száz évével és pártállami múltjával maga is harcba szállt a voksokért. Azután kialakították a kis megfigyelő csoportokat. Én egy fiatal némettel és egy Afrikában honos ENSZ-tisztviselő hölgygel kerültem együvé. Nem voltunk tehát sokan, de így is be kellett gyömszólni bennünket, hogy a Lilongwéből minket továbbszállító kis repülőgépen elférjünk. Északra mentünk, a hegyvidékre. Az emberélet útjának felén kies tájra, erdős-szavannás, lakatlannak tűnő középhegységbe kerültem. Rozoga dzsipre szálltunk, reményeim szerint, hogy bevigyen egy kisvárosba. De ilyenek erre felé már nemigen voltak. Egyébként utak sem. A dzsip valahogy megkapaszkodott a szakadékos hegyoldalon, ahonnan szerencsére csak a kövek hullottak alá. Egy kalandfilm statisztájának éreztem magam, aki napidíjért az életét kockáztatja. (Marlboro reklámnak is elmentünk volna, de nem dohányzom.) De a statiszta legalább a filmvásznon megmarad. Elismeréssel gondoltam Livingstone-ra, aki az első fehér ember volt, aki ezt a tájat bebotorkálta Afrika közepén. Végül megérkeztünk egy településre, amelynek karavánszerájába szállottunk. Ilyen fogadóról eddig csak az *Egri csillagok*ban olvastam. Volt egy központi épület, itt lobogott a tűz, sőt ide vízcsap is vezetett (noha erről az *Egri csillagok*ban nem volt szó), itt volt a recepció, konyha, étterem. Éhesek voltunk persze, mindjárt egy asztalféléhez telepedtünk. A séf sajnálkozva közölte, hogy minden étke elfogyott. A fekete ENSZ tisztviselőnk helyismerete azonban kiegészített bennünket. Sasszemmel vette észre, hogy a távolban egy fehér tyúk kapirgál, s annak birtokosa felől érdeklődött. A séf zavartan köszörülte torkát és kését. Mindent bevallott: ez az utolsó tyúkjá („anyám egyetlen jószága” – mormoltam magam elé éhesen). Megettük. A pörköltféle módon megfőzött állatot persze könnyű volt szétépíteni (a német még a csontot is simára nyalta), de amikor a köretnek és desszertnek szánt puliszkaféle az asztalra került, zavartan néztem előbb jobbra, majd balra, végül magam elé. Evőeszköz nem volt. Megint az ENSZ tisztviselőnk járt elől jó példával. Öt ujjal belenyúlt a tálba, és a kivett adagot villámgyorsan diónagyságú gombóccá formálta és jóízűen lenyelte. Siettük követni példáját.

A központi épület körül – hogy visszatérjek a karavánszeráj leírásához, amelyet azért hívok így, mert a rendszerben arab hatást sejtetek – kicsiny pavilonok, vagyis kunyhócskák álltak, egyetlen helyiségből: a karavánszeráj szobái. Bennük nem volt padolat és padlás, a zsúptetőn bevilágított a nap, este gyönyörűen látszottak a csillagok. Fekhelyemből meg tudtam keresni a Dél Keresztjét. (Ha esett, a zsúptető megdagadt, a lyukak bezárultak.)

A választás előtti napokon, most már csak dombos vidéken, bejártunk néhány körzetet. A szép, szavannás tájat időnként kis kukoricás-szigetek váltották fel, annak közepén néhány kunyhó, körötte dolgos asszonyok, tunya férfiak, nyüzsgő gyerekek. Afrikai idill. A kicsinyek szemlátomást nem láttak még fehér embert, de azért nem féltek tőlünk.

Örültek a választásnak, hiszen iskolai szünetet hozott – a választóhelyiségeket főként az iskolákban rendezték be. (Dél-Afrikában, ahonnan jöttem, a feketék számára nem volt kötelező iskola, a lakosság többsége analfabéta maradt – itt mindenütt volt iskola, ha nem is volt éppen üvegezett ablaka, amire a meleg miatt úgysem volt szükség.) Törzsi romantikának persze semmi nyoma, helyi értelmiségiek fogadtak, a nagy melegben is öltönyben. *Couleur local*ként azért a zakók ujjai is le volt vasalva (mint nálunk a nadrágoké). Angolul értekeztünk – csekély latin tudásomat hiába mozgósítottam. De csakugyan minden jól elő volt készítve, a megszólított egyszerű emberek is el tudták magyarázni *pidgin-english*-sel a választás technikáját. Mindenki készenlétben tartotta hüvelykujját.

Még fel sem virradt a nagy nap, hajnali három tájt útra keltünk. Amikor elértünk az első választási körzetünkbe, jóformán még mindig nem láttunk semmit. Petróleumlámpák homályánál pecsételték le az urnákat, választási cédulákat, borítékokat helyeztek készenlétbe. (A németnél persze volt elemlámpa, amellyel nagy sikert aratott.) Kimentünk az épület elé. Egy-két negyedóra múltán életem egyik legfantasztikusabb, szinte filmrendező után kiáltó látványa fogadott. A sötétben is látszott már annyi, hogy a választási helyiségnek kinevezett iskola előtt emberek gyülekeznek, csoportosulnak. Amikor az első napsugár felbukkant, tisztult a kép. Az emberek három sorba rendeződtek, nyilván annak megfelelően, ahonnan érkeztek. Egy-két perc múlva már látszott a hajnali fényben, hogy a sor igen hosszú lesz. Afrikában nagyon gyorsan kel a nap, jószerével nincs is hajnal. S ahogy a nap hirtelen magasabbra hágott, s a sorokat megvilágította, azoknak csak nem akart vége szakadni. Nőtt a fény, messzebbre lehetett látni – s vele nőttek a sorok is, együtt a hátrahúzó sötéttel. Egy-két perc múlva ragyogott a nap – s kiderült, hogy a messzi láthatár széléig – és nyilván azon túl is – emberek sorakoztak! Az idősebbek botra támaszkodtak, a módosabbak rágyújtottak, az asszonyok hátán kendőbe kötve gyermekek szundikáltak. És a sor végén lévő, akik szintén korán keltek, talán azért, hogy az elsők között legyenek, talán azért, hogy a nagy meleg előtt végezzenek, azután akár órákat vártak a tűző napon. Az emberek szemlátomást tudatában voltak annak, hogy történelmi esemény részesei. A választás mindenütt a legnagyobb rendben zajlott. Érvénytelen szavazat alig volt. Banda elnök megbukott. (A kötelező latin érettségét eltörölték.)

Munkánk véget ért. Újra a fővárosban gyülekeztünk. Beszámoltunk, beszámolót írtunk. Végül, a kijáratnál, egy kosárba kellett dobunk a maradék helyi pénzt, a *kwachát*, amellyel persze elláttak bennünket, csak nemigen volt mire költeni. Repültem vissza Dél-Afrikába, a rezidenciára.

Onnan másfelé is hívott a kötelesség – az emlékek sorában először az egzotikusak hívódnak elő, s azok nem kötődnek Dél-Afrikához, hiszen annak klímája „csak” mediterrán, világa (legalábbis nagyvárosaiban) nagyon is amerikaias. Két szomszéd és hál’ istennek egzotikus országban kellett még megbízólevelemet átadnom, egyszóval máshova is voltam „akkreditálva”. Ezek egyike furcsa szomszéd ország: majdnem egész területével benne van Dél-Afrikában. De nem afféle bantuszán ám (ld. alább), hanem függetlenségét mindvégig megőrzött kicsiny királyság Dél-Afrika közepén vagy inkább jobb szélén. Az

eredetileg a tengerparton lakó szvái népet a zuluk még a 19. század elején elűzték mostani hazájukba, akik ott kicsiny birodalmat teremtettek. Önállóságukat a búrok és a britek között valahogy megőrizték; nem váltak gyarmattá. A Pest megyényi miniország egymillió lakossal afrikai viszonylatban virágzónak mondható. És egyszersmind operett-szerű is. Afféle afrikai *Víg özvegy* szcénában éreztem magam. Mbabanének hívták a kicsiny fővárost. A városka közepén, a földszintes palota udvarán fogadtak, operett-katonák operettöltözetben, operettzenekarral, amely kissé keringősen bár, de felismerhetően eljátszotta a magyar himnuszt. S onnan kísérték őfelsége elébe. Swaziföld ugyanis királyság, méghozzá nem is akármilyen: mint Európa nagyhatalmai a 17. században, igazi abszolutista királyság! Sohasem találkoztam még abszolutista uralkodóval, történésként érdeklődéssel néztem a találkozó elébe. Huszonöt éves, kedves, kifogástalan oxfordi angolsággal beszélő fiatalember jött elé, finom arccal, színes nemzeti viseletben, hajában díszes tollakkal – éppúgy, mint a lilangéni-n, papírpénzükön volt látható. (Őfelsége talán még szebb volt a valóságban, mint a bankjegyen.) Figyelmesen meghallgatta, hogy „engem a Göncz Árpád küldött, kérem szípen” (valahogy így adhatom vissza magyaros angolságomat), átvette a megbízólevelet, elolvasta mellékelt fordítását, elégedetten bólintott, és hellyel kínált. Feleségemhez is volt pár kedves szava, ami ily protokolláris alkalmakkal nem is olyan általános. Megkezdődött a beszélgetés. Őfelségét, III. Mswati-t figyelmeztettem arra, hogy országa felvirágoztatása már boldogult atya alatt megkezdődött, nem utolsósorban (természetesen) egy magyar révén, akiről a legnagyobb futballstadiont is elnevezték (Szokolay-stadion), s aki az 1950-es években meghonosította az országban a cukornád-ültetvényeket, a cukorgyártást, a klubéletet és még sok más egyebet. (Szokolay úr különben „horthysta” katonatiszt volt, de úgy látszik, rendkívüli körülmények között még egy „horthysta” katonatiszt is képes a „haladás” ügyét szolgálni.) Őfelsége persze nem ismerhette Szokolayt, de a név hallatán élénkség mutatkozott a hallgatóság sorában. Elfelejtettem ugyanis említeni, hogy – a nemzetközi szokástól eltérően – nem afféle *tête à tête*-re került sor, hanem a miniszterek is ott ültek a trón számolyánál, pontosabban a négyzet alakú terem másik három oldalán. Az egyik idősebb miniszter szót kért és kapott. Dhlaminiként mutatkozott be, akkor még nem tudtam, hogy ennek nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani. Elmondta, hogy ismerte a felemlített magyart, s bizony innen, régről, „Felséged boldogult atya idejéből” datálódhatnak a jó magyar kapcsolatok. (Ott volt akkoriban a Nemzeti Bankban tanácsadóként Nyíry Iván.) A beszélgetés megélnékült, pláne amiatt, mert a miniszterek időnként valamely mondatnál váratlanul felugrottak és éljenzésbe kezdtek. Budapesten ilyesmire protokollárisan ugyan nem készítettek fel, de arra gondoltam, hogy Göncz Árpád küldötte vagyok, és ő már kora folytán sem nagyon ugrálna fel, így ülve maradtam. Őfelsége változatlanul kegyesnek mutatkozott, pedig kényesebb témák következtek.

A kormányzás gondoljai felől érdeklődtem ugyanis (elgondoltam, milyen jó lenne meghívni az abszolutizmussal foglalkozó történelmi szemináriumra az egyetemen, hívtam is különben Magyarországra). A király ugyanis, persze a tömegnyomásnak is enged-

ve, akkoriban ígért alkotmányt (persze később sem adott), és tanácsadó testület összehívásával kísérletezett. 1789 tavaszán vagyunk tehát Párizsban – gondoltam (avagy a *Luxemburg grófja* még csak az első felvonásnál tart), várjuk meg a fejleményeket. Témát váltottam, és őfelsége feleségei hogyléte felől érdeklődtem. Mert sajnos egy sem volt látható. Őfelsége a bagatell ügyeknek járó kézmozdulattal intézte el a választ. A király ugyanis minden holdújévkor nősül egyet, az ország szépei eltáncolnak előtte, s a legszebbet elveszi. Atyja hosszú ideig uralkodott, így volt vagy harminc hitvese. III. Mswati viszont nemrég lépett a trónra, három feleségnél aligha lehetett többje. Mindenesetre gyorsan telt-múlt az idő kvázi a magyar–szvázi kapcsolatok felemlegetésével. Amikor visszatértem a szállodába, csodálkozva fogadott a német nagykövet, aki (Mozambikból jöve) előttem adta át megbízólevelét. Ő egy egész kórházat hozott magával, mégis néhány perc alatt végeztek vele. Ja, tudja – magyaráztam neki –, a kapcsolattörténet kifejtése időbe telik. Amúgy is az első magyar nagykövet voltam Mbabanében, ők tehát engem tartottak egzotikusnak. Németet nyilván már láttak.

Másnap az aprómunka következett, de nem az aprónéppel. Amikor már a harmadik minisztériumba kalauzoltak látogatásra, kissé csodálkoztam, hogy a harmadik minisztert is Dhlamininek hívják. Aztán már csak magam mentem tovább a kormányhivatalokba, jelezve a portán: Dhlamini őexcellenciáját keresem. Ugyancsak egy Dhlamini volt Nyíry Iván főnöke a Nemzeti Bankban. Utóbbi világosított fel, évek óta itt élven, hogy a Dhlamini tulajdonképpen a *dinasztia*, az uralkodó család, akikből (ld. feleségek) rengeteg hercegnek és hercegnőnek kell lennie. Úristen, mennyi udvari intrika lehet akkor a háttérben! De jó, hogy nem vagyok itt *rezidens* nagykövet! Volt azért egy-két órám arra, hogy bejárjam a jó utakkal ellátott hegy-völgyes országot. Nem éreztem nagy társadalmi feszültségeket (nyilván mindenki bízott abban, hogy lányát legközelebb hozzáadhatja a királyhoz), de azért alkonyatkor mindenki fázósan húzta maga köré színes takaróját, kissé latin-amerikai és kissé morózus külsőt öltve. (Egy-két év múltán kitört az elégedetlenség. A király egy nagybácsikájának földet adományozott, nem törődve azzal, hogy ott többszáz család él. Azokat bizony elűzték, de asszonyaik (ld. francia forradalom!) elmentek tüntetni a palota elébe. A reformígéreteket azóta reformok követték. Az operettidillnek már csak azért is vége, mert közben Szváziföld a világ AIDS által leginkább sújtott országa lett.)

Mozambikba is el kellett mennem átadni megbízólevelemet és bemutatkozni. Az ország jóval nagyobb, gondjai is nagyobbak, hiszen a szocializmust építette, ebben tönkrement, majd polgárháború tört ki, amellyel az ország ringbe szállott a világ legszegényebb, legszerencsétlenebb országa címért. Előre megmondták, hogy a fővároson kívülre eszembe ne jusson menni. A fővároson belül is jobb behúzódni az egyetlen előkelő szállodába, ahol ENSZ-emberek és segélyszervezetek képviselői sopánkodnak és isszák a whiskyt. Korábban, mint testvéri országban, itt is volt követségünk, de a maputói jelentések nem arról győzték meg a rendszerváltozáson átment Budapestet, hogy érdemes itt fenntartanunk missziót.

Maputo leánykori neve Lorenzo Marquez, s még romjaiban is őrzött valamit a portugál gyarmati világból. A szeméthegek között hajdan szép villák bújtak meg. A hatalmas kikötő berozsdásodott óriás darui körül egy lélek sem lézengett. A katolikus székesegyház kapui is hiába voltak tárva. Csak a piacon mutatkozott élénkség. Az emberek, még a csonkolt lábú (aknára lépett) gyermekek is mosolyogtak, a napsütésben derű érződött. Ekkortájt már megkezdődtek a polgárháborús szervezetek között a béketárgyalások. A „felek” kifáradtak, vagyis sem Amerikából, sem az időközben kimúlt Szovjetunióból nem érkeztek fegyverek.

A megbízólevél átadása itt viszont egyáltalán nem sikeredett olyan operettszerűre, ellenkezőleg. Éppen hogy horrorisztikus élmény lett az egész. Aggasztó jel volt, hogy már a repülőtéren közölték velünk: a ceremónia „nem feleséges”, vagyis nejem a szállodában, kalapja a dobozban marad. Engem vittek tehát egyedül, fekete autóban, amely éppen csak lefüggönyözve nem volt. Így jól láthattam, hogy milyen különös a motoros díszkíséret. Egy motoron két rendőr ült, a hátsó ülésen lévő pedig fényesre pucolt kalasnyikövet viselt. Hm. Némi autózás után bekanyarodtunk egy kisebb villaépület elé. Engem kiszólitottak, és egy emelvényre állítottak. Egy másik autóban utazó tanácsosunk, akiről még szó esik, kissé remegő lábakkal és sápadtan (nagy helyismerete volt!) igyekezett mellém állni, de őt leparancsolták onnan. A tűz nappal szemben állottam, így csak összehúzott, könnyező szemmel, mintegy ködpárában láttam, hogy katonák sorakoznak fel előttem, s karabélyaikat igazgatják. Egyszer csak hatalmas termetű katonatiszt penderült elé, magasabb volt, mint én a pódiummal együtt, s számomra érthetetlenül odaordított nekem valamit. (Bizonyára portugálul.) Halálfélelem fogott el. Itt a vég – gondoltam. Ezek valami félreértés folytán nyilván ki fognak végezni. A tiszt ellépett előlem, most a katonáknak kezdett ordítani. Azok pedig rutinszerűen leemelték vállukról a puskát, töltöttek, csattogott a závár. Újabb üvöltő jelszóra vállukhoz emelték a fegyvert. Rám meredtek a puskacsövek. Úgy két méterre tőlem. Utolsó erőmmel arra gondoltam, hogy golyó ütötte zsakettem majd érdekes kiállítási tárgy lehet, talán egy múzeum megveszi, ha már a használtruha-kereskedő nem tud érte semmit ajánlani özvegyemnek.

A tiszt tüzet vezényelt. Most már egészen behunytam a szemem, miközben a civilizált szokások teljes felrúgásának tartottam, hogy a tűz nappal szembe állítva sem kötik be a szemem. A tűz eldördült, én megtántorodtam, de a protokollfőnök a keménykötésű megbízólevéllel megtámogatta derekamat. Megmenekültem. A katonák elmentek, én valahogy lebotorkáltam, közben tanácsosunk előkerült, visszakaptam a megbízólevelet. Mehettünk Chissano elnökhöz.

Utólag persze felelősségre vontam a helyismerettel rendelkező tanácsost, hogy az autóból kiszállván miért volt annyira sápadt s mitől remegett, hiszen nyilván ez ébresztette fel bennem azt az érzést, hogy nemsokára a halál közelébe kerülök. Kiderült, hogy a vendéglátók eredetileg nem számoltak velem, s mikor mégis felbukkant, csak betuszkolták egy üres autóba, amely egyébként a testőröké volt, padlóján pedig ott heverték a „tartalék” gépfegyverek. A tanácsos pedig egész úton nem merte letenni a lábát, mert

attól félt, hogy véletlen elsül valamelyik. A különös testhelyezettől viszont annyira kimerült, hogy alig bírt lábra állni, úgy remegett. Pedig ő csak szakmai buzgalomból tartott velem, hiszen ő is tisztában volt vele, hogy a nagykövet egy ilyen eseményre többnyire egyedül megy. De ő mint kereskedelmi tanácsos – Mozambik viszonylatában – szinte reménytelen helyzetbe került, úgynevezett *sepregető ember*nek érezte magát, s így, mikor nesztét vette annak, hogy valami „árualap” (többnyire kesudió) mutatkozik, hirtelen Maputóban termett, és azonnal megpróbálta megszerezni a magyar adósság törlesztése fejében. Arra gondolt, ha a fényképe bekerül az újságokba, akkor a hatóságok majd nagyobb respektsussal fogják fogadni, így hamarabb végére jár az adósságnak. A nagy terv azonban összeomlott: a tévé áramszünet miatt aznap nem sugárzott műsort, az újságban pedig csak valami elmaszatólodott fénykép jelent meg. Maradt a sepregetés az üres kikötőben. De nekem sem maradt sok dolgom. Portugálul nem tudtam, a fővárost nem lehetett elhagyni. Úgyhogy inkább maradtam mozambiki nagykövet *in partibus infidelibus*, és Pretoriából követtem tovább az eseményeket.

Dél-Afrikában az *apetheid* örült rendszere mégis létrehozta az egzotikum világát. Ezek voltak a *bantuszánok*, vagyis a feketék „autonóm” területei. Az uralkodó fehérek még évtizedekkel korábban akként próbálták többséggé varázsolni magukat, hogy a fekete lakosságot bantuszánokba, azaz fekete önkormányzati területekbe tömörítették. Ezeket leszámítva kellett volna a fehérek számbeli többségét elérni Dél-Afrikában. Néha e körzeteknek volt törzsi háttere, s hozzá deportáltak városi fekete tízezreket. Tíz bantuszánt alakítottak ki, mondván, hogy önállósodván és fejlődven a feketék előbb önkormányzatot, majd államot teremtenek ezekből. Négy bantuszánt rövidesen teljesen önállóságra éretnek, szuverén államnak is nyilvánítottak. Van-e, ki nevüket nem ismeri? *Transkei, Ciskei, Venda, Bophutatswana*. „Függetlenségüket” persze csak Dél-Afrika ismerte el. Az államiság külső jegyeit megkapták. Zászlójuk volt, hadseregük, rendőrségük, szép bélyegkiadásuk (pénzüik azért nem volt külön) – és persze nagykövetségük Pretoriában! Szegény bábállomokkal az „igazi” nagykövetségek természetesen szóba sem álltak. De a „határon” pórul járhatott az ember, ha nem volt vízuma bantuszánékhöz. Dél-Afrikával volt „bilaterális” vízumentességi megállapodásuk, azoknak felemelkedett a sorompó. De egy magyarnak, még ha diplomata is? Nehéz dolgom volt, hiszen kérhettem volna vízumot, s adtak volna lelkesen, de Budapesten lelkemre kötötték, hogy elismerésük leghalványabb jelét se mutassam. Így hát, az igazat megvallva, nem a főútvonalon léptem át a határt.

Hogy mi vonzott a bantuszánokba? – Az abszurdítás az abszurdban: a frivol, a szabadabb élet! Politikai értelemben a legtöbb bantuszán persze törzsi diktatúra volt. De a mindennapi életben olyan szabályokat alakítottak ki, amelyet csak akartak. Ebben az értelemben pedig éppen Dél-Afrika volt a nem szabad ország. Itt tiltva volt a szerencsejáték – a bantuszánok, már csak pénzszerzési okokból is, megengedték. Dél-Afrika Las Vegasa: *Sun City*, egy ilyen bantuszánban helyezkedett el a szavanna közepén. Dél-Afrika álszent-puritán népe tódult az itteni játékkaszinókba. Errefelé szeszestalt is minden korlátozás nélkül, éjjel-nappal és vasárnap is lehetett kapni.

A DAK-ban a televíziót is cenzúrázták, s már az is nagy engedménynek számított, hogy ottlétem alatt az amerikai krimik hangját két csatornán lehetett fogni. Az egyik az alvilági nép mosdatlan szájával, cenzúra nélkül beszélt, a másikon füttyszó helyettesítette az angolban „négybetűs” szavakat. Magát a TV-t – mint istentelen dolgot – csak az 1970-es években hozták be az országba. (Volt viszont atombombájuk!) Olyan ledérséget sem engedtek meg, mint a szépségkirálynő-választás. A *Miss World*öt rendszeresen az emiatt világhíressé váló Sun Cityben választották. Ottlétem alatt egyszer kéttucatnyi jelölt közé bekerült a magyar szépségkirálynő is, aki nyomban üzent is nekünk, hogy a világ végén szívesen venné, ha a követség egy kicsit odafigyelne rá. Fel kellett tehát venni vele a kapcsolatot. Éreztem, hogy ezt már nem lehet egy filoszra bízni. Hivatásos diplomatához méltó feladat volt, így meg is bíztam a Szovjetunióban végzett első titkárunkat, keresse fel a hölgyet. Visszatérve aztán elmesélte nekünk, az ámuló hallgatóságnak, hogyan jutott át oroszul beszélve a portások és a testőrök gyűrűjén („lenni bolsoj gyiplomat”), miként verekedte át magát a női öltözőn, hogy a magyar szépség végre a lábai elé borulhasson. – A valóságban persze nyilván ő borult, izzadtan-fáradtan, a hölgy lábai elé, de hát ennyit ki nem igazítana a történetein? – Sajnos azonban a végeredményen mégsem lehetett helyesbíteni, így azóta sincs magyar világszépe.

Az immár elenyészett dél-afrikai abszurdítások mind vagy majdnem mind az *aperteid* következményei voltak. A holland szó maga *elkülönítést* jelent, és azt kell érteni alatta, hogy a fekete és a fehér lakosságot szétválasztják lakóhely, család, iskola, társadalmi érintkezés szempontjából. Persze fehérek és négerek a mai Amerikában sem élnek együtt, de ennek előírása és abszurd mértékig vitele a dél-afrikai *búrok*, vagy más néven az *afrikánerek* leleménye volt, akik 1949-ben vették át (a britektől, szabad választások révén) a hatalmat. Nem törvények által rögzítetten, mégis, a szokásjog alapján a brit korszakban is volt elkülönítés. Annak idején például Gandhi itt kezdte ügyvédi pályáját, s mint indiai a harmadik helyett második osztályon utazhatott volna a vonaton. Ő azonban ügyvédként az első osztályra váltott jegyet, s a kalauz felszólítása ellenére sem akart onnan távozni. Erre a kalauz, más vasutasok segítségével, a Pietermaritzburg-i állomáson egyszerűen kidobta a vonatból. Mindez 1892-ben történt. Száz év múltán Gandhi szobra áll ott.

1992-ben, amikor kikerültem, az *aperteid*et hivatalosan már eltörölték. De még mindig ezer nyoma volt tapintható. Jártam olyan vidéki postán, ahol a bejáratnál két ajtó volt: fehérek – feketék, bár mindkét ajtó ugyanabba a közös kis postahelyiségbe vezetett. („Ügyes” – mondaná Kohn bácsi.)

Az egyetlen hely, ahol kezdettől nem volt *aperteid*, a pretoriai Nemzeti Színház volt. Ide már annak idején is válhattak a feketék jegyet. És persze a színpadon sem volt megkülönböztetés. Reflexeim azonban néha mégis rosszul működtek. Elmentünk megnézni a *Parasztbecsületet*. Mit tesz Isten, egyszer csak a templomból kitóduló kórusban ott volt egy fekete is. Mi az ördög – ötlött eszembe – hát mégis az *Othellót* adják?

A színpadon, és főleg papíron könnyen ment az *aperteid* eltörlése. De a politikai rendszer átalakítása igazi rendszerváltoztatást igényelt, még akkor is, ha a gazdaság eleve

piaci alapokon működött. Ennek békés menetét volt alkalmam közelebbről is megfigyelni, mert a diplomatakat beengedték az ottani kerekasztal-tárgyalásokra. Kétszer éltem át tehát rendszerváltoztatást, így a második alkalommal már bölcs tanácsokat is adhattam. Lengyel, cseh, román kollégámmal egészen orákulumnak kezdtünk számítani. De dicsekvőleg majd egy másik alkalommal.

GÓZON ÁKOS

A tudós és az elektronikus média

A tudomány és a tudományos ismeretterjesztés helyzetéről, szerepéről, lehetőségeiről az elektronikus médiában rengeteg vita zajlik manapság – az újságíró szakmán belül, s azon kívül is. E jeles alkalomból, Szörényi László hatvanadik születésnapján a kérdésről egyetlen szempontból szeretnék írni.

Évekkel ezelőtt egy közös rádióműsorunkról megjelent kritikában olvashattam azt Szörényi Lászlóról, hogy ő egy igazi reneszánsz egyéniség, egy – akkor még csak – 20. századi polihisztor. A jelzőt természetesen érvényesnek tekinthetjük új évszázadunkra is, s feltehetjük a kérdést: mire érzett, mire tapintott rá rendkívül találó jelzőjével az ítésez? Mit képvisel (szerencsére) gyakori jelenlétével Szörényi László a hazai televíziózásban és rádiózásban?

Mindazok, akik szeretnék, ha a tudomány, az ismeretterjesztés az elektronikus média fősodrába kerülhetne, illetve megőrizné ott már meglévő állásait, különféle receptekkel kísérleteznek Európában.

Ezen elképzelések közös gyökere az, hogy a mai tömegmédia nem kedvező környezet a tudományos ismeretek széles körű terjesztéséhez. Bulvárosodó hangvételével, egyre klipszerűbbé váló képi és akusztikus megoldásaival folyamatosan úgy alakítja át a befogadó közeget, hogy az új tudományos eredményekről, vagy a régiekre épülő háttérismertekről mind nehezebben lehet az üzeneteket a nézőhöz és a hallgatóhoz eljuttatni.

Ez a diagnózis sajnos az alapjait tekintve helytálló, bár ilyen formában természetesen túlzottan leegyszerűsítő és általánosító. Elegendő csak az európai rádiózásban megjelenő folyamatokra gondolnunk: egy-másfél évtizeddel ezelőtt még úgy tűnt, hogy a zenei alapokra építő, „dübörgő” kereskedelmi rádiók színes, harsány popkínálatukkal elszívják majd a levegőt a beszélő rádióadóktól és műsoroktól. Nem ez történt. A vegyes zenei kínálatra törekvő csatornák népszerűsége hamar a zenitjére ért, s bár sok hallgatót szóltanak meg, nem váltak egyeduralmódóakká. Hozzájuk hasonló népszerűsége tettek szert a velük szemben alternatívát kínáló, szinte kizárólag az emberi beszédre mint tartalmi és akusztikai jegyre építő „talk” rádióadók. Ha a hallgatottsági mutatóik nem is mindig érik el a zenei slágeradókét, presztízsiük, ismertségük, jól körülhatárolható hallgatói összetételük bőven kárpótolja őket. E folyamatnak köszönhetően a kontinensen újra erőre

kaptak a korábban már csaknem temetni kezdett közszolgálati rádiók is, hiszen a hangzásbeli és tartalmi egysíkúsággal szemben változatosságot és megbízhatóságot tudnak kínálni hallgatóiknak. De a hírtelevíziózás európai megerősödése is a tartalom iránti közönségigényt bizonyítja.

Ezzel együtt sincs könnyű helyzetben a tudományos média, hiszen igazi versenyhelyzetben kell érdekesnek, vonzóknak mutatkoznia. Ebben a közegben szeretnék tehát sokan növelni vagy legalább megőrizni az ismeretterjesztés hatékonyságát.

Vannak, akik a magas hallgatottságú kereskedelmi jellegű média, valamint a reklámok hatékonynak bizonyuló hatásmechanizmusait vizsgálják, s azok átvehető elemeit kívánják alkalmazni a tudományos ismeretterjesztésben. Céljuk, hogy azon nézőkhöz, hallgatókhoz jussanak el, akik nem azért követnek figyelemmel egy műsort, mert a tudományra kíváncsiak. Ezen elképzelések többsége műfaji meghatározottságú. Vannak, akik az egy-két perces tudományos kommunikáció lehetőségeit vizsgálják. Vagyis hogy miként lehet akár a legbonyolultabb tudományos eredményekről is úgy szólni, hogy a tudósítás vagy interjú elhelyezhető legyen a legfeszítettebb tempójú televízióhíradóban vagy rádiós krónikaműsorban is. Ez a megközelítés hírközpontú: az új eredményeket tartja a tudomány legfontosabb kérdéseinek. Mások – szintén „idegen” pályán fellépve – a botrányok által meghatározott médiaközegben a tudományos vitákra fókuszálnak: a konfliktus révén kívánják felkelteni a közönség figyelmét, s így közvetve új tudományos ismereteket is „csöpögtetni”. Az ily módon feldolgozható tudományos témák köre azonban már eleve leszűkített, hiszen nem minden ismeret formálható hírré, s nem minden új eredményt kísér a nagyközönség számára is érthető, valamint a témához méltó színvonalú vita.

Mások a sztár-jelenséget kívánják a tudományos ismeretterjesztésben hasznosítani. A sztár lehet kiválasztott kutató, vagy sokat szerepeltetett tudományos ismeretterjesztő újságíró. A lényeg, hogy minden tudományos kérdésben ők nyilatkozzanak meg, s hogy az általuk képviselt tudományos tartalom mellett legalább akkora súllyal jelenjenek meg a nagyközönség előtt a sztárok személyiségjegyei is. Ne gondoljuk, hogy a sztár-elmélet egyben bulvár megközelítést is jelent, hiszen például a BBC-nél is bevett módszerről van szó! A sztár-ismeretterjesztőkre épített tudományos kommunikáció határait a kompetencia, a saját kutatás hatóköre jelöli ki: a mind jobban specializálódó tudomány világában egyre kevésbé nyilatkozhat meg minden kérdésben ugyanaz a pszichológus, pedagógus, vagy mondjuk orvos-genetikus, mint ahogy az bevett és népszerű gyakorlat volt a múltban – mert immár a kommentár szintjén sem biztos, hogy ért az adott kérdéshez.

Az ismeretterjesztés újabb irányzata az, amely a tudományos kommunikációt projektjelleggel képzeli el. Egy ismeretterjesztő televízióadás vagy rádióműsor mellé tudományos játszóházat, tudós kávéházat, internetes távoktató feladatokat, klubot, nyilvános előadást, s általában: nagy marketingmunkát rendel. Az interaktivitás révén nemcsak növelni kívánja az érdeklődést produkciója iránt, hanem a nagyközönségtől új szempontokat, kérdésvetéseket is vár, hogy a visszacsatolás révén eredményesebb

legyen. Az ilyen nagy programokból azonban egyszerre egy adott közönség előtt nem futathat párhuzamosan sok, mert azok egymás hatékonyságát csökkentenék, ráadásul nagy szellemi és anyagi kapacitást is feltételeznek. Ez viszont végső soron a sajtó minden területén kívánatos sokszínűséget, a jó értelemben vett szellemi versenyhelyzetet korlátozhatja.

S a fenti útkeresések, műfaji kísérletek sorában találjuk meg azt a felfogást, amelyet Szörényi László képvisel a hazai ismeretterjesztő médiában. Ennek újszerűsége és modern jellege abban áll, hogy nem műfaji alapon közelíti meg az ismeretterjesztést. Amint az a Scirab nemzetközi rádiós ismeretterjesztő program tavaly őszi trieszti konferenciáján megfogalmazódott: a tudomány kommunikációjának új útja kontextusalapú. Ez a felfogás abból indul ki, hogy a tudomány önmagában izgalmas, érdekes. Nem kell eleve sikeresnek vélt műfaji korlátok közé szorítani, hanem ellenkezőleg: a kiválasztott tudományos témához és a felkért szakértő személyéhez kell „szabni” a megvalósítás kereteit. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy ugyanazon, rendszeres időpontban jelentkező tudományos tévé- vagy rádióműsor megengedheti magának azt, hogy egyik alkalommal a portré, másik alkalommal a dokumentum, megint máskor a disputa eszközével dolgozzon fel tudományos témákat. Szörényi László éppen ezekben a műfajok közötti átjárásokban nyújt nagy segítséget a szerkesztőknek. Ha rágyújt pipájára (amely miatt csodálatos módon még egyetlen stúdió tűzjelző berendezése sem tiltakozott eddig), akkor egyetlen megszólalásán belül hallhatunk tudományos esszét, anekdotát, értekezést, vagy személyes, portréjellegű elemet.

A mikrofonon vagy a kamera előtt egy igazi személyiség ül. Több, mint egy sztár, hiszen minden mondatát saját kutatás hitelesíti. Megnyilatkozásait elemezve a tudományos ismeretterjesztés sok generációja tanulhat tőle sikeres szakmai fogásokat!

GYŐRI ENIKŐ

Amikor tényleg a nagykövet mozgatja a nagy követ...

1992-ben, Szörényi László római nagyköveti működése idején földmunkák folytak a nagykövetési épület pincéjében. Az építkezés közben márványtábla-darabokat találtak, a következő – töredékes – felirattal:

HORT ... CERNARII
A ... CCXXIII

Szörényi – amennyire persze egy nagykövet az ilyesmire ráér... – nekilátott a kő titka, eredete megfejtésének. A rendelkezésére álló, hézagos forrásokból sikerült kikövetkeztetnie a szöveg egy részét, és a márványtáblát felállította a nagykövetiség kertjében. Baráti körben ugyanakkor jelezte, a kutatást folytatni kellene, mert egyelőre nem sikerült egyértelműen azonosítania a kert egykori tulajdonosait.

1995-ben Szörényi utódja a kérésére után azonnal intézkedett, hogy a követ távolítsák el, mert a szöveg állítólag „áthallásokra adhat okot”. A kőemlék megsínylette a beavatkozást: újra darabjaira szedték szét, és az elkövetkező éveket az épület mögött, eldugva, a kerítéshez támasztva vészelte át.

2002-ben Csorba László, a Római Magyar Akadémia tudományos igazgatója, kéresemnek eleget téve, végére jutott a levéltári kutatásoknak. Az újabb adatok fényében a pontos felirat a következőképpen rekonstruálható:

HORTI LUCERNARII
A. D. MDCCCXXIII

2003 januárjában így ennek megfelelően állítottam helyre a márványtáblát, és hívtam meg a római magyarokat az újraavatási ünnepségre. Bár nagyon szerette volna, Szörényi László sajnos nem tudott eljönni közénk. Most tehát római magyar nagykövetként akkor elmondott beszédem szövegével szeretném Öt köszönteni.

Avatóbeszéd a nagykövetség kertjében
(2003. január 28. 19. 30)

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Barátaim!

Nagyon köszönöm, hogy elfogadták a meghívást az utolsó római eseményre, melyet még nagykövetként tartok. El kell hogy mondjam, sokakkal együtt én is nagyon vártam ezt a percet. Nem arról van szó, hogy valami új születik ma este, hanem arról, hogy újra a helyére kerül valami, ami néhány évig feledésben pihent, méltatlan körülmények között. S hogy miről is beszélünk? Egy kőről, egy darab szépen faragott, mives márványról.

Rómában, én hiszem, a köveknek lelkük van és beszélnek. Itt a nagykövetség kertjében is megbújt sok esztendőn át egy, aztán a felszínre került. Megszólított minket, mert beszélgetni akart. Hívogatott minket, hogy megismerjük.

1992-ben értettük a szavát. Értettük, mert meg akartuk érteni. Ő mesélt nekünk, de nem fedte fel minden titkát.

Utána félreértettük őt. Félreértettük, mert már nem akartuk őt megérteni. Gyanakvóvá váltunk, becsuktuk az eszünket és a szívünket. Féltékenyek lettünk rá.

Aztán ez is elmúlt. Újra megszólítottuk. Ő nem fordult el tőlünk, megbocsátott. Talán megérezte, jó szándékkal közelítünk hozzá, hogy azt akarjuk, újra a régi lehessen. És ő akart a régi lenni. Még a titkát is felfedte. Egészen kitárulkozott. Köszönjük ezt meg neki! Figyeljünk mindig a kövekre és egymásra! Ne lehessen többet olyan kor, amikor becsukjuk a szemünket és a fülünket, hogy ne lássunk és ne halljunk. Ne hagyjuk, hogy a gyanakvás, a kicsinyesség és a rosszindulat hatalmasodjon el rajtunk, hogy rágja a lelkünket! Legyen mindig a helyén az eszünk és a szívünk! Merjünk gondolkodni és tanulni másoktól! Mindig építsünk és sohase romboljunk! Ha így cselekszünk, a kövek szólni fognak hozzánk. És mi mindig érteni fogjuk, mit beszélnek.

GÁRDONYI GÉZA

Göre Gábor bíró: A pesti úr (harmadik eresztés) (részlet)

A Tajtékpélpa

„Lyó egészségöt és hasolló lyókat kívánok, továbbá, hogy a vásárba jártunk, hát mögállunk a pélpás sátor előtt. Sok mindönféle tajtékpélpa lógott a sátor falán, ki igényös, ki hajlott nyaku, de tsupa úri pélpá.

Aszondi a zsidó, hogy aszondi:

– Pélpás embör-e kend?

– Az vagyok mondok.

A kezibe kap egy szép nagy piroсныaku pélpát, oszt aszondi:

– Vögye mög ezt kend, árán alul adom, hogy pizöm lögyön a vasutra.

Odaadom négy pöngőjér.

Nézöm a pélpát hát röttentő szép uri pélpá, még a kupakja is olyan, mint a templom kupolája.

Aszondi a sógor halkan, hogy aszondi vögye mög kend de rögvest ö. m. a. f. mögér ez huszonöt pöngőt is!

Hát mondok a zsidónak:

– Két pöngőt adok érte.

De rögvest mögbántam, hogy annyit ígértem érte, mer a zsidó egy szót se szólt tsak idadta. Löhet hogy idatta vóna másfél forintér is.

Hazavisszük a pélpát, kiülök otthon a ház elejbe, rágyujtok, hát ojan бүdös mint a miskótzai patak.

Mondok a sógornak ez nem löhet igazi.

– De aszontsi tsak szijja kend ö. m. a. f. igazi ez, tsak talán mögkenték valamivel attul ojan бүdös.

Mutattyuk oszt a Kátsának, hogy itéjje mög ha igazi-e? Hát a Kátsa mingyán aszontsi hogy aszondi kú pélpá.

No mondok, hogy a szilokféreg essön abba a zsidóba, mögtsalt éngöm. De nem azér vagyok én bíró, hogy annyiban hagyjam, mer a törvény arravaló, hogy a hamisságot visszaigazítsa.

Aszondi a sógor, hogy aszondi öheti mán a fene a kend pízit sógor, ki tuggya hol jár azóta a pélpás zsidó.

– De mondok akárhol jár, mögkerestetöm a gézönguzt!

Oszt ösz a mérög, még a sógort is szidtam, hogy mondok de bolond esze van kendnek is, hogy így rá noszitott erre a pélpára.

Oszt mérgembe a falhon akartam tsapni, de a Kátsa nem engette. Aszondi bizzam rá a pélpát, kikeresi ú a zsidót akárhol is, oszt vissza véteti vele.

– Hát mondok nesze.

Elballag a Kátsa a zurasági kastély felé, de egy óra is alig fordult el, gyön vissza, letösz két forintot a zasztalra.

– Hol vötted mondok.

– Ne tessön keresni, így felel. Én mögvöttem a pélpát bíró uramtól, avval mögvan.

– Hát jól van.

Beállit másnap egy idegöny embör, oszt aszondi panasza vóna.

Mondok hát ki maga?

Aszondi Petrás Káro az én bötsületös nevem, kőmives vagyok. A városbúl hitta éngöm ide harmad magammal a kastéjt vakolni.

– Hát mondok mi a panasz?

Elóhuzi a zsebibül a kú tajték pélpát oszt mutat.

– Ihol ez a pélpá aszondi, rászödött vele a Kátsa tzigány.

– Hogyan? mondok.

– Hát aszondi, ahogy ott dógozunk odagyön beszélgetni. Leül velem szömbbe, oszt rágyujt. Mögtetszik neköm a pélpá, mondok hol loptad azt a gyönyörü pélpát? Aszondi a zőregapámtul maradt az rám. No mondok akkor nem is halt meg a te öregapád máshol mint a zakasztófán. Mán az mindegy aszondi tsak mög ne köllene tüle válnom, de mög köll tüle válnom, mert a végrehajtó gyön rám; hát beviszüm hónap a városba. Mondok hát mennyiér adod el neköm? Aszondi nem adnám én száz forintér se, de ha nem alkuszik, mög mingyár kifizet, hát odaadom három pöngőjér, pedig a kupak is mögér annyit rajta. Én nem szoltam többet, gondoltam mögéri a pélpá. Éppen három forint volt nálam, odaattam a pélpájér. Mikor rágyujtottam, akkor láttam, hogy nem igazi, de mán akkor a tzigány nem vót ottan.

– Hát mondok el se hivatom a Kátsát, ha így van, mert magának barátom nints igazsága.

– Hogyne vóna mikor mögtsaltak.

– Mondok hát ha vak lovat vösz a vásárba oszt nem tudta tsak mikor a ló otthon a falnak mögy ki itéli vissza? Azér van szöme az embörnek, hogy lásson.

Hogy erre a kőmives nagyon káromkodott a zudvaron, behajítottam egy napra az kösségi tömlőtbe.”

*

Hát lyó egészségöt és hasolló lyókat kívánunk a zigazgató úrnak továbbá így vigyázzon az pélpavásárláskor!

Horváth Krisztina – Mohl Jánosné

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Emlékkönyvbe

Egy diák jegyzetei Szörényi tanár úr órájáról

„Ablakomba szállt egy veréb,
Emlékkönyvbe ez is elég.”

Elemzés.

Viszonylag késői lelőhelyei: eml. könyv-költészet, kalendárium-irodalom, levelezési tanácsadók, 19. sz. utolsó harmada-vége. (Köt. olv.: 19. sz. végi napilapok házt. tanácsadó rovatai, ifjú lányoknak szóló (főleg prot. és evang.) útmutató könyvek, Vas Gereben és Jókai összes művei, JÖVŐ HÉTRE!!!)

Nyomai a 18. sz-i közköltészetben, l. pl. ismeretlen szerző móc–magyar vegyes nyelvű kézirata a petrosényi róm. kat. plébánia padlásán, érdemes elkérni a kulcsot, Mancika, készséges, borraivaló! Kapcs. a fr. és ol. udv. kult. hagyományával – pl. Faludi és Garcian stb. Veréb-metaphorika, egyéb madarak, Bocaccio, Donne, szex. vonatkozások. (Köt. olv.: az egész ol. reneszánsz, eredetiben, három héten belül.)

Keleti eredet: Oxf. Bodley Kvt., Ms 3543/Ar., cadízi ar. nyírásban íródott, kalligráfiai jellegzetességek! Al-subbak (ar. ablak) vszínűleg félreford., ered. szöv. nyilván héb., a fordító rosszul olvasta a ha-chalon (héb. ablak) szót, ha-chalom (héb. álmom) lehetett „Álmomban ... veréb” vö. Emese-legenda! Ősi m. kölcsönzés lehet, vándormotív., a megtermékenyítő madár (l. újra ol. ren.).

Ehhez vö. még a szoc. áll. és pártvezetés szövegcsönkítő és -átíró munkáját (delfin: utánanézni!), tkp. „...**szart** egy veréb”: defecatio mint az ürítés/eiaculatio metaforája, ablak: nyitottság, női princ., veréb: jambikus, **hím**rím, férfi princ. A jókívánság és a termékenység-varázslás összefonódása.

Folyt. jövő héten.

KÁLMÁN C. GYÖRGY
magyar, I. évf.

KÁNTOR LAJOS

Bővebb tájékoztatás: Szörényi Lászlótól

Négyvel az athéni, nyolccal a pekingi olimpiai játékok előtt Kínában jártam, Kínában jártunk, hárman, magyar irodalomtörténészek; én amolyan szerencsés potyautasként, erdélyi kiegészítésként lehettem Pomogáts Béla és Szörényi László társa a nagy utazásban. Éppen Sanghait igyekeztünk a rendelkezésre álló pár nap alatt fölfedezni, természetesen a régi és új kínai csodákra érzékenyen, amikor Laci azzal állt elő a nyilván mindenféle (így: jelentési) kötelezettségtől megterhelt kísérőinknek, hogy vezessenek el az első itteni jezsuita misszió egykori székhelyére, ahol aztán rá is akadtunk egy kőoszlopra, a tudós csillagásznak emléket állító felíratra. Az írást – legalábbis akkor még – Szörényi sem tudta elolvasni, ám arról felvilágosított minket (és a ránk vigyázó írószövetségi megbízottakat), hogy ez a mandarin rangú kínai tudós fogadta be az olasz származású Matteo Ricci atyát és hittérítő csapatát, a 16. század második felében. Utazásunkról írt és könyvembe, a *Gyökerek, álmok, tengerek* Kína-alfejezetébe is felvett beszámolómban nagyjából ennyit tudtam jelezni, kolozsvári protestánsként, a távoli jezsuita mozzanatról, hozzátéve filológusi buzgalommal: „Bővebb tájékoztatás végett Szörényi Lászlóhoz, az Irodalomtudományi Intézet igazgatójához tessék fordulni, Budapesten.”

Tulajdonképpen többévi, sőt több évtizedes tapasztalatomat sűrítettem ebbe a mondatba – bár valamikor nagyon régen, egyszer-kétszer én lehettem a „felvilágosító”. Például amikor először (?) Kolozsvárott járt, nálunk, a Mikes Kelemen utcában, Kőszeghy Péterrel; ma sem igazán tudom, hogy ez a látogatás nekem vagy inkább Mikes Kelemennek szólt – akkoriban sokan jártak erre, otthon Mikes-folytatók keresésében. Jobban emlékszem egy budapesti összefutásra. Szó szerint futás volt, legalábbis Laci részéről, egy meleg nyári este érkezett a hátizsákjával Szegedről, valósággal beesett a kisvendéglőbe, mint egy maratoni futó, hogy végre kevéssel a megbeszélt időpont után hideg sör mellett elbeszélgethessünk a „határon túli” intézményi önfenntartás akkoriban megnyílt lehetőségeiről.

Mi, a *Korunk*, már elkezdtük a román sajtó heti szemlélését (a *Sajtófókus* azóta is, immár tizenötödik éve é!), Szörényi tanár úr nem tudósi, hanem önként vállalt közéleti feladatként szeretett volna segíteni a mi ötletünk közvetítésével a felvidékieknek, ha jól emlékszem, Grendel Lajoséknak.

Innen kezdve találkozásaink jelentős mértékben fehér asztalokhoz, sörökhöz, hosszúlépésekhez is köthetők, nem hagyva ki persze a feketekávét, amelyből a legjobbat Róma központjában rendelte nekünk. Feleségemnek megbocsátható, nekem azonban nyilván nem, hogy még ennyi filológusi affinitásom sem maradt, hogy megjegyezzem egy életre, melyik is az a tér, ahol a világ legjobb kávéját szervírozzák. Az igazság az, hogy jobban emlékszem a római magyar követséghez közeli kínai kisvendéglőben elköltött ebédre, ahová a nagykövet úr hívott meg minket. Ehető, sőt jó ételt ajánlott nekünk az étlapról (ezt a gondolatot majd később folytatom), de már ott megtanulhattam, hogy kenyeret ne próbáljon kérni ilyen helyen még egy erdélyi sem.

A bővebb tájékoztatásra Rómában más alkalmak is kínálkoztak. Nem sorolom elő valamennyit – még azt a feledhetetlen sétát sem Szörényi Lacival, a kincseit (neki köszönhetően) feltáró éjszakai Rómában, tisztára művelődéstörténeti, történelmi és művészettörténeti környezetben (hozzászámítva a híres feketekávét), már csak azért sem, mert gyenge szakreprodukálónak bizonyulnék. Egy esti követségi fogadást viszont nem hagyhatok ki. Folyt már a közvetlen előkészítése a római–nápolyi hungarológiai kongresszusnak, s az anyagiak biztosítása érdekében Szörényi nagykövet úr meghívott a rezidenciájára több egyetemi korifeust; s ha már vendégként a házban tartózkodtam, engem is odainvitált. Ő valamiért (hivatali elfoglaltságból) késett, a követségi kisebbek helyettesítették addig. Italt egy régebbi alkalmazott szolgált fel, az, aki érkezésünkön kaput nyitott, és lakosztályunkba felvezetett, de előtte kioktatott, hogy az esernyőt tessék lent hagyni a belső bejáratnál, az esernyőtartóban. Vagy megismert engem, vagy nem, a várakozási ital kínálásakor, mindenesetre ezekkel a kedves szavakkal szólított meg: – Maga mit akar? – Én italt akartam, talán pálinkát, talán konyakot, tehát nem játszottam meg a sértődöttet. Később rákérdeztem a nagykövet úrra, hogy tulajdonképpen ki volt azon az estén a pincérünk. Régi ávos, szolt a lakonikus válasz.

Közös „leghosszabb lépésünk” során, Kínában alkalmunk nyílt ennek az emléknek a föllevenítésére, hiszen vendéglátóinknál 2000-ben is mindenütt velünk voltak, kísérték az ilyen „magamitakar”-ok, noha igyekeztek (többnyire) másképpen viselkedni. Pekingben, Sanghaiban, Senzszenben már tudtunk nevetni is rajtuk. Volt ennek irodalomelméleti vonatkozása is. Igyekvő tolmácsunk (aki több évet töltött Budapesten a kínai diplomáciában) magyar mondataiban sűrűn használta a „regény” szót; mi egyre jobban csodálkoztunk, hogy korunk e kétségtelenül fontos prózai műformája mindenütt jelen van a kínai életben, amíg aztán meg nem fejtettük: a szolgálatunkra kirendelt idegenvezető egy közönséges, hasonló hangalakú szavunkat téveszti következetesen a műfajelmélettel. A derék tolmács utunk végéig következetes maradt, szelíd figyelmeztetésünk ellenére továbbra is ragaszkodott a „regény”-hez.

Szörényi Laci a két hosszú (Budapest–Peking és Peking–Budapest), különféle megviseltségekkel járó, végül is azonban bonyodalmaktól mentes repülőutunk közé ékelt tíz nap alatt egy percig sem tagadta, hogy számára az első kínai tartózkodás mekkora élmény, a szüntelen fölfedezések és művelődéstörténeti visszaigazolások alkalmá. Amikor

ezt páratlan látványosságok meglátogatása során bizonyította (beleértve a tobogán kipróbálását a Nagy Falnál) vagy sajátos írószövetségi (szervezett) találkozóinkon adta elő, a magyar–kínai irodalmi kapcsolatok továbbépítését szorgalmazva – nem volt semmi baj. A baj, legalábbis számomra, a vendéglőkben, a különböző fokozatú közétkeztetési egységekben kezdődött el, egészen a legmagasabb szintű (kormányfőket is fogadó) protokoll-termekig. Azt ugyanis, hogy megköstoltatják velünk a számtalan helyi variánsban virágzó kínai konyha fogásait, magam is természetesnek vettem. (Kutyát, a köztudottan állatbarát, bár főként macskaszereető Pomogáts Béla, akkori elnökünk kifejezett kérésére sehol nem szolgáltak fel.) De a tobzódást, amelyben részünk volt mindvégig, a gyomrom már nemigen tudta elfogadni. A pálcikákat is érintetlenül hagytam – ellentétben két társammal –, így aztán étkezés kezdetekor nekem mindig hozták a kés-villát. A konfliktus ott éleződött köztünk, ahol lehetett volna választani a kínai és az európai kínálat között, például Buzsi (vagy Bugyi) kirakatközségben, Senzszen határában, a déli különleges területen belül (itt a legnyilvánvalóbb a Nyugattal folytatott sikeres verseny, Kelet és Nyugat találkozása). Az elegáns épületkomplexumban, amely bowlinggal is szolgált a vendégeknek, felirat jelezte az európai (emberi) vendéglőt, s én természetesen megkönnyebbülve sóhajtottam. De ismét kisebbségben maradtam, vagyis folytatódott 20–21. századi erdélyi sorsom. Innen kezdve föl is adtam gyomrom szabadságharcát, morogva ugyan, behódoltam a többségi akaratnak. Utóvégre Kínában jártam...

A jelzettek után azt gondolom, aki kíváncsi a kínai konyha ízeire, specialitásaira, forduljon bizalommal Szörényi Lászlóhoz. Bővebb felvilágosítást tőle ebben a tárgykörben is (a magyarországi humanizmus, a jezsuiták, az olasz kultúra, az újlatin költészet stb., stb. mellett) – az Irodalomtudományi Intézetben, Budapesten.

KÓSZEGHY PÉTER

Az út (fotóalbum)

KEZDETEK

1969-ben harmadikos gimnazista voltam, Szörényi Laci pedig akkor fejezte be az egyetemet. Történt ekkoron, hogy a Magyar Nemzet hirdetései között nagyanyám az alábbi szövegre bukkant: „*Fiatal tanár latin, görög, újgörög, perzsa, német, francia, olasz, orosz, angol nyelvek tanítását vállalja, kezdőket egyéb nyelvekre is.*”

Nagyanyám úgy érezte, megtalálta az ő emberét: kisunokája ugyanis félévkor megbukott latinból. Igaz, ennek nem a deák nyelv (egyébként nem lebecsülendő) nehézsége volt az oka, hanem, hogy az unoka egyáltalán nem jelent meg a latinórákon. A gimnáziumi rend szerint a napló mindig a nagylétszámú németeseknél és sohasem a kevéske latinosnál volt, következésképp a latinóráról hiányzók nem írtak bé. Ezt észlelven, e léha ifjú csütörtökönként csak 9 órára járt gimnázumba, mivel a latin mindig csütörtökön az első óra volt. Kitűnő latin tanárnőjének, Tegye Imrénének végtelen nagyvonalúságát dicséri, hogy a félévkor megbuktatott nebuló év végén ötöst kapott latinból. Ami, mondhatnánk, a fiatal tanár korrepetálásának volt köszönhető, akihez a nagyanyai és szülői szigor az ifjút kényszerítette. Ám ezzel az állítással letérnénk az igazság keskeny ösvényéről. A fiatal tanár, hívjuk a továbbiakban egyszerűen Szörényinek, és a megtévedt gimnazista mindössze egy-két alkalommal gyötörte magát a deáki nyelvvel, a továbbiakban, egymás szájából kapva a szót, az irodalomról fecserészték. Emlékeim szerint leginkább Dsidárról, Huxleyről, Conrad Ferdinand Meyerről. És Catullusról és Firdausziról, akikről a gimnazista eleddig mitsem tudott.

Az 1969 februárjában kezdődött „latinórák” néhány hónap múlva, májusban véget értek. A barátság azonban nem: 1969 nyarán, egy 50 cm³-es NDK csodával, egy Simson Schwalbe motorkerékpárral együtt jártuk be Erdélyt. E szürreális út néhány mozzanatát idézik az alábbi képek. A képekhez fűzött kommentárok, ha ez esetenként nehezen hihető is, a história (és nem a fabula) műfajába tartoznak.

AZ ÚT

Még Magyarországon, Püspökladányban. Egy asztalos özvegyénél kaptunk szállást, aki a raktárban nagy mennyiségben tárolt koporsókban szállásolt el minket.

Kora reggel Laci, aki rettegett közvetlen főnöke, Lukácsy Sándor szigorától, még valami tanulmányt körmölt, amelyet azután postán adott fel az Intézetnek. Jól látszik Frédike (a motor) egy részlete a magyar zászlóval, az utóbbi még érdekes eseményekbe fogja az utazókat sodorni.

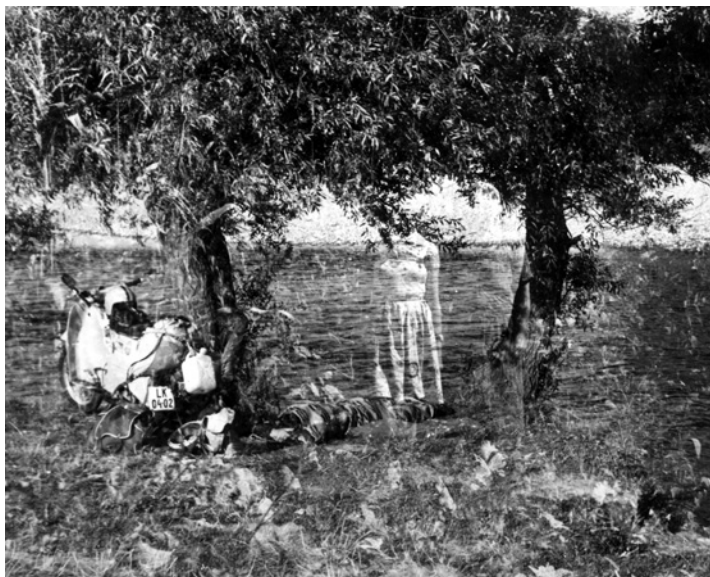
Nagyon nem volt pénzünk, ezért azután minden alkalmat megragadtunk a spórolásra és a pénzszerzésre. Erre már az út elején kínálkozott lehetőség: egy szakadék fölött drótkötélen húztak át csomagokat. Román parasztok fogadtak velünk 100 lei-be (nagy összeg volt akkoron!), hogy nem merünk átkapaszkodni a kötélre. Én hajtottam végre a produkciót, Szörényi fényképezett és kasszírozott.

Nagyszalontán éppen ezt az emléktáblát fényképeztük, amikor odasündergött hozzánk egy öregasszony. Togyogott körülöttünk, láttuk, hogy akar valamit, de nem tudtuk, hogy mit. A motorunkat vizslatta árgus szemekkel, ezt már megszoktuk, mert nagy csoda volt akkoriban a Simson Romániában. De valahogy nehéz volt az idős parasztasszonyról mély technikai érdeklődést feltételezni.

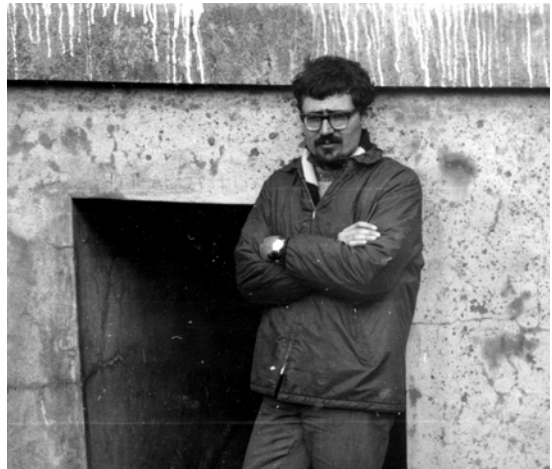
Végül, nem is túl barátságosan, megkérdeztük, hogy mit akar.

– Megcsókolhatom a magyar zászlót? – kérdezte remegő hangon.

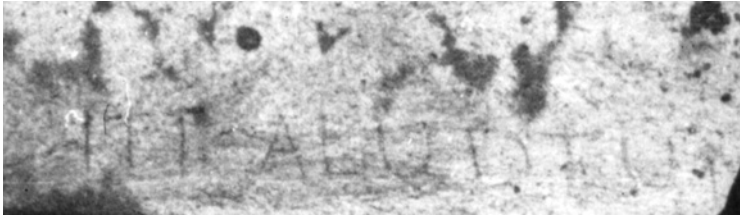

Kettőnknek volt egy fényképezőgépünk, egy régi, de jó Zeiss-masina, tulajdonjogilag Lacié. Egyetlen hibája volt csak: időnként egymásra fényképezett két képet. Ezzel a felvétellel is ez történt: Miközben én hullafáradtan alszom egy fa tövében, Frédi ke mellett, szemmel láthatóan álmomban megjelenik egy leányzó. Az út folytatását ismerve ezt akár szimbolikusnak is tekinthetjük...

Egy áteresz, amelyben az éjszakát töltöttük. Amikor reggel Laci sárga viharkabátjában kikászálódott, épp egy cigánykaraván haladt el az úton. Meglátva az Irodalomtudományi Intézet leendő igazgatóját, „Ördög, ördög!” kiáltással elfutottak .

Laci bevéste: „ITT ALUDTUNK

Fönn a hegyekben, Laci az ördög-jelmezen

*Hálótársaink a hegyi mócoknál.
Kétségtelenül büdösek, de jó
meleg van a közelükben.*

Gépünk specialitása, az egymásrafotózás. Az egyik képen (felső réteg) a szálláshelyünk, a másikon én állok egy kereszt mellett; legnagyobb megdöbbenésünkre a hullákat a mócok nem temették el, hanem hatalmas kövekkel fedték le, hogy a vadak ne férjenek hozzájuk, s két összekötözött botból készített keresztet szúrtak a kövek közé. Talán jobb is, Zeiss-ízlésre vall, hogy az a kép (alsó réteg) inkább csak sejtethető, mint látható.

Frédike teljes vértetben. Jól látható, hogy az 50 cm³-nek nem kevés csomagot kellett cipelnie. A képen szatmárnémeti szállásadóink, akik egy lépcsőfeljáró aljában altattak minket. Felejthetetlenül kényelmetlen volt. Vélhetőleg a kialvatlanságnak is köszönhető, hogy még aznap – az én hibából – karamboloztunk.

Karambol után az apai gépállomáson próbálják – kevés sikerrel – Frédike sebeit gyógyítani.

A turbóhűtés ment teljesen tönkre, inentől kezdve vízűtésű lett a motor: ha nagyon felmelegedett, lepisiltük .

A Királyhágón, Erdély kapujában. A hátsó kerékből, az állandó túlterhelés miatt, itt kezdtek kipattogni a küllők.

Koltó. A társaság egy mentőautósofőr és családja. Megismerkedvén velük, az úr – aki elmesélte, hogy a kétszobás lakását azért cserélte egyszobásra, mert az új lakásban lehetett a magyar tv-adást venni – felajánlotta, hogy kivisz minket Koltóra. Így mentőautóval, időnként jókat szirénázva érkeztünk a kastélyba. Visszafelé természetesen karamboloztunk, s nekünk villámgyorsan el kellett tűnnünk a kocsiból, nehogy lebuktassuk derék sofőrünket.

Egy kő a sok közül, amelyet próbáltunk a földből kiszedni, letisztogatni. Szörényi vitorlázó-felszerelésben pompázik.

A Maros partján. A férfinak már a nevét sem tudom, egy cinikus budapesti fiatalember volt, aki bujdosásainkban (mert az út egy részén bújdosunk a Secu előtt) társunk lett. A lányt annál jobban ismerem, Laci meg még nálam is sokkal jobban. Sapienti sat.

Hogy rövidre fogjam: Őt vitte el a marosvásárhelyi kempingből a Secu, őt szabadítottuk ki (ma már bármilyen hihetetlen) a Secu karmaiból, s lényegében ezen tettünk után próbáltunk eltűnni a hatóságok szeme előtt. Naivak voltunk, ha akartak volna, nyilván megtalálnak aranyosgyéresi lombkunyhónkban, ahová Marosvásárhelyről tettük át székhelyünket.

Egy az általunk feltört „POST de CONTROL” házikók közül, amelyek ezidőben már használaton kívül voltak, s így remek szálláshelyünkül szolgáltak. Mint látható, a hosszú harc során Frédike hátsó kereke végképp elvérzett, ráadásul defektet is kaptunk. A hölgy, akinek ölébe hajtom fejem, később legalább olyan jelentős szerepet játszott életemben, mint az a másik Laciéban.

Örömtánc: Lacinak sikerült megfoltoztatnia a gumit!

A tánc oka!

EPILÓGUS

36 napig tartott az út. Tovább, mint szocialista népköztársaságunk engedélyezte. Frédike még áthozott minket a határon, azután már nagyon elfáradt: a hátsó kerékben gyakorlatilag nem maradt küllő. Hajnalban egy földműves megengedte, hogy betoljuk a portájára, mi pedig ott maradtunk az országúton, mintegy 150 km-re Budapeستől. Elindultunk haza – gyalog. Végül Laci autóstoppal ment fel Pestre, engem pedig egy dinnyeszállító traktor vitt el a Nagyvásártelepig.

Az úttal kezdődött egy kegyelmi állapot, amely – kegyelmi állapot voltához képest – igen sokáig tartott.

KULCSÁR PÉTER

Opponensi vélemény Szörényi László „Philologia Hungarolatina” című akadémiai doktori értekezéséről

Az értekezés a 15. század végétől a 19. közepéig, a humanizmustól a romantikáig mintegy negyedfélszáz esztendőt fog át. Előterében az epika és különösen az eposz áll, de nem sokkal kisebb teret kapnak a tárgyilag rokon műfajok, a panegirisz, a városlaudáció, a történetírás, a történeti dráma, a történet- és nyelvfilozófiai meg a politikai literatúra, a történeti és politikai ihletésű líra, valamint az irodalomhoz meg a históriához közel eső tudományok, mint a nyelvészet, a heraldika. Hősei az akkor majdani, ma már hajdani Monarchia területéről valók: magyarok, horvátok, osztrákok, szlovákok, csehek és közéjük sodródott olaszok, jezsuiták, piaristák. Előljáróban be kell vallanom, hogy e sokrétűség következtében a munkának csak egy részéhez tudok hozzászólni, és hogy több tanulni, mint bírálni valót találtam benne. Azt hiszem azonban, hogy ezt bármely olvasója elmondhatja, ugyanis a vizsgált személyek és művek tekintélyes részének a hazai szakirodalomban nyoma sincs, nem egy szöveg akad, amelyet az utóbbi száz évben csak Szörényi vett kézbe.

Az az eszmei fonal, amely a *Bevezetés* és a *Kitekintés* között húzódik és amelyre a négy nagyobb egységre osztott, formailag különálló 23 fejezet illeszkedik, két szorosan egymáshoz tapadó százból tevődik össze. Az egyik azt a folyamatot kíséri, amelynek során Európának eme traktusa, mely a humanizmus idején ideológiai és kulturális tekintetben homogénnek mondható, nemzetekre bomlik, a másik az, amelynek során a kezdetben egyeduralkodó latinitás fokról fokra átadja a helyét az anyanyelveknek. E kettős folyamat eredményeképpen a korszak végére eltűnik az a bizonyos „hungarus”, akire a dolgozat címe is céloz. Hogy visszautaljak az előbb adott tartalmi áttekintésre, számomra az a legmeghökkenőbb tanulsága ennek a dolgozatnak, hogy mire a 326 esztendeig darabokra szabdaltan heverő ország újra összeforrt és talpra állt, mire a szemünk előtt ma is lebegő Nagy-Magyarországot a történelem föltámasztotta, addigra ugyanez a történelem szétporlasztotta a kohéziót, amely összetarthatta volna. Mutatis mutandis elmondható ugyanez a sokunk által nosztalgiával emlegetett Monarchiáról is.

Szörényi azonban nem erről az oldalról nézi a témát, hanem megmarad a címben jelzett filológia mellett, és az utolsó sorokban azokat a szerzőket veszi számba, akik rendületlenül kitartottak, még akkor is – mint mondja –, amikor a latin múzsa már csak a filológus kollégáknak énekelt, és vagy maguk írtak latinul vagy mások írásait fordították rá. Elmegy egészen Lénárd Sándor *Micimackójáig*.

A folyamatot időbeliségben, de nem teljességben mutatja be, hanem kiemel egy-egy jellemzőnek ítélte, ám kevésbé ismert darabot, egy szerzőt, egy művet, és azt ismerteti, elemzi meglehetősen részletességgel, főleg az általánosítható újdonságra koncentrálna. A teljesség igénye természetesen föl sem vethető, hiszen ehhez sokszoros terjedelemre lett volna szükség. Azt azonban szövé kell tennem, hogy a követett eljárás is megkívánta volna a darabok közötti áthidalást. Ugyanis az említett 23 cikk formailag nem is hederít egymásra. Ritka eset, ha az egyik hivatkozik a másikra. Több téma többször is szóba kerül anélkül, hogy a másik helyre utalás történne, vagyis hogy az elszórt részek egészé állhatnának össze. Hogy a sokból egypárat idézzek: A 256. lapon Bohuslaus Balbinusról ezt találjuk: „Utálnék például arra, hogy Koptik Odó nyilván Balbinus ihletésére is írta meg egy felső magyarországi Mária-zarándokhely törtériját” stb. Még csak nem is céloz arra, hogy Koptik Odóról, nevezetesen éppen erről a munkájáról fõntebb egy egész fejezet szõlt (a 133–146. lapon), mégpedig úgy, hogy ott Balbinusról egy árva szó sem esett. Ugyanezen a 256. lapon olvassuk: „Megvizsgálandónak tartom azt is, hogy a magyarországi Szûz Mária-kultusz történetében központi szerepet játszó Esterházy Pál nádor miképpen hasznosította Balbinusnak a Szûz Mária-kultusszal kapcsolatos munkáit és miért komponálta bele a fraknói vár szobor-ikonográfiájába Szent Vencel alakját.” Nyomban a következõ fejezet Esterházy Pálról szõl, akirõl már a második sorban megtudjuk, hogy harmadik írõi korszakának fõ vonulatát a Mária-tisztelettel kapcsolatos munkásság alkotja, majd 26 lapon (260–285.) ennek elemzése következik anélkül, hogy Balbinusról, a fraknói várról, Szent Vencelrõl említés esne. „Különös figyelmet érdemel Severini János értekezése” (a *Commentatio*), mondja a 344. lapon, és 9 sorban meg is indokolja ezt; arról azonban hallgat, hogy Severinirõl és *Commentatiójáról* az imént kerek tíz lapon (318–327.) értekezett.

Továbbá ki kellett volna küszöbölni a fejezetek genezisére utaló, monográfiába nem való kiszólásokat: „Mivel konferenciánkon Diego Poli professzor úr külön elõadásban foglalkozik Sajnoviccsal, ezért én most befejezésül csupán néhány rövid megjegyzést tennék” (313. lap). Értekezésben nem mutatnak jól azok a megszorítások sem, amelyek egy húszperces elõadásban vagy egy kurta folyóiratcikkekben megállnak: „Ezúttal csak íze- lített tudtam mindebbõl adni” (85. lap); „csak célzásokat engedhetek meg” (85. lap); „Megérdemelné a hosszabb tárgyalást is. Ezúttal csak azt emelném ki” (90. lap); „Itt meg kell elégednünk azzal” (116. lap); „egy másik alkalommal kell beszélnünk” (314. lap) stb. Meglehet azonban, hogy ez nem az opponensre, hanem a lektorra tartozik.

A dolgozat kétségtelenül legnagyobb érdeme az újdonság, mégpedig a számos újdonság.

Alexander Cortesiust mint Zrínyi eposzának egyik eddig nem ismert forrását mutatja be, egyúttal Cortesius forrásait is megkísérli feltárni. Zrínyi vonatkozásában fölveti Claudianus és Vida lehetséges hatását. Az előbbit abban, hogy Ovidiusszal és Vergiliusszal szemben Zrínyi egy központi hős köré építi a maga elbeszélését. Mindkét mű megvolt a Zrínyi-könyvtárban, noha a nyilvántartott Claudianus-példány 1650-ben jelent meg, így aligha játszott szerepet az eposz koncepciójának a kialakításában. Zrínyi kezében persze járhatott korábbi kiadás is, mégsem hiszem, hogy antik ösztökére lett volna szüksége ahhoz, hogy hősét – Szörényi szavaival – „mint az isteni küldetés egyedüli letéteményesét” előtérbe helyezze, hiszen a művel más célja nem volt és nem is lehetett.

Callimachus esetében arra az ellentmondásra mutat rá, mely a Mátyást tisztelő ember és a vele szemben álló politikus között mutatkozik. Említi első magyar vonatkozású művét, annak a Szánoki Gergelynek az életrajzát, aki a Hunyadi fiúk nevelőjeként meg Vitéz humanista körének jeles tagjaként fényes betűkkel írta be a nevét kultúránk történetébe, meghatározó szerepet játszott Mátyás gondolatvilágának formálásában, a lengyelek pedig benne tisztelik első humanistájukat. Nos, az utóbbi időben egy más munka közelebbi kapcsolatba hozott ezzel a Gergellyel, és az a szörnyű, de nem alaptalan gyanú támadt bennem, hogy sem a lengyel, sem a magyar panteonban nincs helye. Állítólagos művei javát „szerénységből” nem publikálta; amelynek legalább a címét ismerjük, az Długosz szerint nem az övé; az a pár sor, amely mégis az övé és meg is van, az stílusában középkori, és nemcsak a humanista ideáltól, de a verstan szabályaitól is távol áll. Csak Callimachusnak tetszett, aki Rómából menekülve nála talált menedéket. Ezt persze nem Szörényinek, hanem a hallgatóságnak ajánlom megfontolásra.

A következő fejezet bemutatja, elemzi, jellemzi Michele Ricci magyar történetét, amely az újabb hazai szakirodalomban szóba sem került, Kosáry a nevét sem ismeri. Két tétellel kiegészíthetem a bibliográfiát: Johannes Herold, aki az 1543-as Bonfini-kiadáshoz nagy terjedelmű és igen alapos kommentárt csatolt, ebben többször is idézi őt, az 1690-es kölni Bonfini-kiadás pedig a mű szövegét közölte. Kissé elhamarkodottnak találok azt a megállapítást, hogy Ricci fő forrása Ransano *Epithomája* volt. Kizárva nincsen, hiszen Nápolyban élt, ott, ahol Ransano, vele egy időben. Az is tény, hogy az általa használt Adeodatus névalak rajta kívül csak Ransanónál fordul elő, Bonfininál Theodatus, Thuróczynál Deodatus áll. Azonban ez egyetlen aprócska betűcske számomra kevés, annál is kevesebb, mert Ricci elbeszélése 1502-ig halad.

A magyar nyelvűség problémája a Sylvester-féle *Grammatica Hungarolatina* kapcsán kerül először szóba, rámutatva a humanista tudósnak arra a törekvésére, hogy anyanyelvét megajándékozza a szent nyelvek méltóságával, és ezáltal a többi fölé emelje azt.

Taurinus eposzának erre következő vizsgálata többszörösen is érdekes. Először, mert kimutatja a párhuzamot a *Békaegérharccal*. Másodsor, mert helyére teszi ideológiai szempontból, amennyiben megszabadítja mind a parasztellenesség, mind a parasztlétszám vádjától vagy dicsőségétől, és megállapítja, hogy mindkét felet egyformán elítéli, mindkettőt a sátáni erők megtestesülésének tartja. Harmadszor, ezen a művön mutatja

be példaszerűen a humanista imitáció technikáját, amelyet Taurinus a jelek szerint igen magas fokon, nemcsak szövegszerűen, hanem világnézeti síkon is alkalmaz; szó sincs tehát szolgálai utánzásról, amellyel vádolni szokás. Hozzáteszem ehhez a magam észrevételét, amelyet 1985-ben az *ItK*-ban megpendítettem, azt tudniillik, hogy Taurinus dagályos és homályos kifejezései hihetetlenül precíz közléseket takarnak. Szörényi vonatkozó megállapításai után elérkezettnek látom az időt arra, hogy Taurinusról új portré készüljön. Mellesleg, ha már az értekezés írójának különös képességei közé tartozik a fölfedezés, hadd ajánljam a figyelmébe, hogy Taurinusnak van egy lappangó munkája is. Schrauf (*A bécsi egyetem Magyar Nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, 262. lap) szerint 1507. június 27-én a bécsi egyetem Magyar Nemzete előtt Szent Lászlóról tartott szónoklatot.

Ugyanebben a fejezetben ismerkedünk meg a magyar ügyekkel, többek között a Dózsa mozgalmával sokat foglalkozó Riccardo Bartolinivel, akit Taurinus idéz; neve a hazai történetírásban szintén ritkán merül fel, még abban a teljesnek tekintett korpuszban sincs benne, amelyben Fekete Nagy és társai 1979-ben közzétették a parasztháború írott emlékeit.

Újdonság a Savoyai Jenőről szóló jezsuita irodalom áttekintése, és ezzel kapcsolatban egy eddig címről sem ismert államelméleti disputa ismertetése; tanulsága, hogy a jezsuiták nyomában a szatmári béke után elkezdték kimunkálni a dinasztikus és a nemzeti érdekek összeegyeztetésére irányuló politikai elméletüket.

A következő fejezet egy ismeretlen művet mutat be, egy Hunyadi Lászlóról szóló jezsuita iskoladramát, amely minden valószínűség szerint forrása volt Bessenyei hasonló témájú tragédiájának. Tehát ismét egy újdonság. Itt azonban vissza kell térnem arra, amit a kötet szerkesztésére vonatkozóan mondtam. Bessenyeinek ez a munkája – a 28. jegyzet (118. lap) szerint – utoljára 1935-ben jelent meg. Ez igaz volt 1989-ben, amikor a szóban forgó fejezet megjelent az *ItK*-ban. Azóta azonban, éppen tíz éve, Bíró Ferenc közzétette a Bessenyei-összes *Színművek* című kötetében, bőven föl is használva Szörényi eredményeit. Nem illenék ezt egy 2000-es évszámot viselő kötetben legalább megemlíteni?

A következő fejezet azzal az áttekintéssel hoz újat, amelyet a szegedi piaristák 18. századi irodalmi munkássága és az ottani piarista iskola irodalmi élete fölött nyújt, ezen a konkrét példán illusztrálva, hogy miként tört előre a nemzeti tematika és a nemzeti nyelv a század folyamán az egész országban. Mellékesen jegyzem meg, hogy a jól ismert nevek (mint Fiala Jakab, Benyák Bernát) mellett van jó néhány, amelyet magam eddig nem is hallottam (Koricsányi Márk, Hájos Gáspár, Dományi Márk, Thótt Albert, Kaschnitz József). A következő fejezet hőse – Koptik Odo, a cseh származású bencés – szintén nem tartozik a közismert szerzők közé, sem az *ÚMIL*, sem az irodalomtörténeti kézikönyv nem említi, de még Szinnyei sem, holott – mint Szörényi megállapítja – ő volt az első, aki a Mária-kultuszt a nemzeti történelem tengelyébe helyezte.

Négy fejezet a neolatin költéssel foglalkozik 1770-től a 19. század közepéig, tehát abban az időszakban, amelyben az anyanyelvekre való áttérés ebben a régióban is fel-

gyorsul. Körképet rajzol a latinitás továbbéléséről és szerepéről a nemzetközi mezőnyben, amihez a lehető legszélesebb körben tekint szét Európában, sőt a világon, mert nemcsak Olaszország, Dalmácia, Horvát- és Lengyelország, Ausztria, Franciaország, Anglia, Németország, Hollandia és Spanyolország kerül szóba, de Észak- és Dél-Amerika is. Mondanom sem kell, hogy megint egy sereg név és egy sereg mű, mely idehaza eddig nemigen bukkant fel. A téma a kötet legvégén, a *Kitekintés*ben folytatódik, futó pillanattal a 19–20. századra. Csodálom, hogy a névsorból éppen a legtekintélyesebb, XIII. Leó meg a Pascoli mellett legkiválóbb, a svájci Pierre Esseiva (1823–1899) maradt ki.

Az utolsó nagy egység a történetírással foglalkozik. Kimutatja azokat a kapcsolatokat, amelyek a cseh Bohuslaus Balbinus *Historiája*, Nádasai *Annus Marianusa* és Esterházy Pál *Szűz Mária szombatja* című munkája között fennáll; feltárja Esterházy munkájának egy forrását Johannes Maior *Magnum speculum*ában.

Részletesen elemzi és értékeli Paulus Ritter-Vitezović eddig ismeretlen (egyetlen példányban fennmaradt) Szent László-életrajzát, amely e tudósítás szerint tökéletesen beleillik a historiográfia történetében sajátos szerepet játszó szerző életművébe. Itt szintén akad egy kissé elnagyolt mozzanat. A 293. lapon olvassuk: „talán nem eléggé ismert, hogy Esterházy Pál nádor *Trophaeum* című (1700) nagy, Noéig visszamenő szittyia család-történetét tulajdonképpen ő [mármint Ritter] írta.” És – ritka kivételként – következik jegyzetben egy visszautalás a kötet 284. lapjára, ahol ez áll: „A *Trophaeum* szerzőjéről ellentmondó vélekedések olvashatók. Legutóbb például Sas Ágnes Bezeredy Ádámnak és Jeszenszky Ignácnak tulajdonítja a szövegeket, Ritternek – helyesen – fenntartva az elogiumokat.” Ennyi. Nem hiszem, hogy a szerzőséget – a „tulajdonképpeni szerzőséget” – ennek alapján eldöntöttnek tarthatnánk.

Ehhez kapcsolódnak a következő fejezetek, amelyek egyfelől Ján Severini és Ján Rohoni műveinek elemzésén keresztül a horvát után a szlovák nacionalista, ezzel párhuzamosan a pánszláv történetírás kibontakozását mutatják be, másfelől a magyar őstörténetről vallott nézetekben a modern tudományosság irányába történő elmozdulást, középpontban a Pray György és Cetto Benedek közötti vita ismertetésével. Végül, mint mondtam, a *Kitekintés* a latinitás továbbélését kíséri nyomon napjainkig.

Szóvá tehetnék apróbb pontatlanságokat, mint Kemény Simon felléptetése a kenyérmezei csatában (1442 Szentimre helyett); akad félreértés is, mint Balbinusnál a „Hic Rhodus, hic saltus,” ami bizony nem azt jelenti, hogy a bércek között sokat ugráltak (249. lap), hanem Aesopust idézve („Hic Rhodus, hic salta!”) a csehek helytállására utal. A jó is lehetne jobb, mert Janus Pannonius *Annales*ével kapcsolatban helyes a Husztira meg a Pajorin Klára kéziratoss disszertációjára való utalás, de illetet volna megemlíteni Csapodi Csaba cikkét (*ItK*, 1985.) is. És hogy végül egy mondat erejéig magaménak mondhatom a szerző nem éppen száraz stílusát, itt-ott kísért egy-egy, a szaktudományból már kivénhedt fantom, mint a „secundus Attila”, akit Schwandtner szült a világra 1746-ban (SRH I. 291. lap), de Horváth János 1978-ban (Thuróczyfordítás 454. lap), Galántai Erzsébet és Kristó Gyula 1985-ben (Thuróczykiadás 292.

lap) kitagadott a Thuróczy-szövegből. Mindez azonban megint inkább a lektorra tartozik.

A fentiekben talán sikerült érzékeltetnem, hogy Szörényi disszertációja legnagyobb értékének az újdonságot tartom, a rengeteg ismeretlen, alig ismert, vagy a hazai szakirodalomban számon sem tartott szerző és mű fölfedezését, bemutatását, értékelését, beillesztését a fentebb vázolt folyamatba. És áll ez nemcsak a disszertáció tárgyául szolgáló személyekre és művekre, hanem az említett és felhasznált szakirodalomra is, mert a jegyzetapparátusban van jó néhány kiadvány a legújabb esztendőkből, amelynek létéről Szörényitől értesültem. Magától értetődik tehát, hogy a tisztelt Bíráló Bizottságnak Szörényi László doktori értekezésének elfogadását javasolom.

(2000. augusztus 21.)

POLCZ ALAINE

Szörényi László hatvanéves?

Férjemet, Mészöly Miklóst, ötvenedik születésnapján köszöntötték a fiatal írók, vagy tízen jöttek egyszerre. Nádas Péter szervezte, Miklós nem tudta meg később sem. Nekem mint háziasszonynak tanácsos volt tudni, ezért megmondta előre. Péternek volt egy fokhagymás sajtkrém-specialitása, hozott ebből is bőven (el kell kérnem a receptjét, már elfelejtettem). Ezzel indult el a születésnapok sorozata. Egyre terebélyesedett, hagyomány lett belőle.

A 70. születésnapján már 110 vendég jött, féltem is, hogy leszakad alattunk az emelet. Szörényi László és Alexa Károly szerkesztettek egy emlékkötetet, amelyben írók és barátok írták a szöveget.

Még ma is látom, ahogy a műteremszoba sarkában ülnek a biedermeier fotelekben, és terveznek. Eleinte én is velük ültem, ötleteket adtunk, vettünk. Aztán, amit akartak, olyan soknak tűnt számomra, hogy kifutott a talaj a lábam alól. Kimaradtam. Néha elképedve hallgattam, milyen kötetet terveznek. Mindenesetre úgy éreztem, lehetetlen lesz megjelentetni a születésnapjára. Megcsinálták. Gép- és kéziratban, *Tagjai vagyunk egymásnak* címmel, 584 oldal barna bőrkötésben, aranybetűs felirattal. Nyomtatásban is megjelent a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Miklós születésnapján adták át, barna bőrkötésben, aranybetűkkel.

Ez a kéziratos példány itt van most előttem. Kézírásos és gépelt szövegek, javításokkal, ki- és betoldásokkal, a régimódi írógépeken írva. Remek írások. Úgy tudom 5 példány készült belőle (az enyémet majd a szekszárdi Irodalom Háza Mészöly Miklós Múzeuma fogja őrizni).

Ez volt a születésnapok csúcsa. Folyóiratok Mészöly Miklós-számai, ünnepek az Írószövetségben, a Csehszlovák Kultúra Házában, külön a követségen és a Goethe Intézetben. Nádas Péter itt mondta el emlékezetes *A mester árnyéka* című köszöntőjét.

Ez utóbbi köszöntés emlékezetes maradt: még mielőtt leözönlöttek volna a hallgatók, elindultak a lépcsőkön, és Miklós Krassó Gyurival belépett a büfébe; koccintottak egymással. Aztán Krassó Gyuri hanyatt vágódott, kihagyott a szívverése. Nagyon gyorsan jöttek a mentők, addig mesterségesen lélegeztettem. Hiba volt. Kómába esett. Még pár hétig élt, de többet nem tért magához. Később beültünk valahova egy feketére, és azt mondtuk: „Milyen születésnap jöhet ezután?” „Csak rosszabb” – mondta Miklós.

Úgy lett. A következő kerek születésnapon egyedül vettem át a Parlamentben a közép-kereszt-kitüntetést a csillaggal – Miklós az intenzív osztályon feküdt, szívinfarktussal.

Most én írom, hogy *Szörényi László hatvanéves?* Lehetetlen. Ugyanaz a nevetés, anekdotázó kedv, semmit nem változott, ma is sziporkázó, kisujjában az egész irodalom-történet.

Folytatódik valami. Kezdődik valami. Tessék! Itt az élet, a fiatalság, a munka. Esméket, gondolatokat, magatartást továbbvinni. Alakítani. Továbbadni. Együtt lenni. Tagjai lenni egymásnak. Ez ma nem könnyű. De szükséges. Kell. Kellene.

Tudom, hogy Laci nem kedveli a haláltémát. Szerinte nem is illik a születésnap hangulathoz. Én pont fordítva gondolom. Születés és halál, mindkettő kilépés valahonnan, hogy belépjünk valahová. És ott tagjai legyünk egymásnak. A kettő között zajlik az élet, amit haláltudattal lehet jól és könnyen kezelni. Elviselni.

Látom, ahogy az arca egy pillanatra elkomolyodik, ahogy ezt olvassa. Aztán egy csattanós történettel válaszol, és mi gurulunk a kacagástól.

Még sok kerek születésnapot, kedves Szörényi László, és kívánom, hogy kezét, lábát, fejét, az irodalom minden tagját, egészséggel használja olyan hosszú ideig, míg kedve tartja. Vagy még tovább is...

Budapest, 2005. január

SZAKÁLY SÁNDOR

Ismerem?

Még ízlelgetem aényt: Szörényi László hatvan éves. Ha ezt az első mondatot Szörényi László elolvassa, gyanítom – s lehet, hogy nem csak magában – megkérdezi: miként lehetséges ízlelgetni aényt? Szörényi Lászlónál ugyanis a szavaknak és a mondatoknak, az írásjeleknek és a megfogalmazásnak is komoly jelentősége van. S miből gondolom mindezt? Abból, hogy valahogy ilyenek ismertem meg. De megismertem-e őt igazán? Ha őszinte akarok lenni – s miért ne lennék az a 60. születésnapján –, akkor azt kell mondanom: valamelyest. De miért csak valamelyest? Talán azért, mert nem voltam magyar szakos hallgatója az ELTE-nek és olyan Eötvös-kollégista sem (akkor még így és nem c-vel a Kollégium), aki nem tudta elképzelni az életét anélkül, hogy ne járjon Szörényi László, az MTA Irodalomtudományi Intézete fiatal – ne feledjük, az 1970-es évek közepén, második felében jártunk! – munkatársának óráira. Mert Szörényi László az esti órákban – talán kedden vagy szerdán? – szemináriumot tartott, és aki azokra az órákra járt, nemcsak azt mondhatta el, hogy „szakkollégista”, hanem azt is, hogy valami különös élményben van része. Megtanul sok mindent a magyar és a világirodalomról, új látásmódot szerez, az irodalmi elemzés finomságaival ismerkedik meg, és ha a sors úgy hozza, a nyelvészeti kérdéseire is választ kaphat, de nem okoz gondot tanárának a latin, az ógörög vagy a perzsa szavak „megfejtése” sem. (A mai, modern nyelveket már csak azért is említés nélkül hagyom, nehogy kimaradjon azok közül valamelyik, melyhez Szörényi Laci – mert őt ott és akkor így hívták, szólíhatták diákjai – ne „konyítana”.)

Egyébként az órái – ahogy az akkori barátnőmtől, azóta már volt feleségemtől tudom – lenyűgözőek voltak, és a „hallgatóság” alig fért be a szobába. Ennek is volt köszönhető, hogy azon estére, amikor Laci órát tartott, nem volt érdemes mozit, színházat „betervezni,” mert az ember partnere nem cserélte fel azt az órával. (Most mondhatnám azt, hogy ezért akár neheztelhettem volna Lacira, de nem tettem. Úgy véltem, nem állíthatom választás elé a Kedvesemet, mert esetleg egy Csáth Géza-novella „szörényis elemzése” fontosabb lehet, mint a velem töltött este. És vajon melyikünk örül a kudarcnak?)

Teltek az évek, és Szörényi Laci továbbra is „tette a dolgát”, okított. Sok száz hallgatót, akiket az Eötvös Kollégiumban, majd Collegiumban, illetve az egyetemen tanított.

Elmaradhatatlan pipája és vastagkeretes szemüvege – az új dizájn a Duna Televízió-nak köszönhető! – mögül érdeklődő, a diák véleményére is kíváncsi tekintet szegeződött a hallgatóságra.

Mint afféle, a világ minden dolgára nyitott embert, őt is megérintette a politika. Természetesen nem vált politikussá – ez jó a tudománynak és jó a politikának is! –, de bízott a hagyományos, polgári konzervatív értékrend erősödésében, mely, úgy vélte, nagyobb szerephez juthat 1990 után, olyan szerephez, amely a kiművelt emberfők gyarapodását segítheti elő. Amint látjuk, a remény igazán nem vált valóra. Szörényi Laci ennek ellenére bizakodó, és továbbra is teszi a dolgát, okít, ám nem kiokít. Micsoda különbség!

A sors úgy hozta, hogy a későbbiek során is találkoztunk. Egy-egy Eötvös Collegium-i rendezvényen, egy-egy konferencián vagy fogadáson. Emellett voltak az életnek más olyan színterei is, ahol Lacival szinte mindig lehetett – és lehet ma is – találkozni. Az Itáliában töltött nagyköveti időszakát leszámítva, szinte mindenütt ott volt és van „kishazánkban”, ahol kultúráról, művészetről, irodalomról esik szó, és ami nem kevesek számára döbbenetes, minden esetben érdemben képes szólni a vitához, eligazítást nyújtani a vitázó feleknek.

Amikor a magam, szerény eredményeket felmutató (had)történelmi pályáját „szüneteltetve”, naiv, de bölcsnek vélt megfontolásból a Duna Televízió alelnöki székébe ültem, akkor Laci már a Duna Televízió egyik ismert és elismert arca, az irodalmi és történelmi ismeretterjesztés megkerülhetetlen személyisége volt. Gergely Andrással együtt „gazdái” voltak a *Hungaria Litterata*-sorozatnak. A magyar múlt egykori kiemelkedő történéseinek helyszínein szóltak abban a műsorban művelődéstörténetünkről, irodalmunkról, történelmünkről, eleink jeles vagy kevésbé jeles cselekedeteiről. Avatott és sokak által szeretett beszédük valami olyasmit nyújtott/nyújthatott a nézőknek, amit magam is fontosnak tartottam: új ismereteket a határainkon kívülre „csonkított” nemzetársainknak és nekünk itthoniaknak is.

Új „pozíciómban” többször is beszélgettünk. Lacinak új tervei, új ötletei voltak – Itália magyar emlékei, irodalmi feldolgozások, újabb részei a *Hungaria Litteratának*... –, nekem pedig kevés erőm és lehetőségem ahhoz, hogy elérjem: ez kellene, hogy a kulturális televízió – a Duna Televízió 1999-ben elnyerte az UNESCO CAMERA díját, mely az adott évben „A világ legjobb kulturális televíziója”-nak jár – feladata legyen, nem pedig a másnapra feledhető, maradandó értékeket nem teremtő, nagy pénzeket elvivő műsorok készítése.

Nem én nyertem, s ezzel Laci sem. Az igazi vesztes azonban – szerintem – az értékre vágyó néző lett, miközben Szörényi Laci azt is gondolhatta, a kultúra már azt sem érdekli, aki az egykori Eötvös Kollégiumban nevelkedett, még ha nem is az ő keze alatt.

A létre nem jött műsorok nem változtattak a viszonyunkon és a helyzeten. Ha tehettem, figyeltem írásait, előadásait, tudományos-közéleti szerepvállalásait, és közben a kollégáim – most már volt kollégáim – figyelmébe ajánlottam: Szörényi Lacira műsort

lehet építeni! Augusztus 20-a ugyanúgy nem okoz neki gondot, mint március 15-e vagy az Európában való gondolkodás. Volt, aki elfogadta tőlem a tanácsot – Hadtörténeti Intézet és Múzeum-beli előlételem ellenére is szívesebben kértem és ajánlottam, mint „parancsoltam” –, és Szörényi Laci egy-egy „Jeles nap” házigazdája lett. Gondot ilyen esetben legfeljebb az okozott, hogy a „mellérendelt műsorvezetőt” mennyire sikerül felkészíteni, mert Szörényi Lacinak előbb sikerült megtanulnia a kamerák előtt mozogni és a képernyőn megjelenni, mint megismertetni annak a tudásnak a töredékével is bárkit a partnerei közül, amellyel ő rendelkezik.

Ha röviden akartam volna szólni Szörényi Laciról, az immáron hatvanesztendőes emberről, tudósról, akkor itt be is fejezhetném e futó visszatekintést, hiszen a mi kapcsolatunk és ismeretségünk nem eredményez több tíz oldalas méltatást, de mégsem teszem, mert az, amit Laci tesz/tett és művel, az mindannyiunk számára példaadó lehet. Számára a kiművelt emberfőben, a magyarságban való gondolkodás, a szakmai hitelesség magától értetődő, miközben a mai világban ez már nem is olyan természetes.

Ő úgy véli – gondolom én – számos nagy tudású elődünk nyomán, hogy nekünk Európa kellős közepén olyan nemzetként kell élnünk, amely büszkén vállalhatja múltját és építheti jelenét és jövőjét. Mert múltunk – ha nem szeretjük is minden elemét –, itt, Európában, több mint ezeregyszáz éves. Itt élünk a jelenben és itt építjük a jövőt. Azt a jövőt, amely a magára valamit is adó ember számára nem közömbös, hogy milyen lesz. Elnagyolt, nemzetietlen, tudás nélküli?

Ha Szörényi Laci még sokáig adhatja át ismereteit, tudását diákjainak és indíthat el a pályájukon sokakat – lett légyenek azok később tanárok, tudósok avagy eredeti pályájukat elhagyó értelmiségiek –, akkor ettől nem kell félni. Laci olyanokká neveli hallgatóit, tanítványait, hogy számukra az érték a mérték és mérték az érték.

Ilyennek ismerték meg őt egykoron és ilyenek ismerik ma is. Tudását, emberségét, segítő szándékát nem lehet kétségbe vonni, ahogy nem lehet elvenni tőle a tanítványok százait, a pipafüst finom illatát és még oly sok mindent, amit élete hatvan esztendeje alatt megszerzett magának. Ez a „harácsolás” azonban nemcsak az ő tudását gyarapította, hanem a köz javát is szolgálta és szolgálja. Mert mit ér az én tudásom, ha abból más nem részesülhet? – mondom én, és úgy látom, Szörényi Laci ezt az elvet vallja, és tesz is érte – nem keveset! –, hogy másoké is lehessen mindaz, amit ő ismer. Ő pedig sokat és sokakat ismer és tud, és sokat tesz valamennyiünk javára!

Lehet, hogy egykoron nekem is el kellett volna járnom a szemináriumára? Valószínű, mert Laci befogadó volt, olyan, mint az ország, a Hazánk, amelyben élünk. Nem az érdekelte őt, hogy ki mit tanul, kollégista avagy nem, hanem az, hogy mit szeretne tudni, aki hozzá jelentkezett.

Lehet, hogy egy lassan kihaló fajtához tartozik? Remélem, nem. Hiszen fajtájából sokakra lenne még szükség, ahogy magára is, hiszen hatvan esztendő nem olyan nagy idő, legyen még legalább ugyanennyi hátra, mert a magyar- és a világirodalom kincseinek megismertetésével sem végzett még, és sokan vannak, akik általa szeretnék megismerni

mindazt, amit fontos és érdekes. Úgy vettem ugyanis észre, hogy ami fontos, arról ő tud – s amiről ő tud, az fontos.

Polihisztor a kultúra világában a 21. században? Azt hiszem, igen, és jó, hogy az, hiszen értünk polihisztor.

Tanár Úr, kedves Laci! Bizonyára többet és szebbet, netán kritikusabbat (?) írhatott volna az, aki tanítványod volt, kollégád, közeli barátod, netán ellenséged. Aki csupán ismer, tisztel és szeret Téged – ráadásul nem is a szavak jeles mestere –, ennyire volt képes. De hidd el, tudja, s jó tudni azt, hogy egy közösség számára (is) létezel, egy olyané számára, melyet az évszázadok során a történelem viharai szétszakítottak. Neked köszönhetően is tudják e közösség – a magyarság – tagjai, hogy hol, hogyan és miért élnek, és mi az, amit nem szabad elveszíteniük: nyelvüket, kultúrájukat, az összetartozás érzését és – a szabadságukat!

SZŐNYI ZSUZSA

Menekülésünk története

Nagy lehetett az öröm, amikor a Szőrényi család kisfia 1945. március 22-én megszületett. A háború után az éhező Budapesten gyakran még a felnőtteknek sem volt sok reményük a túlélésre, ám a kis Laciban hihetetlen életerő működhetett, mert később a kihívásoknak a legbonyolultabb helyzetekben is mindig meg tudott felelni. Visszatekintve az 1945-ös év tavaszára, mi, huszonévesen, épp a lebombázott Dávid Ferenc utcai lakásunkat igyekeztünk újjáépíteni.

Triznya Mátyás reményteljes ifjú festő-filozófus-történész férjemmel (Szőrényi későbbi jó barátjával), örültünk az élet minden apró jelének – például amikor a férfiak felfedezték, hogy a szomszédos Margit Intézetben egy valódi régi kútban van még víz. Az ostrom alatt a legnagyobb tűzharc közepette Matyi is átjárt oda, és mindig jelentette, hogy hány döglött lóval találkozott éppen. Hősiesen feljártunk a harmadik emeleti lakásunkba is, ahol a fürdőkádat az ostrom kezdetekor megtöltöttük vízzel. Matyi egy nap felment, hogy vödörrel vizet hozzon, amikor a mosdó alatt belerúgott egy kemény tárgyba. Ez a „hülye Zsuzsa” itt hagyott egy üveg vizet, gondolta. De amikor lehajolt, hogy felvegye, az ájulás környékezte: egy kisebbfajta fel nem robbant bomba volt! Ehhez hasonló további tíz darab esett a lakásunkra, azzal a különbséggel, hogy fel is robbantak. Azt hittük, hogy Matyinak a teljes falat betöltő csodálatos könyvtára is tönkrement. Amikor végre 45 tavaszán újra felmehettünk a lakásba, mindenütt térdig érő törmeléken tapostunk, ám kiderült, hogy a könyvtár fala, mint a vajjas kenyér, a vajjas felével dőlt le, és a könyveket maga alá temette. Semmi bajuk nem esett, csak Thomas Mann *Varázshegyébe* csapott bele a ménkö. Viszont egy nászajándékba kapott rémes kristályvázának, amit a kredenc szélére tettünk, hátha elviszi a bomba szele, kutya baja se lett. Hálát adtunk Istennek, hogy életben maradtunk. Az ostrom utolsó heteiben Matyi szülei és bátyja, Jóska is a „mi” pincénkben húzták meg magukat, mivel a Hegyalja úti lakásukat telitalálat érte. Élelmünk már teljesen elfogyott, és nagy örömmel fogadtuk őket, nemcsak a rokoni szeretet, hanem a magukkal mentett befőttes üvegek miatt is.

Az oroszok 1945 januárjában „felszabadították” a házat és becsörtettek a pincébe is. A hírük persze megelőzte őket, és a ház lakói a fiatalabb nőket, mint engem is, a magasra rakott farakás mögé rejtették. Ott reszkettünk hárman, de szerencsére a katonák a

„zabrálással” voltak elfoglalva, mindenkiről leszedték a karórákat, nyakláncokat. Messziről, az utcáról behallatszott a dübörgő harckocsik és teherautók zaja, de hallani lehetett a kozák katonák énekét is. Szorongva gondoltunk arra, hogy talán ők is emberek... Meglehetősen kiszámíthatatlanok voltak: az egyik pillanatban kenyeret dobáltak le a gépkocsikról, a másikkban pedig minden ok nélkül lövöldözni kezdtek.

A szüleimről semmit se tudtunk, csak az első ponton-híd, a „Manci” helyreállítása után kelhettünk át a Dunán. A Baross utca 21. sz. alatti házban, a pincében Szónyi István és felesége életben maradtak, de a rettenetes bombázás és ágyútűz miatt az ötödik emeleti műteremlakás a második emeletre zuhant le. Csodálatosképpen apám híres képe, a *Zebegényi temetés* szinte teljesen sértetlen maradt, de ezen kívül mindenük elpusztult. Péter öcsém a svéd követségen élte át az ostromot. A nyilas időkben ő közvetítette, vitte az üldözötteknek az apám által gyártott hamis felmentő papírokat, így neki is bujkálnia kellett. Szerelmével, egy fiatal zsidó lánnyal együtt a svéd követségen talált menedékre, ahol már nagy volt a zsúfoltság. Ott betegedett meg, és alighogy a harcok elültével megjelent a Baross utcában, szüleim rögtön látták, hogy baj van. A vírusos agyhártyagyulladásra akkor még nem volt gyógyszer. Mindent elkövettek érte, de 1945 elején tizennyolc évesen meghalt. Anyám ettől kezdődően mindig feketében járt, és soha többé nem tudott mosolyogni.

Matyival mindketten nagyon szerettük Pétert, aki fiatal kora ellenére művelt, érzékeny, felelősségteljes felnőtt volt, érettebb mint mi, akik tücsökmódra éltünk. A romeltakarítás, a lakások újjáépítése, a reményteljes szabadság léghőpe pezsdítően hatott az emberekre, azt képzeltük, hogy a valódi demokrácia ideje következik. Matyi neve napjára a maradék szárazabból (mivel más nem volt) ünnepi vacsorát készítettem: bableves, babfőzelék, babfasírt és a meglepetés: babtorta!

Később a Nyugati közelében, a körúton megnyílt a kirakodóvásár: a romos házak előtt, az utca kövére kitergetett áruk között lehetett válogatni, de minket egyedül a ropogásra sült libacombok látványa fogott meg, rettentő éhesek voltunk a többhetes pinceélet után. Minden maradék pénzünket feláldoztuk, és boldogan vittük haza Budára a zsákmányt. Megjelentek az első újságok is, és szervezkedni kezdtek a pártok. Mindenkit érdekelt a politika, de egyetlen emberrel se találkoztunk, aki Rákosi, Gerő és moszkvai társaik mellé állt volna. Azt hittük, a nyugati hatalmak majd rákényszerítik az oroszokat a kivonulásra az „ideiglenes megszállás” lejártával, hiszen 1947-ben a választásokon a kommunista párt csupán 17 százalékot kapott. Alaposan megjárta naiv optimizmusunkkal.

Matyi befejezte a bölcsészkart, én még csak a hatodik szemeszternél tartottam a francia–magyar szakon, amikor gyanús jelek mutatkoztak. Mindenki ismeri a 48–49-es koncepciók perek rémségeit, a kitelepítéseket, az ÁVO-terror éveinek történetét. Rettegtünk a házmestertől, az ismerősöktől, mindenkitől, aki feljelenthet csak azért, hogy megszerezze a rendbe hozott lakásunkat. 48-ban a Mindszenty hercegprímás ellen indított hadjárat aztán mindent betetőzött. Ha az ország egyik főméltóságával ezt tehetik, mi vár a kisemberekre? A rádióból és az újságokból ömlött a szenny, a hazugság: tarthatatlan lett

a helyzet. Erőszakkal, csalással, a hírhedt szalámitaktikával és az oroszok segítségével a kommunisták átvették hatalmat.

Megpróbáltunk remeteéletet élni. Matyi és édesapja újra kinyitották a Váci utcai üzletet, amelyet néhány hónap múlva, úgy ahogy volt, a hatóság rekvirált. A polgári családok éjjel ébren várták, hogy mikor áll meg a ház előtt a teherautó, ami az ismeretlen pusztába telepíti ki őket. (Pilinszky János – mint később mesélte – évekig felöltözve aludt a titokzatos éjszakai autó zajára várva.) Anyósoméék szüleimnél, Zebegényben találtak menedéket, ahol hosszú évekig laktak együtt anyám nővérének a családjával. Fia Recsken raboskodott, majd Ajkára, a bányába került vajúrnak, és ott is halt meg: a tüdeje felmondta a szolgálatot. Egyetlen bűne, hogy apja máltai lovag, szatmári földbirtokos volt. 1948-ra világossá vált: el kell hagynunk Magyarországot! De hogyan? A határokat szögesdróttal és őrtornyokkal vették körül, a Nyugat felé tartó vonatokat ellenőrizték. Nehezen határoztuk el magunkat, hiszen a szívünkben tudtuk, hogy „itt élned, halnod kell” – addig haboztunk, míg majdnem meghíúsult a tervünk. A végső lökést az adta meg, hogy 1948 szilveszterét Aba-Novák Jutkáéknál ünnepeltük, meglehetősen gyászos hangulatban. Tánc közben Jenő barátunk és menyasszonya mellénk sodródtak, és halkán megkérdezték: „Ti is kimentek? Mert mi már készülünk!” Akkor már sok ismerősünk és barátunk kiment Bécsbe, egyre-másra hallottunk az újabbakról. Pesten mindenki az embercsempészekről beszélt, kávéházakban lehetett találkozni velük. Kémfilmek epizódjain felbuzdulva, a megszűgött kávéházba izgatottan beléptünk és egy asztalhoz ülve teát rendeltünk. Ártatlanul nézegettük a feltűnően halkán beszélő vendégeket, amikor odajött hozzánk egy bőrkabátos, sofőr típusú egyén. Halálra váltunk, mivel általában az állambiztonsági hatóság kiváló rendőrei viseltek ilyen ruházatot. Az illető azonban suttogva közölte, hogy nem az ÁVO tagja, és „tudna segíteni.” Úgy látszik, ránk volt írva, hogy mi járatban vagyunk. Hozzátette, hogy fejenként hétezer pengőért átvisz minket a határon.

A kijelölt napon, 1949 januárjában, a bőrkabátossal és további két sorstársunkkal elindultunk Nyugat felé. A gyorsvonattal szerencsésen eljutottunk Sopronig, és kis táskánkkal boldogan ugrottunk le a pályaudvaron. Vezetőnk határozott léptekkel ment előttünk a sötétben, a hegynek tartó soproni utcákon, amikor két biciklis rendőr kanyarodott kis csoportunk elé. Maguk hova mennek? – kérdezték borízú hangon. Kérem szépen, a Lóvér szállót keressük! – hebegtük kórusban. Nem tetszettünk a rendőröknek, mivel kiderült, a szálloda pontosan a város másik végén volt. Bekísértek az őrszobába, és „bokorugrók” felkiáltással bezártak a hírneves középkori börtönbe. Már jócskán tele volt a vastag kőfalakkal megerősített, nedvességtől penészes épület pincéje. A férfiakat egy hosszú folyosó végén rejlő cellába terelték, a nők pedig a bejáráshoz közelebb eső vár-fogdába kerültek. Mikor engem is betuszkoltak, már tíz-tizenkét nő sírdogált a priccseken, legjobban mégis Matyit féltettem, mert tudtam, hogy hamar hatalmába ejti a kétségbeesés. Alighogy helyet szorítottam magamnak egy ismeretlen asszony mellett, kulcsait csörgetve máris megjelent a börtönőr, és magával vitt. Halálra ijedtem, mi lesz velem? Az ijedtségem némileg elmúlt, amikor a saját szállásán tejjel kínált, majd közölte,

hogy lefekhetek az ágyára, „ő úgyse alszik.” Ez már kevésbé tetszett, de mindjárt lelki kezelésbe vettem a bajszos fegyőrt. Hogy kerül ide egy ilyen jó ember, aki tejet ad a foglyoknak? – kérdeztem tőle, mire könnybe lábadt szemmel elmondta, hogy nyugdíjazása előtt nemrégiben ide száműzték, mivel a határátlépések özöne miatt személyzethiány támadt. Könnyeit leküzdve aztán megpróbált ugyan Rómeóként fellépni, de mindig ügyes kérdéseket tettem fel, hangsúlyozva, hogy én még egy ilyen jószívű rendőrt nem láttam, aki a „nőket védelmezi.” Seherezáddal ellentétben nem én meséltem, hanem őt beszéltettem, ami a férfiakra rendszerint végzetes hatással van. Végül egész élettörténetét elpanaszolta, és saját magán annyira meghatódott, hogy teljesen elfeledkezett hódítói szándékairól. Hajnalban visszakísért a cellába, ahol a többi nő gyilkos pillantása fogadott. Hiába is magyaráztam volna, hogy nem történt semmi, úgyse hitték volna el. Így inkább szemlesütve hallgattam. Persze Matyinak se mondtam el a kalandomat, mert csak tetéztem volna az izgalmát. Reggel a börtön egyetlen vízcsapjánál találkoztunk, ahol nők-férfiak közösen álltak sorban. Itt azt hallottuk, hogy rövidesen egy másik helyre visznek bennünket kihallgatásra. Hogy hová, azt senki se tudta, még a tapasztalt bőrkabátos csempészünk sem.

A soproni városháza középkori börtöne első osztályú szállodának tűnt a szombathelyi ÁVO újonnan elkészült modern fogházához képest. Rövidesen ugyanis az egész társaságot ide toloncolták át. Már a hatalmas négyszögletes udvar is ijesztő volt, harsány vezényszavak hangoztak el, majd a nőket beterelték egy frissen vakolt terembe, ahol fapriccsek sorakoztak, és a fűtést saját leheletünk szolgáltatta. Annyian voltunk, hogy hamarosan bemelegítettük a hodályt, és a falról csurogni kezdett a víz. Az épület a mi „tiszteletünkre” épp akkor készülhetett el, mert a falak még nem száradtak ki. Mindenkit külön-külön, egyenként kísértek át az irodákba, ahol a főávósok tiltott határátlépés kísérlete és egyéb bűnök elkövetéséről faggattak minket. Nem térek ki a rémségekre; közülünk az egyik fiatal nőt összeverve hozták vissza közénk...

Matyival már előzőleg elhatároztuk, ha megvernek, akkor sem valljuk be, hogy ki akartunk jutni Ausztriába. A verésből felgyógyul az ember, míg egy esetleges szibériai fogságból már jóval nehezebben. Bölcs előrelátással Matyi a dunántúli cipészeknek levelezőlapon jelezte, hogy rövidesen körutat tesz náluk áruminták bemutatására – közölte is az ávósokkal, hogy kizárólag e célból érkeztünk Sopronba. Mivel a közeli dunántúli falvakban megtalálták a cipészeket, és Matyínál a magával hozott bőrmintákat, kihallgatóink kissé elbizonytalanodtak. Engem is kérdezgetett egy nagydarab henteslegény, hogy vajon a táskámban talált játék-kacsában dollárt rejtegetek-e? Szemrebbenés nélkül közöltem vele, hogy gyerekkorom óta mindenhová magammal viszem ezt a kacsát, de ha annyira kíváncsi, vágja csak fel a hasát! Ezen annyira elcsodálkozott, hogy elengedett.

A férfi foglyokról eleinte semmit se tudtunk. Végre egyszer megjelent egy börtönőr vödörrel és ronggyal: ki hajlandó felmosni a folyosókat? Én rögtön ugrottam, mert olvasmányaimból tudtam, hogy a szorgos raboknak néha jobb a dolguk. Ez ugyan nem vált be, de ennél sokkal nagyobb szerencse ért: megtaláltam a férfiakat és Matyit! Térden

csúszkálva, a padlót mosva haladtam a folyosó végéhez, ahol megláttam egy óriási majomketrecet. A férfiak a rácsokba csimpaszkodva bámulták a térden csúszó nő közeledtét, én meg rájuk szisszentem, hol van Triznya Mátyás? Az ór szerencsére hátul maradt, a rabok pedig gyorsan odatuszkolták Matyit a rácsához. Mindenki megrohant, mi van a feleségükkel, hol vannak a nők? Megnyugtattam őket, hogy még mindenki életben van, de én persze főleg Matyinak örültem. A következő napokban is sikerült padlót mosnom, már szakértő lettem, így közvetítettem a férfiak és nők között.

Egy-két hét múlva egy újabb kihallgatáson közölték, hogy átvisznek az ún. polgári (nem ávos) fogházba, ahol a bírói ítéletre kell várunk. Sajnos, nem mindenki jutott el idáig, két társunkat, és a „bőrkaátos” csempészt, akikkel Sopronig utaztunk a vonaton, soha nem láttuk viszont. A fogház már vidám helynek számított, a zsúfoltság ellenére mindenki derűsen várta a bírósági tárgyalást, mert tudtuk, senkit sem ítélnék halálra. A rabok között egy rettentő fokhagyma- szagot árasztó, százéves tőpörödött parasztnénike volt a sztár, akit tiltott dohánytermelés miatt csuktak be. De volt itt kéjelgéssel vádolt némbor, csirkelopáson rajtakapott cigányasszony is. Ez utóbbi szintén nagy népszerűségnek örvendett, még a porkolábnőnek is jószolt a tenyeréből.

A női társaság egész napi elfoglaltsága a tollfosztás volt. Libatollal teli zsákokat hoztak a terembe, pihéket kellett szagatnunk, amitől hajunk, ruhánk, orrunk, fülünk tele lett tollpihével. Amikor egy hónap múlva, végre a polgári bíró elé kerültem és az rögtön felmentett, két lábon járó fehérpíhész csodamadár repült ki a börtönből. Matyi – akit hála Istennek szintén felmentettek – alig ismert meg. Azonnal felültünk a Pest felé induló szombathelyi gyorsra, a pincér az étkezőkocsiban rám nézett, és csak annyit kérdezett: a fogházból tetszik jönni?

A börtönélmény olyan hatással volt ránk, hogy elhatároztuk, ha életünk árán is, de újra megkíséreljük a határátlépést. A szokott kávéházban megismerkedtünk egy élelmes vidéki fiatalasszonnyal, Maricával, aki a szombathelyi fűszeres menyé volt és közel lakott a határhoz. Kijelentette, hogy csak külön-külön mehetünk, és előre kell fizetnünk. 1949. február 15-én, kedd este elbúcsúztam Matyitól, és Maricával taxin kimentünk a Keleti pályaudvarra. Előrelátóan megszervezte, hogy a hálókocsiban csak ketten legyünk, nehogy valakinek szemet szúrhasunk. Én mindjárt levettem két pulóvert és egy szoknyát, mert poggyászt persze nem vihettem magammal, így minden holmi duplán volt rajtam. Reggel ötkor ért a vonat Szombathelyre, ahonnan egy óra múlva indult tovább. Előzőleg még a folyosón végigsétált egy rendőr, és azt kérdezte, ki megy tovább Szentgott-hárdra, de nem talált jelentkezőt. Szerencsére nem igazoltatott senkit, és leszállt. Ha megkérdezi, én az esküvőre utazó Marica pesti rokona lettem volna, de ezt jobb, hogy nem firtatta, mivel a határ felé tartó vonatokra csak külön engedéllyel lehetett akkoriban felszállni. Megérkezve, a mama ijedten fogadott: itt voltak Horvátlövőről a fiúk – mármint a csempészek –, és kijelentették, hogy nem visznek át senkit. Maricának azonban a szemese rebhent, s rögtön közölte velem, hogy ez mindig így szokott lenni, de ha pénzt látnak, egyből meggondolják magukat. Marica kislányának azt mondták, hogy én vagyok a

keresztanyja, aki ezt el is hitte, amikor átadtam neki a talicskát, amit alibiként cipeltem magammal az úton. A csempészek sem aznap, sem másnap nem jelentkeztek. Marica mindig azzal nyugtatgatott, hogy legkésőbb a pénteki hetivásárra úgyszólván bejön a városba „a Feri” vagy „a Kálmi”. Péntek hajnalban arra ébredtem, hogy Maricát valaki felkeltette, és ijedten suttog neki. Rokonok érkeztek a pesti vonattal, és velük üzenték, hogy Matyi a vonaton ült, Marica azonnal menjen ki elé az állomásra. Rettentően megijedtem, mert elképzeltem, hogy Matyi egyedül vár azon a nagy üres térségen, ahol a rendőrök célpontja lehet, és Marica még csak most indul érte. Biztosra vettem, hogy elfogják és újra az ÁVO börtönébe viszik. Már végleg elkeseredtem, amikor nyílt az ajtó, és boldogan mosolyogva megjelent Matyi. Nem akartam elhinni, hogy ő az, annyira megörültem neki. Aznap délelőtt bejött a városba a csempész Feri, de nagyon csóválta a fejét, hogy szombaton nem vihetnek át bennünket a határon. Marica végül addig beszélt, amíg megadta magát. Szombat reggel megérkezett „sorstársunk”, Béla, akit Marica férje, Jenő kísért a vonaton. Rögtön kiment biciklin Horvátlövőre, hogy beszéljen a „fiúkkal”. Közben megállapodtak, hogy Jenő öccse elkísér engem autóbusszon Lövőre, de persze az öcs nem jelent meg. Ekkor nagy családi idegeskedések közepette kisütötték, hogy nincs más hátra, Karola, a cselédlány kísér el engem. Nagykendőbe bugyolálva, csizmás parasztasszonynak álcázva, zsákban vittem a bundámat, mint valami kecskéknek való takarmányt. A főtéren már sok munkás és horvát asszony várt a buszra. Mikor megjött, óriási közelharc kerekedett, nem fért fel mindenki, Karola is lemaradt, kezében a zsákkal. Erre le kellett szállnom, mert azt se tudtam, hova menjek. Elkezdtünk könyörögni, hogy engedjenek fel, mert esküvőre megyünk Nardára. Végül valahogy helyet szorítottak, és vettünk két jegyet Nardára, ami sokkal messzebb van Lövőnél. Útközben láttunk két rendőrt és szuronyos katonákat, de szerencsére nem állították meg a buszt.

Megérkezve Lövőre, Jenő nem várt a megállóban, így Karolának is le kellett szállnia, a kalauz és az utasok csodálkozására. Karola valamit halandzsászott a kalauznak, és leugrottunk a buszról. A zsákot rögtön letette a kocsmában, és kettesben elindultunk Kálmi fűszerüzlete felé, amellyel szemben egy pusztai rét terült el, közepén két katonával. Gyorsan bementünk az üzletbe, mire Kálmi rémülten a hátsó szobába terelt minket, ahol rettenetes hideg volt, mert soha nem fűtötték. Az ablak a rétre nyílt, ahonnan láthattuk, amint az egyik katona megindul az üzlet felé. Karolával falfehérek lettünk és imádkozni kezdtük. Hallottuk, amint a katona megkérdi a fűszerest: ki az a két idegen hölgy, aki bejött hozzá? Erre Kálmi azt mondta, ugyan, csak egy nardai lány, akinek az öcsém udvarol, meg az egyik barátnője. Aztán a kezébe nyomott húsz cigarettát, mire a katona meglepedetten távozott.

Feri, a másik csempészünk utóbb elmesélte, hogy amint kiszaladt a házából, hogy a buszmegállóban Jenő helyett várjon minket, beleütközött négy katonába. Éppen bennünket figyeltek, amint Karolával lekaszálódunk a buszról a zsákkal. Feri elmagyarázta, hogy rokonaik érkeztek, és úgy látszik, el is hitték, mert ha igazoltnak, végünk van. Később a fűszerületben Feri és Kálmi ijedten tárgyaltak, folyton horvátul hadartak

az anyjkkal meg Karolával, amiből én egy szót sem értettem. Végül átmentünk Feri házába; Karola úgy döntött, hazamegy Nardára, de nem engedték, mert ha az utcán meglátnák, hogy nélkülem indul tovább, a katonák gyanút fognának. Leültettek a konyhában, ahol egy ágyban fekvő öreg néni nagyokat nyögött, de senki se törődött vele.

Közben a fűszeres elment, hogy megkeresse Matyit, ami nem volt könnyű feladat. Matyinak ugyanis biciklivel kellett jönnie, Jenő kíséretében. Két faluval Horvátlövő előtt erdei utakra tértek, s a nagy sár miatt folyton meg kellett állniuk, hogy a kereket kiszabadítsák. Sokat késtek, de végre megtalálták Kálmit, aki mindjárt közölte velük, hogy a nőket meglátták a katonák. Jenő erre fogta magát és ijedten hazarobogott Szombathelyre. Kálmi Matyit az istállójukba vitte, ahol sok tehén, ökör, ló árasztotta leheletével a meleget. Matyi egy fejszéken teljes sötétségben várakozott, és hogy valamit lásson is, meggyújtotta az öngyújtóját. Egy tehén erre kedvesen a nyakába nyomta a puha, nedves orrát, amitől Matyi úgy megijedt, hogy leesett a fejszékről. Mindeközben én azt hittem, hogy már rég elfogták a határőrök. Végre este kilenc után elhozták őt is Feri házába, és egymás nyakába borultunk. Ha elfognak, fogjanak el mindkettőnket! Rettentő boldogok voltunk. Éjjel Feri és Kálmi felderítő útra indultak, de rossz hírekkel tértek vissza: aznap nem vihetnek át minket. Az osztrák oldalról barátjuk, a molnárfiú ájtött, és vasárnap estig Szombathelyen marad, így minket is csak vasárnap este kísérhetnek át a határon. Teljesen letörve a hideg, fűtetlen szobában lefeküdtünk, s az egész napot ágyban töltöttük, mivel a konyhába bármikor betérhettek Feri barátai. Illemhelyül egy fabódé szolgált, messze az udvaron, ahová pontosan odaláthattak a magas őrtoronyból a katonák. Reflektorral pásztázták a terepet, és csak akkor mertünk kiszaladni, amikor a fénysugár eltűnt az udvarról. A vasárnapot is ágyban kellett töltenünk, csak ebédhez öltöztünk fel. A konyhában kicsit beszélgettünk Ferivel, aki elpanaszolta, mennyire kihasználják őket, vállalják a veszélyt, miközben Jenőék nevetségesen keveset fizetnek nekik, a többitet megtartják maguknak.

Végre elérkezett a vasárnap este! Bejött a hideg szobába Kálmi, a fűszeres segéddel és a németlövői molnárfiúval. Közölték, hogy Feri délután elment lakodalomba Nardára, de megígérte, hogy hétre visszajön. Feri persze nem jelent meg hétkor, így elhatározták, hogy nyolckor mégis elindulunk. Elöl ment a segédfiú, utána a molnárfiú, majd mi hárman Kálmival. Sajnos, a falun kellett keresztülhaladnunk, és vasárnap lévén, még sokan álldogáltak az utcán, mindenki minket nézett, akár egy gyászmenetet. Nagyon gyorsan mentünk, és izgalmunkban rémesen dobogott a szívünk. Kálmi lelkünkre kötötte, ha a határon túl osztrák pénccel találkozunk, nehogy megmondjuk, hogy ők hozták át. A segédfiú házatól indultunk tovább, világított a sok villany a faluban, és a csillagok ragyogtak, de a hold nem jött fel. Előttünk ötven lépésre vezetett a molnárfiú, és nemsokára átléptünk egy kis árkot. Kálmi megjegyezte, ez már osztrák terület. Örömmünkben majdnem ugrálni kezdtünk, mire leintett, hogy maradjunk csendben. Jobban félték az osztrák fináncoktól, mint a magyar katonáktól. Így csendben mentünk tovább a réten, ahol már egyre sötétebb lett. A Pinka patak partjára érve megpillantottuk

a malmot. Kálmi intett, hogy ülünk le és várjunk. Nemsokára jelezte a molnárfiú, hogy nincs veszély. Lassan megindultunk. Nagy gerendák tartották a malmot, alatta a sötétben meghúzódunk a puha fűrészporban. Vártuk, hogy most mi lesz? De máris jött le a falépcsőn a molnárfiú, és egyenként felkísért minket a malomba. Nagyon féltünk, mert a malommal szemben volt a fináncórház. Más körülmények között nagyon érdekesnek tartottam volna ezt a régi malmot, de így csak annak örültünk, hogy pillanatnyilag biztonságba kerültünk. Felmásztunk a felső lépcsőkön a molnár szobájába. Teljes sötétségben csak a kályha tüze vetett árnyakat a falra, a sarokban az ágyban aludt a molnár. Kálmi és a molnárfiú halkán tanakodtak, végül elhatározták, hogy elindulunk az osztrák faluba. Elöl megy majd a fiú, és ha gyufát gyújt, az veszélyt jelent, bújjunk el. Egy réten teljes sötétségben igyekeztünk, nehogy szemünk elől veszítsük a molnárfiút, amikor egyszer csak gyufát gyújtott, s ugyanabban a pillanatban egy osztrák fináncsal találtuk szemben magunkat. Kálmi és a fiú, mint a kámfor, eltűntek. A finánc ránk fogta a puskáját, s én remegő hangon megszólaltam: *Wir sind Ungarn!* Matyi elmagyarázta, hogy teljesen egyedül, mindenfajta segítség nélkül értünk el idáig. Az osztrák finánc megnyugtatóan, hogy itt nincsenek oroszok, bekísér a parancsnokhoz, aki majd megmondja, mi lesz a sorsunk. A faluban az egyik ház ablakán bezörgetett, mire nagy nehezen felébredt a parancsnok. Hálósipkában, hálóingben kihajolt az ablakon, és némi tanácskozás után azt javasolta, hogy menjünk a falu vendéglőjébe, ott kapunk szállást is. Szépen megköszöntük a jó tanácsot és elbúcsúztunk tőlük. A vendéglőben Frau Körpert kellett keresnünk. Rögtön kijött egy természetes asszonyság (*nomen est omen*) és ijedten betuszkolt minket egy folyosóra. Az ivóban ugyanis volt egy osztrák csendőr, s mint kiderült, a falusiak félték tőle, mert az oroszok lefizették. Kisvártatva az asszonyság beteretelt minket egy szobába, ahol volt két ágy, meg egy oleander. Még annyit láttunk, hogy a kocsmába bejön a molnárfiú. Éppen nagyban tanakodtunk, hogy mi lesz, amikor benyitott a szobába. Leszidta Kálmit, hogy miért nem jött utánunk, mikor ezt ők előre megbeszélték. A saját pénzét nekünk adta, hogy ebből fizessük az autót, ami majd tovább visz minket.

Mondanom se kell, hogy a határon nem vihettünk magunkkal pénzt, mert ha elfognak, valutacsempészség vádjával akár tíz évre is elítélhetek volna. Jóska, a molnárfiú elhozta Félixet, a következő kalandunk főszereplőjét. Ő szervezte az átkelést az ausztriai szovjet zónán. Ausztria egy részét szintén elfoglalták az oroszok, és a magyar határ után még jött a feketeleves, a szovjet határ! Félix csak németül, illetve osztrákkul tudott, és rögtön kijelentette, hogy már nem foglalkozik embercsempészséssel, mivel az oroszok újabban minden autót átvizsgálnak. A molnárfiú pénzét meglátva mégis hümmögni kezdett, hogy majd meglátja, másnap reggel jelentkezik. A kis szobában reszkettünk naphosszat, nem mehettünk ki, mert a kocsmárosné félt a csendőroktól. Fűtés nem volt, ráadásul a nő rettenetes rossz kosztot adott, de legalább ettünk valamit.

A következő két napban Félix nem jelentkezett, s persze semmiféle autó sem jött. Teljesen kétségbeestünk, hogy innen most hogy jutunk tovább? A magunkkal hozott

kártyával kiraktuk a paszianszot, mit hoz a jövő? Végre este a szobánkban megjelent Félix, sehr schwer, ja, die Kontrolle, ismételte, viszont megígérte, hogy reggel tényleg megjön az autóval. A falu végén, az országút mentén kellett rá várnunk. Nagyon féltünk a csendőröktől, és amikor elértünk a bokrokhoz, bebújtunk egy gödörbe. Nemsokára valóban megérkezett az autó, csak hogy nem szállhattunk be, a folyton elhaladó ökrösszekerek miatt. Végre-valahára intett Félix, és gyorsan beültünk a kocsiba. Átadta az igazolványokat, a mi fényképünk volt beleragasztva egy-egy osztrák – persze hamis – Ausweisbe. Megtanultuk az új nevünket, de engem az idegesített, hogy az egyik pecsétnek csak a felét sikerült rányomni a fotóra. Gyönyörű vidéken haladtunk át, egyik kis hegyi falu követte a másikat, gyakran egészen magasra vitt az ide-oda kanyargó út, alatta szakadékokkal. Nem élvezhettük igazán a természeti szépségeket, annyira rettegtünk az oroszoktól. Nemcsak mi, hanem Félixék is. A szovjet zóna határa előtt megálltunk az utolsó faluban a kocsmá előtt. Kiszálltunk, és a nagy sárban cuppogva bementünk a kocsmába. Félix az öreg kocsmárossal tárgyalásba kezdett, aki először is adott egy tányér remek forró levest, aminél Gundel se főzhetett volna jobbat. Utána az öreg fogott egy baltát, mint aki éppen favágásra indul. Beült ő is a kocsiba, és egy magaslatig együtt mentünk tovább. Itt négyen, a favágóval együtt kiszálltunk, a sofőr pedig továbbhajtott. Bementünk az erdőbe, a kocsmárost követve. Félix lemutatott a völgybe, ahol egy kis patak folyt: az már ott angol zóna. A szívünk repesett, legszívesebben odarepültünk volna. Az öreg favágó előrement, hogy megnézzze, hol lehet átkelni. Teljes csend volt az erdőben, néhol egy-egy lövészárkot láttunk. Félix azt ajánlotta, bújjunk el, s majd fütyül, ha valóban biztonságban vagyunk. Sudár, egyenes törzsű fenyőfák álltak egymástól egy-két méternyire, egyetlen bokrot vagy cserjét se találtunk, ahová elrejtőzhettünk volna. Egy kis mélyedésbe feküdtem, Matyi meg leguggolt egy fa mögé és onnan pislogott. A szívünk úgy dobogott, hogy attól féltem, meghallják az oroszok. Mindig mintha már közeledtek volna a lépteik. Ez a félóra volt a legfélelmetesebb, elképzeltem, hogy most fognak el, amikor alig százméternyire vagyunk az angol határtól. (Ez már nem magyar, hanem szovjet fogságot és Szibériát jelentett volna...) Egyszer csak meghallottuk Félix fütyét és fellélegeztünk. Levezetett a patak partjára, két vékony fatörzsből álló kis hídhoz, amin szinte átlibbentünk. Szabad földre érkeztünk, a szabadságba! Boldogan ugráltunk és kis füveket szedtünk örök emlékül, amelyeket Matyi egész életében mindig a tárcájában hordott. Szinte eszünket vesztettük örömeinkben. Elbúcsúztunk az öreg favágótól, aki kockás ingében eltűnt az erdőben. Elindultunk Félixszel a domboldalon, s mintha az egész világ kicserélődött volna, minden más lett, még a levegő is. A kapaszkodón kimelegedve, levetettük a kabátunkat, és nemsokára megláttuk a ránk várakozó autót, amely közben átvitt a szovjet zóna határán. Alig bírtunk magunkkal, Félix és a sofőr is jókedvűek voltak. Két órán át utaztunk a csodálatos osztrák erdőben, majd Félix egy útszéli kocsmában meghívta a társaságot egy liter borra. Ültünk a teraszon a napsütésben és boldogok voltunk, hogy már nem kell félnünk semmitől. Útközben egyetlen angol csendőrt vagy katonát se láttunk. Február 23-án érkeztünk Grazba,

ahonnan már egyszerűbb volt Rómába jutnunk.

1973. július 19-én Cs. Szabó László londoni barátunknak levelet írtam, amelyből érdekességként idézem e sorokat: „Egyik délután beszélgettem egy otthonról jött okos emberrel. Szörényi Lászlónak hívják. Szent Ágostont fordítja és Arany Jánossal foglalkozik. Nem pap és nem kommunista, rendkívül művelt, becsületes: csodálatos, hogy még ilyen fiatalok is vannak! 28 éves, csinos felesége és egy éves kislánya van. Jelenleg a perugiai nyári egyetemre kapott ösztöndíjat – maga sem érti, hogyan.” – Egy több mint három évtizede tartó barátság kezdődött ezzel, Matyi több kiállítását is Laci nyitotta meg. Amikor a rendszerváltás után Magyarország nagykövetének nevezték ki Rómába, gyönyörű feleségével és immár két lányával, a nemzetközi diplomáciai kar nagy népszerűségű tagja lett és a Triznya-kocsma történetében is új fejezetet nyitott.

ZALÁN TIBOR

Szörényi-emlékfragmentumok

(minden magyarázat és tanulság – vagy annak levonása – nélkül, ahogy egy vasárnap délelőtt eszembe jutott)

Szeged, egyetem, szemináriumi szoba a könyvtár mellett. Valamikor év eleje, talán hetvennégyet írunk. A belépő férfiú energikus, körbemosolyog, ahogy a porondmesterek szoktak, amikor a cirkusz közönségében bizalmat akarnak kelteni, miközben maguk vajmi keveset vesznek észre abból, hogy körülöttük mások, főleg, kik vannak. Fekete zakó, fehér, kihajtott gallérú ing, fekete szakáll, vagy inkább légy az állon, ahogy a franciák mondják; a szemüveg miatt olyan trockijos az arc, persze, akkor még honnan is jutottunk volna hozzá a jégcsákányos filozófus arcképéhez, és dehogy is gondoltuk, hogy olyan „trockijos.” Lehet, gondolni sem mertük volna még... Nyilván, később hozzáragadt képzet az emlékhez. Maradjunk Csehovnál, csak nagy-darabosabb kivitelben. Elhelyezkedik, valamennyivel figyelmesebben nézi a vele szemben ülőket. Vagy csak úgy tűnik. Kellemtelen pillanatok ezek, hiába mosolyog. *Tudják maguk, hol van Egyházashetye? Kínos csönd. Nem tudják. Nem baj. Járt már valaki önök közül Egyházashetyén? Még nagyobb a csönd, a kín is. Nem járt. Nem baj. Tudnak maguk valamit Egyházashetyéről? Fokozhatatlan csönd, és kínosság tornyosulása. Semmit sem kell tudniuk Egyházashetyéről. Egyébként egy tehénszarszagú kis falu a Dunántúlon.* A lányok szájuk elé kapják a zsebkendőjüket – más világ volt az még, főleg a katedra felől érkező szavak szempontjából, és mások voltak még a zsebkendők is –, a fiúk tanácstalanul kitátják a szájukat. Felcsattan a kacagás, de egyedül csak neki van mersze a kacagáshoz, nevetni azon, amit mondott. *Na, szóval ott született Berzsenyi Dániel. Az viszont már baj, hogy ezt nem tudják.* Nyilván, az előző biztató példa nyomán, itt már van nevetés. Csak ő nem nevet. Észre vesszük, csönd, egymás nézése. Patt. Kopognak. Ez a kopogás később, amíg a szemináriumi félév tart (ahol, természetesen, jószerevével csak Szörényi beszél), óráról órára, a legváratlanabb időpontokban, meg fog ismétlődni. Egy szakállas fiatal arc tolja be magát az ajtó résén. Szörényi felpattan, és ismét felcsattan a kacagás, az ajtóhoz iramlik, altestét a teremben hagyva, a felsőt, rajta a fejével, szájával és szemével, ami az ilyen helyzetben a kommunikáció elkezdéséhez, fenntartásához és befejezéséhez szükséges, kívülre helyezi, a szakállashoz a folyosóra, akit Kőszeghy Péternek hívnak. A be-

szédből mindig beszűrődik hozzánk a lényeg, ami mindig fontos irodalmi szempontokat tartalmaz. Hánykor, hol, melyik kocsmában az óra után. Mi meg készültünk a hallottakból életre és az irodalomra...

*

Az terjedt az egyetemen, hogy Szörényinek olyan agya van, mint a szivacs. Ami egyszer belekerül, az örökre ott marad, bármikor előszedhetően, legyen az szó, szám vagy kép. Nem halványul, nem fogy, csak nő és bonyolódik. A mítosz nagyra növeszti az alakot. Vekengünk az egyetem keresztfolyosóján fölállított tanulóasztaloknál, kínlódunk a szövegekkel és az idegen szavakkal, utáljuk, ahogy arcán örökös derűvel elhalad mellettünk, mert képzeletünkben ő úgy valaki, hogy neki soha nem kellett tanulnia. Csak olvasnia, látnia, hallania – és rögzült magától minden, még rögzítenie sem neki kellett. Később, amikor a modern kor modern eszközöket ad a kezembe, eszembe jut, hogy elképzelhetően Isten egyik korai kompjutere ez a Szörényi is, csak akkor még nem találták fel hozzá az egeret, a monitort, és az asztali felhasználás egyéb lehetőségeit.

*

Figyellek, bátyuska, figyellek, nem rossz, nem rossz. Csak csináld! Az egyetem elvégzése után pár évvel, Szegeden, az Ady tér sarkán. Ő a tanításból jön, én Iliához ballagok a tanszékre. Meglepődöm. A tegeződésen. Hogy odafigyel arra, amit csinálok. Hogy ezt meg is mondja. Aztán, ahogy valamennyire közelebb kerülök hozzá, már nem lepődöm meg. *A szivacs...*

*

Ugrunk az időben. Vagy húsz évet. Mátis Livia lakása, az ablakon kifelé ömlik a füst és a százféle egyszerre zengő mámoros emberi hang, az ablakon belül ömlik a pálinka, az eszme, a megváltás és a vörösbor, az egy négyzetméterre eső író-szerkesztő-irodalmár-művész száma jóval túlhaladja a valaha mért kínai területek legmagasabb zsúfoltságát. Éjfél felé jár az idő, amikor kulminál a jelenlét, a kocsmák bezártak, itt még lehet inni, dumálni, itt már lehet. Szörényi kísértétként és váratlanul jelenik meg. Egyszerre csak ott van. Talpig fekete, makulátlanul szabott öltöny, vakító fehér ing, nyakkendő. Talán még nyakkendőtü is, de ezzel meg nem bántanám... Mintha eltévesztette volna a csengőt, a lakást, a házat és az országot, áll a szakadt, tarka és néhol rongyos ülők, heverők, fél- és egészen alvók fölött-között. *Bocs, bátyuskák, de fogadáson voltam, és elhúzódtam.* Ledobja a hátán anakronisztikusan púposkodó hátizsákot, mivel nincs hely hova ülni, a szőnyegre ereszkedik, a lábak elé-közé, belemarkol a földre tett pogácsás tábla, másik kezével, valamivel magasabban, egy pálinkás pohár után kutat. Érezhetően otthon van a társaságban. Majszolja a pogácsát, issza a pálinkát – Magyarország akkori olasz nagykövete.

*

A cél egy felvidéki kisváros. A sofőr én vagyok. Az utasom Szörényi László. Őt hivataloskodni hívták meg, engem inkább csak inni. Szobrot fog avatni. Haladunk. Néha, mint Walter Scott lovai a skót kilátóhelyeken, automatikusan megállok, ilyenkor automatikusan erősítőszereket veszünk magunkhoz. Más-más típusban. Jönnek a történetek, az emlékek, az anekdoták másokról, és a mesék... Nem csoda, hogy a határt átlépve Jókai-házat támad kedvünk nézni; aztán tovább, már csak ő beszél, mesél, hallgatok, eszembe jut a *szivacs*. Az órát nem nagyon nézzük, jól érezzük magunkat. Amikor pedig megnézzük, dermedten látjuk, hogy nem vagyunk benne. (Értendő: már nem vagyunk időben.) Bőg a motor, rohan az autó, megérkezünk, rohangálunk ide-oda a városban, keressük a szoboravató helyet. Megtaláljuk. Tömeg. Néma tömeg. Vár. Egy államelnök főgorilláját megszegyenítő határozottsággal töröm át magam az ünnepi szónokkal a várakozókon, végre ott vagyunk a beszéd helyén. A szobor kicsike, mellszobornak tetszik, valami lepellel van letakarva. Szörényi az érkezés lendületével fordul szembe az ünneplő közönséggel. Aztán elbizonytalanodik. Ránéz a szoborra, de az le van takarva. Rám néz, de nekem is lehúzta a rolót az ijedtség, hogy a nagy dumában-utazásban teljesen elfeledkezett arról, hogy hova indultunk, és kinek a szobrát kell felavatnia. A csönd még csöndesebb lesz. Végre elszánja magát, és megszólal. *Az a helyzet, hogy élt hajdanán ebben a városban egy kis zsidó emberke*. Hörrenés, horkanás, erős zavarodás, hullámmászás, mint a futballmeccseken. Aztán meglepő fordulat következik, fél órás lendületes beszéd, székfoglaló vagy mindentudás egyeteme Vámbéry Árminról, mikor, hol, kivel, hogyan, meddig, merre, ebből mi következik, abból mi következik, erről mi nem jelent meg, arról hol jelent meg valami, hol található, amit még nem találtak meg mások, hol keresnek, akik soha nem fognak semmit sem találni – egyszóval, hogy áll a Vámbéry-kutatás, -kiadás... A tömeg felforrósodik a beszéd végére, tapsol, éljenez, és végre lerántják a leplet is. Megkönnyebbülünk. Jó helyre jöttünk. Tényleg Vámbéry Ármin apró, de szépen megmunkált mellszobra előtt állunk.

*

Hazafelé Szörényi arról panaszkodik, hogy nincs rokona. (Vagy nincs elég – erre már nem emlékszem pontosan.) Fekszik viszont a közeli Csiliznyárad temetőjében egy negyvennyolcas huszártiszt. Szini Pethő Alajos, a tápióbecskei csata hőse. Ő az, aki lepárba jozta az osztrák lovasok parancsnokát, Riedel alezredest, ezzel eldöntve az egész tavaszi hadjárat sorsát. A nagyközönség persze leginkább csak Baradlay Richárdként ismeri, és nyilván nem a nyáradi temetőből, hanem *A kőszívű ember fiaiból*. *Meg fogjuk látogatni a sírt, bátyuska, mit szólsz hozzá?* Jó, látogassuk meg. Időnk van, a temető meg az út mellett. Állunk a sírnál, hallgatunk, aztán a kövekre vésett neveket böngésszük kifelé ment. *Ebben a temetőben sok Vida fekszik*. Neki meg az egyik ága Vida. Mondom, a helybeli

polgármester is Vida, nemrég ismerkedtem meg vele. *Bátyuska, nem lehet, hogy nekem ez a Vida rokonom?* Minden lehet. Ami viszont innentől kezdve biztos, derengett fel a tudatomban, hogy nem érünk Pestre ebédig. *Keressük meg ezt a Vidát!* Keressük meg! Kocsmákban kérdezősködünk, azok a biztos helyek az információ-szerzéshez. A nevezett polgármesterre a háza előtt csapunk le, dermedten bámul bennünket, hívatlan vendégeket, permetező a hátán, csizma a lábán, munkásancúg egész magán, ahogy az egy vasárnap permetező polgármesterhez illik. Szörényi kiszáll az autóból, fekete öltöny, vakító friss fehér ing, nyakkendő, egészen anakronisztikus a megjelenése a tavaszi faluvégén, a gyanakodva ácsorgó férfihoz lépeget, nem is cicózik sokat, jobbról-balról méltósággal és melegen orcán csókolja, majd bátorítóan csak annyit mond neki: *Bátyuska, én vagyok az unokatestvéred.* A helyzet több mint aggályos. Két ötvenes férfi, egyik permetezővel a hátán, másik fekete öltönyben, először találkozik az életben, pedig állítólagosan unokatestvérek. A polgármester válláról tétován lehull a permetezőmasina, bizonytalan mozdulattal a ház felé mutat, bár van valami félelem is a viselkedésében, hogy minket beenged oda. Sóhajtok. Most már csak annak kell kiderülnie, hogy valóban rokonokra talált az utasom, különben bármilyen irányba elmozdulhat a homokfal, de leginkább lefelé, ránk. *Bátyuska, vannak rokonaim!* – rikkantja boldogan újra meg újra, még a bósi gát környékén is Szörényi. Csak a filmekben vannak ilyen találkozások. De ki merné állítani, hogy Szörényi élete nem egy filmként pereg?

*

Bátyuska, vasárnap délelőtt leültem, hogy belekezdjek az új regényedbe, és egy ültő helyemben elolvastam. Igaz, hogy közben jelentősen beesteledett. No comment!

*

No comment.

SZÉPIRODALMI ÉS MŰVÉSZETI ALKOTÁSOK

AMBRUS LAJOS

A karakói csata

Szörényi Lászlónak, hatvanadik születésnapjára

Előbb a katonasípkák, aztán a szurdikok – mint meditációs objectumot fényképeztem őket. Megpróbáltam hidegen, felülről rápillantani a vizsgálat tárgyára, de maradéktalanul sosem sikerült. A szőlők közt ugyanis jóformán csak a közismert magassüvegű horvát gyalogpuskázókat lehetett látni, amint hunyorogva előkukkantanak a napfényben, álmosan, kíváncsiskodva, mint másnapos rókák a verem aljáról, majd rögvest vissza is rántják fejüket, akárha bővérű egsocticus mosquito csipdesné őket az Amazonas dzsungelében. Le is kaptam őket: egy gigantikus nagytotál szerint erősen szétszóródva a szőlőkarók közé bújva azt lesték, hogy a lovasság jágerjei kiugrassanak a szurdikból, a löszfalas, gyökérrágtá földteknőkből. Persze nem egyetlen vízmosta partoldalból, hanem egy szinte mindenfelől előkigyózó-tekeredő agyag-löszfalas útvesztő csapdarendszeréből. Most éppen Oszkó, a poetikus szőlők felől – hogy aztán puff, mint rendes osztalék, keményen odapörkölhessenek nékik.

És így ment-folyt ez egészen Gércéig, ahol a híres porhanyós, lédús veres cseresznye terem (csak nem éppen gércei, hanem baltavári ökörszem a becsületes neve, és közvetlenül a bécsi piacra fuvarozzák dülöngélő szalmásszekereken az élelmes parasztok) – így aztán egészen azt gondolám, hogy ebben az országrészben a szőlőgarádoknak már sosem szakad végük. Mintha valami hatalmas gyümölcsöstálban tennénk operációs műveleteket – bármit írnak is egyes felvonulások stratégiai nyalánkságairól bizonyos elementaris irodalmi szakmunkák, szőlőskertek és végeláthatatlan tölgyesek közt hadsereget eredményesen navigálni akkora absurdum, mint a tormába hullott férgemet papálcikával egyenként kiszedegetni.

Oldalaztunk hát vissza, odébb-hátra szurkálva, tudatos manőverezéssel, igen lassúdadon, de ellentétben egy kamaszkorú collegánkkal, bizonyos Fabrizióval, aki a waterlooi mezőkön összevissza bolyongva nem is sejtette, merre jár – mi tudatosan tettük, amit kellett; hogy elérjük a számunkra kiutalt világtörténelem eddigi legnagyobb csataterét. Azért tenném ki a grandissimo jelzőt, mert ebben a leendő kulminációban találkozott (volna) mindaz, amit a kortárs hadi elme oly sokszor igyekezett a dicső erények közt emlegetni: mint a bölcs providenciát, amely nem kisebb nyomatékkal esik latba a vitézi

rezolúciónál, de néha még a legteljesebb odaadásnál is. Ám főszerepet játszhat itten a hűség és a szükséges gyűlölet is. Amint erő és rókaravaszság is. S legvégül persze a mindent előntő szabadság dicső, hagymázos képe! S ezt, mármint az utóbbit, ez a mostani idegen hadinép hozta nekünk csókos ajándécul – messzi földről, szuronyos-gránátos-fegyveres importtal, jó két seculummal megelőlegezve bizonyos Lev Davidovics Trockij „permanens forradalomról” szóló elhíresült téziseit. Mert szinte szó szerint unisono danolják ugyanezt a frissiben nekünk szegezett tézisek – csábító proclamatio-kiáltvány formájában harsogva a különben meglehetősen csábos dallamot. Hallga csak, nyitott fülekkel és megkülönböztetett odaadással a helyes intonálást:

„Eljött az a’ szempillanás, mellyben visszanyerhetitek régi függetlenségteket” – mond sokatígérően a kezdőmondat. „Fogadgyátok-el a’ békességet, mellyet ajánlok: maradjon-fenn Hazátoknak Constitutiója, – akár azon állapottyában, a’ mint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, a’mellyeket abban Ti magatok, tellyes tetszéstek ’s kények szerént, az időknek mostani környűállásaihoz képest jóknak, és saját polgártársaitok’ hasznára nézve talán szükségeseeknek ítélni fogtok...”

És lejjebb, nem kevésbé szirén-hangokat megcélozva így folytatódott a tekervényes szonatina:

„Ez az, a’mit Európa Tőletek vár, melly most reátok néz; ezt kívánom Tőletek Én-is: állandó, bizonyos békességet, kereskedésbéli szabad közösülést velem, és tökéletes függetlenséget ’s bátorságot. Illy jutalom vár Titeket, ha ditső Eleitekhez és önnön magatokhoz méltók akartok lenni” – mond a nevezetes proklamáció textusa a régi alkotmány visszaszerzésének idves módozatairól. S aztán végezetül fel is szólítja a címzetteket, mármint bennünket, hogy haladéktalanul gyülekezzünk össze Rákos mezején, régi őseink szokása szerint és tartsunk ott, ahogy mondani szeretjük, „igaz nemzeti gyűlést”. Hát így, no mármost ez az anabászisz, hogy a fényképezés szenvedélyes szigorából engedve még illően szakszerű katonai nyelvet is használjak, *garádicos marsban* folyt: még hozzá végig sűrű ellenséges lödözések közepette. A szurdikokból előalakoskodó ellenség kisebb csoportjait és puskázóit egy-két jól irányzott rúgtatás által kellett fickósan visszaverni. Ó, ezek a poétikus, gyökérszaggatta szépséges és titokzatos szurdikok! – mily szerfölkött rejtélyes és különös tájalakzatok volnának, persze nemcsak itt, a nyugati végeken, hanem mindenütt, minden valamirevaló hegyvidéki szőlőhegyen:

„Lősz-ízű bort iszom a Napból
Lősz-fény pereg a szurdikokba
Olvad a szőlő vassá dermed
Estére s kiveri a rozsdá”

– mondja lassan, tagolva egy kései költő egy ilyen poétikus ihletettségu szurdik-fényű estben tűnődve egy örökké illuzorikus versvilág pereméről, tán éppen a nevezetes Porkoláb-völgyből. Ahonnét különben egy másik atyámfia, MM mester is küldözgetett

lélegzetelállító jelentéseket – többek között egy szurdikban esett szerelmi drámáról, midőn az őszi pincében az egyik kád alján a szerelmeseket egymásba fonódva találták a szétszórt szalmán, úgy, ahogy a testi szerelem kétségbeesésében a pincelég megfojtotta őket. *A halál postái megérkeztek...*

Az ellenség száraz, vért szimatoló és felajzott vadászeb, kitartóan hol itt, hol ott csordogált utánunk, bár ők azt előre nem is sejtették, hogy épp e szurdikokban való céltalan kóválygásuk miatt fognak majd a sorsdöntő, nagy északi duellumról lemaradni! Ugyanis egy szerfölött kínos, vagyis inkább képtelen *malheur* esett velük, bár ezt megelőzőleg szinte az egész Európát egészségesen végigverték és letarolták; szóval kimondani is szörnyű, a térmértan, az applikáció, a taktika, a felvonulástan, az összhang és persze a tüzérő *jongleur*-jei nevetségesen egyszerűen mondvá: eltévedtek. Egy egész hadsereg – mit tévedtek, azt sem tudták, hol, merre és hová masíroznak!

Sárinál tévedhetetlenül észlelni kellett némi kis taktikai tanácsalanságot, amely ugyan oppidum Sárvárnál heves egymásra tüzelésbe torkollott, de ott egy áldatlan és főképpen eredménytelen tűzijáték végére a franc alhadnagy Halászt meglepetésünkre parolára (értekezésre) hívta a táborukba – amit a felvonuló seregek létszámára és az általános stratégiai helyzetre való tekintettel örömmel vettünk. (Közben viszont a mi hatékony lovas futármunkánk azt derítette föl, hogy ennek a vezér Lauristonnak sajnosan egy egész sértetlen divisiója liheg a nyakunkban, s leginkább arra várnak, hogy egy váratlan, finoman kivitelezett ollómetsszéssel a Rábától ügyesen elnyisszantsanak bennünket.) Az emlegetett parolán egyébként a szokásos egyezkedéseken túlmenően említésre méltó esemény is történt, mintegy manifestoso, a disputát lezárandó, váratlanul azt mondta az obester a minket megalázóan alacsony rangban képviselő vitéz alhadnagy Halásznak, hogy újólag „gondolkodjanak el sajátos helyzetükről”. És egy derék baráti tanácsot is adott:

„Monsieur, örökre vessék emlékezetükbe, hogy mi az egész emberi nem egyik legszebb adományát hoztuk tálcán felkínálva az önök bátor népének. Ezért most arra kérem, hogy a »liberté« szent jelszava alatt csatlakozzanak hozzánk. Azt kérem mostan, hogy innét együttesen siessünk a legnagyobb lángész győri táborába!”

Erre a társadalomfilozófia útvesztőiben nem egészen otthonosan mozgó alhadnagy Halász köhécselt valamit, tán affélét, hogy ő bizony nem egészen kompetento, majd a táborba érkezik a mi strázsamesterünk is. Még arról is hemmegett, hogy talántán nem egyezkedhetnének az ellenséggel, vagy miféle – hát udvariasan elbocsájtották. Ezalatt lovainkkal felvonulánk a Rábáig, így az olló hangos csattanása előtt sikeresen átevíckéltünk a zavaros és koszos vízen; – ennek az egyébként szerencsétlen anabázisnak egyik legemelkedettebb pillanata vala ez. A porban-zajban-füstben és tülekedésben alig-alig tudtam használható képeket exponálni az actióról, de fölséges, ahogy a szedett-vetett, mégis színes és erősnek látszó forgatag úsztat-kavarog át a júniusi, kissé megáradt folyón, a lovak feje, mint ezer merev lándzsa hegyesedik ki a habos vízből, a gázlókon meg a hadi szekerek nagy dülöngélések és ordítózások közt billegnek tova. S mindez

annál inkább, mivel az ellenség egyik divíziója Ikervárnál és Ostfiasszonyfánál szintén bizonyosan általmat a gázlón és töltésen, ágyúikkal meg éppen nagy hömbölgések-felborulások közepette. Mi viszont a szabadsághozó Lauristonnal a nyakunkban a szőlő-hegyek és gyökérjárta, balladafényű szurdikok közt oldalazva retiráltunk a Herpenyő vizén túl – Karakó felé.

Ám a világ legeslegjobb hadseregének szinte nevetséges és majdnem tragikus eltévelyedését magyarázhatják egynémely különös okok is. Először is nem kell ide földmértan, vízrajzi jártasság, túltengő önbizás se, csupán némi furmányos futármunka, hogy egy különben igen nehéz, szinte őserdei terepen megállapíthassuk a lényegét. És ez nem volna más, mint az a szikár és megkerülhetetlen tényállás – hogy innét, a Rába középső folyásánál fekvő szőlők közt meglepő módon bár, de Győr irányába az egyetlen használható út Karakó nagynevű térségén vezet keresztül. Punktum. Ezért a most elérni kívánt északi célpont elérésére nem a kívánczó, direkt északnak futó irányt kell választani, még véletlenül sem, hanem jól elnyújtott keletre szolgáló manővereket kell tenni – a nagy katonatömegeket arra szükséges navigálni. Viszontag a mi napkeleti hátrálásunk célja is épp a karakói átjáró, a Karakó-thermophülai híd elérése volt, ahol a legszebb reményeink jegyében akár össze is vonhatjuk és rendezhetjük szétesett, szedett-vedett insurrigenseinket.

Persze ennek az Európán végigzúdult masszának a szelíden simogató, derűsen zöld pannon táj ligetes-erdős geográfija sem mondott semmit: nem vették észre például, hogy a szőlődombok, a napsütéses szőlőhegyi községek közé szorult szűk szurdikok, aztán a hatalmas ártéri erdővágások, a júliusi kövér és aranysárga búzamezők, a malmokkal sűrűn telihányt patakok mind-mind egy irányba, a Marcal áthatolhatatlan mocsarai felé futnak. Arról aztán még véletlenül sem tudhattak ezek a magabízóan ostoba bajnokok, hogy a lápos-szittyós Marcal mentén valaha egy organikus egésznek alkotó, valóságos, de már rég elveszett és megszűnt vármegye feküdt – egyébként a maga bonyolult, kuszált térformáit őrző védelmi gát- és sáncrendszerével. Ez a rég megszűnt közigazgatási egység a híres Karakó ispánság nevet viselte, ellenben sajátos útviszonyai szinte Árpád-kori állapotokban maradtak meg. És ezek természetesen a Marcal és valahai várcentruma, a régi Karakó-vár felé futottak. Ott pedig bárminő utasnak csupán egyetlen derék sáncon, a mi kis Thermophülai szorosunkon lehetett északra váltania – de bizony még egy ilyen behemót hadseregnek is könnyebb a széles Dunán átjáró hidat vernie, mintsem átevic-kélnie a Marcalnak kéjesen elterülő, áthatolhatatlan posványosságán!

Azt meg honnét tudták volna a nagy lovasrohamok és kartácsolások bajnokai, a legjobb ezredparancsnokok sem, mert nem akadt köztük egyetlen használható Linné-tanítvány botanikus sem, hogy a sitkei erdőben, egész pontosan annak is az Öregcsernek nevezett jó makkszóró vöröstölgyes vágójában nemrégiben tömegével virágzott egy pompás, szinte alvilági szépségű mezőt alkotó híres és mitológiai szépségű növény. Az *asphodelus albus*. S amelyet a helyi nép genyőtének nevez. És persze eme különleges növénynek, a *királyné gyertyájának* izgató és különleges jelenlétét, ha tudós megfigyelő volnék, akár mappaként is olvashatnám: ez a táj éppen itt fenyegető, mindenképp

figyelmeztető növényföldrajzi változáson megy keresztül. Fenyegtetést annyiban jelent, hogy a flóra magától, mintegy irányjelzőül figyelmeztet, barátom, a szubalpin növénytakarónak itt szakad menthetetlenül vége, s ha továbbra is keletre vennéd az irányt, a helyes választással az egyetlen járható utat választanád, bár a sztyeppei növényzóna felé haladnál megállíthatatlanul. Napkeletre, vagyis az istenverte grandiózus magyar puszták felé. Ó, igen, vagyis csak akkor olvassánk a térképet helyesen, ha harci szenvedélyünk mellett még eredményesen is botanizálnánk – de ha netalán még a poésist is kedvelnénk, persze egyáltalán nem úgy, mint ennek az eltévedt, útját keresgélő hadseregnek nehezen mozgó és vak üggetésű katonái, akkor helyzetünket pontosan meghatározván még nyájasan is sétálgatnánk itt-ott, a ligetes pannon mezőkön. Akár ebben a titokzatos-émlékezetes, egyébként mindenféle tábort, még a francot is oly kedélyesen befogadó kissitkei cser-vöröstölgyesben. És akkor még azt is elmondhatnánk egy időtlen transcendens szabadvers formájában fennhangon scandálva:

Lenn a csendes alvilágban, szellőtlen, bús alvilágban, asphodelosok között, hol asphodelos meg se moccan, gyászfa nem bókol galyával, mákvirág szirmát nem ejti, mert a szél ott mélyen alszik, alszik asphodelos ágyban, mélyen alszik, nem beszél...

De hiába a torokhangon versét rikoltozó nagy poéta igyekezete, az árulkodó asphodelos albus mellett a francúznak még a mocsárvilág nem kevésbé árulkodó botanikai hírnökei sem mondtak semmit – itt-ott, a mezőket átszabdáló makkos ligetek között például, úgymint a rekettye, a felbukkanó éger, fűz, sás, káka és nád, de sulymosok, vápák, kátyúk, kotyók és persze mocsolyák, ergék, palajok, szamogák és honcsokok – de hiába. Hiába, mert nem látták ők a lényegét: nem láttak ők törést, garébot, pallót, düngért és metszést. És hiába hágtak fel előbb a gércei hegyre, majd a Hegyes-Kissomlyóra a Királykő sziklájához (a pincéket feltörve és a hordókat jól megdézsmálva persze, mint minden hódító hadsereg Xerxés óta), ahová menekülés közben maga IV. Béla királyunk is felrúgatott egyszer – neki, a szent királynak a nyakába viszont még a francúznál is ijesztőbb szörnyek, a botanikára szintén fittyet hányó vad és vicsorgó kutyafejű tatárok fújták a forró kénkövet. Ám ezek a mostani proclamációs bajnokok csak meresztgették a szemüket egy aprócska, mégis igen poétikus bazalthegy tetején, olykor tán még gyönyörködve is a pannon táj mélyzöld, szinte borsószerűen ingerlő köntösében, de közben mégiscsak azt kellett megállapítaniuk, hogy akármerre bámulnának, akármerre forognának a nyeregben, akármerre tágítanak is a mesés horizontokat, mindenféle szép és mindenféle kiegyensúlyozott tájformákat látnának. Merthogy innét is, onnét is azt mondja, azt éneklí, mint a felsüvöltő harismadár, ez a térkép-táj végső megnyugtatóként nekik, hogy igen, bizony, minden járható út Rómába – vagyishogy Karakóba vezet.

Én magam eme szerencsétlen emlékü anabászisz közben, mit tehet ilyenkor a szerény fotómunkás, lehetőségeimet nem feledve, ügyesen mindent *végigfényképeztem*

– leginkább persze a szőlőket: nyakig a virágfakadás után jártunk, még foszlányokban érezhettem a sajátos, mézes-szirupos szőlővirágillatokat, amint csábító felhőként vonulgattak, vagy beszorultak egy-egy apró táblácskák közé, viszont néhol feledhetetlen töménységgel tódultak a dokumnetáló mester orra elé. De szívemre való ültetvényt sem a gércsei hegyen, de Nemes-Tacsándon sem találtam. Majd Hegyes-Kissomlyón, gondolám magam nyugtatgatva, a nagy térföldi remete kisöccsén, de azt már addig is meggyőzően archiválhattam, hogy mindenfelé, akár a csodás Tokaj-Hegyalján, Badacsonyban vagy a távoli Ménesen, de akár Baranyában vagy Pozsony és Bazin környékén mindenütt, egészen elképesztő fajtakavalkádot ültettek a szőlészkedő parasztok. De az uraságok, sőt még a papi birtokok tanultabb vincellérjei is. Sűrűn fényképeztem errefelé magát a fehérszőlőt, amit lisztesnek is mondanak, amelyet könnyű volt felismernem csíkos, alig hamvas vesszejéről, amely a szártagnál sötétebb árnyékolású és fiatal hajtásai meg nemezesen gyapjasok, használtam is a fotografáló gépet egészen közeli képekhez is. Aztán mindenütt megtaláltam a szigetit, amely Ság-Somló egyik fő fajtája, és csodálatos bort ad, és akár Tokajban, jó időben még aszik is, főleg a Balaton mellékén. Igen kedvelt volt errefelé még a Cserebajor is, amelyet cukrossága miatt sok helyütt ültettek, bár igen nehéz megvédeni a madarak-darazsak-rókák siserehadától. Hogy egyéb tolvajokról ne is beszéljek. De fényképeztem ihfarkút, ezt különben semmire sem tartják, de jól terem, aztán kéknyelút, piros bákort és sárfehéret, meg raxszőlőt is. No meg szilifántot, amely koraérő, és még mostani, júliusi állapotjában sem nehéz azonosítani. Sajnos karózásokra alig leltem, a drága szőlő a legtöbb helyen kapálatlanul, metszetlenül a gázos földön feküdt és tekeredett összegabalyodva métereken át. Vagy felfuttatták esetleg egy-két útszéli, mezővégi nagy fára, hogy aztán létráról szüreteljék a portékát, mint Gécén a cseresznyét. Viszont csodálatra méltó módon az idei csapadékos tavasz ellenére semmilyen gombafertőzést nem találtam.

Karakóig (igazából Somlóig) csak három hegyi pincéhez jutottam, de ez is bőven elég volt hozzá, hogy egy még oly izgatott anabászis, a nagy seregek olykor céltalannak látszó mozgásai közben is bizonyos, sőt hasznos aenológiai observációkat tegyek. Ezt azért fontos műveletnek gondolám, jöllehet a korszellemnek némileg ellentmondva, amely újabban inkább a nagyobb összefüggések kontextusait szereti vizsgálni, engem viszont inkább az apró, lokális génuszok érdekeltek. Mert hát hiába retiráltunk nyugatról keletre, a centrum, az ország köldöke vagyis inkább gyomrának mélye felé, „befelé”, hej, ahogy a csúfolódó nóta is mondja nekem, az egyszerű insurgensnek, Reterálj, reterálj, Komáromig meg se állj! – a bor ezzel együtt egyre tisztábbá, erősebbé és markánsabbá vált. A jobbak nem hiába teremtek Pannónia artisztikus vulkáni bazaltkövein, és viselték magukon az összetéveszthetetlen mineralitás elegánsan megkülönböztető jegyeit!

Nagy-Somlóig Hegyes-Kissomlyó két kis hegyi présházát tartottam érdekesebbnek, az egyikben, a hegy platóján, nem messze a Királykő sziklájától, nemes Vajda Lajos zsuppos pincéjében végre ihattam abból a meg nem öregedett italból, két fajta kevertbort is az 1805-ös és 1806-os évjáratokból – mindkettőt kellemes savanyának, kesernyés

ízűnek, eperszagúnak és zöldessárga színűnek írnám le. De mégis az volt számomra a legmegkapóbb, hogy tartalmi gazdagságuk és három-négyéves koruk ellenére is feltűnően frissítőleg hatottak. S bár igen kényelmetlen testhelyzetben, hétrét görnyedten csúszva-mászva kellett bejutnunk a pinceajtón, sőt a présházból is szintén alacsony, alig mellmagasságig érő ajtó szolgált a hordókig (a bor előtt tisztelete jeléül illik mindenkinek meghajolnia – figyelmeztetett jó előre az öreg Vajda Lajos, még lovaink kikötése közben), a vaksötét, ablak nélküli pincében a gyertyafényben átvilágított tiszta és nemes ital igen emlékezetes marad. Némileg meglepő módon, mert még a várva várt nagy célt, a Nagy-Somlót el sem értük. A másik kissomlai pincében már nem is másztam le hordókhoz, a sötét miatt fényképezni amúgy sem lehetett, de lényegében itt is ezeket a kvalitásokat kaptuk; a gazda legalább öt szőlőből házasította össze, és az eddig kóstolt lőrékhez képest szokatlanul erős is volt, bár a bor nagyszerű ereje, ahogy itt mondták a szíves vendéglátók, inkább gyomorra, mintsem a fejre szokott dolgozni. Szíves vendéglátókat mondtam, nem egészen érdemtelenül, mert bár egymás szavába vágva, de arról beszéltek a hegyi emberek, hogy az egész szőlőhegyen alig tudtak pár tucat hordót a dézsmáló francúz elől a szénapadlásokon elrejtegetni. Viszont a második helyen, Szita Ferencnél már a csúcson túlfutott, kissé fáradt borokhoz jutottam, amit én már egyáltalán nem kedvelek.

A csábító szőlőligetek közti vonulgatás és táborozás eme stratégiaileg és taktikailag kiforratlan osztaléknak, mint amilyen különben a miénk volt, itt-ott bizony meglepetéssel is szolgált. Rögtön Miskére esik, szinte példbeszédnek odavetve a jó Malatinszky nevezetű közember esete. Nem részletezném – inkább csak polgári szomorúsággal jelentem a szükséges honi együttműködés teljes csődjét. Annyi történt, hogy ez a közember Malatinszky, akinek combja még Szentkútnál a franc által szépen keresztüllövetett, Gércéről egy másik közemberrel kocsival Pápára, az ezredes kapitányhoz küldetett – szóval Malatinszkyt az istenadta parasztnak ott, egy Miske nevezetű rissz-rossz kemenesaljai faluban egyszerűen agyon akarták verni. Mindössze azért, mert kísérője a holtra fáradt, ellenség által meghajszolt lovait lecsereálni akarván katonai forspontot kért, mire a derék miskeiek nem-hogy forspontot nem adtak a meglöttek ülepe alá, hanem dorongokkal, villákkal és fejszéssel csaptak rájuk – még az asszonyok is. Közember Malatinszky nagy szerencséjére két arra kószáló ordinánc épp az embernyúzás zajos előkészületeire ügetett a faluba, s látván a helyi erők operációs szándékát, mindketten a nép hegyibe csaptak. Mire a parasztnak jól megsapkázva elszédelegtek, a vérző Malatinszkyt kocsival Pápára küldették, ahol az sebei miatt szolgálatra alkalmatlannak esmérteztvén superarbíráltatott (kötelesség alól feloldoztatott). – – –

De galiba akadt bőven más is, merthogy efféle véres hadi táborozásokban gyakorta előadják magokat veszedelmes és káros következtetésű esetek – melyeknek semmiféle éber vigyázás vagy strázsálás által nem lehet elejét venni. Derék lovaink például a setét éjszakának idején a sátrak között véletlenül is megrettenhetnek és iértőztató zajongások, zúgás, dobogás és hortyogás között kirántván a karókat, összeszaggatván a kötőfékeket, és

mindenestül, ami rajtok vagyon, a világnak rohanhatnak – mely által akár az egész regement, sőt az egész lovas seregnek nagy része gyalog-hoppon marad. Ez leginkább olyankor adja elő magát, midőn a tábor valamely erdőhöz vagy nádashoz, vagy pedig az aranyló búzákhöz közel veretik fel, annyira, hogy az ingerlő töménységű lószagra a toportyánok igen nagy számban közel lopakodnak és hangos vonyításokkal támadásra indulnak. Velünk Karakóig nem esett efféle csúfság, de nem úgy a Pest megyei ezred 2. osztályával: Tornánál éjszakának idején a 2. reguláris huszár regementnek lovai példának okáért nagy részént ezért végleg elfutkostak. Ahogy mesélik, hogy a Bakonyból elkészülő toportyánférgék vonyítására volt is nagy kár és zavarodás – épp hogy minél nagyobb lármával és hó!, hó! Csillag, Piros, Fecske te! kiáltozással tartóztatná az egy szál gatyában szaladgáló katonaság a lovakat – a lovak meg annál nagyobb rémüléssel szaladoztak erre-amerre. Ilyenkor aztán egyik a másiknak dobogásától megretten; erdőnek, mocsárnak, ároknak nekirontva a lábát töri, akár nyakát szegi, általszúrja magát, vagy más baja esik; minden, ami rajta van, hull róla, reppen félre, szanaszét. Egy ilyen éjszakai megrémülés veszteségre nézve felérhet egy kisebb ütközettel is, és jóllehet, a szorgalmatos utánajárás és keresés által a hívott Csillag, Piros, Fecske nagyobb része visszakerítették, az elhullott eszközök pedig felszedetnek, de bizony sok elveszett lónak, mundérnak, fegyvernek, lószerszámnak, amely búzában, kukoricákban vagy fűben, erdőkön, nádasokon, bokrok közt és mocsarakban elhull, többé a nyomába sem lehet jutni.

Köcsk, Hetye, Kissomlyó után Jánosháza alatt táboroztunk vala, a kóborló éji vadak ellen rettenetes magasságú tüzeket égetve (sötétedés előtt jutottam fel a szőlőhegyre) – nyakunkban a szintén sátorozó ellenséggel. Hogy mennyien zúdultak utánunk? Erre akár a magyar Horatiusnak kikiáltott derék poéta is megválaszolhatna, aki ugyan egyik poemájában nem átallotta épp e nyakunkon lihegő ellenséget direktre az isteni győző Herkules népének nevezni (!), ám későbbben, minek utána szülőatyjának hozzá címzett epistoláját vette, ki utolsó táborhelyünktől kőhajításra lakik egy zord szépségű faluban udvarházában és megírta neki a mindnyájunkon esett csúfságokat, az ódaköltő már így számolt be poétai mesterének, „édes Kazinczyjának”:

„Hetyéről (Vasból) azt írja az én 70 esztendőös atyám, hogy Colbert franc generális ment azon által negyvenezzerrel. Sokszor négyszáz is szállott be hozzá, kik udvarán és szérűskertjében tizenöt helyen is tüzeltek, ökröket vagdaltak, övele requisitiókat irattak, de mindemellert oly fenyítékeket tartottak, hogy azon katonákat, kik az ő kertjét és méhházát feltörték, a tiszték keményen megverették, és magok mind a kertet, mind a méhházat újra bezáratták.”

Íme, az elébb rabló, majd „fenyítéket tartó” lovagias ellen, *kit nem perzsele meg Nessus vére!*; – az ordináncok nekünk ugyan csupáncsak harmincezres sereget jelentettek, de ez is igen jelentékeny massa ám!, ők viszont számosan folydogáltak minden irányból a Marcal felé. Azért egynehány örvendetes baráti-familiáris tradíció forrása is leszen majd e rossz emlékű hadjárat. Egy Csöngé nevű poros falucskában,

például, sokat bódorgott egy derék, de járatlan francúz tiszt, bizonyos Johar nevezetű, aki a trénnél szolgálván élelmet és lóeledelt keresett az egyik divisiónak. De hát bolyongása szerzőjének boldogtalan utazása is volt egyben a szittyák ismeretlen gazdagságú földjén – semmiféle antik vagy divatozó nyelven nem sikerült megértetnie magát a helybeliekkel. Akik persze, mint ez a rekvirálásoknál örök és derék szokása a magyarnak, közönségesen hülyének tettették magukat. Így aztán az előállott csöngői nyelvi zűrzavarra és egyéb vad kiáltozásokra a franc nagy szerencséjére váratlanul előbukkant egy bizonyos Weöres István nevezetű nemzeti úr, aki apró termete ellenére megbecsült helyi tudora volt egynehány művelt nyelveknek, sőt gyakorolgatott is bizonyos széptudományokat. Ráadásul szabadgondolkodó is volt, aki aztán beszédbbe elegyedvén a francúzzal, véle jól eldiskurálgatott, majd elegánsan lefordígtatta a szükségeseket. Így a rég áhított ló-üzlet ott Csöngén szerencsésen nyélbe is üttetett – a gáláns franc hálája és megbecsülése jeléül viszont az emberbarát Weöres Istvánnak adományozta a divisió összes legyengült vagy kisebb mértékben sérült-lesántult harci paripáját. Ezzel nagy szerencsésen meg is alapozta egy későbbi nagy poéta, a leendő magyar Orpheus családjának vagyoni biztonságát. De regélhetnénk mást is, felhozhatnánk egy-két városi-anekdotikus esetet is. A szomszédságban elterülő székvárosban például az egyik előkelő polgárnál valamelyik átvonuló francia csapat magasrangú tisztjei és kíséretük lettek nagy dérrrel-dúrral beszállásolva. De miként az magyariaknál illik, a vendégtisztelő háziasszony mindent elkövetett, hogy minél előkelőbben megvendégelje a franciákat, s a pompás ételeken és italokon kívül legdrágább és legszebb evőeszközeit, sőt asztali készletét a vendégei elé tette – akik közt ott volt a teljhatalmú térparancsnok, egy bizonyos d’Henin őrnagy is. A háziasszony persze nem vett részt a multságukon, inkább ébren és jól körvonalazható félelmek közti rettegésekkel leste a reggelt és remélte saját szenvedéstörténetének végét a ház egyik félreeső szobájában. Hajnal felé aztán váratlanul érkezett a csapat továbbvonulásának ideje. A tiszt urak hangos beszéd és kardcsörtetés közt készülődtek, alárendeltjeik pedig, cifra szavak kíséretében s bizonyára borgőzös fejjel nyergeltek és csomagoltak, felve a folyosókat és a tágas udvart éktelen lármájukkal. És most elképzélhető jó háziasszonyunk rémülete, midőn már fölszabadultan belépett a nagy ebédlőbe, s a 24 személyes asztalt üresen találta. Eltűntek a drága arany- és ezüst étkészletek, el a velencei metszett kristálypoharak és kancsók, a nehéz abroszok, és a szalvétáknak is már csak hült helyét szemlélte kétségbeesve. A háziasszony félig ájultan roskadt le az egyik karosszékre, amikor a nyitvahagyott ajtón hirtelen báró d’Henin térparancsnok lépett be, s udvarias meghajlás után így szólt az ocsúdó asszonynak:

– Asszonyom, mindazt, ami hiányzik valóban finom és úri asztaláról, a vacsora végén leszedtem, s a szomszéd szobába bezárattam. Kérem, parancsoljon, itt a szoba kulcsa. Engedje meg azonban Asszonyom, hogy arra kérjem, biztonság okáért hagyjon mindent ott, míg a katonák elvonulnak.

És valóban, amikor a háziasszony később nagy kíváncsisággal kinyitotta a szobát, mindent ott talált hiánytalanul, s ráadásul az asztalon egy gyönyörű virágcsokrot is egy kartonnal, amelyen ez állott: „Köszönete jeléül d’Henin de Cuviller.”

A Nagy Összezapásig viszont nem rúgtathattam fel többé sem itt, sem ott a hegyre, szeretett szülőim közé – Karakónál és a Marcalnál a végső, riasztó összevonások-egybe-terelések estek. Pontosabban: estek *volna, ha...* Ez a volna ha később oly sokszor előjön, most csak annyit, hogy: ha szép számú felkelő lovasságunk és a gyalogság is olyan hibás parancsolatot nem kap, hogy magokat másutt húzzák meg – így a mi katonaságunk java része hamarosan eltakarodott Tüskevár és Torna alá. Más pozíciókba.

Nekünk maradt a Marcal közvetlen környéke. Amelyről azonban egynémely dolog, legalábbis főbb vonásokban azért tudnivaló. Hogy például a vizét a Bakony tövéből lefutó egynehány nagyobbacska patakok formálják Gógánfától egészen Marcaltóig, viszontag környéke egy merő, szemtelen és feneketlen mocsár, és általában oly durva tulajdonságokkal bír, hogy nemhogy egy jól felszerelt lovas katona, de egy közönséges gyalogvitéz is, még a száraz, legtikkasztóbb nyári időkben is nyakig sülyed alá benne. Vagyon ugyan rajta néhol általjárás és töltés: feljebb Marcaltónél és Vátnál, de a leghíresebb itt fekszik Karakónál – annál a nevezetes sáncnál, ahová bennünket, a felkelő lovasság maradékát és a horvát lövészeket hagyták védelmezőül.

Az ellenség viszont Jánosháza és Karakó között kezdette az ideges puskázást, de a nagyhírű karakói csata első napja lényegében összevissza nyargalózással telt – az ellenség egyes puskásai magukat vízbúvárnak álcázva keresték a vízen való tömeges átmenetel lehetőségét. Mi persze rájuk se rántottunk, mert vállalatuk odafigyelésünk nélkül is teljesen lehetetlen volt. Aznap viszont még azt is sikerült megállapítanunk, hogy az ellenséges hadsereg a kies Kemenesalján lényegében négyfelé vágta magát: legnagyobb csoportja Vátnak fordult, másik nagyobb csapatja Marcaltónek, és még egy Bodonhelynek, a negyedik, amely Jánosházától felénk zúdult 16 ezer gyalogokkal és legalább 12 ezer lovasokkal, Eugenius király vezetése alatt.

Mi meg azon a napon egész éjszaka csak áztunk egy, a Marcalon innen levő korcsmánál és téglaegető-kemencénél – viszont e téglakemence és Karakó között húzódott a nevezetes, itt-ott bűzölgő mocsár, melyen vagy 500 lépésnyi töltés vezetett 3 vagy 4 híddal. S ha még tovább részletezem a hadi-pozíció leírását, rögzítenem kell, hogy ez a sánc a Marcal partján végződik, ahol egy sági bazaltkőből rakott vízimalom vagyon. Innét viszont Karakóba belátni, s mellette a főhíd, amelyet egyszerűen lerontottunk, s a híd fáit rakásra a töltésre tettük – ide a 30 legjobb horvát lövőt telepítettük egy vezénylővel.

Másnap, a Nagy Összezapás napján igen korán hétágra a sütött a csodálatos júniusi nap. S az ellenség, látván, hogy önmutogató demonstrációinak semmi haszna, úgy dél körül Jánosházáról nagy számú lovassággal megtámadta a mi elővigyázó lovasainkat, és hamar vissza is nyomta őket Karakóig. Én ugyan a kemencénél kerestem az optimalis positiót fotografáló gépemmel, hogy kellő izgalmasságú csataképet fessek, közben azért izgatottan láttam, hogy Karakó közepén vagy fél óráig kulminál

egy kiadós, de mégis valahogy szolid csetepaté, melynek során egynéhány francia ugyancsak levágattatott. A mieink mégis felénk, a Marcal gázlójáig retiráltak vissza, nyomukban a felbőszült, üvöltöző ellenséggel – ekkor viszont a horvát puskások pompázatos tüzelésükkel úgy megrakták őket, hogy a díszes maskarájú franciák nyakra-főre takarodtak, amerre láttak. Ez a *karakói pozíció* volt a mi kis magyarhoni Thermopülénk – oly fontos és oly hasznos helyeztetésű, hogy párját még lámpással is nehezen találná egynéhány hadászati stratégá. S persze nemcsak a nagy Leónidasz, vagy egy Lucullus, netán épp egy Zrínyi Miklós, hanem akárki szegény, de magára valamit adó jóra való in-surgens is. Persze, ha nem idegen hadi elme megállapított planuma szerint kötelességünk munkálódunk, hanem a magam kútfejem után haladhatnék – akkor. Akkor a legelső tekintetre is ezt a helyet választanám a kívánt verekedés piacául. Van itten mindenféle helyes és célszerű díszlet: iszapos, gőzölgő-búzölgő alvilági mocsár bal felől, több mértföld mélyen szétterülve, a bal- és jobbszárnyakon két áthághatatlan őserdő és egy szolidan emelkedő szőlőhegy – innét az ágyúgolyóbis behatol egészen az ország útjáig, amely a karakói töltéstől Somló hegye felé viszen. S a két erdő között ott lapul egy szép kis természet is, amely mind a lovasságnak, mind a gyalogságnak, főként ha az magát zárt massákba formálja, egyaránt hasznos. Az *egész* légi fénykép végül is olyan finom félhold alakot formálgat igen kedvező pozíciókkal, hogy a jobbról-balról leadható ágyúlövések a karakói töltés elején lévő téglakemencénél tökéletesen koncentrálódhatnak.

De nem vaklárma és nem speculatio-e, vagyis szűt szomorító honfibu, hogy itt is nagyban hiányzik egy szükségszerű stratégá, aki minden harci erényét csillogtatva eldöntheti e mai kis thermopülei ütközetünket? Mert jóllehet ugyan, hogy Eugenius király serege Karakónál mintegy 16 ezer főből állott, ám ha jó időben ez a sereg bátran megtámadtatik – akkor. Akkor persze, midőn már egy részüket ügyesen a Marcalon általengedték volna, s akkor persze könnyen a posványokba taszítatnak – akkor. Akkor az ellenségnek többi három csapatjai, melyek sokkal gyengébbek önmagokban, Vátnál, Marcaltónél és Bodonhelyen a Marcalon és Rábán által nem törhetnek a gázlókön, ha pedig által nem törnek, ezen hírnek hallására vagy pedig nagyobb erőnek látására, amely Karakótól Marcal vize mentén masírozván, mindenik csapatnak a jobb oldalára üthetnének, akkor kénytelenül vissza is húznák magokat. És így tovább – akkor. Ha az ellenség Karakónál totaliter tönkreveretik, ahogy ennek normálisan be kellett volna következnie, akkor a győri ütközetnek helye sincsen. Ha pedig az nincsen, akkor Győr városa az ellenség kezébe sose nem kerül, s az ellenség haramiái Veszprémig, Palotáig, Mórig, Tatáig nem száguldoznak összevissza. És akkor bizony Vagramnál is vagy nincsen ütközet, vagy az reánk nézve nagy haszonnal üt ki. Akkor.

Ó, de a síkos-harmatos reggel 1809. június 10-ikén perzselőre fordulván, az égi madarak a következő tablót láthatták, akár csak az én fényképezőgépem: a császári főherceg János egész armádiája a mai napon Tüskevár és Torna alól reggel óta Pápa felé elhúzott; jó nagy porfelhőben masírozva sötét végzete felé, hogy a felkelő és lineabeli lovassággal Borsos-Győrnél táborba szálljon. Továbbá azt rögzítené ez a gyorskamera, hogy fő-

strázsamester Andrásy itt maradt ugyan főherceg József huszáraival és a veszprémi nemes felkelő ezred 2. osztályával, valamint 4 darab hat fontos ágyúval meg 2 haubitzzal – de csak mindösszesen ennyivel a karakói töltésnél viaskodó népnek segítségéül.

Úgy 10 óra tájban viszont megindult az ellen a Karakó és Jánosháza közti gyönyörű, tágas és ligetes mezőn át – a marhacsordákat, disznófalkákat szétkergetve, a csordások nagy gatyában füttyögettek is nekik, hajigálták is a botokat, vissza-vissza, ne-tené az útból, s az ott álldigáló végőreinket visszanyomva (én, ameddig lehetett, a khaosz kitöréséig *fényképeztem*, lehetőleg a magányos töltésre koncentrálva); és hát igen, hamar beszorították őket Karakóba. Viszont a helység közepén igen sokáig tartott egy hangos, sőt ordító viaskodás és puskázás anélkül, hogy vagy az egyik, vagy a másik rész engedett volna. Dél felé aztán egy csapásra szinte a semmibe szállt fel a lőporfüst, megszűnt a puskázás és a harci üvöltözés, s mintha a két fél nagy hirtelen megegyezett volna, a franciák a falnak egyik végéből, a mi népünk a másik végéből hordta magának az ételeket és italokat – a lakosoktól.

A békés dínomdánomnak úgy két óra tájban vége szakadt: az ellenségnek nagyobb lovas- és gyalogcsapatjai befutván Jánosházáról Karakóhoz, azonnal nagy erővel megtámadtak bennünket a faluban, és a Marcalon általnyomták a csapatokat – emitt viszont a horvát lövészek jó darab ideig igen helyesen tüzelvén, tartották az ellenséget.

És ekkor mint egy nagy, vonóskari *ripieno*, többszörözött szólamokkal bontakozhatott ki az ütközet *infernalis* képe. Az ellenség oly sűrűn tódult előre a töltéshez és gázlóhoz, és oly erővel tüzelt, hogy a mi népünk a maga állásában a töltésnél és gázlónál meg nem maradhatott, hanem visszajött, tüzelvén hátra-hátra az ellenségre, aki meg úgy nyomult utána, hogy az egész töltés színig megtelt volt franciával. Sajnos itt a mi erőnk alig állott 500 főből, egy gyenge József huszár-század, amely vagy 70 főt számlált, ezenkívül a Veszprém vármegyei ezred egy osztálya és a gyalog horvátok, de már nem 270-en, hanem a felénél is kevesebben. Ezen lovasság a téglakemencénél egynéhány oształékban állott (itt foglaltam helyet én is egy nagy láda tetején állva, mint valami Hitchkok a hollywoodi rendezői pulpitoson, hogy minél magasabbról fényképezhessem a Thermophülei szoros drámáját), és egy oształék a töltés elejére volt állítva. Megérkezett viszont a főstrázsamester Andrásy 2 ágyúja, és a nagy anabázis másik legszebb pillanata volt, amikor ezen 2 csupasz ágyú nekiszegesztvén a töltésnek, amely, mint jelentjük, rakva volt franciákkal, és helyesen és hevesen és kedvesen tüzelni kezdett, hogy a golyóbis és kartács végigjárta a töltést, és rakásra septe az ellenség irtózatosan megzavarodott és halomra hulló népét.

Itt kellett volna a befejező avisot megadni – ezt a győzelmi pozíciót kellett volna megtartani, s akkor bizonyára Leónidasz legjobb hungarusainak nevezhetett volna bennünket a hálátlan utókor. Így viszont, ó hálátlan utókor, bármily brutális volt is a töltésen szét-pörkölt ellenség képe, hamarosan jött a revanche. Nagy vesztét helyesen felmérve jól látta az ellen, és nekiszegeste az ágyúit a Marcalon túl a gázlónál, de nem kettőt ám, hanem vagy tizet is, és jó fertály óráig igen sűrűn hányta a golyóbist és haubitzzot a téglakemencéhez, pontosan oda centírozva, ahol én egy koszos, szakadozott szélű ponyva alá bújva

ügyködtem ördögi szerkezetemmel. S akár a korábbi nagy ütközetekben, a nagy várostromokban, oly rémítően súlyosan potyogtak a francia vasak, hogy végtére a mi ágyúinkat és lovasságunkat (velem együtt) onnét sikeresen kiszorították. Aztán az általunk elhagyott téglakemencét, korcsmát és halászházat elfoglalta és a sok ágyúit azonnal maga után oda vonatta. A mi lovasságunk meg, mit volt mást tenni, az ország útján, az útnak két felén a búzákon végig garádicsosan haladva, hátra, kelet felé vonódott, noha gyakran még imitt-amott arcot is vetvén az ellenségnek. Így vonult hátra-retirálva kis lovas seregünk gróf Erdődy Károlynak Dobróka nevű majorja felé, majd Szeg és Karakó-Szöröcsök irányába, szüntelen francia ágyúzás alatt. Ezen két helynél az ágyúzás viszont hamarosan megszűnt, estére az ellenség is megállapodott.

És hát ami végül a nevezetes, szurdikos szőlőhegyek közti karakói csatát illeti, hamarosan bebizonyosodott, hogy ez bizony sokkal hevesebb volt még a két napra rá bekövetkező nevezetes győri ütközetnél is – a mi részünkről halva maradt mintegy 7 vagy 10 jó ember; sebbe esett mintegy 20 ember; 10 vagy 12 ember megfogattatott. A lovakból több veszett el harmincnál. A mi veszteségünk az ellenséghez képest valódi csekélység volt: a karakói töltésen és a gázlónál a szemünk (és az én kamerám) láttára irtóztató volt. Az orvosok szerint Karakóban a házakat telihordták elesettekkel és megsebesítettekkel, a számok 700-hoz közelít mutattak. A töltésen halva maradt még egy francia obester is, de nem Lauriston, mert ő vezette a később a győri csatát, és jelentette valamelyik francia hercegnek a csata helyes és boldogságos leírását.

Még három hétre is a csata után elszórva francia jáger-hullák lovastul együtt találtak a mocsarakban, mert akik oda betévelyedtek, vagy pedig midőn a gázlót keresnék, lovastul a mocsárba veszttek. Az összeszedett sebesülteket viszont már korábban Sümegre szállították. Egy ittragadt francia doktorral, bizonyos Marchal doctorral én is megösmérkedtem, aki, ahogy mondani szokták, feledve e nem túl szerencsés anabázziszt „egészen magyarrá vedlett”, de nem emiatt vált igazán nevezetessé, sokkal inkább csábító, vagyis lánybolondító híre miatt. Egyébként a sümegi Schrotta-házban lakott, és az úri családok házi orvosaként kitartóan és szenvedélyesen, de bizonyos távolságtartásokkal vegyes odaadással kereste a szépnem kegyét – egy országszerte híresen fősvény és garasoskodó hétszemélynök leányának, például, aki már mindenféle kimódolt betegségekkel körmönfontan zaklatta, egészen kiváló recipét is adott. Azt mondta ennek a jó party után epekedő vénkisasszonynak ez az ex-bonapartista orvosdoktor: Nincs a kisasszonynak komoly baja, csak olyan leánybetegség az egész. Menjen férjhez, olyan egészséges lesz, mint a makk! – Hát vegyen el feleségül, ajánlotta rögvést a mi Juliskánk. – Tudja kedvesem, mi csak írjuk az orvosságot, de magunk nem szoktuk bevenni.

Hamarosan visszatérvén a karakói síkra, én magam *le is fényképeztem* három irtózatosan felpuffadt vicsorgó lódögöt, amelyet a karakói parasztok vonszoltak ki kötelekkel, és még két szerencsétlen katona sárpikkelyes, бүdös hulláját, amint előcsákyázták őket a mocsárból még ép patrontáskaikkal együtt. Ó, te bünt gyűlölő Isten! Oda temették őket a temető melletti mezőre. Masinámmal e siralmas munkára szerencsémre nem kellett

ott napokig operálnom, mert közben az ismert és csúfosan emlegetett insurrekciónak is boldogtalan vége szakadt. De így is végleges szabadságra bocsátván, elképzelhető nagy boldogsággal a Somló szent szőlőhegye felé vehettem az irányt.

FERENCZI FISCHER LÁSZLÓ

Szörényi Lászlónak

Csak egy író voltam, senki más,
Csak egy férfi, ki megszentelt néhány asszonyt,
    Másokat meg untatott.
Néha oldottam magányt, és néha
    Éreztem a teremtés örömét.
Kemény, kietlen évtizedekben
    A szerelem és barátság
Néha megtalált. Gazdagabb voltam,
Mint hinni bármikor is adatott.

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ

Egy betűjelpár feloldása

A hatvanéves Szörényi László köszöntése

Sz. L.-nek, nagy szeretettel

Az egyszerre felszabadító és végzetes 1990-es év egy csendes vasárnap délutánján – derűsen sütött a nap, gyerekek visongtak boldogan az udvaron – váratlanul megcsörrent a telefon. Váratlanul, mert ez a zaj nem volt odavaló, abba a derűbe, abba a gyerekvisongatásba, abba a felhőtlen örömbé az udvaron, meg hát úgy fél három felé járt, amikor mind, aki felnőtt, valami bélelt fotelt keres, ahol egy könyv fölött egy úgynevezett lassan ereszkedő mellkasra bólintással a történelmet egy időre nem veszi komolyan, s amikor barát-ellenség szinte egy kebelben érzi, hogy a telefonnak hallgatnia kell, viszont az és akkor ott: kétségkívül megcsörrent, így nem lehetett kétség afelől, hogy rendkívüli az ok, amely megcsörrentette.

Azt kérdezte benne egy hang, hogy nem volna-e kedvem két hét múlva elutazni Ulánbátorba, egy úgynevezett Dzsingisz kán-konferenciára.

De igen, vágtam rá azonnal, hogy ne gondolkozzam.

Így esett, hogy nem készültem fel rá, nem szólt senki, nem tudhattam tehát, hova megyek, amikor ugyanez év egy másik napsütötte délutánján ama telefonon kimondott léha igen után két héttel egy repülőgépen találtam magam útban Mongólia felé, hogy a látszat szerint tényleg részt vegyek egy Dzsingisz kán-konferencián, Ulánbátorban. Hova más-hova, ironizálhatnék most, visszafelé, de nem volna helyes, mert nem álmodoztam erről, nagyfiú koromban nem merengtem öngyilkosságra hívogató vasárnap délutánonként tekintve a vigasztalan fénybe szülőházam ablakán, hogy ha sikerül valaminő rejtélyes érvet találni arra, hogy aznap mégse akasszam fel magam az egyik udvari gesztenyefára, akkor, na, akkor, egyszer majd, ha nagy leszek, ide indulok, legalább egyszer az életben egy igazi ulánbátori Dzsingisz kán-konferencia s ezzel a távoli Kelet mesebeli tájai felé, soha még csak meg sem fordult bennem, hogy akár a saját hazámat elhagyhatnám, így hát nagy volt a meglepetés, midőn ekkor, 1990-ben, mégis elhagyhattam, s egy lélegzetelállító landolással egy szovjet gép nem pusztán leszállt, hanem a helyi szokásnak megfelelően egyenesen odavágódott velem az úgynevezett ulánbátori repülőtérrépedezett betonjára. Nem készültem fel rá, és nem szólt tehát senki, hova megyek, és mit találok itt, de a legfőképpen azzal

nem számolhattam, eredetileg, hogy innen majd, egy idő után a menekülés feltétlen szükségét érezve, nem hazafelé, hanem pont az ellenkező irányt véve, Kínába fogok – egy kalandor ötlettől hajtva – elvonatozni a transzsibériai vonalon, át a Gobi-sivatag dermedt csendjén – Kínába, amelyről aztán végképp senki nem árult el nekem semmit, hogy mi ez, hogy hova jutok ezzel, és én jó ideig nem is tudtam, csak éreztem, hogy valami egészen hajmeresztő ténnyel állok szemben ott, míg rá nem jöttem egy szép nap egy pekingi busz mocskos, felhasított, ragacsos ülésén, hogy uramisten, én az utolsó ókori világbirodalomba kerültem, egy ókori birodalomba, amely még ma is működik.

Jöhettek nekem azzal, hogy nézzem a feliratokat meg a vörös zászlókat a házak falán, hogy figyeljem az éppen lerombolásuk előtt álló hutung-lakónegyedek bejáratainál azokat az alacsony hokedlikre emlékeztető székeket, ahol a kollektív besúgórendszer bizalmi alakjai ücsörögtek, mondhatták nekem a Tian-an Men téren, hogy ez itt a Tian-an Men tér, az ott pedig még mindig Mao elnök bebalzsamozott teste meg hogy egyáltalán, ez itt az egy évvel ezelőtti borzalmas vérfürdő helyszíne, amazok pedig ott a kommunista rezsim bármelyik percben bevethető katonái, rendőrei és titkosügynökei – nekem beszélhettek, én nem láttam az úgynevezett maoista, vagy poszt-maoista Kínát mint valami mindentől független, eredeti zárványt, mert nem láttam semmiféle szakadást a történelemben, én nem érzékeltem, hogy a kommunista rezsim hatalomra kerülésével a történelem több ezer éves nagy folyama hirtelen elapadt, s ezzel itt, a maoista s a poszt-maoista kommunizmussal valami gyökeresen új, egyenesen egy új történelem nyílt volna meg, mely semmiféle kapcsolatban nincs már a régivel, nem láttam és nem érzékeltem semmi ilyesmit, mivel nem volt ott más, mint az ókori kínai birodalom *most* – azaz épp akkor, amikor belekerültem a forgatagába, és elvegyültem, és azonnal el is veszttem irdatlan méreteiben, amelyben a kommunizmus és a Mao-féle nagyformátumú, lényege szerint legista gonosztevő csak egy volt a szinte végtelen sorban. Léptem egyet a Liulichangon, és lépésem rögtön elmerült egy több ezer éves birodalom örökidejében, tudtam, hogy 1990-et írunk, de azt is, hogy ezt megelőzte legalább 4990 év, ezért aztán nem a halott múltba estem vissza, mint mondjuk Schliemann Trójában, Arthur Evans Krétán, vagy Jakob Burckhardt a maga reneszánsz Itáliájában, megvakulván arra, ami valójában körülöttem van, hanem szembesültem az idő valóságos természetével, hogy itt és ezúttal, kivételesen és megszakíthatatlanul egyben van, s innen nézve ha el is kápráztatott ez a nekem elsőre természetesen meglehetősen egzotikus múlt, voltaképpen mégis a *jelenbe* történt megérkezésemtől döbbsentem meg igazán, attól az egyszzerűnek hangzó tényről, hogy itt vagyok, és hogy éppen most vagyok itt, az ókori kínai birodalom egyik és éppen aktuális, jelen idejű pillanatában.

Hogy van ilyen jelen, amelynek tényleg múltja van: ez megszédített.

Hogy ránézek a Tiltott Város belső Kapujára, és meg kell értem, ez a Kapu nem a „múlt egy darabja”, hanem a jelené: ez megbabonázott.

Álltam a Nyári Palota tóparti sétányán, és fel kellett fogjam: ezt a Nyári Palotát én innen nézem, de onnan látszik.

Hosszan figyeltem egy idős kínai férfit, amint a xiani Konfuciusz-templomban a Tao Te-king kőbe vésett sorai közt – egészen közel hajolva, s vastag lencsés szemüvegét mintegy nagyítóként használva – a Tao írásjegyet vizsgálja egy sztélén, és borzongva állapítottam meg, hogy nem múzeumban vagyok: a kéznek, amelyik azt a jegyet a kőbe véste, és számolt azzal, hogy a birodalom egy írástudója azt nézni fogja *ma*, igaza van.

Ha úgy fogalmazom meg a dolgot, hogy leírhatatlan érzések kerítettek a hatalmukba, s hogy eme érzések megszületésétől fogva énvelem aztán megtörténhetett bármi, meg sem közelítem, mit történt bennem: valójában! Mentem, talpaltam, buszoztam és vonatoztam, repültem és vándoroltam keresztül-kasul azon, ami nekem akkor, azon az első Kínalátogatáson megadatott, és egyszerűen nem akartam hinni a szememnek. Mondtam magamnak, de hát mindennek vége van! Vége az egyiptomiak, a babilóniaiak, a görögök, a rómaiak, vége az aztékok, a kelták, vége Nagy Sándor és vége az összes ókori civilizáció történetének – és akkor itt van ez a rendkívüli birodalom, s ezzel tulajdonképpen maga a történelem: épen?

Utazásom vége felé visszatértem Pekingbe, és elbuszoztam az Illatos Hegyre. Meg akartam nézni az Azúr Felhők Templomát. Gyalogoltam a hatalmas területű kolostor lépcsőin felfelé, aztán észrevettem valamit, egy szerény pavilont balra a főiránytól, s talán épp azért, mert ilyen szerényen meghúzódott ott, gondolkodás nélkül lekanyarodtam arról a főcsapásról, bementem, és ott álltam az Ötszáz Lohan között. Úgy hirdették, a hangzhoui eredeti másolatai ezek, de én dermedten álltam, és megbűvölve néztem őket. Mert abban a félreeső, szerény pavilonban nem ötszáz darab Lohan-szobrot lehetett megtekinteni, ráadásul másolatként a fényes Hangzhouból.

Abban a félreeső, szerény pavilonban ott ült az Ötszáz Lohan.

Hazajöttem, kérdezték, mi volt.

Nem tudom, boldog vagyok, feleltem.

Furcsán néztek rám, de tényleg nem nagyon tudtam mást mondani, mint hogy először életemben kimondhatatlan boldogság tölt el. És nem múlt, teltek a hetek, a hónapok, s még mindig ugyanebben az állapotban, elég volt egy-egy kép hirtelen felvillanása az emlékezetben, s már megint és megint elöntött a boldogság.

Boldog voltam, és ... tétlen.

Nem csináltam semmit.

Az égadta világon semmit, de semmit.

Minek? Igazán, maradéktalanul boldognak éreztem magam.

Barátaim kérdezték, min dolgozol.

Nem dolgozom semmin, mondtam, és léhán megrándítottam a vállam.

És Kína? Arról se? Semmit?

Kínáról!? – kérdeztem vissza. – De hát épp Kína miatt vagyok boldog! Miért írnék róla? Soha többé nem fogok írni. Boldog vagyok.

Semmit? – kérdezték.

Semmit. – válaszoltam.

Soha?

Én? Soha.

Hetekkel-hónapokkal, vagyis jóval hazaérkezésem után aztán valamely fontos oknál fogva váratlanul súlyos gonddal találtam magam szemben. Egy írást kértek tőlem, s a kérést nem lehetett visszautasítani. Az ügy ugyanis szoros összefüggésben volt Szörényi Lászlóval, tudniillik épp ő volt az, aki kérte. Szörényi Lászlót akkor már évek óta, vagyis megismerkedésünk órájától fogva őszintén szerettem. Szerettem, amit mások is tiszteltek benne: a tudását, szerettem, amiért rajongtak érte: utánozhatatlanul kedves, vérbő egyéniségét, és nagyon szerettem, ami miatt mások is felnéztek rá: rendíthetetlen erkölcsi eszményeit és gyakorlatát, *együtt*. Nem tudtam nemet mondani.

De mit írnak?

Az én fejemben nincsen semmi, állapítottam meg, amikor körülnéztem odabent, semmi, azon az egy árva Kínán kívül, az meg nyilván nem érdekel senkit, meg nem is tudok, boldog állapotomból következően, írni róla.

Írni azonban muszáj, láttam be. És hozzáfogtam. Végigpörgettem az agyamban, ami történt, s azt az eseményt választottam végül, amelynek rögzítésével – mert másra, azaz voltaképpen szópírásra nem voltam képes –, úgy gondoltam, legalább beszámolhatok neki, Lacinak, arról a sorsdöntő találkozásról, mely a mi keresztény Uramistenünk s köztem esett meg, a messzeségben.

S hogy elrejtsem, ezúttal magánügyről van szó, de annak, akit illet, fel is tárjam, hogy így van, nevét az ajánlás helyén két betűjelbe zártam.

Barátságom és szeretetem őiránta azonban most, hatvanadik születésnapján, kivételesen nem magánügy, így hát feloldván a kettős betűjelet, hadd írjam ide neki köszöntésül újra azt a régi történetet, mely az *Escorialban elmaradt egy vacsora* cím alá került annak idején, s amelynek címetztjét, Szörényi Lászlót áldja meg az Isten, s akit közöttünk meg az utánunk jövők között tartsa meg, azt kérem, feltétlenül.

Az Escorialban elmaradt egy vacsora

Szörényi Lászlónak, szeretettel

I.

Ezerkilencszázkilencven október hatodikán este fél nyolc tájban, nagyjából a Ráktérítőn, vagy egy fokkal pontosabban: attól úgy ötven kilométerrel délnek, Quangzhou egyik főútján az Escorial Hotel felé haladtam vendéglátómmal egy ócska Toyota taxi hátsó ülésén. A helybeliek dialektusán kívül más nyelvet nem beszélő, ezért végképp megszólíthatatlan sofőr, akit amerikai módra erős rács védett a hátul ülő utasok gyakori támadásaitól, csak lépésben volt képes közlekedni a Bejingen át idevetődőnek szinte

elviselhetetlenül erős, itt azonban megszokott esti forgalom ezernyi biciklije, riksája, gyalogosa és tülköző autója között. A hátulsó ülés olyannak bizonyult, mint a piszkos hab: a foszladozó, ragacsos huzat alatt az évtizedes használattól fáradt rugók az önmagukén kívül már semmiféle test súlyát nem bírták el, így utasait a kocsi nem befogadta, állapítottam meg már a beszállás után enyhe szorongással a gyomromban, hanem elnyelte, a rács mögé vetve, mintha a sofőr szándékait illetően korántsem az általunk kért, hanem ennél bonyolultabb célú fuvarról lett volna szó. Téves megfontolással, a lényeg szempontjából tehát gyanútlanul, a főút áttekinthetetlen, derűsen időtlen zűrzavarát vizsgálgattam a szoroson felcsavart ablaküvegen át.

A vénséges jármű légkondicionálója nem működött. A beszűrődő, eszeveszett láрма ellenpontjaként hallgatott a sofőr, hallgatott vendéglátó barátom, s hallgattam mellette én is.

A Gyöngy-folyó menti hatmillió város éghajlata már csaknem trópusi, így a levegőnek, azt kell mondjam: természetszerűleg, de megdöbbenően émelyítő istálló íze, azt kell mondjam: magától értetődően, mégis mellbevágóan fülledt dzsungelszaga, mindent egybevetve és megfontolva tehát: a levegőnek, némi kertelés után miért nevezem másként, *halálos* súlya volt. Ez a rettenetes súly nehezedett a tájra, örökös alkonyatban tartva folyót és városát; a folyót, mely a maga fenyegető nesztelenségével haladt deltája felé, mint partjai árnyékában a kígyó, hogy forrását soha ki nem merítő, lassú sodrással hordja-hordja ezt az örökös alkonyatot a Dél-kínai-tenger zsiros-zöld, kocsonyás tömegébe – s a várost, a magasabb értelemben tiltott szerencsejátékokra oly fogékony kantoniak verejtékező millióit, s köztük most engem, a velejéig idegent, itt, a főutak egyikén, a Huanshi Zhonglun, látszólag minden pillanatban el-elakadva egy vacsorára menet az Escorial hűtött ragyogása felé.

Barátom s az ő gyönyörű, tigrisszívű Escorial-szeretője azonban hiába készült ama élvezetes kulináris órára velem („Hal lesz!” – ígérte telefonon a ránk ott váró fiatal hölgy a Hotelből), mert mindent számba véve: rosszsullétem miatt taxinkat lényegében *már itt*, a Huanshi körúton vissza kellett fordítanunk, már az örömök és kellemetlenségek *félútján* meg kellett adni a váratlan módosításra egykedvűen biccentő sofőrnek az otthoni címet, azt, amelyikről az imént nekiindultunk, hogy a hirtelen rám tört s a torkomat, és tüdőmet percről percre erősebben szorító fulladásból (melynek célját ugyan még nem sejtettem, de kimenetelének ijesztő esélyeit, február óta sokat tudván erről, felismerni nem volt nehéz...) azonnal hazavigyen.

Belső egyensúlyok miatt jó volna úgy folytatni most, hogy a továbbiakban, megfosztva lévén valóságos élvezetüktől, képzeletemben pergettem volna le a Hotel hús vacsoratermének be nem következett eseményeit, a quanzhoui konyha egymást követő számtalan fogását, a színek elmaradt dél-ázsiai kavalkádját a tálakon, a zöldnek, rózsaszínnek, vörösnek és persze a fehérnek az esti étkezés mélyszerkezete szerinti változását és összességét; jó lenne úgy folytatni, mintha a taxiból egy liffel ágyba kerülvén, végül arra jutottam volna: mindezek közt – azonban! – a legnagyobb veszteség, hogy az asztal szem-

benső oldalára gondolt Escorial-szerető Miss Wang társaságát, a megismerkedés hangsúlyozottan baráti lépcsőfokait, a kékbe csillámló ragyogó fekete haj, az izzóan vörös selyemöltözet, a sötét, meleg szemek s a nevetésben fölszabaduló arc bájának együttes látványát, ezt mind-mind el kellett mulasztanom.

De hát mindezek helyett őrzítő mozdulatlanságban, a történetek értelmének, a ténynek – az első órákban még elviselhetetlen – présében feküdtem a vendégszoba heverőjén, a város északkeleti határán, a dzsungel szélével párhuzamosan futó keskeny, enyhén kanyarodó utca, a Daojinlu egyik toronyházának, barátom apartmanjának tizenötödik emeletén, s lélegzetemet, mellkasom emelkedő és süllyedő mozgását a lehetséges, de sohasem elégséges minimumra kényszerítve mindent megtettem azért, hogy ne kelljen tudomásul vennem: *egy hajszálon* függ az életem.

Lázás, vergődő menekülésem e tudomásulvétel elől hamarosan azt jelentette, már bárminemű gondolat elől menekülök, hisz joggal féltem tőle: a legkockázatmentesebbje is képes elvezetni ahhoz, hogy bajomat megnevezzem, s kimondjam: amin februárban minden valódi veszély nélkül túlestem, mert Európában estem rajta túl, az most, a magabiztos orvosi jóslat ellenére s Európa életveszélyes hiányában megisméltődött: kilukadt a tüdőm, s ha nagyjából másfél órán belül nem kerülök kórházba (márpedig nem kerülök, mert Quangzhouban ilyen nincs, nincs abban az értelemben, ahogy mi használjuk), akkor, esetleg, megfulladok.

Nem csupán az elől szöktem ekkor, hogy agyam működésének semminemű tárgya ne lehessen, hanem már a nézést sem ítéltem veszélytelennek: hol a mennyezet repedései tűntek gyanúsak, tudniillik hogy az eszembe jut róluk valami, hol az ablak, mely itt, a tizenötödik emelet magasságában az épület két törzse közt egy összefoglaló betongerendára nyílt (nevezzük egyelőre így), s még az ágyammal szembenső fal leginkább ártalmatlan semmit mondása – hisz nem díszítette kép, erezet, festék-, vagy tapétaminta – sem volt nekem elég ártalmatlan, ezért szinte lüktetett az agyamban a mégis engedélyezett egyetlen tárgy, az a dilemma ugyanis, hogy nézzek-e egyáltalán bármerre is. Vagy hunyjam be a szemem? Mi járna kisebb veszéllyel?

Mivel a szemhéj lecsukódása nem szünteti meg a nézést, a behunyt szem, hogy finoman áthidaljam itt a részleteket, a hozzáfűzött reményeket nem váltotta be, így nem maradt hátra más, mint a lehető legtárgytalanabb szándékkal tekintetemet óvatosan oda-szegezni valamihez, s erre a legalkalmasabbnak a légkondicionáló látszott, amely nem csupán működésének létfontosságú volta miatt, de ormótlan látványosságával is a helyiség kétségkívüli középpontja volt. A Hitachi feliratú, rozszant gépezet egy kimustrált hűtőszekrényre hasonlított, amit hanyatt fektetve egyensúlyoztak ki az épület (s így a vendégszobám) oldalfalán ütött résben: egyik fele a helyiség terébe lógott bele fönt, az ablak melletti sarokban, másik felét meg tizenöt emeletnyi mélység tartotta odakint a szabadban. Hosszú, fehér drótokon teljesítményszabályozó-kapcsolók és hőmérők csüngtek róla lefelé, s ettől aztán az egész szerkezet úgy festett, mintha valami kísérteties változata volna azoknak a légyökeres fáknak, amelyek már Quangzhouba érkezésem első

órájában feltűntek nekem a Baiyun repülőtérről bevezető Jiefang Beilun, ahogy szomorú lombozatukkal elő-előtűntek a dzsungelbe vágott út két oldalára nehezedő forró pára függőnye mögül.

Tökéletesen üres tekintettel meredtem a masinára, s mozdulatlanul fekvé hallgattam bűgását órákon, napokon át, sőt, mivel a megfogalmazásnak ez a sima módja esetleg egy kedélyesebb jelentés felé vezet félre, kénytelen vagyok megismételni, hogy órákon, napokon (nem tudom, hány napon) át *kizárólag* ezt a bűgást hallgattam dermedt mozdulatlanságomban, ezt az ígésző, mérgező bűgást, amelynek mindössze két hangból álló, nagy erejű, ráolvasásos dallamát

d s, s, s, d s, s, s,

talán mondanom sem kell, sohasem fogom már többé elfelejteni. Hogy aztán végül is hány órán és napon keresztül tartott ez így, azt a Huanshi körúton érvénybe lépett, a mienkétől több rétegben is eltérő időszámítás miatt nem vagyok képes meghatározni, egy azonban biztos: a kérdést, hogy vajon segíti-e ez a mozdulatlanság a szervezetemet, s az képes lesz-e befolytolni, a saját erejéből, önmagára utalva, a jobb tüdőlebenyt, egyszer sem tettem fel, azaz hogy nem tettem fel én már semmiféle kérdést, és nem is gondoltam én semmire ez alatt az idő alatt, csak néztem a légkondicionáló rácsozatát a velem szembenső fal jobb felső sarkában, és hallgattam végtelenül komor, s a jelző mindkét értelmében mély muzsikáját, mely – akár a Gyöngy-folyó – „forrását soha nem merítette ki”, amikor, a történet lényege szerint, elérkezett az utolsó este. Már ahogy veszni kezdett a világosság odakint, már ahogy kezdett elbillenni szobám is az örökös alkonyati homályból a sötétség felé, már akkor éreztem, hogy összeszorul a szívem, mégis, éjszaka lett, mire feltűnt nekem, hogy már jó ideje egy hangot hallok saját magamban, mégpedig, eszméltem rá, a saját hangomat, amint tegező bizalmassággal a messzeségbe vetődöttség halálos hátrányait panaszolja valakinek, fáradhatatlanul.

És még ennél is mélységesen mélyebb éjszaka lett, mire tudomásul vettem, hogy a megszólított nem más, mint az Úristen, a Biblia ura.

II.

Hanyatt feküdtem, s mikor óvatosan jobbra billenttem a fejem, kiláttam az ablakon, azaz egy szembenső lakásból kiszűrődött világosságnak köszönhetően láttam – nevezzük most már végérvényesen így – az összefoglaló betongerenda derengő feltjét, ahogy anyagát meghazudtoló mód lehelet finoman egymáshoz kapcsolja a két törzsből álló toronyház tetejét a levegőben. Talán túlon túl is lehelet finoman!, aggodalmaskodtam ekkor, majd a bennem eközben is szakadatlanul zajló beszéd címzettjéhez visszakanyarodva, egyszerűen döbbenet állapítottam meg, hogy a legijesztőbb valójában nem is betegségem kockázata, ez az egész úgynevezett „spontán pneumathorax” Quangzhouban, hanem hogy azt, akit otthon Európában soha nem bírtam megszólítani, mert folyton zavarba ejtett,

hogy nincsen, s aki a megszorultság és a rászorultság présében oly magától értetődő természetességgel volt nemlétezésétől függetlenül most megszólítható, nos tehát, hogy Őt ezúttal én szólomat hiába, egész egyszerűen azért, mivel nincsen itt. Az Úristen, haladtam félelmemtől egyre baljóslatúbb irányba vezetve, ott van, ahol a hívei vannak. És itt nincsenek hívek, Quangzhouban talán ha pár istentől elrugaskodott kalandor lehet, az is útban Macao felé, ezért Quangzhouból én Őt nem érhetem el, nem hívhatom segítségül, nem jut el Hozzá imaszerű beszédem, mert átléptem azt a határt, mert kívül kerültem azon, amit isteni hallótávolságnak nevezni, idáig jutván, nem tréfából tennék.

Hogy pár kalandor? — torpantam meg akkor a lejtőn. Az is lehet, hogy egy szál egyedül vagyok, s a város egyetlen keresztény templomának, villant fel váratlanul a képe, a múlt században épült Shishi Katedrálisnak, ki tudja, talán már a múlt században kihalt az utolsó papja is! Nem volt rá magyarázat, miért jutott hirtelen éppen ez az eszembe, egy azonban biztos: a Katedrális attól fogva nem bírtam kiverni a fejből, egyszeriben nagyon fontos lett, hogy valami bizonyosat tudjak felőle, mintha további sorsom azon múlott volna, áll-e még egyáltalán, s vagyunk-e, magamat igaznak nem tudván, legalább heten Quangzhouban, akik nem bedőlt kaput s kiégett romokat találnának, odafutván a bajban. Hogy aztán miért éppen a hetes számra esett a választásom, s nem a háromra, vagy egyenesen a tizenkettőre, abban föltehetően ama lázas, füledt, mélységesen mély éjszaka volt az egyetlen ok, mindenesetre magamat, még innen a megbánáson és a szégyenen, azonos helyzetben láttam, például, az arabok közt fegyvert csempésző bűnösrel, aki egy nap sivatagba téved: cserepes száj, összecsukló test, homokot markoló kéz, a tűző naptól káprázó szemek, azonosító jelzésnek tán elég ennyi, s már itt is állunk a megszorultság és rászorultság présében az eddig csak kétségbe vont Úristen előtt, függetlenül attól, hogy történetesen fegyvercsempészek és istentagadók vagyunk-e. Ha vízről van szó, igyekeztem tágasabbra terjeszteni, amit a bőrömön tapasztaltam, akkor a sivatagban nincs más, akihez fordulni lehetne. Márpedig a sivatagban csak vízről van szó.

Innen voltam tehát szégyenen és megbánáson, de nemcsak saját hitetlenségem és ennek gyalázatos feladása miatt szégyenkeztem, hanem bántott valami látszólag jóval jelentéktelenebb, a Katedrális megtekintésének elmulasztott ténye is.

Tudtam, hogy a Yide Lun áll, s az ember a Jiefang Zhonglun lefelé haladva, egy sarokkal a Gyöngy-folyó partja, a Yanjiang előtt érheti el, tudtam, ki építette, s mikor, és fényképfelvételről még azt is, hogy néz – vagy nézett – ki két neogótikus tornya, ahogy a növényi zöldbe süllyedt betonépületek fölött csúcsait belefúrja az égbe. Tudtam én róla mindent, amit előzetesen csak lehetett, mindössze azt nem, miért halogattam megérkezésem óta, amikor még megtehettem volna, hogy ellátogassak oda, hiszen ha nem mulasztom el – figyeltem mereven az ablakon túli gerenda foltját, amint nem csupán összefoglalja őket, de az épület két tagját, egyidejűleg, nem is ereszti el –, akkor most nem kellene a kétségnek ilyen mély vermébe esnem, a kétségbe, hogy akihez szólok, az hallja-e – vagy nem hallja, és kizárólag az a csábító hang számít, amely már percek óta a fülemben sziszegi, hogy azért Quangzhounak is megvannak a maga ajánlatai az efféle baj esetére...

Mert nem hallgathatom el, be kell valljam, hogy annak a mélységesen mély éjszakának ezen a pontján már bizonyos... idegen szellemek jelenlétét határozottan érzékeltem magam körül. A fülledt levegőben voltak, tudatom peremét ostromolták, s hiába viszolyogtam tőlük, mintha gilisztáktól hemzsegő kosárba pillantottam volna, egyre nagyobb ellenállásra volt szükségem ahhoz, hogy ne nézzek szembe a nyilvánvaló ténnyel: *ennek* a világnak ők a szellemei, s egyre makacsabb dacza, hogy ne vegyek tudomást az ajánlatról, amely, s ezt meg kell mondjam, lényegesen egyszerűbb volt, mint egy megkísértés. Ésszerű javaslatot tartalmazott ugyanis, mégis rendkívüli mód veszedelmesnek ítéltetem akkor, mert ma már nagyon élesen emlékszem arra, milyen hisztérikusan háritottam el; körülbelül úgy szólt, hogy azokról vegyek tudomást, akik itt vannak, s aki nincs itt, azzal ne törődjek. Yuhuang, a Jade császár egy kilences számot mutatott, s noha ismertem értelmét, hogy ez az örökkévalóság, a szerencse, a gazdagság és a fény foglalata, nem értettem, nekem mit jelenthet... Lótuszvirág rózsaszíne, krizantém fehérje, nárcisz kékje próbált beúszni látóterembe, de én mint lázas állapotom hallucinációit hessegettem őket el... Hiába fordítottam azonnal hátat, egy pillantás még súrolta bennem a három szerencseisten: Fuxing, Luxing és Shouxing felém hajló alakját, ahogy ez utóbbi épp egy taofut, egy őszibarackfából faragott amulettet nyújtana át nekem... Egy teknősbéka páncélján, akár Fu Xi annak idején, egy jövőt mondó bagua diagrammát pillantottam meg, s ha nem csap meg ugyanakkor egy csapat gonosz guinak a szele, amint közeledtükkel fölkaivarják a forró levegőt, biztosan föladom ellenállásomat, s elmerülök a jósló jelben. Nagyon erősnek és elevennek látszott mind-mind, mégis, határozottan szembeszegülvén velük, öt egymást követő szempillantással az összes lázképet sikerült elúznöm, amit már amiatt is meg kellett tegyek, mert különben azt kockáztatom, hogy a guik után, népes kíséretükkel s előőrseiként e szellemvilág fenyegető hátterének, a hosszú hajjú démonok is megérkeznek.

Visszahúzódtak hát saját nemlétükbe Yuhuangtól a teknősbékáig, s bár lecsillapított valamelyest, hogy a mérték, az egy szempillantás, nemcsak elriasztásuk tartama volt, de a létezésüké is, valóságos megnyugvást, úgy gondoltam, csupán az hozhat, ha megtalálom a módját, hogy az „én Uramistenem” viszont előbújjon saját nemlétéből, és szembeálljon e nyüzsgő szellemhadakkal. Hirtelen ötlettől vezérelve a Teremtés első mondatát idéztem fel ezért, majd a következőt és a következőt, később a Jelenések ama végső passzusa jutott az eszembe, ahol „fehér királyi székében” látni „a rajta ülőt”, mondatokat kerestem a Jeremiás Siralmaiból, és mondatokat találtam az Evangéliumokból, s idáig érve, még mindig mozdulatlanul fekvem az ágyon, s továbbra is a gerendát nézve az ablak alatt, annyit máris megállapítottam, hogy ezek az isteni ígék olyan nagy erővel szólnak e mondatokban, hogy bizalmat lehet érezni irántuk, s én kapaszkodni is kezdtem ebbe a csöppnyi bizalomba. Innentől kezdve nem azzal törődtem, Ővele magával s így megszorult, hitetlen hívével Quangzhouban mi lesz, hanem – amennyire emlékezetem s elcsigázott testem állapota ezt lehetővé tette – azzal foglalkoztam, hogy megfoghatatlanul távoli alakja helyett az Őt megidéző mondatokból építsek sáncot magam köré. Keresztül-kasul szá-

guldoztam képzeletben a Mózes-könyvektől Ézsaiásig, a Zsoltároktól Szofóniásig, aztán megint csak a Jelenésektől vissza, vissza a kezdetekig, hogy újra meg újra oda jussak, ahol az Ige *kezdetben léte* a meghaladhatatlan pont. Meghaladhatatlan, vetett véget a száguldozásnak a hirtelen ráébredés, az, döngött a fejemben ez a kezdetben-lét-mondat, mélyebb értelemben is, s az elsőre még káromló tagadásba fordult felismerést, tudniillik, hogy a Könyvek könyve nélkül, a Biblia nélkül, a Forma nélkül, amely befogadja ezt a lényemet összetartó tartalmat, nincs Uramisten, nos tehát, a rádöbbenést helyesebb merderbe terelvén, e tagadást elutasítva, egyszer s mindenkorra félreértésnek ítélve azt, éreztem, mint leszek egyre kevésbé szomorú a félelem miatt, hogy Quangzhouban, esetleg, meghalhatok.

Nem arról volt szó, hogy a megsebzett állat, védekezni már nem bírván, felajánlja magát az üldözőjének, hanem arról, hogy megértettem: a keresett alfa és omega, aki ama bizonyos hajszálát az életnek, a királyi szék megnevezhetetlenje, az én Uramistenem nem a valóságból, hanem a Bibliából következik.

Tehát van, gondoltam, minthogy ok nem lett volna rá, minden pátosz nélkül.

Aztán meg a Shishi Katedrálisra gondoltam, arra, hogy lehetséges, talán tényleg már csak a felégetett rom és a bedőlt kapu, de egy, legalább egyetlenegy Biblia a kövek között, megrongálódva, de még olvashatóan, bizonyosan megtalálható.

Ha nem, akkor vége. Akkor Quangzhouban tényleg vége. S ez volt az a pillanat, amikor végre elhittem, hogy nem az én nézésesem tartja meg a lehelet finoman összefoglaló gerendát a két épülettörzs között, lehunytam a szemem, és elaludtam.

III.

Nagyjából egy héttel ezután, belül némileg összefoltozódva, amúgy pedig csomagjaimmal körberakva a Daojin Lui épület kapuja előtt várakoztam, hogy vendéglátó barátom, aki taxit fogni indult, szerencsésen visszaérjen eggyel, s ezzel működésbe lépjen az a gépezet, amely elvisz engem innen, el ebből a halálos levegőből. Az indulás lényegesen leegyszerűsödött azonban, amikor kitűnt, hogy nem kell taxira vadászni, csak le kell inteni azt, amelyik – ki tudja, miért – épp ott hajtott volna el üresen a ház előtt. Mindez, a leintés, meg is történt, néhány mozdulat a csomagokkal, s már úton is voltunk a Baiyun repülőtér felé.

Ezúttal egymagam ültem a hátsó ülésen, barátom a sofőr mellett foglalt helyet, de eme nem elhanyagolható különbség ellenére (és még számtalan lett volna felsorolható: autómárka, napszak, útvonal), amikor bekanyarodtunk a Jiefang Beilura, s a sofőr neki-kezdett ijesztő manővereinek az ezúttal is szédítő forgalomban, nekem, ott a hátsó ülésen, az volt az érzésem, mintha ugyanaz a taxi vinne, amivel oly emlékezetes mód a Huangshi körúton elakadtam. Néztem a légyökeres fákat a hőségben, amitől aztán hallani véltem a légkondicionáló őrjítő kórusát. A sofőr tarkóját figyeltem, s azt szűrtem le, hogy hasonlít, nagyon is hasonlít az elődjére. Végül, baljós előérzetem megkoronázásaként mintha hal ízét éreztem volna a szájpadrásomon.

De balsejtelmem, hál' isten, alaptalannak bizonyult. Minden a lehető legnagyobb rendben zajlott, a check, a jegyek bemutatása, a felszállás. Tökéletes nyugalmat éreztem, ahogy a lusta Boeing beállt a repülési magasságára. Frissítőt kaptam, a légkondicionáló egy lényegében másféle levegőt kavart szelíden a fejem fölött, halk kínai zene szólt.

Elégedetten dőltem hátra, s mielőtt alváshoz készültem volna, kértem még egy frissítőt, hogy eltüntessem valahogy a hal ízét, amelytől csak nem bírtam megszabadulni.

De akkor rájöttem, hogy nem hal ízét éreztem addig: egy hajszál van a számban.

MÁRTON LÁSZLÓ

Jegyzetlapok a *Testvériség*-trilógiához

Szörényi Lászlónak, akitől a trilógia írása közben számos jó tanácsot kaptam, baráti szeretettel

Egy nagyúr halálának előjelei: kutyák és disznók a templomban az oltárnál. Egy szél-roham elszagatja sátrának kötelékeit. Képmása lezuhan a falról.

(Martin ZEILLER, Exempel-Büchlein, Ulm, 1660) Nemesember meglát egy tolvajt az akasztófán, meghívja másnapra vendégségbe. Másnap egy szénásszekéren a szénával együtt a holttestet is beszállítják az udvarába. A holttest kezében pohár, ami azt jelenti, hogy harmadnap viszonzni kell a látogatást.

Boszorkánymester vissza tudja ragasztani a levágott fejet a törzsre, és a holttest feléled. (Vérvesztés???) Nagyhatalmú miniszter ki akarja próbálni, először egy halálra ítélt gonosztevővel. Boszorkánymester visszailleszti a fejet, fej odaforrad a nyakhoz, gonosztevő megmozdul, hálálkodik. Miniszter saját magán is ki akarja próbálni a varázslatot. (Mert ha kegyvesztetté válik...) Fejét lemetszik, boszorkánymester visszailleszti, fej lepottyan. Megint visszailleszti, megint lepottyan. Boszorkánymester lilomot növeszt az ablakpárkányra, szárát megcsavarja, mire egy ember, aki az ablak alatt lapult, kitekeredett nyakkal zuhan a földre. (A miniszter haragosai küldték.)

Károlyi Lászlót, apja halála esetére, 1702-ben nevezi ki az uralkodó örökös szatmári főispánná (13 éves). Az installációt a gyermek testi állapota miatt nem a megyeszékhelyen, hanem az olcsvai udvarházban tartották. Megyegyűlés Fehérgyarmaton (Olcsva után a negyedik falu), Lacika nélkül isszák az áldomást. A lyukashalmi kápolna alapkövetételénél sincs jelen. Károlyi Sándor 1692-ben elvitte a 3 éves gyermeket Olcsváról Várad ostromára (hogy elmondhassa: fia már úgyszólván csecsemőként harcolt az uralkodóért???), hogy férfias izgalmakkal gerjessze és eddze benne az életerőt. A gyermek azóta betegeskedik. Egy öregasszony sátán lőtte füvet küld. Lang Jakab orvos szerint el kell távoztatni a fiúcska testéből a nyálkát és a fekete epét, a két másik testnedv bizonyosan meggyógyítja. A sátán lőtte füvet fokhagymával és te-mondád-fűvel kell megfőzni, Balkai Pál is ettől gyógyult meg.

Károlyi Lacika élete (a regényben) mindkétfelől kurtítandó: születését négy évvel későbbre, halálát négy évvel korábbra kell datálni. (Életidő a cselekmény idején belül. Marad a cselekményben egy öt éves fiúcska.)

Előkelő fiúgyermek hiábavaló orvosi kezelése: ld. Miksa Emánuel bajor választófejedelem fiának esetét (Wesselényi István naplóját, melyben sok szó esik nagyobbik fiának gyakori vérhányásairól). Serpenyőben pirított répát és borban áztatott kenyérbelet kapott, jó erős, fűszeres tyúklevessel. Feljegyezték, hogy egy nap hajnaltól éjfélig 22 ízben hányt. Ludwig Huettl szerint (Max EMMANUEL, München, 1976) a kis hercegnek krónikus epegyulladásra lehetett, melyet az erőltetett táplálás tovább súlyosbított, a gyakori hányások felborították a szervezet savegyensúlyát stb.; Huettl azt is elmondja, hogyan kellett volna a gyermeket meggyógyítani. Évszázadokon átívelő kotnyeesség, udvariasabban szólva: történelmi konjunktívum.

A váradi püspök látogatása alulnézetből, az ötesztendő gyermek szemével: ott állt előtte a püspök, és milyen szép sima volt az arca! Nem érti, miért nincs a püspöknek se szakálla, se bajsa, mikor az minden férfinak van. Talán bizony a püspök nem férfi, hanem csak egy nagyra növesztett, pufók baba.

Thomas Platter 16. századi svájci koldus vénségére jómódú ember lesz, megírja visszaemlékezéseit. (82 éves korában másodszor is megnősül, több gyermeke születik.) Azt mesélik róla, hogy egy keselyű hozta kisdéd korában (vagy egy nagy sas; mindenesetre nem gólya), bordái közt, mindkét oldalt, valóban látszanak sebhelyek. Ezeket némi jóindulattal (???) madárkarmok nyomainak is hihetjük. (Negatív Ganymedes.)

Tízéves, amikor először lejut a hegyekből. Ámulattal nézi a cseréptetejű házakat és a libákat. Sem ilyet, sem olyat nem látott még soha. Csavargás közben annyira szomjas volt, hogy a tenyerébe vizelt, azt itta. A nagyobb fiúk mondják neki, hogy mindent, ami fényes, vágjon zsebre. Egy fogadóban zsebre vágja az égő mécesest, kigyullad a ruhája.

Testvéreire homályosan emlékszik. „Egy meghalt gyermekszülésben, egy meghalt pestisben, kettő meghalt a háborúban, egy alatt be szakadt a jég...” – így rémlik neki. Anyja meghalt, kölykedző szukák emlőjét szopta. (Negatív Romulus.) Rázárják az ajtót, kimászik az ablakon, nem tud visszamászni: elcsavarog.

Protestáns koldus: télvíz idején kihordja a hegyi kápolnából a fából faragott szenteket. „Húzódkodj össze, Jankó, még a kályhába!”

„Konstantinápolyban mindenki agyonüthet egy csirkét, és megeheti.” – „Mikor leszünk már Konstantinápolyban?” – „Máris ott vagyunk!”

A tolvajbandában, amelyhez csatlakozik, a lopott ételt az utolsó falatig le kell adni, súlyos büntetés terhe mellett. Egy-egy pocsolyánál gondosan száját öblít, mivel megnézik a fogát, nincs-e közte ételmaradék. Csakhogy utóbb az ürülékét is be kell mutatnia, azt is megvizsgálják, és az eredmény alapján félholtra verik.

Ali pecsétőr visszaemlékezései. A retorikai erő átsugárzik még a német fordításon is. Temesvár török védői (1688 őszén) nem meghalnak vagy elesnek, hanem „fenékgig ürtik a vértanúság láng színű borának serlegét”. Sőt, egy ízben „a halál hunyorcseppjeit hintik nyelvükre, könnyben ázó pilláikat az enyészet festékével feketére cicomázzák”. A vár nem egyszerűen körül van zárva, hanem úgy van a keresztényektől körülfogva, „mint esőre hajló éjszakán udvarától a hold.”

Nehem tábornok levele Dzsáfer pasának. „Drága barátom és nekem jó szomszédom, portyázó katonáid a minap elhajtották az összes lovainkat, úgyhogy nekünk egy se maradt, és bizony sajnos köztük az én kedvenc almásderes paripámat is, bal combja farkas harapás tól sebhelyes, arról megismered. Igen hálás volnék, ha ezt a lovat a zsákmány szétosztásakor magadhoz váltanád, és lehetővé tennéd, hogy méltányos áron visszavásároljam tőled.” Dzsáfer pasa intézkedik, hogy azonnal küldjék vissza a generális lovát. A generális (ugyancsak zsákmányul esett) két vadászkutyája, akikről tudni lehet, hogy a generállal egy ágyban alszanak, és ehetnek a tányérjából, a német nyelvű levél hallatán oly hevesen csóválja farkát, hogy a pasa meghatódik, és őket is vissza küldi. „Hadd örüljenek a kutya kutyái!”

„Elpusztult az ország, megvadulnak a farkasok.” (1690-es évek.) Sötétedés után nem volt ajánlatos kimenni a város palánkja mögül. Ha mégis, akkor csoportosan, egyedül semmiképp. Gyereknek egy lépésre sem volt szabad lemaradnia. Így is előfordult, hogy a lesben álló farkas az emberek közé ugrott, és magával hurcolt egy-egy kisebb termetű gyereket. A katonák kettésével jártak szarni, az egyik szart, a másik őrködött, aztán cseréltek.

Hencegő katona meséli, hogy háromszáz farkas fogta körül az erdő ben, alig tudott elmenekülni. Kérdik tőle: hogyan tudta megszámolni őket? Na jó, akkor csak százötven volt. Na jó, akkor csak tíz volt. Na jó, akkor csak egy volt. Na jó, akkor hát hallottam egy hatalmas nagy üvöltést, az pedig csakis farkas lehetett.

A veteményeskerteket viszont éjszaka is őrizni kellett. Egy csósz, akinek a jobb karját a sötétben elkapta a farkas, bal kezével előhúzta kését, de csaknem megbénult a fájdalomtól. Jobb karja szilánkosra tört, soha nem gyógyult meg.

Ali aga (nem azonos Ali pecsétőrrel, a feljegyzések szerzőjével) észreveszi, hogy egy kislányt a hátára dobott a farkas, úgy hurcolja magával. (Nagyobb termetű állatot, pl. birkát a nyakánál ragad meg, és a farkával ütlegetve kényszeríti, hogy fusson előre.) Ali aga rálő, a kislányt találja el, de a farkast is megsebesíti. Ezt agyonverik a parasztok, amaz felgyógyul, férjhez megy, fiai születnek, felnőnek; a keresztény seregben harcolnak a törökök ellen. (Szerbek.) Egyiküket Ali aga elfogja, karóba húzatja: „A te anyádat is mi a fasznak mentettem meg huszonöt évvel ezelőtt!”

Dzsáfer pasa Boszniában: a helyi előljárók nem tudják, mennyi kaftánpénzt fizessenek neki. (Kegyvesztetté vált elődjének már fizettek arra az évre.) Minél erélyesebben tiltakozik, annál nagyobb összeget ajánlanak fel. Dzsáfer pasa Belgrádban: meg akarja erősíteni a Száva felőli bástyát. Nincs rá pénz. „Ha a rühös kutyának volna kenőcse, maga kenetné a hátát.” (Régi kedves ellensége, Nehem tábornok üzeni: „Nagy esőzések lesznek a nyár végén, úgyhogy zavaros víz fog ömleni a Szávából a Dunába.”) A belgrádi börtönben volt 300 német kőműves, ebből 299 már éhen halt. Az utolsó, aki még él, felépíti a bástyát a lerombolt házak köveiből.

A nagy zentai csata előtt (1697. szeptember) Dzsáfer pasának jelentik Szelim Dede álmát. Egy őrtoronyban áll, melynek nincs létrája. Cölöpjei korhadtak, a deszkák recseg-

nek alatta. Nem tudja, miképp másszék le. Ráadásul a papucsát is hiába keresi. Ide-oda lépked, az egyik deszka leszakad alatta, erre ébred. Az álmofejtő elmagyarázza: a korhadt őrtorony általános értelemben a birodalom, konkrétan inkább a török sereg táborhelye. A létra, mely nincs: felmentő sereg, segítő jó barát, esetleg a visszavonulás útja. A papucs, melyet hiába keresünk: rátermett hadvezér. – Dzsáfer pasa a zentai csata előtt két német foglyot küld a nagyvezírhez, akik pontos adatokat tudnak a keresztény seregről és Jenő herceg terveiről. A nagyvezír meghallgatás nélkül kivégezteti őket.

1697. szeptember: Aradon a szerbek egy álló héten át kenyeret sütnek, állítólag azért, mert seregélyek lepték el a várost, ami annak a jele, hogy hamarosan befagy a Maros és leállnak a malmok; valójában ostromra számítanak. Arad visszafoglalása után a törökök összeszedik mindazokat, akik kenyeret sütöttek (lista van róluk). Tehénbendőt húznak a fejükre, ha már úgyis a gyomrukra gondoltak stb.

Condé herceg udvarában teherbe esik egy ifjú hölgy. (Hölgy vagy nőszemély???) Oly sokan jönnek számításba, hogy a legjobb akarattal sem volna megmondhatója, kitől. A herceg összehívja szolgálait, sorsjegyeket oszt nekik, majd kisorsolja az apaságot. A nyertesnek a többiek fél esztendei jövedelmüket kell hogy fel kínálják, neveltetési költség gyanánt.

A nagy Oppenheimer és a kis Oppenheimer (utóbbi finanszírozza a felső-magyarországi ezüstmányabeli robbantásokat). Uralkodóházak bankügyletei. A pénz, amint hitel formájában áttöri a valóság és a képzelet határát. A nagy O. szerez Miksa Emánuel választófeje delemnek 300 000 tallér hitelt, ebből ténylegesen folyósít 180 000-ret, viszont Mordechai Löw műkereskedő segítségével meg hozatja Madridból V. Károly császár ágyát, mintha azzal a spanyol trónt is meghozta volna. (Az ágy kényelmetlen.) A választófejedelem az antwerpeni kormányzói palotában lakik, a falak résein befúj a szél, az előző kormányzó elvitte az egész berendezést, a konyhában a legegyszerűbb ételt sem lehet elkészíteni, ágyneműt egy fogadóból vesznek kölcsön; a város néptelen, a kikötőt tönk retették, a Schelde-torkolat lezárását nemzetközi szerződések írják elő, hetekig nem süt ki a nap.

A nagy Oppenheimer soha nem tartózkodik prágai házában, tkp. soha nem is látta senki; ügyeit cégvezetője, Nathan Meiger intézi. Meiger kései leszarmazottja Franz Kafka.

Egy stájer plébános feljegyzései. Anna Catharina Beyweg csavargónő annyira berúgott, hogy ki sem józanodott egész héten. Továbbá az istentisztelet alatt kiment az erdőbe mogyorót szedni. – Az Aglichshardt-udvarbeli szolgák éjjel fél tizenkettőkor üvöltöztek a főutcán, és mindenkit felébresztettek. – Johann Griesinger kőműves trágár dalocskákat énekelt, ráadásul vasárnap délben. – Többen mozgolódtak és pusmogtak szentmise közben. – A lovászfiúk kártyáztak az istállóban, fizettek összesen 15 garas büntetést. – A tanító iskolaidőben a szőlőjét kapálja, a tanítást rá bízta a feleségére és a szolgálójára, akik ketten együttvéve sem tudnak, nemhogy írni-olvasni, de még számolni sem. – Ebben az évben, aki nem tudja legalább a nevét leírni, nem bérhámozhat. – Harangozni tilos, kivéve a tűz- és a haláleseteket, valamint a déli harangszót. Lövöldözni szintén tilos, me-

nyegző és keresztelő alkalmából se lődözzön senki. Aki a Böhringerhez megy táncolni hétköznap, de akár vasárnap is, büntetést fizet. – Szárított törökfejeket árulnak a piacon, a szebbekért 3–4 tallért is elkér nek, ha nincs összevagdálva az arcuk, 8-at is. – Mitévő legyen a gazda és családja, ha jönnek a tatárok? [32 pontból álló utasítás]

8 éves kislánynak mutatják, milyen szép lovakon és milyen gyorsan járnak az orvosok. Mindenáron orvos akar lenni: nézelődik a mézárósnál, segédkezik disznótorban, szárnyasok bontásakor, kivégzésekre is elkéredzkedik. Érdekli a test. Faleveleket boncol, káposztafejeket is, mintha állatok volnának. Figyeli az ereiket, hogyan ágaznak el. Egy rigónak tollkessel felmetszi a combját, eret akar vágni rajta, megsiratja. Elmagyarázzák neki, hogy az állatnak nincs lelke, nem kell sajnálni. Fényes menyegzőt lát; sírva fakad, amiért nem ő a vőlegény. Mesélnek egy bizonyos Jusztináról, aki 19 éves, de máris milyen ügyesen takarékoskodik. A kislány szerelmes lesz Jusztinába; elhatározza, mihelyt orvos lesz belőle, őt fogja feleségül venni, senki mást. Fél, hogy kinevetik, titkolózik; a háznak, ahol Jusztina lakik, még a közelébe se megy. Egyszer egy lány kedvesen rámosolyog az utcán; azt reméli, hogy ő volt Jusztina. Máskor a szülei elküldik almát szedni egy idős asszonyhoz, akiről kiderül, hogy Jusztina rokona, akihez Jusztina gyakran eljár, nincs kizárva, hogy most is ott van. Ez a fiú életének legboldogabb pillanata: örömeiben nem bír magával, elrohan. Késő este kerül haza, megbüntetik. Múlnak az évek, felnövekszik, szűcsmester lesz belőle, vagy még inkább tímár. Néha kimegy az országútra: nézi, hogyan vágatnak a cifra ruhás, délceg orvosok. Már öregszik, amikor elhatározza, hogy áttér katolikus vallásra. Szándékának okát (hogy t. i. így legalább a templomban láthatná Jusztinát) senkinek sem árulja el. Éppen protestáns üldözés folyik, az öreg tímárt aljasnak és gyávának tartják. Szándékáról végül is letesz, de emiatt még inkább megvetik, most már a katolikusok is. Perbe fogják, elszegényedik. Úgy hal meg, hogy soha nem látta Jusztinát; elképzelhető, hogy Jusztina nem is létezett.

Falu, amely csigaként csúszik le a domboldalon: a kastélya csigaház, a kéttornyú templom a csiga szárva, a patak a csillogó, nyálas nyomvonal. (Mintha lassú mozgásban volna, pedig a cselekmény mozog, még ha lassan is.)

Összecsődült sokaság, mennyei jelenés egy nagy fa lombja közt. „Láti? Nem láti? Sajnálhati.”

(Közzéteszi) MEZEI MÁRTA

Füstölgések a pipa körül

Kazinczy Ferenc kétes hitelű levele Dessewffy Józsefnek

Nagy érdemű, kedves Barátom!

Megbocsáss, hogy 8-dik Junii 1808-ban költ igen becses, tárgyokban és gondolatokban olly gazdag levelednek most csak egy részletére válaszolok; a' nyelv, az akadémia, az országos ügyek 's készülő munkácskád amúgy is külön, érdemesebb kifejtést kíván.

Azon óhajtásod, hogy a rossz Poéták rostázása igen hasznos lehetne, mert legalább számokat kevesítené, nagyon is helyeselhető, különösképpen azon tekintetben és tárgyokban, a' mit Kisfaludy némelly ízetlenségeiről (Geschmacklosigkeiten) írsz. Nevezetesen arról, hogy ő, s némelly költők, mint Blumauer, Faludi nem restellették a' pipát a' költeményes andalgások közzé emelni. Mostan Faludit illető régi adósságomat, 's mai elmélkedéseim' osztanám meg véled. Még 1789-ben, Orpheusom tervezésekor szándékoztam recenziót írni Faludi verseiről, de Horváth Ádám ellene volt, mondván, hogy tanácsos leszen a' crisist még három-négy esztendővel, literaturánk 's a' magunk működése egy fejlettebb állapotjára halasztani; intett továbbá, hogy művei kiadója, az általunk igen tisztelt Révai Miklós, ki imádója volt Faludinak, öszve fog veszni velem.¹

Így ekkor elálltam a' kritikázástól, noha sok hibát leltem a' versekben, 's még több dísztelent, a' mi nem lehet kedves a' Poesis berkeiben. Nincs érkezésem ezúttal az egész bírálatot pótolni; most – nem is tudom, miért? – különösen megmozgatta elmémet, a' mit a' pipáról olvastam leveddben. Tudom ugyan, kedves Barátom, hogy a' magad mindennapjaiban nem vagy ellensége a' dohánynak, de más az élet, 's más a' Poesis' világa.²

¹ *KazLev.*, I, 324, 371, 271.

² Kazinczy 1808. november 12 én írta Kis Jánosnak: „Desőffi a' Berzsenyi verseiben ha reá akadna a' *pípára*, bizonyosan ellökné a' könyvet, mert a' Himfy verseiben nem szenvedhette a' pipát, noha ő nem ellensége a' dohánynak. Nékem, a' ki nem pipázom, és a' pipától úgy irtózom mint Horátz a' fokhagymától, nékem ez szenvedhetetlen.” *KazLev.*, VI, 123.

Ezért teljességgel osztom azon nézeteid, a' mit az említett tárgy költészetbe emelésének lehetetlenségéről írtál. Ide is másolom: ...mert az ajakokon ki rontó büdös, szédítő és tsípő füst sohase fog a' költői el ragadtatásnak tsend közt virágzó kertyébe tartozni.³

Bizony, e' művelet Faludinak sem sikerülhetett A' *pipáru*l írott sonettojában. A' pipa igencsak köznapi, apoieticos tárgy, melly is magával hozza a' képzetek, a' nyelv alacsony-ságát, 's mindehhez Faludi rosszul választotta-meg a lyrica-nemet is. Úgy látszik, nem tudta, vagy még nem érzékelt, hogy ohne Innigkeit, ohne Süsse, ohne hoher Cultur de Sprache, der Bilder, der Reime a *Sonett* nem *Sonett*.⁴

A' mit ő írt, az legfeljebb az Alltagspoesie körébe tartozhat: dísztelen nyelve, sok köznapi és töltelékzava, phantasiátlan reimolása, a mértékelés nélküli verselés a legkevésbé sem felel-meg a' választott formának. Révainak azt kellett volna tennie, a' mit én tettem – többek elismerésével – Daykám verseivel: *javítani*; legalább a' legkirívóbb izetlenségeket, hibákat.

Itt van mindjárt az első sorban, a reimolásban is kiemelve: *börbönczém*. Hangzásában is kellemetlen, különösen a' neki megfelelő *szelencze* mellett; arról nem is szólva, hogy provincialismussal nem szabad élni in der Schriftsprache. A' második strophában a *füstecskéd* szenvedhetetlen diminutívum, visszás édeskedéssel hat. A' mi pedig a' költészet magasa felé emelhetné a' verset, azt Faludi végképp nem tudta megformálni. Magad is írod leveledben, hogy a' kékesen lebegő, lassan oszló, 's végtére egyszerre eltűnő füst, mint a' múlandóságnak vékony árnyék képe méltó tárgya lehet a' Poesisnek. Itt azonban, sajnálatosan, csupán lapos, költőietlen didaxist olvasunk. Különösen az utolsó sor – das ist doch zu arg! Nem is kell taglálnom, hogy az *Elcseppensz egykor véletlenül* melly alacsony képzeteket kelthet olvasójiban (ha csak nem a betűrakó vétsége a' szó, *elrepensz* helyett). Bízást kimondható, hogy a' két utolsó stropha mindenképpen javításra szorúl. Ezeken elmélekdvén, támadt azon szeszélyem, hogy – bár Faludi munkájának újra-kiadója a legkevésbé sem kívánnék lenni – átigazítom e' verset, legalább itt pótolva Révai mûlasztását. Lássad mindkét változatot!

³ *KazLev.*, V, 478.

⁴ *KazLev.*, VI, 323.

FALUDI

A pipárul

Olasz sonetto formára

Hív társam, dohányos börbönczém,
Te tisztítod fejemet,
Szép pipám, égő kis kemenczém,
Te enyhíted mellyemet.
Füstescskéd kereng, forog, játszik,
És megvallom, vigasztal,
De alig tűnik s már nem látszik,
Azért engem meg is csal.
Sótt nem csall, leczkét ad elmémnek,
Mert így lesz vége életemnek,
Élő ember, gondold meg:
Mint a füst oszlik hirtelenül,
Ugy magad is, fontold meg,
Elcseppensz egykor véletlenül!

Az én átigazításomban:

A' pipáról

Hú társam, dohányos szelenczém,
Te derítéd lelkemet,
Szép pipám, égő kis kemenczém,
Búmat te enyhítgeted,
Füstöd kereng, forog és játszik,
Szívemben megvigasztal,
Tűnő fátyol, elillan máris,
Lebbenése meg is csal.
Megcsal? – inkább leczkézi elmém,
Lássak példát életem végén,
Élő ember, gondold meg:
Pillanat száll, a füst eloszlik,
Ten képed ez, fontold meg,
Múló léted semmivé foszlik.

Magam elismerem Faludi szép magyarságát, 's nem tagadom-ki némely alkotásából a' poeticus kedvességet; próbáltam itt is megőrizni azt, a' mi ebből literaturai ideálunkba illeszthető.

A többiről majd másszor, 's vajha inkább szóban tanácskozhatnánk. Most zárom levelem és sietetek az elküldéssel; úgy is nagy szomorításomra van az nékem, hogy leveleinket a' posta olly késedelmesen hordja.

Élj szerencsésen, édes Barátom, 's kertedben pihenve lelj sok örömeket dohányod' illatos füstjében!

(Dátum, aláírás nincs a levélen.)

MOHAI V. LAJOS

Séták Tinával (Emléknapló, május elsejék)

(Az Üllői úton)

Május elsején estefelé aztán, már lámpafényben átjöttünk Ferencvárosba. A hosszúra nyúlt autózás után még kimentünk a Dalmatával a parkba. Itt meg Bohumil Hrabal jutott eszembe, akire ezen a forró tavaszon megint rákaptam, pontosabban a nemrég megjelent Zgustova-féle biográfiára. Fölötlött bennem a könyv nyitóképe: hogy a Barcelonában élő, disszidens cseh esszéista május elsejei képpel indít, amikor pöcegödöröt tisztít az ötvenes évek munkásünnepén az akkoriban kladnói segédmunkásként vegetáló író. Ahogy az akkor még számkivetett ember a fekáliás vödörrel a vállán átvonul a kényszerünnepelőbe öltöztetett kisvároson, ahol egyébként is „megállt az idő”, persze, ki mást mintázna benne az életrajzíró, mint Hrabal emberi panoptikumának legendás figuráját, Pepin bácsit. Bevallom, Zgustova könyvétől eleinte meglehetősen óckodtam, de módosítva korábbi véleményemet, ma már azt tartom, hogy a szerző igen derekasan végezte a munkáját. Ha bárhol fölütöm az opuszt, azon kapom rajta magamat, hogy mind jobban belefeledkezem az olvasásba, számomra is megáll az idő.

Hrabal tavaszünnepe – ahogy talán valamelyik *Tükrök árulásabeli* novellájában himnikusan meggyónja – az „európai reneszánszé”, Kosztolányié a túlburjánzó pusztulás, a veszett fejsze nyele képzete, színpompás tavasz-, sőt egyenesen nyárdíszletben – ez az, ami kezdettől fogva tart.

Másnap az egész napot szerettem volna Hrabalnak és Dalmatánknak szentelni, ez többé-kevésbé sikerült is, igaz, néha az az érzésem támadt, hogy a hajamnál fogva kell kicibálnom magamat az ólomsúlyú teher alól, amelyet a fáradtság ágyazott számomra.

Mindenestre szép volt otthon lenni a Dalmatánkkal: még előtte való nap éjféltajt kitöltöttem az új *Ki Kicsoda* kérdőívét, s a hobbira vonatkozó korábbi válaszom nem változtattam: „Kellemesen eltöltött órák egy dalmatalánnyal, Tina kutyával.”

Ezzel kapcsolatban egyébiránt két apró mozzanatot megjegyeztem. Még hősi hávégés koromban a szerkesztőségben – és azon túl is – félistenként ünnepelet (tényleg, mert tehetséges) főpap, Horváth Zoltán dorgált meg érte, mondván nem szabad az embernek

„így” kiadnia magát. Azt hiszem, azután történt az az eset, hogy egyik vasárnap reggel a Sobieski utcából vittem ki a Dalmatát a még néptelen Ludovika térre, és a Telepy utca sarkán a zebránál zöldre várva, megszólított egy harminc körüli avantgárd fazon azzal, hogy mit keresek itt. Mire én azt feleltem – balkezemmel a hátam mögé mutatva –, hogy itt lakik Matild, az asszonyom, és megyek a Dalmatával sétálni a parkba. Erre szüroosan a szemembe nézve megkérdezte: „ő a Tina?”, majd választ sem várva hozzátette, „mért hazudod, hogy az asszonyoddal laksz, benn van a lexikonban, hogy a Dalmatáddal”. Ez a regényes dolog bizony velem esett meg a Ferencvárosban, mi tagadás: egy újmódi Krúdy tollára való történet, hogy azért a környék szelleme is fölmerüljön a klinikák körüli egykoron volt kis kocsmák helybéli törzsközönségével, a hullamosókkal. Tanult barátom, nyilván irodalmár – ezt képezte bennem a reggeli jelenet –, és az Arabs Szürke elnyűtt vendégseregét idézte kedvelt olvasmányomból. Úgy járt-kelt az üres, fénytelen Üllői úton, mint az utolsó szivarjával végzett hírlapíró.

Ha már az Üllői út: Dalmatánkkal való caplatásaink csak-csak irodalmi mezben járnak. Ez a környezet, itt a Klinikák és a Ludovika mellett, mindenekelőtt Krúdyé, rajta keresztül egy-egy sétáltatás: rég elfeledett hidegházi kocsisok rekviemje, a böhömnagy székesfővárosi hullakamra kerítésének távoli látványával, az egyetemi belgyógyászati tanszék vaskerítéses téglabástyái mögött elnyúló, fesslő kórházbarakokkal. A lusta épületek között – mint valami nyomorúságos vízfestményen – vizsgálatokra igyekvő, fürdőköpenyes alakok elmosódott foltjai töltik ki a teret. Ez a mi melankóliánk, az „indul a napunk”, hét és nyolc között a Dalmatával.

A társkutyások környezetét furcsa, messziről itt ragadt figurák népesítik be.

Közülük a legérdekesebb az a nagyvárosi mesefigura (egy valószínűtlenül eredeti irodalmi hasonmás), akit barátainknak ferencvárosi Hrabalként szoktam emlegetni. Egyébként tisztos polgári neve is van: ő Sirály úr, egykoron a nemzeti légitársaság repülőgép-szerelője, két ágrólszakadtnak látszó eb filozófus sétáltatója. Azon a morcos télen, amikor olyan alacsonyan volt fölöttünk az égbolt, hogy bármikor várhattuk, mikor szakad le, és amikor szokásosnál is inkább nem tetszett a dalmatalábnak a fölfagyott, szózott járda, tényleg ránk szakadt a menny: meghalt Hrabal. Sétáinkon Tinával jó darabig Bohumil Hrabalt gyászoltuk.

1997. február harmadikán történt, hogy délután fél háromkor a prágai bulovkai közkórház ortopédiai épülettömbjének ötödik emeleti ablakából – galambetetés közben – Bohumil Hrabal kizuhant, és szörnyethalt. Tíz nappal később temetésekor, a strasnicei krematórium ravatalozójában, egy cigányzenekar eljátszotta a *Cigánysíratót*, kedvenc belvárosi kocsmájában a (már az író életében irodalmi zarándokhellyé vált) Husova utcai *Aranytigris*ben pedig a gyászolók „sörünnepet” ültek, s ahogy erről egyik életrajzírója, Ratko Pytlík később beszámolt: „Az újságírók a Hrabal számára fenntartott asztal felé tekintettek a »kis« agancs alatt, ám legnagyobb csodálkozásukra Ő már nem ült ott. Ezek után elhangzott néhány nekrológ, és az örökkévalóság hullámai összezárultak Hrabal fölött.”

Ez az író legendáját síron túl is növesztő, regényesített vég, az öngyilkosság vagy véletlen baleset, ha tetszik, filozófiai pró és kontrája, azóta is élénken foglalkoztat irodalmi berkekben sokakat. (Ha gonosz akarok lenni, azt mondom, író- és irodalomtörténész-nemzedékek hosszú sorának biztos kenyeret adott a kezébe, ami mégiscsak rendes dolog volt tőle.) Hrabal minket, magyarokat holtában másképp is megdolgoztató fenomenális tehetség. Az Európa Könyvkiadó ugyanis csak nem fogy ki az író eredeti szövegeinek közreadásából, pedig amíg élt, addig is jól el voltunk látva Hrabal-olvasmánnyal. A szónak betű szerinti értelmében nagy (mert az eredetivel ekvivalens értékű): Jirí Menzel-féle filmfeldolgozásokkal, egyebek mellett a *Szigorúan ellenőrzött vonatokra*, a *Sörgyári capriccióra*, a *Hóvirágünnepre*, a *Pacsirták a cérnaszálonra* gondolok, a *Gyöngéd barbár* színpadi adaptációjára, és a közép-európai napsütésben sütkérező magyar befogadástörténetre, legismertebbként Esterházy Péter többször megírt „apaszövegére” – látható, hogyan gyakorolt termékeny vonzerőt az elmúlt harmincöt-negyven év magyar nyelvű literatúrájára Hašek és Kafka mellett a harmadik, világirodalmi kánonba tartozó prágai fenomen.

Sokszor gondolkodtam azon, miért is fontosak ezek a dolgozatok, régi szép műszóval „elegyes írások”? Egyáltalán mi, hogyan és miért fontos egy életműben? Irodalmárok, esztéták és madárjósok tengernyi mennyiségű tintát (újabbán tintapatront) használtak el a feleletekre, korántsem megfellebbezhetetlenül. Ezek a „Hrabal-dumák” tán azért érdekelhetik az embert, mert ő is, az írók köztársaságának többségéhez hasonlóan, amikor fogalmazott, többnyire álarcok mögé rejtőzött. Ebből szűrte le nem egy életrajzírója, hogy végül is Hrabal legbensőbb világa megközelíthetetlen, pedig az gondolhatnánk, hogy a „nagy hantás” óvatlanul kifecsegett mindent.

Nem így történik. *Az osztályisméltő emlékezéseinek* egyes szám első személyű elbeszéléseiben viszont kendőzetlenül vall magáról, bölcsőtől a koporsóig, az iskolapadtól, a sörgyáron át egészen a kerskói macskakorszakig, életének minden fontos színterén végigkalauzol, a tőle megszokott nyelvi lelemények, szófordulatok, spontán improvizációk segítségével, kiapadhatatlan mesélőkedvvel, mely olyan embertől származik, akiről idejekorán lefoszlott minden tarka máz, illúzió.

Hrabal – odaadóan – ideálképpé teszi külön bejáratú aszfaltfilozófiáját, miszerint ha van „szmoking nélküli” élet és van „szmokingos,” akkor a döntést nem ildomos halogatni. A nymburki reálgimnáziumi évekből való történet Hrabalnak arra a korai, még roppant esendő életszakaszára esik, amikor „a tartós tudatlanság üvegharangja vette körül”, és a hivatalos nevelés fellegvára, az iskola, egyenesen gyötrelmet okozott neki. Rossz tanuló, osztályról osztályra bukdácsol, tépett önbecsülésének aztán az tesz be végképp, hogy osztálytársai közül egyedül az ő szülei – apja ekkor a sörgyár ambiciózus gondnoka – készítették érettségire szmokingot gyermeküknek, a többieknek csupán fényesre vasalt vasárnapi ruhára telt. Ő meg a legrosszabb diák, aki ráadásul örök elégedetlenség tüzét hordta a szívében, hivalkodó szmokingban feszített. Ez a nehezen elviselhető ellentét a világra csodálkozó Hrabal egész életre prolongált élménye, amivel azt fejezi ki valójában, hogy az életet szmoking nélkül élők hordozzák a szívükben az igazságot.

Egyébként az író tevékenységét egy az egyben gyónásnak tekintő Hrabal nem állított kevesebbet annál, mint hogy „saját életével írt regényt”. Ezek után nem meglepő, hogy kijelentésével arra sarkallta értelmezőit: elég őt regényalakként ábrázolni, vagyis kedvvel engedni a csábításnak. A tekintetben persze nincs nézetkülönbség, hogy a cseh író élete önmagában szimbolikus jelentésű labirintus, a primer életesemények színes leírása, a mű-mozzanatok egymás mellé illesztése pedig vonzó és eredményes módszer egy sorsportré, egy emberi karakter kirajzolásához, de még az ő különös esetében is újjáéledő kétely, hogy a biográfia épp a rejtőzködő, önmaga legendáját körmönfontan megtervező író életművének a művészi átlényegítést hagyhatja homályban. Hiába tekinthető egy-egy életperiódus szigorú lenyomatának bizony valamely elbeszélése, regénye (például e cseh nemzeti ellenállás melankolikus rekviemje, a *Szigorúan ellenőrzött vonatok*), hiába lehet térben és időben pontosan megszerkeszteni a pálya ívét a kladnoi vaskohó deklasszált filozófusainak beszédeitől, a Spálena utcai papírlerakat bálázómunkásainak izzó bölcseletéig –, amit az életrajzi megközelítés tudhat, távolról sem magyarázat minden részlethez. Főleg a fő szöveget képzendő írásmód kialakulásához, amely Hrabal világhírét, „önsorsportréját” megalapozta. A periféria, a lecsúszottság költészetének páratlan nézőpontjához elengedhetetlenül szükséges az életrajz tüzetes földolgozása – állítja Hrabal emlékkönyvének szellemiségével Radko Pytlík –, hiszen tudjuk például, hogy Hrabal önként fordított hátat a nymburki sörgyár polgári biztonságot nyújtó állóvizének („A feloldhatatlan ellentétek súlya egyre inkább nyomja Hrabal szívét-lelkét – írja Pytlík –, aki egyértelműen családja, főleg azonban önmaga elől menekült Kladnába.”) Ez a momentum pedig arra utal, hogy tudatosan építette föl az életet maga körül, mégis azokról a főntartásokról sem tanácsos hallgatni, amelyek azt sugallják, az írásokban fölbukkanó önéletrajzi én sohasem azonos egyes-egyedül Hrabaléval.

A főleg irodalompolitikai okokból igen későn – negyvenkilenc éves korában – a nyilvánosság színpadára lépett író nem minden exhibicionizmus nélkül használta föl a hatvanas évek derekán saját törekvései illusztrációja gyanánt azokat az „olvasói leveleket”, amelyek két ellentétes végletből világítják meg addigi tevékenységét. Okkal lehet arra következtetni: Hrabal tényleg elhitette magával, hogy könyveinek valódi tartalmával és értékével az üzenetek önzetlen szerzői szembesültek maradéktalanul, így még az a gyanú is fölmerülhet, hogy voltaképp a kavicsot és gyöngyöt egyformán felszínre hozó vélemények szülőit benne kell keresnünk. Bárhogy történt is, kiátkozói megbélyegzik könyveinek íróját, akiről azt tartják, hogy „szenilis trotty, pubertás hajlamokkal”, „akinek a dutyiban vagy a diliházban a helye”. A hódolók szövegeiben viszont az árulkodó vonás, hogy levetett sarukkal járultak bálványuk színe elé: „Ujjongtam olvasás közben. Már rég nem éreztem a szívem táján ilyen melegséget.”

A Hrabal-jelenség eredetiségében lévő mágneses vonzóerő a folytonos rácsodálkozás állapotában tartja az olvasókat – vélik sokan –, így az életrajzi motívumok fölgöngyölítésekör az a veszély leselkedik az értelmezőkre, hogy nem tudnak megfelelni az objektivitás követelményének. Ám Monika Zgustova szerint – aki *A fanyar gyümölcsök*

kertjében címmel írt életrajzot – nincs is szükség távolságtartásra, és egyáltalán nem baj, ha túlfűtött érzelmek vezetnek valaki tollát. Voltaképp minden olvasó egy kicsit Hraballá változik, az író univerzumának részévé válik. A személyiség szentségére, a titokzatos jellem szerkezetére az író nagy önéletrajzi ciklusából (*Házimurik, Vita nuova, Foghíjak*), a muzeális Közép-Európa történeti topográfiájára a *Díszgyász* elbeszéléseiből könnyedén következtetni lehet, ezért az életrajzi földolgozás esetében fölmerülhet: az életrajzíró, a portréfestő mondhat-e többet, és főleg mást Hrabalról, mint amennyit az író életműve magába foglal, tartalmaz, „elmesél.”

Ez utóbbi mű, Zgustováé, Hrabalt történettel bíró szentként írja le, akinek sorsa művészi sors ugyan, de nem egyszerűen az, hanem – itt véleménye összetalálkozik Milan Kunderával, aki Hrabalt a szovjet megszállás alatti Csehszlovákia névadó írójaként aposztrofálta – politikai sors is, történelmi embléma, ez a tematika mégis vízjelszerűen marad elrejtve a könyvben. Az ábrázolás Hrabal életrajzi énjét helyezi előtérbe, a jellemformálás technikája, a jelenetelés úgy állítja be az író alakját, mintha költött szereplő volna: egyik nevezetes figurája saját irodalmi galériájának. Zgustová az életmű és az olvasó közé iktatott értelmezés legrövidebb útját választotta: Hrabal regényeinek világát összemosta az író civil életének elemi erejű tényeivel, irodalmi létének különös fejleményeivel. Zgustová bátran, sőt már-már hivalkodóan vallja meg, hogy nincs önálló értelmezési szótára Hrabalhoz, hanem Hrabal nyelvét, érték- és jelrendszerét használja. Zgustová fölfogása korántsem tipikus, mivel varázserejű hőst mintáz kiválasztottjából és nem a filológia tényeivel araszol előre a biográfiában.

A cseh irodalomban – szemben a miénkkel – nem halt ki az életrajzba ágyazott életmű-bemutató, sőt ezt az olvasmányos műfajt szemrebbenés nélkül művelik neves irodalmárok: a filológiai árokásásba szerelmes Radko Pytlík korábban előszeretettel összegezte Švejk-kutatásait ebben a könyvtípusban, ezért számára a Hrabal-életrajz megírása nem okozott gondot. Beállításában a hašeki tradíció modern folytatója Hrabal, aki művészileg és gondolatilag követhető eszményt lát elődjében. Pytlík „irodalomtörténeti jelenetsorának” alfája és omegája az ún. prágai iróniában megfogalmazott tétel, ennek pedig – a Švejk kongeniális szerzője nyomdokain – Hrabal a kiteljesítőjévé és glorifikálójává válik. Pytlík nemzeti nézőpontú, de mégsem korlátolt, hanem kitekintő jellegű szemléletével keres helyet a hagyományban hősének, akinek írói érvényesülését a kor, először az ötvenes évek viszonyai gátolták, majd a szovjet invázió utáni időszak, mivel a hivatalos elvárások és Hrabal jelleme közt áthidalhatatlan szakadék tátongott. Hátrányára volt előmenetelében az is – foglalja össze a monográfus a Hrabal-szakirodalom közhelyeit –, hogy nem volt hajlandó a szocialista realizmus rozsdás karójára tűzött szeméreművelésére. További bajt hozott a fejére azzal, hogy már korai műveinek esztétikájával is megtörte a konvenciót, és az élet önként választott perifériáját, a libeni külvárost nézte ki alkotói terepéül, ahonnan a „sokdimenziós élet mágikus igenléséhez” eljuthatott. A menny és pokol hrabali gyűjtőlencséjébe állított „ámító”, vagyis a megszemélyesülő elbeszélő én, házi használatra esztétikát kreál a világ tündéri elsajátít-

hatóságára: „Az ámitó, akkor, amikor éppen nem elegyedik beszédbe az emberekkel, önmagát szórakoztatja beszédével, olyan esetekről számol be, amelyek jelentőségét eltúlozza, jelentését elcsúsztatja, összezavarja, mert az ámitó az ihlet gyémántszemén szűri át a valóságot. Az ámitó olyannyira az elbeszélés megszállottja, hogy úgy látszik, mintha a nyelv maga választotta volna ki az ámitót, hogy az ámitó szavainak tükrében szemlélje önmagát, és bizonyítsa magának, mi mindenre képes.”

Mind Zgustova, mind Pytlík, de ide sorolható a mi Esterházy Péterünk is *Hrabal Könyve* című regényével – a fent idézett ars poeticából is kikövetkeztethetően – a nagyság ismérvének tekinti azt aényt, hogy a cseh író az olvasás örömét csempészte vissza egy zavaros kor emberének a hétköznapi világába. Művészetszociológusok szerint pedig ennél többet az irodalom nem tehet. Hrabal még legnehezebb – a totális hallgatásban eltelt – 1939 és 1963 közötti periódusában is szilárd elhatározással az olvasónak írt, egyszerűen szüksége volt a közönségre, s az olvasó háláját akkor vívta ki igazából magának, amikor hosszú órákon keresztül álltak sorban a könyveiért Prága utcáin. Talán ebből a rendszer alávetettjeinek jutó villanásnyi szabadságból származik az a túlhangsúlyozódó életrajzi sztereotípiá, mely Hrabal szabálytalan lényéhez harsány politikai mellékjelentést rendelt. Hrabal nem politikus alkat, lelki jelenségei másféle rugóra jártak. A kommunista diktatúra 68 utáni állapota indokolja a szplines árnyékolást – ebben közös a nevező –, a hatalomnak tett bármiféle esszenciális engedményről csakis negatív előjellel beszélni azonban durva tévedés. A bársonyos forradalom után, egy 1975-ös, a politikai propaganda által ízléstelenül eltorzított nyilatkozata miatt, bírálatok keresztüzébe került; csakhogy az utólagos ellendrukkerek elfelejtették, hogy megnyirbált, megszelídített szövegek mellett több szamizdat regény is napvilágot látott tőle. Azoknak van igazuk, akik azt állítják, hogy Hrabalnak az élet (és a politika) alávetettjei iránti szolidaritása levetette az emberek gátlásait, eltávolította a tonnányi súlyokat a lelkekről.

Ki volt hát valójában Bohumil Hrabal, ki hosszú élete folyamán végsőkéig védelmezte – mindenféle külső és belső fenyegetettséggel szemben – a maga banális love story-ját, hogy a vágy belső modelljével – rendhagyó művészi hitvallásainak egyikével – tükröt tartson a valóság elé? Egy biztos, része annak a prágai tradíciónak, amely megváltoztatta az irodalom képét. Hašek és Kafka csillagjegyében állva azt hagyta utókorára, hogy az ember ne akarjon „soha recept szerint boldog lenni”. Hrabal tehát mégiscsak varázserejű hős, állítják róla azok a kortársai, akik együtt járták vele kedvenc prágai perifériáit, hogy elfeledjék a mindennapok automatizmusát, a dologszerű létezését. A közép- és kelet-európai irodalmak tágabb körén pedig az a profán szent, aki az író önmagához való hűségének egyszeregyét fogalmazta és élte a totalitárius korszak betonszarkofágja alatt. Hrabal minden erejét csakis a maga feladatára összpontosító karakter volt, és hiába mért ki neki még az itteni lépték szerint is rendhagyó pályát, különös sorsot a történelem, belső szabadságának kivételes foka eltúrta a legmostohább körülményeket is. Életrajzírói, mintha eleve arra készülődtek volna, hogy a személyiséget és a karaktert mitikus keretbe és olyanná formázzák, amelyben igazzá válhattak az író önmagára kirótt penitenciái.

Zgustova és Pytlík a művészi önkeresést valóságos vezeklésnek tartja, amely végigvonul a pálya egészén, s a gyémánt keménységével metszi ki a személyiségből azt, ami az alkotói munka szempontjából fontossággal bír: a „köztes helyzetet”, melyről azt állította az író, hogy „emberi sorsok formájában érkeztek” hozzá, vagy amelyeket azáltal hívott elő, hogy saját magát „a meghibbanás határáig” hajszolta.

A valóság inspirációja az egyik elem, a költészeté a másik, amely a közkeletű megítélés szerint Hrabalt Hraballá alakította. Pytlík bemutatja, hogy az írói karakter kialakulása nem lehetett független a tradíciótól, mely a cseh néplélek évszázadokra visszanyúló művelődéstörténeti hagyományát éppúgy fölszívta, mint az időben közeli svejkséget, de az utóbbi archetipikus alakmásának a *Sörgyári capriccióból* világhírnévre szert tett Pepin bácsinak (alakjai többségéhez hasonlóan) már „gyémánttal van a szívébe vésvé az, amiről a filozófusok beszélnek”. Zgustova szerint Hrabal végső soron a feladatnak akart megfelelni, és pályája a művészi magára találásért folytatott szakadatlan küzdelemmel telt, amelyben a valódi megismerés volt az egyedüli tét. Zgustova ezen a ponton Hrabal „szokratészi”, magát megismerő szabályához úgy tartotta magát, hogy az íróra irányította saját belső figyelőrendszerét. Életrajza gyűjtőmedencéjévé vált mindannak, amit a dolgok színe és visszája Hrabalnak jelentett. Pytlík Hrabal önszemléletének állomásairól festett érzékletes képet, Zgustovát pedig a beleézés vezette, hogy a hőstől eltanult látszatok mögötti valóságot földerítse. Mindketten elrugaskodnak a tapasztalati világ képétől, hiszen a hrabali univerzum lényegét az ellentétekre épülő áradó szépségben ragadják meg. Bár a két szerző másféle módszert választott, de ezt – a Hrabalról hosszú idő óta élő kristályos képzetet – egyikük sem módosította. Hrabal írói lényének kohézióját az önmagához való hűség biztosította. Nála a periféria a felhajtóerő, és drámai ellentétekben fejeződik ki az élet hétköznapi csodája: megtanítja szeretni az embert – állítják egybehangzóan ismerői –, mert tévedés az, hogy a peremvilágon csorba a lét, vegetál az egyén. Ez talán még áttételesen igaz a közép-kelet-európai régióknak arra a metszetére is, amelyet épp Hrabal világított meg. Pytlík idézi hőstét, aki a „nulla helyzet” egyébként siralmas voltát poétikus köntösbe öltözteti, hogy újabb lendületre, alkotó forrásra leljen belőle: „krédóm a NULLA, és örömmel tölt el, hogy a görög ZÉRO nem csak a nullát jelenti, hanem a tiszta víziót... számomra elég, ha eljutok a tiszta vízióig és az első képig, az első mondatig, amelyet kiköpök magamból, az asszociáció tudattalanom mélyéből újabb és újabb mondatokat vonz magával, nem védekezem átfolyásuk ellen, hagyom e mondatokat az erősen megvilágított színpadon végighaladni, hogy lássam, halljam őket, hogy örömem teljék bennük.”

Ezzel együtt is a kocsmai dumákat átpoétizáló, az életet a banalitások hósi eposzává formáló író jellemzésekor az életműből átplántált kliséknek jut a főszerep. Ha az életrajzok nem is fejtik meg Hrabal minden titkát, de egy-egy jelenetsorukkal a lényegért azért felvillantják; nemcsak Jirí Menzel idézte föl a pöcegödör tartalmával kertjében hajladozó író kolosszális alakját a *Hóvirág ünnepek* emlékezetes epizódjával, hanem – ahogy korábban említettem – Zgustová is: de az ő fenomenális képsorában a nymburki kertek

alatt az emberi ürüléket tartalmazó vödörrel bóklászó Hrabal köré az ötvenes évek május 1-jének munkásünnepét csomagolta sztaniolba a történelem.

(A Rómain)

A betonszagú pontházak közötti tér harsogó zöldjére hétágon süt a nap, lassan átmelegíti a szobát, számítógémem az ablak előtt írásra készen, ha délutánig bírom szerencsével, ázni fogok a napfényben. Kartávolságra a kanapén Tina hunyt szemű meditációja derűs álmot jelez, legalábbis készülő dalmataálmoskönyvem idevágó passzusa szerint, melyre társszerzőként szerződünk kutyánkkal. Levegős, tweedzakós tavasz helyett ismét a hirtelen ránk törő forró, mediterrán nyár, ahogy mifelénk mostanában lenni szokott.

Tegnap egész nap a „dalmataheverőn” május elsejei napidézőt tartottam. Matildomat elvonták munkaügyi Aquincumból, ezért maradt a kettősünk. Korai első séta Tinával, még hét óra előtt a vasbeton lakótömbök tövében éledező zöld szigetecskéken, majd a lakótelep oldalához szoruló villanegyed csinos házai közt – egészen a nemzetközi kempingig és vissza. Amikor menetrendszerű pontossággal az orvosi rendelővel szemközti kicsinyke gyepen, a Monostori út ember nem lakta felén Dalmatánk (némileg szégyenlősen) elvégezte dolgát, a Palicsi útra befordulva következett a visszaút rohamtempóban a hazáig, aztán hármásával szedve a lépcsőfokokat a kosztos tálig: épp csak mutatóba, kockára vágott füstölt sajt sonkamaradékkal. Magamnak a kefirhez gőzölgő fekete, azután a fedelmi pompával az aznapra rendeltetett és előre odakészített Kosztolányi-könyv, amelyet évtizedek óta május első reggelén szoktam elővenni. Vagyis az *Aranysárkány*, az újraolvasandó nyitófejezetekkel.

Nem rejthetem el megindultságomat: Kosztolányi regényírásából diplomáztam 1979-ben Szörényi Lászlónál, tíz évvel később ebből doktoráltam, és ez a sárszegi regény elkísér egészen életem végéig.

Az *Aranysárkány* egyik fő jellegzetessége a halál- és elmúlásképzetek gyakori megjelenése a regényben. Mindjárt a nyitómondathoz („A pisztoly eldördült”) efféle képzet fűződik, s az első fejezetek leírásai hangulatilag és tartalmilag felkészítik az olvasót, hogy meghatározó erőt lásson bennük. Magam egyfajta folytonosság megteremtését érzem a tömörszerűen építkező cselekmény mögött; ez a folytonosság a természetszimbólika révén érvényesül, de a cselekménysíkkal azonos értékűnek tételezem fel. Vizuális hatása és dinamikus, olyan síkja a regény elképzelt valóságának, amely előtérként és háttérként is funkcionál. Lényeges szempont, hogy az elbeszélő előbb jeleníti meg a fölbolydulás képsorát, mint a cselekvőkét. A cselekménysíkot tehát egy olyan térbe helyezik, amely önmagára érvényes törvénnyel rendelkezik, a hatása alól a szereplők nem tudják kivonni magukat: mindegyiküket megéri valamilyen értelemben a tartalma, mindegyiküknek személyes tapasztalata lesz róla. A *Pacsirtához* képest az *Aranysárkány* hosszabb időszakot foglal magába; a naptári idő helyett azonban a természeti változások válnak érzékelhetővé, az idő múlása helyett a természeti változás jelenik meg teljes konkrétságával mint

valamiféle időforma; az idő előrehaladását a fokozódó hőség jelzi. A hőség Novák öngyilkosságának napján a legnagyobb, a temetés idején viszont csillapodik, enyhül, sőt Fertődön már a tél képei idéződnek fel.

A hőség halál- és elmúlásképzettel jár együtt, de ez nem teljesen újszerű vonás Kosztolányi művészi gyakorlatában. Gondoljunk csak *A véres költőre*, ahol a hőség hasonló módon uralkodik a regényvilág fölött. De Kosztolányinak a környezet leírásával most sikerül maradéktalanul megteremteni azt a teret, amely az ellentéteket teljesen magába fogadja; a természeti világ valamennyi megjelenített eleme visszhangot ver a szereplőkbe, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a két világ egymásra kopírozódik, folytonosságot jelöl. Ritka szépségű és összetettséggel bíró leírásokat találunk a szövegben:

„A kocsúton, pörkölt fák, kiloccsantott tőkbelek, eltiport uborkahéjak közt nyargalt a nyár, egyre növelve tüzét, megölte azt, amit életre hívott, a fénye már sűrűn, sárgán csurgott alá, mint a genny. Minden megértett, a földeken learattak, betakarították a termést. Kövér dongók zúgtak a tanári szobában, belepve az ablakot, élelmet keresve még a tintatartó keserű kávéjában is. Egyik dongó az ablakdeszkán petéit tojta.”

A halál a maga előérzetével hangulatilag nyomatékosan jelen van, Novák öngyilkossága azonban csupán az atmoszféraérzettel nem indokolható, pontosabban: a hőség érzetével felkeltett, költői érzékenységgel leírásokban megjelenített elmúlás- és halálképzeteket nem elsődlegesen Novák sorsának végzetében látom realizálódni, hanem valamiféle *pusztulásélmény* egyetemes megfogalmazásában, jelenlétében. Süllyedésről árulkodnak a regény mellékszereplői is, Bíró Gyurka például semmiben sem különbözik Szunyogh tanártól, a *Pacsirta* panoptikumfigurájától: Sárszegen ő éppúgy tönkrement, mint idősebb tanártársa. A jobb sorsra érdemeseket hamar elszűrki Sárszeg világa, az elbeszélő „lepényszerűen elterpeszkedőnek” írja le kiterjedését az *Aranyársarkányban*, amellyel a városban honoló tohonyaságra, közönyösségre céloz. Csakhogy amíg a *Pacsirta* Sárszegének mindent vastagon beborító gyilkos pora van, és a lassú sorvadást az ősz természeti szimbolikája jeleníti meg, itt az „idén olyan meleg volt a tavasz, mint a nyár”: a természeti világ szimbolikája a regény alaphangjaként a megbolydulást jelöli meg, és a pusztulást hozó tavasz képzetét kelti fel az olvasóban. E várakozás kielégítése történik meg egyfelől a regényben, nem tekinthető véletlennek, hogy a hőség különféle formájába lépten-nyomon beleütközik az olvasó: a fizikaszertárban „nagyon meleg volt. A tavasz ebbe a terembe zárva tombolt.” Novák házának kertjében „rekkenő meleg” van, ebben a hőségben pillantja meg a lányát, aki engedetlensége miatt nehezen kezelhető a számára:

„Novák a kerítés mellett ballagva feltekintett a derült égre, melyen egyetlen foltnyi felhő sem mutatkozott, s egyszerre megpillantotta a levegőben a leányát.”

Az *Aranysárkány*ban elképzelt világra a pusztulásélményt érzem korlátlanul kiterjeszhetőnek, amely mind a természetszimbolikában, mind a szereplők életében teret nyert: egyszerre kapcsolódik az egyénhez és az egyén fölötti világhoz, hatalma általános érvényű, mindent magához vonz, átértelmez, újraalakít. Minőségileg teremt új viszonyokat a világban, s ebben különbözik a *Pacsirtában* megfogalmazott gondolattól, amely az emberi lét sivárságát még valamiféle transzcendencia jegyében feloldotta, feloldhatónak vélte. Talán nem tűnik túlzott merészségnek, ha a *sárkány*hoz tapadó képzetekben hasonlót látok. A sárkány megjelenésének szimbolikus jelentéstartalma van, de nem tudjuk pontosan megfejteni a mondanivalóját. Nyilvánvaló, hogy a valóság részeként valaminek a jele, de az *Aranysárkány* regényvilágában több valóságsík ötvöződik, keveredik egymással. Kézenfekvő megoldásnak látszik, hogy pusztá tárgyi mivoltával a tudattalan szándék jelenlétét sugallja: egyidejűleg kelti fel a túláradó öröm és a fenyegetettség érzését, de olyan alapszimbólum egyúttal, amely a szereplők sorsára alakítólag hat. Megkülönböztetett figyelem irányul feléje, mivel az elbeszélő címként emeli ki, így nemcsak Novák Antalhoz kapcsolódik, hanem az egész regényvilágra alkalmazható jelkép. A sárkány egyszer jelenik meg a történet valóságos idejében, kétszer a szereplők tudatában idéződik fel, mint annak a májusi reggelnek az emléke, amellyel a regény kezdődött. Ez a kétszeri visszatérés ad külön hangsúlyt az alapszimbólumnak, címként való szerepeltetése is mélyebb megokoltságot így kaphat. Funkciója szerint tehát valamire emlékeztet, de az a vonás nemcsak utólag derül ki róla, mivel már első megjelenésekor rejtvénytudó jelenség, találgatásra, magyarázatra ad alkalmat – azonosulásra és különállásra, a szemlélődés pusztá tárgya és fenyegető veszély előhírnöke. Ha a regény tudatosan megkomponált színvilágára tekintünk, láthatjuk, hogy a túlrett világ sárga, izzó, hevülő színtartományába beletartozik az aranyszínűre festett sárkány. De továbbléphe-tünk ennél, Kosztolányi más műveiben is alkalmazza az aranyszínt hasonló vagy közeli tartalmak, élmények rögzítésére. Helyzet- és létélmény kifejezésre szolgál kései költészetében az „aranykezűkkel” intó fák képe, a „sárga tömb” jelentésköre. (Lásd az utóbbiról: HANKISS Elemér, *Hogyan fér bele egy táj egy háromsoros versbe?* = *Érték és társadalom*, Bp., 1977, 101–110.)

Az aranyszínűre festett sárkány rendkívül vizuális hatást kelt a regényben; talán ezért még azt is meg lehet kockáztatni, hogy a szereplőknek nem a tudatos énje hozza felszínre a sárkány képét, illetőleg kelti fel a hozzátapadó egykori érzeteket. Amikor a sárkány meg-jelenik az égen, három tanár, Tólas, Novák és Fóris van jelen; a vidám kisiskolások mellett a szereplők közül még Csajkás követi a repülő tárgy útját, de a sárkány rövid időre Lisz-nerék fűszerboltja fölött is megáll. A szereplők és az alapszimbólum kapcsolata voltaképp már itt elkezdődik. Novák nem szabadul a látványtól, Fóris viszont elveszti önuralmát, mert fegyelmetlenséget lát benne, róla azonban hamar kiderül, hogy a diákság iránt értetlen. Csajkást az önfeledtség pillanatai járják át. Fórist a sárkány alakja félelemmel tölti el, Novák növeli szorongását, amikor az „istennyilát” szóba hozza. Fóris most már egyértelmű gyilkos eszközt lát a játékszerben, Novák szerint viszont „az életet jelképezi.”

Ahogy a Városerdő harsány majálisa a felbolydulást, a természet korábbi egyensúlyának felborulását mutatja, úgy az aranszínű sárkány a drámai változást rögzíti le, készíti elő a szereplők életében; ez a drámai változás lényege szerint az *Aranysárkány* mondanivalója.

MÓSER ZOLTÁN

Balassi-triptichon

I. Ennyi történt

NGS. BÁRÓ GYARMATHI BALASSI BÁLINT ÚRNAK,
Bicskéről, 2004. augusztus 10-én

Tekintetes Nagyságos Uram! Ha már megjelent előttem, és jót nevetett bátortalanságomon, elmesélem másoknak is, hogy mit művelt velem Szentmártoni Szabó Géza barátom segítségével. Tudja, ő Nagyságod jelenkori kutatója, aki összeállított egy hosszú listát azzal a céllal, hogy vegyem nyakamba a világot, és tekintetes Úr nyomába szegődve mindent fényképezek le, amit látok. Pontosabban: amit tudok. Ezek között szerepel – Nagyságodnak szomorúan kezdődő, de túl jól végződő – erdélyi kalandja is, amiért nekem egy nehezen elérhető helyet, Kóvárat kellett először a térképen, majd a valóságban is megkeresnem. (Ez a Lápos völgyében van, Külső-Szolnok vármegyében, az Ilosvai-hegységhez tartozó Kóvárvidék területén.) Berkeszpatakát is nehéz volt megtalálni, egyetlen tábla nem jelezte, hogy merre van, a bevezető köves utat azért megleltük, de aztán elbizonytalanodtunk. Innen elképesztően rögös földes út vezetett tovább, hegyre föl meg le, de érezvén, hogy itt az autóra semmi jó nem vár, gyalog folytattam a ki-tudja-hová-vezető utat. Itt csak román emberekkel találkoztam (már 1880-ban is csak négy magyar család élt itt), akik biztattak, mert valahogy megértették, hogy én a várromot keresem. Azt tanácsolták, ha a Rákóczi-várat meg akarom találni, csak egyenesen haladjak, se jobbra, se balra le ne térjek. Én annak megfelelően sietős léptekkel mentem is föl meg le, s ha jött valaki szemben, köszöntöttem románul, a csaholó kutyákat elkergettem (magyarul), de romot sehol nem láttam, sem ég alatt, sem föld fölött. Amikor már több órája baktattam, s amikor az egyik kanyarban az a kemény, rögös út is hirtelen elfogyott, elbizonytalanodtam. Ekkor gondoltam először Balassi uramra, s mondtam is magamban, hogy a fene egye meg, alaposan próbára tett, az biztos. Bevallom, kezdett elhagyni minden reménységem, de azért csak mentem tovább, immár egy alig járt gyalogösvényen, és állandóan arra gondoltam, hogy ha egy medve, vagy vipera itt, most, és én, futni, de hová? A Tekintetes Úr nyilván már látta, hogy remegett a lábam, s legszívesebben fordultam

volna vissza, de hát azért jöttem 600 kilométert, hogy visszaforduljak? Aztán amikor megláttam egy páfrányerdőt, éreztem, hogy itt valaha élet volt, s amikor negyed órával később befordult az az ösvény, és megláttam távol egy a romot, előtte egy ifjú párt, akik arra kértek, hogy fényképezzem le őket, megkönnyebbültem.

„A Berkeszpataka DK-i, Bucsonfalva É-i határában emelkedő, az itt nagy kanyart leíró Lápos bal partja fölé magasodó sziklaszirt tetejét Kővár csekély romjai koronázzák. A vár okleveles formában először 1368-ban tűnik fel olyan vonatkozásban, hogy az írás Lackfi András vajda György fiát Kővárból származónak mondja. 1378-ban Nagy Lajos király Balk és Drág román vajdának adományozta a várat, beiktatásukra azonban csak Zsigmond király idején, 1390-ben került sor. Később a Bélteki, ezektől hűtlenség okán elvéve a Drágffy család birtokába került. A mohácsi csatát követően 1526-ban Szapolyai János rendelkezett felette, majd a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek váltották egymást a vár birtoklásában. 1538-tól fontos erdélyi határvár szerepét töltötte be. 1567-ben János Zsigmond a török segítségével foglalta vissza a császáriaktól. A 17. század elején a belső vár védelmét ellátó, Bocskai Istvánhoz hű magyar katonák kiszorították a külső várat védő császári erőket, s így az erősség Bocskai kezére került. Egy 1694-ből való leltár Kővárat háromszoros védőgyűrűből (külső, középső és belső várból) álló erősségnek írja le, ahol az egyes várfal-övek és az ezeken átvezető bejáratok közötti árkokon felvonóhidak és kapuk szolgáltak. A várfalakat külső tornyok is erősítették, egyik bástyája az ágyúk számára volt kialakítva. A belső vár udvarán templom állt, körülötte a vár életéhez szükséges különböző gazdasági épületek emelkedtek. A rejtettsége révén leginkább védett – legbelső – felső várban a lakóépületek kaptak helyet. A 16. század végétől, a 17. század elejétől kezdve a Kővár központú, Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott terület Kővárvidék néven elkülönült, különállása egészen 1876-ig tartott, mikor területét a környező vármegyékbe olvasztották. 1703-ban, a Rákóczi-szabadságharc elején kuruc kézre jutott a vár. A bukást követően, 1715-ben Rabutin császári tábornok felrobbantatta, majd két évvel később az Erdélybe törő tatárok pusztították el Kővár maradványait. Az 1719-ben Teleki birtokká lett, hadászatiilag értéktelenné vált Kővár ezután nem épült újjá, köveit idővel széthordta a környező falvak lakossága.”*

Ebből a hatalmas várból tehát csak annyi maradt, ami itt látható. Ha ez sem lett volna, most a semmiről mesélhetnék és átkozhatnám magamat is, de Tekintetes Balassi Uramat is. Mert ezt bizony én visszafelé csak a tekintetes Úrra és házanépére gondoltam, nem hízelgően. Ekkor jelent meg előttem teljes alakban, és én magamban vallattam is, hogy miért kellett nekem ezt a bátorságpróbát kiállnom? S ha már megtettem, még ha bátortalanul is, és mégiscsak lefényképeztem ezt a várromot, vajon lesz ezért valami jutalmam? Tekintetes Úr nem szólt, szúrós, vad tekintettel nézett rám, s én meg attól tartottam, mi

* MISKI György, *Erdélyi és Erdélyen kívüli települések ismertetése*, 2001.

lesz, ha a kardjáért nyúl. Mert az Úr nem szokott ilyenkor sokat gondolkodni a finom megoldásokon. De most valami történhetett, mert csak annyit tett, hogy fölemelte mutatóujját, mint József Attila, és azt mondta, hogy: – *Na, azért...!!* Hogy miért, most sem tudom.

Ennyi történt ott velem. Aztán a látomás – vagyis Balassi Uram – eltűnt, az autó meg feltűnt a szomszédos domboldalon, az ég meg egy nagyot dörrenve jelezte, hogy vihar készülődik. Én pedig az autóba szállva, döcögve elindultam hazafelé.

II. Jó lovai vannak, hamar hazaér

Amikor elhagytuk Kővárat, és egy nagy, több órás kerülővel Nagybánya után kiértünk egy jól járható útra, szomszédom mobilja, amely eddig csődöt mondott, jelezte, hogy üzenet érkezett: „vannak-e még jó hamar lovak?” Ki küldte, meg nem tudtuk soha. Bár elvakított a szembefény, én a szembülső domboldalon észrevettem egy legelésző ménest. Ezt már csak lefényképezem, gondoltam, s tolattam vissza a forgalmas úton. Ott s akkor arra az üzenetre nem is figyeltem, hisz a fényképező beállításával voltam elfoglalva. Aztán itthon megértettem, hogy az az üzenet talán megint Balassitól érkezett. Ha már lába nyomát nem is leltem, azokról a lovakról azért jó lesz szép képet készítenem. Hogy ezt nekem meg kellett tennem, hogy ez nem véletlen volt, azt is csak később értettem meg.

Kornis Gáspár, huszti kapitány, Báthoryhoz igyekezve, lovasaival Erdély északi határán, az 1575. július 10-e előtti napokban beleütközött Balassi Bálint csapatába, aki Bekes Gáspárnak készült Magyarországról segítséget hozni. Összezsaptak, s bár Kornis szét-szórta Balassi katonáit, sebesülése miatt nem tudott eljutni Báthory Istvánhoz. Balassi pedig, katonáinak elvesztése után Hagymási Kristóf kővári kapitány embereibe botlott, akik megsebesítve elfogták és a vajdához vitték. (Ezt Szentmártoni Szabó Gézától tudom.) Meg kell jegyeznünk, hogy Balassi Bálint életírói a Bekes Gáspár hadi vállalkozásában való részvételt rendszeren kudarcként könyvelik el. Mégis, ami itt történt aztán, az egyáltalán nem mondható kudarcnak.

Tudjuk, hogy a foglyot tárt karokkal fogadták Báthoryéknál – olvasom Eckhardt Sándor 1941-ben írt monográfiájában. „Az udvari életet, az igazi magyar udvari életet itt kezdi megismerni s műzsája mindjárt megszólal a szép hölgyek és leányok körében. Legrégibb versei közül nem egy (Csák Borbála, Bebek Judit, Morghai Kata nevére) valószínűleg itt keletkezett, és alighanem itt, a János Zsigmond korában már erősen elolajosodott udvarnál ismerkedett meg azzal a humanista ízlésű gáláns, udvarló, pet-

rarkista szerelmi költéssel, s ennek hatása alatt alakította ki az első nagy magyar szerelmi lírát.”

Balassi élete végéig fenntartotta az érintkezést erdélyi barátaival és rokonaival, ekkor már azonban nem annyira a nyájas társaság, mint inkább üzleti ügyei vonzották Erdélybe. Mikor Erdélyben megírja a Júlia-ciklus búcsúénekét, elmondja, hogy „jó hamar lovakért” járta Erdély földét, „nem nagy fáradtság nélkül.

Balassi az 1590-es években már lókereskedéssel foglalkozott, és abból csinált magának pénzt, mert nagy anyagi zavarban volt. De itt nyilván nemcsak a lovakról volt szó, hisz a szép erdélyi asszonyoktól – többek között Kővár kapitányának, Hagymási Kristófnak feleségétől – kapott levelek azt mutatják, hogy a lovakon kívül másért is érdemes volt Erdélybe jönnie.

III. Álmát adja elő***

A Balassi-versszak alapja a magyar 19-es verssor, amely ismert volt korábban, s így nem Balassi leleménye. Készen kapta ezt a lassú hömpölygésű, elnyújtott, kényelmes versformát, de 1588–89 táján megváltoztatta azt: így született meg régi költészetünk legművészebb formája. Három periódusból (két vagy három sorból szerkesztett nagyobb egység) áll. Mindegyik 19 szótagú, s a végei rímelenek egymással. A 6/6/7-es ütembeosztású priódusokon belül páros rímeket találunk. Rímképlete: a-a-b, c-c-b, d-d-b.

A Tekintetes Úrral kapcsolatban sokszor az a gondom, hogy soha nem tudom, a katolikusok vagy az evangélikusok közé soroljam-e? Ez mindig akkor jut szembe, amikor az énekelt versei nótajelzését nézem. De hát az, hogy 32 éves korában a Tekintetes Úr katolizált, a dallamok szempontjából csak hasznára válhatott, hisz így jól ismerte és dúdolta is a zsoltárokat a szent, pápista énekekkel együtt. Ez meg is látszik verseiben.

Mindezt azért említem föl, mert elég sok vita van arról, hogy az Úr nevét viselő strófa honnan is származik. Sok tudós könyvet olvastam már, de ha nem megyek el a volt poroszországi Bransburgába (ma: Braniewo, Lengyelország), akkor soha sem tudom meg az igazságot.

Olvastam egyik levelében, hogy a Tekintetes Úr 1591-ben járt itt és időzött a jezsuiták nevezetes kollégiumában, amelynek a helyén egy ugyanolyan nagy, de teljesen új épület áll. Az is igaz, hogy azért két torony őrzi a régi formáját és hírét.

Azt is el kell mondanom, ha látná, hogy alatta, a várárookban lévő színpad és medence milyen ronda, olyan bosszús lenne, hogy csak na! Szerencsére a szemben lévő hatalmas Szent Katalin-templomot (tornya 67 méter!), amit szintén ismer az Úr, öröm volt körbejárni és fényképezni. (Hogy mi az a csillagok palotája, azt is itt értettem meg.)

Közben hú kísérem és társam bement a bibliotékába, hogy kérjen valami anyagot a városkáról. Meglepve egy könyvvel és egy különlenyomattal tért vissza, amit este elolvasott

*** Ez a rész valós történetet tartalmaz, de hogy kegyes hazugsággal is meg van fűszerezve, azt nem tagadom.

és elmondott nekem. Ez a Balassi-strófáról szóló tudós értekezés volt. Ezek szerint az egyik vasárnapon épp a Szent Katalin-templomban volt misén, és itt egy olyan szent éneket hallott, amely ismerős volt, és ezért fölfigyelt rá. Ezt az éneket már a *Hofgreff-énekeskönyvből* ismerhetette. Az Kolozsvárt jelent meg, de amit itt használtak, az Krakkóban, 1538-ban. A beszámoló szerint szöveg is fölrémlett az Úr előtt: *Jersze, emlékezzünk az örök Istennek csudálatos nagy hatalmasságáról...*

A miséről a tanulmány szerint nem egyenesen a kollégiumba ment, hanem többedmagával leült a téren, hogy szabadságos katonákhoz hasonlóan szemrevételezzék az erre sétáló úri családokat, persze elsősorban a fehérnepeket. Állítólag itt észrevette az Úr, hogy a közelben ugróiskolát játszanak, *ickáznak*, ahogy felénk mondják: a porban egy lapos, hegyes cserépdarabbal meghúztak egy érdekes formájú játékteret, ahol fél lábon, a dobókövet át-átrugdalva kell ugrálva haladni, és közben tapsolni is. Állítólag az Úr a tapsra figyelt, annak ütemére, ritmusára. Ez ilyesféle volt: **titititi-tá tá**, kétszer, közben pöckölni a másik négyzetbe, a harmadiknál ez egy **táá**-val kiegészül, s ekkor ott, abban a nagyobb négyzetben le lehet tenni a másik lábat is, lehet pihenni, majd újra fölvenni az *ickakövet*, és a következő négyzetbe dobni. És ez így ment háromszor. Ezt nézte az úr, s a rövid úton, hazafelé tartva állítólag felidézte a templomban hallott éneket, amely hatására, aztán a játék, a látvány és a dallam hatására a vasárnap csendje arra inspirálta az Urat, hogy tollat ragadjon, és bút verő szép sorokban dalolja el szerelmét:

Az mennyei orcát, életem birtokát
ha Isten neked adta,
angyali ábrázat ha vagyon terajta,
mire vetsz engem kínra?
Mennybeliek szerint ennyi sok szörnyű kint
enyhíts meg jó szolgádban.

Tekintetes Úr, ez nekem alig hihető. Kérdem: valóban így született meg a Balassi-strófa?

NYAKAS-PAP SÁNDOR

ŐSZ-szé illó NYÁR

Szil-rázó őslény!
Szóér' öl, nyiszál!
Iszony: ősz áll ér...
Szósörény zilál.

Örsi zászlónyél!
Sóz, öl szélirány!
Nyári szöszló él,
Rozslé: őszi nyál.

Lány, rizs, élőszó.
Őlsz-é ily rózsán?
Őlsz: „silány zéró!”
Ily szél ősz-órán!”

Lányos szőr izél,
S zárol ily önzés.
Szól ő: „nyári szél,”
S lányöl: izzó rés.

Néző sirály szól:
„Illó szó: ész-árny”
Nyálórzés: iszol.
Szóé illó szárny.

SZEPESI ATTILA

Maszkjáték
Szörényi Lászlónak

Pojáca-álcák, vérmesek,
rőt papírmásé-figurák,
horpadt orrúak, rémesek,
gnómok közt poszogó banyák.

Akasztott és nyeklett bolond
vonul a varjúfák alatt,
kukán bambul majd felrikolt
csuklyás bakó és kecskebak.

Angyal, de ördögszarva-nőtt,
nyelve-lógó, szeme-kigyúlt,
ördög, ki angyalszárnyat ölt
és ordas árnya toványúlt.

Köztük kopottan lép Krúdy –
az összetört tükörbe néz,
s a száműzött ravennai,
ahogy gomolygó ködbe vész.

Mind ádáz, mégis álmatag,
hajában toll, nyakán kolomp.
Mind tolongó szellemalak,
viháncoló élőhalott.

SZŐCS GÉZA

Mihály, József, Sándor, János, Endre, Attila és a nők

Mihály

És akkor feljő a múltból
a vágnak villamosa
amelynek ablakában
hó-keblét Lilla mossa.

Kebleit és lábamat és sírkövét.

És a villamos-székekben én ülök,
halálom várva, én, Mihály.

József

Északi fény a Délinél.

Az állomást
úgy belepte most a hó
hogy már semmi
hogy már semmi sem hallható.

Belepett mindent a tél
a tél
ott alant,
lent a Délinél
belepett mindent már a hó
mint Déryné fejét a dér.

Sándor

Amikor népköztársaságba' fogtok élni,
eljártok majd a Népligetbe néha.

Neveket utca viselendi akkor,
de nemcsak afféle szűk sikátor

– te is azon lépdelsz majd, Júliám –
hanem széles és hosszú, hosszú utca
és úri ám, és roppant úri ám.

És azon járnak majd a népek, hidd el
a népköztársaságban
s te is ott sétalandasz majdan gyermekiddel,
örvendezvén, hogy népköztársaság van.
Haladtok majd előre, megállás nélkül:
hatalmas hangszórókból erről szól majd a dal.
És vajon ki jön majd akkor énvelem utazni
ki jó velem
a földalattival.

János

A csúcsnál várlak, Gina, fönt, a drótkötélnél.
Mont-Blanc tollát kezébe véve
s kiülve padlás ablakába
felkelő nap tüzébe,

miféle drót röpít magasba, miféle drótkötél?
ezt kérdi János önmagától,
magában így beszél.

Így ül naphosszat.
Lemegy a nap.
Végül már itt az éjjel.
És töltőtolla öt szót vet papírra.

A csúcson várlak,
kezemben drótkötéssel.

Endre

Innen már Szent Mihály lovai visznek tovább. Jut eszembe: de jó is lenne még egyszer Szent Mihály útján, egy kávézóból figyelni az őszt, drága nők. És végig a bulváron benneteket.

Jutott-e, drága hölgyek, valaha eszetekbe: hogy százezrek ölelik egymást szerte a planétán minden egyes percben? Épp e pillanatban is, amíg ezt olvassátok: most is, hány ágyban, hány erdő avarszőnyegén tépik egymást az emberi héják! hogy kapaszkodnak egymásba, micsoda hullámverése a testeknek...

Micsoda örvénylés! micsoda tajtékzás! milyen dörej! visszavonul a hullám és újakezdi! megint előlről... Hullámozás fut át a bolygón és körbefonja, átborul a szállodák franciaágyain is és felforgatja a szénapadlásokat...

Hölgyeim! Tudjátok-e, hogy ez az örvénylés, ez a gyönyörűséges kapaszkodás megszűnne egyszer csak egyetlen pillanatra – ha véletlenül abbamaradna akár egy másodpercre is a nász: az Úr és a Sátán megegyezése alapján az emberi élet ingaórája, születés és halál között, azonnal megszűnne tovább ketyegni a Földön... mert ebben a pillanatban megszűnne a Tudás Fája gyümölcsének hatalma az emberiség fölött... néznék egymást férfiak és nők, mint a gyermekek, és nem tudnák, hogy meztelenek, s hogy mit lehet egymással kezdeni...

Édes barátnék, hölgyek, amazonok: rajtam nem múltott a dolog. Megtettem a magamét, hiszen tudjátok. De rám most már tovább ne számítsatok: [legyen másoké a teher, amit most megosztottam veletek.]

Ne hagyjátok abba. Mentsétek meg folyton az emberiséget. Hölgyeim, rajta.

Attila

Kislány, jöjj velem játszadozni,
apa most éppen nincsen itthon,
Amerikába épp hogy elment, jöjj hát velem,
megbánni nem fogod, kislány-anyám, na igazán, no igazán.

Kuglófot ebédünk és libacombot,
de jó dolga lesz Attilának,
aztán sokat fogunk vonatkozni is, apa nem
jön haza, vonatozni.
Én leszek a mozdony.
Majd ha nagy leszek, én azt hiszem,
apa leszek. De nem biztos, hogy valaha is
nagy leszek, amit nem isz nagyon bánok, mivel-
hogy az egész élet úgyis csak egy hatal-
mas szajhaság és majhaság.
Ha nagy leszek, én apám leszek.

Attila fiai

Hát hogymint vagytok, édes öcskösök, mi hát a helyzet.
Ez itt a játszma vége már, fiúk, the game is over.
Te alkalmatlan, hebrencs bátya, jobb, ha nem szólsz.
Főúr, beszéljen, mi történt velünk, beszéljen hát, beszéljen.
Vesztettünk, fiúk, mindennek vége, ez van.
Mert sosem az történt, tökfejek, mit én, mit én, mit én akartam.
Így jár a nép, mely fattyak kezére jut.
Amilyen te vagy, te perverz, rókalelkű, mindenre alkalmatlan bátya.
Ti csürhe, csürhe, csürhefajzat öccsök.
Apánk országát fegyverrel szerzendem vissza én.
Nem voltál képes megőrizni sem, te hólyag...
Miattatok, ti istenverte bátyák!
...nehogy má' visszavívni.
Hát csókolj meg, öcskös: pálcám megmutatja, hol.
Csókomat kardomra bízom, adja át.
Ti korcs fiúk, nem volt még elég a zúrból? apánk sírjánál éppeg?
Részeges vérnősző bátya, hangodat se halljam: itt most a kard, a kard beszél.
Kard ki kard, fiúk! huj, huj, hajrá!
S mi lesz az istenverte néppel?
A nép, a nép... az jobbat érdemelt minálunk.
A nép, fiúk: az porlik, mint a szikla.
Nesztek! így vív Attila vére, tessék tanulni tőlem.
És éppeg itt, hol apánk sírja van...

ÚJVÁRY AURÓRA

A műtő

(*Ami a Tájak, az én tájaim ciklusból kimaradt*)

- A zoknit, legyen szíves.
- Mit csináljak a zoknival?
- Tessék levenni. Csak a papucs maradhat. Ez a szabály.
- De miért? Miért kell levenni vajon? Kit zavar? – A műtősfő biztatóan néz.
- Ne tessék félni, csak a liftben lesz hideg. A műtőben meleg van. És kap egy nejlonzacskót is a lábára.

Hosszú folyosón gurulunk végig. Aztán süllyedünk. Hideg van, nyirkos hideg. Aztán kicsapódik egy lengőajtó. Megérkeztünk. A műtősfő hirtelen eltűnik, valami oldalajtón. Megérkeztünk, de hova? Homályos, magas terem. Halványzöld csempe a fal, a magasban tejüveg. Olyan tejüveg kockák. Moszatzöld derengés. Ez a műtő? Az egyik sarokban pizkosfehér, kopottas szekrényke. Rajta kis fémdoboz, gyanús tégelyek, vattacsomók. Senki sem csinál itt rendet? A szekrény mellett szemétkosár. Két szék, egymásba borítva. Mint ha ölelkeznének. Mióta lehetnek így? – Unlak már – mondja az egyik. Unlak. Mikor hagysz már békén?

Az is lehet, hogy már nem beszélnek egymással jó ideje. Elfáradtak.

Az ajtó mögül hirtelen felcsapó hangok, nevetés. – Nem gondolja, Évike, hogy... – Nem, Évike nem gondol semmit. A hangok távolodnak. Halk vízcsobogás.

Régen talán uszoda volt ezen a helyen. Zöldes vizű uszoda. Itt úsztak, az emhákás időkben az orvosok, az ápolónők, a műtősök. Itt úszott hatalmas fekete úszóruhájában Boriska néni, a kövér szakácsnő. Károly bácsi, a portás. Talán néha egy-egy betegnek is megengedték, hogy lejöjjön. Visongás, nevetés töltötte be a kis uszodát. Olyan erőltetett nevetés. A parton, kis asztalka mellett pecsételnek. Lila pecsét az emhákás igazolványba. Az asztalka mögött szűrős tekintet. – Na látja, Esztike, tud maga úszni, ha akar. – A lány egérecán dermedt mosoly. – Igen, Kovács elvtárs.

Esztike beleolvad a zöld csempébe. Valaki énekelni kezd. – Árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át... Mások is felkapják a hangot. Egész kis kórus. Aztán hirtelen kiürül az uszoda. Csak az a halványzöld derengés...

Nem, mégsem lehetett itt uszoda! Hiszen azokban az időkben még nem is állt ez a

kórház. Később építették. Vadonatúj volt a műtő. Ragyogtak a csempék, csillogtak-villogtak a műszerek. Nesztelenül suhantak a műtősök, az ápolónők, suhogtak a hófehér köpenyek. Mindenütt fény. Éles, fehér fény. Micsoda műtétek lehettek itt valamikor!

A beteg már a műtőasztalon. A műtősfíú szőke fürtöket igazít a zöld sapka alá. Megigazítja a nő lábait.

– Nem kell félni, a főorvos úrnak arany keze van – mondja. Aztán eltűnik. A szőkefürtös egy pillanatra egyedül marad. Nyílik az ajtó. És akkor bevonul a csapat. Először az asszisztencia. Segédorvosok, műtősnők, zöld köpenyben, zöld sapkában. Mint egy kis hadsereg. Legvégül, sietős, energikus léptekkel, a Főorvos. Magas, fekete férfi. A nők bálványja. Határozott, nyugodt hang:

– Kezdhetünk, Mária kérem? – Aztán a szőkefürtöshöz: Ne féljen, kedves. Nyomást, matatást, feszülést érezhet. Ha fáj, szóljon.

– Nem félek – mondja a lány, és mélyen a férfi szemébe néz.

De aztán hirtelen gumilepedőt terítenek rá, és villan az olló. Kis nyílás a szemnél.

– Fényt! – Úgy hangzik, mint egy vezényszó. – Koronát!

És akkor, igen, akkor a fejére teszik a koronát. A főorvos most olyan, mint egy igazi király. Vagy mint Dózsa György. Annak lehetett ilyen vaskoronája. Persze azon nem voltak nagytólcensék. Hátról, a kis fekete műtőslány amolyan tartalék. Még nem bíznak rá semmit. Inkább csak figyel. Figyeli a főorvost. Szerelmes! Nyilván szerelmes a főorvosba. Az persze észre sem veszi, pedig a lány minden idegszálával rajta csügg. (Vagy csüng? Ezt mindig összekeverem. Egyszer talán meg kéne kérdezni valakit. Talán egy filoszt.)

– Megint a vezényszó. – Novokaint! Gézt! – Köszönöm, befejeztük.

A szőke halkán sóhajt. A stáb utat enged a Főorvosnak. Sorfalat állnak. Valaki halkan tapsol. Micsoda bravúr! A szőke egyedül marad a műtőasztalon. Még mindig mintha azt a szigorú arcot, azt a büszke homlokot látná.

Senki sem tudta pontosan, mi történt, mi indította el a pletykát. Hogy reszket a keze. Hogy egyszer csak egy hajszálon múlt, hogy...

A kollégák már nem köszöntek előre. Volt, aki el is fordította a fejét. A segédorvosok összesúgtak a háta mögött. Az ebédlőben magányosan ült az asztalnál, és némán kanalazta a levest. De nem tört meg. Pedig lassan a betegek is elfogytak. Nem bíztak benne.

Végül el kellett hagynia a kórházat. Éjjel ment el, úgy osont ki a kórház kapuján, mint egy tolvaj. És akkor valaki hirtelen eléje lépett. Mintha a falról vált volna le. Igen, a kis fekete műtőslány. A hangja kicsit reszket. – Ha elmegy, én is megyek magával. – Igen. Tudtam, hogy eljössz. Tudtam.

Két árny olvad össze a sötétben. Aztán szétválnak. Kéz a kézben vágják át az őszi parkon. Elhaladnak a szunyókáló portás mellett. Egyikük se néz vissza. Aztán hirtelen eltűnnek a ködben.

Kereste őket valaki egyáltalán? Egy ideig még suttogtak ezt-azt. Aztán elfeledkeztek róluk. Ki tudja?

Talán ez a két szék. Ők még emlékeznek. De már ők se kellenek senkinek. Félredobták őket. Itt maradtak, egymásba kapaszkodva, mintha még várnának valamire. De senki se jön.

Csak ez a lány, moszatzöld derengés. Távoli vízcso bogás. Valaki kezét mos. Fémes csikorgás, aztán éles fény.

– Kezdhetünk?

Madrigale ungherese

BALASSI BALINT

VIRÁGH LÁSZLÓ

Mi-ko-ron ki-re-pül lé-lek be- teg test-bül so- ha sen- ki nem
 Mi-ko-ron ki-re-pül lé-lek be- teg test-bül so- ha sen- ki nem
 Mi-ko-ron ki-re-pül lé-lek be- teg test-bül
 Mi-ko-ron ki-re-pül lé-lek be- teg test-bül

Mi- ko- ron ki- re- pül lé- lek be- teg test- bül,

lát- ta, nem lát- ta, De az én sze- rel- mem, ki
 lát- ta, nem lát- ta, De az én sze- rel- mem, ki
 so- ha sen- ki nem lát- ta, De az én sze- rel-
 so- ha sen- ki nem lát- ta, De az én sze- rel-

so- ha sen- ki nem lát- ta de az én sze- rel- mem,

o- lyan mint lel- kem ki o- lyan mint
 o- lyan mint lel- kem ki o- lyan mint
 mem, ki o- lyan mint lel- kem, ki
 mem, ki o- lyan mint lel-

ki oly- lyan mint lel- kem, ki oly- lyan mint

